

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955, R. ARAT v. 1964, A. ATEŞ v. 1966.]

İ. KAFESOĞLU, T. YAZICI, N. M. ÇETİN

TARAFINDAN

LEYDEN TABİ ESAS TUTULARAK
TELİF, TADİL, İKMAL ve TERCÜME SURETİ İLE

NEŞREDİLMİŞTİR

10. CİLT

SÂ — SUFRUY

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ

S.

SĀ. SĀ', arap alfabesinin 4. harfinin adı olup, adedi değeri 500'dür. İki ucu içeriye doğru bükülmüş ve üzerine üç nokta konulmuş ufki bir çizgi şeklindedir. Bu üç nokta onu, alfabenin üçüncü harfi olan ve yalnız iki nokta taşıyan *tā* [b. bk.]'dan ayırır. Bu benzeş *sā*'nın alfabe de hemen *tā*'dan sonra gelen yerini izâh eder.

Diğer sâmi alfabeler arasında yalnız cenûbi-arap alfabesi bu *s* sesi için husûsî bir şekle sâhiptir.

İştikak bakımından *sā*, ken'ânî *š*, ârâmî *ʃ* (eski ârâmî *š*), âsûrî *š* ve habesçe *ʃ* harfine tekabül eder. Arapçada bu ses çok defa *f* ile değişir. (A. J. WENSINCK.)

SĀ'. SĀ' (šuvā'; ar. müzekker veya müennes), hubûbat ölçegi olup, „Medine'de kullanılan şekline göre = 4 mudd [modius]“ (Lisân). Gerek *sā*'ın, gerek *mudd*'ün ticâretteki hacmi muhtelif şehir ve bölgelerde birbirinden farklı idi; fakat şeker bayramının (İd al-fiṭr) menâsiki hicretin 2. yılında Peygamber tarafından tesbit edilirken, bu ölçegin şer'i değeri de tâyin edilmiştir. Böylece *zakât al-fiṭr*, âilenin her ferdi için, bir *sā* hubûbat olarak kararlaştırılmıştır. Tabi'îdir ki, bunun için Medine'de kullanılan *sā* esâs tutulmuştur o günden itibaren Medine *mudd*'üne *mudd al-nabî* denilmiştir.

Bu ilk sünni-islâm *mudd*'ünün hacmi Zayd Şâbit tarafından kaydedilmektedir. Daha sonraları dinî maksatlar ile imâl edilen *mudd* ve *š* lar da bu örneğe göre yapılmış olmalıdır. Magrib ile ilgili muhtelif vesikalarda bunun böyle olduğunu tesbit etmek mümkündür. Buna göre, resmen *mudd al-nabî* = 0,75 l., *sā* ise = 3 l. hacminde idi.

İslâm fıkında da, esâs olarak, bu hacim kabûl edilmiştir. Burada *sā* = 26 $\frac{2}{3}$ riḡl; riḡl = 128 Mekke dirhemi ve dirhem de = 50 $\frac{2}{3}$ arpa tãnesi hesaplanmaktadır. Böyle bir ölçegin her yerde birbirinin aynı olmayacağı tabiidir.

Bir de, *mudd* veya *sā* bulunmadığı vakit, *zakât al-fiṭr* çok defa ters çevrilmiş, orta derecede açık iki avucun yan-yanaya getirilmesi ile ölçülmektedir. Bu âdet dışında *sā* veya *mudd al-nabî* ölçekleri ayrıca şu dinî vecibeler için de kullanılmaktadır: a. öşürlerin (*zakât*) hesaplanışında, b. küçük temizlik (*vuzū*) ve büyük temizliklerde (*ḡusl*) gerekli en az su miktarının tesbitinde (ilkinde 1 *mudd* ve sonuncusunda 1 *sā*).

Bibliyografiya: Arapça lugatler, bilhassa *Muḥîṭ al-muḥîṭ* (Beyrut, 1870), II, 1221, stn. 1; fıkıh ve hadîs mecmuaları; Alfred Bel, *Note sur trois anciens vases en cuivre gravés, trouvés à Fès et servant à mesurer l'aumône légale du Fiṭr* (Bull. Archéolog., Paris, 1917, s. 359—387, resimli), diğer eserler burada gösterilmiştir.

(ALFRED BEL.)

SĀ'. [Bk. SĀ'.]

SA'. [Bk. SĀ'.]

SĀ'Ā. [Bk. SĀĀT.]

SA'ĀDA. [Bk. SĀĀDET.]

SA'ADAT. [Bk. SĀĀDET.]

SAĀDET. SA'ĀDA (A.), saâdet. s'-d kökü ve onun bir kısım müştakları, muhtelif bakımlardan islâm öncesi arap düşünüş tarzına bağlanır. Kendisine „kurtuluş vesilesi, uğur“ (*y-m-n*, zıddı *n-h-s*) gibi, umûmî bir mânâ verilmektedir. Has isim olarak *Sa'd* (müennesi: *Su'ad*; krş. mad. *SA'D*), Bünyamin ve Gad gibi, ibrânîce isimlerin müterâdifi olabilmektedir. *Sa'd* ilâh ismi olarak da görülür; Wellhausen (*Reste arabischen Heidentums*², s. 65) al-Sa'ida (arapların ibâdet için etrâfında döndükleri bir ev) aslında al-'Uzzâ'nın bir lekabı idi. Bundan başka, muzâfün-ileyh mevkiinde bulunan bir kelime ile tâkip edilen *Sa'd*'e, sık sık yıldız ismi [krş. bir de madd. *SA'D*, *AL-SA'DÂN*] ve kabîle ismi olarak da rastlanır.

Talbiya (hususıyla hacc esnâsında, aynı zamanda *şalât*'ta; krş. mad. *TALBIYA*)'deki *sa'*

dayka şekli, kökün (= y-m-n) mânası ile sıkı sıkıya bağlı görünmektedir. Bununla berâber krş. arap lugatlerinde mad. s'-d.

Sa'âda (ve Sa'âdat-Alî-Hân has isminde bir oedel ile tâkip edildiği vakit; krş. mad. SA'ÂDAT-ALÎ-HÂN), bilhassa islâmî bir tâbir olarak görünmektedir (zıddı *şakāva*). Bu kelime Kur'an'da geçmemektedir. Hadiste âhiretle ilgili bir mâna taşımakta olup (krş. *yavm* c'-sa'âda „kiyâmet günü“, Dozy, *Supplément*, bk. SA'ÂDA), bilhassa kader ile alâkalıdır. Msl. sa'âda ehli sa'âda'nın amellerini tamamlamak hususunda Tanrı tarafından yardım görmüştür (al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 83; Muslim, *Qadar*, hadîs 6; al-Tirmizî, *Qadar*, bâb 3). Vahdâniyeti kabul eden dinlerin hepsinde görülen bir tekâmüle göre, bu kelime *ahl al-sa'âda* = müslümanlar (krş. Dozy, *göst. yer.*) tâbirinde daha dar bir mâna almaktadır. Saray dili üslûbunda haşmetli, haşmet-meâb mânasına gelmekte olup, *dâr al-sa'âda* „saray“ demektir (krş. Dozy, *göst. yer.*). Der-Saâdet tâbiri İstanbul için kullanılır ve saâdetlî tâbiri türk resmî dereceler silsilesinde yer alır. (A. J. WENSINCK.)

SAÂDET-ALÎ-HAN. SA'ÂDAT-ALÎ-HAN (? — 1814), Oudh nevvâbı. Âşaf al-Davla'nın eylül 1797'de ölümü üzerine, onun sözde oğlu olan, fakat evlâtlığı hiç bir zaman tam olarak resmîyet kesbetmemiş bulunan vezir 'Alî-Han kendisine halef tayin edildi. Fakat bu zât 4 ay sonra, idâresizliğinden dolayı, işinden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine umûmî vâlî Sir John Shore, onun yerine, Âşaf al-Davla'nın kardeşi olup, 1776'dan beri Benâres'te ingiliz himâyesinde yaşamakta olan Sa'âdat-Alî-Han'ı tayin etti. Sa'âdat-Alî-Han'ın idâresi zamanında Oudh bölgesinde ingiliz nüfûzu hissedilir derecede genişlemiştir. Bu bölge 1775 yılında, *navvâb* ile yapılan bir anlaşma neticesinde, şarkî Hindistan kumpanyası himâyesine girmiş ve yıllık muayyen bir tazminat mukabilinde, bölgenin müdâfaası te'minat altına alınmış idi. 1798 yılında yapılan yeni bir anlaşma ile bu tazminat 76 lek'e çıkarılmış ve aynı zamanda Allâhâbâd müstahkem mevki de şirkete, silâh deposu olarak, verilmiştir. Buna mukabil, bölgenin iç ve dış düşmanlara karşı müdâfaası için, şirket 10.000 kişilik bir askerî kuvvet bulundurmayı taahhüt etmiştir. *Navvâb*'ın askerlerinin isyankâr tavırları üzerine, yeni umûmî vâlî Marquis Wellesley (1798—1805) bu lüzumsuz ve tehlikeli olan, Sa'âdat-Alî-Han'ın kendi ifâdesine göre de, ancak düşmanlarına faydası dokunan askerî birlikleri lâğvedip, yerine şirketin kuvvetlerini kullanmayı teklif etti. Şahsına karşı yöneltilen tehlikelerden korkan Sa'âdat-Alî-Han önceleri

bu islâhâtı harâretle tasvip etmiş iken, sonra bunu kabul etmek istememiş ve ancak 1801 yılında Lucknow anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya göre, şirketin ordu masraflarını karşılamak üzere, altı küçük idârî bölge şirkete terkedilmiş ve buna mukabil *navvâb*'ın şirkete karşı bütün mâlî mükellefiyetleri kaldırılmıştır. *Navvâb* bundan başka, tebeasının geçimini kolaylaştıracak ve memleketin gelir kaynaklarını te'minat altına alacak bir idâre usûlünün tatbiki ile de mükellef tutulmuştur. Sa'âdat-Alî-Han bu anlaşmayı o kadar müessir bir şekilde tatbik etmiştir ki, sonraları Oudh bölgesini idâre edenler arasında en akıllı ve en kuvvetlisi olarak tanınmıştır. Sa'âdat-Alî-Han 1814 yılında ölmüş ve yerine ikinci oğlu Gâzî al-Dîn Haydar geçmiştir.

Bibliyografya: Sayyid Çulâm 'Alî, *'Imâd al-sa'âda* (Lucknow, 1897), s. 169—174; Durgâ Prasâd, *Büstân-i Avadh* (Lucknow, 1892), s. 99—109 (resmî ile); C. U. Aitchison, *Collection of Treaties relating to India* (Kalküte, 1909), I, 118—137; John Malcolm, *The Political History of India from 1784 to 1823* (London, 1826), I, 170—177, 273—283; *A Selection from the Despatches of the Marquess Wellesley* (nşr. S. J. Owen), Oxford, 1877, s. 188—207; H. C. Irwin, *The Garden of India, or chapters on Oudh history and affairs* (London, 1880), s. 100—111. Daha şu kaynaklara mürâcaat edilebilir: Harsukh Râe, *Macmâ al-aḥbâr* (Brit. Mus., Or. 1624); Muhammed Muhtaşim Han, *Târîh-i Muhtaşim* (Bankipore Public Library, nr. 605).

SA'ÂLİBİ. [Bk. SEÂLİBİ.]

SÂAT. SÂ'A (A.), [muayyen bir zaman fâsılası ve bilhassa tesbit edilmiş bir başlangıca göre, her hangi bir anda zamanı gösteren âlet olup], yunan hey'et âlimlerine imtisâlen, aynı zamanda *mustaviya* de denilen ve yıldızlar semâsının 15 derecelik dönmesine tekabül eden müsâvî veya nücûmî sâat, *sâ'a falakiya* ile, gündüzü ve geceyi 12 sâate bölmek sûreti ile, elde edilen ve bu sebeple de mahallin arz dâiresine ve mevsimlere göre değişen, bununla berâber zaman süresini belirten ve *zamânîya* de denilen gayr-i müsâvî sâat, *mu'vacca*, arasında bir tefrik yapılmıştır. Bu ikinci târif ile verilen sâatin yüksek arz dairelerine tatbiki mümkün değildir. [Güneşin semâda zâhiri hareketi sırasında zamanı belirten en uygun bir gök cismi olması sebebi ile, hey'et âlimleri zamanı dâimâ güneşin hareketi ile târif etmişlerdir. Her hangi bir mahalde güneşin batış ânı bir zaman mebdî olarak alınmış ve o anda sâatin 12 olduğu ve ertesi günü güneşin batma ânına ka-

dar iki 12 sâat geçtiği kabul edilerek, ezânî sâat târifi yapılmıştır. Bilhassa sâatlerin ayar edilmesi kolay olduğundan, memleketimizde ezânî sâat çok taammül etmiş, fakat bu asrın başlarında vasatî sâatin Türkiye'de umûmîleşmesi ve nihâyet resmî sâat olarak kabûlü neticesi artık kullanılmaz olmuştur. Vasatî zamanın mahallin tûl dâiresine bağlı olması bir çok güçlükler husûle getirdiğinden, bütün dünyâya şâmil bir zaman sisteminin ihdâsı gerekmiş ve bunun neticesi olarak da, bir çok memleketlerin sâatleri İngiltere'de Greenwich rasathânesinin tûl dâiresi ile târif edilen Greenwich sâatine (G. M. T.) bağlanmıştır. Dinî tâbir olarak, *sâ'a* aynı zamanda ölüm ve kıyâmet ânı mânasına da gelir [bk. mad. KİYÂMET]. Gündüz ve gece sâatlerinin geçişini ölçmek için, zamanı ölçen âletler (*âlât al-sâ'ât*) kullanılır. *Horologium* (sâat) kelimesi yanında *hora* (yunanca ὥρα) 'dan gelen almanca *Uhr* kelimesi gibi, arapçada *sâ'at* ve *sâ'a* da aynı zamanda zaman ölçen âlet mânasına gelir. *πύλαξ* 'dan gelen *binkâm* veya *pingân*, *μάρτυρας* 'den gelen *mangâna* gibi bir takım kelimeler şekil değiştirmiş veya κλέψωρα 'dan *sarrâkât al-mâ* gibi teröüme edilmiş yunanca kelimeler olmalıdır; *targahâra* (krş. *tarkihâr*=lat. *pate-na*) gibi bazı kelimeler de irânî menşelidir. Nücûmî zaman tâyininde rubu' tahtası ve usturlab kullanıldığı mâlumdur. Ancak ister ofkî, ister şâkullî olsun, muhtelif şekillerinde, güneş sâatinin veya basitenin kullanıldığı hakkında fazla bir şey söylemeyeceğiz. [Zamanı gösteren âlet olarak, sâatlerin en iptidâî şekilleri milâddan asırlarca önce Mısır'da, Elcezîre'de, Hindistan'da ve Çin'de kullanılmıştır. Sâat kelimesi ile dar mânada kasdedilen şey, eski zamandan beri mâlûm olan kum ve su sâatleri ve benzeri makinelerdir. Bizanslılar dikkatsiz bir kimsenin bile zamanın geçişini bildirmesi için, bunlara güllelerin düşmesini, çan çalmasını, lambaların sönmelerini, hareket eden şekillerin ve musikîli makinelerin işlemesini te'min ile uzaktan görme veya duymayı mümkün kılacak tertibat ilâve etmişlerdir. Müslüman şarkta imâl edilmiş san'atkarâne bir sâat hakkında en eski izâhat Einhardt'ın *Annales*'inde bulunmaktadır. Bu tarihçi, büyük Karl (Charlemagne)'ın elçisi Radbert'in, 806/807 (m.) senesinde, halifenin sarayından dönerken, öldüğünü ve bu sırada, „İran hükümdarı“, yâni halife Hârûn al-Raşîd'in elçisi Abdella [Abd Allâh]'nın kudüslü keşişler ile birlikte geldiğini ve berâberinde de fevkalâde bir sâat getirdiğini naklederek, bu sâati tasvir eder. E. Wiedemann ve F. Hauser bu mes'ele hakkında arap kaynaklarının meydana çıkarılması ve izâhları ile bilhassa meş-

gûl olmuşlardır. Sâatler hakkında en mühim eser İsmâ'il b. al-Razzâz al-Cazârî'nin 602 (1205/1206) senesinde yazmış olduğu *Kitâb fi ma'rifat al-hiyal al-handasiya* adlı kitabıdır. Bu eserde müellif, gayet mâhirâne bir tarzda imâl edilmiş ve bilhassa şekillerine göre, adlandırılmış (maymun, fil, cellât, muharrir ve davuleu sâati gibi) sâatlerin yapılışını, bütün teferruâtı ile, yazmaktadır. Diğer mühim bir eser de, Rîzvân b. Muhammed al-Horâsânî'nin Şam'da Gayrûn kapısında bulunan bir sâat hakkında yazmış olduğu kitaptır (krş. Suter, s. 136 v.d., nr. 343). Şarka ilk olarak XVI. asırda gelen çarklı sâatler hakkında, Taqî al-Dîn'in 1552/1553'te yazdığı bir eserde mâlûmâta tesâdüf ediyoruz. Kastilya kralı Alphonse'un sâatleri mükemmeliyetlerini islâm medeniyetine borçludur.

Bibliyografya: E. Wiedemann, *Beiträge (SBPMS Erlg., 1905, III, 255; 1905, V, 408; 1906, VI, 11; 1906, X, 348; 1907, XII, 200; 1914, XXXIV, 17; 1918—1919, LIX, 272)*; E. Wiedemann ve F. Hauser, *Über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur (Nova Acta Abh. d... Deutsch. Akad. d. Naturforscher, Halle, 1915, C, nr. 5)*; ayn. mll., *Uhr des Archimedes (Nova Acta, CIII, nr. 2)*; E. von Bassermann-Jordan, *Die Geschichte der Zeitmessung und der Uhren*; [al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), s. 675 v.d.] (J. RUSKA.)

[Bu madde T. GÖKMEN tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAB', SAB'A. [Bk. SEB', SEB'A.]

SABA'. [Bk. SEBÂ.]

SABAB. [Bk. SEBEB.]

SABANCA. [Bk. SAPANCA.]

SABBİH. [Bk. SEBBİH.]

SABİR. ŞABR (A.) mefhumunun muhtevâsı, aşağıda görüleceği gibi, garbî Avrupa dillerinde bir tek kelime ile güç karşılanabilir. Arap lugat âlimlerine göre, masdarı *şabr* olan *ş-b-r* kökü „alıkoymak“ veya „bağlamak“ mânasına gelmektedir; buradan *katalahu şabran* „onu sıkıca yakalayarak, öldürdü“ gelir. Buna göre, kâtil ve maqtûle, sırası ile, *şabir* ve *maşbûr* denilmektedir. Bu tâbir işkenceye mâruz kalan şehidler ve katledilen harp esirleri için kullanılır; hadiste, islâm ahkâmına göre değil de, bunun aksine eziyet edilerek öldürülen (msl. al-Buhârî, *Zabâih*, bâb 25; Muslim, *Sayd*, hadîs 58; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 171) hayvanlar için geçer. Salâhiyetli makamlar tarafından iebâr edilen ve bu sebeple cebren edilen bir yemini ifâde eden *yamînu şabrin* tâbirinde görülmektedir. Husûsî bir istilâh olarak (msl. al-Buhârî, *Manâkıb al-anşûr*,

bâb 27; *Aymân*, bâb 17; Muslim, *İmân*, hadîs 176).

Kur'an'da çok defa ilk nazarda sabırlı olmak mânası ile *ş-b-r* kökünün müstaklârlar bulunmaktadırlar. Peygambere kendisinden önce gönderilen resûller gibi, sabırlı olması ihtâr edilmiştir (XXXVIII, 16; XLVI, 34; „Zîra Allahın tehditleri gerçekleşir“, buna bir de XXX, 60 ilâve olunmuştur); sabredene iki kat mükâfat vâdedilmiştir (XXIII, 113; XXVIII, 54; krş. XXV, 75). Hattâ XXXIX, 16'da, *şâbirûn*'un, *hisâb* (bu kelime burada ölçü, tahdit mânasında kullanılmıştır) görülmeden, mükâfatlarını elde edecekleri bildirilmiştir.

Bu mefhûm, cihâd hakkında (msl. III, 140; VIII, 66) husûsî bir şekilde kullanılmıştır. Bu neviden bir siyakta mefhûm, *sabr* ve *sebât* kelimeleri ile karşılanabilir.

Bu kelimenin sonra, msl. Yûsuf sûresinde (XII, 18), oğlunun ölümünü öğrenmesi üzerine Ya'kûb'un: „Artık bana düşen—kadere rızâ ve teslimiyet (*fa-şabrân camilun*)“—dediğini bildiren âyetle *sabr*'ın *tevekkül*, *rızâ* ve *teslimiyet* mânasında kullanıldığı görülmektedir. *Sabr* bâzan *şalât* (II, 45, 153) ile birlikte zikredilir. Müfessirlere göre, bu âyetle kelime oruç mânasındadır. Onlar buna delil olarak da ramazan ayı için kullanılmış olan *şahr al-şabr* sıfatını gösterirler.

Kur'an'da, *şakûr* (XIV, 5 v.b.)'e bağlı olarak kullanılmış olan *şabbâr* sıfatına rastlanır; krş. al-Tabarî, *Tafsîr*: „Kendisine felâket isâbet ettiği vakit teslimiyet gösteren ve mağfirete nâil olduğu vakit de şükreden kula ne mutlu“ ve Muslim, *Zuhd*, hadîs 64; „Mü'minin vaziyeti hayranlık vericidir; her şey kendisine hizmet eder; kendisine iyi bir şey isâbet ettiği vakit, şükredici olur ve onun iyiliğine hizmet eder ve musibet isâbet ettiği vakit, teslimiyet gösterir ve bu da onun iyiliğine hizmet eder.“

Mefhûmun muahhar gelişmesi *Kur'an* tefsirlerinde görülmektedir; bu tefsirlerin *Kur'an* dilinin kullanılışına ne dereceye kadar dâhil bulunduklarını söylemek güçtür. Her hâlde bütün mâna farkları ile mefhûm aslen yunanîdir; zîra o revâkî *arapağ*'a hristiyanî sabır nefse hâkimiyet ve zühdi teslimiyeti içine almaktadır (aş.-bk.). Tefsirlerin çok sayıdaki izâhları üzerinde durmaksızın, sâdece Fahr al-Dîn al-Râzî (*Mafâtiḥ al-ğayb*, Kahire, 1278; III, 200 âyeti hakkında) ninkini zikrederim. Fahr al-Dîn al-Râzî dört *sabr* tefrik etmektedir: 1. nassî mes'elelere, msl. *tavhîd*, *adl*, *nubuvva*, *ma'ad* akidesi ve diğer ihtilâflı noktalara muzâf, yorucu zihni çalışmalarda sabır ve *sebât*; 2. yapmakla mükellef bulunulan veya

kanûn ile havâle edilmiş olan işlerin tamamlanmasında sabır; 3. men'edilmiş olan fiilleri terk etmekte sabır; 4. musibet v.b. hâllerde teslimiyet göstermek. Ona göre, *muşâbara*, sabırın hemcinsine (msl. komşularına ve kendisi ile aynı kitap ehlinde olanlara) tatbiki, intikamın terki, *amr bi'l-ma'rûf va'l-nahy 'ani'l-munkar* v.b.

Sabr'ın en büyük değeri Allahın bütün esmâ-i hüsnâsı arasında *şabûr* isminin de yer almış olmasında görülür. *Lisân* (bk. mad. *ş-b-r*)'a göre, *şabûr ḥalîm*'in müterâdifidir; şu farkla ki, *günahkâr*, *ḥalîm*'den hiç bir ceza beklemeyen hâlde, *şabûr*'un böyle bir harekette bulunacağından emin değildir. Hadîste Allahın sabrı, iştigalinden dolayı hissettiği ezâyaya karşı hiç kimse onun kadar sabırlı değildir (Buḥârî, *Tavhîd*, bâb 3) şeklindeki ibâresinde en yüksek ifâdesini bulmuştur.

Hadîste *sabr*, her şeyden önce, umûmî mânadaki metinlerde geçer; kendini *sabr*'a vere-ne Allah *sabr* ihsânında bulunacaktır; zîra *sabr* en büyük lutuftur (al-Buḥârî, *Zakât*, bâb 50; *Rikâk*, bâb 20; Ahmed b. Hanbal, III, 93). Burada da *sabr*, cihâdda sabır ve *sebât* delâlet etmektedir. Bir adam Peygambere: — „Şahsım ve servetimle cihâda iştirâk eder, dâimâ ileri atılır, sırtımı çevirmez ve *şâbiran* ölür, teslimiyet gösterirsem, cennete girer miyim?“ — diye sorduğu zaman, Peygamber: — „Evet“ — diye cevap verdi (Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 325). Msl. cemâat baskısına tahammül etmek mânası ile de bu kelimeye rastlanmaktadır. Ölümden sonra bir çok tecrübelerle tâbî tutulacaksanız da, semâvî havuzun yanında bana mülâkî oluncaya kadar sabrediniz (*havz*; al-Buḥârî, *Rikâk*, bâb 53; *Fitan*, bâb 2; krş. *Ahkâm*, bâb 4; Muslim, *İmâra*, hadîs 53, 56 v.b.). Umûmiyetle kelime şu darb-ı meseldeki gibi teslimiyet mânasındadır: (hakikî) *sabr* ilk darbededir (*innama 'l-sabr 'inda 'l-şadmati 'l-ülâ veya avvali şadmatin* ve yahut *avvali 'l-şadmati*, al-Buḥârî, *Canâ'iz*, bâb 32, 43; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 15; Abû Dâ'ud, *Canâ'iz*, bâb 22 v.b.); fakat şu sar'âlî bir kadının başka bakımdan dikkate şâyan hikâyesidir: sar'âlî kadın, iyileşmesi için, Peygamberden kendisine duâda bulunmasını niyâz eder. O da ona isteginden vazgeçip, sabrederse, cennete gireceğini söyler (al-Buḥârî, *Marzâ*, bâb 6; Muslim, *al-Birr va'l-şila*, hadîs 54). — Çok defa bu kelimeye teslimiyete has tâbir olan *ihtisâb* (msl. al-Buḥârî, *Aymân*, bâb 9; Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 11) ile birlikte rastlanmaktadır. Bununla şu hadîs *kuḍsî* karşılaştırılabilir: — „Eğer kulum, iki gözünün ışığından mahrum kalırsa, buna mukabil ben ona cenneti vereceğim“ (al-Buḥârî, *Marzâ*, bâb 67; Ahmed b. Hanbal, III, 283).

Nihâyet ahlâkî-zühdi tasavvufta çok büyük bir ehemmiyeti olan „terk“ mânasına sahib hadîste çok nâdir rastlanır (yk.-bk., II, 42, 148 âyeti münâsebeti ile). al-Buḥârî'nin *Kitâb al-rikâk* (diğer hadis mecmualarında *zuhd* bâbı olarak geçen bu bâb bu temâyülün islâmdeki en eski merhalesini belirtir)'ın 20. bâbı *Tar-cama*'de şöyledir: ... 'Omar: — „Hayâtımızın en iyi şeyini sabırda bulduk.“ — Burada, yunanî te'sir hissedilir ki, ona göre, terk, hakikî insan, hakîm ve şehide yaraşır bir tavidir.

Kur'an ve hadîsin *sabr*'a dâir söyledikleri kısmen ahlâkî ve tasavvufî edebiyatta tekrarlanmaktadır; fakat bu kelime burada bir nevi ilmî ve hattâ daha üstün derecede bir tâbir olmuştur; zîra *sabr*, bu tasavvufî fikrin ifâdesi için, esâs faziletlerden biridir. Diğer aslî mefhûmlar (krş. Nickolson, *JRAS*, 1906'da sûfî ve sûfilîğin türlü târifleri) gibi, *sabr*'ın da bir çok târifleri vardır ki, bunlar, mefhûmu tamâmiyle izâh ve ifâdeden ziyâde, mânevî zenginliği ortaya koyar; çok kıymetlidir; zîra mefhûmu ânî şimşekler gibi aydınlatmağa yarar. Kuşayrî, *Risâla* (Bulak, 1287, s. 99 v.d.)'inde şu nümüneleri vermektedir: — „Acı şeyleri, kaşarınızı çatmadan, yutunuz“ (Cunayd). — „Men'edilmiş şeylerden uzak durunuz, kaderin darbelerine tahammül ederek, susunuz; fakirlik üzerinize çöktüğü vakit, zengin görününüz“ — „Kaderin darbelerine lâyık bir şekilde (*ḥusn al-adab*) *sabr* u *sebât* gösteriniz“ (İbn 'Aṭâ). — „Konuşmaksızın ve şikâyet etmeksizin, darbe altına eğiliniz“. — „*Şabbâr* — men'edilmiş şeyler ile birden-bire karşı-karşıya bulunmağa alışmış kimsedir“ (Abû 'Ogmân). — „*Sabr* — sanki sıhhatmış gibi, dert ile kaynaşarak yaşamaktan ibârettir“. — „Tanrının yanında mütevekkil olunuz, kaş çatmayınız ve gücenmeksiniz onun darbelerini karşılayınız“ (Amr b. 'Ogmân). — „*Kitâb ve sunan*'in emirlerine mutâvaat“ (al-Ḥavvâs). — „Sûfilerin (harfîyen: âşıkların) göstereceği *sabr* zâhidlerinkinden daha güçtür“ (Yaḥyâ b. Mu'âz). — „Her türlü şikâyetten sakınma“ (Ruvaym). — „Allahtan yardım bekleme“ (Zu'l-Nün). — „*Sabr* adı gibidir“ (Abû 'Alî al-Dakḥāk). — „Üç türlü sabır vardır: *mutaşabbir* 'ların, *şâbir* 'ların ve *şabbâr* 'ların *sabr* 'ı (Abû Abd Allâh b. Ḥafîf). — „*Sabr* aslâ sürçmeyen bir attır“ (Alî b. Abî Tâlib). — „*Sabr*, iyi ve kötü hâl arasında fark gözetmeksizin, her ikisinde de rûh huzûrunu muhâfaza etmektir; *taşabbur*, ağır bir felâket hissedildiği vakit, darbeler altında sükûnet bulmaktır“ (Abû Muhammed al-Curayrî; krş. *Arapağ* (a)).

Bu edebiyat sâdece kelime oyunlarından ve târiflerden hoşlanmakla kalmıyor, aynı zamanda, harf-i cerler vâsıtası ile birbirinden farklı

mefhûmlar meydana getiriyordu. al-Şiblî bir adama: — „Sabredene en güç gelen hangi sabırdır?“ — diye sorar. O da: — „al-*Şabr fi'llâh*“ — diye cevap verir. Bunun üzerine, al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Bu şahıs: — „al-*Şabr li'llâh*“ — der. al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Bunun üzerine bu şahıs: — „al-*Şabr ma'a'llâh*“ — der. al-Şiblî: — „Hayır“ — der. Adam: — „O hâlde hangisi?“ — diye sorar. al-Şiblî de ona: — „*Şabr 'ani'llâh*“ — diye cevap verir ve hemen-hemen muhâtabının aklını başından alacak bir izâh ilâve eder (al-Kuşayrî, *Risâla*, s. 100, 9).

al-Ğazzâlî, *sabr*'dan *İhyâ*'nın ikinci kitabının, selâmeti te'min eden faziletleri tasvir eden, 4. kısmında bahseder. Daha önce *Kur'an*'da *sabr* ve *şukr*'ün birbirlerine bağlanmış bulunduklarını gördük. al-Ğazzâlî, II. kitapta, ayrı-ayrı ve fakat aralarında içten bir bağ kurarak, iki mefhûmdan bahseder. Bununla beraber, onların imtizâcını *Kur'an* ifâdesi tarzı üzerine değil, hikmet üzerine binâ eder: İmân — biri *sabr*, diğeri *şukr* olan iki yarımından terekkep eder. Bu şu hadîse dayanmaktadır: „*Sabr* — imânın yarısıdır“ (krş. *sabr* ve *şukr*'ü de birleştiren daha yukarıda nakledilmiş olan hadîsler).

al-Ğazzâlî, *sabr*'ı târif etmek için, onu şu bakımlardan mütâleâ etmektedir: 1. *sabr*'ın fazileti; 2. mâhiyeti ve mefhûmu; 3. *sabr*'ın imânın yarısı olduğu; 4. *sabr* ile müterâdif tâbirler; 5. kuvveti ve zayıflığı bakımından, *sabr* çeşitleri; 6. *sabr*'ın lüzûmu hakkındaki fikirler ve insanın ondan nasıl vazgeçemediği; 7. *sabr*'ın sıhhat bulması ve bunun çâreleri. — Bu tak-sim, bütünü ile Bar Hebraeus tarafından, *Me-sayberännütâ* (krş. A. J. Wensinck, *Bar Hebraeus's Book of the Dove*, Leiden, 1919, s. CXVII — CXIX) için, *Ethikon*'unda tekrar edilmiştir.

Bu bölümlerden ancak şunlar zikredilebilir. *Sabr*, bütün dinî *maḳâmât* gibi, üç kısımdan terekkep eder: *ma'rifa*, *hâl* ve *amal*. *Ma'arif* — ağaca, *aḫvâl* — dallara, *a'mâl* ise — meyvalara benzer. Üç çeşit varlık arasında sâdece insan *sabr*'a sâhip olabilir; zîra hayvanlar tamâmiyle arzû ve sevk-i tabîîlerinin hâkimiyeti altındadır; melekler, bunun aksine, tamâmiyle Allah sevgisi ile doludur; o sûretle ki, hiç bir arzû onları hukmü altına alamaz ve binâenaleyh onlara galebe çalmak için, *sabr* 'a ihtiyaçları yoktur. Aksine insanda iki sevk-i tabîî (*bâ'is*) bir-biri ile savaş hâlinindedir: haz alma sevk-i tabîî'si ve din sevk-i tabîî'si. Birincisi şeytan tarafından ve ikincisi ise, melekler tarafından tahrik edilir. *Sabr*, nefsanî sevk-i tabîî'nin aksine, dinî sevk-i tabîî'ye sadâkati gösterir.

Sabr iki türlüdür: a. cismânî, zahmetli işleri icrâdaki faâl *sabr* veya darbelerle (felâketlerle)

tahannü'l etmekteki âtil şabr; bu çeşit şabr övülmeğe değer; b. mânevî msl. tabî'i arzularından vazgeçme. Yerine göre, şabr mefhûmu 'iffa, zabt al-nafs, suç'a, hilm, sa'at al-şadr, kitmân al-sirr, zuhd ve kanâ'a gibi, müte-râdifler ile ifâde edilmiştir. Mefhûmun bu geniş teğmilî, imân husûsunda isticvâb edilmiş olan Peygamberin: — „İmân sabırdır“ — şeklinde cevap verdiğini bize anlatmaktadır. Bu çeşit sabır tamâmiyle medhe değer (mahmûd tamm).

Sabırlarının kuvvetinin az veya çokluğuna göre, üç sınıf kimse tefrik edilir: a. kendilerinde sabrın devamlı bir hâl olduğu çok az sayıda kimseler (şiddikûn, muḥarrabûn); b. kendilerinde hayvânî sevk-i tabî'ilerin hüküm sürdüğü kimseler; c. kendilerinde iki sevk-i tabî'i arasında dâimî bir mücâdele bulunan kimseler (mucâhidûn); belki Allah onlara teveccüh edecektir. al-Gazzâlî bize irfânîlerden birinin üç türlü şâbirûn tefrik ettiğini söylemektedir: nefsanî heveslerini terkedenler (tâ-ibûn); emr-i ilâhiye (decretum divinum) baş eğerler (zâhidûn); Allahın kendilerine gönderdiklerinden sevinç duyanlar (şiddikûn).

al-Gazzâlî, 6. bölümde mü'minin her türlü ahvâlde şabr'a nasıl mü'tac olduğunu göstermektedir; a. sıhhat ve refâhta; burada şabr ve sukr'un sıkı bir birleşmesi göze çarpar; b. şerîfatin emirlerini icrâda, men'edilmiş şeylerden kendini korumakta, ister yakınımlar tarafından, ister Allahın bir emri ile olsun, irâdemizin aksine meydana gelen vâkialar esnâsında.

Şabr, sâdece iki sevk-i tabî'inin arasındaki mücâdelenin bir âlameti olduğuna göre, te'min ettiği şifâ dinî sevk-i tabî'iyi kuvvetlendirebilen ve hayvânî sevk-i tabî'iyi zayıflatabilen her şeyde mevcuttur. Hayvânî sevk-i tabî'i, ri-yâzet vâsıtası ile, bu sevk-i tabî'iyi canlandıran her şeyden sakınarak, kezâ inzivâ ('azla) veya müsâade edilen şeyi (meselâ evlenmenin tatbiki) yapmakla zayıflar. Dinî sevk-i tabî'inin takviyesi, a. bize mucâhada'nın meyvalarını şiddetle isteten arzûnun meselâ velîlerin ve Peygamberin hayatlarını okuma yolu ile tenbihi ile; b. bu sevk-i tabî'iyi üstünlük şûuru zevk almakla bitecek şekilde git-gide hasmına karşı mücâdeleye alıstırmak sûreti ile mümkün olur.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, krş. bir de *Dict. of the Techn. Terms*, I, 823 v.d.; M. Asin Palacios, *La mystique d'al-Gazzali* (Mél. F. O. Beyrouth, VII, 75 v. dd.); R. Hartmann, *al-Kushairis Darstellung des Şâfitums* (Türk. Bibl., Berlin, 1914, XVIII, fihrist); L. Masignon, *al-Hallaj martyr mystique de l'Islam* (Paris, 1922), fihrist; ayn. mll., *Essai sur les*

origines... de la mystique musulmane (Paris, 1922), fihrist. (A. J. WENSINCK.)

SABİR. ŞABİR VEYA ŞAPR, sarı-sabır, zambakgiller gurubuna dâhil bir Afrika sarı-sabır çeşidinin yapraklarından elde edilen kurutulmuş hulâsa. Dioskurides'te de bahsi geçen, arap tıbbında çok ehemmiyet verilen, acı ve kuvvetli bir müşhil ilâc. Bugün Sokatrâ sarı-sabır bu maddenin en iyi cinsi olarak kabûl edilir. al-Dimaşkî nebâtın iyi bir tasvirini veriyor (*Nuḥbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 81). Reçine istihsâli için bk. al-Nuvayrî ve lugatlar (bk. Lane, *Lexicon*, II, 1645).

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 448; I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, 148 v. dd.; Abû Mansûr al-Muvaffak, *Kitâb al-abniya 'an ḥaḳā'ik al-adviya* (nşr. Seligmann), s. 164 (trc. Abdul-Chalig Achundow), Halle, 1893, s. 227; İbn al-Bayfâr (trc. Leclerc), II, 361—367; E. Wiedemann, *Beitr.*, XLIX; *SBPMS*, 1916, s. 20. (J. RUSKA.)

SÂBİ. AL-ŞÂBİ, Sâbiî mezhebine mensûp yedi şahsiyetin adı.

1. AL-ŞÂBİ, ABÜ İŞHÂK İBRÂHİM (925—996) B. HİLÂL B. İBRÂHİM B. ZAHİRÜN AL-HARRÂNİ, sâbiî [b. bk.] mezhebine mensûp olup, torunu Hilâl'in mevsuk bir kaydına göre, 5 ramazan 313 (24 teşrin II. 925) 'te doğmuştur; fakat *Fihrist* 'te, çok geç olduğu muhakkak olan 320 (932) yılı gösterilmektedir. 324 (935/936) 'te ölen babası Hilâl, Tüzün'ün hizmetinde hâzık bir tabîp idi. İbrâhîm tıp, hey'et ve hendese ilimlerinde geniş bilgi sâhibi olan âilenin diğer âzası gibi, aynı ilimleri öğrenmiş idi. Onun Büveyhî hükümdarı 'Azud al-Davla'nın vezîri al-Muṭahhar b. 'Abd Allâh için, gümüş para büyüklüğünde bir usturlap imâl ettiği söylenir. Bununla beraber bu sâhadaki çalışmalarını erken terk ederek, divâna kâtip oldu. Orada Büveyhî Mu'izz al-Davla (ölm. 356=966/967) 'nin, bilâhare 'İzz al-Davla unvânı ile hükümdar olacak olan şehzâde Bahtiyâr'a Kirman vâlisi Muḥammed b. İlyâs'ın kızını istemek üzere, bu vâliye hemen bir mektup yazılması için vezir al-Muḥallabî'ye bir haberci göndermesi münâsebeti ile, dikkati üzerine çekti. Vezîrin dostları ve kâtipleri ile iğret meclisinden çıktıkları bir sırada istenilen mektûbu yalnız İbrâhîm al-Şâbî hazırlamaya muvaffak olmuş idi. O bilhassa 349 (960/961) 'da, Abû İshâk İbn Şavâba'nın ölümü üzerine, kendisini inşâ divânı birinci kâtibi tâyin eden Mu'izz al-Davla tarafından mümtaz bir duruma yükseltilmiş idi. Hükümdar onu ihtidâ ettirmek için, mükâfat olarak baş-vezirlik makamını da teklif etmek sûreti ile büyük gay-

retler sarfetmiş, fakat o bunu kabûl etmemiş ve ölüncüye kadar kendi dinî kanâatlerine sâdik kalmıştır. Bununla beraber münevver bir adam sıfatı ile, müslümanların âdetlerine mümkün olan ölçüde intibak ediyor ve ramazan devâmınca oruç tutuyordu. *Kur'an* 'a olan vukufu mükemmel idi ve resmî tahrîrâtında sık-sık âyetler zikrederdi. Mu'izz al-Davla'den sonra oğlu 'İzz al-Davla zamanında da divândaki mevkiini muhâfaza etti ve 364 (974/975) 'te 'İzz al-Davla'nın amcası 'Azud al-Davla Bagdad'a geldiği zaman, İbrâhîm onların karşılıklı durumunu dostâne bir şekilde tanzim eden bir mukavele hazırlamakla vazîfelendirildi. 'Azud al-Davla önceleri hakkında büyük bir teveccüh beslediği İbrâhîm'i Şiraz'a davet etti ise de, İbrâhîm bunu reddetti; zira kendisinin gaybûbeti esnâsında âilesinin ihtidâ etmesinden korkuyordu. 'Azud al-Davla'ye gönderdiği mektupta bâzı beğenilmeyecek kısımlar da var idi. Bilhassa Mu'izz al-Davla'nın yerine oğlu 'İzz al-Davla'yi daha lâyük görmekte idi. Böylece o, kendisine karşı 'Azud al-Davla'nın kinini tahrik etti. Amca ile yeğen arasındaki mücâdele İbrâhîm için felâket oldu: 'İzz al-Davla 367 (977/978) 'de öldürölüp, 'Azud al-Davla Bagdad'a girince, 26 zilkâde (5 temmûz 978) cumartesi günü yakalandı. 'Azud al-Davla onu fillerin ayakları altında ezdirmeğe yemin etmiş olmakla beraber, aralarında vezir al-Muṭahhar b. 'Abd Allâh'ın da bulunduğu ileri gelen bir çok şahsiyetin müdâhaleleri neticesinde, hapsedildi ve bir kaç sene hapiste kaldı. Hapishânedeki iken, 'Azud al-Davla'nın tekrar teveccühünü kazanmak imkânını hazırlamak üzere, kendisine Büveyhî hânedânının bir tarihini yazmak vazîfesi verildi. Bu eser 'Azud al-Davla'nın *tâc al-milla* olan yeni unvânına izâfeten *Kitâb al-tâc* adını taşıyordu. Sahifeler yazıldıkça, hükümdar okuyor ve kendi arzû ettiği tashihlerin yapılması ile de bizzat meşgûl oluyordu. İbrâhîm bundan müteessir idi ve eserin ne durumda olduğunu soran bir arkadaşına yazdıklarının yalan ve sağmadan ibâret olduğunu söylemek ihtiyatsızlığında bulundu. Bu sözler 'Azud al-Davla'ye intikal ettirildi ve ancak hükümdarın ölümü İbrâhîm'i cezâdan kurtardı. Şaraf al-Davla'nın tahta geçmesini müteâkip (20 cemâziyelevvel 371 = 21 teşrin II. 981), hapishânedeki çıkarılan İbrâhîm ömrünün geri kalan kısmını inzivâda geçirdi ve 71 yaşında öldü. Bâzıları yaşının 91'e ulaştığını iddia ederlerse de, hem ölüm tarihi, hem yaşı hakkında verilen rakamlar, ölümü dolayısı ile, Şarîf al-Razî'nin yazdığı mersiyenin başlığı ile te'yit edilmektedir (Beyrut tab., I, 274; British Museum, Add. 25750 ve

Add. 19410). Bagdad'a Şünizî mezarlığına gömüldü. al-Razî'nin mersiyesi uzun ve samimî bir dostluğun delilidir ve bir gayr-i mü'mine ağılanmış olduğu hakkındaki serzeniş de müellif onun şahsî meziyetleri için ağladığı şeklinde cevaplandırmıştır. Bu şiiri Sa'âlibî tam olarak *Yatîma* (Şam tab., II, 81—85) 'sine nakletmiştir. İbrâhîm'in eserlerinden *Kitâb al-tâc* kaybolmuş ise de, muahhar tarihçiler tarafından fırsat düştükçe zikredilmiştir. Msl. Mirh'vând, *Ravzat al-şafâ* (*Geschichte der Sultane aus dem Geschlecht der Bujeh* adı altında, Wilcken tarafından, kısmen neşredilmiştir; Berlin, 1832), fars. metin s. 13; İbn Miskavayh tarafından, isim verilmeksizin, zikredilmiştir: arap. metin, II, 21 v. dd., 53, 59, 86 v. d., 404. Mirh'vând tarafından zikredilen Büveyhiler secceresi (*göst. yer.*) İbrâhîm'in verdiği mâlûmâtı te'yit eder görünmektedir. İbn Abî Uşaybî'a (I, 224, 12) *Kitâb al-tâc* 'yi yanlışlıkla Sinân b. Şâbit'e atfeder. İbrâhîm'in diğer eserleri şunlardır: 2. Kendi âilesinin tarihi (kayıptır). 3. Kendisine bilhassa şöhret sağlayan *Rasâ'il* (resmî mektuplar olup, bir araya toplanmış ve zamanımıza kadar gelmiştir; yazmaları için bk. Leiden, nr. 345, Paris, nr. 3314). Bunlardan bir çok bölümler *Yatîma* 'de, Yâkût'un *İrsâd* 'ında, Kalkaşandî'nin *Subḥ al-a'sâ* 'sında ve *Ma'âhid al-tanîş* 'ta nakledilmiştir. Bunlar hilâfetin çok büyük devrine âit mâlik olduğumuz vesâiki tamamlamakta olduklarından, tarih bakımından çok büyük ehemmiyeti hâizdir. Mektuplarında farsçanın tesîri olmakla beraber, devrinin diğer nümünelerine nazaran daha sâde ve vâzih bir üslûp kullanmıştır. 4. Yukarıda adları geçen eserlerde ve bir çok mütehabât kitaplarında geniş ölçüde yer almış bulunan şiirleri vardır. Bu devrin diğer şâirlerinin şiirlerinden farklı olmayan bu şiirlerde, vezir al-Muḥallabî (ölm. 358=968/969), 'Azud al-Davla'nın vezîri al-Muṭahhar b. 'Abd Allâh (ölm. 369=979/980), 'Azud al-Davla, Bahâ al-Davla'nın vezîri Sâbûr b. Ardaşîr (381=991/992 'de azledilmiş idi), Sâbûr'un halefi 'Abd al-'Azîz b. Yûsuf, Şams al-Davla (372—388=982—998 arasında hüküm sürmüştür) v. b. gibi, devrin ileri gelen şahsiyetlerinin medhine dâir mısralar vardır. Mersiyelerinden biri oğlu Sinân içindir.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 134; Sa'âlibî, *Yatîma* (Şam.), II, 23—86, I, 14, 69, 187 v. d., 190, 528; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 12 (Kahire, 1310), I, 12; Yâkût, *İrsâd* (nşr. Margoliouth), I, 324—358; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 397; IX, 11, 74, 226; Abu'l-Fida' (İstanbul tab.), II, 136; Hilâl al-Şâbî, *K'ab al-*

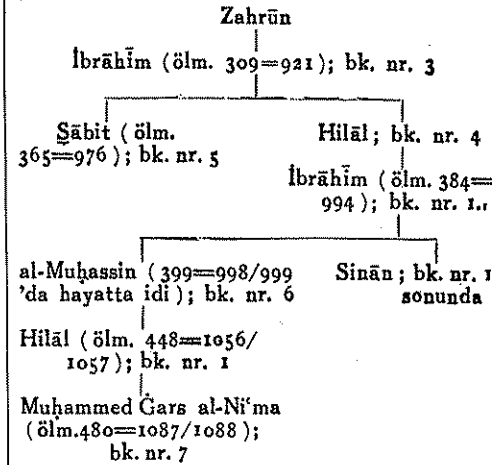
vuzarâ, III; İbn al-Kiftî, *Tarih al-hukamâ* (nşr. Lippert), s. 75 v.d.; Bakir, *Ravzat al-cinân* (Tahrir tab.), s. 45, 141; Barhebraeus, *Muhtasar Tarih al-duval* (nşr. Şalihânî), s. 307; Nuwayrî, *Nihayat al-arab* (Kahire tab.), I, 40; *Ma'ahid al-tanşîş* (1316), I, 53, 154—161, 174, 227, 257; II, 114 v.d.; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, s. 149; Chwolson, *Die Ssabier* (Petersburg, 1856); Brockelmann, *GAL*, I, 96; Casiri (*MSS. in the Escorial*, I, 405); Nizâm al-Dîn, *Introduction to the Cavami al-Hikâyat of Muhammad 'Avfi* (tez, Univers. Lib., Cambridge).

2. AL-ŞÂBÎ, HİLÂL B. AL-MUHASİN (970—1056), İbrâhîm b. Hilâl'in torunu olup, 359 şevvâlinde (970 ağustos/eylül) doğmuştur. Âilenin diğer âzası gibi, sâbî idi. Annesi tabîp ve tarihçi Sâbit b. Sinân b. Kurra'nın hemşiresi idi. Âilesi efrâdından ilk defa eski dinini terk ederek, müslüman olan Hilâl al-Şâbî olmuştur. Fahr al-Mulk Abû Gâlib Muhammed b. Halaf'ın kâtibi bulunuyordu. Bu zât ölümünde ona 30.000 dinarlık bir meblâğ bırakmış idi. Hilâl, vezir Mu'ayyid al-Mulk al-Hasan al-Ruhhacî (ölm. 430=1038/1039)'nin müdâhalesinden korkarak, bu parayı sarfetmekten çekindi. Fakat vezir bunu öğrendiği zaman, paranın Hilâl'de kalmasına müsaade etti. Bununla beraber Hilâl, kendisi devletten maaş almakta olduğu için, parayı kendi oğlu Gars al-Ni'ma'ya bıraktı. 17 ramazan 448 (28 teşrin II. 1056) salı günü öldü. Yazdığı 9 eserden ancak, H. F. Amedroz tarafından, Leiden (1904)'de neşredilen parçalar kalmıştır.

Eserleri şunlardır: 1. *Tarih*, dayısı Sâbit b. Sinân'ın tarihine zeyil olup, 360—447 (970—971=1055—1056) arasındaki vak'aları ihtivâ eder. Neşredilen parça yalnız 389—393 (998—999=1002—1003) yılları vekayiidir ve bu parça diğer kısımların kaybolmasına acındırarak mâhiyettedir. Eserinin son bölümünde, uzun seneler en ehemmiyetli vesikaları görmek imkânına sâhip bulunmuş olan dedesinin verdiği mükemmel mâlûmattan istifade etmiştir. 2. *Kitâb al-vuzarâ*, al-Şulî'nin ve al-Cahşiyârî'nin eserlerinin devamıdır. Bundan bize ancak basılmış olan başlangıç kısmı kalmış, büyük vezirlerin hâl terecümelerinden bazıları kaybolmuştur. Eserin daha sonraki bir bölümünden parçalar mahfûz bulunmaktadır. *Badâ'i al-badâ'ih* 'te, bu son eserin müellifi İbn Zâfir tarafından, *Kitâb al-a'yân va'l-amşâl* adı ile zikredilen *Kitâb al-vuzarâ* 'yı İbn Hallikân, daha uzun bir isim altında, *Kitâb al-amâşil va'l-a'yân va mutanadda 'l-avâşif va 'l-ihsân* olarak göstermekte ve eserin bir cild olduğunu. eğlendirici hikâyeler ve nâdir mâlûmat

ihativâ ettiğini söylemektedir. 3. *Garar al-balâğa fi 'l-rasâ'il*, kendi husûsî mektuplarının mecmûasıdır. 4. *Kitâb risâlat 'ani 'l-mulûk va'l-vuzarâ*, dedesinin kileri hatırlatan kendi resmî mektuplarının mecmûasıdır. 5. *Kitâb resmî dâr al-hilâfa* muhtemelen Bağdad'daki çeşitli me'mûriyet ve makamların bir tavsifi idi. 6. *Kitâb ahbâr Bağdâd*, Bağdad şehrinin tarihi. 7. *Kitâb ma'âşir ahlihi*, kendi âilesinin tarihidir. 8. *Kitâb al-kuttâb*, ihtimâl al-Şulî'nin aynı addaki eseri örnek alınarak, kâtipler için hazırlanmış el kitabıdır. 9. *Kitâb al-siyâsa*.

Bibliyografiya: *Kitâb al-vuzarâ*, giriş, s. 5 v.dd., 13; al-Haîb, *Tarih Bağdâd* (yazm. B. M.); İbn al-Kiftî (nşr. Lippert), bk. fihrist; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld, nr. 756), Kahire, 1310, II, 202; İbn Hicce, *Samarât al-avârâk* (Kahire, 1304), I, 76; *JRAS*, 1901, s. 501, 749; v. Kremer, *Das Einnahmebudget des Abbâsidenreiches* (D. Ak. Wien, phil.-hist. Cl., XXXVI, 283—362); Wüstenfeld, *Geschichtsschr.*, nr. 198; Brockelmann, *GAL*, I, 323; *Suppl.*, I, 556 v.d. Bu âilenin diğer âzası, şecere sırasına göre, şunlardır:

3. AL-ŞÂBÎ, ABÜ İSHÂK İBRÂHÎM B. ZAHİRÛN, hâzik bir tabîp idi. al-Rakka'dan Bağdad'a gelmiş ve orada 20 safer 309 (30 haziran 921)'da ölmüştür. Krş. İbn Abî Uşaybi'a, *Uyân al-anbâ* (nşr. A. Müller), I, 227; İbn al-Kiftî, *Tarih al-hukamâ* (Kahire, 1326, s. 55=nşr. Lippert, s. 76).

4. AL-ŞÂBÎ, HİLÂL B. İBRÂHÎM B. ZAHİRÛN, ABÜ'L-HUSAYN, İbrâhîm'in babasıdır. Emîr Tüzün'ün hizmetinde bulunmuş, bilgin bir tabîp idi (İbn al-Kiftî, *Hukamâ*, Kahire, s. 229=nşr. Lippert, s. 350).

5. AL-ŞÂBÎ, SÂBİT B. İBRÂHÎM B. ZAHİRÛN, 27 zilkâde 283 (5 kânûn II. 897)'te al-Rakka'da

doğmuş olup, o da bir tabîp idi; 'Azud al-Davla 364 (974/975)'te Bağdad'a geldiği zaman, artık ihtiyarlamış idi. Önceleri iyi bir kabûl görmemiş olmakla beraber, sonraları kendisine maaş bağlandı ve 11 zilkâde 365 (11 temmûz 976)'te öldü (İbn Abî Uşaybi'a, I, 227—230; İbn al-Kiftî, nşr. Lippert, s. III; Yâkût, *İrsâd*, I, 341).

6. AL-ŞÂBÎ, AL-MUHASİN B. İBRÂHÎM ABÜ 'ALÎ, Sinân b. Sâbit b. Kurra'nın kitaplarının bize intikalini sağlamıştır. Krş. İbn Abî Uşaybi'a, I, 224—227; İbn al-Kiftî (nşr. Lippert), bk. fihrist; Yâkût, *İrsâd*, I, 339 v.dd.

7. AL-ŞÂBÎ, MUHAMMED B. HİLÂL ABÜ 'L-HASAN GARS AL-Nİ'MA, tarihçi Hilâl'in oğludur. 416 (1025/1026)'da doğmuş ve babasının ölümünde 12.000 dinar kıymetinde ehemmiyetli bir emlak tevârüs etmiş idi. Sâkin bir hayat yaşamış, servetini arttırmış ve 480 (1087/1088)'de öldüğü zaman, 70.000 dinar bırakmıştır. Oğulları az sonra bu serveti yiyip-bitirmişlerdir. Âilenin şerefi kendisi ile nihâyete ermiş olan Gars al-Ni'ma 400 cildlik küçük bir kütüphâne te'sis etmiş idi. Bunun hâfız-ı kütübü de İbn al-Aksâî idi. Fakat haysiyetsiz çıkan bu adam kitaplarının çoğunu sattı. Gars al-Ni'ma bir müddet halife al-Kâ'im'in divânında bulundu. Babasının tarihini devam ettirmeyi denedi ise de, ancak, ihtimâl söylemek istediklerini tamamen yazmağa cesâret edemediği için, sonuna doğru fevkalâde muhtasar küçük bir cild yazabildi. al-Şafadî'nin iddiasına göre, Hibat Allâh b. al-Mubârak Gars al-Ni'ma'yi, eserini bir çok yalanla doldurmuş olmakla, ithâm eder. Bütün eserleri kaybolduğundan bu hususun tahkikına imkân yoktur. Diğer eserleri şunlardır: 2. *al-Hafavât al-nâdirâ min al-muğaffilîn al-mahzûzîn va 'l-sakâfât al-bârida min al-muğaffalîn al-mahzûzîn*, tarihî hikâyeleri ihtivâ ediyordu. 3. *Kitâb al-rabî*, al-Tanûhî'nin *Nişvâr al-muhâzara*'sı örnek tutularak hazırlanmış idi (krş. İbn Hallikân, Kahire, 1310, II, 202; İbn al-Kiftî, *Hukamâ*, Kahire tab., s. 77=nşr. Lippert, s. 294, 19; al-Şafadî, *Vâfi 'l-vafayât*, Brit. Mus., Ms. Or. 5320, 110b). (F. KREMKOW.)

SÂBÎ. [Bk. SÂBÎ.]

SÂBÎ'A. [Bk. SÂBİLER.]

SÂBİLER. AL-ŞÂBÎ'A, bu isim çok ayrı iki dinî fırkaya delâlet eder: 1. mandediler veya subbaliler olup, El-cezîre'nin Yahyâ yahudi-hristiyan (vaftizci Yahyâ hristiyanları) fırkası; 2. Harrân sâbiileri ki, uzun zaman islâm hâkimiyeti altında yaşamış müşrik bir fırka olup, akidesi itibârî ile dikkate değer ve yetiştirmiş olduğu âlimler bakımından mühimdir.

Kur'an'da üç defa yahudi ve hristiyanlar arasında „kitab ehli“, yâni vahyedilmiş kitaba sâhip kimseler olarak gösterilen sâbiiler açık bir şekilde mandedilerdir. İsim *ş-b-* (ibrânî) „batırmak, daldırmak“ kökünden, *ayn*'in düşmesi ile türemiş ve „vaftiz edenler, daldırmak süreti ile vaftiz ameliyesini yapanlar“ mânâsına gelmiş olmalıdır. Bu menâsiki hiç tanımayan müşrik sâbiiler, *Kur'an*'ın yahudi ve hristiyanlara gösterdiği müsâmahadan istifade edebilmek için, bu ismi ihtiyâten almış olabilirler.

Arap müellifleri, IV. (h.) asırdan beri, Harrân sâbiilerinden dâimâ alâka ile çok sık bahsetmişlerdir. al-Şahrastânî onlara çok uzun bir bölüm ayırmış olup, burada akîdelerini izâh ve beyân etmekte ve bunları rûhânî cevherleri kabûl edenler, *al-rûhânîyân*, bilhassa yıldızların büyük rûhlarını kabûl edenler arasında sokmaktadır. Menşe'de, onların üstâdları olarak, iki peygamber-feylesûf, 'Azimûn (agathodaimon, yâni iyi demon=şeytan) ve Hermes'i tanıır ki, bunlar sırası ile, Şîg ve İdrîs peygamberler ile aynı sayılır. Orpheus da onların peygamberlerinden biridir. Bunlar hakîm, mukaddes, muhdes olmayan, celâl ve azametine ulaşılması imkânsız, fakat rûhlar vâsıtası ile kendisine yaklaşılabilen bir yaratıcıya inanırlar. Rûhlar cevherde, hareket ve durumda, temiz ve azizdirler. Cevher olarak, cismânî madde-lerden ve cismânî melekelerden münezzehtirler; mekân içinde hareketleri, zaman içinde değişimleri yoktur. Bunlar efendi, ilâh ve en yüksek ilâhın nezdinde şefâatçilerdir; rûhu temizlemek, ihtirasları yenmek ve ezmek süreti ile, bunlarla münâsebet girilir. Fîilde bunlar eşyâyı meydana getirir, yenileştirir ve bir hâlden diğer hâle değiştirirler; ilâhî azametinin kuvvetini süflî varlıklara doğru akıtarlar ve bunların her birini başlangıcından itibaren kemâline kadar sevkederler. 7 seyyârenin idârecileri bunlardan olup, seyyâreler onların mâbedleri gibidir. Her rûhun bir mâbedi, her mâbedin bir küresi vardır ve rûh, rûhun vücutta bulunması gibi, mâbedinde bulunur. Bâzan seyyârelere — baba ve unsurlara — anne derler. İşleri bu küreleri hareket ettirmekten, onlar vâsıtası ile unsurlar ve madde âlemine de te'sir etmekten ibârettir; mürekkebatındaki karışmalar ve sonra cismânî kuvvetler bundan meydana çıkar. Küllî varlıklar küllî rûhlardan, cüz'î olanlar da cüz'î rûhlardan hâsıl olur; nitekim umûmiyetle yağmurun bir meleği, bir mükkel rûhu ve her yağmur damlasının da bir meleği vardır. Dünya hâdiselerini, rüzgârları, fırtınaları, zelzeleleri onlar idâre eder ve her varlığa kuvvet ve kanûnlarını onlar dağıtırlar; mevcûdiyet-

leri tamâmen rûhtan ibâret olup, melekler gibidirler.

al-Şahrastânî doğrudan-doğruya mâbedler (*hayâkil*) denilen yıldızlara tapan sâbîler ile insan eli ile yapılmış mâbedler içindeki yıldızları temsil eden yapma putlara (*aşûş*=şahıslar) tapanları birbirlerinden ayırmaktadır. al-Dimaşkî'nin *Nuḥbat al-dahr*'inde sâbîlerin mâbedleri ve putları ile dinî merâsimleri hakkında çok alâka çekici bir parça vardır; mâbedlerin şekli, basamak sayısı, süslerin renkleri, putların maddesi, kurbanların mâhiyeti seyyârelere göre değişiyordu. Bunlar dinî merâsimler tarihi bakımından alâka çekicidir. Bu parçada ve başka yerlerde, şüphesiz doğru olmayan, insanların kurban edildigi ithâmı vardır. Yahudi feylesûf İbn Maymûn al-Dimaşkî'nin bahsettiği putlara benzer putlar gördüğünü söyler. al-Şahrastânî ayrıca şöyle ilâve etmektedir: Bütün sâbîlerin üç duâsı vardır. Bir ölünün cesedine temâs ettikten sonra *gusl* ederler; domuzun, köpeğin, pençeli yırtıcı kuşların ve güvercinin eti harâmdır. Sünnet yaptırılmazlar; boşanmaya ancak hâkim kararı ile müsâade ederler ve iki kadın ile evlenmeği kabul etmezler.

Sâbîler önce Elcezîre'nin şimâlinde yayılmışlardı ve merkezleri eski Harrân'da idi; dinî merâsim dilleri süryânîce idi. Halîfe al-Ma'mûn onları tâkip ve mahvetmek istedi; fakat fikrî mezîyetleri kendilerine müsâmaha gösterilmesini te'min etti. 259 (872)'a doğru, meşhûr Sâbit b. Kırâ [b. bk.], dindaşları ile mücâdele ettiğinden, Harrân'da cemâatten kovuldu ve Bagdad'a gelip, sâbîliğin bir kolunu te'sis etti. Bagdad sâbî cemâati bir müddet sükûn içinde yaşadı; fakat halîfe al-Kâhîr onları tazyik etmeğe başladı ve Sâbit'in oğlu Sinân'ı islâmîyeti kabûle zorladı. Aş.-yk. 364 (975)'te, halîfe Mu'tî ile Tâ'î'nin kâtibi olan Abû İshâk b. Hilâl al-Şâbî, Harrân, Rakka ve Diyâr-Mu'zar'da bulunan dindaşları lehinde, bir müsâmaha fermânı çıkarttı ve Bagdad sâbîlerini himâye etti. XI. (m.) asırda Bagdad ve Harrân'da hâlâ pek çok sâbî var idi. 424 (1033)'te, Harrân'da bir kale gibi olan bir ay mâbedinden başka, bir şey yok idi; bu mâbed zikredilen tarihte Mısır Fâtîmîleri tarafından zapt edildi. XI. (m.) asrın ortasından sonra, Harrân sâbîlerinin izleri kaybolmaktadır; bu asrın sonuna kadar, Bagdad'da bunlara tesâdüf olunuyordu.

Bu dinî fırkanın meşhûr şahsiyetleri şunlardır: mümtaz bir hendese âlimi, benzeri az bulunur bir hey'et âlimi, mütercim ve feylesûf olan Sâbit b. Kırâ; tabîp ve meteoroloji âlimi olan Sinân b. Şâbit; aynı âileden diğer tabîp

ve hey'et âlimleri, müverrih olan Sâbit b. Sinân ve Hilâl b. Muḥassin; vezir Abû İshâk b. Hilâl ve bu âilenin diğer uzuvları; meşhûr hey'et âlimi al-Battânî (Albategnus); riyâziyeci Abû Ca'far al-Hâzin; *al-Falâḥat al-nabaḥiya* müellifi İbn Vaḥşîya, kendisinin müslüman olduğunu söylerse de, tamâmiyle sâbî mezhebine mensûptur. Hakkında kat'î pek az şey bilinen meşhûr elkimyâcî Câbir (Geber), muhtemel olarak, sâbîdîr. Bu âlimler al-Dimaşkî'nin mâdenler kısmında zikredilmişlerdir.

Bibliyografiya: Mandâiler hakkında bk. W. Brandt, *Die Mandäische Religion* (Leipzig, 1889); ayn. mll., *Mandäische Schriften* (Göttingen, 1893); ayn. mll., *Die Mandäer* (*Verh. Ak. Amst. Letterk.*, yeni seri, XVI, nr. 3); F. Scheftelowitz, *Die Entstehung der manichäischen Religion und des Erlösungsmysteriums* (Giessen, 1922); H. H. Schaeder (*Der Islam*, 1923, XIII, 320—333); Pedersen, *The Sabians* (*'Acab-nâma*), Cambridge, 1922. Harrân sâbîlileri hakkında: D. Chwolson, *Die Sabier und der Ssabismus* (2 cild; Petersburg, 1856); de Goeje, *Mémoire posthume de Dozy contenant de nouveaux documents pour l'étude de la religion des Harraniens* (1883'te Leiden'de toplanan milletler-arası şarkiyatçılar kongresinin 6. toplantısı çalışmaları, II, 291—366); Muhammed al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* (*Book of religions and Philosophical Sects*, nşr. Cureton, London, 1846, II, 202—251); al-Dimaşkî, *Cosmographie* (nşr. A. F. Mehren), Petersburg, 1866, s. 39—48; al-Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), IV, 61—71. (B. CARRA DE VAUX.)

SÂBİL. [Bk. SEBİL.]

SÂBİR. [Bk. SABİR.]

SÂBİT. SÂBİT (?—1712), XVII. asrın sonu ile XVIII. asrın başı arasında yaşamış ve devrinin diğer şâirlerinden farklı hüviyeti ile dikkati çekmiş mühim bir türk şâiri. Asıl adı Alâeddin Ali olup, Bosna vilâyetinin Uzica kasabasında doğmuştur. Rypka doğum tarihini 1060 (1650) civârında tahmin eder. Bir paşa çocuğu olan şâir Vuslatî Ali Bey (ölm. 1110=1700) ile Mâhîrî Abdullah Efendi (ölm. 1122=1711)'nin akrabası idi. Sâbit, memleketinin sayılı âlimlerinden Halil Efendi'den ders aldıktan sonra, tahsilini ilerletmek için, İstanbul'a gelmiştir. Şiirde erken çağda bir kabiliyet gösteren Sâbit'in asıl yetiştirme ve inkişâfı bundan sonradır. Kendisine bir hâmi arayan şâir sunduğu muhtelif kasideler (msl. bk. *Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 51^a ve 52^a) ile teveccühünü kazanmağa çalıştığı kapudân-ı der-yâ Seydî-zâde Mehmed Paşa'ya intisâba mu-

vaffak olarak, onun dâiresine imam olmuştur. Hâmîsinin Rumeli vâilîliğinden kapudân-ı deryâlığa tâyni 1086 şevvâlinde (kânûn I. 1675) olduğuna (*Sicill-i osmânî*, IV, 186) göre, Sâbit'in İstanbul'a bu tarihten daha önce geldiği anlaşıyor. Mehmed Paşa'nın muhitinde kendisini gösterme ve mühim şahsiyetler ile temâs imkânını elde eden şâir hâmi hakkındaki kasidelerinden birinde şöhratını ona borçlu olduğunu belirtmektedir. Mehmed Paşa'nın tavassutu ile 1089 rebîülâhîrinde (hazîran 1678) şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi'den mülâzim olur. *Divân*'ının Ferîd Kam'a âit nüshasındaki bir kayıt onun La'li-zâde âilesine dâmâd olduğunu göstermektedir. Bayrâmîye tarikati ile alâkası bilhassa bu âileye mensûbiyeti dolayısı ile. Sâbit 40 akçe maaşla müderrisliğe yükselip, mâzûl olduktan sonra, kadılığı tercih etmiştir. Onun sadrazam Kara İbrahim Paşa'ya 1096 (1685)'da yazdığı bir kasidede mâzûliyetinden ve gurbette kalışından şikâyet ile bir kadılık istediğini tesbit ediyoruz (*Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 3288, 41^a). Rumeli kazaskeri Ankaravî Mehmed Efendi'den de yine bu tarihlerde bir mansıp ricâ etmektedir. 13 cemâziyelevvel 1101 (23 şubat 1690)'de Edirne'ye gelen Selim Giray'a (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhgar tarihi*, II, 495) Prekop ve Kaçanık zaferlerini tebrik için takdim ettiği kasideden, 1098 yılı ortalarından (1687 baharı) beri günlerinin Edirne'de mülâzemetle ve âilesinden uzakta geçmekte olduğunu öğreniyoruz. Şeyhî'nin bahsettiği onun Çorlu ve Burgaz kadılıkları daha önceye âit olmalıdır. Zikrolunan kasidede, nâmına yazmış olduğu *Zafer-nâme* adlı cseri dolayısı ile ittifâtını kazandığı Selim Giray'dan Kırım'da Kefe şehrinin kadılığını ricâ eden Sâbit oraya sâniye rütbesi ile kadı olmuştur (Abdülğaffar Kırımı, *Umdat al-tavârih*, İstanbul, 1926, s. 132; burada kendisini tanımış olanlardan naklen eşkâl, kıyâfet v. b. husûsiyetlerinin bir tasviri vardır). Tam yılı ve müddeti bilinmemekle berâber, bunun Selim Giray'ın hanlıktan ikinci defa ferâgat ettiği cemâziyeli-âhîr 1102 (mart 1690) tarihinden önceye âit olduğu muhakkaktır. 1103 şâbânında (nisan/mayıs 1692) Rumeli kazaskeri Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye yazdığı kasidede onun Yanya kadılığını istediği görülüyor. Sâbit burada, uğradığı büyük bir felâketten bahis ile, âile efrâdının mühim bir kısmının katlolduğunu, sağ kalan kızının da kurtulmak için fidiye-i necât beklediğini haber verir. O yıl Ebû Said-zâde Feyzullah Efendi şeyhulislâm olunca şâir Tekirdağ müftülüğüne ve hâric derecesi ile oradaki Rüstem Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edildi. Burada 8 yıl kalan Sâbit 1104 yıl-

nın ilk yarısında (1693) „yerinde dâhil“ ve 1109'da da (1697/1698) „müsile-i sahn“ derecelerine yükselir. Bu küçük şehirde unutulup kalmamak maksadı ile hükümdar ve devlet ricâline muhtelif kasîde ve tarihler yazıp, İstanbul'daki mühim şahsiyetlere kendini hatırlatmağa çalışan şâir, burada *Edhem ü Hüma* adlı mesnevîsine başlamış, mühim bir kısmı ile divânını meydana getirmiştir. Ayrıca talebesi olup, kendi tarzında şiirler yazan Şehri adında bir şâir de yetiştirmiştir. İkametinin uzamasından ve muhitinden şikâyet eden Sâbit, şeyhulislâm Seyyid Feyzullah Efendi tarafından, 1112 muharreminde (hazîran/temmûz 1700) Saray-Bosna mevleviyetine getirilir. Şâir, 1099—1110 yılları arasında uğradığı Avusturya istilâsı yüzünden, harâp ve fakir düşen bu şehrin kadılığından, geliri maddî sıkıntılarını karşılayamadığı için, memnûn değil idi. Bir sene sonra, 1113 muharreminde (hazîran/temmûz 1701) azlolundu. Bu sûretle Sâbit için yine maddî sıkıntılar ile dolu bir mâzûliyet devresi başlamış idi. Bu arada çok sevdiği oğlu İbrahim'in ölümü ile (1114) bir felâkete daha uğradı. Hükümdar ve ricâlinin teveccühünü kazanmak için yazdığı çeşitli manzûmelerden hiç bir netice alamayan Sâbit, sadrazam Kalaylıkoz Ahmed Paşa ve şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ye sunduğu kasidelerinde 3 yılı aşan mâzûliyetinden şikâyet etmekte idi. Onun, ferdî hâlleri aksettirmek bakımından, divân şiirinde nâdir rastlanan örneklerden biri olan tercî-i bend şeklindeki 9 bentlik arz-ı hâli bu devrenin mahsûlüdür. Nihâyet 1117 saferinde (hazîran 1705) Konya mevleviyetine tâyin edildi. 1118 cemâziyelevvelinde (ağustos/eylül 1706) tekrar azl üzerine, İstanbul'a döndü. Bu defa mâzûliyeti fazla uzatmadan, 1119 zilkâdesinde (şubat 1708) kendisine öteden beri istediği Diyarbekir mevleviyeti verildi. Son vazifesi olan bu mansıptan 1121 muharreminde (mart/nisan 1709) azlolunarak, İstanbul'a dönen Sâbit ölümüne kadar mâzûl kaldı. Arpalığı elinden alınmış idi (bk. Baltacı Mehmed Paşa hakkındaki *Ramazâniyesi*). Artık yaşlanmış bulunan şâir, Ahmed III. ve sadrazam Baltacı Mehmed Paşa nâmına kaleme aldığı manzûmelerde yeni bir mansıp istememekle berâber, mâzûllükteki maddî sıkıntılarını duyurmağa çalışıyordu. Bu yıllarda yazdığı şiirlerde Sâbit, bulunduğu devirde bir şâirin kuru takdirden başka iltifat görmediğini, san'at ve irfânın insanı iflâsa götürmekten başka bir şey te'min etmediğini ifade eder. Sâbit, Ahmed III. saltanatının Dâmâd İbrahim Paşa zamanındaki parlak devresini göremeden, 3 şâbân 1124 (5 eylül 1712)'te vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye

giden yol kenârında, La'li-zâde âilesinden ve Bayrâmîye ricâlerinden muhtelif şahısların mezarlarının bitişiğinde, Sarı Abdullah Efendi'nin [b. bk.] ayak ucundadır. Mezar taşı melâmî-bayrâmî taşları tarzındadır.

Sâbit, Nâbî'nin, büyük bir üstad olarak, hemen tek başına türk şiirine hâkim olduğu bir devrede yetişmiş, zamanın yüzlerce şâiri içinde kuvvetle temâyüz ederek, devrinin mühim ve meşhûr bir şâiri olmuştur. Başta Nâbî olmak üzere, Safâî, Sâlim, Seyyid Vehbî gibi, muâsırları kendisinden takdir ile bahsetmişlerdir. Sâbit'e divân şiirinde büyük bir şöret ve mevkî te'min eden cihet, darb-ı meselleri, halk tâbirleri, husûsî ıstılah ve kelimeleri ile günlük konuşma dilinin unsurlarını başkalarında görülmeyen şekilde şiire sokmak sûreti ile kendisine mahsûs bir tarz meydana getirmiş olmasıdır. Sâbit bununla divân şiirinin mücerrede fazla meyleden lugatini yenilemiş, ona mahallî ve günlük hayat ile kuvvetli irtibatı olan bir müşahhaslık vermiştir. Bunlardan bâzılarına, msl. darb-ı mesellere, daha XV. asırda Necâtî, sonra Nev'î-zâde Atâî ve Nâbî gibi şâirlerde rastlanır ise de, bu unsurları en zengin ve en kesif şekilde kullanmayı gaye edinen esâs şâir o olmuştur. Sâbit'e kadar, divânî konuşma dilinin lugatini onun şiirlerindeki genişlikte ihtivâ eden bir şâire tesâdüf edilmez. Muâsırları onun şiir tarzının, ilk bakışta kolay görünmesine mukabil, tanzîrinin çok güç olduğunu belirtirler. Sâbit'in hareketini divân şiirinin dilini münhasıran sâdeleştirmekten ibâret bir gayeye atfetmek yanlış olur. Onun yaptığı ile Mahremî, Edirneli Nazmî gibi şâirlerin türkîi basit hareketi arasında fark vardır. O arapça ve farsça kelimeleri tasfiye etmek ve yahut asgarîye indirmek gayesini gütmeyen gibi, bu iki dilin diğer divân şâirlerinde bile görülmeyen lugatlerini kullanmaktan çekinmemiştir. Öyle ki, muhtelif şâirlerin arzettikleri lisan müşkülünün halli için yazılmış bir eserde ona da yer verilir (Topkapısarayı, Enderûn kütüp., nr. 1456). Sâbit'in aradığı şey, şiirde görülmeye alışılmamış halk tâbirlerini beklenmedik bir şekilde kullanmak sûreti ile, şaşırtıcı bir te'sir meydana getirmek, yer-yer mizâhî bir intibâ yaratarak, okuyucuda zevk uyandırmaktır. Bu yoldaki ifrâtı şiirini çok defa zevksizliğe düşürmüştür. Halk tâbirlerini aşırı derecede kullanmaya olan düşkünlüğü yüzünden, vezin kusurları ve dil hatâları yapmıştır. Şiirlerinde çok defa müstehecn imâ ve ifâdelere de rastlanmaktadır.

Hassas bir aşk şâiri hüviyeti arzetmeyen Sâbit, kasîde, terci-i bend, mesnevî nev'inden geniş hacimli manzûmeler vâdisinde daha fazla

muvaffakiyet göstermiştir. Kasîdelerinden bilhassa *Mirâciye*, *Ramazânîye* ile *Zafer-nâme* adlı mesnevîsi gibi eserleri, nevelerinin çok üstün birer örneği addolunarak, devrinden bu yana devâmlı bir takdir görmüştür. Divân şiirine hakikî hayattan, diğer şâirlerde yer bulmamış muhtelif levhalar aksettirmek gibi bir husûsiyet de taşıyan kuvvetli tasvir kabiliyeti Sâbit'in mühim cephelerinden biridir. Bu bakımdan *Ramazânîye* ve *Zafer-nâme*, ihtivâ ettikleri tasvirî müşâhedeler ile, çok dikkate değer bir nümûne teşkil ederler. Şâirin Çorlulu Ali Paşa câmiî hakkındaki kasîdesi ise, divân şiirinde en teferruatlı bir mimârî tasvir olmak vasfını hâizdir.

Muâsırları, bir mesnevî müellifi olarak da, devrinin ayrıca alâkasını çeken Sâbit'in Nev'î-zâde Atâî'nin izinden gittiğini kabûl etmişlerdir. Sâlim, onun *Edhem ü Hümâ* adlı mesnevîsi için, „tamamlanmış olsa Atâî'nin *Hamsesini* unutturacak bir eser olurdu“ demek sûretiyle, müellife karşı duyulan takdire tercüman olur. Hazır mevzûlara itibâr göstermeyip, kendi buluşu olan vak'aları işlemesi, mahallî ve açık bir takım küçük mesnevîler kaleme alması onu Nev'î-zâde ile birleştiren noktalardır.

İlâve ettiği bu husûsiyetler ile divân şiirinin tarihi tekâmülünde mühim bir mevkî olan Sâbit'in, başta Nedîm olmak üzere, XVIII. asrın ortalarına doğru türk şâirlerinde konuşma diline karşı yaygın bir temâyülün meydana gelmesinde büyük bir hissesi olmuş, Kânî, Enderûnlu Vâsîf ve benzeri diğer şâirlerin yolunu o hazırlamıştır.

Eserleri: 1. *Divân*, muhtevâ bakımından farklı olan nüshaları ile bir bütün olarak alınırsa, ikisi na't, biri mi'râciye olmak üzere, 39 kasîde, 2 terci-i bend, 3 tahmis, 45 tarih, 6 gazel-i müzeyyel, 358 gazel, 5 lugaz, 60 rubâî ve mukattaât ile 127 müfredâtтан müteşekkildir. Kasîdeler, 2 hükümdar (Süleyman II., Ahmed III.), 1 Kırım hanı (Selim Giray), 8 sadrazam (Kara İbrahim, Köprülü-zâde Mustafa, Amca-zâde Hüseyin, Râmî Mehmed, Dâmad Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Çorlulu Ali ve Baltacı Mehmed Paşa'lar), ricâlden 4 zât (hâmisi Seydî-zâde Mehmed, Nişancı Bahrî Mehmed, Halil Paşa ve Ârifî Ahmed Efendi), 4 şeyhülislâm (Çatalcalı Ali, Ebû Said-zâde Feyzullah, Esseyid Feyzullah, Paşmakçı-zâde Ali Efendi'ler), 1 Rumeli kazaskeri (Ankaravî Mehmed Efendi) ve 1 nakib-ül-esrâf (Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi) nâminadrlar. Tarihler 1091'den başlayıp, 1124'te nihâyet bulur. Divânı basılmamış olup, nüshalarına çok rastlanır. Yalnız İstanbul kütüphanelerindeki-lerin sayısı 40'a yakındır. Ekseriyâ şâirin diğer

eserleri ile birlikte bir külliyyât hâlinde tesâdüf olunan bu nüshalar arasında Müstakim-zâde hattı ile olanı (Üniv. kütüp., nr. TY 2901), bir çok tashih ve ilâveleri ihtivâ etmesi bakımından, husûsî bir değer taşır.

2. *Zafer-nâme*, Avusturya seferine dâvet olunan Kırım hanı Selim Giray'ın Edirne'de karşılama merâsimi ve Süleyman II. ile mülâkatını, daha sonra rus ve leh ordusuna karşı kazandığı Prekop zaferini anlatan 426 beyitlik bir hamâsî mesnevîdir. Eser dâimâ, yanlış olarak, ya Macar seferi (msl. Babinger, *GO W*, s. 308) ve yahut da Kaçanık zâferine âit (msl. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III, 2. kısım, s. 23) gösterilmiştir. Müşahhas ve mütenevvî sahneleri, hareketli tahkiye tarzı ve hissî muhtevâsı ile eski edebiyatta hamâsî şiir sâhasında istisnâî bir değer taşıyan bu eseri, bir çok müellifler tarafından diğer eserlerinin hepsinden üstün tutulmuştur. *Gazâ-nâme*'den başka, *Selim-nâme* ismi ile de anılan bu küçük mesnevînin Ebüzziyâ Tevfik tarafından biri 1299 ve diğeri 1311 yılında yapılan iki baskısı da, iyi bir nüshaya dayanmadığı için, hatâlı ve eksiktir.

3. *Edhem ü Hümâ*, şâirin Mustafa II. devrinde başlayıp, Ahmed III.'ün saltanatı esnâsında 1119 yılında tekrar ele almakla berâber bitirmeğe muvaffak olamadığı bir mesnevîdir. Tezkire sâhibi Sâlim'e göre, tertip etmek istediği bir hamsenin ilk eseri olarak kaleme alınmıştır. Belh şehrinde gündüzleri sakalık yapıp, gecelerini ibâdetle geçiren Edhem isminde bir gencin hükümdarın kızı Hümâ'ya âşık oluşunu hikâye eder. Üniv. kütüp., nr. TY 2901'deki külliyyâta dâhil olan nüshası Müstakim-zâde'nin bulup ilâve ettiği sona âit 62 beyit ile diğer nüshalardan daha zengindir. Böyle bir diğer nüsha için bk. E. Rossi, *Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana* (Vaticana, 1953), 259. Eser bâzı müellifler tarafından, yanlış olarak, meşhûr velî İbrahim Edhem ile alâkalı sanıldığı gibi (msl. J. v. Hammer ve İbrahim Necmî), bâzı kütüphanelerde de müellifin muâsır şâir Na'tî'nin *Edhem ü Hümâ'sı* ile karıştırılmıştır. 4. *Berber-nâme*, 5. *Dere-nâme* (diğer adı *Hikâye-i Hoca Fesad* veya *Donlu-Dere*'dir), 6. *Amr-i Lays*. Bu son üç eser küçük birer mesnevî olup, divân nüshalarının ekserisinde yer alır. İlk ikisi cinsî mevzûda açık ve mahallî birer hikâyeden ibârettir. 7. *Hadis-i erba'tın tercüme ve tefsiri*, 1120 tarihinde te'lif olunarak, Ahmed III.'e takdim edilmiş, kısmen manzûm, kısmen mensûr bir eserdir.

Bibliyografya: Şâir hakkında en etraflı tetkik, Jan Rypka, *Beiträge zur Bio-*

graphie, Charakteristik und Interpretation des türkischen Dichters Sabit (Prague, 1924) olup, diğer yazı ve tetkikler için bk. Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 3215, 57—60); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 190—196 (ayrıca müellifin kendi el yazısı ile nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 79b—81a); Seyhî, *Vaküf al-fuzalâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 3216, s. 315 v.d.); Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-nişâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, var. 163); Şemdanî-zâde Süleyman, *Murî al-tavârih* (Bâyezid kütüp., nr. 5144, 309b); Hacı Tevfik, *Macmâ'at al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 72b); J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 46—49; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 14—29; Saîvet Beg Başagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj Književnosti* (Sarajevo, 1912), s. 127—139; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 118 v.d., İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 172—175; Ferid [Kam], *Bâzı şâirlerimiz hakkında tahlîlî, intikadî mütâleât* (*Peyâm-ı sabah*, 1922, nr. 1119, 1126, 1133, 1140, 1146); Th. Menzel, *Thâbit (EI)*; Fuad Köprülü, *Divân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 327; Muhammed al-Hanefî, *al-Cavhar al-isnâ fî tarâcim-i 'ulamâ va şu'arâ Bosna* (Kahire, 1349), s. 44—47; ayn. mll., „*Miradziyya*“ *Sabit Uzićanina* (*Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, Sarajevo, 1940, VIII, nr. 7—11); Rypka, *Sabit's Ramazan-nijje*, *Islamica*, 1928, III, 435—478; ayn. mll., *Über Sabit's romantisches Epos Edhem ü Hümâ* (*Archiv Orientalní*, 1929, I, 147—190); ayn. mll., *Les Mufredât de Sabit* (*Archiv Orientalní*, 1950, XVIII, 444—478); ayn. mll., *Supplément aux Mufredât de Sabit* (*Archiv Orientalní*, 1952, XX, 347—350); bk. bir de Âsım, *Zayl zubdat al-aş'ar* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401, 4a); Belig, *Nuḥbat al-âşar* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 9b—12b); Mehmed Tevfik, *Kafile-i şuarâ* (İstanbul, 1290), s. 84 v.d.; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I, 10, 16 v.d.; Nâmîk Kemâl, *Bahâr-ı Dâniş, Mukaddime* (İstanbul, 1290), s. 9; Nâmîk Kemâl'in *Tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi* (ngr. N. H. Onan), Ankara, 1950, s. 22, 51; Muallim Nâcî, *Sabit (Mecmua-i muallim*, 1303, nr. 13, s. 51 v.d.); ayn. mll., *Esâmî* (İstanbul, 1305), s. 93, ayn. mll., *Lugat-i Nâcî* (İstanbul, 1316), s. 275; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 35—39; Mehmed Celâl, *Osmanlı edebiyatı nümâneleri* (İstanbul, 1312), s. 494 v.d.; Meh-

med Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 61; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1308), III, 1735; Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lagati* (İstanbul, 1317), s. 1070; J. K. Basmadjian, *Essai sur l'Histoire de la littérature ottomane* (İstanbul, 1910), s. 132 v.d.; Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 180—183; Ş. Süleyman—Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 379 v.dd.; Sa'deddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümuneleri* (İstanbul, 1931), s. 490 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ al-mu'allifin* (İstanbul, 1951), I, 765; A. S. Levend, *Gazavat-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavat-nâmesi* (Ankara, 1956), s. 131. (ÖMER FARUK AKÜN.)

SABİT. SABİT B. KURRA (834?—901), ri-yâziyeci, tabîp ve feylesûf, III. (IX.) asırda islamda ilmi ilerletmiş olan âlimlerin en mümtaz simâlarından biri. 834 yıllarında sâbîlîğin merkezi olan Harran'da doğmuş olup, bu şehrin çok sayıda âlim yetiştirmiş olan güzîde bir âilesine mensûp idi. Cedlerini gösteren seçerenin ihtivâ ettiği son isimler (Sâbit b. Kurra b. Zahrûn [Marvân?] b. Sâbit b. Karâyâ b. Mârinûs b. Mâlagriyûs [Μελαργιος]) bizi eskiyunanlıların şehir hayatına iştirâkteki hisselelerinin isimlerde açıkça görüldüğü bir devre kadar götürür; bununla beraber bu Sâbit'i yunan muhâcirlerinin neslinden saymamıza hak verdirmez. Hâl tercümesi müellifleri başlangıçta Sâbit'in bir sarrâf olduğunu naklederler. Ne olursa olsun, ona miras olarak intikal eden servet, Bağdad'da bir ikameti esnâsında, derin felsefe ve ri-yâziye bilgilerine kendisini vermesine imkân te'min etti. Felsefe mevzûlarındaki serbest görüşleri onu doğduğu şehrin müşrik halkı ile ihtilâf hâline getirdi. Dinî mahkeme huzûruna çağırıldı ve felsefî düşüncelerinden dönmek mecbûriyetinde kaldı; fakat Dârâ-ı yarındaki Kafartûgâ kasabasına gidip ikamet ederek, muâheze endişelerinden kurtuldu. Rivâyete göre, Bizans'tan Bağdad'a dönen Muhammed b. Mûsâ b. Şâkir'e burada tesâdüf etmiştir; Muhammed b. Mûsâ, ri-yâziyeye olan istidâdî talebelâgatını görerek, onu halife al-Mu'tazid'a tavsiye etmek üzere, beraberinde Bağdad'a götürmüş ve halife kendisini saray nücum âlimleri arasına kabûl etmiştir. Sâbit, bu zamandan itibaren, hayatının en büyük kısmını Bağdad'da geçirmiş ve bu esnâda eski ri-yâziyecilerin eserlerini tercüme ve şerhetmek, ri-yâziye ve hey'ete dâir değerli eserler yazmak, felsefe tahsil etmek ve tabîplik yapmak ile meşgûl olmuştur. 67 yaşında olduğu hâlde, 18 şubat 901'de Bağdad'da ölmüştür.

Halifenin Sâbit için beslediği büyük takdir duygusu onun Harrân ve başka yerlerdeki sâbîfler [b. bk.] için en büyük mûsâmahayı elde etmesine imkân verdi. Sâbit'in, şüphesiz, henüz Harrân'da bulunduğu sıralarda dindâşlarının itikat ve ibâdetleri hakkında yazdığı süryânî dilindeki eserleri daha Barhebraeus (ölm. 1286) tarafından kısmen biliniyordu; fakat sonraları kaybolmuş olmalıdır; bunlar son devir hellenizm din tarihi için son derecede kıymetli olacaktı. Arapça eserlerinin cedvelleri Chwolson, Suter, Steinschneider, Brockelmann ve Wiedemann'ın aşağıda zikredilen eserlerinde bulunmaktadır. Alâka verici ve neşredilmeğe lâyık eserleri şimdiye kadar el-yazmaları hâlinde kalmıştır. H. Suter, *Mathematiker und Astronomen der Araber* (s. 36 v. dd.)'de bunlar hakkında umûmî bir fikir vermektedir. E. Wiedemann, *Beiträge, LXIV, Über Thābit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken* (S B P M S, Erlangen, 1920/1921, s. 210—217)'de Sâbit'in eserlerinin umûmî bir levhasını vermiştir ki, bu ilk araştırmalar için istifâdeli olabilir. Sâbit'in bir tercüme veya nakil sureti ile faydalanılabilir bir hâle getirilmiş olan eserleri aşağıda bibliyografyada gösterilmiştir. Sinân b. Sâbit ve âilesinin daha genç mensûpları hakkında Chwolson (*Die Ssabier*, I, 566—610)'da bilgi verilmiştir.

Bibliyografi: İbn al-Nadîm, *Fihrist* (nşr. Flügel), 1870, I, 272; İbn al-Kiftî, *Tarih al-hukamâ* (nşr. Lippert), 1903, s. 115—122; İbn Halkân, *Vafayât* (trc. M. de Slane), 1842, I, 288; İbn Abî Uğaybi'a (nşr. A. Müller), I, 215—224; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* (nşr. Cureton), 1846, II, 202—251; Haarbrücker, *Religionspartheien*, II, 4—61; Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte* (1840), s. 34—36; D. Chwolson, *Die Ssabier* (1856), I, 542—567, II, giriş; M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (Z D M G, 1896, L, 165 v. dd. ve 409 v. dd.); H. Suter, *Das Mathematikerverzeichnis* (1892), s. 25; ayn. mll. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (1900), s. 34—38; C. Brockelmann, *GAL*, I, 217; *Suppl.*, I, 384 v. d.; E. Wiedemann, *Über Thābit ben Qurra, sein Leben und sein Wirken, Beiträge, LXIV* (S B P M S, Erlangen, 1920/1921, s. 189—217); G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (1927), I, 599; M. Cantor, *Vorlesungen* (1894), I², 661, 691 v.b.; A. Braunmühl, *Vorlesungen über Geschichte der Trigonometrie* (1900), s. 46, 58, 81; L. E. Dickson, *History of the Theory of Numbers* (1919), I, 5, 36; F. Woepcke, *Notice sur une théorie ajoutée*

par Thābit à l'arithmétique spéculative des Grecs (J A, 1852, XX, 420—429); L. Nix, *Das fünfte Buch der Conica des Apollonius von Perga...* (Leipzig, 1889); P. Duhem, *Les origines de la statique* (1905), I, 79—92; Dreyer, *Planetary Systems* (1906), s. 276; E. Wiedemann, *Über die Hebelgesetze bei den Muslimen* (Arch. f. G. d. Nw, 1909, I, 211); C. Prüfer ve M. Meyerhof, *Die angebliche Augenheilkunde des Thābit, Centralblatt f. Augenheilkunde* (1911, XXXV, 4 ve 38); E. Wiedemann, *Die Schrift über den Qaras-tūn* (Bibl. Math., 1912, XII, 21—39); Duhem, *Système du Monde* (1914), II, 117 v. dd., 238—246; H. Suter, *Über die Ausmessung der Parabel von Thābit* (S B P M S, Erlangen, 1918, XLVIII, 65—86); F. Buchner, *Die Schrift über den Qaras-tūn* (S B P M S, Erlangen, 1921, LII, 141—188); E. Wiedemann ve J. Frank, *Über die Konstruktion der Schattentlinien auf horizontalen Sonnenuhren von Thābit ben Qurra* (Kgl. Danske Vid. Selskab, 1922, IV); *Tābit Ibn Qurra's arabische Übersetzung der 'Αρτομετρική Εισαγωγή des Nikomachos von Gerasa* (nşr. W. Kutsch), Beyrut, 1959; A. Mieli, *La science arabe* (Leiden, 1934), s. 82, 86; A. Björnabo, *Thābits Werk über den Transversalsatz* (Erlangen, 1924); G. Schoy, *Graeco-arabische Studien* (Isis, 1926, VIII, 35—40); C. Schoy, *Die trigonometrischen Lehren des... al-Birūnî* (Hannover, 1927), s. 74 v. dd. (J. RUSKA.)

SABİT. [Bk. SABİT.]

SAB'İYA. [Bk. SEB'İYE.]

SABR. [Bk. SABIR.]

SABT. [Bk. SEBT.]

SABTA. [Bk. SEBTE.]

SABTİ. [Bk. SEBTİ.]

SABU. [Bk. SEBÜ.]

SABUN. SÂBÜN, sabun, germ. saipo, lat. saipo ve σαπών'dan gelen yabancı bir kelime olarak, şarka da g'çmiştir. Pauly-Wissowa'ya göre (*Reall. d. klass. Altert.*, 2. seri, II¹, stn. 1112), eski çağda bizim sabunu biliniyor idi; Plinius'ta saipo bir saç boyası mâlzemesi (*rutilandis capillis*) ve aynı zamanda tıbbî merhem mânâsına geliyordu; temizlenmek için, bâzan güzel kokuların karıştırıldığı bâzı killi topraklar kullanılırdı; fakat şüphesiz sabunun orta çağ boyunca, diğer köpüren temizlik mâlzemesinin yanında kullanılmaya başlanmasına, vücûdun ve çamaşırların temizlenmesinden başka, tıpta hâricen çeşitli şekilde kullanılışına da rastlanılır. İmâlî husûsunda Lane (*Lexicon*, IV, 1649)'deki ifâdeler bunun çok yeni olduğu te'sirini uyandırıyor. Kalıp hâlinde olmayıp, pişmiş nişasta kıvamında görünen

„Magrib sabunu“, umûmiyetle arap-sabunu diye bilinir.

Bibliyografi: İbn al-Baytâr (frns. tre. Leclerc), II, 359; Abû Mansûr Muvaḫḫak, *Kitâb al-abniya 'an haḳā'ik al-adviya* (nşr. Seligmann), s. 166 (trc. Abdul-Chalig Achundow), Halle, 1893, s. 228. (J. RUSKA.)

SÂBÜN. [Bk. SABUN.]

SÂBÜR. SÂBÜR B. ARDAŞİR (?—1026), ABÜ NAŞR, Büveyhîlerden Bahâ' al-Davla'nın [b. bk.] vezîri. Sâbūr 380 (990/991) yılında vezir tayin edildi ise de, uzun müddet vazifesinde kalmadı ve ertesi yıl azledildi. Fakat 382 (992/993)'de tekrar bu mevkie getirildi. Bahâ' al-Davla, aynı devirde Abû Mansûr b. Şâlihân'ı da vezir tayin etti ve her ikisi Büveyhîlerin vezirlik vazifesini birlikte ifâ etmeğe başladılar. Fakat, bir müddet sonra, deylemli kuvvetler Sâbūr'a karşı memnûniyetsizliklerini izhâr etmeğe başladılar; evi yağma edildi ve kendisi de gizlenmeğe mecbûr oldu (383=993/994). Refikî İbn Şâlihân tek başına vezirliği yürütmek niyetinde olmadığı için, bu me'mûriyeti Abû'l-Kâsim 'Alî b. Ahmed deruhde etti; fakat deylemliler sükûnet bulur-bulmaz, Sâbūr tekrar döndü. Bahâ' al-Davla 386 (996/997)'da onu tekrar vezir tayin etti. Bu defa sâdece iki ay vazifesinde kaldı; sonra al-Batîha'ya geldi ise de, onun bu faaliyeti inkitâa uğramadı; zira 390 (999/1000) tarihinden itibaren onu Bağdad'da tekrar Bahâ' al-Davla'nın vezîri olarak bulmaktayız. Mûteâkip senenin muharreminde (kânûn I. 1000) ücretli türk askerleri ayaklandılar ve sefere çıkmadan önce maaşlarının verilmesini talep ettiler. Sâbūr kaçmak zorunda kaldı. Türkler ile halk arasında çarpışmalar vukû buldu; bu çarpışmalarda sünîler türkler yanında yer aldılar ve karışıklıklar aneak büyük bir kan dökülmesinden sonra teskîn edilebildi. Kaçışından sonra, Sâbūr Bahâ' al-Davla'ya bir mektup yazdı ve bu hâdiselerin kabâhatini Abû'l-Hasan b. Yahyâ adında bir alevinin ve onun arkadaşlarının üzerine attı ve bundan sonra Şiraz'a Bahâ' al-Davla'nın yanına gitti ve ondan, bu şahısları tevkif etmek için, mûsâade istedi. Fakat bu planı tatbik etmek için Vâsiḫ'a geldiği vakit, kandırıldı ve fikrinden vazgeçti. Bu arada Abû'l-Hasan Bahâ' al-Davla ile barışmış idi ve 392 cemâziyelevvel başında (1002 mart sonu) Sâbūr Bağdad'a geldiği vakit mesele halledilmiş idi; Sâbūr aynı ay içinde şehri terketti ve yeniden al-Batîha'ya çekildi. 416 (1025/1026)'da öldü. Vezirliğinin ilk zamanlarında (381=991/992 veya diğer rivâyetlere göre, 383=993/994) 10.000 cildden fazla kitabı olan büyük bir kütüphâne te'sis

etmiş idi. Bu kütüphâne Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi esnasındaki savaşlar sırasında yanmıştır.

Bibliyografi: İbn al-Ağır, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 54 v.d., 64, 67 v.d., 71, 90, 115, 119, 246; *The Historical Remains of Hilāl al-Sābi* (nşr. Amedroz), bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞABÜR. [Bk. ŞABÜR VE ŞAPÜR.]

SABYÂ. ŞABYÂ cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, 'Asir'de, Vādî Bişâ'nin merkezlerinden biridir ve burada yetiştirilen bir merkep cinsi ile meşhurdur. Şabyâ (Niebuhr'da Sabbea), türkler tarafından 'Asir'in fethinden sonra, 1871'de aynı isimdeki bölgenin idare merkezi yapıldı ve sonra müstakil, babadan oğula intikal eden 'Asir emirliğinin merkezi olmuştur.

Bibliyografi: al-Hamdānî, *Şifat Caşrat al-Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 54, 73, 217; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 367; V, 23; *Marâsid al-ittilâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 146; K. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, s. 992; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 229, 268, 293; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (Hamburgische Forschungen, 1916, I, 88). (ADOLF GROHMANN.)

ŞABYÂ. [Bk. SABYÂ.]

SABZAVAR. [Bk. SEBZVÂR.]

SABZVÂR. [Bk. SEBZVÂR.]

SÂC. SÂC, tik veya hind meşe ağacı, *Tectona grandis*, mine çiçeği âilesine dâhil „Deylem kalkanı gibi“ geniş, mızrak şeklinde sivri uçları bulunan sert bir ağaç. Onun asıl yaygın olduğu yerler Hindistan'ın kurak kısımları, Burma, Siyam, Cava, arap kaynaklarına göre de, şarkî Afrika'dır. Sert ve koyu renkli kerestesi deniz suyu te'sirlerine karşı diğer kerestelerden daha ziyâde mukavim olduğu için, öteden beri en mükemmel gemi inşâ mâlzemesi olarak kullanılır. Haşerâttan da hiç müteessir olmaz. Esâs sevk limanları Basra ve Mısır idi. İbn al-Baytâr (trc. Leclerc, II, 233) toz hâline getirilmiş tahtasının ve meyvalarından elde edilen bir yağın tabâbette kullanışından bahseder.

Bibliyografi: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, III, 166 v.d. (levha); al-Mas'ûdî (Paris tab.), III, 12, 56. (J. RUSKA.)

SÂC'. [Bk. SECİ.]

SACAH. [Bk. SECAH.]

SACAVANDİ. [Bk. SECAVENDİ.]

SACCÂDA. [Bk. SECCÂDE.]

SACDA. [Bk. SECDE.]

SÂCİLER. SÂCİ, adını sülâleyi te'sis eden Abu'l-Sâc'dan alan bir âile olup, III. (IX.) asrın sonundan IV. (X.) asrın başına kadar, ismen Abbasîlere tâbî olan Azerbaycan'da hüküm sürmüştür. Bu âileye mensûp bulunan beş hükümdar şunlardır:

1. ABU 'L-SÂC DİVDÂD B. YÜSUF DİVDEST, aslen Uğrusana'lı olan bu türk kumandanı halife al-Mutavakkil'in hizmetine girmiş ve 242 (856) yılında hacc yolunun idaresi ile vazifelenmiştir; 252 (866)'de Bağdad'a dönünce, Savâd'da Muhammed b. 'Abd Allâh b. Tâhir için vergi toplamağa me'mûr edilmiştir. Bundan sonra, al-Mu'tazz zamanında, 254 (868)'te Haleb ve Kinnasrîn ve 261 (874/875) yılında da al-Ahvâz vâlisi olmuştur; bu vazifede iken, Zencileri hâkimiyeti altına almak istemiş ise de, dâmâdî 'Abd al-Rahmân mağlûp edilmiş ve al-Ahvâz eyaleti Zencilerin eline geçmiştir. Şaffârîlerden Ya'kûb b. al-Lays tarafından tutan Abu'l-Sâc, Ya'kûb'un 262 (875/876) yılında vezir al-Muvaffak tarafından mağlûp edilmesi üzerine, bütün mülkünü kaybetmiştir. Bunun üzer'ne kendisi Bağdad'a geri çağırılmış ve dönüşünde 266 (879/880)'da Cunday-Sâbûr'da vefât etmiştir.

Dîvdâd farsçada „dev vermiş“ ve *dîvdest* „dev elli“ mânasına gelir. Bâzı yazmalarda te'sâdüf edilen *dâvdâd* ve *dâvdest* şekilleri bu kelimelerin eski telaffuzları (*dâvdâd* ve *dâvdest*) ile ilgilidir.

2. ABÜ 'UBAYD MUHAMMED AFSİN, Ya'kûb'un oğlu olup, 266 (880) yılında, Zencilerin mümesilli olan Abu'l-Muğîra 'İsâ b. Muhammed al-Mahzûmî'nin elinden Mekke'yi almıştır; üç yıl sonra Cidde üzerine yürüyerek, al-Mahzûmî'nin altın ve silâh yüklü iki gemisini ele geçirmiştir. Kendisi Anbâr, Târik al-Furât ve Raḥba'nin vâlisi olmuştur. Ahmed b. Tolun [b. bk.] 'un 270 (883/884) yılında ölümü üzerine, Abü 'Ubayd İshâk b. Kendâciğ ile birlikte, Suriye'yi ele geçirmek istemiş ve bu teşebbüsünde halifenin ordusu tarafından desteklenmiştir. Şayzar yakınında mısırlılar mağlûp edilmişlerse de, „Değirmenler (ḫavâhîn) muhârebesinde“ pusuya düşürülerek, hezîmete uğratılmıştır. Muhammed, müttefikleri olan İshâk b. Kendâciğ ile bozuşunca, Ḥumâravayh'e karşı harekete geçti ve Fırat yakınında eski müttefikini hezîmete uğratarak, Musul'u aldı. 274 (888) yılında mısırlılar ile arası açıldı ve muharrem 275 (mayıs-haziran 888) te Şam yakınılarında muhârebeyi kaybetti ve Humus, Haleb ve Rakka'yı elinden çıkararak, Tekrît'e çekildi; sonra tekrar hücumla geçip, Musul civârında kendisini tâkip eden İshâk b. Kendâciğ'i hezîmete uğrattı.

276 (889/890) yılında al-Muvaffak kendisini Azerbaycan'a vâli tayin etti. Çok geçmeden, 'Abd Allâh b. Hasan al-Hamazânî'nin elinden Marâğa'yı aldı (280=893) ve Bagratîlerden Ermeniyeye hükümdarı Sempad'a bir tac ve diğer hediyelerin götürülmesine, halife tarafından, me'mûr edildi. 284 (897) yılında al-Mu'tazid'a karşı ayaklanma teşebbüsü kısa bir zamanda onun tâbiyeti ile sona erdi ve bundan dolayı durumunda bir değişiklik husûle gelmedi. Sempad'ın elinden önce Kara'yı aldı ve sonra onun merkezi olan Dvin [b. bk.]'i ele geçirdi. Bundan sonra aralarında bir anlaşma yapıldı. Muhammed Berda'a'da vebâdan vefât etmiştir (rebiülevvel 288 = mart 901).

3. YÜSUF, Muhammed Afsin'in kardeşidir. Yeğeni Muhammed'in oğlu Dîvdâd'ı halifenin sarayına gitmeğe mecbûr etti; sonra Sempad ile iyi münâsebetler kurarak, onunla müttefik oldu. Daha sonra Kakig Ardzrûnî tarafını tutarak, muhtelif kaleleri ele geçirdi. Kendisine teslim olan Sempad'ı öldürttü. Sâmanîlerden Naşr b. Ahmed'in nâibi olan Muhammed b. 'Alî Sulûk'un elinden Rey, Kazvin, Zencan ve Ebher şehirlerini alıp, 305 (917/918) yılında kendisine karşı gönderilen halife ordusunu mağlûp etti. Buna rağmen, Rey şehrini teslim etmeğe mecbûr oldu. 307 (919) yılında Mu'nis'i hezîmete uğratarak, Zencan'a kaçmağa zorlamış ise de, Mu'nis kendisini Erdebil önünde mağlûp ve esir etmiştir. Kendisine karşı saygı ile muâmele eden Mu'nis, onu Bağdad'a götürmüştür. 310 (922) yılında Yusuf serbest bırakılmış ve kendisine Rey ve Azerbaycan verilmiştir. Halife onu Karmatîlere karşı mücâdeleye me'mûr etmiştir; fakat Yusuf, bütün geçâtine rağmen, daha ilk karşılaşmada hezîmete uğratılarak, ele geçirilmiş ve diğer bütün esirler ile birlikte katledilmiştir.

4. ABU 'L-MUSÂFİR FATİ, Muhammed Afsin'in oğlu olup, zilhicce 315 (şubat 928)'te amcasının yerine tayin edilmiş ve bu vazifede şâban 317 (eylül 929)'de kölelerinden biri tarafından zehirlenip öldürölünceye kadar kalmıştır.

5. Onun oğlu ABU 'L-FARAC muhtelif halifelerin hizmetinde ordu kumandanlığı mevkiinde bulunmuş ve ilk *amir al-umarâ* İbn Râ'ik'in silâh arkadaşı olmuştur.

Bibliyografi: Camâl al-Dîn Abu 'l-Hasan 'Alî b. Gâzî, *Aḥbâr al-duval al-munkaṭi'a* (arap. metin, nşr. Freytag, *Locmani Fabulae*, Bonn, 1823, s. 34 v.d.); al-Tabarî (nşr. de Goeje), III, 1222, 1594 v.d., 1619 v.d., 1888 v.d., 2025 v.d., 2186, 2195, 2203 v.d.; 'Arîb (nşr. de Goeje), s.

70 v.d., 130 v.d., 145; İbn al-Ağır, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 55, 100, 190, 200, 279, 295, 328, 351; VIII, 73—76, 105 v.d., 124—128; F. Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 85, 253; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 491; Defrére, *Mémoire sur la famille des Sadjides* (JA, 4. seri; 1847, IX, 409—446; 1847, X, 396—436). (CL. HUART.)

ŞÂD. ŞÂD, arap altabesinin 14. harfi olup, sayı değeri 90'dır [bk. mad. EBCED]. Şâd'ın bugünkü basit şeklinin, harfin (aynı zamanda iptidâî sâni şekline de oldukça yakın) nabatî şekline nasıl çıktığı hakkında bk. mad. ARABİSTAN, ARAP YAZISI, levha I. Şâd eski devirden beri ve hattâ bugün sadâsız, dilin damağa temâsı ve sürtünmesi (Meinhof'a göre, „sıkışık“ olarak) ile çıkarılan bir ünsüzdür. Sesin telaffuzunda dilin ön kısmında uzunluğuna bir kanal teşekkül eder. Bu husûsiyetler daha Sibavayhi tarafından müşâhede ve tavsif edilmiştir. Avrupa dillerindeki sesler arasında buna en yakını *iḫbâk* (dil damaga kapanması; Meinhof'a göre, aynı zamanda „sıkışık“) ile telaffuz edilen frns. son kelimesindeki s'dir. Bu sesin ş'dan z'ya (ve müteâkiben z'ye) geçişi Sibavayhi tarafından yalnız d'den önce bulunuşu hâlinde müşâhede edilmiştir (msl. *maşdar* yerine *maẓdar*). Bugün bu hâl diğer sürekli ünsüzler önünde de hâsıl olmaktadır (msl. Mısır ar. *zuḡayyar* < *şuḡayyar*). Daha fazla teferrûat için bk. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (fihrist). Ayrıca krş. Mattson, *Études phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth* (Upsala, 1911), s. 24 v.d. ve bilhassa C. Meinhof, *Was sind emphatische Laute, und wie sind sie entstanden?* (Zeitschr. f. Eingeborenen Sprachen, XI, 81—106, bilhassa s. 83—86).

Şâd aynı zamanda Kur'an'ın XXXVIII. sûresinin adıdır. [Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur, 88 âyettir. Müfessirlerin çoğunun fikrince, mukattaâtan olan şâd ile başladığı için bu adı almıştır (bunu mâzî bir fiil veya bir emir sığası olarak izâh etmek isteyenlerin fikirleri için bk. Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, V, 4083 v.d.). Bu sûreye ayrıca *Dâvûd* süresi adı da verilir. Sûrede Peygamberin karşılaştığı muhâlefetten bahsedilerek, daha önce gönderilen peygamberlerin, bu arada birer hükümdar olan Dâvûd ve Süleyman'a düşmanlarının çektiydikleri. Eyyûb peygamberin başından geçenler hatırlatılarak, bütün bu peygamberlerin Allahın yar-dımı ile muzaffer oldukları, onlara imân etmeyenlerin uğradıkları azap anlatılır. Sûrede bildirildiğine göre, bahsedilenlerde olduğu gibi, Peygamberin karşılaştığı güçlükler ve zorluk-

lar da bir gün ortadan kalkacaktır. 70. âyeti *Âyat al-sayf* ile mensûhtur.

Bibliyografya: al-Tabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 66 v.dd.; İbn Salâma, *al-Nâsih va'l-mansûh* (Kahire, 1315), hâşiye, s. 262 v.d.; al-Vâhidî al-Nisâbûrî, *Asbâb al-nuzûl* (ayn. tab., hâşiye); al-Zamahşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; Naşîr al-Dîn al-İskandari, *al-İntişâf* (Bulak, 1318), III, 2 v.d.; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), V, 260 v.d.; al-Nasafî, *Madâric al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiye), V, 260 v.d.; al-Hâzin, *Lubâb al-ta'vîl* (ayn. tab., hâşiye), V, 260 v.d.; Nizâm al-Dîn al-Nisâbûrî, *Garâib al-Kur'ân* (Bulak, 1321—1330, hâşiye), XXIII, 80; al-Râzî, *Ma'âtil al-ğayb* (Kahire, 1321), V, 371 v.d.; Firûzâbâdî, *Tanvîr al-miğbâs* (İstanbul, 1317—1321), V, 260 v.d.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), V, 4080 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 237, nr. LXI. (A. SCHAADÉ.)
[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÂD. [Bk. SÂD.]

SA'D. [Bk. SA'D.]

SA'D. SA'D, saâdet yıldıztı, islâm heyet ilminde küçük yıldız kümelerini ifade eden yaygın tâbir. Bu kümeler birbirine yakın üç bureda, Feres-i ekber, Delv ve Cedi burcunda bulunur; ekseriyâ iki, bâzan da üç veya dört küçük yıldızdan teşekkül eder. Dört küme birbirini tâkip eden dört kamer menzili teşkil eder; şöyle ki: 22. *sa'd al-zâbih* = α β Cedi burcunda, 23. *sa'd bula* = μ ν ε, 24. *sa'd al-su'ûd* = β ξ, 25. *sa'd al-aḥbiya* = ν ζ π η Delv burcunda. Diğer dördü de, Feres-i ekbere âittir: *sa'd al-bahâ'im* (θ ν), *sa'd al-humâm* (ζ ξ), *sa'd al-nâzi* (λ μ) ve *sa'd al-maḥar* (η ο). Nihâyet *sa'd al-mulk* = α ο Delv burcundandır.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 114, 191 v.dd., 289. (J. RUSKA.)

SA'D. SA'D B. ABİ VAKKÂŞ (600?—678?), saḥâbenin ileri gelenlerinden olup, bir islâm kumandanıdır. Abû Vakkâş künyesi ile anılan babası Mâlik'in seçeresi şöyledir: Sa'd b. Mâlik b. Vuhayb (veya Uhayb) b. 'Abd Manâf b. Zuhra b. Kilâb b. Murra. Annesi Hamna bint Sufyân b. Umayya'dır. Sa'd, İshâk al-Akbar adındaki oğlu dolayısı ile, "Abû İshâk" künyesi ile de anılır. İslâm dinini ilk kabûl edenlerin yedincisi olduğu rivâyet edilir. İslâm dinine girdiği zaman 17 (İbn Sa'd, *Tabakât*; al-Buhârî, *Manâkib al-anşâr*, bâb 31; İbn Mâce, *Sunan*, giriş kısmı, bâb 11) veya 19 (İbn 'Abd

al-Barr, *al-İstî'âb*; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif*) yaşında bulunuyordu. Peygamberin annesi Âmina ile aynı kabileden, yâni Banî Zuhra'den olduğundan, Peygamber kendisine karşı büyük bir muhabbet besledi. Sa'd, 'Aḳaba [b. bk.] biatlerinden sonra, Medine'ye ilk hicret eden müslümanlardandır. Kardeşi 'Utba, bir kan davası yüzünden, çok evvel Mekke'yi terkedip, Medine'ye gelerek, Banî 'Amr b. 'Avf yanında yerleşmiş idi; bu defa Sa'd, diğer kardeşi 'Umayr ile birlikte, Medine'ye geldiğinde bu kardeşlerinin evine indi. Sa'd çok mâhir bir ok atıcı idi; Uhud savaşında, düşmana 1.000'den fazla ok atmak sûreti ile, Peygamberin teveccühüne mazhâr olmuş idi. Kendisi aynı zamanda 'aşara mubaşşara'den, yâni hayatta iken cennetle müjdelenen 10 kişiden biri idi.

Sa'd yalnız Badr ve Uhud savaşlarına katılmakla kalmamış, bunlardan sonraki bütün gazvelerde de, mekkeli müslümanların üç bayrağından biri kendisine verilmiş olduğu hâlde, Peygamberin yanında yer almış, bir çok birliklerde (*sariya*) bulunmuş, bir defasında da yanına katılan 80 muhâcir ile Hicaz'daki al-Harrâr mevkiine sevk edilen bir birliğe kumandanlık etmiştir. Onu Hûdaybiya [b. bk.] anlaşmasında imzâsı bulunan şahidler arasında da görüyoruz.

Hâlid b. Valîd'in Suriye'ye hareketinden sonra, Hîra'deki islâm ordularına kumandan tayin edilmiş olan Muḡannâ b. Hâriḡa, İran orduları ile karşılaştığı zaman ortaya çıkan tehlikeli vaziyette halife 'Omar'den yardım istemiş, 'Omar Muḡannâ'ya gönderilecek yardımcı kuvvetlerin başında evvelâ, muhtemelen islâm birliklerinin gayretini arttırmak maksadı ile, kendisi gitmek istemiş, sonra iranlılar ile çarpışan bütün islâm orduları baş-kumandanlığına Sa'd'ı tayin etmiştir. Bir rivâyete göre, Sa'd'in baş-kumandanlığa tayini, güç bir vaziyette bulunan islâm ordusuna yardım için, evvelce Irak'a gönderilmiş bulunan Carîr b. 'Abd Allâh al-Bacalî'nin Banî Bakr kabilesinden olan al-Muḡannâ'nın kumandası altına girmek istemeyişi üzerine olmuştur. Cesâretine ve denenmiş kabiliyetine rağmen, çölde yetişmiş bir kimse olan al-Muḡannâ'nın baş-kumandanlığa tayini, islâmiyete Peygamberin ölümünden sonra girmiş olması ve arap kabileleri arasında birbirlerine karşı kıskançlıkları dolayısı ile, Mekke'nin eski bir âilesine mensûp ve Peygamberin en sâdik taraftarlarından olarak tanınan Sa'd b. Abî Vakkâş'a nazaran, daha az uygun idi. Zâten o sıralarda al-Muḡannâ, savaşta aldığı yaralardan dolayı hastalanarak, âilesi ve akrabaları yanına götürüldü ve bir az sonra da öldü. Dul kalan karısı ile Sa'd b. Abî Vakkâş evlendi. Sa'd, Medine'den berâberinde

götürdüğü askerlerin de katıldığı büyük bir ordu ile, iranlılara karşı hareket etti ve ordugâhını İran—arap hudûdunda ve Kûfe'ye 30 km. mesâfedeki al-Kâdisiya [b. bk.]'de kurdu. Burada 15 (636) yılında arap tarihçilerinin heyecanlı ve edebî bir üslûp ile hikâye ettikleri, üç gün süren bir meydan savaşı cereyân etti. Sa'd'in hastalığı savaşa şahsan katılmasına mâni oldu ve o zamana kadar arap harp usûllerinde benzeri görülmemiş bir şekilde, yüksekçe bir çardak kurdurup, oradan bütün orduya kumanda etmekle iktifâ etti. Sâsânîlerin baş-kumandanı Rustam'in savaş sırasında öldürülmesinden ve içinde filler de bulunan İran ordusunun tamâmen bozguna uğratılmasından sonra, savaş sona erdi ve Sa'd bütün Irak-ı Arab'a hâkim oldu. İranlıların zafer timsâli saydıkları, islâm muhâriplerinden Zîrâr b. al-Haṭṭâb'in ele geçirip, 30.000 dinara sattığı, altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü, kaplan derisinden yapılmış „diraf-i kâviyân“ adlı meşhûr bayrakları da bu savaşta ele geçirilmiştir.

Bundan sonra iranlılar Dicle nehrinin sol kıyısında kurulmuş bulunan idâre merkezleri Madâ'in [b. bk.]'de de tutunamadılar. Sâsânîlerin hükümdarı Yazdîr kaçmağa ve sarayını Sa'd'e bırakmağa mecbûr oldu. Sa'd şehirde sayısız ganimet ele geçirdi ve umûmî karargâh, yeni bir emre kadar, Madâ'in'de kaldı.

Sa'd 637 yılında Calûlâ [b. bk.]'da iranlıları bir daha kanlı bir bozguna uğrattı. 637 yılı sonlarında veya 638 yılı başlarında, halife 'Omar'in Sa'd'e araplar için yeni bir şehir kurmasını emretmesi üzerine, Kûfe şehrinin temeli atıldı; burada sağlam bir ordugâh kurulması ve zamanla bir şehir teşekkül etmesi şerefî Sa'd'e âittir. Sa'd sür'atle gelip bu yeni şehrin ilk vâlisi oldu; nakledildiğine göre, o halife 'Omar'in an'anevî sâdelik husûsunda davranışını nazar-ı itibâra almış görünmüyor. Kendisi Kûfe'de, Madâ'in'deki Tâḳ-i Kisrâ'yı örnek alarak, muhteşem bir saray inşâ ettirdi; fakat İran debdebesinin an'anevî arap sâdeliğine yapacağı tehlikeli te'sirden korkan 'Omar, bu haberi duyunca, Sa'd'e şiddetli bir tekdîrname gönderdi ve Muhammed b. Maslama vâsıtası ile, bu sarayı ateşe verdirdi. Sa'd 20 (640/641) yılında azledildi; çünkü Kûfe şehrinin arap, iranlı, yahudi ve hristiyan unsurlardan müteşekkil halkı onu adâletsizlik ve şiddet göstermekle ithâm ediyordu. Sa'd'in idâre tarzını tahkik etmek üzere, halife 'Omar tarafından gönderilen Muhammed b. Maslama Kûfe'ye vardığında, Sa'd bakkında ancak medih ve senâ duydu. Her kabilenin mescidine gidip, soruşturdu; Banî 'Avs kabilesinin mescidine sorduğunda içlerinden yalnız Abû Sa'da künye-

si ile anılan Usâma b. Kâtâda ve bir başkası onun aleyhinde bulundular. Bununla berâber Sa'd azledilip, yerine 'Ammâr b. Yâsir tayin edildi; fakat bu da vâlilikte çok kalmadı; yerini Muḡîra b. Şu'ba [b. bk.]'ye terketti. Mâmafih halife 'Omar bir müddet sonra Sa'd'in büyük idâri ve askerî değerini itiraf ve kabûl etti; bu halife ölüm döşeginde iken, üç gün içinde aralarından yeni halifeyi seçme vazifesini, Peygamberin en tecrübeli altı arkadaşına ('Ogmân b. 'Affân, 'Alî b. 'Abî Tâlib, 'Abd al-Raḥmân b. 'Avf, Sa'd b. Abî Vakkâş, Zubayr b. al-'Avâm, Tâḳa b. 'Ubayd Allâh) havâle ettiği zaman, halife seçilmediği takdirde, müstakbel halifenin ona bir vâlilik vererek, evvelce kendisine yapılan haksız muâmeleyi telâffî etmesini tavsiye etti.

Bu altılar arasında 'Ogmân b. 'Affân halife seçilince, 'Omar'in tavsiyesine uyarak, Sa'd b. Abî Vakkâş'ı 25 (645/646) yılında Kûfe vâliliğine tayin etti; fakat bu defa da, kısa bir müddet sonra, azledildi; yerini halife 'Ogmân'ın ana-bir kardeşi Valîd b. 'Uḳba b. Abî Mu'ayyât aldı.

Sa'd 'Ogmân'ın şehid edilmesinden sonra çıkan karışıklıklarda köşesine çekilmiş, hiç bir tarafı tutmamış, oğlu 'Omar ve kardeşi 'Utba'nın oğlu Hâşim, 'Osmân'dan sonra, hilâfet makamı için ortaya atılmasını teklif etmişlerse de, râzı olmamıştır. Mu'âviya, 'Alî b. Abî Tâlib ile mücadelesi sırasında, Sa'd'e halife 'Omar'ın oğlu 'Abd Allâh'a ve Muhammed b. Maslama'ya 'Ogmân'ın kanını talepte kendisine yardımcı olmaları için yazmış, fakat Sa'd sert bir cevap ile bu teklifi reddetmiştir. 'Alî b. Abî Tâlib halife seçildiği zaman, Sa'd ona biat etmedi ve Medine'ye 10 mil mesâfede bulunan 'Aḳîḳ'teki arâzisine çekilerek, ölümüne kadar siyâsete karışmadan yaşadı (Muslim, *Zuḥd*, hadis 11; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, I, 168, krş. 177). Oradaki sarayında, 50—58 (670—678) yılları arasında, 70 veya 80 yaşını geçmiş bir ihtiyar olarak, eceli ile öldü. Kendisi aşere-i mübeşşerenin en son hayatta kalanı idi; son zamanlarda gözleri görmez olmuş idi. Büyük bir servete sahip bulunuyordu. Cenâzesi omuzda Medine'ye getirilerek, namâzı Peygamberin mescidinde Medine vâlisi Marvân b. al-Hakam tarafından kılınılmıştır. Peygamberin âilelerinin de Sa'd'in namâzında bulunmaları için, cenâzenin mescide dâhil edilmesi, 'Aḳîḳ'nin isteği ile olmuştur.

Sa'd'in İshâk al-Akbar, Umm Hakam al-Kubrâ, 'Omar, Muhammed, Hafsa, Umm al-Kâsim, Umm Kulḡum, 'Âmir, İshâk al-Aḡgar, İsmâ'il v. b. çocukları var idi.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *al-Sira* (Kahire, 1955), bk. fihrist; Abû 'Abd Allâh

al-Muş'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Kurayş* (Kahire, 1953), fihrist; İbn Sa'd, *Tabakât* (Beyrut, 1957), III, 137—149; Tabarî, *Tarih* (Kahire, 1939), II, 60 v. dd., 123, 198 v. d.; III, 10 v. d., 151 v. d., 293 v. d.; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif* (Kahire, 1934), 106 v. d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 18—25, 106 v. d.; İbn Hacer, *al-İşâba* (Kahire, 1939), II, 30 v. dd. (nr. 3194); al-Vâkidi (trc. Wellhausen), bk. fihrist; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 275 v. d.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), bk. fihrist; Yâkût, *Mu'cam* (Beyrut, 1957); Balâzurî, *Futûh* (Kahire, 1932), 255 v. d., 263, 265, 277 v. dd.; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-gâba* (Kahire, 1280), II, 290; Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Kopenhagen, 1944), bk. fihrist; J. wellhausen, *İslâmın en eski tarihine giriş* (trk. trc. Fikret Işıltan), İstanbul, 1960, bk. fihrist; C. Brockelmann, *İslâm milletleri ve devletleri tarihi* (trk. trc. Neş'et Çağatay), Ankara, 1954, bk. fihrist; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. trc. Hüseyin Câhid), IV, 209.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. MU'AZ B. AL-NU'MÂN B. İM-RU' AL-KAYS B. ZAYD B. 'ABD AL-AŞHAL AL-ANŞARÎ AL-AVŞÎ, sahâbeden olup, annesi Kabşa bint Râfi' dir. İbn Sa'd (*Tabakât*, III, 433), Muhammed b. 'Omar'ın rivâyetine dayanarak, Sa'd b. Mu'az'ın 37 yaşında öldüğünü kaydettiğine göre, 590 yılına doğru Medine'de doğmuş olmalıdır. Kendisi Medine şehrindeki Avs kabilesinin büyük bir kolu olan Banî 'Abd al-Aşhal'ın reisi bulunuyordu; daha sonra bütün Avs kabilesinin reisi olarak tanınmıştır.

Sa'd, 12 medinelinin Mekke yakınındaki al-'Ağaba [b. bk.] mevkiinde Peygambere ilk biatlarından sonra, memleketlerine dönüşlerinde yanlarında götürdükleri Muş'ab b. 'Umayr b. Hâşim b. 'Abd Manâf vâsıtası ile, islâmiyeti kabûl etti ve kendi kavmine de kabûl ettirdi. Avs kabilesinden bir çok kimseler onu tâkip ettiler.

Peygamber muhâcirler ile ensârı birbirine kardeş (*mu'âhât*) ilân edince, Sa'd b. Mu'az, Sa'd b. Abî Vakkaş veya Abû 'Ubayda b. Carrâh ile kardeş olmuştur. Sa'd, muhâcirleri kendi evinde misâfir etmek ve onların faaliyetlerini kolaylaştırmak sûreti ile, başlangıçtan beri büyük bir gayret gösterdi. Peygamberin ona itimâdı var idi; nitekim Buva't'a bir gazveye çıktığı zaman, kendisine vekâlet etmek üzere, Medine'de onu bırakmış idi. Badr savaşında o ensârın bayrağını taşı-

mış ve iştirâk ettiği Uhud savaşında yaralanan Peygamberi, Sa'd b. 'Ubâda [b. bk.] ile, tedâvî etmiş idi. Hicretin 5. (627'nin ilk yarısı) yılında mekkelilerin, Çağafân, Fazâra ve daha bir çok kabilelerden topladıkları *ahzâb* adı verilen bir kuvvet ile Medine üzerine yürümekte oldukları duyulunca, şehrin açık kısmına hendek kazılmasında ve 20—25 gün süren bu Handağ savaşı devâmınca ok atmakta ve askere cesâret vermekte Sa'd'ın büyük gayreti görülmüştür. Müslümanlar ile aralarında mevcut anlaşma hâlâfına, yahudi Kurayza kabilesinin mekkeliler ile birleştikleri haber alınınca câhiliye çağından beri kurayzalıların müttefiki bulunan Avs reisi Sa'd b. Mu'az, Hazrac reisi Sa'd b. 'Ubâda ve daha bir kaç kişi ile birlikte, durumu öğrenmeğe gitmiş ve onları hasmâne bir temâyül içinde bulmuş idi. Böylece medineliler için savaş şartları çok daha ağırlaşmış bulunuyordu. Bunun üzerine Peygamber, Mekke ordusunun büyük bir desteği olan Çağafân ve Fazâra kabilelerini, Medine hurma hâsılâtının üçte-birini kendilerine vererek, savaş dışı bırakmak istemiştir. Fakat Sa'd b. Mu'az ile Hazrac reisi Sa'd b. 'Ubâda ve Usayd b. Hâzîr buna itirazda bulunmuşlardır.

Sa'd b. Mu'az, Handağ savaşında, İbn al-'Irka lekabı ile anılan mekkeli Hafâca b. 'Âşim b. Habbân'ın attığı ok ile bileğinden yaralanmış, Peygamber bizzat onu tedâviye çalışmıştır. Mekkeliler ve müttefikleri 20—25 gün Handağ önünde kaldıktan sonra, hiç bir netice elde edemedi, geri çekildiler. Peygamber, en sıkışık anda anlaşmayı bozup, mekkeliler ile birleşen ve daha önce yaptıkları hatâlardan dolayı Medine'den uzaklaştırılan soydaşları Banî Kaynuka' ve Banî Nazîr kabilelerinin âkibetinden ders almayan Banî Kurayza'yı cezalandırmak istiyordu. Medine ordusu on'ara karşı hareket etti. Kurayzalıları, af dileyebilecekleri yerde, mukavemet ettiler. Muhâsara 15—25 gün kadar sürdü. Nihâyet eski müttefikleri olan Avs'lilerden birinin vereceği hukme râzı olarak, teslim olmağa mecbûr oldular. Peygamber bu işe Sa'd b. Mu'az'ı me'mûr etti. Sa'd bu sırada Medine'de Mescid-i Nebevî'de tedâvî edilmekte idi. Oradan Kurayzalıların yanına getirildi. Sa'd, vereceği hüküm ne olursa-olsun, kabûl edeceklerine dâir kendilerinden söz aldıktan sonra, bülûğa ermiş erkeklerin katledilmelerine, kadın ve çocukların esir alınmalarına ve mallarının ganimet olarak taksim edilmesine hükmetti. Onun verdiği bu hüküm-ertesi gün yerine getirildi. Bir kaç gün sonra, Sa'd aldığı yaradan öldü.

Peygamber onun cenâze merâsiminde hazır bulundu. Çok kalabalık bir cemâatin katıldığı

cenâze namazını bizzat Peygamber kıldırıldıktan sonra, Bukey' mezarlığına, gömüldü. Şâir Hassân b. Sabit, Sa'd b. Mu'az'ın ölümü dolayısı ile mersiye yazmıştır (metin için bk. İbn Hişâm). 'Amr ve 'Abd Allâh adlarında iki oğlu var idi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), III/II, 2—13; (Beyrut, 1957, III, 420—436); İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), 290, 322, 344, 433, 439, 445, 674, 697; [Kahire, 1955, bk. fihrist]; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), tür. yer. [Kahire, 1939, II, 105, 141, 237—254]; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mll., *Usd al-gâba*, II, 296—299; İbn Hacer, *al-İşâba*, II, nr. 4096; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), II, 52 v. d.; al-Vâkidi (trc. Wellhausen), fihrist; [L. Caetani, *İslâm tarihi* (trk. trc. Hüseyin Câhid), IV, 199 v. d., 206, 209, 216—224; Münecim-başı, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1285), I, 128, 165, 177, 180 v. d.; Kaştallânî, *Mavâhib* (trk. trc. Abdülbâkî), İstanbul, 1313, s. 124—132; Abû 'Abd Allâh al-Muş'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Kurayş* (Kahire, 1953), bk. fihrist; al-Balâzurî, *Futûh al-buldân* (Kahire, 1932), s. 35; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 18—25; Wensinek, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 171 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. MUHAMMED. [BK. HAYSA BAYSA.]

SA'D. SA'D B. 'UBÂDA (?—637) B. DULAYM B. HÂRİSA B. ABİ HÂZİMA B. SA'LABA B. TÂRİF AL-HÂZRACİ AL-ANŞARÎ, sahâbeden olup, annesi 'Amra bint Mas'ûd'dur. Künyesi Abû Kays veya Abû Sabit'tir. Kendisi Medine'nin zenginlerinden ve o zaman Arabistan'da sayıları pek az olan okur-yazarlardan idi; ayrıca iyi ok atar ve yüzme bilirdi.

Onun adı islâm tarihinde, ilk defa olarak, ikinci 'Ağaba [b. bk.] biatine âit rivâyetlerde geçer. İkinci 'Ağaba biatında Peygamber tarafından Medine cemâati için seçilen 9 hazraci *nakîb* arasında zikredilir ki, bu nakîpler, üçü Avs kabilesinden ve dokuzu Hazrac kabilesinden olmak üzere, 12 kişiden ibâret idi. 621'de, yâni hicretten bir yıl önce, yapılan ikinci 'Ağaba biatinin ertesi günü mekkeli müşrikler durumu öğrenip, memleketlerine dönmekte olan medinelileri tâkibe çıktılar; yolda Sa'd b. 'Ubâda'yi yakalayıp, Mekke'ye getirdiler ve çok fenâ muâmelede bulundular. Vaktiyle kerâvanları Medine'den geçerken, kendilerini hır-

sızlara karşı himâye ettiği Cubayr b. Mu't'am b. 'Adî ile Hâris b. Umayya b. 'Abd Şams bundan haberdar olup, derhâl Sa'd'ı himâyelerine aldılar ve böylece emniyetle Medine'ye dönmesini te'min ettiler.

Sa'd daha câhiliye devrinde cömertliği ile meşhûr idi (İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 613) ve mekkeli müslümanlar Medine'ye hicret ettiklerinden zaman, onlara büyük yardımlarda bulundu. Peygamber Abvâ' [b. bk.]'a yaptığı bir gazvede Sa'd'ı Medine'de kendi yerine vekil bırakmış idi. O, anlaşıldığına göre, Badr savaşına iştirâk etmemiş, fakat ondan sonraki bütün gazvelere katılmış ve ensârın bayraklarından birini taşımıştır.

Müslümanlar Banî Nazîr yahudi kabilesini muhâsara ettikleri zaman, şahsî malından islâm ordusuna hurma dağıtmış, aynı şekilde, Handağ savaşından sonra yapılan Banî Kurayza muhâsarasında da islâm ordusunun yiyeceğini te'min etmiş ve Tabûk seferinde de, bol bağışları ile, ordunun masraflarına iştirâk etmiştir.

Handağ savaşının uzaması ve müslümanların sıkıntıya düşmeleri üzerine, Peygamber, kalabalık bir kabile olan çağafânlıları ve fazâralileri, Medine hurma mahsûlünün üçte-birini vermek sûreti ile, savaş dışı bırakmak için, bunların reisleri 'Uyayna b. Hişn ile Hâris b. 'Avf'i çağırıp, bir anlaşma yapmış, fakat ensârdan Usayd b. Huẓayr, Sa'd b. 'Ubâda ve Sa'd b. Mu'az buna muhâlefet ederek, anlaşmayı bozdurmuşlardır. Mekke'ye karşı yapılan ve Hudeybiya barışı ile neticelenen seferde Sa'd b. 'Ubâda'nın metânet ve kudreti açıkça görüldü. O her ne kadar Peygamberin icâp eden ihtiyat tedbirlerini almasını ve müslümanları gerekli silâhlar ile tehziz etmesini isrâr ile talep etti ise de, Peygamber onun fikrini tatbik etmeği reddetti. Sa'd Mekke fethi gününde savaş imâ eder sözler söylediği için, taşımakta olduğu ensâr bayrağı kendisinden alınıp, oğlu Kays'a verildi. Sa'd b. 'Ubâda, 'Abd Allâh b. Ubayy b. Salûl [b. bk.]'ün ölümünden sonra, rakipsiz olarak, Hazrac kabilesinin reisi oldu.

632 yılında Peygamber ölünce, bu haber Medine'de büyük bir teessür ve şaşkınlık husûle getirmiş, ensârdan bir kısım halk, islâm cemâatine bir halife seçmek üzere, Banî Sa'da *saķîfa*'sinde toplanmış idi. O sırada hasta olan Sa'd b. 'Ubâda, bir harmâniye bürünerek, oraya geldi ve medinelilerin islâmiyetin kökleşip yayılmasında yaptıkları hizmeti öven ve Peygamberden sonra hilâfetin ensârdan birine verilmesi gerektiğini tebârüz ettiren ateşli bir nutuk söyledi. Oradakilerin kendisini halife seçip, biat etmeğe hazırlandıkları bir anda Abû Bakr, 'Omar ve Abû 'Ubayda b. Carrâh ay-

ludan içeriye girdiler. 'Omar ile Sa'd arasında sert münakaşalar cereyân etti; fakat Abû Bakr yumuşaklık ve soğukkanlılıkla ensârın heyecanını yatıştırdı.

Sa'd bu hâdiseden sonra sahneden çekildi; Abû Bakr'e biat etmedi ve bir müddet sonra da Şam'ın cenûbundaki Hıvrân'a gitti. 'Omar b. al-Haţţâb'ın halife seçilişinden iki buçuk yıl sonra, yâni hicrî 15 veya 16 (636 veya 637) yılında, orada vefât etti. Ölümünün sebebi mevhûldür. Kaynaklar âni olarak ölmesine ve cesedinin yeşil bir renk almış olmasına dayanarak, yılan sokmasından veya mâhiyeti bilinmeyen bir zehirlemeden öldüğünü ifâde ederler.

Sa'd'ın, Kays, Sa'id, Muhammed, 'Abd al-Rahmân ve İmâma adlarında, beş çocuğu var idi.

Bibliyografiya: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), III/II, 142 v.d.; VII/II, 115 v.d. (Beyrut, 1957, III, 613—617); İbn Hişâm, *al-Sira* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Kahire, 1939, II, 237—245, 445—455; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; ayn. mill., *Ud al-ğâba*, II, 283 v.d.; İbn Hacer, *al-İşâba*, II, nr. 4066; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 274 v.d.; al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), I, 267; II, 136 v.d.; al-Vakîdî (trc. Wellhausen), fihrist; İbn Kutayba, *al-Ma'ârif* (Kahire, 1934), s. 112 v.d.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 32—38; al-Makrizî, *İmtâ' al-asmâ'* (Kahire, 1941), bk. fihrist; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (Beyrut, 1957); Balâzurî, *Futûh al-buldân* (Kahire, 1932), II, 387; Caetani, *İslâm tarihi* (trc. Hüseyin Câhid), II, 361 v.d.; IV, 160, 209, 219, 222; VIII, 61, 63 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'D. SA'D B. ZENGİ, ABÜ ŞUCÂ' MUZAFFAR AL-DİN, Fârs Salgurlu atabeyleri âilesinden bir hükümdar. *Tarih-i guzida* 'ye göre, ağabeyi Tekle b. Zengî'nin ölümü üzerine, taht iddiasında bulundu ise de, amcası ve hânedânın kurucusu Sunkur'un oğlu Tuğrul tarafından bu hakları tanınmamıştır. Tuğrul dokuz yıl hükümdarlık tâcını muhâfaza etti ise de, bu dokuz yıl esnâsında iki taraftan birinin lehine kat'i bir netice hâsıl olmaksızın, amca-zâdesi ile aralarındaki savaş devâm etti; memleket yağmalanıp yıkıldı; artık kimse zîrâat ile meşgûl olmadı; kıtlık ve vebâ halkı kırıp geçirdi. Nihâyet 599/600 (1203)'de Sa'd amca-zâdesini esir etti ve Fars tahtına oturdu (Mîrhvând'a göre, bu vak'a, Tuğrul'un Tekle tarafından mağlûp edildiği 603 tarihinde vukû buldu); fakat saltanatının başında kıtlık memlekette son haddini bulmuş idi ve vebâ şal-

gını devâm etmekte idi. Fakat Sa'd zamanla halkı tekrar refâha kavuşturdu ve bu iş tamamlanınca, Şabânkaralardan Kirmân'ı aldı. 612/613 (1216)'te Irak'ı istilâ etti ise de, Sultan Muhammed, Hıvârizmşâh'ın ordusu tarafından, esir edildi ve hürriyetini elde etmek için, devletin bir yıllık gelirinin üçte-ikisine müsâvî bir fidiye-i necât ödemeğe, İştâh ve Uşkunvân'ı vermeğe ve yıllık bir vergi ödemeği kabûl etmeğe mecbûr oldu. Şiraz'a dönüşünde, esâreti sırasında tahtı işgâl etmiş olan oğlu Abû Bakr babasının hükümdarlığına mâni oldu ve baba, oğul arasında bir savaş cereyân etti; bu çarpışmada Sa'd bir okla gözünden yaralandı. Fakat Şiraz halkı geceleyin onu şehre soktular ve o da oğlunu yakalayıp hapsetti. Sultan Calâl al-Dîn Hıvârizmşâh, Hindistan'dan dönüşünde, Fârs'tan geçerken, 1224'te Abû Bakr lehine şefâatte bulundu ve Sa'd'ı oğlunu serbest bırakmak husûsunda iknâa muvaffak oldu.

Sa'd b. Zengî 629/630 (1231) veya Mîrhvând'a göre, 21 cemâziyelevvel 623 (20 mayıs 1226)'te vefât etti; oğlu Abû Bakr onun yerine geçti.

Bibliyografiya: Hamd Allâh Mustavfî al-Kazvîni, *Tarih-i guzida* (GMS); Mîrhvând, *Ravzat al-safâ* (taş-basm., Tahran, 1266), I, 176; Cuvaynî, *Tarih-i cihân-guşâ* (GMS, II, 96, 150 v.d., 202); Muhammed al-Nasavî, *Histoire du Sultan Celal ed-Din Mankobirti* (trc. Houdas), Paris, 1895, s. 5 v.d., 24 v.dd., 33 v.d.; İbn al-Ağîr (nşr. Tornberg), bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SA'D AL-DAVLA. [Bk. HAMDÂNİLER.]

SA'D AL-DİN. [Bk. SA'D-ED-DİN.]

SA'D AL-DİN AL-CİBÂVÎ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D AL-FİZR. [Bk. SA'D-ÜL-FİZR.]

ŞA'DA. [Bk. SA'DE.]

ŞADAK. [Bk. MEHR.]

ŞADAKA. [Bk. SADAKA.]

SADAKA. ŞADAKA (A.), arap müelliflerine göre, *ş-d-k* kökünden iştikak eder ve „doğruyu söylemek“ mânasına gelir; bir müslümanın sadaka vermesi onun dininin doğruluğunu (*şidk*) gösterir. Bu kelime ise, ibrânîce *ş-d-kâ* kelimesinin ancak arap harfleri ile yazılmış şekli olup, aslında „sıdk ve bulûs“ mânasını ifâde eder; lâkin „mürâtilerce“ (*far-rîsî, pharis*) dindar isrâîlîlerin esâs vazifeleri, yâni sadaka verme için kullanılmıştır ki, bu mefhûm kelimenin daha islâmın zuhûrunda meydana gelen ve sonraları da muhâfaza edilen mânasını teşkil etmektedir. Buna göre, kelimenin asıl mânası insanın kendi ihtiyârı veya arzûsu ile verdiği sadaka, hayır-perverliktir,

Arap müellifleri *şadaka* kelimesini iki muhtelif mânada kullanırlar. İlk önce bu kelime ekseriyâ *zakât* [b. bk.]'ın, yâni ihtiyârî bir yardım olmayan ve miktarı muayyen olan, fakirler için alınan ser'i verginin müterâdifî olarak kullanılır. Bu mânâ, *Kur'an*, IX, 58 v.dd., 104 v.d.'da görülür (bk. Lane). Bir de Mâlik b. Anas'ın *al-Muvaţta'*'nda bulunur; bu eserde *Kitâb al-zakât* bölümünde, *zakât* yerine *şadaka* konulmuştur. Hayvanlardan (*mavâşî*, develer, büyük ve küçük-baş hayvanlar) alınan *zakât* bahis mevzuu olduğu zaman ve başka hâllerde de açıkça böyledir. Diğer taraftan al-Buhârî'de *şadaka*, hiç bir fark gözetmeden, *zakât* yerine geçmiş görünmektedir ve her iki kelime aynı zamanda müterâdifî imiş gibi kullanılmıştır. Houdas ve Marçais'nin tercümelerinde, notlarda bunların örnekleri bulunmaktadır. Nitekim *Kitâb al-zakât*'ın 31. bâbında her iki kelime de, bir tefrik yapılmadan, kullanılmıştır. Mâlik'in *şadaka* kelimesini kullandığı yerde al-Buhârî, *zakât* kelimesini kullanır (msl. bâb 43); fakat şu hadîsi, Mâlik ile aynı şekilde olmak üzere, zikreder: „5 *zavd*, dişi deve olmayan yerde *şadaka*'ya mahâl yoktur“; bununla berâber, Mâlik, mütâd *zakât al-fiţr* tâbirini kullandığı hâlde, o *şadakat al-fiţr*'dan bahseder. İki kelime arasında aynı fark gözetmeme husûsu, gerek fakih, gerek tarihçi, sonraki müelliflerde de mevcuttur (msl. İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, III, 42, al-Tabarî'den naklen). *Şadaka* ve *zakât* tâbirlerinin aynı şey olduğu husûsunda her hangi bir şüphe bulunsa idi, bu şüphe bunlardan istifâde etmek hakkına sâhip altı veya yedi zümre kimsenin her iki hâlde de aynı olmaları vâkıası ile bertaraf edilirdi. Bunlardan istifâde edenler de şunlardır: yoksullar ve muhtaclar, *şadaka* veya *zakât*'ı paylaştıranlar, düşman eline düşmüş müslümanlar, borçlular, cihâda iştirâk edenler, yolcular ve menşe'de mu'allafa kulûbuhum.

Şu hâlde *şadaka* kelimesinin asıl mânası, yukarıda söylenildiği gibi, ihtiyârî olarak verilen sadakadır. Bu mânâda, bunu diğerinden ayırmak için, *şadakat al-taţavvu'* („gönül rızası ile verilen sadaka“) denilir. İbn al-'Arabî bu nevî *şadaka*'yı şöyle târif eder: *şadaka* hem ihtiyârî, hem mecbûrî olarak yapılan bir ibâdet amelidir; eğer böyle olmasa idi, ihtiyârî bir *şadaka* olmazdı; zîra nasıl Allah tövbe edeni bağışlamayı ve cehâlet içinde kötülük yapanı islâh etmeyi kendisi için mecbûrî kılmış ise, insan da bunu böylece kendisi için mecbûrî bir hâlde getirmişti.

Şadaka *Kur'an*'da, yukarıda zikredilen iki âyetten başka, geçtiği diğer yerlerde bu mânâda kullanılmıştır. *Şadaka*, gösteriş için veril-

memiş olmak şartı ile (II, 266), açıkça verilebilir (II, 273); fakat gizli olarak verilen *şadaka*'lar tercih olunur. *Şadaka* fâizden daha bereketlidir (II, 276). Fakat *şadaka* istenilerek verilmelidir (II, 265). *Şadaka* verip, hayır işleri yapmağa müstait olanların cesâretini kırmamalıdır (IX, 79), bil'akis bunları teşvik etmelidir (IV, 114). Peygamberi ziyâretten önce, miktarı verenin takdîrine bırakılmış olan ihtiyârî *şadaka*'lar tesbit edilmiş idi; fakat bu vergi ziyâretçi *zakât*'larını ödemiş ise, alınmazdı (LVIII, 13 v.d.). Başka her hangi bir mükellefiyet yerine, msl. haccdan sonra başı tıraş etmek yerine, bir sadaka verilebilir (*Kur'an*, II, 195). Muteâkip devirlerdeki yazarlarda bulunan bir çok husûslarda bu âyetler, tabi'i olarak, temel vazîfesini görmüştür. Mâlik b. Anas, *al-Muvaţta'*'nın *kitâb al-zakât*'ında 'Omar b. al-Haţţâb'ın sadaka ile ilgili bir „mektûbunu“ sık-sık zikreder. Bu mektup maalesef yalnız *zakât* mânasındaki sadakaya mütealliktir. Bizat Mâlik, eserinin son kısımlarında *şadaka*'yı, iştikak mânası ile, ayrıca başka bir çok husûslarda tetkik eder. *Şadakat al-taţavvu'* gibi ayırıcı tâbirler kullanmaz. Mâlik bu beyânında Peygamberin „*şadaka*'ya teşvik“ başlığı altında bir sözünü nakleder: „helâl kazancından sadaka veren bir kimse (Allah yalnız böylesini kabûl eder) bunu yalnız rahmet sâhibi Allah'ın eline teslim etmiş olur ve içinizden biri tay veya devesini nasıl büyümeğe bırakırsa, Allah da o sadakayı veren için, dağ gibi oluncaya kadar büyümeğe bırakır. Anas b. Mâlik [b. bk.], Medine ensârîlerinin en zengin olan Abû Talha'nın câmi yanında bulunan ve Peygamberin gelip içmek itiyâdında olduğu bir menbâ bütün mallarının en kıymetlisi saydığını nakleder. „Siz sevdiğiniz şeylerden vermeden önce iyilik ve dindarlığa nâil olmayacaksınız“ (*Kur'an*, III, 92) âyeti nâzil olunca, bu menbâ vermek istedi. Peygamber onu kendi âilesi için muhâfazaya iknâ etti. 'Âişa [b. bk.], oruç tuttuğu bir günde, orucunu bozmak için sakladığı yegâne ekmeği bir fakire verdi. Hemen arkasından kendisine bir koyun hediye edildi. Peygamber kendisinden her zaman sadaka isteyen birine sadaka vermiş, fakat „sabrın en iyi hediye olduğunu“ da ihtar etmiştir. Peygamber sadaka hakkında ve dilencilik âleyhinde o kadar sık zikredilen sözünü minberde konuşurken söylemiştir: — „Üstteki el alttaki elden daha iyidir“. — Mâlik, üstteki elin veren el ve alttaki elin dilenen el olduğunu söyleyerek, bu ibâreyi şerh ve izâh etmiştir. 'Omar, Peygamberin kendisine bir başkasından hiç bir şey kabûl etmemesi husûsundaki tavsiyesine istinâd ederek, kendisine verilmesi gereken ücreti reddetmiş-

tir. Peygamber yalnız hediye istemekten bahsetmiş olduğunu ona izâh etti. O zaman 'Omar aslâ bir şey istemeyeceği ve istemediği hâlde kendisine verilenleri reddetmeyeceği cevâbını verdi. Bunun üzerine Peygamber: — „Hayâtımı ellerinde tutana yemin ederim ki, sizin her biriniz için, ister size sadaka versinler, isterse vermesinler, Allahın kendilerine servet verdiği kimselerin birinden lutf dilemekten, bir ip ile sırtınızda bir odun yükü taşımanız daha iyidir“ — dedi.

Mâlik „sadaka verilmesi câiz olmayanlar“ başlığı altında, Peygamber âilesinin sırf „insanlığın kirleri olan (avsâh al-nâs)“ sadakaları kabûl edemeyeceklerine işaret eder. Peygamberin sadaka (yâni *zakât*) hâsılâtından sadaka vermesi câiz değil idi. Ancak kendi şahsî servetinden sadaka verebilirdi.

Şadaka'nın iki mânası arasında hafif iltibas vardır. Mâlik'in bu hususta söyledikleri bundan ibârettir. al-Buhârî, müteâkip asırda, Şahîh'inin *zakât*'a dâir XIV. kitabında, ihtimâl iki ayrı şeyden bahsettiğinin farkında olmayarak, iki mânası ile şadaka'dan bahseder. İhtiyârî sadaka hakkında, bir çok bâblarda, sadakanın müslümanların vazîfesi olduğunu söyler. Müslüman, sadaka verecek iktidâra sâhip değil ise, çalışmalı ve bunu kazanmalıdır. İş bulamazsa, hiç olmazsa kötülükten sakınmalıdır; bu onun için sadaka sayılacaktır. Verilen sadaka vâsıtaları ile mütenâsip olmalıdır. Sadaka sağ el ile verilmelidir, kötü bir insana verilmemelidir. Bir kadın kocasının ve bir köle efendisinin malından sadaka verebilir. İnsan dilencilik yapmamalıdır; sadaka zengin tarafından fakire verilmelidir. Sadaka günahların kefareti olur.

al-Ğazzâlî, *İhyâ' al-'ulûm*'unun *Kitâb asrâr al-zakât* kısmında, husûsiyetle 8. *vazîfa*'de sadakadan bahis ve burada sadaka alanın husûsiyetlerini tâyin eder. Sadaka alan zâhidâne bir hayat geçirmeli, bilgili, doğru, mütevekkil, muhtac olmalı ve sadaka veren ile yakınlığı bulunmalıdır. 4. fasılda *şadakat al-ta'vâvu* ile meşgûl olur. Peygambere veya başkalarına isnât edilen sözleri naklettikten sonra, *Kur'an*'da bahis mevzuu edilen açıkça veya gizli olarak verilen sadakalardan hangisinin daha üstün olduğu mes'elesine gelir. Gizli sadakayı tercih edenler sadakayı alanın izzet-i nefsinin korunmuşunu, başkalarına bundan bahsetmek vesilesi verilmediğini ve başkalarının kıskançlıklarının tahrik edilmediğini söylerler. al-Ğazzâlî her iki görüşün leh ve aleyhinde bir çok şeyler söylenebileceği ve her şeyin vaziyet ve sebeplere bağlı bulunduğu neticesine varır. Sonra *zekât* veya sadakayı kabûl etmenin câiz olup-olma

dığı mes'elesine geçer. Bâzıları birinciye tercih ederler; çünkü bu şer'i bir hakktır ve bunu kabûl edenleri bir mükellefiyet altına sokmaz. Diğer taraftan *zekât*tan istifâde eden yardımı lâıyk olmayabilir ve böylece lutf ve ihsandan beklenen şey kaybolur. al-Ğazzâlî, bir defa daha, umûmî bir kaide vaz'etmeği reddeder; çünkü muhtelif vaziyetler vardır. İbn al-'Arabî, bu mevzuu *Futûhât al-Makkîya*'nın „*zekâtın sırlarına dâir*“ olan 70. bâbında ele almaktadır. O açık veya gizli sadaka verme mes'elesi ile de meşgûl olur. Onun ihtiyârî sadaka için verdiği târif yukarıda kaydedilmiş idi.

Şadaka ve *zakât* hakkındaki şii düşünceleri sünnilerinkine benzer; fakat her iki zümre de Peygamber âilesinin *zekât*tan istifâde edemeyeceğini kabûl ettiği hâlde, şii'ler bunların sadakadan hisse almalarını câiz görürler.

Bibliyografiya: Mâlik b. Anas, *al-Muvatta'* (Fas, 1318), I, var. 19 ve IV, var. 23; al-Buhârî, *al-Şahîh* (nşr. Krehl), I, 352 v. dd. (trc. Houdas ve Marçais, *Les Traditions islamiques*, 1903—1908, I, 453 v. dd.); al-Ğazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn* (Kahire, 1326), I, 149 v. dd.; İbn al-'Arabî, *al-Futûhât al-Makkîya* (Kahire, 1329), I, 562 v. dd.; al-Marğînânî, *The Hidayah with its commentary called the Kifayah* (nşr. Abdool Mujeed v. b.), Kalküte, 1834, I, 481 v. dd. (*Bâb şadakat al-savâ'im*); trc. Charles Hamilton (1791), III, 310 v. d.; al-Navavî, *Minhâc al-tâlibîn* (nşr. van den Berg), 1882—1884, s. 193 (trc. van den Berg ve E. C. Howard), London, 1914, s. 277 v. d.; T. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden ve Leipzig, 1910), s. 109 v. d.; A. Querry, *Recueil de lois concernant les musulmans schyites* (Paris, 1871—1872; Ca'far b. Sa'id al-Hillî'nin *Şarâ'i' al-islâm*'ının tercümesi). (T. H. WEIR.)

SADAKA. ŞADAKA B. MANŞÜR (1049—1108) B. DUBAYS B. 'ALÎ B. MAZYAD, SAYF AL-DAVLA ABU 'L-HASAN AL-ASADÎ, Hille hukûmdarı. Balasının 479 (1086/1087)'da ölümünden sonra, Şadaka'ya, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından, Dicle'nin sol sâhili üzerindeki Banî Mazyad topraklarının emîrliği verildi. Selçuklu sultanı Berkıaruk ile kardeşi Muhammed arasındaki mücâdelelerde Şadaka önce Berkıaruk tarafını tutmuş idi; fakat 494 (1100/1101)'te Berkıaruk'un vezîri al-A'azz Abu 'l-Mahâsin al-Dihistânî'nin ondan büyük miktarda para talebinde bulunması ve yine bu sırada onu savaşa tehdit etmesi üzerine, Berkıaruk'u bıraktı ve hutbeyi Muhammed adına okuttu. Sultan onu muslihâne yollar ile tekrar kendisine çekmeği denedi; se

de, Şadaka vezîrin kendisine teslimini talep etti; Berkıaruk buna râzı olmadığından, müzâkereler neticesiz kaldı. Şadaka itâat edeceği yerde, Kûfe'den sultanın vâlisini kovdu ve bu şehri kendi hâkimiyetine aldı. Ertesi sene al-Hilla [b. bk.] te'sis edildi. O zamana kadar Banî Mazyad çadırlarda yaşardı. 496 rebülevvelinin ortasında (1102 kânûn I. sonu) Gümüş-Tigin al-Kayşarî, Berkıaruk'un temsilcisi olarak, Bagdad'da görününce, Muhammed adına vâli bulunan Artuk-oglu İl-Gâzî Şadaka ile birleşti. Gümüş-Tigin'in Bagdad'a girmesi üzerine, halife al-Mustazhir Berkıaruk'u yeniden sultan ilân etti; fakat Şadaka onun metbûlûğunu tanımadı. Müteâkiben Berkıaruk'un adı hutbeden kalktı. İmam- lar bir müddet için iki rakip sultandan hiç birinin adını zikretmeksiz, hutbeyi yalnız halifenin adına okumakla iktifâ ettiler. Mücâdele devam ediyordu. Rebülâhırdan (1103 kânûn II.) itibâren Gümüş-Tigin Bagdad'ı tahliye mecbûr kalıp, Vâsi'ta da tutunamayınca, Muhammed yeniden bu iki şehirde sultan ilân edildi. Bu hâdiselerden sonra Şadaka Irak'ın mühim bir kısmı üzerinde hâkimiyetini te'sis etti. Berkıaruk'un taraftarlarından birine iktâ etmiş olduğu, Fırat üzerindeki, Hîr şehrini de aynı yılda zaptederek, buraya yeğeni Şâbit b. Kâmil'i vâli tâyin etti. 497 şevvâlinde (1104 haziran—temmûz) Vâsi'ta zaptedilerek, Muhazzib al-Davla al-Sa'id b. Abi 'l-Hayr vâli tâyin edildi. Müteâkiben sıra, Berkıaruk ile kardeşi arasındaki savaşlar esnâsında Selçuklu Arslancık oğlu İsmâ'il'in hâkimiyetine geçmiş olan Basra'ya gelmiş idi. Fakat ancak Berkıaruk'un ölümünden sonradır ki, sultan Muhammed oradan İsmâ'il'i uzaklaştırmayı düşünbildi ve 499 (1105/1106)'da Şadaka'yı ona karşı savaşa vazîfelendirdi. Bu yılın cemâziyelevvelinde (1106 kânûn II./şubat) sefere çıkan Şadaka az sonra İsmâ'il'in tâbiyeti kabûle mecbûr kalması üzerine, Basra'ya dedesi Dubays'in Altuntaş adlı bir memlûkünü vâli tâyin etti. Az sonra Altuntaş çapulcu bedevîlerin baskınına uğradı ve onlar tarafından hapsedildi ve bizzat sultan onun yerine başka bir vâli tâyin etti. 500 saferinde (1106 teğrin I.) Tekrît hâkimi Kaykubâd b. Hazârasp tâbiyeti kabûle mecbûr oldu. Berkıaruk'un ölümünden sonra, Muhammed, Tekrît'i almak üzere, emir Ak-Sungur al-Porsukî'yi göndermiş, Kaykubâd uzlaşmaya yanaşmadığından, muhâsara edilmiş, uzun zaman müdâfaanın imkânsızlığını anlayan Kaykubâd, Şadaka'yı dâvet ederek, şehri ona teslim etmiş idi. Varrâm b. Abî Firâs b. Varrâm Tekrît vâlisi tâyin edildi. Zamanla Muhammed Şadaka'nın gittikçe artan iktidâ-

rına endişe ile bakmağa başlamış idi; husûsiyle Şadaka sultan nazarında itibârdan düşenlerin hepsini kendi himâyesine almakta aslâ tereddüt etmiyordu. Sâva hâkimi Abû Dulaf Surhâb b. Kayhusrav'ın Şadaka'nın yanına kaçması ve Şadaka'nın onun teslimini reddetmesi gibi hâdiseler uzun müzâkerelerden sonra sultan ile tâbii arasında açık bir anlaşmazlığın mevcûdiyetini ortaya koymuş idi. Bizzat sultan kuvvetli bir ordunun başında Bagdad'a hareket etti ve kaynakların çoğuna göre, 501 rebebinin 2. yarısında (1108 mart başı) cereyân eden kanlı savaşta Şadaka, 59 yaşında iken, telef oldu. Ecdâdı gibi, *Mâlik al-'Arab* unvânını taşıyordu. Arap şâirleri ve tarihçileri onun faziletlerini, bilhassa cömertliğini ve hatırşinâslığını medhetmişlerdi.

[Sayf al-Davla Şadaka, babası Hille emîri Bahâ' al-Davla Manşûr ile, kendi kuvvetlerinin başında olarak, Selçuklu sultanı Melikşah'ın emri ile Diyârbekir'i Mervânîlerden zapta çalışan Fahr al-Davla'nın ordusuna katılmış (1083), bu savaş münâsebeti ile esir düşen Banî 'Ukayl mensûbu kadın ve çocukları para ve mal karşılığında kurtararak, memleketlerine göndermiştir. Manşûr'un 479 rebülevvelinde (haziran 1086) ölümünü müteâkip Hille emîri olan Şadaka, emâret menşûrünü almak üzere, Melikşah'ın yanına gitmiş ve bu sultan tarafından hil'at ile taltif edilerek, kendisine, eski ülkesine ilâveten, Bâniyâs mülhakatı da verilmiştir. 1090 senesinde, Basra'da kendisini mahdî ilân ederek, Vâsi'tı da tehdide kalkışan Balbâ isyanın bastırılmasında, sultanın emri ile, Bagdad askerî vâlisi Sa'd al-Davla Gavharâyîn ile birlikte, mühim vazîfe görmüştür. Devrin meşhûr hicv şâiri İbn al-Habbârî'ya *Kelile ve Dimne* üslûbunda manzûm olarak yazdığı *al-Şadîh va 'l-Bâğim* adlı eserini Şadaka'ya göndermiş idi].

Bibliyografiya: İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 301 (trc. de Slane), I, 634; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), X, tür. yer.; Abu 'l-Fidâ, *Târih* (nşr. Reiske), III, 264, 308, 344, 354, 358, 362; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoudes*, II, 76, 102, 259; *Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, I, 9, 247—252; III, 487, 517, 531; Weil, *Gesch. der Salifen*, III, 156—159; [İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 49, 51 v. d., 92, 138, 140, not 10, 193]. (K. V. ZETTERSTÉEN.) [Bu madde İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir].

SA'DÂN. AL-SA'DÂN, iki saâdet yıldı- zı: Müşteri ve Zühre olup, bunların zıddı

iki talihsizlik yıldızı (*maḥsân*) Zühâ ve Merih'tir. Müşteri'ye „en büyük saâdet“ (*al-sa'd al-akbar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse hayâtında bahtiyarlar zümresinden olur ve itikatta doğru yolda bulunur, Allah korkusu, samîmiyet, zühd ve riyâzet ile temâyüz eder. Zühre'ye „küçük saâdet“ (*al-sa'd al-aşgar*) denilir; onun te'siri altında doğan kimse hayâtında, yiyecek, içecek, bilhassa aşk ve evlenme gibi, fânî hazzlardan saâdet ve muvaffakiyet bekleyebilir.

Bibliyografi: Eski çağ tasavvuru için bk. F. Boll, *Sphaera*; *Rasâ'il İhvân al-şafâ* (Bombay tab.), I, 72; Dieterici, *Pro-paedeutik der Araber*, s. 70; al-Kazvîni, *'Acâib al-maḥlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 22, 26; H. Ethé, *Die Wunder der Schöpfung*, I, 48, 57. (J. RUSKA.)

SA'DÂN. [Bk. SA'DÂN.]

SA'DE. ŞA'DA, cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, Yemen'in aynı ismi taşıyan bölgesinin merkezidir. Mekke'den Şan'a'ya giden hacc yolu üzerinde ve Şan'a'dan 60 fersah veya 180 mil yahut 5 günlük mesâfede bulunmaktadır. Câhiliye devrinde şehir Cumâ ismini taşımış olup, daha hudutları imâm al-Mutavakkil 'ala'llâh Ahmed b. Sulaymân b. al-Muḥahhir tarafından binâ edilen Hısn Talammuş'un yerinde bulunuyordu. al-Hamdânî'ye göre, Şa'da adının meydana gelişi şu şekilde izâh edilmektedir: Hicaz'dan gelen bir adam Cumâ üzerinde bulunan müstahkem kalenin yanından geçerken, yorularak, yere uzanmış ve onun yüksekliğini seyrederken, iki defa *laḥad sa'adahu* („amma da yükseltmiş“) diyerek, hayretini ifâde etmiştir. Buna benzer şekilde isimlerin halk tarafından izâhına başka yerlerde de tesâdüf edilmektedir. Bugünkü Şa'da'nın cenûbunda 6 dakikalık mesâfede al-Hânîk mahalli var idi ki, burada daha islâm devrinde, diğer binâlar ile birlikte, arâziyi sulamak için kullanılan büyük bir su havuzunun ve başka binaların harâbeleri bulunmuştur. Şa'da yanında al-Ğayl şehri de bulunuyordu ve al-Bîrûnî bunun adında Şa'da'nın eski ismini görmek istemiştir.

Şa'da, çeşitli zamanlarda uğradığı bir çok felâketlere rağmen, her vakit meskûn, parlak ve muhtelif memleketlerden bilhassa Basra'dan gelen tâcirlerin bulunduğu zengin bir şehir olarak kalmıştır. Şa'da'nın asıl sanâyiini dâimâ ayakkabı imâlî için kösele ve deri debâgati teşkil etmiş, bunlar Yemen ve Hicaz'a ihrâc edildiği gibi, en iyi evsafda deri kırbaların imâlî için de kullanılmıştır. Şa'da çok geniş ölçüde *ķaraz* (*Acacia Arabica W.*) ağaçlarının yetiştiği bölgenin ortasında bulunmaktadır ki,

bu ağaçların yaprakları debâgatte kullanılır. Şa'da'de bir de mükemmel mızraklar (*şâ'idî*) ile mızrak uçları imâl edilmiştir. Bu uçlar için şehrin civârından toz hâlinde getirilen ve orada temizlenen demir kullanılmış olmalıdır. Şa'da etrâfında bugün de demir istihsâl edilmektedir. Yakınında (al-Kufâ'a'da) altın da bulunan şehrin canlı ticârî hayâtı, kervanların hareketi ve yerli sanâyi şehirden oturan zeydî imamlarının hazinesine, vergi ve hâsılât şeklinde, büyük bir gelir te'min ediyordu. Yâkût bu hâsılâtı 100.000 dînâr olarak değerlendirebilir. Şa'da'de imamlardan al-Hâdî Yahyâ b. al-Husayn (ölm. 298=910/911) ile Yûsuf b. Yahyâ (ölm. 403=1012/1013) medfûn bulunmaktadır.

Bibliyografi: al-İştahrî, *BGA*, I, 24; İbn Havkâl, *BGA*, II, 20; al-Mukaddasî, *BGA*, III, 86, v.d., 98; al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 66, 113; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 389; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 607; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muşṭâk* (frns. trc. Jaubert), I, 144; II, 52; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 110, 167 v.d., 174; *Österreich. Monatsschr. f. d. Orient* (1917), XLIII, 333 v.d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), 141 v.d.; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes, Leipzig, 1864, III/3, 129); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 157, 177, 249; C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), fihrist. (ADOLF GROHMANN.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN AL-CİBÂVİ. [Bk. SA'DİYE.]

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN HÂMAVÎ, MUHAMMED B. AL-MU'AYYAD B. ABİ 'L-HASAN B. MUHAMMED B. HÂMAVAYH, meşhûr şâfiî olup, 587 (1191) veya 595 (1198/1199)'te doğmuştur. Hâmavî nisbesi Hâmâ şehri ile ilgili değil, büyük dedesinin ismi olan Hâmavayh veya Hâmüya'den gelmektedir; bâzı eski metinlerde doğru şekli Hâmüyî (*h-m-v-y-y*) bulunmaktadır. al-Yâfi'î'ye göre, Cuvayn asıllıdır. Henüz genç yaşlarında, Hıvârizm'de, büyük şâfiî Nacm al-Dîn Kubrâ tarafından te'sis edilen *Zahabiya-i Kubraviya* tarikatine intisâp etti ve şeyhin on iki büyük halifesiinden biri oldu. Bu sonuncunun bir çok talebesi gibi, o da, moğul hâkimiyeti esnâsında göç etti. Suriye'de, Cabal Kâsiyûn'da münzevî ve zâhidâne bir hayat sürdükten sonra Horasan'a döndü ve Bahrâbâd'da yerleşti. 10 zilhicce cuma (Kurban bayramı) günü, *Târîh-i guzîda*'ya göre, 658 (10 ve 11

II. 1260) ve *Nafahât al-uns* (onun verdiği mâ-lûmât al-Yâfi'î'ye istinât etmektedir)'e göre, 650 (11 şubat 1252) yılında vefât etti. Mezarı da Bahrâbâd'da bulunmaktadır.

Şa'd al-Dîn zamanının en meşhûr mutasavvıflarından biri idi. Onun tasavvuf meclislerine Şadr al-Dîn Kona'vî gençliğinde iştirâk etmiştir; al-Yâfi'î de onun talebelerinden, hayranlarından ve ona atfedilen hikmetlerden bahsediyor. Menâkip-nâmelerde ruhunun 13 gün müddetle vücûdunu terketmiş olduğu nakledilmektedir. Şa'd al-Dîn arap ve fars dillerinde tasavvufî şiirler, bilhassa rubâîler vücûda getirdi; bundan başka, tasavvuf üzerine, *Maḥbûb al-avliyâ* ve *Sacancel al-arvâh va nuḳûş al-alvâh* gibi bir kaç risâlenin müellifidir; Kâtib Çelebi'ye göre, son eser Hîmş'ta te'lif edilmiştir. Bu risâleler, tasavvuf ile meşgûl olan bir çok islâm müellifinin kanaatine göre, ihtivâ ettiği kapalı telmihlerden dolayı, çok müphemdir.

Oğlu SULTÂN AL-MUHADDİSİN ŞADR AL-DİN İBRÂHİM, Gazan-Han islâmîyeti kabûl edince, emir Navrûz tarafından Bahrâbâd'dan çağırılmış idi (Davlatşâh, nşr. Browne, s. 214, Banâkati'ye göre). Hicretin XI. asrına kadar, silsileleri Şa'd al-Dîn'e ulaşan Bahrâbâd derişlerine rastlamaktayız ki, aralarında, *Gulistân nazîrelerinden* birinin müellifi olan Mu'î nî-i Cuvaynî de bulunmaktadır (Davlatşâh, s. 241). Nava'î tarafından zikredilen bahrâbâdî şûfî Mavlânâ Şa'd al-Dîn sık-sık şeyhin hikmetlerini nakleder. Yasavî an'anesi, haksız olarak, onu Ahmed Yasavî'nin *halîfa*'lerinden biri şeklinde gösterir.

Bibliyografi: al-Yâfi'î, *Mirât al-canân* (Nâruosmâniye kütüp., yazm., nr. 3416); Câmî, *Nafahât al-uns* (Kalküte, 1858), s. 492 v.dd. (trk. trc. Lâmiî, s. 485); Hidâyât (Rizâ Kulî Han), *Riyâz al-'arîfîn*, s. 83; Mavlânâ Cûlâm Sarvar Lâhavrî, *Hazînat al-aşfiyâ* (Cavnûr, 1902), II, 270; *Târîh-i guzîda* (GMS, XIV, 790); Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (GMS, XXIII, 150, 174); Hâceî Mirza Ma'sûm, *Tarâîk al-hakâîk* (Tahrân, 1316), II, 152; Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 77, 582; nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge (İstanbul, 1941—1943, II, 980); Flügel, *Die Arab., Pers. u. Türk. Hss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, I, 611; Nava'î, *Nasâ'im al-maḥabba* (*Nafahât al-uns*'ten trc. ve ilâveler ile), Bibl. Nation. yazm., nr. 316; Köprülü-zâde Fuad, *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 42.; C. Brockelmann, *GAL*, I, 448; *Suppl.* I, 803. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

SA'D-ED-DİN. SA'D AL-DİN, HÂCA SA'D AL-DİN (1536—1599) B. HÂSAN-CÂN B. HÂFİZ

MUHAMMED İŞFAHÂNÎ, Osmanlı şeyhul-islâm ve müverrihlerinin meşhûrlarından olup, İsfahanlı bir âileye mensûptur. Sa'deddin'in büyük babası Hafız Mehmed Bayındır ümerâsından Sofu Halil'in yakınlarından iken, bilâhare Şâh İsmail'e intisâp etmiş, Çaldıran savaşına katılmış ve zaferden sonra, Yavuz Selim tarafından, İranlı âlim ve san'atkârlar arasında Tebriz'den İstanbul'a getirilmiş idi. Çok geçmeden, pâdişâhın teveccüh ve itimâdına mazhar olan Hafız Mehmed, „hâfız-ı mahsûs-ı sultânî“ sıfatı ile, Mısır seferine iştirâk etmiş, oğlu Hasan-Cân ise, Selim I.'ın hâs nedîmi ve yakını olmuş idi.

Sa'deddin 943 (1536/1537)'te İstanbul'da doğdu (bk. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 130). Babasını nedîmlerine icâp eden alâkayı göstermekten geri kalmayan Kanûnî Süleyman Hafız Mehmed (ölm. 949=1542/1543)'e günde 70 osmânî ve Sa'deddin ile erkek kardeşine de günde 20 şer osmânî maaş tâyin etmiş idi (*Tâc al-tavârih*, I, 293; II, 350). Sahn müderrisi Karamânî Mehmed Efendi'den ve devrin ileri gelen diğer bâzı ulemâsından ders aldıktan sonra, müftî Ebûsu'ûd Efendi'ye intisâp ile, daha 20 yaşında iken, 963 (1555/1556)'te ondan mülâzım olan Sa'deddin 30 akçe ile İstanbul'da Murad Paşa medresesinde müderrisliğe başladı. 971 şevvâlinde (mayıs/haziran 1564) „erbaîn“ pâyesini ile Bursa Yıldırım medresesine tâyin edildi ve bir yıl sonra hâric rütbesine yükseldi. Bu arada babası Hasan-Cân vefât etti (974=1566/1567). Zilhicce 977 (mayıs 1570)'de Bursa sultânî pâyesine ve 979 (1571/1572)'de sahn müderrisliğine yükseldi: nihâyet şehzâde Murad'ın muallimi İbrahim Efendi'nin ölümü üzerine, 981 muharreminde (mayıs 1573) onun yerine hocahğa tâyin olunup, Manisa'ya gönderildi ('Aṭâ'î, *Zayl-i Şakâ'ik*, İstanbul, 1268, s. 429).

Şehzâde hocahğına tâyin edilmesi Sa'deddin için nüfûzunun gittikçe arttığı uzun bir ikbâl devrinin başlangıcı oldu ve bundan böyle hep „Hoca, Hoca Efendi“ diye anıldı. Manisa'da geçen 8 ay gibi kısa bir zamanda talebesine büyük bir hurmet ve itimat telkin etmeğe muvaffak olan Sa'deddin Efendi, Murad III.'ün saltanata dâvet edilmesi üzerine, onunla birlikte İstanbul'a geldi ve cûlûstan (8 ramazan 982=22 kânûn I. 1574) sonra, artık *hoca-i sultânî* unvânını ihraz ettiğinden, mevcut nizâm ve usûle göre, „serdâr-ı ulemâ ve müsteşâr-ı umûr-ı dîn ü dünya“ oldu (krş. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, I, nşr. M. Ârif, *TOEM* ilâvesi, İstanbul, 1930, I, 10, 21). Bu itibâr ile, Murad III.'ün üzerinde te'sirleri bulunan Şemsî Paşa, Kara Üveys Paşa ve Şeyh Şicâ gibi hükümdara yakın kimseler ve Gazanfer Ağa ile Can-Fedâ kadın gibi, harf

mensûpları arasında umûmiyetle ulemânın ve bu arada kendi teveccühüne mazhar olan kimselerin ahvâli ile ilgilenen Hoca Sa'deddin'in mümtaz bir yer tuttuğu görülür. O kadar ki, mevkiini kuvvetlendirmek için, Sokullu Mehmed Paşa'nın muâzırları ile teşrik-i mesâf eden Hoca Sa'deddin [krş. mad. MEHMED PAŞA, SOKULLU]'in, devletin hârici siyâsetini tâyin edecek mes'elelerde bile nüfuzu hissedilmekte idi. Filhakika o, İngiltere ile münâsebetlerin şümûlünü ve ehemmiyetini lâyıki ile kavramamış olmakla beraber, kraliçe Elizabeth'in 1578'den itibaren İstanbul'a gönderdiği mümessil ve sefirleri desteklemiş, hattâ onların arzularını Murad III.'a ulaştırmış ve İngiliz isteklerine uygun olarak, İran harbinin bir an evvel bitirilecek, İspanya'ya karşı müşterek bir cephe alınmasına taraftar olmuş, bu sûretle de Türk-İngiliz münâsebetlerinin kurulmasında faâl bir vazife görmüştür.

Sa'deddin'in ihrâz ettiği bu mevki Murad III.'in vefâtından sonra da sarsılmadı, Mehmed III.'in cülûsunda ona ilk biat eden Sa'deddin (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, I, 44), yeni pâdişâhın şehzâdeliğinde hocası bulunan Nevâlî Efendi unvânı ile mârûf Molla Nasûh'un cülûs davetinin gelişinden iki gün evvel ölmesi yüzünden, *hoca-i sultanî* unvânını muhafaza etti. Hele vâlîde Safiye Sultan'ın da teveccühünü kazanması ve daha Ebüssuûd Efendi'nin talebeleri bulundukları zamandan beri aralarında geçimsizlik mevcut olan şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi'yi gözden düşürüp, Mehmed III.'e hulûl edince, pâdişâhın vüzerâ ve ulemâ mansıpları husûsunda Hoca Sa'deddin ile meşveret edilmesini irâde buyurması (Âlî, *Kunh al-ahbâr*, Dil ve tarih-coğr. fakültesi kütüp., İsmail Sâib yazm., nr. I/1783, 338b) onun mevkiini bir kat daha tahkim etti ve devrin sadrazamları Koca Sinan Paşa ile İbrahim Paşa'nın kendisi ile işbirliği yapmak zorunda kalmalarından dolayı, Sa'deddin Efendi mutlak hâkim durumuna yükseldi.

Bununla beraber Sa'deddin, zayıf irâdeli Mehmed III. üzerindeki te'sirini müsbet yolda kullanarak, Eğri (Eger, Erlau) seferi sırasında pâdişâhın ordunun başında hareket etmesinde ve bilhassa Haç-Ova (Keresztesmezö) zaferinin kazanılmasında başlıca âmil oldu. Cihâd faziletlerinden bahsederek, pâdişâhın bizzat sefere çıkması husûsunda Sinan Paşa'yı destekleyen Hoca Sa'deddin, Mehmed III. ile birlikte, 24 şevvâl 1004 (21 haziran 1596)'te İstanbul'dan hareket etmiş, fakat Edirne-Filibe üzerinden Sofya'ya geldiğinde hummâya yakalanarak, ancak Eğri'nin fethinden (12 teşrin I. 1596) sonra iyileşmiş idi. Avusturya arşidükü Maxi-

milian ile Erdel hâkimi Báthory kumandasındaki müttefik düşman ordusuna karşı sevk edilen vezir Câfer Paşa ile Rumeli beylerbeyi Veli Paşa kuvvetlerinin muvaffak olamaması üzerine, 20 teşrin I. 1596'da otâğ-ı hümayûnda akdedilen meşverette, devlet erkânının ekserisi düşmanla mukabele olunmaması fikrinde bulundukları hâlde, Hoca Sa'deddin Efendi, muhârebeyi kabûl etmeyip, başka tarafa teveccüh edilecek olursa, düşmanın kendilerini tâkip edeceğini ve Osmanlı kuvvetlerini tuzağa düşüreceğini ve üstelik, şimdiye kadar hiç bir Osmanlı pâdişâhının, mücbir sebep olmaksızın, muhârebeden yüz çevirdiğinin iştirilmediğini tebârüz ettirerek, şehid oluncaya kadar savaşmanın vâcib olduğunu ısrarla müdâfaa etmiş ve pâdişâhın huzûruna getirildiğinde de onu düşmanı karşılamaya teşvik ve iknâ etmiş idi. Böylece muhârebeye bizzat pâdişâhın da bulunmasını bir emr-i vâki hâline getiren Sa'deddin, ordu nizâmı ile de ilgilenerek, sadrazam İbrahim Paşa'nın Eğri muhafazasında bırakmış olduğu Anadolu beylerbeyi Lala Mehmed Paşa kuvvetlerinin de sol kolda yer almasını te'min etmiş, düşmana doğru hareket edilmesine rağmen, sadrazamı serdâr tâyin edip, kendisi İstanbul'a dönmek isteyen Mehmed III.'e muhârebeye iştirâki lüzûmunu bir kere daha izâhla, onu tasavvurundan vaz geçirmiş ve Haç-Ova'ya varıldığında, merkezde pâdişâhın yanında yer alarak, üç gün süren muhârebeyi, hükümdar ve sadrazam ile birlikte, idâre etmiştir. Muhârebenin ikinci günü (5 rebiülevvel 1005=27 teşrin I. 1596) Osmanlı safları bozulup, düşman kuvvetleri hazîne sandıkları üzerine bayrak dikip, sevinç tezâhürleri gösterecek şekilde otâğ-ı hümayûn civârına sokuldukları vakit, sancak-ı şerifin yanında bulunan Mehmed III., endişe ile Sa'deddin'e hitâben: — „Efendi, şimdiden sonra ne çâre etmek gerek?“ — diye sormuş, Hoca da cenk ahvâlinin böyle olduğunu, evvelki pâdişâhlar zamanında da ekseriyâ böyle durumlar ile karşılaşıldığını izâhla: — „Pâdişâhım, lâzım olan, yerinizde sâbit ve ber-karar olmaktır“ — diyerek, hükümdarı teskin ve hırka-i saâdeti giymiş olduğu hâlde, yerinde durmağa iknâ etmek sûreti ile, hademe-i bâssanın yağmaya dalan düşman üzerine saldırmalarına ve arkasından da mukabil bir hücum ile zaferin kazanılmasına imkân hazırlamıştır (bk. Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, I, 83 v.d., 90 v.dd.; Naîmâ, I, 150 v.dd., 157 v.d.). Nitekim avusturyalılar da, Tiryâki Hasan Paşa'ya takdim ettikleri ve Mehmed III.'i at üzerinde, Hoca Sa'deddin'i de onun rikâbı yanında duâ eder bir vaziyette gösteren bir tasvirin altına; — „Netîce-i kelâm Hoca Efendi

'nin duâsı kabûl olundu“ — ibâresini yazmak sûreti ile, uğradıkları mağlûbiyette onun hissesini açıkça belirtmişlerdi (Peçevî, II, 200 v.d.).

Haç-Ova zaferi Sa'deddin'in nüfûzunu daha da arttırmakla beraber, bu durum çok sürmedi. Onun muhârebeye yararlığı görülen Cigala-zâde Sinan Paşa'nın sadarete getirilmesi ve mühr-i hümayûnun İbrahim Paşa'dan alınması husûsunda ısrâr etmesi, dâmâdî İbrahim Paşa'yı tutan vâlîde Safiye Sultan'ı harekete geçirecek, Hoca Sa'deddin'i idbâra sürükledi [krş. mad. İBRAHİM PAŞA, DÂMÂD]. Pâdişâh İstanbul'a dönerken, Çirmenlik (Harmanlı) menziline de ordugâha varan vâlîde sultanın adamı Kılıç-Dilsiz nâmı ile meşhûr Süleyman Ağa'nın Mehmed III.'e getirdiği mektup üzerine, sadâret mevkiî tekrar İbrahim Paşa'ya verildiği gibi, Sa'deddin Efendi de hocalıktan azledilerek, silsile-i ulemâ ve sâir devlet umûruna müdâhale etmemesi fermanı olundu (9 cemâziyelâhır 1005=28 kânûn II. 1597). Diğer taraftan, Hoca Sa'deddin'in Anadolu kazaskeri bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de azledildi. Sa'deddin'in muâzırları bulunan sadrazam İbrahim Paşa, şeyhulislâm Bostan-zâde ve Rumeli sadrından mâzûl şâir Bâkî Efendi, bununla iktifâ etmeyip, Sa'deddin'i Mekke kadılığı ile merkezden uzaklaştırmak için, faaliyete koyuldular. Ancak onun Safiye Sultan'a mürâcaatı sayesinde sadrazamın bu yoldaki telhîsine, Hoca Sa'deddin'in pîr olduğu, bedduâsını almamak gerektiği ve umûr-ı devlete müdâhale etmemesi şartı ile, İstanbul'da kalmalarına müsaade edilmesinin yerinde olacağı şeklinde cevap verildi (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, I, 95; krş. Naîmâ, I, 168 v.d.) ve bu sûretle Hoca Efendi sürgünden kurtulabildi.

Sa'deddin'in bu menkûbiyeti, muâzırlarının ölümü veya mevkilerini kaybetmeleri dolayısı ile, ancak 14 ay sürdü. Filhakika İbrahim Paşa sadarettten azledilerek, yerine Hadım Hasan Paşa tâyin olunmuş (23 rebiülevvel 1006=3 teşrin II. 1597) ve bir kaç ay sonra da müftî Bostan-zâde Mehmed Efendi ölmüş idi. Bununla beraber, vaktiyle Hoca Efendi'nin oğlunun İstanbul kadılığına tâyinine mâni olduğu için, Sa'deddin ile arası iyi olmayan yeni sadrazam, meşihat makamının şâir Bâkî veya Kara Çelebi-zâde Hüsameddin Efendi'lerden birine verilmesi için, pâdişâha arzılarda bulundu ise de, Mehmed III. her defasında bu mevkiin Hoca Sa'deddin'e teveccühünü irâde ettiğinden, Sa'deddin 24 şâbân 1006 (1 nisan 1598)'da, „hoca-i sultanî“ ulûfesi bâkî kalmak şartı ile, şeyhulislâm tâyin olundu. Hattâ Mehmed III. hocasının fetvâ makamına yükselmesinden duyduğu memnûniyeti, „وادی ملام خواجه سعدالدین“

(=1006) diye, bizzat tarih düşürmekle, açıkça izhâr etti (Selânikî, TTK kütüp., yazm. nr. 59, 199b).

Yeniden ikbâl mevkiine gelen Hoca Sa'deddin düşmanlarından intikam almakta gecikmedi. Kapu-ağası Gazanfer ve yenigeri-ağası Tırnakçı Hasan Ağa'lar ile birleşip, pâdişâhı ve Safiye Sultan'ı tahrik etmek sûreti ile, Hadım Hasan Paşa'yı sadarettten azil ve bilâhare öldürttü ve onun yerine Cerrâh Mehmed Paşa'yı tâyin ettirdi. Yeni sadrazam ve onu tâkiben üçüncü defa sadarete gelen İbrahim Paşa kendisine uymuş görünmek zorunda kaldıklarından, Hoca Efendi yine umûr-ı devlete müdâhale etmek imkânını buldu. Nitekim o Avusturya cephesi serdârı Satırcı Mehmed Paşa'ya Erdel beyi Zsigmond'un te'dibi için tâlimât veriyor, serdârın hiç bir muvaffakiyet kazanmadan Belgrad'a dönmesi karşısında, ona tekdîr yollu bir mektup yazıyor (metni için bk. Naîmâ, I, 197—201); hattâ sadrazam İbrahim Paşa Uyvar üzerine hareket etmek için para tedârik edemeyince, Sa'deddin vâlîde sultandan mîkdâr-ı kâfi para almağa muvaffak oluyordu. Diğer taraftan, müftî sıfatı ile de fetvâ tahririnde büyük bir sür'at ve kabiliyet gösteriyor, her cuma günü Ayasofya câmiinde kendisine sorulan mes'eleler hakkında Türkçe, Arapça veya Farsça olmak üzere, mensûr veya manzûm cevaplar veriyordu (fetvâ nümûneleri için bk. *İlmiye sâl-nâmesi*, İstanbul, 1334, s. 417—421). Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığı 1 sene, 6 ay, 2 gün sürdü; 12 rebiülevvel 1008 (2 teşrin I. 1599)'de Murad III.'in rûhu için Ayasofya'da okunacak mevlide gitmek üzere evinde abdest tâzelerken, fenâlaştı; öyle olduğu hâlde câmie gitti ve rahatsızlığı arttığından, oğullarına haber gönderilmesini istedi; fakat onlar yetişmeden vefât etti (Selânikî, TTK. yazm., 235b). Ölüm tarihi olarak, muâsır kaynaklarda umûmiyetle 12 rebiülevvel 1008 perşembe günü gösterilmekte ise de, 12 rebiülevvel cumartesiye rastladığından, bunun Hüseyin Ayvansarayî'nin de kaydettiği gibi (bk. *Hadîkat al-cavâmî*, I, 272) 10 rebiülevvel olması da muhtemeldir. Cenâze namazı Sultan Mehmed (Fâtih) câmiinde halefi Sun'ullâh Efendi tarafından kıldırılarak, nâşî Eyyûb'da inşa ettirmiş olduğu dârülkurrâ hazîresine defnolundu. 63 yaşında olup, ölümüne نامة محمد بن خواجه سعدالدین (=1008) Mısraî tarih olmuştur.

Sa'deddin, idbâra uğradığı 14 aylık zaman istisnâ edilecek olursa, „hoca-i sultanî“ ve şeyhulislâm sıfatı ile, çeyrek asra yakın müddet, yalnız ilmiye mes'elelerinde değil, aynı zamanda idârî ve siyâsî hayatta da başlıca söz sâhiplerinden biri olmuş idi. Onun ilmî kud-

retinden olduğu kadar, Murad III. ve Mehmed III. üzerindeki nüfuzundan da faydalanmak gâyesi ile, Seyyid Kasım Gubârî, Azmî-zâde ve Ahî-zâde Hüseyin gibi, ileride şöhrat yapacak olan bir çok kimseler Hoca Efendi'den mülâzemet almağa rağbet göstermişler, şehnameci Lokman, Kınalı-zâde Hasan Çelebi de dâhil olmak üzere, zamanın tanınmış edip ve şâirleri eserlerini ona ithâf etmişler, kendisini acı bir şekilde tenkit eden müverrih Âlî bile, *Menâkıb-ı hünerverân*'ını onun arzûsu üzerine kaleme almış idi. Her ne kadar Âlî onu, harem-ağalarına dayanarak, babası gibi pâdişah nedîmi olmağa çalışsan, ilmi sermayesi mahdut bir müstefid-i mes'ûd olarak vasıflandırmakta ise de (*ayn. esr.*, 338^b), bir çoklarında müftî olarak hocası Ebüssuûd Efendi ile mukayese ve medhedilmiştir (Atâî, *ayn. esr.*, s. 431). Bununla berâber, Hoca Sa'deddin zaman-zaman nüfuzunu sâistimâl ederek, oğullarına ve yakınlarına mansıplar tevcih ettirmiş ve paraya düşkünlüğü dolayısı ile de, bâzı rüşvet hâdiselerine adı karışmıştır. Mehmed III. ile Eğri seferine giderken, Edirne kadısı bulunan ikinci oğlu Es'ad Efendi'ye İstanbul kazâsını verdirmesi ulemânın infîlâlini mücip olmuş, hattâ sadâret kaymakamı Hadım Hasan Paşa, vâlîde Safiye Sultan ile anlaşılarak, eski kadı Ahî-zâde Abdülhalim Efendi'yi ibka ettirmek sûreti ile Hoca-zâde'yi şehre sokmamış, ancak pâdişah bu hâdiseye son derece müteessir olup, hastalanan hocasını memnûn etmek için, Es'ad Efendi [b. bk.]'ye Anadolu kazaskerliği pâyesini tevcih etmiş idi (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, I, 72; Naîmâ, I, 140). Diğer taraftan, babasının menkûbiyeti sırasında mâzûl bulunan büyük oğlu Mehmed Efendi de Hoca Sa'deddin'in şeyhulislâmlığında Rumeli sadrına nâil olmuş idi. Sa'deddin'in kendi yakınlarını kayırması, dünyâda sözü doğru ve hak-şinâs bir kimse bulamadığı için, Mehmed III'ü bile şikâyetle sevkedecek (Âlî, *ayn. esr.*, 339^a) kadar, ifrat derecesini bulmuş ve muhakkak ki, kötü misâl teşkil ederek, ilmiye tarihinin bozulmasına âmil olmuştur. Mâmafih pâdişâhın, şehzâde Mehmed'in hocası Azmî-zâde'ye gönderdiği iki harâc defterinin kabul edilmeyişi karşısında, oğluna hitâben: —„Senin hocan almadı ise, benim hocam alr“— demesi Sa'deddin'in para hırsının Murad III. tarafından da bilindiğine delâlet etmektedir (bu husûstaki siyâsî dedi-kodular için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. terc., VII, 136). Böyle olmakla berâber, o hayır ve hasenâtın da geri kalmamış, Eyyûb câmiinde umûma mahsûs bir kütüphâne te'sis etmiş, ikamet ettiği Beşiktaş semti halkının mürâcaatı üzerine, ora-

da bir hamam ile bir ekmekçi fırını (Ahmed Refik, *On altıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 31 v.d.), Eyyûb'da Servi mahallesi mescidi adı ile anılan mescid ile Abdülkadir Efendi mescidinin yanındaki dârülkurrâyı yaptırmıştır (burası sonradan tekkeye ve bilâhare de mescide tahvil edilmiştir; bk. H. Ayvan-sarâyî, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.; krş. Tahsin Öz, *İstanbul câmileri*, Ankara, 1962, I, 17, 121); ayrıca Sofular caddesindeki Sofu Ali Çavuş mescidini de tâmir ettirmiştir.

Simkeşhâne civarındaki Papas-oğlu mescidinin bânisi Mustafa Paşa'nın kızı ile evlenmiş olan Sa'deddin'in beş oğlundan hepsi de, babaları gibi, ilmiye sınıfına intisâp etmişlerdir. Bunlardan üçüncüsü Mes'ûd Efendi, sahn müderrisi iken, babasından evvel vefât etmiş (1005 = 1596/1597), büyük oğlu Mehmed ile ikinci oğlu Es'ad Efendi'ler şeyhulislâmlığa, dördüncü ve beşinci oğulları Abdül'aziz ve Sâlih Efendi'ler ise, kazaskerliğe kadar yükselmişlerdir. Bunlardan başka torunlarından Ebû Said ile Mehmed Bahâî ve Ebû Said'in oğlu Feyzullah Efendi'ler de şeyhulislâmlık mevkiinde bulunmuşlardır (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; krş. *İlmiye sâl-nâmesi*, 1334).

Eserleri. Sa'deddin, devrindeki bütün âlimler gibi, aynı zamanda şâir ise de, bu hüviyeti ile takdir edilecek bir üstünlüğü bulunmayıp, divânı da yoktur. Diğer taraftan arapça ve farsçaya bihakkın vâkıf olup, *Risâlat al-kuşay-riya*'yi, al-Şaţtanûfî'nin, *Bahcat al-asrâr*'ını ve Molla Muşlih al-Dîn Lârî (ölm. 979 = 1571)'nin farsça yazılmış olan *Mir'ât al-advâr va mirkât al-aşbâr* adlı umûmî tarihini türkçeye tercüme ettiği gibi (yazma nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I. *Türkçe tarih yazmaları*, I. fas., s. 91—95). Şeyh 'Abd al-Kâdir Gîlânî'nin menâkıbına dâir arapça bir eserin tercümesini de, Murad III.'ün emri ile, oğulları Mehmed ve Es'ad ile birlikte, altı ay gibi kısa bir zamanda yapmıştır (Peçevî, II, 451). Bundan başka hattâtlığı da bulunan Sa'deddin, bilhassa sülûs, nesih ve tâlikte mahâret göstermiştir (Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 67). Bütün bunlara rağmen onun, şeyhulislâmlık ve devlet adamlığı dışında, asıl şöhrati müverrihliğinden ve „Hoca tarihi“ diye anılan *Tâc al-tavârih* adlı eserinden gelmektedir.

Kendi ifâdesine göre, o zamana kadar te'lif edilen Osmanlı tarihlerinden bir kısmının farsça olduğunu ve bu dile vukûfu bulunmayanların onları okuyamadıklarını, tafsîlât verilmesi icâp ettiği yerlerde icmâlâ kaçtıklarını ve üstelik bâzı yanlışlıkları ihtivâ ettiklerini, aynı

zamanda bu tarihlerden çoğunun Bayezid II. devrini geçmedikleri, Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman zamanları vekayii hakkında yazılan eserlerin ise, nazım ve inşâ perdesi ile örtülü olup, henüz tevhih edilmemiş olduklarını gören Sa'deddin, başlangıçtan itibaren, Osmanlı pâdişahlarının „tevârih ve kısasları ile“ Yavuz ile Kanûnî devirlerine âit vukuâtı ilâve etmediği düşünmüş idi. Meşgûliyeti yüzünden, bu tasavvurunu derhal tahakkuk ettirememiş, fakat Muşlih al-Dîn Lârî'nin Selim II.'e takdim ettiği *Mir'ât al-advâr*'ının sonundaki Osmanlılar bahsini çok muhtasar ve hatâlı bulunca, bir Osmanlı tarihi te'lifinin zarûrî olduğunu düşünerek, işe koyulmuş ve Selim I. devri sonuna kadar yazdığı eserine Kanûnî Süleyman zamanını da ilâve etmek istemiştir. Murad III., cülûsundan sonra, hocasının bir Osmanlı tarihi bulunduğunu öğrenince, bunun bir nüshasının hazîne-i âmirede saklanması için, emir vermiş ve böylece Hoca Sa'deddin *Tâc al-tavârih* diye adlandırılmağa lâyık gördüğü eserini pâdişâha takdim etmiştir (982 = 1575; bk. *Tâc al-tavârih*, I, 9—12).

Eserini te'lif etmek için manzûm ve mensûr 10 Osmanlı tarihini mütâlea ettiğini, bunların içinde en iyisinin İdris Bitlisî'nin *Haşî-bihîşt*'i olduğunu, ancak onu da itnâb ile mâlûl ve yer yer hatâlı bulunduğunu söyleyen Sa'deddin bu ilk Osmanlı müverrihlerinin tertib-i vekayie vukûfları bulunmadığını iddia etmekte, hattâ bir kısmını câhil ve „tarih-nüvisliğe tesaddî eden ozanlar“ olarak tavsif etmektedir (*ayn. esr.*, I, 75, 159, 217). Bu sebeple kendisinden evvel yazılmış olan Osmanlı tarihlerindeki mütenâkız kayıtlardan doğru olduğuna kanâat getirdiklerini almak ve bu eserlerde verilen mâlûmâtı meczetmek sûreti ile, yeniden bir terkip yapmağa çalışmıştır. Bunu yaparken de, başlangıçtan Bayezid II.'e kadar geçen devre vekayii için, başta İdris Bitlisî olmak üzere, Neşrî ve Aşık Paşa-zâde Ahmed'in tarihlerini esâs kaynakları olarak ittihaz etmiş, bunların yanı-basında Hâdîdî ve Ahmedî ile müellifi mechûl bir türkçe *Tevârih-i âl-i Osman*'dan faydalanmış, Kadî Bürhâneddin ve Timur hâdiseleri gibi, ilk Osmanlı kaynaklarında pek muhtasar zikredilen vukuâtı tafsilen yazmak için de, İbn Şihna'nın eserini, İbn al-Hacar al-'Askalânî'nin *al-Durâr al-kâmina*'sini, Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî'nin *Zâfar-nâme*'sini ve Mavlânâ Hâtîfî'nin *Timûr-nâme*'sini kullanmıştır. Yavuz Selim devri vekayiiine gelince, burada esâs itibârı ile büyük babası Hâfîz Muhammed'in ve babası Hasan-Can'in hâtıralarına dayanan Sa'deddin'in, İbn Kemâl'in *Tarih-i âl-i Osman*'ı ve Haydar Çelebi *Rûz-nâme*'si gibi, muâsir bâzı

kaynaklardan da istifâde ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sa'deddin tarihine, Osman Gâzî'den Bayezid II.'e kadar, her pâdişah zamanındaki ulemâ ve meşâyih hakkında mâlûmat veren bir „hâtime“ de eklenmiştir ki, sayıları 264'ü bulan bu terâcim-i ahvâl kısmını yazarken, daha çok Taşköprülû-zâde'nin *Şakâik al-nu'mâniya*'sinden faydalanmıştır.

Kendisinden evvel te'lif edilmiş olan Osmanlı tarihlerini birer inşâ-perdâzlık örneği ve itidâlden mahrûm birer itnâb eseri olarak tavsif eden Sa'deddin'in *Tâc al-tavârih*'i, bu kanâatinin aksine ve kötilediği eserler ile kıyaslanamayacak derecede muğlak olup, arapça ve farsça kelimeler ile doludur. Bu sebeple müstegrikler arasında eserin dili „müvellâ arapça“, yâni farsça ve türkçe kelimeler ile karışık arapça olarak vasıflandırılmıştır (bk. *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 229, not 2). Bununla berâber üslûbu mutantan, secî ve kafiyeleli latiftir. Eserde bir çok şiirler bulunduğu gibi, Hoca Efendi bâzı mühim ve ulvî hâdiseleri de nazmen tasvir etmiştir. *Tâc al-tavârih* devrin secî ve kafiye meraklıları nazarında ve bilhassa saray edebiyatında mühim bir mevki işgâl etmiş ve XVI. asrın nesrine örnek gösterildiği için, pek çok istinsâhları yapılmıştır (yazma nüshaları için bk. Fr. Babinger, *GOW*, 124; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kat.*, I, 2. fas. s. 242—251; Münir Aktepe, *Hoca Sa'deddin Efendi'nin Tâc-ı tevârih'i ve bunun zeyli hakkında*, *TM*, XIII, 106—110). Aynı zamanda bu esere 961 (1554) senesine kadar bâzı zeyiller de yazılmış ise de, bunların bizzat Sa'deddin tarafından mı, yoksa oğulları Mehmed veya Es'ad tarafından mı yapıldığı kat'iyetle tesbit edilememektedir (bk. M. Aktepe, *göst. yer.*, s. 110—116). XVII. asr müverrihlerinden Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa [b. bk.] ise, eserini *Tâc al-tavârih*'i telhîs ve tezyîl sûreti ile meydana getirmiştir. Diğer taraftan *Tâc al-tavârih* Avrupa'da büyük bir rağbete mazhar olmuş ve daha XVII. asırdan başlayarak, eserin tamâmı Vincenzo Bratutti tarafından italyancaya, Antoine Galland tarafından fransızcaya, H. F. v. Diez tarafından almancaya ve bâzı kısımları da, ingilizceye, macarcaya ve rusçaya tercüme edilmiştir (bk. Babinger, *göst. yer.*; *ayn. mll.*, *Die türkischen Studien in Europa bis zum Auftreten Josef von Hammer-Purgstalls. Die Welt des Islam*, VII, 103 v. dd.; krş. Carl Ausserer, *Der Islam*, XII, sayı 1—2, s. 226—231). Eser, maârit nâzırı Nevres Paşa tarafından Sa'deddin'in hayâtına dâir bir mukaddime ve sahife kenarlarına yazılan bâzı notlar ile, 2 cild olarak, İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de tab'ettirilmiştir (15 cemâ-

ziyelâhır 1279/1280=27 teşrin II. 1862/1863). Hakikati ekseriyâ külfetli bir üslûp içinde saklanmış olan Sa'deddin'in *Tâc al-tavârih*'i, ihtivâ ettiği devir vekayii için, hâlâ mühim ve dâimâ mürâcaat edilen bir kaynak değerini taşımaktadır.

Hoca Sa'deddin'in babası Hasan-Can'dan duyduklarına istinâden kaleme aldığı *Selim-nâme* adlı bir risâlesi daha var ise de, bu Yavuz Selim'e âit bir takım fıkralardan mürekkep olup, tarihî bir eser olmaktan ziyâde, halk kitabı mâhiyetindedir ve *Tâc al-tavârih*'in sonunda basılmıştır (II, 602—619).

Bibliyografi: Metinde gösterilenlerden başka, bk. bir de Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 18; Rif'at, *Davhat al-ma'sûih ma'a zayl*, s. 36 v. dd.; Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 125 v. d., 206, 230 (TTK yazm., nr. 59, 199b, 201a, 228b, 235b); Peçevi, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 32, 133, 164, 190, 200 v. d., 204 v. dd., 288 v. d.; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 3, 13, 44, 46, 71 v. d., 83, 86 v. d., 90—93, 95, 103, 130 v. d., 372; Naîmâ, I, 68, 108, 138 v. dd., 150 v. dd., 160 v. d., 163 v. d., 167 v. dd., 181, 188, 197—201, 207 v. d., 354; II, 141; Kınalı-zâde Hasan, *Tezkire* (İzmir Milli kütüp., nr. 20/801, mukaddime); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 93—128; ayn. mll., *Hoca Sa'deddin* (İstanbul, 1933); J. v. Hammer, *GOR*, fihrist; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III/2, fihrist; (Ankara, 1954), III/2, 457 v. d. ve fihrist; Fr. Babinger, *Khodja Efendi (EI)*; *Tâc al-tavârih* için bk. bir de Kâtib Çelebi, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Ş. Yaltkaya—R. Bilge), İstanbul, 1941, I, 269, 284; Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 20 v. d.; JA, 1863, 6. seri, II, 262—268 (*Tâc al-tavârih*'in başındaki nâşire âit mukaddimenin tercümesi: s. 265—268); Sa'deddin'in şâirliği için bk. Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 46; J. v. Hammer, *Geschichte der osman. Dichtkunst*, III, 98 v. d.; E. J. W. Gibb, *A History of ottoman poetry* (London, 1900), I, 164, 205. (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SAD-ED-DİN. SA'D AL-DİN KÖPEK (veya KÖBEK), Gıyâş al-Dîn Kayhûsra II.'in saltanatının (1237—1246) ilk yıllarında Anadolu Selçukluları devletine hâkim olarak, tarihte meş'ûm bir nâm bırakan bir emirdir. Bu „Köpek“ adı ona, sonradan verilmiş bir lakap olmayıp, onun kervansarayı kitabesinde de görüldüğü üzere, bizzat kendisi tarafından kullanılmış bir isimdir.

Ana tarafından Konya'nın zengin ve itibârli bir âilesine mensûp bulunan Sa'd al-Dîn, 'Alâ'

al-Dîn Kaykubâd'ın Eyyûbîlere karşı giriştiği şark seferinde, Harput civârında, 1226'da cereyân eden bir muhârebeye, sol kanat kuvvetlerine kumanda etmekle (İbn Bîbî, Ankara, 1956, s. 441, 475) daha o zaman mühim askerî şahsiyet olarak tarih sahnesine çıkı. O bu sultan zamanında tercüman, emir-i şîk ve emir-i mimâr tâyin edilmiş bulunuyordu. Kaykubâd, bu son mevkiî dolayısı ile, Sa'd al-Dîn büyük imâr hareketlerinde mühim hizmetler yaptırmıştır. İlkakika bu sultan kışları, kencana ile kurduğu Alâiye (Alanya) şehrinde geçirmek için, cenûp sâhillere inerken, yolda, Bey-Şehir gölü üzerinde, su, ağaç, meyva ve yeşillikler ile bezenmiş, çok güzel manzaralı bir yeri beğenerek, orada kendisine ve devlet adamlarına bir konak ve eğlence yurdu inşâsını buyurmuş, Sa'd al-Dîn de saray, köşk ve havuzlardan mürekkep ve yüksek bir sanat eseri olan bu mâmûreyi 1228'de ikmâl etmiş ve buna Kaykubâd'ın nâmına nisbetle de Kubaâd-âbâd adı verilmiştir. O yılın yazında, Kayseri'ye, dönüşünde Kubaâd-âbâd'da bir ay kalan 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd bundan sonra da Antalya ve Alâiye'ye her yıl gidip ve dönüşünde orada avlanma, dinlenme ve eğlenme maksadı ile bir müddet oturur ve vakit geçirirdi (İbn Bîbî, s. 352 v. d., 356). Onun halefleri olan Selçuklu sultanları da Kubaâd-âbâd'ı bu maksat ile kullanmışlarsa da (bk. Aksarayî, s. 65), bilinmeyen bir tarihte bu güzel mâmûre terk edilmiş ve zamanla da harâbe hâline gelmiştir. Kubaâd-âbâd'ın yeri ve hattâ mevcûdiyeti yakın zamana kadar bilinmiyor ve bâzan da aynı sultanın Kayseri civârında inşâ ettirdiği diğer bir mâmûre olan Keykubâdiye ile karıştırılıyordu (bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, s. 50). Tarihî kayıtlara ve hâdiselerin cereyanına dayanarak, Kubaâd-âbâd'ın Bey-Şehir gölü civârında bulunduğunu isbât eden küçük bir tetkikimizin neşrinden sonra (*Selçuk devri vakfiyeleri*, II, *Belleten*, 1947, XLIII, 421 v. d.), bu sultan yurdu, orada, saray, ev ve câmi harâbeleri ile ve türk sanatının menş'ini göstermek bakımından, çok mânalı, güzel duvar resimleri ile meydana çıkmıştır. „Kubaâd-âbâd vâlisi Bedreddin Sav-Tağ“ kaydını ihtivâ eden 633 (1235) tarihli câmi kitâbesi ise, bu buluşun kat'îliğini isbât etmiştir (bk. Zeki Oral, *Anıt dergisi*, Konya, 1949, X, 23; *Belleten*, 1953, LXVI, 209—222).

Sa'd al-Dîn'in emir-i mimâr (imar nâzırı) olarak, Konya—Aksaray büyük kervan yolu üzerinde Kaykubâd zamanında (h. 633) başlanıp, Gıyâş al-Dîn Kayhûsra zamanında, 634 (1237)'te ikmâl edilen Sa'd al-Dîn kervansarayını (Zazadın hanı) da kendi nâmına inşâ

ettirdiğini, hem tarihi kayıtlar ve hem de kitâbelerden öğreniyoruz (İbn Bîbî, s. 593; F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Berlin, 1896, s. 71—80; *Konya rehberi*, İstanbul, 1339, s. 94). Hayır ve medeniyet yolunda bu mühim eserleri vücûda getiren Sa'd al-Dîn'in Alâiye ve Keykubâdiye'nin inşâlarında da vazife görmüş olması muhtemeldir. Böylece onun Kaykubâd zamanında mühim bir şahsiyet olduğu görülmüyor. Nitekim çağdaş fransız tarihçisi Vincent de Beauvais, bir az da sonraki şöhreti ile mübâlega etse bile, Sa'd al-Dîn (Sadadin) 'i 'Alâ' al-Dîn (Haladin) Kaykubâd'ın diğer emirlerinden üstün bir emir olarak gösterir.

Sa'd al-Dîn'in asıl kudret kazanması ve tarihî rolü Gıyâş al-Dîn Kayhûsra [b. bk.] zamanında vukû bulur. Kaykubâd'ın ölümü (1237) üzerine, esâsen iki kısma ayrıldığı görülen devlet adamlarından bir kısmı sultanın veliahd tâyin ettiği küçük oğlu 'İzz al-Dîn Kılıç Arslan'a yapmış oldukları bi'ate sadâkat gösterirken, hepsinden daha sür'atlı ve becerikli davranan Sa'd al-Dîn, muhâlif tarafın başına geçerek, Kayhûsra'yı tahta çıkarmağa teşebbüs etti. Veliahdlikten iskâtı sebebi ile, babasını zehirleyen Kayhûsra'yı'nin zâten bu cinâyeti tek başına başarması mümkün olmadığından, Sa'd al-Dîn'in faaliyeti ve rakip tarafa karşı mücâdelesinin bu hâdiselerle başlamış olması içâp eder. Gerçekten bu ölüm üzerine Sa'd al-Dîn derhâl Kayhûsra'yı Kaykubâdiye'den çıkarıp, Kayseri sarayına götürmüş, rakiplerin teşebbüslerine karşı emniyet tedbirleri aldıktan sonra, şehzâdeyi, cülûs an'anelerine göre, merâsim ile sultan ilân etmiştir. Diğer devlet erkânı, büyük askerî kuvvet yanlarında olarak, veliahd Kılıç Arslan'ı sultanlık makamına çıkarmak istedilerse de, artık cülûs merâsimi yapıldığı, kendileri geç kaldığı ve bu durum dolayısı ile de aralarında ihtilâf çıktığı için, bu emri vâkii kabûl ile, mücâdeleye sebep olacak bu teşebbüsten vazgeçmeğe mecbûr kaldılar. Kılıç Arslan'ın henüz çocuk yaşta bulunması da cesâretlerinin kırılmasında âmil olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 464 v. dd.). Vincent de Beauvais Kaykubâd'ın Eyyûbî melikesinden doğan veliahdı yerine Kayhûsra'yı tahta çıkarılmasında birinci derecede Sa'd al-Dîn ve ücretli frank askerlerin âmil olduklarını kaydederken, İbn Bîbî'yi tavzih ile te'yit eder. İlkakika fransız müellifi Sa'd al-Dîn'in Gıyâş al-Dîn (Gaisadin) 'i Kayseri'nin bir fersah yakınında bulunan Keykubâdiye (Conquebat) sarayından alarak, ona kendisini sultan yapacağını söylediğini ve Kayseri'ye götürürken, orada bulunan 16.000 türk askerinden uzaklaşarak, yolda rastladığı 1.000 kişilik fransız askerine:—„İşte efendi-

diniz ve sultanınız Gıyâş al-Dîn, onu tahta çıkarınız!“—dediğini ve bu sûretle onu götürüp; sarayda tahta çıkardıklarını, huzûra gelenlerin yer öperek, biat eylediklerini belirtir (Vincent de Beauvais, *Miroir historial*, J. de Vigny, Paris, 1495, V, 145). Ücretli hristiyan askerlerinin bir kumandanı olan gürcü Zahir al-Davla'nın, bu teşebbüste Sa'd al-Dîn'in yanında bulunduğuna ve meşrûiyet taraftarlarının „bütün askerler bizimle berâberdir“ diyerek, Kayhûsra'ya karşı Kılıç Arslan'ı sultan yapmak istediklerine dair İbn Bîbî'nin kayıtları da fransız müellifini te'yit eder.

Gıyâş al-Dîn Kayhûsra zamanında beylerbeyi (malik al-umarâ), yâni Selçuklu ordularının başı olan Sa'd al-Dîn'in cülûs hâdisesini müteâkip bu makama geçtiğini kabûlde isâbet olsa gerektir (İbn Bîbî, s. 476, 480). Sa'd al-Dîn'in, Selçuklu tahtına namzet olmayan Kayhûsra gibi zayıf ve liyâkatsiz bir şehzâdeyi sultan yapmakla ve bu askerî mevkide bulunmakla, devletin en kudretli şahsiyeti hâline gelmesi ve sultanı tamâmiyle kendi nüfûz ve irâdesi altına alması artık tabii idi. Bu durumu ile o, ilk iş olarak, karşı fırkada ve hvârizmlî bey ve askerlerin başında bulunan Kayır Han'ı âni bir baskın ile sarayın mescidinde yakalatarak, Zamantı (Zamandu) kalesine hapsedirmek sûreti ile, bütün rakiplerini temizlemeğe başlamış oldu. Bu hâdiseler üzerine, Kaykubâd zamanında orduya giren 12.000 hvârizmlî asker, artık kendilerini emniyetle görmeyerek, beyleri ile birlikte, Selçuklu hizmetini terkedip, Malatya istikametinde uzaklaştılar. Şarkî Anadolu'da her tarafı yağma eden, kervan kafilelerini soyan bu kuvvet şark vilâyetlerinde emniyet ve âşâyışın bozulmasına sebep oldu. Bunlar kendilerine karşı vazifelerini yapmağa çalışan Malatya su-başı Sayf al-Davla Er-Tokuş'u esir ve Harput su-başı Sayf al-Dîn Bayram'ı katlettiler.

Devletin başına açılan bu gâilenin bertaraf edilmesi ve hvârizmlî askerlerin tekrar hizmete dâvet edilmesi için, Kaykubâd devrinin büyük adamlarından olan ve hvârizmlî emirler ile dostâne münâsebetleri bulunan Kamâl al-Dîn Kamyâr bir kısım merkez askeri ile Malatya'ya gönderildi ise de, hvârizmlîler iknâ edilemedi. Onlar Kaykubâd zamanında Selçuklu hânedanına hizmette kusur etmediklerini ve sultanın kendilerine itimat ve itibâr eylediğini, onun ölümü üzerine baş-buğlarına, gûnahsız olarak, revâ görülen bu muâmele ve can korkusu ile hizmeti terketmek ıztırârında kaldıklarını bildirerek, dönme teklifini reddettiler ve bir müddet sonra da, Urfa, Harrân ve Surûc taraflarını kendi hâkimiyetleri altına aldılar.

Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın, muvaffakiyetsizliğe uğrayarak, Kayseri'ye dönmesi Sa'd al-Dīn'in onu düşürmesine fırsat teşkil ettiği gibi, bu vesile ile sultanın atabeyi ihtiyar Şams al-Dīn Altun-Aba'ya öldürtmek imkânını da ona vermiş oldu. Bu zamana kadar Sa'd al-Dīn ile berâber bulunan Tâc al-Dīn Parvâna artık sıranın kendisine geldiğini anlayınca, iktâ olan Ankara'ya çekildi; fakat Sa'd al-Dīn, bu kuvvetli emirden de kurtulmak için, arkasını bırakmadı. Orada onun bir hânende ile eğlendiği ve gayr-i meşrû münâsebetlerde bulunduğu iddiası ile şer'an reemedilmesi gerektiğine dair aleyhinde bir fetvâ çıkarmağa ve buna dayanarak da, sultandan bir idâm fermânı almağa muvaffak oldu. Böylece Ankara'ya gelen Sa'd al-Dīn, Tâc al-Dīn'i şehrin meydanında reem ettirerek, öldürttü. Sultanın saltanat hırsı ve vehimlerini her an kışkırtmak sûreti ile rakiplerini imhâya devam eden Sa'd al-Dīn onun üvey anası Eyyûbî prensesi Malika-i 'Âdiliya'yi de Ankara kalesine sürdürüp öldürtürken, onun oğlu veliahd Kılıç Arslan ile birlikte diğer kardeşi Rukn al-Dīn'i de Burgulu (Ulu-Borlu) kalesine hapsedirtti ve az sonra Kayhusrav'ın oğlu doğup, Selçuklu soyunun kesilmesi endişesi zâil olunca da, bu şehzâdeleri boğdurdu (İbn Bîbî, s. 468—474; Abu'l-Farac, *Chronography*, ingl. trc. W. Budge, London, 1932, I, 403; V. de Beauvais, *göst. yer.*).

Sa'd al-Dīn bu icraâtı ile sarsılan umûmî efkârı yatıştırmak ve yeni teşebbüslere geçebilmek için, hâricî bir muvaffakiyete ihtiyac duyuyordu. 'Alâ' al-Dīn Kaykubâd'ın miras bıraktığı Selçuklu devleti henüz bütün kudretini muhafaza ediyor ve komşu müslüman ve hristiyan devletleri tâbiyeti altında tutuyordu. Böyle bir durumda bizzat Selçuklu ordusunun başında bulunarak, zayıf Eyyûbîlerin elinde kalan Sumaysat ve havâlisini 1238 yılında kolaylıkla fethetti. Bu zafer ile kudret ve heybeti bir kat daha artan Sa'd al-Dīn döndükten sonra da, Kaykubâd devrinin son kalan büyük devlet adamlarından Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın artık hayatta bulunmasına da tahammül edemeyerek, onu Konya civarındaki Gâvele kalesine kapatarak, şehid etti; Husâm al-Dīn Kaymarî'yi de, bir suç isnâdı ile, Malatya'da hapse attırdı (İbn Bîbî, s. 475—479; İbn al-'Adîm, *Histoire d'Alep*, frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 203).

Sa'd al-Dīn ileri gelen devlet adamlarını bertaraf etmekle, görünüşte tahta çıkardığı sultana hizmette bulunuyor, onun saltanatının emniyeti için bu cinâyetleri işliyordu. Hâkikatte ise, o çökiye ve eğlenceye düşkün, aklı kifâ-yetsiz, müvazenesiz hareketlere sâhip bu

hükümdarı oyuncak hâline getirerek, hudûtsuz ihtiraslarını tatmîn ediyor ve hattâ bu kudreti kazandıktan sonra da, eşırı tasavvurlarına engel olabilecek bütün rakiplerini ortadan kaldırıyordu. Gerçekten Sa'd al-Dīn bu cürümleri işlerken, ya perde arkasında bulunuyor veya sâdece sultanın bir icrâ vâsıtası olarak görünüyordu. Böylece bunları yaptıktan sonra da, bu hükümdarı siyâsî ve mânevî bakımdan daha fazla düşürebilmek ve dinî efkârı tamamen aleyhine çevirmek maksadı ile de, onu sünî hâlfîlikle karşı-karşıya getiriyordu. Nitekim iki asırdan beri Abbâsî halifeliğine mânevî bağlılığın bir alâmeti olarak devam eden siyah renkli Selçuklu çetresi mâviye çevirmekte sultanı kandırması da bu sebeple idi (İbn Bîbî, s. 475). Bu sûretle, bütün engelleri ortadan kaldırdıktan sonra, Sa'd al-Dīn nihâî rakibi sultanı düşürerek, öldürmeği düşünüyor ve Selçuklu tahtını ele geçirmeğe çalışıyordu. Bu son gayenin gerçekleşebilmesi için, yalnız sultanın sukutu kâfi gelmiyor; devrin rûhî şartları icâbı Selçuklu soyuna mensûp olmak da gerekiyordu. Bu sebeple Sa'd al-Dīn, gayr-i meşrû da olsa, kendisinin Selçuklu soyundan geldiğine dair bir hikâyeyi yaymağa başladı. Bu hikâyeye göre, Çiyâş al-Dīn Kayhusrav I. (ölm. 1211), Konya'nın zengin ve itibârî bir âilesine mensûp olan, Sa'd al-Dīn'in anası Şehnâz Hatun'un güzelliğine âşık olmuş, asıl kocası Mehmed ile evlenmeden iki ay önce gizlice saraya götürülen Şehnâz Hatun sultandan gebe kalmış ve evlendiğinden yedi ay sonra da Sa'd al-Dīn'i dünyâya getirmiş. Bu hâdiseye büyük anasından başka kimse vâkıf değilmiş. Böylece siyâsî zeminî hazırlayan ve umûmî efkârâ sultan olmağa müsâit bir nesebî de işleyen Sa'd al-Dīn artık son teşebbüsünü icrâya ve sultanı öldürmeğe karar vermiş idi. Beauvais'ye göre, „Sa'd al-Dīn sultanı ip ile boğarak, tahta çıkmak istedi. Fakat Mergedac adlı bir hristiyan emir tarafından bu teşebbüs meydana çıkarılarak, kendisi öldürüldü“ ki, bu emir sultanın hristiyan kayın birâderi olmalıdır. Bu teşebbüsü daha kapalı bir şekilde anlatan İbn Bîbî, Sa'd al-Dīn'in son günlerde artık cür'etini arttırdığını, ve sultanın da kendisinden korkmakta olduğunu, bunun üzerine gizlice gönderdiği bir kölesi ile vâziyeti Sivas su-başı Husâmeddin Karaca'ya bildirdiğini ve onu ikamet etmekte bulunduğu Kubâd-âbâd'a getirterek, emir-i cândâr, yâni muhafız kit'ası kumandanı yaptığını yazır. Karaca durumdan tamâmiyle habersiz davranarak, Sa'd al-Dīn'e itimad telkîn etmiş ve hazırlanan bir plan gereğince Sa'd al-Dīn, bir içki meclisinde, bayraktar (emir-i âlem) Toğan'ın bir kılıç darbesi ile öldürülmüştür. Umûmî

efkârı tatmîn maksadı ile, cesedi, demir bir kafes içinde asılarak, teşhir edilmiştir (İbn Bîbî, s. 479—482; V. de Beauvais, *göst. yer.*). Bu hâdisenin 637 (1239/1240)'de vukû bulmuş olduğunu gösterecek deliller vardır.

İbn Bîbî bu hüviyeti dolayısı ile Sa'd al-Dīn'e karşı ağır kelimeler kullanmakta ve islâmın „ölülerinizi hayır ile yâdediniz“ an'anesi icâbı da, onu „Köpek 'alayhi mâ yastahakk" ihâsesi ile anmaktadır ki, bu ifâdenin nâzikâne bir lânet mânası meydana gelir. Sa'd al-Dīn'in bu meşûm faaliyetlerine kısaca temas eden fransız tarihçisi V. de Beauvais'den başka, İbn Bîbî'yi te'yit veya tezkîp eden diğer bir kaynak henüz meydana çıkmamıştır. Bununla beraber, hâdîselerin seyri ve fransız müellifinin ifâdeleri yanında İbn Bîbî'nin bir his veya mühâlegaya kurban gitmediğine ve tamâmiyle bîtaraf kaldığına dair sağlam deliller vardır. Gerçekten İbn Bîbî'ye göre, Sa'd al-Dīn, halkı sever, iyi idâreci, âdil, mazlûmlara yardımcı, yakın, yabancı, zengin ve fakir arasında fark gözetmeyen, zekâ ve cömertlikte zamanında eşi bulunmayan yüksek vasıflara sâhip bir devlet adamıdır. Onun zamanında halk emniyet ve refah içinde idi ve iktâ sâhipleri de halktan kanûnî vergi resimleri dışında, „bir kuş kanadı“ dahi alamazdı. Ordunun seferinde düşen eşyâya kimse dokunamaz; kayıp malları toplamağa me'mûr olanlar bunları otağa götürür ve usûlünce sâhiplerine teslim ederdi (İbn Bîbî, s. 477).

Bu ifâdeler Sa'd al-Dīn'in meziyet ve nakîselerinin ne kadar tarafsız bir kalemle tasvir edildiğini isbâta kâfidir. Esâsen Sa'd al-Dīn'in bu derece muvaffak olmasında, zekâsı yanında, bu yüksek vasıflarının da âmil olduğu şüphesizdir. Bu vasıflarına rağmen, hükümdarın liyâkatsizliği onu aşırı ihtiraslar beslemeğe, bu cinâyetleri işlemeğe sürüklemiş ve bundan dolayı da Selçuklu devletinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Bu cinâyetlerde sultanın da, en aşâğ'ının kadar, mes'ûl bulunduğu muhakkaktır. Nitekim Selçuklu hânedanının kudsiyet ve şerefini korumakta çok hassas olan İbn Bîbî bu husûsu da işâret etmekten fârig olmamıştır. 'Alâ' al-Dīn Kaykubâd'dan intikal eden Selçuklu Türkiye'si iç ve dış bütün kudret ve itibârını muhafaza ettiği ve bu sâyede komşu devletleri tâbiyetinde tuttuğu ve bâzı arzâi ilhâkları yaptığı hâlde, sultanın liyâkatsizliği ve Sa'd al-Dīn'in ihtirasları yüzünden, devlet sukuta doğru gidiyordu. Öyle ki, madî kudretine ve büyük ordusuna rağmen, Selçuklu devleti önce Babailer [bk. mad. KEYHUSREV II.], sonra da moğullar karşısında ciddi bir mukavemet ve vatan müdâfaası örneği vere-

memiş ve böylece de inhitât ve esâret devri başlamış idi. Bu inhitât ve felâketin âmilleri arasında Sa'd al-Dīn birinci derecede yer alır. Bir çok meziyet ve kabiliyetlerine rağmen, Sa'd al-Dīn vatanını ve kendisini aşırı ihtiraslarına kurban eden, her devirde büyük-küçük benzerlerine rastlanmakla berâber, bilhassa inhitât zamanlarında yıkıcı te'sirleri mühim olan kötü siyâset adamı tipinin dâimâ ibretle hatırlanması gereken bir örneğini teşkil eder.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Halil Edhem, *Kayseri-ye şehri* (İstanbul, 1334), s. 73 v.d.; Fuad Köprülü, *Sâdeddin Köpek (EI)*; Osman Turan, *Celâleddin Karatay (Belleten, XLV, 25 v.d.)*; ayn. mll., *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar* (Ankara, 1958), s. 28, 80. Sa'd al-Dīn'in zuhûruna ve Amasya ile münâsebetlerine dair H. Husâmeddin tarafından yazılan *Amasya tarihi* (İstanbul, 1330), s. 364 v.d. ve oradan *EI*'da SA'D AL-DİN (KÖPEK) maddesine geçen rivâyetler hiç bir esâsa dayanmaz. (OSMAN TURAN.)

SA'Dİ. [Bk. SA'Dİ ve SA'DİLER.]

SA'Dİ. AL-SA'Dİ, 'ABD AL-RAHMÂN B. 'ABD ALLÂH B. 'İMRÂN B. 'ÂMİR, Sudan'da Songay devletinin tarihçisi olup, 1 cemâziyelâhır 1004 (1596) tarihinde Timbuktu'da eski bir ulemâ âilesinde dünyâya gelmiş ve burada Ahmed Bâbâ [b. bk.]'nin yanında tahsilini yapmıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra, kardeşleri ile birlikte, eski bir ticâret merkezi olup, maddî ve mânevî canlı hayatı bakımından Timbuktu ile yarış hâlinde bir faaliyet sâhası olan Cenne [b. bk.]'ye gitmiştir. Burada 1036 (1626) yılında yabancılar mahallesinde (Sankore) bir câmiin imamının yerini almağa muvaffak olmuştur. 1039 (1630) yılının sonunda Cenne'nin şimalinde ve Nijer'in sol sâhilinde bulunan ve o vakit Cimbala adasını da içine alan Fulbe devletine yapmış olduğu bir seyâhati sâyesinde, görgüsünü arttırmıştır. Oranın kadısı tarafından dâvet edilmiş idi; fakat sultan ve egrâf kendisine çok büyük kabûl ve itibâr göstermiş olduğundan, bu seyâhatini 3 yıl sonra bir daha tekrarlamıştır. Bu defa, tâbîlerinden biri ile olan anlaşmazlığı halletmek sûretiyle, sultana bir hizmette de bulunmuştur; fakat kendisi ve âilesi Cenne'deki Fas vâlisinin keyfî hareketlerinden çok eziyet çekmiştir. 1044 (1634) yılında kardeşlerinden biri bu yeni vatanından Timbuktu'ya sürülmüş ve Sa'dî de ona yardımda bulunmak üzere, oraya gitmeğe mecbûr olmuştur. İki yıl sonra kendisi de vazifesinden azledilmiştir. Timbuktu'da paşaya yaptığı şikâyet üzerine, tekrar vazifesine iade edilmiş ise de, bu defa bu me-

mûriyeti kabûl etmemiş ve serbest faaliyetini ter-
cih etmiştir; ancak bâzı hallerde, Songay devle-
tinin cenûp kısmındaki daha küçük tâbîleri, kâ-
tip ve hoca olarak, onun bilgisinden istifade et-
mişlerdir; fakat 1056 (1646) yılında Timbuktu
paşası olan Muhammed b. Muhammed b. 'Ogman
onu nezâret müsteşarı olarak dâvet etmiş ve
anlaşıldığına göre, ölümüne kadar paşanın halef-
leri zamanında da bu vazîfede kalmıştır. Bir çok
seferlerinde paşaya refâkat eden Sa'dî Songay
devletinin kendisi için o zamana kadar yaban-
cı kalan şimâl ve şark taraflarını da tanımak
fırsatını bulmuştur. Böylece kendi vatanının
bir tarihini kaleme almak kararını vermiş ve
eserini *Târih al-Sûdân* diye adlandırmıştır.
Eserine giriş olarak Songay, Melli ve Tuareg
kabileleri ile Cenne ve Timbuktu şehirlerinin
eski tarihlerini eklemiştir. Bu girişin yarısın-
dan daha az bir kısmı, Barth tarafından, 1853/
1854'te Timbuktu'da hulâsa edilmiş ve G. Ralf
tarafından yapılan tercümesi ZDMG, IX, 518
v. dd.'da neşredilmiştir. Burada Barth'ın dik-
kate almadığı bir çok 'âdât olarak gösterilen,
kavmi izâhat bulunmaktadır. 10. bâbda, Ah-
med Bâbâ'nın *Zayl al-dîbâc*'ına ilâve olarak,
Timbuktu'daki ulemâ hakkında umûmî mâlû-
mat verilmektedir. Eserin asıl tarih kısmı hâ-
ricilerden sünnî 'Alî tarafından, IX. (XV.)
asırda, müslüman hâkimiyetinin kurulması ile
başlar; sonra sünnî Askîyâ sülâlesinin hâkimi-
yeti ve bu devletin merâkeşliler tarafından
fethi ile bunların müellifin ölümüne kadar ge-
çen devri tasvir edilir. Üslûbu çok defa halk
tâbirleri ile karışık olup, başka bakımlardan
da çok kusurludur. Eserin tamamlanma tarihi
olarak, 5 zilhicce 1063 (28 teğrin I. 1053) pazar-
tesi günü kaydedilmiş ve ertesi gün eserin sonu-
na bir de me'mûrlar listesi ilâve edilmiştir. Bun-
dan sonra ilâve edilen kısımda 16 cemâziyelev-
vel 1066 (14 mart 1056) tarihine kadar olan vak-
'alar kaydedilmiştir. Bundan sonra çok geçme-
den kendisi de vefât etmiş olmalıdır. al-Sa'dî
'nin eserinin devâmı olarak, ismi zikredilmeyen
bir müellif (emîr Muhammed b. Süvâ'nun to-
runu olup, 1112=1700 y'ında Timbuktu'da
doğmuştur), *Tazkirat al-nisyan* adı ile, 1164
(1751) yılında Songay devletindeki Fas vâli-
lerinin tarihini yazmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Rahmân
b. 'Abd Allâh b. 'Imrân b. 'Amir al-Sa'dî,
Târih al-Sûdân (nşr. O. Houdas ve Edm.
Benoist, PELOV, Paris, 1898, 4. seri, XII);
*Documents Arabes relatifs à l'histoire du
Soudan. Tadzkirot en Nisyan fi Akhbâr Mo-
louk es-Soudân* nşr. O. Houdas ve Edm. Be-
noist, PELOV, Paris 1899, 4. seri, XIX).

—(C. BROCKELMANN.)

SA'Dİ. SA'Dİ (1213?—1292), ABÜ 'ABD
ALLÂH MUŞARRİF (al-Dîn) B. MUŞLİH AL-Şİ-
RÂZİ, İran'ın büyük şâir ve edibi.
Daha çok mahlası (Sa'dî) ile tanınır. Hâl
tercümesi, eserlerinden çıkarılan bilgiler ve
şöhreti etrafında teşekkül eden hikâyeler do-
layısı ile, vâzih olarak bilinmemektedir. Fil-
hakika başta şâirin kendi eserlerinde tesâ-
düf edilen hayâtı ile ilgili kayıtları büyük
bir kısmı olmak üzere, diğer kaynaklarda
verilen bilgilerin çoğu asılsızdır. Nitekim son
araştırmalar (*Gulistan*, nşr. 'Abd al-'Azîm
Hân Garakânî, Tahran, 1310, mukaddime)
neticesinde şâirin hâl tercümesine dâir en
çok mâlûmat ihtivâ eden *Gulistan* ve *Büstân*
adlı eserlerindeki bâzı kayıtların bir san'at,
ahlâk ve hikmet endişesi ile söylenmiş, mu-
hayyile mahsûlü sözler olduğu meydana çık-
mıştır. Başta adı olmak üzere, lekabı ve nis-
besi hakkında bile kaynaklarda tam bir ittifak
yoktur. Nitekim ondan bahseden en eski mü-
ellif Hamd Allâh Mustavfî (*Târih-i Guzîda*,
GMS, Leiden, 1910, s. 820 v.b.) adı, lekabı ve
nisbesini Muşarrif al-Dîn Muşlih b. 'Abd Allâh
al-Şîrâzî; ondan sonra sırası ile diğer müel-
liflerden Abu'l-Kâsim Cunayd al-Şîrâzî (*Şadd
al-izâr fi haft al-avzâr an zuvâr al-mazâr*,
nşr. M. Kazvinî ve 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1328,
s. 272), Muşarrif al-Dîn 'Abd Allâh al-Sa'dî;
Câmî (*Nafahât al-uns*, trc. Lâmiî Çelebi,
İstanbul, 1289, s. 670) ve Amîn Ahmed Râzî
(*Haft iklim*, nşr. E. Denison Ross, Kalkûte,
1918, s. 232) Muşarrif al-Dîn Muşlih b. 'Abd
Allâh al-Sa'dî (*Bahâristân*'da sâdece Muşlih
al-Dîn); Davlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ*, nşr.
Muhammed 'Abbâsî, Tahran, 1337, h.ş., s. 223)
Muşlih al-Dîn ve Rîzâ Kulî Hân Hidâyat (*Ri-
yâz al-Arifin*, Tahran, 1316, s. 143—156) ise,
Muşarrif al-Dîn olarak kaydetmekte ve bu so-
nuncusu ayrıca adının Muşlih olduğunu belirt-
mektedir. Nisbesi ise, bâzan doğduğu bölgeye
(Fârs) nisbetle Fârsî, bâzan da doğduğu şeh-
re nisbetle Şîrâzî olarak zikredilmektedir (krş.
Garakânî, göst. yer.). Bu arada bâzı kaynak-
larda Kâzerûn'lu olduğu da zikredilmiştir. Mah-
lasını (Sa'dî) ise, Salgurlu türk atabeyler
hânedânından Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî
(599—628=1203—1231)'nin adından almıştır.
Hamd Allâh Mustavfî (*Târih-i Guzîda*, s. 818)
Sa'dî'nin mahlasını Sa'd b. Abî Bakr Zengî
(658=1260)'den aldığını kaydetmekte ise de,
bunun doğruluğunu kabûl etmek imkânsızdır.
Filhakika bu takdirde, Sa'dî'nin bu tarihten
önce ya başka bir mahlas kullandığı veya
kullanmadığını yahut hiç şiir yazmadığını ka-
bûl etmek icâp eder ki, bu da mümkün de-
ğildir. Kaldı ki, külliyâtında bulunan hemen-hemen

bütün şiirlerinde sâdece Sa'dî mahlasına rast-
lanmaktadır. Münevver bir âileye mensûp olan
Sa'dî'nin doğum tarihi de kat'i olarak bilin-
memektedir. *Gulistan* nüshalarının bâzılarında
kendisinin İbn al-Cavzî (ölm. 596=1199/1200)
'n talebesi olduğuna dâir yanlış kayda daya-
nılarak, 571 (1175), 580 (1184), 581 (1185)
tarihlerinden birinde doğduğu ileri sürülmüş ise
de, bunların doğru olmadığı anlaşılmıştır. Filha-
kika bâzı nüshalarında Sa'dî'nin talebesi oldu-
ğundan bahsedilen şahsın Sibî b. al-Cavzî (ölm.
654=1256) olduğu anlaşılmakta (Garakânî,
göst. yer.) ve böylece onun 596'da ölen İbn
al-Cavzî'ye talebe olabilmesi için, doğum ta-
rihini 20—25 yıl geriye götürmek mecbûriyeti
ortadan kalkmaktadır. Bu arada Sa'dî'yi 561
(1165/1166)'de vefât eden meşhûr şeyh 'Abd
al-Kâdir Gîlânî'nin müridi olarak gösteren
Davlatşâh (*Tazkirat al-şu'arâ*, s. 223)'ın ve
ihtimâl ondan naklen Amîn Ahmed Râzî (*Haft
iklim*, s. 233)'nin ifâdesi tamâm'yle hayâl
mahsûlü olmalıdır. Nihâyet *Gulistan*'ı yazdığı
sırada (656=1258) 50 yaşında olduğundan
bahsetmesi de müphemdir (bk. *Kulliyât*, nşr.
'Abbâs İkbâl, Tahran, 1317, mukaddime).
Son araştırmalar (bk. Rypka, *Iranische Lite-
raturgeschichte*, Praha, 1959, s. 242) netice-
sinde ise, 610—615 (1213—1219) arasında
doğduğu kabûl edilmektedir. Annesi Kâzerûn'lu
idi. Bâzı kaynaklar (Giyâş al-Dîn Camî'd al-
Kâşî, *Sullam al-samâvât*'tan naklen, Garakânî,
göst. yer.) Sa'dî'yi Kutb al-Dîn al-Şîrâzî
(ölm. 710=1311)'nin kız kardeşinin oğlu ola-
rak göstermektedir. Sa'dî a.ş.-y. 12 yaşında
yetim kaldı. İlk tahsilini Şîrâz'da tamamladı-
ktan sonra, moğul istilâsı üzerine, 619 (1222)
veya 622 (1225) yıllarında Bağdad'a hareket
etti. Oraya varmadan önce, İsfahan'a uğradı.
Bağdad'da Nizâmîye medresesinde tahsilini
ikmâl ettikten sonra, islâm ülkelerini gez-
meğe başladı. 626—628 (1228—1230) yılları
arasında Şam'da bulunduğu anlaşılmaktadır.
Gerek kendi eserlerinde, gerek doğrudan-doğ-
ruya veya dolayısı ile ondan bahseden kay-
naklarda Elcezîre, Suriye, Anadolu, Mısır, Me-
râkeş, Azerbaycan, Belh, Gazne ve Pencâb
yolu ile Gucerât'a gittiği, buranın garp sâhi-
linde Sumanât'a uğradığı, uzun müddet Dehli
'de kaldığı, meşhûr şâir Amir Husrav Dihlavî
ile tanıştığı, bir ara Kudûs'e giderken, frenk-
lerir eline esir düştüğü, Trablus-Şam'da esir-
ler birikte hendek kazarken, ileri gelen
bir haleplinin kendisini 10 dinar mukabilinde
esâretten kurtardığı, Haleb'e geldikten sonra,
bu zâtın kızı ile evlendiği'n. dâir verilen mâ-
lûmâtı ihtiyat ile karşılamak lâzımdır. Bu
seyâhatleri arasında bizzat kendisinin de bahs-

ettiği Hindistan seyâhatinin tamâm'yle bir
hayâl mahsûlü olduğu anlaşılmaktadır (bk.
Garakânî, göst. yer.). Aynı şekilde *Manâkıb
al-'arifin* (nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959,
I, 266 v.d.; trk. trc. 1953, I, mukaddime)'de
Sa'dî'nin Konya'ya gelip, Mavlânâ ile buluş-
tuğuna dâir rivâyet de hakikat ile te'lif edi-
lememektedir. Yukarıda zikredilen yerlerin bir
kısmı şüpheli olsa bile, Sa'dî'nin uzun müddet
seyâhat ettiği ve başta Şihâb al-Dîn Suhra-
vardî (ölm. 632=1234) olmak üzere, bir çok
şahsiyetler ile tanıştığı doğrudur. Nihâyet se-
yâhatlerden sonra, a.ş.-y. 654 (1256) veya
655 (1257) yıllarında Şîrâz'a döndü. Salgurlu-
lardan Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî (628—
658=1231—1260)'nin moğullar ile yaptığı bir
sulh sayesinde memlekette sükûn teessüs et-
miş idi. Bu hükümdar tarafından iyi bir kabûl
gören Sa'dî, onun adına 655 (1257)'te *Büstân*
adlı eserini ve bir yıl sonra aynı şekilde ken-
disine büyük bir saygı ve sevgi gösteren veli-
ahd Sa'd II. adına da *Gulistan* adlı eserini yaz-
dı. Bu eserleri sayesinde kısa zamanda şöhreti
memleketinin hudutları dışına taştı. Şîrâz'a gel-
diğinin 4. veya 5. yılında, hâmilî olan Abû
Bakr b. Sa'd b. Zengî ve oğlu Sa'd II. vefât
etti. Yerine çocuk yaşta bulunan Sa'd II.'in
oğlu Muhammed geçti. Bu hükümdardan itibâ-
ren Salgurlu hânedânı inhitâta yüz tuttu ve
nihâyet 663 (1264)'te moğul hâkimiyeti altına
girdi. Bu karışıklıklar esnâsında Sa'dî Şîrâz
'dan tekrar ayrıldı. Hacc etmek maksadı ile,
Mekke'ye gitti. Sonra Mekke'den Tebriz'e
döndü; orada 'Alâ al-Dîn 'Atâ Malik Cuvayni
ve kardeşi Şams al-Dîn Cuvaynî tarafından,
iyi karşılandığı, bu iki zâtın tavassutu ile moğul
hükümdarı Abaka Han ile görüştüğü (*Kullî-
yât*, s. 47) ve burada bulunduğu sırada meş-
hûr şâir Humâm al-Dîn Tabrizî ile tanıştığına
dâir rivâyet de bâzı bakımlardan şüpheli gö-
rülmemektedir (krş. Garakânî, göst. yer.). Sa'dî
'nin bundan sonra Şîrâz'a döndüğü ve ömrü-
nün son yıllarını burada, yanında medfûn bulun-
duğu hankahta, riyâzet ve ibâdet ile geçirdiği
anlaşılmaktadır. Ölümüne dâir 10 zilhicce 690
(*Târih-i guzîda*, s. 785), şevvâl 691 cuma gecesi
(*Nafahât* tercümesi, s. 670; Davlatşâh, *Tazki-
ra*, s. 231), 691 (*Şadd al-izâr*, s. 462; Kâtib
Çelebi, *Takvîm al-tavârih*) tarihleri veril-
mekte ise de, son araştırmalar (Sa'id Nafisi,
*Târih-i durust-i darguzaft-i Sa'dî, Macalla-i
Danışkade-i adabiyât*, Tahran, VI. yıl, sayı 1,
s. 64—82) neticesinde, 27 zilhicce 691 (9. kâ-
nûn II. 1292)'de öldüğü tesbit edilmiştir. Me-
zarı Şîrâz'ın şimâl-i şarkisinde, yarım fersah
mesâfede, hankahının da bulunduğu yerdedir.
Zamanla harâp olan mezarı ve hankahı 1180

(1766/1767)'de, Karim Hân Zand tarafından, yeniden yaptırılmıştır.

Eserleri. Sa'dî'nin manzûm ve mensûr eserleri, ihtimâl daha hayatta iken veya ölümünden az sonra, külliyyât hâlinde bir araya toplanmış idi. Bilâhare Bîsutûn diye şöret bulan 'Abî b. Ahmed b. Abî Bakr tarafından, biri 726 (1325/1326), diğeri de 734 (1334)'te olmak üzere, iki defa tertip edilmiştir. İlk tertip, kasîde ve gazellerin ilk harfine ve ikinci tertip ise, son harflerine göre yapılmıştır. (*Kulliyât... Sa'dî*, nşr. 'Abbâs İkbâl Âştîyânî, Tahran, 1317 h.ş., s. 2 v.d.). Bîsutûn'un ifâdesine göre (*Gulistân*, nşr. Garakânî, Tahran, 1310 mukaddime), *Kulliyât*, 16 kitap ve 6 risâle olmak üzere, 22 veya bir fazlası ile 23 eseri ihtivâ etmekte ve şöyle sıralanmaktadır: 1. *Takrîr-i dibâca*, 2. *Macâlis-i pancgâna*, 3. *Su'âl-i şâhib-divân*, 4. *Akl u işk*, 5. *Nâşihat al-mulûk*, 6. *Risâla-i şalâsa (mulâkât-i Şayh Sa'dî) bâ Abâkâ Hân, Risâla-i Angiyânû, Risâla-i malik Şams al-Dîn*, 7. *Gulistân*, 8. *Büstân veya Sa'dî-nâma*, 9. *Kaşâ'id-i fârisî*, 10. *Kaşâ'id-i arabî*, 11. *Mulamma'ât*, 12. *Tarçî'ât*, 13. *Tayyibât*, 14. *Badâyî*, 15. *Havâtîm*, 16. *Gazaliyât-i kadîm*, 17. *Şâhibîya*, 18. *Mukattâ'ât*, 19. *Rubâ'iyyât*, 20. *Mufradât*, 21. *Hub-şiyât*, 22. *Hazliyyât* ve 23. *Muzhikât*. Bâzan *rubâ'iyyât* ve *mufradât* birleştirilmek sûreti ile, eser sayısının 22'ye indirildiği de olur. Ancak külliyyatta mevcut isimlerin hepsinin bizzat müellif tarafından mı konulduğu, kat'î olarak, bilinmemektedir (*Gazaliyât-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî, Furûğî, Tahran, 1320, s. 6—12. Külliyyâtın muhtelif kütüphânelerde bulunan nüsha ve tabloları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti persiani della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1947, s. 102 v.d., risâlelerin tercümesi için bk. H. Massé, XIX).

Gulistân, makâma [b. bk.] tarzında yazılmış olup (krş. Garakânî, göst. yer.), mensûr kısımlar arasına bir takım manzûmeler ilâvesi ile meydana gelmiş bir mukaddime ve 8 bâbdan ibârettir. 1. bâb hükümdarların hâl ve hareketleri, 2. bâb dervişlerin ahlâkı, 3. bâb kanâatin fazîleti, 4. bâb susmanın faydası, 5. bâb aşk ve gençlik, 6. bâb tâkatsizlik ve ihtiyarlık, 7. bâb terbiyenin te'siri ve 8. bâb sohbet âdâbı ile ilgili hikâye ve fıkraları ihtivâ etmektedir. Bu hikâyelerin bir kısmı kendi müşâhedelerine, bir kısmı da duyduklarına veya okuduklarına dayanmaktadır. Eser, üslûp bakımından olduğu kadar, tertip bakımından da mükemmeldir. Bâblar sıralanırken, birbirleri ile olan irtibatları göz önünde tutulmuş, mensûr ve manzûm kısımlar arasında bir nisbet sağlanmış ve fikirler kısa ve veciz bir şekilde ifâde edilmiştir.

Zamanında telif edilen bir çoklarının aksine, arapça ve moğulca kelimelere, imkân nisbetinde, az yer verilmiştir. Çok defa müseccâ eserlerde olduğu gibi, burada da ibâre ve cümleler ölçülüdür. Üslûp bakımından bir *sahl-i mumtanî* nümunesidir. Eserde müellifin hayâtı ile ilgili bilgiler, muhtelif âlimler tarafından, tetkik ve tenkit edilmiştir (krş. H. Massé ve Garakânî, mukaddime). Hemen-hemen bütün dünyâ kütüphânelerinde yazma nüshalarına tesâdüf edilen *Gulistân*, şarkta ve garpta aş-yk. 200 defa tab' edilmiştir. Eserin Avrupa'da ilk tab'ı, latince tercümesi ile birlikte, G. Gentius tarafından, *Musladini Sadi Rosarium Politicum, Sive amoenum sortis humane theatrum. De Persico in latinum* adı ile, 1651 (Amsterdam)'de neşredilmiştir. İlk tenkitli tab'ı ise, Muhammed 'Alî Furûğî tarafından yapılmıştır (Tahran, 1316 h.ş.). Külliyyât dışında *Gulistân* tabloları için bk. H. Massé, V—IX; Ettore Rossi, s. 39 v.d.; Hânâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-i çâpi-i fârisî*, Tahran, 1337=1958, s. 1311 v.dd.). Başta türkçe olmak üzere, bir çok şark ve garp dillerine tercümesi yapılmıştır. Şimdilik bilinen türkçe tercüme ve şerhleri, tarih sırası ile şunlardır: Seyf Sarâyî (793=1391 de kıpçak türkçesine, faksimile, nşr. F. Nâfiz Uzluk, Ankara, 1954); Şâhidî İbrahim Dede (ölm. 957=1550); Maḥmūd b. Kâzî Manyas (Murad II. devri); Şem'î (ölm. 1000=1592/1593); Süddî Bosnavî (ölm. 1005=1596); Havâyî Bursavî (ölm. 1017=1608); şeyhulislâm Es'ad b. Sa'd al-Dîn (ölm. 1034=1625); Aysî Mehmed Efendi (ölm. 1061=1651); Hasan Rızâ Efendi (ölm. 1080=1669); Baba-Dâgî İbrahim Efendi (ölm. 1184=1770); Ahmed Sâib ve İzzet (İstanbul, 1291); Mehmed Sa'id Efendi (İstanbul tab, *Mulistân* adı ile, Tayyâr (İstanbul, 1308, *Rehber-i gülistan* adı ile), 1290; Niğdeli Hakkı Eroğlu (Niğde, 1944); Kilisli Rifat (İstanbul, 7. baskı, 1958) ve H. İl-Aydın (İstanbul, 1946). İlk önce Ya'kûb b. Saydî 'Alî (ölm. 931=1524/1525); *Osmanlı müellifleri*, II, 54) ve sonra Surûri (ölm. 969=1561); Cibrâ'il b. Yûsuf al-Muḥalla' (1263=1847), Muhammed al-Furâtî (*Ravzat al-vard*, Şam, 1381=1961) tarafından arapça tercüme ve şerhi yapılmıştır (bk. Hânâbâ Muşâr, *ayn. esr.*, s. 1312 v.d.). 'Alî Afsûs tarafından da eser, *Bâg-i Urdû* adı ile, Urdu diline tercüme edilmiştir. *Gulistân* bu arada muhtelif garp dillerine de tercüme edilmiştir. G. Gentius'un latince tercümesinden başlayarak (1651), fransızca trc. André du Ryer (1634); d'Allegre (Paris, 1704), râhip Gaudin (Paris, 1789). Semelet (Paris, 1834), Ch. Defréméry (Paris, 1858 ve Franz Toussaint Comtesse de Noailles'in bir mukad-

dimesi ile Paris, 1913), L. Piat (Montpellier, 1888); almanca trc. Adam Olearius (Schleswig, 1954, Goetha, „Sark ve garp divânı“nda bu zâtın tercümesinden aldığı iki hikâyeyi işlemiştir; J. G. Schummel (Wittenberg ve Zerbst, 1775); B. Dorn (Hamburg, 1827); Philip Wolf (Stuttgart, 1741); K. H. Graf (Leipzig, 1846); G. H. F. Nesselmann (Berlin, 1864); ingilizceye trc.: Stephen Sullivan (London, 1774, müntehabât); F. Gladwin (Kalküte, 1806), James Dumoulin (Kalküte, 1807); James Ross (London, 1823); S. Lee (London, 1827); B. Eastwick (Hertford, 1852); J. T. Platts (London, 1873); E. H. Winfield (London, 1880); Edwin Arnold (London ve New-York, 1899); R. H. Hyatt (London, 1907); C. Hampton (London, 1913); italyanca trc.: Gh. De Vincentus (Napoli, 1873, kısmen); J. Pizzi (Lanciano, 1917), felemenkçe trc.: J. V. Dinsberg (Amsterdam, 1654); W. Bilderdijk (Rotterdam, 1828); lehçeye trc.: Biberstein-Kazimirski (Paris, 1876); Otvinowski (Varşova, 1879) ve meḥûl biri tarafından 1882'de rusçaya tercüme edilmiştir. Bu arada bir çok kimseler tarafından yapılan kısmî tercümeleri vardır (bk. H. Massé, s. XXIV—XXXII). Sa'dî'nin bu eseri bir çok kimseler tarafından taklit edilmiştir. Bu tarzda yazılmış olan eserler şunlardır: Mu'in al-Dîn al-Cuvaynî (ölm. 735=1334, *Nigârîstân*, Câmî (ölm. 892=1487), *Bahârîstân*, Sâ'ilî (ölm. 922=1518), *Ravzat al-ahbâb*; Kemâl Paşa-zâde (ölm. 940=1534), Ahmed Şîrâzi Vakâr, *Ancuman-i Dâniş* (1857), Mavlânâ Maed, *Ravz al-huld*, Molla Tarzi, *Ma'dan al-cavâhir* (1025=1616), Muhammed Şarîf Kaşîf, *Hazân u bahâr* (1063=1653), Kaânî, *Parîşân*, Hargopal, Munşi, *Sunbulistan* (*Grundriss d. Ph.*, II, 296 v.d.). Bîsutûn'un tertip ettiği külliyyatta bundan sonra Sa'dî'nin manzûm eserleri gelmekte ve bunların başında da *Büstân* veya *Sa'dî-nâma* bulunmaktadır. Abû Bakr b. Sa'd b. Zengî adına 655 (1257)'te yazdığı ve bizzat müellifi tarafından bir ad verilmediği, bâzan müstensihler veya okuyanlar tarafından *Sa'dî-nâma*, bâzan da *Gulistân* adı ile olan ilgisine bakılarak, bu eserin *Büstân* diye kaydedildiği anlaşılmaktadır (*Büstân-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Ancak eser şarkta ve garpta daha çok *Büstân* adı ile tanınmaktadır. *Şah-nâma* vezninde (*mutakârib*: yazılmış olan eser, mâhiyeti itibârî ile, daha çok ahlâkî ve terbiyevî bir gâye ile kaleme alınmış bulunan *Kâbûs-nâma*'ye benzemektedir (Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig, 1959, s. 243). Adâlet, ihsân, aşk ve mestlik, tevâzû, rızâ, kanâat, terbiye, şükür, tövbe ve münâcât gibi mevzûları içine alan 19 bâbdan ibâret olan *Büstân*

'da, fikir ve nasihatlerin kuruluşu, kısa ve güzel fıkra ve hikâyeler ile giderilmiştir. İfade her bakımdan sağlam olup, zamanında bâzı eserlerde rastlanan mübâlegâli ve anlaşılmaz teşbih, istiâre ve hayâller görülmez. Fikirler ve nükteler kolay ve güzel bir şekilde ifâde edilmiştir. Bu bakımdan bu eserde, *Gulistân*'da olduğu gibi, *sahl-i mumtanî* sayılacak ifâdelere sık-sık tesâdüf edilir. Bâblar arasında irtibat sağlanmağa çalışılmıştır. (Altâf Husayn Hâlî, *Hayât-i Sa'dî*, trc. Naşr Allâh Surûş, Tahran, 1316 h.ş., s. 61 v. dd.). *Büstân* da, *Gulistân* gibi, asırlarca islâm âleminde büyük rağbet görmüş, medreselerde ders kitabı olarak okunmuş, bir çok şerh ve tercümeleri yapılmıştır. 'Abd al-Rasûl (1072=1662), 'Abd al-Vâ'iz al-Hânavî, Şayh Kâdir 'Alî tarafından farsça şerhleri yapılmıştır. Ayrıca meḥûr şâir Kâsim Anvâr da eserden, *Hulâsa-i Büstân* adı ile, bir müntahabât vücûda getirmiştir. Yakın zamana kadar Anadolu'da okunan *Büstân* muhtelif kimseler tarafından şerh ve tercüme edilmiştir. Hâlen bilinen ilk türkçe tercümesi kırşehirli şeyh Mas'ûd b. 'Osmân tarafından, ihtisâr edilerek, *Farhang-nâma-i Sa'dî* (nşr. Kilisli M. Rifat İstanbul, 1342) adı ile, 755 (1354)'te yapılmıştır. Bundan sonra Şehri Mehmed Çelebi (Fâtih devri), Surûri (ölm. 969=1561), Şem'î (ölm. 1000=1591), Süddî (1005=1596) ve Havâyî Bursavî (ölm. 1608) tarafından şerhedilmiş olup, bu şerhler içinde en itimâda şâyânî Süddî'ye âit olanıdır. Son olarak Kilisli Rifat (İstanbul, 1942) ve Hikmet İl-Aydın (Ankara, 1947) tarafından yapılmış iki tercümesi vardır. Eserin Avrupa dillerine tercümelerinden almanca K. H. Graf (1850), fransızca B. de Meynard (Paris, 1870) ve ingilizceye H. W. Clarke (London, 1879) tarafından tercüme edilmiştir. (Massé, s. XXII). Sa'dî'nin külliyyâtında *Büstân*'dan sonra yer alan farsça ve arapça kasideleri, bir hükümdarın veya devlet ricâlinin medhinden ziyâde onları dâimâ insan'ığa, âdil olmağa dâvet eden bir nevî nasihat-nâme mâhiyetini taşır. Üslûp bakımından, diğer eserlerinde olduğu gibi, mütedildir, muḥ'ak bir ifâde de kullanılmamıştır. Bu arada kasîde mâhiyetinde gazelleri de vardır (*Mavâ'iz-i Sa'dî*, nşr. M. 'Alî Furûğî, mukaddime). Kaldı ki, kasideler arasında şekil bakımından, buna benzeyen ve fakat muhtevâ bakımından ayrı olan şiirleri de bu bölümde yer almaktadır (bk. msl. M. 'Alî Furûğî, s. 9—13 v.b.). Haklarında kasîde yazılmış bulunan hükümdar, devlet ricâli ve ileri gelenler şunlardır: atabey Muhammed, Sa'd b. Abî Bakr, 'Alâ al-Dîn 'Atâ Malik Cuvaynî, Şams al-Dîn Muhammed Cuvaynî, atabey Muzaffar al-Dîn Selçukşâh

Abiş bint Sa'd, Kâzî Rukn al-Dîn, Şams al-Dîn Husayn Alakânî, amir Ankiyânû, emir Sayf al-Dîn Muhammed ve Terken Hatun. Haklarında mersiye yazdığı vak'alar ve şahıslar şunlardır: Sa'd b. Abî Bakr, Abû Bakr b. Sa'd Zengî, emir Fahr al-Dîn Abû Bakr, 'Izz al-Dîn Ahmed b. Yûsuf, Abbâsî devletinin zevâlî ve al-Musta'şim. Bîsütûn'un tertibine göre, kasidelerden sonra, *Mulamma'ât* gelmektedir. *Mulamma'ât* iki dilden (arapça ve farsça) ve üç dilden (arapça, farsça ve türkçe) teşekkül etmektedir. Bunu müteâkip, sırası ile, 20 bendden müteşekkil *tarci'ât* ve hayatının üç devrine (gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık) göre, tertip edilmiş *Tayyibât, badâ'î, havâtîm, ğazaliyyât-i kadîm* ile dört kısımdan ibaret ve 4 divân teşkil eden gazeller gelmektedir. Sa'dî şiirde bilhassa gazelleri ile şöhret bulmuştur. Filhakika gazeli bugünkü müstakil edebî şekil hâline getiren o olmuştur. Kendisinden önce yazılmış gazeller, kasidenin bir parçası olan nesib kısmına benzer. Onun gazellerindeki husûsiyetler şu sûretle hulâsa edilebilir: bilhassa tegannî edilmeğe uygun düşecek vezinler seçilmiş, duygular, tasannua kaçmadan, rahatça ifâde edilmiştir; tasvirleri canlıdır. Dört kısım üzere tertip edilen bu gazeller Hindistan'da, Multan hükümdarına gönderilmiş ve bu hükümdar nezdinde bulunan meşhûr şâir Husrav Dihlavî (ölm. 725=1325)'nin teveccühüne mazhar olmuş, o da Sa'dî'nin gazellerinde tâkip ettiği sıraya uyarak, şiirlerini, ömrünün devirlerine göre, dört divân hâlinde tertip etmiş ve Sa'dî'nin şiirlerindeki üslûbu ve ifâde tarzını benimsemiştir (Altâf Husayn, *ayn. esr.*, s. 96—102). Sa'dî'nin müteferrik şiirlerinden (*rubâ'iyât* ve *mukatta'ât*) ibâret olan *Şâhibîya* ise, ismini *Şâhib divân* Şams al-Dîn Cuvaynî'den almak tadır. Muhtevâsı daha çok nasihat, güzellik ve aşka dayanmaktadır. Bundan başka müstakil olarak kit'aları, rubâileri ve müfredlerinde daha çok aşk hislerini ifâde etmektedir. Bunlarda da zekâsının kuvvetini müşâhede etmek mümkündür. İslâm âleminin büyük medreselerinden biri sayılan Bagdad'daki Nizâmîye medresesinde elde ettiği bilgileri, seyahatleri sırasında uğradığı muhtelif merkezlerdeki bilginler ile sohbeti, tecrübe ve görgüleri sayesinde arttırmak fırsatını bulan Sa'dî hiç bir zaman öğrendiği bilgi dallarından birinde veya bir kaçında derinleşmeği düşünmemiştir. O bu sûretle elde ettiği bilgiler ile görgü ve tecrübesinin mahsûlü olan mâlzemeyi edebî eserlerinde kullanmıştır. Bu bakımdan eserleri, geniş bir muhayyilenin mahsûlü olmaktan ziyâde mevcut mâlzemeyi ustaca işleyen, kuvvetli bir zekânın mahsûlü sayılabilir. Filhakika onun eserlerinde,

bu mâlzeme ve fikirler ölçülü-biçili ve insanı sıkımayacak tarzda edebî san'atlara bağ vurulmak sûreti ile işlenir. Sa'dî, İran'da gazeli müstakil bir edebî şekil hâline getirmesi yanında, taklit edilemez yeni bir nesir üslûbunun da mücidi sayılır. Hattâ şöhretini daha ziyâde belki de bu sâhadaki muvaffakiyetine borçludur. O zamanında, biri n'sbeten sâde sayılan, biri resmî muhâberâtta kullanılan ve üçüncüsü de tamâmiyle müseccâ olan nesir tarzları bulmuş idi. Kendisi bu üç nesir üslûbundan sonuncusunu tercih etmekle berâber, bu türlü nesirde görülen ve çok defa can sıkıran muvâzene v.b. gibi, bir çok edebî san'atlara nesrinde daha az yer vererek, bunların yerine istişad kabîlinden gerhler nakletmiş ve çağdaşlarına nazaran arapça ilâve ve şiirlere daha az rağbet etmiş, âyet ve hadîslerden daha az nakiller yapmıştır. Nesrinde mânânın şekle fedâ edilmesi gibi, bir kusura da rastlanmaz.

Sa'dî, şiir san'atında da, İran edebiyatında yüksek bir yer işgâl eder. Gazellerinde şiir san'atı mükemmeliyeti yanında, sık-sık güzel teşbih ve hayâllere rastlanır. Şiirlerinde, az da olsa, Firdavsi'nin, Asadî Tûsî'nin, Sanâî ve Anvarî, Zâhir Faryâbî gibi, eski şâirlerin tesiri görülür. Ancak bu sâhada da bir taklitçi olmaktan ziyâde başkalarından almış olduğu bâzı mazmûnları kendinkisi ile birleştirerek, yep-yeni bir hüviyet ile karşımıza çıkar.

Büstân ve *Gulistân*'da aynı beyitlerin tekrarına oldukça çok rastlanır. Anlattığı fıkraların çoğu kulaktan duymadır. Ayrıca şiir veya hikâyelerinde darb-ı mesellerden de faydalanmıştır. Sa'dî, yalnız şarkta değil, garpta da umûmî bir şöhrete mazhar oldu (Massé, s. 264 v. dd.). İmparatorlukların sukutuna şahid olan, dünyanın fânîliğini, zamanın geçişini ve kaderi değiştirmek için girişilen cehid ve gayretin faydasızlığını derinden hisseden Sa'dî, yüksek zevklerde karar kılmış ve şiir ile san'at aşkına dâimî sâdik kalmıştır.

Bibliyografi: Makalede zikredilenlerden başka, bk. Henri Massé, *Essai sur le poète Saadi* (Paris, 1919); 'A. Hayyâmpür, *Farhang-i suhanvarân* (Tebriç, 1340), s. 269 (Sa'dî hakkındaki eski ve yeni hemen-hemen bütün kaynaklar zikredilmiştir), *Fihrist-i makâlât-i fârisi ba küşî-i İrac Afşâr* (Tahrân, 1340; Sa'dî ve eserlerine dâir İran'da yazılan makaleler), I, bk. fihrist. *Yâd-dâştâ-yi Kâzvinî* (nşr. İrac Afşâr), Tahrân, 1339; V, 104 v. dd.; Fransa'da yapılan tetkikler için bk. Moşsen Şabâ, *Bibliographie Française de l'Iran* (Tahrân, 1951), bk. fihrist; bununla birlikte diğer Avrupa tetkikleri için bk. J. Pearson, *In-*

dex islamicus, 1906—1955 (Cambridge, 1958), nr. 2471—2479; (TAHSİN YAZICI.)

SADİKİ. **ŞADIKI,** bir altın sikkenin adı olup, bu isim Mysore sultanı Tipû (1197—1213=1782—1799) tarafından verilmiştir. Sikke ki *pagoda* kıymetinde ve 106 habbe (6.86 gr.) ağırlığındadır. Bu isim Abû Bakr'in mârûf künyesi ile ilgili bulunmaktadır [krş. mad. ŞİDDİKİ]. Sultan Tipû isimleri halife veya imamlara göre seçmeyi âdet edinmiş idi. (J. ALLAN.)

ŞADIKI. [Bk. SADIKİ.]

SA'DİLER. **BANİ SA'D,** şimâlî Afrika'da Fas şerifleri sülâlesi olup, 1544 yılında Fas'ta Vattâsîlerin yerine geçmiştir.

XV. asrın sonlarından itibaren portekizliler ve ispanyolların şimâlî Afrika ve İspanya'daki İslâm ülkelerine karşı harekete geçmeleri berberîlerin ve arapların hissiyatlarına dokundu ve dinî şahsiyetler, şerif ve Murâbitlar [b. bk.] idâresinde, bu harekete şiddetle karşı koydular.

Kabilelere göre teşkilâtlanmış veya bir çok küçük tâbî emîrliklere bölünmüş, aralarında dinî bağdan başka hiç bir birleştirici unsur bulunmayan, ekseriyâ biribirleri ile çarpışan topluluklardan müteşekkil bir memlekette kudretsiz hükümdarlar Hristiyan müstevlilerin idâresine girmeğe mecbûr olmuşlardır. Yalnız İslâmiyeti tanıyan ve onun adına hareket eden fakat devlet idâresinden bihaber olan murâbitların tesir ve idâresinde, şimâlî garbî Afrika sâhillerinin hemen her yerinde küçük mukavemet merkezleri teşekkül etti. Bu yeni durum karşısında, iktidârda bulunan, hareketlerine doğru bir istikamet veremeyen sülâleler ortadan kalktı ve yerlerini dinî teşekküller tarafından desteklenen yeni iktidâr sahipleri aldı. Türkler Cezâyir'e ve Sa'dî şerifleri veya Bani Sa'd hânedânı Sûs (Fas'ın cenûp kısmı)'a yerleşti. Bu sonuncuların iktidâra gelişleri hakkındaki kayıtlar arasında ihtilâf yoktur.

Hâkimiyeti ele alan Sa'dîlerin ilki AL-MAHDİ ve AL-KÂ'İM el AMRİ LLÂH lckaplarını taşıyan MUHAMMED adında biridir. Sihir ile uğraştığı zannedilen bu zât Sûs'un en mühim dinî şahsiyeti Sidi Abd Allâh U-Mubârak tarafından portekizlilere karşı girişilen mücâdelelerin idâresi ile vazife'endirildi. [İbn U-Mubârak'ın sayesinde fakihler ve kabile reislerinin biatını te'min ettikten sonra, Tarudant yakınındaki Tidsi köyüne geldi. Sûs civârındaki bütün müslüman halkın teveccühünü kazanıca, karargâhını Tidsi'de kurdu. Burada hazırladığı kuvvetler ile portekizlerin üzerine yürüdü]. Hristiyanlara karşı kazanılan bir kaç muvaffakiyet ve Fas'taki Vattâsî sultanının şerif Muhammed'in iki oğluna yaptığı oldukça ehem-

miyetsiz maddî yardımlar bu sonuncusunun mevkiini sağlamlaştırdı. O da, bundan faydalanarak, şimâlî Sûs üzerindeki hâkimiyetini genişletti ve 1509'da Sa'dîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı oldu. Böylece XV. asrın başlarında kurulup, bugüne kadar devam eden bu devlete sonradan Fas sultanlığı dendiği gibi, bu devletin 1358 yılına kadar pâyitahtı olan Merâkeş şehrinin ardından bozarak, avrupalılar bu memlekete Maroc v. b. derler.

Burada kendilerinden bahsetmekte olduğumuz Bani Sa'd cedlerini Hasan b. 'Alî Tâlib'e kadar çıkarır. Bundan dolayı, onlar şarîf unvânını alır ve hânedana umûmiyetle *al-Şurafâ al-Hasaniya* denilir. Bunların cedlerinin 'Alî b. Abî Tâlib'den geldiğine dâir rivâyet doğru olmayıp, Peygamberin süt annesi Hâlima'nın mensûp olduğu Bani Sa'd kabilesinden olduklarını iddia edenler de vardır. Bu hânedan *al-şurafâ al-sa'dîya* tâbirini hiç bir vakit resmen kullanmamış ise de, tarihe geçmiş olduğundan, bu ad ile anılmaktadır.

Bu hânedanın kurucusu Abû Abd Allâh Muhammed halk arasında nüfûz ve itibârını kuvvetlendirdikten sonra, büyük Abu'l-'Abbâs Ahmed al-A'rac'ı kendisine veliahd tâyin etti. Bu sırada Hâha ve al-Şayâzîma şeyhleri gelecek, portekizlilerin zulmünden şikâyetle yardım istediler. O küçük oğlu Abû Abd Allâh Muhammed al-Şayh al-Mahdi'yi Sûs'ta bırakarak, veliahdı Ahmed al-A'rac ile birlikte, Hâha'daki Afuğâl'a geldi ve 1517 veya 1518 yılında burada öldü. Yerini oğulları AHMED AL-A'RAÇ [doğm. 1486] ve [veziri kardeşi] MUHAMMED (bunun da lekabı AL-MAHDİ'dir) aldı. Bunlar ilk olarak Anfâ (Kazablanka)'nın cenûbundaki kıyı limanlarını ellerinde bulunduran Hristiyanların akınlarına karşı Sûs'un idâre merkezi Tarudant'ta bir istihkâm meydana getirdiler; sonra Hristiyanlara karşı Merâkeş vâlisi ile birleştiler. Bu vâlinin öldürülmesi onlara Ahmed al-A'rac'ın hâkim olarak yerleştiği şehrin ele geçirilmesini te'min etti [1524]. Bu iki şerifin ıeraâtı portekiz mümessilleri Nunho Mascarenhas ve Yahyâ b. Tahfûfa arasındaki salâhiyet ihtilâfları ve kıskançlıklar yüzünden ve bilhassa bu sonuncusunun âniden öldürülmesi ile çok kolaylaştı. Bundan sonra cenûbî Fas'ın merkezinin sahipleri olan buiki kardeş, dinî şahsiyetlerin ekserisi tarafından desteklenerek, kendilerine karşı bir çok başarısız teşebbüslere girişen, onları Merâkeş'te muhâsara eden ve 1525'te ölen Fas Vattâsî sultanı Muhammed al-Burtukâlî'nin itibârını gölgeledi. Sultanın ölümü üzerine anlaşmazlıklar baş göstererek, âileden üç kişinin saltanata hak iddia etmeleri, karğışa-lık ve iç savaşa sebep oldu ve bu an fayda-

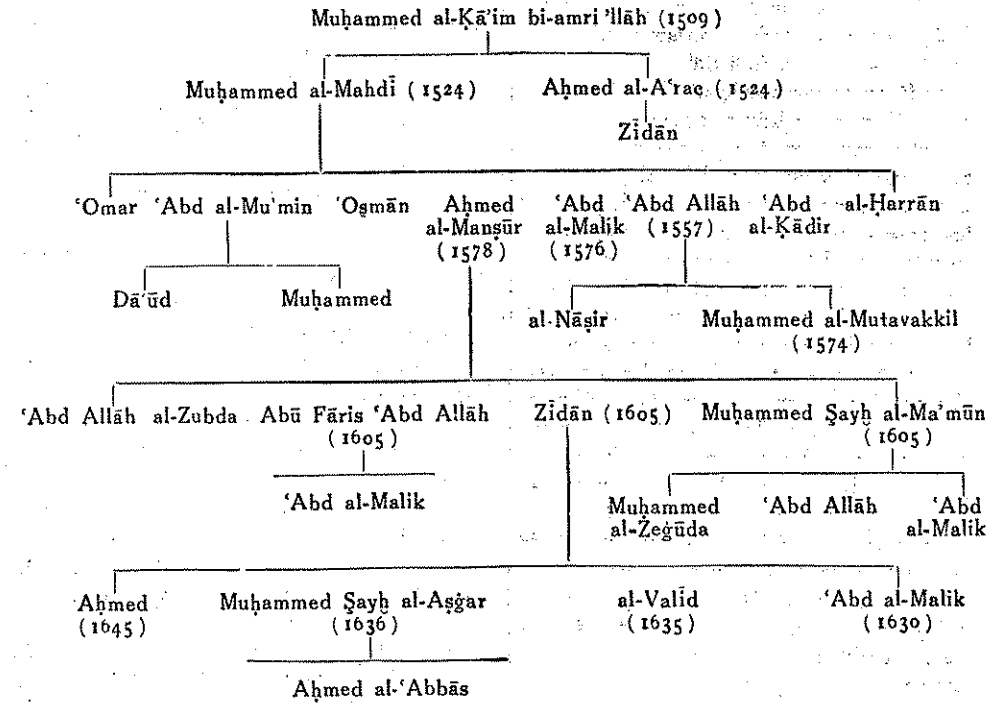
lanan hristiyanlar ilerlediler. Yeni Vattâsî sultanı Ahmed b. Muhammed hristiyanlara karşı mücadelesinde serbest kalabilmek için, şerifler ile anlaşarak, Merâkeş ve havâlisinin idâresini onlara bıraktı. Fakat onlar, kendilerini kuvvetli hissedince, anlaşmayı bozdular. Sultan onların üzerine yürüdü ise de, Bū Akba savaşında (temmûz 1536) mağlûp oldu. Böylece kabîleler arasındaki mücadele git-gide sıklaşmağa başladı; bir iç kargaşalık şeklini alan bu durum üzerine, hristiyanların memleketi işgâli tehlikesi belirdi. Bu duruma din adamları, sultanlığı iki rakip taraf arasında pay etmek sûreti ile, müdâhale ettiler; Taksim yapıldı. Fakat kısa bir müddet sonra, iki kardeş şerif arasında ihtilâf baş-gösterdi. [Sūs kabîlelerinin büyük bir kısmı tarafından desteklenen vezîr] Muhammed al-Mahdî, Ahmed al-A'rac'ın yerlerini zaptederek, kendisini sürgüne gönderdi. [Hristiyanlar ile harbe girişti, 947 (1540-1541) 'de Fonti kalesini, 948 'de Safî [b. bk.]'yi fethetti; 951 'de Merâkeş halkı kendisine biat etti. Tâdlâ'dan Vâdî Nûl'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi. 950 yılında Vattâsîler sultanı Mülây Ahmed b. Muhammed ile Kaştâla yakınında harp edip, onu esir etti; sonra Miknâsa'yi vermesi şartı ile, serbest bıraktı 955 (1548) 'te Mülây Ahmed'i Fas'ta muhâsara etti ve şehri vire ile aldı; fakat sözünde durmayıp, kaleden çıkınca onu hapsedti. Buradan Osmanlı idâresinde bulunan Tlemsen'e yürüdü. Bu mücadele sırasında Muhammed al-Şayh'in oğlu, adamları ile birlikte, öldü. Diğer taraftan Muhammed al-Şayh de Mülây Ahmed Vattâsî'yi ve oğullarını öldürdü ve Fas'a yürüyüp, 1549'da tekrar şehre girdi. Vattâsîler Tarudant'ta ikamete mecbûr edildiler. Bununla beraber, eski taht müddeilerinden Bū Hassûn önce İspanya'ya, sonra Cezâyir'e ilticâ etmiş ve türklerin yardımını te'mine muvaffak olmuş idi. Böylece onların sayesinde Fas'ı ele geçirmiş ve orada tahta geçmiştir. Fakat Vattâsîlerin Tarudant'taki katliâmı ve Bū Hassûn'un öldürülmesinden sonra, şerif Muhammed tekrar Fas'ın tek hâkimi oldu; yeniden Fas'a dönüp, 1554'te katli olarak sultan ilân edildi. Bu gayretli, zeki ve teşkilâtçı hükümdara Banî Sa'd hânedânının gerçek kurucusu nazarı ile bakılabilir. O harplerin kendisine te'min edemediği şeyleri ticâret ve sanâyi imtiyazları ile kazanmak istedi. Mahsûllerine karşılık olarak, ingilizler ona silâh veriyorlardı. Şerif Muhammed'in muhtelif halefleri bu sâhada onu tâkip ettiler. Muhammed türklere karşı ispanyol siyâsetini desteklemesini hayâtı ile ödedi. [Nitekim Osmanlı imparatoru Kanûnî Sultan Süleyman'a bir elçi heyeti gönderdi; fakat onun

türklere karşı ispanyollar ile münâsebette bulunduğunu bilen Kanûnî Sultan Süleyman Fas'ın işgâlini emretti. Cezâyir'deki türk ordusu harekete geçti. 1557'de yapılan savaşta Muhammed al-Şayh öldü.]

Muhammed'in oğlu ve halefi AL-ĞALİB [Bî'llah lakabı ile anılan Mülây Abū Muhammed 'Abd Allâh (doğm. 933=1526/1527)] aynı siyâseti tâkip etti; dinî teşekküllerin nüfûzuna karşı koymağa çalıştı; [kendisi için rakip gördüğü kardeşi 'Osmân'ı öldürttü. 1557 yılında Osmanlıların Cezâyir beyler-beyi bulunan Hasan Paşa, 'Abd Allâh al-Ğalib üzerine bir ordu sevketti ise de, netice alamadı. Mülây 'Abd Allâh al-Ğalib 28 şubat 1574 tarihinde öldü. Bundan sonra tahta oğlu ABU 'ABD ALLÂH MUHAMMED AL-MUTAVAKKİL geçti ve kendisine al-Mustansir unvânı verildi. 1574'te İstanbul'a Selim II.'e elçi gönderdi; elçilerin gelişinde hasta bulunan Selim'in ölümü üzerine, gelen mektup ve hediyeler Murad III.'e takdim edildi. Öte yandan bu hâdisenin hemen üzerine oğlu Muhammed al-Mutavakkil mülây-mülük unvânı ile anılan amcası 'Abd al-Malik ve Ahmed ile, taht için, mücadeleye girişti.

Fas'ta nâdir olmakla beraber, bâzan bir hükümdar ölünce yerine geçecek yeni hükümdarı ulemâ tâyin ederdi; aynı şekilde Merâkeş ulemâsı yeni hükümdarı seçti. Müddeilerden biri türklere tarafını tuttuğu takdirde, diğeri derhâl hristiyanların himâyesine sığınır. Bu, askeri mühimmât ve kuvvet tedârikinin zarûrî bir icâbı idi. Osmanlı devletini Fas işlerine karışmağa sevkeden diğer mühim bir sebep de, Fas şeriflerinin, Peygamber soyundan geldikleri için, islâmiyetin idâresinin yalnız kendilerine verilmesi husûsundaki iddiaları ve şerifliklerinin ekseriyâ aynı zamanda halife olan Osmanlı sultanları tarafından da tanınması keyfiyeti idi. Öte yandan hristiyanlar kıyı bölgelerini işgâl siyâsetine devam ediyor, limanların ellerine geçmesi husûsunda bu vaziyetlerden faydalanıyorlardı. Fakat bunlar müslüman dinî siyâsetini bilmediklerinden, dinî zümreler yerli halkı mütemâdiyen kısırtarak, Magrib sultanları ile aralarının açılmasına sebebiyet verdiler. Hiç bir zaman birbirleri ile anlaşamayan arap ve berberî kabîleleri bâzan bir, bâzan diğer müddeyi destekliyorlardı. Böylece rakiplere yapılan hâricî yardım ve müdâhaleler her iki taraf da zayıflatıyordu. [Şimâlî Afrika'na müslüman emirleri daha ziyâde Osmanlı pâdşahlarını kuvvetli bir hâmi ve dinî reis saydıklarından, yeğeni ile ihtilâfa düşen 'Abd al-Malik b. Muhammed İstanbul'a gelerek, hakkı olan hükümdarlığın kardeşinin oğlu tarafından gasbedildiği husûsunda şikâyetle bulundu, Osmanlı kapu-

SA'DİLER HÂNE DÂNININ ŞECERESİ

müddeilerden biri ortadan kalktı. Fakat hattat kalan iki kardeş arasındaki mücadeleye eksiilmeyip, aynı şiddette devam etti. Zidân üç defa tahta geçti ve indirildi.

Sa'dîlerin iktidara gelişlerini kendilerine borçlu oldukları dinî şahsiyetler nüfuz muntakâsında şahsî kudretlerini sağlamıştırmalarına imkân veren bu vaziyeti faydalı buluyorlardı. Onların bu tutumu sultanları kendilerine karşı harekete geçmeğe zorladı. 1610 yılında Larache şehrinin al-Ma'mûn tarafından ispanyollara terki umûmî isyânın başlıca sebebinin teşkil etti. Sonra denizde hristiyanlara karşı girişilen korsanlık hareketi Tetuan ve Salâ'ya kadar uzandı. Abû Maḥallî adlı bir sergüzeştçi Tâfilâlt Vâdî Dra'a ve Merâkeş şehirlerini ele geçirdi. 1613'te öldürüldüğü zaman, hemen bütün Fas'a hâkim olmak üzere idi. Şimâl-i garbîde Salâ şehri ve civârı al-Ayâşî adında bir din adamına tâbî idi.

Bütün bu karışıklıklar arasında Sultan Zidân, 1627 senesinde ölümüne kadar, iktidarda kaldı. ABD AL-MALİK, AL-VALİD ve Muhammed Şayḥ al-Aşğar adlarında üç oğlu 9 yıldan fazla bir zaman türklerin, hristiyanların ve dinî şahsiyetlerin oyuncağı oldu. Bunlar bu sırada bir muhâlefet ile karşılaşmadan hüküm sürüyorlardı; Alî Bû Dumayya adında biri Sûs'un hâkimi idi; Tâfilâlt türklerinin adamı olan Muhammed b. İsmâ'il'e itâat ediyordu. Tatla ve Fas bölgesinde Dilâ zâviyesi murâbitları Garb ve Habaḥ'ı kendi bölgelerine dâhil etmiş idi. MUHAMMED ŞAYḤ AL-AŞĞAR 1636'da Merâkeş'te hükümdar ilân edildi. Fakat o yalnız kendi şehri ile iktifâ etti. Sultanın ölümünden sonra bir nevi saray nazırlığı vazifesini gören Karrûm al-Hacc iktidarı ele geçirdi; Sultan Muhammed al-Şayḥ'ın oğlu ve halefi olan AHMED AL-ABBÂS'ı hapsedirtti ve sonra 1654'te onu öldürttü. Tâfilâlt'tan gelen alevî şeriflerinin şimâlî Fas'a yerleşmeleri ile, aş-yk. 100 sene hüküm süren Banî Sa'd sülâlesi Ahmed ile son buldu.

Banî Sa'd hânedânının iktidâra geçiş sıraları ve tarihleri:

1. Abû Abd Allâh Muhammed Kâ'im bi-amr Allâh b. 'Abd al-Raḥmân b. 'Alî (tahta çıkışı 1509).
2. { Abû'l-Abbâs Ahmed al-A'raç (1524 kardeşi ile birlikte).
Abû Abd Allâh Muhammed al-Mahdi 1539'dan itibaren yalnız başına hüküm sürmüştür.
3. Abû Muhammed 'Abd Allâh al-Gâlib b. Muhammed al-Mahdi 1557.
4. Abû Abd Allâh al-Mutavakkil b. 'Abd Ajjâh al-Gâlib 1574.

5. Abû Marvân 'Abd al-Malik I. b. Muhammed al-Mahdi (1576).

6. Abû'l-Abbâs Ahmed al-Manşûr al-Zahabî b. Muhammed al-Mahdi (1578).

7. { Abû Abd Allâh Muhammed al-Şayḥ al-Ma'mûn b. Ahmed al-Manşûr (1603).
Abû'l-Fâris 'Abd Allâh Abû'l-Vâsiḥ b. Ahmed al-Manşûr (1603).
Abû'l-Ma'âlî Zidân al-Nâsir b. Ahmed al-Manşûr (1603).

8. 'Abd Allâh II. b. Muhammed al-Şayḥ al-Ma'mûn (1613).

9. Abû Marvân 'Abd al-Malik b. Muhammed al-Şayḥ al-Ma'mûn (1623).

10. Abû Marvân 'Abd al-Malik II. b. Zidân (1627).

11. Abû Yazid al-Valîd b. Zidân 1635.

12. Muhammed al-Şayḥ al-Sânî Aşğâr b. Zidân (1636).

13. Abû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed al-Şayḥ II. al-Aşğâr b. Zidân 1654.

Bu sonuncunun 1655 veya 1658'de öldürülmesi ile, Banî Sa'd hânedânı sona erdi.

Bibliyografiya: A. Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc* (Paris, 1904), s. IV v.dd. 'nda bahsedilmiş olan kaynaklar; ayn. mll., *La Dynastie marocaine des Beni Waḥḥâs* (Constantine, 1920), s. 113—234. E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa* (Paris, 1922), bilhassa s. 87—140 (Banî Sa'd hânedânının tarihçileri hakkında); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Magreb* (Cezâyir, 1924), bilhassa Cannâbî'nin vekayinâmesinden alınan parça için bk. s. 285—354 ve Banî Sa'd hânedânı hakkında müellifi meçhûl vekayinâme için bk. s. 360—457. 'Abd Allâh Cennûn, *Rasâ'il Sa'diyya* (Tetuan, 1954), bilhassa s. 18—25, 68—73, 87—92, 96—101, 142—145, 157—160, 163, 183—189, 195—198; Abû'l-Abbâs Ahmed b. Halîd al-Nâsirî al-Salâvî, *Kitâb al-istikşâ li-ahbâr duval al-Magrib al-Akşâ* (Dâr al-bayzâ, 1955), V—VI, fihrist. Müneccim-başı Ahmed, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1285), III, 257—264; Halîl Edhem [Eldem], *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 66 v.dd. (A. COUR.) [Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SA'DİYE. [Bk. SA'DİYE.]

SA'DİYE. SA'DİYA veya CİBÂVİYA. adını kurucusu Sa'd al-Dîn al-Cibâvî, yâni Cîbâ (Havrân ile Şam arasında)'lıdan alan bir tarikat. Sa'd al-Dîn al-Cibâvî'nin ölüm tarihi için 700 ve 736 (1300/1301 ve 1335/1336) yılları verilmektedir. hakkında pek az mâlûmâtâ sâhibiz. *Hulâşat al-aşar*, I, 34'e göre, babası

Şayḥ Yûnis al-Şayḥânî olup, gençliğinde Havrân'da, eşkiyâ başına geçmek sûreti ile, ona isyân etti; fakat babasının duâları neticesinde, kendisini hidâyete ulaştıran bir keşfe nâil oldu. Depont ve Coppolani tarafından mürâcaat edilen kaynaklara göre, sıkı bir riyâzette bulundu ve Mekke de dâhil, muhtelif mukaddes mahalleri ziyaret etti; sonra Suriye'ye döndü ve Şam'da kendi adını taşıyan ve fakat Cunayd, Sarî Saḳaṭî ve Ma'rûf al-Karḥî'den geçen bir silsile ile Peygamberin soyundan 'mam'ara kadar çıkan bir tarikat kurdu.

Müellifi 1092 (1681)'da vefât etmiş olan *Hulâşat al-aşar*'da Banî Sa'd al-Dîn zühhd ve takvâsı ile tanınmış bir Şam sûfiler topluluğu (*ṭâifa*) olarak görünmektedir; bunlar cuma namazından sonra Emevîler câmiinde bir âyin icrâ ediyorlardı ve kendilerinin de Kûbaybât mahallesinde bir zâviyeleri var idi ki, tarikat kurucusunun soyundan gelenler Kûbaybâtî nisbesini buradan almışlardır (I, 33 ve II, 208). İbn Sa'd al-Dîn diye tanınmış (*ayn. esr.*, IV, 160) ve bu tâifenin 986 (1578/1579) yılında şeyhi olan Muhammed'in hâl tercümesi, tarikatın sâdece onunla başladığı kanâatini uyardırmaktadır; zira bu hâl tercümesi onun hayâtına bir tâcir olarak başladığını ve mücize kabîlinden Mekke'de hidâyete ulaştığını nakletmektedir. Kardeşlerinden biri kendisine katılmış idi ve bunlar idârî vazifeleri kendi aralarında taksim ediyorlardı; fakat hemen dâhilî ihtilâflar baş-gösterdi ve Muhammed tarikat yolu ile elde ettiği büyük servet sayesinde, bu tarikat mensûplarının tek reisi ve Şam'ın en nüfûzlu şahsiyeti oldu. Muhammed 1020'de öldü ve yerine oğlu Sa'd al-Dîn'i halef bıraktı.

Bu rivâyette Banî Sa'd al-Dîn delîlîğin tedâvisinde mütehasıs olarak gösterilmiştir. „Bir kâğıt parçası üzerine rast-gele bâzı çizgiler çiziler ve hasta bununla, yâni içinde bu kâğıt parçasının ıslandığı suyu içerek, iyi olur. Bu suyu içmeden önce, her çeşit müskirattan sakınması lâzımdır; ilâci içtikten sonra, hastanın cemâatten birinin yazdığı muskayı dâimâ üzerinde taşıması lâzımdır. Suyu içmek üzere yazılan kâğıdın satırlarındaki kelimeler ile muskanın üzerine yazılanlar *besmele*'deki kelimeerin aynıdır“.

Sonra tarikat Mısır ve Türkiye'de yayıldı; Depont ve Coppolani İstanbul ve civârında bunların tekkelerinin uzun bir listesini vermektedir.

Bunlar Sa'diyya'yı rifâiyenin bir kolu saymaktadırlar; fakat J. P. Brown'ın mürâcaat ettiği kaynaklar on'ların kendilerine has bir tarikatları olduğunu ve hattâ bundan ikinci bir şûbe vücuda getirdiklerini ifade eder. J. P.

Brown (s. 56)'ın da naklettiğine göre, bu tarikat mensûpları on iki terkli küllâh giyer, sarımtırak bir sarık sarar ve yaya dolâşır ve saçlarını da uzatırlar. Başlarına giydikleri küllâhın tûlbenti üç köşe, ucu sivri, altı dilimlidir (s. 214). Kendilerinin yılanlar üzerinde husûsî bir tesirleri olduğu söylenir. Lane zamanında tarikat Mısır'da geniş bir şekilde temsil edilmekte idi ve *maulid*'e takaddüm eden gününde *dösa* denilen âyini icrâ ederlerdi. Bu âyin esnâsında, tarikat şeyhi yüzü-koyun yere uzanmış olan dervişlerin sırtına binerdi. Bundan bunlardan hiç birinin her hangi bir sûrette ıztırap duyduğu düşünülüyordu. Bu âyin hidiv Tavfîk tarafından men'edildi. *Dösa*'dan sonra mütâd olarak bir toplantı yapılıyordu; burada bâzı dervişler canlı yılanlar yiyorlardı; Lane'e göre, bu yılanların zehirli iğneleri daha önce çıkartılmış veya bunlar sokamaz hâle getirilmiş bulunuyordu. Yılanın sâdece başını ve takriben dervişin baş-parmağı ile sıkıdığı noktaya kadar olan iki parmaklık kısmını yerlerdi. Lane'in ikinci ziyâreti esnâsında bu âdet, böyle bir gıdânın şer'an mübâh olmadığı sebebinin ileri sürülen tarikat şeyhi tarafından, men'edilmiş idi. *Dösa*'yı, *Allâhu hayy ve Yâ dâ'im* denilerek yapılan bir zikir tâkip etmekte idi.

Dösa çok eski devir sûfilerinin, bir çok noktalarda tabîî kanûnlara tâbî olmadığı sanılan sûfî riyâzetlerine benzemektedir. Mısırlı tarihçiler buna telmihte bulunmuşa benzemiyorlar. Yalnız al-Cabartî müntesiplerini tâkatlerinden daha fazlasına tahammüle mecbûr etmeyen halvetiye [b. bk.] tarikatını tavsiye ettiği vak't, kendisinde böyle bir fikir var idi (aş. bk. *Dösa*'nın ne zaman ve nereden alındığını söylemek bugün için mümkün değildir. Denildiğine göre, bu tarikat mensûplarının bir san'at hâline getirdikleri yılanları teshir âdeti, Mısır'da tarikat kurucusuna atfedilmiş ve onun hidâyete ermesine bağlı efsâneler ile izâh edilmiştir.

Tasavvufa dâir eser yazan müellîler bu tarikate az dikkat etmişlerdir. Bu tarikatten iyi bir şekilde *Câmî al-uşûl*'de bahsedilmiş ise de, akidesi veya erkânına dâir en küçük bir işâret yoktur. Ne al-Şarânî'nin *Tabakât*'inde, ne de 650 (1252/1253)'de ölen Sa'd al-Dîn Hamavî'nin tarikatın kurucusu olduğuna temâs eden al-Câmî'nin *Nafahât al-uns* ünde bu tarikat bahis mevzuu edilmiştir. Bunun başlangıçta tıbbî-sihirî bir gâyeyle sâhip olduğu ve inkişâfı sırasında bir tarikat hâline geldiği tahmin edilebilir.

Bibliyografiya: al-Muḥibbî, *Hulâşat al-aşar* (Kahire, 1284); Depont ve Coppolani, *Confréries religieuses musulmanes* (Cezâyir, 1897); E. W. Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians* (London,

1871); J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1886). (D. S. MARGOLIOUTH.)

SADR. ŞADR (A.), göğüs, aynı zamanda mecâzî mânada çeşitli hislerin bulunduğu yer; bundan başka bir şeyin en ön veya en üst kısmı (bir mızrağın, bir vâdinin, bir toplantı mahallinin v.b.) ve nihâyet (*şadr al-kaum* terkibinde) reis ve kumandan. Kelime bu mânalarda çeşitli unvan ve has isimlerde görülmektedir ki, en mühimleri müteâkip maddelerde verilmektedir.

ŞADR A'ZAM. [Bk. SADRÂZAM.]

SADRÂZAM. ŞADR-A'ZAM (A, T; SADR-İ AZAM) sadrazam yer'ne, Osmanlı imparatorluğunda „devlet ricâlinin en büyüğü“ unvanı olup, divânda [b. bk.] baş-vezir veya birinci vezir için kullanılırdı. Kanûnî Süleyman'dan itibaren vezir-i âzam [b. bk.] için *sadr-ı âzam*, *sadr-ı âli*, *sadâret-penâh* daha sık kullanılmaya başladı ve *sadr-ı âzam* unvanı yerleşti. Ahmed III. devrinde „kubbe vezirlerinin“ lâğvından beri sadrazamların tâ-yini bir nizâma tâbî olmayıp, sultanın arzûsuna göre yapıyordu. Sadrazamlığa seçilen kimse sultanın mührü bulunan bir yüzüğü alır ve dâimâ üzerinde saklardı. *Sâhib mühr* olmak sıfatı ile, o sivil ve askerî husûsta hükümdarın mutlak vekili (*vekil-i mutlak*) idi ve kılıç ehli (*ehl-i seyf*) ile ve kalem ehlinin (*ehl-i kalem*) bütün tâyinlerini inhâ ederdi. Ulemâ, sadrazam gibi, bizzat sultan tarafından tâyin edilmiş olan şeyhülislâma [b. bk.] tâbî idi.

Sadrâzam divâna [b. bk.] riyâset eder, aylık toplantılar yapar, haftada iki defa belli-başlı me'mûrları kabûl eder, muayyen vakitlerde teftişler yapar (*kol gezer*) ve yangınlarda yardıma koşardı. Sadrâzâmın 8 muhafız ağası (*şâfir*), 12 eyerli at (*yedek*), 13 çift kürekçisi bulunan yeşil tenteli bir saltanat kayığı var idi. Halk arasında görüldüğü vakit çavuşlar alkış tutarlardı. Onun istediği vakit sultanın yanına girmeye imtiyâzı var idi.

Harp hâlinde sadrazam baş-kumandan—*ser-dâr-i ekrem* (efham) tâyin edilebilir ve Peygamberin sancğını (*sancak-ı şerif*, b. bk.) birlikte götürürdü. Pâyitahtta yerine bir kaymakam (*kâim makâm*, b. bk.) bırakırdı.

Sadrâzam, Mısır hidivi gibi, şahsına bağlı, *sâmî*, *âli* ve *âşafî* lekaları hâric, *devlettâ*, *fehâmetlâ* veya *haşmetlâ* resmî unvanlarını kullanmak hakkına sâhip idi.

Aynı şekilde *kapudan-paşa* da Mahmud II. islahâtından önce, ivri ucu kesik ehram biçiminde, yaldızlı, eğri bir şerit ile süslenmiş bir kayuk (*kulavî*, *kallâvî*) taşırdı. Bu vazîfeye (*sadâret-i uzma* [kübrâ]) sâhip olan kimse pâdişah tarafından her an değiştirilebilirdi.

Azledilmiş olan sadrazam hemen mührü teslim eder ve hayâtı bağışlanırsa, sürgüne gönderilirdi. İrsî olmamak üzere, sadrazamlık, bir müddet Köprülü âilesinde devâm etmiştir.

İkinci meşrûtiyetten (1908) sonra sadrazam millet meclisi önünde mes'ûl idi; pâdişah sadrazam ile şeyhülislâmı tâyin etmeğe devâm ediyordu. Sadrazam diğer çalışma arkadaşlarını seçiyordu. Sadrazam unvanı 1 teşrin II. 1922'de saltanatın ilgâsı ile birlikte kalktı. Son sadrazam Tevfik Paşa, 1922 teşrin II. ayının 1. günü saltanatın kaldırılması hakkında kanûnun tatbiki neticesinde, bu vazîfedен ayrılmıştır. Türkiye cümhûriyetinde hükûmet reisine *baş-vekil* denilir. Mahmud II. 1838'de bu unvanı daha önce bir aralık sadrazam unvanı yerine kullanmağı denemiştir (bk. Lutfi, *Tarih*, V, 115).

Bibliyografi: J. v. Hammer, *Des osm. Reiches Staatsverfassung...* (Wien, 1815), II; ayn. mll., *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1835—1843); Mouradgea d'Ohsson, *Tabl. gén. de l'Emp. Ott.* (1824), VII; Heidborn, *Droit public... de l'Emp. Ott.* (Wien, 1908 ve müteâkip yıllar); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326 ve müteâkip yıllar); *Ayn Âli risâlesi*; *Asaf-nâme-i vezir Lutfi Paşa* (nşr. Tschudi, *Türk. Bibl.* 1910, XII); Osmanlı imparatorluğu sâl-nâmeleri. (J. DENY.)

ŞADR AL-DİN. [Bk. SADR-ED-DİN.]

SADR-ED-DİN. ŞADR AL-DİN MUHAMMED B. İBRÂHİM (? — 1640); lekabı molla Şadrâ, Safevîler sülâlesi zamanında İran kelâm âlimi ve feylesûfu olup, bir Fârs vâlisinin oğlu idi ve lekabını üstün liyakatinden dolayı almış idi; bugün de ona *âhünd* („üstâd“) denilmektedir. Şiraz'da doğdu; uzun zaman Kumm dağlarında münzevî bir hayat geçirdi; İran'da seyahatler yaptı ve İsfahan'da Sayyid Abû'l-Kâsim Findiriskî'nin isâreti üzerine, şeyh Bahâ'î [bk. mad. ÂMİLİ] ile emir Muhammed Bakîr Dâmâd'ın talebesi oldu. Fârs vâlisi Allah-Verdi-Han Şiraz'da yaptırmış olduğu medresenin inşâsı tamamlanınca, o zaman Kumm'da bulunan Şadrâ'nın vatanına geri gelmesini istedi ve onu bu müesseseye müderris tâyin etti. Molla Şadrâ İbn Sînâ'nın tâlimlerini ihyâ etti; *muctahid*'lerin tâkip ve tazyiklerinden kurtulmak için, *kitmân* tatbik ederek, akidesini kasden muğlak ifâdeler içinde gizledi. Muhsin Fâ'izî, 'Abd al-Razzâk, kadî Sayyid Kummî onun talebe'leridir. Yedi defa hacc için Mekke'ye gitmiş ve yedinci seferinden dönüşünde, Basra'da 1050 (1640)'de ölmüştür.

Çok velûd bir muharrir olan molla Şadrâ, ekserisi *Kur'an*'ın muhtelif sûrelerini tefsir-

lerden ibâret olan 20 cild kadar eser, mevsuk, sahîh hadis'er hakkında bir risâle, Allahın adâleti ve birliği hakkında 50 risâle, akide-nin karanlık noktaları hakkında, Kumm dağlarında, kaleme alınmış olan 44 eser, Rizâ Kulî-Han tarafından zikredilen dört seyâhat kitabı yazmıştır. British Museum'da şeriat âlimlerine karşı bir tenkit ve dervişlerin müdâfaası olan *Ta'n-bar muctahidîn ile al-Vâridât al-kalbiya* („kalb ilhamları“) adlı eserleri bulunmaktadır.

Bibliyografi: Rizâ Kulî-Han, *Ravzat al-şafâ-i Nâşiri* (Tahran, 1274), VIII (sa'ife numarası konulmamıştır, sondan bir evvelki sahife, burada eserlerinden bâzıları sayılmıştır); Ch. Rieu, *Catalogue Pers. Mss. Brit. Mus.* (London, 1881), II, 829a, nr. IX—X (Rizâ Tabrizî'nin *Zinat al-tavârih*'i ile 'Abd al-Karîm al-Şahâvarî'yi zikrederler, yazm., var. 354); de Gobineau, *Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale* (Paris, 1900), s. 80 v.dd.; *GAL*, II, 413; *Suppl.*, II, 588 v.d. (CL. HUART.)

SA'D-ÜL-FİZR. SA'D AL-FİZR. Tamim kabîlesinin mühim bir kolunun adı. Bu garip *fizr* kelimesinin tatmin edici bir izâhı yapılmamış, dil âlimi Abû Mansûr al-Azhari bunu izâh edebilen bir kimseye hiç tesâdüf etmediğini söylemiştir. Bâzı lugat âlimleri ona „birden çok“ ve bâzıları „keçiler“ mânasını verirler; fakat biz bu kelimeyi „böl-mek, yarmak, parçalamak“ mânasına gelen *f-z-r* fiilinden istikak ettiren İbn Durayd'ın izâhını doğru kabûl edebiliriz. Buna göre, *fizr* „bir yarık“ veya „bir parça“ mânasına gelmiş olacaktı. Arap nesepl âlimleri bu kabîlenin müşterek ceddî olarak, Sa'd b. Zayd Manât b. Tamim'i gösterir ve bu ismi izâh için, muhtelif hikâyeler naklederler ki, bunların hulâsası şudur: Sa'd'ın çok sayıda hayvanı var idi; muhtelif annelerden dünyâya gelmiş oğullarına bunları otlamaya götürmelerini emretti. Çocukları bunu reddettiler. Bunun üzerine, o da Mâlik b. Zayd Manât kabîlesinden olan akrabaların, develerini gelip almaları için, haber gönderdi. Sâdece keçiler kalınca, oğullarına aynı emri tekrarladı, çocukları koyunları gütmeye reddettiler. Bunun üzerine, Sa'd, tehevvüre kapılarak, her kabileden araplar çağırarak (veya farklı bir rivâyete göre, hayvanlarını 'Ukâz panayırına götürdü) ve orada toplananlardan, her keşin, yazma olarak (*intahaba*) bir tek keçi almasına müsaade, fakat birden fazla (*fizr*) almasını da tenbih etti. Böylece keçiler memleketin her tarafına dağılmış olur ki, söylenildiğine göre, „ben bunu al-Fizr'in keçileri tekrar bir sürüde toplanmaya kadar bu işi) aslâ yapmayacağım“ darb-ı meselinin menşei bu

hâdisedir. Şüphesiz, bu keçilerin *vasm*, yani kabîlenin damgasını taşıdığı farzediliyordu. Bunun tazammun ettiği esâs fikir bu kabîlenin kollarının şarkî Arabistan'ın her tarafına yayılmış bulunmasıdır. Tamim kabîlesi nesepl âlimlerinin tasavvur edemeyecekleri kadar çok eski devirlerde zikredilmiştir. Bunların nesepleri hakkındaki mâlûmat, diğer kabîlelere dâir bilgilere nisbetle, daha çok hayâl mahsûlleri ile karışiktır ve bunların tek fâidesi, islâmdan bir az önce ve bir az sonra hangi boyların birbirlerini akrabâ kabûl ettiklerini göstermele-ridir. Şâir al-Ahtal onların geniş ölçüde dağılışına imâda bulunarak: — „Her vâdide Sa'd'ler vardır“ — der. Nesepl âlimleri tarafından zikredilen çok sayıdaki tâlî kollar arasında yalnız oğulları Ka'b ve al-Hâriş'ten gelenlerin kendilerini asıl Sa'd'lerden sayabildikleri görü-lür. Hâlbuki diğer oğullarından, 'Abd Şams, Cüşam, 'Avf, 'Uvâfa ve Mâlik'ten gelen nesiller *ab-nâ* diye adlandırılırlar. Bunların soyları hakkında şüphe var idi; bunlar Bahreyn'e yerleşmişlerdi ve bu mntaka İran hâkimiyetinde iken, oraya yerleşen iranlılar ile iyice karışmışlardı. Bunlar, sayıları bakımından, belki en mühim arap kabîlesini teşkil ediyorlardı. Bu sebeple islâmdan hemen bir az önce cereyân eden savaşlarda ve fetihlerde büyük ölçüde hizmetleri görüldü. İslâmın ilk zamanlarında adı geçen bir çok şahsiyet Sa'd al-Fizr'in muhtelif kollarına mensûp idi. Hilâfet için yapı'an mücâdelede 'Alî taraftarı oldular. Son Emevî halîfeleri zamanında Horasan'da geçen karışık hâdiselere büyük ölçüde iştirâk ettiler. Bunların bir çoğunun İran'da yerleşmiş olduğu anlaşıyor. Sa'd al-Fizr'in bir kısmı da şimâlî Afrika'ya hicret etmiştir ki, İfrîkiya Aglabîleri emirleri onların neslinden geldiklerin iddîa ederlerdi. Bu kabîlenin tâlî kolları burada ayrıca zikredilmeyecektir; sâdece nesepl âlimlerinin muhtelif toplulukların hangi soydan geldikleri hususunda aynı fikirde olmadıkları na ve bu adın, yerini daha şümûllü olan Tamim'e terkederler, çok geçmeden, tarihten çekildiğine işâret edilmelidir. Sa'd al-Fizr'e ve yakın akrabâ boylara verilen ehemmiyet, bunların klasik edebî arapçanın zemînini teşkil eden bir arapça ile konuşmalarından ve en eski dil âlimlerinin arapçanın sarf ve nahvının ka'delerini, muhtemelen Tamim kabîlesinin lehcesine dayanarak, tesis etmiş olmalarından ileri gelmektedir. Bu açıkça, onların büyük ölçüde yayılmış olmaları ve bu sâyede lehcelerinin Arabistan'ın hemen bütün bölgelerinde anlaşılmasının neticesidir.

Bibliyografi: Bk. arapça lugat-lerde mad. *Fizr*, İbn Durayd, *Kitâb al-istîkâk*

(nşr. Wüstenfeld), s. 150 v. dd.; A. A. Bevan, *The Nakā'iz of Jarir and al-Farazdak* (Leiden, 1905—1912), tür. yer.; al-Kalkaşandî, *Nihāyat al-arab* (Bagdad), s. 236; al-Nuvayrî, *Nihāyat al-arab* (Kahire, 1342), II, 344 v.d.; İbn 'Abd Rabbihi, *al-İkḍ al-farid* (Kahire, 1316), II, 42; *Kitāb al-agānī*, tür. yer.; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, L ve fihrist, s. 396; ayrıca islâmın ilk zamanlarındaki Arabistan'ı bahis mevzuu eden hemen bütün eserler. (F. KRENKOW.)

ŞAFĀ. AL-ŞAFĀ, Mekke'de küçük bir tepe olup, adı karşısında yükselen al-Marva gibi, „sert kaya“ veya „kayalar“ (krş. Tabarî, *Tafsîr*, sûre II, 153) mânasına gelmektedir.

Mü'minlerin, al-Şafâ ve al-Marva arasındaki sa'y'î, Hâcar'ın susamış olan oğlu için bir kaynak bulmak ümidi ile, bu iki tepe arasında yedi defâ koştuğunu nakleden efsânenin (bk. msl. al-Buhârî, *al-Anbiyâ*, bâb 9) dayandığı vak'anın hâtırası için ifâ ettikleri bilinmektedir. al-Şafâ ve al-Marva'nın evvelce câhiliye devrinde dinî yerler olduğu isbât edilmiştir. Bir çok rivâyetlere göre, buralarda al-Şafâ üzerinde İsfâ ve al-Marva üzerinde Nâ'ila adında taştan iki sanem var idi ki, ziyâretçiler sa'y'leri esnâsında onlara dokunmağa çalışırlardı. Nisâbüri'nin tefsirinde (*Kur'an*, II, 153) bu sanemlerin menş'ine dâir Şafî'nin tasvibine mazhar olan şu hikâye bulunmaktadır: İsfâ ve Nâ'ila Kâbe'de kendilerini sefâhate vermiş ve bu sebeple, taş kesilmiş iki insan idiler. Bu iki taş, her kese ders olsun diye, al-Şafâ ve al-Marva tepeleri üzerine konulmuştur. Zamanla bu taştan şekillerin menş'i unutulmuş ve onlara ilâhî bir mâhiyet verilmiştir. Başka bir rivâyete göre, orada bakırdan heykeller var idi (krş. C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 26). Bir üçüncü rivâyete göre de, bu iki tepe üzerinde ikamet eden ve geceleyin bağırarak şeytanlar var idi (al-Tabarî, *Tafsîr* 'e göre).

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld) III, 397; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden—Leipzig, 1910), s. 136 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest* (Leiden, — 1880), s. 114; *Verspr. Geschriften*, I, 76 v.d.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (Berlin, 1897), s. 77. (B. JOEL.)

ŞAFĀ. [Bk. ŞAFĀ.]

ŞAFAD. [Bk. ŞAFED.]

ŞAFAR. [Bk. ŞAFER.]

ŞAFAVİ. [Bk. ŞAFEVİLER.]

ŞAFED. ŞAFAD, yukarı Celile (Galiläa) de, bir şehir olup, Akkâ'nın 50 km. şarkın-

da ve Taberiye gölünün şimalinde, al-Dimaşkî (bir de Cuinet)'nin Kan'an adını verdiği ve Yâkût (III, 399)'a göre, Cibâl 'Amila denilen (Yâkût'un verdiği bilgiler esâsen doğru değildir; bk. aş. Gaudetroy-Demombynes, s. 23), deniz seviyesinden aş.-yk. 500 m. kadar yüksek bir dağın üzerinde kurulmuştur. Buraya yalnız hacılar oldukça büyük bir ehemmiyet vermişlerdir; zira XIII. asırdan önce hiç bir arap coğrafyacısı onu zikretmemiştir. Bununla beraber Şafad II. asırdan beri mevcuttur; günkü Şephaḥ Kudüs Talmud (*Rōš ha-Şānā*, II, 2; tre. Schwab, VI, 75)'unda görünmektedir; büyük bir ihtimâl ile bu Josephe'te geçen (*Bellum Jud.*, II, fasıl XX, § 6) Σαφ ile de, aynı yer olmalıdır. Eski arap imlâsı ile *Şafat* yahut *Şifat* bu faraziyeğe uygun düşer. al-Kalkaşandî kelimenin iştikakına dâir mülâhazalarını ismin bu iki arapça şekline bağlar.

Şafad, haclıların işgâl etmiş oldukları sâhil bölgelerini Şam emirlerine ve daha sonra Eyyûbîlere karşı koruyabilmek için istihkâm- lar inşa ettikleri mahallerden biridir ki, bilhas- sa Belvoir (=Şafîk Arnûn) hisarı ile Akkâ'nın gerisini korumak için bir müdâfaa hattı teşkil ediyordu. Bundan dolayı tarihi Akkâ'nın tarihi ile sıkı-sıkıya bağlıdır. 1140 sıralarında hac- lılar tarafından inşa edilen hisar daha çok Templier şövalyelerine (al-Dâviya) âit olmuş, 1157'de Kudüs kralı Balduin, Bānyās şehrin- den dönüşünde, Nûr al-Dîn'in kuvvetleri tara- fından mağlûp edildiği zaman buraya sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi. Şalâh al-Dîn, hac- lılara karşı Haḥḥin'de kazandığı büyük zaferden (1187) sonra, Şafad'ı muhâsara ettirdi; ertesi yıl muhâsaranın idâresini bizzat ele alarak, 5 hafta sonra 14 şevvâl 584 (6 kânûn I. 1188)'te kaleyi zaptetti. Şalâh al-Dîn'in hayâtını yazmış olan İbn Şaddâd hükümdarın yorulmak bilmez bir gayret ile muhâsara işlerine iştirâkini tafsîlâtı ile tasvir eder. Ordugâh Sûr'a nakl- edildi. Müslümanlar bu fethi büyük bir ehem- miyet atfettiler; zira şehir „kendi toprakları- nın ortasında“ (İbn al-Ağîr) bulunuyordu. On- lar 1219 veya 1220'de, frenklerin tekrar zapt- etmelerinden korkarak, kaleyi tamâmiyle yık- tılar. 1240'ta Şam sultanı al-Şâlih İsmâ'il an- laşma ile Şafad'ı (aynı zamanda Şafîk Arnûn'u) Templier şövalyelerine iade etti; çünkü Mısır sultanı olan yeğenine karşı frenkler ile ittifâkın böylece sağlanacağını umuyordu. 1244'te hâvârimlilerin çıkardığı iç karışıklık- lar Celile bölgesine intikal ettikten sonra, Mısır sultanı Baybars [b. bk.] kaleye karşı bir sefer yaptı ve 11 günlük bir mu'âsaradan son- ra (İbn al-Ağîr), 1266. (19 şâban 664 = 26 mayıs 1266)'da orayı zaptetti (Avrupa kaynakları bu

hâdiseyi bir kaç yıl daha sonra cereyân etmiş olarak gösterirler). Ordugâh mensûpları, verilen söze riâyet edilmeksizin, tamâmen öldürüldü. Baybars şehri tahkim etti; orada bir câmi yap- tırdı. Müteâkiben 1291'de Akkâ düştü. Mem- lûkler zamanında Şafad mühim bir merkez ola- rak kaldı ve o zaman Suriye'nin idâri bakımdan ayrılmış olduğu mamlaka veya niyâba'lerden birinin idâre merkezi oldu. Şafad niyâbesi bü- tün Celile'yi, Akkâ ile birlikte, içine alıyordu. Bizzat şehir nâibin oturduğu yer olup, 696 (1296)'da burada doğmuş olan hâl tercümcisi Hâlîl b. Aybeg ve Mehren (s. VI; aş. bk.)'e göre, başta, 1327'de burada ölmüş olan coğ- rafyacı al-Dimaşkî olmak üzere, diğer muhte- lif arap müelliflerinin taşıdıkları al-Şafadî nis- besinin de gösterdiği gibi, bir kültür merkezi idi. Şafad mamlaka'sının baş-kadısı olan al-'Og- mâni de bu devirde yaşamıştır (ölm. 780=1378) ki, yazmış olduğu *Tarih Şafad* bugün kayıp- tır (Broekmann, *GAL*, II, 91). Şafad aynı zamanda hahamlık ile âlâkalı tetkikler için de mühim bir merkez idi.

Sonra şehir yavaş-yavaş ehemmiyetini kayb- etti. 1516'da burası da, diğer Filistin şehirleri gibi, muhârebesiz, Osmanlı pâdişâhı Selim I.'in tâbiyetine geçtikten sonra, eski niyâba'ler başlangıçta muhâfaza edildi ise de, bilâhare XVII. asırda bütün Filistin Şam büyük paşalı- ğına bağlandı. Şafad Akkâ ile Sûr'un da dâ- hil bulunduğu bir sancak merkezi oldu (Kâtib Çelebî). Bu devir boyunca Şafad, Celile'deki topraklarını muhâfaza bakımından burayı bir müdâfaa kalesi olarak kullanan dürzilerin emiri Lübnan'lı Fahr al-Dîn'in sık-sık hâkimiyeti altına girdi. Bu sebeple 1633'te Şafad yakını- da vukua gelen bir muhârebede bu emirin oğlu 'Alî öldü.

1750 sıralarında şeyh Zâhir zamanında Akkâ eski kudretini kazanınca, Şafad'de tekrar sevk- üleeyşi ehemmiyetini elde etti. Zâhir'in ken- disî şafadlı idi ve babası şeyh 'Omar al-Zay- dâni orada emir Paşîr'in temsilcisi olarak bulunmuş idi. Zâhir zamanında şehir bir zelze- lede hemen-hemen tamâmiyle mahvoldu (1759). Akkâ'da 1775'te Zâhir'in mirâsına el koymuş olan Cezzâr Ahmed Paşa aynı zamanda Şafad'ı da işgâl etti ve Bonaparte, akim kalan Ak- kâ muhâsarasından evvel, Şafad'e hâkim oldu (1799) ve burada idâreyi Zâhir'in bir oğluna tevdi etti. Müteâkiben şehirden intikam alan Cezzâr Ahmed Paşa şehirde tahribat yaptı.

Büyük tahribâta sebep olan 1819 ve 1837 zelzeleleri XIX. asrın en mühim hâdiseleridir. 1880'de Türkiye'deki idâri islâhâtın sonra Şafad Beyrut vilâyetinde Akkâ sancağına bağ- lı bir kazâ merkezi oldu; şehir bugün İsrail'in

şimalinde bir bölgeye de ismini vermiş bulun- maktadır.

Zamanla şehrin nüfusu büyük değişikliklere uğramıştır. XIV. asırda orta derecede bir şe- hir olan Şafad (Abu'l-Fidâ); 1759 zelzelesin- den sonra hemen-hemen metrûk bir köy hâline gelmiş idi (Volney). Son devirlere âit bilgiler ekseriyâ şehir nüfusu ile kazânının ayırt edilememesinden ileri gelen büyük farklar gös- terir. 1900'de şehrin nüfusu, takriben 1/3'i yahudi olmak üzere, 15.000 civârında idi. 1492'de ise, 10.000 kadar yahudi bulunuyordu. Geç- en asrın ortasına doğru yahudilerin sayısında hayli eksilme olduktan sonra, arkasından faslı, cezâyirli ve iranlı yahudilerin mühim bir akını vukua geldi ve nüfus 1880'den itibaren siyo- nist muhâcirler ile arttı. Şafad aynı zamanda yahudilerin hacc yeridir. Kâtib Çelebî (s. 568)'ye göre, İsrail kabileleri geldiği sırada Şafad etrâfında Zabulon kabilesi yerleşmiş bulun- yordu. Şehrin civârında bugün kalabalık düz- ziler oturmaktadır (Oppenheim'e göre, Şafad ve Akkâ topraklarında 15.000 kişi) ki, bunla- rın Lübnan'dan göçleri daha al-Dimaşkî za- manında başlamıştır.

Bizâtihi şehir üç tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepelerden şimaldekinde yahudiler oturu- lar. Müslümanlara âit kısımda oldukça büyük dört câmi vardır. Tepelerin arasındaki vâdi- lerde ve Taberiye gölüne doğru inen sırtlarda şehrin, bol miktarda buğday, arpa, mısır, zey- tin, tütün, pamuk ve her çeşit sebze yetiştiren tarlaları ve bahçeleri bulunmaktadır. Oradan göl istikametinde görünen muhteşem manzara meşhûrdur. Daha yukarıda hisârın harâbeleri dağın üzerinde yükselir ve al-Kal'a yahut al- Kul'a adını taşır. Haclıların hisârından hemen- hemen hiç bir şey kalmamıştır. Daha sonraki tahkimât inşaatından, al-Dimaşkî'ye göre, şüp- hesiz Baybars tarafından yaptırılmış olan bü- yük, yuvarlak bir kulenin temelleri hâlâ görü- nür (bununla beraber Conder ve Kitchener bunu Zâhir'in bir yapısı kabul ediyorlar). Hi- sârın altında ve yakınında al-Dimaşkî tarafın- dan mufassalan tasvir edilmiş olan bir menhâ vardır.

Bibliyografya: al-Dimaşkî, *Nuḥ- bat al-dahr* (nşr. Mehren), Petersburg, 1866; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Rei- naud ve de Slane); İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XI, XII; İbn Şaddâd, *al- Navâdir al-sultânîya* (*Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 118 v. d.); *Recueil, Documents Occidentaux*, I, II (II. kısmın 435. sahifesinde şu eser zikr- edilmektedir: *De constructione Castri Sa- phet*, nşr. Baluze, *Miscellanea*, I, 228 v. d.);

R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten...* (*Halil az-Zahiris Zubdat kaşf al-mamalik*, Tübingen, 1907); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923); Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*'dan tercüme Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 568—569; V. Guérin, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* (Paris, 1880), III/II; *The Survey of Western Palestine* (London, 1881—1888); I. Conder ve Kitchener, *Memoirs of the Topography...* (*Galilee*), I; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896); Ş. Sâmî, *Kâmûs al-âlam*, IV, 2956; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899); S. Munk, *Palestine* (Paris, 1845); H. Lammens, *La Syrie* (Beyrut, 1921); C. F. Volney, *Voyage en Syrie* (Paris, 1787), II; E. Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1919); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890); *Jewish Encyclopedia*, X, 633 v.d.; A. Neubauer, *Geographie du Talmud* (Paris, 1868); Lane Poole, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* (New York ve London, 1898).

(J. H. KRAMERS.)

SAFEDİ. AL-ŞAFADİ, AL-HASAN B. ABİ MUHAMMED 'ABD ALLÂH AL-HÂŞİMÎ, bir Mısırlı tarihçisi. Eserlerinde istitrat kabîlinden verilen bâzı kayıtlara göre, Mısır hükümdarı al-Nâşir b. Kâ'ân'un nedîmî, samimî bir dostu olmuş olmalıdır. Devrinin tarihi ile alakalı elde bulunan eserlerde onun bir hâl tercümesini bulmak imkânsızdır. VIII. (XIV.) asrın başlarında ölmüş olması icâp eder; zîra tarihinde nakledilen son hâdiseler 711 (1311/1312) yılına veya 714 (1314/1315) yılına aittir. British Museum yazmasında, 62b'deki bir kayda göre, eserini 716 (1316/1317) yılında yazmış olduğu görülmektedir. Muhtemel olarak daha önce vezîrin dairesinde bir me'mûriyet elde etmiş idi; çünkü Mısır'da 694 (1294/1295)'te ve onu tâkip eden yılda hüküm süren kıtlık esnâsında meydana çıkan yamyamlık durumu hakkında bir tahkikat yapmak üzere, 694'te vezir İbn al-Halîlî'den tâlimat aldığını naklediler (Brit. Mus. yazm., 69b). Kendisi kısa bir Mısır tarihi yazmıştır. Bu eser Paris yazmasında (nr. 1706) *Nuzhat al-mâlik ve 'l-mamlûk fî muhtaşar sirat man valiya Mişr min al-mulûk*, diğer Paris yazmasında (nr. 1931, 22), yanlış olarak, *Fazâil Mişr* adını taşır; mâmafih Londra yazmasında başka bir ad vardır; buna nazaran, doğrusu, muhtemel olarak, birincisidir. Mısır'ın tabiat ve başka husûslardaki meziyetlerini saymakla başlayan ilk kısım ilk hükümdarların saltanat devirlerinin çok

muhtasar bir hulâsasını ihtivâ eder; bunlar bilhassa fıkralardan ibârettir; fakat kitabın esâs mühim kısmı türk sultanlardan bahseden kısımdır; burada VII. (XIII.) asrın son yılları hakkındaki bilgilerimizi arttıran doğru tarih ve vak'alar verir. Londra yazmasında bulunan 717 (1317/1318) yılındaki büyük Ba'albek feyzânî hikâyesi ihtimâl kendisi tarafından yazılmıştır; fakat bu hikâye diğer iki nüshada bulunmamaktadır. Mısır halîfesi al-Mutavakkil için yazılmış olan Brit. Mus. nüshası 795 (1392/1393) yılına kadar geçmiş olan hâdiseleri anlatmağa devâm eder; fakat 113b'den itibaren, yalnız yazma nüsha sâhibinin âilesi ile alakalı vak'aları nakleder; ilk önce al-Mutavakkil'in bir seçeresi (113b), sonra çocuklarının uzun bir cedveli gelir ki, oğlan çocuklar ile başlar ve kız çocuklar ile sona erer; bunların her birinin doğum gün ve saati gösterilmiş ve 794 (1391/1392)'ten önce ölenler için, ölüm tarihleri verilmiştir. Aynı elden, fakat başka bir mürekkep ile yazılmış olan son yazı bir oğlan çocuğun doğumunu 795 yılının 25 şâbânı (6 temmûz 1393) olarak tesbit eder. Her 3 yazma, yâni Brit. Mus. Add. 23326; Paris 1706 ve 22, 1931 yazmaları, ayrı adlar taşımalarına rağmen, aynı eserin nüshalarıdır.

Bibliyografi: Metin içinde gösterilenlerden başka, bk. *GAL, Suppl.*, II, 34 v.d. (F. KRENKOW.)

SAFEDİ. ŞAFADİ (1296—1363), ŞALÂH AL-DİN HALİL B. AYBEG B. 'ABD ALLÂH ABU 'L-ŞAFÂ, türk asıllı, tanınmış bir islâm edip, müverrih ve âlimi. 696 veya 697 (1296 veya 1297)'de doğmuştur (*al-Durar al-kâmina*, B. M. yazm., Or. 3034, as.-yk. 694 h. yılını vermektedir; [bu eserin Haydarâbâd, 1349 tab.'da, II, 87, 696—697 yılları verilmiştir]). Bizzat söylediğine göre, tahsiline ancak 20 yaşında başlamıştır. Bize kadar gelmiş olan kendi el-yazısı ile bir çok metinlerin isbât ettiği gibi, çok güzel bir yazısı var idi. Zamanının en büyük üstadlarının derslerini tâkip etti; bunlar arasında nahivei Abû Hayyân ve şâir Şihâb al-Din Maḥmûd, İbn Sayyid al-Nâs ve İbn Nubâta zikrolunabilir. Sonraları meşhûr muharrirlerden Şams al-Din al-Zahabî ile Tâc al-Din al-Subkî'nin samimî dostu oldu. İlk vazifesi doğduğu şehir olan Şafad'de kâtiplik idi; sonra Kahire'de, daha sonraları da Haleb'de, Rahbe'de kâtip oldu; nihâyet Şam'da beyt-ül-mâl vekillliği vazifesini elde etti. Hoş ve hareketli bir insan idi; fakat hayatının sonunda sağır oldu. 10 şevvâl 764 (1362/1363)'te, Şam'da öldü.

Şafadî çok velûd bir muharrir idi ve kendi yazdığı hâl tercümesinde, eserlerinin 500 cildi bulduğunu ve kâtip olarak yazdıkları ilâve edi-

lecek olursa, cildlerin mukdarının hiç olmazsa iki mislini bulacağını bizzat söylemektedir. Onun hâl tercümesini yazanlar eserlerinin çoğu diğer müelliflerin manzûm veya mensûr eserlerinden yapılmış değersiz iktitaflar ile dolu olduğundan, yalnız bunların en mühimlerini zikretmekle iktifâ ederler. Kendi seçmelerinde bulunan, muâsir ve sonraki müelliflerin eserlerinde zikredilen pek çok sayıdaki şiirlerinden başka, aşağıdaki eserler, tamâmen veya kısmen, bize kadar vâsıl olmuştur. Hakikaten bunların hepsi, ekseriyâ kendisinin de samimiyetle işaret ettiği üzere, daha evvelki muharrirlerden yapılmış iktitaflardır. — 1. *al-Vâfi bi 'l-vafayât*, 30 cildlik çok büyük bir hâl tercümesi lûgatı olup, bâzı cildleri dağılmış bir çok kütüphanelerde bulunmaktadır. Bâzı cildleri numaralanmıştır; fakat aynı muhtevâyâ sâhip olan cildler bâzan farklı numaralar taşır; bundan eserin muhtelif müstensihler tarafından farklı büyüklükte cildlere taksim edilmiş olduğu neticesi çıkarılabilir (bâzı cildlerin muhtevâsı için bk. Horovitz, *MSOS. As.*, X/II, 45; British Museum'daki yeni yazmalardan Or. 6587 'Alî'yi ihtivâ ettiği hâlde, Or. 6645 Muḥammadün 'u, Or. 5320 diğer Muḥammadün 'u ihtivâ eder). al-Vâfi'de benzer başka eserlerde boş yere aradığımız bir çok hâl tercümeleri buluyoruz ve bilinen cildlerde hâl tercümesi bulunan şahısların tam bir fihristi büyük eb'adda bir cild teşkil edebilir. Bu eserin ön sözü Amar tarafından neşredilmiştir (*J.A.* 1911—1912, 10. seri, XVII—XIX). al-Vâfi'nin, zamanına göre, bütün bilinen yazmalarına istinat eden daha teferüâtî bir tetkiki G. Gabrieli tarafından *RRAL*, 5. seri, XX—XXV v.d.'da yapılmıştır. Bu tetkike göre, umûmî olarak, iki atlama müstesnâ, bütün eser muhâfaza edilmiş gibi görünmektedir ve muhâfaza edilmiş olan kısımlar 14.000'den fazla hâl tercümesi ihtivâ etmektedir. [Bir kısmı bizzat Şafadî'nin el-yazısı ile olan al-Vâfi'nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshaları H. Ritter tarafından tavsit edilmiştir: *Revista degli studi orientali*, XII, 79 v.d. Böyle nüshalara istinat edilerek, bütün eserin basılmasına başlanmış ve ilk cildi H. Ritter tarafından neşredilmiştir (*Bibliotheca Islamica*, İstanbul, 1932, 6a); diğer cildlerine S. Dederling tarafından devam edilmektedir (1949, 1959, II—IV)]. — 2. *A'yân al-a'sr va a'vân al-naşr*, bundan evvelki eserden çıkarılmış parçalardan meydana gelen 6 cildlik bir eser olup, çağdaşlarının hâl tercümelerini ihtivâ eder. İbn Hacer, *Durar al-kâmina*'si için, bu eserden pek çok parçalar almıştır. Yazmaları ihtimâl Escorial (nr. 1717) ve Berlin'de bulunmaktadır. Bu eser 'Abd al-Rahim al-Vâsi'ti'nin *Tabakât al-*

hirkat al-şûfiya'sinin basmasında (Kahire, 1305), *Tarâcim a'yân al-a'sr* adı altında, zikredilmiştir. — 3. *Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, coğrafya kitabıdır; Tunus'ta Şadi-kîya kütüphânesinde bir yazması vardır. — 4. *Târîh al-avâfi*, ihtimâl al-Vâfi'den çıkarılmış başka bir eser; aynı kütüphâne bu eserin de bir yazması vardır. — 5. *Tuhfat zavi 'l-albâb*, zamanına kadarki Mısır hükümdarları hakkında bir urcûzedir; bu İbn 'Asâkir'in bir eserinin hulâsasıdır. — 6. *Nakt al-himyân fî nukat al-'umyân*, meşhûr âma şahsiyetlerin hâl tercümeleri. Bu eser Ahmed Zeki Bey (Paşa) tarafından, 4 yazmaya dayanarak, çok itinâlı bir şekilde neşredilmiştir (Kahire, 1329=1911). al-Şafadî burada, İbn Kutayba'nın *Kitâb al-mâ'ârif*'inde tanınmış körler hakkında muhtasar mâlûmat ve al-Cavzî'nin bir eserini bulunca, bu kitabı yazmağa teşebbüs ettiğini söyledikten sonra, *al-'amâ* („körük") kelimesinin istikakı ve hudutları hakkında geniş bilgi verir. Eserin başlıca kısmı alfabe sırasına göre tertip edilmiş olan büyük miktardaki hâl tercümelerinden meydana gelmiştir; bunlar arasında bütün islâm devirlerine âit şahıslar hakkında çok mâlûmat bulunmaktadır. — 7. *Kitâb al-şu'ur fî 'l-ur*, yalnız bir gözü kör olan şahısların hâl tercümelerine dâirdir. — 8. *Aḥsan al-savâcî min al-nâdi va 'l-râcî*, müellif tarafından yazılmış mektuplar ile kendisine gönderilmiş olan mektupları ihtivâ eder; bunlardan çoğu tarihidir. Brit. Mus., Or. 1203 yazmasının ilk mektûbu h. 745 (1344/1345) tarihini taşır — 9. *Munş'ât*, mektuplarından meydana getirilmiş mecmua — 10. *al-Tagkirat al-şalâhiya*, kendi yazıları ile karışık olarak, başka eserlerden alınmış parçalardan meydana gelen bir mecmuadır. Bunun kaç cild olduğunu kat'i olarak söylemek güçtür; India Office (Arab. 3799)'teki güzel ve eski yazma XLVIII. ve XLIX. cildleri ihtivâ eder. Bu iki cild göstermektedir ki, her cild *Kur'an*'ın bir kaç âyetinin izâhı ile başlıyor ve bunlar son derecede mütelevvî mâhiyette toplamalar tâkip ediyordu. Msl. muhtevâsı Flügel tarafından, *ZDMG*, XVI, 538—544'te verilmiş olan Brit. Mus., Or. 1853 yazması, 53b — 77b'de İbn Fâris'in *Kitâb al-itbâ' va 'l-muzâvaca*'sini (Brünnow neşrinde bu nüshadan istifâde edilmemiştir), al-Bâharî'nin şiirlerinden örnekleri (77b v.d.) ihtivâ eder. Brit. Mus., Or. 7301 yazması (*Kitâb al-maḥâsin va 'l-aẓdâd* adını taşımaktadır) Camâl al-Din İbrâhîm b. Maḥmûd al-Aṭ-ṭâr'ın *İktizâb fî 'l-ma's'ala va 'l-ṣavâb* adlı tıbbî eserinden alınmış parçaları (55a) ihtivâ eder. India Office, Arab. 3799 yazması, XLVIII. cildde, Amîn al-Din Cübân al-Kavvâs'ın *Naḳ' al-va-kâ'î va raḳ' al-vasâ'î* adlı divânının, kendi el-

yazısı ile, seçmelerini (20b—26b), Abū 'Alī İbn Fūraccā 'nin *al-Tacannī 'a'ā İbn Cinnī* adlı kitabından bir parçayı (71b), al-Şāhib İbn 'Abbād 'ın *Rūznāmac* 'inden bir parçayı (90b) ihtivâ eder. İbn Hicecā 'nin *Samarāt al-avrak* 'ında bu eserin basılmış parçaları bulunmaktadır (Kahire, 1304, II, 182, 184, 192). — 11. *Dīvān al-fuṣṣāḥ* va *tarḥmān al-bulaḡā*, al-Malik al-Aṣraf için yapılmış bir müntehabât. — 12. *Lav'at al-şakī va dam'at al-bākī*, sevdiği bir genç için yazılmış şiirler ve bir şahsın hayatı. Değersiz olan bu eser ilk önce Tunus 'ta 1274 'te, sonra 1280 'de, daha sonraları İstanbul ve Kahire 'de basılmıştır; bu eserin bir çok müslüman memlekelerde itibar gördüğünü isbât eder. — 13. *al-Husn al-sariḥ fi m'at malih*, müellif ve diğer muâsir şâirlerin güzeller hakkında yazmış oldukları 100 kadar şiiri ihtivâ eden, değersiz başka bir müntehabât. — 14. *Kaşf al-hâl fi vaṣf al-hâl*, yazıları bir, fakat okunuş ve mânaları ayrı kelimeleri, yâni cinasları ihtivâ eden diğer bir şiir mecmuasıdır — 15. *Lazḡat al-sam' fi şifât al-dam'*, göz yaşı hakkında müellifin ve muâsırlarının şiirlerinden meydana getirilmiş bir mecmuadır, 37 fasla bölünmüştür. — 16. *al-Ravz al-nâsim va 'l-saḡr al-bâsim*, aşk şiirlerini ihtivâ eden diğer bir mecmua — 17. *Kaşf al-tanbih 'ala 'l-vaṣf va 'l-taṣbih*, benzetmeler ihtivâ eden şiirlerden meydana getirilmiş bir müntehabât. — 18. *Raşf al-zulâl fi vaṣf al-hilâl*, hilâl hakkında söylenmiş şiirlerden meydana gelen bir mecmua (krş. nr. 33). — 19. *Raşf al-raḥiḳ fi vaṣf al-ḥariḳ*, şarap üzerine yazılmış bir makâma 'dır. — 20. *al-Ġays al-musaccam fi şarḥ Lâmiyat al-'Acam*, Tuḡrâ 'i 'nin meşhûr kasidesinin şerhidir. Önce birer-birer kelimeleri, sonra bilhassa zamanının şâirlerinden alınmış bir çok beyitleri zikrederek, edebî sanatları izâh eder. Bu esere *Ġays al-adab allaḡi-nsacam fi şarḥ Lâmiyat al-'acam* adı da verilir (basması: Kahire, 1305, 2 cild hâlinde, büyük boyda). — 21. *Kitâb al-arab min Ġays al-adab*, bundan evvelki eserden seçmeler (basması: Kahire, tarihsiz). — 22. *Kitâb tavşik al-sam' bi-'nkisâr (inkisâb) al-dam'* (Kahire 'de, tarihsiz olarak basılmıştır; ihtimâl nr. 15 'e benzer). — 23. *Nuşrat al-şâir 'ala 'l-maṣal al-sâir*, İbn al-Aṣîr 'in çok meşhûr olan *al-Maṣal al-sâir* adlı eserini tenkit maksadı ile yazılmıştır; krş. Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 453. — 24. *Cinân al-cinâs fi 'ilm al-badi'*, bilhassa bizzat müellifin şiirlerinin yardımı ile meydana getirilmiş olan einâsa dâir bir eser (basması: İstanbul, 1299). — 25. *İhtirâ al-ḥirâ*, güç beyitlerin lûgat ve edebî sanatlar bakımından izâhı. — 26. *Faẓẓ al-ḥitâm 'ani 'l-tavriya va 'l-istiḥdâm*, tevriye ve

başka bir mâna verecek şekilde değiştirilebilecek bâzı kelimelerin kullanılması hakkında. — 27. İbn al-'Arabî [b. bk.] 'nin *al-Sacarât al-nu'mâniya fi 'l-davlat al-'Osmâniya* adlı, türk sülâlesinin hâkimiyeti hakkında kehânetleri ihtivâ eden eserinin şerhi. — 28. *Tavḳ al-ḥamâma*, İbn Badrûn 'un kasidesi üzerine İbn 'Abdûn 'un yazdığı şerhin ihtisârı. — 29. *Tamâm al-mutân fi şarḥ risâlat İbn Zaydûn*, İbn Zaydûn 'un meşhûr risâlesinin şerhi olup, hiç şüphesiz üstâdi İbn Nubâta 'nin eserinden mülhemdir. — 30. *Kitâb ḡavâmiẓ al-Şahâh*, al-Cavhari 'nin *Şahâh* adlı lûgatının muḡlak noktaları hakkında küçük bir eser (müellif hattı ile 757 h. tarihli nüshası Escorial 'de bulunmaktadır, nr. 192) [yine aynı tarihli olup, bütün çocuklarına, yâni oğulları Abū 'Abd Allâh ile Abū Bakr 'e ve kızları Asmâ ile Salmâ 'ya okutduğu nüsha, Çorum 'da Genel kitaplık, nr. 1905 'te bulunmaktadır; bk. A. Ateş, *Çorum ve Yozgat kütüphanelerinde bâzı mühim arapça yazmalar, İslâmî ilimler enstitüsü dergisi*, Ankara, 1959, I, 61 v.d.]. — 31. *Nacd al-falâḥ fi muḥtaṣar al-Şahâh*, *Şahâh* 'ın muhtasarı olup, burada mânası açık âyetler çıkarılmış, hatâlar düzeltilmiştir. Bu eser 757 ramazanında tamamlanmıştır. — 32. *Haly al-navâhiẓ 'alâ mâ fi 'l-Şahâh min al-savâhid*, *Şahâh* 'ta misâl olarak zikredilen beyitlerin (*şavâhid*) izâhidir. — 33. al-Suyûtî Şafadî 'nin ve çağdaşlarının hilâl hakkındaki şiirlerini ihtivâ eden bir eser yazmıştır; kendisi bu şiirleri al-Şafadî 'nin *Tazkira* 'sinden almış idi. Önce bu esere burada nr. 18 'de kaydedilmiş olan adı vermiş iken, bilâhare bunu *Raşf al-lâ'âl fi vaṣf al-hilâl* şeklinde adlandırmıştır. Bu eser, İstanbul 'da, *al-Tuḥfat al-bahiya* (s. 68—78) içinde basılmıştır.

Bibliyografi: İbn Hacer, *al-Durar al-kâmina* (Brit. Mus., Or. 3043 yazması; 1208; Haydarâbâd, 1349, II, 87 v.d.); İbn Kâzî Şuhba, *Tabakât* (Brit. Mus., Add. 23362, var. 155); al-Subkî, *Tabakât* (Kahire tab.), VI, 94—103; Hwândamîr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1857), III/II, 9; Amar, *JA*, X, seri, XVII—XIX; Brockelmann, *GAL*, II, 31 v.d.; *Suppl.*, II, 27 v.d.; Hartmann, *Das Muvaṣṣaḥ*, s. 81; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 423; Hoogvliet, *Spec. e litt. orient.* (Leiden, 1839), s. 152—158. al-Şafadî 'nin şiirleri kendi devrinden sonraki hemen bütün müntehabâtta zikredilmiştir; al-Navâcî 'nin *Ḥalbat al-kumayt* 'inin ve 'Abd al-Rahîm al-'Abbâsî 'nin *Ma'âhid al-taṣṣiḥ* 'ında bundan geniş seçmeler vardır.

(F. KRENKOW.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAFER. ŞAFAR, hicrî yılın 2. ayının adı. Safer uğursuz olarak tanındığı için (bk. C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 219; *Mekka*, II, 56), bu aya *şafar al-ḡayr* veya *şafar al-muzaḡgar* de denilir. Bu kelime müslüman Tigrê kabilelerinde *şafar*, açeliler tarafından da *ibapa* telaffuz edilir. Wellhausen 'e göre, islâmiyetten evvel araplarda yıl safer adını taşıyan ve muharrem ile safer aylarını içine alan iki aylık bir devre ile başlıyordu; muharrem adının islâmî devreye âit bir yenilik olduğu sanılıyor. Hakikaten de an'ane islâmiyetten önceki arapların muharreme safer dediklerini ve eski arap telakkisine göre, hacc zamanı esnâsında 'umra 'nin aşırı derecede takbih olunduğu ve ona ancak safer çıktıktan sonra müsâade edildiğini nakleder. Bu husûs şu darb-ı meselde şöyle ifâde edilmektedir: *İzâ barâ'a 'l-dabar va'a'a 'l-aṣar va 'nsalaḡa şafar hallati 'l-'umra li-man i'tamar*, aş-yk. şu demektir: „Develerin yaralı sırtlarının iyileştiği, (hacıların) izlerinin kaybolduğu ve safer ayı çıktığı zaman, 'umra hacılarına 'umra helâldir“.

Bibliyografi: E. Littmann, *Über die Ehrennamen und Neubenenennungen der islamischen Monate (Der Islam, 1918, VIII, 288 v. dd.)*; C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 204; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 95; al-Buhârî, *Ḥacc*, bâb 34; *Manâḳib al-anşâr*, bâb 26 ve al-Kaşṭallânî 'nin şerhi. (A. J. WENSINCK.)

SAFEVİLER. ŞAFAVİLER, İran 'da başlangıçta bir tarikat temsilcisi iken, sonradan kuvvetli siyâsî birlik kurmuş olan bir hânedandır.

Bu hânedan adını Safeviye tarikati reisi Şayh Şafî al-Dîn [b. bk.] 'den almıştır. Aslında sünnî olan bu zât yaşadığı İlhanlılar devrinde tarikat merkezi olan Erdebil 'de büyük bir şöhrat yapmış ve etrafına kalabalık bir mürid kütlesi toplamaya ve bu sûretle de İlhanlı devlet ricâlin 'in büyük saygısını elde etmeğe muvaffak olmuş idi. 1334 'te vefâtından sonra yerini sırası ile oğlu Sadr al-Dîn (şeyhlik müddeti 1334—1393), torunu Hıvâcā 'Alî (1392—1429) ve onun oğlu Şayh İbrâhîm (1429—1447) almıştır. Bu zâtların şöhretleri zamanla kendi memlekelerinin dışına taşmış ve Erdebil, Irak, Suriye, Anadolu ve İran 'ın diğer bölgeleri ile Bell ve Buhârâ gibi, daha uzak yerlerden gelen kimselerin ziyâret ve hizmet ettikleri bir mahal hâline gelmiş idi. Bursa 'da bulunan Osmanlı pâdisahlarından da şöhretleri bilinen bu zâtlara her yıl çerağ akçesi adı verilen hediyeler gönderilirdi. Hıvâcā 'Alî 'ye gelinceye kadar, tamâmiyle sünnî bir tarikat olarak tanınan bu teşekkül, adı

geçen bu şeyh zamanında, şiîliğe mütemâyil bir mâhiyet aldı. Timur üzerinde büyük bir nüfuzu olduğu anlaşılan Hıvâcā 'Alî 'ye, bu hükümdar tarafından, köyleri ile birlikte, Erdebil verildi ve kendisine bu arâzi içinde her türlü kayıt ve şarttan âzâde olarak, müstakillen hareket etmek hakkı tanındı. Bu yüzden burası ayrıca cemiyete zararlı bir çok kimselerin de sığınacağı hâline geldi. Bu arada Hıvâcā 'Alî 'nin Timur üzerindeki nüfuzu, kendisinin Anadolu 'da bulunan bâtinî zümreler arasında geniş taraftarlar edinmesini de sağladı. Filhakika Timur 'un Anadolu 'dan berâberinde götürdüğü ve Hıvâcā 'Alî 'nin şefâati ile serbest bırakılan ve kalabalık olduğu anlaşılan Türkmenler, şeyhin tabî'i müridi ve fikirlerinin yayıcısı oldular. Bunların bir kısmı Erdebil 'de kendilerine tahsis edilen bir mahalleye yerleştirildi; „Rumlu“ ismiyle anılan bu zümre sonraları ortaya çıkan kızıl-baş kabîlelerinin en kuvvetlisini teşkil etti; bir kısmı da memlekelerine dönüp, onun lehinde çalışmaya başladı. Bunlar mevcûdiyetlerini borçlu bulundukları şeyhleri uğrunda hayatlarını fedâ etmekten çekinmeyen insanlar idi. Tarikat reisliğinin babadan oğula intikal etmesi bu dinî topluluğun sonradan siyâsî bir birlik hâline gelmesine yardım etti. Ayrıca tarikat mümessilleri ile uzak mesâfelerde bulunan müridleri arasında halife adı verilen mutavassıt kimseler bulunurdu. Tarikat Hıvâcā 'Alî 'nin torunu Şayh Cunayd [b. bk.] zamanında tamâmiyle siyâsî gayeler taşıyan bir teşekkül hâline gelmiştir. Filhakika şiîliği tamâmiyle benimseyen bu zât, tarikat reisliği mes'alesinden amcası Ca'far ile arasının açılmasından dolayı, babasının müridlerinden kendisine taraftar olanları toplamıştır. Arrân, Azerbaycan, şarkî Anadolu ve İran 'ın diğer bölgelerine de gitmek veya müridler göndermek sûreti ile, kuvvetli bir dâvet faaliyetine girişmiş, yer-yer isyânlar çıkartmış ve böylece o zaman Kara-Koyunlular idâresinde olan ülkesini terke mecbûr olmuştur. Bir ara Osmanlı ve Karaman ülkelerine sığınan, taraftarlarının çokluğu ve akidesinin bozukluğu yüzünden, buralarda tutunamayan Cunayd, sırası ile, İc-El bölgesinde, cenûb-i garbî Anadolu 'da ve Suriye 'nin şimalinde bulunan Türkmen aşîretleri arasında faaliyete başladı ve burada bir emîrlik kurmak istedi ise de, Mısır devletinin müdahalesi ile muvaffakiyete ulaşamayan bu emelini Trabzon rûm devletini ortadan kaldırmak ve onun yerini işgâl etmek sûreti ile gerçekleştirmek istedi ve oraya gitti ise de, muvaffak olamadı. Neticede Uzun Hasan 'ın kız kardeşi ile evlenmek sûreti ile, Ak-Koyunlu ülkesinde daha serbestçe faaliyet göstermek imkânını buldu. Bu arada 12.000 silâhlı müridi

ile gürcü ve çerkes memleketlerine tertip ettiği akın siyâsî maksadını daha da açığa vurmuş, Şirvân hükümdarı Halîl ile vukû bulan savaşta ölmüştür (4 mart 1460). Kendisi bu bakımdan Safevîler arasında bir devlet kurmak isteyenlerin ilki telakkî edilebilir. Yarıda kalmış olan bu teşebbüse Uzun Hasan'ın kız kardeşinden doğan oğlu Haydar [b. bk.] devam etmiştir. Filhakika Uzun Hasan ile olan karâbetinden de büyük faydalar sağlayan Haydar, babasının yerine geçer-geçmez, Uzun Hasan'ın kızı ile de evlenmek sûreti ile, mevkiini bir kat daha kuvvetlendirdi. Haydar müridlerine on iki dilimli kızıl tâc giydirmiş, sarık sardırılmış ve bundan dolayı da mensûplarına kızıl-baş [b. bk.] adı verilmiştir. Haydar, ilk iş olarak, babasının intikamını almak üzere, Şirvan hükümdarı Farruh Yasâr üzerine yürümüş ve fakat savaş meydanında ölümü (9 temmûz 1488) ile geride bıraktığı ve aralarında İsmâ'il (doğm. 17 temmûz 1488) de bulunan çocukları, dayıları Sultan Ya'kûb tarafından ölümden kurtarılmış ve sâdece İstâhr kalesine, anneleri ile birlikte, hapsedilmişlerdir. Sultan Ya'kûb'un 1490'da ölümü üzerine, halefleri arasında çıkan ihtilâf dolayısı ile İsmâ'il, annesi ve kardeşleri serbest bırakılmış, en büyük kardeş olan Sultan 'Alî, babalarının müridleri tarafından, tarikat reisi olarak tanınmıştır. Bu sırada Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in, muhâliflerine karşı Sultan 'Alî ve taraftarlarından fayda'annak istemesi Safevî âilesinin Ak-Koyunlu devleti üzerindeki nüfûzunun artmasına vesile oldu. Ak-Koyunlu hükümdarının bu tutumundan Sultan 'Alî de faydalandı ve Erdebil'de tarikat mensûplarının, daha doğrusu bir devlet adamı sıfatı ile etrâfına toplanacak kuvvetlerin başına geçmek üzere, Tebriz'den ayrıldı. Etrâfına toplanan büyük kuvvetler Rüstem'i de endişeye düşürdü. Önce Sultan 'Alî'yi Tebriz'e getirip, nezâret altında bulundurmak, sonra da taraftarlarını ortadan kaldırmak istedi. Sultan 'Alî'yi geri çevirmek üzere gönderdiği kuvvetler ona yarı yolda ulaştı ve yapılan savaşta bir kaza neticesinde Sultan 'Alî'nin ölümüne ve kuvvetlerinin dağılmasına sebep oldular ise de, daha önce Sultan 'Alî tarafından kendisine halef olarak seçilen küçük kardeşi İsmâ'il ele geçirilemedi. Babasının müridleri tarafından Gilân'da gizli olarak muhâfaza edilen İsmâ'il Rüstem'in katli üzerine, henüz 13 yaşında bir çocuk iken, büyük babası Uzun Hasan'ın bıraktığı devletin başına geçmek üzere, 1499'da gizlenmiş bulunduğu Lâhicân'dan ayrıldı. Rüstem'in ölümü ile Ak-Koyunlu devletinde baş gösteren saltanat kavgalarından faydalanmasını bilen İsmâ'il, ötedenberi âilesine bağlılıkları

bilinen ve çoğu Anadolu'da sâkin olan Ustaçlı, Şamlı, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Kara-Dağlı, Karamanlı, Dulkadirli, Varsak, Avşar ve Kaçar gibi, türk oymaklarını etrâfına topladıktan, Arran ile Şirvân ülkesinin bir kısmını aldıktan sonra, Azerbaycan üzerine yürüdü ve Ak-Koyunlulardan Elvend Bey'i Diyarbekir'e kaçmağa mecbûr ederek, Tebriz'e döndü ve saltanat tâcını giydi. Elvend Bey'in memleketini tekrar ele geçirmek için, giriştiği bütün teşebbüsler akım kaldı. Şâh İsmâ'il bundan sonra sırası ile Irak-ı Arab ile Diyarbekir'i zaptetti ve Elbistan'a kadar geldi. Bu arada Ak-Koyunlu hânedanından kim gördü ise, katlettirdi; ondan kurtulanlar ise, Dulkadirîlîlere, Mısır'a ve Osmanlı devletine sığındılar. Saltanatını kâfi derecede kuvvetlendirdikten sonra, Şâh İsmâ'il ifrat derecede şîliğe bağlanmış, sünî mezheplere karşı şiddet kullanmış, ezânı *aşhadu anna 'Alîyan valî Al-lâh* şeklinde değiştirmiş, câmilede Abû Bakr, 'Omar ve 'Osmân'ın lânetle anılmasını emretmiş idi. Garpta düşmanlarını bertaraf ettikten ve komşu memleketlerde kesif bir dinî teşkilât kurduktan sonra, 916 (1510/1511)'da Horasan'da Özbek hanı Şibani'nin üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Özbekler yenildi, han öldü. Alınan esirler arasında Babur Şâh'ın kızı ile kız kardeşi de var idi. Şâh İsmâ'il Babur'un kız kardeşine lâzımı gelen itibârı gösterdikten sonra, kendisini Hindistan'da Babur'a iade etti ve bu hâdisi iki devlet arasında iyi münâsebetlerin kurulmasına vesile oldu.

Şâh İsmâ'il bu sûretle İran'da siyâsî birlik kurmağa muvaffak olmuştu. Ancak gerek kendi tarikatını yaymak için Anadolu'daki telkîn ve tahrikleri gerek sünîlere yapmış olduğu kötü muâmele, şeh-zâde ve sonra Sultan olan Selim I.'in endişesini mûcib oluyordu. Nihâyet arada teâtî edilen kırıcı mektuplardan sonra, Tebriz'e 20 fersah mesâfede bulunan Çaldıran [b. bk.]'da 2 receb 920 (23 ağustos 1514)'de iki hükümdar arasında vukû bulan savaş Şâh İsmâ'il'in mağlûbiyeti ile neticelendi [krş. mad. SELİM I.]. Bu sûretle İran'da kurulmuş olan birlik yeniden dağılmak tehlikesine mârûz kaldı. Aş.-yk. 10 yıllık bir karışıklıktan sonra, 19 receb 930 (24 mayıs 1524)'da Şâh İsmâ'il'in ölümü üzerine, yerine 12 yaşında bulunan oğlu Şâh Tahmâsp geçti. Şâh İsmâ'il sayelerinde büyük muvaffakiyetler elde ettiği türk boy ve aşîret reislerin memleket idâresinde büyük salâhiyetler ile mühim mevkîler vermiş idi. Fakat bu hâl kendisinden sonrakilere için pek iyi neticeler vermemiştir. Bununla beraber İran sonraki siyâset ve mezhep birliğini ona borçludur.

Şâh Tahmâsp, sinn-i rüşde ulaşmaya kadar, aşîret reislerinin elinde oyuncak oldu. Bu arada merkezî idâre sarsılmış idi. Aşîret reislerinde başlangıçta bir müridin şeyhine gösterdiği bağlılığın yerini, türlü yollardan te'min edilmiş olan servetler dolayısı ile, mevki ve ihtisâm hırsı almış, her biri kendi bölgesinde mustakilen hareket etmeğe başlamış ve hattâ aralarında Tekeli oymağı gibi, devlete karşı baş kaldıranlar ve yenilince de, Osmanlı devletine ilticâ edenler olmuştur. Bu arada Osmanlı devletinde görülen kızıl-baş ayaklanmaları ve ilticâ edenlerin de teşviki ile bizzat Kanûnî Sultan Süleyman'ın idâre ettiği ordular üç defa Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'a girmiş, buraların bir kısmı tahrip, bir kısmı da zaptedilmiş idi. Nihâyet 8 receb 962 (29 mayıs 1555) tarihli Amasya muâhede-i Osmanlı baskısı bir müddet için bertaraf edildi. Bu arada Kanûnî Sultan Süleyman'ın âsî oğlu Bayezid'in Şâh Tahmâsp'a sığınması (23 teşrin I. 1559; tafsîlât için bk. Şerâfeddin Turan, *Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bâyezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 123 v.d., 129 v. dd.), iki memleket arasındaki dostâne münâsebetleri tehlikeye düşürür gibi oldu ise de, mezkûr şehzâdenin Kanûnî Sultan Süleyman'ın adamlarına teslim edilmesi ile, melhuz hâdiseler önlenmiş oldu. Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra da bu dostâne münâsebetler devam etmiş, Selim II.'in ve Murad III.'in cûlûslarını tebrik için, kıymetli hediyeler ile birlikte, Edirne ve İstanbul'a iki sefâret hey'eti gönderilmiş oldu. Yine bu arada memleketinden sürülmüş olan Dehli hükümdarı Humâyûn da Tahmâsp'a ilticâ etmiş ve onun yardımı ile tekrar tahtına dönebilmiştir. Son derecede mutaassıp bir insan olan Tahmâsp kendi oğulları arasındaki ihtilâfları da bastırmağa muvaffak oldu. 53 yıl gibi uzun bir saltanattan sonra, 15 sa'ir 984 (15 mayıs 1576)'te vefât etti. Kendisine halef olması lâzım gelen ve o sırada 45 yaşında bulunan Muhammed Hudâbanda, âmâ olduğu için, saltanat diğer oğulları Haydar Mirza ile İsmâ'il Mirza taraftarları arasında ihtilâf mevzuu olmuştur. Ustaçlı oymağı ileri gelenleri, Haydar Mirza'nın Rumlu, Avşar ve Tekeli ileri gelenleri ise, İsmâ'il Mirza'nın saltanata geçmesini istiyorlardı. Neticede İsmâ'il Mirza taraftarlarının arzûları tahakkuk etti ve daha önce babasına karşı geldiği için, 19 seneden beri, devlet merkezi Kazvin'in şimâl-i şarkisinde olan Kaşkâh kalesinde mahpûs bulunan İsmâ'il Mirza, Şâh İsmâ'il II. unvânı ile 27 cemâziyelevvel 984 22 ağustos 1576)'te saltanat tâcını giydi. Bu hükümdarın ilk icrâatı bâzı kızıl-baş ileri gelenleri ile

şehzâdelerin çoğunu ortadan kaldırmak oldu. Kendisi şafi'liğe mütemâyil olup, şîa ulemâsını saraydan uzaklaştırmış, on'arın yerine sünî âlimleri ikame etmiş idi. Ayrıca câmilede, 3 halîfenin kötülenmesinin men'ini ve bu maksatla mescidlerin duvarına yazılan yazıların silinmesini istiyordu. Sünî temâyülüne rağmen, Anadolu kızıl-başları arasında tahriklere meydan vermesi ve şarkî Anadolu'da Osmanlı devletine tâbî emîrleri kendi taraflarına çekmesi ile, ölümünden sonra Osmanlıların Safevî devletine harp ilânına vesile oldu (Bekir Küçükoglu, *Osmanlı-Iran siyâsî münâsebetleri*, İstanbul, 1962, I, 17—21; aksi iddia için krş. Tâcebâhş, *İrân dar zamân-i Şafaviya*, Tebriz, 1340 ş., s. 42). Mühim mevkîler işgâl etmiş olan kızıl-baş reislerinden çekindiği için, onları azledip, yerlerine kendisine bağlı tecrübesiz kimseleri getirdi. Zulmüne rağmen, 'adil unvânını alan bu hükümdar şîirlerinde 'Adilî mahlasını kullanıyordu. Kısa zamanda en yakınlarının bile nefretini üzerine topladı ve 13 ramazan 985 (24 teşrin II. 1577)'te, zehirletilmek sûreti ile, öldürüldü. Uzun müzâkerelerden sonra kızıl-baş reisleri tarafından Şâh Tahmâsp'ın büyük oğlu Muhammed Hudâbanda saltanata getirildi. Ancak alil ve âmâ olan bu hükümdar idâreden âciz olduğundan memleketi zevcesi idâre etmeğe başladı. Bu arada 11 yaşında bulunan oğlu Hamza Mirza veliahd olarak seçilmiş ise de, hükûmet işleri tamâmıyle annesi tarafından yürütüldü. Merkezden uzakta bulunmaları hâlinde, bu vaziyetten memnûn olmayan kızıl-baş reislerinin etrâfında toplanıp, devlete karşı gelmeleri ihtimâlî göz önünde tutularak, şehzâdeler dâimâ merkezde bulundurulmağa çalışıldı. Hamza Mirza'nın annesinin sert hareketleri ve kendi yakınlarını bâzı me'mûriyetlere tâyini kızıl-baş reislerin memnûniyet-sizliğini arttırdı. İsmâ'il II. tarafından sebiyet verilen bâzı hâdiseler yüzünden aralarında mevcut muâhedenin ihlâl edilmiş olduğunu gören Sultan Murad III. [b. bk.] tarafından, mezkûr hükümdarın ölümünü müteâkip, serhad boylarındaki kuvvetlere Safevî devleti topraklarının istilâsı cihetine gidilmesi emredildi. Arkasından da harekete geçecek olan ordunun sefer hazırlıkları başladı ve üçüncü vezir Lala Kara Mustafa Paşa [b. bk.], Erzurum üzerinden Gürcistan, Şirvan ve Azerbaycan fethine me'mûr edildi. Mustafa Paşa'nın Gürcistan'a hareketi üzerine, Tokmak Muhammedî ve İmam Kulî Hanlar idâresindeki Safevî ordusu ilk defa Çıldır ovasında yenildi; bunu müteâkip, sırası ile Tiflis, Şirvan ve havâlisi Osmanlılara geçti. Kısa zamanda ilhak edilen Şirvân ve Gürcistan'ı tekrar zaptetmek için, Safevî devleti,

bir çok teşebbüslerden sonra, o sırada Lala Mustafa Paşa yerine tayin edilmiş olan Koca Sinan Paşa'nın sâfiyetinden faydalandı ve bazı mıntakaları tekrar ele geçirmek teşebbüslerinde bulundu. Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın gayretleri ile bu teşebbüslerin bir çoğu akim kaldıktan sonra, Osmanlı ordusu baş-kumandanlığına Ferhad Paşa getirilmiş, Revan'ı ele geçiren Osmanlılar Gürcistanda'da vaziyetlerini kuvvetlendirdikleri gibi, Özdemir-oğlu'nun serdarlığı ile de Tebriz'i zaptettiler. 1585 (bk. B. Kütkoğlu, *ayn. esr.*, s. 142—192). Tebriz'i istirdat teşebbüsü akim kalan Hamza Mirzâ'nın sulh teşebbüsünde bulunduğu sırada katledilmesi (22 zilhicce 994=4 kânûn I. 1586) ile, yerine tayin edilecek veliahd hususunda kızılbaş emirleri arasında çıkan ihtilâf sulh arzûsunu daha da kuvvetlendirdi. Ancak 1 zilkâde 996 (15 teşrin I. 1588)'da 'Abbâs Mirzâ'nın cülûsu ile sulha taraftar olan emirlerin katli üzerine, bundan vazgeçildi. Cemâziyelevvel 996 (nisan 1588 ortalarında)'da Özbek hükümdarı Abdullâh Han'ın Herat'ı zapt ile Meşhed üzerine yürüdüğünü haber alınca, 'Abbâs Mirzâ, ona mâni olmak üzere, Horasan'a hareket etti. Bundan faydalanan Osmanlı kuvvetleri bir taraftan Ferhad Paşa kumandasında Gence'yi zaptederken, diğer taraftan Bağdad beylerbeyi ve serdârı Cigala-zâde Sinan Paşa vâsıtası ile Nihâvend'i ele geçirdi. Şarkta Özbek, garpta da Osmanlı kuvvetlerinin tehdidi altında kalan Safevî devleti ayrıca dâhilî ihtilâfların da merkezi hâline gelmiş idi. Emirler yer-yer istiklâl dâvasında bulunuyor ve isyân ediyorlardı. Şâh 'Abbâs, memleket dâhilindeki ihtilâfları halletmek maksadı ile, önce Osmanlı hükûmeti ile anlaşmak istedi. Aynı şekilde Osmanlılar için de harbin devâmı hususunda bazı güçlükler var idi. Filhakika uzun süren seferler Osmanlı devletini bir takım mâlî güçlükler karşısında bırakmış, zaptedilen yerlerin muhâfazası halli güç meseleler doğurmuş idi. Buna rağmen, sulha Osmanlılardan daha çok muhtac olan Safevî devleti, sulh için İstanbul'a bir sefâret hey'eti ile hulûsuna delil ve rehin olmak üzere, birâderi Hamza Mirzâ'nın oğlu Haydar Mirzâ'yı gönderdi; hey'et 12 rebiülevvel 998 (18 kânûn II. 1590)'da İstanbul'a geldi. Yapılan müzâkereler ve muhâberelerden sonra, İran'da Peygamberin eshâbına ve halifelerine hakaretten vazgeçilmesi, sünîlerin nefretini mücip olacak hareketlerden kaçınılması, 998 nevrûzuna (22 mart 1590) kadar, iki tarafın ellerinde bulunan yerlerin aynen bırakılması, anlaşma hükümlerine riâyet edildiği müddetçe, sulha bağlı kalmacağı, sulhün akdinden sonra her iki tarafa ilticâ edecek âsî ve cânîlerin himâye olunmaması gibi maddeleri

ih tivâ eden ve sultan Murad III.'in imzâsını taşıyan bir ahidnâme istihsâl edildi (B. Kütkoğlu, *ayn. esr.*, s. 195—198). Bu sûretle Tebriz, garbî Azerbaycan'ın bir kısmı, Ermeniye, Şekî, Şirvân, Gürcistan, Kara-Bağ ve Lûristan'ın bir kısmı Osmanlılara bırakılmış idi. Şâh 'Abbâs, İran'da baş kaldıran emirleri te'dip ettikten ve Özbekleri de Horasan'dan uzaklaştırdıktan sonra, memleketi sükûnete kavuşturdu. Osmanlı tazyikini göz önünde bulundurduğu için, idâre merkezini Kazvin'den İsfahan'a nakletti. O zamana kadar emirlere bağlı kimselerden teşekkül eden ordu yanında, „şah-sevenler“ adı ile yeni birlikler kurdu. Emirlerin bir kısmını itlâf etti, bir kısmını da devlet idâresinde işgâl etmekte oldukları mevkîlerinden mahrûm bıraktı. Bu arada Avrupa devletleri ile sıkı münâsebetler kurmağa (Tâcbahş, *ayn. esr.*, s. 146—159), ticâret ve el san'atlarını geliştirmeğe, bu sûretle de İran'ın itibârını yükseltmeğe muvaffak oldu. Ayrıca İsfahan'ı pâyitaht yapması, bu şehrin gelişip-güzelleşmesine yardım etmiştir. Şâh 'Abbâs memleketini ve ordusunu sağlamlaştırdıktan sonra, Osmanlıların işgâl etmiş oldukları yerleri tekrar ele geçirmeğe muvaffak olduğu gibi, Basra-körfezi ağzında bulunan adaları da portekizlilerin elinden almış idi. Büyük meziyetleri yanında oldukça zâlim tanınan bu hükümdar 42 senelik saltanattan sonra, 24 cemâziyelevvel 1038 (19 kânûn II. 1629)'da vefât etti. Yerine geçen torunu Sâm Mirzâ, Şâh Safî I. nâmı ile zâlim ve kaprisli bir hükümdar olup, zamanında İran, Özbekler ve Osmanlılar ile uğraşmak zorunda kaldı. Safevî kuvvetlerinin Van'a tecâvüzü Murad IV. [b.bk.]'ın Revan seferine sebebiyet vermiş, pâdişahın Bağdad seferi ise, bu ülkenin kat'i olarak Osmanlı imparatorluğunda kalmasını te'min etmiştir. Safî I.'ye (1629—1642), 10 yaşında halef olan oğlu 'Abbâs II. (1642—1666) ve onun zayıf mi zaçlı ve kadınlara düşkün olmasına rağmen kudretli nâzırlara sâhip olan oğlu Safî Mirzâ Şâh Sulaymân I. (1666—1694) adı ile saltanat sürmüş, zamanında İran sükûnete kavuşmuştur. Şâh Sulaymân'ın 1694'te ölümü üzerine yerine geçen Sultan Husayn (1694), devletin bütün işlerini din adamlarının eline bıraktı. Şif olmayanlar tâkip edildi; halk arasında huzursuzluk yaratan bu siyâsetten dolayı, efganlılar ile arası açıldı. Kandeşâr vâlisi bulunan Mîr Vays 1709'da istiklâlini ilân etti. Nihâyet 1722'de Mîr Vays'ın oğlu Mahmûd İsfahan'ı zapta muvaffak oldu ve Sultan Husayn'ı tahttan uzaklaştırdı. Ancak kumandan Nâdir'in gayretleri ile 1729'da efganlılar İran'dan çıkarıldılar. Tahmâsp II.'i tahta oturtan Nâdir, az sonra onu, liyâkatsizliği yüzünden, saltanat

tan uzaklaştırdı ve yerine hükümdarın henüz 10 aylık bulunan oğlu 'Abbâs III.'i geçirdi. Kısa bir müddet sonra 'Abbâs III. öldü ve Nâdir 26 şubat 1737'de, saltanatı eline almak sûreti ile, Safevî hânedanına son verdi [bk. NÂDİR ŞÂH].

Safevî hânedanının inhitât ve inkırâzının sebebi dinî telâkkinin gittikçe zayıflaması şif ülemânın tedricen nüfûzlarını artırarak, hükümdarlara karşı koymaları, Şâh 'Abbâs'ın haleflerinin liyâkatsizliği, saray kadınlarının hükümet işlerine karışması olmuştur (bk. Tâcbahş, *ayn. esr.*, s. 59—73; krş. Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Cambridge, 1958, s. 17 v.d.).

İran'da siyâsî bir teşekkülün kurulmasını te'min eden Safevîler aynı zamanda san'at-sever hânedan olarak tanınırlar. Henüz lâyık ile tetkik edilmemiş olan bu devir edebiyatı dışında, mevcûd olan diğer nakkaşlık (resim) ve mimârî, çinicilik, çömlekçilik, halıcılık ve dokumacılık gibi, güzel san'atlar ve el san'atlarının daha fazla geliştiği, bilhassa cilt ve cilt tezyinâtı ile, yazı san'atında son derecede ileri gidildiği günümüze kadar intikal eden eserlerden anlaşılmaktadır. Bu devirde, şif akidesinin tervici hususunda hükümdarlar tarafından gösterilen yakın alâkanın neticesi olarak, medreselerde tahsil edilen, şif fikhî ile tefsir ve hadîs sâhası dışında, maârifte fazla bir terakkî görülmez. Çocukların çoğu pek basit olan mekteplerde Kur'an okumağı öğrendikten sonra, bir san'at ile meşgûl oluyordu (Tâcbahş, *ayn. esr.*, s. 391—394).

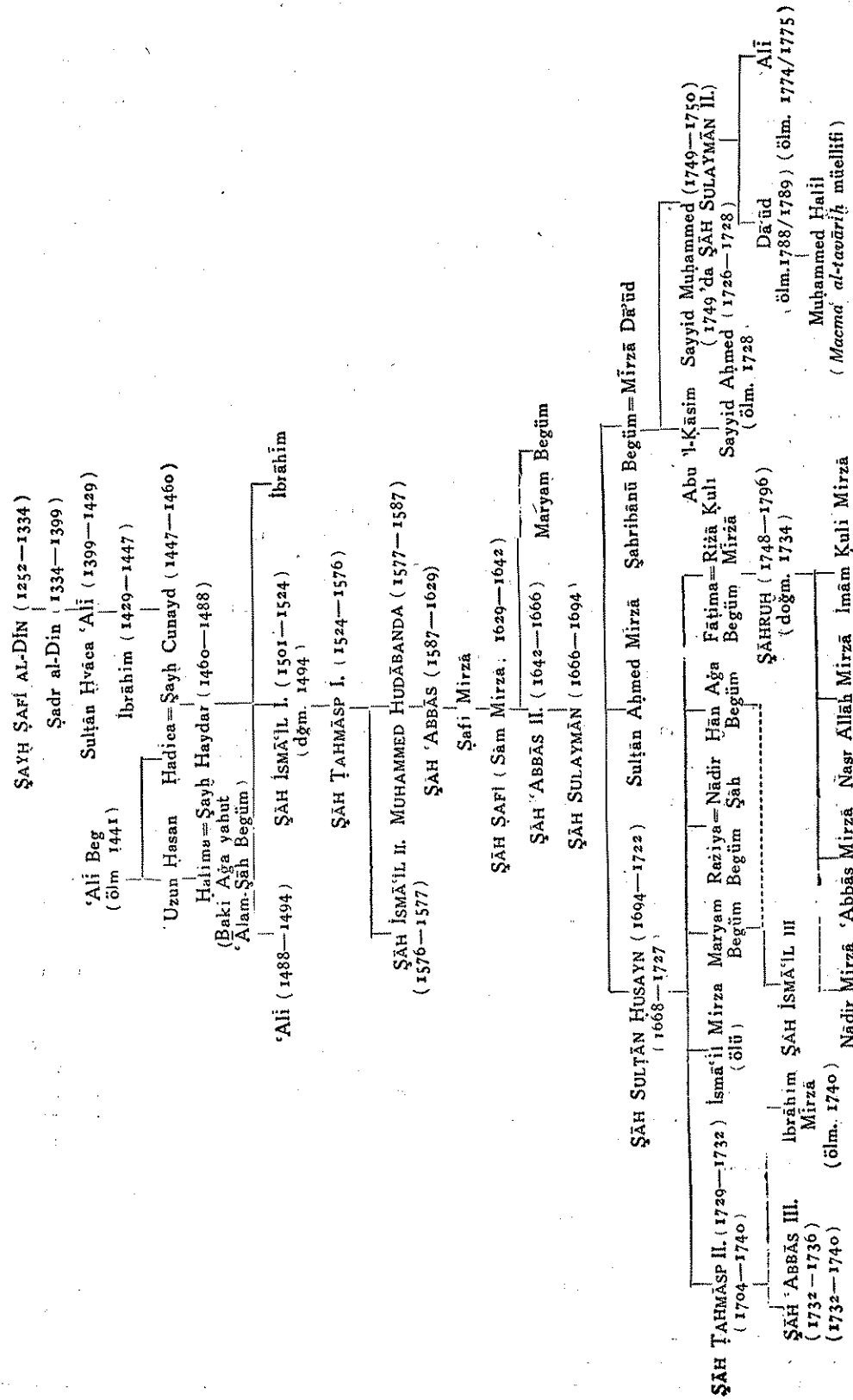
İdârî teşkilât ve müesseseler, Şâh İsmâ'il Ak-Koyunlu devletinin sâdece elinde bulunan memleketleri almakla kalmamış, aynı zamanda onun idârî teşkilât ve müesseselerini de kabûl etmiş idi. Çaldıran savaşından sonra Osmanlılar ile temâsa geçince, bu teşkilâtın bir çok bakımlardan eksik olduğu anlaşılarak, başta ordu olmak üzere, Osmanlı idâre usûlünün tatbiki cihetine gidildi. Gerek saray teşkilâtı, gerek idârî teşkilâtındaki isim benzerlikleri bu husûsta kâfi derecede bir fikir vermektedir. IX. (XV.) asırda bilhassa şah mutlak sûrette hâkim olmakla berâber, onun ayrıca bir de müşâvere meclisi var idi. Şah aynı zamanda an'aneye ve şiiğin icaplarına riâyet ederdi. Şâh 'Abbâs'tan önceki hükümdarlar saltanatlarını borçlu oldukları kızılbaş reisleri ile din ileri gelenlerinin temâyüllerini ve fikirlerini dâimâ göz önünde bulundurmak mecbûriyetinde idiler. Ayrıca veliahdlar önceleri memleketi idâre husûsunda tecrübe sâhibi olabilmek için, tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi,

merkezden uzak yerlere gönderildiği hâlde, Şâh 'Abbâs'tan itibâren sarayda yetişmiş ve bu sûretle saltanata geldikleri vakit, müreb-bileri ve etrâfında bulunanların te'siri altında kalmışlardır. Şâh 'Abbâs'tan önce kızılbaşların elinde bulunan mühim idârî işler, sonradan muhtelif kimselere verilmiştir. İdârî işlerin bir kısmı irsî idi. Msl. Lûristan ve Gürcistan gibi yerlerin, oraların nüfûzlu şahsiyetleri arasından seçilmiş olan vâilileri veya beyler-beyler (*ustundârân*) ile vezir-i âzamın vaziyeti böyle idi. Vâililiklerin sayısı, başlıcaları Hûzistan ve Gürcistan olmak üzere, dört idi. Kendi bölgelerinde büyük nüfûzları bulunan bu vâililere tâbî, han veya gulâmbeg adı verilen, küçük beyler bulunurdu. Vâililer muhârebe zamanında merkeze bir miktar asker gönderirdi. Daha küçük bölgelerde ise, vâlinin nezâreti altında sultan adı verilen daha küçük idâre me'mûrları var idi ki, bunlar şah tarafından tayin edilirdi. Vâililerin emrinde üç idâreci ve bir yardımcı ile bir vak'anüvis bulunurdu.

Devletin en mühim makamı vezâret-i buzurg olup, vezir-i âzama aynı zamanda *itimâd al-davla* [b. bk.] ve *navvâb İrân madârî* denilirdi. Kızılbaş reislerinin hâkim olduğu devirlerde, vezir-i âzaman salâhiyeti az idi. Onların nüfûzlarının azalması ile vazifesi ehemmiyet kazandı. O derece ki, onun mührü olmadan, hükümdarın hiç bir hükmü müteber sayılmazdı. Devletin hemen bütün işleri ile alâkardı. Ondan sonra *kurçî-başı* [b. bk.] gelirdi; kendisine *amîr al-umârâ* da denilirdi. Kurçî-başının emrinde sarık, kılıç, hançer, yay, mızrak, okluk, kalkan, zırh, ayak-kabı, kadeh, üzenği, gem ve kuşçu kurçisi olmak üzere, 13 kurçî var idi. Ondan sonra, kullar-ağası-başı, eşik-ağası-başı ve sarayın mâlî işleri ile uğraşan *nâzir-i buyûtât* vardır ki, bu sonuncusu bir zamanlar vezir-i âzam kadar nüfûz sâhibi olmuş idi. Divân-beyi, adâlet divânının reisi idi. *Mîr şikâr-başı* idâresinde kuşhâne-ağası, sâg-bân-başı ve bin kadar avcı (*şikârçî*) var idi. Ayrıca şahın atlarının idâresinden mes'ûl olan *mîrâhûr-başı*, şahın fermanlarını ve diğer resmî yazıları muhâfaza etmek, yazmak ve vilâyetlerden gelen haberleri şâha ulaştırmakla mükellef *maclis-nuvis* ve mâliye nâzirliği vazifesini ifâ eden *mustavfi'l-mamâlik* bulunuyordu.

Ak-Koyunlu teşkilâtına göre kurulmuş olan ordunun kifâyetsizliği, Çaldıran muhârebesi neticesinde anlaşılmış idi. Ancak bu eksiklik Şâh 'Abbâs zamanına kadar giderilememiş idi. Şâh 'Abbâs, tamâmiyle kızılbaş reislerinin arzûlarına göre teşekkül etmiş olan orduyu bir taraftan bırakıp, avrupalı mütehassısların yardımını

SAFEVİLER HÂNEDÂNI ŞECERESİ

ile yeni silâhlarla mücehhez bir ordu vücutta getirdi. Böylece bu devirde bir devlet ve diğeri de şah ordusu olmak üzere, iki askerî kuvvet var idi. Devlete âit birlikler eski nizâm üzere teşkil edilmiş olup, a. kızıl-baş ordusu bakîyesinden ibâret ve ok, yay, kılıç, hançer, balta ve kalkan ile mücehhez, *kurçî* adı verilen birlikler. — b. Vâliler ve diğ. nüfûz sâhiplerinin bulundukları bölgelerden toplayıp üzümlü hâlinde merkeze gönderdikleri süvârî kuvvetleri olmak üzere, ikiye ayrılıyordu. Şâhın ordusu ise, 5 kısımdan ibâret idi: 1. Kısa tüfek, kılıç ve hançer ile mücehhez olan tüfekçiler (*tufangciyân*); çiftçiler arasından seçilen tüfenkçilerin ulûfeleri şâhın hazinesinden ödenirdi. 2. Kurçîlerin silâhları ile mücehhez süvârî birlikleri olan kullar. Bunlar Kafkas bölgeleri halkından veya onlardan çocukluğunda İran'a gelmiş olanlar arasından seçilirdi. 3. Topçular. 4. Safevî hânedanına mensûp olup, onun uğrunda çarpışmağa and içmiş olan sûfiler (bunların reislerine *halîfat al-hulafâ* denirdi). 5. Saray muhafızları (*pâsdârân-i cazâ'irî*), kılıç, hançer, tüfek ile mücehhez olup, dâimâ sarayın civarında bulunurlardı.

Safevîler devrinde hâkim tabakayı başlıca şu türk boyları teşkil etmekte idi: Samh, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Kaçar, Tekeli ve Humuslu. Bunların yanında, Tâlis, Rûzakî, Siyâh Manşûr, Pazûkî, Ardalân gibi, bir kaç İran asıllı kabîle de var idi. Bunların devlet idaresindeki hâkimiyetleri Şâh 'Abbâs zamanına kadar devam etti.

Orta tabaka ise, tâcirler, küçük san'at erbâbı ile işçiler ve çiftçilerden meydana geliyordu. Devlet istediği vakit halkın mal ve mülkünü kendi tasarrufuna geçirebiliyordu. Arâzi, mahsûldar ve bayır olmak üzere, iki kısma ayrılmış idi. Mahsûldar arâzi, devlete, hükümdara, husûsî şahıslara âit arâzi ile vakıf arâziden ibâret idi. Devlete âit arâzinin gelirleri kumandanlara, askerlere ve mahallin âmirine ve yardımcısına tahsis edilmiş idi. Şâha âit olan arâzinin çoğu ise, Horasan, Fars, Kirman ve Azerbaycan'da bulunuyor ve bunların gelirleri tamâmiyle şâha ve saraya veriliyordu. Vakıf mülkleri ise, şii ulemâsına tahsis edilen bağ, ev, dükkân, hamam, kervansaraylardan ibâret olup, şii ulemânın tasarrufu dışında ve her türlü müdâhalede masûn idi. Husûsî şahıslara âit arâzi, sâhiplerine ancak 99 yıl için tahsis edilmiş olup, bu müddet sonunda bu arâzinin bir yıllık geliri devlete verilmek sûreti ile, tasarruf hakkı yenilenebilirdi. „Bayır“ arâzi şâhın tasarrufunda bulunuyordu. Halk mahallin idâre âmirine mürâcaat etmek sûreti ile, muvakkat bir müddet için, bu arâziden faydalanabilirdi.

Devletin gelirleri hakkında kat'î mâlûmat yok ise de, bâzı kaynaklardan bu husûsta az çok bir fikir edinmek mümkündür (bk. Tâc-bahş, *agn. esr.*, s. 388—391, bu devir bûdcesi için bk. s. 394—399).

Bibliyografya: Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (trk. trc. Tevfik Bi-yıklıoğlu), Ankara, 1948; TTK yayınlarından, IV. seri, nr. 5; Ahmed Tâc-bahş, *İrân dar zamân-i Şafaviya* (Tebriiz, 1340 ş.); Laurence Lockhart, *The Fall of the Şafavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (Cambridge, 1958); Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-Iran siyâsî münâsebetleri, 1578—1590, I* (İstanbul, 1962); C.A. Storey, *Persian literature*, London, 1936, I, 301—322; bk. bir de *İsl. ansiklop.*, mad. MURAD III. ve diğ. ilgili maddeler. (TAHSİN YAZICI.)

SAFFÂH. [Bk. EBÜ 'L-ABBÂS.]

SAFFÂRİ. [Bk. SAFFÂRİLER.]

SAFFÂRİLER. SAFFÂRİLER, Ya'küb b. Lays al-Şaffâr tarafından te'sis edilen bir sülâle olup, Sîstân'da ortaya çıkarak, 33 yıl boyunca İran'da hüküm sürmüştür. Ya'küb b. Lays bakirelik ile meggül (*şaffâr*) iken, bu mesleği bırakıp, eşkiyalığa başlamıştır. Bu işinde gösterdiği mertçe hareketi kendisine Şâlih b. Naşr (veya Naşr) 'ın teveccühünü kazandırmış ve Şâlih kendisine ordularının kumandanlığını vermiştir. Ya'küb 253 (867) yılında Dirham b. Naşr'a karşı isyân ederek, bütün Sîstân'a hâkim olmuştur. Sîstân'da iyice yerleştikten sonra, Herat'ı eline geçirmiştir. Horasan vâlisi Muhammed b. Tâhir b. Ahmed, Kirman vâliliğini vermek sûretiyle, kendisini bu şehirden uzaklaştırmak istemiş ise de, aynı yılda Ya'küb Herat'ı tekrar ele geçirmiş ve Tâhirîlerden bâzı kimseleri esir olarak götürmüştür. Bundan sonra halife al-Mu'tazz'e kıymetli hediyeler ile bir sefâret hey'eti göndererek, Fars vâliliğini elde etmek istedi. Bu eyâlete göz dikmesi oranın hâkimi 'Alî b. al-Husayn ile arasının açılmasına sebep oldu. Rakibini ağır hezîmete uğratan Ya'küb, ahâlisine hiç bir zarar dokundurmadan, Şîraz'a girdi. Bunun üzerine, Fars'ı kat'î olarak kendi idâresine geçirmeden, tekrar Sîstân'a döndü. Bunu tâkip eden yıllarda Rûhâc'ın *rutbil* denilen hâkimlerine karşı harekete geçti. 256 (870) yılında Belh, Bâmiyân [b. bk.] ve Kâbil'i aldı. 257 (871)'de tekrar Fars'a girdi. Kendisini bu eyâletten uzak tutmak için al-Muvaffak ona Belh, Toharistan ve Sind'i ktâ olarak verdi. 259'da Ya'küb Herat üzerinden Nişâpûr'a yürüyerek, şevvalde, hiç bir mukavemete uğramadan, şehri aldı ve burada Muhammed b. Tâhir'i de esir etti. Daha az

muvaffakiyetle neticelenen Taberistan seferinden sonra, yalnız Horasan onun hâkimiyetinde kaldı; fakat halife onu buranın hâkimi olarak tanımak istemedi. Bundan dolayı Fars vâlisini hezîmete uğratan Ya'kûb, Hûzistan üzerinden Bagdad'a karşı harekete geçti; fakat Dayr al-Âkûl yakınında mağlûp edildi ve Hûzistan'a geri çekildi. Ya'kûb şevvâl 265 (haziran 879)'te Cündişâpûr'da vefât edip, oraya defnedildi. Ona kardeşi 'Amr [b. bk.] halef olmuştur. Bunun halefleri Sîstân'da 1163 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir.

Bibliyografiya: Hamd Allâh Mustavî al-Kazvinî, *Târih-i guzîda* (GMS); Mirhând, *Ravzât al-şafâ* (Tahran, taş. basm.); al-Ya'kûbî (nşr. Houtsma), II, 605, 616; BGA, I, 245 v.dd. = II, 302 v.dd.; krş. fihrist; Tabarî (nşr. de Goeje), III, 1500—1926, tür. yer.; Mas'ûdî (Paris tab.), VIII, 41 v.dd.; İbn Hallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 838; Nöldeke, *Sketches from East. History*, s. 176 v.dd.; Barthold, *Zur Gesch. der Şaffâriden* (Nöldeke-Festschrift), I, 171 v.d.; Lang (ZDMG, XLI, 262). (T. W. HAIG.)

SAFFÂT. ŞAFFÂT. Kur'an'ın XXXVII. sûresi olup, Mekke'de nâzil olmuştur; 182 âyetten ibârettir. *Şaffât* („saf bağlayanlar“) adı sûrenin ilk âyetinden gelmektedir. Bu sûrede mü'minlerden ve Allahın birliği akidesinden bahsedilerek, Nûh ve İbrâhim, Mûsâ, İlyâs ve Lût peygamberlerin gönderilişi, onlara Allahın yaptığı lutf ve yardımlar anlatılır. Nihâyet, bu misâllerde olduğu gibi, Peygamber'in de bir gün muvaffakiyete ulaşacağı ve ona inanmayanların azâba düçar olacağı tekrar olunarak, zaferi beklemesi müjdelendir.

Bibliyografiya: al-Tabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXIII, 20 v.dd.; İbn Salâma, *al-Nâsih va'l-mansûh* (Kahire, 1315, hâşiye), s. 261 v.d.; al-Zamahşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), V, 224; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1330), V, 224 v.dd.; al-Râzî, *Mafâtîh al-ğayb* (Kahire, 1321), V, 336 v.dd.; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), V, 4044 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 151 v.dd., nr. 52. NİHAD (M. ÇETİN.)

SAFFAT. [Bk. SAFFÂT.]

SAFÎ, daha doğrusu ASFÎ, nisbe şekli MAS-FÎVÎ, bir Fâs limanı olup, Atlas okyanusu sâhilinde, Cap Cantin'in bir kaç kilometre cennubunda, çok açık bir körfezin nihâyetinde bulunmaktadır. Safî'nin nüfusu, 1935'e doğru 3.500 yahudi ve 1.000 kadarı avrupalı olmak üzere, aşt. 4.000 kişi idi. 1954'te 70.000'dir.

Safî'nin tarihi gâlibâ çok eski çağlara çıkmamaktadır. al-Bakrî (m. XI. asır) onu, büyük

yük bir ehemmiyet vermeden, zikreder. Muteâkip asırda, al-İdrîsî, burayı oldukça işlek bir liman, fakat aynı zamanda az emîn bir iskele olarak gösterir. XIII. asırda burada bir ribât yapılmıştır. Fakat Safî'nin asıl ehemmiyeti 1507'de burada yerleşen portekizlilerin Fas sâhili üzerindeki ilerilemelerine devam ederek, bu sâhillere çıkması ile başlar. Portekizliler burada müstahkem bir mevki kurdular; bununla 1510'da şiddetli bir hücumu bertaraf ettiler; çok nüfuzlu bir şahsiyet gibi görünen mahallî bir reisin, Yahyâ b. Tafûf'un, yardımı ile, portekizliler Safî'yi bir kaç yıl içinde hareketlerinin başlıca merkezi hâline getirdiler. Onlar burada hakikî bir himâye siyâseti tâkip ediyorlar, yavaş-yavaş komşu kabileleri kazanıyorlar, mevki ve baskınlarını her gün daha uzağa götürüyorlardı; hattâ Merâkeş limanlarına kadar ulaşmışlardı. Fakat başka yerlerde ve bilhassa Hindistan'da meşgûl olan Portekiz böyle bir eehdi uzun müddet devam ettiremezdi; diğer taraftan cihad hareketi gittikçe daha çok yayılıyor ve idâre, yeni gelir kaynakları bulmak için, itâat etmiş ülkeyi daha fazla sömürmek mecbûriyetinde kalarak, daha kötü duruma düşüyordu. 1516'da vâli Lope de Bar-riga hapsedilmiş idi; 1517'de Yahyâ b. Tafûf bir pusuda öldürülmüş idi. Şorfa'nın (*şurafâ*) hücumları git-gide daha çok endişe verdiğinden, 1534'ten itibaren, müdâfaa Mazagan'da temerküz ettirmek için, Safî ile Azemmur (1513'te işgâl edilmiştir)'dan geri çekilme imkânları araştırılmağa başlandı. 1541 yılı martında Agadir'in kaybedilmesinden sonra, aynı yılın kânûn I. ayında bu karâra uyulmağa mecbûr kalındı. Çekilme, Jean de Castro'nun idâresi altında, intizâm içinde vukua geldi.

Şorfa Sa'dîleri Safî'yi işgâl ederek, burayı başlıca limanları hâline getirdiler; fiilhakika burası umûmiyetle ikamet yerleri olan Merâkeş'e en yakın liman idi. Bundan dolayı Safî XVI. ve XVII. asırlarda büyük bir ehemmiyet kazandı. Hristiyan tüccarın büyük bir kısmı burada temerküz etmiş idi. İktidârı ale-viler ele geçirip, merkez yerlerini şimâl şehirlerine, Meknes (Miknâsa) veya Fâs'a nakledince, Salâ en işlek liman oldu ve Safî ehemmiyetinden çok şey kaybettirdi. Bununla beraber, XVIII. asırda hristiyan tâcirler burada hâlâ çok idi ve bilhassa Fransa mümessili bir kaç yıl burada oturdu. XIX. asırda Safî'nin inhitâtı daha belirli bir hâl aldı. Bugün burası küçük, canlı bir şehir olup, merkezi Safî olan zengin 'Abda bölgesinin zirâî mahsûlleri buradan ihrâc olunur. Bugün şehrin iki mahallesinden biri eski ribâtın adını muhâfaza etmektedir; diğer

mahallesi büyük bir kısmı portekizliler tarafından yapılmış olan surlar ile çevrilmiştir.

Bibliyografiya: Fâs tarih ve coğrafyacılarından (bilhassa al-Slâvî bk. mad. Fâs, *bibliyografiya*) başka, bk. Portekiz sâlnâmeleri; Pedro de Salazar, *Historia en la cual se cuentan muchas guerras entre Christianos e infideles* (1550 tab.); Diego de Torres, *Hist. des Chérifs*; Marmol (trc. Perrot d'Ablancourt), Paris, 1767, II, 78—93; Chénier, *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787); çağdaş müellifler arasında bilhassa bk. de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*, sık-sık; bk. bir de Weir, *The Shaikhs of Morocco in the XVIth Century* (London, 1904); Cour, *Les Beni Waţţas* (Constantine, 1920).

(HENRI BASSET.)

SAFÎ. ŞAFÎ (?—1533), FAHR AL-DİN 'ALÎ B. AL-HUSAYN AL-VÂ'İZ AL-KÂŞİFİ, iranlı bir müellif olup, Şafî mahlası ile tanınmıştır ve edip ve vâiz al-Husayn al-Vâ'iz al-Kâşifi (ölm. 910=1504/1505)'nin oğludur. Adı muhtelif tezkiyelerde Mavlânâ Şafî al-Dîn Fahrî Molla-zâde, Şafî al-Dîn Muhammed (!), Fahr al-Dîn 'Alî Şafî Mavlânâ Fahrî Kâşifi şeklinde geçmektedir (C. A. Storey, I, II, 962, not 3). Nakşbendî şeyhlerinden Hıvâca 'Ubayd Allâh Ahrâr'ı ziyaret etmek için, iki defa Herat'tan Semerkand'a geldi (889=1484 ve 893=1488) ve şeyhin mecislerinde bulundu (*Raşahât*). Babasının ölümünden (910=1504/1505) sonra, ona halef oldu ve Herat câmiinde vaaz vermeğe başladı. 939 (1532/1533)'da Herat'ta bir yıllık hapisten sonra, Garcistân'a gitti. Orada sultan Şâh Muhammed'i eğlendirmek için, fıkralardan müteşekkil *Laţâ'if al-favâ'if* adlı eserini yazdı ve aynı yılda (939=1532/1533) öldü.

Eserleri. *Mahmûd u Âyâz* mesnevisi, Nizâmî'nin *Laylâ va Macnûn* mesnevisi vezninde yazılmış ve kendi mevzuunda ilk defa kaleme alınmıştır. *Laţâ'if al-favâ'if*'in muhtelif kütüphanelerde bir çok yazmaları vardır ve 14 bölümde muhtelif sınıflardan insanlara dâir fıkraları ihtivâ etmektedir (bu eserden alınmış bazı parçalar için bk. Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 106 v.d.). İsfizârî, *Ravzât al-cannât*'ta *Mahmûd u Âyâz* ve *Raşahât*'tan bahsetmeksizin, sâdece onun şu eserlerinin isimlerini vermektedir: *Laţâ'if al-favâ'if*, *Hîrz al-amân min fitan al-zamân* ve *Anîs al-ârifin* (fi'l-mavâ'iz va'l-naşâ'ih va'tafsîr al-âyât va'l-ağbâr va'l-kışâş va'l-hikâyât al-ğarîba). Bu üç eserden ilki müstesnâ, diğerlerinin Şafî'ye âidiyeti şüphelidir (Storey, *ayn. esr.*, s. 963 v.d.). Kendisine en büyük şöhreti te'min etmiş

olan eseri *Raşahât 'ayn al-hayât* adlı kitabıdır. Müellif 'Ubayd Allâh Ahrâr'ın meclisinde bulunduğu vakit ondan dinlediklerini (krş. *Raşahât*, trk. trc., s. 11) tesbit ettikten 16 yıl sonra (909=1503/1504), diğer kaynaklardan da faydalanmak sûreti ile, başta şeyhi de olmak üzere, nakşbendî şeyhlerinin hâl tercümelerini içine alan bu eseri te'lif etmiştir. *Raşahât*, bir mukaddimeden sonra 1 *makâla* (nakşbendî şeyhlerinin tarih sırası ile seçeresi ve hâl tercümeleri), 3 *makşad*: a. Ahrâr, müellifin yakınları, hayâtı, seyâhatleri v. b., b. sözleri, c. kerâmetleri, müridleri v. b. ve 1 *hâtima*'den ibârettir. Dünya kütüphanelerinde bol miktarda yazmaları bulunan *Raşahât* müteaddit defalar basılmıştır (bk. Storey, *Persian literature*, I/II, 964 v.d.). Muhammed Husayn b. Muhammed Hâdî al-'Aklî al-'Alavî al-Şirâzî tarafından yapılan *Tavâzîh al-Raşahât* adlı bir farsça şerhi ile, ayrıca biri arapça ve diğeri de türkçe olmak üzere, iki tercümesi vardır. Tâc al-Dîn b. Zakariyâ b. Sultan al-'Abşamî al-Umavî al-'Ogmânî al-Hindî al-Hanafî al-Nakşbandî tarafından, *Târîb* (veya *Tar-camat*) *Raşahât 'ayn al-hayât* adı ile, 1029 (1620)'da yaptığı tercüme Murâd b. 'Abd Allâh al-Kâzânî al-Minzalavî al-Makkî'nin bir zeyli ile birlikte, Mekke'de basılmıştır (1307=1889/1890). Eserin iki türkçe tercümesinden biri İzmir kadısı Ma'rûf b. Şarîf tarafından 993 (1585)'te Murâd III. zamanında (bk. trk. trc., s. 9) açık bir dil ile yapılmış olup, hareketli ve taş-basması olarak, İstanbul'da basılmıştır (1236=1820/1821; bu tercümenin yazma nüshaları için bk. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1944-1946, 6. fasikül, s. 496—504. Ârif Çelebi tarafından 1046 (1840/1841)'da yapılan ikinci tercüme ise, henüz yazma hâlinde. *Raşahât*, başta Ahmed Yesevî olmak üzere, Mâverâün-nehr'deki nakşbendî tarikatine mensûp bir çok türk süfîleri hakkında mâlûmat ihtivâ etmesi bakımından da mühimdir.

Bibliyografiya: Ali Şir Nevâî, *Ma-câlis al-nafâis* (Tahran tab.); Hıvândmîr, *Habîb al-siyâr* III, 3, s. 341; *Tuhfa-i Sâmi* (Tahran tab.), s. 6; 'Alâ' al-Davla Kâmî, *Nafâis al-ma'âşir* (bk. mad. Fahrî); Gr. d. iran. Phil., II, 250, 332 v.d., 365; Sachau—Ethé, *Catalogue of the Persian... Manuscripts in the Bodleian Library*, I, 428 v.d.; Rieu, *Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum*, s. 353, 757; ayn. mll., *Supplement*, s. 69; Pertsch, *Die persischen Handschriften der Herz. Bibl. zu Gotha*, s. 121; ayn. mll., *Verzeichnis der persischen Handschriften der Königl. Bib-*

liothek zu Berlin, krş. fihrist, III, mad. 'Alî İbn al-Husayn'; de Goeje, *Cat. Cod. Orient. Bibl. Acad. Lugd. Bat.*, V, 295; C. A. Storey, *Persian literature a bio-bibliographical survey* (London, 1953), I/II, 962—966; Brockelmann, *G A L, Suppl.*, II, 286 v.d.; V. F. Büchner, *El, mad. ŞAFİ.* (TAHSİN YAZICI.)

ŞAFİ. [Bk. ŞAFİ.]

ŞAFİD-KÜH. [Bk. ŞEFİD-KÜH.]

ŞAFİD-RÜD. [Bk. KIZIL-ÖZEN.]

ŞAFİNA. [Bk. ŞEFİNE.]

ŞAFİYA. [Bk. SAFİYE.]

SAFİYE. ŞAFİYA BINT HUYAYY B. AHTAB, Peygamberin zevcelerindendir. Bani'l-Nazîr yahudi kabilesine mensûp idi. Annesi Barra (veya Zarra) bint Samav'al olup, Medine'de doğmuştur. Babası, mensûp bulunduğu Bani'l-Nazîr kabilesinin 4 (625/626) yılında bir hâdiseden dolayı toptan Medine'den kovulması üzerine, âilesi efrâdı ve yakınları ile birlikte, şimâle gitmiş ve Medine'ye 150 km. mesâfedeki Haybar'da yerleşmiş idi.

Şafiya 6. (627/628) yılın sonlarında veya 7. yılın başlarında akrabâlarından Kinâna b. al-Rabî ile evlendi. Bâzı kaynaklara göre, kendisi evvelâ yahudi ileri gelenlerinden Sallâm b. Maşkam ile, ondan ayrıldıktan sonra Kinâna ile evlenmiştir. Kinâna de Medine'den sürülmüş ve Haybar'e yerleşmiş olan Bani'l-Nazîr'e mensûp bulunuyordu.

Peygamber, Bani'l-Nazîr'in Medine'den sürülmesinden 2 yıl sonra (7=628), 1.400 kişilik islâm ordusu ile Haybar'ın fethine çıktı. 14 gün süren muâsareden sonra, bütün Haybar hisarları birer-birer teslim oldu. Şafiya, kabilesinin kalesi olan al-Kamûş hisarı fethedildiğinde, iki yeğeni ile birlikte, esir olarak, müslümanların eline geçti. Bâzı kaynaklar onun Şakş adlı kalede, bâzıları da Nizâr adlı kalede ele geçtiğini yazmaktadır.

Şafiya bu sırada 17 yaşında idi. Ganîmetlerin taksiminde o evvelâ Dihya b. Halîfa al-Kalbî'nin hissesine düşmüş veya ona verilmiş idi. Fakat Peygamber büyük bir ihtimâl ile, diğer evlenmelerinde de olduğu gibi, Haybar yahudilerinin ileri gelenlerinden birinin kızı olduğu için, onlar ile sıhrî bir akrabâlık kurarak, yakınlıklarını kazanmak maksadı ile Şafiya ile evlenmek istediğinin bir işareti olarak, ridâsını onun üzerine atmıştır. Peygamber Şafiya'yi evvelâ islâm dinine girmeye dâvet etmiş, kabûl etmesi üzerine, azadlığını mihrine sayarak, kendisi ile, Haybar ve Medine arasındaki (Medine'ye 12 mil mesâfede) Şabhâ' mevkiinde evlenmiştir. O günden itibaren Şafiya, Peygamberin diğer zevceleri gibi, örtündü; peçe (hicâb) taktı. Böylece bu vaziyet onun

Peygamberin zevcesi olduğunu gösterdi. Medine'ye geldiğinde Şafiya evvelâ Hârîsa b. Nu'mân'ın evine misâfir edildi. Bu arada cecreyân eden bâzı hâdiselerden anlaşıldığına göre, Şafiya evvelâ Peygamberin zevceleri tarafından soğuk karşılanmış ve kıskançlıkla hakîr görülmüştür.

Şafiya akıllı, yumuşak huylu ve faziletli bir kadın idi. Etrâfının aleyhindeki bu tutumlarını görerek, hâdiselere karışmadan, kendi hâlinde, oldukça münzevî bir hayat yaşamış, bu itibarla kocasının teveccühünü kazanmış görünüyor. Peygamberin son hastalığında ona karıştı gösterdiği sadâkati ifâde ve bu sûretle diğer zevcelerinin tenkitlerine sebep olan bir hâdiseye hakkındaki rivâyet hâric, onun ölümüne tekaddüm eden yıllarda ismine tesâdüf edilmez. Mâmafih Şafiya'nın Peygamberin küçük kızı Fâtîma ile münâsebetleri iyi idi.

Peygamberin ölümünden Osmân'ın hilâfetinin sonlarına kadar geçen zamanda Şafiya hakkındaki rivâyetler pek az ve ehemmiyetsizdir. 35 (655/656) yılında; Osmân dışarıdan gelen birlikler tarafından, Medine'de muhâsara edilip, müşkil vaziyete düştüğünde, Şafiya onun tarafını tutmuş, hattâ yanına giderek, kendisi ile konuşmak istemiş ise de, muvaffak olamamıştır. Bundan bir müddet önce 'Âişa, Osmân, 'Alî, Talha ve Zubayr arasında yaptığı son müzâkereye Şafiya'yi de çağırmış, o bu dâveti kabûl edip, bütün konuşma boyunca Osmân'ı müdâfaaya çalışmıştır. Şafiya ödürülmesinden bir kaç gün önce başkaları ile temâstan men'edilmiş olan komşusu Osmân'a her türlü yardımdan geri kalmamıştır.

Şafiya 50 veya 52 (670 veya 672) yılında Mu'âviya'nın hilâfeti sırasında, 100.000 dirhem değerinde bir servet bırakarak, vefât etti. Rivâyet edildiğine göre, kendisi bu servetin üçte birinin yahudi dininde kalmış olan bir yeğenine verilmesini vasiyet etmiştir. Şafiya'nın Medine'deki evi, kendisinin ölümünden sonra, Mu'âviya tarafından 180.000 dirheme satın alındı. Kahire'deki bir câmie ve etrâfındaki mahalleye, onun adına nisbetle, Sitt Şafiya adı verildi. Kendisinden on hadis rivâyet edilmiştir. Hiç çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sirat* (nşr. Wüstenfeld), s. 354, 653, 762, 766; İbn Sa'd, *Tabakât* (Leiden tab.), VIII, 86—92; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), Kahire 1939, I, 173; II, 301 v.d., 415; al-Makrizî, *Amtâ'* (Kahire, 1941), I, bk. fihrist; al-Balâğurî, *Futûh al-Luldân* (Kahire, 1932), 37 v.d.; İbn Hacer, *İşâba* (Kahire, 1939), IV, 337 v.d., nr. 650; İbn 'Abd al-Barr, *İsti'âb* (Kahire 1939), IV, 337 v.d.; İbn al-Ağîr.

Usd al-gâba (Kahire, 1280), V, 490 v.d.; ayn mll., *al-Kâmil* (Kahire, 1348—1353), II, 148 v.d., 210; Lammens, *Mo'âwiya*, s. 246; Caetani, *İslam tarihi* (tre. H. Câhid [Yalçın]), V, 110 v.d., 122—164; VII, 390.

(V. VACCA.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SAFİYE-ED-DİN. ŞAFİ AL-DİN, 'ABD AL-MUMİN B. YUSUF B. FÂHİR AL-URMAVİ AL-BAĞDADÎ, müsiki nazariyesi ile uğraşan islâm müellifleri arasında çok tanınmış olanlardan biridir (*Naşra bi-asmâ' kutub al-müsikâ... Dâr al-kutub al-mişriya*, Kahire, 1932'de 'Abd al-Mu'min b. Abi'l-Mafâhîr adı ile geçmektedir. Burada Fahîr'i Fakîr okumak için bir sebep yoktur. Bk. Collangettes, *J A*, tşrin II. — kânûn I. 1904, s. 383 ve Sarton, *Introd. to the Hist. of Science*, II/II, 1034). Her ne kadar âilesi aslen urmiyeli ise de, gâlibâ kendisi Bağdad'da doğup-büyümüştür. Son Abbâsî halîfesi, al-Musta'sim (ölm. 656=1258)'in hilâfetinin son yıllarında müsikişinas ve nedimi olarak, halîfenin hizmetinde idi. Şafî al-Dîn, aynı zamanda halîfenin kütüphânecilerinden ve müstensihlerinden biri olup, halîfenin, sarayında kurmuş olduğu yeni kütüphânenin müdürlüğünde bulunmuş idi. İbn Tagrîbirdî, İshâk al-Mavsilî [b.bk.] zamanından beri, müsikide kimsenin onu geçmediğini beyân etmektedir; diğer taraftan Şafî al-Dîn'in hat san'atında da Yakût [b.bk.] ve İbn Muqla [b.bk.] ayarında olduğu iddia edilmektedir. Halîfeden aldığı maaş 5.000 dinâr idi. Kâtib Çelebi (III, 413) *Haşib al-siyar* (III/1, 61)'den naklen ona dâir bir hikâye anlatmaktadır. Hulagu 1258'de Bağdad'ı yağmaladığı vakit, Şafî al-Dîn müsikideki şöretinden dolayı moğul fâtihin yanına girmeye muvaffak oldu ve ud ('ud) ça'arak onu öyle teshir etti ki, emvâl ve akarı yağmadan muâf tutuldu. Sonra Hulagu'nun hizmetine girdi. Hulagu kendisine Bağdad mîrî gelirinden yılda 10.000 dinârlık bir maaş tahsis etti. Moğul vezîri, yâni *şâhib divân*, Şams al-Dîn al-Cuvaynî [b.bk.]'nin oğullarının mürebbîsi olarak, yerinde kaldı. Bu iki genç, Bahâ' al-Dîn Muhammed (ölm. 1279) ve Şaraf al-Dîn Hârûn (ölm. 1286) san'at ve edebiyatın harâretli hâmileleri oldular (d'Osson, *Hist. des Mongols*, IV, 11—2; Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 21). Şafî al-Dîn müsiki nazariyesi hakkında *Risâlat al-sarafiya fi'l-nisab al-tâlîfiya* adlı risâlesini Şaraf al-Dîn için yazdı (Brockelmann, *G A L*, I, 496'da bu risâlenin 1252'de yazıldığını ve al-Musta'sim'in vezîri Şams al-Dîn al-Cuvaynî için te'lif edildiğini söylemektedir).

Vezîr Şams al-Dîn al-Cuvaynî ve *Tarih-i Cihân-guşây* müellifi 'Alâ' al-Dîn al-Cuvaynî'nin te'siri ile meşhûr müsikişinas Bağdad'da inşa divânı (*divân-i inşâ'*)'nın vazifesini kabûl etti. Şafî al-Dîn, 1265'te Irak-ı Acem vâlisi olan Bahâ' al-Dîn'e İsfahan'a kadar refâkat etti. 1279'da hâmisinin ölümünü bilhassa Cuvaynî âilesinin sukutunu (1284 v.d.) müteâkip, Şafî al-Dîn unutuldu. Nihâyet mutlak bir sefâlete düşer oldu ve ikbâl devri günlerinde misâfir-perverliği ile meşhûr olan ve dostları için 4.000 dirhemlik meyva ve itriyat sarfeden bu büyük müsikişinas 300 dinârlık bir borçtan dolayı hapse atıldı ve 28 kânûn II. 1294'te orada öldü.

Risâlat al-sarafiya'sinden başka, Şafî al-Dîn müsikiye dâir diğer eseri olan *Kitâb al-advâr*, kezâ *Fî'ulûm al-arûz va'l-kavvâfi va'l-badî* adı ile arûz hakkında bir kitap yazdı. Negr ve tercümeğe değer bir eser olan bu sonuncusu Bodleian'da bulunmaktadır (Grove, *Dictionary of Music*, IV, 498'de ihtimâl Bodleian [Bibl. Bodleianae cod. manuscr. orient. Catalogus, nr. CCXLVII] kataloğunda bu esere verilmiş olan latince unvânın yanlışlığından ikâa [ikâ] dâir bir kitap kabûl edilmiş olan bu eserin fenâ bir tavsifi bulunmaktadır. Grove aynı zamanda *Risâlat al-sarafiya*'nin „al-Fârâbî'nin basitleştirilmiş ve islâh edilmiş bir risâlesinden geldiğini“ iddia etmek sûreti ile yalmıştır. Bil'akis tamâmiyle yeni ve müstakil bir eser olup, müellif bir çok noktalarda al-Fârâbî'nin iddialarını reddetmektedir). Şafî al-Dîn'in müsiki hakkındaki iki eseri yazma hâlinde, bir çok kütüphânelerde husûsiyle Bodleian (bk. Farmer, *Arabic Musical MSS. in the Bodleian Library* ki, bu katalogda eserin muhtevâsının bir tasviri bulunmaktadır)'da British Museum (Or. 2361; Or. 136)'da; Berlin'de (Ahlwardt, 5506); Paris'te (de Slane, 2479); Viyana'da (Flügel, 1515, 1516); Kahire'de (*Funûn camîla*, 8, 349, 428, 507, 508, 509) mevcuttur. *Risâlat al-sarafiya*'nin bu hulâsası (aslâ bir tercüme değil; krş. Grove, *Dictionary of Music*) Carra de Vaux tarafından 1891'de neşredilmiştir ve bu satırların müellifi, ingilizce tercümesi ile metni, *Kitâb al-advâr*'da olduğu gibi, kendi *Collection of Oriental Writers on Music*'ine katmağı ümit etmektedir. Şafî al-Dîn bu mevzûda bir üstâd olarak görülür (Kâtib Çelebi, VI, 255) ve Kuşb al-Dîn al-Şirâzî [b.bk.; müsikiye dâir mühim bir kısım ihtivâ eden *Durrat al-tâc*'ı zikredilmemiştir], *Nafâ'is al-funûn*'unda *Kanz al-tuhaf*'ın müellifi 'Abd al-Kâdir b. Gaybî, oğlu 'Abd al-Azîz ve torunu Mahmûd, Muhammed b. 'Abd al-Hamid al-Lâzîki ve bir çok diğer müellifler gibi, müsikiye dâir

eser yazan muahhar müelliflerden her biri ona bir saygı eseri borçludur. Onun nazariyeleri hakkında bir çok arapça şerhler yazılmıştır ki, bunların başlıcaları *Şarh Mavlânâ Mubârah Şâh* ve *Fâhr al-Dîn al-Hucandî*'nin şerhi olup, her ikisi de British Museum (Or. 2361)'da bulunmaktadır. İlki belki 'Alî b. Muhammed al-Curcânî [b. bk.]'nindir ve „her hangi bir Mubârah Şâh“ (d'Erlander, *La Musique arabe*, I, XXV)'ın olması güçtür. Şafî al-Dîn bilhassa „sistematik nazariyenin“ mücidi olarak şöret bulmuş idi. Bu nazariyeye göre, perde (octavus) on yedi fâsılaya ayrılmıştır. Her ne kadar Helmholtz, Kiesewetter (*Die Musik der Araber*)'in faraziyesini takip ederek, Sâsanîler devrine kadar çıkarılabileceğini (*Sensations of Tone*, 3. ingl. tab., 280) ileri sürüyor ise de, bunun mücidi hakikaten Şafî al-Dîn olabilir. Helmholtz bu nazariye için „Fisagor usûlü üzerinde esâslı bir ilerilemeyi gösteriyor“ demektedir. Hâlbuki, Sir C. Hubert H. Parry ondan: „aslâ tahayyül edilmemiş en mükemmel ses dizisi“ (*The Art of Music*, I, 29) olarak bahsetmektedir. *Kitâb al-advâr*, yazılı kaynaklardan muhâfaza ettiğimiz, notaların esâs ve kaidesine uygun olarak tetip ve tanzimi sûreti ile, şüphesiz, arap veya İran müsikisinin en eski örneği olan *ramal* vezninde (*tarb*) ve *nevrûz* denilen ikinci bir makamda (*avûz*) yazılmış sözlü müsikiden bir parça ihtivâ etmektedir. Bu parça, bu satırların müellifi tarafından, fotoğraf sûreti ile, *History of Arabian Music* (s. 20'nin karşısında) 'le neşredilmiş ve J. P. N. Land tarafından *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft* (1886), II, 351 v.d.'da bundan faydalanılmıştır. Şafî al-Dîn, İsfahan'da ikamet sırasında iki müsikî âleti icât etti; mus-tatıl şeklinde santur, *nuzha* ve bir çeşit kubbeli lavta, *muğnî*. Bu iki âlet *Kanz al-tuhaf* (British Museum, Ms. Or. 2361, 263a—265)'te tasvir edilmiş ve bu makalenin müellifi tarafından *Studies in Oriental Musical Instruments* (1931) ve *Arabic Musical Manuscripts in the Bodleian Library* (1925)'de de resimleri verilmiştir.

Bibliyografya: Hâl tercümesi: İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât al-vafayât* (Bulak tab.), II, 18 v.d.; *Târîh-i Vâşşâf* (Bombay tab.), s. 43, 55, 61, 65; İbn Tagrîbirdî, *al-Manhal al-şâfî*, IV, s. harfinde; *Kitâb al-Fahrî* (nşr. Derenbourg), s. 449 v.d.; tre. E. Amar (*Archives Marocaines*, XVI, 372): 'Alâ al-Dîn al-Cuvaynî, *Târîh-i Cihân-guşây* (GMS, XVI/1, mukaddime, s. LI; Farmer, *History of Arabian Music*, s. 227 v.dd.; Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam*, IV, 342, 363; Sarton, *Introduction to the His-*

tory of Science, II/II, 1034 v.d. — Nazariyesi: Farmer, *History of Arabian Music*, s. 202—206; ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, bk. fihrist; Carra de Vaux, *Le traité des rapports musicaux... par Safi ed-Dîn...* (1891); Arnold ve Guillaume, *The Legacy of Islâm*, s. 361, 366, 368; Kiesewetter, *Die Musik der Araber*, s. 13 v.dd., 21 v.dd.; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VIème Congrès Intern. des Orient.*, 1883, s. 72—75, 78—84); Lachmann, *Musik des Orients*, bk. fihrist; Collangettes, *Étude sur la musique arabe* (J A, 1904 ve 1906). (H. G. FARMER.)

SAFİY-ED-DİN. ŞAFÎ AL-DİN ŞAYH (1252—1334), İran'da Safevîlerin cedd-i, Hvâca Kamâl al-Dîn 'Arabşâh ile Davlatî'nin oğlu olup, 650 (1252/1253)'de Erdebil'de doğdu. [Kendi ifâdesine göre, ceddâdî yed'nei imâma ve bundan da 'Alî'ye kadar geriye götürülüyor. 20., 25. batındaki cedleri Mûsa'l-Kâzim ve 'Alî (secceresi için bk. E. G. Browne, *JRAS*, 1921, s. 397 ve *Silsilat al-nasab-i şafaviya*, Berlin, 1924) ise de, hakikat ile kabili te'lif değildir (bk. Ahmed Tâcabş, *İrân dar zamân-i şafaviya*, Tebriz, 1340 ş., s. 18 v.d.)]. Şafî al-Dîn âilesinin yedi çocuğundan beşincisi idi. Altı yaşında iken babası öldü. O ceddî ve arkadaşsız bir çocuk olarak tasvir edilir; gençliğinin ilk devirlerinden itibaren dine karşı ilgi gösteriyordu. Erdebil ulemâsı arasında kendi temâyülüne uygun bir müşîd bulamadığı için, doğduğu şehirde eksikliğini duyduğu kimseyi Şiraz'da aramağa karar verdi. Şiraz'a vâsıl olduğu zaman, derslerini takip etmeği arzû ettiği Şayh Naeib al-Dîn Buzgûş daha önce ölmüş (678=1279) idi. Orada Şayh Rukn al-Dîn Bayzâvî ve Amîr 'Abd Allâh gibi, dindar ve zâhid dervişlere iltihâk etti. Bu sonuncu kendisine, Hazar denizi civârında oturduğu söylenen Şayh Zâhid'i, yâni gılânî Tâc al-Dîn İbrâhîm b. Ravşan Amîr b. Bâbil b. Şayh Bunder al-Kurdî al-Sancânî'yi tavsiye etti. Şafî bu şeyhi aramakla 4 yıl geçirdi; nihâyet onu Hilya-Kirân (Gılân'da Hânbalî idârî bölgesinde)'da buldu. Şayh Zâhid onu iyi karşıladı ve o da 85 yaşında olduğu hâlde, ölünceye kadar 25 yıl şeyhinin yanında kaldı. Şafî al-Dîn, tarikât reisi olarak, ona halef oldu ve 12 mubarem 735 (12 Eylül 1334) pazartesi günü 85 yaşında olduğu hâlde, vefât etti. Ölümünden az önce oğlu Şadr al-Dîn'i halef tayin ederek, Mekke'ye haccâ gitmiş idi. Hacc'dan dönüşce, 12 günlük bir hastalıktan sonra öldü.

İki karısı var idi: Şayh Zâhid'in kızı Bîbî Fâtîma ve Gilhvarân'lı Ahî Sulaymân'ın kızı,

Birincisinden Muhyî'l-Dîn (ölm. 724=1324), babasının halefi olan Şadr al-Dîn (dğm. 1. şevvâl 704=27 nisan 1305, ölm. 794=1392) ve Abû Sa'îd doğdu. İkincisinden iki oğlan, bir kız dünyâya geldi: 'Alâ al-Dîn, Şaraf al-Dîn ve Şayh Zâhid'in oğlu Şayh Şams al-Dîn ile evlendirilen bir kız.

Şafî al-Dîn, safevî tarikatinin kurucusu olup, daha sonra İran'da siyâsî bir hâkimiyet elde etmeğe muvaffak oldu [bk. mad. SAFEVİLER.]. Bu tarikatin teşkilât ve tarihi hakkında tam mütâlara sâhip değiliz [krş. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (tre. Tefvik Bıyıklıoğlu, nşr. TTK, Seri IV, nr. 5), Ankara, 1948, s. 5—13]. Bu tarikat tarihî ve dinî bakımdan, daha sonra şarkta doğan ve iktidâra gelen ahlî ve bektâşî [b. bk.] gibi derviş tarikatları ile sıkı-sıkıya ilgilidir. Müridleri on iki terkli, yünden, kırmızı külâh giyiyorlardı. Türkçedeki *kızıl-baş* tâbiri bundan gelmektedir. Daha sonra bu külâh *tâc-i Haydar* adını aldı (bk. *İslam*, XI, 83).

Şafî al-Dîn'in sünâf olduğu söylenmiş (krş. E. G. Browne, *Ahsan al-tavârih*'ten naklen, *Persian Literature in Modern Times*, s. 43 v.d.) ise de, daha sonra tarikatin şii temâyüller kazanmış olduğu muhakkaktır. Şafî al-Dîn'in İran'da ve bilhassa şarkta bir çok müridleri var idi (*JRAS*, 1921, s. 403 v.d.). Tarikat sâfiller arasındaki yüksek şöretini ve daha sonra Osmanlı imparatorluğuna büyük gâileler açacak derecedeki geniş yayılmasını ona borçludur.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak: İbn al-Bazzâz, *Şafvat al-şafâ* (taş basm., Bombay, 1329=1911, yazm., London, British Museum, Add. 11745 ve King's College, Cambridge; krş. E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 35; bu eser [krş. Browne, *ayn. esr.*, s. 38 v.d.] Şafî al-Dîn'in usûl ve te'sirini ve ikinci plana atılan tarihi bilmek için mühimdir); *Silsilat al-nasab-i şafaviya* (nşr. E. G. Browne), Berlin, 1924, Kavianî matb.; krş. daha önce N.v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques... de St. Pétersbourg*, I, 850—853 ve hulâsası için bk. Browne, *JRAS*, 1921, s. 395—418; krş. F. Babinger, *İslam*, XII, 231 v.d.; Şafî al-Dîn ile ilgili edebiyat için bk. P. Horn, *Grundriss der iranischen Philologie* (Strassburg, 1896—1904), II, 586 v.d. ve N.v. Khanikoff, *Mélanges Asiatiques*, I, 543 v.d.; Şayh Şafî al-Dîn'e husûsî bir alâka için bk. E. G. Browne, *Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 3—44; tarikatin kızıl-başlar ve şarktaki diğer derviş tarikatları ile olan münâsebetleri için bk. F. Babinger, *Schejch Bedr-ed-Din* (Leipzig ve Berlin, 1921), s. 78 v.dd. (*Isl.*, XI, 78 v.dd.); ayn. mll., *Mari-*

no Sanuto's Tagebücher als Quelle zur Geschichte der Şafawijja [A Volume of Oriental Studies presented to Edward G. Browne (Cambridge, 1922)], s. 28—50; bk. mad. KIZIL-BAŞ. (FRANZ BABINGER.)

ŞAHÂBA. [Bk. SAHÂBE.]

SAHÂBE. [Bk. ESHÂB.]

SAHÂRANPÜR. SAHÂRANPÜR, şimâlî Hindistan'da, 29° 57' şimâl arzı, 77° 33' şark tûlû üzerinde bir şehir olup, 1340 yılı civarında, Muhammed b. Tuğluk zamanında te'sis edilmiş ve bu bölgede bir müslüman velisi olan Şâh Haran Çiştî'ye nishetle adlandırılmıştır. Timur'un Hindistan seferi esnâsında şehir ve bölge ağır felâkete uğramıştır. 1526 yılında Babur, Panipat'a giderken, buradan geçmiştir; bâzı mahallî meskûn yerler onun maiyetinde bulunanlar tarafından te'sis edilmiştir. Ekber devrinde buranın hâkimi bulunan 'Abd al-Kudûs'un gayreti sayesinde, burada islâm te'siri pek çabuk genişlemiştir. Cihângir ve Şâh Cihân devirlerinde Sahâranpür, iklimin'n serinliğinden ve etrâfında av hayvan ve kuşlarının çokluğundan dolayı, yazın sarayın en sevdiği sayfiye yeri olmuştur. Nûr Cihân'a nishetle tesmiye edilen Nûrnagar köyünde onun bir sarayı var idi; hükümdarın av sarayı olan Pâdşâh Maşall Şâh Cihân için binâ edilmiştir. Avrangzîb'in ölümünden sonra, hindû ve müslümanlar arasında fark gözetmeden, her ikisini de öldürmekten çekinmeyen Sikhlerin hücumu altında çok ağır günler yaşayan bölge perişân olmuş ve bu durum 1716 yılında hükümdar kuvvetleri tarafından yeniden zapt ve rapt altına alınca-ya kadar devâm etmiştir. Yukarı Doâb bölgesi sonra Bârha seyyidlerinin idâresine geçmiş ve 1721'de bunların yıkılması ile, bir çok gözde-lerin tasarrufunda kalmıştır. 1754 yılında Ahammed Şâh Durrâni burasını, Kotila muhârebesinde gösterdiği hizmetine mukabil, Rohilla Naeib Han'a vermiştir. Onun ölümünden önce, burası 1770'te tekrar Sikh ve Marâthâların hücumuna uğramıştır. Oğlu Zâbit Han Dehli'ye karşı baş kaldırmış ise de, tekrar itâat altına alınmış ve 1785 yılında ona halef olan oğlu Gulâm Kâdir, kuvvetli bir idâre kurarak, Sikh'lere karşı sert tedbirler almıştır. Müstebit ve kaba bir hükümdar olan ve imparator Şâh 'Âlam'ın gözlerine mil çektiren Gulâm, Sindhya tarafından işkence ile öldürülerek, kendisine lâayık âkabeti bulmuştur. Sahâranpür, ismen Marâthâlara tâbî olmakla berâber, fiilen Sikhlerin elinde bulunmuştur; 1803 yılına kadar devâm eden bu durum, 'Aligarh'ın düşmesinden ve Dehli muhârebelerinden sonra, değişmiş ve burası da ingilizler tarafından ele geçirilmiştir.

Bibliyografiya: Abu 'l-Fazl, *Ā'in-i Akbari* (trc. Blochmann ve Jarret), Kalküte, 1873—1894; *Tāzūk-i Cahāngirī* (trc. Rogers ve Beveridge), London, 1909; 'Abd al-Hamīd Lāhūrī, *Pādšāh-nāma* (Kalküte, 1867—1868); W. Irvine, *The Later Mughals* (nşr. Jādū-nāth Sarkār); *Imperial Gazetteer of India* (1908). (T. W. HAIG.)

SAHĪB. **ŞAHİB** (A.), bir kimsenin refiki, arkadaşı olmak ve aslında akranlık ve dostluk yakınlığı ile bağlı olmak mânasına gelen *ş-h-b* fiil kökünün ism-i fâil sıfatsı olup, husûsiyetle Peygamber ile yakından münâsebette bulunan ve islâmiyet uğrunda ölenler [krş. mad. AŞHÂB] için kullanılmıştır. Fakat islâm edebiyatında bu kelime ekseriyâ arkadaş kelimesinin basit mânasını taşır [veyâ daha umumî olarak „bir kimse veya bir şey ile her hangi bir şekilde alâkası olan, mânasına gelir; bu bir arkadaş, bir âmir veya bir muhâlif olabilir. Bizzat Peygamber arkadaşlarına hitab ederken kendisinden *şahibukum* („arkadaşınız“) diye bahsederdi. Ayrıca kayser [b. bk.]'e *şahib al-Rûm*, Buşrâ vâlisine *şahib al-Buşrâ* denilmiştir. 167 (783/784) yılına doğru halife al-Mahdî *zanâdika* [b. bk.]'yı muhâkeme ve tenkîl vazîfesi ile bir me'mûr nasbetmiş ve ona *şahib al-zanâdika* unvânını vermiştir. Bununla berâber vâliler için *hâkim* tâbiri tercih ediliyordu. Peygamberin arkadaşlarını hatırlatan *şahib* kelimesinin husûsî ve mümtaz vasfının bu tercihin sebebi olması muhtemeldir.

Şahib tâbiri, umûmiyetle, bugün Hindistan'da, resmî bir hurmet nişânesi olarak, avrupalılar hakkında kullanılır. Yüksek tabakadan hindliler için kullanıldığı zaman onların unvanlarına ilâve edilen bir şeref pâyesidir (msl. *hân şahib*).

Bu kelimenin arapça müennes şeklinin nâdir kullanılmış olması, hurmet ve itibâr ifâde etmeyişi oldukça garip bir husûstur. al-Aş'arî *Risâlat al-îmân*'ında (Spitta, *Zur Geschichte al-Ash'ari's*, s. 133 v.dd.), Allahtan bahsederek: — „O, bizzat kendisi için bir kadın arkadaş (*şahiba*) edinmedi“ demektedir. Bununla berâber bu tarz kullanılışı çok istisnâdîdir. Bugün Hindistan'da frns. *madame* kelimesinin, ön-ek şeklinde ilâvesi yardımı ve *d'sinin* hazzî ile *memsâhib* telaffuz edilerek, müennes şekli teşkil edilir. Bu bütün avrupalı kadınlara hitaba mahsûs bir tâbirdir.

Şahib 'in bugünkü Mekke lehcesindeki kullanılışı için bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter*, nr. 23.

Bibliyografiya: D. B. Macdonald, *Muslim Theology* (London, 1903), fihrist; R. A. Nicholson, *Literary History of the*

Arabs (London, 1907); W. Muir, *The Caliphate* (Edinburgh, 1915).

(T. CROUTHER GORDON.)

SAHĪB. [Bk. SAHĪB.]

SAHĪB-KİRÂN. **ŞAHİB-KİRÂN**, „(uygun, uğurlu) birleşme sâhibi“ mânasında bir unvan. Kırân seyyârelerin, *kirân al-sa'dayn* [bk. madd. KİRÂN ve SA'DÂN] iki uğurlu seyyârenin (Müşteri ve Zühre) ve *kirân al-naḥsayn* iki uğursuz seyyârenin (Zühâl ve Merih) birleşmesini ifâde eder. Bahis mevzuu tâbirde *kirân* kelimesi ile sâdece ilkin (*kirân al-sa'dayn*) telmih vardır. Farsça izâfet *-i'si*, *şahib dil* 'de olduğu gibi, *fakk-i izâfa* ile terkedilmiştir. Unvan ilk defa emîr Timur hakkında kullanılmıştır. Denildiğine göre, o uğurlu bir birleşme ânında doğmuş idi; fakat o tabî'i, bilâhare bu unvânı almıştır. Timur'un ölümünden sonra şâirler ve müdâhinler bu unvânı rast gele en küçük hükümdarlara ve hattâ aḥmed-nagarlı Burhân Nizâm Şâh II. gibi değersiz kimselere de vermişlerdi. Fakat bu tâbir Timur'un neslinden gelmiş ve kendisine *Şahib kirân-i şânî* („birleşmenin ikinci sâhibi“) unvânını vermiş olan hükümdar Şâh Cihân tarafından resmen alınmıştır.

Şahib kirân kelimesi İran'da *kirân* veya *krân* şeklini alalıdan beri, *tümân* 'in onda biri olan 1.000 *dînâr* değerindeki bir paranın adı olmuştur.

Bibliyografiya: Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nāma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyatından); Muhammed Kâsım Firiştâ, *Gulşan-i İbrâhîmî* (taş. basm., Bombay, 1832); 'Abd al-Hamīd Lāhūrī, *Pādšāh-nāma* (*Bibliotheca Indica*, Bengâle Asya cemiyeti neşriyatından); arapça ve farsça lugatlar, mad. KİRÂN.

(T. W. HAIG.)

SAHĪB-KİRÂN. [Bk. SAHĪB-KİRÂN.]

SAHĪH. **ŞAHİH** (A.), „s a ḡ l a m, doğru, kusursuz veya lekesiz“ demek olup, 1. isnat zinciri veya râvileri kusursuz olan hadisler, 2. *şahih* hadisleri ihtivâ eden eserler, bilhassa al-Buhârî [b. bk.] ile Muslim b. Haccâc tarafından toplanmış olanlar için kullanılan bir isimdir.

1. al-Curecânî (ölm. 816=1413) 'ye göre, *şahih* hadis (Peygambere kadar çıksa ve güvenilir râvîlere dayanan) *musnad* ve (bir tek muntaka veya râviye mahsûs olan) *farz* gibi, çok muhtelif sınıfları içine alır.

2. al-Buhârî 'nin *Şahih* 'i 7.397 veya bazılarına göre, 7.295 hadis ihtivâ eder. Bunlar müellifin zamanında etrafta dolaşan 600.000 hadisten seçilmiş olduğuna göre, kendisinin kayd etmiş olduğu 200.000 hadis arasından onun ta-

rafından ayrılmış idi. Onun *Şahih* 'inin dikkate değer bir ciheti, msl. Mekke, Medine ve Kudüs câmilerine yapılan ziyaretin müsâvî derecede tesirli olduğunu göstermek olan bir hadise „Mekke ve Medine câmilerinde namaz kılmanın fazîleti hakkında“ (*Bâb fâzil al-şalât*, nşr. Krehl, I, 299) başlığını koymasında olduğu gibi, ekseriyâ iddialı, bâzan pek yerinde olmayan bahis başlıklarını (*tarcama*) ihtivâ etmesidir.

Muslim 'in *Şahih* 'inin muhtevâsı fiilen al-Buhârî 'nin eserinin muhtevâsının aynıdır; fakat *isnâd* 'lar mühim miktarda değişiktir ve al-Buhârî 'nin o kadar ayırtıcı bahis başlıkları yerine, müellif kıymetli bir mukaddime yazmıştır ki, burada bir hadis, mevsûk sayılması için, ne gibi şartları hâiz olması gerektiğini münâkaşa eder.

Her iki eser (al-Buhârî 'nin eseri daha tasnifli bir şekilde) islâmiyetin mevcut kanûn ve kaidelerinin istinât edebileceği, Peygambere âit hadisleri toplamak gayesi ile yazılmıştır. al-Buhârî 'nin *Şahih* 'inin şöhreti o kadar büyü müştür ki, deniz kazalarına ve başka felâketlere karşı bir tılsım gibi telakkî edilmiş ve müellifinin mezarı felâkete uğramış mü'minler tarafından çok sık ziyaret edilen bir türbe olmuştur.

Bibliyografiya: Edw. E. Salisbury, *Contributions from original sources to our knowledge of the science of Muslim Tradition* (J A O S, 1862, VII, 60—142); E. Lévi-Provençal, *La recension maghrébine du Şahih d'al-Buhârî* (J A, 1923, s. 209 v.dd.); [bk. bir de al-Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 813 v.dd.; burada *şahih* tâbirinin fıkıh, kelâm, dil bilgisi v.b. ilimlerdeki mânaları da gösterilmiştir]; A. Guillaume, *The Traditions of Islam* (Oxford, 1924), s. 26—32, 84—88; bk. madd. BUHÂRÎ, HADİS, *bibliyografiya*. (ALFRED GUILLAUME.)

SAHĪH. [Bk. SAHĪH.]

SAHĪL. **ŞAHİL** (A.), lugat âlimlerinin *maḡlâb* („tersine çevrilmiş“) tâbiri ile ifâde ettikleri, yâni *maḡ'ûl* yerine *fâ'il* şeklinde bulunan bir kelime olup, aslında „aşınmış“ (deniz suyu ile) mânasına gelmektedir. Bundan dolayı, kelime deniz veya büyük nehirlerin sâhilî yahut deniz veya büyük nehirler ile hudutlanan, köy ve şehirleri bulunan ekilmiş arâzi için kullanılır. Bir ovanın kenarına da delâlet eder.

(T. W. HAIG.)

SAHĪL. [Bk. SAHİL.]

SAHL. [Bk. SEHL.]

SAHM. [Bk. SEHİM.]

SAHNA. [Bk. SAHNE.]

SAHNE. **ŞAHNA**, İran 'ın Kirmangâh eyâletinde, Kangâvar ile Bisutûn yolu üzerinde,

küçük bir pazar yeridir. Şahna bölgesi aş-yk. 28 köyü içine almakta olup, buralarda (Hemedanlî) Hüdâbandelû kabilesine mensûp, yerleşik türkler yaşamaktadır. Şahna'deki Ahl-i hakık [bk. mad. AL-İLÂHÎ] mensûpları şimâl hudûdunda bulunan Dınavar [b. bk.] bölgesindeki rûhânî reislerine bağlıdır. Şahna'nın çok yakınında nehrin sarp sâhilinde kayalara oyulmuş iki mezar bulunmakta olup, bunların Ahemenîler devrine âit olması kuvvetle muhtemeldir. Anbâr yakınında bulunan bir Şahna (ş yerine s ile) Yâkût tarafından zikredilir.

Bibliyografiya: E. Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I, 413; Çirikov, *Putevoy journal* (1848—1852) 'da, mâlûmat vermiştir (Petersburg, 1875); Rabino, *Kermanchah* (R M M, XXXVIII, mart 1920, s. 1—40); E. Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920), s. 8. (V. MINORSKY.)

SAHNŪN. **ŞAHNŪN**, 'ABD AL-SALÂM B. SA'İD B. HÂBİB AL-TANŪHÎ (776—854), mâlikî mezhebine mensûp büyük fakih ve muharrir. Çok cevval zekâsından dolayı, canlı ve hafif bir kuşun adından alınarak, kendisine Şahnûn lakabı verilmiş idi. Babası Sa'îd, bir asker olarak, Humus'tan Kayravân'a gelmiş idi; Şahnûn burada 160 (776/777) yılında doğdu. Babası muhtemelen zengin değil idi; fakat doğduğu şehrin en iyi üstâdlarından ve husûsiyle al-Buhlûl b. Râşid (ölm. 183=799/800) 'tedir; İbn Farhûn, s. 104 'den ders gördü ve Şahnûn, tahsiline devam etmek için, Tunus'a gittiği zaman, üstâdı ona 'Alî b. Ziyâd (ölm. 183=799/800) adına yazılmış bir tavsiye mektûbu verdi; bunun neticesi olarak, 'Alî, al-Buhlûl'e karşı beslediği hurmetten dolayı imâm Mâlik 'ten öğrendiklerini Şahnûn'a öğretmek için, onun evine gelmeği itiyât edindi. 173 (789/790) yılında, oğlu Muhammed'e göre, Mâlik b. Anas 'ın talebelerinin nezâreti altında tahsil görmek için, Mısır'a geldi ve burada Mâlik 'in mümtaz şâkirdlerinden olan 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsım, İbn Vahb ve Aşhab'e tesâdüf etti. Bu Mâlik 'in ölümünden bir yıl önce olmuş idi ve Şahnûn Asad b. al-Furât 'ın üstâdın ağzından dinlediği Mâlik 'in *al-Muwaḡḡâ* 'ının cüz'lerini Kayravân'dan berâberinde getirmiş idi. *al-Muwaḡḡâ* üzerinde çalışıldığı sırada ortaya çıkan bâzı mes'eleler 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsım 'ın önünde münâkaşa edilirken, Şahnûn çok daha geniş bilgiler isteyince, ona bizzat Mâlik 'i dinlemek için neden seyahate çıkmadığı soruldu. O yalnız fakirliğinin buna engel olduğu cevâbını verdi. 'Abd al-Rahmân 'ın yanına gitmesi mâlikî mezhebinin garpta yayılması bakımından mühim neticeler doğurdu. Kaynakların ekserisi Şahnûn 'un şarka se-

yâhatinin 188 (803/804) yılında olduğunu kaydeder; fakat bu yanlış; zira diğer taraftan Mâlik henüz hayatta iken şarka gittiği söylenir; hâlbuki Mâlik 179 (795/796)'da ölmüştür. Daha uzaklara kadar seyahat etmek imkânını sonraları elde etti ve 'Abd al-Rahmân Aşhab ve İbn Vahb ile birlikte, deve sırtında, sonuncunun terkisinde olarak, hacc farzasını edâ etti. Daha sonra, Medine ve Suriye'yi ziyaret ederek, Mâlik'in en mümtâz talebelerinden tahsil gördü. 191 (806/807) yılında Kayravân'a döndü ve Mâlik'in mezhebini yaymağa başladı. Hâl tercümesini yazarların bâzıları bu mezhebi garba ilk sokanın Sahnün olduğunu söylerler; fakat kendisinden önce 'Alî b. Ziyâd, al-Buhlül ve Asad b. al-Furât *al-Muvaftâ*'ı veya hiç olmazsa, bu eserin bâzı kısımlarını okutmuşlardı. Sahnün, bu mezhep için, Asad b. al-Furât'ın metninin temel vazifesini gördüğü *al-Mudavvana* adlı geniş bir eser hazırladı. En çok tesâdüf edilen mes'eleler hakkında 'Abd al-Rahmân b. al-Kâsim'a suâller sorarak, bu eseri şerhetti. İbn al-Kâsim ile Sahnün'un zekâ ve anlayışları burada çok açık bir şekilde belli olmaktadır. Sahnün sorar: „Bu nokta hadis ile te'yit veya Mâlik tarafından tâlim edilmiş midir?“ ve İbn al-Kâsim cevap verir: „Mâlik tarafından tâlim edilmiştir“ ve yahut „Bu benim kendi fikrimdir“ (*hâzâ ra'yî*). Görüyoruz ki, *al-Mudavvana*'da akli muhakemeler büyük bir yer tutmaktadır; şeriatin bir noktasını te'sis ve tesbit etmek için mevsûk veya uydurma hadisler sokulmağa teşebbüs edilmez. Bundan başka, *al-Mudavvana* çok kolay okunur, açık bir dil ile yazılmış bir eserdir ve toplayıcısı ile üstadının dehâsını tetkik etmek için, emin bir rehberdir. Sahnün'un süt kardeşi Vahb ölünce, Sahnün'dan önce kadılık vazifesini yapmış olan İbn Abi 'l-Cavâd onun için duâ etti ve Sahnün kendisinden sonra bunu tekrar etmedi; çünkü İbn Abi 'l-Cavâd mütezilî idi. Hükümdar Ziyâdat Allâh (saltanat yılları: 201—223=816—838) bundan haberdar olunca, Kayravân vâlisine ona 500 kırbaç vurdurmasını emretti. Veziri 'Alî b. Humayd, bunu öğrenince, emri getiren haberciyi durdurdu ve hükmi iptâl ettirmek için, emri görmeğe gitti. al-Buhlül'ün vâli Muhammed b. Muqâtil tarafından verilen bir emir ile çarpıldığı, buna benzer bir cezâ ile öldüğünü (183=799/800) anlattı. O zaman Ziyâdat Allâh onu affetti. Ahmed b. Ağlab (231—232=845—847) kısa bir müddet için hükümdarlığı gasbı sırasında, *Kur'an*'ın yaratılmış (*mahlûk*) olup olmadığı mes'alesi hususunda ciddi bir takibâta girişti ve Sahnün Kayravân'dan kaçtı; Kaşır Ziyâd'da 'Abd al-Rahîm adlı bir zâhidin zâ-

viyesine gitti. Ahmed, Sahnün'u tevkif etmek için, İbn Sultân adlı bir nedimi gönderdi; zira bu şahsın, nedimlerin ekserisi gibi, sarayın serbest ve edeb dışı hayatını şiddetle tenkit ettiğinden, Sahnün'dan nefret ettiğini biliyordu. Şu hâlde Ahmed'in bedhahlığı İbn Sultân'ı Sahnün'un üzerine sevketti. Sahnün yakalandı ve esir olarak Kayravân'a gönderildi; fakat şehre bir mil mesâfeye gelince, Muhammed b. Ağlab'ın iktidârı ele aldığını ve Ahmed'in öldürülmüş olduğunu öğrendiler. Bu sâyede, Sahnün serbest bırakıldı. Muhammed b. al-Ağlab'ın ilk işlerinden biri kadı 'Abd Allâh b. Abi 'l-Cavâd'ı mevkiinden atmak oldu; bu azil iki kişi huzûrunda „halkı zâlimden kurtardığı için, Allah emiri mükâfatlandırsın.“ diye bağırarak Sahnün tarafından tasvîp edildi Muhammed sonra 233 (847/848) yılında kadılık vazifesini Sahnün'a teklif etti; Sahnün önce tam bir yıl bunu reddetti; fakat sonunda ramazan 234 (849)'te kabul etti. Kızı Fadîca'ya bu husûsta şöyle dedi: „Bugün baban bıçaksız katledildi“. Başka şahsiyetler bu mevki için Sulaymân b. 'İmrân'ı teklif etmişlerdi, fakat bu zât, Sahnün hayatta olduğu müddetçe, ondan başka bir kimsenin bu vazifeyi yapmağa salâhiyetli olmadığını söyleyerek, bunu reddetmiş idi. Sahnün emrin ne hediyelerini, ne ücretini aldı; fakat o şahsı masrafları ile me'mûrlarını müslüman olmayanlardan alınan cizye yardımı ile ödedi. Rahatsız edilmeden kadılık vazifelerini ifâ etmek için, câmiin yanına yapılmış bir odası var idi. Buraya yalnız dâvacılar ile şahidlerini kabûl ediyordu. İlk işlerinden biri bütün gayr-i sünni fırkaları câmiden çıkarmak oldu; zira Kayravân'da pek çok sufrî, ibâdî ve mütezilî var idi; câmi için muntazam bir imam tâyin eden ilk kimse o oldu ve o zamana kadar kadının evinde muhafaza edilen rehine bırakılmış eşyâlar için, şehrin itimâda şâyân şahıslarına teslim eden ilk kadı kendisi oldu. Sahnün, kadı olarak, her kese çok terbiyeli ve nâzik muâmele etti ve dâvacılar ile şahidlerine bildiklerini açıkça söylemelerini tavsiye ettiği zaman, onların korkularını izâle etmek için, elinden geleni yaptı. Bir şeriat mes'alesine cevap verdiği zaman, son derecede dikkatli ve ihtiyatlı idi; çünkü başka mevzûlardan ziyâde, bu husûsta acele cevapların nifak ve fesâda sebep olacağını iddia ederdi. Daha sonraki devrin hâl tercümesi müellifleri onun *karâmât* („onun te'siri ile elde edilen bereket ve hayır“)’ından çok bahsederler. 240 (854) yılında, 6 veya 7 receb pazar günü öldü ve çok yaşlı olması rağmen, ölümü Kayravân'da, büyük umûmî bir teessüre sebep oldu. Brockelmann, arap edebiyatı tarihinde, Asad b. al-Furât ile İbn al-

Kâsim sayesinde, mâlikî mezhebinin garpta yayıldığını söyler; fakat yukarıda anlatıldığı üzere, bu yayılmanın şerefi bilhassa *al-Mudavvana*'yı yazan Sahnün'a âittir. Bu eser, Mâlik'in *al-Muvaftâ*'ına dayanmakla berâber, bundan çok daha geniştir. Yazmaları nisbeten nâdirdir; fakat Kahire'de biri muhtasar ve diğeri mufassal olmak üzere, 1324/1325 (1905/1906)'te iki defa basılmıştır; biri büyük boyda 4 cild ve diğeri küçük boyda 16 cüz hâlinde. Husûsî bir kütüphânedeki 400 (1009/1010) yılına doğru, Kayravân'da deri üzerine yazılmış 7 cüz'den ibâret bir nüsha vardır; ben bu nüshayı tetkik ettim; bir umûmî kütüphâneye mâl edileceğini ümit ederim.

Sahnün'un eseri çabucak mürâcaat edilemeyecek kadar hacimli olduğundan, Abû Muhammed 'Abd Allâh b. Abî Zayd (ölm. 386=996) tarafından ihtisar edilmiştir. *Muhtaşar al-mudavvana* adını taşıyan bu hülâsa bir çok defalar basılmıştır. Yazması ve bir nüshası 400 yılından önce yazılmıştır. Bu nüshayı husûsî bir kütüphânedeki gördüm. Bu eser İbn Abî Zayd'in bâzı ilâvelerini de ihtivâ eder. Başka bir kısaltma İbn Abî Zayd'in başlıca talebelerinden biri olan Abû Sa'îd Halaf b. al-Kâsim al-Azdî al-Barâzî tarafından yapılmıştır. Kendisi bu kısaltmayı *Mudavvana*'nın tertibini tâkip ederek, yeniden hazırlamış ve İbn Abî Zayd'in ilâvelerini ihmâl etmiştir. Bu eser pek çok şârih bulmuştur (İbn Farhûn, Fas tab., s. 115). *al-Mudavvana*'nın şerhleri arasında biri Sahnün'un oğlu Muhammed tarafından, ikincisi 460 (1067/1068) yılında Kayravân'da ölmüş olan Abû 'l-Kâsim 'Abd al-Halîk al-Suyûrî tarafından, bir üçüncüsü 443 (1051/1052)'te ölmüş olan Abû İshâk 'Abd al-Rahmân b. Abî 'İmrân al-Fâsî, dördüncüsü 478 (1085/1086)'de Sfâkes'te ölmüş olan Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-Rabâ'î, beşincisi Abû Muhammed 'Abd al-Hamîd İbn al-Şâ'ig, altıncısı 719 (1319/1320)'da ölmüş olan Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-Zarvîlî al-Şuğayr tarafından yazılmıştır. Bu sonuncunun şerhi 12 cild tutmaktadır. Abû 'l-Valîd Muhammed b. Ahmed b. Ruşd *al-Mudavvana*'nın güç parçalarının izâhı için, *al-Muqaddamât al-mumahhidât* adlı olan ve Mısır'da büyük boyda iki cild hâlinde basılmış (1325) bulunan bir eser yazmıştır.

Bibliyografi: 'Abd al-Rahmân b. Muhammed al-Dabbâğ, *Ma'âlim al-îmân* (Tunus, 1320—1325), II, 49—68; İbn Farhûn, *Dibâc* (Fas tab.), s. 171; İbn Halîkân (nşr. Wüstenfeld), nr. 355 (Kahire, 1310), I, 291; 'Abd al-Vâhid al-Marrâkuşî (nşr. Dozy), s. 201; *Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), sık-sık; al-Huşanî (Madrid, 1914), arapça metin, s.

101, 107 v.d. ve 156; Abû 'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Tamîm ve Muhammed b. al-Hârig b. Asad al-Huşanî (nşr. Moh. ben Cheneb, *Classes des savants de l'Ifrîqiya*, arap. metin, Paris, 1915, frns. trc., Paris, 1920, sık-sık); Houdas, *Centenaire de l'École des Langues orient. vivantes* (bilhassa Dabbâğ'dan istifâde eder); Brockelmann, *GAL*, I, 77; *Suppl.*, I, 299 v.d.; Vincent, *Études sur la loi musulmane* (Kahire, 1324/1325), giriş, I, 63 v.dd. (F. KRENKOW.)

SAHNÜN. [Bk. SAHNÜN.]

SAHRÂ. AL-ŞAHRÂ' (trk. SAHRÂ-I KEBİR, BÜYÜK SAHRÂ; garp dillerinde SAHARA), Afrika kıt'asının şimâl kısmında büyük bir çölün adı. Sahrâ kelimesi aslında „kızıl-boz“ mânasına gelen aşar sıfatının müennesidir. Bu kelime zamanla „ârizasız düz arâzi“ üzerinde nebat eseri bulunmayan geniş düzlük ve nihâyet „çöl“ mânasına alınmıştır. Filhakika bu kelime bâzı müellifler tarafından taşlık arâziden, steplerden ve kumlardan müteşekkil arâzinin hey'et-i umûmîyesi karşılığı olarak alındığı hâlde (krş. al-İdrîsî, nşr. de Goeje, s. 37, not), *mucdiba* kelimesi, daha husûsî olarak, hareket hâlindeki kumlar ile kaplı ve su-suz bölgeleri ifâde için kullanılmaktadır. (krş. Abû 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, s. 137; tre. Reinaud, II/II, 190). Afrika'lı Léon bu kelimeyi umûmiyetle çölün müterâdifi olarak kullanır (*Description de l'Afrique*, trc. A. Epaulard, Paris, 1956, I, 5).

Hudutları. İklim bakımından Sahrâ, Afrika'nın şimâl kısmında medâr-altı kış yağmurları bölgesi ile medârî yağmurlar bölgesi arasında yer alan az ve gayr-i muntazam yağışlı bölge diye târif edilebilir. Umûmî kozmik şartlar, Afrika kıt'asında ve Arabistan'da 20° ile 30° arasında, az yağışlı bir bölge meydana getirmeğe mütemâyildir. Afrika kıt'asının şimâl yarısında, şimâlde ve cenûpta 250 mm. 'lik müsâvî yağışlı hatların çerçevesindeki sâhanın içinde, bâzı yüksek dağlar müstesnâ, yıllık yağış miktarı 0 — 250 mm. arasındadır. İşte bu geniş bölge büyük Sahrâ olup, şimâlde Magrib memleketleri, Trablusgarb, Bingâzi ve Marmarika (dar mânada Libya) dan cenûpta Sûdan'a, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Nil vâdisi'nin ötesinde Kızıldeniz'e kadar uzamaktadır. Geniş mânada alındığı takdirde, bu denizin şarkında bulunan Arabistan çölleri de büyük Sahrâ'nın bir devamı olarak kabûl edilebilir. Tamâmiyle bu çöl sâhası içinde bulunan Mısır Nil nehrinin meydana getirdiği bir vâha, şeridinden başka bir şey değildir. Görülüyor ki, büyük Sahrâ'nın şark kısmında Nil vâdisi, bâzı coğrafyacıların tasavvur ettiği gibi,

bu kısımda sahrâya bir hudut teşkil edememektedir. Şimâl kısmına gelince, Magrib memlekelerinde yüksek Atlas dağları, Sahrâ Atlasları, aş.-yk. bir hudut teşkil etmektedir. Bununla beraber, Gabes tûlûnûn şarkında büyük Sahrâ ile Akdeniz arasında ehemmiyetli hiç bir dağ silsilesi yoktur. Burada çöl, Bingâzi dağlık bölgesi hâric, denize kadar uzanır. Cenûba doğru da çölden Sudan'a geçiş, bu bölgenin imtidâdınca her tarafta aynı değildir. Çat gölü bölgesinde çöl Sudan'ın içine doğru sokulduğu hâlde, garpta Sudan çöle doğru ehemmiyetli bir giriş yapmaktadır.

Bu izâhattan anlaşılacağına göre, Sahrâ'nın hudutları kat'î olmaktan uzaktır ve muhtelif müelliflere göre, az-çok farklar göstermektedir. Bununla beraber büyük Sahrâ, garpta Atlas okyanusu kıyılarından şarkta Kızıl-deniz kıyılarına, şimâlde Atlas dağları, Libya kıyıları, cenûpta Sudan arasında kalan sâha olarak kabul edilecek olursa, orta büyüklükte bir kıt'a mâhiyetinde olup, mesâhası aş.-yk. 8.000.000 km.² bulmaktadır ki, Afrika kıt'asının dörtte birinden bir az daha geniş bir sâhayı kaplamaktadır.

Sahrâ'nın iklimi. Sahrâ'nın çöl oluşu tamâmen iklim sebeplerinden ileri gelmektedir. Büyük Sahrâ'nın esâs vasfı olan kuraklığın hakikî sebebi hava tazyığı ve rüzgâr durumu ile ilgilidir; şimâl yarım küresinin kış mevsiminde büyük Sahrâ üzerinde yüksek tazyıklar hâkimdir. Bu yüksek tazyık sâhasından et-râfa doğru esen rüzgârlar, kıt'adan estiği için, kuru rüzgârlar olup, yağış getirmez. Bu mevsimde cenûbî Sahrâ'da esen şimâl-i şark alize rüzgârı bu mâhiyeti hâizdir. Yaz mevsiminde, aynı bölge üzerinde, atmosfer tazyıklarının dağılışı değişir. Bu mevsimde Sahrâ'nın iç kısmı Atlas okyanusu ve Akdeniz'e nazaran daha sıcaktır ve şimâlî Afrika ile cenûbî garbî Asya'da alçak tazyıklar hâkimdir ve büyük Sahrâ, civar denizler ile okyanustan hava celbeder. Buralardan Sahrâ'nın merkezine doğru esen şimâl istikametli rüzgârlar (şimâl—şark, şimâl—garp rüzgârları), gittikçe sıcak olan bölgeler ile temâsa geldiklerinden, işbâ noktasından uzaklaşıp ve neticede yağmur getirmez. Sahrâ'nın Atlas okyanusu kıyılarında mevcut soğuk su akıntısının da yağmur yağmayışı üzerine tesiri vardır. Görülüyor ki, şu yahut bu sebepten dolayı, büyük Sahrâ'nın büyük bir kısmı yağışsız kalmaktadır. Mâmafih bu, Sahrâ'ya yağmur düşmez mânâsına gelmez. Şimâl kenârına, az da olsa, soğuk mevsimde, cenûp kenârına yaz mevsiminde yağmur düşer ve merkezî Sahrâ'daki Ahaggar ve Tibesti gibi, 3.366 m.'yi bu-

lan yüksek dağlar her sene sağanak hâlinde yağış alır; fakat bu hiç bir zaman Sahrâ'nın çöl vasfını değiştirmez. Buna mukabil, mutlak sûrette çöl olan garbî Sahrâ'da Tanezrouft çölü ile şimâl-i şarkîde Libya çölünün bazı kısımlarının senelerce bir damla yağmur almadığı vâkidir.

Bir medârî ve medâr-altı çöl olan büyük Sahrâ sıcak çöllere gurubuna dâhildir. Yer-yüzünün en sıcak yerleri burada bulunmaktadır. Büyük Sahrâ'nın şimâl kenârında olmasına rağmen, Aziziye'de gölgede mutlak sıcaklık 58° olarak kaydedilmiştir. Mevcut bilgimize göre, bu kıymet şimdiye kadar kaydedilen mutlak âzamî bir kıymettir. Diğer taraftan günlük sıcaklık farkı da çok ehemmiyetlidir. Gölgede 40°'yi bulur ve hattâ geçebilir. Geceler serindir ve suhûnet 0°'ye düşebilir. Sıcak mevsimde, toprakta sıcaklık 70°'yi bulabilir. Gece ile gündüz arasındaki büyük sıcaklık farkı Sahrâ'da kayaların fazla miktarda, parçalanmasını intâc etmiştir.

Yaz aylarının çok sıcak olmasına mukabil, kış mevsimi soğuk geçer. Kar yağışı Sahrâ'da nâdir bir hâdise olmakla beraber, bazı yerlere kar düştüğü de olur. Gardaya'ya bâzan kar yağdığı gibi, Ahaggar'ın 2.500 m. üstünde kalan zirvelerine de kış mevsiminde kar düşer; fakat kısa bir zamanda erir. Don da nâdir bir hâdise değildir. Bütün Sahrâ'da termometre, kapalı yerde, 0°'nin altına düşebilir. Msl. In Salâh'ta —4° ve Ouargla'da —5° suhûnet kaydedilmiştir.

Avâriz ve yapı. Büyük Sahrâ'nın orta kısmında Ahaggar, Tibesti ve Air gibi 1.500 m.'nin üstünde kalan dağlık bölgeler hâric, geri kalan kısımda arâzi yayla ve tepelerden müteşekkildir. Şimâl kenârında iki yerde (Libya yaylasının cenûbunda Kattara çöküntüsü ile Siwa vâhasında ve Tunus'un cenûbî garbisinde Şot Melrir bölgesinde) bulunan çukurlar deniz seviyesinin altındadır. Magrib memleketlerinin cenûbundaki Atlas dağlarının (yüksek Atlaslar ve sıra Atlaslar) ötesinde büyük Sahrâ çok eski billûrî arâziden müteşekkil olup, aşınma ile peneplen hâline gelmiş ve bunun üzerine, birinci zamandan üçüncü zamana kadar, muhtelif denizler rûsuplarını bırakmışlardır. Bunların içinde hâkim olan unsurlar kumtaşı ile kalkerlerdir. Sonradan husûle gelen hareketler bu teşekkülâtın meydana gelmiş arâziyi bir takım çukurlar ve yükseklikler hâlinde şekillendirmiştir. Yüksek yerler Sahrâ'nın merkezî kısmında yer alan Air, Ahaggar ve Tibesti dağlarıdır. Sahrâ'nın en yüksek tepesi olan Emi Kussi (3.415 m.) bu sonuncu dağlık kitlede bulunmaktadır. Bu dağ-

lar billûrî ve istihâle ugramış kayalıklardan müteşekkildir. Büyük Sahrâ'da, dağlık kitleler hâricinde, her birinin husûsî vasfı olan bir takım avâriz şekilleri ve arâzi tipleri vardır ki, bunlar hamâda'lar reg'ler evg'ler ve kapalı havzalar. Hamâde sarp bir kenar ile nihâyet bulan masa biçiminde kayalıklardır. Bunun en güzel misâlleri Ahaggar kitlesini çeviren kum-taşı yaylaları ile bu merkezî kitle-nin şimâlinde Tedemyat'tan Gabes ve Sirt körfezlerine kadar uzanan geniş kalker yaylalarıdır (Tinhert hamâdası, hamâda al-hamrâ). Hamâda'lar, Atlas dağlarının cenûbunda geniş sâhalar kaplamaktadır.

Regler, çakıllı geniş düzlüklerdir. Evgler ise, Sahrâ'nın merkezî kısmı ile garp ve şimâlindeki alçak yerlerde bulunan büyük kum yığınlarıdır. Bunların en meşhûrları Cezâyir Sahrâsı'ndaki şark ve garp büyük evgleridir. Bâzan hilâl şeklinde olan eksibeler, tefer-rüâtta istikrarlı olmayan muhtelif şekilde kitleler meydana getirir. Bununla beraber hâkim rüzgâr istikametine göre, gidis ve geliş elverişli geçitlerin idâmesine imkân verirler. Kapalı havzalarda sebha ve daya'lar vardır. Birincilerin dipleri tuzludur ve nebattan eser yoktur. İkincilerde muvakkat bir tatlı su tabakası zirâate imkân verir.

Tabiat şartları ve hayat. Büyük Sahrâ'da tabiat şartları, umûmiyetle, hayâta müsâit değildir; bununla beraber, Sahrâ'da hayat vardır; fakat muvakkat ve kararsızdır. Nebat örtüsünü meydana getiren nebatlar kuraklığa intibak etmiştir. Eskiden açılmış olan vâdiler boyunca ve eksibelerin alçak yerlerinde dikenli çalılıklar ve sert otlar, aralıklı bir hâlde, dağılmış bulunmaktadır. Bu bölgede yaşayan hayvanlar da, nebatler gibi, nevi itibarı ile fakir olup, çölün sert iklim şartlarına uymuştur. Bunların da miktarı azdır. Sürüngenler, kemiriciler ve bazı kuşlar hâricinde, hayvânî hayat mevcûdiyetlerini idâme için sür'atle yer değiştirebilen memelilere inhisar etmektedir. Beşerî faaliyete gelince, insan iklim şartları çok sert olan bu büyük çölde büyük güçlükler ile karşı-karşıya bulunmaktadır. Su ancak yer-altı tabakaları hâlinde mevcuttur. Umûmiyetle tuzlu ve zehirli olan ve aynı zamanda derin olmayan ve hümûsten mahrûm bulunan toprak zirâate elverişli değildir. Ayrıca her tarafta yaygın bir hâlde bulunan kum ve çakıllar seyre mâni olmaktadır. Hâlbuki yol hayvan beslemekte, çok seyrekleşen ve biribirinden uzak mesâfede bulunan ottan istifâde etmek için, bir zarûrettir.

Menşede büyük Sahrâ'ya yabancı olan hurma ile hecin devesi sonradan hayâtın iki esâs unsuru olmuştur.

Beşerî hayat. Sahrâ'daki sert tabiat şartlarına rağmen, insan burada alt-paleolitikten beri mevcuttur; fakat miktarı çok azdır ve dağınıktır. Deve sırtında dolaşıldığı zaman bâzan günlerce bir insana rastlanmadığı vâkidir. Hudutları kat'î olarak çizilmediği müddetçe, büyük Sahrâ'nın nüfusunu tahmin etmek imkânsız gibi görünmektedir. Eski fransız Sahrâ'sının nüfusu 2.000.000 kadar tahmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı orta ve şimâl Sahrâ'dadır. Bu nüfus gayr-i muntazam bir şekilde dağılmıştır. Tanezrouft ve Evg Chech bölgelerinde insan yoktur. Buna mukabil, ot bulunan vâdilerde ve tuzlu olmayan alçak sâhalar da kesâfet, hiç olmazsa müsâit mevsimde, km.². 'ına 10 kişiyi bulabilir. Hattâ bazı vâhalar da kesâfet 1.000'i aşmaktadır. Msl. Cerid hurmalıklarında kesâfet 1.200 kişidir (B. Verlet, *Le Sahara*, Que sais-je? nr. 766, 1962, s. 23).

Tarihten evvelki devirlerde büyük Sahrâ. Dünyanın bu en geniş çöl sâhası bugünkü beşerî çehresini alıncaya kadar uzun ve karışık bir tekâmül devresi geçirmiştir ki, bu, bölgenin dördüncü zamanda geçirmiş olduğu iklim değişimleri ile ilgilidir. Filhakika alt-paleolitikte büyük Sahrâ'yı teşkil eden bölgelerin manzarası bugünkünden çok farklı idi. Bütün bu yerlerde iklim râtip idi. Her tarafta bir akar su şebekesi var idi. Bugün onun yerinde bir takım kuru dereler vardır. Ahaggar ve Tibesti dağlık kitleleri ormanlar ile kaplı idi. Kaynağını Ahaggar kitlesinin şimâlinde alan Igargar suyu şimâle doğru akıyor ve Biskra civârında bir göle dökülüyordu. Yüksek Atlaslardan doğan Saura'nın suları Tidikelt civârında bir gölde nihâyet buluyordu. Cenûpta Nişer, Timbaktu'nun şimâl—garbında, geniş bir sâhada yayılıyordu. Şarkta bugünkü Çat gölünün bulunduğu yerde, iç deniz mâhiyetinde, büyük bir göl mevcut idi. Bugünkünden daha zengin bir hayvan topluluğunun bulunduğu bu bölgelerde alt-paleolitikin orta kısmına âit taş eserlere rastlanmıştır.

Orta-paleolitikte iklim ve nebat örtüsünde bir takım değişimler olmuş ve sonra gittikçe kuraklaşmış, nebat örtüsü ortadan kalkmış, akar-sular kurumuştur. Vâdilerde ve göllerde biriken kumlar, rüzgâr tarafından harekete getirilerek, bir çöl husûsiyeti meydana gelmiştir. Sahrâ ilk defa böylece teşekkül etmiştir. Yalnız o zamanki Sahrâ bugünkünden daha büyük idi; Nişer ve Sudan'ın cenûbuna kadar uzanıyordu. Üst-paleolitikte Sahrâ'da yine bir iklim değişmesi oldu. Bu defa râtip bir safha kendini gösterdi.

Mavritanya ve şimâl Sahrâ'da bulunan cilâl taştan yapılmış eserler büyük Sahrâ'da neoli-

tiğin de mevcûdiyetini meydana çıkarmıştır. Bâzi mağaralarda bulunan bol miktardaki balık iskeletlerinden bu devirde Sahrâ'da göl ve nehirlerin mevcûdiyeti anlaşılmaktadır.

Büyük Sahrâ, kayalar üzerine yapılmış resimler bakımından, dünyânın zengin yerlerinden biridir. Çölün muhtelif yerlerinde mağara ve sığınakların duvarlarına çizilmiş ve bakke edilmiş on binlerce şekil vardır. Bilhassa Tassili dağılık bölgesinde bulunan şekiller şâyânı dikkattir. Bunları tetkik etmiş olan Henri Lothe şekillerin tasnifinde dört devir yahut dört kat ayırt etmektedir ki, bunların en eskisi olan şimalî Afrika ceylanı (âlen nesli sönmüştür) katıdır.

Büyük Sahrâ'da keşfedilen en eski şekillere 8.000 sene kadar bir yaş verilmektedir. Kocabaş hayvan otlatıcıları devrinde, Sahrâ'da ehli sığırlar meydana çıkmaktadır. Başlangıcı milâddan önce 3500'e kadar çıkan bu devirde insan resimleri ve umûmiyetle küçük boyda hayvan resimleri görülmektedir. At devrinde şekiller, bilhassa silâhlamış insanları, atları, harp arabalarını temsil etmektedir. Milâddan takriben 1.200 sene evvel idhâl edilmiş olan atın orta Sahrâ'nın iskânında hakikî bir inkılâp yapmış olması muhtemeldir. Şimdiye kadar olan kanâatin hilâfına, libyalı ahalinin Sudan'a doğru sokuluşunda, devenin değil, atın rol oynamış olması ihtimâlî fikri ortaya atılmaktadır. Orta Sahrâ'dan geçen ve orta Akdeniz kıyılarını Nijer'e bağlayan eski bir yolun muhtelif noktalarında yapılan araştırmalar, buralarda araba resimlerini meydana çıkarmıştır. H. Lothe buna eski arabalar yolu diyor. Şimalden cenûba doğru sokuluştaki müstevîlerin at kullandığı fikri bundan mülhem olmalıdır. Mâmafih bu faraziyyeyi, henüz arkeolojik araştırmalar te'yit etmemiştir.

Gravürlere ve kayalar üzerine yapılmış şekillere göre, devenin büyük Sahrâ'da meydana çıkışı milâddan bir az önceye rastlamaktadır.

Beşerî hayatın tekâmülü. Büyük Sahrâ'nın nüfusu muhtelif renk ve ırklardan müteşekkildir. Nüfusun bu karışıklığı gösteriyor ki, çöi. uzun süren beşerî tekâmülü esnasında, bir takım esâsî hâdiselere sahne olmuştur. Büyük Sahrâ'yı eski dünyânın diğer medâr-altı çöllerinden ayıran esâs beşerî vasıflardan biri, eski siyah ırka mensûp insanlarla, bölgeye sonradan gelip yerleşmiş olan beyazların karışmasıdır. Filhakika Büyük Sahrâ'nın her tarafında muhtelif ırklara mensûp siyahlar ile beyazlar yan-yana yaşamaktadır. Bu hâl, büyük Sahrâ'da, çok eskiden beri, her istikamette vukû bulan istilâların ve muhâceretlerin 'abi'i bir neticesidir.

Berberiler beyaz ırka mensûp olup, bâzi müelliflere göre, şimalî Sahrâ'nın en eski beyaz unsurunu teşkil etmektedir. Bunların şarktan, Mısır'dan, Trablusgarp'a kadar uzanan vâhaları tâkip ederek, geldikleri zannediliyor. Fakat bunlardan evvel Sahrâ'da mevcut olan nüfusun mâhiyeti hakkında bir fikrimiz yoktur. Eskiler Sahrâ'nın bu eski nüfusuna habeshîler yahut libyalılar adını veriyordu (Herodotos). Bunlar asıl Sahrâ'nın sekencesini teşkil ediyorlardı. Yine eski müellifler, Sahrâ'nın ilk ahâlisi olarak, Fizân'ın eski sâkinleri olan Garamantları bildirmektedirler. Yalnız bunların rengi siyahtır, fakat zencî ırkının temsil ettiği zümreye dâhil değildir; koyu renkli olmakla berâber, Kafkas ırkının hatlarını hâiz olan Garamantlar beyaz ırk ile siyah ırk arasında bir geçiş ırkının vasıflarını hâiz gibi görünüyordu (Augustin Bernard). Bu müellife göre, vâhalarındaki halk bu ırkın son mümessilleri olmalıdır. Yine aynı müellife göre, bahis mevzuu ırk beyazlar ile sudanlıların karışmasından meydana gelmiştir. Bugün Berberiler tâbirinden, bedenî farklar ne olursa olsun, berberîce konuşan halk anlaşılmaktadır. Dil husûsiyeti yanında bir de berberîlere mahsûs bâzi vasıflar vardır. Bunların en mühimmi, kadının âiledeki hâkimiyetidir. Büyük Sahrâ'da berberî grupları içinde en ehemmiyetlisi Tuareglerdir. Bunların miktarı 350.000 kadar tahmin edilmekte olup, şimalde Libya'da Gadamés ve Murzuk'tan cenûpta Nijer kavsi içinde Dori'ye kadar olan sâhaya yaygın bir hâlde bulunmaktadırlar. Fakat en kesif oldukları bölge orta Sahrâ'dır (Ahaggar ile Sudan hudûdu arasında kalan sâha). Beyaz ırktan olan Tuaregler cenûbun Air bölgesinde siyah ırktan olan Havsalar ile karışmışlardır. Bunlar şimalde daha mütecanis olup, garbî Akdeniz'in esmer dolikosefal halkına bağlanırlar. Yüzleri hep peçelidir. Bu hâl sonradan Afrika'ya gelen arapların dikkatini çekmiş ve onlara *mulassamin* yahut peçeli, örtülü insanlar mânâsına gelen *ahl al-ligâm* demişlerdir. İslâmiyeti kabûl etmiş olan Tuaregler hayvanlılıkla geçinirler. Yalnız islâmiyetten evvelki bâzi âdetlerini de muhâfaza etmişlerdir. Yine beyaz ırktan sayılan araplar, esâs itibarı ile, şimal ve şimal-garp Afrika'yı fethetmiş olan arap muharip-lerin evlât ve ahfâdıdır. Arap istilâları biri VII., diğeri XI. asırda olmak üzere, iki esâs dalga hâlinde olmuştur. Bunun neticesi olarak, çöl nüfusunun çok büyük bir kısmı, tam denecek derecede, temsil edilmiştir. İslâmiyet her tarafa ve dâimâ dil ile girmiştir. Hâl-i hazırda arapça konuşan halk Sahrâ'nın şimal ve garbını tamâmen işgâl etmektedir. Bunların ekserisi göçebodir.

Hicretin birinci asrından itibaren Fizân'a ayak basan araplar, müteâkip devirde, islâmîyeti yaymak ve ticâret gâyesi ile, orta ve garbî Sahrâ'ya nüfûz ettiler.

Garbî Sahrâ'nın nüfusunu magribîler teşkil eder. Yerliler bunlara „beyazlar“ mânâsına gelen *bayzân* derler. Bunlar berberîler ile arapların karışmasından meydana gelmişlerdir. Koyu müslüman olan magribîler dinî bilgiye, tarihe ve islâm hukukuna vâkıf insanlardır. Umûmiyetle çadırdaki oturlar [bk. mad MAVRİTANYA].

Her ne kadar garplı müellifler, bilhassa fransızlar, arap istilâlarının, iktisâdî bakımdan, büyük bir ehemmiyeti hâiz olmadığını, devenin, hurmanın ve sulamanın onlar gelmeden evvel de Sahrâ'da (tabiatıyla kenar bölgelerde) mevcûdiyetini ileri sürüyorlarsa da, bahis mevzuu istilâlarda daha üstün bir medeniyete sâhip olan arapların bulduklarını tekemmül ettirdikleri muhakkaktır. Nitekim vâhalarda ekilen sert buğday araplar getirmiştir. Fakat arap istilâsının Sahrâ'daki en büyük ve devamlı te'siri islâm dininin bütün Sahrâ'da yayılmış olmasıdır.

Siyah renkli nüfus arasında evvelâ göze çarpan Sûdan menşeli zencîlerdir. Bunların bir kısmı arap tâcirleri tarafından Sudan'dan satın alınmak veya ele geçirilmek sûretiyle buralara getirilmiştir.

Bu saf kan zencîlerin yanında, bir çok vâhalarda yaşayan tunc renkli bir halk deha mevcuttur ki, bunlara „koyu renkli adam“ mânâsına gelen *hartani* (cem. *harratin*) denilir. Bunlardan başka, yüz hatları ince, fakat siyah renkli Tibular vardır. Bunlar şarkî Sahrâ'da, Tibesti dağı silsilesinde ve civar ovalarda yaşarlar. Bir kısmı zencîleri hatırlatmakta, bir kısmı da mısırlıların, Tuareglerin, habeshîlerin yahut her ikisinin ahfâdı olarak kabûl edilmektedir.

Hayat tarzı. a. Göçebeler. Büyük Sahrâ'nın göçebeleri çobandır. Bunlar, sürülerini beslemek için, mütemâdiyen otlak ve su aradıklarından, yer değiştirmek mecbûriyetindedirler. Bunların hayatında, fazla tahammûlden dolayı, deve, bilhassa hecin devesi, uzun zaman mühim bir rol oynamıştır. Göçebeler bütün ihtiyaçlarını, gıdalarını, giyecek ve çadırlarının ham maddelerini sürülerinden sağlar. Büyük Sahrâ'nın dâimî otlaklar sâhası olan kenar bölgelerinde koyunlar ile develer karışık bir hâlde bulunur ve yer değiştirme mevsimlere göre, muntazam devam eder.

Yağışlı zamanda (Sahrâ'nın şimalinde kış mevsimi, cenûpta yaz mevsimi) sürülerin beslenmesinde güçlük çekilmez; fakat kurak mevsimde (Sahrâ'nın şimalinde yaz mevsimi, ce-

nûbunda kış mevsimi) göçebeler Sahrâ'yı terk etmek mecbûriyetinde kalırlar ve şimalin bozkır sâhasına, cenûpta Savan bölgesine giderler. Bu devreli mevsimlik yer değiştirmenin dışında bir de deve besleyen büyük kabîlelerin yer değiştirmeleri vardır. Mavritanya'da Reguibatlar böyledir.

Göçebelerin miktarı ve yerleşik nüfusa göre, nisbeti hakkında kat'î rakamlar yoktur. Atlas memleketlerinin cenûbunda kalan garbî, orta ve şarkî Sahrâ'da 700.000 kadar oldukları bildirilmektedir.

Göçebe ayrıca Sahrâ'nın an'anevî nakliyecisidir. Bu itibarla onların servetini uzun zaman altın, esir ve tuz nakliyatının geliri teşkil etmiştir. Altın ve esir ticâreti ortadan kalkmış ise de, Sahrâ'da bol miktarda bulunan tuzlardan tuz nakliyatı şimdi de devâm etmektedir. Göçebeler tuzu cenûbun yerleşik bölgelerinde yetişen darı ile mübadele ederler. Ayrıca bir de hurma ticâreti vardır. Hurmayı Sahrâ'nın şimalindeki vâhalar te'min eder.

Bugünkü bâzi şartlar (köleliğin ilgâsı, deve nakliyatının azalması v.b.) Sahrâ'da göçebeliğin idâmesini önlemektedir.

b. Yerleşikler ve vâhalar. Sahrâ'nın şimal kısmı, diğer kısımlara nazaran, hayat tarzı bakımından, farklıdır. Buralardaki vâhalarda yerleşik bir hayat tarzı vardır. Vâhalarda bulunan hurmalıkların hudûdunda Ksar (köy) bulunur. Bu vâhalarda çeşitli sulama usûlleri vardır. Vâhalarda kıymetli bir metâ' olan suyun sarfı tahdit edilmiştir. Toprak, umûmiyetle, yerleşik halka aittir. Fakat göçebeler hurmalıklara da sâhip olabiliyorlar.

Vâhaların en mühim unsuru olan hurma ağacı çöl halkının gıdâsını, dokumasının iptidâî maddesini ve ağacını te'min eder; aynı zamanda bağ ve bahçeleri gölgeler. Bunların altında kış hubûbatı (buğday, arpa, sorgu ve mısır) ve çeşitli sebzeler yetiştirilir ki, bunlar domates, fasulye, bakla v.b.'dir. Bu zirâatin ekserisi vaktiyle köle olan, bugün serbest olarak yarıcılık yapan zencîler tarafından yapılmaktadır.

Zirâî istatistikler (1930—1950), vâhalardaki zirâî hayatın bir buhran devresi geçirmekte olduğunu göstermektedir. Filhakika vâhalarda gerek hurma, gerek hubûbat istihzâli azalmaktadır. Zirâî sâhada görülen bu buhran, ber şeyden evvel, beşerî mâhiyeti hâiz bir mes'eledir. Zirâat ile işgâl edenlerin miktarı azalmaktadır. Bir taraftan nakliyat sâhasındaki gelişmeler, diğer taraftan son yıllarda Sahrâ'nın yer altı servetinin değerlendirilmesi vâhalar halkının muvakkat ve dâimî muhâceretini icâp ettirmiş, bu da vâhalardaki hayat muvâzenesini bozmuştur. Nitekim bütün Sahrâ iktisâdiyatı-

nın esâs muharrik kuvveti olan işçinin, zirâat sâhasından ayrılarak, ortaya çıkan yeni iş sâhalarına gitmesi ile an'anevi Sahrâ hayâtı ciddi bir buhran geçirmektedir.

Sahrâ'nın yer-altı serveti. Son yıllara kadar büyük Sahrâ'da, mâdenî bir servet kaynağı olarak, yalnız tuz biliniyordu. Buradaki tuz istihsâli ise, gerek miktar, gerek keyfiyet bakımından hâriciden idhâl edilen tuzlar ile rekabet edemeyecek durumdadır. Seyyahlar burada beyhûde yere efsânevi zümrüt arayıp-durmuşlardır.

Bu asrın başlangıcında Colomb-Béchar civârında keşfedilen ve 1917'de işletilmeğe başlanan kömür mâdeni ikinci dünyâ harbinde ehemmiyet kazandı. Bundan başka ıspanyol Sahrâ'sına yakın bir yerde Gara Cebile'de, çok zengin demir mâdenleri vardır. Mavritanya'daki demir yatakları o kadar zengin değildir. Yine bu bölgede altın ihtivâ eden bakır cevherleri mevcuttur.

Sahrâ'da mâden araştırması işi devam ettikçe, yeni mâdenlerin bulunması ihtimâl dâhilindedir. Nitekim ikinci dünyâ harbinden sonra fransızların devamlı araştırmaları neticesinde zengin petrol yatakları keşfedilmiş ve işletilmeğe başlanmıştır ve bunun Sahrâ'nın iktisadî hayâtı üzerinde büyük bir te'siri olmuştur. Her ne kadar Sahrâ'nın yer-altı servetinin istismârına ikinci dünyâ harbinden evvel başlanılmış ise de, çölün yakın zamana kadar fransız işgâli altında bulunan kısmının sür'atli ve verimli bir şekilde değerlendirilmesi ikinci dünyâ harbinden sonradır. Bu husûsta idârî ve teknik gayeleri istihdâf eden bir takım teşkilât meydana getirilmiştir.

Büyük Sahrâ'nın fransızlara âit olan kısmında (fransız sahrâsı), 1952'den itibaren, muhtelif şirketlere petrol araştırma imtiyâzı verildi. Bu araştırmalar neticesinde 1956'da Hassi-Messaoud, Eceleh ve Hassi R'Mel havzalarında petrolün mevcûdiyeti meydana çıkarıldı. Diğer yerlerdeki keşifler 1961'e kadar gecikmiştir. 1961'de Sahrâ'nın muhtelif petrol bölgelerinden elde edilen petrol miktarı 15.000.000 tonu bulmakta idi. Aynı tarihte istihsâl edilen gaz ise, 215.000.000 m.³ idi. Petrol istihsâlinin 1962'de 21—22.000.000 ton olacağı ve gaz istihsâlinin de 500.000.000 m.³'ü bulacağı tahmin edilmekte idi. Sahrâ petrolleri iki Pipe-line ile şimal—garp Afrika limanlarına (Cezâyir'de Bicaia, Tunus'ta La Skirrah) gönderilmektedir.

Fransız Sahrâ'sı hâricinde, Büyük Sahrâ'da petrol 1959—1961 yılları arasında Libya'da, Sirt körfezine civar bölgede (Zetten, Raguba, Hofra, Mabruk) bulunmuştur. Amerikan şirketleri tarafından elde edilen petrol hâlen

180 km. uzunluğunda bir boru ile bir petrol limanı hâline getirilen Marsa al-Berga'ya akıtılmaktadır. Libya yakın bir istikbalde ehemmiyetli bir petrol ihrâc memleketi olacaktır.

Sahrâ'nın siyâsî ve tabiî taksimatı. İkinci dünyâ harbinin sonuna kadar büyük Sahrâ, İngiltere, Fransa, İtalya ve İspanya arasında taksim edilmiş idi. Bunlar içinde fransız nüfûz sâhası en geniş olanı idi. Kendilerinin „fransız Sahrâ'sı“ adını verdikleri Sahrâ parçasının mesâhası 4.000.000 km². civârında tahmin edilmekte olup, nüfus da o tarihlerde, 1.000.000 kadar idi (hâlen bu miktar 2.000.000 civârında tahmin edilmektedir). Fransız Sahrâ'sının hudutları 1890 fransız—İngiliz anlaşması ile tâyin edilmiştir. Buna göre, bu devletin Akdeniz müstemlekelerinin cenûbunda bulunan arâzi aş.-yk. Çat gölü ile Nijer'e kadar olan sâha da Fransa'ya bırakılıyordu. Bu hudut kısa zamanlarda 1898'de, 1904 ve 1906'da olmak üzere, bir çok defa tashih edilmiş idi. 1899'da, yine Fransa ile İngiltere arasındaki bir anlaşma neticesinde, Sahrâ'nın şark hudûdu tesbit edildi. Buna benzer anlaşmalar ile Sahrâ'daki ıspanyol ve italyan müstâmerelerinin hudutları tâyin edildi.

Fransız müstemleke imparatorluğu parçalanmadan evvel fransız işgâli altında bulunan Sahrâ toprakları, parçalar hâlinde, civar fransız müstemlekelerine raptedilmiş idi. Şimal kısmı, cenûp arâzisi adı altında, Cezâyir'e bağlı bulunuyordu. Fransız Sahrâ'sının cenûp parçası, kısmen fransız garbî Afrika'sına, kısmen de fransız hatt-ı üstüvâ Afrika'sının bir kısmını teşkil eden Çat müstemlekesine bağlanmış idi.

Son yıllarda Afrika milletlerinin istiklâllerine kavuşması neticesi büyük Sahrâ'da da bir parçalanma meydana gelmiş ve eski fransız Sahrâsı 5 kısma ayrılmıştır: a. Mavritanya (1960'dan beri istiklâlîne kavuşan bu memleketin nüfusu 650.000'dir); b. Nijer (1960 ağustosunda istiklâlîne kavuşan bu memleketin nüfusu 2.600.000'dir); c. Çat (1960 ağustosunda istiklâlîne kavuşan bu memleket fransız birliğine dâhil olup, nüfusu 2.580.000'dir); d. Mali (1960'tan beri müstakil olan bu memleketin nüfusu 3.645.000'dir); e. fransız Sahrâ'sı olup, 2 idârî kısımdan müteşekkildir: 1. Saoura idârî bölgesi (mesâhası: 780.000 km.², nüfus: 157.000. İdâre merkezi: Colomb-Béchar; 2. vâhalar idârî bölgesi, mesâhası: 1.302.000 km.², nüfusu: 345.000. İdâre merkezi: Ouargla).

Libya a. Büyük Sahrâ'nın şark ve şimal—şarkisinde yer alan Libya'nın büyük bir kısmı çöldür. Filhakika bugünkü Libya hudutları dâhilinde Berka bir tarafa bırakılacak olursa (burada irtifâ dolayısı ile Akdeniz iklimi hâ-

kimdir), geri kalan kısım muhtelif mâhiyette çöllerden müteşekkildir. Sirt körfezinde çöl kıyıya kadar gelir. Libya çölü, Şahrâ' al-Libya adı altında Mısır'ın orta ve cenûb-i şarkî kısmında devam eder.

İkinci dünyâ harbi esnâsında müttefiklerin eline geçen bu eski italyan müstemlekesi bir aralık İngiliz ve fransızlar tarafından idâre edildikten sonra, 1951 senesi aralığında istiklâlîne kavuşmuştur. Nüfusu 1.172.000'dir.

İspanyol Sahrâ'sı. Büyük Sahrâ'nın garbında yer alan ıspanyol Sahrâsı, Rio de Oro ve Sekia al-Hamra'yi ihtivâ etmektedir. Mesâhası aş.-yk. 282.000 km.²'dir. Bu bölge iklim bakımından çok sıcak ve kuraktır. İç tarafta mutlak sıcaklık yaz mevsiminde 45°'yi bulur ve hattâ geçer. Günlük sıcaklık farkı çok büyüktür. Kurak geçen senelerden sonra yağın yağmurlar, mevzii olarak, şiddetli seller husûle getirir. Bölgenin şimal kısmı Hamada sâhasıdır. Hiç bir yerde dâimî akar-su yoktur. Seyrek düşen yağmurların meydana getirdiği dağınık otluk yerlerde deve, koyun ve keçi beslenir. Halk esâs itibârî ile göçebedir. Yalnız kıyı bölgesi Atlas okyanusunun te'siri ile nisbeten mütedildir.

İspanyol Sahrâ'sı iki kısımdan müteşekkildir: 1. Rio de Oro, 2. Segua el-Hamra; birincinin nüfusu 23.000 kadar olup, merkezi Villa Cisneros'tur. İkincisi daha az kalabalıktır (aş.-yk. 11.000). Yeni bazı kaynaklar ıspanyol Sahrâ'sı nüfusunu 19.230 kişi olarak vermektedir.

Bibliyografya: H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Central-Afrika*; R. Chudeau, *Le Sahara Soudanais* (Paris, 1909); H. Douveyrier, *Les Touaregs du Nord* (Paris, 1864); Escayrac de Lauture, *Le désert et le Soudan* (Paris, 1853); E. F. Gautier, *Le Sahara algérien* (Paris, 1908); ayn. mll., *Le Sahara* (Paris, 1923); Le Chatelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899); G. Rohlf, *Quer durch Africa Nachtigal, Sahara und Sudan* (Berlin, 1879); R. Capot-Rey, *Le Sahara français* (Paris, 1953); Augustin Bernard, *Afrique Septentrionale et Occidentale*, ikinci kısım: *Sahara-Afrique Occidentale* (Géog. Universelle, Paris, 1939, XI); Fritz Jaeger, *Afrika. Ein geographischer Überblick* (Göschel kolleksiyonu, Berlin, 1954, II); R. Furon, *Le Sahara* (Paris, 1958); ayn. mll., *Manuel de Préhistoire* (Géographie universelle Larousse, Paris, 1958); F. Hernandez-Pochico, *Afrique Occidentale espagnol*; R. Capot-Rey'nin fransız Sahrâ'sı üzerine yazıları (Paris, 1959); Bruno Verlet, *Le Sahara, Que sais-je?* (Paris, 1962). (AHMED ARDEL.)

SAHRA. [Bk. SAHRE.]

SAHRÂ'. [Bk. SAHRÂ.]

SAHRE. [Bk. KUBBET-ÜS-SAHRE.]

SAHÜL. [Bk. SEHÜL.]

SAHYÜN. [Bk. SIHYEVN.]

SÂİB. SÂİB, MİRZÂ MUHAMMED 'ALİ B.

'ABD AL-RAHİM TABRİZİ, bir şâir olup, aslen türk, adı 'Alî ve mahlası Sâ'ib'dir. Âilesi 'Abbâs I. devrinde (1585—1628) Tebriz'den İsfahan'a göç etmiştir. Mîrzâ 'Abd al-Rahîm'in oğlu ve „şirin-şalam“ diye şöhret bulan Şams al-Dîn Sâni'nin kardeşinin oğludur. Ne zaman doğduğu, kat'i olarak bilinmemektedir. Ancak Kandeher'in 'Abbâs II. tarafından zaptı sırasında (1059=1649) 60 yaşında olduğuna bakılırsa, 999 (1590/1591) tarihinde Tebriz'de (Âtaşkade, s. 31'e göre, İsfahan'da) doğduğu söylenebilir. Gençliğinin ilk çağında hacc maksadı ile Mekke ve Medine'ye gitmiş, oradan döndükten sonra, Osmanlı imparatorluğunun bazı ülkelerini dolaşmış ve müteâkiben İsfahan'a dönmüş ise de, bazı kimselerin, Şâh 'Abbâs I. nezdinde aleyhinde bulunduklarını öğrenince, 1034 (1624/1625)'te oradan Hindistan'a hareket etmiştir. Yolda Herat'a uğramış, orada babası Hâcea Abu'l-Hasan al-Turbatî'ye niyâbet etmekte olup, *navvâb* Zafar Han diye tanınan ve Ahsan mahlasını taşıyan Mîrzâ Ahsan Allâh tarafından iyi kabûl görmüştür. Kâbil'e giden Laşkar Han saltanata geçince, ubûdiyetini arz için Kâbil'e giden Zafar Han ile birlikte oraya gitti. Hükümdar tarafından iyi bir kabûl gören Sâ'ib'e Mustafa Han unvanı verildi ve *hazârî* mansıbı ile taltif olundu. Ayrıca 1.200 rüpye câizeye de nâil oldu. Bir müddet sonra 1039 (1629/1630)'da kendisi ve Zafar Han Dekken tarafına hareket eden Şâh Cihân'a refâkat ettiler. Hindistan'da 3 yıl kaldı. Rahânpür'da ikamet ettikleri sırada (1042=1632) babasının kendisini götürmek üzere, Akbarâbâd (Agra)'a geldiği haberini aldı. Hâcea Abu'l-Hasan ve Zafar Han'dan müsaade almak üzere, bir kasîde yazdı ise de, bu arzûsu 1042 (1632)'ye kadar geciktirildikten sonra, o sırada Akbarâbâd'a gelmiş bulunan Zafar Han tarafından kabûl edildi. Bu vesile ile kendisine bir çok hediyeler de verilmiş bulunan Sâ'ib, Agra'da babası ile buluşarak, memleketine döndü. Bir müddet Meghed, Kum, Kazvin, Erdebil, Yazd ve Tebriz'de kaldı. Kendisinin 1050 (1640) tarihinde Tebriz'de olduğu Evliyâ Çelebî (*Se-yahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 252)'nin ifâdesinden anlaşılmaktadır. Şâh 'Abbâs II. zamanında (1052—1077=1642—1667) *malik al-şu'arâ* unvanını almış ve bu hükümdarın Şâb Cihân ile savaşı ve Kandeher'i fethini (1059=1649) terennüm etmiştir. Şâh Sulaymân devrini (1077—

1105=1667—1694) de idrâk eden Şâ'ib bu hükümdarın cülûsu münâsebeti ile yazdığı bir kasîde ile gözden düştü. Bu hâl 1081 (1670/1671) tarihinde ölümüne kadar devam etti. مات و فات tarihinde ölüm tarihi olan 1081'e tekabül eder. Kabri İsfahan'dadır. *Safîna-i hoşguvâr* müellifi Bîdil'in ifâdesine göre, Şâ'ib zayıf, uzun boylu ve esmer idi. Ayrıca güzel sesli olduğu da anlaşılmaktadır (Zayn al-'Âbidîn Mu'taman, *Aş'âr-i bar guzîda-i Şâ'ib*, Tahran, ts., s. 10). O son derece olgun idi; her kese saygı ve sevgi besler, eski ve çağdaşı olan şâirlere karşı her hangi bir kıskançlık duymazdı. Şiirlerinden tütün ve nargile tiryâkisi olduğu anlaşılmaktadır (ayn. esr., s. 27). Kendisi Safevi devletinin en parlak devrinde yetişmiştir. Ancak Safevîlerin din adamlarına karşı gösterdikleri saygı ve mûsâmaha neticesinde halkın dinî hislerini istismâr etmek üzere dindâr kılığına giren bir çok kimsenin hâl ve hareketleri Şâ'ib'de aksi bir tesîr husûle getirmiş ve muhtelif vesîleler ile bu insanları yermekten geri durmamıştır. Bu sırada Hindistan da İran edebiyatının ikinci bir merkezi hâline gelmiş idi.

Eserleri. Velûd bir şâir olan Şâ'ib'in eserleri, manzûm ve mensûr olmak üzere, iki kısma ayrılmaktadır. Manzûm eserleri, 120.000 beyitten fazladır. Bu arada, manzûm eserlerinin 2—5 yüz bin beyit arasında bulunduğunu kaydedenler de vardır (Valî Kûli Beg Şamlu, *Kişş al-hâkânî*'den naklen *Aş'âr-i barguzîda*, s. 40). Manzûm eserleri. Farsça ve türkçe gazeller, kasidelerinden ibâret divânı, *Kandahâr-nâma*, *Mahmûd u Ayâz* mesnevîlerinden ve ayrıca eski şâirlerden, muasırlarından ve kendi şiirlerinden parçaları ihtivâ eden ve *Bayâz* adını taşıyan müntehabâtta ibârettir.

Farsça divânında bir çok gazeller aynı vezin ve kafiye olup, bu şekilde olan gazellerde bir çok beyitler, bir kelime değişikliği ile, aynen tekrar edilmiştir. Gazelde riâyet edilmesi lâzım gelen 7 beyitten az ve 14 beyitten çok olmaması husûsuna pek uyulmadığı, beyit adedinin 4—23 arasında değiştiği görülmektedir. Gazellerinin husûsiyetlerinden biri de, kafiyelerin tekrarı ve beyitler arasındaki fikir devamsızlığıdır. Her beyitte müstakil bir mânâ vardır. Edebi san'atlere de fazla yer vermemiştir. Mütedit tabiatına rağmen, şiirlerinde aşırı derecede mübâlega yer almıştır. Çoğu Şanâ'î, 'Atfâr, Kâsım Anvâr, Avhâdî, Sa'dî, Hâfiz gibi, 50'ye yakın şâire nazîre olan gazellerinde aşk, tasavvuf, nasihat ve hikmet ile ilgili mevzuların işlendiği görülür. Daha hayatta iken, divânı hediye olarak hükümdarlara gönderilmiştir. Muhtelif Avrupa kütüphanelerindeki yazmaları için bk. Ettore Rossi, *Elenco dei*

manoscritti Persiani della Bibliotheca Vaticana, Vatikan, 1948, s. 124. Kendi el-yazısını da ihtivâ eden müntehap bir nüsha Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüphanesi, İsmail Sâib Efendi kitapları arasında bulunmaktadır. Divânları tam olarak negredilmemiştir. Aş.-yk. 40.000 beyiti ihtivâ eden en büyük müntehabât bir kaç defa Hindistan (Lucknov, 1801, 1875 (külliyyat), 1901, 1906, 1324, Madras, 1265=1848/1849, 1919; Bombay, 1919)'da bir defa da İran'da (nşr. Amir Firûzkühî, Tahran, 133 h.ş.) basılmıştır. Daha küçük çapta müntehabât için bk. Hân-bâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi câpl-i fârisî*, Tahran, 1337 h.ş., s. 103; bu müntehabâtta biri Hulûsî tarafından, *Mucavharât-i Şâ'ib Tabrizî* (İstanbul, 1331) adı ile, türkçeye çevrilmiştir. *Bayâz* adını verdiği müntehabât, başta kendi şiirleri olmak üzere, eski, yeni ve çağdaşlarının şiirlerinden en seçme 25.000'e yakın beyit ihtivâ etmektedir. Seçmelerindeki isâbet kendisinin bu sâhadaki derin vukûfuna göstermektedir.

Türkçe divânı henüz neşredilmemiştir. Âzerî şivesi ile yazılan ve muhtelif kütüphanelerde nüshaları bulunan, ayrıca şiir san'atı bakımından da mühim olan bu divânın bir an önce neşredilmesi türk edebiyatı için büyük bir kazanç olacaktır.

Farsça *Kandahâr-nâma*'si 1059 (1649)'da 'Abbâs II. ile Hind-türk imparatoru Şâh Cihân arasında Kandahâr'ın 'Abbâs II. tarafından zaptı ile neticelenen muharebeyi nakletmektedir. *Mahmûd u Ayâz* mesnevîsi ise, daha önce bir çok kimseler tarafından işlenmiş olan Sultan Mahmud'un sâkisi ve nedîmi Ayâz ile olan münâsebetlerinden bahseder. Bir de tütün ve nargileyi medheden nesir ve nazım karışığı küçük bir risâlesi vardır.

İran edebiyatında hind üslûbunun sayılı mümessillerinden olan Şâ'ib şiirlerinde ince hayâlleri, lafız ve mânâ san'atındaki mahâreti, geniş muhayyilesi ve yeni mazmûnlar bulmak için temâyüz eder. Şiirleri arasında en az 10.000 beyti ona yüksek bir şâir husûsiyeti kazandırmaya yetecek değerdendir.

Bibliyografya: Hâl tercümesi ve onunla ilgili şark kaynakları için bk. Muhammed 'Alî Tarbiyat, *Dânişmandân-i Âzarbaycân* (Tahran, 1314), s. 217—225; Zayn al-'Âbidîn Mu'taman, *Aş'âr-i barguzîda-i Şâ'ib* (Tahran, ts.), s. 5—69; A. Hayyâmpür, *Farhang-i suhanvarân* (Tebriç, 1340 h.ş.), s. 328 v.d.; Hân-bâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi câpl-i fârisî* (Tahran, 1337 h.ş., 1958), s. 740 — Garp kaynakları için bk. Ethé, *Grundriss d. iran Phil.*, II, 250, 312; Sachau—Ethé, *Catalogue of the Persian .. Manus-*

cripts in the Bodleian Library, 1697 v.d.; Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, I, 880 v.dd.; Pertsch, *Verzeichniss der persischen Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, krş. Reg. III, mad. Şâ'ib; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, s. 693, 807, 1001; ayn. mll., *Supplément*, s. 235, 267, 287; Flügel, *Die arab. pers. und türk. Handschr. der K. K. Hofbibl. zu Wien*, I, 589, 597, 609; III, 508; Sprenger, *Catalogue of the ... Manuscripts of the libraries of the King of Oudh*, I, 384 v.dd.; *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*, III, 146; Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti Persiani della Bibliotheca Vaticana* (Vatikan, 1948), s. 124; Browne, *Pers. Lit. in modern times*, s. 164 v.d.; Rypka, *Iranische Litteratur geschichte* (Prag, 1959), s. 291. (TAHSİN YAZICI.)

ŞÂİB. [Bk. SÂİB.]

SA'İD. [Bk. SA'İD.]

SA'İD. AL-SA'İD veya ŞA'İD MİŞR, yukarı Mısır için kullanılmış olan arapça bir tâbîrdir. Bu isim ile adlandırılan bölge, Kahire (hâric)'den cenûba doğru Asvan'da nehir akıntısının hızlandığı yere kadar uzanır; Memlûkler zamanından bu yana bu tâbîrin, idâre bakımından, artık ehemmiyeti kalmamıştır. Bugün ise, Mısır'ın siyâsî hudûdu Vâdî Halfâ'ya kadar devam eder ve bütün aşağı Nûbe'yi içine alır. Buna rağmen al-SA'İD tâbiri hâlâ kullanılmakta devam etmektedir; çünkü bu tâbîr, eskiden olduğu gibi, bugün de muayyen bir coğrafi mefhumu tekabül eder ve Kahire'nin yukarısındaki dar ve uzun Nil vâdisi, geniş ve yelpâze şeklindeki suların hücumuna mâruz olan ve arapçada *asfal al-arz* („aşağı arâzi“ denilen aşağı Mısır'a mukabil bir mânâ taşır. Amelî olarak Şa'îd tâbiri umûmiyetle nehrin her iki tarafındaki ekilen arâziye inhisar ettirilmiş olup, Fayyûm ile Libya çölündeki vâhalar bunun dışında kalır. Aş.-yk. 900 km. uzunluğunda ve ortalama 5—10 km. genişliğinde olan, yer-yer daha da daralan ve Edfû ile Asvan arasındaki bazı noktalarda yalnız nehrin yatağından ibâret ka'an bu şerit en büyük genişliğini (25 km.) Banî Suêf yakınlarında bulur. Idâre bakımından yukarı Mısır 8 *mudiriya*'ye bölünmüş olup, bunlar, biri müstesnâ başlıca merkezlerinin isimleri ile adlandırılmaktadır: Giseh (Cize), Banî Suêf, Fayyûm, Minya, Asyût (Dahle ve Harge vâhaları buraya dâhildir), Girgâ (merkezi: Söhag), Kenâ ve Asvan.

Arap'ar, Mısır'ın fethinden sonra, memleketin *pagarchia*'lara taksimini olduğu gibi bıraktılar ve yalnız bunların adını yun. *χωρα* sözünün bir transkripsiyonu olan *kûra* ile değiştirdiler. Yukarı Mısır bölgesi eski Arkadia ile Thebais'e tekabül eder ve Şa'îd al-alâ (yukarı Şa'îd) ile al-Şa'îd al-adnâ (aşağı Şa'îd) kısımlarına ayrılması da bunu hâtırlatır. Yâkût hattâ üç eyâletten bahseder: Şa'îd al-alâ (Asvan'dan Ahmîm'e kadar olan kısım), şimâlde Bahnasâ'ya kadar uzanan bir mutavassıt bölge ve Şa'îd al-adnâ (Fustât'a kadar). Burada eskiden de 3 Bizans dukahğı vardır; bunların ikisi Thebais adını taşıyor ve hudûdu Panopolis (Ahmîm)'in cenûbundan geçiyordu.

al-Mağrîzî'de nakledilen *kûra* cedveli Hierocles'te mevcut *pagarchia*'ların listesi ile karşılaştırılırsa, farkların çok ehemmiyetsiz olduğu görülür. Zamanla bâzı şehirler tahrip olunmuş ve yerini yenilerine bırakmıştır. Philai'nin yerine Asvan'ın geçmiş olması bunun en güzel bir misâlini teşkil eder. Idâre bölgelerinin yeniden tanzimi Fâtımîler devrinde vukû bulmuştur: o zaman memleket büyük eyâletlere ('amal) taksim edilmiş olup, umûmî hey'eti ile, zamanımıza kadar muhafaza edilmiş bulunmaktadır. Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûklerin dokuz veya on eyâleti şimdiki 8 *mudiriya*'ye tekabül eder. En çok dikkate değer fark şunlardır: Memlûkler zamanında Atfîhiya adı altında bir tek eyâlet hâline getirilmiş olan Atfîhiya ve Bûşîriya eyâletleri yerine, sonradan Banî Suêf *mudiriya*'si teşkil olunmuştur; Bahnasâ'nın yerini, bugün ehemmiyetsiz bir pazar yeri olan Minya almıştır; eski Aşmûnayn ve Manfalût (bu sonuncusu zaman-zaman) eyâletleri Asyût eyâletine ilhak edilmiştir; cenûpta hâlâ orta-çağdaki her iki tâlî bölümü bulmak mümkündür; yalnız idâre merkezleri Ahmîm ve Kûş'tan Girgâ ve Kenâ'ya nakledilmiştir. Nûbelilerin sık-sık taarruzlarından dolayı, Asvan, Memlûkler idâresinin sonuna kadar, ayrı bir idâreye mâlik olmayan bir hudût bölgesi (*şagr*) olarak kabul edilmiş ve idâresi, şarkta 'Ayyâb'a kadar uzanan arâziyi de içine alan Kûş eyâleti vâlisine verilmiş idi. Vâhalar ise, bâzan müstakil eyâletler hâlinde idâre edilmiş, bâzan da *ikfâ* yolu ile ayrı me'mûrlara tevdi edilmiş idi.

Her ne kadar Fâtımîler devrinde *vâlî l-Sa'îd al-alâ* unvânına tesâdüf edilirse de, bununla orta-çağda da yukarı-Mısır'ın en mühim âmirlerinden, Kûş eyâleti vâlisinin kasdedilip-edilmediği açık olarak bilinmez. Buna mukabil Memlûkler devrinde bir çok vâlilerin bir yukarı-Mısır umûmî vâlisinin idâresi altında birleştirilmiş oldukları muhakkaktır; bu umûmî

vâli önceleri *kāşif al-vach al-kibîlî*, sonra Berkuk'un bu me'mûriyeti *nâ'ib al-saltana*'lık derecesine çıkarması üzerine, *nâ'ib al-vach al-kibîlî* unvânını taşımıştır. al-Kalkaşandî yukarı Mısır'ın idâresini IX. (XV.) asrın başında şu şekilde tasvir eder: Eyâlet muhtelif dereceden iki vâli tarafından idâre edilir. Nil vâdisinin idâresi bir *nâ'ib*'in, Fayyûm ile Bahnasâ bölgesinin idâresi ise, bir *kāşif*'in elindedir. Bahnasâ'nın başında ayrıca bir de vâli bulunur. Makarrî Asyût'ta bulunan *nâ'ib*'in idâresi altında birinci dereceden 3 vâli (Aşmûnayn, Kûş ve Asvan) ile ikinci dereceden 3 vâli (Giseh, Atfîh ve Manfalût) bulunur.

Türklerin idâresi, zamanında yukarı Mısır 24 *kāşif*'lik ihtivâ etmekte idi (bunların bir listesi için bk. Vansleb).

Mısır'ın nüfusu 1882 — 1917 yılları arasında geçen 35 yıllık bir devre içinde aş-yk. iki misline çıkmış, 1960'ta ise dört misline yaklaşmıştır (1882'de: 6.818.000, 1917'de: 12.287.000, 1937'de: 15.904.000, 1947'de: 19.087.000, 1957'de: 22.997.000 ve 1960'ta: 26.065.000). Bu nüfusun (1960'ta) 9.229.000'i yukarı-Mısır (Şa'îd)'da bulunmakta idi.

Her ne kadar en büyük merkezler yukarı Mısır'da bulunuyorsa da, bâzı şehirlerin nüfusu oldukça kalabalıktır; 1897 yılı rakamları 1960'ınkiler ile mukayese edilince, Şa'îd şehirlerinin son yıllarda büyük gelişmeler kaydettiği görülür: Giseh: 250.000 (16.820); Asyût — 122.000 (önce 42.000); Madînat al-Fayyûm — 102.000 (31.000); Minya — 94.000 (20.400); Banî Su'ef — 79.000 (15.000); Kenâ — 58.000 (27.500); Sôhâg — 62.000 (14.000); Asvan — 48.000 (13.000). Orta-çağda da nüfus çok kesif idi; bu hâl, bilhassa 806 (1403) yılındaki kuraklık sırasında husûle gelen ölüm vak'alarının sayısından anlaşılmaktadır. Buna göre, Kûş'ta — 17.000, Asyût'ta — 11.000 ve Hû'da — 15.000 ölüm vak'ası kaydedilmiştir. Hû şehri bugün Kenâ'nın 30 km. garbinda küçük bir kasaba hâlinde bulunmaktadır.

Yukarı-Mısır'ın yerleşik nüfusu umûmiyetle buranın en eski yerli ahâlisi müslüman olmuş âilelerden veya yâkûbî kıptilerden müteşekkildir. Bu sonuncular Şa'îd'de, bilhassa Asyût ile Esne arasında, daha kalabalık bir topluluk teşkil ederler. — al-Kalkaşandî ve al-Makrîzî yukarı Mısır'da yerleşmiş olan arap kabîleleri hakkında mufassal mâlûmat vermektedirler. Bunların başlıcaları Balî, Cuhayna (bunlar Afrika'nın içlerine doğru ilerlemişlerdir) ile bilhassa Banî Hilâl ve Banî Sulaym (daha sonraları şimalî Afrika'ya göçleri ile meşhûr olmuşlardır)'dir. Eski kabîle adları muhâfaza edilmemiş olacaktır; bunların

halefleri bugün başka isimler altında yaşamaktadırlar (Fâvâiya, Ma'âza, Banî Vâsîl, Aştuvânî). Fakat Rabî'a'nın bir kolu olan Banî 'l-Kanz Asvan bölgesinde Kunûz adı altında yaşamaktadır. Fâtımîler ile birlikte Mısır'a gelmiş olan berberî kabîlelerinin (Luvâta, Havvâra) izine de hiç bir yerde rastlanmaz. Buna mukabil yukarı Mısır'ın cenûp kısmında hâlâ Beca göçebelerine tesâdüf edilir ki, bunlar eski Blemmyeler ile bir tutulmaktadır. Bunların şimdiki başlıca guruplarından olan 'Abâbde ve Bişârîner, Asyût'tan Nûbe ötesine kadar, arap çölünde göçebelik eder ve sefil bir şekilde, deve ile keçilerinin geliri ile geçinirler. Arap hâkimiyeti devrinde Beca kabîlesi mühim bir rol oynamıştır; o zaman Cidde, Yemen ve Hindistan'a giden gemilerin limanı olan parlak 'Ayzâb bu kabîlenin elinde bulunuyordu. Burası kara yolları ile Asvan, Edfû ve Kûş ile de bağlı idi. Kûş — 'Ayzâb yolu en işlek yollardan biri olup, hacıların her vakit kullandıkları bu geniş yol hacı seferleri esnâsında 460 — 660 (1068 — 1262) yılları arasında, çok büyük ehemmiyet kazanmıştır. Bugün için bu yolun ancak tarihî bir değeri vardır. Bugün de kullanılmakta olan Kenâ-al-Koşayr yoluna gelince, bunun başlangıç noktasını Nil'de eski Cofitos (Keft)'un yerini alan Kûş teşkil ediyordu. Becalar başka bakımdan da Mısır hükûmetinin dikkatini kendilerine celbettirler; Memlûkler zamanında hükûmet aşağı Nûbe'deki al-'Allâkî altın mâdenlerini kendi hesaplarına işletmeğe muvaffak olmuş idi. Ondandır şimâlde, Keft ile Asvan arasındaki çölde Memlûk sultanları zümrüt mâdeni işletmişlerdir.

Suların kabarması ile meydana gelen asil Nil vâdisi zirâat için mükemmel bir arâzi teşkil eder; son zamanlarda Asvan, Esne ve Asyût sedlerinin yapılması ile Nil suyundan daha iyi istifade etmek imkânı sağlanınca, zirâat daha çok ve daha sür'atle gelişmiştir. Sanâyî burada yok denilebilecek derecededir. Bu bakımdan da burası orta-çağın zenginliği ile tezat hâlinindedir. Eskiden dokuma tezgâhları (elbise ve halılar için yün, pamuk, ipek ve keten) pek çok idi; burada Aşmûnayn, Aşmîm, Asyût ve Bahnasâ tezgâhları da zikredilmelidir.

Yukarı-Mısır'da islâm san'atı pek az temsil edilmiştir. Buna rağmen Madînat al-Fayyûm, Asyût ve Girgâ'da muayyen husûsiyetler taşıyan câmiler mevcuttur. Asvan'ın cenûbunda al-Bâb ve Bilâl'daki kerpiçten inşa edilen câmilere de burada işaret edilmelidir; bunlar kesik mahrût üzerine yerleştirilmiş takye şeklindeki kubbe biçimî minâreleri ile o civarda köylere kadar yayılan (msl. Kûş'un cenûbunda bulunan Şanhûr) bir tarz teşkil eder.

Kûş ve Bahnasâ'daki Fâtımî minberleri de unutulmamalıdır. Kitâbelere gelince, Asyût, Kûş ve Sôhâg'da küffî hattı ile yazılı kitâbeler muhâfaza edilmiştir. Memlûklere âit fermanları Edfû, Minya, Madînat al-Fayyûm, Asyût, Sôhâg, Kûş ve Kûşîya'de görmek mümkündür. — Eski Mısır âbidelerine burada temâs edilmeyecektir Arap müellifleri eski mâbedleri kendilerine hâs bir tarzda tavsif ederek, bunlara bir çok efsâneleri bağlamışlardır. Fakat onların Teb (Karnak)'deki binalardan haberleri olmadığı kayda değer; buna mukabil bize XV. asırda tahrip edilmiş olan Aşmîm mâbedlerinin güzel tasvirlerini bırakmışlardır.

VIII. (XV.) asır müelliflerinden Ca'far al-Adfuvi yukarı-Mısır'ın bir meşhûr adamlar kamûsunu (*Tâ'îr al-Sa'îd*, Kahire, 1333 = 1914) te'lif etmiş ve bunun başına kısa bir coğrafya kısmı eklemiştir; eser pek mühim mâlûmat ihtivâ etmemektedir. — Halk edebiyatı sâhasında İbn al-Havâ (Asvan), Abu 'l-Hacôc (Lukşor) ve Çin prensesi (Girgâ) hikâyeleri ile Cabal Harîdî'nin yılan masalı zikre değer.

Burada teferruâta girmeden, yukarı-Mısır ile ilgili en mühim tarihî vak'alar zikredilecektir. Bâbil ve İskenderiye'nin zaptından sonra, artık Mısır'ın araplar tarafından fethine karşı koymak imkânı kalmamış idi. al-Balâzurî orta-Mısır'ın muayyen şehirleri ile yapılmış olan anlaşmaları kaydeder. Araplar bir müddet Fayyûm'dan habersiz kalmış olacağı benziyorlar. Onlar bu bölgeye doğru hareketlerinde çok şiddetli mukavemet ile karşılaşmış olmalıydılar; bundan dolayı, *Futûh al-Bahnasâ* gibi bir tarihî roman meydana gelmiştir. 23 (644) yılında Nûbe'ye karşı muvaffakiyetsiz bir hareket yapılmış, 27 (648)'de bu hareket tekrarlanmış ve 31 (652) yılında da araplar lehine bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşma 100 (719) yılında 'Omar b. 'Abd al-'Azîz tarafından yenilenmiştir. 112 (730) yılında bizzat Mısır vâlisi al-Valîd b. Rifâ'a'nın nezâreti altında memleketin ilk nüfus sayımı yapılmıştır; vâli altı aylık seyâhati esnâsında yukarı-Mısır'da Asvan'a kadar gelmiştir (onun emirlerini ihtivâ eden bir *papyrus* muhâfaza edilmiştir). Emevîler devrinde sık-sık isyânlara sahne olan Delta'nın zıddına, Şa'îd'deki hayatın daha sâkin geçmiş olduğu anlaşıyor; böyle bir hareket 121 (739) yılında vukû bulmuştur. Yukarı Mısır'da Emevî hâkimiyeti bu hânedânın son halifesi olan Marvân'ın şahsı ile sona ermiştir. Emevî rakibi Dihya b. Muş'ab isyân ederek, 167 (784) yılında bütün Şa'îd'i eline geçirmiş ise de, 169 (785)'da mağlûp olmuş ve idâm edilmiştir. Yukarı

Mısır al-Amîn ile al-Ma'mûn arasında çıkan mücâdelenin bütün fenâ netîcelerini üzerinde hissetmiş, fakat bu Delta'nın nispetle daha hafif olmuştur. Becaların 241 (855) yılındaki isyânı: Muhammed al-Kummî'nin zafer ile neticelenen askerî harekâtı. Bir kaç yıl sonra, 'Abd Allâh al-'Omari, altın mâdenleri bölgesine girerek, burada istiklâlini ilân ediyor. Kendisi katlediliyor, fakat onun getirmiş olduğu Rabî'a kuvvetleri orada kalıp, Becalar ile birleşiyorlar. 256 (870)'da İbn al-Şufî'nin (Esne ve Aşmîm'deki muvaffakiyetsiz bir isyânı. 308 (920) yılında Fâtımîler hücumu: Aşmûnayn ve Bahnasâ savaşları. Nûbe kiralı 339 (950)'da vâhalara hücum ediyor, 345 (956)'te Asvan'ı zapt ediyor ve 353 (964)'te yaptığı üçüncü bir seferinde Aşmîm'e kadar ileriliyor. IV. (X.) asrın sonlarına doğru Abû Rakva'nın halife al-Hâkim'e karşı isyânı, al-Mustanşir idâresi altındaki korkunç pahalılık mevcut nizâmı sarsıyor: sükûneti iâde etmek için, Badr al-Camâlî kendisi bizzat yukarı Mısır'a geliyor (Asyût ve Esne kitâbeleri). Fâtımîler devrinin sonlarına doğru, Talâ'î b. Ruzzîk ve Şavar gibi, bâzı devlet adamları siyâsî olgunlaşma devirlerinde yukarı Mısır'da bulunmuşlardır. Freng kuvvetlerinden de yardım gören Şavar ile Şîrküh arasındaki muhârebe al-Aşmûnayn yakınındaki al-Bâbayn'de vukû bulmuştur. Cenûp kısmında Banî 'l-Kanz tarafından desteklenen Fâtımîlerin fikir ve siyâsetlerini yayma faaliyeti tekrar bu bölgenin huzûrunu kaçırmıştır. Şalâh al-Dîn 568 (1173) yılında, kardeşi Tûrân Şâh'ı onlara karşı göndermek sûreti ile, İbrîm'e kadar ilerilemiş ve bölgeyi itâat altına almıştır.

570 (1174) ve 572 (1176) yıllarındaki ayaklanmalar şiddetle bastırılmıştır. 651 (1253) yılında bütün Şa'îd bölgesi, mühim bir şahsiyet olan Şerîf Hîşn al-Dîn Sa'lab tarafından idâre edilen ve arap kabîleleri ile Memlûkler idâresi arasındaki mücâdelenin bir halkasını teşkil eden ağır bir isyâna sahne olmuştur. 671 (1272) ve 674 (1275) yıllarında Baybars Nûbe'nin dâhilî işlerine müdâhale ediyor; burası 686 (1287) yılında yapılan ikinci bir seferde tekrar zaptediliyor. 701 (1302)'de yukarı Mısır'da arap kabîlelerinin şakaveti başgösteriyor ve onlara karşı ordu sevk etmek mecbûriyeti hâsıl oluyor. Şakîler ağır cezâlara çarpıtılıyorlar. 721 (1321) yılında başgösteren hristiyan düşmanlığı esnâsında Atfîh ve Bahnasâ eyâletleri ile Minya, Asyût, Kûş ve Asvan'da kiliseler tahrip ediliyor. 815 (1412) ve 825 (1422) yıllarında, bilhassa Asvan'da şiddetli isyânlardan bahsedilir. Kayıtbay'ın zamanı Havvâraların isyânları ile dolu olup, bunları bastırmak için, üç sene uğraşmak icâp

etmiştir (881—883 = 1476 — 1478). Mısır'ın türkler tarafından fethinden sonraki hâdiseler ve bilhassa 'Alî Bey isyânı ve memleketin fransızlar tarafından zaptı hakkında seyyahlar ile avrupalı tarihçilerin eserlerinde mâlûmât bulmak mümkündür.

Bibliyografi: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de İbn 'Abd al-Hakam (nşr. Torrey), al-Kindî, al-Makrizî, (nşr. Inst. franç.) ve Abu 'l-Mehâsin fihristleri ve Joanne ile Baedeker rehberleri.—Krg. al-Kalkaşandî, *Subh al-A'sâ*, IV, 24—27, ve 54—69; Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, II, 201—211; Massignon, *Notes sur les études archéologiques et Deuxième note* (BIFAO, VI, 2—13 ve IX, 4—11); Wiet, *Les inscr. ar. d'Égypte* (Comptes rendus Acad. Inscr. et Belles Lettres (1913), s. 503 v.d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte* (BIFAO, XXXVI, 15 v.d., 117, 129, 131, 147 v.d., 153, 156 v.d. 170—192 ve 227 v. dd. (zengin bibliyografiya gösterilmiştir); Massignon, *Annuaire du monde musulman* (1923), s. 119 v. dd. ve 125 v.d. (G. Wiet.)

SA'İD. SA'İD (622—679) B. AL-'ÂŞ B. SA'İD B. AL-'ÂŞ B. Umayya b. 'Abd Şams b. 'Abd Manâf b. Kûşayy al-Kurayşî, Kûfe ve Medine vâlisî. Annesi Umm Kulşûm bint 'Amr. b. 'Abd Allâh b. Abî Kays b. 'Abd Vudd b. Nâgr b. Mâlik 'tir. Peygamberin ölümünde 9 yaşında olduğuna göre (*Usd al-gâba*, II, 310), 622 yılı sonlarında doğmuş olmalıdır. Sa'îd'in babası al-'Âş, Badr'de Mekke'li müşrikler arasında müslümanlara karşı savaşırken, 'Alî b. Abî Tâlib tarafından öldürülmüş idi. Dedesi Abî Uhayha Kureys kabilesinin eşrafından idi; bu itibarla Sa'îd Kureys'in en iyi âilelerinden birine mensûp bulunmaktadır. Kendisi bilhassa cömertliği, talâkat ve fesâhâtı ile meşhûrdur.

'Osmân, hilâfeti sırasında Sa'îd'e büyük bir teveccüh göstererek, kendisini *Kur'an* metnini bugünkü şekli ile cem' ve tesbit ettirmek üzere teşkil ettiği hey'ete dâhil etmiştir. Bir müddet sonra da, gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen, mevkiinde kalması imkânsız bir hâle gelmiş bulunan Valîd b. 'Ukba b. Abî Mu'ayt'ın yerine, Kûfe'ye vâli tâyin etmiştir. Sa'îd, Kûfe vâlisî iken, 29 (649/650) veya 30 (650/651) yıllarında Taberistan ve Cürcân'a seferler yaparak, fütûhatta bulunmuş ve buradaki karışıklıkları bastırmıştır. Azerbaycan da Sa'îd tarafından fethedilmiştir. Bu vazifede kaldığı 5 yıl zarfında, kendilerine karşı bir az sert davrandığı kûfeliler arasında memnûn olmayanların sayısı bir hayli çoğaldı. Kûfelilerin

şikâyet ve ısrarlarına rağmen, 'Osmân, Sa'îd'i Kûfe vâlliliğinden azletmeğe yanaşmadı. Kendisi de zaman-zaman şiddetli hareketlerinin sebep olduğu şikâyetler karşısında, halifenin almak mecbûriyetinde kaldığı tedbir ve ikazlara rağmen, hareket tarzını değiştirmede. Sa'îd daha sert hareket etmeğe başlayıp, yerli halktan olmayanlarda da memnûniyetsizlik hâsıl olunca, içlerinde çok saygı gösterilen, nüfûzlu bir kimse olan yemenli Mâlik al-Aştâr'ın de bulunduğu 10 kûfeli o sırada Medine'de bulunan Sa'îd'in azlini halife 'Osmân'dan istedi. 'Osmân onların şikâyetlerini redd ile Sa'îd'e, derhâl vâllilik mahalline dönmesini emretti. Bu durumdan son derece muğber olan al-Aştâr, sür'atle Kûfe'ye giderek, şehrin çok hareketli ve heyecanlı olan halkını ayaklandırdı. Kûfe'ye dönüş hazırlıklarını ikmâl etmiş olan Sa'îd yolda kendilerine bir askerî birliğin refâkat ettiği al-Aştâr'ın adamları ile karşılaştı. Bunlar Sa'îd'e derhâl Medine'ye geri gitmesini ihtar ettiler. Bunu müteâkip al-Aştâr Kûfe câmiine gitti ve Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.] 'yi bizzat vâli ilân etti (34=654/655). Câmiye toplanmış bulunanlar halifeye sadâkat yemini edince, Abû Mûsâ bu vazifeyi kabûl etti ve kısa bir müddet sonra, halife 'Osmân da bu tâyini tasdik ve te'yit etti. Sa'îd bu hâdiseye üzerine geri dönüp, Medine'ye yerleşti; Mısır ve Irak'tan gelen âsîler 'Osmân'ı evinde muhâsara ettikleri zaman, ağır bir şekilde yaralanmaya kadar, onun için çarpıştı. 'Osmân'ın öldürülmesinden sonra, Talha, al-Zubayr ve 'Âişa Mekke'yi terk ile taraftarlarının bulunduğu Basra'ya gidip, onları kendi saflarına çekmek üzere, şimâle doğru hareket ettiklerinde, Sa'îd evvelâ onlarla berâber idi. Fakat Marr al-Zahrân'a ve başka bir rivâyete göre, Zât 'İrk'a vardıklarında, Talha ve al-Zubayr'in bu teşebbüste kendi menfaatlerini düşündükleri kanâatine vardığından ve 'Osmân'ın intikamını almak hususunda tâkip edilecek yolda anlaşamadığından, onlardan ayrılarak, al-Muğîra b. Şu'ba ve diğer kendisini destekleyen kimseler ile birlikte, Mekke'ye döndü; Camal ve Şifîn vak'alarına iştirâk etmedi.

Mu'aviya, hilâfet kendisine intikal edince, Marvân b. al-Hakam'ı Medine vâlliliğine tâyin etmiş idi. Bu sırada 'Alî ile yaptığı savaşlarda kendi tarafını tutup, dâvaya iştirâk etmediğinden dolayı, Sa'îd Mu'aviya tarafından muhâze edilmiş, sonra özür dilemesi üzerine, affedilerek, Marvân'ın azli ile açılan Medine vâlliliğine tâyin edilmiştir. Böylece o Medine vâlliliğini elde etmiş ise de, daha sonra bu makam onunla Marvân b. Hakam arasında bir kaç defa el değiştirmiştir. 'Alî b. Abî Tâlib'in bu

yük oğlu Hasan 50 (670) yılında Medine'de vefât ettiği sırada, Sa'îd şehrin vâlisî olup, cenâze namazını bizzat kıldırmıştır.

Sa'îd, sonuncu defa Medine vâlliliğinden azledildikten sonra, Medine ile al-Akîf arasında ve Medine'ye 3 mil mesâfedeki Arşa adlı çiftliğine yerleşerek, zirâat ile meşgûl olmuştur. 49 (669) ve 52 (672) yıllarında olmak üzere, iki defa hacca gitmiştir. Ölümünde 80 bin dirhem borç bırakmıştır.

Sa'îd bizzat, Peygamberden ve ayrıca 'Omar, 'Osmân ve 'Âişa'den naklen, hadîs rivâyet etmiştir. Bir çok erkek ve kız evlâdı var idi. Bunlar arasından mühim mevkîler işgâl edenler olmuştur. Yazîd b. Mu'aviya tarafından Medine vâlisî tâyin edilen ve sonra 'Abd al-Malik b. Marvân tarafından öldürtülen 'Amr al-Aşdağ bunlardan biridir.

Sa'îd, kaynakların büyük bir ekseriyetinin bildirdiğine göre, 59 (678/679) yılında Arşa adlı çiftliğinde vefât etmiş, cenâzesi Medine'ye getirilerek, Bakî mezarlığına gömülmüştür.

Bibliyografi: İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau, 1905), V, 19—22 v. dd.; al-Tabarî, *Tarih* (Kahire, 1939), III, 323 v. d., 419; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 281 v. d.; İbn Hacer, *İşâba* (Kahire, 1939), II, 45 v. d., nr. 3268; al-Balâzurî (nşr. de Goeje), s. 119, 198, 280, 322, 328 v. d., 334, 336; İbn 'Abd al-Barr, *İsti'âb* (Kahire, 1939), II, 8 v. d.; Abû 'Abd Allâh al-Zubayrî, *Kitâb nasab Kurayş* (Kahire, 1953), bk. fihrist; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1348—1353), III, 52, 56 v. d., 69, 73 v. d., 81, 88; ayn. mll., *Usd al-gâba* (Kahire, 1280), II, 309 v. dd.; İbn Vâzih al-Ahbârî, *Tarih al-Ya'kûbî* (nşr. Houtsma), II, 152, 190, 192, 207, 267, 283 v. d.; (Necf, 1358), II, 144 v. d.; *Mucmal al-tavârih va'l-kışaş* (Tahrân, 1318 h. ş.), s. 283; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 118 v. dd.; Caetani, *Annali dell'Islâm*, bk. fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından tâdil edilmiştir.]

SA'İD. SA'İD B. AL-'AVS. [Bk. EBÜ ZEYD.]

SA'İD. SA'İD B. AL-BİTRİK, EUTYCHIUS, 321—328 (933—939) yılları arasında İskenderiye patriği. Fustât'ta 263 (876) yılında doğmuş olup, tıbbî ve tarihî te'lifleri vardır. En tanınmış Pococke tarafından Oxford'da 1658/1659'da *Naẓm al-cavhar* adı altında negredilen, sonraları Yahya b. Sa'îd al-Anşakî'nin devam ettirmiş olduğu arapça ve kaynâmedir [krş. mad. ANTAKİ.]. L. Cheikh tarafından yeni neşri için bk. *Corpus Christianorum Orientalium* (Scriptores arabici, III. seri, Beyrut, 1906—1909, VI ve VII) ve bir

İslâm Ansiklopedisi

başka rivâyete dayanan nüshası Seybold tarafından (Hamburg, 1912) negredilmiştir. Cambridge'in meşhûr yazması içinde bir Sicilya tarihinin elde bulunan parçaları (krş. Browne, *Handlist of moham. Mss.*, s. 27, nr. 170), yanlış olarak, Sa'îd b. al-Bitrîk'a izâfe edilmiştir. Bu husûsta krş. Vasiliev, *Vizantia i Arabi*, 1b, 79 v. dd. ve burada zikredilen eserler. Aynı Cambridge kütüphânesinde (Browne, *agn. esr.*, s. 281, nr. 1317) bir de Severus b. al-Mukaffa'ın Sa'îd'e karşı te'lif ettiği bir dinî münâzara kitabı bulunmaktadır (nşr. P. Chébli, *Patalogia Orientalis*, III, 125—242, Paris, 1907).

Bibliyografi: İbn Abî Usaybî'a (nşr. Müller), II, 86; Leclerc, *Hist. de la medec. arab.*, I, 405; Brockelmann, *Gesch. der arab. Litter.*, I, 148; *Suppl.*, I, 28.

SA'İD. SA'İD B. MAS'ADA. [Bk. AHFŞ.]

SA'İD. SA'İD B. ZAYD B. 'AMR B. NUFAYL B. 'ABD AL-'UZZÂ... B. 'ADİ B. KA'B B. LU'AYY (aş.-yk. 600—670/671), Peygamberin ilk sahâbelerinden biridir. Mekke'de doğmuş olup, Kurayş kabilesinin 'Adî kolundandır. Annesi Huzâ'a kabilesinden Fâtima bint Ba'ca b. Umayya'dır. Künyesi Abû 'l-A'var veya Abû Savr'dır. Sa'îd'in dedesi 'Amr ile halife 'Omar'ın babası al-Hattâb kardeş idiler. Öte yandan Sa'îd, 'Omar b. al-Hattâb'ın kız kardeşi Fâtima ile, 'Omar b. al-Hattâb da Sa'îd'in kız kardeşi 'Âtika ile evli olup, bu itibarla Sa'îd ile 'Omar enişte ve kayın-birâder idiler.

Sa'îd'in babası Zayd, Hanîflerden olup, câhiliye devrinde put-perestlikten ayrılmış, İbrâhîm peygamberin dini olan tek tanrı inancına karşı büyük bir alâka duymağa başlamış ve — „ey Kureyşliler! 'Amr oğlu Zayd'in canı elinde bulunan Tanrıya and içerim ki, benden başka hiç biriniz İbrâhîm'in dininde değilsiniz. Ey Tanrım! Sana ne şekilde ibâdet edilmesini istediğini bilsem, o şekilde ibâdet ederdim; amma bilmiyorum“—demek sûreti ile hemgehrîleri olan Kureyşlileri de ikaz etmiştir. Zayd şâir idi; bize kadar gelen şiirleri hep Tanrının birliğini ifâde eder. O bunlarda kavminin nasıl gerçek dini terkettiğini ve bu yüzden neler çektiğini terennüm eder [bk. mad. ZAYD B. 'AMR]. Rivâyet edildiğine göre, Zayd, Kâbe'nin mekkeli müşrikler tarafından tâmir edildiği sene ölmüş ve Peygamber onun hayâtı ve inancı ile alâkalanmıştır.

Babasının bu düşüncelerinden müteessir olduğunda hiç şüphe olmayan Sa'îd islâm dinine daha ilk sıralarda, Peygamber Zayd b. Arkam'ın evine taşınmadan evvel, girmiştir. 'Omar b. Hattâb'ın müslüman oluşunda, Sa'îd'in ve onun karısı olup, kendisinin de kız kardeşi bulunan Fâtima'nın telkinleri başlıca âmil olmuştur.

Sa'îd Medine'ye Peygamberden evvel hicret etti ve orada Abû Lubâba'nın kardeşi Rifâ'a b. 'Abd al-Munzir'in evine indi. Peygamber kendisini Râfî b. Mâlik al-Zurâkî ile, başka bir rivâyete göre ise, Ubayy b. Ka'b ile kardeş yapmıştır.

Peygamber, Sa'îd'i Talha b. 'Ubayd Allâh ile birlikte, Abû Sufyân başkanlığında Suriye'ye gitmiş bulunan Kureys kervanı hakkında haber getirmek üzere, Şam'a göndermiş idi. Onlar mekkelilerin kervanını al-Havra' mevkiinde gördüler ve sür'atle Medine'ye döndüler; fakat bu sırada medinelî müslümanlar Badr'e doğru yola çıkmış bulunuyorlardı; bu sebeple Sa'îd ve Talha Badr savaşına katılmadılar. Bununla beraber, Peygamber Badr ganimetlerinden onlara da hisse ayırdı. Sa'îd Badr'den sonraki bütün gazvelere iştirâk etti; seccât ve kahramanlıkları ile kendini gösterdi. O 13 (634) yılında Acnâdayn muharebelerinde suvâri kuvvetlerine, aynı yılda Fihl muharebesinde piyâde birliklerine kumanda etti; Şam fethinde bulundu. 15 (636) yılında Yarmûk muharebesine katıldı.

Sa'îd, 'Omar'ın ölümünde ortaya çıkan hilâfet mes'elesinde 'Ogmân'ın namzetliğini destekleyenler arasında idi. 'Ogmân halife olunca, kendisine Kûfe'de iktâ olarak bir miktar arazi vermiş ve Sa'îd bir müddet orada kalmıştır. O sonradan 'Osmân'ın idâresinden memnûn olmamış, fakat onun bu memnûniyetsizliği kendisini 'Ali—Mu'âviye mücadelesinde 'Ali tarafını tutmağa sevk etmemiş, bu mücadelelere karışmayarak, Medine yakınında 'Alîk mevkiindeki çiftliğine çekilmiş idi. Kendisi 50 veya 51 (670 veya 671) yılında buradaki sarayında 70 yaşını aşmış olarak vefât etti; nâsı halkın omuzlarında Medine'ye götürüldü; cenâze namazını 'Abd Allâh b. 'Omar kıldırdı. Diğer zayıf bir rivâyete göre, Mu'âviye'nin hilâfeti sırasında, Kûfe'de ölmüş ve cenâze namazını o sırada şehrin vâlisî bulunan Muğîra b. Şu'ba kıldırmıştır.

Sa'îd, islâm dinine ilk girenlerden olması dolayısı ile, aşere-i mübeşşere listesine dâhil edilmiş ve bu itibarla her kes tarafından hurmet görmüştür. Kendisinden dört hadîs rivâyet edilmiştir (bk. İbn Hâmbal, *Musnad*, I, 187—190). Bununla beraber o islâm cemâati içinde hiç bir zaman nüfûzlu ve müessir olmamıştır. Hatâ o, 'Omar'ın kendisinden sonra birini, gelecek halife olarak, seçmek üzere tanzif ettiği ve islâm kaynaklarında eshâb-ı şûrâ diye adlandırılan ('Abd Allâh b. 'Omar hâric) aşere-i mübeşşerenin o zaman hayatta kalanlarından müteşekkîl 6 kişi arasına dâhil edilmemiştir.

Hâl tereümesinden bahseden kaynaklarda onun duâsının Allah indinde makbûl olduğu hakkında bâzı fıkralar nakledilir.

Sa'îd'in bir çok çocuğu var idi.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sîra* (Kahire, 1955), fihrist; İbn Hâcâr, *İşâba* (Kahire, 1939), II, 44, nr. 3261; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstî'âb* (Kahire, 1939), II, 2—8; İbn Kutayba, *Ma'ârif* (Kahire, 1934), s. 107; al-Makrîzî, *al-Imtâ* (Kahire, 1941), fihrist; al-Tabarî, *Tarih al-umam* (Kahire, 1939), II, 45 v.d., 131 v.d.; Abû 'Abd Allâh al-Muş'ab al-Zubayrî, *Kitâb nasab Qurayş* (Kahire, 1953), fihrist; İbn al-Ağîr, *Usd al-gâba* (Kahire, 1280), II, 306 v.d.; İbn Sa'îd, *Tabakât* (Beyrut, 1957), III, 379—385.

(A. J. WENSINCK.)

[Bu madde N. ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir.]

SA'İD PAŞA. SA'İD PAŞA (1840—1914). *Küçük* lakabı ile tanınmış olup, Abdülhamîd II. ve meşrûtiyet devirleri sadrazamlarındandır. 1256? (1840?) yılında Erzurum'da doğdu. Babası Tahran maslahatgüzârı Ali Nâmîk Efendi Ankara'nın bir çok ulemâ yetiştirmiş Seb'a-zâde âilesinden idi. Sa'îd Bey önce Erzurum'da, sonra da İstanbul'da medrese tahsili gördü. Ayrıca husûsî hocalardan yeni ilimleri ve fransızcaı öğrendi.

Sa'îd Bey babasının 1270 (1853)'te İstanbul'da ölümü üzerine, kalabalık âilesini geçindirmek zarûreti ile, me'mûriyet hayâtına atıldı. İlk girdiği Erzurum vilâyeti tahrirat kâtipliği vazifesinden 1273 (1856/1857)'te Anadolu ordusu tahrirat kalemine geçti. 1275 (1858/1859)'te ordu fevkalâde hey'eti ile birlikte, İstanbul'a geldi. Orada meclis-i vâlâ hulefâlığına nakledildi ve 1278 (1861/1862)'de, Adalar bölgesini ihtivâ eden 7. belediye dâiresi reisliğine, ek vazife ile, tâyin olundu. 1279 (1862/1863)'da Rumeli teftiş hey'eti baş-kâtibi sıfatı ile, Rumeli vilâyetlerini dolaştı. Geniş Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'daki parçasını tanımasına vesile olan bu vazife esnasında muhâkeme hey'eti reisliği de yaparak, bir çok yüksek me'mûru muhâkeme etti. Dönüşte meclis-i vâlâ baş-kâtipliğine yükseldi.

Sa'îd Bey cemâziyelevvel 1284 (eylül 1867)'te Matbaa-i âmiye müdürlüğüne tâyin olundu. Muteâkiben esâs vazifesine devletin resmî gazetesi *Takvim-i vekayi*'nin müdürlüğü eklendi. Rebiülâhır 1285 (temmuz/ağustos 1868)'te yeni kurulan Şûrâ-yi devlet dâire müavinliğine getirildi. Bu müessesenin çeşitli dâirelerinde baş-muâvinliklerde bulundu ve 1288 (1871)'de Divân-ı ahkâm-ı adliye muhâkemât dâiresi baş-kâtibi oldu. Sa'îd Bey 17 zilkâde 1290 (6 kânûn II. 1874)'da ticâret nezâreti mektupçuluğuna tâyin olundu. 6 safer 1291 (25 mart 1874)'de sadâret mektupçuluğuna terfi ettiği hâlde, 21 ramazan 1292 (21 teş-

rin I. 1875)'de maârif nezâreti mektupçuluğuna naklolundu; fakat, bu me'mûriyette fazla kalmayıp, 20 zilkâdede (18 kânûn I.) Meclis-i ticâret ve zirâat âzâlığına tâyin edildi.

Sultan Abdülhamîd II.'nin 1 eylül 1876'da oûlusu ile Sa'îd Bey'in önünde bir ikbâl ve idbar yolu açılmıştır. Hakikaten aynı gün (11 şâbân 1293) mâbeyin baş-kâtipliğine getirildi. Siyâsî mahâret isteyen bu makamda gösterdiği faaliyet ile pâdişâhın takdir ve itimadını kazandı. Midhat Paşa'nın riyâsetindeki kânûn-ı esâsî tahrir hey'etine fransız anayasasından mülhem bir lâyiha takdim etti (metin için bk. Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâb*, İstanbul, 1294/1295, II, 333 v.dd) ve adı geçen hey'et tarafından hazırlanıp, tasdika arzolunan kânûn-ı esâsî metninin tetkikinde de pâdişâha husûsî müşavirlik yaptı. Kânûn-ı esâsînin 23 kânûn I.'da ilânından sonra, 22 safer 1294 (8 mart 1877)'te vezir pâyesine yükselen ve paşa unvânını alan Sa'îd Paşa 18 şâbânda (28 ağustos) Âyân âzâlığına tâyin olundu. Sa'îd Paşa aynı yılın 3 zilkâdesinde (9 teşrin II.), ek me'mûriyet ile, hazine-i hâssa nâzırı oldu. 7 muharrem 1295 (11 kânûn II. 1878)'te dâhiliye nezâretine nakledildi ise de, Ahmed Vefik Paşa'nın baş-vekâleti kabûl için ileri sürdüğü şartlardan biri Sa'îd Paşa'nın azli olduğundan, 1 saferde (4 şubat) nezâretten ayrıldı ve ikinci defa olarak, hazine-i hâssa nezâretine tâyin olundu. Ancak bir buçuk ay kadar sonra, bu vazifeden de azledildi.

Sa'îd Paşa 15 rebiülâhır 1295 (18 nisan 1878)'te Âyân riyâsetine yükseldi. Çırağan sarayını basıp, orada mahpus bulunan Murad V.'i tekrar pâdişâh ilân etmek için, Ali Su'âvî'nin yaptığı neticesiz teşebbüs üzerine, İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadı ile, 5 cemâziyelâhırda (6 haziran) Ankara vâililiğine tâyini çıktı. Ali Su'âvî vak'ası ile ilgisi olan Dâmâd Mahmud Paşa'nın adamı sayılması Sa'îd Paşa'yı pâdişâh nezdinde şüpheli kılmış idi. Bununla beraber, me'mûriyet yerinin değiştirilmesi husûsundaki ricâsı kabûl edilerek, 4 gün sonra Hüdâvendigâr (Bursa) vâililiğine naklolundu. Sa'îd Paşa Bursa'da 6 ay kadar kaldı; nihâyet İstanbul'a dönüşüne müsaade edildi. 3 zilhiccede (28 teşrin II.) üçüncü defa hazine-i hâssa nezâretine ve 9 zilhiccede (4 kânûn I.) adliye nezâretine tâyin olundu. Bu son nezâretinde, Bagdad vâlisî bulunan yeni dâhiliye nâzırı İstanbul'a gelinceye kadar, ona vekâlet etmek vazifesi de kendisine verilmiş idi. Osmanlı nizâmiye mahkemelerinde Müdde-i umûmîlik müessesesinin kuruluşu, cezâ üslûb ve ticâret üslûb kânûnlarının hazırlanışı onun adliye nezâretinde gerçekleştirdiği başlıca işlâhattır.

Sa'îd Paşa 3 zilkâde 1296 (18 teşrin I. 1879)'da baş-vekâlete getirildi. Böylece, en küçük me'mûriyetten başlayıp, devletin çeşitli dairelerinde tecrübe kazandıktan sonra, sadâret makamına erişmiş idi. Sa'îd Paşa bu ilk baş-vekilliğinde mâlî islâhat ile uğraştı. Devlet 1875 yılında dış borçların fâizini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş idi. Sa'îd Paşa hazine açığını kapamak ve devlet bütçesini denkleştirmek maksadı ile, tasarruf tedbirleri alarak, me'mûr maaşlarını azalttı; bu arada kendi maaşını da 90.000 kuruştan 25.000 kuruşa indirdi. Meclis-i vükelâda pâdişâhın hal'i müzâkere edildiğine dâir Yıldız sarayına verilen bir jurnal üzerine, 1 receb 1297 (9 haziran 1880)'de baş-vekâletten azledildi.

Sa'îd Paşa bir müddet mâzûl kaldı ve 7 gevvalde (12 eylül) ikinci defa baş-vekâlete getirildi. Bu baş-vekilliğinin ilk aylarında Tunus mes'elesi ile meşgûl oldu. Ancak Fransa'nın 7 nisan 1881'de Tunus eyâletini işgâl etmesini önleyemedi. Daha sonra dış borçların miktarını ve ödeme imkânlarını, alacaklıların temsilcileri ile müzâkere sonunda, tesbit ederek, 28 muharrem 1299 (20 kânûn I. 1881)'da düyûn-i umûmiye idâresini kurdu. Böylece, 1876 eylülünde 254.292.000 sterlin tutarındaki dış borçlar 106.437.237 sterline indirildi. Borçların fâiz ve amortismanı için de, tütün, tuz, müskirat, ipek, damga ve balık avı resimlerinden mürekkep altı vâsıtalı vergi gelirleri alacaklılara bırakıldı. Sa'îd Paşa'nın mesbet icrâatı arasında Osmanlı tâcirlerinin meslek haklarını korumak gâyesi ile, 14 kânûn II. 1882'de Dersaadet ticâret odasını kurması zikrolunmalıdır. Bundan başka, polis teşkilâtını islâh edişi de kayda değer. Husûsiyle Osmanlı şehirlerinde ilk defa olarak, ser-komiserlik ve komiserlikler ihdâs olundu. Sa'îd Paşa 13 cemâziyelâhır 1299 (2 mayıs 1882)'da baş-vekâletten azlolundu. Bunun sebebi, hidiv Tefvik Paşa tarafından tevkif ettirilen mısırlı zabıtların İstanbul'da muhâkeme edilmeleri husûsunda, pâdişâh nezdinde yaptıkları teşebbüsün, Mısır muhtâriyet andlaşması gereğince, kabûlüne imkân bulunmadığını arzemesidir.

Sa'îd Paşa'nın mâzûliyeti kısa sürdü ve 24 şâbânda (11 temmûz) üçüncü defa baş-vekâlete getirildi. Bu seferki baş-vekilliğinde Mısır mes'elesi yeniden patlak vermiştir. İngiltere'nin silâhlı müdâhalesine meydan bırakmamak için, Mısır'da Arâbî Paşa isyânını durdurmağa çalıştı ise de, buna muvaffak olamadı. Neticede 13 eylül günü bir İngiliz donanması, İskenderiye önüne gelerek, şehri topa tuttu; arkasından da ülkeyi işgâle başladı. 19 muharrem 1300 (30 teşrin II. 1882)'de Sa'îd Paşa baş-vekâlet-

ten azlolundu. Hâssa ordusu mensûbu dağıtanhların, pâdişâhı hal'etmek üzere, ser-yâver Müşir Fuad Paşa'nın reisliğinde cemiyet kurduklarından şüphelenilmiş idi. Fuad Paşa soruya çekildi ve tedbir almamakla ithâm olunan baş-vekil makamından alındı. Sa'îd Paşa, azlı müteâkip, 18 saat Yıldız'da hapsolundu ve İngiltere elçisi Lord Dufferin'in müdahalesi neticesinde serbest bırakıldı.

Paşa, iki gün geçmeden, 21 muharremde (2 kânûn I.), tekrar eski makamına tâyin olundu. Bu defa baş-vekâlet unvânı, 1878'den önce olduğu gibi, sadârete çevrilmiş idi. Sa'îd Paşa dördüncü sadrâzamlığında geniş islâhat faaliyetlerinde bulundu. Mülkî sâhada me'mûr- arın terfi ve tekaüt kararname-sini çıkardı (1883). Buna göre, me'mûrların devlet dâirelerine şehâdetnâme veya müsâbaka imtihanı ile alınması sağlandı. Tekâüde sevkolunan me'mûrların geçimini te'min için de, tekaüt sandığını kurdu. Maârif sâhasında yeni mektepler açılmasına husûsî bir ehemmiyet verdi. Daha ilk sadâretinde rüşdiyelerin çoğaltılmasına gayret göstermiş, müteâkip sadâretlerinde de bu gayretine devam etmiş idi. 1884 yılında İstanbul'da 17, vilâyetlerde 119 rüşdiye mektebi açılmış bulunuyordu. Bu rakamlar her ne kadar tahkika muhtac ise de, garp örneğinde ilk öğretim Osmanlı imparatorluğunda yayılması istikametinde ileri adımlar atıldığı muhakkaktır. Sa'îd Paşa mülkiye idâdîlerinin açılmasına ayrıca çalıştı. Sayıları henüz kat'î olarak bilinmeyen bu mekteplerin kurulması ile, orta öğretimde eşaşı bir gelişme vukû buldu. Bütün bu maârif müesseselerinin meydana getirilmesi husûsî bir maârif vergisinin konulması sâyesinde mümkün oldu (1884). Sa'îd Paşa yüksek öğretimi de ihmal etmedi. Nitekim 28 kânûn II. 1884'te İstanbul'da Ticâret mektebi ve aynı yılın 9 teğrin II. 'inde Hendese-i mülkiye mektebi açıldı. Diğer taraftan, 57 haziran 1884'te Bayezid kütüphânesi halkın istifâdesine açıldı. Sa'îd Paşa, şarkî Rumeli'de ayaklanarak, eyâletin Bulgaristan prensliğine katıldığını ilân eden bulgarlara karşı asker sevkini Sultan Abdülhamid II. 'e arzemesi üzerine, 15 zilhicce 1302 (25 eylül 1885)'de sadâretten azlolundu. Sadrâzamın toplayacağı asker ile pâdişâhı hal'edeceği vehmi bu azle sebep olmuş idi.

Sa'îd Paşa 10 yıla yakın bir zaman resmî vazife ifâ etmedi ve konağında oturarak, mâzûliyet maası ile geçindi. 15 zilhicce 1312 (9 haziran 1895) tarihinde beşinci defa sadârete getirilen Sa'îd Paşa 13 rebiyülâhır 1313 (3 teğrin I. 1895)'te azlolundu. İstanbul'da 30 eylül günü ayaklanıp, Bâbîâlî'ye yürüyen ermenilere karşı halkın harekete geçişini durdurmak için şid-

detli tedbir alacağını ilân ve âsâyışı korumakta aciz gösteren zaptiye nâzırı Nâzım Paşa'nın azlini arzemesi sadrâzamlıktan uzaklaştırılmasına sebep olmuş idi.

Bundan iki ay sonra, Sultan Abdülhamid II. 'den „sadâretin fevkinde“ bir me'mûriyet ile Yıldız sarayında ikamet etmek teklifini aldı. Pâdişâhın gözü önünde bir yerde hapsolunmak mâhiyetindeki bu teklifi reddettiği hâlde, ısrâr olununca, 4 kânûn I. 'da oğlu Ali Nâmîk Bey ile birlikte, İngiltere elçiliğine sığındı. Ancak hâriciye nâzırı Tevfik Paşa'nın onun masûniyeti hakkında, pâdişâh nâmına elçi Sir Philip Currie'ye te'minat vermesi üzerine, elçiliği terkederek, Nişantaşı'nda bulunan konağına döndü (9 kânûn I.). Sa'îd Paşa müteâkip yıllar konağında göz hapsinde bulunduruldu. Kendisini ziyârete gelenler tesbit olunuyor, âilesi efrâdı hafiyelelerin tâkibi ile tâciz ediliyordu.

Göz hapsi zamanla gevşedi ve Sa'îd Paşa 16 şâbân 1319 (18 teğrin II. 1901)'da altıncı defa olarak, sadârete getirildi. Pâdişâh sadâkatle hizmet edeceğine dâir kendisinden yemin senedi almayı gerekli görmüş idi. Sa'îd Paşa bu sadrâzamlığında Rumeli islâhâtı mes'alesini halle çalıştı. Bu maksatla Avrupa büyük devletlerine, Makedonya'da müşterek bir jandarma teşkilâtı kurmak ve oraya vezir rütbesinde bir müfettiş-i umûmî tâyin etmek teklifini yaptı; fakat teklifin cevâbını alamadan, 11 şevvâl 1320 (11 kânûn II. 1903) tarihli tezkire ile sadâretten istifâ etmek mecbûriyetinde kaldı. Rumeli ordusunun iâşesini sağlayan müteâhidlerin süstimallerini önlemek üzere, erzâkın hariçten peşin para ile satın alınmasına müsâade istemiş, ser-asfer Rızâ Paşa'nın buna itirâzı karşısında, makamından ayrılmayı kararlaştırmış idi. Pâdişâh anlaşmazlığı ortadan kaldırmayı teşebbüs etti; muvaffak olamayınca da, sadrâzamı azletti (25 şevvâl=25 kânûn II.).

Sa'îd Paşa 23 cemâziyelâhır 1326 (22 temmûz 1908)'da tekrar sadârete getirildi. Bu yedinci sadrâzamlığı devletin en buhranlı bir devresine rastlar. Rumeli vilâyetlerinde kaynaşma had dereceye yükselmiş, 30 yıl önce yürürlükten kaldırılmış bulunan kânûn-i esâsinin yeniden mer'iyete konulması husûsunda mâbeyne telgraflar yağmağa başlamış idi. Pâdişâh bu durumda Sa'îd Paşa'nın sadârete tâyini uygun görmüş idi. Sa'îd Paşa kânûn-i esâsinin mer'iyete girdiğine dâir Sultan Abdülhamid II. 'in irâdesini alarak, derhâl resmî dâirelere tebliğ ve gazeteler ile ilân ettirdi (24 temmûz). Böylece, meşrûtiyet idâresi Osmanlı imparatorluğunda tekrar kuruldu; fakat Sa'îd Paşa sadrâzamlık makamında ancak 15 gün kala-

bildi. Harbiye ve bahriye nâzırları seçiminin pâdişâha bırakılması teklifinde hey'et-i vükelâ arasında anlaşmazlık çıkması üzerine, 8 recepte (6 ağustos) istifâ etti.

Sa'îd Paşa 25 zilâdede (18 kânûn I.) Meclis-i âyân reisi oldu. Meşrûtiyet devrinin anarşiye yaklaşan hürriyet sarhoşluğu ile meşbû günlerine bir aksül'amel olarak, 31 mart (13 nisan 1909) irticâ vak'ası patlak verince, Âyân Meb'ûsân meclisleri âzâları tâtikiben Ayasofyanos (Yeşil-Köy)'a gitti. Selânik'ten gelen hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, pâyitahta döndü ve 27 nisan günü, Âyân ve Meb'ûsân meclislerinden mürekkep Meclis-i millî'nin Sultan Abdülhamid II. 'in hal'ine karar verdiği tarihî selâsine riyâset etti.

Sa'îd Paşa 20 eylülde tedâvî için Avrupa'ya giderek, 28 teğrin I. 'de İstanbul'a döndü. Sa'îd Paşa 7 şevvâl 1320 (1 teğrin I. 1911) tarihinde sadâret makamına getirildi. Bu sekizinci sadrâzamlığında kendisinden Trablusgarp mes'alesine ba' çâres bulması bekleniyordu. Zâten selefi Hakk Paşa İtalya'nın Trablusgarp eyâletine saldırısı ve Osmanlı devletine harp ilân edişi üzerine sadâretten istifâ etmiş idi. Sa'îd Paşa'nın reisliğinde toplanan hey'et-i vükelâ eyâlette mevcut mahdud sayıda Osmanlı kuvvetinin iç bölgelere çekilip, düşmana karşı müdahâfa bulunmasını kararlaştırdı. Bu sâyede Trablusgarp'ın kıyı bölgesini işgâl eden italyan ordusunun içerilere nüfûz etmemesi sağlanmış oldu. Sa'îd Paşa 9 muharrem 1330 (30 kânûn I. 1911)'da istifâ etti. İstifâsı bir siyâsî manevra idi; Meclis-i meb'ûsân'ın yalnız pâdişâhın irâdesi ile fesholunabilmesini mümkün kılmak için, kânûn-i esâsinin 35. maddesinin değiştirilmesine dâir hükûmet teklifini muhâlefetin reddetmesi üzerine, sadâretten çekildi.

İttihad ve Terakkî cemiyetinin desteğine sâhip bulunan Sa'îd Paşa ertesi gün (10 muharrem=31 kânûn I.) tekrar sadâret makamına geldi. Kânûn-i esâsî gereğince, Meclis-i âyân'ında muvâfakati alınarak, 12 kânûn II. 1912'de Meclis-i meb'ûsân Mehmed V. 'in bir irâdesi ile kapatıldı. Seçimlerden sonra, 11 nisanda yeni Meclis-i meb'ûsân merâsim ile açıldı. Sa'îd Paşa, bu dokuzuncu sadrâzamlığından mahallî imtiyazlar elde etmek maksadı ile, Arnavutluk'ta çıkan isyan üzerine, 1 şâbânda (16 temmûz) istifâ etti. Sa'îd Paşa Meclis-i meb'ûsânda kahir ekseriyet ile itimat re'yi aldığı hâlde, Mahmud Şevket Paşa'nın harbiye nezâretinden çekilmesi ve onun yerine kimsenin nâzırlığı kabûle yanaşmaması karşısında istifâ mecbûriyetini hissetmiş idi.

Sa'îd Paşa 22 safer 1331 (31 kânûn II. 1913)'de şûrây-i devlet riyâsetine tâyin olundu; 7

recepte (12 haziran) de meclis-i âyân riyâsetine nakledildi. Bu son vazifede iken, bronşitten hastalanarak, 1 mart 1914 sabahı öldü. Cenâzesi resmî ihtifâl ile kaldırıldı ve Eyyûb'da Hazret-i Hâlid türbesinin medhâlinde, birinci zevcesi Yegâne ve ikinci kızı Mebrûre Hanım'ların yanına gömüldü. Kabri pek mütevâzıdır.

Sa'îd Paşa Osmanlı imparatorluğunun çözüme devrinde yaşamış kuvvetli şahsiyet sâhibi bir devlet adamı idi. Husûsî ve resmî hayatında dürüst ahlâkı ile tanınmış idi. Bir çok meslekdaşının aksine, rûgvet ve hediye kabûl etmez, jurnaleilikten tiksiniyordu. Zekî ve çabuk anlayışlı bir zât idi. Hâdiselerin neticesini önceden kestirir ve değişen şartlara intibâk etmesini bilirdi. Meşrûtiyet taraftarı olmamasına rağmen, hürriyetin ilânından sonra ittihatçılar ile iş-birliği yapmayı başarması bu husûsta açık bir delil teşkil eder. Çalışkan olduğu kadar da bilgili idi. Şark kültürüne derinden vâkıf olduğu gibi, garp felsefe ve edebiyatı hakkında da malûmâtı var idi. İctimâî münâsebetlerinde nezâketi ve tatlı konuşması ile iyi te'sir bırakırdı. Türk olmaktan iftihar duyduğunu sırası geldikçe söylerdi. Bu meziyetleri yanında Sa'îd Paşa'nın bazı kusurları bulunduğuna işâret etmek gereklidir. Kıyâfetine itinâ göstermezdi. Mizaç itibârı ile, kendisine sadâkat ile hizmet ettiği efendisi Sultan Abdülhamid II. 'e benzerdi. Evhamlı olup, hareketlerinde ve sözünde aşırı derecede ihtiyatlı davranırdı. Hâsis de necek kadar muktesit idi. Hayâtında iyilik gördüğü bâzı şahıslara karşı minnettarlık duyduğunu isbât eden vak'alar yok değil ise de, umûmiyetle vefâsız bir insan idi. Ancak makamında ka'mak için haysiyetinden fedakârlık etmez ve prensiplerine aykırı bir durum ile karşılaşınca, istifâsını vermekten kaçınmazdı. Sa'îd Paşa'nın sadrâzamlıkta başlıca rakibi Mehmed Kâmil Paşa idi. Meşrûtiyeti müteâkip aralarında gazette makaleleri ve risâleler neşri sûreti ile vukû bulan münâkaşa pek meşhûrdur. Sa'îd Paşa'nın hâtîrâtını yayınlamakta asıl maksadı da mutlakîyet devrindeki icrâatını temize çıkarmak arzûsu idi (bk. *bibliyografya*). *Gazeteci lisânı* (İstanbul, 1327) başlıklı eserinde sâde ve açık yazmayı müdâfaa ettiği hâlde, diğer yazılarında ağır bir üslûp kullanmıştır.

Sa'îd Paşa'yı tarafsız olarak değerlendirmek için en doğru ölçü Sultan Abdülhamid II. 'in güç bir durum ile karşılaşınca hemen dâimâ onu iş başına getirmiş olması keyfiyetidir. Bu tercihin sebebi Sa'îd Paşa'nın muktedir bir devlet adamı olduğudur. Gerçekten Sa'îd Paşa ilk dört sadâretinde bir çok müsbet icrâatta bulunmuş, fakat beşinci sadâretinden itibaren aynı başarıyı devam ettirememiştir. Sa'îd

Paşa, Sultan Abdülhamid II.'in irâdesi üzerine, çeşitli mes'eleler hakkında lâyhalar kaleme almıştır. 25 ramazan 1297 (31 ağustos 1880) tarihli lâyhada devletin maârif ve adâlet is-lâhatı sâyesinde çöküntüden kurtarılabilce-gini tafsilen belirtir (bk. *Hâtırat*, I, 418—436). Dış ve iç siyasette muhafazakâr bir tutuma tarafdâr olduğu muhakkaktır. Bu yüzden, hayâtı boyunca ve ölümünden sonra ağır tenkitlere uğramıştır. Sa'îd Paşa da imparatorluğun toprak kaybetmesini durduramamıştır. Bununla beraber, türk idâre, adliye ve maârif teşkilâtla-rının kuruluş ve gelişmesinde hizmetleri inkâr olunamaz. Husûsiyle maârif sâhasında tanzimatçıların düştükleri hatâyı tekrarlamamış, on-ların tercihan yüksek öğretime ehemmiyet ver-mesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesse-selerinin sayılarının çoğaltılıp, seviyelerinin yükselmesinde büyük gayret sarfetmiştir. Meş-rûtiyet ve hattâ cümhûriyet devirleri münev-verlerinin ekserisi onun açtığı mekteplerde ye-tişmişlerdir.

Türk garplılaşma tarihinde Mustafa Reşid Paşa'dan sonra en fazla iş görmüş olan sadrâzam, her hâlde, Mehmed Sa'îd Paşa'dır. Hiç şüp-hesiz, o büyük bir devlet adamı idi.

Bibliyografya: Sadr-ı sâbık Sa'îd Paşa'nın gazeteler ile neşrettiği mektupla-rın sûretleridir (İstanbul, 1324); Sa'îd Paşa'nın Kâmil Paşa hâtıratına cevapları (İs-tanbul, 1327); Sa'îd Paşa'nın hâtıratı (3 cild, İstanbul, 1328), bunun için bk. Karl Süs-sheim, *Die Memoiren Küçük Said Paşa's* (Mit-teilungen der vorderasiatischen Gesellschaft, Jhg. 1916, 295—312); Th. Menzel, *Sa'îd Mehmed* (El, IV, 69—71); İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl, *Osmanlı devrinde son sadr-âzamlar* (İstanbul, 1940—1953), 989—1263; Mehmed Zeki Pakalın, *Son sadrâzamlar ve baş-vekiller* (İstanbul, 1948), V; İsmail Hâmî Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronoloji-si* (İstanbul, 1955), IV, 513—522; Mehmed Memdûh (Paşa), *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1328), 70—88; Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız hâ-tıraları* (İstanbul, 1931); Ali Fuad Türkge-di, *Görüp işittiklerim* (2. tab., Ankara, 1951), s. 8—112; Osman Nûrî, *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), II, 607—611; Ahmed Râsim, *İki hâtırat, üç şahsiyet* (İstanbul, 1333); Abdurrahman Şe-ref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339), 348—372; Osman Ergin, *Türkiye maârif ta-rihi* (İstanbul, 1939—1943), III, 748—754; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Said Paşa'ya dâir bâzı vesikalar* (Tarih dergisi, VIII, 105—134); ayn. mll., 1908 yılında ikinci meşrûtiyetin ne sûretle ilân edildiğine dâir vesikalar

(*Belleten*, XX, 103—174); Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period* (Baltimore, Md. 1963); C. von Sax, *Geschich-te des Machtverfalls der Türkei* (2. tab., Wien, 1913); de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman* (2. tab., Paris, 1914), II; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961), s. 175—179; Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1962), VIII. (ERCÜMEND KURAN.)

SA'İD PAŞA. SA'İD PAŞA, MEHMED (1822—1863), Mısır vâlisi. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu olup, 1822 senesinde İskenderiye'de dünyâya gelmiş ve selefi Abbas (I.) Paşa'nın âni ölümü (18 şevvâl 1270=14 temmûz 1854; bk. 'Abd al-Rahmân al-Râfi'i, *Aşr İsmâ'il*, s. 19 v dd.) üzerine, rebîulâhır başları 1257 (mayıs sonları 1841) tarihli ferman (bk. *Macmû'at al-farmânât al-şâhânîya al-şâdira ilâ vülât Mısır va Hidivihâ*, nşr. Haim Nahoum, Kahire, 1933, IV, 745) gereğince, âilenin en yaşlı ferdi sıfatı ile, Mısır idâresini ele almıştır.

Vâliligin babadan oğula intikalini te'min ve bu sûretle bu makamı kendi nesline hasretmek üzere, Mısır verâset kanûnunu değiştirmek is-teyen selefi ve yeğeni Abbas Paşa ile arası iyi değil idi. Filhakika Abbas Paşa bu husûs-ta bütün kuvveti ile çalışmış, fakat gâyesini tahakkuk ettiremeden, ölmüş idi [bk. mad. İSMAIL PAŞA]; bu sebeple Abbas Paşa'nın taraftarları ölüm haberini gizlemiş, oğlu İlhamî Paşa'yı iktidâra getirmek için, başlarında İbrâ-hîm Paşa al-Alfî olduğu hâlde, gizlice faâliye-te geçmiş ve İskenderiye muhafızı İsmail Selim Paşa ile temâs ederek, İlhamî Paşa'nın Avrupa'dan avdetine kadar limanı tutmasını istemiş-lerdi. Ancak İsmail Paşa bu harekete katılma-mış, keyfiyeti Sa'îd Paşa'ya bildirmiş ve böy-lece Sa'îd Paşa, Abbas Paşa'nın ölümünden ancak 8 gün sonra, verâset fermanına uygun olarak, hakkını elde edebilmiştir.

Sa'îd Paşa iyi bir tâlim ve terbiye görmüş ve bir deniz subayı olarak tahsilini bitirmiş idi. Arapça, farsça, ingilizce ve fransızcaya âşinâ idi. Babası da ondan sitâyîş ile bahset-mektedir (krş. *TTEM*, nr. 19 [96], s. 138). Tahsil hayâtı esnâsında kendisini diğer tale-belerden ayırt etmemiş ve çok erkenden memle-ketinin halkını ve onun ihtiyaçlarını yakından tanımış idi. Yeni Mısır tarihçilerine göre, Mısır Sa'îd Paşa ile millî bir harekete kavuşmuştur. Gerek sivil idârede, gerek orduda yüksek mev-kilere mısırlıların getirilmesini desteklemiştir. Fellâhlara da subay olmak hakkını vermiş, fa-kat bu, Avrupa yazarlarına göre, Mısır ordu-sunun mukavemet kudretini azaltmıştır. Sa'îd Paşa, Mısır bahriyesine katıldıktan sonra da,

muntazam bir hayat sürmüş ve mâfevklerine hurmette kusur etmemiş idi. Babasının zama-nında askerî dereceleri, nizâm ve kaidelere uygun olarak, kat'etmiş ve Mısır donanması „ser-askeri“, yâni amirali olmuş idi.

Sa'îd Paşa Mısır halkının iktisâdî vaziyeti ile yakından alâkadar oldu. Zirâatin islâhı ve çiftçilerin refâhı için çalıştı. Arâzi mülkiyeti hakkını veren ve kendi adı ile tanınan Sa'îdiya kanûnunu çıkarttı (5 ağustos 1858=24 zilhicce 1274). Bu yaptığı islâhatın, muhakkak ki, en büyüğüdür. Bundan başka zirâatte tâkip edilmekte olan inhisar usûlünü ortadan kaldırdı. Böylece çiftçi devletin istediği ekmek ve mahsûlünü ona satmak mecbûriyetinden kurtuldu. Bir çok vergileri hafiflettiği gibi, o za-man için mühim bir meblâğ teşkil eden 800.000 altın (*cunayh*) civârında bulunan müterâkim vergileri ve 12 % nisbetinde olan duhûliye resmini (bir nevi iç gümrük vergisi) de kaldırdı. Vergilerini aynı olarak değil, para ile ödeme-leri husûsunda halkı teşvik etti. Bu sûretle köylere şehirler hissedilir derecede artmış bulunan muhâcereti önlemiş oldu.

Mehmed Ali zamanında açılmış bulunan ve Mahmud II.'a izâfetle Mahmûdiye adını alan 80 km. uzunluğundaki kanalın 3.000.000 m³. tutan rûsûbâtını, 145.000 ame'e tedârik etmek sûretiyle, 22 gün gibi kısa bir zamanda temiz-lettirmeğe muvaffak olmuştur. Bu başarı Fer-dinand de Lesseps'in de gözünden kaçmamış ve Süveyş kanalı projesini tatbik mevkiine koymak için en müsâit zamanın geldiğini an-layarak, aşağıda temâs edileceği gibi, bütün kuvvetiyle çalışmaya başlamıştır. Abbas Paşa zamanında başlayan Kahire — İskenderiye de-mir-yolunu ikmâl ettirdiği gibi (1856), bu hat-ta ek olarak, Kahire — Süveyş hattını da yap-tırmıştır (1858).

Sa'îd Paşa, her şeyden evvel, bir asker ola-rak yetişmiş idi. Orduya millî bir ruh vermek için çalıştı. Yalnız fakir halkın sırtına bir yük olan askerliği, umûma teşmil etmek sûretiyle, umûmî bir vazife hâline getirdi ve müddetini kısalttı. Ordunun bütün ihtiyâcı ile alâkadar ol-du. Sivil ve askerî mütekait maaşlarını tesbit ve tanzim etti. Orduyu bir ara, izin almadan, 64.000'e çıkardı; fakat Süveyş kanalının açıl-ması sıralarında ameleye ihtiyac olduğundan, bu sayıyı 8—10.000 kişiye indirdi; böylece ka-nalın açılması Mısır ordusunun zararına oldu. Donanmaya da ehemmiyet vermek istedi; fa-kat İngiltere'nin Osmanlı devleti nezdinde yaptığı şiddetli itirazlar ile karşılaştı; bundan da vazgeçmek zorunda kaldı. Buna mukabil deniz ticâretini takviye etti; biri deniz ve di-ğeri Nil nakliyatı için, iki şirketin kurulmasını

sağladı: 1854'te kurulan ve Avrupa sermâye-sine dayanan Nil nakliyat şirketi, Kahire—İskenderiye arasında olup, eski vâsıtalar ile 15 gün süren bu mesâfeyi bir buçuk güne indir-miş idi. Mecidiye (Sultan Abdülmecid'e izâ-feten) adındaki deniz nakliyat şirketi ise, 1857'de kurulmuştur. Akdeniz ve Kızıldeniz'de ol-mak üzere, Hind okyanusu ve Basra körfezine kadar seferler yapmakta idi. Bu şirket kötü idâre yüzünden infisâh edince, yerine sonraları Azîziye şirketi kurulmuştur.

Abbas Paşa zamanında başlamış bulunan Kı-rım harbine iştirâke devam edilmiştir. Mısır kıt'aları bilhassa Oltenitza, Silistre ve Kozlav (Eupatoria) savaşlarında temâyüz etmişler, bu sonuncusunda Mısır kuvvetleri kumandanı Selim Paşa şehid düştürsün. Osmanlı devleti, Mısır kıt'alarının bu başarısından dolayı, Mısır ordusunun 18.000'den 30.000'e çıkarılması mü-sâadesini vermiştir. Sa'îd Paşa Fransa'ya olan şiddetli meyli ve Napoléon III.'a duyduğu dost-luk sebebi ile, 1.200 mevcutlu küçük bir kuv-vetle Meksika harbine de katılmıştır (1862).

Sa'îd Paşa Sudan'ın Mısır'a sıkı bir şekilde bağlanmasını te'min için de çalıştı. Kardeşi prens Halim (Abdülhalim) Paşa'yı Sudan umûmî müfettişliğine tâyin ettiği gibi, Sudan umûmî vâlilerini dâimâ muktedir ve tanınmış şahsiyetlerden seçti; bizzat burada tetkiklerde bulundu (1857); vergileri indirdi; posta, mü-nâkalât ve seyr-ü-seferi kolaylaştırmak için, yeni konak ve duraklar te'sis etti; hattâ Mı-sır'ın bir demir-yolu ile Sudan'a bağlanmasını düşündü; Sudan'da köle ticâretini men'etmek, Mısır'da köleliği bûs-bütün kaldırmak istedi.

Abbas Paşa'nın aksine olarak, garp kültü-rünü benimsemiş bulunan Sa'îd Paşa selefi devrinde başlayan maârif sâhasındaki gerileme-yi durdurmak için, ciddi hiç bir faâliyetle bu-lunmadı; bil'akis bir çok mektepleri kapattı; hattâ bu arada Bulak'taki mühendishâneyi lağv-etti; fakat buna mukabil Kale'de Erkân-ı harp mektebini açtı. Mühendishâne'yi de, tamâmiyle askerî bir mektep olmak üzere, yeniden kurdu. Tıp mektebini kapatıp, yerine ebe mektebi te'sis etti. Babası zamanında çok sayıda Avrupa'ya gönderilen talebe miktarını asgari hadde in-dirdi. Böylece devrinde Avrupa'ya ancak 14 öğrenci gönderilebildi. Fakat buna mukabil Sa'îd Paşa yabancıların dinî mektepler açma-larına dahi müsaade etti; bu husûsta onları yardımda bulundu.

Mısır idâresi, Sa'îd Paşa'nın zamanında, mut-lakiyet tarzında devam etti. Mehmed Ali'nin kurmuş olduğu „Meşveret meclisi“ hemen-he-men unutuldu; fakat bâzı meclislerin vaziyeti daha bâriz bir gekil aldı. 1847'de ihdâs edil-

miş bulunan „Husûsî meclis“, dâhiliye, hâriciye, mâliye ve harbiye olmak üzere, dört kısma ayrıldı. Bu bir nevi nâzırlar (vekilleri) meclisi (hükümet) mâhiyetinde idi ve kanûn vaz'etme salâhiyetini hâiz idi. Mısır'da yüksek bir istinâf mahkemesi hâlinde inkişâf eden „Ahkâm meclisini“ 1855'te lağvetti ise de, bir yıl sonra daha geliştirilmiş bir şekilde te'sis etti. Prens İsmail Paşa'yı meclisin reisliğine getirerek, âza sayısını 20'ye çıkarttı. Husûsî meclis ve Ahkâm meclisi (yüksek kazâî bir meclis olmakla berâber) iki teşriî meclis mâhiyetinde idi. Sa'îd Paşa, bundan başka, diğer kazâ işlerini de islâh etti. Müdürlerin ve şayh al-balad'ın nüfûzunu azalttı. Mehmed Ali zamanında kurulan „Tüccar meclisleri“ mahkemelerinin yanında, ecebîlerin ikame ettikleri dâvalara bakmak üzere, muhtelit bir komisyon hâlinde faâliyette bulunan husûsî bir mahkeme daha kurdu. Bu mahkeme mısırlı bir reisin başkanlığında iki mısırlı, bir avrupalı, bir yunanlı (rum) ve bir ermeni âzadan müteşekkil idi. Bu devirde Mısır için bâzı müdâfaa tertibâtı da alınmış, ez-cümle Kanâtir al-Hayriya'de Sa'îdiya kalesi inşâ ettirilmiştir (23 cemâziyelâhır 1271=13 mart 1855). Port Said de onun adını taşımaktadır.

Sa'îd Paşa devrinin en mühim hâdisesi, hiç şüphesiz, Süveyş kanalının kazılmasına başlanmış olmasıdır. Bu teşebbüs, cihan ticâret ve iktisâdiyatı bakımından, muazzam bir başarı olmakla berâber, başlangıçta Mısır'ın hayrına olduğu iddia edilemez; çünkü Mısır hakkında çoktan beri açığa vurulmuş olan İngiltere emelleri bu hâdise ile kuvvet kazandı. Mısır için silâha sarılabileceğini gösteren İngiltere dış siyâsetin'in, kanal açıldıktan sonra, başlıca hedefi Mısır'ı işgal etmek oldu; nitekim İngiltere'nin bu tutumundan istifâdeye kalkışan Nikola I. 1853 yılı başlarında İngiltere elçisi G. H. Seymour'a Osmanlı imparatorluğunun taksimi hakkında fikrini açıklarken, İngiltere'ye Mısır ve Girit'i teklif etmiş idi. Bundan başka kanalın kazılması ve idâresi hükûmet içinde hükümet derecesinde nüfûzlu ecebî bir şirkete verilmiş, bu da Mısır'ın iç meselelerinde ecebî müdâhelesi için başka bir gedik açmıştır. Kanaldan büyük maddî menfaatlar sağlamayan Mısır, üstelik 16 kûşur milyon lira harcemiş, kanal boyunca geniş arâzi parçalarını şirkete bağışlamış idi.

Sa'îd Paşa'nın hocalığını ve mürebbîliğini yapmış olan Ferdinand de Lesseps, iktidârı eline alması dolayısı ile, şahsan tebriklerini sunmak üzere, Mısır'a geldiğinde (şubat 1854), Napoléon, Mehmed Ali ve Abbas Paşa'lar zamanında bahis mevzuu edilen kanal mes'elesini

(krş. TTEM, nr. 19 [96], s. 72) yeniden ele aldı. Sa'îd Paşa da bu işi, zayıf irâdesine rağmen, büyük bir azim ile tahakkuk ettirinceye kadar tâkip etti. F. de Lesseps, Sa'îd Paşa'ya olan yakın dostluğu sayesinde, ilk imtiyaz mukavelenâmesini kolaylıkla elde etti (30 teğrin II. 1854). Bu sırada Osmanlı devleti, garp devletleri ile aynı safta olmak üzere, Kırım harbine iştirâk etmiş bulunuyordu. Önceleleri Osmanlı ricâlî, İngiltere'nin bu husûstaki taz-yik ve faâliyeti henüz başlamamış olduğundan, bu mes'elenin tamâmiyle Sa'îd Paşa'nın elinde olduğunu söylemişlerse de, kısa bir zaman sonra şiddet kazanan ingiliz tazyiki karşısında, Bâbîâlî Sa'îd Paşa'ya imtiyaz mukavelenâmesinin Osmanlı devleti tarafından tasdik edilmesi zarûretini kabûl ettirdi (20 mayıs 1855). İkinci kanal mukavelenâmesi (26 rebîülâhır 1272=5 kânûn II. 1856) olup, şu şartları hâvî idi; kanal boyunca 2 km. 'lik bir sâha şirkete terk edilecek, buna ilâveten lüzûmlu arâzi parçaları şirket tarafından satın alınacak, şirket, inşâat süresince, hükûmete âit taş ocaklarından faydalananak ve kanal, seyr-ü-sefere açılmasından 99 yıl sonra, Mısır hükûmetine devredilecekti. Fakat Avrupa'da hâkim olan gergin siyâsî hava, Fransa ile Avusturya arasında harbin başlaması Fransa'yı İngiltere'ye yaklaşmak mecbûriyetinde bıraktı; kanal işi yeniden gevşedi. Bâbîâlî ve İngiltere Sa'îd Paşa'nın hal'ini bahis mevzuu ederken, İngiltere donanması, tehditkâr bir vaziyette, İskenderiye önlerine geldi (haziran 1859). Bunun üzerine Sa'îd Paşa de Lesseps'ten kanal işinin muvakkaten durdurulmasını istedi. Villa Franca mütârekesi (haziran) ve Zürieh muâhedesinden (10 teğrin II. 1859) sonra, Bâbîâlî bu işin tamâmiyle durdurulması emrini, Muhtar Bey adında bir zât vâsıtası ile, Mısır'a gönderdi; diğer taraftan Bâbîâlî üzerinde Fransa ve İngiltere'nin zıt taz-yıkları başladı. Ancak Paris cihan siyâsetinin merkezi hâline gelmiş idi. Napoléon III., bu durumdan istifâde ederek, ağır bastı ve işe yeniden ve kat'î olarak başlandı. 400.000 hisse senedine ayrılmış bulunan kanal sermayesinin miktarı 200.000.000 frank idi. Bir hissenin değeri 500 frank iken, 1932'de 15.000 franka çıktı. Şu noktayı tebârüz ettirmek icâp eder ki, gerek Süveyş kanalının açılması, gerek Mısır'ın borçlanması ve ecebî sermayenin memleket içine girmiş olması, Mısır aleyhine olmak üzere, bu memleketin tarihinde çok mühim bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Mısır'ın iktisâdî harâbiyetine sebep olan hâricî borç, İsmail Paşa devrinde çok daha büyük bir mikyasta devam etmek üzere, 1862'de başlamış (Londra'da Frühling & Goschen bankası) ve Sa'îd Pa-

şa'nın ölümünde borç miktarı 3.000.000 ingl. lirasını çoktan aşmış bulunuyordu.

Sa'îd Paşa, uzun süren bir hastalıktan sonra, 17—18 kânûn II. 1863 (26—27 receb 1279) cumartesi pazara bağlayan gece sabaha karşı, henüz 41 yaşında olduğu hâlde, öldü. İskenderiye'de Nebî Danyal mescidi hazîresine defnedildi. İyi kalbli ve müsâmahakâr, garp kültürüne mütemâyil, taassuptan oldukça âri, halk tarafından sevilmiş idi; fakat her işittigine inanır, çabuk kızar ve mühim kararlarını sık-sık değiştirirdi. Kendisinde babasının azim ve irâdesi, olmamakla berâber, tasarı hâlinde kalan bir çok teşebbüsler yanında, oldukça büyük işler başarmış idi. Avrupalılar ile sıkı bir temâs hâlinde, aynı zamanda da onların tamâmiyle te'sirleri altında idi. Billhasa fransızlara mütemâyil idi. Devrinde Mısır'da bulunan konsoloslar seleflerinin zamanında hatırlarından geçirmedikleri bir nüfûza sâhip olmuşlardı.

Bibliyografya: Corci (Cirei) Zaydân, *Maşâhîr al-sark* (Mısır, 1902), I, 32 v. d.; Ali Reşad, *Avrupa ile münâsebat-ı hâriciye nokta-i nazarından tarih-i Osmânî* (İstanbul, 1329), s. 713 v. dd.; E. Dicey, *The story of the Khedivate* (London, 1902), s. 22 v. dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Aegyptens im 19. Jahrh.* (Halle a. S., 1917), s. 149—153; Paul Mernan, *L'Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Said Pacha* (*Revue des deux mondes*, XI, 322—326); 'Abd al-Rahmân al-Râfi'i, *'Aşr İsmâ'il* (2. tab., Kahire, 1948), I, 23—66; [bk. madd. MEHMET ALI PAŞA, ABBAS PAŞA, İSMAIL PAŞA].

(ŞİNÂSî ALTUNDAĞ.)

SA'İDE. ŞA'İDA (frns. Saïda), Cezâyir'de (Oran bölgesinde) bir şehir. Oran'dan 174 km. uzaklıkta ve Maskara [b. bk.]'nın 94 km. cenûp—cenûb-i şarkisinde, Habra nehrinin kollarından Wêd Saïde kenarında, deniz seviyesinden 837 m. yükseklikte, meyvalık, iyi sula-nan, hubûbat yetiştirilmesine ve bağcılığa elverişli bir arâzidir. Nüfusu, 1948 sayımına göre, 13.292'dir. Saïde aş-yk. 5.000 nüfuslu bir topluluğun merkezidir.

Saïde, mevkii itibârı ile yüksek bir yayla kenarında bulunuşu sayesinde, dâimâ büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuştur. Daha romalılar zamanında burası bir iskân yeri idi. 'Abd al-Kâdir, orada, bölgedeki göçebe aşiretleri murâkabe altında tutabilmek için, 1841 yılında fransızların yaklaşması üzerine yıktırdığı bir kale inşâ ettirmiş idi; fakat 1844'te bu mevkiin faydasını idrâk eden general Lamoricière 'Abd al-Kâdir'in Saïda'sının 2 km. şimalinde etrâfında şimdiki şehrin inkişâf ettiği, küçük ve münferit bir istihkâm yaptırdı. (G. YVER.)

ŞA'İN-KAL'A. [Bk. SAYIN-KALE.]

ŞA'İR. [Bk. NÂR.]

SÂK. AL-SÂK, bacak (topuk ile diz arası), kenâr, hendese tâbiri olarak muhtelif mânalarda geçer: 1. sâk, bir dik üçgenin dik kenârını, 2. bir ikiz-kenar üçgenin bir kenârını ifade eder. Bu mânada al-Bîrûnî'de geçer (*al-Kânûn al-Mas'ûdî*, 3. makâla, 1. bahis): *Muşallaş HBC al-mutasâvî sâkay HB, HC*; 3. sâk bir pergelin ucu veya koluna denir ve *ricl* („ayak“) ile aynı mânaya gelir. Şu metin bunu isbât eder: „ve pergelin ucunu tûl dâiresinin bölme hattına koy; bu pergel aralığı *inhirâf* yayıdır. Sonra pergelin bir kolu yayın bir ucunda, öteki kolu diğer ucunda olmak üzere, bu yayı pergelin uçları arasında al“ (Muh. Sibî al-Mâridîni [ölm. 1495, Kahire]: *cadâvil rasm al-munharifât* (mâil güneş bası-taları) Oxford yazm., Bodl. Or. 434, var. 26, 7). 4. Hey'et âlimi Abu'l-Hasan 'Alî al-Marrâkuşî (ölm. 1260, Merâkeş), *Câmi' al-mabâdî va'l-gâyât* (trc. J. J. Sédillot ve nşr. L. Am. Sédillot, *Traité des instruments astronomiques des Arabes*, Paris, 1834/1835, s. 446) 'nda, bir üstüvânenin yüzünde, düz bir satıh üzerindeki muayyen bir zaman çizgisine delâlet eden ve şekli çekirge ayağını andıran bir sâk *al-carâda* (çekirge bacağı)'den bahseder. 5. Burclarda da bir hayvanın (veya bir insanın) ayağında bulunan bir yıldızı ifade etmek üzere, sâk kelimesine tesâdüf edilir. Msl. *sâk al-uvâ* (Argo'nun 7'si), *sâk pây* = Hayya yıldız manzûmesi *Sâka 'l-asad* (Arslanın baldırı = iki Simâk [al-Simâk al-râmîh ve al-simâk al-arac]). (C. SCHOY.)

SÂK. [Bk. SÂK.]

ŞAKALİBA. [Bk. SAKALİBE.]

SAKALİBE. ŞAKALİBA (A.), islavlar. *Şakaliba* (şaklab, şaklabî ve şiklâbî müfred şekillerinde ve kelimenin ilk harfinde ş yerine s bulunur) orta zaman arap coğrafyacılarında, ekseriyâ İstanbul ile Bulgar memleketi arasında Hazarlara hem-hudut ülkede meskûn muhtelif asıllı göçebe kavimlere delâlet etmektedir [bk. madd. BULGAR, HAZAR, SLAVLAR].

Endülüs islavları.—Kelime cemi hâlinde müslüman İspanya'da köke evvelen, Kurtuba Emevî halifelerinin yabancı men'şeli şahsî muhafızını ifade etmek için kullanılmıştır. Aslında bu kelime germen ordularının islavlara karşı yaptıkları seferlerden getirdikleri ve sonra Endülüs müslümanlarına sattıkları bütün esirler için kullanılıyordu. Fakat daha zey-yah İbn Hâvkal devrinde, İspanya'da *şakaliba* adı ile askere alınmış veya muhtelif saray hizmetleri ile harem dâirelerine me'mûr edilmiş bütün yabancı esirler gösteriliyordu. İbn Hâv-

kal, İberya yarım-adasını dolastığı devirde, burada bulunan esirler sadece Karadeniz kıyılarında değil, Calabre, Lombardiya, Frank memleketleri ve Galiçya'dan da geliyordu. Filvâki onlar, mühim nisbette, Magrib ve Endülüs korsanları tarafından Akdeniz Avrupa kıyılarındaki âfî baskınlar ile elde edilmiş olmalıydılar. *Harim*'in muhafazasına tahsis edilmiş olanlara gelince, bunlar, bilhassa Fransa'da ve ayrıca Verdun'da da mühim miktarda, Dozy'nin ifâdesine göre, „hadım imâlâthânelerine“ sâhip yahudi tâcirlerinin husûsî bir ticâret mevzuunu teşkil ediyordu. Bu esirlerin çoğu Endülüs ülkesine ulaştıkları vakit henüz genç bulunuyorlar; bunlar çok çabuk arapça konuşmağa başlıyor ve müslüman oluyorlardı.

Kısa zamanda bu esirlerin sayısı çok yükseldi. al-Makkarî'nin ifâdesine göre, 'Abd al-Rahmân III.'in hilâfeti sırasında, onların merkezdeki sayısı, yapılan sayımlarda, gittikçe artarak, 3.750, 6.087 ve 13.750'yi bulunuyordu. Esir olmalarına rağmen, onların bu devirde cemiyette mühim bir mevki elde etmiş oldukları görülmektedir. Bâzıları zenginleşmeğe, bâzıları çok geniş arâzi ve hattâ bizzat esir sâhibi olmağa muvaffak oldular; Endülüs'ün parlak medeniyeti ile temâsları sâyesinde medenileştiler. Aralarından mümtaz edipler, şâirler ve kitap-severler çıkmıştır ki, onlardan biri, İbn al-Abbâr ve al-Makkarî'ye inanılırsa, Habîb al-Şiklâbi olup, Hişâm II.'in hilâfeti esnâsında, bu edip Endülüs islavlının meziyetlerine hasredilmiş ayrı bir kitap yazdı: bu kitap *Kitâb al-istizhâr va'l-muğâlabâ'âlâ man ankara fazâ'il al-şakâliba* adını taşıyordu.

Tipki Roma imparatorluğundaki hassa askerleri, daha sonra gerifler hânedânı Merâkeş'teki 'abîd'ler gibi, İspanya islavlari da, gittikçe sayıları yükselerek, Endülüs cemiyetinde daha büyük bir mevki elde ettikçe, nâfiz siyâsî bir vazifeye dâvet olundular. İlk defa yüksek sivil vazifeler, hattâ askerî kumandanlıklar deruhde etmeleri şüphesiz 'Abd al-Rahmân III. devrinde görülmektedir. Halife islavlardan kendi imparatorluğunda arap asilzâdeliğinin elinde bulundurduğu te'sire karşı muvâzene kurmak ve onlarla mûcâdele etmek hususunda faydalandı. Çevresinin memnûniyetsizliğine rağmen, 939 senesinde, kiral Leon'a karşı olan seferin kumandanlığını islav Nacda'ya tevdi etmekten korkmaması bu sebeptendir; sefer, Simancas ve Alhandega felâketleri ve müslüman ordusunun Ramiro II. kuvvetleri ile Navarra hükümdarlığının müttetikleri tarafından tâkip edilmesinden dolayı, fenâ neticelendi.

'Abd al-Rahmân III.'in halefi al-Hakam II., cendi devletinde islavlari te'sirli rol oynama-

larına müsâade etti ve onların bu münevver hükümdarın gittikçe artan kibirli, hattâ küstah gidişlerine göz yumması, devrin tarihçilerini hayrette bırakmıştır. Onun ölümü üzerine, islavlari kendilerini vaziyete hâkim sandılar. *al-Bayân al-muğrib* müellifine göre, o sırada sarayda 1.000'den fazla hadım var idi ve Kurtuba'da bir *şakâliba* muhafız kuvveti tamâmiyle iki mühim şahsın elbise dâiresi reisi Fâ'ik al-Nizâmî ile ikincisi mücevherci ve doğancî-başı Cavzar'ın idâresinde idi. Bu iki hadım islav Hakam'ın ölümünü sakladılar ve henüz çocuk olan veliahdın halife ilân edilmesine mâni olmağa çalıştılar; fakat onlar, karşılarında kendilerine kafa tutan vezir al-Muşhafî ile vezir İbn Abî 'Âmir'i buldular ki, ancak bu vezirlerin halk nezdindeki sevgileri onlara karşı şiddetli hareketini te'min edebilmiş idi.

Burada İspanya Emevî hilâfetine bütün inhitat devri boyunca devam eden islavlari te'sirini teferrûâtı ile anlatmak çok uzun olur: Kurtuba'da veya Endülüs'ün diğer taraflarında islavlari bâzan gâlip, bâzan mağlûp, fakat dâimâ aynı teşebbüs, aynı karar ve aynı tahakküm hırsı ile tertip edilen hilelere katılmış buluyoruz. Onlar arasında merkezde XI. asrın başında islav zümresinin reisi olan hadım Hayrân zikredilebilir.

Kurtuba hilâfetinden sonra arap tarihçileri, islavlari Endülüs'te siyâsî ve ictimâî hâdiselerdeki dahlini az-çok teferrûâtı bir şekilde nakletmişlerdir. Bir kaç nesilden beri müslüman olmuş bulunan bu islavlari, muhtemelen, halk kalabalığı içinde yavaş-yavaş erimişler ve yabancı asıldan geldikleri hâtırasını İspanya Emevîlerinin inhitâtı sırasında sâhip bulundukları ehemmiyetle birlikte kaybetmişlerdir.

Bibliyografya: Şark islavlari için bk. BGA, tür. yer.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Paris tab.), fihrist; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), mad. *Şakâliba*. — İspanya islavlari hakkında bk. İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), s. 276 v.dd. (tre. Fagnan), II, 430 v.dd. ve tür. yer.; Makkarî, *Nafî al-fih* (*Analektes*, I, 88, 92; II, 57); İbn al-Abbâr, *Takmilat al-Şila* (nşr. Codera), nr. 89; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, bilhassa s. 59—62; F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo españoles* (Madrid, 1898), s. 114 v.dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞAKAR. [Bk. NAR.]

SAKARYA. **SAKARYA**, Anadolu'nun şimali garbisinde, Karadeniz'e dökülen bir nehir.

Menşei ilk çağa çıkan Sakarya adı (aş.-bk.) öteden beri nehre Çifteler (kazâ merkezi)'in

3 km. kadar cenûb-i şarkisinde, geniş bir havuz hâlinde, takriben 870 m. irtifâda yerden çıkan suyu bol kaynaklardan itibâren aşağıya doğru olan kısımda verilmekte, bu kaynaklar, umûmiyetle „Sakarya nehrinin başı“ sayılmaktadır. Bahis mevzuu olan yerde sular sert kireç taşından müteşekkil Bel-Pınar kütlesinin garp eteğinde, kireç ile çimentolaşmış çakıl taşları arasından kaynamakta olduğuna göre, kireçli arâzide sık-sık rastlandığı gibi, bir yeraltı akar-suyunun satha çıkması (vaucluse kaynağı = karstik kaynak) şeklinde telakkî edilebilir de, suyun çıktığı yerde sıcaklık derecesinin 20'nin üstünde olması, suların bir kırık hat boyunca az-çok derinden geldiğini de ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Phrygie*, s. 92; krş. Ahmed Ardel, *Yukarı Sakarya havzası, Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1955, sayı XIII—XIV, s. 15 v.d.). Nehir mecrâsını islâh için gerekli tedkikleri yapmakla 1813'te vazifelendirilmiş bulunan iki me'mûr, hazırlamış oldukları raporda (aş.-bk.) adı geçen kaynakların „Kumarcı adası“ köyü civârında, birinin köyün yakınında, diğerinin cenûpta iki saat mesâfede olduğunu ve aradaki sâhanın çok geniş bir bataklık ve kamışlık hâlinde bulunduğunu zikretmektedirler (Kumarcı adası için krş. 1:200.000 ölçekli istikşaf haritasının Emir-Dağ paftası — Kumarcı adı burada yerleşmiş ve XIX. asrın başlarında tenkil edilmiş mütegalibeden Mustafa Bey'in lekabıdır). Bu mevkiden itibâren Karadeniz'deki munsaba kadar nehrin uzunluğu — 1:200.000 ölçekli istikşaf haritası paftası üzerinde yapılan ölçmelere göre, hemen-hemen 590 km.'dir. İ. H. Akyol, bir makalesine eklediği Türkiye nehirlerine âit cedvelde Sakarya'nın uzunluğu için aynı rakamı verir (*Türkiye'de akarsu rejimleri, Türk Coğrafya dergisi*, 1948—1949, sayı XI—XII). Bununla berâber, coğrafyacılar bir nehrin uzunluğu için, o nehrin denize döküldüğü noktadan itibâren, en uzak olan akar-su kolunun kaynağına kadar ölçülen mesâfeyi (bu uzak kol başka bir isim taşısa bile) esas olarak aldıklarına göre, böyle bir kaide tatbik edilecek olursa, Sakarya akar-su şebekesi içinde en uzun mecrânın uzunluğu yukarıda verilen sayıdan 130 veya 175 km. daha artmaktadır; şöyle ki, Sakarya'nın başı olmak üzere, Çifteler cenûbundaki kaynaklar değil de, nehre 10 km. kadar bir mesâfede karışan Seyit suyunun en yukarı kaynağı olarak, Sarı-Çayır deresinin Selimiye köyü cenûbunda Çakmak-Tepe'den sel yatakları şeklinde başlayan kolları alınacak olursa, nehrin uzunluğu 720 km.'ye ulaşmaktadır. Fakat bahis mevzuu olan mesâfe asıl Sakarya'nın yukarı kolları üzerinde değil,

nehirin başıca tâbii olan Porsuk çayının en uzak kaynağı ile Sakarya'nın munsabı arasında ölçülecek olursa, Sakarya akar-su şebekesine âit en uzun mecrânın boyu 765 km.'ye erişmektedir. Burada verilen mesâfeler, resmî ve husûsî neşriyatta rastlananlardan hayli farklıdır; *İstatistik yillığı* (nşr. İstatistik genel müdürlüğü, nr. 380, Ankara 1959, s. 9) Sakarya'nın uzunluğunu, Bayat yaylası — Karadeniz arası kaydı ile, 790 km. olarak veriyor; hâlbuki elde bulunan harita kaynaklarından, Sarı-Çayır—Kıyır deresi çıkış yerini başlangıç alıncaya, yukarıda verdiğimiz 720 km. uzunluktan 70 km. daha fazla bir mesâfe tesbiti bize mübâlegalı görünüyor. Porsuk çayı için aynı eserde verilen 280 km. uzunluk ise, aşağıda görüleceği gibi, 50 km. kadar eksik olmalıdır.

Asıl Sakarya nehri, yukarı mecrâsında, coğrafyacıların bugün „iç-batı Anadolu“ ismi altında tanıdıkları yaylaların şark yarısında, Emir dağı ile Türkmen dağı arasındaki 1.100—1.400 m. irtifândaki ârizalı sâhadan doğan kolları ile meydana gelmektedir. Sözü geçen sâhada bu mecrâların yataklarında yaza tesâdüf eden kurak mevsimde bile su bulunur ve bununla tarlalar sulanır ve değirmenler döndürülür. Fakat bu akar-sular tepelik arâziden düzlüklere çıktıkları zaman, meyillerinin azalması, akış sür'atlerinin eksilmesi, su geçiren arâzi arasına sızma ve şiddetli buharlaşma yüzünden, fakirleşmekte gecikmez ve bir çokları en sıcak aylarda tamâmiyle tükenir. Msl. Seyit suyu, Seyit-Gâzi aşağılarında, kurak mevsimde sâniyede 1 m. 'den az su taşır; daha aşağıda Mahmûdiye civârında bâzı yıllar yazın tamâmiyle kurur; Bardakçı suyu da orada bu duruma düşer; Bayat suyu, mütad olarak, ağustosta kurur ve ancak sonbahar yağmurlarından sonra yatağında tekrar su görülür (E. Chaput, *agn. esr.*, s. 95 v.d.). 1860 yıllarında Çifteler havâlisinden bazıran ayının ikinci yarısında geçmiş bulunan Perrot, Sivri-Hisar ile Yazılı-Kaya arasında hiç bir akar-su görmediğini yazar (G. Perrot..., *Exploration archéologique*..., 1872, s. 151). Sakarya'nın bütün bu yukarı kollarının geniş sâhaya yayılmış olmalarına rağmen, devamlı bir nehir görünüşünün başladığı Çifteler yakınındaki büyük kaynakların orta çağdan beri Sakarya başı gibi telakkî edilmesi kolay izâh edilebilir (E. Chaput, *göst. yer.*). Buradan itibâren suyu bol olan, bir az aşağıda Seyit suya ve hemen arkasından da Eskişehir cenûb-i şarkisindeki yaylalardan gelen Sarı suya alan Sakarya önce cenûb-i şarkîye, sonra şarka, daha sonra da şimal-i şarkîye, şimâle, nihâyet garba dönerek, meşhûr kavis'i çizer: orta kısmında garptan gelen Porsuk çayı vâdisi ile ikiye bölünen bu ka-

vis içinde kalan sâhaya jeolog A. Philippson „Sakarya yarım-adası“ adını vermektedir (*Kleinasien*, 1919, s. 58). Sözü geçen kavsin en cennetîki noktası yakınında Sakarya nehrine, haritalarda Gök-Pınar deresi adı ile görülen bir akar-su karışır; yatağında ancak yağış mevsiminde su bulunan bu dere Ak-Göl adlı sığ bir su birikintisinin ayağıdır. Bu gölün cenûbundaki kuru zeminli ovalarda, içinde hemen-hemen hiç su akışı görülmeven, fakat tanıtıcı hususiyetleri bozulmamış devamlı vâdi şekillerinin bulunması, arz tarihinin pek yakın bir safhasında, dördüncü zamanın şimdikiğine göre daha serin ve daha nemli bir devresinde, Sultan dağı yamaçlarından inen akarsuların şimdi olduğu gibi ovada tükenmeyip, Ak-Göl üzerinden 175 km. şimalde Sakarya'ya erişebildiklerini ortaya koymaktadır (E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, Paris, 1936, s. 88; krş. Besim Darkot, *Coğrafi araştırmalar*, İstanbul, 1938, I, 20—23; H. Wenzel, *Forschungen in Inneranatolien*, Kiel, 1935, s. 40—45; Turgut Bilgin, *Polatlı—Akşehir arasındaki bölgeye ait bazı notlar*, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi, 1960, sayı 11, s. 114, v.d.). Bu müşâ'ede, Sakarya nehri havzasının yukarı kısmında geniş sâhaları, iklim kuraklaşması yüzünden, kaybettiğini ortaya koymaktadır.

Sakarya nehri, Çifteler kaynağından itibaren, aş.-yk. Porsuk çayı kavşağına kadar olan yukarı mecrâsında, arâzi içine fazla gömülmemiş ve az meyilli bir yatak içinde akan ova akarsuyu görünüşündedir (ortalama meyil kilometre başına 1 metreden az). Yatağında en fazla su ilk bahara (nisan), en az ise yaz sonuna rastlar. Porsuk kavşağının yukarısında (Beylik-Köprü), Eskişehir—Ankara demir-yolu Sakarya'yı aşar ve adı geçen kavşağın karşısında, nehrin sağ kıyısına hâkim bulunan bir yerde, Friky kırıllarının idâre merkezi Gordion'un yerine rastlanır ki, buraya şimdi Yassı-Höyük denilmektedir.

Burada, nehir şebekesinin en boylu kolunu ihtivâ etmesi bakımından, Sakarya'nın başlıca tâbiî olan Porsuk çayı üzerinde durmak yerinde olur. Muhtelif kaynaklar Porsuk çayının Kütahya cenûbunda Altın-Taş ovasından veya Murat dağından çıktığını yazarlar. Her ne kadar Murat dağının şimal-i şarkî yamaçlarından inen sular Kızıl-Taş (veya Gâvur-Kırıldığı) suyu ile Porsuk akar-su şebekesine katılmakta ise de, şebekenin en uzun kolu bu değildir. En uzun kol, Dumlupınar cenûbunda, Millî mücâdelenin büyük taarruz safhasında yamaçlarında verilen çetin savaşlar ile şöret kazanmış Tok u sivrinden (1872 m.; bu dağ Ahır dağları-

nın bir cüz'üdür) çıkmakta, Bayatçık deresi adı ile Kızılca-Köy—Yıldırım Kemâl—Eyice köyü arasında Afyon—Uşak demir-yolunu tâkip ettikten sonra, şimâle yönelip, Altın-Taş ovasına varmaktadır. Sakarya'nın yukarı kolları için söylendiği gibi, bu uzun kol da ancak yağışlı mevsimde su ihtivâ etmekte ve Porsuk devamlı bir akar-su görünüşünü, şimdi bataklıkları hemen tamâmiyle kurutulmuş olan Altın-Taş ovasından çıktıktan sonra almaktadır.

Porsuk çayı kavşağından aşağıda, Sakarya'nın orta mecrâsı başlar. Bu kesimde nehir yatağının meyli birden artarak, yukarı mecrâdakinin 10 katını aşar (Porsuk ve Ankara çayı kavşakları arasında km. başına 12—20 m.); bunun neticesi olarak, vâdi tabanının deniz seviyesine göre irtifâkı kısa mesâfeler üzerinde azalır (Beylik-Köprü'de — 690 m., Kırmır çayı kavşağında — 497 m., İn-Hisar nâhiye merkezi aşağısında — 200 m.); aynı zamanda vâdi boyunca, suların kayalar arasında köpürerek aktığı boğazlar ile düz zeminli ovalar birbirini tâkip eder. Bu kesimde, Porsuk'tan sonra Sakarya ehemmiyetli kol olarak, sağdan Ankara ve Kırmır çaylarını alır; bu sonuncuyu aldıktan sonra garba döner. Sakarya'nın Sündiken dağları şimal eteklerini boylayan bu şark—garp istikametli vâdi kesimi, birbiri arkasından gelen boğazlar sebebi ile, kademeli bendler inşasına pek elverişli olup, bu sâyede, nehir Anadolu'nun kalabalık ve zengin şimal-i garbî kesiminde elektrik kudreti istihsâli bakımından, büyük gelişmelere hizmet edecek durumdadır. Sözü geçen bendlerden birincisi Sarı-Yar'da inşa edilmiş olup, yüksekliği 100 metreyi aşan bu bendin gerisinde, Kırmır çayı kavşağı gerilerine kadar, 50 km.'den daha fazla uzunlukta bir göl meydana gelmiş bulunmaktadır.

İn-Hisar nâhiye merkezinden itibaren Sakarya önce şimal-i garbî, sonra şimal istikametine döner. Yatağının tabanı artık deniz seviyesine göre, 200 m. altına düşmüş ve meyli azalmış (km. başına 1 m.'den az) olmakla beraber, vâdi henüz dik yamaçlı dar boğazlardan kurulmuş değildir; bunlardan en tanınmış olanı Geyve boğazı olup, nehir burada sıkışmadan önce, geniş Akhisar (Pamuk-Ova) ovasından geçer. Sakarya, mecrâsının bu kısmında sağdan Göynük suyunu ve soldan da Bilecik önünden geçen ve demir-yolu ile tâkip edilen boğazları ile meşhûr Kara-Su'yu ve Uludağ kütlesinden inerek, İnegöl ve Yeni-Şehir ovalarının sularını toplayan Gök-Su (Gökçe-Su)'yu alır ve Kara-Su kavşağı yakınlarından, Geyve boğazı bitimine kadar, demiryolu nehri yakından tâkip eder. Marmara kıyılarından Anadolu'ya yönelen bir taarruz hareketine karşı, Geyve boğazının te-

dâfîi ehemmiyeti bilhassa millî mücâdele yıllarında ortaya çıkmıştır.

Sakarya Geyve boğazından birden-bire Ada-Pazarı ovasına (Ak-Ova) çıktığı sırada, yatağının zemini deniz seviyesine göre, 35 m.'ye düşmüş bulunur. Bu ova Sakarya vâdisinin en zengin köşesini meydana getirir ve burada her türlü sebze, patates, şeker pancarı, meyve, üzüm v. b. yetişir (krş. Hâmid İnandık, *Adapazarı bölgesinin iktisadî coğrafyası, coğrafi araştırmalar*, nşr. İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü, 1958, II, 56—88). Böyle olmakla beraber, meylin azlığı, ovanın bilhassa çukur yerlerini su baskınlarına uğrattığı için, bazı yerlerinden faydalanılmamakta, buraları çalılıklar, su birikintileri ve terk edilmiş mecrâlar ile kaplı bulunmaktadır. Şimdiki hâlde, Sarı-Yar barajı, yukarı çıkırdan gelen taşmaları büyük ölçüde önlemiş olup, bu bakımdan, daha ziyâde Bolu dağlarından inen ve Sakarya'ya sağdan karışan Mudurnu çayının zararı olmaktadır. Soldan da Sakarya'ya, Sapanca [b. bk.] gölünün ayağı olan Çark suyu karışmaktadır. Ovanın başlıca iskân merkezi yakın yüz yıllarda bir köy olarak kurulmuş ve son yıllarda büyük gelişmeler göstermiş olan Ada-Pazarı şehridir. Şimdi Sakarya vilâyetinin merkezi olan Ada-Pazarı'nın nüfusu 1927 ile 1960 arasında 22.500'den 79.400'e yükselmiştir. Sakarya nehri şehrin merkezinin 4 km. kadar şarkından geçmektedir. Bununla beraber nehir Kara-Su kazâ merkezi İncili (İncirli) yakınında Karadeniz'e dökülmeden önce ormanlık tepeler arasında sıkışmakta, yahut sığ göllerin bulunduğu ovalardan geçmektedir.

Ada-Pazarı ovasında Sakarya yatağının tarih çağları içinde bile önemli yer değiştirmelerine uğradığı tahmin ediliyor. Ada-Pazarı'nın 6 km. cenûbunda, Justinian'ın 561'de inşa ettirmiş olduğu büyük taş köprü (Pentegephyra veya Pontogephyra, bugünkü adı: Beş-Köprü) şimdi nehrin 3 km. garbında kalmıştır. Diğer taraftan, Sakarya'nın daha uzak bir safhada Karadeniz'e değil, Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine akmış bulunması da, göl ile körfez arasındaki tabîî oluğun meyli şartları göz önüne alınacak olursa, imkânsız görünmüyor; bu olay vâkı ise, sözü geçen tabîî oluğun cenûbundaki dağların dik yamaçlarından inen suların yığıldığı büyük kum ve çakıl kütlesinin Sakarya'nın garp yolunu tıkadığı ve bunun neticesinde de nehrin ve kollarının, o sırada sığ bir göl ile kaplı Ada-Pazarı ovasını alıvyonları ile doldurmuş ve şimaldeki tepeler arasındaki boğazlara girerek, Karadeniz'e dökülmüş bulunması muhtemeldir. Sözü geçen boğazların tâze şekilleri ve Sakarya deltasının fazla gelişmemiş görünmesi bu görüşü desteklemektedir

(Hâmid İnandık, *Sakarya deltası, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1963, XIII, 83—98). Buna karşılık, Sakarya'nın Geyve boğazı açılmadan önce, İzmit gölü üzerinden Marmara denizinin Gemlik körfezine akmış olduğu faraziyesi pek muhtemel görünmemektedir (bu husûsta bk. Ali Tanoğlu ve Sırrı Eriş, *Garsak boğazı ve eski Sakarya, İstanbul üniv. coğrafya enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, VII, 17—30). Sakarya'yı Sapanca gölü vâsıtası ile İzmit körfezine bağlamak tasavvur ve teğebbüsleri için bk. mad. SAPANCA.

Sakarya nehri havzasının mesâhasına dâir verilen bilgiler birbirinden oldukça farklıdır: İ. H. Akyol (*göst. ger.*) bunu 54.000 km². olarak hesaplamış bulunmakta, elektrik işleri etüt idâresinin 1946'da neşrettiği 10 yıllık çalışma raporunda ise, 57.520 km². verilmektedir. Her iki kaynakta da, Sakarya ve Porsuk yukarı mecrâsı etrafında bazı sâhalar ölçü dışında bırakılmış olduğundan, havzanın gerçek mesâhasının bu kaynaklarda verilen sayılardan bir az daha fazla olması muhtemeldir.

Sakarya nehri bugün taşıdığı adı eski çağda kendisine verilmiş bulunan Sangarios (ὁ Σαγγάριος) adından alıyor. Homeros'tan beri kullanılan ve muhtemel olarak, daha eski bir isimden türemiş bulunan bu ad muhtelif kaynaklarda Sangaris, Sangaros, Sagiarius, Sagarius v. b. şekillerini almıştır (Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie der klass. Altertumswiss.*, 2. seri, I, 2269 v. d., Ruge tarafından yazılmış makale; krş. Ritter, *Kleinasien*, 1858, I, 448—633). Strabon (XII, 543) Sakarya'nın Pessinus (şimdiki Sivri-Hisar cenûbunda) şehrinde aş.-yk. 28 km. mesâfede bir yerden, „Sangia“ şehri civarından doğduğunu yazar. Eski kaynaklarda nehrin başlıca kolları arasında Parthenios (Se-yid suyu), Thymbres veya Tembrogios (Porsuk) ve Gallos (Bedre çayı da denilen ve İnegöl ovasından gelen Gökçe-Su) zikredilir. Strabon'a göre, Sakarya mecrâsı, bu son kolun kavşağından aşağılarda seyr-ü-sefere müsâit bulunuyordu. Eski arap müelliflerinde nehir hakkında verilen bilgiler umumiyetle müphemdir. Abu'l-Fidâ, Ankara suyundan bahsetmekle beraber, Sakarya'yı zikretmez; İdrisî, Ammori-on (şimdiki Emir-Dağ—Azîziye şarkında) şehrinin cenûba doğru akarak, Fırat'a dökülen Cobakeb isimli bir nehir kenarında bulunduğunu yazar. Daha yakın kaynaklarda nehrin adı سقاریه veya سقارب olarak kaydedilir.

Osmanlı devleti orta Sakarya—Porsuk havzasında kuruldu ve hızla buradan etrâfa yayıldı. XIX. asrın sonlarına kadar aşağı Sakarya mecrâsı vâdi yakınlarından başlayan ve „ağaç denizi“ denilen sık ormanlardan kesilmiş tom-

rukuların yüzdürülerek, Karadeniz'e indirilmesi hususunda kullanılıyordu ki, muhtelif vesileler ile Sakarya'yı Sapanca gölü üzerinden İzmit körfezine birleştirme istek ve teşebbüsleri, bilhassa tersâneye gerekli kerestenin kolay tedârik edilmesi mücip sebeplerine dayanıyordu. Bu arada 1228 (1813)'de Kocaeli ve Hudâvendigâr sancakları mutasarrıfı Aziz Paşa, açılacak kanalı iktisâdî ehemmiyetini ileri sürerek, Sakarya'nın kaynak taraflarına kadar mecrâsı temizlenecek olursa, civar yerlerin mahsûllerinin Marмара sâhillerine kolayca nakli mümkün olacağını hükûmete bildirmiş, bunun üzerine, Sakarya mecrâsı, menbâlarından itibâren, iki me'mûra tetkik ettirilmiş ve bunların hazırladıkları rapora göre, kanalın açtırılması ve mecrâ üzerinde gerekli yerlerin temizletilmesi Aziz Paşa'ya havâle edilmiş ise de, kendisinin ölümü teşebbüse geçilmesine engel olmuştur (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılması ile Marmara ve Karadenizin birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporları*, *Belleten*, IV, nr. 14—15, s. 149—174).

Yakın tarihte Sakarya adı, millî mücadelelerin en ehemmiyetli bir safhasını teşkil eden meydan muhârebesi vesilesi ile geçmiştir. 22 ağustos—13 eylül 1921 günleri arasında 22 gün süren bu savaşlar neticesinde, Ankara üzerine yürüyen yunan kuvvetleri bozulup, nehrin garbına atıldılar [bk. mad. ATATÜRK].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure* (Paris, 1849), I, 56 v.d.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure. Description physique, statistique et archéologique de cette contrée* (Paris, 1853), I, 136—155; G. Perrot, *La Galatie et la Bithynie* (Paris, 1862), I, 151, 249; W. Diest, *Von Tils nach Angora* (Pet.-Mitt. Ergz. H., 1898, 125, s. 66); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrats* (1893), s. 27; V. Guinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 329; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2384; Mehmed Cemâl, *Anadolu, İstatistiki, iktisâdî ve askeri coğrafya* (İstanbul, 1337=1921), s. 184 v.d.; E. Chaput, *Phrygie, Exploration archéologique* (Paris 1941), I, 92, 95—96. (BESİM DARKOT.)

SAKIZ ADASI, Adalar denizinde, Anadolu kıyısına yakın bir adanın ismidir; „sakız“ aynı zamanda en iyi cinsi yalnız bu adada elde edilen, ispirto lu içki ve tatlı imâlinde, tabâbette ve çignemek için kullanılan maddenin adıdır. Adanın yunanca ismi Chios (<εἰς χίος> tur Orta çağda çok makbûl olan ve şöhr-

tini zamanımıza kadar muhâfaza eden mastika (μαστίκη), yâni sakız maddesi, sakız ağacının (*Pistacia lentiscus* L.) gövdesinden damlalar hâlinde çıkar. Sakız kelime şeklinin eskiliği, bunun cins isim olarak eski türkçede (bk. M. Kâşgarî, *Divan: sakız*; Houtsma, *Türkisch-Arabisches Glossar*, s. 37; bir de farsça Vullers, *Lexicon pers. lat.*, bk. sakız; krs. Josaphat Barbaro, *Viaggio in Persia* — anno 1471—, Venezia, 1543, 59 b: syo è luggo molto nominato ne la Persia, & in tutte quelle parti & è chiamato segtiex, che vuol dir in nostro idioma mastico) bulunması ile sâbit olmaktadır. Süryânî metinlerde mastikaya, yettiği yerin (Chios) adı verilmek sûreti ile, *kiyâ* deniliyordu (Löw, *Aramaische Pflanzennamen*, s. 70); bunun aksine olarak, araplar adaya, mahsûlünün adı ile, *Cazirat al-Mastiki* diyorlardı; Abu'l-Fidâ' (*Takvîm al-Buldân*, nşr. Reinaud, II/1, 268) ve Dimasîki (nşr. Mehren, s. 228) gibi, burayı ilk zikreden arap coğrafyacılarında yalnız bu isme rastlanır.

Orta çağda Sakız adası Filistin, Suriye ve Mısır gibi, şark memleketlerine doğru, hacc ve ticâret deniz yolunun bir uğrak yeri olarak, ehemmiyet kazanmış idi. Bizans imparatorluğunun gerileme devrinde, orta çağın ikinci yarısında ada Anadolu kıyılarına yerleşmiş Selçuk beylerinin akınlarına uğradı. Kılıç Arslan I.'ın kayın-pederi olan ve İzmir'i elinde bulunduran Çaka Bey 1089'da bir aralık burayı ele geçirdi (Anna Comnena, *Alexias*, VII, fasıl 8); daha sonra, adayı türk akınlarına karşı koruma vazifesi, imparator tarafından, 1303'te katalonyalı ücretli askerlere bırakıldı (Muntaner, *Chronik*, fasıl 203 ve 206; Pachymeres, Bonn tab., II, 344, 346). 1304'e doğru cenevizli Benedetto Zaccaria adayı ele geçirmiş idi. Bir kaç yıl sonra (1307 veya 1308'de) 30 türk gemisi adaya taarruz etti (Pachymeres, VI, 17) ve 1314'ten beri Benedetto'nun halefi olan Martino Zaccaria türklere karşı çetin müdâfaa savaşı yapmak zorunda kaldı. İmparator Andronikos III. 1329'da bu cenevizliyi adadan kovdu ise de, 1346'da başka bir cenevizli Simone Vignosi burayı ele geçirdi. Daha sonra burası, 1566'da kat'i şekilde, Osmanlı hâkimiyeti altına girinceye kadar, cenevizli Giustiniani'lerin elinde kaldı ki, bunlara Sakız adasının *maone*'leri adı veriliirdi. Fakat bunlar adada tutunabilmek için, Anadolu beylerine ve daha sonra Osmanlı pâdişahlarına vergi vermek ve gerektiği zaman gemileri ile onlara yardımda bulunmak zorunda idiler. Meselâ Aydın-ogullarına ve Saruhan beylerine senede 500'er duka veriyorlardı. 1397'ye doğru bu beylikleri kendi topraklarına ilhâk eden Yıldırım Bayezid, Anadolu'dan adalara buğday ihrâcını yasak ettiği gibi, Sakız'a gönderdiği 60 gemiden mürekkep bir donanma da adayı tahrip etti (Dukas, fasıl XIII). İzmir'in Timur tarafından zaptı (kânûn I. 1402) üzerine, *maone*'ler, Midilli hâkimler gibi, gâlip hükümdara vergi ile bağlandılar (Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Zafar-nâma*, Kalküte tab., II, 482; Dukas, fasıl VII; *Historia del Gran Tamorlan*, Madrid, 1782, s. 230); daha sonra Çelebi Mehmed ve Murad II., âsi Cüneyd'e karşı 1415 ve 1421'de Sakız adası gemilerinden de faydalandılar. Sakız adasının vergisi 4.000 duka olarak tesbit edildi. İstanbul fethedilince, *maone*'ler Fâtih Sultan Mehmed'e sadâkatını te'yit ettiler ve hükümdar da onlara muhtâriyetlerini bağışladı ise de, vergileri 6.000 dukaya çıkartıldı. Bir kaç sene sonra, Sakız adası cenevizlileri düşmanlar ile iş-birliği ettikleri için, adaya akın yapıldı; vergi de 10.000 dukaya (ayrıca Bâbü'lî'ye sunulan 2.000 duka hâric) yükseltildi. İşte bu şartlar altında Sakız adası 110 yıldan fazla bir müddetle bağımsızlığını muhâfaza edebildi. Bununla beraber denizden Mısır'a giden hacıların yolu üzerinde bulunan Sakız adası *maone*'lerinin, harac-güzâr olmalarına rağmen, adanın vakit-vakit korsan yatağı olması, hattâ devlet donanmasının hareketleri hakkında düşmanlara câsuslukta bulunulması, bu duruma son verilmesini gerektiriyordu. Fakat Sakız adasının fethi Kanûnî Sultan Süleyman'ın uzun saltanat devrinin sonuna kadar gecikti. 1566 senesi baharında kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa yetmiş kadirge ile Akdeniz'e çıkıp, adanın kalesi karşısına düşen Çeşme limanında demirleyince, beyleri telâşa düşüp, müteber adamları ile hediyeler gönderdiler ise de, Piyâle Paşa'nın reddetmesi üzerine, adalarının elden gideceğinden korkan Ceneviz eşrafı hep birden büyük hediyeler ile paşa gemisine gelince, kapudân-ı deryâ hepsini tevki ederek, İstanbul'a göndermiş, donanma ile Sakız adası önüne gelerek, adaya birden asker çıkartmış ve kaleyi, kan dökülmeden, baskın ile zaptetmiştir. Buraya muhâfızlar koymuş ve büyük kiliseyi de câmi hâline getirmiştir (Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr fi asfâr al-bihâr*, nşr. İbrahim Müteferrika, 37b—38a). Sakız kalesi paskalya yortusuna rastlayan 14 nişan 1566 (24 ramazan 973)'da zapt edilmiştir. Türklerin adayı ele geçirmesi, katolik cenevizlilerin tazyikından şikâyetçi olan yerli rumlar tarafından sevinçle karşılanmış, bununla beraber Fransa elçisinin ricâsı ile, katoliklerden isteyenlerin adaya dönmelerine ve kendi kiliselerine sâhip olmalarına izin verilmiş, böylece Sakız adası da, diğer komşu adalar gibi, Osmanlı hâkimiyetinin sağladığı mü-

sâmaha havasından faydalanmıştır (Leunclavius, *Annales*, s. 110 v.d.; Gerlach, *Tage-Buch*, s. 50, 123; Zinkeisen, *Gesch. des Osm. Reichs*, II, 900 v.d.).

1599 senesi nisanında Bracciano dukası Virginio Orsino, 5 Toskana kadirgası ile, Sakız kalesine hücum etti ise de, büyük bir bozguna uğradı ve karaya çıkarttığı askerlerden 400'ü kılıktan geçirildi (Na'imâ, *Târîh*, 1280, I, 212; Sandys, *Travailes*, London, 1658, s. 9 v.d.; D[es Hayes de] C[ourmenin], *Voyage de Levant en l'année 1621*, Paris, 1632, s. 346 v.d.; Sagredo, *Memorie istoriche de Monarchi Ottomanni*, s. 766 v.d.; J. v. Hammer, *GOR*, IV, 297 v.d.). 1022 (1613) senesinden itibaren, Sakız adası Girit seferine gönderilen donanmaya uğrak oldu.

Seyyah Evliyâ Çelebi'nin XVII. asrın ikinci yarısına (1671) rastlayan tasvirine göre, Sakız kalesi deniz kenârında bir burun üzerine kurulmuş olup, çevresi 2.700 adıma varıyor ve kara tarafında 50 adamlık bir hendek bulunuyordu. Kale içinde yalnız müslümanların ve 1.200 kale neferinin oturduğu çok katlı ve kârgir 2.200 ev var idi: bu evlerin damları ince taş levhalar ile örtülü olup, altlarında da sarıncılar mevcut idi. Sultan Süleyman câmiî, Yeni câmi (Öküz Mehmed Paşa câmiî — her ikisi de kiliseden çevrilmiş), ayrıca Abdurrahman Paşa ve Halil Paşa gibi, kapudanların câmileri bilhassa zikredilmekte idi. Kale dışında ki-remit örtülü evler bulunmakta olup, şehrin 50 mahallesi, sâkinlerine göre, şöyle ayrılıyordu: 2 müslüman, 40 rum, 3 yahudi, 5 frank.

Garp ocakları korsanlarının Fransa kıyılarına ve gemilerine tecâvüz etmelerinden bîzâr olan kral Louis XIV.'nin bunlara karşı vazifelendirdiği denizci Duquesne, 24 temmûz 1681 (8 receb 1092)'de 18 gemi ile Sakız adası önüne geldi ve limanda teknelerini yağlamak üzere, kıyıya çekilmiş 9 Trablus kalyonunu ve aynı zamanda şehri topa tutarak, büyük tahribâta, ayrıca müslüman ve hristiyan nüfus arasında can kaybına sebep oldu (Zinkeisen, *ayn. esr.*, V, 43; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 371 v.d.). Bâbü'lî Fransa'dan tazminat ve tarziye istedi; neticede bir uzlaşmaya varıldı.

XVII. asrın son senelerinde avusturyalıların müttefiki olan venedikliler 1694 eylülünde, papalık ve Malta donanmasından da yardım gö-rerek, Sakız'a tecâvüz ettiler. Sakız kalesini 1370 asker ile koruyan muhâfız Silâhdar Hasan Paşa, yardım istediği kapudân-ı deryâ Helvacı Yusuf Paşa'dan imdat alamamasına rağmen,

men, 13.000'e yakın düşman askerinin 9 Eylülde başlayan kuşatma savaşına karşı direndi. Kale içindeki evler tahrip edildi. Nihâyet kale „vire“ ile 21 Eylül 1694 (1 safer 1106)'te Antonio Zeno'ya teslim oldu. Müslüman nüfus 3 günde boşaltılıp, Anadolu'ya taşındı. Fakat Venedik işgâli 5 aydan fazla sürmedi. Sakız adasının düşmesinden çok üzüntü duyan Ahmed II. adanın hemen geri alınması için, ilgililere emir verdi. Anadolu beylerbeyi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa Sakız serdarlığına seçildi; kapudân-ı deryâ Yusuf Paşa azledilerek, yerine Amca-zâde Hüseyin Paşa tayin edildi. 48 gemiden mürekkep donanma 9 şubat 1695 (4 receb 1106) günü Anadolu'nun Kara-Burun yarım-adası ile Sakız adası arasındaki boğazın şimal medhâlindeki Koyun (Spalmatori) adaları önünde 60'tan fazla gemiden mürekkep Venedik donanması ile karşılaştı ve mirî kalyonlar kapudânı Mezemorta Hüseyin Paşa [b. bk.]'nın mahâretli hareketleri ile, bu donanmayı çekilmeğe zorladı. İkinci deniz savaşı 18 şubat günü Koyun adaları ile Sakız'ın Kolokythie koyu arasında vukua geldi; Venedik amirali Benedetto Pisani maktûl düştü; kurtulan gemiler önce Sakız adası limanına, sonra İstendil (Tinos) adasına kaçtı. Bunun üzerine, 22 şubat 1695'te türk donanması Sakız adasına asker çıkarttı ve kaleyi kolayca zaptetti. Amca-zâde Hüseyin Paşa Sakız adası muhafızlığına getirildi. Adanın yerli rumları, katoliklerin düşmana yardımından şikâyetinde bulundular ve bunlar da o güne kadar kalmış olan imtiyazlarını kaybettiler; kiliseler ellerinden alınıp, rumlara verildi (Râşid, *Tarih*, I, 199—200, 207—209; Rycout, *History of the Turks*, London, 1700, s. 518, 525 v. d.; Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs*, Hamburg, 1745, s. 646 v. d., 661 v. d.; Sathas, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς*, Atina, 1869, s. 401 v. d., 414 v. d.; Safvet, *Koyun adaları önündeki deniz harbi ve Sakız'ın kurtuluşu*, TEOM, 1326, III, 150—177). Kapudân-ı deryâlığı tayin edilmiş olan Mezemorta Hüseyin Paşa aynı yılın son baharında (15 Eylül 1695), Sakız adası ile İstanköy'e tecâvüz için Ege denizine giren 96 gemilik Venedik donanmasını Midilli adasının Zeytin-Burnu karşısında bozguna uğrattı.

1768 (1182) senesinde başlayan türk-rus harbinde Akdeniz'e giren rus donanması ile türk gemileri arasında çarpışmalar 1770 (1184) senesi yazında vukua gelmiş, ilk savaşta hiç bir taraf başarıya erişememiş ve Osmanlı donanması Sakız adasına doğru çekilmiştir. İkinci savaş 6 temmûzda Koyun adaları civârında olmuş, rus amirallerinden Spiridov'un gemisi

ile Hasan Bey (Cezâyirli Gâzi Hasan Paşa; b. bk.)'in kalyonu berâber infilâk etmiştir.

XIX. asrın başlarında Yunanistan'ın ayrılmasına tekaddüm eden ihtilâl sırasında Sakız adası büyük zarara uğradı. 8 mayıs 1821'de Tombasis'in kumandasında 25 gemiden mürekkep İpsara adasına âit bir filo, Sakız adasına gelerek, yerli rumları ihtilâl hareketine katılmağa zorladı. 22 mart 1822'de sisamlı milisler adaya çıkarak, kaleye kapanan türkleri kuşattılar. 11 nisanda kapudân-ı deryâ Nasûh-zâde Ali Paşa kumandasında kuvvetli bir donanma yetişerek, Vahid Paşa ile berâber kahramanca müdâfaada bulunmuş olan muhafızları kurtardı ve sisamlıları Sakız adasından kovdu. Âsiler şiddetle tenkil olundu (Cevdet, *Tarih*, XII, 40—48; K. Mendelssohn Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*, Leipzig, 1870, I, 250 v. d.). 1881 senesinde (3 ve 11 nisan) Sakız adası şiddetli zelzelelerden zarar gördü; bu zelzeleler yüzünden ölenlerin sayısının 5 000'e, yaralıların 1.000'e vardığı rivâyet edilmiştir (krş. *S B Pr. Ak. W.*, 1881, s. 801 v. d.). Balkan harbi sırasında yunanlılar 21. teğrin II. 1912 tarihinde, adaya asker çıkarttılar ve Sakız adası 3 kânûn II. 1913'te yunanlıların eline düştü (*Genel Kurmay başkanlığı harp tarihi encümeni yayınları*, sayı 23, Ankara, 1937, s. 21). İkinci dünya harbi sırasında (1941—1945) alman işgâli altında kaldı.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Sakız adası evvelâ Kapudan-Paşa eyâletine bağlanmış, tanzimattan sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyeti kurulunca, Sakız adası bu vilâyetin bir sancağını teşkil etmiş idi. Sakız sancığına Sakız adasından başka, İpsara, Nikarya, Patnos, Arki, Lipsos, Leryos, Kalimnos ve Astropalya gibi adalar bağlanmış bulunuyordu. Sakız şehri ise, vilâyet merkezi olmuş, sonra merkez rolü bir kaç defa Rodos ile Sakız arasında değişmiş, bu arada, Nâmık Kemâl [b. bk.], 1877 senesi sonlarında, Rodos sancağı mutasarrıflığından Sakız mutasarrıflığına nakledilirken, vilâyet merkezi de Sakız'dan Rodos'a geçirilmiş idi. Nâmık Kemâl, bu vazîfede iken, 2 kânûn I. 1888'de vefât etmiştir.

Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilâyeti sâl-nâmesinin 1303 (1895/1896) sayısında verilen bilgiye göre, Sakız kasabasının nüfusu o sırada 11.377 olup, bunun 1.421'i müslüman, 9.828'i hristiyan ve 128'i müsevî idi. Vital Cuinet, hemen-hemen aynı yıllar için, bir az daha farklı rakamlar verir; ona göre, şehirde nüfus sayısı 14.250 olup, bunun 1.420'si müslüman, 11.900'ü rum-ortodoks, 828'i katolik ve 128'i müsevî idi. Şemseddin Sâmî ise, adanın nüfususunu 70.000,

şehrin nüfususunu ise, 25.000 (3.000 müslüman) olarak kaydeder (*Ḳāmūs al-a'lām*, İstanbul, 1894, IV, 2485 v. d.). Sâl-nâme'ye göre, Sakız adası halkının 144 gemisi olup, bu gemilerde 3.050 gemici çalışmakta idi. Kaynaklar adadaki 66 köyün üç gruba ayrıldığını, bunlardan 35'inin (22.600 nüfus) adanın şimalinde yer aldığını, „ova köyleri“ (Kampo choria) denilen 9 köyün (8.800 nüfus) Sakız şehrine yakın bir sâhada toplandığını, nihâyet „mastika köyleri“ (Mastika choria) adlı 22 köyün (13.950 nüfus) ada cenûbuna serpildiğini kaydederler; buna göre, ada nüfusu o sıralarda, şehir ile berâber, 60.000'e varıyordu. Ada köylerinin yukarıda zikredilen bölünüşünün daha eski devirlerden geldiği, Evliya Çelebi *Seyâhat-nâme*'sinde verilen tafsilâttan da anlaşılıyor. Seyyahın kayıtlarına göre, köyler iki nevî olarak yazılmış olup, sayısı 25 olan mirî köyler „mastikî sakızı“ elde ederler. Diğer 25 köy dağ köyleridir. Ayrıca şehrin etrafındaki köyler de „molla nâhiyesi“ olarak yazılmıştır.

Lozan muâhedesine (1923) göre, Sakız adası türkleri Anadolu rumları ile mübâdele edilmiş bulundukları için, bugün bu adada müslüman nüfus kalmamıştır. Mayıs 1961 sayımına göre, Chios idârî bölümünün 902 km² arâzisi üzerinde 62.090 nüfus yaşamakta, yunanlıların Kastron „kale“ dedikleri Sakız şehrinin nüfusu da 24.360'a varmakta idi.

Bibliyografi: Sakız adasının orta çağda türk fethine kadar olan tarihi için bk. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (Leipzig, 1885), I ve II, tür. yer.; 1822'ye kadar: Alexandros M. Vlastos, *Χίος* (Hermupolis, 1840), trc. A. P. Ralli, *A History of the Island of Chio* (London, 1913); Eckenbrecher, *Die Insel Chios* (Berlin, 1845); Fustel de Coulanges, *Mémoire sur l'île de Chio* (Paris, 1857). Adanın tasviri: XV. asır: Christoph. Bondelmontii, *Lib. Insularum Archipelagi* (nşr. Sinner), fasıl 58; XVI. asır: Léon Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand* (Paris, 1910), s. 162 v. dd.; Nicolas de Nicolay, *Discours et Histoires véritables des Navigations*, II, fasıl VI—VIII (kıyâfet resimleri ile); P. Belon, *Les Observations* (Paris, 1555), 83^a—84^b, XVII. asır: Théodore de Gontaut-Biron, *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron Baron de Salignac* (Paris, 1888), s. 34—44; Ch. Schefer, *Journal d'Antoine Galland* (Paris, 1881), II, 161 v. d., 171 v. dd.; de la Croix, *Mémoires* (Paris, 1684), II, 4 v. dd.; Thévenot, *Voyages* (Paris, 1689), I, 293—324; Cornelis de Bruyn, *Reizen* (Delft, 1698), s. 168 v. dd. (Sakız şehrinin bir manzarası ile kı-

yâfetlere dâir bir resim); XVIII. asır: P. Lucas, *Voy. de la Grèce*, I, 232 v. d.; *Voy. du Levant*, II, 119 v. dd.; Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 140 v. dd.; Galland, *Recueil des Rites et Cérémonies du Pèlerinage de la Mecque* (Amsterdam, 1954), s. 99—172; Pococke, *Description of the East*, II/II, 1 v. dd.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797), s. 270—286; XIX. asır (1822'den evvel); J. v. Hammer, *Topographische Ansichten*, s. 49—60; (Didot), *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Paris, ts.), s. 135 v. dd.; Porcacchi, *L'Isola più famosa del Mondo* (Venezia, 1572), s. 31 v. d.; Boschini, *L'Arcipelago* (Venezia, 1658), s. 78 (harita ile); Dapper, *Naukeurige Beschrijving der Eilanden in de Archipel* (Amsterdam, 1688), s. 75—90 (harita, kıyâfetlere dâir resimler ile). — Sakız adası'nda XVII. ve XVIII. asırlardaki katolik tarikatleri hakkında: Carayon, *Relations inédites des Missions de la Compagnie de Jésus* (Paris, 1864), s. 18 v. dd., 256 v. dd.; *Nouveaux Mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant* (Paris, 1715), I; Émil Varenbergh, *Correspondance du Marquis de Ferriol* (Anvers, 1870), s. 58 v. dd. — Sakız'ın zamanımızdaki idârî teşkilâtı, ticâreti ve mahsûlleri hakkında bk. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 406—429; zengin yunan kaynakları arasında: Chr. B. Mavropulos, *Τουρκικά ἔργα ἀποκρίντα τὴν ἰστορίαν τῆς Χίου* (Atina, 1921); krş. *Byz.-Neugr. Jahrbücher*, II, 491 v. dd.

(J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

SAKİF. SAKİF, hicretin arifesinde Tâ'if bölgesinde yerleşmiş bulunan bir kabilenin adı olup, kabîle mensûpları Şakîf adlı bir cedden geldiklerini ileri sürerlerdi. Cedlerinin asıl adının Kasi, olup, Şakîf'in bir lekap olduğu söylenmiştir. Pek iyi niyete dayanmayan bir rivâyet bu Kasi-Şakîf'i Mekke üzerine yürüyen habes ordusuna kılavuzluk eden ve Tâ'if'ten Mekke'ye giden yol üzerindeki mezârı taşlanan hâin Abû Rîgâl ile aynı şahıs olarak göstermiştir. Bu cedden daha öteye gitmek istendiği zaman, ihtilâflar baş-gösteriyordu. Bâzıları Şakîf'i Yâd'a, bâzıları da Havâzin [b. bk.]'e bağlıyorlardı. Bu iki şecere arasında âlimler, daha II. (b.) asırda, tereddüt göstermiştir. Şakîf kabîlesi mensûplarının büyük bir kısmı Havâzin'den geldiklerini kabûl ve beyân etmişlerdir. Bu Kays'e bağlanan kabîleler içinde tâlî bir kol teşkil eden Havâzin topluluğu ile birleşmek demek idi. Banî Havâzin ile meskûn, böy-

lece onların te'sirlerinin bâriz olarak kalması zarûrî bulunan bir mîntakada menfaat ve vaziyetleri Şakîfîlere hâlin icâplarına göre hareket etmek yolunu telkin etmiş idi. Yalnız Tâ'if ahlâf'ları arasında, onların Yâd neslin-den oldukları fikri yaşamağa devam etti.

Tâ'if şehri Şakîf kabilesinin yerleşme merkezi idi. Öyle görülüyor ki, kabîle pek küçük ölçüde bir göçebe topluluğunu ihtivâ ediyordu. Şehir ve etrafını çeviren bahçelerden başka, Yemen istikametinde sıralanan Vaht, Liyya ve diğer yerlerin zirâate elverişli, münbit arâzisine sâhip idi. Şakîf'in islâmîyeti kabûlî Tâ'if'in ki ile aynı zamanda oldu. Şakîf kabilesi Tâ'ifîlerin beceriklilikteki şöhratlarını paylaştı; onlar ile birlikte, bilhassa Irak'ta, islâm fetihlerine iştirâk etti ki, Basra'nın kuruluşu onların eseridir. Tâ'if gibi, Şakîf de Emevî idâresine girdi. Abbâsîlerin ve daha sonra Abbâsî ve 'Alî tarafdârı râvîlerin onlara düşmanlığını celbeden husûs bu tutumları olmuştur.

Bu sırada kabîlenin bir kısmı cenûba doğru, bu istikamette işledikleri zirâî yerleşme bölgeleri boyunca indi. Hicrî III. asırdan itibaren, Yemen'de, Banî Hamdân'ın yanında ve Nac-rân bölgesinde, bu memleketin kabîleleri ile sıkı münâsebet hâlinde yayılmış Şakîf toplulukları bulunmaktadır. Böylece 'Alî tarafdârı al-Hadî ila'l-Hakk'ın zeydîliği ihyâsını desteklediler; bu husûs van Arendonk (*De opkomst van het zaidietische Imamaat in Yemen*, Leiden, 1919, s. 125 v.d., 162, 165 v.b.) tarafından etrafıca tetkik edilmiştir. Kalan kısmı ile Şakîf'in tarihi, kabîlenin büyük bir kısmının etrafında yerleşip-kaldığı Tâ'if'in tarihi ile karıştı.

XIX. asrın başında seyyâh Burckhardt'ın tavsifine göre, „Thekif“ çok kudretli bir kabîle idi; bunlar Hicaz büyük dağ silsilesinin şark eteğindeki bahçeleri ve diğer münbit yerleri ile, Tâ'if'i çevreleyen verimli arâziye sâhip idiler. Thekif'in çoğunun sâbit ikâmetgâhı var idi. Tâ'if halkının yarısı bu kabîleden idi; diğerleri çadıra yaşamağa devam ediyorlardı. Thekiflerin pek az at ve develeri var idi; fakat koyun ve keçi sürüleri bakımından, çok zengin idiler. Onlar 2.000 silâhlı asker çıkarabiliyorlardı. „Tâ'if“ Vehhâbîlere karşı müdâfaa ettiler“ (1803). Tâ'if'in son avrupalı ziyaretçilerinden biri olan H. Philby, Tâ'if ile Mekke arasındaki Karâ dağının sırtlarında onları zirâatte meşgûl buldu.

Bibliyografya: Hamdânî, *Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), s. 53, 91, 119 v. dd., 136; Burckhardt, *Voyage en Arabie* (trc. J. B. Eyriès), Paris, 1835, III, 309—310; Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922),

I, 189, 194.—Mufassal bibliyografya için bk. mad. TÂ'IF. (H. LAMMENS.)

SAKİF. [Bk. SAKİF.]

SAKİNA. [Bk. SEKİNE.]

SAKKAKİ. [Bk. SEKKAKİ.]

SAKKÂRA. [Bk. SAKKÂRE.]

SAKKÂRE. SAKKÂRA, Mısır'da bir köy olup, Kahire'nin 24 km. cenûb-i garbî-sinde, 29° 50' şimâl arzı ile 31° 13' şark tûlû üzerinde Nil'in sol sâhilinde, Cîza ile Dahşûr arasındaki yolun yarısında kâindir. İbn al-Cî'ân zamanında (777=1375/1376; bk. *al-Tuhfa al-sanîya*, s. 144 te krş. de Sacy tarafından tercüme edilen 'Abd al-Laîf, *Kitâb al-ifâda va'l-ittibâr = Relation de l'Egypte*, s. 675) köy 790 *feddân* büyüklüğünde olup, İbn Doğmak (*Kitâb al-intişâr*, Bulak, 1309, IV, 133)'a göre, 10.000 *dînâr* hâsılâtı var idi. Pococke ziyaret ettiği zaman, burası bir tepe eteğinde oldukça fakir bir köy olup, içinde bir mescid ile bir kaç küme hurma ağacından başka bir şey yok idi. Köyün ismi, şüphesiz, garp düzlüğündeki büyük mezarlığın eski bir Mısır ölüm ilâhı Seker veya Sokar (Socharis, „tabuta konulmuş“) 'ın adından bozulmadır. Bu meşhûr şehir mezarlığının geniş harâbelerinde (uzunluğu 8 km. ve genişliği 1,6 km.) tasavvur edilebilecek her çeşit mezâr âbidelerini, bilhassa eski devletin mezarlarını bulmak mümkündür (tasvirleri için bk. Mariette, *Revue Archéologique*, 2. seri, XIX, 8 v. dd.).

Sakkâra'nın 20 garip piramidi arasında bir az kenarda duvar ve „kademeli ehrâm“ (*al-Haram al-mudarrac*) ismi ile tanınan biri vardır ki, bu hakikatte *maştaba*'dan asıl ehrâma geçiş şeklidir. Kendi nev'inin muhâfaza edilen en eski nümûnesini bu âbidenin planı kiral Zoser (3. sülâle)'in baş-vezîri Imhotep (Imuthes) tarafından çizilmiş olmalıdır (H. R. Hall, *Cambridge Ancient History*, 1923, I, 276). Âbide 61,06 m. yüksekliğinde olup, o civardaki küçük taşları yontmak sûreti ile, san'at endîşesi gözetilmeden, inşâ edilmiştir. Her biri altı basamaklı ve mâil duvarlı, birbirini tâkip eden kârgir 11 kattan müteşekkildir. Cephesi şarka bakmaz (Brugsch, *Egypt under the Pharaohs*, London, 1891, s. 28 v. d.). Ehrâmın içi birbirine girmiş karışık oda ve geçitlerden ibârettir; fakat bu geçitlerin mühim bir kısmı arap mezar hırsızlarının işi olacaktır. Ahmed al-Naccâr („marangoz“, m. s. 820 yılları) kendi adını kırmızı mürekkep ile komşu ehrâmlardan birinin duvarına yazmıştır. Pepi I.'nin ehrâmı Sakkâra ahâlisi tarafından „Şayh Abû Mansûr'un ehrâmı“ olarak tanınmakta, fakat Teti ehrâmına ise, yerli halkın itikadına göre, bir zamanlar Yûsuf'un zincire

vurulmuş olduğu yere yakın bulunduğu için, „zindân ehrâmı“ denilmektedir. Aynı ehrâm sâhasında bulunan başka bir mezâra araplar *Maştabat Fir'avon* („Fir'avn tahtı“) demektirler.

„Yûsuf zindânına“ gelince, al-Makrizî'deki bir kayda göre, bu Bûşîr (al-Sidr)'de bulunur ve buradaki ehrâmlar 'Abd al-Laîf tarafından tasvir edilmiştir [bk. mad. BÜŞİR]. De Sacy (*agn. esr.*, s. 206)'nin fikrine göre ise, „Sakkâra ehrâmları“ denilen ehrâmlar da burada olmalıdır (de Sacy, *agn. esr.*'de *Sakhara* yazmakta, fakat bu hatâyı s. 675, not 8'de tashih etmektedir) ve bu Sacy tarafından s. 671, not 6'da nakledilen İbn al-Cî'ân'ın al-Sidr = Sakkâra (!)'nin Abûşîr'e bağlı (*hukûk*) olduğu hakkındaki kaydına uymaktadır. — „Yûsuf zindânı“ tam mânâsı ile bir ziyaret mahallisi idi. Fakîh Abû İshâk al-Marvazî bu husûsta şöyle demektedir: — „Eğer bir kimse Irak'tan burayı ziyaret için gelirse, ben onu uzun yolculuğundan dolayı ayıplamam“ (al-Makrizî, *al-Hîtâ = Description topographique de l'Egypte, Mission archéologique française au Caire*, II, 610); al-Masîhî'nin sâl-nâmesine göre, o tarihte (rebiülevvel 415=13 mayıs—11 haziran 1024), Kahire'nin ayak takımı „Yûsuf zindânı“ ziyaret için gereken parayı tâcirlerden koparmak üzere, şehir sokaklarında davullar ile bir yürüyüş yaptı. Tâcirlerin reddi üzerine, mesele halîfeye ('Alî b. al-Hâkim bi-amr Allâh) aksettirildi ve halife de bu iş için her sene verilmekte olan mîkdarın bir defada ödenmesini tâcirlerle emretti. Bundan sonra büyük kadî İzz al-Daylâ'nın rehberliği altında, merâsim ile, „Yûsuf zindânına“ gidildi (al-Makrizî, *agn. esr.*, s. 610 v. dd.).

Sakkâra ehrâmı yakınında meşhûr Scrapeum veya Apis türbesinin bakiyeleri mevcuttur. Bunun altında kayalara kazılan mezarlarda, Asvan'ın granit taşlarından yapılan lâhidler içinde, Memphis'te takdîs edilen mukaddes Apis boğaları gömülmüştür. Bu türbeye sfenksler ile tezyin edilen iki tarafı ağaçlı, çok güzel bir yoldan gidilirdi. Kazılar (1911—1912) neticesinde eski-kopt mezarlığı Apa Jeremias'ın bakiyeleri de meydana çıkarılmıştır (bk. *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, Kahire, fihrist). — Bugün Bulak müzesinde bulunan Şayh al-Balad'ın mâlûm ağaç heykeli de Sakkâra'den gelmektedir (bk. F. B. Zincke, *Egypte of the Pharaohs and of the Khedives*, London, 1871, böl. IX).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de J. M. Hartmann, *Edrisii Africa* (Göttingen, 1746), s. 501; 'Abd al-Laîf, *Kitâb al-ifâda va'l-ittibâr*

(nşr. J. White, *Abdellatîphî Historiae Aegypti Compendium*), Oxford, 1800; R. Pococke, *Description of the East* (London, 1733), I, 48 v. dd.; Norden, *Travels in Egypt and Nubia* (London, 1762), II, 13; E. A. Wallis Budge, *The Nile* (London, 1895), s. 237 v. dd.; Baedeker, *Egypt*; Ali Bey (*Badia y Leblich*); *Travels in Morocco* v.b. (London, 1816, II, 25). (J. WALKER.)

SAKKİZ. SAKKİZ, İran'da, Bâne'nin şarkındaki yukarı Çağâtû civârında bir şehir ve bölge olup, bâzan Senne'den, bâzan Tebriz'den idâre edilir. Sâkinleri gâfil mezhebindendir; aralarında nakşebendî şeyhlerinin müridleri de bulunur. Mahallî hanların soyu, Ardilân vâlisi ile akrabâdır. Şehirde 1.200 ev, 2 câmi, 1 pazar v. b. vardır. Bölge (kendisine bağlı olan Mîrede ile birlikte) 360 köye sâhiptir. 1296 (1879) yılı sayımına göre, bölgenin 34.024 nüfusu var idi. Hukûmete ödediği senelik vergi yekûnu 6.305 *tûmân* idi. Bk. 'Alî Akbar Vakâ'i-Nigâr, *Hadîka-i Nâşiriya* (1309 h.). (V. MINORSKY.)

SAKKİZ. [Bk. SAKKİZ.]

SAKSİN. SAKSİN, yeri Dnepr (İbn Sa'id'e göre, bk. Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, nşr. Reinaud ve de Slane, s. 205) ve kezâ diğer nehirler, msl. Yayık (krş. Dorn, *Caspia*, s. 116) ve Volga (Westberg'e göre; krş. Marquart, *Osttürkische Dialectstudien*, s. 56) kıyılarında aranmış olan bir mevkî. Bu mevkî 67° şark tûlû ve 53° şimâl arzında bulunur. Gâlibâ 162° 30' şark tûlû ve 40° 50' şimâl arzında *ساقسن* (*yâ'sız*) şeklinde yazılan bir şehir vardı; fakat bunların arz ve tûl dâirelerindeki fark dolayısı ile, bu iki yerin ayrı olması icâp eder. Saksîn'in şarkında, Saksîn nâhiyesine âit *ساقسن* (veya *ساقسن*) şehri bulunmaktadır (Abu'l-Fidâ, *agn. esr.*, s. 202). Yâkût, *Mu'cam*, IV, 670'e göre, Mañkıslağ müstahkem mevkîi, Hvarizm, Saksîn ve Taberistan (Hazer) denizi yakınındaki rus bölgeleri arasında idi. Daha geniş kayıtlar Hamd Allâh Mustavfî (krş. *The Geographical part of the Nuzhat al-Qulûb*, nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII)'de mevcuttur: Saksîn ve Bulgâr (iki şehrin bir arada zikredilmesine diğer mevkîilerde de sık-sık rastlanır). 32° de = Mekke'den 750 fersah mesâfede yer almaktadır (metin s. 10; trc. s. 10); hudut, Sindh'den başlayıp, Saksîn ve Bulgâr hudûduna kadar uzanan İran'dır (metin s. 21 ve trc. s. 23); Hvarizm, Saksîn ve Bulgâr Hazer denizinin şarkında bulunmaktadır (metin, s. 239; trc. s. 231); Saksîn ve Bulgâr altınclık ikliminde yer alan iki küçük şehirdir: bu iki şehir büyük bir arâziye sâhip olup, buradan kürk ihrâc edilir (metin, s. 259; trc. s.

252). İbn İsfandiyâr (*An abridged translation of the History of Tabaristân... by Muḥ. b. al-Hasan b. Isfandiyâr...*, tre. E. C. Browne, *GMS*, II, 33 v.d.)'dan sonra al-Yazdâdî, kendi devrinde Âmul'un Saksîn'in emtia pazarı olduğunu söyler. Âmul'a Irak'tan, Suriye'den, Horasan'dan ve Hindistan'dan husûsî sûrette tâcirler geliyordu. Âmul'den Saksîn'a gemi ile seyâhat 3 ay sürüyordu; fakat dönüş ancak bir hafta devam ediyordu; çünkü gidiş nehrin akış istikametinin aksine, dönüş ise, akış istikametinde idi. İbn İsfandiyâr bunu muhtemelen XIII. asrın başında yazmış idi. Bu şehrin mevkii husûsunda hiç bir ittifak olmadığı görülür; bâzan bu şehir Dnepr kıyısında, bâzan Hazer denizinin şarkında gösterilir; Yâkût burayı rusların muntakası içinde gösteriyor gibi olduğu hâlde; al-Kazvinî (*Âşâr al-bilâd*, nşr. Wüstenfeld, II, 402 v.d.), bir Hazer şehri olarak gösterir: büyük sayıda yabancı ve tâcirlerin mülhak oldukları kırk Oğuz boyu tarafından meskûn büyük bir şehir (bu Mustavî tarafından verilmiş olan kayıtlardan farklıdır), iklim soğuktur; ekseriyeti hanefî olmak üzere, halkı müslümandır; bununla beraber şâfiîler de vardır; evlerinin çatıları çam ağacındandır. Saksîn nehri Dicle'den daha büyüktür ve yalnız orada bulunan, 100 mann'ı yarım dânağ'a satılan balık bakımından zengindir; bu balıklardan balık yağı ve tutkal elde edilir. Saksîn'da 3 Bagdad mann'ı = 1 dinar olan bakır para kullanılır. Koyunlar 1/2 dânağ ve koçlar 1/4 şassûc değerindedir. Buranın meyvesi de boldur. al-Çarnâî nehrin kıyım donduğunu ve yaya olarak geçilebildiğini kaydeder. İşte al-Kazvinî'de bulunanların ve XV. asır coğrafyacısı al-Bâkuvî (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, I, 346, not, 1)'nin muhtasaran naklettiği bilgilerin hepsi bundan ibârettir; fakat al-Bâkuvî şehrin kendi zamanında mevcûd olmadığını ilâve etmektedir (*göst. yer.*, „Saksîn, hâlen su altında kalarak kaybolmuştur; ondan hiç bir iz kalmamıştır; fakat onun yanında şimdi bu ülkenin hükümdarının merkezi olan Berke-Sarayı adı ile bir başka şehir vardır“; bk. de Guignes, *NE*, II, 536).

Moğul devri tarihinde, Saksîn müteaddit defalar geçmektedir: Cengiz Han tarafından fethedilmiş (*Tarih-i guzîda*, *GMS*, XIV, I, 572; krş. Yâkût, *Mu'cam*, I, 255) olan şehir Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin hâkimiyet sâhasına girdi (*Tarih-i cihânguşâ*, *GMS*, XVI/1, 31; *Tarih-i guzîda*, I, 375). Az zaman sonra tahta çıkan Ögedey, Kıpçak, Saksîn ve Bulğâr'a bir ordu gönderdi (*Tarih-i cihânguşâ*, I, 150); *Cânîb-i Saksîn va Bulğâr*, Batu'nun arâzisi olarak kaydedilmiştir (*ayn.esr.*,

I, 205). Daha sonra Berke Han (ölm. 1266; Abu'l-Fidâ, *ayn. esr.*, s. 205)'ın halefleri orayı merkez edinmişlerdir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Saksîn XV. asırda artık mevcûd değil idi: Bâkuvî'nin kaydettiği „Berke-Sarayı“, hiç şüphe yok ki, hüküm süren âilenin adını almış idi. *Saksîn-i Râm* mürekkep kelimesine âsî Atsız'ın Sultan Sancar'e gönderdiği farsça bir şiirde rastlanır (*Tarih-i guzîda*, I, 488).

Saksîn adı, hiç olmazsa, Avrupa kaynaklarında, bu mahallin sâkinlerine de delâlet etmektedir. Her ne kadar Plano Carpini, VII, 3'te *Saxi*'lerden bahsederken, onların moğullar tarafından itâat altına alınmadıklarını söyler ve bu husûs, fars kaynakları ile tenâkuz hâlinde bulunursa da, müellif, şüphesiz, eserinde bu muntakanın sâkinlerini kasdetmiştir. Dorn (*Caspia*, s. 21'de moğul harplerinden de bahsedilmiştir) tarafından hâşiyede zikredilmiş olan bir rus vekayinâmesinin bir parçasında, *Saksini* adı, *Polovtsz* yanında, bir halkın adı olarak görünmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş bulunan şark kaynakları dışında bk. Ritter, *Erskunde*, VIII, 541; Ch. d'Ohsson, *Hist. des Mongols* (La Haye—Amsterdam, 1834—1835), I, 346, 446; II, 15, 113 (son iki parçada halk ismi olarak geçer); d'Avezac, *Relation des Mongols ou Tartares par le frère Jean du Plan de Carpin* (Paris, 1838), s. 180 v.d.; Hammer-Purgstall, *Gesch. der Goldenen Horde...* (Pesth, 1840), s. 7, 9, 15, 28, 89, 99; ayn. mll., *Gesch. der Uchane...* (Darmstadt, 1842), I, 419; II, 245 v.d.; Dorn, *Caspia* (Petersburg, 1875), s. 21 v.d., 116 v.d.; Bretschneider, *Mediaeval Researches* (London, 1888), I, 296, 300, 305.

(V. F. BÜCHNER.)

SÂL. SÂL (F.), yıl, sene; umûmiyetle arzın güneş etrafındaki bir devri esnâsında geçen zamandan ibârettir; şark hey'et ilminde ise, güneşin muhtelif bürelere girdiği zamana veya ayın rûyetine istinat eder. Buna göre, iki çeşit yıl kabûl edilmiştir: şemsî yıl ve kamerî yıl. Her şemsî yılda 12 şemsî ay bulunur. Gerek şemsî sene ve şemsî ay, gerek kamerî sene ve kamerî ay hakikî, vasatî ve ıstılâhî olmak üzere, üç türlü itibâr edilmiştir. Hakikî şemsî ay, güneşin bir burca girişi ile çıkışı arasında geçen zamandan ibârettir. Hakikî şemsî sene ise, 365 gün, 5 saat ve muhtelif ölçülere göre, 49—55 dakika arasında değişen, yâni güneşin ayrıldığı bir burca tekrar dönüşüne kadar geçen zamandır. Vasatî şemsî ay, güneşin 30 gün, 10 saat, 29 1/2 dakikalık hareket zamanı olup, bu müddet şemsî vasatî senenin 12'sine tekabül eder. Vasatî şemsî

sene, hakikî şemsî senenin aynıdır; sâdece bâzı ayların gün sayısı birbirinden farklıdır. Şemsî ıstılâhî ay ise, güneşin hareketi dikkate alınmadan, sâdece günlerin sayısına dayanır. Aynı şekilde şemsî ıstılâhî senede de güneşin devri dikkate alınmaz; bir sene 365 gün, 6 saat olarak kabûl edilir. Ancak bu 6 saat her 4 yılda bir gün itibâr edilerek, o seneye eklenir ve buna sene-i kebise denilir.

Hakikî kamerî ay, ayın güneş ile bulunduğu aynı tûl dairesine tekrar dönüşü esnâsında geçen zamandan ibârettir. Hakikî kamerî sene ise, ayın bu şekildeki 12 devrinden meydana gelmekte olup, buna hilâlî sene de denilir. Vasatî kamerî ay ayın güneş ile aynı tûl dairesinde iki defa bulunması arasındaki zamandır ki, bu da, 29 gün, 12 saat ve 44 dakika sürer. Bunların 12 ile darbu 354 gün, 8 saat ve 48 dakikadan ibâret olan vasatî seneyi meydana getirir. Bu vasatî kamerî seneye *hisâbî* sene de denilir. ıstılâhî kamerî senede de, ayın hareketi değil, sâdece günlerin sayısı dikkate alınmıştır ve başlangıç olarak, muharrem ayı kabûl edilmiştir. Muharrem 30 gün ve safer 29 gün, diğerleri de, münâvebe ile, 30 ve 29 gün olarak devam eder. Ancak her 30 yılda 11 defa zilhicceye bir gün ilâve edilir.

Bu arada türklere tarafından kullanılan bir hakikî şemsî yıl daha vardır ki, 365 gün, 5 saat, 50 dakika ve 47 saniye kabûl edilmiştir. Her gün 24 saat verilen 12 kısma bölünmüştür.

Büyük Selçuklu sultanı Calâl al-Dîn Malikşâh'a nisbet edilen bir yıla da *sâl-i calâlî* denilir. Calâl al-Dîn Malikşâh tarafından tâyin edilen hey'etçiler başlangıcını 21 mart itibâr ettikleri senenin müddetini 5 gün 6 saat ilâvesi ile ıslâh etmişlerdi. 4 yıllık devreye bir 6. ara günü eklemişlerdir [bk. mad. CELÂLİ]. Malikşâh zamanında kullanılmış olan *sâl-i calâlî* daha sonra İlhanlı Çâzân Han zamanında da, ufak bir tâdilât ile, 13 mart 1302'den itibaren, kullanılmıştır. *Sâl-i calâlî* Efganistan'da ve 31 mart 1925'ten itibaren İran'da kullanılmaktadır. Yıl başları, diğer bâzı milletlerde olduğu gibi, müslüman milletlerde de birbirinden farklı olmuştur. İslâmiyetten önce, arapların sene telakkileri hakkında vâzih bir bilgi bulunmamaktadır. Yıl başı olarak, bir çok mühim hâdiselerin vukû bulduğu tarihler esâs alınmıştır. Buna göre, msl. bir takım rivâyetlere dayanan İbrâhîm'in Kâbe'yi inşâsı veya meşhûr fil vak'asının vukû bulduğu tarih, yıl başı olarak, kabûl edilmiştir. Ayrıca yılı, ayın ru'yeti göz önünde tutularak, 12 kısma bölmüşlerdir. Ancak ay yılının güneş yılından (hakikî sene) a.g.-y.k. 11 gün eksik olduğunun farkında değillerdi. Nitekim ay adları da mevsimlerden çıkmıştır.

Msl. *rabî'* ayları — baharı, *camûza* ayları — kura mevsimi ve diğer aylar da başka mevsimleri göstermekte idi. Sonradan bilhassa hacc mevsiminin tesbiti husûsunda bu yüzden ihtilâfa düşüldü. Bu ihtilâfı kaldırmak için, ibranîlerin basitleştirdikleri kebise usûlünü kabûl ederek, bir kamerî-şemsî yılı ihdâs ettiler. Arap aylarını sâbit tutmak maksadı ile, muhtelif rivâyetlere göre, 3 yılda 1 ay veya 19 yılda 7 ay ilâve etmek sûreti ile kabûl edilen bu kebise usûlü de kâfi gelmedi. Nitekim Peygamberin hicretin 10. senesinde yaptığı hacc, son baharda yapılması lâzım gelirken, 8 aylık bir inhiraf ile, ilk bahara isâbet etti. Nihâyet hicretin ilk yıllarına kadar kamerî-şemsî sene usûlü kullanıldı. Bu sıralarda hicret yılı veya başka bir sene tarih başlangıcı olarak kullanılmadığı için, bâzı seneler Peygamber ile ilgili hâdiselere göre adlandırıldı. Msl. Mekke'den Medine'ye izin verildiği ilk yıla—*sanat al-izn*, muhârebe emredildiği için, ikinci yıla—*sanat al-amr* ve nihâyet Peygamberin vedâ haccını yaptığı 10. yıla *sanat al-vadâ* adı verildi. Ancak Peygamber vedâ haccı esnâsındaki hutbesinde kebise usûlünü açıkça men'etmiş (*Kur'an*, IX, 36; X, 37) ve bundan dolayı, 12 kamerî aydan teşekkül eden bir devrî sene kabûl edilmiştir. Böylece dinî bayramlar mevsimden-mevsime dolaşan bir hâl aldı. Halife 'Omar zamanında, Peygamberin hicret yılı tarih başlangıcı olarak kabûl edildi. Ancak yıl başı olarak, hicret ettiği gün yerine, 1 muharrem günü tesbit edildi. Muharrem ayının birinci günü, havanın bulutlu olması v.b. sebeplerden dolayı, ayın görünmesi mümkün olmadığı zaman, hesap ile tâyin edilmekte ve başlangıç her yıl, hakikî seneye nazaran, 11 gün eksik kalmaktadır. Bu sûretle 33 yılda takriben bir yıl fark hâsıl olduğundan, böylece dinî bayramlarda mevsim değişmektedir. Eski iranlılar tarafından kullanılan şemsî yılın başlangıcı V. (m. ö.) asırda, mısırlılar gibi, kânûn I., IV. asırda teşrin II., I. asırda 1 ağustos, romalılar ile temâsa geçtikten sonra, 26 ağustos ve III. (m. s.) asırda 1 haziran kabûl edilmiştir. Arap fütûhâtından sonra, şemsî yılda her 120 yılda 1 ay farkı meydana geldiğinden, yıl başı X. asırda marta isâbet etmiştir.

Türklere sene başı güneşin Kova burcunun ortasına (16 dakikaya) vardığı zamandır ve bu a.g.-y.k. 4 şubata rastlamakta idi. İslâmiyet kabûl ettikten sonra, hicrî seneyi kullandılar. Ancak Osmanlılar, bir takım mâlî mülâhazalar dolayısı ile, 1087 (1677) yılından itibaren, mâlî yıla ilk Osmanlı mâlî yılı adı ile güneş yılını tatbik ettiler ki, bu yıl Abâsîlerdeki harâc senesine (*sanat al-harâciya*)

tekabül etmektedir. Mâli yılın başı 1 mart idi. Mâli yıl, hicri-kamerî yıl göz önünde tutularak, hesaplanır. Ancak daha kısa olan kamerî yıl, mâli yıla nazaran, her 33 senede bir yıl ileride bulunduğundan, her 33 senede bir hicret yılı düşülmüş ve bu düşülen yıla da siviş adı verilmiştir (bk. Fâik Reşid Unat, *ayn. esr.*, XIII, ön söz).

Bibliyografya: Tahânavî, *Kaşşâf istilâhât al-funûn* (Kalküte, 1862), I, 56—61, 722 v.d.; Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941); ayn. mll., *Tarihî kronolojinin esasları* (Ankara, 1954); Faik Reşid Unat, *Hicri tarihleri milâdî tarihe çevirme kılavuzu* (3. tab., Ankara, 1959), s. XII v.d. (ön söz); *Burhân-i kâfî* (trc. Âsım Efendi), İstanbul, 1287, II, 13; Vullers, *Lexicon persico-latinum* (Bonnae, 1864), II, 191; Sayyid Muhammed 'Alî, *Farhang-i Nizâm* (Haydarâbâd, 1313 h.=1934), III.

SALÂ. SALÂ, halk ağzında Slâ (nisbesi Salâvî, halk ağzında Slâvî) veya umûmiyetle kabul edilmiş olan resmî fransız imlâsı ile Salê bir Fas şehri olup, Atlas Okyanusu sahilinde, Bû Ragrâg ırmağının munsabında ve şimâl kıyısında bulunmaktadır. Diğer sâhil üzerinde, tam karşısında Rabât şehri yükselmektedir. İrmağın ağzının teşkil ettiği körfez her iki gehre liman vazifesini görür ve daha az ehemmiyetli olan Salâ'nın nüfusu 1934'te 2.000'i yahudi olmak üzere, tahminen 20.000 kişi idi; bu nüfus 1961'de 46.600'e yükselmiştir.

İsim eskidir; Kartaca'nın Sala'sı ile sonra Roma'nın Sala Colonia'sı aynı yerde bulunmuyordu; Roma Sala'sının kalıntıları bugünkü Şala (Chella) yakınında, bir kaç km. nehrin yukarısında ve öteki sâhil üzerinde hâlâ görünmektedir. Yeni Sala (Salé), o zaman harâbe hâline gelmiş olan Sala (Chella)'dan ayrı olarak, ancak İdrisîler zamanında (IX. asır) meydana çıkmaktadır. XI. asrın başında Salâ, Bû Ragrâg'ın cenûbunda yerleşmiş olan râfîzî Bergavâtalere karşı mücadele eden küçük ifrânî hükümdarlığının merkezidir. Sonraları Ribât al-Fath'ın kurulduğu cenûp sâhili üzerinde daha o zamanlar râfîzîlere karşı yapılmış olan bir ribât var idi (İbn Havkal). XII. asrın ortasında, al-İdrisî'ye inanmak lâzım ise, Salâ güzel ve müstahkem bir şehir idi, zengin pazarları, zahire mukabilinde zeytinyağı getiren Endülüs gemilerinin sık-sık geldiği bir limanı var idi; nehre giriş o zaman bile çok güç idi.

Salâ karşısında Muvahhidler tarafından Rabât'ın inşâsı bu şehrin sleyhine olmuş görünmüştü, Buranın büyük câmiî bu sırada yapılmıştı;

Ya'kub al-Mansûr'un ölümünden sonra, Rabât inhitat ettiği hâlde, Salâ mâmûr olmakta devam ediyordu. 649 (= 1251)'da Merinîler eline geçti ve muhtelif el değiştirmelerinden sonra, hüküm süren Merinî âilesinden Ya'kub b. 'Abd Allâh burada istiklâlini ilân etti; fakat İspanya hristiyanları ansızın şehre girdiler (658=1260). Sultan Abû Yûsuf Ya'kub bunları bir kaç gün içinde buradan kovdu; hisar kapılarını kapadı ve bugün bile görülen „deniz kapısını“ inşâ ettirdi. Merinî hükümdarları bir çok defalar Bû Ragrâg'ın sol sâhilinde cihâda tahsis edilmiş olan askerî birlikler toplamaya devam ettiler ve Salâ'da gemi inşâ edilen bir tersâne kurdular, şehri güzelleştirdiler. Bilhassa şehrin güzel medresesi Abû'l-Hasan zamanında inşâ edilmiştir. Az zaman sonra, İbn al-Hatîb burada bir çok yıllar geçirmiş ve şehrin güzelliğini medhetmiştir.

İspanyollar ile portekizlilerin XV. ve XVI. asırlarda devam ettirdikleri büyük mücadeleler sırasında, Salâ onların yerleşmedikleri Fas kıyısının nâdir noktalarından biri oldu. XVII. asrın başında, Philipp III. fermanları ile (1609) kovulmuş olan endülüslüler Rabât'ı yeniden inşâ ederlerken, şerif hükümdarları hâkimiyetinden kurtulan Salâ Mucâhid al-'Ayyâşî (1627) idâresinde istiklâl kazanıyordu; burası onun ispanyollar tarafından işgâl edilmiş olan al-Ma'mûra (al-Mahdiyya)'ye karşı hücumlarının hareket noktası idi; Salâ, *kaşba* ile Rabât şehri kavgalara katılıyordu; sonra birbirlerine karşı boş yere savaşıyorlardı; bu durum al-'Ayyâşî öldürülerek, her üç şehrin Dila' Murâbitlarının hâkimiyeti altına düştüğü âna (1641) kadar devam etti. Sonra Salâ Gaylân'ın idâresini tanıdı (1660) ve bunun al-Raşîd tarafından yenilmesinden sonra, kat'i olarak, Filâlî sülâlesinin hâkimiyet sâhasına girdi (1666).

Bu hareketli asır aynı zamanda korsanlık asrıdır. Salâ korsanları meşhûrdur; fakat avrupalılar bu Salé ismi altında, bu devirde üç şehri birbirine karıştırıyorlardı ve korsanların hemen hepsi gerçekte Rabât kasabasından ve Rabât menşeli idi. Ne kadar garip görünürse-görünsün, bu üç şehir aynı zamanda Fas'ın başlıca ticâret limanı vazifesini görüyordu; XVIII. asrın sonuna kadar, Avrupa'dan Fas'a giden seyyahlar ve ticâret eşyası oradan geçiyordu ve burası bir çok defalar hristiyan devletlerin siyâsî temsilcilerinin bulunduğu yer oldu.

Fas'ın idâri merkezi olan Rabât'ın karşısında bulunan Salâ bugün içinde bir çok münevver bulunan küçük ve sâkin bir şehirdir; bilhassa Bû Ragrâg'ın şimâl kıyısında yaşayan kâbilelere pazar yeri vazifesini görmektedir,

Bibliyografya: Fas'tan bahseden arap coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinden başka bilhassa bk. P. Dan, *Histoire de la Barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1649), 2. tab.; *Relation de la Captivité du sieur Mouette* (Paris, 1682); Chénier (Salâ'de konsolos idi), *Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1787), 3 cild. Yeni eserler arasında bk. *Villes et tribus du Maroc, Rabat et sa région* (Paris, 1918), I; de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc*, bilhassa *Archives et Bibliothèques des Pays-Bas* (Paris, 1920), I. seri, V, giriş; L. Brunot, *La mer dans les traditions et les industries indigènes à Rabat et Salé* (Paris, 1920); Henri Basset ve L. Provençal, *Chella* (Paris, 1922); H. Terrasse, *Les Portes de l'arsenal de Salé* [*Hespéris*] 1922, s. 357—372. (HENRI BASSET.)

SA'LAB. [Bk. SA'LEB.]

SA'LABA. [Bk. SA'LEBE.]

SALADIN. [Bk. SALÂH-AD-DİN EYYÜBÎ.]

SALAF. [Bk. SELEF.]

SALÂH-AD-DİN EYYÜBÎ. SALÂH AL-DİN AYYÜBÎ, AL-MALİK AL-NÂSİR SALÂH AL-DİN YÛSUF I., Eyyûbîler hânedânının kurucusu olup, 532 (1138)'de Takrîtte doğdu; Amir Naem al-Dîn Ayyûb [bk. mad. EYYÜBÎLER]'un oğludur. Doğumundan az sonra — veya bâzılarına göre bir kaç yıl sonra — babası Suriye'ye gitti; orada Zengî [b. bk.] tarafından Baalbek vâlisi tayin edildi. Börilerden [b. bk.] Atabey Abak Baalbek'i ele geçirdiği zaman (şehrin ve oraya tâbi olan yerlerin üçte birine iktâsûreti ile sâhip olarak), orada oturmakta devam etti. Kardeşleri gibi Salâh al-Dîn de burada yetişti. Nûr al-Dîn 549 (1154)'da Şam'ı ele geçirdiği zaman (Baalbek ve Şam'ın zaptı için bk. Baalbek. *Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren, 1899—1905*, Berlin, 1925, III'te Baalbek in islamischer Zeit mukaddimesi), Salâh al-Dîn 17 yaşında olduğu hâlde, babası ile birlikte, Nûr al-Dîn'in sarayına geldi. Salâh al-Dîn'in gençliğinin, tahsil ve terbiyesinin bu kadar az bilinmesi hayreti mücîptir; Nûr al-Dîn'in sarayında hiç bir hâdiseye adı karışmamıştır. Orada yaşayan Emir Usâma bile hâl tercümesinde görüldüğü gibi onu tanı-mıyordu. Salâh al-Dîn'in „nefretine rağmen“ (Abû Şâma'nın, delîl göstermeksizin, ileri sürdüğü gibi) Şirkûh [b. bk.]'un Mısır'a karşı giriştiği ilk seferinde onu yanına alışı ile ilk defa ismi aydınlığa çıktı. Halife al-'Âzîd [b. bk.]'in vezîri Şâvar, rakibi Zîrgâm tarafından, vazifesinden azledilmiş ve yardım talebinde bulunmak için, Suriye atabeyi Nûr al-

Dîn'e mürâcaat etmiş idi. O Nûr al-Dîn'e Mısır'ın gelirinin üçte birini vaadetti. Zîrgâm ise, Kudûs kralı Amaury I.'in desteğini istemiş idi. Fakat Amaury ona yardım göndermeden önce, Zîrgâm yenilmiş ve öldürülmüş, Şâvar vezirlik mansıbına yeniden yerleşmiş idi. Şâvar vaadlerini tutmadığı için, Şirkûh, kendi haklarını elde etmek maksadı ile Salâh al-Dîn'i Bilbâ'is [bk. mad. BILBÎS] ve civarını işgâl etmek ve oradan vergi almakla vazifelendirdi. Bundan dolayı kanlı savaşlar vukûa geldi. Fenâ vaziyette kalan Şâvar, kral Amaury'yi yardıma çağırdı; öyle ki, Şirkûh ve Salâh al-Dîn Bilbâ'is'te istihkâmlar yapmak mecbûriyetinde kaldılar. Şehir onlar tarafından o kadar iyi müdâfaa edildi ki, Şâvar ve Amaury orayı ele geçiremediler. Bu sırada Nûr al-Dîn mühim Hârim kalesini zaptetti ve Baniyâs önünde gözüktü; Amaury, kendi tarafından, Nûr al-Dîn'in fetihlerine devam etmesine mâni olmak için, Suriye'ye dönmek zorunda kaldı. Amaury, Mısır'ı terkedeceğine ve hükümdarlığı Şâvar'a bırakacağına dâir Şirkûh ile anlaştı. Şirkûh 560 (1164 sonuna doğru)'ta Salâh al-Dîn ile birlikte, sâlimen Suriye'ye döndü. Bu muhârebelerin belli-bağlı neticesi, Nûr al-Dîn'e ve adamlarına, Mısır ve onun kaynakları ile kuvvetleri hakkında tam bir fikir vermiş olmasıdır. Bu hâl, Şirkûh'u Mısır'ı zaptetmeğe ve orada yerleşmeğe teşvik etti. Bununla beraber Nûr al-Dîn, haçlılara karşı mücadelede, kuvvetlerini dağıtmak istemiyordu. Ancak 3 sene sonra, Şâvar Amaury ile yeni bir ittifak akdedince, Şirkûh Mısır'a karşı ikinci bir sefere girişmek vazifesini kabul etti ve Salâh al-Dîn'i, „başlangıçta istememesine rağmen“ beraberine aldı (tegrin I. 1168). İlk hedefi Nil kıyılarını zaptetmek idi. Yolun güçlükleri yenildikten sonra, Franklar ile karşılaşmaksızın Kahire'nin cenûbuna geldi ve Ciza'de müstahkem bir ordugâh kurdu; ondan hemen sonra Amaury, kuvvetleri ile gelip, onun karşısında Fustât'ta karargâh kurdu; hemen bizzat halife ile kendisine askerî yardımda bulunacağına dâir bir muâhede akdetti. Bunun üzerine Amaury Şirkûh'a hücum etti ve onu yukarı-Mısır'a kaçmaya mecbûr etti. Amaury, Şirkûh'u Babân'da durdurmağa muvaffak oldu ve Şirkûh, önce tereddüt ettikten sonra, Salâh al-Dîn'in ve bir kaç emrin tavsiyesi üzerine, muhârebeyi kabul etti. Salâh al-Dîn halifenin kuvvetlerini bozguna uğrattığı sırada, Şirkûh, Amaury'yi yenmeğe muvaffak oldu. Fakat Şirkûh zaferden istifâdecek hâlde değildi; Salâh al-Dîn ile birlikte İskenderiye'ye döndü ve onu kuvvetlerinin yarısı ile İskenderiye'de bırakarak

kendisi vergi toplamak üzere, yukarı-Mısır'a gitti. Bu Şalâh al-Dîn'in ilk müstakil kumandanlığı idi. Amaury, kendi askeri ve Mısır kuvvetleri ile, haçlı donanmasının sâhili kontrol altında bulundurduğu sırada, İskenderiye'ye karşı harekete geçti. Şalâh al-Dîn, büyük muhâsara âletleri ile mücehhez bulunan Franklara karşı şehri muhâfaza etmek hususunda güç durumda kaldı ve Şîrkûh'u yardıma çağırdı. Şîrkûh cebri yürüyüş ile döndü ve önce Kahire önünde karargâh kurdu; Amaury ile sevvâl 562 ortasında (1167 ağustosu başı) bir sulh muâhadesini akdetti; kendisi Şalâh al-Dîn ile Suriye'ye dönmeği taahhüt ediyordu; esirler mübadele edildi. Şalâh al-Dîn Amaury tarafından karargâhta kabul edildi ve hristiyanlar İskenderiye'ye girdi. Her iki taraf da muzaffer olduğunu ileri sürüyordu. Amaury, kendisine verilmesi lâzım gelen haracın toplanması için, Kahire'de bir dâire te'sis etti ve bir askeri birlik bıraktı. Sulhün gerçekleşmesinin başlıca sebebi Nûr al-Dîn'in muvaffak olacağı korkusu idi. Amaury sulh riâyet etmedi. Ancak 14 ay geçmiş idi ki, müşâvirleri kendisini Mısır'a girmeye iknâ ettiler. Bilhassa İskenderiye ve Kahire'deki kuvvetler bu memleketi tamâmiyle zaptetmeğe davet ediyorlardı. Böylece Amaury Bilbâ'is önünde gözüktü ve 29 muharrem 564 (2 teşrin II. 1168)'te şehri zaptetti. Bu hâdise üzerine, mısırlılar ile arası açıldı. Bundan sonra Kahire'ye yöneldi. Vezîr Şâvar, şehri korumak için, al-Fuşât [bk. mad. KAHİRE]'ın dış mahallesini ateşe verdi. Denildiğine göre, şehir 54 gün yandı ve yangından çıkan duman Amaury'nin şehri elverişli bir yerden muhâsara etmesine mâni oldu. Şâvar, Amaury ile müzâkerelerde bulunurken, halife alel'acele kendisinden yardım talebinde bulunmak üzere, Nûr al-Dîn'e haberciler gönderdi. Nûr al-Dîn, Şîrkûh'u ve onunla henüz İskenderiye muhâsarasının acısının te'siri altında bulunan ve Şîrkûh'a refâkat etmeğe güçlüklerle karar veren Şalâh al-Dîn'i gönderdi. O, bol miktarda asker, at ve silâh aldı. Amaury boş yere Şîrkûh'u durdurmağa çalıştı ve 1 rebiülâhır 564 (2 kânûn II. 1169)'te ric'ate başladı; Şîrkûh bir kaç gün sonra Kahire önünde göründü ve bir kurtarıcı gibi karşılandı; yalnız Şâvar, ona düşmanca davrandı ve bir ziyâfetten faydalanarak, kendisini ve emirlerini hapsedtirmeye düşündü. Bu hiyânet Şîrkûh ve yakınları tarafından öğrenilince, Şalâh al-Dîn, Şâvar'den kurtulmağa karar verdi. Kahire civârında atlı bir gezinti esnâsında onu yakaladı ve idâm ettirdi. Müstebit vezîrinden kurtulduğundan dolayı sevinen halife 17 rebiülâhır 564 (18 kânûn II. 1169)'te halef olarak, Şîrkûh'u ta-

yin etti. Fakat Şîrkûh iki ay sonra öldü ve halife Şalâh al-Dîn'i, nazîkâne davranışlarından dolayı, kolayca kendisine âlet edebileceğini düşünerek, 15 cemâziyelâhırda (26 mart), al-Malik al-Nâşîr unvânı ile vezîr tâyin etti. Nûr al-Dîn, bir tebriknâme göndererek, kendisini Suriye devletleri kumandanı olarak tanıdı. Bu andan itibaren artık Şalâh al-Dîn'in büyüklüğü ortaya çıkacaktır. O mü-sâit şartların kendisine te'min ettiği imkânlardan faydalanmasını mükemmelen bilen bir adam idi. Bu zamana kadar Şalâh al-Dîn savâştan çekinmiş idi. Hattâ Nûr al-Dîn kendisini Mısır seferine zorla iştirâk ettirmek mecbûriyetinde kalmış idi. O, şimdiye kadar gördüğümüz gibi, kendisini daha çok dinî münâkaşalara vermiş, hattâ harâm kılınan şarap zevkine meyil göstermiş idi; fakat nihâyet şaraptan tamâmiyle vazgeçti; dinî münâkaşaları da ancak dinlenme saatlerine münhasır kaldı. Tâkip edeceği yol açıkça belirmiş idi: iktidârı kendisine ve etrâfındakilere te'min etmek, şîâyî itâati altına almak ve sonuna kadar haçlılar ile çarpışmak. O, zekâ ve kabiliyetinden başka kendisi için hazırlanmış bir zemine sâhip olduğundan, bu gayelerini geniş ölçüde tahakkuk ettirdi. Kendisinden önceki Nûr al-Dîn'in faâliyeti, babası Ayyûb'un siyâsî mahâreti, Fâtımî halifelerinin inhitâtı, Mısır halkının gevşekliği, haçlıların dâhilî ihtilâfı ve bidâyette müslüman emîrler arasındaki birliğin eksikliği, kendisine hayâtının büyük muvaffakiyetlerini bu derecede tahakkuk ettirmek imkânını vermiş idi. O, büyük bir muhârip olmaktan ziyâde, bir siyâsî idi. Kendisi tedbirli müşâvirlerin tavsiyelerine uyan, birlikte çalıştığı kimselerin seçiminde isâbet gösteren ve bu bakımdan tâlihli olan bir adam idi. Bununla beraber, salâhiyetlerine tamâmen hâkim idi. Mektuplarının üslûp ve san'atından dolayı meşhûr olan iki âlim, al-Kâzî al-Fâzîl [b. bk.], ve daha sonra 'İmâd al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî [b. bk.] vezîr sıfatı ile, Şalâh al-Dîn'in divânını idâre etmişler ve Şalâh al-Dîn ile ileri gelen me'mûrları ve müteffiki olan hükümdârlar arasındaki muhâbareyi muntazaman devam ettirmişlerdi. Şalâh al-Dîn'in mektuplarının sayısı çoktur ve bu mektuplarda, ihtivâ ettiği siyâsî meseleler ziyâdesi ile tafsîl edilmiştir. Onun hâl tercümesini yazmış olan al-Kâzî İbn Şaddâd [b. bk.], 584 (1188)'ten itibaren, sır kâtibi olarak, onun hizmetinde bulunmuştur.

Mısır'da iktidârı kuvvetli bir şekilde ele almış olan Şalâh al-Dîn, Mısır'a ücretli asker olarak getirilmiş, zayıf halifelerin emri altında iktidâra ulaşmış, sarayda ve idârede nüfûzlu me'mûriyetleri işgâl etmiş bulunan zencî mu-

hâfizların (nubyalılar ve habeshler) husûmetini tahrik etmiş idi. Bunlara, ilk hamlede, sünî olduğu için, Şalâh al-Dîn'den memnûn olmayan şîiler de iltihak ettiler. Halifenin saray nâzırı, yardım talebinde bulunmak için, hükümdar Amaury'ye haber gönderdi; fakat elçisinin yakalanması ile teşebbüs akim kaldı. Hadım nâzır öldürüldü ve hâlifenin sarayına nezâret etmek üzere emin adamlar konuldu. Bu sebeple Kahire'de zencî muhâfızlar isyân ettiler; Şalâh al-Dîn isyânı bastırmak için kışkıllarını ateşe verdi. Cize'ye sığınan âşîler Şalâh al-Dîn'in kuvvetleri tarafından imhâ edildiler. Şalâh al-Dîn'in hükümdarlığını iyi karşılamayan Franklar onun şahsında haklı olarak Kudüs için tehlike görüyorlardı; bundan dolayı, Fransa'ya, Almanya'ya, İngiltere'ye, Bizans imparatorluğuna ve papaya, kendilerine yardımda bulunmaları talebi ile, elçiler gönderdiler ve Bizans'tan içinde askeri kuvvetler bulunan bir donanmanın ve cenûbî İtalya'dan yardımcı kuvvetlerin geldiğini haber aldılar. Bizanslılar ile franklar önce Dimyat'ın fetih, sonra da Kahire üzerine yürümek hususunda mutâbık kaldılar. Şalâh al-Dîn, Nûr al-Dîn'den yardım talep etti; zira bu şartlar içinde Şalâh al-Dîn kendisini bir taraftan frank ve bizanslılara, diğer taraftan dâimâ ayaklanmak üzere olan mısırlılara karşı müdâfaa etmek mecbûriyetinde idi. Daha önce âilesinin diğer fertlerini Kahire'ye kendi yanına çağırmış olan Şalâh al-Dîn gönderilecek kuvvetleri babasının sevk ve idâre etmesini istedi. Dimyat'ın kuvvetli müdâfaasının muhâsarayı uzatması bizanslılar ve Frankların aleyhine oldu. Bizans ordusu erzak te'mininde güçlüğü mârûz kaldı. Tam muvaffakiyetten şüpheye düşen Amaury Şalâh al-Dîn ile müzâkereye başlamağı ve büyük bir meblâğ karşılığında onunla sulh akdetmeyi daha uygun buldu. Haset ve korku onu böyle bir yola sevk etmiş olabilir. Bu esnâda Nûr al-Dîn Havrân [b. bk.]'a bir akında bulundu ve Franklara karşı mukabil bir hücumla hazırlandı; fakat 565 (1170) yazında, Suriye şehirlerinde büyük tahribâta sebep olan bir zelzele Frankları ve müslümanları silâhları terke ve yıkılmış olan şehirlerini yeniden inşâ ile uğraşmağa mecbûr etti. Şalâh al-Dîn ertesi yıl (566) Filistin'e bir akın yaptı; Ramla ve 'Askalân [b. bk.]'a kadar ilerledi; fakat sonra Kızıldeniz sâhilindeki Eyle [b. bk.] limanının zaptına hazırlanmak ve yavaş-yavaş Mısır ile Filistin arasında bir bağ kurmak maksadı ile Mısır'a döndü; aynı yıl Eyle şehrini aldı. Muteâkip yıl (567), Nûr al-Dîn'in arzûsunu yerine getirerek, cuma hutbesinde Fâtımî halifesinin adının yerine Abbâsî

halifesinin ismini zikretti. Muteâkiben halife al-'Âzîd öldü. Bunun tabîî bir ölüm olup-olmadığı bilinmemektedir. Hristiyan müellifler, onun intihar ettiği veya Şalâh al-Dîn'in emri ile kardeşi Tûrân Şâh tarafından öldürüldüğü rivâyetlerini kaydederek [krs. mad. ADİD]. Nûr al-Dîn, Fâtımî hâkimiyetinin son bulmasından çok memnûn olmalı idi. Abbâsî halifesine kendi hâkimiyet sâhalarının genişlediği haberi verilince, Nûr al-Dîn'e kıymetli hil'atler gönderdi. Bu hil'atler kendine âit olmamakla beraber, Nûr al-Dîn tarafından giyildikten sonra, halifenin elçisi ile Şalâh al-Dîn'e gönderilmiş idi. Şalâh al-Dîn ile Nûr al-Dîn arasındaki münâsebetler karışmağa başlamak üzere idi. Nûr al-Dîn babası ve kardeşleri de yanında bulunan Şalâh al-Dîn'i Kahire'de çok müstakil telakkî ediyor ve Nûr al-Dîn'in elinde rehine olarak hiç kimse bulunmuyordu. Şalâh al-Dîn, Mısır-Filistin yolunu emniyete almak için, bizzat Nûr al-Dîn'e Şavbak ve Kerak [bk. madd.]'ı muhâsara etmeği teklif etti ve yola çıktı; fakat Nûr al-Dîn de Kerak'a doğru yola çıktığı zaman, Şalâh al-Dîn'in emirleri onun selâmeti bakımından, Nûr al-Dîn'in yanına gitmemesi tavsiyesinde bulundular. Şalâh al-Dîn, bu tavsiyeye uyarak, geri döndü ve mâzeret olarak da, Mısır'daki durumun kararsızlığını ileri sürdü. Buna son derece hiddetlenen Nûr al-Dîn, Şalâh al-Dîn'e karşı kuvvet topladı. Nûr al-Dîn'in kuvvet topladığına dâir haber Şalâh al-Dîn'e ulaşınca, emîrlerden bir kısmı savaşı tavsiye ettiler ise de, Nûr al-Dîn'in kuvvet ve kudretinden korkan babası, aralarında mâkul münâsebetlerin tekrar kurulabileceği tarzında mütevâzî ifâdeli bir mektup yazılmasının daha uygun olacağını belirtti. Bununla beraber, karşılıklı emniyetsizlik giderilemedi; öyle ki, bahis mevzuu olan yerler, Kerak ve Şavbak, alınmadı; Şalâh al-Dîn umûmiyetle haçlılara karşı kuvvet tedârikinde metbûnu dikkate almadı. Ertesi yıl Şalâh al-Dîn Kerak'a hareket etti ise de, Nûr al-Dîn'in de oraya yaklaştığını öğrenince, babasının hastalığını bahâne ederek, geri döndü. Bu güç durumda Şalâh al-Dîn, Nûr al-Dîn'in de memnûn kalacağı bir tarzda kendisi ve akrabalarının emniyetini te'min edecek bir hatt-ı harekete karar verdi. Kardeşi Tûrân Şâh'ı Yemen'i ele geçirmiş olan 'Abd al-Nabî fırkasının reisine karşı, 569 (1176)'da gönderdi. Tûrân Şâh bu reisi oradan uzaklaştırmaya ve Yemen'i zaptetmeğe muvaffak oldu. Cuma hutbesinde halifeden sonra emîr olarak adını okuttu ve Şalâh al-Dîn'e haberciler gönderdi. Şalâh al-Dîn de durumu Nûr al-Dîn ve halîfeye bildirdi. Bu-

nunla berâber, Şalâh al-Dîn'in durumu hâlâ kararsız idi; nitekim bu yılın ilk bahârında yeni bir isyân ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmış idi; bilhassa Şalâh al-Dîn'in çekingenliği dolayısı ile, haçlı kuvvetinin artmasından sinirlenerek, ona karşı harekete karar veren Nûr al-Dîn, ağır bir hastalığa tutulmasını müteâkip, bir kaç gün içinde, 11 şevvâlde (15 mayıs) ölmeden evvel, kuvvetler toplamış idi [bk. mad. MELİK-ÜS-SÂLİH, İSMÂ'İL, NÛR AL-DİN] Şalâh al-Dîn, bu sûretle, büyük bir gâileden kurtulmuş oldu ve kendi iktidârını tamâmiyle keltirme imkânına kavuştu. Önce Nûr al-Dîn'in henüz 11 yaşında bulunan oğlu al-Malik al-Sâlih İsmâ'îl [b. bk.]'i halef olarak tanıdı ve 569 (1173/1174) sonunda kuvvetli bir donanma ile İskenderiye önünde gözükken sicilyalı Normanlara karşı savaştı. Normanlar karaya asker çıkardılarsa da, burayı takviye eden yardımcı kuvvetler sayesinde, 3 gün içinde mağlûp edildiler ve hemen-hemen hepsi öldürüldü. Şalâh al-Dîn büyük bir ganîmet elde etti. Kısa bir müddet önce hükümdar Amaury de ölmüş idi; bu sûretle Şalâh al-Dîn tehlikesizce tam iktidâra sâhip oldu. Kendini tamâmiyle hasredebildi. Önce onun dikkatini çeken Suriye'deki durum oldu. Suriye emirleri tarafından 570 (1174)'te Şam'a dâvet edilmiş idi. Orada gayr-i müsâit bir vaziyet ile karşılaştı; zira müslümanlar gaye bakımından birlik değil idiler. Haklı olarak, benzer durumlarda Nûr al-Dîn'in yaptığı gibi önceleri vasfisi olmağa zorlandığı, al-Sâlih İsmâ'îl'e tâbî ilân edilmiş olmasına rağmen, Suriye'yi ele geçirmenin zaruretine kanî idi [bk. mad. BÜRİLER]. Önce İsmâ'îl'in emirlerine karşı onu kurtarmak için giriştiği mücâdele de kendisi için müsâit bir durum arzemedi. Hamâ, Hîmş ve Baalbek gibi bizzat Haleb de ona mukavemet ediyordu. al-Sâlih İsmâ'îl ile müsâit bir anlaşmaya hazır olduğu hâlde, İsmâ'îl'in amcası Gâzî'nin büyük bir ordu ile Elezîre'den gelmesi üzerine, şartları kabûl edilmediği için, onlar ile savaşmak mecbûriyetinde kalan Şalâh al-Dîn istiklâlîni ilân ederek, cuma hutbelerinden al-Sâlih İsmâ'îl'in adını kaldırdı. Vaziyet lehinde gelişti; hasımları Kûrûn Hamâ'da kat'i bir mağlûbiyete uğradı. Şalâh al-Dîn büyük bir itidâl ile hareket ediyordu. Haleb'in mülkiyetini kendisi için zararsız gördüğü Sâlih İsmâ'îl'e bıraktı ve Hamâ, Hîmş ve Baalbek'i akrabalarına iktâ etti. Bu sırada da (zilkâde 570=mayıs 1175) halife, Şalâh al-Dîn'in talebi üzerine, Mısır, Nubya, Yemen ile Mısır'dan itibaren Trablusgarb'a kadar Magrib, Filistin ve or-

ta-Suriye'nin hâkimiyetini (*bi'l-saltana*) tanıdı ve Abu'l-Fidâ'nın açıkça işâret ettiği gibi, Şalâh al-Dîn de o tarihten itibaren kendisini *sultân* telakkî etti; muâsırlarınca da böyle kabûl edilmektedir. Sultan unvânını bizzat hiç kullanmamış olmakla berâber, ona *sultân al-islâm va'l-muslimîn* denilmiştir. Şalâh al-Dîn ile mücâdele için Zengilerin son bir teşebbüsü, müteaddit savaşlardan ve Haleb'in üçüncü muhâsarasından sonra, 572 (1176 haziran sonu)'de Şalâh al-Dîn'e fethettiği memleketlerin mülkiyetini kat'i olarak tanıyan bir sulh ile neticelendi. Az sonra İsmâ'îl'in mütefiki olup, Şalâh al-Dîn'e karşı müteaddit defa fedâiler göndermiş bulunan Maşyâd Haşşâşilerin reisi Şayh al-Cabal Raşid al-Dîn Sinân kendi kalesinde Şalâh al-Dîn tarafından muhâsara edildi. Mutaassıp Haşşâşilerin şiddetle karşı koymaları sebebi ile, burasını ele geçiremedi ve Sinân'dan bundan böyle kendisine hücum etmeyeceğine dâir vaad aldı ve muhâsarayı kaldırdı. Böylece Şalâh al-Dîn, bu tehlikeyi bertaraf ederek, Mısır'a döndü.

Kahire'de kendisini bir sene meşgûl eden kalenin inşâsını [bk. mad. KAHİRE] mühim bir vazife saydı. Cemâziyelevvel 573 (teşrin II. 1177)'te ansızın Filistin'e hareket ile Gâzza ve 'Askalân'ı tahrir etti. Hükümdar Baudouin IV. ona karşı çıktı ise de, Şalâh al-Dîn'in bâriz üstünlüğü önünde çekilmeğe mecbûr oldu. Şalâh al-Dîn'in kuvvetleri yağma için dağıldıkları sırada, Baudouin, Templier'leri ve bir çok şövalyeyi Kerek kontu Renaud'un kumandası altında toplayıp, tekrar muharebeye hazırlandı. Şalâh al-Dîn önce kalabalık kuvvetlerini bir araya getirmek zorunda kaldı. Ordular Ramla'nın cenûbunda karşılaştılar. Şövalyelerin şiddetli mukavemetleri karşısında Şalâh al-Dîn, kuvvetlerinin üstünlüğüne rağmen, 1 cemâziyelâhır 573 (=25 teşrin II. 1177)'te ağır bir mağlûbiyete uğradı. Gâlibiyet o kadar şaşırtıcı oldu ki, bir mucizeye atfedildi. Bizzat Şalâh al-Dîn esir olmak tehlikesine mâruz kaldı; yeğeni ve maiyeti ile diğer ileri gelen adamları ve âlimleri esir oldular. Bu gâlibiyetten dolayı, Kudüs'te büyük şenlikler tertiplendi. Şalâh al-Dîn'in bu mağlûbiyetinin neticelerinden biri ertesi sene 574 (1178)'te hükümdar Baudouin'in, Şalâh al-Dîn'in rızası olmaksızın, Şeria nehrinin kıyısında Banât Ya'kûb köprüsü yanında bir kale inşâ etmesi oldu; bu kale kendisine Bâniyâs'a kadar bu nehir ile vâdinin murâkabesini te'min ediyordu. Buna karşılık, Şalâh al-Dîn bir taraftan bu kaleye karşı tedbirler alırken, diğer taraftan da, bu kalenin inşâsından vazgeçtiği takdirde, kiral Baudouin'e 100.000 dinar teklif edi-

yordu. Baudouin'e karşı en iyi kumandanı olan yeğeni 'İzz al-Dîn Farrûh Şâh'ı gönderdi ve Baudouin 574 (mayıs 1179) senesi sonlarında mağlûp edildi. Müteâkip sene içinde Şalâh al-Dîn, Baudouin'i 2 muharrem 575 (10 haziran 1179)'te Marc 'Uyûn'da ağır bir mağlûbiyete uğratmağa muvaffak oldu. Franklar arasından bir çok ileri gelen reisler esir edildi. İki ay sonra Şalâh al-Dîn, Ya'kûb-geçidi kalesini ele geçirerek, tahrir etti. Aynı yılda bundan daha mühim karşılaşma olmadı. Muharrem 576 (haziran 1180)'da Baudouin, Şalâh al-Dîn ile 2 yıllık bir mütâreke yaptı. Ertesi yıl Nûr al-Dîn'in oğlu Haleb hükümdarı İsmâ'îl öldü. Onun son arzuları gereğince, cesûr yeğeni 'İzz al-Dîn Mas'ûd halefi oldu; fakat bu zât, hâkimiyet sâhalarını emniyet altına almak maksadı ile, kardeşi Zengî II.'ye Sincar'ı verip, Haleb'i aldı. Bunun üzerine, Kerek kontu olan Renaud de Châtillon'un Mısır'a giden kervanlara karşı mükerrer hücumları neticesinde, Şalâh al-Dîn ile Franklar arasında harp yeniden başladı; buna mukabil Zengî II. Franklar ile sulh akdetti. Bu sebeple Şalâh al-Dîn, müslüman ülkelerin idâresini elinde birleştirmeye çalıştı ve müteâkip yıllarını Suriye'nin geri kalan kısımlarını zapta hasretti (Haleb, safer 579=haziran 1183'te alındı) ve en mühim şehirlerini ele geçirdiği ve iktâ olarak dağıttığı Elezîre'de hükümrânlığını sağladı. Haçlılar ile yapılan sulh, gerçek mânası ile, devamlı değil idi; fakat her iki taraf da mühim muharebelerden çekiniyordu; hattâ aynı yıl Trablus kontu Raymond III.'un vasfisi Baudouin V. ile Şalâh al-Dîn arasında 4 yıllık bir sulh akdedildi. Az sonra Baudouin V. öldü ve halefi Guy de Lusignan ertesi yıl, Raymond III.'un muhâlefetine rağmen, tahta çıktı; fakat Renaud de Châtillon'un, Kerek kalesinden, tekrar büyük bir kervana baskın yapması ve tarziye vermeği ve tazminatı reddetmesi ile sulh bozuldu. Buna son derecede hiddetlenen Şalâh al-Dîn, 582 (şubat 1187) sonunda Kerek bölgesini istilâ etti; Mekke'den dönen hac kervanını korumak için, Mısır kuvvetlerini yanına çağırarak sırada Hârim'de Suriye kuvvetleri toplanmakta idi. Haçlılar tehlikenin ehemmiyetinin farkına vardılar. Guy, Raymond ile anlaştı; her taraftan kuvvetler geldi; bilhassa Guy 20.000 kişilik bir ordu toplayabilmiş ve Şaffûriya'da mevzî almış idi. 17 rebiülâhır 583 (26 haziran 1187)'te Şalâh al-Dîn cenûptan Taberiye gölü sâhiline geldi ve 6 gün içinde Taberiye şehrini ele geçirdi; yalnız kale ona mukavemet etti. Raymond, dehşetli sıcak sebebi ile haçlıları, iyi mahfûz bulundukları ve bol suyu olan mevkilerinden çıkmaktan boş yere vazgeçirdi. Raymond

'a düşman olan ve onun Şalâh al-Dîn ile anlaşmasını zanneden haçlılar, kiral Şalâh al-Dîn'e hücumla iknâ ettiler. Kiral, Taberiye istikametinde ilerlemelerini emretti ve geceleyin Haftîn [b. bk.]'de karargâh kurdu; ordu burada kâff derecede su bulamadı. Haçlılar, bütün gayretlerine rağmen, tamâmiyle bozguna uğradılar; kiral ve ileri gelenlerinin büyük bir kısmı esir edildi. Şalâh al-Dîn hükümdarı dostâne bir şekilde kabûl etti ise de, sulhü bozan Renaud'yu bizzat öldürdü; emirleri ve kadıları vâsıtası ile Templier'leri ve Saint-Jean şövalyelerini katletti. Nasıl Kûrûn Hamâ savaşı Şalâh al-Dîn'e Suriye üzerindeki hükümrânlığını te'min etti ise, Haftîn savaşı da ona Filistin ve Kudüs'ü kazandırmış idi. Taberiye, Nâsıra, Samaria, Sayda, Beyrut, Betrân, Akkâ [b. bk.], Ramla, Gâzza ve Hebron kaleleri düştü. Şalâh al-Dîn müteâkiben Kudüs'e karşı harekete geçti ve receb 583 (eylül 1187)'te Beyt-ül-Lahm, al-Aşariya ve Zeytindağı'nı ele geçirdi. Önce karargâhını Kudüs'ün garbında kurdu; bu kısmın sâkinleri cesâretle müdâfaada bulunuyorlardı; fakat şimâlde daha müsâit bir mevkî ele geçirdiği, küçük ve büyük mancınıkları yerleştirdiği için, şehir ay sonunda teslim oldu. Zenginler servetleri ile kendilerini kurtardılar; fakirler ise, esârete düştüler; bununla berâber, müslüman ve hristiyan büyüklerinin talebi üzerine, binlercesi de serbest bırakıldı; Şalâh al-Dîn de çok sayıda yaşlı fakirleri serbest bıraktı. Yalnız hastaların ve cizye ödeme işleri ile meşgul olan kimselerin de orada kalmalarına müsâade edildi. Hristiyan dinî ile ilgili her şey tahrir edildi. Kubbât al-Sahra ve Mascid al-Akşâ yeniden tâmir edildi. Bu büyük hâdisenin hâtrasına hastahâne ve mektepler inşâ edildi. Bir çok Eyyûbî emirlerinin orada bulunuşları ve bunların hediye ve yaptıkları zengin te'sisler ile Kudüs bugünkünden çok daha parlak bir hâl aldı. Hemen bütün islâm dünyası, harâretle istenilen Kudüs'ün zaptını tes't etti. Bu zaferin neticeleri henüz hristiyanların elinde bulunan kalelerin Şalâh al-Dîn tarafından kuvvet zoru ile veya kendiliğinden teslim olmak sureti ile ele geçirilmesi oldu; yalnız Antakya, Trablusşam, Sur ile bâzı küçük şehir ve kaleler hristiyanların elinde kaldı. Bu yılın mütebâkî kısmı Şalâh al-Dîn için pek iyi geçmedi. Dinlenme fırsatı vermediğinden zayıflamış ve çok yorulmuş olan ordusunu Sur'a muhâsaraya sevk etmek hatâsını işledi. Mahsûrların cesûrâne müdâfaası ve deniz tarafından muvaffakiyet imkânsızlığı sebebi ile ciddi bir bezîmete uğradı. Uzun müzâkerelerden sonra, Kahire kalesini inşâ ederken liyâkatini ısbat

etmiş olan emir Karakuş [b. bk.] vâsıtası ile, 'Akkâ' yı yeniden inşâ ve tahkim ettirdi. Müteâkiben Şalâh al-Dîn, Kavkab' i almak için bir teşebbüsten sonra, Şam' a hareket etti ve rebiülâhır 584 (haziran 1188) 'te yeni bir sefer için, Suriye ve Elcezîre müslüman emirlerini kuvvetleri ile birlikte dâvet etti. Bu seferde Lâzkiye, Cebele [b. bk.], Şahyün, Sarmîn, ve Burzûya' yı zaptetti ve Antakya kralı Bohemond III. ile 7 aylık bir mütâreke akdetti. Şalâh al-Dîn aynı yılın ramazanının ilk günü tekrar Şam' a döndü ve Şafad [b. bk.], Kavkab, Kerak ve Şaybak' i fethetmek için kendi kuvvetlerini silâh altında tutarak, elcezîre' li mütteliklerine izin verdi. Bu sefer uzun, fakat semereli oldu ve bütün bu şehirler zaptedilmek sûreti ile, 1 zilkâde 585 (11 kânûn I. 1189) 'te sona erdi.

Kudüs' ün düşmesi haberi üzerine, papa Gregoire VIII. bir haçlılar ordusu hazırladı ve onun ölümünden sonra, Clément III. bu işe gayretle devam etti. Bütün Avrupa hükümdarları arasındaki düşmanlıklar son buldu ve hattâ Fransa kralı Philippe ve İngiltere kralı Richard anlaşmak zorunda kaldılar. Yeni haçlılardan gelen ilk yardım, Sicilyalı Guilaum tarafından gönderilen bir donanma oldu. Bu donanma Trablusşam' ı aldı ve sonra Filistin limanlarına yardım etti. Filistin için, Avrupa' dan birbiri arkasından büyük ve küçük kuvvetler hareket etti; hepsi Sur' da karaya çıkarıldı. Alman imparatoru Friedrich I. bizzat, Şalâh al-Dîn' i boş yere Kudüs' ü iâdeye dâvet ettikten sonra, iyi tehziz edilmiş kalabalık haçlı orduları ile İstanbul üzerinden yoluna devam etti. Şalâh al-Dîn ile faydasız bir ittifak akdetmiş olan Bizans imparatoru Isaac onların geçmelerine mâni olamadı. Devamlı sûrette takviye edilmiş bulunan franklar 14 receb 585 (28 ağustos 1189) 'te, orta çağın mühim askerî teşebbüslerinden sayılan 'Akkâ' muhâsarasına başladılar. Kudüs' ün düştüğü savaşta esir edilmiş olan Guy de Lusignan ve Montferrat markisi, kraliçe Sibylle' in talebi üzerine, Şalâh al-Dîn ile bir daha savaşmamak taahhüdüne karşılık, cemâziyel-evvel 584 (temmûz 1188) 'te serbest bırakılmış idiler. Patrik onları yeminlerinden döndürünce, bunlar imparator Friedrich I., İngiltere kralı Richard I. ve Fransa kralı Philippe' e güvenerek ve bir çok Avrupa memleketinden birbiri arkasından gelmiş haçlı kuvvetleri ile desteklenmek sûreti ile, 'Akkâ' yı kuşatmışlardı. Bu şartlar içinde Şalâh al-Dîn çok büyük bir gayret göstermiş ve yıllarca devam eden bu savaşlar esnâsında haçlılar büyük sultan Şalâh al-Dîn' i tanımış ve takdir etmişlerdir.

İki ay hazırlıktan sonra, kiral Guy, Frankları 'Akkâ' önüne sevk etmiş ve ertesi gün Şalâh al-Dîn onlara yetişmişti. Kara ve denizde savaşıldı. Haçlılar daha iyi vaziyette idiler; zira deniz tarafından kuşatılmış olan şehirdeki kuvvetler erzak te'mininden de mahrûm idi. Bundan başka, her ne kadar imparator Friedrich' in ölümü neticesinde, alman şövalyeleri ancak az sayıda 'Akkâ' ya geldiler ise de, kiral Philippe' in ve bilhassa Richard' in ordusu, aynı şekilde erzak ve muhâripler getiren gemilerin yetiğmesi haçlılara kat' i bir üstünlük te'min ediyordu. Haçlılar ayrıca mükemmel muhâsara âletlerine de sâhip idiler; müslümanlar da onlara karşı fevkalâde şekilde yangın gülleleri kullanan askerler yetiştirmişlerdi. Şalâh al-Dîn' in ordusu, uzun süren savaşlarda yıpranmış, bu yüzden 'Akkâ' daki kuvvetleri kendisine lüzumu kadar faydalı olamamış, hattâ bizzat idâresindeki ordu bile kendisine cephe alr bir tavır takınmış idi; fakat Şalâh al-Dîn müstesnâ bir kumandan idi. Buna mukabil haçlılar da dâhilî ihtilâflara düşmüş olup, kiral Guy ile Montferrat markizi ve kiral Philippe ile kiral Richard rekabet hâlinde idiler. Müteâkip yıllar, deniz ve karadaki savaşlar bakımından, hareketli oldu. Şalâh al-Dîn halife vâsıtası ile şark memleketlerinden yeni kuvvetler te'minini boşuna denedi. 'Akkâ' daki kuvvetler, 7 cemâziyelâhır 587 (12 temmuz 1191) 'de, Şalâh al-Dîn' in rızasını almaksızın müzâkereye girişti. Kalede bulunan bütün esirlerin teslim edilmesi ve 200.000 altın ödenmesi şartı ile kaledeki kuvvetler serbest bırakıldı. idi. Bir ay sonra Richard, bu meblâğ ödenmediği için, elindeki kuvvetlerden 3.000 kişiyi katletti. Hristiyan vak' anüvislerinin de lânet ettikleri bu cânîyâne hareket müslümanların elinde bulunan bütün esirlerin katlini intâc etti. Richard az sonra Kaysariya [b. bk.]' yi zaptetti ve Şalâh al-Dîn' in Ramla kalesini tahrip ettiği esnâda, o da Yafa kalesini tahkim etti. Bundan sonra iki muhârip taraf arasında sulh müzâkereleri fâsılasız devam etti. Başlıca aracı Şalâh al-Dîn' in kardeşi al-Malik al-'Âdil oldu. Esâs şartlar Kudüs' ün müslümanlar tarafından terki ve büyük hacın tekrar yerine konması idi. Daha sonra, hayâli tasavvurlar ile meğbû bulunan Richard kız kardeşinin Kudüs hâkimi bulunan 'Âdil ile evlenmesini teklif edecek kadar ileri gitti. Richard böylece yavaş-yavaş sulha götüren bir siyâsî uzlaşma tâkip ediyordu. Kendisi 'Âdil' in oğlu al-Malik al-Kâmil [b. bk.]' e şövalyelik pâyesi verdi. Bir çok muhârebelerden sonra, 23 şâban 588 (2 teğrin II. 1192) 'de sulh akdedildi. Lydda ve Ramla taksim edildi, 'Asşalan tamâmiyle yıkıldı ve haçlıların

silâhsız olarak mukaddes mahalleri ziyaret etmelerine müsaade olundu. Anlaşmanın başlıca sebebi, Richard' in hastalığı ile İngiltere' ye dönmek arzûsundan başka, Avrupa' dan gelen takviye kuvvetlerinin kesilmesi idi. Bütün Avrupa' nın gayretine rağmen, sâhile kadar Filistin' in büyük kısmı Şalâh al-Dîn' in iktidârı altında bulunuyor idi. Filistin ve Mısır arasında irtibat emniyet altına alındı; Şalâh al-Dîn' in Antakya kralı Bohemond ile münâsebetleri dostâne idi. Şalâh al-Dîn ömrünün son aylarını sulh içinde geçirebildi; Kudüs' ü tahkim etti; sonra sessizce Şam' a gitti; zilkâdenin sonunda (teğrin II. sonu) halkın sevinç ve alkışları arasında şehre girdi. Kışı akrabaları ile orada geçirdi; safer 589 (şubat 1193) 'da hastalandı ve 14 gün sonra, 55 yaşında olduğu hâlde, öldü.

Büyük oğlu Şam' ı, ikinci oğlu Haleb' i, üçüncüsü Mısır' ı ve kardeşi 'Âdil de şimalî Arabistan ile Elcezîre' yi aldı. Şalâh al-Dîn' in ölümünden hemen bir kaç sene sonra, idârî birlik kayboldu. Şâyet daha uzun zaman yaşamış olsa idi, akrabaları arasında mâkul bir nizâm meydana getirebileceği de şüpheli idi. Bununla beraber hayatında hemen-hemen akrabâsından hiç biri ile mücadele etmek mecbûriyetinde kalmadı. Zekâsı, iyiliği ve dindarlığı üzerine kurulmuş bulunan iktidârı sarsılmaz hâlde idi. Her türlü hırs ve tamâh ona yabancı idi; biri Fâtımî halifesi al-'Âzîd' in ve diğeri atabey Nûr al-Dîn' in ölümünde olmak üzere, iki defa büyük servetler elde etmek fırsatını buldu. Halifenin hazinelerini askerlerine ve taraftarlarına dağıttı; Nûr al-Dîn' in servetine dokunmadı; onu oğlunun emrine bıraktı. Yalnız umûmiyetle haçlılara karşı mütaassıp idi; fakat her ne kadar iktidâra geldiği vakit, önce sıkı-sıkıya riâyet edilmiş olan hristiyan ve yahudilerin farklı elbise giymelerine dâir hükümlere harâretle bağlı kalmış ise de, fert olarak, haçlılara ve idâresine tâbî hristiyanlara karşı kötü davranmamıştır. O Nûr al-Dîn' in yolunu tâkip etti ve kendisini mimârîde, edebiyatta ve teşrifatta, İran şiiiliği temâyüllerine karşı, sünîliğin müdâfii olarak tanıttı [bk. mad. EYYÜBİLER]. Saltanatının son yıllarında, müslümanlar ile hristiyanlar arasındaki münâsebetler iyileşti; msl. al-Malik al-'Âdil' in oğlu al-Malik al-Kâmil gibi bir kaç müslümana İngiltere hükümdârı Richard tarafından şövalyelik pâyesi verildiği doğru görülmektedir. Şalâh al-Dîn akrabaları tarafından sevilmiş ve saygı görmüş idi ve bugün hâlâ Sultan Baybars [b. bk.] ve Hârûn al-Râşîd ile birlikte halk arasında en meğbûr şahsiyettir. Avrupa' da örnek şövalye olarak tanınan Şalâh al-Dîn bakkâten aslâ boş yere kan dökmemiş ve çok

defa, esirleri serbest bırakırken veya verdiği hediyelerinde ('Azâz kalesini al-Şâlih İsmâ'il' in genç hemşiresine ve kiral Richard ile sulhten sonra, bir çok köyleri Antakya kralı Bohemond' a vermesi gibi) âli-cenap bir şahsiyet olduğunu göstermiştir. Şalâh al-Dîn, Baybars hikâyesinin bir bölümü müstesnâ, ne şarkılarına, ne halk hikâyelerine girmiştir; hâlbuki ölümünden hemen sonra, o, gayr-i müsâit bir vaziyette gösterilmiş olmasına rağmen, Richard ile bir arada, İngiliz halk şâirlerinin muhayyilesini tahrik etmiş, fransız ve italyan manzûmelerinde kendisine daha müsâit bir yer verilmiştir. Yeni müellifler (W. Scott, *Talisman* ve Lessing, *Nathan der Weise*) de Şalâh al-Dîn' i önce şarklı ve cesûr, sonra da avrupalı zihniyette bir hükümdar olarak göstermektedirler. Şalâh al-Dîn bir din ilimleri dostu, âlimler hâmisî, Kahire kalesinin inşâsı ile Kudüs âbidelerinin tâmirinde de görüldüğü gibi, büyük ölçüde bir imâreci idi.

Şalâh al-Dîn ile ilgili kitâbelere âit mâlze-me tafsîlatı ile G. Wiet tarafından (*Les inscriptions de Saladin, Syria, III, 307—328*) tetkik edilmiştir.

Bibliyografya: Şalâh al-Dîn ve devri hakkında kaynaklar için bk. al-Makrizî, *Sulâk* (Eyyûbiler devri), tce. Blochet, Paris, 1908, s. 1—55 (mukaddimede) ve bir de İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb* (parçaları ve İskenderiye patrikleri tarihi 'nin fransızca tercümesindeki notlar). — 1889' a kadar basılmış olan kaynakların bibliyografyası için bk. Derenbourg, *Ousâma Ibn Mounkidh* (*PELO*, Paris, 1889, XII/1); — Şalâh al-Dîn ile muâsır arap ve hristiyan kaynakları için bk. *Recueil des historiens des Croisades. Historiens orientaux* (Paris, 1872—1906, I—V) ve *Historiens occidentaux* (Paris, 1844—1886), I—VI; Reinaud, *Extraits des historiens arabes relatifs aux guerres des Croisades* ve Michaud, *Bibliothèque des Croisades* (Paris, 1829). Eski kaynaklardan en zengin ve tafsîlâtı olarak faydalanmak için bk. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898), bu eserde müellifin diğer eserleri ile bol miktarda bibliyografya mâlûmâtına da işâret edilmiştir. Krş. bir de van Berchem, *Notes sur les Croisades* (*JA.*, 9., 1902, seri XIX, 385 v.d.). Hâl tercümeleri eserleri arasında Derenbourg, *Ousâma* 'den başka, İbn Hallikân ve Bahâ' al-Dîn b. Şaddâd' her ikisi için bk. *Recueil des Hist. orient.*, III. İkinci *The Life of Saladin by Behâ-ed-Dîn* [nşr. C. W. Wilson, London, 1897] adı ile, İngilizce olarak neşredilmiştir) 'a mürâcaat edilmeli.

dir. Hammer-Purgstall, *Gemäldeaal der Lebensbeschreibungen grosser moslimischer Herrscher* (Leipzig, 1838) V, eskimiş) ve Stanley Lane-Poole (*Heroes of the Nations*, London, 1898) 'ün koleksiyonundaki *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem* adlı tetkikinde derin bir şekilde yeniden ele alınmıştır. Şalâh al-Dîn ile ilgili Avrupa ef-sâneleri hakkında krş. Lane-Poole, *agn. esr.*, bölüm XXIII, 377 v.dd., müellif bu eserinde Baybars destanının bu mes'ele ile ilgili parçasından, kezâ Walter Scott ve Lessing'in eserlerinden mufassalan bahsetmektedir. Lane-Poole onun yalnız Baybars menkıbesine âit olan parçası üzerinde durmuştur; bk. bir de Gaston Paris, *La Légende de Saladin*, *Journal des Savants*, 1893 ve ayrı baskı: Röhr-richt, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, s. 351, not 1. (SOBERNHEIM.)

SALAM. [Bk. SELÂM.]

SALAMA. [Bk. SELEME.]

SALAMA. [Bk. SELÂME.]

SALAMANKA. SALAMANCA (A. ŞALAMANKA), İspanya'da Salamanca eyâletinin merkezi. Tormes nehrinin sağ kıyısında, Madrid'in şimal-i garbisinde ve demiryolu ile 275 km. uzaklıkta olup, eyâletin 1941 yılındaki nüfusu 392.915 idi. Romalılar zamanında şehir bir askerî konak mahalli idi. Burası Merida'dan Saragossa'ya giden İspanya'nın büyük askerî yolu Via Lata üzerinde dokuzuncu menzil idi. Traianus (Pontifex Maximus) orada, ayakları hâlâ mevcut olan muhteşem bir köprü inşa ettirdi. İspanya'nın diğer yerleri gibi, Salamanca da Gotların istilasına uğradı. Bir nevi ilâhî ilham ile bunlar üç tepe-ler şehrine yöneldiler ve bu şehire karşı sevgilerini belirtmek için, orada altın sikkeler dardetttiler.

Şimâli Afrika vâlisi Mūsâ'nın 18.000 kişilik seçme birlikleri ile cenûbî İspanya'da görünmesi (91=709/710) ve kararlaştırılmış bir şekilde İspanya'nın cenûbunu fethetmeğe başlaması şehirde büyük bir kargaşaya sebebiyet verdi. İsbiliye, Karmona ve Merida'yı aldıktan sonra, Mūsâ kendisinden önce Roma askerî birliklerinin da kat'etmiş olduğu güzergâha yürüdü ve Salamanca önüne kadar geldi. Vaktiyle bir Roma kalesi olan şehir islâm kuvvetlerine pek az mukavemet gösterdi. O zaman yabancıların elinde şehrin halkı efendilerinden şikâyetçi değil idi. Vergilerini ödeyip, yasak edilen propagandayı yapmadıkları müddetce can ve malları emniyette idi. Hattâ onlar yeni bir fikir hayatının şehre nüfûz ettiğini ve hâkimlerinin klasik ve şark bilgilerine inkiyât etmek mecbûriyetinde kaldıklarını hemen farkettiler. Sa-

lamanka'nın bugün İspanya'nın en eski ve en büyük üniversitelerinden birine sâhip olmakla iftihar ettiği sâdece bir tesâdüf eseri değildir. Onun temelleri islâmın göze çarpmayan önceleri tarafından atılmıştır.

İbn al-Ağır, kral Alfonso'nun 24 mayıs 757'de, Salamanka kalesine yaptığı neticesiz bir taarruzdan bahsediyorsa da, her hâlde bu bir akından başka bir şey değil idi. Şehir hiç bir zaman, Kurtuba veya İsbiliye gibi, bir islâm memleketi olmadı. İbn Abî 'Âmir'in, 18 eylül 977 tarihinde hristiyanlardan şehrin dış mahallelerini almağa muvaffak oluşu hayrete şâyân olarak görüldü. Nitekim kendisinin *gu'l-vizâ-ratayn* rütbesi ve prens maaşı ile mükâfatlandırılması da bunu göstermektedir. Böylece Salamanka'nın kaderi, aş-yk. onar yıllık fâsılalar ile el değiştirerek, islâm medeniyeti ve magribî kudreti'nin onların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve İspanya hristiyanlarının gittikçe artan düşmanlıkları neticesinde, 1055 tarihinde nihâî olarak, şehirden çıkarılmasına kadar devam etti.

1220 yılında resmen Leon kralı Alfonso IX. tarafından kurulan üniversite, Wellington'un fransızların yarım-ada üzerindeki hâkimiyetinin kaderini tâyin ettiği 1812 yılındaki büyük meydan muhârebesine kadar, Salamanka'yı yalnız başına alel'âde bir şehir olmaktan çıkarmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, fihrist; Villary Macias, *Historia de Salamanca* (3 cilt, Salamanca, 1887); H. Rashdall, *Universities of Europe in the Middle Ages* (3 cilt, London, 1895); Lapunya, *La Universidad de Salamanca y la cultura española en el siglo XIII* (Paris, 1900); Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne* (Leiden, 1861), fihrist; al-Makkari, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain* (trc. P. de Gayengos), O. T. F., London, 1840.

(T. CROUTHER GORDON.)

SALAMİYA. [Bk. SELEMİYE.]

SÂLÂR. SÂLÂR, (F.), *reis*, kumandan. Eski orta-farsçada *sardâr*, Sâsânîler devrinde mâlûm *rd>l* değişmesi ve ilk a'nın uzatılması ile *sâlâr*'ı meydana getirmiştir (*Grundr. der Iran. Phil.*, I/1, 267, 274). Yeni-farsçadaki müterâdifi, eski *sardâr*'ın muhafaza edilmiş şekli değil de, o bugünkü farsçanın yeni bir şekli olarak, nazar-ı itibâre alınmalıdır: eski kelineyi teşkil eden unsurlar, hakikaten yeni-farsça devrinde de hâlâ yaşamaktadır. Eski ermenice orta-farsça *sâlâr*'ı *saar* şeklinde almıştır: ermeniceye **sardâr*'ı vermiş olan *sardâr* şekli bu dilde tesbit edilmemiştir. Ermenicede, şüphesiz yine yeni-farsçadan gelen muahhar bir

iktibas, yerine *l* ile (*spa*)*salar*'dır. Bu şekil ve diğer ermenice şekiller için krş. Hübschmann, *Arm. Gramm.*, I, 235 ve 239. Bu ibârelerin ilkinde, kelimenin orta-farsça mürekkebatı bulunmaktadır. İstikak hususunda bk. bir de Horn, *Grundriss der neup. Etymologie*, s. 153; Hübschmann, *Persische Studien* s. 72; Junker, *The Frahangî Pahlavîk* (1912), s. 37 v, 79. İlk planda askerî (krş. *sipâh-sâlâr*, ordu kumandanı, *sâlâr-i cang*) olan tâbir bir kaç saray vazifesi için de kullanılmıştır; msl. *sâlâr-i hân* (ve *hân-sâlâr*) "sofra döşeyici"; *sâlâr-i bâr* "teşrifat nâzırı"; *âhûrsâlâr*, "tavla emiri" mîrâhur. Yerli iranî lugatçilerin ilâve ettikleri (krş. Vullers, *Lex.*, mad. *Sâlâr*) burada bir tarafa bırakılabilir; yalnız "kiral" için *cahân sâlâr* gibi ifâde şekillerinin edebî dilde yer almış olduğuna ve bildiğime göre, ispât edilmiş olmayan eski, ihtiyar (*kahun a sâlârda*) mânasının belki de yıl, *sâl* [b. bk.] ile ilgili yanlış bir istikaka dayandığına işaret edelim.

(V. F. BÖCHNER.)

SÂLÂR-CENG. SÂLÂR-CANG, bir unvan olup, İran menşeli bir seyid ve yeni devrin en büyük Hindistan devlet adamı olan Mîr Turâb 'Alî bu unvan ile meşhûr olmuştur. Kendisi 2 kânun II. 1829 tarihinde, Haydarâbâd (Dakhan)'da doğmuştur. Çok geçmeden babası ölen çocuk Haydarâbâd devlet nâzırı olan amcası navvâb Sirâe al-Mulk tarafından yetiştirilmiştir. 1848 yılında, 19 yaşında iken, devlet müesseselerinden birinde vazife aldı ve 1853'te amcasının ölümü üzerine, onun halefi olarak, devlet nâzırı oldu. 1857 yılında Sepoy ayaklanması baş-gösterinceye kadar, idârenin islâmî ile meşgûl oldu. Nizâm Nâşir al-Davla ölünce, yerine oğlu Afzâl al-Davla geçti. Âsîler tarafından Delhi'nin zaptı haberi halkı büyük telâşa düşürdü. İngiliz maslahat-güzarlığı, baş-kaldıran ayak-takımı ve bâzi başıbozuk birlikler tarafından, hücumla uğradı. Fakat Sâlâr-Cang isyanın en ağır günlerinde dahi ingilizlere yalnız sadâkat göstermekle kalmadı; aynı zamanda onları destekledi ve her türlü karışıklığı bertaraf etti. Onun bu hizmetlerine mukabil, 1853 yılında borçlara karşılık şarkî-Hindistan kumpanyasına devredilen 3 bölge kendisine iade edilmiş olduğu gibi, isyâna iştirâk eden Şorâpür racasının memleketi de ona verildi. 1860 ve 1867 yıllarında birbirini tâkip eden iki ingiliz elçisi tarafından büyük nâzırı efendisinin gözünden düşürmek ve işinden uzaklaştırmak teşebbüsü akîm kaldı; Sâlâr-Cang vazifesine devam etti. 1868 yılında ona bir sûikâs yapıldı; fakat müteşebbis yakalandı ve Sâlâr-Cang'in mahkeme kararını hafifletmek için yaptığı teşebbüse rağmen, idâm edildi. Af-

zâl al-Davla'nın 1869'da ölümünde oğlu ve halefi Mîr Mahebûb 'Alî Hân'in henüz küçük yaşta bulunmasından dolayı tâyin edilen iki nâibin biri Sâlâr-Cang idi. 5 kânun II. 1871'de Kalküte'de Hindistan yıldızı kumandanı rütbesi ile taltif edildi. Teşrin II. 1875'te İngiltere veliahdinin Hindistan'ı ziyâreti esnasında Sâlâr-Cang ve diğer hind ileri gelenleri Bombay'da genç Nizâm'ı temsil etmiştir. 1876 yılının nisanında İngiltere'yi ziyâret ettiği vakit, kraliçe Viktoria'ya takdim edilmiştir. Oxford üniversitesi tarafından kendisine Doctor civilis legis şeref unvânı ile Londra'nın hemşehrîlik pâyesi verilmiştir. Kânun II. 1883'te Nizâm'ın Avrupa seyâhâtı ile ilgili hazırlıkları yapmış, fakat 7 şubatta koleraya yakalanarak, ertesi sabah ölmüştür. Ölümünden bir kaç gün önce Haydarâbâd'ı ziyâret eden Mecklenburg-Schwerin dükası Johann Albrecht'i Mîr-'Alam gölünde misâfir etmiş idi. Ölümü her tarafa teessürle karşılandı. Kendisi umûmiyetle ilk aldığı Sâlâr-Cang unvânı ile meşhûr olmakla beraber, bundan daha yüksek *Şucâ al-Davla* ve *Muhtâr al-Mulk* unvanlarını da hâiz bulunuyordu.

Bibliyografya: Syed Hossain Bilgrami, *Memoir of Sir Salar Jang, Shuja ud Daula, Mukhtar ul-Mulk*, G. C. S. I (Bombay, 1883); Syed Hossain Bilgrami ve C. Wilmott, *Historical and Descriptive Sketch of H. H. the Nizam's Dominions* (Bombay, 1883).

(T. W. HAIG.)

SÂLÂT. SÂLÂT (A.) islâmîyetle namaz şeklinde Allâh'a ibâdet mânasına kullanılan tâbirdir. Bu tâbirin Avrupa dillerine kısaca „du'a" mânasına gelen kelimeler ile çevrilmesi doğru değildir. Avrupa dillerinde, *Gebet*, *la-prière* v.b.'nin karşılığı arapçada *du'a*'dır (Snouck Hurgronje bu farka bilhassa dikkati çekmiştir: *Verspreide Geschriften*, I, 213 v.d.; II, 90, IV/1, 56; 63 v.d. v.b.). *Şalât* kelimesine, görünüşe göre, *Kur'an*'dan önceki eserlerde tesâdüf edilmez; *Kur'an*'ın küffî yazı ile olan bir çok nüshalarında ve bir de ekseriyâ daha sonraki eserlerde *Kur'an*'a dayanılarak, bu kelime سَلٰت şeklinde yazılmıştır. Ekseriyâ bu imlânın bir lehce telaffuzuna uyduğu kabul edilir (Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. 255; Wright-de Goeje, *Arabic Grammar*, I, 12 A; C. Brockelmann, *Arabische Grammatik*, s. 7). Gerçekten *alif* yerine *vâv* yazılması *Kur'an*'daki başka bir çok kelimelerde de vardır. Bu şekil imlâ, *ribâ* (رِبَا) kelimesi müstesnâ, yalnız ârâmî dilinde pek sık tesâdüf edilen *-ât* (veya *-öt*) ile nihâyetlenen kelimelerin sonunda görülmektedir. Bundan dolayı سَلٰت رِبَا ve buna benzer kelimelerin imlâsında bir ârâmî te'sirinin kendisini

hissettirdiği nazariyesi (krş. Fränkel, *De vocabulis in antiquis Arabum carminibus et in Corano peregrinis*, s. 21) gözden uzak tutulmalıdır.

Ârâmîce *şelâ* kelimesinin istikakı çok açıktır. Kökü olan *ş-l-* ârâmî dilinde „katlamak, bükmek ve germek“ mânasına gelir. *Şelâ* bir mastar ismidir ve „katlamak“ v.b. fiille-re delâlet eder. Muhtelif ârâmî lehcelerinde, namaz gibi, âyin şeklindeki duâ mânasında kullanılmıştır; mâmafih hiç olmazsa süryânî dilinde umûmiyetle *bâ'utâ* denilen, ferdi ve serbest duâ mânasına da gelebilir. Namaz ile yahudilerin ve hristiyanların dinî âyinleri arasında benzerlikler göze çarpar. *Şallâ* fiili *şalât* isminden müstak olup, „namaz (*şalât*) kılmak“ mânasına gelir.

Başlangıçta islâmiyette bir dinî âyin te'sis etmek için yahudi ve hristiyanların dinî âyinlerinde, merâsim ile okunan duâlar şeklinde inşâ ettikleri ve bir makamlı okudukları metinler yok idi. Oldukça yayılmış bir telakkîye göre, Peygamberin ilk vahyi olan XCVI. sûrenin gelmesi husûsü ile alâkalı meşhûr hadîste bu açıkça görülmektedir. O, bir duâ okuması için ısrarda bulunan meleğin emrine, „okuyucu değilim“ cevabını vermiş idi. Peygamberi korku ve sıkıntıya düşüren bu konuşmanın ilâhî kısmı aynı zamanda okunacak ilk metin olmuş ve diğer metinler uzun veya kısa fâsılalar ile bunu tâkip etmiştir.

Şalât *Kur'an*'ın hiç bir yerinde tasvir edilmiş ve kat'î şekilde kaidelere bağlanmamış ise de, menâskin inkişâfı sırasında, esâsî hatlarının değişmediği kabûl olunabilir. Namazı (*şalât*) meydana getiren muhtelif kısımlar hakkında *Kur'an*'daki kayıtlar, bu faraziyeyle ileri sürmeğe imkân vermektedir. *Şalât*'ın erkânının umûmiyetle, sırası ile ayakta durma, vücûdun eğilmesi (*rukû*) ve secede (*sucûd*) olduğu kabûl edilir. Sabah namazına *Kur'an al-facr* diyen XVII, 80 âyeti ile, Mekke devrinde *şalât*'ın *Kur'an* okumakla ne kadar alâkalı olduğu açıkça görülür. Diğer taraftan bizzat *Kur'an* okuma secdelere bağlıdır (*Kur'an*, LXXXIV, 21).

Daha bu devirde „tesbihlerin“ namazın (*şalât*) tamamlayıcı kısımlarını teşkil ettiği, meselâ *Kur'an*'ın XX, 130 ve XXIV, 41 âyetlerinden anlaşılmaktadır; bu yerlerde *tasbîh* ve *tahmîd* namaz ile çok sıkı bir şekilde alâkalı olarak zikredilmiştir.

Şalât'ın ve *şallâ* fiilinin en eski sûrelerde zikredilmiş olması (msl. *Kur'an* LXXV, 31; LXX, 23; CVII, 5; LXXIV, 44; CVIII, 2) keyfiyeti bu ibâdetin islâmiyetin ilk doğuşundan itibaren mevcûd olduğunu ve Caetani'nin

şüphesi düşünce ve faraziyelerinin *Kur'an*'ın şehâdetini yeter derecede hesâba katmadığını (krş. *Annali*, giriş, § 219, not, kısmen Grimme 'ni benzer beyânlarına istinât eder) kabûl etmek imkânını verir. *Kur'an*, XVII, 110'da Peygamberin bu yeni menâsiki ile Mekke sâkinlerini ne kadar kızdırdığı görülmektedir; bu sûrede Allah Peygambere namazını yüksek sesle okuyarak kılmamasını tavsiye eder; bunu an'ane, haklı olarak, şöyle tefsir eder: kâfir hemşehrileri namazda okunan sûre ve âyetleri çok yüksek ses ile okuma sebebiyle kızıp, Peygamberi incitiyorlardı. Şu vâkıa da buna uygundur: Peygamberin mütemâdiyen daha evvelki peygamberlerin misâlini tâkibe, onların sabırlarını örnek almağa teşvik edildiği devirde, ona muntazaman eski peygamberlerin de çevrelerini namaz (*şalât*) kılmaya dâvet ettikleri hatırlatılır (msl. *Kur'an*, XXI, 73; XIX, 32, 56; XIV, 40; XX, 132).

Kur'an'da *şalât*, ayrıca *zakât* yanında çok sık zikredilmiştir; bunların ikisi açıkça Allah'ın terciî ettiği dinî tezâhürler telakkî ediliyordu (msl. *Kur'an*, II, 77, 104, 172, 277; IV, 79, 160; V, 15, 60 v.b.). *Kur'an* (II, 42, 148) 'da mü'minler *şalât* ve *sabr* ile Allah'ın yardımını aramağa dâvet edilmişlerdir. *Sabr* [b. bk.] burada oruç olarak tefsir edilmiştir. Mâmafih *Kur'an*'da sonraları mühim bir yer alacak olan beş „destegin“ (*rukû*) hiç bir izi yoktur. *Şalât* bir tevâzu tezâhürüdür (*Kur'an*, XXIII, 2); bu da kadîm çağda ulûhiyet karşısında insana en çok yakışan durum olarak telakkî edilmektedir. *Şalât*'ın harfiyen yerine getirilmesi (*mu-hâfaza*), bir çok münâsebetler ile, ısrarla tenbih olunur (*Kur'an*, VI, 92; XXIII, 9; LII, 34, krş. LII, 22) ve bu husûsta her türlü ihmâl (*sahv*) ayıplanır (*Kur'an*, CVII, 4). *Kur'an*, IV, 104'te böyle bir teşvik şu sebep gösterilmiştir: zira *şalât*, mü'minler için, bir *Kitâb mavkû't*'tur, yâni zamanları belli bir farzdır. Münâfıkların [b. bk.] namazı gayretsiz ve alçakça bir iki-yüzlülükle kılmaları (*Kur'an*, IV, 141) ayıplanmaktadır. Şarap içme için konulan tahditlerin ve sonra şarap içmenin yasak edilmesinin sebeplerinden biri bu içkinin fazla alınmasının namazı karıştırmayı, ifsât etmesi idi (*Kur'an*, IV, 43).

Daha önce söylendiği gibi, *şalât* sonraki şekli ile başlangıçtan beri tesbit edilmiştir. Islâmiyetin en eski devrinde *şalât*'ın husûsiyetleri ve onunla berâber bulunan menâsik hakkında ancak pek az şey biliyoruz. Namaz için bir dinî temizlenme [bk. madd. GUSUL, TAHÂRA, VUZÛ] farz kılınmıştır (*Kur'an*, V, 8); cuma namazı için yapılan *nida* (*Kur'an*, V, 63 ve LXII, 9) zikredilmiştir. Bir tehlike

ile karşılaşma hâlinde kılınan husûsî bir namaz *Kur'an* IV, 103'te tasvir edilmiştir (krş. *şalât al-havf*). Peygamber için duâ ve bir de *taslîm*, daha muahhar şekli ile, namazın sonunu teşkil eder. Bu amel için *Kur'an* XXXIII, 56 âyetine istinât edilebilir ki, burada şöyle denilmektedir: „Allah ve melekleri Peygambere duâ ederler (*gusallâna*)“; ey iman edenler! ona duâ ediniz ve selâmet dileyiniz.“ *Kur'an* (LXII, 9) cuma namazı şu kelimeler ile zikredilmektedir: „Ey iman edenler, cuma gününde *şalât* için çağırıldığınız zaman, Allah'ın anılmasına (*zikr*) koşunuz ve alış-verişi bırakınız; bilerseniz, bu sizin için daha iyidir.“

Bu şartlar içinde, islâmiyeti kabûl etmeğe karar veren kimselere namaz ameli hemen yerine getirmelerinin öğretilmesine Peygamberin büyük bir ehemmiyet vereceği bedîhidir. Rivâyet onun bu gâye ile As'ad b. Zurâra'yi yâhut da Muş'ab b. Umayr'ı Medine sâkinlerine gönderdiğini ve bu elçinin onlar ile birlikte cuma namazını kılan ilk kimse olduğunu nakleder (krş. A. J. Wensinek, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 111 v.d. ve bir de bk. C. M. Becker, *Der Islam*, III, 378 v.d.). Peygamberin Arabistan kabilelerine gönderdiği emirlerde *şalât*, her müslümanın vazifesi olarak, kuvvetle tavsiye edilmekte idi (krş. J. Sperber, *Die Schreiben Muhammeds an die Stämme Arabiens*, M S O S As., XIX, ayrı baskı, s. 16, 19, 38, 58, 77 v.b.). Islâmî an'anelere göre, günlük namazın (*şalât*) beş vakit olarak tesbiti islâmiyetin başlangıcında vukua gelmiştir. Bu, Peygamberin miracı [bk. madd. İSRÂ] ile ilgilidir. Peygamber göklerin en yüksek yerine, Allah'ın huzûruna varınca, Allah günde 50 namaz farzettii. Peygamber bu emri alarak, Allah'ın huzûrundan ayrıldı; dönüş yolunda Mûsâ'ya tesâdüf etti; Mûsâ mü'minler için Allah'ın neleri farz kıldığını kendisinden sordu ve emri duyunca — „Rabbînin yanına dön; çünkü ümmetin bu emri yerine getirecek hâlde değildir“ — dedi. Allah o zaman 50 namazı 25'e indirdi. Peygamber dönüşünde Allah'ın yeni emrini Mûsâ'ya bildirdi ve Mûsâ da ona aynı cevâbı verdi. Allah namazların sayısını 5'e indirinceye kadar, bu gidis-geliş devam etti (al-Buhârî, *Şalât*, bâb I; Muslim, *İmân*, hadîs 259, 263; al-Tirmizî, *Mavâkîit al-şalât*, bâb 45; al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 1; İbn Mâce, *İkâma*, bâb 194; Ahmed b. Hanbal, I, 315 (üç defa); III, 148 v.d., 161; krş. İbn Sa'd, I/1, 143 v.b.). Bu sahne İbrahim'in Sodome ve Gomorrhe lehinde müdâhalesini tasvir eden *Tekvîn*, XVIII, 23 v.d. ile bir dereceye kadar benzerlik gösterir. Diğer taraftan çok yayılmış bulunan bir hadîste, Cabrâ'il'in bir günde beş defa indiği, Peygamberin

huzûrunda namaz kıldığı ve onun da melegi taklit ettiği söylenir (al-Buhârî, *Mavâkîit*, bâb 1; Muslim, *Masâcid*, hadîs 166, 167; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 2; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 1; al-Nasâ'î, *Mavâkîit*, bâb 1, 10, 17; İbn Mâce, *Şalât*, bâb 1; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 2; Mâlik, *Vu-çû't*, bâb 1 v.b.).

Bu telakkî hem tarihî, hem de edebî tenkide tahammül edemez. Houtsma, kısa, fakat çok derin bir incelemesinde, şu neticelere varmıştır (*Iets over den dagelijkschen Çalat der Mohammedanen*, *Theologisch Tijdschrift*, 1890, XXIV, 127 v.dd.): Mekke devresinde namazın nasıl tanzim edildiği *Kur'an* (XI, 114)'dan anlaşılmaktadır; „gündüzün iki tarafında (*şaraf-tân*), gecenin de yakın saatlerinde namaz kıl.“ *Kur'an*, XVII, 80 buna uymaktadır; burada bir sabah namazı, bir akşam namazı ve bir gece namazı (*tahaccud*) emredilmektedir; krş. *Kur'an*, XXIV 2, 57; burada *şalât al-facr* ile *şalât al-işâ* zikredilmektedir. Medine devresinde nâzil olan ikinci sûrede (âyet 239) birdenbire bir „orta namaz“ (*al-şalât al-vusfâ*) zikrediliyor. Bunun Medine'de diğer iki namaza ilâve edilmiş olması gerekir.

Böylece Peygamberin hayatında namaz sayısının üçe çıkmıştır. Bu sayının 5 olarak nasıl tesbit edildiği mes'elesine gelince, Houtsma bu suâl'e şöyle cevap verir: gün ortasında iki namaz (*şalât al-zuhr* ve *al-aşr*), bir de akşam kılınan iki namaz (*mağrib* ve *işâ*), *vusfâ* ile *işâ*'ın iki kere tekrarından meydana gelmiştir. Bu tekrarlama kolayca izâh edilir; çünkü Peygamber hayatında *şalât*'ların saatlerini kat'î olarak tesbit etmiş değildir (krş. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets und Kultus*, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1913, nr. 2, s. 10 v. dd.). Goldziher, bil'akis, beş sayısını izâh etmek için, İran te'sirine mürâcaat eder (*Islamisme et Parsisme*, *RHR*, 1901, XLIII, 15). Caetani 'Omar II. zamanında beş sayısının henüz kat'î bir şekilde tesbit edilmemiş olduğu vâkiasına dikkati çekerek (*Annali*, giriş, § 219, Goldziher, *Muh. Studien*, II, 20, 29'a atfen). Bu husûsta 'Omar'ın 'Urva'ye ihtiyatlı olmasını tenbih etmesinin beş sayısı hakkında olmayıp, fakat beş namaz saatinin doğru tesbiti hakkında olduğuna dikkati çekmek lâzımdır; bu tesbit fiilen hadîs mecmualarında husûsî bir araştırmayı gerektiren bir münâkaşa mevzuudur. Günde mecbûrî beş vakit namaz nazariyesi hangi devirde tesbit edilmiştir; bu şimdilik kat'î bir şekilde tayin edilemez. İbn 'Abbâs'a göre, Peygamber, Medine'de seyahatte olmadığı veya yakın bir tehlike mevcut bulunmadığı takdirde, muhtelif namazları, meselâ bir taraftan *zuhr* ve *aşr* namazlarını, di-

ger taraftan mağrib ve 'işâ' namazlarını „bir arada kılmıştır“ (Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 49). Peygamberin bu hareketinin muhtemel sebebi kendisine sorulunca, İbn 'Abbâs şu cevâbı vermiştir: — „ümmetinden olanları (kendilerine çok ağır yükler yükleyerek), günah tehlikesine düşürmek istemiyordu“— (agn. esr., hadîs 50, krs. 54, 55). Aynı hadîsin başka bir rivâyetinde şu ifade bulunmaktadır: Peygamber hayatta iken, biz namazları ikiye-ikişer birleştirmeyi itiyat edinmiştik (agn. esr., hadîs 58). Zikredilen hadîsler üzerine al-Navavî'nin şerhi bu hadîslerin ulemâya ne kadar güçlük verdiğini göstermek ve ayrıca ulemânın bunu nasıl halledebildiğini izâh etmek bakımından mühimdir (Kahire, 1238, tab. II, 196 v. d.). Bunlar Peygamberin hayâtında günlük namaz miktarının henüz beş olarak tesbit edilmemiş olduğunun delilidir.

Hadîs mecmualarında beş sayısı bir çok hadîste görülmektedir. Fıkıh mekteplerinde bu husûsta hiç bir fikir ayrılığı mevcut değildir. O hâlde bu nazariyenin VII. asrın sonundan önce meydana çıktığını kabul etmek lâzımdır.

Bu beş farz namaz, kılınmaları icâp eden günün zamanlarına göre isimlendirilmiştir [krş. mad. MİKÂT]: *şalât al-şubh* veya çok defa *şalât al-facr*; *şalât al-zuhr*; *şalât al-aşr*; *şalât al-mağrib*; *şalât al-işâ* veya ekseriyâ *şalât al-atama*; fakat bâzan bu son isim tenkit edilir (Muslim, *Masâcid*, hadîs 228, 229; Abû Dâ'ud, *Hudûd*, bâb 78; al-Nasâ'î, *Mavâkîit*, bâb 23 v. b.).

II.

Günde beş vakit mecbûrî namaz (*al-maktûba*, *nâfila* yahut *şalât al-ta'avu'* denilen ihtiyârî namazlara karşılık) bülûğa ermiş ve şuuru yerinde her müslüman için farzdır. Bu mükellefiyet, bir müddet, hastalar için tâlik edilir. Kılınmamış namazlar sonradan kılınmalıdır (*kazâ*). Şâfiî mezhebinin bu husûstaki görüşleri Muslim, *Musâfirîn*, hadîs 309—316 üzerine al-Navavî'nin yaptığı şerhte (II, 178 v. d.) bulunmaktadır. İslâmiyette giddetli telakkilere göre, namazı, şeriatın emrettiği bir vazife olarak kabul etmeyerek, kasden ihmâl eden bir kimsenin kâfir sayılması icâp eder. Namazın kasden ihmâli, aynı şekilde nazârî bir temele istinâat etmese bile, bu suçu irtikâp edenin öldürülmesini gerektirir (krş. al-Navavî, *Minhâc al-fâlibîn*, ngr. Berg, I, 202 v. d.; krş. Abû İshâk al-Şîrâzî, *K. al-Tanbîh fi'l-fikih*, ngr. Juynboll, s. 15).

Namazın müteber olması için, bâzı mukaddem şartların yerine getirilmesi lâzımdır. Zarûrî dinî temizlik, mecbûrî ola-

rak, *vuzû* [b. bk.], *gusl* [b. bk.] veya *tayammum* [b. bk.] ile te'min edilmelidir. Elbise „gâyesi çıplaklığı örtmek“ (*satr al-avra*) olan şeriat emirlerine uygun olmalıdır. Bu da şu demektir: erkeklerde vücut göbekten dizlere kadar örtülü olmalıdır; hür kadınlarda ise, yüz ve eller müstesnâ, vücut tamâmiyle örtülü olmalıdır. Bu son dinî hüküm şâyân-ı dikkattir; çünkü müslüman kadının peçe ile örtünmek mecbûriyetinde olduğuna dâir Avrupa'daki halk düşünceleri ile açık bir tezat teşkil eder (krş. Snouck Hurgronje, *Twee populaire dwalingen, Verspreide Geschriften*, I, 295 v. d.). Hadîste elbise meselesinde, daha bir çoklarında olduğu gibi, henüz bir ifade birliğine varılmış değildir. Bir taraftan sâdece çıplaklığı örtmekten bahs olunur (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 10), diğer taraftan omuzları da örtmek emri Peygambere isnât olunur (msl. Muslim, *Şalât*, hadîs 175); bir taraftan hafif *şammâ* kullanılması bilhassa zikrolunur (msl. Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, III, 322 ve sık-sık); burada bir tek *şavb* örtünerek, namaz kılmanın câiz veya tamâmiyle tabî'i olduğu söylenir (msl. Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 77, 80 v. d.); diğer taraftan, iki *şavb*'i olan bir insanın namaz için bunları giymesi gerektiği tasdik olunur (msl. Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 82; Ahmed b. Hanbal, II, 148).

Namazın bir câmide kılınmasına ihtiyac yoktur. Namaz bir evde ve hattâ her hangi bir yerde kılınabilir; bu husûs, bütün yüzünün, bir imtiyaz ile, kendisine *mascid* va *şahûr* olması te'min edilmiş olduğunu söyleyen Peygamberin sözlerine dayanmaktadır (bk. msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 56). Mezarlar (msl. Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 208, 209) ile mezbahalar v. b. gibi temiz olmayan yerler (bk. msl. al-Tirmizî, *Mavâkîit al-şalât*, bâb 141) bundan istisnâ edilir.

Namaz (*şalât*) kılınan yer bir dereceye kadar, civardaki sâhadan bir *sutra* ile ayrılmış olmalıdır; bu husûsta krş. mad. SUTRA. Umûmiyetle namazda bir *saccâda* [b. bk.] kullanılır. Bundan başka, namaz kılınırken, Mekke'ye doğru yönelmek lâzımdır [krş. mad. KIBLE].

Tam mânası ile namaz aşağıdaki rûkûnlerden müteşekkildir (burada şâfiîlerin kıldığı gibi tasvir edilmiştir):

Kılınacak namaz belirtilerek, yüksek sesle veya içten niyet (*nîga*; b. bk.) edilir (krş. Mittwoch, *agn. esr.*, s. 16; A. J. Wensinck, *De intentie in recht, ethiek en mystiek der semietische volken, VMAW*, 5. Reeks, deel IV), sonra *Allâhu akbar* (*takbîrat al-ihrâm*) kelimeleri söylenir, bununla ibâdet hâli bağlar [bk. mad. İHRÂM]. Mittwoch bu ibâre ile

yahudi *tefilla*'sının takdislerini mukayese etmiştir (agn. esr., s. 16 v. d.). Namaz a y a k t a kılınır. Mittwoch bu husûsta yahudi *tefilla*'sına *amîdâ* denildiğini hatırlatıyor (agn. esr., s. 16). *Takbîr*'den sonra bir *du'â* veya bir *ta'avvuz* okumak sünnettir (krş. *Minhâc*, I, 78). Sonra *Fâtîha* sûresi okunur. Hadîste bu okuyuşun (*kir'â'a*) ehemmiyeti şu ibâre ile çok iyi ifade edilmiştir: *lâ şalâta liman lam yak- ra' bi-fâtihati'l-kitâb* („Kur'an'ın fâtihasını okumamış olanın hiç bir namazı yoktur“; msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 95; Muslim, *Şalât*, hadîs 34—36, 42) Namaz cemâat hâlinde kılınıyorsa, imam ile yalnız *fâtîha*'yı okumak kaidedir; imam ikinci *kir'â'a*'ya başlayınca, dinlemekle iktifâ olunur (bk. *Minhâc*, I, 80). Hadîste sesli olarak ve içten okunması gereken kısımlar için bir çok işaretler vardır (msl. al-Buhârî, *Kusûf*, bâb 19; Abû Dâ'ud, *Tahâra*, bâb 89; al-Nasâ'î *İftitâh*, bâb 27—29, 80 v. d., v. b.; krş. al-Buhârî, *Azân*, bâb 96, 97, 108; Muslim, *Şalât*, hadîs 47—49; al-Nasâ'î, *İftitâh*, bâb 27, 28, 80 v. b.).

Sonra *rukû'* gelir; bu el avuçlarının dizlerin hizasına gelinceye kadar gövdenin eğilmesinden ibârettir (yahudilerin *keri'â*'lerine benzer; bk. Mittwoch, *agn. esr.*, s. 17 v. d.; bk. bir de Lane, *Manners and Customs, Religion and Laws* bahsinde ve Juynboll, *Handbuch*, s. 76, bk. muhtelif namaz durumlarını gösteren resimler). Sonra tekrar doğrulunur (*i'tidâl*); *rukû'*'dan sonra baş kaldırılır-kaldırılmaz, eller de havaya kaldırılır ve şu sözler söylenir: „Allah kendisine hamededenleri duyar“. Hadîste emredilmiş olan namaz durumları bunlardır (al-Buhârî, *Azân*, bâb 52, 74, 82; Muslim, *Şalât*, hadîs 25, 28, 55, 62 v. d. v. b.).

Namaz (*şalât*) ve *du'â*'da ellerin kaldırılması muhtelif tefsirlere yol açmıştır. Bir taraftan Peygamberin namaz kıldığı zaman ellerini kaldırmak itiyadında olduğu söylenir (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 83—86; Muslim, *Şalât*, hadîs 21—26; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 114—126; al-Nasâ'î, *İftitâh*, bâb 1—6, 85—87; Ahmed b. Hanbal, I, 93, 255, 289 v. b.). Zikredilen eserlerde görüleceği üzere, elleri ne kadar kaldırmak gerektiğini tâyin etmeğe bir dereceye kadar ehemmiyet verilmektedir. Elleri kaldırma yanında, onların uzatılmasından da bahs olunur (al-Buhârî, *Azân*, bâb 130). Daha evvele zikredilen hadîs metinlerinden yine açıkça anlaşılacaktır ki, elleri kaldırma yalnız *rukû'*'dan sonra değildir; fakat namazın diğer kısımlarından sonra da el kaldırılır. Bu *duâ* hareketi yağmur *duâsı* esnasında husûsiyetle icrâ olunur (msl. al-Buhârî, *Cum'a*, bâb 34, 35; Muslim, *İstisikâ*, hadîs 5—7; Ahmed b. Hanbal, III, 104, 153, 181 v. b.). Bâzan el kaldırma

nın (*raf' al-yadayn*), *istisikâ* müstesnâ, her *duâda* câiz olmadığı söylenir (msl. al-Nasâ'î, *Kiyâm al-layl*, bâb 52; Ahmed b. Hanbal, II, 243). Bu menâsike verilen ehemmiyet, Peygamberin *du'â*'da el kaldırmadan önce, abdest (*vuzû*) aldığı vâkiasında görülmektedir (al-Buhârî, *Mağâzî*, bâb 55). Goldziher'in *Zauber-elemente im islamischen Gebet* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 320) makalesinde izâh ettiği üzere, el kaldırmanın aynı zamanda insanın ulûhiyet karşısında yaptığı bir ihtiram ifâdesi vâsıtası olduğu düşünülürse, bütün bunlar aydınlanır. Sünnet *rukû'*'a *kunû* [b. bk.], 'u ilâve eder ki, bu da Goldziher'in bir az önce zikredilmiş olan makalesinde izâh ettiği üzere, kısımları elleri kaldırmak ile aynı zümreye girer.

Namazın (*şalât*) müteâkip rûknü („destegi“) secdedir (*sucûd*); bunun da benzeri yahudi (Mittwoch, *agn. esr.*, s. 17 v. d., *Hıştahe'vayâ*) ve hristiyan (Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 104 v. d.) ibâdetlerinde vardır. Daha fazla bilgi için bk. mad. SUCÜD. Sonra yarı diz çökmüş, yarı oturmuş durum gelir ki, buna arapçada umûmiyetle *cûlûs* („oturuş“) denilir (bk. Juynboll, *agn. esr.*, 76, resim 7). Sonra ikinci bir secde (*sucûd*) gelir.

Fâtîha okumadan ikinci secdeye kadar (ikinci secde dâhil) olan menâsik bir rek'at (*rak'a*) teşkil eder. Şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, hiç olmazsa hadîs kitaplarında bu tâbirler sâbit olmaktan uzaktır. Rek'at (*rak'a*) bâzan *sacda* ile aynı mânada kullanılmış gibidir; bâzan daha geniş bir mânâ taşıdığı görülür. Bu sonradan dilde daha çok bu mânâ ile kullanılmıştır ve gâlibâ namazın (*şalât*) ortasını teşkil eden bütün kısma delâlet eder. Bu meseleyi ancak hâlen yazılmamış olan müslüman ibâdetleri tarihi aydınlatılabilir. Yine hadîs kitaplarında en çok kullanılan ıstılahlar her namaz için *rak'a* miktarını gösterir ki, *şalât al-facr* 2, *şalât al-zuhr* 4, *şalât al-aşr* 4, *şalât al-mağrib* 3, *şalât al-işâ* 4 rek'attır. Bizzat müslüman an'aneleri menşe'de namazın iki rek'attan müteşekkil olduğunu, bu miktarın seyâhatta kılınan namazda muhâfaza edildiğini, fakat bunun yerine alel'ade namaz için 4 rek'at konulduğunu gösterir (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb I; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 1—3 v. b.). Mittwoch (agn. esr., s. 18 v. d.) menşe'de iki rek'at'ın teessüs etmesi husûsunda yahudi te'siri bulmağa çalışır.

Her hangi bir namazın şu kadar veya bu kadar rek'attan müteşekkil olduğunu söylemek, ilk *kir'â'a*'den önce bulunan ilk hareketler, ikinci secdeyi (*sucûd*, aq. bk.) tâkip eden hareketler ile berâber, bahis mevzuu olan namazda yalnız bir defa yapılmalıdır; fakat buna kar-

şılık bunların arasında bulunan ibâdet hareketleri şu veya bu kadar defa tekrar edilmelidir, demektir.

İkinci secdeyi (*sucûd*) tâkip eden menâsik şunlardır: *taşahhud*, oturmuş olarak söylenilen kelime-i şehâdet. Namazın bâzı kısımlarının tekrarı hakkında bir az önce zikredilmiş olan kaidenin yavaş-yavaş teessüs etmiş olması *taşahhud*'ün iki rek'attan mürekkep her kısmında tekrar edilmesi gerektiği hakkında Peygambere isnat olunan bir hadîsten (Ahmed b. Hanbal, I, 211) açıkça anlaşılmaktadır.

Ondan sonra Peygambere salavât (*şalât*) gelir ki, bu içinde *şalla 'llâhu 'alayhi va salâma* ibâresinin pek sık görüldüğü duâlardan ibârettir. Bu ibâre oturmuş hâlde okunur.

Bütün bunlar, namazın, yâni kudsi duruşun sonunda bulunan son menâsik, *salâm* veya *taslîmat al-tahlîl* için de doğrudur. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 91 v.d.)'ye göre, bu *salâm*'ın en tam ifâdesi şudur: *al-salâmu 'alaykum va rahmatu 'llâhi*; bununla berâber bu da kısaltılabilir. Bu *salâm*, baş önce sağa, sonra sola çevrilerek, iki defa söylenir. Bu mü'minlere selâm gibi telakkî olunur; fakat hâzır bulunan koruyucu melekler de selâmlanmış olur; krş. *Kur'an*, XVII, 80. Yahudi ibâdetindeki benzerleri için bk. Mittwoch, *ayn. esr.*, s. 18.

Namazın muhtelif menâsiki, ehemmiyetlerine veya mecbûrî yahut da sünnet (*sunna*) olmaları husûsiyetlerine göre, kısımlara ayrılır. al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 74 v.dd.) namazın „rükünleri“ (*arkân al-şalât*) arasında şunları sayar: *nîya*, *takbîrat al-ihrâm*, *kiyâm*, *kirâ'a*, *rukû*, *itidâl*, *sucûd*, *culûs*, *taşahhud*, *ku'ud*, *al-şalât 'ala'l-nabî*, *salâm* ve (13. olarak) bütün bu menâsikin doğru sıralanması (*tartîb*). O kısmen yukarıda zikredilmiş olan diğer menâsiki sünnet telakkî etmektedir; krş. Abû İshâk al-Şîrâzî, *Tanbîh*, s. 25.

Sünnet telakkî edilen bir çok hareketler, kısaltılmalarına veya tam olarak icrâ edilmelerine göre, her namaza husûsî bir mâhiyet verebilir ve onun uzunluğuna te'sir edebilir. Bir taraftan namazın muhtelif yerlerine tahsis edilmiş duâlar (bk. Maulavi Muhammed Ali, *The Holy Qur'an*, 2. tab., Lahore, 1920, s. II) ve diğer taraftan *kirâ'a* sebebi ile bu bilhassa doğrudur; zîra *fâtîha* okunmasını *Kur'an*'ın diğer sürelerinin okunması tâkip edebilir. Hadîs bize bu husûsta bir çok bilgi verir. Öyle görülüyor ki, bâzı imâmların bu noktadaki fazla gayretleri mü'minleri usandırmıştır. Şüphesiz Peygambere şikâyet edilmiş ve Peygamber dâimâ muhâliflere hak vermiştir: „Düşününüz—imamlara böyle nasihat etmiş idi—ki, aranızda ihtiyar ve zayıflar vardır“ (msl. al-Buhârî, *İlm*,

bâb 28; Muslim, *Şalât*, hadîs 170—190; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 122, 123 v.b.). Bahis mevzuu olan imamı *fattân* („fitneci“) olarak tavsif ettiği bile vardır (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 60; Ahmed b. Hanbal, III, 308). Peygamberi övmek için, kimsenin namazı onun kadar tam ve onun kadar sür'atlı kılmadığı da söylenir (Ahmed b. Hanbal, III, 279, 282 ve tür.yer.).

Namazın muhtelif kısımlarının doğru olarak birbirini tâkip etmesinin, fakihler tarafından, namazın „rükünlerinden“ biri telakkî edilmesi tabî'dir. Bununla berâber, Peygamberin ölümünden uzun zaman sonra, bu sıranın ekseriyâ pek az sâbit olduğunu farzettirecek deliller vardır. Sayının ve menâsikin mütad sırasının gayri ihtiyârî bozulması fıkıh ve hadîste tetkik edilmiştir; fakat fıkıhta bu vâkıaların tarihî tertibi bâzı hadîsler yüzünden bozulmuştur. Fıkıh ile hadîse göre, tâlî teferruat üzerindeki bu gayri ihtiyârî bozular ilâve rek'at ve secde ile düzeltilir. al-Navavî (msl. s. 90 v.dd.)'nin teferruatlı izâhlarından fıkıhın bu mes'eleyi ne kadar büyük bir titizlik ile kaidelere bağladığı hakkında bir fikir edinilebilir. Hadîs bil'akis umûmiyetle bu çeşit sehivler yapan Peygamberin, bu gibi hâllerde *sacdata 'l-sahv* denilen ilâve iki secde kıldığını söylemekle iktifâ eder (msl. Muslim, *Masâcid*, hadîs 85; Ahmed b. Hanbal, III, 12, 37, 42; al-Buhârî, *Şalât*, bâb 88; *Sahv*, bâb 4 v.b.). al-Buhârî, *Şalât* bölümünün 32. bâbının başlığında daha az doğru olarak tanzim edilmiş bir vaziyetin hâtırasını muhafaza etmiştir.

Fıkıh namazın değerini yok eden fiiller ile namazda vücûdun aldığı vaziyetlerin neler olduğunu büyük bir itinâ ile tâyin eder (al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 103 v.dd.; Abû İshâk al-Şîrâzî, s. 28 v.d.). Hadîs, menâse'de namaz esnasında mü'minlerin aralarında serbestçe konuşuklarını, Peygamberi selâmladıklarını ve birbirleri ile selâmlaşıklarını, fakat Peygamberin bu serbestliğe son verdiğini nakleder (al-Buhârî, *al-Amal fi'l-şalât*, bâb 2, 4). Eski vaziyet sık-sık zikredilen şu hikâye ile çok bâriz bir şekilde anlatılmıştır: Peygamber, Zaynab'ın bir kızı boynunda iken, namaz kılıyordu; secdeye (*sucûd*) varınca söylendiğine göre, çocuğu yere bırakıyor ve kalkarken, yenisinden alıyordu (msl. al-Buhârî, *Şalât*, bâb 106 Muslim, *Masâcid*, hadîs 41—44; al-Nasâ'î, *Masâcid*, bâb 19). Bir başka hadîs Hasan ile Hüsain'in Peygamber secdeye iken, sırtına bindiklerini hikâye eder (msl. Ahmed b. Hanbal, II, 513).

III.

Günlük beş vakit namazdan başka, mecbûrî olmayan bâzı namazlar da vardır; al-Gazzâlî,

bunları üç zümreye ayırır: *sunna*, *mustahabb* ve *tafavvu'* (*İhyâ*, Kahire, 1302, I, 174). Bunlardan bâzıları yalnız Peygamberin ölümünden sonra meydana çıkmıştır; bu, onların neden dolayı mecbûrî olmadığını izâh eder; diğerleri, daha Peygamber hayatta iken, bir az arka plana düşmüş idi.

Gece namazı (*şalât al-layl*) da böyledir. Hadîste en çok kullanılan adlandırma budur; fakat *Kur'an*'da bu, *tahaccud* kelimesi ile karışılır (*Kur'an*, XVII, 80). Bu kelimenin iştikakı (gece uyanık kalmak) ihtimâl gece beklemeleri ile ve husûsiyle garbî Asya sûfi ve zâhidlerinin son derecede riâyet ettikleri geceyi ibâdetle uyanık geçirme (süryânide *şahrâ*) âdeti ile yakınlığını muhtemel kılmaktadır. Dinî süryânî edebiyatında bu menâsik hakkında çok açık bilgilere sâhibiz. Buna göre, bâzan geceyi ibâdetle geçirme bizâtihi sevap kazandırıcı bir iş olup, geceyi uyanık geçirmek ekseriyâ mukaddes kitaplar okumak, tefekkür ve merâsimle yapılan duâ ile alâkalıdır. *Tahaccud*'ü de böyle tasavvur etmek gerekir. *Laylat al-Kadr* [b. bk.] ve umûmiyetle ramazan gecelerinde yapılan ibâdetin tasvirinde bunun için tercihan *kiyâm* tâbiri kullanılır ki, bu da sâdece ayakta durma ve geceyi ibâdet ile, uykusuz geçirme hâline bir kıymet isnât edildiği neticesini çıkarmağa imkân verir [bk. madd. RAMAZAN, TERÂVİH.].

En eski müslüman cemâatinde bu şekildeki gece ibâdetlerinin gayretle edâ edildiği hadîsten anlaşılmaktadır. Bu mevzûda daha geniş bilgi için bk. madd. TAHACCUD. Burada yalnız şunu söyleyeceğiz ki, şüphesiz daha Peygamberin hayatında bu ibâdetlerin mecbûrî olmak husûsiyetleri kaldırılmış idi (Abû Dâ'ud, *Tafavvu'*, bâb 17, 26; al-Nasâ'î, *Kiyâm al-layl*, bâb 2; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 165).

Vitr gece namazına (*şalât*) sıkıca bağlanmaktadır. Bu kelime „tek“ mânasına gelmektedir ve menâsiki, gerçekten de gece namazının çift rek'atlarına bir rek'at eklemekten ibârettir. Bu mevzûda daha fazla bilgi için bk. madd. VİTR. Günlük namazın en eski islâm cemâatinde ne kadar az sâbit olduğu öğleden evvelki yegâne namaz olan *şalât al-zuhâ* („kuşluk namazı“) hakkında nakledilen şeylerden anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbal (I, 147)'e göre, bu namazın vakti şöyle tesbit edilmiş idi: Peygamber *şalât al-aşr* („ikinci namazı“) kıldığı zaman güneş battığı yere ne kadar mesâfede'ise, doğduğu yere de aynı mesâfede olduğu zaman *zuhâ* namazını kılıyordu. Bâzı nakillere göre, Peygamber *şalât al-zuhâ*'yı tavsiye etmiş (al-Nasâ'î, *Kiyâm al-layl*, bâb 28; *Şiyâm*, bâb 81; al-Dârimî, *şalât*, bâb 151;

Ahmed b. Hanbal, II, 175, 265 mükerrer, 271 v.b.) ve bunu muntazam bir şekilde edâ etmiştir (*ayn. esr.*, I, 89, II, 38); bu demektir ki, bu namaz kendisi için farz (*farîza*) ve müslümanlar için sünnet (*sunna*) idi (*ayn. esr.*, I, 231 v.d., 317 mükerrer). Bâzı hadîslere göre de, Peygamber bu namazı yalnız bir defa kılmıştır ve yahut bu mevzûda bize bilgi veren şâhid onu yalnız bir defa bu namazı kılarken görmüştür (al-Buhârî, *Azân*, bâb 41; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 80, 81; Abû Dâ'ud, *Tafavvu'*, bâb 12; Ahmed b. Hanbal, III, 156) yahut da Peygamber bunu yalnız seyhâttan dönüştü kılıyordu (Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 75, 76). Bu rivâyetlere Abû Bakr, 'Omar ve İbn 'Omar gibi mühim şahsiyetlerin *şalât al-zuhâ*'yı kılmadıkları hakkındaki rivâyetleri eklemek lâzımdır (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 31; al-Dârimî, *Şalât*, bâb 152). Bu sonuncusu hattâ buna bid'at (*bid'a*, „dinde yenilik“, çok şiddetli bir kelime) diyecek kadar ileri gider (Muslim, *Hacc*, hadîs 220; Ahmed b. Hanbal, II, 128 v. d., 155).

Umûmiyetle iki rek'attan mürekkep olup, farz namazların başında veya sonunda kılınan namazlar pek çoktur: *şalât al-facr*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Azân*, bâb 15; Abû Dâ'ud, *Tafavvu'*, bâb 6); *şalât al-zuhr*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadîs 105, 106); tam güneş batarken kılınması câiz olmayan [krş. madd. MİKÂT] *şalât al-aşr*'den evvel ve sonra (bk. Abû Dâ'ud, *Tafavvu'*, bâb 8; al-Buhârî, *Mavâkîit*, bâb 53; krş. *Mağâzî*, bâb 6); *şalât al-mağrib*'den evvel ve sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 35, 25) *şalât al-mağrib*'den sonra 6 rek'at; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 203); *şalât al-işâ*'dan sonra (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25). Bununla berâber Peygamberin bu ihtiyârî namazları her gün kılmadığı hikâye edilmektedir; umûmiyetle bunların sayısı 16 veya 12 olarak gösterilir (Ahmed b. Hanbal, I, 111 v.d., 142 v.d., 146 v.d.). [Türkiye'de bunlara kısaca namazların sünnetleri denilir ki, bu namazların (*ravâtib*), hanefî mezhebine göre, miktarları şöyledir: sabah namazının 2 rek'atlık farzından evvel 2 rek'at, öğle namazının 4 rek'at olan farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at; ikindi namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 rek'at; akşam namazının 3 rek'at olan farzından sonra 2 rek'at; yatsı namazının 4 rek'atlık farzından evvel 4 ve sonra da 2 rek'at. Yatsı namazından sonra 3 rek'at *vitr* namazı (aş.-bk.) kılmak vâcibtir. Cuma namazından evvel ve sonra da dörder rek'at sünnet vardır. Bunun hâricinde hafta veya ayın muhtelif günlerinde (bk. al-Gazzâlî, *İhyâ*, I, 174 v.dd., *Şalât*

bölümünün 7. bâbında) ve bir câmiye girildiği veya bir seyâhatten döndüğü v. b. gibi bâzı hâller münâsebeti ile (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 60; Muslim, *Şalât al-musâfirin*, hadis 74) kılınan *ravâtib* vardır.

IV.

Günlük namaz yalnız olarak kılınabilir; bununla beraber cemâat ile kılınması tavsiye edilmiştir (bu mes'ele hakkındaki fikir ayrılıkları için bk. al-Navavî, *ayn. esr.*, I, 126 v.d.). al-Navavî'ye göre, her hâlde, kadınlar için cemâatle kılmak husûsunda bir mecbûriyet yoktur; namaz hakkında onlara böyle bir tavsiyede bulunulmaz. Hadîste cemâat ile namaz kılmanın fâideları açıkça aydınlatılmıştır (msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 29—31, 34; Muslim, *Masâcid*, hadis 245—259, 271—282; al-Nasâ'î, *A'imma*, bâb 42, 45, 48—50, 52). Cemâat hâlinde namaz için toplantı yeri olarak bir câmi seçilmesi tavsiye olunur; fakat bu seçme mecbûrî değildir. Namazın değeri iştirâk edenlerin muayyen bir sayıda oluşlarına da bağlı değildir. Abû İshâk al-Şîrâzî (*Tanbîh*, s. 31; krs. İbn Mâca, *İkâma*, bâb 5) iki kişinin cemâat hâlinde namaz kılacaklarını söyler. Üç kişinin iştirâk etmiş olduğu namazlar sık-sık tasvir edilmiştir (msl. Muslim, *Masâcid*, hadis 269).

Namaza sükûnetle gidilmesi tavsiye olunur (al-Buhârî, *Azân*, bâb 20, 21, 23; Muslim, *Masâcid*, hadis 151—155). Bir de namaza başlamadan bir az önce namaz için yer alınması ve namazın bitmesinden sonra orada bir müddet durulması bilhassa sevaptır (Ahmed b. Hanbal, II, 266, 277, 289 v.d., 301). Cemâatle kılınacak namaza, bitmesine yalnız bir rek'at kala gelen, bu gecikmesine rağmen, „namaza (şalât) vaktinde yetmiş sayılır“ (al-Buhârî, *Mavâkıit*, bâb 29; Muslim, *Masâcid*, hadis 161—165 v.b. ve zıt düşünceler için bk. Mâlik, *Vukûat*, hadis 16). Kılınacak bir namaz yalnız olarak edâ edildikten sonra câmiye girilse bile, cemâat hâlindeki namaza iştirâk edilmelidir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 56; al-Tirmizî, *Mavâkıit*, bâb 49). Mâmâfih buna zıt görüşü müdâfaa eden müellifler de vardır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 57). Ekseriyâ zikredilen umûmî kaide cemâat (*camâ'a*) ile kılınamamış olan kısmın yalnız olarak telâfi edilmesidir (Ahmed b. Hanbal, II, 237 v.dd., 270 v.b.).

Câmide sıralar (*şaff*) hâlinde durulur; sıraların irtibâtına ve düzgün olmasına çok ehemmiyet verilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 71, 72, 74—76, 114; Muslim, *Şalât*, hadis 122—128, Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 93—100; Ahmed b. Hanbal, III, 3, 112 v.dd., 122 v.b.). İlk saftaki yerlere ayrı bir mümtâziyet atfedilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 9, 73; Muslim, *Şalât*,

hadis 129—132); bu sıra içinde de imamın sağında bulunan yerler tavsiye edilir (İbn Mâca, *İkâma*, bâb 34). Bütün bunlar yalnız erkeklerle mahsûstur; kadınların son sırada yer almaları söylenmiştir (Ahmed b. Hanbal, II, 247, 336, 354, 370). Cemâat namazı (*şalât al-camâ'a*) bir imam tarafından kılınır: imam ilk sıranın önünde durur yahut kendisinden başka yalnız iki kişi var ise, aralarında durur yahut da biri sağında, diğeri arkasında bulunacak şekilde yer alır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 98; al-Nasâ'î, *Tahtîk*, bâb 1; Ahmed b. Hanbal, I, 451).

İmamın bütün hareketlerinin tam ve doğru olarak taklit edilmesi emredilir (al-Buhârî, *Azân*, bâb 51—53, 74, 82 v.b.). Bu kaideyi ihmâl eden ilâhî bir cezâyı çarpılır (Ahmed b. Hanbal, II, 425; Mâlik, *Nida'*, hadis 57).

Mittwoch (*ayn. esr.*, s. 22; krs. Becker, *Der Islam*, III, 386 v. dd.), imam ile yahudi ibâdetindeki *şeliâh haş şibbûr* arasında bir münâsebet kurmak istemiştir. İslâmiyette imamlık yapabilecek evsâfta olan her kes bu vazifeyi yerine getirebilir. Peygamberin hayâtında Medine'de namazı bizzat kıldırması nâdiren vâkî olmuştur. Son hastalığında ve bir de kendisi Medine'de bulunmadığı zamanlarda, umûmiyetle Abû Bakr'in onun yerini alması icâp etmiştir. Hadîste bu husûsta geniş atıflar vardır; fakat bu işaretlerin çoğu Peygamberin ölümünü tâkip eden siyâsî hadiselerin akislerinin te'siri olarak kabul edilmelidir. İmam kelimesinin çok zengin mânasının da gösterdiği gibi, o zamanlar namaz kıldırmağa çok büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Peygamberin mescidinde cemâatin (*camâ'a*) idârecisi olan kimse aynı zamanda tabî'i olarak bütün cemâatin siyâsî idârecisi idi. Yavaş-yavaş imamın bu iki vazifesi ayrıldı; fakat bir kasabanın en küçük cemâatinin idârecisi için olduğu gibi, halife için de imam adı muhâfaza edilmiştir.

Hiç olmazsa ilk halifeler zamanında, Peygamberin mescidinde imam değişmez olarak tâyin edilmiş ise de, eyâletlerde bu vazifenin bir çok şahıslar tarafından sırası ile ifâsı beklenebildi. Hadîs mecmualarında eyâletlerde bu vazifenin nasıl görüldüğünün izlerine rastlanmaz. Belki de bundan hicretin ilk asırlarında hiç bir âdetin teşekkül etmemiş olduğu neticesi çıkarılabilir. Cemâat için yeter derecede şahıs toplanmış ise, bâzan en yaşlı olanın (al-Buhârî, *Azân*, bâb 17, 18, 35, 49, 140; *Cihâd*, bâb 42; al-Nasâ'î, *Azân*, bâb 7 v.b.), bâzan da *Kur'an*'ı en iyi bilen (Muslim, *Masâcid*, hadis 289—291; al-Nasâ'î, *Azân*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, III, 24, 34, 36 v. b.) namaz kıl-

dırması gerektiği söylenir. Köle ve azatlı köleler bile, imamlık vazifesini yapabilirler (al-Buhârî, *Azân*, bâb 54). Zeydîlerin rivâyet ettikleri bir hadîste, hattâ kadınların bile bu vazifeyi görebileceklerinden bahs olunur („*Corpus Juris*“ di Zaid ibn Ali, nşr. Griffini, nr. 189). Kimin arkasında namaz kılınabileceği mes'alesi de fıkıh kitaplarında ve hadîs mecmualarında münâkaşa edilmiştir (al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 131 v. dd.; al-Buhârî, *Azân*, bâb 56; Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 63).

İmamın me'sûliyeti (Ahmed b. Hanbal, II, 232, 284, 377, 378 v. b.) gibi, ilâhî mükâfâtı da (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 58; İbn Mâca, *İkâma*, bâb 47) aydınlatılmıştır. İmam, eğer dinî mevzûlarda büyük salâhiyet sâhibi bir kimse ile bir arada bulunursa, yerini ona vermelidir (al-Nasâ'î, *A'imma*, bâb 3, 6). Kimse kendisini mü'minlere zorla kabûl ettirmemelidir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 62; al-Tirmizî, *Mavâkıit*, bâb 149). İmam yabancı olmamalı, memleket halından olmalıdır (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 65; al-Tirmizî, *Mavâkıit*, bâb 147; Mâlik, *Şalât al-camâ'a*, bâb 15).

Cemâate (*camâ'a*) imamlık işi yavaş-yavaş, bir dereceye kadar sâbit bir me'mûriyet oldu. Mısırda imam ekseriyâ bir küçük esnâf veya bir mektep muallimidir (Lane, *Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899, s. 96 v. d.). Büyük câmilerin iki imamı bulunur ve aylıkları câmin sandığından ödenir. Mekke'de imamlık vazifesi en itibârli âlimler tarafından olduğu kadar, ehemmiyetsiz kimseler tarafından da yapılır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, not 234). İndonezya'da bu vazife aynı zamanda hâkimlik ve kadılık vazifelerini gören *panğulu*'lar tarafından yapılır (krs. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 116 v. d., 177; *De Atjehers*, I, 89). Bu husûsta daha geniş bilgi için bk. mad. MESCID.

Günlük beş vakit namazdan başka, bâzı hadiseler münâsebeti ile, cemâatin hep birden edâ ettikleri başka namaz ve duâlar da vardır. Cuma namazı bunlar arasında ilk mevkii iggâl eder (tasviri için bk. mad. CUMA, bayram namazları için bk. mad. İD, yağmur duâsı [*şalât*] için bk. mad. ISTİSKA, ay tutulması münâsebeti ile yapılan duâ [*şalât al-kusûf*] için bk. mad. KÜSÜF). Burada yalnız şu kadar söylenecektir ki, bu namaz ve duâlarda bir çok eski halk âdetleri muhâfaza edilmiştir.

Seyâhat esnâsında kılınan ve iki rek'attan mürekkep olan namaz başka bir nevidendir, yâni bu gerçek namazın husûsî veya kısaltılmış bir şeklidir. Fakihler, tabî'i olarak, seyâhat kelimesi ile neyin anlaşılması lâzım geldiğini tâyin etmek husûsunda çok uğraşmışlardır.

Seyâhat için namazın hafifletilmesinin bir başka şekli iki veya daha çok namazı bir araya toplayıp (*cam'*), bir namaz gibi kılmaktır. Hadîs bu mevzûda bir çok izâhlar vermektedir (msl. al-Buhârî, *Tahtîk al-şalât*, bâb 6, 13—19; Muslim, *Şalât al-musâfirin*, hadis 42—58 v.b.). Yukarıda bu maddenin ilk kısmında söylendiği üzere, Peygamberin Medine'de bir çok namazı bir araya topladığı rivâyet olunur; bu rivâyetlerin ehemmiyeti için bk. burada söylenmiş olanlar ve bir de al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 159 v.d.

Kur'an'da tasvir edilmiş olan husûsî bir namaz (*şalât*) da düşman tarafından gelecek yakın bir tehlike hâlinde kılınandır (*Kur'an*, IV, 102—v.dd.). Bu namaz mütad namaz hareketlerinden şu noktalarda ayrılır: mü'minler iki sıra hâlinde toplanırlar; bir sıra secedede (*sucûd*) iken, diğer sıradakiler ellerinde silâh nöbet tutarlar; sonra hepsi secedeyi tamamlamaya kadar, bu vazife nöbetle tekrarlanır. *Taşahhud* sonra toplu bir hâlde söylenir. Düşmanın kible'den başka bir taraftan gelmesi bekleniyorsa, hareketler vaziyetlere göre değiştirilir (teferrûatı için bk. msl. al-Navavî, *ayn. esr.*, s. 181 v. dd.). Bu takdirde namazın kısaltılması da câizdir (Muslim, *Şalât al-musâfirin*, hadis, 4, 5; al-Nasâ'î, *Şalât al-havf*, bâb 4, 7, 23, 24, 26, 27). Hattâ bir rek'attan ibâret bir „korku namazı“ (*şalât al-havf*) bile zikrolunur (Ahmed b. Hanbal, I, 237, 243).

Nihâyet burada ölümler için kılınan namaz (*al-şalât 'ala'l-mayyit*, *şalât al-cinâza*)'dan kısaca bahsedilecektir. Bu her kes için müşterek bir vazifedir (*farz al-kifâya*) ve bundan ancak istisnâî hâllerde vazgeçilebilir (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, I, 138, not 3). Bâzı hadislerde, ölen her müslüman için ayrı namaz emredilmiştir (İbn Mâca, *Canâ'iz*, bâb 31; al-Nasâ'î, *Canâ'iz*, bâb 57). Hadîste (al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 23, 85; *Tafsîr*, *Kur'an*, IX münâsebeti ile bâb 12, 13; Muslim, *Fazâ'il al-şahâba*, hadis 25 v.b.) Peygamberin münâfikların başı olan 'Abd Allâh b. Ubayy'in ölümü üzerine onun cenâze namazını kıldırıldığı ve bundan dolayı 'Omar tarafından âdetâ siteme mârûz bırakıldığı nakledilir ve bu sebeple *Kur'an*, IX, 85 âyetinde şunlar vahyedilmiştir: „Onlardan ölen hiç bir kimse için cenâze namazı kılma ve mezarı yanında durma; zira onlar Allâhı ve Peygamberini inkâr etmişlerdir ve *fâsik* oldukları hâlde ölmüşlerdir“ (*fâsik* mefhumunun fıkıh bakımından târiifi için bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 97). Bundan başka, hadîste Peygamberin, intihar etmek sûreti ile ölenlerin namazından vazgeçtiği söylenmektedir (Muslim, *Ca-*

nâ'iz, hadis 107; Abû Dâ'ud, *Harâc*, bâb 46). Bununla beraber al-Navavî (*ayn. esr.*, s. 225) bu hâlde istisnâ yapmamak gerektiğini söyler. Yine hadiste Peygamberin ölünün borçları ödenmeden önce, bu namazı kılmadığı söylenir (al-Buhârî, *Havâliât*, bâb 3; Abû Dâ'ud, *Buyû*, bâb 9; Ahmed b. Hanbal, II, 290, 399). Bir de fıkhîta ölünün hayatta kalan yakınlarına bu hususun en çabuk şekilde ifâ edilmesi tavsiye olunur (al-Navavî, I, 221). Adli makamlar tarafından idâm edilmiş olan kimseler için Peygamberin cenâze namazı (*şalât al-cinâza*) kıldırıp-kıldırmadığı hususunda hadiste mütenâkız kayıtlar vardır (Abû Dâ'ud, *Canâ'iz*, bâb 47; al-Nasâ'î, *Canâ'iz*, bâb 63, 64). Bu namazda da Peygamberden önceki devirden kalma âdetlerin muhafaza edilmiş olduğu düşünülebilir (bk. A. J. Vensinek, *Some Semitic Rites of Mourning and Religion*, *Verh. AW*, yeni seri, XVIII, nr. I, bahis 2—3). Abû İshâk al-Şirâzî (nşr. Juynboll, s. 47 v.d.)'ye göre, cenâze namazı şöyle kılınır: imam, ölü erkek ise, tabutun baş tarafında ve kadın ise, ayak tarafında ayakta durur (bu eski an'anedir; bk. al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 63; Muslim, *Canâ'iz*, hadis 87, 88 v.b.), niyet eder ve dört defa ellerini kaldırarak, *tekbir* getirir. İlk tekbirden *fâtîha* okur; ikincide Peygambere salavât getirir, üçüncüde ölüye ve dördüncüde de namaza iştirâk edenlere duâ eder. İki *taslîma* ile namazı sonsa erdirir.

Cenâze namazının (*şalât al-canâ'iz*) kılınması gereken yer hakkında fikir ayrılığı vardır. Bâzı işaretler, eski zamanlarda, Medine'den, msl. Habeşistan'da ölmüş olan Nacâşi [b. bk.]'nin namazında olduğu gibi (al-Buhârî, *Canâ'iz*, bâb 4; Muslim, *Canâ'iz*, hadis 63, 64), bunun musallâda kılındığını hâtıra getirebilir. İbn Sa'd (I/II, 14) da bu namazın Peygamber tarafından ölünün evinde kılındığı söylenmektedir. Bundan dolayı Sa'd b. Abi Vakkaş'ın cenâzesinin 'Âişa'nın veya Peygamberin dul zevcelerinden birinin ricâsı üzerine, câmiye götürülmesi bir bid'at gibi telakkî edilmiştir. 'Âişa'nın halkın itirazlarına şöyle cevap verdiği nakledilir: — „İnsanlar ne kadar unuttukandır. Peygamber bu namazı câmide kılmak itiyadında idi“ (Muslim, *Canâ'iz*, hadis 99, 101). Muslim'in şârihi al-Navavî bu rivâyeti ve aynı şekilde al-Zurkânî, Mâlik'in *Canâ'iz*, hadis 22'si münâsebeti ile, bu namazı câmide kılma hususundaki muhtelif mezhep görüşlerini nakletmişlerdir (bu mevzûda bk. bir de *Semitic Rites of Mourning and Religion*, s. 2 v.d.). Her hâlde, bugünkü İslâm dünyasının bir çok kısımlarında bu namazın câmide kılınması âdet olmuştur (Lane, *Manners*

and Customs, s. 526; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 189). Fakat Açe'de bu namaz, ekseriyâ, Cava'da olduğu gibi, ölü evinin avlusunda kılınır (Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 468; ayn. mll., *Verspr. Geschr.*, IV/1, 242). Bu, tavsiye edilmemekle beraber, hiç olmazsa şeriat tarafından câiz görülmektedir (ancak bu mezheplere göre değişir).

Cenâzenin namazda hazır bulunması zarûrî değildir. Mekke'de şehir dışında ölmüş memleket şahsiyetleri için *şalât al-cinâza* kılmak âdeti vardır (Mekka, II, 189). Bu âdet, Peygamberin Medine'de ölmüş olan Nacâşi'nin namazını kıldığını bildiren hadise (yk.-bk.) istinât edebilir.

V.

Namazın (*şalât*) ehemmiyeti mes'elesi avrupalı araştırmacılar tarafından umûmiyetle noksan ve dar ölçüde düşünülmüştür. Namaza büyük bir zapt ve rapt altına alma değeri veren Ranke'nin düşünceleri memnûniyetle kabûl edilir ve hiç şüphe yok ki, bu değer de aslâ küçümsemez. Medine'de, Peygamberin sağlığında, dinî hayatın son derecede mühim bir hususu, İslâmiyetten önceki arap düşüncesinin müslüman düşüncesi hâline gelmesi, namaz etrafında tamamlanmış olmalıdır. Aynı değişme sonraları halifeler devrinde İslâm imparatorluğunun eyaletlerinde vukua geldi. Dinî cemâatlerdeki gelişmenin en müessir âmillerinden biri namaz olmuş olmalıdır.

Buna karşılık avrupalı, dinî bir ibâdet olarak, namazı kendine has görüş ile muhâkeme etmektedir; protestan namazda iç hayatın yokluğuna, katolik ise, dinî merâsim haşmetinin mevcûd olmamasına işaret eder. İlmî bakımdan bu iki görüş yanlışdır. Namazın ehemmiyeti hakkında doğru bir fikir sâhibi olmak isteyen kendi-kendine şu suâlî sormalıdır: Namaz bir müslüman için neyi temsil eder? Bu suâl, muhtelif İslâm ülkelerindeki müslümanların namaz için gösterdikleri gayret müşâhede edilerek, kısmen cevâp verilebilir. Bu nevi müşâhede-lerin hemen hepsi az miktardaki müslümanın günlük beş vakit namazı muntazaman kıldıkları neticesini çıkarmaya imkân verir (Lane, *ayn. esr.*, s. 84; Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/1, 8, 16). İndonezya'da, *cihâd* ile temâyüz eden Açe müslümanlarının ancak çok küçük miktardaki cemâat namazına katılır. Banten (Cava)'da, Palembang (Sumatra)'da, Sunda takım-adalarının ayrı-ayrı kısımlarında, bil'akis cemâat hâlinde namaz kılmaya büyük ihtimam gösterilir (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 373 v.d.; ayn. mll., *De Atjehers*, I, 89 v.d.).

Lane'in Mısır'daki namaza-dâir müşâhadesi (*Manners and Customs*, s. 98) ehemmiyetlidir:

„Müslümanların umûmî ibâdetlerinde en büyük vehar ve en büyük nizam hâkimidir. Câmiddeki ifâde, tavır ve hareketler heyecanlı bir zühde değil, fakat sâkin ve mütevâzî bir dindarlığa delâlet eder. Onlar namazlarında aslâ isteyerek yanlış bir söz söylemez ve gayri muntazam bir hareket yapmazlar. Günlük hayatta bizzat kendi dindarlıkları ile veya başka bir dine mensûp kimseler ile olan münâsebetlerinde gösterdikleri gurûr ve taassup, câmie girer-girmez, ortadan kalkmış gibidir ve onlar yaratıcılarına ibâdet ederken yapmacık bir tevâzû veya zorâkî bir tavır ifâde etmeksizin, mütevâzî ve günâhlarından pişman olmuş gibidirler.“

Dinî hayatta namazın ehemmiyeti hususundaki edebiyat zengin bir bilgi kaynağıdır. İlk iki asır için, bilhassa hadîsten istifâde edilebilir. İslâmiyet'in beş rûknü (*rukun*) sayılırken, *şalât* (namaz) dâimâ ikinci yeri işgâl eder (al-Buhârî, *İmân*, bâb 2; Muslim, *İmân*, hadis, 19—22; bu arada şuna işaret edelim ki, ilk rûkûn her zaman aynı şekilde gösterilmiş değildir). Sağı dağınık bir bedevinin Peygambere kaba ve yersiz bir şekilde „nasıl selâmete erişebilirim?“ suâlîni sormasının bahis mevzuu olduğu pek sık zikredilen hikâyede, Peygamber ona İslâmiyetin mü'minlerden istediği vazîfeleri, yâni günlük beş vakit namazı, ramazan orucunu ve zekâtı saymakla cevap vermiştir (al-Buhârî, *İmân*, bâb 34; Muslim, *İmân*, hadis 8). Müslümanların vazîfelerini sayan diğer hadislerde, msl. Peygamber tarafından Yemen'e gönderildiği zaman Mu'âz b. Cabal'in almış olduğu tâlimâtta, tevhd. yâni Allah'ın birliğini tasdik yanında, beş vakit namaz ile zekât da zikredilir (msl. al-Buhârî, *Zakât*, bâb 1; Muslim, *İmân*, hadis 29—31). Burada hacc ve ramazan orucu zikredilmemiştir. En iyi amel derecesinde *şalât* (namaz) ekseriyâ birinci sırayı işgâl eder (al-Buhârî, *Mavâkîit*, bâb 5; krş. İbn al-Mâca, *Tahâra*, bâb 4; al-Dârimî, *Vuzû*, bâb 2). Günlük beş vakit namazı, doğru şekilde edâ etmek, cennete girmeye te'min eder (al-Nasâ'î, *İkâma*, bâb 6; Mâlik, *Şalât al-layl*, hadis 14 v.b.). Namazın ihmâl ve terki insanı şirke ve kâfirliğe götüren bir köprüdür: „İnsan ile şirk ve kâfirlik arasında namazın terki bulunur“ (Muslim, *İmân*, hadis 134; krş. al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 8).

Namazın günâhtan temizleyici olmak bakımından değeri hadiste, mecâzî bir şekilde, ifâde edilmiştir: namaz, herkesin kapısında akan, iyilik getirici bir sel gibidir: o, günde beş defa içeri girer; ona hâlâ kirinin kalabileceğini nasıl düşünürsünüz? (Mâlik, *Kaşr al-şalât fi'l-safar*, hadis 91; krş. Ahmed b. Hanbal, I, 71 v.d., 177; II, 379, 426, 441; III, 305, 317 v.b.).

Aynı şekilde çok yayılmış olan başka bir hadiste bu değer mecazî ve benzetmesiz olarak ifâde edilmiştir: farz bir namaz, bu namaz ile müteâkip namaz arasında irtikâp edilebilecek olan günâhları affettirmeye yarar (*ayn. esr.*, II, 229; bilindiği üzere, dinî amellerin bu temizleyici hassaları büyük günâhlar, *al-kabâ'ir*, için müteber değildir; *ayn. esr.*, II, 359).

Beş vakit namaz kılmanın cennete girmeye te'min ettiğine dâir olan hadis bir az önce zikredilmiş idi. Aşağıdaki ifâde daha ileri gitmektedir: namazın farz olduğunu bilen cennete girecektir (*ayn. esr.*, I, 60). Kıyâmette hesâp gününde, namazı kılmakta az veya çok sadâkat bilhassa hesâba katılacaktır: hesâp edilecek ilk şey namaz olacaktır; bu hususta muâhaze edileceği bir şeyi yok ise, insan ebedî saâdete ulaşacaktır; aksi hâlde mahv olacaktır (krş. al-Nasâ'î, *Şalât*, bâb 9; al-Tirmizî, *Mavâkîit*, bâb 188; Ahmed b. Hanbal, I, 161 v.d., 171; II, 290 v.b.).

Namaz Allah'tan başka hiç bir şeyle alâkalı olmamak hâl ve düşüncesi içinde kılınmalıdır. Peygamberin namaz esnâsında zihnini işgâl ettiği için, üzeri işlemeli elbiseleri çıkardığı pek sık rivâyet olunur (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 14; al-Nasâ'î, *Kıbla*, bâb 20; krş. bâb 12).

Namazın, bâzan söylendiği gibi, sırf bir vazîfenin yerine getirilmesinden ibâret olmayıp, aynı zamanda bir hiss işi olduğu şu hadîsten anlaşılmaktadır: Peygamber: — „Bu dünyâ metândan kadınlar, güzel kokular bana sevdirmişti; namaz ise, gözümün nûrudur; en çok sevdiğim şeydir“ — demiştir (Ahmed b. Hanbal, III, 128, mükerrer 285). Bir de ekseriyâ namaz sırasında gözlerden akan yaşlar da takdir edilmektedir (Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 156; al-Nasâ'î, *Sahv*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, II, 188, IV, 25; krş. 26).

Namazın daha bârîz bir usûsiyeti şudur: namaz Allah ile iki ayrı durumda zikredilmiş olarak bulduğumuz samîmî bir konuşmadır. Bir taraftan bu husûsiyet namaz esnâsında, namazın ne olduğu sebebine dayanarak, kible cihe-tine tükürülmesini men'eden hadiste görülmektedir (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 39; *Mavâkîit*, bâb 8; Muslim, *Masâcid*, hadis 54; Ahmed b. Hanbal, II, 34 v.d., 144; III, 176, 188, 199 v.d., 234, 273, 278, 291 v.b.). Diğer taraftan bu husûsiyet sırada da belirir: sizlerden biri namaz kılarken, Rabbi ile samîmî bir konuşma hâlinindedir; o zaman, bu vasfı ile ona ne söylemesi gerektiğini bilmelidir; bundan dolayı namazda duâlar okurken, hiç birinin sesi bir başkasının sesini örtmemelidir (Ahmed b. Hanbal, II, 36, 67, 129). Bu sözler şu kudsi hadiste (*hadîs kudsi*) daha güzel bir şekilde

izâh edilmiştir. Allah dedi: — „Ben namazı kendim ile kulum arasında iki parçaya böldüm, bu parçalardan biri benimdir; hâlbuki diğeri kuluma âittir ve kulum istediğini elde eder.“ — Allahın elçisi şöyle diyordu: — „Kur'an okuyunuz. Kul: — „Alemlerin sâhibi Allaha hamdolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana hamdetti“ — der. Kul: — „Bize acıyan Allaha şükrolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum bana şükretti, beni övdü“ — der. Kul: — „Kıyâmet gününün sâhibine hamdolsun“ — dediği zaman, Allah: — „Kulum benim şânımı yüceltti“ — der. Kul: — „Sana taparız, senden yardım dileriz“ — dediği zaman, Allah: — „Bu âyet benim ile kulum arasında müsterektir ve o istediğini elde edecektir“ — der. Kul: — „Bize doğru yolu, kendilerine nîmet verdiklerinin, senin gazabına çarplınmış olanların ve sapıklık yapmayanların yolunu göster“ — dediği zaman, Allah: — „Bu sözler kuluma âittir ve o istediğini elde edecektir“ — der (Ahmed b. Hanbal, II, 460).

Namazın bir hastalıktan kurtulma vâsıtası olarak kabûl edilmesi bizi şaşırtmamalıdır; zîra bu vâkıanın benzerleri başka dinlerde de bulunmaktadır (İbn Mâce, *Ṭibb*, bâb 10; Ahmed b. Hanbal, II, 390, 403). Diğer taraftan, çok büyük ve kıymetli dileklerin yerine gelmesi için kılınan *şalât al-hâca* („dilek namazı“; al-Tirmizî, *Vitr*, bâb 17) ile az veya çok ehemmiyetli bir karar vermeden önce kılınan bir *şalât al-istiḥâra* [bk. mad. ISTİHÂRE]’ye tesâdüf etmekteyiz (al-Buhârî, *Tahaccud*, bâb 25; Abû Dâ’ûd, *Vitr*, bâb 31; al-Tirmizî, *Vitr*, bâb 18; Ahmed b. Hanbal, III, 344 v.b.).

Namaza verilen *münâcât* adı, namazın daha islâmiyetin en eski devirlerinde tefekküre doğru aldığı istikamet başlıca husûsiyetidir (bu mevzûda her şeyden önce bk. L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922) ve bu istikamet islâmiyeti istilâ eden yabancı tasavvufun girdiği başlıca kapı olmuştur.

İslâmî tasavvufun en eski şahsiyetlerinden biri olan al-Muḥāsibî (ölm. 243=857, bk. mad. MUḤASİBÎ) namazın ehemmiyetine dâir bir risâle yazmıştır (krş. Massignon, *ayn. esr.*, s. 259, not 1) ve Ḥakîm al-Tirmizî (285=898) namazın tasavvufî tarafını 42 cümlede anlatmıştır (parçalar için bk. Massignon, *ayn. esr.*, s. 259).

Daha sonra mutasavvıflarda namaz, zikr ve vird ile mukayese edilecek olursa, bir az arka plana düşer. al-Kuşayrî, *Risâla*’sinde, buna husûsî hiç bir bahis ayırmamıştır. Huevîrî’de namaz „bilhassa tarikate yeni girenlere tahsis edilmiş“ gibi görünür; bunlar namazda âdetâ

bütün tasavvufî hayatın bir aksini bulurlar. Onlar için *ṭahâra* tarikate girişi, *kibla* mürşide bağlılığı, *Kur'an* okumak *zikr*’i, *rukû*’te vâzuu, *sacda* kendi kendini tanımayı, *taşahhud*, *uns* ve *taslîm* bu dünyâdan vazgeçmeyi temsil eder. Tam mânâsı ile her mutasavvıf namazda ayrı bir şey görmektedir; biri için namaz Allah ile *huzûr*’a ve diğeri için *gayba*’ye varmak vâsıtasıdır (Huevîrî, *Kaşf al-maḥcûb*, ingl. tre., Nicholson, *GMS*, XVII, 301 v. dd.). Bununla beraber Huevîrî muhtelif sûfilerin namaz sevgisini tebârüz ettirir.

Bütün feylesûflardan burada sâdece, namaz hakkında küçük bir risâle (*Fi’l-kaşf an mâhiyat al-şalât ve ḥikma taṣrîihâ*, Câmî al-badâ’î, Kahire, 1335=1917, s. 2—14) yazmış olan İbn Sînâ’yı zikredeceğiz. Ona göre, namazın bizzat cevheri, Allahı varlığı içinde ve bu varlığın zarûreti içinde tanımak vâkıasıdır. Bunu kılan müminin husûsî vasıflarına göre, namaz bâtinî veya zâhirîdir. Şeriatî kuran kimse bütün insanların rûh basamaklarına tırmanamayacaklarını biliyordu. Bâzılarının tabîî temâyüllerini köstekleyen cismânî bir inzibâta ve mecburî bir riyâzete ihtiyâci vardır. Bu namazın zâhirî tarafıdır. Onun gerçek iç cevheri saf bir kalb ve arzûlardan (*amânî*) temizlenmiş ve kurtulmuş bir rûh ile *muşâhadat al-Hakk* („Hakkı seyretme“)’tır. Sonra İbn Sînâ şu hükmü incelemeğe geçer: namaz kılan Rabbi ile samimî konuşma hâlinde (yk.-bk.). O bunun ancak hissedilebilen âlemin dışında vukua gelebileceğini söyler. Bu rûh hâleti içinde bulunanlar rûhen Allahın huzûrundadırlar ve ilâhî (al-ilâh) cevherinde temâşâ ederler. Bu sûretle namaz cevheri bir seyirdir (*muşâhada*) ve sırf bir ibâdet, yâni cevheri ilâhî aşk ve rûhun temâşâsıdır.

al-Gazzâlî’nin *şalât* hakkındaki bahsi *İhyâ’da*, *Rub’ al-ibâdât* bölümünde, (fıkıhta olduğu gibi) *ṭahâra* ile *zakât* bahisleri arasında yer almıştır. al-Gazzâlî’nin, diğer ibâdetlerde olduğu gibi, burada da şer’î emirleri ne kadar ince bir doğrulukla tasvir ettiğine (Kahire, 1302 tab. I, 140 v. dd.) ve diğer taraftan namaz rûh hayatını talebelerini tatmine imkân veren tasavvufî-ahlâkî bir yükseklığe nasıl yerleştirdiğine dikkat etmelidir. II. ve III. bölümlerde söylenenlerden sonra, onun beyânının yalnız son kısmını kısaca gözden geçirebiliriz. Namaz hayatının bütünlüğünü veren iç mânalar (*ma’ânî*) şu altı husûstur: gönül huzûru (*huzûr al-kalb*), zekâ, saygı (*ta’zim*), heybet (*hayba*), ümit, utanç (*hayâ*).

al-Gazzâlî’nin her şeyden önce gönül huzûru hakkındaki açıklamasına (s. 145) dikkat etmek lâzımdır. Fakihler yalnız *takbîr*’de gönül

huzûru isterler; *fuḳahâ al-mutavarri’ân* ve *‘ulamâ al-âhira*’ye göre, gönül, bil’akis bütün namaz esnâsında huzûr içinde olmalıdır; fakat bu ancak müminlerin az bir kısmında bulunur. Şu sözleri söyleyen Ḥatim al-Aşamm’in namazı en mükemmel namazdır: „Namaz sâati gelince, itinâhî bir abdest (*vuzû*) alır ve namaz kılacağım yere giderim, uzuvlarım namaza müheyyâ bir âziyete gelinceye kadar, beklerim. Sonra Kâbe’de varışında, *şirâṭ* köprüsü ayaklarımın altına, cennet sağımda, cehennem solunda ve Azâil arkamda olduğu hâlde, ayağa kalkarım ve bu namazın hayatımın son namazı olduğunu düşünürüm. O zaman kendimi korku ile ümit arasında hissederim; *takbîr*’i haklı (*taḥkîk*) ile getiririm; *Kur'an*’ı kaidesi (*tarîl*) ile okurum; itâatle *rukû*’ü, tevâzû ile secede (*sucûd*) ederim, sol kałam üzerinde otururum, ayaklarımdan birinin üst kısmını gererim, sağ ayağımı baş parmağı üzerine yerleştiririm ve bütün bunları *ihlâş* ile yaparım. Bundan sonra namazımın Allah tarafından kabûl edilip-edilmediğini bilmem“ (s. 139, 1 v. dd.).

al-Gazzâlî şu sözleri ile ahlâkî görüşünü te’yt eder: „Namazın kusursuz kılmayan kimse, bu namazı ile, ancak Allah’tan uzaklaşır“ (krş. *Kur'an*, XVI, 92).

„*Huzûr al-kalb*’e ulaşmak için, fâydalı vâsıtalar“ bahsinde başlıca mâniâ olarak, namazı huzûrdan mahrum bırakan gaflet düşünceleri zikredilir. Bu düşmanların, sebepleri ile mücâdele ederek, koğulması gerekir. Bunlar iki çeşittir: dış ve iç sebepler. Gafletin (*gafle*), sûryânî sûfilerince (*fehya*), dış sebepleri duygu uzuvlarından gelir. Bundan dolayı, bu uzuvların bütün sapıtma imkânları bertaraf edilmelidir. Bundan dolayıdır ki, *muta’abbidûn* namazı karanlık ve ancak secdeye (*sucûd*) yetecek büyüklükte bir hücrede kılarlar. İbn ‘Omar’ın bu hücre içinde hiç bir eşyaya tahammül edemediği söylenir. Gafletin iç sebeplerinin çok daha büyük bir te’siri vardır. Kökleri endişelerde, dünyevî düşünce ve meggûliyetlerde. Bununla beraber, en kuvvetli te’siri arzûlar yapar. Âhireti düşünerek, bu sebepler ile mücâdele etmelidir. Namazın bütün hazırlık hareketleri ve bütün kısımları âhiret (*âhira*) ile ilgilendirilmelidir. Ezan zamanında kıyâmet gününün *nida*’sı düşünülmelidir. ‘Avra örtülürken, bir iç ‘avra olup-olmadığı düşünülmelidir. v.b.

Namazın en yüksek gâyesi nefsinı hakîr görme ve tevâzû yardımı ile ulûhiyet içinde kendini kaybetmektir. Sufyân al-Savri’nin — „Tevâzuu tanımayan kimsenin namazının hiç bir değeri yoktur“ — dediği rivâyet olunur. al-Gazzâlî bu fikirleri iki husûsî bahiste açık-

lamıştır (*bayân iştirâf al-ḥuşû’ va ḥuzûr al-kalb*, s. 145 v.d. ve *ḥikâyat va aḥbâr fî şalât al-ḥaşî’in*, s. 157 v.d.). Bu son bâhiste büyük peygamberlerin namazda (*şalât*) ne kadar istigrâka dalmak âdetinde oldukları, muhtelif misâller ile, gösterilmektedir.

(A. J. WENSINCK.)

ŞALÂT. [Bk. SALÂT.]

SALÇUKLULAR. [Bk. SELÇUKLULAR.]

SA’LEB. ŞALAB, ABU ‘L-ABBÂS AHMED B. YAḤYÂ B. ZAYD B. SAYYÂR (Yakût: Yasâr) AL-ŞAYBÂNÎ (Banî Şaybân’ın *maulâ*’sı), arap nahiv âlimi. Her ne kadar Kûfe dil mektebine mensûp sayılmış ise de, hayatının büyük kısmını Bagdad’da geçirmiştir. 200 (815) ’de doğdu. 16 yaşından itibaren kendini arap dili tetkikine verdi. Hocaları Abû ‘Abd Allâh b. al-A’râbî, al-Zubayr b. Bakkâr v.b. idiler. Büyük bir şevk ile al-Kisâ’î’nin ve bilhassa al-Farrâ’ın eserlerini tetkik etti. 25 yaşında iken, bu son âlimin bütün eserlerini ezbere bildiğini iddia eder. Daha sonra Şalab de müderris ve âlim oldu. Bu sıfatla, vezir İsmâ‘îl b. Bulbul’un sayesinde, saraydan oldukça yüksek bir maaş alıyordu. En tanınmış talebeleri Abû Bakr b. al-Anbârî ve Abû ‘Omar al-Zahid’dir. 13 sene müddetle, Bagdad vâlisi Muhammed b. ‘Abd Allâh b. Tâhir’in oğullarının muallimliğini yaptı. Onun ilmi faaliyeti, diğer taraftan, lisâniyâta ve daha ziyâde gramere dâir te’lif ettiği eserlerinde ifâdesini bulmuştur. Bugün eserlerinin çoğunun sâdece ismini biliyoruz. Mevcut eserlerinden yalnız üçü (*Kitâb al-faṣîḥ*, *Ḳavâid al-şîr*, bk. *bibliyografya* ve *Kitâb macâlis Şalab*, ngr. ‘Abd al-Salâm Hârûn, Kahire, 1368=1948) basılmıştır. [Eserlerinin mevcut nüshaları için bk. Brockelmann, *GA L*, I, 118; *Suppl.*, I, 181. Bunlardan *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*’ın Şalab’ın eseri olduğu (msl. bk. *al-Fihrist*, s. 74) kabûl edilmiş ise de, Yakût’un İbn al-Nadîm’den naklen verdiği, fakat *al-Fihrist*’te bulunmayan bir kayda nazaran (*Irşâd*, Kahire, ts., V, 144), eserin asıl müellifi al-Ḥasan b. Dâvûd al-Raḳkî’dir. Şimdilik bu rivâyeti te’yt edecek başka bir vesikaya sâhip değiliz. Ancak Abu ‘l-Ḥasan ‘Abd Allâh adlı birinin *Kitâb faṣîḥ al-kalâm*’dan seçme sûreti ile vücûda getirdiği bir eserin (= *İhtiyâr Faṣîḥ al-kalâm*) h. IV. asırda istinsâh edilmiş eski bir yazması bu meseleyi bir dereceye kadar halleder görünmektedir. J. Bart’ın 1876’da Şalab’e isnât ederek bastırdığı *Faṣîḥ*’ın metninin ayır olan bu nüshada bu eserin „Şalab’ın rivâyeti ettiği *Kitâb al-faṣîḥ*’ten Abu ‘l-Ḥasan ‘Abd Allâh’ın yaptığı bir seçme (= *İhtiyâr*)“ olduğuna dâir bir kayıt vardır. Buna göre, Şalab bu eseri, belki

bâzı tasarruflar ile, rivâyet etmiş idi (bu mes'e-
le meşhûr nüsha hakkında bk. Ahmed Ateş,
*Konya kütüphanelerinde bulunan bâzı mühim
yazma eserler*, Belleten, ngr. TTK, Ankara,
1952, XVI, 61 v.d., nr. 11; ayn. mll., *Çorum
ve Yozgat kütüphanelerinden bâzı mühim arap-
ça yazmalar*, İslâm ilimleri enstitüsü dergisi,
İstanbul, 1959, s. 58 v.d., nr. 10; *Faşîh* 'in 'Abd
al-Hamîd b. Abî'l-Hadîd tarafından, 740=1242/1243
yılında, manzûm hâle getirilmesi
sûretiyle, kaleme alınmış olan *Nazm Faşîh
Sa'lab* için bk. ayn. makale, nr. 11]. Sa'lab
ihtiyarlığında sağır oldu. Bu hâle cemâzi-
yelevvel 291 (904)'de câmiden dönerken başı-
na gelen bir kazâ sebep olmuştur. Çok sâde
bir hayat sürdüğü için, kızına [(al-Zubaydî, s.
167: kızının kızına)] büyük bir miras bıraka-
bildi. Ölümünden sonra çok zengin kütüphâ-
nesi vezir al-Kâsim b. 'Ubayd Allâh tarafın-
dan satın alınmıştır. İlmî istikametini göz önü-
ne alarak, sonraki arap dil âlimleri onu Kûfe
mektebi mensûpları arasına sokmuşlar, onun
bu dil mektebinin hem zirvesini, hem de so-
nunu temsil ettiğini kabûl etmişlerdir. Ger-
çekten de o, kûfeli âlim al-Farrâ' 'nın harâretli
tarafdârı olduğunu bizzat beyân ediyordu ve
basralılardan, muâsırı meşhûr al-Mubarrad [b.
bk.]'e karşı cephe almış idi; fakat G. Weil'in
işâret ettiği gibi, Kûfe dilleri tam mânâsı ile
bir mektep te'sis etmemişlerdir; kendilerini
Kûfe mektebi mensûbu sayanların bir bir-
lik hâlinde gösterilmesi, Basra mektebinin aklı
ve mantıklı devamcıları olduklarını farzed-
en, hattâ zıt temâyüle müteallik de olsa, kendi de-
virlerinde ulaşılan inkişâf hâlini mâziye kadar
uzatan muahhar dil âlimlerinin ihtirâdır. Böy-
lece Sa'lab de al-Farrâ' 'nın an'anesini devam
ettirdi; fakat o nahivdeki usûlünü sağlam te-
meller üzerine kurmakta ve bunu geliştirmekte
diğer kûfeliler kadar muvaffak olamadı. Tamâ-
miyle hâfızaya dayanan bilgileri bir araya ge-
tirmek ve lisâniyâta dâir husûsî hâlleri tetkik
etmekteki gayreti, diğer dillerde olduğu gibi,
onun da usûl hakkında verimli bir faaliyet gös-
termesine imkân vermemiştir.

Bibliyografiya: [Abû Tayyib al-
Luğavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (ngr. M. Abu
'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1375, s. 95 v.d.;
al-Azharî, *Tahzib al-luğa* (MO, 1920, XIV,
26); al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn* (ngr.
M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1373
(1954), s. 155—167; Yûsuf b. Ahmed al-Hâ-
fiz, *Nûr al-kâbas* (Nûruosmâniye kütüp., nr.
3391, 172^a v.d.); al-Haṭîb al-Bağdâdî, *Tâ-
rîḫ Bağdâd* (Kahire, 1949), I, 204—212;
Abu 'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf al-Kiftî (ngr. M.
Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1374 (1950),

I, 138—151]; *al-Fihrist* (ngr. Flügel), s. 74;
Yâkût, *İrşâd al-Arîb* (GMS, VI), II, 133—
154; İbn Hallikân, *Vafayât* (ngr. Wüsten-
feld), nr. 42 (tre. de Slane, I, 83—86); al-
Suyûtî, *Buğyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s.
172 v.dd.; Abu 'l-Barakât İbn al-Anbârî,
Nuzhat al-alibbâ (Kahire, 1294), s. 293—299;
Muhammed Bakîr, *Ravzât al-cannât* (Tah-
ran, 1307), I, 56 v.d.; F. Krenkow, *Il „Libro
della Classi“ di Abu Bakr az-Zubaydî* (RS
O, XIII, 107—156, nr. 78); F. Flügel, *Die
grammatischen Schulen der Araber* (Abh.
für die Kunde des Morgenlands, II, 4, 164
—167); G. Weil, *Abu 'l-Barakât İbn al-An-
bârî, Die grammatischen Streitfragen der
Basrer und Kufer* (Leiden, 1913), bilhassa
s. 65 v.d. ve 75—81; Brockelmann, *GAL*,
I, 118; *Suppl.*, I, 181; J. E. Sarkis, *Mu'cam
al-maḥbû'ât al-'arabiya va 'l-mu'arraba* (Ka-
hire, 1928 v.dd.), st. 662 v.d.; Sa'lab, *Kitâb
al-faṣîḥ* (ngr. J. Barth), Leipzig, 1876; *L'Ar-
te poetica di Abu 'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ
Ta'lab* (ngr. C. Schiaparelli; *Actes du Hui-
tième Congrès International des Orienta-
listes*, II/1, A, s. 173—214), Leiden, 1893
[bk. bir de Ign. Kraqovski, *Le manuscrit
du „Kitâb al-mucâlasât“ de Ta'lab au Musée
Asiatique (comptes rendus de l'Académie
des Sciences de l'URSS*, 1930, B, s. 211
—217, burada rusça bibliyografiya âit umû-
mî ve mufassal mâlûmat (s. 211, not 1 ve
3) ve adı geçen yazmanın tavsifi bulunmak-
tadır. (Bu eser 'Abd al-Salâm Hârûn tara-
findan neşredilmiştir; *Kitâb macâlis Sa'lab*,
Kahire, 1368—1948)]. (R. PARET.)

SA'LEBE. SA'LABA, sık kullanılan (nâ-
diren Sa'lab şeklinde) eski bir arap şa-
hıs ismi ve eski Arabistan'ın büyük kabîle
topluluklarının tâlî kollarından bir kısmının
en eski cedd olarak kabûl ettikleri şa-
hıs adı. Nitekim büyük Bakr b. Vâ'il kabî-
lesinden (Yamâma'den Bahrayn'e kadar uza-
nan bölgede) Sa'lab b. 'Ukāba, Nefûd mînta-
kasında Ğatafân kabîlesinden Sa'lab b. Sa'd
b. Zubyân, Tamîm kabîlesinin Sa'lab b. Yar-
bû' ve Tayy kabîlesinin Sa'lab b. Tayy denilen
kolları biliniyor. Gassânîler hânedanının ceddî
olarak, bir Sa'lab b. 'Amr b. Mucâlid'den
bahsedilir. Josua Stylites'in zikrettiği, Lah-
milere karşı mücâdelelere iştirak eden „Sa'la-
ba âilesinden Roma idâresinde bulunan arap-
lar“ ya Gassânî menşelidirler (Nöldeke) veya
Bakrî Sa'lab (Rothstein, *Die Dynastie der
Lakhmiden in al-Hîra*)'lere mensûpturlar. Ce-
nûbî Arabistan kabîleleri arasında Azd ve Ki-
nâna Sa'labalari bulunmaktadır. Ayrıca Yeğrib
'deki Avslere mensûp bir Sa'lab âilesi ile

yahudi Kaynuḳâ'lardan bir Sa'lab b. al-Fityûn
(Caussin'de yanlış olarak Ğityûn) âilesini de
zikretmek lâzımdır. Peygambere karşı düşmanca
tavır takınmış olan bu kabileden ilmi ile dikkati
çeken Muḥayriḳ adındaki kimsenin bilâhare müs-
lûman olduğu ve Uhud'da şehid düştüğü rivâyet
edilir (al-Ṭabarî, I, 1424; İbn al-Ağîr, III, 24 v.dd.).

Bibliyografiya: İbn Durayd, *Kitâb
al-iṣṭikâḳ* (ngr. Wüstenfeld); al-Ṭabarî (ngr.
de Goeje), bk. fihrist; Wüstenfeld, *Geneal.
Tabellen und Register*; Caussin de Perceval,
Histoire des Arabes. (H. H. BRÄU.)

SA'LEBİ. AL-SA'LABİ (? — 1035), AHMED
B. MUHAMMED B. İBRÂHİM ABÜ İŞHÂK AL-Nİ-
SÂBÜRİ, meşhûr akâid âlimi ve müfes-
sir. Muharrem 427 (teşrin II. 1035)'de öl-
müştür. En mühim eseri *Kur'an* tefsiri olan
al-Kaşf va 'l-bayân 'an tafsîr al-Kur'an'dir.
İbn al-Cavzî, bilhassa ilk sûrelerin tefsirinde
zayıf hadîsleri kabûlünden dolayı, onu tenkit
etmiştir (İbn Tagribirdî, *al-Nucûm al-zâhira*,
ngr. Popper, II, 166, sene 666). Fakat bu
eser Schwally'ye göre (bk. Nöldeke, *Gesch.
des Qorâns*, II, 174) bu sâhada en faydalı
eserlerden biri olup, al-Ṭabarî'den başka, tak-
riben diğer 100 kaynakta mevcut mâlûmâtı
mâkul bir şekilde terkip etmiş, al-Bayzâvî nok-
sansıız olmak husûsundaki bütün gayretlerine
rağmen, onu ancak iki misli aşabilmiştir. Buna
rağmen, Yâkût'un geniş sâhaya yayılmasından
sitâyîş ile bahsettiği ve Ahmed b. al-Muḥtâr al-
Râzî'nin 631 (1233)'e doğru *Mabâhiş al-ta-
fîr*'inde onun hakkında *Munâkaşât* yazdığı
(bk. *Fihrist al-kutub al-'arabiya al-maḥfûza
bi 'l-kutubhânât al-hidivîya*, Kahire, 1310, I,
198) bu eser henüz basılmamış ve bir kenarda
kalmıştır. Tefsirinden çıkmış bulunan ve onu
ikmâl eden *Ḳişâş al-anbiyâ* 'sı daha çok yay-
gındır. Filhakika bu eser metinden çıkarılabil-
en mâlûmâtı çok genişletmektedir; fakat *Ḳuş-
şâş* 'ların, msl. al-Kisâ'î [b. bk.]'de olduğu gibi,
aşırı hayaleiliğinden hemen-hemen uzak bulun-
maktadır. [Ayrıca şahid olarak pek çok şiir
nakletmiş olması ile de mühimdir]. Bu eser
müteaddit defalar, msl. Kahire'de 1297, 1303,
1306, 1308, 1310, 1314, 1321, 1324 ve 1340'ta;
Bombay'da 1306'da basılmış ve Muhammed
Amîr b. 'Abd Allâh al-Ya'ḳûbî tarafından Ka-
zan türkçesine tercüme edilmiştir (Kazan,
1903). Eser her kese hitap eden mütedâvil ki-
taplardan biri olduğu için, pek büyük bir ser-
bestlik ile, metnine müdâhale ve tasarruftan
çekinilmemiştir; nitekim msl. Paris 1923 yaz-
masının metni al-Kisâ'î'nin eseri ile karışmış
bir hâlde bulunmaktadır.

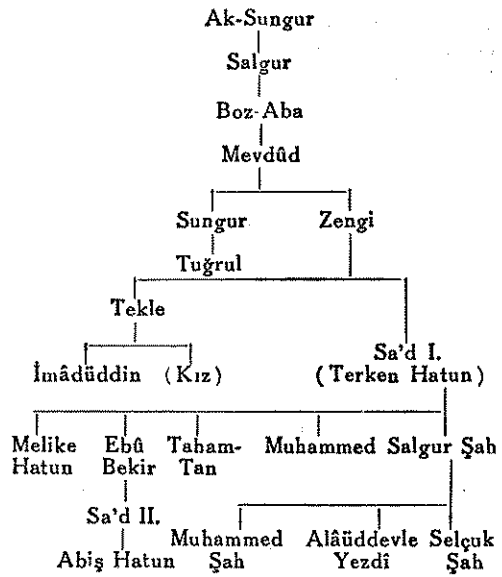
Bibliyografiya: Yâkût, *İrşâd al-
arîb* (ngr. Margoliouth), II, 104; İbn Halli-

kân, *Vafayât* (Kahire, 1299), nr. 30; al-Su-
yûtî, *Tabakât al-mufasssîn* (ngr. Meursin-
ge), nr. 5; ayn. mll., *Buğya* (Kahire, 1326),
s. 154; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der
Araber*, nr. 185; *GAL*, I, 350; *Suppl* I, 592.
(C. BROCKELMANN.)

SALGURLULAR. Salgurlu atabeyleri adı
altında, Oğuzların Salur [b. bk.] kabilesi tara-
findan, Selçuklu imparatorluğunun harâbeleri
üzerinde kurulmuş bir hânedan. Salgur
Horasan'a hicret edip, büyük Selçukluların
ilk sultanı olan Tuğrul Bey [b. bk.]'e katıl-
an bir Türkmen zümresinin reisi idi. Salgur
soyundan biri olan Boz-Aba [bk. BUZABA]
Irak ve Horasan Selçukluları hükümdarları-
nın dördüncüsü bulunan Ğiyâs al-Dîn Mas'ûd'a
karşı yapılan bir muhârebeye öldürüldü ve
yeğeni SUNKUR B. MAVDÜD Selçuklulara karşı
isyân ve Fars'ta istiklâlini ilân etti; orada 120
seneden fazla hüküm süren bir hânedan kur-
du; fakat nâdiren tam bir hükümrânlığa maz-
har oldu; zîra önce Irak Selçuklularına, son-
ra Hvarizmşâhlara ve nihâyet moğullara tâbî
oldu. Sunkur 1161'de öldü ve kendisine halef
olarak kardeşi ZENGİ B. MAVDÜD'u bıraktı;
Zengî b. Mavdûd hükümdarlığının ilk zaman-
larında Suriye atabeyleri olan ve Fars salta-
natı iddiasında bulunan amca-zâdeleri tarafın-
dan rahat bırakılmadı. Onları yendikten sonra
Fars üzerindeki hâkimiyetini tanıyan Irak Sel-
çuklu sultanı Arslan b. Tuğrul'a tâbiyyetini
arzetti; 1175'te ölümü üzerine, büyük oğlu TAK-
LA ona halef oldu; bu da, Irak Selçuklularına
tâbî olarak, 20 yıl saltanat sürdü. 1194'te ölün-
ce, amca-zâdesi Sunkur'un oğlu TUĞRUL ve
küçük kardeşi SA'D B. ZANGİ [b. bk.] taht id-
diasına kalkıştılar. Tuğrul idâre merkezini önce
zaptedip, hükümdar unvânını aldı ise de, Sa'd,
onun ile 8 yıl muhârebe etti. Bu devir esnâ-
sında memleket tahrip edildi. 1203'te Tuğ-
rul'u esir eden Sa'd tahta çıktı. Saltanatının ilk
devrinde kıtlık ve vebâ ile harâp olmuş bulu-
nan memleketinin refâhını sağlamak ile meşgûl
oldu. Bu arada Hvarizmşâhlar 1194'te Salgur-
luların topraklarına ilhâk edilmiş olan Irak Sel-
çukluları mağlûp edilmişlerdi. Sa'd, 'Alâ' al-Dîn
Muhammed Hvarizmşâh'a hücum etti ise de,
mağlûp ve esir oldu; serbest bırakılmasını te-
min maksadı ile, İştâhr ve Uşkunvân'ı terke ve
Selçuklulara vermekte olduğu vergiye müsavî
bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Sa'd, aynı za-
manda, büyük şâir Sa'dî'nin şiirdeki mahla-
sını kendisinden aldığı hükümdar olarak şö-
ret bulmuştur. 28 yıl saltanat sürdü ve 1231
(bk. bir de mad. SA'D B. ZENGİ)'de ölümü
üzerine, oğlu ABÜ BAKR kendisine halef oldu.
Abû Bakr, babasının esâreti esnâsında tahtı ele

geçirmek teşebbüsünde bulunmuş, bu yüzden hapse mahkûm olmuş ve Hvarizmşâh Calal al-Dîn Mengübürdî'nin ısrarları üzerine, serbest bırakılmış idi. Devletin budutlarını genişletti ise de, önce moğul hanı Ögedey Cengiz'in oğlu ve halefi hükümdara ve sonra da 1256'da İran moğullarından İlhan Hulagu'ya tâbiyetini arz ile vergi ödemeğe mecbûr oldu. Ögedey Han ona Kutluğ Han unvânını verdi. Abû Bakr 1260'ta öldü. Oğlu Sa'd II. kendisine halef oldu. 12 günlük bir hükümdarlıktan sonra öldü ve yerine henüz küçük yaşta olan bunun oğlu MUHAMMED geçti; bu sonuncunun sâdece isimden ibâret olan saltanatı 1262'de ölümü ile sona erdi. Kendisine Sa'd I.'in küçük oğlu Salğur'un oğlu olup, amca-zâdesi bulunan MUHAMMED ŞÂH halef oldu. Muhammed Şâh 18 temmûz 1263'te tahttan indirildi ve öldürüldü; yerine SALÇUK ŞÂH B. SALGUR geçti. Bu zât moğullar tarafından mağlûp edildi ve kânûn I. 1264'te öldürüldü. Fars 1256'dan beri İlhanlılara tâbi idi; fakat Sa'd II.'in kızı ve Selçuk'un amca-zâdesi olan Âbiş HATUN tahta çıkarıldı ve ancak bir yıl hüküm sürdü. Bu müddet sonunda Hulagu'nun dördüncü oğlu Mengü Timur ile evlendi ve hükûmeti kendi nâmına idâre etti. Bu Hatun'un 1284'te ölümü ile bu hânedan da son buldu.

SALGURLULAR HÂNEANININ ŞECERESİ

(Bk. E. de Zambauer, *Manuel d. Gén.*, s. 232)

Bibliyografya: Hamd Allâh Mustavfî al-Kazvîni, *Târîh-i guzîda* (GMS); Mîr Hvând, *Ravzat al-şafâ* (taş basm., Tahrân); krs. *The history of the Atâbegs of Syria and Persia* by Mirchond (nşr. W.

H. Morley), London, 1848, s. 23 v. dd.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjucides*, bk. fihrist. (T. W. HAIG.)

SALHİN. [Bk. SELHİN.]

SALİB. AL-ŞALİB (A.; cem. şulub, şulbân), haç; bu tâbir hristiyan remzine işâret ettiği gibi, din ile ilgisi olmayan hâllerde de haç şeklinin ifâdesi için kullanılır (msl. develere haç şeklinde dağlama, *vasm* 'de olduğu gibi). İlk mânası ile bu kelimenin ârâmî dili sâhasından, her hangi bir değişikliğe uğramadan, alınmış olması mümkündür. Bu tâbire *Kur'an* 'da tesâdüf edilmez; hadîslerde ise, kıyâmet tasvirlerinde geçer. İsa, kıyâmet yaklaşınca, gökten inerek, Deccâl'e karşı mücâdele eder; domuzları öldürür ve haçı parçalar (al-Buhârî, *Anbiyâ*, bâb 49; Muslim, *İmân*, hadîs 242 v.d.; İbn Mâca, *Fitan*, bâb 33; İbn Hanbal, *Musnad*, II, 240, 272 v.b.). Kıyâmet gününde bütün dinî cemâatler, husûsî âlâmetleri ve putları ile birlikte, Allahın huzûruna gelirler. Hristiyanlar haçı tâkip ederler ve al-Masîh b. Maryam'e tapmış olduklarını ikrarları üzerine cehenneme atılırlar (al-Buhârî, *Tavhîd*, bâb 24).

al-Buhârî, *Şalât* 'ın 15. bâbının tercümesinde *şavb muşallab*, haç şeklinde örnekler ile dokunmuş bir elbiseden bahseder ki, namaz esnasında Peygamberin dikkatini çektiği için, bu şekiller 'Âişa tarafından sökülüp atılmıştır. Lugatçiler haça hristiyanların *kibla* 'si derler ki, bu onların (hristiyanların) ibâdetlerini bir istavroz önünde yaptıklarını bildiklerine delâlet eder.

'Omar'ın fethedilen bâzı Filistin şehirleri ile yapılan anlaşmalarında hristiyanlara, kilise ve haçları için, husûsî bir *amân* verilmektedir (al-Tabarî, I, 2405 v. dd.). Ancak daha sonraki zamanlara âit kaynaklardan edindiğimiz bir vesikada hristiyanların haçı alenen kullanmaları 'Omar tarafından men'edilmiştir (Hamaker, *Incerti auctoris liber*, s. 165 v.d.; Muir, *The Caliphate*, s. 137; krs. Caetani, *Annali*, yıl 17, § 174 v.d.).

al-Ma'mûn'un sarayında hristiyan ile müslüman din âlimleri arasında vukû bulan bir münâzaada, hristiyanların haça gösterdikleri tâzim bir taarruz noktası teşkil etmiştir (krs. A. Guillaume, *A Debate between Christian and Moslem Doctors*, *Centenary Supplement to the J R A S*, teşrin I. 1924, s. 242).

583 (1187) yılında Haçın muhârebesinde müslümanlar bir „hakîkî haçı“ (*şalib al-şalabût*), yâni İsa haçının bir parçası üzerine yerleştirilmiş bulunan bir haçı ellerine geçirmişlerdir (*Historiens des Croisades*, *Hist. Orientaux*, I, 685). Hristiyanların haçı ile ilgili mâlûmat için bk. madd. İSÂ ve NASÂRA.

Hristiyan-arap eserlerinde başkaca da mâlûm olan haç bulma efsâneleri v.b. bulunur. *Şalaba* fiili asmak veya çarpmıha germek sûretiyle idam cezasına delâlet eder.

Kelimenin küçültme şekli için bk. mad. ŞULAYB.

Bibliyografya: Lugatlar ve bk. mad.; L. Caetani, *Annali dell' İslâm*, yıl 17, 174 v.d. (III/II, 957 v.d.); W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (nşr. T. H. Weir), Edinburgh, 1924, s. 137; A. v. Kremer, *Kulturgeschichte des Orients*, I, 103; H. A. Hamaker, *Incerti auctoris liber de expugnatione Memphis et Alexandriae* (Leiden, 1825), trc. s. 165 v.d. (A. J. WENSINCK.)

SALİB. [Bk. SALİB.]

SÂLİH. [Bk. SELİH.]

SÂLİH. [Bk. SÂLİH.]

SÂLİH. SÂLİH, arap Şamûd kavmine gönderilmiş olan peygamber. Tehlikeleri haber verici ve mütâd şekilde, Peygambere benzer bir şekilde tasvir edilmektedir; kavmini ihtidâ etmeğe ve yalnız Allaha tapmağa dâvet eder (*Kur'an*, VII, 73; XI, 61; XXVI, 142); kendilerine Allahtan gördükleri lutufları gösterir (*Kur'an*, VII, 74; LI, 43) ve onlardan hiç bir karşılık istememekle iftihar eder (XXVI, 145); fakat onlar kendisini kabaca kovarlar, sihirbâz olmakla ithâm ederler (XXVI, 135); onu kendisine vahiy geldiğini iddiâ etmesine imkân olmayan, kendileri gibi, bir insan sayarlar (LIV, 24); babalarının dinlerini terketmek istemezler (XI, 62); bir kıyâmet ve hesap günü olacağı düşüncesini reddederler (LXIX, 4). Hareket tarzı halk arasında bir ayrılma tevât eder (XXVII, 45); yalnız zayıflar ona inanırlar; fakat kudret sâhipleri onunla alay ederler (VII, 75). Ona kudret sâhipleri, vaazlarına kızmadan önce, ümit bağlamışlardı (XI, 62). Bu durumlar peygamberin hayâtı için de ilgi verici bir benzerlik teşkil edebilir. Allah, işâret olarak, Şamûd kavmine bir dişi deve gönderir (XVII, 59) ve Sâlih kavminden onun serbestce otlamasının te'minini ve kendi sularından ona su verilmesini ricâ eder (VII, 73; XXVI, 155; LIV, 28); fakat hayvanı sakatlarlar ve onu aralarından bilhassa dinsiz olan birine (XCI, 12; LIV, 29) öldürtürler (VII, 77; XI, 65; XXVI, 157) ve alayla Sâlih'i kendilerini tehdit ettiği cezâyı başlarına getirtmeğe dâvet ederler (VII, 77). Sâlih onlara 3 gün evlerinde kalmalarını emreder (XI, 65). O zaman şiddetli bir fırtına kopar (XI, 67; LI, 44; VII, 78'e göre, bir zelzele olur; krs. bir de LIV, 31; LXIX, 5) ve ertesi gün onlar evlerinde, ölü olarak, yere serilmiş bulunurlar. Peygamberlere dâir muahhar ve müslüman menşeli hikâyelerde bâzı noktalar muhtelif tarzlarda tamamlanmıştır.

Kur'an, VII, 74'e göre, 'Âd kavminden sonra gelen Şamûd halkının bize başka yerlerden de mâlûm olan [bk. mad. ŞAMÜD] eski bir arap kabilesi olduğuna bakılacak olursa, bu hikâyenin oldukça sağlam bir temeli olmalıdır.

Aynı şekilde, metinlerde sık-sık zikredilen Şamûd halkının kayalara kazınmış oldukları (LXXXIX, 9; VII, 74; XXVI, 149) ve harâbeleri henüz görülmekte olan (XXIX, 38) meskenler, hiç şüphesiz al-'Öla kayasına kazınmış olan ve iskelet bakiyelerini ihtivâ eden ölü hucreleridir (krs. mad. HİCR). Bu hâl Philippe Berger'i buralarda bulunan kitâbeler üzerinde görülen *kafrâ* („mezar“) kelimesinin *kafr* („kâfir“) mânâsında tefsir edilmiş olduğu faraziyesini ileri sürmeğe sevketti. Sâlih adı ile dişi deve hikâyesinin daha eski başka benzerlerini gösteremiyoruz. Bundan başka, bâzıları Sâlih ile Hüd [b.bk.] kıssalarının Mekke devresindeki telkinlerin bakiyesi ile, yâni Peygamberden önce araplara hiç bir peygamber gönderilmemiş olduğu (XXVIII, 47; XXXII, 2; XXXIV, 44; XXXVI, 5) telakkisi ile, bir tezat bulmak istemişlerdir. [Hâlbuki son zikredilen âyetlerde sâdece Peygamberin mensûp olduğu araplar kasdedilmiş olup, 'Âd ve Şamûd gibi, bunun çok eski kolları bu zümreden ayrı sayılmıştır. Binâenaleyh bir tezat aslâ bahis mevzuu değildir].

Bu iki peygambere âit kıssalar daha Mekke devrinin en eski sûrelerinde görülmektedir (msl. LIII, 51 v.d.; LXXXV, 17 v.d.; LXXXIX, 9; XCI, 11 v. dd. ve müteakıp sûrelerde de geçer). Buna mukabil, *Kur'an*, IX, 70'te bulunan kısa bir zikir müstesnâ, bunlar Medine devrinde gelen vahiylerde yoktur.

Bibliyografya: VII. sûre hakkındaki *Kur'an* tefsirleri; al-Tabarî (nşr. de Goeje), I, 244—251; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Paris, 1861—1877), III, 85—90; al-Şalabî, *Kışâş al-anbiyâ* veya *'Arâis al-macâlis* (Kahire, 1290), s. 58 v. dd.; Grime, *Mohammed* (Münster, 1892—1895), II, 80; Philippe Berger, *L'Arabie avant Mahomet d'après les inscriptions* (1885); *The Qur'an* (trc. Palmer), I (*Sacred Books of the East*, VI), 147 v.d.; Caetani, *Annali dell' İslâm*, II/1, yıl 9, § 34; krs. II, 2, fihrist bk. mad. Sâlih. (FR. BUHL.)

SÂLİH. AL-MALİK AL-SÂLİH, AYYÜB NACM AL-DİN. [Bk. MELİK-ÖS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-SÂLİH, HÂCCİ ŞALAH AL-DİN. [Bk. MELİK-ÖS-SÂLİH.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-SÂLİH, İSMÂİL İMÂD AL-DİN [Bk. MELİK-ÖS-SÂLİH, EYYÜBİ.]

SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞÂLİH, İSMÂ'İL İMÂD AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH, MEMLÜK.]
SÂLİH. AL-MALİK AL-ŞÂLİH, İSMÂ'İL NÜR AL-DİN. [Bk. MELİK-ÜS-SÂLİH.]

SÂLİH. ŞÂLİH, AL-MALİK AL-ŞÂLİH (ŞALÂH AL-DİN ŞÂLİH), Kālā'un'un oğlu Sultan Muhammed al-Nâsir'in oğlu olup, Memlûkler arasındaki rekabetler neticesinde, 752 (1351)'de kardeşi Hasan'ın yerine seçildiği sırada 14 yaşında bulunuyordu. Saltanatı esnâsında emirler arasındaki mücadeleler durmadan devam etmiş ve Suriye eyâlet vâilileri ile Kahire'deki merkezî idârenin devlet ricâli arasında sürüp-giden ihtilâf bu hâdiselerde başlıca rol oynamıştır. Şâlih bir Suriye seferi esnâsında, mevkiinin itibârı sayesinde âsilerden taraftarlarını ayırmağa ve bu sûretle zafer kazanmağa muvaffak olduğu zaman, Kahire'de askerî kıt'alar arasında mücadeleler yeniden başlıyordu. Şâlih'in zevk ve sefâya düşkünlüğü kendisinin bizzat devleti idâre etmesine, bir emirin veya taraftarlarının kazandığı üstünlüğü ortadan kaldırmasına mâni oluyor, ayrıca emirlerin desiseleri altında da eziliyordu. Şâlih 755 (1354)'te hal'edildi ve yerine kardeşi Hasan getirildi.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 490—499; *al-Manhal al-Sâfi*, Paris, arap. yazmalar, 2068—2073, mad. al-Malik al-Şâlih Şâlih.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ŞÂLİH, AL-MALİK AL-ŞÂLİH, ŞAMS AL-DİN ŞÂLİH, Artuklulardan bir hükümdar. Rebiulâhır 712 (agustos 1312)'de Mardin emiri al-Malik al-Manşûr Naem al-Dîn Gâzî'nin ölümü üzerine, yerine oğlu al-Malik al-Âdil İmâd al-Dîn 'Alî Alpi geçti; fakat ancak 13 gün hükümet sürdü. Sonra onun yerine kardeşi Şams al-Dîn Şâlih b. Gâzî Mardin hâkimi oldu ve al-Malik al-Şâlih unvânını aldı. Son devir Artukluları gibi, o da mühim bir varlık göstereemedi. Fakat onun, şarkta moğullar ve garpta Memlûkler gibi, rakip iki büyük devlet arasında muhtâriyetini muhafaza etmekteki mahâreti dikkate değer. Eski tarihlerde de onun hakkında, İlhanlılar ve Memlûkler ile sulhu idâme ettirmiş olduğundan başka, bir kayda tesâdüf edilmez. 715 (1315) yılında, İlhan Hudâbanda'ye mezbûriyetini bildirmek üzere, İran'a seyahat etmiştir. Arpâ Han'ın eski rakibi olan Mûsâ Han zilhice 737 (temmûz 1337)'de öldürülünce, Şâlih, bu vak'ayı bildirmek üzere, Mısır'a, Sultan al-Nâsir'a bir elçi göndermiştir. Bir yıl sonra diğer bir rakip olan Muhammed b. 'Anbarai'nin ölümü haberini de, Mısır sultanına ulaştırmıştır. Sultan al-Nâsir'in tarihçileri 741 (1341) yılında sultan tarafından Mardin hâki-

mine kıymetli hediyeler gönderilmiş olduğunu kaydederler. Şâlih 765 (1363/1364) yılında ölmüştür. Onun torunu Şâlih b. Dâ'ûd (809—811=1406—1408) ile Artuklu sülâlesi sona ermiştir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidâ, *Târih* (nşr. Reiske), V, 255, 295; Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Mamlükensultane*, s. 158, 195, 198, 220; Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, s. 168 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. 'ALİ B. 'ABD ALLÂH B. 'ABBÂS AL-'ABBÂSİ [Abbâsîlerin vâli ve kumandanlarından olup], Savâd'da veya al-Bal-kâ'da 92 (710/711)'de doğmuştur. Son Emevî halifesi Marvân b. al-Hakam'ı Mısır'a kadar tâkip eden askerî kıt'anın, Abû 'Avn 'Abd al-Malik b. Yazîd al-Curcânî ile berâber, başında bulunmuş idi. 1 muharrem 133 (9 agustos 750)'te Mısır vâlisi oldu. 1 şâban 133 (4 mart 751)'te Mısır vâililiğinden ayrılarak, Filistin vâililiğine tâyin edildi. Mısır'da, kendisine hâlef olarak, silâh arkadaşı Abû 'Avn bırakılmış idi. 136 yılı rebiülevvelinde (753 eylül) tekrar Mısır vâililiği ile berâber bu ülkenin bütün mâlî işlerinin idâresi uhdesine verildi; ayrıca İrîkiya vâililiğini de deruhte etmiş, böylece bütün Magrib idâresi altında birleşmiş idi. 5 rebiulâhır 136 (8 teğrin 1. 753)'da Mısır'a gitmiş, fakat müteâkip senenin 4 ramazanında (21 şubat 755) Filistin'de çıkan bir isyân üzerine, Mısır vâililiğini ve mâlî işlerinin idâresini gene Abû 'Avn'e bırakarak, oraya gitmek zorunda kalmış idi. Sonraları Filistin'i de Suriye ile değiştirmeye mecbûr oldu (141=758/759). Bizans'a karşı iki sefere teğebbüs etmiş, oğlu al-Fazl Humus vâililiğine tâyin edildikten sonra, Kınnasrin'de veya 'Ayn Ubâğ'da 58 yaşında ölmüştür.

Şâlih'in adı, Fouquet'nin koleksiyonunda (P. Casanova, *Catalogue des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la collection Fouquet*, MIFAO, 1893, VI, 370, nr. 140, 141) bulunan iki damgada ve Haleb'de 146 (763/764), 148 (765/766) tarihlerinde basılmış bakır sikkelerin kalıplarında (H. Nützel, *Katalog der orientalischen Münzen in den Kgl. Museen zu Berlin*, I, 328, nr. 2083/84 ve s. 329, nr. 2086; İsmâil Gâlib, *Meskûkât-ı kadime-i islâmiye katalogu*, s. 284, nr. 769 v.d.) görülmektedir.

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitâb al-vulât* (nşr. Rh. Guost, GMS, XIX, 96—102, 105 v.d.); Abu 'l-Mahâsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 359 v.d., 366—372; al-Makrizî, *Hîfat*, I, 304, 306; al-Tabarî (nşr. de Goeje), III/1, 48—50, 73—75, 81, 84, 91,

121 v.d., 124 v.d., 138, 353; İbn al-Ağir, *Kâmil*, V, 326 v dd., 344, 348, 354, 370, 372, 387; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (Abh. G. W. Gött., 1875, XX, 2 v. dd.), II; *Corpus Papyrorum Raineri* (Series arabica, nşr. A. Grohmann, I/II, 108, 109), III.

(ADOLF GROHMANN.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. MİRDÂS ABÜ 'ALİ ASAD AL-DAVLA, hicrî V. asırda yakın şarkın bedevî reislerinden biridir (seceresi İbn Hallikân [trc. de Slane, Paris, 1842, I, 631] tarafından verilen hâl tercümesinde bulunmaktadır). Banî Kilâb'a mensûptur. Onun sevk ve idâresinde bulunan bu kabîle V. asrın başında Irak'ı terk ile, şimâle doğru ilerleyerek, Halep, emirliğini ele geçirmiştir [bk. mad. HALEB]. Onun hayâtı ve husûsiyetleri hakkında az mâlûmâtâ sâhibiz; bununla berâber, anlaşıldığına göre, cesûr ve azimkâr bir insan idi. Biz onu ilk defa 399 (1008)'da, hakkında fazla mâlûmat bulunmayan İbn Muḥkam'ın müttefiki olarak zikredilmiş buluyoruz; bu sonuncu, ele geçirdiği Rahbe'ye karşı vukû bulan taarruzlardan korumak için Şâlih b. Mirdâs'ı yardıma çağırmış idi. İttifak sıkı ve samimî olmadı; bâzı ihtilâflardan sonra, Şâlih'in İbn Muḥkam'ın kızı ile evlenmesi neticesinde, iki reis arasında bir uzlaşma vukû buldu. İbn al-Ağir'in açıkça ifade ettiği gibi, Şâlih b. Mirdâs, Hilla'yi merkez ittihâz etti. Âilevi bağların onları birleştirmesine rağmen, Şâlih'in İbn Muḥkam ile olan dostluğu devam etmedi. Hemen aynı yılda Şâlih kayın pederini katletti ve Rahbe'yi zapt ile orayı cuma hutbesinde halife olarak tanıdığını Kahire Fâtîmileri adına idâre etti. Ertesi yıl 400 (1009)'de ilk defa Haleb işlerine [bk. mad. HAMDÂNİLER] karıştı. Orada Hamdânî memlûk Lu'lu'un oğlu Manşûr Murtaza 'l-Davla hâkim bulunuyordu; fakat o rakibi olan, Sayf al-Davla'nın torunu Abu 'l-Hicâc tarafından mağlûp edilmiş idi. Abu 'l-Hicâc önce Banî Kilâb'ı hizmetine aldı ise de, sonradan onlar kendilerine geniş topraklar vaad eden Manşûr tarafına geçtiler. Onların yardımı ile Manşûr için Hamdânîler ile mücadele etmek kolay oldu. Kilâbîler dâimâ daha sık bir şekilde istedikleri ve yağma ettikleri sâhaları istilâ ettikleri için, Manşûr pek mâlûm bir hileyi kullandı: onlar ile müzâkerede bulunmak bahânesi ile, Kilâbîlerin reislerini bir ziyâfete dâvet etti; onları ele geçirdi; bir kısmını öldürdü ve bir kısmını da hapse attırdı. Bu ziyâfet neticesinde, denildiğine göre, aynı zamanda bundan başka Kilâbîlerden 1.000 kişi daha öldürülmüş idi. Fakat bunun mübâlega olması

intimâtî vardır. Şâlih, Manşûr'un lehine, karısından ayrılmak mecbûriyetinde kalacak derecede düştü. Üç yıl zincirde ıztırap çekti. Ancak 405 (1014)'te, bâzılarına göre de hapishâneye sokturmağa muvaffak olduğu bir ege sâyesinde, zincirleri keserek bâzılarına göre zincirleri ile, kaçmağa muvaffak oldu. Bir müddet saklı kaldıktan sonra, Kilâbîler azar-azar etrâfında toplanıp, Manşûr'a karşı mücadeleye giriştiler. Manşûr yenildi; esir edilip, Şâlih'in vurulmuş olduğu aynı zincire vuruldu. Müteâkiben bâzı şartlar mukabilinde serbest bırakıldı; 5.000 dinar, 70 gümüş dirhem ve 500 kat elbise verdi ise de, diğer şartları yerine getirmedi. Bu şartlar kızını Şâlih'e ve 405 yılı Haleb gelirinin yarısını Kilâbîlere vermesi idi. Bu sebeple Kilâbîler Haleb'i muhâsara ettiler ve Manşûr, kale kumandanı Fath'e güvenemediği için, bizanslıların yanına kaçtı (406=1015); Fath Şâlih ile birleşti ve Haleb'i Apamea Fâtîmî vâlisi 'Alî b. Ahmed al-'Acamî'ye teslim etti. Manşûr'un kaçışına kızan halife 'Alî'yi vâli olarak tanıdı. Kendisini *asad al-davla* unvânını tevcih etti ve Haleb'in bir yıllık gelirinin vaad edilmiş olan yarısını verdiği Şâlih ve Fath'e takdirlerini bildirdi (406—414'e kadarki Haleb vâililikleri hakkında bk. V, 1, s. 118). Mütemâdiyen değişen vâliler ile Fâtîmîlerin hâkimiyeti bedevî kabîlelerinin memnûniyetsizliğine sebep oldu; bunlar 414 (1024)'te Fâtîmî idâresine karşı birleştiler. Şâlih müteâkip iki yıl içinde Haleb'i, Hims'i Baalbek ve Sayda'yı zaptetti ve hâkimiyet sâhası Fırat sıvındaki Ana'ye kadar uzandı. Fâtîmîlerin kuvveti artınca, halife Zâhir 420 (1029)'de, Anuş-tigin al-Dizbarî'nin kumandasında yeni bir ordu gönderdi; Şâlih onunla mücadeleye girişti. Şeria ırmağı kıyısında, Uḫhuvâna muhârebesinde öldü; oğlu Naşr [bk. mad. ŞİBL AL-DAVLA] ordunun bir kısmı ile kurtuldu ve Haleb hâkimiyetini muhafaza etti. Şâlih'in hizmetinin ehemmiyeti kabîlesini Elezîre'den Haleb'e getirmesi ve orada bunları sağlamca yerleştirmiş olmasındadır.

Bibliyografya: Kamâl al-Dîn 'Omar b. al-'Adîm, *Zubdat al-Halab fî târih Halab* (Petersburg, arap. yazm., Musée Asiatique, 522; Paris, 1666), Mirdâsîler devri hakkındaki çalışmalar için bk. J. J. Müller, *Historia Merdasidarum* (Bonn, 1830); İbn al-Ağir, *Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 148, 159 v. dd.; İbn Hallikân (trc. de Slane), Paris, 1842, I, 631; bk. bir de madd. HAMDÂNİLER ve HALEB.

(M. SOBERNHEIM.)

SÂLİH. ŞÂLİH B. TÂRİF, fâmesnâ (Fa'in garp kıyısı) Bergavâtalınının peygamberi ve bunların dinî dalâlet firkaları

nın kurucusu veya hiç değilse bunun kendisine isnât edildiği bir kimse olan bu şahsiyet hakkında kat'i olarak bildiklerimiz pek azdır. al-Bakrî'deki ve sonraki tarihçiler tarafından aynen tekrar edilen bilgilere göre, Târif b. Şema'un b. Ya'kûb b. İshâk Magrib'de VIII. (m. s.) asırda hâricilerin çıkardığı isyânın muharriki olan Maysara'nın arkadaşlarından biri ve Zenâta ile Zvâgâlardan bir zümrenin başı idi; aralarında yerleşmiş olduğu tâmesnâhlar tarafından, reis olarak, tanındı. Oğlu Şâlih babasına halef oldu. Kur'an'ın Şâlih al-mu'minîn'ine işâretle kendisini Peygamberin vazifesini ikmâl etmek için gönderilmiş bir peygamber iddia etti; gizli tuttuğu mezhebini hazırlayıp, tanzim ettikten sonra, iktidârı oğlu al-Yâs'a bıraktı ve yedinci halefi zamanında geri döneceğini söyleyerek, şarka hareket etti. al-Yâs da bu mezhebi gizli tuttu ve oğlu Yûnus kendisine halef oldu; bu şahıs mezhebi ilân edip, bunu III. (X.) asırda silâh gücü ile, bugün garbî Fas'ı teşkil eden mıntakalarda yaydı; fakat bu tarih kat'i değildir. Şâlih b. Târif'in halefleri Salâ İfrânîleri (XI. asrın başı), sonra Murâbitlar (XI. asrın sonu) ve nihâyet Muvahhidler (XII. asrın ortası) tarafından mağlûp edildikleri devre kadar, Bergavâtalar üzerinde hüküm sürdü. — Diğer rivâyetlere göre, Şâlih aslen yahudidir ve İspanya'da Barbât'ta doğmuştur; Bergavâtaların adı da bu kasabanın adından gelmiştir. Fakat bu rivâyetin hiç bir değeri yoktur. — Kim olduğu kat'iyetle bilinmeyen Şâlih'in gerçekten bu mezhebin kurucusu olup-olmadığı yahut bu mezhebi yaymış olan Yûnus'un, mezhebi hakkında itimât telkin etmek için, bunu esrârengiz bir şekilde kaybolan ve geri geleceği önceden bildirilmiş bulunan büyük babasına isnât edip-etmediği sorulabilir. Bu berberilerin rûh hâletine daha çok uygundur. — Şâlih b. Târif'in akidesi için bk. mad. BERGAVÂTA.

Bibliyografya: Mühim yegâne kaynak için bk. al-Bakrî, *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (*Description de l'Afrique Septentrionale*; kısmî nşr. de Slane), Cezâyir, 1857, s. 134—141; bir de René Basset, *Recherches sur la religion des Berbères* (Paris, 1910), s. 48—51; ayrıca bk. mad. BERGAVÂTA, *bibliyografya*. (HENRI BASSET.)

SÂLİM. [Bk. SÂLİM.]

SÂLİM. SÂLİM (A.), iyi muhâfaza edilmiş, sağlam, kusursuz. *Sâlim* kelimesi Kur'an (LXVIII, 43'te)'da, oldukça umûmî bir mânâda, ancak bir yerde geçmektedir: "...zillet onları (imân etmeyenleri) бүрүдү; hâlbuki onlar bu secdeye, her şeyden sâlim ve sağlam iken (*vahum sâlimûna*), dâvet edilmiş-

lerdi." Ayrıca müfessirler sâlim'i Kur'an'da sık-sık geçen Allahın isimlerinden *Sâlâm* yerine kullanırlar. Bu *sâlâm* kelimesi *âfât* (musibetler, zararlar)'tan âri mânâsına gelen *sâlim*'in benzeridir. *Kalb sâlim* (XXVI, 89) de böylece, "kufr'den âri" olarak, izâh edilmiştir (krş. XXXVII, 84). — Umûmiyetle *sâlim*, yerine göre anlaşılabilceği üzere, "kusurlardan ve hatâlardan masûn" mânâsına gelir. Msl. aynı şekilde tıpta *şâhih* (sağlam, hastaliksız) ile aynı mânâda kullanılır ve hafif bir yaraya *curh sâlim* denilir. — Paradan bahsedildiği zaman, aşınmamış, tam ağırlığını muhâfaza eden ve ayrıca tenzilât veya kısıntıya uğramamış parayekûnunu ifâde eder.

Her şeyden önce *sâlim*, yine *şâhih* ile aynı mânâda, gramer istilâhı olarak kullanılmaktadır: *şarf*'ta aslî harflerinden hiç biri *harûf al-îlal* (illet harfleri)'den biri veya *hamza* olmayan, harflerinde *ta'zîf* (aynî harfin iki defa ve yan-yanâ gelmesi) bulunmayan bir kelime *sâlim*'dir. *Nahv* için de aynı şartlar bahis mevzuudur. Ancak kelimenin sâde sonuncu harfi göz önüne alınır. Bu sonuncudan başka harfler arasında *harf al-illa* bulunsa da, kelime *sâlim* kabul edilir. Sarfçılar için olduğu gibi, nahivciler için de *n ş r* kökü *sâlim*'dir; *r m y* kökü *sâlim* değildir. Fakat *by* sâdece nahivciler göre *sâlim* ve *islankâ* (sirt üstü yatmak, kökü *s l k*) yalnız sarfçılar için *sâlim*'dir. Bu misâller al-Curcânî tarafından *Târîfât*'ta ve sonra da Muh. A'lâ Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*'da *sâlim* maddesinde verilmiştir. Sağlam (*şâhih*) cemiler bâzan *cam* *sâlim* şeklinde ifâde edilir. — Arûz'da, te'pilelerinde (*acvâ*), *kabz*, *kaff*, *hâbn* v. b. gibi, *îlal* ve *zihâfât* bulunmayan vezinlere *sâlim* denilir. Krş. mad. ARÜZ ve lugatlar; msl. *Lisân al-arab*, XV, ortada, 183; *Tâc al-arûs*, VIII, 339 yk., 343. (WALTHER BJÖRKMAN.)

SÂLİM. SÂLİM, MEHMED EMİN (1688—1743), türk şâir ve edibi. Şeyhulislâm Mirza Mustafa Efendi'nin oğlu olup, cemâziyelâhır 1099 (mayıs 1688)'da İstanbul'da doğmuştur. Babası ilmiyye mensûp olduğu için, daha beş yaşında iken, kendisine şeyhulislâm Ebû Sa'id-zâde Feyzullah Efendi tarafından mülâzemet verilmiştir (1104). Aynı yıl Yeni-Bâğçeli Çelebi Efendi'nin yanında tahsile başlayarak, tedricen hüsusi hocalardan, bilhassa babasından, zamanının ilimlerini öğrenmiş ve bilâhare hadiste Muhammed Salâm al-İskandarânî'den icâzet almıştır. 17 yaşında Eyyûb'da Siyâvûş Paşa medresesine intisâp eden (1116=1704) Sâlim, 9 yıl içinde İstanbul'un muhtelif medreselerinde bütün tedris pâyelerini sür'atle aşip, şâban 1125 (ağustos/

eylül 1713)'te Süleymâniye dârül-hadisî müderrisliğine yükseldi. Sâlim, aynı yılın zilhiccesinde (kânûn I. 1713), Selânik kadısı oldu. Manzûm bir mektubunda, gelirinin azlığı dolayısıyla, onun bu vazifeden şikâyet ettiğini görüyoruz (*Divân*, Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 915, 64^a). Bir takım yersiz hareketleri, zevk ve işrete düşkünlüğü yüzünden, vâkî olan şikâyetler üzerine, 6 ay sonra buradan alınarak, Serez'de ikameti emrolundu (cemâziyelevvel 1126=haziran 1714; bk. Ahmed Refik, *Hicri XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 47—50). Serez'de 2 ay kaldıktan sonra, İstanbul'a gelen Sâlim, babasının şeyhulislâmlığa getirildiği 1126 zilhiccesinde (kânûn I. 1715) Galata kadılığına nasboldu ve müteâkben 1127 muharreminde (kânûn II. 1715) hatt-ı hümayûn ile kendisine Mekke pâyesi verildi. Fakat çok geçmeden, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin mâzûliyetine sebep olan bir tertibinin ortaya çıkması neticesinde babasının azloluğu 22 cemâziyelâhır 1127 (25 haziran 1715) tarihinde, kendisi de rikâb-ı hümayûna arzolunan bâzı uygunsuz hâlleri sebebi ile, Galata kadılığından azledildi (Silâhdar, *Nusret-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 5983, 617^b; ayrıca bk. Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1153, II, 113^a, krş. 111^a ve 120^a). Silâhdar Mehmed Ağa Sâlim hakkında çok ağır bir dil kullanmaktadır. Sâlim kendi azline sadrazam Dâmad (Şehid) Ali Paşa'yı sebep gösterir (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 340). Babası ile birlikte receb (temmûz) ayında Trabzon'a neyfolundu (*Sicill-i osmânî*, IV, 420). Orada bir buçuk yıl kaldıktan sonra, Boğaziçi'ndeki yahılarında (Mîrgüne sâhilhânesi) oturmalarına müsâade edildi. Avdet esnasında Bolu'da 2 aylık bir ikameti müteâkip, babası ile İstanbul'a dönen şâir 7 yıl mâzûl kaldı. Bu müddet zarfında kendisine önce Keşan kazâsı arpalığı verildi, rebülevvel 1132 (12 kânûn II. 1720) İstanbul pâyesi tevcih ve arpalığına Balya kazâsı ilâve olundu. Sâlim bu arada Emîr Buhârî tekkesi şeyhi Fazlullah Efendi'den (*Sicill-i osmânî*, IV, 22) inâbet aldı. 1132'de telîfine başladığı şuarâ tezkiresini 1134 (1722) seriesinde sadrazam Dâmad İbrahim Paşa'ya takdim etmesini müteâkip, o yılın zilâkâdesinde (ağustos/eylül) İstanbul kadılığına nasboldu. Müddetinin tekmi ile 1135'te azledildi (Şem'i, *İlâveli asmâr al-tavârih*, İstanbul, 1295, s. 199). 1138 (1726)'da 'Aynî tarihînin tercümesi için kurulan hey'ete âza olduğu vakit, mâzûl bulunuyordu (Çelebi-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1153, 90b). Bâliğ'in, tezkiresini telif ettiği 1139 yılında hâlâ mâzûl idi (*Nuhat al-âşâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32^b). Nihâ-

yet 14 cemâziyelevvel 1143 (25 kânûn I. 1730)'te Anadolu kazaskerliğine getirildi (*Hadîkat al-cavâmî*, İstanbul, 1281, II, 136; Ali Sâtî'nin Hüseyin Ayvansarâyî'ye ilâve ettiği mâlûmat) ve 1144'te mâzûl oldu (*İlâveli asmâr al-tavârih*, s. 185). 1148 (1735/1736)'de Rumeli kazaskeri oldu ve müddetini doldurup, 1149 (1736/1737)'da mâzûl oldu (*ayn. esr.*, s. 172). Ali Sâtî, diğer kaynaklardan farklı olarak, Sâlim'in 1146 rebüülâhırında (eylül 1733) Rumeli pâyesini alıp, 1148'de arpalığı olan Sakız'a neyfolundugunu ve orada bir sene kaldıktan sonra, Mekke kadılığına tâyin edildiğini kaydetmektedir (*Hadîka*, II, 136). Yine aynı müellife göre, Sâlim Mekke kadılığında müddetini doldurduktan sonra, kendisine Trablusşam arpalığı verilerek, orada ikamete me'mûr olunmuş ve 1151 (1739) yılında Şam'a gelmesi için, hac-emîri Hasan Paşa ile gönderilen ferman üzerine, 1152 muharreminde (nisan 1739) yolda iken, Şam yakınında Mufrih'ta vefât etmiştir. Daha önceki kaynaklar (Müstakîm-zâde, Râmiz, Hüseyin Ayvansarâyî, Es'ad Efendi, Hacı Tevfik ve Fatîr) ise, onun Rumeli kazaskerliğinden mâzûlen Şehzâde-Başı'nda Bozdoğan kemeri civârındaki evinde günlerini geçirirken, 1156 (1743)'da öldüğünü ve evi karşısındaki Kalenderhâne mescidi bitişğinde bulunan kabristanda babasının yanına defnedildiğini yazırlar. Ali Sâtî'daki mâlûmâtı aynen nakleden Mehmed Süreyyâ, ilâve olarak, babasının mezârı yanına Sâlim nâmına bir taş dikildiğini kaydeder. Babinger de, Mehmed Süreyyâ'yı olduğu gibi tekrarlar. Sâlim'in çok muhtasar olan mezar kitabesinde ölüm tarihi 1156 olarak yazılıdır. Bursalı Tâhir onun Mufrih'ta öldüğünü kabul ederse de, bunun tarihini 1156 gösterir. Bursalı Tâhir, başka bir eserinde Sâlim'in 1156'da hac yolculuğu esnasında öldüğünü kaydetmektedir (*Manâkib-i harb*, İstanbul, 1333, s. 21). Ali Sâtî'nin verdiği 1151 ve 1152 tarihlerinde bir baskı hatâsı olması çok muhtemeldir. Sâlim, zamanında müteber şâirlerden sayılmış, Nâbî de dâhil olduğu hâlde, bir çok şâir onun şiiirlerine nazîreler yazmıştır. Kendisi bir şiirine 150 kadar nazîre söylediğini kaydeder (*Tezkire*, s. 79). Sâlim bilhassa mesnevî tarzındaki manzûmeleri ile husûsiyet göstermiştir. Şâirliğinden başka, hattâtlığı da vardır. Râmî Mehmed Paşa'nın dâmâdı idi. Müstakîm-zâde onun daha sonra şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin kızı ile de evlendiğini bildiriyor. İntisâbı dolayısı ile tezkiresinde Râmî Mehmed Paşa'nın muhitindeki şâirlerle husûsî bir yer vermektedir.

Eserleri. Sâlim, aralarında muhtelif şerh ve hâşiyeler de bulunmak üzere, dinî, ahlâkî,

edebî sâhalar, te'lif ve tercüme sûreti ile, 20 'ye yakın eser meydana getirmiştir. Başlıcaları şunlardır: 1. *Tezkire*, kendisinin nâmını devam ettiren asıl eseri bu olmuştur. Vefât tarihleri esâs olarak, 1099 (1687) — 1134 (1722) arasındaki Osmanlı şâirlerini içine alır. Safâî'nin 1052'den başlayıp, 1133 tarihine kadar gelen tezkiresinin son 34 yıllık devresi ile müsterek olup, her iki eser birbirini tamamlamaktadır. Şâirlerin edebî şahsiyetlerinin değerlendirilmesinde müellif, Safâî'ye nazaran, üstünlük gösterir. Safâî'nin ifâdesini basit bulan Sâlim, tezkiresini ona bir aksül'amel olarak, çok münşiyâne bir üslûp ile, kaleme almıştır. Safâî'yi, hatâlarına işâret etmek sûretiyle, sık-sık tenkit eder. Sâlim çoğunu yakından tanıdığı ilmiye mensûbu şâirlerin hâl tercümelerini tafsilâtli olarak yazmağa bilhassa ehemmiyet vermiştir. Kendisinin de hattât olması dolayısı ile, hattât şâirlere husûsî bir alâka gösterir. 1130 tarihine kadar olan hâl tercümelerinde Sâlim, Şeyhî'nin *Vakâyi' al-fuzalâ*'sında geniş ölçüde istifade etmiştir (krş *Tezkire*, s. 400). Eserin muhtelif yazmaları yanında, müellif hattı ile iki nüshası vardır. Bunlardan Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3872'deki nüsha müsvedde hâlinde olup, Üniv. kütüp., nr. TY 2407'de kayıtlı Hâlis Efendi nüshası ise, nihâî şeklidir. Bu nüshada 437 şâirin hâl tercümesi mevcuttur. Eserin matbûunda şâir sayısı noksan (415) olduğu gibi, çeşitli hatâlar da vardır. Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 1272'de Müstakim-zâde hattı ile olan nüshası, eserin te'lifinden sonra hâl tercümelerinde meydana gelen değişikliklerin hâsiye sûretinde ilâve olunması bakımından, ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.*, 7. fasikül (İstanbul, 1947), s. 609—611'de eserin sâdece 4 nüshası kaydedilmiş, 3'ü Üniversite kütüp. ve 3'ü de Topkapı sarayı kütüphanesinde bulunan 6 nüsha gösterilmemiştir. Sâlim tezkiresine Râmiz zeyil yazmıştır. Fatin Efendi'nin de Râmiz'i görmeden yaptığı ayrı bir zeyil vardır. — 2. *Divân*, 1 münâcât, 8 nâat, 1 mi'râciye ile 6'sı Ahmed III., 2'si Mahmud I. hakkında 19 kasîde, 285 gazel, 1 terci-i bend, 1 terkîb-i bend, 9 müseddes, 3 tahmîs, 11 manzûm mektup, 24 tarih, 35 lugaz ve muammâ, 33 rubâiyât ve mukattaât ve 159 matlâ ve müfredâtan müteşekkildir. Kasîdelerin 7'si sadrazâm Dâmad Hasan, Kalaylıkoz Ahmed, Baltacı Mehmed (3), Dâmad İbrahim ve İsmail Paşa'lar nâmıdır. 3 kasidesi de şeyhulislâm Paşmakçı-zâde Ali ve Ebe-zâde Abdullah Efendi'ler için yazılmıştır. Tarihler 1116 ile 1132 arasında (Sâlim'in divânında bulunmayan

bir geçmiş kitabesi için bk. İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1945, II, 57). Mesnevî tarzındaki manzûmeler divânda mühim bir yer tutar. Kasîdelerinin bir kısmını mesnevî şeklinde kaleme almıştır. İstanbul kütüphanelerinde divânın 3 nüshası bulunmaktadır (Topkapı sarayı, Hazine kütüp., nr. 888 ve 915; Üniv. kütüp., nr. TY 184). Bunlar içinde en mükemmeli Hazine, nr. 915'teki nüshadır. Üniversite kütüp.'deki nüshasında diğer ikisinde bulunmayan kasîdeler mevcuttur. Husûsî kütüphânemizdeki nüshada mevcut bir kayda göre, şâir divânının ilk defa Kalaylıkoz Ahmed Paşa'nın sadâreti sırasında (1116=1704) tertip etmiştir. — 3. *Nayl al-raşad fî al-amr al-cihâd*. Savaş husûsunda evvelki devirlere nazaran asker ve ricâlde müşâhede edilen gevşeklik karşısında cihâd ve gazânın dinî esâslarını ve fazîletini göstermek maksadı ile kaleme alınan bu eser, 17 fasıldan ibâret olup, türkçede bu mevzûda yazılanların en mufasssallarından biridir. 1145 (1732)'te Mahmud I. nâmına yazılan kitabın, 1294 (1877)'te türk-rus savaşına yakın günlerde İstanbul'da bir baskısı yapılmıştır. — 4. *İkd al-cumân fî târih ahl al-zamân tercümesi*. Bu kitap 'Aynî'nin umûmî tarihinin türkçeye çevrilmesi için, Dâmad İbrahim Paşa'nın emri ile kurulan hey'ete dâhil olarak, eserin baş tarafından kendi hissesine düşen, hey'et ve coğrafyaya müteallik 11 cüz'ünün tercümesinden ibârettir. Bursalı Tâhir, Sâlim'in bu tarihin 11 cildini tercüme ettiğini söylemekle hatâyâ düşmektedir. Sâlim tercümesinin başında müellif ve esere dâir izâhat vermiş, 'Aynî'nin hey'et ilmine uygun düşmeyen izâhlarını tashih etmiştir. Tercümenin kendi hattı ile olan nüshası Süleymâniye, Lala İsmail kütüp., nr. 318'dedir. Bu nüshada eserin aslında bulunmayan renkli 44 burc resmi de yer almıştır. Sâlim müellifin Osmanlı hükümdarları hakkındaki bazı yanlış kayıtlarını da düzeltmiştir (1718 v.d.). — 5. *Salâmat al-insân fî muhâfazat al-lisân*, sarf ve nahve dâir 1730 (1142)'da te'lif ettiği arapça bir eserdir. Bursalı Tâhir, nüshası Süleymâniye, reis-ül-küttâb Mustafa Efendi kütüp., nr. 1088'de olan bu eserin müellif hattı ile olduğunu söylerse de, yazı şeklinin Sâlim'in elinden çıkmış diğer eserlerden farklı olduğu görülmektedir. Eser kütüphanenin katalogunda (*Defter-i kütüphanesi-i Âşir Efendi*, İstanbul, 1306, s. 69), yanlış olarak, müellifin babası Mirza Mustafa Efendi'ye âit gösterilmiştir. — 6. *Lugâ-i Vascâf*. Nazmî-zâde Murtazâ ve Hüseyin Efendi'lerin Vassâf tarihinde anlaşılması güç kelimeler için tertip ettikleri lüğatin, türkçe bakımından yenileştirilmiş ve tekrar tanzim edilmiş şeklidir (Sâlim,

Tezkire, s. 620). — 7. *Mâhiyetü'l-âşık*, tasavvufî dâir, 4 cild olmak üzere, tertip edilmiş bir eserdir. — 8. *Türkçe-farsça lugat*. Müellif, tezkiresini bitirdiği tarihte bu son iki eserin henüz tamamlanmamış bulunduğunu bildirmektedir. Sâlim'in 1133 (1721) yılına kadar te'lif ve tercüme sûretiyle meydana getirdiği çeşitli eserlerin listesi için bk. *Tezkire*, s. 338 v.d. Bunlar arasında *Akâ'id imâm Tahâvî* tercümesi de vardır.

Bibliyografya: Belig, *Nuḥbat al-âşûr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 32b); Safâî, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2549, 131a-b); Sâlim, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Ef. kütüp., nr. 3872, 81a-b); Üniv. kütüp., nr. TY 2407, 125a-128b, matbû nüsha, İstanbul, 1315, s. 337—344; Müstakim-zâde Süleyman, *Tuhfa-i hattâtin* (İstanbul, 1928), s. 454; ayn. mll., *Macallat al-nişâb* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 247a); Râmiz, *Tezkire* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 52a-b); Hüseyin Ayvansarayî, *Vafayât* (Üniv. kütüp., nr. TY 2644, s. 158 v.d.); ayn. mll., *Hadîkat al-cavâmî* (İstanbul, 1281), I, 166; Es'ad Efendi, *Bağçe-i safâendûz* (Üniv. kütüp., nr. TY 2095, s. 151 v.d.); Hacı Tevfik Efendi, *Macmû'a al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 94b); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1275), s. 177 v.d.; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 160; Ş. Sâmî, *Ḳamûs al-alâm* (İstanbul, 1311), IV, 2494; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1315), III, 3; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 235 v.d.; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 247; Babinger, *Sâlim* (EI, IV, 122); ayn. mll., *GOW* (Leipzig, 1927), s. 272 v.d.; Sâdeddin Nûzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümâneleri* (İstanbul, 1931), s. 509; *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kat.* (İstanbul, 1947), fas. 1, *Türkçe umûmî tarihler*, s. 55 v.d.; Bağdadi İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1955), I, 324. (ÖMER FARUK AKON.)

SÂLİM. SÂLİM B. MUHAMMED B. MUHAMMED B. İZZ AL-DİN ABU 'L-NACÂ' AL-SANHÜRÎ AL-MİŞRÎ, mâlikî fakîhi ve muhaddis olup, Sanhûr'da doğmuştur; 21 yaşında Kahire'ye gelmiş, burada mâlikîlerin müftülüğünü yapmış ve 3 cemâziyelâhır 1015 (7 teşrin I. 1606)'te ölmüştür. Yazmış olduğu bir çok eserden ancak Halil'in *Muhtaşar*'ına yazdığı hâsiyesi bize kadar gelmiştir (bk. E. Fagnan, *Cat. général des mss. des bibl. publ. de France*, Dep. VIII. Cezâyir, nr. 1162—1164); bu eser artık Muhibbî zamanında pek yaygın değil idi.

Bibliyografya: Muhibbî, *Hulâsat al-aşar*, II, 204; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), VII, 876; Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1317), s. 157; (İbn Farhûn, *al-Dibâc al-muzahhab*, Kahire, 1329, kenârında, s. 126); Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Icâza du cheikh Abd al-Qâdir al-Fâsy* (Actes du IVe Congr. intern. des Or. Alger, Paris, 1905, 1908, III, 487, § 304), *GAL, Suppl.*, II, 416. (C. BROCKELMANN.)

SÂLİM. SÂLİM B. SAVÂDA AL-TAMİMÎ, hâlife al-Mahdî tarafından Yahyâ b. Dâ'ud'un azli üzerine, 1 muharrem 164 (6 eylül 780)'te Mısır vâlisi tâyin edilmiş, aynı senenin zilhicce ayının sonuna (25 ağustos 781) kadar bu vazifede kalmıştır.

Bibliyografya: al-Kindî, *Kitâb al-vulât* (nşr. Rh. Guest, Gibb Memorial Series, London, 1912, XIX, 123); Abu 'l-Mahâsin, *Annales* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1855, I, 438—441; al-Makrizî, *Hîtaş*, I, 307; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* (Abh. G. W. Gött., 1875, XX, 12). (ADOLF GROHMANN.)

SÂLİMİYE. [Bk. SÂLİMİYE.]

SÂLİMİYE. SÂLİMİYE, nassa dayanan bir kelâm mektebi olup, sûfiyâne temâyüyle sâhiptir ve Basra'da III.—IV. (h.) asırlarda, sünnî mâlikîler arasında teşekkül etmiştir.

283 (896) yılında ölen Sahl al-Tustarî [b. bk.] tarafından kurulmuş olan bu mektep adını Sahl'in başlıca talebesi Abû 'Abd Allâh Muhammed İbn Sâlim (ölm. 297=909) ile oğlu Abu 'l-Hasan Ahmed İbn Sâlim (ölm. 350=960)'in adından alır ki, bunlar birbirini tâkiben mektebin başında bulunmuşlardır. Müfessir İbn Mucâhid'in dostu olan ikinci İbn Sâlim, talebesi ve halefi Abû Tâlib al-Makkî (ölm. 380=990)'nin *Ḳût al-ḳulûb*'undaki medhiyeleri ve hasmı Abû Naşr al-Sarrâc (ölm. 377=987)'in *Luma'* (Nicholson tarafından basılmıştır)'ındaki tenkitleri ile bize iyi bir şekilde tanınmaktadır.

Sâlimîya'nın başlıca fikirleri, hasımları hanbelîler, bilhassa Abû Ya'lâ İbn al-Farrâ' (ölm. 458=1066) tarafından bize kadar intikal ettirilmiştir; bu şahıs onlardan 16 umdesini saymaktadır (10 umde Gîlânî'ye isnât olunan *al-Ḡunya*'de tekrar edilmiştir):

a. Allah her an yaratıcı olmaktan geri durmaz; yaratılmamış olan işi (*taf'îl*) böylece onu her tarafta, bilhassa *Kur'an* okuyan her okuyunun dilinde, aynı değerde olarak, hazır kılar.

b. Allahın yaratılmamış bir irâdesi (*maşî'a*) ve yaratılmış olan kararları (*irâda*) vardır; bu kararlar,

Allah kendilerinin günahkâr olmalarını istemedi, yaratılmışların hatâları vukua gelir; şeytan en nihâyet Allaha itâat etmiştir; kıyâmet gününde Allah bir insan sûretinde temessül etmiş bir hâlde, bütün yaratılmışlar tarafından bilâ-vâsita idrâk edilebilir bir şekilde görünecektir (*tacallî*; bk. mad. HULMÂNİYE).

c. Şeriatın tatbiki irâdî bir uyma cehdi ile tahakkuk eder (*iktisâb*, Karrâmiya'nın bunun fitrî olduğu nazariyesinin zıddı); sabır sevinmeden daha iyidir; peygamberler evliyâdan üstündürler; hikmet imânın ayıdır.

d. Süfiyâne ittihad, mü'min için, ezelden beri tâyin edilen nisbette, kendi şahsiyetinin, ilâhî „ben“in şuurunu kazanmasıdır (*sirr al-rubûbiya*).

İbn al-Farrâ'dan İbn al-Cavzî ve İbn Taymiyya'ye kadar hanbelî tenkitçileri bu iddiaların mütezile ile yarı-yarıya akrabalıklarını ve başlangıçtan beri, muhtelif derecelerde al-Hallâc, al-Aş'arî ve İbn Hâfîf'in tenkit etmiş oldukları vahdâniyetçi temâyüllerini isâbetle göstermişlerdir.

Bununla beraber Sâlimiyya mensûpları, Karrâmîler ile birlikte, rûhun (ölüm ile *ba's ba'd al-mavt* arasında) ferdin yaşamakta devam ettiğini kabul eden yegâne sünî kelâmecileri olduklarından, Abû Bakr al-Vâsi'ti'den başlayarak, sünî mutasavvıfların ekseriyeti tercihan bunlara intisâp etmişlerdir. al-Gazzâlî, hayatının ikinci devresinde, *İhyâ*'sını bir sâlimiyya mensûbunun, Abû Tâlib al-Makkî'nin, *Kût*'una istinât ederek, kaleme almıştır. VI. (h.) asırda Endülü's'te yarı-ismâ'îlî tasavvuf mektebi, İbn Barracân (ölm. 536—1141) ve İbn Kasîy'den İbn al-'Arabî [b. bk.]'ye kadar, İbn Taymiyya'nın söylediği gibi, bir çok tevhid esâs ve ibârelerini Sâlimiyya mektebinden almıştır. Sâlimiyya'nın diğer fikirleri an'anevî bir şekilde, Şâzîliyya [b. bk.] tarikatinde muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografiya: Abû Tâlib Muhammed al-Makkî, *Kût al-kulûb* (2 cild; Kahire, 1310, metin eskiden bir tashih ve tasfiyeye uğramış görünmektedir); İbn al-Farrâ, *al-Mu'tamad fi uşul al-dîn* (Şam, Zâhiriye kütüp., nr. tevhid 45); 'Abd al-Kâdir al-Gilânî, *al-Gunya li-tâlibi tarîk al-hakk* (Kahire, 1288), I, 83 v.d.; al-Mukaddasî (BGA, III, 126); İbn al-Dâ'î, *Tabşirat al-avâmm* (Tahran, 1313, 1. ş. basm.), s. 391; Goldziher (ZDMG, 1907, LXI, 73—80); Amedroz (JRA S, 1912, s. 572—575); Massignon, *Essai sur les origines... de la mystique musulmane* (Paris, 1922), s. 264—270; ayn. mll., *La passion d'al-Hallâdj*, bk. fihrist, mad. Sâlimiyya. (LOUIS MASSIGNON.)

SALMA. [Bk. ECE']

SALMAN. [Bk. SELMÂN.]

SALMÂNİYA. [Bk. SELMÂNİYE.]

SALMÂS. [Bk. SELMÂS.]

SÂL-NÂME. SÂL-NÂMA, geçmiş yıllardaki mühim hâdiseleri hûlâsa eden ve âit olduğu yılın müesseseleri ve hâl tercümeleri gibi, çeşitli mevzûlarda son durumu kısaca bildiren eserdir. Sâl-nâmeler belli bir mevzû ve gâye ile de hazırlanabilir.

Sâl-nâma, farsça *sâl* („yıl“) ve *nâma* („mektûp, kitap“) kelimelerinden mürekkeptir. Aynı mânada *nav-sâl* kelimesi de kullanılır. Bunlar türkçede „yılık“ kelimesi ile karışılır.

Sâl-nâma kelimesi „almanak“ ve „takvim“ ile karıştırılmaktadır. Aslında „her hangi bir şeyin doğru yerini gösterme“ mânasını taşıyan takvim, günlerin, ayların, mevsimlerin, yılların ve bayramların bir cedvelidir. Almanak ise, sâl-nâmeye çok yakın, fakat onun mevzûları yanında halka hitap etme mecbûriyeti ile, ev idâresi, oyunlar, sağlık öğütleri, fıkralar ve mizâhî resimler gibi, her şeye yer veren eserlerdir. Sâl-nâmeler devlet tarafından, resmî olarak, yayınlandığı gibi, husûsî müesseselerce de hazırlanabilir. Sâl-nâmelerin tarih kaynakları arasında mühim bir mevkîi vardır.

Türklerde ilk resmî sâl-nâme, Osmanlı imparatorluğunda XIX. asrın ortalarında, Koca Reşid Paşa'nın teşviki ile, tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın müşterek çalışmaları neticesinde neşredilmiştir (1263=1847). Bir kaç yıl sonra bu iş ile, Meclis-i maârif baş-kâtibi Behcet Efendi ile meclis âzâsından Rüşdî Bey'ler vazifelenirdi. Daha sonra bu vazife, bir irâde-i senîye ile, maârif nezâreti mektûbî kalemi bey'etine verildi. Sonra, nezâret ve vilâyet sâl-nâmeleri neşre başlanmış (1282=1865), 6'ı yıl sonra da bunları, 2 yıl ara ile, husûsî sâl-nâmelerin neşri tâkip etmiştir. (Ali Suâvî 1288=1871 ve Ebüzziyâ 1290=1873). Bu arada Gaspıralı İsmail Bey'in *Sâl-nâme-i türki* (Bağçasaray, 1300=1882)'si de ayrıca zikredilmelidir. Bu eser Rusya'da yaşayan türklere âit ilgi çekici mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Nihâyet 1306 (1888)'dan itibaren, devlet sâl-nâmesini me'mûrîn-i mülkiye hey'etine bağlı sicillî ahvâl-i me'mûrîn dâiresi hazırlamaya başlayıp, devam ettirmiştir. Çok muntazam bir şekilde çıkarılan Osmanlı devlet sâl-nâmesi her yıl bir az daha gelişmiş ve hacmen büyümüşür. 1263—1297 arasındaki 35 nüshası taş-basma olup, diğerleri matbaa harfleri ile basılmıştır (*Sâl-nâme-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, 1263—1334 arasında 68 adet).

Yine resmî olarak, nezâretlerce çıkarılan sâl-nâmeler şunlardır (1282—1334 arasında 46 adet):

1. Harbiye nezâreti ve makam-ı ser-askerî; *Sâl-nâme-i askerî* (1282—1326 arasında 17 adet). Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın ser-askerliğinde neşre başlanmıştır. Önceleri bahriye sınıfı da dâhil olmak üzere, ordu teşkilâtı, kadrolar, zabıtların adları, nişanları, istatistikler v.b. ihtivâ eder.

2. Ticâret ve nâfiâ nezâreti; *Rasadhâne-i âmire sâl-nâmesi* (1288, 1 adet). Bu nezârete bağlı rasadhâne idâresince tanzim edilmiştir.

3. Hâriciye nezâreti; *Sâl-nâme-i nezâret-i umûr-i hâriciye* (1302—1320 arasında, 4 adet). Sicillî ahvâl müdürüyetince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, hâriciye nâzırları, reis-ül-küttâblar, elçiler, muâhedeler v.b. gibi husûsları ihtivâ eder.

4. Bahriye nezâreti; *Sâl-nâme-i bahrî* (1307—1330 arasında, 17 adet), fen hey'etince tertip edilmiştir. Tarihçe, teşkilât, zabıtlar, donanmadaki gemiler, vasıflarından v.b. bahseder.

5. Maârif nezâreti; *Maârif nezâreti sâl-nâmesi* (1316—1321 arasında, 5 veya 6 adet). Tarihçe, maârif nâzırları, teşkilât, me'mûrlar, mektepler ile ilgili çeşitli bilgileri ihtivâ eder.

6. Mâliye nezâreti; *Rûsûmât sâl-nâmesi* (1332, 1 adet), rûsûmât emânetinin umûr-i tahririye dâiresince hazırlanmıştır. Tarihçe, teşkilât, me'mûrlar, rûsûm işleri, gümrükler ve gümrük hâsılâtından bahseder.

7. Meşihat makamı; *İlmiye sâl-nâmesi* (1334, 1 adet), meşihat-ı ulyâ mektupçuluğu tarafından tertip edilmiştir. Teşkilât, şeyhulislâmlar ve lüzumlu bilgileri ihtivâ eder.

Resmî sâl-nâmelerin üçüncü gurubunu teşkil eden vilâyet sâl-nâmelerinin ilki, şimdiki bilgilerimize göre, 1282 tarihinde Trabzon'da neşredilmiştir. Ş. Sâmî (*Kâmûs al-a'lâm*, III, 1916)'ye göre, bu tarihten önce Halep vilâyeti mektupçuluğunda bulunan İbrahim Hâlet Bey *Fihrist-i vilâyet-i Halep* adı ile, ilk sâl-nâmeyi tertip etmiş ve içindeki istatistik, iktisâdî bilgilerden dolayı, Bâbîâlî'nin dikkatini çekmiştir. Bu eser her vilâyete birer nüsha gönderilerek, bundan nümüne alınıp, sâl-nâmeler tertibi emredilmiştir (krş. Ahmed Râşim, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî*, İstanbul, 1927, 7 v.d.).

Sâl-nâme tertip ve neşrinde bâzı vilâyet idâreleri büyük gayret göstermiştir. Vilâyet sâl-nâmeleri, âit oldukları vilâyetin idâri teşkilâtı, me'mûr listeleri, mahallin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, istihsâlî, iktisâdî faaliyetleri, nüfusu v.b. ihtivâ eder. Vilâyet sâl-nâmelerinin listesi aşağıda verilmiştir (1282—1336 arasında, 527 adet).

1. Adana (1287—1320 arasında, 17 adet); 2. Ankara (1288—1325, 15 adet); 3. Aydın (1296—1326, 25); 4. Bağdad (1292—1329, 21); 5. Basra (1307—1320, 9); 6. Beyrut (1310—1336, 9); 7. Bitlis (1310—1318, 4); 8. Bolu (1324—1334, 2); 9. Bosna (1283—1308, 15); 10. Bosna Herseği (1301—?, 5); 11. Cebel-i Lübnan (1304—1309, 6); 12. Cezâyir-i Bahr-i Sefid (1287—1321, 22); 13. Diyarbekir (1286—1323, 22); 14. Edirne (1287—1319, 28); 15. Erzurum (1287—1318, 17); 16. Girit (1292—1310, 3); 17. Halep (1284—1328, 35); 18. Hicaz (1301—1309, 5); 19. Hüdâvendigâr (1287—1325, 34); 20. İskodra (1299—1315, 5); 21. Karesi (1305, 1); 22. Kastamonu (1286—1321, 21); 23. Konya (1285—1300, 30); 24. Kosova (1296—1318, 8); 25. Mâmûret-ül-Aziz (1298—1325, 10); 26. Manastır (1292—1314, 9); 27. Mısır (1288, 1); 28. Musul (1308—1330, 5); 29. Prizren (1290, 1); 30. Selânik (1287—1325, 23); 31. Sisam (1891, 1); 32. Sivas (1287—1325, 17); 33. Suriye (1285—1318, 32); 34. Trablusgarb (1286—1312, 13); 35. Trabzon (1282—1322, 24); 36. Tuna (1285—1294, 10); 37. Üsküp (1311, 1); 38. Van (1315, 1); 39. Yanya (1288—1319, 9); 40. Yemen (1298—1314, 11).

Resmî olmayan sâl-nâmelerin ilki, *Türkiye* adı ile, Ali Suâvî tarafından 1288 (1871)'de Paris'te neşredilmiştir. Bu tarihten itibaren bu eserlerin çoğaldığını görüyoruz. Husûsî sâl-nâmeler daha çok almanak vasfını taşır. Umûmiyetle resimli olup, münderecatları çok çeşitlidir. Bunların arasında ciddî ve değerli olanları vardır. Bilhassa Ebüzziyâ Tevfik'in hazırladıkları, nefis baskıları ile, dikkati çeker. Bunlar arasında sâdece belli bir mevzuu (san'at, meslek, sıhhat) esâs alanlar da bulunmaktadır. Husûsî sâl-nâmeler şunlardır: 1. Ali Suâvî, *Türkiye* (Paris, 1288 ve 1290, 2 adet). — 2. Ebüzziyâ Tevfik, *Sâl-nâme-i hadika* (1290); *Sâl-nâme-i Ebüzziyâ* (1294); *Sâl-nâme-i kameri* (1297); *Rebî-i mârifet* (1297—1305, 8 adet); *Nevsâl-i mârifet* (1306—1310, 3 adet); *Takvim-i Ebüzziyâ* (1310—1317, 3 adet, daha ziyâde almanak); *Takvim-ün-nisâ* (1317). — 3. Mehmed Ârif, *el-Münakkah* (1292). — 4. Ahmed İhsan, *Nevsâl-i servet-i fûnân* (1310—1314, 5 adet); *Sâl-nâme-i servet-i fûnân* (1326—1329, 4 adet). — 5. Hüseyin Vassâf, *Nevsâl-i asr* (1313—1315, 3 adet). — 6. Besim Ömer Paşa, *Nevsâl-i âfiyet* (1315—1322, 4 adet). — 7. *Nevsâl-i mâlûmat* (1315—1317, 2 adet). — 8. Selânikli Tevfik, *Nevsâl-i askerî* (1316). — 9. Osman Ferid ve Ekrem Reşad, *Nevsâl-i osmânî* (1325—1327, 3 adet). — 10. *Nevsâl-i millî* (1330). — 11. Kanâat kütüphânesi, *Millî nevsâl*

(1338—1341, 4 adet).— 12. Akçura-Oğlu Yusuf, *Türk yılı* (1928).

Yukarıda sayılanlardan başka şu sâl-nâmeler de kıymetlidir: *Musavver nevsâl-i meşâhir* (1314), *Nevsâl-i Atâi* (1321), *Nevsâl-i Râgib* (1324), *Nevsâl-i bahri* (1325), *Musavver eczâcî nevsâli* (1328), *Osmanlı Hilâl-i ahmer cemiyeti sâl-nâmesi* (1329—1331), *Şirket-i hayriye sâl-nâmesi* (1330), *Nevsâl-i edebî* (1340), *Büyük sâl-nâme* (1923—1926).

Türkiye cümhuriyeti devrinde 1925—1941 arasında yayınlanan *Devlet sâl-nâmesi* (sonra *yıllığı*)'nin sayısı 6'dır. İstatistik umum müdürlüğünce 1928'den beri çıkarılan pek çok yıllık ise, nüfus, zirâat, sanâyî v. b. istatistik cedvellerinden ibârettir. Husûsî olarak hazırlanan, sayısı az yıllıklar arasından da şunlar zikredilebilir: *Matbuât almanağı* (1933—1938, 6 adet), *Cümhûriyet almanağı* (1936—1938, 3), *Türkiye yıllığı* (1947—1948, 2; 1962—1963, 2).

Bibliyografya: Ebüzziyâ Tefvik, *Takvim-i Ebüzziyâ* (1. sene 1310—1271 seneleri için; Konstantîniye, 1310), s. 155—167; Selim Nüzhet (Gerçek), *1933 almanak* (basın almanağı), İstanbul, ts., 35—42; Server R. İskit, *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış* (İstanbul, 1939), s. 34 v.dd., 96 v.d., 356—373, 432—437; Selim Nüzhet Gerçek, *Vilâyet ve nezâret sâl-nâmeleri* (*Akşam gazetesi*, 18 haziran 1941); M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1954), mad. SÂL-NÂME; M. Sert-oğlu, *Resimli osmanlı tarihi ansiklopedisi* (İstanbul, 1958), mad. *Sâl-nâme* ve metinde anılan sâl-nâmelerin bir çoğu.

SALSABİL. [Bk. SELSEBİL.]

SALÜK. [Bk. SELÜK.]

SALÛL. [Bk. SELÛL.]

SALUR, Oğuzların Üç-oklu boyuna mensûp bir kabîlenin adı olup, adı ve soyu Oğuz Han'ın altı oğlundan biri olan Dağ Han'ın büyük oğluna çıkar; metinlerde *Sâlvür* (husûsî kütüphânemdeki farsça bir *Oğuz-nâme*'de) veya *Salğur* (*Divân lugât al-türk; Târih-i guzîda*) şekilleri nâdiren bulunduğu hâlde, *Sâlur* ve *Şâlur* şekillerine sık-sık rastlanır.

[Salğur kelimesi trk. *sal-* fiiline fiilden isim yapma eki olan *-ğur* lâhikasının ilâvesi ile meydana gelmiştir ve Raşîd al-Dîn'in *Câmî al-tavârih* adlı eserinin *Târih-i Oğuz u Turkân u hikâyat-i cihângiri-i o* kısmında açıklandığı üzere (bk. *TM*, I, 192), „hücumu hazır, muhârip“ mânâsında olup, bilâhare *Salur*, *Salur* şekillerini almıştır (bk. Gy. Németh, *A honfoglaló*, s. 39, 49 v. d.). Diğer bir çok türk kabîleleri için olduğu gibi, Salurların da menşei hak-

kında tarihi mâlûmâtımız azdır. Bununla beraber, eski zamanlardan itibaren diğer Oğuz boylarının kaderini paylaştıkları, sonra İli ve İsiğ gölü civârından Seyhun ırmağı kıyılarına geldikleri, daha sonra Maverâünnehr'e, Hıvârizm, Horasan ve nihâyet Anadolu'nun fethini müteâkip bu boyun bir kısmının şarkî Anadolu'ya gelip yerleştikleri tesbit edilebilmektedir (tafsilât için bk. Köprülü-zâde Fuad, *Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, I, bölüm 5).

[Salurların umumî Oğuz tarihi çerçevesindeki mühim yeri eski Oğuz an'anelerini muhâfaza eden destanlarda bilhassa belirmektedir. Raşîd al-Dîn'in farsçada *Oğuz-nâme*'sindeki Oğuz yabğuları ile ilgili hâtıralarda tesbit edildiğine göre, Oğuz Han'ın torunu olarak gösterilen Dib-Yavku ile konuşan ve onu fütûhata teşvik eden Salurlu Ulaş Bey'dir ve İnâl-Yavku'nun nâipleri ve beyleri de, Salurlardan olduğu gibi, sonraki Yavku'nun „vezîri“ de Salurlardan idi. Salurlu Ulaş Bey'in oğlu Salur Kazan, bilindiği gibi, Dede Korkut destanlarında (yazılışı XIII. asrın sonları) ve *Şecere-i terâkime*'de birinci derecede rol oynamaktadır. Muhayyel bir destan kahramanı değil, fakat X. asırda yaşamış tarihi bir şahsiyet olarak kabûl edilen Salur Kazan Beg (Faruk Sümer, *Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi dergisi*, XVII, cüz 3—4, s. 414), Dede Korkut destanlarında, Bayındır Han ile birlikte, „Türkistan'ın direği“, „Karaçuk (Sır-Derya boyunca uzanan Karatav sıra-dağları)‘un kapları“ diye tavsif edilmektedir (bk. M. Ergin, *Dede Korkut kitabı*, I, 144, 200 v.d.; 3. ve 7. destanlar). Burada Oğuz ilinde beyler-beyi durumunda olan Salur Kazan'ın, bir müslüman mücâhidi olarak, kâfirler ile savaşlarından bahsolunuyor. Destanlarda verilen tasvirlerden bu kâfirlerin eski Oğuz yurdunun şimal ve şimal-i garbisindeki Kıpçak türklere olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinden 2. ve sonuncu (12.) destan doğrudan doğruya Kazan Beg'e âit olduğu gibi, diğer destanlarda da onun âilesi efrâdı rol oynamaktadır. 1074'te yazılmış olan *Divân lugât al-türk*'te müellif Kâşgarlı Mahmud'un Karaçuk dağlarında yaşadığını söylediği Oğuzların, Salur Kazan Oğuzları olduğu, hattâ XII. asırda Horasan'da kalabalık beyler gurubu idâresinde görülen Oğuzların da Salur Kazan oğuzlarının ahlâfı bulundukları tahmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 418). Abu'l-Gâzî Bahadır Han [b. bk.] tarafından, yerli türkmen rivâyetleri ile tamamlanmak sûretiyle, 1660/1661'de yazılan *Şecere-i terâkime*'de ise, Salurlar ile ilgili mâlûmat, bir az farklı olmakla beraber, esâs itibârı ile bâzı tarihi gerçek-

leri aksettirmektedir. Burada Salurlar ile savâşların Peçenekler olduğu açıkça görülüyor. Bir Peçenek hanı yaptığı baskın neticesinde Alp-Salur Kazan'ın annesi Çiçekli'yi esir ederek götürmüş, bilâhare bu hatun Peçenekleri mağlup eden oğlu tarafından kurtarılmıştır. Salur Kazan hakkındaki 7 kıt'alık bir medhiyede belirtilen bu zafer (*Şecere-i terâkime*, TTK, 48; F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 391 v. d.) X. asırdaki Oğuz-Peçenek mücâdelelerinin hâtırasıdır. *Şecere-i terâkime*'de Kazan soyundan gelen Salur beyi Ögürçük Alp de, ataları ve oğulları ile birlikte, tanıtılmakta ve onun Kanglı türklere ile savaşları nakledilmektedir. Bu da XII. asırda vukû bulan mücâdelelerin izleridir. Yine aynı eserde, Türkmen rivâyetlerine istinâat eden bilgiye göre, Oğuz ilinde beylik etmiş olan kadınlardan biri Salur Kazan'ın karısı Burla'dır. Bu hatun Dede Korkut destanlarında da sık-sık bahis mevzuu edilir. Beylik yapan diğer bir kadın da, Salur Barçın adını taşımaktadır ki, bu hatunun Sır ırmağı kenârında, güzel çiniler ile süslü ve Özbekler tarafından *Barçın'ın Kök kâşâne* denilen mezarı halk arasında meşhûr olmuştur [Selçuklu imparatorluğunun sukutundan sonra Salurlar (b. bk., *Târih-i guzîda*, GMS, XIV/1, 503) hânedânı bunlar tarafından kurulmuştur (*TM*, I, 193; F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler*, s. 50; *Elleten*, sayı 28, s. 252; Németh, *göst. 3er.*, farsça Oğuz destanında da bu husûs belirtilmiştir. Bk. Faruk Sümer, *ayn. esr.*, s. 384 v. d., ayrıca bk. mad. BAYRAK)].

Şair hükümdar Kadı Bûrhâneddîn [b. bk.] de Salurlardan gelmektedir ('Azîz b. Ardaşir Astarâbâdi, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 42). *Selçuk-nâme* tercümesine göre, Anadolu'ya gelmiş olan Salurların, Erzincan emiri Mengüçük âilesinden (Houtsma, *Recueil*, III, 57) Bahrâm Şâh'ın ordusunda bulundukları görülmektedir; bundan, Salurların Kayı, Bayındır ve Bayat kabîleleri yanında Anadolu Selçukluları tarihinde mühim bir rol oynadıkları neticesini çıkarabiliriz (bk. *Recueil*, IV, fihrist ve J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 189. *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, Berlin, 1914, XIII, nr. 1). Husûsî kütüphânemde bulunan bir *Oğuz-nâme*'ye göre, Karamanlılar [b. bk.] da Salur kabîlesinin Karaman şübesine mensûp olmalıdır (aksi iddia için bk. *IA*, VI, 317; mad. KARAMANLILAR) Kafkas Azerbaycanı'nda Karamanlı adını taşıyan köylerin vaktiyle Salurlar tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. Hierî VII. asırda (Nasavî, *Histoire du Sultan Djelal ed-Dîn Mankobirti*, trc. Houdas, Paris, 1895, s. 264, 374, 383) bu semt-

lerde rastladığımız kalabalık Türkmen zümreleri arasında hiç şüphesiz, bu Karamanlılar da bulunuyordu. Oğuz boylarını muhtelif yerlere doğru dağıtmaya çalışan Selçukluların siyâseti sebebi ile, Salurların büyük bir kısmı garba doğru göç ettikten sonra, Merv'de ve Saraḥs'ta kalanlar Türkmen umumî adı altında müteâkip asırlarda faâliyet gösterdiler. Bâzı âlimlerin fikrine göre, 1380 ve 1424 yılları arasında Semerkand, Turfan ve Su-Çeu yolu ile Si-Ning'e geldiler; orada yerleşerek, günümüzdeki Kan-Su Salurlarını teşkil ettiler (bu sonuncuların nereden ve ne zaman göç ettikleri henüz tetkik mevzuudur). [Abu'l-Gâzî Bahadır Han'ın diğer eseri olup, 1665'te yazılan *Şecere-i türk*'e göre (Rızâ Nur, *Türk şeceresi*, s. 219 v. d.), Salurlar XVI. asırda, *taşkı* ve *ıçkı* (dış ve iç) Salurlar olmak üzere, iki bölük idiler ve umumî hey'eti ile Salur boyu o zaman „Horasan Salur'u“ Er-Sarı, Sarıg, Yomutlardan müteşekkil idi ve Horasan Salurları Hıva hanı Süfyan Han'a yılda 16.000 koyun (berat koyunu) vergi vermeğe zorlanmışlardı. Ayrıca iç-Salurlar da yine yılda 16.000 koyun ve bundan başka hanın sofrası için 1.600 koyun (kazan koyunu) veriyorlardı (bk. *TM*, I, 196, not 1). Sonra sayıca ve kuvvetçe küçülmüş olan Salurlar, diğer Türkmenler ile yaptıkları mücâdelelerinde ve bilhassa İran arâzisindeki devamlı istilâları ile yavaş-yavaş zayıfladılar. Fath'Alî Şâh'ın oğlu Abbâs Mirzâ'ya karşı bu şehzâdenin 1831'de Saraḥs'a seferi esnâsında mârûz kaldıkları büyük kayıplar neticesinde, ehemmiyetlerini kaybettiler.

Şimdiki vaziyet. Salurlar Saraḥs etrâfında toplu ve Heri-Rûd civârında Rus-İran hudûdu üzerinde dağınık bir şekilde yaşayan Türkmenlerin en eski ve asîli olarak nazarı itibâre alınmaktadırlar. Üç zümreye ayrılırlar: Yalavaç, Karaman ve Ana-Bölegi. Bu zümrelerin de tâlî şubeleri vardır. Evneviç şu şubeleri verir:

Yalavaç: 1. Ordu-hoca, 2. Daz, 3. Bek-Sakar, Karaman: 1. Uğru-cihli, 2. Bek-Gezen, 3. Aleyn.

Kırçe Ağa: 1. Kırçe Ağa, 2. Beş uruk (bütün bu isimler *RMM*, LVI, 66 v. d. imlâsına göre kaydedilmiştir). Bu tâlî şubeler yeniden aşiretlere bölünmüştür. Sayıları farklı olarak takdir edilmiştir. Dubeux Saraḥs etrâfında 2.000 çadır, Petruşevic 3.000, Vámbéry 5.700 (mübâlegalıdır) çadır tahmin etmektedir. Son olarak, J. Castagné 3.000 çadır saydığını söylemektedir.

Kan-Su'nun asıl Tibet'e âit olan kısmındaki müslüman Salurların sayısı 70.000 (Grenard'a göre, 50.000) olarak tahmin edilmiştir.

Bunlar, Urumu'dan merkez olarak Sin-Hoa-T'ing veya Salur küçük şehri etrafındaki T'ao-Hô'ya kadar uzanan ve Sarı nehrin sağ kıyısında bulunan bir ülkeyi işgal etmektedirler. Sol sâhil üzerinde Si-Ning ve Hô-Çeu arasında oldukça arızalı ve dağınık bir yol üzerinde bulunan bir yeri de işgal ederler. Bu türkler, fizikî yapıları ile, Kan-Su'nun diğer müslümanlarından açıkça tefrik edilirler; kendi dilleri olan türkçeyi muhafaza etmişlerdir. Grenard Salurların lehcesine dâir malzeme neşretmiş ve bunlardan onların menşei ve muhaceretleri devrine dâir bâzı neticeler çıkarmış ise de, bu malzeme ne kâfi, ne de itimâda şâyandır. Salurlar sünî hanefilerdir; dâimâ nakşebendî tarikatını benimsemişler ve aralarında *zîkri cahrî* câri olmuştur. Çinlileri hakîr görmüşlerdir.

[Salurların Daz kolundan bâzı kısımlara Altay'da, Kırgız, Kazak ve Başkırtlar arasında tesâdüf edilmektedir. Garp istikametinde göç eden Salurlar, Osmanlı devrinde, Anadolu türk aşiretleri arasında mühim bir mevki tutar. Umûmiyetle Anadolu'nun şark ve cenûp taraflarındaki Türkmenler zümresine dâhil olan Salurların en kalabalık teşekkülleri Sivas, Amasya, Tokat ve Adana bölgeleri ile Suriye'de (Trablusşam) bulunmaktadırlar. Ayrıca Dulkadirli ulusu arasında ve İsparta bölgesinde de Salur oymaklarına tesâdüf edilir. Sivas havâlisindeki Salur kolu buradaki Ulu-Yörük ulusuna dâhil bulunuyordu. XVI. asrın ilk yarısına âit defterlerde Ak-Salur denilen bu Salur bölümü, o zaman, 5 kısma ayrılmış idi. Daha sonraları bu Salurlar tedricen yerleşmişlerdir. Adana bölgesinde Ramazanlı ulusu içinde yaşayan Salurlar ise, Tarsus ile Bulgar dağı etekleri arasındaki sâhada, Ulaş boyuna bağlı bulunuyorlardı. 925 (1519) tarihli Adana vilâyeti defterinde bu Salur şubesi, bir kısmı çiftçi olmak üzere, 15 kadar oymaktan mürekkep gösterilmiştir. Bunlar da XVII. asrın ilk yarısında tamâmiyle yerleşmiş idiler. Diğer taraftan Karaman, Koç-Hisar bölgelerinde de Salurların izlerine tesâdüf edilmiştir. Bayezid II. zamanında, Konya havâlisinde Salur adını taşıyan 10 kadar yer var idi ki, buralardaki Salurların Anadolu'nun fethini müteâkip bu havâliye yerleşen Salurlar olduğu tahmin edilmektedir (bk. Faruk Sümer, *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 456). Az miktarda olmakla berâber, Salurların Hamid sancağında (İsparta bölgesi) görülme-leri her hâlde onların "uç" Türkmenleri arasında bulunmaları ile alakalıdır (Uç Türkmenlerinin başında Salur Beg adlı bir baş-buğ vardır; bk. Aksarayî, *Musâmarat al-ahbâr*, nşr. Osman Turan, *TTK*, 1944, s. 71). Salurların

üçüncü büyük kolu Trablusşam bölgesinde- dir. Adları, bâzan arapçalaşmış şekli ile, Salur ve Salluriya şeklinde gösterilen Suriye Salurlarının, vilâyet defterine göre, 25 kadar cemâatleri var idi. Dulkadirli ulusu arasında da iki küçük Salur oymağı görülmektedir. Anadolu'daki Salur şubeleri bugün tamâmiyle yerleşmiş durumdadırlar (kendi adlarını taşıyan köyler ve diğer meskûn yerler için bk. *Köylerimiz*, nşr. Dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1936)].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de A. Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen geschildert* (Leipzig, 1885), s. 398 v.d.; Rîzâ Kulu Han, *Relation de l'Ambassade au Kharezm* (tro. Ch. Schefer), Paris, 1879; Elisée Reclus, *Géographie Universelle*, VI, 433; Dubeux, *La Tartarie, le Beloutchistan et le Néjal* (Paris, 1848), s. 91; A. Burnes, *Travels into Bokhara* (London, 1839), II, 50-53; Grenard, *Le Turkestan et le Tibet*, II; J. L. Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute Asie* (Paris, 1898, II. kısım), s. 457 v.dd.; Ritter, *Erdkunde*, VII, 702; J. Castagné, *Russie Slave et Russie Turque* (RMM, Paris, 1923, LVI, 66 v.d.); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (1. yıl, 1923), s. 268 v.d.; J. v. Hammer, *Histoere de l'Empire Ottoman* (Paris, 1836-1841), I, 9 v.d.; [Abu'l-Gâzî Bahâdur Han, *Şecere-i türk* (Türkiye türkçesine nakleden Rıza Nur), İstanbul, 1925, s. 219 v.d.; F. Köprülü, *Oğuz etimolojisine dâir notlar* (T M, 1925, I, 192 v.dd., 196 ve not 1 197, not 1); Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930), s. 39, 49 v.d.; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî sembollerdeki motifler* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, 1939, II, 50); ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meselesi* (Belleten, 1943, sayı 28, s. 252 ve not 1, 270, not 1); F. Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bâzı Uç-oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller* (İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası, 1952, XI, 453-459); ayn. mll., *Oğuzlara âit destânî mâhiyette eserler* (Ankara Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, XVII, cüz 3-4, s. 366, 369 v.d., 384 v.d., 390-396, 407-415, 418, 429), bir de umûmî olarak bk. ayn. mll., *X. yüzyılda Oğuzlar* (ayn. dergi, 1958, XVI, cüz 3-4, s. 131-162)].

(KÖPRÜLÜ ZÂDE FUAD.)

[Bu madde İ. KAFESOĞLU tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SÂM. SÂM, Nûh [b. bk.]'un oğullarından biri olup, dâimâ birinci planda zikredilir ve Sa'labî'nin *Kışas al-anbiyâ*'sında Nûh'un hasseten en büyük oğlu olarak geçer. Yalnız münferit bir rivâyet (al-Tabarî, nşr. de Goeje, I, 196) şu sırayı verir: Yâfis, Hâm, Sâm. Bu sıra Bâbil *Talmud*'u, *Sanhedrin*, 69b'de bulunan bir yahudi rivâyetine uyar (fakat bk. bir de al-Tabarî, mezkûr nşr. s. 223'teki *Ahl al-Tavrât* rivâyetleri). Sâm, Nûh'un en gözde oğludur. Yalnız Yâfis ile babasının hayır duâsını paylaşmakla (krş. *Takvîn*, IX, 27) kalmaz; fakat ölüm hâlinde bulunan babası onu kendisine halef tâyin eder ve ona husûsî vazîfeler verir. Üstünlüğü soyundan gelenlere geçer; onun nesli husûsî bir güzelliğe sâhiptir ve peygamberlik mevhibesi bu nesilde tecellî eder. Sâm'ın zevcesi Şalîb (Şulayb), Nûh'un diğer oğullarının zevceleri gibi, Kayn b. Âdam neslindedir ve Sâm'dan 4 oğlu olmuştur ki, bunların adları *Takvîn*, X, 22'de verilen adlar ile kolayca birleştirilebilir; Sâm'ın beşinci oğlu Ârâm'ın aynı anneden olup-olmadığı kat'i bir şekilde bilinmemektedir. Sâm'ın nesli arasında dâimâ araplar, çok defa da farslar ve rumlar ve bâzan da yahudiler zikrolunur. Nûh, yer yüzünü oğulları arasında taksim ettiği vakit, „ortayı“, yâni Nil, Fırat — Dicle ve Seyhun — Ceyhun arasındaki bölgeyi Sâm'a verdi. Sâm'ın kendisi Mekke'de ikamet etti.

Bibliyografya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; al-Dimaşkî, *Nuhat al-dahr* (nşr. Mehren), bk. fihrist; al-Sa'labî, *Kışas al-anbiyâ* (Kahire, 1324), s. 38. al-Kisâ'î, *Kışas al-anbiyâ* (nşr. Eisenberg), I, 98-102. (B. JOEL.)

SÂM MİRZA. SÂM MİRZA, ABU 'L-NAŞR, şâir ve müellif olup, Safevîlerden Şâh İsmâ'il I.'ın oğludur (lekabı için bk. Hvândmîr, *Habîb al-siyar*, III/IV, 101). 21 şâbân 923 (19 eylül 1517)'te Merâğa'da doğdu (ayn. esr., III/IV, 83). Durmuş Han b. 'Abdî Bey kendisine lala tâyin edildi. Daha çocuk yaşta bulunduğu sırada (927=1521), kendisine Horasan vâililiği verildi ise de, bu vazîfeyi onun adına fiilen lalası Durmuş Han ifâ etmeğe başladıktan ancak bir yıl sonra Herat'a gelebildi. 930 (1524)'da tahta çıkmış olan kardeşi Şâh Tahmâsp tarafından, ikinci defa olarak, Herat vâililiğine getirildi; bu defa Ağzıvar Han tarafından korunuyordu. Sâm Mîrzâ 941 (1534/1535)'de isyân etti ve Kandeher'i kuşattı ise de, 8 aylık muhâsaradan sonra, Ağzıvar Han öldürülmüş ve kendisi affedilmiştir. 951 (1544)'de Şâh Tahmâsp tarafından o ve kardeşi Bahrâm Mîrzâ Hind-türk imparatoru Humâyûn'u karşılamaya me'mûr edildiler. 969 (1561/1562)

'da tekrar isyâna kalkıştı ise de, muvaffak olmayıp, Kaşkaha kalesine hapsedildi ve 974 (1566/1567)'te orada öldü.

Babası ve diğer kardeşleri gibi, şâir mizacı olan Sâm Mîrzâ daha çok *Tuhfa-i Sâmî* adlı meşhûr tezkiresi ile tanınmıştır. Muâsırı bulunan şâirlerden aş.-yk. 700 kadarının kısa hâl tercümelerini, şiirlerinden seçme bâzı parçalar da nakletmek sûreti ile, ihtivâ eden bu eser, Devletşâh'ın *Tezkire*'sinin bir zeyli mâhiyetindedir. Kitap *Şahîfa* adı verilen 7 bölümden ibârettir: 1. Şâh İsmâ'il ve diğer şehzâdeler, 2. seyyidler ve âlimler, 3. vezirler ve diğer kalem erbâbı, 4. şâir olmadıkları hâlde, şiir söyleyenler, 5. şâirler, 6. türk asıllı şâirler, 7. halk tabakasından gelen diğer şâirler. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 799'da işaret edilen dünya kütüphanelerindeki yazmaları dışında, İstanbul kütüphanelerinde de yazmaları bulunmaktadır (msl. Üniv. kütüp., nr. FY 111, 760 ve Ayasofya kütüp., nr. 1041). Eserin 5. (Şâirler) bölümü Hindistan'da Patna (Allahâbâd.) da, 1934'te neşredildikten 2 yıl sonra, kitabın tamâmı Vahîd Dastgirdî tarafından Tahran'da basılmıştır (1314=1936). Ayrıca bundan yapılmış iktibaslar ve seçmeler için bk. Storey, *göst. yer*.

Sâm Mîrzâ'nın bu tezkiresi dışında, bir de aş.-yk. 6.000 beyitlik bir divânı vardır (M. 'Alî Tarbiyat, *Dânişmandân-i Âzarbaycân*, Tahran, 1314 h. ş., s. 172 v. dd.).

Bibliyografya: Hvândmîr, *Habîb al-siyar*, III/IV, 83, 100, 104; Rîzâ Kulu Han, *Macma' al-fuṣṣḥâ* (Tahran, 1295), I, 34; Luṭf 'Alî Beg, *Âtaş-kada* (Tahran, 1327 h. ş.), s. 15; Âzâd, *Hazina-i 'âmira* (Caynpur, 1860), s. 6; Mîr Husayn Dost, *Tazkira*, (Luknov, 1292=1875), s. 148; Ch. Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 376b; E. G. Browne, *Hist. of Persian Literature under Tartar Domination* (Cambridge, 1920), s. 459, 507, 514; J. v. Hammer, *Gesch. der schönen Redekünste Persiens*, s. 379; S. de Sacy, *NE*, IV, 273; O. Frank, *Über die morgenl. Hss... im München*, s. 126; Flügel, *Die arab., pers. und türk. Hss... zu Wien*, II, 367; A. Krafft, *Die arabischen... Hss. der Oriental. Akad. zu Wien* (Wien, 1842), s. 126; M. 'Alî Tarbiyat, *Dânişmandân-i Âzarbaycân* (Tahran, 1314, h. ş.), s. 172 v. dd.; C. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 797-800; Ryppka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 282. (TAHSİN YAZICI.)

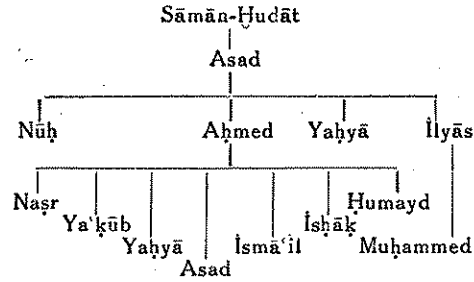
SAMA'. [Bk. SEMÂ']

ŞAMAD. [Bk. ALLAH, I, 363a.]

SAMAK. AL-SAMAK. [Bk. SEMEK.]

SAMAKATÂN. [Bk. SEMEKETÂN.]
SAMAN-OĞRUSU. [Bk. MECERRE.]
SAMAN-YOLU. [Bk. MECERRE.]
SÂMÂNİ. [Bk. SÂMÂNİLER.]

SÂMÂNİLER. SÂMÂNİ, Sāmān-Hudāt adlı bir şahsın soyundan gelen İranlı sülâle. Hânedânın gerçekten müstakil ilk hükümdarı İsmâ'il'e kadar seçerresi şudur:

Âilesini meşhûr Bahrām Çubîn'e, yâni Rey şehrinin asil bir âilesine kadar çıkaran Sāmān-Hudāt (İbn al-Ağır, nşr. Ternberg, VII, 192), adının gösterdiği gibi, Sāmān köyünün (Belh bölgesinde; krs. Hamza al-İsfahânî, nşr. Gottwaldt, s. 237; Barbier de Meynard, *Dict. géogr. de la Perse*, s. 297) sâhibi idi. oradan kaçmağa mecbûr olunca, Horasan vâlisi Asad b. 'Abd Allâh al-Kasri'nin yanına sığındı [bk. mad. ESED]. Asad onu düşmanlarına karşı korudu; Sāmān-Hudāt bu sırada islâmiyeti kabûl etti. Oğluna hâmisinin adı olan Asad adını verdi (Narşahî, bk. Schefer, *Descr. de Boukhara*, s. 57 v.d.). *Târih-i guzida* (bk. Schefer, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.)'de Sāmān-Hudāt hakkında diğer anlatılan şeyler tamâmiyle bir efsânedir. Bir şiiri dinledikten sonra, kendisinde ikbâl hırsının uyandığına dâir hikâye ancak sonraları ona izâfe edilmiştir (GMS, XI, 26, 123 v.d.). *Târih-i guzida*, bundan başka, onun Aşnâs'ı mülkiyetine geçirmiş olduğunu bize bildirir.

Asad b. Sāmān-Hudāt'ın dört oğlu var idi ki, bunlar, daha Hârûn al-Raşid hayatta iken, hilâfetin şark kısımlarının tarihinde rol oynamış görünmektedirler; sonraları halife olacak olan al-Ma'mûn âsi Râfi' b. Lays'e karşı emir Hargama'ye yardım etmelerini Asad'ın oğullarına emretmiş ve Sāmânîler de o zaman Hargama ile Râfi' arasında bir anlaşma te'min etmeğe muvaffak olmuş görünüyolar (al-Narşahî, s. 74). Ma'mûn babasının yerine halife olunca, Horasan vâlisi tayin ettiği Çassân b. 'Abbâd'a Asad'ın oğullarına resmî vazifeler vermesini emretti (al-Narşahî, s. 75; krs. İbn al-Ağır, VII, 192. Hamza al-İsfahânî, s. 237). Çassân 204 (819)'te Nuh b. Asad'ı Semerkand'a, Ahmed'i Farğana'ye, Yahya'yı

Şâş ve Uğrusana'ye ve İlyâs'ı Herat'a tayin etti. Daha sonraki Horasan vâlisi Tâhir b. al-Husayn bu tayinleri tasdik etti. Böylece Sāmânîler Tâhirîlerin bir nevi kaim-makâmı oldular. Daha eski bir kaynak, Hamza al-İsfahânî, Nuh'un bir kaç yıl Ma'mûn'un sarayında kaldığını ve sonra kendisine, Ma'mûn tarafından, Tâhirîlere tâbî olmak üzere (*min kibal al-Tâhirîya*), Mâverâünnehr vâlliliği verdiğini kısaca nakleder (s. 237). Kardeşlerden önce İlyâs öldü ve onun ölümü 'Abd Allâh b. Tâhir'in vâlliliği zamanında vukua geldi. Bu da Herat'a onun yerine İlyâs'ın oğlu Muhammed'i tayin etti (İbn al-Ağır, VII, 193).

Fakat âilenin bu kolu asıl Sāmânî sülâlesinin başı olan Ahmed'in soyu kadar mühim değildir. Halife al-Mu'tasim'in emri ile, o zaman gözden düşmüş olan meşhûr türk kumandanının oğlu al-Hasan b. al-Afsin'i tuzaga düşürmek için, 'Abd Allâh b. Tâhir'e yardım eden al-Tabari, III, 1307 v.d.) ve Tâhirîlerin sâdik bir bendesi gibi görünen Nuh vâris bırakmadan ölünce, Tâhir b. 'Abd Allâh Mâverâünnehr'de kaim-makamlığı onun kardeşleri Yahya ile Ahmed'e verdi. Muahhar kaynaklar, sülâle kurucusu bahis mevzuu olduğu için, mütad olduğu üzere, Ahmed'in âli-cenâplığını ve diğer meziyetlerini överler (İbn al-Ağır, VII, 192). Ahmed'in yedi oğlundan en büyüğü olan Nasr Mâverâünnehr vâlliliğini babasının yerine geçti (Yahya hakkında bundan sonra bilgi yoktur; Ahmed'den önce ölmüş olabilir; Hamza al-İsfahânî esâsen Nuh'un halefi olarak yalnız Ahmed'i göstermektedir). Nasr 261 (874/875) yılından itibaren, müstakil bir hükümdar telakkî edilebilir; bu tarihte halife Mâverâünnehr'i ona iktâ olarak vermiştir (al-Tabari, III, 1889; krs. İbn al-Ağır, VII, 193); Tâhirîlerin yıldızı sönmekte olup, tehlike Şaffarîlerden geliyordu. İbn al-Ağır 261'de iktâ verilmesinden sonra Nasr'ı yalnız Abbâsî halifeliğine bağlı, muhtar bir vâli telakkî ettiği gibi, Hamza al-İsfahânî (s. 237) de yalnız İsmâ'il'i gerçek bir hükümdar kabûl etmektedir (*fa-kânât vîlâyat man taqaddama İsmâ'il... min kibal al-Tâhir*). Kezâ 261 yılında Nasr kardeşi İsmâ'il'i Buhârâ vâlisi tayin etti. Bu şehirde bir dereceye kadar âsâyışsızlık hüküm sürüyordu. Nasr'ın Şaffarîlerden Yakub al-Lays'e karşı gönderdiği bir ordu onun kumandanını öldürmüş ve Buhârâ'yı almıştır; o zaman şehirdeki inzulatsız askerler, Nasr'ın nâibi Ahmed b. Omar'ın kaçmasından sonra, istedikleri gibi, vâni değiştiriyorlardı. İbn al-Ağır'ın verdiği bilgi böyledir; al-Narşahî (s. 76) hvarizmli bir istilâsından (rebiülâhır 260=874) bahseder; bu sırada Bu-

hârâ'da büyük tahribat olmuştur. Hvarizmli reisi Husayn b. Tâhir al-Ta'i az sonra kaçmak mecbûriyetinde kalmış ise de, karışıklıklar devam etmiştir. İşte o zaman, âsâyışı yeniden tesis etmek gâyesi ile, fakih Abû 'Abd Allâh b. Abî Hafş, bir vâli göndermesi için Nasr'a müracaatte bulundu; o da kardeşi İsmâ'il'i gönderdi. al-Narşahî'ye göre, 260 ramazanının ilk cumasından (26 haziran 874) itibaren, Buhârâ'da *huşba* 'de, Ya'kub b. al-Lays'in adı yerine, Nasr'ın adı okunmuştur. İsmâ'il Buhârâ'da ele geçirdiği Hâricî Husayn b. Muhammed'i, hiyânet yolu ile, ziyân vermeyecek bir hâle koydu. İsmâ'il Buhârâ'da haydutluklara son verdi; hvarizmli Husayn b. Tâhir'i yendi ve serkeş üst-tabakayı itâate mecbûr etti. Bundan başka, Horasan vâlisi Râfi' b. Hargama ile bir ittifak yaparak, mevkiini kuvvetlendirmeye çalıştı. Râfi' Hvarizm'in idâresini de ona vermiş idi (İbn al-Ağır, VII, 193) ki, bu İsmâ'il ile Nasr arasında patlak veren savaştan (272=885/886) az önce olmalıdır; zira halife al-Mu'tamid Muhammed b. Tâhir'i ancak 271'de 'Amr b. al-Lays'in yerine, Horasan vâlisi tayin etmiş, sonra Muhammed de buraya, kendi nâibi olarak, Râfi' b. Hargama'yi yerleştirmiş idi (İbn al-Ağır, VII, 290). Sāmânî iktidârının Horasan'daki mevki bu hâdiselerin sarsamayacağı kadar kuvvetli idi. İsmâ'il'in Râfi' b. Hargama ile yaptığı anlaşma Nasr'a karşı bir tecâvüz ittifakı idi. 272'de patlak veren ilk savaşta (al-Narşahî, sebep olarak İsmâ'il'in yıllık vergiyi hemen göndermediğini gösterir; İbn al-Ağır umûmiyetle desiselerden bahseder) Râfi' büyük bir iş göremedi. İsmâ'il'in kumandanı Hamvayh b. 'Alî onu, gayretle savaş yapmaktansa, Nasr ile İsmâ'il arasında bir uzlaşma te'minine iknâ etmiş görünmektedir (İbn al-Ağır, VII, 194). İki kardeş arasında hemen sulh yapıldı. 275 (888)'te yeniden çıkan savaş İsmâ'il'in lehine neticelendi ve İsmâ'il Nasr'ı esir etti; fakat onu, kendisine karşı göstermeğe mecbûr olduğu saygı ve itibâr ile, Semerkand'a iade etmek kiyâsetini gös'erdi. Nasr, 276 (892)'da ölmeye kadar, burada hâkim oldu (al-Tabari, III, 2133). Bu sırada İsmâ'il, kardeşinin yerini alıncaya kadar, Buhârâ'da onun nâibi olarak kaldı. İsmâ'il sülâlenin ilk hakiki hükümdarı (*emir*) sayılır. Hükümdarların cedveli şudur:

İsmâ'il b. Ahmed	279—295 (892—907)
Ahmed b. İsmâ'il	295—301 (907—913)
Nasr b. Ahmed	301—331 (913—943)
Nuh I. b. Nasr	331—343 (943—954)
'Abd al-Valik I. b. Nuh	343—350 (954—961)
Manşur I. b. Nuh	350—365 (961—976)
Nuh II. b. Manşur	365—387 (976—997)

Manşur II. b. Nuh 387—389 (997—999)
'Abd al-Malik II. b. Nuh 389 (999)

İsmâ'il [b. bk.] öldüğü zaman, Şaffarîlerden 'Amr'e karşı kazandığı zaferden sonra kendisine isâbet eden Mâverâünnehr ve Horasan dışında, ülkesini bir hayli genişletmişti. Kendisinin sülâlesinin en dirâyetli hükümdarlarından biri olduğu söylenebilir. Kudretli idi; fakat dür-endiş değil idi. Abbâsîlere karşı sadâkati metholunur (al-Narşahî, s. 90); esâsen Sāmânîler daha sonra da bu tutumlarını muhafaza etmişlerdir; eğer 'Utbi kayıtlarında haklı ise, yalnız bu sülâlenin hükümdarları *Valî amir-ia'l-mu'minin* unvanını taşımışlardır (bk. Schefer, *Description*, s. 190). İsmâ'il'in dindarlığı ve şefkati hakkındaki fıkra'lar için bk. İbn al-Ağır, VII, 194 v.d.; VIII, 4 v.d.

Daha ikinci hükümdar Ahmed zamanında, sülâlenin inhitâtına çok te'sir etmiş olan bir âmil, yâni ileri gelenlerin isyânı ve iktidârı ele geçirmek teşebbüsü kendisini gösterir. Ahmed daha vâlliliğinin başlangıcında amcası İshâk'ı hapsedmek mecbûriyetinde kalmış idi; bir başka ileri gelen Bârs al-Kabîr yanında mühim miktarda para ile Bagdad'a kaçtı. Yeni emir kararlı bir seciyeye sâhip görünmektedir. İbn al-Ağır (VIII, 89) bundan başka ona sâlim bir muhâkeme ve hükümdarlar için zarûri olan bir insânî itidâl isnât eder; Narşahî adâletini tebhârüz ettirir; yalnız muahhar derleme bir eserde (bk. Schefer, *Description*, s. 98) onun hakkında verilen hükümler pek iyi değildir. 298 (910/911)'de Ahmed'in kumandanı al-Husayn b. 'Alî Sîstân'ı zaptetti; bu sefere çıkan kumandanlar arasında Sîmeur al-Davâti bulunmakta idi ki, bu Sāmânîler zamanında Horasan vâlliliğini ellerinde bulunduran kudretli âilenin kurucusudur. Sîstân o zaman al-Mu'addal b. 'Alî b. al-Lays adlı bir Şaffarî'nin mülkiyetinde idi; bu şahıs mağlûp edildikten sonra, 'Amr b. al-Lays'in Fars'ta yaralanmış olan bir eski kölesi ile birlikte, Bagdad'a gönderildi; fakat memleketi itâat altına alınamadı. 300 (912/913) yılında, bir Şaffarî müddeisi olan 'Amr b. Ya'kub b. Muhammed b. 'Amr b. al-Lays lehinde, Muhammed b. Hurmuz al-Hâricî tarafından körüklenen bir isyân çıktı ise de, al-Husayn b. 'Alî Sîstân'ı yeniden Sāmânîler devletine bağladı; bununla beraber, Ahmed'in ölümünden sonra yeni karışıklıklar oldu. 301 (913/914)'de 'Alî âilesine mensûp biri Taberistan vâlisini memleketten çıkardı; bu haberin gelmesinden az sonra Ahmed bir kısım köleleri tarafından katledildi (İbn al-Ağır, VIII, 46, 52, 58). Bu kudretli emir'in öldürülmesinde ondan usanmış olan ileri gelenlerin dahli bulunması muhtol-

meldir. İbn al-Ağır (VIII, 58) 'in Ahmed 'in oğlu Naşr 'a isnât ettiği sözler, bu bakımdan, dikkate değer. Fakat muahhar derleme eserlerdeki Ahmed 'in kölelerin kıskanacağı kadar âlimlere teveccüh göstermesi her hâlde uydurmadır (Schefer, *Description*, s. 92; krş. s. 101).

Hükümdarların teferrüatlı tarihleri 'ABD AL-MALİK, MANŞÜR, NAŞR ve NÜH maddelerinde bulunmaktadır. İsmâ'il 'den itibaren pâyihtları Buhârâ olan sülâle hakkında umûmî olarak, şunlar söylenebilir:

Mâverâünnehr 'in tâbî bir vâililiğinden doğmuş olan Sâmanî devleti en fazla genişlemesi zamanında (Mâverâünnehr ve Horasan 'ın dışında) Sistân, Kirman, Cürcân, Rey ve Taberistan 'ı içine alıyordu. Bu sülâlenin en yüksek devri Rüdâkî 'nin hâmisî olan Naşr b. Ahmed (301—331) devri sayılır; fakat bu durum bu hükümdarın kudretli şahsiyetinden ziyâde (bu bakımdan İsmâ'il 'in çok dünüdudur), ölümünden sonra devletin inhitâtının gözle görülebilir bir hâl almağa başlaması dolayısı ile, İranlı sülâleler için mukadder olan aynı âmiller ileri gelenlerin (yâni yüksek askerî zümrenin) isyanları ve şimâldeki türk kabîlelerinden gelen tehlike İsmâ'il ve Ahmed gibi kudretli simâlar artık mevcut olmadıklarından, kuvvet kazandı ve sonunda felâket getirdi. Ahmed ölür ölmez, oğlu Naşr 'ın halef olmasına amcası İshâk itiraz etti; Nüh I. tacını akrabası İbrahim b. Ahmed 'e karşı müdâfaa etmeğe mecbûr kaldı. Sonraları Horasan vâililiğinden Manşür I. tarafından atılmış olup, yerine Abu 'l-Husayn Simeûr getirilen ve Gazne 'yi zaptederek, Gazneliler sülâlesinin kurucusu olan Alp-Tigin [b. bk.] 'in ilk teşebbüsleri Nüh I. zamanında yapılmıştır. Manşür I. 'un sona erdiği, Büveyhîlere karşı pek faydalı olmayan mücâdele sülâlenin dâhilde ve hâricde itibârının artmasına fazla yardım etmemiştir. Nüh II. zamanında işler daha iyi gitmedi; kendisi Sistân 'nın âsî vâlisini, Halaf b. Ahmed 'i boş yere itâat altına almağa çalıştı.

Horasan vâililiğine yükseltmiş ve Halaf 'e karşı göndermiş olduğu al-Husayn Simeûr, Halaf ile birleşti. Bu Abu 'l-Husayn 'in ölmesi hiç de sükûnet bulmayan bir sıra karışıklıkların başlangıcı oldu; oğlu Abû 'Alî Simeûr da aynı şekilde itimâda şâyân olmayan bir tâbî idi ve sonunda türk hükümdarı Buğra Han [b. bk.] 'ı Sâmanîlere karşı teşvik etti. Evvelâ Sâmanîlere hücum eden ve İsmâ'il tarafından durdurulan türkler (al-Tabarî, III, 2138, 2249) yeniden göründüler ve Nüh 'un orduları mağlûp edildi. Bizzat kaçmak zorunda kalan Nüh 'un bu mağlûbiyetinde kendi kumandanlarından birinin ihâneti müessir olmuştur. Ancak türk

hükümdarının vakitsiz ölümü üzerine, Sâmanî hükümdarı pâyihtına döndü. Türklere kasden yenilmiş olan ordu kumandanı Fâ'ik 'in, Nüh 'u tahtından indirmek gayesi ile, Abû 'Alî Simeûr ile birleştiği söylenir. Memleketinin ileri gelenlerine güvenemeyen emir Gaznelilerden yardım istedi ve yardım aldı. Nüh 'a karşı cephe almış olan hasmı Büveyhîlerden Fahr al-Davla 'nin himâyesini istemeğe mecbûr kaldı. Nüh Horasan vâililiğini Gazneli Sebük-Tigin 'e verdi; ayrıca Sebük-Tigin Nâşir al-Din ve oğlu Mahmûd Saif al-Davla ile kaplarını aldılar (384—994).

Âsiler ile yapılan mücâdele, Abû 'Alî ölünceye ve Fâ'ik türk hükümdarı Naşr b. 'Alî İlig-Han. [b. bk.] 'in yanına kaçınca kadar, devam etti. Sonra anlaşılar ve Fâ'ik 'a Semerkand vâililiği verildi. Manşür II. 'un kısa hükümdarlığı da aynı manzarayı gösterir; askerî yüksek sınıftan bazı kimselerin teşviki ile İlig-Han Buhârâ 'yı zaptetti ve Manşür 'u uzaklaştırdı. Manşür 'az sonra Fâ'ik 'in yardımı ile geri döndü. Abû 'l-Kâsim Simeûr ile Bektüzün arasında Horasan vâililiği için mücâdele çıktı. Buna Gazneli Mahmûd da karıştı ise de, Horasan 'ı zaptetmeğe muvaffak olamadı. Fâ'ik ile Bektüzün Manşür 'u tahttan indirip, gözlerine mil çektiler ve kardeşi 'Abd al-Malik 'i tahta çıkardılar. O zaman tekrar müdâhale eden Mahmûd, 'Abd al-Malik 'i Horasan 'dan uzaklaştırdı. Bu hâdiseler ve Mâverâünnehr 'in İlig-Han tarafından 389 (999) yılında işgâli ve bu sırada 'Abd al-Malik 'in hapsedilmesi için bk. I, 97. Sülâlenin tarihi burada sona erer; Bu âileden olup, türkler tarafından bertaraf edilen İsmâ'il b. Nüh al-Muntaşir 'in mukadderâtı için bk. V/II, 1112.

Sâmanîlerin bir çok diğer şark devletlerindeki benzeyen siyâsî kusurlarından bir başka cihet daha mühimdir ki, burada ancak bil-münâsebe tebârüz ettirilebilir. Bu hükümdarların himâyesi altında yalnız ilimler inkişâf etmiş (al-Tabarî 'nin *Tarih* 'ini tercüme etmiş olan Balâmî hatırlansın, bk. II, 465) olmayıp, aynı zamanda İran edebiyatı ilk ilerilemeyi onların devrinde kaydetmiştir. Yalnız Rüdâkî [b. bk.] gibi bir ismi hatırlamak kâfidir; aynı şekilde Firdavsi 'nin ilk çalışmaları da Sâmanîler zamanında olmuştur. Nâdir bir şey olarak, bu hükümdarlardan birinin, Manşür II. 'un şiirlerinden bazı parçalar bilindiği zikrolunabilir (bk. 'Avfi, *Lubâb*, nşr. Browne, I, 23).

Bibliyografiya: Hamza İsfahânî (nşr. Gottwaldt), s. 236 v. dd. ('Abd al-Malik I. 'e kadar; al-Tabarî, şahıs adları fihristi (301 yılına kadar); İbn al-Ağır (nşr. Tornberg), bk. fihrist; al-Gardîzî, *Zayn al-ağ-bâr* (JA, IV, 766); bazı parçalar için bk. W.

Barthold, *Turkestan; Description topographique et historique de Boukhara par Moh. Nerchakhy...* (nşr. Ch. Schefer), Paris 1892 (bu eser al-Narşahî 'nin, *Tarih-i Buhârâ* 'sının kısaltılmış farsçaya tercümesi ile Kazvinî 'nin *Tarih-i guzida* 'sinin Sâmanîler tarihine âit kısmını, 'Utbi 'nin *Tarih-i Yamini* 'sinin Sâmanîler ile ilgili muahhar derleme bir eserde bulunan kısmının farsça tercümesini v.s. ihtivâ eder); Defrémery, *Histoire des Samanides par Mirkhond* (Paris, 1845). (V. F. BÜCHNER.)

SAMARKAND. [Bk. SEMERKAND.]

SAMARRÂ. [Bk. SÂMERRÂ.]

SAMAV'AL B. 'ADİYÂ. [Bk. SEMEV'EL B. ADİYÂ.]

SAMBAS, Borneo adasında bir bölge olup, 1950 yılından beri İndonezya cumhuriyetine dâhil bir eyâlettir. Burada eskiden Hollanda idâresinde bulunan „Westerafdeeling van Borneo“ nâipliğinin şimâl-i garbisinde bir Malay devleti vardı. O zaman memleketin hudûdunu garpta ve şimâl-i garbide, Dato burnundan Duri ırmağının munsabına kadar, Çin denizi, cenûpta ve cenûb-i şarkide Mampawa, Landak ve Sanggau (Duri ırmağı burada kısmen hudut vazifesi görür) havâlisi, şarkta ve şimâl-i şarkide Sêravak (ingiliz Borneo 'su) teşkil ederdi; bundan başka sâhil önündeki bazı adalar da buraya dâhil bulunmaktaydı. Arâzi, bilhassa şark bölgesinde, dağlık olup, garba ve şimâle doğru gittikçe alçalmaktadır; aş-yk. bütün sâhil bölgesi alçak ve düzlük olup, bataklık hâlinde, fakat münbit topraktan ibârettir. Nehirlerinin en mühimi büyük Sambas 'tır; küçük Sambas 'ta sultanın makarrı olan Sambas şehri bulunur. 1915 yılının sonlarında ahâlisi 123.600'e yükselmiş olup, bunların 26.000'i dayak, 67.000'i malay ve 30.000'i çinliden ibâret bulunuyordu. Bunlardan ilk ikisi bir sultanın idâresinde (o zaman sultan Muhammed 'Alî Şafî al-Din idi) olup, Hollanda hükümetinin kuvvetli tesiri altında, dört vezir tarafından idâre ediliyordu. Çinliler ise, doğrudan doğruya Hollanda hükümetin idâresinde bulunuyorlardı. Malayların ayrı bir kavmi birlik teşkil etmediklerini zikretmek icâp eder; onları birleştiren asıl âmil islâm dinidir. Müşrik olan Dayaklar ihtidâ eder-etmez Malaylardan sayılmağa başladılar. Oldukça kalabalık olan cavalılar ile Buginlar için de durum böyledir. Malay adalarında islâm dininin gittikçe yayılmasının sebebi, muayyen bir dinî faaliyetten ziyâde, Malayların dayak kadınları ile evlenmeleri ve müslümanların itimât bakımından, müşriklere nisbetle daha iyi bir durumda bu-

lunmalarıdır. Dayaklar, artık göçebelikten çıkmış olup, diğer ahâli ile iyi münâsebetler içinde, orman mahsûllerini toplamak, ekseriyâ kurak topraklarda iptidâî zirâat yapmak ile meşguldürler. Sâhil ahâlisi için de zirâatin ehemmiyeti azdır. Çinliler ahâlinin en çalışkan kısmını teşkil ederler. Daha yüksek bir başarı elde eden çinliler iyi işlenmiş sulak tarlalarda piring ekerler ve mahsûlleri ihrâc edilen diğer ticârî zirâat ile meşgûl olurlar. Onların garbi Borneo 'daki durumları uzun müddet ayrı bir husûsiyet taşımıştır. Sambas 'a gelen ilk çinli muhâcirler (1760 civârında) altın arayıcıları idi. Bunların sayısı çok çabuk artarak, kısa bir zaman içinde ahâlinin mühim bir kısmını teşkil etmiştir. Bir çok şirketler hâlinde teşkilatlanmış olan çinliler bir dereceye kadar siyâsî muhtâriyet bile elde etmeğe muvaffak olmuşlardır. Acaak XIX. asrın ikinci yarısında Hollanda hükümeti bu şirketleri ortadan kaldırmıştır. Altın arama artık kârlı bir meslek olmaktan çıkmış olup, bununla meşgûl olanların ekseriyeti hayatlarını ticâret ve zirâat ile kazanmaktadır.

Memleketin eski tarihi ve müslümanlığın buraya ilk girişi hakkında inanılır kaynaklar yoktur. Devletin Cohor malayları tarafından kurulmuş olması muhtemeldir. XIV. asrın ortalarında burası Cavalıların Macapahit devletine tâbî olmuştur. XVII. asrın ilk yıllarında, Hollanda Şarkî-Hind kumpanyasının Sambas ile yaptığı ilk ticâret anlaşması sırasında (1609), memleket Cohorların hâkimiyetini tanımış olan Malay reisi Ratu Sapodak (Pangêran Ratu) 'ın idâresi altında bulunuyordu. Ratu Sapodak 'ın ancak iki kız evladı vardı ve kendisi ölünce, yerine yeğeni ve dâmâdı Ratu Anôm Kusuma geçti. Bu ancak kısa bir zaman idârede kaldı; çok geçmeden, Brunei reisi (Raca Têngah) ile Sukadana sultanının kızının oğlu Radin Soleymân tarafından, tahtından uzaklaştırıldı. Radin Soleymân tahta geçince, Sultan Muhammed Şafî al-Din ismini aldı; kendisi son zamanlara kadar devam eden sülâlenin kurucusudur.

Bibliyografiya: E. Netscher, *Kronijk van Sambas en van Soekadana, in het oorspronkelijk Maleisch, voorzien van de vertaling en aantekeningen* (TBGKW, 1853, I, 1); P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling* (2 cild, Zaltbommel, 1854 ve 1856); J. J. de Hollander, *Geslachtsregister der Vorsten van Sambas* (BTLV, 1872, seri 3, VI, 185); J. J. M. de Groot, *Het Kongs-wezen van Borneo* (Haag, 1885); Th. J. H. van Driessche, *Nota betreffende het landschap Sambas* (Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, 2. seri, 1912,

XXIX, 193); E. B. Kielstra, *De Indische Archipel, Geschiedkundige Schetsen* (Haarlem, 1917), s. 251; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (1919), III, 681, mad. Sambas; P. H. van der Kemp, *De vestiging van het Nederlandsch gezag op Borneo's Westerafdeeling in 1818-1819. Naar onuitgegeven stukken* (BTLV, 1920, 76, s. 117). (W. H. RASSERS.)

SAMED. [Bk. ALLAH, I, 363*.]

SÂMERRÂ. SÂMARRÂ, Elcezîre'de tanınmış harâbeler bölgesi, Abbâsîlerin eski idâre merkezi.

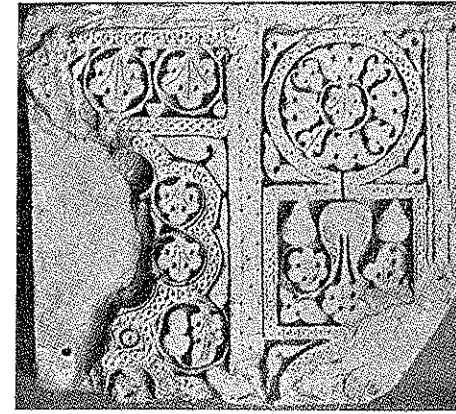
I. Tarihî topografya. Bugün sâdece bir köy olan Sâmarrâ Takrit ile Bağdad arasında, yarı yolda, Dicle'nin şark kıyısında kâindir. Adının ilk şekli belki farsçadan gelmektedir. İhtikak bakımından aşağıdaki farazi-yeler ileri sürülmüştür: Sâ-n-râh, Sâ'i Amorra ve Sâ-morra; bunlardan son ikisi „verginin ödendiği mahal“ mânasına gelmektedir. Halife sikkeleri üzerinde Sâmarrâ *surra man ra'a* („gören mesrûr olur“) şeklinde yazılıdır.

Sâmarrâ halife Mu'tasım zamanında 221 (836)'de onun türk kumandanlarından biri olan Aşnâs tarafından, Karh-Fayrûz köyünün iki fersah cenûbunda te'sis edilmiştir. Türk ve berberî ücretli askerlerin devamlı ayaklanmalarından çekinen halife tehlikesi daha az olan bir merkez kurmak istemiş idi.

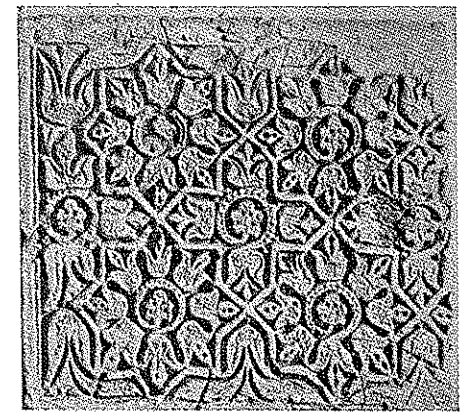
Sâmarrâ'da 221 (836)'den 276 (889) tarihine kadar yedi Abbâsî halifesi oturmuştur. İslâm tarihçileri ile islâm coğrafyacılarından al-Yâ'kûbî ve Yâ'kût bu merkezin 50 yıllık devri hakkında oldukça etraflı bilgi vermektedirler. Şimâlde Karh-Fayrûz (veya Karh Bâcaddâ) ve cenûb-i şarkide Ma'tîra köyleri arasında, Dicle'nin şark sâhilinde şimâl-i şarkîye dönen bir kavis içinde kurulmuş olan Sâmarrâ yükselmektedir. İki kanal, Sâmarrâ ile onun kenar mahallesini şarka doğru ayırarak, bir nevi ada meydana getirmektedir; bu kanallardan biri, Kâtûl al-Kisravî, Dür yakınında Karh-Fayrûz yukarısında Dicle'de başlar; Ma'tîra'nın aşağısında Dicle'den ayrılıp, şark-şimâl-i şarkî istikametine yönelen Yahûdî kanalı ile birleşmek üzere, cenûb-i şarkîye uzanır. Dicle'nin garp sâhilinde Sâmarrâ'nın karşısında bâzı köşkler yükselmektedir. Bunlar birbirilerinden Dicle'ye muvâzî uzanıp, Ma'tîra'nın aşağısında ve Balkuvârâ'nın yukarısında Dicle ile birleşen şâhî kanalı ile ayrılmıştır.

Asıl Sâmarrâ şehri şark sâhilinde bulunuyor. Ana cadde olan Sarîca caddesi, polis müdürlüğü ve hapishâne yanından geçerek vezir Hasân b. Sahl'in adını alan bir mahalleye uzanır. Bundan sonra Abû Ahmed b. Raşid

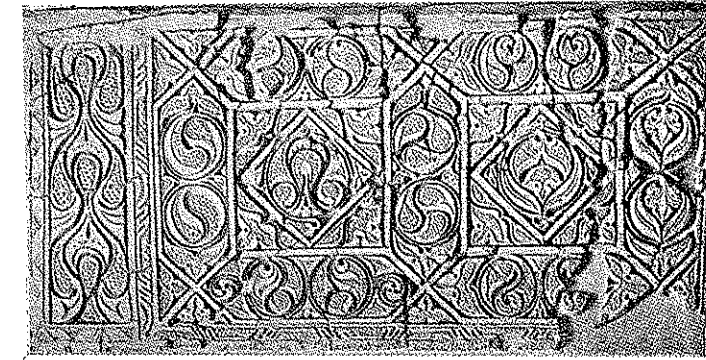
caddesi Kisravî kanalında, evvelce bir türk kumandanının adını taşıırken, sonraları Muhammediya ismini alan İtâhiya köyüne ulaşır. Bundan başka, beş ana cadde (şâri, büyük bir cadde mânasına gelen bu âbir son zamanlarda Kahire'de caddeler için yeniden kullanılmaya başlanmıştır) zikredilmektedir. Bunlar: al-Hayr, Barğamış Turkî (türk mahalles-i), Şâlih (ordugâha gider), al-Hayr al-Cadîd ve al-Halie'dir. Tarihçiler Sâmarrâ civârındaki mühim binâlar hakkında teferrüatlı bilgi verirler. Burada, hilâfet merkezi buraya nakledilmeden önce, bâzı yapılar var idi. Bunların en mühimleri 8 hristiyan manastırından Dayr al-Tavâris („Tavuslar manastırı“), Dayr Mârî ve Dayr Abî'l-Sufra idi; fakat en tanınmış binâlar saraylar idi. İlk olarak Sâmarrâ'da yerleşen al-Mu'tasım burada Cavaş kâsırını yaptırmış, halife al-Vâgîk burada kendi adını alan Hârûn kâsırını inşa ettirmiştir. Yukarıda adı geçen kâsırda ilk defa oturan halife al-Mutavakkil 24 ayrı kâsır yaptırmış veya mevcutları genişletmiş olup, bunlardan en tanınmışları Balkuvârâ, 'Arûs, Muhtâr ve Vahîd kâsırlarıdır. Bundan başka, o ölümünden 9 ay önce, şimâlde Karh-Fayrûz ve Dür arasında, yeni bir şehir kurmayı planlamış, sonradan bir şehir, onun asıl adına nisbetle, al-Ca'fariya ismini almıştır. al-Mutavakkil'in saraylarının ihtişamı hakkında bir çok tafsîlât veren bâzı tarihçiler onun Kışmar'da mecûsîlerin taptığı mukaddes servi ağacını, tahta yapmak için, İran'dan getirttiğini iddia ederler. Bir kısım tarihçiler de al-Mutavakkil'in pahalıya mal olan yapılarından hiç bir şey kalmadığını tesbit ederek, bu sür'atlı yıkılmada halifenin 236 (850-851)'da Kerbelâ'da Husayn'in mezarının tahribini emretmiş olması yüzünden, Allahın gazabına uğradığını söylemektedirler. al-Mutavakkil'in ölümünden sonra al-Muntaşir sarayını tekrar Sâmarrâ'nın içine nakledip, Cavaş kâsırını tanzim etmiştir. Sâmarrâ'da yaşayan son halife al-Mu'tamid 255 (869)'te şark sâhilinde al-Ma'sûk kâsırını yaptırmıştır. Bu yapıların büyük kısmı daha X. asırda harâp olmuş idi; yalnız ordugâhın yakınında yükselen (bu sebeple bu mahalleye çok defa 'Askar Sâmarrâ adı verilir) Sâmarrâ ulu câmiî ayakta kalmıştır. Ulu câmiînin yanında şîler daha o zamanlarda iki imamlarının mezarını yaptırmışlardı: 11. imam olup, 260 (873/874)'ta Sâmarrâ'da öldüğü için, al-'Askarî lakabını alan Abû Muhammed Hasan'ın mezarı ile onun genç halefi, al-Mahdî lakaplı Abû'l-Kâsım Muhammed'in içinde kaybolduğu yer-altı odası (*sardâb*) buradadır. Bilindiği gibi, şii hacılar 1.000 yıldan beri al-Mahdî'nin kıyâmet gününde bura-

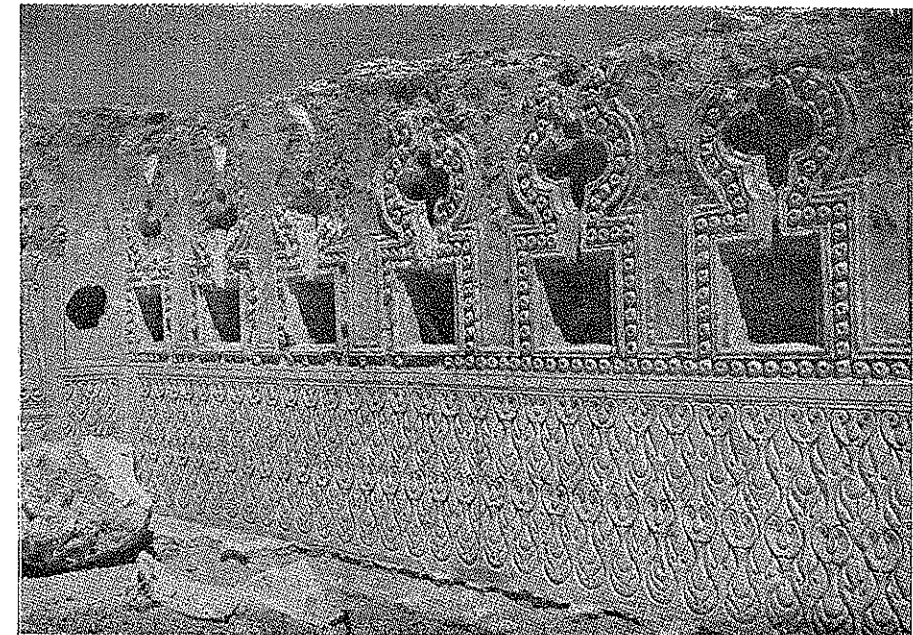
1. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A; IX. asır)

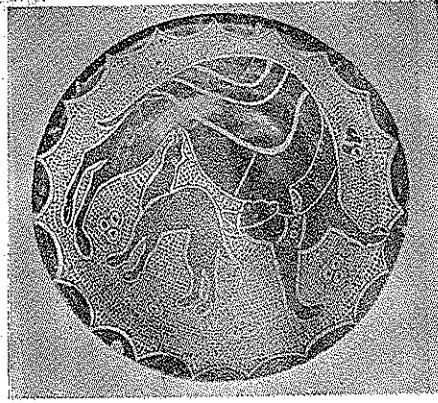
2. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (A - B; IX. asır)

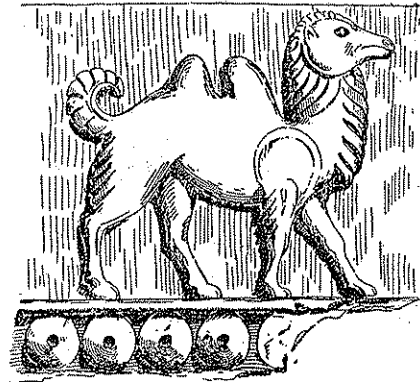
3. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı (B; IX. asır)

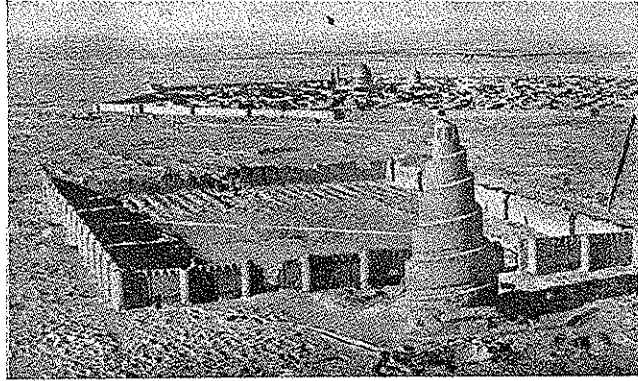
4. SÂMERRÂ. Belkuvârâ kâsırının duvar tezyinâtı (C; IX. asır)

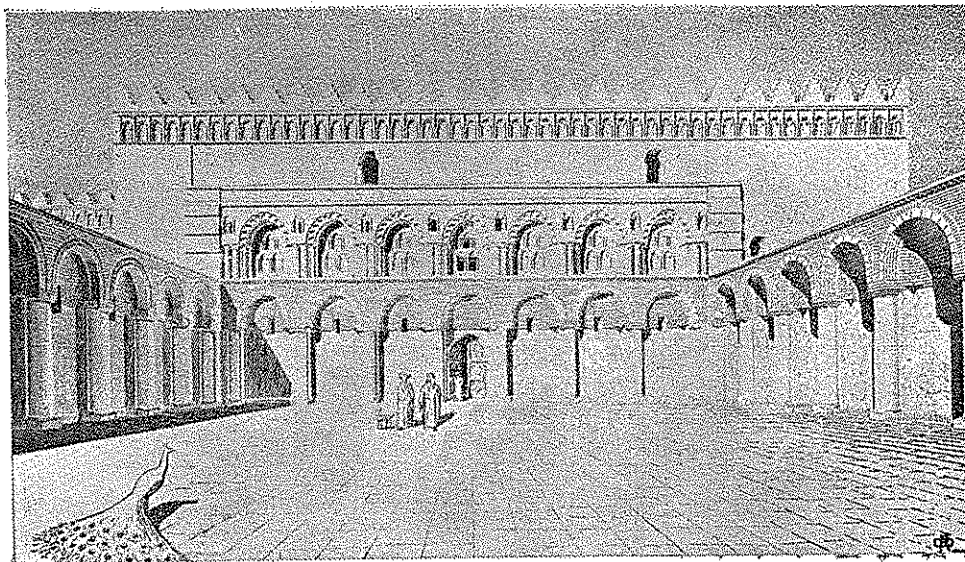
5. SÂMERRÂ. Perdahlı keramik
(IX. asır)

6. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının serdâb kısmında deve kabartması (IX. asır)

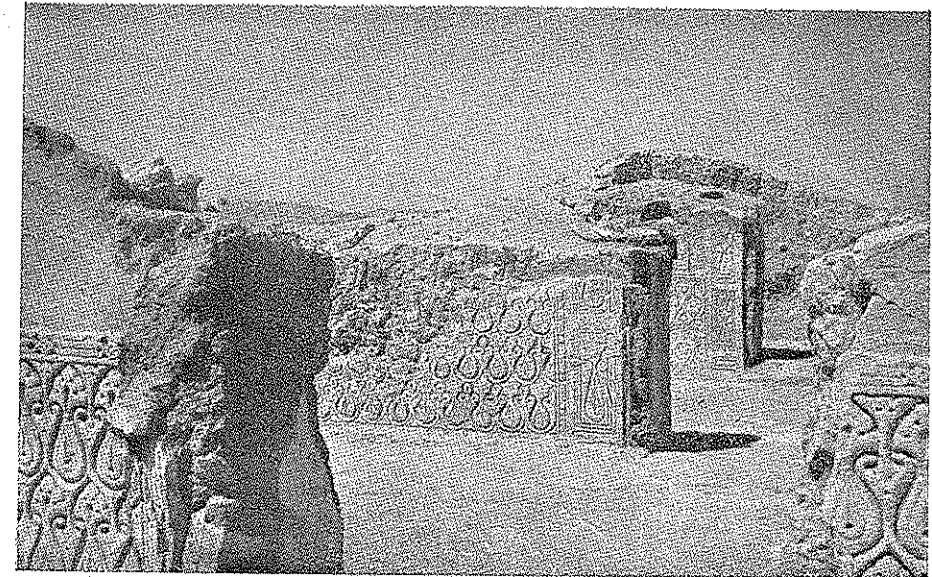
7. SÂMERRÂ. al Mutavakkil'ya câmi
(IX. asır)

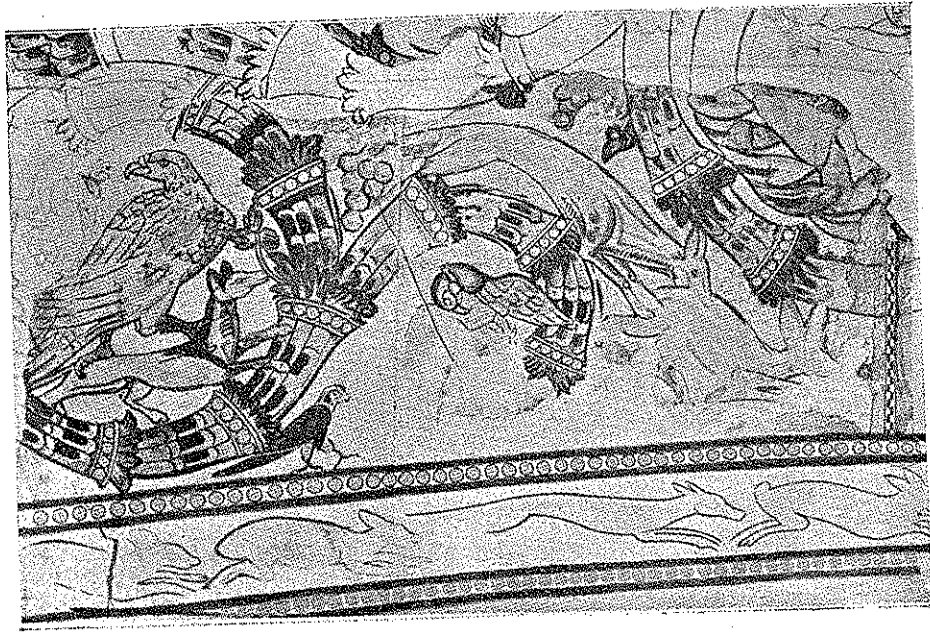
8. IRAK. Uhaydir sarayının şereî avlusu
(800)

9. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

10. SÂMERRÂ. Bir evin duvar tezyinâtı
(IX. asır)

11. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

12. SÂMERRÂ. Cevzak sarayının duvar resimleri
(836 - 839)

da tekrar görüneceği inancı ile, Sâmarrâ'daki bu mezarı ziyaret ederler. al-Sam'ânî, Sâmarri veya Surmarri nisbesini taşıyanların listesini vermektedir. Diğer bir nisbe de aynı şekilde Sâmarrâ ile ilgilidir ki, bu da Karhî olup, Karh-Fayrûz'da doğmuş olan şahısları gösterir.

Bibliyografya: M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien* (Leiden, 1901), III, 182—219; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 535 v.d.; al-Sam'ânî, *Ansâb*, nşr. Margoliouth, GMS, 286b).

II. Mîmârî. Sâmarrâ bugün Bağdad'ın aş-yk. 100 km. şimalinde, Dicle'nin sol sahilinde, muazzam bir harâbe sâhasıdır. Bu harâbeler Abbâsiler devrinin en zengin ve en parlak beldesinin kurulması çok pahalıya mâl olmuş bir şehri durumunu gösterir.

Şehir Hârûn al-Raşîd'in oğlu halife al-Mu'tasim zamanında 838'de meydana gelmiş, Ca'far al-Mutavakkil zamanında (847—861), en parlak devrini yaşayarak, onunla birlikte parlaklığını kaybetmiştir. Bu parlak, fakat kısa zaman islâm san'atının menşelerinin incelenmesi için ayrı bir ehemmiyeti hâizdir. Ne yazık ki, zamanla bu yapılar harâp olmuş durumdadır. Bununla beraber, son yıllardaki kazılar, bir zamanlar dünyaya ışık saçan bu IX. asır Abbâsî şehrindeki islâm san'at kültürü hakkında çok iyi fikir verecek kadar mîmârî ve süsleme unsurlarını meydana çıkarmıştır.

Bugün ayakta duran en mühim kalıntılar şunlardır: eski şehrin cenûbunda Dicle kenarında al-Mutavakkil'in büyük câmi; bunun yakınında şimalde muhteşem hilâfet sarayı, *Balkuvârâ*; bunun karşısında Dicle'nin sağ sahilinde bir az sonra yapılmış, gösterişli kitlesi hâlâ göklere yükselen muhkem *Kaşr al-'Âşîk*; bunun 1 km. cenûbunda *Kubbat al-salaybiya*.

Hilâfet şehri harâbelerinin yakınında yaldızlı kubbeler ile çöle hâkim olan daha yeni bir Sâmarrâ vardır. Burada da tanınmış şif mâbedleri bulunmaktadır.

al-Mutavakkil'in büyük câmi 846—852 arasında yapılmıştır. Köşelerinde yuvarlak kubbeleri bulunan yüksek tuğla duvarları ile câmi muazzam bir mustatildir. İçinde cenûp tarafı kibleye doğru uzanan 25 sahnı ile asıl câmi, diğer kenarlarda revak sıraları yer almıştır. 10 m.'den yüksek olan bütün bu sahnlar mermer sütünlara dayanıyordu. Mihrâbın iki tarafında da aynı şekilde iki çift mermer sütun var idi ve mihrâp hücresi muhtemelen kıymetli oyma ağaç levhalar ile kaplı idi. Dört revak sırası da, ortasında zengin bir fısıkye bulunan büyük avluya açıyordu. Dışta, câminin

İslâm Ansiklopedisi

şimal duvarında, Bâbil kulesi şeklinde, kenarları 30 m. genişlikte bir kaide üzerinde muazzam *malviya* yükseliyordu (Şekil 7). Helezonî yükselen bir yol bunun etrafını dolaşır. Bu minâre bir günlük mesâfeden görünürdü.

Hilâfet sarayı olan Balkuvârâ'nın harâbeleri çevresi 1 km.'yi aşan muazzam bir müstatil sâhaya yayılmaktadır. Garp cephesinde bir zamanlar al-Mutavakkil tarafından şehzâde al-Muhtadî bi'llâh için yaptırılmış olan tuğla duvarlardan üç kemerin kalıntısı (bugün *al-camâl* deniliyor) bulunmaktadır. Eskiden şeref salonlarına ve resm-i kabûl dâirelerine (*ivân*) âit olup, nehrin karşısında bulunan bu üç kemer bütün genişliği ile vâdiye açılmaktadır. Bunların altında sedler ve havuzlar, basamaklar hâlinde, aşağı iner. Arkada üç iç avlu, bunların etrafında haçvârî şekilde salonlar, taht salonu, sonra daha alçak bir çok odalar ve süslü hamamları ile husûsî dâireler yer almıştır. Şarka doğru şelâlelerin döküldüğü büyük mustatil bahçe göze çarpmaktadır. Burası gömme ayaklı duvarlar ile çevrili idi; zengin süslemeli küçük köşkler bu manzarayı seyretmek imkânını veriyordu. Şimalde meyiller ile çıkılan büyük bir havuz var idi. Bu meyillerde mağaralar ve küçük havuzlar bulunuyordu. Nihâyet bu topluluğun arkasında haremi ve sarayları çevreleyen evler, sonra küçük bir câmi ve halifenin muhafız kıt'ası ve süvâri için, büyük binâlar bulunuyordu. Bu muazzam sarayın bütününü meydana getiren çeşitli unsurlar, âhenkli olarak, birbirine bağlanmaktadır. Bunlar güzel, büyük ölçüde tasarlanmış I şeklinde bir terkip meydana getirmekte olup, bunun nehre amud uzanan büyük mihveri zengin kabartma süslü ve mozayik tezyinatlı, üç tonoz cepheli câzip salonlar ile nihâyet bulur. Bu sarayın umûmî terkihi İran yapı an'anesine uygundur.

Hilâfet sarayının etrafında gösterişli, zengin, süslü evler bulunmaktadır. Şehirde en zengininden en mütevâzî olanına kadar evler hemen-hemen aynı plana göre yapılmıştır. Yalnız birer kat olan bu evler, ortasında havuzları ile bir sıra iç avlu ihtivâ eder; avluların etrafında eyvanlar ve odalar bulunuyordu. Bu çeşit yapılar bâzı şark memleketlerinde günümüze kadar devam etmiştir. Dâhilî süs mühim bir rol oynar. Süslü odalar ve bâzan evin bütün odaları dâimâ ince işli oyma levhalar ile kaplı idi ve belki de bir kabartma tezyinatı ile süslenmiş idi. İç avlularda da bâzan aynı şekilde tezyinat bulunur; buna karşılık, dış duvarlar tezyin edilmemiştir.

Sâmarrâ'da saraylar ve evlerin kabartma süslemeleri de aynı usûl ile yapılmış olup, o zamanki san'atların gelişmesi hakkında iyi

bir fikir verir. Takriben bir metre boyunda zengin levhalar bütün odanın etrafını çevreliyordu. Bunların yukarısında süs hücreleri (fars. *tağça*) bulunuyordu. Kapı pervazları ve pencere kenarları tezyin edilmiştir. Nihâyet tavanın etrafını da pervazlar ve kabartmalar çevirmektedir. Bu tezyinatın büyük kısmı ince şekilli alçı işlerinden ibâret olup, zaman-zaman renkler ile canlandırılmıştır.

Tezyinat terkipleri birbirinden farklı, oldukça çeşitli neviler gösterir. Bazıları sâdedir, bir az kalın, kaba şeritleri vardır. Diğerleri daha ince işlenmiştir. Nihâyet bir kısmında da kabartmalar belirtilmiş olup, yuvarlak hatlar ile işlenmiştir.

Bu süslerden bazıları doğrudan-doğruya duvar üzerinde yapılmış, diğerleri yumuşak hâlde kalıplara basılarak (bilhassa mükerrer örnekler), şekillendirilmiş ve sonra duvara yerleştirilmiştir. Çizgi örnekleri çok çeşitlidir. Bazıları sâde, düz hatlı olup, bunlar Sâmerrâ'da en çok bulunanlardır. Buna karşılık diğerleri daha karışık ve örneklerinde hayvan ve nebat şekilleri hâkimdir. Üslûplanmış çiçekler tekrarlayan hendesî şekillerin ortasını doldurur. Bunlar şeritler veya inci dizileri ile birbirine bağlanmış olup, bitiş ve kesik yerlerinde vazolar, harp şekilleri ve bereket boynuzları meydana getirirler. Nihâyet diğer bir kısmı daha hareketli ve karışık olup, üzümler ve asma yapraklarının etrafını kıvrık dallar hâlinde çevirir.

Sâmerrâ tezyinatı birbirinden kat'iyetle ayrılan üç grupta hâlinde gösterilmiştir. 1. üslûp kopt san'at tarzı, 2. üslûp İran tarzı ve 3. üslûp Elcezîre tarzıdır. Menşelerinin isimlendirilmesi ile bu derece kat'î bir sınıflandırma tehlikesi, zamansız ve yanlış olabilir. Hafriyatı şark san'at tarihi için değerli olan Sâmerrâ harâbelerinin incelenmesinden öğrenilecek şey, Asya'nın bu köşesinde bir çok san'at cereyanlarının, birbirini bozmadan veya birbirine hâkim olmağa çalışmadan, karşılaşmış olmasıdır.

Abbâsî halifelerinin saraylarının zenginliği ve san'atı himâyelerinden dolayı, dünyânın her köşesinden bir çok ustaları çeken Sâmerrâ, грек, сирьяни, копт, hindû-iran san'atlarının birbiri ile karışmasından doğan islâm san'atının bir merkezi oldu.

Bibliyografya: E. Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra* (Berlin, 1923), I; ayn. mll., *Samarra. Aufn. und Unters. z. isl. Archaeologie* (Berlin, 1907); ayn. mll., *Mshatta, Hira und Badiya* (*Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen* (1921); ayn. mll., *Die Kleinfunde von Samarra und ihre Ergebnisse für das islamische Kunstgewerbe des 9. Jahrhunderts* (1914); ayn. mll., *Die*

Ergebnisse der Ausgrabungen von Samarra im Kaiser Friedrich-Museum (Berlin, 1922); H. Viollet, *Un palais musulman du IXe siècle* (*Mém. prés. par div. sav. à l'Ac. des Inscr. et Belles-Lettres*, Paris, 1911); de Beylié, *L'Architecture des Abbassides au IXe siècle* (*Revue archéologique*, 1907); P. Schwarz, *Die Abbasiden-Residenz Samarra* (*Neue geogr. Untersuchungen*, 1909).

(H. VIOLLET.)

III. Sâmerrâ san'atında türklerin tesiri ilk defa, genç yaşta ölen viyanalı san'at tarihçisi Heinrich Glück (*Türkische Dekorkunst, Kunst und Kunsthandwerk*, Wien, 1920, XXIII) tarafından belirtilmiş, ondan sonra da Kühnel ve Erdmann gibi araştırmacılar tarafından benimsenerek, umûmiyetle kabul edilmiştir (E. Kühnel, *Samarra. Staatliche Museen in Berlin. Bilderhefte der islamischen Abteilung*, 5, Berlin, 1939, s. 16).

Berlin devlet müzeleri islâm eserleri kısmında Sâmerrâ'nın alçı ve kireç harcından yapılmış süslerinden zengin nümüneler bulunmaktadır. Bu müzenin islâm kısmı müdürleri olan Kühnel ve Erdmann müze neşriyatından resimli küçük rehberlerin beşincisinde ABC üslûplarına giren bu nümüneler hakkında bilgi verirken, Glück "ün fikrine katılmaktadırlar. A üslûbu Sâmerrâ'nın ilk devrinde yapılan evlerin duvarlarında görülür. Bunlar alçı-kireç harcı üzerine, bıçakla derinlemesine oyulmuş şeritler, murabbâlar, dâireler, altı dilimli gülçelerden ibâret olup, beş dilimli yapraklar ile üzümlerin ayrı-ayrı görüldüğü ince saplar ile, tamâmiyle tezyinî, fakat tabiattaki şekli henüz tanımlanabilen asma tezyinatı ile sık bir şekilde doldurulmuştur. Satırlar, iki tarafı aynı olmamakla beraber, oldukça birbirine benzer bir şekilde düzenlenmiştir. Medâyin, Takrit ve Kûfe'de islâmî eserlerde daha VIII. asırda meydana gelen ve örneklerini Sâsânî alçı-kireç tezyinatından alan süslerde bunların ilk nümünelerini görmek mümkündür (şekil 1 ve 3). B üslûbunda tezyinatın çerçevesi ve usûlü aynı kalmakla beraber, oymalar bâzan daha az derindir. Buna karşılık nümünelerin kalıplaşması yeni şekiller ortaya koyar. Burada asma yaprağı ve üzüm geliştiriliyor ve kıvrık dal tamâmen kayboluyor. A üslûbunda görülen vazo şekli yelpâze biçiminde sağa-sola kıvrılarak, müstakil hâlde gelir. Bunda şekiller, A üslûbundan çok daha çeşitli olup, daha sonraki üslûba geçiş açıkça kendini belli eder. C üslûbu ise, daha usûlü ile diğer iki üslûptan tamâmiyle ayrılır. Burada tezyinat derinliğine amud olarak oyulmuyor, düz ve yatık olarak kesilmiş tahta kalıplar ile yumuşak alçı-kireç levhalara basılarak, duvara yer-

leştiriliyor. Gölgesi olmayan örnekler artık zemîn üzerinde durmuyor, tamâmiyle sathı doluruyor. Bâzi geçiş örnekleri dışında, bunlarda artık çerçeve de yoktur; dokumaya benzer diziler hâlinde bir uçtan bir uca devam eder.

„Derin ve amud oymadan yatık ve satıhta kalan örneklerle doğru bu âni değişme nereden gelir ve bunun öncülerini nerede aramamız icâp eder? Bunu Sâmerrâ'nın kurulmasında başlıca âmil olan türklerin sarayda hâkim olması ile izâh edebiliriz. Eski grek ve Roma âleminde meçhûl olan yatık kesim, İskit tunç işlerinde ve Altay çevrelerindeki eski türk süs eşyasında, daha milâddan önce bile pek yaygın idi. Çok muhtemeldir ki, bu türk boylarının millî san'atlarında islâm devresine kadar devam etmiştir. Türk asker ve zâbitlerinin silâhları, eyer takımları ve hayvan başlıkları ile yayılan bu süs yeni tezyinî şekillerin gelişmesi için, uygun bir temel olmuştur. Sâmerrâ'nın hakikî bir san'at husûsiyeti olan bu tezyinat, Abbâsî devlet üslûbu hâlinde, İran'a ve Mısır'a da yayılmıştır. Daha 800 yılından beri tatbik edilen A üslûbu Bagdad'dan tamam olarak getirilmiş ve kısa zamanda kalıplaşarak, bundan B üslûbu geliştirilmiş, nihâyet tahta kalıplar ile baskı usûlü kullanılarak, yeni türk husûsiyeti tamâmiyle hâkim olmuştur“ (bk. E. Kühnel *göst. yer. şekil 4, 10*).

Harem dâiresinde duvarların üst kısmında insan ve hayvan şekillerini ihtivâ eden tezyinat hâkim olmuştur. IX. asırda Abbâsîler zamanında, Emevîler zamanında olduğu gibi, şekillere ve tasvire karşı sevgi devam etmiş ve dinî bir mahzûr görülmemiştir (şekil 9, 11, 12). Cavzak al-Hâkânî'nin serdâb (mahzen) kısmında duvarda kireç-alçıdan yapılmış arkarkaya yürüyen renkli deve şekilleri bulunan kabartma şerit bir istisnâ teşkil eder (şekil 6).

Sâmerrâ'da kazılar sırasında ele geçirilen keramikler de bu san'atta çığır açan bir çok yenilikler göstermektedir. Tang sülâlesi devri beyaz ve açık-yeşil renkli çin porselenleri taklit edildiği gibi, o zamana kadar bilinmeyen perdahlı keramik ve çini işleri de ilk defa Sâmerrâ'da görülmüştür. Mâdenî bir parıltı verecek şekilde tatbik edilen perdah usûlünde ikinci bir fırın ile sır üzerine süs yapılyordu. Perdahlı işlerin, Irak'tan başlayarak, diğer islâm ülke'lerine, Mısır ve sonra İran, Suriye, Anadolu ve İspanya'ya kadar gönderilmiş olması, buralarda da perdah usûlünün tatbik edilmesini mümkün kılmıştır. Fakat IX. asırdaki dört renk' perdah işçiliğine artık bir daha erişilememiştir. (şekil 5). Sâmerrâ bibliyografyası için bk. Creswell, *Bibl. of the Archit. Arts and*

Grafts of islam (London, 1961), s. 206—209. (OKTAY ASLANAPA.)

SAMHÜDÎ. [Bk. SEMHÜDÎ.]

SÂMÎ. [Bk. ŞEMSEDDİN SÂMÎ.]

SÂMÎRA. [Bk. SÂMİRÎLER.]

SÂMÎRE. [Bk. SÂMİRÎLER.]

SÂMİRÎ. [Bk. SÂMİRÎ.]

SÂMİRÎ. AL-SÂMİRÎ, yahudileri, Mûsâ'nın idâresinde Mısır'dan çıktıktan sonra, altından yapılmış olan buzağıya tapmağa teşvik eden kimsenin adı. Eski ibrânî dinî edebiyâtında bulunmayan bu ad, *Kur'an*, XX, 85, 87 ve 94'te geçer. Altın buzağı hikâyesi *Kur'an*'da iki yerde zikrolunur. İlk zikre (*Kur'an*, VII, 146—153) göre, Mûsâ dağa çekilince, kavmi Banî İsrâ'îl (tefsirlere göre, al-Sâmîrî), mısırlılardan almış olduğu ziynetleri ateşe atarak, altından mücessem ve böğüren bir buzağı yapar; durumdan haberdar olan Mûsâ, kavmine gelince, esef eder ve kardeşi Hârûn'u bundan mes'ûl tutar; fakat Hârûn ölüm ile tehdid edildiğinden buna karşı koyamadığını söyleyince, Mûsâ kendisi ve kardeşi için Allahtan mağfiret diler. Bu hikâye *Hurûc*, XXXII'ye uymaktadır. Kezâ burada buzağıyı bizzat Mûsâ'nın kardeşi Hârûn yapmıştır ve buzağının böğürmek hassası yoktur.

Medine devrinde vahyedilen (bk. Nöldeke Schwally, *Gesch. des Qorâns*, s. 124 v. d.) ve binâenaleyh daha yeni olan ikinci hikâye, *Kur'an*, XX, 84—96'da bulunur ve burada al-Sâmîrî adı, yukarıda kaydedildiği üzere, açıkça zikredilir. Yahudiler, onun emri üzerine, mücevherlerini ateşe atmışlar ve al-Sâmîrî, Hârûn'un ihtarlarına rağmen, bundan böğüren bir buzağı yapmış ve halk buna tapmıştır. al-Sâmîrî, Mûsâ tarafından sorguya çekilince, — „Ben onların görmediklerini gördüm ve Allahın elçisinin izinden (müfessirlere göre, Cabrâ'il'in atının bastığı yerden) bir avuç toprak alarak, bunu (eritilen mâdenin içine) attım“ — diyerek, kendini müdâfaa eder. Bunun üzerine Mûsâ ona cezâsını verir: yaşadığı müddetçe kendisine tesâdüf edenlere:— *Lâ misâsa* (*Kur'an*, XX, 97) „dokunmayınız“ — diyecektir.

Kur'an'daki bu kısa işâretler, müfessirler tarafından, bâzan yahudi kaynaklarından alınan bilgiler ile, genişletilmiş ve tamamlanmıştır. Eski bir rivâyeti tâkip eden al-Tabarî'ye göre al-Sâmîrî Banî İsrâ'îl'den Sâmirîler âilesine mensûp bir şahıstır. Mûsâ, günahından dolayı onu cezâlandırmak için, Banî İsrâ'îl'e onunla bütün münâsebet ve ticâreti yasak etmiş olmalıdır. al-Zamahşarî'de de aynı rivâyet vardır: al-Sâmîrî Sâmirâ adlı, dinî yahudi dininden bir az farklı, bir Banî İsrâ'îl âilesin-

den gelmektedir. al-Sâmîrî'ye başka insanlar ile münâsebetler kurup, ticâret yapmak yasak edildi. Soyundan gelen halkın bugün bile bu kaideye bağlı kaldığı söylenmektedir. al-Sa'la-bî de teferrüatla anlattığı altın buzağı hikâyesini aynı şekilde sona erdirmektedir. Daha sonraki müfessirler hikâyeyi bu esaslar dâhilinde, fakat daha tertipli bir hâlde ve hâdiseleri daha mantıklı bir şekilde (msl. buzağının vücûdunda delikler açılmış olup, bunlardan geçen havadan dolayı ses vermesi v. b. gibi) tekrar etmekten başka bir şey yapmamışlardır. Bazıları da al-Sâmîrî'nin asıl adının Hârûn b. Ca'far olduğunu söylemişlerdir.

Bu hikâyenin ikinci şekli ile, menş'ini Kitâb-ı mukaddes'te ve yahudilerin dinî edebiyatlarında arayan Abraham Geiger, al-Sâmîrî ile Sammâ'el adlı şeytanların hükümdarının karıştırılmış olduğu kanâatinde idi. Kendisi bu husûsta *Pirkê Rabbi Eli'ezer*, XLV'i zikreder ki, buna göre, bâzı tefsirlere nazaran, Banî İsrâ'îl'i doğru yoldan çevirmek için buzağı içinde saklanmış olan Sammâ'el böğürmüştür. Fakat gerçekte *Pirkê Rabbi Eli'ezer* de bulunan buzağının bağırması keyfiyeti tamâmiyle müslüman rivâyetlerini te'siri altında tasavvur edilmiş ve onlarca mechûl al-Sâmîrî adı yerine, benzeri olan Sammâ'el adı konulmuştur. Sigmund Fraenkel (*ZDMG*, LVI, 73) ise, *Kur'an*'da görüldüğü üzere, al-Sâmîrî hikâyesinin kaybolmuş olan ve altından buzağı yapan Hârûn'un büyük günâhını bir sâmirî'nin üzerine yüklemek isteyen bir yahudi *Midraş*'ından çıkmış olması gerektiği kanâatindedir.

Goldziher, Sâmirîlerin kendileri dışında kalan âlemden ayrılmalari hikâyesine dayanarak, al-Sâmîrî'yi Sâmirîlerin mümessili olarak tasvir eder. Onların bu ayrılması daha *Sirach*, L, 25 ve İncil'ler (Luka, IX, 52; Yuhannâ, IV, 9) tarafından te'yit edilmektedir. Goldziher yahudi, hristiyan ve müslüman rivâyetlerini mukâyese ederek, bundan Sâmirîler için sâmirî olmayanlar ile temâsın bir leke sayıldığı neticesini çıkarır. Bu da *Kur'an*'da, ilâhî bir cezanın neticesi olarak, izâh edilmiştir.

Bibliyografi: al-Tabarî, *Tafsîr* ve al-Zamahşarî, *al-Kaşşaf* (*Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsiri); al-Sa'labî, *Kışaş al-anbiyâ* (Kahire, 1282), s. 82; al-Hâzin, *Lubâb al-ta'vîl fî mâ'ânî al-tanzîl* (Kahire, 1331), II, 238 v. dd.; al-Tabarî, *Tarih* (nşr. de Goeje), I, 352—357; Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* (Frankfurt, 1902), s. 162—165; S. Fraenkel, *Der Sâmirî* (*ZDMG*, 1902, LVI, 73); İ. Goldziher, *Lâ misâsa Revue Africaine*, nr. 268, Cezâyir, 1908; s.

23, 28); D. Sidersky, *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans la vie des prophètes* (Paris, 1933), s. 87 v. dd.; Heinrich Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran* 2. tab. (Darmstadt, 1931), s. 322—333. (BERNHARD HELLER.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SÂMİRİLER. SÂMİRİLER, bir kavim ve dinî cemâat olup, bunların son mümessilleri Nâblus (eski Sicem)'ta oturmaktadır (bunlara bugün orada SUMARA derler). Pek muhtemel olarak, arap fütûhâtı yolu ile islâm hâkimiyetine giren ilk kavimdir ve bu hâkimiyet asırlar boyunca fâsılasız devam etmiştir. Roma ve Bizans hâkimiyeti devrinde Nâblus sâkinleri ile garp âlemi arasındaki esasen zayıf temâsları, arap fütûhâtından itibaren, bütün kesilmiş ve Sâmirîler arap medeniyeti denizinde tecrit edilmiş bir adacık gibi kalmıştır. İslâm medeniyetinin gittikçe yayılan te'siri ile birlikte bu kültürler ile olan karşılıklı münasebetlerin tetkiki çok alâka verici bir mes'eledir. Bir tarafta çölden gelen yeni bir kültürün inkişâfını, diğer tarafta bir edebî hayatın durgunluk ve uyusukluktan kurtarıldığını görüyoruz; şu hâlde, görünüşe göre, bu tarzda bir nûfûzun izlerinin mevcûdiyetini farzetmekte tamâmiyle haklıyız. Bu mühim bir noktadır; zîra biri arap edebiyâtı olan iki edebiyat arasında her hangi bir benzerlik bulunduğu zaman, aslî şeklin ve tekaddümün arap edebiyâtına âit olduğunu ve diğerinin bunu ondan almış bulunduğunu kabul etmek hemen hemen bir nas hâline gelmiştir. Ancak arapların kültür ve medeniyet ufuklarında görünen en son şark halkı olduğu unutulmaktadır. Onlar sonuncu idiler ve başlangıçta kendiliklerinden çok bir şey meydana getirmemişlerdir. Bilakis onlar geçmiş medeniyetleri tevârüs etmişler ve doğruyu söylemek lâzımsa, bu zengin mirâsı toplamak için, çok gayret sarfetmiş ve bunu sür'atle arttırmışlardır.

Eski devirlerde Sâmirîlerin sayısı ve işgâl ettikleri mevkî çok az olarak takdir edilmiştir. Onlar şimâl kabilelerini temsil ediyorlar ve Bâbil ile İran imparatorlukları içinde kalabalık zümreler hâlinde dağılmış bulunuyorlardı; bundan başka dâimâ yahudiler ile yan-yanaya yaşamakta idiler. Yahudilere mezhepçe muhâlif olduklarından, yahudilikle başka dalâlet mezhepleri arasında bir köprü teşkil ediyorlardı. Mûsâ'nın kanûnlarına çok sıkı bir şekilde bağlı olmaları dolayısı ile, yeter derecede yahudi sayılabilmelerine rağmen, peygamberleri redd ediyorlar ve Dâvûd âilesine sadâkati kabul etmiyorlardı. Yahudileri mukaddes yazıları de-

ğiştirmekle ilk ithâm edenler onlar olmuştur ki, bu ithâm sonraları hristiyan, müslüman ve ırfânîye mezhepleri tarafından yeniden ele alınmıştır. Sâmirîler için, naslarının en basit bir harfini değiştirmek, duâlarında değişiklikler yapmak, melekler bilgisine yeni görüşler ve yeni esâslar idhâl etmek imkânsız idi; bunu ancak aynı gövdeden ayrılan ve bu nevî değiştirmeleri yapabilmek sûretiyle ayrı bir fırka meydana getirecek olan yeni bir mezhep gerçekleştirebilirdi.

Sâmirîler arasında dinî fırkalar var idi; fakat Sâmirî vekayî-nâmelerinden çıkarılan bilgilerden anlaşılabilirdi kadarına göre, bu fırkalar islâmîyetten çok asırlar evveline âit idi ve bununla müsterek hiç bir şeyleri yok idi. Binnetice şu vak'a üzerinde çok ısrar edilemez: umûmî bir tarzda ve eski devirler için, Sâmirîler islâmîyete bir şey borçlu değildiler. Filistin'in araplar tarafından fethedilmesi Sâmirîlerce sevinç ile karşılanmış olmalıdır; bu kendilerini Bizans hükümdarlarının ve kilisenin müstebit ve kindar tâkiplerinden kurtarıyordu. Onlar için en karanlık devir, bizzat kendilerinin tesbit ettikleri üzere, bütün yazılı eserlerini tahrip eden Hadrianus devrinden başlayarak, arapların hristiyan hâkimiyetine son verdikleri zamana kadar devam eden devir oldu. Yeni efendiler ile Sâmirîler arasındaki münâsebetler gâlibâ dostâne idi; dinî hürriyet ve hareketlerindeki serbestlik bizzat Peygamber tarafından verilmiş ve 'Alî b. Abî Tâlib tarafından te'yit edilmiş gibi gösterilen vesikalar ile te'minat altına alınmış idi.

Bu vesikaların metni, Abu'l-Fatâh tarafından, mevsûk olduğundan aslâ şüphe edilmemiş olan, arapça sâmirî dilindeki vekayî-nâmesinde verilmiştir. Ne olursa-olsun, bu vesikalar asırlar boyunca kendileri için bir himâye kaynağı olmuş gibi görünmektedir. Yalnız bâzı mahallî vâlilerin mutaassıp müdâhaleleri bu durumda bâzan geçici karışıklıklar meydana getirmiştir. Bütün olarak, münâsebetler dostâne kaldı; zîra Sâmirîler, bu vesikalar dışında, „müsâmahe edilen“ dinlerden birine mensûp idiler. Bu vesikaların verilmesi hakkında Abu'l-Fatâh tarafından anlatılan bir fıkra vardır. Buna göre, üç hakim, üç müneccim, Peygamberin çıkacağını ve muzaffer olacağını görmüşlerdi. Bunların biri yahudi, diğeri hristiyan ve üçüncüsü sâmirî idi. Her üçü de, müstakbel büyüklüğünü haber vermek için, Peygamberi bulmağa gittiler. Peygamber çok mütehassıs oldu, önceden verilen haberi minnetle karşıladı ve yahudi ile hristiyanı kendi dinini kabul ettirebildi. Yahudi meşhûr Ka'b al-Ahbâr idi ve

hristiyan da, Ab Samliya. Fakat sâmirî yeni dini kabûl etmedi ve Peygambere omuzları arasında bir cûzzamlınlıkine benzer bir leke bulunduğunu söyleyerek, onun üzerinde diğerlerinden daha çok te'sir yaptı. Bu kehânet için minnettarlıktan dolayı, Peygamber Sâmirîlere varlık ve vîcdan hürriyeti verdi. Peygamber tarafından yazdırılmış olan vesika 'Alî b. Abî Tâlib tarafından te'yit edildi. Sâmirî'nin adı Şassata (?) idi; sonra Kabaşa adını aldı ki, ileride bahis mevzuu edilecek olan Kabaşı âilesinin ceddidir.

İslâmîyet ile sâmirîlik arasında bir çok benzerlik vardır. Çok iyi bilinen kelime-i şehâdetten hareket edelim: *Lâ ilâha illâ'llâh* „Alahtan başka ilâh yoktur“. Bu Sâmirîlerin *Lâ ilâh illâ ehad* (veya kendi telaffuzları ile *aad*) „birden başka Allah yoktur“ına te-kabûl eder. Yahudiler için olduğu gibi, Sâmirîler için de ulûhiyetin birliği temel fikir idi. Bu tâbir eski sâmirî ilâhilerinden biri olan ve hakkında pek az şey bilinen ve ileride de bahsedilecek olan eski sâmirî Yûşa kitabı ile ilgili duâlarda da bulunmaktadır. Sâmirîler bu duâların menş'ini ve bir de söylenmiş oldukları vesileyi mâlûm sayarlar. Fakat buna verilecek tarih ne olursa-olsun, Yûşa'nın duâsının Mar'â'dan daha eski ve muhtemel olarak *Enşira*, yâni açılış duâsından bir az daha yeni olduğu şüphesizdir.

Enşira'da da „birden başka Allah yoktur“ ifâdesini ve esâs itibârı ile istinat ettiği Kitâb-ı mukaddes parçasının yerini (*Tesniye*, IV, 39) biliyoruz; Sâmirîler bunun sonuna *mil-lebaddô* kelimesini ilâve ederler ki, bu da „on-dan başka kimse“ demektir; yâni: bu birden başka hiç bir Allah yoktur.

İkinci benzerlik: *Kur'an*'ın, bâzı telakkilere göre, birinci kelimesi *Bi'smi'llâh* („Allahın adı ile“)tir. Bu tâbire husûsî bir değer verilmiştir ve müslümanlar tarafından her zaman kullanılır. Gerçekte dinî veya gayr-i dinî her hareket ve amel bu tâbir ile başlar. Bu hakikatte Allahtan bir istimdat değil, fakat onun en te'sirli ve en kudretli adını zikretmedir. Sâmirîler de (*Tesniye*, XXXII, 3) bu *Kibşem Adönay ekrâ* („zîra efend'nin adını çağırıyorum“) şeklindedir.

Diğer bir benzerlik de, daha ziyâde bir nevî kısa akid beyânı olan bizzat *fâtihâ*'da görünür. Sâmirîlerin *Enşira* dedikleri açış duâsına bezer: *'Amadi kammeka 'al-fatah rahameka* „senin önünde, senin rahmetinin kapısında bulunuyorum“.

Enşira'de *kibla*, duâ sırasında mukaddes dağa doğru dönmeye bulunmaktadır. Gerçekte Harem'e doğru dönme yahudilerce de bilin-

mekte idi. Danyâl (IV, 10) duâ etmek için diz çöktüğü zaman, Kudüs'e doğru 3 defa döner. Fakat bu Sâmirilerde dinî amellerinin bir kısmını teşkil eden esâsî bir nas idi; çünkü Garizim dağı üzerindeki menâsik onlar ile yahudiler arasında en belli-başlı farkı teşkil ediyordu.

Sacada (*mascid* kelimesi bundan gelir), tapınmağa yâni ülûhiyete tapmağa delâlet etmek üzere, araplar tarafından dışarıdan alınmış bir kelime ise, ârâmî olmakla berâber, yahudilerin bunu dinî bir amele delâlet etmek üzere, aslâ kullanmadıklarını tesbit etmek dikkate değer ve kelime süryânî dilinde de bu umûmî mânâyı almış görünmektedir. Sâmirilerde bil'akis *Enşira*'da bulunur ve „ülûhiyete tapma, ibâdet“ mânâsında, mütad bir ıstılâhtır.

Peygamber ile, Sâmirilerin tasavvur ettiği şekilde, Mûsâ arasındaki muvâzilik mühimdir. Mûsâ, onlara göre, yegâne peygamberdir ve Allaha karşı gösterilen saygıya yaklaşan bir ihtirâm mevzuudur. Mûsâ'ya verilen en mühim sıfatlar yegâne peygamber, sâdik ve emin peygamber, mucize ve hârikalar yapmak üzere, Allah tarafından seçilmiş elçi sıfatlarıdır; bundan başka kimse ona müsâvî değildir ve zamanların sonuna kadar kimse onun gibi olmayacaktır. Mûsâ'yı bu şekilde gösterme yahudi edebiyatında bilinmemektedir; burada Mûsâ dâimâ Mûşe Rabbânî, yâni „bize öğretene“ veya „efendimiz Mûsâ“ ismi ile tanınmaktadır. *Han-Nâbî han-ne'mân* veya *haş-Şâliâh* Sâmirilerde dâimâ aynı kalan ibâredir.

Büyük bir ehemmiyeti olan bir noktaya daha husûsiyetle dikkati çekmek lâzımdır. Bir mükâfat ve cezâ gününe iman husûsunda *fâtîha*'da bulunan bir beyân bahis mevzuudur. Sâmiriler bunun menşei'ni *Tesniye*, XXXII, 35'e çıkarırlar ki, burada *Tevrat* âlimlerinin „intikam ve mükâfatlandırma bana âittir (lî)“ okumalarına mukabil, Sâmiriler „intikam ve mükâfatlandırma gününde (le-yôm)“ okurlar.

Yukarıda söylenilenler göz önünde bulundurularak, burada *Enşira*'nın bir az kısaltılmış bir tercümesini ve bilhassa bizim araştırmalarımızı ilgilendiren kısmını vereceğiz:

„Senin önünde, merhametinin kapısında, ey Rabbim Allah ve babalarımın Allahı, kendi gücüne göre, senin medhini ve hamdini ve sayısız büyüklüğünü bildirmek için, duruyorum. Zavallı ve zayıf olan ben bugün biliyorum ve gönlümde hissettim ki, sen yukarıda göklerde ve aşağıda bu yer-yüzünde hüküm süren Rabb, Allahsın ve senden başka ilâh yoktur... Senin mukaddes adın ebediyen mübarek olsun. Birden başka Allah yoktur. Ey Rabb, biz ebediyen yalnız sana tapacağız ve biz ebediyen

yalnız sana ve peygamberin Mûsâ'ya inanacağız; yalnız senin yazdığın hakikate, senin ibâdet yerin Garizim dağına, Bethel'e istîrâhatın, mirasın ve *şekînâ* (harem)'nın dağına ve cezâ ve mükâfat gününe inanacağız. *Ehye aşer ehye*, Rabb bizim Allahımızdır, Allah bir ve tekdir. İyilik ve rahmeti ne kadar sonsuzdur! Elindeyim. Rahmetini, iyiliğini diliyorum ve kalbimin ve rûhumun en derinliklerinden bağıyorum: Ey Rabbim!“

Arap *mahdî*'si ile Sâmirilerin *Täheb*'i arasındaki muvâzilik de böyledir.

Merâsinler, namazlardan önce, a b d e s t ve g u s ü l ü n husûsî şekilleri de müslümanlar ile Sâmiriler arasında müşterektir ve namaz hareketlerinde, her secdede ve husûsî durumlarda v.b. onlar ile müslümanlar arasında kuvvetli bir benzerlik görülür.

Bir başka benzerlik de, bir çok sûrelerin başında bulunan esrarlı kelimeler ve harfler ile ilgilidir. Sâmiriler kanûnun (*ķışa*) her bölümünü, bu bölümün içinden bütününü temsil etmek için yeter derecede husûsiyeti olan münferit bir kelime alarak, gösterirler. Arapça tercümeye ve bilhassa eski muska ve tılsımlarda bu kelimeler böylece bir nevî gösterici hâline geliyor ve serlevha vazifesini görüyor. Bu münferit kelimelerin husûsî cedvelleri de yapılmıştır. Tılsım ve muskalarda bu kısaltma bir derece daha ileri götürülmüştür; burada, gösterici kelimeler, zarûfî olarak, ilk harfler olmayan, fakat çok zaman bu gâye ile seçilmiş orta veya son harf olan basit harflere indirilmiştir. Bu husûsun aydınlanması yunanca sihir papiruslarında ve latince tazarrûlarda aynı vetireyi bulmama bu sûretle asırlar boyunca âlimlerin mahâretlerini ve zekâlarını şaşırtmış olan bir mes'eleyi halletmeye imkân vermiştir. Fakat sihrî tatbikat dışında, bu vetirenin başlıca değeri okuyucuya bahis mevzuu bölümü bulmasına yardım eden hatırlatıcı işaretler vazifesini görmek idi. Şu hâlde sûrelerin başında bulunan o kelimelerin ve harflerin kullanılması da, muhtemel olarak, böyle olmalıdır. Bu durum karşısında sâmirî an'ane ve rivâyetleri ile islâmîyetinkiler arasında mukayeseli tetkiklerin yapılması faydalı olacaktır.

Sâmirilerin durumu islâmîyetin nihâf zaferi ile değişti; bununla, bu devirden sonra bile, arap edebiyatının Sâmirilerin dinî ve dinî amelleri üzerinde kat'î bir te'sir yapmıştır demek istemiyorum. Gerçekte arap fütûhâtı yalnız siyâsî bir hâkimiyet değil, aynı zamanda dinî bir fütûhât idi. Yeni din idâre altına alınmış halklara bâzan zorla kabul ettiriliyordu. Yalnız „mûsâmaha edilen“ bâzı dinler bundan istisnâ edi-

liyordu. Başka milletlerin inanıp saygı gösterdiği yeni kitaplar yerine, yeni bir mukaddes kitap konulmuş idi. Arap dili bu sûretle mukaddes yazıların dili oldu ve yalnız *Kur'an*'ın sûreleri, ibâdet metinleri arapça olarak yazılmış ve okunmuş değildir; fakat duâlar ve ilâhîler de bundan böyle münhasıran bu dilde yazılıyordu ve her kes bunu öğrenmek mecbûriyetini duyuyordu. Bu dil arap hâkimiyeti altındaki bütün halkların yeni müşterek dilleri, birbirlerini anlamak için yegâne vâsıtaları oldu; öyle ki, git-gide yahudi ve Sâmirilerin de bir kısmını teşkil ettikleri milletler arasında diğer dil ve lehcelerin yerini aldı.

İslâmîyet, Sâmiriler için, hristiyanlık ve zerdüştilikten ziyâde tehlikeli oldu. Naslarda ve amellerde büyük bir benzerlik var idi ve bilhassa saf Allah birliği her iki dinde müşterek idi. Sâmirilerin islâmîyet tarafından cezbedilmeleri tabii idi ve kendileri, çok mûsâmaha ve iyi niyetli bir muâmele gördüklerinden, eski dillerini, ârâmîyi terkedip, yerine arapçayı almaları tabii idi. Bu sûretle Sâmiriler konuştukları ârâmî lehcesini yavaş-yavaş terkettiler, arapça konuşmayı öğrendiler ve bunun neticesinde, yazılarında arapçayı kullandılar. Sâmiriler tarafından konuşulan lehcenin, mutlak bir şekilde, yunanca değil, ârâmî olduğunu zikretmek yerinde olacaktır; eski Sâmirî rivâyetlerinde yunancanın izi yoktur. Yahudiler ve Sâmiriler çok uzun zamandan beri bu dili kullanmayı bertaraf etmişlerdi. Sâmirilerin bütün eski edebî âbideleri kendilerine mahsûs olan bu husûsî ve dikkate değer ârâmî dili ile yazılmıştır; yegâne istisnâ *sabbath* gününde ve bayram günlerinde okudukları ve husûsî vesileler ile de inşâ ettikleri Kitâb-ı mukaddes metinleri idi; bunlara bir de *kaşef* denilen, ibâdet gâyeleri için husûsî bir tertibe göre toplanmış, Kitâb-ı mukaddes şîirlerinden teşekkül eden müntehabât veya seçmeler ilâve olunuyordu. Bunun aksine bütün duâlar, hütûn manzûmeler ve bütün ilâhîler bu halk ârâmî lehcesi ile yazılıyor. *Tevrat*'ı da aynı dile tercüme ettiler ve *Targûm*, bu sebepten, en eski yazılar arasında bulunmaktadır.

Ortaya bir mes'eale çıkmaktadır: Sâmirî dili ne zaman arapça ile değiştirildi? Burada yahudiler ile ve aş-yk. benzer olan aynı şartlar içinde inkişâf eden yahudi mezhepleri ile muvâziliğin büyük yardımı olabilir. Anlaşılabildiği kadarına göre, halkın arapçayı rahatça kullanacak ve bunu ibâdetin edebiyatına sokacak kadar eski lehceyi unutması için en az iki asır, hattâ daha ziyâde zaman lâzım gelmiştir. IX. asırdan önce hemen hiç bir şey bulunamaz. Öyle görünüyör ki, yahudiler arasında Karaylara benzer, muhâlif mezhepler, Anân yazıla-

rında hâlâ ârâmî dili kullanıldığı hâlde, eski dil ve eski ameller ile münâsebetleri ilk koparanlar olmuştur. Bu Sâmirîleri, arap dilini almak üzere, sâmirî-ârâmî dilini terketmeğe zorlayan, hâdiselerin tabii neticesi idi. İlk dil hakkındaki bilgi sür'atle kayboluyordu. Bu dil aslında ibâdet merâsimlerine tahsis edilmiş olduğundan, tercüme etmek mecbûriyeti duyulan ilk şeylerin duâlar ve ilâhîler olması muhtemeldir. Bunlar, söylemiş olduğumuz gibi, Sâmirî dilinde yazılmış idi ve hissedilen ilk vazifenin halka kendi duâlarını anlaşılabılır bir hâle getirmek olduğu bedihîdir; Kitâb-ı mukaddesin tercümesi çok daha sonra yapılmış olmalıdır; zira acele hiç bir zarûret bunu mecbûrî kılmıyordu; ibrânî dili mukaddes dil idi ve hâlâ böyledir ve şimdi Kitâb-ı mukaddes'e âit metinler ibrânî dilinde okunmaktadır. *Targûm* Kitâb-ı mukaddesi dindarlara izâh için kâfi geliyordu. Sâmirilerden bizzat topladığım bilgilere göre, *ķinşâ*'da tercümeden istifade edilmesi XVII asrın sonuna kadar devam etmiştir. Bu vazifeye tâyin edilen kimseye *haftavi* denilirdi ve son *haftavi* bu asırda ölmüştür. *Targûm*'un inşâı o zaman kesildi. Şuna dikkati çekmek lâzımdır ki, bir arapça tercüme *Targûm*'un yerini almamıştır. *Targûm*'un ciddî bir tetkiki arapçanın gittikçe artan te'siri hakkında bir fikir edinmemize imkân verir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, sâmirî dili bilgisi sür'atle kayboluyordu; bu dar bir okumuş-yazmış çevresine inhisar ediyordu ve bugünkü günde de hâlâ böyledir. Aralarında hâlâ eski sâmirî dili ile konuşan bir miktar râhip vardır; fakat bütün öteki Sâmiriler yalnız arapça bilirler. Zamanla *Targûm* sâdece mütad isrâr ile bağlandıkları dinî bir an'ane hâline geldi; zira halk için mânâsını kaybetmiş idi. Yavaş-yavaş bâzı tâbirler, çok bilgililer için bile, eskimiş bir hâle geldi ve tam bir kayboluşa kadar derece derece bir değişme görüyoruz. Eskimiş kelimeleri izâh etmek için, arapça şerh lugatları sokuldu ve sonraları bu şerh lugatları metnin bir parçası hâline geldi. Devamlı bir kullanış sonunda, bunlar o kadar çok değiştirilip-bozuldu ki, *Targûm*'un toplanmasından sonra, *kuhean* denilen ve menfâdan önceki devrin bakiyeleri kabul edilen eski kelimeler olarak tavsif edildiler. S. Kohn bu hatâyı ve bunların bozulmuş arapça kelimeler olduğunu tesbit etmiştir. Sonraları *Targûm*'un arapçaya tam bir tercümesi yapıldı. Aynı Abû Sa'îd adını taşıyan iki kimseye isnât edilmiş olan iki tercümenin mevcut olup-olmadığını tâyin etmek çok-güçtür; fakat şimdilik muhtelif metinler üzerinde o kadar az vesika bulunmaktadır ki, kat'î bir neticeye varmak imkânı yoktur.

Fakat bu mes'eleyi halletmeği denemeden önce, *kinoş* veya *defter* (en eski duâ ve ilâhîler dergisine bu isim verilir)'deki duâlar tercümesinin tarihlerini kat'i ve açık bir şekilde göstermek zarûridir. *Kinoş*, itiraz edilmez bir şekilde, en eski devirden beri nakledilmiş olan ve bütün yıl duâda kullanılan malzemeyi ihtivâ eder. Eski, XIII. asrın ortasından kalma, Br. Mus. Or. 5034 yazması ile XIX. asrın ortasında ve sonunda baş-râhip Aron oğlu Yakob tarafından yazılmış olan yeni yazmalar arasında yapılan bir mukayese değer verilecek farklar göstermez. İstisnâsız olarak, ibâdetde kullanılan bütün kitaplarda arapça sâmirî alfabesi ile yazılmıştır. Arap harfleri, yalnız dinî olmayan yazılarda ve ancak tamâmiyle yeni devirde, Sâmirîlerin arap harfleri ile bir tercümesini yapmağa başladıkları ibrânî Kitâb-ı mukaddes, metn'in yanında bulunmak üzere, kullanılmıştır. Bu tercümeler edebî arapçaya değil, fakat bilhassa Filistin lehcesine yapılmıştır. Bundan başka Sâmirîler, çok nâdir olarak, arap alfabesinin benzer harflerini birbirlerinden ayırmak için, noktalama işaretleri kullanırlar.

Gerçekte bu kitaplardan, *Tevrat* (*Tekvin*, *Levililer*)'ın arapçaya tercümesi (Kuenen, *Specimen*, Leiden, 1851—1854), Abu'l-Fath'ın vekâyî-nâmesi (nşr. Vilmar, Gotha, 1865), Yûşa' kitabı (nşr. Juynboll, Leiden, 1848) ve gramere dâir bir kaç parça (nşr. Nöldeke, *G.G.N.*, nr. 17, 20) müstesnâ, hiç birinin basılmamış olduğunu söylemek lâzımdır. Bunları arapça olarak neşretmek husûsiyle sâmirî an'ane ve rivâyetleri ile meşgûl olan âlimler arasında faydalı olabileceği kimselerin sayısını çok azaltmak olacaktır; hâlbuki bunlar, önce düşündüğüm gibi, ibrânî-sâmirî şekilleri ile neşredilirse, bu araştırmalar ile ilgilenen daha çok sayıda âlim bunlardan istifade edebilecektir. Bundan başka muhâbere ile, henüz mevcut olan kitapların cedvellerini ve mümkün olduğu nisbette, Sâmirîlerin verebilecekleri kitâbiyat mâhiyetinde mâlûmat da elde ettim. Bu mâlûmat son derecede karışık ve tezatlar ile doludur. Bînetice kitâbiyâta âit göstereceğim atıflar ancak çok kısa olabilir; zîra hâlâ mevcut olan ve elde edilebilir bir hâlde bulunan bu yazıların ekserisinin nüshaları British. Museum'da dir. Râhip D. S. Sassoon, Sâmirîlerden mühim miktarda kıymetli yazmaları, bu eserlerin yeni nüshalarını ve bir de yukarıda zikredilen müellifler'in, Munaco'nın, Şams al-Dîn ve al-'Askarî'nin, son zamanlara kadar Sâmirîlerin elinde bulunan eserlerinin eski nüshalarını te'min etmiştir. Steinschneider Avrupa kütüphanelerinde bulunan diğer bütün sâmirî yazmaları hakkında tam bilgi vermiştir. Bir de mühim

sayıda müracâat yerleri gösteren A. Cowley (*Jewish Encyclopedia*, X, 67 v.dd.)'in makalelerini, *Samaritan Liturgy* (Oxford, 1909)'sini, husûsiyle II. cildin girişini (s. 17 v.dd.) zikretmek lâzımdır. Bk. bir de W. G. Moulton (*Hasting's Encyclopaedia of Religion and Ethics*, XI, 161 v.dd.); Montgomery (*The Samaritans*, Philadelphia, 1907) kısa bir taslak vermektedir.

Sâmirî edebiyâtı. — Sâmirîlerin arapça tercüme edebiyâtının mümeyyiz vasıflarından biri tercümenin harfîyen olmasıdır. Asıl metin hemen dâimâ kelime-kelime çevrilmiştir; her iki metnin bir sahife üzerinde, muvâzî iki sütunda karşı-karşıya yazılması kaidedendir ve çok zaman ihtimamlı yazmalarda, arapça satırda ibrânî veya sâmirî dillerindeki kelime sayısı kadar kelime bulunur. Arapça sâmirî dilinin yerini almak üzere kullanılmış değildir; burada yalnız duâların aslî dilini artık anlamayanlara mânâyı açıklamak için bulunmaktadır ve aynı mümeyyiz vasfı Kitâb-ı mukaddes'in arapçaya tercümesinde, yeniden ve aynı derecede olmak üzere, kendini göstermektedir. Duâların tercüme edildikleri devir VIII. ve IX. (m. s.) asırlar arasında olabilir; O hâlde Kitâb-ı mukaddesin tercümesi bir az daha muahhar bir devirde yapılmıştır.

Eski yazmaların, bilhassa üç dilli olanların (Avrupa'da bulunan en eski ve tam yazma şimdi British Museum'daki yazmadır) metinleri Vilmar basması ile mukayese edilirse, çok ciddi bir takım ayrılıklar görülür. İhtimâl nev'inin en eskisi olan bir başka yazma (bendeki 1164 numaralı yazma) da tetkik edilirse, ayrılıkların mîkdârı daha da artar. Bahis mevzuu olan yazma, bildiğime göre, arap harfleri ile yazılmış yegâne yazmadır; fakat ibrânî ilâve metni ihtivâ etmez. Son yapığa bakılacak olursa, bunu 1328 yılında yazmış olan müstensih bir sâmirî değil, fakat pek muhtemel olarak suriyeli bir hristiyan idi. Bu bir güzel yazı üstâdı idi ve sâmirî *kişim*'lerinin, yâni küçük bölümlerinin başlıklarını çok güzel bir sâmirî yazısı ile yazmış idi. Güvenilebilir bir metin elde etmek istersek, tenkitli bir araştırma için bütün bu yazmaların mukabele edilmesi gerekir.

Bu ayrılıklar nasıl uzlaştırılabilir? Aynı adı taşıyan iki kimsenin aynı eser üzerinde çalışması ve amelî olarak, birbirinin aynı olacak şekilde iki eser getirmeleri az muhtemeldir. Hiç şüphesiz, burada XI. asır ile XII. asır arasında yaşamış olan bir kimsenin eseri bahis mevzuudur. Eser asırlar boyunca, devamlı bir şekilde gözden geçirilmiş ve bozulmuştur. Bu devamlı değiştirme ve tâdillerin

sebebini *Targûm*'un hâlinde aramak lâzımdır; zîra *Targûm* bu teşebbüse derin bir şekilde te'sir etmiştir; müellif sonunda kendisini duâların tercümesine sevkeden tatbikatı tâkip etmiştir. Güdülen gaye sâmirî dili ile yazılmış olan aslî metinleri halka anlatmağa yardım etmek idi. Burada ilk gaye ibrânî metnin değil, *Targûm*'un yerini alacak bir eser meydana getirmek idi. Arapça bir *Targûm* ârâmî *Targûm*'un yerini almalı idi. Bununla tercümenin bilhassa o devirde henüz mütercim tarafından anlaşılan *Targûm*'un esâs alındığını da kastediyorum. Mütercim sâmirî dilini rehber almış idi ve ibrânî metni muhâfaza ettiğine göre, şüphesiz, bunu da dikkat nazarına almış idi; fakat *Targûm*'a doğrudan-doğruya istinâat ediyordu.

Şimdiye kadar fark edilmemiş olan bir vâkıa *Targûm*'un, hiç olmazsa, iki ayrı şeklinin mevcut olmasıdır. Arapça *Targûm*'lar gibi, bunlar esâs itibârî ile birbirlerinden ayrılmaz; fakat bunlar hiç şüphesiz, muhtelif devirlere mensûp âlimlerin birbirini müteâkip eseri gözden geçirmelerinin mahsûlü idi; bunlar şerh kelimeleri ekleyerek yahut kelime veya ibâreleri değiştirerek, tercümeyi değiştirmişlerdir. Bu değişik şekiller başkaları arasında, üç dilli metinlerde ve muhtelif vesilelerle nüsha farklarını sahifelerin hâşiyelerine işaret etmiş olan Aron oğlu baş-râhip Yakob'un benim için istinsah ettiği yeni nüshada görülebilir. *Targûm*'un bu iki şeklinin verdiği misâl, arapça tercümenin birbiri arkasından gelen müstensihleri tarafından tâkip edilmiştir. Farklar bundan ileri gelmektedir; bununla berâber bu farklar, Abû Sa'îd'e isnât olunan tercüme gibi, daha eski bir tek tercümenin mevcûdiyeti imkânını bertaraf etmek için kâfi değildir. Bunun tarihini tesbit etmek için, *Tekvin*, bahis X'da tesâdüf edilen muhtelif milletlerin adlarının tercümesinde ve bir de *Tevrat*'ta baştan-başa dağılmış bir şekilde tesâdüf edilen başka millet adlarının ve coğrafi adların tercümesinde bazı imkânlar bulunabilirdi. Arapça tercümede, *Targûm*'da ve ibrânî metinde tesâdüf edilen adlar yerine, başka adlar konulmuştur. Daha o zamanlar unutulmuş veya ne olduklarının tesbiti güç olan eski isimler yerine, muâsırları tarafından daha iyi bilinen, daha yeni adlar koymak âdetine, başkaları arasında, Josephus'ta ve Filistin *Targûm*'inde tesâdüf olunuyordu. Bunlar tercümenin veya daha sonra yapılan gözden geçirmenin tarihini tesbit için yardım edebilecek olan kayıtların bir kağıdır. Şimdiye kadar arapça tercümeler dâimâ harfîyen yapılmış tercümelerdir. Bunlar arapçanın sâmirî edebiyâtında kullanılması ilk merhalesini temsil ederler. Bununla berâber,

bu edebiyat harfîyen tercümenin istibdâdından çabucak kurtuldu ve arap muharrirlerinin misâllerini tâkip ederek, te'lif eserler için, arap dilini kullandı. Tarih sırası ile bu eserlerin ilki gâlibâ Marça'nın yazılarının tercümesidir. İbâdet duâlarının bir parçası gibi, *Kinoş*'un içine sokulmuş olan manzûmelerinden bazıları, başka ibâdet ilâhîleri ile aynı zamanda, tercüme edilmiştir. Onun ârâmî-sâmirî dilindeki büyük destânî manzûmesinin de aynı şekilde tercüme edilip, daha kolay elde edilebilir bir hâlde getirilmiş olması tabî'idir. Bu tercüme mutlak bir sûrette harfîyen yapılmış bir tercümedir. Bu hâlde de arapça sâmirî harfleri ile yazılmıştır ve arap alfabesi ile yazılmış olan her hangi bir nüsha bilmiyorum. Marça'nın bütün eserlerine sâhip olup olmadığımızı münâkaşa etmenin yeri burası değildir; zîrâ öyle görünüyor ki, „hârikalar kitabının“ ilk kısmı ayrılmış, ya müstakil bir eser hâline gelmiş veya müstakil bir eserin nüvesini teşkil etmiştir. Marça Mûsâ'nın hayatını ve ibrânî halkını Mısır'dan götürdüğü zaman göstermiş olduğu mucizeleri yazmağı kararlaştırmış idi ve burada Mûsâ'nın ölümünün şâirâne bir tasviri bulunmaktadır. Bu son kısım da aynı şekilde ayrılmış ve bir nüshası bende bulunan bir vekayinâmenin içine sokulmuştur. Burada bundan bahsetmeğe mecbûr oldum; zîra daha sonra Mûsâ'nın doğumu hakkında arapça bir eserden bahsetmem gerekecektir ki, bu gâlibâ Marça'nın eserinin kaybolmuş kısmını veya daha ziyâde kaybolmuş sanılan kısmını temsil etmektedir.

Sâmirî edebiyâtının husûsiyeti alâkasının bizat kendi üzerinde temerküz etmiş olmasıdır. Edebiyatları tenkit, hücum veya müdâfaa olmadığı zamanlarda bile, Sâmirîler dâimâ müdâfaa hâlinde bulunurlar. Onlar hemen-hemen başlangıçtan itibâren bu vaziyeti almağa zorlanmışlar ve bunu bugüne kadar muhâfaza etmişlerdir; onların sâmirî dilinde veya husûsiyetle kendilerine âit olan ve Kitâb-ı mukaddes'in ibrânî dilinden açıkça ayrılan bir ibrânî dili ile yazılmış, bu neviden çok mühim bir edebiyatları olmak icâp eder. Bu hâl onu tâkip eden arapça sâmirî edebiyâtının husûsiyetini izâh edebilir. İlâhiyâta ve tenkide dâir bir takım eserlerde fevkalâde bir aynılık vardır. Şark muharrirleri kendilerinden önce yazılmış olan eserlerden, ekseriyâ müelliflerini zikretmeden, tam bölümleri aynen almaktan çekinmediklerinden dolayı, burada bir muharririn diğerine te'siri bulunamaz; fakat eserlerin muhtevâları arasında büyük benzerlikler müşâhade olunur. En yeni muharrirlerin nassî tâlimleri ile tenkit delilleri hemen-hemen en

eskilerininkinin aynıdır. Nisbeten yeni toplama eserlerde bulunanlar mâlzemenin büyük bir kısmı eski eserlerde bulunanların bir tekrardan başka bir şey değildir. Mümkün olan yegâne izah müşterek kaynak vazifesini gören ve arapça olmayan bir yığın eserin mevcüdiyetinde aranmalıdır. Bu eski kaynaklar, sık-sık mürâcaat edilen cedlerin sultasına dayanıyordu. Bu hâl benzer ibrânî ve sâmirî metinlerin temeli üzerine yapılmış olan arapça genişletmelerin bir çokları için açıkça görünmektedir. Arapça genişletmeler sonraları onların yerini almış ve diğerlerinin kaybolmalarına sebep olmuştur. Sâmirîlere münhasır olmayan çok alâka verici bir hâdise de aynı şekilde izâh olunur: Marka'da bulunan her Kitâb-ı mukaddes parçası veya eski duâlar dâimâ aslî dildedir ve sâmirî harfleri ile yazılmıştır. Bu kitapların yalnız Sâmirîlerin kullanması için yazılmış olduğu münâkaşa edilemez ve bu hâli ile, XVII. ve XVIII. asırlara mensûp, bilhassa Danafi âilesinden bâzı muharrirler müstesnâ, arap edebiyatının zenginleşmesine yardım etmemiştir.

Sâmirîlerin yazdıkları arapça eserlerin teferrüatlı bir tasvirine girişmeden önce, tedricî inkişâfı ve bu edebiyâtın şu veya bu zamanda aldığı husûsiyeti gösteren tarihî sırayı, mümkün olduğu kadar, tâkip etmeğe çalışacağım.

Sâmirî edebiyâtında ön safta, tabîî olarak, an'ane veya daha ziyâde an'anevî amel ve şeriat ile alakalı eserler işgâl eder. Sâmirîler, akrabaları yahudiler gibi, çok uzun zamanlardan beri gâyesî ahkâm kitabı veya Mûsâ mecmûası ile tahdit edilmiş olan yazılı an'aneyi tamamlamak olan şifâhî bir dinî an'aneye sâhip idiler. Yahudilerde bu an'ane, Kudüs mabedinin tahribinden sonra, uzun müddet devam etti. Bu hâdise ibâdet ve mahallî an'anenin muhâfazasında devamlılığın tam bir çözülmesi neticesini verdi. Roma imparatorluğu içinde ve daha uzaklara dağılmış olan yahudiler, bunun sonunda an'anelerini kaybetmek, bunun bozulduğunu veya değiştiğini görmek tehlikesine düştüler; bu da yeni fırkaların doğmasını kolaylaştırdı. Şu hâlde ilk asırlarda şifâhî an'anelerinin esâslarını yazı ile tesbit etmek zarûretini hissettiler. Sâmirîler için durum aynı olmadı; aynı yerde ibâdetin devamlılığı ve mahallî an'anenin muhâfazası aslâ kesilmemiş idi; baş-râhipler, devamlı olarak, dinî ahkâm rîâyete nezâret ettiler. Bununla berâber yahudiler ile aralarında münâkaşalı olan bâzı din noktalarının veya ihtimâl kendi şifâhî an'anelerini teşkil eden yaşayış ve günlük ibâdet ile ilgili, dinî amelleri, muhtelif telakkî tarzlarının çok eski bir zamanda yazı ile tesbit edilmiş olması şüphesizdir. Bu temâyül yahudiler

ile Sâmirîlerde müşterek olan Midraşî tefsir denilen ve mukaddes yazının kelimelerine tatbik edilen tefsir ile inkişâf etti. Bu sonra, Mûsâ'nın ahkâmının muhâfaza ve tefsirini ve zamanla şifâhî ahkâmı meydana getiren amellerin tesbitini kendilerine tevdi ettiği 70 ceddin şehâdeti ile takviye edildi.

II.

Bu araştırmaya ve zamanın tahribâtı ve diğer ahvâl neticesinde maalesef nisbeten çok az şeye inhisar eden Sâmirîlerin arapça edebiyatlarının çok kısa bir taslağını çizmeğe denemeğe devam etmeden önce, bu edebiyâtın menşeleri ve inkişâfı ile ilgili bâzı mes'elelere dikkati çekmek zarûrîdir; çünkü bu edebiyat, bugün çok mahdud olmakla berâber, şimdi tamâmiyle kaybolmak tehlikesine mârûz bulunan eski an'anelerin yegâne bakiyelerini temsil eder.

Bunların meydana çıkmasının sebeplerini, bunları yaratan kuvvetleri doğru olarak ayırt etmek, bizi bir çok asırlar geriye götüren bu geçmiş mirasını tamâmiyle anlamak hemen-bemen imkânsız olurdu. İlk önce yahudiler ile Sâmirîler arasında bir m. vâzîlik kurmak lâzımdır. Bu iki halk tamâmiyle aynı te'sirlere mârûz kalıyorlardı ve her ikisi kendilerini çevreleyen ve derin bir sûrette üzerlerinde te'sir yapan yeni rûha karşı cephe almak ve hareket etmek zorunda idiler.

Eski âlemin an'anelerinin o kadar dikkate değer bir kısmını teşkil eden yahudi münâzaratları Sâsânî hükümdarlarının sarayında çok itibârda idi ve sonraları başka dinler ve başka milletler ile ilk şiddetli çarpmadan sonra, islâmiyetin harâreti sükûnet bulunca, halifelerin sarayları da muhtelif dinî akide ve fırkalar arasında bir çok kavgalara şahid oldu. Böylece, islâmiyetin indifâi ile meydana gelen tahammül bu yeni hamura süryânî edebiyâtı vâsıtası ile konulmuş olan yunan felsefesinin mayası ile daha da arttı. Islâmiyetin muhtelif taraftarları yeni mes'eleler ileri sürdüler ve eski mes'eleler yeni bir ehemmiyet kazandı. Her taraftan bir aydınlatma arzu ediliyordu; bundan dolayı mezhepler meydana geldi ve her câmi, her kilise veya her havranın mevkiini müdâfaa etmesi ve mensûplarına halk arasında zihinlere o kadar derin bir şekilde te'sir eden müddil mes'eleler hakkında tatmin edici cevaplar vermesi gerekiyordu. Başkaları bir tarafta dursun, yahudiler ile Sâmirîler tam bir hareket hâlinde idiler ve yahudiler arasında bir çok mezhepler meydana çıktı; bunların en mühimi Karaylardır ve yahudiler islâmlara karşı olduğu kadar Karaylara karşı silâhlanmak ve mevkilerini

müdâfaa etmek zorunda kaldılar. Bundan dolayı, yukarıda zikredildiği gibi, ilk işleri Kitâb-ı mukaddesi arapçaya tercüme etmek oldu ve her tercüme kelâmî bir nokta-i nazara göre yapılmış husûsî bir tefsir damgasını taşıyor. Yahudiler arasında en gözde olanı al-Fayyûmî nisbesini taşıyan Mısır'dan gelmiş, fakat sonra Bâbil'de büyük bir yüksekte mektebin başında bulunmuş olan Sa'adyâ idi. O Kitâb-ı mukaddesi arapçaya çevirdi ve bil.assa Karaylar ile mücâdele etti; milâdî 940 yılına doğru öldü. Sa'adyâ, başka yazıları dışında, ilk yahudi felsefe kitabı olan *Kitâb al-amânât va'l-ittikâdât* adlı inançlar ve esâslara dâir büyük bir eser bıraktı. Sâmirîlerin Sa'adyâ'nın bütün eserlerini tamdikları görülecektir. Bu sûretle yahudiler ile Sâmirîler arasında husûsî bir mânevî temas kurulmuş oldu; fakat yahudiler tenkitlerinde Sâmirîleri bilmemektedirler; zîra, onlara göre, Sâmirîler yahudiliğin dışında idiler: kâfir putperestler gibi, onları hakîr görüyorlardı ve bundan dolayı onları aslâ dikkat nazarına almamışlardı.

Daha sonra Mısır'da „Sapkınların rehberi“ *Môrê han-Nehôkim* adlı büyük eserini yazmış olan İbn Maymûn'u buluyoruz; bu eser yahudi akidesi naslarının felsefî tefsiri ile Kitâb-ı mukaddes tefsirine dâir en büyük kitaplardan biridir. Burada aynı zamanda, yalnız an'ane ve rivâyetleri sağlamlaştıran, iyi bir şekilde ifade etmek arzusu değil, fakat çağdaş felsefe yardımı ile, şeriat ve merâsimlerini tefsire tahsis edilmiş bir felsefe sistemi de bulunmaktadır; tenkit yazıları her tarafta bol-bol mevcuttur.

Şimdi, Sâmirîler tarafına dönecek olursak, yahudiler ile Sâmirîlerin fikrî hayatında devirler boyunca bir muvâzilik mevcut olduğunu görürüz. Kendi rivâyet ve an'aneleri dışında, devamlı olarak, yahudilere karşı yönelttikleri tenkitler *Teurat*'ta hulâsa edilmiş olan eski imânın gerçek mümessillerinin yalnız kendileri olduklarına dâir iddialarını isbâta tahsis edilmiştir; günlük hayatlarında felsefî ve tasavvufî düşünceler de bâsıl olmuş idi. Yalnız islâmiyetteki muahhar felsefî sistemler hakkında bilgi sâhibi olmakla kalmamışlar, fakat belki Marka'nın eserlerinde açık izleri bulunan yunanî devrin yeni-Eflâtuncu tasavvufî düşüncelerinin bâzılarını da muhâfaza etmişlerdir. Ne olursa olsun, arapçada Kitâb-ı mukaddesin tercümesi ile başlayan ve hemen arkasından tefsirler gelen edebî çalışmalarının tezâhürünü de görüyoruz; bâzı risâlelerde Kitâb-ı mukaddesin daha kısa kısımları ile meşgûl olunmaktadır ve bunlar Philon'un eski tarzını ve bir de daha muahhar tasavvufî tefsirleri hatırlatan husûsî remzî bir şekilde tefsir edilmiştir. Mi-

lâdî X. asrın ortasından XII. asrın sonuna kadar giden ve ihtimâl daha sonralara kadar devam eden bu çalışmaların merkezi, çok muhtemel olarak, Sichem (Nâblus) idi. Bahsetmiş olduğumuz daha önceki devre âit imiş gibi görünen Kitâb-ı mukaddes tercümesi mes'elesini bir tarafa bırakacak olursak, XI. asrı en iyi temsil eden muharrirler olarak iki isim görünür: bunlar Abu'l-Hasan al-Şûrî ile Joseph ben Şalma al-Askarî'dir. İlki hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. İkincisi bizzat bir az daha iyi tanınmaktadır, fakat yine de bilgilerimiz çok mahduttur. Abu'l-Hasan'ın, yahut ibrânî adı ile Ab Hasda'nın ne zaman, nerede çalıştığı bilinmemektedir; çalışmalarının vüs'ati, eserinin husûsiyeti hakkında kat'î bir şey bilinmiyordu ve kendisinin bir râhip mi veya bir kanûn adamı mı olduğu da söylenemez. Çok ince bir soruşturma şimdi bu mes'eleleri bir az aydınlatılabilmeye imkân vermiştir. Sâmirîler arasında toplanmış bilgilere göre, kendisi büyük eseri olan *al-Tabbâh*'ı a.ş.-y. milâdî 1030 ile 1040 arasında yazmıştır; bu tarih gâlibâ doğrudur. Nisbesi olarak al-Şûrî verilmektedir. Bununla berâber bu nisbenin Şûr ile mi, yoksa daha çok kabûle şâyân gördüğüm üzere, Yûşa' (Josua)'da Sichem yakınında olarak zikredilmiş olan Şûrî veya Şare'tân adlı bir yer ile mi ilgili olduğu söylenemez. Yazmalarından birinin tetkikinden açıkça anlaşılmaktadır ki, kendisi bir *kohen* („râhip“) idi ve bir râhip âilesine mensûp bulunuyordu; bu da kendisinin Sichem'de veya çok yakınında yaşadığına dâir faraziye kuvvetlendirmektedir, zîrâ *kohen*'ler, esâret ile uzaklaşmışlardı, mukaddes dağdan uzakta yaşamamağı, bir kaide olarak, kabûl ediyorlardı. Şimdi bizzat kitaba geçelim. Gördüğüm yazmaların birinde bu kitabın menşei hakkında tamâmiyle husûsî bir rivâyet verilmektedir. Bildiğim kadarına göre, elde hiç bir eski yazma yoktur ve 1850'ye doğru, o zaman baş-râhip olan ve gâlibâ araştırma zevkine sâhip bulunan 'Amrâm'ın bu kitabın dağınık yapraklarını topladığı ve akrabası Pînehâs ile baş-râhip olarak kendisine hâlef olan yeğeni Jakob'a, birleştirdiği bu parçalardan bir sûret çıkarmalarını emrettiği iddia olunur. Bu rivâyetin hakikati ne dereceye kadar temsil ettiği söylenemez. Sâmirîler, al'âde müstensihler olmaları mümkün olan veya eski bir yazmayı sâdece bir az genişletebilen haleflerinin, müstensih değil, fakat şimdi ellerinde kendi adları ile dolayan kitapların müellifleri olarak göstermek itiyâdındadırlar. Her hâlde kitap, bugünkü hâli ile, tamâmiyle tesâdüfen yazılmış bir kitap gibi gö-

rünmektedir. Büyük bir miktardaki bahisler arasında bağ bulunmadığı gibi, bir sistem, bir tertip, sıralanmalarında bir esâs da yoktur. Bu husûsî mâhiyet bir mânada ayrı bir değere sâhiptir; zîra müellifin daha önceden tesbit edilmiş bir plân tâkip etmediğini, fakat yalnız dâimî eski riâyet ve an'aneler ile halkın emellerini, Sâmirîlerin *hadis*'ini tesbit etmek ve daha o zamanlar eski Sâmirî dilini unutmuş olan kendi halkına bunları tanıtmak arzûsu ile hareket ettiğini gösterir. Bu müellif eski yazmalarda bulunan metinleri sâdik bir tarzda tercüme ve tekrar ediyordu; bu metinler ihtimal şurada-burada anlaşılabilir bir hâlde idi; fakat bütünü ile, halkın XI. asırdaki düşüncesi ve dinî hayatı hakkında doğru bir fikir veriyordu. Bu düşünüş ve hayat o zamandan beri değişmemiştir; bu da bunların Sâmirîlerin bağlı oldukları gerçek an'anayı, hiç bir te'sire mârûz kalmayan, Sâmirîlere en kadim zamanlardan beri nakledilmiş olan an'aneyi temsil ettiğini gösterir. Tabîî bu sebepten dolayı ve bir de göreceğimiz gibi bu kitabın sırf felsefî mâhiyet taşıyan bir çok kısımları bulunduğu için, çağdaş Yûsuf al-'Askarî'nin hemen aşağıda bahsedilecek olan eserinin kazanmış olduğu şöhreti kazanmamıştır. Büyük ehemmiyeti dolayısı ile, burada tabîî mümkün olduğu kadar kısa olarak, bahis mevzuu eserin muhtevâsını teferrüatlı olarak vermek lâzımdır. Bu eser henüz basılmış değildir. İlk önce adından bahsedelim. *al-Tabbâh* „aşçı“ veya „kökçü-eczacı“ gibi muhtelif şekillerde tercüme edilmiştir; fakat Sâmirîler bunu „gıdâ kitabı“ olarak tercüme ederler, zîra kısa bir girişten sonra, müellif aynı zamanda hayvanları kesmenin mufassal bir tasviri ile şeriatın gerektirdiği gibi gıdâların hazırlanması ile ilgili her şeyi anlatmaktadır. Bu kısımdan evvel iki bahis vardır ki, burada müellif Aron âilesinin üstünlüğünü ısrar ile gösterir ve bu âile mensûplarının an'anesinin meşrû vârisleri olduğunu, bunları anlatacak ve kendilerine güvenilecek yegâne şahısların onlar olduğunu söyler. Burada, bir mânâda, müellif eseri yazmakta ve an'anevî merâsim ve amelleri temâs eden kaideleri anlatmakta kendi kendini haklı göstermektedir. Sonra şeriatın yemeğe müsâade ettiği hayvanları, kuşları ve balıkları, bir de bilhassa kuşlar ile yumurtaların temiz olanları ile temiz olmayanlarını ayırt etme vâsıtalarını tasvir eder. Sonra kan ve kan dökmek ile ilgili bütün kaideler, kanın aktığı muhtelif yollara ve *Levîliler*'de necâset ile alâkalı olan her şeye temâs eder. Yahudiler ile Sâmirîler bütün bunlarda ekseriyâ birbirlerinden ayrılırlar. Bunu yavrusu olan hayvanları yahudilerin öldürmeleri ve he-

nüz doğmamış olan hayvanlar hakkındaki hareket tarzları aleyhinde bir tenkit âkip eder. Hiç bir geçiş kısmı olmadan, müellif *sabbat* („cumartesi günü“) 'ta riâyet edilecek husûslar ile ilgili her şeyin teferrüatlı bir tasvirine girer; bilhassa yasak edilmiş olan çalışmayı târif eder ve *sabbat* günü ile bayram günlerinde şarap ve alkollü içkiler içmenin yasak olmasına da temâs eder.

Müteâkip fasıllar *şemiſſa* („yedi yıl çalıştıktan sonra işsiz durma“) 'dan, 50 senede bir Mûsâ peygamberin şeriatince işsiz durmadan, yedinci ayda çalınan borudan, tövbe gününden bahseder; bir bahis de yasak edilmiş izdivaçlara ayrılmıştır.

O zaman muharrir, hiç bir geçiş olmadan, Yûsuf'un sofrasına kardeşlerinin nasıl oturmuş olduklarının güzel bir tasvirini verir; sonra gusûl suları ve abdest alma usûlü hakkında yahudiler aleyhinde bir tenkit ile, Sâmirîlerin Banî İsrâ'îl'den olduğunu reddeden ve sâmirî baş-râhibinin Pînehâs neslinde gelmediğini de ileri süren yahudiler hakkında diğer bir tenkit gelir. Muharrir hamursuz bayramı kurbanı ile ilgili her şeyin inceden-inceye bir tasvirini vermek için en az 25 bahis ayırmıştır; kuzunun seçilmesinden, zamanından, kurbanın sebebinden, mayasız ekmek yemek lüzûmundan, Mısır'da koyun kesilmesinden, hamursuz bayramının Garizim dağı üzerinde kutlanması mecbûriyetinden bahseder; bu dağın işâret edilmiş yer olduğunun ve başka bir yer seçmemek gerektiğinin delilini verir. Bütün bunlar, bugüne kadar muhafaza edilmiş olduğu üzere, bir bayramı gösterir ve bu sebepten dolayı Sâmirîler için son derecede amelî bir ehemmiyet taşır; onlar ile yahudiler arasındaki esâsî farklardan biri burada görülür. Bunlardan sonra şeriat husûsunda sâmirî metinlerinin doğruluğu ve mükemmelliği ile buraya hiç bir şey ilâve edilemeyip, buradan çıkarılamayacağı hakkında bahisler gelir. Kitabın felsefî kısmı burada başlar. Müellif Allahın birliği hakkındaki bazı kelimelerin insana benzetilerek tefsiri aleyhinde, dünyânın bir başlangıcı olmasını inkâr edenler aleyhinde ve „şî'a“ aleyhinde fikirler beyân eder. Allahın İbrâhîm'e oğlunu kurban etmesi husûsundaki emrinden, günlük âmâlinden, yahudilerin *kibla* hakkındaki münâkaşalarından bahseder ve bahisler aynı insicamsız şekilde birbirini tâkip eder; bu sûretle İsrâ'îl-oğullarının mev'ud yere giriş tarihi hakkında bir bahis gelir. Yeni ay ve ayın görünüşünün hesap edilmesi mevzuunda yahudiler, Sâmirîler ve Karaylar arasında mevcut fikir ihtilâfını kaydeder ve buna uzun bir bahis ayırır, yahut meleklerden, Allahta bu-

lunması mümkün olmayan sıfatlardan, Peygamber ve resûller gönderilmesinin zarûretinden, sâmirî metnin sıhhatinden, mükemmel bir nüsha yazmanın zarûrî şartlarından da bahseder. Sonra yine necis olan ve olmayan kara ve su hayvanları hakkında bir bahis vardır. Müellif daha sonra peygamberliğin muhtelif derecelerini inceler, hristiyan teslisinin aleyhinde bulunur, *Kur'an*'dan eş'arîyeden ve kadariyeden, kudret helvasından (*mana*) bahseder; *Teurat* bütün diğer mahlûklardan önce yaratılmış olduğu için, bunun ikinci kısmının Yûşa', tarafından yazıldığını iddia eden yahudileri reddeder. Sonra baş-râhibin mükemmelliğini ve *sunna* („şifâhî an'ane“) 'yi inceleyip, tövbe gününde küçük çocukların oruç tutmalarına müsâade etmeyen yahudileri tenkit eder.

Müellif dünyânın yaradılışı hakkında da yahudiler ile bir münâkaşaya koyulur; râhiplerin yalnız melekler'n huzûrunda tamamlanan takdisinden, evlenmeden, bunun kanûn ve merâsimlerinden ve son olarak, kabilelerin Mûsâ tarafından takdis edilmesinden bahseder.

Son derecede kısa olan bu hulâsadan muhtevânın mütecânis olmadığı açık olarak görülmekte ve metne bu şeklinin ne dereceye kadar müellif tarafından, yahut bunu bugün elimizde bulunduğu hâliyle toplamış olan kimse tarafından verilmiş olduğu mes'alesi ortaya çıkmaktadır. Maalesef yeni nüshaların doğruluğuna mutlak olarak güvenilemez; esâsen bâzı müstensihler bâzı parçaları çıkarmakta veya yeni parçalar ilâve etmekte tereddüt etmiyorlar. Nitekim bâzı nüshalarda geri kalan kısımlardan hiç de ayrılmayan ve müstakil eserler olarak telakkî edilmeyen bâzı bahisler bulunur. Başka yerlerde böyle bahisler müstakil eserler olarak Ab Hasda'ya isnât olunur. Bundan dolayı, aslında aynı derleme esere âit olmaları, fakat Sâmirîlerin ve diğer halkların mütâd tarzlarına uygun olarak, şu veya bu zamanda aslî eserden ayrılmaları ve müstakil adlar altında elden-elden geçmeleri ihtimâl dışında değildir; tövbe hakkındaki risâle, *al-Tauba* veya kıyâmet günündeki cezâlar hakkındaki risâle, *Kitâb al-ma'âd* böyledir; on emir ve bayramlar hakkındaki bir diğer risâle de, ihtimâl *al-Mi'âd* da bunlar gibidir. *al-Ma'âd* ve *al-Mi'âd* adlarının benzerliği karışıklığa sebep olmuştur; fakat risâleler birbirlerinden ayrı olarak mevcuttur. İki risâle bir arada 12 bahis ihtivâ eder ve müellif burada tövbeyi ve isyânı inceler ve Mûsâ'nın son tegannîsinin (*Tesniye*, XXXII) tam bir tefsirini verir. Sâmirîler çok eski bir devirde bu tefsiri kıyâmet hakkındaki görüşlerinin esâsı olarak kabûl etmişlerdir; daha Marğa'da ve ondan da evvel görülür.

Kitapta sonra cezâyâ ve öteki dünyâdaki hayâta geçilir; bütün bunlar bu bahisten temsili ve remzî bir tefsir ile çıkarılmıştır. Risâlede sonra cehennem ateşi, üç temizlerin gefâati ve ölümlerin kıyâmette tekrar dirilmesi ile meşgûl olunur.

Bayramlar hakkındaki *al-Mi'âd* (?) risâlesinde Ab Hasda yeni ayın ve bayramların hesap edilmesi tarzını münâkaşa eder. On-emir hakkında da bir tefsir vardır. Yetkili kaynaktan bütün bu risâlelerin bir yazmada toplanmış olarak Sâmirîlerde mevcut olduğunu öğrendim.

Yukarıda verilen teferrüatlı hulâsaya nazaran *Tabbâh* müellifi Sâmirîlerin *hadis*'i denilebilecek bütün sâhaları ve bilhassa Sâmirîlerin yahudilerden ve sonraları Karaylardan bilerek ayrıldıkları bütün mes'eleleri toplamak istemiştir. Bu teferrüatlı hulâsanın ehemmiyeti bir de bu eserin bahis mevzuu ettiği her şeyin günümüze kadar fiilen değişmeden kalması ve Sâmirîlerin dinî hayatları ile bâzı amellerinin doğru tasvirinin, küçük bâzı istisnâlar ile, bu eserde ve bir az sonra bahsedeceğim derleme eserde aksettirilmesi vâkiasından ileri gelir. *Tabbâh*'ın muhtevâsına göre, daha önce o kadar değer verdiğimiz *Enşira*'nın, yâni „imân itirâfının“ esâsî bütün unsurlarının elimizde bulunduğu bedihîdir. Kitabın mevzuu kendileri için yeni olmayan Sâmirîler müellifin hâl tercümesi hakkındaki bilgiler husûsunda yeter bir dikkat göstermemektedirler. Onların edebî an'aneleri tamâmiyle karışık ve bulanıktır ve bir taraftan Sâmirîlerin eserlerin bâzı kısımlarını ayırıp, onları müstakil risâleler gibi göstermekten çekinmedikleri ve diğer taraftan bir risâlenin bir müstensih tarafından hafifçe fâdil edilebildiği ve o zaman müstensihin kendinin eserin müellifi olduğunu iddia ettiği yahut da eserin sonraları kendisinden istinsah edilen son müstensihe isnât edildiği hatırlanırsa, bir kitabın veya bir risâlenin müellifinin kim olduğunu doğru bir şekilde tâyin etmenin kolay olmayacağı görülür; o zaman hakikî müellifin izini bulmak imkânsız bir hâle gelir. Hattâ Ab Hasda adı bu şekilde değiştirilmiş görünmektedir; zîrâ emirler hakkındaki bir risâle Yâpeſ adlı bir kimseye isnât edilmiştir. Elimde bulunan Sâmirî yazmaları cedvelinde benzer bir eser „İbn Capet“, adlı birine isnâd edilmektedir ki, Yâpeſ adı şüphesiz bunun bozulmuş bir şeklidir. Bu kitap hakkında meçhul öir müellife yanlış olarak isnât edildiğinden gayri bir şey bilinmemektedir; hâlbuki diğer taraftan benzer bir eser, yine yanlış olarak, Munaccâ ile aynı gösterilen Şams al-Dîn'e isnât edilmektedir (aş. bk.).

Şimdi müteâkip derleme esere geçiyorum. Bu eser muntazam bir şekilde tertiplenmiş olup, felsefî, temsîlî ve tefsirî kısımları ihtivâ etmez. Yalnız Sâmirîlerin dinî hayatının ameli tarafı ile meşgûl olur ve onların dinî mecelleleri hâline gelmiştir. Müellifi Yûsuf b. Şalma al-Askarî nisbesini Siehem civârında şimdi hiç bir izi kalmamış olan bir kasabadan almıştır. Kitap, mukaddimesi dâhil, tam olarak muhâfaza edilmiştir. Gerçekten aynı devirde yaşamış olmalarına rağmen, Ab Hasda'yı gâlibâ bilmeyen müellif, kitabını ondan müstakil olarak, fakat aynı dış te'sirler altında yazmış olmalıdır. Müellif sâdece ecdât tarafından nakledilen an'aneleri kaydettiğini açıkça söyler. Kendisi için derleyici olmaktan gayri hiç bir meziyeti olmadığını söyler ve kitabı yazdığı tarihi verir (milâdî 1041). Bu kitap, hiç olmazsa bundan önceki kadar mühim olduğundan, *Tabbâh*'ın teferrüatlı bir hulâsasını vermemizi gerektiren aynı sebepler bizi bu yeni eserin de benzer bir hulâsasını vermeğe sevk etmektedir. Kitabın adı *Kâfî*'dir; yâni Allahın sözü kendilerine kâfî olanlar için kâfî gıdâdır; bu da şu şekilde tefsir edilebilir: „kendilerine Allahın sözü kâfî olan kimseler için tamam ve binnetice amelleri yerine getirmeğe şeriatî tâkip etmeğe kâfî teferrüatı veren kitap.“ Kitap 36 bahis ihtivâ eder. İlk bahis *Tabbâh*'ın ilk bahsinin ayıdır; râhiplerin üstünlüklerinden, imtiyazlarından ve haklarından bahseder. Bunlar eski an'ane ve eski müesseselerin muhâfızlarıdır. Sonra *kinşâ*'da merâsimplere iştirâk vazifesini, bu merâsimlerin nasıl ifâ edilmesi gerektiğini ve takdisin muhtelif şekillerini münakâşa eder. Sonra yenmesi câiz hayvanların tasviri ile memnû olanlar üzerinde uzun-uzun durur; bu da tıpkı *Tabbâh*'ta bulduğumuz gibidir. Bunu cüzam ve deri hastalıkları ve her türlü necâset, su ve ateş vâsıtası ile tahâret, elbiseler v.b. hakkında bir bahis tâkip eder. Sâmirîlerin bulunmadıkları bir memlekete gitmemegi tavsiye edip, mümkün olduğu kadar Sâmirîler arasında yaşamak zarûretinden bahseder. Müteâkip fasılda mukaddes dağa muntazamen hacca gitmek husûsu incelenir. Sonra nâsırlılara bir bahis tahsis olunur. Nâsırlıların sisteminin Sâmirîler arasında uzun zaman muhâfaza edildiğine ve aralarında kadın, erkek Nâsırlılar bulunduğuna işâret edilebilir. Sonra gelen fasıllarda nişanlanmadan, evlenmeden ve boşanmadan, esir satın alınması ile ilgili nizâmlardan, en geniş mânâsı ile katil suçunun yasak olmasından, çalmış eşyaları iâde etmek mecbûriyetinden, fâiz ve murâbahadan alım-satımdan, adaklardan, Allaha nezredilmiş eşyâ ve şahıslardan,

hayvanları kesme tarzını tanzim eden hükümlerden, *sabbat*'a riâyetten ve bununla alâkalı muhtelif an'anevî ahkâmdan, son olarak da, abdest ve akan su ile tahâretten bahs olunur.

Burada Sâmirîlerin ameli bütün ihtiyaçlarını karşılayan dinî ve medenî tam bir mecelle bulunmaktadır. Bu, Sâmirîlerin sonraki yazılarında mütemâdiyen mürâcaat ettikleri gerçek bir mecelle hâlinde kalmıştır ve Yûsuf'un *Kâfî*'sini topladığı zamandan şimdiye kadar geçmiş olan 900 yıldan fazla müddet içinde tatbikat da değişmemiştir.

Şeriat hakkındaki bu eserler ile bu tefsir denemeleri dışında Sâmirîlerin edebî faaliyetleri mukaddes yazıların dâima devam edilen bir şerhi üzerinde temerkûz etmiş görünmektedir. Bâzı risâleler, müellif adı olmaksızın bize kadar gelmiştir; bunlardan XI. asrın ortasında yazıldığı kabul edilen ve elimizde ancak parçaları bulunan, biri muharririnin arap grameri ile dilcileri hakkında bir dereceye kadar bilgi sâhibi olduğunu isbât eder ve Kitâb-ı mukaddes'in bütün muhtevâsını iyi bildiğini gösterir. Eğer bu tefsir XI. asrın âit ise, bizi bizzat Kitâb-ı mukaddes'in çok daha eski bir arapça tercümesinin mevcut olduğunu farzetmeğe sevkedecektir. Daha önce işâret ettiğimiz gibi, bu tercümenin tarihi bir çok ciddi meseleler arz etmektedir. Adı bu tercümeyle bağlanan Abû Sa'id, *Tekvin*, XLVI için ayrıca bir tefsir yazmış gibi gösterilir.

Teurat üzerine yazılmış olup, Abû Sa'id b. Abi'l-Husayn b. Abi Sa'id adlı birine isnât edilen bir tefsir daha mühimdir. Burada bu adın Kitâb-ı mukaddes tercümesi müellifinin tam adı gibi görüldüğünü kaydedelim. Bilhassa akrabâlar arasında evlenmelerin memnû olması ile alâkalı meselelere müteallik bir fetvâ da ona isnât olunur. Kendisinin ihtimâl Abû'l-Hasan'a isnât edilen eserin aynı olan Mûsâ'nın On-emri hakkındaki şerhin müellifi, bir de Kitâb-ı mukaddesin muhtelif bölümleri hakkında Neubauer tarafından neşredilmiş olan risâlenin muharriri olduğu farz olunur. Sâmirîler bir başka Abû Sa'id daha zikrederler; fakat onun adı Ben Darta'dır ve hangi devirde yaşadığı bilinmemektedir (bununla Tabya b. Darta arasında bir münâsebet kurulabilse idi, kendisi X. veya XI. asra mensûp olurdu). *Sidrê Maqrâtâ* denilen Sâmirîlerin Kitâb-ı mukaddes işâretleri hakkında bir risâle ona isnât olunur. Bu işâretlerin bir cedveli Kitâb-ı mukaddes'in çok eski bir yazmasının sonunda keşfolunmuştur. Abû Sa'id b. Darta'nın *Sidrê Maqrâtâ* denilen bu kısa risâlesi bâzan *Teurat*'ın yeni istinsah edilmiş nüshalarının sonunda bulunmaktadır. Hiç olmazsa iki Abû Sa'id'in mevcut olması

büyük bir karışıklığa sebep olmuştur; bütün metinler neşredilmeden bu karışıklık aydınlatılamayacaktır.

Bundan sonra Sâmirîlerin Siehem'deki edebî faaliyetleri üzerine bir perde çekiliyor ve sahne Şam'a ve Mısır'a naklediliyor. Bunun sebeplerini uzaklarda aramamak lâzımdır. Haçlılar, memleketin üzerinden geçmeleri sebebi ile, Sâmirîlerin edebî çalışmalarına nihâyete erdirmeye mecbûr oldular.

Haçlıların muâsırı olan hiç bir muharririn Nâblus'ta Sâmirîlerden bahsetmemesi alâka vericidir ve bizzat Sâmirîler de çok ıztırap çekmiş olmaları gereken bu karışık devre yalnız çok kısa bir telmihte bulunmuşlardır. Hiç şüphesiz eski edebiyatın kaybolması da bu devrin karışıklığından ileri gelmiştir. Sâmirîlerin yukarıda zikredilen yerlerdeki edebiyatından bahsetmeden önce, daha evvel anılmış olan ve bir çok asırlar boyunca halk fikrinin, husûsiyetle arapça konuşan yahudilerin fikrinin hâkimî olan en çok dikkate değer iki yahudi müellifi sükût ile geçmemek lâzımdır. Biri Bâbil yüksek mektebinin Gaon'u, yâni reisi olan Sa'adyâ ve diğeri İbn Maymûn'dur. Her ikisi de, başka yazıları ile olduğu gibi, felsefî eserleri ile derin te'sirler yapmışlardır: ilki Kitâb-ı mukaddesi arapçaya tercümesi ile, arapça yazılmış ilk büyük felsefî eseri ile ve Karaylar ve başka yahudi mezhepleri aleyhindeki tenkitleri ile, ikincisi ise, sonraları, Mısır'da Karaylara karşı mücadelesi sırasında ve yahudi şeriatinin mühim esâslarını yazdığı zaman büyük muvaffakiyet kazanmışlardır. İbn Maymûn Sâmirîlerin de görüş tarzlarına te'sir etmiştir. Suriye ve Mısır'da Sâmirîler çok eski zamanlardan beri yaşıyorlardı ve ancak son iki asırda buralardan kaybolmuşlardır. Hattâ, XVI. asrın sonunda, Scaliger zamanında Mısır'da sâmirî cemâatleri var idi ve 1611'de Della Valle Şam'da sâmirî kitâbeleri bulunan güzel bir havra ile kendisine ilk ibrânî-sâmirî Kitâb-ı mukaddesini ve sâmirî *Targûm*'unu göstermiş olan bir miktar Sâmirî bulmuş idi; 1632'de Paris'te yapılmış olan ilk baskı bu nüshalara istinâd etmektedir. Sâmirîlerin, bu memleketlerde her zaman yaşamış olmalarına rağmen, edebî mahsûlleri büyük olmadı ve bu mahsûl Siehem'de Sâmirîlerin meydana getirdikleri eserlerden bir ayrılık veya bunlara nazaran bir ilerileme göstermedi. Aynı devirde memleketin hükümdarı huzurunda, muhtelif sultan ve halifelerin saraylarında yapıldığı bilinen münâkaşalar gibi, edebî ve dinî münâkaşalar yapmak âdeti daha da inkişâf ediyordu; taraflar böyle münâkaşalar için notlar hazırlamağa mecbûr idiler. Hem tenkit, hem mü-

dâfaa mâhiyetinde olan oldukça mühim miktardaki benzer yazıları bir dereceye kadar bu durum izâh eder.

Şimdi Şam'a geçelim. Burada bulduğumuz en şâyân-ı dikkat şahsiyet Garub-oğlu Munaccâ b. Şadağa Abû'l-Farac olup, „şâir oğlu“ diye meşhûrdur. Bizzat Sâmirîler tarafından, yanlış olmakla berâber, Şams al-Dîn adı ile ve ibrânî-sâmirî adı olan Mift ile de zikredilmiştir. Oğlu Şadağa 1223'ten sonra ölmüş olduğundan, babası olan Munaccâ'nın 1150'ye doğru şöhet devrini idrâk etmiş olması gerekir. Başka eseri, „Sâmirîler ile yahudiler arasındaki fark, sual ve cevaplar“, *Mas'âl al-hilâf* olup, büyük bir eserdir ve bilinen en eski yazması XVI. asrın ortasında, baş-râhip Pînehâs zamanında yazılmıştır. Bu eserin bir kısmı tamamdır ve bir çok nüshaları vardır. Öteki kısmı tamam değildir ve son asrın başında büyük râhip 'Amrâm'a âit olan nüshadan başka nüshası maalesef bilinmemektedir. Bu iki kısımda Sâmirîler ile yahudiler arasında farklı olan dinî ameller incelenmektedir. Bunlar daha önce zikredilmiş olan Abû'l-Hasan ile Yûsuf'un eserlerinde mevcut ise de, burada çok büyük miktarda teferrüat vardır, çünkü Munaccâ yazılarını çok iyi bilir görüldüğü Sa'adyâ'ya karşı bir tenkide girişmiştir. Ona *Teurat* üzerine yazılmış bir tefsir de isnâd olunur ki, bu eser yalnız vekayî-nâmesinde Abû'l-Fat'h'in ve devri kat'î olarak bilinmeyen, ihtimâl XV. asra mensûp Abû'l-Hasan b. Ganâ'im adlı müellifin telmihleri ile bilinmektedir. Kendisinin ayrı zamanda *Tesniye*, X, 12 ve „Emirlerin“ ikinci levhaları hakkında kısa bir risâlenin müellifi olduğu farzedilir. Nâblus Sâmirîlerinin verdiği bir bilgiye göre, ona Ya'kûb'un takdisi, *Tekvin*, XLIX hakkında bir tefsir de isnâd olunur; fakat bu muhtemelen bir hatâdır. Bu gâlibâ daha evvelki müelliflerin birine isnât edilmiş olan aynı risâle olacaktır.

Bir az daha sonra yaşamış ise de, daha şimdiden Munaccâ'nın oğlu Şadağa'yı zikre edelim. Kendisi *al-Hakîm* („tabîp“) lakabı ile ve büyük bir arap şâiri olarak tanınmıştır. Şam'da al-Malik al-Aşraf'ın sarayında tabîp idi; hükümdar onun meziyetlerini şâhâne bir tarzda mükâfatlandırmış idi; 1223'ten az sonra, Harrân'da refah içinde ölmüştür. O hem tabîp, hem kelâmcı olarak faaliyet gösterdi. Kelâmcı olarak Allahın mâhiyet ve birliği hakkında *Teurat*'a bir tefsir, rûh ve ebediyet hakkında bir risâle, bir de yasaklayıcı ahkâm veya memnû şeyler hakkında bir risâle yazmıştır (eğer bu bilgiler yanlış değil ise ve başka bir müellif ile karıştırılmamış ise, aş.-bk.). Tıbbî dâir kitapları arasında şunlar zikrolunur: „Hip-

pokrates'in *Fuṣūl*'ü üzerine şerh", „basit ilâçlar hakkında bir risâle“, „tıp hakkında notlar“ ve ibrânî Ya'qub b. Yishâk adını taşıyan, 1201'de Şam'a bir seyahat yaparak, burada iki yıl kalan ve mahallin en ileri gelen tabipleri ile bâzı tıbbî meseleleri münakaşa etmiş olan Kahire'nin mümtaz tabîbi yahudi As'ad al-Mahallî'nin kendisine sormuş olduğu tıbbî suallere cevapları ihtivâ eden bir risâle yazmış idi. Bu eserlerin çoğu maalesef kaybolmuştur. Bizat Sâmirîler de bu tıp eserleri hakkında bir şey bilmiyorlardı; bunlar yalnız onun yazmış olduğu şiirleri de zikreden İbn Abî Uşaybî'a ve Kâtib Çelebî gibi müelliflerin eserlerindeki kayıtlardan bilinmektedir. Son olarak, ibrânîden tercüme edilmesi ve Şadağa b. Munaccâ'ya isnât olunması gereken bir „Hayâl“'den bahsetmek lâzımdır. Bu şimdikiye kadar tamâmiyle meçhûl idi. Bu „Hayâl“'de müellif göçe çıkarıldığını, burada Mûsâ, Yûşa', Eleazar (El'âzâr) ve Pînehâs ile görüşüğünü ve bunların kendisine gelecek vekayii haber verdiklerini anlatır. Bir de adları başka hiç bir yerde bulunmayan bâzı çağdaşlarını zikreder. Mevcut yegâne yeni nüshada „Hayâl“, in tarihi 912 (1506) olarak gösterilmiştir; fakat burada son müstensihin verdiği tarih'in bahis mevzuu olduğu bedihidir. Eğer müellif Şadağa ise, gerçek tarih 603 (1206) olabilir.

Sâmirîlere göre, Marhib al-Katârî adlı biri, Levîliler'in lânetleri ihtivâ eden kısmı (bahis XXVI) üzerine bir tefsirin meşhûr müellifidir. Bu müellifin 513 (1136)'te yaşadığı söylenir. Sonraları şüphesiz kaybolmuş olan eski yapıtların bir kopyesi Aaron oğlu Jakob tarafından yazılmış olup, hâlâ Nâblus'ta bulunmaktadır.

Dil tetkikleri Kitâb-ı mukaddes tetkikleri ile bir arada gidiyordu ve biz, XII. asrın ortasında, pek muhtemel olarak Şam'da 14 bahislik bir ibrânî grameri yazmış olan Abû İshâk İbrâhîm Abû'l-Farac Şams al-Dîn'i zikredeceğiz; kendisi bununla Kitâb-ı mukaddes ibrânîcesini anlıyordu; zira Sâmirîler bu Kitâb-ı mukaddes ibrânîcesinden bizzat *Tevrat* metninde bulunan ibrâniceden küçük farklar gösteren bir dili çıkarıp, inkişâf ettirmişlerdi. Bu müellif nahvi münakaşa ediyor ve telaffuzu tesbit etmeği de deniyor. Sâmirîlerin, bir kaç işaret müstesnâ, bugüne kadar sesli harfleri olmadığı göz önünde bulundurulursa, bu nevi bir çalışma, onların ibrânî dilini telaffuzları hakkında bize bilgi vermek bakımından, son derecede mühimdir.

Bu risâle, zamanının büyük râhibi olan 'Amrâm'ın kendisine okuduğu şekilde *Tekvîn* metn'ni transkripsiyon ile yazıp toplayan Pe-

termann tarafından, ilk defa olarak, yapılan çalışmayı bütün noktaları ile yeniden ele almak bakımından da çok mühimdir. Risâlenin müellifi arap gramerini mükemmel bir şekilde bilmektedir. Bu eserin bir muhtasarı, XIV. asırda, Pînehâs oğlu El'âzâr tarafından yapılmıştır ki, sâmirî edebiyatı yeniden doğuşunu mühim mikyasta bu şahsa borçludur. Müellif Şams al-Dîn diye anılır. Aynı lekap Munaccâ'ya ve bir de oğlu Şadağa'ya verilmektedir. Bunun neticesi olarak, yukarıda zikredilen yasa klayıcı ahkâmâ dâir kitabın buna isnât edilmesi gerekip-gerekmediği şüphelidir; „zira ahkâm üzerine tefsir“ (*Tifsâr hamışva*) adı verilen iki cild hâlinde eski bir yazma mevcuttur ki, yalnız bir tek eski yazmasının varlığı bilinmesine rağmen, birinci derecede mühimdir. Yûsuf al-'Askarî, kitabının başında, Sâmirîlerin Kitâb-ı mukaddeste 613 emir saydıklarını tesâdüfen söyler. Bu, bir yahudi filozofunun tesâdüfî bir ihtârına göre, ahkâmı saymak için hareket noktası hâline gelmiş olan rakamdır. Bu an'ane ne zamana kadar gider? Bunu kat'î bir şekilde tâyin etmek çok güçtür; fakat muhtemel olarak, VIII. veya IX. asra âit olan *Helakot Gedolot*'ta iki kısma bölünmüş bir hâlde, 613 emrin bir cedvelinin verilmesi denenmiştir; bu iki kısımda müsbet emirler ile yasaklayıcı emirler, başka tâbir ile, riâyet edilmesi gereken emirleri ihtivâ edenler ile bâzı hareketleri yasak eden emirleri ihtivâ edenler gösterilmiştir. Emirlerin bu tasnifi o kadar mühim bir hâle gelmiş idi ki, bizzat İbn Maymûn kendini yalnız bu çeşit bir cedvel yapmağa değil, fakat emirlerin aydınlatılması için, „Emirler kitabı“ adı ile bilinen arapça bir şerh yazmağa mecbûr hissetmiş idi. Bu kitap XII. asrın ikinci yarısında yazılmış olabilir. Şu hâlde yukarıda Sa'adyâ münâsebeti ile gördüğümüz gibi, yahudilerin faaliyetleri ile temâsı kaybetmemiş olan Sâmirîlerin Yûsuf al-'Askarî'nin *Kâfi*'sindeki kayıtları inkişâf ettirmek mecbûriyetini duymuş olmaları ve gerçekten bu çeşit bir eser meydana getirmeleri imkânsız değildir. Bu kitap İbrâhîm b. Farac'e isnât edilmektedir. Şimdiki Sâmirîler bunun Şams al-Dîn'in eseri olduğunu iddia ve fakat aynı zamanda bununla Munaccâ'yı kasdettiklerini ilâve ederler Kendisinin Şalâh al-Dîn Eyyûbî'ye takdim ettiği Muhazzib al-Dîn'in üstâdi olması vâkiası bunu isbât eder. Bu Muhazzib al-Dîn Yûsuf b. Abî Sa'id b. Halaf mümtaz bir tabîp ve devrinin bütün ilimlerinde mâhir büyük bir ilim adamı idi. Baalbek sultanının ve sonra kendisini vezir tâyin eden oğlunun tabîbi idi. 26 kânûn II. 1227'de öldü. Kendisi *Tevrat* üzerine veya *Tevrat*'ın

bâzı kısımları üzerine bir tefsir yazmış gibi görülmektedir; bununla beraber bu eser hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Muhazzib al-Dîn'in ölüm tarihi, Şams al-Dîn'in en geç XII. asrın ikinci yarısında öldüğü ve kahireli İbn Maymûn'un bir çağdaşı olduğu faraziyesini doğru çıkarmaktadır.

Muhtemelen X. veya XIV. asra mensûp olan Gazzal Tabya b. Duvayk veya al-Duvayk *Tevrat*'a bir tefsir yazmıştır. Son zamanlarda İsaç oğlu Pînehâs ile talebesi Danafî Absakuhah'ın eski yapıtlar üzerinde muhafaza edilmiş olan *Hurûc* hakkında tefsiri istinsah etmiş ve bunu *Hurûc*'un teferruatlı ve mükemmel bir tefsiri hâline gelecek şekilde tâdil edip, genişletmiş oldukları ileri sürülür; fakat Nâblus'ta edinilen bir bilgiye göre, bahis mevzuu eser yalnız *Hurûc*'un hem kısa, hem uzun rivâyetlerini ihtivâ eder. Gazzal Tabya aynı zamanda Bileam'ın takdisleri üzerine bir şerhin müellifidir ki, bu eser kıyamet hakkında da bilgi verir; kendisi aynı zamanda, bir mânada bundan evvelki risâlenin devâmı olan „ikinci hükümdarlık“ hakkında da bir risâle yazmıştır. Bu iki mevzû, Abû'l-Hasan ve başkaları gibi, bir çok eski müellifler tarafından da ele alınmıştır. Gazzal beş kiralın savaşı ve Lût'un kurtulmasından sonra İbrâhîm'in korkusu ile Mısır'a indiği zaman Ya'qub'un korkusu (o bunu „ve o kurbanlar kesti“ *vayyizbah zebâhim* âyetine bağlıyordu) hakkında da bir risâle yazmıştır.

Mısır'a gelince, orada haklarında çok mahdut bilgi bulunan Surûr âilesini buluruz. Âile mensûplarından birine Tabya da denir ve bu şahıs „vahy sırları ile ilgili şüphenin kaldırılması“ adlı bir tefsir de yazmıştır ki, bundan yalnız *Tevrat*'ın son üç kitabı British Museum'da, XVIII. asra âit yegâne bir yazmada muhafaza edilmiştir. Sâmirîlerde bunun bir nüshası yoktur. noksen olan ilk iki kısım da onlarda mevcut değildir. British Museum yazmasının sonunda söylendiği gibi, Tabya Şam'a gitmiş ve yağlı kuyruğun yenip-yenemeyeceği hakkında Şam halkı ile yapmış olduğu bir münakaşadan dolayı, onlar ile yemek yemeği reddetmiş olan Yûsuf al-Uzzî'nin üçüncü batından torunu ise, kendisinin en geç XIV. asrın başında yaşamış olması lâzımdır. Bir başka Abû Surûr'un yâni Abû Sa'id al-Afîf b. Abî Surûr'un Kahire'nin en büyük tabîbi olması vâkiası yukarıda zikredilen Abû Surûr'un Mısır asıllı olması gerektiğini isbât eder. İkinci: XIII. asrın sonunda veya XIV. asrın başında yaşıyordu. Bu Abû Surûr muhtelif hastahkların çok kısaca gözden geçirilmesi için bir kitap yazmış idi ki, daha eski benzer bir eserin şerhi ve İbn Sî-nâ'nın *al-Kânân* unun bir hülâsasıdır.

Nihâyet Şam'da yaşamış olan başka bir büyük âlimi, Muhazzib'in yeğeni Abû'l-Hazzân b. Gazzal (Tabya) b. Abî Sa'id'i zikretmek lâzımdır ki, bilhassa 10.000 cild kadar kitap ihtivâ eden büyük kütüphânesi sebebi ile, geniş bir şöhrete sâhip idi. Talebesi İbn Abî Uşaybî'a *Târîh al-hukamâ*'sını ona ithâf etmiştir. O, ihtidâ etti, vezir oldu ve Amîn al-Davla lekabını aldı. 1251'de Şam'da öldürüldü; yazılarından hiç biri bize kadar gelmemiştir.

Barakât adlı biri, XIV. asrın başında, akrabâ arasında memnû evlenmeler hakkında kısa bir eser yazmış gibi gösterilmektedir. Kendisini, çok muhtemel olarak, Abû Sa'id'in arapçaya *Tevrat* tercümesi münâsebeti ile zikredilmiş olan Abû'l-Barakât'tan ayırmak için, onun Si-châm sâkinlerinden olduğu bilhassa söylenir. Bu eser ya aynı mâhiyetteki sonraki eserlere temel vazifesini görmüştür veya başkaca bilinmeyen aynı mâhiyette daha eski bir eserden çıkmıştır.

Asâfir, yâni Mûsâ'nın sırları adlı bir kitabın genişletilmiş bir şeklinin müellifi de Mısır asıllı gibi görünmektedir. Bu, *Tevrat* üzerine bir *midrâş* olup, son derecede eski bir yığın efsânevi hikâyeler ihtivâ eder. Eserin sâmirî aslı muhafaza edilmiştir. Bu, kitabın bir kısmında Mûsâ'nın doğuşu hakkında efsâneler bulunur ve bu hâl bizi aynı devirde, Şam'da Ramayh âilesinden Yişma'el tarafından yazılmış olan ve *Mavlid Mûşâ* adını taşıyan başka bir eserden bahsetmeğe sevketmektedir. Bu Mûsâ'nın doğuşu ile ilgili bir çok efsâneleri ihtivâ eden mufassal bir eser olup, bâzılarının söylediği gibi, müslüman menşeli efsâneler mecmûası değildir ve yukarıda zikredilen *Asâfir*'e çok benzer. Bu tercüme tamâmiyle harfîyen yapılmış olduğundan, arapçadaki usûl tâkip edilmiştir ve çok genişletilmiş bir şerhtir; fakat içindekiler, mutlak olarak, sâmirî kaynaktan alınmıştır ve gerçekten çok eskidir. Müellif, Munaccâ'nın bir talebesi olduğundan, eser XIII. asrın başından daha sonra yazılmış olamaz. *Tevrat*'ın şimdiki British Museum'a âit olan üç dilli sâmirî yazmasının *Tekvîn* bölümünün sonundaki bir sahifede bu kıymetli yazmanın muhtelif sâhipleri tarafından yazılmış bir çok kayıtlar vardır. Bunlar arasında Munaccâ âilesinden Şadağa'nın neslinden bir kimse vardır ki, bu yazmayı Ramayh âilesinden birinden satın almıştır ve bunların Şam halkından oldukları kayıta açıkça söylenmiştir.

Şimdi mâhiyet itibarı ile buna benzeyen başka bir kitap ile meşgûl olacağız. Bu Yûşa kitabı denilen mâlûm arapça kitaptır. Juyabboll tarafından neşredilmiş olan metin şüpheli

siz daha muahhar olmalıdır; başından kitabın tarihi için mühim olan bir kısmı çıkarılmış ve sonuna 46. bahisten itibaren, muahhar tarih ile ilgili parçalar eklenmiştir. Bir müddet önce Sâmirîlerde, kendilerine göre, hiç olmazsa 500 yıl önce'ne âit olan bir başka nüsha bulunuyordu; o da XIV. asra âit idi ve muhtemelen daha eski bir yazmadan istinsah edilmiş idi; bundan kendim için bir nüsha istinsah ettirdim. Bu nüsha British Museum'daki eski nüshaya tamâmiyle uymaktadır. Metinde, daha önce söylediğimiz gibi, baş tarafta Yûşa'nın gönderdiği öncülerin seferlerini ve bunların o zamanlar Filistin'de oturan muhtelif hükümdarlar ile karşılaşmalarını anlatan bir takım fasıllar bulunmaktadır.

Kitap büyük râhip 'Amrâm'ın, yanlış olarak, Nâsirahlar tarafından ithâm edilmiş olan kızının hikâyesi ile sona erer. Bu Suzanna efsânesinin sâmirî rivâyeti olup, bunun İngilizce bir tercümesini de verdiğim bir araştırmada göstermiş idim. Bu rivâyette hikâye menfâdan dönüş devrine veya az zaman sonrasına yerleştirilmiştir. Burada da varlığı isbât edilebilecek olan eski benzer metinlerin genişletilmesi karşısında ve neşrettiğim Yûşa' kitabının ibrânî-sâmirî rivâyeti de bunun gibidir. Bunun Kitâb-ı mukaddes'in tarihi için ehemmiyeti henüz layık ile takdir edilmiş değildir; fakat mevsuk olduğundan şüphe edilemeyeceğini kâfi bir ısrar ile söyleyemeyeceğim. Bu eser, Neubauer'in *Töledôs* adı ile neşrettiği değil, fakat Adler ile Seligsohn'un neşrettiği daha çok ibrânîleşmiş metnin eski şekli olan gerçek *Töledôs*'u ihtivâ eden sâmirî vekayî-nâmelerinin bir kısmını teşkil eder. Bu gerçek *Töledôs*'tur ve sâmirî ibrânî dili ile bu *Töledôs*'un Aaron oğlu son büyük râhip Jakob tarafından yazılmış eski bir nüshası Yûşa'nın ibrânîce metnini de ihtivâ eder. Sonra efsânevî bir mâhiyette ise de, arapça yazılmış sâmirî tarih'nin başı elimizdedir. Hiç şüphesiz Yûşa' kitabı Mısır'da da yazılmıştır ve ben Kahire Genizâ'sındaki parçalar arasında bulunan bu arapça metnin bâzı sahifelerini elde edebildim. İki *Töledâ* ve *Bayn* („Zincir“) adlı eser ile meşgûl olurken göreceğimiz gibi, bu devirde daha mufassal bir tarih kitabı mevcut olması gerekir.

Yûsuf b. 'Uzzî'nin Şamlı Sâmirîlerin koyunların yağlı kuyruğu ile ilgili âdetleri aleyhinde kendisine ıhtar mektubu yazdığı Şadağa Munaccâ'nın oğlu Şadağa ise, bu zât XIII. asrın başında yaşamış olmalıdır. Burada Şam Sâmirîleri ile Nâblus Sâmirîlerinin gıdâlar ile alâkalı şeriat ahkâmını ayrı bir şekilde tefsir ve tatbik ettiklerinin işaretini buluyoruz; bu ayrılık XIII. asırda görülür ve ihtimâl daha

da gerilere gider. Yûsuf bu ayrılık sebebinden Şam'daki aş-yk. iki yıllık ikâmeti sırasında oradaki Sâmirîler ile yemek yemeği kabûl etmediğini söyler. Yazmalardan birinde Nâfis al-Dîn'e atıf var ise de, bu XVI. asrın ortasında yaşayan bir başka Şadağa ile karıştırmadan ileri gelmiş olmalıdır.

Sâmirî yahudiler ile Karaylar arasındaki bağ-lıca farklardan biri t a k v i m olduğundan, Sâmirîlerin nücum hesapları ve yeni ayın, bayramların ve ekleme günler tertibinin hesaplanması için kullandıkları usûle dâir eserleri olması icâp eder ve gerçekten büyük râhip 'Amrâm'ın sâhip olduğu kitaplar arasında nücûma dâir bu çeşit eski bir yazma bulunmaktadır. Sâmirî rivâyetine göre, takvim Âdam'e Allah tarafından verilmiş ve bu sûretle Mûsâ'ya kadar, nesilden nesile nakledilmiş idi: Mûsâ, birinci ay olarak, içinde hamursuz bayramının kutlandığı ayı tesbit ederek, takvimi ilân etti; sonraları bu takvim büyük râhip El-'âzâr oğlu Pînehâs tarafından İsrâ'îl-oğullarının mev'ud arza girmelerinden hemen sonra, Sichem tûl dâiresine göre, nücumî hesaplar ile, tesbit edildi. Daha sonra takvim ile ilgili bütün husûslar çok daha derin bir şekilde tetkik edilmiştir.

Şimdi kendi yazdığı eserlerden ziyâde Kitâb-ı mukaddes'in arapça tercümesinde oynadığı rol sebebi ile mühim bir şahsiyet olarak A m i n a l - D i n A b u ' l - B a r a k â t b. S a ' i d ' i zikretmek lâzımdır. Bir çok müstensihler gibi, o da selefi Abû Sa'id'in eserini kendisine mâl etti ve eski tercümeyi tashih ve tâdil eyledi. Babasının adı Sa'id idi; meydana çıkan karışıklıkta bunun da te'siri olabilir; fakat XII. asrın sonuna ve XIII. asrın başına âit yazmalarda bir arapça tercümenin mevcut oluşu Abû 'l-Barakât'ın bu tercümenin sâhibi olarak kabûl edilmesine mâni olmaktadır. Bununla beraber kendisi bâzan Abû Sa'id'e ve bâzan bizzat Abû 'l-Barakât'a isnât edilen ve içinde, başka tefsircilerin eserlerinde olduğu gibi, sâmirî noktâ-i nazarından Sa'adyâ'ya hücum edilen *Tevrat* üzerine bir tefsirin müellifi olabilir. Abû 'l-Barakât'ın 1208'de hayatta olduğu iddia edilir. Paşka bir fikre göre, pek muhtemel olarak, 1260'a doğru Şam'da yaşıyordu. Onun 622 (1225)'de *Tevrat*'ı istinsah eden şahıs ile aynı olduğu tesbit edilebilir; burada sonda şeceresi ve tam tarihleri şöyle gösterilmiştir: Abi Barakata Bar Ab Sabata Bar Ab Nafişa Bar Abraham Sarafat; nüshayı kendisi Ab Hasda Bar Nefişa Bar İshâk için yazmış ve bunun o zamana kadar yazmış olduğu 50 nüshanın eki olduğunu ilâve etmiştir. İbrânî Sabuta adı arapça Sa'id'i temsil ettiğinden, bu metnin müstensihî ile

arapça tercümenin meşhûr mütercim veya müstensihinin aynı kimse olduğunda hiç bir şüphe kalmamaktadır. Abû 'l-Barakât On-emir hakkında da bir tefsir yazmış sayılmaktadır. Eserler müellifi olarak Abû Sa'id adının sık-sık geçmesi vâkıası aynı adı taşıyan, biri XI. asırda, diğeri XIII. asırda yaşayan iki kimsenin mevcûdiyeti faraziyesini telkin etmektedir; böylece ehemmiyeti daha az bir çok eser, ikincisine olduğu gibi, birincisine de isnât olunabilir: Levî kabîlesinin Mûsâ tarafından takdîsi (*Tesniye*, XXXIII) hakkındaki tefsir böyledir. Diğer taraftan Danafî Absakua'nın XIX. (m.) asır sonunda üstadı İsaak oğlu Pînehâs'ın yazdırması veya yardımı ile bu tefsiri yazdığı veya daha ziyâde istinsah edip, genişlettiği söylenir. Abû 'l-Barakât, bir de Kitâb-ı mukaddes'deki tasavvufî kısımlara hâşiyeler yazmış sayılır.

Şam'da Sâmirîlerin geniş bir sâhada edebî ve ilmî faaliyetinde bulunduklarını görüyoruz. 1284'te ölmüş olan M u v a f f a k a l - D i n A b u Y u s u f Y a ' k ũ b (b. Abî İshâk b. Çanâ'im) seçkin bir tabîp idi ve İbn Sînâ'nın *al-Kânûn*'unun giriş kısmına Sultan al-Malik al-Manşûr'a ithâf edilmiş olan bir şerh yazmış idi. Aynı müellif mantık ve ilâhiyâta dâir bir giriş kitabı da yazmış idi. Bu eserler yalnız İbn Abî Uşaybi'a ile Kâtib Çelebî'nin eserlerindeki kayıtlar sayesinde bilinmektedir. Sâmirî müellifler, Nâblus halkının haçlı ıggâli ve müstevîlerin müslümanlar önünde geri çekilmeleri sırasında mârûz kalmış oldukları muhâsara ve tahribâtın, yağma ve baskınlardan baksederler. Bir çok Sâmirîler bu münâsebetle esir düştüler; bunlar arasında büyük râhibin oğlu 'Uzzî de var idi; bu esirler, kurtarılmaları için, Şam'daki kardeşlerine büyük fidye ödetmek maksadı ile, uzak yerlere götürülmüşlerdi; şamlılar 'Uzzî'yi babasına geri göndermekte kusur etmediler. 'Uzzî, sonra çok azalmış olan cemâatin baş-râhibi oldu. Sâmirîler için Sichem y'ne mukaddes şehir ve Garizim dağı da ibâdet merkezi hâlinde kaldı. O zaman, XIV. asrın başında, büyük bir miktarda Sâmirîler Sichem'de yerleşmek üzere, Şam'ı terkettiler; aralarında yüksek mevkî ve büyük servet sâhibi şahsiyetler bulunuyordu. Öyle görünüyor ki, baş-râhibin doğrudan-doğruya gelen nesli kesilmiştir; zira 1308'de Şam'dan gelen, fakat muhtemelen aynı âileden olan râhip Yûsuf, baş-râhip tayin edilmiş, Aaronî silâsesinin, XVII. asrın ortasında meydana çıkışına kadar, baş-râhiplerin yeni soyu onunla başlamıştır. Yûsuf ile Şam sâmirî cemâatinin mühim uzuvlarından büyük bir miktarda da gelmiştir. Pînehâs ve sonra oğlu El-'âzâr baş-râhiplik vazifesinde onu tâkip ettiler.

Yukarıda zikredilmiş olan Muvaffak al-Dîn b. Çanâ'im b. Katârî âilesinin mensûpları da onlar ile gelebildiler; zira sonraları bu âilenin sâmirî edebiyâtının inkişâfına hizmet eden mensûplarına tesâdüf ediyoruz. Bu yeni unsurun gelişi Sâmirîlerin hayatına tam bir değişme getirdi. Bir yeniden-doğuş meydana geldi: yeni baş-râhip Pînehâs, oğlu El-'âzâr ve bilhassa bu sonuncunun kardeşi Absîhi ibâdeti tamâmiyle yeniden tanzim ettiler ve buna büyük miktarda ilâhîler soktular. Eski sâmirî dili halk kütlesi tarafından unutulmuş idi. Onlardan hiç biri arapçayı ibâdete sokmayı düşünmedi; bundan dolayı sâmirî dili gibi olan, kendilerine eski zamanların an'aneleri ile gelen ve bir dereceye kadar eski parçalarda veya Yûşa' kitabı, eski şecere kitabı gibi kitaplarda ve Şam sâmirî halkının o kadar iyi bildiği kısa vekayî-nâmelerde muhâfaza edilen eski ibrânî diline mürâcaat etmeğe mecbûr kaldılar; Bunlardan biri XI. asırda bu neviden kısa bir vekayî-nâmenin ilk kısmını kaleme aldı veya istinsah etti; buna sonraları birbiri ardından gelen muharirler, bilhassa baş-rahipler tarafından ilâveler yapıldı: bu vekayî-nâmeye *Töledâ* denilir; yarı ibrânî, yarı sâmirî dilde yazılmış idi. Şâirler o zaman aynı dilde yazmağa koyuldular ve bu sûretle eski dil ve eski edebiyat ile yeniden ünsiyet peydâ edildi. Aynı zamanda fikrî ufukları daha geniş kimseler yetiştirdi ve böylece, XIV. asırdan itibaren, Sichem yeniden edebî faaliyet merkezi oldu. Sichemli oldukları bilhassa zikredilen muharir adlarına tesâdüf olunur. Geçmişin tarihi için yeniden alâka duyuldu ve baş-râhip Pînehâs'ın idâresi altında Munaccâ'nın *Kâfi* ve *Masâ'il*'i ile benzer mâhiyette başka yazmalar gibi eski yazma eserler yeniden istinsah edildi. Bir de Kitâb-ı mukaddes'in arapça metni, muhakkak sûrette, daha tam bir şekilde, bu devirde tesbit edilmiş olmalıdır; zira muahhar nüshalar, eskilerinden farklı olarak, aralarında daha az ayrılık gösterirler.

İlk önce ve diğerlerinin başında râhipler ile Şam'dan gelmiş ve baş-râhip Pînehâs'ın isteği üzerine, devrinde arapça yazılmış çok mukemmel ve güvenilebilir bir sâmirî vekayî-nâmesi olan eserleri yazan Abû 'l-Fat'h b. Abî 'l-Hasan'ı zikretmek lâzımdır. Mukaddimede arapça ve ibrânîce Yûşa' kitabı gibi eski vekayî-nâmelerden, „Zincir“ gibi başka vesikalardan ve *Töledâ*'dan istifade ettiğini söyler. Eseri 1355'te yazılmıştır; bu, çok kuru olmasına rağmen, çok dikkatli ve ihtimâmlı bir toplamadır. Bu vekayî-nâme ile Sâmirîlerde bulunan müteâkip vekayî-nâmelerin dikkate değer bir husûsiyeti de, âlim ve şâirleri hakkındada pek az bilgi ihtivâ etmeleridir; bununla be-

râber, ibâdetle dâhil ettikleri şiiirleri ile kendilerine şöret te'min etmiş olan bir kaç muharrir istisnâ edilmek gerekir. Abu 'l-Fath'ın vekayî-nâmesinin Yûşa' devrine kadar gelen ilk kısmı, yalnız Âdem'den İsrâ'il-oğullarının Filistin'e girişlerine kadar, sıra ile kaydedilmiş bir kaç tarih ihtivâ eder. Yûşa' tarihi gerçekte az çok Kitâb-ı mukaddes'teki hikâyeye uyan arapça Yûşa' kitabı kısmından çıkarılmıştır. Bu kitap Abu 'l-Fath'ın Büyük İskender devrine âit istifade ettiği başlıca bilgi kaynağıdır. Sonra bilgilerini, yukarıda söylediğimiz gibi, Tö-lêdâ'dan bu baş-râhipler tarafından muhafaza edilmiş olan kısa sâl-nâmelerden alır; fakat, Peygamber devrinden başlayarak, daha sonra kendi devrine yaklaştıkça, arap edebiyâtının Sâmîrîler arasında inkişâf etmeğe başladığı XI. asırdan itibaren, daha fazla teferrüat verir ve bütün hâlinde bilgilerin hepsi yeter de recede itimâda şâyandır. Bununla beraber, muhtelif mezhepleri anlatışı müphemdir. Kendisinin gerçek mâhiyet ve mânalarını yeter derecede bilmeden eski an'aneleri tekrar ettiği bedihidir. Bunlar şüphesiz sonraları ekserisi kaybolmuş eski vekayî-nâmelerin parçalarıdır. Daha sonra, onun vekayî-nâmesi bütün eski orta çağ vekayî-nâmeleri gibi, bir muâmeleye mâruz kaldı. Eski malzemeler yeniden işlenmedi, fakat, bazı devirlerde, muharrirler Abu 'l-Fath'ın devrinden sonra geçmiş olan hâdiseleri ona ilâve ettiler. Son baş-râhip Jakob bunu XIX. asrın sonuna kadar devam ettirmiş idi.

Abu 'l-Fath'ın vekayî-nâmesini devam ettiren ve bunu kendi devirlerine kadar getiren muharrirler arasında Katari âilesinden Abu 'l-Farac b. İshâk Nafîs al-Dîn ile XV. asrın ortasında, Mûsâ'nın şeriatı hakkında muhtasar bir risâlenin müellifi olan Çanâ'im zikrolunabilir. 1523 tarihli olup, Paris'te bulunan yalnız bir yazması ile mâlûm olduğundan ve Sâmîrîlerde de bir yazması bulunmadığından bu risâlenin mâhiyetini doğru olarak tâyin etmek güçtür; fakat eser Yûsuf al-Askari ile Şams al-Dîn'in eserlerinin yolunu tâkip etmiş gibi görünmektedir. Bununla beraber Yûsuf al-Askari ile karıştırılan başka bir Yûsuf'a isnât edilen ve 1441 tarihinde yazıldığı söylenen benzer bir eserin aynı olabilir.

Burada Katari âilesinden Abu 'l-Farac Nafîs al-Dîn adlı bir kimseye isnât edilen bir kitabı zikredebiliriz; bu kitap 613 emir hakkında bir şerhi ihtivâ eder. Bu emirler iki zümreye ayrılmıştır, 365'i menfi, yâni yasaklayıcı mâhiyettedir ve 248'i de müsbettir. Müellif burada emirleri mantıkî tefsir yolu ile izâh etmeği dener. Yahudiler gibi, bu hükümlerin sıralanabileceği muhtelif sınıfları da gös-

terir: tatbikatı mahallî olan hükümler, tatbikatı muvakkat olan hükümler ve tatbikatı her kese şâmil olanlar gibi. Meydana çıkan yegâne mes'ele bu kitabın Abu 'l-Farac'ın mı olduğu, yoksa yukarıda zikredilen ve Abu 'l-Farac Şams al-Dîn'e isnât edilmiş olan eser mi olduğu mes'alesidir. Sâmîrîlerde bulunan eski yazma nüsha Abu 'l-Farac'ın yaşamış olduğu devir olan XIV. asırdan daha evvel âit ise, yine müellif adının diğeri ile değiştirilmesi karşısında bulunmaktayız. Yeni baş-râhiplerin gelmesini müteâkip, tefsir ve gramer sâhalarında yeni çalışmalar görüldü. Pînehâs'ın oğlu El'âzâr bizzat yukarıda zikredilmiş olan eski gramer kitabı *Futya*'nın bir hulâsasını yazdı. Takvimin menşei üzerinde de araştırmalar yapıldı ve *Teurat* üzerine tefsirlerin de sayısı, bu araştırmalar ile mütenâsip olarak, çoğaldı. En mühimi gâlibâ Abu 'l-Hasan b. Çanâ'im'e isnât olunandır ve bu zat daha önce Abu 'l-Fath'ın vekayî-nâmesini devam ettirmiş olan Abu 'l-Farac b. Çanâ'im Katari'nin oğlu ise, XV. asrın sonuna doğru yaşamış olmalıdır. Bu Sâmîrîler tarafından verilen aş-yk. 1450 tarihine de uygundur.

Levililer XXVI, lânetler kısmının kısa bir tefsiri *Marhib al-Katari* adlı bir şahsa isnât olunur. Bu şahıs hakkında başka bir şey bilinmemektedir; fakat adına bakılacak olursa, onun Katari âilmesine mensûp olması icâp eder. Binâenaleyh onun, yukarıda gördüğümüz gibi, *Teurat* tetkiklerinin çok ilerlemiş olduğu Şam'da yaşamış olması gerekir.

X. asırdan XIV. asra kadar devam eden devir esnâsında yahudiler ile Karaylar arasında aynı esâs temâyül, *Teurat* tetkiki, müşâhade edilebilir. Yahudiler ile Karaylar arasındaki münâkaşa çok defa Kitâb-ı mukaddes'in tefsiri etrafında dönuyordu ve Karaylar eserlerinin büyük bir mikdarını Kitâb-ı mukaddes'in gramer ve taksimi ile kendi görüşlerine uygun olarak tefsirine tahsis ettiler. Bu çalışmaların büyük bir mikdârı arapça yazılmış idi ve bu sûretle Sâmîrîlerin edebî çalışmaları ile yahudilerinki arasında bir dereceye kadar bir muvâzilik müşâhade edilebilir. Bu hâl birbirlerinin te'siri altında kalmalarından ileri gelmiş değildir; Sâmîrîler yahudiler ile Karaylar arasındaki mes'elelerin tamâmiyle dışında idiler; fakat onlar Karayların faaliyetleri ile *Teurat*'ın kendi görüşlerine uygun ve binnetice kendi izâh ve inançlarını takviye eden tam ve tatmin edici bir tefsirini elde etmek için çalışmalarına devam etmeğe teşvik edilmiş olmalıdırlar. Yahudilerin faaliyeti ilk önce Mısır'da ve sonra Bâbil'de yaşamış olan Sa'adyâ (ölm. 940) ile başladı. Karaylarinki ise, Filistin'de yaşa-

mış olan Japhet (Yefet) b. 'Alî ile başladı; her ikisi de X. asırda yaşamış idi. Diğer muharrirler onları tâkip ettiler.

Gramer araştırmaları da yahudiler arasında devam etti ve XV. asrın başında Pînehâs b. El'âzâr ibrânice-arapça bir lugatçe yazdı; bunun mevcut en eski yazması 1476 tarihli. Müteâkip muharrirler tarafından tâdil veya ikmâl edilen bu eser içinde ibrânî kelimelerin üçlü kökleri farkedilmeyen ve kelimeleri ekseriyâ 4 veya 5 harf yardımı ile anlatılmış olan çok iptidâî ve basit bir çalışmadır ve *Meliş* veya *Melişâ*, yâni „tercüman“ adını taşımaktadır.

Tanınmış muharrir, şâir, tabîp ve tenkitçi Munaccâ oğlu meşhûr Şadâka al-Hakîm (yâni „tabîp“) 'ın adı ve hâtırası Sâmîrîlerin gözünde öyle bir serap te'siri hâsıl etmiştir ki, şüphesiz müellifi olmadığı, fakat gerçek müellifleri unutulmuş ve yazılmış oldukları tarihler bile asırlar boyunca karıştırılmış olan bir çok eserler kendisine isnât edilmiştir. Bâzi bilgilere göre, bu Şadâka 1533'te hayatta bulunuyordu ve şu eserlerin müellifi idi: 2. hukûmdarlık hakkında bir eser (Gazzal b. Du-vayk gibi, Abu'l-Hasan da benzer bir eserin müellifidir); takvimi tesbit edîş tarzları dolayısıyla yahudiler aleyhinde bir tenkit eseri (kendisinden önce Munaccâ b. Şadâka ile Abu 'l-Hasan'a da isnât olunur) ve *Teurat*'ın sâmîrî şeklinin doğruluğu hakkında bir risâle. Bütün bu eserler, münâvebe ile, muhtelif müelliflere isnât edilmiştir. 1449 tarihli bir el-yazmasında Tâheb hakkında bir risâle de bu Şadâka'ya isnât edilmiştir ve başka bir el-yazması nüshası da Yakûb ile Mûsâ'nın takdisleri hakkında 1494 tarihli kısa bir şerh onun adı ile zikredilmiştir. Şu hâlde, isimde bir karıştırma bulunması icâp eder. Bu karıştırma Şam cemâatinin itibârli bir uzvu olan Şadâka adlı bir kimsenin, XV. asırda, bu cemâat mensûplarından bir zümreyi Sicem'e hacca götürmüş olmasından ileri gelebilir. Bu devirde Şam cemâatinin Della Valle'nin tasvirinin düşündürebileceği gibi, alçak bir seviyeye henüz düşmüş olamayacağına dikkati çekmek lazımdır. Bu devirde, şamlılar, az mikdarda olmakla beraber, oldukça zengin ve müreffeh bir cemâat teşkil etmiş olmalıdırlar; aralarında zengin ve bilgin kimseler var idi ve cemâatin 1616'da bir avuç dilemci hâlne gelmesini şaşırtıcı bulmak için, XVI. asrın ortasında yaşamış olan Kabâşi'nin eserini hatırlamak kâffidir. Della Valle'nin tasvirinin yarattığı intibâh bir esâsı yoktur. Bu yalnız Sâmîrîlerin ne kadar mücerret bir hâlde yaşadıklarını ve yahudiler ile ne kadar az temâsları olduğunu bize gösterir.

Sâmîrî edebiyâtının en dikkate değer sîmâlarından birini daha zikretmek lazımdır: Abrahâma (İbrâhîm) Kabâşi. Kendisi Şam cemâatinin reisi idi ve Şadâka ve diğer cemâat mensûpları ile birlikte, ibâdet etmek üzere, Sicem'e unutulmaz bir hacca gitmiş olup, bu seyahatte Sâmîrîlerin edebî faaliyetleri ile bizzat şehrin mâhiyeti derin bir şekilde değişmiş idi. Devrin baş-râhibi El'âzâr oğlu Pînehâs VII.'ın arzû ve isteği üzerine, iki kitap yazmıştır; birinin adı *Sirr al-kalb*, yâni „kalbin sırrı“ idi ve bunu 1530'da Şam'da yazmış idi. Rivâyete göre, bu âile Peygamberi, peygamberliğin başlangıcında, bulmağa gitmiş ve ondan Sâmîrîlerin himâye edileceğine dair yukarıda zikredilen te'minâtı almış olan Kabâşi âilesi ile alakalı idi. Bihassa mukaddimesinde arapların üslûbunu taklit eden edebî bir üslûp kullanmış idi. Müellif bahis mevzuu eserde, şeriat'ın tâlimlerine uygun bir hayat geçirdiğini söyleyerek, okuyucular üzerinde te'sir yapmağa çalışır. Kitap 7 bahse bölünmüştür; birinci bahiste Mûsâ'nın kanûnlarının mânevî mükemmelliğini ele alır; Allahın birliğinden, mukaddes dağ'an ve takdîsten de bahseder. İkinci bahiste kendi müşâhedeleri veya hikâyeler ile, Allah yolunda yürümenin ne kadar doğru olduğunu isbât eder; üçüncüde Allahın yolunda gidenler ile ilgili ahkâmdan çıkarılmış bir takım misâller verilir, onların bu ve öteki dünyadaki mükâfatları gösterilir; en uzun bahis olan dördüncü bahiste Allahın büyük peygamberlerden her birini, yâni Âdam, İbrâhîm İshâk, Yakûb, Yûsuf, Mûsâ ve Hârûn'u tâbî tuttuğu on imtihan ve onların bu imtihanlara tahammülleri, teferrüatı ile, anlatılır; beşinci Allahın şeriat ve emirlerine riâyet etmekte bir hizmetçinin efendisine karşı duyduğu korku ve sevgi gibi telakkî edilen Allah korkusu ve sevgisinden bahsolunur; altıncı bahiste fazilet yolunda yürümek isteyen kimseye faydalı öğütler vardır; yedincisinde insanı gûf-râna götüren tövbe ile meşgûl olunur.

Kitap yedinci bahis ile sona ermez; zîra hiç olmazsa, bizim yazmamızda kısaca sayılmış olan 613 emrin cedveli ile bu müsbet ve yasaklayıcı emirlerin mahallî, muvakkat veya dâimî mâhiyetlerine bakılarak, izâh edildiği kısa bir giriş kısmı gelir. Başka yazmalarda da bulunan bu cedvel, ihtimâl Şams al-Dîn'in daha mühim olan eserinden alınmıştır. Kabâşi'nin diğer bir eseri „Çünkü Allah adından yardım diledim“ (*Teşniye*, XXXII, 3) âyeti üzerine bir tefsirdir; burada Allahın adının tasavvufî mânası ve mutlak gücü bahis mevzuu edilmektedir.

Şam'da Sâmîrîlerin durumu ne olursa-olsun bütün edebî çalışmalar bu sîma ile kaybol-

Fikrî hayat ile edebî çalışmalar Nâblus'ta temerküz etmiş ve bu şehre gelip yerleşen muhtelif cemâat mensûpları sayesinde, nüfus da, mühim bir rakama aslâ ulaşmamakla beraber, çoğalmış idi. XVI. ve XVII. asırlarda geçmişin eserleri yeniden ele alındı ve eski müelliflerin meşgûl oldukları mes'eleler yeni gelenler ile daha önce baş-râhip Joseph ve oğlu Pînehâs zamanında Şam'dan gelmiş olanlar için araştırma mevzuu oldu. Felsefî düşünceler artık günlük mevzûlardan değil idi ve yahudiler ile Karaylar arasındaki münakaşalar, Sâmirîlerin kendi görüşlerini, diğerlerinin görüşlerinin karşısına koyarak, müdâfaa etmeğe çalıştıkları hâller müstesnâ, artık yalnız geçmişin bir hatırasından ibâret idi. Ne Scaliger'in, ne de haleflerinin muammâsını çözemedikleri takvim, tabîî olarak, Sâmirîler için bir güçlük göstermiyordu ve XVIII. asrın başında Abraham b. Yakob (İbrâhîm b. Ya'kûb) takvimin tarih ve inkişafının, bir de tarih hesaplarında temel vazifesini gören esâsların amelî ve nazarî bir beyânını yeniden verdi. Bu eser esâsen XIV. asra âit bir yazmada bulunan eski nücûmî hesaplar kitabına dayanır; fakat daha çok inkişâf ettirilip, işlenmiştir ve büyük miktarda amelî misâller ihtivâ eder.

Şimdi dikkatimizi Kitâb-ı mukaddes tefsirlerine çevirelim. Midraş unsûrları akli ve felsefî tefsirin yerini alır ve bütün bu tefsirlerin başında *Tekvîn* ve muhtemelen *Hurûc* üzerine yazılmış mühim bir tefsiri zikretmek lâzımdır; fakat *Hurûc* tefsirinin bu eserin bir kısmı olması şüphelidir; zira başka bir müellife isnât edilmektedir. Son zamanlarda bu eser ile çok meşgûl olunmuştur; fakat yanlış olarak, Ya'kûb oğlu İbrâhîm'e isnât edilmiş idi. Gerçek müellif Ya'kûb b. İbrâhîm olmayıp, Danafî Absakuah oğlu Meşalma'dır. Eseri noksan bırakmış idi ve oğlunun yardımı ile, aynı şekilde Danafî âilesine mensûp olan bu İbrâhîm b. Ya'kûb onu ikmâl etti; o hâlde tefsiri Meşalma'ya isnât etmek lâzımdır. Eser bir bilgi hazinesidir ve devirler boyunca Sâmirîler tarafından muhafaza edilmiş olan efsâneler ile doludur. Bâzıları hiç şüphesiz *Asâfir*'den diğerleri *Mavlid*'den ve bir kısmı da mechul kaynaklardan gelmektedir. Bu eser sâmirî Kitâb-ı mukaddes tefsirinin tetkiki için çok büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Gerçek müellif olan bu Meşalma 1680'den önce yaşıyordu; zira 1680 tarihine doğru Huntingdon'un Nâblus'tan getirmiş olduğu tefsiri yazan o idi. *Tevrat*'ın şimdi mevcut olan diğer dört kitabını onun yazmış olması muhakkak değildir; çünkü Sâmirîler *Tekvîn* tefsiri kadar hacimli olan *Hurûc* hakkındaki tefsirin, muhtemel olarak, 1816'da ta-

mamlanıp, yeniden yazıldığını söylerler; baş-râhip Tabya'nın bu devre doğru istinsah ettiği ve baş-râhip 'Amrâm'ın, sonraları ölmüş olan oğlu Meşalma'nın tasdik ettiği gibi, kütüphânesinde bulunmuş olan bir nüshadan ibâret olması mümkündür. Bu tefsir fiilen Kitâb-ı mukaddes tefsirinde son sözü teşkil eder. Bâzılarının şimdiye kadar ileri sürdükleri fazâriyelerde olduğu gibi, XIV. asır ile XVII. asır arasında değil, 1750'ye doğru yaşamış olup, takvim hakkında yukarıda zikredilen kitabın da müellifi bulunan İbrâhîm b. Ya'kûb Mûsâ ve ilk büyük 10 Peygamber hakkında bâzı şiirlerin ve „felsefî delillerin reddi“ adlı bir risâlenin de müellifi idi. Yine Danafî âilesine mensûp olan ve kendisine bir dereceye kadar mütâd akşam âyinleri ile ilgili kayıtlardan farklı bayramların sonundaki dinî âyinlerin tertibi hakkında bir risâle (*İrsâd*) isnât edilen Abraham (İbrâhîm Alaya adlı bir şahıs ile karıştırılmıştır. Bu müellif XIX. asrın sonlarına doğru, evvelki müellif gibi, Nâblus'ta yaşıyordu. XVII. asrın sonunda, Tabya'dan itibaren, 1923'e doğru ölmüş olan Aron oğlu Yakob'a kadar baş-râhipler diğer dinî reisler âilesi mensûpları ile birlikte, böylece toplanmış olan bütün malzemeye dayanarak, eski edebiyâtı yeniden istinsah etmekle meşgûl oldular. Bir çok eski metinler onlar sayesinde muhafaza edildi. Bu muharrirlerin en çok eser vereni ve en çok dikkate değer olanı Pînehâs (arapça: Hîzr) b. Yîşâk olup, 1898'de ölmüştür. Oğlu Abîşa tarafından hazırlanmış olan cedvelde kendisi tarafından istinsah edilmiş, işlenmiş veya yazılmış 45'ten az olmayan kitap zikredilmiştir. Kendi çalışmalarında derin bir şekilde istifade ettiği büyük miktardaki el-yazmalarını te'min etmeğe muvaffak olmuş idi. Böylece devirler boyunca nakledilmiş olan her şeyden eserlerinde istifade edebilecek bir durumda bulunuyordu.

Anılması gereken eserler arasında çok mü kemmel olan bir vekayî-nâme vardır. Bu yalnız Abu'l-Fath'ın eserini içine almakla kalmaz, fakat ondan çok daha geniştir ve Abu'l-Fath'te bulunmayan tarihî mütâların bir yığın et-sânevî hikâyelerini ihtivâ eder. Diğer nüshadan veya bu vekayî-nâmeyi kendi devrine kadar devam ettiren ve buraya İbrâhîm Kabaşı'nın ölümü hakkında yukarıda zikredilen risâleyi ekleyen baş-râhip Yakob b. Aaron'un ilâveleri ile Abu'l-Fath'ın eserinden doğrudan doğruya yapılmış hulâsadan ayırdır. Çok hacimli olan ve İshâk oğlu Pînehâs'a isnât edilen vekayî-nâme Yûşa' hikâyesi ile başlar ve XX. asrın başına kadar gelir. Pînehâs *Yarim al-Dîn* („kiyâmet günü“) adlı eserin de müelli-

fidir; bu kitabı eski metinlerin yardımı ile toplamış olduğunu söylemek daha doğru olur; bu hacimli bir eser olup, kıyâmet hakkındaki sâmirî görüşünü, ebediyet, öteki dünya, ba's-ü ba'delmevt, bir kelime ile gelecek hayat ile alâkalı bütün mes'eleleri teferrûâtı ile ihtivâ eder. *Tekvîn*'in ilk kelimesinden başlayarak, *Tevrat*'ın en sonuna kadar Kitâb-ı mukaddes âyetlerini gözden geçirir ve kıyâmet ile alâkalı bir mâna verilebilecek olan her kelimeye ve her satıra an'anevî, temsili ve tasavvufî tefsirlerini verir. Onun yasak edilmiş evlenmeler ile yakın akrabalar arasındaki harâm evlenmeler hakkındaki büyük eserini, *Tifsûr al-'arâğöl*'unu da zikretmek lâzımdır.

İhtimâl XVI. veya XVII. asırda yazılmış olan bir kitap, sâmirî ahkâm ve rivâyetlerinin tam bir hulâsası, hâlen Ya'kûb oğulları ile Pînehâs'ın oğulları tarafından kendi babalarına isnât edilmektedir. Bununla beraber, giriş kısmında son iki asırda kaybolmuş olan sâmirî cemâatları o devirde mevcut imiş gibi gösterilir; binâenaleyh müellifin en geç XVII. asırda yaşamış olması gerektiği bellidir; fakat şüphesiz bu eser Pînehâs ile Ya'kûb'un seleflerinden biri tarafından istinsah edilmiş veya yeniden işlenmiştir ve sonradan da bunlardan her biri tarafından yeniden istinsah edilmiş veya işlenmiş olmalıdır. Bu kitabın adı *Hillâk* veya *Hî-âf*'tır ve Sâmirîlerin menş'elerinden, tarihlerinden ve inançlarından bahseden 10 bölüme ayrılmıştır.

Pînehâs'ın bir nevî bir ilm-i hâl (*ma'lif*) tesbit ettiği, yahut daha ziyâde Kitâb-ı mukaddes'teki tarih hakkında, gençlere öğretilmek üzere, bir miktar sual ve cevâbı bir araya topladığı söylenir. Eserin büyük kısmı efsâneler den meydana getirilmiş olan muhtevâsı eskidir ve bunların alınmış olduğu muhtelif kaynaklara kadar inilebilir. Bu kitap en mühim efsâne dergisidir; maalesef tamamlanmamıştır.

Pînehâs Gazzal'ın *A'dad* üzerine tefsiri gibi bâzı eski tefsirleri istinsah etmiş veya işlemiştir ve onun *Asâfir* üzerine arapça bir şerh yazmış olduğu söylenir.

Bir de, de Sacy'nin XIX. asır başında Sâmirîler ile mektuplaşması kısaca zikrolunabilir; o zamandan beri meydana çıkarılmış olan ve o devirde Nâblus dışında haklarında hiç bir şey bilinmeyen büyük miktardaki malzemesi sebebi ile muhtevâ şimdi ehemmiyetsizdir. Bu mektuplaşma münâsebeti ile bir arapça ve Sâmirî dilinde mektup nümüneleri dergisi de zikrolunabilir. Bu mektupların bâzıları çok eski, bâzıları ise çok yeni görünmektedir. Asıl metinlerin çoğu sâmirî dilindedir; arapça olanlar sâdece tercümelerden ibârettir.

Böylece günümüze kadarki arapça sâmirî edebiyâtının gözden geçirilmesini tamamlamış bulunuyoruz ve şimdi Sâmirîlerin edebî çalışmaları tamâmiyle sönmüş gibi görünmektedir.

Sâmirîlerin edebiyâta dâir rivâyetlerinin karışık ve mütenâkız olması dolayısı ile, oldukça ciddi müşküller ile yazılmış olan bu makalenin gayesi yalnız mevcut eserlerin bir cedvelini vermek veya muhtevâlarını hulâsa etmek olmayıp, Sâmirîlerin gerçek mânevî hayatları hakkında şimdiye kadar mevcut olmayan bir bilgiyi vermektir.

Sâmirîlerden Abu'l-Hasan'ın *Tabbâh*'ı, Yûsuf al-'Askarî'nin *Kâfi*'si, bilhassa, İbrânî-sâmirî *Yûşa'* kitabı ile mukâyese etmek üzere, arapça *Yûşa'* kitabını, iki muhtelif şekli ile, büyük vekayî-nâmeyi, Kabaşı'nın *Sirr al-kalb*'i ile *Ki beşem*'i, „çünkü Allahın adından yardım diledim“ i, *Hillâk*'u, *Mavlid Mûşâ* (Ramayh oğlu İsmâ'il)'sini, *Tekvîn* üzerine Meşalma'nın tefsirini, Pînehâs'ın kıyâmet günü hakkındaki kitabını, baş-râhip Ya'kûb rivâyeti ile Abu'l-Fath'ın ve son olarak *Ma'lif* gibi, bir takım eserleri benim için yalnız kendilerinin kullanabildikleri İbrânî diline çevirmelerini ricâ ettim. Bütün bu tercümeler İbrânî harfleri ile yazıldı; sonra onları İngilizceye çevirdim. Bunlar ilk fırsatta neşredilmeğe hazır bir durumdadır. (M. GASTER.)

[Bu madde, esâs itibârı ile, tâdil edilmiştir.]

ŞAMİT. [Bk. NÂTIK.]

SAMMÂ. SAMMÂ, Sind'de küçük bir râcepût kabîlesinin adıdır. Müslümanlığı kabul eden râcepût kabîlesi Sumrâlar, Gazneli devletinin Sind üzerindeki tazyiki gevşediği zaman, 1053'te bu bölgede hâkimiyetlerini te'sis ettiler ve Tûr'u idâre merkezi yaptılar. Bunlar hindû dininde bulunan rakîp râcepût kabîlesi Sammâları sıkıştırdılar ve çoğunu Kaçç'a sığınmağa mecbûr ettiler. Sammâlar kendilerini himâye etmiş bulunan emîr Çâvada'yi 1320'de buradan kovup, onun tahtını ele geçirdiler. Sammâların, Câdeca, yâni „Câda-oğulları“ diye şöhrat bulmuş olan bu kolu, son zamanlara kadar Kaçç'taki Râo ve Navanagar'daki Câm tarafından temsil edilmiştir. Sind'de kalmış olan Sammâlar islâmiyeti kabul ettiler ve Sumrâların Dehli'deki 'Alâ' al-Dîn Kalaçî kuvvetleri tarafından mağlûp edilmesi üzerine, 1333'te takriben iki asır Sind'i idâre eden ve idâre merkezi Thatha olan bir sülâle kurdular. Navanagar devletini ele geçiren kolun hükümdarı Abu'l-Fazl, Firîştâ ve diğer müslüman tarihçilerinin kâfi delillere dayanmayan yarı-efsânevî İran hükümdarı Camşid'in adından istikak ettirdikleri, mânası şüpheli bir kelime olan Câm unvânını aldı.

İlk Câm'ın hindû adı olan Unar, muahhar bir ihtidânın delilidir. Kardeşi ve halefi Cünâ o zamana kadar imparatorluğun eyâletleri içinde bulunan yukarı Sind'de Bakhar'ı ele geçirdi ve Gucarat'tan Dehli hükümdarı Muhammed b. Tuğluk'tan kaçan bir âsîyi himâyesine aldı. Bunun üzerine Muhammed Sind bölgesini istilâ etti ise de, Cünâ'yı cezâlandırmaya fırsat bulamadan, 1351 martında İndüs sâhillerinde öldü. Hükümdarlarının ölümü ile düzeni bozulmuş bir ordunun isteği üzerine, Muhammed'e yeğeni Firûz Şâh halef oldu. Firûz Şâh hem sindlilerin, hem de onların mütteliklerinin tehdidi altında ric'at ettiği Sind'den ordusunu güçlkle kurtardı. Firûz Şâh sekiz yıl sonra mağlûbiyetinin intikamını almak istedi ise de, tekrar yenildi ve ancak Gucarat'ta, felâketli bir ric'at neticesinde, ordusunun bir kısmını kurtarabildi. Ertesi yıl Sammâları yendi ve Câm, Cünâ ile yeğeni Bâbaniya'yi esir olarak Dehli'ye getirdi; fakat Cünâ'nın oğlu ile onun yeğenlerinden Tamâçî'nin, kendisine tâbî sıfatı ile, eyâleti idâre etme'lerine mü'sâade etti. Müteâkben Tamâçî isyân etti ve onu itâat altına almak için Dehli'den Cünâ gönderildi. Cünâ onu Dehli'ye getirdi. 1388'de Tuğluk II.'un cülûsundan sonra, Bâbaniya'nın Sind'e dönmesine mü'sâade edildi ise de, yolda öldü. Kardeşi Tamâçî ona halef oldu ve onun hükümdarlığından sonra halefleri muhtemelen şu sırayı tâkip etmişlerdir: 1. Şalâh al-Dîn, 2. Nizâm al-Dîn, 3. Âlî Şîr, 4. Karan, 5. Fath Han, 6. Tuğluk, 7. Râydan, 8. Sancar, 9. Câm Nanda adı ile tanınmış olan Nizâm al-Dîn, 10. Firûz.

„Sammâların, iktidâra geldikten sonraki tarihi, bir çok muhârebelerde imparatorluk kuvvetlerine karşı mevkiilerini muhâfaza etmek husûsunda gösterdikleri mahâret ve ayrıca halkın büyük bir kısmını hindû dininden islâm dinine döndürmeleri sebebi ile ilgi çekicidir.“ Timur'un istilâsından sonra, Dehli imparatorluğunun dağılması Sind'e istiklâlini te'min etti ve bu tarihten itibaren Sammâlar, her türlü tâbîlikten kurtulmuş olarak hüküm sürdüler. Onların arasında en büyüğü Câm Nanda adı ile tanınan ve 47 yıllık bir saltanattan sonra 1509'da ölen Nizâm al-Dîn II. idi. Sülâle, Nizâm al-Dîn'in oğlu ve halefi Firûz'un Sind'de Argün sülâlesini kuran Kandahar hükümdarı Şâh Beg Argün tarafından 1520'de mağlûp edilmesi ile sona erdi.

Sammâ kabilesinin Sind'deki nüfusu takriben 1.000.000 olarak hesaplanmaktadır.

Bibliyografya: Mir Muhammed Ma'sûm al-Bhakkari, *Tarih al-Sind* (nşr. U. M. Daudpota), Poona, 1938 (Bhandarkar

Institute); Şams-i Sirâc 'Afîf, *Tarih-i Firûz Şâhî* (Kalküte, 1888—1891); Şayh Abû'l-Fazl, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve terc. Blochmann ve Jarrett), Kalküte, 1867—1877, 1868—1894 (*Bibliotheca Indica Series*). (T. W. HAIG.)

SAMN. [Bk. SEMEN.]

SAMNAN. [Bk. SIMNAN.]

SAMOS. [Bk. SISAM.]

SAMŞAM. [Bk. SAMSÂM.]

SAMŞAMA. [Bk. SAMSÂME.]

SAMSÂME. AL-SAMŞÂMA, arap savaşı şâiri 'Amr b. Ma'dîkarîb al-Zubaydî [b. bk.]'nin kılıcının adı olup, sağlamlık ve keskinliği ile meşhûrdur. İyi arap kılıçları gibi; onun yapıldığı yer olarak cenûbî Arabistan gösterilir ve ona mevhum bir eskilik atfedilir: bizzat 'Amr, sık-sık zikredilmiş olan beytinde (İbn Durayd, s. 311; *İkd* [1293 tab.], I, 46; II, 70; İbn Badrûn, s. 84; *Tac al-arûs*, VI, 229) bu kılıcın „Âd kavminden“ İbn Zî Kayfân (bir himyari boyunun bu âzâsı [krş. M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 331, 613] Zü Cadan âilesine mensûp son himyari hükümdarlarından birinin aynı olarak gösterilmiştir; fakat şâirin sâdece kendi kılıcının çok eskiliğine telmihle bulunmuş olması çok daha muhtemeldir) 'a âit olmuş bulunduğunu te'yt eder. Şamsâma'nın tarihi ve el değiştirmeleri oldukça karışıktır: bizzat şâirin sağlığında kılıç, Peygamberin eshâbından olan ve Emevî âilesinin bir âzâsı bulunan Hâlid b. Sa'id b. al-A'î'nin eline geçti. Kılıcın intikal şekli, bâzı farklar ile, İbn al-Kalbî (Balâzuri'de), Abû Ubayda (*Agâni*'de), al-Zuhri (İbn Hübeyş'te; bk. *bibliyografya*), Sayf b. 'Omar (Tabari'de) tarafından anlatılmıştır. Bu sonuncuya göre, Hâlid bu kılıcı, sahte Peygamber al-Asvad al-Ansî [b. bk.]'nin islâmiyete karşı giriştiği isyâna katılmış bulunan 'Amr b. Ma'dîkarîb'i hezîmete uğrattığı zaman, ele geçirdi. İlk üçüne göre ise, bizzat 'Amr onu müslümanların elinde esir bulunan kız kardeşi (veya zevcesi) Rayhâna için fidiye-i necât olarak Hâlid'e vermiştir. 'Amr, bu münâsebetle, bir kaç beyti arap kaynaklarında (İbn Durayd, s. 49; *Lisân*, XV, 240 v. b.) sık-sık zikredilmiş bulunan bir şiir yazmıştır. 'Amr'ın onu halife 'Omar'e hediye ettiğine dair rivâyet (al-Tibrizi, *Hamâsa*, nşr. Freytag, s. 397, 12—15) gerçek olmaktan uzaktır.

Suriye'nin fethi (hicrî 14) sırasındaki Març al-Şuffar muhârebelerinde, Hâlid b. Sa'id'in ölümünden sonra, Şamsâma onun yeğeni Sa'id b. al-A'î [bk. SA'ID B. AL-ASI]'nin eline geçti; o da bunu Medîne'de evinde mahsûr bulunan halife 'Osmân'ı müdâfaa ederken kaybetti (hicrî 35). Kılıç Cuhayna kabilesinden bir be-

devî tarafından alındı; lalife Mu'aviya zamanında kılıç bedevinin evinde tekrar bulundu ve eski sâhibine iade edilerek, Bani'l-'Âsî âilesinin muhtelif âzâsı arasında el değiştirdi; nihâyet onlardan biri Sa'id'in oğlunun torununun oğlu Ayyûb b. Abî Ayyûb onu takriben 80.000 dirheme halife al-Mahdî (158—169=775—785)'ye sattı. O tarihten itibaren, Şamsâma kıymetli eski bir hâtıra olarak, Abbâsîlerin hazinesinde muhâfaza edildi ve şöhreti büyümekte devam etti: Abû'l-Havl al-Himyari (Câhiz, *Hayavân*, V, 30) ve Salm al-Hâsir gibi şâirler onun için medhiyeler söylediler.

Muhtelif kaynaklar vâsıtası ile halife al-Hâdî (169—170=785—786), Hârûn al-Raşid (170—193=786—809), al-Vâsîk (227—232=842—847) ve al-Mutavakkil (232—247=847—861)'in hilâfetleri devrinde, Şamsâma hakkında mâlûmat mevcuttur. Bu mâlûmat al-Mutavakkil'den sonra kesilir. Bu meşhûr kılıcın, bu halifeler elinde bulunduğu müddetçe, mükemmeliyeti hakkında nakledilen fıkraların mevsûk olma ihtimalleri azdır. Bir az doğruya benzeyen bir tasvir, Tabari, III, 1348, 4—8'de al-Vâsîk'ın onu kullandığına dair olanıdır. al-Vâsîk bizzat 231 (845/846)'de halifeye karşı bir tertip hazırlamakla ve *Kur'an*'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde, al-Ma'mûn'a muhâlif olmakla ithâm edilen Ahmed b. Naşr al-Huzâ'i'yi onunla katletmiş idi. Burada „bu kabza bir kılıç idi, kabzaya çakılmış olan üç çivi kılıç demirini kabzaya raptediyordu“ denilmektedir. Meşhûr Şamsâma'nın değerinin sâdece çok eski olmasından ileri geldiği iyice anlaşılmaktadır.

al-Samşâma adına gelince, bu aynı mânadaki *muşammim* e müşâbih olarak, kılıç demirinin „iyi vasfı ile ilgili bir sıfattan („kesici“) başka bir şey değildir. Şamsâma çok defa, msl., al-Farazdakî (*Na'ât*, s. 385, 4) ile bizzat 'Amr b. Ma'dîkarîb (al-Buhturi, *Hamâsa*, nşr. Cheikhô, s. 83, nr. 237; al-Kâli, *Amâli*, III, 154, 10), kezâ Muslim b. al-Valid (nşr. de Goeje, VI, 18) tarafından şiirlerde c'ns ismi olarak kullanılmıştır; Schwarzlose (aş. bk.) son şâirin şiirinin 'Amr'ın kılıcı hakkında söylendiğini zannetmiş ise de, burada bahsedilen ve Hârûn al-Raşid tarafından kumandanı Yazid b. Maz'ad'e verilmiş olan kılıç, aynı şiirin 25. beytinden ve İbn Hallikân [1299 tab., III, 299; 1310 tab., II, 284; Wüstenfeld, nr. 830]'ın kayıdından anlaşılacağı gibi, Peygamberin kılıcı Zü'l-fakâr [b. bk.]'dır.

Bibliyografya: al-Balâzuri, *Futûh* (nşr. de Goeje), s. 119 v. d.; Tabari (nşr. de Goeje), I, 1894; 1907; *Agâni* (I. tab.), XIV, 26 v. d. (2. tab., s. 27); İbn Badrûn (nşr. Dozy), s. 84; *İkd* (1293 tab.) I, 66;

İbn Huzayl al-Andalusî, *La parure des cavaliers et l'enseigne des preux* (nşr. L. Mercier), Paris, 1922, s. 61 v. d.; al-Muhasşas, VI, 19, 28; *Lisân*, XV, 240; *Tac al-arûs*, VIII, 370; Caetani, *Annali dell' Islâm*, II, 783, 787 (hicrî 12, § 65, 69; bu sonuncu yerde İbn Hübeyş, *Kitâb al-gazavât*'tan neşredilmemiş bir parçanın tercümesi verilmektedir), III, 322 (hicrî 14, § 104'teki not), IV, 632 (h. 21, § 282); Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 36, 93—96, 129, 192—194. (G. LEVI DELLA VIDA.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. SAMŞÂM AL-DAVLA, ABÜ KÂLİCÂR AL-MAZRUBÂN, (962—998), Büveyhîlerden [b. bk.] olup, 'Azud al-Davla'nın oğludur. Şevvâl 372 (mart 983)'de 'Azud al-Davla'nın ölümünden sonra, *Şamsâm al-Davla* lakabı ile amîr al-umarâ olarak tanındı. Şamsâm al-Davla, Fârs eyâletini iki kardeşi Abû'l-Husayn Ahmed ve Abû Tâhir Firûz Şâh [b. bk.]'a iktâ olarak verdi ve kendilerini hemen oraya gitmelerini emretti; fakat iki kardeş Aracân'a vardıkları vakit, dördüncü kardeşleri Şaraf al-Davla, daha önce davranarak, Fârs'a sâhip olmuş idi; onlar Ahvâz'a çekilmek zorunda kaldılar. Şaraf al-Davla, Şamsâm al-Davla'nın hükümdarlığını tanımak istemediği için, ona karşı Abû'l-Hasan b. Danqas'ın emrinde bir ordu gönderildi. Bu ordu, Vâsîf ile Basra arasında bulunan Qurkûb'da Abû'l-Ağarr Dubays b. 'Afîf al-Asadî tarafından idâre edilen kuvvetler ile karşılaştı. Şamsâm al-Davla'nın kumandanı Abû'l-Hasan esir edildi ve ordusu kaçtı (rebiülevvel 373=agustos/eylül 983); bu hâdiseyi müteâkip Şaraf al-Davla, kardeşi Abû'l-Husayn'ın, iktâ olarak, Ahvâz üzerinde hâkimiyetine mü'sâade etti. Tam o sırada Şamsâm al-Davla Mervânîlerin [b. bk.] cediti olan Bâz ile savaşmak zorunda kalmış idi. Bâz, 'Azud al-Davla'nın ölümünden sonra, Diyarbekir'e girmiş, orada Meyyâfârîk'ın ve Nusaybin [bk. mad. NAŞİBİN] gibi bir çok şehirleri ele geçirmiş bulunuyordu. Şamsâm al-Davla kuvvetleri yenildi ve hattâ Musul bile Bâz'ın eline geçti; fakat Bâz, safer 374 (temmûz 984)'te Bagdad'ı da ele geçirmek isteyince, mağlûp ve Musul'u terke mecbûr oldu; Diyarbekir ile Tûr 'Abdîn'in yarısını muhâfaza edebildi. 375 (985/986)'te deylemli kumandan Asfâr b. Kurdavayh, Bagdad'da Şamsâm al-Davla'ye isyân ile önce Şaraf al-Davla tarafını tuttu; fakat müteâkıben kendisine tâbî olan kuvvetlerin müteâkati ile, Şaraf al-Davla'nın yerine o sırada 15 yaşında olan kardeşi Abû Naşr b. 'Azud al-Davla'yi Irak vâlisi olarak tanımağa karar verdi ve daha sonra Abû Naşr, Baha' al-Davla [b. bk.] lakabı ile, emîr-ül-ümerâ oldu; fakat Asfâr

yenildi ve Bahâ' al-Davla hapsedildi. O vakit Şaraf al-Davla, Ahvâz'a gitmek üzere, Bahâ' al-Davla'yi serbest bıraktırmak isteyen kardeşi Abu'l-Husayn'e Fârs'ı teslim ederek, oradan ayrıldı. Fakat Abu'l-Husayn ona itimât etmedi ve kuvvet toplamağa başladı. Bununla beraber, bu kuvvetler Şaraf al-Davla tarafına geçtiler ve Abu'l-Husayn'e amcası Fahr al-Davla [b. bk.] ile birleşmekten başka çâre kalmadı. Fakat Fahr al-Davla'nın de ona itimâdı az olduğu için, Abu'l-Husayn hapsedildi ve daha sonra da öldürüldü. Şamsâm al-Davla, sulhü muhafaza için Şaraf al-Davla'ye mektup yazdı. Bagdad'ın idâresi ile iktifâ edeceğini söylüyor ve Bahâ' al-Davla'yi serbest bırakmağa ve Irak'ta cuma namazında hutbede önce Şaraf al-Davla'nın adının okunmasına hazır görünüyordu. Şaraf al-Davla, bu tekliflerden dolayı, memnûniyetini bildirdi. 376 (986/987)'da Şamsâm al-Davla, onunla buluşmağa geldiği vakit, önce dostça kabul edildi ise de, hemen tevkif ve Şiraz taraflarında bir kalede hapsedildi. Mâlmû kaynaklarda, Şaraf al-Davla'nın hattâ onun gözlerini kör ettiği söylenir. Aynı zamanda Şamsâm al-Davla'yi tutan deylemliler ile Şaraf al-Davla taraftarları olan türkler arasında kavgalar olmuş ve ancak halife al-Tâ'i'nin Şaraf al-Davla'yi emîr-ül-ümerâ olarak tanıması ile kargaşalık sukûnet bulmuş idi. Şaraf al-Davla cemâziyelâhır 379 (eylül 989) başında öldü; Bahâ' al-Davla bu makamı tevârüs etti. Şamsâm al-Davla hürriyete kavuştu; fakat hemen yeğeni Abû 'Alî b. Şaraf al-Davla'ye karşı mücadeleye girişmek zorunda kaldı ve onu öldürttü. 383 (993/994)'te veya muhtemelen bir metin değişikliğinden ileri gelen başka bir müteâya göre, 380 (990/991)'den itibaren, Şaraf al-Davla'nın ölümünden sonra, Bahtiyâr [b. bk.]'ın Fârs'ta bir kalede hapsedilmiş olan oğulları, deylemlilerden müteşekkil askerî birliklerin yardımı ile, hürriyetlerini yeniden elde etmeğe ve çok sayıda taraftar edinmeğe muvaffak oldular. Şamsâm al-Davla, bundan haberdar olunca, Abû 'Alî b. Ustâz Hormuz'un emrinde bir ordu gönderdi. Bu kumandan onları sığındıkları kalede muhâsara etti; onlar itâate mecbûr oldular ve Şamsâm al-Davla'ye teslim edildiler. Şamsâm al-Davla aralarından ikisini öldürttü ve diğer dördünü de hapsedtirdi. Aynı yıl içinde Şamsâm al-Davla ile Bahâ' al-Davla arasında düşmanlık yeniden başladı. Uzun harp yıllarından sonra, zafer kendisine gittikçe yüz gösterdiği sırada, Şamsâm al-Davla zilhicce 388 (998 sonu)'da 36 yaşında iken, katledildi. [Bk. bir de mad. EBÜ KÂLİCAR].

Bibliyografya: İbn al-Ağır, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, tür. yer; Abu'l-Fidâ, *Tārîh* (nşr. Reiske), II, 555 v. dd.; İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar* (Kahire, 1275), IV, 456 v. dd.; Hamd Allâh Mustavfî-i Kazvinî, *Tārîh-i guzîda* (nşr. Browne), I, 429 v. d.; Wilken, *Gesch. der Sultane aus dem Geschl. Bujeh nach Mirchond*, bölüm X; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 31—35, 37, 47 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

SAMSÂM-ÜD-DEVLE. ŞAMSÂM AL-DAVLA (1700—1758) ŞAHNAVÂZ HÂN ŞAHİD HÂVÂFİ AVRANGÂBÂDİ, hindli bir devlet adamı ve tarihçi. Asıl adı 'Abd al-Razak Husaynî olup, imparator Ekber zamanında Hâvâf (Horasan)'tan Hindistan'a göç ederek, orada büyük bir itibâr kazanmış olan bir seyyid âilesine mensûp idi. Kendisi 28 ramazan 1111 (20 mart 1700) tarihinde Lâhûr'da doğmuş ve genç yaşında Avrangâbâd [b. bk.]'a gelip, orada 1145 (1732) yılında ilk müstakil Dakhan nizâmı Âşaf Câh (b. bk. ve HAYDARÂBÂD) tarafından, Berâr *dîvân*'ına tâyin edilmiştir. 1155 (1742) yılında, hükümdarın oğlu Nâşir Cang tarafından, babasına karşı isyân teşebbüsüne karıştırılmış ve bu hareketin muvaffak olamaması üzerine, vazifesinden azledilmiştir. Bunu müteâkip, inzivâda geçirdiği 5 yıl içinde, büyük tarihî eseri olan *Ma'âsir al-umarrâ* üzerinde çalışmıştır. Âşaf Câh tarafından, idâresinin sonlarına doğru tekrar eski vazifesine tâyin edilmiş (1160=1747) ve Âşaf Câh'ı tâkip eden Nâşir Cang ve Şalâbat Cang devirlerinde de bu mevkiini muhafaza etmiştir. Basâlat Cang 1170 (1756) yılında tahta geçince, Şamsâm al-Davla'nın muârizı bulunduğu fransız taraftarları onu mevkiinden uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır. Kendisi 3 ramazan 1171 (12 mayıs 1758) tarihinde fransız generali Bussy'nin askerleri tarafından öldürülmüştür. Daha şüpheli başka bir rivâyete göre, bizzat general onu kurşun ile öldürmüştür.

Ma'âsir al-umarrâ bir hâl tercümesi eseri olup, Ekber devrinden başlayarak, müellifin zamanına kadar, Hind-türk imparatorluğunun bütün meşhûr devlet adamlarını ihtivâ eder. Eser içinde geçen şahıslar, adlarının baş-harfilerine göre, sıralanmıştır. Elliot'nun „the Peerage of the Mughal Empire“ („Hind-türk imparatorluğundaki asil-zâdelerin kitabı“) dediği bu eser iki ayrı şekilde yazılmış olup, her ikisinin de bir çok nüshaları vardır. Müellifin katli ve evinin tahribi sırasında ortadan kaybolan, henüz tamamlanmamış ve neşredilecek hâle getirilmemiş olan asıl nüsha, ancak 12 aylık bir aramadan sonra, müellifin dostu ve uzun yıllar kâtipi olan Gûlâm 'Alî Âzâd Balgrâmî' iki

şâirler tezkiresi müellifi: *Hazâna-i 'âmira ve Sarv-i âzâd*; krş. H. Ethé, *Grundriss d. Iran. Philol.*, II, 215) tarafından, kısmen eksik olarak, bulunmuştur. Gûlâm 'Alî bu esere bir mukaddime ile Şamsâm al-Davla'nın hâl tercümesini ilâve etmiş (bk. *bibl.*) ve bundan başka daha bir çok kimseleri de eklemiştir. Eser bu ilk şekilde 261 hâl tercümesi ihtivâ etmektedir.

Eser daha sonraları, müellifin oğlu 'Abd al-Hayy Han (ölm. 1196=1781; bk. Morley, *ayn. esr.*, s. 104, bk. *bibl.*) tarafından, çok genişletilmiş bir şekilde, yeniden hazırlanmıştır. 'Abd al-Hayy Han eserin ilk şeklini esâs almış ve üzerinde 12 yıl uğraşarak, kaybolan kısımlardan bulunanlar ve mukaddimesinde zikrettiği 30'a yakın tarihî eserden elde edilen mâlzeme ile, tamamlandığı 1194 (1780) yılına kadar, esere bir çok yeni ilâveler yapmıştır. Bu eserin kendi eli ile yazdığı müsveddesi Londra'da India Office kütüphanesinde, nr. 2424 (bk. Ethé, *Catalogue*, nr. 627)'te muhafaza edilmektedir. Eserin bu ikinci şekli, 'Abd al-Hayy Han'ın bir mukaddimesi ile Şamsâm al-Davla ve Gûlâm 'Alî'nin ön-sözlerini ve Gûlâm 'Alî tarafından kaleme alınan Şamsâm al-Davla'nın hâl tercümesini, eserdeki şahısların bir fihristini ve bir de 'Abd al-Hayy'ın kısa bir hâl tercümesini ihtivâ eder. Eser 731 hâl tercümesini içine almakta ve Hind-türk imparatorluğu tarihi için en mühim kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Şamsâm al-Davla, bu eserinden başka, *Bahâristân-i suhûn* adında bir şâirler tezkiresi de kaleme almıştır.

Bibliyografya: W. H. Morley, *A descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Arabic and Persian Languages, preserved in the Library of the Royal Asiatic Society* (1854), s. 101—105; Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* (1879), s. 129, 339 v. dd., 1025; E. Sachau-H. Ethé, *Catalogue of Persian... Manuscripts in the Bodleian Library* (1889), stn. 93; H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, stn. 253 v. dd.; *Quarterly Oriental Magazine* (yukarıdaki fihristlerde bir çok defalar kaydedildiği gibi Q. O. Review değil), Calcutta, 1825, IV, 269 v. dd.; Şamsâm al-Davla'nın Gûlâm 'Alî tarafından yazılmış olan hâl tercümesinin H. H. Wilson tarafından ingilizceye tercümesi; H. Elliot, *History of India* (1877), VIII, 187 v. dd.; daha geniş bilgi ile eserin basma ve diğer dillere tercümeleri için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, 1/2, 1094—1100. (H. H. SCHAEDEER.)

SAMSÂM-ÜS-SALTANA. ŞAMSÂM AL-SALTANA, NACAF KULİ HAN, Bahtiyârî reisi olup, 1846'ya doğru doğmuştur. 1903—1905 yılları arasında il-begi ve müteâkiben il-hanı sıfatları ile idâre ettiği büyük Haft-Lang bölgesine mensûptur. Meşhûr İsfahan umûmî vâlisi Zill al-Sultân'ın öldürdüğü Husayn Kulî Han'ın oğlu ve Ca'far Kulî Han'ın torunudur. Şamsâm bilhassa İran milliyetçi-ihtilâlcî hareketinde gösterdiği faâliyeti ile tanınmıştır.

Vâlî İkbâl al-Davla'nın beceriksiz idâresine karşı isyân eden Şamsâm, Bahtiyârilardan 1.000 kişinin başında olarak, 5 kânûn II. 1909'da İsfahan'ı işgâl ile eyâlet meclisini (*ancuman*) akdetti. Avrupa'dan dönmüş olan kardeşi Sardâr As'ad ile birlikte, Şamsâm, hükûmete, idâre merkezine yürümek niyetinde olduğunu telgraf ile bildirdi (3 mayıs). Bununla beraber, bu kararını ihtilâl ele-başları olan Sardâr As'ad ve Raşt'te teşkil edilmiş bulunan kuvvetlerin reisi Sipahdâr-i A'zam'ı ileri sürmek suretiyle tatbik etti. 1911 yazında Muhammed 'Alî Şâh'ın dönüş haberi Tahran'a ulaşınca, Şamsâm 5 temmûzda harbiye nâzırı ve pâyi-taht askerî vâlisi olarak, Sipahdâr'ın kurduğu hükûmete dâhil oldu. 26 temmûzda bizzat kendisi bir hükûmet kurdu. Üç gün sonra meclis Muhammed 'Alî Şâh'ın başını getirene mükâfat vaad etti. Bahtiyârilere, ağustosta ihtilâlcî ermeni Yefrem Han'ın yardımı ile, sâkit şâhin belli-başlı taraftarı Sardâr Arşad'ı bir mağlûbiyete uğrattılar. Eylûlde şehzâde Sâlâr al-Davla'nın serkeşliğine son verdiler. Şamsâm önce İran mâliyesi islahatını üzerine almış olan ve milliyetçi hareketi harâretle desteklemiş bulunan amerikali müşâvir Morgan Shuster'den yardım gördü ise de, bu şahsın daha hareketli davranışları ('Alâ' al-Davla hâdisesi) yüzünden, aralarında çok geçmeden ihtilâflar baş-gösterdi. 29 teşrin I.'de Rusya, kendisini rus himâyesinde gösteren şehzâde Şu'a al-Saltana'nın işlerine jandarmaların müdâhalesinden dolayı M. Shuster'den tarziye talep etti. Bunun üzerine, 11 teşrin II.'de hâriciye vekili Vuşûk al-Davla, rus sefâretine' hükûmetin tarziyelerini bildirdi; fakat 16 teşrin II.'de Rusya, İran'a M. Shuster'i geri göndermesini ihtâr eden bir muhtıra verdi. Yefrem Han ile bir ihtilâftan sonra tekrar ona yaklaşan hükûmet uzlaştırıcı temâyüller gösterdi. 9 kânûn I.'da Vuşûk al-Davla yeni bir hükûmet kurdu. Bu hükûmet iki gün sonra muhtırayı kabul etti. M. Shuster, yerini bir belçikalıya (Mornard) bırakarak, İran'ı terketti.

1918 yazında Şamsâm yeniden hükûmet kurmağa dâvet edildi. Rusya hâdiseleri üzerine, milliyetçi bir yasıf taşıyan hükûmet 27 tem-

mûz ictimânda Rusya ile olan bütün anlaşmaları ve ruslara verilmiş olan bütün imtiyazları feshetti. Umûmiyetle yabancıların menfaatlerine te'sir eden tedbir hükümetin düşmesini ve onun yerine sonradan 9 ağustos 1919'da İngiliz-İran mukavele-nâmesini imzâ etmiş olan Vugûk al-Davla hükümetinin gelmesini tâcil etti. Şamsâm atılğan vasfı ile tanınmıştır; fakat Morgan Shuster, kitabında, bu kabîle reisinin sebatsızlığını belirtir.

Bibliyografya: E. G. Browne, *The Persian Revolution* (1910), s. 266, 298; D. Fraser, *Persia and Turkey in revolt* (1910), s. 87; I. A. Zinoviyev, *Rossiya, Angliya i Persiya* (Petersburg, 1912), s. 135; *Englische Dokumente zur Erdrosselung Persiens* (Der neue Orient, Berlin, 1917, s. 22); J. M. Bal-four, *Recent happenings in Persia* (1922), s. 108. (V. MINORSKY.)

SAMSUN. ŞAMSÜN, Türkiye'nin Karadeniz kıyısında en büyük şehri (88.000 nüfus), vilâyet merkezi ve en işlek limanı. 41° 17' şimâl arzı ve 36° 20' şark tûlünde, deniz yolu ile İstanbul'a 374, Trabzon'a 143 mil, Ankara'ya kara yolu ile — Çorum üzerinden — 431, demir yolu ile — Sivas üzerinden — 998 km. mesâfede bulunur.

Pek eski devirlerden beri Samsun yöresinin meşkûn olduğu çok muhtemel görünüyor. Sâkinlerinin ilk büyük merkezlerini şimdiki şehrin yerinde yahut pek yakınında kurmuş olmaları çeşitli coğrafî şartlara dayanır ki, bunların umûmî vassa sâhip olanları (vaziyet şartları) arasında, deniz yönünden Samsun'un cenûbî Karadeniz kıyılarıнын orta yerinde, merkezî bir durumda, Kızıl-İrmak ve Yeşil-İrmak munsaplarına mûsâvî mesâfede, bir koy kenarında bulunması; kara yönünden de, denizin cenûp kenarı boyunca uzanan dağ sıralarının daha şarktaki ve daha garptaki kesimlere göre, bu bölümde hem devamlılıklarını, hem de yüksekliklerini kaybederek, Karadeniz — iç Anadolu arasında münâkaleyi kolaylaştırması başlıca rolü oynamış olmalıdır. Bu umûmî şartların hüküm sürdüğü geniş sâha içinde, şehrin kurulmuş bulunduğu mevkie âit mahallî şartlar (mekî şartları) arasında da, Samsun koyunu garptan sona erdiren Kalyon yahut Fener burnunun bir yandan — batı kara-yel ve kısmen yıldız rüzgârlarının sebep olduğu fırtınaları kesmek sûreti ile, ilk çağ deniz vâsıtalarına bir barınma yeri hazırlamış bulunması; öte yandan da, adı geçen burnun gerisinde dik bir şekilde kıyından yükselen yamaçlar üzerindeki düz zeminin yerleşme ve tahkim edilmeğe el-verişli bir durum arzemesi bilhas-sa dikkati çeker. Bu mevkidən itibaren şarka

doğru yer değiştirildikçe, Kalyon burnu siperinin te'sir sâhasından çıkıldığı gibi, Mert-İrmak (eski adı: Lykastos)'ın getirdiği çamur ve kumların yayılması ile bataklıklar teşekkül ettiği için, bir şehrin yerleşmesine el-verişsiz şartlar beliriyordu. Yukarıda zikredilen coğrafî âmiller, şüphesiz ki, bütün çağlar boyunca kendilerini aynı derecede kuvvetle hissettirmiş değildir. Samsun koyu ilk çağ deniz nakil vâsıtalarını kısmen fırtınalardan korumak ve gerekirse bunların karaya çekilmesine de imkân vermek sûreti ile, bir barınak rolü oynayabildiği hâlde, gemi hacimlerinin büyümesi üzerine, hele XIX. asırdan itibaren, bu husûsiyetlerini kaybederek, açık bir iskele durumuna düşmüş, Samsun ancak son yıllarda zamanın ihtiyaçlarına tamâmiyle uygun liman te'sislerine kavuşarak, bu durumdan kurtulabilmiştir. Şehri ard-ülkeye bağlayan yollara gelince, Anadolu yer şekillerinin burada muvâsala bakımından fevkalâde ehemmiyetli bir kolaylık yarattığına işaret etmek icâp eder; şöyle ki, şarkî Anadolu'yu kaplayan, şimâlî Anadolu ve Toroslara âit bütün devamlı ve yüksek dağ sıraları, şimâlî Elcezîre düzlükleri ile orta Karadeniz arasında belli bir mihver etrafında umûmî bir alçalma göstermekte, böylelikle Diyarbekir — Harput (Elâzığ) — Malatya — Sivas'tan geçerek, Samsun'da denize ulaşan bir yolun, ilk çağdan itibaren, teşekkülüne zemin hazırlamaktadır (bu yolun Karadeniz kıyısında tabîî son noktası Samsun olmakla beraber, daha garpta bulunan ve tabîî bir limana sâhip olan Sinop bâzan başlıca mahrec rolünü oynamıştır). Bununla beraber, bu yolun ehemmiyet derecesi zamanla çok değişmiş, Hitit, Âsûr ve İran gibi, kuvvetli kara devletlerinin hâkimiyeti sırasında, Samsun'un te'sir sâhası Anadolu içlerine, hattâ Elcezîre'ye kadar genişlemiş ve fetret devirlerinde ise, yakın çevresine münhasır kalmıştır.

Samsun'un mâzisine dair bilgilerimiz azdır. Klasik tarih, bize şehrin VI. (m. ö.) asrın ortalarında (562 yılında) milletli denizci göçmenler tarafından kurulduğunu ve ilk isminin Amisos olduğunu bildirir ise de, bu bilginin bir kaç yönden düzeltilmesi gerekir. Evvelâ, iskân edilmesi tarih öncesine kadar çıkan bir yörede kurulan ilk merkezin temelinin, buraya eski insanlar için pek elverişsiz şartlar gösteren deniz yolu ile gelenler tarafından değil, kara irtibatının kolaylığına işaret ettiğimiz ard-ülkeden gelenler tarafından, çok daha önce atılmış olması muhtemel görünür. Anadolu'nun Karadeniz kıyılarıнын, şark ve garp kesimlerinde görülmeyen yığma tepelerin (höyük, devamlı bir şekilde orta Karadeniz kı

yısı yakınlarından iç Anadolu'ya doğru tâkip edilebilmesi, bu düşünceyi destekler. Sözü geçen merkezin, Hititler ile çağdaş ve iç Anadolu'dan bu kıyılara inen bir kavim tarafından, sonra Amisos adını alacak şehrin yerinde veya yakınında kurulmuş ve nihâyet Amisos'un bulunduğu mevkiye temellenmiş olması mümkündür. Şehrin yunan mitolojisinde yer almış bir şahsiyete atfedilen adına gelince, bu adı grekleştiren s(os) ekine rağmen, gerçekte bunun menşei'inde eski yunan öncesi olduğu kuvvetle iddia edilebilir. Amisos adı, denizden gelenler tarafından verilmiş olmayıp, komşu şehir Amasia gibi, iç Anadolu menşelidir. Diğer taraftan, Fenikelilerin Ege gemicilerinden daha evvel Karadeniz'e çıktıkları ve kıyı halkı ile mübâdele yapmak için muvakkat veya uzunca müddet devam eden ticâret merkezleri kurdukları da biliniyor. Bununla beraber, VI. (m. ö.) asrın ortalarına doğru milletlerin buraya gelip, Amisos'a yerleşmeleri mümkündür. Daha önce adının Enete olduğu da ileri sürülen (krş. Zenodot, II/II, 852) şehrin klasik tarihi böylece başlamış olur. V. asrın ortalarında, parlak Perikles devrinde Atina, yine bir Millet şehri olan Sinop ile beraber, kadim Amisos'a da hâkim olmuş, bu sonuncu şehre başında Athenokles'in bulunduğu Atina göçmenleri gönderilmiş ve burası Atina'ya ilhak edilmiştir. Bu sırada burada (m. ö. IV. asır) başlan para'lar üzerinde Peiraeus (Pire) ismine rastlanır. Strabon (XII. 543, 547) Amisos'u Sinop yakınlarında, Halys (Kızıl-İrmak) ağzının ötesinde, güzel ve verimli bir çevre içinde, ince yünlü koyunların beslendiği bir şehir olarak, tasvir eder. 370 (m. ö.) yıllarında Amisos'un İran hâkimiyeti altında ve Datames idâresinde buluyoruz. İskender'in İranlıları yenmesi üzerine, burada muhtar bir idâre kurulmuş, imparatorun ölümünde, burası Anadolu'nun büyük bir kısmı ile birlikte kardeşi Antigonos'un hissesine düşmüş, 315'e doğru rakibi Kasander tarafından kuşatılmış ve III. asrın ortalarında ise, Pont krallığı hudutları içine girmiştir. Büyük Mitridat (Mitridates VII. Eupator), Amisos'u, Sinop ile beraber, kendine idâre merkezi olarak seçti ve burada Eupatoria mahallesi ile saray ve mâbedler yaptırdı; fakat 71 (m. ö.) yılında romalı kumandan Lucullus, 18 aylık bir kuşatmadan sonra, Kallimakos'un kahramanca müdâfaa ettiği Amisos'u ele geçirdi. Bu sırada şehir yağına edildi; Mitridat'ın bütün eserleri harâp oldu. Bununla beraber Lucullus, Amisos'u yeniden kalkındırdı; grek mültecilerini memleketlerine yolladı, şehre muhâcirler getirdi. Her ne kadar gâlip kumandanın dönmesinden sonra Mitridat topraklarını geri aldı ise de,

bu sefer Pompeius tarafından yenildi; 64 (m. ö.) yılında Amisos'a gelen Pompeius buraya kendi ismini verdi (Pompeiopolis) ise de, Amisos (Roma hâkimiyeti altında: Amisus) adı bâkî kalmıştır. Ertesi yıl oğlu Pharnake'nin hiyânetine uğrayan Mitridat'ın ölüm haberini Suriye'de alıp, tekrar buraya döndü. Roma müttefiki durumunda bulunan Pharnake 48 (m. ö.) yılında Amisos'u kuşattı; şehri ele geçiremedi ise de, gevresini tahrip etti. Şehrin davranışını takdir eden Cesar Amisos'u vergilerden muaf kıldı; şehir Roma hâkimiyeti altında bir nevi muhtar cümhûriyet hâline konuldu. Bithynia vâilliğinde bulunmuş olan genç Plinius (*Epist.*, X, 93) imparator Traian'a yazdığı mektuplarda Amisos'un idâre şekli hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bu muhtâriyetin sonradan tedricî şekilde kaldırıldığı anlaşıyor. İmparatorluk devrinde Amisos'un ticârî ehemmiyeti arttı. Elcezîre ve iç Anadolu'dan gelen yollar önceleri Sinop'ta nihâyetlenirken, faâl bir tâcir sınıfının yerleştiği Amisos şehri Sinop ticâretinin büyük bir kısmını kendine çekti; amisuslular Akdeniz âleminin başlıca ticâret merkezlerinde faaliyetinde bulunmakta idiler. Hristiyanlık da burada erken yayıldı; önceleri hristiyanlar taşıyıcı uğradılar; daha sonra burası bir piskoposluk merkezi oldu. Amisos önceleri Helenopont eyâletine, Justinianus devrinden itibaren Arménia'ya (idâri bölgesine dâhil bulunuyordu. Bizans yazılarında şehrin ismi, hafif bir değişme ile, Amisos olmuş idi.

İslâmiyetin doğuşundan sonra çok geçmeden arapların Anadolu'ya yaptıkları büyük akınlar Samsun yöresinde Karadeniz kıyılarına kadar yayıldı. Bu akınların en büyüğü 249 (863) senesinde Malatya emiri 'Omar b. 'Abd Allâh al-Akta' („eli kesik“) tarafından idâre edildi; Amisos zapt ve yağma edildi ise de, Bizans imparatoru Mihail III. 'in başkumandanı Petronas tarafından bozguna uğratıldı (Theophanes cont'n. Bonn tab. s. 179). Bundan sonra şehir, Anadolu türkleri tarafından fethedilinceye kadar, bir ticâret merkezi olarak yaşamaya devam etti. Malazgirt muhârebelerinden (1071) sonra, Dânişmendliler, yerleşmiş oldukları topraklardan Canik kıyılarına akınlar yapmakta gecikmediler. 1158'e doğru bunların hükümdarı Yağı-Basan, Yeşil-İrmak ve Kızıl-İrmak ağzları arasındaki sâhayı istilâ etti ise de, imparator Manuel'in Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan II. nezdinde teşebbüsü üzerine, buraları bizanslılara iade etmek zorunda kaldı. Samsun havâlisinin kat'î olarak Selçuklu hâkimiyeti altına girmesi, Kılıç Arslan II. (hükümdarlığı 1155—1192) saltanatının son devirlerine rastlar. Bu hükümdar 1185'e doğru topraklarını 11 oğlu

arasında taksim ettiği sırada, Tokat merkez olmak üzere, Karadeniz kıyısına kadar olan yerler Rukn al-Din Sulaymân Şâh'a düşmüş idi. Niketas Choniates (Bonn tab., 689, 699), bu sonuncusunun daha babasının sağlığında, Karadeniz kıyılarında, arâzisini genişlettiğini ve Samsun'u bile elde ettiğini kaydeder. XII. asrın son yıllarına rastlayan bu devreden itibaren, yâni bu havâli kat'i olarak türk hâkimiyeti altına girdikten sonra, Samsun adı ortaya çıkıyor ve arap kaynaklarında bu ad Samsun (daha sonra, türk eserlerinde bâzan Şamsun; bk. *Cihannümâ*, 623) şeklinde geçtiği gibi, garp kaynaklarında da, Sampson şeklini almaktadır (Akropolites, Bonn tab., s. 14; krş. Schiltberger, nşr. Langmantel, s. 14). Bütün bu isimlerin, ileri sürülen temelsiz rivâyetlere (msl. Sâ'm'ın torunları veya *Tevrat*'ta adı geçen kahraman Samsun tarafından kurulmuş olması, bu kelime türkçede „av köpeği“ mânâsına geldiği için, burada köpeğe tapanların bulunması v.b.) rağmen, Amisos (Aminos)'tan türemiş olduğunda şüphe yoktur. Orta çağ Pisa kaynaklı deniz haritalarında şehrin adının Simisso, Katalan haritalarında Sinusso şekillerine rastlanmaktadır. Bununla beraber, Samsun bir türk beldesi olduktan sonra, hristiyan Amisos önce Bizans, XIV. asrın ilk yıllarından itibaren de, Ceneviz müstahkem beldesi olarak, onun yanında 230 seneden fazla yaşayabilmiştir. Türkler bu beldeye (bir zamanlar İzmir'de olduğu gibi) „kâfir Samsun“ veya „kara Samsun“ diyorlardı ki, bu son ad, Amisos harâp olduktan sonra, zamanımıza kadar bâkî kaldı. Küçük bir hristiyan beldesinin bu kadar uzun bir müddet boyunca bağımsız yaşayabilmesi, müşterek menfaat temeline dayanan bir durum ile izah edilebilir. Tersâne ve gemicilik faaliyetlerini daha ziyade Akdeniz kıyısında toplamış olan Selçuklular Karadeniz'deki ticaretinde Amisos hristiyanlarının tecrübe ve tavassutlarından faydalanmayı tercih etmişlerdi. Amisos Kalyon burnu gerisindeki sırt üzerinde kurulmuş idi. Selçuklu şehri ise, burnun önünde, deniz kıyısından itibaren, yamaçlara doğru (şimdiki Samsun'un garp ve orta kısımlarında) yerleşmiş idi. Her iki şehrin de surları var idi ve iki şehir arasında „ancak bir sapan atımı“ (İbn 'Arabşâh, *Acâib al-makdûr fi ahbâr Timûr*, Kahire, 1285, s. 141), yahut „bir yarım ok menzili“ (Schiltberger, s. 16) mesâfe var idi. Selçukluların murâkâbesi altında bulunan liman, Kalyon burnundan itibaren şarka doğru uzanan, iri kaya parçalarından meydana gelmiş bir dalga-kıran ile korunuyordu ki, sözü geçen kayalar, suya batık durumda, zamanımıza kadar bâkî kalmıştır. Selçuklular ve hâlefleri

devrinde Samsun, komşusu Sinop ile beraber, bilhassa Kırım ile ticârette bulunuyordu ve Mas'ud II. (681—696=1282—1296)'dan beri ve daha sonra İlhanlılar devrinde burada darp-hâne var idi (Ahmed Tevhid, *Meskâkât-ı kadime-i islâmiye katalogu*, VI, nr. 704, 705; Mehmed Mübârek, *ayn. esr.*, III; Ğazân, *Hudâbanda ve Abû Sa'id* 'anlara ait paralar) ki, şehrin canlı bir ticâret merkezi olduğuna delâlet eder. Yine bu devirde islâm coğrafyacıları tarafından ilk defa zikredilen Samsun, meşhûr bir liman olarak bildirilmektedir (Abu 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân*, nşr. Reinaud, I, 32 v.d., 212, 392; al-Dimaşkî, nşr. Mehren, s. 146; Hamd Allâh al-Mustavfi, *Nuzhat al-kulûb*, nşr. G. le Strange, s. 96). Bu uzun süren „berâber yaşama“ devrinde kayda değer bir hâdis, XIII. asrın başında, Bizans'ın latinler tarafından zaptından (1204) sonra, İznik imparatorluğuna sâdik kalan Amisos'un, Anadolu'da geniş sâhaları ele geçiren Trabzon imparatoru Alexios Komnenos'un kardeşi David tarafından, 1206'da kuşatılması ve burada İznik imparatorluğuna sâdik kalan vâli Sabbas'ın şiddetli mukavemeti ile karşılaşmasıdır. Amisos'un muhâsarası yüzünden, Karadeniz kıyısına indirilecek Anadolu ve Irak ticâret eşyasının yolunun kapanmasından müteessir olan Selçuklu hükümdarı Keyhusrev I., Trabzon devletine karşı harekete geçti ve David'i bozguna uğratarak, Amisos'u kurtardı ve ticâret yolunu tekrar açtı.

Selçuklular İlhanlı devletinin veya ona tâbi beyliklerin hâkimiyeti tâkip etti. XIV. asrın başlarında, öteden beri Amisos'ta kuvvetli bir tüccar zümresi bulunduran cenovalılar şehre tamâmiyle hâkim oldular ve burada bir asırdan fazla tutunabildiler (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 553 v.d.; II, 359 v.d., 372). XIV. asrın son senelerinde, Amisos Ceneviz hâkimiyetinde kalmakla beraber, çevresinin sık-sık el değiştirdiği anlaşıyor. İbn Battûta'nın Anadolu seyahati sırasında Samsun'un Kastamonu emiri elinde bulunduğu zikredilmektedir. Kaynaklar, Osmanlı hükümdarı Bayezid I. tarafından, Samsun'un 795 veya 797 (1393 veya 1395)'de bunların elinden alındığını yazarlar (Schiltberger, s. 14 v.d.; Neşri, *ZDMG*, XV, 343; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 336; Sa'd-ed-Din, I, 135 v.d.; krş. *Tevârih-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 34). Hükümdarın muhtelif cephelerde meşgûl olması yüzünden, Samsun'un bir aralık Kubad-ogullarına geçtiği, Yıldırım Bayezid'in 1398'de burayı Cunayd Bey'in elinden alıp, Ceneviz cümhûriyeti ile sulh hâlinde bulunması yüzünden, Amisos'a dokunmadığı, Bulgar kirâhın oğlu olup, müs-

lûmanlığı kabul etmiş bulunan Alexandr'a şehrin idâresini verdiği bildirilmektedir; fakat Ankara muhârebelerinden (1402) sonra, Karadeniz kıyıları Timur kuvvetleri tarafından yağma ve tahrip edildi. Bu karışıklık devresinde Samsun elden-elden geçti; 1404'te henüz Bayezid'in büyük oğlu Emîr Süleyman'a âit bulunuyordu (Clavijo, s. 12). Daha sonra 822 (1419)'ye doğru tekrar İsfendiyar-oglu Hızır Bey'in eline geçmiş (Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 474; Sa'd-ed-Din, I, 282 v.d.; krş. İbn 'Arabşâh, *göst. yer.*); fakat az sonra, Osmanlı hükümdarı Mehmed I. (Çelebi) tarafından savaşız olarak, zaptedilmiştir (*Tevârih-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 53; Leunclavius, *ayn. esr.*, stn. 464; Âşık Paşa-zâde, s. 89 v.d.; Neşri; Sa'd-ed-Din, *ayn. esr.*). Ceneviz şehri de bu sefer Osmanlı türklerinin eline geçti; 1425'te son hristiyan sâkinleri şehri ateşe verip, gemilere binerek, burayı terk ettiler (Leunclavius, *Hist. Musulm.*, stn. 475; Neşri). Çelebi Mehmed'in kumandanı Biçer-oglu Hızır Bey kül yığınlarından başka bir şey bulamadı. Bundan sonra Samsun bir daha kalkınmadı. Samsun'un ağırlık merkezi tamâmiyle kıyıda ki müslüman şehrine geçti. Kara Samsun ismi verilen Amisos harâbeleri Samsun şehri yapıları için, bir taş ocağı hizmetini gördü. Roma devrinden evvelki şehrin esâsen daha evvelden 72 (m.ö.) yılında tamâmiyle tahrip edilmiş olduğunu biliyoruz. Daha sonraki devre âit eserlerin kalıntıları ilk olarak XIX. asrın ilk yarısında arkeolog Schmidt tarafından tetkik edilmiş, Avrupa müzelerine buradan para, madalyon, yazılı taşlar ve heykel parçaları nakledilmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti altında uzun zaman Samsun az ehemmiyetli bir iskele rolünü oynamış, daha evvel de vakit vakit görüldüğü gibi, Sinop şehrinin gölgesi altında kalmıştır. Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ*'sında Samsun'un dağlar ile çevrili alçak bir yerde kurulmuş, havasının fenâ, bâzı evlerin bir göl (bataklık) üzerinde inşâ edilmiş „meşhûr kasaba“ olduğunu ve harâp bir kalesi bulunduğunu yazar. 1050 (1640) yılında İstanbul'dan Trabzon'a giden Evliyâ Çelebi Samsun limanının, açık olmakla beraber, demir atılabilecek durumda bulunduğunu, bağlık bahçelik, evlerin kiremit ile örtüldüğünü, nardenk ve armut turşusunun meşhûr olduğunu (fıçılar ile İstanbul'a sevk edilirdi), gemi palamarları için kendir ipinin çok imâl ve ihrâc edildiğini yazar; fakat Samsun'da gemi inşâsından bahsetmez; yalnız halkının gemici ve halatçı olduğunu söyler. Mehmed III. (1595—1603) devrinde rus kazaklarının tecâvüzüne uğrayan Samsun'un surları bu hâdiseden sonra tâmir edilerek, buraya muhafızlar

tâyin olunmuştur. 1701'de buradan geçen Tournefort, Samsun'un adını zikretmeden, „... eski Atina kolonisi Amisos'un yerinde kurulmuş bir köyü arkamızda bıraktık“—demekle iktifâ eder. Bununla beraber, XVIII. asrda Samsun ile Karadeniz limanları ve bilhassa Kırım arasında oldukça ehemmiyetli bir deniz ticâreti yapılmıyordu; fakat Kırım'ın terki üzerine bu ticâret çok geriledi ve tabiatıyla, Samsun bundan zarar gördü. Bu sıralarda devletin zarfından Samsun'un da zarar gördüğü anlaşıyor 1779'a doğru isyân eden canikli Ali Paşa'yı tenkile me'mûr edilen Cebbâr-zâde (Çapan-oglu) Mustafa Bey âsi kuvvetleri Kavak'ta mağlûp ettikten sonra, Samsun ile beraber bu havâliyi kurtardı. 1805'te Ali Paşa-zâde Mikdad Paşa'nın oğlu Hüseyin bey ile birleşen Tayyâr Paşa'nın Samsun'da isyân ederek, Çapan-oglu Süleyman Bey'in mütesellimi bulunan Amasya'yı basması üzerine, ona karşı gönderilen Erzurum vâlisi Yusuf Ziya Paşa, Süleyman Bey'den de yardım görerek, Tayyâr Paşa'yı Trabzon'a ve oradan Anapa'ya kaçmak zorunda bıraktı. 1806 senesinde Samsun'dan geçen Joubert yakın bir vâkıa olarak, bu hâdiseden bahsetmekte, hattâ bu sırada karışıklığı önlemek üzere İstanbul'dan Samsun'a donanma gönderildiğini, fakat donanmanın şehri topa tutup, yakmaktan başka bir şey yapmadığını yazmaktadır. 1813/1814 senelerinde Anadolu'da gezen ingiliz seyyahi J. Macdonald Kinneir 4 mil genişliğindeki bir koyun kenarında, ağaçlıklar içinde kurulmuş olan şehrin şirin manzarasından bahsetmekte, şehrin etrafının türkler tarafından inşâ edilmiş olması lâzım gelen harâp bir sûr ile çevrili bulunduğunu, minâreli beş câmiî, bir hamamı ve tüccarlar için büyük bir hanı mevcûd olduğunu söylemekte, nüfusunu ise ancak 2.000 olarak bildirmektedir. XIX. asrın ilk yarısında cânikli Hazinedar âilesi devamlı şekilde idârenin başında bulundu. Bu sırada Karadeniz'in buharlı gemi münâkalesine açılması ve yüksek vasıflı tütün ekiminin, Bafra çevresinden başlayarak, Samsun yöresine yayılması, Samsun için yeni bir gelişmeye sebep oldu. Şehrin türk nüfusu arttığı gibi, Trabzon ve Ege kıyılarından, iç Anadolu'dan türkçe konuşan rumlar ve ermeniler, avrupalı tâcirler Samsun'a yerleşmeğe başladılar. Limana çok sayıda gemi uğrayarak, Samsun'dan, başta tütün, hububat ve deri olmak üzere, çeşitli ham madde ihrâcına imkân sağladı. Samsun aynı zamanda, Diyarbakir, Harput ve Sivas vilâyetlerinin yoleu iskelesi rolünü oynuyor, hattâ İstanbul'a giden Bagdad yoleuları da Samsun'a geliyordu. Samsun'un nüfusu daha sonraki yıllarda artmağa devam etti. J. Brant 1836'ya doğru Samsun

'un nüfusunu 10.000 olarak tahmin eder. 1850 'de Samsun 'u ziyaret eden A. D. Mordtmann, şehrin havasının fenâ olduğunu, şehrin içinde yalnız türklerin oturduğunu, rum ve ermenilerin yarım saat mesâfede (yüksekte) Kadıköy 'de oturduklarını, şehir etrafında iki cins tütün yetiştirilip, çoğunun İstanbul 'a gönderildiğini ve bu tütünlerin Rumsli tütünlerine benzemediğini yazar. Şemseddin Sâmî 'de asrın sonuna doğru, bu nüfus 11.000 olarak gösterildiği hâlde, Cuinet bunu 16.000 olarak vermektedir (5.000 müslüman, 6.000 rum, 3.000 ermeni, 2.000 muhtelif). XX. asrın ilk yıllarında ise, bu sayı 20.000 (10.000 türk, 8.000 rum, 2.000 ermeni) — 25.000 arasında tahmin edilmekte idi.

1286 (agustos 1869) 'da büyük bir yangın, şehrin hemen tamamını kül hâline getirdi ise de, zengin bir ticâret şehri olan Samsun, çabuk kalkındı; belediye tarafından Fransa 'dan getirtilen bir mimarın planına göre, şehirde, birbirini dik olarak kesen; fakat umûmiyetle zamanımızın ihtiyâcına göre dar sokak ve caddeleye boyunda, bir kısmı kârgir olmak üzere, evler ve umûmî binalar yapıldı; yangının ortadan kaldırdığı câmiler de, yontma taştan olmak üzere, yeniden inşâ edildi. Eski Samsun 'un havası fenâ idi; Fener burnu ve Mert-Irmak ağızı yakınındaki bataklıklar sıtma hastalığına meydan veriyordu. Bu yüzden, yamaçlar üzerinde yeni mahalleler kurulurken, bataklıkların da kurutulmasına teşebbüs edildi ki, uzun yıllar süren çalışmalardan sonra, bugünkü Samsun bataklıklardan ve sıtmadan kurtulmuş bulunmaktadır. XIX. asrın sonlarındaki Samsun 'da ev sayısı 2.624, XX. asrın başlarında ise 3.600 olarak tesbit edilmektedir. 1893 senesi yazında Samsun 'dan geçen v. Flottwell, şehrin nüfusunun türk, firenk ve rumlardan mürekkep olduğunu, firenklerin sâhilde, rumların tepede (Kadıköy), türklerin de ikisi arasında oturduklarını yazar ve inhisar idâresine âit tütün fabrikasında 600 işçi çalıştığını kaydeder.

Birinci cihan harbi yıllarında ticâreti felce uğrayan Samsun çok sıkıntı çekti. 1915 senesi temmûz ve agustos aylarında rus harp gemileri şehri 4 defa topa tuttu. Harbin son yıllarında ve mütâreke senelerinde Samsun yakınlarında Pontus rum çetelerinin faaliyetleri kaydedildi. Mondros mütârekesinin imzâ edilmesinden sonra, 4.000 kişilik bir ingiliz-hintli kuvveti Samsun 'u işgal etti ki, bu kuvvetler, sonra millî mücâdelenin gelişmesi sebebi ile memleketi terketmişlerdir.

19 mayıs 1919 günü sabahı „Bandırma“ ismini taşıyan küçük, eski ve yolsuz bir vapur, Karadeniz 'de yağmurlu ve fırtınalı bir havada 3 gün çalkandıktan sonra, Samsun limanına

Mustafa Kemâl Paşa 'yı çıkarıyordu [bk. mad. ATATÜRK] ki, bu tarih umûmî harpten parçalanmış bir hâlde çıkan Osmanlı imparatorluğu yerine Türkiye cümhûriyetinin kurulmasını sağlayacak millî mücâdeleye başlangıç sayılmaktadır. Bugün Samsun parkında avusturyalı heykeltıraş Krippel tarafından yapılmış atlı Gâzî heykeli yeni Türkiye 'nin kaderini tâyin etmiş olan büyük vâkıayı belâğ bir şekilde canlandırmaktadır.

Millî mücâdele nihâyete erdikten sonra, Samsun yöresinin rum nüfusu cenûbî Makedonya ve garbî Trakya türkleri ile mübâdele edildiler. 1927 'de yapılan ilk sayımda şehrin nüfusu, hemen hepsi türk-müslüman olmak üzere, 30.372 olarak tesbit edilmiş idi ki, bu sayı, XX. asrın başlarına âit nüfus tahminlerine göre, hafif bir artma ifâde eder. Daha sonraki sayımlarda şehrin nüfusu önceleri yavaş olarak arttı; 1935 'te —32.482; 1940 'ta —37.216, 1945 'te —38.725, 1950 'de —44.019 oldu ve daha sonraki devrede büyük bir hızla yükselerek, 1955 'te —62.629 ve nihâyet 1960 'ta —87.688 'e vardı. Bu artış, cümhûriyet devrinde şehir nüfusundaki umûmî gelişme ile berâber, Samsun 'un iktisâdî inkişâfı ile de ilgilidir ki, bunların başında Samsun 'u ard-ülkeye bağlayan demir-yolunun ve limanın inşâsı gelir. Karadeniz kıyısında merkezî durumu ve gerisindeki avârızın, Trabzon, Sinop ve İnebolu gibi iskelelere nisbetle, çok daha elverişli oluşu, Samsun 'dan başlayarak, Sivas üzerinden Elcezire 'ye doğru uzatılacak bir demir-yolu inşâsı daha XIX. asrın ortalarından itibaren düşünülmüş idi; bu mevzûda ilk imtiyaz 1891 'de belçikalı baron Macar 'a verilmiş, Amasya yönünde yola âit tetkikler yapılmaya başlanmış; fakat inşâata girişilememiş idi. Daha sonra bir fransız şirketi bu işi üstüne alarak, 5 km. kadar ray döşemiş ve 30 km. 'lik tesviye yapmış iken, birinci cihan harbi işleri durdurmuştur. Cümhûriyet kurulduktan sonra, Samsun - Sivas demir-yolunun inşâsı ilk olarak ele alındı ve hattın ilk 50 km. 'lik kısmı 1926 'da açıldı; 1932 'de demir-yolu Sivas 'a ulaştı; 1933 senesinde Samsun - Çarşamba arasında 39 km. 'lik dar hatlı bir demir-yolu yapıldı ve daha sonraki yılların demir-yolu inşâatı ile Samsun şark vilâyetlerinin tabîî mahreci durumuna geldi. Bununla berâber Samsun 'un bir limana sâhip olmaması, demir-yoluna rağmen deniz ticâretini esâsî şekilde arttırmıyordu; tabîî olarak, Samsun 'a yönelmesi gereken eşyâ ve yolcu münâkalesi, demir-yolu ile İstanbul 'a çekiliyordu. Samsun 'u mevkiinin ehemmiyetine yakışan bir limana sâhip kılmak için, evvelce girişilen teşebbüslerden bir netice alınmamış; nihâyet bir şirket 1953 'te bu işi üzerine alarak, 1960 'ta

başlıca dalga-kıran ve rihimların inşâsını başarmıştır. Evvelce şimâl fırtınalarına açık ve sık bir durumda olan ve gemileri 1 mil açıklarda demir atmağa mecbûr eden Samsun, şimdi limanı şimâlden ve şarktan fırtınalara karşı koruyan iki büyük mendirek ve bir tâlî mendirek ile, 10.000 tonluk 4 gemiyi ve daha çok sayıda küçük gemileri yanaştırabilecek rihimlara, antrepolara, kuvvetli indirme ve yükleme vâsıtalarına sâhiptir.

Bugünkü Samsun, esâs itibârı ile, Kalyon burnundan Mert-Irmak yarmasına doğru uzanan yamaç ile deniz arasında uzanmaktadır. Şimâl-i garbîde Kalyon burnunda mendireğin başladığı yerde yamaç çok dik olduğu için, burası iskân sâhası dışında kalmış ise de, sözü geçen yamaç şarkında bir vâdi bulunması yüzünden, iskân ilerileyememiş olup, fakat Kavak geçidine yönelen Ankara göse yolunun geçtiği kesimde şehir epeyce genişleyebilmekte, yer-yer oldukça düz basamakların ve yokuşlu yolların nöbetleştiği yamaçlar üzerinde iskân sâhası 100 m. 'ye kadar çıkabilmektedir. Böylece Samsun, denizden bakılınca, bir daire kavis şeklindeki koy etrafında kademe-kademe yükselen göz alıcı bir manzara arz etmektedir. Kıyı boyunca şimâl-i garbîden şarka doğru, sırası ile, yolcu ve yük limanı ile emtia anbarları, ticâret evleri ile bankaların bulunduğu kesim (bilhassa „Sâathâne“ denilen saat kulesi ile münâkale düğüm noktası olan Cümhûriyet meydanı arasında), park ve hükûmet binâsı, demir-yolu istasyonu sıralanmakta, bu kesim ile şark mendireği arasında denizden kazanılmış geniş sâha üzerinde, 1963 'ten itibaren, temmûz ayında açılan „19 mayıs Samsun fuarı“ kurulmaktadır. Kıyı düzlüğünün gerisindeki yamaç kısmında ise, ikamet mahalleleri ve bunlar arasında, okullar, hastahâneler v. b. yer almaktadır.

Tarih öncesine çıkan mâzisine rağmen, bugünkü Samsun 'da ayakta duran eski eserler yok gibidir. Şehrin 3 km. cenûb-i şarkisinde, Mert-Irmak kenarında halkın Dünder-Tepe ve Öksürük-Tepe dediği höyükte yapılan kazılar aşağıdan yukarıya doğru: 1. Alışar—Alaca höyük temeline tekabül eden bir kültür, 2. Bakır çağı medeniyeti, 3. asıl Hitit çağı medeniyeti izleri ortaya çıkarmıştır. Samsun civârında tarih öncesi araştırmalar için bk. Kılıç Kökten. *Samsun vilâyetinde Tekeköy civârında prehistorik araştırmalar (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, V, II, s. 224; Samsun şarkında Tekeköy 'de kaya altı sığınakları önünde, 1940/1941 yıllarında paleolitik âletler bulunmuştur); K. Kökten, Nimet ve Tahsin Özgüç, Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor (Belleten, sayı 35, s. 361—399). — Şehrin şimâl-i garbisinde*

Fener burnu ile nihâyetlenen ve üzerinde Amisos (Kara-Samsun) 'un vaktiyle yerleşmiş bulunduğu düzlükten şarkta Samsun koyuna ve garpta Kürtün ırmağı vâdisine doğru inen dik yamaçlar üzerinde „kaya mezarları“ görülmektedir. — Amisos 'un bulunduğu düzlükte askerlerin tâlim sırasında siper kazarken buldukları mozaikler, gömülü küpler, sarnıçlar ve bunlara gelen toprak künkler kaydedilebilir (bu sarnıçları hamam zanneden halk, Kara-Samsun 'un bulunmuş olduğu yere „Hamam-Düzü“ adını vermiştir); buradan Fener burnuna bakan yamaç üzerinde, kale veya mâbed kalıntısı olarak, Kallem-Kaya vardır. — Müslüman Samsun 'un sûrlarından 1869 yangınından sonra hiç bir eser kalmamış olup, yalnız demir-yolu yakınında bazı binaların altında temellere rastlanır. — Daha yakın devirlerde şehri denizden gelecek tecâvüze karşı korumak üzere, Fener burnu ile şarkta Derbent arasında inşâ edilmiş olan tabyalar (top yerleri) da ortadan kalkmış gibidir. — Şehrin iç kalede bulunan eski mezarlığı, yerinde bir umûmî meydan açılmak üzere, evvelce ortadan kaldırılmış olup, yakın yıllara kadar başlıca umûmî müslüman mezarlığı olarak kullanılan Seyyid Kutbeddin mezarlığı (bunun yanında, Abd al-Kâdir al-Gilânî torunlarından Sayyid Kuşb al-Dîn 'n tekkesi vardır) 'nın yerini cenûpta yüksek bir düzlükteki „asrî mezarlık“ almıştır. — Cümhûriyet devrinin başlarında Samsun 'da 14 câmi ve ayrıca minâresiz 4 mescit var idi. Büyük câmi (Hızır-Bey veya Hamidiye câmi) XI. XVII. asırda yaptırılmış idi. Hayreddin câmi ile Hazine-dar-ogullarının yaptırdıkları câmiler de burada zikredilebilir. — Cümhûriyet devrinde Samsun çeşitli mektep, hastahâne, tütün depoları, otel ve bankalar gibi, büyük binalar ile zenginleşmiştir. Samsun 'da sanâî faaliyetleri, şehrin ticârî hareketleri ile müteneşip görünmemektedir. Eski devirden kalma bir tesisin islah edilmesi ile meydana gelmiş tütün fabrikası dışında bulunanlar orta ve daha ziyâde küçük çapta imâlât-hâneler ölçüsündedir.

Samsun 'un yakın çevresi, nebatlar âlemindeki fakirlik ile, Karadeniz kıyılarındaki daha şarkta ve daha garpta, hattâ Samsun 'un gerisindeki dağların yamaçlarındaki yeşil orman örtüsü ile karşılaştırılınca, büyük bir tezat meydana getirmektedir. Bu fakirlik, her şeyden evvel, asırlardan beri vukûa gelen tahripelerin eseri olup, şehrin çevresindeki avârızın yumuşaklığı yüzünden yükseklerle kadar çıkan kır yerleşmeleri ve hayvancılık bunun başlıca amilidir. Ayrıca Samsun ikliminde yağışların, şarkî ve garbî Karadeniz kıyılarına göre, az oluşu, yazların sıcak ve nisbeten az yağışlı geçmesi de,

tahrîbe uğrayan ormanın yerinde yeniden yeşillik örtüsünün gelişmesine engel olmuş olsa gerektir: 1930—1960 arasında yapılan iklim rasatlarına göre, Samsun'da yıllık ortalama sıcaklık 13° 6', en soğuk ayın (şubat) ortalama 6° 8', en sıcak ayın (ağustos) 23° 3' olup, şimdiye kadar kaydedilen en düşük sühûnet —8° 1' en yüksek sühûnet ise 39°'dir. Yıllık ortalama yağış ise, 731 mm. (Giresun'da 1.319, Zonguldak'ta 1.245 mm.)'dir ve bu yağışlar mevsimler arasında şöyle bölünmektedir (% ile): kışın 31,7, ilk baharda 23,6, yazın 15,3, son baharda 29,4. Yağışlı günler sayısı yüksek (ortalama 132), buna karşılık kar yağışı seyrek (9), karla örtülü günler sayısı azdır (10; *Meteoroloji bülteni*, 1962, s. 61 v.d.).

İdâri bakımdan Samsun, XV. asırda Osmanlı ülkesine katıldığı zaman Amasya, daha sonra Sivas eyâletine bağlanmış idi. Bilâhare Samsun'un, Canik sancağı içinde bir kazâ olarak, Trabzon eyâletine bağlandığı görülmüştür: XIX. asır ortasında Canik sancağının merkezi henüz Sinop idi. Sonraları Samsun gelişerek, bu sancağa merkez oldu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra, uzun zaman Trabzon'a bağlı kalmış olan Canik (Samsun) sancağı, meşrûtiyet devrinde müstakil mutasarrıflık olmuş, Cümhûriyet devrinde de vilâyet hâline konulmuştur. 9.635 km.² arâzisi bulunan Samsun vilâyeti 1960'ta 654.602 nüfusa sâhip bulunuyor ve şu kazâlara ayrılıyordu: Alaçam, Bafra, Çarşamba, Havza, Kavak, Lâdik, Samsun, Terme ve Vezir-Köprü.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314 h.), II, 77 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 623 v.d.; Ritter, *Kleinasien*, I, 796—816 evvelki seyâhat-nâmelere toplu bir bakış; bunlara ilâveten: Peyssonel, *Traité sur le Commerce de la Mer Noire* (Paris, 1787), II, 92 v.d.; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 247—251; A. D. Mordtmann, *Anatolien* (Hannover, 1925), s. 80 v.d.; Moltke, *Briefe a. d. Türkei*, s. 196 v.d.; van Lennep, *Travels in little known parts of Asia Minor* (London, 1870), I, 38—60; Fallmerayer, *Geschichte der Kaiserthums von Trapezunt*; Şâkir Şevket, *Trabzon tarihi* (İstanbul, 1294), s. 89 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 102 v.d.; v. Flottwell, *Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yрмаq (Halys)*, *Pet.-Mitt., Ergz. H.* 114, s. 17, 48; *Studia Pontica* (Bruxelles, 1906—1909) II, 111 v.d.; III, 1 v.d.; *Trabzon vilâyeti sâl-nâmesi* (1322 h.), s. 150—160; şehrin eski planı için bk. Vincke, F. L. Fischer ve Moltke, *Planatlas von Kleinasien* (Berlin, 1846

—1854), levha 3; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 620; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle* (Paris, 1884), IX, 560; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2931 v.d.; Ahmed Rifat, *Lugat-i târîhiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1299); Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 22 v.d.; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie* ..., I, 1839 (1894'te Hirschfeld tarafından yazılmış kısa makale); W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 440; R. Vadala, *Samsoun* (1934); Ali Tanoglu, *Samsun şehri* (IV. Üniversite haftası, 1943, s. 44—71); ayn. mll., *Samsun limanı ve hinterlandı* (ayn. esr., s. 283—296).

(BESİM DARKOT.)

SAMT. [Bk. SEMT.]

SAMÜD. [Bk. SEMÜD.]

SAMUEL. [Bk. UŞMÜİL.]

SAMÜM. [Bk. SEMÜM.]

SÂN. SÂN. bugünkü SÂN AL-HACAR. a ş a g ı Mısır'da küçük bir köy olup, Şarkîya eyâletinde, al-Arîn nâhiyesinde, Nil'in eski Tanis kolu olan Baħr al-Mu'izz (yahut Muvîs) civârındaki Manza'a gölünün cenûbunda bulunur. Arapça adı ibrânîce Şo'an, yunanca Távıç ve kiptî dilinde Cani'ye tekabül eder.

Evvelece Çoban kırıallar hânedanı zamanında pâyitaht olan bu şehir, arap istilâsı sırasında çok eskiden beri metruk bir hâlde idi. Eski şehir ve bilhassa mâbetler harâp olmuş idi ve hiç bir arap müellifi burayı zikretmez; buna rağmen, şehrin izleri bugün de deltanın en mühim harâbe sâhasını teşkil eder. Yalnız bir metin Sâ'n'ı „sihîrbaz şehirleri“ arasında zikrederek, onun şöhretini hatırlatır.

Nikiu'lu Yohanna'nın vekâyî-nâmesindeki bir kayıttan (trc. Zotenberg, s. 540) Sâ'n'ın VII. asırda küçük bir şehir olduğu anlaşılmaktadır; zira aynı vâli Harbetâ (Farbayt=Hurbayt), Sâ'n, Bastâ, Balğa (=Tarâbiya=kiptî dilinde ⲡⲁⲣⲁⲃⲓⲁ) ve Sanhūr'u idâre etmekte idi. Bu bölge gerçekten 5 komşu kazâ ile çevrilmiştir: ⲡⲁⲣⲁⲃⲓⲁ, Távıç, ⲡⲉⲃⲁⲣⲁⲥⲟⲥ, 'Aqúṣṣṓa ve 'Hḡaṣṣṓṣ. Távıç kazâsı yerine geçen arap kûra'si iki mevkîe göre ad almıştır: Sâ'n ve İblil; bu sonuncu kiptî dilinde ⲓⲃⲗⲓⲗ, şeklinde bulunmaktadır; fakat bunun yeri doğru olarak tesbit edilememektedir. Sâ'n=İblil kûra'si o zamanlar 46 (al-Dimaşki'ye göre, 40) kasabayı içine almakta ve şimâl-i şarkî istikametinde Suriye hudûduna kadar uzanmakta idi; zira Sanhūr (Hephaistos)'dan başka al-Faramâ (Pelusium) ve al-Arîş (Rhincolura) şehirleri de bunlar arasında sayılmakta idi. Cenûp hudûdu Hurbayt—Fakûs hattının şimâlin-

den geçmekte ve sonuncu şehir Tarâbiya kûra'sine âit bulunmakta idi. Garbında Tumayy al-Amdîd kûra'si bulunuyordu ve Sâ'n=İblil kûra'si, şimâlde Buħayrat Tinnîs (Manzala gölü) kıyılarına kadar varıyordu.

V. (m. s.) asırdan sonra artık zikredilmeyen kiptî piskoposlarından birinin oturduğu yer olan bu şehir hakkında hemen-hemen hiç bir tarihi mâlûmat yoktur. Yalnız Huşayn, Lahm ve Cuzâm kabîle zümrelerinin bu civarda yerleştiği bilinmektedir. Coğrafyacı Yâkût bu şehir hakkında hiç bir şahsî ve teferruâtî bilgi vermediği gibi, İbn Mammâtî, İbn Duḡmâk ve İbn al-Cî'an'da da bunların zikredilmemesi şaşılacak bir şeydir. al-Kalkaşandî de eski kûra'leri sayarken, onun mâlûm olmadığını beyân eder. 'Alî Paşa Mubârak'ın verdiği bilgi de sâdece Quatremère'in bir araştırmasının tercümesinden ibârettir. Sâ'n'ın adına ne zaman al-Hacar („taş“) kelimesinin eklendiği de bilinmemektedir. Bu kelime Mısır'da yanlarında ehemmiyetli harâbeler bulunan bir çok yer'in adına bulunmaktadır; msl. Bahbîṭ al-Hacar (Tseum) ve Şa' al-Hacar (Saïs).

Bibliyografya: İbn 'Abd al-Hakam (nşr. Torrey), s. 142 v.d.; *Synax. éthiop.* (*Patrol. or.*, VII, s. [212], 228); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 99; III, 364; al-Kalkaşandî, *Subḥ al-a'sâ*, III, 386; al-Makrizî, *Hiṭat* (nşr. Wiet), III, 194; Joanne, *L'Égypte* (seyâhat rehberi), s. 372; Baedeker, *Ägypten*, s. 165; J. Maspero, *L'Organisation milit. de l'Égypte byzantine*, s. 135 v.d.; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 2 v.d., 107, 116, 119, 137, 174—177, 179 v.d., 183 v.d., 186 (burada tamamlayıcı bibliyografya verilmiştir). (G. WIET.)

SÂN. [Bk. SÂN.]

SAN'Â. SAN'Â. Arap yarım adasının cenûbunda, Yemen'in hukûmet merkezi olup, şarkî Sarât dağlarında, Cebel 'Aybân'ın bir parçasını teşkil ettiği dağ silsilesine kadar garba doğru açılan, yüksek dağlar arasındaki Şâfiya vâdisinde bulunur; diğer taraftan Cebel Nuḡum aş-ıyk. şehirden 500 m. yükseklikte olup, buraya hâkim vaziyettedir. 15° 23' şimâl arzı ve 44° 11' 9" (Greenwich) tûlündedir. Hatt-ı üstüvâya yakın olması sebebi ile, Sâ'n'â'da kış ve yaz günleri arasındaki gece-gündüz farkı çok azdır. Şehir deniz seviyesinden 2.200 m. yüksekte olduğundan, iklim mütedildir. Yazın gündüzleri muntazam rüzgârlar eser, kışın ise sıfır derece civârına düşen harâret, çok kere geceleri dona sebep olur ise de, gündüzleri buzlar erir. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde, bilhassa temînz ve ağustos aylarında, bol yağmur yağar. Çok

kurak yazlar enderdir ve çok felâketli olur. Sâ'n'â'yı Hârid vâdisine doğru inen yağmurların beslediği ve üzerlerinden köprüler ile geçilen iki küçük dere sular ki, bunlardan büyüğünün adı Gayl al-Asvad'dır. İçme suyu Nuḡum dağından gelen ve Gayl al-Barmakî denilen bir kanaldan temin edilir. Sâ'n'â'nın, üzerinde kurulduğu yayla volkaniktir; fakat nâdiren zelzele olur. 657 (1259)'de bir zelzele olmuş; fakat mühim bir hasar yapmamıştır. Zenginler evlerini yaptırırken, bu lavlardan meydana gelen taşları kullanırlar. Orta halli kimselerin evleri ve hattâ şehrin surları kerpiçtendir. Yaylanın, küçük demir-hindi, dikenli meşe cinsinden falḡa ile daḡm adı verilen cılız ağaçları Sâ'n'â çarşısında yakacak odun olarak satılmaktan başka bir işe yaramaz. İnce ve şeffâf mermer levhalar, eskiden Cûmdân sarayında olduğu gibi, bugün de zengin evlerinde pencere camı olarak kullanılır. Öte yandan orta çağ sanâyiinden gümüş eritilmesi ve eskiden meşhûr olan Yemen kumaşı dokumacılığı bugün son derece gerilemiş durumdadır. Memleketin her tarafında tesâdüf edilen küçük, kavisli ve gümüş ile işlenmiş akik kabızalı Yemen kılıçları hâlâ bu şehirde imâl edilmektedir. Akik Sâ'n'â'nın meşhûr ihrâc maddelerinden biridir. (bk. Nâsir-i Husrav, *Safar-nâma*, s. 114). Bakımlı büyük bahçeler şehrin eskiden daha kalabalık olan iç kısmında yer almıştır. Kayısı, seftali, elma, ayva, üzüm ve kokulu bitkiler gibi mütedil bölgelere âit her türlü meyve yetiştirilir, Türkler de buraya bir çok sebze çeşidi ile patates getirmişlerdir. Hurma ağaçları, şehrin yüksekliği sebebi ile meyve vermemekte sâdece süs ağacı olarak kullanılmaktadır. Kahve zirâatî bilhassa Nuḡum dağı yamaçlarında yer almıştır.

Nüfusu 1954 yılında 50.000—60.000 arasında tahmin edilen (krş. *Annuaire du Monde Musulman*, s. 29—33) bugünkü şehir üç mahalleden teşekkül etmektedir: Arap mahallesi: Nuḡum dağı eteğindeki saraydan garba doğru yayılır; oradan, bir çok bahçeleri, resmî binaları ve halk hizmetine tahsis edilen tesisleri ile eskiden beri bir dış mahalle olan Bîr al-A'zab ile birleşir. Tamâmen garpta bulunan küçük Kâ al-Yahûd mahallesinde 5.000 kadar yahudi bulunur (1934). Cenûp surlarının dışında kışlalar ve şimâl surlarının hemen karşısında küçük Şa'ub kasabası yer alır. Surlarda mevcut 12 kapıdan sâdece 4'ü açıktır. „Küçük Ka'be“ adı ile anılan ve muhtemelen eski „Kâlis“ olan gıfte minâreli ulu câmi, birbirini tâkip eden muhtelif hükümdar sülâleleri tarafından inşa edilmiş olan bir çok sarayların yer aldığı arap şehrinin aş-ıyk. ortasında kâindir. Bu kabil sa-

rayların en mühim âbidesi, arab şehrinin şimali garbisindeki imamın ikametgâhı olan Bustân al-Mutavakkil'dir. Şan'â'da, halk hizmetine tahsis edilmiş âbideler olarak büyük bir belediye hastahânesi, bir eczahâne, 12 kadar hamam, biri san'at mektebi olan 3 mektep ve bir matbaa vardır.

Memleketin dağlık olması ulaştırma işlerini güçleştirmiştir. Kızıldeniz'e doğru iniş şimdi Hûdayda'ye ulaşmıştır Msl. Vâdi Şunfur gibi çok kolay inişli vâdiler, nihâyetlerindeki âsâyışsızlık sebebi ile umûmiyetle kullanılmaz. Bunun gibi Cebel Hâzûr Nebî Şu'ayb'in cenûbundaki Kârî Vâl („geyik boynuzu")'e uzanan yol da, 2.800 m.'ye kadar çıktıktan sonra, tekrar 1.500 m.'ye iner ve 2.200 m. yüksekliğinde Manâha yakınındaki kahve yetişen dağların Harâz geçidi ile yeniden yükselir ve tekrar Tihâma'deki Bâcîl önüne iner. Şan'â'dan kuş uçuşu 170 km. uzakta bulunan Hûdayda'ye, muntazam türk postası Sarât'tan geçmek üzere, deve sırtında iki buçuk üç günde ulaşır. Bu yolu Arabistan'ı Suriye'ye bağlayan bir telgraf hattı tâkip eder. Bugün hâlâ Şan'â'ya sevk etmek üzere tuz istihâl edilen ve şarkı şimali şarkî istikametinde, doğru yol ile, 120 km. mesâfede bulunan eski Ma'rib [b. bk.]'e giden yol, önce bu şehrin şarkında bulunan dağ gerek şimalden, gerek cenûptan dolaştıktan sonra, su bakımından zengin olan Vâdi Zâna'den geçerek, Cavf'e iner. Şimal—cenûp münâsebetleri 'Adan'e doğru Yarim, Zafâr harâbeleri, Canad, al-Hôta üzerinden ve Mekke'ye doğru da Şa'dâ, Bişâ, Turaba üzerinden te'min edilir; krş. /A, I, 473b. Mekke'ye giden tâcir ve hacıların tâkip ettikleri ve Hûdayda'nın aş-yk. 40 km. cenûbunda bulunan ve al-Mahcam'den itibâren kullanılan yol evvelâ Vâdi Surdud istikametinde dağ geçerken, 'Aden'den başlayan Tihâma yolu, Zabîd'den geçerek, şimalde doğru çıkar.

Şan'â, çok eski bir şehir olmasına rağmen, tarihine bugüne kadar keşfedilen Ma'in ve Sebâ devirlerine âit kitâbelerde rastlanmamaktadır; Glasser 424 kitâbesi, str. 13'te zikredilen Şn'u'nun Şan'â olduğu kabul edilecek olursa, ona bugüne kadar Himyeriler devri için, ancak farazi olarak temâs edilmiş olur; bu kitâbe milâdî I. asrın ortalarına âit olmalıdır; zira str. 3'te zikredilen Şan'â'da zafer kazanan veya Şan'â'nın gâlibi Saba ve Zû Raydân hükümdarı İlîşarh Yahzib *Periplus maris Erythraei*, § 26 (bk. F. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika*, 1895, s. 117 v.d.; M. Hartmann, *Der islamische Orient*, 1909, II, 150 v.d.)'daki Elisar ile aynı kimse olmalıdır. Cûmdân [b. bk.] sarayının heybetli

harâbelerinden mülhem efsâneler ve şiirler bize Şan'â hakkında daha çok şey öğretmektedir. Eski adının Azâl olması muhtemel olan şehri ve sarayı Sâim yaptırmış olmalıdır. Bu adın sonraları *Tekvîn*, X, 27'den a'ınmış olması mümkün olduğundan, Şan'â'nın Kitâb-ı mukaddes'teki Üzâl olması faraziyesi, Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, 1875, § 294'in Şan'â'nın Batlamyus, *Geogr.*, kitap VI, bahis VII, § 38'deki Menambis basile'on olduğu tefsiri yahut Glaser (*agn. esr.*, s. 122 ve *Skizze d. Gesch. u. Geogr. Arabiens*, 1890, II, 427, 310)'ın eski adın Tafîz olduğuna ve şimdiki adın da Ma'rib bölgesinden geldiğine dair te'yidi gibi, ihtimâl dışında kalmaktadır.

Ancak habeshîlerin istilâsından sonra, Yemen'in Roma ve İran arasındaki eihanşümûl siyâsî ihtilâfa dâhil olmasını müteâkip, Şan'â yukarı-Yemen'de bugüne kadar muhâfaza ettiği mühim rolünü oynamaya başlamış ve bu rolü, fâsıllı olarak bütün Yemen'de elinde tutmuştur. Bu 14 asır boyunca, Yemen tarihini bu biricik şehrin mukadderâtında in'ikâs eden vak'alarının bazıları ancak kısaca kaydedilebilir. Abraha, 'İsâ'dan sonra 530 sıralarında, hristiyanlara Şan'â'da dahi eziyet eden yahudi kralı Zû Nuvâs'ı mağ'ûp ve kendi rakibi habeshî Aryât'ı bertaraf ettikten sonra, bu yeri habeshî umûmî vâlilere pâyita t yaptı. Şehirde bir hristiyan katedrali, Kalîs veya Kulays (*ekklesia*) yaptırdı. İnşaat malzemesi Ma'rib harâbelerinden alınmış, işçiler ve mozayikler Bizans imparatoru tarafından te'min edilmiş olmalıdır. Yemen'in eski hükümdar âilesinden Zû Yazan tarafından çağırılan Husrav I. Anûşîrvân'ın kumandanı Vahraz, 570 yılına doğru, Abraha'nın oğlu ve ikinci halefi Masrûk'u memlekettten çıkardı ve orada evvelâ bir az evvel zikrettiğimiz yerli hükümdar sülâlesi ile paylaştığı bir iktidar te'sis etti; bilâhare İran idâresini yerleştirdi; ölümünü müteâkip, nakledildiğine göre, oğlu, torunu ve oğlunun torunu bu devleti iranlılar adına idâre ettiler. 10. (631) yılında, başka kaynaklara göre ise, bundan iki sene evvel, beşinci vâli Bâzân islâm dinini kabul etti. Yine bu 10. hicret yılında Muhâcir b. Abî Umeyya b. al-Muğîra, Yemen zekât tahsildarı olarak, Şan'â'ya gönderildi. Müteâkip sene şehir, 3 ay müddetle, Cûmdân'a tahassun eden Peygamber aleyh'dârı sahte peygamber 'Abhala b. Ka'b al-Asvad'in elinde kaldı. Onun bu teşebbüsü, Peygamberin ölümü ile, husûsiyle Zû Yazanlardan biri olan 'Amr b. Ma'dî karib'in uğrunda mücadele ettiği umûmî Yemen istiklâl savaşları ile birleşti. Medine hükûmeti en iyi desteğini araplaşan İran asilleri olan *abna'*

[b. bk.]'da buldu h. 11 (632) yılında Fayrûz Day'amî ve al-Muhâcir Şan'â'da, yukarı-Yemen'de hâkimiyeti yeniden te'sis ettiler. Efsâneye göre, Himyeriler devrinde kitâbelerden tanıdığımız 'Amr b. Abî Şarh b. Yahşab tarafından yeniden inşâ edilmiş olduğu anlaşılan Cûmdân sarayı şüphesiz bu şiddetli harpler sırasında tahrip edilmiştir. Fetihten sonra oldukça sağlam bir idâre hükûm sürdü; husûsiyle Şan'â ve civarının yüksek şahsiyetlerine Medine çok itibâr göstererek muâmele ediyordu. 'Omar I.'in al-Muhâcir'in yerine tâyin ettiği Ya'lâ b. Munya, 'Ali iktidâra gelinceye kadar, vazifesine devam etti. al-Ya'kûbî (II, 208 v.d.)'ye göre, Talha'nın Şan'â' gibi bir taşra idâresine girmek istememesi ve al-Zubayr ile birlikte Ya'lâ'nın Şan'â'dan Medine'ye getirdiği bütün Yemen zekât hâsılâtını eli altında bulundurmak istemesi dolayısıyla, 'Ali Ya'lâ b. Munya'yi vazifesinden aldı ve yerine 'Ubayd Allâh b. 'Abbâs'ı tâyin etti; fakat bazı kaynaklara göre, 40 (660) yılında 'Ali'nin öldürülmesinden önce, 'Ubayd Allâh veya bunun yerine geçen kimse, Mu'aviya I.'nin emri ile, Busr b. Aryat tarafından Şan'â'dan çıkarılmıştır.

„Şan'â'dan daha uzak" yahut „her kes, hatâ Şan'â dağlarının çobanları bile" gibi atasözü kabîlinden terkip'ler mevcuttur (Tabari, I, 2752; III, 2472). Müslüman devletinin merkezi, Suriye'ye, daha sonra da Irak'a nakledilince, yukarı-Yemen daha çok tecrit edilmiş bir duruma düşer ve tarihinde de bu hâl aiss edilir. Birbirleri ile harp eden, fırsat düştüğünde birbirini destekleyen üç nevî ku'ret, hilâfete karşı idi: memleketin yerli hükümdar soyundan gelenleri, istiklâl hırsı taşıyan vâliler, fikirlerini merkezden uzakta yayan ve bunları devletler kurmak sûreti ile tahakkuk ettirmeye çalışan mezhep reisleri. Oldukça eski bir râfîzi olan 'Abd Allâh b. Sabâ [b. bk.] bize „Şan'â adamlarından biri" olarak gösterilmiştir. Bu sapa memleket hakkındaki az bilgiler buranın sükûnet içinde bulunduğunu göstermekle berâber, Emevîlerin Şan'â'nın ihtilâf-sız hâkimleri olmuş olduklarını ifâde eder görülmektedir. Emevîlerin inhitat devirlerinde kumandan İbn 'Atîya, 130 (747/748) senesinde Şan'â'da hâricîler halifelğini kurmuş olan 'Abd Allâh İbn Hâmza'nın başını Marvân II.'a göndermeye muvaffak oldu. Abbâsîler devrinde vaziyet daha çok güçleşti; al-Hâdî'ye itâat edilmedi. Hârûn al-Raşîd devrinde, onun beşinci vâlisi Hammâd al-Barbarî, ancak 9 sensen mücadeleden sonra, Hemdânîlerden âsi al-Haşşam b. 'Abd al-Macîd'i yakalamağa muvaffak oldu ve onu al-Sarât'tan Şan'â'ya

mahbus olarak getirebildi. 188 (803) yılına doğru, şehir sâdece bir harâbe yığınından ibâret idi. Vaziyet, III. asrın başına, 'Alî âilesinden İbrâhîm b. Mûsâ b. Ca'far al-Cazzâr („kasap"), gerek kendi hesabına çalışan bir sergüzeştçi olarak, gerekse Şan'â'nın resmî vâlisi sıfatı ile, nüfûzunu Mekke'ye kadar genişletinceye kadar düzelmedi. Ona muhâlif olan vâli Hemdavyah b. Mâhân'ın vaziyeti daha az şüpheli değil idi. Binnetice hükûmet türk hassa birliği kumandanlarına mürâcaat etmeye mecbûr oldu. 256 (869)'ya doğru Hivâlîler soyundan gelme Ya'furîler, bir anlaşma ile, Şan'â'ya hâkim oldular; bu anlaşmaya göre, Muhammed b. Ya'fur (hâkimiyeti: 872—892), halife Mu'tamid'in adının *hutba*'lerde zikredilmesini kabûl ve Zabîd Zeydîlerine bir cizye vermedi vaadediyordu; fakat onların şehir içindeki hâkimiyetleri bile çok kere sekete uğradı. Muhammed'in oğlu İbrâhîm'in iktidâra geçtiği 279 (892) yılında sarayı rakip Şihâb sülâlesi mensûpları olan yerliler ve evvelce Şihâbların düşmanı olan *abna'* tarafından yakıldı. Bundan sonra, biri şehri ilk defa 288 (901) senesinde takriben 4—5 ay müddetle işgâl eden Zaydîlerden Yahya b. Husayn'in idâresinde şimalden Şa'da'den gelen, diğeri al-Muzayhira [b. bk.] istihkâmına istinât ile, 293 (905) başlarında şehri işgâl ve kalede oturmak sûreti ile, burayı 2—3 ay idâre eden Karamatîlerden 'Alî b. al-Fazl idâresinde cenûptan gelen olmak üzere, iki şîl zümresi Şan'â' üzerine yürüdü. Ya'furîler ile Zaydîler ve Tarîf sülâlesine mensûp olup, Ya'furîlerin âsi himâyegerdeleri olan Karamatîler ile Abbâsî vâlisi ve kumandanları arasında, Yahya'nın buraya gelişinden asrın sonuna kadar (milâdî 913) geçen 12 sene zarfında Şan'â, en az 20 defa zapt edildi; müzâkereler sonunda 3 defa geri verildi ve aş-yk. 5 defa da boş-boşuna muhâsara edildi. al-Mas'ûdî (II, 55)'ye göre, Karamatî'nin ölümünden sonra, Ya'furîlerden As'ad b. İbrâhîm idâresinde Şan'â 303'ten 332'ye kadar (915—943) parlak ve çok sâkin bir devir yaşadı. Bu sonuncunun ölümü ile ortaya çıkan âile kavgaları eski karışıklığı geri getirdi. Zaydîlerden Yahya'nın torunu Mahtâr 345 (956)'te şehri zaptetti; fakat aynı senede öldürüldü. Şehrin caddeleri ve mahalleleri, Favlân ve Hamdân âileleri etrafında birleşen toplulukların muharebe meydanı hâlini aldı. Hemdânîlerin reisi Zâhâk'ın arkasında iktidarları yeniden kabûl edilen Zabîd Zaydîleri saklanıyor ve harekete geçiyorlardı. Bununla berâber, 377 (987 veya 379 (989)'da Şan'â'nın Ya'furîlerin sonuncu mübâhim mümessili 'Abd Allâh b. Kahtân mukabe-

le-i bilmisilde bulunup, Zabîd'i tahrip edebildi. 'Abd Allâh daha eyvel sayıları epey kabarık olan Karmatîlerin desteğini te'min etmiş, Fâtîmî hilâfetini resmen tanımış idi. Şulayhîler de aynen bu siyâseti tâkip ettiler. Bunların ilki 'Alî b. Muhammed, Fâtîmîlerin *dâ'î*'si sıfatı ile, 453 (1061)'e doğru Şan'â'yı kendisine ika-metgâh yaptı ve aş-yk. yarım asırdan fazla bir müddet zaydî imamlarının zaman-zaman Şa'da'den gelerek, düşman âileler arasına sızıp, on-ları birbirlerine düşürmeleri ile, gittikçe artan karışıklıklara son verdi. Melike Sayyida Hurra, hükûmet merkezini aşağı Yemen'deki Cubla'ye nakledince, akrabâları olan Yâmilîler Hâtîm b. al-Çaşîm'in istiklâlini ilân ettiği 492 (1098) yılına kadar 10 sene müddetle şehri melike adına muhâfaza ettiler. Hâtîm b. al-Çaşîm'in sülâlesi olan Hamdânîler sülâlesi, Yâmilîlerin ve bilhassa Şa'da ve Nacrân zaydî imâm-larından Ahmed b. Sulaymân al-Mutavakkil'in sebebiyet verdikleri saltanat fâsılası ve mütad âile kavgaları ile geçen karışıklıklar arasında, Şalâh al-Dîn Ayyûbî'nin kardeşi Tûrânşâh'ın şehre giriş tarihi olan 569 (1174)'a kadar hükûmranlıklarını devam ettirdiler.

55 sene devam eden Eyyûbî saltanatı Şan'â'nın uzakta bulunan büyük bir devletin hâki-miyeti altında tutulamayacağını isbât etti. Şehre iki saat mesâfedeki dağlar üzerinde inşâ edil-miş olan Birâş kalesine istinât eden Hamdânî-lerden 'Alî al-Vahîd b. Hâtîm 583 (1187) yılında şehrin surlarını, müstahkem sarayı ve evlerin büyük bir kısmını tahrip etti. İmâm 'Abd Allâh al-Manşûr, 595 (1199)'te ve daha sonra 611 (1214)'de olmak üzere, çok kısa bir müddet hükûm sürdü. Daha sonra Ta'izz [b. bk.] Resûlîlerinin hâkimiyeti, 626 (1229) tarihinden itibaren, Şan'â'da kuvvetle yerleşti. Bir çoğu emirlerden ve Şan'â askerî reislerin-den müteşekkîl olan vâlîler zorla kendilerini kabûl ettirdiler. Sultanlar da çok kere kendi-liklerinden tahta çıkarıldılar. 648 (1250)'de veya 671 (1271) tarihlerinde olduğu gibi, şehrin imâmîlar tarafından zaptı, çok kısa fâsılalar ile ve çabuk olmuştur. Zaydîlerin hâkimiyetinin tekrar te'sisi ancak bir asır sonra mümkün ol-du. İmâm Şalâh b. 'Alî yalnız Şan'â'da tutun-makla kalmadı; aynı zamanda 777—793 (1375—1391) yılları arasında yaptığı bir çok teşeb-büsler ile, Zabîd, 'Aden ve Ta'izz'e doğru ile-rileyebildi. Kendisinden sonra yerine geçenler aşağı-Yemen'in yeni Tâhirîler hükûmdarlarını başarı ile bertaraf edebildiler. Bu hükûmdar-ların birincisi Amir b. Tâhir b. Mu'avvada 861 (1456)'de, kısa bir süre için, Şan'â'ya gi-rebildi. Memlûk sultanlarının sondan ikincisi Kânşûh [b. bk.] al-Çavri'nin kaptan-ı deryâsı

al-Husayn şehri 913 (1507)'te zaptetti ve Kânşûh 922 (1516)'de buraya Mekke şerifi Barakât II. b. Muhammed b. Barakât I.'i vâli olarak gönderdi. Fakat Şan'â'ya hemen ertesi yıl tekrar imâm Yahyâ Şaraf al-Dîn'in eline geçti. [Osmanlı pâdişâhı Yavuz Sultan Selim, Mi-sır'ı 1517 yılında Memlûk sultanlarının elinden alince, kısa bir zaman sonra, onların idâresinde bulunan Yemen de Osmanlı hâkimiyetine girdi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın beyler-beylik un-vânı ile Yemen vâlliliğine tâyin ettiği Solak Ferhad Paşa'nın maiyetinde bir kumandan olan Özdemir Paşa 953 senesinin recep ayı ortala-rında (1546 yılı ağustos ortaları) Şan'â'ya gi-rdi]. 1038 (1628)'de Haydar Paşa, 1087 (1676) senesine kadar iktidarda kalan Kâsimî soyun-dan İmâm Muhammed karşısında mağlûp ol-du. Muteâkîben muhtelif imâmîlar arasında kav-galar devam etti. Memleketin büyük emirleri, bedevî âileler ve kökleri bir türlü kazanama-yan Karmatîler, bu kavgalar dolayısı ile, yeni-den büyük bir hareket serbestisi elde ettiler; bu fırsattan istifâde eden yabancı devletler memleketin iç işlerine müdâhalede bulundular. 1233 (1818)'te her şeyi yıkıp-mahveden bedevîler istilâsı, 1251 (1835) senesinde yeniden başladı. Bu vaziyet, imâm nâibi al-Nâsir'a, Mi-sır vâlisi Mehmed 'Alî Paşa ile şehrin satışı mevzuunda müzâkereye girişmek fikrini telkîn etti. İmâm 1265 (1849)'te osmanlı kuman-danı Kıbrıslı Tefvik Paşa'nın şehre girmesine müsâade etti; fakat ikinci günden itibaren, as-kerî birlikleri yok edildi ve muteâkîp sene mücâdeleye karışmış olan Mekke şerifi Muham-med b. 'Avn imâmı azletti; fakat bunun tâyin ettiği başka imâm da şehri muhâfaza etmeğe muktedir değil idi. 1267 (1851) ve 1269 (1853) yıllarında yeni istilâlar oldu. [Müşirlik ve vezirlik rûtbeleri ile Yemen vâlliliğine tâyin edilen Osmanlı kumandanı Ahmed Muhtar Paşa'nın] Şan'â'yı, yeni bir hücum ile, 1288 (1871) se-nesinde zaptetmesinden sonra, burası Yemen vilâyetinin merkezi ve yedinci Osmanlı kolo-rusunun karargâhı oldu; fakat bu vaziyet de Zaydîler ile devam ede-gelen anlaşmazlıklara son veremedi. Osmanlılar, 1905 ilk baharında imâm Mahmûd Yahyâ b. Hamîd al-Dîn'in yak-laşması üzerine, şehri ve civârını boşaltmağa mecbûr oldular. Her ne kadar Osmanlılar, şehri son bahar sıralarında yeniden zaptettiler ise de, tam mânâsı ile olmamakla beraber, burada türk hâkimiyetinin te'sisi için 5 yıl daha geç-mesi lâzım geldi. Birinci cihan harbinden son-ra, 10 ağustos 1920 tarihinde akdedilen Sevr muâhedesini ile, imâm Mahmûd Yahyâ, Şan'â ve Yemen hâkimi olarak tanındı [ki 1546'da Os-manlılar tarafından zaptedilen Şan'â, kısa fâ-

sılalar ile, bir kaç defa tekrar yerli imâmîlar eline geçmiş olmakla beraber, 1920'ye kadar 3 asırdan fazla bir müddet osmanlı hâkimi-yetinde kalmıştır. Osmanlıların burada te'sis ettikleri dinî, adlî ve diğer nizam'ları muhâfaza edilememiştir].

Ücrâlığına ve karışıklığına rağmen, Şan'â is-lâm ilmine hizmet etmiştir. Orada tarihî hikâ-yeleri ile 'Abîd b. Şariya meşhûr oldu ve Mu'â-yîya I.'nin sarayına dâvet edildi. Bu şehir hal-kı onun çok genç meslekdaşı olan ve Kur'an'ı en iyi bilenler arasında bulunan, Şan'â'da ölen Vahb b. Munabbih ile iftihar ediyordu. İkinci asırda hadis toplayanların ekserisi Şan'â'ya geldiler. Bunlar arasında 'Abd al-Razzâk b. Hammâm b. Nâfi'nin derslerini tâkip eden Ah-med b. Hanbal ve Yahyâ b. Mu'in bulunuyor-lardı. Bu 'Abd al-Razzâk b. Hammâm b. Nâfi' 211 (827)'de Şan'â'da öldü. Şan'â aynı za-manda şâir, dilci, tarihçi ve bilhassa nesep âli-mi ve coğrafyacı olan al-Hamdânî [b. bk.]'nin doğup-öldüğü yerdir. Şan'â imâmîlarının çoğu, niç olmazsa miktar bakımından, mühim edebî eserlerin yazarlarıdır ve onlar diğer dinî cereyanların temsilcilerinin aynı şekilde faâliyet göstermeğe teşvik ediyorlardı. Muhtelif müslü-man ve yahudi zümreleri arasında uzun zaman hristiyanlar da tutunmuş veya nestûrî kilise-sinin en çok genişlediği devirde hristiyanlar da burada yeniden yerleşmiş idiler. Bu cümle-den olarak, 225 (840)'e doğru, Thomas de Margâ (*The book of governors*, nşr. Budge, I, 238) Mâr Petrus'u bu devrin Yemen ve Şan'â piskoposu olarak zikretmektedir.

Avrupalılara gelince, italyan Barthma 1508 'te Şan'â'ya bir mahbus olarak girdi. C. Nie-buhr ile, hedefi gerek bizzat Şan'â, gerek Şan-â'dan itibaren Ma'rib ülkesi olan bir takım keşifler başladı. Şan'â ve civârında toplanan kitâbelerin az olmasına rağmen, Glaser, Land-berg, Caprotti ve Burchardt çok kıymetli yazma eserler e'de edebildiler.

Bibliyografya: Arap coğrafyacı ve seyyahları Şan'â'dan sık-sık bahsetmişler-dir. Şan'â'nın ve civârının iktisâdî vaziyeti hakkında Yâkût ile birlikte mühim kaynak olarak, al-Mukaddasi (*BGA*, III); İbn Hur-dâzbeh (*ayn. esr.*, VI); İbn Havkal (*ayn. esr.*, II); Nâsir-i Hüsrev, *Sefer-nâme* (tre. 'Abd al-Vahâb, İstanbul, 1950; İbn Battûta (tre. Mehmed Şerif [Çavdaroglu]), İstanbul, 1333—1335, s. 270, 274. bilhassa Hamdânî, *Şifat Cazirat al-arab* (nşr. D. H. Müller, 1824. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlös-ser Jüdarabiens* (S. B. Ak. Wien, XCIV ve XCVII). Arap umûmî tarihleri dışında bk. Nöjdelfe, *Geschichte der Perser und Araber*

z. *Zt. der Sasaniden* (Leiden, 1879); Kay, *Yaman, its early mediaeval history* (Lon-don, 1892); al-Fazracî, *The pearl-strings* (gi-riş ve tre. Redhouse; nşr. Muhammed 'Asal, GMS, III); C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Lei-den, 1919); Ahmed Resîd, *Tarih-i Yemen ve San'a* (İstanbul, 1921), I—II; M. Hartmann, *Der islamische Orient* (Leipzig, 1909), II; İbn al-Mucâvir, *Tarih al-mustabîr* (nşr. Os-car Löfgren, Leiden, 1954, I—II, 179 v. dd., 185 v. d., 188 v. dd.; Mehmed Memduh, *Miftâh-i Yemen* (İstanbul, 1330, s. 7 v. d.; Yahyâ b. al-Husayn b. al-Mu'ayyad al-Yamanî, *Anbâ al-zamân fi ahbâr al-Yaman* (Berlin, 1936), bk. fihrist; al-Azrakî, *Ahbâr Makka* (Mek-ke, 1352), I, 83 v. d., 134, 137; Hasan Kadri, *Yemen ve hayatı* (İstanbul, 1328); Âtîf Pa-şa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326; al-Kibî, *al-La'tâif al-sanîya* (Berlin yazm., nr. 9746).—C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien...* (Kopenhagen, 1774), I, 410 v. dd.; U. I. Seetzen, F. von Zach, *Monatliche Cor-respondenz* (1813), XVII, 180 v. dd.; XVIII, 353 v. dd.; Ch. J. Cruttendon, *Journal of the London Royal Geogr. Soc.* (1838), VIII; Jacob Safir, *Eben Safir* (Lyck, 1866), I (ibrânice); Arnaud ve Halévy (*JA*, 1843 ve 1872, Şan'â seyahatleri hakkında); Ze'ame, *Arabien und die Araber seit hundert Jah-ren* (Halle, 1875), s. 56 v. dd.; Manozî, *el-Yemen* (Roma, 1884), s. 100 v. dd.; Glaser, *Petermanns Mitteilungen* (1886), XXXII, 1 v. dd.; Hogarth, *The penetration of Arabia* (London, 1905); H. Burchardt, *Z. G. Erdk. Berl.* (1902), s. 593 v. d.; Wavel, *A Modern Pilgrim in Mecca and a siege in Sanaa* (London, 1912), s. 228 v. dd.; Jacqueline Pi-renne, *A la découverte de l'arabie* (Paris, 1958), bk. fihrist; Carl Rathjens, *Jewish domestic Architecture in San'a, Yemen* (Jerusalem, 1957); *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1955), s. 29—33].

(R. STROTSMANN.)

[Bu makale N. ÇAĞATAY tarafından ik-mâl edilmiştir].

SAN'Â. [Bk. SAN'Â]

SANACAT. [Bk. SENEÇAT.]

SANAD. [Bk. İSNÂD.]

SANÂ'Î. [Bk. SENÂÎ.]

SANAM. [Bk. SANEM.]

SANÂR. SANÂR F. şad dînâr'ın bozulmuş şekli, İran'da Fatih 'Alî Şâh 1212—1250=1797—1834 zamanında yarım-abbâsî veya mah-mûdî gümüş bir paraya verilen ad. Ağırlığı 36 habbe (2,34 gr.) idi. Fatih 'Alî'nin hükûmdarlığının 30. senesinde yaptığı inkılâp

esnâsında, bu para, mürekkebatı ile birlikte, tedâvülden kaldırılmıştır. (J. ALLAN.)

SANAVİYA. [Bk. SENEVIYE.]

SANC. ŞANC, ŞINC, her türlü zil mânâsına gelen umûmî bir tâbir. Hem al-Cavharî, hem al-Cavâlikî bunun arapçalaşmış bir kelime olduğunu söyler. Lan: bunun farsça *sanc* veya *sinc*'den müstak olduğunu düşünür ve İbn Hurdâzbih (ölm. 300=912/913 sıraları) bunun İranlılar tarafından icat edildiği kanâatindedir (al-Mas'ûdî, *Murûc*, Paris tab., VIII, 90). Diğer taraftan elimizde âsûrî *şanaku* („itmek“ veya „birbiri ile çarpıştırmak“) kelimesi vardır ve âlet eski sâmilîler tarafından çok iyi biliniyordu. Şanc kelimesi eski arap edebiyâtında da zikredilmiştir. al-Kutâmî *şanc al-cinn*'i zikreder ve İbn Muhriz [b. bk.]'e *Şannâc al-arab* denilirdi. Bu kelimenin mübaleğa ifâde etmek üzere kullanılan müennes şekli *Şannâcat al-arab* lekabı ile tanınan al-A'sâ Maymûn'un unvânında ve Mas-turâd adlı bir şahsın *al-Şannâca* adında bulunmaktadır. Bununla beraber, bu hâllerde sırf âletin mi veya sâdece bir mecâzın mı kastedilmiş olduğunu söylemek güçtür. Her ne kadar, çenk denilen mûsikî âletini göstermek üzere, *cank* [bk. mad. M'ZEF] kelimesi kullanılıyor ise de, *şanc* (> fars. *şang*) kelimesinin aynı zamanda bâzı arap muharrirler tarafından „çeng“ mânâsında olmak üzere kullanılması ile bir başka karışıklık meydana çıkmaktadır.

Şanc veya *sinc* islâm ülkelerinin şarkında umûmiyetle zil mânâsında kullanılmıştır; hâl-bukî garpta, orta çağdan itibaren, *zinc* daha umûmî idi. Bu âlet çift olarak çalınır ve mûsikîde olduğu kadar, raksta da ölçü veya âhengi te'min etmek için bundan istifâde olunur. Eski devirde zilin âhenk âleti olarak muayyen bir vazifesi olduğu İbn Zayla (ölm. 440=1048 tarafından. *Kitâb al-kâfi* (var. 235)'sinde tesbit edilmiştir. Âlet muhtelif şekil ve eb'adda olabilirdi. Bugün parmağa takılarak kullanılan ziller umûmiyetle 4 veya 5 cm. kutrundadır ve baş parmak ile orta parmağa takılır. Resimleri Niebuhr (I, levha XXVI), Villoteau (levha CC, 26), Lane (*Mod. Egypt.*, 5. tab., s. 366), Christianowitsch (nr. 36), Lavignac (s. 2794, 2936) ve Sachsse (levha 8, nr. 36) tarafından verilmiştir. Bunun örnekleri müzelerde, bilhassa Brüksel (nr. 293) 'de ve New York (nr. 383) 'ta bulunmaktadır. Villoteau'ye göre, *şanc* için diğer adlar şunlardır: *zîl* (> türkçe *zil*), *kâs* (muhtemel olarak menş'e'de *kâse* şeklinde) ve *sacca* veya *sacca* şüphesiz *şacca* yazılması gereken bir kelime). Suriye'de câri kullanmada *fukayşa* ve Fas'ta *maykşa* (*nâkûs*'un küçültme şekli) tâbirle-

rini buluyoruz; bunların ilki *şukayfa* [aş. bk.] 'nin sesleri yer değiştirmiş olan şeklidir. *Şalâşil* (müf. *şalşal*) tâbiri de tiz perdede ses uzatmağa yarayan bu şekilde mâdenî âletlerin hepsi için kullanılmış idi. *Şanc* kelimesi *zîl* veya *zill* gibi, fiil kökü *şall* („tınlamak, ses vermek“) olan ses taklidi menş'e'li bir kelimedir. Bunlar bütün sâmilî dillerde bilinmektedir. Saadia (ölm. 941) arapça kökü ibrânî *şâlal*'a benzetir ve *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır)'da *Mazâmîr*, CL, 5'in ibrânî *şelîlîm* (*zîl*) 'den gelen arapça *muşalşâlât* bulunmaktadır. Bir çerçeveye bağlanmış küçük ziller de kullanılmakta idi. Bu âlet *cağâna* veya *şagâna* adı ile tanınıyordu [aş. bk.]. Uçlarda birbirinden ayrılan ve her birine küçük bir zil takılı olan iki veya üç kollu mâdenî bir çift kuskaca benziyordu. Bu âlete bugün *zilli maşa* denilir. Sâsânî san'atında bunun resimleri vardır ve İbn Hallikân (*Biogr. Dict.*, III, 491) ile *Anvâr-i Suhaylî* 'de zikredilmiştir. Bunun türklere gelme iki örneği New York (nr. 353, 1377)'ta bulunmaktadır.

Tabak veya çanak şeklinde el zilleri mevcuttur. Savaş ve rûhânî merâsim mûsikîsinde kullanılır. İskenderiyeli Clement (*Pædagogos*) arapların savaşta ziller (κόμβαλα) kullandıklarını söyler ki, bu ifâdesini, arap lugatçilerinin ayrı fikirlerine rağmen, gâlibâ muâsır olan arapça *şannâcat al-cayş* tâbiri telkîn etmiştir. al-Cavharî *şahn* denilen tas şeklinde bir âleti tasvir eder. Bu tunçtan yapılmış küçük bir tas (*şusayt*) idi ve aynı nevîden başka bir tase vuruluyordu. Bu tas, yâni çanak şeklindeki zil, savaş mûsikîsinde çok gözde idi ve Badî' al-Zamân al-Cazari (602=1205'te hayatta idi) 'nin kendi kendine hareket eden âletlere dâir eserinde bulunan ve basılmış olan (*The Legacy of Islâm*, resim 91; Schulz, *Die pers.-islam. Miniaturmalerei*, levha II) askerî mûsikîye âit bir çok levhalar da bunun resmi vardır. Bununla beraber bu devirde zile *kâs kâsa* veya *ka's* deniliyordu ve Nâşir-i Hüsrev (*Safar-nâma*, s. 43, 46, 47) bunu Fâtımîlerin harp mûsikî âletleri arasında zikretmektedir. *Alf layla va layla* (I, 66, 323; II, 656; III, 150, 271, 274, 298) 'de bu tas şeklinde *ku'ûs* veya *kâsât*, *tubûl* („davul, tırampetler“) ile birlikte, savaş sahnelelerinde sık-sık zikredilir. Şimdi el zilleri tabak şeklindedir ve *şanc*, *zîl* ve *kâs* adları ile bilinir (Villoteau, *agn. esr.*; Russel, *Aleppo*, I, 151). Villoteau Mısır ziline çapını 24, 4 cm. olarak gösterir. Filistin ziline bir örneği için bk. Sachsse (s. 66, levha 8). Askerî mûsikîde bu âletlerin sayısı için krs. mad. TABL-HÂNA. Bir buçuk asırdan beri, Türkiye zil imâlâtı ile

meşhûr idi ve her yıl İstanbul'dan binlercesi ihrâc edilirdi. Zil için orta çağda kullanılmış iki ad daha vardır ki, bunlar anılmağa değer: *şaffakâtân* ve *musâfi*. Birincisi *Kitâb al-agâ-nî* (V, 75) 'de bulunmaktadır ve İbn Hâcar al-Haytâmî (Berlin yazması, nr. 5517, 19b) bunu *şanc* („zil“) ile mukayese eder. *Musâfîk* ve *musâfîka* kelimeleri *Glossarium Latino-Arabicum* (XI. asır) ve *Vocabulista in Arabico* (XIII. asır) 'da *cymbalum* („zil“) 'un karşılığı olarak gösterilmiştir.

Çalpâre. Arapçada elleri birbirine vurmağa *şafk*, *şafk*, *taşfîk*, *taşfîk* ve *taşfîh* denilir; bütün bu kelimeler „el çırpma“ mânâsına gelen ve ibrânî *şapak* (*Hezekiyâ*, XXI, 17) ile akrabâ olan fiil köklerinden istikak eder. Ağaçtan veya mâdenden bir levhaya *şafîha* denilirdi ve gâlibâ „çalpâre, şak-şak“ mânâsına gelen *muşaffahât* kelimesi bu kökten gelmektedir. Arap şâiri Labid [b. bk.] ölülerine ağlamakta olan *anvâh* kadınların elinde *muşaffahât* bulunduğunu söyler. Çalpâre veya şak-şak için başka bir keleme Pedro de Alcalá, *Vocabulista Aravigo* (1501) 'da bulunmaktadır. Burada *maciquif* (*chapas para tañer*) ve *ma-biquif* (*tarreñas chapas para tañer*) kaydedilmiştir. Son kelimedeki *b*, şüphesiz yanlışlık ile, *c* yerine konulmuştur. Dozy bu iki kelimenin *musâfîk* 'in aynı olduğu, yalnız seslerinin yer değiştirdiği fikrindedir; fakat bunlara tekabül eden kelimenin *maşâkîf* (müf. *mişkîfa*) olması daha çok muhtemeldir; bunun ârâmî dilinde kökü *şekaf* („el çırpma“) 'tır. Bk. bir de *Glossarium Latino-Arabicum* ile *Vocabulista in Arabico* 'da *şakf* ve *şukûf* (*testa*). Yeni devirde *şukayfât* rakkasların kullandığı küçük zillerdir (yâni frans. *castagnettes*). Bu şak-şakların bir tasviri için bk. *Kitâb al-buldân*. Bodleian kütüp. Or. 133, 11b. İran ve Türkiye'de bunlara *çarpâre* (harfiyen: „dört parça“) veya *çalpâre* adı verilir (bk. H. G. Farmer, *Turkish Musical Instruments*, J R A S, 1936). Bu küçük ziller İbn Haldûn (NE, XVII, 354) tarafından zikredilmiştir ve Villoteau (s. 981) bunlara Mısır'da *aqlîg* denildiğini söyler. Bunlar *kâsatân* (ihtimâl frns. *castagnette* ve benzeri kelimeler bundan gelmektedir) adı ile tanındıkları İspanya'nın dışında o kadar itibâr görmemiştir.

Nâkûs adı ile bilinen ve vurularak çalınan levhalar ayrıca incelenmiştir [bk. mad. NÂKÛS].

Vurma değnekleri. Bu eski müslüman mûsikîcilerinin bir çoklarının elinde görülen bir âlet olan *kazib* „değnek, sopa“ 'dır. Bunun ne olduğunu tesbit etmek mûsikî âlimleri kadar şarkiyatçılar için de uzun zaman bir

mes'e'le olmuştur. Bu âlet gerek yer, gerek başka bir şey üzerine vurularak, âhenk te'mini için kullanılan bir değnek idi. İbn Hâcar al-Haytâmî (19b) 'de „*kazib* ile yastıklara (*vas-â'id*) vurma (*zarb*) işi hakkında“ başlıklı bir bölüm vardır. Bu, *Alf layla va layla* 'de „sahte halife hikâyesindeki“ bir hâdiseyi hatırlatmaktadır; burada, uşakları meydana çıkarmak için, bir yastık (*mudavvara*) kullanılır. Burton *mudavvara* için, „yastık“ mânâsını kabûl etmedi ve bunun yerine „tahta veya mâdenden dâire şeklinde bir levha, bir gong“ ibâresini koydu. Peygamberin *kazib* sesinden (*şakşak*) hoşlanmaması ve aynı şeyin imâm al-Sâfi'î (*al-Şalâhî*, var. 79) hakkında da nakledilmesi dolayısı ile, *kazib* 'in sesi hakkında az-çok bir fikir edinilmektedir. İhvân al-Safâ' (I, 91) ile İbn Zayla (235b) musikîde buna bir yer verirler; bununla beraber *kazib* son zamanlarda kullanılmaz olmuştur ve yalnız heveskârlar ile halk arasında buna tesâdüf olunur. Filhakika *muhtazab* kelimesi gitgide „nizamsız“ veya „irticali“ mânâsını almıştır.

Küçük çan, çingirak. Kâse, çanak veya mahrut şeklinde çingırağa arapçada en ziyâde *caras*, buna karşılık küre şeklinde olan çingırağa *culcul* denilir. Diğer taraftan *caras* büyük bir çan (*campana*) ve *culcul* küçük bir çan, çingirak (*tintinnabulum*) mânâsında kullanılır; bunun sebebi ihtimâl birinci tâbirin büyük bir âletin çingırakları, ikincinin de küçük bir âletinki için kullanılmasıdır. İslâmiyetten önceki devirde hayvanların boynuna küçük çan ve çingirak takılırdı ve bir hâdisse göre, Peygamber kervan çanlarının sesinden hoşlanmazdı ve „yanlarında bir *caras* bulunan bir topluluğun yapına melekler gelmez“ (bk. ms. Muslim, *Libâs*, hadîs 103) meâlinde bir hadîs rivâyet olunur. Bir levha, bir zincir veya bir ipin üzerinde toplanmış bir takım çanlara *tabla* denilir. Bu tâbir ihtimâl ibrânî *tablâ* 'dan alınmıştır; bunun da menş'e'i, çingıraklar ekseriyetle tahta bir levha üzerine takılı olduğundan, yunanca *τάβλα* 'dır. New York'ta (nr. 2659) bir *tabla* örneği vardır; bunda en büyük çingirak 5,8x10 cm. 'dir. İbn Zayla (234b) 'nin bize öğrettiği üzere, savaş gürültüsünü arttırmak için olduğu gibi, düşmanı korkutmak için kullanılan çanlar da var idi. *Alf layla va layla* III, 294) 'de, Garîb ile kardeşi 'Acîb 'in hikâyesinde, çanlar (*acrâs*), çingıraklar (*calâcil*) ve bir de yuvarlak çingıraklar (*kalâkil*) taşıyan develer ile katırların bir muhârebesi görür. Cervantes'e göre, İspanya Moriskoları bunların savaş mûsikîsi âletleri olarak kullanılmasına tahammül edemiyorlardı.

Çingiraklar (*culcul*) küre biçiminde idi; *salşal*, *dabdab* v. b. gibi, kelime menş'ini bir ses taklidinden almaktadır. al-Halîl (ölm. 175=791) bir defin (*duff*) kenarına tesbit edilmiş küçük zillerin (*şunûc*) sesini çingirakların (*calâcil*) sesine benzetiyordu (bk. Hivârizmî, *Ma-fâtih al-ulûm*, s. 236). Gerçekten bu küçük çingiraklar bâzan deflerin kenarlarına takılmıştır [bk. mad. DEF]. al-Muzarrid (VI. m. asır) nefesli çalgılara (*mazâmîr*) cevap veren def çingiraklarından (*calâcil*) bahseder (bk. *al-Mufaẓẓaliyyât*, I, 165). Bu *calâcil* de, *tabla* şeklinde hayvanların da boğazına asılmakta idi ve Memlûkler zamanında, cânîlerin serpuşlarına da takılıyordu (al-Makrîzî, *Hîtaf*, I/II, 106). Bunlar seyyar şarkıcıların eşyasının bir kısmını teşkil ediyordu ve bu şarkıcılar da tıpkı Talmud yahudiliğindeki deliler gibi (Jastrow, *Dict. Targ.*, s. 518), bunları serpuşları üzerinde taşıyorlardı (Buckingham, *Travels*, I, 100). İran'da çana *zang* veya *darâ* ve çingırağa *zangula* veya *zangulîca* denilir. Türkiye'de bunlara, sıra ile, *çan* ve *çingirak* denilmektedir.

Kampanaların inkişâf ettirilmiş bir şekli araplar tarafından bilinmekte idi; onlar bu fikri yunanlılardan almışlardı. Bu âlet Mürîş-tus [b. bk.]'un bir eserinde tasvir edilmiştir; bu müellif bunu yazıları hiç olmazsa IV. (X.) asırdan beri (*Fihrist*, s. 270) arapçada mâlûm olan Sâ'âtus veya Sâ'us adlı bir mısırlıya med-yündür. Âlete *culcul al-şayyâh* („gürültücü çingirak“) veya *culcul al-şiyâh* („oktav çingirakı“; krş. *Mach.*, IX, 26) deniliyordu.

Çınlayan müzikî âletlerinden biri de *cağâna* veya *şagâna* (> farsça *çağâna*) idi. Bu âlet bir çok şekillerde bulunurdu. Biri üzerine 100 kadar küçük çingirak takılmış bulunan mâdenî bir tel çenberin takılı olduğu tahtadan bir sap şeklindedir. Bir resmi için bk. Niebuhr (levha XXVIII). Bir başka şekline mâdenî mah-rût biçiminde küçük bir çardak takılmıştır; buna verilen *chapeau chinois* („çinli şapkası“) adı bundan ileri gelmektedir. Bu çardağa ve ufki üç veya dört kola küçük çingirak ve ziller asılıyordu. Bu XVIII. asırda Avrupa askerî müzikisine türklere geçmiştir ve İngiltere'de „Jingling Johnny“ adı ile bilinmektedir (bk. Farmer, *Rise and Development of Military Music*, resim 9. Türk âleti için bk. Wittman, *Travels in Turkey* [1803]). Şark hristiyanları bunun *mirvâha* (harfiyen „yelpaze“) adı ile bilinen değişik bir şeklini kullanıyorlardı. Bu âlet Bonanni (s. 127, levha LXXXIX), La Bor-de (I, 282) ve Villoteau s. 1008—1010) tarafından tasvir edilmiş ve resimleri verilmiştir. Dördüncü bir şeklini tarikat mensuplarıncâ kullanılan *dabbûs* teşkil eder. Bu âlet ağaç

bir saptan ibâret olup, tepesine bir mik-dar zincir (*şalâsil*) ile çınlamağa mahsûs olan ve gevşek bir şekilde zincir halkalarına takılmış mâdenî parçalar asılmıştır. 69. cm. uzun-luğunda bir örneği New York'ta bulunmak-tadır.

Şakşak a. Bu âlet umûmiyetle *şahşiha* adı ile bilinmektedir. İran'da ve Türkiye'de buna *kaşık* denilmekte olup, birbirine bağlanmış ve her biri iç çukurunda bir mikdar küçük çanlar ihtivâ eden iki tahta kaşıktan ibârettir. Umû-miyetle buna bir sopa ile vurulur (bk. Advîelle, s. 15 ve Lavignac, s. 3076).

Armonika ve „Glockenspiel“. İh-vân al-Şafâ' (I, 90 ses verici kaplara (*avânî*), çömlek (*şarcarharât*) ve çanaklara (*carâr*) işâret eder. Arapça armonika için umûmî ad *fusût* idi ve İbn Haldûn (ölm. 808=1406) küçük sopalar (*kuzbân*) ile çalınan bu *fusût* 'tan bahseder (*NE. XVII. 354*). İranlı İbn Gaybî [b. bk.] çömlekten yapılan ve notaları her birinin içine konulan su seviyesi ile tâyin edilen *sâz-i kâsât* (harfiyen: „kâseler sazı“) 'ı tasvir eder (78, 81b; IX (XV.) asır-da yaşamış bir arap müellifi armonikayı *ki-zân* („testiler“) ve *havâbî* („çömlekler“) ad-ları ile zikr ve su muhtevâsını kaydeder (Brit. Mus., Or. 2361, var. 173). İbn Hacer al-Hay-tamî (ölm. 973=1565) sırçalı çanaklar (*şîni*) üzerine kamışlar (*aqlâm*) ile vurulmasını tas-vir eder. „Glockenspiel“ yalnız İbn Gaybî ta-rafından 81b zikredilmiştir; kendisi bu âlet-ten *sâz-i al-vâh-i fûlâd* („çelik levhalar sazı“) adı ile bahseder. Bu saz her biri ayrı bir ses ve-ren 35 levha ihtivâ ediyordu.

Bibliyografya: Bk. mad. TABL ve bir de Sachsse (*ZDPV*, 1927); *Alf layla va layla* (Beyrut, 1880—1890); İbn Zayla, *Kitâb al-kâfi*, (yazm Brit. Mus., Or. 2361); Burton, *The Thousand Nights and a Night* (1885—1888); Bonanni, *Gabinetto armoni-co...* (1722); La Borde, *Essai sur la mu-sique ancienne et moderne* (1870); İbn Gay-bî, *Câmî al-alhân* (yazm., Bodleian, Marsh, 282). (H. G. FARMER.)

ŞANC. [Bk. SANC.]

SANCAK. SANCAK, 1. bayrak, san-cak (ar. *livâ*), bilhassa büyük eb'adda (*bay-rak* [ar. *râya* veya *alam*] 'tan daha mühim). Sancak, bir yerde toprağa saplanabildiği gibi, devamlı olarak bir binâya veya bir gemiye de çekilebilir; 2. (denizcilik istilâhında) san-cak, ikinci sancak, geminin sağ ta-rafı, sancak tarafı; 3. (eski) aske-rî tımar veya *hâşş* (Osmanlı devletinde muayyen ölçüde); 4. Türkiye'de idârî bölge; 5. sancak tikenî veya dikenî (*Burhân-i*

kâfi, trk. tre., s. 88,25=sincan tikenî (bu nebat için bk. Barbier de Meynard, II, 101, burada kelime farsça olarak kabûl edil-mektedir).

al-Kalkaşandî (*Şubh al-a'sâ*, V, 458) 'nin XV. asırda belirttiği gibi, *sancağ* (< *sanc-ağ*) keli-mesi *sanc-* (müellif, yanlış olarak, *sancı-* şek-linde göstermiştir) fiilinden gelmektedir („bir silâhı veya ucu sivri bir şeyi düşmanın vücû-duna veya yere saplamak“; krş. Ş. Sâmî, *Kâ-mûs-ı türki*, mad.). Şark türkçesinde (Boudagov) ve hattâ sırpçada eski bir âriyet kelime-de (Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost-europäischen Sprachen*, Wien, 1884, II, 50) görülen *sancağ* şekli Orhun kitâbelerin-deki *sanç-* fiilinden gelir (krş. Thomsen, s. 42; Radloff, s. 132). Krş. bir de F. W. K. Müller, *Uigurica*, II, 78,30, 86,48, Kazakçada *şanş-* (Rad-loff, *Wörterbuch*, IV, 949) ve altaycada *şanış-* ve *çanış-* (Katanov, *Opit izsledovania*, s. 429 ve 779) „sançmak, saplamak, dikmek, doğrult-mak“; bk. Mahmud Kâşgarî (XI. asır), *Divân lugât al-türk*, II, 171, 180, 182 ve III, 310.

Sancak kelimesi „sivri uç“ fikrini ihtivâ eden bir kelime âilesine mensup bulunduğu-dan, bunlar (bâzan ses bakımından hiç bir de-ğişikliğe uğramadıkları hâlde), şu mânaları da ifâde edebilir: „zıpkin veya balık oku, çatal, sancı, karın ağrısı“. Bu nevî istikaklar için bk. *sançığ*, *sancığ*, *sancık*, *çançık* (Tobol), *şanışkı* (kazak.) *sancığı*, *sancı* (ve bundan Osm. *sancı-*). Buraya bir de Abû'l-Fidâ 'da ve Houts-ma tarafından negredilen *Türkisch-arabischen Glossar* (Leiden, 1894, s. 80 ve ar. metin s. 29) 'daki şahıs adı olan *sancar* (*ya'ana* ile izâh edilmektedir) ilâve edilebilir ki, bu isim sâhi-binin doğum yeri olarak gösterilen *Sincâr* 'dan (krş. *Recueil des Historiens des Croisades*, 1872, I, *Hist. Or.*, krş. *fihrist*, mad. *Sincar*). ziyâde, *sanc-* kökü ile ilgili olacaktır.

Sancak kelimesi bir çok yabancı dillerde kullanılmaktadır; son zaman'arda Balkan dil-lerine (krş. Miklosich, *ayn. esr.* ve bir de Saineanu, *Influenta Orientalia*), daha önce, arapça (krş. Dozy, *Suppl.*; bk. bir de W. Marçais, *Le dialecte arabe de Tlemcen*, Paris, 1902, s. 270, str. 90 v.dd.) ve farsçaya geç-miş olup, burada *Burhân-i kâfi* 'a göre „nişan, alem ve altın toplu iğne, kuşak“ mânalarına gelmiştir. Yeni farsçada *sancâk* (aynen) sâ-dece bir „toplu iğneye“ („dikmiş iğnesine“ mu-kabil; krş. Nicolas, *Dict. français-persan*, bk. mad. „épingle“) delâlet eder. Freytag, *sancak* kelimesin'ın farsça olduğunu söyler; türklere de bunu kelimenin farsça imlâsı (*s-n-c-â-k*) ile yazarlar; bunun aslını teşkil eden *sanç-* fiili ise, nâdiren *ş-* ile yazılmaktadır. Dikkate şâyân olan

bir husûs da farsçada *direfs* kelimesin'in „uç“ mânasına kullanılmasıdır (bk. Hindouglo, mad. *pointe* ve *poinçon*). *Burhân-i kâfi* 'da *sancâk* 'ın değişik bir şekli olan *sancûk* şekli de gös-terilmektedir. Eğer bu iranlılar tarafından bo-zulmuş bir şekil değilse, burada iranlılar tara-fından kullanıldığından dolayı muhâfaza edil-miş olan eski bir türkçe kelimeyi görmekteyiz. *Sancûk* kelimesinin, türkçe -*uk* (-*ik*) eki ile ya-pılmış bir şekil olarak, izâh edilmesi pek müm-kündür; çünkü bu ek geçişli fiillerden isim-i mef-'ul yapmak için kullanılır; yâni „sancılmış, di-kilmiş“. Fakat -*ak* eki yer adlarına delâlet et-me temâyülü ile („tesbit edilmiş“ veya tesbit edilebilen bayrak mânasına daha çok uyar), çok erkenden kullanışa hâkim olmuş olacaktır.

Yukarıdaki istikak ile ilgili teferrüattan anla-şılacağı gibi, kelimenin „ucu sivri direk üze-rinde olan bayrak“ mânasına kullanılmış olma-sı daha çok muhtemeldir; fakat bu *sancâk* 'ın „bayraklı mızrak“ (bu mâna Kalkaşandî'den gelmektedir; orada *rumh* ile karşılanmıştır) şeklinde izâhının imkânsız olduğuna delâlet etmez. Bunun dışında, ilk türk *sancak* 'ının şeklini tesbit etmek güçtür. Bunlar üzerine at kuyruğu (veya yak-kuyruğu, bk. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, X, 365) takılmış bir sırtıktan ibâret mi idi, yoksa eskiden beri doğ-rudan-doğruya bir bayrak mı idi? *Çalış* (veya *şalış*, İbn Haldûn; metni için bk. Dozy, *Suppl.*, mad. *çalış*; burada yanlış olarak: *hâliš*, Cev-det Paşa ve Ahmed Râsim, bk. *bibliyografya*) 'a benziyor mu idi? Belki de bu tâbirlerin mâ-nası, bizim düşündüğümüzden daha az tahdit edilmişti ve yerine ve zamanına göre farklı kullanılıyordu. *Tağ* [b. bk.] tâbiri umûmiyetle „at kuyruğu“ i âiasında anlaşılmağa berâber, Kâşgarî (I, 169 ve III, 92; trk. tre. III, 127) 'ye göre, bundan yalnız „turuncu renkte ipek veya kumaştan yapılan bayrak“ değil, hâkimi-yetin diğer bir timsâli olan „kös ve davul“ da anlaşılırdı. İbn Haldûn hükümdarın *citr* 'i, daha doğrusu *çatır* (fars. „hükümdar şemsiyesi“) 'i ile türklere *çatır* (Kâşgarî, I, 340), daha sonra-ları *çadır* 'ı karıştırmaktadır. Türklere farsça kelimeyi daha eski türkçe *çovaç* (türk kâşan-larının ipek şemsiyeleri) tâbirine tercih et-mişlerdir (çovaç için bk. Kâşgarî, II, 149,17 ve III, 45,15; krş. Anad. *çoğuş* („güneş ışığının düştüğü yer“) ve Rabgûzi'deki *cavaç* (Rad-loff, *Wörterb.*, IV, 59).

İlk şekli ne olursa-olsun, *sancak* her hâlde Selçuklularda hükümdarlık alâmeti ola-rak kullanılmıştır. İbn Bibî'nin türkçe metnin-de (nşr. Houtsma, *Recueil*, III) bu tâbir dâi-mâ *sultan* ile birlikte kullanılır (*sultanın san-cağı*). Burada (s. 135 v.d., 144, 169 v.d., 289.

357) bu tâbir müstahkem mevkiilerin muhâsarası münâsebeti ile geçmektedir ki, kalelerin fethini müteâkip, surlarına sancak dikilmektedir. Bâzan (s. 135 v.d.) muhâsara edilenler teslime râzı oluyorlar ve belki de yağmaya karşı te'minat olarak, kendilerine *sancak* gönderilmesini ricâ ediyorlar. Sultanın sancacı yanında bulunması zarûrî değildir; tarihçi (s. 357) bize *beyler-beyinin* hükümdarın sancacı ile nasıl sefere çıktığını anlatır.

Komşu beyler ve Selçukluların tâbileri uzun müddet onların imtiyazına hurmeten sancak taşımamışlardır, ancak Musul atabeyi Sayf al-Din Çâzi b. 'Imâd al-Din Zengi (ölm. 1149), başı üzerinde açılmış *sancak* taşıyan *aşhâb al-afrâf*'ın ilki olmuştur (İbn al-Ağır, *Hist. des Atabeks de Mossoul*, bk. *Recueil des hist. or. des Croisades*, II/II, 167).

Eyyûbiler de, selefleri gibi, hareket ettiler. Mısır sultanı al-Malik al-'Azîz 1198 yılında yeğeni al-Malik al-Mu'azzam İsa Şam hâkimi olunca, kendisine „bütün dünyaya açmak üzere, *sancak* ile *livâ'* göndermiştir“ (*Kitâb al-ravzatayn*, bk. *Rec. des hist. des Croisades*, *Hist. Or.*, V, 117. Eyyûbî hânedânından bir kız ile evlenmiş olan ve Mısır sultanı ilân edilen türkmen Aybeg 1250 yılında bir sefere iştirâk etmiş ve onun için hükümdar sancakları (*al-sanâcîk al-sultânîya*) açılmıştır (bk. Abu 'l-Fidâ', *Annales*, nşr. Reiske, IV, metin, s. 516 ve tercüme, s. 515). Memlûklerde bir *sancakdâr* („hükümdarın sancakını taşıyan“) ile her hangi bir *'alamdâr* arasında fark gözetilirdi (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. XCVII). Daha sonra türklere zamanında Cezâyir'deki kullanışta bu iki istilâh aynı mânaya gelmiş olmalıdır; krş. *Mélanges René Basset*, II, 35.

Anadolu'da, Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru *sancak* yeni bir metbû olan ilk Osmanlı hükümdarının temlik alâmetlerinden biri oluyor. 1280 yılında, Karaca-Hisar'ın Osman tarafından zaptından sonra, Âşık Paşazâde'ye göre (İstanbul, 1332, s. 8 v.d.), Sultan 'Alâ al-Din III, Osman'ın yeğeni Ak-Timur vâsıtası ile, ona *sancak* ile takımını *sancak yarağı* göndermiştir; Neşri'de farklı bir ifâde tercih edilmektedir (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XIII, 1859, s. 207 v.dd.). Âşık Paşazâde'nin bu münâsebetle verdiği mâlûmâta göre, Osman böylelikle *sancak-beyi* olmuş ve o günden itibaren *hutba* onun nâmına okunmuştur (Karaca-Hisar'da ilk hutbe Dursun Fâkih tarafından okunmuştur). Aynı müellife göre, sancaklar Ala-Sehir kumâşından yapılmakta idi (s. 56).

Müstakîl sultan sıfatı ile Osmanlı hükümdarları kendileri de gittikçe artan bir sayıda

sancak-beyleri nasbetmişlerdir Eski itibârını bir az kaybetmiş olan *sancak*, üzerinde dalgalandığı arâziyi de ifâde eder olmuştur: o zamandan beri merkezî idârenin askerî ve kazâî mûmessilligini üzerinde toplayan bir idârî teşekküle de ad olmuştur. *Sancak* umûmî olarak, bir dirlik (*diri-lik* „hayat, yiyecek, tımar“) veya daha sarih olarak, bir *hâşş* (yılada 100.000 akçadan fazla hâsılâtı olan dirlik için kullanılan bir tâbirdir) ihtivâ eder. Üst tabakayı *beyler-beylerinin* büyük hassaları ve daha alt tabakaları *zi'âmet*, *tîmâr* ve *kılıç* gibi, ehemmiyetlerine göre sıralanmış, daha küçük tımarlar teşkil ediyordu.

Sultan bâzan çocuklarını bir sancagin idâresine me'mûr ediyordu (d'Herbelot, *Bibl. Orient.*, V, 122; buna *sancağa çıkmak* denilirdi, Selânikî, s. 286) veya tekaüt edilen beylerbeyi ve vezirlerine *sancak* tahsis ediyordu (msl. bk. Naimâ, II, 23; III, 336 ve tür. yer.). Tuğlu *sancak-beyi* veya *mîr-livâ'*ların ellerinde bulundurdıkları bölgelerin üzerinde mülkiyet değil, yalnız *taşarruf* hakları vardı ve kendileri bu bölgelerin *mutaşarrıf*'i bulunuyorlardı. XVII. asra kadar çıkan bu tâbir (Naimâ, II, 23 s, 179 13 ve tür. yer.) sonraları idârede muayyen bir dereceye âlem olmuştur (aş. bk.).

Bâzan *sancak-beyi* muayyen bir yıllık maâşî (*ulûfa*) olan bir me'mûrdan ibâret idi ve bunlara sancakların *sâliyâne* şeklinde verildiği tasarih edilirdi. Merkezden uzak olan Bağdad, Basra, Yemen, Habeş, Lahsâ ve Mısır sancakları ile Ada'lar denizindeki üç deniz sancacı ve, Kıbrıs sancacı böyle idi (Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*, var. 67).

XIX. asrın başlarında 25 eyâlete dâhil 290 *sancak* var idi.

Seferberlik hâlinde *sancak-beyleri*, kumandan sıfatı (*mîr-livâ'*) ile, tâbleri veya me'mûrları tarafından toplanmış olan bölüklerin başında muayyen toplanma mahalline giderlerdi (msl. Rumeli'de İsakçı ovası). Deniz sancakları bir gemi techiz etmek ve deniz seferinde bulunmakla (*deryaya eşmek*), bâzan da aynı zamanda kara harekâtına iştirâk etmekle (*karaya eşmek*) mükellef idiler *Sancak* tâbiri ayrıca türk ve ırap deniz kuvvetleri diline de geçmiş ve muhtelif lugatlerde görüldüğü üzere, çeşitli mânalar almıştır. Msl. Ali Seydi, *Resimli kâmûs-ı osmânî* (İstanbul, 1325), I, 55; arapça için krş. Ben Cheneb, *Mots turcs*, s. 48. Brunot, *Notes sur le vocab. marit. de Rabat* (Paris, 1920), s. 80; bk. bir de J A, Kânûn, II, mart 1922, s. 109. Idâre dilinde *sancak* sözü, umûmileşmiş olan „bayrak“ mânası ile değil, fakat eski bir tâbir olarak, „tevcih alâmeti“ mânasına kullanılmaktadır; msl. bir *beyler-be-*

yi için (Vâsıf, *Tarih*, [1219], I, 81, 1175 yılına âit bir fermana).

Mouradja d'Ohsson'a göre (bu mâlûmatın kaynağına işâret edilmemektedir), devletin eyâlet ve livâ'ara taksimi Murad III. (1574—1595) devrinde yapılmıştır (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, 1824, VII, 276 v.d.; J. v. Hammer, *Gesch. des Osman. Reiches*, IV, 237 v.d., 31). Bu ıslahat hakkında, gerek Peçevi, gerek Selânikî, hiç bir şey söylememektedir.

Sultan Mahmud II., yenîçerilerin ilgâsını (1826) müteâkip âyânı ortadan kaldırıncaya (bu 1837'de olmuştur), *sancak* veya *livâ'* yahut *mutasarrıflık* lar, kesin olarak, basit birer idârî bölge mâhiyetini almıştır. Sancagin mutasarrıf veya vâlisi o zamandan beri bir sivil me'mûr olup, „livâ paşası“ olan *mîr-livâ'* dan ayrılmıştır.

Sancak veya *livâ'* taksimi 8 teğrin II. 1864 tarihli *vilâyetler* (eski *eyâletler*) kanûnu (*sancak* ların idâresi, bâb IV ve V, mad. 29—37) ve 21 kânûn II. 1871 tarihli kanûn (*sancak* ların idâresi, mad. 35—42 ve 90) ile muhâfaza edilmiştir.

Büyük Millet Meclisi hükûmeti 1921'de *sancak* veya *livâ'* ları, ortadan kaldırmıştır. 1924 Teşkilât-ı esâsiye kanûnunun 89. maddesinde bu husûsta şöyle denilmektedir: „Türkiye coğrafî vaziyet ve iktisâdî münâsebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazâlara, kazâlar nâhiyelere münkasemdir ve nâhiyeler de kasaba ve köylerden terekkep eder“.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), I, 30—33 (Vâsıf'tan naklen; fakat bu tarihçinin eserinin hiç bir neşrinde bu bâb bulunmamaktadır); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326—1328), s. 7; J. v. Hammer, *Des Osm. Reiches Staatsverfassung* (Wien, 1815), II, 277—280; Muhammed al-Sarâhî, *Şarh al-Siyar al-kabîr* (trk. trc. Mehmed Münib Ayıntâbi), İstanbul, 1241 (=1825), I, 73 v.d.; İbn Fâldûn, *Mukaddima* (nşr. Quatremère), 1866. I/II, 46 v. dd.; trc. de Slane (Paris, 1865), s. 48 v. dd.; Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853—1854), I, 44 v. dd.; Belin, *Du régime des fiefs militaires en Turquie* (Paris, 1870; krş. J A, 1878); George Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905), I, 36, 40 v.d., 47, 56, 65 (o tarihlerde çıkan yeni kanûnlar için).

(J. DENY.)
SANCAK-I ŞERİF. SANCAK-ı ŞARİF. Peygambere âit olduğu söylenen ve bilinen ve bugün İstanbul'da Topkapı Sarayı'nda mukaddes emânetler arasında saklanan *sancak bayrak* olup, *alem-i nebevî*, *alem-i şerîf*, *livâ-i saâdet* ve *livâ-i şerîf* adları ile anılmakta idi. Peygamber zamanında harplerde kullanıldığı sırada ise, bu sancak Kırays'ın büyük bayrağına telmihen ve Kureyslilerce çok hızlı uçan „tavşancıl“ kuşu demek olan 'Ukâb ismi ile mârûf idi. D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire ottoman*, II, 378 v.d.)'un kaynaklara atfen bildirdiğine göre, Peygamberin beyaz ve siyah renkte bir çok bayrakları var idi ve bunlardan siyah renkte olanı 'Âişa'nın kapı perdesi vâzifesini görüyordu ki, 'ukâb tesmiye edilen ve muahharen *sancak-ı şerîf* diye tanınan işte bu idi. Peygamberin hayatında her kumandan askerî bayrak taşıyor ve her biri mızrağı elinde olarak, kendi kıtası başında harp ediyordu. Bizzat Peygamberin iştirâk ettiği Bedr gazâsında ise, ilk defa Hamza sancak-ı şerîfi taşıdı; daha sonra Mekke'nin fethi günü 'Alî bu şerefe nâil oldu. Peygamberin ölümünden sonra, halife Abû Bakr de islâmiyetin en mühim remizlerinden biri olan bu sancaca karşı büyük tâzim göstermiş idi. İlk dört halife zamanında, kumandanlardan veya yüksek rütbeli emirlerden biri, her tarafta tâzim gösterilen bu sancacı dâimâ ordunun önünde taşırdı. Şam'daki Emevî halifelerine ve daha sonra da Bağdad ve Mısır'daki Abbâsî halifelerine geçen bu sancak, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra, Osmanlılara intikal etti (D'Ohsson, *ayn. esr.*, s. 383 v.d.). Sancak-ı şerîfin Kahire'den İstanbul'a nakli hakkında türlü rivâyet ve kayıtlar vardır. Bunlardan bazılarına göre, Yavuz Sultan Selim, Mısır'dan avdetinde, onu beraberinde getirmiştir (Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 248). Ancak daha güvenilir kayıtlara ve kaynaklara göre (Süheylî, *Tarih Mişr al-cadîd*, Müteferrika tab., var. 52 ve bundan naklen J. v. Hammer, trk. trc., V, 38; Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 14), Rodos muhâsarası sırasında Mısır vâlisi Hayır-Bay tarafından Kanûnî Sultan Süleyman'a gönderildiği merkezindedir. Silâhdar tarihinin 'ukâb ismini tasrih eylediği bu sancagin Hayır-Bay tarafından Yavuz Sultan Selim'e gönderildiği yolundaki kaydında bir zühûl bulunması ve hâdiselerin seyrinden de anlaşılacağı vecihle, Kanûnî Sultan Süleyman yerine, Selim I. yazılmış olması muhtakkak gibidir ve tarihî hakikatlere daha uygundur. Buna mukabil, Âli'nin, kendi devrine âit ve sancak-ı şerîf ile ilgili olarak verdiği bilgiden anlıyoruz ki, Kanûnî Sultan Süleyman Rodos fethinden sonra, sancak-ı şerîfi beraberinde İstanbul'a getirmemiş, her sene hacılar ve „sürre alayı“ ile beraber Mekke'ye kadar gidip-gelmesini te'minen, Şam hazînesinde alıkoymuş ve bu hâl 1593 senesine, yâni

1001 tarihindeki Avusturya seferine kadar, devam etmiştir (*Kunh al-ahbâr*, basılmamış nüshadan naklen, Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihte Avusturya seferi münâsebetiyle Şam yenicileri ile birlikte ilk defa teberrüken muhârebe sâhasına gönderilmek üzere, getirtilip, Gelibolu yolu ile orduya, sadrâzam ve serdâr-ı ekrem Koca Sinan Paşa'ya gönderilmiş idi ki, İstanbul'a uğratılmadan gönderilmiş olması, ordu mensûplarını gücendirmiş, kendilerine itibâr edilmediğini, aynı zamanda sancak-ı şerife de hurmet gösterilmemiş olduğunu iddia eylemelerine sebep olmuş idi. Bu yüzden ertesi sene sancak-ı şerif İstanbul'a getirtilip, oradan Macaristan'daki harp sâhasına gönderilmiştir. İki sene bu sûretle Şam'dan İstanbul yolu ile cepheye ve kış münâsebeti ile de tekrar aynı yoldan Şam'a gittikten ve gidiş-gelişinde hazinede saklandıktan sonra, 1595 senesinde seferden dönüştü enderûn-ı hümayûnda alıkonulmuş ve bir daha Şam'a gönderilmeyerek, saraydaki emânetler arasında muhâfaza edilmiştir (Âlî ve Selânikî'nin basılmamış kısımlarından naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Bu tarihten sonra pâdişahlar ile ve onlar sefere gitmedikleri zaman sadrâzam ve serdâr-ı ekremler ile berâber, sancak-ı şerifin sefere gönderilmesi âdet oldu. Pâdişah ile berâber ilk defa 1596 senesinde Eğri seferine götürülmüş ve bu esnâda sancağın yanında 300 kadar seyyid ve şerif de berâber bulundurulmuş idi (Selânikî, *göst. yer.*). Sancak-ı şerifin zamanla yıpranmış ve eskimiş bir hâle gelmesi sebebi ile, bu sıralarda yenilendiği, aslen siyah renkte bulunan sancak-ı şerifin bâzı parçalarının da, yeşil ipekli kumaştan yapılan yenisinin üzerine, teberrüken dikildiği anlaşılmaktadır. Silâhdar tarihinin, „mürûr-i zamanla eczâ-i şerife müteferrika olmağla devlet-i aliyyede aslına göre üç sancak-ı şerif işletilip, her birine ikişer üçer kıta tâyin olunup, üç sancak etmişlerdir“ kaydı da bunu te'yit etmektedir (Silâhdar, *göst. yer.*). Bu müverrihe göre, bunlardan biri mevkib-i hümayûna ile gidip, hırka-i saâdet yanından ayrılmaz, ikincisi hazîne-i âmirde mahfûz bulunur ve üçüncü vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekrem olanlara verilir. Sancak-ı şerifin sonradan aldığı yeşil renkten veya kılıfının da yeşil olmasından dolayı, XVIII. asırdan itibaren, yeşil sancak mânâsına, „livâ-i hadrâ“ diye anıldığı da görülmektedir (Subhî, *Tarih*, var. 7, 170, 220).

Seferlerde sancak-ı şerifin vezîr-i âzam ve serdâr-ı ekremlere teslimi, onun ordu ile birlikte te'yi ve istikbâlî merâsim ile yapılır; pâdişah huzûruna kabûl ettiği vezîr-i âzama sancağı bizzat tevdi eder ve avdetinde de yine kendisi alırdı. Ordunun çadırı ordugâha açık-

masından bir müddet önce de, sandığından çıkarılarak, bir mızrak üzerine takılması kanûn icâbı idi (bu husûstaki tafsîlât için bk. Başbakanlık arşivindeki bir hatt-ı hümayûndan naklen, Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 251). Sancak-ı şerif merâsimlerinde muhtelif asırlarda, usûl ve kaideler bakımından bâzı farklar göze çarpmaktadır ki, Nîmetî efendi kanûn-nâmesindeki „Sancak-ı şerif ihrâcî merâsimi“ maddeleri ve XVIII. asra âit bir vesikadaki „sancak-ı şerif çıkarılırken yapılan merâsim“ kayıtları bunun tafsîlât ve teferrûatını ihtivâ eder (bk. *Tarih vesikaları dergisi*, sayı 4; Uzunçarşılı, *göst. yer.*).

Sancak-ı şerifin hizmetinde ve muhâfazasında bulunanlara „livâ-i şerif takımı“ denilirdi. Tarihlerimizde de, seferlerde sancak-ı şerif çıkarılması münâsebeti ile, bir çok kayıtlara rastlanmaktadır ve bunlardan bâzılarından bu husûstaki kanûn-nâmelerde mevcut olmayan bilgiler elde edilmektedir. Msl. eğer pâdişah ordu ile bir yere kadar gidip, orada vezîr-i âzamı serdâr-ı ekrem yaparak, daha ileriye gönderecekse, o zaman sancak teslimi merâsimi yapılmakta idi. Nitekim 1683 te Mehmed IV.'in, ordu ile Belgrad'a kadar berâber gittikten sonra, vezîr-i âzamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı harp sâhasına gönderdiği esnâda bu merâsim Belgrad'da ierâ olunmuş, seyhülislâm ile Şeyh Vâni Efendi'nin de hazır bulunduğu bu merâsimde pâdişah, serdâr-ı ekreme: — „Sancak-ı şerifi sana ve seni Allaha emânet eyledim, yardımcın olsun“ diye iyi temennilerde bulunmuş idi (Silâhdar, *göst. yer.*). Diğer taraftan, bu harplerin devamı sırasında, bilâhare Fâzıl Mustafa Paşa'nın muvaffakiyetli harp hareketinde bulunduktan sonra avdetinde, pâdişah Süleyman II. da sancak-ı şerifi karşılamak üzere, Davud Paşa'ya kadar gitmiş ve sarayda vezîr-i âzamin elinden hurmetle bunu teslim alarak, mahalline göndermiş idi. Sancak-ı şerif için orduda ayrı bir çadır kurulduğu gibi, muhârebe sâhasından avdetten önce de, Davud Paşa'da buna mahsûs bir çadır kurulur ve pâdişah İstanbul'da ise, bu çadırda orduyu istikbâl ederdi. Seferlerde, Eğri seferinde de görüldüğü gibi, sancak-ı şerif ile berâber „sancak-ı şerif şeyhi“ denilen ve seyyidlerden olan bir zât ile, bunun maiyetinde yine bir çok seyyidler bulunurdu. Muhârebe esnâsında ise, sancak-ı şerif serdâr-ı ekremin önünde durur ve seyyidler ile hafızlar bunun etrafında Fetih süresini okurlardı *Vekayi-i tarihiye* ve *Zuhdat al-val-âgî*'den naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 256. Bâzı seferlerde sancak-ı şerif ile berâber hırka-i saâdetin de götürüldüğü görülmektedir. Sarayda harem kapı-

cılarından 40 kişi, sancakdar unvânı ile, sancak-ı şerifin muhâfazasına me'mûr edilmişlerdi. Sancak-ı şerif ihrâcî yalnız seferlere inhisâr etmez, bâzan İstanbul'da vukûa gelen mühim yenicileri ve kapı-kulu isyanlarında da çıkarılarak, bütün halk âsilere karşı bu sancağın altında toplanmağa dâvet olunurdu. Bu sûretle âsilerin mâneviyatı üzerinde mühim bir te'sir yapılarak, isyân bastırılırdı. Msl. 1651'de ocak ağaları'nın tahakkümlerini ortadan kaldırmak ancak sancak-ı şerif çıkarılması ile mümkün olmuş idi. 1687'de Mehmed IV.'i hal'eden kapı-kulu ocaklarının İstanbul'da yaptıkları taşkınlıklar tahammül edilmez bir hâle gelince, hükümet sancak-ı şerifi çıkarmak ve bir işâret bekleyen halkın yardımını sağlamak sûreti ile, hâdiseyi bertaraf etmiş ve mes'ûlleri cezâlandırmıştı. Kapı-kulu ocaklarını te'dip için, sancak-ı şerifin son defa ihrâcî 1826 (1241) senesindeki „vak'a-i hayriye“ denilen, yenicilerin ilgâsı hâdisesinde olmuştur. Bu gibi isyanlarda yenicilerin: — „Yenicileri olanlar Etmeydanında kazan başına ge'lsin“ — diye bağırmaclarına karşılık, pâdişah ve hükümet taraftarları da: — „Ümmet-i Muhammed'den olan sancak-ı şerif altında toplansın!“ — diye bağırırıldır. Hâkim olan inanca göre, 7 yaşından 70 yaşına kadar her müslümanın onun altında toplanarak cihâda iştirâk etmesi farz idi ve bu cihâd, devletin emniyet ve bekasını tehlikeye sokan iç düşmanlara karşı da ierâ edilebilirdi. Bu defa da pâdişah Mahmud II. kendisine sâdık tebasını, âsi askerine karşı, Topkapı sarayından çıkarılarak, Sultan Ahmed câmiî minberine dikilmiş olan sancak-ı şerif altına çağırırdı, âsilerin kışkırları yıkılarak, bunlar câmiî te'dip edilmeye kadar, câmide bırakıldı (tafsîlât için bk. Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, s. 73 v.dd., 121 v.dd.). Topkapı sarayının, arz odası karşısındaki kapısı önüne dikilen sancağın dikildiği yere kimsenin ayak basmaması ve bu sûretle hurmetsizlik gösterilmemesi, ikinci meşrûtiyet inkılâbına kadar sağlanmış ve bunu te'min için, bu yerde nöbet bekletilmiş idi. Şimdi burada bu yerin hâtırasını muhâfaza eden bir taş bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunun sancak-ı şeriften en son istifade etmek istediği harp, birinci dünyâ harbi olmuş ve bu seferde sancak-ı şerif çıkarılmak sûreti ile „cihâd-ı ekber“ ilân edilmiş idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Râşid, *Tarih*, I, 302. IV, 172; Vâsîf, *Tarih*, II, 309; Şem dâni zâde, *Mur'at-tavârih*, 1182 senesi vekayii Âsim, *Tarih*, II, 260. I. Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* s. 248-260; Tahsin Öz, *Hırka-i*

saâdet dâiresi ve emânât-ı mukaddese (İstanbul, 1953); Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, fas. XIX; Abdullah Uygur, *Siyah sancak-ı şerif* (Resimli tarih mecm., 1950, sayı 4). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SANCAN RAY. [Bk. ŞUCAN RAY.]

SANCAR. SANÇAR (T.), *sanç-ar*; *sanç* („saplamak, sançmak“) kökünden olup, Yaşar (*yaşa-r*), Kacar (*kaç-ar*) v. b. gibi, fiilin bu isim-fiil şekli bes isim olarak da kullanılmıştır. Kelime, ç sesinden dolayı, zamanla incelmış ve ç sesi de sadahlaşmıştır. Bundan dolayı büyük Selçuklu hükümdarının adı Sancar sonraları Sencer şeklini almıştır. Bu hükümdar için bk. mad. SENCER.

SANDÂBİL. [Bk. SENDÂBİL.]

SANDAL. SANDAL, sandal ağacı. al-Nuvayrî'ye göre, bunun bir çok neveleri vardır. Bunların çoğu, bilhassa ak, sarı ve kırmızı neveleri, hoş kokularından dolayı, kokulu pudraların imâlinde ve tabâbette de kullanılır; diğer neveleri ince tahta işçiliğinde (tavla, satranç v.b.) kullanılır. Bugün cenûbî Asya'dan, „İndonezya adalarından“ ve Afrika'dan Avrupa'ya idhâl edilen *Pterocarpus* kerestesi ince mobilya için, kalıntıları da renkli parça olarak kullanılmaktadır.

Bibliyografya: O. Warburg, *Die Pflanzenwelt*, II, 220; Abū Maşûr Muvaffak (nşr. Seligmann), s. 164 (trc. Abdul-Chalig Achundow, s. 227); al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 258; İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 383; E. Wiedemann, *Beiträge (SBPMS Erl.)*, 1916, XLIX, 38 [Nuvayrî'den naklen]. (J. RUSKA.)

ŞANEM. ŞANAM (A., cem. *aşnâm*), lugatlere ve tefsirlere göre, „Allahtan başka tapılan şey“ mânâsına gelir; bu kelime umûmiyetle taştan, tahtadan veya mâdenden yapılmış olup, bir hacmi bulunan şey mânâsına gelen *vaşan* (cem. *avşân*) kelimesinden ayrılır; hâlbuki *vaşan* kelimesi hemen-hemen „levha veya resim, tablonun“ bir müterâdifidir. İbn al-Kalbî'nin *Kitâb al-aşnâm*'ında verdiği izâh budur. Arap lugatları bunun yabancı asıllı, *şanam* kelimesinden müştak bir kelime olduğunu bildirirler; fakat hangi dilden alınmış olduğunu kaydetmezler. Avrupa dilcilerine göre, bunun ıstikakı ibrânî *şelem* („resim“) kelimesinin ıstikakının aynıdır. Taymâ'da bulunan arâmî kitâbede *ş-l-m* adlı bir ilâh bulunmaktadır. Daha fazla tafsîlât için bk. J. Hehn, *Festschrift-Sachau* (Berlin, 1915), s. 36 v.dd. Bu kelime Kur'an'da 5 defa geçer (VI, 74; VII, 134; XIV, 38; XXI, 58 ve XXVI, 71)

ve hadislerde, *vaşan* kelimesinden az olsa da, buna sık-sık tesâdüf edilir. İslâmiyetten önceki arapların taptıkları ve İbn al-Kalbî tarafından sayılmış olan putların tasvirine bakılacak olursa, *şanam* kelimesi çok çeşitli mâhiyetteki eşyâya verilmiş gibi görünmektedir. Hubal, İsâf ve Nâ'ila gibi bazıları gerçek heykeller idi; Kâbe etrafında dikilmiş olan diğer putlar da böyledir. Peygamberin, muzaffer olarak Mekke'ye girdiği zaman, bunları yıktırıp, ateş ile tahrir etmeden önce, gözlerine yayının ucu ile vurduğu nakledilir. Diğerleri, al-'Uzzâ gibi, ağaçlar ile temsil edilmiştir ve bir çokları da, al-Lât gibi, sâde taşlar idi. Taşların umûmiyetle Sâmi kavimlerin taptıkları nesneler olduğu çok iyi bilinmektedir. Muhaddis al-Dârimî *Musnad*'nin ilk bölümünün başından itibaren, putperestlik devrinde, arapların şekli, rengi veya boyu itibârî ile dikkate değer bir taş bulur-bulmaz, yapılacak bir nesne olarak, bunu dikdiklerini söyler. *Nuşub* (cem. *anşûb*) denilen bu taşlar kurban kanları ile ıslatılıyordu ve husûsî bir ibâdet hareketi olarak, bunların etrafında dönülüyordu. İbn al-Kalbî arapların taşları put olarak dikmek ile yetinmediklerini, fakat seyâhatleri sırasında böyle taşları idhal bile ettiklerini kaydeder. Bununla beraber *şanam* kelimesi „Allah“ mânâsına gelmez; gâlibâ bunun dâimâ kötü bir mânâsı var idi. Bu sebepten dolayıdır ki, müşriklilik devri şâirlerine isnât olunan şiirlerde bu kelime çok nâdir olarak bulunmaktadır. Bulduğum parçalar o kadar azdır ki, bunları burada sayabilirim. Bunlar Zayd b. 'Amr b. Nufayl (İbn al-Kalbî, *Kitâb al-aşnâm*, s. 22², = İbn Hişâm, *Sîra*, s. 145¹⁰), 'in, Râşid b. 'Abd Allâh al-Sulamî (*Aşnâm*, s. 31¹⁰, = *Hişâna*, III, 245¹²)'nin beyitleridir; bir de hepsinden daha ziyâde öğretici olan 'Abîd b. al-Abras (*Divân*, nşr. Lyall, II, beyt 6 = *Aşnâm*, s. 63⁴)'ın „ve ilâhları Ya'bûb yerine bir put aldılar“ beyti. İslâmiyetten sonraki şiirde, bu kelime al-Kûtâmî (*Divân*, nşr. Barth, 23, beyt 25) ve İbn Kays al-Ruqayyât (nşr. Rhodokanakis, 61, beyt 27) tarafından mutâd „put“ mânâsında kullanılmıştır. Bibliyografyada zikredilen eserlerde pek çok arap putu adı ile bu husûsta eski arap edebiyatından çıkarılabilecek her şey bulunacaktır. *Kur'an*'da geçmişin putları olarak şunlar zikredilmiştir: Vadd, Suvâ', Yağûs, Ya'ûk ve Nasr. Peygamber zamanında, Hicaz'da hâlâ tapılmakta olan başlıca putlar dışı ülühiyetler olan al-'Uzzâ, al-Lât ve Mânât ile gâlibâ başlıca erkek put olan Hubal idi. Bunun heykeli kırmızı granitten idi.

Bu makalede putların sayılması yersiz olacaktır, zîra bunlara delâlet eden açık kelime gâlibâ

nuşub kelimesidir. Muhtelif putların, bir ülühiyet olmak hasebi ile, bilhassa kendilerine bağlı râhipleri (*sâdin*, cem. *sadana*) var idi; ekserî hâllerde bunların vazîfeleri irsî idi ve puta tapanlar tarafından getirilen takdimeleri kabûl ederler, kurbanlar keserler ve kurbanın kanı ile putu sularlardı. İbâdet devamlı değil idi, fakat gâlibâ, ilk ve son baharın başında olmak üzere, yılda iki defa yapılıyordu. O zaman puta tapanlar mutâd dönmeler sırasında, putlardaki iktidârın bir kısmını kendilerine geçirmek için, puta dokunuyorlar veya onu öpüyorlardı. Saygı gösterilen ülühiyetin yanına hacca gitmek husûsunda Sâmilere has olan âdetin menşei'nde bu ibâdet bulunmaktadır. İlâhlar, her ne kadar mevzî bir mâhiyete sâhip ve bâzı kabîlelere mahsûs iseler de, başka kabîleler, savaşların kesilmiş ve tâlik edilmiş olduğu „haram aylar“ denilen zamanlarda, bunlara kadar gelmek için, çok uzun mesâfeler katediyorlardı. Bu sûretle, islâmiyetten çok önce, muhtelif arap kabîleleri bir birleri ile dâimi münâsebet hâlinde bulunuyorlardı. Gelişen islâmiyet, başlangıçtan itibaren, müşrik putperestliğin bütün izlerini kaldırmağa çalıştı ve bunda o kadar muvaffak oldu ki, hierî II. ve III. asırda arapların eski hayatları ile meşgûl olan âlimler ancak çok az teferrûat derleyebilmiş'erdiler. Bâzı putlar başka gayeler için kullanılmıştır; msl. üzerine bir nevi tâc hak edilmiş beyaz bir mermer parçası olan ve Mekke ile Yemen arasındaki Tabâla'de tapılan Zu'l-halâşa putu, İbn al-Kalbî zamanında (h. 200'e doğru), Tabâla câmiinin eşik taşı olmak üzere kullanılmış idi. Put olarak tapılan diğer taşlar Kâbe'nin köşe taşları olarak kullanılmıştır. Makâm-i İbrâhîm böyle idi

Bibliyografya: İbn al-Kalbî, *Kitâb al-aşnâm* (Kahire, 1332=1914); al-Azrakî (Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, Leipzig, 1858, I, 78, 84, 267 v. dd.); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), sık-sık; 'Abd al-Kâdir al-Bağdâdî, *Hişânât al-adab* (Kahire, 1299), III, 242—246; Wlehausen, *Reste arabischen Heidentums* (Berlin, 1897); Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*; Marquart ve de Groot (*Festschrift Sachau*, Berlin, 1915, s. 283 v. dd.); W. Robertson Smith, *The Religion of the Semites*.

(F. KRENKOW.)

SANHACA. [Bk. SANHACE.]

SANHACE. SANHACA, Berberîlerin büyük kabîleler topluluğunun kollarından biridir. İbn Haldûn kelimenin telaffuzunun *zanâga*'ya yakın olduğunu tasrih eder. Hâlen iki şekil de bilinmektedir. Diğer yandan Şanhacelerin bölgesine hudûd

olan Senegal'in adı bunların adından gelmektedir.

Araplardan ve diğer bütün sâmi kavimlerden ayrı olan Şanhacelerin bunlar ile hiç bir dil, ırk ve menşe' birliği yoktur. Garplı islâm nesep âlimlerinin fikrine göre, Şanhaceler, uzak Magrib *naşmûda*'leri ve küçük Kabîliya *Ketâma*'leri gibi, Berr'in oğlu Bernes'li Şanhaceler'dan inmektedirler. Şimdilik bu topluluğun menşei'ni doğru olarak ortaya çıkarmağa yardım edecek, dil veya başka bir bakımdan, hiç bir isbat vâsıtası mevcut değildir. Aynı şekilde, Şanhacelerin eski devirlerdeki hayat tarzları ve nerede oturdukları da bilinmiyor. Orta çağ boyunca adlarına sık-sık rastlanıyor; yaşadıkları sâha iki Magrib'e, yâni orta Magrib ve uzak Magrib'e ve Sahrâ'ya kadar uzanıyordu; bunlar arasında o zaman tam mânâsı ile göçebe hayatı sürenler bulunduğu gibi (bunların bazıları zamanımıza kadar göçebe hâlinde kalmışlardır; bilhassa Hoggar Tuaregleri), eskiden de göçebe hayatı sürdükleri iddia edilemeyen, Telkâta-ler gibi, yerleşik hayat sürenler de vardır.

Şanhaceler diğer büyük bir topluluğa, orta çağın ikinci yarısında onların yerine geçecek olan Zenâta'lara [b. bk.] muhâlif idiler. Bu izâhata göre, Şanhacelerin parlak devri, orta çağın ilk yarısı, daha doğrusu IV., V. ve VI. (X., XI., XII.) asırlardır. Bu devir, tarihin aydınlığına çıkan, İbn Haldûn'un birinci ve ikinci soydan Şanhaceler diye mutâlece ettiği Şanhacelerin devridir. Tabîî burada soy mefhumunun kullanılışı üzerinde son derece ihtiyatlı davranmanın zarûretini söylemeğe lüzûm yoktur. Bununla beraber dikkate almak lâzımdır ki, bir çok ahvâlde bu zümrelerden birine mensûp Şanhacelerin, diğer zümreden olan Şanhacelerin yardımını temin etmek istemeleri, aynı soydan gelmiş olmanın gerektirdiği karşılıklı yardımları hatırlatır.

[Şanhaceler, eski devirlerden zamanımıza kadar Magrib'de oturan halkın büyük bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bütün berberî halk hakkında olduğu gibi, bunlardan Şanhaceler hakkında da en geniş ve teferrüatlı bilgiyi veren İbn Haldûn, Magrib'deki her dağda ve ovada bu büyük kabîleye mensûp topluluklardan birinin bulunduğuunu, Şanhacelerin bütün berberî kabîlelerinin üçte biri kadar olduklarını kaydeder. Şanhacelerden bir kısım olan Telkâta-ler İfrîkiye ve İspanya'da, ve Mâsufa [Mâsufa] ile Lamtûna'lar ise, Magrib'de devletler kurmuşlardır ki, bunların tafsîlâtını da bize İbn Haldûn vermektedir (*İbar*, II, 1—86)].

Birinci soydan olan Telkâta-ler X. asırda, Kabîliya bölgesi hâric, bugünkü Kösantîna eyâ-

letine tekabül eden orta Magrib topraklarını işgâl ediyorlardı. Yerleşik olarak oturanlar ve bilhassa Banî Zîrî sülâlesi orada, başlıcası Cezâyir'in cenûbundaki Aşîr [bk. mad. EŞİR] olan merkezler te'sis veya tanzim etmişlerdir. Kayravân'da Fâtîmîlerin siyâset'ine bağlı kalarak, bütün X. asır boyunca Kurtuba emevîlerinin garptaki komşuları Zenâtalara karşı mücâdele ettiler. Fâtîmîlerin Mısır'a hareketleri onların faâliyetlerini şarka yöneltti. Bundan sonra Zîrîler sülâlesi Kayravân'da Fâtîmîler adına hüküm sürdü. Bir ihtilâf Kâl'a Ham-mâdîleri [b. bk.] devletin doğmasına yol açmıştır ki, bu devlet XI. asrın ikinci yarısından itibaren son derece zayıflamıştır. Bu iki küçük hükûmet Muvahhidlerin şarkî Berberîye'ye doğru tazyıkları sırasında, XII. asrın ortasında ortadan kalkmıştır. Şanhaca adını taşıyan küçük bir topluluk Cezâyir'in cenûb-ı şarkisinde zamanımıza kadar yaşamaya devam etmiştir.

İkinci Şanhaca soyu, X.—XI. asırlarda Trablus'un cenûbu ile okyanus arasındaki çölde oturan büyük göçebeler tarafından temsil edilmiştir. En mühim kabîleler, Murâbitlar [b. bk.] adı altında, Berberîye'nin ve İspanya'nın siyâsî ve dinî tarihinde ehemmiyetli bir rol oynamış olan ve „*İşâm*’h“ (*İşâm* adlı bir nevi yaşamak bağlayan) Lamtûna'lar ile Massûfalar'dır. al-Bakrî, bunların çöldeki hayat tarzları, yiyecekleri ve harp usûl'eri hakkında tafsîlât vermektedir. Tuareg'ler de bunlara dâhildir.

Fas'ta Atlas dağları civârındaki vâdilere ve Sûs şehrine yerleşmiş olan daha az kudretli topluluklar da aynı Şanhaca soyuna mensûp idi: bunlar Lamta ve Gazzûla göçebeleri ile yerleşik hayat süren Haskûralerdir. Sonuncular Muvahhidler hareketine iştirâk ettiler.

Nihâyet üçüncü bir Şanhaca soyu, uzak Magrib'de al-Kşar civârında Şaviya ovalarında, Tâzâ mntakalarında ve Rif'te dağınık olarak yaşamış olmalıdır. Bu son yerde, yâni Rif'te Boştuyya ve Uryağol Şanhaceleri zamanımıza kadar kalmışlardır. Aralarında şimâli Fas'lı kabîlelerin dağılmış bulunduğu iki „*İeff*“ ten biri de Şanhaca adını taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn Haldûn, *al-İbar* (kısmî trc. de Slane); ayn. mll., *Histoire des Berbères*, metin I, 194, trc. II, 1 v. dd.; al-Bakrî (Cezâyir, 1911), s. 164 v. dd., trc. (1913), s. 310 v. dd.; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muşâtâk* (kısmî nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje); ayn. mll., *Şifat al-Magrib* (*Desc. de l'Afrique et de l'Espagne*, metin, s. 57—59, trc. 66—69); Fournel, *Les Berbères* (Paris, 1875); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siècle* (Paris, 1913). [İbn 'İzârî al-Marrâkuşî, *Kitâb al-bayân al-mugrib fi'l-*

aḥbār al-Andalus wa'l-Mağrib (Leiden, 1948), 228, 249, 292, 296 ve tür. yer.; 'Abd al-Vāhid al-Marrākūşī, *al-Mu'cib fī talhīs aḥbār al-Mağrib* (Kahire, 1949), bk. fihrist].

(G. MARÇAIS.)

[Bu madde NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından ikmâl edilmiştir.]

SANİSARİ. [Bk. SANİSERİ.]

SANİSERİ. **SANİSARİ,** MAVLÂNÂ, (? — 1417), asıl adı Aḥmed olup, Şayḥ Nağır al-Dīn Maḥmūd Çirāğ i Dihlī (ölm. 757=1356)'nin talebesidir. İlim ve takvâda zamanında kimse onun mertebesine erişememiştir. Timur (ölm. 807=1404)'un muvâsalat haberi Dehlī'de yayılınca, ulemânın ekserisi şehri terketti, fakat Sânisari, adamları ile, orada kaldı ve Timur tarafından hapsedildi. Çok geçmeden, şöreti yayılmış olduğundan ve Timur bunu öğrenmiş bulduğundan, kendisini serbest bıraktı ve kızgınlığı geçince, onu refâketine aldı. Sarayda *Hidāya* müellifi 'Alī b. Abī Bakr al-Fargānī al-Marğīnānī (ölm. 593=1197)'nin neslinden olan Şayḥ al-islâm ile Sânisari'nin teşrifatta hangisinin takaddüm edeceği hususunda bir mü nâkaşa olmuştur. Timur Şayḥ al-islâm tarafını tuttu ve *Hidāya* müellifinin talefi olduğu için, tefevvuk hakkının ona âit olduğunu söyledi. Sânisari bunun hayret edilecek bir şey olmadığını, zira Şayḥ al-islâm'ın *Hidāya* müellifinin başlamış olduğu hatâları devam ettirdiğini söyleyerek, mukabele etti. Bunun üzerine Şayḥ al-islâm çok kızdı ve hatâlara bir delil istedi. Sâni-Sari de bu iş için talebelerini tavzih etti. Fakat Timur, teessüfe şâyân hareketlere münceer olabilecek olan münâkaşayı durdurdu. Timur, Hindistan'ı terkedince, Sânisari de Dehlī'den ayrıldı ve ölümüne kadar (820=1417), tedriste bulunduğu Kâlpī'ye yerleşti ve Kâlpī'de defnedildi.

Eserlerinden en meşhûru *Qasida dâliya*'sidir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥaḥḳ Dihlavî, *Aḥbār al-aḥyār*, s. 142; Âzâd Bilgramî, *Subḥat al-marçân*, s. 37; Şiddik Ḥasan, *Abcad al-ulûm*, s. 892 ve *Hadâik al-ḥanafiya*, s. 313 (M. HİDAYET HOSAYN.)

SANTA MARIAT-ÜL-GARB. **SANTA MARIA DE ALGARVE,** a. **SANTAMARIYA ALGARB,** şark Santa Maria (arap. Şantamariyat al-şark veya Şantamariyat İbn Razîn, bugün Albarracin, krş. *IA*, I, 294, v.d., İspanya'da Feruel eyâletine bağlı şehir)'sından ayırmak için, garp Santa Mar'a (Meryem)'sı denilen mahal Portekizlilerin Endülüs'ün cenûb-i garbisinde arapça ismi olan Algarve (=al-Ġarb, krş. *IA*, I, 299)'yi muhafaza ettikleri kısmında bulunan eski müslüman şehridir. Bu şehir çok defa, Kap Santa-Maria'nın şimâl-i

garbisinde, Lizbon'dan Villareal de São Antonio hudut istasyonuna giden demir-yolu üzerinde, Villareal de São şehrine 56 km. mesâfede bulunan ve küçük bir Portekiz limanı olan Faro'daki Şantamariyat al-Ġarb ile karıştırılır. Santa Maria de Algarve'nin arapça nisbe şekli Şantamari : krş. mad. AL-A'LAM AL-SANTAMARI)'dır.

Santa Maria de Algarve müslümanlar devrinde merkezi Silves (a. Şilb) olan eyâlete tâbi idi. Burası Emevî halifesi Sulaymân al-Musta'in'in 407 (1016)'ye doğru idâresini meridahi Abû 'Osmân Sa'id b. Hârûn adında aslı meçhul bir kimseye teslim edinceye kadar, orta ehemmiyette, küçük bir şehir idi. Abû 'Osmân Sa'id b. Hârûn, yeni merkezinde müstakil bir emir gibi hareket etti ve 434 veya 435 (1042/1043)'te ölümüne kadar, böylece hüküm sürdü. Ölümünden sonra, yerine oğlu Muḥammed geçti ve al-Mu'taşim unvânını aldı; bu zat, 444 (1052)'te Santa Maria küçük emirliğini, İşbiliye (Sevilla) hükümdarlığına ilhâk eden Abbâdilerden Abû Amr al-Mu'tazid tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Şehri güzelleştiren ve ona bir çok âbideler vakfeden iki Abbâdi emir'nin kısa istiklâl devri esnâsında, İdrisi, Yâkût ve Kazvinî'nin tasvirlerine inanınrsa, şehirde diğer bir mabed ile çok güzel sütunları bulunan bir de kiliseden başka bir ulu câmi var idi.

Santa Maria de Algarve, XII. asırdan itibaren, İşbiliye'nin kaderine tâbi oldu ve 1249—1253'te Sancho II. tarafından zaptedilerek, kat'i bir şekilde, portekizlilerin eline geçti.

Bibliyografya: al-İdrisi, *Nuzhat al-mustâk* (kısmen nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, *Şifat al-Mağrib*, trc., s. 179, metin, s. 217); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. bu kelime; al-Kazvinî, *Acâib al-maḥlākāt* (nşr. Wüstenfeld), II, 364; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 168; İbn Faḫl Allâh al-'Omari, *Masâlik al-abşâr* (trc. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, Cezâyir, 1924, s. 87) Lerchundi ve Simonet, *Crestomatia arábigo-española*, s. 55; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 261; IV, 300 v.dd.; ayn. mll., *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, II, 123 210 v.d.; David Lopes, *Toponymia arabe de Portugal* (*Revue Hispanique*, Paris, 1902, ayrı basım, s. 28 v.dd.), ayn. mll., *Os Arabes nas obras de Alexandre Herculano; Notas marginaes de lingua e historia portuguesa* (Lizbon, 1911), s. 78 v.dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTAREM, arapça ŞANTARİN (nisbesi: Şantarîni), Estremadura bölgesinde bir Por-

tekiz şehri olup, Lizbon'un şimâl-şimâl-i şarkisinde, buraya 67 km. mesâfede ve 104 m. râkımında, Taĵo nehrinin sağ kıyısı üzerinde bir tepecğin yamacındadır. Bu şehir Romalıların kadim Scalabis veya Praesidium Iulium'u olup, yeni adını, nehrin menbâ cihetine 50 km. mesâfede Thomar'da 653'de öldürülüp, nehre atılan azîze İrene (Santa İrene)'den almaktadır. Bu azizenin cesedi Santarem'in önüne kadar gelip, burada durmuş ve adı bu mahallin adı olmuştur. Bütün müslüman İspanya coğrafyacıları Santarem'i bölgenin merkezi olarak zikrederler. İdrisi'ye göre, buranın tepedeki kalesi zaptedilemezdi; şehrin diğer kısımları Taĵo boyunca yayılmış idi.

Yarım-adanın cenûb-i garbisi ile aynı zamanda fethedilen şehir bâzan Emevî halifeleri hâkimiyetine karşı isyân etti; bu arada al-Nâşir'in emri üzerine, kâ'id Aḥmed b. Alyâs tarafından 316/928'de zapt edildi. Birkaç sene daha sonra, 327/938'de şehir, Umayya'nın kardeşi Aḥmed'i işğal ettiği vezirlik vazifesinden hemen azletmiş olan halî'e 'Abd al-Raḥmân III. 'a karşı Umayya b. İşlâk'ın isyânına sahne oldu. Umayya, Leon kralı Ramiro II. ile birleşti ise de, Santarem halife kuvvetleri tarafından ondan kurtarıldı. Müteâk'ip asrın sonunda, şehir ve arâzisi, Evora ve Lizbon ile birlikte, Badajoz'lu Eftasiler (krş. *IA*, IV, 193 v.d.) tarafından kurulmuş olan müstakil hükümdarlığın bir kısmını teşkil ediyordu. Bu hânedânın sukutunda (485=1092/1093), Santarem Castilya kralı Alfonso V. tarafından zapt edildi ise de, Murâbit kumandanı Sîr b. Abī Bakr b. Tâşî'nin tarafından, Badajoz ve Algar memleketi ile aynı tarihte, 504 (1111)'te, tekrar ele geçirildi. Bu fetih, meşhûr saray müşşisi İbn 'Abdûn (krş. *IA*, V, 693 v.d.) tarafından kaleme alınan ve tarihçi al-Marrākūşî'nin metnini bize intikal ettirdiği bir mektup ile Murâbit hükümdarı 'Alī b. Yûsuf'a bildirildi. Santarem, Murâbitların sukutuna kadar, müslümanların elinde kaldı ve ilk Portekiz hükümdarı Alfonso Henriquez tarafından, 542 (1147)'de, Lizbon, Cintra, Alcaacer do Sul ve Evora gibi, diğer Portekiz şehirleri ile birlikte, kat'i olarak zapt edildi.

580 (1184)'de, Santarem'deki hristiyan askeri birliklerinin Aljarafe'ye akını ve kaybedilmiş olan toprakların tekrar ele geçirilmesi için İşbiliye'den gönderilen bir müslüman ordusunun mağlûbiyeti neticesinde, Muvahhid [b. bk.] sultanı Abû Ya'qûb Yûsuf b. 'Abd al Mu'min Portekiz'e karşı bir seferi bizzat idâre etmeğe karar verdi ve bu maksatla geniş hazırlıklarda bulundu. Senenin başında Marrākūş'tan hareket edip, Cebel-i Târik'tan Algesiras

ve İşbiliye'den geçti. Oradan, c. sırada şâyân-ı dikkat derecede tahkim edilmiş olan ve bir çok askeri birlikler tarafından müdâfaa edilen Santarem üzerine yürüdü. Şehir önündeki kuşatma uzun sürdü ve Muvahhid sultanı, ihtimâl bir ok isabeti ile yaralandı ve yaraya tahammül edemeyerek 18 rebiülâhır 580 (28 temmûz 1184)'de ölüncce, muhâsara kaldırıldı. O zamandan beri, şehrin tekrar zaptı için müslümanların hiç bir teşebbüsü tarihçiler tarafından kaydedilmiş değildir.

Santarem'de doğmuş olan meşhûr müslümanlar arasında 542 (1147/1148)'de ölen ve al-Zaḥîra (bunun için bk. F. Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico sobre los historiadores y geógrafos arábigo-españoles*, Madrid, 1898, s. 208 v.dd., nr. 171) müellifi Abu'l Ḥasan 'Alī b. Bassâm ve 517/1123—1124)'de ölen (krş. İbn Ḥallikân, *Vafayât al-a'yan*, Kahire tab., s. 331 v.d.) şâir Abû Muḥammed 'Abd Allâh b. Muḥammed b. Şâra al-Bakrî al-Şantarîni zikredilebilir.

Bibliyografya: al-İdrisi, *Nuzhat al-mustâk* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin s. 186; trc. s. 225; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 172; BGA, fihristler; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 327 (Kahire, 1324, V, 300; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 92; J. Alemany Bolufer, *La Geografia de la Peninsula Ibérica en los escritores arabes* (Granada, 1921), s. 112; İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), II, 211; (trc. Fagnan), II, 327; al-Marrākūşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 52, 117 v.dd., 185 v.dd.; (trc. Fagnan), s. 63, 138 v.dd., 222 v.dd.; İbn Abī Zar', *Ravz al-kirfâs* (nşr. Tornberg), s. 105, 139 v.dd.; İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar* (Bulak tab.), VI, 241; (trc. de Slane), *Histoire des Berbères*, II, 205; al-Ḥulal al-mavşîya (Tunus tab., s. 120; İbn al-Ağır al-Kâmil (nşr. Tornberg), VIII, 268; XI, 70, 332; kısmi tercümesi için bk. Fagnan, *Annales du Maghrib et de l'Espagne*, s. 323, 557, 603; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (nşr. Barbier de Meynard), III, 72; al-Maḥḳarî *Analectes*, I, 440; Florez, *España Sagrada*, XIV, 420, 429 v.dd. (*Choricon Lusitanum*), XXIII, 331, 333 (*Chronicon Conimbricense*); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 347; III, 56; ayn. mll., *Recherches*, I, 167, II, 443—480; F. Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 11 ve 242 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANTIAGO. ŞANT YÂKUB (Abu'l-Fidâ'da: Yâkû), isp. Santiago, frns. Saint-

Jaques de Compostelle, hristiyan İspanya'nın en meşhûr hacc mahalli ve bir vakitler Galicia krallığının hükümet merkezinin arapça yazılmış şekli, Burası denizden 228 m. yükseklikte, Vigo ile La Corogne arasında ve Finisterre burununa garbinda bulunmaktadır. Efsâneye göre, yarım-adada İncil'i vaaz etmek üzere, buraya yakın olan sâhile ayak bastığı rivâyet olunan, İspanya'nın koruyucusu ve hristiyanlığın öncülerinden kadîm Jacobus'un vücûdu burada bulunmaktadır. V. (XI.) asırdan önce Santiago'da arap müelliflerinin oldukça mufassal bir şekilde bahsettikleri meşhûr bir kilise var idi. *al-Bayân al-muğrib* müellifi, müslümanlar için Kâbe ne ise, hristiyanlar için bu kilisenin aynı şey olduğunu söyler.

387 (997) yılında Hâcib al-Manşûr b. Abî Âmir Kurtube'den Santiago'ya karşı, Dozy'nin vak'anüvis İbn al-İzârî'ye dayanarak, mufassal bir hikâyesini verdiği mühim bir sefer yaptı. 2 şabanda (10 ağustos) ahâlisinin boşaltmış olduğu şehir, müslüman ordusu tarafından zapt olunarak, tahrip edildi. Sadece bu azizin mezarına dokunulmadı. Galicia kralı Bermudo II, XI. asır başında Santiago'yu müslümanların elinden alarak, bu ziyâret mahalline eski vüs'atini iade etti. Bugünkü büyük kilise Alphons VI. zamanında, XI. asrın sonlarında, al-Manşûr tara'ından tahrip edilmiş olan mukaddes mahallin temelleri üzerinde inşa olunmuştur.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifat al-Mağrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 173, frs. trc., s. 207; Abû'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 182 v.d.; Yâkût, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1922), s. 117 v.d. ve 149 v.d.; E. Saavedra, *La geografía de España del Edrisi* (Madrid, 1881), s. 76; İbn al-İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), II, 316 v.d.; (frns. trc. Fagnan) s. 491 v.d.; al-Mağkârî, *Nafh al-fih, Analectes...*, I, 270; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, III, 228 v.d.; Steven Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge* (München, 1957), I, 87 v.d.; Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*² (Stuttgart, 1955), s. 232, not 133.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SANÜS!. [Bk. SENÜSİ.]

SAPANCA (eski yazılışı: Sabanca), Türkiye'nin Marmara bölgesinde bir göl ve bu gölün cenûp kenarında kaza merkezi bir kasaba.

Sapanca gölü, şark-garp istikametinde uzunluğu 17 km., şimâl-cenûp istikametinde âzami

genişliği 5,5 km., mesâhası 46,9 km² ve deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 33 m. olan ve fazla suyunu şimâl-i şarkî ucundan çıkan Çark deresi ile Sakarya ırmağına boşaltan bir tatlı su gölüdür. S. Erinc tarafından, 1947/1948 senesinde yapılan ölçüye göre, gölün çanağı garp-şark istikametli bir çukur şeklinde olup, en derin yeri 61 m.'ye varmaktadır. Sapanca gölü, şimâlindeki tepelik arâzi ve cenûbundaki dağlar ile, aynı durumda bulunan İzmit körfezinin devâmı olup, göl ile körfez arasında, oluk şekilli bir çukur ova yer almakta, bu ovanın uzunluğu 17 km.'ye, genişliği ise 8 km.'ye varmakta, fakat gölün garp ucuna yakın Büyük Derbent civârında çok darlaşmaktadır; gölün şarkında ise, sözü geçen çukur sâha Adapazarı ovasına açılmakta, gölün ucu ile Sakarya ırmağı arasında 4,5 km. mesâfe bulunmakla berâber, Sapanca gölünü Sakarya'ya boşaltan Çark suyu doğrudan-doğruya ona kavuşmayıp, şimâle doğru akarak, ancak 31 km. ötede ırmağa dökülmektedir.

Gölün ve yanındaki kasabanın adı üzerinde çeşitli rivâyetler ileri sürülür. Seyyah Evliyâ Çelebî, izmitli bir „koca“nın buradaki orman ve çalılıkları açıp „saban yürüttüğünden“ Sabancı Koca adlı bir köy meydana geldiğini ve Sabanca adının bundan türediğini ileri sürer. Bununla berâber, Sapanca adının çok daha eski devirlere gitmesi muhtemeldir: gölün cenûbunda yükselen dik yamaçlı ve ormanlık dağ kütlesi (Geyve boğazı ile Bozburun arasındaki Samanlı dağlarının en yüksek zirvesi olan Keltepe (1608 m.) buradadır) orta çağ müellifleri tara'ından Siphones (G. Pachymeres, nşr. Bekker, II, 332⁹), Siphon (Anna Komnena, nşr. A. Reifferscheid, II, 72²³), Sophon (Kedrenos, *Hist.*, nşr. Bekker, II, 371, 628; Skylitzes, s. 710; Niceph. Bryenn, s. 77, 79, 82; Michael Att., s. 189; Theophanes, s. 619) adları ile zikrediliyordu ki, bu dağın şimâl eteğindeki gölün ve bu gölün kenarındaki kasabanın adının bundan istikak ettiği kabul edilebilir. Amien Marcellin (XXXVI, 3, 8)'in göle verdiği Lacus Sumoneusis adının, L. Suphonensis ara şekli ile, yukarıki isimden türediği âş'kârdır (krş. W. Tomaschek, *SB. Ak. Wien*, 1891, CXXIV, nr. 8, s. 7). Bununla berâber, göle Boane ismi de verilmekte idi (Anna Komnena, *göst. yer.*, Βαδνῆ λίμνη). Diğer taraftan, eski Osmanlı kaynaklarında göle Ayan gölü ismi verildiği görülür. Gölün garp kıyısına yakın bir yerde Ayan adlı bir kale ve köy bulunduğu bilinmektedir. Leunclavius (*Hist. musulm. turcorum*, s. 47, 18) 'ta Lacus Ivanus şekli görülür. F. Babinger, İyân şeklinin, başa gelen elçî eki ile, Sabanca adına menşe' ola-

bileceğini ileri sürer. Selânikî tarihinde gölün adı Ayaz şeklinde yazılmış olup, bunun Ayân isminin istinsâhı sırasında bozulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Sapanca gölünün şarkta Sakarya nehrine ve garpta İzmit körfezine yakınlığı ve Sakarya'nın geçtiği Adapazarı ovası ile Körfez arasında hiç bir tabîî ârızanın bulunmaması, coğrafyacıları adı geçen nehrin evvelce Karadeniz'e değil, Geyve boğazından çıktıktan sonra, garba dönerek, Sapanca gölü çukuru yolu ile, İzmit körfezinde Marmara denizine dökülmüş olabileceği ve daha sonra, cenûptaki dik yamaçlı ve bol yağış alan dağlardan inen sellerin getirdiği molozlar yüzünden, garp mecrâsının Büyük Derbent civârında tıkanıp, nehrin şimdiki Adapazarı ovasına yayıldığı ve şimâle doğru taşarak, nihâyet Karadeniz'e döküldüğü düşüncesine sevk etmiştir [bk. mad. SAKARYA]. Aynı durum, daha ilk çağdan itibaren, Sakarya'yı doğrudan-doğruya Sapanca gölüne ve buradan da İzmit körfezine bağlayacak bir kanal açılması fikrinin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Bilindiğine göre, ilk defa Plinius (*Epist. libri, ad Trajan*, nşr. R. C. Kukul, Leipzig, 1912, 41., 42. ve 61., 62. mektuplar). Bithynia vâlisi iken, eski mecrâzlerinin bulunduğu dikkat ederek (*agn. esr.*, s. 290, 28), imparator Tra'an'ı göl ile körfez arasında bir kanal açmağa iknâ etmek istemiş idi. Osmanlılar zamanında Sakarya—Sapanca gölü—İzmit körfezi kanalının açılmasına ilk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde mimar Sinan tarafından teşebbüs edilerek, Sapanca gölü ile İzmit körfezi arasında 20.000 zirâ yerin tesviye edildiği, fakat muhârebeler yüzünden, işlerin yarıda kaldığı bildirilmektedir (J. v. Hammer, VII, 164). İkinci teşebbüs Murad III. devrinde 999 (=1591) yılına rastlar (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 666'da bulunan 909 tarihi bir tab'î hatâsıdır). Tersânenin kereste ihtiyâcının aşağı Sakarya ve Sapanca havzasındaki büyük ormanlardan kolayca temin edilmesi, hattâ gemilerin mahallinde yapılmasını sağlayacak böyle bir kanalın açılması için, önce mahalline mimar ve mühendislerden mürekkep bir hey'et gönderilmiş gerekli ölçüler yaptırılmış (krş. *Cihannümâ*, *göst. yer.*), sâbık Budin hazine defterdarı Ahmed Efendi kanal inşâsı işlerine „emin“, Mustafa Efendi kâtip tâyin edilmiş, işlere nezâret etmek ile de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa vazifelendirilmiş, amele veya ırgat temini için muhtelif beyler-beyilere tâminler gönderilmiş, fakat başlayan işler gıyâ gemi inşâsının o sırada daha mühim olduğu ileri sürülerek, aslında ise bu işi iltizâm eden vezir-i

âzam Sinan Paşa'yı çekemiyenlerin pâdişah nezdindeki telkinleri yüzünden, bu teşebbüsten bir netice alınmamıştır (Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 289). Daha sonra Mehmed IV. devri başlarında 1064 (1654) senesinde bu mes'ele tekrar hatıra gelerek, Hindî-zâde adlı bir mühendise keşif yaptırılmış, fakat işe başlanamamıştır (Vâsîf, *Tarih*, Kahire, I, 104). Bundan sonra Mahmud I. (1730—1754) devrinde, İstanbul'a kolay zahîre, odun, kereste v.b. temin edileceği gerekçesi ile Sapanca gölü, İzmit körfezine birleştirilmek istenmiş ise de, mahallî eşrâfın engel olmaları yüzünden, vazgeçilmiştir. Mustafa III. devrinde 1174 (1760) senesinde Sapanca gölü ile körfezi birleştirilmek üzere, yeniden teşebbüse geçildi ise de, kış geldiği ve mülk sâhipleri güçlük çıkarttığı için, bundan da vazgeçildi. Böylece, bir çok defa ele alınmış olan teşebbüslerden bir netice çıkmadı (krş. Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam, 1784, I, 97). Zamanımızın şartları mes'elenin şimdi başka bir yönden ele alınmasını gerektirmektedir. Hızla büyüyen İstanbul'un içme suyu ihtiyâcını yakın bir gelecekte mahallî imkânlar ile temin etmek mümkün olmayacağı ileri sürülerek, Sapanca gölünden, hattâ Sakarya'dan İstanbul'a ve İzmit körfezi kıyısında gelişmekte olan sanâyî bölgesine su getirmek tasavvurları ortaya atılmaktadır. 1943 senesinden beri İzmit selüloz ve kâğıt fabrikalarına Sapanca gölünden borularla su getirilmektedir.

Evliyâ Çelebî, Sapanca gölünün çevresini 24 mil (Kâtib Çelebî'ye göre: 15 mil), derinliğini çok yerde 20 kulaç olarak bildirmekte, göl etrâfında 76 köy bulunduğunu, gölde 70—80 kayık bulunup, bunlar ile karşıdan-karşıya insan ve yük taşındığını ve balık tutulduğunu bildirir. Daha eski kaynaklarda da, gölde bol balık bulunduğu zikredilir. Bugün, Sapanca gölünde bir kaç motörlü tekne ile yelkenli kayıklar bulunur ve gölde sazan, kızılkanat ve tatlı su kefalı v.b. balıklar tutularak, İzmit ve İstanbul'a gönderilir. Son yıllarda elektrik işleri etüd idâresi tarafından yapılan ölçmelere göre, gölün kış aylarında yükselerek, en yüksek seviyeye mart-nisan aylarında ulaştığı ve en düşük seviyenin de yaz sonu ve sonbahar başlarına rastladığı (bu artışmanın da henüz fazla oluşu ve menbâların fakirleşmesi yüzünden) görülmekte, en alçak ve en yüksek seviyeler arasındaki fark 0.75—1.40 m. arasında oynamaktadır.

Sapanca kasabası, aynı adlı gölün cenûp kenarında, gerideki dik yamaçlı ve ormanlık dağ'arın eteğinden göle doğru hafif meyil ile inen satih üzerinde kurulmuştur. Ka-

sabanın yerinde bulunmuş olması muhtemel eski iskân merkezi hakkında mevsuk bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Osmanlı tarihinin başlangıcında göl yakınlarındaki Ayan kalesinin 723 (1323) 'te (başka bir rivâyete göre 713 'te), Orhan Gâzî devrinde, Akça-Koca tarafından fethedildiği kaydedilir. Sapanca'nın daha sonra Bolu üzerinden Amasya ve Erzurum'a giden yol üzerinde bir konaklama yeri olarak geliştiği anlaşıyor. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (962 Rüstem Paşa, mimar Sinan'a burada bir câmi, bامam ve „170 ocaklı bir han“ yaptırdı. 1050 (1640) 'deki Erzurum seyahatinde buradan geçen Evliyâ Çelebi, 1.000 evli, mahsûlî bol bir kasaba olarak tavsif ettiği Sapanca'da Pertev Paşa'nın yaptırdığı hanı da Sinan'ın eseri olarak zikreder. İzmit'ten gelen yol, Sapanca'dan geçtikten sonra, gölün cenûb-i şarkisinde doğrudan-doğruya göl üzerine inen yamaçlar yüzünden hemen kıyıda geçiyordu: Kâtib Çelebi (Cihannümâ, s. 666) Bolu yolunun burada yarım mil su içinden geçtiğini (ve suların kabarık olduğu zaman „üzengiye çıktığını“) kaydeder ki, bu târif XIX. asrın ilk yarısında Charles Texier tarafından hemen hemen aynı şekilde („bir saat kadar gölün kumları üzerinde gidilerek sular eğer kolanına kadar çıkar“, *Asie Mineure*, s. 87) tekrarlanmıştır; daha ötede Bolu'ya gitmek için, ya „Ada-nâhiyesi“ — Sakarya köprüsü — Hendek — Düzcupazarı yolu, yahut da Geyve boğazı — Taraklı — Göynük — Mudurnu yolu (Cihannümâ, s. 673) tâkip ediliyordu. 1890 senesinde Sapanca'ya gelen demir-yolu, yukarıda sözü geçen dar kıydan yarına açılmak sûreti ile geçirilmiştir. Demir-yolunun inşasından sonra kara yolları bir müddet ihmâl edilmiş ve hemen hemen geçilmez olmuş ise de, Cümhûriyet devrinde, motörlü vâsıtaların gelişmesi sebebi ile, münâkalenin ağırlık merkezi yeniden kara yollarına intikal etmiş ve Bolu yolu gölün dar kıyısından değil, yamaçların gerisinden geçirilmiştir ve kasabanın 7 km şarkında Geyve boğazı vâsıtası ile Bilecik — Eskişehir veya Göynük — Ankara'ya giden yol, Bolu caddesinden ayrılmaktadır. Bununla beraber, İstanbul — Ankara yolu üzerindeki münâkale faaliyetinin pek ziyâde artmış bulunması, Devlet kara-yolları idâresini, bu yola daha kısa, daha dönemeçsiz ve daha az ârızah bir güzergâh tesbitine zorladığı için, bugünkü İstanbul — Ankara yolu artık Sapanca kasabasına ığramayarak, gölün şimalinden geçirilip, doğrudan Adapazarı'na yöneltilmiş, böylelikle Sapanca gölü cenûbundan ve kasabadan geçen yol üzerinde münâkale kesâfeti eski ehemmiyetini kısmen kaybetmiştir.

Bugünkü Sapanca elma, kiraz, seftâli, ayva v. b. ağaçlarının yayıldığı meyva bahçeleri arasında kurulmuş olup, demir-yolu başlıca iskân sâhası ile göl arasından (istasyonun Haydarpaşa'ya uzaklığı 123 km.), yeni kara yolu ise, sözü geçen sâhanın cenûbundan kasabanın İstanbul'a uzaklığı 124 km.) geçmektedir. Millî mücadele yıllarında Sapanca zarar görmüş. 1921 senesinde, 16 mart — 21 haziran arasında yunan işgâli altında kalmıştır. Sapanca kasabasının nüfusu 1935'te 2.855 iken, 1960'ta 5.788'e yükselmiştir. 1960'ta kasaba 5 mahalleye ayrılan 1034 ev ihtivâ ediyordu.

XVII. asırda Sapanca, Kapudan paşa eyâletine bağlı Kocaali livâsı içinde bir kazâ merkezi idi. O sırada bu kazâ içinde bir Ada köyü ve „Ada nâhiyesi“ (Cihannümâ, s. 673) 'den bahsedilmekte olup, XIX. asır ortalarında kazâ merkezi buraya (Adapazarı) nakledilmiş ve Sapanca buna, nâhiye olarak, bağlanmıştır. Adapazarı'nın Kocaali'nden ayrılan Sakarya vilâyetine merkez olmasından sonra, 1957'de Sapanca yeniden kazâ hâline getirilmiştir. 1960 sayımına göre, Sapanca kazâsının nüfusu 13.114'e varmıştır.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), II, 171 v. d., V, 74; Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ*, s. 666, 673 v. d.; J. Otter, *Voyages*, I, 6; P. Lucas, *Voyage*, I, 204 v. d.; Fr. La Boullaye-Le Gouz, *Voyages et Observations* (Paris, 1653), burada Sacabangi şeklinde yazılmıştır; R. Pöcocke, *Description of the East* (London, 1745), II, 95; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v. d.; J. A. Kramers, *Asia Minor* (Oxford, 1832), I, 138; James Morier, *Journey through Persia...* (London, 1812), s. 408 (Köprülü devrinde açılması düşünülen kanal hakkında); Remi Aucher-Eloy, *Relations de voyages en Orient* (Paris, 1843), II, 376; W. Ainsworth, *Travels and Researches* (London, 1842), II, 25; J. v. Hammer, *Umblick auf einer Reise nach Braussa* (Budapeşte, 1818), s. 128—142 (kanal tasavvuruna dair bilgiler ile); Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure*, I, 51; X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie* (Paris, 1859), I, 23 (bunun için bk. *Courrier de Constantinople*, 29 mayıs 1847 ve *Das Ausland*, 1885, nr. 18, s. 415—418). — Resimler: Leon de Laborde, *Voyage du Syrie...* (Paris, 1838), XVII. cüz, levha. — Kanal tasavvuru hakkında bk. J. Söle, *Mitteilungen des Vereins der Geographen der Univ.* (Leipzig, 1911) I, 36—56; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 669 v. d.; *TOEM*, 1328, III, 548 v. d.; J. B. Tavernier, I, 6; Alberi, *Relazioni*, III. seri, I, 420; Vâsîf, I, 162, sene 1177=1758 (kezâ

Hammer, *ayn. esr*, s. 177). — Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 277, 282 v. d.; krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, 47, 18; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, 96, 380; VII, 243 (Selânikî den naklen); F. Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz* (Leipzig, 1924), s. 93 v. d., 245; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 188; E. Lahn, *Türkiye göllerinin jeolojisi ve jeomorfolojisi* (Mâden tetkik arama enstitüsü nşr., B. 12, Ankara, 1948), s. 44—47; Mehmed Cemâl, *Anadolü* (İstanbul, 1337), s. 197; C. Risch, *Der Sabandjasee und seine Umgebung*. (Pet. Mitt. Gotha, 1909), LV, tür. yer.; S. Erinc, *Sapanca gölünün derinlik haritası ve morfolojisi* (*Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1949, sayı XI—XII, s. 139 v. d., gölün bir derinlik haritası ile beraber); Hâmit İnandık, *Adapazarı bölgesinin hidrolojisine dair bazı notlar* (*IX. coğrafya meslek haftası, 1954. Tebliğler ve konferanslar*, İstanbul, 1955, s. 101—105); ayn. mll., *Adapazarı ovası ve çevresinin jeomorfolojik etüdü* (*İstanbul üniv. coğr. enst. dergisi*, İstanbul, 1952/1953, sayı 3—4, s. 107—138, resimler ile); İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılması ile Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporu* (*Belleten*, Ankara, 1940, IV, sayı 14/15, s. 149—174).

(BESİM DARKOT.)

SAR. [Bk. SER.]

SÂR. ŞÂR, daha doğrusu, hemze ile, SÂ'R (A.), öç, intikam demek olup, arapçada kendisinden öc alınacak katil ve öcü alınacak maktûl mânalarına da gelir. —İslâmiyetten önceki araplarda, bilhassa göçebe hâlinde yaşayanlarda, cezâ vermeğe ve verilen cezâyı infâz etmeğe yetkili bir merci bulunmadığından, her ferd kendi hakkını kendi müdâfaa etmek veya aramak zorunda idi. Bu durumda şahsa, âileye veya topluluğa karşı işlenen cürümler, bilhassa adam öldürme, ancak şahsen veya şahsın mensûp bulunduğu âile veya topluluk, kabîle tarafından karşılanabilirdi ki, bu da araplar arasında, bâzan her türlü içtimâî bağların üstünde sayılan v. öyle hissedilen öç (şâr) müessesesinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Çünkü öç alma duygusunun mevcûd olmaması ve bunun gerektirdiği vazifelerin yerine getirilmesi âile veya kabîlenin dağılması neticesini doğurabilirdi. Umûmiyetle, belki de neticelerini hesâba kattıkları için, adam öldürmekten çok çekinen araplar, ancak şâr bahis mevzûu olduğu zaman, cidden kan dökücü olmaktadırlar.

İslâmiyetten önceki ve kısmen de sonraki araplarda bir kimse öldürürse onun en yakın erkek akrabâsı, msl. baba ise oğlu, torunu veya bir kimsenin dayısı, kız kardeşinin oğlu v. b. onun öcünü (şâr), öldüreni öldürmek sûretiyle, almakla mükellef idi. Bu şahsa, islâmî kisas hükümlerinde de kabûl edildiği üzere, *valî* veya *mavtûr* (<vitr, „öç, intikam“) denilir. Bir yerde katili bilinmeyen bir maktûl bulunursa, oranın sâhibi olan kabîle ferdlerinin cürmü işlemediklerine dair yemin etmeleri gerekirdi. Maktûl tarafı buna karşılık yemin ederse, o yerin sâhibi olan kabîlenin yemini hükümsüz kârır ve onlar maktûlün öcünü (şâr) ödemeğe mecbûr olurlardı. Öç (şâr), öldürülen bir kimse için, bâzan katilin mensûp olduğu kabîleden, içtimâî mevkî bakımından maktûle müsâvî derecede bulunan bir kimsenin öldürülmesi şeklinde alınmış olurdu. Fakat ekseriyâ, hiç olmazsa mühim hâdiselerde, msl. Şanfarâ [b. bk.] 'nın öcünde olduğu üzere, bir kimseye karşılık yüz kişi öldürülebilir veya öldürülmek istenebilirdi. Hattâ bâzen, babası Kinda meliki Huer'ü öldürenlere karşılık, oğlu büyük şâir İmrû' al-Kays [b. bk.] 'ın yaptığı gibi, kalabalık bir kabileyi tamâmiyle mahvetmek isteyenler de olmuştur. bk. msl. *al-Ağânî*³, IX, 88 v. dd.). Bir öcün (şâr) alınması, tabii olarak, karşı tarafta mukabil öç alma duygusunu uyandırıyor. İslâmiyetten önce araplar arasında çıkmış olan savaşlar, bu sebeple, nesiller boyunca devam etmiştir. Çünkü bir savaş, msl. 40 sene devam eden Dâhîs ve Gâbrâ savaşları (bk. *İA*, IV, 722b, mad. GATAFÂN, at yarışları muhârebesi), bir öç dâvasından çıkmış olmasa bile, ilk çarpışmadan sonra, hemen bir öç dâvası hâline gelirdi ve her öç de yeni bir öcü gerektirirdi; kabiledaşlık, akrabâlık v. b. sebepler ile de, tarafların sayısı gittikçe artardı. Bundan dolayı msl. Durayd b. al-Şimma —, her zaman kanımızı ebediyete kadar öc almağa çalışan öç sâhiplerinde görürsün... Öç almak için bize baskın yapılır ve felâkete uğrarsak, onlar öçlerinden şifâ bulurlar, yahut biz öç almak için baskın yaparız. Böylece sonsuz zamanı (düşmanlarımız ile) aramızda iki bölümge ayırdık, (bizden öç alınan) bölüm geçer-geçmez (biz öç aldığımız) bölümde bulunuruz“ (bk. *Divân al-hamâsa*, şerh al-Tabrizî, nşr. M.M. 'Abd al-Hamîd, Kahire, ts., II, 312 v. d.; şerh al-Marzûkî, nşr. Ahmed Amîn ve 'Abd al-Salâm Hârûn, Kahire 1372=1951, II, 825 v. d.) diyebilmiştir.

Öç (şâr) islâmiyetten önce arapları te'siri altında tutan en kuvvetli ve şiddetli duygu idi. Başka bütün his ve ihtiraslar bunun yanında sönmeğe mahkûm olurdu. Msl. yukarıda anılan İmrû' al-Kays, babasının öldürüldüğü haberin

aldığı zaman, kendisi reddedilmiş bir oğul olduğu hâlde, her şeyi unutup, öç almağa koyulmuş idi. Bunun gibi hiç bir akrabalık duygusu da öç (sâr) duygusundan daha kuvvetli olmamıştır. Arap şiirinde öç için yakın akrabalarını öldürmüş olanların acı duygularını anlatanlara tesâdüf olunur. Hattâ azadlı bir kölesi için kardeşini öldürüp, öcünü (sâr) almış olan bir kimse bile vardır. Aradan geçen zamanın uzunluğu öç alma duygusunu unutturmağa کافی gelmez. Bunun gibi, öç vazifesinin sonradan öğrenilmesi de bu duygunun meydana çıkmasına engel ve vazifelerinin terkedilmesine sebep olmaz. Nitekim, msl. meşhûr şâir Kays b. al-Haţîm [b. bk.], henüz pek genç iken, annesinin saklamasına rağmen, babasının ve dedesinin öldürüldüklerini ve öçlerinin alınmadığını tesâdüfen öğrenince, her türlü çârelere baş-vurarak, öcünü almağa muvaffak olmuştur (bk. msl. *al-Ağânî*³, III, 2 v.dd.).

Üzerine sâr düşen kimse, bu husûsta nakledilen rivâyetlerden anlaşıldığına göre, öcünü alıncaya kadar, şarap içmeyeceğine, zevcesi dâhil, kadınlara yaklaşmayacağına, bâzan da başını yıkamayacağına yemin ederdi veya yemin etmeden bu hareketlerden sakınırdı. Bir çok şâirler, öçlerini aldıkları için, artık şarabın kendilerine „helâl“ olduğundan bahsetmişlerdir (bk. msl. İmrû al-Kays, *Divân*, şerh Hasan al-Sandûbî, Kahire, 1358=1939, s. 152; Ta'bbata-Şarran. *Divân al-hamâsa*, şerh al-Marzûkî, II, 838; III, 24 v. dd.; krş. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *Bulûğ al-arab fî mârifat ahvâl al-arab*, Ka'ire, 1343=1925, III, 24 v. dd.). Burada kullanılan tâbirler araplardaki öç müessesesinin dinî bir mâhiyeti olduğunu da düşündürülebilir.

Araplarda sâr ile ilgili değişmez âdetlerden biri de, maktûl için, intikamı alıncaya kadar, kadınların mâtem tutmamaları idi. Ancak öç alındıktan sonra, kadınlar maktûl için başlarını açıp, ağlıtar söyleyerek, ağlarlardı. Her hangi bir sebeple, birinin öcü alınmazsa, öç almağa teşvik vazifesi kadınlara düşerdi ki, böyle teşviklerin güzel nümûneleri al-F'ansâ [b. bk.]'ın bir intikam savaşında yaralanıp ölmüş olan kardeşi Şahr için yazdığı mersiyelede bulmak mümkündür. Kadınlar, taşviklerinde öçleri almazsa, âdi fâhişeler gibi hareket edeceklerini de söylerlerdi.

Öç (sâr) bâzan bir diyet (diya; b. bk.) ile karşılanabilirdi. Umûmiyetle kabul edildiğine göre, bir insanın kanının diyeti 100 deve idi; hükümdar ailesine mensûp birinin diyeti ise, 1.000 deve sayılırdı (bk. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *agn. esr.*, III, 20 v.dd.). Bunu katil ödemekle mükellef idi; fakat ekseriyâ bütün kabîle bu diyeti te'min edip, öcün meydana çıkaracağı

güçlüklerden kurtulmak isterdi. Şu var ki, kana karşılık kan istenilirdi, ancak âciz ve haysiyetsiz kimseler diyeti kabul ederlerdi; fakat bilhassa kabîle içinde öcü gerektiren bir öldürme olursa, ileri gelenler bunu diyetle bastırmak isterlerdi. Diyet kabul etmemekte ısrâr edilirse, o zaman havaya bir ok (*sahm al-ta'kiya*) atılırdı; bu ok kanlı olarak yere düşerse öcün kan dökülerek alınmasına, yoksa diyet kabul edilmesine karar verilmiş olurdu (bk. Mahmûd Şukrî al-Âlûsî, *agn. esr.*, III, 18 v. dd.). İslâmiyette kişâş [b. bk.] ve diyet kabûlünün tercih edilmesinin emredilmesine rağmen, araplarda öç alma ve kan gütme âdeti, tarihte pek çok misâli görüldüğü ve türlü seyyahların müşâhede ettikleri üzere, günümüze kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. H. Lammens, *L'Arabie occidentale avant l'Hégire* (Beyrut, 1928), s. 181—236; Ahmed Muhammed al-Hûfî *al-Hağât al-arabiya min al-sîr al-câhili*, 2. tab. (Kahire, 1371=1949), s. 210—217 ve bu yerlerde gösterilen kaynaklar. (A. ATEŞ.)

SÂR. [Bk. SÂR.]

SÂRA. [Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.]

SARÂ. [Bk. SARAY.]

SARAGOSA. SARAĞUŞTA, bir İspanya şehri olup, şimdi bu adı taşıyan eyâletin merkezi ve Aragon krallığının eski pâytahtıdır; Ebre nehrinin sağ sâhilinde, 184 m. irtifâda, sulak ve yeşil bir bölgenin (la Huerta) ortasında kâindir. Bugünkü ispanyolca adı olan Zaragoza lâtince Caesarea Augusta'ya tekabül eder ki, bu isim a.U.c. 728 yılında, İberlerin kadim Salduba şehri yerinde Augustus tarafından te'sis edilmiş olan askerî bir iskân mahalline verilmiştir. Şehrin adı, ihtimâl Got dilindeki Cesaragosta vâsıtası ile, Saraqusta (nisbesi: Saraqustî) şeklinde arapçaya geçmiştir. Müslümanlar tarafından fethedildiği zamandan, tekrar hristiyanların eline düştüğü zamana kadar, Saragosa dâimâ müslüman Endülüs imparatorluğunun en büyük şehirleri arasında sayılmıştır; coğrafi mevkii onun arap İspanya'sının „yukarı hudutları“ (*al-sâğr al-a'lâ*) baş-shehri olmasını te'min etmiştir. İdrîsî devrinde (XII. asrın ortası), nüfusu çok kalabalık idi; beyaz yumuşak yapı taşı ile inşâ edilmiş olan burcları sebebi ile, ona „Beyaz şehir“ (*al-Madîna al-Bayzâ*) adı da veriliyordu. Bahçelerinin meyveleri Endülüs'ün en iyi meyveleri olarak meşhûr idi. Orada yapılan kunduz derisinden kürkler bütün islâm âleminde tanınmış idi.

Saragosa, daha 94 (712/713) yılında, Tulayşîla (Toledo)'dan az sonra, arap fâtiplerin eline düştü. Târiğ'in kendisine iltihâk ettiği Mûsâ b. Nuşayr, bu son şehirden ayrılarak, Sara-

gosa üzerine yürüdü ve etrafını çeviren kasabaları ve *Castillos* („kale“ ve müstahkem mevki“) ları ile birlikte burayı zaptetti. Beja'lı Is'dorre'a göre, şehir yağna edildi ve sâkinleri son derecede şiddetli bir muâmeleyle mâruz kaldı. Yûsuf b. 'Abd al-Rahmân al-Fihri'nin emri'ği sırasında, Şumayl b. Fâtîm [b. bk.] buraya vâli tayin edildiği zaman, 132=749, burası büyük ve mühim bir müslüman şehri idi; bu vâli arap âsiler tarafından mu âsara edildi ve yerini bunlardan birine bırakmağa mecbûr oldu. Hierî II. asrın ikinci yarısı boyunca, Saragosa'da hâtırasını tarihçilerin bize naklettiği bir çok isyanlar patlak verdi. Nitekim Charlemagne'in ordusu, 778'de, muhâsara etmeğe geldiği zaman burası mahallî bir reis olan al-Husayn b. Yahyâ al-Hazracî'nin elinde bulunuyordu. Frank kralının bu anda birden-bire Rhein kıyılarına çağırıldığı bilinmektedir. Kendisi muhâsarayı kaldırdı ve az sonra, Baskların ona bir tuzak kurmuş oldukları Roncevaux (Roncesvalles) dar geçidinde hâtırası *Chanson de Roland* tarafından ebedileştirilen kanlı bir felâkete uğradı. İki yıl sonra, 164 (780)'te Emevîlerden 'Abd al-Rahmân I. Saragosa üzerine yürüdü ve burayı ele geçirdi. Fakat şehir halifelerin elinden çıkmakta gecikmedi ve 175 (791)'te Hişâm kumandanı 'Ubayd Allâh b. 'Osmân'a burayı muhâsara ve zaptettirmek zorunda kaldı. 181 (797)'de, yeniden bir âsi orada istiklâlî ilân etti ve halifelerin bu birbiri arkasından gelen isyanları muvaffakiyetle veya muvaffakiyetsiz olarak bastırmak için, imparatorluklarının bu „yukarı hududuna“ askerî seferler yapmaları gerekti.

Aynı devirde (VIII. asrın sonu) saragosalı bir âilenin, Banî Kasî'lerin, Aragon'da büyük bir nüfuz kazandıkları görülür. Bunlar müslümanlığı kabul etmişlerdi; bu âilenin mensuplarından biri, Pampalona'nın ilk kralı İnigo Arista'nın dâmâdı Fortunio oğlu Mûsâ halife Hişâm tarafından tuttu ve Saragosa'yı ona verdi. Daha sonra, IX. asrın ortasında, âilenin reisi Mûsâ II. Tuşîla (Tudela) vâlisi olmuş ve Fransa hudutlarına akınlar yapmağa giden 'Abd al-Rahmân II. 'ın ordularına kumanda etmiştir. Kendisi Portekiz'e çıkartma yapmış olan Normanları püskürtmek için bu hükümdara yardım etti ve halife Muhammed'in tahta çıkış tarihi olan 852'de Saragosa, Tuşîla (Tudela) ve Vaş'a (Huesca) ile birlikte bütün „yukarı hudut“ onun hükümü altında idi. O hükümdar gibi yaşıyor, hıri tiy in kiralara, bu arada fransız kralı Dazlak Charles'a hediye gönderip, onlardan hediyeler kabul ediyordu. Fakat 860'ta Liyûn (Leon) kralı Ordoño I. tarafından mağlûp edildi ve iki yıl sonra Vâdi'l-Hicâra (Guadalajara) vâlisi olan dâmâdı tarafından öldürüldü. Banî Kasî,

onun ölümü üzerine, Kurtube halifesi'nin hâkimiyetini reddetti ve halife Muhammed de, onları güç duruma sokmak için, Tucibîler ile ittifak yaptı.

Fetihden beri Aragon'a yerleşmiş olan bu arap âilesi kabîle hukuku ile tanındı ve reis 'Abd al-Rahmân al-Tucibî resmen başa geçirildi. 888'de, 'Abd Allâh halife olunca, Saragosa'da kendi aleyh'inde suikast hazırlandığını öğrendiğinden, Tucibî reisinin oğlu Ankar („bir gözü kör“) lakaplı Muhammed b. 'Abd al-Rahmân'ı şehrin vâlisini öldürmekle vazifelendirdi. O da 890'da vazifesini yerine getirdi ve sonraları halifenin az saygılı bir tâbii oldu. Nihâyet son Banî Kasî mensuplarını yok etti, reisleri Muhammed b. Lope 898'de öldürüldü. al-Ankar 924'te öldü. Yerine geçen oğlu Hâşim bütün âileye adını verdi ve 930'da öldü. Oğulları, Banî Hâşim, halife 'Abd al-Rahmân III. tarafından iyi muâmele gördüler, fakat biri, Muhammed, 934'te ona karşı isyan etti. Liyûn kralı Ramiro II. ile ittifak yaptı ve halifeye bir itâat gösterisi yaptıktan sonra, Navarre krallığı dâhil, bütün şimalî İspanya'da ona karşı bir ittifak kurdu. 'Abd al-Rahmân onu itâat altına almak için sefere çıktı. Kâ'at Ayûb (Calatayud)'u zapt, sonra Saragosa'yı muhâsara etti; Muhammed b. Hâşim teslim oldu, halife onu afv ve vâlilikte muhâfaza etti. Oğlu Yahyâ 'Abd al-Rahmân III. ile al-Hakam II.'in İspanya ve Afrika'da kumandanı ve 975'ten itibaren de Saragosa vâlisi oldu.

Da'ra sonra, Hâc'b al-Manşûr b. Abî 'Âmir'in hâkimiyeti sırasında, Tucibî âilesinden bir Saragosa vâlisi, 'Abd al-Rahmân b. Mu'arrif b. Muhammed b. Hâşim, ona bir suikast hazırladı, fakat bu suikastın önü alındı ve vâli 989'da idâm edildi.

Emevîlerin sukutu üzer'ne, bunun bir torunu, Yahyâ, „yukarı hudut“ vâlisi oldu; onun al-Munzir adlı bir oğlu var idi ki, Slavlar ile İspanya berberilerine karşı mücadele ettikten sonra, kendini kiral ilân etti ve Barselona ve Kastî'ya kontları ile ittifak yaptı. Onun hâkimiyeti zamanında Saragosa'da sulh ve sükûn hüküm sürdü; şehir çok inkişâf etti ve nüfusu kalabalıklaştı. Sarayında İbn Darrâc al-Kaşallî gibi şâirlerin terennüm ettikleri debdebeli bir hayat sürülüyordu. al-Munzir 1023'e kadar hüküm sürdü.

al-Muzaffar lakabı ile yerine geçen oğlu Yahyâ, tahta çıkışından az sonra, öldü ve yerini oğlu Mu'izz al-Davla al-Munzir II. aldı (420=1029). 10 yıl sonra, kendisi hâife Hişâm II.'ı tanımak istemediği için, akrabalarından biri olan kumandan 'Abd Allâh b. 'Abd al-Hakam tarafından öldürüldü. Bu 'Abd Allâh iktidarı

ele geçirmeği denedi, fakat Saragosa halkı arasında isyân patlak verdi; o zaman Lārīda (Lerida)'nin müstakil vâlisi Abū Ayyūb Sulaymān b. Muhammed b. Hūd, sür'atle gelip, şehirde nizâmı te'sis etti ve eyâlet tahtını ele geçirdi.

Bu şahıs al-Musta'in unvânını aldı ve merkezi Saragosa olmak üzere, Banī Hūd (bk. V/1, 577 v.d., mad. HÜD) krallığını kurdu; bundan başka Lārīda (Lerida), Tuñile ve Ka'at Ayūb (Calatayud) nâhiyelerine sâhip idi. 438 (1046/1047)'de ölümünü müteâkip birbirlerinin oğlu olan şu şahıslar hüküm sürmüşlerdir: Ahmed al-Muktadir Sayf al-Davla, 474 (1081)'e kadar; Yūsuf al-Mu'tamin 478 (1085)'e kadar, Ahmed al-Musta'in II., hristiyanların kazandığı Valtierra savaşında 503 (1110)'te şehit düşmüştür. Oğlu 'Abd al-Malik 'Imād al-Davla 4 ramazan 512 (19 kânûn II. 1118)'de Saragosa'nın Sobrarbe hristiyan'arı tarafından kat'i olarak zaptedilmesine kadar hüküm sürdü; o zaman Rueda'ya kaçtı. Bu hükümdarların zamanına dâir maalesef ancak az teferüatlı bilgiler vardır ve tarihçilerin gösterdikleri yıllar ekseriyâ birbirine uymamaktadır. Saragosa, hristiyanların eline düşmesinden 9 sene önce, Murâbitlar tarafından Sultan 'Alī b. Yūsuf adına, 1 zilkade 503 (31 mayıs 1110)'te zaptedilmiş idi.

Şimdi Saragosa'da müslüman devrinden kalma eserler çok değildir; bunlar şüphesiz asırlar boyunca, şehrin mârûz kaldığı şiddetli muhâsaralar neticesinde, yeniden inşâ edilmiştir. „Seo“, yâni büyük kilise eski ulu câmiin yeri üzerinde inşâ edilmiştir ve hâlâ şimâl-i şarkî cephesinde, muhtemel olarak, arap devrinden kalma tuğlalar ve dört köşe çinilerden (azulejos) bir tezyinat görülür. Bâzı vekâyî-nâmece ve coğrafyacılar tarafından nakledilen bir rivâyete göre, ulu câmi tâbi' [b. bk.] Hanaş b. 'Abd Allāh al-Şan'anî (ölm. 100=718/719) tarafından inşâ ettirilmiştir; kendisi, arkadaşlarından biri ile, mihrâb karşısında defnedilmiş olmalıdır. Câmi Emevî halifesi Muhammed b. 'Abd al-Rahmân b. al-Hakam zamanında, 242 (856)'de genişletilmiştir.

Bugün Saragosa'nın en mühim arap âbidesi Aljaferia (şüphesiz arapça al-Ca'fariya'den: bu da Ca'far veya İbn Ca'far adlı bir şahsın adından alınmıştır; bu şahsın hâtırası, halk rivâyeti dışında muhâfaza edilmemiş görünmektedir) adı verilen saraydır. Bir çok mühim tâdilata uğrayan ve bundan başka 1809'da kısmen tahrip edilen bu saray bugün kışla hâline sokulmuştur; şehrin garp nihâyetinde bulunmaktadır. Buranın müslüman'lar devrine âit kısmından ancak 22 m² sâhasında olan küçük

bir mescid kalmıştır; bunun 14 m. yüksekliğinde çok güzel bir kubbesi vardır; hâlâ yerinde duran sütun başlıklarına göre hüküm vermek gerekirse, kubbe çok güzel başlıkları bulunan mermer sütunlara dayanıyordu Mihrâb mavi zemin üzerine kabartma sıvadan bir süs ile süslenmiştir. 25 m. yükseklikte, mescide bitişik olan küçük kule („halk şâiri hüeresi“ denilir) şüphesiz aynı devirden kalmadır. Aljaferia'nın müslümanlara âit kalıntılarının Saragosa'da bir çok sarayları bunlardan yalnız birinin, al-Muktadir b. Hūd tarafından inşâ edilmiş olan Dâr al-Surūr „sevinç evi“ un adını biliyoruz) bulunan Banī Hūd sülâlesi zamanından kalma olması muhtemeldir. Aljaferia hakkında müstakil bir kitap yazılması yerinde olurdu, zira bu saray Kurtube halifeliğinin güzel devri ile al-Hamrâ asrı arasında bir geçiş devrinin eseridir.

Saragosa'da doğmuş olan meşhûr müslümanlar arasında burada tanınmış hadis âlimi Abū 'Alī Husayn b. Muhammed b. Fierro İbn Hayyūn al-Şadafî'yi zikretmek yerinde olacaktır; kendisi İbn Sukkara adı ile tanınmış olup, 452 (1060)'de doğmuş ve 514 (1120)'te „şehit olarak“ Cutanda savaşında ölmüştür. Müteâkip asırda İbn al-Abbâr onun şâkirdleri hakkında alfabe sırası ile tertip edilmiş bir eser (mu'cam) yazmıştır ki, bu kitap F. Codera tarafından, *Bibliotheca Arabico-Hispana*'nın IV cildinde neşredilmiştir (daha fazla bilgi için bk. J.A. CCH, 1923, s. 223 ve not 1).

Bibliyografya: İdrisi, *Description...* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), s. 190/230 (Simonet ve Lerc'undi, *Crestomatie arabigo-española*, s. 53'te aynen tekrar edilmiştir); A'meria'da bulunan müellifi meçhul eser: *Description de l'Espagne* (nşr. ve trc. René Basset, bk. *Homenaje a D. Francisco Codera*, Zaragoza, 1904, s. 642 v.d.); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 66, 97, 127; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 78 v. dd., (nşr. Kahire, 1324, V, 71 v. dd.); J. A'ernany Bolufer, *La Geografia de la Peninsula Ibérica en los escritores arabes* Girona, 1921, s. 101 ve sık-sık. İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy, trc. E. Fagnan), c. II, *fihris*; c. III (nşr. E. Lévi-Provençal, bk. *fihris*; İbn al-Ağir, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg, kısmi trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, bk. *fihris*; al-Marrâkuşî, *al-Mu'cib* (nşr. Dozy), s. 41, 50, 85, 148; (trc. Fagnan), s. 50, 61, 104, 180; İbn al-Abbâr, *al-Hullat al-siyarâ* bk. Dozy, *Notices...*, s. 224 v.d.); İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar*, IV, 163 v.d.; İbn Abî

Zar', *Ravz al-kirfâs* (nşr. Tornberg), s. 104, *al-Hulal al-mavsiya* (Tunus tab.), s. 71 v. dd.; Mağkari, *Nafh al-tib* (kısmi nşr. Dugat v.b.), I, 121, 172, 176, 288, II, 350, 767; R. Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, I, III, IV; ayn. mll., *Essai sur l'histoire des Todjibides* (*Recherches*), I, 211—239; F. Codera, *Estudios criticos de historia arabe española* (Zaragoza, 1903), s. 95—110; *Conquista de Aragon y Cataluña por los musulmanes*, s. 323—360; *Los Tochibies en España*, s. 361—372, *Noticias acerca de los Benihud*; ayn. mll., *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 12, 254—259; ayn. mll., *Tesoro de monedas arabes descubierto en Zaragoza* (*Museo español de antigüedades*, Madrid, 1879, c. XI ve RRAH, 1884, c. IV; Sanpere y Miquel, *La reconquista de Zaragoza* (*Boletín de la R. Academia de Buenas Letras*, Barcelona, 1903/1904, II, 139—157); Domingo y Ginés, *Estudio critico sobre la conquista de Zaragoza por Alfonso I* (Zaragoza, 1888); *El Castillo de la Aljaferia de Zaragoza* (*Breve reseña de las bellezas artisticas y de los recuerdos históricos que encierra*), Zaragoza, ts.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SARAHs. [Bk. SERAHs.]

SARAHsI. [Bk. SERAHsI.]

SARAJEVO. [Bk. SARAYEVO.]

SARANDIB. [Bk. SERENDIB.]

SARASINLER, araplara, ashnda bunların az veya çok büyük bir kısmına delâlet eden bir tâbir. Bu ismin tarihi emin bir şekilde tespit edilebilen en eski zikri, milâdî I. asrın orta'larına doğru, Anazarboslu Dioskurides tarafından telif edilmiş olan περὶ ὕλης ιατρικῆς (I, bölüm 67; nşr. Wellman, Leipzig, 1909—1914, s. 60) adlı risâlede geçmektedir. Dioskurides, bu risâlesinde „saras'in ağacının“ (δασυρον ἀπὸ δένδρου Σαρασηνικοῦ) bir mahsûlü olarak arap zamkı (arap. muql) reçinesinden bahsetmekte ve Petra tarafından geçerken, idhâl edildiğini ve Hindistan zamkından (bunun için krş. Bretzl, *Botanische Forschungen des Alexanderzuges*, s. 282 v. dd.) daha az elverişli olduğunu ilâve etmektedir. Bu risâlenin en yeni nâşiri, haklı olarak, bütün el-yazmalarının şahâdetine rağmen, sâdece Dioskurides tarafından zikredilmiş bulunan maldakon yerli ismini ibrânî Edolâh ile teminat altına alınan maldakon'a şekline sokuyor. Aynı devirde yaşamış olan kadîm Plinius (*Hist. Nat.*, nşr. Detlefsen, VI, § 157)'de, iç mem'eketin nabatîlere komşu arap kabileleri

arasında Taveni (Tayy) ve Tamudaei (Samūd) gibi meşhûr isimler yanında Araceni adını zikreder. Bu son ismin Saraceni olduğu ko'layca anlaşılmaktadır. Batlamyus (II. asrın ortalarına doğru), V, bölüm 17, § 3'te Sarakene ülkesini Arabia Petraea'nın bir kısmını teşkil ediyormuş gibi zikreder ve burayı, kendisine göre, Faran körfezinden „Mısır yakınında“ (παρὰ τὴν Ἀίγυπτον) Judaea'ye kadar uzanan „Kara dağlar“ (ὄρη τὰκαλοῦμενα μέλανα) 'un garbında gösterir; Sarakenlerden ise aksine, Mes'ud Arabistan'ın içlerinde yaşayan bir halk olarak bahsetmektedir; şimâle doğru, dağ silsileleri civârında, Skenitler ve 'Oaditai (= 'Ad, nüsha farkı: 'Oaditai), bunların cenûbunda ise, Sarakenler ve Thamydenler (Samūd) ikamet ediyorlardı. Bizanslı Stephanus'a göre, Saraka kelimesi ile „nabatîlerin memleketinin ötesinde bulunan bir ülke (ώρα) kastediliyor ve sâkinlerine de Σαρακηνοί deniliyordu“; ayn. mll. Ταίηνοι, yâni Tayy kelimesi ile de, Sarakenlerin cenûbunda oturanların anlaşıldığı söylenmekte ve bunu te'yit için de Ulpianus ve Uranios'un tarihlerini şâhit olarak göstermektedir. Saraka'ya dâir kayıt, hakikaten hangisinden gelirse-gelsin, Stephanos tarafından kaynak olarak zikredilen Uranios, v. Domaszewski (*AR*, XI, 239 v. dd.)'nin isbat etmeğe çalıştığı gibi, Büyük İskender'in son halefleri devrine âit ise, bu kayıt Sarasinlere âit en eski şehâdet olmalıdır. Her hâlde zikredilen parçalara dayanarak, Sarasinlerin menşei'nin, Mısır hudûduna Sînâ yarım-adasında ve nabatîlerin civârında aramak zorundayız ve B. Moritz'e göre, hâlen onların soyundan gelenler Pelus'um ile Gazza arasındaki sâhil şeridi üzerinde yaşayan küçük Savârk bedvî kabilesidir. Kelimenin dar mânası ile bu Sarakenler, şüphesiz Dakyanus (Decius)'un saltanatının ilk yılında Mısır hristiyan'arının tâkibine (249/250) dâir İskenderiye piskoposu Dionysios'un muâsırı bulunan Eusebius, *Hist. Eccl.*, VI, 42 'un bize kadar muhâfaza edilmiş bulunan mektûbunda kendilerinden bahsedilen kimselerdir: Bir çok hristiyanlar „Arabistan dağlarına“ ilticâ ettiler; burada Sarakenler tarafından esir olarak satıldılar. Daha eski kaynaklara dayanan ve III. (m.) asra âit olan Διαμερισμός τῆς γῆς 'un muhtelif yazılı şekillerinde, *Liber Generationis Mundi*'de, Barbarus Seal'geri (*Mon Germ. Hist.*, *Auctores antiquissimi*, IX, 107)'de *Chronicon Paschale* (nşr. Dindorf, s. 45)'de, Epiphanius, *Ancoratus* (nşr. Holl, s. 113)'te Saraceni ve Ta'eniler, oldukça mühim kabileler olarak, zikredilmişlerdir. III. asrın başlarında gösterilen Bardesane'nin *Ketâb de Nâmôsâ d'Afravâtâ* (nşr. Cureton, suryanice metin, s. 16 = trc. s.

24)'sında Tayöye ve Saraköye (Eusebius tercümesinde Ταυοί ve Σαράκωνοί) arap mustakil göçebe kabilelerinin mümessilleri idi; gâlibâ, III. asrın ortalarına doğru, o tarihe kadar nâdiren zikredilmiş bulunan Sarasinler temessül ettikleri küçük kabilelerin başına geçmiş ve Roma imparatorluğunun hudutlarını tâciz etmişlerdir. IV. asrın rû ânilerinden olan Eusebius ve Hieronymus'ta Sarasinler Kitâb-ı mukaddes'teki İsmâ'il mensupları ile birleştirilmişlerdir: Onlar Farran veya Kızıl-denizin şarkında, içinde Hôrêb tepesinin bulunduğu Midian ülkesinde, Kâdêş civârındaki çölde, Arabistan eyâletinin dışında yaşarlar; önce İsmâ'ililer, daha sonra Hagariler ve nihâyet Sarakenler diye tesmiye olunmuşlar (336'dan önce te'lif edilmiş bulunan Eusebius *Onomasticon*'da Γαράζα, Κηδόα, Μαδιάνη ve Φαράζ; Eus., *Chron.*, ngr. Schoene, II, 13'te Hieronymus: Ismahel, a quo Ismahelitarum gentes, qui postea Agareni et ad postremum Saraceni dicti = *Chron. Pasch.*, 94¹⁸; ayn. mll. Eş'ya, XLII, 7 ve Hezekiyal, XXVII münâsebeti ile, Epiphanius, *Panarion Haer.*, IV, 1, § 7: „İsmail, çölde Faran'ı kurar; ondan İsmâ'ililer de denilen Hagarilerin, şimdi Sarasinler adını almış olan kabileleri gelmektedir“. Bu andan itibaren, Sarasinler adı diğer arap kabilelerine de şâmil olmuştur; IV., V. ve VI. asrın müellifleri (Zosimos, Rufius, Festus, Mâdihler, Julianus, Ammianus Marcellinus, son araştırmalara göre, V. asrın başında *Notitia Dignitatum*'u yazan Priscus, Malchus, Nonnosus, Eunapius, Menander Protiktor, Prokopius gibi *Scriptores Historiae Augustal* ve aralarında Sokrates ve Sozomenos gibi kilise tarihçileri Kitâb-ı mukaddes'te geçen isimleri vermekten sakınmakta ve tercihen sâdece on'arı zaman-zaman Sarasinler ve Araplar olarak tesmiye etmektedirler ve Eua-grius ise, sâdece Σαράκωναι (krş. Ammianus Marcellinus XXII, 15, 2: Scenitae Arabes quos Saracenos nunc appellamus ve XXIII, 6, 13; Scenitae Arabes quos Saracenos posteritas appellavit; aynı müelliften aynen nakledilen metin için bk. Malchus, *Fragm. Hist. Graec.*, IV, 112) demektedir; Ammian'da Saraceni Assabitae (yâni Gassânîler) ve *Not. Dign. Or.*, bölüm 28'de Saraceni Thamudeni tesmiyelerine de işâret etmek lâzımdır. Nihâyet araplar, ş'mâlde Elcezire ve İran'ı udûdunda (Marcianus Heracl., *Periplus*, I, § 17^a; *Expositio totius mundi et gentium*, bölüm 20; Julian, Ammian, Prokopius, Menander Prot. v.b.'da sık sık), Sarasinler adı altında da gösterilmişlerdir. Halifeler tarafından arap imparatorluğunun kurulusundan sonra, Bizanslılar halifelere tâbi islâm

halklarını Sarasinler adı altında göstermişlerdir ve bu ad orta çağın sonuna doğru, hattâ İbn Battûta (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 441)'nın bir fıkrasına göre, Bagdad halifeliğinin sukutuna kadar, muhâfaza edilmiştir; İbn Battûta, İstanbul'da imparator tarafından „Sarâkinô, yâni müslüman“ diye selâmlanmış idi. Aksine Selçuklular ve türkler iranlılar veya hagariler diye tesmiye olunmuşlardır. Sarasinler adı, haçlılar vâsıtası ile, Bizans'tan garp memleketlerine geçmiştir ve yeni zamanlarda da arap halklarını ve şark mahsûllerini göstermek için kullanılmıştır; Roman dilleri lugatleri, bu mevzûda bir çok delil ve misâller vermektedirler.

Sarasinler adının garp memleketlerinde yayılma şekli ile göze garpar bir tezat olarak, bizzat araplar, bu ismi ne küçük bir kabilenin, ne şimâli Arabistan kabilelerinin topluluk ismi olarak bilirler; *saraka* („çalmak“, vaktiyle Joseph Scaliger'de) veya *sark* („şark“ Relandus), hattâ *şarik* iştikakları, Sprenger'in belirttiği gibi, bir tarafa bırakılmalıdır; bundan başka Filistin Talmud'unda ve *Targûm Yerûşalmi*'de bulunan ve bir de süryanîlerdeki Sarkî imlâsı, bu imlânın Σαράκωνός, Saracenus'ta istinât etmediği kabûl edildiği takdirde, kök olarak *saraka*'yı gösterir. H. Winckler (*Altorient. Forschungen*, II, seri I, 74 v.d.d.), Sargon yıllıklarının iki parçasında „çöl sâkinleri“ mânâsında *şarraku* tâbirini bulduğunu iddia ediyor ve bu tâbirden Sarasinler adını çıkarıyordu. Hieronymus'un daha iyi bir izâhı vardır: Hezekiyal tefsirinde şöyle demektedir: „Agareni qui nunc Saraceni appellantur falso sibi assumptore nomen Sarae ut de ingenua et domina videantur generati“; Sozomenos (*Hist. Eccl.*, VI, bölüm 38), Syneklos (ngr. Bonn, I, 187) ve diğerleri Sarasinler adının bu izâhını aynen tekrar etmişlerdir. Bu izâh, antakyalı Macarius (XVII. asır, *Travels*, ngr. Balfour, II, 169)'un seyahat hikâyesinde de tekrar edilmektedir.

Sarasinlerin, eski müelliflerin bâzılarında, bilhassa Ammianus, Sozomenos, Hieronymus (*Vita Malchi*), Prokopius Gazaeus, Priscianus ve Cassarea'lı Prokopius'ta anlatılmış olan örf ve âdetleri yeniden gözden geçirilmeğe ve izâh edilmeğe değer.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Die alte geogr. Arabiens* (Bern, 1875), § 328; B. Moritz (Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie*, mad. Saraka ve *Der Sinaikult in heidnischen Zeit*, *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, XVI/II, 9 v.d. O L Z (1912), s. 206 (Eb. Nestle) ve 310 (F. Perles); *Philologus*, LI, 737 (Th. Nöldeke). (J. H. MORDTMANN.)

SARÂT. [Bk. SERÂT.]

SARATÂN. [Bk. SERATÂN.]

SARAY. SARÂY. SERÂY, SERÂ, eski farsça *srâda (<ōra „korumak“) 'den gelmekte olup, farsçada umûmiyetle „ev, mesken, konak, menzil“ mânâsına gelen, türkçede de bu mânalar ile birlikte, daha ziyâde „büyük korak, hükümdarın ikametgâhı“ yâni „saray, kasr, köşk“ mânalarında kullanılan bir kelimedir. Bu kelimenin arapça'aşmış şekli *surâdik* olup, husûsiyle *serâ-perde*'nin karşılığıdır ve „çadır perdesi, harem perdesi ve pâdişah otağı“ mânâsına gelmektedir. *Serâ* ve *serây* kelimeleri farsçada mecâzen dünyâ, cihan, âlem mânalarında da kullanılmış ve türlü terkiplerde de çeşitli mânalar almıştır: *halvet serâ*, *zulmet-serâ*, *harem-serâ*, *mihnet serâ* gibi. Türkçe'de ise, bilhassa bu kelime ile teşkil edilmiş iki mürekkep isim, *kervansaray* (kârbân-serâ) ve *sâhil-saray* (sâhil-serâ) çok kullanılmıştır. Bunlardan birincisi kervanların konakladığı büyük han, ikincisi ise, deniz sâhilindeki konak, yalı mânâsında Osmanlı türkçesinde bugün de bilinmektedir. Saray kelimesi aynı zamanda, diğer bir çok türk lehcelinde de mevcut olduğu gibi, şark Türk lehcesinde hakiki ve mecâzi mânalarında yâni hem büyük ev, mahfel ve kasr-ı sultânî, hem de dünyâ ve âhiret mânalarında kullanılmaktadır (krş. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk lügati*; Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı târki*, Şeyh Süleyman efendi, *Lugat-i çagatay*; Münte-hâb-ı *lugat-ı osmâniye*; Salâhi, *Lugat-ı osmâniye*; Farsça *lugat*; *Ferheng-i Şu'ûri*; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*).

Saray, türk medeniyetinin hâkim olduğu bütün ülkelerde öteden-beri hükümdarların, şehzâdelerin, umûmî vâlilerin, ümerânın ikametgâhları için kullanılmış ve bâzan bunların merkezleri etrâfında teşekkül eden şehirler de bu isim ile adlandırılmıştır. Altın-Ordu devletinin merkezi olan İtil (Volga) ne'ri boyundaki Saray ve Anadolu'da bugün de mevcut Aksaray, Hatun-saray şehirleri buna misâl teşkil eder. Kırım hanlığındaki Bahçe-Saray şehri, XV. asırda, Çorum civârında mârûf bir kasaba olarak görünen Saray-katar (bugün İskilip kazasının Ala-göz nâhiyesindeki Saray köyü) da bu cümledendir. Anadolu Selçuklu sultanlarının Kayseri'de, Sivas'ta (Şifâiye medresesi yanında) ve Konya'da sarayları bulunduğu gibi, bu devletin inkırâzından sonra Anadolu'da kurulan türk beylikleri de merkezleri olan şehirlerde saraylar yaptırmışlardır. Kütahya, Manisa, Malatya, Silifke gibi şehirlerimizde bugün mevcut saray mahalleleri, vaktiyle buralarda kurulmuş, uzun veya kısa bir müddet yaşamış türk saraylarının nâtiraridir. XV. asırda kezâ Dulkadirli oğlu

Süleyman Bey'in Maraş'ta, Akkoyunlu hükümdarı Yâkub Bey'in de Tebriz'de sarayları olduğunu biliyoruz. Osmanlılarda ise, başlangıçtan itibaren, hükümet merkezi yaptıkları şehirlerde, müteaddit saraylar inşa edilmiş idi. Orhan Gâzî, İznik'te zaptedince, gâzîlerin boş olan saray gibi evlerde oturduğunu Neğri kaydetmektedir (*Cihan-nümâ*, ngr. Türk Tarih Kurumu, I, 158). Bu hükümdarın burada da bir saray yaptırmış olması mümkündür. Fakat Orhan Bey'in Bursa'da, Hisar'da, bugün yeri tespit edilememekle beraber, inşa ettirdiği ve Bey-Sarayı denilen bir saray var idi ki, sonradan Karamanoğlu Mehmed Bey, Bursa'yı bir aralık ele geçince, burayı da tahrip etmiş idi. Rumeli fütuhâtı sırasında, Murad I. Dimetoka sarayını, Yıldırım Bayezid ise, Edirne'de eski-sarayı yaptırmış idi. Vize'ye tâbi ve bugün kazâ merkezi olan Saray kasabasının da, bu ilk fütuhât sırasında orada bir hükümdar veya vezir, beylerbeyi gibi, ümerâdan biri tarafından yaptırılan sarayın hâtırasını taşıdığı söylenebilir. Murad II.'nin Edirne'de Eski-saray içinde bir köşk yaptırdığını, Fâtih Sultan Mehmed'in de yine bu şehirde Yeni-Saray adını alan bir saray yaptırdığını ezcümle XV. asır tarih kaynağı olan Oruc Bey'in kayıtlarından *Tevârih âl-i Osman*, ngr. Babiünger, s. 49, 63) türk yerleşme ve iskân tarihî unsurlarından eski türk sarayları hakkında sarıh bir bilgiye sâhip oluyoruz. Balkan fütuhâtı ilerledikçe, Sofya'da, Selânik'te ve daha başka yerlerde de muhtelif ümerâ ve belki de Pâdişahlar tarafından saraylar yaptırılmıştır. Bosna'da bugünkü Sarajevo'nun adı da burada yaptırılan saraydan alınmış, evvelâ, „Saray ovası“ denilmiş (krş. Âşık paşa-zâde, *Tevârih âl-i Osman*, s. 242; XV. asırda Selânik'teki Saray mahallesi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 153), sonra da Saray-Bosna ismi ile mârûf olmuştur. Edirne'de, daha sonraları, Yeni-saray içinde muhtelif kasırlar ile birlikte, Selim II. tarafından yaptırılan Mamak sarayı (veya Mumuk sarayı), Edirne civârındaki köylerden birinde Akpınar sarayı mevcut idi (tafsilât için bk. Dr. Rifat Osman, *Edirne sarayı*, ngr. Süheyl Ünver, Ankara, 1957). İstanbul'un fethinden sonra, burada da evvelâ Eski-Saray (Sarây-i atîk, bugünkü Üniversite merkez binâsının olduğu yerde), daha sonra da Yeni-Saray (Sarây-i cedid, bk. mad. TOPKAPI SARAYI) yaptırıldı. Bunu tâkiben muhtelif devirlerde vezirlerin adını taşıyan meşhûr saraylar var idi: İbrâhim Paşa sarayı, Silâhdar Mustafa Paşa sarayı, Fazlı Paşa sarayı, Recep Paşa sarayı, Yusuf Paşa sarayı, Siyavuş Paşa sarayı v.b. gibi (tafsilât için bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *İstanbul sarayları*, İstanbul, 1943; Se-

dat Çetintaş, İbrahim Paşa sarayı, İstanbul, 1939). Mirî saraylardan Atmeydanı sarayı ve Galata sarayı ile son asırlarda yaptırılan Beşiktaş sarayı (Dolmabahçe sarayı), Çırağan sarayı, Beylerbeyi sarayı, Yıldız sarayı gibi saraylar da bu arada zikredilmelidir. Bugün Türkiye'de sayısı 30'u bulan köy, mahalle ve muhtarlık gibi meskûn mahal saray tesmiye edildiği gibi, yine bir çok köy de saray kelimesi ile yapılmış muhtelif isimler (Saraycık, Saray-altı, Saray-deresi, Saray-Köy, Saraylar, Saraylı, Saray-Magara, Saray-Önü, Sulu-Saray, Saray-Özü, Saray-Paşa, Saray-Yanı, Saray-Yeri) taşımaktadır (krş Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu, ngr. İç İşleri Bakanlığı, Ankara, 1947, II). Saraya mensûp olanlardan muhtelif kimseler de, „saraylı, saraydar, saray ağası“ gibi lakaplar taşıyorlardı. Saray kelimesinin arapçada sarāya şekli görüldüğü gibi, italyanca şekli olan seraglio ve fransızcadaki sérail kelimeleri bâzan harem mânasına kullanılıyordu. Osmanlı imparatorluğu merkezindeki iktidârı, son asırlarda, sadrazamın idâre ettiği Bâbîâlî (Paşa-Kapısı) ve bunun yanında, çok defa da hâkim ve üstün bir durumda bulunan saray teşkilâtı temsil ediyordu ve bu iki kelime ile de (Bâbîâlî ve saray) Osmanlı devletinin en yüksek iktidar mevkileri ifade edilmiş oluyordu. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SARAY. SARĀY, Altın-Ordu'nun pâyitahtı, krş. madd. KIPÇAK ve MOĞULLAR. Kelime farsça sarāy („saray“)’dır; bununla beraber, arapça kaynaklarda sık-sık sarāy şeklinde yazılmıştır. Bâtû tarafından te’sisi ve Saray Berke tâbiri hakkında bk. /A, II, 351 v.d ve II, 553. Coğrafyacılar ve tarihçiler tarafından bu isimde tek bir şehirden bahsedilir. sik kelerde ise, bir „Yeni-Saray“ (Sarāy al-cadîd) zikredilir; Yeni-Saray’da darbedilen paraların en eskisi 710 (= 1310) yılına âittir. Şimdiye kadar Yeni-Saray’ın zikredildiği bilinen yegâne kayıt, Şams al-Dîn Şucâ’î al-Mişrî ve ondan naklen İbn Kâzî Şuhba (metin için bk Tiesenhansen, *Sbornik materialov, otnosyashchysya k istorii Zolotoy Ordı*, s. 254 ve 445 ‘deki Özbek Han’ın Yeni-Saray’da ölümüne (muhtemelen 742=1341/1342) dâir olan kayıttır. Sarāy şehrinin kalıntısı olarak, Volga’dan ayrılan Ahtûbe („Ak-Tepe“) kenarında iki şehir harâbesi kabûl edilmektedir ki, bunlar bugünkü Tzarev ve Selitrennoye veya Selitrenny Gorodok’tur. Her iki harâbe yerinden hangisi’nin Altın-Ordu’nun pâyitahtı olduğu ve ne zaman harâp olduğu bir veya iki saray mı bulunduğu (yâni „Yeni-Saray“’ın şehrin bir semti mi, yoksa başka bir yerde inşâ edilen yeni bir şehir mi olduğu). XVIII. asırdan beri, ilim âleminde pek sık münakaşa edilen mevzûlarından biri olup,

bugün dahi bir neticeye varılamamıştır. Kaynaklardaki kayıtlar umûmiyetle müphem ve birbirini nakzeder mâhiyettedir; Abu ‘l-Fidâ’ (ve daha başkaları) ‘nın verdiği Volga munsabı ve Sarāy arasındaki mesâfe (2 günlük yol) Selitrennoye’ye uyar; buna mukabil aynı kaynakta (ngr. Reinaud, s. 217) Abu ‘l-Fidâ’ şehrin bir ovada (fî mustavîn min al-arz) inşâ edildiğini söyler ki, bu da yalnız Tzarev’e uygun düşer (Selitrennoye tepelerde kurulmuştur). Aynı kayıt İbn Battûta (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 447, fî basîtin mir al-arz) ‘da da bulunur; şehrin ortasında bir gölek bulunduguna dâir Şihâb al-Dîn al-Omarî ‘nin tasviri de (metin, Tiesenhansen, s. 220) Tzarev ‘i te’yt eder. A Tereşçenko ‘nın Tzarev ‘in için de ve civârında uzun yıllardan beri yaptığı kazılar (1843—1851) orada bir büyük şehir bakiyesi bulunduğunu, itiraza mahal vermeyecek şekilde, isbât eder. Grigoryev tarafından daha 1845 ‘te Saray ‘ın kalıntılarının ancak Tzarev ‘de aranması lâzım geldiğine dâir ileri sürülen kanâat bu hafriyâtın neticelerine istinâat eder. Selitrennoye ‘de olsa-olsa Bâtû ‘nun inşâ ettirdiği ve sonra Berke ‘nin Saray ‘ının yerini aldığı şehir bulunabilir. Grigoryev ‘in iddâsının te’siri altında Slovyev ‘in *Geschichte Russlands* („Rusya tarihi“, ngr „Obşç. polza“ cem., I, 841) ‘nda Saray Tzarev ‘de — Karamzin ‘in düşündüğü gibi (IV, not 74; alm. tre., Riga, 1823, IV, not 53, s. 263), Selitrennoye ‘de değil — tesbit edilir. Selitrennoye ‘deki harâbeler şimdiye kadar ancak sathî bir şekilde araştırılmıştır; o da hemen-hemen tıpkı Tzarev ‘deki harâbeler büyüklüğünde bir sâha kaplar (her iki harâbe sâhası 11 km. kadar uzunluğunda, Tzarev ‘deki 3—4, Selitrennoye ‘deki 2—3 km. kadar genişliğindedir), buna rağmen orada elde edilen buluntular çok daha az ehemmiyetlidir. G. Sablukov tarafından 1844 yılında (*Opçerk vnutrennego sostoyaniya Kıpçakskago çarstva*, ngr. N. Katanov, Kazan, 1895, s. 28) Selitrennoye ‘nin Eski-Saray, Tzarev ‘in Yeni-Saray olduğu hakkında ileri sürülen fikir, daha sonra D. Kobeko (*Zap.*, IV, 267—277) tarafından ve yeniden F. Ballod (*Starıy i Novıy Saray stolitsı Zolotoy Ordı*, Kazan, 1923) tarafından tekrar ele alınmıştır. buna karşı A. Spitzın (*Zap.*, XI, 287—290.) Eski-Saray ‘ı, Tzarev ‘de, Yeni-Sarāy ‘ı Selitrennoye ‘de arar. Abu ‘l-Fidâ, s. 36 ‘da, bir tüccardan nakledilen izâhata göre, Saray ‘ın aşağı tarafında Ahtûbe kenarında Eski-Yurt denilen bir köy bulunuyordu; bu kayıt belki de Selitrennoye ‘yi göstermektedir. Bulunan sikkeler gösteriyor ki, Selitrennoye, muhtemelen Tzarev ‘den önce, fakat her hâlde ondan çok sonra da meskûn bulunuyordu.

Saray, 1395 yılında. Timur tarafından tahrip edilmiştir; bu tahribâtın izleri, Tereşçenko tarafından bulunan başsız, ayaksız, kolsuz v.b. iskeletlerde görülebilir. Belki bu yüzden Selitrennoye ‘deki yer yeniden, daha büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. 1472 yılında Saray, rus Vyatka korsanları tarafından sıkıştırıldı, muhtemelen bir rus fırkası tarafından, kırımhlılar le müştereken, tahrip edildi. 1554 sıralarında, usların Astırhan [b. bk.] ‘ı zaptı sırasında (krş /A, I, 680 v. dd.) Tzarev ve Selitrennoye civârındaki şehirler artık harâbe hâlinde bulunuyordu.

Bibliyografya: V. Grigoryev, *O mestopolojenii Saraya, stolitsı Zolotoy Ordı* (1845; *Jurn. Min. vnutr. del*, nr. 2, 3 ve 4; daha sonra buradan 1876, *Rossiya i Aziya* ‘da s. 259—321). Tereşçenko tarafından yapılan kazılar ve elde edilen bilgiler hakkında bk. *Zap.* XIX, s. III ve IV; bunlardan başka bk. A. Tereşçenko, *Okoçnetelnoye izsledovaniye mestnosti Saraya, s oçerkom sledov Dost-Kıpçakskago çarstva* (*Zap. Akad. Nauk*, 1854, II, 89—105); Fr. M. Schmidt, *Über Rubruk’s Reise* (Berlin, 1885; *Z G Erdk. Berl.* XX, s. 74—81.

(W. BARTHOLD.)

SARAY-BOSNA. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARAYEVO. [Bk. BOSNA-SARAY.]

SARBADAR. [Bk. SARBEDAR.]

SARDAR. [Bk. SERDAR.]

SARDİNYA (arapça kaynaklarda: SARDĀNİYA, ŞARDĀNİYA). Akdeniz’de, Korsika’nın takriben 13,5 km. cennubunda, İtalya’da Civita Vecchia şehrinden 220 km. mesâfede bulunan bir adanın ismi olup, mesâhası 24.040 km². ‘dir. Arâzisi dağlık olup, 2.000 m. ‘lik bir zirveye mâliktir. Bir ucundan öteki ucuna uzunluğu 300 km. ve genişliği 75 km. ‘dir. Ada başlıca granit kayalıklar silsilesi ile yüksek yayıllarından teşekkül etmiştir. Bu kara renkli dağ silsilesi adanın vahşî bir manzara arz etmesine sebep olmuştur. Bu. şüphesiz, hâdiseler bakımından fakir o‘an adanın tarihini izâh eder.

Adada bulunan 6.000 kadar „nuraghi“ yâni yuvarlak kuleler, buranın tunç devrinde meskûn olduğuna delâlet eder; fakat ancak fenikeliler devrini idrâk ettikten sonradır ki, Sardinya ‘ya âit mâlûmata sâhibiz. Bu müstevliler hakikaten adayı 500—480 (m. ö.) senelerine doğru fethettiler ve kendi zahire ambarlarını doldurmak için, adayı vergiye bağlayan hâkimler zincirinin ilk halkası oldular. Romalıların işgâli de halk için daha ağır oldu. Serbest şehir hukukuna sâhip olmadıkları için, Roma’nın bığdayının büyük bir kısmını te‘min etmeğe iebâr

edildiler ve vergi ödemeğe de mecbûr oldular. Adada 180 (m. ö.) ‘de 80.000 esirin ayaklanmasına hiç şaşmamalıdır. Romalılar adadan bir menfâ yeri olarak faydalanıyorlardı. 355 (m. s.) ‘te Constantius ‘un üç piskoposu, Sardinya ‘ya nefyettiğini biliyoruz. 440 ‘ta Vandallar, adanın Roma imparatorluğuna erzak te‘min ettiğini görerek, oraya hücumla hazırlandılar ve 476 ‘da ada onlara terkedildi. Oraya askerî ve sivil, bütün idâreyi elinde bulunduran bir cermen vâli tâyin edildi. Son olarak Iustinianus adayı zaptetti ve burası X. asra kadar Bizans ‘ın elinde kaldı.

İbn ‘Abd al-Hakam, *Futûh Mişr va ‘l-Mağrib va ‘l-Andalus* adlı eserinde, Sardinya ‘nın 92 (h.) ‘ye doğru, İspanya ‘nın fethedildiği sırada, zaptedildiğini kabûl etmektedir. Sardinya ‘lıların, araplar tarafından servetlerinin yağma edilmesinden kurtulmak için, limanından faydalandıklarına dâir verdiği mâlûmat akla yakındır. Arapların ada üzerine mütâd baskınlarından birini yaptıkları doğru olmakla beraber, orada uzun zaman kalamamışlardır. Araplar buraya 98 (h.) ve 118 (h.) ‘de tekrar geldiler, fakat orada kalmaya çalışmadılar. Bununla beraber 130 (h.) ‘de bir adım daha attılar ve fakir düşmüş halkı vergi vermeğe iebâr ettiler. 725 (m. s.) ‘te Luitprand, arapların tekrarlanan baskınlarından korkarak, aziz Augustinus ‘un nâşını alıp, Pavia ‘ya nakletmeğe muvafak oldu. Kilisenin bu büyük bazinesi VI. asırdan beri Cagliari ‘de bulunuyordu. Sardinya VIII. asrın sonlarına doğru bir defa daha arapların eline geçti (143 h.). Araplar, önceki fâtihler gibi, buğday te‘min etmek için adadan faydalanmadılar; fakat 227 (h.) ‘de Roma ‘ya karşı cesûrâne hücum ettikleri vakit, son darbeyi indirmeden önce, Sardunya ‘yı hareket üssü olarak kullandılar. Aynı asırda (X.) ‘Ubayd Allâh al-Mahdî ‘nin 312/313 (924/925) ‘te Cenova ‘yı yağma ettiği vakit, Sardinya ‘ya da uğradığını biliyoruz. Adada arap te’sirin son belirtisi, 393 (1002/1003) ‘te İspanya ‘da Denialı al-Mucâhid ‘in hükmü altına girmesidir. Bu Akdeniz korsanları Sardunya halkı arasına dehşet saçtılar. Arapların orada kültür, ticâret, din ve san‘at eserleri bırakmamış olmaları gariptir.

Arap hâkimiyetinin yerine Pisa hâkimiyet geçti ve onu da Aragon hâkimiyet tâkip etti. Yeni çağlarda ada İspanya ‘ya, Fransa ‘ya ve Avusturya ‘ya tâbi olarak, çok el değiştirdi. Bugünkü sâhibi olan İtalya Sardinya ‘da yeni bir devir açmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Asir, *al-Kâmil* (ngr. Tornberg), fihrist; Yâkût, *Mu‘cam* (ngr. Wüstenfeld), III, 73; İbn Battûta (ngr.

Defrémery ve Sanguinetti), IV, 331; al-Bakrî (nşr. de Slane), Alger, 1911, fihrist; al-Dimaşkî, *Nuḥbat al-dahr* (nşr. Mehren), fihrist; Ibn al-İzârî, *al-Bayân al-muḡrib*, III (nşr. E. Lévi-Provençal), fihrist; G. Manno, *Storia della Sardegna* (1825); Tyn-dal, *The Island of Sardinia* (London, 1849); O. Martini, *Storia delle invasioni degli Arabi e delle piraterie dei Barbareschi in Sardegna* (Cagliari, 1861); G. Sergi, *La Sardegna* (Torino, 1907); *Cambridge Mediaeval History*, I, II ve III; Gazana, *Storia della Sardegna*, s. 11, 151.

(T. CROUTHER GORDON.)

SARE. [Bk. İBRAHİM, PEYGAMBER.]

SAREKAT-İSLAM (*sarekat*, arapça *şarîka* [„cemiyet“]’nin Cava dilindeki telâffuzu), müslüman İndonezya’da siyâsî bir teşekkül olup, Surakarta (Cava)’da vücûda gelmiş ve eski Holanda Hindistanı’nın yerli nüfusunun gelişmesi tarihinde ve bu asrın ilk çeyreğinde Holanda’nın İ. ulinde’deki müstemleke siyâsetinde mühim bir rol oynamıştır. [krş. mad. İNDONEZYA]. Teşekkülün hedefi, islâmiyeti muhafaza ederek, yerli unsura içtimâî, siyâsî ve iktisâdî bakımdan daha mühim bir mevki temin etmek idi, zira eski Holanda Hindistanı (İndonezya)’nda yaşayan halk bütünü’nün büyük bir kısmının muhtelif âzâlarını birleştiren tabii bağ islâmiyettir. Gerçekte Sarekat İslam’ın reislerinin kendileri bu târifi tasvip etmezlerdi ve mahallî ahvâle göre, başka târifler teklif ederler ve teşekküllerinin gâyesi hakkında, ifâde etebildikleri nisbette, başka değerlendirmeler verirlerdi.

Menşeleri. Cava halk kütlesinin kendi efendileri karşısındaki durumu dâimâ en büyük itâatin misâlini vermiş idi; fakat XIX. asırda, holandalıların durmadan genişleyen nüfuzu bu halkın ve aynı zamanda yerli efendilerin istiklâlini git-gide daha çok tehdit ediyordu. Cava hâkimiyetinin Hind diyârı adalarını kucakladığı mâziyi düşünürken duydukları millî gurur yerini yabancılar (holandalılar, araplar, çinliler) karşısında bir aşağılık duygusuna bıraktı; bun’ar, bilhassa holandalılar ve sonra çinliler, yerliler hakkında duydukları küçümsemeyi nâdiren gizliyorlardı. XIX. asrın sonunda, Cava *prîyayi* („me’mûr asil sınıfı“), leri arasında terakkî taraftarlarından bazıları çocuklarına bir Avrupa terbiyesi vermedi denemeğe başladıkları zaman, teşebbüslerinde bazı holandalılar tarafından desteklendikleri doğrudur. Fakat me’mûrların mühim bir ekseriyeti bu yeniliğe karşı çok açık bir mukavemet gösterdi ve mektep me’zûnu bir kaç gencin cemiyet içinde yeni kabiliyetlerine tekabül edecek bir mevki bulma-

ları çok güç oldu. Her şeye rağmen, yavaş-yavaş tahsil görmüş cavalılardan küçük bir çevre meydana geldi ve bunlar, tabii olarak, yabancı vesâyeti fena bir göz ile gördüler. Buna Holanda Hindistanı’nda akisler uyandıran şarkî Asya hâdiseleri inzîmâm etti. Daha ruslar ile savaştan (1904/1905) önce, japonlar Holanda Hindistanı’nda avrupalılar ile müsâvi bir mevki elde etmiş’erdi. Çin cümhûriyetinin kurulmasından (1911) sonra, Çin harp gemileri Cava’yı ziyaret etti ve Çin me’mûrları hemşehirlilerinin durumları hakkında bilgi toplamağa geldiler. Holanda Hindistanı’ndaki çinliler bir kaç yıldan beri (1908’den beri) arzû tetikleri Holanda-Çin mekteplerini elde ettiler; hareket hürriyetlerine konulmuş olan tahditler kaldırıldı (1910) ve adâlet tatbikatı daha iyi bir şekilde tanzim edildi (1912). Araplar da „yabancı şarklılar“’a dâir yeni kanûnlar ile kazanç elde etmiş’erdi; fakat cavahıların durumu aynı kaldı.

1908’de, Batavia’daki „Dokter-cava“ mektebi (yerli tıp mektebi) talebesi Cava gençlerinin birliği olan *Budi-utama* („asil gayret“)’yı kurdular; bu, hükûmet makamlarından, teşkilâtlanarak, bazı istekleri elde etmek ve bilhassa daha tam ve daha iyi bir tahsili tahakkuk ettirmek için yapılmış çekingen bir deneme idi. Yalnız holandalılar değil, beiki muhafazakâr bir çok cavahılar tarafından da itimatsızlık ile karşılanan bu hareketin teşvik edicisi „Dokter-cava“ Vahidin=Sud’ra-Usada idi. Bu ilk Cava birliği, kendine taraftar bulduğu nisbette, Cava cemiyetinin en yüksek tabakasına mensûp kimselerden müteşekkil idi; halk kütlesi bu na katılmadı; fakat yavaş-yavaş bu birlik de içtimâî durumun düzeltilmesini harâretle arzû etmeğe başladı ve bu gelişme muhtelif hâdiselerin neticesinde vukua geldi.

a. İctimâî durum çok kîfâyetsiz idi. Yabancı şarklılardan farklı olarak, İndonezyalı bir saygı nişânesi (*hormat*, ar. *hurma*) gösteriyorlardı; doğrusunu söylemek lâzımsa, merkezî hükûmet bu *hormat*’ın yumuşatılması için bir çok defalar hüküm çıkarmıştı; fakat tatbikat hemen dâimâ aynı kaldı. Muhâkeme usûlû avrupalıların lehinde idi; tahkikat sırasında, yalnız sanık’ara değil, ekseriyâ kolaylık olsun diye, şahidlere de tatbik edilen hapis bir suiistimâl idi ve bu asrın ilk yarısında henüz bertaraf edilmemiş idi; mahkeme ve zâbita cezaları her zaman âdil değil idi ve yalnız yerlilere verilirdi. Mesken emniyeti çok zaman teminat altında bulunmuyordu; kendi malının yağma edildiği’n gidip hükûmete haber vererek, karışık ve faydasız bir zahmeti üzerine almak-tansa, bu husûsta sırrı saklamanın tercih edil-

digi olurdu. Avrupalıların müesseselerinde çalışın ameleler ağır angaryalara karşılık ancak çok az telâfi edici haklara sâhip idiler ve ücretleri çoğu zaman yetersiz idi. Tahsil tamâmiyle kîfâyetsiz idi. En nihâyet, Çin ilerileyip, inkişâf ettikçe, bazı çinlilerin, bilhassa yeni muhâcirlerin cavahılara karşı tavırları o kadar mütecâviz bir hâl aldı ki, cavahılar bundan ağır şekilde inciniyorlardı. Çinlilere karşı yapılan taşkın hareketler bunu isbat etmiştir.

b. İktisâdî durum bozulmuş idi. 1830’a doğru, yerli halk bir felâket olan „Culturstelsel“, bilhassa kahve için kabûl edilince, yerli iktisadın serbest inkişâfı birden-bire kesildi; 1877’de, bu usûlün kaldırılması üzerine, Holanda idâresi 832.000.000 Holanda florini kazanmış idi ki, bu meblağ devlet masraflarının 21 %’ni teşkil ediyordu. Bunu hemen tâkip eden devirde, Avrupa sanayii ile nebat dikicilerinin çok sert rekabeti yüzünden, orta sınıf ve köylüler git-gide iktisâdî istiklâllerini kaybettiler, aynı zamanda uzun müddetten beri çinliler ile araplar hemen-hemen münhasıran t’câret için aracı vazifesini görüyorlardı. Yabancıların rekabetine karşı kendilerini müdâfaa etmek için ne kadar kuvvet gösterirlerse gösterebilirler, bilhassa hemen-hemen tamâmiyle millî bir sanâyi olan „batik“ denilen bir nevi basmâcılık sanâyiinin (yılıda aş-yk. 90.000.000 florini temsil ediyordu; yerli sanâyiin kısa bir tasviri için bk. *Koloniaal Verslag van 1920*, stn. 7) yerli iptidâî maddeleri yerine an’lin boyaları ve idbâl edilen dokuma mahsûlleri kullanmasından itibâren, bu düşüşlerin mühim olmasında mâni olmadı (bu iktisâdî düşüş hakkında daha fazla teferruat için bk. *Onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java en Madoera*, Batav’a, 1905—1914, büyük boyda 32 c.; bu husûsta kurulmuş olan heyet’in raporu).

c. Üçüncü olarak hıristiyanlaştırmak korkusu zikrolunabilir; bununla beraber bu âmilin daha sonraları te’siri görülür ve müslüman nüfusun hıristiyan din hey’etleri’nin çalışmaları karşısında çıkardıkları kargaşalıklar, devir ve yerlere göre, çok muhtelif olmuştur. Fakat daha canlı bir hıristiyan propagandasının inkişâf ettirilmesi Holanda parlamentosu âzâlarından bir kısmında açık bir tasvip görmesinden ve Mekke’nin buna karşı bazı ihtarlar çekmesinden S.-İ.’nin reisleri kütile arasında kargaşalıklar çıkarmak husûsunda istifâde ettiler ki, bu da halkın S.-İ.’a iltihâkı ile ifâdesini buldu.

Nisbeten ehemmiyetsiz bir hâdis. 1910’da S.-İ.’in kurulmasına sebep olmuştur (teşekkülün ilk yılları ile ilgili kesin bilgilerimiz yok-

tur). Bir çin *kongsi* („ticâret şirketi“)’si tarafından yapılan dürüst olmayan bir t’câret muâmelesi Surakarta civârında, bir çok zengin cavalı tâcirlerin oturduğu ve cavalı tâcirler ile çinli tâcirler arasındaki rekabetin husûsî bir şiddetle devam ettirildiği Lawéyan (Nglawéyan)’da, cavahılar arasında, öyle bir kırgınlık yarattı ki, esâsen çok gayr-i müsâit durumda bulunan cavahılar Çin mallarına boykot yapmak için anlaştılar. Sarekat-İslam bundan meydana geldi ve ihtimal bir kaç yıl önce bir cavalı ile bir kaç arap tâcir tarafından kurulmuş olan Buitenzorg’daki Sarekat Dagang İslam örneğine göre, teşkilâtlandı; S. Dagang İslam adı her hâlde Surakarta’da da kullanılmıştır. Ne olursa-olsun Surakarta Sarekat-İslam’ı tamâmiyle müstakîl bir şekilde inkişâf etmiştir.

Sarekat-İslam çabucak ilk hedefinden ayrıldı. Hareket Çin mallarına boykot edilmesinin muvaffakiyetinden sonra inanılmaz bir sür’atle gelişti. Bununla beraber harekete iltihak edenlerin sayısının çok fazla artması, yalnız o devirde çinlilere karşı tabii olan kin ile izâh edilemez; bu daha ziyâde daha büyük bir hürriyet ve daha dar bir vesâyet isteyen cavahıların, çinlilere karşı kazandığı muvaffakiyetten sonra, birliğin başka yabancılar karşısında da kendilerine daha büyük bir itibâr kazandırabileceğini düşünmeleri keyfiyeti ile izâh edilebilir; yâni bu teşekkül cavahıların, müslüman şîârı altında — sünî olan Lawéyan’da müslümanlar birliği bu şekilde kendiliğinden meydana çıkıyordu — bir zafarinin daha önce mahkûm edilmediğinin bir delilini verince, yukarıda taslak hâlinde gösterilen durumda (a, b, c bölümleri) umûmiyetle duyulan bir boşluğu dolduruyordu ve binnetice çinlilere karşı boykot hareketi ile hiç bir alakası bulunmayan kimseleri de içine alabiliyordu. Menşeleri ile alakalı olarak boykot hareketinden daha mühim olan cihet bu teşekkülün bu kadar çabuk olarak kurulup inkişâf etmesidir. Cemiyetin tarihinin sonraki kısımlarında bizi ilgilendiren cihet ayrı ayrı faaliyetlerden çok daha ziyâde, temâyülünün umûmî inkişâfıdır. Diğer taraftan Sarekat-İslam’ın menşei ile inkişâfı arasında büyük bir fark vardır ki, bu fark Cava halkının derin ihtiyaçlarından doğmaktadır, fakat bu, dış hâdiselerin kesin te’siri altında olmuştur: 1914 cihan harbinin ilânı, 1917 rus ihtilâli, savaşın sonunda dünyâ iktisâdî işlerindeki çok büyük gelişme ve bunu tâkip eden Avrupa’nın çözülmesi. Dışarıdan Sarekat-İslam’a yalnız mütevâzî emellerinin gerçekleşmesini ve mahallî ihtiyaçların tatmini isteyen Cava halkına yabancı fikirler so-

kuldu. Sarekat-İslam'ın o kadar çabuk olarak kazanmış olduğu nüfuzu az bir zamanda kaybetmesi neticesini doğuran dâhilî büyük bir zayıflık buradan gelmektedir.

Sarekat-İslam'ın tarihi üç devreye ayrılabilir:

a. Birinci millî kongreye kadar,

b. Millî kongrelerin parlak devri,

c. Radikal Sarekat-Ra'yat'ın kuruluşu sonunda Sarekat-İslam'ın dağılması.

a. İlk devirde mütecânis bir S.-İ.'den güç bahsedilebilir. Faâl ve zekî bir insan, sürükleyici bir hatib olan, fakat çabucak budutsuz bir ihtirasla kör bir hâle gelen Raden Usman Sayyid Tjakra Aminata'nın idâresinde olarak, bu hareket doğduğu yerin dışına, bilhassa Cava'nın şarkına yayıldı; Surabaya'da Tjakra'nın idâre ettiği ve uzun zaman Sarekat-İslam'ın en mühim neşir vâsıtası olarak kalan S.-İ.'in *Utusan Hindia* („Hindistan habercisi“, kânûn I. 1912) adlı gazetesi te'sis edildi. Sonraları Sêmarang, Tjirëbon, Bandung ve Batavia'da Sarekat-İslam şubeleri kuruldu. Sarekat-İslam'a giriş çok kolaydı; kalabalığın merâkı, gizli tam bir merâsim ile çevrili yeminin telkin edici te'siri ve S.-İ.'in çok çabuk artan halk arasındaki şöhreti ona durmadan yeni âzâlar getirdi. Başlangıcın heyecan devrinde, 9 teşrin II. 1911'de, resmen te'sis sırasında tesbit edilmiş olan nizam-nâmelere her yerde riâyet olundu (âzâların aralarında kardeşlik münâsebetlerini islâh ve müslümanlara yardım etmeleri, kanûn ile müsaade edilmiş olan her türlü vâsıtalarından istifâde ederek, halkın iktisâdî ilerilemesi ve içtimâî kalkınma için çalışmaları gerekiyordu). Fakat az sonra, her Sarekat İslam yalnız mahallî ihtiyaçları için ve mahallî reislerin görüşlerine göre çalıştı. Bunlardan cavalıların rekabet güçlerini arttırmak için msl. kooperatif teşekkülleri kurarak halkın maddî menfaatleri ile meşgûl olanlar da oldu; diğerleri aracılıkları ile, hükûmet ve avrupalı efendiler tarafından yapılan suistimâllere çâre bulmağı denediler; daha başkaları da (msl. Batavia'daki 12.000 âzâsı bulunan S.-İ.) islâmî vazî'e'lerin daha doğru olarak tatbik edilmesini telkin ediyordu. Yerli kadınların durumunun islâh edilmesi isteği de ileri sürüldü; hattâ çocuklar için bir Sarekat İslam (*Sutarsa Mulya*) kuruldu.

İktisâdî sâhada Sarekat-İslam'ın muvaffakiyetlerinin devamı kısa oldu. İlk ânın gayreti soğur-soğumaz kooperatif birlikleri ortadan kayboldu; cavalıların mâliyyeye dâir tahsil ve terbiyelerinin noksan olması bütün iktisâdî çalışmalarda kötü te'sir gösterdi; Sarekat-İslam'ın sermayeleri çok zaman reisler tarafın

dan kazanç gâyeleri ile kullanıldı. İçtimâî sâhada, Sarekat-İslam, yabancılar ile cavalılar arasındaki münâsebetlerde, bu sonuncular lehinde umûmî iyileşme te'min etmiş olmakla gerçekten övünebilir; fakat sonra cemiyette bir düşüş hâsıl olunca, bu kazançların mühim bir kısmı yeniden kaybedildi. Reisler, şüphesiz, din bağının mâni olması icâp eden bir gevşemeden korktukları için, dinî husûslarda alâkayı muhâfaza etmişlerdir. Sarekat-İslam millî kongrelerden önce, siyâsî sâhada ancak ikinci plânda bir rol oynadı.

Sarekat-İslam'ın Holanda idâresi ile ilk temâsı, gâlibâ çinlilere karşı yapılmış olan müfrit hareketler (agustos 1912) sonunda, Surakarta Sarekat-İslam'ının kısa bir zaman için kapanması olmuştur. 14 eylül 1912'de Tjakra bir talepte bulundu. Bununla merkezî hükûmetin Sarekat-İslam'ı tanımaması istiyordu. 30 haziran 1913'te hükûmetin kararını aldı. Hükûmet cevâbını çok bekletmişti. Bizâtihi mütecâviz olmayan nizam-nâmelerin tanınması idârede ve o zamana kadar tâkip edilen müstemleke siyâsetinde, esâs itibâriyle yerli tebeayı vesâyet altına almağa istinât eden siyâsette, bir dereceye kadar tesâdüfî bir alt-üst olma mânâsına geliyordu. Sarekat-İslam'ın reisleri çinlilere karşı taşkınlıkları önleyemeyecek kadar zayıf görünmüşlerdi; vâkıalar çabucak güzel vaadler ile tam bir tezat teşkil edebiliyordu. Nizam-nâmelerin Sarekat-İslam'ın meşrûlûğunu kabûl etmek demek olan resmen tanınması halk kütlesi tarafından Sarekat-İslam'ın bütün temâyüllerinin mutlak sûrette tasvibi şeklinde telakkî edilebilirdi, yahut hiç olmazsa, reisler tarafından böyle tefsir edilebilirdi. 29 mart 1913'te, umûmî vâli ile Sarekat-İslam murahhasları arasında yapılan bir toplantıda, vâli Sarekat-İslam için şahsî teveccühünü ifâde etti, fakat yapılan talebin kabûl edilmesine mâni olan teşekkülün tehlikeli zaafılarına da işâret etti; bu zaafılar arasında mâlî işlerin nefrete şâyân bir tarzda sevk ve idâresi zikrolunabilir (bu husûs dâimâ zayıf nokta olarak kalmıştır). En sonunda, 30 haziran karar-nâmesinde, amelî sebepler dolayısı ile, Sarekat-İslam'ın istemiş olduğu tanınma talebi reddediliyordu; fakat talep sâhib'ne mahallî Sarekat-İslam'ların kanûnen tanınmasının belki reddedilemeyeceği bildiriliyordu; bu mahallî teşekküller kanûnî haklara sâhip ve mahallî şubelerin âzâlarından mürekkep olarak merkezî bir birlik hâlinde de birleşebileceklerdi. Mahallî Sarekat-İslam'lar mes'ul olacaklardı, yeminlerine bir tek şekil verilecekti ve bunlar hükûmet tarafından mütecâviz telakkî edilemeyecek şekilde tertip ve tesbit edilecekti. Sare-

kat-İslam bu hükümlere uygun olarak teşkilâtlandı.

Eyâletlerde me'mûrların görüşleri Sarekat-İslam'a umûmiyetle Buitenzorg hükûmetinin görüşünden çok daha düşmanca oldu. Hükûmet ile alt kademeleri arasındaki bu tutum farkı yerli halkın hükûmet hakkında hemen göstermiş olduğu itimatsızlığın nüvesi veya hiç olmazsa en mühim sebeplerinden biri oldu. Başlangıçta, hattâ bazıları resmen tanınmış olmasına rağmen, mahallî Sarekat-İslam'ları yasak eden mahallî idârelerin muhâlefeti ile alâkalı müteaddit şikâyetler sonraki kongrelerde en kuvvetli şekilde ifâde edilmiştir. Bu devrin avrupalı nüfusu hemen münhasıran Sarekat-İslam'a düşman kimselerden müteşekkildi. Zaman-zaman, bilhassa çinlilere karşı düşmanca gösterişler yapıldığı vakit, bunlar bir sinir buhranına kapılıyorlardı. Avrupalı matbuâtın ifâdesi ilk önce umûmiyetle nefretli idi, sonra düşmanca oldu; oldukça sür'atle inkişâf eden yerli matbuât bu tutuma karşı gittikçe artan bir şiddetle aksülamel gösterdi. Çinliler, tabîî olarak, Sarekat-İslam'a düşman idiler; araplar başlangıçta bunlar ile iyi münâsebetler kurdular ve hattâ teşekkülün gelişmesinin ilk kısmında büyük bir rol oynadılar; fakat 1913 başlarında, Sarekat-İslam'ın indonezyalı olmayan âzâları ancak istisnâ olarak kabûl edeceği kararlaştırılınca, ve husûsiyetle, Sarekat-İslam ilerilemeye yönelip, bunların muhâfazakâr fikirlerini zedeleyince, araplar çekildiler. Sarekat-İslam ile *Budi Utama* arasındaki münâsebetler iyi, fakat seyrek idi; kongrelerde v.s. mutakabilen birbirlerine mümessiller gönderiyorlardı.

b. Müteâkip devirde siyâsî unsur Sarekat-İslam'da ilk plâna çıktı; diğer cereyanlar ve diğer siyâsî fırkalar ile münâsebetler daha sıkı bir hâl aldı. Büyümekte olan Avrupa „radikalizminin“ te'siri kendini gittikçe daha fazla hissettirdi; I. S. D. V. (Holanda Hindistanı sosyal demokrat fırkası) gibi Avrupalıların fırkaları Sarekat-İslam'ı kendilerine çekmeği denediler. Sarekat-İslam'ın resmî temâyülü her yıl daha çok „radikal“ bir hâl aldı, fakat hareketin içinde şiddetli muhâlefetler baş gösterdi. Tjakra meşrû millî-demokrat hareketinin mümessili idi; Sema'un çoğalmakta olan sol ekaalliyetin reisi oldu. I. S. D. V.'nin imanlı bir taraftarı olan bu genç adam, ilk olarak, ilk millî kongrede halkın huzûruna çıktı ve burada hükûmete karşı „persët“ (Holanda dilinde: verzet=„mukavemet“) i tavsiye etti, fakat dinleyicilerin dikkatini kendi üzerine o kadar çekemedi; bununla beraber nutku dikkate şâyân idi, zira halk hareketinin zayıflıklarına, msl. şiddet

noksanına işâret etmek cesâretini gösteren yalnız o idi. Aristokrat sınıftan olan Tjakra'nın aksine, Sema'un alelâde halk sınıfından idi ve çalışmaları Cava âleminde nâdir olan bir dürlükte idi ve menfaat ile alâkası yoktu. Avrupa radikalizminin daha çok sayıda taraftarı bulunan ikinci kongrede Sêmarang Sarekat-İslam'ının reisi olarak bulunuyordu; üçüncü kongrede C. S.-İ. (=merkezî Sarekat-İslam)'ın âzâsı olmuştur. Tjakra onu merkezî S.-İ.'a istemeye istemeye kabûl etmişti; halka kendi vaad ettiklerinden fazlasını vaad eden ve halkın ihtiyaçlarını kendinden daha iyi anlayan bu adamın işlerin idâresini ele almağa çalışacağından korkuyordu ve merkezî S.-İ. âzâsı olduğu takdirde onu elde tutmanın daha kolay olacağını düşünüyordu. Bununla beraber, halk arasındaki şöhretini kaybetmemek için, yavaş-yavaş ilk mevkiinden uzaklaştı, bu da muhâfazakâr kanadın muhâlefeti artırması neticesini verdi. Müteâkip yıllarda S.-İ.'in gelişmesinde Tjakra ile Sema'un arasındaki mücâdele hâkim olmuştur. Tjakra bir çok defalar S.-İ.'in içinde bir bölünmeyi, büyük bir mahâretle, önledi; fakat sonunda hâdiseler kendisinden daha kuvvetli çıktı, ve 6. kongre bir tercih yapmak mecbûriyetinde kaldı ve Tjakra'nın gıyâbında Sema'un, taraftarları ile birlikte fırkadan hâric bırakıldı; fakat S.-İ. için iş iştin geçmiş idi.

Aşağıda muhtelif temâyüllerin ve muhtelif fikirlerin açıkça teressüm etmek fırsatını bulduğu millî kongrelere dâir bir az daha teferruatlı bilgi verilecektir.

İlk millî kongre, 17-24 haziran 1916'da, Bandung'da toplandı. Az zaman önce (18 mart) merkezî Sarekat-İslam kanûnî bâzı haklar kazanmış idi ve Cava'nın garbı ile Sumatra şubelerini merkezî S.-İ.'dan müstakil bir hâle getirmek için yapılmış olan teşebbüs akîm kalmış idi. Aşağıdaki rakamlar S.-İ.'in genişlemesinin bir levhasını vermektedir; temsil edilen şubeler: 52 Cava şubesi (273.377 âzâ), 15 Sumatra şubesi (aş. yk. 76.000 âzâ), 7 Borneo şubesi (5.574 âzâ); Selebes ve Bali birer şube ile temsil edilmiş idi. Tjakra, devrin en mühim mes'ulelerini ele aldığı çok heyecanlı nutkunda, „millî kongre“ adının değeri üzerinde ısrar ediyordu; S.-İ. kendine yeni bir hedef kabûl etmeli idi: memleket bir millet seviyesine yükselmeli idi, S.-İ., (Holanda) Hindistanı'nın sür'atle muhtariyet kazanmasına, yahut idâri işlerde yerlilere daha büyük bir nüfûz verilmesine yardım etmeli idi; bununla beraber eski siyâseti filen artık terkeden ve umûmî vâlin yanına avrupalılardan, yerlilerden ve „şarklı yabancılardan“ mürekkep bir istişâre hey'eti vermeği vaad ederek, „idâreye iştirâk

ettirme siyaseti" yolu üzerinde ilk adımı atmak isteyen merkezî hükümeti öğdü (bk. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/II, 291—306). Burada ve müteâkip kongrelerde mümessillerinin ekseriyetinin hiç anlamadığı bir çok sözler söylendi. Bununla beraber „Kur'an sosyalizm için son derecede mühim bir eserdir“, Peygamber (bir *Hindustan Review* muharririnden naklen!) „sosyalizmin babası, demokrasinin müjdecisidir“ gibi beyanlar, Avrupa fırkaları propagandacılarının, hangi tarzların yardımı ile, akidelerine taraftarlar kazanmağı denediklerini göstermektedir. Kongrenin en mühim çalışması mahallî S.-İ. lar tarafından arz edilmiş olan 86 teklifin, ekserisi mahallî şikâyetlere müteallik olup, 15—16 haziran tarihli *Utusan Hindia* 'da, Tjakra'nın düşünceleri ile birlikte, yayınlanmış olan şikâyetler ile ilgili tekliflerin tetkiki oldu. Sâde insanlar olan *désa* 'ların, S.-İ. vâsıtası ile, hangi ümitleri gerçekleştirmek istedikleri bu tekliflerde görülmektedir: daha büyük bir hürriyet ve daha büyük bir şahsî istiklâl arzusu bu kongrede, daha sonraki yıllarda olduğu gibi, yeniden ifade edilmişti; kalabahçı S.-İ. 'a cezbeden bâzı reislerin müphem ve karışık siyâsî mefkûreleri değil, fakat kudretli bir teşkilât yardımı ile, dileklerini gerçekleştirmek ümidi idi, sonraları, Sema'un'un fırkası, S.-İ. 'ın yaptığından daha iyi bir şekilde, yerlilerin menfaatlerine hizmet etmeği vaad ettiği zaman, S.-İ. 'ın neden dolayı bu kadar kolaylıkla terkedildiğini bu durum izâh etmektedir.

İkinci millî kongre (Batavia, 20—27 teşrin I. 1917; 281 mahallî teklif) S.-İ. 'ın müstakbel „Volksraad“ (Volksraad'ın teşkilât v.s. için bk. *Koloniale Studien*, c. I, teşrin I. 1917, Extra Politiek Nummer [husûsî siyâsî sayı], s. 169 v.dd.) karşısında nasıl bir tavır takınacağını tâyin etmekle meşgûl oldu; bu istişâre hey'etinde indonezyalılara verilen yer ve toplantının açılışının mütemâdiyen geri bırakılması da onları artık memnun etmiyordu. Kongre merkezî S.-İ. 'ın hedefini açıklayan bir esâs lar beyânını tesbit etti: burada islâmiyet'in mükemmelliği te'yit edilmiştir; fakat hükümet makamlarının mutlak bir tarafsızlığı istenilmektedir; yerli nüfusun ekseriyetinin çok fena bir hayat geçirmekte olduğu müşâhadesine istinâat edilerek, merkezî S.-İ. „kâfir kapitalizmin“ her türlü hâkimiyetine karşı mücadeleyi kesmeyecektir (bk. *Kol. Studien*, göst. yer., s. 35 v.d.; bu cüz içinde bir şerh ve devre âit siyâsî bilgiler ile birlikte S.-İ. 'ın çalışma programı ve siyâsî fırkaların idâreleri tarafından verilmiş programları hakkında teferrûat bulunmaktadır).

Avrupa'daki karışıklıkların neticeleri üçüncü millî kongrede (Surabaya, 20 eylül—6

teşrin I. 1918) açıkça görünmektedir. Volksraad'ın 18 mayıs 1918'de açılması (Tjakra ve bir başka S.-İ. reisi S.-İ. 'ın mümessilleri idiler) ile hâsıl olan yeni durum ve hâlâ arzûlanan islahât harâretle münâkaşa edildi. Her şeyden önce yerli nüfusu istilâ etmiş olan endişe bu kongrede in'ikâs etti. Daha önce iktisâdî güçlükler ve bunun neticesi olarak, „kâfir kapitalizme“ karşı müstakbel mücadele hakkında o kadar müessir olan telkin'ler, kızgınlığı arttırmış idi; bunlar felâketli neticelerini meydana koyacaktı: 1917 sonundaki büyük grev ve 1918 sonunda Kudus ve Dëmak'ta yapılmış olan çok ciddi taşkınlıklar, fâsılalar ile, 1924 yılına kadar devam ettirilen ictimâî bir mücadelenin başlangıcı oldu; yerli halkın iktisâdî zaafı ve bu esâs zaafa çâre olabilecek olan kudretin de bulunmadığı göz önüne alınacak olur ise, mücadelenin muvakkat olarak nereye gideceğinden şüphe edilemez. Cavahıların *Përsërikatan Ka'um Tani* („zirâat işçileri sendikası“) ve *P.K. Buruh* („işçiler teşekkülü“) adlı teşkilâtları bir kaç yıldan beri mevcûd idi ve müteâkip yıllarda geniş bir şekilde gelişmişti. Burada az sonra Moskova'nın merkezî teşkilâtı tarafından desteklenmiş gibi görünen bu teşekküllerin çalışmalarının teferrûatına girilemez, bunların S.-İ. ve S. Ra'yat (aş. bk.) ile münâsebetlerinden de bahsedilemez; 1919 yılı başında bunlar Sasrakardana tarafından R.S.V. („esnaf teşekkülleri ihtilâcî sosyalist merkez örgütü“) birliğinde toplandı; bu da 1920'de parçalandı ve Djokyakarta'da mütedil bir merkez örgütü ile Sema-rang'da Sema'un idâresinde komünist bir örgüt teşkil etti; bu iki örgüt, Sema'un'un mâcera ile dolu Rusya seyâhatinden sonra, Madiun kongresinde (eylül 1922) yeniden birleşti. Çalışmaları hiç de işçilerin işleri ile tahdit edilmiş olmayıp, siyâset sâhasına da yayılmıştır.

Üçüncü kongre ile dördüncü kongre arasındaki devir çok büyük bir hareket devri oldu. Üçüncü kongreden az sonra, Avrupa'da patlak veren ihtilâl S.-İ. 'ın da dâhil olduğu Volksraad'ın muhtelif fırkaları tarafından teşkil edilmiş olan „radikal merkezîleştirme“ denilen teşekkülün teşkilâtlanmasına fırsat verdi (16 teşrin II. 1918). Burada reisleri S.-İ. 'ın yeni vechesini beyân ve nizam-nâmelerinde târif edilmiş olan hedefleri geçmek zarûretini müdâfaa ettiler (14 teşrin II, 5 kânûn I.; bk. *Handelingen van den Volksraad*, toplantı 1918—1919, s. 175—185, 518—525). İşlerin gidişini yerli cemiyetin sâlim bir gelişmesi olarak telakkî eden hükümet (bk. *Kolonial Verslag van 1919*, s. 4—13), merkezî S.-İ. 'ın müfrit temâyüller hakkındaki tavrını (2 kânûn I.; bk. *Handelingen v.s.*, s. 432 v.dd.) ve husûsiyetle merkezî Sa-

rekat-İslam'ın hükümetin mahallî S.-İ. 'ların bir çok defalar ifade etmiş oldukları isteklere cevap vermediği takdirde bu teşekküllerin sebep olacakları karışıklıkların mes'ûliyetini üzerine alamayacağı tarzındaki te'yidini dikkatli bir tenkide tâbî tutmadı; hareketin umûmî tavrını tesbit etmek şübelerin değil, merkezî S.-İ. 'ın vazifesi idi. Hükümet, nizam-nâmelerine uygun olarak, merkezî S.-İ. ile çalışmaya hazır olduğunu yeniden beyân ediyordu. —S.-İ. için öldürücü olan bir hâdis Cava adasının cenûb-i garbisinde Préanger'de, Garut yakınında, Tjimarémê *désa* 'sında vukua gelen hükümete karşı silâhlı bir mukavemet hâdisesinde; yapılan araştırma sonunda, gizli ihtilâlcî bir teşkilâtın (S.-İ. 'ın sözde B şubesi) meydana çıkarılması oldu (4—7 temmûz 1919; hükümet komiseri Dr. G. A. J. Hazeu'un bu husûsta yaptığı bir telhis için bk. *Handelingen van den Volksraad*, Tweede gewone Zitting, 1919, Bijlagen, Onderwerp 10, s. 2—21). Bu B şubesi ile merkezî S.-İ. veya S.-İ. arasındaki münâsebet hiç de açık değildir (bk. *Handelingen der Staten-Generaal*, 1919—1920, Tweede Kamer 22 kânûn I., s. 1158b; Blumberger, *Encyclopaedie van Ned.-Indie*, zeyil, s. 15b; *Kolon. Verslag van 1921*, s. 6). Tjakra merkezî Sarekat-İslam'ın ve mahallî S.-İ. 'ların B şubesi ile her hâangi bir ilgisi olduğunu inkâr etti (bir de bk. *Handelingen der St.-G. v.s.*, s. 1153b; *Hand. v. d. Volksraad*, 1919/1920, s. 90 v.dd., 94, 96, 106—110, 114, 211). Ne olursa-olsun, nizam-nâmelerden yeminler çıkarılmadığı v.s. takdirde, bir daha başka kanûnî haklar vermeye hükümet karar verdi, (ihtimal haklı olarak) S.-İ. 'ın içinde holandalılara karşı bir temâyülün hâkim bulundugunu düşündüğünden (*Kol. Versl. van 1920*, bahis B, s. 5), evvelki yıllarda yaptığının aksine olarak, mahallî hükümet makamlarına karşı bu cemiyeti mânen desteklemeye karar verdi. S.-İ., hemen tâkip eden yılda, başka bir takım ciddi güçlükler ile karşılaşmış; bunlar dış çalışmalarını felce uğrattı ve onu içten kendini sağlamlaştırmağa gayrete zorladı.

Dördüncü millî kongre (Surabaya, 26 teşrin I.—2 teşrin II. 1919) bilhassa yakında kurulacak olan R. S. V. (bir az yukarı bk.) münâkaşasına ve S.-İ. 'ın onunla kurması gereken münâsebetlere tahsis olundu; şu hâlde bu kongre burada sükûtle geçilebilir.

Güçlükler yığıldı. Beşinci millî kongrenin tarihi merkezî S.-İ. 'ın mâlî ve siyâsî idâresi hakkında (*Sinar Hindia*, 6—9 teşrin I., 1920'de komünist Darsana'dan gelmekte olan) şiddetli bir tenkit (bk. *Kol. Versl. van 1921*, stn. 6; *Kol. Versl. van 1922*, stn. 9) sebebi ile, te'hir edildi; şübeler kendileri tarafından mer-

kezî S.-İ. 'a havâle edilmiş olan paralar hakkında hesap istediler. Merkezî S.-İ. 'ın birinci kâtibi teşrin II. 1920'de, B şubesi işi sebebi ile, tevkif ve mahkûm edildi. Başka teşekküllerin gitikçe artan çalışmaları neticesinde durum gitgide daha karışık bir hâl aldı.

Nihâyet 2—6 mart 1921'de Djokyakarta'da toplanan beşinci kongre Tjakra'nın en farklı fikir cereyanları arasında bir uzlaşma yardımı ile ve bir çözüm bulunamayacak en ciddi ve ağır mes'eleleri sonraya atarak, bütün Cava halk hareketinin idâresini merkezî S.-İ. 'da temerküz ettirilmiş bir hâlde muhâfaza etmek için yaptığı son teşebbüs oldu. Uzlaşma yeni bir esâs lar programında vücut buldu; bunda (a) yerli nüfusu bir köleler nüfusu hâline getirmiş olan Avrupa sermayesinin öldürücü nüfuzu müşâhade edildi, (b) islâmiyetin emirleri, esâs olmak üzere, kabul edildi—filhakika islâmiyet, onlarca, şu esâs ları emrediyordu: halk tarafından kurulmuş bir hükümet, amele şûraları, çalışma mecbûriyeti ve bir başkasının çalışması ile zengin olmanın yasak edilmesi, toprak ve istihâl vâsıtalarının taksimi—, ve (c) S.-İ. 'ın milletler-arası çalışmaya, islâmiyetin verdiği imkân hudutları içinde ve istiklâlîni muhâfaza etmek şartı ile, katılmağa hazır olduğu te'yit edildi. Çok ciddi olan „parti disiplini“ mes'eləsi (yâni bir S.-İ. âzâsının başka bir siyâsî fırkanın da âzâsı olabilip-olamayacağı), merkezî S.-İ. 'ın menfi olarak halletmek istediği ve komünist fırkası ile çok sıkı şekilde bağlı olan sol kanadının müsbet olarak halletmek istediği mes'ele ta'lik edildi. Programın (a) ve (c) bendleri komünistlerin arzularına tamâmiyle uymakta olduğundan ve üstelik de bunlar (b) bendini kabul edebildiklerinden, daha o zamandan komünizmin S.-İ. içinde zafer kazandığını iddia etmeleri kolayca anlaşılabilir. S.-İ. 'ın içindeki mücadelenin de hemen yeniden başlaması aynı şekilde kolayca anlaşılabilir, çünkü merkezî S.-İ. uzlaşmanın mânâsının bu şekilde telakkî edilmesine müsâade edemedi (bk. *Utusan Hindia*, 26 mart 1921). Münâsebetlerin kesilmesi altıncı millî kongrede (Surabaya, 6—10 teşrin I. 1921) vukua geldi. Tjakra hazır bulunmuyordu; ağustos 1921'de tevkif edilmiş idi (çünkü kendisi B şubesi içinde sahte yeminden mes'ûl sanılıyordu; bununla beraber nisan 1922'de serbest bırakıldı ve ağustos 1922'de berâatine karar verildi). Yerini alan reis bir karâra varılmasına mâni olamadı: „parti d'siplini“ kongre âzâlarının ekseriyeti ile kabul edildi ve Sema'un ile taraftarları S.-İ. 'dan çekildiler (8 teşrin I. 1921); az sonra (1921 sonunda) S.-İ. Përsatuan ve Mërah S.-İ. (kızıl S.-İ.) hâlinde birleştiler; merkezleri Sëmerang idi.

c. Bu karardan sonra, S.-İ. büyük bir za'fa düştü. Radikal fırkanın meydana getirdiği câzibenin kaybolması sebebi ile, âzâların sadakati de kayboldu. Tjakra, serbest bırakılmasından sonra, S.-İ. için propagandaya yeniden başladı; fakat büyük bir muvaffakiyet kazanamadı: bağlangıçtaki nüfuzunun mühim bir kısmını kaybetmişti. Yeni Volksraad'da bir daha S.-İ.'i temsil etmedi. Şimdi mütedil bir ilerileme siyaseti tâkip ediyordu; Yedinci kongre muhafazakâr bir merkez olan Madiun'da toplandı (17—20 şubat 1923). Tjakra din ve ibâdet işleri ile meşgûl olmağa başladı. Son yıllarda müslümanların menfaatleri msl. Muhammediya gibi husûsî teşekküllere bırakılmıştı. Tjakra Hindistan'ın „All India Moslim League“ örneğine göre teşkilâtlanmış olan birinci panislâmizm kongresinin (Tjirebon, 1 teşrin II. 1922) reisi olmuş idi. Bu kongrede milletler arası islâmiyet meseleleri için canlı bir alâka görülmüştü; Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk)'ya bir saygı telgrafı gönderildi; hilâfet mes'elesinde Cava'nın görüşü münâkaşa edildi. Volksraad'da S.-İ. Holanda Hindistanı anayasasının gözden geçirilmesi ile ilgili bir kanun taslağı münâsebeti ile, teşekkül eden ikinci radikal merkezîleşmeye iltihak etti. Fakat çalışmaları çok mahdud kaldı.

S.-İ.'in çökmesine mukabil, radikal S.-İ. yükselmiştir. Bu radikal S.-İ.'in reisi olan Sema'un Moskova rus sovyet hükûmeti ile münâsebetler kurdu. Amele teşekküllerindeki çalışmaları daha önce bahsedilmiş idi. Onun tevkifi 8 mayıs 1923'te yapılan büyük demiryolları grevine sebep oldu. Kendisi Holanda Hindistanı'ndan dışarı atılınca, Holanda'ya gitti ve orada „İndonezya halk hareketinin mümessili“ olarak, komünist partisi idâresine girdi. 1924 sonunda kendisi Çin'de idi; fırkası, bilhassa Sun-Yat-Sen'in bolşevikliğe iltihâkından sonra, bu memleket ile sıkı münâsebetler kurmuştur. —4 mart 1923'te, radikal S.-İ. ile P.K.İ. („İndonezya komünist partisi“) Bandung'da birlikte bir kongre yaptı. Kızıl S.-İ. bu kongrede Sarekat-Ra'yat („halk birliği“) adını aldı. P.K.İ. („İndonezya komünist partisi“) ile sıkı bir münâsebet hâlinde propagandaya devam edildi. Sarekat-Ra'yat teşekkülü, P.K.İ. için, bir nevi hazırlayıcı bir mektep olacaktı ve P.K.İ.'ye ancak bir az yetiştirilmiş talebeler kabul edilecekti. S.-R. reislerine tahsis olunan mutâle ve araştırma plânları, gazetelerin (bîtaraf olarak?) naklettikleri inanılmaz cebâlet misallerine rağmen, mümtaz propagandaclar yetiştirilmiş görünmektedir. S.-R. din ile meşgûl olmamaktadır: bu teşekkül „neutraal kâpâda Allah“ („Allah husûsunda bîtaraf“) dır; reisler şehir-

lerde ekseriyâ dîn düşmanındırlar, fakat köylerde müslümandırlar; gâlibâ bir dindar komünistler zümresi de vardır. S.-R. mütemâdiyen hükûmet makamları tarafından tâkip edilmiştir: toplantıları yasak edildi, yayın ve söz suçları cezalandırıldı, komünist matbuât toplatıldı, fırkanın rahatsızlık veren adamları, ihtiyatî hapislerle, ziyân veremeyecek bir hâle getirildi. 31 ağustos 1924'ten sonra tâkipler daha çok giddetlendirildi; bunun neticesi şu oldu: mütedil teşekküller (S.-İ. v.b.) hakkındaki görüş daha müsâit bir hâl aldı.

S.-İ.'in Cava adası dışındaki şubeleri Cava şubeleri kadar mühim olmaktan çok uzaktır; şartlar başka idi, toprak S.-İ. tohumunu kabûl etmeğe çok daha az hazırlanmış idi. 1914'ten itibaren, en mühim merkezlerde S.-İ. şubeleri te'sis olundu; bunlar, umûmiyetle, daha kesif bir din hayâtı te'min etmeğe çalışıyorlardı; bâzı yerlerde ifrâta gidildi. Fakat heyecan çabuk yatıştı. Cava millî kongrelerine temsil ettikleri memleketin mahallî dertlerini kongreye bildiren mümessiller gönderildi. Son olarak S.-İ. ile S.-R. arasında da mücâdele başladı; fakat Cava'daki mücâdele derecesinde olmadı. Cava dışında kurulmuş olan ilk S.-İ. gâlibâ Palëmbang'daki S.-İ.'dir (14 teşrin II. 1913'te, cavahılar tarafından kurulmuştur). S.-İ.'in te'siri, mahallî şartlara göre, çok değişmekte idi. 1921 yıllarına doğru Ateç'te durum güçleşti, zira bu bölgede S.-İ., bir çok gizli teşkilât ile birlikte, Holanda aleyhdârı bir propaganda yapmakta idi. S.-İ. Cambi'de 1916 ve müteâkip yılların karışıklıklarında rol oynadı. Minangkabau sâhasında Sumatra adasının birleşmesini hedef tutan temâyül S.-İ.'in Cava te'sirinden daha kuvvetli olmuştur. Ternate ve Ambon adalarındaki faaliyet mühim olmuştur ve bilhassa bu son adada radikal yön kuvvetle temsil edilmiştir. Son olarak, genç S.-İ.'in gelişmesinin Mekke'den büyük bir dikkatle tâkip edilmiş olması vâkıasını sükût ile geçmek lâzımdır; 1910. ve müteâkip yıllarda Mekke'de bir dereceye kadar telâş hüküm sürüyordu; çünkü Holanda hükûmetinin indonezyalı tebeâsına hacca imkânsız kılmak isteme niyeti isnât edilmişti. Halbuki, „Cava“ hacılarının Mekke sâkinlerinin esâsî bir geçim kaynakları olduğu bilinmektedir (bk. Snouck Hurgronje, Mekke, II, bahis 4). Gâlibâ Mekke'ulema'sı ile İndonezya'nın müslüman yetkilileri arasında hristiyan hey'etinin çalışması hakkında muhâbereler ve mukaddes câmide indonezyalı din daşlar için husûsî duâlar bile yapılmıştır. Böylece de S.-İ.'dan çok bahsedildi. 1913 sonunda, Mekke'de S.-İ. hakkında yazılmış arapça bir risâle biliniyordu ve bu risâle sonraları Malezya-

diline çevrildi Mekke'de S.-İ.'in bir şubesi kuruldu (şüphesiz bu şehirde oturan İndonezyalılar için); fakat bu şubenin çalışmaları hakkında başkaca bir şey bilinmemektedir. Bu şube Holanda Hindistanı dışında kurulmuş yegâne S.-İ. şubesi olmalıdır.

Hulâsa olarak şunlar söylenebilir: S.-İ. Holanda ile Holanda Hindistanı arasındaki münâsebetlerin gelişmesinde mühim bir rol oynamıştır; bu cemiyetin tarihi islâmiyetin uyanışı tarihi için ve şarkî Asya'nın uyanışı için mühimdir. S.-İ., geçen asırların sonlarından beri, İndonezya halkı arasında kendini hissettiren bir ihtiyâcın, yâni daha büyük bir hürriyet ve daha büyük bir istiklâl arzusunun ilk müstakil büyük tezâhürüdür. Reisleri bunu radikal ve bir dereceye kadar millî bir istikamete yöneltmişlerdir; fakat halk kütlesi nazariyelerini aslâ anlamadı ve mahallî ihtiyaçlarına en iyi uyan hareketi destekledi. S.-İ.'in 15 yıllık varlığı sırasında, Cava cemiyetinde dış bakımdan büyük bir değişme husûle geldi; bunun sebeplerini birinci dünyâ savaşı sırasında ve bundan sonra husûle gelen hâdiselerde aramalıdır; iç gelişme bilhassa S.-İ.'in te'siri sâyesinde başlandı. Fakat bunun gidişi, tabii olarak, çok daha yavaş olacaktır.

Bibliyografya: Koloniaal Verslag van 1913 (1914—1923), bölüm C (Holanda Hindistanı idâresinin yıllık telhisleri, Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Bijlage C; ayn. esr., 1919 v.d.d., bölüm B Strooingen onder de inlandsche bevolking); 1923'ten sonra Verslag van Bestuur en Staat van Nederlandsch-Indie... van 1924 v.d.d., bölüm C sık-sık; Bijlage A (resmi kaynaklar).

S.-İ. hakkındaki makaleler için bk. Schalker-Muller, Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Kolonien..., 4. tab. (1911—1915), La Haye, 1917, s. 89, 133—142, 146, 299, 302, 309; 5. tab. (1916—1920), La Haye, 1923, s. 128, 164—172, 183, 193, 202, 222 v.d., 257.

Bunlardan başka bk. bir de A. Cabaton, La „Sarekat Islam“ (R M M, 1912, XXI, 348—365); Der „Sarekat Dagang Islam“ und der Aufruf auf Djambi (Deutsche Wochenzeitung für die Niederlande, 17 eylül 1916); Bemerkenswerte Strömungen in den Bataklanden. Der S.I. (Rhein. Miss. Ber., 1917, s. 25); G. Simon, Der „Sarikat Islam“ auf Sumatra (Allg. Missionszeitschrift, 1917, XLIV, s. 123—125). Fr. von Mackay, Der Moham-medaner Bund „Sarekat Islam“ (Die Islamische Welt, şubat 1918); krş. J. Th. P. Blumberger, Der S. I. in „Kriegsbeleuchtung“ (Ko-

loniaal Weekblad, 20 haziran 1918); O. J. A. Collet, L'évolution de l'esprit indigène aux Indes Orientales Néerlandaises (Bull. Soc. Belge d'Et. Col., 1920, XXVII, 461—524; 1921, XXVIII, s. 1—75 [ayrı basm.; Bruxelles, 1921]; krş. Kolon. Weekblad, 12 mayıs 1921 ve Kolon. Tijdschrift, 1921, s. 538; P. H. Fromberg, De inlandsche Beweging op Java de Gids, 1914, nr. 10 ve 11); B. Alkema, De Sarikat Islam, Utrecht, ts.; J. Th. P. Blumberger, De Sarekat Islam, en hare beteekenis voor den bestuursambtenaar (Kol. Tijdschr., 1919, VIII, nr. 2, 3, 4); ayn. mll., Stemmingen en Stroomingen in de Sarekat Islam (La Haye, 1920); ayn. mll. Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie² (La Haye-Leyde, 1919, III, 694^a—703^a) ve Aanvullingen, 1922, s. 15^a—21^b, 1924; 196^a—201^a; C. Snouck Hurgronje, Versprei de Geschriften (Bonn-Leipzig, 1924), IV/II, s. 395—402, 405—406, 409—410; ayn. mll., Politique musulmane de la Hollande (Paris, 1911) ve Verspr. Geschr., IV/II, s. 227—316. (C. C. BERG.)

SARF. ŞARF, bir fıkıh tâbiri olarak, fakihler tarafından şöyle târif edilmiştir: mübâdele edilen metâların bir kıymet (şaman) vâhidleri olduğu bir satış (bay) mukavele ve muâmelesi [daha açık bir târif ile, sikkeli veya sikkersiz altın veya gümüşü birbirine karşılık satmak, para bozdurmak]. Şarf ilk önce sikkeli para mübâdelesidir, fakat her türlü altın ve gümüş mübâdelesini de içine alır. İsmi gösterdiği gibi (şarf kelimesi şarrâf veya sayrâf isminden yapılmış bir fiilin maşdar'ıdır), sikkeli paranın bozdurulması veya değiştirilmesi ârâmî menşelidir (bk. Fraenkel, Die aram. Fremdwörter im Arab., s. 182 v.d.d.; Lambert, REJ [1906], LII, 29). Şarf tâbiri islâmiyette gâlibâ ancak h. I. asrın sonlarına doğru çok kullanılır bir hâle gelmiştir. Buna muvâzi bir vâkıa olarak, Mâlik b. Anas al-Muvatta'î'nda ve kendisi ile berâber, mâlikîler sikkeli para bozdurmak (şarf) ile altın ile altının veya gümüş ile gümüşün mübâdelesini (tartılarına göre ise, murâfala, ölçü veya sayılarına göre ise, mubâdala) birbirlerinden ayırırlar, fakat diğer fıkıh mektepleri böyle yapmaz; al-Şâfi'î (Kitâb al-umm, III, 30)'de yalnız bir defa benzer bir adlandırma bulunmaktadır: muvâzana. Murâbaha hakkındaki hükümler ile sıkı bir şekilde münâsebetli olan şarf ile ilgili fıkıh hükümleri, bu mevzûda Kur'an'da hiç bir kayıt bulunmadığından, hadîse istinât eder. Bu hükümler şunlardır:

1. Aynı cins (cins) için, eşyâ vasıf ve iş bakımından ayrı olsa da, mübâdele yalnız müsâvi

mikdar (*tamâsul*) ile yapılmalıdır. Ayrı olan einsler için (gümüşe karşı altın), bu hüküm müteber değildir. Yarıdan fazla kıymeti düşürülmüş sikkeli paralar metâ telakkî edilmiştir (Talmud hukukunda da böyledir; bk. Lambert, *agn. esr.*, s. 32 v.d.) ve kâr ile (*mutafâzilan*) mübâdele edilebilir. Bunun neticesi olarak, bunların ziynet v.b. eşyâsı hâline gelmesi için bir ücret verilmesi, murâbaha gibi, yasak edilmiştir; halbuki yeni fakihler şekil değiştirmenin iş kıymetini kabûl ederler ve satışı *şarf* telakkî etmezler (Benali Fekar, s. 80). 2. Karşılıklı olarak mübâdele edilen eşyânın alınması alış veriş yapanların ayrılmasından önce olmalıdır (*al-takâbuz kabîl al-tafarruk*). Başka tâbirler ile, veresiye bütün muâmeleler hâric bırakılarak, ödenenin peşin (*naqd*) olması istenilir (bu husus Osmanlı-Türk hukukuna geçmiş idi, aş. bk.). Böylece, msl. satın alma bedelinin yalnız yarısı ödenmiş olan bir gümüş çanak müşterek bir maldır, halbuki mâlikî ve şâfiilerde böyle bir satın alma tamâmiyle itibarsızdır (*bâtil*). Hatâ borcu hesaplamak tarzında da fikir ayrılıkları vardır. *Şarf* ile başka bir fıkıh muâmelesinin bir tek mukavelede birleştirilmesinin yasak olduğu, umûmiyetle bir kaide olarak, kabûl edilir. 3. Mübâdele edilen eşyâ, temellük edilmeden önce, kullanılamaz ve bundan istifade edilemez. 4. Hiç bir muhayyerlik şart koşulamaz (*hiyâr al-şarf*); buna karşılık, kusurlar varsa, *hiyâr al-ayb* („kusur muhayyerliği“) ve msl. ziynet eşyâsının satın alınmasında *hiyâr al-ru'ya* („görme muhayyerliği“) kabûl edilir. Fakihler sikkeli paranın bozdurulması veya değiştirilmesi sırasında bir fazlalık elde edilmesine imkân veren şer'î hiyleleri de tesbit etmişlerdir (al-Kudûrî, al-Halabî, buna âit *bâb* 'ın sonunda; *al-Mudavvana*, VIII, 126 v.d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 281). Ulemânın hakîr gördüğü ve hemen-hemen hepsi yahudi olan sarraflar orta çağdan itibaren bir lonca hâlinde teşkilâtlanmışlardı (Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 449; Young, *Corps de droit ottoman*, bölüm 67, madde 6 v. dd.). Yeni islâm devletlerinde paraların bozdurulması veya değiştirilmesi için husûsî kanûnlar vardır (1281=1861'de Türkiye için bk. Young, *göst. yer.*); krs. mad. RİBÂ.

Bibliyografya: Hadîs ve fıkıh kitaplarında ilgili bahisler için bk. *al-Mudavvanat al-kubrâ* (Kahire, 1323), VIII, 101=155; al-Sarahsî, *Kitâb al-mabsûf* (Kahire, 1324), XIV, 1—90; Halil b. İshâk, *al-Muhtasar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 186 v. dd.; Querry, *Droit musulman*, I, 408 v. dd.; van den Berg, *De contractu „do ut des“* (Leiden, hukuk tezi 1868), s. 110—113; Emil Cohn, *Der Wucher* (Heidelberg, 1903, felse-

fe tezi), s. 9—22; Dimitroff (*MSOS As*, 1908, XI, 155); Benali Fekar, *L'usure* (Lyon, hukuk tezi, 1908), s. 45 v. dd., 76 v. dd.; Félix Arin, *Recherches historiques sur les opérations usuraires* (Paris, hukuk tezi, 1909), s. 60 v. dd. (HEFFENING.)

SARI ABDULLAH. SARI 'ABD ALLÂH EFENDİ (1584—1660), XVII. asırda, tasavvufi ve siyâsî te'lifâtı ile şöhet bulmuş mümtaz bir türk müellifi ve reis-ül-küttâbı. Babası, muhtemelen Tunus veya Cezâyir taraflarından İstanbul'a hicret ederek, burada yerleşen Seyyid Muhammed adında bir Magrib şehzâdesi olup, annesi, vezirlik ve kaputan-ı der-yâlık gibi yüksek mevkilerden sonra, iki defa sadâret makamını işgâl eden Halil Paşa'nın kerdeşi beyler-beyi Mehmed Paşa'nın (ölm. 997) kızıdır. Kendisi eserlerinde künyesini dâimâ Abdullah b. es-Seyyid (veya eş-Şerif) Muhammed b. 'Abd Allâh olarak kaydetmektedir. Bu itibarla, Müstakim-zâde ve onu tekrar eden Hacı Tevfik ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi müelliflerin bunu 'Abd Allâh b. Muhammed b. İbrâhîm sûretinde göstermeleri doğru değildir. *Sicill-i osmânî*'de babasının adı, yanlış olarak, Mahmud gösterilmiştir. Kendisinin Seyyid veya Şerif unvânı ile zikrettiği babasının şerifler sülâlesine mensûp olduğu anlaşıyor. Abdullah Efendi'nin doğumu hakkında mevcut kaynakların hiç bir tarih vermemelerine ve sâdece Müstakim-zâde'nin (*Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye*, Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164, 60a), 991 (1583) tarihini zikretmesine mukabil, Sahîh Ahmed Dede (*Mecmû'at-üt-tevârih-i mevlâviye*, Konya, Mevlâna müzesi kütüp., nr. 5446, s. 175) bunu 29 safer 992 (12 mart 1584) olarak, gününe varıncaya kadar, tesbit etmiştir. Babinger, A. Gölpınarlı ve Sa'deddin Nüzhet de dâhil olduğu hâlde, müelliflerin ekserisi, Murad III. zamanında doğan Abdullah Efendi'nin babasının Ahmed I. devrinde İstanbul'a gelmiş olduğunu söylemek sûretiyle, bir tarih hatâsına düşerler. Halil Paşa, Abdullah'ı bir az büyüyünce, kendi dâiresine alarak, tahsil ve terbiyesi ile yakından alâkalanmıştır. Kaynaklarda her hangi bir isim verilmeksizin, sâdece, zamanının ileri gelen ulemâsından tahsil gördüğünden bahsedilmektedir. Eserlerinden ve ahfâdından La'li-zâde Abdülbâkî'nin kendisinden yaptığı nakillerden, onun erken yaştan itibaren muhtelif tarikat erbâbı ile temâsa geldiği ve esaslı bir tasavvuf terbiyesi içinde yetiştiği öğrenilmektedir. Henüz bülûğa erişmediği bir rivâyete göre de, 15—16 yaşlarında bulunduğu sırada, babalığı Hacı Hüseyin Efendi'nin rehberliği ile melâmilîğe intisap etmiş ve yine

aynı tarihte İdris-i Muhtefi (Hacı Ali el-Rûmî)'ye bağlanmıştır (La'li-zâde Abdülbâkî, *Menâkib-i melâmiye-i bayramiye*, s. 43 v. dd.; Mustakim-zâde, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye*, 60b v. dd. La'li-zâde'nin bâzı yazma nüshalarında bu hâdisenin Sarı Abdullah 14 yaşında iken vukua ge'diği kaydedilir). Hacı Tevfik onun İdris-i Muhtefi'den inâbet tarihini 1018 (1609) olarak gösterir; La'li-zâde'nin bahsettiği yaşa göre, bu 1007—1008 yıllarına, hattâ daha evvele çıkar. Devrinin Ya'kub Dede (Helvâyi-Dede), Osman Emir Efendi, Ramazan Efendi, Merkez Efendi halifesi Şeyh Necmeddin Hasan Efendi gibi meşhûr tarikat sîmaları ile çocuk denilecek bir yaşta münâsebet kurmuş, hâmisî Halil Paşa'nın şeyhi Aziz Mahmud Hüdâî Efendi'den, paşanın delâleti ile, ayrıca feyz almıştır (*Cavharat al-bidâya*, Üniv. kütüp., nr. TY 3792, 281a, 275a, 276a, 277b, 281b). Müstakim-zâde (*Tuhfa-i hattâî'n*, s. 281) Sarı Abdullah'ın ilk bi'atinin Aziz Mahmud Efendi'ye olduğunu söylemektedir. Şeyhî de Az'z Mahmud Efendi'den inâbe eylediğini kaydeder. Bizzat kendisi böyle bir inâbeden bahsediyor ise de (*Cavharat al-bidâya*, 277b), zikredilen bi'atlerinden hangisinin daha evvele âit olduğuna dâir bir sarâhat yoktur. Abdullah Efendi, İdris-i Muhtefi'nin vefâtından (1024 rebiülevvel sonu=nisan 1615) sonra, irşâd makamına geçen Hacı Kabâî'ye bi'at etti.

Sarı Abdullah'ın gençlik yıllarında yalnız İstanbul'da kalmayıp, dışarı da çıkmış olduğu kendi ifâdesinden anlaşılmaktadır. Msl. 1011 (1602/1603)'de Erzurum'da bulunmuş, burada mârûf Rûşenî şeyhi Hacı Şeyh ile görüşmüş idi (*Cavharat al-bidâya*, 274a—b). Aynı zamanda, Halil paşa'nın divitdârı sıfatı ile, Abdullah Efendi'nin, onunla birlikte, muhtelif yerleri dolaşmış olduğunda şüphe yoktur. Nitekim bu vazife ile, vezir iken paşanın yanında bir ara Edirne'de bulunduğu ve mürşidi İdris-i Muhtefi'ye âit bir me's'ule husûsunda yardımcı olduğunu kendisinden naklen bilmekteyiz (La'li-zâde Abdülbâkî, *agn. esr.*, s. 47 v.d.). 1025—1028 (1616—1619)'deki ilk sadrâzamlığı ve şark serdarlığı sırasında Halil Paşa'nın maiyetinde bulunduğu muhakkak olan Abdullah Efendi, paşanın ikinci sadâretinde (1036—1037=1626—1628), Abaza Paşa gâilesini bertaraf etmek üzere şark serdarı olduğu vakit, tezkireci olarak, onunla birlikte sefere iştirâk etti. Bundan sonra onun me'mûriyet hayâtı mühim terakkîler kaydeder. Sefer esnâsında ölen Mehmed Efendi yerine safer 1037 (teşrin 1627)'de reis-ül-küttâb oldu. Ancak çok geçmeden, Abaza Paşa'ya karşı seferin muvaffakiyetsiz-

liğe uğraması yüzünden, 1037 şâbanında (nisan 1628) Halil Paşa ile birlikte, kendisi de bu vazifeden azloldu ve yeni sadrâzam Hüseyin Paşa'nın kendilerine zararı dokunmasından çekindikleri için, tebdil-i kıyâfet ederek, gizlice İstanbul'a döndüler. Paşa, Hüdâî dergâhına ilticâ etti, kendisi de evinde gizlendi. Az sonra Halil Paşa Hüdâî'nin, kendisi de Koca Mustafa Paşa dergâhı şeyhinin şefâatleri ile, affolundular (Müstakim-zâde, *Menâkib*, 73a; krs. *Halîfat al-rû'asâ*, s. 32; *Hadîkat al-cavâmî*, II, 203; *Osmanlı müellifleri*, I, 100). İstanbul'dan dönüşü akabinde, seferde bulundukları sırada (1036) ölen Hacı Kabâî yerine irşâd makamına geçmiş bulunan Beşir Ağa'ya bi'at etti (1037=1628). Safâî'nin belirttiğine göre, Beşir Ağa ile münâsebeti, kendisinin bir ara hamzavî-meşrep olduğu zannına yol açmıştır. Halil Paşa'nın ölümü (1040=1630) ile hâmisini kaybeden Abdullah Efendi, uzun bir zaman resmî hizmetten çekilerek, bir uzlet hayâtı geçirdikten sonra, şevval 1047 (şubat 1638)'de, rikâb-ı humâyûn reis-ül-küttâb kaymakamlığına nasbolundu ve Murad IV.'ün maiyetinde Bagdat seferine iştirâk etti. Fetih esnâsında şehid olan İsmail efendi yerine re's-ül-küttâp tâyin edildi. Fetihden sonra dönüşte, Diyarbekir'de iken, 1048 zilhiccesi başlarında (nisan 1639) vazifesinden azloldu. 1049 şâbanında (kânûn I. 1639) Sadâret kaymakamı Hüseyin Paşa tarafından reis-ül-küttâb kaymakamlığına getirildi. (Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i âli Osman*, Viyana Millî kütüp., nr. 1053, 520a). 7 cemâziyelâhır 1050 (24 eylül 1640)'de vazifesi Anadolu muhâsebeciliğine naklolundu (Topçular-Kâtibi, *agn. esr.*, 527b). Bir ay sonra da mansıbı eizye muhâsebeciliğine çevrildi. 1060 yılı sonlarında (kânûn II. 1650) piyâde mukabelecisi ve 1065 muharreminde de (teşrin II. 1654) mensuh mukataacısı oldu. *Halîfat al-rû'asâ* ise, onun 1060'ta piyâde mukabeleciliğinden, 1065'te de mensuh mukataacılığından mâzûl olduğunu beyân etmektedir. Müstakim-zâde, (*Menâkib*, 62b) ile Ali Sâtrî (*Hadîkat al-cavâmî*, II, 203), diğer kaynaklardan farklı olarak, onu mensuh mukataacılığına 1069 (1658/1659)'da tâyin edilmiş gösterirler. Mensûh mukataacılığı Abdullah Efendi'nin son resmî vazifesidir. Çok ilerlemiş bir yaşa gelen Sarı Abdullah Efendi, bundan sonra resmî hayattan çekilerek, Koca Mustafa Paşa dergâhı yakınındaki evinde ibâdet ve te'lifât ile son yıllarını geçirirken, 23 safer 1071 (28 teşrin I. 1660)'de vefât etti. Mezarı, Topkapı'dan Maltepe'ye giden yol üzerindeki müstakil sofadadır (Mezar kitabesinde mukayyet bulunan bu tarihe mukabil, Şeyhî-

ve onu nakleden müellifler onun ölümünü 1071 recebinde=mar' 1661 gösterirler. Müstakim-zâde (ayn. esr., 62b) ve onu olduğu gibi tekrarlayan Mehmed Ali Aynî'nin onun ölümünü 1072 olarak kaydetmeleri tamamen yanlıştır. 1072'de vefat eden bir başka Sarı Abdullah'tır, bk. Şeyhî, *Vakâyi al-fuzalâ*, s. 342). Abdullah Efendi'nin Resmî mahlasını taşıyan Mustafa adında bir şâir oğlu olup, dergâh-ı âlî cebeciler kâtibi iken, 1066 (1655/1656)'da Girid'de vefât etmiştir.

Sarı Abdullah, münâsebet kurduğu çeşitli tarikatlere mensûp tasavvuf erbâbından ayrı-ayrı feyiz almış olmakla berâber, ömrü boyunca bayramîliğe bağlı kalmıştır. Başka tarikatlerden münâsebette bulunduğu şahsiyetler arasında *Mesnevî* şâirhi mevlevî İsmail Ankaravî'yi de bilhassa zikretmek gerekir. Kendisi, her hangi bir yanlış zanna vesile vermemek maksadı ile, *Mesnevî* şerhinde tarikatının bayramîlik olduğunu ayrıca belirtmiştir. Yaşlılık devresinde te'lif ettiği bir eserinde kendisinden, aslen bayramî, tarikatçe celvetî ve terbiyeye mevlevî olarak bahsettiğini görüyoruz (*Naşihat al-mulûk tarğiban li-husn al-sulûk*, Üniv. kütüp., nr. TY 9625, 263b).

Büyük bir âlim ve mutasavvıf olan Sarı Abdullah Efendi, Abdî mahlası ile, tasavvufî şiirler de yazmıştır. Eserleri içinde ve muhtelif mecmua'arda dağınık olarak rastlanan bu manzumeler arasında en fazla şöret bulanı *Maslak al-uşşâk* adlı kasidesi olmuştur. Abdullah Efendi hattat olarak da tanınmıştır. Reis-ül-küttâb iken yazdığı Abdülmecid Sıvâsî dergâhının bir vakfiyesi san'atına bir örnek olarak zikrolunur. Sarı Abdullah'ın ayrıca türk çiçekçilik tarihinde husûsî bir yeri vardır. Yedi yeni zerrin lâle çeşidi yetiştirmeğe muvaffak olan Abdullah Efendi, çiçekçilikteki mahâret ve şöretinden dolayı, İbrahim I. zamanında, hükümdar tarafından verilen bir berat ile, ser-şukûfeci ilân olunmuştur. Mehmed Ubeydî, *Natâiye al-azhâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 3923, 16b—18a; Müstakim-zâde, (ayn. esr., 65a) muhtemelen torunlarındaki evraktan istifade ederek, bunun tarihini 1051 zilkadesi başı (şubat 1642) olarak tesbit eder. Ubeydî'nin eserinde 1051 başı (nisan 1641), bâzı nüshalarında ise, 1050 tarihi kaydolunur (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 2760, 16b). Tefvik, *Letâif-i inşâ*, İstanbul, 1284, cüz IV, s. 4—6'da neşredilen bu berat, burada yanlış olarak, Murad IV.'a izâfe olunmuştur. Aynı yanlış muhtelif eserler (msl. *Türk zirâat tarihine bir bakış*, nşr. Zirâat vekâleti, İstanbul, 1938, s. 47 v.d.)'de de devam etmiştir.

Eserleri: Sarı Abdullah Efendi'nin, başta tasavvuf olmak üzere, muhtelif sâhâlarda bir çok

eserleri olup, bunlardan başucaları şunlardır: 1. *Cevâhir-i bevâhir-i Mesnevî*. Eserlerinin en mühimlerinden biri ve keşis'nin asırlar boyunca „şâirih-i Mesnevî“ nâmı ile anılmasına sebep olan bu eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin birinci cildinin şerhidir. 1035 (1625)'te başlayıp, 1041 (1631)'de bitirerek, Murad IV.'a takdim ettiği eser, sâdece bir şerhten ibâret kalmayıp, çok geniş bir tasavvuf ansiklopedisi mâhiyetini almıştır. İstanbul'da 1870—1871 yılları içinde, 5 cild hâlinde basılan bu eser, ya'nız birinci cildine tahsis edilmiş olmakla *Mesnevî*'ye yapılmış şerhlerin en genişini teşkil etmektedir. 2. *Samarât al-fu'ad fi'l-mabda' va'l-ma'ad*, *Mesnevî* şâirih İsmail Ankaravî ile bayramîliğe taallük eden bir sohbet üzerine, bâzı karışık tasavvufî bahisleri izâh maksadı ile, 1033 (1624)'te bir buçuk ay içinde kaleme aldığı bir kitap olup, büyük rağbet görmüş eserlerindendir. Kitap Nakşebendiye, Bayramiye, Halvetiye, Kübreviye ve Kâdiriye silsileleri ile, sahâbe, eimme ve bâzı evliyânın menkibelerini ihtivâ eder. Gördüğü rağbet sebebi ile, pek çok yazma nüshası olduğu gibi, 1288 (1871) yılında, İstanbul'da bir baskısı da yapılmıştır. 3. *Cavharat al-bidâya va durrat al-nihâya*, Bağdad'ın zaptını tebrik için, 1049 (1639)'da Murad IV.'a ithâfen yazılmıştır; Bağdad fethini anlatan bir başlangıçtan sonra, çeşitli kelâmî ve tasavvufî bahisler üzerinde durur. Eserde ayrıca Nakşebendî, Halvetî ve Melâmiye-i bayramiye silsileleri ile Bayramî kutuplarının menkibelerine yer verilmiştir. Kendi el-yazısı ile, müsvedde hâlinde, bir nüshası Üniv. kütüp., Hâlis Efendi yazmaları arasında, nr. TY 3792'de bulunmaktadır. Üzerinde kızı tarafından torunu olan La'li-zâde Mehmed Efendi'nin istishâp kaydı ve mühürü mevcuttur. 4. *Dustûr al-inşâ*, Feridun Pey münşeâtından sonra, osmanlı siyâsî tarihi için, kıymetli bir kaynak addedilen bir münşeât mecmûası olup, Bayezid II. devrinden başlayarak, Murad IV. devri dâhil olmak üzere, ihtivâ ettiği vesikaların mikdarı 170'i bulmaktadır. Bunlar arasında Bayezid II.'in Hüseyin Baykara ile mürâselâtı, Osmanlı devletinin İran, Hind ve Mâveraünnehr hükümdarları ile siyâsî münâsebetlerini gösteren parçalar bilhassa zikre değer. Eserde mevcut nâme ve vesikaların bir kısmı reis-ül-küttâblığı devresinde bizzat Abdullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca, muhtelif Osmanlı devlet adamlarına âit mülk-nâmeler de kitapta yer almıştır. Eser 1053 (1643) yılında tertip edilmiştir. Üniv. Kütüp. nr. TY 1252 ve 3110'daki nüshaları, muhtevâsı en zengin olanlardandır. Kitabın Es'ad Efendi kütüphanesindeki nüshaya istinâden muhtevâsının geniş ölçüde tavsifi için bk. Adnan Er-

zi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II* (Belleten, XIV, 1950 nr. 56, s. 631—647). Osmanlı hükümdarları ile İran şahları arasındaki mürâselâtın bir kısmı notlar ilâvesi ile neşrolunmuştur: Ch. Schefer, *Chrestomathie Persane* (Paris, 1885, II, 218—259 ve 201—331). 5. *Naşihat al-mulûk tarğiban li-husn al-sulûk*, cülusunun ilk yılı için de, Mehmed IV. nâmına, 1059 (1649)'da, devlet adamların zulüm ve hatâdan korumak gâyesi ile te'lif ettiğini söylediği bu eser iki büyük bâbdan müteşekkil olup, birinci bâb tam bir siyâset-nâmedir; ikinci bâb ise, ölüm ve âhiret ile ilgili bahislere tahsis edilmiştir. Osman-zâde Tâib tarafından *Talhiş al-naşâyih* adı ile yapılan hülâsası 1283 (1866)'de, İstanbul'da basılmıştır. 6. *Mirât al-asfiyâ fi şifât al-malâmiyat al-ahfiyâ*, Muhyiddin Arabî'nin *al-Futûhât al-makkiya*'sindeki lâmilik ile alâkalı parçaların izâhını ve Muhyiddin-i Arabî'nin menkibelerini ihtivâ eder. Arapça olarak, 1070 (1660)'te te'lif ettiği bu kitap, müellifin son eserlerindendir. 7. *Maslak al-uşşâk*, sülûka dâir 105 beyitlik bir kasîde olup, La'li-zâde Abdülbâkî tarafından tezyil edilmiştir. 8. *Risâla fi marâtib al-vucûd*, arapça olarak te'lif ettiği tasavvufî bir eserdir. Nuruosmaniye kütüp., nr. 2400 ve Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1834'te birer nüshası mevcuttur.

Te'lifâtı arasında bir çok risâleler de mevcut bulunan Sarı Abdullah'a muhtelif müellifler tarafından isnât edilen bir takım eserler vardır: *Tadbir al-naş'atayn va işlâh al-nushatayn*, 15 bâb üzerine tertip olunmuş bir siyâset-nâmedir. Bursalı Tâhîr (*Siyâsete müteallik âsar-i islâmiye*, İstanbul, 1332, s. 19 ve *Osmanlı müellifleri*, 1333, I, 101)'in ona âit olarak gösterdiği bu eserin mevcut nüshalarının hiç birinde müellif ismine rastlanmamaktadır (ayrıca bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 32). Bursalı Tâhîr'in zikrettiği Şehid Ali Paşa kütüphanesi nüshasının (nr. 1534) kapak sahifesine Sarı Abdullah adının sonradan kaydedilmiş olduğu görülmüyor. Kâtip Çelebi de, bu eserden bahsederken, müellif ismini zikretmez (*Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1310, I, 270; İstanbul, 1041 tab'i, I, 381'de eserin müellifini Sarı Abdullah olarak gösteren bir kayıt var ise de, aslında bu Kâtip Çelebi'ye âit olmayıp, sonradan ilâve olunmuştur). Müstakim-zâde'nin, Abdullah Efendi'nin te'lifâtı arasında zikrettiği *Gülşen-i râz* adlı türkçe manzûm bir eser vardır ki, bunun Abdî mahlaslı başka bir şâire âit olması çok muhtemeldir (nüshaları için bk. Süleymaniye. Mihrîşah kütüp., nr. 99; Süleymaniye, Hâşim Paşa kütüp., nr. 43.

Bayezid Umumi kütüp., nr. 3822). Müstakim-zâde onun *Asrâr al-ârifin* adlı bir eseri de olduğundan bahsetmektedir. Sâdeddin Nûzhet Ergun'un onun eserlerinden biri olarak saydığı *Maqâli al-anvâr* (Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., nr. 214), hakikatte Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sinden başka bir şey değildir. *Tarcama-i makâşid al-aynîya*, Şeyh Yâr Ali'nin *Maqâşid-i nâciya*'sinin tercümesi olan ve ön-sözünde mütercim ismi tasrih edilmesizin, Şeyh Abdülmecid-i Sıvâsî'nin arzûsu ile türkçeye çevrildiği belirtilen bu eserin (Üniv. kütüp., nr. TY 2233), Sıvâsî'ye mi yahut Abdullah Efendi'ye mi âit olduğu tahkike muhtahtır (krş. *Osmanlı müellifleri*, I, 102, 120 ve 192). Abdullah Efendi'ye isnât edilen ve Muhyiddin-i Arabî'nin *al-Futûhât al-makkiya*'sinden ricâl-ül-gayp hakkındaki parçaların izâh ve tercümesini hâvî *Risâla ricâl al-gayb bi-tavîl Şayh Muhyiddin Arabî* adlı risâlenin (Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 2487) üslûbundan ona âit olmadığı anlaşılıyor.

Abdullah Efendi eserlerinin ekserisini şâir Cevri'ye istinsah ettirmiştir. Eserlerinin Cevri'nin el-yazısı ile nüshalarına sık-sık rastlanır. Sarı Abdullah'ın te'lifâtının İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının mühim bir kısmı için bk. Tomris Ölmez, *Mesnevî şâirih Sarı Abdullah Efendi, hayâtı ve eserleri*, İstanbul, 1939—1940, Türkiye enstitüsü, tez, nr. 111, s. 13—21.

Bibliyografya: Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 9583, 132a—133b); Şeyhî, *Vakâyi al-fuzalâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 81, s. 329—331); La'li-zâde Abdülbâkî, *Menâkib-i melâmiye-i bayramiye* (İstanbul, ts.); Ahmed Resmî, *Halîfat al-r'asâ* (İstanbul, 1269), s. 32 v. dd.; Müstakim-zâde Süleyman, *Menâkib-i melâmiye-i şettâriye-i bayramiye* (Süleymaniye, Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164; ayn. mll., *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 312a); ayn. mll., *Tuhfa-i haftâtîn* (İstanbul, 1928), s. 280 v.d.; Hüseyin Ayvansarayî, *Vesfeyât* (Üniv. kütüp., nr. TY 2464, s. 133 v.d.); ayn. mll., *Hadîkat al-cavâmî* (İstanbul, 1281), II, 202 v.d. (Ali Sâti tarafından Hüseyin Ayvansarayî'ye ilâve edilen mâlûmat); Hacı Tefvik, *Macmûat al-tarâcim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192, 47a-b); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2916; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 367 v.d.; Bursalı Tâhîr, *Sarı Abdullah Efendi (Sırat-ı müstakim mecm.*, 1329, c. VI, nr. 154, s. 275 v.d.); ayn. mll., *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 100 v. dd.; M. Ali Aynî, *Hacı Bayram-ı*

Veli (İstanbul, 1343), s. 128 v. dd.; Cl. Huart (*El*, IV, 176 v.d.); Eab'nger, *GO W* (Leipzig, 1927), s. 206 v.d.; Abdülbâki Göl-pınarlı, *Melâmîlik ve melâmiler* (İstanbul, 1931), s. 137—142; Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri* (İstanbul, 1936), I, 194—203; *İstanbul ansiklopedisi* (nşr. R. E. Koçu), İstanbul, 1960, I, 440; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1954), III, 2. kısım, 545 v.d.; Bagdadlı İsmail Paşa, *Aşmâ al-mu'allifin* (İstanbul, 1951), I, 477 v.d.

(ÖMER FARUK AKÖN.)

SARI KÜRZ veya **SARI KEREZ** (?—1522?), Osmanlı fakîh ve kazaskeri. Asıl adı Nûr al-Dîn olup, Karasi bölgesinde doğmuş idi. Yûsuf adında birinin oğludur. Aralarında Koca Sinan Paşa da bulunan, sayılı üstadlardan ders okuduktan sonra, fıkıh mesleğine girip, müderris oldu; sonra sahn-ı semân medresesi müderrisliği pâyesini elde etti ve nihâyet 917 (1511)'de İstanbul kadısı oldu. Sultan Bayezid II. onu muhtelif devlet işlerinde istihdam etti ve bu arada onu şehzâde Selim'in nezdine elçi olarak gönderdi (krş. J. v. Hammer, *GOR*, II, 353 ve *Die osm. Chronik des Rustem Pascha*, nşr. von L. Forrer [Leipzig, 1923], s. 28 v. d.; bk. bir de *GOR*, II, 371). 919 (1513)'da, Selim I.'ın devrinde, Anadolu kazaskerliği ve 921 (1515)'de Rumeli kazaskerliğine tâyin edildi ise de, ertesi yıl azledildi. 926—1519'da, tekrar İstanbul kadısı pâyesi ile, yeniden Sahn-ı semân müderrisi oldu (krş. Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 613, 30; F. Giese, *An. Chr.*, s. 130, 29). 928 (1521)'de, diğer müelliflere göre, 929 (1522)'da İstanbul'da öldü ve bizzat yaptırdığı ve kendi adını taşıyan mesceidin hazinesine gömüldü (krş. *Hadîkat al-cavâmî*, I, 133 v.d.; *GOR*, IX, 72, nr. 280). İstanbul'da bir mahalleye onun adı verilmiş ve buraya daha sonra, Sarı Kürz'den galat olarak, Sarı Güzel denilmiştir; isim için krş. Sırrî Paşa, *Galatât-ı meşhûre*, İstanbul, 2. tab., mad. SARI-GÜZEL ve J. H. Mordtmann, *İslâm*, XIV, 155). Oğlu Mehmed için bk. Atâî, *Zeyl-i Şakayik*, s. 265; müfessir olarak tanınan dâmadı Sinan al-Dîn Yûsuf hakkında bk. Kâtip Çelebî, *Fezleke*, I, 309; *Hadîkat al-cavâmî* I, 134; *Sicill-i osmânî*, III, 108.

Sarı Kürz kelâm ve fıkha dair bir çok eser bırakmıştır (bk. Kâtip Çelebî, *Kaşf al-zunûn* nşr. Flügel, nr. 7119).

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şakayik-i nu'mâniye* (trk. trc. Meedî), İstanbul, 1269, s. 314 v.d.; *Sicill-i osmânî*, IV, 581; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, s. 2816 v.d. (ism'in şekillerine dâir).

(FRANZ BABINGER.)

SARI SALTİK DEDE, türk dervîşi ve bektâşi velîsi. Hacı Bektaş [b.bk.]'ın muâsırı olup, onun tarafdarlarından idi. Bu devirde Anadolu'daki bir çok dervişler gibi, aslen buhârâlı olan Sarı Saltık'ın hakikî adı gâlibâ Mehmed (Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* II, 134, 5—6) idi. Hayâtı hakkında pek az şey bilinmektedir. Seyyid Lokman tarafından zapt edilen *Oğuz-nâme*'ye göre, Sarı Saltık Dede 662 (1263/1264) yılında, Dobruca'da Baba-Dağı havâlisinde bulunan 10.000—12.000 kişi kadar olan türkmenleri idâre etmiştir. Hula-gu'nun gelmesi (krş. *Isl.*, XI, 24) ile ilgili olması muhtemel bu muhâceretin sebebi bilinmemektedir. *Oğuz-nâme* (krş. J. J. W. Lagus, *Seid Locmani ex libro Turcico qui Oghuznâme inscribitur excerpta* [Helsingfors, 1854] ve G. Flügel, *Die arab., Pers. und Türk. Handschr. der Wiener Hofbibl.*, II, 225) den başka onun hakkında muâsır hiç bir kayda sâhip değiliz ve aynı asra tekabül eden Bizans kaynaklarında (msl. Pachymeres, Nikephoros Greg., Georg. Akropolita; krş. J. J. W. Lagus, *agn. esr.*, s. 30 v. dd.) bu ususta hiç bir kayda tesâdüf edilmemektedir. Bununla beraber bâzı rivâyetler mevcut olmalıdır. Msl. Evliyâ Çelebî'ye göre, Yazıcı-oğlu Mehmed Çelebî (ölm. 854=1450) Sarı Saltık hakkında bir risâle ve eski Oczakov vâlisi Kenan Paşa 40 kurrâsa ihtivâ eden bir *Saltık-nâme* yazmıştır (krş. Evliyâ Çelebî, *agn. esr.*, III, 366, bir de bk. U. D. Smirnov, *Oçerk istorii turetskoy literaturı*, bk. Korş *Vseobşçaya istoriya literatur*, Petersburg, 1891; burada bir *Saltık-nâme*'den parçalar verilmiştir).

Bu kaybolmuş kaynakların birinden kendi devrinde haberdar olan Evliyâ Çelebî Sarı Saltık'ın, Besarabya'da yerleşmeden önce, Arpa-Çukuru, Sivas ve Tokat'ta kaldığını nakletmektedir. Burada iken, kendisine *acam* denildiği rivâyet edilir. Sarı Saltık hakkında elimizde bulunan en eski kayıt, İbn Battûta (II, 416) 'da bulunmaktadır. İbn Battûta, Sarı Saltık'tan aş-yk. bir nesil sonra, onun Baba-Dağı'ndaki makamını ziyâretinden ve menkıbelerinden bahsetmektedir. İbn Battûta 50 yıl kadar önce ölmüş bulunan Sarı Saltık hakkında açık bir şekilde hiç bir şey zikretmemiştir. Bu seyyahın Bizans azizlerine dâir menkıbe ve kerâmetler naklettiği ve Sarı Saltık'ı Bizans azizleri ile karıştırdığı görülmektedir. Bununla beraber, Evliyâ Çelebî'nin Sarı Saltık'a dâir naklettiği rivâyet husûsî bir ehemmiyet arzeder. Buna göre, kerâmet gösterme kabiliyetini hâiz bulunan bu velî ölümünden sonra, „cesedinin bulunduğu yerin bilinememesi, oraların müslümanlar tarafından ziyâret edilmesi ve bu

ziyâretler neticesinde bu memleketlerin islâm hâkimiyetine geçmesi“ (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VII, 354 v. d.; Evliyâ Çelebî, *agn. esr.*, III, 133 v. d. d.) için birinde nâşi bulunan kapalı altı veya yedi tabutu küffâr diyârındaki şehirlere göndermelerini oğullarına vasiyet etmiştir.

Evliyâ Çelebî'ye göre, bu emir mücibince, tabutlar Baba-Eskisi, Baba-Dağı, Kaliakra, Buzeu (Romanya) ve hattâ Danzig'e kadar götürülmüştür. Sarı Saltık'a Lipka'daki türklerin islâmlaştırılması isnât edilir. Türk velîsi ile hristiyan velîleri arasındaki karıştırmaya sık-sık rastlanır, fakat bu karıştırma Balkan memleketlerinde daha da sık görülür. Sarı Saltık Kaliakra (Kilgra)'da bir devir elinde esir bulunan hristiyan prensesin kurtarıcısı olarak görülmektedir (krş. Evliyâ Çelebî, II, 137 v.d.; C. J. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Wien, 1890, s. 536; J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna*, Wien, 1812, s. 27; *Archäol.-epigraphische Mitteilungen*, 1886, X, 188 v. dd.; *ZDMG*, 1922, LXXVI, 155) ve Evliyâ Çelebî bizzat, Sarı Saltık'ı aziz Niko'a (Sveti Nikola, krş. *agn. esr.*, II, 137) ile münâsebetdar gösterir. Sarı Saltık'ın diğer makam ve türbeleri Kroja (krş. *Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien*, VII, 60; Ippen, *Skutari*, s. 71 v. dd.; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901, s. 223 v. dd., 236 v. dd.). Edirne'de (Evliyâ Çelebî, III, 481 v. d.), aziz Spyridon (Spiridion) ile münâsebetdar görüldüğü Korfu'da (krş. Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, s. 2916), Mostar civârında Blagay'da (krş. Šaćir Sikirić, *Dervisklostorok és szent sirók Bosznában, Türrân*, Budapest, 1918, s. 605 v. dd.; Evliyâ Çelebî, VI, 474 'te bulunduğuna göre, muhtâren teşekkül etmiş olmalı), Kroja ve Cakova arasında bir yer olan ve türbesinin bulunduğu iddia edilen (krş. F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens*, XXI, 122, nr. 3), aziz Naum (Sveti Naum) yunan manastırında, Ohrida gölünün cenûp sâhilinde (krş. Ş. Sâmî, *göst. yer.*) bulunmaktadır. Sarı Saltık, vaktiyle aziz Georges, sonra aziz Elias, daha sonra aziz Simeon ve nihâyet „Kara Konjolos“ (aynen böyle, Evliyâ Çelebî, *Travels*, nşr. J. v. Hammer, I, 161, İstanbul tab'ında bu kayıt yoktur) ile bir tutulmuş idi.

Bununla beraber, Sarı Saltık'ın başlıca ziyâret edilen makamı Baba-Dağı'nda (İbn Battûta *göst. yer.*; Evliyâ Çelebî, III, 368 v. d.) bulunmaktadır. Sultan Bayezid II. burasını bir ziyâret mahalli yaptı; daha sonra Sultan Süleyman burasını ziyâret etti (krş. *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal Pacha Zadeh*, nşr. M. Pavet de Courteille, Paris, 1859,

s. 80 v. dd., 177; J. v. Hammer, *GOR*, III, 202). Sarı Saltık, nihâyet „bozacılar“ esnafının pîr'i olarak görünmektedir (krş. Evliyâ Çelebî, I, 659; burada Sarı Saltık Ahmed Yesevî'nin *halîfa*'si olarak gösterilmiştir). Al. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes* (Petersburg, 1860), s. 94 v. dd.'da bulunan Sarı Salte'nin Sarı Saltık ile aynı olup-olmadığını tesbit etmek gerekir. Nev'i-zâde Atâî (ölm. 1044=1634; krş. J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*, III, 281)'nin *Ham-sa*'sinde olduğu gibi, muahhar Osmanlı edebiyâtında da Sarı Saltık adına tesâdüf edilir. Sarı Saltık'ın yarı tarihî, yarı efsânevî vaziyeti ciddi bir araştırmaya değer. Doğru olan cihet, Sarı Saltık'ın büyük bir saygıya mazhar olduğu Balkanlar'daki bektâşiler ile sıkı-sıkıya alâkalı olmasıdır. Balkanlar'da 'Alî tarafdarlarının (alevî) tarihî karanlık kaldıkça, Sarı Saltık hakkında ancak şüpheli mütalâra sâhip olabileceğiz.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. bir de I. K. Dimitroff, *Spisane na Bulgarskata Akademiya na naukite* (türkmenler'n Dobruca'ya muhâcereti hakkında), Sofya, 1915; F. W. Hasluck, *Annual of the British School at Athens* (1912/1913), XIX, 203 v. dd., XX, 108; A. Degrand *Souvenirs de la Haute-Albanie* (Paris, 1901), s. 236 v. dd. (Sarı Saltık efsânesi); Grenard, *JA* (1900), XV, 5 v. dd.; Küprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türk edebiyâtında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918[=1922]), s. 23 v. dd., 126, 284, 312 (Evliyâ Çelebî'den naklen); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, II, 44, 6; 'Alî, *Kunh al-ahbâr* (basılmamış kısım); J. v. Hammer, *GOR*, I, 122; II, 143; III, 202, 299; VIII, 354; *agn. mll.*, *Geschichte der Osm. Dichtkunst*, II, 259, not. 2; J. Deny, *Sary Saltyq et le nom de la ville de Babadağı* (*Mélanges Emile Picot*, s. 11); *agn. mll.*, *Traditions populaires de Florina* (*Revue des Traditions populaires*, 1919, XXXIV, zeyil).

(FRANZ BABINGER.)

SARIK, müslüman şarkta, erkeklerin kü-lâh, takye veya fes etrafına sardıkları ince beyaz veya başka renkte kumaş, dülbend. Sarık mânâsına olarak Avrupa dillerinde kullanılan *turban* kelimesi, aynı zamanda kü-lâh (veya fes v. b.) ile bir arada sarık mânâsına da gelmektedir. Bu mânâda *turban* kelimesi, bu şekli ile, yalnız Avrupa dillerinde bulunur (alm. *turban*; ingl. *turban*, *turband*. frns. *turban*, *tulban*; ital. ve portekiz ispanyolcasında *turbante*; Holanda dilinde *tulband*; romence *tulipan*; bunlar o ile olan daha eski şekillerden gelmektedir: *tol(l)*-

ban, tolipan, tolopan, tourbant, tourban, torbante) ve umûmiyetle, türkçenin aracılığı ile, farsça *dulbend* kelimesinden istikak ettirilir; esasen „lâle“ mânasına olan fransızca *tulipe* kelimesi de bundan gelmektedir (bk. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1911, s. 682, burada, *Revue des Langues romanes*, LIII, 54'e istinâd edilerek, *mar-teau* [„çekiç“], *torbandalo* denilen balığın adı ile de bir yaklaştırma yapılır). Bununla beraber, *turban* kelimesinin Avrupa'daki yayılmasına bakılarak, *dulbend* kelimesinin zannedilebileceği kadar şarkta yayılmış olmaktan uzak olduğuna, fakat farsça (ve kısmen türkçe) dil sâhası ile mahdud bulunduğu ve buralarda da aynı mânada başka tâbirlerin kullanıldığına dikkati çekmek yerinde olacaktır. Arapçada „sarık“ mânasında en umûmî kelime *imâma* 'dır; bu kelime de aslında yalnız türkçedeki sarık mânasında iken, sonraları hem sarık, hem takye mânasını, yâni fransızcadaki *turban* kelimesinin mânasını almıştır. Fakat bu tâbirler dışında, muhtelif müslüman memleketlerinde, avrupalılarca ekseriyâ doğru anlaşılmayan *turban* mefhumuna delâlet eden ve bir de bunun ayrı-ayrı parçalarını gösteren pek çok tâbir vardır; aşağıda bu tâbirlerin muvakkat bir cedveli verilecektir.

Bu şekilde bir baş-örtüsünün menşei şüphesiz eski şarkta aranmalıdır: görüldüğüne göre, daha bâzı âsûri ve eski Mısır şekillerinde sarıklı takyeye oldukça benzeyen bir külâh bulunmaktadı (bk. Reimpell, *Geschichte der babylonischen und assyrischen Kleidung*, s. 40; Josef von Karabacek, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel*, *Denkschr. Ak. Wien*, 1918, LXII, 87 v.d. ve bir de J. v. Hammer, *GOR*, VII, 268 ve *Staatsverfassung*, s. 441). Arabistan'da, gâlibâ islâmiyetten önceki bedeviler sarıklı takyeler giyorlardı ve uzun külâhın bu baş-örtüsünün İran'a âit kısmı ve etrafına sarılan sarığın ise, bunun asıl arap unsuru olduğu iddiası ileri sürülmüştür (Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 44, 237).

İslâmiyet devrinde, sarık, zaman ile, üç alâmet hâline geldi: arap için millî alâmet, müslüman için dinî alâmet ve askerî olmayan meslekler için, askerî vazifelere mukabil olmak üzere, meslek (bu da sonraları dinî ve idârî vazife ve me'mûriyetler, *vezâif-i diniye ve divâniye* olarak, daha küçük iki kısma bölünmüştür) alâmeti.

Peygamberin başına giydikleri hakkında bir çok teferruat nakledilmektedir. Fakat bu hadislerde sonraki âdetleri geriye, Peygamberin zamanına götürmek temâyülünü fark etmek kolaydır. Şu hâlde, bunlar Peygamberin devri

için hiç bir şey isbat etmez, ancak muahhar müslümanların temâyüllerini gösterir. Müslümanlar için, bir hadisin hulâsa olarak ifâde ettiği üzere, sarık şunu ifâde ediyordu: „müslüman için vekar, arap için değer“ *vakâr li'l-muslim va'izz li'l-arab* ve yine bunlar için, Peygamber tam mânası ile „sarık sâhibi“ (*şâhib al-imâma*) idi. Hattâ sarık yapan türk üstaları (*dulbendciler*), kendilerine pîr olarak; bizzat Peygamberi seçmişlerdi; zira Peygamberin, peygamber olmadan önce, Suriye'de sarık ticâreti yaptığı ve bunları Mekke'den Bosra'ya kadar gönderdiği rivâyet olunur (Evliyâ Çelebî, I, 590). Doğruluk ve sıhhati şüphesiz olan yegâne hadis menfîdir: *muhrim'e* yalnız *kamış*, *sarâvil* v.b. değil, sarık da men'edilmiştir. Bu hadis al-Buhârî (*Bâb al-amâ'im*, *Libâs*, bâb 15) 'de de bulunur ve ekserisi zayıf olan öteki hadislere karşılık teşkil eder. Msl. bu zayıf hadislerin birine göre, Âdam, cennetten kovulduktan sonra, Cibra'îl'in başının etrafına sarmış olduğu bir sarık taşımış olmalıdır; bundan önce o bir tac (*tâc*) giyiyordu. Âdam'den sonra, boynuzlarını gizlemek için, sarık saran İskender Zu'l-Karnayn olmuştur. Ekseriyâ zikredilen bir hadiste şöyle denilmektedir: sarıklar arapların tâcidir (*al-amâ'im ticân al-arab*); bu da türlü şekillerde izâh edilmiştir: diğer kavimlerde tâc ne kadar nâdir ise, sarık da araplarda o kadar nâdirdir; bedeviler yalnız külâh (*kalânis*) giyerler veya hattâ başlarına hiç bir şey giymezler; veya iranlılar nasıl tâc ile süslenirlerse, araplar da öylece sarık ile süslenirler; böylece tâc nasıl iranlılar için millî bir alâmet ise, sarık da araplar için millî bir alâmettir. Benzer bir hadis şöyle der: sarık sarınız da, böylece sizlerden önceki halklardan ayrılınız (*ittammû hâlifü'l-umam kablakum*).

Sarığı, kâfirler karşısında, müslümanların ayırıcı bir işareti olarak gösteren hadisler daha sıktır: sarık islâmiyetin alâmetidir (*al-amâ'im sîmâ al-islâm*); sarık iman ile kâfirlik arasında bir ayrılık alâmetidir (*al-iznâma hâciza bayn al-kufr va'l-imân* veya *bayn al-muslimîn va'l-müşrikîn*); bizim ile müşrikler arasındaki fark külâh üzerine sarılan sarıktır (*farq mā baynanā va bayn al-müşrikîn al-amâ'im ala'l-kalânis*); yahut da gelecektek haberi verme: ümmetim külâh üzerine sarık sardığı müddetçe bozulmayacaktır (*lâ tazâlu ummati ala'l-fiṭra mā labisū'l-amâ'im ala'l-kalânis*) ve kıyâmet gününde insan başının veya külâhının etrafındaki her sarık halkası (*kavra*) için nûr olacaktır. Bu sûretle „sarık sarmak“ „islâmiyeti kabûl etmek“ ile aynı mânaya gelmektedir. Bununla beraber, sa-

rık sarmak islâmiyetin mecbûrî esâslarından (*farz*) değildir; fakat bu sünnettir (*mustahabb, sunna, mandûb*) ve sarık sarmak için, umûmî bir davet şöyle ifâde edilmiştir: sarık sarınız da, rûh asâletiniz artsın (*ittammû taz-dâdû hilmân*).

Bilhassa namaz (*şalât*) zamanında, câmilere gidilirken ve mezarları ziyâret sırasında sarık sarılması tavsiye edilmektedir ve sarık ile iki rek'at (veya bir rek'at veya bir namaz) sarıksız yetmiş namazdan daha iyidir; zira pâdişâhının önüne süssüz çıkmak uygun değildir, denilmiştir, yahut da Allah ve melekleri cuma gününü sarık sararı takdîs eder. Çok sıcak zamanlarda namazdan önce ve sonra sarık ile beraber külâh baştan çıkarılabilir; fakat namaz esnasında bu yapılamaz; bundan başka sarığın olmaması namaz kılmamak için bir sebep teşkil etmez. Bir de, çok sıcaklarda veya evde veya yıkanıldığı zaman sarık çıkarılabilir ve araplar, umûmî kaide olarak, „Ülker yıldızı doğuncaya kadar“, yâni şiddetli sıcakların başına kadar, sarık taşıyorlardı.

Yeni devirde bile, islâmiyetin ilerilemesi sırasında, msl. Afrika'da, Sudan'da sarık mühim bir rol oynamıştır (bk. A. Brass, *İslâm*, X, 22, 27, 30, 33; bk. bir de *MSO.SAs.*, VI, 191 v.d.).

İslâmiyetin bütün devirlerinde yalnız müslümanlar sarık taşımamışlardır. Giyecekleri hakkındaki en muahhar emirlerin müslümanların sarık sarmaya bakmaları olmasını gerektirdiği hâlde, kâfirlerin yalnız bir külâh (*kalansuva*) taşıyabilmeleri doğrudur; fakat daha eski bir devirde, sâdece kâfirlerin başka renkte veya husûsî bir işareti bulunan sarıklar taşımaları isteniliyordu. Kâfirlere karşı yumuşak olmayan hükümdarlar, giyecekler hususunda, şiddetli hükümler ile temâyüz etmişlerdir; fakat bu rûh hâli değişince, bu buyuruklar en gevşek bir tarzda tatbik ediliyordu; öyle ki, sonunda bunları yeniden tatbik etmenin zarûrî olduğu düşünülüyordu. Sonraları, giyeceklerle dâir, 'Omar I.'e isnât edilen, fakat muhtemel olarak ondan sonra meydana çıkan bir yenilik olan ve şüphesiz 'Omar II. tarafından onun adına bağlanan sözde bir emir memnûniyetle kabûlleniliyordu; 'Omar I. hristiyanların sarık taşımalarını ve elbise bakımından müslümanlara benzemelerini yasak etmiş olmalıdır (bk. Tritton, *Islam and the protected religions*, *JRAS*, 1927, s. 479-484). Giyecekler ile ilgili diğer kanûnlar Hârûn al-Raşid zamanından kalmadır; bu halife, Omar II. gibi, hristiyanların umûmiyetle müslümanlar gibi giyinmelerini yasak etmemiştir. al-Mutavakkil sonraları müslüman olmayanlar için sarı rengi

emretmiş olmalıdır; şu hâlde, taşıdıkları zaman, sarıkları için de aynı rengi emretmiş ve Fâtimilerden Hâkim siyah rengi emretmiş idi; çünkü bu nefret edilen Abbâsîlerin rengi idi. Hristiyanlara bâzan kırmızı giyinmek yasak edilmiş idi; bâzan da bunlardan beyaz giyenlerin idâm edileceğine ferman edilmiş idi. VIII (h.) asırda, Mısır ve Suriye'de, hristiyanlar mâvî, yahudiler sarı ve Sâmîriler kırmızı elbise giyorlardı ve onlar bu renklerden ipekli giyinmeleri, bir sarık sarmaları ve boyunlarında bir atkı taşımaları (*harîr, imâma, taylasân*) müsâadesine de sâhip idiler (Kalkaşandî, *Subh al-a'sâ*, XIII, 364).

Türkiye'de elbiseler ile ilgili bir takım husûsî fermanlar verilmiş idi: en eskisi daha Orhan zamanında, 732 (1331)'de ölmüş olan Alâeddin Paşa [b. bk.] tarafından gerçekleştirilmiş idi; bu şahıs mahrut şeklinde beyaz keçeden bir külâh kabûl etti; fakat bu külâhın yalnız sultanın hizmetinde bulunan vazîfeliler tarafından taşınması icâp ediyordu; diğer tebea gâlibâ istedikleri gibi giyinmek hürriyetine sâhip bulunuyorlardı. Sonraları Fâtih Sultan Me'med zamanında, me'mûrların derece, unvân ve giyimlerini tanzim etmek için kanûnlar yapıldı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında, muhtelif dereceler ve muhtelif me'mûriyetler arasındaki tertip, çok itinâ ile, tesbit edildi; bu Luḡmân b. Sayyid Husayn'ın aş-yk. 1580 tarihinde yazmış olduğu *Şamâ'il-nâma-i âl-i 'Osmân*'da görülmektedir (J. v. Hammer, *GOR*, III, 17; Karabacek, s. 4). Kanûnî Süleyman o zamana kadar oldukça keyfi olan sarık taşıma şartlarını da tanzim ve sarık yapanlar (*sarıkcılar*; Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443) esnafı için bir nizam tesbit etti; müslüman olmayanlar kırmızı, sarı ve siyah renkler taşımaktadırlar; hâlbuki beyaz türklere tahsis edilmiş renk olarak kalmıştır. 1683'e doğru, Murad IV. zamanında, yalnız İstanbul türklere beyaz sarık sarıyorlardı; Mısır arapları muhtelif renklerde sarık, magribliler de altın işlemeli beyaz sarık taşıyorlardı; bu devirde Filistin'de yahudi ve hristiyanlar mâvî sarık taşıyorlardı (*Voyage d'Horace Vernet en Orient*, ngr. M. Goupil Fesquet, Paris, 1839-1840) ve N'ebuhr (*Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhag 1774)'a göre, hristiyanlar başlıklarında mâvî bir şer't taşıyorlardı ki, bu cizye tahsildarlarının kendilerini kolayca tanımalarına imkân veriyordu.

Başka yerlerde de, müslümanlar arasında sarık rengi yeknesak olmaktan uzak idi ve her renk için söz'e Peygamberden gelen ve tabii hepsi de zayıf olan hadislere istinâd

ediliyordu. Peygamberin sarığının şekil ve rengi hakkındaki birbirine zıt rivâyetlerden Kat-tânî gibi dindar bir müslüman şu neticeyi çıkarıyor: Peygamber bu husûsta çok serbest davranmıştır ve kendisi bâzan külâh olmadan sarık, bâzan sarık olmadan külâh, bâzan da, her ikisini birden taşırdı; evde ve hastaları görmeğe gittiği zaman, şüphesiz hem külâh, hem sarığını çıkarırdı; fakat cemaâtime hitap ettiği ve insanlar üzerinde te'sir yapmağı arzûladığı zaman, aslâ böyle yapmazdı.

En sık görülen sarık rengi beyazdır. Bu Peygamberin sevdiği renk sayılır ve bir de cennet rengi telakkî edilir. Peygamberin sarığının beyaz olduğunu gösteren bir hadîs bulunmadığı doğrudur; fakat şübhesiz bu beyaz rengin tam tabîî bir renk olmasından ileri gelmektedir. Bedr'de müslümanlara yardım eden meleklerin beyaz sarık taşıdıkları söylenir.

Bunu tâkip edecek olan kayıtlar başka renklerdeki sarıklardan bahsederlerse, bunda beyaz ile doğrudan-doğruya bir tezat yoktur; zîra bahis mevzuu renkler hâdiseler ile alâkalıdır ve böylece varlıklarının bir sebep ve mânası vardır. Bir başka rivâyet msl. Bedr'de meleklerin sarı sarıklar taşıdıklarını bize bildirir ve bu savaşmakta olan müslümanları teşvik içindir. Başka bir hikâyeye göre, yalnız Cab-râ'il'in nûrdan yapılmış sarı bir sarığı, diğer meleklerin beyaz sarıkları var idi ve beyaz, yeşil, siyah, kırmızı v. b. sarıkları muhtelif zümrelere isnât ederek, meleklerle dâir kayıtları uzlaştırmaya çalışan hikâyeler de vardır. Peygamber ilk önce sarı rengi sevmiş, fakat sonraları bunu men'etmiş olmalıdır.

Mekke'ye giriş sırasında ve Ka'be kapısında hutbesi sırasında, bir de minber üzerinde konuşurken, Hıdaybiya gününde ve hastalığı esnâsında, Peygamberin siyah bir elbise giydiği bize nakledilir. Siyah renk hükümlanlık (*su'dad*) için, bir telmih ihtivâ eder; aynı zamanda siyah bütün renklerin esâsını teşkil eder. Abbâsiler Peygamberin Mekke'ye girerken taşımış olduğu siyah sarığının miras yolu ile yanlarında muhâfaza edildiğini iddia ediyorlardı ve Abbâsilerin geleceğini önceden haber veren iddialı sözde bir hadîste Peygamber tabîî siyah sarık taşımaktadır. Peygamber gâlibâ ilk önce siyah ipekten (*hazz*) sarığa müsâade etmiş, fakat sonraları bunu yasak etmiştir; *har-kânî-ya* denilen sarıklar (istikakî kat'î olarak belli değildir; Suyûtî'ye göre, < *h-r-k* „yakmak“) da siyahtır ve Peygamberin seferler esnâsında böyle sarık taşıdığı söylenir. İslâmiyetin bir çok büyüklerinin siyah sarıklar taşıdıkları iddia edilir; msl. Hasan al-Başrî, İbn al-Zubayr,

Mu'aviya v. b.; Suyûtî siyah elbise hakkında bir kitap yazmıştır (*Şalac al-fu'ad fi lubs al-savâd*). Muahhar müellifler, bilhassa *haşib* ve *imâm* için, ekseriyâ siyah sarık talep ederler.

Peygamberin ilk önce mâvi taşımaktan hoşlandığı, fakat sonraları söylendiğine göre, müslüman olmayanlar da aynı rengi taşıdıkları için, bunu men'ettiği rivâyet olunur. Kırmızı lehinde Uhud'da (yahut Hunayn'de) meleklerin kırmızı sarık taşıdıkları söylenir. Başka rivâyetlere göre, Cabrâ'il Bedr'de kırmızı taşıyordu ve bir defa da 'A'îşe'ye kırmızı sarık ile görünmüş idi. Peygamberin taşıdığı *kitriya* denilen sarığın da kırmızı olduğu söylenir. Sarıklar için ekseriyâ yollu kumaşlar da kullanılmıştır; msl., sarı-kırmızı ve yeşil-kırmızı (Fesquet).

Din tarihi nokta-i nazarından, Peygamber soyundan gelenlerin çok iyi bilinen alâmeti olan yeşil sarık mühimdir. Peygamberin yeşil sarık taşımamış olduğunda an'enede ittifak vardır ve binnetice, yeşil renk ne fıkhîta, ne de hadîste bir destek bulmaktadır. Muhakkak ki, yeşil cennet rengidir ve Peygamberin tercih etmiş olduğu renk olarak telakkî edilir; bâzı rivâyetler meleklerin Hunayn'de (veya hattâ Bedr'de) yeşil sarıklar taşımış olduklarını da söylemektedir. Fakat şeriflerin alâmeti olarak yeşil sarığın çok daha muahhar bir menş'ei vardır: Abbâsî halifesi al-Ma'mûn, 201 (h.) yılı ramazanında, sekizinci şî'imânî 'Alî al-Rîzâ'yı kendine halef olarak seçtiği zaman, yeşil giydirmiş olmalıdır; fakat 'Alî al-Rîzâ, vakitsiz olarak, öldü ve Abbâsiler tekrar siyah renge döndüler ve hattâ 'Alî soyundan gelenleri siyah giymek için tazyik bile ettiler (bk. İbn 'Abdûs, *Kitâb al-vuzarâ*, nşr. Märk, s. 395 v. d.). Bununla berâber, hiç olmazsa bir müddet sarıklarında husûsî bir alâmet (*şafâ*) olmak üzere, yeşil bir kumaş taşımış görünmektedirler ve bilhassa hürriyet devirlerinde memnûniyetle yeşil giyiyorlardı. 773 (h.) yılında, Memlûk sultanı Aşraf Şa'bân 'Alî âilesinden olanların sarıklara taktıkları şeridin (*al-âşâ'ib ala 'l-amâ'im*) yeşil olması gerektiği fermanını verdi ve 1004 (h.) yılından itibaren, bu devirde al-Sayyid Muhammed al-Şarîf olan Mısır'ın türk vâlisinin emri üzerine, bütün sarığın yeşil olması icâp etti. Bu âdet Mısır'dan başka müslüman ülkelere yayıldı; fakat bu iş işten geçtikten sonra kabûl edildiği için, muhtelif vesileler ile, münâkaşa mevzuu olmuştur. Bununla berâber, şimdi umûmiyetle tavsiye edilmektedir. Son zamanlarda 'Alî âilesinden olmayanların bunu taşımaması gerektiği, hattâ Peygamber ile yalnız anne tarafından akrabalığı olanların buna hakları olmadığı bir kanûn

gibi sayılıyordu; fakat bu son noktada ekseriyâ buna riâyet edilmiyordu (yeşil sarık için bk. *Târîh atvâr al-amâ'im*, al-Murşid, aylık mecmua, Bağdad, 1927 temmûz, II, 6; krş. bir de al-Sayyid Hibat al-Dîn al-Şahrastânî, *al-Huzra şî'ar al-Muhammed*, ayn. mecm., mart, 1926, I, 4, 106-108).

Renk dışında, sarık âdâbının diğer kaideleri de dinî hükümler ile tesbit edilmiştir: 1. Genç bir insan, ilk defa olarak, ne zaman sarık sarmalıdır? Sakalı çıkmaya başladığı zaman, bü-lûğa erince veya aş-yk. 7-10 yaşlarında; bu noktada memleketin âdetlerine uygun olarak hareket edilmesi yerinde olur; bununla berâber sakalı çıkmadan önce sarık taşıyan kimse utanmazlık etmiş olur. 2. Bir sarık nasıl sarılır? Peygamberin sarığını nasıl sarmış olduğuna dâir olan rivâyetlerde buna cevap bulunmamaktadır. Sarık ayakta, sağ el ile, sarılmalı (şalvar ise, bilakis oturarak giyilir), başın etrafında sağdan sola doğru çevrilmelidir; sâdece başın üzerine konulmamalı, çenenin altından geçirilmeli (*tahnîk*), sivri ucu (*azaba*) ve sarığın büyüklüğü hususunda *sunna*'ye uymalıdır. Bir elbisenin muhtelif kısmının her giyilişinde olduğu gibi, *basmala* söylenmelidir; hâlbuki *hamdala* yalnız yeni bir elbise kısmı için söylenilir. Yeni bir sarık, mümkün olduğu kadar ilk defa olarak, bir cuma günü sarılmalıdır; bütün bunlar ihtimâmla bir ayna önünde yapılmalı, fakat burada çok fazla zaman geçirilmemelidir. Yüksek mevkîli kimseler sarıklarını iki uşağa da sardırırlar. Sayısız miktarda sarık sarma tarzı vardır; bu husûsta 66 rakamı verilir ve bundan da daha fazlası vardır. 3. Sarık üzerinde altından ve gümüşten süsler taşınabilip, taşınamayacağı mes'elesi hemen dâimâ menfi olarak halledilmiştir. Tarih boyunca, sarık şeklindeki takyelerini böyle süsleyenler bilhassa kadınlar olmuştur. Buna karşılık, bâzı tahditler ile, ipek kabûl edilmiştir. 4. Sarık, bir teveih alâmeti olarak, büyük bir dinî ehemmiyet kazanmıştır; çünkü müslüman şarkta tam mânası ile hükümdarlık alâmeti olarak, ne tâc, ne de tâc giydirme vardır. Bunun en eski örneği yine Peygamberin bir hareketidir; kendisi Humm [b. bk.] su birikintisi yanında 'Alî'nin başına bir sarık koymuş ve 10 (h.) yılı ramazanında, onu Yemen vâlisi tâyin ettiği zaman, yine böyle yapmıştır; sonraları, kendilerine güzel hareket tarzlarını öğretmek ve saygı te'min etmek için, her vâlinin başına sarık sarmış olmalıdır. Bu sünnete uygun olarak, Peygamberin halefleri, halifeler vezirlerine ve sonraları sultanlara sarık giydirmişlerdir. Böylece msl. al-Kalkaşandî (III, 280 v. d.) Mısır Memlûk sultanı Abû Bakr

b. al-Nâsir'ın 742 (h.) yılında Mısır Abbâsî halifesi Hâkim II. tarafından hükümdar tayinini tasvir eder. Bu münâsebetle halife beyaz şeritli (*mar-kûma bi 'l-bayâz*) siyah bir boyun atkısı (*tarha*) taşımaktadır ve sultana etrafında beyaz şeritler bulunan (*mar-kûmat al-taraf bi 'l-bayâz*) siyah bir sarık (*imâma savdâ*) sarar; daha sonra 801 (h.)'de Nâsir Farac'e al-Mutavakkil tarafından hükümdarlık tevcihi tasvir edilmiştir; bu defa şu ifâde kullanılmıştır: *'imâma savdâ mar-kûma, favkahâ tarha savdâ mar-kûma* („üzerinde şeritli siyah bir atkı bulunan şeritli siyah bir sarık“). Aynı şekilde sarık müslüman hükümdarların vezir ve emirlerine vermek itiyâdında bulundukları hil'atlerin (*hil'a*) de esâsî bir unsurunu teşkil ediyordu (hil'atin bir kısmını teşkil eden bir sarığın şâirâne bir tasviri msl. Mihyâr al-Daylâmî [ölm. 428=1037], *Divân*, I, 242'de bulunmaktadır; Memlûk devrinde sarık ile bir hil'at tasviri için bk. Kalkaşandî, IV, 52 v. d.). Muhtelif meslekler için sarıkların farklı olması bundan ileri gelir; bunlar o kadar inceden-inceye tesbit edilmiştir ki, bunu bilenler sarıktan onu taşıyanın mesleğini hemen anlarlar. Umûmî bir tarzda, en büyük sarığa sâhip olan, bilhassa dinî bakımdan, en yüksek ve en itibârlı meslek idi ve bâzılarında göre, sarığın büyüklük bakımından ayrılıkları renk farklarından daha mühim idi. Mümkün olduğu kadar büyük bir sarığa sâhip olmak arzusu buna bağlıdır ve burada da din bakımından örf ve âdetin te'siri olduğu şübhesizdir; her kes çok büyük sarık sarmamalıdır, çünkü bu bir gasptır. Bununla berâber, bu fikir âlimler için müteber değildir: bunların, muvaffakiyet kazanmaları istenilirse, dış görünüşlerinden tanınabilmeleri icâp eder. Bundan dolayı, âlimlerin husûsî elbiseleri, her ne kadar eski âlimler aynı şekilde elbiseler giymemiş iseler de, bir bid'at (*bid'a*) değildir. Sarığın büyüklüğü hakkındaki bütün diğer kayıtların ve 7 veya 10 arşın olarak tâyin edilen uzunluklarının Peygamberin verdiği örneğe göre tesbit edildiği iddia olunur.

Bâzı husûsî misâller zikretmek için şunlar kaydedilebilir: Kalkaşandî (III, 280)'de, 815 (h.)'te, bir müddet için Mısır sultanı olarak istiklâl kazanmış olan Abbâsilerden halife al-Musta'in'in sarığının tasviri bulunmaktadır; bu yuvarak, göze hoş görünen (*laifâ*) yarım arşın uzunluğunda ve üçte bir arşın genişliğinde arkaya sarkan bir ucu (*rafraf*) bulunan bir sarık idi (hristiyan patriği de, diğer râhiplerden daha büyük ve daha muntazam bir sarığa sâhip idi). Fas sultanının elbiseleri de bize msl. Fazl Allâh al-'Omârî'nin *Masâlik*

al-abşûr 'nın kısmî basmasında (*Vaşş İfrîkiya va 'l-Andalus*, nşr. Hasan Husnî 'Abd al-Vahhâb, Tunus, 1923'e doğru, s. 31) tasvir edilmiştir: sarık *taħannuk* ve *'azaba* ile pek fazla büyük değildir; krş. Kalkaşandî, V, 203: uzun ve dar bir sarık ile. Osmanlı pâdisahlarının başlarına giydikleri külâh ve sarık sık-sık tasvir edilmiştir. Ölmüş olan pâdisahların sarıkları Bursa ve İstanbul'daki türbelerinde muhafaza edilmiştir (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Bâzan da mezar taşları aynen bu başlıklar şeklinde yapılmıştır.

Yukarıda söylenmiş olduğu üzere, sarık umûmiyetle askerî olmayan mesleklerin alâmeti hâline gelmiş idi. Bu sûretle sarık taşıyan (*şâhib al-'imâma*: İbn Şîs, *Ma'âlim al-kitâba*, s. 34 veya *rabb al-'imâma*) sâdece asker olmayan demektir ve bir de şöyle bir tâbir vardır: fakihlerin sarığını bıraktı, bunun yerine emîrlerin külâh (*sarbuş*) ve elbiselerini aldı (Maķrîzî-Bloch, s. 335, ihtar). Kalkaşandî *al-muta'ammimûn* 'u bu mânada kullanır, msl. XI, 114: *al-m. min arbâb al-vaṣṣâ'if al-dîniya va 'l-dîvânîya* ve *al-m. dâna arbâb al-suyûf*. Eski Türkiye'de me'mûrlar muhtelif hizmetleri birbirinden ayırmak için sarıklarında muhtelif alâmetler, kuş tüyleri ve sorguçlar (*sûpûrge* ve *balıķķıl*) taşırlardı; askerler de cesâretleri şâyesinde kazandıkları imtiyazların alâmetlerini sarıklarında taşırlardı (*sorguç* ve *çelenk*; J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 446). Fesquet kâtip ve âlimlerin çok katlı ve yukarı doğru yükselen bir sarık taşıdıklarına, tâcirlerin ise, gevşek ve yassı, kölelerin de çok küçük bir sarık taşıdıklarına dikkati çeker.

Bundan başka, muhtelif memleketler arasındaki ve bilhassa şark (Suriye, Irak, Mısır, İran) ile garp (İspanya, şimalî Afrika) arasındaki fark sarıkların şekillerinde tamâmiyle görülür. Msl. Kalkaşandî'de ve *Masâlik al-abşûr* 'daki garp elbiselerinin tasvirini ve buna karşılık yeni faslı muharrir Kattânî'nin şark âdetleri hakkında verdiği bilgileri okuyarak, bu husûsta fikir edinilebilir. Müslüman İspanya'da sarık (*ṭaylasân*; *Masâlik*, s. 42; Kalkaşandî, V, 271) az taşınırdı; fakat atkı ve sarkan uç (*'azaba*) ile çene altından geçen kısım (*taħ-nîk*), gâlibâ, hiç olmazsa menşe'de, garp âdetleri gibi görünmektedir. Türkler de, 1596'da, İran elçisinin yolu ipekten dar bir serpuş taşıdığını görmekle hayrete düşmüşlerdi (GOR, IV, 275).

Yeni devirde, hemen bütün şarkta sarığı bırakmak için bir temâyül görülür. Arap memleketlerinde bunu taşımaktan çekinilir ve kadınlar ile gençler buna gülererek şöyle derler:

al-daffa ḥayr min al-laffa („teneşir sarığın katlanmasıdan daha iyidir“); fakat muhâfazakâr çevreler bu temâyülün delâlet ettiği (*bid'a*'ya karşı şiddetle aksül'amel gösteriyorlar ve sarık sünnetini (*sunna*) hakîr görmeyenin dini terk ve artık inancı kaybetmeğe müsâvî olduğu fikrini ileri sürüyorlar. Büyük ve sakalın tıraş edilmesi, eski islâmî saç taraması ve tanzimi tarzının bırakılması da bu bid'ate (*bid'a*) bağlanıyordu; bunlar dinden çıkmanın başlıca işâretleri telakkî ediliyor ve bir çokları bunu kıyâmetin yakın olduğuna alâmet (*aṣrâf al-sâ'a*) sayıyorlardı. Bilhassa sarığa tahsis edilen çalışmalar arasında tenkit mâhiyetindeki bâzı yazılar, bu arada Kattânî'nin son yazısı, bu yeni inkişâfa karşı cephe almıştır ve bunlara göre, bir memlekete sarık sokmağa muvaffak olan kimse iyi bir sünneti yeniden canlandırmak (*iḥyâ al-sunna*) faziletine sâhip olacaktır. Bununla beraber, yeni inkişâfı durdurmak çok güç olacaktır; Türkiye'de, 100 seneden fazla bir zamandan beri, resmen sarık yerine fes kabul edilmiştir ve 1925'te fesde yerini Avrupa tarzında şapkaya bırakmıştır (bk. *Oriente Moderno*, V, 630 v.d.), ancak din adamları, yalnız dinî vazifelerini ifâ ederken sarık taşırlar. Yeni İran'da sarığın yerine külâh kabul edilmiştir.

Sarık asıl tahsis edildiği gayeye uymayan muhtelif şekillerde de kullanılmıştır; bir kaç misâl zikrederim: ilk önce iptidâi ictimâî şartlar içinde: Sa'dî, *Büstân*, s. 156'da, çölde susuzluktan ölmek üzere olan bir köpeğe içecek veren bir adam görülür; bu şahıs külâhını (*külâh*), su çekmek için, sarığını (*destâr* veya *mayzar*) ip yerine kullanır. Sarık ekseriyâ cep yerine ve bir de mücrim ve cânîleri bağlamak için, bir kimseyi ve bir şeyi eğere raptetmek için, boğmak için kullanılmıştır. 1623'te isyân etmiş olan *ulemâ*, Ak-Şemseddin'in sarığını bayrak olarak kullanmıştır (GOR, IV, 590). Avrupa armalarında sarık haçlı seferlerine gidenlerin işâreti idi (*Papyrus Erzherzog Rainer, Führer*, s. 272). *Turbo* ve *clanculus* nev'inden bâzı hayvanların sedef gibi kabuklarına da Avrupa dillerinde *turban* („sarık“) denilir: *turban persan* („İran sarığı“) = *turbo cidarus*, *turban de pharaon* („fir'avun sarığı“) = *clanculus pharaonis*, *turban turc* („türk sarığı“) = *balanus tintinnabulum* (*Grande Encyclopédie*) ve *valeurs de turban* („sarık kıymetleri“) ile Osmanlı borçlanmaları = *bons à lots tures* („ikrâmiyeli türk bonoları“) ve bir de Osmanlı bankasının tahvilleri anlaşıyordu.

Sarık ve parçaları için kullanılan çok sayıdaki adların şimdi bir bütün hâlinde gözden geçirilmesi maksadı ile, her tâbir için bâzı ka-

yıtlar ve alfabe sırası ile, bir cedvel verilecektir. Bu neviden bir cedveli, *Dictionnaire des vêtements* 'ı ve *Supplément* 'ında bol mâzeme-yi toplamış olan Dozy hazırlamıştır; aşagıda kaydedilen her husûsta ona mürâcaat etmek uygun olacaktır; daha önce zikredilmiş olan Karabacek, Brunot ve Kattânî'nin muahhar eserlerini de ilâve etmek lâzımdır.

'*Akâl*, esmer deve kılından veya ipekli kumaşlardan kalınca bir ip olup, 'Anezeler ve Türkiye—Suriye hudûdundaki erkekler tarafından, asıl sarık yerine, kullanılır (türkçede buna '*agel*, *egel* denilir) ve '*kûfiya* (türkçede *kefiye*, *kefiye*) denilen, ekseriyâ ipekli, baş-örtüsü etrafına umûmiyetle iki, bâzan üç defa sarılır.

'*Amâma*, '*imâma* kelimesinin başka bir şeklidir. Lugatlere göre, *a* ile telâffuz yanlıştır, fakat Brunot (s. 121)'ya göre, Cezâyir'de bu şekilde telaffuz edilmektedir. Evlenmek istenilen kadının velisine hediye olarak verilmesi âdet olan, sarılmamış bir sarığa da bu isim verilir.

'*Araķiya*, ter takyesi, sarığın üzerine sarıldığı külâhın altına, ter çekmesi için, giyilen ve ekseriyâ külâhın kenarlarını aşan hafif kumaştan, küçük takyedir. Türkler buna *sarık araķiye*'si derler. Bir de *ma'raķa* tâbiri vardır; bir çokları '*araķiya* yazarlar ve bu kelimeyi Irak ile alâkalı göstermek isterler (Brunot, s. 120; Kattânî, s. 33). Bu kelime halk arapçasında alel'ade bir külâh (*ḳalansuwa*) ve eskiden Suriye'de kadınların taşıdığı, kelle şeker biçiminde ve gümüşten olup, inciler ile süslü bir külâh mânasına da geliyordu.

'*Aşb* (*a*) = '*işāba*, sarık bağı. al-Buḥārî (*Libās*, bâb 16) Peygamberin bir defa siyah '*işāba* taşımış olduğunu nakleder. Memlûklerde '*aşba*, erkek ve kadınlar tarafından taşınan *ṭurṭûr* (aş. bk.) üzerinde bulunan ve bir deve hörgücünü hatırlatan çift çıkıntı mânasına geliyordu (Karabacek, s. 71) ve son zamanlarda kadınların kullandığı ipekten müstatil şeklinde siyah bir baş-örtüsünü ifâde etmektedir (Lane, *Manners and Customs*, s. 50 v.d.).

'*Azaba*, umûmiyetle sarık kumaşının dışarıya, „omuzlar arasına“ sarkan ucudur. Sarığın bu şeklinin hangi devirde meydana çıktığını tesbit etmek güçtür; daha sonra bundan bahsetmiş olanlar Bedr'de Peygamberin ve meleklerin bu nevî sarık uçları sarkıttıklarını söylemişlerdir. İbn Taymiyye'ye göre, hattâ Peygamber bu mevzûda bir rüya görmüş ve Allah kendisine bu ucun omuzlar arasındaki yerini göstermiştir; fakat sünnet ehlinde bir çok müellif „tecsim“ ile mâlûl olduğu için, bu rüyayı reddetmişlerdir. Bu ucun sarkıtılması tavsiye olunmakta, uşuz ve *taḥnik* 'siz bir sarık bid'at

telakkî edilmektedir. Ucun sarkacağı yer ve uzunluğu husûsunda fikir ayrılığı vardır; fakat en çok tavsiye edilen, omuzlar arasında dört parmak uzunluğunda sarkan uçtur. Süfiler umûmiyetle bu ucu sol tarafta taşırlar; çünkü bu taraf kalp tarafıdır; sağ kulağın arkasında taşınan sarık ucu Hafşî sultanlarının imtiyâzı idi; imâmiye fakihlerinin, biri önde, diğeri arkada, iki uç sarkıtmaları gerekirdi ve „bagdâdî“ denilen sarığın da iki ucu var idi. '*z-b* kökünün VIII. (*ifti'âl*) vezni „uflu sarık sarmak“ mânasına gelir.

'*Azāba* ('*işāba* 'nin başka bir şekli?), gâlibâ Fas ve Mısır'da altın ve inciler ile süslenmiş bir serpuştur.

Bayza, asıl mânası demir miğferdir; fakat Kattânî (s. 3)'ye göre, sarık ile külâh mânasına da gelebilir.

Buḡṭâķ, *buḡṭâķ* veya *buḡṭâķ* < *buḡṭutâķ*, sarıklı baş-örtüsü, bilhassa moḡul ileri gelenlerinin hanımları ile prenseslerinin yüksek baş-örtüsü mânasına gelebilir; bu baş-örtüsü altın ve inci ile süslenir idi.

Burnus, *barnûs*, eski devirde üste giyilen elbise olmayıp, yüksek bir külâh idi ve al-Buḥārî (*Libās*, bâb 13) bunu bu mânada kullanmaktadır. Muahhar muharrirler, msl. Kalkaşandî (V, 204), hâlâ bunu bu mânada kullanırlar: Fas sultanı yüksek bir beyaz *burnus* taşır. *Tabarnasa* fiili bu kelimeye bağlanmaktadır.

Burṭul (*la*), yüksek külâh, *barṭala* telaffuzu ile küçük takye; yeni arap dilinde bu kelime bir piskoposun *tâc* 'ı mânasına gelir. Farsçada kelime *pertele* hâline gelmiştir.

Dannîya (ihtimâl < *danîna*), Türkiye'de vaktiyle kadınların taşıdığı '*urf* denilen „çanak şeklinde bir başlık“.

Destâr (fars.) asıl sarık; *destâr-bendân* („sarıklılar“) âlimler, dervişler v.b. mânasına gelir.

Dulbend (fars.) *turban* kelimesinin aslı olması muhtemeldir; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; GOR, III, 17. Sarıklılara *dulbend-dârân* denilir ve türkçede *dulbend ağası*, pâdisahın sarığını muhâfaza eden kimsedir.

Farûdiya, kadınların müstatil şeklinde olan baş-örtüsüne delâlet eder; kadınlar, bunları *tâķiya* ve *ṭarbûş* ile halka hâlinde sararak, bundan bir çeşit *rabîa* yaparlar. Eskiden iki veya üç çevre kullanılırdı. Böylece kadınlara mahsûs bir çeşit küçük sarık meydana geldi ki, bu erkeklerinkinden oldukça farklı idi. Asıl sarık husûsiyetle erkeklerle mahsûs bir serpuştur; fakat kadınların bir çok defâlar benzer yenilikleri olmuştur. Kelâmcıların, hadîslerle istinâd ederek, sarık taşıyan ve erkek elbiselerini taklit eden kadınları şiddetle ayıplamaları, bu âdetlerin eskiden mevcut olduğunu yeter

derecede gösterir (bk. Kattānī, s. 42, 112 v. dd.).

Fes [b. bk.], menşe'i Fas'ın Fas şehri olan kırmızı bir külâh olup, 1925'te Türkiye'de, bunun yerine, Avrupa şapkası kabûl edilmiştir. Bununla berâber bu serpuş bugün hâlâ (msl. Mısır) kullanılmaktadır.

Fidām, sarık ve bir de parsilerin ağız peçesi ve hattâ deve ve öküz v.b. için kullanılan bir çeşit burunsalıktır.

Fincân, gâlibâ bir devirde Kahire ve Suriye'de kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüdür; aşağısı yaldızlı olup, küçük gümüş levhalar ile süslü idi.

Ğifāra, eski devirde kadınların giydikleri bir çeşit takye olup, kırmızı bir kumaştan yapılıp ve bununla kadınlar peçelerini saçın yağından muhafaza ederlerdi. Müslüman İspanya'da erkeklerin giydikleri, alelâde hâllerde sarığı bulunmayan, fakat kırmızı veya yeşil yünden (bu yahudiler için sarı idi) ğafā'ir'i olan bir külâha bu isim veriliyordu. Böylece ihtimâl ğifāra Magrib'de şaşıya denilen ve asıl sarığın altına giyilen külâha tekabül ediyordu.

Gulūta (fars. < ar. kallavta. [aş. bk.]) çocuk ve kadınların giydikleri takye.

Harfiya, sarığın üzerine sarıldığı külâh mânasına gelir (bk. Brunot, s. 105).

Hen(n)in frns. Fransa ve Burgonya'da kadınların giydikleri yüksek takye; şark te'siri altında orada XV. asırda moda olmuş ve Almanya'da XVI. asırda devam etmiştir. Şekli değişmiştir; hennin bâzan kelle-seker veya mahrûti külâh şeklinde, bâzan tomar veya kesik mahrûti şeklinde idi; ekseriyâ Portekiz kiralçesi Isabella'nın çift hennin'i gibi, bunun iki sivri ucu var idi (Karabacek, s. 11, 67 v. dd., 84; bu Bin bir gece masallarında bir defa geçen arapça hanîni „ses veren“ [üzerine takılan mâdenî parçalar sebebi ile?] yardımı ile izâh edilebilir).

Hunūz, Fas'ta kadınların kullandığı bir baş-örtüsünün adıdır; müselles şeklinde olup, bezdendir; uzunluk ve genişliği üç parmak, yüksekliği bir karışır ve tamâmiyle bir deve hörgücüne benzer (bk. Kattānī, s. 112 v. dd.).

İmāma asıl sarık ve bir de külâh ile berâber sarık mânasında olan umûmî arapça kelimedir. Diğer şekilleri, amāma, imma, cem. amā'im ve imām. -m-m fiil kökünün II, V, VIII ve X. vezinleri kullanılır. Renklere ve mesleklerle göre, hususiyet ve farkları yukarıda zikredilmiştir. Tâli-cinsi olarak, imāma-i gū-sufî [b. bk.] ve Fas'taki Sūs ile ilgili olan imāma-i sūsi vardır.

Hurāsānī, Türkiye'de eskiden vezirlerin ve artık devlet hizmetinde olmayan ve bundan

dolayı müceveze taşımayan me'mûrların giydiği yuvarlak, sarıklı bir külâhtır (J. v. Hammer, Staatsverfassung, I, 444). d'Ohsson (II, 135)'a göre, Osman II. tâc-i hurāsānî denilen, şimâl türkleri ve çağataylıların giydikleri kırmızı kumaştan bir külâh giyiyordu.

İmma, aslında sarığı düğümlemek tarzı ve düğümün şeklidir; sonra bizzat sarık mânasını almıştır; Kattānī, s. 4: hasan al-imma=hasan al-i'timām.

İşāba tâbiri, aşba gibi, sarığın kumaşı olup, yeni devirde kadınların taşıdıkları bir baş-örtüsüne delâlet eder; Bin bir gece'de de böyledir: kadınların aşā'ib muzarkaşa'si ve bir de işābat al-huzn. Eyyübiler ve memlûkler zamanında (Kalkaşandî, IV, 46; Suyūti, II, 110) aşā'ib al-sultāniya, Mısır'da debdebeli alaylarda (mavākib) sultanın sancığıdır; çünkü sancıklar mızrağın tepesini, bir sarık gibi, çevreler (Kalkaşandî, II, 128; krş. Kattānī, s. 12 v.d., 36).

Kalansuwa [b. bk.], yüksek külâh.

Kalevi veya kal(l)evî, eski Türkiye'de resmî bir sarık idi ki, İstanbul'da sadrazam kapudan-paşa ve harem-ağası (kızlar-ağası) ve eyâletlerde de üç tuğlu paşalar bunu taşırdı; bk. J. v. Hammer, Staatsverfassung, I, 440, 444; ayn. mll., GOR, III, 17; VII, 268, VIII, 191.

Kalfa (cem. kalfatāt), yüksek bir külâh, kallavta'nın başka bir şekli.

Kallavta, kalūta (cem. kalāvit), bir külâh olup, bu kelime ihtimâl frns. calotte kelimesi, fars. gulūta ve ihtimâl hattâ lâtince calantica, calautica, calvatica kelimeleri ile alakalıdır. süryânî dilinde piskopos tâci, külâhı mânasında bir kalvā vardır. Bu isim bilhassa Mısır türk hânedanları zamanında çok kullanılmıştır: Eyyübiler zamanında sultan, emîrler ve askerler sarığı (amā'im) olmayan sarı, arkaya sarkan zavā'ib'i bulunan kalūtāt giyiyorlardı (Kalkaşandî, IV, 39; Makrîzî, II, 98). Aşraf Halîl b. Kalā'un zamanında altın işlemeli külâhlar (kalūtāt al-zarkaş, Makrîzî, ayn. esr.) idhâl edildi; başka bir rivâyete göre (Kalkaşandî, ayn. gr.), bunlar kırmızı ve amā'im'li idi; Aşraf Şa'bān'dan itibaren, bunların daha büyükleri giyilmeğe başlamıştır. Emîr Yel-Buğa al-Omarî husûsî bir şeklini, kalūtāt galbuğāviya'yi çıkardı ki, bunlar daha da büyük idi; fakat Zâhir Barkûk zamanında daha da büyük olan kalūtāt çerkesiye giyildi (Makrîzî, ayn. esr.). Bu devirde bir kalūtāt zarkaş hil'atin bir kısmını teşkil ediyordu (Kalkaşandî, IV, 52 v.d.).

Kalpak [b. bk.]

Kamta, mısırlı kadınların şarbûş'larının etrafına sardıkları kırmızı kumaş olup, inciler ile süslenirdi.

Kavuk [bk. mad. KAVUKLU].

Kaffiya, kefiye, tâbirleri kâfiya'nın halk telâffuz şekilleridir.

Kelle-puş, etrafına sarık sarılabilen beyaz veya kırmızı kumaştan küçük bir takyedir.

Kinā (cem. aknā'a) ve mikna'a kadın ve erkeklerin, işāba ve kûfiya gibi, başlarının etrafına sardıkları kumaş. Bu kelime ekseriyâ kadınların altın işlenmiş ipekten yüz peçeleri mânasına da gelmiş ve bâzan faylasân ile aynı mânada kullanılmış gibi görünmektedir. (Kattānī, s. 12, 106). İspanyolca alquinal kelimesi al-kinā'dan gelmektedir. Buḥārî'de bir bâb al-takannu' vardır.

Kisā, asıl mânası ile, bir giyecek demek olan umûmî bir kelime olup, şimâlî Afrika'da âlimlerin giydikleri ve başları etrafına sardıkları yün bir kumaştır. Eskiden her kes bunu giyerdi ve buna, kadınların peçesi gibi, hâ'ik denilirdi (bk. Brunot).

Konfil, Cezâyir ve Tunus'ta kadınların başlık veya takyesi.

Kub, cem. akbā, Mısır'da sarığın altına giyilen ve hattâ uyurken asıl sarık çıkarıldığı ve „sarık kürsüsü“ (kursi al-imāma) denilen bu işe mahsûs bir sandalye üzerine konulduğu hâlde, başta muhafaza edilebilen bir iç takyesidir; bu takye aş.-yk. bugünkü takye (takīya) ve arakīya'ye tekabül eder. Bin bir gece masallarının Mısır metinlerinde, takīya yerine, kub kelimesi bulunmaktadır. Kub hatā'i azrak bu nevîden mâvi Çin ipeğinden bir takyedir. Makrîzî (II, 105)'ye göre, Kahire'de sūk al-akbā'iyn adlı bir çarşı var idi. Kubba (kel-danî kōb'a, süryânî kōb'a, ibrahî kōba'), söylendiğine göre, bir çeşit takye veya sarık olmalıdır; fakat sütün bağlığı mânasına da gelir.

Kūc bir işāba ile giyilen bir kadın baş-örtüsüdür. Bu kelime ihtimâl Mısır'daki şimâl türklerinin giydikleri bir külâh mânasında kullanılan serağūc, serağūc'dan gelmektedir.

Kāfiya, halk dilinde keffiye (cem. kavāfi), arapçada, ital. (s) cuffia, VI. asır latinesinde cofea, ispanyolca (es) cofia, portekiz dilinde coifa, frns. coiffe'dan gelen yabancı menşe'li bir kelimedir; türkçe uskuf(īya) kelimesinin de bu menşe'e bağlanması gerektiği söylenir. Bu kelime Mısır, Arabistan ve Irak'ta bedevîlerin ve kadınlarının başlarına giydikleri müstatil şeklinde bir kumaş parçası mânasına gelir; bu kumaş muhtelif renk ve ölçülerde, aş.-yk. bir arşın murabbâ (aş.-yk. 68 cm.²) kadar bez veya ipektir. Bu çapraz bir şekilde katlanır, uçlar sarkar veya çene altında düğümlenir ve üzerine bedevîler ekseriyâ ve şehirli hememen dâimâ bir sarık sararlar. Daha Memlûkler devrinde Mısır'da bulunan ve Bin bir ge-

ce'de zikredilen bu baş-örtüsü Vehhâbîlerin baş-örtüsü olarak yeniden meydana çıkmıştır.

Kūka, farsça bir kelime olup, sonraları türkçede Moldavya prenslerinin ve bir de yeniçeri ağalarının giydikleri bir sorguç ile süslü külâh mânasına gelmiştir (bk. J. v. Hammer, Staatsverfassung, I, 444).

Kulâh, İran'da sarığın yerini alan ve başa giyilen şeye delâlet eden kelimedir. Bu kelime eskiden Türkiye'de sarayın matbahcılarının, reçelcilerinin ve oduncularının kelle-seker biçiminde olan başlıklarına ve bir de yeniçerilerin giydikleri beyâz keçeden (=keçe) bir külâha ve ayrıca bostancıların giydikleri kırmızı kumaştan bir takyeye (=bareta) delâlet ediyordu. Türkçe kızıl-baş'a tekabül eden surh kulâhân tâbiri iranlı şiflere farsçada verilen addır (bk. Babinger, Isl., XI, 83¹).

Kulōta (krş. kallavta), farsçada, kadınların taşıdıkları bir peçe veya bir çocuk takyesi (gulūta) mânasındadır.

Kumma, kimma (cem. kumām), başı sıkkan küçük takye (bk. Abu'l-Fidā, IV, 232, 5; Kattānī, s. 40 v.d.).

Kurzīya, karzīya, kursīya. Bu kelime arapçaya ve berberîlerin diline yabancı olup, farsça asıllı gibi görünmektedir; bu bilhassa Magrib ve İspanya'da bulunur; burada beyaz yünden bir erkek baş-örtüsü veya berberîlerin, asıl sarık gibi, başlarının etrafına sardıkları yünden bir şerit mânasına geliyordu. Bugün bu kelime yalnız bir atkı mânasına geliyor gibi görünmektedir; krş. Brunot.

Lāfi'a (ilâve ediniz: kalansuwa) başı sıkkan (lāşika) küçük bir takye mânasına gelir, fakat bunun için aslı bir tâbir değildir; bk. Kattānī, s. 37, 40, 43.

Libda, lubbāda, Mısır'da alelâde halkın şarbûş altına giydikleri beyaz veya siyahımsı keçeden (libd) bir takyedir; çok fakir olanlar, şarbûş'suz ve sarıksız olarak, yalnız bunu giyerler.

Lisām [b. bk.], erkeklerin ağız peçesi.

Mandil, mindil, yabancı bir kelime olup, lat. mantile'den gelmektedir; muhtelif şekillerde kullanılan kumaş parçaları mânasına gelir ise de, bilhassa İran ve Türkiye'de, sarık mânasına da kullanılırdı. Şüphesiz İran te'siri ile, Sa'alibi ve Makrîzî gibi arapça yazan müelliflerde de bu mânada bulunmaktadır.

Ma'rağa „ter çeken takye“ demek olan arakīya için kullanılan başka bir şekil.

Mayzar farsçada sarık mânasındadır; ihtimâl arapçada „peçe“ demek olan mīzar'den gelmektedir.

Miğfar, miḥfar şeklinde de telâffuz olunur; harpte başı muhafaza etmek için külâh (kalan-

suva) altına giyilen demir tellerden dokunmuş başlıktır; Peygamberin Mekke'ye girerken, miğfer giymiş olduğu söylenir. Savaşta, fakat bilhassa sâkin devirlerde, askerler miğferin etrafına bir sarık sarıyorlardı (Fries, *Das Heereswesen der Araber*, s. 59). Bundan dolayıdır ki, türk pâdişâhı Sultan Murad IV. savaşta dâimâ sarığını miğferinin etrafına sarmak âdetinde idi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443). — „Sarığı çözmek“ = „sükûn ve emniyet içinde yaşamak“ (Kattânî, s. 4) tâbirini burada zikrelelim; hâlbuki boyunda sarık (*fi 'unhihi mindil veya 'imâma*) bir itâat âlâmetidir.

Mikna'(a), *kinâ* gibi, bir baş-örtüsüne delâlet eder. Bununla beraber umûmiyetle *miķna'a* daha küçüktür. Kadınların *miķna'a*'sına şüphesiz *gîfâra* da denilirdi.

Mikvar(a), *mikvâra* sarık mânasına gelen bir tâbirdir ve binnetice *mukavvir* kelimesi *mutâammim* („sarıklı“) ile aynı mânada olup, kelâm âlimi ve umûmiyetle âlim mânalarına gelir ve müslüman İspanya'da da idâre me'mûru ve fakih demektir, çünkü yalnız onlar sarık taşıyorlardı.

Mişmaz, *mişvaz*, *mişvâz*, *mişvaş* sarık mânasında kullanılan oldukça nâdir kelimelerdir.

Mucavvaza arapça bir kelimedir, fakat gâlibâ yalnız türkçede buna tesâdüf edilmektedir; tomar ve üstüvâne şeklinde bir külâhtır; Kanûnî Süleyman'ın giyecekler ile ilgili fermanından itibâren, sarık ile birlikte saray baş-örtüsü ve resmî baş-örtüsü olarak kullanılmıştır. Rivâyete göre, kendinden önceki pâdişâha muhâlif olarak, Kanûnî Sultan Süleyman bunu bizzat giymiştir. (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 442; Peçevî, I, 4; m. *surh*). Önceleri mücevveze askerlerin giydiği külâh idi; kırmızı ucu asıl sarıktan dışarı çıkıyordu. Mâmafih daha Fâtih Sultan Mehmed'in sarığını, âlimlerin mücevvesi gibi, helezonî şekilde bir *tâc* üzerine sardığı ve oğlu Bayezid II.'in sarığının babasının gibi âlimlerinkine benzediği söylenir (Karabacek, s. 15; J. v. Hammer, *GOR*, III, 17; VII, 268; VIII, 191).

Mukla, âlimler tarafından taşınan, şekli değişmeyen büyük bir sarık olup, aynı zamanda kıptî râhiplerin uzun, dar bir şerit ile yapılan baş-düğümüleri mânasına gelir.

Nuşş ra's („başın yarısı“), Magrib'de bahriyelilerin giydikleri küçük bir miğfer veya külâh demek olup, buna Mısır'da da tesâdüf olunur. Fas'ta *tarbûş*'a da *nişf al-ra's* denilir; çünkü başın yarısını kaplar ve bunu iyice sıkır (bk. Brunot).

Perişânî „buruşuk sarık“, Kanûnî Süleyman zamanında, halkın taşıdığı sarık idi (*GOR*, III, 17).

Pertele, *burçulla*'nin farsça telaffuzu.

Rabîa, kadınların giydiği bir baş-örtüsü olup, *tâkiya*, *tarbûş* ve *farûdiya*'den müteşekkildir; hepsi birden, gerçekte erkeklerinkinden çok farklı olan bir kadın sarığı meydana getirmektedir.

Ruzza, Fas'ta gençlerin giydiği küçük bir sarığın adıdır.

Sâc, yeşil veya siyah *şaylasân*'dır (Kattânî, s. 106).

Salimî, *yûsufî* nev'inden bir sarığın husûsî şeklidir; Selim II. gibi, bunu tercih etmiş olan Yavuz Sultan Selim I.'in adına nisbetle böyle denilmiştir (*GOR*, III, 17; VII, 268).

Sarık ve bir de *şargı*, başa sarılan şerit olup. türkçede bu mânada en umûmî tâbirdir. Sarıklı, sarık taşıyan, yeni devirde, *sariklı hoca*, *sarikçı* („sarık yapan“) gibi, müştakları da vardır; buna karşılık, *sarikçı-baş* pâdişâhın sarıklarının muhafızı mânasına gelir. Sarıklar ile alâkalı ilk ferman, Kanûnî Süleyman zamanında verilmiştir; onun zamanında sarık mağazaları açıldı ve sarık sarmakla ilgili bütün şartlar tanzim edildi (J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 443).

Sidâra, *miķna'a* ve *'işâba* altına giyilen, *takye* gibi, koruyucu bir başlık.

Sikka, türk dervişlerinin külâhı mânasındadır (bk. Jacob, *Baktâşiya*, s. 40).

Sudûs, *sadûs*, yeşil bir *şaylasân* olup, görünüşe göre, kadınlar, kışın soğuktan korunmak için, taşırlardı.

Şadd (b. bk.), sarık ve külâh ile birlikte sarık demek olup, bilhassa şimâlî Afrika ve Mısır'da kullanılan bir kelimedir. *Bin bir gece*'nin Mısır'da yazılmış olan metinlerinde *'imâma* yerine *şadd* bulunmaktadır. Bâzı devirlerde *şadd* bilhassa kıptîlerin beyaz ve mâvî yollu sarıklarına delâlet etmiştir; o zaman müslümanlarınkine *şâş* deniliyordu; *şadd ba'labakkî* meşhûr idi. Fâtîmî sarayında *şadd tâc al-halîfa* Fâtîmî halifelerinin sarığını saran kimsenin vazifesine delâlet ediyordu; Kalkaşandî, III, 484.

Şâl, bu kelime „châle“ v.b. şekillerde Avrupa dillerine geçmiş olup, külâhın etrafına sarılan kumaş veya bilhassa Mısır'da sarık ile beraber külâh, bâzan da msl. Arabistan'da ve Afrika'nın şimalinde kadınların başlarına örttükleri kumaş mânasına gelir.

Şapka, Türkiye'de, 1925 yılında, bir kanûn ile, kabul edilmiştir. Buna göre, din adamları yalnız namaz kıldırmak v.b. gibi, dinî vazifeleri yerine getirirlerken ve resmî merâsimler sırasında sarıklarını başlarına giyerler; bir de di-yânet işleri reisi her zaman sarık taşımak hakkına sâhiptir. Bu sırada „şapka mes'olesine“ dâir bir çok yazılar çıkmıştır.

Şarbûş, *şarbus* (cem. *şarâbiş*, *şarâbiş*) şüphesiz farsça *serpûş*'tan gelmektedir, bu kadın baş-örtüsü mânasındadır. Sûryânî dilinde, Bar Hebraeus'ta *sarfûşâ* kelimesi bulunmaktadır. *Şarbûş* Mısır'da Memlûkler zamanında, emîrlerin giydiği bir başlıktır; Makrîzî (II, 99)'ye göre, *tâc*'a benziyordu; müselle şeklinde idi, üzerine sarık sarılmazdı ve hil'atlerin bir kısmını teşkil ederdi. Açıkça askerî bir mâhiyeti vardır ve emîrlerin *şarbûş*'u fakihlerin sarığına mukabil idi (Makrîzî-Bloch, s. 335). Bu devirde Kahire'de *şarbûş* satanlar için ayrı bir çarşı var idi; mâmafih Makrîzî zamanında bu çarşıda yalnız hil'atler satılırdı ve Şam'da *al-Madrasat al-mâlikîyat al-şarâbişîya* adlı bir medrese var idi. Çerkes memlûkleri zamanında *şarbûş* kullanılmaz oldu (ve yerine *kalûtât çerkesîya* kabul edildi).

Şâş, İngilizcede *sash* olan bu kelime, Mısır, Suriye, Arabistan ve İran'da külâhın etrafına sarılan asıl sarık mânasına geliyordu. Eyyûbi-ler zamanında kadınlar ve âlimler büyük sarıklar (*şâşât*) taşırlardı; bir çokları omuzlarının arasına bir uç (*zu'âba*) sarkıtırlardı veya bir ense örtüsü (*şaylasân*) taşırlardı (Kalkaşandî, IV, 42; krş. Makrîzî, II, 98 ve Suyûtî, II, 226). Bununla beraber, *şâş* bir külâh (= *şâşiya*) mânasına da gelirdi ve o zaman hil'atin (*hil'at*) bir kısmını teşkil ederdi; nitekim Kalkaşandî, IV, 52 v.d.: *şâş rafî', mavşûl bihi tarafân min harîr abyaz*.—H. 780'den itibaren, kadın elbiseleri arasında da *şâş* bulunmaktadır; bu iki kat *şurtûr* üzerine atılmış, altın ve inciler ile süslü bir kumaş idi (bk. Karabacek, s. 67 v. dd.).

Şâşiya, Mısır'da etrafına sarık sarılan bir külâh idi; ipekten idi ve inci veya altın ile süslenmiş olabilirdi. Bundan başka, mücrimlerin başına konulan kâğıttan külâha ve bir miğfer tarzında demir takyelere *şâşiya* deniliyordu (*şâşiya* giymek = „müslümanlığı kabul etmek“). Yeni Fas'ta *şâşiya* gençlerin giydikleri *tarbûş* şeklinde olan takyedir. Bu aynı zamanda *der-kâva* dervişlerinin giydikleri kelle şeker biçiminde bir başlıktır. Cezâyir'de bir kadın takyesidir (Brunot). Siva vâhasında bu kelime *şâşa* telaffuz olunur. Aslında *şâşiya* gâlibâ muslin *şâş*'tan yapılmış sarık kumaşıdır (bk. ZDMG, XXII, 161).

Şemle, Kanûnî Süleyman zamanında, Türkiye'de alel'ade halkın taşıdığı, mühmel bir şekilde katlanmış bir şal idi (*GOR*, III, 17). Şimâlî Afrika'da da, bâzan sarık (*'imâma*) gibi sarılan bir şaldır (bk. Brunot).

Şimrîr = ispanyolca *sombrero*, Fas'ta Avrupa şapkasına verilen ad olup, buna *tarfûr* da denilir (bk. Brunot).

Tâc [b. bk.] „tâc“ ve aynı zamanda sarık.

Tahnîk (*al-'imâma*) sarığın husûsî bir bağlanış tarzı olup, bunda asıl sarık, sıcak veya soğuğa karşı korunmak için, çenenin altından geçirilmiştir veya sarığın iki ucu çene altında düğümlenmiştir. Sarığı böyle taşıma tarzı bilhassa Magrib'de bulunur ve sarığı böyle taşıyanlar bütün başka tarzlara, kötü bir yenilik (*bid'a*), şeytanın veya kıptîlerin bir sıfatı veya Lût taraftarlarının taşıdıkları sarıkların izleri telakki ederek, asla müsâmaha göstermezler (Kattânî, s. 70). *Tahnîk*'in zıddı *iktî'âf* ve *itticâr*'dır (uçları sarkık bırakmada *tahnîk*'in zıddıdır); hâlbuki *talahhî* veya *iltihâ* kelimeleri *tahnîk*'in müterâdifidir; fakat daha nâdirdir. Görünüşe göre, Fâtîmîler *tahnîk*'i Magrib'den Mısır'a getirmişlerdir ve *ustâzûn muhan-nakûn* Fâtîmîlerin sarayında en yüksek (haddim) emîrlerdir: bunlar halîfenin şahsî hizmetinde en yüksek vazifeleri ifâ ediyorlardı (Kalkaşandî, III, 484; İbn al-Şayrafî, *Kânûn*, ngr. Baheat, giriş). *Tahnîk*, daha şarka da mevcûd olmuştur; böylece daha al-Şûlî bunu tavsiye etmiş olmalıdır. Msl. İbn Kayyim bunu tavsiye ettiği hâlde, şâfiîlerce sünnet (*sunna*) değildir.

Tâk, yeşil *şaylasân*, oldukça nâdir bir kelime.

Tâkiya (cem. *favâki*), farsça asıllı bir kelime olup, İran'da üzerine sarık sarılan külâh veya yüksek külâh mânasındadır. Frns. *toque* ve ispan. *toca* kelimelerini ihtimâl buraya bağlamak lazımdır. Bu tâbir, gâlibâ ilk olarak XIV. asırda Memlûkler zamanında Mısır'da meydana çıkmıştır; o zaman muhtelif renklerde, yuvarlak, tepesi yassı ve asıl sarık olmadan giyilen bir külâha delâlet ediyordu. Nâşir Farac zamanında bu külâh 1/6 arşından 2/3 arşına uzatıldı ve kubbe şeklinde kabartıldı (ihtimâl eski Mısır örneklerinin te'siri ile) ve buna *çerkes takyesi* adı verildi. Mısırlı kadınlar, türlü sebepler ile, bu şekli taklit etmiş olmalıdırlar ve bu sonra garp memleketlerine geçmiştir. *Tâkiya*, kâğıt ile, katı ve eğilmez hâlde tutuluyordu ve XI. asra âit bu nevîden bir Fâtîmî *tâkiya*'si içinde yazılar ile kaplı papirus bakiyeleri bulunmuştur. Bu külâhlar iğne ardı dikilirdi. Bu da ona yivli bir görünüş verir. Bunlar sonraları gâlibâ *şîşa*'ye, mahrûta, tomara ve en nihâyet gergedan boy-nuzuna benzeyen muhtelif şekiller almıştır (Makrîzî, II, 104; Karabacek, s. 73; krş. *şurtûr*). Yeni zamanlarda *tâkiya*, „arâkiya“ ile aynı mânada olmak üzere, kullanılmaktadır (bk. Brunot; Kattânî, s. 98).

Tals, *şaylasân*'ın bir başka şekli.

Tarbûş, *şarbûş* gibi, şüphesiz farsça *serpûş*'tan gelmektedir, arapçada ancak XVI. asırdan sonra tesâdüf edilir; Mısır'da umûmiyetle kır-

mızı yünden olup, siyah veya mâvi ipekten düğme gibi bir süsü bulunan ve başa yapışan külâh. İleri gelenler sarığı bu külâh üzerine sararlar ve altına küçük bir takye veya 'ara-
kîya' giyerlerdi. Suriye ve Irak'ta *tarbûş*'un bâzan geriye veya yana sarkan ve bir kumaş ile tutturulmuş olan bir ucu bulunur. Eskiden Mısır'da bu külâha *şâşîya* (Fas'ta her iki tâ-
bir yan yana bulunmaktadır) ve İspanya'da *gîfara* denilirdi. Yeni Fas'ta henüz sarık ta-
şımayan genç bir adama *trâbîşî* denilir (Brunot). *Tarbûş* buraya dâimâ Avrupa'dan idhâl olunur; *şâşîya*, aksine, bizzat o memlekette imâl edilmiştir.

Tarha = *tağlasân*.

Tasâhîn de bir nevî *tağlasân*'dır.

Tağlasân [b. bk.], kadınların ense örtüsü.

Turfür, *tarfûr(a)*, *tanfûra*, *tantûra* arapçada yabancı bir kelimedir (menşei meçhuldür, lat. *turrita* „kule biçiminde“ kelimesine yaklaştırılmıştır), etrafına sarık sarılabilen yüksek bir külâh. Daha milâdî VII. asra âit bir papirusta, gâlibâ *tarfûra* kelimesi bulunmaktadır (Karabacek, s. 67) ve hierî IV. asırda Kayrevân'da rağbet gören bir başlıktır (Karabacek, s. 68). Sonraları bedevîler tarafından taşınan bir başlık olması itibarı ile şehirlielerin gözünde kıymetini kaybetmiş görünmektedir (bunlar *va hakki turfûrî* diye yemin ederler; bir de şöyle bir söz vardır: yedîgi ilk darbeye bedevîlerin *turfûr*'u gibi düştü). Mücrimlerin ve yenilmiş düşmanların ve bir de Kahire'de kutlanan ve Barkûk zamanında yasak edilen çok serbest bir halk bayramında, yeni yıl (*navrûz*) melikinin başı üzerine mukavvadan bir *turfûr* koymak âdeti var idi. Uçlu, sarıklı veya sarıksız *turfûr*, XIV. asırda, Mısır'da ve komşu memleketlerde alelâde halkın başlığı idi (Karabacek, s. 68); sonraları mısırlı dervişler kelle şekeri biçiminde ve tepesinde düğme gibi bir süsü bulunan *turfûr* giymişlerdir (Lane, *Manners*). Bir de Türkiye'de serbest („deli“) taburu mensûpları, Cezâyir'de dayıların „çavşe“'leri, Fas'ta zencî milis mensûpları da bunu taşımışlardır. Bu tâbire arapça dil sâhasının her tarafında tesâdüf olunur ve *turfûr*, arapça bir isim olarak, türkçe-farsça *tâc*'a tekabül ediyor gibidir. 780 (h.) yılına doğru, deve hör-gücü biçiminde iki ucu olan ve üzerine *şâş* konulan iki kat *turfûr* Mısır'da kadın modası olarak meydana çıktı ve Avrupa'ya da geçti (Karabacek, s. 71) ve yeni devirde, Lübnan'ın düzî veya marûnî kadınlarında altın levhaları olan veya gergedan boynuzuna benzeyen boynuzlu bir *turfûr* bulunmaktadır; Fas, Cezâyir ve Tunus'ta bâzı kadın baş-örtüleri aynı adı taşıyordu (bk. Brunot, s. 119; Karabacek, s. 80).

Ukrûf, *uhrûf*, Magrib'de kullanılan yüksek külâh; bunun çok sâde ve bâzıları da kıymetli kumaşlardan yapılmış örnekleri mevcûd idi.

'Urf, eski Türkiye'de top veya yastıklı takye şeklinde büyük sarıklı başlık olup, bunu âlimler giyerlerdi; binâenaleyh arapların *dan-nîya*'sine ve iranlıların *kulâh-i kâzî*'sine teka-bül eder. Fatih Sultan Mehmed kenarı altın işle-meli bir 'urf'a severek giyerdi; bk. J. v. Ham-mer, *Staatsverfassung*, I, 444; ayn. mll., *G O R*, VII, 268, VIII, 191.

Urşûşa, *arsusa*, *rusa* gâlibâ kavun şeklinde bir külâhtır.

Uskûf, bir de *uskûfiya*, ital. *scuffia*'dan gelen arapça *kûfiya*'ye tekabül eder; altın ile süslenmiş bir külâhtır, ucu sivridir; eskiden yeniçeri zâbitleri ve baltacılar gibi, bâzı saray hizmetlileri giyerlerdi; buna *kûka* da denilirdi. Bunun mücidi olarak, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa gösterilir; kendisi bu başlığı Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'ye duyduğu sevgiden dolayı ka-bûl edip, taşımış olmalıdır. Murad I. zamanında, bunun giyilmesi umûmleştirdi ve hükümdar için bir nevî *tâc* hâline geldi; bk. J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 444 v. dd.; ayn. mll., *G O R*, III, 17.

Yûsufî, *imâme-i yûsufî*, türk sarığı için kul-lanılan eski tâbir; rivâyete göre, Yûsuf Pey-gamber tarafından icât edilmiş ve onun adına nisbetle isimlendirilmiştir. Selim I. ile Selim II. *yûsufî* giyiyorlardı ve ona kendi adlarını ver-mişler idi; Bunların adından alınarak, ona *Se-limî* denilmiştir; bk. J. v. Hammer, *Staatsver-fassung*, I, 442 v. d.; ayn., mll., *G O R*, III, 17.

Zu'âba, uç = 'azaba. Bu kelimeye gâlibâ bil-hassa mısırlı müelliflerde tesâdüf olunur. Fâ-timî halifeleri ile me'mûrlarının giymişlerinde *tahnîk*'li veya *tahnîk*'siz sarık ucunun sark-masının bir mânası vardır; bk. Şayrafi, *Kânûn* (nşr. Bahgat, giriş). Kalkaşandî'ye göre (IV, 43), sûfî şeyhlerinin sol kulakları üzerinde kü-çük bir *zu'âba* var idi. al-Suyûtî (*Husn al-muhâzara*, II, 226)'ye göre, âlimler ile kadılar omuzları arasında küçük bir sarık ucu ile bir *şâş* taşırlardı.

Bibliyografya: Sarık hakkın-da arapça husûsî eserler:

1. Abû 'Abd Allâh M. b. al-Vaddâh al-Anda-lusî al-Mâlikî (276=889'da ölmüş olan Bakî b. Mañlad'ın çağdaşı), *Kitâb fa'z libâs al-amâ'im* (bk. *G A L*, I, 164); 2. Nâsir al-Dîn M. b. Abî Bakr 'Alî b. Abî Şarîf al-Makdisî al-Şâfi'î (ölm. 906=1500), *Şavb al-ğimâma fi ir-sâl taraf al-imâma*, *G A L*, II, 98, Berlin. nr. 5453; 3. Calâl al-Dîn al-Suyûtî (ölm. 911=1505), *al-Ahâdis al-hisân simâ varado fi 'l-tağlasân veya... fi fa'z al-tağlasân*, bk.

G A L, II, 143; 4. ayn. mll., *Tağy al-lisân 'an zamm al-tağlasân*; 5. ayn. mll., *Cavâb (fi simat al-malâika va) fi 'l-'azaba (va hal yacûz an yuqâl li 'l-ahâdis kalâm Allâh)*, *G A L*, II, 150, 118; Berlin, nr. 2509; 6. Mu-hammed b. Yahyâ al-Buhârî (ölm. 934=1527), *Risâla fi fazîlat al-imâma va sunanihâ*, Ber-
lin, nr. 5459; 7. 'Alvân al-Hamavî (ölm. 936=1530), *Manzûma fi 'l-kalâm 'ala 'l-imâ-ma*, *G A L*, II, 333; 8. Şihâb al-Dîn Ahmed b. Hâcar al-Haytamî al-Makkî (ölm. 973=1565), *Kitâb darr al-ğimâma fi darr al-tağ-lasân va 'l-'azaba va 'l-imâma*, *G A L*, II, 388; 9. Muhammed b. Sulţân Muhammed al-Kârî (ölm. 1014=1606), *Risâla fi mas'alat al-imâma va 'l-'azaba*, Berlin, nr. 5460; 10. Muhammed Hicâzî b. Muhammed b. 'Abd Allâh „al-Vâ'iz“ (al-Şa'râvî, *tarîkâtun*, al-Kalkaşandî, *baladun*, al-Şâfi'î, *mazhabun* (ölm. 1035=1626), *al-Mavârid al-mustâzaba bi-maşâdir al-imâma va 'l-'azaba*; 11. Ah-med b. Muhammed b. Ahmed al-Makkarî (ölm. 1041=1632), *Azhâr al-kumâma fi ah-bâr al-imâma*, bk. *G A L*, II, 296; 12. Abû 'l-Fazl Muhammed b. Ahmed „İbn al-İmâm“ (ölm. 1062=1652), *Tuhfat al-umma bi-ah-kâm al-imma*, bk. Kâtip Çelebi, nr. 2551; 13. Şihâb al-Dîn Ahmed b. Muhammed al-Hafâcî al-Efendi (Şârih al-Şifâ, ölm. 1069=1659), *al-Şimâma fi şifat al-imâma*, bk. *G A L*, II, 285; 14. al-Sayyid Muhammed b. Mavlâya Ca'far al-Kattânî (yeni bir müellif), *al-Di'ama li-ma'rifa ahkâm sunnat al-imâ-ma*, Şam, 1342 [bk. mad. KATTÂNÎ].

Nr. 14 sarık hakkında mevcûd en teferrü-atlı müstakil bir eserdir ve bu maddede on-dan geniş bir şekilde istifade edilmiştir. Mü-ellif başka eserler arasında nr. 1, 2, 3, 8, 10, 12 ve 13'ü zikreder; fakat kendisi yalnız nr. 8'i görüp, ondan istifade etmiştir. Bu mad-dede, nr. 14 ile berâber nr. 2'den, bâzı tefer-rüat için, istifade edilmiştir.

Avrupalıların eserleri olarak, daha önce zikredilmiş olan Dozy, Karabacek ve Brunot'nun eserlerinden başka, elbiseler hakkında bir kaç umûmî eseri kaydetmek ye-rinde olacaktı: Rosenberg, *Geschichte des Kostüms*, 5 cild, kısa tasvirler ile levhalar, levha 297 sarık hakkındadır, Jacob von Fal-ke, *Kostümgeschichte der Kulturvölker*; Alb. Kretschmer, *Die Trachten der Völker*; Ka-talog der Lipperheideschen Kostümbiblio-thek.—Fesquet'de 16 sarık resmi bulunmak-tadır; Niebuhr 44 muhtelif şekil vermekte-dir ve Michael Thalman, *Elenchus librorum or. mss.* (Wien, 1702), VI, 29 v. dd. (*A I*, VI, 142'a göre, Bologna, türkçe yazma VII mü-

nâsebeti ile)'da 286 kadar sarık çeşidi bu-lunmaktadır; krş. Victor Rosen, *Remarques sur les mss. orientaux de la collection Mar-sigli à Bologne* (*Atti della Reale Acc. dei Lincei*, 281, 1883—1884), s. 182.

(W. BJÖRKMAN.)

SÂRÎ. SÂRÎ (eski şekli SÂRÛÎ, krş. J. Mar-quart, *Ērānşahr*, s. 135, arap. SÂRÎYA), İra-n'da Taberistan (Mâzenderân)'ın eski mer-kezi olan bir şehir olup, Hazar deni-zinden 12, Âmul'den 32 km. mesâfededir. Ku-ruluşu, Tûsân denilen yer sebebi ile, efsânevî hükümdar Kay-Husrav'ın kumandanı Nûzar'ın oğlu Tûs'a atfedilmektedir; rivâyete göre, Farîburz oraya sığındı; onun orada te'sis ettiği kale Lûman-Dûn denilen yerden görülüyordu. Bizzat şehir, Taberistan *ispahbaz*'ı büyük Far-ruhân zamanında, asillerinden biri olan Bâv tarafından, Avhar köyünün arâzisi üzerine inşâ edildi. Sârî, müteaddit defâlar Tâhirîler (820—872) ve alevî emîrler Hâsan b. Zayd (254=868) ile Muhammed b. Zayd (270=884) idâ-resinde, bütün Taberistan'ın merkezi olmuş idi. Abbâsî halîfesi Hârûn al-Râşid devrinde Yahyâ b. Yahyâ tarafından başlanmış olan bü-yük câmi, 224 (839)'te ölen Mâyazdayâr b. Kârin tarafından ikmâl edildi. Şehirde Farîdûn'un üç oğlunun İrac, Salm ve Tûr'un türbesi olduğu iddia edilen ve Sêgunbazân („üç kub-be“) denilen bir binâ gösterilmektedir.

Bu bölge az mahsûl verir ve iklimi de gayr-i sıhhi'dir. Burada bilhassa ipek elde edilir. Tâ-hirîler idâresinde Sârî (Tammîşa'ya kadar uzanır)'nin geliri 1.300.000 dirhem idi.

Bibliyografya: Hamd Allâh Mus-tavfî, *Nuzhat al-kulûb* (*G M S*, s. 160=trc. s. 157); Muhammed Maedî, *Zînat al-macâlis* (Tahran, 1276), 197a; Zâhir al-Dîn, *Chro-nique du Tabaristan* (nşr. Dorn), Peters-burg, 1850, I, 28 v. dd.; İbn İsfendiyâr, *Hist. of Tabaristan* (trc. Browne), Leiden, 1905, s. 16, 29, 152; Mu'addasî (*B G A*, III, 359); İbn Havkâl (*B G A*, II, 271 v. dd.); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 354, 409 v. dd. (bk. Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 295, 383); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 370, 375. (CL. HUART.)

SÂRÎ. [Bk. SÂRÎ.]

SÂRÎ AL-SAKATÎ. [Bk. SERÎY-ÜS-SEKATÎ.]

SÂRÎ. [Bk. SERÎ.]

SÂRÎ B. MANSÛR. [Bk. SERÎ B. MANSÛR.]

SÂRÎ-I PUL. [Bk. SERPÛL.]

SÂRİK. SÂRİK (A.), hırsız, islâm fık-hında *al-sarîka al-şugrâ* („küçük hırsızlık“ yâ-ni „hırsızlık, çalma“) ile *al-sarîka al-kubrâ* („büyük hırsızlık“, yâni „yol kesicilik, eşkiya-lık“) arasında fark gözetilmektedir,

1. Kur'an, V, 42 'ye istinâd olunarak, hırsızlık (sarıka) el kesilmek sûreti ile, cezâlandırılır. Bu cezâ, peygamberin getirdiği bir yenilik idi; fakat *Avâ'il* edebiyâtına göre, daha müşriklik devrinde Valîd b. Muğîra tarafından, âdet hukûkuna sokulmuş idi (Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorâns*, I, 230). Şüphesiz bu cezâ İran menşelidir (krş. *Lettre de Tansar*, nşr. Darmesteter, J A, 9. seri, 1894, III, 220 v.d., 525 v.d., Sad Dar 64,5=*Sacred books of the East*, XXIV, 327). İslâmiyetten önceki Arabistan'da yalnız bir kabîle ferдинin veya bir misâfirin malını çalmak alçaklık sayılırdı, fakat bir cezâ yok idi; malı çalınan bir şahıs, malını geri almak için bizzat çâre düşünmek mecbûriyetinde idi (Jacob, *Beduin-leben*², s. 217 v.d.; krş. Burckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen*, Weimar, 1831, s. 127 v. dd., 261 v. dd.) Hicretin I. asrında, anlaşıldığına göre, sağ veya sol eli, fark gözetmeksizin, kesiyorlardı. Kur'an'da bu mes'ele müphemdir ve bir rivâyete göre, Abû Bakr sol eli kestirmiştir. (*Muvaffâ'*, *Sarıka*, bâb 4; al-Şâfi'i, *Kitâb al-umm*, VI, 117). İbn Mas'ûd tarafından Kur'an V, 42 için nakledilen *aymânahumâ* kırâati, gâlibâ, bunu göstermektedir.

Fakîhlere göre, hırsızın sağ eli tam bileğin mafsalsından kesilir (tekrarında sol ayak, sonra sol el, sonra sağ ayak kesilir); kanın akmasına mâni olmak için, kesik uzuv çok sıcak yağ içinde veya ateşte tutulur. Fakat hanefiler ile zeydiler üçüncü hırsızlıktan sonra hırsız hapse atarlar; şâfiiler ile mâlikîler ise, bunu ancak beşinci hırsızlık için tatbik ederler. Şîiler üçüncüde hırsız hapis ile ve dördüncüde ölüm ile cezâlandırırlar. Cezâ alenen infâz edilir; hattâ ekseriyâ hırsız, kesilmiş uzvu boynuna asılır ve ters olarak bir eşeğe bindirilir, şehirde dolaştırılır (bk. İbn Mâce, *Hudûd*, bâb 23; Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001 Nacht=Isl.* [1919], IX, 68 v. dd.). Cezâ hâmilelik ve ağır bir hastalık hâlinde, sıcak ve soğuk havalarda infâz edilmemelidir. Bu bir cezâ (*hadd*) 'dır; çünkü hırsızlık ile Allahın bir hakkına (*hakık Allâh*) tecâvüz edilmiştir. Bununla berâber II. hicrî asrın başında uzuv kesilmesi, *hadd* cezasına karşılık tutuluyordu (al-Mas'ûdi, *Murâc*, VI, 28) Malı çalınanın hakkı (*hakık âdamî*) de tecâvüze uğramış olduğundan, hırsız çaldığı şeyi iade etmeğe mecbûr ediliyordu. Çalınan şey mahv olmuş ise, bundan hırsız mes'ul idi (Abû Hanîfa 'ye göre, böyle değildir). Halife 'Omar hırsız dâimâ çalınan şeyin iki misli değerini vermeye mahkûm etmiştir (krş. Roma hukuku, Justinianus, *Instit.*, 4, 1, 5).

Fakîhler *hadd* cezasını gerektiren hırsızlığı başka birinin muhâfazasında (*hırz*) olan ve aşgarî bir değeri (*nişâb*: hânefilerde ve zeydilerde 10 dirhem, mâlikî, Şâfiî ve şîilerde 1/4 dinar veya 3 dirhem) bulunan ve hırsızın, kendi inancına göre de, üzerinde hiç bir hakkı bulunmayan bir malın (*mâl*) gizlice alınması şeklinde târif ederler. Bu târif *ğaşb* ile hâinlik (*hiyâna*) arasında bir fark gözetmektedir. Muhâfaza (*hırz*) ile eşyânın gerek bir muhâfız tarafından muhâfazası, gerek muayyen bir yerde (msl. bir evde) muhâfaza edilmesi anlaşılmaktadır. Umûmî bir binâda (msl. gündüzün çarşıda dükkânlarda, hamamlarda) yapılan hırsızlık *hadd* cezasını gerektiren hırsızlığın şumûlüne girmez. Bu cezâ yalnız 1. bülûğa eren (*bâliğ*, b. bk.), 2. akli melekelerine sâhip (*'âkil*) olan, 3. çalmak niyetinde (*niya*) bulunan ve kendi ihtiyârı ile hareket eden (*muhtâr*) bir kimseye tatbik edilebilir. Hür bir insan veya bir kölenin, erkek veya kadının bahis mevzuu olması fark etmez. Karı, koca ve yakın akrabâlar arasındaki hırsızlıklarda, hattâ kölenin efendisinin, misâfirin ev sâhibinin malını çaldığı hâllerde cezâ verilmaz. *Zimmî* ile yabancılar (*mustâ'min*) *hadd* cezasının verilip-verilmemesi husûsunda fikirlerde ayrılıklar vardır; suç ortakları ile yardımcılarının ne dereceye kadar cezâyâ müstahak oldukları bahis mevzuu olduğu zaman da durum böyledir; her hâlde hırsızların her biri için *nişâb* miktarının bulunması lâzımdır. Şu hâller hırsızlık olarak telakkî edilmaz: az ehemmiyetli şeylerin (odun, su, av hayvanı) yahut çabuk bozulan şeylerin (tâze meyveler, et, süt) veya hür çocuklar, şarap, domuz, köpek, satranç, mûsiki âletleri, ve altın haç gibi, *şari'at* 'e göre, bir mülk teşkil etmeyen ve binnetice menkûl bir mal olmayan eşyânın alınması (bâliğ bir kölenin çalınması, *ğaşb* telakkî edilmektedir), bunlardan başka, hırsızın bir kısmında hakka sâhip olduğu şeylerin (ganîmet, devlet hazînesi, *vakf*, hisse miktarı kadar bir şirketin mülkü) alınması; bir de hırsızın yalnız muhtevâyı elde etmek istediği kabûl edildiğinden, Kur'an ve kitapların (hesap kitapları hâric) alınması. Edebî hırsızlık mefhûmu *fiqh* 'ta mechûldür.

Şikâyet asıl sâhip ve megrû mutasarrıf (malın kendisine bırakıldığı şahıs v.b.) tarafından yapılabilir; fakat ikinci bir hırsız tarafından yapılamaz. Adli araştırma eşyası çalınmış şahsın huzûrunda devam etmelidir. Hırsızlık delili olarak iki erkek şahidin şahâdetine bakılır veya itiraf (*ikrâr*, b. bk.) delil vazifesini görür; bununla berâber bu itirafın nükûl edilebilir. Hattâyı mümkün olduğu kadar inkâr etmek tay-

siye edilir [krş. mad. 'AZÂB]. Bununla berâber, hırsız çalınmış eşyâyı şikâyet vâki olmadan önce iade etmiş ise, cezâyâ çarpılmaz (krş. Kur'an, V, 43).

2. Yol kesme, eşkıyâlık (*muğâraba*, *kağ'al-tarik*), bir kimse, hiç bir yardım görmeyen yolcular için tehlikeli olabilirse, onlara hücum ederse ve mallarını yağma ederse, yahut hattâ bir kimse hırsızlık yapmak kasdı ile bir eve girse (krş. Roma hukuku: Justinianus *Novelles*, 143, bahis 13) vukûa gelir. Şîiler meskûn yerlerde bile, silahlı olarak yapılan her hücumu yol kesme telakkî ediyorlardı. Geri kalan hususlar için, yukarıda kaydedilen hükümler ve her şeyden önce şahıs veya eşya ile alâkalı şeylerde *nişâb* müteberdir. Kur'an, V, 37 'ye istinâd edilerek, aşağıdaki *hadd* cezâları emredilir: bir kimse *hadd* ile cezâlandırılması gereken şartlar içinde hırsızlık yapmış ise, sağ eli ile sol kolu (noksan olduğu takdirde sol eli ile sağ ayak) kesilir. Fakat hem hırsızlık yapmış, hem adam öldürmüş ise, kısas (*kişâs*) kanûnuna göre, idâm edilir ve cesedi bir haç veya benzer bir âlet üzerinde, 3 gün müddet ile, teşhir olunur. Ölüm cezası bu halde *hakık Al-lâh* gibi telakkî edilmektedir; bundan dolayı kan bedeli ödenmesi (*diya*) kabûl edilemez. Cânî, tevkif edilmeden önce, pişmanlık getirirse, *hadd* cezası verilmez. Bununla berâber eşyâsı çalınan şahsın tekrar malına sâhip olma veya tazminat alma hakkı ile *kişâs* hakkı bâki kalır. Bütün suç ortakları aynı şekilde cezâlandırılır; eğer aralarında hareketlerinden mes'ûl olmayan biri var ise, *hadd* cezası hiç birine tatbik edilemez.

Bütün bu hükümler, yalnız bütün bu şartlar mevcut olduğu zaman hâkimin (*kâzî*) vermek hakkına sâhip olduğu *hadd* cezası için müteberdir. Diğer bütün hâllerde hırsız *ta'zir* [b.bk.] cezası ile cezâlandırılır ve malı geri vermeğe veya bir tazminâta mahkûm edilir. Gizli olarak gelen, fakat her kesin gözü önünde kaçan (*muhtalis*) bir hırsız yahut bir kimseye imdat alınabilecek bir yerde hücum edip, eşyâsını yağmalayan bir eşkıyâ (*muntahib*) için de durum aynıdır. Bundan dolayı müslüman devletlerinde şeriatin hükümlerini tamamlamak için sık-sık husûsî kanunlar kabûl ve ilân edilmiştir. Osmanlı devletinde Fâtih'in (*Mitteilungen zur osman. Geschichte*, 1921, I, 21, 35), Kanûnî Süleyman'ın (Hammer, *Staatsverfassung*, I, 147 v.d.) ve Mehmed IV. ile Abdülmecid'in kanunları böyledir. Bu hükümler gittikçe *hadd* cezasının yerine nakdî ve bedenî cezâları koymağa çalışmaktadır. 1858 tarihli türk cezâ kanûnu, hırsızlık için yalnız tazminat ve hapis cezâları vermektedir, mâmafih şeriatin kazâ

hakkı bu vâkıa ile resmen kaldırılmış değildir [bk. mad. MECELLE]. Şeriatin cezâ kanunu son zamanlarda yalnız Yemen ve Suûdî Arabistan'da tatbik edilmekte idi.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında *Kitâb sirka* ve *kağ'al-tarik* bahisleri; bunlardan başka: Kresmârik, *Beiträge zur Beleuchtung des islamitischen Strafrechts* (ZDMG, 1904, LVIII, 324 v. dd., 566 v. dd.); Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 305 v. d.; Sachau, *Muh. Recht*, s. 825 v. dd.; van den Berg, *Beginnelen van het Moham. Recht*³ (Batavia-la Haye, 1883), s. 189 v. d. (bu hususta krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften* [Bonn, 1923], II, 196 v. d.); Keyzer, *Het Mohammed. Strafrecht* (La Haye, 1857), s. 11 v.d., 101 v.d., 161 v.d.; *Sommario del diritto malechita di Halil* (tre. Santillana), Milano, 1919, II, 724 v. dd.; Querry, *Droit musulman* (1872), II, 514 v. dd.; Tornaauw, *Moslem. Recht* (Leipzig, 1855), s. 236; Heffening, *Islam. Fremdenrecht* (Hannover, 1925), s. 15, 28 v.d.; *Das türkische Strafgesetzbuch von 1858 mit Novelle von 1911* (trc. E Nord), Berlin, 1912, mad. 62 v. dd. ve 216 v. dd.; Young, *Corps de droit ottoman* (1906), VII; van den Berg, *Strafrecht der Türkei* (*Die Strafgesetzgebung der gegenwart* (nşr. Fr. v. Liszt), 1894, I, 710 v. dd.); Jaenecke, *Grundprobleme des türk. Strafrechts* (Berlin, 1918) (HEFFENING.)

SÂRIK. [Bk. SÂRIK.]

SÂRİRA. [Bk. ZÂBAG.]

SÂRLİYA. [Bk. SÂRLİYE.]

SÂRLİYE. SÂRLİYA (bk. bir de mad. ŞABAK) şimâlî Elcezîre'de Musul'un cenûbunda bir mezhebin adı. Bu mezhep aynı zamanda Sarlîler denilen bir nevi kabîle vücûda getirmiştir. Bu kabîle 6 köyde yerleşmiştir. Bu altı köyün dördü Büyük Zâb'ın sağ ve ikisi de bu nehrin Dicle'ye döküldüğü yerden çok uzak olmayan sol kıyısında bulunmaktadır. Reislerinin oturduğu köye Varsak denilmekte olup, bu köy nehrin sağındadır sol kıyısında ise, en büyük köy Sefîye'dir.

Elcezîre'de bulunan diğer mezhepler (Yezi-dî, Şabak ve Bâcûrân) gibi, Sarlîler de dini amelleri ve inançları izhar etmekten hoşlanmazlar; öyle ki, bu bölgenin diğer sâkinleri, onlara çirkin dinî ameller atfeder ve onların kendilerine has gizli bir dilleri olduğunu ileri sürerler. Râhip Anastas, *al-Maşriğ* (1902) V, 577 v. dd. 'da, Sarlîler (aynı zamanda Bâcûrân ve Şabak'lerin mezhepleri) hakkında musullu bir şahıstan elde ettiği mâlûmâtı vermektedir. Anastas'ın makalesine göre, Sarlîlerin dilleri, bir kürtçe, farsça ve türkçe halîtasıdır.

Dinlerine gelince, bunlar bir Allah kabûl ederler, bâzı peygamberlere, cennet ve cehennem inanırlar. Onlar ne oruç tutar, ne de namaz kılarlar. Reislerinin cennette arzâi satabileceğine inanırlar. Reisleri, bu maksatla, hasat mevsiminde bütün köyleri dolaşır ve her Sarlı ona bedelini ödeyebildiği kadar *zirâ* („arşın“) yer satınalabilir. Bir *zirâ* ın kıymeti bir „çeyrek mecidiyeden“ asla aşağı olmaz. Veresiye satış yoktur. Reis makbuz verir, bunun içinde o şahsın kaç *zirâ* yer edindiği işaret edilmiştir. Bu makbuz, cennetin kapıcısı Rizvân'a gösterilebilmesi için, ölünün cebine konulur. Bundan başka Sarlıların, her kameri yılda bir defa olmak üzere, bir bayramları da vardır; bu bayram, reisin riyâset ettiği, her birinin pirinç veya bulgur pilavlı başlanmış bir horozla katıldığı bir yemek yenilmesinden ibârettir. Cemâatin reisinin yerine, ölümünden sonra, bekâr oğlu geçer; bunun sakal ve bıyığını traş etmesi yasaktır. Sarlılar birden fazla kadınla evlenebilirler. Gâlibâ farsça yazılmış bir mukaddes kitapları vardır.

Bu mâlûmat çok ihtiyat ile kabûl edilmelidir. Bizzât Sarlılar kendilerinin menşei itibâriyle Kerkük civârında bir kaç köyü bulunan Kâke'lere mensup olduklarını söylerler. Fakat Kâke'lerin de esrarlı bir şöhrati vardır. Sarlı köylerinden birinde (Sefiye) köyün belli-başlı binâlarının duvarları içinde müselleş şekilli deliklerden meydana gelen süsler bulunur.

Sarlılar iyi zirâatçı olarak tanınmışlardır. Dinî inançları müfrit şiflerin ve eski İran düşüncelerinin te'siri altında kalmış olmalıdır. Tıpkı Yezidîler gibi, onlar da müslüman adları taşırlar. 1925'teki reislerinin adı Tâhâ Koça veya Mulla Tâhâ idi.

Bibliyografya: W. R. Hay, *Two Years in Kurdistan* (London, 1921), s. 93 94; v.d. Anastas, *Tafkîhat al-aghân fî tarîf salâsatı adyân* (Maşriq, 1902), V, 577 v.d.; Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), II. (J. H. KRAMERS.)

SARPUL-I ZUHÂB. [Bk. SERPÜL-I ZOHÂB.]

SART. ŞART, aslında „tâcir“ mânasına bir kelime olup, bu mânada *Kutadgu bilig* (Radloff'un aldığı parça için bk. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV, 335)'de geçtiği gibi, Mahmûd Kâşgarî (I, 286) tarafından da kaydedilmiştir. Radloff tarafından nesredilen, Saddhar-mapundârîka'nın (çince-den), uyğurca tercümesinde, sanskritçe *sârthavâha* veya *sârthalâha* „tâcir, kervan başı“ mânasında olmak üzere *sartpau* kelimesi bulunmaktadır; bu kelime, *satıgçı uluğu* („bezirgân başı“) şeklinde izâh edilmiştir. Bundan dolayı Radloff türkçe *sart*'ı hindçeden alınmış

bir kelime olduğu kanâatine varmıştır (*Kuan-şi-im Pusar, Bibl. Buddh.*, Petersburg, 1911, XIV, 37. [türk. nşr. için bk. Ş. Tekin, Atatürk üniv. yay., Erzurum, 1961]). İranlılar göçebe kavimler ile ticâreti ellerine geçirince, *sart* kelimesi türkler ve moğullar tarafından, *tâcîk* gibi, aynı mânada bir kavim adı olarak kullanılmıştır. Raşid al-Dîn (nşr. Berezin, *Trudı vost. otd. arh. obşç.*, VII, 171) müslüman Karluk hükümdarı Arslan Han'ın moğullara teslim olunca, kendisine onların *Sartâktây*, yâni *tâcîk* dediklerini izâh ediyor. Buradaki kavim adı *sartâk* şeklindedir; *tây* eki moğullar tarafından kavim adlarında, o kavme mensûp bir erkek ferdi göstermek için kullanılırdı (*ayn. esr.*, s. 65). Bu misâlin gösterdiği gibi, *sartâktây*, moğullar için, belli bir millet veya dile mensûp halk (bilindiği gibi, Karluklar bir türk kavmidir) değil, bir muayyen kültür muhitinin, islâm-fars kültürünün mensûplarıdır. *Sartâktây* moğullara yalnız ticâret erbâbı değil, bil'akis kültür taşıyıcısı olarak, bilhassa sulama mütehasısı olarak, görünüyör; moğul efsânelerinde mücezevî kanallar, köprüler, ve rıhtımlar yapan kahramanlara *sartâktây* denilmesi de bundan dolayıdır (J. N. Potanin, *Očerki severo-zapadnoy Mongolii*, Petersburg, 1881—1883, IV, 285 v. dd.).

„Sartâktây“ yanında aynı mânada, açıkça aynı kökten teşkil edilen „Sartâul“ kelimesi de kullanılır. Msl. Raşid al-Dîn (nşr. Blochet, s. 541,5 ve Meliorauskiy tarafından nesredilen arap.-moğulca lugatta *sartâul* kelimesi *al-muslimûn* şeklinde izâh ediliyor (*Zap.*, XV, 75 aş.). Buna karşı Türkistan'da moğul hâkimiyeti zamanında, yalnız lisanın âlâmetine göre, açıkça, *sart* tâbiri türk'ün zıddı olarak kullanıldı; krş. bilhassa Babur'da Fergana tasviri (nşr. Beveridge, 2b: Andicân hakkında, *ili türk-dür* ve 3b Margînân hakkında *ili sârt-tur* [Bâbur'ün türkçe neşri için bk. R. Rahmeti Arat, *Vekâî, Babur'un hâtîrâtı*, I, II, TTK yayını, Ankara, 1943, 1946]. A. Samoilovîç (*Afganistan*, Moskova, 1924, s. 103 v.d.) Babur'un başka bir yerde (103a-b) *sârt* ile *tâcîk* arasında bir fark bulunduğuna dikkati çekiyor; Kâbil şehri ve bâzi köylerin *sart*'tan müteşekkil olduğu, buna mukabil diğer vilâyet ve köylerde, içlerinde, *tâcîk* de bulunan diğer halkların ikamet ettiği ifâde ediliyor. Bilhassa Mîr 'Alî Şîr Navâ'î de sık-sık *sart* dili, türk dili ile mukayese de karşı taraf olarak kullanılmıştır; krş. msl. Şayh Sulaymân Efendi lugatindeki *Macâlis al-nafâ'is*'ten alınan kısım, L. Budagov *Sraunitelny slovar turetsko-tatarskiy nareçiy*, I, 612 ve bilhassa farsçanın „fars tili“ veya „sart tili“ olarak, türkçe ile mukayese

edildiği bütün *Muhâkamat al-lugatayn* metni (Hokand tab., ts. msl. s. 19: *Sart türk tili bile nazm aytkandek faşîh türkler*).

Türkistan'ın Özbekler tarafından zaptından sonra, bunlar ile yerli halk arasında, türk ile tâcîk (veya sârt) arasında olduğundan daha kuvvetli olarak, zıt manada kullanılmıştır. Bilhassa Abu'l-Gâzî'de Hîve Özbeklerine mukabil olmak üzere, *sart* sık-sık zikredilir (krş. nşr. Desmaisons, msl. s. 231: *Ürgençning özbeki ve sarti*, s. 256: *Hazârâsprîng özbekin ve sartin*). Bu tâbir aynı şekilde Hıvârizm'de bugüne kadar kullanıla-gelmıştır. Bu zıtlık Buhârâ ile Hokand'da da daha açık olarak göze çarpar; ekseriyâ bizzat göçebeler Özbekleri değil, fakat göçebe olmaları hasebi ile, kazakları [b. bk.] şehirli ve çiftçi olmaları hasebiyle *sart*'ın zıddı gibi göstermişlerdir. Hokand'da da hükümet emirlerine *sartiya ve kazakiyalarga ma'lum bolsun* kelimeleri ile başlanmıştı; bildiğime göre, bu şekilde şimdiye kadar hiç bir vesîka neşredilmemiştir. Kazaklar için, türkçe veya farsça konuşsun, her yerleşik kimse bir *sart* idi; resmî dilde *sart* kelimesi, farsça konuşan tâcîklere mukabil, türkleşmiş halka delâlet eder (krş. *Tarih-i Şahrûhî*, nşr. Pantusov, Kazan, 1885 s. 193: *sartiya ve tâcikiya*, s. 209: *karyahâ-i sartiya ve tâcikiya* s. 279, *ilâtiya ve özbekiye ve sartiya ve tâcikiya*). *Sart* ve Özbek arasındaki farkı ayırt etmenin zor olmasına rağmen, bu tâbir Avrupa neşriyatında da kabûl edilmiştir. Radloff'a göre (*Kuan-şi-im Pusar*, göst. yer.), *sart* „şimdi orta Asya'nın, köylüler ve Özbeklere mukabil, türkçe konuşan şehir halkı, demektir. Bâzi mintakalarda, bilhassa Semerkand civârında köylüler kendilerini Özbek olarak tanımakta ve eski kabile teşkilâtını muhâfaza etmektedir; fakat şehir ile köy arasında ki bu ziddiyet bütün Türkistan'a şâmil değildir. *Sart* ile Özbek şiveleri arasındaki farkı tespit tecrübesi şimdiye kadar yapılmamıştır. Orta Asya'nın yerleşik halkı ilk önce kendisinin müslüman, ikinci derecede muayyen bir şehir ve civârın sâkini hisseder. Kavmî mensûbiyet fikri onun için ehemmiyetli değildir. Ancak yakın zamanlarda, Avrupa kültürünün te'siri altında, milli birliklere doğru temâyül başlamıştır. Göçebeler tarafından yerleşik halka karşı inkâr edilmez bir aşağı-görme tâbiri olarak kullanılan *sart* kelimesi halk iştikakı ile *sari it* („sarı köpek“) şeklinde izâh edilmektedir ve bugün isti'malden tard edilmiştir; şimdi Kazak, Türkmen ve Tâcîk kavimlerine karşılık, yalnız bir Özbek halkı kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: N. Ostroumov, *Sart* (Taşkent, 1908); burada Sartlar ve *sart* kelimesinin iştikakını izâh etmek için yapılan

muhtelif araştırmalar hakkında tam bir bibliyografya bulunur. (W. BARTHOLD.)

SART. ŞART, Ege bölgesinde, İzmir—Afyon demir-yolu üzerinde bir istasyon (irtifai 1103 m.) ve bunun yakınında, Manisa vilâyetinin Sâlihli kazâsı dâbilinde bir köy olup, adını harâbeleri yakınında kurulmuş bulunduğu kadîm Lidya krallığı pâyitahtı olan Sardes'ten almıştır. İlk çağ şehrinin ismi αἱ Σάρδεις, αἱ Σαρδεις (veya η Σάρδεις) şeklinde geçer. Sardes, Tmolos (Boz-Dağlar) kütesinin şîmâl eteklerinde, bu dağdan inen Paktolos (Paktol, şimdiki Sart suyu) çayının Hermos (Gediz) ırmağına döküldüğü noktanın 6 km. kadar cennubunda kurulmuş idi. Boz-Dağlardan ayrılıp, şîmâlde ovaya doğru uzanan dik yamaçlı dar bir sırt üzerinde, bugün yeri ancak belli olan iç-kale bulunuyor, sözü geçen sırtın garbında Paktolos çayı, şarkında da şimdi Tabak deresi adı verilen başka bir akarsu yer alıyordu ki, şehri içme suyu, kemerler ile bu dereden gelirdi.

Sardes'in ne zaman kurulmuş olduğu bilinmemektedir. Strabo (XIII, 626) bu şehrin Trova'dan sonra kurulduğunu, daha önce burada Hydaia isimli bir şehir bulunduğunu, Homiros'a atfen, zikreder; Plinius (V, 29) ve daha sonra Bizanslı Stephan da bu rivâyeti destekler ise de, bu rivâyetin gerçeklik derecesini tesbit etmek mümkün değildir. Sardes erkenden Lidya'nın baş-şehri oldu ve devletin gelişmesi ile inkişâf etti ve Ege bölgesinin çok ehemmiyetli bir ticâret merkezi hâlini aldı. İşlek yollar Sardes'i bir taraftan Ege kıyısındaki liman şehirlerine, bir taraftan Anadolu içlerine bağlıyor, İran (Susa) ve Mezopotamya kervanları buraya geliyorlardı. Sardes'in zenginliği kendisine felâket de getirdi ve defâlarca tahrip edilerek, yeniden kalkındı: 635 (m. ö.)'te kimmerler tarafından tahrip edildi. Daha sonra kiral büyük Alyat'ın oğlu Krösos devrinde, 546 (m. ö.) senesinde İran hükümdarı Kyros tarafından zaptedilerek, büyük bir İran satarplığına merkez oldu. 499 (m. ö.)'da iyonlular şehri ele geçirerek, meşhûr Kybel mâbedini yıktılar. Granikos muhârebesinden sonra, şehir ve kale 330 (m. ö.)'da İskender'e teslim oldu ve İskender burada bir Zeus mâbedi yapılmasını emretti ve Lidyalılara muhtâriyet verdi. Şehir daha sonra Selevkos hânedânına geçti; 218 (m. ö.)'de Antiochos III. tarafından tahrip edildi ise de, yeniden kalkındı. Daha sonra 189 (m. ö.) Bergama krallığı arzâisi içinde yer aldı bu krallık ile berâber, Roma imparatorluğuna katıldı. 17 (m. s.) senesinde şiddetli bir zelzele ile harap oldu ise de, yeniden gelişti. Strabo (XII, 627) 'nun ifâdesinden,

milâdın ilk senelerinde komşu şehirlerden üstün durumda olduğu anlaşılmaktadır. Hristiyanlık devrinin başında faal bir rol oynayan Sardes'e Asya'nın 7 kilisesinden biri denildi. İmparator Arcadius zamanında Sardes Got'lar tarafından yağmalandı. Bizans devrinde Sardes'in, komşu (Alaşehir Philadelphia) ve Manisa (Magnesia) şehirlerinin inkişafı ile, gölgelendiği anlaşıyor. VII—X. asırlar arasında islâm akınları bu havâliye kadar yayıldı ise de, şehir bizanslılar elinde kaldı. Fakat XI. asrın ikinci yarısında (1075 veya 1076'da) Türkmenlerin yayıldığı Gediz vâdisinin diğer şehirleri gibi, Sardes'in de bir aralık Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş bulunduğu ve bir kaç defa el değiştirdiği tahmin edilmektedir. 1181'de bizanslı kumandan Philakales, türkleri geri çekilmeye mecbûr etti ise de, XIII. asrın sonuna doğru, yeniden bir müddet türklerin eline geçti (Pachymeres, nşr. Niebuhr, Bonn 1835, II, 403); XIV. asrın başında şehir ve kalesi bir Selçuklu emirine terkedildi ve Saruhan beylerinin elinde kaldı. 793 (1391)'te Bayezid I., Bizans elinde bulunan Ala-Şehir [b. bk.]'i fethederek, bütün Saruhan ülkesine ve bu arada Sardes'e de sâhip oldu (*Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Giese. s. 28; Aşık Paşa-zâde, İstanbul, 1333. s. 65). Ankara muhârebesinden sonra, Timur İzmir üzerine yürüdü ve Sardes'i son bir defa tahrip etti (805=1402). Bundan sonraki asırlarda, Osmanlı imparatorluğu toprakları içinde hudutlardan uzak bulunduğu için, tâmir edilmesine lüzûm görülmeyen kale zamanın te'siri ile harap oldu ve harâbe taşları da başka yerlerde kullanıldı. Türk hâkimiyetinde Sart adı ile anılmağa başlayan kasaba, Anadolu eyâletinin Aydın livâsına bağlı bir merkezi durumunda idi. 1671 senesinde buraya uğramış olan Evliyâ Çelebi bir tepe üzerindeki küçük kalenin içinin o kadar mâmur olmayıp, muhâfızları da bulunmadığını, fakat oldukça mâmur olan aşağı semtin 3 mahallede üstü toprak örtülü 700 ev ihtivâ ettiğini, hanları ve hamamı, bağ ve bahçeleri mevcûd olduğunu kaydeder. Bundan sonraki yıllarda Sart'a âit tasvirler buranın gittikçe daha sönükleştiğini gösterir ve umûmiyetle yürüklerin oturduğu bir kaç küllübeden bahsedilir; hattâ Texier—, Sardes harâbelerindeki tek mesken Paktol değirmenisinin evidir— der. Sart böylece gerilerken, 12 km. daha şarkta bulunan bir köy büyümüş, son yıllarda çok gelişen Sâlihli kasabasını (1960'ta nüfusu 24.100) meydana getirmiştir. Sart'ın yerine gelince, bugün burada, birisi harâbeler yakınında 500 kadar nüfusu ikincisi demir-yolu istasyonu yakınında son zamanlarda gelişmiş ve nüfusu 1.000'den fazla olan iki köy

vardır ki, birincisine Sart Mustafa, ikincisine de Sart Mahmud denilmektedir.

XVIII. asırdan itibaren seyyah ve arkeologlar tarafından çok ziyâret edilmiş olan harâbeler sâhasında, ancak XX. asırda (1909—1911), amerikahlar tarafından kazılara girilmiş, siyâsi hâdiseler dolayısı ile zaman-zaman sekteye uğrayan işlere son yıllarda büyük bir faaliyetle devam edilmiş, son olarak, 1963 senesi yazında, Harvard üniversitesinden David Gordon tarafından Kybele mâbedine ve diğer mâbetlere âit eserler, kitâbeler ve heykeller çıkartılmıştır.

Gediz ırmağı Sart harâbelerinin önünde uzayan geniş ova ortasında, şarktan garba doğru akar; ovanın şimâl yamaçları önünde evvelece Mermere ve bugün Marmara ismi verilen az derin bir göl vardır ki, ilk çağda buna Kolöe veya Gigaia ismi veriliyordu. Göl cenûb-i şarkîde Gediz vâdisine, şimâl-i garbîde Kum çayı vâdisine açılır; fakat cenûb-i garbîde, ova zemininden 100 m. kadar yükselen geniş ve basık bir yayla ile ayrılır. Üzerinde bulunan irili-ufaklı höyükler sebebi ile, Bin-Tepe ismini almış olan bu yayla Lidya kırıllarının mezarlarının bulunduğu Nekropol olup, burada bulunmuş cilâli taş devrine âit balta v. b. eşyanın delâlet ettiği gibi, burasının aslında Sardes'ten daha eski bir yerleşme sâhasına tekabül etmesi muhtemeldir. Gigaia gölünün, vakit-vakit ovayı kaplayan taşma sularını sevk etmek için, lidyalılar tarafından kazılmış olduğu rivâyet edilir ise de, gerçekte bu gölün, fazla kum ve çamur taşıyarak, mecrâsı yakınlardaki fazla yükselemlen akarsuların yatağında, mecrâyaya uzak yerlerde kalan bir çukur sâhaya tekabül ettiği söylenebilir ve bu takdirde lidyalıların işi, sâdece kanal açmak ve toprak setler inşâ etmeğe inhisar etmiş bulunabilir. Nasıl ki, son senelerde, Gediz mecrâsını göle bağlayan eski kanal islâh edilmiş, Kum çayı ile göl arasında bir kanal açılmış, gerekli görülen yerlere setler yapılarak, Marmara gölü taşma sularının ovaya yayılmasını önleyen ve icâbında bu suları tekrar ırmağa yollayan bir su deposu hâline getirilmiştir ve bundan da anlaşılacağı gibi, gölün suyu, bâzı eserlerde ileri sürüldüğünün aksine, tuzlu değildir.

Bibliyografi: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*..., II. seri, I. sütün 2475—2478 (Brüchner tarafından yazılmış Sardes makalesi); Kâtip Çelebi, *Cihan-numâ* (İstanbul, 1145) s. 638; Şemseddin Sâmî, *Kâ-mûs al-â'lâm*, IV, 2477; E. Banse, *Türkei* (Braunschweig, 1919), s. 119, 132 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (tre. M. Atâ), I, 230 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie*

d'Asie (Paris, 1894), III, 532 v.d., 565; *Publications of the American Society for the Excavation of Sardes* (Leiden, 1916), Charles Texier, *Univers. Asie Mineure* s. 236, 245, 252 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor*... (London, 1842), I, 146; J. Arundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834), I, 317; R. Chandler, *Travels in Asia Minor*, I, 26; II, 168 v.d.; E. Curtius, *Beiträge zur Geschichte und Topographie Kleinasiens* (Abh. Pr. Ak. Wiss., 1872, levha V²); A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (Pet.-Mitt. Ergz. H., nr. 172, Gotha, 1911), tür. yer.; Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 55; Kramers (EI, mad. SART). (BESİM DARKOT.)

SARUC. [Bk. SURUC.]

SARUHAN-OĞULLARI, garbî Anadolu'da, merkezi Manisa olmak üzere, Saruhan beyliğini kuran bir sülâlenin adı. Bu beyliğe adını veren Saruhan Bey hakkında ihtilâf vardır. Şikârî (*Karaman-oğulları tarihi*, s. 39 v.d.), Saruhan Beyi Moğul ve Selçuklu hükümdarının kapıcı-başısı olarak kabul eder. Bir elçilik dolayısı ile Saruhan'ın Karaman-oğlu Mehmed Bey'in yanına geldiğini, geri dönmediğini ve onun hizmetine girip, mirahûru olduğunu ileri sürer ise de, verdiği bu bilginin tarihî gerçeğe uymadığı muhakkaktır. Buna karşılık, Celâleddin Hvarizmşâh'ın ölümünden sonra, Selçuklu hizmetine girenler arasında, Saruhan adlı bir emir vardır. 'Ala' al-Dîn Keykubâd, bu emirleri Selçuklu ülkesinin muhtelif bölgelerine türlü vazifeler ile dağıttı (krş. İbni Bîbî, s. 171). İşte, Saruhan beyliğini kuran emirin bu kumandanlardan birinin (Saruhan) torunu ve Alpağı'nın oğlu olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 58; aynı mll., *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, II, 73; *Saruhan-oğulları*, II, 43). Saruhan Bey, bir aşiret ve uç beyi idi (krş. Yazıcı-zâde'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 33 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, II, 75 v.d.) Saruhan Bey'i, Germiyan oğluna bağlı bir uç beyi olarak gösterir. Osmanlılar zamanında Saruhanlılar cemâati, Saruhan yürükleri Manisa sancağında yaşıyorlardı (*Saruhan-oğulları*, I, 42, 69, 170). Yine bu zamanda, Saruhan Bey'in bağlı bulunduğu ulusu bildirecek aşiretlerin de adlarını ve nerelerde oturduğunu bilmekteyiz (bk. *Saruhan'da yürük ve türkmenler*; *Saruhan-oğulları*, I, 170—172 v. dd.). Aşiret ve köy adları, Saruhan Bey'in Hvarizm türklerinden olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Osmanlılar zamanında Horzum Barzı ve Güne Barzı has-

ları, Horzum Barzı yürükleri (*Saruhan-oğulları*, I, 159, 170) ve Ala-Şehir'in bu adlar ile anılan köyleri vardır.

Kıyı ve uç beylerini, hattâ Osmanlıları bile Karaman-Oğullarına bağlayan Şikârî'nin ifâdesinden ise, Karamanlılar ile Osmanlılar arasında Anadolu tahtı için bir rekabet bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ona göre, Karamanlıların her savaşında Saruhan beyleri de onlarla iş-birliği yapmış ve hattâ onlara vergi ve para vermişlerdir (*Karaman-oğulları tarihi*, 50, 64, 71 v. dd.). Saruhan-oğulları bu arada mevlevî tarikatine girmiş ve Manisa'da bir mevlevî-hâne yaptırmışlardır.

Anadolu Selçuklu sultanı Mas'ud II. 'un ümerâsından olan Saruhan Bey'in, uçtaki ilk faaliyeti, aynı sultanın ikinci defa tahta çıktığı yıla rastlar (1302). Bizans imparatoru Andronikos II., Kıyı ucunda faaliyetin artması üzerine, garbî Anadolu'ya oğlu ve ortağı Michael IX. 'i gönderdi. Bu prens Manisa'ya kadar geldi ise de, türk akınlarına bir şey yapamadan Kıyı'ya çekildi (Pachymeres'den naklen *Menteşe beyliği*, s. 41). Bizans'a ya rdına gelen katalonların müteâkip senelerdeki faaliyetleri esnasında Saruhan Bey de bunlara karşılık, Manisa sınırları içindeki faaliyetini arttırdı ve 1313 yılında Manisa'yı fethetti (*Menteşe beyliği*, s. 19). Bu fethetme kardeşi Çuğa Bey ile Ali Paşa da katılmıştır. Buna göre Saruhan Bey kendi adı ile anılan beyliği kurmuş, kardeşi Çuğa Bey'e Demirci yöresini, diğer kardeşi Ali Paşa'ya Nif (Mustafa Kemal Paşa)'ın idâresini vermiştir (*Masâlik al-abşâr*'dan naklen *Osmanlı tarihi*, II, 74). Fakat Ali Paşa hakkında, şimdiye kadar hiç bir kayda rastlanmamıştır. Buna mukabil Çuğa Bey Demirci bölgesini idâre etmiş ve bâzı vakıf ve hayırlar yapmıştır (krş. *Saruhan-oğulları*, II, 64; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Bu zâtın adı ile anılan Çuğalar cemâati (bk. *Saruhan'da yürük ve türkmenler*, s. 42, 54) Çuğa, Çuğalu, Çuğaylı köylerinin mevcûd olduğunu biliyoruz (bk. *Tarihte Saruhan köyleri*, s. 37). Çuğa Bey'in ölümünden sonra Demirci'nin idâresi Saruhan Bey'in oğlu Devlethan'a, onun ölümünden sonra da Yâkub Çelebi (Han)'ye bırakılmıştır (*Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176). Evliyâ Çelebi (*Seyâhat-nâme*, IX, 49 v.d.) Demirci'nin Saruhan beylerinden Kara Mustafa Bey tarafından fethedildiğini yazmaktadır Saruhan Bey devrinin ileri gelenlerinden olup, Nif'te bir câmi yaptırdığı bilinen Hacı Emet Bey'in (krş. Evliyâ Çelebi, *ayn. esr.*, IX, 66; *Manisa tarihi*, s. 91) Nif'i fethettiğine dair Ev-

liya Çelebi'nin kaydını ihtiyatla karşılamak lazımdır.

Grigoras, Saruhan Bey'in aldığı yerlerin Alaşehir'den İzmir ve Ege denizi kıyılarına kadar uzandığını (*Osmanlı tarihi*², I, 40; Grigoras'tan naklen), Dukas (trc., Mirmiroğlu, s. 5) ise, Bergama'ya kadar Manisa ve bütün Megedon eyâletini içine aldığını yazar. Elimizdeki vesikalara göre, Saruhan-oğullarına âit şehirler şunlardır: Adala, Ak-Hisar, Demirci, Gördes, Gördük, Ilca (Turgutlu), Kayacık, Manisa, Marmara (Tarhaniyat), Menemen, Menemen-Güzelhisarı, Nif, Mendeherya (bk. *Saruhan-oğulları*, II). *Câmi' al-duval*, bu cedvele Karacalar ile Foça'yı ilâve ediyor. Saruhan'ın, gerek beylik, gerek Osmanlılar zamanında, Karacalar adlı bir kazâsı yoktur, Foça ise, Ceneviz cümhûriyetine bağlı bir koloni idi. Foça'da yaşayan rumları ve lâtinleri Saruhan kuvvetleri dâimî sûrette sıkıştırıyorlardı. Bu sebepten Saruhan Bey ile anlaşılabilir ve her sene 15.000 gümüş para vermeği taahhüt ettiler. Bu meblağı şehrin beyi her sene Manisa'ya götürüyor ve Saruhan Bey'e veriyordu (Dukas, trc., Mirmiroğlu, s. 98; İbn Battûta da [II, 337] bunu te'yit eder). Bu paraya karşılık Saruhan-oğullarının Lâtinlere bazı haklar tanıdıkları anlaşılıyor. Saruhan Bey'in, beyliği içindeki memleketleri hangi tarihte aldığı kesin olarak tesbit edilemiyor. Saruhan beyliğinin sınırı şarkta Alaşehir'in garbinden garpta İzmir körfezine, şimalde Bergama'dan cenûpta Nif, Turgutlu ve Kemâliye'nin cenûbuna kadar uzanıyordu. Beyliğin şarkında Germeyen [b. bk.], şimalinde Karasi [b. bk.], cenûbunda Aydın beyliği var idi. Böylece üç tarafı yeni kurulan beylikler ile çevrilmiş olduğundan, yalnız kıyı tarafı genişlemeğe, gazâ ve sefer yapmağa elverişli idi. Bu sebeple Saruhan-oğulları denizci olmak zorunda kaldılar. XIV. asrın başında Saruhan Bey'in 15 şehri, 20 kalesi, 10.000 askeri, kardeşi Ali Paşa'nın da 8 şehri, 30 kalesi, ok atmada mâhir yaya askeri ve 8.000 suvârisi bulunuyordu. (*Osmanlı tarihi*², I, 74, *Masâlik al-abşâr*'dan naklen).

Yukarıda gösterilen sebepler ile, denizci bir hükûmet kuran Saruhan Bey bir savaş filosuna sâhip idi. Saruhanlıların Bu filo ile, Ege denizindeki adalara ve Balkanlara sefer yaptıkları tahmin ediliyorsa da, tarihleri ve kimlere karşı olduğu bilinmemektedir. Ancak Orhan Bey'in Bursa'yı alıp, Bizans'ı iyice hırpalamaya başlaması üzerine, Saruhan donanmasının bazı faaliyetlerine şahit olabiliyoruz. Saruhanlılar Osmanlılara karşı, Bizans ve Aydın-oğulları ile bir ittifak yaparak (teferriat için bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, *Medhal*, s. 26 v. dd., Kantakuzenos'den naklen), Gelibolu'ya hücum

edip, ganimet ve esir ele geçirerek, memleketlerine döndüler (1332; bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 25 v. dd.; *Medhal*, s. 26 v. dd., krs. İbn Battûta, *Seyâhat-nâme*, II, 337). Umur Bey'in hükümdar olduğu 1334 yılında, Aydın ve Saruhan-oğulları, 270 gemilik bir filo ile, Yunanistan üzerine bir sefer yapmışlardır. Bu seferde Saruhan gemilerine, Saruhan Bey'in oğlu Süleyman Bey kumanda etmiştir. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 36 v. dd.; *Medhal*, s. 34 v. d.). Bu sırada Midilli'yi zapteden Foça vâlisi Dominik Saruhan-oğlu Süleyman Bey ile bir çok adamlarını, hiyle ile, esir etti. Andronik III., âsi vâliyi cezâlandırmak için, bir donanma ile, Foça önlerine geldi. Şehri denizden kuşattı ise de, bir netice elde edemedi. Bunun üzerine, müttefiki Saruhan Bey'i yardıma çağırды. Saruhan Bey esir olan oğlu Süleyman ve arkadaşlarının, kendisine teslim edilmesi şartı ile yardımda bulunacağını ileri sürdü; Andronikos III. bu şartları kabûl etti. Saruhan Bey getirdiği süvâri ve piyâde kuvvetleri ile Foça'yı karadan kuşattı. Şehir 5 ay dayandı. İmparator o zaman diğer müttefiki Umur Bey'i yardıma çağırды. Umur Bey bir kısım gemisini, Saruhan Bey 24 gemiyi imparatorun emrine verdi. Müttefik donanması bir deniz savaşı yapmak istedi ise de, Dominik buna yanaşmadı. Bu yüzden kuşatma uzadı. Kantakuzenos'un müdahalesi neticesinde, Foçalılar, Süleyman Bey ve adamlarını serbest bıraktılar (1336 yılında, krs. *Medhal*, s. 37 v. d.).

1341 yılında Andronikos III.'ün ölümü ve Kantakuzenos'un imparatorluk tacını giyerek, mücadeleye girişmesi Saruhan Bey için mühim bir fırsat oldu. Gelibolu ve dolaylarını vurdurmak için, bir filo gönderdi; fakat bir muvaffakiyet kazanamadı, hattâ Bizans donanması Saruhan kıyılarına gelip, bir şehri de zaptetti (bk. *Medhal*, s. 46). Bu felâketi dostu ve müttefiki olan Umur Bey'in haçlıların hücumuna uğraması ve Lâtinlerin İzmir'i almaları tâkip etti. Foça'ya cenevizlilerin, İzmir'e Lâtinlerin hâkim oluşu (1344) Saruhan korsanları ve deniz ticâreti için en büyük bir darbe oldu. Bu sırada Kantakuzenos, dostu Umur Bey'e haber yollayarak, yardım istedi. Umur Bey, 20.000 suvâri ile, karadan gitmeğe karar verdi. Saruhan Bey'den topraklarından geçmek için izin istedi ve Saruhan Bey'e aralarında ihtilâflı olan toprakları vermek şartı ile, bu müsaadeyi aldı. Saruhan Bey ayrıca Umur Bey'e oğlu Süleyman Bey'in kumandasında bir miktar asker verdi. Trakya'ya geçen Aydın ve Saruhan kuvvetleri Kantakuzenos ile birleşip, İstanbul'a kadar geldiler ise de, Saruhan-oğlu Süleyman Bey burada şiddetli bir hummâ neticesinde öldü (1345, *Düstur-nâme*, s. 66 v. dd.; *Medhal*, s. 62 v. dd.)

İmparatoriçe, Kantakuzenos'un kızını Orhan Bey'e vererek, kuvvetlenmesinden endişeye düştüğünden, Saruhan Bey ile ittifaka karar verdi. Maiyeti büyüklüklerinden Saruhan Bey'in dostu Tagaris'i Manisa'ya gönderdi. Tagaris Manisa'ya geldiği zaman, Saruhan Bey'in öldüğünü öğrendi (1346; M. Halil [Yinanç] Saruhan Bey'in 1346 yılı haziranında öldüğünü kabûl eder, bk. *Medhal*, s. 72). Buna mukabil Tagaris Saruhan Bey'in yerine geçen oğlu Fahreddin İlyas Bey ile bir andlaşma yaptı. Saruhan Bey Manisa'da Kör-Hane adı verilen türbede yatmaktadır (bk. *Manisa tarihi*, s. 118; *Kitâbeler*, II, 61). Saruhan Bey'in Manisa'da Çarşı mahallesinde bir mescit, Gediz üzerinde bir tahta köprü, Çapraslar Kebir ve Sagır mahalleleri ile Kör-Hane mahallesinde birer çeşme yaptırdığı bilinmekte (*Saruhan-oğulları*, I, 101, 129, 190; diğer vakıf ve temhikleri için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 56, 71; türbesi için bk. s. 81, 92) ise de, bunlardan hiç biri zamanımıza intikal etmemiştir. Saruhan Bey'in oğullarından Temir Han, Orhan, Süleyman Bey, İlyas Bey, Devlet Han ve Budak Paşa'yı biliyoruz. Bunlardan Devlet Han Demirci'yi ve Budak Paşa Gördes'i idâre etmiştir (bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176; *Saruhan-oğulları*, II, 60, 64, 69 v. d.).

Ölen Saruhan Bey'in yerine „uluğ bey“ olan İlyas Bey, imparatoriçe ile yaptığı dostluk andlaşmasına sâdik kaldı. Bir miktar kuvvet göndermek için hazırlık yaparken, Umur Bey'in de 2.000 kişi göndermeği kararlaştırdığını öğrendi. Umur Bey, Saruhan kuvvetleri karşısında, eski dostu Kantakuzenos'un kötü duruma düşeceğini sanarak, yakut da bu yardımı bir tertip sayarak, birliklerine kumanda edenlere, savaş başlayınca, karşı tarafa geçmelerini emretti. Saruhan ve Aydın birlikleri kumandanları yolda anlaşılar. İlk olarak İstanbul'a gittiler, imparatoriçeden para ve hediyeler aldılar, ondan sonra Trakya'ya geçtiler ve Kantakuzenos'un emrine girdiler. Bulgaristan topraklarından pek çok ganimet ve esir elde ederek, yurtlarına döndüler (1346; *Medhal*, s. 72, 73). Gâlibâ bu sefer Saruhan-oğullarının Rumeli'ye son seferi oldu. Bundan sonra Osmanlılar, Karasi beyliğini yıkarak, onların şimâllerine yerleştiler; daha sonra, Gelibolu'da ve Trakya'da fetihler yaparak, Saruhan-oğullarının gazâ ve korsanlık yaptıkları yolları tıkadılar. Şimâl kıyıları gibi, garp sâhilleri de Saruhanlılara karşı kapandı. İzmir'i almak isteyen Gâzi Umur Bey Lâtinler karşısında şehit düştü (1348). İzmir Lâtinlerin eline geçti. Muhtemel olarak, İzmir'e yerleşen Lâtinler, şark komşuları olan Saruhanlılardan bazı imtiyazlar aldılar, deniz ti-

câretlerine ve korsanlık yapmalarına engel oldular. Artık bundan sonra, Saruhan-oğullarının korsanlık veya gazâ yaptığına dâir bir kayda rastlanmamaktadır.

Orhan Bey'in İzmit körfezinde foçalı cenevizli korsanlar tarafından kaçırılan (1356) oğlu şehzâde Halil'in kurtarılması için Yuannis bir donanma ile Foça'ya gitti ve şehri kuşattı. Fakat cenevizlilerin dayanması üzerine, Saruhan-oğlundan yardım istedi. O da bu talebi kabûl etti ve Foça'yı karadan kuşattı. Fakat Yuannis, onu gemisine çağırды ve denize açıldı. Saruhan-oğlunun zevcesi fidiye-i necât verdi ise de, istenilen miktarı tamamlanmadığı için çocukları da rehîn olarak kaldı (Grigoras, *Şehzâde Halil'in mâceraları*, trc., İskender Hoçi, *TOEM*, cüz 4, İstanbul, 1326, cüz 4, s. 249—251). Burada adı geçen Saruhan-oğlu İlyas Bey mi, yoksa onun oğlu İshak Çelebi mi olduğu ayırt edilemiyor. Çünkü 759 (1357) yılında Saruhan-oğulları beyliğinin başında İshak Çelebi'nin bulunduğu mâlûmdur. Buna göre, ya İlyas Bey tahttan vazgeçmiş veya ölmüştür. İlyas Bey'e âit yalnız tek bir vesika vardır, bu da beyliğinden önceki zamana âittir (740 tarihli olan bu vesika için bk. *Saruhan-oğulları*, II, 39). İlyas Bey Manisa'da bir mescit ile bir çeşme yaptırmıştır (bk. *ayn. esr.*, I, 162, 192). Kendisinin nerede gömülü olduğu da belli değildir.

Ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen, fakat beylik yaptığı mevcûd kitâbelerden anlaşılan İlyas Bey yerine oğlu Muzaffar al-Dîn İshak Bey (Çelebi) geçmiştir. Menemen'deki Ulu câmiin (Sünbül Paşa câmi) onun zamanında yapıldığı üzerindeki 759 (1358) tarihli kitâbesinden açıkça anlaşılmaktadır (*Saruhan-oğulları*, I, VII). Bundan başka 763 (1361/1362) tarihli vesika (*Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176) ve bundan sonraki kitâbeler ve vesikalar İshak Çelebi'nin 1359 yılında bey olduğunu göstermektedir. Ölüm tarihi (*Düvel-i islâmîye*, s. 277) 1374 veya 1364 olarak gösterilmiştir (*Kitâbeler*, II, 63). İshak Bey zamanında Saruhanlılar, yeni komşuları Osmanlılar ile dostâne bir siyâset tâkip etmek zorunda kalmışlardır. Murad I., oğlu Yâkub Çelebi ile, Yıldırım'ın sünnet düğününe İshak Bey'i çağırды (bk. *Aydın-oğulları*, s. 57); Germeyan-oğlunun kızı ile Yıldırım Bayezid evlendiği zaman, Saruhan-oğlu da bu düğüne dâvet edilmiş, hediyeler göndermiş idi (Aşık Paşa-zâde, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1949, I, 130; Nefrî, I, 250). Saruhan-oğlu, bu dostluğunu birinci Kosova [b. bk.] savaşına yardımcı kuvvetler göndermekle devam ettirmiştir (Solak-zâde, s. 52).

Saruhanlılardan İshak Bey, beyliğin zayıf bir zamanında başa geçmesine rağmen, bu âile içinde en çok îmar yapan bir bey olarak tanınır. Kendisi 768 (1366/1367)'de, Manisa'da ulu câmiî, 770 (1368/1369)'te mevlevî-hâneyi, 780 (1378)'de medresesini yaptırdı. Bunlardan başka Karaoğlu civârında Koyun köprüsünü (bk. *Saruhan-oğulları*, s. 138, 176); Çapraslar Sagır ve Kebîr mahallerinde birer çeşme yaptırmıştır (ayn. esr., s. 152). Manisa'da Yedi-Kızlar türbesi (ayn. esr., s. 17 v. dd.) ile Kara-Hisar, Kara-Köy'ün Narlıca mahallesindeki çeşmeleri yaptıran Gülgün Hâtun'un da İshak Bey'in eşi olduğunu sanıyoruz. Çünkü İshak Bey vakfiyesinde iki hamamdan bahsedilir. Bunlardan birisi Ulu câmie vakfedilen Çukur hamam, diğeri de Yedi-Kızlar türbesine vakfedilen Dere hamamıdır (bk. ayn. esr., s. 34). İshak Çelebi, bir medrese yaptırmakla ilim sever bir insan olduğunu gösterdiği gibi, kaybolan vakfiyesini yeniden tanzim ettiren Fâtih Sultan Mehmed de vakfiyede bunu te'yet ediyor (krş. *Kitâbeler*, II, 63; *Şahâ'if al-ahbâr*, s. 33). İshak Çelebi zamanında, Manisa'da mevlevîliğin hayli itibâr gördüğü anlaşılıyor. Mevlevî-hâneyi yaptırması, bu âileden bir kaçının „Çelebi“ unvânını alması bu sevginin bir delili olmalıdır. İshak Çelebi için kitâbeler ve vesikalarda „sultan, emîr, beldeler fâtihî, sultan el-a'zâm“ gibi unvanlar kullanılmaktadır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 29—31). 780 (1378) yılından sonra, kaynaklar İshak Çelebi'den bahsetmezler. Osmanlı kaynakları kendisinin 1388 veya 1390 yılında öldüğünü yazarlar (bk. Âşık Paşa, I, 135; *Şahâ'if al-ahbâr*, 35). Uzun müddet Manisa'da beylik yapan Fâtih tanzim ettirdiği vakfiyede İshak Çelebi için sitayişli bir ifâde kullanır. Sağlığında yaptırmış olduğu türbe kitâbesinde ölüm tarihi yazılı değildir.

İshak Çelebi'nin yerine oğlu Hızır Şah geçmiştir. Hızır Şah'ın bulunan gümüş ve bakır paraları üzerinde tarih yoktur. Ancak 791 tarihli bir vesika bu tarihte Hızır Şah'ın bey olduğunu göstermektedir (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 84; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 177). Muhtemel olarak, Hızır Şah'ın beyliğini diğer kardeşi Orhan kabul etmemiş, beylik tahtı için aralarında mücadele başlamıştır. Bu sırada Murad I. şehit düşmüş, yerine Yıldırım Bayezid geçmiş idi. Bu mühim hâdiseyi fırsat bilen Karaman-oglu Alâeddin Ali Bey, kıyı beyleri ile birleşip, Yâkub Çelebi'nin öcünü almak için, ayaklanmış, bu birliğe Saruhan-oglu Orhan Bey de katılmış görülmüyor (bk. Şikârî, s. 163 v. dd.). Bunun üzerine Yıldırım Bayezid sür'atle Anadolu'ya geçmiş, Ala-Şehir'den sonra Saruhan'a

gelmiş, beyliğin şarkını kendisini karşılayan Hızır Şah'a bırakmıştır. Dukas (s. 9)'ın Hızır Şah'ın Bursa'ya gönderilip, öldürüldüğünü yazması yanlıştır. Yıldırım Manisa'da iken, Orhan oraya gelmiş (bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, s. 88) ve yakalanarak, Bursa (IA, II, 370 mad. BAYEZİD)'ya veya İznik'e sürülmüştür (bk. *Düstur-nâme-i Enveri*, Medhal, 83). Her hâlde Orhan, sonraları buradan kaçıp, Timur'un yanına gitmiş olmalıdır. İlk Osmanlı kaynakları, Yıldırım Manisa'yı aldığı zaman, Saruhan beyliğinin adını kaydetmezler (msl. bk. *Osmanlı tarihleri*, I; Ahmedî, s. 52; Şükrullah, s. 56; Âşık Paşa, s. 135). Bu sebepten dolayı muahhar tarihçiler hatâyâ düşmüş, Hızır ile Orhan'ı birbirine karıştırmışlardır. Bu hâl bugüne kadar devam etmiştir. Halbuki hâdiseler iyice incelenirse, Hızır Şah'ın beyliğinde bırakıldığı görülür. Âşık Paşa-zâde'nin Aydın ve Saruhan beylerinin, hutbe ve para hakkı Yıldırım'a âit olmak suretiyle, bir kısım topraklarının kendilerine verilerek yerlerinde bırakıldığını yazması ve Hızır Şah'ın yaptırdığı eserler ile bırakmış olduğu vesikalar bu hususu te'yet etmektedir. Hızır Şah babası İshak Çelebi'den daha çok binâ yaptıran, hayır ve vakıf işlerine temlikler veren bir bey olmuştur. Buna mukabil, Orhan'a âit —parası hâric— elimizde tek bir kitâbe veya vesika yoktur.

Yıldırım Bayezid Manisa'yı 792 (1390) yılında aldı (*Osmanlı tarihleri*, I; *Karamânî Mehmed Paşa tarihi*, s. 347). İlk Osmanlı kaynakları Yıldırım'ın Karası ile Manisa'yı birleştirip (*Osmanlı tarihleri*, I; Âşık Paşa-zâde, s. 135; Neşri, I, 312), bey sancağı yaptığını, başına da oğlu Ertuğrul'u geçirdiğini yazarlar. Bir kısım kaynaklar ise, buraya Emîr Süleyman'ı tâyin ettiğini kaydederek. Bu kayıtların her ikisinin de hakikate uygun olması gerekir. Muhtemel olarak, Ertuğrul 1390—1392 yılları arasında bey idi, fakat Kadı Bürhaneddin ile yaptığı savaşta ölünce, yerine Emîr Süleyman tâyin edilmiştir. Adala, Demirci, Görçük taraflarının Hızır Şah'a verildiği yapılarından ve vesikalardan anlaşılmaktadır (krş. *Saruhan-oğulları*, II). Yine bu âileden bazı beyler, diğer kazâları idâre ediyorlardı. Saruhan topraklarının garp kısmı ise, Osmanlılara geçmiş idi. Seciye ve yaradılış bakımından birbirine çok benzedikleri sanılan Emîr Süleyman ile Hızır Şah'ın çok iyi geçindikleri tahmin edilebilir. Hızır Şah devrine âit hiç bir bilimiz yoktur. Yalnız, Yıldırım Bayezid'in oğlu Ertuğrul vasıtasıyla Menemen çevresinde yaşayan ve tuz yasağına riâyet etmeyen aşiretleri Paşa Yiğit emrine Filibe civârına sürdürmüştür. Ankara meydan savaşına Emîr Süleyman

yanında katılan Saruhan askerleri sonradan eski beyleri Orhan tarafına geçmişlerdir (Dukas, trc., s. 39; IA, mad. BAYEZİD, II, 386). Zaferi kazanan Timur, Saruhan-oglu Orhan Bey'e tekrar eski beyliğini verdi (Dukas, trc., s. 48). Orhan 17 ağustos 1402'de Manisa'ya geldi ve beyliğin başına geçti (bk. *Menteşe beyliği*, s. 89 v. dd.). Beyliğini meşrû göstermek için de, 806 (1403/1404) tarihli parasını bastırdı (İstanbul arkeoloji müzesi para kollk., numarasız sikkesi). Hızır Şah ile Orhan arasında neler olduğunu bilmiyoruz. Bu tarihten sonra Orhan'ın adına rastlanmıyor. Bundan Orhan'ın çok az beylik yaptığı, iktidârın tekrar Hızır Şah'a geçtiği anlaşılabilir (Hızır Şah ile Orhan arasındaki mücadeleyle dair rivâyet için bk. *Manisa tarihi*, s. 37). Hızır Şah'ın, fetret devrinde, eski dostu Emîr Süleyman'ın tarafını tuttuğu görülüyor. Emîr Süleyman, başta Cüneyd Bey olmak üzere, kıyı beyleri ve Hızır Şah ile işbirliği yapmış ve kardeşi İsa Çelebi'yi bunların yanına göndermiştir. İttifâka dâhil olan beyler Çelebi Mehmed kuvvetlerine yenildi. Çelebi Mehmed, bu zaferden sonra, Cüneyd Bey'i affetti, sür'atle Manisa üzerine yürüdü. Adamları, hamamda eğlenmekte iken, Hızır Şah'ı yakaladılar. Hızır Şah öldürüleceğini anlayınca, Çelebi Mehmed'den atalarının yanına gömülmesini, vakıflarına dokunulmamasını ricâ etti. Çelebi Mehmed bu ricâlarını kabul edip, Hızır Şah'ı öldürttü (aş.-yk. 1405—1410). *Câmi' al-daval* ile *Şahâ'if al-ahbâr*'da Hızır'ın çok fenâ, zâlim ve ayyaş olduğuna dair kayıtlar vardır. Osmanlı tarihleri, belki de bunu, taht mücadelesine girişen Emîr Süleyman ve İshak Çelebi'yi, Mehmed Çelebi'ye karşı desteklemiş olmasından yapmış olabilirler. Hızır Şah da, babası gibi, bir çok yapılar yaptırmış, vakıflar ihdâs etmiştir. Hızır Şah Adala'da câmi, medrese, imâret, hamam, Ala-şehir'in Kemâliye köyünde Hızır Paşa câmiî ile hamamını, Manisa'da Çınar zâviyesini yaptırmıştır (bk. *Saruhan-oğulları*, II, 24; I, 88). Bundan başka Hızır Şah, başta Adala olmak üzere (ayn. esr., s. 37—53) Demirci (ayn. esr., s. 56 v. dd.) Görçük, Ilıca, Manisa ve Menemen (ayn. esr., s. 73, 78, 88, 108)'de bir çok yerleri ve çiftlikleri hayır sâhiplerine temlik etmiştir. Hızır Şah'ın ölümü ile Saruhanlıların Manisa kolu sona ermiş, fakat Demirci kolu devâm etmiştir. Hızır Şah'ın ölümünden sonra, Devlet Han'ın oğlu Yâkub Bey Demirci'de hüküm sürüyordu. Yâkub Han burada 810 (1406/1407) yılında bir câmi yaptırmış, buna oradaki bir hamamı 816 (1413) yılında vakfetmiştir (krş. *Manisa tarihi*, s. 40; *Saruhan-oğulları*, II, 60). Budak Paşa-oglu Begce Bey de Gördeş'te bir

câmi ve hamam yaptırmıştır (ayn. esr., s. 70). Bunlardan başka, bu âileden Hayreddin ve Yusuf Çelebi adlı iki kişi daha bilinmemekte ise de, haklarında hiç bir mâlûmat yoktur (bk. ayn. esr., s. 106; *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, s. 176).

Saruhan-oğulları lâtinler ve cenevizliler ile ticâret yaptıklarından, Anjou prenslerinin paralarını örnek alarak, gigliati denilen bir çeşit para bastılar. Bu paralar İshak Bey, Hızır Şah ve Orhan Bey'e âit gümüş ve bakır paralardır. İkisi üzerinde tarih vardır. Diğerlerinde tarih ve hiç birisinde basıldığı yer yoktur (bk. *Takvîm-i meskûkât-ı selçukîye*, s. 284; *Meskûkât-ı kadîme-i islâmîye katalogu*, s. 283 v. dd.).

Bâzı tarihçiler Osmanlı beyliğinin sür'atle yayılması sebeplerinden birisinin de gâziyân-ı rum, ahiyân-ı rum ve abdâlân-ı rum gibi toplulukların Osmanlı ucuna gelip, kuvvetlerini artırmaları olduğunu ileri sürerler. Halbuki Saruhan-oğulları zamanında da bu birliklerin bu beyliğe de gelip, gazâlarda bulunduğu görülmektedir. Saruhan Bey, sınırдан denize ulaşmaya kadar, bunlardan faydalandığı gibi, deniz gazâları ve seferlerine bu toplulukların katılıp, Saruhanlıların mücadele kudretini çok arttırdıkları görülmüyor. Saruhan-oğullarının yaptıkları bağışlar, verdikleri mülk-nâmeler gözden geçirilirse, başta abdallar olmak üzere, ahîlerin ve gâzilerin bu beyliğin kurulmasında ve yayılmasında nasıl bir rol oynadıkları derhal anlaşılır. Bunların adlarının ve zâviyelerinin bir cedveli yapılmak icâp etse, bu cedvel bir kaç sahifeyi doldurur (bk. *Saruhan-oğulları*, I ve II, 19 v. dd., 24—27; *Saruhan zâviye ve yatırları*, *Manisa tarihinde vakıflar*, I, II; *Akhisarlı türk büyüklere*).

Bibliyografya: İbn Battûta, *Seyahat-nâme* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333—1335, II; Dukas, *Bizans tarihi* (trc. VI. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956; *Düstur-nâme-i Enveri* (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul, 1928; Mükrimin Halil, *Düstur-nâme-i Enveri*, Medhal (İstanbul, 1930); Şikârî, *Konya tarihi* (Konya halkevi yayınlarından), Konya, 1946; Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX; Münecim-başı, *Şahâ'if al-ahbâr* (İstanbul, 1285), III; İsmail Galib, *Takvîm-i meskûkât-ı selçukîye* (İstanbul, 1309); Mehmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmîye katalogu*, 4. kısım (İstanbul 1321); Necib Âsım, Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1335), I; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1929), II; ayn. mll., *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu devleti* (Ankara, 1937); ayn. mll., *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstan-

bul, 1941); ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), 2. baskı, II; St. Lane-Poole *Düvel-i islâmiye* (trc. Halil Edhem), İstanbul, 1927; Paul Wittek *Menteşe beyliği* (trc. Orhan Şayik Gökyay), Ankara, 1944; Zeki Velidî Togan, *Türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946); Himmət Akın, *Aydın-oğulları tarihi hakkında bir araştırma* (İstanbul, 1946); H. A. Gibbons *Osmanlı devletinin kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî), İstanbul, 1928; Ahmed Tevhid, *Saruhan ve Aydın-oğulları (TOEM, cüz 10, İstanbul, 1329)*; İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Saruhan zâviye ve yatırımları* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Manisa tarihinde vakıflar* (İstanbul, 1946—1950), I; ayn. mll., *Tarihte Saruhan köyleri* (İstanbul, 1950); ayn. mll. ve Çağatay Uluçay, *Manisa tarihi* (İstanbul, 1939); Ç. Uluçay, *Saruhan-oğulları ve eserlerine dair vesikalar* (İstanbul, 1940—1946), I—II; ayn. mll., *IA, VII, 290—294*, mad. MANISA; Mehmed Emin Müderrisoğlu, *Akhisarlı türk büyüklüğü* (İzmir, 1956). (ÇAĞATAY ULUÇAY.)

SASAK. [Bk. LOMBOK.]

SÂSÂN. SÂSÂN, dilenciler, hokkabazlar, sihirbazlar, hayvanları (teke, eşek ve maymunlar) ile memleketleri dolaşan, hastalıklar ile gerçek veya sahte sakatlıklar gösterenler, çingeneler v. b. gibi, gezici kimselerin piri. Bu gibilere çok defa Banü Sâsân denilmiştir; arap müelliflerinden anlaşıldığına göre, bunlar fenâ şöhrət sâhibi insanlardır; aynı zamanda hemen-hemen bütün yalancı ve dolandırıcılara bu ad verilir.

Bu dilenciler esnâfının pîrine âit bir çok rivâyetler vardır. Bunlardan birine göre, Sâsân, Sâsânîler [b. bk.] hânedânının ceddî, yâni Sâsân b. İsfendiyâr veya b. Bahman'dır ki, kendisi, babasının ölümü sırasında, onun tarafından, kız kardeşi Humây lehine tahttan uzaklaştırılmış idi. Sonraları Sâsân çoban ve dilenci oldu. Bu rivâyet ihtimâl İran'da Sâsânîlere muhâlif çevrelerde doğmuştur (Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber*, Leiden, 1879, s. 432); vaktiyle İmru' ul-Kays, bir beyitinde (*Muhtâf al-muhtâf*, II, 1026) de buna telmihte bulunmuş olmalıdır. Sâsân kelimesi farsçada da dilenci mânâsını almıştır.

Diğer taraftan türlü sînâat erbâbı edebiyâtında aynı şekilde, Sâsân ile meşgûl olunmuştur. Bir *tarîkat-i Sâsân*'ın mevcûdiyetine, ciddî bir şekilde, asla inanılmamış olması muhtemeldir; Thorning (*Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, Berlin, 1913)'in bahsettiği bir kaç yazmada Şayh Sâsân bir tarîkate mensûp addedilmemiştir. Bununla be-

râber, Sâsân, kardeşleri Hamdân ve Rağbân, her üçünün de bütün sînâatlerin pîrleri sayıldığı rivâyetleri vardır (Thorning, s. 39 v. dd.). Mısır'daki sînâat cemâatleri hakkındaki bir yazma (Gotha, Pertsch, nr. 903)'nın müellifi, câhil olduğundan bahsetmekte ve Mısır'da sînâat cemâatlerinin inhitâtına sebep saymak sûretiyle Sâsân'a karşı şiddetle hücum etmekte ve kendisinin, müesseseleri ile, esnaf cemâatlerinin hurmete şâyân eski âdetlerini ihyâ etmeğe çalışacağını anlatmaktadır.

Bibliyografya: al-Cavbarî, *Kitâb al-muhtâr fi kaşf al-asrâr va hatk al-astâr* (burada Banü Sâsân'dan ve onların hilelerinden bahsedilmektedir); de Goeje, *ZDMG*, XX, 485, 493, 500; Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895, s. 291; Dozy, *Supplément*, bk. mad. SÂSÂN. (J. H. KRAMERS.) SÂSÂN. [Bk. SÂSÂN.]

SÂSÂNİ. [Bk. SÂSÂNİLER.] SÂSÂNİLER. SÂSÂNİLER, İran hükümdar sülâlesi. Hükümdarların adları, yeni-farsça şekilleri ile, şunlardır:

Ardaşîr I., 226—241 Bahrâm V., 420—438. Şâpür I., 241—272. Yazdigird II., 438—457. Hurmizd I., 272—273. Hurmizd III., 457—459. Bahrâm I., 273—276. Fîrûz, 459—484. Bahrâm II., 276—293. Balâş, 484—488. Bahrâm III., 293. Kavâz I., 488—531. Narsay, 293—303. Husrav I., 531—579. Hurmizd II., 303—310. Hurmizd IV., 579—590. Azarnarsay, 310. Husrav II., 590—628. Şâpür II., 310—379. Kavâz II., 628. Ardaşîr II., 379—383. Ardaşîr III., 628—630. Şâpür III., 383—388. Bir çok geçici nâip- (veya 387?; krş. ler, bu husûsta bk. Pauly-Wissowa, Justi, *Grundriss der Real.*, 2, kısım *Iran. Philologie*, II, 1, stn. 2355). 545. Bahrâm IV., 388—399. Yazdigird III., 632—651. Yazdigird I., 399—420.

Bilhassa Hurmizd I. ve Şâpür II. arasındaki hükümdarlara âit olan tarihler kat'i olarak bilinmemektedir (bk. Nöldeke *Gesch. d. Perser und Araber*, s. 400 v. dd.). Sülâle Sâsân adlı bir zâtan gelmektedir ki, bunun hakkında tarihî hiç bir şey bilinmemektedir. Şecere sonradan, Dârâ vâsıtası ile, İran efsânevi hükümdar âilesine bağlanıyor. Milâdî III. asrın başlangıcında, İran'da Arsakilerin hâkimiyetleri altında bir çok küçük hudûmdarlar hüküm sürüyordu. Bu sülâleler devrine, arap ve iran müellifleri *mulûk al-tavâ'if* devri adını vermişlerdir ki, bu tâbire, daha küçük hükümdarlar gibi, Arsakiler (ve Selevkoslar) da dâhil edilmiştir. Böylece İbn Kutayba (*Kitâb al-ma'ârif*, s. 321) bizzat Ardaşîr I.'i *mulûk al-*

tavâ'if'ten İştâhr tâbi hükümdarı olarak sayılmaktadır.

Tabarî'ye göre, aslında Hîr (Şiraz'ın şarkında) hükümdarı olan ve babası Sâsân'da İştâhr'da dîni vazifeler ifâ etmiş bulunan Ardaşîr'in babası Bâbak diğer İran küçük hükümdarları zararına hâkimiyet sâhalarını genişletmeğe başladı. Ardaşîr, oğlu Şâpür'un kısa saltanatından sonra, idâreyi eline almış ve babasının başladığı işe devâm ederek, Arsakilerden Artaban V. (Ardavân)'ı mağlûp edip öldürmüştür (224). Sâsânîlerin idâre merkezi Ktesiphon'u 226'da zaptetmiş olmaları muhtemeldir; bu tarih hânedânın başlangıç yılı sayılır. Fakat bu hükümdarın saltanatı esnâsında İştâhr âilenin ikamet yeri olarak kalmıştır. Sâsânîler büyük Part kırallarının mirasçısı oldular: Romalılar, sonra da Bizanslılar ile mücâdele ettiler. Sâsânîlerin tarihi husûsunda en emin kaynaklarımız grek ve romalı tarihçiler olduğu için Sâsânî devleti ile garp imparatorlukları arasındaki münâsebetleri tafsilâtlı olarak bilmek imkânına sâhibiz. Ardaşîr I. Romalılara karşı taarruza geçti; nisbeten kısa olan sulh devreleri istisnâ edilirse, bu mücâdele hemen-hemen hânedânın sukûtuna kadar devam etti. Eski Sâsânîler genişlemeğe çalışıyorlardı ve Romalılar, bu ilk devir esnâsında şarktaki eyâletleri için uyanık bulunmağa mecbûr oluyorlardı.

Mücâdelenin en mühim mevzûlarından biri Ermenistan idi. Burası, siyâsetini Roma'ya doğru tevehh etmiş bulunan Arsakilerin bir kolunun hukmü altında olup, erkenden hristiyanlığı kabûl etmiş idi. Ermenistan'a müteallik bir taksim anlaşması aş-yk. 387'de neticelendi. Hristiyanlık şarkî romalılarda devlet dini olunca, iranlılar ile münâsebetlerde yeni bir unsur zuhûr etti. Şâpür II., Bahrâm V., Yazdigird II. gibi bir kaç hükümdarın dîni tâkibatı zıddiyetleri kuvvetlendirmeğe vesile oldu. Burada tafsilâtı nakledilmeyecek olan bu muhârebeler, Gibbon'dan Seeck ve Bury (krş. bir de Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der class. Altertumswissenschaft*, bk. mad. *Artaxerxes* [Ardaşîr] I.—III., Sapor I.—III., Jezdegerd I. ve II.)'ye kadar, Roma ve Bizans tarihlerine dâir yeni eserlerde kâfi derecede yazılmıştır. Bu muhârebelerin en meşhûrları Ardaşîr I. ile Severus Alexander, Şâpür II. ile Julian arasındaki olup, bu esnâda önce romalılar muvaffakiyetli taarruzlarda bulunmuşlardır; daha sonra Kavâz I. ile Anastasius I. ve Husrav I. ile Justinien arasında da mühim muhârebeler vukû bulmuştur. 50 yıllık bir sulh anlaşması bu son muhârebeyi müteakip aktedildi (562). Hristiyanlar İran imparatorluğunda dîni serbestilerini

elde ettiler ise de, devlet idâresi Ermeni hristiyanlara karşı hemen zecrî tedbirler aldı. Fakat imparator Justin II. iki tarafa âit tasarrufların tahdidinden memnûniyetsizlik duyduğu ve Husrav'e karşı bir takım iddialarda bulunduğu için, düşmanlıklar tekrar alevlendi. Bu muhârebeler devrinin son bölümü o sırada bağlar. Husrav müteakip savaşlarda talihsiz çıktı ve aynı şekilde Hurmizd IV.'in zamanında da Bizans orduları muzaffer oldu. Hükümdar tarafından tahkir edilmiş bulunan İran kumandanı Bâhrâm Çübîn, Hurmizd'e isyân etmek için, bu durumdan faydalandı; kendisi aynı zamanda hükümdar olmak istiyordu. Bu karışıklıklar esnâsında Hurmizd iki akrabası tarafından katledildi. Fakat oğlu Husrav Bizans ülkesine geçmeğe muvaffak oldu ve kendisine yardım istemek için imparator Maurikios'a baş vurdu. Filhakika, Bizans yardımları sayesinde gâsıbı devirmeğe muvaffak oldu; fakat bu Husrav II. devrinde de, Bizans ile diğer hükümdarlar devrinde olduğu gibi, devamlı bir sulhtan bahsedilemez, zîra Phokas tarafından Maurikios'un hal'i ve katlinden sonra, Sâsânîler, kurbanın intikam alıcısı olarak, ortaya çıktılar. Bizanslılar ile yapılan bu son büyük muhârebelerde iranlılar önce mühim muvaffakiyetler elde ettiler. Husrav'in orduları, diğerleri arasında, Kudûs ve hattâ Mısır'ı zaptetti. Heraclius zamanında tâlih değişti: babasını, saltanat ve hayâtından mahrûm eden Kavâz II., imparatorun sulh istemeğe mecbûr oldu. Husrav II.'in ölümü ile hâdenan son mühim hükümdarını kaybetti. Kavâz II., kısa ömürlü hükümdarlar (bunlar arasında bir gâsıp: Şahrvarâz ve iki melîke: Bûrân ve Azarmîduht) zümresinin ilki oldu; 632'de, Husrav'in torunu Yazdigird III. tahta çıkınca, ya kadar, bu geçici hükümdarlar, imparatorluğun büyükleri tarafından, çok geçmeden ortadan kaybolmak üzere, birbirleri arkasından tahta çıkarıldılar. Her ne kadar başlangıçta istikrarlı, ve daha iyi bir vaziyetin geleceği sanılmış ise de, Yazdigird III., İran'ın son Sâsânî hükümdarı oldu.

İran hükümdarlığını tehdit eden sâdece Roma ve Bizans'a karşı girişilen harpler değil idi: daha az medenî olan Chionit'ler, Gelan'lar (Şâpür II. bunlara karşı savaşmak mecbûriyetinde kalmıştı) ve Eftal'ler (Haytâl, doğrusu: Habtâl, bilhassa Bahrâm V. tarafından mağlûp edilmişlerdi) de onun için devamlı bir tehlike olmuşlardır. Fîrûz, bu sonunculara karşı yaptığı savaşta yenilmiş ve hayâtını kaybetmişti; gâlibâ bu hâdiseden sonra, iranlılar Haytâl (Habtâl)'lere bir müddet için haraç vermişlerdir. VI. asrın ortasında Haytâl (Habtâl) tehdidinin yerini türk tehlikesi aldı. Bununla

berâber Sâsânîler hükümdarlığına son veren şimâl göçebe halkları değil, araplar oldu. Daha hânedânın başlangıcından önce arap kabîleleri Fırat ve Dicle bölgelerine yerleşmiş idiler: Bizans ve İranlılar arasındaki harpler esnâsında her iki taraf da arapların yardımından faydalanıyorlardı. Araplar ile uğraşan ilk hükümdar gâlibâ Şâpür I. olmuştur. Onun Hatra'ya karşı bir savaş yaptığı söylenir. Şüphesiz Hatra'da aramî bir hânedân hüküm sürüyordu; fakat daha o zaman efsâne ile karışan bu hâdis Şâpür'un Kuza'a'lar üzerine yaptığı bir seferin hâtırası ile karışmıştır. Bunun hepsinin ne kadar karıştırıldığı İbn Kutayba (*Kitâb al-mâ'ârif*, s. 322; krş. Eutyechius, nşr. Cheikh, I, 106)'nin Hatra'ya karşı yapılan bu harbi en iyi bilinen arap-iran rivâyetleri ile tezat hâlinde olarak, Ardaşir'in devrine yerleştirmiş olmasından anlaşılmaktadır. Hiç olmazsa Ardaşir'in Hatra (Dio Cassius, 80, 3) denilen bir şehri muhâsara ettiği tarihî bir hâdisedir. Nihâyet Firdavsi (nşr. Macan, s. 1432 v. dd.) bütün tarihi farklı bir şekilde anlatmakta ve bu savaşı Şâpür II. devrinde vukua gelmiş gibi göstermektedir. Hurmizd II. 'in arapları bir mağlûbiyete uğrattığı çok şüphelidir (Nöldeke, *ayn. esr.* [bk. *bibliyografya*], s. 51, nr. 2). Şark rivâyetlerine göre, Şâpür II. arapların amansız bir düşmanı idi. Fakat, Şâpür'un Yamâma'ye ve Medine bölgesine nüfûz etmesi ve esirlere gaddarâne muamele etmesi dolayısı ile Zu'l-Aktâf lekabını alması efsânenen ibârettir. Hîra arap hükümdarları, Lahmîler, Sâsânî hükümdarlığına tâbi idiler; bunların ehemmiyeti, meselâ Bizanslıların hizmetinde bulunan Gassânîler ile olan düşmanlıkları dolayısı ile, sadece Husrav I. ve Bizans arasındaki harpler esnâsında göründü. Onlar öteden beri İran hânedanları ile ilgili hâdiselerde bir rol oynamış idiler. Böylece başlangıçta büyüklerin çoğunun hükümdarlığını tanımadığı Bahrâm V. 'in, bilhassa Hîra emîri Nu'mân'ın yardımı sayesinde, bir rakibine galebe çalmış olması muhtemeldir. Husrav I. aş.-yk. 570'te, bir İran ordusu ile, habeshîlere karşı Yemen saltanat müddeisi Zî Yazan'ı desteklemek sûreti ile, Arabistan'ın dâhilî işlerine de karıştı. Arap rivâyetlerine göre, son Hîra hükümdarı Husrav II. 'e Bahrâm Çübîn'in önünden kaçtığı vakit, yardımda bulunmuş olmalıdır; fakat Husrav II., tahtına yerleşince, Lahmî'yi hapsedirdi ve öldürdü. Rivâyet bu siyasete aykırı olan fiil hususunda hiç bir ciddî sebep vermemektedir: Husrav II. 'in kaçışı esnâsında ondan atını esirgemesi veya şahsî bir düşmanın desiseleri, bu hükümdar'ın, Nu'mân'ın mahvına sebep olmuş olmalıdır. Hîra'ya İran hükûmeti vâililer

tâyin etti. Bakr kabîlesinin arap ve iranlılardan tereküp eden Husrav'ın ordusunu. Zü Kâr'da fazla kan dökmeden uğrattığı mağlûbiyet dolayısı ile, Hîra hânedânına son vermenin ne kadar isâbetsiz bir hareket olduğu çok geçmeden anlaşıldı; zira bu yüzden göl araplarına mâni olan set ortadan kalkmış idi. Lahmîlerin az sonra Sâsânîler devletini deviren büyük islâm fethine karşı İran devletine ne derecede faydalı olup-olamayacağı hakikaten sorulabilir. Daha 633'te Abû Bakr Irak'a bir ordu göndermiş idi. Bu sefer İran mutlakîyetine karşı bu seri taaruzların (Zincirler harbi, Valaca ve Ullays harpleri, Hîra'nın itâat altına alınması v.b.) başlangıcı bu oldu: bu taaruzlar Kâdisi'ya (muhtemelen daha 636'da; krş. mad. KADISIYE) muhârebesine münceer oldu. Kâdisi'ya muhârebesinde İran ordusu imhâ edildi. Bununla beraber İran'ın tamamiyle itâate alınması ancak Nihâvand'da iranlıların bozguna uğradığı tarihte (642) mümkün oldu. Yazdigird III. kaçtı. Bütün gayretlerine rağmen, komşu halklardan müessir bir yardım temin etmeğe muvaffak olamadı. Hükümdarlığın büyüklerinden biri 651'de onu Merv civârında katletti.

Sâsânî devleti derebeyliğe müstenit bir mutlakîyet idâresi idi. Arsakilerden itibaren, Surên'ler, Karên'ler gibi, çok ehemmiyetli bir mevki işgâl eden büyük âileler, kuvvetli bir zâdegân sınıfı teşkil ettiler. Yüksek ruhânî sınıfın nüfûzu da aynı şekilde mühim idi. Zerdüştiliğin yeniden bir doğuşu hânedânın doğuşu ile aynı zamana rastlar. Her ne kadar msl. yahudiler ve nestûrîler umûmiyetle rahatsız olmadıysa da, bu din en dar mânâda devlet dini oldu. Bir zerdüştinin başka bir dine girmesi ölümle cezalandırıldı. Yüksek ruhban sınıfının siyâsî nüfûzu, bilhassa Bahrâm V. 'in tahta cûlûsu zamanında, kendini gösterir; ruhban sınıfı gâlibâ onun taht üzerindeki iddîalarını kuvvetle desteklemiş idi. Chr. Bartholomae (*Über ein sasanidisches Rechtsbuch*, *S B Ak. Heid.*, Phil.-hist. kl., 1910; *Zum sasanidischen Recht*, I—IV, *ayn. esr.*, 1918—1922; *Die Frau im sasan. Recht*, Heidelberg, 1924)'nin çalışmaları vâsıtası ile Sâsânîler devrinde medenî hukuk hakkında bir fikre sâhip olabiliyoruz.

Sâsânîlerin tarihi hakkında İranlılar ile Arapların verdikleri mâlûmat bugün kaybolmuş olan orta-farsçada yazılmış kaynaklara istinâat etmektedir ki, bunların da gâlibâ en mühimi *Hvatâyname* (yeni fars. *hudâyname*) adını taşıyan eserdir. Taraf tutan bir görüş ile yazılmış olan bu eser, efsânevî kırallar devrini içine aldığı gibi, hâkim hânedânın carihini de içine almaktadır. Bu eser, bilhassa Ardaşir'in

ilk faaliyetlerine dâir olmak üzere, tarihî iyi malzeme ihtivâ ediyordu; bundan başka tarihî fıkralar burada büyük bir yer tutuyordu. Hükümdarların faaliyetlerine âit rivâyetler çok defa câri efsânevî unsur ile karışıyordu. *Xvatâyname*'in yanında daha az ehemmiyette tarihî eserler de vardır; bunlar arasında şunlar sayılabilir; bize kadar gelmiş bulunan *Karnâmak-i Artahşatr-i Pâpakân* (trc. Nöldeke [Göttingen, 1878]; metin bir çok defalar basılmıştır, meselâ Bombay, 1896, 1899, 1900), arapça ve yeni-farsça metinlerde bulunan akislerine bakılarak, yeni te'sis edilebilecek olan Bahrâm Çübîn hakkındaki hacimli tarihî bir roman (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 474 v.d.; A. Christensen, *Romanen om Bahrâm Tschöbîn*, 1907). Aynı neviden pehlevîce eserler, İbn al-Mukaffa' 'nın *Hvatâyname*'i gibi, erkenden arapçaya tercüme edilmiştir; diğer taraftan yeni-farsça ile yeniden işlenmiş eserler de vardır ki, tamamiyle mutâbık olmamakla beraber, Firdavsi ile Sa'âlibî (Nöldeke, *ayn. esr.*, mukaddime, s. XIV v.dd.; *ayn. mll.*, *Das iranische Nationalepos*, s. 5 v.dd.; Sa'âlibî, nşr. Zotenberg, s. XXIII v. dd., XLIII; V. Rosen, *K voprosu ob arabskikh perevodaĥ Hudâyname*—*hudâyname*'nin arapçaya tercümesi mes'elesine dâir, *Vostochniya zametki* [Petersburg, 1895], s. 153—193; Zotenberg, *ayn. esr.*, s. XLIII, not 3 'nin eserleri bunlara dayanmaktadır. İbn al-Mukaffa' 'nın eski arapça tercümesi de kaybolmuşsa da, Tabari, Mas'ûdî, Dinavari gibi arap tarihçilerinin eserlerinin Sâsânîler tarihi ile ilgili parçaları içinde bunun akisleri görülür. Bizzat bu müelliflerin İbn al-Mukaffa' 'nın eserinden ne dereceye kadar faydalandıkları bilinmemektedir. Hânedânın tarihi hakkında İbn Kutayba (*Kitâb al-mâ'ârif*) ve Eutyechius 'da bulunan mâlûmat, diğer tarihçilerin mütalarından farklı olarak, birbirine uymakta ve husûsî bir vasıf arz etmektedir; hattâ bu iki müellif çok defa kelime-kelime birbirine uyar. Nöldeke 'ye göre, ihtimal her iki müellif de İbn al-Mukaffa' 'nın asıl kendi eserinden faydalanmışlardır (*Gesch. der Perser*, s. XXI); diğer tarihçiler asıl eserin yeniden kaleme alınmış şekillerinden istifâde etmiş olmalıdırlar (krş. Sa'âlibî, nşr. Zotenberg, s. XLIII). Raşîd al-Dîn (*Câmi' al-tavârih*) ve Kazvinî (*Tarih-i guzida*) gibi, bir kaç muahhar iranî tarihçi de Sâsânîler hakkında bir bölüm te'lif etmişlerdir. Her ne kadar bu nev'in bölümleri içinde msl. İbn al-Balhi' 'nin *Fârs-nâma* (*Gibb Memorial*, yeni seri I, krş. s. XXIII) 'sinde olduğu gibi, başka yerde rastlanmayan tafsîlât bulunabilir ise de, bu nevî çalışmalar umûmiyetle müstakîl bir kıymet taşımaz.

Bu hükümdarlar ile çevrelerine âit *adab* kitaplarında bulunan kıssa ve fıkraların büyük bir kısmı bu tarihî mütalardan çıkmış olmalıdır. Bunlar msl. Mas'ûdî 'nin *Murûc* 'unda toplanmış olan hikâyeler içinde nâdir değildir. Hattâ aslında hikâye edebiyâtına âit olan *Marzbân-nâma* Husrav I. (Anuşîrvân) 'e ve vezîri Buzuremihr 'e âit bir çok hikâyeler ihtivâ eder. Manzûm edebiyatta, diğerleri arasında, Nizâmî [b. bk.] 'yi zikretmek gerekir; bu şâir güzel eserlerinin malzemesini Sâsânîler devrinden almış ve mutâd olarak kabul edilen rivâyetlerden ayrılmıştır; nitekim *Haft paykar* 'de Bahrâm Gûr (Bahrâm V.) 'un mahâretli atışının hikâyesi Firdavsi ve Sa'âlibî 'den tamamiyle farklı bir şekilde anlatılmıştır; bu son ikisinde destanın daha kaba ve şüphesiz daha eski şekli bulunmaktadır. Bu mütaların zamanla bir çok değişikliklere uğradığında şüphe yoktur. Bu mütalar, aynı zamanda, İranî esâs yanında, eski şâh-nâmelerde bulunmayan arap unsurlarını da almış olmalıdır. Takribî de olsa, bu malzemeler bütünü içinde bir tefrik ameliyesi yapmak mümkün değildir. Firdavsi 'de veya Sa'âlibî 'de şu veya bu vak'a'nın yokluğu hadd-i zâtında bir mi'yar teşkil etmez: bu iki müellif de orta farsçada yazılmış asıllardan değil, sonraları yazılmış olan rivâyetlerden faydalanmışlardır. Diğerleri arasında, muhakkak sûrette, eski ve aslî olanlar hânedânın kurucusunun tarihi, canavar bir at tarafından öldürülen Yazdigird 'in ölümü hikâyesi, Bahrâm Gûr 'un av ve kadın hikâyeleri, Aftal 'lara karşı yapılan harpte Firûz 'un ölümü, Anuşîrvân 'a âit hikâyelerin çoğu, Hurmizd IV. 'in sükutu, Bahrâm Çübîn 'in ayaklanması ve mahv oluşu, oğlu Kavâz (Şîrûya) 'ın tahriki ile, katline kadar Husrav II. (Parvîz) 'in tarihidir; diğer taraftan aslında Sâsânîler devri tarihî vak'alarının, msl. Firûz 'un ölümünden sonra cereyan eden hâdiselerden bahsederken, Nöldeke (*Iran. National-epos*, § 9) 'nin işaret ettiği gibi, efsânevî devirlere nakledilmiş olan bu çeşit hikâyelerin mevzuunu hazırlamış olmaları mümkündür. Aynı zamanda umûmî olarak tarihlere atfedilen vak'aların efsânevî hükümdarlara âit hikâyeler arasında yer aldıkları vâkidir; böylece Firdavsi (nşr. Macan, s. 1497 v. dd.) 'de rastlanan Bahrâm Gûr tarafından verilen şarap içme yasağı hakkındaki rivâyet Sa'âlibî (s. 149, krş. s. XXIX) tarafından Kaykubâd 'ın devrine nakledilmiştir. Tanınmadan düşman memleketine giden hükümdarlara (Şâpür II., Bahrâm Gûr) âit o kadar revaçta olan mevzuu gösteren hikâyeler eski zaman rivâyetlerine âittir. Diğer mevzûlar, belki daha sonra, kısmen araplar vâsıtası ile, idhâl edilmişlerdir: Sayf b. Zî Yazan 'ın Kaykubâd I. ile münâsebetinden bahseden rivâyet ile Hatra

muhâsarası efsânesi bu nevidendir. Bahrâm Gûr ve Husrav'e izâfe edilen hikâyeler arasında Hîra hükümdarlarının mühim bir rol oynamaları (Bahrâm Gûr'un cülûsu, Husrav'in Bahrâm Çübîn'in önünden kaçı) rivâyetleri arap unsurlarından tamâmiyle temizlenmiş değildir ve bu unsur aynı zamanda hükümdarların darbı mesel hâline gelen sözlerine karışmış olabilir. Msl. Sa'âlibî (s. 510)'de bulunan hükümdar Narsay'ın sözü (*va kâna lâ yarkabu ilâ buyût al-nîrân, fa'izâ kila lahu fi zâlika, kâla: kad şağalanî hîdmatu 'llâhi 'an hîdmat al-nâr*) gibi bir sözde muhakkak sûrette hâl böyledir.

Haklarında rivâyetlerin bize en çok tafsilât bıraktığı hükümdarlar tarih bakımından en mühim olanlardır: Ardaşîr I., ilk iki Şâpûr, Husrav I. ve II.; bununla beraber, Bahrâm V. hakikatte büyük hükümdarlara dâhil değildir. Şu veya bu hükümdar hakkında söylenecek bir şey olmadığı vakit, gâlibâ eski hükümdarlar kitabı, hükümdarın cülûsunda söylediği sözleri ve benzer şeyleri tekrar etmekle iktifâ eder. Bilhassa hükümdarların sözleri ve vecizeleri zarif üslup numûneleri sayılırdı (Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, s. XVIII; Sa'âlibî, nşr. Zotenberg, s. XV. Bu sonuncuda, s. 481'de, Ardaşîr I.'in ayrıca hitâbet kabiliyetine sâhip olduğu görülmektedir). Fakat gâlibâ arap belâgati buraya da sızmıştır: hiç olmazsa Dînavarî (*Kitâb al-ağbâr al-tivâl*, s. 77 v. dd.)'de Hurmizd IV.'ün cülûs nutku bir İran kaynağından ziyâde, bir arap kaynağından geldiği intibâmı vermektedir (krş. bir de Nöldeke, *Gesch. d. Perser*, s. 326 v. dd.).

Bibliyografya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), II, 813 v. dd.; al-Dînavarî, *Kitâb al-ağbâr al-tivâl* (nşr. Guirgass-Kratschkowski), s. 44 v. dd.; al-Sa'âlibî, *Histoire des rois des Perses* (nşr. ve trc. H. Zotenberg), Paris, 1900, s. 473 v. dd.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (Paris tab.), II, 151 v. dd.; Hamza al-İsfahânî, *Târîh* (nşr. Gottwaldt), s. 14 v. dd., 27 v. dd., 44 v. dd.; İbn Kutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 321 v. dd.; Eutycheius, *Annales* (nşr. Cheikh), I, 10 v. dd. (Roma-Bizans hükümdarları tarihi ile birlikte); al-Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Houtsma), bk. *fihrist*.

Yeni eserler (umûmî veya Roma-Bizans tarihi çalışmaları hâric): J. Malcolm, *History of Persia* (1829), I, 69 v. dd.; K. Patkanean, *Opit istorii dinastii Sasandinov po svedeniyam soobşçaennim armjanskimi pisatelyami* (1863, Ermeni müellifleri tarafından verilmiş mâlûmâta göre bir Sâsânî hânedânı tarihi denemesi); K. A. İnostran-

tsev, *Sasanidskiye etudi* (Petersburg, 1909); G. Rawlinson, *The seventh great oriental monarchy* (1876); F. Spiegel, *Erânische Altertumskunde* (1878), III, 231 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879); F. Justi, *Geschichte des alten Persiens* (Berlin, 1879), s. 177 v. dd.; ayn. mll., *Grundriss der iran. Philologie* (1896—1904), II, 512 v. dd.; Th. Nöldeke *Aufsätze zur Persischen Geschichte* (Leipzig, 1887), s. 86 v. dd.; J. Darmsteter, *Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse* (Paris, 1885), s. 27 v. dd.; P. M. Sykes, *A History of Persia* (London, 1915), I, 422 v. dd.; A. v. Gutschmid, *Geschichte Irans* (Tübingen, 1888), s. 156 v. dd.; G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Hira* (Berlin, 1899), tür. yer.; G. Chalateanc, *Armjanskje Arşakidi „Istorii Armenii“ Moysesa Horenskago* (Moskova, 1903) bilhassa s. 366 v. dd.; A. D. Mordtmann, *Erklärung der Münzen mit Pehlevi-Legenden* (ZDMG, 1854, VIII, s. 1 v. dd.); E. Thomas, *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins* (London, 1868); ayn. mll., *Numismatic and other antiquarian illustrations of the rule of the Sasanians in Persia* (London, 1873); E. W. West, *Sassanian Inscriptions explained by the Pahlavi of the Parsis* (JRAS, N. S., IV, 357—407); J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire perse sous la dynastie Sasanide* (Paris, 1904); A. Christensen, *L'Empire des Sasanides. Le peuple, l'état, la cour* (Kopenhagen, 1907; *Det Kgl. Danske Vidensk. Selskabs Skrif-ter*, seri 7., Hist. og Filos. Afd I); E. Herzfeld, *Paikuli, Monument and inscription of the early history of the Sassanian Empire* (Berlin, 1924); [en yeni bilgiler ile tam bir bibliyografya için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Paris, 1946)].

(V. F. BÜCHNER.)

SATALYA. SATALIA, bâzı orta çağ garp kaynaklarında (Venedik, Cenova v.b.) Antalya şehrine verilen isim. [Bk. mad. ANTALYA].

SATİH B. REBİA. SATİH B. RABİA, İslâmîyetten önce Arabistan'da efsânevî bir kâhin (*kâhin*); an'ane onu İslâmîyetin meydana çıkması ile alâkalı gösterir; gerçekte, hikâyelerin ekserisinde berâber görüldüğü ortadan bölünmüş bir insana (*şikk al-insân*; bk. van Vloten, *WZKM*, 1893, VII 180 v. d.) benzeyen şeytânî bir canavarın insanlaştırılmasından başka bir şey olmayan diğer kâhin Şikk al-Şa'bî gibi, tamâmiyle efsânevî bir şahsiyet bahis mevzuudur. Adı „yere basılıp yapılmış ve uzuvlarının zayıflığından dolayı aya-

ğa kalkamaz“ mânasına gelen Satîh (*Lisân*, III, 312) kemik ve adaleden mahrum hilkat garibesi gibi bir varlık olarak tasvir edilir; başsız olup, insan yüzü gibi olan yüzü göğsünün ortasında idi; hurma yapraklarından ve dallarından yapılmış bir yatak üzerinde yerde yatıyordu ve yerini değiştirmek istediği zaman „halı gibi“ yerde yuvarlanıyordu; yalnız kızdığı veya kendisine ilhâm geldiği vakit, şişiyor ve ayağa kalkıyordu. Her ikisini de, bir babası olmadan, kâhine Turayfa'nın (sözde, Yemen de Ma'rib [b. bk.] seddi felâketini önceden haber veren ve aynı adı taşıyan kabilenin ceddî olan 'Amr al-Muzaykiyâ'nın karısı) ölmünden önceki gecede doğmuş olarak gösteren efsâne ile, Satîh'in Şikk ile benzerliği daha ziyâde tebârüz ettirilmiştir: Turayfa, son nefesini vermeden önce, sözde yeni doğmuş iki hilkat garibesini yanına getirtmiş ve ağızlarına tükürerek (sihrî kuvvetlerin naklinin mütâd ve mâlûm vetîresi), kâhinlik (*kihâna*) sanatında bunları kendisinin halefi ilân etmiştir.

Bilhassa efsânevî olan bu husûsiyetlere rağmen, arap nesep rivâyeti, ona bir ad ve baba (Rabî'a b. Rabî'a b. Mas'ûd b. Mâzin b. Zî'b) isnât ederek, kendisini nesep cedveline dâhil etmekten vaz geçmemiştir; bu nesep onu Azd kabilesinin Câssânî koluna (nitekim nesepçiler Şikk'ı Banî Bacîla'nın bir kolu olan Banî Şa'b'a bağlamıştır) ve daha açık olarak, Banî Zî'b'e bağlamaktadır (İbn Durayd, *İstikâk*, s. 286, 10—13; Wüstenfeld, *Genealog, Tabellen*, II, 16; başkalarına göre, Banî Zî'b'in Rabî'a kabile birliğinin bir kısmı olan 'Abd al-Kays kabilesine mensûp olması gerekir); öyle görünüyor ki, tarihî bir devirde, Satîh'in neslinden geldiğini iddia eden küçük bir Azd kabilesi bile mevcûd olmuştur (Abû Hâtim al-Sicistânî, *Kitâb al-mu'ammârîn*, s. 3. ve Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, II).

Satîh'in adının karıştığı efsânevî hikâyeler arasında bâzıları tarih öncesi ile alâkalıdır ve Satîh'i uydurma da olsa, her türlü tarih ve zaman çerçevesi dışında, kâhin ve hakem (*hakam*) olarak hareket eder gösterir; bâzan Nizâr'ın oğulları (Muzar, Rabî'a, İyâd, Amâr) arasında babalarının mirâsını taksim eder (*İkd*, 1. ve 2. tab., II, 46 = 3. tab., II, 46 v. d. = 4. tab., II, 39); bâzan Şikk ile birlikte, al-Zarib al-'Advânî (Wüstenfeld, *Gen. Tabellen*, D, 13; tarafından Şakîf'in ceddî olan ve al-Zarib'in kızını kendisine vermeğe mecbûr kaldığı Kaşi'nin gerçek mevkii hakkında fikri sorulur (*Agânî*, 1. ve 2. tab., II, 75). Ya'kûbî (nşr. Houtsma, I, 288 v. dd.)'de, Peygamberin dedesi 'Abd al-Muttalib'in al-Tâ'if civârında bulmuş olduğu Zu'l-Harm kuyusunun mülkiyeti hakkın-

da, onunla al-Kilâb ve al-Ribâb adlı Kays'in kolu olan kabileler arasında çıkan ihtilâfta hüküm veren odur; fakat aynı hikâyenin muvâzî rivâyetleri hakemin adını zikretmez veya ona başka bir kâhinin adını, Salama b. Abî Hayya al-Kudâ'î'yi verir (Maydânî, *Am-sâl*, 1284, tab., I, 36=1310 tab., I, 30; Yâkût, nşr. Wüstenfeld, IV, 629; *Lisân*, XIII, 283).

Başka iki hikâye, bilâkis tamâmiyle İslâmî bir damga taşır: kaynaklarını zikretmeyen İbn İshâk tarafından nakledilen birine göre, Lahmî reisi Rabî'a b. Naşr tarafından, kendisini korkutan bir rüyâ hakkında, her zaman olduğu gibi, Şikk'in yanında fikri sorulan Satîh, ona cenûbî Arabistan'ın habeşler tarafından istilâ edileceğini ve bunların dışarı atılmaları ile, kısa bir İran hâkimiyetinden sonra, buranın bir peygamber (Muhammed) tarafından fethedileceğini haber verir. Bu kehânet sonunda Rabî'a b. Naşr oğlu 'Amr'ı kabilenin başında İran hükümdarının yanına gönderir; o da bunları Hîra'ye yerleştirir; bu rivâyet Lahmî sülâlesinin kurulması hakkındaki „Cenûbî Arabistan“ rivâyetidir (krş. G. Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Hira*, Berlin, 1899, s. 39). Daha çok yayılmış olan ikinci rivâyet, sözde 150 yaşına ulaşmış olan ve hakkında İslâm tarihî an'anesinde hiç bir bilgi bulunmayan Hânî al-Mahzûmî adlı bir şahsa (bk. İbn Hâcar, *İşâba*, Kahire tab., VI, 279, nr. 8929 çıkmaktadır; bu rivâyet *al-lâm al-nubuvva*, yâni Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğunu te'yit eden hârikulâde işaretler zümresinin bir kısmını teşkil eder. Peygamberin doğduğu gece bütün İran hükümdarlığında fevkalâde hâdiseler olur: hükümdar (Kisrâ Anuşîrvân) muğ'larından bir açıklama elde edemeyince, Hîra hükümdarı al-Nu'mân b. al-Munzir'den (tarih yanlışlığı!) bunları izâh edebilecek birini kendisine göndermesini ister; al-Nu'mân 'Abd al-Masih b. Buğayla al-Cassânî (bunun hakkında bk. *Kitâb al-mu'ammârîn*, s. 38; Caetani, *Annali dell' İslâm*, II, 935 [h. 12 yılı, § 165], IV, 657 [h. 21 yılı, § 328])'yi gönderir; bu şahıs da, hârikalar için bir izâh bulamayınca, gölde oturan dayısı Satîh'in yanına gider. Onu ölmek üzere bulur ve seslenmesi cevapsız kalır; fakat yeğeni, manzûm olarak kendisi ile konuşunca, kâhin İran imparatorluğunun yakın sukûtunu ve araplar tarafından fethedileceğini v.b. haber verir. Satîh, kehâneti sona erince, ölür.

Satîh, gelecek hakkındaki bilgisini kendisine alışık olan bir rûhtan (*ra'i*, bk. *IA*, VI, 72) aldığını tasdik ediyordu; bu rûh, sözde, Allahın Sînâ dağı üzerinde Mûsâ ile konuşmasını gizlice dinlemiş ve bunun bir kısmını Satîh'a

bildirmiştir. Burada ilâhî sözü gizlice dinleyen cinler hakkındaki âyetin (Kur'an, LXXII, 2) te'siri fark edilmektedir.

Arap tarihçilerinin Satîh'in kaç yaşına kadar yaşadığı hakkındaki hesapları tabii sırf hayâl mahsûlüdür; doğumunu Ma'rib seddinin yıkılması zamanına ve ölümünü Peygamberin doğumu zamanına tesâdüf ettirenler ona 600 yıllık bir ömür vermektedirler. Rivâyeti hissedilir bir şekilde başkalarından ayrılan Abû Hâtim al-Sicistânî (yk. bk.), onun hilkat garîbesi olmasından bahsetmez, yerini Bahrayn'de gösterir v. b.) onu Hîmyar hükümdarı Zû Nuvâs zamanında ölmüş gösterir ve bunun neticesi olarak, onun Kisrâ Anûşirvân için kehânetini bilmemektedir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, İbn Hişâm, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 9—12; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 911—914, 981—984 (Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 254—257); *Lisân*, III, 312 v.d. (Tabarî'nin metnine âit nüsha farkları ile); Dînavarî, *Kitâb al-ahbâr al-fîvâl* (nşr. Guirgass), s. 56; *al-İkâd al-farîd*, I, ve 2. tab., I, 133 v.d. = 3. tab., I, 100 v.d. = 4. tab., I, 94 v.d.; al-Sarîşî, *Şarh al-Makâmât al-harîriya*, 2. tab., I, 216 v.d. (18. makâm'a'nın şerhi); Diyârbakrî, *Tarih al-hamîs*, I, 227 v.d.; al-Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 364; Kazvînî, *'Acâib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 318 v.d.; İbn Hâlikân, *Vafayât al-â'yân*, 2. tab., I, 303 = 3. tab., I, 370 (nşr. Wüstenfeld, nr. 212); al-Damîrî, *Hayât al-hayavân*, 1. tab., I, 46—49 = 2. tab., I, 43 v.d.; Freytag, *Arabum proverbialia*, I, 160; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 96—97; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, I, 134 v.d.

(G. LEVI DELLA VIDA.)

SATİH B. RABİA. [Bk. SATİH B. REBİA.]

SAUL. [Bk. TÂLÛT.]

SAVA. [Bk. SÂVE.]

SAVÂD. [Bk. SEVÂD.]

SAVÂKİN. [Bk. SEVÂKİN.]

SAVBÂN B. İBRÂHİM. [Bk. ZU 'L-NÜN.]

SAVC-BULÂK. [Bk. SAVUÇ-BULAK.]

SAVCI. ŞAVCİ, Osmanlı hânedânının ilk zamanlarında yaşamış bâzı şehzâde ve şahısların adıdır. Kelimenin aslı ve istikakı hakkında şüphe ve tereddütler izhar edildiği gibi, *Sâve* (*sâva*, *şâva*) kelimesinden yapılmış bir sıfat şeklinde, *Sâvecî* (*sâvacî*, *şâvacî*) olarak okunduğu da vâkidir (krş. Redhouse, Zenker, Barbier de Meynard, Şemseddin Sâmî; *El*, mad. SAWDJ). Ancak *Kutadgu bilig*'de „söz, haber“ mânâsında kullanılan

türkçe *sav* ve bundan teşkil edilmiş olup, „haber getiren, müjdecî, peygamber“ mânâsında geçen *savcı* kelimeleri, bu şahıs adının aslı ve menşei hakkında bizi aydınlatmaktadır. Diğer taraftan *sav* kelimesi bu mânâda Turfan metinlerinde de geçmektedir (krş. V. Thomsen, *Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan SPAW*, 1910, XV, 302, 4). *Savcı* kelimesi bir çok türk lehçelerinde kullanıldığı gibi, ez-cümle şark türkçesinde, dâmat tarafından „geline gönderilen haberci“ mânâsına, *savcı hatun* şeklinde görülür (krş. H. Kâzım, III, 30; Süleyman, s. 183). *Savcı*, şahıs adı olarak, XIV. asırda, Anadolu'daki moğul aşiretlerinde de geçmektedir. Msl. Murad I.'ın Karamanlılar ile yaptığı savaşta Turgud kuvvetlerinin başında *Savcı Ağa* adında bir kumandan (krş. Neşrî, *Cihân-nümâ*, neşr. Teschner, Leipzig, 1951, s. 62) Yıldırım Bayezid devrinde de „*Savcı oğlu Ali Bey*“ (krş. Bihîştî, *Tarih*, British Museum, nr. 7869, var. 48) görülmektedir. Osmanlı hânedânına mensûp bu isimdeki şeh-zâdeler şunlardır:

I. *Savcı Bey* (Saru-Yatı, Suru-Batı, Saru-Balı, Saru-Tay, Saru-Bay), Ertuğrul Gâzî'nin küçük oğlu ve hânedânın kurucusu Osman Gâzî'nin kardeşi idi. 1288 yılında vefât etmiştir. Adı en eski kaynaklarımızda umûmiyetle Saru-Yatı (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Sâdeddin) olarak geçerse de, yine XV. asır kaynaklarımızdan olan Oruç Bey tarihinde Saruntı ve Saru-Tay (neşr. Franz Babinger, Oxford nüshası, s. 6, 7 ve Cambridge nüshası, s. 82), *Câm-ı Cemâyîn*'de de Saru-Tay (Hasan b. Ma'mûd Bayâtî, nşr. Ali Emîrî, İstanbul, 1331, s. 43) şeklinde bulunmaktadır. Ancak gerek Oruç Bey tarihi, gerek *Tâc al-tavârih* bunun diğer adının da *Savcı Bey* olduğunu açıklamaktadırlar (Sa'd al-Dîn, I, s. 14; Oruç Bey, *Tevârih-i âl-i Osman*, s. 6. Krş. bir de şahıs adı olarak kullanılan Saroltu, bk. Nemeth *A Honfoglaló Magzarság kialakulása*, Budapest, 1930, s. 288). Babası Ertuğrul'un kabilesi ile, yurt tutmak üzere, Anadolu'ya geldiği zaman, kendilerine yer göstermesi ricâsı ile, Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn Kay-kubâd nezdine elçi gönderilmiş olmasından dolayı (krş. İdris Bitlisî, *Heşt bihişt*, Topkapı yazmaları, H. nr.: 1655, 28b; Oruç Bey, *göst. yer*, s. 6; Sa'd al-Dîn, *ayn. esr.*, I, 14; *Câm-ı Cemâyîn*, *göst. yer.*), ona *Savcı Bey* denildiği kuvvetle muhtemeldir. *Savcı Bey*'in Ertuğrul Gâzî devrindeki gazâlarda ve savaşlarda mühim roller oynadığı muhakkak ise de, kaynaklarda buna dâir sarîh bir bilgi yoktur. Babalarının ölümünden sonra ise, büyük kardeşi Osman Bey'in idâresinde Söğüt havâlisindeki savaşlara ka-

tıldı. Aşîretin başına geçmek husûsunda, büyük kardeşine karşı bir iddia ve rekabete giriştiğine de şahit olmuyoruz [bk. mad. OSMAN], bilâkis, İbn Kemâl'in de kaydettiği gibi, iki kardeşi, Gündüz Bey ve *Savcı Bey*, Osman Gâzî'nin hizmetine girmişlerdir (bk. Necib Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, s. 572). Civardaki rum tekfurları ile yapılan mücâdeleler esnâsında, evvelâ 1284'te İnegöl rum hâkimi ile vukû bulan bir savaşta *Savcı Bey*'in oğlu Bay-Hoca (Koca) şehit düştü (*Heşt bihişt*, 50b). Osman Gâzî'nin 70 muhârip ile savaşmak üzere yola çıktığını haber alan İne-Göl tekfuru yol üzerindeki derbendde pusus kurarak, kanlı bir çarpışmaya yol açmış ve bu müsâdemede *Savcı Bey*'in oğlu ve Osman Bey'in yeğeni Bay-Hoca şehit olmuştur ki, bunun, yakında bulunan Hamza-Bey köyü arâzisindeki harâp kervansaray civârında medfûn olduğunu, ez-cümle, Âşık Paşa-zâde (s. 5) 'den öğreniyoruz. Bu hâdiseden ürken İnegöl tekfuru Osman Bey aleyhine Karacahisar tekfuru ile ittifak edip, Flanos adlı bir kumandanın idâresinde, Domanîç derbendine kuvvet sevk etmiş idi ki, daha önce bunu hesaplayan Osman Gâzî bu geçidi tutmuş ve müttefik kuvvetleri ile, geçidin ilerisinde, İkizce denilen bir yerde (Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* trk, tre., I, 101 'de: Erice ve eski adı ile Agrilum) vukûa gelen muhârebeye *Savcı Bey* de bir çam ağacı dibinde şehit düşmüştür (1288). Bu çam ağacında sonradan halk kandil yakmağı âdet ettiği için, ağaca „kandilli çam“ denildi. *Savcı Bey*, Söğüt'te babası Ertuğrul Gâzî'nin türbesinde defnedilmiştir. Neşrî'nin bu münâsebetle ilâve ettiğine göre, Selçuklu sultanı *Savcı Bey*'in şehâdetini öğrenince, Karacahisara karşı harekete geçilmesini Osman Bey'e bildirmiş ve bu hisarı bunun üzerine feth edilmiştir (*Cihân-nümâ*, s. 86).

II. *Savcı Bey*'in Osman Gâzî'nin diğer bir oğlunun adı olduğunu Âlî, *Kunh al-ahbâr* (V, 26) 'da bildirmekte ve onun kahraman bir asker bulunduğunu belirtmekte ise de, diğer kaynaklarımızda Osman Bey'in böyle bir oğlu olduğu hakkında açık kayıtlara rastlanmadığı için, bunun mevcûdiyeti ve tarihî şahsiyeti meşûktür. Hatâ bizzat Âlî'nin diğer bir kaydı da bizi bu husûsta tereddüde düşürecek mâhiyettir. (*Kunh al-ahbâr*, s. 67). *Sicill-i osmânî*, belki de Âlî (I, 37) 'ye dayanarak, Osman Gâzî'nin bu nâmâda bir oğlundan ve o devirde ümerâdan olup, bir muhârebeye şehit düştüğünden bahsediyorsa da, bunun *Savcı Bey*'in oğlu Bay-Hoca ile karıştırılmış olması mümkündür. Diğer taraftan, Orhan Gâzî vakfiyesinde (bk. Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19) isimleri sıralanan Osman Gâzî'nin çocukları arasında *Savcı Bey* kayde-

dilmemiştir. Necib Âsım-Mehmed Ârif (s. 596 v.d.) 'in, Hayrullah Efendi tarihine (II, 12) atfen, Osman Gâzî'nin, Köprü-Hisar fethini (1302) müteâkip, İlhanlı hükümdarı Gâzân Mahmûd Han'ın emrine imtisâlen ve diğer Anadolu beyliklerinin yaptığı gibi, Anadolu vâlisi Çoban Bey'in maiyetine bir müfreze ile gönderdiği *Savcı Bey* adındaki oğlundan bahsederlerse de, kaynağını bilmediğimiz bu mâlûmat da tereddüt ve şüphe ile karşılanırsa yeridir. Uzunçarşılı'nın, atıf yaparak, son zamanlarda neşrettiği Osmanlı hânedânı şeceresinde de (*Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, I, 2) *Savcı Bey* adında Osman Gâzî'nin bir oğlu gösterilmişse de, bunu bir zühûl olarak kabul etmek de mümkündür veya Âlî'nin yahut daha başka bir kaynağın kaydına istinâden, zikredilmiş olması ihtimâli mevcuttur.

III. *Savcı Bey* (1364?—1385), Murad I.'ın bir oğlunan adıdır. Doğum tarihi hakkında herhangi bir kayda rastlanmadığı gibi, kardeşleri Bayezid ve Yâkub Çelebî'ler ile aynı anneden doğma kardeş olup-olmadığı da bilinmemektedir. Ancak İdris Bitlisî Yâkub Çelebî'yi ortanca oğul ve *Savcı Bey*'i de küçük oğul olarak gösterir (*Heşt bihişt*, Topkapı sarayı kütüp. Hazîne kütüp., nr. 1655, 166a; Âlî'nin *Kunh al-ahbâr*, V, 67 'de *Savcı Bey*'i büyük oğul olarak göstermesi hakikate ve vâkıalara uymamaktadır). En büyük kardeşi Yıldırım Bayezid'in 761 (1360) 'de doğduğu [bk. mad. BAYEZİD I.] ve her 3 kardeşinin de birlikte 767 (1365) 'de sünnet düğünlerinin Bursa 'da yapıldığı (Sa'd al-Dîn, I, 82) bilindiğine göre, *Savcı Bey*'in Murad I.'ın ilk hükümdarlık senelerinde doğduğu kabul edilebilir. Filhakika Murad I., Rumeli'de yeni fütûhâta çıkmadan önce, Bursa 'da, Çekirge'deki câmi, medrese ve imâretinin temelini atmış ve aynı zamanda üç oğlunun sünnet düğünlerini debdebeli bir şekilde, ulemâ ve meşâyih değerli hediyeler vermek sûretiyle, icrâ ettirmiş idi. *Savcı Bey* hakkında eski vekâyî-nâmelerimiz ya hiç bilgi vermemekte (msl. Âşık Paşa-zâde, Oruç Bey, Neşrî ve diğerleri) yahut da sâdece, *Savcı Bey* isyanı ile ilgili olarak, pek az mâlûmat vermektedirler (msl. İdris Bitlisî, Sa'd al-Dîn, Âlî gibi). Diğer taraftan *Savcı Bey*'den bahseden Bizans kaynaklarında ise, hem bu şeh-zâdenin adı, hem de isyanın tarihi ve yeri üzerinde Osmanlı kaynaklarından çok farklı kayıtlar bulunmaktadır. Bu arada Franzese, Musa Çelebî adını verir. Dukas da *Savuçio* adını zikretmekle beraber, isyanın Gündüz (Kunduzi) tarafından yapıldığını söyler, Chaleocondyle ise, daha sıhatli olarak, *Savuz* adını yazar. Kezâ Franzese ve Dukas bu isyan hakkında herhangi bir tğ-

rih vermedikleri gibi, Chalcocondyle de bundan 1374 senesinden evvelki bir vak'a gibi bahseder ki, bu takdirde 10 yaşından küçük bir çocuğun isyânını kabûl etmek icâp edecektir. Her hâlde, bu gayr-i tabiîliğin farkında olan Hammer, hâdisenin cereyanını, bu 3 Bizans tarihçisine istinâden, anlatmakla berâber, Osmanlı vekayi-nâmelerinin kaydettiği tarihi esâs tutmuş, Zinkeisen ve Babinger de buna tâbî olmuşlardır (krş. Chalcocondyle, *L'histoire de la décadence de l'Empire grec et établissement de celui des Turcs*, frans. tre., Paris, 1663, I, 24 v. dd.; Franzes, türk. tre. Mirmiroğlu, s. 47; Ducas, türk. tre. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 26; Hammer, türk. tre. I, 232, EI, mad. SAWDJI; Zinkeisen, GOR, I, 237 v.d.). Diğer ihtilâflı nokta isyân mahallî olarak Bizans tarihçilerinin Rumeli'de şarkî Trakya bölgesini, Osmanlı tarihçilerinin ise, Bursa civârını göstermeleridir. Franzes ve Chalcocondyle, Savcı Bey'in babası tarafından Rumeli'deki bölgede muhafız ve kumandan bırakıldığı esnâda (Dukas böyle bir vazifeden de bahsetmiyor), imparatorun oğlu Andronikos ile anlaştığını ve her ikisinin, babalarının tahtlarını ele geçirmek maksadı ile, isyân ettiklerini, topladıkları taraftarları ile bulundukları mevkilere hâkim olduklarını, bu durumdan evvelâ haberdâr olan Osmanlı hükümdârının imparatoru âsilere karşı müşterek harekete davet ettiğini, onun da oğlunu en şiddetli cezâlara çarptıracağı hakkında kuvvetli vaidlerde bulunarak, tehâlük ile bunu kabûl eylediğini, neticede, İstanbul'dan uzak olmayan bir yerde (Appieridium) karargâhlarını kuran Savcı Bey ve Andronikos üzerine pâdişâhın hareket ederek, onları Dimetoka kalesine kapamağa mecbûr bıraktığını, sonra da her ikisini gözlerine mil çekmek sûretiyle, cezâlandırdığını bildirirler ve ayrıca Chalcocondyle hâdiseyi acıklı bir şekle bürüyerek, daha bâzî tarafgirâne tafsilât verir ki, tarihî hakikatlere ne derecede uyduğu bilinmeyen bu mâlûmâtı, Hammer de aynen nakletmiştir (Chalcocondyle, *göst. yer*; Hammer, *göst. yer*). Hâdisenin bizim kaynaklarımıza göre ve içerisinde çok daha fazla gerçek payı olduğu muhakkak bulunan cereyan şekli ise, şöyledir: Murad I. 787 (1385)'de Rumeli taraflarında yeni bir sefere çıkacağı sırada, Anadolu muhafazasına 3 oğlunu bırakmış, bunlardan Bayezid'e merkezi Kütahya olan Germeyan ili ve Hamid ili vilâyetlerini, ortanca oğlu Yâkub Çelebi'ye Karesi ilini, küçük oğlu Savcı Bey'e de Bursa'yı, idâre ve muhafaza etmek üzere, tevdi eylemiş idi. Âlî'nin bu husûsta, muhâlegaya kapılarak ve diğer şehzâdelerden hiç bahsetmeyerek, pâdi-

şâhın o zamanki bütün Anadolu bölgesini Savcı Bey'in „hıfz ve harâsetine ısmarladığını“ ve onu „vezâret nâmı ile“ Bursa'da bıraktığını söylemesi tarihî ge'niyetlere aykırı görünmektedir. Savcı Bey, hükûmet merkezinde yalnız kalınca, gençlik sâikası ile, her hâlde etrâfındaki bâzî fesat ehli tarafından yanlış yola sevk edilerek, istiklâl dâvasına kapılmış, bir rivâyete göre, Rumeli'yi babasına bırakıp, Anadolu'yu kendi almak istemiş, böylece Bursa'da Osmanlı tahtına cûlûs eylemiş (*Heşt bihişt*, var. 166; *Tâc al-tavârih*, s. 101; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, s. 67) ve hazîneyi zaptedip, adamlarına dağıtmış ve kendi adına hutbe okutmuş idi. Bu haberi alan pâdişâh derhâl Edirne'den döndü. Gelibolu'dan geçerek, Anadolu yakasına gelince, oğlunun hareketinden haberi yokmuş gibi davranıp, Savcı Bey'i Biga taraflarında berâberce ava çıkmağa davet ve Bursa'dan hareketle kendisini karşılamasını emretti. Bu meâlde bir menşûru alan Savcı Bey ise, asker toplayıp, savaşa hazırlandı ve Bursa'dan kalkıp, Kite ovasında askerini harp nizâmında tertipleddi. Sultan Murad ordusu ile yaklaşıncâ, Nilüfer suyu kenârında oğlunun kuvvetlerinin mevzî almış olduğunu gördü. Fakat âsiler dayanamayıp, perişan oldular ve Savcı Bey de ele geçirilerek, babasının huzûruna getirildi. Kendisine yapılan nasihat ve irşâdlara karşı küstahça bir tavır takınıp, itâat ve inkiyâttan uzak olduğu ve pâdişâha karşı hoşâ gitmeyen bir şekilde mukabelede bulunduğunu görölünce, af ve merhametten uzak tutuldu ve evvelâ gözlerine mil çekilmek, sonra da idâm edilmek sûreti ile cezâlandırıldı (*Heşt bihişt*, var. 167; *Tâc al-tavârih*, *göst. yer*, Âlî bu mes'e'lede tafsilât vermeyerek sâdece „tedârîki görüldü“ demekle iktifâ etmektedir; *Kunh al-ahbâr*, *göst. yer*). Ancak Feridun Bey Münşâât'ındaki bir vesika, pâdişâhın Rumeli'ye hareketi sırasında, (rebûlevvelin başları 787=niisan ortaları 1385) büyük şehzâde Bayezid'e Edirne'den gönderdiği nâmedeki ifâdesi, Sultan Murad'ın oğlunun hareketlerinden esâsen şüphelenmekte olduğunu ve belki de, onun öteden beri bizans prensi Andronikos ile de dostluk münâsebetlerinde bulunduğunu bilerek, böyle bir isyân hareketine girişeceğini tahmin eylediğini göstermektedir. Nitekim Bayezid bu mektûba verdiği cevapta, Yâkub Bey'in adâlet dâiresinde hareket ettiğini, fakat „Savcı Bey ahvâliçün Bursa kadısı bir kâğıd gönderdiğini“ bildirmek sûreti ile, bu şüphe ve tahminin yerinde olduğunu te'yit etmiş idi (sevval sonları 787=1385 sonları). Pâdişâhın bu münâsebet ile Karaman-oğlu'na yazdığı mektupta ise, Savcı Bey'in Bursa'da „bâzî ehli-

fesad ile ittifak“ edip, dalâlet yoluna saptığı ve Nilüfer ırmağı kenarında yapılan savaşta da âsilerin mağlûp ve perişan edilerek, oğlunun mahbus ve esir edildiği, sonra da göz nurundan mahrum bırakıldığı anlatılmış idi (Feridun Bey, *Munşâât al-salâfin*, I, 107 v.d.). Savcı Bey Bursa'da Sultan Osman'ın türbesinde medfûndur (*Sicill-i osmânî*, I, 37).

Savcı Bey'in âilesi ve çocuklarının kalıp-kalmadığı, kaldı ise, âkibetleri hakkında Osmanlı kaynaklarında en küçük bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak, bâzî Bizans ve garp kaynakları ve bunlara dayanan bir kısım muâsir tarihçiler, onun Murad adında bir oğlundan bahsederler ki, belki de babası ile birlikte, gözlerinin kör edilmiş bulunması sebebi ile, eski kaynaklarda Caecus imperator Turcorum diye zikredildiği, evvelâ sırp despotunun yanına kaçmağa muvaffak olduğu ve despot Stefan Lazareviç'in 1411'de Mûsâ Çelebi'ye karşı yaptığı mücadelede onu Osmanlı saltanatı müddeisi sıfatı ile öne sürmüş bulunduğu, Murad Bey'in bilâhare macar kralı Sigismund'a ilticâ ederek (1429—1432), Macaristan'da yerleşip evlendiği, bunun da Dâvud Çelebi adında bir oğlu olduğu iddia olunmuştur. Hattâ Sigismund'un, Osmanlılara karşı bir haçlı ittifakı kurmak isterken, elindeki bu fırsattan faydalanmağı da düşündüğü söylenir. Kör şeh-zâde Murad'ın, diğer oğlu Orhan Çelebi'nin her hangi bir faaliyetini görülmezse de, Dâvud Çelebi'nin 1448 II. Kosova muharebesinde büyük amcası Murad II.'a karşı ve Hunyadi János ile birlikte harp ettiği macar kaynaklarında bildirilir. Mâmafih Uzunçarşılı, yukarıda bahis konusunu ettiğimiz Osmanlıların soy cedvelinde, Murad'dan hiç bahsetmeyerek, Dâvud Çelebi'yi Savcı Bey'in oğlu olarak göstermiştir. Tafsilât için bk. F. Babinger, *Dâvud Çelebi, ein Osmanischer Thronwerber des 15. Jahrhunderts* (Südost-Forschungen, 1957, XVI, 297—311). (M. TAYYIB GÖKBİLGİN.)

SAVDA'. [Bk. SEVDE.]

SAVDÂ. [Bk. SEVDÂ.]

SAVDA'. [Bk. SEVDÂ'.]

SÂVE. SÂVA (eski Sâvac), merkezi İran'da bir şehir ve idâri bölge. Kazvin — Kum (Kazvin—Sâva: 22 fersah; Sâva—Kum: 9 fersah) ana yolu üzerinde bulunur. Bu yol hemen-hemen Mustavfî tarafından tasvir edilmiş olan büyük yola (şâhrâh; Sümğân (?))—Sagzâbâd—Sâva—İsfabân) tevafuk eder ve moğullardan Argün ve Ulcaytü zamanında, Sultânîya, İran'ın idâre merkezi olunca, mühim bir rol oynamıştır. Kazvin—Sâva yolu, şimdi de şimâlî İran ile cenûp eyâletleri arasında ticâret için ehemmiyet kazanabilir. Şimdilik pâyi-

taht üzerinden geçen yeni kara yolları sebebi ile terk edilmiştir: Kazvin—Tahran (22 fersah) ve Tahran — Kum (22 fersah). Diğer taraftan Sâva arap coğrafyacılarının Hamazân — Rey (Tahran) muvâsala hattı üzerinde 61 fersahta gösterdikleri menzil olma ehemmiyetini de kat'i sûrette kaybetmiştir. Hamazân ve pâyitaht arasında seyr-ü sefer yolu şimdi, Navbarân — Zarend veya, bir sapma ile, Tahran — Kazvin — Hamazân (takriben 54 fersah) üzerinden yapılmaktadır.

Bu coğrafi mülâhazalar, şehrin ehemmiyetini kaybetmesini izâh etmektedir. Sulama tesislerinin bozulması neticesinde çöl tedricen Sâva'nın bulunduğu yerleri istilâ etmiştir.

Sâva, şarka doğru açılan bir ovanın (takriben 50 km. X 45 km.) şimâl-i garbî köşesinde yer almakta olup, bu ovanın alt kısımları yavaş-yavaş tuzlu bataklıklarla kaplanmıştır. Bölge üç su akıntısından teşekkül etmiş bulunan Kara-Su (Mustavfî'de: Gâvmâhâ veya Gâvmâsâ) ile sulanmaktadır; bu üç su akıntısından en cenûpta ve en mühim olanı (Dö-âb) Bahtiyârî dağlarının (Câpelâh) şimâl yamaçından gelmektedir; garpta bulunan, Hamazân Alvand (Orontes)'inden inmekte ve şimâlde bulunan ise, Harrakân dağlarından çıkmaktadır. Kara-Çay, Sâva ovasını kat'ederek, tuzlu sularını merkezi çölde sürükler ve burada kaybolur. Bu idâri bölgeyi sulayan ikinci ırmak Mazdakân-çay (halk dilinde: Mazlagân-çay) olup, Dargazîn (Hamazân'ın şarkında) 'ın yakınından çıkar, Kara-Çay'a muvâzî olarak akar ve soldan (şimâlde) onunla birleşmeden önce, Sâva ovasının şimâl-i garbî kısmındaki bir çok sulama kanallarında kaybolur.

Sâva islâm devrinden önce mechûldür. Tomaschek bu ad ile Avesta dilindeki sava, pehl. savaka „menfaat, fayda“ (?) kelimesi arasında bir yakınlık kurar. Farsça lugatlar sâva için „altın parçası“ mânasını verir. Tomaschek'e göre, Sâva Tabula Peutingeriana'daki Sevavicina veya Sevavina'ya tekabül eder.

İbn Havkal'a göre, Sâva deve ve deveçileri ile tanınmıştır. Mukaddasî onun tahkimatını, hamamlarını ve pazardan bir az uzaktaki büyük yol civârında bulunan bir ulu câmiî zikreder. Sâva'nın sâkinleri (Ulûscird 'inkiler gibi) şâfi' idi ve on iki imâm taraftarı mutaasıp şî'iler olan Âva'li komşuları ile dâimî sûrette düşman vaziyetinde bulunuyorlardı. Moğullar şehri 617 (1220)'de tahrip etti ve aynı zamanda hey'ete âit âletleri de ihtivâ eden (Kazvinî) güzel kütüphânesini yaktılar (Yâkût). Hamd Allâh Mustavfî (nşr. Le Strange, s. 62), Sâva'nın dört pâhiyesinin adını vermektedir: Sâva, Âva, Cahrûd ve Bûsîn (?); bunların sırası

ile, 46, 17, 25 ve 42 olmak üzere, 130 köyü var idi. Hvāca Zahir al-Din Savaci, Mustavfi'nin zamanına doğru (VIII.—XIV. asır), muhiti 6.200 arşın (zar') olan şehrin surlarını yeniden yaptırdı ve oğlu Hvāca Şams al-Din şehre Rüdābān civar köyünü ilhāk etti.

Mustavfi, Sāva'nın meyvelerini övüyor, fakat hububatı için farsça şu darb-ı meseli zikrediyor: „Kum'un samanı Sāva'nın buğdayından daha iyidir“ Sāva'nın narları bugün de bütün İran'da meşhurdur.

Avrupalı seyyahlar arasında, Marco Polo, Sāva („Saba“) 'yi üç mecûsî, hükümdarın Beytullahm'e gitmek üzere, yola çıktıkları şehir olarak zikretmekte ve üç hükümdarın Beytul-lahm'de dört köşeli bir binâda gömülmüş olduklarını söylemektedir. Bu irânî-hiristiyanî menkabe „reges Arabum et Saba dona addu-cent“ (Mezâmîr, LXXII, 10) metnlerinin mahallî halk ızâhına dayanmış olmalıdır. M. Polo tarafından nakledilen diğer bir hikâyeye göre ise, üç hükümdar, sıra ile, Sāva, Āva ve Tomaschek'in Diz-i Gabrān (Kāşān yolu üzerinde, Kum'un bir konak ötesinde) ile aynı kabul ettiği hâlde, Yule'ün Sāva ile Abhar arasında aradığı Kal'a-i Ātasparastān'da gömülmüş olmalıdır.

Sāva, Giosafa Barbaro (1474), Figueroa (1618) v.b. tarafından zikredilmiştir. Chardin Sāva'nın kısır toprağından ve sıcağından şikâyet etmektedir. 1849'da, İngiliz konsolosu K. E. Abbot'a göre, 1.000 nüfusa sâhip olan sāva'de 300—400 ev bulunmaktadır; toprak kavir ile karışmadığı her yerde, fevkalâdedir; fakat şehrin şarkında 9 İngiliz mili bir mesâfede vaktiyle tuzlu çöle tesâdüf ediliyordu.

Sāva'nın cenûbunda, 4 fersah bir mesâfede eski bir şî'i merkezi ve pazar yeri olan Āva kâin idi ve bu pazar yeri, Sāva ovasını Farāhān (Irak-ı Acem) ovasından ayıran Tafrîş'in tepelerinden gelen bir su akıntısı ile sulanıyordu. Tomaschek'e göre, Āva Batlamyus'un 'A-βaxava'sına tekabül etmelidir. Mükeddasî'de Āva, Yâkût'ta Āba olarak geçmektedir. Āva ve Kum arasında tuzdan teşekkül etmiş ve toprağının yumuşaklığından dolayı yanına yaklaşılamıyan Kūh-i Namak bulunmaktadır; Haussknecht ona türkçe olarak *Giden-gelmez* adının verildiğini kaydediyor. Mustavfi zamanında Āva'nın çevresi 5.000 adım idi. Houtum-Schindler eski şehrin harâbelerinin yeni köyün (100 evli) yanında bulunduğunu, Şam'un (Simoon?)'un türbesinin orada gösterildiğini söylemektedir. Mustavfi, İsmâ'il (Samuel) peygambere atfedilen türbeden bahsetmekte, fakat onu Sāva'nın şimalinde, 4 fersah mesâfede göstermektedir.

Sāva bölgesinin bütün halkı şî'idir. Nüfus iranlılardan ve türklerden terekküp etmektedir. Türkler Şah-Seven mahallî zümresine mensûpturlar; bunlar arasında Halac kabilesi bakıyeleri zikre değer. Sāva bölgesine, oldukça sık bir şekilde, Halacistān ismi de verilir. Şah-Sevenler Sāva'nın şimâl-i şarkî ve cenûbunda bulunmaktadırlar. Halaclar bilhassa Kum—Sultānābād (Rāhgird, Tāc-Hātūn, Cahrūd, Tafrîş) yolunun şimalinde yaşıyorlar. Köylerinin çoğunda (Kundurūd, Mavecān, Sift, Foveird, Kerdēcān) farklı bir türk lehcesi konuşulmaktadır: *va rorom bāgka* „bağa gidiyorum“, *hissi-ri* „hava sıcağı“, *hev-çe* „evde“ *yol havul dağ-arttı* „yol iyi değildir“ v.b. Lehce türkîyatçıların dikkatini çekecek değerdedir. (krş. mad. ŞAH-SEVEN)

Sāva X. (h.) asırda (İbn Faķih) Kum eyaletinin bir kısmını teşkil ediyordu. Şimdi değişik idârî teşkilât içine girmektedir. Bâzan cenûpta bulunan idârî bölgeler (*maḥallât, kazzāz*), bâzan Zarand (Sāva'nın şimâl-i şarkisinde) ve Haraķān (halk dilinde: Karağān) ile birlikte idâre edilmektedir. Haraķān idârî dağlık bölgesi Kazvin ile Hamazān arasındaki kısımda bulunur. Üç bölük'ten teşekkül eder: Afşâr-i Bakışlu, Afşâr-i Kutulu ve Karagöz; Karagöz'de, geçidin dibinde, Haraķān'ın merkezi Āva bulunmaktadır ki, bunu ses bakımından benzeri olan Sāva ile karıştırmamak lazımdır. 1890'a doğru Sāva İran hizmetindeki avusturyalı bir zâbit (von Taufenstein) tarafından idâre edildi. Burası XX. asrın başına doğru, Tahrân'daki süvarî livâsına bir nevî iktâ olarak verilmiş idi. Bu askerî teşkilâtın yüksek zâbitlerinden biri, livânın başlıca efrâdını te'min eden türk nüfusunu murâkabe etmek için, Sāva vâlisi vazifesini görüyordu.

Sāva'nın eski eserleri. 1. Kara-Çay su bendi (şehrin cenûp-cenûb-i garbisine aş.-yk. 20 km. mesâfede) VII. (XIII.) asırda, bir çok moğul hükümdarına vezirlik etmiş olan Şams al-Din Cuvaynî [b. bk.] tarafından yaptırıldığı söylenir (krş. *Nuzhat al-kulûb*, nşr. Le Strange, s. 221). Bu su bendi Safevîler devrinde yeniden inşâ edilmiş olup, *Band-i Şah Abbās* adı ile tanınmıştır. Su bendi iki tepe arasındaki geçidi kapar ve ölçüleri şöyledir: yükseklik aş.-yk. 20 m., uzunluk 30 m., üst kısmının kalınlığı 14 m., Yandan sol kıyı üzerinde bir nevî ku le içinde helezon biçiminde yükselen yol vardır; kervanlar böylece kendilerine köprü vazifesini gören su seddi üzerine çıkabilir ve garp tarafından hafif bir meyil ile, sağ kıyıya inebilirler. Su bendinin altında nehrin açtığı su yolunu tıkamak sûretiyle, bu mühim te'sisi tâmir etmek için girişilen teşebbüsler şimdiye kadar semeresiz kalmıştır. Bu hâl, idârî bölgeyi harâbiyete sürükley-

mektedir. 2. Kız-Kale, kademeli tepeler ortasındaki bir kayalık üzerinde olup, su bendinden uzak değildir. 3. Sāva'de iki câmi vardır; biri şehirde olup, Houtum-Schindler'e göre, 1518'de inşâ edilmiştir; diğeri şehrin dışında, cenûp tarafındaki eski harâbeler arasında bulunmaktadır. Gâlibâ bu *Mascid-i cum'a*, Mükeddasî tarafından zikredilmiş bulunan câminin yerini işgâl etmektedir. Houtum-Schindler'e göre, şimdiki câmi 1516 tarihini taşımakta ise de, Dieulafoy onun „ihyâsını“ Şah Ta'mâsp (930—984=1524—1576)'a atfetmektedir. 4. Bu câmin yanında, 26 kadem yüksekliğinde, çok daha eski bir minâre yükselmekte olup, üst-üste hendesi süsler teşkil eden pismiş tuğlalardan yapılmıştır. J. Dieulafoy bunu gazneliler devrine bağlamakta ise de, 505 (1111) tarihini taşıyan Husravgird (Hörāsân)'deki benzer bir minâre ile kıyas etmek sûreti ile, bu minârenin de câmi ile aynı devreye atfedilmesi daha uygun olacaktır (krş. Sarre, *Denk. pers. Baukunst*, Berlin, 1910, II, 112 v.d. ve Herzfeld, *Khorāsân, Isl.*, XI, 170). 5. Büyük kapılı bir cephesi bulunan su deposu (*âb-anbâr*) XIII. asra âit olabilir (Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 171).

Sāva asıllı meşhûr kimseler arasında Yâkût, şâfi'î imâmlarının ileri gelenlerinden biri olup, 484'te ölmüş olan Abū Tâhir 'Abd al-Rahmân b. Ahmed'i zikretmektedir. Mustavfi Şayh 'Osmân Savaci'nin şehrin yakınında bulunan türbesinden bahseder. Şâir Salmân-i Savaci (700—778=1300—1376) hakkında bk. E. G. Browne, *A Hist. of Pers. Litt. under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), 260—271 v. b. ve mad. SALMÂN.

Bibliyografya: W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Persien*, I, (SB Ak. Wien, CII, 154—157); W. Barthold, *Is-tor-geog. obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 88 v.d.; Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate*, s. 210 v.d., 228 v.d. Bu üç müellif bütün arap kaynaklarını verirler. Bk. bir de Mustavfi (nşr. Le Strange, *Gibb Memorial Series*, XXIII/1, 62); Zayn al-'Abidin al-Şirvânî, *Bustân al-siyâhat* (Tahrân, 1310), s. 304; Yule-Cordier, *The Book of Ser Marco Polo* (London, 1903), I, 78—81; Keith E. Abbot, *Geogr. Notes* J R G S, 1855, s. 4—10; Houtum-Schindler, *Eastern Persian Irak* (London, 1903), s. 129 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan* (Paris, 1887), s. 380 (*âb-anbâr*'ın fotoğrafı ile); J. Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s. 165—173 (su bendi, câmi ve minârenin fotoğrafları ile).

Haritalar. Houtum-Schindler, *ayn. esr.*; A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, ilâve cüz, nr. 118, levha I; Th. Strauss, *Peterm. Mitt.* (1905),

levha 21; H. Kiepert, *Vorbericht über Prof. C. Haussknecht's Orientalische Reisen* (Berlin, 1882), levha IV. (V. MINORSKY.)

Bu şehir Peygamberin siresinde mühim bir rol oynar. Çok sık zikredilen bir rivâyete (bk. A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 134 v.d. ve Th. Nöl-deke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 253 v.d.) göre, Peygamberin doğduğu gece Sāva civârındaki arâzide bulunan bir göl (*buḥayra*) kaybolmuştur. Bunun yeri XIII. asırda Kazvinî'ye de gösterilmiş idi. Nakledildiği şekli ile, rivâyet İran ile ilgili husûslar hakkında bir bilgi gösterdiği için, bu vak'ada muayyen bir İran inancına bir telmih bulunduğu düşünülebilir. Zerdüştinindeki kıyâmet telakkisinde Kansava (Kasaoya-) gölü mühim bir rol oynar. Yeni Avesta, bu gölü, şarkî İran'da gösterir ve bu göl, Sicistân'da Hāmūn gölüne tekâbüller. Zerdüştinin tohumu burada muhafaza edilmiş olup, zamanın sonunda kurtarıcı Saosyant bu tohumdan çıkacaktır. İran'da bir gölün kuruması efsânesi, Peygamberin doğumu ile ilgili ise, bu hiç şüphesiz, bu efsânevî göle telmih ile olmuştur. Efsâne zerdüşti kurtarıcının beklemesinin sonunu remizler ile ifâde etmektedir. Nitekim aynı rivâyette, Ctesiphon sarayını tahrîp eden zelzele İran hükümdarlığının ve mukaddes ateşin sönmesinin de Zerdüştinin sonunu, remizler ile, ifâde etmektedir. (H. H. SCHAEDE.)

SAVİK. [Bk. SEVİK.]

ŞAVM. [Bk. ORUÇ.]

SAVR. [Bk. SEVİR.]

SAVUÇ-BULAK. SĀVUC-BULĀK, türk. *so'uk-bulak* („soğuk pınar“) terkininin farsçada tahrif edilmiş şekli. *Sāvuc* şekli daha *Nuzhat al-kulûb* (740=1340)'da tesbit edilmiştir. Bu adı taşıyan iki yer vardır:

1. Tahrân'a bağlı olup, büyük Tahrân—Kazvin yolunun iki tarafında, garpta Karac ırmağına kadar uzanan bereketli bölge. Şimâlde bir sıra tepeler onu Tālākān'dan ayırır. Bu tepelerin cenûp yamacı üzerinde, pâyitahta kömürünü te'min eden Feşand kömür mâdenleri bulunmaktadır. Bu yüksek yerlerden gelen Kordân ırmağı Savuç-bulak idârî bölgesini sular. Hamd Allâh Mustavfi köyleri arasında hâlen mevcûd olan Sunkur-âbâd ve Nacm-âbâd adlarını zikretmektedir. Bölgenin merkezi Yaŋgi-İmâm (bir türbe ile sun'î bir tepe) denilen yerdir. Bölgenin cenûb-i garbî nihâyetinde, sâkinleri İran *tâtî* lehcesi ile konuşan İştihârd kasabası bulunmaktadır. Aynı lehceyi konuşan diğer köyler (Kazvin istikametinde) şunlardır: Sagzî-âbâd, Şadmân, İspîavarîn, Çâl,

Siâhdahân. İstihârd halkının çoğu bahâidir. Haritası için bk. A. F. Stahl, *Peterm. Mitt.*, fasc. suppl., nr. 118 (1896), levha I ve *Umgegend von Teheran* (Gotha, 1892).

2. Azerbaycan eyâletinin merkezi Savuç-Bulak olan cenûp kısmı, Savuç-Bulak vâli-leri Tebriz'den tâyin edilirler. Savuç-Bulak vilâyeti, şimâlde Urmiye gölü, şimâl-i garbide Gâdir-Çay'ın suladığı Suldüz ve Uşni idâri bölgeleri ile ve garpta Türkiye—İran hudûdunu teşkil eden yüksek Qandil silsilesi; cenûpta Şiler idâri bölgesini Bâna'dan ayıran Sür-kév silsilesi; şarkta Tatavû ile Çağatû (yalnız Sak-kız idâri bölgesi bu son ırmağın havzası üzerinde yayılır) arasında suların bölüm hattı; şimâl-i şarkide, sağ kıyısı üzerinde kâin, Mi-yân-du-âb („iki su arası“)’dan tecrit edilmiş idâri bölge bulunan Tatavû'nun kolları ile sınırlanmıştır. Tatavû, aynı zamanda, bu son bölgenin türkleri ile Savuç-Bulak Mukrileri arasında hudut teşkil eder.

Bu hudutlar içinde Savuç-Bulak'ın takriben 130×100 km. 'lik sathı 12.500—13.000 km². civârında tahmin edilebilir.

Suları. Mukrilerin oturduğu yer, Urmiye gölü ve Küçük Zâb (Dicle'nin kolu) havzaları olmak üzere, iki havza üzerinde bulunmaktadır: birinci havzada üç ırmak vardır: 1. Çağatû ırmağı, nihâyette yükselen Çihil-Çagma dağından inerek, Bâna (şimâlde) ile Marî-vân arasındaki İran toprakları içine doğru uzanan Şiler türk arâzisinde akar; 2. Tatavû (Mustavî: Tağatû) ırmağı ki, kaynakları Kurtak'ın cenûb-i şarkî ucunda bulunur; 3. Savuç-bulak ırmağı, Maydân geçidinin (Pasva ile Savuç-bulak şehri arasında) şark yamacından inmektedir. Küçük Zâb (*al-Zâb al-asfal*) havzasında Küçük Zâb ırmağı Basra körfezi havzasına bağlı olup, yukarı mecrası Lâhicân yüksek yaylalarından teşekkül eder: şimâl-i garbî kolunun (Lâvên) kaynağı Qandil'in şark sathı üzerindeki Kelişin tepesinin tam cenûbundadır; şimâl kolu (Bârdi-mêşe) Uşnû yolu üzerinde Cal-diân'dan gelir; şimâl-i şarkî kolu (Âva-žurû), Maydân geçidinin garp tarafından çıkar. Küçük Zâb sağ taraftan Badînâvâ, Âva-Prdânân, Hidirâvâ, Tâlestân ve Kâzân sür'atlı akar sularını sağ taraftan ve Kurtak boğazlarından çağlayarak dökülen ve Zey veya Kialû adı altında toplanan büyük suları sol taraftan alarak, cenûba yönelir; fakat Sardâşt'ın altında birden garbe döner ve Alân boğazından Dicle'ye yol açar. Tam bu kıvrımda, güzel manzaralı Alôt köyü civârında, Kialû sol taraftan Bâna (sularını Alôt'un yukarısında Kialû'ya boşaltan Nemaşîr bölgesi müstesnâ) yatağını yaran mühim bir kol alır. Bâna ırmağı (Âva-

Kîverô) Alân boğazı istikametinde hemen-hemen müstakîm bir hat teşkil ederek uzanır. Bâna'nın Dunês altındaki sol kıyısı (Alân-i-Girgaşa) Türkiye'ye âit idi. Hudut burada önce Kîrerô mecrâsını, sonra da Qandil'e yönelmek üzere, Bêtüş'u İran'a ve Qandil'u da Türkiye'ye bırakarak, Kialû mecrâsını tâkip eder.

Alân büyük yarıntısı dolayısıyla istikamet değiştiren sâdece küçük Vazna ırmağıdır. Bu ırmak, Qandil dağının büyük mahrutunun cenûb-i şarkisinde, aynı adı taşıyan bol çayırli yayladan çıkar. Kialû'nun garbında yarım bir dâire teşkil eder ve derin bir boğaz vâsıtasıyla Elcezîre düzlüğü (Pijdar)'ne çıkar ve nihâyet orada, sağ tarafta Küçük Zâb ile birleşir.

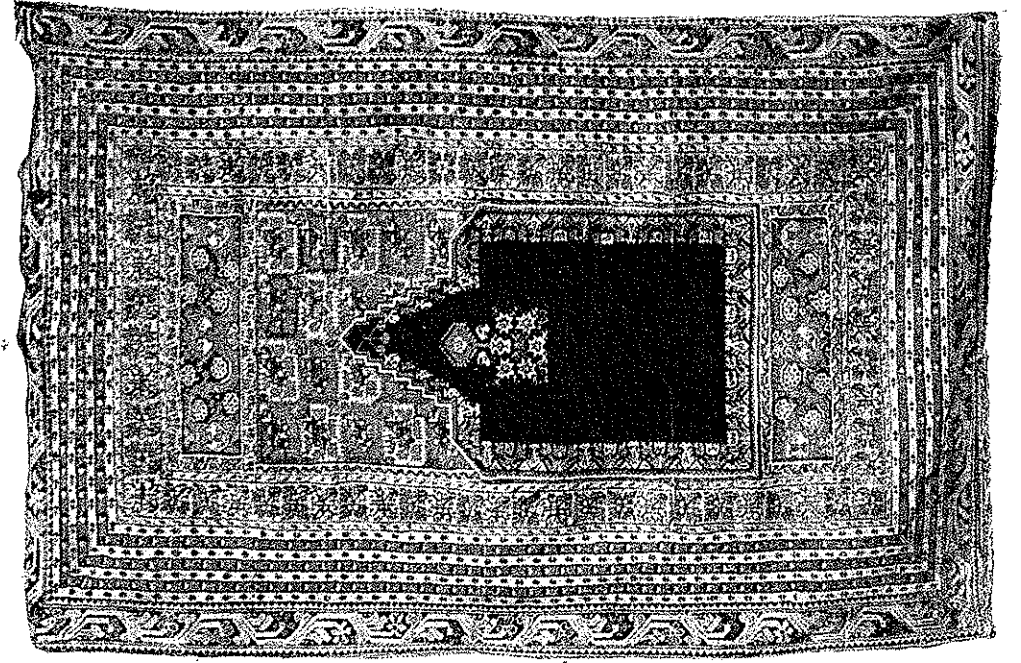
Dağlar. Büyük Qandil silsilesi, Savuç-Bulak ile Ravânduz ve Köy-sancak arasında duvar gibi yükselir. Qandil'e araplar Şa'rân, iranlılar Taht-i Şiröye (Yâkût, nşr. Wüstenfeld, III, 298) ve ermeniler Zarasp (Hoffmann, *Auszüge*, s. 249, 266) adını verirler. Uşnû ve Sidaqân arasında kâin meşhûr Keli-Şin boğazı (takriben 2.800 m.) Savuç-Bulak'ın şimâlinde ve bölgenin hudutları dışında bulunmaktadır. Savuç-Bulak ile Elcezîre arasındaki muvâsalayı Vazna ve Alân boğazları ile daha az irtifâlî (1800 m.) ve geçişi daha kolay olan Lâhicân ve Bâlak (Râyât) arasındaki Garüşinka geçidi sağlar. Mâmafih hudûdun iki tarafındaki kavgacı kabîlelerin mevcûdiyeti yüzünden her türlü munâkale ehemmiyetli şekilde kösteklenmiş idi.

Qandil'in cenûp ucundan ayrılan ve Alân boğazının şimâl yamacını teşkil eden heybetli sırta da işaret etmek yerinde olur. Bu sırta Dârû ve geçidine de Havmil adı verilir.

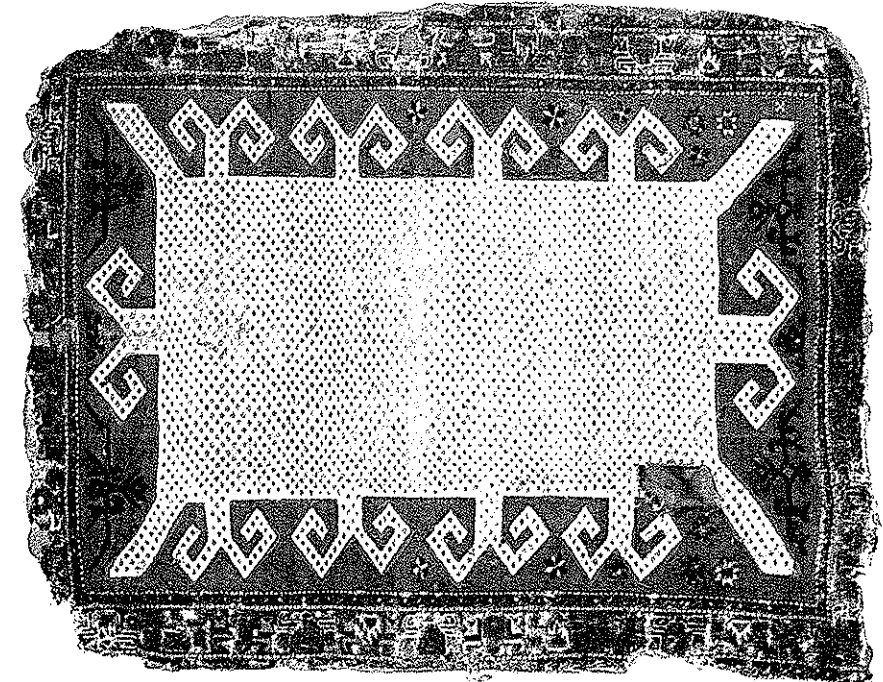
Lâhicân ve Gâdir havzası arasındaki uzunlamasına tepeler, pek azı (Biçâra Çoğantû) hâric, ehemmiyetsizdir. Bu yükseklikler silsilesi Tatavû'ya kadar devam eder. Bu tepeler burada Savuç-Bulak şehrini şimâlde Şâri-vêrân idâri bölgesinden ayırır; bununla beraber, Savuç-Bulak ırmağına bir geçit verir.

Kurtak tûlânî merkez kitlesi (en yüksek noktası 2.280 m.) Kialû sularını Urmiye gölü havzası sularından ayırır; şimâlde Çoğantû zirvesi ile birleşir.

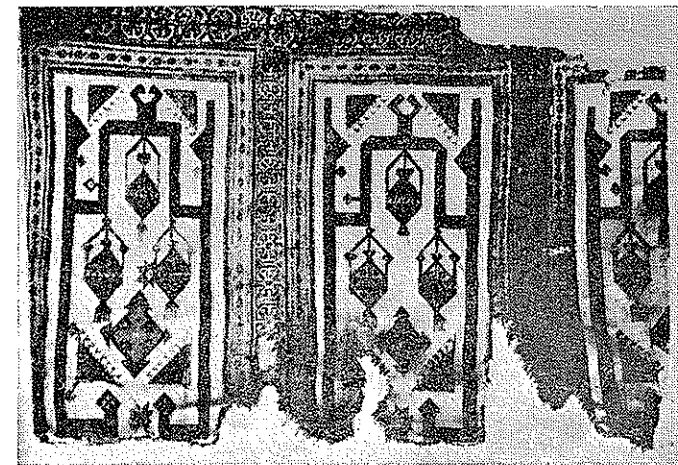
Mukrilerin oturduğu yerin şarkî kenarları aşağıda gösterilen bir murabbâ şeklidir: şimâlde tepeler silsilesi, garpta Kurtak, cenûpta, bir taraftan Tatavû'nun, diğer taraftan Nemaşîr ile Sakkız'ın sularının taksim hattı olan tepeler ki, bunlar Kurtak'ın cenup ucuna birleşirler ve en yüksek tepesi Bârdi-sür („kızıl taş“)’dır. Nihâyet şarkta Tatavû ve Çağatû'nun sularının taksim hattı yükseklikleri gelmektedir. Savuç-bulak çayı ve Tatavû suları şebekeleri ile yarılmış olan murabbain

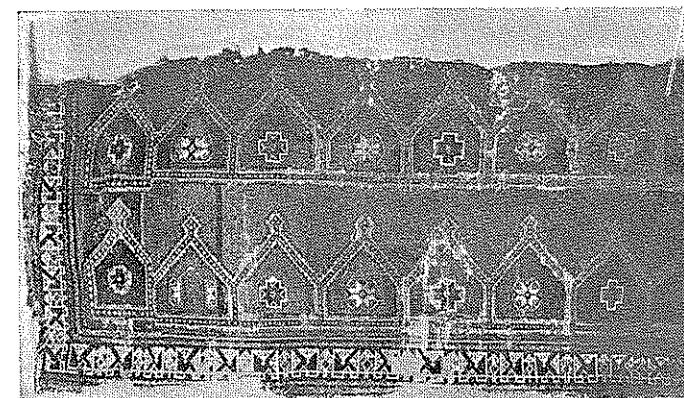
I. SECCADE.
(XVII. asır).

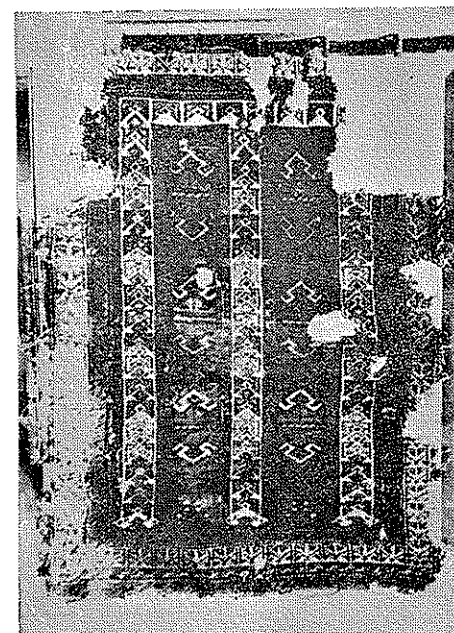
II. SECCADE. Gördes işi.
(XVII. asır).

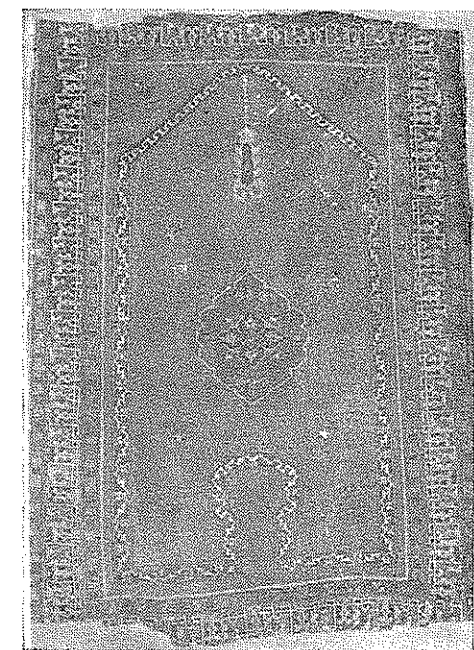
I. SECCÂDE. (XV. asır).

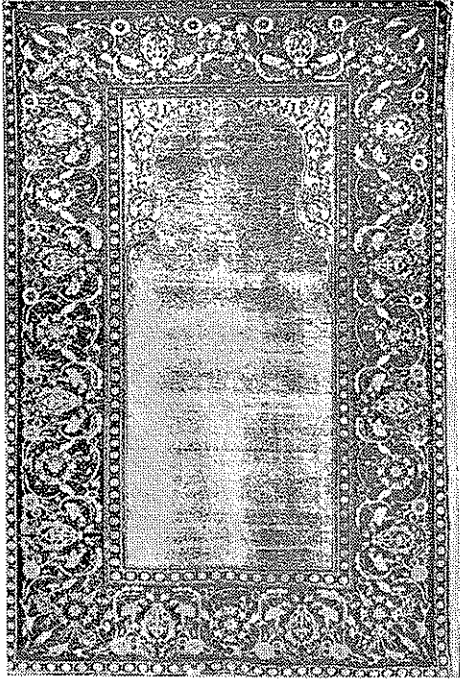
2. SECCÂDE. (XV. asır).

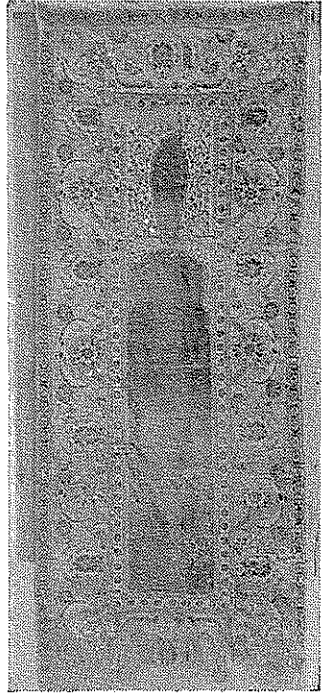
3. SECCADE. (XV. asır).

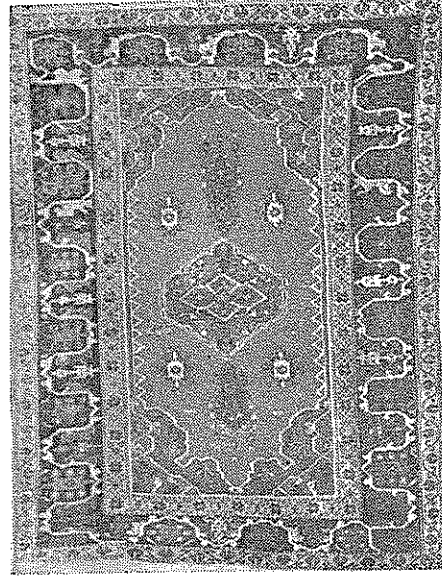
4. SECCÂDE (XV. asır).

5. SECCADE. Osmanlı saray seccâdesi.
(XVI. asır).

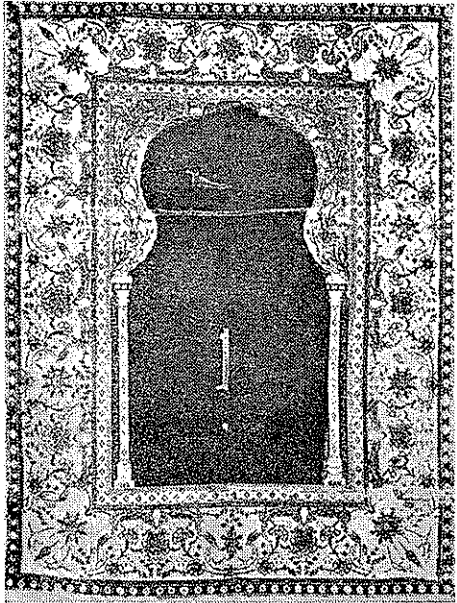
6. SECCADE. Osmanlı saray seccâdesi
(XVI. asır).

9. SECCADE Uşak seccâdesi.
(XVI asır).

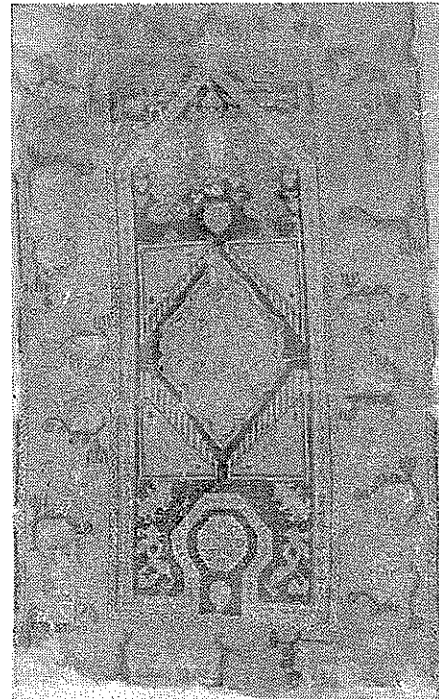
10. SECCADE Uşak seccâdesi
(XVI asır).

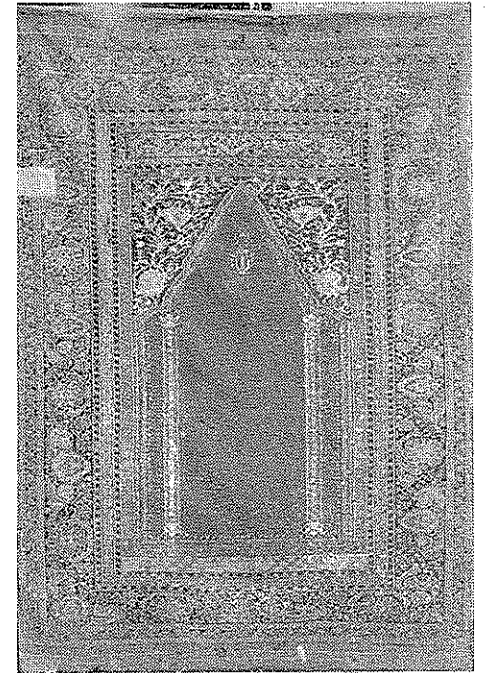
7. SECCADE Osmanlı saray seccâdesi
(XVII. asır).

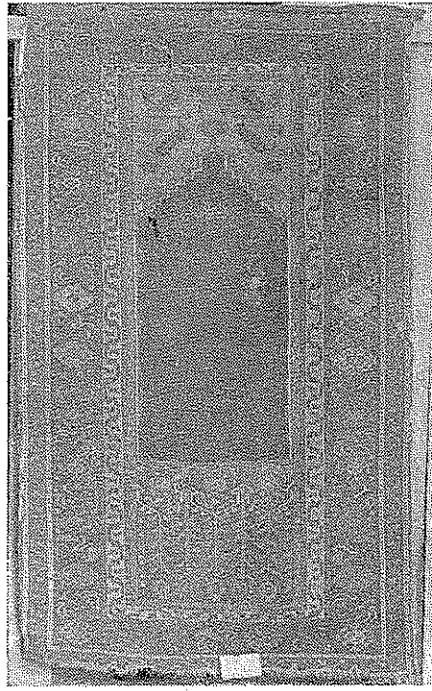
8. SECCADE Osmanlı saray seccâdesi.
(XVII. asır).

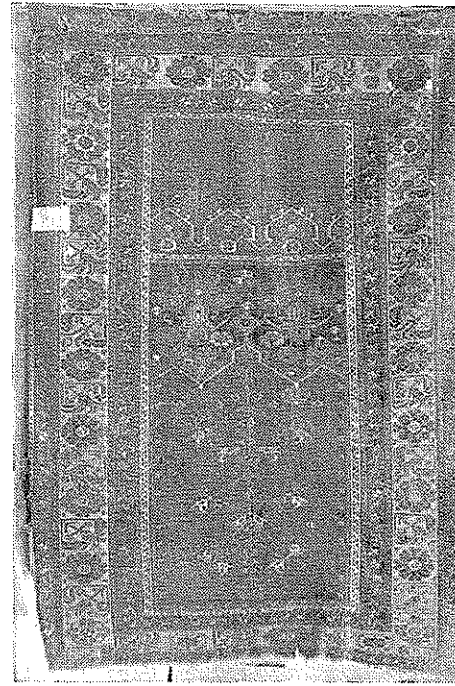
11. SECCADE Konya işi.
(XVII. asır).

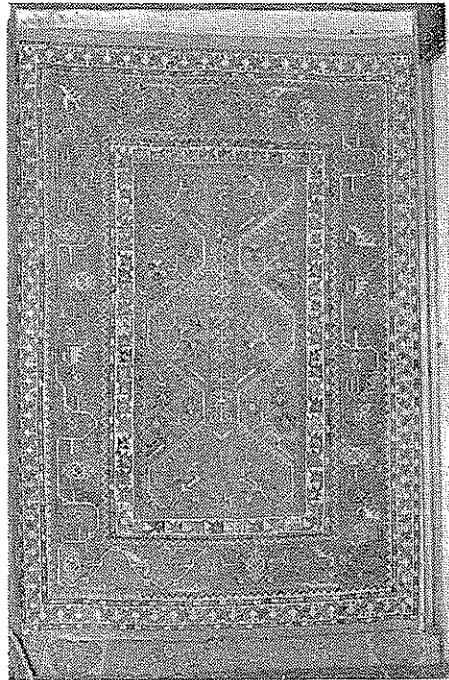
12. SECCADE Gördes işi
(XVII. asır).

13. SECCÂDE. Lâdik seccâdesi
(XVII. asır).

14. SECCADE Ladik işi.
(XVII. asır).

15. SECCADE Mlas işi.
(XVII. asır).

16. SECCÂDE Kafkas seccâdesi.
(XVII. asır).

İçerisinde son derecede ârızalıdır: burada münferit sarp dağlar, küçük tepeler ve bereketli vâdiler vardır.

Cenûpta ve murabbain dışında Sakkız [b. bk.] ile Bâna idârî bölgeleri bulunmaktadır. Birinci bölge cenûb-i garbiden şimâl-i şarkîye uzanmaktadır. Burası Çağatû'nun şimâl cihetinde bulunan kaynakları ile sulanmış olup, Savuç-Bulak murabbai ve Bâna toprakları arasındaki köşeye düşer. Bâna bölgesi, şark-garp istikametinde K'ialû havzasına doğru inen bir havza teşkil eder. Cenûpta Sür-köv („kıvıldağ“) üzerinde kendi hudûdunu teşkil eder. Şarkta Şive-gvêzan tepeleri bu bölgeyi Çağatû (Şâhib ırmağı) 'nın cenûpta bulunan kaynaklarından ayırır. Şimâl-i şarkide Keli-Hân geçidinin yükseklikleri sed gibi, Bâna ormanları ve Sakkız çıplak tepeleri arasında yükselmektedir. Şimâlde kayalık Balû („meşe“) kısmı Bâna'nın başlıca havzasını hudutlandırır. Fakat Balû'nun şimâlinde doğrudan-doğruya K'ialû'ya sol tarafından dökülen Nemaşir ırmağı akar. Böylece Balû, K'ialû'nun sağ kıyısı üzerinde Dârû'nun karşısında münferit bir tepeler zümresi teşkil eder. Şu hâlde Bâna'nın şimâlde bulunan hakikî hudûdu, Daşt-İtâl ile Nemaşir kasabalarının şimâlinde bulunan Bârdi-Sür dağı ile teessüs etmiştir.

İdârî (ve kavmî) bakımdan Savuç-Bulak vilâyeti şu kısımlardan teşekkül etmiştir:

I. Asıl Mukrî sâhasında göçebe olamayan Mukrî ve Debokrî aşiretleri sâkindir. İdâre merkezi, Rawlinson'a göre, XVIII. asrın başında kurulmuş olan Savuç-Bulak şehridir. Kurulduğundan 100 sene sonra, bu şehir 1.200 eve bâlig olmuş olup, bunun da 100 evi yahudi ve 30 evi de süryânîlere âit idi. Şehir büyüklüğünü birinci dünyâ harbine kadar muhafaza etti. H. Schindler'e göre, şehrin mevkii şöyledir: 36° 45' 48" arzında ve 45° 47' tûlünde. Deniz seviyesinden irtifâ 1.300 m. 'dir. Şu nâhiyeler (mahall) Mukrî sâhasının bu kısmını teşkil eder: 1. idâre merkezinin civârı, 36 köy, 2. Şâr-i vērân — („viran şehir“). Çok zengin olan bu nâhiye idâre merkezinin şimâlinde kâin olup, Debokrîlere âit 68 köyü ihtivâ eder. 3. Ahtaçı („seyisler“). Savuç-Bulak Miyan-du-âb yolu üzerinde, Tatavû vâdisinde; başlıca yeri Burhân olan 90 köyü vardır. 4. Behi, Tatavû üzerinde, Savuç-Bulak—Sakkız ve Marâga—Sakkız yolları kavşağında; 65 köyü olup, başlıca yeri, Mukrîlerin irsi „sardâr“larının güzel bir ikametgâhının bulunduğu Bökân'dır. 5. Turcân, Bâhi'nin cenûbunda olup, 38 köyü vardır. 6. Govruk-i Mukrî, Kurtak'ın cenûb-i şarkisinde, Tatavû'nun kaynakları civârında; 24 köyü vardır.

II. Mukrîlere akrabâ ve aynı dili konuşan Bilbâs aşiretinin arâzisi. Eski göçebe olan Bilbâslar şimdi kışları köyde geçirir, yazları ikametgâhlarının yakınlarındaki yüksek yerlere (sarân) çıkarlar. Dâimî olarak İran arâzisinde kalan aşiretler şunlardır: a. büyük kısmı yerleşik bulunan kuvvetli ve cesûr bir kabîle olan Mangurlar: Savuç-Bulak çayı üzerinde ve El-Tamûr (Govruk'ların munsabı cihetinde) ve Na'layn-i Mangur („at nalı“, Kurtak'ın garp yüzü üzerindeki dağlar kademesi), nâhiyelerinde, fakat Mangurların ağa'larının oturduğu merkez Lâhicân ile Sardast arasında K'ialû'nun sağ kıyısında bulunan Mergân (Tırkaş) 'dadır. Cem'an 148 köy Mangurlara âittir. b. Pîrânlar. Eski Lâhicân'da, Lâvên üzerinde, Mergân'ın şimâlinde yaşarlar. 30 köyden ibâret olup, bunlar arasında tam Garûşinka tepesinin karşısında Mutâva-tepe kaleciği bulunmaktadır. c. Mamaslar. Merkezi hâlen harâp olup, daha Yakût tarafından zikredilen eski Pasva kalesi olan Yeni Lâhicân'da otururlar. Mamaslar Berd-i meşe (Caldian) vâdisini ve Eski Lâhicân ovasına açılan ağzı yukarısında Lâvên nehrinin bütün yukarı kısmını kaplarlar. Suldüz ve Uşnû'da Mamaslar vardır. Cem'an yüzden fazla köyde otururlar. d. Ocâh-k-a-Hîdri şûbesi yazın Vazna'nın zengin otlaklarına gider, kışın da Köy-Sancak sıcak ovalarına inerler; fakat bu şûbe de İran'da yerleşmeğe başlamış idi.

III. Sardast arâzisi; şu şûbelerden teşekkül eder:

a. K'ialû'nun sağ kıyısında, bir kaymakamlık merkezi olan fakir Sardast köyü. b. Govruk (Gavrik) aşireti, önce zikredilen köylerden başka, K'ialû'nun sol kıyısı üzerinde, Kurtak'ın ormanlık yerlerinde oturmakta olup, 100'den fazla köyü vardır. c. Süesniler, Vazna, Sardast ve K'ialû'nun kıvrıldığı yer ile Kandil arasındaki 68 köyde otururlar. Süesnilerin kolları (Baryacı, Milkârî, Darmai, Harz-Alân ve Alân) müşterek reisleri olmaksızın, dağınık bir şekilde yaşarlar. Alân'ın merkezi olan Bêtüş'ta güzel bahçeler ile çevrili 70 ev vardır. Burası Marâga—Savuç-Bulak—Sardast ve Süleymaniye ile Kerkük yolları üzerinde bulunmak hasebiyle, dikkate değer bir rol oynamış olmalıdır. Bêtüş'un nehir aşağısında bulunan Teyyet'te K'ialû üzerinde 7 tuğla kemerli eski bir köprünün harâbeleri görülmektedir.

IV. Mukrî sâhasının diğer iki idârî bölgesi Sakkız ve Bâna'dır. Her ikisi de vaktiyle Sina vâlilerine tâbi idi, fakat coğrafi, kavmî ve siyâsî mulâhazalar bilhassa 1906 türk işgâlin-den beri onların Savuç-Bulak'a bağlanmalarını izâh etmektedir.

Bāna 145 köy ve takriben 3.500 âileden müteşkil 8 kasabayı (Dōla-Huriāva, Balvāv Bnaḥ-vē, Şvē, Namaşir, Dağ-i tāl, Kīverō, Tažān, Paş-Arbēbā) içine alan çok mühim bir idārî bölgedir. Arbēbā dağının eteğinde kâin Bāna şehri, 80'i yahudi evi olmak üzere, 800 eve sâhip olup, çok işlek bir pazar yeridir. Pencvîn yolu üzerinde Pāş-Arbēbā („arka A.“) nâhiyesinde, Sūr-köv silsilesinin cenûbunda kâin ise de, Bāna'ye âit olan Çamparōv köyünü zikretmek lâzımdır.

Rawlinson, Mukrîlerin âile sayısını 12.000 olarak tahmin etmektedir ki, bu da takriben 100.000 nüfusa muâdildir. Bu rakam gâlibâ Bilbās, Bāna, Sakkız v.b.'lerini içine almaktadır. Savuç-Bulak *hukûmat*'inin I. cihan harbinden sonraki nüfusu 200.000'den aşağı olmalıdır. Yerli olmayanlar: küçük sayıda iranlı vazîfeliler, Savuç-Bulak'ta, Bāna, Sar-dağ ve hattâ köylerde bir kaç yüz yahudi âile; Süryanîlerin kaybolmasının aksine Savuç-Bulak'ta bir düzine ermeni âilesi (1 kilise ile).

Din. Mukrîler sünî şâfiî'dirler. Din işlerinde oldukça lâkayddırlar. Nakşebendî ve Kadirî tarikatlerine mensûp şeyhler (*şayḥ*) bunların üzerinde şahsen büyük bir te'sir icrâ etmişlerdir.

Tarih. 1890'a kadar Tatavû'nun aşağı kolu üzerinde Taştepe'de keldanî dilinde çivi yazılı bir kitâbe var idi ki, sonraları kaybolmuştur. Belck (*Das Reich der Mannäer, Verhandl. Berl. Ges. f. Anthropologie*, 1894, s. 479—487)'a göre, bu kitâbe 812 ve 778 (m. ö.) tarihleri arasında hüküm sürmüş olan (C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, 1910, I, 632) Van (Kalde, Urartu) hükümdarı İspuini'nin oğlu Menua tarafından dikilmiş idi. Bu âbide (çivi yazısı ile bilinen bütün kitâbeler arasında en şarkta olanıdır) Menua tarafından fetholunan Manneler (Minni) memleketinde Meştâ şehrinin yerini göstermiş olmalıdır. Keldanî te'sirinin izleri, aynı zamanda, Rawlinson (*JRGS*, X)'un Şaytân-âbâd ve Savuç-Bulak ırmağının sol kıyısı üzerinde keşf ettiği su te'sislerine, yer altı geçitlerinde kayaya oyulmuş merdivenlerde de görülebilir. Âsûr hükümdarı Sargon, 714 (m. ö.)'teki meşhûr seferi esnâsında, Urmiye gölünün cenûbunda, Manneler arâzisini Allabria, Parsuaş, Zikirtu v. b. nâhiyelerini zikreder (Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon*, Paris, 1912). Bununla beraber Parsuaş adının Persler (Pârsa) adı ile yaklaştırılması ve Gâdir'in aşağı mecrâsında gösterilmesi henüz sâdece faraziyeyle ibârettir.

Dikkate şâyân diğer bir âbide de Savuç-Bulak'ın şimalinde İndirkaş köyü civârındaki

Fakrağa kaya mezarıdır. Bu mezarın ahemenîlerin mezarları ile benzerlikleri vardır (de Morgan); E. Herzfeld bu mezarı Medyalılara âit kabul ettiği âbideler zümresine bağlıyor (Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, 1910, s. 184; Herzfeld, *Chorāsān, Islām*, 1921, XI, 131). Batlamyus (VI, 2) tarafından sayılmış olan Medya şehirleri arasında, aynı arz dâiresi (38° 30') üzerinde iki yer vardır: Δαγαύσα (tülü 37° 30') ve onun yanında Σίγχα (tülü 88°); Rawlinson bu sonuncu yeri, Uşnû idarî bölgesindeki Singân ile aynı kabul etmekte ve birincisi (Dārayavausa?) ile Şaraf-nāma (nşr. Veliâminov-Zernof, I, 268)'de zikredilmiş olan Daryās arasında bir yakınlık kurmaktadır. Bununla beraber o Daryās'ın yerini bilmiyordu. Buna göre, bu tam yanında, bölgenin eski merkezi olarak tanınan bütün Şâr-i Vērân bölgesine adını veren „metrûk şehir“in harâbelerinin bulunduğu bir köyün (İndirkaş'ın şimali garbisinde, 3 km. mesâfede) ismidir.

De Morgan (IV, 283 yukarı Kialû üzerinde büyük sayıda sun'î höyüklerle işaret etmiştir. Lâhicân'da bunlardan 24 tane vardır. Garû-Şinka geçidinin cenûb-i şarkisinde bu bölgenin eski şehrinin harâbeleri görünmektedir. Daha aşağıda höyükler kaybolursa da, Gölga-tepe'de Mukrî ülkesinin merkezinde, çevresi 150 adım olan büyük bir tepe vardır. Morgan (*Miss. scient. IV, Recherches archéol.*, I, 9) onun tam yanında, Halîl-dalîl'de demir çağına âit mezarlar buldu. Seyyâh Harris Bāna bölgesinde, Siāvma'nın civârında, höyükler („tepecikler“) bulunduğunu, Siāvma halkının kendisine eski kıymetli mühürler, üstüvâne şeklinde mühürler v.b. sattığını kaydetmektedir. Bunların hepsi, Mukrî bölgesinin uzak bir devirden beri meskûn olduğunu ispat etmektedir.

İmparator Heraclius, 624'te Husrav Parvêz'i tâkibi esnâsında, buradan geçmiş olmalıdır; Ker Porter Kereftû (Sayın-kale [b. bk.] civârında) mağaralarında grekçe bir kitâbe (Kai-bel, *Epigr. Graeca*, Berlin, 1878, s. 512) buldu.

Nesturî patriği Mâr Yabalâhâ (1282—1317)'nin tarihi moğullar devrinde Savuç-Bulak arâzisindeki ticâretin ehemmiyetine şahâdet etmektedir. Bölgenin şimdiki yer adları şimali şarkiden gelen türkler ile garpten gelen diğer kavimlerin çarpışmasını aksettirmektedir. Şarkî nâhiyelerde (Ahtaçı, Bâhî, Turcân, Sakkız) türkçe isimler taşıyan köyler bulunmaktadır. Aynı şekilde bir kaç ta moğulca isme işaret edilebilir: Tarağa, Tatavû (Mustavî'de: Tagatû), Mâr Yabalâhâ tarihine (tre. Chabot, 1895, s. 151) göre, farsça Vakya (?)—rûd veya Raşid al-Dîn (nşr. Quatremère, 297b)'e göre,

Zarîna-rûd denilen Çağatû. Buna mukabil, Tatavû ile Marğa arasındaki vaktiyle Mukrîlere tâbi olan türk bölgeleri bunların elinden çıkmıştır. Kurtak'ın garbında seyrek olarak sâmi (arâmî) isimler de bulunmaktadır: Dribka, Kōka, Nalōsa, Şmōla.

Kabile asil-zâdeleri dâimâ garpten gelmiş olduklarını iddia ederler. Mukrîlerin başlıca kabilesi hakkında Şaraf-nāma'de kayıtlar vardır. Mukrî reisleri Şahrizûr'da yerleşmiş olan Mukriya kabilesinden çıkmış ve Bābân aşireti idârecilerinden ayrılmış olmalıdırlar. Türkmenler hânedanı devrinde (h. IX. asır) Sayf al-Dîn adında biri Çabuḡlu (türk kabilesi?)'lardan Daryās'ı aldı ve mâlikânesini şu nâhiyelerin ilhâkı ile genişletti: Dōli-Bârik (Dōl Urmiye gölünün cenûb-i garbisinde küçük bir nâhiyedir; Bârik ise, hâlen Tatavû'nun ağzı civârında dağınık bir şekilde yaşayan bir kabiledir), Ahtaçı, Êl-Tamûr ve Suldûz. Bu zâtın hâkimiyeti altında birleşen kabileler Mukrî adını aldılar. Oğlu ve halefi Şârim Şâh İsmâ'il-i Şafavî'ye kafa tuttu ve 912'de İran kuvvetlerini mağlûp etti. Mûteâkibon (918?) Sultan Selim'den himâye ve timar tevcihi talebinde bulundu. Şârim'in ölümü üzerine, emlakî Şâh Tahmasp'ın idâresini tanıyan yeğeni Rustam'ın üç oğlu arasında taksim edildi. Alkaş Mirzâ'nın isyânı esnâsında, Sultan Süleyman onlara karşı, kendisine tâbi 'Amâdiya, Hakkârî ve Brâdost beyliklerini harekete geçirdi, bunlar da Rustam'ın oğullarını mağlûp ve katlettiler. Şârim'in torunu Amîra Beg I. Sultan Sulaymân'ın tevcih ile onlara halef oldu ve 30 yıl kabilesini ve Daryās mâlikânesini idare etti. Rustam'ın torunu olan diğer bir Amîra, Safevîlerin yardımı ile, Amîra I.'nin halefi oldu. Şâh Muhammed Hudâbanda'nın saltanatında vuku bulan karışıklıklar sırasında, Amîra Beg II. 991'de Sultan Murad III.'ün yanına geldi; Sultan Murad Bābân (Şahrizûr) vilâyetini ve Musul sancağını onun mâlikânesine ilâve etti; Erbil ve Merâğa'ya tâbi bazı yerler de çocuklarına verildi. Van *mîr-i mîrân*'ının yardımcıları ile Merâğa'da bulunan İran vâlisini mağlûp ve sultanın, kendisini paşa unvânı ile beyler-beyi tayin ettiği bu bölgeyi yağma etti. Bununla beraber, irsî Daryās mâlikânesi, kendisinden önce Bâbâî ile anlaşmış olan yeğeni Hasan'a verildi. Amîra Paşa ile Hasan arasında bir harp patlak verdi, Hasan katledildi ve Sultan Mehmed III. (1003—1012) Dih-i Hivârkân (Merâğa'nın şimalinde D. Harakân) kazâsını kardeşi Ulug Bey'e verdi. Bu arada türkler Tebriz'i almış idiler ve eyâletin umûmî vâlisi olarak tayin edilmiş olan Ca'far Paşa, Amîra Paşa'yı kendi nüfuzu altına al-

mak istedi. Amîra Paşa istemiyerek kabûl etti. Sonra Ca'far Paşa onu İstanbul'a şikâyet etti ve Bābân, Musul ve Erbil sancakları Amîra'den alındı. Merâğa, Amîra'nın yılda 15 *harvâr* („yük“) altın verme mecbûriyeti ile Tebriz'e tâbi kılındı. Sonradan tasarruf altında bulunan yerler sâdece Daryās'a inhisar etti. Bununla beraber, oğlu Şayḥ Haydâr, yenisinden kendisi tarafından inşâ edilmiş olan eski Saru-Kurgan kalesinde hâlâ mevkiini muhâfaza ediyordu. Merâğa halkı, bu komşuluktan hâsıl olan baskıları ileri sürerek, Tebriz umûmî vâlisi Hızır Paşa'dan Saru-Kurgan'ı Mahmûdî aşiretine veren bir emir elde etti. Kale etrafında harp başladı ve Amîra Paşa, düşmanlıklara son verdirmek için müdâhele etmek mecbûriyetinde kaldı. 1005'e doğru baba ve oğul hâlâ şu kazâları ellerinde tutuyorlardı: Daryās, (Miyân)-du-âb, Acarî ve Leylân (bu son ikisi Çağatû'nun sağ kıyısı üzerindedir); bir de bölgeleri ile birlikte şu kaleler: Tarağa ve Saru-Kurgan.

Muahhar devir hakkındaki mütalar az itmâda şâyandır. *Tarih-i âlam-ârâ* müellifi Iskandar Munşî Şâh 'Abbâs'ın Mukrî ve Brâdostlara karşı yaptığı seferin şahidi olmuştur. Daha yeni hâdiseler arasında şunlar anılabilir: 1880'de, bir emâret kurmak isteyen Şamdi-nânî 'Ubaydullâh burayı istilâ etti. Bu vesile ile Savuç-Bulak sünîlerinin dinî reisi, gîlilere karşı harp ilân etti ki, bu hâdiseye bilhassa Merâğa etrafında korkunç bir katli-âma sebebiyet verdi. 1905'te Türkiye, türk-iran hudut hattını tanımayarak, Lâhicân'ı işgâl etti. Mehmed Fâzıl Paşa'nın erkân-ı harbiyesi önce Pasva'da yerleşmiş idi. 1914'te ingiliz ve rus temsilcilerinin de iştirâki ile hudut tesbit edildi; Kandil boyunca devam eden eski hudut yeniden te'sis edildi. Birinci cihan harbi sırasında bütün bölge türkler ile ruslar arasında askerî harekâta sahne oldu.

Rawlinson Savuç-Bulak'ın arâzi teşkilâtını anlatmaktadır. Ona göre, Bābâ-mîri âileleri, çiftçilerin gelirinin 1/15'ini alıyorlardı. 1/10'ü mültezimlere (*âğâ*) gidiyor; 1/5'i de çiftçilere kalıyordu. Gelirin arta kalanı, işletme masraflarını ödemeğe yaramakta idi. Mâmafih bu usul tedricen kaybolmaktadır.

Bibliyografiya: Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia etc.* (London, 1822), II, 453—498; Monteith, *Journal of a tour through Azerbaidjan* (*JRGS*, 1833, III, 5—6); H. Rawlinson, *Notes on a Journey from Tabriz in 1833* (*JRGS*, 1840, X, son derecede mühim bir makale); Ritter, *Erdkunde* (1838), VIII, 393; (1840), IX, 586, 597, 603 v.d., 631, 807, 822, 940, 944, 1014,

1036; *Şaraf-nāma* (nşr. Véliaminof Zernof) Petersbourg, 1860, I, 279—296; (tre. F. B. Charmoy), Petersbourg, 1873, II, 135—153; Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus* (Berlin, 1875), s. 321; Hurşid Efendi, *Seyâhat-nâme-i hudûd* (rus. tre. Gamazov), Petersburg, 1877; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten pers. Märtyrer* (Abh. f. d. Kunde der Morgenlandes, 1880, VII/3, 208—216); H. Schindler, *Reisen im nordwestlichen Persien* (Z. G. Erd. Berl., 1883, XVIII, 341 v. dd.); de Morgan, *Miss. scient. en Perse, Études géogr.* (Paris, 1895), II, 1—44 (fotograf ve haritalar); W. B. Harris, *From Batum to Baghdad* (London, 1896), s. 162—233; S. G. Wilson, *Persian Life and Customs*, 2. tab. (London, 1896), 99—122; A. Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898); A. Iyas, *Sāuc-Bulāk* (Doneseniya ross. konsul. predstav., izd. Minist. Torgovli, 1914, nr. 38); E. Herzfeld, *Päikālī, Monuments and Inscriptions of the Early History of the Sasanian Empire* (Berlin, 1924).

(V. MINORSKY.)

SA'Y. SA'Y (A.), lugat mânası, „yürümek, çabuk yürümek, koşmak“ olup, hacıların Mekke 'de yerine getirdikleri dinî bir menâsikin adıdır. 'Umra veya hacc'ı ifâ eden hacı, Kâbe etrafındaki dönmelerini (tavâf) tamamlayıp, son bir defa olarak, Hacer-i esved'i öperek, Zemzem kuyusundan su içince, Kâbe hareminden Bâb al-Şafâ'dan, sol ayağı ile, çıkar; bu esnâda Kâbe için selâm sözleri söyler, sonra sa'y menâsikinini yerine getireceğine dâir niyetini (niya) gösteren sözler söyler. Kapıdan aş-yk. 50 m. mesâfede bulunan ve al-Şafâ'denilen yüksekliğe çıkar ve ayakta Kâbe'ye dönerek, elleri omuzları hizâsına kadar kaldırılmış, avuçları göğe doğru çevrilmiş bir hâlde, burada duâ eder, al-Şafâ ile küçük bir tepe olan al-Marva arasında, iki tarafında evler ve dükkânlar bulunan geniş bir sokak, al-mas'â, uzanır; hacı menâsikin gerektirdiği yürüyüşü burada ifâ eder. Hacı eski dere dibine (mas'il) kadar, tabii adımlar ile, iner; ikisi solda, Kâbe haremî boyunca, diğer ikisi karşıda bulunan dört sınır taşı buranın hudutlarını tahdit eder; burayı harval veya habab denilen, tavâf'taki ramal'e benzeyen daha sür'atli bir gidiş ile, geniş adımlar ile, geçer. Sonra, tabii adımlar ile, al-Şafâ gibi taş bir tâkin yerini gösterdiği al-Marva'ya varır ve aynı şekilde burada duâ eder. Böylece hacı dinî merâsimin yedi kısımdan birini yerine getirmiş olur, zîra yalnız bir yürüyüşün kâfi olduğunu kabûl eden bir fikir istisnâ edilir ise, müellifler sa'y'in yedi yürüyüşten mürekkep olduğunu ileri sür-

erler. Bundan sonra umûmiyetle saçların tamâmiyle kesilmesi veya kısaltılması ile, ehramdan çıkış gelir ki, bu da mas'â üzerindeki berber dükkânlarının çokluğunu izâh eder.

Sa'y'in, 'umra veya hacc hâricinde ifâ edilmesi mü'minin iyi, sevaplı hareketlerinden sayılan Kâbe etrafında dönüşler (tavâf) gibi, mustakil bir dinî merâsim değeri yoktur. Sa'y, 'umra'de veya gelişte (kudûm) veya toplu bir hâlde gidişte (al-ifâza) yapılan tavâfa bir ilâvedir; fıkıh âlimleri bunun aslî ehemmiyeti, farz veya sünnet oluşu hususunda ittifak etmiş değillerdir. Akide bunu ifâ eden mü'minden tavâf için istenilen dinî tam bir temizlik (tahâra) mecbûriyetini istemektedir.

Sa'y, sür'atli hareketli bir ânî ile, tavâf'a ve 'Arafa ile Muzdalifa v. b.'ya benzeyen hareket hâlinde ifâ edilen bir ibâdettir. Şüphesiz eskiden ayrı bir ibâdet iken ifâza'nın 'Arafa ve Muzdalifa merâsimleri ile birleşmesi gibi, Kâbe'de yapılan ibâdetler ile birleşmiştir. İsfâ ile Nâ'ila adlı iki ulûhiyete ibâdetin hâtırası rivâyetlerde muhâfaza edilmiştir; bu da yalnız bir erkek ile bir kadının haram'de zinâ işlediklerini, ilâhî gazab ile taş hâline getirildiklerini, sonra orada kendilerine tapıldığını hikâye eder. Sonra müslüman an'aneleri bunları, bir az dinlenmek için her biri bir tepeliğin üzerine oturmuş olan Âdam ile Havvâ hâline getirmiştir. Fakat ayrıca bu ibâdetin İbrâhîm ile ilgili ibâdetler halkasına sokulması için, bir az tereddüt ile, gayretler sarfedilmiştir: İbrâhîm'in terk ettiği ve İsmâ'il'in susuzluktan helâk olacağını gören Hâcar, çılgın gibi, bir tepeden diğerine yedi defa koşmuştur; yahut Allaha ibâdet için sa'y'ı İbrâhîm çıkarmıştır ve sel çukurunun dibinde pusu kurmuş olan şeytanın elinden kurtulmak için, harval yürüyüşü ile yürümüştür.

Bibliyografya: Bk. madd. HACC ve KÂBE, buna ilâve olarak: Gaudefroy-Demombynes, *Le Pèlerinage de la Mekke*, s. 225—234, bilhassa Azrakî, Kuṭb al-Dîn, İbn Cübayr, Nâsir-i Hüsrev, Muhammed Şâdik, Batânî, Burkhardt v. b.'den naklen.

(GAUDEFROY-DEMOMBYNES.)

SA'Y. [Bk. SA'Y.]

SAYABICA. [Bk. SEYABICE.]

SAYDA. SAYDA, SIDON, Akdeniz kıyısında, Lübnan cümhûriyetinin cenûp bölgesinin merkezi olan şehir (45.000 nüfus). Eski adı Sidon olup, garp memleketlerinde de şehir bu isim ile tanınır.

Fenike'nin meşhûr ticâret şehri olan Sidon'un adı Tell Amarna mukavelelerinde geçer. Bununla beraber, arapların Sayda'dedikleri bu şehir islâm âleminde ehemmiyetli rol oynama-

mıştır. Balâzurî'ye göre, Yazîd b. Abî Sufyân tarafından kolaylıkla zaptedilmiştir. Rivâyete göre, bu fetihle öncü kuvvetlerini sonradan halife olan Mu'aviye sevk ve idâre etmiş idi. Bu hâdisenin 637 senesine doğru vukûa geldiği tahmin edilir. Arap coğrafyacıları Sayda hakkında az bilgi verirler. Burası idârî bakımdan Şam'a bağlı arâzi içinde zikredilir. Kudâma'ye göre, burası sözü geçen bölgenin askerî limanı idi. Muḳaddasî buranın müstahkem bir mevki olduğunu da söyler. İbn Hürdâzbeh Antakya'dan Gazze'ye giden yolun bu şehirden geçtiğini kaydeder. İbn al-Fakîh'e göre, Sayda en fazla takdire lâıyk şehirler, en asil eyâletler içinde sayılıyordu. Muhtemel olarak, bu hüküm sâdece edebî bir an'aneye dayanır, Muḳaddasî halkın konuştuğu dilin pek „çirkin“ olduğunu söyler.

Ancak haçlılar devrinde Sayda daha fazla göze çarpan bir durum arzetti. Haçlılar arapların Sayda adını Sagitta (Sagette, Sayette)'ya çevirdiler. Yâkût'a göre, şehre İrbil de denilmiş olmalıdır. Haçlı vekâyî-nâmelerine göre, şehir 1107'de kuşatmadan ancak bir miktar para ödemekle kurtuldu. Bir arap kaydına göre, Baudouin 501 (1107/1108) senesinde, donanması Mısır gemileri tarafından mağlûp edilip, Şam'dan gelen bir müslüman ordusu da muhâsarakilerin yardımına koştuğu zaman, geri çekilmiştir. Frank rivâyetlerine göre, Sayda 19 kânûn I. 1111 (İbn al-Ağîr'e göre, 20 cemâziyelevvel 504 = 4 kânûn I. 1110'a tekabül eder) tarihinde haçlıların eline geçti. Kuşatma 47 gün sürmüş idi. Deniz tarafında 60 Norman ve Venedik gemisi şehri kuşatmış, kara tarafından da Kudûs'ten gelen Baudouin Sayda üzerine yürümüş idi. Şehir, müsâit şartlar ile, teslim oldu. Bu şartlara önce riâyet edildi ise de, daha sonra Baudouin halka 20.000 dinar vergi yükledi. Bu vergi şehrin refâhını mahvetti. 1187'de Şalâh al-Dîn şehri geri aldı (İbn al-Ağîr'e göre, 21 cemâziyelevvel 583, yâni 30 temmûz 1187). Haçlılar döğüşmeden şehri terketmişlerdi; Şalâh al-Dîn, istihkâmların büyük bir kısmını yıktırdı. Sayda'da müslümanlar ile haçlılar arasında teğrin I. 1197 (zilhicce 593)'de şiddetli bir savaş oldu ve geceye kadar sürdü ise de, kat'i bir netice vermedi. Daha sonra al-Malik al-Âdil geri kalan tahkimâtı da yıktırdı. 625 (1228)'te Sayda haçlılar tarafından yeniden işgâl ve tahkim edildi. Daha sonra, 1249'da, Ayyûb tarafından geri alındı. 1253'te Fransa kralı Louis IX. bu şehri zaptedererek, tahkim etti. 1260'ta moğullar burada tahribat yaptılar; aynı sene Templier şövalyeleri şehri ele geçirip, 1291'e kadar, burada kaldılar. Nihâyet 1291'de müslümanlar bu-

rayı zaptettiler ve al-Aşraf bütün tahkimâtı yerle bir etti. XVII. asır başlarında düzî emîri Fahr al-Dîn (1595—1634) şehri büyük ölçüde imâr etti. Yaptırdığı müstahkem saray harap olmuşsa da, avrupalı tâcirler için inşâ ettirdiği çarşı „Hân fransâvî“ adı ile hâlâ mevcuttur. Aynı şahıs, Sayda limanının türk donanmasına üs hizmetini göreceğinden korkarak, Mısır limanı denilen cenûp limanını kullanılmaz hâle getirdi. 1791'de Cezzâr Ahmed Paşa fransız tâcirlerini şehirden kovdu. 1840'ta ingiliz ve Avusturya harp gemileri, mısırlılara karşı, Sayda'yı topa tuttular.

Bugünkü şehir, eski Sidon'un yerinde bulunmakla beraber, son yıllara kadar, içeriye doğru eskisi kadar yayılmamıştır. Kıyı önünde bir yarım-ada uzanır ki, şimdi kullanılmaz hâlde bulunan büyük cenûp limanı ile daha küçük olmakla beraber, ufak gemiler tarafından hâlâ kullanılan şimal limanını bu yarım-ada korur. Bu liman dalgalara karşı kaya çıkıntıları ile de korunur. Medhali yakınında karaya bir taş köprü ile bağlı küçük bir ada (Kal'at al-bahr), daha ötede, şimal-i garbîde daha büyük bir ada (el-Cezire) bulunur. Şehrin cenûbunda, sun'î bir tepe üzerinde de, Kal'at al-Mu'ezze vardır. Şehrin ulu câmii evvelce Saint-Jean şövalyelerinin kilisesi idi. Abû Nahla câmii de Saint Michel kilisesi idi. Küçük ada üzerinde Saint Louis şatosunun harâbesi bulunur ki, 1840 bombardımanı ile kısmen tahrip edilmiştir. Birinci cihan harbinde, Sayda teğrin I. 1918 başlarında, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl, daha sonra fransızlara terkedildi ve Lübnan cümhûriyeti hudutları içine girdi. O sırada 12.000 kadar tahmin edilen nüfusunun 7.000 kadarı müslüman ve metâvaliler, 2.000'i rum katolik kilisesi mensûbu hristiyan ve marûnî idi ve 600 kadar da müsevî var idi. Bu şehirde Roma katolik kilisesi, Amerikan dinî hey'eti ve müsevî teşekküllerinin burada tahsil ve terbiye müesseseleri var idi. Şehir, kara tarafından, içinde portakal, limon, nar, incir, badem ve armut ağaçları bulunan büyük bahçeler ile kuşatılmıştır. Ticâreti mahdut olup, ipeği az makbuldür. Üzüm, hububât, pamuk ve mazî ihrâc edilir.

1921'de al-Fârâbî'nin *Kitâb ihşâ al-'ulûm* adlı kitabının ilk defa Sayda'da *İrfân* adlı mecmûa tarafından basılmış olması buranın fikir seviyesini gösterebilir.

al-Nâbigât al-Zubyanî (nşr. Ahlwardt, I, 6) tarafından zikredilen Sayda'şehrini Havrân'da aramak icâp eder.

Bibliyografya: al-Balâzurî, *Futûh* (nşr. de Goeje), s. 126; de Goeje, *BGA bk. fihrist*, mad *Sayda*; İbn al-Ağîr, *Kur*

(nşr. Tornberg), *fihrist*; Yâkût (nşr. Wüstenfeld), III, 439 v. dd.; Gildemeister (*ZDPV*, VIII, 23 v.d.); Baedeker, *Palästina and Syria*; Lortet, *La Syrie d'aujourd'hui* (1884), s. 94 v. dd.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), bk. *fihrist*; [Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ* (İstanbul, 1145), s. 587; müellif Şam eyâletine bağlı bir sancak olan Şaydâ' livâsının o sırada iltizâm ile bir paşa elinde bulunduğunu, Akkâ ve Beyrut'un da buraya tâbi olduğunu, Şam'dan iki menzil mesâfede olan Şaydâ'da ipek v.b. ticâreti ile meşgûl bir kaç frenk tâciri bulunduğunu kaydeder; Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 425—428; *Sâlnâme-i vilâyet-i Beyrut*, 1310 (kasabanın nüfusunu 10.735 olarak verir: 8.287 müslüman, 2.448 gayr-i müslim); *Beyrut vilâyeti*, I, *Cenûp kısmı* (Beyrut, 1335), s. 311—328 (Osmanlı idâresinin son senelerinde Şaydâ hakkında geniş mâlûmat verilir; şehrin nüfusu: 14.167 ve bunun 11.398'i müslümandır)]. (P. SCHWARZ.)

[Bu madde METİN TUNCEL tarafından tamamlanmıştır.]

SAYF. [Bk. SEYF.]

SAYF AL-DAVLA. [Bk. SEYF-ÖD-DEVLE.]

SAYF AL-DİN. [Bk. SEYF-ÖD-DİN.]

SAYFİ. [Bk. SEYFİ.]

SAYHAN. [Bk. SEYHAN.]

SAYHÜN. [Bk. SİR-DERYA.]

SAYIN-KALE. SAYIN-KAL'A, cenûbî Azerbaycan'da, Çağatü nehrinin sağ sâhilinde, küçük bir şehir ve bir idâre bölgesi. İdârî bölge cenûpta Çağatü'nun kollarından biri olan Sâruk nehrinin bir az ötesine geçmektedir. Şimâlde Âcarî bölgesi, şarkta Hamsa eyâleti ile hudutlanır. Bu ismin ilk kısmı *say-* ile ilgilidir. Bu bölge bir türk kabilesi olan Afşarlar ile meskûndur; fakat bunların bir kısmı, Fath'-Alî Şâh'ın XIX. asrın başında Şiraz'dan getirttiği Lür menşeli Çârdavri (Çârdovli) kabilesine yer vermek için, Urmiye'ye hicret etmek zorunda kalmıştır (Çârdavri bölgesi Şedmere veya Seymerre civârındadır). Çârdovli'lerin reisi Mahmûdeik'ta oturmakta olup, yanında 5.000 kişilik bir kuvveti var idi. Sayın-Kal'a şehrinin 2.500—3.000 nüfusu ve küçük bir pazarı var idi. Şehir 1830 yılında Şayh 'Ubayd Allâh idâresindeki kürtlerin hücumu ile tahrip edilmiştir. Şehirde eskiden İran askerî birliği bulunuyor ve Çağatü vâdisinden Azerbaycan'a giden yolu muhâfaza altında tutuyordu. Sayın-Kal'a'nın Afşar bölgesinde Ker Porter (*Travels*, II, 538—552; Ritter, IX, 816) tarafından tasvir edilen ve içinde yunanca kitâbe bulunan Kereftü mağaraları ile

Taht-i Sulaymân (eski Gazaka, arap. al-Şîz; krş. Marquart, *Ērānsahr*, s. 108) bulunmaktadır. İçinde yüzen adası ile Çamlı-göl de buradadır (Bâderlî köyü yanında). Afşarların bir kısmı *Ahl-i Hakk* [bk. mad. 'ALİ İLÂHÎ] mezhebine dâhildir; bunların mahallî reisleri Th. Bent zamanında Nazar-Babâ ile Gencâbâd'da oturlardı (krş. V. Minorsky, *Notes sur la secte des Ahli Hakk*, RMM, XL—XLI, 1920, s. 53, 76).

Bu Sayın-Kal'a şehri Sultânîya'nın şarkında ve Abhar ırmağı yanındaki aynı ismi taşıyan ve XIV. asırda Mustavî tarafından zikredilen başka bir kale ile karıştırılmamalıdır; bk. G. le Strange, *The Lands of the East. Caliph.*, s. 222.

Bibliyografiya: H. Rawlinson, (*JRGS*, 1841, X 40); H. Schindler (*ZG Erdk. Berl.* 1883, XVIII, 327); Th. Bent, *Scotch Geogr. Magazine*, 1890, s. 91); A. F. Stahl (*Petermanns Mitteilungen*, 1905, s. 33; bölgenin bir haritası ve yer-altı servetleri hakkında kayıtlar ile); Jackson, *Persia Past and Present*, s. 121 v. dd.

(V. MINORSKY.)

SAY'ÜN. [Bk. SEY'ÜN.]

SAYYİD. [Bk. SEYYİD.]

SAYYIDA NAFİSA. [Bk. NEFİSE.]

SEÂLIBİ. AL-SA'ÂLIBİ, üç müellifin nisbesi.

1. ABÜ MANŞÜR 'ABD AL-MALİK B. MUHAMMED B. İSMÂ'İL, V. (XI.) asrın en velûd müelliflerinden biridir. Hayâtı hakkında Nişâpûr'da 350 (961)'de doğduğu ve 429 (1038) tarihinde öldüğünden başka bir şey bilmiyoruz („Tilki derilerinden kürk diken kürkçü“ mânâsına gelen nisbesi izâh edilirken, onun kürkçülük yaptığı için, bu nisbeyi aldığı söylenir (bk. msl. İbn Hallikân, *Vasfayât*, Kahire, 1948, II, 352). İlim ve edebiyatın himâye ve teşvik gördüğü bir devir ve muhitte yetişen al-Sa'âlibî, muâsırları Abû Bakr al-Hvârizmî [b. bk.] ve Badî' al-Zamân al-Hamadânî [b. bk.] yanında, zamanın en ehemmiyetli simâlarından biridir. Eserlerinde bir âlim olduğu kadar bir öğretici ve bir edebiyat muallimi hüviyeti aksettiren müellifin muhitinde bulunduğunu bildiğimiz emîr ve vezirlerin çocuklarına hocalık ve bilhassa Nişâpûr medreselerinden birinde müderrislik yaptığı düşünülebilir. Eserlerinden bazılarını ithâf ettiği şahsiyetler arasında Me'mûnilerden Hvârizmşâh Abû'l-'Abbâs Ma'mûn (hükûmet yılları: 309—407=1008—1017, bk. I A, V/1, 264; VII, 701), gazneli Sultan Mahmud'un kardeşi emîr Şâhib al-Cayş Abû'l-Muza'ffar Naşr b. Nâsir al-Dîn Sebûktigin (ölm. 411), Nişâpûr reisliğini devamlı olarak ellerinde tutan Mikâlîler (bu âile için bk. H. Ritter,

Die Geheimnisse der Wortkunst (Asrâr al-balâğa) des 'Abdalqâhir al-Curcânî, s. 27—32; Bayhaqî, *Târîh-i Mas'ûdî*, nşr. Sa'îd Nafisî, Tahran, 1332 ş., III, 969—1009)'den Amîr Abû'l-Fazl 'Ubayd Allâh b. Ahmed al-Mikâlî (ölm. 436=1045) vardır. Ayrıca eserlerinde bunlar ve devrin başka ileri gelenleri ile mü-nâsobetlerine dâir pek çok kayda tesâdüf olunur].

Seleflerinden intikal eden bilgileri işâret etmekte titizlik göstermeden ve çok defa kendi bilgilerini sık-sık tekrarlayarak, iktitaf sûretiyle vücûda getirdiği çok sayıdaki eserleri bilhassa kendi devrindeki şiirden ve belâgatten bahseder.

En tanınmış ve bizim için en mühim eseri (zeyilleri ile birlikte) al-Sa'âlibî'nin kendi nesli ve bir evvelki neslin edip ve şâirlerine dâir en mühim kaynaklardan biri olan *Yatîmat al-dahr fî mahâsin ahl al-'aşr*'dir. [Müellif bu eserini h. 384'te bitirmiş ve sonra 402—407 yılları arasında ona son şeklini vermiş olmalıdır (bk. 'A. İkbâl, *Tatimma* neşri mukaddimesi, I, 4)]. Eserde bahsedilen şahıslar memleketlerine göre tasnif edilmişlerdir. *Yatîma*, esâs itibâriyle, çoğu zaman hâl tercümesine dâir kısa bilgiler ihtivâ eden bir şiir dergisidir. Bu tarz eserlerin çoğunda olduğu gibi, al-Sa'âlibî'nin eseri de farklı şekillerde yayılmıştır; bu husus Yâkût (*İrşâd*, II, 320)'tan anlaşılmaktadır. Yâkût, Kahire'de bizzat müelliften Ya'kûb b. Ahmed b. Muhammed'e intikal etmiş bir nüshada okuduğu bir fıkradan bahseder ki, bu umûmiyetle yayılmış bulunan metinde bulunmadığı hâlde, Şam baskısında (III, 33) bulunmaktadır. Eserin Pertsch, *Verz. der ar. Hands. zu Gotha*, nr. 2127; *GAL*, I, 284; *Suppl.*, I, 499'da zikredilen yazma nüshalarına Üniv. kütüp., nr. AY 662, 742 (2. kısım), Lâleli kütüp., nr. 1959 (569'da istinsâh edilmiştir), Kara Çelebi-zâde kütüp., nr. 316 (589'da istinsâh edilmiştir, noksan), Pertev Paşa kütüp., nr. 449, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1222 nüshalarını ilâve etmek lâzımdır. *Yatîma* iki defa basılmıştır (Şam, 1304; Kahire, 1934); ayrıca Mavlavi Abû Mûsâ Ahmed al-Hakk tarafından bir fihristi neşredilmiştir: *Fâ'idat al-'aşr, a comprehensive Index of Persons, Places, Books... referred to in the Yatîman al-Dahr, the famous Anthology of Tha'âlibî*, Kalküte, 1915 (*Bibl. Ind., NS*, nr. 1215). Bizzat müellif, bu eserine aş-yk. aynı tertip ile, *Tatimmat al-Yatîma* adlı bir zeyil yazmıştır. Paris, *Bibl. Nat.* nr. 3308 nüshasına istinâden negredilen (nşr. 'A. İkbâl, Tahran, 1353 ş.) bu eserin muhtelif nüshaları bazı kataloglarda *Zayl al-Yatîma*, *al-Badr* gibi adlar ile zikredilir (bk. *GAL*,

Suppl., I, 499 v.d.). Bununla beraber eserin adı *Tatimmat al-Yatîma* şeklinde eski müelliflerden bazıları tarafından kaydedildiği gibi (bk. *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.), bu müellifin ön sözünde de açıkça geçmektedir (*Tatimma*, I, 2). Eserin yazmaları *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.'de zikredilmiştir. Ayrıca bir nüshası Esad Efendi kütüp., nr. 2952/2'de bulunmaktadır. *Yatîmat al-dahr*'in verdiği malzeme itibâriyle kısmen *Tatimma* ile birleşen diğer bir zeyli al-Bâharzî (b. bk.; ölm. 467=1076)'nin *Dumyat al-kaşr*'idir. [Kısmen basılmış olan (Halep, 1349) bu eserin yazmaları için *GAL*, I, 252; *Suppl.*, I, 446'dan başka bk. H. Ritter, *ayn. eser.*, s. 4]. Şiirleri mevzûlara göre ayrılmış bölümlerde toplayan bir başka dergisi *K. Ahşan mâ samî'tu*'dür ki, bunun Köprülü kütüphanesindeki nüshası (nr. 1197, bk. O. Rescher, *MSOS As.*, IV, 164), Kahire'de Hidiviye kütüphanesinde bulunan bir yazmasına istinâden basılan (Muhammed Efendi Şâdîk 'Anbar'ın tashih ve açıklamaları ile, Kahire 1324) nüshadan daha geniş olup, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir (*et-Ta'âlibî*, cüz 3, Leipzig, 1916). Bu kitabın zeyli mâhiyetinde yazılmış bulunan *K. Man gâba 'anhu 'l-mu'trib*'in müellif hattı ile yazılmış nüshası Lâleli kütüphanesindedir (nr. 1946, bk. Rescher, *MO*, VII, 105, bundan istinsâh edildiği kayıtlı bir nüsha için bk. Üniv. kütüp., nr. AY 1327). Bu eser *al-Tuhfat al-bahiya* (İstanbul, 1302, s. 230—294) içinde ve Beyrut'ta (1309) neşredilmiş, O. Rescher tarafından almancaya çevrilmiştir (*MO*, XVII, 31—198; XVIII, 81—109). Yine bunlar gibi, şiir dergisi hâlinde, fakat çok defa şâirlerin adlarını zikretmeden *K. Hâşş al-hâşş* (Kahire, 1326; Tunus, 1293) ve *K. Tarâif al-taraf* (yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 502) elimizdedir. Yine bu tarz eserlerinden olan *K. al-Muntaḥal* veya *Kanz al-kuttâb*'da husûsiyetle kâtipler için 250 şâirden seçilmiş 2.500 parça toplamıştır (bk. Flügel, *Die ar... Hdss. der K. K. Hofbibliothek zu Wien*, nr. 242, diğer yazmaları için bk. *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 4123). Bu kitaba türk şâiri Lâmiî (ölm. 938=1532) bir şerh yazmıştır (bk. Toderini, *Lit. Turch.*, II, app. XXXIV). Burada, onun meghul bir müellifin *Mu'nis al-udabâ*' adlı dergisindeki şiirleri nesre çevirmek şûretiyle Hvârizm şâh Abû'l-'Abbâs'ın emri ile te'lif ettiği *Naşr al-naşm va ḥall al-ikd min muhtâr al-şîr allâzî yaştamil 'alayhi 'l-kittâb al-mutarcam bi-Mu'nis al-udabâ* adlı kitabı da zikredilmelidir (yazmalar için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 501; ayrıca Yeni-câmi, nr. 1188, 634 h. tarihli; başmaları Şam 1300, Kahire 1317).

Eserlerinin ikinci bir kısmı kolayca okunmak için yazılmış kitaplardır. Aynı zamanda bunlarda her türlü faydalı bilgiler ve tarihî fıkralar bulunmaktadır. Bunlardan *K. Laṭā'if al-ma'ārif* (nşr. P. de Jong, Leiden, 1867 ve İbrâhîm al-İbyārî, Hasan Kâmil al-Şayrafî, Kahire, 1379/1960), *K. al-Farā'id va 'l-kalā'id* veya *K. al-'İkd al-nafis va nuzhat al-calīs* (Kahire, 1317, *Naşr al-naşr*'ın kenarında; 1324, 1327; eserin oldukça eski bir yazması, Üniv. kütüp., nr. AY 76'dır; yine aynı kütüphânedeki nr. AY 2629 ve Hamidiye, nr. 1447/34'te birer nüshası vardır); *K. al-Mubhic* (veya *al-Mubahhic*, Kahire, 1324; eserden seçilmiş bazı parçalar hâlinde ve *Arba' rasā'il muntahaba min mu'allafāt... al-Sa'ālibî* içerisinde İstanbul, 1301; eserin *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen yazmalarına Esad Efendi kütüp., nr. 3630/4 ve Yeni-câmi kütüp., nr. 1188 nüshalarını ilâve etmelidir) ve mekteplere mahsûs *adab*'ın eski mevzûlarından olan eşyanın medih ve zemmi hakkındaki Hıvârizmşâh Abu 'l-Abbâs Ma'mûn'a ithâf ettiği *K. al-Laṭā'if va 'l-zarā'if* (veya *al-Zarā'if va 'l-laṭā'if*) *fi madh mahāsin al-aşyā' va az-dādihā* ile *Yavākīt al-mavākīt al-şay' va zam-mih* adlı iki eseri vardır (bunların yazmaları ve basmaları için bk. *Cat. codd. ar. bibl. ac. Lugd. Bataviae*, nr. 455, *GAL*, I, 286, *Suppl.*, I, 501, ikinci eserin bazı yazma nüshaları Üniv. kütüp., nr. AY 608, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2025, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3628/11, Reis-ül-küttâb, nr. 1161/1, Yeni-câmi kütüp., nr. 990/2'de bulunmaktadır). Bu iki eser meçhul bir müellif (Leiden, nr. 456) ve aynı şekilde Abû Naşr Ahmed b. 'Abd al-Razzâk al-Mağdisî tarafından birbirine ilâve edilmek sûretiyle birleştirilmiştir ki, bu eser birincisinin adı altında 1282'de, Bağdat'da, taş-basması sûretiyle neşredilmiş, *Camā'a fi mā bayna kitābay al-Sa'ālibî...* adı ile, Bulak (1296)'ta, Kahire (1275, 1300, 1307, 1310)'de basılmıştır (yazmaları *GAL*, *Suppl.*, I, 501'de gösterilen bu eserin bir nüshası da Es'ad Efendi kütüp., nr. 3630/1'de bulunmaktadır). Nihâyet *Ġurar al-balāğa va durar al-faşāha* veya *Ġurar al-balāğa fi 'l-naşm va 'l-naşr* veya *K. al-La'ālî va 'l-durar* (isminde görülen başka küçük farklar ve yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500)'i zikretmek gerekir.

Bunlardan başka o bir çok darb-ı mesel, vecize ve mesel hukmüne girmiş beyitlerden vücuda getirilmiş dergiler tertip etti ki, bunlardan önce *K. al-Tamşil* (veya *al-Tamassul va 'l-muḥāzara fi 'l-hikam va 'l-munāzara* veya *Hilyat al-muḥāzara va 'unvân al-muḥākara va maydân al-musāmara*, Paris, nr. 5914, veya

K. al-mahāsin va l-azdād, Selim Ağa kütüp., nr. 989; yazmaları *GAL*, I, 286; *Suppl.*, I, 501'de gösterilmiştir; ayrıca Es'ad Efendi, nr. 2550/1, Kara Çelebi-zâde, nr. 312, Üniv. kütüp., nr. AY 1319 ve Konya, Yusuf Ağa kütüp., nr. 4902, 587 tarihli nüshaları vardır; *Arba' rasā'il...*'de bazı parçaları neşredilmiştir, İstanbul, 1301)'yı, ayrıca *K. Ahāsın kalim al-nabî va 'l-şahāba va 'l-tābî'in va mulūk al-cāhiliya va mulūk al-islām va 'l-vuzarā' va 'l-kuttāb va 'l-bulağā va 'l-hukamā' va 'l-ulamā'* (yazmaları için bk. *GAL*, I, 286; *Suppl.*, 501; J. J. Ph. Valetton tarafından kısmen neşredilmiştir: *Ta'ālibîi syntagma dictorum brevium et acutorum*, Leiden, 1844)'yı yazdı; sonra bunu daha hacimli bir eserin *K. al-'cāz va 'l-icāz* (*Hams rasā'il*, İstanbul, 1301 içinde basılmış, İskandar Aşaf tarafından neşredilmiştir: Kahire, 1897)'ın içine aldı. Bu nevî eserleri arasında *K. Laṭā'if al-şahāba va 'l-tābî'in* (nşr. P. Cool; *Selecta e Thaaibii libro facetiarum*, bk. Roorda, *Grammatica arabica*, Leiden, 1835)'i ve Cheikho tarafından *al-Maşriḳ* (V, 831—834)'te neşredilen bir başka darb-ı meseller mecmûası vardır. *al-Sa'ālibî* bir de *Mu'nis al-vaḥid* adlı bir *adab* kitabı te'lif etmiştir (bk. *GAL*, *Suppl.*, göst. yer.), Flügel'in *Der vertraute Gefährte des Einsamen* (*Muhtaşar min K. Mu'nis al-vaḥid fi 'l-muḥāzarat li 'l-Sa'ālibî*, Wien, 1829)'de neşrettiği eser Râgib al-İsfahânî'nin *Muḥāzarat*'ının bir parçasından başka bir şey değildir (bk. Gildemeister, *ZDMG*, XXXIV, 171). Ahlâk ve siyâsete dâir *Sîrat al-mulūk* veya *Kitâb al-mulûki* adlı bir eser kaleme almıştır (bk. *Kaşf al-zunûn*, nşr. Flügel, nr. 7343, krş. *Sîrâc al-mulûk*, British Museum, Or. 6368=DL 64, *Âdâb al-mulûk*, Es'ad Efendi, nr. 1808). Buna benzer bir kitabı da *Tuḥfat al-vuzarā'* (bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 501; krş. *Kitâb al-vuzarā'*, Gotha, nr. 1886)'sıdır. *Adab*'e dâir daha az ehemmiyetli eserleri arasında *K. Mir'ât al-murâ'ât va a'mâl al-ḥasanât* (Kahire, 1898, 1318, yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500) ve *K. Bard al-akbād fi 'l-a'dād* (*Hams rasā'il* içinde, İstanbul, 1301; yazmaları için bk. *Suppl.*, I, 501, ayrıca Es'ad Efendi, nr. 3630/3)'ı vardır.

Eserlerinin üçüncü bir kısmı da, dar mânası ile, lisâniyâta dâir çalışmalarını ihtivâ eder. Bunlardan en meşhûru genç yaşında kaleme aldığı ve önce *Şams al-adab fi 'stimā' al-a'râb* adını verdiği müterâdif kelimelere dâir eseridir. Bu eser *Asrâr al-luğat al-'arabiya va ḥaşā'ishihā* adını taşıyan ve dar mânası ile, müterâdif kelimelere tahsis edilmiş bir bölüm ile *Macārî kalām al-'arab bi rusūmihā va sunanihā va mā yata'allāku bi 'l-naḥv*

va 'l-irâb minhā va 'l-istinşād bi 'l-Kur'ân 'alâ akşarihā veya *Sirr al-adab fi macārî kalām al-'arab* adlı ikinci bir kısmı ihtivâ ediyordu. Bu ikinci kısım Ahmed b. Fâris'in *K. Fikh al-luğa*'sından ekseriyâ kelimesi kelimesine aynen alınmıştır (eserin bu eski şeklinin yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500). *al-Sa'ālibî*, daha sonra, bunun birinci kısmını *Fikh al-luğa* adı ile ayrı bir kitap hâline getirmiştir ki, eser asıl şöret ve rağbetini bu şekli ile kazanmıştır (bk. *Prooemium et specimen lexicæ synonymici arabici Atthalibi*, notlar ve açıklamalar ile nşr. J. Seligmann, Upsala, 1863; Fleischer, *Kleine Schriften*, III, 152—166 ve Paris, 1861, nşr. R. Dahdâh, Kahire, 1357/1938, nşr. Muştafa al-Şakḳā, İbrâhîm al-İbyārî ve 'Abd al-Hâfiş Şalâtî; eserin başka baskıları ve yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, burada gösterilen yazmalardan başka İstanbul kütüphânelerinde pek çok nüshası vardır). *Fikh al-luğa*'nın Kahire, 1284 ve 1325 baskılarında eserin ilk şeklinin ikinci kısmı da *Sirr al-'arabiya fi macārî kalām al-'arab va şilatihā va 'l-istinşād bi 'l-Kur'ân 'alâ akşarihā* adı ile neşredilmiş, ayrıca taş-basması sûretiyle, al-Maydânî'nin *al-Samî fi 'l-asāmî*'si ile birlikte, Tahran'da basılmıştır. Yine bu kısmın, ayrı olarak, nüshalarına çok tesâdüf edilmektedir. *Fikh al-luğa* meçhul bir müellif tarafından, 742 (1341)'ye dogru, *Naşm Fikh al-luğa* adı ile manzûm hâle getirilmiştir (Leiden, nr. 67; bk. Weijers, *Orient.*, I, 360 v.d.). Müellifin *Lubâb al-'adâb* adlı ve üç kısımdan ibâret bir başka eserinin (bk. *Suppl.*, I, 502'de gösterilen nüshalar ve ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 6900, bu nüsha h. 679'da 500 tarihli eski bir nüshadan istinsâh edilmiştir) *Asrâr al-luğa va cavāmî'uha va ḥaşā'ishihā* başlığını taşıyan birinci kısmı da yine *Fikh al-luğa*'dan başka bir şey değildir.

H. 400'de *al-Sa'ālibî*, Nişâpûr'da, bilhassa mecâzî nazar-ı itibâra alarak, belâgate dâir bir el kitabı te'lif etmiştir ki, bu Hıvârizmşâh Ma'mûn b. Ma'mûn'a ithâf ettiği *K. al-Nihāya fi 'l-tarîz va 'l-kināya*'dır (bazı nüshalarda *al-Kifāya fi 'l-kināya*, *al-Kināya va 'l-tarîz* v.b. adı ile, mevcûd yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Es'ad Efendi kütüp., nr. 3542; bu eser, son adı ile, Mekke'de 1301'de, al-Cureânî'nin *al-Muntaḥab min kināyât al-adabā' va işrât al-bulağā*'sı ile birlikte ve müntehabât sûreti ile *Arba' rasā'il*, İstanbul, 1301'de basılmıştır). Bu tarz eserlerinden biri de Abu 'l-Muzaḥḥar Nâşr b. Nâşir al-Dîn Sebûktigin'e ithâf ettiği *K. Aenâs al-taenîs* (*GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500'de zikredilen nüshalarından başka Üniv. kütüp.,

nr. AY 742/2, Yeni-câmi, 1188/4)'dır. Eserlerinden *K. Sihir al-balāğa va sirr al-barā'a* arapça zarif ibârelerden müteşekkil bir mecmuadır (yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500, ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 753; Reis-ül-küttâb, nr. 815; Şehid Ali Paşa, nr. 218; Es'ad Efendi, nr. 3542/34: *Muhtâr min Sihir al-balāğa*; eser basılmıştır: Kahire, Şam, 1350; ayrıca eserden seçilmiş parçalar *Arba' rasā'il*, İstanbul, 1301'de bulunmaktadır). Kendisi, bir de muayyen izâfet terkipleri hâlindeki tâbirleri toplamak sûreti ile, *Şimâr* (veya *Şamar*) *al-ḳulûb fi 'l-muzâf va 'l-mansûb* adlı bir eser yazmış ve pek tanınmış olan bu eserini emir Abu 'l-Fazl 'Ubayd Allâh b. Ahmed al-Mikālî'ye ithâf etmiştir (yazmaları için bk. *GAL*, I, 285; *Suppl.*, I, 500; bu eserlerde gösterilenlerden başka Üniv. kütüp., nr. AY 1298, 1398; Şehid Ali Paşa, nr. 2615; Köprülü kütüp., nr. 1331/4; Bursa, Haraçcioğlu, nr. 948; Râgib Paşa, nr. 1097; Kahire'de 1326'da basılmıştır). Meşhûr kimselerin adlarının bir listesini veren *al-Tazyîl al-marḡûb min Şamar al-ḳulûb* adlı eseri öncekinin bir zeylidir (Paris, nr. 6029). *Şimâr al-ḳulûb*'ün *'İmâd al-balāğa* adlı bir bulâsası 'Abd al-Ra'ûf al-Munâvî (ölm. 1031/1622) tarafından yapılmıştır (bk. *Suppl.*, I, 500). Bir başka bulâsası *Nafḥât al-maḳlûb min Şimâr al-ḳulûb* adını taşır (yazmaları için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 500; ayrıca Üniv. kütüp., nr. AY 1329, 266—120a). Muḥammed Amîn al-Muḥibbî (ölm. 1111/1699) tarafından *Kitâb mā yu'vval 'alayh fi 'l-muzâf va 'l-muzâf ilayh* adı ile harf sırasına göre tertip edilmiştir (bk. *GAL*, II, 294, *Suppl.*, II, 404). *al-Anvâr al-bahîya fi tarîf maḳāmât fuşāḥā' al-barîya* adlı eserinde halife, hükümdar, emir, vezir v.b. yanında âlim, şâir ve ediplerin kazandığı mevkie dâir rivâyetter ve tarihî fıkralar toplamıştır (bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 502. Ayrıca bir nüshası Üniv. kütüp., nr. AY 3326/1).

[Çok yazdığı kadar da ekseriyâ aynı mâlzemeyi birbirine yakın adlar ve tertipler ile tekrarladığı görülen müellifin sayılanlardan başka kitab ve risâleleri de vardır ki, bunlardan *GAL*, I, 286; *Suppl.*, I, 502'de tesbit edilmiş olanlarının belli-başlıları şunlardır: *al-Şakvâ va 'l-ittâb va ma vaka'a bi 'l-hullân va 'l-aşhâb*, *K. al-Ġilmân*, *K. al-Tavfiḳ bi 'l-taflîḳ*, *al-Anvâr fi âyât al-nabî*, *Nasîm al-şabâ*, *K. al-Mutaşâbih*, *Lutf al-laṭā'if*, *Sac' al-manşûr*, *K. al-İktibâs min al-Kur'ân*, *Durar al-hikam*, *Kurâzat al-zahab va ma'din al-adab*, *Mârifat al-ruṭab fi mā varada min kalām al-'arab*, *Makârim al-aḥlâḳ*, *Mavâsim al-'omr*, *Sirr al-hakîka*, *'Uşrat al-muhtâra*. Ayrıca müellifin, al-Şafadî'nin zikrettikleri esâs alınmak sûreti ile, hâl tercü-

mesine dâir kaynaklarda geçen eserlerinin harf sırasına göre tertip edilmiş tafsilatlı bir cedveli için bk. *Laṭā'if al-ma'ārif*, Kahire, 1379/1960 neşrinde nâşirlerin ön sözü, s. 14 v. dd.]

Bibliyografiya: al-Huṣṣrî, *Zahr al-ādāb* (Kahire, 1353), I, 168 v. dd.; İbn Hallikān, *Vafayāt* (Bulak, 1299), nr. 354; al-Damirî, *Kitāb al-hayawān*, I, 163; İbn al-İmād, *Şazarāt al-zahab* (Kahire, 1350/1351), III, 246; Wüstenfeld, *GGA* (1837), s. 1103, nr. 15; ayn. mll., *Geschichtschreiber der Araber*, nr. 191; *GAL*, I, 284 v.d.; *Suppl.*, I, 499 v.d. (C. BROCKELMANN.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

2. ABÜ MANŞÜR AL-HUSAYN B. MUHAMMED AL-MARĠANÎ (Efganistan'da Gür'da, MarĠan'a nisbetle) bir arap tarihçisi olup, hakkında bildiğimiz tek şey *Ġurar al-siyar* adlı eserini Gaznelî Mahmud (ölm. 412=1021)'un kardeşi Naṣr'a ithâf etmiş olmasıdır. Eserinde Âdem'den Sebüktingin'e kadar begeriyet tarihini nakleder. Eserin birinci kısmı İstanbul'da, İbrahim Paşa kütüphanesi, nr. 916 ve Paris, nr. 5053 yazmaları ile muhafaza edilmiştir. Bu birinci kısımdan Zotenberg iranlılar tarihini neşretti (*Histoire des rois des Perses*, Paris, 1900). Nâşir eserin giriş kısmında bu tarihin, kat'i deliller vermeden, aynı nisbe ile pek tanınmış olan edibin (bk. burada nr. 1) eseri olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Eserin bu kısmı bilhassa değerlidir; çünkü bu, hattâ Tabarî'nin de göstermediği bir dikkat ve doğruluk ile, Firdavsi'nin *Şah-nâme*'sinde istifade ettiği kaynaklardan yapılmış iktibasları ihtivâ eder. Anlaşıldığına göre müellif, Tüs emîri Abü Manşür Muhammed b. 'Abd al-Razzāk'ın emri üzerine, 950'ye doğru dört müellif tarafından yeni farsçaya nakledilmiş olan hükümdarlar tarihini hemen-hemen aynen tercüme etmiştir. Aynı zamanda Tabarî'den, Cavâlikî'den ve diğer arap müverrihlerinden de, tenkidî bir endişe göstermeden, istifade etmiştir. Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, IV, 319, nr. 8592, burada, yanlış olarak, al-Mar'âşî deniliyor)'ye göre, dört cildi ihtivâ eden eserin bugün yalnız bir cildi daha Oxford'da Bodleian kütüphanesinde (D'Orv., X, 2) bulunmaktadır. Bu cildi h. 74'ten 158 yılına kadar olan devreden bahseder (bk. Houtsma, *WZKM*, III, 30—37). Bu eser arap vekayi-nâmelerinde olduğu gibi, sâdece tarih sırası ile bir şema olmaktan kurtulması ve tarihi rûhiyat yardımı ile arzemesi bakımından, dikkate değer bir tecrübedir.

Bibliyografiya: Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*², s. 41 v. dd.; Caetani, *Un manoscritto arabo non identificato della*

Bodleiana in Oxford, il „Ghurar al-Siyar“, Centenario della nascita di Michele Amari, Palermo, 1910, II, 364—372; eserin münderecâtının Gabrieli tarafından verilen tam fihristi için bk. *RRA L*, V. seri, XXV, 1138 v. dd.; burada *al-Himār* adının Marvân II. olarak izâhının *Ġurar* ve *Şimūr al-kulūb* (aynı şekilde *Laṭā'if al-ma'ārif*, s. 30; bk. V. Mzik, *WZKM*, XX, 310)'daki mutâbakatı bu madde 2. ve 1. şahısların aynı oluşuna delil olarak zikredilir.

3. 'ABD AL-RAHMÂN B. MUHAMMED B. MAHLUF AL-CA'FARÎ AL-CAZÂ'IRÎ, şimâli afrikalı kelâm âlimi; 788 (1386)'de Cezâyir'de doğdu; 802 (1399)'den itibaren Bicāya'de, Tunus'ta ve Kahire'de tahsil etti; Kahire'de iken hacca gitti ve sonra Tunus'a dönerek, orada 873 (1468)'te öldü (mezarındaki kitâbeye göre; fakat Ahmed Bâbâ, ölüm tarihi olarak, 875 yılını vermektedir). Onun en belli başlı eseri 25 rebiülevvel 833 (23 kânûn I. 1429)'te bitirdiği *al-Cavâhir al-hisân fî tafsîr al-Kur'ân* adlı tefsiridir (yazmaları için bk. *GAL*, II, 249, 5, 1; *Suppl.*, II, 351). Bütün eserlerinden bugüne kadar sâdece âhiret ahvâlin-den bahseden *al-'Ulûm al-fâhira fî 'l-nazar fî umûr al-âhira* (Kahire, 1317/1318)'si ile *Nubẓa min al-Câmî' al-kabîr* (Kahire, 1911) adı altında ahlâka dâir *Câmî' al-ummahât fî ahkâm al-'ibâdât*'ının bir parçası basılmıştır. Daha az ehemmiyetli olan diğer eserleri *GAL* ve *Suppl.*'de zikredilmiştir.

Bibliyografiya: Ahmed Bâbâ al-Timbuktî, *Nayl al-ibtihâc fî tafrîz al-Dîbâc* (Fas, 1317, taş-basm.), s. 148—151; Muhammed al-Hifnâvî, *Ta'rif al-halaf bi-ricâl al-salaf* (Kahire, 1324/1906), s. 63—68; A. Devoux, *Les édifices religieux de l'ancien Alger* (Cezâyir, 1870), s. 37—48; Barges, *Complément à l'histoire des Beni Zeïyan*, s. 394—396; Cherbonneau, *Essai sur la littérature arabe au Soudan (Annuaire de la Société archéologique de Constantine, 1855, II, 45 v.d.)*; R. Basset, *Giorn. d. Soc. As. It.*, X, 54. (C. BROCKELMANN.)

SEB'A. SAB'A, SAB', yedi sayısı olup, başka kavimler — ister sâmi olsun, ister olmasın — için olduğu gibi, müslüman halklar içinde husûsî bir mânası vardır. Türlü tasavvur ve hareketlerde bu sayıya atfedilen tercih, kısmen yahudî, hristiyan ve başka halklardan muktebes olup, kısmen de bunlar daha islâmiyetten önceki araplarda mevcut bulunuyordu. Kâbe etrafında yedi defa tekrar edilen tavâf, Şafâ ile Marva arasında yedi defa tekrarlanan koşma [bk. mad. SA'Y], hacce sırasında yedi defa tekrarlanan taş atılması [bk. mad. CAMRA]

güphesiz bu eski temele ircâ edilmelidir. Bu tercih kısmen de hassaten müslüman âdet ve tasavvurlarına bağlanır. Daha *Kur'an* (XV, 87)'da yedi *Maṣānî* bahis mevzuu olmaktadır; bu ifâde umûmiyetle yedi âyetten müteşekkil olan Fâtîha sûresine delâlet eder (bk. A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?*, s. 28). Cemâatin mukaddes metnin türlü okunuşları (*ķir'ā'a*) karşısındaki hürriyeti *Kur'an*'ın yedi *ahruf* üzerine vahy edilmiş olduğuna dâir hadisin (bir çok izâhları arasında) bir izâhına dayanır (al-Buhārî, *Huşumât*, bâb 4; *Fazā'il al-Kur'ân*, bâb 4, 27; Muslim, *Şalât al-musâfirîn*, hadis 270—274; Abü Dâ'ud, *Vitr*, bâb 22; Nasā'î, *iftitâh*, bâb 37 v.b.; krs. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leyden, 1920, s. 37 v.dd.).

Din bakımından temizlik (*ṭahāra*) sâhasında, mütat olarak, üç sayısı tercih edilir [bk. mad. SALÂŞ]. Fakat kirlenmiş eşyanın yedi defa yıkanması lâzım geldiği söylenir (msl. Muslim, *Ṭahāra*, hadis 89—93; Abü Dâ'ud, *Ṭahāra*, bâb 37). Namazda secdenin vücutun yedi kısmı üzerinde yapılması gerekir (al-Buhārî, *Azân*, bâb 133, 134, 137, 138; Muslim, *Şalât*, hadis 227; Abü Dâ'ud, *Şalât*, bâb 150 v.b.).

Başka bir hâlde yedi sayısı dört sayısı ile, münâvebe ile, yer değiştirir, nitekim emir ve nehiyerin cetvelinde böyledir (al-Buhārî, *al-Mazālim val-ğazab*, bâb 5; Muslim, *Libās*, hadis 3 v.s.; krs. Buhārî, *Ṭahāra*, bâb 40; *Hayz*, bâb 25 v.s.). Kadir gecesinde (*Laylat al-Kadr*) tarihinin tesbitinde, bu husûsî hâlde, yedi sayısı, daha çok gelen on sayısı ile, tenâvüp eder (Buhārî, *Laylat al-Kadr*, bâb 2).

Hristiyanlıkta olduğu gibi, esâslı günahlar yedi ile tahdit edilmiştir (Buhārî, *Vaṣāyâ*, bâb 23; *Hudūd*, bâb 44; Muslim, *İmân*, hadis 144); fakat başka şekilde zümrelere ayırmalar da vardır.

Kâinât ile ilgili ilimde de yedi sayısı, aynı şekilde, bir tercihe mazhar olmuştur; bu şüphesiz kısmen başka dinlerdeki tasavvurların aynıdır. Yedi kat gök ve yedi kat yer vardır (*Kur'an*, II, 27; Buhārî, *Bad' al-halk*, bâb 2). Cehennemnin yedi kapısı vardır (*Kur'an*, XV, 44); Medine'nin de, aynı şekilde, zamanın sonunda yedi kapısı olacaktır (Buhārî, *Fitan*, bâb 26). Krs. ile-ride mad. SAB'YA.

Tıp ve sihirde yedi sayısı bilhassa sık görülür. Peygamber hastalanınca, üzerine yedi tulumun suyu dökülmüştür (Buhārî, *Vuzū*, bâb 145); vücutun yaralı olan veya ağrıyan yerleri yedi defa dağlanır (Buhārî, *Tamannî*, bâb 6); Douthé (*Magie et religion dans l'Afrique du Nord*, Cezâyir, 1909)'de (s. 154) 7×7 murab-bâdan meydana gelen ve üst sırası „yedi mü-

hür“ ü ihtivâ eden bir cedvelin resmi bulunmaktadır. Aynı eserde, *sab'a 'uhūd* denilen muskanın bir metni bulunmaktadır (s. 112). Bunlardan başka bk. *agn. esr.*, s. 91, 100, 118.

Aynı şekilde yetmiş (*sab'ūna*), yedi yüz v.s. gibi sayılara da husûsî mânalar izâfe edilir. Bu dünyadaki ateşin kuvveti cehennem ateşinin kuvvetinin yetmişte biri kadar olmak üzere, tasvir edilir (al-Buhārî, *Bad' al-halk*, bâb 10).

İnsan teri, kıyâmet gününde, yerin yetmiş arşın derinliğine inecektir (Buhārî, *Rikâk*, bâb 47). Yedi defa tekrar edilen bir *istiğfâr*, zikrolununca (*Kur'an*, IX, 81), Ahd-i cedid ile benzerliği hatıra gelir. Peygamberin ümmetinden (*umma*) yetmiş bin kişi sorgusuz-sualsiz cennete girecektir (al-Buhārî, *Bad' al-halk*, bâb 8; Muslim, *İmân*, hadis 316; Tirmizî, *Ġiyâma*, bâb 12, 16); yetmiş bin kişi de cennete parlayan bir yüz ile girecektir (Buhārî, *Libās*, bâb 18; *Rikâk*, bâb 50, 51; Muslim, *Canna*, hadis 14—17); yetmiş bin kişi de cemâatten bir kişinin şefâatı ile (Dârimî, *Rikâk*, bâb 87) girecektir; yetmiş bin kişi cennette balık kara ciğerinin ek kısmını (*zâ'ida*) yiyecektir (Buhārî, *Rikâk*, bâb 44; Muslim, *Şifât al-manâfîkîn*, hadis 30). *al-Bayt al-ma'mûr*'a her gün yetmiş bin melek girer ve bunlar bir daha buraya geri gelmezler (Buhārî, *Manâkib al-anşâr*, bâb 42).

Yedi sayısının tam bir bütün olarak telakkî edildiği düşünülebilir; fakat bu fikirden hareket ederek, Hehn gibi, s-b- kökünü ve diğer sâmi dillerde bunun muâdillerini s-b- kökünden istikak ettirmek istemek (*agn. esr.*, s. 91 v.d.) çok ileri gitmek olur.

Bibliyografiya: J. Hehn, *Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament* (Leipzig. Semit. Studien., II, 5), Leipzig, 1907. (A. J. WENSINCK.)

SEBA. SABA', Arabistan'ın cenûb-i garbîsinde, Ahd-i atik'te, Yunan, Roma ve Arap edebiyâtında, bilhassa cenûbî Arabistan kitâbelerinde sık sık zikredilen bir kavmin ve devletin adı; ilk arap kaynakları, başlıca kitâbeler ve bâzan da yunan kaynakları, milâdın ilk asırlarından Peygamberin zamanına kadar, bize Saba' tarihi hakkında bilgi verir. Çivi yazısı ile olan kitâbelerin şahâdet ettiği üzere, her ne kadar nisbeten muahhar ise de, hiyeroğlif ile yazılmış metinlerdeki *Šabī(a)t* veya *Šabt(i)*, *Šaba* gibi, âsûrî dilinde *Sab'u* bir memleket adı idi. Kitap-ı Mukaddes'te *Şebâ* kavmin ve memleketin adıdır ve cenûbî Arabistan kitâbelerinde de *Saba'* memleket veya devlet ve kavim (bu da Saba' devleti ile münâsebetlidir) mânasına gelir.

Saba' hakkında elimizde bulunan en eski şahâdetler, tabii olarak, sâmilere şahâdetleri,

her şeyden önce çivi yazısı ile olan kitâbelerdir. En eski zikrin, ancak VIII. (m. ö.) asra çıktığı doğrudur; bununla beraber, çok daha eski devir Ön-Asya'sı tarihî vesikaları Saba'ya işaretler ihtivâ ediyor gibi görünmektedir. Nitekim Ur'un son kralının muasırı, üçüncü binin ikinci yarısında (m. ö.) Lagaş „patesi“'si, Arad-nannar'ın Sümer dilindeki bir kitâbesi üzerinde bulunan Sabu ihtimâl „Saba'lılar memleketi“ demektir. Hommel (*Explorations in Bible Lands*, Philadelphia, 1903, s. 739), Ur kraları zamanında (m. ö. 2500'den sonra) Sâbum'undan Ahd-i atik'in Seba'sı („merkezî Arabistan'da“; bu hususta bir de bk. *Die altisraelitische Überlieferung*, München, 1897, s. 37) gibi bahseder. Tiglat-Pileser III. (745—727)'in cenûbî Arabistan'a karşı savaşını anlatan kitâbelerinde, Saba'lılar itaatlerini sunan kavimler arasında zikredilmiştir: bu kitâbe bu halk hakkında en eski kat'î vesikadır. Sargon II. (722—705) sal-nâmelerinde (715 yılında) zengin vergiler (altın, günlük, kıymetli taş v.b.) getirmiş olanlar arasında uzak çöllerde oturan arapları, daha Tiglat-Pileser'in işaret edilen vesikasında zikredilmiş olan Aribi kraliçesi Samsi'yi ve Saba'lı İt'amra'yi zikreder. Daha Lenormant bu son ismi kitâbelerin Saba'nın en eski devrinin bir kaç hükümdarına verdikleri İğ'amar adına yaklaştırmış idi. Schrader (*Die Keilschriften und das Alte Testament* [bu isim bundan böyle KAT şeklinde kısaltılacaktır], s. 55'in ve Kiepert (*Lehrb. d. alten Geogr.*, Berlin, 1878, s. 187)'in şimdiki hâlde Arabistan'ın cenûbundaki Saba'yi düşünmemek lâzım geldiği fikrine karşı D. H. Müller (*Burgen und Schlösser Südarabiens*, 1881, II, 989; bk. ayn. mll., *Sabäische Denkmäler*, 1883, s. 108, Sargon'un Sabu'sunu Arabistan'ın şimalinde arayan Delitzsch, *Wo lag das Paradies?*, Leipzig, [1881], s. 303'e karşı; krş. Winckler, *M V A G*, 1898, s. 18; bununla beraber bk. W. M. Müller, *Studien z. Vorderasiatischen Geschichte*, ayn. yer., s. 36) çıkmıştır; Glaser, *Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 263 (Grimme, *Mohammed*, München, 1904, s. 18 tarafından takip edilmiştir) de bu vergilerin tamâmiyle araplara âit mahsûllerden müteşkil olması vâkiasından, Tiglat-Pileser ve Sargon zamanından itibaren Saba'lıların cenûp arapları olduğu neticesini çıkarmıştır. son zamanlarda, diğer muharrirler İt'amra'nın oturduğu yeri şimalî Arabistan'da aramak hatâsına düşmüşlerdir.

Arabistan'ın sâmilinin ilk oturma yerleri olduğunu şüphesiz gösteren Sprenger tarafından ileri sürülen (*Leben u. Lehre des Mohammed*,

Berlin, 1869, I, 241 v.d., ve *Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 293 v.d. ve onu tâkiben Schrader, *Z D M G*, XXVII, 421 ve diğer mühim müellifler) ve bugün çok yayılmış bir görüş hâline gelen (bk. E. Meyer, *Gesch. d. Altertums*, I³/II, 386 v.d.) faraziye, kendisinin Saba'lıların ve Ma'înlilerin Hazramavt'tan geldiği ve Saba' kralığının „von Şabwat aus“ kurulmuş olduğu (*Geogr.*, s. 162, 230, 246, 248, 301) hakkındaki isbâtı güç görüşe dayanmaktadır. Daha sonra, Winckler (msl. KAT³, 1903, s. 7, 11, 136 v.d., 156; *Die Völker Vorderasiens, Alten Orient*, I², 1, 10) ve Weber (*Arabien vor dem Islam*, s. 3 v.d.; *Westasien*, Helmolt'un *Weltgeschichte*'sinde, II, 3, 5, 220, 225) Arabistan'ın sâmi ırkını beşiği olduğunu açıkça beyân etmişlerdir. Hommel (*Grundr. der Geogr. u. Geschichte des alten Orients*, München, 1904, I², 10 v.d., 24, 80, 132), daha ihtiyatla, hiç olmazsa şarkî Arabistan'da (Kalde eyâleti dâhil) arap sâmilinin son hareket noktasını görmektedir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 93 v.d.) kavimlerin beşiği nazariyesine karşı açıkça cephe almıştır. Arabistan'ı bütün sâmi kavimlerin beşiği görmek fikrine karşı da haklı şüpheler uyanmaktadır. Buna istinât eden bir arap göçü (bk., son olarak, *Westasien*, s. 226 ve bir de bununla beraber, *ayn. esr.*, s. 242) faraziyesi ve iddiaları Arabistan ile Bâbil ülkesi arasındaki münâsebetleri, her hangi bir itiraz olmaksızın, izâh etmek imkânını vermez. Bil'akis, Fırat'ın münbit mıntakalarında, nüfus çoğalmasının önce Arabistan'ın sâmililer için dâimâ tabii bir dönüş yolunun mevcûd bulunduğunu, garptan Bâbil ülkesini çevreleyen otlak mıntakalarına doğru bir göç hareketini tâyin etmesi çok daha muhtemeldir. Aynı şekilde, Nöldeke (*Die semitischen Sprachen*², Leipzig, 1899, s. 11 v.d.)'nin görüşüne rağmen, şimalî Afrika'nın sâmililerin vatanı olması (Grimme, *ayn. esr.*, s. 6 v.d., 9 ve başka müellifler tarafından yeniden ele alınan faraziye) ihtimâli vârit değildir; aynı şekilde Saba'lıların göçünün cenûp-şimal istikametinde vukua geldiği hakkındaki, faraziye de kabûl edilemez. Bil'akis bazı işaretler, Guidi (*Della sede primitiva dei popoli semitici, Atti della R. Acad. dei Lincei*, 1879)'nin Jacob (*Altarab. Beduinenleben*², Berlin, 1897, s. 28 v.d.) tarafından da iştirâk edilen fikrine göre, asırlar boyunca garba ve cenûba doğru göçlerin vukua geldiği Fırat bölgesinin cenûbunu sâmililerin en eski oturma yeri olarak düşünmeğe imkân vermektedir. Buradan hareket ederek, Arabistan'ı iskân eden göçlerin yolu, tabii olarak, açık bir tarzda gösterilemez. Sâmililerin buraya bir tek yoldan değil, fakat başlıca iki yoldan gelmiş

olmaları muhtemeldir: biri, başkaları arasında tarih zamanlarının Ma'înlileri ile Saba'lılarının çıkmış oldukları kabileler tarafından seçilmiş olması mümkün olan biri garp kıyı bölgesi boyunca, aş-yk. müstakbel kervan yolunu tâkip ederek, zirâate müsâit sâhalar arasından cenûba doğru giden yol gibi görünmektedir; diğeri Basra körfezinin garp sâhili boyunca 'Omân ve Hazramavt'a doğru ilerleyen ve aş-yk. günlük ticâretinin müstakbel şark yoluna tekabül eden yoldur. Saba'lılar, veya bunları meydana getiren kabile toprağının ve sulamanın müsâit şartlarının mıntakayı yerleşmek için en uygun hâle getirdiği şark ve cenûp kıyılarında tabii olarak durmuş olabilir. Hommel'e göre, Saba'lıların şimalî Arabistan'da Cöf'tan yarım-adanın cenûbuna doğru ilerlemeleri ancak VIII. (m. ö.) asırda muhtemeldir (bk. *Grundriss*, s. 142).

Ahd-i atik cenûp arapları memleketine ve halkının ceddine Şebâ adını verir, *Tekvin*, X, 7 (I. *Tarihler*, I, 9) onu Ra'mâ'nın oğlu, binâenaleyh Kûşilerden gösterir; buna karşılık *Tekvin*, X, 28 (I. *Tarihler*, I, 22) bunu Yoktân'ın bir oğlu; *Tekvin*, XXV, 3 (I. *Tarihler*, I, 32.), Abraham oğlu Yokşân'ın bir oğlu olarak gösterir. Fakat bu her şeye rağmen 3 ayrı Şebâ'ya delâlet etmez; ticârî münâsebetleri o kadar geniş olan ve deniz sâhillerinde ve kervan yolları üzerinde müteaddit ticâret şubeleri bulunan bir halk tabii olarak komşularına karışıyor ve nesep seçeresi kolayca başka şebâkillerde tesbit ediliyordu (Dillmann, *Tekvin*, X, 7 münâsebeti ile). Bâzi müelliflere göre, Şebâ aslında Şebâ'nın aynı olup, ancak lehce nokta-i nazarından değişik olan bu şekil (msl. B. Kremer, *Die sudarab. Sage*, Leipzig, 1866, s. 110 v.d.; D. H. Müller, bk. Gesenius, *Hebr. Wörterb.*, 10. tab.) Afrika Saba'lılarını gösterir. — Saba' adının iştikakı kat'î değildir (en çok tanınmış izâh denemeleri, Kremer'in, Hommel'in, D. H. Müller'in, Glaser'in denemeleri ile bir çok husûsiyetler için bk. benim daha geniş araştırmam: Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencycl. der klass. Altertumswiss.*, mad. Saba, stn. 1499 [bundan böyle RE ilk harfleri ile zikredilecektir]). — Kitâb-ı mukaddes şebâdetleri bize Saba'lıların Suriye ve Mısır'a güzel kokulu nebatlar ve bilhassa günlük te'min ve buralara altın ve kıymetli taşlar da ihrâc ettiklerini göstermektedir (bk. *Mezâmîr*, LXXII, 15; *Hezkiyal*, XXVII, 22; *Es'ya*, LX, 6; *Ermiya*, VI, 20); ve yunan ve Roma vesikaları bunu te'yit etmektedir (aş. bk.). Kitâb-ı mukaddes'te Saba'lıları zengin tüccar kavim — Kitâb-ı mukaddes'e göre Saba'nın başlıca husûsiyeti — olarak gösteren başka parçaları da vardır: *Hez. XXXVIII*,

13; *Mezâmîr*, LXXII, 10; *Eyyûb*, VI, 19 (Saba' kervanları hakkında), I, 153 burada Saba'lılar, D. H. Müller, *Encyclopaedia Britannica*³, 1889, mad. *Yemen*, s. 738'e göre, Arabistan'ın şimalinde yağmacılar olarak, her hâlde, iyi bir kaynağa göre [KAT, s. 150 ve W. M. Müller, *Studien*, s. 36, not 1'e göre değil, bu şâirâne cür'etli bir uydurmadır], fırsat düşünce haydutluğu ticâret ile birleştiren, dışarıdan gelen insanlar veya kervanlar olarak görünürler; Winckler, *ayn. esr.* [krş. Hommel, *Explorations*, s. 748]'e göre, *Eyyûb*, *ayn. yer.*'de Saba'lılar şimalî Arabistan çölünün bedevileri olarak gösterilmiştir. *Yu'ıl*, 3, 8'de Saba'lılar Sur ve sayda'nın kız ve oğullarının Juda tarafından kendilerine satılması gereken uzak bir kavim olarak zikredilmiştir (krş. msl. cenûbî arap kitâbelerinde Gaza'dan [„Gazzeli“] mâbed hâdimlerinin zikri; krş. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 421). — Sulaymân peygamberi ziyâret etmiş olan Saba' melikesi hikâyesinin (*Mülûk* I, X, 1, 4, 10, 13; krş. *Tarihler* II, IX, 1—2, 9, 12) sık sık işlenmiş olan tarihî değerine gelince, bir vâkıa kat'î netice vermektedir: bu da Saba' ve Ma'în hakkında bildiğimiz her şeyin burada bir melike mevcûd bulunmuş olması faraziyesinin aksini söylemesidir (KAT, s. 237). Her hâlde tarihte Glaser (*ayn. esr.*, s. 380, 384 v.d., 403), aynı şekilde E. Meyer (*Gesch. des Altertums*, I/II, 23)'in hâlâ inandığı üzere Saba'da kadın bir hükümdarın mevcûdiyetinden bahseden bir şebâdet bulunamaz; eski Saba' kitâbelerinin IX. veya X. (m. ö.) asra âit olduğu ve hattâ Sulaymân'ın zamanında şimâle doğru uzaklara uzanan büyük bir Saba' devletinin bulunduğu faraziyesini ileri sürmeğe imkân verecek bir şebâdet de yoktur (Glaser, *ayn. esr.*, s. 403). Saba' kraliçesi şahsiyetinde, Saba'lıların sözde aslî memleketi olan Yareb'in bir melikesini görmemiz mümkün değildir (Hommel, *Aufsätze und Abhandlungen* [bundan böyle, bu eser A A ilk harfleri ile gösterilecektir], s. 231, not 1, s. 235, not 1, s. 272, 312 v.d. ve Weber, *Studien*, I, 32), fakat bu, sâdece, muhtemel olarak, bir uydurma kılığında, msl. aralarından Aribi kraliçeleri tarihen bilinen şimalî Arabistan melikelerinin mevcûdiyetinin bir hâtırası olabilir. Bu mevzû araplar tarafından da yeniden ele alınmış (krş. *Kur'an*, XXVII, 16 v.d.) ve Saba' melikesi Belkis [b. bk.] efsânesi inkîşâf etmiştir.

Zamanlar boyunca ilerlenince, Saba'nın bu zikirlerine yunan ve Roma edebiyâtında bulunan zikirler zincirlenir. Birinciler arasında en eskisi Theophrast (*Hist. Plant.*, IX, bahis 4, § 2)'inki olup, medeniyet tarihi ve coğrafya için çok mühimdir ve sık-sık münâkaşa

edilir; bunda (emin kaynaklardan alınarak ve ihtimal Androsthenes'e dayanılarak) Saba' ve diğer üç cenûbî Arabistan krallığı kokulu nebatların menşei yeri olarak gösterilmiştir. γίνεται ὁ λίβανος καὶ ἡ σμύρνα καὶ κασία καὶ ἐν τῷ κινάμωμον ἐν τῇ τῶν Ἀράβων ἡγεμονίᾳ περὶ τὰ Σαβὰ καὶ Ἀδραμύτα καὶ Κινίβαινα (nüsha farkı: Κατάβαινα) καὶ Μαμάλι (nüsha farkı: Μάλι) cümlesinde Σαβὰ, bir çoklarının düşündüğü gibi, bir şehre (yâni, Σάβα, Saba'lının başlıca şehri) delâlet etmez, fakat Ἀδραμύτα Ḥazramavt memleketi (Th. Bent, *Expedition to the Hadramut, Proc. R. Geogr. Soc.*, 1895, s. 316 ve *Southern Arabia*, 1900, s. 71 v.d.'da muahhar yunanca yazılış şekli yanlış tefsir edilen ismin şekli hakkında bk. *RE*, st. 1300) ve Κινίβαινα Katabân [bk. mad. KATABÂN] memleketi gibi, Saba' memleketine delâlet eder. περὶ Σαβὰ tâbiri, bu parçada msl. D. H. Müller'in Hartmann (*agn. esr.*, s. 420) ve daha son zamanlarda başka bir çoklarının tercüme ettikleri gibi, „Saba' etrafında“ değil, fakat „Saba'da“ yâni, „Saba' memleketinde“ mânasına gelir. Theophraste burada cenûbî Arabistan'ın mâlûm üç bölgesi ile bir de daha az bilinen dördüncü bir bölgesini, Mamali'yi günlük (λίβανος, bu ağaca ve reçinesine delâlet eder, reçinenin adı olan λίβανωτός buradan gelir, arapça *lubân*; sâmi dillerdeki diğer muâdilleri için bk. *RE*, stn. 1301), mürri-sâfi (σμύρνα, μύρον v. b., arapçası *murr*, kitâbelerde bulunan tâbirin komşusu), frenk üzümü ve tarçın (*zimt*; ihtimâl gayr-i sâmi) istihsâl eden memleket olarak vasıflandırmaktadır. Bu parça ile Herodot'un uygun muhtevâlî parçasının, III, 107, yeni yanlış tercüme, bilhassa Theophrast'ta ΣΑΒΑ yerine ΣΑΡΑ (sözde Şahr, Şehrât) ve bir de Plinius, *Hist. Nat.*, XII, § 52'de *Saba* yerine *Sara* okumak husûsunda tamâmiyle haksız teklife karşı, nihâyet Theophrast'ın cenûbî Arabistan kiralıkları hakkındaki mütâlarının bütün genişliği ile Somali'ye müteallik olduğu hakkında Glaser (*agn. esr.*, s. 41 v.d.)'in tamâmiyle garip düşüncesi hakkında bk. *RE*, stn. 1302 v. d.—Theophrast'ın şu teferrûât hakkındaki kayıtlarını da hesâba katmalıdır: IX, bahis 4, § 2—4, 7—10 günlük ve mürri-sâfi (Theophrast'ın parçasının bir az önce görmüş olduğumuz sahte tefsirleri [yukarıda anılmış olan *Grundriss d. Geographie*, s. 137'de ve daha sonraki zamanlar yeniden] bu müellifin mezkûr maddelerin istihsâl memleketleri hakkındaki kayıtlarını haksız olarak Ḥazramavt'a tatbik ettirmiştir) hakkında; IX, 4, 5 v.d.; günlük ve mürri-sâfi istihsâl eden dağlık memleket sâhipleri olarak ve bu malları ihrâc edenler ola-

rak verilen Saba'lılar hakkında; Saba'lıların karşılıklı münâsebetlerinde, köklerin gözetlenmesini ve muhâfazasını lüzumsuz kılan namuslulukları hakkında (krş. *Periplus maris Erythraei*, § 32); Saba' ülkesinin en mukaddes mâbedi olan ve bütün günlük ve mürri-sâfi mahsûlü için anbar vazifesini gören Helios mâbedi hakkında; bu kayıt cenûp araplarında güneş ibâdetinin mevcûdiyetine dâir kıymetli bir vesikâdır (bu köklerin cenûbî Arabistan'da istihsâli hakkında olduğu gibi, bu nokta hakkında daha derinleştirilmiş bir araştırma için bk. *RE*, stn. 1307 v.d.; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, Wien, 1922, s. 128 v.dd., 136 v.dd.'da bulunan seyyahlar tarafından verilen mütâların geliştirilmesi ve zümrelere ayrılması, nihâyet Saba'ı günlük istihsâl eden Punt memleketi ile ilgili gösterme denemesi için bir teşebbüs hakkında bk. *RE*, stn. 1312 v.d.).

Saba' hakkındaki yunan şahâdetlerinin, tarih bakımından, ikincisi Strabo, XVI, bahis 4, § 2'de nakledilmiş bulunan Eratosthenes'in verdiği çok daha zengin ve bugün bile Saba' tarihi için çok ehemmiyetli olan kayıtlardan müteşekkildir; Theophrast'ın parçası ile birleştirilirse, bunlar yunanlıların ve, daha umûmî bir tarzda, avrupalıların Eratosthenes zamanına kadar bilebilmiş oldukları nisbette cenûbî Arabistan'da kiralıkların en eski durumları hakkında oldukça açık bir fikir verir. Theophrast gibi Büyük İskender'in savaşlarının coğrafi mahsûllerinden ve bir de deniz ve kervan yolları bilgisinden istifâde edebilmiş olan bu muharrir göre, Arabistan'ın cenûbunda başlıca dört halk oturmakta idi: M(e)sivaioi Kızıl deniz üzerinde, merkezi Káqva; onlara bitişik olarak, merkezleri Μαρίαβα olan Σαβαίοι; sonra kiral şehri Τάμνα ile boğaza ve Arap körfezinin geçildiği yere kadar Καταβαεῖς ve daha uzakta şarka doğru (başlıca) şehri (πόλις) Σάβατα ile Χάτραμωτται. Bütün bu şehirler müstebit hükümdarlar (kiralıklar) idâresinde bulunuyordu ve zengin idi. Bu şahâdet (Strabo'nun diğer kayıtları ile birlikte), başlıca dört halkının ve merkezlerinin sayılması ile, cenûbî Arabistan devletlerinin, yer bakımından, birbirleri ile müteakib olarak mevkileri hakkında bildiğimiz en eski tasavvuru ihtivâ eder. Eratosthenes'e göre, Saba'lılar Μα'înlilerin [bk. mad. MA'İN] komşusu idiler. Bunların Kızıl deniz boyunca uzanan bölgede oldukları hakkında verdiği bilgidir, Glaser (*Skizze*, s. 16)'in yaptığı ve Weber'in yapmak teşebbüsünde bulunduğu gibi (esâs metinde, I, 9), Saba'lıların da deniz kenarında oturduklarını onun kabûl etmediği neticesi çık-

maz. Doğru tefsir arap kaynaklarının şahâdeti ve bir de yunan ve lâtîn muharrirleri tarafından te'yit edilmektedir: nitekim Agatharchides (Diodor, III, § 46) ve Plinius (VI, 154)'in Saba'lıların Kızıl denize yerleşmeleri hakkında, ve Saba'nın denize kadar uzadığının doğruluğunu bir defa daha te'yit eden Strabo'nun tam Μαρίαβα μητροπολις Σαβαίων πρὸς τῇ Ἐρυθρῇ θαλάσσει parçasına tatbik edilen Bizanslı Stephanus'un kaydı böyledir. Tabii olarak, şimâlden başlayan Eratosthenes'in tasvirine göre (W. M. Müller, *Studien...*, s. 36, not 2'nin şüphesi böylece ortadan kalkar), Saba'nın o zamanlar hudutları şimâlde Μα'în krallığı, cenûpta (ve cenûb-i garbide) Katabân ve şarkta Ḥazramavt idi. Bu devirde Saba'lılar, Plinius (*ad utraque maria porrectis gentibus*: VI, 154) devrinde olduğu gibi, garp ve cenûp tarafından denize ulaşıyorlardı; fakat hakkında D. H. Müller (*Burgen*, II, 987)'in fikrini oldukça müphem olarak ifâde ettiği cenûp tarafında yerleşmeleri daha ehemmiyetli idi. Bu kısım şüphesiz 'Aden ile Havar arasında (Glaser, s. 20'ye göre) Raydân kıyısını da ihtivâ ediyordu. Glaser tamâmiyle esassız olarak, Saba'lıların günlük sâhilinin bir kısmına da sâhip oldukları hakkında Theophrast'ın vermiş olduğu bilgiye itiraz ve, nazariyesine uygun olarak, Theophrast'ın metnini de iki yerde değiştirmeyi teklif ediyordu: Σαβαίοι yerine Σαράοι (Glaser, *Punt*, s. 45 v.d.; yk. bk.) ve Plinius (XII, 52, Glaser'in Sprenger'e göre, aynı şekilde değiştirmek istediği parça) da Saba'lıların günlük bölgesinde mülkleri bulunduğunu te'yit eder; bunu bizzat Sprenger (*Bemerkungen...*, *ZDMG*, XLIV, s. 505)'de fark etmiş idi. Eratosthenes ile Artemidor'a göre, Saba'lıların merkezinin adı olan Μαρίαβα a eki ile, arapça adı (kitâbelerde Mârib, Maryab, muharrirlerde Marib), mümkün olduğu kadar doğru bir şekilde, ifâde etmektedir.

Saba'nın cenûbunda kâin garp kıyı kısmı ve cenûp kıyısının daha garpteki kısımları Eratosthenes zamanında Καταβαεῖς'ler ile meskûn idi; Saba'lıların şark komşuları son olarak zikredilen Χάτραμωτται idi (krş. *RE*, stn. 1324 v. d. ve mad. KATABÂN).

Strabo'nun parçasının Theophrast tarafından verilmiş olan (yk. bk.) cenûbî arap kavimleri husûsundaki kayıt ile mukayesesini, her iki müellifin bunlardan üçünün Saba', Ḥazramavt ve Katabân kavimlerinin adı husûsunda ittifak ettiklerini gösterir; bunlar bilâkis dördüncü kavmin adında birbirlerinden ayrılırlar; Theophrast Μαμάλι (nüsha farkı Μάλι)'yi, Strabo ise, Μεινωτοί'yi vermektedir. Bir metin bozulması faraziyesi her ikisini kolayca ve tam bir şekilde

uzlaştırabilirdi. Nitekim Mordtman, *ZDMG* (XXX, 323)'de Μαμάλι'yi Μινωτοί'nin bozulmuş bir şekli olarak izâh etmiştir ve aynı şekilde D. H. Müller (*RE*, mad. *Arabia*, II, 348 ve *Chatramis*, burada Eratosthenes Plinius ile karıştırılmıştır ve *Anzeiger, Ak. Wien* (1909, s.) 4 de Theophrast'ın metninde ΜΑΜΑΛΙ yerine ΜΑΙΝΑΙΑ okunmasının mutlak bir kat'iyetle te'sis edilmesi gerektiğini ileri sürmüş idi; ve böylece her iki müellif Μα'înlilerin adını zikretmekte ittifak etmiş oluyorlar. Ehemmiyeti yunanlılardaki Minalılar hakkındaki en eski zikri Büyük İskender devrine çıkarmasından ileri gelen bu teklif edilen düzeltmenin zarûrî telâkkî edilmesi kabil değildir (Hommel de bunun aleyhinde olduğunu söylemiş idi, bk. *Grundriss*, s. 138). İki yunan muharririnin maksatları başkadır: cenûbî Arabistan'ın kiralıklarını saymak coğrafyacı kadar nebâtatçıya o kadar zarûrî görünmez; buna günlük istihsâl eden bölgeleri göstermek kâfi gelir. Mamali okuyuş şekli Batlamyus (VI, 7,5)'taki Μάμολα κόμη ile daha fazla kuvvetlenmiş bulunmaktadır. Μάλι lehinde olan Sprenger (*agn. esr.*, s. 92, 263, 266), hiç bir delil göstermeden, bunu Mahra ile aynı gösterir (Hommel, *agn. esr.*, s. 137'de de böyledir: „muhtemel olarak Mahra sâhili“). Hartmann (*agn. esr.*, s. 420) da, en küçük bir delil getirmeden, sâdece Mali'yi Minalıların (Ma'înlilerin) memleketi olarak izâh etmiştir.

Strabo (XVI, bahis 4, § 5)'da Eratosthenes'den çıkarılan parçayı daha çok muahhar bir müellifin, Artemidor'un Saba'lılar hakkındaki nisbeten kısa rivâyeti tâkip eder. Bilhassa mes'ut (bk. Agatharchides, Photius, § 97; K. Müller, *Geogr. Graec. Minores*, I, 186) olan bu halk için „çok kudretli bir halk“—denilmektedir; memleketlerinde mürri-sâfi, günlük ve tarçın yetişir ve sâhilde—yani seyyahların verdikleri bilgilerin de te'yit ettiği üzere—pelesenk ağacı (bk. Theophrast, IV, bahis 4, § 14 ὀποβάλαμον) ve diğer kokulu nebat ve ağaçlar yetişir. Bunları memlekette meyvaların son derecede bol olması hakkında, idâre merkezi Mariaba hakkında, hükümdarın hakları ve vazifeleri hakkında, bunun Saba'lılara te'min etmiş olduğu ticâret ve zenginlik hakkında, başka teferrûât için olduğu gibi, zirâatleri hakkında bilgiler tâkip eder; bunları Diodor (III, bahis 47) da, hemen aynı ifâdeler ile, nakleder ve bunu şüphesiz Artemidor'un da bir kaynağı olan Agatharchides'ten almıştır—bu son vâkıa Artemidor'u aslî bir kaynak yapan yeni araştırma lar da dikkat nazarına alınmamış görünmektedir.—Saba'lılarda günlük istihsâli hakkında yukarıda verilmiş olan kayıt Strabo'nun (XVI, bahis 4, § 2) Eratosthenes'e dayanan Φέρειος'de

λίθων μὲν ἢ Κατταβαία σφύραν δὲ ἢ Χατταμωίτις parçası ile tezat hâlinde imiş gibi görünmektedir. Bu tezadı halletmek için bâzan Erathosthenes'in yanlış yaptığı, bâzan da günlük bölgelerinde Katabân'ın mülkleri bulunduğu, sonra, bir hâkimiyet değişmesi ile, bunların hiç olmazsa kısmen Saba'luların ellerine düştüğü ileri sürüldü. Hâdise bizâtihi ne kadar mümkün ve kabûl edilmesi kolay olursa olsun, bununla berâber, Strabo'nun bu ibâresinin siyakından ayrılmıyacağı ve *exsilio* 'dan başka bir şey veremeyeceği gâlibâ göz önünde bulundurulmalıdır. Katabân memleketinin günlük istihâl ettiği ifâdesinden yalnız bu yerin bunu istihâl ettiği ve günlük cenûbî Arabistan'dan başka bir yerde yetişmediği neticesi çıkmaz. Bundan başka Eratosthenes'in burada bahis mevzû olan düşüncesi, bize ancak Strabo'nun rivâyeti vâsıtası ile, gelmiştir.

Strabo, müteâkip parçada (XVI, bahis 4, § 23.), bize Aelius Gallus'un 24 yılında cenûbî Arabistan'a karşı yaptığı seferden bahseder; istinât ettiği en eski kaynakları doğrudan-doğruya şehâdetlerdir (bk. bir de II, bahis 5, § 12, XVII, bahis 1, § 53; Plinius, VI, § 160 ve Cassius, Dio, LIII, bahis 29 [= Zonaras, X, bahis 33]). Roma ile uzak Saba' arasında ilk ve en mühim doğrudan-doğruya temâsı olan ve, daha Strabo'nun gösterdiği üzere, arapların ve ilk yerde Saba'luların servetlerini ele geçirmek ümidi ile Augustus tarafından teşebbüs edilen bu seferin tamâmiyle muvaffakiyetsizliğe uğramasının sebebi, Strabo'nun beyânına rağmen, daha önce Glaser (*agn. esr.*, s. 45 v.d.)'in aydınlatmış olduğu gibi, romalıların memleket ve insanlar hakkında içinde bulundukları cehâlet ve yeter hazırlığın yapılmaması idi (bu mes'eale ile ilgili husûsî bibliyografya hakkında, Flügel, Mommsen, Winckler, Glaser, Weber, Hartmann gibi yeni tarihçilerin Augustus'un şark siyâseti için vermiş oldukları hükümler hakkında, Strabo ve Plinius tarafından verilmiş olan sefer haberlerine dâir, Gallus'un yolu hakkında, —msl. Sprenger bunu hatâlı bir şekilde tâyin etmiştir— romalıların elde etmiş oldukları ve kadim müelliflerin üzerinde ittifak etmedikleri kısmî askerî neticeler için, bk. *RE*, st. 1334 v.d., 1380 v.d.). Burada ben yalnız (hemen bütün yeni müelliflerin, Kiepert, Mommsen, Zehme, Mordtmann, Dillmann, Aug. Müller, D. H. Müller, Winckler, Weber'in tâkip ettikleri Anville, Gibbon, Karl Müller'in) mütâd mütâlarına karşı şuna işaret edeceğim: Roma seferinin Strabo (XVI, bahis 4, § 24)'nın İlasaros'un hâkimiyeti altında bulunan 'Pαρ(μ)αυίται'nin şehri Μαροσαβα adını verdiği ve *Monumentum Ancyranum*, V, 22 ile Plinius (VI, § 160)'un Mariba şeklinde adlan-

dırdıkları varmış olduğu en uzak nokta Saba'luların merkezi Mâ'rib değil idi; bunu, en son olarak, Vincent, Forbiger ve Ritter'in misâline uyarak, Glaser (*agn. esr.*, s. 57 v.d.) ile kayıtlarına nazaran (*Arabica*, V, 82) Strabo'nun Μαροσαβα'sı (temelsiz olmakla berâber, metinde bulunan Μαροσαβα yerine, Kremer'den beri umûmiyetle kabûl edilen imlâ) şüphesiz Bayhân al-Kaşâb memleketinde, Vâdî Bayhân üzerinde (Mâ'rib'in cenûb-i şarkisinde; tasviri için bk. Landberg, *agn. esr.*, s. 21 v.d.; *agn. esr.*, s. 3—63'te bu memleket hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; Grimme, *Muhammed*, s. 20'de hâlâ aksi olan eski görüşü desteklemektedir)'nın harâbeleri bulunan Maryama olması gerektiğini ileri süren Landberg de tasdik etmektedir. Bununla berâber, Glaser bu şehri doğru olarak tesbit etmek istediği zaman aldanmaktadır, zirâ bu isimde Plinius, VI, § 160'taki, daha Fresnel'in farketmediği gibi, arapça *hariba* („harâbe“)yi hatırlatan Caripeta'ya istinât ederek, Saba'luların muahhar merkezleri olan Şirvâh (Mâ'rib'in garbında)'ı görüyordu; fakat Caripeta Hariba'ye değil, fakat bir yer adı olan Harîb'e tekabül eder. Landberg'in „Ramani“'lerin şehri—adını, yanlış olarak, Mariaba okuduğu doğrudur ve bunu Plinius, VI, § 157'deki Mariba Baramalacum ile aynı saymakta haksızdır — ile arapça Maryama, Batlamyus, VI, bahis 7, § 37'in Μαροσαβα'sı, bir de kitâbelerdeki *Mariammat* arasında yaptığı yaklaştırma çok câziptir; — ihtimal Hâzramavt'taki bugünkü Maryama olan — Batlamyus, VI, 7, 38'deki Μαροσαβα, Mordtmann-Müller, *Sabäische Denkmäler*, s. 104'in düşünmüş oldukları gibi, burası ile aynı tutulmamalıdır. Bununla berâber kendisi bunu, haksız olarak, *Mavîrat*'nın, arap Ma'nların bir şehri olarak nazar-ı itibâra almaktadır (s. 24). Landberg, aynı zamanda Cassius Dio tarafından Roma seferinin varmış olduğu en son nokta olarak verilen ve adını (Glaser'den sonra), yanlış olarak Adula okuduğu yeri (Bayhân al-Kaşâb cenûbunda bir yer olan Bayhân al-Davla'de) tesbit ederken aldanmıştır. Bu adın daha ziyâde doğru şekli olan Ἀδουλα, D. H. Müller'in faraziyesine nazaran, Mina kitâbelerindeki (mütâd olarak Yaşıl okunan) *YSL* 'dir. — Mommsen, haksız olarak, *Monumentum Ancyranum*, V, 22 münâsebeti ile, Auguste'un seferin varmış olduğu nokta olarak gösterdiği yer (*usque in Sabaeorum fines*) ile Strabo ve Plinius'un verdikleri yer arasında bir tezat gördüğünü sanmış ve Augustus'un „Saba'lular ülkesi“ ile, cenûbî Arabistan'ı kasdetmek için, umûmî, fakat yanlış bir ifâde kullanmış olduğunu söyleyerek, bu mes'eleyi ballet-

meğe çalışır. Bu son nokta, gerçekte, Augustus'un haklı olarak göstermiş olduğu gibi, Saba'lular memleketinde, ve hattâ, Strabo'ya göre, Ramanitai, Radmânlar, yâni Plinius'taki Rhadamei sâhasında bulunuyordu; bu da *Monumentum* 'a uymaktadır. Adı ve şahsiyeti yanlış olarak izâh edilmiş olan İlasaros kitâbeler sayesinde çok iyi bilinen İlgarh Yahzib'dir; bunun Roma seferi devrinde, Saba'daki siyâsî şartlar içinde oynadığı rol hakkında Hartmann (s. 153 v.d., 173 v.d. v.b.) hatâlı uzlaştırmalar ileri sürmüştür (bk. *RE*, snt. 1371 v.d.).

Sprenger, Dilmann ve Fabricius'un Saba tarihi bakımından askerî ve siyâsî ehemmiyetini ölçsüz şekilde mübâlegâ etmiş oldukları bu seferin hikâyeleri Roma âlemine cenûbî Arabistan memleket ve kavimlerini daha iyi tanımak için fırsat verdi; başka'arı arasında Arabistan'ın ihrâc etmekte olduğu kokulu nebatlar hakkında o zamana kadar yunanlılara medyûn olunan mütalar, bu sayede, tahkik edilmiş bulunmaktadır. Gallus tarafından nakledilmiş olan bilgiler temeli üzerinde, Strabo (XVI, bahis 4, § 24), daha önce (§ 2) Eratosthenes'e istinâden vermiş olduğu siyâsî taksimâta zıt olarak, cenûbî Arabistan'ın hâkim faaliyetlerine ve kavimlerinin vasıflarına göre, şu hâlde iktisâdî görüşlerin de katıldığı ve bu gün bile Arabistan'da canlı bir hâlde olan kabilelere göre, zümrelere ayrılmasını dikkat nazarına alan bölgelere taksimini verir; Gallus'a istinât eden Plinius da, VI, § 161 böyle yapmaktadır. Bundan sonra Strabo cenûp araplarında âile bağlarından, Hartmann (*agn. esr.*, s. 7) tarafından haksız olarak itiraz edilmiş olan Saba'da çok köçahlığın varlığını isbât etmek için kitâbelerin verdiği şahâdet ile yaklaştırmış bir şahâdet olan kadınlar cemâatinde bahseder; bununla berâber, mâkul bir tarzda tefsir edilen pek çok kitâbelerin bu deliller ile uyumadığını kabûl ve teslim etmek lâzımdır.

Agatharchides'in 132/1 yılı civârında tamamlanmış, Photius'un kütüphânesinde ve esâs itibâriyle aş-yk. bunun aynı olarak Diodor (III, 38—48)'da muhafaza edilmiş olan περὶ τῆς Ἐρυθρῆς θαλάττης, B. 5'ten alınmış iki parçada Saba'luların memleketi, merkezi, âdetleri, yaşama tarzları, teşkilâtı hakkında ve umûmî bir tarzda, cenûbî Arabistan hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır; bu Artemidor'un da kaynağıdır. Bütün memleketi tabii bir koku ile dolduran kökolu nebatlar hakkında verdiği bilgiler Herodot (III, 113)'un Plinius (XII, § 86)'un bilgileri ve Wrede (*Reisen*, s. 80, Vâdî Muntîş hakkında, s. 77, Cebel Şidâra hakkında, s. 82, Vâdî Hilâfat hakkında)

'nin nakilleri ile mukayese edilebilir. Kral şehri Σάβα, idâre, makamı muayyen bir âilede irs yolu ile intikal eden (cenûp-arap kitâbeleri bu husûsu te'yit eder) kıralların hak ve vazifeleri, cesûr savaşçılar, çalışkan zirâatçı ve mâhir denizciler olarak kabûl edilen halkın âdet ve meşgûliyetleri, Mısır, Suriye ve Fenike ile ticâret, bunun kendilerine te'min ettiği zenginlik ve Saba'luları bütün araplardan ayıran lüks hakkında verdiği bilgilere büyük bir ehemmiyet vermek lâzımdır (bk. yukarıda anılan Strabo'nun, Artemidor'a dayanarak verdiği bilgiler). Strabo (XVI, bahis IV, § 2 [Eratosthenes'ten naklen], § 19 [Artemidor'dan naklen])'nun ve bizanslı Stephanus (bu maddede)'un Σάβα ve Μαροσαβα'sı, Plinius, VI, 155 (bunu Glaser, *agn. esr.*, s. 58, 62, 153, 287 fark etmemiştir)'un Marelibata (Mordtmann'a göre, Mareiaba'nın bozulmuş şeklidir)'sı gibi, aynı şehri, Saba'nın merkezi olan Mâ'rib (yk.-bk.)'i göstermek için kullanılmış muhtelif kelimelerden başka bir şey değildir. Saba'luların merkezine bâzan Saba' adını veren bizzat arap muharrirlerinde de Σάβα tesmiyesinin benzeri bulunmaktadır: al-İdrîsî, Abu'l-Fidâ, İbn Hurdâzbeh ve türklere böyledir (bk. Mordtmann, *Sabäische Denkm.*, s. 3, not 1). Merkez şehrinin az yüksek bir tepe üzerinde bulunduğuna dâir Photius'un verdiği bilgi, Kremer (*agn. esr.*, s. 9) tarafından itirâza uğramış ise de, muahhar seyyahlar, Arnaud, Halévy, Glaser tarafından bil'akis te'yit edilmiştir (Strabo'nun „ağaçlar ile örtülü bir dağ üzerinde“ ifâdesi nebatların gerilmesinin bir işareti olabilir). Ritter (*Erdkunde*, XII, 249), Kremer (*agn. esr.*, s. 9) ve Glaser (*agn. esr.*, s. 10) Photius (s. 101 M)'un rivâyetinden, haksız olarak, Saba'luların yabancılara memleketlere ve husûsiyetle Hindistan'a toplu hâlde insanlar veya, hiç olmazsa, ticâret mümessilleri gönderdikleri neticesini çıkarmışlardır; στελλειν (geçişsiz) ἀπ' οὐκίας ile, daha ziyâde deniz yolu ile ticârî seyahatleri anlamak lâzımdır.

Saba' ve umûmiyetle Arabistan hakkında bir az önce sayılan yazılı vesikalar ve bunun gibi tâcir ve seyyahların nakilleri yunan ve romalıların I. asırdan (m. ö.) sonraki edebiyatları üzerinde te'sirlerini göstermiştir. Gallus'un seferine tekaddüm eden devrede, bilhassa şâirler arasında, uzak bir altın ülkesinde („Eldorado“) zengin ve mes'ût Saba'luların dikkate değer tasviri bunlardan gelmektedir. Şiirlerden alınmış olan bu şehâdetleri burada sür'atle geçeceğim, zirâ bunların aslî kaynak olmak değeri yoktur ve yalnız şuna işaret edeceğim ki, Arabistan'ın başlıca memleketi olan

bu Saba' (*Sabaeus*)'nın, şiir dilinin tetkikinden farkedileceği üzere, yavaş-yavaş yalnız dar bir mânada Saba' 'yı göstermek değil, fakat tamâmiyle umûmî bir mânada „arab“ 'ı göstermek için kullanıldığı farkedilebilir; öyle ki hattâ Vergilius, *Georgica*, I, 57, *molles sua tura Sabaei* (mittunt) veya II, 117, *solis est turea virga Sabaeis*, v.s., cenûbî Arabistan'da günlük istihâl eden memleketin tâynini mes'alesinde meydana çıkan ayrılıkları uzlaştırmak için mühim deliller olamayacaktır; ve bütün hâllerde, bunlardan Vergilius'un günlük ağacına sâhip olmağı başka cenûbî araplar bertaraf edilip, yalnız saba'lılara isnât ettiği neticesi çıkarılamayacaktır.

Daha Plinius'un beyânında, Roma seferinin getirmiş olduğu mevsûk bilgiler sâyesinde, Saba' memleketi hakkında o zamana kadar sâhip olunan bilginin zenginleşmesinin izleri fark edilebilir; filhakika Plinius, bâzan intizamsız ve müphem tarzda olsa da, eski yunan nakillerinde muhafaza edilmiş olan parçaları, bir çok teferriât ile, tamamlamaktadır. Onun VI, § 160'da adlarını verdiği ve sözde Gallus'un tahrir ettiği şehirlerin ekserisi cenûp-arap kitâbelerinde ve Plinius'ten sonra bunları anan ilk müellif olan al-Hamdânî'de veya arâzi üzerinde bulunmaktadır. Plinius'un araplar ile ilgili ve Gallus'tan gelen veya başka nakiller ile tesâdüfen Roma'ya varmış olan yeni mütalara istinâd eden beyânı, daha Strabo ve Agatharchides'in zikretmedikleri ve Saba' 'nın siyâsî durumunda devamlı bir değişme hâsıl eden bir halkın adını vermesi ile de çok mühimdir. VI, § 158 parçasında, arap halkları arasında, Minaei (Ma'in) ve Rhadamaei (Radmân)'den sonra, (Juba'dan naklen) *Homeritae* 'ye işaret ettikten sonra, açık bir şekilde Gallus'un getirdiği haberlere atıf yaparak, himyarîlerin (*Homeritae*, yunanlıların 'Ομηριται'si) gelişinin Saba' tarihinde bir dönüm noktası olması vâkıasına *numerissimos esse Homeritas* kelimeleri ile dikketi çeker. Bu parça bize Himyarîlerden ve kuvvetlerinden bahseden en eski şahâdetlerdir. Gallus zamanında, Arabistan'ın cenûbunda siyâsî üstünlük artık eski „Saba' kırılları“ hânedânî idâresi altında Saba'lılara âit değil idi, fakat „Saba' ve Zü Raydân kırılları“ unvânını taşıyan hükümdarların idâresinde himyarîlerin elinde idi. Himyarîlerin Arabistan'ın cenûbunda hâkim kavim olduğuna dâir olup, daha devrinde bunların üstünlük elde ettikleri neticesini doğrulayan Gallus'un açık ifâdesi, milâddan önce II. veya en geç I. asırda, Himyarîlerin hâkimiyetinin başlangıcına âit kitâbelere dayanan Glaser (bk. *Die Abessinier*, s. 31 v.d.)'in yaptığı tesbit ile tamâmiyle uyuş-

maktadır. Bu hâl (Mordtmann, Mommsen, Hartmann v.b. larının) Himyarîler devrinin başlangıcını milâddan sonraki zamanlara çıkarmak için yaptıkları teşebbüse muhâlefet etmektedir; fakat bu, bu başlangıcı milâddan önce ilk asrın sonuna doğru yerleştirmeyi deneyen Kremer, D. H. Müller gibi muharrirlerin cehdleri için müsâit değildir. Glaser (*ayn. esr.*, s. 38) bile milâddan önce aş.-yk. 70 yılını kabûl edemiyordu; fakat yalnız „milâddan önce 175 yılından sonra, her hâlde İsa'nın doğumundan sonra olmayan her hangi bir yere yerleştirilmiş“ en erken 115 (m. ö.) tarihini kabûl edebiliyordu (s. 31 v.d.; Hommel, *Geschichte des alten Morgenlandes* [Sammlung Göschel], 1908, s. 148 ve I A, mad. ARABİSTAN, I, 488 v.b.). Sprenger (*ayn. esr.*, s. 76 v.d., 225), Dilmann (*ayn. esr.*, s. 204) ve Hartmann (*ayn. esr.*, s. 496, not 1)'ın Himyarî hâkimiyetinin kurulması ile Roma seferi arasındaki bir zaman ve illiyet münâsebetinin mevcûdiyetine dayanan tertipler de aynı tarihe düşmektedir.

Himyarîlerin hâkimiyeti ile ilgili bir başka şahâdet bize Plinius, VI, § 104'te verilmiştir: *intus oppidum, regia eius, oppellatur Sapphar*, yâni Zafâr, Himyarîlerin pâyitahtı. Bununla berâber, yine Plinius vâsıtası ile, saba'lıların, daha Juba zamanında, artık cenûbî Arabistan hâkimiyetine sâhip değil idilerse de, her şeye rağmen, ehemmiyetli bir mevki tuttuğunu ve memleketlerinin hudutlarını Erathosthenes devrindeki kadar dar olmadığını biliyoruz. Diğer husûsiyetler arasında, Plinius'un onların iktisadî hayat ve zenginliğine tahsis edilen VI, § 161 parçasında kullandığı *agrorum rigua* ifâdesi, cenûbî Arabistan'da sulama te'sislerinin (kuyular, kanallar, sedler, sarnıçlar) tertip ve tanziminden bahseden kitâbelerin şahâdetleri ile, sun'î sulama hakkında al-Hamdânî'nin rivâyetleri ile (aş. bk.) te'yit edildiğini ve hemen arkasından gelen *mellis ceraeque proven-tus* (krş. Strabo, XVI, bahis IV, § 2) zikrinin Arabistan'ın cenûbunun hemen-hemen bütün dağlık bölgelerinin bal bakımından zengin olması vâkıası ile (bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 249; Glaser, *ayn. esr.*, s. 69, Raydân memleketinde bal ve bal mumu hakkında kayıtlar ve Landberg, *Arabica*, V, 238; Bent, *Expedition*, s. 330; *Southern Arabia*, s. 117; Harris, *A Journey*, s. 22 ve başka seyâhat haberleri; bk. bir de al-Hamdânî, *Cazîrat al-'arab*, s. 103, 105, 123, 194'teki kayıtlar) te'yit edilmiş bulunduğunu da kaydedelim. Plinius'un bundan önceki şu sözleri *sil-varum fertilitas odorifera* (krş. Photius, § 95'te Agatharchides ve Diodor) saba'lıların günlük bölgelerindeki mâlikânelerine (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 250), *auri metalla* sözleri bilhassa sâ-

hilde altın istihâline (bk. Agatharchides, § 95, altınca zengin Debai memleketi hakkında; Strabo, XVI, bahis IV, § 18; Plinius, VI, § 150, *litus Hamaeum* 'un *auri metalla* 'sı hakkında; ve bilhassa al-Hamdânî, s. 153, 177 v.b., cenûbî Arabistan'da altın yatakları hakkında ve bir de Halévy ve Glaser gibi yeni seyyahların haberleri) telmih eder; Glaser (*ayn. esr.*, s. 69; *Punt*, s. 77) altını yalnız 'Asîr'de veya Saso (şarkî Somâlî memleketi)'ta aramak istiyordu; fakat Plinius'un parçasında şarkî Afrika bahis mevzuu olamaz. Sprenger (*ayn. esr.*, s. 249) memleketin dâhilinde bulunan mâdenleri düşünüyordu (daha ileride bunlar bahis mevzuu olacaktır). Plinius, XII, § 58 'in günlük istihâli hakkındaki işâreti Yâkût (*Ma'cam*, III, 577)'un mütaları ile mukayese edilebilir. Onun XII, § 54'te naklettiği günlük hasadının dinî bir amel gibi sayılması, günlük memleketinin sâhip ve esfendileri olarak yalnız saba'lıların ve onlar ile birlikte ma'inîlerin günlük ağacını (ince muâmelelerinde) görebildiklerini, günlük ağaçlarına yalnız kendileri ve soyları için, yalnız olarak irsî sâhip olma hakkı bulunduğunu söyleyen 3.000'den fazla âile bulunmadığı vâkıası bu medeniyetin tarihi için çok mühimdir: *sacros vocari ob id nec ullo congressu feminarum funerumque, cum incidant eas arbores aut metant, pollui*; Sprenger (*ayn. esr.*, s. 92) ile Glaser (*ayn. esr.*, s. 3; *Punt*, s. 44) bu parça üzerinde, haksız olarak, metin tâdilleri teklif etmişlerdir. *Congressus feminarum funerumque* bugün islâmîyette bir *canâba* (dinî kirlilik; bk. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 219) sebebidir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 415) Plinius'un parçasının müslümanların cenâze merâsimlerinde günlük yakmaktan hoşlanmamaları (de Goeje bununla meşgûl olmuştur, bk. *L'encensement des morts chez les anciens Arabes, Actes du XIVème Congrès des Orientalistes*, III/1) husûsunda bir az aydınlık getirdiğine dikkati çeker ve Arabistan'ın cenûbunda ölümler bayramında günlük kullanılması men'edilmiş olduğu, hâlbuki şimâlde bu tedbirin bilinmediği neticesini çıkarır; bununla berâber, daha Plinius, XII, § 82, mes'ut Arabistan'da *hominum etiam in morte luxuria* 'dan bahseder ve yeni seyyahlar defin merâsimlerinde günlük kullanıldığını te'yit ederler.

Cenûbî Arabistan'ın eski tarihi ile alakalı olarak, Plinius'un daha Juba ve Gallus devrinde, Eratosthenes'in bir tek mutlak teşkilâtâ tâbî başlıca kavimler olarak gösterdiği aynı dört kavmin adını vermesi öğretici bir vâkiadır: Sabaei yanında, Minaei, Catabanes ve Atramitae (*Chatramotitae*); bk. madd. KATABÂN ve MA'İN. Saba'lının zikrinin yanında bulunan aşağıdaki kelimeler, VI, § 154 *pars eorum* (*Sabaeorum*)

Atramitae quorum caput Sabota v.b., ve XII, § 52, *Atramitae pagus Sabaeorum in monte excelso, a quo octo mansionibus distat regio eorum turifera* (ve Solin, s. 710'da aynı: *Atramitae pagus Sabaeorum*, bu Plinius'ten gelmektedir ki, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 296 ve Glaser, *Punt*, s. 47 bunun farkında olmamışlardır) Hâzramavt'ın Juba devrinde (Glaser, *Punt*, s. 46'nın düşündüğü gibi, yalnız milâdî I. asırda değil) Saba' 'nın bir eyâleti olduğunu, Saba' 'nın ise, şu hâlde, şarka doğru daha uzaklara uzandığını isbat eder; şu hâlde Saba' 'nın genişleme cehdleri sonunda, cenûbî Arabistan'da kudretlerin münâsebetlerinde bir değişme vukûa gelmiş idi (Bent, *Southern Arabia*, s. 49, 240, 265, 269, Mirbât yakınında, Zafâr'ın kıyı bölgesinde kadim saba'lılardan kalma harâbelerden bahseder). Şu *regia tamen omnium Marelibata* (*Mareliaba*, yk. bk.) sözleri Saba' 'nın Hâzramavt üzerindeki üstünlüğünü ve bütün devletin merkezi olan Ma'rib'in hâkimiyetini daha fazla tebârüz ettirmektedir (Plinius ile Solin'in metnin yanlış olarak tâdili için yk. bk.). Günlüğün bir yerden başka yere nakli husûsundaki başlıca parça XII, § 63'tür (*tus collectum Sabotam... convehitur... ibi decumas deo quem vocant Sabim mensura non pondere sacerdotes capiunt nec ante mercari licet*). Şu hâlde günlük nakli, mecbûrî olarak, Hâzramût'un merkezinden, Sabota (kitâbelerdeki Şabvat, al-Hamdânî tarafından da zikrolunmuştur, bugün Bayhân ile Şihâm arasında harâbe sâhası)'dan geçmek şartına bağlı idi. Bu mecbûrî gümrüğün, daha son zamanlara kadar, bir çok kabîlelerde mevcûd olduğunu Glaser (*ayn. esr.*, s. 27) te'yit etmektedir. Kitâbeler de kendi taraflarından kokulu nebatlardan mâbet menfâatine alınan bir verginin mevcûdiyetini te'yit eder, nitekim daha D. H. Müller, *Burgen*, II, 1024, not 3 (Halévy 187 kitâbesi münâsebeti ile) bunu gösterir, bk. bir de Rhodokanakis, *Studien*, I, 6 (Glaser 480 = Arnaud 53 münâsebeti ile); Theophrast, IX, § 4'ün verdiği (yukarıda mezkûr) günlüğün bir kısmının saba'lıların Helios mâbedinin râhiplerine bırakıldığına dâir (ve Landberg, *Dathîna*, s. 457, hasat üzerinden bir miktarın *maşâ'ih* 'e teslim edilmesine dâir) bilgi bununla yaklaştırmalıdır. Mordtmann (*Sabäische Denkmäler*, s. 57) ilâh Sabis'i Sîn, ay ilâhı telakkî ediyordu; sonraları da (*ZDMG*, XLIV, 186) doğrudan-doğruya Sabis adının „Sîn“ ile aynı olduğunu ileri sürüyordu. Böylece, daha son zamanlarda da, Plinius'un parçası bâzan ihtiyatlı bir şüphe ile, bâzan hiç bir tahdit olmaksızın, ay ilâhına tatbik edilmiştir. Hâlbuki aralarında müşterek hiçbir şey bulunmadığı gibi, Plinius'un kelimelerinin yaklaştırılması Sabis ile Sabota

arasında bir münasebet bulunduğunu meydana çıkarır; bundan başka, Theophrast güneş ilâhından bahseder; tabiidir ki, bu Ritter, Sprenger, Glaser v.b. ile birlikte, Sabis'i güneş ilâhı ile birleştirmek hakkını kazandırmaz. Şu hâlde isim izâh edilmeden kalsın. Yanlış bir anlamadan veya bir imlâ hatâsından mütevellit değilmiş gibi görünen bu Sabis şekli „Sabota (Şabvat)“nın [ilâhı] efendisi“nden başka bir şey değildir (yâni Zû Şabvat, yâni doğrudan doğruya „şab(a)vî“; bk. *RE*, *Sabis* kelimesinde).

Yukarıda gösterilmiş olan Plinius'ta Homeritaenin zikri müelliflerin Hımyariler hakkında bize bıraktıkları en eski şahâdet olarak telakkî edilmemelidir; en eski kayıt *Periplus Maris Erythraei* dedir; bu eser Plinius'un eserinden daha eski ise de, onun başlıca yazılı kaynaklarından daha yenidir. Ben şimdiye kadar yapılmış zaman takdirlerinden (Dilmann, Mommsen Hartmann, Glaser v.b.) farklı olarak, bunu *RE*, stn. 1462 v.d.'da tesbite çalıştığım gibi, en geç milâdî 40 ile 51 arasında, pek muhtemel olarak 40 ile 45 arasında kaleme alınmış gibi görünmektedir. O zaman Saba'nın siyâsî durumunun ne olduğu hakkında *Periplus*, § 23'te şu kaydı buluyoruz: o zaman idâre merkezi olan Saphar'da iki halkın, Homeritae ile komşuları Sabai'nin, yâni Saba'lıların meşrû kralı Charibaël hüküm sürüyordu. Bu metnin yazıldığı devirde, Saba' şu hâlde hımyarilerin hâkimiyeti altında idi. Saphar „Saba' ve Zû Raydân kırılları“nın merkezi Zafâr (Yarım yakınında)'dır; Landberg, *Arabica*, V, 50, bu teşhisi sarsmağa muvaffak olamamıştır. Ma'rib artık devletin merkezi değil idi. Saßatōs'un Mısır şekli olan Σαßαίτης Axum kitâbesinde de görünmekte ve bu yazmalardaki Σαßαίτης şeklini, nâşirin teklif etmiş olduğu tâdile karşı, te'yit etmektedir (Fabricius, s. 60, Salmasius'a istinâden). Hımyarilerin kralı Charibaël, muhtemel olarak, kitâbeler vâsıtası ile bilinen Saba' ve Zû Raydân kralı Kariba'il Vatar Yuhan'im'dir. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 154 v.d., 173 v.d.)'ın teşhis teğebbüsü, sihat-siz faraziyeleri ile birlikte, düşmektedir.

Sonraları, aşağı yukarı milâdî II. asrın ilk üçte birinde, 127 yılına doğru konulmuş olan Adulis kitâbesinin (*Corpus Inscr. Graec.*, III, 5127 B) yazılışı ile IV. asır ortasında (356'dan önce) konulmuş olan Axum iki-dilli kitâbesinin yazılması arasındaki zamanda, Saba' tarihinde çok mühim bir değişme vukua geldi. Birincide axumluların kralı Δευχὴ κόμης (el-Havra)'dan cenûba doğru, Saba'lıların memleketine kadar bir sefer yaptığını nakleder. Kendisi seferinde Saba' 'nın şimal hudûdunda durmağa mecbûr olduysada, Aizanas (Ēzānā) daha o zaman-

dan kendine „Axum, Hımyar, Saba' kralı“ v.b. unvânını vermektedir. Şu hâlde, milâdî II. asrın başlangıcından itibaren, Arabistan'ın cenûb-i garbisinin en mühim kısımları axumlular tarafından zaptedilmiş idi. Buna göre, bu zaptın gerçekliği hususunda Dilmann, Hartmann v. b. 'larının şüphesi temelsizdir. Bunun kitâbe delillerine *ad gentem Axumitarum et Homeritarum* (Cod. Theod., bib. XII, tit. 12, 2) elçilerin zikri ilâve olunmaktadır. Unvanlar sayılırken Hımyar'in Saba' 'dan önce gelmesinden, birincinin gerçek devlet olduğu, bunun yanında, henüz bütün ehemmiyetini kaybetmemiş olan Saba' 'nın ikinci sıraya geçtiği neticesi çıkarılabilir. Kitâbelerin resmi unvanları *Periplus* 'ta Hımyarî kırılların çift unvanları ile mukayese edilebilir.

Habeş kitâbelerinin getirdiği A'zanas 'ın Hımyar ve Saba' kralı olduğu hakkındaki bilgi, Glaser (*Die Abessinier*, s. 5 v.d.) 'in tebârüz ettirdiği gibi, II. asrın sonundan itibaren, IV. asrın son çeyreğine kadar, cenûbî arap kitâbelerinde artık yemenli hükümdarlar bulunmaması vâkıası ile uyumaktadır; bunlar ancak 378'de tekrar ve habeşliler yeniden Arabistan 'ın cenûb-i garbisini boyunduruk altına aldıkları zaman (525'te) olan VI. asrın ilk çeyreğine kadar, fâsılasız bir şekilde, yeniden görünürler. Axum krallığı iktidarının birleşmesi cenûbî Arabistan krallığının son devrindeki devamlılığın çözümlmesine işâret eder; bunun başlarından itibaren, 300 yılı civarlarında, kırıllar o zaman taşımış oldukları „Saba' ve Zû Raydân“ kırılları unvânı yerine, uzun „Saba', Zû Raydân, Hažramöt ve Yemnat“ kırılları unvânını alırlar.

Ehemmiyetsiz bir kaç zikir bir tarafa bırakılacak olursa, Saba' hakkında *Monumentum Adulitanum* 'u tarih sırası bakımından çok yakından tâkip eden yunan yazılı vesikaları olan Batlamyus (Ptolemaeus) 'un haberleri bize şu nu müşâhede etmek imkânını verir: haritasında saba'lılar (VI, bahis 7, § 23) Strabo ile Plinius 'un verdikleri bilgilerin müteber olduğu devirdeki kadar artık mühim bir sâha işgâl etmemekte, fakat ancak eski sâhalarının aş-yk. şimal yarısı ile tahdit edilmiş görünmektedirler; hâlbuki hımyariler cenûbî sâhilin mühim bir kısmına sâhiptirler ve bir de milâdî en geç II. asrın sonlarına doğru Saba'lıların iktidarı altında olması gereken cenûbî Arabistan bölgesinde yerleşmiş gibi gösterilen daha küçük başka kavimler görülmektedir. Son zamanlarda Batlamyus 'un Κοτταβαοι μέλι τῶν Ἀσσην ὁρῶν ὅφ' οὕς ἡ λιβανωτοφόρος χώρα kelimeleri günlük yetiştiren bölgenin Katabâniler idâresi altında bulunduğu istintâc edilerek, fenâ tef-

sir edilmiştir; her ne kadar o zaman müstakil bir Katabân devleti yok idi ise de, Katabânlıların orada yerleşmiş oldukları işâreti daha geniş telakkilerin hareket noktası olmuştur. Akkuzatif ile gelen ὁτό „cenûbunda“, „... 'ın aşağısında“ mânasına gelmesini gerektiren Batlamyus 'un açık nahiv ve kullanışı, aksinin doğru olduğunu isbât eder. Batlamyus günlük bölgesi ile Katabânlıların oturdukları yerleri, coğrafya bakımından, birbirinden ayırır. Sprenger (s. 264 v. d.) aynı şekilde yanlış bir nokta-i nazardan hareket ederek, „Katabânlıların Batlamyus devrinde,“ bu mülkten kovulmuş olduklarını tasdik ederek, kendi kendine güçlük çıkarmıştır [bk. mad. KATABÂN].

Batlamyus, arap kaynakları ile uygun olarak, bizi Saba' 'nın gittikçe artan bir gerileme devresine getirmektedir. Milattan sonraki yunan seyyah-coğrafyacılarının eserlerinde Saba' 'nın tesâdüfî olarak zikirleri gerçek hiç bir değer taşımaz. M. IV. asrın sonundan itibaren Saba' adı Yunan ve Roma eserlerinde kaybolur. Bu devirde artık adları aş-yk. bütün cenûbî Arabistan 'a tatbik edilen Homaritae 'nin münferid zikirleri bulunur.

Daha geçen asrın sonlarında Sprenger (*ayn. esr.*, s. 246) saba'lılar hakkında bize bilgiler veren yegâne kaynakların yunanlılar ile Plinius olduğunu söylüyordu. O zamanlara kadar yalnız Kitâb-ı mukaddes'in ve tarihî hiç bir tarafı olmadığı için tamâmiyle kifâyetsiz olan arap rivâyetlerinin parçalar hâlinde bulunan mütalâları ile tamamlanabilen cenûbî Arabistan 'ın kadim tarihi hakkındaki bilgi, Arabistan 'ın cenûbunda çok sayıda kitâbelerin keşfi ile, fevkalâde genişlemiş bulunmaktadır ve kadim şarkın tarihi hakkındaki bilgilerimizin genişlemesi de Saba' tarihi üzerine yeni ışıklar saçmıştır.

Bununla beraber kitâbe keşiflerinin meşhûr ettiği kâşif Glaser (*ayn. esr.*, s. 159) klâsik muharrirlerin bırakmış oldukları az miktardaki bilgilerin tefsirinin Saba' kitâbelerinin izâhından daha az ehemmiyetli olmadığını ve bunlar ile klâsik muharrirlerin verdiği bilgilerin birbirlerini tamamlamaları ve aydınlatmaları gerektiğini tasdik etmekten çekinmiyordu. Her hâlde bu memleketlerin tarih ve medeniyetinin tetkikinde doğrudan-doğruya yegâne tarihî kaynağımız olduğundan, Saba' ve cenûbî Arabistan 'ın mâzisini tetkik etmek için en iyi vâsıtalarımızı teşkil eden kitâbelerin tefsirinin arzettiği ehemmiyeti tam ve doğru olarak değerlendirmemiz gerekir. Henüz tükenmemiş bulunan bu zengin tevsik kaynağının tarihi az miktardaki isim ile tahdit edilmiştir. Danimar-

ka hükûmeti tarafından 1763'te gönderilmiş olan ilmi sefer hey'eti âzasından olan Carsten Niebuhr Lohayya'den Moğâ, Ta'izz ve Şan'a 'ya kadar bütün Arabistan 'ın cenûbunu dolaştı; coğrafya, etnografya ve tabii ilimler mevzuunda mükemmel müşâhedeler ile meşgûl olarak, ilk önce, aldığı haberlere istinâd ederek Zafâr (Yarım 'ın cenûb-i garbisinde) harâbelerinde kadim kitâbelerin mevcûdiyetine işâret etti; kendisi bir holandalının göndermiş olduğu, bir kopya müstesnâ, metinleri görmemiş idi; fakat Avrupa, Oldenburglu Seetzen sayesinde, ilk defa olarak, cenûbî Arabistan kitâbelerini tanımıştır. Bu şahıs, Niebuhr 'dan mülhem olarak, Şan'a 'dan 'Aden'e dönüş seyahati sırasında (1810) Zafâr'da ve bunun yakınında kitâbelerin sûretini çıkardı. Çok kısa ve muhtevâsî fakir olan, 1811'de nesredilen beş Saba' 'ya metnini Avrupa 'ya gönderdi; bunlar ilk önce anlaşılamamış ise de, müstakil Saba' ilminin mütevâzî başlangıcını teşkil etmiştir. Şu şahıslar sayesinde yeni terakkiler te'min edilmiştir: ingiliz Wellsted (1834/1835, Hažramavt sâhilinde Hişn Ğurâb ve Nakb al-Hacar kitâbesinin keşfi), Cruttenden (1836, Şan'a 'da beş küçük Saba' parçası) ve bir de Wrede (1843, fakat Hažramavt'taki seyahatinin haberleri ve 'Obne Hažramavt kitâbesinin sûreti ancak 1870'te, onun yazılarına istinâden, Maltzan tarafından nesredildi) v. b., bilhassa 1843'te Ma'rib'e varan ilk avrupalı —ve kendinden daha da talihli olan sonraki araştırmacıların müjdecisi (Glaser, *Petermanns Mitteil.*, 1887, s. 27) olan Arnaud; kendisi orada ve Şan'a 'ile Şirvâh'ta hepsi 56 tâne olan ekserisi kısa kitâbenin sûretini çıkardı. Coghan tarafından kitâbeli taşların ve 'Amrân tunç levhalarının elde edilmesi malzemelerimizin ehemmiyetli bir şekilde çoğalmasını te'min etti (1860). Bulunan vesikaların çözümlü okunması ile ilmi izâhını ilk başta Gesenius (1841), Rödiger (1841, 1842) ve Oslander (1856, 1863/1864) 'e borçluyuz. Seyyah Jacob Saphir 'in ib-rânî dili ile yazılmış seyahat hikâyeleri olan *Eben Safir* (I, 1866; II, 1874) 'i yalnız Yemen 'in tasviri olarak dikkat nazarına alınmalıdır; bunu D. H. Müller (*Burgen*, I, 388 v.d.) 'in işâretleri daha geniş bir çevrede tanıtmıştır; kendisi al-Hudayda'den 'Amrân'a Şan'a 'yolu ile gitmiş ve 'Aden'e dönmüş idi; bu, Halévy için bir nevî rehber oldu. Joseph Halévy 'nin unutulmaz seyahatinin zengin mahsûlleri kitâbeler keşfi tarihinde yeni bir devre meydana getirdi; Şan'a 'dan hareket ederek (1869), Aelius Gallus 'dan beri Vâdî Nacrân'a kadar girmeye ve eski Ma'inliler sâhasının merkezi olan cenûbî Arabistan Cöf'u toprakları üzerinde do

laşmağa ve en eski araplardan kalma kitâbeler bakımından zengin bir çok yerlere ulaşmağa muvaffak olan yegâne avrupalının o olduğu söylenebilir; bunları kendisinden sonra hiç bir avrupalı bir daha görmemiştir. Kendisinin yakın çağdaşlarının tam mânâsıyla değerini takdir edemedikleri bu keşif seyahatinin müşahhas ilmi neticesi, aş-yk. 50 tânesi (bunların 30 tânesi Ma'in kitâbesidir) oldukça mühim bir uzunlukta olan 686 kitâbe sûreti ile temsil edilmiştir (1872'de J.A'de neşredilmiştir); bunlar o zamana kadar vukua gelmiş olan kitâbe vesikalarının en mühim artışını teşkil eder ve bu, bağlançtakilere nazaran, büyük bir terakkî olduğundan, Saba' tetkiklerinin ve cenûbî Arabistan'ın eski tarihini gerçek ilmi temellerinin konulmasına imkân vermiştir. Kaptan Miles'in (ve Werner Munzinger'in) Vâdî Mayfa'at'a seyahati (1870) bâzi yeni kitâbeler tanıtmıştır. Heinrich von Maltzan (1870/1871, Yemen ve Hazramavt'ın kıyı mıntakalarında), Millingen (1873, al-Hudayda'den Şan'a'ya), R. Manzoni (1877—1880, 'Aden, Şan'a' ve al-Hudayda arasında) ve Schapira'nın (1879, 'Aden'den Şan'a'ya ve civarlarına ve dönüşte al-Hudayda'ye kadar) seyahat haberleri ve Harris'in *Journey through the Yeman* (London, 1893)'i kitâbeler bakımından bir şey getirememiştir. Fakat coğrafya bakımından bir çok şeyler kazandırmıştır ve Manzoni'nin eseri, Maltzan'ın sonraki araştırmaları gibi, lehee tetkikleri bakımından çok mühimdir. İlk önce al-Hudayda'den Şan'a'ya, sonra 'Aden'e doğru kitâbe aramağa tahsis edilen seyahatlere teşebbüs eden ve kendisinden önce Seetzen ve kendisinden sonra Huber gibi, kâşiflik gayretini hayâtı ile ödeyen avusturyalı S. Langer, 22 kitâbenin sûretini tanıttı (nr. 19—22, mücerret harflerden ibârettir). Keşiflerin tarihi üzerine başka teferrüât şu müstakil eserlerde bulunacaktır; Veber, *Arabien vor dem Islam*, s. 10 v. dd. (burada kitâbelerde görülen medeniyet, din, muhtevâ, yazı ve dil de ele alınmıştır ve bilhassa *Forschungsreisen in Südarabien bis zum Auftreten Eduard Glasers* (*Der alte Orient*, 1907, VIII, 4) ve umûmî görünüş: Hommel (*Hilprecht, Explorations*, s. 693 v. dd., ve bir de onun *Chrestomathie*, s. 63 v. dd., metinler ile). Glaser'in Arabistan'a seyahatleri bu husûsî araştırmalar tarihinde yeni bir devir açar; keşfettiği kitâbeler (hepsi 2.000 kitâbeden fazla) o zamana kadar bu sâhada ulaşılmış olan neticeleri çok geniş bir şekilde geçmiştir. D. H. Müller (*Burgen*, I, 340)'in şu kehânetini ümit edilmeyecek bir şekilde gerçekleştirmiştir: „kendilerini ilmin hizmetine vakfedecek ve memleketin keşfine

teşebbüs edecek ve kitâbeler toplayacak cesûr adamlar daha bulunacaktır“. Henüz ilk seyahatlerinin (1882—1884, al-Hudayda'den Şan'a'ya ve buradan civarlarda şimâlde ve garpta üç keşif seyahati; 1885—1886, al-Hudayda'den Şan'a'ya ve buradan cenûbî şarkî ve cenûba 'Aden'e kadar; Zafâr harâbelerinin keşfi; 1887—1888, 'Aden'den Şan'a'ya buradan Ma'rib'e; burada yalnız başına 400 kadar kitâbe sûreti çıkarmıştı; hâlbuki Arnaud ile Halévy, bir arada, ancak ekserisi kısa parçalar olan 44 sûret çıkarmışlardı) neticesi bütün hâlinde 1032 kitâbe, harita taslakları, lisaniyata âit bilgiler getirmek olmuş ve aş-yk. 616 arapça el-yazma satın alınmasını te'min etmiş idi. Kitâbelerin bir kısmı Paris akademisi tarafından neşredildi (*CIS*, IV, VI—III) üzerinde kitâbe bulunan bir çok taşlar (ekserisi Ma'inlilere âittir) Londra'da, bir kısmı da Berlin'de (1893'te Mortdmann tarafından neşredilmiş tir) bulunmaktadır. Yazmaların ekserisi Berlin ve British Museum'da toplanmıştır. Kitâbe keşifleri arasında en çok dikkate değer olanları Hadaqân kitâbesi, cenûbî Arabistan'ın en mühim tarihî vesikalarından biri olan büyük Şirvâh kitâbesi (dördüncü seyahatinde bunun tam bir estampajını da getirmiştir) ve seddin (Ma'rib seddinin) yıkılmasına dâir iki büyük kitâbedir. Dördüncü seyahati daha da semereli oldu (1892—1894, 'Aden'den Şan'a'ya, burada daha uzak kitâbelerin estampajını almak işini yerlere bıraktı; yeni kitâbeler arasında aş-yk. 100 Katabân kitâbesi vardır; dil tetkikleri; 251 arapça el-yazmasının satın alınması). Viyana için satın alınmış hazîne değerindeki eserlerin bir kısmı 39 kitâbelik kıymetli bir kolleksiyon, sikkeler, müteaddit heykeller ve başka eski eşyâ D. H. Müller tarafından neşredildi. Weber, *Eduard Glasers Forschungsreisen in Südarabien* (*Der alte Orient*, 1909, X, cüz. 2)'de daha geniş tafsîlât vermektedir (bk. Hommel *Explorations*, 717 v. d., 720 v. dd.). Glaser çıkan yeni seyahatler ve yeni keşifler fırsatından istifade edemedi, zîra yetkili vekalette ilmi çalışmalar için zarûrî olan anlayışı bulamadı. Böylece sonsuz hazîneler, ilim için bir daha bulunmamak üzere, kayboldu.

Halévy'den beri artan bir şekilde birikmiş olan kitâbe vesikaları üzerinde, bunların dil ve muhtevâsının tefsiri için Halévy, Praetorius, Mortdmann, D. H. Müller, Hommel, Glaser v.b. tarafından mühim araştırmalar yapıldı (teferrüât için bk. *bibliyografya*). Arabistan'ın cenûbundaki muahhar keşifler husûsuna gelince, A. Deflers'in 1887'de Yemen'de seyahatinin gâyesi yalnız nebatlar idi. 1893'te, bildiğimiz kadarına göre, Hazramavt'ın yeni pâyitahtı olan Şibâm'i

ve Tarîm'i ilk ziyâret eden avrupalı olan L. Hirsch'in de gâyesi tabii ilimlere ve bir de topografya ile etnografyaya âit müşâhedeler getirmek idi. Bundan az sonra, 1893/1894'te J. Th. Bent karısı ile birlikte Hazramavt'ı (Şibâm'a kadar) ve (1895'te) günlük memleketini (Zafâr'dan Mirbât'a kadar) dolaştı; o da kitâbeler üzerinde araştırmalar yapmağı düşünmemişti. Carlo Landberg 1896'da daha önce bilinen Hişn al-Gurâb kitâbesinin estampajını yaptı ve fotoğrafını çekti. 'Aden'de 1895—1897'de, asıl Yemen ile Hazramavt arasında uzanan az tanınmış bölgeler hakkındaki, husûsiyetle Daşina, 'Avâlik, al-Hâzina hakkındaki, sonra Bayhân, Maryama, Raydân, Harîb, Timna' ve hattâ Şabva hakkındaki araştırmaları kıymetli *Arabica* (IV ve V)'larında toplanmıştır. İsveç kiralı hesabına Viyana akademisinin cenûbî Arabistan'a gönderdiği ilmi sefer hey'eti, 1898/1899'da Şabva'ya kadar varamadan, yalnız 'Azzân'a kadar ulaşmağa muvaffak oldu. Bu muvaffakiyetsizlik sebebi ile, kitâbeler bakımından elde edilen neticeler beklenene tekabül etmediği hâlde, hey'et 1899'da Soğotrâ adasında dil ve tabii ilimler araştırmaları yapmak fırsatını buldu [bk. mad. SOĞOTRÂ]. Hey'et tarafından vazîfeli olarak Bayhân'a kadar giden G. W. Bury Kohlân (Katabân)'dan kitâbe estampajları ile fotoğraflar getirdi. 1902'de Viyana akademisi tarafından gönderilen W. Hein, Gişin'de ve Hazramavt'ta dil malzemesi topladı ve Viyana'ya dönüşünden sonra olduğu gibi, yerinde de Hazramavt'ın yerlisi olan kimselerden kendi memleketleri hakkında bilgi aldı. 1914'te ölümünden sonra hiç bir tertibe sokulmaksızın, kalan notlarına dayanılarak verilmiş olan bu araştırma'arın bütünü yeni ve mühim miktarda teferrüât ihtivâ eder. Paris akademisi tarafından alınmış olan el ile çizilmiş resimler sayesinde Hartwig Derenbourg küçük miktarda Yemen metinlerini tanıtmaya muvaffak oldu: *Nouveaux textes yéménites inédits* (*Rev. d'Assyr. et d'Arch. Or.*, V, 117 v. dd.).

Bu sâhada devir açan Glaser'in keşifleri hâlâ tamâmiyle neşredilmiş değildir (Hommel; *Chrestomathie*, s. 59—62, zamanı için Glaser tarafından keşfedilen kitâbelerin bir bütün hâlinde görünüşünü vermiştir; bk. Glaser, *Altjemenische Nachrichten*, 1908, I, 1 A v. d.). Saba' hakkında hazırlamış olduğu büyük çalışma (msl. Hommel, *Explorations*, s. 722, ve Weber, *Glaser's Forschungsreisen*, s. 15, Glaser'in kendisinin verdiği bilgiden naklen de haber verilmiştir) henüz basılmamıştır. Saba' tetkikleri bakımından büyük ehemmiyet arzeden notları (aş-yk. 1.000 kitâbenin sûretinden, coğrafi ve ar-

keolojik kayıtlardan, günlük yol hatıralarından, taslaklardan ve haritalardan mürekkeptir), usûlû dâiresinde tertip edilip ilmi bir neşrinin yapılması gâyesi ile vasıflandırılabilir olan bırakmış olduğu zengin kâğıtlar D. H. Müller'e emânet edilmiş idi. Fakat o bu vesikaları eser hâline getiremedi; ölümünden (1911) sonra bu vazîfeyi N. Rhodokanakis (Graz'lı) üzerine aldı. Bu da „Corpus Glaserianum“—Viyana akademisinin ihtimamı ile neşredilmektedir—'a birinci giriş araştırması olarak *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVII, 2. cüz, 1915, Glaser 890=Halévy 49, Gl. 904=H. 51, Gl. 1548/1549 (Saba'ya âit), Gl. 1606 (Katabânî) ve Osiander 4 kitâbelerinin, bu kitâbelerin esâsında bulunan cürüm, vergiler, mülkiyet, kanun mes'elelerinin tertipli bir tetkiki ile tefsiri)'i-ni, ikinci giriş tetkiki olarak, *Studien zur Lexicographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (*S. B. Ak. Wien*, CLXXVIII, 4. cüz., 1915, Habesh kitâbesinin, Glaser 1076 ve Gl. 480 (yk. bk.) parçalarının izâhı ve bilhassa cenûp arapçasının tufeyli h'sı denilen ve kendisinin Ma'in-Saba'dilinde iki zirveli bir vurgunun varlığı ile fonetik kaideleri ile izâh ettiği husûsun gramer bakımından tetkiki; zeyilde, daha başka münferit kitâbelerin tefsiri bulunacaktır)'inin ikinci kısmını bizzat göstermiştir. Bunu şu eseri tâkip etti: *Die Bodenvirtschaft im alten Südarabien* (*Anz. Wien*, yıl 1916, nr. XXVI, 2. cüz.; *S. B. Ak. Wien*, CLXXXV, 3. cüz, 1917, yapıları, hudutlara ve sulamağa âit kitâbelerin tetkiki ve yerin değerlendirilmesi ile ilgili kitâbe metinleri, binâların te'sisi hakkında, sular hakkındaki kanunlar ve toprak mülkiyeti kayıtları hakkında, vergi ve idâre tarzı hakkında izâh notları ile). Rhodokanakis'in şu müteâkip 3 eserinde o zamana kadar neşredilmeden kalan Katabân kitâbeleri yayımlandı: *Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft* (*S. B. Ak. Wien*, CXCV 1919, 2. cüz, Glaser'in topladıklarından 5 kitâbe: mîrî toprakların değerlendirilmesi için Katabân kırıllarının fermanları Katabân'ın iktisat ve idâresi hakkında derin bir şerh ve izâh ile) ve *Katabanische Texte zur Bodenvirtschaft*, 2. takım (*S. B. Ak. Wien*, CXCVIII, 1922, 2. cüz, bilhassa üçüncüsü, Glaser 1693 hakkında geniş araştırmalar ile birlikte 3 kitâbe, Hamdâniler ve kadîm cenûbî Arabistan'da sülâle münâsebetleri hakkında kayıtlar ile), nihâyet *Die Inschriften an der Mauer von Kohlân-Timna'* (*S. B. Ak. Wien*, CC, 2. cüz, 1924, Glaser 1404 [bir yol inşası talimat-nâmesinin kahntıları], 1397/1398 [ceza ve vergileri tanımlayan kanun] ve Katabânilerde *mukarrib* unvânını aydınlatmaya yarayan daha başka

metinler); Glaser 1605/1606 kitabesi için bk. *WZKM*, XXXI, 22 v.d. — *Katab. Texte*, nr. 3'te, Glaser tarafından bırakılmış olan „kitâbeler ile ilgili eserler“in kısaltılmış bir neşrinin O. Weber tarafından hazırlanmakta olduğu bildirilmiştir.

Cenûbî Arabistan kitâbelerinin içinde yukarıdaki neşriyatın da zikredildiği bütün hâlinde, daha küçük dergisi Paris'te yayınlanan *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, Pars IV (*Inscriptiones Himyariticas et Sabaeas continens*, Tomus I, 4 cüz hâlinde, 1889, 1892, 1900, 1908; II. cildten ilk iki cüz çıkmıştır, 1911, 1914; H. Derenbourg'un ölümünden sonra M[ayer] L[ambert] neşri yeniden ele almıştır; cild III, Mina ve Katabân kitâbelerini ihtivâ edecektir. Ma'inî ve Saba'i olmak üzere, başlıca iki lehceye ayrılan kitâbeler arasındaki dil münâsebetleri Hommel tarafından *Grundriss*, s. 133 v.dd.'da tetkik edilmiştir; bu eser asıl Ma'in kırıllarına âit kitâbeler yanında, Ma'in metinleri arasında Katabân ve Hâzramavt kitâbelerini de ihtivâ etmektedir (ayn. mll., *Explorations*, s. 728 v.d.). Birbirini tâkip eden metinler bilinen „garp sâmi dilinin arap kolu“ olarak saydığı *Grundriss*, s. 78 v.d. Ma'in—Saba' dilinin grameri hakkında onun *Chrestomathie*'sinde s. 9 v.d. (dil hakkında bk. D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, bk. mad. *Yemen*, s. 740'taki bir az daha eski incelemesi; Weber, *Arabien*, s. 15 v.d., halkın anlayabileceği şekle sokulmuş) verdiği esash bilgilere mürâcaat edilecektir; yazı hakkında bk. Osiander (*ZDMG*, XX, 205 v.d.); D. H. Müller, *Sab. Denkm.*, s. 105 v.d.; Hommel, *Chrestom.*, s. 3 v.d.; *Explorations*, s. 730; *Grundriss*, s. 145 v.d. (Weber, *Arabien*, s. 13 v.d.; *Westasien*, s. 235) v.s.; din için bk. Osiander (*ZDMG*, VII, 463 v.d.); D. H. Müller, *Encycl. Brit.*, mad. *Yemen*, s. 741 (*Burgen*, II, 1032); Hommel, *Explor.*, s. 733 v.d.; *Grundriss*, s. 85 v.d., 143; bk. *IAI*, I, 490 v.d.; D. Nielsen, *MVAG*, 1909, 4; (sâdeleştirilmiş şekilleri: Weber, *Arabien*, s. 18 v.d.; Grimme, *Mohammed*, s. 29 v.d.); âbidelerdeki ilâh remizleri için bk. Grohmann, *Göttersymbole und Symboltiere*... (*Denkschr. Ak. Wien*, LVIII, 1914).

Arabistan'ın şimâl-i garbisinde bulunan ve 1876—1878'de Doughty tarafından keşfedilen Ma'inî, Lihyânî, Naba'î ve Samûdî (eski arapça) kitâbeler şâyesinde ve bir de 1883/1884'te Euting tarafından yapılmış daha önce Doughty ile Huber tarafından haber verilmiş olan ve ai-Ölâ'daki Ma'in ve Lihyân kitâbelerinin sûretlerinde (D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, 1889'da neşredilmiştir, ve Ma'in kitâbeleri Mordtmann, *Beiträge*, 1897

'de yeniden basılmıştır), mühim miktarda malzemeye sâhip bulunmaktayız.

Kaynakların kadim Saba' tarihi ile ilgili olarak ortaya çıkardığı başlıca mes'elelerden biri Ma'in mes'elesidir, yâni Ma'in ve Saba' hükümdar kitâbeleri arasındaki tarih tertibi münâsebetleri mes'elesidir. Glaser'in seyâhatlerinden hemen önceki devirde mevcut olan malzemeye dayanarak, D. H. Müller (*Burgen*, II, 955 v.d., 981 v.dd., 985 v.dd.) ilk olarak, Saba' hükümdarlarının bir cetvelini yapmağı denemiş (bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 133 v.d., 137 v.d.) ve Saba' tarihini üç devreye ayırmış idi (*Enc. Brit.*'nin *Yemen* maddesinde bunu kısaltılmış olarak tekrar etmiş idi): mukarrib'ler (kat'i olarak arekelerinin gösterilmesi mümkün olmayan *MKR B*—râhip-hükümdarların adı—kelimesinin onun seçtiği ve sonraları muhâfaza ettiği *mukrab* telâffuzu üzerinde durmağa lüzum yoktur; başkaları *mukarrab*, *makrub*, *makrib*, *cem. makârib* de okumaktadırlar; bk. Mordtmann, *Anzeige*, *ZDMG*, XLIV, 189; Glaser, *Abessinier*, s. 65; Hommel, *AA*, s. 134, krş. yukarıda I, 382; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 132, 599 v.b.) devri; Saba' kırılları devri; ve Saba' ve Raydân kırılları devri. Ona göre, Saba' kırıllığının başlangıcı aynı zamanda Sargon'un kitâbelerinde zikrini bulduğumuz saba'lı İti'amer'in tarihi olan VIII. (m. ö.) asırdadır. Sonu ise, milâdî I. asırdadır. Saba' kırıllığının ve sülâlelerinin tarihi tertibi daha tatmin edici bir tarzda tesbit edilebilirse de, Ma'in devletin eskiliğinin tayini çok daha şüphelidir, zira Ma'in kırıllarının kitâbelerini kat'i bir tarzda tarihlendirmemize imkân verecek hiç bir vâsitamız yoktur. Bu kırılların da bir cetvelini tanzim etmek için yapılmış olan teşebbüslere gelince, msl. Mordtmann, *ZDMG*, XLVII, 407 v.d.; Weber, *Studien*, s. 44 v.d.; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 126 v.dd. (krş. bir de Hommel, *AA*, s. 26, *Chrestomathie*, s. 90, *Grundriss*, s. 136), kendilerinden önce D. H. Müller, *ayn. esr.*, II, 1021 v.d.'in varmış olduğu neticelerden esâs itibâriyle farklı neticelere vâsil olmuşlardır. Bundan başka D. H. Müller Saba' ve Ma'in kırıllıklarının çağdaş ve rakibi olduklarını te'min eder (s. 1031). Tam aksine, Glaser, *Skizze*'sinin ilk kısmında (1889'da), Ma'in kırıllığının Saba' kırıllığından önce olduğu ve bu kırıllık tarafından ortadan kaldırıldığı ve o zaman Saba' nın Arabistan'ın bütün cenûbunda iktidarı ele geçirdiği iddiasını müdâfaa eder. O zamana kadar bulunmuş olan Ma'in kırıllarının adlarının sayısı (aş.-yk. 29) sebebi ile, ve onların hâkimiyetine toptan hemen-hemen 750 yıllık bir müddet verdiğinden, Ma'in hâkimiyeti-

tinin başlangıcını 1500 (m. ö.) yılına kadar gerilere götürmek mecbûriyetinde kaldı ve hattâ 2000 (m. ö.) yılına kadar gitti (I, 55). Kendisi *Skizze*'lerinin ikinci cildinde ve sonraki neşriyatta bir çok defâlar Ma'in nazariyesine geri dönmüştür. Ma'in kitâbelerinin milâddan önceki ikinci, ve muhtemel olarak, üçüncü bine indiğini göstermiş olduğunu düşünüyordu (II, 110; krş. 330); Ma'in kırıllığı ile birlikte Hyksoslar devrinin başlangıcına, şu hâlde XXII. asra kadar, inmemiz gerektiğini söylemekte tereddüt etmiyordu! Hommel, Glaser'in nazariyesini müdâfaa etti (ilk önce *Beilage zur Münchener Allgem. Zeitung*, 1889, nr. 291'de ve daha sonraki eserlerinde, bk. *AA*, s. 2 v.d., 10, 40, 235; *Altisrael. Überlieferung*, s. 77; *Chrestomathie*, s. 2 [geniş bibliyografya ile]; *Explorations*'da, *Grundriss*, s. 134, 150; *Gesch. des alten Morgenl.*, s. 69, 106, 123, 148; *IAI*, I, 382) ve onunla birlikte bilhassa Winckler (*Mitt. VAG*, 1898, s. 19, 43 v.d., 1906, s. 84 v.d.; *Geschichte Israels, Altorientalischen Forschungen*; *KAT*, s. 140 v.d., 150 ve Helmolt [*Westasien*, III¹, 244 v.d.]) ve Weber (daha önce işâret edilmiş olan *Alt. Orient* adlı eserinde; Winckler, *Westasien* neşrinde, s. 235 v.d.), Grimme (*ayn. esr.*, s. 16 v.d.) ve Benzinger (*Geschichte Israels*, 1912, s. 16) aynı şeyi müdâfaa etmişlerdir. H. Derenbourg da *Nouveau mémoire sur l'épigraphie minéenne*, Paris, 1895, s. 7'de Ma'inlileri Saba'lıların selefleri olarak tasavvur eder.

Weber, *Studien*, I, Glaser'in cesûrâne tekliflerinin ortaya çıkardığı şiddetli itirazın esâşlı husûsiyetlerinin bir hulâsasını verdi ve aynı zamanda Glaser lehinde gibi görünen her şeyi topladı. *Skizze*'sinin ilk kısmının çıkmasından hemen sonra, Halévy onun Ma'in nazariyesine karşı şüpheler serdetti; sonra D. H. Müller kendi telakkîlerini müdâfaa etti (*Beilage zur Münchener Allgem. Ztg.*, 1890, 24 ve 3/teşrin II, *WZKM*, VIII, 6, 161); Mordtmann (*Anzeige*, s. 182 v.d.; *ZDMG*, XLVII, 400; *Beiträge*, s. 105 v.d., 115); Sprenger, *Bemerkungen*, s. 502 v.d.; E. Meyer, *Geschichte d. Altertums*, II, 382; Lagrange (*Rev. bibl.*, 1902, XI, 256 v.d.); Lidzbarski, *Ephemeris f. semit. Epigraphik*, II, 101 v.d.; Hartmann, *ZA*, X, 25 v.d. ve başlıca eserinde, s. 4, 131 v.d.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 46 v.d.'da Glaser'e karşı olduklarını gösterdiler. Meyer bundan başka Glaser'in Ma'in kitâbelerini ikinci bine çıkarmakla yaptığı zaman takdirlerinin sâmi yazısı tarihi hakkında o zamana kadar kabûl edilmiş olan her şeyin alt-üst olduğu itirazını ileri sürüyordu. Fenike yazısının 1000 (m. ö.) yılından evvel meydana çıktığı güçlkle kabûl edilebilir;

fakat san'atın bütün kaidelerine uygun hendesi şekilleri muntazam resmî ile temâyüz eden Ma'in yazısının doğuşu, şüphesiz, daha eski değildir. Daha bununla Glaser'in nazariyesinin yersiz olduğu görülmektedir. Şu son zamanlarda ibrânî alfabesinin en eski şekli hakkında yayınlanan her şeye rağmen, alfabe yazısının eskiliğinin milâddan önce aş.-yk. 2000 yılı olarak (Hommel, *Grundriss*, s. 104, 146; Weber, *Westasien*, s. 163; krş. Hommel, *Explorations* s. 730) veya „üçüncü bin yılı civarında“ (Weber, *Arabien*, s. 15) olarak tesbitini tamâmiyle gayri muhtemel telakkî etmemiz gerekir. Sînâ'da „kenî“ denilen kitâbelerin keşfinden sonra yeniden ele alınan cenûp-arap taş yazıları hakkındaki nazariyeler de hiç bir neticeye varmamıştır. Hommel, Weber, Winckler ve başkalarına karşı Huart da alfabe yazısının muhtemel başlangıcına dayanarak, Ma'inlilerin hâkimiyet devri olarak verilen 1500 tarihinin muhakkak sûrette çok yüksek olduğunu isbât edebilmiştir.

Yunan-Roma kaynakları da Ma'in mes'eleleri için deliller vermektedir: hepsinden önce Eratosthenes (bk. Strabo, XVI, bahis 4, § 2)'in yukarıda nakledilmiş olan şahâdeti; daha Halévy, D. H. Müller v.b., Glaser aleyhine, ona istinât etmişlerdi ve Mordtmann onun şahâdetini bilmemenin nasıl kabil olacağını bilmediğini söylüyordu. Weber (*ayn. esr.*, s. 9) delilsiz olarak Eratosthenes'in „aldanmış“ olmasını, yâni beyânında doğru ile yanlışın, geçmiş ve çağdaş şartların birbirine karıştığını ileri sürmekle tereddütlerini meydana koyuyor. Daha Glaser (*ayn. esr.*, s. 15), kendi tertipleri ile Eratosthenes'in kat'i şahâdeti arasındaki tezâdı kısmen hafifletmek için, delilsiz olarak, bu şahsın iyi haber alamamış olduğunu ileri sürmek mecbûriyetinde kalmıştır. Karşısında ne Glaser'in, ne Weber'in en küçük bir delil veya ihtimal ileri süremedikleri ve sürmeleri de mümkün olmayan bu şahâdetin tefsiri için bir vâkıa kat'idir: bu da, ona göre, cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkı müstebit hükümdarlara (μοναρχοῦνται) tâbî olmuşlardır, şu hâlde bunlar arasında ilk yerde zikredilen Ma'inliler, tıpkı saba'lılar v.b. gibi, bulunuyorlardı. Eratosthenes kaynağının devri için, münâkaşa edilmez bir şekilde, saba'lılarda olduğu gibi, Ma'inlilerde aynı idâre şeklini, yâni istibdâd göstermektedir; bu husûs hiç bir tedbir ile bertaraf edilemez. Glaser'in „klâsik muharrirler hiç bir yerde bir Ma'in kırıllığından bahsetmemişler, fakat bir Ma'in memleketinden bahsetmişlerdir“ (Weber, *ayn. esr.*, s. 7 v.d.) hükmünden ve bir de Winckler (*ayn. esr.*, s. 45)'in „500 (m. ö.) ile 200 (m. ö.) yılları

arasında Arabistan'ın şimalinde Ma'inliler yok idi; çünkü orada bunlar hiç bulunmamıştır" sözünden ne netice çıkarmak lâzım geldiği de bununla görülmektedir. Kendi kendine yunanlıların „minalıları“ ile kitâbelerin esrarlı halkının aynı olup-olmadığını soran Grimme (*agn. esr.*, s. 17)'nin şüphesi de temelsizdir.

Glaser'in nazariyesine karşı, kat'i başka bir vâkıa daha vardır (krş. Hartmann, *agn. esr.*, s. 131 v.d., 136): bu da, kitâbelerin bize gösterdikleri aynı zamanda mevcûd kiral ve kiralıkların zikirlerinden bütün kat'iyeti ile istintâc edebileceğimiz gibi, aynı zamanda Ma'in kiral-ları ve Saba' kiralıları var idi. Glaser'in iki hal-kın kitâbelerinde birbirlerini zikretmedikleri şeklindeki delilinin aksine, daha Weber (*agn. esr.*, s. 18) „Ma'inlilerin bir veya iki defa es-rarlı sükûtu bozmağa karar vermiş olduklarını“ ve Saba'lıların da aynı şeyi yaptıklarını kabûl ve teslim etmeğe mecbûr kalıyordu. Fakat bu-nunla, bu nazariyenin sağlamlıktan mahrum ol-duğu açıkça meydana çıkmaktadır.

Glaser'in Hyksoslar devrinden sonra başla-yarak, Ma'inlilerin yavaş-yavaş inhitâta düş-tükleri (*agn. esr.*, s. 451) ve I. (m.ö.) asrın so-nuna doğru vahşete dalmış bulundukları (s. 22, 69, 93, 232) veya ölmüş bir kavim hâline gel-dikleri (Weber, *Arabien*, s. 31) fikri de aynı şekilde Ma'inlilerin ticârî faaliyetleri ve zen-ginlikleri hususunda Artemidor (Strabo, XVI, bahis 4, § 18) tarafından verilen bilgi ve Aga-tharchides'in diğer parçaları (Müller, *Geogr. Gr. Min.*, I, 177, 186 v.d.) karşısında, Saba' ya-nında müstakil durumları ve Saba'lıların günlük ticâreti ile rekabet eden günlük ticâretleri (yk. bk.) hakkında Plinius'un verdiği bilgiler kar-şısında, ve daha bedihî olarak, Batlamyus'un bütün cenûbî Arabistan halkları arasında yal-nız Ma'inlileri „çok büyük bir halk“ olarak zikr-etmesi vâkıası karşısında müdâfaa edilemez.

Batlamyuslar zamanında Ma'inlilerin Mısır mâbedlerine kokulu nebatlar te'min ettiklerini gösteren Gize Ma'in lahdi kitâbesi, ve Ma'in ilâhları şerefine bir mihrap dikildiğini anlatan II. (m.ö.) asırdan kalma Delos'taki Ma'in-Yu-nan kitâbesi de, Praetorius'un doğru olarak işâ-ret ettiği (*ZDMG*, LXIII, 220) gibi, Glaser'in nazariyesine müsâit olmayıp, Yunan ve Ro-ma şahâdetlerine uyar. Bunlar Ma'in halkının, dilinin ve dininin II. (m.ö.) asra kadar ve mu-hakkak da'a sonra da kendini muhâfaza etti-ğini isbat eden bir delildir.

Kitâbelerin gramer ve paleografyası da Ma'in nazariyesi lehinde bir şey getirmemektedir. D. H. Müller, ilk olarak göstermiştir ki, Saba' ki-tâbeleri arasında iki taraflı yazılan yazılar Sa-ba' tarihinin en eski devrine âittir ve aynı za-

manda Saba' harflerinin en eski şekillerini temsil eder. Hommel (*AA*, s. 22 v. d.; *Chrestomathie*, s. 26)'in Ma'in kitâbelerinin gramer ve yazı münâsebeti bakımından Saba' kitâbelerinden daha eski olduğuna dâir bundan çıkardığı delille zıt olarak, Mordtmann (*Beiträge*, s. 107) göster-miştir ki, bize kadar gelmiş olan Ma'in kitâ-belerinin en eski Saba' kitâbelerinden daha sonra ve sonraki devirden kalma Saba' metin-lerinden daha eskidir (bk. *agn. esr.*, XI, not 2), ve Ma'in kitâbelerinin yazı eskiliğinden çı-karılmış olan Hommel'in istintaçları gâyesini aşmıştır.

Kendisi aynı zamanda (*agn. esr.*, s. 106, *ZDMG*, XLVII, 400) muhâfaza edilmiş olan (yâni bu zamana kadar bilinen) Ma'in kitâ-belerinden yalnız bir tânesinin iki taraflı ya-zılmış olması vâkıasının bu kitâbelerin Saba' kitâbelerine nisbetle daha çok eski olmasını tasdik için o kadar müsâit olmadığı hususunda da isrâr ediyordu. Muhakkak ki, bâzı iki ta-raflı yazıların, tabii olarak, sağdan sola yazı-lan metinlerden daha yeni olduğunu göz önün-de bulundurmak icâp eder. Fakat Ma'in yazı-sının harfleri, birer birer alınırsa, daha eski, daha az tamamlanmış husûsiyetleri gösterebi-lerse de, bununla berâber Ma'in harflerinin, umûmî olarak, en eski devir Saba' harflerine tam bir şekilde tekabül ettiği (msl. Weber, *agn. esr.*, s. 11 tarafından) kabûl ve teslim edilmiştir. Bir de, Saba' harfleri ile mukâ-yese edilince, Ma'in harflerinin eski husûsi-yetlerine rağmen (bu ikisi arasındaki lehce farkları için bk. D. H. Müller, *Burgen*, s. 1009; ve bilhassa kelime bakımından husûsiyetle de-rin bir tarzda, Mordtmann, *agn. esr.*, s. 107 v.d.; *ZDMG*, LII, 400; Hommel, *Grundriss*, s. 133, not 3), Hommel, *AA*, s. 23 Ma'in ki-tâbelerinin Saba' kitâbelerinden daha genç veya onların çağdaşı olabileceğini, zîra en geç devirlere kadar eski şekillerin bunda kendini muhâfaza edebilmiş olacağını (bk. aynı şekilde Mordtmann, s. 115, Ma'inlilerde eski dilin muhâfazacılığı ve [s. XI] yazının eski şekilleri hakkında), öyle ki, bir tek ve aynı metinde eski ve yeni menşeli şekillerin karışmasını tecrit edebileceğimizi söylemiştir.

Glaser'in nazariyesini üzerlerine istinât et-tirdiği (Weber, *agn. esr.*, s. 70 tarafından sa-yılan) esâslardan hiç biri sağlam değildir. Eger Saba'lılar Ma'in kitâbelerinde o kadar az ve Ma'inliler de Saba' kitâbelerinde daha az zikredilmişlerse — Glaser ve taraftarları bu vâkıaya çok ehemmiyet veriyorlardı —, bu kıs-men iki rakip arasındaki münâsebetlerin mâ-hiyeti ile (D. H. Müller, *Burgen*, s. 1031; Hartmann, *agn. esr.*, s. 135), kısmen de „ve-

kayı-nâme olmayan kitâbelerin muhtevâsının bi-zâtihî böyle zikirler için az vesile teşkil et-mesi (Mordtmann, *agn. esr.*, s. 115, not 1) ile izâh edilebilir; zîra bu devirden elimizde bu-lunan kitâbeler bir vesile ile yazılmış kitâbeler-dir veya içinde yabancılar ile münâsebetleri nâdir olarak araya karışan inşâattan ve dinî işlerden bahseden husûsî mâhiyette kitâbeler-dir (Lidzbarski, *agn. esr.*, s. 102). Bununla be-râber, bu bir kaç zikir esâs mes'ele için kâfidir. Her ne kadar Grimme (*agn. esr.*, s. 17) Gla-ser'in en eski Ma'in kiralıları için vermiş ol-duğu tarihi 1500 (m.ö.)'den daha da uzaklara götürmek fikrinde ise de, bu nazariyenin d'ğer taraftarlarının Ma'in kiralılığının başlangıçları-nın tarihi ile alakalı hesaplarında bil'akis, Gla-ser'in takdirlerinin altında olarak, çok yeni zamanlara gelmeleri vâkıası pek dikkate de-ğer. Winckler, Helmolt'un *Westasien*'inin ilk baskısında (s. 244), Ma'in devrinin 1500 (m.ö.) yılından sonra henüz başlamamış olduğunu (krş. s. 245) kabûl ettiği hâlde, Weber, ikinci baskıda, aynı yerde (s. 235) açıkça „daha 1200 (m.ö.)'den sonra (krş. s. 237: aşağı-yukarı 1200'den beri)“ diye yazıyordu. Ve daha son-ra Hommel (*IA*, I, 486) de, dâimâ Ma'in dev-letinin yıkılmasını 650 sıralarına yerleştirmekle (*IA*, I, 488 v.d.) ve cenûp-arap kitâbelerini „hiç olmazsa miladdan önce 800 yılı civârına ve, pek muhtemel olarak, bir kaç asır daha önceye“ (s. 487) indirmekle berâber, Glaser'in faraziyelerinin Ma'in kiralılığı için asgarî tarih olarak 1200 (m.ö.) — 700 yıllarını ver-diğini (*Explorations*, s. 729'da: „miladdan ön-ce 1400—700“) ve „kabûl edilmesi mümkün olan şeyin en eski Saba' kitâbelerinin Ma'in imparatorluğunun en son kitâbeleri ile aynı devirden kalma olduğunu“ (krş. *IA*, I, 488) söyler. Weber'in mâhir müdâfaası hakkında Lidzbarski (s. 101) Ma'in nazariyesine artık taraftar kazanamayacağını söyleyebilmiş ve bizzat Weber de „Glaser'in tasavvurlarının münâkaşa edilemez delillerinin şimdiye kadar verilmemiş olduğunu“ kabûl etmek zorunda kalmıştır (*Glaser's Forschungsreisen*, s. 30).

Bu telakkilere karşı, bu husûsta birbirlerine tamâmiyle uyan Yunan — Roma kaynakları ve cenûp-arap kaynakları ile tam ittifak hâlinde olarak ve D. H. Müller'e iltihâk ederek. Ma'in kiralılığının Saba' kiralılığı ile aynı devirde mev-cût olduğunu ve en erken VIII. asırda başla-dığını kabûl etmemiz gerekir (bk. msl. Mordtmann, *WZKM*, VIII, 371; Hartmann, *agn. esr.*, s. 132 v.s.). Sonu (Hartmann, *agn. esr.* ve bir de Mordtmann, *ZDMG*, XLIV, 184 ve *Beiträge*, s. 106: Eratosthenes'ten az son-ra) 230 (m.ö.) civarlarına değil, fakat milad-

dan önce en geç II. asra yerleştirilmelidir. Sa-ba' 'nın ilk önce Ma'in (ve Katabân) ile, sonra Hîmyarîler ile rekabeti cenûbî Arabistan târihi için kat'i bir ehemmiyet taşımıştır. Büyük Şir-vâh kitâbesi (Glaser, nr. 1000) en eski Mu-karrib devri denilen devir, yâni râbip-kiralılar devri ile Ma'rib'de oturan, Katabân ve Hâzra-mavt kiralılarının çağdaşı olan hükümdarları „Saba' kiralıları“ (bu tâbir kendilerinin râhip-likten kurtulmuş olduklarını gösterir) unvanını taşıdıkları ve başlangıcı takriben 500 (m.ö.) yıllarında olması gereken müteâkip devir ara-sındaki tarih sırası hudûdunu gösterir. Bunu tâkip eden (Hîmyari) devri, „Saba' ve Zû Ray-dân (asıllarının geldiği dağ ve müstahkem sa-rayın adından: Raydân) kiralıları“ devri; ve son devir (aş-yk. 300 (m.ö.) yılından beri, Hâzramavt'un istiklâlinin sonundan sonra), yâni „Saba', Zû Raydân, Hâzramöt ve Yemat“ dev-ri hakkında yukarıda bir kaç kelime söylemiş-tik.

İslâmiyetin başlangıçlarında, Saba' arapların hâtırasından silinmeğe başlamış idi. Memlekette yeni savaşlar çıkaran ve eski kiralılıkların habeshîler ile iranlılar tarafından başlanmış olan yıkılmasını tamamlayan islâmi-yet için, Saba' çabucak tarihe mâzinin ancak bir hâtırası, daha ziyâde islâmiyetten önceki devletin yalnız aydınların ilgilenebildikleri mü-şahhas bir şekli hâlinde geçti. Yeni mü'minle-rin henüz tabii tahriplerden — bunlar yeni bi-nâlar yapmak için kireç ve taşlarından istifâ-de etmek yahut da gâyesiz olarak tahrip arzû-su ile yıkılmış olabilir — kurtulmuş bulunan taş âbidelerdeki değil, fakat aynı zamanda edebiyattaki müşriklik hâtıralarını yok etmekte, eski dili unutulmağa terketmekte çok kazancı var idi. Sprenger'in daha önce haklı olarak gös-terdiği gibi (*agn. esr.*, s. 224), arap kaynak-larında Saba'lılar hakkında bir az bilgi arama-nın faydasız bir zahmetten ibâret olması böy-lece kendiliğinden izâh olunur. En çok kitâbe toplamış olan âlim, şu muhâkemeyi yürüterek (Glaser, *Skizze*, II, 159), Saba' tarihi hak-kında elimizde bulunan muhtelif kaynakların ehemmiyet ve değerini doğru olarak takdir et-miştir: mâzi hakkında bize doğru bir tasav-vur veren arapların hemen-hemen muhtevâdan mahrum ve ekseriyâ aldatıcı olan efsânevî ri-vâyetleri ve Peygambere tekaddüm eden ve ondan sonra devrin şiiiri değil, fakat yalnız eski kitâbeler ve bir kaç klâsik muharririn verdiği bir az bilgidir“. Arap müelliflerin nis-beten fakir haberleri başlıca iki zümreye ay-rılır. Bâzıları eski Saba' yapılarının kalıntıları ile Saba' kalıntıları hakkında, ve Saba' 'nın kadim tarihinin husûsiyetlerine dâir esaslî ta-rihî, coğrafi ve hattâ arkeolojik bilgiler verir-

ler; diğerleri çok az değerinde olan Saba' kiralığının sukûtundan sonraki rivâyetlerde muhâfaza edilmiş bulunan efsânevi unsurlar ve bir de daha yakın Hımyarî devletine müteallik hâdiseler hakkında tarihî gibi görünen haberler nakleder. Bu zümrelerin birincisinde, bize Saba' hakkında en çok ve en sağlam malzemeyi veren müslüman müellifler arasında, başlıca güvenilir kaynak al-Hamdânî'dir; onun „*Arap yarım-adasının tasviri*“ adlı eseri Arabistan coğrafyası hakkında başlıca yazılı kaynağımızdır; Şan'a'da doğmuş bir yemenli olan al-Hamdânî, mahallî bir vatan perverlik te'siri altında, henüz yaşamakta olan eski binâlar ve bunlara bağlanan diğer cenûp-arap eski eserleri ile ilgilenerek, *İklîl* — Yemen tarihi ve burada bulunan eski eserlerin tasviri — 'de ekseriyâ daha o zaman efsâne ile kaplanmış hâtıraları topladı. *İklîl*'in elimizde bulunan VIII. kitabında müstahkem saraylar ile ilgili kısım, ilk olarak, arapça metin, almanca tercümesi ve izâhlar ile, D. H. Müller tarafından neşredilmiştir: *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî* (SB Ak. Wien, 1879, XCIV, 335 v.dd. ve 1881, XCVII, 955 v.dd.); nâşir aynı zamanda Hamdânîlerin nesep şecerelerinden bahseden X. kitabından ilâve bilgiler ve *Şifât Cazîrat al-'Arab*'dan metni aydınlatmağa yarayacak parçalar çıkarmıştır. İlk kısım ilk önce al-Hamdânî'nin Gumdân ve Şan'a' hakkındaki hikâyesini nakleder. al-Hamdânî Gumdân hakkında şiirler nakleder, sonra binânın Sâ'm tarafından te'sis edilmesinin efsânesini ve Şan'a' hakkında cenûp-arap rivâyetlerini hikâye eder; memleketin havası, gıdâların muhâfazası, Şan'a' topografyasının husûsiyetleri ve Gumdân müstahkem sarayının harâbeleri hakkında bilgiler verir ve son münâsebetle bu sarayı bir mimârî hârikası olarak gösteren ve bununla alâkalı efsâneleri aksettiren şiirler zikreder. Sonra Şibâm-Yaşûm'u, Şibâm'ın eski âbidelerini ve büyük müstahkem saraylarını, Şibâm Bayt Akyân'ı (krş. *Cazîra* ve Yâkût, *Mu'cam*, IV, 437, III, 248 v.d.'da bulunuk tasvir), sonra Zahr memleketini, Bayt Hanbaş'ı (krş. al-Bakrî, ngr. Wüstenfeld, s. 198 ve *al-Cazîra*), Hadaqân, al-Radâ'yı, yemenlilerin meşhûr müstahkem saraylarından biri olan Şirvâh'ı (bu münâsebetle şiirler zikreder), Gaymân'ı (As'ad Tubba' hakkındaki Hımyarî rivâyetini nakleder, bu Kremer, *ayn. esr.*, s. 86 v.d.'da teferûâtı ile verilmiştir), Damiğ, Zafar ve başka müstahkem sarayları tetkik eder; bunu Sarv (yüksek Hımyar memleketi) ve Hazramavt müstahkem saraylarının kısa kısa sayılması tâkip eder. al-Hamdânî'nin Ma'rib ve Saba' hakkında verdiği tasvirler çok

ehemmiyetlidir; Müller (ikinci kısımda), bunu hareket noktası olarak, Saba' eski eserleri üzerine daha kuvvetli bir aydınlık sağlamak ve bilhassa Saba' kiralıklarının cedveli yeniden tanzim etmek istenilirse. arap rivâyetlerinin mütâlarının değil, kitâbe şahâdetlerinin temel olarak alınması gerektiğini göstermeğe çalıştı. Eser bundan sonra sed harâbelerinin durumunu, seddi yıkan seli, Ma'rib'in müstahkem saraylarını (bu münâsebetle şiirler zikreder) inceler. al-Hamdânî'nin seddin yaptırıcısı (ustûrevî bir şahıs olan Luqmân b. 'Ad) hakkındaki tarihî olmayan mütâları gerçek yaptırıcı olarak İğ'amar Bayyin'i veren kitâbe şahâdetleri ile düzeltilmiştir. Sed harâbesinin Arnaud tarafından yapılan tasvirinin ve Halévy'nin anlattıklarının, mühim teferûâtta al-Hamdânî'nin verdiği tasvire tekabül etmesi dikkate değer. — al-Hamdânî sonra Yemen Ravşân müstahkem sarayının (Cöf ile Ma'rib arasında) eskiden Naşk ırkına (bundan X. kitapta bahsetmektedir; bk. bir de Naşvân, *Şams al-'ulûm*; Müller, *ayn. esr.*, II, 1001, not 3) âit olmuş olduğunu nakleder. Ma'rib sâhasında da Barâkiş ve Ma'rib müstahkem saraylarının adını verir (bu münâsebetle şiirler zikreder).

Cazîra bir de Saba' sâhası hakkında coğrafi mütâları ihtivâ eder; bununla berâber, muahhar arap coğrafyacılarının dağınık kayıtları gibi, mütecânis bir bütüne varmağa imkân vermez; zîra hemen yalnızca ayrı-ayrı isimlerden ibârettir; bundan dolayı bütünü tasavvur etmekte zahmet çekilir. Metnin tab'ı (D. H. Müller, 2 cilt, Leiden, 1884 — 1891) fevkalâde güçlüklerin bertaraf edilmesini icâp ettiriyordu. al-Hamdânî'nin mütâlarının çok büyük bir kısmından istifâde etmiş olan Glaser, kendinden önce Sprenger gibi, sonraları bizzat kendi müşâhedeleri ile ve yerlilerin verdikleri bilgiler ile, ulaşabildiği mıntakalara âit parçaların okunuşunu tahkik etmek fırsatını bulmuştur.

Burada arapların manzûm veya mensûr rivâyetlerinde saklı kalabilmiş olan Saba' devri ile ilgili tarihî hâtıralara her hangi bir ehemmiyet veremeyiz; zîra bunlar az veya çok efsânevi bir şekil almıştır. A. v. Kremer, *ayn. esr.*, bunların esâsılarını toplamıştır (bk. bir de yine onun *Altarabische Gedichte über die Volkssage von Jemen*, Leipzig, 1867). Rivâyet yunan mütâları ile benzerlikler de gösterir (bk. msl. Kremer, s. 150, Zü Fâ'îş hakkında). Ma'rib seddinin inşası veya hiç olmazsa tâmiri, melike Belkis'e isnât edilmektedir (yk. bk.) ve bunun tahribi de efsâne hâline gelmiştir Arap müverrihlerinde bulunduğu üzere, Yemen'in islâmiyetten önceki tarihinin üç

devreye ayrılması (birincisi Tubba' Abū Karib'e kadar, ikincisi Zū Nuvās'a kadar, üçüncüsü islâmiyete kadar) karşısında, gerçek taksim şöyledir: Saba' devri, Hımyarî devri ve Habeş-İran devri (Müller, *Burgen*, I, 338). Bu müverrihler tarafından muhâfaza edilmiş olan Hımyar kiralıkları cetvelinin bile hiç bir ilmi değeri yoktur, olsa-olsa nesep şecerelerinden alınmış olan, fakat mevsûk oldukları husûsun bir şey söylemeğe imkân bulunmayan bir kaç eski isim fark edilebilir. Umûmiyetle bu cetveler Hımyarî tarihinin son zamanlarına mütealliktir (*ayn. esr.*, II, 981, 997).

Kadîm Saba'nın ve onu tâkip eden devrin medeniyetine ve iktisâdî hayatına dâir islâmî eserlerde bulduğumuz kitâbeler ve Yunan-Roma kaynakları sâyesinde bildiklerimize uyan haberler bizim için daha mühimdir. Saba'lıları islâmiyetten önce bütün arap halklarının ve bilhassa yunanlıların tanıdığı cenûbî Arabistan'ın başlıca dört halkının en mühimi olarak bize göstermekte ittîfak eden bu yazılı muhtelif şehâdetleri te'yiden, yerinde yapılan buluşlar Saba'ın başlıca tarihî ehemmiyetini medyûn olduğu çok eskiden inkişâf etmiş kültürün hâlâ göz ile görülebilen delillerini vermektedir: Arnaud'nun keşiflerinden beri mâlûm olan âbideler, kitâbeler, heykeller, sütunlu yollar kalıntıları, saraylar, mâbedler, hisarlar, kuleler, memleketi değerlendirilmek ve bilhassa sudan istifâde v.b. ile ilgili inşaat böyledir; bunlar Agatharchides'in ve sonraki muharrirlerin (yk. bk.) bu medeniyet için verdikleri çok canlı tasvirleri tamâmiyle te'yit eder ve aynı zamanda Hımyarî kiralığının eski parlaklığından bahseden islâmî rivâyetlerin tarihî bir temele istinât ettiği neticesini çıkarmamıza bile imkân verir. Arap edebiyâtı, al-Hamdânî'deki (yukarıda bahis mevzu olan) Gumdân'ın tasviri ve o kadar hayran kalınan bu müstahkem sarayın ilhâm ettiği şiirler (bk. Müller, *Burgen*, I, 345 v.dd.) ile ve bir de Salhîn ve Baynûn gibi başka Saba' sarayları ile alâkalı bilgiler ile bunun bâriz bir misâlini verir. Saba'nın kiralıklara âit ve husûsî binâlarının ihtişâmı hakkında Agatharchides'in ihtarları ve araplarda Saba' müstahkem saraylarının tasvirleri büyük miktarda ev (müstahkem saray) ve müdâfaa yapılarının inşasını ebedileştiren kitâbelerde mevsûk bir te'yit bulunmaktadır. Sed ve su bendi gibi toprağı değerlendirmeye yarayan umûmî menfaat çalışmaları arasında en meşhûr Ma'rib seddi idi. Bütün zirâî iktisâdiyatı sun'î sulamaya bağlı olan eski cenûp arapları çok mühim sulama te'sisleri yapmağa mecbûr olmuşlardır. Kitâbelerde böylelerinin zikri sık-sık görülmür (bunlar için bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 398 v.d. ve Rhodokanakis in

araştırması, *Studien*, II [msl. s. 78 v.d., v.b.]). Bugün hâlâ cenûbî Arabistan'da hımyariler devrinden kalma sarnıçları görmek kabildir.

Hakkında Arnaud'dan itibâren, Halévy ve bilhassa Glaser'in buluş ve müşâhedelerinin yeni mütâlar getirdiği bu medeniyet terakkisini başlıca sınaî çalışmaya ve Saba'lıların dünyâya yayılan ticâretine ve birinci yerde de günlük zirâatine medyûn idi. al-Hamdânî (*Cazîra*, s. 51, 8) 'ye göre Yemen'e, ağaç, meyve ve hubûbât zenginliği sebebi ile, *al-Hazra* adı verilmiştir (krş. İbn al-Fakih, *Kitâb al-buldân*, BGA, V, 34), Hattâ Agatharchides'in Saba' nebatlarının zenginliği husûsunda verdiği tasvir memleketin tabii şartları ile çok tatmin edici bir şekilde izâh olunur. Yemen ile Hazramavt'un sağlam ve mütedil havalı iç kısımları dağların yamaçlarında ve vâdilerde zengin bir nebat topluluğuna sâbiptir. Yeni seyahat haberleri Yemen topraklarının verimliliği ile aynı zamanda orman zenginliğinin gerilemesini de göstermektedir. Saba' memleketinin zenginliği hakkında Agatharchides'in verdiği medhiye, al-Mas'ûdî'nin daha eski mütâlara dayanan ifâdelerine tamâmen uymaktadır; al-Mas'ûdî Saba'yı „Yemen'in en bolluk ve münbit, bahçe, ağaçlar ve mer'alarca zengin“, „fevkalâde bir iklimi“ olan kısmı olarak tasvir eder (bu husûsta bk. Kremer, *ayn. esr.*, s. 10, not 1.). al-Hamdânî Şan'a' bölgesinde sıcaklığın müsâviligini belirtir (Müller, *Burgen*, I, 343). Glaser ve başka seyyahlar Yemen'in yüksek bölgelelerinde nebatlar üzerine müsâit bir te'sir yapan mütedil bir iklim bulunduğunu te'min ederler.

Saba'lıların Batlamyuslara ve Suriyelilere altın verdikleri ve Fenikelilere her çeşit kıymetli ticâret eşyası te'min ettikleri husûsundaki Agatharchides'in beyânı Kitâb-ı mukaddes'in yukarıda zikredilmiş olan Saba'nın Mısır ve Suriye'ye günlük, altın ve kıymetli taşlar ihrâc ettiği dâir şahâdetlerine uymaktadır. Cenûbî Arabistan her zaman günlük memleketi olmuştur ve husûsiyetle Yemen'in cenûp yarısının en münbit kısmının sâkinleri ve günlük yetişen bölgelerin hâkimleri olan saba'lılar, durumları sebebi ile, mukadder olarak, kokulu nebatlar ticâreti ile meşgûl olmuşlardır. Bu maddeler üzerindeki ticâretin Saba' zenginliğinin kaynağı olduğuna dâir Strabo (XVI, bahis 4, § 20, 23) 'nın ifâde ettiği fikir daha *Mülûk*, I, X, 1 v.d.'da bulunmaktadır. Adana Hind-Mısır ticâretinin başlıca anbarı idi (Eûdâlpov 'Aqôpâ, *Periplus*, § 26; Ptolemaeus, VI, bahis 7, § 9; Mela, III, bahis 8, § 6; Plinius, VI, § 159; Philostorgius, *Hist. eccl.*, III, bahis 5) ve bugün de 'Adan [b. bk.] „Afrika-Arabistan-Küçük Asya-Hind memleketler zümresinin tabii merkezidir“ (Waldemar

Schmidt, *Das Südwestl. Arabien*, Frankfurt, 1913, s. 101; bu müellif, şüphesiz haksız olarak, Mommsen, *Römische Geschichte*, V³, 611 gibi, 'Adana'nın milâdî I. asırda romalılar tarafından tahrip edildiğinden bahseder. Saba' evlerinin kapılarını, divarlarını, çatılarını ve sütunlarını altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslü olarak gösteren Strabo (Agatharchides'e istinâden) 'dan naklen Diodor tarafından muhafaza edilmiş olan tasvir, gümüş ve altın vazolar ve diğer kıymetli maddelerden ev kap ve kacakları tasviri (yukarıda zikredilmiş olan Yunan, Roma ve Arap müelliflerinin tabîî hâlis altın (ve gümüş, al-Hamdânî'ye göre [krş. Sprenger, *ayn. esr.*, s. 58, 283 v.d.] ve yeni haberlerde olduğu üzere [bk. *ayn. esr.*, s. 158], başka madenler) istihsâli, kitâbelerde altın ve gümüş takdimelerin zikri ile, orta çağda altın bulunması ile (al-Hamdânî, *Cazîra*, s. 79; krş. Müller, *Burgen*, II, 1008; *Südarabische Studien*, s. 135 v.d.; Sprenger, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.) ile, Halévy ve Glaser'in haklarında bize bilgi verdikleri altın yıkayıp temizleyecek yerler ile, nihâyet Saba' gümüş paralarının ve mücevherlerinin (kıymetli taşlar için krş. al-Hamdânî, *ayn. esr.*; Müller, *Burgen*, I, 366, 374; Glaser, *ayn. esr.*, s. 367; Landberg, *Arabica*, V, 128) bulunması ile bağdaşmaktadır.

Son araştırmalarda eski cenûbî Arabistan'ın iktisâdî hayâtı üzerinde de durulmuştur. İlk olarak Rhodokanakis, kitâbelere dayanarak, iktisâdî mes'eleleri ve bunlar ile ilgili hukukî mes'eleleri muntazam bir şekilde incelemiştir (*Die Bodenwirtschaft, Studien*, II ve yukarıda mezkûr daha sonraki muhtıralarında). Bu incelemelere göre, kadim cenûbî Arabistan'da toprağın değerlendirilmesinin devlet menfaatlerine uygun olarak tâyin edilmiş ve sıkı bir tâlimâtının mevcûd olduğu, bir idârenin, ve husûsiyetle suyun taksimi ve bundan istifade için ince bir adli teşkilâtın varlığı ve sıkı bir şekilde tâlimâta bağlanmış çalışma teşkilâtına, mülkiyet durumuna, hukuka, devlet ve mâbedlerin iktisâdî teşkilâtına müteallik doğru ve mâkul görüşlerin tatbikatının bulunduğu fark edilmektedir. Bütün cenûbî Arabistan kıralıklarında toprağın değerlendirilmesi idâresinin ve kaidelerinin, hiç olmazsa esâs bakımından, benzer olması mühim bir târihî vâkıdır.

Rhodokanakis'in zirâî iktisat hakkındaki araştırmaları A. Grohmann'ı daha önce işaret edilen kitabında netîcelerini verdiği incelemelere sevketmiştir (kendisi daha o zamanlarda *Die altorientalische Agrarwirtschaft, Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient*, Wien, 1918, II, 34 v.d.'da bir umûmî bakış neşretmiş idi). Burada memleketi

(arziyat, iklim, sular), nüfus, eski mahsûlleri (başlıca kokulu nebatları), maden kaynaklarını, avı, hayvan yetiştiriciliğini, zirâî iktisâdî ele almaktadır. Kitâbelerin ve müelliflerin şâhâdetlerine ve bütün seyâhat haberlerine (hattâ Glaser'in henüz yayınlanmamış el-yazmalarına) yaptığı pek çok atıflar bilhassa değerlidir. Grohmann, bilhassa iktisâdî coğrafyaya bağlanan ve yeni ticâret ve seyr-u-sefer hakkındaki illiyet esaslarına dayanan W. Schmidt'ten daha büyük bir gayeyi kendine hedef almıştır.

Bibliyografya: Bibliyografya üç çeşit kaynak ve eserleri ihtivâ eder: —Kaynaklar, başlıca kitâbeler'dir (esâslı dergi *Corp. Inscr. Semit.*, Paris, IV); başlıca târihî, coğrafi ve lisânî çalışmalar sunlardır: Sprenger, *Geographie*; D. H. Müller, *Burgen und Schlösser*; Hommel, 1. *Aufsätze und Abhandlungen* (3 cüz, 1892—1901), 2. *Chrestomathie*, 3. *Explorations in Arabia*, 4. *Grundriss*; Glaser, *Skizze*, II (1889 tarihli I. kısım satışa çıkarılmamıştır); J. H. Mordtmann—D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Wien, 1883); J. H. Mordtmann, *Beiträge zur minäischen Epigraphik* (*Semitist. Studien*, nşr. C. Bezold, cüz 12, Weimar, 1897); M. Hartmann, *Die arabische Frage*; Otto Weber'in Arabistan ve keşifler hakkında müstakil yazıları için bk. *Alten Orient* ve *Studien zur südarabischen Altertumskunde* (I—III, *Mitt. VAG*, 1901—1907); Rhodokanakis, *Abhandlungen*, bir de Kremer'in iki çalışması ve Landberg, *Arabica* (Leiden, 1897, 1898); arapça eserler arasında daha önce makalede zikredilmiş olan al-Hamdânî, *İklîl ve Şifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller). —Hommel, *Chrestomathie* (s. 63—88)'sinde, 1774'ten 1892'ye kadar (Soğotrâ'yı da dâhil ederek) cenûbî Arabistan'ın kadim eserlerine dâir aş-yk. tam bir bibliyografya vermiştir; Weber, *Studien*, III'ünde, 1907 yılına kadar, bunun bir devâmını vermiştir (burada, s. 70, Hommel'e zeyiller yapılacağı da vaad edilmiştir; bâzıları müteâkip cildlerde bulunacaktır). Burada Saba' halkı ve memleketi hakkındaki bilgilere muhtâlar ile ve daha sonraki (1908'den itibaren) bibliyografya ile iktifâ etmeğe mecbûruz ve bilhassa lisâniyâta âit yüzlerce münferit makale, bir de aynı şekilde münferit kitâbelerin neşri ve izâhı için yukarıda zikredilen bütün hâlindeki iki cedvele ve (1908'den itibaren) *ZDMG*'de verilen bilgilere havâle edeceğiz. Seyâhat haberleri ve keşifler arasında husûsiyetle

şunları zikredeceğiz: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772); *Auszug aus einem Briefe ... Seetzen's an Herrn v. Hammer* (bir levha ile, *Fundgruben des Orients*, Wien, 1811, II, 275 v.dd.); J. R. Wellsted, 1. *Account of some Inscriptions ...* (bir levha, *JASB*, 1834, III, s. 554 v.dd.); 2. *Narrative of a Journey ... to the Ruins of Nakab al-Hajar* (bir levha, *J. R. Geogr. Soc.*, 1837, VII, 20 v.dd.); ayn. mill., *Travels in Arabia* (London, 1838); Wellsted, *Reisen in Arabien* (alm. trc. E. Rödiger, Halle, 1842); Carter, *Transactions of the AS Bengal*, 1834; C. J. Cruttenden, 1. *Narrative of a Journey from Mokhá to Şan'a* (bir levha, *JR Geogr. Soc.*, 1838, VIII, 267 v.dd.), 2. *Journal of an Excursion to Şan'a ... Proceed. of Bomb. Geogr. Soc.*, 1838; P. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yemen* (Paris, 1841); Th. S. Arnaud, *Relation d'un voyage à Mareb* (*JA*, 4. seri, 1845, V, 211 v.dd., 309 v.dd., nşr. Mohl; bk. aşağıda Fresnel); *Mission dans l'Yemen* (*Rev. d'Egypte*, 1894, I, 1895, II); F. Fresnel, *Notice sur le voyage de M. de Wrède dans la vallée de Doân* (*JA*, 4. seri, 1845, VI, 386 v.dd.); *Lettre de M. ... de Wrède ... sur son voyage en Arabie* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 3. seri, 1845, III, 41 v.d., onun ölümünden sonra neşredilen şu eserine istinâden: H. v. Maltzan, *A. v. Wrede's Reise in Hadhramaut*, Braunschweig, 1870, levha ile); K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1847), VIII (o zamana kadar Arabistan hakkında bilinen bütün bilgileri içine alan hulâsa); R. L. Playfair, *History of Arabia Felix* (Bombay, 1859); *Eben Safir* (yk. bk.); J. Halévy, 1. *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*JA*, 6. seri, 1872, XIX, *Itinéraire*, s. 8 v.dd., *Classement des inscriptions*, s. 60 v.dd., *Inscriptions Sabéennes*, s. 129 v.dd., *Traduction*, s. 489 v.dd.), 2. *Voyage au Nedjran* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 6. seri, 1873, VI, 1877 XIII,); S. B. Miles-W. Munzinger, *Account of an Excursion into the Interior of Southern Arabia* (*J. R. Geogr. Soc.*, 1871, XLI); H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873); Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen* (*J. R. Geogr. Soc.*, 1874, XLIV); R. Manzoni, *El Yémen, Tre anni nell' Arabia Felice* (Roma, 1884); H. Kiepert, *Schapias Reise in Yemen* (*Globus*, 1880, XXXVIII, 183 v.dd.); S. Langer, *Reiseberichte aus Syrien und Arabien* (Wien, 1883); E. Glaser, 1. *Meine Reise durch Arhab und Hâschid* (*Petermanns Geogr. Mitt.*, 1884, XXX, 170 v.dd., 204 v.

dd.), 2. *Von Hodeida nach Şan'a* (*ayn. esr.*, (1886) XXXII, 1 v.dd., 33 v.dd.), 3. *Über meine Reisen in Arabien* (*MGGW*, 1887, s. 18 v.dd., 77 v.dd.), 4. *E. Glaser's Reise nach Marib* (F. Hommel, *Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1888, nr. 293, 294), 5. *Bericht über die vierte Reise* (*Mittel. der Ges. z. Förderung deutscher Wissensch. ... in Böhmen*, teşrin II, 1894), 6. *Bericht über einen Vortrag Glaser's über seine vierte Reise* (*Beil. z. Münch. Allg. Ztg.*, 1894, nr. 97), 7. *E. Glaser's Reise nach Marib* (nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913; *Sammlung E. Glaser I*); A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1887); F. T. Haig, *A Journey through Yemen* (*Proc. R. Geogr. Soc.*, 1887, IX); Harris, *yk. bk.*; L. Hirsch, 1. *Reisen in Süd-Arabien, Mähra-Land und Hadramût* (Leiden, 1896); krş. Glaser (*Peterm. Mitt.*, XLIII, 1897, *Litteraturber.*, s. 37 v.d.), 2. *Neue Wanderungen in Yemen* (*Globus*, LXXIV, 1898, II, 204 v.dd., 221 v.dd.); C. Landberg, *Die südarab. Expedition der Akad. der Wissensch. in Wien* (München, 1899); D. H. Müller, 1. *Die südarab. Expedition der Akad. in Wien* (Wien, 1899), 2. *Zur Geschichte der südarab. Expedition* (Wien, 1907); P. Charnay, *Une excursion au Yemen* (*Bull. Soc. Géogr. Anvers*, 1899, XXIII, 79 v.d.); A. Bardey, *Rapport sur El-Yemen* (*Bull. de Géogr. hist.*, 1899); Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900); H. Burchardt, *Reisekizzen aus dem Yemen* (*ZGEB*, 1902, s. 593 v.dd.); W. Hein, 1. *Vorläufiger Bericht über die Reise nach Aden und Gischin* (*Anz. Akad. Wien*, 1902, XXXIX, 107 v.d.), 2. *Südarabische Itinerarien* (*MGGW*, 1914, LIV, 32 v.dd.); A. Beneyton, *Mission d'études au Yémen* (*La Géographie*, 1913, XXVIII). —Glaser'in henüz neşredilmemiş evrâkı arasında, Grohmann onun günlük notlarını çok sık zikreder, „buna aynı şekilde G. W. Bury, 1899'daki Bayhân seyâhatinin tasvirinde atıflar yapar“ (*ayn. esr.*, s. IX, 56, not 1: *Expedition to Bêhân*, el-yazması; aynı şekilde s. 4, not 1 v.b.; Bury, *Arabia Infelix*, London, 1915, sık-sık: *The Land of Uz*, London, 1911 ve *Notes*); bir de Glaser'in el-yazması hâlinde hâtraları: *Ostjemen und Nordhadramaut*, s. 139 v.b. —Aş-yk. bugünkü Yemen'e tekabül eden (Cebel Tağlîş'ten aş-yk. 19° şimâl arzı ile, cenûp kıyısına kadar ve şarkta aş-yk. Havra'ya kadar) kadim Saba'-Himyar devletinin bugünkü durumu hakkında bilhassa bk. Zwemer, *Arabia* (Chicago, 1901); Raif Fuad Bey, *Land und Leute im heutigen Jemen* (*Peterm.*

Mitt., 1912, LVIII, 11); E. Behn, *Jemen, Grundzüge der Bodenplastik und ihr Einfluss auf Klima und Lebewelt* (Marburg, 1910), tez (meteoroloji, hey'et ve tabiat ilimleri bir tarafa bırakılırsa, Glaser, Bent ve başkalarının bir çok müstakil eserleri). W. Schmidt ve A. Grohmann'ın kitapları daha önce anılmıştı. Cenûp sâhilindeki şimdiki ticârî hareket için şu eserde bilgiler bulunmaktadır: *Report of the Aden Chamber of Commerce* (Aden, 1898'den beri).

Yukarıda gösterilmiş olan eserlere şunları da ilâve edeceğiz: Halévy, *Études Sabéennes* (J A, 7. seri, 1873, I, II); A. Zehme, *Arabien und die Araber seit 100 Jahren* (Halle, 1875); D. H. Müller, 1. *Südarabische Studien* (S B Ak. Wien, 1877, LXXXVI, 103 v. dd.), 2. *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, *Denkschr. Ak. Wien* (1894), XLIII; E. Glaser, 1. *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Marib* (M V A G, 1897), 2. *Altjemenische Nachrichten* (München, 1906), 3. *Die Abessinier in Arabien* (München, 1895), 4. *Punt und die südarabischen Reiche* (M V A G, 1899, s. 51 v. dd.); H. Grimme, *Mohammed* (München, 1904); Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905); J. Tkač, *Saba* (R E, mad. Saba, stn. 1298 — 1511, burada bu mevzuu husûsiyetle Yunan ve Roma eserlerini gözönünde bulundurarak ele aldım).

Eski kitâbe neşirleri (Bird, Fresnel, [R E, stn. 1400'ü tamamlamak için, *agn. esr.*, stn. 1402'ye atf yapacağım; Mohl'a mektuplar, s. 194 v. d. 'da lisânî ihtar ile, kitâbe çevri yazıları gibi sûretleri Fresnel'den gelmektedir], Prideaux, Rehatsek, Langer [nşr. D. H. Müller, ZDMG, 1883, XXXVII, 319 v. d.], Mordtmann, Derenbourg v. s.) Paris *Corpus*'unda (yk. bk.) ve daha sonraki eserlerde kâfi derecede gösterilmiştir. Sonraki eserlerden en geniş olanlarının adlarını vereceğiz: J. H. Mordtmann, 1. *Himjarische Inschriften und Altertümer in den Königl. Museen zu Berlin* (Berlin, 1893), 2. *Musée Imperial Ottoman, Antiquités Himyarites...* (Constantinople, 1898); D. H. Müller, *Südarabische Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Wien, 1899); H. Derenbourg, 1. *Les monuments sabéens et himyarites du Musée... de Marseille* (Rev. Archéol., 3. seri, 1899, XXXV), 2. *Répert. d'Épigraphie sém.* (1901 v. d.), I, 1907, II. *Inschriften der südarabischen Expedition der Akademie in Wien* (1899'da toplanmıştır) arasında yalnız bir kaçı şimdiye kadar incelenmiştir (Rhodokanakis'in neşriyatı arasında). — Ce-

nâp-arap lehceleri üzerinde yapılan tetkikler Saba' mes'lesi için mühimdir. H. v. Maltzen (ZDMG, 1873, XXVII), buna hız vermiş ve başkaları onu tâkip etmişti. Landberg'in çalışmaları çok kıymetlidir: *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, I, *Haçramoût*, II, *Dağınah* (Leiden, 1901 — 1913). Viyana akademisinin *Schriften der südarabischen Expedition* (1900 — 1910), I — X (Somâlî, Mahrî, Haçramî, Soğotrî, Zfâr lehceleri, L. Reinisch, D. H. Müller, A. Jahn, N. Rhodokanakis tarafından tetkik edilmiştir) 'inde ve nihâyet M. Bittner'in *Studien* 'inde Mahrî, Soğotrî ve Şhavrî için (S B Ak. Wien, 1901 — 1910, CLXII 'de) çok mebzûl malzemeler bulunmaktadır. (J. TKATSCH.)

SEBASTİYA. [Bk. SEBASTİYE.]

SEBASTİYE. SABASTİYA, 1. Herodes'in Augustos şerefine Σεβαστή'ye tahvil ettiği eski Samaria şehir adının arapça şekli (bâzan Sabastîya şeklinde de yazılmış olan) arapça adın tahmin ettirebileceği üzere, bu adı taşıyan diğer şehirlerde olduğu gibi, her hâlde Σεβαστεία şekli de mevcut olmuş olmalıdır. Daha geç kadim çağda komşusu Neapolis (S chem, arapça Nâbulus) 'in büyümesi ile gölgede kalarak, küçük şehir (πολίχνιον) derecesine düşmüş olup, arap devrinde sâdece ehemmiyetsiz bir rol oynamıştır. Şehir, daha Abû Bekr'in halifelîği sırasında, 'Amr İbn al-'Âs tarafından zapt edildi; ahâlisinin can ve malı, baş ve arâzi vergisi ödemeleri şartı ile, emniyet altına alındı (al-Balâzûrî, nşr. de Goeje, s. 138; İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, II, 388). Arap coğrafyacıları arasında al-Battânî burayı ilk zikreden müellif olmakla berâber, coğrafi mevkiini tâyin bakımından, Batlamyus'a nazaran daha az isâbetli rakamlar vermektedir. Sabastîya, daha muahhar arap coğrafyacılarında Cund Filastîn'in merkezi olarak görünüyor. Daha Hieronymus ve diğerlerinde mevcut rivâyete göre, burada vaftizci Yahya'nın mezarı bulunmaktadır (İbn al-Ağır, *agn. yer*; Yahya b. Zakariyâ, XI, 333'te, yanlış olarak, sâdece Zakariyâ); bunun yerinde geç kadim çağda bir basilika ve haclı seferleri devrinde (XII. asrın ikinci yarısında) bir Yohanna kilisesi inşa olundu; bu sonuncusundan hâlâ kalıntılar mevcuttur. Garp kaynaklarına nazaran Sabastîya devre içinde tekrar piskoposluk merkezi oldu (Lequien, *Oriens christ.*, III, 650 v. dd.). Usâma b. Mun'iz, 1140 civârında, şehri ve inakad-des mahallini ziyâret etmiş idi. Şalâh al-Dîn, 1184 yılında, Sabastîya'ya bir sefer yaptı. Şehrin piskoposu, 80 müslüman esirini serbest bırakmak sûreti ile, Nâbulus'un uğradığı âkıbetten Sabastîya'yı korumuş oldu (İbn al-Ağır,

agn. esr., XI, 333; Abu'l-Fidâ, *Annal.*, *Recueil des hist. orient d. croisad*, I, 53; İbn Şaddâd, *agn. esr.*, III, 82; *Epistola Balduini*, bk. Röhrich, *Regesta regni Hierosol.*, nr. 683). 1187 yılında şehir Hüsâm al-Dîn 'Omar b. Laçın tarafından, kat'i olarak, haclıların elinden alındı; Yuhanna kilisesi câmie tahvil olundu ve piskopos 'Akkâ'ya götürüldü (İbn al-Ağır, *agn. esr.*, XI, 357).

Bibliyografiya: al-Battânî, *Kitâb zic al-Sâbi* (nşr. Nallino, *Pubblicazioni d. Reale Osservat. di Brera in Milano*, nr. XL/II, 39, nr. 114); BGA, V, 103; VI, 79; VII, 329; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 33; Derenbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 188 v. d., 486; arab. metin, s. 528, 617; Cuinet, *La Syrie*, s. 192; Thomsen, *Loca Sancta*, I, 102; Sehürer, *Geschichte d. jüd. Volkes im Zeitalter Christi*, II, 4. tab., s. 195 — 198; R. Hartmann, *Palästina unter den Arabern* (*Das Land der Bibel*, I/IV), s. 14; Baedeker, *Paläst. u. Syrien* (1904), s. 195. Sâdece araplardan önceki devreyi alâkadar eden amerikan hafriyatının sonuçları üzerine bk. G. A. Reisner, C. S. Fisher, D. G. Lyon, *Harvard excavations at Samaria 1908 — 1910*, I (metin), II (plân ve levha'ar), Cambridge, 1924 (*Harvard Semitic Series*).

2. Suğûr al-Şamîya'de bir mahal. İbn Hurdâzbeh (BGA, VI, 117)'e göre, Kilikya sâhilinde, Kurâsiya (Κοράσιον)'den 12 mil uzaklıkta kâin başka kaynaklarca bilinmeyen İskandariya'den 4 mil mesâfede bulunur. Burası eski Ἐλαιοῦσσα veya Σεβαστή, yâni bugünkü Ayaş'tır.

Bibliyografiya: Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, V, stn. 2228, mad. *Elagussa*; II, A, stn. 952, mad. *Sebaste*, nr. 5; Tomaszek, *S B Ak. Wien*, 1891, *Abh.* VIII, 65; E. Herzfeld (*Peterm. Geogr. Mitteil.*, 1909, LV, 29, stn. 2).

3. Mevkileri meçhûl al-Marzubânayn ve Tûs (?), Tarsûs okunmamalı!) adlı yerler ile birlikte, 93 (711/712) yılında, al-'Abbâs b. al-Valid tarafından zapt olunan bir Anadolu şehri. al-Tabarî ve Abu'l-Mahâsin'in bâzı elyazmalarında buranın adı, yanlış olarak, Samastîya (veya buna benzer) şekilde yazılmıştır ki, buna dayanılarak, Brooks'ın tahmin ettiği gibi, Firikiya'daki Bizans Μισαία'sının kasdolunduğunu düşünmek güçtür. Bu daha ziyâde Firikyadaki Σεβαστή (Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, II A, stn. 951, nr. 1) ile ilgilidir.

Bibliyografiya: İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, IV, 457; al-Tabarî (nşr. de Goeje), II, 1236 ve not b; Abu'l-Mahâsin, I, 251;

Brooks (*Jou n. of Hellenic Studies*, 1898, XVIII, s. 193, not 3).

4. Bu isimde, güyâ Sumaysât'tan pek uzak olmayan bir yukarı Fırat şehrini Yâkût (*agn. esr.*, III, 33) zikrediyor. Bununla, Augustus'a izâfetle Iuliopolis adını taşıyan ve belki de Sebasteia olarak da tesmiye edilen Kapadokya'daki bir şehir hatıra gelebilir; fakat bunun daha ziyâde yukarı Nahr Âlis (Halys) 'deki Sivas ile bir karıştırma olduğunu kabûl etmek daha doğru olacaktır.

(HONIGMANN.)

SEBBİH. SABBIH, *Kur'an*'ın LXXXVII. sûresinin adı. Bu sûre Mekke'de nâzil olmuştur, 19 âyettir; *sabbih* („tesbih et, tenzih ve takdis et“) adını ilk âyetinden almıştır; yine aynı âyetin son kelimesine göre, *al-a'lâ* („en yüce, en yüksek“) adı ile de anılır. Fâsılası -â'dır. Peygambere Allahı — veya onun yüce adını — tesbih ile şükranını edâ etmesini bildirerek başlayan sûrede onun kudretine lûtf ve îhsanlarına işâret edilir. Peygambere işlerinde kolaylığa, başarıya ulaştırılacağı müjdenir. İnsanlara öğüt vermesi istenilir; bundan faydalanacakların bulunup, bunların kurtulacağı, imân etmeyenlerin karşılaşacağı azâp hatırlatılarak, âhiretin dünyâdan daha hayırlı olduğu, bunun önceki peygamberlere gönderilen kitaplarda da zikredilmiş bulunduğu bildirilir.

Bibliyografiya: al-Tabarî, *Tafsir* (Bulak, 1322 — 1330), XXX, 96; al-Bayzâvî, *Anvâr al-tanzil* (nşr. Fleischer), Leipzig, 1846, II, 398; al-Nasafî, *Madârik al-tanzil* (Kahire, 1344), IV, 260; al-Râzî, *Mafâtiḥ al-ğayb* (Kahire, 1321), VIII, 377; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947 — 1950), II, 32; M. Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935 — 1939), VII, 5736 — 5769.

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

SEBEB. SABAB (A., cem. *asbâb*), meşşâî felsefesi taraftarlarınınca, 'illa (cem. 'ilal)'nin yanında, sebebe delâlet eden umûmî tâbir. Bu iki tâbir, tamâmiyle ἀρχή ve αἰτία veya αἰτίον gibi Aristotâda umûmiyetle müterâdif olarak kullanılmıştır. İbn Ruşd (*Mâ ba'd al-fabî'a*, Kahire tabı, s. 15) *sabab* ile 'illa'nın müterâdif olduğunu bildirir. Ondan önce Abû Şalt (ölm. 1134) mantıkında (Madrid tabı, s. 50, arapça metin) bunları aynı mânada kullanır. Aynı şekilde bu iki kelimenin müterâdif olarak kullanılışlarına dâir şark islâm âleminin en eski metinlerinden alınmış pek çok misâl gösterilebilir. Her ne kadar Allah, feylesoflara mutâd şekilde, ilk 'illa diye adlandırılırsa da, *sabab* veya ilk *sabab* ile de aynı mâna ifâde edilir (bk. İhvân al-Şafâ, *Ri-*

sāla 41, Bombay tabı, s. 142; Fārābî, *Abhadlungen*, nşr. Dieterici, s. 57 v.d.; İbn Sînâ, *Tis' rasâ'il*, İstanbul tabı, s. 86, yukarda; Ğazzālî, *Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 258²³). Bundan dolayı lugatların 'illa'yi ilk *sabab*'e, *sabab*'i de ikinci *sabab*'e delâlet ettiğini kabul edişlerini her hâlde düzeltmek gerekir. „Aristo'nun *Uşûlûciyâ* (nşr. Dieterici, s. 13, altta)'sı ulvî âlemin ilk 'illa'leri ile süflî âlemin ikinci 'illa'lerini birbirinden ayırır: böylece her ikisine de 'ilal denilmiştir. Eski devirde, muhtemelen, ekseriyetle 'illa'nın kullanıldığını ve 'illa ve *sabab* tâbirlerinin „illet (ratio) ve sebep (causa)“ olarak tereüme edilebileceği ileri sürülebilir. Fakat o zamanki felsefede *sabab* ve 'illa arasında pek açık bir fark gözetilmiyordu. Şu husûs da ilâve edilmelidir ki, illiyet münâsebetleri hakkında yazılan ayrı eserlere *fi'l-illa va'l-mâlûl* adı verilmiştir.

Başlangıçta işâret edilmelidir ki, Aristo felsefesinin illiyet nazariyesi dinamik olmaktan çok statiktir [krş. mad. KUVVA], yâni her şeyden önce mevcûdun esaslarına (ἀρχαί) veya unsurlarına *sabab* denir. Bundan dolayı 'ilal ve *asbâb*'ın müterâdifi olarak, aynı şekilde *avâ'il*, *mabâdî*, *uşûl* ve *istukisât*'a tesâdüf edilir. Böylece msl. Tavhîdî'nin *Mukâbasât* (Kahire, 1929, s. 156)'ında *mabâdî* veya *avâ'il* şöyle sayılmıştır: cevher nokûlesi için şekil ve madde, kemiyet için nokta ve vahdet, keyfiyet için sükûn ve hareket.

Fakat Aristo'nun Fizik ve Metafizik'inin dört *sabab* (bâzen *asbâb* yerine 'ilal de bulunur)'inin (Phys., II, 3 ve 7; Met., I, 3—7 ve VIII v.dd.) hudutları içinde kalalım. Bunun netice itibâriyle tarihî bir girişten ibâret olduğu görülür (Met., I, 3 v.dd.) ki, buna göre, Aristo'nun illetler nazariyesi, kendisinden önce izâh edilmiş esasların bir terkibi olmalıdır. Eski tabiatçı feylesofların canlı maddesi, Aristo felsefesinde aldığı şekil ile Eflâtûn felsefesinin hareket esâsi ve „idea“ ları olarak, Anaxagoras'ın *nous*'u, bir araya gelişlerinde mevcûdun esaslarının tam ve imtizaclı bir terkibini vermiş olmalıydılar. Maalesef okuduğumuz metnin (hususıyla Met., VIII v.dd.) bir nizâm içinde beyânı oldukça müphemdir ve „kuvve“ ve „fiil“ nazariyesi ile karışmıştır. Bir husûs her hâlde vazıhtır ki, bu da illetlerin, zamanın tevâlisi içindeki şartlarını değil, fakat daha çok mevcûdu teşkil eden unsurları ifâde ettiği husûsudur. Fizikte en mühim yeri işgâl eden madde (ὕλη), metafizikte ise, hâkim vaziyette bulunan şey sûrettir (εἶδος veya μορφή). Bunların her ikisi, madde ve sûret, muhtemelen, cisimleri teşkil eden unsurlar mânâsına alınmışlardır. Madde münfail unsur, sûret fâil unsur-

dur; bu sonuncu asıl mevcûd veya eşyanın tasavvurudur (bk. Met., XII, 4, 1070^b). Buna zâhiri illetler olarak hareket (τὸ ὄνεν ἢ κίνησις, τὸ κινεῖν) ve gâye (τὸ οὗ ἔνεκα, τὸ τέλος, τὰ γὰρ οὖν) esasları ilâve edilir. Fakat mevcûdâtın bütün nevîleri bu dört illet içinde tasnif edilemez. Allah mutlak sûrette gayr-ı maddîdir. O kendisine doğru arzû ile hareket eden âlemin nihâi illetidir. Uzvî âlemde (bk. Phys., II, 7 ve De Anima, II, 4, s. 415) rûh mevcûdun sûretinin fâil ve gâi illetlerinin vahdetidir. Buna karşılık, msl. bir evin yapılmasında dört illet ayrılabilir: bunda maddeye, inşâ edenin tasavvurundaki şekil, inşâ işinin yerine getirilmesi ve gâye olarak ikamet eklenir.

İşte Aristo'da bulunan budur. Fakat onun, bilhassa mevcûdun sûretine ehemmiyet veren dört illet nazariyesi, revâkilere ve yeni-eslâtunculara âit unsurlar bunlara ilâve edilmemiş olsa idi, müslümanlarda güçlükle bir akis bulacaktı. Revâkilerin harekete getirici kuvvetleri (λόγοι, kalimât) hakkındaki telakkisi ve bilhassa Allahın her mevcûdun ve vâkıanın ilk muharrik illeti olarak (*Uşûlûciyâ*'ya ve *Liber de causis*'e göre) telâkki edilişi, meşşâilerin illiyet nazariyesinin müslüman feylesoflar tarafından kabul edilmesini kolaylaştırmıştır. Bir az önce zikredilen eserlere göre, Allah kelimenin bütün mânâsı ile, ilk illettir ki, her şeyi bizzat ve icâbında da kısmen alt kademedeki *akl*'lar vâsıtası ile yerine getirir. Tamâmiyle saf olmayan, yâni az veya çok te'sirlenme ve alma kabiliyetine sâhip bulunan bu akıllar ('*uqûl*')dan süflî âlem icrâ edilmiş fiiller şeklinde yaratıcı kuvvetler çıkar. Fakat illetler zinciri sonsuza kadar uzayıp gitmez, bu dizi, aynı zamanda, hem başlangıcı, hem sonunu Allahta bulur. O (*Liber de causis*, nşr. Bardenhever, s. 105) yalnız kendisi ile vardır, aynı zamanda 'illa ve *mâlûl* yâni *causa sui* 'dir.

Yeni-eslâtuncuların görüş noktalarının değişmesi neticesi olarak, müslüman feylesoflarında dört illet ekseriya şu sıraya konulmuş olarak bulunur (bk. msl. İhvân al-Şafâ', *Risâla* 40 [seçmeler Dieterici], s. 554 ve Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, s. 367 v.dd.): 1. fâil, muharrik illet (*fâ'il*, *mabda' al-haraka*) 2. madde (*hayûlâ*, *mâdda*, *unşur*), 3. sûret (*şûra*), 4. gâye (*ğâya*, *ğarâz*, *tamâm*).

Her mevcûd ve vâkıanın illeti ilk ve son illet olan Allahtır; bu husûsta kelâmcılar ve feylesoflar müttefiktiler; fakat teferrûatta farklı bir ifâde kullanırlar. Feylesoflara göre, illet ve netice dâimâ hemzamandır, kâmil bir illet hiç bir vakit neticesiz olamaz. Zaman bakımından değil, fakat kemâl bakımından ve

sıra yönünden Allah âleme tekaddüm eder. Allah âlemi düşünür, aynı anda âlem var olur. Onun Allahın düşüncesi ile hem-zaman bulunan oluşu hiç bir mukavemetle karşılaşmaz, ne mühlet kabul eder, ne kesilmeye (*tâfil*) uğrar. Buna karşılık kelâmcılar, bir çok farklı şekiller ile, Allahın dileyen ve hür olarak yapan bir illet (daha doğrusu bir müsebbip) olduğunu iddia ediyorlardı: o, dilediğini, dilediği gibi ve dilediği zaman yaratır. Ğazzālî'nin *Tahâfut*'te müdâfaa ettiği görüş budur. Zâten o, zaman içinde sebepler ve neticelerin tabii teselsülünü (*talâzum al-asbâb=tavallud*) ifâde eden bâzı mu'tezililerin akidesini i'tizâl telâkki etmiyordu (bk. *Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 377).

İhvân al-Şafâ' islâmın aşırı meşşâi feylesoflardan muhtelif görüş farkları ve bu cümleden olarak maddeden ziyâde, mevcûdun sûretini temyiz edici zâti sıfat (*principium individuationis*) telâkki etmiş olmaları ile ayrılırlar.

Fārābî'nin eserlerinden bugün elde bulunan ve istifade edilebilenler arasında dört illet hakkındaki müstakil kitaplar yoktur. Onun gayretleri, esâs itibâriyle, bütün illetleri ilk ve son illet telâkki edilen Allaha götürmeğe yönelmiştir. Allah âlemi düşüncesi ile yaratır, bu yüzden biz zat müsebbibi olmak hasebi ile, umûmî olarak, her şeyi bilir.

Fārābî'nin halefleri, sonradan onun dört illet akidesini geliştirdiler; fakat bu kuvve ve fiil tasavvuru ve sudûr nazariyesi ile kaplanmış bulunmaktadırlar.

İbn Sînâ illiyet nazariyesini farklı bir tarzda ele alır, *Şifâ*' (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI, 367—441)'sında, bunu çok tafsilatlı olarak bahis mevzû eder. Dayandığı umûmî faraziyeler ve vardığı târif ve tâyinler aş-yk. şunlardır: 1. illet *mâlûl* ile dâimâ hemzamandır; illetin kayboluşu ile *mâlûl* de kaybolur; 2. illet *mâlûlden*, eserden, daha yüksek, ehemmiyetli, bir mevki işgâl eder; 3. ilk illet ve her şey için vücûdu vâcip olan Allah, mutlak olarak, basittir ve ancak ilâhî varlığın dışında bir illetler çokluğu tefrik edilebilir; 4. Allahtan başka her varlıkta—Fārābî de daha önce bunu söylüyordu—bir mâhiyet (*mâhiya* veya *hakika*) ve bir varlık (*vücûd*) tefrik edilmelidir; 5. bir şeyin mâhiyetinin iki illeti, madde ve sûret, aynı şeyin varlığının iki illeti fâil illet ve gâyedir; 6. nihâi gâye fâil illeti tâyin eder ve böylece o fâil illetin de fâil illetidir (bk. İbn Sînâ, *İşârât*, nşr. Forget, s. 139 v. dd.).

Şifâ (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, VI)'sında o önce fâil illeti, sonra madde, sûret ve gâyeyi ele alır; madde ve sûretten nispeten muhtasar olarak, fâil illet ve bilhassa gâi illetten tafsilât ile bahseder. Böylece onun

illiyet nazariyesi ilâhiyâtında en yüksek noktasına erer. Aristo'nun tâlim ettiği gibi, her şey varlığının kemâline doğru gider. Böylece kudretin fiile doğru gelişmesi her şeyin gayesine doğru yönelişi ile aynı zamanda olur.—Burada bilhassa Aristo ve şârihlerinden alınmış olan gelişmenin husûsiyetlerini bir tarafa bırakmak gerekir.

İbn Ruşd, tâlî noktalar hakkındaki tenkitlerini ifâde ederek, şarklı seleflerinin belli-bağlı akidelerine iştirâk eder; dört sebebi (*asbâb*) sayar ve hemen dâimâ fâil (*al-fâ'il*) illeti başta zikreder. Âlemde Allah, zaman itibâriyle değil, fakat *sababîya* (bu mücerret şekli iştikakı İbn Ruşd'den mi geliyor? bk. *Tahâfut al-Tahâfut*, nşr. Bouyges, s. 64, 17 v.d.)'si ile tekaddüm eder. Onun illiyet nazariyesi için bir de bk. *Epitome* (trc. S. v. d. Bergh), s. 25 v.d., 98 v.dd., 171 v.d., 232 v.dd.

Nihâyet şunları da zikrederim: milâdî XI. asırdan itibâren, nasçı kelâmcılar *asbâb al-ilm* (krş. *uşûl*)'i bilginin umûmî kaynaklarını ifâde için kullanmışlardır ki, bunlar da şunlardır: his ile idrâk, nakil ve rivâyet ki, buna imân da ilâve edilebilir ve akla dayanan araştırma (bk. J. Wensinek, *The Muslim Creed*, s. 253, 263). Sûfiler ise, *asbâb* tâbirinden geçim ve maişet vâsıtalarını anlamışlar, Allaha olan mutlak itimatlarından dolayı, bunlara pek az değer vermişlerdir (bk. R. Hartmann, *Kuschairis Darstellung des Sufismus*, s. 28—30).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. mad. 'ÂLAM, AŞAR, ve FAYZ, MÂDDA, NÜR ve ŞARİ. (T. J. DE BOER.)

SEBHÂ. SEBHÂ, sığ tuzlu göl. Sebha, şimalî Afrika ve Sahra'ya mahsûs bir hidrografiya teşekkülü olup, yüksek ovalarda çok rastlanır; denizle irtibatı yoktur. Sebha, aynı zamanda, satih ve yer-altı akar-sular şebekesinin toplandığı, kıyıları vâzih sûrette çevrilmiş, bâzan dik yamaçlar ile sınırlanmış sığ bir su çanağı manzarası gösterir. Yağmurlardan sonra, suların taşıdığı mâdenî maddeler bu çanağın dibinde birikir. Kurak mevsimde sular tamâmiyle veya kısmen buharlaşır ve zemin kuru olarak meydana çıkar. Bu zemin bâzan düz ve tuz tabakaları ile kaplıdır, bâzan da tuz billurlarının biriktiği çatlaklar hâlinindedir. Tuz tabakası altında bâzan çamur bâzan rüzgârla uçan kum veya tehlikeli bataklıklar bulunur.

Bu târif ve anlatılan vasıflar, bir *soff* [b. bk.] teşekkülüne de uyar. Sebha ve soğ'ları birbirinden ayırmak için, evvelkilerin zemininin her zaman az veya çok nemli kaldığı ve ikincilerde ise, buharlaşmanın yeraltı-suları ile beslenmeyi aştığı veya zeminin ufuklara kadar uzanan bir ova manzarası arzettiği (garbi

Amerika *playa* 'ları gibi) ileri sürülmüş ise de, bu ayırma hiç bir esâsa dayanmaz. Aynı kelimde iki tâbir de, arada fark gözetilmeksizin kullanılmaktadır. Msl. Oran bölgesinde Oran sebha'sı ile *garbî ve şarkî şoft* 'larına, Büyük Sahra'da Timimûn (Gurara) *sabha*'sına, Cenûbî Tunus *şoft* 'larına ve Vargla, Sîva v.s. *sabha* 'larına rastlanmaktadır.

Bibliyograya: Sahra maddesinde gösterilmiştir. (GEORGES YVER.)

SEBİL. SABİL (A.), y o l demek olup, *Kur'an* 'da da kullanılmıştır: 1. lugat mânası ile, msl. *man istaf'a ilayhi sabilan* (III, 91) „oraya yol bulabilen kimse“; 2. *sabîl Allâh* „Allah yolunda“ tâbirinde olduğu gibi, mecâzî mânada kullanılışı için bk. mad. CİHÂD; 3. mecâzen hakiki yol, Peygamberin yolu mânasında *ya laytani'ttahağtu ma'al'l-rasûli sabilan* (XXV, 29) „kâşki Peygamber ile birlikte bir yol tutaydım“ (yâni onun yolunu, hakikat yolunu tâkip etmiş olsaydım), ibâresinde olduğu gibi; 4. mecâzen, bir şeye erişme, onu elde etme vâsıtası veya güçlüklerden, sıkıntılardan masun yol mânasına, *av gac'ala'llâhu lahunna sabilan* (IV, 14) „yahut Allah onlar için bir yol açar“; 5. *ibn al-sabîl* „yol oğlu“, yâni yolcu yahut yurduna dönmekten âciz, yollarda kalmış biçâre ki, merhamet ve yardım mevzûdudur. —Kelime bugün hayrat çeşmeler için kullanılır. Şark dinlerinin çoğu gibi, islâm da, tabiatıyla çorak bölgelerde ve iklimi kurak yerlerde, susuz kalmış yolcular için kuyular, sarnıçlar, çeşmeler tanzimine büyük bir değer ve ehemmiyet vermiştir; *sabîl* 'in bu son mânada kullanılışının, Allah rızâsı için yapılan eserler hakkında kullanılan *sabîl Allâh* tâbirinden çıkmış olması mümkündür.

Bibliyograya: Bk. lugatlerde bu kelime [son mânasında *sabîl* ve bundan türemiş olup, türkçede kullanılan başka tâbirler için bk. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1947—1956), III, 135 v.d.; C. Esad Arseven, *Sanat ansiklopedisi* (İstanbul, 1952), IV, 1772 v.d.). (T. W. HAIG.)

SEBİLULLAH. [Bk. CİHÂD.]

SEB'İYE. SAB'İYA, y e d i (imâm) taraftarları, y e d i - i m â m e c i l a r; görülebilen imâmların sayısını yedi ile tahdit eden şii zümrelerine işâret eden bir tâbirdir—İmâmîğin babadan oğula, ilâhî bir takdir ile nakledildiğine inanan meşrû halifelik tara'darı şî'a'da, 145 (762) yılına değru altıncı imâm Ca'far al-Şâdik [b. bk.]'ın (en büyük?) oğlu İsmâ'il, babasından önce ölünce, karışıklık baş gösterdi. Ekseriyet İsmâ'il'in yerine Ca'far'ın bir başka oğlunu, on iki imâm taraftarlarının (İsnâ'aşariya [b. bk.]) on iki imâm dizisinde

yedinci olan Mûsa'l-Kâzım'ı, diğerleri daha az dikkate çarpan oğulları Muhammed, 'Abd Allâh ve 'Alî'yi koydukları hâlde, en dar meşrûluk taraftarları İsmâ'il'e sâdik kalıyorlardı. Bunlar onun babasından önce öldüğünü inkâr ediyorlardı. Bu gâye ile getirdikleri sözde deliller bizzat rakipleri üzerinde de te'sir yapmış görünmektedir; bunlar İsmâ'il'i bertaraf etmek için, onun ahlâkına hücum etmek mecbûriyetinde kaldılar: babası, önceleri kendisine tahsis etmiş olduğu halifelîği, kötü hareketleri sebebi ile, ondan almış olmalıdır. Fakat bu ayıplama'lar, bilhassa şarap içme tenkidî, imâma karşı tevcih edilmiş bir hücum olarak değil, fakat yedi imâm taraftarlarınca şeriat hükümlerinin gevşetilmesine karşı olmakla izâh edilebilir.

Yedi-imâmîlar hareketi, menş'e'den itibâren, yeknesak değil idi. M u b â r a k i y e İsmâ'il'de „durdu“; İsmâ'il onun için son imâm ve mehdî [b. bk.] oldu. Fakat ekserisi oğlu Muhammed'in şahsında imâmîği devam ettirir ki, bu da resmî al-Tâmm („tamamlayan“) ismi ile *kâ'im al-zamân* [b. bk.] olmuştur. Fakat bu te'akkî, gerçekte, yalnız mezhebe sülûk edenlerin bildikleri görünmez başka imâmların kendisine halef olmaları vak'ası ile, bazı tâlî fırkalarda değerini kaybetmektedir. Muhammed al-Tâmm'in mevkiine rağmen, asıl zümreler İsmâ'il'in adına bağlı kaldılar. Kendi mertebesi silsilesi telakkilerine nazaran, yedi-imâmîlar, binnetice V â k i f i y a 'n'ın („duranların“) pek çok zümrelerinden birini teşkil ederler. Bu kısmen devrin siyâsî şartları ile izâh olunabilir. Abbâsî halifesi al-Manşûr, 145 (762/763) yılında, Medine'de al-Nafs al-Zakîya Muhammed b. 'Abd Allâh b. al-Hasan b. 'Alî'nin isyânını bastırmış idi, müteâkip yılda bunun kardeşi İbrâhîm al-Başı de aynı şekilde mağlûp edildi. 'Alî soyu taraftarları mes'elesi böylece muvakkaten halledilmiş idi, elde edilen netice şu oldu: imâmlarını gerçekten kılıçları ellerinde yaşayan 'Alî soyundan gelen o cesûr kimseler arasından seçen hareket tara'darı çevreler arasında bile, bir „Cârûdiya“ fırkası gizli mehdî saydığı al-Nafs al-Zakîya'de „durdu“. Nassî telakkileri itibâri ile muayyen şahsiyetlere bağlı bulunan ve gerçekte hiç bir şeye tekabül etmeyen gerçek bir imâmîği tarihte kendileri ile birlikte sürüklemekten yorulmuş olmaları gereken meşrûluk taraftarları arasında da yediden görünme („zühûr“) üm'idi daha da kuvvetlendi.

Böylece İsmâ'il'in her kardeşi kendisinde „duran“ taraftarlara sâhip oldu; alay ile ken-dilerine M a m t ũ r a („yağmur ile sulanmış“) ve daha sık olarak V â k i f i y a denilen M ũ

s â v i y a oldukça mühim bir fırka teşkil etti. Gerçekte bu zümreler de yedi-imâmîlar adını umumîlâne girerler. Fakat umumî kullanımda Sab'îya tâbiri İsmâ'iliya [b. bk.]'nin aynıdır. Bunlara göre—ancak bir asır sonra bu hususun hesâba katılabilmiş olduğu doğrudur—, „durma“ her türlü siyâsî hedefi terketmeğe sevkemez. bu daha ziyâde o kadar te'sirli olan doğuştan mukaddes bir imâm fikrini muhafaza etmek ve 'Alî ile Husayn'ın soyundan, ekseriyâ kabiliyetsiz olan ilk doğan çocukların tesâdüfî şahsiyetlerinden kurtulmak için, en mâhirâne bulunmuş bir vâsıta idi. Böylece gizli yedinci imâm Muhammed b. İsmâ'il'in inzivâsından çıkmış halefi olarak Hamdân Karmat gibi onun bizzat „yeniden zühûru“ olarak Fâtımî Sa'id b. 'Abd Allâh b. Maymûn gibi (krş. Tabari, III, 2218, Yahyâ b. Zikravyah'in muammâ şahsiyeti husûsunda) kendilerini bu imâmın *dâ'i* [b. bk.]'si gibi gösteren insanlar tarafınca sevk ve idâre edilen yedi-imâmîlar hareketi tarihin dışı gidişi için de büyük bir ehemmiyet kazandı. Karmatîler, Fâtımîler, Haşşâşin ve Hindistan, İran ve Orta-Asya İsmâ'ilîleri öyle bir takım zümrelerdir ki, yedi-imâmîlar hareketi tarihe onların kisvesi altında girmiştir, fakat Dürziler de ve bazı görüşlere göre Matâvîla [bk. mad. MOTEVÂLİ, ve Nuşayrîler köklerini eski Sab'îya'den alırlar.

Fakat Sab'îya, siyâsî bir hâdise olduğu kadar, aslî dinî bir hâdisedir. Aynı anda imâmların sayısını Ca'far'ın muhtelif çocuklarında tamamlayarak, yedide durdurulmasındaki şaşırtıcı durum, yukarıda sayılmış o'an siyâsî sebeplerin esâsen kâinatın ve tarihin bütün hâdiselerini mukaddes sayıya, yediye göre takdim eden bir dünyâ görüşü ile desteklendiği kabûl edilirse, daha da kolay olarak izâh edilmiş olur ve İsmâ'il'in babası Ca'far'ı Allah gibi telakkî eden Fâtîbiya'nın misâli, Sab'îya'nın teşekkül ettiği zamanda imâmların ilâileştirilmesinde istisnâî hiç bir şey bulunmadığını bize gösterir. Tabii olarak yedi-imâmîların kelâmlarından bahsedemeyiz. Biz yalnız müferrit, ayrı sistemlerin parçalarını tanımaktayız ve bunlar da ekseriyâ düşman beyânlar ile karandıklaştırılmıştır. Kelâmda tam olarak yedi-imâmîlara âit gibi bakılabilecek şey ırfânî bir kâinat telakkisi olup, doğrusunu söylemek lâzım ise, bunda adlar ve eşyâ hiç de sâbit değildir. İlâhî sudûr dereceleri şöyledir: 1. Allah, 2. küllî akıl (*aql*) 3. küllî rûh (*nafs*), 4. ilk madde, 5. mekân, yâni *pleroma*, 6. ilk zaman, yâni *kenoma*, 7. yer yüzü âlemi ve insan. Süflî âlemde, kurtuluş tarihinin 7 peygamberi, yâni *nâtîk* („konuşan“) yanında

bu yedi sayısı yine bulunur: Adem ilk *nâtîk* 'tır, fakat umûmiyetle ilk insan değildir; sonra Nûh, İbrâhîm, Mûsâ, 'İsâ, Muhammed ve Muhammed al-Tâmm gelir. Bu *nâtîk* 'ların ikisi arasında 7 *şamit* („sessiz“) bulunur; bunların her devrede birincileri *nâtîk* 'ın yârdemcileri olarak mühimdirler; *fâtîk* („çözen, kurtaran“) veya *asûs* („temel“) unvânına sâhiptirler; ve ancak *şamit* 'lere varan bâtinî bir te'vil sâyesinde kazandığından *nâtîk* 'ların din ve şeriatleri gerçek mânasını veya onların unsurları ile halledildiğinden, *şamit* 'ler mühimdirler. Bu *fâtîk* 'lar şunlardır: Şîs—Şîs taraftarlarının ırfânî mezhebi hatırlansın—, Sâ'm, İsmâ'il (Hâcer'in oğlu), Hârûn, Petrus, 'Alî ve yedi-imâmîlar zümrelerinden her birinin kurucusu, msl. 'Abd Allâh b. Maymûn. *Şamit* 'ler yanında 7 veya 12'lik zümreler hâlinde daha aşağı bir başka mertebeler silsilesi vardır ki her şeyden önce *hucca* [b. bk.]'ler ve *dâ'i* 'ler bunlardandır. Fakat yedinci imâmı Allahın aynı tutan bir teesit akidesi vak'ası ile bâzı değişiklikler yapılmıştır; İbn Tâhir al-Bağdâdî (s. 288)'nin bir müddet İsmâ'ilî propagandası te'sirine mârûz kalmış olan bir şahitten naklettiğine göre, ondan Mûsâ'ya görünmüş olan Muhammed al-Tâmm'ı görmesi istenilmiştir. Bir çok zümrelerde, msl. Hindistan İsmâ'ilîlerinde, kâinat görüşü ve bununla berâber kudsi 7 sayısına istinâat eden devrî hareket tamâmiyle arka plâna geçmiş ve 'Alî, birinci imâm vasfı ile, Allah hâline gelmiştir. Burada yol yedi-imâmîları 'Alî-ilâhî [b. bk.]'lere sevkeder. Hindistan İsmâ'ilîleri, 'Alî'den itibâren Âga Han Muhammed Şâh devrine kadar, 47 imâm sayarlar. İmâmın hemen yanında, tarihte ekseriyâ ehemmiyetçe bunları geçen huccetler (*hucca*) yer alır. Peygamber 'Alî'nin *hucca* 'si olarak görünür. Fakat Peygamber buraya, asıl kasdedilmek istenilen Salmân al-Fârisî'nin yerine ve makamına, siyâsî ihtiyat sâiki ile konulmuştur.

Rûhun kurtuluşu için, yalnız sülûk etmiş olanların bildiği sırlar mefhûmu mutlak şekilde zarûrî olduğundan, bunların öğretilmesi artan bir ehemmiyet kazanmaktadır; bundan dolayı buna t a l i m i y a de derler. Bâtınîliğe sülûk 7 veya 9 sülûk derecesi ile olur. Abd al-Kâhir b. Tâhir (*agn. esr.*, s. 282 v. dd.) bunlara şu adları verir: 1. *tafarrus* („arayış“), kazanmak istenilen kimsenin rûhuna girmek ve sonra onun ile aynı sâha üzerinde mevkî almak için, fevkalâde mâhîrâne ve hemen-hemen teknik bâline gelmiş rûhî usûl; sonra 2. *ta'nîs*, şakirde o zamana kadar sâhip olduğu inancın „bütün güzelliği“, yeni inancın önceden hissettigiğinden çok daha güzel olduğu telkin edilerek, gösterilir;

bundan sonra, 3. *taşhik*'de o zamana kadar inancını derinleştirmiş olduğu tarz hususunda „şüphe ile sarsılır“; böyle bir akli melekeler yolu ile sülûkten sonra, gerçek bilginin yalnız esrâr ve örgütlerinde bulunduğu kaidesine göre, talebenin 4. *rabf* ve 5. *ta'lik* ile, esrarlı kuvvete „raptedilip, bağlandı“ zaman gelmiştir, 6. *tadlis* mertebesinde, gerçek derin mâna, tarihi bütün kehânetlerin ve şeriatlerin içinde gizlenmiş olduğu dış ve harf zarfından, remzi bir izâh vâsıtası ile, meydana çıkarılır; o zaman 7. *ta'sis* („sağlamlaştırma“) oldukça uzun bir acemilik devri ile başlayabilir; bunun tamamlanmasında, genç adam, „yeminli âhidler“ (*mavâşik bi'l-aymân*) ile vücut ve rûhunu bu ittihâda verir, buna karşılık da, taahhütleri dışında, 8. *hal'*'de ve 9. *sulh'*'ta daha önceki bütün nassı mecbûriyetlerden ve başka bütün dış kanunlardan „dışarı çıkarılmış“ olur.

Bütün sistem görünüşte kasten *Kur'an* âyetleri ile desteklenmiş; bu da muğlak telmihler ile başlayan mübârek kitabın bu husûsiyeti ile kolay olmuştur. Bundan dolayı şâkird kat'i bilgiye sâhip oluncaya kadar, „efendine ibâdet et“ (*Kur'an*, XV, 99) âyetinin zikri ile, şimdiye kadarki Allaha ibâdetinin yalnız bir ilk derece olduğunu öğrenince, bununla alâkalanır. İçinde *bâtin* („iç“) kelimesinin geçtiği âyetler son derecede garip, çok az aslî bir husûsiyeti bulunan remzler, te'viller sisteminin en kesin delillerini (*dicta probantia*) te'min eder, bu te'vilde sûrelerin başında bulunan ayrı-ayrı harfler ve imâmların adları veya nassı tabirler ile mahdud olmayan harf değerleri üzerine mu'esses geniş işrâil te'vili işe karışır. — Bir tek zümrenin ayrıncı bir çok işâretler ile gösterilmesi, msl. yedi-imâmîcilerin Hurremiler [bk. mad. HURRAMÎYA] hareketi ve Mezdekiler hareketi gibi tamâmiyle ayrı hareketler ile karıştırılması, bunların Bâtinîler [bk. mad. BÂTİNÎYA] arasında sayılması, hattâ ekseriyâ onlara Bâtinîler denilmesi, ve bu sebepten dolayı, hasımlarının kendilerine Mu'a'ttîla („boşaltanlar, hiç bir şey kabul etmeyenler“) 'ya tekabül eden küfürler etmeleri, bütün bunlar islâm mezheplerinin durum ve münâsebetlerini aydınlatmağa yardım etmemektedir.

Şimdiye kadar, yedi-imâmîcilerin fikirlerinin gerçek menşei, hükümleri ihtiyat ile karşılanması gereken muharrirler kadar, bizzat mâlûm idi. Sünnî mezhepten firkalara dâir eser yazanlar bu fikirlerden yahudi, hristiyan ve hattâ sâbiî ve bilhassa parsî menşei'ni tasdik etmek itiyâdındadırlar, fakat esâsen onların yunan felsefesi ve Hermes yazıları ile münâsebetlerinden şüphe ettikleri doğrudur. Yeni-eflâtuncu tefekkürlerin, parsî esrârın ve hristiyanların „bazı-

neler mağarası“ 'nda bulunan ustâreler gibi ustârelerin bir dereceye kadar *kur'anî* bir örtü alıp, müslüman irfânı oluncaya kadar geçtiği yolun daha teferrüâtı ile keşfedilmesine ihtiyac vardır. *İhvân al-Safâ* [b. bk.] 'nın vâsıta olarak oynadığı rol üzerinde de araştırmalar yapmak gerekir.

Yedi-imâmîcilerin bütün zümreleri müslümanlar, hattâ şî'ler tarafından çok gayr-i müsâit bir tarzda karşılanmıştır. Bunlar *ğulât* [b. bk.] („en sona kadar gidenler“) ve ekseriyâ hattâ islâmîyet dışında gibi telakkî edilirler; öyle ki, bazı mezheplere dâir eser yazanlar onları zikr bile etmezler. Bunun başlıca sebebi onların Allahın ülûhiyetini ve Muhammed 'in peygamberliğinin kat'i mâhiyetini haleldâr etmeleridir. Fakat bunları dehrîler [b. bk.] olarak göstermek ve böylece kendilerine tamâmiyle yabancı olan „materyalistler“ ile karıştırmak için âfâkî olmaktan ziyâde tenkitçi bir muhâkemeye sâhip olmak lâzımdır. Onlar hakkında kötü hüküm verilmesine yardım eden şey yalnız ihtilâlcî temâyüllerinin, yedinci imâm adına yer-altı siyâsî çalışmalarının sebep olduğu kırgınlık değil, fakat sıkı şeriatı gevşetmeleridir ki, bu hâlleri sırf ve tamâmiyle dine karşı saygısızlık ve lâubâllilik gibi görülmektedir. Gizli mezhepler için yapılan tâkip ve tenkitler onlara karşı da teveih edilmiştir: livâta, kadınlar ile yapılan şaraplı gece işret âlemleri, onlar hakkında ileri sürülen kâfirlik, siyâsî ve ahlâkî „nihilizm“ Avrupa eserlerine kadar geçmiştir. Kablî olarak iktitafı reddetmeyen, bilâkis her dinî sistemin, maddî bir şekil almaz, çok dallı-budaklı iktitafı bir bütünü temsil ettiğini bilen yeni araştırmalar, yedi-imâmîcilerin ilâhiyâtının, veya ilâhî felsefesinin bazılarına insandan o kadar uzak olan islâmî Allah fikrine karşı tabii bir aksülâmeli temsil ettiğini gösterecektir; bundan başka umûmî olduğu iddia edilen ve bazılarında muhakkak olarak mevcûd olan dine karşı kayıtsızlığın (msl. Nâgîr-i Husrav 'in *Rüşanâ'î-nâma* 'sinin 373 v.dd. beyitlerinde yedi esâs günâh ile sekiz aslî fazilet husûsunda tâlim ettiği gibi), şeriatın mücerret ve irtibatsız hükümleri mecmûasına gerçek bir ahlâkî karşı koyma denemesini temsil ettiğini de gösterecektir. Bu bakımdan, *Rüşanâ'î-nâma* 'nin şâirin, İsmâ'îlîlerin bir *hucca* 'si sıfatı ile, yedi-imâmîcilerin mer-tebe derecelerinde mühim bir mevkî kazanmış olup-olmaması, yahut eserin kendisini bu cemaate girmeye sevkeden iç durumunu açıklayacak şekilde onun bu mezhebe bağlanmasından önce yazılmış olup-olmaması mühim değildir, ve muhakkak ki Haşşâşin [b. bk.] ve Kar-matîler gibi bazı yedi-imâmîciler zümreleri öte-

ki müslümanlara karşı son derecede musâmahasız davranmışlardır; fakat Mısır'da Fâtımîlerden bir çoğunun musâmahalı ve akıllıca idâresi bunlara karşı tutulabilir. Bâzan, umûmî bir vasıf olmamakla berâber, bazı zümrelere iştirâkçilik isnât olunur. H. IV. ve V. asırlarda, müslüman müellifler bütün müslüman ülkelerde bunların genişlemesini ve dinî gayretlerini müşâhede ettikleri hâlde, bu eski zümreleşmeler çoktan beri sâbit ve donmuş bir hâle gelmiş idi. Fakat fikirleri harekete devam etmiş ve İran 'dan uzağa şimâle doğru ve Hindistan 'dan bilhassa şarkî Afrika 'ya doğru yol almıştır. Gerçekte onları eski yedi-imâmîcilere bağlayan bağın suûruna sâhip oldukları hâlde, var-oluş tarzları mühim bir şekilde yenilemiş idi. Siyâsî unsur çıkarılmış, dinî unsur hafifletilmiştir. Müslüman tesânüdü duygusunun bilhassa bu yeniciler arasında kendini devam ettirdiğine dikkati çekmek zahmete değer.

Bibliyografya: 'Abd al-Kâhîr b. Tâhîr al-Bagdadî, *al-Fark bayn al-firak* (Kahire, 1328), s. 265 v.dd.; İbn Hâzî, *al-milal va'l-nihal* (Kahire, 1321), II, 116; Şahrastânî nşr. Cureton), s. 16, 126 v.dd., 145 v.dd.; krş. bir de trc. Haarbrücker, II, 415; Şuhur b. Tâhîr al-İsfarâ'îni (el-yazm., Berlin 2801), *İmâmiya* kelimesinde, 8. bölümde: İsmâ'îliya, Mubârakiya... ve 13. bölümde: Bâtinîya; al-İcî, *al-Mavâkıf* (nşr. Soerensen), s. 348 v. d.; Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis* (NE, 1874, XXII, 177 v.dd.); Ivanov, *Ismaelitica* (*Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 1922, VIII, 1—76); al-Cazzâlî, *Fazâ'ih al-bâtinîya* (I. Goldziher, *Streifschrift des Gazâlî gegen die Bâtinîja-Sekte*, Leiden, 1916); I. Goldziher, *Le dogme et la loi de l'Islam*, s. 201 v. d.; de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, s. 76 v. dd.; krş. bir de de Sacy, *Exposé de la religion des Dru-ses*, I, LXIII v.dd. ve bir de metinde zikredilen maddelerdeki kitâbiyât.

(R. STROTHMANN.)

SEBT, ibrânî dil'ndeki *şabbât* kelimesinin arapça mukabili olup, isrâîlîlerin dinlenme günü olan cumartesi gününü ifade eder. *Kur'an* (III, 153) 'a göre, *sabt* yahudilerin Sinâ'da, bir farîza olarak, emredilmiş idi. *Kur'an*, XVI, 124 'e göre, *sabt* „bugün hakkında ihtilâfa düşenlere“ farz edilmiştir ki, bunlar, müfessirlere, ya yahudiler, yahut da, daha kuvvetli bir ihtimal ile, yahudiler ve hristiyanlardır. *Kur'an*, VII, 162—165, II, 65; IV. 46 'da *sabt* 'in içâplarını ihlâl ettikleri için, maymun (veya domuz) şekline sokulmak sûreti ile cezâlandırılmış olan yahu-

diler kıssasına telmihler vardır. Bu istihâlenin Ayla (Kızıl deniz sâhilinde) 'de, Dâvûd zamanında vâkî olduğu söylenir.

İslâmîyet *sabt* vecibesini almamış, hattâ onu açıkça reddetmiştir. *Sabt* 'in emri hakkında Kitab-ı mukaddesin gösterdiği mâcîp sebep, yâni yaradılışın yedinci günü Allahın dinlenmiş olması, islâmîyette hoş karşılanmamıştır. Buna *Kur'an* (L, 38) 'da işâret edilmiş, hadîste de, üzerinde ehemmiyetle durularak, izâh edilmiştir. Goldziher bu husûsu aşağıda zikredilen eserinde gösterir. Allahı insan sûretinde tasvirlerinden dolayı yahudilere ısrarla yapılan muâhezeler ekseriyâ doğrudan-doğruya bu sözde „Allahın dinlenmesi“ mes'elesine dayanır.

Yahudîliğe karşı yapılan ve tam bu noktada gittikçe acı bir hâl alan tenkidin neticesinde, *sabt*, yedinci gün, bir çok hadîste zararlı bir mâhiyet almış ve „bir ihânîyet ve hiyle günü“ veya kötü şeylere tahsis edilmiş bir gün olarak telakkî edilmiştir.

Diğer taraftan yahudi *sabt* 'inin cuma ibâdetine nümüne teşkil ettiği düşünülebilir. Hadîste bu hususta deliller bulunabilir (Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 111 v. d.). Sonraları gelişerek, cuma günü, yahudilerin *sabt* 'inden gelen veya her hâlde, onu hatırlatan bir çok husûsiyet aldı. Bununla berâber cuma aslâ bir dinlenme günü vasfını almadı. Bu mevzûa dâir tafsilât için bk. mad. CUM'Â.

Bibliyografya: *Kur'an* 'ın yukarıda zikredilen âyetlerinin tefsirlerinden başka, bk. bilhassa I. Goldziher, *Die Sabbatthstitution im Islam* (*Gedenkbuch zur Erinnerung an D. Kaufmann*), Breslau, 1900, s. 86—105; ayn. mll., *Islamisme et Parsisme*, (RHR, 1901, XLIII, 27 v.d.); Becker, *Zur Geschichte des islamischen Kultus* (*Der Islam*, 1912), III, 378 v. dd. (= *Islamstudien*, Leipzig, 1924, I, 477 v. dd.); W. Rudolph, *Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum und Christentum* (Stuttgart, 1922), s. 55 v.d. (J. L. PALACHE.)

SEBTE. SABTA (garp dillerinde CEUTA, bugünkü türkçede SEPT), Afrika 'nın şimâl-i garbîsinde, kendi adı ile de tanınan Cebel-i Târik boğazı kıyısında, 35° 52' şimâl arzında ve 5° 18' garp tûlünde bir şehir olup, Fas ülkesinin Akdeniz kıyısında İspanya 'nın henüz muhâfaza ettiği 5 mevkiden birini teşkil etmektedir ve 19 km² arâzi üzerinde 1960 yılı sonunda 73.000 nüfusa sâhip bulunmakta idi.

Sebte şehri şark-garp istikametinde uzanan ve Cebel al-Mîna adlı bir kaya kütlesi (üstünde bir deniz feneri bulunur) ile nihâyetle-

nen bir yarım-ada üzerinde kurulmuştur. Yarım-ada ortasında da 194 m. irtifanda, Monte del Hacho yükselir. Yarım-adanın berzah kısmında yer alan eski şehir „Ciudad Antigua“ ise Monte del Hacho'nun yamaçlarında basamaklı yükselen yeni şehir Almina'dan meydana gelir. Berzahın ötesinde memleket yükselerek, vâdiler ile yarılan ve şimâlde deniz üzerinde dik yarlar ile sona eren geniş bir yayla hâlini alır. Serrallo yaylası adı verilen bu yayla, ispanyolların Sierra Bullones ve faslıların Cebel Bū Yūnus veya Bū Yūnaş ismini verdikleri Ancera dağ kütesine yaslanır ki bu da Rif Atlaslarının bir cüz'ünü teşkil etmektedir. Yarım-adanın şimâl ve cenûbunda iki koy bulunur ki, birincisi oldukça geniş fakat az muhafazalı, ikincisi daha küçük fakat iyi korunmuş durumda olup, gemiler için emniyetli bir demirleme yeridir. Bu tabii imtiyazlarına rağmen şehir, Tanea ve hattâ Melilla'ya nisbetle çok geri iktisadî bir ehemmiyet arzeder. Buna karşılık Sebte, Cebel-i Târik'a muâdil ve belki ona üstün birinci derecede bir askerî mevki teşkil etmektedir.

Şehir arap tarihî ve coğrafyacıları tarafından Sabta (سبتة) ismi ile zikredilir. Bu ismin nereden geldiği pek bilinmemektedir. Bayân (I, 210) müellifine göre, Sabta ismi Nuh'un oğlu Sâim neslinden Sabt'in adından türemiştir; al-İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje, s. 199), şehrin garp ciheti müstesnâ olmak üzere, her tarafı deniz ile kuşatılmış bir yarım-ada üzerinde bulunması dolayısı ile, bu adı lâtince *saep-tum* kelimesi ile karşılaştırır. Bununla beraber akla en yakın gelen izâh tarzı, Sabta adını, şehrin kurulmuş olduğu tepelere romalılar tarafından verilmiş bulunan *Septem* (*fratres*)= kardeşler adına bağlamaktadır.

Sabta yarım-adasının Akdeniz ağzındaki mevki pek erkenden fenikelilerin dikkatini çekmiş, onlar tarafından burada Abyla müstahkem ticâret merkezi kurulmuştu. Kartacalılar ve onların vârisi olan romalılar da buraya yerleştiler ve bu sonuncular burada Julia Trajecta kolonisini kurdular. Milâdın V. asrında bu şehir Vandallar eline geçti ve bizanslılar tarafından geri alındı. Bunlar Justinianus devrinde şehri tahkim ederek, ona Septa ismini verdiler. Arap istilâsı sırasında Sebte, burada hemen-hemen istiklâl sâhip durumda olan kont Julien elinde idi. 'Okba b. Nâfi bütün magrib'i geçip, Sebte'ye yaklaşıncı, kont kaleden çıkarak, kendisine bir çok hediyeler getirdi ve tâbiyetini kabul etmek suretiyle, arap emîrine hâkimiyetini tasdik ettirdi (al-Bakrî, *Description de l'Afrique*, tce. de Slane, s. 236). Aynı müellife göre, Târik ve kuvvetlerine

İspanya'ya geçmek üzere vâsıtalar te'min eden yine kont Julien oldu. Bir kaç yıl sonra araplar şehre girip-yerleşmek müsaadesini aldılar.

II. (VIII.) asır ortasında „hâricî“ isyânı az kalsın şehri harâbeye çeviriyordu. Tanea berberileri şehri istilâ ederek, arapları buradan uzaklaştırdılar. al-Bakrî: — „Sebte, vahşî hayvanlardan başka sâkinleri olmayan, terk edilmiş ve harap bir şehir hâlinde kaldı“ — demektedir. Bağdûra'nın hârabesinden sonra, buraya sığınmış olan Bale ve arkadaşları burada berberiler tarafından sıkı bir sûrette kuşatıldılar. Daha sonra Sabta İdrîsî devleti idâresine geçti. İdrîs II.'in oğlu ve halefi Muhammed tarafından kardeşi al-Kâsim'a Tanea, Tetuân ve Basra ile beraber, terk edildi; sonra al-Kâsim'ın kardeşi 'Omar'e, nihâyet onun oğlu olan ve bütün İdrîsî devletinde hüküm süren 'Alî'ye geçti. III. ve IV. hicrî asırlarda Sebte, ismen bu devlete bağlı görünmekle beraber, kurucusu Macâkis (al-Bakrî'ye göre: Maksin) adlı birisi olan bir berberî hânedan tarafından idâre edildi. Gümâra aşiretinden olan bu şahıs, müslümanlığı kabul edip, Sebte şehrine yerleşerek, Fas sultanı tarafından bu şehrin idâresini kendine verdirdi ve bundan sonra şehre bir müddet Macâkisa ismi verildi. Bir asır boyunca burası onun halefleri 'İsâm, nihâyet Rîzâ b. Mucbir tarafından idâre edildi. Bu sırada Xeres civârından gelen ispanyol göçmenlerinin yerleştirilmesi yüzünden, şehrin nüfusu arttı; fakat Kurtuba halîfesi 'Abd al-Rahmân al-Nâsir Sebte'yi ele geçirdiğinden (319=931), al-Rîzâ mevkîini terketmek zorunda kaldı.

Bu devirden itibaren Sebte Magrib sultanları ile İspanya hükümdarları arasında değişme konusu oldu. Kendilerine Afrika yolunu açan bu mevkîi ele geçiren Kurtuba Emevîleri burayı ellerinden çıkarmamak için büyük gayret sarfettiler. 'Abd al-Rahmân al-Nâsir, şehri çok sağlam bir taş sâr ile kuşattı; bir başka hükümdar al-Mîna yaylası üzerinde istihkâm- lar yaptırdı ve şehrin nüfusunu buraya nakletmek için boşuna emek harcadı. Kalelere çok sayıda muhâfız konuldu. Bu tedbir boşuna olmadı: 371 (979)'de Bulukkîn b. Zîrî Sebte üzerine yürüdüysen de, Emevîlerin buraya yaptıkları büyük hazırlıkları görerek, şehri kuşatmaktan vazgeçti. Hammâdilerden olup, kardeşi Yahyâ adına Tanea şehrinde vâli bulunan İdrîs, daha talihli çıktı ve kaleyi zaptetti. Emevîler tarafından geri alınan Sebte, nihâyet Murâbitlar tarafından kat'i olarak ele geçirildi. Yūsuf b. Tâşfîn'in oğlu al-Mu'izz tarafından kuşatılan Sebte, şiddetli bir mukavemetten

sonra teslim oldu ve kale kumandanı Zîyâ al-Davla idâm edildi (476=1083/1084).

Muvahhidler çok geçmeden Murâbitların yerini aldılar. Daha 1140'ta, 'Abd al-Mu'min burayı ele geçirmek istemiş, fakat Kâzî 'Iyâz tarafından geri çekilmek zorunda bırakılmış idi. 1146'da şehir halkı kendiliklerinden itâat ettiklerinden buraya muvahhidî bir vâli gönderildi. Fakat 1147'de yeni hâkimlerine karşı taş ka'dırarak, vâliyi öldürdüler ve kendilerine Murâbit hânedanından Yahyâ b. Gâniya'yi başbuğ seçtiler. Bu isyân çabuk bastırıldı. 'Abd al-Mu'min Sebte'yi geri alarak, buranın idâresi başına en seçkin kumandanlarından Sîd 'Abû Sa'îd'i geçirdi. Daha sonra halife 'Abû Ya'kûb bu ehemmiyetli mevkîi kendi kardeşi 'Abû 'Alî al-Hasan'ı getirdi. Sebte halkının serkeşlikleri, Muvahhidlere karşı bir kaç isyân hareketi ile devam etti. al-Manşûr devrinde, kardeşi 'Abû Mûsâ Sebte'de kendini al-Mu'ayyad unvânı ile halife ilân ettirdi ve daha sonra Murcia emîri İbn al-Hüd ile ittifak etti ve bu sonuncunun müdâhalesi üzerine meşrû halife, Sebte muhâşarasına son vermek zorunda kaldı (1234). Halife al-Rasîd, âsilerin hakkından gelmek için, hristiyanlar ile ittifak etti. 70 gemiden mürekkep bir Ceneviz filosu Sebte'yi kuşattı ise de, ele geçiremedi. Sebte'nin tekrar Muvahhidlerin eline geçmesi, halkının vefâsızlığı yüzünden oldu; bunlar İbn al-Hüd'a karşı ayaklanarak, mümessilini şehirlerinden koğdular ve şehrin kapılarını eski sâhibine açtılar.

Bütün bu hâdiselere rağmen, Sebte'nin XI. ve XII. (m. s.) asırlar boyunca mâmur bir şehir olduğu tahmin ediliyor. Asıl şehir yarım-adanın ancak bir kısmını işgal ediyor, geri kalan sâha bahçeler, bağlar ve şeker kamışı tarlaları ile kaplanmış bulunuyordu (al-İdrîsî, *göst. yer.*). Sûrlar içinde, al-Bakrî'ye göre, antik yapıların izlerini, bu arada kilise ve hamamların harâbelerini seçmek hâlâ mümkün idi. Şehir halkı Syâd aşiretine mensûp araplardan Basra ve Azilâ nâhiyelerinden gelme Berberîlerden mürekkep bulunuyordu. Bunlar meyva ticâretinden ve balıkçılıktan çok kazanıyorlardı. al-Bakrî: „... Gerçekten hiç bir kıyı bu derece zengin değildir, aş-yk. yüz kadar balık cinsi sayılır... Bu arada orkinos balığı da avlanır“ demektedir. Aynı coğrafyacıya göre, bu kıyıda mercan da çok bulunur ve Sebte şehri çarşılarında işlenerek, Gâna'ya ve başka Sûdan şehirlerine kadar ihrâç edilirdi. Bu ticâri menfaatler halkın ilim tahsil etme hevesini kesmiyordu. Yine al-Bakrî'ye göre, „Sebte her zaman ilim merkezlerinden biri“ idi.

Muvahhidî devletin parçalanması, Sebte için yeniden karışıklıklar devrini açtı. Şehir

halkı bir müddet Hafsilere tâbî kaldıktan sonra Merînîlere itâat etti; fakat bu itâatleri de pek kararsız oldu. Çünkü vakit-vakit Fas hükümdarlarının hâkimiyetlerinden sıyrılıp çıkıyorlardı. Msl. Merînî 'Abû Yūsuf zamanında kendilerine al-'Azefî'yi reis seçtiler. al-'Azefî Sultana vergi vermek şartı ile burayı elinde tutabildi (1273) ise de, çok geçmeden Gîrnata hükümdarı İbn al-Ahmar tarafından mağlûp edildi. Kaleye sâhip olan bu ispanyalı hükümdarın desteklediği Merînî bir saltanat dâvacısı olan Osmân 'Abû 'l-'Alâ sultan 'Abû Şâbit'e karşı harekete geçti ise de, bozguna uğrayıp, Sebte'ye sığındı (1308). Bunun üzerine 'Abû Şâbit şehri kuşatmaya teşebbüs ettiyse de, muhâsara sırasında öldü ve Sebte onun halefi 'Abû Rabî' tarafından zaptedildi. Bu hükümdar Don Jayme von Aragon'un gönderdiği 50 gemi ve 1.000 süvariden yardım görmüş idi. 1316'da sebteliler iktidârı 'Azefîlere vermek üzere tekrar ayaklandılar ise de bu teşebbüs sultan 'Abû Sa'îd tarafından şiddetle bastırıldı ve bu hükümdar, halkı inzibat altında tutmak için yarım-adanın en yüksek yerinde 'Afrag' adı verilen bir kale yaptırdı. Bununla beraber 'Abû 'İnân'ın Mûsâ adlı bir oğlu Sebte'de karaya çıkarak, buradan Fas üzerine yürüdü ve orada hükümdarlığını ilân etti. Bu saltanat dâvacısını desteklemiş olan Gîrnata hükümdarı, durumdan faydalanarak, Sebte kalesine muhâfızlar yerleştirdi. Merînîlerin bir ordusu şehri kuşattı ise de, 'Abû 'l-'Abbâs adlı başka bir saltanat dâvacısı tarafından dağıtıldı. Bu sonuncusu nihâyet gâlip gelerek, Fas'a hâkim olunca, Sebte'yi Gîrnata hükümdarına geri vermedi (1387).

Merînîler İspanya müslümanlarından geri aldıkları Sebte'yi uzun zaman ellerinde tutamadılar: çok geçmeden onların yerine hristiyanlar geçti. 1415'te Portekiz kralı João I. Sebte'ye karşı bir sefer açtı. Önce fırtına yüzünden dağılan hristiyan donanması limanın ağzını 14 ağustosta zorlamayı başardı. Portekizliler, Kâ'id Şalâh'ın şiddetli mukavemetine rağmen şehri ele geçerek, buraya don Pedro de Meneses kumandasında muhâfız kuvveti yerleştirdiler. 1421'de burada bir piskoposluk kuruldu. Bununla beraber Tanea önündeki başarısızlıkları (1437) üzerine, Sebte'nin müslümanlara geri verilmesini kabul eden bir muâhede imzaladılar. Bu anlaşma Cortes'ler tarafından tasdik edilmediği için gerçekte, rehin olarak müslümanlar nezdinde bırakılan ve eşârette ölen don Ferdinand'ın hürriyeti karşılığı olarak portekizlilerin elinde kaldı.

Portekiz'in Philipp II. tarafından ilhâkı (1580) üzerine Sebte İspanya hâkimiyetine geçti ve Portekiz'in tekrar istiklâlini kazanmasından

sonra da ispanyolların elinde kaldı ve bu durum Lizbon muâhedesi ile kabul edildi (1668). Bununla beraber ispanyollar burada pek büyük güçlükler bahasına tutunabildiler. Hristiyanları Fas kıyılarında işgal ettikleri bütün noktalardan koğmağa niyet etmiş olan Mülây İsmâ'il'in hücumlarına karşı korunmak zorunda kaldılar. Vâli don Francisco Varino'ya Sebte'yi geri almak kararını bildirdikten sonra, şerif 30.000 kişilik bir ordu ile şehri kuşattı. Müstahkem bir karargâh inşa ederek kaleyi yakından abluka etti. Kale 600 piyâde, 80 süvârî, 60 topçu ve 120 din adamı tarafından müdâfaa ediliyordu. Muhâsara 27 sene (1693—1721) sürdü. İspanya verâset muhârebeleri ile uğraşan ispanyollar Afrika hâdiselerinden alâkalarını kestiler ve kuşatılanlara hiç bir yardımda bulunmadılar. Bu sırada, Cebel-i Târik'a 1705'ten beri hâkim olmuş bulunan ingilizler, başarı elde edememekle beraber, Sebte'ye yerleşmek istemişlerdi: böylelikle, boğazın çifte anahtarını ellerinde bulundurmaya düşünüyordular. Nihâyet 1721'de yardım kuvvetleri ile Afrika'ya gönderilen Lèves markisi fashları siperlerinden çıkarak, onları Sierra Bullones'e kadar tâkip etti. Bir kaç sene sonra Şarîf Mülây 'Abd Allâh, Mülây İsmâ'il'in teşebbüsünü tekrarladı. Dönme Ripperda'nın tavsiyesi üzerine gönderildiği rivâyet edilen ordu bozguna uğradı.

İspanyollar böylelikle kaleyi muhâfaza edebildiler ise de, bütün XVIII. asır boyunca komşu aşiretlerin tecâvüzlerine hedef olmakta devam ettiler. Bu duruma bir son vermek üzere 1782 ve 1799'da İspanya ile Fas arasında varılan anlaşmalar ile ispanyollara şehir etrafında bir arâzi şeridi verilmesi kabul ediliyordu. Bununla beraber bu tedbir kabilelerin tecâvüzünü önlemiyor ve esasen bu hareketler Fas hükûmeti tarafından durdurulmuyor veya durdurulmıyordu. Napoleon Bonaparte'nin İspanya'yı istilâsı, az kalsın Sebte'nin İspanya elinden çıkmasına sebep olacak idi. İngilizler Fas hükûmetinin, durumdan faydalanarak, Sebte'yi ele geçirmek istemesinden endişe duyarak ve bu şehrin olduğu gibi kalması gerektiği neticesine vararak, burayı 1810—1814 arasında işgal ettiler ve burayı pek isteksiz şekilde geri verdiler. Sebte'ye yeniden sâhip olan ispanyollar, aşiretlerin ve bilhassa Anceraların tecâvüzünden kurtulamıyorlardı. Larache muâhedesi (1845) bu durumu düzeltmiş olmadı. Çarpışmalar devam etti ve Anceraların şehir civârında ispanyollar tarafından yaptırılan tahkimâtı tahrip etmeleri 1859—1869 Fas-İspanya harbine yol açtı. İspanya ordusu Sebte'de toplanarak buradan Tetuân üzerine yürüdü ve

ilk çarpışmalar Sebte etrafında Serallo yaylası üzerinde vukua geldi (ağustos—teşrin II. 1859). Vâd Râs ve Tetuân muâhedeleri ile Sebte arâzisi deniz kıyısı ile Sierra Bullones'te Ancera vâdisi arasında uzanmak üzere 10 km. kadar genişletildi. [İspanyollar 1904 anlaşması ile kendisine bu nüfûz mntakasını te'min etmişlerdi. Buna dayanarak 1908—1909 senelerinde ve daha sonra 1911'de işgal sâhalarını genişlettiler (bk. mad. FAS) ise de, bu sâha 1921—1924 yılları arasında Rif mücâhidi Muhammed b. 'Abd al-Karîm'in taarruzuna uğradı ve nihâyet ikinci cihan harbinden sonra 1956'da Fas'ın istiklâlî tahakkuk etti 1956 senesi nisanında şimâlî Fas'taki ispanyol himâye bölgesi Fas sultanlığına iade edildi. İspanya şimâlî Fas sâhillerinde şimdi yalnız Ceuta (Sebte), Melilla şehirleri ile diğer 3 küçük mevki muhâfaza etmektedir].

Bibliyografiya: Eannes de Azurara, *Chronica d' El Rei D. Joao* (Lizbon, 1644), I, kısım 3; Matthaeus de Pisano, *De Bello Septensi (Ineditos de Historia portuguesa)* (Lizbon, 1790), I, 7—57; Elie de la Primandaie, *Villes maritimes du Maroc* (*Revue Africaine*, 1872); Yriarte, *Sous la tente* (Paris, 1853), s. 5—24; Budgett Meakin, *The Land of the Moors*, s. 357 v. dd.; Moulieras, *Le Maroc inconnu* (Paris, 1899), II, 701—733. ayrıca bk. mad. FAS.

(G. YVER.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

SEBTİ. AL-SABTI, AHMED B. CA'FAR AL-HAZRACİ, ABU'L-ABBÂS AL-SABTI, fazilet ve kerâmetleri ile tanınmış bir velî olup, 540 (1145/1146)'da Sebte'de doğmuş ve 6 cemâziyelâhır 601 (31 kânûn II. 1205)'de Merâkeş'te ölmüş ve Tâzrût kapısı civârına defnedilmiştir. Tahsilini sebteli meşhûr kadı 'Iyâz'ın talebesi olan Abû 'Abd Allâh al-Fahhâr'ın yanında yaptı. Dinleyicilerini kolayca iknâ eden bir hatip, *Kur'an*'ı gece-gündüz okuyan çok dindar bir kişi idi; sadaka vermesi tavsiye ediyordu. Bizzat kendisi, kendisine gelen sayısız hediyelerden ancak bir gün için kendisinin ve âilesinin muhtâc olduğu kadarını alırdı. Kötülüğe karşı iyilik eder, yetim ve dullara karşı şefkat ve merhamet gösterirdi. Meslek hayatının ilk çağında bir funduk („han")'ta oturuyor, orada ders veriyor ve ücretinden muhtâc yabancılara talebenin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehrin sokaklarında dolaşır, halka tıccalık eder ve *şalât*'ı edâ etmeyenleri bizzat döverdi.

Bu velînin hâtırası, bir çok menkıbeler hâlinde, halkın hafızasında çok canlı olarak yaşamıştır. Onun, hakkındaki kötü muâmelelerinden

dolayı vatandaşlarını cezalandırmak için, hristiyanlar tarafından Sebte'nin zaptedileceğini önceden haber verdiği rivâyet olunur. Menkıbeye göre, bu şehirden hareketinden sonra, Merâkeş velîleri tarafından çok kötü bir şekilde karşılandı; bu velîler, bir gün ona gösterilen saygının kendilerine gösterilen saygıyı gölgede bırakacağından endişe ediyorlardı. Nitekim hakikaten Sabti şehrin başlıca hâmisî oldu. Fakat kudreti uzaklara da yayıldı. Fas halkı inancı onun rûzgârlara da hukm eden bir kimse olarak görüyor ve deniz üzerinde fırtınayı hafifletmek harman savurma zamanında lüzumlu rûzgârı estirmek için kendisine başvuruluyordu. Fas'ta olduğu gibi, Cezâyir'in bir çok yerlerinde de, yeni buğday mahsûlünün ilk ölçüğü, onun hürmetine, fakirlere veriliirdi.

Bibliyografiya: Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1317), s. 31; al-Makkarî, *Nafh al-tib* (Leiden, 1858—1861), II, 68, (Kahire, 1302), IV, 355—361; al-Zâhirat al-sanyâ (Cezâyir, 1921), s. 42; Ahmed b. Hâlid al-Nâsirî al-Salâvi, *al-İstikşâ*, Kahire, 1312), I, 209; İbn al-Muvakkîr al-Misîvî, *Ta'îr al-anfâs fi'l-târîf bi-şayh Abi'l-'Abbâs* (Fas, 1336); ayn. mll., *al-Sa'adat al-abadiya fi'l-târîf bi-maşıhîr al-hazrat al-Marrâkuşîya* (Kahire, 1341), s. 115.

(MOH. BEN CHENEB.)

SEBÜ. AL-SABÜ, (A), kelime olarak yirtıcı hayvan ve arslan demek olup, *Şûrat al-sabü*, kurt burcu ve *Şûrat Kıfûs sabu' al-bahr*, kitus burcu, Kıfûs (krş. al-Birûnî, *al-Kânûn al-Mas'ûdî*, Berl. yazm., Or. 8°, 275, 207b ve 220a—b). *Şûrat al-sabu'*, tıpkı Batlamyus'ta olduğu gibi, araplarda da 19 münferit yıldızdan teşekkül etmektedir; bu 19 yıldızın hiç biri, cesâmet itibâriyle, üçüncü büyüklük derecesini geçmez (yeni yıldızlar kataloğuna göre, en parlakları, büyüklük itibâriyle 2.8 ve 2.9 dur). Yunanlılar bu burca (gayr-i muayyen şekilde) τὸ Ὠρόον (=hayvan) adını verirdiler; fakat daha önce, eski Bâbilliler de gâlibâ yirtıcı hayvan fikri, müphem olarak, mevcûd idi. Bâbil dilinde ismi (mul)UR.BE (=mul)Ur-idim'dir, fakat sümercece (kakkab) kalbu şegü olup, *az-gin köpek* (şüphesiz kurt=lupus+şimâl-i şarkî centaurus'u), krş. F.X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel*, ek (Münster, 1913/1914, s. 28, 32, 223); Arslan burcunu ifâde için de kullanılmış olan *al-sabu'*, hiç şüphesiz, arapçaya doğrudan-doğruya yunanca τὸ Ὠρόον'dan alınmıştır. Hakikaten J. J. Scaliger kendisine âit bir türk müşattah küresi üzerinde *al-Asada* („dişi arslan") kaydını bulmuş olmalıdır.

Bu hayvan eskiden Centaurus ile sıkı bir birlik hâlinde tasavvur edilirdi. Centaurus hayvanı

bir ön ayağından tutuyordu. Araplar her iki burcun yıldızlarına, birbirleri ile girift olmaları sebebi ile, *al-samârih* („salkımı ile hurma dalı, üzüm salkımı") adını vermişlerdir.

Bibliyografiya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 278—280; Fr. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 138 (bu eserden ihtiyatla faydalanmak lâzımdır). (C. SCHÖY.)

SEBZVAR. SEBZEVÂR, Herat yakınında Sicistân'a bağlı Asfizâr veya Asfuzâr (Ahmed Râzî, *Haft iklim*, Sebzar)'ın bugünkü adı. Herat'ın cenûbunda kâin olup, Farâ'nın şimalinde 3 günlük mesâfededir. Rehberlerde Hâstan veya Câşân denmektedir. IV. (X.) asırda bu bölgede, merkez olan Asfizâr'dan başka dört mühim şehir vardı. Sebzevâr orata büyüklükte, meyve bahçeleri ve üzüm bağları ile çevrili bir şehir olup, halkı sünfidir, mezhep bakımından ise, İmam Şâfi'î [b. bk.]'ye mensûptur. Vaktiyle, civârında bir dağın tepesinde taştan Muzaffâr küh denilen bir kale bulunuyordu. Bu mevkide ve civârında toprak o kadar yumuşaktır ki, su elde etmek için yeri bir kaç kadem kazmak kâfi gelir. İştâhrî (BGA, I, 264)'ye göre, Sebzevâr şehrin değil, nâhiyesinin adıdır.

Bibliyografiya: Yakût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 248=Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 35; BGA, I, 249, 264, 267; II, 305, 318 v.d.; III, 298, 308; Hamd Allâh Mustavfi, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange) *Gibb. Mem. Ser.*, metin, s. 152, 178; tre. s. 151, 171; G. le Strange, *The Lands of the Eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 340, 351, 412, 431. (CL. HUART.)

SEBZVAR. SEBZEVÂR, Horasan'da bir şehir olup, Nişâpûr'un garbında 103 km. mesâfede bulunmaktadır; bunu garbî Efganistan'da Herat'ın cenubündaki aynı adı taşıyan şehir [b. bk.] ile karıştırmamalıdır. İran'ın kahramanlık çağının bir çok efsâneleri Sebzevâr'da toplanır ve şehrin merkezinde bulunan meydan uzun zaman Rustam ile Suhrâb'ın savaşı sahne olarak vasıflandırılmış ve *Maydân-i dîv-i safid* („Beyaz dev meydanı") diye adlanmıştır. Sebzevâr, Bayhağ [b. bk.] idârî bölgesinin oldukça ehemmiyetli bir şehri idi ve sonraları Bayhağ'ın yerine bölge merkezi oldu. Sultan Şâh ağabeyi Tekiş tarafından Hvarizm'den sürülünce, babasının hukûm sürdüğü arâziden hisse olarak Horasan'ı aldı ve 1186'da Sebzevâr'ı muhâsara ve zaptetti. Şehirlerinin zaptından dolayı kendisinin ağır hakaret etmek sûretiyle meydan okumuş

olan Sebzevâr halkını onun katl etmesine mâni olmak güç olmuştur. Sebzevâr, moğul taarruzunda tahrip edildi ise de, yeniden refâha kavuştu. Baştın köyünde doğup, orada İranlı İlhan Abû Sa'îd (1316 — 1335) 'in hizmetinde bulunmuş olan 'Abd al-Razzâk 1337 'de mahallî vâlinin zulmüne karşı bir isyân hareketine girişti ve Sebzevâr ile mülhakatını ele geçirdi ve Serbedârlar hânedânını kurup, Timur tarafından 1381 'de devrilinece kadar, hemen hemen yarım asır hüküm sürdü. Bu hânedânın erkek vârisi Mahmûd, Timur 'un torunu Bay-sungur 'un himâyesi ile, cedlerinin mirâsının bir kısmını elde edebildi. Harâbe hâline gelmiş olan şehir ilk Safevî hükümdarları tarafından imâr edildi ve 40 şehre şâmil bir idârî bölgenin merkezi oldu ve o tarihten beri Horasan 'ın ehemmiyetli bir şehri olarak kaldı. Halkı asırlardan beri şîliğe bağlılığı ile tanınmıştır ve *Anvâr-i Suhaylî* müellifi olup, bu mezhebe bağlılığından şüphe edilen Husayn Vâ'iz kendisini öldürmek isteyen şehrin müteassiplarının elinden canını zor kurtarmış idi.

Bibliyografya: C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse* (Paris, 1861); al-Cuvaynî, *Târîh-i cihân guşây* (nşr. Mîrzâ Muhammed), *Gibb Mem. Ser.*, XVI, 1912; Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties* (Westminster, 1894). (T. W. HAIG.)

SECÂH. SACÂH BINT AL-HÂRİŞ B. SU-VAYD B. 'UKFÂN AL-TAMİMÎYA veya **UMM ŞÂ-DİR SACÂH BINT AVS B. HİKŞ B. USÂMA**, Arabistan'da Ridda (=Peygamber 'in ölümünden sonra islâmiyetten dönüş) hareketleri sırasında ortaya çıkan, bâzı kabîlelerin başına geçen ve peygamberlik taslayan kimselerden biri olarak tanınır. Baba tarafından Banî Tamîm kabîlesine, ana tarafından ise, büyük bir kısmı hristiyan olan Banî Tağlib kabîlesine mensûp olup, kendisi ya hristiyan idi veya ebeveyninden hristiyanlığa dâir çok şey öğrenmiş idi.

Sacâh Peygamber 'in ölümünden hemen sonra, 11. hicret yılında peygamberlik iddiası ile ortaya atılmıştır. Arabistan ve civâr bölgelerdeki Sebâ melikesi Belkis, Palmir melikesi Zaynab, nabatilerin kadın hükümdarları ve Sa'd ve Huzaym kâhinesi gibi misâller dolayısı ile kadın kâhin veya rehber ananesi araplar arasında eskiden beri mevcûd olduğundan, Sacâh da evvelâ kâhine, daha sonra dinî rehber sıfatı ile taraftarlar bulmakta güçlük çekmemiş, mensûp bulunduğu Tamîm kabîlesinin büyük ve bir çok kollara ayrılmış olması bu hususta onun işini kolaylaştırmıştır.

Banî Tamîm kabîleleri bu sırada Elcezîre ile Yamâma arasındaki bölgelerde yayılmış bulun-

makta idi. Hattâ 9. hicret yılında Tamîmlerin küçük bir kolu hayvanlarını otlata-otlata cenûba inerek, Peygamber 'e tâbi havâliye kadar gelmişler, müslümanlar ile aralarında çıkan bir mücâdelede bunlardan bir kaç kişi esir edildiğinden bir Tamîmli sefâret hey'eti Peygambere gelmiş idi. Medine ile bu sûretle başlayan temâs islâmiyetin bunlar arasında yayılmasına vesîle olmuş ve Peygamber bunlara kendi kabîle reisleri arasından zekât tahsildarları bile tâyin etmiş idi.

Aralarında islâm dinin'in bir baylı yayıldığı Tamîmliler Peygamber 'in ölümünde: 1. islâmiyete sâdık kalanlar, 2. mütereddît olanlar ve zekât vermemekte direnenler, 3. açıktan-açığa Medine ile alâkasını kesenler olmak üzere, üç fırkaya ayrıldı. İşte Sacâh, Tamîmlerin, ittibattan mahrum bir durumda bulundukları bu anda, Tağlib, Rabî'a, Huzayl, Namr, İyâd, Şaybân kabîlelerine mensûp bir taraftarlar zümresinin başında Elcezîre 'den cenûba doğru hareket etti. Arabistana 'a girerek Hazn 'a kadar geldi. Yarbû'ların reisi Mâlik b. Nuwayra 'yı, kendisinin Yarbû'lar ile akrabâlığını hatırlatarak, birleşmeğe dâvet eden ve Medine 'ye, halife Abû Bakr üzerine birlikte yürümeğe teklif eden bir mektup yazdı. Mâlik birleşmeği derhâl kabûl etti ise de, Medine 'ye hücumdan önce Sacâh 'ın Tamîmleri itâat altına almak lüzûmunda ısrâr etti; çünkü bu yol ile kendi kabîlesi Yarbû'ların Tamîmler üzerinde hâkimiyet kurabileceğini umuyordu.

Sacâh, Mâlik 'in bu teklifini kabûl etti ve diğer akrabâ bir kol olan ve Vaki' b. Mâlik 'in riyâseti altında toplanmış bulunan Banî Mâlik 'in de kendisine katılmasını te'min etti. Böylece Hançalaların iki kolu yâni Banî Mâlik ile Yarbû'lar Sacâh 'ın kuvvetleri ile birleşmiş oldu. Sacâh, vahyler'inden birine dayanarak, yeni müttetikleri ile birlikte diğer Banî Tamîm kollarına saldırmağa karar verdi. Bu planını tatbik için ilk hedef olarak islâm dinine sâdık kalmış olan Banî Ribâb 'ı seçti. Vaziyeti öğrenen Ribâb'lar kuvvetlerini bir araya toplayıp, Sacâh 'ı ağır bir mağlûbiyete uğrattılar ve bir çok esir aldılar ki, Banî Mâlik 'in reisi Vaki' de bunlar arasında idi. Sacâh gâlipler ile yaptığı muâhede ile esirleri kurtardı ve Basra 'dan 10 merhale mesâfede bulunan, Yamâma 'daki Nibâc 'a çekildi. Orada Avs b. Hazîma kumandasındaki, Tamîmlerin Banî 'Amr kolu ile harbe tutuştu. Bu defa da ağır mağlûbiyete uğradı ve Tamîmlerin memleketini tamâmen terketmek üzere onlar ile anlaşmağa mecbûr oldu. Bunun üzerine Mâlik b. Nuwayra ve Vaki' b. Mâlik kendisinden ayrıldılar. Böylece bâzı müttetiklerinden mahrum kalan Sacâh, yanındakiler ile bir-

likte dâvâsını, o sırada büyük bir kuvvet kazanmakta olan diğer sahte peygamber Musaylima 'nın dâvâsı ile birleştirmek ümidi ile Yamâma 'ye hareket etti.

O Yamâma 'daki Banî Hanîfa 'nın reisi Musaylima üzerine yürürken, bir vahy uydurdu; bu vahyde taraftarlarına:—, Yamâma abâlisi çok kuvvetli ve şevketlidir, Musaylima kuvvetlenmiştir... siz Yamâma üzerine yürüyünüz. Güvercin yürüyüşü gibi yavaş-yavaş ilerleyiniz. Bu kat'i bir savaştır, bundan sonra azar işitemeyeceksiniz— diyordu. Sacâh, Banî Hanîfa ile savaşımağa üzere harekete geçti. İki ordu Hacer veya al-Amvâh adlı yerde karşı karşıya geldi.

Bir yandan islâm orduları tarafından tehdit edilen, öte yandan komşu kabîle tarafından hâkimiyeti sarsılmağa başlayan Musaylima mağlûp, ümitleri kırılmış, fakat şöhret peşinde koşan bir meslekdaşının böyle bir anda silâhlı ve kalabalık bir topluluk hâlinde karşısına çıkmasından son derece korktu; hemen hediyeler göndererek, kendisi ile buluşma ve anlaşma teşebbüsleri'ne girişti. Sacâh buluşmağı kabûl etti.

Onların bu buluşmalarına dâir itimat edilebilecek hiç bir bilgi yoktur. Rivâyetler birbirinden çok farklıdır. Bunlardan biri onların anlaşmalarını nakl eder; buna göre, karşılıklı olarak birbirin'in peygamberliklerini tasdik ederler, dinî ve dünyevî men'aatlerini birleştirmeye karar verirler; evlenirler ve sahte kadın peygamber, Musaylima 'nın fecî şekilde ölümüne kadar, onunla berâber bulunur. al-Tabarî hadîzâtında birbirinden ayrı olarak gâyelerinin tahakkukuna çalışmış, sonunda hâdiselerin sevkî ve zorlu ile siyâsî bir ittifak yapmış olan bu iki şahsın birleşmeleri hakkında, şüphesiz çoğu sonradan uydurulmuş, şehvet ve zevk-safa tasvirlerini ihtivâ eden edebe mugâyır açık saçık ifâdelerden mürekkep tafsîlât vermektedir. Diğer bir rivâyete göre Musaylima Sacâh 'ı, evlenmelerinden bir müddet sonra, terketmiş ve o kendi kabîlesi Tağliblere, kardeşlerinin yanına dönmüştür. Bir üçüncü rivâyette ise, evlenmeden bahsedilmez; buna göre, Musaylima evvelâ Sacâh 'ı müslümanlara karşı birlikte hareket etmeğe iknâa çalışmış, bunda muvaffak olamayınca, Muhammed 'in Hendağ muhârebesinde Gatafânîlar ile yapmak istediği anlaşmaya benzer bir anlaşma yaparak, Sacâh kuvvetlerinden yâni Tamîmlerden gelecek tehlikeyi uzaklaştırmıştır. Bu son rivâyette Musaylima 'nın, rakibini kandırıp, onunla ittifak akdederek, müslümanlara taarruz etmeğe çalıştığı; Sacâh 'ın bunu reddetmesi üzerine, muntikasından çekilip-gitmeye şartı ile, Yamâma 'n'ın yıllık mahsûlünün yarısını vermeği teklif ettiği, Sacâh 'ın, ancak gelecek yıl mahsûlünün yarısını da verir-

se, bunu kabûl edeceğini söylediği nakledilmektedir ki, neticede Musaylima gelecek yıl mahsûlünün yarısını vermeği de kabûl etmiş; Sacâh, o yıla âit hissesini alıp, gelecek yıla âit hisseyi getirmek üzere, adamlarından bir kaç kişiyi orada bırakıp, şimâle, kendi yurduna çekilmiştir. Musaylima kısa bir müddet sonra Hâlid b. Valîd kumandasındaki islâm ordusu tarafından oğlu Şurahbîl ve adamlarının çoğu ile birlikte öldürüldüğünden, ertesi yıla âit mahsûlünü gönderilmesi hiç bir zaman mümkün olmamıştır.

Aslında bir kâine olan ve sonra'ın peygamberlik idd'â eden Sacâh vahy dediği secîlî, kafileli ifâdelerini bir minberin üzerinden taraftarlarına bildirmiş. Kendisinin Şabg b. Rabîi adında bir müezzini ve bir de hâcibi varmış. O dinî hiç bir kaide vaz'etmemiştir. Musaylima ile olan münâsebetleri ve onun ölümünden sonra Kûfe 'de veya Basra 'da geçirdiği münzevî hayâtı hakkında hiç bir mâlûmâtâ sâhip değiliz. Yamâma 'den ayrılışından sonraya âit bilgilere göre o, Mu'aviya zamânında âilesi ile birlikte Tamîmlerin bir merkezi hâline gelmiş olan Basra 'ya yerleştirilmiş ve islâm dinine girerek, hayâtının sonuna kadar burada yaşamış, ölümünde cenâze namazını o sırada halifenin Basra vâlisi bulunan Samra b. Cundub b. Hilâl al-Fazârî kıldırmasıdır.

Bibliyografya: Tabarî, *Târîh* (Kahire, 1939), II, 499 v.d. 504 v.d.; Balâzûrî, *Futûh* (Kahire, 1932), s. 97 v.d., 108 v.d.; Abu 'l-Farac, *Ağânî* (Kahire, 1323), XVIII, 165; Mas'ûdî, *al-Tanbih va'l-İsrâf* (Irak, 1357), s. 247; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (Kahire, 1349), II, 239—241; İbn Hacer, *İşâba* (Kahire, 1939), IV, 331, nr. 610; İbn Haldûn, *Kitâb al-İbar Takmila* (Kahire, 1284), II, 72 v.d.; J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1899), IV, 115; VII, 110, 326; VIII, 328 v.d.; Caetani, *Islam tarihi* (trc. Hüseyin Câhid Yalçın), IX, 28 v.d.; X, 46.

(NEŞ'ET ÇAĞATAY.)

SECÂVENDÎ. AL-SACÂVANDÎ ABU 'L-FAZL (bâzılarına göre, ABÜ 'ABD ALLÂH veya ABÜ CA'FAR), MUHAMMED B. TAYFÜR AL-ĞAZNAVÎ, kırâat âlimi olup, takriben 560 (1164/1165) yılında ölmüştür. Aynı zamanda tefsir ve nahiv ile de meşgûl olmuş, fakat bilhassa kırâate dâir çalışmaları ile tanınmıştır. Çok geçmeden, Kur'an 'ın kırâatinde farklı vakf'ların tesbitine başlanmış idi [ayrıca bk. mad. KIRÂAT]. al-Sacâvandî *Kitâb al-izâh fi'l-vakf va'l-ibtidâ* adlı eserinde bu mes'uleyi ele alarak, onun usûlünü tevsiyan te'sis etti. Kabûlü mümkün olan vakıfları 5 kısma ayırdı ve bunları birer kısaltma ile göstermek için de her birine bir harf tâyin etti: 1. *vakf lâzim* (m), 2.

vakf muflak (1), 3. *vakf cāiz* (c) 4. *vakf mucavvaz livāchin* (z), 5. *vakf murahhas za-rūratān* (ş veya z). Onun usûlü, bir az geliştirilmiş olarak, çok sürmeden, umum tarafından kabûl edildi, *Kur'an*'ın al-Sacāvandî'den sonraki şark nüshalarında (Magrib nüshaları hâric), onun usûlüne uyan veya hiç değilse, ona bağlı olan işâretler kullanılmaktadır.

[Yeni türk edebiyatında, garp te'siri ile, im-lâya noktalama işâretlerinin kabûlü istenildiği zaman, bunun lüzûmuna izâh edenler *secâvend* denilen kırâat işâretlerinin ehemmiyetini münâkaşalarında bir delil olarak kullanmışlardır (bk. Muallim Nâci, *İstilahât-ı edebîye*, İstanbul, 1307, s. 272)].

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 326, IV, 284, V, 170, VII, 858; Camâl al-Dîn 'Ali b. Yûsuf al-Kiftî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1369, 1374, III, 153 ve nâşirin gösterdiği yerler; al-Suyûtî, *Tabakât al-mufasssîrîn* (nşr. A. Meursinge), Leiden, 1839, nr. 98; ayn. mll., *al-İtkân fi 'ulûm al-Kur'ân* (Kahire, 1287), I, 105 v.d.; S. de Sacy, *Notice d'un traité des pauses dans la lecture de l'Alcoran* (N.E., IX, 111—116); Hayr al-Dîn al-Zarkalî, *al-A'lâm* (Kahire, 1375), VII, 48; Th. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*; Brockelmann, *GAL*, I, 408; *Suppl.*, I, 724.

(R. PARET.)

SECÂVENDÎ. AL-SACÂVANDÎ, SIRÂC AL-DİN ABŪ TÂHIR MUHAMMED B. MUHAMMED B. 'ABD AL-RAŞİD, hanefî mezhebi fakîhlerinden olup, aş-yk. 1200 (m.) yılına doğru hayatta idi. *al-Farâiz al-sirâciya* veya kısa olarak, *al-Sirâciya* adı ile tanınan ve verâset mevzûunu işleyen *Kitâb al-farâiz*'i meşhûrdur. *al-Sirâciya* çok yayılmış ve bu mevzûda en belli-başlı eser kabûl edilmiştir. Müellifi tarafından da bir şerhi yapılmış olan *al-Sirâciya* son zamanlara kadar bir çok büyük âlim tarafından ele alınmış ve şerhedilmiştir ki, bunların bir kısmı da türkçe ve farscadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), I, 248, II, 207 v.d., 562, III, 325, 376, 384, 482, IV, 399—406; G. Flügel, *İbn Kutlûbugâ's tabakât der Hanefiten* (Abhandlungen der D M G, II, nr. 3), nr. 166; R. Basset, *Les manuscrits arabes de la Zaouyah d'El Hamel*, nr. 31 (*Giornale della Società Asiatica Italiana*, X, 58—64); G. Flügel, *Die Classen der hanefitischen Rechtsgelehrten* (Abhandlungen der phil.-hist. Classe der kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. 188*), III, 318; Brockelmann, *GAL*, I, 378.

(R. PARET.)

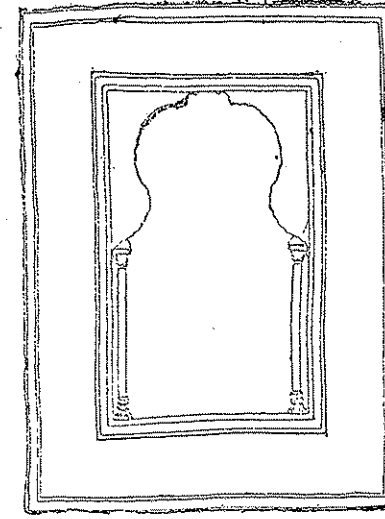
SECCÂDE. SACCÂDA (A., cem. *sacâcid*, *sacâcid* ve *savâcid*), üzerinde namaz kılınan küçük hâli. *Kur'an*'da ve *al-Kutub al-sitta* denilen hadis dergilerinde bu kelimeye tesâdüf edilmez. Buna karşılık, seccâde aşağıda zikredilecek olan bir takım hadislerden anlaşılacağı gibi, daha çok erken zamanlarda tanınmış olmalıdır. Hadislerde çok defa Peygamberin sahâbelerinin giddetli sağnaklardan sonra Medine câmiinde toprak üzerinde namaz kıldıkları, burun ve başlarının çamura dokunduğu anlatılır (bk. msl. al-Buhârî, *Azân*, bâb 135, 151; Muslim, *Şiyâm*, hadis 214 v. dd., v.b.). Bundan anlaşılacağına göre, seccâdenin kullanılması, Peygamber zamanına kadar eski değildir. Peygamberden rivâyet edilen bir takım hadislerle göre, kendisi için dünyânın *mascid* ve *tahûr* olması onun diğer peygamberlere nazaran imtiyazları arasındadır (bk. msl. al-Buhârî, *Tayammum*, bâb 1; *Şalât*, bâb 56 v.d.). al-Tirmizî (*Şalât*, bâb 130) ayrıca bâzı fakihlerin çıplak toprak üzerinde namaz kılmağı tercih ettiklerini de söyler ki, bugünkü Mısır'da ve Fas'ta basit insanların seccâde kullanmaması âdeti buna uygundur.

Mevsûk sayılan hadislerin birinde aşağıdaki rivâyet vardır: Peygamber namazda, secede ederken, kızgın toprağa karşı, kollarını elbise kolları ile, dizlerini eteği ile, alnını 'imâma veya *kalansua* ile korurdu (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 22, 23; Muslim, *Masâcid*, hadis 191; Ahmed b. Hanbal, *Musnad*, I, 320). Muslim'de zikredilen bu husûs için al-Navavî, imâm al-Şâfi'î'ye göre, giyilen elbise üzerine secede etmenin yasak olduğuna işâret eder. — al-Buhârî de (*Şalât*, bâb 22) Peygamberin yatak (*firâş*) üzerinde namaz kıldığını bildirir.

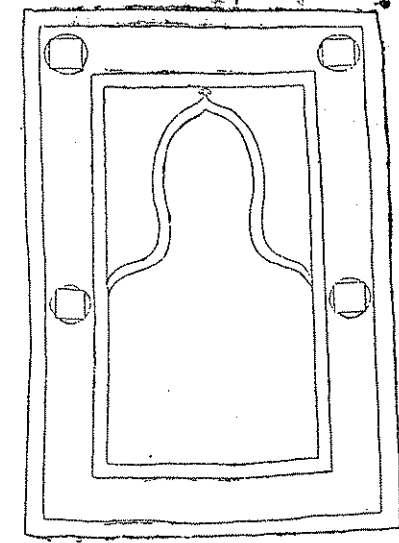
Bundan başka hadis basır üzerinde namaz kılmadan bahseder: msl. al-Tirmizî, *Şalât*, bâb 131'de bir *bisât* zikredilir; İbn Mâca, *İkâmat al-salavât*, bâb 63; Ahmed b. Hanbal, I, 232, 273; III, 160, 171, 184, 212; sonuncu yerde bu *bisât*'ın hurma yapraklarından *carid al-nahl* yapılmış olduğuna işâret edilir. al-Tirmizî bir çok ulemânın *funfusa* veya *bisât* üzerinde namaz kılmağı cevâz verdiklerini ilâve eder.

Üzerinde namaz kılınan ve hurma yapraklarından yapılmış benzer diğer örtüyü *hasîr* adı verilir (bk. msl. Buhârî, *Şalât*, bâb 20; Ahmed b. Hanbal, III, 53, 59, 130 v.d., 145, 149, 164, 179, 184 v.d., 190, 226, 291). Bu hadis Muslim (*Masâcid*, hadis 226'da)'da de vardır. al-Navavî bu husûs için fakihlerin umûmiyetle topraktan biten her şey üzerinde namaz kılınması câizdir dediklerine işâret eder.

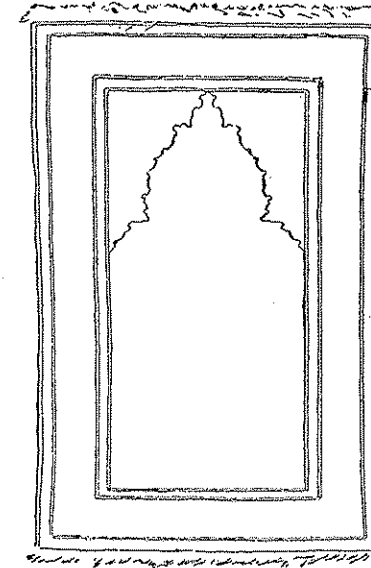
Bununla berâber Abû Dâ'ud, *Şalât*, bâb 91'den III. (IX.) asrın sonunda boyanmış hayvan

1. Türk seccâdesi.
(eb'adı: 1,72×1,27 m., Anadolu XVI. asır)

2. İran seccâdesi.
(eb'adı: 1,58×1,10 m., İran, XVI. asır)

3. Hind seccâdesi.
(eb'adı: 1,56×1,06 m., Hindistan, XVII. asır)

(Bu şekiller seccâdelerin başlıca husûsiyetlerini göstermek üzere F. Sarre ve F. R. Martin, *Die Ausstellung von Meisterwerken Muhammedanischer Kunst in München 1910* (Münih, 1912)'dan iktibas edilmiştir.)

postlarının (*farva maşbūga*) da seccâde yerine kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Bunun yanında çok defa Peygamberin bir *humra* üzerinde namaz kıldığı tekrarlanır (al-Buhârî, *Şalât*, bâb 21; Muslim, *Masâcid*, hadis 270; al-Tirmizî, *Şalât*, bâb 129; Ahmed b. Hanbal, I, 269, 308 v.d., 320, 358; II, 91 v.d., 98; al-Nasâ'î, *Masâcid*, bâb 43; İbn Sa'd, I/II, 160). *humra* ile *haşîr* arasındaki fark bunların yapıldığı malzemeden değil, büyüklüklerinden ileri gelmiş gibi görünüyor. Muhammed b. Abd Allâh al-'Alavî'nin İbn Mâce, *İkâma*, bâb 63 üzerine hâşiyesine göre, *humra* ancak secde etmeğe yetecek ölçüde, buna karşılık *haşîr* bir insan boyunda olsa gerektir.

Bütün hadis kitaplarının tamamlanmasından bir asır sonra *saccâda* kelimesi tanınmıştır. al-Cavhârî, *Şahâh*, seccâdeyi *humra* ile aynı mânâda görür. Dozy *Supplement*'inde *Bin bir gece*'den ve İbn Battûta'dan parçalar nakleder. İbn Battûta (Paris tab., I, 73, krş. 72) Kahire'de bir *zâviya*'nın dervişlerinin âdetleri arasında şunu zikreder: bunlar toplu olarak, cuma namazına gittikleri zaman, câmide kayyum daha önceden her birinin seccâdesini sermekte idi. Aynı seyyah Mâllî ile ilgili buna benzer bir haberinde, orada her kesin önceden, bir adam ile, *saccâda*'sini câmie gönderip, kendi yerine serdiğini kaydeder ve bunun hurma einsinden bir ağacın yapraklarından yapılmış olduğunu ilâve eder (IV, 422).

Bugünkü Mekke'de büyük câmide her kes umûmiyetle ancak secde etmeğe (*sucûd*) yetecek kadar küçük bir halı olan seccâde üzerinde namaz kılar. Namazdan sonra seccâde katlanarak, omuza alınıp, götürülür. Halk arasında namazdan sonra seccâdenin katlanmadan serili kalmasının münâsîp olmayacağı, zira bu hâlde İblîs'in, fırsattan istifâde ederek, aynı seccâde üzerinde namaz kılabilceği düşünülür. Yüksek tabaka mensuplarının çoğu seccâdelerini kayyum tarafından câmide muhafaza ettirirler. Halı yerine bir havlu da olabilir; msl. abdestten (*vazû*) sonra kurulanmada kullanılan havlu gibi. Seccâde olarak yapılan halılarda hatlar mütenazir olmayıp, kibleye [b. bk.] doğru çevrilen dar bir uç hâlinde devam eder.

Fas'ta halk seccâde kullanmaz. Orta sınıf bellemeye benzer küçük bir keçe seccâde kullanılır. Buna *labda* („keçe“) denilir. Bu ancak üstünde secde edilebilecek ölçüde olup, bilhassa fakihler tarafından kullanılır ve böylece bir dereceye kadar onların alâmeti sayılır. Fakihler bunu her zaman kollarının altında, gösterişli bir şekilde, taşır ve tercihan hristiyanları ziyâret ettikleri zaman üzerine oturlar. Hattâ ileri gelen bazı fâşî fakihlerin, Cezâyir'de seyahat

ederken, bundan başka bir şey üzerine oturmaktan kaçınmaları oranın halkını çok kızdırır.—Cezâyir'de tarikatların ve çeşitli Murâbitların şeyhlerinin umûmiyetle bir koyun veya ceylan postunu seccâde olarak kullanmaları istisnâ edilir ise, nâdiren seccâde kullanılır. Halk bu seccâdelere sihirli kuvvetler atfeder; bir çok efsâneler göre, Murâbitlar seccâdeleri üzerinde Mekke'ye giderler veya dalgalar üzerinde geçerler.—Bâzan hacılar Mekke'den (hiç değilse, bugün çoğu Avrupa'da yapılmış olan) seccâdeler alıp, getirmektedirler. Bununla beraber bunlara husûsî bir ehemmiyet verilmediği anlaşıyor. Lane'e göre (XIX. asır), seccâdeler Anadolu'dan Mısır'a ithâl edilirdi ve yalnız zengin halk tarafından hem namaz kılmakta, hem de bellemeye olarak kullanılmakta idi. Bunlar büyük bir „hearth-rug“ („ocak önüne serilen yaygı“) kadardır. Bunlar üzerinde bir mihrap şekli işlenmiş olup, bunun uç tarafı, namaz kılar-ken, kibleye gelecek şekilde serilir. Halk tabakası, çok defa yaygısız yerde namaz kılar; sonra alın ve burundaki tozları da pek seyrek olarak yıkar (krş. *sucûd*'dan hasıl olan izler) takındaki hadis). Üzerinde bir hırkası veya buna benzer fazla bir giyimi olan bunu yere serer.

İndonezya'da âdet olan usûlü Snouck Hurgronje bize anlatmaktadır. Bir çok uzun hasır ve halılar, namazdan önce, enine câmie serilir. Namazdan sonra, bunlar tomar halinde yuvarlanarak, bir kenara konur (*De Islam in Nederlandisch-Indië*, Baarn, 1913, s. 10; *Verspreide Geschriften*, V, 366). Maamâlih burada da câmie gelirken, seccâde getirmek âdettir.

Kramers'in bana anlattığına göre, Ayasofya'da zem'ni örten halı, seccâde şeklinde bölümlere ayrılmış, idi fakat namaz kılar-ken cemâat bunlara göre sıralanmazdı.

İstanbul Topkapı sarayı Hırka-i saâdet dairesinde halife Abû Bakr'e âit olduğu kabul edilen bir seccâde vardır. (d'Ohsson, *Tableau de l'Empire Othoman*, Paris, 1787-1820, I, 267). Barbier de Meynard, *Dict. turc-français*'de seccâdenin geçtiği bir çok ata sözleri bulunmaktadır. Dinî cemâat teşkilatlarında ve târiktarlarda seccâdenin husûsî bir ehemmiyeti vardır. Târiktarlarda, hiç değilse, Mısır'da, bir tarikatın başı mânâsına gelen *şayh al-saccâda* tâbirinde bu kelime tarikat ile aynı mânaya gelmiştir.

Dinî cemâat teşkilatı tâbirlerinde seccâde *bisât* (yk. bk.) ve diğer dillerden alınmış tâbirler ile değişmektedir. Dinî efsâneler göre, Cabrâ'il Âdâm'e cennet koyunu postundan bir seccâde getirmiş, *şadd* merâsiminde Âdam bunun üzerinde diz çökmüş idi. Bu *saccâdat al-hilâfa* daha sonraki nesillerin hepsinde aynı merâsimde kullanılmıştır; bu münâsebetle bilhassa Peygam-

ber, Abû Bakr, 'Omar, 'Osmân ve 'Alî zikredilir. 'Alî'den sonra, bu, günümüze kadar tarikat şeyhlerine geçmiştir. *Şedd* merâsimi esnâsında da şeyh bu seccâde üzerinde yer alır ve *bişât al-tarîk(a)* tâbiri seccâdeyi aynı zamanda bütün tarikatın tahtı olarak vasıflandırır. *Şedd* merâsiminin başlamasından önce, seccâde bu işle görevlendirilmiş olan *naķib* tarafından yere serilir, şeyh merâsimle üzerine oturur. Buna karşılık kendisi için merâsim yapılan namzet *bisât al-cam'* üzerinde ayakta durur.

Bir sürü sihirli mânalar *saccâda* veya *bişât*'a bağlanmaktadır. Bu eşyâya canlı bir mahlûk gibi baş ve ayaklar v.s. izâfe edilir; bu kelimenin dört harfi dört unsur ile münâsebetlidir. Bâzıları selâmet yolu seccâdesinden bahsederler; imamın seccâdesi tâbirinden *tavhîd* anlaşılmaktadır. Bir çok kimselere âit seccâdelerin hangi maddeden yapıldığı ve bunların rengi hakkında tefsirler bulunmaktadır. Krş. *Der Islam*, 1916, IV, 170.

Bibliyografya: Madde içerisinde gösterilenlerden başka bk. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, bk. fihrist; J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1868), s. 196; H. Thorning, *Beitr. zur Kenntnis des islam. Vereinswesens* (Türk. Bibl., Berlin, 1913, XVI), Reg.; P. Kahle, *Zur Organisation der Derwischorden in Egypten* (*Der Islam*, 1916, VI, 149 v.dd.); F. Taeschner, *Aufnahme in eine Zunft* (ayn. esr., s. 169). (A. J. WENSINCK.)

Başından sonuna kadar sıkı-sıkıya türklere bağlı olarak gelişip, şarkî Türkistan'dan Anadolu'ya kadar yayılan halı san'atı, seccâdeleri de içine almaktadır. Fakat zamanımıza kadar gelmiş en eski seccâdeler XV. asırdan daha öncesine gitmez. Dünyanın en eski 3 seccâdesi hâlen İstanbul türk ve islâm eserleri müzesinde saklanmakta olup, Konya Alâeddin câmiinden getirilmiştir. Bunlardan birinci seccâdenin (bk. şekil 1) zemini beyaz olup, 5 mihrap bölümüne ayrılmıştır. Mihrap şekilleri koyu mâvi, bir tânesi yeşildir. Murabbâ biçimli mihrabın ortasına ve köşelere birer kandil asılmıştır. Kenarlar yan-yanaya sıralanmış mâvi ve sarı yuvarlak şekillerden meydana getirilmiştir. Burada kırmızı, mor ve koyu kahve renkleri de kullanılmıştır. İkinci seccâdenin (şekil 2) zemini koyu mâvi olup, altta ve üstte sekizden 16 mihrap şekli vardır. Mihraplar kırmızı, sarı ve mor renklidir. Bâzi mihrap şekillerinin ortasına bir yıldız yerleştirilmiştir. Kenarlar küfi yazı ile süslenmiştir. Üçüncü seccâdenin (şekil 3) zemini mor renklidir. Yukarıdan aşağı üç sıra sarı marpuç (şerit) ve bunlar arasında iki sıra mâvi renkte çifte mihrap şekilleri gös-

teren birbiri üzerine üç şekilden ibâret dolgu- lar uzanmaktadır. Kenarları küfi yazı ile süs- lüdür. XV. asırdan kalan bu üç seccâdenin her birinin ayrı bir tertip ve terkipte yapıldığı düşünülürse, selçuklu halılarında olduğu gibi, seccâdelerde de yaratma kuvvetinin devâmı açıkça belli olmaktadır (krş. K. Erdmann, *Der orientalische Knüpfeppich*, Tübingen, 1955 O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1961).

XV. asrın diğer seccâde çeşitlerini italyan Renaissance ressamlarının tablolarında görülen seccâdelerde buluruz. Bunların en tanınmış olanları Gentile Bellini'nin London Nat. Gall.'de bulunan 1469 tarihli Meryem ve çocuk İsa tablosu ile V. Carpaccio'nun Venedik akademisinde bulunan Ursula'nın Vedâi tablosudur. Giovanni Bellini'nin Münih'te bulunan 1507 tarihli Venedik doğu Loredan tablosunda, masanın ayakları altında, böyle bir seccâde serilidir. Berlin müzesinde bunlara benzeyen 3 hakikî seccâde (şekil 4) yer almaktadır. Bu tablolardan bu çeşit seccâdelerin daha XV. asrın sonunda İtalya'da tanınmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim son araştırmalara göre, bu çeşit seccâdeler açıkça XV. asrın sonlarına doğru başlamakta ve XVI. asrın sonlarına kadar uzanarak, oldukça zengin değişimler göstermektedir (J. Zick, *Eine Gruppe von Gebetsteppichen und ihre Datierung*, Berliner Museen, Heft 1, 1961, s. 6—14).

Berlin müzesindeki seccâdelerden biri (şekil 5) Osmanlı saray halıları adı ile tanınan zümreye girmektedir. XVI. asrın ortasından itibaren ortaya çıkan Osmanlı saray seccâdeleri saray için yapılmış lüks seccâdelerdir. Bunlar hediye olarak Avrupa'ya da gönderilmiştir. Osmanlı saray halıları ve seccâdeleri 1517'de, Mısır'ın fethinden sonra, Memlûk halıları ile, teknik, malzeme ve renk bakımından imtizac etmiştir. Bu zengin çiçek ve nebat süsleri için yarım düğüm (İran düğümü), uçları birbirine yakın olduğundan, daha elverişli idi. Bu çeşit seccâdelerde mihrabın içi, bâzan boş olarak, tek renkli kalıyor, bâzan zengin bir tezyinat ile dolduruluyordu (şekil 6). Osmanlı saray halıları zümresinin en başarılı ve tatmin edici şekilleri bu saray seccâdeleridir. Bunların zengin çeşitleri XVII. asırda yep-yeni desen ve şekillerin çıkmasında rol oynamış ve seccâdelerin parlak devri bunu tâkip etmiştir (şekil 7—8; K. Erdmann, *Neuere Untersuchungen zur Frage der Kairener Teppiche*, *Ars Orientalis*, 1961, IV).

Daha XVI. asırda Uşak bölgesi seccâdeleri ayrı bir zümre meydana getirmiştir. Bunlardan altta ve üstte çifte mihraplı ve bir yuvarlak sütun köşe dolgularından meydana ge-

len mihrap şekli ile, ortasında yuvarlak bir süs bulunan seccâdeler en yayılmış çeşitlerdir (şekil 9). Bu uşak seccâdelerinden biri (şekil 10) Çin bulutları ile iri hurma yaprağı biçimindeki değişik terkipli bir mihrap şekli göstermektedir.

XVII. asırdan itibaren ortaya çıkan post biçimli seccâdeler de ayrı bir zümre teşkil eder. Bunlar gerilmiş bir pars postunun mihrap biçiminde üslûplanmasından meydana gelmiştir (bk. renkli resim I) XVII. asırdan sonra halı san'atında seccâdeler önde gelir. Bu sırada seccâdeler gittikçe çoğalmaya ve çeşitli bölgelere göre, değişik tertipler hâline gelmeye başlamıştır.

Konya ve Bergama bölgeleri seccâdeleri Selçuklu an'acelerini devam ettirir. Nitekim alt kenarda sekiz kenarlı girinti meydana getiren sivri uçlu müselles mihrap şekilleri bunlarda sık-sık görülür. Küfi yazı dekorlu kenar süsleri de bunların başlıca husûsiyetleridir (şekil 11). Bundan başka Gördes, Kula, Lâdik, Kırşehir, Mucur, Milâs bölgeleri farklı çeşitler meydana getirmiştir. Saray seccâdeleri zümresinden gelişen Gördes seccâdeleri en yüksek vasıfta olanlardır. Mihrap şekilleri yüksek kemerli, ince kademelidir. Süs sütuncukları yerine marpuç konulan marpuçlu „görseller“ de vardır. Bunlardan biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süsü bulunur. Saf seccâde şeklinde olanları da vardır. Bâzan Kula ile karışarak melez tertiplerde yapılmıştır (şekil 12, renkli resim II).

Kula seccâdelerinde kenar süsleri ince bir çok şeritler hâlinde uzanır. Bâzan üslûplaştırılmış deve şekilleri de görülür. Ortada küçük ev ve ağaçların sıralandığı manzaralı Kula denilen cinsleri vardır. Bunlarda saf seccâde yoktur. Lâdik seccâdeleri vasıfça Gördes ve Kula'dan sonra gelir. Mihrap bir veya üç girintilidir. Mihrap şeklinin üstünde veya altında yatık mustatîl sâhalar, yan-yanaya sıralanmış uzun saplı üslûplaştırılmış lâleler doldurulmuştur. Biri geniş, ikisi dar olmak üzere, üç kenar süslüdür (şekil 13—14). Kırşehir seccâdeleri çengelli mihrap şekilleri ile dikkati çeker. Kalan örnekler XVIII. asrın sonuna ve XIX. asra âit olup, şekil ve seccâde plânı bozulmaya yüz tutmuştur. Düğüm kaba, renkler soluktur. İlk örnekleri XVII. asrın sonuna kadar uzanan Mucur seccâdeleri Lâdik'in devamı ve kolu gibidir; Kırşehir seccâdeleri ile yakın bir benzerlik gösterir. Canlı, parlak renkleri ile göze çarpan Milâs seccâdelerinde mihrap, üst kısmında boğumlu olup, bir baklava şekli meydana getirir (şekil 15).

XVIII. asırda esâs zümreler yanında melez çeşitler gösteren Kırşehir seccâdeleri Gördes

ve Lâdik şemasına göre yapılmış gibidir. Mucur seccâdeleri de Lâdik ile benzerlik gösterir. Milâs seccâdelerinde Gördes şekilleri, Uşak ve Bergama'dan gelen tesirler ile, karışmıştır. Daha sonra XIX. asırda seccâdeler arasındaki benzerlikler artarak, bölge husûsiyetleri kaybolmuştur. Çabuk solan kimyevî renkleri ve kaba düğümler seccâdelerin aslı şekillerinin bozulmasına yol açmıştır.

İran'da seccâde çeşitleri çok azdır, eskiden kalanları da pek mahduttur. En eski İran seccâdesi 1436 tarihli bir minyatür üzerinde resmi görülen seccâdedir (bk. Paris, Bib. Nat., Suppl. Ture 190, türkçe *Mîrâc-nâma*) XVI. ve XVII. asırlardan itibaren asılları kalan bu seccâdeler XVIII. asırda bozulmaya başlamıştır. İran halı san'atında seccâdeler hiç bir zaman mühim bir yer almamıştır. Mihrap şekli çok değişmez, türlü çeşitleri yoktur. Tabii ve girift kıvrık dallar, çiçekler, bulut şekilleri ve diğer şekiller bütün zemini kaplar. Kenarlarda çok defa tâlik veya nesih yazı ile âyetler yazılır.

Kafkas seccâdeleri mihrap, şekil ve kenar süsleri bakımından hendesi bir husûsiyet gösterir. Bunlar, Dağıstan, Kazak ve Şirvan olarak, çeşitlere ayrılır. Anadolu'nun te'siri kuvvetlidir. Dağıstan bölgesi seccâdeleri en mühimleridir. İççilik ve vasıfça üstün olan Dağıstan seccâdeleri çok defa tarihlidir. Mihrap şekli kademeli olup, çok defa Bergama seccâdelerine benzer. Karşılıklı çifte mihrap şeklinde olanları da vardır (şekil 16).

Semerkand en önemli merkez olmak üzere, Türkistan, Buhârâ, Afganistan ile Belûcistan halı ve seccâde yapılan diğer yerlerdir. Bunların mihrap şekilleri oldukça basit, havalı uzun, düğümleri sıktır, sıcak ve parlak renkleri ile, dikkati çeker. Her çeşit kırmızı, diğer renklerle, tezat hâlinde kullanılmıştır ve bu renk hâkim renktir. Zamanımıza kadar gelmiş olanları XVIII. asrın sonu ile XIX. asra âittir.

XVII. yüz yıldan başlayan Hind-Türk halı ve seccâdelerinin merkezleri bilhassa Agra, Fethpur ve Lâhûr'dur. Bu seccâdelerde çiçeğe karşı ilgi çok kuvvetlidir. Mihrap kırmızı zemin üzerine çeşitli renkte yüzlerce küçük çiçek ile tamâmen doldurulmuştur. Mihrap kemeri dilimlidir. (OKTAY ASLANAPA.)

SECDE. SACDA (A.), namazda yere kapama [bk. mad. SUCUD]. Bu kelime, mecâz olarak, tapma, ibâdet, kulluk gösterme mânâsındadır. Sacda iki sürenin (XXXII ve XLI) adı olarak kullanılmıştır. Bu iki al-Sacda süresini birbirinden ayırmak için, birincisine (XXXII) „Lokman secdesi“, diğerine (XLI) „Hâmîm secdesi“ denilir. İkincisine *h-m* harfle-

ri ile başladığı için *h-m al-sacda* de denilmiştir. Bu iki sürede fikirler ve hareket birbirine müşâbihdir: Vahy edilen kitap takdim edilir; imân eden, zekât veren ve namâz kılan insanlar övülür; kâfirler tehdit edilir ve onlara tabiatte Tanrının âlâmetleri gösterilir. Nöldeke bu iki süreyi üçüncü Mekke devresine koyar. İkincisinin Mekke eşrafından 'Utba b. Rabî'a'nın islâmiyeti kabul etmesine sebep olduğu rivâyet edilir. XXXII. sûre *al-Mazâcî* („yataklar“) ve *al-Curuz* („kısır toprak“) diye de adlandırılmıştır. XLI. sürenin en çok kullanılan adı *Fuşşilat*'tir. „Ancak âyetlerimiz kendilerine hatırlatıldıkta secde ederek, yere kapananlar ve rabblarının hamdı ile tesbih edip, tâat ve ibâdetten böbürlenmeyenler âyetlerimize imân ederler. Yanlarını yataklarından ayırıp, korku ve ümit ile, rabblarına duâ eder ve kendilerine rızık ettiğimiz şeyden infak ederler“ (XXXII, 15—16). Dinî metinler okunması ve gece duâları daha bu sûrelerin nazil olduğu devirde zâhidler arasında âdet idi.

Bibliyografya: Kur'an ve tefsirleri; Th. Nöldeke-Schwally, Geschichte des Qorâns (Leipzig, 1909), s. 144.

(B. CARRA DE VAUX.)

SECESTÂN. (Bk. SİSTÂN.)

SECİ'. SAC' (A.), bir edebiyat ıstılâhı olup, umûmiyetle nesirde kullanılan kafiye demektir. Arapçada bu kelimenin, yine ıstılâh olarak, bir kaç mânâsı daha vardır: 1. bir nesir parçasında, birbiri arkasından gelen iki cümlelerin veya cümle parçasının (*fıkra*), ses bakımından birbirine uygun olan, yâni birbirisi ile bir çeşit kafiye teşkil eden son kelimeleri; buna *karîna* de denilmektedir. Bu mânâda seci' nesre mahsûs olup, şiirdeki kafiyeyle tekabül eder. Bununla beraber şiirde kafiyeyle başka bir de *sac'* in bulunabileceği kabul edilmektedir. 2. Yukarıda gösterilen şekilde iki veya daha çok *fıkra*'nın son kelimelerinin birbirleri ile kafiyelemesi; 3. içinde *sac'* bulunan *musacca'* söz. Bundan dolayı seci'li bir sözde veya yazıda bir *fıkra*'nın bütününe *sac'a* veya *uscâ'a* (cem. *asâcî'*) ve seci'li söz söyleyen veya yazana *saccâ'*, *sâcî'* ve, mubâlega edâtı ile, *sâcî'a* denilmektedir. Seci' mânâsında olmak üzere *tascî'* tâbirinin de kullanıldığı görülmüştür.

Seci' bazı müellifler tarafından alelâde nesir ile nazım arasında bir geçiş merhalesi olarak görülmüştür. Fakat nazım nesirden sonra meydana geldiği telakkîsine dayanan bu görüş, tabiidir ki, esassızdır ve aslında seci' belki nazım ile birlikte, her hâlde edebî nesirden önce, teşekkül etmiş olmalıdır. En eski menşei ne olursa olsun, seci' *Kur'an*'da da mevcûd olduğundan —

fakat bunun için ayrıca *fâsıla* [b.bk.] tâbiri kullanılır— ve *Kur'an* üslûbunun bâriz husûsiyetlerinden birini teşkil ettiğinden, edebiyat nazariyecileri bunu inceden inceye tahlil etmişlerdir. Bunlara göre, şekil bakımından seci' şu kısımlara ayrılır: A. *mu'tarraf*, *fıkra*'ların sonlarında bulunan kelimeler (= *sac'*, *fâsıla*) ayrı kalıplarda bulunur, yalnız son harfleri, kafiye gibi, birbirine benzer; iki *fıkra* sonunda bulunan *va'kârâ* ve *a'vârâ* gibi; B. *tarşî'*, iki *fıkra*'da bulunan kelimelerin hepsi, vezin veya kafiye bakımından, birbirlerine uyar: *inna 'l-abrâr la-fi nâ'im va inna 'l-fuccâr la-fi ca'hîm* (*Kur'an*, LXXXII, 13) gibi; C. *mutavâzî*, iki *fıkra*'da son kelimeler, vezin ve kafiye bakımından, birbirlerine uygun olmakla beraber, *fıkra*'yı teşkil eden diğer kelimeler birbirlerine tekabül eder, fakat vezin ve kafiye bakımından birbirlerine uymaz. Bunda türlü hâllere tesâdüf olunur. a. *surur marfû'a va akvâb mavzû'a* (*Kur'an*, LXXXVIII, 14) misâlinde olduğu gibi, seci'den evvelki kelimeler vezin ve kafiye bakımından birbirinden ayrıdır; b. *al-mursalâtî 'urfân va 'l-âşifâtî 'aşfan* (*Kur'an*, LXXVII, 1 v.d.) misâlinde olduğu gibi, bu kelimeler vezince ayrı, fakat birbirleri ile kafiyeledir; c. *haşala 'l-nâfi'ka va 'l-şamîti va halaka 'l-hâsîdu va 'l-şamîti* misâlinde olduğu gibi, seci'den önceki kelimeler, vezin bakımından birbirlerinin aynı ise de, son sesleri bakımından birbirlerine uymaz ve nihâyet d. *innâ a'taynâka 'l-kavşar fa-şallî li rabbika va 'nhar* (*Kur'an*, CVIII, 1 v.d.)'da olduğu gibi, her iki fıkradaki kelimeler birbirlerine karşılık teşkil etmez.

Şu kadar var ki, burada kaydedilen ıstılâhlar bütün edebiyat nazariyecileri tarafından kabul edilmiş değildir. Bâzan yalnız seci' teşkil eden kelimelere bakılarak, sec'in içinde bulunduğu cümle veya cümle parçaları dikkat nazara alınmadan, *sacî'* (= *tascî'*) şöyle târif olunmuştur: mensûr bir sözde, *fıkra* sonundaki kelimelerin son'arında bulunan ses (*harf*) bakımından veya bunların vezin bakımından veya her iki bakımdan birden benzer olmasıdır. Bu târife göre, sec'in çeşitleri şunlardır: 1. *mu'tarraf*, bunda yalnız seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sesler birbirinin aynıdır (= A); 2. *mutavâzî*, bunda aynı zamanda vezinler aynıdır (= C); 3. *mutavâzin*, yalnız vezinler aynıdır (iki *fıkra* sonunda bulunan *maşfû'a* ile *maşşû'a* gibi; bk. al-Mu'ayyad bi 'ilâh, *al-Tirâz li-asrâr al-balâğa*..., Kahire, 1332, II, 18—22). Seci' böylece yalnız *fıkra*'ların sonlarındaki kelimeler ile tahdit edenler, *tarşî'* nev'ini nesirde ve şiirde bulunan bütünü müstakil bir edebî san'at sayarlar ki

(bk. *al-Tirâz*, II, 373 v. dd.), türk ve İran edebiyatlarında böyledir. *al-Suyûtî*, *al-Itkân fî 'ulûm al-Kur'ân* (Kahire, 1287, II, 110 v.d.) 'ında şu istilâhları kullanır: *mutarrafa* = A; *mutavâzi* = Ca; *mutavâzin*, *fikra* 'lardaki kelimeler, kafiyeleleri bakımından değil, yalnız vezin bakımından birbirlerinin aynıdır; msl. *namâriku maşfâfa va zarâbi mabûşa* (*Kur'an*, LXXXVIII, 15 v.d.) gibi; *muraşşa* (= B); *mutamâsil*, iki fıkradaki kelimeler, vezin bakımından, birbirine benzer, kafiyeleleri bakımından da birbirlerine yakındır, *âtağna huma 'l-kittâba 'l-mustabîn va hadaynâ huma 'l-sirâ'a 'l-mustakim* (*Kur'an*, XXXVII, 116 v.d.) 'de olduğu gibi.

Seci'n giirde de mevcûd olduğunu iddia edenler, bir giirde bir beytin iki mısraının kafiyeleli olmasını seci' olarak kabûl ederler. Türk ve İran edebiyatlarında bütün kasîde ve gazellerin ilk beyitleri, tabii olarak, bu şekildedir; arap edebiyatında ise, bâzan bu şekilde olur, bâzan da giirin her hangi bir beytinde, tesâdüfen bu şekilde seci'ler görülür. Buna *taşri'* ve böyle beyitlere *muşarra'* da denilir.

Burada *sac'* ile ilgili bir kaç tâbiri daha kaydetmek yerinde olacaktır: *musacca'*, seci'li söz mânâsına geldiği gibi, beyitleri birbirine mûsâvi dört kısma bölünmüş, ilk üç kısmı kendi aralarında, dördüncüsü de giirin asıl kafiyesi ile kafiyeleşmiş olan giir demektir. Buna Türk ve İran edebiyatlarında daha çok *musamma'* adı verilir (bk. *al-Tahânavî*, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 673, 667 v.d.). Buna benzeyen *taşîr* bir beyiti dört kısma bölüp, ilk mısradaki iki kısmı kendi aralarında, ikinci mısradakileri de kendi aralarında kafiyeleştirmektedir (bk. *al-Tahânavî*, *ayn esr.*, I, 744). *Sac'*, bundan başka kısa (*kaşîr*) ve uzun (*taویل*) olmak üzere, iki kısma ayrılmaktadır. Kısa seci' her bölümü (*fikra*), umûmiyetle kabûl edildiğine göre, 2—10 kelimeden, uzun seci' ise, her bölümü 11—22 kelimeden meydana gelen seci'dir. Bölümler (*fikra*) bunlardan daha çok kelimeden meydana gelmiş olursa, seci' artık te'sirini yapmaz olur.

Sac''in bir husûsiyeti de cümle içinde dâimâ *vakf* [b. bk.] hâlinde bulunmasıdır; yâni seci' teşkil eden kelimelerin sonunda sarf ve nahiv bakımından bulunması gerekli olan sesliler ve tenvin düşer; msl. *mâ ab'ada mâ fât va mâ akraba mâ ât* misâlinde, seci' teşkil eden *fât* ve *ât* kelimeleri aslında *fâta* ve *âtin* olduğu hâlde, *vakf* sebebi ile, bu şekilleri almışlardır.

Edebiyat nazariyecileri *sac'*'i te'sir bakımından da incelemişlerdir. Onların isâbetle tesbit ettiklerine göre, seci'n en te'sirli olanı kısa olanı, bunların da her bölümü (*fikra*) iki kelimedenden meydana gelenidir çünkü bunlarda ses ben-

zerliği çok yakın olarak duyulur. Böyle kısa seci'lerin en güzel ve te'sirli iki bölümü mûsâvi sayıda kelimededen meydana gelendir. Birinci bölümü ikinciden kısa olan seci'ler, güzelliği ve te'sir bakımından, ikinci derecededir. En az te'sirli olan, hattâ bir kusur sayılması gereken seci' birinci bölümü uzun, ikincisi kısa olandır. Çünkü *Ziyâ* al-Din İbn al-Aşir'e göre (bk. *al-Maşal al-sâ'ir fî adab al-kâtib va 'l-şâ'ir*, Kahire, 1358, I, 240), böyle bir seci' okuyan veya dinleyen, ikinci bölümde daha uzak bir hedefe gitmeğe hazırlanırken, oraya varmadan, ayağı sürçüp, beride kalan bir kimse gibi olur. Bütün bu husûsiyetler seci'n yâni seci'li bir sözün güzel ve te'sirli olması için kâfi değildir. Seci'n başarılı olması için şu şartlar lâzımdır: 1. kelimelerin iyi seçilmiş olması, 2. terkiplerin doğru (*jaşih*) olması, 3. mânânın sec'e değil, seci'n mânaya tâbi olması ve nihâyet 4. seci'li iki bölümden (*fikra*) birincide ifâde edilen mânânın ikincide tekrar edilmemesi. Bir de seci'lerde kafiye gibi olan benzer seslerin sık-sık değişmesi şartı ileri sürülür. Esâsen, bu şekil çok güç olduğundan, ancak bâzı hutbe ve vaazlar böyle bir tek seci' ile tertip edilmiştir. Seci'li bir söz veya yazı, yukarıda sayılan şartları yerine getiriyorsa, güzelliğin son derecesine varmış kabûl edilir. Misâllerinin incelenmesi ile tahlil edilip, bütün husûsiyet ve şartları tesbit edilen seci'n en mükemmel misâllerinin *Kur'an* 'da bulunduğu muhakkaktır. Burada *Sârat al-Rahmân* LV, *Sârat al-Kamar* (LIV) v.b. gibi bir takım sûreler baştan-başta seci'li olduğu gibi, içinde seci' bulunmayan hiç bir sûre yoktur. Esâsen edebiyat nazariyecileri de misâllerinin çoğunu *Kur'an* 'dan almışlardır. Bununla beraber, seci' tâbirinin *Kur'an* 'ın âyetleri hakkında kullanılması câiz olup-omadığı münâkaşa edilmiştir. Bilhassa bir kısım kelâm âlimleri—bunların başında bütün Eş'arîler ile Mâtüridîler vardır—*Kur'an* için *sac'* değil, *fâsıla* tâbirini kullanırlar. Onlara göre, *sac'* ile *fâsıla* arasında şu fark vardır: *sac'* 'in kendisi bir gâyedir, hâlbuki *fâsıla* gâye olma yıp, mânâyı tâkip eder. Bundan başka *sac'* „kumru ve güvercinin ötüşü“ demektir; bu mânâda olan bir kelimenin de Tanrının sözü hakkında kullanılması doğru değildir. Bu husûstaki münâkaşaların teferrûatı için bk. al-Bâkîlânî, *l'câz al-Kur'ân*, nşr. Ahmed Şakar, Kahire, 1374, 1954, s. 86—95, 98 v.dd.). Buna karşılık, diğer mezheplerde *Kur'an* hakkında da *sac'* tâbiri kabûl edildiği gibi, *Kur'an* 'da sırf şekil sebebi ile kullanılmış seci'ler bulunduğu isbât edilmeğe çalışılmıştır. Nitekim *Kur'an* 'da dâimâ „Mûsâ va Hârûn“ geçtiği hâlde bk. msl. VI, 84; VII, 112 142 X, 75; XXVI, 48 v.b.); bir yerde (*Kur'an*, XX, 70), sırf seci' sebebi ile,

„Hârûn va Mûsâ“ geçmektedir (krş. al-Bâkîlânî, *ayn esr.*, s. 86, 93 v.d.). Yine bunlara göre, Peygamberden rivâyet edilen ve seci' aleyhinde imiş gibi gösterilen „a *sac'a* n ka-*sac'* al-kuhân“ („kâhin [b. bk.] 'lerin seci' gibi seci' mi kullanıyorsunuz?“) hadîsi (bk. *Ziyâ* al-Din İbn al-Aşir, *ayn esr.*, I, 194 v.d.) yanlış izâh edilmiş olup, asıl mânası „kâhinlerin hükümleri gibi hükümler mi veriyorsunuz?“ demektir ve hadîste bu türlü hükümler kötülenmiştir; yoksa, Peygamberin sözleri arasında çok mükemmel seci' örnekleri bulunduğu gibi, sırf sec'e riâyet edilmek için, bâzan kelimelerin şekillerinin de değiştirildiği vâkidir (bk. al-Hafâci, *Sirr al-fasâha*, Kahire, 1350/1935, s. 168 v.d.).

Araplar, islâmiyetten önceki devirde, bu şekli sık-sık kullanmış olmalıydılar. Bilhassa müşriklik devrinin kâhinleri ile hatiplerinin konuşma ve nutuklarında böyle seci'ler kullandıkları muhakkak sayılabilir. Şu kadar var ki, msl. şâir al-Nâbîğa al-Zubyanî [b. bk.] 'nin Gassânîlerden al-Hâriş al-A'rac hakkındaki mensûr parçasının bk. *al-Ağânî*¹, XIV, 3 v.d.), Şaîh [b. bk.] 'in ve Şik' 'in kehânetlerinin (bk. msl. İbn Hişâm, *al-Sira*, Kahire, 1355/1936, I, 16 v. dd., 72 v.d.; Ahmed Zaki Şafvat, *Camharat hutab al-arab*, Kahire, 1352, I, 329 v. dd., diğer kâhinlerin sözleri için bk. *ayn esr.*, I, 316—338), bütün hâlinde, bugüne kadar oldukları gibi, intikal ettirilmiş olduğu kabûl edilemez. Bundan başka yine seci'li sözler hâlinde rivâyet edilen eski üstünlük münâkaşalarının (bk. al-Âlûsî, *Bulâğ al-arab fî mârifat ahvâl al-arab*², 1342/1924, I, 88 v. dd.) Zâma b. Zâma, al-Akra' b. Hâbis v.b. gibi hakemlerin verdikleri hükümlerin (bk. *Camharat hutab al-arab*, I) ve bilgili kadınların sözlerinin (bk. al-Âlûsî, *ayn esr.*, I, 339 v. dd.) veya kocalarını tavsif eden kadınların söyledikleri seci'lerinin (bk. al-Âlûsî, *ayn esr.*, II, 28 v. dd., 35 v. dd.) de tamâmiyle mevsûk oldukları kabûl edilemez. Esâsen, başka şahâdetler yanında, İbn al-Kalbî (*Kitâb al-aşnâm*, Kahire, 1332, s. 12, 5) 'nin de söylediği gibi, araplar islâmiyetten az önce meydana getirmiş oldukları hâric, eski giirlerinden hiç bir şey hatırlayamamaktadırlar. Bundan onların çok eski seci'lerinden hiç bir şey muhafaza edilmemiş olduğu neticesi çıkarılmalıdır. Bununla beraber, bir takım *talbiya* 'lerin, yâni müşrik hacıların muhtelif haremle hitâben söyledikleri sözlerin, İbn al-Kalbî (*Kitâb al-aşnâm*, s. 8) ve başkaları tarafından kaydedilmiş oldukları şekilde, doğru olarak, nakledildiği muhakkak sayılmalıdır. Zira islâmiyetin ilk zamanlarında bunların hatıralarının henüz canlı olması icâb eder. Bu *talbiya* 'ler, hiç şüphesiz, kabilelerin eski bir dini husûsiye-

ti idi ve Kuss b. Sâ'ida ile islâmiyetten önceki diğer hatiplerin seci'li nutuklarından bk. Ahmed Zaki Şafvat, *ayn esr.*, I, 35 ve tür.yör.) daha eski bir zamana âit olmaları gerekir. Peygamberin seci' kullanan bir şahsı azarladığı rivâyet edilirse de, bu hadîsi nasıl anlamak gerektiği yukarıda gösterilmiş idi. İbn 'Abbâs da duâlarda seci'den sakınmak gerektiğini, çünkü Peygamberin bundan dâimâ sakındığını söylemiştir (bk. Buḥârî, *Şaḥih*, nşr. Juynboll, IV, 194, 2). Bununla beraber onun söz ve nutuklarında seci'li parçalara tesâdüf edildiği de yukarıda gösterilmiştir. Seci'n en mükemmel misâlleri, muhakkak ki, arapçanın belâgat üslûp ve kaidelerine uygun olarak vahyedilmiş olan *Kur'an* 'da bulunmaktadır (bk. *Ziyâ* al-Din İbn al-Aşir, *ayn esr.*, II, 194, 204; al-Mu'ayyad, *al-Tirâz*, III, 25 v.d., 28 v. dd.). Bu sırada sahte peygamber Musaylama 'nin de, *Kur'an* 'a benzetmek üzere, seci'li sözler söylediği rivâyet olunur (bk. msl. İbn Hişâm, *Sira*, IV, 223, 15).

I. (VII.) asırda, eskiden olduğu gibi, heyecanlı konuşmalarda, nutuklarda, hakemlerin hükümlerinde seci'n kullanıldığı görülür. Bilhassa Küfe 'de bir şî'i hareketi meydana getiren al-Muhtâr al-Şakafi (ölm. 67=687, bk. mad. MUHTÂR), bir taraftan müphem ve muğlak ifâdeleri ile eski kâhinlerin sözlerini, bir taraftan da kelimelerinin âhengi ile *Kur'an* 'ı hatırlatan seci'li sözler söylüyordu (*kâna yusaccî*, bk. Balâzuri, *Ansâb al-aşraf*, nşr. Goitein, Jerusalem, 1936, V, 214, 273, bilhassa 218 v.d., 228, 235, 13; krş. Ahmed Zaki Şafvat, *Camharat hutab al-arab*, Kahire, 1352, II). Islâmî arap edebiyatının ilk devirlerinde, I.—III. (VII.—IX.) asırlarda yetmişmiş olan büyük nâsirlerin, bu arada 'Abd al-Hamid al-Kâtib, İbn al-Muḥaffa', al-Câhiz v.b. 'larının yazılarında seci' hemen-hemen hiç kullanmadıkları görülür. Bununla beraber, bu üslûp zamanla resmi ve husûsî mektuplaşmalara girdi ve mektuplar çok az mânâ ifâde eden seci'li cümlelerin bolluğu ile temâyüz etti. Seci' ile yazmak, IV. (X.) asırda, bir kâtip için, en büyük kabilîyet âlâmeti telakkî ediliyordu. Bu üslûba *mamzûc* adı verilirse de, bu seci'n tamâmiyle aynıdır. Bu tarzın en büyük mümessilleri al-Şâbî (ölm. 384=994) ile İran 'da yaşamış olan Abû Bakr al-Hârizmî (ölm. 393=1002) 'dir.

IV. (X.) asırdan itibaren seci'n arapçada bütün edebiyat sâhalarına yayıldığı görülür (bk. Zaki Mubârak, *La prose arabe au IVe siècle de l'Hégire [Xe siècle]*, Paris, 1931). İbn Nubâta (ölm. 374=984) 'de hutbeler, yâni dinî nutuklar sâhasında en başarılı örneklerini veren seci'li nesir, *... murayd* (ölm. 321=

933) ile başlayan ve Badî' al-Zamân al-Ham-dânî (ölm. 398=1007) ile devam ettirilip, al-Harîrî (ölm. 516=1122) ile erişilemeyen bir dereceye yükseltilmiş Makâma [b. bk.] edebiyatının esasını teşkil eder. Seci'li nesrin fevkalâde başarılı mahsulleri arasında Abu 'l-'Alâ al-Ma'arri (ölm. 449=1057) 'nin, başta *Risâlat al-gufrân* 'ı olmak üzere, mensûr eserleri zikrolunabilir. al-'Utûbî (ölm. a.ş.-y. 427=1036) 'nin *Târîh al-Yamîni* 'si ve 'Imâd al-Dîn al-Kâtib al-İşfahânî (ölm. 597=1201) 'nin eserleri ile seci'li nesir tarih sâhasına da sokuldu. Fakat bu tarz, arap edebiyat nazariyecilerinin ihtarlarına rağmen, ekseriyâ mânâyı tamâmiyle ihmâl eden bir takım âhenkli sözler yığını hâlini almakta gecikmedi. Fakat seci'li yazmak, bununla beraber, son devirlere kadar, nâsir ve şâirler için, büyük bir meziyet olarak telakkî edilmekte devam etti.

Arapça yazan büyük seci' üstâdlarının bir kısmını yetiştirmiş olan İran sâhasında yeni farsça ile yeni İran edebiyatı doğarken, arap edebiyatında itibârı gittikçe artan sec'in bu edebiyata te'sir etmemesi imkânsız idi. Fakat bizzat farsça artık bir edebî san'at telakkî edilen bu şekle o kadar uygun değil idi ve dile girmiş olan arapça kelimeler henüz bunu mümkün kılacak miktarda ulaşmamış idi. Bundan dolayı ilk farsça mensûr eserlerde ancak bâzan tesâdüfî sec'iler bulmak kabildir. Fakat bu dile yeter miktarda arapça kelime girince, seci' de kullanımağa başladı. Farsçada sec'i ilk olarak ve güpheşiz en mükemmel şekilleri ile kullanan büyük sûfî 'Abd Allâh al-Anşârî (ölm. 481=1088) olmuştur. Arapça eserlerinde gayet sâde ve hemen-hemen seci'siz bir dil kullanan bu sûfî başta *Munâcât* 'ı olmak üzere, *Kanz al-sâlikin* (bk. nşr. Tahsin Yazıcı, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956-1963, I, III-V) 'ni ve daha bâzı risâlelerini baştan-başta *musacca* ' olarak yazmıştır. Belki *Kur'an* te'siri ve etrâfındakilere te'sir etmek gâyesi ile bu şekilde meydana getirilen bu eserler İran edebiyatında her bakımdan eşsiz kalmıştır. Daha sonraki devirde yazılan Naşr Allâh (VI.=XII asır) 'ın *Kalîla va dimna* tercümesi, Hamîd al-Dîn (ölm. 559=1164) 'in *Makâmât* 'ı, Zâhiri-i Samarkandî (VI.=XII. asrın ortaları) 'nin *Sindbâdnâme* 'si ve *Âgrâz al-siyâsa* (bir misâl için bk. A. Ateş, *Farsça grameri*³, İstanbul, 1963, s. 121-127) 'si, Raşid al-Dîn Vatvât (ölm. 579=1183) 'ın mektupları ve farsça mensûr eserleri, Muhammed b. Gâzî al-Malatıyavî (VI.=XII. asır, sonu) 'nin *Ravzat al-ukûl* ve *Barîd al-sa'âda* (bundan bir misâl için bk. A. Ateş, *agn. esr.*, s. 138-141) 'si ve Varâvîni (VII.=XIII. asrın başı) 'nin *Marzubân-nâme* 'si gibi

eserler bir dereceye kadar muvaffakiyetli bir seci'li üslûp ile yazılmıştır. Fakat daha sonra seci' o kadar çoğalmıştır ki, âdeta nesirde esâs olması gereken mânâ kaybolmuş, yerini sec'in âhenkli kelimelerine bırakmıştır. Sa'dî (ölm. 691=1292) 'nin *Gulistan* 'ı ve diğer mensûr yazıları bir tarafa bırakılırsa, bu hâl son zamanlara kadar, İran edebiyatının bütün sâhalarında — Vassâf (VIII.=XIV. asır) 'ın *Tocziyat al-amşâr va tazciyat al-a'sâr* adlı tarihi ile tarihte de olmak üzere — hâkim bir durumda kalmıştır.

Seci' Osmanlı-türk edebiyatında da çok sevilen bir tarz olmuştur. Ancak türkçenin bünyesi, farsça gibi, arapçaya kıyasla, çok farklı olduğundan bâzı misalleri Cevdet Paşa (b. bk.) 'nın *Kıyas-ı enbiyâ* 'sında görülen ve fiiller ile teşkil edilmiş olan seci'ler müstesnâ, diğerleri cümlelerin sonunda bulunmamaktadır (krş. Sa'd Paşa, *Mizân al-adab*, İstanbul, 1305, s. 389). Bundan dolayı türk edebiyatında sec'in târif ve taksiminde ekseriyâ arap edebiyatının kaidelerine dayanılırsa da, sec'in neveleri çok azaltılmıştır. Seci'de umûmiyetle *mu'tarraf* ve *mutavâzi* neveleri gösterilir (msl. bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i osmâniye*, İstanbul, 1299, s. 173 v.d.); murassa seci' ise, ayrıca tetkik edilir. Fakat daha sonraları, müstakil cümle sonlarındaki sec'e *sac'-i mu'tlak*, bir cümle veya cümle bölümü içinde bulunan ve birbirlerine ekseriyâ bir atıf edâtı ile bağlanan kelimelerdeki sec'e *sac'-i mu'ayyad* veya *sac'-i rab'î* denilmiştir (Recâi-zâde Mahmud Ekrem, *Tâlim-i edebiyat*, İstanbul, 1299, s. 351 v.dd.); bundan başka bir de *sac'-i mafrûk* (*agn. esr.*, s. 354) gösterilmektedir. Ne olursa olsun, türk edebiyatında Sinan Paşa (ölm. 891=1486) 'nın yukarıda anılan 'Abd Allâh al-Anşârî 'nin farsça eserlerindeki üslûha benzer bir üslûp ile kaleme aldığı *Tazarru'-nâme* 'si bunun muvaffakiyetli bir mahsûlüdür. X.=XVI. asırda, Fuzûlî (b. bk.) 'nin *Şikâyet-nâme* 'si ile *Ravzat al-şuhadâ* 'sı seci'li nesrin en muvaffakiyetli örnekleri olarak gösterilebilir. Fakat bu san'at türk nesrinde lüzûmundan fazla ve ekseriyâ yersiz kullanılmış, belki türkçeye yabancı kelimelerin gittikçe daha çok miktarda girmesinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Resmi veya husûsî mektuplardan başlayarak, edebî nesrin her sâhasında, tarih, ahlâk ve siyâsete müteallik fikrî eserlerde ve nihâyet hikâyelerde, bu üslûbun—âenk bir tarafa bırakılacak olursa—en kötü şekliyle, yâni maksadı lüzûmundan fazla kelimeler ile anlatan bir üslûp ile, yazılmıştır. Bunun neticesi olarak, bu üslûbun en muvaffakiyetli eseri sayılan msl. Nargisi (ölm. 1044=1634/1635) 'nin mensûr *flamsa* 'si, bugünkü okuyucu için, okunmaz ve ele alınamaz

bir eserdir. Bununla beraber, türk edebiyatında kültür yönü değiştikten sonra bile, seci' câzibesini kaybetmemiştir. Yeni türk edebiyatının kurucularından olan Nâmîk Kemâl (b. bk.) 'ın yazılarında sec'e rastlandığı gibi, Yakub Kadri Karaosmanoglu da *Erenlerin bağından* adlı eserinde (1922 'de basılmıştır) de seci'li bir nesir kullanmıştır. Fakat türkçecilik cereyanının kuvvetlenmesi ile, türkçedeki arapça kelimeler ile birlikte, seci' — daha doğrusu arapça kelimelere dayanan zorlama seci' — de türk edebiyatından çıkmış bulunmaktadır.

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Câhiz, *al-Bayân va 'l-tabâğîn* (nşr. Hasan al-Sandûbî), Kahire, 1345 1926, I, bilhassa s. 192 v dd., 198 v.dd.; Abû Hilâl al-'Askarî, *Kitâb al-şinâ'atayn al-kitâba va 'l-şîr* (İstanbul, 1320), s. 199-203; 'Abd al-Kâhîr al-Cureânî, *Asrâr al-balâğa* (nşr. H. Ritter), İstanbul, 1954, s. 10, 11 v.dd.; Ziyâ al-Dîn İbn al-Aşîr, *al-Maşâl al-sâ'ir fî adab al-kâtib va 'l-şâ'ir* (nşr. M. M. 'Abd al-Hamîd), Kahire, 1358/1939, I, 193-240; al-Taftâzânî, *al-Mu'tavval* (İstanbul, 1260), s. 412 v.dd.; 'İzz al-Dîn al-Tanûhî, *Tahzib al-izâh... allazî altafahu... al-Kazvinî* (Şam, 1367/1948), I, 277-299; al-Tahanavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 670 v.d.—İran edebiyatı için bk. Muhammed b. 'Omar al-Râdüyânî, *Kitâb al-tarcamân al-balâğa* (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949 (*Şarkiyat enstitüsü yayınlarından*), metin, s. 136 v.d.; Malik al-Şu'arâ Bahâr, *Sabk-şinâsi yâ târih-i ta'avvur-i naşr-i fârisî* (Tahran, 1319 ş.), II, III, bilhassa II, 231-244.—Türk edebiyatı için bk. Menemenli-zâde Tâhir, *Osmanlı edebiyatı* (İstanbul, 1314), s. 134 v. dd.; Süleyman Fehmî, *Edebiyat* (İstanbul, 1325), s. 353-360; Reşid, *Nazariyat-ı edebiye* (İstanbul, 1328), s. 122-126; Muallim Nâcî, *İstilahât-ı edebiye* (İstanbul, 1307), s. 208.

(AHMED ATEŞ.)

SE'ERD. [Bk. SİİRD.]

SEFFÂH. [Bk. EBÜ-L-ABBAS.]

SEFİD-KÖH. [Bk. SEFİD-KÖH.]

SEFİD-KÖH. SEFİD-KÖH (SAFİD-KÜH) („Ak Dağ“), Efganistan 'ın şimalindeki belli-başlı dağ silsilesinin adı. 34° şimal arzında ve 69° 30' şark tülündeki bir noktadan başlar, bu noktaya doğru Indus 'ta Atak (takriben 33° 15' şimal arzında ve 72° 10' şark tülünde) 'in eivârında, deniz seviyesinden 5.076 m. yüksekliğinde bulunan Sıkârâm zirvesi yükselir. Sefid-Köh, Kâbul ımağı vâdisini, Korram vâdisinden ve Afridî Tirâh vâdisinden ayırır; dağ silsilesi cenûb-i garbiye doğru yönelen ve Pseyn Dağ ve Toba adları ile tanınan bir

takım tepeler ile, takriben 31° 15' şimal arzı ve 67° şark tülüne kadar devam eder. Bu son silsile cenûbî Efganistan 'ın su bölümü çizgisini vücûda getirir ve bu memleket ile Hindistan arasında tabii hudud teşkil eder. Asıl Sefid-Köh 'un şimal ve şark uçları üzerinde Peşâver ve Calâlâbâd arasında Haybar [b. bk.] geçidi ve 1841/1842 harbi esnâsında Calâlâbâd ile Kâbul arasında ingiliz ve hintli kuvvetlerin çok sıkıntı çektikleri sarp boğazlar bulunmaktadır. Tarihin başlangıcından beri, Hindistan 'ı istilâ eden bir çok kuvvetler bu silsilenin boğazlarından geçtiler ve bunlardan bâzıları, kat'ettikleri silsilenin bâzı kısımlarına dâir kısa tasvirler kaleme almışlardır. Silsilenin şimal uçları çıplaktır; fakat üst yamaçlar çam, sedir ve diğer ağaçlar ile örtülüdür ve cenûp uçlarının çoğu çam ve yabanî zeytin ağaçları ile kaplıdır. Vâdiler, tarlalar ve içinde bol miktarda meyve ağaçları bulunan bahçeler manzûmesi hâlini arzeder. Nehir kıyıları çimen ve yabanî çiçekler ile örtülü olup, söğüt ağaçları ile çevrilmiştir.

Bibliyografiya: Sayh Abu 'l-Fazl, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), Calcutta, 1877, s. 1873-1894; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908).

(T. W. HAIG.)

SEFİD-RÜD. [Bk. KIZIL-ÖZEN.]

SEFİNE. AL-SAFİNA (A.), umûmiyetle „gemi“ için en çok kullanılan kelime olup, en geniş mânada taşıt demek olan *markab* 'den daha ziyâde husûsileşmiş bir mânada kullanılır. Arapça muhtelif gemi neveleri için pek çok tâbir vardır, fakat bunlar ekseriyâ yabancı kelimelerdir ve bu hususta şunu da kaydetmek yerinde olur ki, her hangi bir cinsten bir gemiyi göstermek için, umûmiyetle asıl mefhûma delâlet eden kelime yabancıdır (krş. Kindermann, *agn. esr.*, s. 112 v.d.). Hattâ *markab* („gemi“) kelimesinin aksine olarak en çok kullanılan *safina* kelimesi de arapça değildir (bk. *agn. esr.*, s. 108), fakat „gemi“ için bu tâbirin kullanılması, diğer taraftan Fraenkel (*Die aram. Fremdw.*, s. 215) 'in tebârüz ettirdiği gibi, karada seyâhatlerin daha râğbette olduğunu isbât eder.

Lisânî kullanılışı nokta-i nazarından gemiciliğin araplar için aslında yabancı farzedilmesi, benzeri bütün hâllerde olduğu üzere (bk. msl. sük), ancak safina kelimesinin kabûl edildiği oldukça eski devir için müteber olabilir. Çok sürmeden bu kelimenin yabancılığı unutuldu. Binâenaleyh bu durumda buna bağlı olan „gemi“ mefhûmu uzun müddet araplara yabancı bir tasavvur olarak telakkî edilemez. Çok münâkaşa edilen islâmiyetin başlangıcında,

arapların denize ve gemiciliğe gerçekten alışmış olup-olmadığı keyfiyeti başkadır. Bu mes'eleye henüz kat'i bir hâl tarzı bulunmamıştır ve ekseriyâ leh ve aleyhte deliller zikr etmekle iktifâ edilmiştir. Her şeyden önce Kur'an'da bulunan deniz tasvirleri münâkaşalara sebep olmuştur. W. Barthold (ZDMG, NF, 1929, VIII, 37—43) haklı olarak, Peygamberin deniz ve fırtınaları hakkında—ki bunlar Kur'an'ın en vâzih tasvirlerini teşkil eder—bu kadar açık tasvirleri nereden ve nasıl elde etmiş olabileceğini araştırmaktadır ve bu mes'ele, „umûmiyetle deniz tasvirinin arap şiirine, bilhassa islâmiyetten önceki şiire, yabancı olması dolayısı ile şâyân-ı dikkattir. Siyer-i nebevide Peygamberin her hangi bir deniz üzerinde, hattâ kıyılarında seyahatinden bahsedilmez“ demektir. Hattâ o vakitler mevcut olan Cidda, Şu'ayba ve Gazza [b. bk.] gibi limanlara gittiğinden de bahsedilmez. Nöldeke de Kureyslilerin Habeşistan ile ticâretlerinden bahsettiği yerde (Isl., 1914, V, 163, not 3), Peygamberin „belki bir defa bizzat oraya gittiği, çünkü Kur'an, X, 23, XXIX, 65, XXIV, 40'ın kendisinin deniz üzerinde seyahatini dehşetlerini bizzat tatmış gibi bir ifadesi bulunduğunu“ faraziyesini ileri sürer. Fraenkel (ayn. esr., s. 211) Kur'an'dan şu neticeyi çıkarır: „Eski arapların muhtemel olarak memleketlerinin üç taraftan deniz ile çevrili olduğunu takdir etmeleri gerekirdi. Hiç olmazsa kendini ticârete vermiş olan çevreler, Peygamberin mensup olduğu çevreler için, denizde gidip-gelmeler çok mühim olmuştur“; aksi takdirde, ona göre, Kur'an'ın hiç olmazsa 40 âyetinde denizi insanlar için istifade edilebilir bir hâle getiren Allah'ın lutfundan bahsedilemezdi. Fraenkel Habeşistan'a muntazam deniz seferlerini düşünecek kadar ileri gider; bir çok rivâyetler (o zamanki Arabistan'da habes câriyelerin bulunması gibi) arasında, hiç olmazsa ikisi, bu gemi seferlerine açıkça delâlet eder gibidir; bunların birine göre, Şu'ayba'de karaya oturmuş bir geminin taşıdığı kereste Kâbe'nin inşası için kullanılmıştır (Tabari, I, 1135), diğerine göre ise, ilk Muhâcirîn Habeşistan'a giden iki ticâret gemisine binerek, oraya göçmüşlerdir (Tabari, I, 1182). Fakat karaya oturmuş geminin açıkça bir Bizans gemisi olduğu hususunda sarâhat mevcut ve ikinci bir yerde gemilerin arap gemileri olduğu bilhassa söylenmemiştir (Lammens, La Mecque, s. 284=380'de yabancı gemileri düşünmektedir). Görünüşe göre, Arabistan ile karşı sâhil arasındaki bu irtibat habeslerin elinde idi; Barthold (ayn. esr., s. 43) başka mutâlealar ile aynı faraziye varmaktadır.

Lammens (La Mecque, s. 289=385) —bâzi tezatlar ile karşılaşmakla beraber— habeslerin bir deniz hâkimiyetinden bile bahseder ve Mekke vekayi-nâmelerinde hiç bir yerde Aksum ülkesi ile alış-verişte her hangi bir arap gemisinin zikrini bulamaz (ayn. mll., L'Arabie occidentale, s. 15). Diğer taraftan Kur'an'da ve Sira'de gemiciliğe âit çok sayıdaki telmihlerin geniş vukûfu istilzâm ettiğini kâbül etmek mecbûriyetinde kalır; fakat Peygamberin hiç bir hemşehrisi ve hiç bir Tihâma bedevisi denizeci olarak zikredilmez; araplar bu zanâatı Kızıl denizin yabancı sâkinlerine bırakmışlardı (ayn. mll., La Mecque, s. 283=379).

Eski şiirde deniz yolculuğunun zikirleri meyanında „Amr b. Kulûm'un Mu'allaqa'sının 102. beyiti bilhassa dikkate değer. Burada Tağlibleri denizin sırtını gemiler ile doldurmakla över. Fraenkel'in görüşünü destekleyen Goldziher (ZDMG, 1890, XLIV, 165 v.d.) bu beyte muhakkak çok fazla bir ehemmiyet verdiği hâlde, Nöldeke (Fünf Mo'allaqât, I, 49) Tağliblerin „muhakkak deniz üzerinde gerçek bir gemicilik yapımları hiç bir şekilde bahis mevzuu olamayacağına“ göre, „Tağliblerin bâzan Fırat'ı kayıklar üzerinde geçmekte olduklarını“ kâbül etmeğe temâyül eder. Şu hâlde o bahr kelimesinden Fırat'ın muazzam su külesini anlamak-tadır. İfâdenin gelişine göre, burada şüphe-siz su üzerinde bu nevî faaliyetin başka kabilelerce bilinmemesi ve bunların bundan bir dereceye kadar korkmaları (aş. bk.) dolayısı ile daha çok te'sir yapması icâp eden şâirin övünmesi ve mubalağası bahis mevzuudur (Jacob da böyle düşünmektedir, bk. Beduinleben, s. 149). Bu münferit beyit bir tarafı bırakılacak olursa, Goldziher, ayn. esr., eski şiirde deniz ile deniz seferinin muhtelif anlarının, teşbih yolu ile, sık sık kullanıldığına işâret eder: hareket hâlinde bulunan kervan msl. çok defa yüzen gemilere benzetilmiştir. Fakat ekseri hâllerde hayli renksiz olan bu levhalar sâhillerde meydana gelmiş ve sonraları tamamiyle kalıplaşmış bir şekilde başka yerlere geçmiş olabilir, şâirin şâiri bir tecrübesini düşünmeğe de lüzum yoktur. Yalnız nasîb [b. bk.]'in kahplamış tarzını hatırlatalım.

Bununla beraber, deniz seferlerinin bilvesile zikirlerinin bir esâsa dayanması gerektiğine, fakat diğer taraftan hiç bir yerde deniz üzerinde mühim teşebbüsler bahis mevzuu olmadığına göre, Wüstenfeld'in daha NGW Gött., 1880, s. 134'te kâbül ettiği gibi, „Peygamberden önce arapların Kızıl deniz ile Basra körfezi kıyıları boyunca fazla deniz seferleri yapmamış oldukları“ faraziyesi ileri sürülmüştür. Lammens de, La Mecque, s. 285=381, yalnız sâhil yakın-

larında mütevâzi bir balık avcılığına ve karaya oturmuş gemilerin tesâdüfî olarak yağma edilme'lerine ihtimal verir Arabistan'da daha o zaman'arda görülen „deniz aşırı idhâlât“a gelince, Jacob, ayn. esr., s. 149, „her hâlde tersine çok defa yabancı (hususiyetle Habes ve Hind) gemilerinin daha çok arap limanlarına yanaştıklarını“ farzetmektedir. İdhâlât çok büyük miktardaki yabancı ticâret mallarının mevudiyetinden anlaşılmaktadır. Hâlbuki Arabistan, Freytag, Einleitung, s. 276 v.d. da işâret ettiği gibi, gemiler ile uzak memleketlere nakledecek mâhiyette az mahsûle sâhip idi.

Bununla beraber bu mülahazalar birinci derecede Hicaz ve ona komşu mıntakalar hakkında câridir, ve bunu hemen Arabistan'ın bütününe teşmil etmek mümkün değildir. Hususiyetle bu mıntaka için gemi seferlerinin inkişafının diğer unsurları da az müsâit idi. Karaya oturmuş gemi rivâyeti (yk. bk.) Mekke civarlarında kereste bulunmamasının açık bir delilidir. Kıyıda ne büyük, ne iyi limanlar vardır; Leukekome, al-Câr [b. bk.] ve Şu'ayba gibi bâzi eski demir atma yerleri sonraları tamâmyle terk edilmiştir (bk. mad. HICAZ). Bizzat Kızıl denizden, fırtınaları ve bilhassa şimâl kısmında deniz seviyesindeki kayaları sebebi ile, çok korkuluyordu (bk. mad. BAHR AL-KULZUM ve Mez, Renaissance, s. 476). Bundan başka Arabistan'ın, gemi seferleri için azırlayıcı mektep vazifesini görebilecek gemiciliğe müsâit hiç bir nehri yoktur.

Binäenaleyh hâlis bedevî'ler tabii olarak kendilerini uzun zaman mâyi unsura güvenmekten alıkoyan bir su korkusuna sâhip idiler. Bu hâl islâmiyet devrindeki gemi seferlerinin başlangıcı üzerinde köstekleyici te'sir yapmış olmalıdır, aynı hâl bugün de müşâhade olunabilir (bk. L. Brunot, La mer dans les traditions... à Rabat et Salé, Paris, 1920, I, 3). Nitekim Kur'an'da „dağlar gibi yüksek dalgalar“, „geniş, derin denizde üstünden kat-kat karanlık bulutların geçtiği kuleler gibi yüksek dalgaları kaplayan zulmetler“ v.b. (Kur'an, XI, 44; XXIV, 40; bundan başka X, 23; XI, 45; XXXI, 31; krş. bir de Nöldeke, Delectus, s. 62'deki mizahi şiir) bahis mevzuu olduğu zaman da bu dehşet ifâde edilmektedir. İhtimal yine bu sebeptendir ki, mekkeliler gemi seferi işlerini yabancılara bırakmışlardı (yk. bk.); buna umûmiyetle bâzi mesleklerle karşı gösterilen hakir görme de inzımam etmiştir (bk. Goldziher, Globus, 1894, LXVI, 203 v.d.d.). Azdiler, 'Omân'da gemicilik ve balık avcılığı ile meşgul olduklarından, Tamim kabilesi mensupları tarafından hakaret yolu „gemiciler“ diye vasıflandırılırdı (bk. mad. ARABISTAN, b ve Wellhausen, Skizzen, VI, 25). Bir de nabatî

gemicilerden ve münferit bir şekilde de yahudi gemicilerden bahsedildiğini işitiyoruz (bk. Lyall, The Diwāns of 'Abid v. b., GMS, 1913, XXI, VIII, 5, 6).

Sonraları deniz üzerindeki seferlerin dostça ve düşmanca gâyeler için değeri nihâyet anlaşılmıştır ve Peygamberin ağzından deniz ticâretine sarâhatle müsaade eden ve denizdeki şehidlerin meziyetini yükselten hadislerin rivâyet edilmesinde hayrete düşecek bir şey yoktur (bk. Wensinck, Handbook, Barter ve Martyr(s) kelimelerinde; bundan başka Lammens, L'Arabie occ., s. 15 v.d.). Fakat bu mes'elenin hakkiyle kavranması için daha uzun bir zaman geçti. Hattâ Peygamberin Kureyslilere şimâldeki pazarlarına gidış yolunu kapadığı zaman, bunlar deniz yolunu seçecek yerde, çölde çok dolambaçlı bir yolu tercih ettiler (Lammens, La Mecque, s. 285=381). İlk halifeler hâlâ deniz üzerindeki her türlü teşebbüslere muhâlif idiler. Halife 'Omar, Akdeniz ve Kızıl denizdeki bir sıra muvaffakiyetsizliğin tamâmiyle te'siri altında idi (Tabari, I, 2595, 2820; gemi seferlerini [veya sırf dünyevî gâyelere yarayan gemi seferlerini?] men'etmiş imiş, bk. Goldziher, ZDMG, XLIV, 165 v.d.). Hattâ 'Omân'a bir hücum yapmasını emrettiği Bacila kabilesi reisi 'Arfaca b. Hargama al-Azdi al-Bâriki'yi başarıya rağmen, bu hücumu denizden yaptığı için, cezalandırmıştı (İbn Haldûn, Ibar, I, 211). Bununla beraber, Peygamberin ölümünden beş yıl sonra (15=637), bir arap filosu, 'Omân'dan hareket ederek, Bombay yanında Tânah'a çıkarma yaptı ve Daybul körfezine doğru da bir sefer yapıldı (Balâzuri, Futûh, s. 431 v.d.). Fakat arap denizcilığının ilk kurucusu Mu'aviya olmuştur. Şimâli Suriye'yi tehdit eden bizanslılara karşı savaşlarında, bir filo teşkili günden-güne daha zarûrî bir hâl alıyordu. Fakat bunun için, vâli mevkiinde olduğundan, halife 'Osmân'ın müsaade ettiği güne kadar, halifelerin mukavemeti ile mücâdele etmek zorunda kalmış idi. Gemi ve denizeileri bilhassa İskenderiye sağlıyordu. Mu'aviya'nın Filistin kıyılarında filo için konak yerleri te'sis etmesi de ancak sonraları mümkün oldu (Balâzuri, s. 117, fakat diğer rivâyetler bunun aksini söyler; bk. bir de madd. AKKÂ ve BEYRUT). Sudan çok çekinmelerine rağmen, „araplar çöl ve deveden, deniz ve gemiye hayret verecek kadar çabuk geçtiler“ (bk. Wellhausen, NGW Gött., 1901, s. 418). Aralarında cesur amiraller, bunlar meyanında hassaten Busr [b. bk.] ve Abu 'l-A' var [b. bk.] bulunmaktadır.

Arap gemiciliğinin muahhar inkişafını göstermek, ana hatları ile de olsa, bizi bu maka-

lenin çerçevesinden dışarı çıkaracaktır. Yukarıda zikredilmiş olan islâmiyetin başlangıcında arapların gemi seferlerine iyice alışmış olup olmadıkları hususunda bâzı mülâhazalar ilâve edelim. Goldziher (*ZDMG*, XLIV, 165 v.d.)'in „eski araplar her hâlde deniz seferlerine alışmışlardı“, mutâleasına karşı „sonraları muayyen ölçüde denizden çekinme kendini gösterdi“ fikri pek tutunamaz (tabiatıyla, daha ziyâde aksi muhtemeldir). Bu iki hâlin bir arada yan-yanâ mevcut bulunmuş olması daha ziyâde akla yatar. Anlaşılan denizden çekinme keyfiyeti, Hicaz araplarına hâs bir vasıftır. Islâmiyet sayesinde, bu eyâletin ahvâli ve telakkileri, söylemek câizse, örnek bir değer kazandığından, *bedevî* 'lerin deniz korkuları da öyle bir şekilde tezâhür etmiştir ki, bu, Arabistan yarım-adasının bütün sâkinlerinin husûsî bir vasfı sayılmıştır. Fakat daha Arabistan'ın coğrafî vaziyeti dikkate alınır, her zaman için az veya çok inkişâf etmiş bir kıyı deniz seferlerinin mevcûdiyeti hemen farzedilebilir. Hattâ şarkta islâmiyetin zuhûruna kadar deniz üzerinde büyük teşebbüsler an'anesinin canlı kaldığını görüyoruz. Mas'ûdi (*Murûc*, I, 308) bize eski bir rivâyet nakletmektedir ki, buna göre, eski zamanlarda Çin gemileri 'Omân, Bahrayn, Ubulla ve Basra'ya gelmişlerdir; bunun aksine olarak, buraların gemileri de Çin ile münâsebetler kurarlardı. Bundan başka Azdi'lerin gemi seferlerinden (yk. bk.) ve daha sonra da 'Omân tâcirlerinin deniz üzerinde cür'etli seferlerinden [bk. mad. VAĞVÂK] bahsedildiğini duyuyoruz. O hâlde, ileriye gören bir vâlinin bir islâm filozofunun kurulmasına şiddetle muhâlefet eden halifelerin mukavemeti ile mücâdele ettiği bir sırada, müslümanların ilk deniz seferlerinin buradan Hindistan'a doğru yapılmasında (yk. bk.) şaşılacak bir şey yoktur.

Araplar, görünüşe göre, gemiciliklerinin tarihini yazmamışlardır. Tabii olarak yalnız büyük tarih kitaplarında değil, fakat geri kalan edebiyatta da deniz seferleri hakkında bol miktarda kayıtlar bulunmaktadır. Burada yalnız alâka çekici bir kaç *avâ'il* zikrederim: arap dilcilerinin telakkilerine göre, denizde ilk seyâhat eden arap kadını Peygamberin sahâbesinden Yazîd b. al-Hakam'ın annesi Bakra olmuştur (*Kitâb al-Ağânî*, XI, 100, str. 3, aşağıda). Makrîzî (*Hikâyet*, II, 189, 17 v.d.)'ye göre, islâmiyet devrinde, deniz üzerinde ilk savaş seferi yapan ve Bahrayn'den hareket ederek İştâhr [b. bk.]'ı fethetmeğe teşebbüs eden al-'Alâ b. al-Hazramî olmuştur; fakat bu teşebbüs tamâmiyle boşa gitmiştir (bu hâdis, iddiaya göre, 19=640 yılında, binâenaleyh Bombay'a asker çıkarmadan sonra vukua gelmiştir. (yk. bk.). Emevî vâlisi Hâc-

câc'ın katranlanmış ve parçaları çiviler ile tuturulmuş olan daha önceleri yalnız iplerle tutulurdu, keresteden yapılan gemileri denize indiren ilk şahıs olduğu rivâyet olunur (Câhîz, *Hayavân*, s. 41, 10 v.d.). „Dikilmiş“ denilen bu gemiler, sonraları, hiç olmazsa VII. (XIII.) asra kadar, Kızıl deniz ile Hind Okyanusu'nun bir husûsiyeti olarak gösterilmiştir. Bu gemilerin bu şekilde inşâ edilmelerinin sebebi türlü şekillerde izâh edilmiştir. Miknatîs dağları efsânesi buna bağlanmalıdır (bk. mad. MIKNATIS, bundan başka Mez, *ayn. esr.*, s. 472 v.d. ve Reinaud, *Relation des voyages*... Paris, 1845, I, 91, 136). Bugün bile bâzı yerlerde asırlar boyunca değişmemiş olan iptidâî gemiler kullanılmaktadır [bk. mad. KELEK].

Bibliyografya: „Gemi“ için muhtelif arapça tâbirlerin mânâsı ve meydana çıkması hakkında bir araştırma için bk. Hans Kindermann, „*Schiff*“ im Arabischen (Bonn, 1934, tez).—Hâlâ bir arap gemiciliği tarihi mevcut değildir. Bizi burada ilgilendiren bibliyografya için, esâs olarak, bu makalede verilmiş olan kayıtlara ve muhtelif parçalarda zikredilen kaynaklara mürâcaat etmek lâzımdır. /A'inde sık-sık, oldukça teferrüatlı bir şekilde, gemicilikten bahsedilmiştir. Bundan dolayı burada toptan husûsî olarak aşağıdaki maddelere ve bu maddelerin sonunda zikredilen bu araştırmalara devam etmek imkânını verecek olan bibliyografyaya atıf yapılacaktır: ÇİN I, DÂR AL-ŞİNÂ'A, FULK, HİT, HURMUZ, AL-İSKANDARİYA, KAYS, KAVSARA, AL-HALİDÂT, HÂNFÜ, AL-HAŞABÂT, AL-KULZUM, KUŞAYR, MADAGASKAR, MAHRA, MAY-SÂN, SALÂ, ŞİHÂB AL-DİN. SOFÂLA, SULAYMÂN AL-MAHRÎ, ŞÜR, TARÂBULUS, ZÂBAG, ZAFÂR 4.—Şu eserde arap gemiciliğinin inkişâfı hakkında, kaynaklar gösterilmeksizin, umûmî mâlûmat bulunmaktadır: E. Speck, *Seehandel und Seemacht, eine handelsgeschichtliche Skizze* (Leipzig, 1900), s. 32 v.d.; A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg, 1922), 27. ve 29. bahislerde IV. (X.) asırda arap nehir ve deniz gemiciliğinden bahseder.—Ürdu dilinde Syed Sulayman Nadwi, *Arabon ki Jahaz-rani* (Arab Navigation), *Islamic Research Association*, nr. 5, Bombay, 1935.—Diğer müslüman kavimlerinin gemiciliği hususunda ise, Hâdî Hasan İran gemiciliği hakkında şu eseri yazmıştır: *A History of Persian Navigation*, (London, 1928), (bunun hakkında bir tanıtma yazısı için bk. *JRAS*, 1929, s. 407—410). Bu eser Radhakumud Mookerji, *Indian Shipping* (London-New York, 1912) ile karşılaştırılabilir.—Türk gemiciliği hakkında, hazırlık

mâhiyetinde iyi çalışmalar mevcut ise de, henüz toplu bir eser yoktur. Burada yalnız /A'nın aşağıdaki maddelerine ve oralarda bulunan bibliyografya kayıtlarına havâle edeceğiz: COĞRAFYA, HAYREDDİN, KAPTAN PAŞA, KÂTİB ÇELEBİ, KEMÂL REİS, KENAN PAŞA, LEPANTO, MEZZOMORTO, NASÂD, ORUÇ, PİRİ REİS, PİYÂLE PAŞA ve RİYÂLE.

(H. KINDERMANN.)

SEGBÂN. [Bk. SEKBÂN.]

SEGESTAN. [Bk. SİSTÂN.]

SEGOVYA (isp. Segovia, ar. Şakûbiya), eski mühim bir İspanya şehri olup, bugün aynı adı taşıyan vilâyetin merkezi dir. Şehir, Eski-Kastilya'da, Madrid'in 101 km. şimâl-i garbisinde, deniz seviyesinden 998 m. yükseklikte, Sierra de Guadarrama'nın kenarında, münferit bir kayalık üzerinde bulunur. Roma (su kemeri) ve hristiyan (alcazar) mimârî âbideleri ile tanınmış olan şehir uzun müddet islâm hâkimiyetinde kalmamıştır. 140 (757/758) yılında Kastilya kralı Alfonso I. veya oğlu Fruela I. tarafından, Zamora, Salamanka [b. bk.] ve Avila ile aynı zamanda, geri alınmıştır. Segovya, adı geçen bu son şehirler ile birlikte, kısa bir müddet için, hâcib al-Manşûr b. Abi 'Âmir tarafından tekrar fethedilmiştir (X. asrın ikinci yarısı).

Bibliyografya: İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), V, 382; trc. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 104; İbn Haldûn, *Kitâb al-'Ibar* (Bulak tab.), IV, 122; al-Makkarî, *Nafh al-'İtib*, I, 213; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 120.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SEGU. SĒGU, [eski Fransız Sudanı'nda kurulan Mali cümhûriyetinde bir şehir. Nüfusu 21.000 kadardır. Niger nehrinin sağ sâhili üzerinde, cüm'ûriyetin idâre merkezi olan Bamako'nun 230 km. kadar şimâl-i şarkisinde bulunmaktadır. Şehir en ehemmiyetlisine Sikoro denilen dört yerleşme mahallinden tereküp etmiştir].

SĒgu şehri Kulubâli âilesine mensup bir reis tarafından kurulmuş olan Bambâra devletinin merkezi idi. Bu devlet evvelâ Manding veya Mali imparatorluğunun az-çok tâbiî durumunda bulunuyordu. 1670 senesine doğru, kiral Biton Kulubâli, devletin malı olan esirlerden (Bambâra lisanında bunlara *ton-dyon* denilir) kurmuş olduğu askerliği meslek edinmiş bir nevî dâimî bir ordunun yardımı ile, SĒgu'yu Manding vesâyâtinden kurtardı ve ona hakikî bir kuvvet te'min etti. Hükûmdarlığı esnâsında putperest olan SĒgu Bambâraları, tabeasının ekserisi müslüman olan Mâsîna Pul [b. bk.] kı-

rallığının ve sözde Faslı bir paşa tarafından idâre edilmekte olan hemen tamâmen müslüman olmuş bulunan Timbuktu şehrinin nüfûzu altına girdiler. Kiral Biton'un, Fas hâkimi Hasanîlerden sultan al-Rasîd'in düşmanı olan Sûs'a mensûp bir d'in adamının ilticâsını kabûl ettiği iddia edilir. Biton askerî birliklerini firariyi isteyen Fas hâkimine karşı sevketti ve al-Rasîd, Timbuktu'nun cenûbunda Bambâra ordusu ile karşılaştığı hâlde, muhârebeye cür'et edemedi. Fas yolunu tuttu.

Biton'un ölümü ile (1710), *ton-dyon*'lar kiralın tahta çıkmasına müdâhaleye ve istediklerini tahttan indirmeye başladılar ve en nihâyet, Kulubâli sülâlesini devirerek, bunu inkaraza uğrattılar ve iktidarı ele geçirdiler. Fakat hâkimiyetleri esnâsında karışıklık hüküm sürdü ve bu iktidar, 1750'ye doğru, halkın isyânı ile, nihâyete erdi. Bir Bambâra âilesi olan Dyâra'lara mensûp Ngolo veya Molo adlı birisi kiralılığını ilân etti ve 1754'ten 1861'e kadar hüküm süren yeni bir kiralîyet sülâlesi kurmuş oldu. Bu kiral bilhassa SĒgu'nun garbında kurulmuş olan Kaarta isimli bir diğer Bambâra kiralığı ile yaptığı savaşlar ile temâyüz etti.

Aslen Senegal'deki Fûta'dan olan ve 1854'ten beri Kaarta'nın merkezi Nyoro'nun hâkimi bulunan istilâci Tukulör al-Hâcc 'Omar, 1860 senesinde, SĒgu kralı 'Alî Dyâra'ya karşı yürüyüşe geçti. Bambâralar müdâfaalarını, 1810 senesinde emîr SĒku (Şayhu) Aḥmadû tarafından SĒgu hâkimiyetinden kurtarılmış olan komşuları Mâsîna Fulbe veya Pul'ları ile takviye ettiler. SĒgu'ya yaptığı seferi haklı göstermek için, onu bir mukaddes harp olarak vasıflandıran müslüman bir istilâciya karşı, tamâmen putperest bir devlet ile müslüman bir kiralığın bu ittîfâkı Sudan din tarihindeki en garip vak'ılardan birisini teşkil eder. Mâsîna'nın o vakitki emîri Aḥmedü Aḥmadû bu hareket tarzının sebeplerini al-Hâcc 'Omar'e yazdığı bir takım mektuplarda izâh etti. Bu mektuplar muhâfaza edilmiştir. Tarafların anudâne döğüştüğü bir muhârebeden sonra, al-Hâcc 'Omar, 1861'de SĒgu'yu ve 1862'de de Mâsîna'nın merkezi olan Ḥamdallâhi'yi zaptetti, hükûmdar 'Alî Dyâra ile Aḥmadû Aḥmadû'yu esir ederek, öldürttü. Mağ'ûp Bambâra ve Pul'lar, çete harpleri ile mukavemete devam ettiler. Bu meyanda, 1864'te kendilerini mağlûbiyete uğratan al-Hâcc 'Omar ölmüş idi. al-Hâcc 'Omar'ın istilâ ettiği vilâyetleri kavgalar ile paylaşan bir çok oğul yeğen ve gözdeleleri var idi. SĒgu'da vekil tâyin ettiği en büyük oğlu Aḥmadû Tal, 1862'den 1884'e kadar, memleket ve ahâlî üzerinde zâlimâne bir

idâre sistemi kurdu ise de, Bambâralara islâmîyeti kabûl ettirmeğe muvaffak olamadığı gibi, Dyâra sülâlesinden bakîye kalanların mütetifikleri Pulların yardımı ile, askerî birliklerin fâsîfâsız hırpalamalarına ve pâyitahtın yakınlarına kadar sokularak, bizzat kendisini tehdit etmelerine mâni olamadı. Bahriye yüzbaşısı Mage, doktor Quintin ile birlikte, Senegal'deki fransız makamları tarafından Ahmâdû Tal'in nezdine vazîfe ile gönderildi. Mage iki sene Sêgu'da bu hükümdar tarafından alkönüldü (1864—1866) ve kendisi, hâdiselerin hakiki şeklini görerek, bunları kaleme almağa imkân buldu (Mage, *Voyage dans le Sudan occidental*, Paris, 1868). 1884 senesinde, bizzat bütün Tukulörlerin de nefret ettiği Ahmâdû Tal, Sêgu'da artık hayatını emniyette hissetmeyerek, idâreyi oğlu Madanî'ye bırakıp, Nyoro'da ikamete başladı.

1888'de Fransız hükûmeti halkın mühim bir kısmının köle mertebesine indirilmiş bulunduğunu ve devamlı katliâmıların icrâ edilmekte olduğunu, bu hususların memleketin inkişafını felce uğrattığını görerek, bu vaziyeti ıslahakat'i karar verdi. Miralay Archinard kumandasında bir sefer tertip edildi, 6 nisan 1890'da Sêgu ve 1 kânûn II. 1891'de Nyoro zapt edildi. Madanî, Mâsina'de bulunan Mopti şehrine, Ahmâdû Tal ise, Bandyagara şehrine kaçtı. Archinard, nisan 1893'te Mopti ve Bandyagara'yı aldı ise de, Ahmâdû Tal yine kaçmağa muvaffak oldu. Bir kaç taraftarı ile birlikte, bütün Niger kavsini kaçak olarak, dolastı, hemşehrîsi Sokoto sultanından ilticâ talep etti ve bu memlekette, 1898 yılında öldü.

Sêgu'da eski Bambâra kiralığının ihyâsı tecrübesi neticesiz kaldı (evvelâ Mâri Dyâra, sonra da Bodyan Kulubâli isimli biri idâresinde). Bunun üzerine Fransız hükûmeti mes'eleyi ele aldı, mart 1893'te, Sêgu şehri ve civârı yeni kurulan fransız Sudanı müstemlekesine ilhâk edildi.

(Sêgu, 1958 senesine kadar, bir müstemleke şehri olarak kaldı. 1958 senesinde ise, fransız câmiyasına bağlı bir âzâ devlet olan Mali'nin hudutları dâhilinde bulunuyordu. Mali devleti, kânun II. 1959'dan 22 eylül 1960'a kadar, Senegal ile birlikte, Mali federasyonunu teşkil etti. 22 eylül 1960'ta Mali müstakil bir cümhûriyet hâline inkılâb etti.)

Sêgu'da, al-Hâce Omar ve oğlu Ahmâdû zamanında buraya gelmiş olan az miktarda Tukulör ikamet etmektedir; bunlar tamâmen islâmîyete bağlıdır ve Ticânîya tarikatine mensûpturlar ki, al-Hâce Omar bunun *moqad-dem*'i idi. Asıl nüfusun bütünü Bambâralardan müteşekkil olup, bunlar ruhlarla taparlar.

Bibliyografya: E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental* (Paris, 1868); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (*Soudan Français*): *le pays, les peuples, les langues, les civilisations* (Paris, 1912), II; Ch. Monteil, *Les Bambara du Ségou et du Kaarta* (Paris, 1924); [*Géographie universelle* (Paris, 1959), II; *The Statesman's Yearbook* (London, 1961)]. (M. DELAFOSSE.)

[Bu makale AJUN KURTER tarafından ikmâl edilmiştir.]

SEHİ BEY (? — 1548), türk şâiri ve tezkire müellifi. Fâtih Sultan Mehmed zamanında doğmuştur. Asıl ismi mâlûm olmayan Sehî, Âşık Çelebi'den bu yana hâl tercümesinden bahseden kaynakların ittifakla kabûl ettiklerine göre Edirne'lidir. Buna mukabil Latîfi onun doğum yerinden bahsetmediği gibi, müverrih Âli de Sehî'yi „Abdullah oğludur“ diye zikr ile menş'e'ni devşirme olarak gösterir. Tezkire müelliflerinin müştereken belirttikleri üzere, Sehî, şâir Necâtî Bey yanında yetişmiş, ve ölümüne kadar üstadının çevresinden ayrılmamıştır (Âli, *Kunh al-ahbâr*, 171b). Kendisi ile Necâtî Bey arasındaki bu münâsebetin nerede, hangi tarihte ve nasıl başladığına dâir elde her hangi bir kayıt yoktur. Yalnız, bunun Necâtî'nin nişancı olarak maiyetinde bulunduğu Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mahmud'un Manisa vâililiğine tâyininden (914=1504) daha evvelâ âit olduğu kolayca söylenebilir. Çünkü, Sehî Bey'in orada kendisi ile berâber bulunduğu mâlûmdur. Evliyâ Çelebi (*Segahat-nâme* I, 347) Sehî'nin Necâtî Bey'in dâmâdı olduğundan bahseder ki, bunun mehâzı olan Âli'nin (Meşkûre Eren, *Evliyâ Çelebi Segahat-nâme*'sinin birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma, İstanbul, 1960, s. 75 v. dd.) iltibasa müsâit muğlak bir ifâdesinin iyi anlaşılmasından ileri geldiği belli olmaktadır. Evliyâ Çelebi, buna bir de Sehî'nin evrâkını ele geçirip bunlardaki şiirleri kendine mâl etmek gâyesine Necâtî'nin kızı ile evlendiği rivâyetini ekler (*Segahat-nâme*, I, 343). Evliyâ Çelebi'nin bu rivâyetinin asılsızlığını sâdece, Necâtî Bey'in şiirlerinin, daha hayatta iken, kazandığı şöhet ve bizzat Sehî'nin onun divanının ne derece yaygın olduğunu anlatan ifâdesi (*Tezkire*, s. 76) isbat etmeğe kâfidir (Bu dâmâtlık hikâyesinin yaşı itibâriyle de mümkün olmayacağı hakkında bk. Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142 v.d.). Vezîr-i âzam Hersek-zâde Ahmed Paşa hakkındaki bir kasidesi Sehî'yi daha 901/902 (1497/1498) tarihinde şâir hüviyetini kazanmış bir simâ olarak karşımıza çıkarır (*Divân*, 33a v.d.). Bayezid II.'in dâmâdı Davud Bey'e yazdığı bir kasideden Sehî Bey

'in 911 (1505)'den önceki tarihlerde bir ara Mora'da bulunduğunu öğreniyoruz (*Divân*, 50a v.dd.). Şâir bu manzûmesinde Mora'nın ikliminin kötü olduğundan şikâyet etmekte ve oradan kurtuluş ümidini Agriboz'da aramaktadır. Onun, tezkirelerden (Âşık ve Hasan Çelebîler) anlaşıldığına göre, ilk resmî hizmeti şehzâde Mahmud'un yanındaki vazîfesidir. Kendisinin şehzâdenin maiyetine dâhil olup Manisa'ya gitmesinde (910=1504) Necâtî ile yakın münâsebetinin büyük bir âmil olduğunda şüphesizdir. Burada Sehî'nin mûhitinde şehzâde Mahmud'un divan kâtibi Şevkî-i Atîk, Sun'î ve hazîne kâtibi Tâli'î gibi şâirler de bulunmakta idi. Babinger (*EI*, mad. *Sehî Çelebi*)'in *Sicill-i osmânî* ve *Qamûs al-a'lâm*'i tekrarlayarak, Sehî'nin Bayezid II.'in oğlu şehzâde Mehmed'in divan kâtibi olduğundan bahsetmesi ve bundan da şehzâdenin vâli olduğu Kefe şehrine gittiği neticesini çıkarması tamâmen yanlıştır. 913 (1507)'te şehzâde Mahmud'un vefât etmesi ile, Necâtî Bey gibi Sehî Bey de İstanbul'a döndü. Âşık Çelebi (ve ondan naklen Hasan Çelebi) onun dönüştü İstanbul'da divan kâtibi olduğunu bildirir. Necâtî 914 (1508)'te İstanbul'da öldüğü vakit, Sehî'nin Şeyh Vefâ tekkesi civârında bir mezar inşa ettirdiğini ve kitâbesine üstadının vefâtına söylediği tarihi yazdırıldığını biliyoruz (Sehî, *Tezkire*, s. 76; Âşık Çelebi, *Tezkire*, 90a; Âli, *Kunh al-ahbâr*, 172a; bu mezarın yeri için krş. Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikat al-cavâmî*, I, 218; Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî*, s. 142; ayn. mll., *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye*, s. 189; Mehmed Hâlid, *Necâtî'nin ölümü*, *Dergâh mecmuası*, 1337, nr. 4, s. 59).

Sehî Bey'i daha sonraları, Latîfi ve Âli'de kayıtlı olduğu üzere, şehzâdeliğinde, vâililiği esnâsında Kanunî'nin divan kâtibi olarak buluruz.

Sehî Kanunî'nâmına yazdığı kasidelerinde sık sık kendisinin onun uzun yıllar kapısında bulunmuş eski bir bendesi olduğundan bahseder. Bunlardan bir tânesinde ise, bu sıfat ile şöhet bulduğunu söylemektedir (*Divân*, 21b). Divan kâtipliği dolayısı ile onun, vâililiğinden tahta cülûsuna (926=1520) kadar Kanunî ile birlikte Manisa'da kaldığı bu arada 920/921. 1514/1515 ve 922—924 (1516—1519) yıllarında da Selim I.'in İran ve Mısır seferleri esnâsında Şehzâdenin muhafızı tâyin edildiği Edirne'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Latîfi Sehî Bey'in Kanunî Süleyman pâdişah olduktan (1520) sonra, divan kâtipliğinden ayrılp, tevliyet hizmetini seçtiğini söylüyor. Âşık Çelebi ise, onun divan kâtipliğinden önce kapı kulu suvârî bölüğüne çıktığını, tevliyete geçişinin bundan sonra olduğunu kaydeder. Muhtelif manzûmeleri, Latîfi'nin beyânı aksine, şâirin Kanunî'nin kapısından ken-

dî arzâsı ile ayrılmamış olduğunu gösteriyor. Atâ Bey'in, onun „hazîneli sır kâtibi“ olduğuna dâir kaydı, Sehî'nin enderûn hazîne koğuşuna müntesip olup, sır kâtipliğine kadar yükselmiş olduğu mes'elesini ortaya çıkarmaktadır. (*Tarih-i Atâ*, İstanbul, 1293, IV, 121). Bir yolculuk sırasında Kara-Ferye'de iken ölen atı yerine almak zorunda kaldığı kötü bir binek hayvanından duyduğu hicâbı nakl ile, Kanunî'den kendisine bir at ihşân etmesini dileyen bir kasidesi onun hükümdar ile olan münâsebetinin derecesi hakkında kâfi bir fikir verir (*Divân*, 29b v. dd.). Sehî'nin hükümdarlığı devresinde yazdığı kasidelerde Kanunî'den, dâimâ onun eski bir kulu olduğundan bahs ile alâka ve yardım dilediği dikkati çekmektedir. Daha onu, Rodos fethi münâsebeti ile, 929 (1523)'da yazıldığı anlaşılan bir kasidesinde, hükümdardan içinde bulunduğu üzüntülü vaziyetten kendisini kurtarmasını ricâ etmektedir (*Divân*, 16a v. dd.). 945 (1538)'te Kanunî'ye hitâben, mesnevî şeklinde kaleme alınmış olan medhiyesinde Sehî, onun kapısından yaşlılık çağında günâhsız yere uzaklaştırılmış olduğunu söylemektedir (*Tezkire*, s. 6). Sehî, Edirne'de Er-gene ve diğer bazı imâretlerin mütevelliliğini tâkiben, son olarak, Dâr-ül-hadis mütevellisi oldu (Âşık Çelebi, *Tezkire*, 190b). Şâir Refikî'nin Dâr-ül-hadis medresesi mütevellisi iken 939 (1532/1533)'da vefât ettiği mâlûm olduğuna göre, kaynaklarca sonuncu olduğu kabûl edilen bu vazîfesinin mezkûr tarihten sonraya âit bulunduğuna hukmedebiliriz. Sehî, Kanunî'den oşka, vezîr-i âzam İbrahim Paşa'ya 929—942 (1523—1536) ve defterdar İskender Çelebi'ye 932—941 (1525—1534) tarihleri arasında yazdıkları belli olan iki kasidesinde de onlardan kendisini sıkıntılı durumdan kurtarmalarını ricâ etmektedir (*Divân*, 18a v. dd., 33a v. dd.). Sehî, Dâr-ül-hadis mütevellisi iken, 945 (1538)'te tezkiresini tamamlayarak, Kanunî'ye — muhtemelen Kara-Bogdan seferi dönüşü Edirne'deki ikameti esnâsında — sunar ve ihtiyarlık çağında onun kapısından sebepsiz yere uzak kalışından şikâyet eder. Âşık Çelebi, eserini takdimi münâsebeti ile, onun Kanunî'den nişancılık ve defterdarlık gibi yüksek bir mansıb istediğini kaydediyor. Şâirin şikâyetlerinin bundan sonra da devam etmekte olduğu Lutfî Paşa'ya sadrazamlığı (946—948=1539—1541) esnâsında yazdığı kasidede görüldüğü (*Divân*, 47a). Artık çok yaşlanmış bulunan şâirin istediği yüksek bir mansıba nâil olamadığı anlaşılmaktadır. Latîfi tezkiresinin matbuu ile birlikte bir kısım nüshalarında 80 yaşlarında olduğundan bahsedilen Sehî her hâlde 955 (1548)'te 80 ve ya-

hut 80'i aşmış olduğu hâlde Edirne'de vefât etmiştir. Latîfî'deki kayda dayanarak, şâirin doğum tarihinin takriben 873 — 875 (1466 — 1468) yılları civarında olduğu tahmin olunabilir. Hemen-hemen bütün müelliflerce kabul olunan hilâfına, Âlî onun vefât tarihini 950, Evliyâ Çelebî de 951 olarak gösterir.

Bir *Divân* sâhibi olan Sehi devrinde ve sonra alâka ve takdîr uyandırmış bir şâir hüviyetine sâhip değildir. XVI. asır ile XVII. asrın ilk yarısına âit bâzî nazîre ve şiir mecmûalarında (msl. Üniversite kütüp., nr. TY 1547; Edirneli Nazmî, *Macma' al-naẓā'ir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4222; Pervâne Bey, *Câmî' al-naẓā'ir*, Topkapı Bagdad köşkü kütüp., nr. 406) adına rastlanabilen Sehi'nin şiiri, sonraları, tezkirelerdeki bâzî örnekler hâric, unutulmuş gibidir. Gördüğü bu rağbetsizlik dolayısı ile divânının nüshası yok denecek kadar azdır. Âşık Çelebî ile Âlî onun divânını görmüşlerdir ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn*, İstanbul, 1941, I, 793). Bugün bu divânın bir nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale, Mss. Turcs, Supplement, nr. 360'ta bulunmaktadır (tavsifi için bk. E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1932, I, 325 v.d.). Eserin başına dercettiği medhiye mâhiyetindeki dibâceden Sehi'nin vaktiyle yazdığı şiirleri, kazasker Muhiddin Fenârî Çelebî'nin isteği üzerine, toplayarak, divânını tertip etmiş olduğunu öğreniyoruz (*Divân*, 4b — 5a). İçindeki tarih manzûmelerinin en muahharı İbrahim Paşa'nın 942'de idâmî hâdisesine âit ve Muhiddin Fenârî Çelebî'nin Rumeli kazaskerliğinin 944 (1547)'e kadar devam ettiği mâlûm bulunduğu (Mecdi, *Şakayık tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 388 göre, elimizdeki divânın 942 — 944 yılları içinde tanzim edilmiş olduğu anlaşılır. Divânındaki kasideler şu şahsiyetler nâmıdır: Bayezid II (1), Solim I. (1, farsça) Kanûnî Süleyman (10, biri farsça), Bayezid II. 'in dâmadı Dâvud Bey (1), sadrâzam Hersek-zâde Ahmed Paşa (1), Piri Paşa (1, farsça), İbrahim Paşa 2, Lûtfî Paşa (1), Ferhad Paşa (1), defterdar İskender Çelebî (1), Tevkiî Mustafa Çelebî (1). Ayrıca divânın başında Hz. Ali ile Ak-Yazılı Dede ve Hacı Dede adlı iki mutasavvıf nâmına, „na't“ adını verdiği üç manzûme bulunmaktadır. Bundan başka Necâtî'ye dâir dibâce mâhiyetinde nazım ve nesir karışık bir parça dercedilmiştir (3b — 4a). Sehi'nin Yakînî mahlûs bir şâir de yetiştirdiğinden bahsedilmektedir (Riyâzî, *Tezkire*, 138b, krş. Sehi, *Tezkire*, s. 114).

Şiirde bir mevki kazanamamasına mukabil, Sehi'nin nâmını zamanımıza kadar devam ettiren eseri, tezkîresi olmuştur *Heşt bihişt* adı ile

kaleme aldığı bu şâirler tezkîresi, kendisine osmanlı edebiyâtı sâhasında bu nevide ilk eseri yazmış müellif addolunmak pâyesini kazandırmıştır. Eser, bu nev'in en eski mahsûlü olmak vasfını el'an muhâfaza etmektedir. Ancak, Sehi'den evvel böyle bir eser yazılmamış olduğunu kat'iyetle iddia etmek de mümkün değildir. Anadolu'da beylikler ve Osmanlı devleti devresinde, türk şiirinin gittikçe inkişâf etmesi neticesinde, sayısı pek çok artan şiir mahsûllerini ve bunların şâirlerini toplu ve umûmî bir sûrette ihâta etmek ihtiyâcının daha evvel doğmuş olduğunda şüphe yoktur. Murad II. devrinde (840 Ömer İbn Mezîd, Selim I. zamanında (918) Egridirli Hacı Kemâl ve nihâyet Kanûnî devrinde de (940) Edirneli Nazmî'nin nazîre mecmûaları ile yaptıkları toplamalar bu ihtiyâcın ilk tezâhürleridir. Bunlarda kendisinden öncek alınan şâirlerin bâzan mevkî ve mesleklerine dâir kısa kayıtların da konulduğu görülmektedir. Tabiidir ki, şiirleri şöhrat bularak mecmûadan mecmûaya geçen şâirlerin hayatlarını, kim olduklarını öğrenmek lüzumu hissolunmaya başlamış idi. Diğer yandan da İran şâirleri için tertip edilmiş hâl tercümesi eserleri bir örnek olarak ortada durmakta idi. Üstelik Ali Şîr Nevâî'nin Bayezid II. çağında (896 = 1491) kaleme aldığı *Macâlis al-nafâ'is*'i ile şark türk edebiyâtı sâhasında da böyle bir eser meydana konmuş bulunuyordu. İşte, Sehi Bey. tezkîresi ile daha zengin mahsûller vermiş ve mümessiller yetiştirmiş bulunan garp sâhası türk edebiyâtı için kendisini daha çok hissettiren bu ihtiyâca cevap vermeğe çalışır. Sehi Bey gibi aynı ihtiyâc, ondan önce veya onunla birlikte duyarak teşebbüse geçen, fakat eserleri sonraki devirlere intikal edememiş başka müelliflerin mevcûd olduğuna kaniyiz.

Sehi Bey, eserinin ilk şuarâ tezkîresi olduğu hususunda bizzat bir şey söylemiş değildir. Sâdece, tettebbû ettiği esnâda, Câmî'nin *Bahâristân* (*Haft ravza*)'ının şâirlere tahsis olunmuş taslı ile Devletşâh tezkîresi ve Ali Şîr Nevâî'nin *Macâlis al-nafâ'is*'inin kendisine Osmanlı ülkesinde yetişmiş şâirler için de, bunların zamanla unutulmamalarını te'min gâyesi ile, böyle bir eser yazmak fikrini verdiğini ifâde eder (Sehi, *Tezkire*, s. 4). Uzun müddet bu düşüncesini tatbik mevkîine koymadığını belirten müellif eserini nihâyet 945 1538'te meydana getiriyor (*Tezkire*, s. 4 v.d. ve 140). Harf sırası tertibi yerine, İran tezkîrelerinin şâirleri yaş, zaman, muhit ve mevkî gibi husûslara göre sınıflandıran tabaka tarzını esâs olan *Heşt bihişt*, *Macâlis al-nafâ'is*'i takliden 8 fasla ayrılmış olup, şu tasnifi ihtivâ etmektedir: 1. devrin hükümdarı (Kanûnî Süleyman),

II. şâir Osman'ı, pâdişahları ve şehzâdeleri, III. vezir, kazasker, defterdar, nişancı ve sancak beyi gibi devlet ricâlinden şiir yazarlar, IV. şiir ile uğraşan ülemâ, V. kendisinin zamanlarını idrâk edemediği eski şâirler, VI. gençliğinde kendilerine yetişebilip, münâsebet kurduğu evvelki nesillere mensûp şâirler, VII. muâsır olan şâirler, VIII. yeni nesillerden yetişen genç şâirler.

Eserini nasıl bir çalışma ile ve nelerden istifade ederek meydana getirdiğini açıklamayan müellif tezkîresi için belirli bir mehzazı etmemiştir. Yalnız kendilerine yetişemediği eski şâirler hakkındaki bilgileri çok yaşlı kimselerden dinleyerek, topladığını belirtmektedir (*Tezkire*, s. 7 ve 52). Ahmed Paşa, Ak-Şemseddin-zâde Hamdi ve nihâyet Necâtî gibi Fâtih devri şâirlerin bir kısmının hayatta bulundukları devreden gelen bir şahsiyet olması da müellife diğer tezkîrecilerin yetismeleri mümkün olmayan bir çok eski şâiri bizzat görüp tanımak imkânını te'min etmiştir. Sehi'nin sâhasında ilk deneme teşkil eden eseri ihtivâ ettiği bilgiler bakımından tatmin edici olmaktan uzaktır. Müellif'in eserinde çerçevesi'nin mümkün olduğu kadar kısa tutmak isteyen bir zihnîyet hâkimdir. Kendisinin eserinden dâimâ „muhtasar“ ve „risâle“ tâbirleri ile bahsetmesi de bunu gösterir. Esâsen kendisine örnek olan İran tezkîreleri de tafsilâtı bilgi veren eserler değildir. Eseri yazmasındaki gâyesinin şâirlerin unutulmamalarına çalışmak olduğunu söylemekle berâber, Sehi'nin 70'ini aşmış bir yaşın mahsûlü olan tezkîresini aynı zamanda bir mansip te'mini maksadı ile, acele bir sûrette te'lif ettiği intibâhî hâsıl olmaktadır. Nitekim kendisinin Necâtî gibi, gâyet yakın bir münâsebeti olduğu ve bu sebeple hakkında en fazla bilgiye sâhip bulunduğu şâir için verdiği bilgi bu yüzden sathî kalır. Bir iki istisnâ hâric, tezkîrede şâirlerin vefat tarihlerinin dahi tesbitine çalışılmamıştır. Bu husûsta divan, şiir mecmûaları ve tarih kitapları gibi en başta gelen menbâlara mürâcaat lüzumunu duymamış olan Sehi'de, Latîfî ve bilhassa Âşık Çelebî'de gördüğümüz tahkik zihnîyetini bulmak mümkün değildir. Bundan başka Sehi'nin şâirlerin edebî hüviyet ve değerlerini tâyinde başarı gösteremediği de Âşık Çelebî'den beri dâimâ ele alınmış bir husûstur. Onun her şâiri, aralarında bir fark gözetmeksizin, hep aynı vasıflar ile değerlendirmesi kendisine tevcih olunan tenkidlerin başında gelir.

Sehi Fâtih devri öncesi, bilhassa Bayezid I. ve şehzâde Süleyman devri ile Anadolu beylikleri sâhasında yetişmiş şâirlerden bir kısmını tesbite ve yahut haklarında mâlûmat toplamaya

muvaffak olamamıştır. Msl. Âşık Paşa, Nesîmî, Süleyman Çelebî, Gülşehrî, Niyâzî i Kadîm gibi eski şöhratler tezkîrede yer bulamamışlardır. Tezkîrecimiz Anadolu ve Rumeli sâhası dışındaki sâhalarda yetişmiş Osmanlı devri türk şâirleri ile de meşgûl olmamıştır. Bu sebeple Azerî sâhasının Bagdad havâlisinde Fuzûlî gibi en belirli simâları tezkîrenin dışında kalır. Bunda husûsî bir zihnîyetten ziyâde, Sehi'nin, Latîfî ve Âşık Çelebî kadar, imparatorluğun çeşitli köşelerinde dolaşmak imkânını bulamamış olmasının te'sirini de düşünmek gerekir. Egridirli Hacı Kemal'in *Câmî' al-naẓā'ir*'i ile kendisinin tanıdığını bildiğimiz (*Tezkire*, s. 133) Edirneli Nazmî'nin *Macma' al-naẓā'ir*'i gibi şiir mecmûalarında yer almış olan şâirlerden bir kısmı tezkîreye dâhil olamamışlardır. Ancak sayı bakımından mütâleâ edilirse, Sehi'nin tezkîresine giren şâir mevcûdu ile ondan evvel nazîre mecmûalarında tanınan şâirlerin mikdarı arasında fazla bir fark yoktur. Tesbit olunan şâir mevcûdunun Egridirli Hacı Kemal'de 266, Edirneli Nazmî'de 243, Sehi'de ise, 229 olduğu görülmür.

Müellifin ismine rastladığı her şâiri eserine almadığı anlaşılmaktadır. Sehi, Osmanlı ülkesinde sayılarının ölçülemeyecek derecede çok olduğunu işâret ettiği şâirler içinde ancak mârûf olanlarını eserine aldığını ifâde etmek sûretiyle, bir kısım şâirleri tasfiyeye tâbî tutmuş olduğunu bize haber vermektedir (*Tezkire*, s. 140). Şâirler arasında yapmağa çalıştığı tercih ve tasfiyeyi onun zaman zaman açıkça belirttiğine şahit oluyoruz (msl. bk. Niyâzî, s. 92; Yakînî, s. 113 v.d.). Bundan başka, bâzî şâirler hakkındaki ifâdeleri göz önünde bulundurulursa, onun iddia edildiği kadar tenkit ve temyiz fikrinden mahrum olmadığını da teslim etmek gerekir (msl. bk. *Tezkire*, s. 85, Sâkî; s. 87, Gazâlî; s. 88, Sadrî; s. 90, Visâlî).

Sehi tezkîresinin gördüğü en mühim hizmet Osmanlı sâhasında yetişmiş şâirlerin bir çerçevesini ilk defa tesbit ve te'sis etmiş olmasıdır. Onun meydana getirdiği bu hazır çerçeveyi, kendisinden sonra gelen tezkîre müellifleri daha çok geliştirip, zenginleştirmek imkânını buldular. Sehi Bey'in ortaya çıktığı yıllarda uyandırdığı alâka ile birlikte tenkide uğrayan eseri — kifâyetiz oluşunun da te'siri ile — başka müelliflerde bu çerçeveyi yeniden ve daha mükemmel işleyerek, bir tezkîre hazırlamak ihtiyâcını ve hevesini uyandırmıştır. *Heşt bihişt*'in te'lifinden henüz 5 sene geçmemişken, 950 1543'de Latîfî ve Âşık Çelebî yeni birer tezkîre yazmak üzere, faaliyetine geçmişlerdir. (Âşık Çelebî, *Tezkire*, 130b — 131a; krş. Üniv. kütüp, nr. TY 2406, 132b). 953 (1546)

'te bitirdiği eserinde Latîfî (*Tezkire*, s. 301, 'nin 10'dan fazla şahsın şuarâ tezkiresi te'lifine teşebbüs etmiş bulunduğunu haber vermesi Sehî'nin yaptığı denemenin ne kuvvetli bir ihtiyâca tercüman olduğunu ve nasıl bir çığır açtığını gösterir. Latîfî'nin eseri, 7 senelik bir zaman farkı ile, Sehî'deki şâir mevcûdunu bir hamlede 300'ün üstüne çıkarmış, Âşık Çelebî'nin tezkiresinde ise, aradan geçen 30 senenin getirdikleri ile birlikte, bu mevcûd 400'ü aşmış idi. Latîfî, Âşık Çelebî ve Hasan Çelebî gibi aynı çerçeveyi daha zengin ve tafsilâtli bir sûrette ele alan tezkirelerin meydana gelişini *Heşt bihişt*'e fazla ihtiyâc hissettirmemiş ve nüshalarının çoğalmamasına âmil olmuştur. 974 (1566)'te Âşık Çelebî'nin „meşhûr-ı devrân-ıdır“ dediği eserin Riyâzî 1018 (1609)'de nâm ve nişânı kalmadığından bahseder.

Sonraki tezkirelerin bugün *Heşt bihişt*'e artık lüzum bırakmadığını düşünmek bir gaflet olur. Sehî'nin eseri, haklarında ihtiyar şahsiyetlerden bilgi edinebildiği ve kısmen de kendisinin yaşlılık devrelerine yettiği Fâtih devri şâirleri için en yakın bir kaynak olmak sıfatı ile, husûsî bir değeri hâizdir. Eser, sâdece bu devreler için değil, bâzan daha evvelki devrelerin şâirleri hakkında bile diğer tezkirelerde bulunmayan bilgiler sağlamaktadır. Msl. başka tezkirecilere meçhul olup, nüshası zamanımızda keşf olunabilen Ahmedî'nin *Cemşid ü Hurşid* mesnevisini (Nihad Sâmî Banarlı, *Dâsitân-ı tevârih-i mülûk-i al-i Osman ve Cemşid ü Hurşid* mesnevisi, İstanbul, 1939, s. 88 v.d.) bize haber veren yalnız odur. Kezâ, Ahmed-i Dâî'nin eserleri ve şahsiyeti hakkında tezkireler içinde en sağlam bilgiyi veren yine Sehî Bey'in eseridir. Onun tesbit ettiği hâl tercümelerinin bir kısmına Latîfî ve Âşık Çelebî de fazla bir şey ilâve edememişlerdir. Bâzı şâir ve eserlerin ise, mevcûdiyetlerini ancak Sehî Bey vâsitasi ile öğrenmek kabil olmaktadır.

50—60 yıl öncesine kadar bulunması çok güç bir eser addedilen, *Heşt bihişt*'in zamanla, bâzı husûsî kütüphânelerin umûmî kütüphânelerine intikali neticesinde, muhtelif nüshaları ortaya çıkmış bulunmaktadır. *İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, 7. fasikül, *Şâirler tezkireleri* (İstanbul, 1947), s. 611 v.d.'nda bunlardan yalnız Millet, Ali Emîrî kütüphânesindeki XIX. asrda istinsâh edilmiş bir nüsha gösterilmiştir. Eserin, diğer İstanbul kütüphânelerinde daha şu nüshaları mevcuttur: Ayasofya, nr. 3547; Üniv. kütüp. nr. TY 733, 2540, 3732; Belediye kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. B. 10 (1902'de istinsâh edilmiş bir nüshadır). Üniv. kütüp., nr. TY 3732 nüshası, 229

şâirin hâl tercümesini ihtivâ etmek itibâriyle, nüshaların en tamamı teşkil eder *Heşt bihişt*, *Asâr-ı eslâfdan tezkire-i Sehî* adı ile basılmıştır (İstanbul, 1907/1325). Bu nüsha, Kanûnî dahil, 217 şâiri ihtivâ eder. Tezkire, O. Rescher tarafından almancaya tercüme edilmiştir: *Türkische Dichterbiographien I: Sehî's Tezkere* (Tübingen, 1941). Aşağıdaki mezûniyet vazifelerinde Sehî tezkiresinin Ayasofya nüshası hâric, muhtelif nüshalarına göre, şâirlerin mukayeseli birer cetveli yapılmıştır: Şerif Oktürk, *İstanbul kütüphânelerinde bulunan osmanlı şuarâ tezkireleri* (İstanbul, 1945); Türkiyat enstitüsü, tez. nr. 16—24. Feriha Coşkun, *Tezkire-i Sehî'nin tetkiki* (İstanbul, 1947/1948), Türkiyat enstitüsü, tez. nr. 291, s. 30—37.

Bibliyografya: Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 196; Âşık Çelebî *Maşâir al-şuarâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 4201, 190a—b, 130b—131a, 34b—35a); Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2579, 94a—b); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568, 44a—b); Âlî, *Kunh al-aḥbâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 5959, 209b v.d., 171b v.d., 489a); Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 761, 77a—b); Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aḥḥâr* (Nuruosmaniye kütüp., nr., 3722, 29a). Abdurrahman Hibri, *Anis al-musâmirin* (Üniv. kütüp., nr. TY 451, 70b); Müstakim-zâde, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, s. 262); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2707; M. Süreyya, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311—1313), III, 115; Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne* (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 10392, s. 496); Fâik Reşad, *Tezkire-i Sehî* (İstanbul, 1325), s. 141—144; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 225; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifin* (İstanbul, 1951), I, 413; Babinger, *Sehî Çelebî* (EI, IV, 213); ayn. mll., *G O W*, s. 76; Mehmed Hâlid [Bayrı], *Sehî ve eseri* (Millî muḥmua, 1928, nr. 110, s. 1777—1779); Tahsîn Banguoğlu, *Türk şuarâ tezkireleri* (İstanbul, 1930), Türkiyat enstitüsü kütüp., Tez. nr. 29, s. 73—88; Osman Nuri Peremeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1940), s. 192—194 (Ahmed Bâdî'nin bir hulâsasıdır). (ÖMER FARUK AKON.)

SEHİ ÇELEBİ. [Bk. SEHİ BEY.]

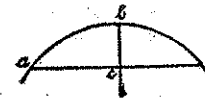
SEHİM. AL-SAHM (A), ok, *Şurat al-râmi* („ok burcu“) ve aynı zamanda *al-kavs* („ok yayı“) denilen Batlamyus ve araplara göre, çoğu cenûp arzında medâr-ı şemsinin cenûbunda bulunan 31 yıldızdan teşekkül edip, hemen-hemen hepsi 3.—6. büyüklükte olan yıldızlar kümesinin meydana getirdiği burc. Bat-

lamyus sâdece Kavs burcunun 24. yıldızına (arab. *rukbat al-yad al-gusrâ* „sol kol dirseği“) 2.—3. büyüklük vermektedir; halbuki Bîrûnî (*al-Kanân al-mas'ûdî*, Berlin yazm. nr. 275, 205b)'ye göre, Kavs burcunun 24. yıldızı gibi, 23. yıldızı (*ka'b al-yad al-gusrâ* „sol el aşık kemigi“) da 2. büyüklükte bulunmaktadır; fakat Ulug Bey'de Kavs burcunun 3. yıldızı dışında (*'ala 'l-cânib al-canûbî min al-kavs* „Kavsın cenûbunda bulunan“) yalnız 2.—3. ve müteakip büyüklükte yıldızlar bulunmaktadır. Kavs burcunun 20 s yıldızı hakikatte 1,9 büyüklüktedir (*'urkâb al-râmi* mevzuunda bk. C. A. Nallino, *Opus astronomicum*, II, 163). Kavs burcu yıldızları: *naşl al-sahm* („ok ucu“) ve ok atıcısının gözü adı verilen *'agn al-râmi* veya Bîrûnî (mez. *esr.*)'ye göre, *al-sahâib al-muza'af 'ala 'l-'ayn* („gözde bulunan iki kat bulutlar“) da dikkate şâyandır. Ne Bîrûnî'de, ne Ulug Bey'de L. Ideler (aş. bk.)'in zikrettiği su içmeğe giden ve bundan gelen deve kuşlarının bahsi geçmektedir.

Kavs burcuna yunanlılar δ τοῦ ὄντος, romalılar Sagittarius, Sagittifer ve Arcitenens derler. Ne mısırlılarda, ne bâbillilerde Kavs burcu mânası ile *kavs*'e rastlanır. Bâbillilerin asıl Kavs burcu yay şeklindeki δ τ Canis majoris + α λ Puppis yıldız kümesidir.

Bibliyografya: L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 183—191; F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 83; al-Şufî, *Description des étoiles fixes composées au milieu du dixième siècle de notre ère par Abd al-Rahman al-Sâfi* (tra. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 30; E. B. Knobel, *Ulagh Beg's Catalogue of Stars* (Washington, 1917), s. 40, 105. (C. SCHOY.)

SEHİM. AL-SAHM (A.), ok. Hendesede bir kavsın veteri ortasından bu kavse kadar bir amut (c-b) çıkarılırsa, bu amut *al-sahm*'dir ve kavsın maklup ceybidir (*al-cayb al-makûs*). Sinusa teka-bül eden müstevî ceyb (*al-cayb al-mustavi*) a c'dir (diğer bir çok yerlerden başka bk.

Mafâtiḥ al-'ulûm, nşr. v. Vloten, s. 205). Maklup ceyb, hindlilerden itibâren, eski riyâziyecilerde, yenilerdekenden daha çok rol oynamıştır (msl. krş. A. Von Braunmühl, *Geschichte der Trigonometrie*). Müstevî ve maklup ceyb nısıf kotrun dâire kit'ası yardımı ile ölçülmüş olup, bu takdirde nısıf kotur = 60 parça veya = 1'dir. İbn al-Kiftî (bk. *agn. esr.*, s. 327, 338, 410) *sahm al-ğayb* („geleceğin sırrını bildirme oku“)

tâbirini nücûm ilmine âit bir tâbir olarak gösterir. (E. WIEDEMANN.)

SEHL B. HÂRÜN. SAHL B. HÂRÜN. a r a p muharrir ve şâiri olup, II. (VIII.) asrın sonu ile III. asrın başında (IX. asrın başları) yetişmiştir. *al-Fihrist*'e göre, İran asıllı idi ve Basra ile Vâsiṭ arasındaki Dastmaysân'da doğmuştur. al-Huşrî'ye göre, kendisi hudutları bu mntakadan geçen Maysân'dan olup, künyesi Abû 'Amr'dir (*'İkd*, II, 190 hâşiyesinde). Büyük babasının adı muhtelif şekillerde kaydedilmiştir; Râmnûy, Râhyûn (bu iki şekil *al-Fihrist*'tedir) veya Râhiyûnî (al-Câhiz, *Kitâb al-bayân*, I, 24; krş. bir de van Vloten'in al-Câhiz, *Kitâb al-buhâlâ* nehrinde, s. 10'daki not). Sahl sonraları Basra'ya yerleşti ve nisbesini buradan almış olmalıdır (al-Huşrî); bununla berâber, *al-Fihrist* ona al-Dastmaysânî demektedir. Hayatı hakkında elimizde kat'i mâlûmat yoktur; bu husûsta ekseriyâ hikâye mâhiyetindeki mütalar ile iktifâ etmek mecbûriyetindeyiz. Halifenin sarayındaki divanda yüksek mevkiler işgâl etti. Daha Hârûn al-Raşid'in halifelîği zamanında, kendisini Bermekilerden Yahyâ b. Hâlid'in kâtibi olarak buluyoruz; kendisi *şâhib al-davâ'in* sıfatı ile Yahyâ'ya halef olmuştur (İbn Badrûn). al-Amin'in hilâfeti zamanında bu yüksek makamı muhâfaza edip-etmediğini bilmiyoruz, fakat al-Ma'mûn zamanında, bu halife her ne kadar ilk önce kendisine az itibâr göstermiş ise de, o yine parlak bir mevkide bulunuyordu. Taşındığı şu'ûbî duyguları kendisine halifenin teveccühünü te'min etmiş idi. Sa'îd b. Hârûn ve Salm (veya Salmâ, bk. *al-Fihrist*) gibi başka edipler ile birlikte, al-Ma'mûn onu Hikmet evi veya hazine sine (*Hizânat al-hikma*, *Dâr al-hikma*) me'mûr etti.

Sahl b. Hârûn *ş'û'ûbîya* [b. bk.]'nin muhtaassıp bir taraftarı idi ve bu vasfı ile, Bermekilerden pek çok defa zikredilen bir kaç beyit ile kanaatkârlığını övdüğü Yahyâ'nın teveccühünü kazanmış idi ve aynı temâyüller sonraları onun al-Ma'mûn'un teveccühünü kazanmasını te'min etmiştir (bk. al-Huşrî tarafından nakledilen fıkra, *agn. esr.*). Sahl, İbn al-Mukaffa' [b. bk.] ve başkaları ile birlikte, İran'ın eski edebî an'anesini devam ettiren mühim muharrirler zümresine mensuptur. İki nevî edebî mahsûl Sahl'i kendi devrinde şörete ulaştırmıştır. Kendisi bir *Kitâb Sa'la va 'Afrâ* (*al-Fihrist*'te böyle kaydedilmiştir; diğer kaynaklar bu kelimeleri çok farklı olarak kaydeder) yazmıştır; bu eserde meşhûr hayvan hikâyeleri dergisi olan *Kalila va Dimna* [b. bk.]'yi taklit etmiş, hayvanları konuşturmuş, aynı bölüm taksimatını muhâfaza etmiş-

tir. al-Huşrî (ayn. esr.), bu eserden bir kaç cümle nakleder. Sahl ikinci olarak, hasislik ve hasisleri övmesiyle meşhûr olmuştur. On-dan bize kalan yegâne eser *Risâlat al-buhalâ* 'dır. Bu eser, 'İkd (III, 335 v.d.)'de aynen iktibâs edilmiştir ve Cāhiz'in *Kitâb al-buhalâ* 'sının başlangıcını teşkil eder. Sahl, bu risâlede, hasisliğin, daha doğrusu akıllıca kanaat-kârlığın ve tasarrufun, Cāhiz'in dediği gibi, hasisliğin akıllıca şeklinin medhiyesini yapar. Bu eser Sahl'in hasisliğin medhiyesi husûsundaki bâzı konuşmalarını tenkit etmiş olan yeg-enlerine hitâben yazılmıştır; bu konuşmaların, al-Huşrî'nin yukarıda anılmış olan par-çasından anlaşıldığı üzere, *Kitâb Şa'la va 'Afrâ* 'da ifâde edilmiş olması çok muhtemel-dir. Sahl, 'Abd al-Rahmân al-Savri ile, hasisli-ğe ayrı bir kitap tahsis eden al-Cāhiz, *al-Buhalâ*, s. 114'e göre) ilk müelliftir; sonra-ları bu nevi bir çokları, bu arada da bizzat Cāhiz tarafından tâkip edilmiştir. Goldziher onun basisliği medhiyesinde arapların millî hasletleri olan cömertliğe karşı bir şu'ûbî hü-cûmu görmektedir. Bundan başka, Sahl bu mevzû üzerine bir çok *Rasâ'il* yazmış olmalı-dır ve al-Huşrî onun bu suretle edebî kudre-tini göstermek istediğini söyler. Bir fıkrada şöyle anlatılır: vezir al-Hasan b. Sahl [b. bk.], kendisine ithâf edilen hasislikten bahis bir risâleyi alınca, kendine verilmiş olan tavsiye-leri memnûniyetle kabûl ettiği cevabını vermiş ve binnetice Sahl'in ümit ettiği ihsâmı ken-disine göndermemiştir.

Sahl'in diğer eserlerinin cetveli *al-Fihrist* 'te verilmektedir; al-Cāhiz (*Kitâb al-bayân*, I, 24) bunlardan üçünün adını veriyor: *Kitâb al-ihvân* (*al-Fihrist* 'te *Kitâb asbâsiyûs fi'ttiḥād al-ihvân*), *Kitâb al-masâ'il* (ihtimâl *al-Fihrist* 'teki *Kitâb divân al-rasâ'il* 'in aynı) ve *Kitâb al-mahzûmî va 'l-huzalîya* (*al-Fihrist* 'te aynı kitap adı). Eserlerinin büyük kısmı her hâlde edebî yazılara âit idi; bununla beraber *al-Fihrist* 'in en son yerde zikrettiği *Kitâb tadbîr al-mulk va 'l-siyâsa* 'sı Sahl'in siyâset san'atı ile de meşgûl olduğunu gösterir. Muhtelif mu-harrirler tarafından zikredilen bâzı parçaları-nın gösterdiği üzere, kendisi şâir olarak da itibâr görüyordu; bununla beraber, *al-Fihrist* 'e göre, aq-yk. 50 yaprakdan fazla şiir bırak-mamıştır. Bundan başka, gâlibâ ince zekâlı bir insan olarak şöhretine ilâveten bir de ince zevk sâhibi olmak şöhretine sâhip idi (İbn Hallikân 'ın naklettiği fıkra); arap edebiyatın-da *buhalâ* ile *akala* arasında bir münâsebet de var idi.

Sahl b. Hârûn'un başlıca hayranı ve halefi. bir az daha genç olmakla beraber, muâsırı

olan Cāhiz [b. bk.] olmuştur; Cāhiz hattâ eserlerinden bâzılarını üstadının verdiği ad ile yayınlamış ve *Kitâb al-buhalâ* 'sında ha-sisliği edebî bir mevzû olarak ele almakla onu taklit etmiştir. Kendisi Sahl'i bütün edebî ne-vilerin yüksek bir mümessili sayar (*Kitâb al-bayân*, ayn. yer.); onu şahsen tanıdığı söyle-nemez. Sonraları *Bin bir gece* hikâyeleri Sahl 'in adının hâtırasını ebedileştirmeye yardım etmiştir.

Bibliyografya: *al-Fihrist* (nşr. Flü-gel), s. 120 v.b.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), V, 238 v.d.; al-Cāhiz, *al-Bayân va 'l-tabyîn* (Bulak, 1313), I, 30; II, 150; ayn. mll., *Kitâb al-buhalâ* (nşr. van Vloten), Leiden, 1900; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'İkd al-farîd* (Bulak, 1293), III, 335 v.d.; al-Huşrî, *Zahr al-âdâb va samr al-albâb* (*al-'İkd* 'in hâşiyesinde), II, 190 v.d.; III, 142; İbn Badrûn *Şarḥ kaşîdat İbn 'Abdûn* (nşr. Dozy), Leiden, 1846, s. 243 v.d.; İbn Halli-kân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), cüz III, s. 29 v.d., nr. 226; al-Mas'ûdî, *Mu-rûc al-zahab* (Paris, 1861—1877), I, 159; al-Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr. Wright), Leipzig, 1864, s. 523; Goldziher, *Mohammedanische Studien*, I, 14, 161; Silvestre de Sacy (*NE*, X, 139, 160, 173 v.d., 267); Brockelmann, *GAL*, I, 516; *Suppl.*, I, 213; M. Inostrantsev, *Iranian influence on Moslem Literature, transl. from the Russian* (tre. G. K. Nari-man), Bombay, 1918, s. 32, 169 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

SEHL-ÖT-TÜSTERİ. SAHL AL-TUSTARİ (815?—896?), ABÛ MUHAMMED SAHL B. 'ABD ALLÂH B. YÛNUS B. 'İSÂ B. 'ABD ALLÂH B. RAFI', III. (IX.) asırda yetişmiş İslâm âlemi-nin meşhûr sâfililerinden biri. İran 'ın Ahvâz bölgesindeki Tustar şehrendir. Kaynaklar (bk. İbn al-Ağır, *al-Kâmil fi 'l-tâ-rih*, VII 334; İbn Hallikân, II, 150) onun do-ğum yılı olarak 200 ve 201 h. tarihlerini zikr-etmektedirler. al-Tustarî'nin henüz çok küçül yaşta iken tahsil hayatına başladığı anlaşı-lıyor (bk. İbn al-Mavşilî, *Manâkib al-abrâr* 81a; al-Habîrî, *Dalâlat al-mustanḥic*, 32a). 6—7 yaş-larında iken *Kur'an* 'ı ezberlemiş (bk. İbn al-Mavşilî, *ayn. esr.*, 82a; Yâfi'î, *Mir'ât*, II, 201), daha bu yaşlardan itibaren, zâhidâne bir hayatı tatbika koyulmuş idi (al-Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 19). 13 yaşlarında iken, an'ayama-dığı bir mes'elenin halli için (al-Habîrî, *Dalâlat*, 32a). Basra'ya gitmiş, tatminkâr bir cevap el-de edemeyince, buradan 'Abbâdân'a geçmiş ve orada Abû Hamza b. 'Abd Allâh al-'Ab-bâdânî'den iknâ edici mâlûmat te'min etmiş idi (al-Kuşayrî, s. 19). Bu şehirde bir müd-

det kalarak (İbn Hallikân, II, 150), doğduğu şehre, Tustar'e dönmüş ve 20 sene, pek de sâkin olmayan (bk. 'Attâr, *Tazkirat al-av-liyâ*, I, 253) fakat zâhidâne bir şekilde ya-samış ve sonunda, bütün mallarını dağıtarak, Hicaz'a doğru hacc maksadı ile sefere çık-mıştır. Bu arada Küfe'ye de uğramış, hatta Zu'l-Nûn al-Misrî ile tanışmış ve sonra yine Tustar'e dönmüştür (*Tazkirat al-avliyâ*, I, 254; *Dalâlat*, 32a). al-Tustarî'nin, halk tara-fından iyi karşılanmamış bir sözü üzerine. Bas-ra'ya gitmek mecbûriyetinde kalmasını nakl-eden İbn al-Cavzi'nin (bk. *Talbîs İblîs*, s. 167) bu mâlûmatı nereden aldığı tesbit edile-memektedir. al-Tustarî'nin ölüm yılı hakkında muhtelif rivâyetler vardır. al-Sulamî (*Taba-kât*, s. 209) rivâyet edilen 283 ve 293 tarih-lerinden 283 (= 896) 'ün daha doğru olacağı-nı söyler ki, İbn al-Cavzî (*Şifât al-sâfiya*, IV, 48), İbn al-Ağır (*al-Kâmil*, VII, 334) ve al-Yâfi'î (*Mir'ât*, II, 200) de aynı fikirdedirler. Vefat tarihi olarak gösterilen 273 (= 886/887) yılı (bk. *Vafayât*, I, 150; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb*, 106a; C. Brockelmann, *GAL*, I, 204; *Suppl.*, I, 333), al-Sam'ânî (*Tabakât*, I, 102) 'nin onun Zu'l-Nûn ile tanıştıklarını söylediği hacc seferinin tarihidir ki, o müteâkiben döndüğü Tustar'da daha bir müddet yaşamış idi (al-Kuşayrî, s. 19).

Sahl al-Tustarî'nin dayısı İbn Savvâr'ın ve onun vâsıtası ile hocaları olan Savri, Abû 'Amr, Mâlik b. Dinâr ve Ma'rûf al-Karhî'nin (L. Massignon, *Lexique technique*, s. 295) ne derece te'siri altında kaldığını tesbite elimizde bulunan malzeme kifâyet etmemektedir. Yine tanıştığı Abû Muhammed al-Carîrî (bk. al-Sulamî, *Tabakât*, s. 259; al-Huevîrî, *Kaşf al-mahcûb*, nşr. Jukovskiy, s. 187) ve Abû 'l-Hasan al-Muzayyin (bk. al-Sulamî, *Tabakât*, s. 382) ile fikrî münâsebeti de aynı durumdadır. Hallâc, 16 yaşında iken, Ahvâz'da iki sene müddetle onun müridi olmuş idi (*Kitâb al-Ta-vâsin*, nşr. L. Massignon, s. IV). al-Tustarî'nin bâzı fikirleri, kendisinin ölümünden sonra ta-lebesinden İbn Sâlim tarafından kurulan Sâli-miyya [b. bk.] tarikatının fikirleri arasında za-manımıza kadar gelmiştir. al-Tustarî'nin bir çok eserler yazdığı anlaşılmaktadır. İbn al-Nadîm (*al-Fihrist*, I, 186) onun hâlen elimizde mevcûd olmayan *Daḳā'ik al-muḥibbîn*, *Mavā'iz al-'arifîn*, *Cavâbât ahl al-yakîn* ayrıca bk. *Mu'cam al-mu'allifîn*, IV, 284; *al-'Alâm*, III, 210) adlı eserlerini kaydeden *Kişâş al-anbiyâ* ve *al-Ġyâ li-ahl al-nihâya* adlı eserleri de (bk. *Kaşf al-zunûn*, II, 1193 ve 1328) kaybolmuş görülmektedir. al-Tustarî'den nakledilen ve ya ona sorulmuş muhtelif tasavvufî mes'elelere

dâir cevapların kaydı ile meydana gelmiş bu-lunan ve h. VII. asırda istinsah edilmiş oldu-ğu anlaşılan bir mecmua Köprülü kütüphanesi-nin nr. 727) bulunmaktadır. 1044 (h.) de Üs-kûp 'te kadı olan Nevî-zâde Atâî [b. bk.] 'nin mülkiyetinde bulunan bu mecmuanın baş ta-rafı eksiktir. Baştan 153a'ya kadar birbirinden ayrı 6 kısım yer alır. Bunlar, yukarıda da zikr-edildiği üzere, onun toplanmış sözlerinden meydana gelmiştir. Aynı mecmuanın 153a—205b varakları arasında, al-Tustarî'nin bâzı sözleri, Abû 'l-Kâsim al-Şakâlî (ölm. 423=1032) tarafından *al-Şarḥ va 'l-bayân li-mâ aş-kala min kalâm Sahl al-Tustarî* adı ile şerh edilmiştir. Mecmuanın son bölümünü (205b—242b) teşkil eden *Kitâb al-mu'âraza va 'l-raidd 'alâ ahl al-firaq va ahl al-da'avi* adı al-tındaki risâle de al-Tustarî'nin sözlerinden ve onun hakkındaki rivâyetlerden meydana gelmekle beraber, bunun Abû 'l-Kâsim al-Şa-kâlî tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. al-Tustarî'nin bir de tefsiri vardır (bk. İbn Hal-likân, II, 150; Gotha kütüp., nr. 529; *Dâr al-kutub*, I, 38) ve al-Nasânî tarafından bas-tırılmıştır (Kahire, 1326). Bu eserin başka-ları tarafından meydana getirilmiş ve toplama mâhiyetinde bir eser olduğu da iddia edilmek-tedir (bk. msl. *El*, mad. SAHL AL-TUSTARİ, L. Massignon tarafından yazılmıştır).

al-Tustarî her şeyden önce mütedil ve sün-nî bir sâfidir. Nitekim mârifet, yakîn, ruh ve hayat hakkındaki izahlarında (bk. *Kitâb al-şarḥ va 'l-bayân li-mâ aşkala min kalâm Sahl*, var. 156a) İslâmî imân methûmundan hareket ederek, târifler vermesi bunu te'yit etmekte-dir. Ona göre, „Allahâ ibâdetin toprağı mâri-fet, çekirdeği yakîn, suyu ilimdir“ (*ayn. esr.*, 224b). „Hayat ilimdir, kimin ilmi yoksa, o ölüdür“ (*ayn. esr.*, 166a). Rûh ve nefsin vücûd ile öleceklerine inanan Mubarrad'e kar-şı, sâdece yemek ve içmeği arzulayan nefse üstünlüğünü savunduğu, zikr ile meşgûl rûhun gittikçe tecerrüt ve istiklâlî'nin arttığı nazari-yesi bir nevi ölümün üç hâlini göstermektedir (L. Massignon, *La Passion*, s. 847; *Lex. tech.*, s. 295; *La Pensée de l'Islam*, s. 220). Bizzat hayatında çeşitli hâdiseler ile örneklerini ver-diği nefis terbiyesi onun üzerinde ihtimam ile durduğu mevzûlardan biridir. Ona göre, „edep, tevbe, nefsin şebvâtan men'edilmesi, sükûn ve yalnızlık sâyesinde gerçekleşebilir“ (*ayn. esr.*, 213b). „Edebin en âdisi cehâlette kalman, en sonuncusu ise, şüphede durmandır“ (Sula-mî, *Tabakât*, s. 207). „Mübeddinin yapması ge-rekli şeyler tevbe, pişmanlık (kitap ve sünnete göre) kötü hareketlerden iyi hareketlere doğ-ru yöneliş olmalıdır“. al-Tustarî'nin nazarında,

namaz, zekât ve oruç kadar ehemmiyetli olan tevbe (bk. *Rasâ'il*, 53^a) de ancak helâl şey yemek ile, helâl şey yemek ise, Allahın emirlerini yerine getirmek ile olabilir (agn. esr., 223^a). Ferdî ahlâkta geçirilmesi şart olan riyâzetten, yâni bir nevi nefis terbiyesinden sonra, elde edilebilecek „müslümanlık, insâf, yâni nefsin için istediğin şeyi (bir diğer) müslüman için de istemendir“ (agn. esr. 224^b), „zîrâ islâm dininin esâsları dörttür: sıdk, yakîn, rizâ, sevgi“ (agn. esr., 236^a).

al-Tustarî'nin *kasb* hakkındaki görüşü, Horasan mektebinin *inkâr al-kasb*'inden farklıdır; „*kasb*, tevekkül sâhipliği için, ancak sunete uyularak hareket edilirse, diğerleri için ise, Allahın, — günah ve düşmanlık üzerine değil, iyilik ve takvâ üzerine yardımlaşınız — (Kur'an V, 2) âyetindeki emrine itaat için doğru olabilir“ (agn. esr., 34^a, 109^a). al-Tustarî'ye göre, kâinâtın başlangıcında yalnız Allah var idi. „O, tek idi, bildi, istedi, yerine getirdi ve takdir etti“ (agn. esr., 208^b). „Eşyanın asılları dörttür; (onlar) büyüklük nûrundan (nûr al-'izza), büyüklük ateşinden (nûr al-'izza), büyüklük rûhundan (rûh al-'izza) ve büyüklük çamurundan (tin al-'izza) yaratılmıştır“ (agn. esr., 222^b). Ona göre, insanın yaratılışı da bir gâye uğrunda, bu da ibâdettir (agn. esr., 112^b v.d.; krş. Kur'an, LI, 56). Rûhun şahsın ölümünden sonraki devamlılığı hakkındaki fikrinin İbn Karrâm'inki ile olan uygunluğunu (Lex. tech., s. 295; G. C. Anavati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane*, Paris, 1961, s. 34) aralarında vukuu muhtemel te'sir ile izâh etmek için, vakit henüz erkendir. Sahl al-Tustarî'ye göre, âyetlerinin zâhiri, bâtını, ahlâki ve tasavvufî mânaları (Tafsîr, s. 46, 116, 121; Lex. tech., s. 295) ile Kur'an mahlûk değildir. „Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden Allahın ilminin de mahlûk olduğunu iddia etmiş olur, bunu söyleyen kâfirdir“ (agn. esr., 217^b, 210^a). al-Muhâsibî'nin ileri sürdüğü şekilde Kur'an'ın lafızlarının yaratılmış oluşu (Passions, s. 29) fikrine karşı iddia edilen müsamahalı tutumu sözleri ile te'yit edilmiyor. Hâlbuki al-Muhâsibî (bk. *Ri'âya*, s. 244) de Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenlere hücumunda bulunmuştur. al-Tustarî'nin kader ve kazâ mevzuunda da ehl-i sünnet fikrinde olduğu görülüyor. „Kazâ — te'kit edilmiş hüküm ve kader de — onun halk arasında izâhidir“ (bk. *Rasâ'il*, 211^b). „Kadere inanmayan imânı yoktur“ (agn. esr., 17^a). Bununla beraber kendisine sorulan *isti'â'a*'yı fiilden önce, fiil ile birlikte ve fiilden sonra diye cevaplandırmış; fiil ile birlikte (*ma'a'l-fi'l*) ve fiilden önceyi (*kabl al-fi'l*) şöyle izâh etmiş idi: „fiil-

den önce, yâni Allahın — Ben sizin rabbiniz değil miyim? — sorusuna, — Evet. — dedikleri zaman ruhûiyetin kendisi ile sâbit olduğu mârifettir; fiil ile birlikte (*ma'a'l-fi'l*) Allahın isteği, fiilden sonra (*bâ'd al-fi'l*) ise, şükrün mârifetidir“ (agn. esr., var. 205^b). Görülüyor ki, al-Tustarî ezeli inâyeti sâdece fiilin zuhûrunda işe karıştırmıyor, ona fiilden önce ve sonra da yer vermektedir (L. Massignon, *La Passion*, s. 614; Lex. tech., s. 296).

Bibliyografi: 'Abd al-Rahmân al-Sulamî, *Tabakât al-sâfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1953, s. 206—12; Abû Nu'aym, *Hilyat al-avliyâ* (Kahire, 1932), X, 189—212; al-Kuşayrî, *al-Risâla* (Bulak, 1287), s. 19; al-Huevîrî, *Kaşf al-mahûb* (nşr. Jukovskiy), Leningrad, 1926, s. 175—177; 'Abd Allâh al-Anşârî, *Tabakât al-sâfiya* (nşr. 'Abd al-Hayy Habîbî-i Kândahârî), Kâbul, 1340 ş., s. 113—118; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), I, 847—850; İbn al-İmâd, *Şezerât al-zahab* (Kahire, 1350), II, 183 v.d.; İbn al-Cavzi, *Şifat al-sâfiya* (Haydarâbâd, 1356), IV, 46 v.d.; Fahr al-Dîn Abû 'Abd Allâh Habrî, *Dalâlat al-mustanhic fi'l-manhac* (Ayasofya kütüp., nr. 1785, 31^b—33^a); İbn al-Mavşili, *Manâkib al-abrâr va mahâsin al-aşyâr* (Velîyüddin Ef. Kütüp., nr. 1618, var. 81^a, 93^a); Abû'l-Hasan al-Daylamî, *Sîrat İbn al-Hafîf al-Şîrâzî* (nşr. Annemarie Schimmel Tarı, Ankara, 1955, s. 152, 156, 166; Farîd al-Dîn 'Atfâr, *Tazkirat al-avliyâ* (nşr. Nicholson), 1907, I, 253; Yâfi'î, *Mirât al-cinân*, II, 200 v.d.; Câmî, *Nafahât al-uns* (trc. Lâmiî Çelebi), s. 119 v.d.; al-Şa'rânî, *Tabakât* (Kahire, 1299), I, 101—104; Abû'l-Kâsım Cunayd Şîrâzî, *Şadd al-izâr fi haft al-avzâr* (nşr. Muḥ. Kâzvinî ve 'Abbâs İkbâl), s. 151, 137 v.d., 285; 'Omar Rizâ Kaḥḥâla, *Mu'cam al-mu'allifin* (Şam, 1957—1959); Nicholson, *al-Sâfiya fi'l-islâm* (trc. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1371/1951, tür. yer.; L. Massignon, *la Passion d'al-Hosayn İbn Mansour al-Hallaj* (Paris, 1922), s. 28—32; ayn. mll., *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1954), s. 294—297; ayn. mll. *Recueil de textes inédits concernant l'histoire de la mystique en pays d'Islam* (Paris, 1929), s. 39—42; A. J. Arberry, *The Doctrine of the Sufis* (Cambridge, 1935), tür. yer.; G. C. Anavati ve Louis Gardet, *Mystique musulmane* (Paris, 1961), s. 34. (A. SUBHÎ FURAT.)

SEHÖL. SAHÖL, cenûbî Arabistan'da bir yer olup, Yemen'de Bilâd al-Kalâ'da, Zafâr'dan yarım günlük mesâfede bulun-

maktadır. Hubûbat bakımından zenginliğinden dolayı, *Mişr al-Yaman* denilen Sahöl burada beyaz pamukludan yapılan elbiselikler (*sahûliya*) ile de tanınmış idi. E. Glaser 'Amrân civârında, Rû köyünün şimal-i şarkisinde Sahöl adlı bir harâbe zikretmektedir.

Bibliyografi: al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 107; al-Mukaddasî, *BGA*, III, 98; al-Mas'ûdî, *BGA*, VIII, 281; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 50; *Marâsid al-ittilâ* (nşr. T. G. J. Juyrboll), Leyden, 1853, II, 15; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 767; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes, Leipzig, 1864, III/3, 109, 147, 154) ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 73, 184; E. Glaser, *Geographische Forschungen in Jemen 1883*, el-yazması, 77^b. (ADOLF GROHMANN.)

SEKBÂN. SAGBÂN (diğer şekilleri: SEG-BÂN, SEĞMEN. SEYMEN), Osmanlı askerî teşkilâtında bir asker sınıfının adı. Bu tâbir muhtelif zamanlarda türlü ve farklı mânalarda kullanılmıştır. Farsça *sag* („köpek“) ile *bân* („muhâfız“) 'dan mürekkep bir isim olarak gösterilen bu kelimenin böylece „köpek çobanı“, „it çobanı“ (*Türk lügati*, III, 91) mânasına geldiği umûmiyetle kabul olunursa da (ezcümle bk. Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı türki*, I, 728; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*, s. 1169; Selâhi, *Lugat*, IV, 29), *sekbân* sözünü, türkçede mevcûd ve *Divân-ı lügât al-türk* (nşr. Kilişli Rifat, I, 370; nşr. T. D. K. I, 444) 'te „yeğitlere verilen bir san“ ve „savâştı safları, yaran, söken kişi (=kâsir şaff al-harb)“ mânasındaki *sökmen* kelimesi ile münâsebettar bulanlar da vardır (krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapı kulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 162; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, III, 145); ancak bu kelimenin halk arasında *seymen* şeklinde söylenmesine rağmen, *sekbân* bölüklerinde tâzi beslediği ve av köpekleri için *sekbân* fırınında ekmek pişirildiği dikkate alınrsa, Osmanlı devletinde kapı kulu ocakları arasındaki *sekbân* askerî sınıfının köpek muhafızlığı ve köpek beslemek gibi vazifeleri bulunduğu ve bu sebeple bu sınıfın adının ilk iştikakının daha doğru olması kuvvetle muhtemeldir. Zâten yeniçeri bölükleri içinde za'ırcı, seksoncu (samsoncu) gibi, orta adları bulunması da *sekbân*ların, av maksadı ile, teşkil olunduklarını ve bu yüzden bu adı taşıdıklarını gösterecek mâhiyettir. *Sekbân* adını taşıyan askerî sı-

nıfların Osmanlı tarihi boyunca teşkilleri, kuruluşları ve vazifeleri incelendiği zaman, bunların sonradan yeniçeri ocağı içerisine alınan kısımlarından (yaya-beyler veya cemâat, ağabölükleri veya *sekbân-bölükleri*) birine bu adın verildiği görülmektedir. Yeniçeri ocağını teşkil eden orta ve bölüklerden 65. orta olan *sekbân*lar 34 orta veya bölüğü teşkil ediyorlardı.

1. *Sekbân* askerî sınıfının kuruluşunun Murad I. devrinde olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hammer, Osman ve Orhan zamanlarında da yaya adını taşıyan askere, avcılıktan iktibâs olunarak, „muhâfız-ı kilâb“ mânasına *sekbân* denildiğini, zîra, umûmiyetle şarkta, sayd ve şikârın savaşın bir timsâli ve mukaddemesi makamında sayıldığını ve avcılık işlerine âit bu ismin bir meziyet ve şeref ifâde ettiği için kullanıldığını bildirirse de, Cevad Paşa (*Tarih-i askerî-i osmânî*, kitâb-ı evvel, s. 6), haklı olarak, bu mutâleayı tenkit etmekte ve Osman Gâzî devrinde askerîn tamâmen atlı olduğunu, Orhan Gâzî devrinde ise, buna ilâveten, sâdece yaya sınıfının teşkil edildiğini açıklamaktadır.

XIV. asrın ikinci yarısında ve Murad I. devrinde *sekbân* teşkilâtının mevcûdiyetini, Osmanlı pâdişâhının Bulgar kralı Şişman'ı te'dibe gönderdiği kuvvetin kumandanları arasında, *sekbân-başı* olarak, Müstecâb adında birinin bulunmasından öğreniyoruz (krş. Neşri, *Cihan-nümâ*, I, 242; Hammer, *türk tre.*, I, 342). Ancak bu teşkilâtın Yıldırım Bayezid devrinde, epeyce geliştirilerek, taazzuv ettiği söylenebilir. Bu pâdişâh Niğbolu savaşında esir aldığı asil fransız esirlerini serbest bırakmadan önce, bir av tertip etmiş ve bu esnâda maiyetinde 6.000 kadar *sekbân* bulundurmıştı ki, bu rakam bu sınıf askerîn kapı kulu ocakları içinde bu devirde oldukça kalabalık bir sayıya yükseldiklerini göstermektedir (Chalcocondylas ve Şaraf al-Din Yazdî'ye atfen Hammer, *agn. esr.*, s. 354). Diğer taraftan, *Kavânin-i yeniçeriyân* adlı risâlede *sekbân*ların Fâtih Sultan Mehmed'in „şikâre mâil olmağla... yeniçeri yoldaşlardan bir bölüğü tâzi beslemek için... *sekbân*lar tâyin“ eylediği hakkındaki kaydını da (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 162), yukarıda zikredilmiş olan bilgilerin ışığı altında, gerçek olarak, kabul etmeğe imkân yoktur.

Sekbân ortaları, 1451 senesine kadar, yeniçeri ocağından ayrı olarak, bağımsız bir ocak hâlinde idiler ve Karaman seferinden dönen Fâtih Sultan Mehmed'in kendisinden sefer bahşişi isteyen yeniçerilere kızarak ve onların ağaları ile yaya-başlıklarını te'dip ettikten son-

ra, itaatsizlik temâyüllerine set çekmek maksadı ile, kendisine daha yakın bulunan 7.000 kadar sekbânı yeniçerilerin arasına katması neticesinde, yeniçeri ocağına bağlandılar. Bunun sonra yeniçeri ağalarının sekbân-başılardan olması da kanûn hükmüne girdi. Bu esnâda pâdişah, kendisinin av hizmetine mahsûs olarak, yalnız 500 sekbân alıkoymuş idi (Chalcocondylas'tan naklen Hammer, türk. trc., II, 262; Uzunçarşılı, göst. yer.). Mâmâfih 1478 senesine âit „mülâzimân-ı dergâh-ı âlî“ mevâciblerini kayıt ve tesbit eden bir defter, bize „cemâat-i sekbânın“ bu esnâda sâdece 39 kişi bulunduğunu göstermektedir (krş. Ahmed Refik, *Fâtih devrine âit vesikalar*, TOEM, 9. yıl, s. 17). Bu sûretle yeniçeriler ile birleşen bütün sekbân mevcûdu, bir orta itibâr olunarak, yeniçerilerin 65. ortasını teşkil etmiş idi. Bunlar iki kısım idi: 1. kısım sayıları 40—70 arasında bulunan suvâri sekbânları ortasını (bunların çoğunu ocak ağalarının çocukları teşkil ediyordu ve ulûfeleri de diğerlerine nazaran yüksek idi), 2. kısım olan 34 bölük de piyâde idi.

Sekbân bölükleri içinde 18. bölüğe kâtib-i sekbân ve kethüdânın bulunduğu bölüklerden birine *kethüdâ-yı sekbânân*, 33. bölüğe *avcı* ve kumandanına da *ser-sikârî* denilirdi. Bu avcı bölüğü sekbânların en itibârlı bölüğü idi. Devlet erkânının ve ocak ağalarının oğulları bu bölüğe kayıtlı olup, pâdişah ile birlikte ava giderler ve yazı İstiranca dağlarında geçirirlerdi. Hükümdar sefere gitse bile avcı bölüğü gitmezdi. Her sekbân bölüğünün bölük-başı, oda-başı ve diğer küçük zâbitleri olup, en büyük kumandanlarına sekbân-başı denilirdi ve yevmiyesi ilk zamanlarda 80 akçe idi. Kezâ sekbânlar kethüdâsı, sekbânlar kâtibi, sekbânlar çavuşu gibi âmirleri olduğu gibi, her ordanın çorbacısı, oda-başısı, vekilharc ve bayrakdârı var idi.

Yavuz Sultan Selim devrinde sekbân-başılıktan yeniçeri-ağası olan şahsın yeniçerileri bir ayaklanmaya teşvik etmesi üzerine, sekbân-başılıktan gelen yeniçeri ağalarına itimât kaybolmuş ve sekbân-başılık ikinci derecede bırakılmış idi. Ancak, sekbân-başılar yeniçeri ağası iken, gedik olarak, hizmetlerine bakan sekbân-başı saraçlığı, sekbân-başı çuhadarlığı ve sekbân-başılardan doğan, bayrakçı, matrakçı ve tüfenkçi gibi bazı hizmete mahsûs maiyet yine sekbân-başılardan hizmetlerinde kaldılar (*Kavânî-ni yeniçeriyân* dan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 165). Piyâde sekbânlar, pâdişah ile ava çıktıkları zaman, solak ortaları gibi, uzun etekli gömlekler giyerler ve bir ellerinde tapan ile ava giderlerdi. Şüyârî sekbânlar ise, yaya

sekbânlar uzaktan çıkan bir ava, tapanı yetiştirmedikleri ahvâlde, bu hizmeti görürlerdi. Bunların atlarına ve kendilerine yeter derecede ulûfe ve tâyin verilirdi. Osmanlı tarihlerinde atlı yeniçeri diye zikredilen yeniçeriler bu atlı sekbânlar ile atlı zağracılar idi. Yeniçeri ocağını, acemi oğlanları da dâhil ederek, dört kısımdan ibâret gösteren ve tertiplerine dâir tafsîlât veren D'Ohsson *Tableau général de l'Empire Ottoman*, VII, 312 v.d. 'a göre, Murad III., yeniçeri ağalarının tâyini mes'alesinde Selim I. zamanından beri gel n karışıklıkları ortadan kaldırmak için, eski usûlü tekrar ihyâ etmiş ve sekbân-başıyı yeniçeri ağasının birinci vekili ve onun sefere gittiği zamanlarda, İstanbul kaymakamı mevkiinde saymıştır (krş. R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s. 127 v.d., 150).

Umûmiyetle 34 sekbân bölüğünün her birinde 30—40, yalnız 18. sekbânlar kâtibi bölüğünde 400—500 kişi bulunurdu. Sekbânların ulûfeleri toptan çıkar, sekbânlar kâtibinin tuttuğu defter mücibince bölük oda-başıları yâstası ile tevzi olunurdu. Sekbân ortalarındaki sekbân kethüdâlarına dirlik verildiği zaman, senelik 20.000 akçelik zeâmet verilirdi. Sekbân bölük-başıları ile sekbân neferleri de muhtelif hâsılatlı timarlara çıkarlardı (tafsîlât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, göst. yer.).

2. Eyâletler askerlerinin bir kısmını teşkil eden ve yerli kulu denilen piyâdeler arasında sekbân tesmiye olunan diğer bir sınıf asker de mevcut idi ki, bunlar eyâlet paşaları ile sancak beylerinin kumanda ve idâreleri altında bulunur, zâbitleri de bunlar tarafından tâyin olunurdu. Bu türlü sekbânlar (Cevad Paşa'nın bunlara, yerli kulu yerine, serhad kulu dediği görülmektedir) fevkalâde ihtiyaçların çıktığı zamanlarda, kendi istekleri ile, hizmetlerini arzeden köylülerden ibâret idi. Bu sebepten de yerli kulu piyâdesi arasında, ekseriyâ kuru bir kalabalık teşkil ettikleri için, en az değerli bir askerî sınıf itibâr olunurdu. Sâliyaneden kurtulmak için, bu sınıfa hristiyanlar bile girebilirlerdi. Hristiyan sekbânlardan teşkil olunan askerlerin ikinci Viyana muhâsarasında istihdâm olundukları da görülmüş idi Cevad Paşa, *Tarih-i askerî-i osmânî*, 2. cilt, Üniv. kütüp., Yıldız kitapları, nr. TY 136; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, s. 9; Mehmed Zeki Pakalın, *ayn. esr.*, ayn. yer.; Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük türk lugatı*, III, 91; Ahmed Râsım, *Osmanlı tarihi*, I, 110).

Bu türlü sekbânlara istihdâm olundukları vakit ulûfe verilirdi. Bayrak adı ile bölüklere

ayrılır ve bayrakdar denilen zâbitlerin idâresinde bulunurlardı. Yerli kulu piyâdeleri arasındaki bu sekbân sınıfı, yine bu kısımda bulunan azablar ile birlikte, zamanla celâlîler hâline geldikleri için, ehemmiyetlerini kaybetmişler ve yerlerine tüfenkçi adı ile yeni bir sınıf asker ihdâs olunmuş idi (krş. Mahmud Şevket Paşa, *ayn. esr.*, göst. yer.; Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vukû'ât*, III, 85) ki, bazı lûgat kitaplarında sekbânların tüfenkçi olarak gösterilmeleri bu sebepten olsa gerektir.

3. Sarı sekbân denilen diğer bir sınıf eyâlet askeri vardır ki, bunlar da beyler-beyleri ve ümerânın maiyetlerinde mahallî âsâyişi te'min ile vazîfeli ve bir çok bakımlardan yerli kulu sekbânlarına benzemekte idi. Memlekette eşkiyâlar türeyip, halka zarar verdikleri yahut muhassıllıkların kaldırılmasından sonra, bilhassa XVII. ve XVIII. asırlarda, yeniden sekbân neferleri yazılarak, güvenliğin sağlanması vâkilere emrolunurdu. Bu türlü bir emrin, Selim III. devrinde, memleket âsâyişini epeyce ihlâl eden haydutlara karşı Mora vâlisi İsmail Paşa'ya gönderildiği görülmektedir (Başvekelet arşivi, dâhiliye, nr. 1634 ve 1597).

4. Alemdâr Mustafa Paşa tarafından Selim III.'ün kurduğu nizâm-ı cedîd ocağı ihyâ edilerek, adına *sekbân-ı cedîd* denildi (1808), çoğunu Rumeli'den berâber getirdiği askerî teşkil ettiği ve ulûfe ve ta'yinâtı da çok olduğu cinetle, kısa zamanda, gerek yeniçerilerden ve gerek diğer sınıf askerlerden de yazılanların fazla miktarda bulunduğu sekbân-ı cedîd, nizâm-ı cedîd gibi, bostancı ocağına mülhak olmayıp, müstakil bir ocak itibâr olundu. Fakat Alemdâr Mustafa Paşa'nın vefâtı ile ortadan kaldırıldı (tafsîlât için bk. Cevdet, *Tarih*, IX, 8 v.d.).

5. Bir de kır sekbânı denilen bir sınıf sekbân var idi ki, yaz mevsiminde mahsûlün muhafazası için kullanılırlardı ve korucu vazîfesi görürlerdi. Seymen adı ile de Anadolu'nun bazı yerlerinde başı-bozuk asker veya çiftlik korucusu olarak vazife gören kır sekbânlarının, XVIII. asrın sonlarına âit bir vesikadan öğrenildiğine göre, toprak mahsûllerinin muhafazası gerektiği üç ay için istihdâm edildikleri anlaşılmaktadır (krş. Başvekelet arşivi, dâhiliye, nr. 1838).

Sekbân bölükleri, sekbân bölük-başısı, sekbânlar çavuşu, sekbânlar fırını, sekbânlar kâtibi, sekbânlar ortaları ve sekbân tazıları hakkında tafsîlât için bk. Mehmed Zeki Pakalın, *ayn. esr.*, göst. yer. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SEKİNE AL-SAKİNA (A), s. k n („durmak, dinmek, bir yerde kalmak“) fiil kökünden yapılmış bir isim olup, „sükûnet, huzur,

kalb huzûru ve vekar“ mânalarına gelir. Bu kelime bir de müşterek sâmi dillerine âit bir kökten gelen ibrânî dilindeki *sekinâ*'ye tekabül eder. Son kelime, ibrânî dilinde, sonraları tamâmiyle mânevî bir mânada olarak „Allahın huzûru, hâzır olması“ mânasını almış, bâzan bir ateş, bir bulut, bir ışık gibi hisler ile idrâk olunabilecek bir işaret ile de kullanılmıştır. Öyle görünüyör ki, „onun hükümdarlığının delili içinde rabbinizden bir sakina ile Mûsâ âilesinin ve Hârûn âilesinin bıraktıklarından bir bakiye bulunan sandığın („tâbût“) size gelmesidir“ (*Kur'an*, II, 249) âyetinde bu kelime tam ibrânî kelimenin aslî mânasında kullanılmıştır. Fakat bu aslî mâna unutulmuş olduğundan, müfessirler bunu türlü şekillerde izah etmişlerdir; bazıları buna alelade huzur ve sükûn mânasını verdikleri hâlde, diğerleri msl. kedi başı gibi bir başı olan yakut ve zeberecedden bir nesne v.b. mânasını ve bâzan da eski arapların cin telakkisini düşündüren bir tasvir vermişlerdir (bk. Tabarî, *Tafsîr*, II, 385 v.d.; Vahb b. Munabbih bu husûsta bir yahudi kaynağını zikretmektedir. Bundan başka mukaddes emânet sandığı („tâbût“), *ürim vetummim* denilen ve râhiplerin boyunlarında taşıdıkları kehânet taşları ile karıştırılır). İçinde bu kelimenin bulunduğu diğer bazı âyetlerde, kelime müfessirler tarafından sükûnet, rahatlık ve emniyet gibi, ruhun enfûsî bir hâli olarak izah edilmiştir (bk. msl. *Kur'an*, IX, 26, 40 ve XLVIII, 4, 18, 26 tefsirleri).—Kelime din ile alakalı olmayan sükûnet ve vekar mânasında da sık-sık kullanılır (bk. msl., al-Buhârî, *Bad' al-halk*, bâb 15); nitekim sâdece msl. namazda (*şalât*, al-Buhârî, *Cum'a*, bâb 18) veya *ifâza*'da (al-Buhârî, *Hacc*, bâb 94) sâkin ve vakur olmak mânasında geçmektedir. Bu kelimeye bir de „rahmet“ mânası verilmiştir. Msl. „*Kur'an* okunurken, Allahın *sakina*'si iner“ (al-Buhârî, *Fazâil al-Kur'an*, bâb 11 ve 15) hadîsinde kelime „Allahın verdiği ruh sükûnu“ ile izah edildiği gibi, sâdece „Allahın rahmeti“ şeklinde de izah edilmiştir. Nihâyet meşhur vahy kâtibi Zayd b. Şâbit, Peygamberin yanında bulunurken, onu *sakina*'nın kapladığını söylemiştir. Buradaki *sakina*, vahyin geldiği sırada, Peygamberde hâsıl olan „sükûn“ şeklinde izah edilmiş ise de, burada ibrânî peygamberlerine gelen *ruh al-kuds* (*ruh hak-ködes*)'ün *sekinâ*'dan çıkması gibi, eski bir tasavvur ile ilgili olarak göstermek daha ziyâde yerinde olacaktır (krş. Goldziher, s. 194 v. dd.).

Bibliyografya: A. Geiger, *Wahyat Mohammed aus dem Judentume aufgenommen?* (2. tab., Leipzig, 1902), s. 53 v.d.;

1. Goldziher, *Über den Ausdruck „Sakina“* (*Abhandlungen zur arabischen Philologie*, Leiden 1896). ayn. mll., *La notion de la sakina chez les Mohammétans* (RHR, XXVIII, 1—13). (B. JOEL.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil edilmiştir.]

SEKKÂKİ. SAKKÂKİ, şark türk edebiyatı şâirlerinden olup, VIII. (XIV.) asrın son çeyreğinde doğmuş ve IX. asrın ilk yarısında Mâverâünnehr'de Timurlular sarayında meşhûr olmuştur. Ölüm tarihi gibi doğum tarihini de bilmediğimiz bu şâir hakkında sâdece Nava'i'nin *Macâlis al-nafâ'is* 'inde mâlûmat bulunmaktadır. Sakkâki, aslen mâverâünnehrli'dir; kendisi bilhassa Semerkand'da meşhûr olmuştur. Kendisinin bu şehrin civârında gömüldüğü zannolunmaktadır. Nava'i *Macâlis* 'inde, Sakkâki'nin şiirlerinin şöhreti ile mütenâsîp olmadığını iddia etmektedir; aynı müellif kendi *Huṭba-i davâ'in* mukaddimesinde, Sakkâki'nin tam bir *divân* telif ettiğini ve bu divânın Türkistan'da meşhûr olduğunu kaydetmektedir. Diğer taraftan *Muhâkamat al-luġatayn* 'inde Sakkâki'nin — msl. bir türkçe *divân* ile yine türkçe bir *Gul u navrûz* müellifi olan Luṭfî gibi — tamâmiyle Çagatay edebiyatının nâşirlerinden biri olarak, İran şâirleri ile mukayese edilemeyeceğini beyan etmektedir. Hayatı ve yaşadığı devir ile ilgili vuzuhsuzluk bâzı yeni müellifleri (bk. msl. Necib Asım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1335, s. 275) onu meşhûr âlim Abû Ya'kûb Yûsuf al-Sakkâki (b. bk.) ile karıştırmaya sürüklemiştir. Sakkâki'nin *Divân* 'ının eksik bir nüshası British Museum 'da bulunmaktadır; bu divânın ihtivâ ettiği ve Timurlulardan Halîl Sultân (ölm. 812=1408), büyük sûfi Hvâca Pârsâ (ölm. 822=1418), Ulug Bey (814—850=1410—1445) 'e ve Ulug Bey 'in kumandanı olup, gâlibâ şâirin başlıca hâmisî bulunan emîr Arslan Hvâca Tarhan 'a ithâf edilmiş olan *kasîde* 'ler ve diğer türkçe bir kaç şiir (Necib Asım, *Hibat al-hakâik*, İstanbul, 1334, s. 92—94) şâirin devrî ve muhitinin oldukça sâdik bir tasvirini verir. Muhtelif türk lugatlerinde Sakkâki 'den nakledilmiş parçalara rastlanır; aynı şekilde, Ayasofya kütüp., nr. 4757 'deki uygur harfleri ile yazılmış olan ve diğer eserler meyânında *Atabat al-hakâik* 'i de ihtivâ eden yazmada Sakkâki'nin üç gazeli bulunmaktadır. Nava'i'nin Semerkand 'ı ziyâretî sırasında (870—873=1465—1468) nenüz unutulmamış olan bu şâir, Luṭfî veya Haydar Hvârizmi değerinde kuvvetli bir san'atkar olmamasına rağmen, türk şiiri tarihinde (krş. mād. TÜRK [dil ve ede-

biyat]) mühim bir rol oynamıştır. Bk. bir de mād ÇAGATAY edebiyatı).

Bibliyografya: Nava'i, *Macâlis al-nafâ'is*, 2. meclis (muhtelif yazmaları). ayn. mll., *Huṭba-i davâ'in* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3880). ayn. mll., *Muhâkamat al-luġatayn* (İstanbul, 1315), s. 64; Rieu, *Catalogue of the Turkish Mss. in the Brit. Mus.*, s. 284; Köprülü-zâde Foad, *İlk mu tasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 189. (KÖPRÜLÜ-ZÂDE FUAD.)

SEKKÂKİ. AL-SAKKÂKİ, ABÜ YA'KÛB YÛSUF B. ABİ BEKR B. MUHAMMED SİRÂC AL-DİN AL-HVÂRİZMİ (1160—1299), tanınmış bir dil ve belâgat âlimi olup, 2 cemâziyelevvel 555 (10 mayıs 1160) 'te Hvârizm 'de doğdu. Önce mâden oyma işçiliği yaptı. Son derecede güzel hakkâklık eşyası yapıyordu; al-Sakkâki nisbesini bu san'atından almıştır. Ayrıca pek girift kilitler yapmakta büyük bir hüner sâhibi idi. Bir gün her şeyi ile ağırlığı bir kırattan fazla çekmeyen ve kilidi bulunan bir hokka yaptı ve bunu memleketin hâl tercümecilerinin adını bildirmediikleri emrine takdim etti. al-Sakkâki emir tarafından iyi bir şekilde mükâfatlandırılmış idi; fakat bir az sonra huzûra bir başkası geldi ve daha büyük bir hurmet ve itibâr ile karşılandı. al-Sakkâki buna hayret etti; sonra bu şahsın bir âlim olduğunu öğrendi. Kendisi, ilmin sînâattan daha itibârlı olduğunu görerek, bir âlim olmağa karar verdi. İlk çalışmaları başarılı olmaktan uzak idi; bu başarısızlık onun cesâretini kırdı. Aralıksız düşen su damlalarının kayada nasıl bir delik oyduğu dikkatini çekince, çalışmalarına tekrar başladı. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Hocalarının veya talebelerinin kim oldukları meçhûldür. Bu hâl şüphesiz hayatının sonuna doğru memleketinin moġul istilâsına uğramasından ileri gelmiştir.

al-Sakkâki Hanefî takihleri arasında yer alır ve bu sâhada iki hocası, Sadîd al-Hayyâfî ve Mahmûd b. Sa'îd b. Mahmûd al-Hârişî ile talebelerinden biri, Hanefî fıkhına dâir *al-Kinya* adlı bir eserin müellifi olan Mahmûd al-Zahîdî zikredilir. Fergana 'da, Almaliğ (coğrafyacılar göre, Almaliğ) şehri yakınında, Karyat al-Kindî 'de 626 (1299) yılında öldü.

Asıl şöhratini, zamanına kadar belâgat mevzuunda kaleme alınmış en şümullü telif olan arapça eseri, *Miftâh al-ulûm* te'min etmiştir. Büyük şöhretine rağmen, *Miftâh* 'ın el-yazmaları Avrupa kütüphanelerinde nâdirdir ve al-Kazvini tarafından üçüncü kısmının *Talhiş al-Miftâh* adı ile yapılan hulâsa ve şerhi eslini geride bırakmıştır. Bu hulâsa belâgat hak-

kında örnek eser oldu ve bugüne kadar sayısız şerhleri vücûda getirildi. *Miftâh al-ulûm* 'un gölgede kalmasının bir başka sebebi de, şüphesiz, arapçada pek az kullanılan, belki de yunan bir te'sir gibi tefsir edilebilen uzun bâreleri yüzünden, bâzan ifâdesinin çok güç anlaşılmasından ileri gelmektedir. Meşhûr Naşîr al-Din al-Tûsî'nin muâsır olan al-Sakkâki'nin yunan felsefesinden tercüme edilmiş eserleri okumuş olması da mümkündür. Salâhiyetli her hangi bir âlimi pek nâdir olarak zikrettiği hâlde, onun ekseriyâ gramer mevzuunda felsefi nazariyeleri tercüme ettiği söylenen al-Rummâni 'den deliller serdetmesi belki de mânâsız değildir. Eserinin iki neşri (Kahire, 1317, 1318) istifâde edebilmek için elimizde bulunmakta ve bu nevî eserler için pek lüzumlu olmasına rağmen, tamâmen harekesiz basılmış olmakla berâber, yine de onu tetkik etmemeye imkân vermektedir. Müellifin ilk tasavvuru eseri sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere, 3 kısma ayırmaktır; bunlara mevzû ile yakından alakalı başka bahisler de ilâve etmiştir: sarf hakkındaki kısmın başına arap harflerinin mahreçleri hakkında olup, arapçadaki eserlere mahsûs telâffuzları nazari olarak tanıtan bir bahis konulmuş, beyan ve maâniden bahsedilen kısımda ise, *badî* 'in bahisleri hulâsa edilmiştir. Her ne kadar al-Sakkâki eserinde maddelerin ilmî bir tasnifini yapmağı denemiş ise de, taksimi bunları sayarken başka, izah için numaralarken başkadır. İlk kısım 3 *fasl* 'a bölünmüştür, hâlbuki ikincisi bir çok *fasl* ve *bâb* 'lara ayrılmış, sonuncusunun bölümleri ise, numaralanmamıştır. Maânî kısmı *kânûn* 'lara, tekrar bunlar da *fann* 'lere bölünmüştür. Beyândan (*bayân*) bahseden bölüm iki *aşl* 'a, beş *fasl* 'a ve ayrıca numaralanmamış bir çok bahislere ayrılmıştır. Üçüncü *fasl* mecâz ve istiâreye dâir olup, 6 *kısm* 'a ayrılır ve sonunda belâgat ve fesâhat hakkında numaralanmamış bâzı bahisler ihtivâ eder. Müellif sonra bize kitabını burada bitirmesi gerektiğini, müteâkıben verilen bahislerin de hakikatte belâgate âit olduğunu, böylece *istidlâl* veya eserden müessire gitme yolu ile kıyas, hakkında uzun bahisler ile arûz v.b. gibi, tabîî tafsilâtı ile birlikte, şiir san'atına dâir uzunca bir tetkik ilâve ettiğini söyler. Eser, bir el kitabı olarak, kullanılabilmek için çok geniş tutulmuş ve kötü tertip edilmiştir. Bu yüzden ki, al-Kazvini'nin *Talhiş al-Miftâh* adı ile yaptığı hulâsa ve şerhi eserin yerini almış ve onu geride bırakmıştır. al-Kazvini'nin eseri, pek çok şerhleri ve bilhassa al-Taitâzânî'nin *al-Muṭavval* ve *al-Muḥtaşar* adlı eserleri ile birlikte, arap edebiyatında gü-

nümüze kadar nüfûz ve itibârını muhâfaza etmiştir. *Miftâh al-ulûm* bir çok şerhe mevzû olmuştur. Bunlardan yukarıda zikredilenlerden başka, Mahmûd b. Mas'ûd al-Şirâzî (ölm. 726=1326) 'nin yalnız üçüncü kısma yaptığı şerhi ile al-Curcânî'nin h. 803 (=1400/1401) yılında tamamladığı yine üçüncü kısmın şerhi zikredilebilir.

Bibliyografya: al-Kuraşî, *al-Cavâhir al-muzî'a* (Haydarâbâd), II, 225; İbn Kutluboga, s. 250; al-Suyûtî, *Buġyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s. 425; Muhammed Bâkir, *Ravzat al-cinân* (Tahran, 1304), sahi-feleri numarasızdır; Taşköprü-zâde Ahmed (trc. Kemâleddin Mehmed), *Mavzû'at al-ulûm* (İstanbul, 1313), I, 232 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-gunûn* (İstanbul, 1941—1943), II, 1762—1768; Brockelmann, *GAL*, I, 294; *Suppl.*, I, 515 v.d.; Mehren, *Rhetorik der Araber* (Wien, 1853). (F. KRENKOW.)

SELÂ. [Bk. SALÂ.]

SELÂM. SALÂM (A.), *salima* („sağ'am, dokunulmamış, sâlim olmak") fiilinden yapılmış bir isim; sonra, isim olarak, „selâm, selâmlama, selâmet, kurtuluş" mânâsında; eski arap lugatçilerinin verdikleri bilgiler hakkında bk. *Lisân al-'arab*, XV, 181 v.d., sık-sık.

Bu kelimeye *Kur'an* 'da, busûsiyetle Mekke 'de nâzil olmuş ikinci ve üçüncü vahy devrelerine isnât olunan sûrelerde ekseriyâ tesâdüf olunur. Bu kelimeyi ihtivâ eden en eski âyet *Kur'an*, XCVII, 5 olup, burada *laylat al-kadr* münâsebeti ile, — o şafağın sökme vaktine kadar selâmettir — denilmektedir. *Salâm* kelimesinin bu aynı mânâsı *Kur'an*, L, 33; XV, 46; XXI, 69; XI, 50 'de de bulunmaktadır. *Salâm* dünyevî kurtuluş ve selâmete olduğu gibi, ebedî kurtuluş ve selâmete de delâlet eder. Bu son mânâda kelime cennete delâlet eden (*Kur'an*, X, 26; VI, 127) *dâr al-salâm* („selâmet evi") tâbirinde kullanılmıştır. *Ahl al-kitâb* [b. bk.] 'a hitap eden *Kur'an*, V, 18 âyeti (Medine 'de nâzil olmuştur) *subul al-salâm* („selâmet yolları") tâbirini ihtivâ eder (krş. *Eş'iyâ*, LIX, 8: *dârek şâlôm*).

Bununla berâber, *salâm* kelimesi, *Kur'an* 'da ekseriyâ selâmlama ibâresi olarak kullanılmıştır. Nitekim *Kur'an*, LVI, 90 (Mekke 'de, ilk devirde nâzil olmuştur) 'da sağ tarafta bulunanlar, saâdetlerine katılanlar tarafından *salâmun laka* („sana selâm olsun!") sözleri ile selâmlanmıştır (al-Bayzâvi 'ye göre; *Lisân al-'arab*, XV, 184, s. v.d. 'da başka izahlar). *Salâm* (*Kur'an*, XXXVI, 58; XIV, 28; X, 10; XXXIII, 143) veya *salâmun 'alaykum* (XVI, 34; XXXIX, 73; XIII, 24) saâdete ermiş olanlara cennette veya buraya girerlerken söyleni-

len selâm tâbiridir. *Kur'an*, LVI. 25 âyetindeki *salâman salâman* (diğer kırâat şekli: *salâman salâman*, krş. *Kur'an*, XIX, 63), muhtemel olarak duâ mânasına bir nidâ olarak da kabûl edilebilir. Aynı şekilde A'râf [b. bk.]'da bulunan cennet sâkinlerine *salâman* 'alaykum' diye bağırırlar (*Kur'an*, VII, 44). İbrâhim'in misafirleri de kendisine selâm vermişler ve o da selâmlarını almıştır (*Kur'an*, LI, 25; XI, 72; krş. XV, 52). İbrâhim *salâm* 'alayka' diyerek, kendisini tehdit eden babasından izin alır (XIX, 48). Mûsâ'nın Fir'avn'a yaptığı ihtar (XX, 49) *al-salâman* 'alâ man ittaba'a 'l-hudâ' („doğru yolu tâkip edene selâm") tâbirini ihtivâ eder; al-Bayzâvi'nin verdiği ilk tefsire göre, *salâm* burada melekler ve cennet muhâfızlarının verdiği selâmdır; fakat bu kelimeler, hitâbın başında bulunmadığı için, başka bir tefsir bunun bir tasdik cümlesi olarak telakkî edilmesini ve *salâm*'ı Allahın cezâ ve gazabından muâf olma mânasında alınmasını tercih eder (bk. al-Bayzâvi, bu âyetin tefsiri ve *Lisân al-'arab*, XV, 183, 7—8). *Salâman* 'alaykum' („selâm size"), *Kur'an*, VI, 54'te, Peygamberin imân edenlere götürmesi gereken haberin başlangıcını teşkil eder ve, *Kur'an*, XXVII, 60'ta *salâm* Allahın seçkin kullarına söylenmiştir. *Salâm* kelimesi bir de XXXVII. sûrede, duâ ve takdîs olarak, bir çok defa kullanılmıştır; burada her peygambere tahsis edilmiş olan âyetler bunlar hakkında söylenmiş bir *salâm* ile sona erer (âyet 77, 109, 120, 130, 181; krş. bir de XIX, 15, 34). *Salâm* (*Kur'an*, XLIII, 89)'a ve *salâman* 'alaykum' (*Kur'an*, XXVIII, 55)'e kâfirler ile münâsebeti kesmeyi ifâde etmek için, istihzâlı bir mâna da isnat olunabilir (başka tefsirler için bk. al-Bayzâvi). Rahîm Allahın kulları bununla câhillere (câhilûn) cevap olarak söyledikleri *salâman* (*Kur'an*, XXV, 64) da aynı mânaya gelebilir. Fakat müfessirler bunu *tasalluman* veya *barâ'atan* mânasına almaktadırlar. — *Kur'an*, LIX, 23 (Medîne'de nâzil olmuştur)'te *al-salâm* Allahın adlarından biri olarak bulunmaktadır; al-Bayzâvi'ye göre, bu „hatasız" mânasında sıfat (şifa) olarak kullanılmış bir *maşdar*'dır (bk. bir de *Lisân al-'arab*, XV, 182, 7 v.dd., 20 v.dd. ve mad. ALLAH, I, 363^a). Bundan dolayı *dâr al-salâm* ve *subul al-salâm* tâbirlerinde bulunan *al-salâm* Allahın adı olarak tefsir edilmiştir (bk. al-Bayzâvi, *Kur'an*, VI, 127; X, 26; V, 18 tefsirleri; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 2—3). Hattâ bu kelime *al-salâm* 'alaykum ibâresinde de Allah mânasına alınmak istenmiştir (Fâhr al-Dîn al-Râzî, *Mafâtih al-ğayb*, *Kur'an*, VI, 54 tefsiri, Kahire, 1278, III, 54, 21—22; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 2—3). — *Alkâ' l-salâma* (*Kur'an*,

IV, 96) tâbirine „selâm" mânasının verilmesi ihtimal dışıdır; başka bir kırâat tarzı ile. *Kur'an*, IV, 92, 93; XVI, 30, 89 da aynı tâbirde bulunan *al-salama* şeklini vermektedir.

İsimden yapılmış *sallama* fiili yalnız Medîne'de nâzil olan sûrelerde, yâni Peygambere *şalât* ve *salâm* söylemenin tavsiye edildiği âyetlerde (*Kur'an*, XXXIII, 56) ve *Kur'an*, XXIIV, 27, 61'de tesâdüf olunur (ağ. bk.).

Müslümanlar arasında *salâm* kelimesi ile selâmlamanın islâmî bir müessese olduğu fikr çok erken olarak yayılmış idi. Bu yalnız Mekke'de son devirde nâzil olan bir âyet ile Medîne'de vahyedilmiş olan iki âyetle bu şekilde selâmlamanın emredilmiş olması itibâriyle doğrudur. *Kur'an*, VI, 54'te Peygambere şu şekilde hitâp edilir: „âyetlerimiz (âyet) inanınlar sana gelince, söyle: — siz selâm olun (*salâman* 'alaykum'). Tanrınız acımaz, kendi üzerine borç yazmıştır" v.b. — XXV, 27: „Ey imân edenler, size âit olmayan meskenlere önce haber vermeden ve orada oturanlara selâm vermeden (*va tusallimû*) girmeyiniz v.b.; buna muvâzî olarak, XXIV, 61 „evlere girdiğiniz zaman, birbirinize selâm veriniz (*fa-sallimû*)" v.b. (benzer bir hüküm için bk. *Metta*, X, 12; *Luka*, X, 5). — Bundan başka içinde „selâmlama" için daha geniş *hayyâ* tâbirinin kullanılmış olduğu *Kur'an*, IV, 88 de *salâm* ile alâkalı bir selâmlama olarak telakkî edilmektedir. Bununla beraber, Goldziher bâzı eski beyitleri şâhit olarak getirip (*ZDMG*, XLVI, 22 v.d.), selâmlama ibâresi olarak *salâm* kelimesinin kullanılması islâmiyetten daha önce mevcut olduğu vâkiasına işaret etmiştir. İbrânî ve ârâmî dilinde buna tekabül eden ve Abd-i atîk'teki kullanılışa dayanan ibâreler, *şalôm lekâ*, *şelâm lak* (*lekôn*), *şelâmû 'alâk* (bk. *Hâkimler*, XIX, 20; *II. Mülûk*, XVIII, 28. *Dânyâl*, X, 19; *I. Tarihler*, XII, 19) yahudi ve hristiyanlar tarafından selâmlama için kullanılıyordu (bk. G Dalman, *Gramm. d. jüd.-paläst. Aramäisch*², Leipzig, 1905, s. 244); *Talmüd Yeruşalmi şebi'it*, IV, 35b'ye göre, *şalôm 'alêlâm* İsrâil'in selâmı idi. Krş. bir de *Pegitta Math.*, X, 12; XXVI, 49, *Luka*, X, 5; XXIV, 36; *Yuhanna*, XX, 19, 21, 26, ve Payne Sm'th, *Thes. Syriacus*, stn. 4189 v.d. Ayrıca, çok büyük miktarda nabatî kitâbeleri şimâlî garbî arapları arasında ve Sinâ yarımadasında *ş-l-m*'nin duâ, takdîs tâbiri olarak kullanıldığını te'yit eder (*CIS*, II, *Inscriptiones aramaeae*, I, nr. 288 v.dd., nr. 244, 339'da tekrar edilmiş, nr. 302'de üç defa kullanılmıştır) ve arapça *ş-l-m* şekline, duâ tâbiri olarak, Şafâ kitâbelerinde ekseriyâ tesâdüf olupur (krş. E. Littmann, *Zur Entzifferung*

der *Şafâ Inschriften*. Leipzig, 1901, s. 47, 52 v.d., 55, 56, 57, 59, 61, 64, 66, 67, 70; ayn. mll., *Semitic Inscriptions*. New York-London, 1905, Şafâ'te inser., nr. 5, 8, 12, 15, 69, 128, 134).

Şâyet *Lisân al-'arab* XV, 183, 5, aşağıdan) da zikredilen *salâmaka Rabbanâ fi kulli facrin* misrâi mevşûk ise ve gerçekten Umayya b. Abi'l-Şalt tarafından söylenmiş ise, ihtimâl nandan şimâlî Arabistan'ın bir Allaha inanan âzâz muhâfızlarında, sabah ibâdetlerinde, *salâm* kelimesini ihtivâ eden bir ibârenin duâ tâbiri olarak kullanıldığı neticesi çıkarılabilir. Muhâfızların vahidi ve hristiyan düşünüş tarzının tesiri ile ârâmî kültür çevresinde bu kelime husûsî bir mâna almıştır. *Salâm* in σωτηρία'nın fâde ettiği fikri karşılığı hakkındaki Lidzbarski *Zeitschr. f. Semistik*, I, 85 v.dd.) nin faraziyesi bir tarafa bırakılabilir, fakat onun *islâm* kelimesini *salâm*-σωτηρία („*salâm* vâline girmek" mânasında) dan yapılmış isimden müştek bir fiilin masdarı olarak izâh etmesi *aslama vachahu li'llâh*, *aslama li-rabb al-âlamîn* ve başka benzerleri gibi, sık-sık geçen *kur'anî* tâbirler ile bağdaşmaz.

Peygamber *salâm* tâbirine büyük bir dinî değer izâfe etmiş olmalıdır; çünkü bunu meleklerin cennetliklere söylediği selâm olarak telakkî etmektedir ve kendinden önce gelmiş olan peygamberler hakkında duâ tâbiri olarak bunu kullanmaktadır. *Taşahhud* (ağ. bk.)'de söylenen ve *şalât*'ın sonunda bulunan ve yahudi *tefilla*'sında benzeri olan bk. E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgesch. des islam. Geistes u. Kultus*, Abh. Pr. Ak. W., phil.-hist. Cl., 1913, nr. 2, s. 18) selâmlama gibi bir selâm, ihtimâl başlangıçtan itibaren, namazın bir kısmını teşkil etmiştir. Bir hadîse göre (al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 3, *al-Azân*, bâb 148, 150, ilk önce namazın (*şalât*) sonunda, Allana, Cabrâ'il'e, Mikâ'il'e ve diğer meleklerle *salâm* söyleniyordu. Allahın kendisinin *salâm* olduğunu (bk. *Kur'an*, LIX, 23) farkederek, Peygamber bu kullanışı reddetti ve sonra *taşahhud*'de nasıl söylenmesi gerektiğini bildirdi; buna göre, *salâm* sözü aşağıda gösterilen şekilde olacaktı. *Taşahhud* hakkındaki teâmulden ayrı tarz hakkında bk. al-Şâfi'i, *Kitâb al-umm*, Kahire, 1321, I, 103 v.d; krş. Goldziher, *Über die Eulogien* (*ZDMG*, L, 102).

Şeriat tarafından tesbit edilmiş olan namaz (*şalât*) ibâdetinde Allahı takdîs ve Peygambere, ibâdet edene ve Allahın dindar kullarına *salâm* (*al-salâmu* 'alayka, *ayyuha l-nabiyu*, *va rahmatu llâhi va barakâtuhu*, *al-salâmu* 'alaynâ va 'alâ ibâdi llâhi l-şâlihîna) kelimesi şahâdetten önce gelir. *Şalât*'ın mecbûrî hareketleri sonda söylenen *taslîmat al-âla*'yı

ihativâ eder; bunun daha tam şekli, oturulmuş olduğu hâlde, başı sağa ve solâ çevirip, her defasında, *al-salâmu* 'alaykum va rahmatu llâh demekten ibârettir. Bk. al-Bâcûrî, *Hâşiya 'alâ Şarh Ibn Kâsim al-Gazzî 'alâ matn Abi Şucâ'*, Kahire, 1321, I, 168, 170.

Kur'an'da *salâm*'dan teşkil edilen tâbirlerin tercihen ve ibâdetle bulunması ve bunun ibâdetle kullanılması *salâm*'ın münhasıran islâmî bir selâm (*tahiyat al-islâm*) olarak gösterilmesine husûsiyetle yardım etmiş olmalıdır. Daha yukarıda söylenilmiş olduğu üzere, *Kur'an*'da Peygambere *taşliya*'nın akabinde *salâm* söylenmesi emredilmektedir. An'ane Peygamberin bu *salâm*'ı kabûl ettirmekte tehâlük gösterdiğini nakleder. 'Umayr b. Vahb, önüne getirilince ve onu müşrik selâmı (*in'imû şabâhan*) ile selâmlayınca, Peygamber ona —, „Allah bize seninkinden daha iyi bir selâm, yâni cennet ehlinin selâmı olan *al-salâm*'ı verdi" — demiştir. (İbn Hişâm, nşr. Wüstenfeld, s. 472, aşağıda v.d.; al-Tabarî, nşr. de Goeje, I, 1353, 10 v.dd.). Peygamberin etrafında olanlar da bu selâmlama tâbirini içten benimsiyorlardı. al-Vâkidî, 'Urva b. Mas'ûd'un islâmiyeti kabûl etmesinden hemen sonra, Tâifli hemşehrilerini de islâmiyete kazanmak isterken, kendini müşrikler tarzında selâmlayan Şakîflerin dikkatini cennet ehlinin selâmına, *al-salâm*'a çekmiş olduğunu anlatır (İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 369; Sprenger, *Das Leben... des Mohammedi*, III, 482; Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 264). İbn İshâk'a göre, Muğîra b. Şu'ba Şakîf'in Peygamberin yanına gelen mümessillerine, Peygamberi nasıl selâmlamaları gerektiğini göstermiş idi. Fakat onlar yalnız „câhiliye" devrinin selâmını kullanmak istiyorlardı (İbn Hişâm, s. 916, 5 v.dd.; al-Tabarî, I, 1290, 9 v.dd.; Sprenger, *ayn. esr.*, III, 485; Goldziher, *ayn. yer.*) — Yahudiler, bir müddet için, Peygamber hakkında, bu selâmı *al-sâm* 'alaykum („üzerinize ölüm") şeklinde bozmuşlar; Peygamber de buna *va 'alaykum* („sizin de üzerinize") diye cevap vermiş olmalıdır (al-Buhârî, *al-İstîzân*, bâb 22; *Lisân al-'arab*, XV, 206). — İbn Sa'd'a göre (*ayn. esr.*, IV/1, 163, 15), Abû Zarr, Peygambere hitâben, müslüman selâmını kullanan ilk şahıs olmuştur. Aynı müellife göre (*ayn. esr.*, IV/1, 83, 2), Mu'âviya'nın Abû Mûsâ al-Aş'ari'ye yazdığı bir mektubun başında *salâm alaykum* bulunmaktadır.

Kullanılabilecek ifâdeler *salâm* veya *salâm* 'alaykum(-ka) veya *al-salâm* 'alaykum idi. Umm Ayman Peygambere: *al-salâm* demekle yetinirdi (İbn Sa'd, *ayn. esr.*, VIII, 163, 7 v.dd.). *Kur'an*'da *salâm* 'alaykum kullanılması ekseriyeti teşkil eder. Fâhr al-Dîn al-Râzî harf-i

târihsiz şeklin üstün olduğunu ve mükemmel selâm fikrini ifade ettiğini isbât etmeğe çalışır (ayn. esr., II, 500. 35 v.dd., III, 512, 11 v.dd.). Bundan dolayı al-Şâfi'i, buna uyarak, *taşahhud*'da *salâman* 'alayka'yi kullanmağı tercih etmiş olmalıdır (ayn. esr., III, 512, 35; mâmafiş şâfi'i mezhebi bu yerde harf-i târifli şekli de kabûl eder (al-Bâcûrî, ayn. esr., I, 168; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 12—13). Bununla beraber, selâmlamak için *al-salâm* 'alaykum ibâresi sık-sık kullanılmakta idi. Bu harf-i târifli şekil *taslîma*'de kaide hâlinde (Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., II, 501, 5; al-Bâcûrî, ayn. esr., I, 170; *Lisân al-'arab*, XV, 182, 13 v.dd.). Selâma cevap vermek için *va 'alaykum al-salâm* demek âdet olmuştur (kelimelerin bu yer değıştirmesi için bk. Fahr al-Dîn al-Râzi, II, 500, 29 v. dd., III, 512, 21 v. dd.). İbn Sa'd (ayn. esr., IV/1, 115, 19—20)'e göre, 'Abd Allâh b. 'Omar salâma *salâm* 'alaykum diyerek cevap verirdi.

Bâzı hadislerle göre, Peygamber 'alayk al-salâm ifâdesini ölümlere verilen selâm olarak vasıflandırmış ve kendisine *al-salâm* 'alayk ile selâm verilmesi husûsunda ısrar etmiştir (al-Tabari, III, 2395; İbn al-Aşir, *al-Nihâya fi garîb al-hadîş va 'l-aşar*, Kahire, 1311, II, 176 aşğıda). Yukarıda ilk olarak zikredilen selâm ibâresine gerçekten mersiyelerde tesâdüf olunur (ayn. esr., II, 177; *Lisân al-'arab*, XV, 182). Fakat Peygamberin, mezarlıkta, ölümleri, (*al-salâm* ile başlayan bir ibâre kullanarak selâmladığı rivâyetleri de vardır (al-Tabari, III, 2402, 10 v.dd.; İbn al-Aşir ve *Lisân al-'arab*, ayn. yer.). Aynı şekilde, 'Abd Allâh b. 'Omar, bir seyahatten dönüşünde, Peygamberin Abû Bakr'in ve babasının mezarlarını, *al-salâm* 'alayka diyerek selâmlıyordu (İbn Sa'd, ayn. esr., IV/1, 115, 5 v. dd.).

Daha çok erkenden *salâm* ifâdesine *va rahmatu 'llâhi* veya *va rahmatu 'llâhi va barakâtuhu* sözleri ek di; birinci genişletme *taslîma*'de ikincisi *taşahhud*'de yk. bk.) kullanılır oldu. *Kur'an*, IV, 88: „Size selâm verilince, buna daha güzel bir karşılık (selâm veriniz veya onu tekrar ediniz“ emri ile münâsebetli olarak, karşılıkta lutf ve rahmet dileğini veya bâzan sâde bir *salâm* 'a yalnız birincisini ilâve ederek, karşılık vermek sünnet (*sunna*) olarak gösterilmektedir (bk. al-Buhârî, *al-İsti zân*, bâb 16, 18, 19). Üç parçadan müteşekkil bir ifâde ile selâmlanan bir kimse aynı ile selâma karşılık vermelidir (Fahr al-Dîn al-Râzi, *Kur'an*, IV, 88 tefsiri, ayn. esr., II, 502, 14 v. dd.; al-Bayzâvi, *Kur'an*, IV, 88 tefsiri). — Lane (*Manners and Customs of the modern Egyptians*, London, 1842, I, 229, not 1'e göre, üç kı-

sımlı ifâde selâm karşılığı olarak Mısır'da çok kullanılmakta idi; krş. Nallino, *L'arabo parlato in Egitto* (Milano, 1913), s. 121. Mekke'de bunun kullanılışı oldukça nâdirdir; burada âdet olan karşılık *ve 'alêkum es-salâm va 'r-rahma* (veya *ve rahmatu 'llâh* veya *va 'l-ik-râm*)'dir; bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter u. Redensarten* (La Haye, 1886), s. 118. — Landberg (*Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, II, 788, not) genişletilmiş selâm ifâdesinin *Sayılar*, VI, 24—26'daki râhiplere âit takdisi garip şekilde hatırlatır bulunmaktadır. — Bir tek şahıs hakkında 'alaykum 'ün kullanılması cemî birleşik zamirin iki muhâfız meleş de veya o şahsa bağlı mânevî varlıkları da içine almaktadır tarzında izâh edilmiştir (Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., II, 501, 19 v. dd., krş. III, 513, 17 v. dd.).

Bir mektubun sonunda ekseriyâ *va 'l-salâma* ('alayka, -kum) ifâdesi bulunur, msl. İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 27, 11, 27, 28, 2, 5, 23, 29, 13, 21, al-Hârîrî (*Durrat al-gavvâş*, nşr. Thorbecke, s. 208, 9 v. dd.), bu yerde, en doğru istimalin yalnız başta kabûl ettiği harf-i târihsiz şekli (*salâman*) reddetmektedir. — *Va 'l-salâm*, arada-sırada, „işte bu kadar“ mânasını almıştır (bk. Snouck Hurgronje, ayn. esr., s. 92).

Kur'an XX, 49'da, ihtiyac hâlinde, müslüman olmayanlar için kullanılması âdet olan bir ifâdeyi, yâni *al-salâma* 'alâ man ittaba'a 'l-hudâ'yı vermiştir (bk. Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., II, 501, 26 v.dd., IV, 706, 19—20). Buna msl. Peygamberin mektuplarında tesâdüf olunur (al-Buhârî, *al-İsti zân*, bâb 24, İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 28, 10—11, krş. str. 6, mektubun başında: *salâman* 'alâ man âmana). 91 (710) yılına âit papirus üzerine yazılmış vesikalar bunun erkenden kullanıldığını göstermektedir (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, nşr. C. H. Becker, Heidelberg, 1906, nr. I, 29, II, 40 v.d., III, 87 v.d., X, 11, XI, 7, XVIII, 9). Bununla beraber Peygamberin Mağnâ yahudilerine gönderdiği bir mektup *va 'l-salâm* ile sona erer (İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 28, 23). Ayla hristiyanlarına hitâben yazılmış bir mektup da böyledir (ayn. esr., s. 29, 12—13). Yine hadîste, hiç olmazsa karşılık olarak *salâm* ile selâmlamanın kâfirler ile kitap ehlinen esirgenmediği yolunda bir temâyül fark edilmektedir (bk. al-Tabari, *Tafsîr*, V, 111 v.d.; Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., I/II, 28, 10—11, krş. str. 6, mektubun başında: *salâman* 'alâ man âmana). 91 (710) yılına âit papirus üzerine yazılmış vesikalar bunun erkenden kullanıldığını göstermektedir (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, nşr. C. H. Becker, Heidelberg, 1906, nr. I, 29, II, 40 v.d., III, 87 v.d., X, 11, XI, 7, XVIII, 9). Bununla beraber Peygamberin Mağnâ yahudilerine gönderdiği bir mektup *va 'l-salâm* ile sona erer (İbn Sa'd, ayn. esr., I/II, 28, 23). Ayla hristiyanlarına hitâben yazılmış bir mektup da böyledir (ayn. esr., s. 29, 12—13). Yine hadîste, hiç olmazsa karşılık olarak *salâm* ile selâmlamanın kâfirler ile kitap ehlinen esirgenmediği yolunda bir temâyül fark edilmektedir (bk. al-Tabari, *Tafsîr*, V, 111 v.d.; Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., I/II, 28, 10—11, krş. str. 6, mektubun başında: *salâman* 'alâ man âmana).

Selâm ile alâkalı kaide ve tahditler hakkında bk. bir de mad. TASLİM

Salâm bir de „her cuma günü, öğle namazı ezânından aş. yk. yarım saat önce, minârelerde okunan *salâvât* mânâsına kullanılır. İhâdetin bu kısmı, tam mânâsı ile farz olan namazın başlamasından önce, câmiin içinde

sesleri güzel olan ve bir *dikka* üzerine oturan şahıslar tarafından tekrar edilir“ (Goldziher, *Über die Eulogien* v.b., Z D M G, L, 103 v.d.; krş. Lane, ayn. esr., I, 117) Mısır'da aynı tâbir, ramazan ayında, gece yarısından yarım saat kadar sonra, minârelerden Peygambere okunan *şalavât* hakkında dahi kullanılır (Lane, ayn. esr., II, 264).

'Alayhi 'l-salâm duâ ifâdesi, sıkı sünnet ehli telakkisine göre, yalnız Peygamberin adından sonra kullanılmaktadır; fakat daha eski mu'arrerattan bunun ekseriyâ daha serbest olarak kullanıldığı neticesi çıkmaktadır (bk. bir de al-Buhârî, *al-İsti zân*, bâb 43: *Fâtima* 'alayha 'l-salâm). Bununla beraber, şî'iler hiç bir tahdit gözetmeden, 'Alî ve onun soyundan olanları anarken, bu ifâdeyi kullanırlar (Goldziher, ayn. esr., Z D M G, L, 121 v.dd.; Fahr al-Dîn al-Râzi, ayn. esr., III, 511 aşğıda v.d.).

Hindistan'da „yedi *salâm*“ denilen *Kur'an*, XXXVI, 58, XXXVII, 77, 109, 120, 130, XXXIX, 73, XCVII, 5 âyetleri sihr için kullanılır. Âhir-i çahâr-şamba (bk. mad. ÂHIR) bayramında bunlar safran suyu, gül suyu veya mürrekkep ile bir Hind kirazı veya kutsal frenk inciri veya çınar yaprağı üzerine yazılır, sonra yazı suda yıkanır ve bu su, saâdet ve uğur ümidi ile, içilir (Ca'far Şarîf Herklots, *Islam in India or the Qânûn-i İslâm*, W. Crooke'un yeni tabı, London, 1921, s. 186 v.d.).

Sikkeler üzerinde, *salâm* kelimesi (bâzan yalnız s. şekli'nde kısaltılır) sikkenin „tam ayarlı“ olduğuna delâlet eder (G. Stickel, *Handb. d. Morgenl. Münzkunde. Das grossherz. orient. Münzscabinet zu Iena*, Leipzig, 1845, I, 43 v.d.; O. Codrington, *A Manual of Muslim Numismatics*, London, 1904, s. 9, 10).

Bibliyografiya: Makalede zikredilen eserler dışında bk. İbn Abd Rabbîhi, *al-İkd al-farid* (Bulak, 1293), I, 276 v.d.; Lane, ayn. esr., I, 798 v. dd.; Landberg *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901—1913), II, 776—781, 786—789.

(C. VAN ARENDONK.)

SELÂME. SALÂMA B. CANDAL, islâmîyetten önce yetişmiş şâirlerdendir. Salâma Tamim kabilesinin büyük şühelerinden Sa'd al-Fizr'in al-Hârîş kolundandır. Kendisi şîirlerinden pek azı bugüne kadar gelmiş olan câhil'ye devrinin temâyüz etmiş şâirlerinden biri sayılmaktadır. Milâdi VI. asrın ikinci yarısı içinde kudretinin zirvesine ulaşmış olmalıdır. Bu görüşü te'yit eden türlü sebepler vardır: 1 — Tağlib kabilesi reisi 'Amr b. Ku'süm, cenûba yağma akını yaptırdığı zaman, Salâma'nın kardeşi Ahmar (bâzan yanlış olarak, Ahmed yazılır) 'Amr tara-

findan esir alınmış, ancak Salâma'nın ricâsı üzerine, fide-i necât alınmaksızın, serbest bırakılmıştır ('Amr, *Divân*, şîir 2, giriş; *Agânî*, IX, 183, 18). Ahmar'in esir alınışının, Salâma'nın *divân*'ındaki 8. şîirin şerhinde (nşr. Şayho), Şa'sa'a b. Mağmûd b. 'Amr b. Mağad'e atfedilmesi belki de arap rivâyetlerinden birindeki bir yanlışlıktan ileri gelmektedir. Bu sonuncu şahıs, müttelikleri (*hulafâ*) sıfatı ile, Şaybanlıların yanında bulunan Kayslıların bir kolu olan 'Amr'e mensup olması muhtemel olduğu gibi, tanınmış Yemenli Mağad'den de olabilir, 2 Salâma, İran hükümdarı Parviz'in emri ile, fillere çîğnetilen Hîra hükümdarı al-Nu'mân'ın ölümünü en uzun şîirinde zikretmektedir (*Divân*, nr. 3, beyit 39; *Aşma'iyât*, nr. 53, beyit 39). 3. Bundan başka Carir ve Farazdağ'ın *Nağâiz*'inde Salâma'nın *Divân*'ında bulunmayan iki şîirine rastlanmaktadır. Salâma bu şîirlerinde Sa'd al-Fizr'e mensup Minçarlıların Bakr b. Vâ'il kabilesini de mağlup ettikleri ve zafer dolu Cadûd muharebesine temas etmektedir. Bilhassa bahis konusu son iki hâdiseden Salâma'nın VI. asrın sonlarına doğru yaşamış olduğu neticesini çıkarabiliriz. Ölüm tarihinin tesbitine imkân yoktur; islâmîyete yetişememiştir ve ilk müslümanların hâl tercümelere arasında onun soyundan bir kimsenin adına rastlanmamaktadır.

Şayh Salâma'nın tanınmış kabile reisi Salma b. Candal b. Nahşal ile aynı şahıs olduğunu kabûl etmekle yanlışlıktır; çünkü bunların sonuncusu Nahşal b. Dârim'e mensup olup, şâir Farazdağ'ın ceddî Mucâşşî'in akrabası idi. Salâma atların tasvirinde üstat olmakla tanınmıştır. Derlenmiş şîirleri iki yazma hâlinde bize kadar gelmiş olup, 1910'da Şayh tarafından neşredilmiştir. Bu *Divân* 9 şîir veya şîir parçası ihtivâ etmektedir ki, hepsi 135 beyte bâlig olur ve nâşir bunlara muhtelif kaynaklardan derlediği 36 beyit daha eklemiştir. Ben de bunlara yalnız *Kitâb al-'ayn* (nşr. Bağdad, s. 108)'de bulunan bir beyti kendi namıma ekleyebilirim. Beyitlerinin çoğunun gerçekliğinden şüphe etmek için bir sebep görmüyoruz. Bunlarda şâir kaybolan gençliğinden bahsediyor ve maalesef Salâma'nın yaşı ile ilgili bir sonuca varacak bir ip ucuna rastlanmıyor; çünkü bu gibi ifâdeler, benzeri şîirlerdeki mütat ifâde şekilleri zümresindendir. Allahı zikretmesini (nr. 1, beyit 12) daha sonraki devirlerde vuku bulmuş tahriflerin bir delili olarak görmüyorum, çünkü muhtemelen daha önceki devirler için al-ilâh tâbirinin daha yerinde bir tâbir olmasına rağmen, bir çeşit tektarı mefhumunu Muhammed'den önce, hristiyanlığın ve musevilğin te'siri ile, Arabistan'da

yayılmış olduğunu zannediyorum. Şiirlerinde Buğra ve al-Madâ'in menş'î kılıçları zikretmektedir; bu gibi kılıçlar daha sonraları artık oralardan getirilmediği için, daha muahhar devirlerde yazılmış şiirlerde onlardan pek ender olarak bahsedilmekte veya hiç bahsedilmemektedir. Yazıyı ve hattâ yazı âletleri ile parşömeni zikretmesine (nr. 3, beyit 2) asla şaşmamalıdır. çünkü umûmiyetle bu gibi şeyler zannedildiğinden daha çok yayılmış idi. Şiirleri bedevî şiiri denen damgayı taşımakla beraber, bu tâbir oldukça isâbetsizdir, çünkü, bu yanlış bir intibâ uyandırır [krş. mad. ŞÂİR I. Divân'ın metni Başra (al-Aşma'i) ve Küfe (Abû 'Amr al-Şaybânî) dil mekteplerinin muhassasıdır. İkinci mektep umûmiyetle daha çok itimâda şâyandır ve burada maalesef rivâyetler bir fark gözetilmesini mümkün kılacak kadar birbirinden ayrı tutulmamıştır. Bunlar gibi divan tertip edenleri „şiir toplayıcısı“ kabul etmek yanlış olur; onların işi eski alimlerden intikal eden metinleri şerh etmektir. Cl. Huart'ın neşrini (JA, 1910) tedâvûlden çıkaran Şayhō'nun (Beyrut, 1910 neşri, Salâma hakkında bildiklerimizin hepsini bir araya getirmektedir.

Bibliyografya: *al-Mufaẓẓaliyât* (nşr. Lyall), nr. 22 (metin ve tercümesi (= Kahire tab. I, 54; nşr. Thorbecke, nr. 20); *al-Aşma'iyyât* (nşr. Ahlwardt), nr. 53; (Kahire, 1955) nr. 42; İbn Sallâm al-Cuma-hî (nşr. Hell), Leiden, 1916, s. 36; *Na-kûiz* (nşr. Bevan), s. 147 v.d.; İbn Kutayba *Kitâb al-şîr* (nşr. de Goeje), s. 147; Şayhō *Şu'arâ' al-naşrânîya*, s. 486—491. Ayrıca bk. G A L, Suppl., I, 59; [R. Geyer, *Zum Divân des Salâmat ibn Jandal* (Festschrift Eduard Sachau zum siebzigsten Geburtstage), Berlin, 1915, s. 345—367; Kratschkowski, *Über Arabische Handschriften Gebeugt* (Leipzig, 1949), s. 39—45. Salâma'nın şiirlerine arap dil ve edebiyâtı ile ilgili eserlerin bir kısmında rastlanır; bunlar arasında bk. İbn Manzûr, *Lisân al-'arab*; İbn Kutayba, *Divân al-ma'ânî l-kabîr*; al-Bakrî, *Simt al-lâ'âlî*; ayn. mll., *Mu'cam ma'sta'cam*; Abû 'Ubayda, *Macâz al-Kur'ân*; Ahmed b. Fâris b. Zakariyâ, *Mu'cam ma'âgîs al-luğa*; İbn Durayd, *Camharat al-luğa* v.b.].

(F. KRENKOW.)

SELÂMLIK, (A.-T.), misafirlerin kabul edildikleri oda ve pâdişahların cuma namazlarına gidişlerinde yapılan merâsimi ifade eder.

1. Bir islâm-türk an'ane ve âdeti olarak. Osmanlı imparatorluğu zamanında, eski türk saray ve konaklarında, yabancıların girmesi haram sayılan ve yasak bulunan ve yalnız

kadınların bulunduğu harem, yahut harem dâiresi tâbir edilen kısımdan ayrı diğer bir kısım daha var idi ki buraya selâmlık denilirdi. Selâmlık yalnız erkeklerin bulunduğu kısım teşkil ederdi. Konak veya evin erkekleri resmî ve husûsî iş ve güçlerinin dışında kalan vakitlerini gündüzleri selâmlıkta geçirirlerdi. XVII. asrın ortalarına kadar büyük konakların selâmlıkları bu konak sâhibinin bir nevi resmî çalışma dâiresi vazifesini görürdü. 1650'de Bâbîâlî başlı-başına resmî bir devlet dâiresi hâline gelmeden evvel bk. Z. Pakalın *Osmanlı tarih deyimleri... sözlüğü*. Bâbîâlî sadrazamlar, vezirler, şeyhülislâm ve reis-ül küttâblar öğleden evvel yapılan pâdişah sarayındaki divan-ı hümayun toplantısında bulunurlar ve öğleden sonra kendi konaklarına çekilerek, me'mûriyetlerine âit vazifelerin bir kısmını selâmlık dâirelerinde görürlerdi. XVI. asırdaki bazıları pâdişah sarayları kadar ihtisamlı olan (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314, I, 322) ve itina ve zevk ile süslenmiş bulunan sadrazam ve vezir konaklarındaki selâmlıkların bir nevi resmî dâire vazifesini görmesi, bâzı değişiklikler ile birlikte, XIX. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Kanûn-ı esâsî ve meşrûtiyetin ilânı mes'elelerini görüşmek üzere toplanan hey'et 1876'da, Mithat Paşa konağının selâmlık kısmında müzâkarelerini yapmış idi (bk. Osman Nuri, *Abdülhamid ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 39 v.d.). Osmanlı imparatorluğu zamanında, eyâletlerin merkezlerinde bulunan paşa konakları yine böyle iki kısımdan ibâret idi ve selâmlık kısmı eyâlet paşasının resmî dâiresi vazifesini görürdü. Selâmlıkların gerek merkezde, gerek eyâletlerde böyle resmî dâire vazifesini görmemesinden dolayıdır ki, Tanzimat devrinde vilâyet makamları doğrudan-doğruya resmî bir dâire olarak teşkilâtlandırıldığı vakit, eski itiyat icabı, bu dâirelere „konak“ yahut „vilâyet konağı“ adı verilmiş idi.

Selâmlıklar, aynı zamanda erkek misâfir ve yabancı ziyaretçilerin kabul olundukları bir yer olduğundan, bugünkü mânası ile, misâfir kabul olunan oda, salon veya dâire vazifesini de görürdü.

Selâmlıklar, konak veya ev sâhibinin servet, kudret ve zevkine göre, muhtelif tarzda tertip ve inşa olunurdu. Bir veya bir kaç odadan ibâret bulunan basit selâmlıklar olduğu gibi, büyük konak ve saraylarda büyük dâire hâlinde olanlar da var idi. Bunlar bir veya daha fazla katlı olabilir idi. Bu selâmlıklarda türk usulüne göre döşenmiş istirahat veya misâfir kabul odaları bulunurdu. Bu nevden selâmlıkların münasip bir kısmında ve ekseriyâ alt bölümlerinde bir de kahve ocağı var idi. Kahve ocağı konak sâhibinin uçaklarının oturduğu kısım idi. Bunlar efendilerin şahsî hizmetlerinden başka, konağa gelen misafirlere kahve, çay pişirir ve misafirlerin ağırlanması için gerekli hizmetleri görürlerdi. Misâfirlere yemekler buradan hazırlanmazdı. Umûmiyetle yemekler harem dâiresinin mutfak kısmında yapılır ve selâmlığa gönderilirdi. Büyük selâmlıklar dar ve uzun bir sofa yahut bir bahçe ile harem dâiresinden ayrılırdı. Harem ile selâmlık kısımlarını birbirinden ayıran bu uzun sofaya „mâbeyn“ denilirdi. Harem ile selâmlık arasındaki hizmet ihtibâtı „dönme dolap“ adı verilen bir dolap vâsıtası ile sağlanırdı. Eski konaklarda ziyaretler, iftarlar, bayram tebrikleri hep selâmlıklarda yapılırdı. Kadın misafirler konağın harem kısmında kabul olunurlardı. Hatta bâzı konaklarda harem ve selâmlık dâirelerinin sokaklara açılan kapıları da ayrı-ayrı idi. Selâmlığa gelenler selâmlık kapısından, hareme gelecek ziyaretçi veya misafirler de harem kapısından konağa kabul olunurlardı. Türkiye cümhuriyetinin kuruluşundan sonra, harem ve selâmlık da maziye mal olmuş ve kadın ve erkeklerin ayrı-ayrı oturumaları âdeti de terk edilmiştir.

2. Cuma günleri, Osmanlı pâdişahlarının cuma namazını kılmak üzere, câmie gidiş ve dönüşlerinde yapılan merâsime de selâmlık tâbir olunur. Buna cuma alayı yahut cuma selâmlığı adları da verilir. Cuma selâmlığı Osmanlı devletinin kanûnları ile (bk. *Millî tettebbâlar mecmuası*, İstanbul, 1331, I, 528—535) tesbit ettiği arife, teyle-i kadir, hırka-i şerifi ziyaret, ramazan, kurban bayramları ve kılıc alayı gibi bir merâsimdir. Selâmlığın hangi pâdişah devrinden itibaren yapılmaya başlandığı kesin olarak tesbit edilmiş değildir. Fakat muhtelif tarihî kayıtlar gösteriyor ki, pâdişahların cuma namazlarına merâsim ile gidişleri Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren başlamıştır. Yalnız bâzı garp müellifleri cuma alaylarının Osmanlı devletinde pâdişahların halife unvanını aldıktan, yani Yavuz Sultan Selim'den sonra başladığını ve yahut bu merâsimin Bizans imparatorlarının mâbetleri ziyaret maksadı ile yaptıkları saray âdetlerinin bir taklidi olarak, Osmanlı saraylarında da devam ettğini ileri sürmüşlerdir (bk. EI, mad. SELÂMLIK). Hâlbuki pâdişahların cuma selâmlıklarına gidişlerinin Bizans saray âdetleri ile hiç bir alakası yoktur. Çünkü cuma namazını cemâat ile kılmak islâmiyetin esâslarına göre terk olunması asla câiz bulunmayan bir farzdır. Zira Peygamberden itibaren bütün islâm devletlerinde hükümdarların cuma

namazına gitmeleri ve verilen hutbeleri dinlemeleri dinin bir icâbı idi. Hattâ bâzı devletlerde hutbeleri bizzat halifeler ve hükümdarlar verirdi (bk. Kasım Kütre, I, A, mad. CUMA). İstanbul'un fethinden çok daha evvel, Bursa'nın pâyitaht olduğu sıralarda, inşa edilen câmilerin hemen hepsinde pâdişahlara mahsus bir mahfil vardır. Pâdişahlar cuma ve bayramlarda namazlarını bu hünkâr mahfillerinde edâ ederlerdi. Yıldırım Bayezid (1389—1402) devrinde ihdas olunan silâhdarların, diğer hizmetleri yanında „cuma günleri teğrif buyurulacak câmi-i şerif ile saltanat binislerinde“ pâdişaha refakat etmesi vazifesi de var idi (bk. Atâ, *Tarih*, s. 201 v.d.). Böylece pâdişahın câmie gidişinin İstanbul'un fethinden evvel de bir merâsime tâbi olduğu açıkça görülmektedir. İstanbul'un fethinden sonra, Fâtih ilk cuma namazının Aya-sofya'da kılınmasını emretmiş, bunun için derhâl bir mihrap, minber ve mahfil yapılmış ve Fâtih ilk cuma namazına muazzam bir alay ile gitmiştir (bk. Ahmed Muhtar, *Feth-i celîl-i Kostantiniye*, İstanbul, 1320, s. 270 v.d.). Bu da cuma selâmlıklarının Bizans saray âdetleri ile hiç bir ilgisi olmadığını gösterir.

Cuma selâmlıklarının tertibi mevzuu üzerinde şimdiye kadar pek az durulmuştur. Osmanlı müellifleri, bayram, kılıc alayı ve diğer merâsimlerin tertip ve teğrifâtına âit mufassal bir sûrette mâlûmat verdikleri hâlde, cuma selâmlığı üzerinde o kadar durmamışlardır. Abdürrahman Paşa kanûn-nâmesinde „alay kanûnu“ başlığını taşıyan bölümde *MTM*, s. 521), cuma alayını da, bayram ve diğer alaylar arasında, hulâsaten zikreder. *Teğrifât-ı kadime* müellifi Es'ad Efendi, eserinde „mevlid-i şerif kıraati“, „arefe alayı“, „bayram selâmlıkları“ hakkında tafsilen mâlûmat verdiği hâlde, cuma selâmlığını sükût ile geçer. Atâ tarihinde cuma selâmlıklarından muhtelif bölümlerde hulâsa olarak mâlûmat verilmiştir. Yalnız bu müellif bir bayram merasimini, kısmen Es'ad Efendi'den aldığı mâlûmâta dayanarak, tafsilen anlattıktan sonra diyor ki, — „bundan başka olan resimler merâsim-i id-i adhâdan farksızdır“ — (*Tarih*, I, 232). Anlaşıyor ki, cuma selâmlıkları bayram selâmlıklarında yapılan merâsime az çok benzemektedir ve nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı (*Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 65) da „evvelleri cuma namazlarına çıkışlar devlet erkânı ile beraber bayram namazı gibi olurdu“ diyerek, bu fikri te'yit eder. Bununla beraber cuma alaylarının XVII. asrın yarısından evvel çok daha debdebeli olduğu Mehmed IV. 1648—1687 zamanından sonra, bu merâsimlerin daha basit bir şekilde yapılmaya başlandığını ve yeniçeri ocağının ilgasından sonra ise

(1826), tamâmiyle değiştiğini kabûl etmek lâ-zımdır.

Cuma selâmlıklarının tertip şekli kısaca şöyledir: Pâdişah cuma namazı kılacağı câmiî intihap ettikten sonra, nöbetçi avadancı pâ-dişahın emrini silâhdar ağaya bildirirdi. Silâh-dar ağa gidilecek câmiin semt ve mahallini, me'murları vâsıtası ile, enderûnda mevkib-i hü-mâyûna katılmağa mecbur olanlara ilân eder; bun-dan sonra baş çavuş ağa, başında paşalı ka-vuşu, arkasında kontuş kürkü ve geniş kollu kaftanı, belinde gümüş paftalı sırma kolanlı kuşağı ve bunun üstünde altın köstekli mura-sâ bıçağı bulunan merâsim elbisesini giyer ve maiyetine 40 nefer has odalılarından ve 15 kişi mülâzimlerden alıp, süslü atlara binerek, pâ-dişah'tan yarım saat evvel câmie hareket ederdi. Bunlara ayrıca 40—50 kadar da haseki katılır-dı. Mülâzimlerde ikisinin başlarında sorgucu var idi; bunlar sıra ile pâdişahın iki adet „des-târ-ı hümayûnunu“, yâni sarığını taşımak ile mükellef idiler. Yolda has odalı ağa elindeki pâdişah sarığını iki tarafında bulunanlara gös-terir ve halk bunu selâmlardı; bunlar hunkâr mahfilinde, pâdişahın namaz kılacağı yerin nizamına göre hazırlanmış ve temiz bulunma-sına dikkat ederler ve pâdişah câmie geldiğin-de saf hâlinde, onu selâmlardı. Selâmlığın bu kısmına „sarık alayı“ denilirdi. Pâdişahın câmiden ayrılmasından sonra, sarık alayı da, esas selâmlık alayının arkasından, saraya avdet ederdi (bk. Atâ. *Tarih*, s. 190).

Selâmlık alayına sadrâzam ve diğer devlet erkânı da dâhil olurdu. Sadrâzamı Cuma gün-leri câmie götürmek de yine çavuş başının va-zifelerinden idi (Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, s. 44). Alayın geçeceği yollar daha önceden ye-niçeriler tarafından emniyet altına alınmıştı. Ala-ya iştirâk edecek kimseler enderunda husûsî bir nizamnâme ile tesbit olunmuş idi. Buna göre enderun mensûplarından bîzebanlar peyk-ler, çukadarlar, divan çavuşları ve diğerleri iştirâk ederlerdi. Baş-çukadar pâdişahın sağ ta-rarında yürür, sol tarafında yürüyen ikinci çuka-dar, kırmızı atlas kese içinde, pâdişaha âit pa-buçları belindeki gümüş paftalı kuşağının yan tarafına asardı. Çizmecî denilen üçüncü çuka-dar ise, pâdişahın yedek çizmesini, yine bir kese içinde, belindeki kuşağına bağlayarak, ge-riden ve bunu tâkiben de dördüncü çukadar ve ağalar rikâb-ı hümayûna yakın olarak, solakla-rın iç taraflarında yürürlerdi (Atâ. *Tarih* s. 203). Pâdişahlar cuma selâmlıklarına at üze-rinde giderlerdi. Mevkib-i hümayûna solaklar da dâhil olurdu; bunlar resmî gün'lerde alaylara katılan bir nevi askerî merâsim sınıfı idi. So-laklar alt tarafı kırmızı çuha ve üstü dört

parmak sırmalı bir külâh ve süslü elbiseler gi-yerlerdi. Ayaklarına sarı çizme giyer, bellerine sırmalı poşu kuşanırlar, omuzlarına muntazam birer yeşil şal atıp, ayaklarına doğru sarkıtır-lardı. Peykler başlarına gümüşten yapılmış bir nevi miğfer ve ayaklarına sarı çizme giyerler, bellerine mevlevî kemerlerine benzer gümüşten mâmûl bir kemer bağlarlar ve bunun üzerine yine gümüş kabızalı bir hançer takarlardı. Bun-lar, rikâb-ı hümayûna yakın olarak, çukadar ağalarının yanında yürüyen solakların dış kıs-mında giderlerdi. Rikâb-ı hümayûnun ilerisinde haseki ağaları yürürdü. Bunların başlarında, iki karış uzunluğunda ve mahrutî şekilde siv-ri külâhları var idi. Elbiseleri süslü olup, ayak-larına sarı çizme giyerler ve ellerinde birer asâ taşır-lardı. Rikâb-ı hümayûnun arkasında dâr-üs-saade ağası, silâhdar ağa, rikâbdar ağa, sır kâtibi, beş kapıcı, zülflü baltacı ket üdâsı ve diğerleri, atlı olarak, giderlerdi (bk. Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1328—1330, s. 561 v.d.). Pâdişahın geçtiği yollara dizilen halk onu alkışlardı, yâni, hep bir ağızdan, „uğurun açık olsun, ikbâl'ün füzun, pâdişahım devletin ile bin yaşa“ yahut „pâdişahım mağrur olma, sende büyük Allah var“ veyahut „çok yaşa pâdişahım“ gibi sözleri ahenkle ve yüksek ses ile söylerlerdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 212). Pâdişah câmie geldiğinde, orada bekleyenler tarafından yine alkışlanırdı. Yeni-çeri ağası ve câmi mütevellisi pâdişahı karşı-larlardı. Yeniçeri ağası pâdişahın çizmelerini çıkarır ve pabuçlarını giydirdi. Pâdişah ken-disine ayrılan mahfilde namazını kılar, hutbeyi dinler ve yine büyük merâsim ile câmiden ay-rılarak, selâmlık alayı ile, saraya dönerdi.

Cuma selâmlıklarında yeniçeri ağaları pâdi-şaha mâruzatta bulunmak selâhiyet'ne haiz idi-ler. Pâdişahlar, cuma selâmlığ na çıktıklarında, halktan kendisine dilekçe verenler de olurdu. Bu dilekçeleri sır kâtipleri alır ve hulâsalarını çıkarak, asılları ile berâber silâhdar ağaya teslim ederlerdi.

Selâmlıklara yabancı devletlerin mümessille-rinin de dâvet olundukları çok kere vaki idi. Cuma veya bayram selâmlıklarında yeniçeriler silâh taşımazlardı (Antoni Golland, *İstanbul'a âit günlük hatıralar*, trc. Nahid Sırrı Öruk, İstanbul, 1949, s. 91).

Yeniçeri ocagının 1826'da ilgası ile, selâm-lıklara iştirâk eden enderun halkından bir kıs-mı da, yeniçeriler gibi, ortadan kaldırıldığın-dan, bundan sonra yapılan selâmlıklar başka teşrifâta tâbi olmuştur. Ma mud II. (1808—1839) zamanında Tophâne'deki Nusretiye câ-miinin inşası ikmâl edildikten sonra, 1241 (h.) senesinin şaban ayının 21 gününe tesâdüf eden

cuma gününde burada bir selâmlık alayı ya-pılmış idi (bk. Hızır İlyas, *Tarih-i enderûn*, İstanbul, 1276, s. 358). Abdülhamid II. (1876—1909) cuma selâmlıklarına çok ehemmiyet vermiş idi. Zira kendisini halka sevdirmek için bu bir propaganda vâsıtası olmuş idi. Selâm-lıklara şehzâdeler, bütün mülki ve askerî erkân ve kendi yâverleri, muhtelif askerî teşekküller-den de bir miktar askerî kuvvetler katılırlardı. O zamana kadar pâdişahlar cuma namazla-rını ekseriya selâtin câmilerinden birinde kılar ve selâmlık da buralarda yapılırdı. Fakat Ab-dülhamid I. zamanında yapılan selâmlıkların ekserisi Yıldız köşkü yakınındaki Hamîdiye câmiinde olurdu. Bundan başka, ötedenberi pâdişahların at üstünde selâmlıklara iştirâki âdet iken, bu devirde pâdişahlar dört atlı sal-tanat arabası ile selâmlığa gitmeğe başladılar. Devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i vekayi*'de her selâmlık hakkında tafsilen mâlûmat ve-rilirdi. 1906 senesinde, bir cuma selâmlığı es-nâsında, bir süikast tertip edilmiş idi. Erme-niler tarafından yapılan bu süikastte pâdi-şaha bir şey olmadı, fakat bu hâreket selâm-lık alaylarında bir pâdişaha yapılan ilk süi-kast olarak tarihe geçti (Osman Nuri, *Abdül-hamid ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, s. 1127 v.d.). Selâmlıklar Osmanlı imparatorlu-ğunun son günlerine kadar devam etmiştir. Cümhuriyet devrinde, saltanat ve hilâfet kal-dirıldıktan sonra, selâmlıklar da maziye karış-mıştır.

Bibliyografya: Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanûn-nâmeleri* (Milli tettebbûlar mecmuası, İstanbul, 1331), I, sayı 3; Os-man Nuri Ergin, *Türkiye maârif tarihi* (İs-tanbul, 1941), III, 860 v. d.; *Resimli tarih mecmuası* (İstanbul, 1951), II, sayı 20; E-sad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme*; Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve ötesi* (İstanbul, 1942); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı* (Ankara, 1962); Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı sarayı* (İstanbul); Fuad Ezgü, *Yıldız sa-rayı tarihçesi* (İstanbul, 1962); Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1328—1330), I; Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), I; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1790), II; M. Ze-ki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1946), madd. selâmlık ve cuma selâmlığı. (A. CEVAD EREN.)

SELÂNİK (Thessalonike, Θεσσαλονίκη, bu isim Polybius, Strabon ve o devir meskûkâ-tında türlü şekillerde, Θεσσαλονικη, Θεσσαλο-νικη geçmektedir), kuruluşundan bugüne ka-dar Makedonya kıt'asının en mühim şehri ve limanı.

Coğrafya. Selânik, mayıs 1961 sayımına göre, 377.000 nüfuslu olup, kendi ismini taşı-yan körfez kenarında, Vardar nehri ağzının 16 km. şarkında, 40° 38' şimâl arzı ve 22° 56' şark tülünde yer alır. Selânik'in son derecede ehem-miyetli olan coğrafi mevkii, dağlık Balkan [b. bk.] yarım-adasını boydan-boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları işlek deniz münâkalesine bağlayan muhafazalı bir limana sâhip olması gibi husû-siyetler arzeder. Sözü geçen yollardan biri, Var-dar vâdisini tâkip ederek, şimâle doğru uzanır ve geçilmesi kolay bir eşiği aşarak, şimâl isti-kametinde devam edip, Morava vâdisi üzerin-den orta Tuna ovalarına (Macaristan ovası) gi-der. Diğer bir yol ise (aş. bk.), Adriya denizi kıyısında Draç'tan başlayarak, Makedonya göl-leri havzasından Selânik'e gelir (Egnatia yo-lu) ve şarka doğru devam ile, Boğazlar bölge-sine ulaşır.

Tarih. Selânik, Therme (Selânik) körfe-zinin en müsâit ve gerisindeki arâzinin den-iz ile münâkalesini sağlamaya el-verişli bir noktasında, IV. asrın başlarında (m. ö. 315—316) Makedonya kralı Kassandros tarafın-dan, bir liman ve Makedonya'nın yeni baş-şeh-ri hâline getirilmek üzere, kurulmuş ve büyük İskender'in hemşiresi olan zevcesinin adı ve-rilmiştir. Şehrin Thessalonike isminin Make-donya kralı Filip II.'in tesalyalıları üzerine yaptığı bir seferin ve kazandığı bir zaferin hatırası olduğu hakkında bir görüş var ise de, bunun şahsî bir buluş telakkî edilebileceği kanaati hâkimdir (krş. O. Tafrafi, *Topogra-phie de Thessalonique*, Paris, 1913, s. 1). Kas-sandros, berzah üzerinde bulunduğu için, de-niz münâkalesine çok elverişli, fakat kara kıt'-ası ile irtibatı az olan eski Poteidaia mevkii-nin de Kassandreia'yı kurduktan sonra, Selânik şehrine de civardaki 26 küçük şehirden sür-gün yolu ile topladığı halkı yerleştirmiş idi. Selânik'in daha önceleri Therme adını taşıdı-ğını Strabon yazar ise de, son tetkiklere göre, Therme 10—12 km. daha cenûpta idi. Mâmafih yeni kurulan bu şehrin kaplıcalar. Afrodit'i sayılan Venus Thermae ilâhesinin himâyesine verildiği ve bunun nâmına bir mâbed te'ss olunduğu—ki, sonradan kiliseye ve türk hâki-miyeti devrinde de câmie çevrilmiş ve Eski-câmi adını taşımıştır — bilinmektedir (krş. *Realanzyc. klassisch. Altertumswiss.*, XI, 143 v. dd.). Diğer yandan, bâzı kaynakların bu şeh-rin evvelce Αλια adını taşıdığını söylemeleri de yanlış olmalıdır. Şehrin adı XI. asra de-ğ-ru halkın dilinde Σαλονικιον şeklini almış ve bundan da arap coğrafyacısı İdrîsî de Şalûnik veya Şalûnik, sırpça ve bulgarca şekli Solun

ve garp dillerinde k Salonica, Salnicke ve nihayet türkçe Selânik şekilleri türemiştir.

Selânik, Makedonya krallığı zamanında, o zamanlar Egnatia yolu denilen ve Draç (Adriyatik)'dan Bizans'a giden yol üzerindeki ehemmiyetli bir liman ve ticâret şehri idi ve, denizden çok içeride bulunan Makedonya krallığı baş-gehri olan Pella'dan sonra, ikinci şehir idi. Selânik'in bu devletin merkezi olup olmadığı meçhuldür. Selânik Makedonya'nın romalıların hâkimiyeti altına girdiği ve Aemilius Paulus tarafından diğer şehirler ile berâber zaptolunduğu esnâda, dört bölgeye ayrılan memleketin ikinci parçasının merkezi oldu. Daha sonra Roma imparatorluğunun iç mücâdelelerinde de rol oynadı. Ezcümle Caesar ile Pompeius arasındaki mücâdelede ikincinin tarafını tutmuş, bilâhare Antonius ve Octavius tarafına geçmiş idi ki, bu sebepten Brutus'un ordusu tarafından yağma edilmiş idi. Selânik şehrinin yeni hâkimleri buraya bazı imtiyazlar vermişler idi; msl. kendi husûsî hâkimlerini muhâfaza edecekti. Selânik serbest şehir (liberae conditionis) ilân edildi; sonraları da colonia sayıldı. Roma imparatorları bir çok b'nâ ve müessese ile şehri süslemişler idi. Msl. Neron, iki sıra heykeller ile süslenmiş ve Korent mimârî tarzında bir sütunlu „galeri“ inşâ ettirmiş idi. Trajanus'ta Panteon'u örnek alarak ve „Rotonda“ adı verilen bir bina yaptırmış idi. Kezâ şehirde muhtelif zamanlarda ve türlü vesileler ile, zafer takları (Konstantinus, Mare-Aurelius, Octavius) yaptırılmış idi. Selânik hristiyanlığın menşei tarihinde de müim bir mevki işgâl eder. Zira milâdın 50. senesinde de havâri Paulus ikinci seyahâtinde Selânik'e gelmiş ve burada dinî mev'izelerde bulunmuş, şehir halkı arasında kendisine bir hayli taraftar toplamış idi. Daha sonraları başka hristiyan büyükleri tarafından da ziyâret edilen Selânik, bazı yazarların kanaatine göre, 732 senesine kadar, şark Roma kilisesinin başlıca merkezi kalmış idi. Milâdın ilk iki asrında Selânik uzun bir sulh devresi yaşadı. Fakat III asırda (250, 253 ve 262'de) Gotların hücumuna uğradı. İmparator Konstantinus zamanında ilk liman te'sisleri yapıldı. Daha sonraları da bir kaç defa Ostrogotların Selânik'e karşı hücumları vâki oldu. IV. asırda, Selânik büyük bir faciaya mâruz kaldı. İmparator Theodosios I. zamanında, bir isyan hâdisesi vesilesi ile, bütün Selânik halkı At-meyjanına toplandı ve imparatorun emri ile, katl edildi. Bu hareket imparatorun tarih nazarında lekelemektedir (Hammer, türk. trc., II, 195). Müteâkiben slav hücumları başladı. Hunların 551'de slavların, tazyikına mâruz kalan Selâ-

nik 582'de Avarların idâresine geçti, 5.000 kişilik bir slav ordusu tarafından, ânî olarak hücumla uğradı, fakat bundan kurtuldu. 597'de Avarlar büyük bir kuvvet ile Selânik'i muhâsara ettiler ise de, balk, açlık ve hastalığa rağmen, kuvvetli bir mukavemet gösterdi ve muhâsara akim kaldı. 617—619'da, Heraclius devrinde, Strymon (Kara-Su) vâdisi boyunca yerleşen Slav kabileleri bu şehre karşı yeni bir teşebbüste bulunarak, Selânik'i karadan ve denizden muhâsara ettiler; şehri alamadılar ise de, civârındaki arâzilerinde yerleşmeğe muvaffak oldular. Bizans tarihçilerinin bu mevzûda meskût geçtikleri boşluklar, kısmen Selânik'in hâmisî olan Demetrius'a izâfe edilen harikulâde menkıbeler ile tamamlanmaktadır.

Aynı sûretle Bizans imparatoru Konstant II. da 657'de Selânik'i tehdit eden slavlara karşı Trakya kuvvetlerinden mürekkep bir orduyu göndermeğe mecbur oldu ki, bu sefer kat'i bir hezimetle uğrayan bu baskılardan bir çoğu Selânik şehrine sığındılar. Bu yüzden, bu ve bunu tâkiben şimalden gelen muhâceret hareketinin şehrin grek sâkinleri hesabına meş'ûm neticeler doğurduğu ileri sürülebilir ve bu sıralarda bazı suikastlere de şahit olunmaktadır. Slavların Selânik'e karşı bitmez-tükenmez tecâvüzlerinden bîzâr olan imparator Justinianos II. (Rhinotmetos) 688'de onları Selânik surları altına kadar püskürttü. Bu tarihten itibaren, Selânik komşuları tarafından artık rahatsız edilmedi ve oldukça uzun bir devre sulh ve sükûn gördü ki, bu müddet zarfında şehrin san'at ve ticâret hayatı inkişaf etti; zirâat hayatına, ilim ve edebiyata karşı alâka oldukça arttı. Ancak Balkanlara gelmiş olan Bulgarlar 755 ve 837'de bu şehri ele geçirmek istediler. Bulgarlara göre, Selânik'teki ticâret anbarlarından bu şehrin civârında yaşayan bütün halk, ezcümle kendileri de faydalanmalı idi. Selânik gümrükleri Bulgar tâcirlerinden, haksız olarak, fazla vergi talep ediyorlar idi. Bunu vesile yapan Bulgar çarı Symeon (893—927) Bizans'a karşı harp ilân etmiş idi.

Diğer taraftan Selânik slavlara mukâddes bir şehir sayılmakta idi; zira onları hristiyan yapan bu şehir idi (860'tan sonra). Kyrillos ile Methodios kardeşler selânikli idiler.

Zenginliği ve ticâreti artan Selânik bu esnâda islâm memleketleri ile de ticâret münâsebetleri kurmağa başladı. Bunun diğer bir tezâhürü de bu devirde Akdeniz de ve Ege denizinde faaliyetleri görülen ve umûmiyetle garplılarda Sarrasins (Saracenes) tâbir edilen arap fâtihleri tarafından 904'te yağma edilmesi oldu. Bir Bizans tarihçisinin bildirdiğine göre, Trablus-Şam'dan hareket eden bir bi-

zanslı mühtedi tarafından idâre olunan bir arap donanması, bu yağma neticesinde, şehirden 22.000 kişiyi esir alarak götürmüş idi (Johannes Cameniata'nın tasviri için bk. *De ex-cidio Thessalonices*, Bonn tab. *Script. post Theoph.*, s. 487 v.dd.). Bununla berâber Selânik kendisini çabucak topladı (krş. Tafrali, *Thessalonique au XIVième siècle*, Paris, 1913, s. 7).

X. ve XI. asırlar boyunca, Selânik Bulgarlar ve Balkanlara yeni gelen diğer kavimler tarafından hücumla mâruz kaldı. 990'da imparator Basileios II. Bulgarlara karşı Selânik'ten hareket etmiş idi. Şehir 1035'te Peçenekler, 1040'ta tekrar Bulgarlar tarafından hücumla uğramış tır. 1160'da Tudela'lı Benjamin Selânik'i ziyâret ettiği vakit, şehirde ipekli dokumacılığı ile meşgûl 500 kişilik bir yahudi cemâati görmüş idi (krş. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*).

1185'de Sicilya Normand kralı Wilhelm II., Bizans devletine karşı harbe girdiği esnâda, Makedonya'ya ve kısa bir muhâsaranın sonrasına Selânik'i almağa muvaffak olmuş ise de, burada uzun müddet kalamamıştır. 1204'te Montferrat kontu Bonifacius, IV. haç seferine iştirâk eden lâtîn orduları kumandanı olarak, Makedonya ve Selânik'i zapt ve Selânik'te kiralığını ilân etti. Bu kiralığa Makedonya, Tesalya ve Yunanistan'ın bir kısmı dâhil idi. 1205'te Selânik'e imparatorluk müddeisi Kalo-Johannes'in müttetiki sıfatı ile, Bulgarlar hücum ettiler. 2 sene sonra (1207), Bonifacius Bulgarlara karşı harpte öldü ve yerine oğlu Demetrius kiral oldu. Ertesi sene Bizans-lâtîn kralı Heinrich Selânik'te öldü. 1223'de Epir despotu Theodoros Angelos, Selânik'i zaptederék, imparator unvanını aldı. Fakat 1230'da Bulgar çarı İvan Assen II. tarafından mağlûbiyete uğratıldı, kendisi esir ve gözleri kör edildi. Savaş meydanından kaçıp kurtulan küçük kardeşi Manuel ise, Selânik'e girmeğe ve burada kendisini imparator ilân ettirmeğe muvaffak oldu. 1240'ta Theodoros Angelos, Bulgar çarı Assen II.'in kayın pederi olunca, onun yardımı ile, Selânik'e döndü ve bu defa oğlu Johann'ı imparator yaptı. Bu esnâda İznik imparatoru Ducas Vatatses, Bizans imparatorluğunu tekrar ihya etmek için fırsat kolluyor ve Selânik'e sâhip olmağı istiyor idi. Vuku bulan bir anlaşma neticesinde, Johann imparator unvanından ferâgat etti ve İznik imparatoruna bağlı Selânik despotu oldu. Bu sûretle şehrin inkişâfı için gayr-i müsâit görünüş lâtîn devri sona ermiş bulunuyor idi. Tafrali (*ayn. esr.*) bundan sonraki devri iktisâdî, içtimâî ve harsî cepheleleri ile mufassalan tasvir etmektedir. Bu tetkiklere ve izahlara göre,

şehrin asıl sekencesini yine yunanlılar teşkil ediyor, yahudiler ise dâimâ küçük bir azınlık vücûda getiriyorlar idi. 1204'ten sonra frenkler de buraya gelip, yerleşmişlerdi. Bunların rumlar ile karışmasından Gasmul (Vasmul) denilen bir tarafı grek, diğer tarafı lâtîn olan bir topluluk ortaya çıkmış idi. Şehrin yakınlarında ise, slavlar, Aromun denilen Makedonya romenleri ve IX. asırdan beri hristiyanlaşmış türkler otururlar idi. Bu sonunculara Vardar ovasında oturdukları veya menşeleri addolunan Konya'ya nisbet ile, Konyarlar deniliyor idi (bu husûsta tafsîlât için bk. Tayyip Gökbilgin, *Rumelinde Yörükler, Tatarlar ve evlâd-ı fâtihân*, s. 9 v. dd.). Esâsen kavmî bakımdan türk olan bu Konyarların büyük bir kısmı itibârî ile, 1065'den itibaren, şimal yolu ile Selânik bölgesine gelen Oğuz türklerinden terekkep ettikleri anlaşılmaktadır (Oberhummer, *Die Türken u. d. Osmanen Reich*, Leipzig, 1917, s. 14). Bunlardan başka ermenilerin de bu sıralarda Selânik'te cemâatleri ve metropolitleri var idi. Romalıların devrinden Bizans'ın son günlerine kadarki Selânik'in büyüklüğü, ihtişâm ve zenginliği bir çok müellifler tarafından kaydolunmuştur ki, bu husûsta bir hulâsayı Tafel'in eserinde (*De Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839, s. 28—32) görmek mümkündür (krş. Ch. Diehl, *Salonique*, Paris, 1920, s. 15; Oberhummer, *Realenz.*, göst. yer.).

Selânik XIV. asır boyunca yine bir çok hâdiselere sahne oldu; iç ve dış tehlike ve karışıklıklar bu şehri sarstı. Vaktiyle türklerle karşı yardımcı kuvvet olarak celbedilmiş bulunan Katalan askerlerinin 1308'de yaptıkları hücum tardedildi. İmparatorluk tâci kavgaları ve Kantakuzenos'un kendini imparator ilân etmesi hâdisesi ise, Bizans'ın diğer taraflarında olduğu gibi, Selânik'te de te'sir icrâ etmiş, asiller ile halkın ve esirlerin arasındaki ziddiyet ve münâferet dolayısı ile, 1342—1349 seneleri arasında esirlerin bir isyanı görülmüş ve sonra bastırılmış idi (Tafrali, *ayn. esr.*, s. 225—254). Bu esnâda Sırpların Makedonya'ya ele geçirmeleri üzerine, bu şehrin imparatorluk merkezi ile karadan irtibatı kesiliyor idi (1345—1355). Buna rağmen Ioannes V. Paleologos ve Kantakuzenos arasındaki mücâdeleler devam etmekte, Selânik'i bir yandan kendi taraflarına celbetmek, diğer yandan da sırlara kaptırmamak için, türlü teşebbüsler ve tertipler yapılmakta idi (tafsîlât için bk. Tafrali, *ayn. esr.*, s. 274 v. dd.).

Bu asrın ikinci yarısında Osmanlıların Rumeli fûtûhâtı ve bunun neticeleri Selânik ile de alâkadardır. Murâd I.'in ilk zamanlarında, Trakya ve Makedonya'nın bir kısmı türk hâkimiyeti altına girmiş idi. Ezcümle Siroz kalesi

ilk fethedilen yerlerden idi. O sırada Selânik vâilini yapan imparatorun küçük oğlu Manuel, Siroz ahâlisini tahrik ederek, kalede bulunan Osmanlı muhafız kıt'ası ile buradaki türk halkını katle ve binnetice Siroz'u Osmanlı hâkimiyetinden ayırmağa teşebbüs etti. Fakat bu tasavvurdan vaktinde haberdar olan Murad I., Çandarlı Hayreddin Paşa'yı bir ordu ile Siroz'a gönderdi, fesâda dâhil olan rumlar cezâlandırıldı ve muteâkiben Hayreddin Paşa da Selânik üzerine yürüdü ki, Osmanlı ordusunun şehre yaklaştığını ve tehlikeyi gören Manuel bir gemiye binerek, İstanbul'a kaçtı (1380). 1381'de de Rumeli beylerbeyi Timurtaş Paşa Selânik'e hücum etti (N. Iorga, *GOR.* I, 255). Bu şehrin Osmanlılar tarafından ilk muhâsaratları ve zaptı hakkında muhtelif tarihler verilmiştir. Birbirini tutmayan bu kayıtları Tafralı (*ayn. esr.*, s. 284 v.d.) şöyle te'lif ve izâha çalışmaktadır: Selânik, ilk defa Siroz hâdisesi vesilesi ile, Hayreddin Paşa tarafından 1380 tarihine doğru zaptolunmuştur. Fakat pâdişahın Manuel'i affetmesi üzerine, Osmanlı askeri buradan çekilmiştir. İki sene sonra, yeni bir emir üzerine, tekrar Hayreddin Paşa kumandasında gelen kuvvete karşı bu defa şehir ahâlisi müdâfaa ve mukavemette bulunmuş ve bu yüzden muhâsara 4 sene sürmüştür. Nihâyet 1387'de türklerin eline tekrar geçen Selânik'e pâdişah tarafından muhtariyet verilmiş, Bizans idâresi ibka edilmiş, sâdece kalede bir türk kıt'ası bulundurulmakla iktifa olunmuştur (krşl. Oberhummer, *ayn. esr.*, göst. yer.). Buna benzer ikinci bir işgâl Bayezid I. zamanında oldu. Yıldırım Bayezid'in saltanatının ilk senelerinde, Anadolu'da bir takım askeri hareket yaptığı sırada, Rumeli'deki akıncı beyi Evrenos Bey de kuvvetleri ile Selânik üzerine yürümüş ve bu şehir 25 mayıs 1391'de ikinci defa Osmanlılar tarafından zaptolunmuş. Selânik vâlisi olan Andronikos ise, yine denizden İstanbul'a kaçmış idi (N. Iorga, *GOR.* s. 282). Yıldırım Bayezid'in 1394 ilk baharında, frenklerin Rumeli sâhillerini tahrip etmelerine karşılık, Selânik üzerine yürüdüğünü kaydeden Neşri (*Cihan-nümâ*, nşr: Taeschner, 1951, s. 88), bu husustaki bilgileri münâkaşa ile, doğru rivâyeti belirtmekte ve Selânik vilâyetinin 19 cemâziyelâhır 796 (21 nisan 1394)'da fethedildiğini, fakat Selânik kalesinin onun vefâtından sonra yine bizanslılara geçtiğini anlatmaktadır.

Bâzi eserlerin Gazi Evrenos Bey'in Selânik'i 1403'te tekrar zaptettiğini bildirmelerine rağmen (bk. msl. Oberhummer ve Iorga, s. 328, öyle görünüyor ki, Selânik 1391'den sonra, Ankara savaşına kadar, Osmanlılarda kalmış,

ancak 1402 mağlûbiyetinden sonra, Emir Süleyman'ın imparator, Venedik ve cenevizliler ile anlaşması üzerine (Gelibolu müâhadesi, 1403), bir çok yerler (Kartal, Pendik, Gebze, Silivri, Tesalya) ile birlikte, Selânik de Evrenos Bey'in itirazına rağmen, Manuel'e geri verilmiş idi. Bundan sonra, 1415'te Manuel'in oğlu Andronikos'un Selânik'e vâli tayin edildiğini görüyoruz (Oberhummer, *göst. yer.*).

Fetret devrinde Selânik ile ilgili bâzi vak'alar cereyan etmiştir. Musa Çelebi İstanbul'u muhâsara ettiği vakit (1411), imparator da buna mukabele olmak üzere, kendi nezdinde rehine bulunan Emir Süleyman'ın oğlu şehzâde Orhan'ı Rumeli'ye göndermiş, o da Selânik taraflarında hükümdarlık iddiasına kalkmış idi ki, neticede muvaffak olamayınca, Selânik kalesine kaçmış ve bu yüzden Selânik bir defa da Musa Çelebi tarafından muhâsara olunmuş idi. Bundan sonra, Osmanlı hükümdarı Çelebi Sultan Mehmed'i kötü bir duruma sokmak isteyen imparator Manuel 1419'da Yıldırım'ın şehzâdesi Mustafa (Düzmece)'yı serbest bırakmış, bu taht müddeisi de Tesalya ve Selânik taraflarında faaliyete başlamıştır. Mustafa Çelebi, bir muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, Selânik kalesine ilticâyı düşünüyor idi. Nitekim bu hareketi haber alan pâdişah, onu Selânik bölgesinde mağlûp edince, bir miktar kuvvet ve maiyetinde Cüneyd Bey olduğu hâlde, Selânik'e sığınmış idi. Osmanlı hükümdarının, Selânik vâlisi Laskaris Leontarius'tan, Mustafa Çelebi'nin kendisine teslim edilmesini istemesi üzerine, vâli, imparatorun müsaadesini almadan, bir şey yapamayacağını ve onun emrine göre hareket edeceğini bildirerek, özür diletti. Muteâkiben Manuel ile yapılan anlaşma üzerine, Mustafa Çelebi Selânik'ten İstanbul'a gönderildi; pâdişah da bununla iktifa ederek, Selânik muhâsarasını kaldırttı (krş. Dukas'tan naklen Uzunçarşılı, I, 369 v.d.). Murad II. devrinde, Mustafa Çelebi tekrar isyan ettiği ve Bizanslılar tarafından da desteklendiği zaman, Osmanlı kuvvetleri, Turahan Bey kumandasında olarak, Selânik'i tekrar muhâsara etti (1423). Düzmece Mustafa mes'alesi bertaraf edildikten sonra da, Bizans üzerine Osmanlı baskısı devam ediyor idi. Venedik, Bizans'ın ümitsiz durumundan istifade ederek, Mora despotluğunun ve Selânik'in kendisine bırakılması için, müzâkerelere girişti. Selânik ahâlisi şehirlerinin Bizans devleti tarafından müdâfaa edilemediğini anlayarak, Venedik hâkimiyetini tercih ediyorlar, icâbında venediklilerin buraya kuvvetli donanma göndererek, kendilerini türklerle karşı koruyacağını umuyorlar idi. Nihâyet bir anlaşma ile, Selânik şehri Venedik idâre-

sine bırakıldı. Bizans vâlisi Andronikos bunun karşılığında Venedik'ten 50.000 duka alıyor idi. O zaman 40.000 nüfuslu olan bu şehir Osmanlılara senede 100.000 akçe harac ödüyor idi.

Venedik, 1261'den beri, Cenova gibi, Selânik'te bir konsolos bulundurmuş ve ticâret münâsebetlerini, müâhadelere uygun olarak, yürütmüş idi. Bu defa Osmanlı memleketlerinin yanı başında böyle mühim bir ticâret merkezine sâhip oluyorlar idi. Osmanlı devleti bu son durumu kendi topraklarına bir tecâvüz saydı ve hiç bir zaman Selânik'teki Venedik hâkimiyetini tanımadı. Pâdişahın 1423'ten sonra Venedik elçisini kabûl etmemesi ve onlara dâima şöyle cevap vermesi bu yüzden idi: — „Selânik, dedem Bayezid'in hükümrânlığı altında bulunmuş bir şehir olduğundan, burayı mevur ülkem addederim. Bu memleket Bizans'ın elinde kalsa idi, bunu kabûl edebilir idim; fakat latınların, venediklilerin idâre etmesine asla müsaade edemem. Kendiliklerinden çekilip-gitmekleri takdirde, ben bizzat gelerek, onları çıkarırım“ (Dukas'tan naklen Hammer, II, 188). Böylece 7 seneden fazla süren ve Selânik'in Osmanlılar tarafından kat'i ilhakı ile neticelenen Selânik buhranı başladı (bk. Halil İnalcık, mad. MURAD II.). Venedik, Osmanlılara Selânik'teki hâkimiyetlerini tanımak için, bir taraftan senede 1.500—2.000 duka tutarında bir harac vermediği teklif ediyor, diğer taraftan da donanmasını Gelibolu karşısına göndererek, baskı yapmak istiyor idi ki, bu durum uzun bir Osmanlı-Venedik mücadelesine ve bu arada Macarlar ile de muhârebelere sebep olmuş idi. Selânik işi de askıda kaldı. Nihâyet Venedik'in Selânik işini hal için, şarkta da müttefikler araması, ezcümle Şahrûh'un Osmanlılara taarruz edeceği tehdidini bir silâh olarak kullanması, Murad II.'a bu mes'eleyi kökünden halletmek kararını verdi ve bütün kış hazırlık ile geçirdikten sonra, 1430 senesi şubatta ordusu ile Selânik üzerine yürüdü. Anadolu kuvvetleri de, beyler-beyi Hamza Bey kumandasında, bu sefere katılıyorlardı. Venedik donanması yetişmeden fetih tamamlanmak istenmiş ve ona göre tedbirler alınmış idi. Şubat ortalarında Osmanlı ordusu Selânik surları önünde görünerek, muhâsaraya başladı. Venedikliler de mukavemete hazırlanarak, kalem müdâfaası vazifesini aralarında taksim ettiler. Bu sırada 26 şubat gecesi şiddetli bir zelzele vukû buldu ve şehir ahâlisi arasında heyecana sebep oldu (Ioannes Anagnos'un *Excidio Thessalonicensi* adlı eserinden naklen, Hammer, türk. trc, II, 189). Anadolu beylerbeyi Hamza Bey hücum ile zapt etmeden önce, şehre girerek, rumları iknâ etmek için, ordu-

sundan bâzi fedâiler göndermek üzere bir plan tasarladı. Kendisi kale müdâfaasını venedikliler ile rumların birlikte yaptıklarını düşünüyordu, aralarında geçimsizlik ve nifak bulunduğunu da seziyor ve bu tedbirin iyi netice vereceğini umuyordu. Fakat venedikliler de bunun farkına vardılar ve mukabil tedbirler aldılar: her hangi bir ihânetin vukuuna meydan vermemek için, her rum askerinin yanına muhtelif memleketlerden ücretli olarak topladıkları askerlerden (yağmacı) birini koymuşlar idi. Hamza Bey'in okların ucuna mektuplar sarak, rumları şehir kapılarını açmağa teşvik etmesi, bu yüzden fayda vermedi. Aynı suretle venediklilere teslim olmaları ve aksi takdirde hepsinin kılıçtan geçirileceği yolundaki tehdit de beyhûde oldu. Muhâsara ordusunda top kullanılması henüz müessir bir silâh derecesinde değildi. 1 mart gecesi (1430) Osmanlı ordusu tarafından umûmî bir hücum yapılacağı hakkında şehirde bir şâyia dolaşmağa başladı. Halk, toplu bir hâlde, kiliselere, ezcümle şehrin hâmisî sayılan Demetrius'un kilisesine koşuyor idi.

Venedikliler, Osmanlıların o gün limana vâsıl olan ve iskelede yatan 3 kadirgalarını yakmalarından endişelenerek, 1500 kişilik bir muhâfaza kuvvetini istihkâmlardan çekip, limana koymağı muvâfık buldular. Ertesi günü hücum başladı. Osmanlı ordusu merdivenler, kalkanlar ve bir çok hücum aletleri ile ilerliyor idi. Bir müddet bir netice alınmadı (*Tûc al-tavârih*, I, 344). Sonra orduda yağmaya müsaade edilmesi askerın şevkini arttırdı, pâdişaha sâdece şehrin toprağı ve binâları kalacağı ilân ediliyor idi. Tekrar hücum başladığı vakit, Murad II. Trigonon denilen kuleden Chortaitis manastırına (Hortaç câmi) kadar olan bütün cepheyi bizzat gezerek, askeri teşci ediyor, ihşanlarda bulunuyor, surlarda yararlık gösterenlere ve esir alanlara para dağılıyor ve yüksek rütbeliler püskürtüldüler ise de, muteâkiben gâziler kulelere tırmandılar, burayı ve Samâra adı verilen diğer kuleyi zapt ettiler. Bunun üzerine, müdâfaa ordusu, daha fazla mukavemetten âciz olduklarını anlayarak, mevkilerini terk ettiler ve kurtuluş çâresini kaçmakta gördüler. Rumların bu bozgunu venediklilerin de mânevîyatını kırdı; onlar da kadirgalarına çekildiler. Selânik hücum ile alınmış olduğundan ve esâsen ganimet de gâzilere vaad edildiğinden, yağma başladı, esirler alındı. Bunların sayısı 7.000 olarak zikredilir (tafsilat için bk. Hammer, *ayn. esr.*). Şehrin türklerin eline geçmesi, Bizans kaynaklarına göre, 25 martta, Venedik kaynaklarına göre ise, 13 marttadır (bk. Ober-

hummer, *agn. esr*; krş. Neşri, *Cihan-nümâ*, s. 162 v.d.

Pâdişah, Selânîk'in zaptından sonra surların yanından geçen Gallikus (Galik) nehri yanına gitti ve Selânîk'i tekrar iskân etmek çârelerini düşündü. Aynı zamanda, esir olarak götürülmeyen ve âileleri ile dostları tarafından fidye verilerek kurtulmuş olanların şehirde evlerinde oturmalarına müsaade etti. Ancak Selânîk hayli boşalmış idi ve türk-müslüman halkın da burada bulunması gerekiyor idi. Bu sebeple Murad II, Yenice-i Vardar'dan bir kısım ahâliyi buraya iskân ettiği gibi, civar kasabalardan buraya gelmek isteyenlere de bu müsaadeyi verdi. Bâzi kiliseler ve manastırlar câmie tahvil olundu; diğer bâzi manastırlar kervansaray hâline getirildi. Latinlerin kiliseleri kendilerine bırakıldığı gibi, 4 rum kilisesi de hâli ile terkölundu. Selânîk kısa bir zamanda bir türk-müslüman şehri hüviyeti aldı. Murad II. bu başarıyı Mısır sultanına bildiren fetih-nâmesinde (Feridun Bey, *Münşe'ât*, I, 198), Selânîk'in İstanbul'un bir eşi olduğunu, islâmlara zarar vermekte belki İstanbul'dan da ileri gittiğini yazmıştır. Müteâkiben Venedik, bir aralık Selânîk'i geri almak ümidine kapılarak, oraya taarruz emri göndermiş ise de, çok geçmeden, Hamza Bey'in Lapseki'de Venedik amirali ile yaptığı anlaşma neticesinde, Venedik Selânîk ve havâlisi üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini tanımağa mecbur kaldı ve Selânîk buhranı böylece sona ermiş oldu.

Murad II. burayı ertesi senelerde de ziyaret etti; şehrin imâr ve iskânı hususunda yeni tedbirler aldı; orada bir câmi ve bir saray yaptırdı. Fâtih Sultan Mehmed devrinde de Selânîk mühim bir belde ve pâdişahın o taraflara sefer yapıldıkça uğradığı, her vesile ile imâr ve iskânına çalıştığı bir merkez oldu. Msl. Fâtih, 1455 Sırbistan seferinden dönerken, Kosova'da büyük ceddinin türbesini ziyaretten sonra, doğrudan Selânîk'e gelmiş, burada bir müddet kalmış ve daha sonra Edirne'ye dönmüş idi. Bir sancak hâline getirilen Selânîk'in Rumeli'deki askerî harekâtta da ehemmiyeti büyüktür. Selânîk livâsı, Rumeli eyâletinde sol kolu (cânib-i yesâr) teşkil eden livâlardan biri idi ve bir tahrir kaydına (1530) göre de, Paşa livâsının sol kolundaki 10 kadılık (Gümülcine, Drama, Siroz, Kavala, Timur-Hisar, Sidrekapsi v.b.) arasında sayılıyor idi. Diğer taraftan bu koldaki kaleler sâdece Kavala ve Selânîk kaleleri olmalıdır (krş. T. Gökbilgin, *agn. esr.*, s. 11 v. dd.). Bu sancağın bâzı zamanlarda bir vezîre tekaütlük ile verildiği de görülmektedir ki, Bayezid II. 1483'te, vezîr-i âzam İshak Paşa'yı cezâlandırmak mak-

sadı ile, Selânîk sancağını tekaüt hassı olarak vermiş idi. 1530 sıralarında yine „ber vech-i tekaüt“ verilen Selânîk mirlivâsı hasları 5 köy ve 2 çiftlik olup, mecmûu 82.000 akçe idi. Aynı Ali Efendi risâlesinden (*Kavânin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divan*, s. 12.41) öğrendiğimize göre, XVII. asrın başlarında Selânîk sancağının ümerâ ve vazîfeliler haslarının mecmûu 280.836 akçe ve cebelilerinin sayısı da 56 idi. Bu esnâda Selânîk sancağında 35 zeâmet ile 262 timar kaydedilmiş idi. Mâmafiş Selânîk livâsında, daha Fâtih devrinden itibaren, pâdişah hasları ehemmiyetli bir yekûn tutuyor idi. Ezcümle 1530 tahrir defteri, bu hasların Selânîk ile birlikte civârındaki 5 kasaba ve şehrin (Siroz, Kavala, Sidrekapsi, Timur-Hisar, Avret-Hisarı) 150 köy, 14 mezraa, 23 çiftlik ve bir gölünden elde edilen geliri cem'an 8.059.108 akçeye bâlig oluyor idi (bk. *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 73). Buna mukabil aynı tarihte, Selânîk bölgesindeki zümâmâ ve erbâb-ı timar tasarrufunda 588 köyün hâsılatı bulunduğu görülmektedir. Selânîk gelirlerinin pâdişah haslarını teşkil eden bir kısmı „gebrân mukataası“ diye anılan biristiyân reayânın cizye ve ispençelerinden Selânîk memleahalarından yine şehrin âmiller elinde bulunan pazar-başı, dizdar resmi, bahçe ve bostanlar, hamamlar ödemeleri, dükân, bedestan ve kervan-saray, baş-hâne, meyhâne icarları gibi vâridâtın sağlanıyor idi. (krş. *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 89) Bu vâridâtın mühim bir kısmının da Selânîk'teki Murad II. câmiinin ve Bayezid II. 'in İstanbul'daki te'sislerinin masraflarına vakıf ve tahsis edildiği görülmektedir. Kezâ İshak Paşa'nın, Fâik Paşa ve Kasım Paşa gibi diğer vezirlerin Selânîk'teki imâretleri ve bir çok te'sisleri de bu şehirde veya bölgedeki vazîfeleri ve ikametleri hâtrası olarak kalmıştır. Aynı sûretle Yâkub Paşa, Koca Mustafa Paşa, Piri Mehmed Paşa ve Çoban (Gâzî) Mustafa Paşa nâmına Selânîk'te XV. ve XVI. asırlarda bir çok imâr hareketleri yapılmış ve zengin evkaf ve emlak meydana gelmiş idi. Msl. Koca Mustafa Paşa Rumeli beyler-beyliği devresinde bu şehirde büyük ve küçük kervan-sarayları ile Gelincik pazarı denilen yerdeki dükânları ve değirmenleri ile mühim bir rol ifâ etmiş idi (tafsilât için bk. *agn. esr.*, s. 446; Piri Paşa, Gâzî Mustafa Paşa için bk. *fihrist*). Bu devirde Selânîk şehrinin nüfûsu hakkında bir tahrir kaydı bizi yeter derecede aydınlatmaktadır. 925 (1519) tarihinde Selânîk'de 1.374 müslüman hânesi (282 müccerredî ile) 1.087 hristiyan hânesi (55 müccerredî ve 300 bîvesi ile), 3.174 yahudi hânesi (930 müccerredî ile) bulunuyor idi; bunların

vergilerinin yekûnu 3.506.762 akçe idi (Başvekalet arşivi, Tahrir defteri, nr. 70). Görüldüğü üzere, Yavuz Sultan Sel'm devrinde Selânîk şehri sâkinlerinin yarısından fazlası yahudi idi. Evliyâ Çelebi, „müverrihân-ı rum Selânîk'e dâr-ı yahûd der“ diyerek, bu şehirde yahudilerin çok eskiden beri mevcut olduğunu, bir aralık yahudilerin Selânîk'e hukmettiklerini ve dâimâ „bizim Selânîk“ diye bahsettiklerini kaydeder (*Seyâhat-nâme*, VIII, 143 v.d.). Selânîk'in fethinden önce de burada mühim sayıda yahudi cemâati bulunduğu anlaşılmaktadır. Hattâ İstanbul'un fethinden sonra, yeni pâdişahın şenlendirilmesi için, her taraftan muhâcir getirtilip, iskân edildiği sırada, bir kısım Selânîk yahudileri de İstanbul'a yerleştirilmiş idi. Ancak bilhassa 1492'de İspanya'dan, 1496'da Portekiz'den sürülen yahudilerden büyük bir kısmı 1500 tarihinde Osmanlı devletinin âtîfetine sığınmış ve bunların büyük bir kısmı Osmanlı ülkesine yerleştirildiği sırada, 20.000 yahudi de Selânîk şehrine gelmiş idi. Mohaç muhârebesinde ve Budin alındıktan sonra, aman dileyen yahudilerden bir kısmı da Selânîk'e iskân edilmişler idi (bk. Peçevi, I, 99). Selânîk yahudileri ticâret ve maârif sâhalarında süratli hamleler yapmakta idiler. O kadar ki, İstanbul yahudilerinin 1494'te te'sis ettikleri matbaayı Selânîk yahudileri 1510'da kurabilmişler idi (bir de bk. Fekete Lajos, *Budapest Törökkorban*, Budapest, 1944, s. 149, 163 v.b.). XVI. asırda Selânîk'teki yahudi cemâatları için bk. Başvekalet arşivi, Tapu defteri, nr. 403.

Aynı tahrir kayıtları Selânîk şehrindeki müslüman ve hristiyan ahâlinin ise, fetihten itibaren bütün avâz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muâf ve müsellemler olmaları hususunda ellerinde müteaddit hükümler olduğunu tesbit etmekte ve bu hükümlerden sonuncusunun Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, zilkâde 972 (1564)'de verildiğini anlatmaktadır. Bu muâfiyete karşılık, onlar, aynı kayıtlardan öğrendiğimize göre, şehrin deniz kıyısındaki 24 mahallinde, her gece 45 kişi nöbet tutmak sûreti ile, bekleyecekler idi (tafsilât için bk. 1022 tarihli ve 723 numaralı mufassal Selânîk defteri). Yine Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Selânîk şehrinde elliye yakın müslüman mahallesini mevcut idi (tafsilât için bk. 403 numaralı tapu defteri). Selânîk kalesi başlıca şu kısımlardan mürekkep idi: yukarı iç-kale veya kal'a-i atik-i Selânîk („Evliyâ Çelebi buna“ büyük şehir kalesi demektedir), Kalamerye kalesi, Vardar kalesi (Kal'a-i Vardar-ı cedîd, bk. 736 nr. ve h. 1228 numaralı Selânîk kaleleri yoklamasını hâvi tahrir defteri), Yedi-Kule kalesi. Kuşaklı-Kule hisarı, Tophâne kalesi. Bu kısım-

ları anlatan Evliyâ Çelebi, kaç kat ve bölme hisarlar olduğu hakkında da bilgi vermekte, kale kapılarını da Tophâne kapısı, Yeni-Kapı (Mevlevihâne kapısı), Kalamerye kapısı, İskele kapısı, Vardar kalesi kapısı olarak saymakta ve ayrıca Yedi-Kule'den şehre inecek yerde iki demir-kapı bulunduğunu da ilâve etmektedir. Ona göre, Selânîk kalesi 952-953 senelerinde Kanûnî Sultan Süleyman tarafından tâmir ettirilmiş ve kitâbesi de kalenin şimâle bakan tarafındaki kapının üzerine konulmuş idi. Kalamerye kalesini de aynı pâdişah 942 (1535)'de Mimar Koca Sinan'a tâmir ettirmiş idi. Yedi-Kule'nin iç kapısı üzerindeki kitâbe ise, 1056'da Sultan İbrahim tarafından tâmir ettirildiğini göstermektedir. Seyyahımız bu kule kapısını dışında ve önünde şehre ve denize nâzır, devrin münevver kimselerinin toplandığı bir „kasr-ı âli den“ bahsetmektedir ki, burada karadan ve denizden gelen bütün seyyahlar ile âşıklar toplanır ve sohbet ederler idi (*Seyâhat-nâme*, VIII, 151). Bir de Selânîk kalesinin, kethudâları ile birlikte, zemberekçileri var idi. Sayıları ve nizamları tahrir defterlerinde tesbit edilen bu cemâat Selânîk kalesinde zemberekçilik hizmetini ifâ ederler ve bunun karşılığında avâzırdan ve tekâlif-i divâniyeden muâf ve müsellemler olurlar idi (tafsilât için bk. Başvekalet arşivi, tapu defteri nr. 403, 736). Kalenin barut-hânesi de anbarları, mahzenleri ve cebhânesinden ayrı olarak çok mühim idi. Baruthâne emini, kethudâsı ve kâtipleri ile 300 barut-hâne neferi var idi. Öteden beri barut yapılması Gelibolu ve İzmir ile birlikte, Selânîk barut-hânesine münhasır idi. Ancak şiddetli lüzum üzerine, 1110 tarihinde, bunlardan fazla olarak, İstanbul'da da bir baruthâne inşâ olunmuştur (krş. Râşid, *Tarih*, IV, 441).

Selânîk limanına gelince, Piri Reis bu limanı, kalenin önünde 300 parça geminin kalmasına müsâit bir yatak olarak, vasıflandırır bk. *Kitâb-ı bahriye*, nşr. TTK s. 116 v. dd.). Bu münâsebetle ayrıca Kum-Burnu ve Altın-Oğlu yaylası hakkında da bilgi vermektedir. Selânîk limanından uzun-uzadıya bahseden Evliyâ Çelebi de, bütün Akdeniz, Karadeniz ve Umman denizi gemilerinin, yâni Mısır, Süveyş, Cezâyir, Trablus, Efrence, Portekiz, Danimarka, İngiltere, Felemenk ve Ceneviz gemilerinin gelip, rahatça yattıkları bir „limân-ı dâr-ı amân“ olarak tavsif eder. Şehirdeki câmilerin sayısını, irili-ufaklı ve sultanlar, vezirler ile hayır sâhipleri tarafından yapılmış olmak üzere, 150 tâne gösteren Evliyâ Çelebi bilhassa Ayasofya (câmie çevrilmesi 993 = 1585), Eski câmi, Hortaoğlu Sultan câmii, Cezerî (Koca) Kasım-Paşa câmii (kitâbesi h. 897 tarihli), diğer ismi ile Kası-

miye câmii — evvelce şehrin hâmisî Demetrios kilisesi idi — Alaca imâret câmii (İshak Paşa tarafından yaptırılmış, 889 h.), Süleyman Paşa câmii, Sinan Paşa câmii, Davud Paşa câmii, Hamza Bey câmii gibi câimleri saymaktadır ki, bunların nâmına mahalleler kurulmuş bulunduğunu da tahrir kayıtlarından anlamaktayız. Kezâ müteaddit medrese, dâr-ül-kurra, dâr-ül-hadis, mektep ve tekye mevcut idi (bk. *Seyâhat-nâme*, VIII, 159). Bunlar arasında, kitâbesi bu gün hâlâ mevcut olan, fakat kiliseye çevrilmiş bulunan tek türk eseri Hortac câmii, yani Hagios Giorgios kilisesidir. Aslında bir Roma mâbedi iken, sonradan kilise ittihaz edilerek, büyük bir kubbe ilâve edilmiş ve Selânik'in fethinden sonra da bir müddet daha hristiyanlara terk edilerek, o hâlde kalmış idi. Bilâhare XVI. asrın sonlarında, Selânik yakınındaki Hortac köyü halkından ve mutasavvıflardan Şeyh Süleyman Efendi nâmında bir zat bu kilisenin yanında bir zaviye'te'sis etmiş, Koca Sinan Paşa tarafından da 998 (1590) sıralarında câmi'e tahvil ve bu şeyhin adına izâfe olunmuştur. Evliyâ Çelebi, bunun câmie çevrilmesini, bu şeyhin bir gün bütün dervişlerini toplayarak ve elinde pâdişahın fermânı olduğu hâlde, tevhid ve tekbirle hücum ettiği ve kiliseyi ruhbanlar elinden aldığı şeklinde anlatmaktadır. Mâmafih seyyahımızın kaydettiği câmi kapısındaki kitâbe, bizim gördüğümüzden (1953) bir az farklıdır. Câminin yanında kitâbesiz iki büyük mezar vardır ki, bunların Hortac Sultan ile halifesine âit bulunduğu rivâyet edilmektedir. Türk hâkimiyeti devrinden kalma bir çok mezar taşları burada toplanmış idi (bir tânesi XVIII. asrda Selânik kadılığı yapmış olan şeyh-ül-islâm İshak Efendî-zâde Ali Efendi'ye âit idi). Selânik'te hâlen mevcut diğer bir türk eseri de Abdülhamîd II. tarafından yaptırılan, minâresi yıkılmış Yeni câmidir; şimdi müze olarak kullanılmaktadır. Şehirde eski devirden kalma surlar pek azdır, cenûp-kısmı ve rıhtım civârı yıkılmıştır, cenûb-i şarkî köşede yükselen tek „beyaz kule“ venedikliler zamanından kalmadır. Şimâl-i şarkî köşede yükselen ve İstanbul'daki Yedi-Kule'ye benzeyen kale şehrin en yüksek yeri olarak gösterilir (krş. Tafralı, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 1913, 30—114 ve bu eserde Montferrat'ın Bonifacius'un bir mührü üzerinde bulunan şehrin en eski surlarına âit bir tasvir; bk. bir de Skylitzes'teki bir minyatürün sûreti ve bk. Pauly-Wissowa, *göst. yer.*).

Selânik orta çağdaki sînâi ve ticârî faaliyet ve ehemmiyetini, türk idâresine geçtikten sonra, geniş mîkyasta artırmış idi. Bunun en büyük âmilleri meyânında şehirde ve bölgede yaşayan kavmi unsurlar arasında tam bir gü-

ven ve âhengin teessüs etmiş olması, bir de Selânik yahudilerinin kumaş (Selânik çuhası, Selânik keçesi) imalatında büyük iş görmeleri idi. Yahudilerin XVI. ve XVII. asırlarda iki büyük merkezinden biri —Selânik ve diğeri— İstanbul idi. XVII. asrda yeniçeri ocağı (80.000 yeniçeri) için lâzım olan Selânik çuhası buradan te'min ediliyor idi. Bu kumaşlar Selânik'teki çuha anbarı idâresinde saklanır idi (bk. Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, I, 276). Kalın Selânik çuhasından dolama yapılır ve bunlar saraydaki vazîfelilere verilir idi. Bu devirde Selânik'ticâreti İstanbul'dan fazla idi. Yabancı tüccarlar, İskenderiye ve İzmir'den başka, bilhassa Selânik'te birleşiyorlar idi. İstanbul'a kendir, halı, tersâneye demir Selânik'ten gelir idi. Fransızların şark ticâreti, XVII. asrın sonlarında, burada bir konsolosluk ve bir ticâret iskelesi ihdâsı ile, çok feal bir hâl almış idi (bk. Robert Montran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, bk. *fihrist*; N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe ième siècle*, Paris, 1956). Evliyâ Çelebi, Selânik'in ticârî ve sînâi faaliyetinden bahsederken, bir kale misâli, mükemmel kuruşun kubbeleri, demir kapıları ile kârgir bina olarak vasıflandırdığı bedestenini „nice Mısır hazinesine mâlik“ bezirgânların ve tüccarların merkezi olarak bildirir ve Selânik çarşısı ve pazarlarını Taht-el-Kale pazarı, kaleden dışarıdaki Mısır çarşısı, bahçeler pazarı, kavvallar pazarı, hayyatlar çarşısı, takyeciler ve kavukçular çarşısı v.b. olarak sıralamaktadır. Ayrıca kahve-hâneleri, mey-hâneleri, dâr-üz-ziyâfe ve me'kel-hâneleri bimar hâne ve dâr-üş-şifâları, değirmenleri v.b. hakkında, bazı mubâlegalı rakamlar ileri sürmekle berâber, geniş bilgi vermektedir (krş. VIII, 161 v. dd.). Paul Lucas (*Voyages*, Amsterdam, I, 203 v. dd.), da XVIII. asrın başlarında (1715), Selânik'i ziyaret etmiş ve bu şehirden büyük ve muhteşem bir şehir olarak bahsetmiştir. Selânik'in iktisâdî bakımdan gelişmesinde, civârındaki Sidrekapsi demir mâdenleri işletilmesinin ve bir de Kalamerye tuzlasının gelirlerinin büyük bir tesiri bulunduğu düşünülebilir. Selânik kazâsındaki bu Sidrekapsi mâdenlerinin işletilmesinden hazîneye büyük gelir sağlamıyor idi ki, bir aralık, XVII. asrın sonlarındaki Avusturya harpleri esnâsında, bazı düşünceler ile, mâden kuyu ve ocakları iptâl edilmiş, fakat 1114 (1702) senesinde Selânik gümrüğü emini Hüseyin Ağa tekrar nâzır tâyin olunarak, bu mâdenlerin ihyâsı cihetine gidilmiş, üç kuyu kazılması ve üç çarh yapılması emrolunmuş, burasının deniz kıyısında bulunması sebebi ile, hristiyan korsan ve haydutların tecâvüzlerinden korunmak

üzere de, yevmiye 15 akçe ulûfe ile 40 sekbân yazılması ve ağaçtan bir palanka inşa ettirilmesi uygun görülmüş idi (krş. Râşid, *Tarih*, II, 537). Diğer taraftan Selânik bölgesinin münbit ve hareketli arâzisi, daha fetihten itibaren, kesif türk ve Türkmen küteleri ile iskân edilmiş ve bunlar Selânik ve çevresinin zirâi ve iktisâdî hayatında ve gelişmesinde büyük rol oynamışlar idi. XVI. asrda, Üsküp ile birlikte, Selânik sancığının da tahririne me'mûr olan Ebüssu'ûd Efendi bu bölge için tanzim ettiği defterin başına yazdığı „kanûn-nâmede“ Selânik bölgesini „bu diyâr-i bereket-giârın arâzisi“ diyerek, vasıflandırmakta ve burasının da imparatorluğun diğer bir çok yerlerinde olduğu gibi, arz-ı memleket, yâni arz-ı mirî olduğunu belirtmektedir (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1943, s. 297 v. dd.). Kezâ Rumeli'de Yürüklerin en kesif bir hâlde bulundukları yerin Selânik ve havâlisi olduğu, hattâ Anadolu Yürükleri beyi İstanbul'da oturduğu hâlde, Rumeli Yürükleri beylerinin, bilhassa evlâd-ı fâtihân adını almalarından sonra, Selânik'te oturdukları bilinmektedir. Fethedildikten itibaren, Makedonya ve Tesalya'nın göçebe hayat tarzına müsâit yaylak ve kuşaklarına göçen Yürük kabîleleri. XVI. asrın birinci yarısında bile, diğer mînakalarda bulunanlardan daha kalabalık bir kütile teşkil ediyorlar ve böyle büyük bir merkeze izâfetle, Selânik Yürükleri olarak bir teşkilâta bağlandıktan sonra da, bütün Rumeli Yürük zümreleri içinde, kemiyet ve keyfiyet bakımından, en mühimleri sayılıyorlar idi. Selânik Yürükleri kesif mîkdarda bütün Makedonya ve Tesalya'da dağınık bir hâlde, az mîkdarda da şimdiki Bulgaristan ve Dobruca'da bulunmakta idiler (bk. T. Gökbilgin, *Rumeli'nde Yürükler...*, İstanbul, 1957, s. 74 v. dd.). Bu türk unsuru arasından Selânik civârındaki köylere ve çiftliklere yerleşenler havâss-ı hümayûn arâzisinde „yerli Yürük“ nâmı ile ekip-biçen, çift, bennâk ve mücerret vergilerini, ekinliklerinin öşrünü ve sâlâriyesini verenler de çok idi (krş. tapu defteri, nr. 403). Bunların bâzan zuhûr eden karışıklıklara iştirâk ettikleri oluyor idi ki, Kanunî Sultan Süleyman devrinde maktûl şehzâde Mustafa olduğunu iddia ederek, ortaya çıkan nesebi meçhul bir kimsenin etrafına toplanan 10.000 kadar köylü arasında bunların da bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Peçevi, I, 341).

Diğer taraftan, XVII. asrda imparatorluğun garp taraflarında cereyan eden savaşlarda Selânik ehemmiyetli bir deniz ve kara üssü teşkil etmiş idi. Meselâ Osman II. devrinde Lehistan'a karşı açılan harpte, Selânik sarcaak beyi

Abdullah Paşa'nın fevkalâde hizmeti görülmüş idi (bk. Naîmâ, II, 169). Girid seferi başladığı zaman da (1645), bütün Rumeli ümerâsının kendi kuvvetleri ile birlikte ve beyler-beylerinin kumandasında, Selânik'te toplanmaları emrolunmuş idi. Bu tarihlere İstanbul—Edirne—Selânik—Yenişehir arasında muntazam bir araba yolu mevcut idi. Gönderilen kuvvetler kısmen Rumeli bey'erbeyi Küçük Hasan Paşa kumandasında Benefşe (Monemvasia) sâhiline kapudan paşa emrine sevk olunuyorlar, kısmen de Selânik limanından Rodos beyi, Kara Hoca lekabı ile anılan İbrahim Bey idâresine sekiz mükemmel kadırga ile Kızıl-Hisar limanına (Egriboz adasında Kariso) gönderiliyorlar idi (krş. Naîmâ, IV, 117, 121). Bu harplerin son safhasında ise, bizzat Mehmed IV., Musâhib Mustafa Paşa refâkatinde olduğu hâlde, bir aralık Selânik kışlağına gelmiş idi (1679=1669); Râşid, *Tarih*, I, 245 v. dd.). Daha sonra, ikinci Viyana muhâsarası ile başlayan savaşlarda da Selânik ile ilgili hâdiselere tesâdüf edilir. 1692 (1103) 'debüyük bir Venedik donanması evvelâ İnebahtı limanına gelip, demirlemiş ve müteakiben bunlardan bir kısmı, diğer bazı sâhillere ile birlikte Selânik kıyılarına tecâvüz etmiş idi ki, kapudan paşanın buna karşı üç tane „Selânik fırkatesi“ denilen gemi gönderdiği görülmektedir. Bu sıralarda Selânik idârecileri saraya ve vezir-i âzama yakın kimseler arasından seçilmekte idi. Msl. silâhdar-âgasına, mevkiini muhâfaza şartı ile, Selânik sancığının tevcih edildiği ve Selânik alay beyliğine sadrazâmın vardıcısının tâyin olduğu görülmektedir. Bâzan da Agriboz ve Selânik muhafızlığı bir adamın uhdesine verildiği oluyor idi. Mâmafih bunlardan halka zulm eden ve şikâyetçileri görülenler de derhâl idâm edilmekte idiler 1693'te Selânik sancığı idâresine gönderilen vezir voyvoda Halil Paşa ile 1704'te Selânik cizyedarı Arnavud Hüseyin Ağa'nın te'dipleri buna birer misâl teşkil eder (krş. Silâhdar, *Tarih*, II, 24, 62, 138, 266, 289, 636, 672, 696, 726; Râşid, III, 109, 178). Selânik kadıları, Galata, Üsküdar, Havâss-ı Kostantaniye (Eyûb), İzmir ve Bagdad kadılıkları ile aynı derecede ve İstanbul, Edirne, Bursa ve Mekke kadılarında daha aşağı pâyede addedilmekte idi (krş. D'Ohsson, *Tableaux général de l'Empire Ottoman*, II, 271). Evliyâ Çelebi 500 akçe mevleviyet pâyesi demekte, mollasının niyâbetlerinin Kessendire, Sidrekapsi ve Aynaroz kazâlarında olduğunu, Selânik şehri içinde ise, dört yerde (çarşı, Kalamerye, Mısır çarşısı, Muhtesib Ağa niyâheti) bulunduğunu bildirmektedir ve ayrıca örfî hâkimleri olarak da sipah kethuda yerli, yeniçeri serdârı, yeniçeri ocağından çuha

için tahsile gelen Selânik ağası, baş-çavuş, divan efendisi, küçük çavuş, cebeci-başı ve top-çu-başını saymaktadır (tafsilât için bk. *Seyâhat-nâme*, VIII, 145). 1110 (1699) 'da şeyhül-islâmıktan ma'zûl Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi 'nin selânik kazâsını, arpalık tariki ile, bizzat zapt ettiği de görülmüştür (krş. Râşid, *Tarih*, II, s. 443).

XVII. asrın ikinci yarısında İzmir yahudileri arasında türeyen Şabbetay Sebi adında birinin ortaya attığı yeni mezhep cereyanı, onun ölümünden sonra, karısı ve müridleri tarafından Selânik 'te yayılmış ve bir kısım Selânik yahudilerinden başka, bâzı makedonyalı unsurların da iltihakı ile, sayıları artmıştır ki, bunlar sonradan „avdeti“ veya „dönme“ adları ile tanınmışlardır [bk. mad. DÖNME]. Selânik 'te 1759 yaz aylarında zelzele vukû buldu (krş. A. Perrey, *Mém. s. l. Ac. R. Belg., Mém. Cour.*, 1848, XXIII, 30); bu esnâda şehir halkı kale dışına çadırlara çıkmış ve 50 gün kadar süren sarsıntılar sonunda sâri bir hastalık da çıkarak, epéyce telefata sebebiyet vermiş idi (Selânik 'teki fransız konsolosu T. d'Evant 'ın raporu). 1772 'de Abbé Belley Selânik şehrine âit ilk ilmi bir eser olan *Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique* (*Hist. Ac. R. d. Inscr.*, 1777, XXXVIII, 121—146) 'i neşretmiştir. Tafel (*Des Thessalonica eiusque agro*, Berlin, 1839) eserinde buna istinat eylemiştir. Buna göre, o zaman Selânik 'te 65—75.000 nüfus var idi. Bunlardan 35.000 'i türk-müslüman, 3.000 'i hristiyan, 27.000 yahudi ve sâdece 100 'ü frenk idi.

XIX. asrın başında Selânik yine bir sancaktı; fakat eyâletler gibi, bir vezir uhdesindedir. Msl. 1803 'te yapılan tevchiller arasında Selânik sancağının, vezâreti ibkası ile, Vâni Seyyid Mehmed Paşa 'ya verildiğini görüyoruz. Bu sıralarda devlet Rumeli 'nde eskiya te'dibi ile meşgûl idi ve bu harekâta Selânik mutasarrıfı vezir Osman Paşa da, maiyetine nizâm-ı cedid askerlerinden bir miktar mu'allem piyâde verilerek sâreti ile, iştirâk ettirilmiş idi (krş. Cevdet, *Tarih*, VII, 175, 256). Yine Selim III. devrinde, ingiliz donanmasının İstanbul 'dan çekilmesinden sonra, bir aralık Selânik 'te bir çıkartma yapmağa teşebbüs ettiği (1827) görülmektedir (krş. Zinkeisen, *GOR*, VII, 454), 1837 'de Selânik 'te büyük bir veba salgınının geniş mikyasta telefata sebebiyet verdiği ve nüfusunun 40.000 'e düştüğü anlaşılmaktadır (krş. Zacharia, *Reise in der Orient*, Heidelberg, 1840, s. 191).

Tanzimat hareketinden sonra, Selânik ticâret ve kültür sâhalarında daha fazla inkişaf etti. Garp fikir cereyanlarına olduğu gibi, Bal-

kanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açık idi. Yunanistan istiklâlini aldığından itibaren, diğer rum azınlıklarının bulunduğu yerlere olduğu gibi, Selânik taraflarına da tahrikçiler gönderiyor, Bâbiâli aleyhinde isyanlar hazırlamağa çalışıyor idi. Şehrin ticârî faaliyeti arttıkça, yabancılar ve Avrupa devletleri konsoloslukları da çoğalmakta idi. 1856 'da kurulan Osmanlı bankasının ilk şubelerinden biri de Selânik 'te açılmıştır. Bu bankanın tavassutu ile, 1872 'de hazine eshâmı çıkarıldığı vakit, bilhassa Selânik vilâyeti gelirleri karışık gösterilmiş idi. 1864 'te, ilk vilâyetler kanunu çıkarılınca, Selânik vilâyeti, Selânik sancağı ile Tirhala, Siroz ve Drama sancaklarına ayrılmış idi. Bundan başka zaman-zaman Manastır, Debre, Elbasan ve Üsküp cihetlerini de şâmil bulunmuş, Manastır, bir—iki defa sancaktan vilâyete ve vilâyetten sancağa çevrilerek, nihâyet büsbütün ayrıldığı gibi, Üsküp de Kosova vilâyetine ilhak ve sonra bu vilâyetin merkezi olmuş ve böylece Selânik vilâyeti Selânik sancağı ile Drama ve Siroz 'a münhasır kalmış idi. 1876 'da, Bosna-Hersek ve Bulgar isyanları olduğu sırada, Selânik 'de de neticeleri devletler arasındaki münasebetlere te'sir eden bir hâdis vukû buldu: Selânik civârındaki bir bulgar kızının müslüman olması ve Selânik 'e geldiği sırada, amerikan fahri konsolosunun silâhlı adamları tarafından jandarmaların elinden kaçırılması ve bu işi yatıştırmağa çalışan Selânik 'teki fransız ve alman konsoloslarının galeyana gelen halk tarafından öldürülmesi Avrupa 'da büyük akisler uyandırdı, Fransa ve Almanya ve müteâkiben Rusya, Avusturya ve İtalya Selânik limanına harp gemileri göndererek, Bâbiâli 'yi tazyik ettiler ki, Osmanlı hükümetinin cezri tedbirler almasına rağmen, Selânik hâdisesi genişledi ve diğer gayr-i müsâit vak'aların da inzımanı ile Berlin „memorandumuna“ ve nihâyet İstanbul konferansına yol açtı (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, VII, 98 v. dd.; K. Braun, *Türk. Reise*, s. 251 v. dd.).

Abdülhamid II. devrinde Selânik, imparatorluğun diğer yerlerine kıyasla, bir çok bakımlardan gelişmeler kaydetti. 1871 'de Selânik 'ten Vardar vâdisi boyunca demir-yolu döşenmesine başlanmış idi. 1888 'de bu hat Üsküp 'e bağlandı; 1894 'te Manastır 'a kadar uzatıldı. 1897—1903 seneleri arasında yeni liman te'sisleri yapıldı. 1885 (1301) 'te yapılan bir tahrirde Selânik vilâyetinin (Siroz ve Drama sancakları dâhil), umûmî nüfusu bir milyona (996.298) yaklaşmış idi ve bunun 494.656 nüfusu müslüman, 243.991 'i rum, 222.316 'sı bulgar ve 37.174 'ü yahudi idi ki, yüzde itibarı ile türk-

müslüman nüfusu 51 % rum ise, ancak vilâyet umûmî nüfusunun 23 % (bulgar 22 %) teşkil ediyor idi. Türklerin en fazla bulunduğu yer Drama ve Siroz sancakları idi. Rumlar Kesendre, Karaferye ve Yenice kazâlarında, bulgarlar da en çok Köprülü, Tikveş, Avret-Hisarı kazâlarında bulunuyorlar idi. Bu tarihte Selânik vilâyetinin taksimâtı şöyle idi. 1. Selânik sancağı 14 kazâdan mürekkep idi: 1. Selânik kazâsı, Vardar ve Kalameriye nâhiyeleri ile, 103 parça köy ve çiftlikten müteşekkil idi; 2. Yenice kazâsı Karaca-Âbâd nâhiyesi ile 92 köy ve çiftliği bâvî idi; 3. Karaferye kazâsı, Ağustos nâhiyesi ile, 46 köy ve çiftlik idi. 4. Katrin kazâsı, 72 köy ve çiftlik; 5. Vodine kazâsı, Vodine, Karaca-Âbâd ve Ostrova nâhiyeleri ile, 75 köy; 6. Tikveş kazâsı, 90 köy ve çiftlik; 7. Köprülü kazâsı, Bugonil nâhiyesi ile, 110 köy ve çiftlik; 8. Ustrumca kazâsı, 47 köy ve çiftlik; 9. Toyran kazâsı, 68 köy ve çiftlik; 10. Avret-Hisarı kazâsı, Kara-Dağ nâhiyesi ile, 143 köy ve çiftlik; 11. Lankaza kazâsı, 140 köy ve çiftlik; 12. Kesendre kazâsı, Halkidik yarımadası üzerinde, 88 köy ve çiftlik; 13. Göğili kazâsı, 53 köy ve çiftlik; 14. Aynaroz kazâsı, 30 manastır. Siroz sancağı: Zihne, Timur-Hisarı Petric, Menlik, Nevrekop, Razlık, Cum'a-i Bâlâ kazâlarına, Drama sancağı ise, Sarı Şaban, Kavala kazâlarına ayrılmış idi. Bu tahrirde Selânik şehrinde, 46 türk mahallesinde, 30.000, 16 yahudi mahallesinde 45.000, 12 rum ve bir de frenk mahallesinde 13.000 nüfus kaydolunmuş idi (bk. *Selânik vilâyet sâl-nâmesi*, 10. tab., 1307=1889/1890). Selânik vilâyetinin 1311 ağustosunda (1895) yapılan tahririnde ise, vilâyetin umûmî nüfusu 1.043.715 kişi idi ve vilâyetin umûmî islâm nüfusu 456.227 ve rum nüfusu 295.660, bulgar nüfusu 237.396 ve yabancılar ise, sâdece 2.036 kişidir. Selânik şehrinde de 24.528 müslüman, 11.706 rum, 1.111 bulgar, 39.495 yahudi bulunmakta, diğer azınlıklarla birlikte şehrin nüfusu 78.202 'yi bulmakta idi (bk. *Selânik vilâyetinin 1311 senesi nüfus-ı mevcûdesi cedveli*, Üniv. kütüp., T Y 952).

Bu sıralarda vukû bulan yangınların (1870 ve 1894) şehrin inkişafını engellediği de muhakkaktır. Bu devirde Selânik 'in ve civârının imâr ve inkişafı için tedbirler alındığı da olmuş, msl. 1308 (1890/1891) senesinde, Vardar nehrinin Han-Köprüsü mevkiinden başlamak üzere, bir kanal açılarak, denize uzatılması ve bu nehrin Yenice gölünde olan cereyanı tamâmı ile men'edilmek ve bu kanalın iki tarafında sedler inşası ile, arâziyi zarardan korumak ve aynı zamanda küçük kanallar vâsıtası ile sulamak husûsunda nâfia nezâretinin

bâzı müteşebbisler ile mukaveleler yaptığı görülmüştür (bk. Üniv. kütüp., T Y 1081).

Makedonya mes'eleli 1897 türk-yunan muharebesinden sonra, daha karışık bir hâl alıp, Bulgarların ayrı bir komiteyi Selânik 'te faaliyete geçirmesinden sonra, 1902 ve 1903 senelerinde vücûda getirilen teşkilât vâsıtası ile, müteaddit isyan ve ihtilâller oldu. Selânik 'te suikastlar yapıldı ve artık Makedonya mes'eleli Avrupa mes'eleleri arasında girdi. Bulgar komitecileri Selânik bölgesinde Osmanlı askerleri üzerine taarruzlar yapıp, köyleri basarak, islâm ahâliyi katlettikleri sırada, Tesalya 'da teşkil edilen rum çeteleri de Makedonya 'ya giriyor, hem meşrû hükûmete, hem de diğer unsurların teşkil ettikleri çetelere karşı mücadeleye girişiyor idi. Devletlerin Bâbiâli'den Makedonya 'da islâmât icrâsını talep-etmeleri karşısında, Abdülhamid II. bu hâli düzeltmek üzere, üç Makedonya vilâyetine (Selânik, Manastır, Kosova) bir umûmî müfettiş tayin etti ve bu bölgede tatbik edilmek üzere bir tâlimat-nâme yayınladı. Hüseyin Hilmi Paşa umûmî müfettiş oldu (1902), Selânik 'te her türlü vâsitadan mahrum bir hâlde, gece-gündüz çalıştı ve vaziyeti kurtarmağa gayret etti; devletler ile yapılan bir anlaşma neticesinde büyük devletler tarafından tayin olunan me'murlar da Selânik 'e geldiler. Her teftiş esnasında Hüseyin Hilmi Paşa 'ya refâkat ettiler, onunla dâimâ müzâkerelerde bulundular. Ancak mütemâdiyen kaynayan bir kazan manzârasını gösteren Makedonya 'da baskı neticesinde yeni tedbirler alındı. 1904 ilk baharında yabancı zabıtlar Makedonya 'ya geldi. Avusturyalıların Üsküp 'e, italyanların Manastır 'a, fransızların Siroz 'a ve ingilizlerin Drama 'ya me'mur oldukları sırada, ruslar da Selânik 'te vazife görmeğe başladılar. Buna sonradan bir de mâliye hey'eti eklendi. Bu çalışmalar Selânik 'te ve Makedonya 'da nisbî bir sükûn hâsıl etti; Selânik 'te te'sis edilen bir jandarma mektebinin müdürlüğüne de bir alman binbaşı getirildi. Müteâkiben Selânik demir-yolunun ikmâli, Avusturya, Rusya ve Balkan devletleri arasında bir sürü anlaşmazlıklar ve mes'eleler doğurdu. Bilhassa Makedonya mes'eleli Abdülhamid 'in son senelerine kadar bütün vehâmetini muhafaza etti. Memlekette hürriyeti ve meşrûtiyeti hâkim kılmak arzusu ile teşekkül eden İttihad ve Terakki cemiyeti erkânının merkezi Selânik 'te idi ve bu cemiyet mensupları orduda gittikçe çoğalıyordu. Bu cemiyet mensupları arasında bilhassa kol-ağası Mustafa Kemâl Bey [bk. mad. ATATÜRK] 'in büyük hizmet ve faaliyetleri olmuştur. Bunu haber alan hükûmet, Selânik 'e husûsî bir hey'et

gönderdi ve bir istihbarat şebekesi kurdu. Bunun üzerine, harp mücahitleri çeteler ile dağlara çıktılar; bunlarla mücadeleye çalışan ve Pâdişaha sadâkati bilinen ordu kumandanı Şemsî Paşa Selânîk'te öldürüldü ve nihâyet bu cemiyetin Selânîk merkezi 23 temmûz 1908'de Abdülhamîd'e bir telgraf göndererek, kanûn-ı esâsinin fiilen tatbikinin gerekli olduğunu bildirdi ve onu meşrûtiyet ilânına zorladı. Selânîk bundan sonra da, Balkan muhârebelerine kadar, münevver türklerin ve heyecanlı türk gençliğinin belli-başlı merkezi oldu. 1910'da *Genc kalemler mecmuası* neşredilmeğe başladı; ertesi sene Ziya Gökalp'ın başında bulunduğu *Yeni felsefe mecmuası* adlı dergi memlekete yeni fikirler, yeni bir zihniyet aşılamağa çalıştı ve İttihatçılar tarafından „Kâbe-i hürriyet, mehdî hürriyet“ sayıldı. 1912'de, Balkan harbi sırasında, Selânîk garp cephesinde bulunuyor idi. Sırphıların ve yunanlıların taarruzları neticesinde Selânîk şehri teslim oldu. Bu keyfiyet, kısmen şehirde yaşayan kozmopolit halkın talepleri, kısmen de kol-ordu kumandanı Hasan Tahsin Paşa'nın gafleti neticesinde vukû bulmuştur (8 teşrin II. 1912). Bu sırada, hal'inden sonra Selânîk'te ikamete me'mur edilen (27 nisan 1909) Abdülhamîd II.'de oradan alınarak, İstanbul'a getiriliyor idi (1 teşrin II. 1912). Selânîk 10 ağustos 1913 Bükreş muâhede-nâmesi ile Yunanistan'a bırakıldı. 1914 cihan harbi çıktıktan sonra, müttefikler 12 teşrin I. 1915'te Selânîk'e asker çıkardılar ve burayı bulgarlara karşı bir üs olarak kullanmak istediler. Aynı zamanda Çanak-Kale muhârebeleri de devam ettiği cihetle, Anafartalar cephesinden Selânîk'e, bâzan da Selânîk'ten tekrar türk sâhillerine kuvvet nakledildiği oluyor idi (krş. Mustafa Kemâl, *Anafartalar muhârebâtına âit tarihçe*, nşr. U. İğdemir, Ankara, 1962, s. 73). 1916'da Selânîk demiryolu hattı Larissa-Atina hattına bağlandı, yunan hükûmeti 1925'te Selânîk'te bir serbest liman bölgesi te'sis etti. 1928'deki nüfus sayımında şehrin nüfusu 245.000 idi. Selânîk bugün şimalî Yunanistan umûmî vâlîliğinin merkezidir. Atatürk'ün doğduğu evin orada bir müze hâlinde bulunması, diğer bir çok hâtıralara ilâveten, Selânîk'in türk tarihi ile yakın ilgisini daha da arttırmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden ve Ducas ile Chalcocondyles tarihlerinden başka, bk. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (nşr. Bury), London, 1898; Diehl, *Le Tourneau et Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique* (Paris, 1918); Lukas Friedrich Tafel, *Historia Thessalonicae* (Tübingen, 1835); Egnatia (Pauly-

Wissowa, V, 1991). Eustathios (1175—1104 seneleri arasında Selânîk metropoliti ve aynı zamanda tarihçi ve edib), *Opuscula* (Frankfurt, 1832); *Kommenen und Normannen*, Ulm, 1852 (2. baskı), Stuttgart, 1870; J. Ph. Fallmerajer, *Fragmenta aus dem Orient* (1877), s. 227—264; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien* (Göttingen, 1841); L. Henzey-H. Daumet, *Mission archéol. de Macédoine* (Paris, 1876), s. 272—280; Duchesne Bayet, *Mission au Mont Athos, Arch. Miss. Scient.*, III. seri, 1876, III, 203—265; D'ehl-Le Tourneau, *Les mosaïques de Saint-Démétrius de Salonique* (Monuments Piot. 1911. XVIII); Diehl, *La basiliques d'Eski-djouma à Salonique* (*Revue de l'art ancien et moderne*, 1914); ayn. mll., *La cité de Saint-Démétrius* (*l'Orient Byzantin*, Paris, 1916); Kingh, *Larc de triomphe de Thessalonique* (Paris, 1890); Kondakof, *Makedonia* (Petersburg, 1909); Laurent, *Sur la date des églises de Saint-Démétrius et de Sainte-Sophie à Salonique* (*Byz. Zt.* 1895), IV; W. Miller, *Salonica* (*Engl. hist. Review*, 1917); Smirnof, *Sur la date des mosaïques de Sainte-Sophie de Salonique* (*Viz. Vremennik*, 1898, V ve VII, 1900); Strzygowski, *Die Sophienkirche in Saloniki* (*Oriens christianus*, I); Tafrali, *Thessalonique des origines au XIV. siècle* (Paris, 1919); Diehl, *Salonique* (Paris, 1920); Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Leipzig, 1885—1886), I—II; R. Pococke, *Deeser. of the East* (London, 1745), II, 2, s. 148—151 (bk. levha LXIV); F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce* (Paris, 1800), II; W. M. Leake, *Trav. in North Greece* (1806), III, 235—257; E. D. Clarke, *Travels* (1802), IV, 348; E. M. Cousinéry, *Voyages dans la Macédoine* (Paris, 1831), II, 23—56; A. Prokesch von Osten, *Denkwürdigkeiten u. Erinn. a. d. Orient*, III, 636—662.

Türkçe kaynaklar. Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (bk. fihrist); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, I, tür. yer.; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, V, tür. yer.; Kâtib Çelebi, *Takvîm al-tavârih* (İstanbul, 1146); Neşri, *Cihan-nümâ*, II (nşr., TTK); Lûtfî Paşa, *Tarih*; Başvekalet arşivi, mühimme defterleri (bk. fihristler): nr. 143, h. 934 tarihli Selânîk, Drama ve Serez kazâları ile Selânîk müstahfazlarını timar ve evkatını gösterir; nr. 959, h. 1273 tarihli Selânîk, Drama... köyleri ile vakıf köylerini ihtivâ eder; nr. 424, XVI. asır Selânîk mufassal defteri; Musa Kâzım, *Aynoroz tarihçesi* (*T O E M*, sene IV); *Hortâş câmiî* (*Servet-i fûnûn*, 1309, V, 20); *Selânîk Mek-*

teb-i idâdi-i mülkisi (*Servet-i fûnûn*, V, 33); Selânîk askerî dâiresi (albüm, Üniv. kütüp., TY 91016); *Selânîk haritası* (Üniv. kütüp., TY 91082, 92974); Selânîk limanı haritası (Üniv. kütüp., TY 93485, 93489); Kasımiye câmiî (*Şehbâl*, 1328, III, s. 349); 1322 hicrî senesi Selânîk sâl-nâmesi (18. tab.); Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lûgati* (İstanbul, 1313), s. 439—447; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-'alâm* (mad. Selânîk).

Bk. bir de Karl Braun, *Türk Reise* (Wiesbaden, 1875), II, 129—302; Rupprecht von Bayern, *Reiseerin. a. d. Südosten* (München, 1923), 125—136; Oberhammer, *Griechenland. Handb. der geogr. Wissensch.* (Südostu Südeuropa, s. 250); L. Schultze, *Makedonien* (Jena, 1927), s. 104, 218—223; A. Ischirkov, *Grad Solum* (Sofia, 1911); *Sbornik Solum* (Sofia, 1934); *Mitt. Geogr. Ges. Wien* (1931), 72 v.dd.; C. Loesch, *Volk und Reich* (1931), s. 289—308; Kl. Nikolaides, *Griechenland Anteil an den Balkankriegen* (Wien, 1914).

(M. TAYYIB GÖKBİLGİN.)

SELÂNİKİ, SELÂNİKİ, MUSTAFA (?—1600), değerli bir Osmanlı tarihçisi olup, hayâtı hakkında bildiklerimiz XVI. asrın ikinci yarısına âit kıymetli bir vekayi-nâme olan eserindeki kayıtlara dayanmaktadır. Selânîkîli olmadığna dâir G. Elezoviç (*Selânîkli Mustafa Efendi'ni njegova istorija*, s. 78 v.d.)'in mütealeaları esassızdır. Nitekim 1565 haziranında, babasının Selânîk'te ölümünü öğrenince, vezîr-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın konağında Fetih süresi okumakta iken, „sıla-i rahm“ bahânesi ile izin alması, eserinde kendisini „Selânîkîli Mustafa“ ve „Selânîkîlü“ (Selânîkli Mustafa, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. TY 6027, 21b, 191b) diye zikretmesi Selânîk'e olan nisbeti hakkında şüphe bırakmamaktadır. 1566 Sigetvar seferine vazifeli olarak katıldığına dâir eserinde bir işaret yoktur. Ancak ilerideki mesleği ve eserinin mu'tevâsî göz önüne alınırca, onun dâima diyan-ı hümayûn kâtipleri arasında bulunduğu tahmin edilebilir. Selânîkî'nin tasrih ettiği ilk devlet hizmeti Haremeyn mukataacılığı olup, hangi tarihte tâyin olduğu bilinmeyen bu hizmetinden 988 rebîülevvelinde (nisan/mayıs 1580) azledilmiştir (Selânîkî, *Tarih*, İstanbul, 1281. v. 159). Daha sonra, 4 sene müddet ile, Nişancı Mehmed Paşa'nın divitdarlığını yaptı (*ayn. esr.*, s. 161). Özdemir-oglu Osman Paşa sadârete geçtiği sırada bu hizmette bulunuyordu. Bu sıfat ile, Safevî elçisi İbrahim Han'ın divâna kabûlünü görmüş (s. 181), Üsküdar'da Tebriz seferine hazırlanan vezîr-i âza-

ma nişancı ile tuğralı ahkâm kâğıdı götürdüğü zaman, Özdemir-oglu kendisine ihsanda bulunmuş ve kaymakam Mesih Paşa'ya Selânîkî'ye iyi bir vazife vermesi için „sipariş-nâme“ göndermiştir (992 şevvâl sonları=teşrin I./teşrin II. 1584, *ayn. esr.*, 64b ve s. 185 v.d.). Ancak bu tavsiyenin tahakkuk edip-etmediği ne dâir bir kayıt yoktur. 22 zilhicce 995 (23 teşrin II. 1587)'te selânîkî'ye Silâhdar kâtipliği verildi (s. 235). Bu hizmet ile 996 cemâziyelâhırında (nisan/mayıs 1588) Gence seferine me'mur edilen müverrih, aynı yılın 10 şâbanında (5 temmûz) Erzurum'da serdar Ferhad Paşa'nın çağırında bulunuyordu (s. 243). Bu seferde, husûsiyle Gence kalesi inşaatındaki hizmetine karşılık olmak üzere, ulûfesi üç akçe arttırılarak, kendisine dergâh-ı âlî müteferrikahı verilmesi serdar rûsunda yazılmış idi (s. 313). Gence seferi sonunda sipâhî oğlanları kâtipliğine nakledildiği anlaşılan Selânîkî, Erzurum'da Ferhad Paşa'nın maiyetinde iken, sipâhîlerin tamâmen İstanbul'a gelmesi sebebi ile, kendisinin de dönmesi hususunda emir alarak, 997 ramazanında (temmuz/ağustos 1589) merkeze gelmiş, sipâhiye ulûfelerini dağıtmış, fakat çok geçmeden, 25 şevvâlde (6 eylül) sebpsiz olarak, azledilmiştir. Bir ömür sonunda elde ettiği mansıbının henüz yeni çıkmış bir talebeye verilmesinden müteessir olmuş idi. (s. 258). Bir buçuk sene kadar sonra, halefinin azil ve nefyedildiğinden bahsederken, vaktiyle kendisine haksız isnatlarda bulunmuş olmasının cezasını çektiğini ifâde etmesi (s. 273 v.d.) üzüntüsünün hâlâ devam etmekte olduğunu göstermektedir. 988 saferinde (kânûn II. 1590), vezîr-i âzam Koca Sinan Paşa vazifesi bulunmayan Selânîkî'yi çağırılmış, gelmek üzere olan Safevî sefâret ey'eti ve Haydar Mirzâ'nın misâfir edileceği sarayı hazırlatması ve misâfirler için yapılacak masrafların sarfını derubte etmesini ona tenbih etmiş idi (s. 261). Selânîkî, bu hizmeti dolayısı ile, elçilerin ve şehzâdelerin karşılanması ve ağırlanması canlı bir şekilde tasvir eder. Ferhad Paşa, vezîr-i âzam olunca, 13 şevvâl 999 (6 ağustos 1591)'da Selânîkî'yi isteyip, onu kendi tarafından rûznâme yazmağa me'mur etmiş (s. 295), daha sonra uhdesine Anadolu muhâsebeciliğini de vermiş idi. Fakat Ferhad Paşa'nın sadâretten azli, diğer yakınları gibi, Selânîkî'nin de mevkiini kaybetmesine sebep oldu (4 receb 1000=16 nisan 1592, *ayn. esr.*, s. 312 v.d.). Selânîkî, 17. recepte (29 nisan) yeni vezîr-i âzam Siyavuş Paşa'nın bir arzual vererek, Gence seferinde istihkak keshettiği yeri istemesi üzerine, 45 akçe yevmiye ile, dergâh-ı âlî müteferrikahına dâhil edildi (s. 313).

Ülkesine Safevî kuvvetlerinin girmesi karşısında Osmanlı devletine ilticâya mecbur kalarak, İstanbul'a gelen Gılân hâkimi Han Ahmed'in mihamdarlığı Selânîkî'ye verilmiş idi (s. 345). Müverrih, huzûra kabûlünden bir gün önce (8 rebiülâhır 1001=12 kânûn II. 1593) Han Ahmed'e pâdişah tarafından verilmiş olan iki hil'atî götürmeğe me'mur edildiği gibi (s. 349), ilmini ve fazlını takdir ettiği misâfir hükümdarın yakınlığını kazanarak, ona kendisinin „mütetebbî kişî“ olduğunu kabûl ettirdi (s. 346, 348 v.d.). Vezir-i âzama Selânîkî'nin mihamdarlığından memnûn kaldığını ifâde eden Han Ahmed (ayn. esr., 126^a) hükümetten umduğu alâkayı göremediğinden dolayı, me'ysus olarak, Kerbelâ'yı ziyaret arzusu ile, İstanbul'dan ayrılmak isteyince, Koca Sinan Paşa Selânîkî'yi çağırarak, dostluğunu kazandığı misâfir hükümdarı bu niyetinden vazgeçirmeğe çalışmasını tenbih etmiş; ancak müverrihin tavassutu fayda vermemiş ve Han Ahmed, Bagdad hazinesinden ta'sisat tâyin olunarak, gönderilmiş idi (127^a v.d.). Daha sonra Bagdad'dan da Şirvan'a gitmek istemekle devlet erkânının vehmini tahrik eden Han Ahmed, Gence'de tevkif edilince, Selânîkî'ye mektup yazıp, uğradığı muâmeleden dolayı şikâyet etmiş, nitekim müverrihin vezir-i âzam nezdindeki şefâatî de semere vermiş idi (zilkâde 1002=temmûz 1594, 156^b).

1002 zilhıccesinde (eylül 1594) matbah-ı âmire kâtipliği inhilâl edince, geçimini kolaylaştıracığı ümidi ile, bu hizmete tâyinini istedi ise de, kazasker Sun'ullah Efendi'nin tavsiyesine ve vezirlerin Selânîkî'nin liyâkatini teslim etmelerine rağmen, bu hizmet başkasına verildi. Selânîkî, bu vazife ile, ehliyetli zârlar elinde matbah-ı âmire masraflarının arttığını devlet erkânına izâh eder (158^a).

Ahmed III.'ün cülûsu üzerine, İstanbul'da kalan, serhatten kıslamağa gelen ve yeni çıkan sipâhiye cülûs bahşışı dağıtılmasına Selânîkî nezâret etmiş idi (cemâziyelevvel/receb 1003 = şubat/nisan 1595, 179^a, 184^a, 186^a). Ancak Yanık seferinden gelen sipâhidan 150'si ulûfelerini almayıp, nasihat eden vüzerâyı taşladıklarından, bunlar yenîçeriler tarafından dağıtılmış, Selânîkî'ye emânet edilen ulûfeleri, yine onun nezâreti ve vezir İbrahim Paşa'nın huzûru ile, sonradan dağıtılmıştır (şaban 1003 = nisan/mayıs 1595, var. 188 v.d., 190^b). Bir hizmet ümit ederken, 1003 ramazanının ilk günü (10 mayıs 1595) sipâhi oğlanları kâtipliğinin başkasına verilmesi karşısında, Selânîkî, kendi tâbirî ile, „baka kaldı“ (191^b). Ancak bir sene sonra, 6 ramazan 1004 (4 mayıs 1596)'te, vezir-i âzam İbrahim Paşa tarafından

nakle me'mur olduğu rûznâme-i hümayun hizmetine ek olarak, evkaf muhâsebecisi tâyin edildi (235^a). İki sene çalıştığı bu hizmeti yanında, 1005 rebiülâhırında (teşrin II./kânûn I. 1596) sadâret kaymakamı tarafından, Haçova muhârebesinden önce ordudan kaçanların İstanbul'daki mülklerinin müsâderesine me'mur edildi (257^b v.d.). 25 ramazan 1006 (1 mayıs 1598)'da evkaf muhâsebeciliğinden azledilen Selânîkî (293^b), 1007 şabanında seferden gelen kula ulûfe dağıtılmasına nezâret etmiş (314^a), aynı yılın 14 ramazanında (14 nisan 1599) ise, ikinci defa Anadolu muhâsebecisi tâyin edilmiştir (316^a). Zikredilen ramazan ayı sonlarında, seferden gelen sipâhinin altı aylık ulûfesi, yine Selânîkî'nin eli ile, dağıtılmıştır (316^b). Eserinin birden bire kesildiği 1008 şevvalinden (nisan/mayıs 1600) sonra Selânîkî'nin fazla yaşamadığı tahmin edilmektedir. En küçük hâdiseleri bile günü gününe kaydettiği eserine devam edememiş olması eserinde naklettiği en son hâdiselerin tarihi ile ölümü tarih'inin aynıyetinin veya birbirini hemen tâkip etmiş olmasının delili sayılmıştır (Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, s. 49): Mezarının Tesalya Yenişehiri (Larissa)'nde bulunduğu dâir rivâyetin (M. Tahir, *Osmanlı müellifleri*, III, 68) doğruluğu şüphelidir; muhtemelen İstanbul'da ölmüştür.

Selânîkî'nin şahsî kıymeti şüphesiz deruhte ettiği hizmetlerden ziyâde, çok yakından müşâhede ve tâkip ettiği bir devrenin tarihini, büyük bir dikkat ve titizlikle, en ince teferrüâtına kadar yazmış olması ile ölçülmelidir. Elimizdeki mevcut şekli ile eseri 1 safer 971 (20 eylül 1563)'den 1008 şevval ortalarına (nisan/mayıs 1600) kadar cereyan eden vekayii ihtivâ eden bir „rûz-nâme“, bir muhtıra mâhiyetindedir. Bizzat iştirâk ettiği Sigetvar seferinin hikâyesi ve bazı müteferrik vak'alar istisnâ edilirse, *Tarih-i*, husûsiyle Murad III.'ün cülûsundan itibaren, Osmanlı hükümeti merkezini işgâl eden hâdiseleri tafsilâtı ile anlatmaktadır. Ancak katıldığı Gence seferi dolayısı ile, 1588—1589 İstanbul vekayii, rivâyete dayanarak, kaydetmiştir. Bilhassa saray teşrifâtı, tâyinler ve aziller, mâlî sıkıntılar, kapı-kulu askerlerinin isyan ve muhâlefeti büyük bir vukuf ve kudretle tasvir edilmiştir. Müverrih, deruhte ettiği hizmetlerin imkânlarından faydalanarak, divan-ı hümayunda saklanan veya muâmele gören vesikaları görmüş, intisap ettiği mes'ul devlet adamları (msl. Feridun Bey ve dolayısı ile Sokullu Mehmed Paşa, Bâkî, Sun'ullah Efendi v.b.) sayes'inde, pek çok vak'anın cereyan şekline ve içyüzüne nüfuz etmiş ve vekayii günü gününe yazmıştır. Her

hangi bir te'lifi kaynak olarak kullanmış olmasına ihtimâl verilemediği gibi, zikredilen vasıfları dolayısı ile, onun eserini muayyen bir devre hakkında kaleme alınmış vekayî-nâmeler ile mukayese imkânı da yoktur. Selânîkî bizzat gördüğü, işittiği veya vesikalar delâleti ile nüfuz ettiği hâdiseleri sâdece nakil ve tasvir etmekle iktifa etmemiş, husûsiyle eserinin „has-bihâl“, „şikâyet-i rûzgâr“ başlığını taşıyan müteaddit bahislerinde devrinin vekayii'nin tenkidini yapmış, hırs ve rüşvet ile devletin sürüklendiği ahlâkî ve iktisâdî çöküntüyü belirtmiş, muhtelif vesileler ile zamanının ruh hâletini aksettirmiştir.

Bütün bu husûsiyetlerine rağmen Selânîkî'nin *Tarih-i* uzun zaman alâka görmemiş,—bugün için bilindiğine göre, Üniversite kütüp., nr. TY 2608'deki 1084=1673 istinsah tarihli eksik nüsha istisnâ edilirse,—ne istinsah edilmiş, ne de kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak, sadrazam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa, eline geçen bir nüshasını takdir ederek, önce Ahmed III., sonra kendisi ve yakınları için müteaddit nüshalar istinsah ettirmiştir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3132 ve Üniversite kütüp., nr. TY 2385 nüshalarının sonundaki, müstensih Mehmed Avfi'nin „hâtimesi“). Bu sûretle istinsah edilmeğe başlayan *Tarih-i Selânîkî*'nin müteaddit kütüphânelerde muhtelif nüshaları bulunmaktadır (bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, 256—259, 11 nüsha; F. E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphânesi türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, I, 242 v. dd., 5 nüsha; Üniversite kütüp., nr. TY 2608, 2380, 6027; Türk tarih kurumu kütüp., nr. 59, Ankara dil ve tarih-coğrafya fakültesi, İsmâil Sâib Sencer kütüp., I/1614; Uppsala, Un. Bibl., nr. 284, bk. Tornberg, *Codices...*, s. 196 v. d.; Wien, Nat. Bibl., nr. 1030, bk. Flügel, *Kat.*, II, 246 v. d.; Paris, Bibl. Nat., suppl. Turc., nr. 1060, bk. Blochet, *Cat.*, II, 149 v. d.; Rouen, bk. Babinger, *GO W.*, s. 414).

Tarih-i Selânîkî'nin üçte birinden bir az fazlasını teşkil eden ve 13 rebiülâhır 1001 (17 kânûn II. 1593) vekayiiye kadar olan kısmı basılmış (İstanbul, 1281) ve eserin sonunda, *Tarih-i Naîmâ*'da tafsil edildiği mütâleası ile, geri kalan kısmının tab'ından sarf-ı nazar olunduğu kaydedilmiştir. Ancak eserin bu kısmı da, basılan kısmı gibi, sonraki iltikâfî eserlerde bulunmayan tafsilât ihtiva etmektedir.

Bibliyografya: Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 36; Hilmi-zâde İbrahim Rif'at, *Müverrihin-i Osmâniye: Selânîkî (Mâlâmat, 1314, IV, 821)*; Ahmed Refik, *Müverrih*

Selânîkî Mustafa Efendi (Yeni mecm., 1917, sayı 5, s. 89—92; sayı 6, s. 109—112)=Âlimler ve san'atkârlar (İstanbul, 1924), s. 34—58; ayn. mll., *Selânîkî* (İstanbul, 1933); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 68; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 136 v. d.; ayn. mll., *SELÂNİKİ (EI)*; Gliša Elezović *Selânîkî Mustafa Efendi ja njegova istorija* (GLAS, Srpska Akademije Nauka, CXIII, Odeljenje društvenih nauka, 96), Belgrad, 1949, s. 73—103. (T. H.)

SELÂVÎ. AL-SALÂVÎ (veya AL-SLÂVÎ), ŞİHÂB AL-DİN ABU 'L-ABBÂS AHMED B. HÂLİD B. HAMMÂD AL-NÂŞİRÎ (1835—1897), fâsıl bir tarihçi olup, 22 zilhicce 1250 (20 nisan 1835)'de Sale (Slâ)'de doğmuş, 16 cemâziyelevvel 1315 (13 teşrin I. 1897)'de aynı şehirde ölmüştür. Müellifin seçeresi doğrudan doğruya Fas'taki Nâşiriya tarikatının kurucusu olup, Vâdî Dar'a (Drâ) boğazında Tâmgâr adlı türbesinde (zâviya) gömülü olan Ahmed b. Nâşir'a kadar çıkar. Kendisi bir dereceye kadar âlimler şehri olarak şöhrete sâhip olan ve memleketin ilim merkezi Fas'ın bir küçük şubesi intihâmı uyandıran doğduğu şehirde tahsil etti. Başlıca hocaları Muhammed b. 'Abd al-'Azîz Mağbûba ile kadî Abû Bakr b. Muhammed 'Avvâd idi. Din ve fıkıh sâhasındaki tahsilini ihmâl etmeden, mufasssal olarak, lâdinî arap edebiyatını tetkik etti. Ahmed al-Nâşirî al-Slâvî, takriben kırk yaşlarında iken, devlet çiftliklerinin idârecisi veya kâtib-i adlî olarak, şerifliğin adlî idâresine intisap etti. Burada, fâsılâlı olarak, az-gök mühim vazifelerde bulundu. Önce, 1292'den 1293 (1875—1876)'e kadar, Dâr al-Bayzâ' (Casablanca)'da yaşadı, sonra hükümdar âilesi emvâlinin idâresi için, iki defa Marrâkuş'ta bulundu. Bir müddet al-Cadîda (Mazagan)'da gümrük me'mûru olarak kaldı. Daha sonra bir müddet Tanca ve Fas'ta ikamet etti ve ömrünün son senelerinde kendisini tedrisle hasrettiği baba ocağına, Sale'ye döndü. Öldüğü zaman Sale mezarlığında Bâb Ma'allâ denilen kapının dış tarafına gömüldü. Görüldüğü gibi, al-Nâşirî al-Slâvî bey'et-i umûmiyesi ile sâdece şerifliğin küçük bir me'mûru, bunun yanında edip ve tarih müellifidir. Fas dışında da kendisine büyük bir şöhret te'min eden tarihî eserinden başka, kendini tanıtmaya ve ona zamanının mağripli müellifleri arasında mümtaz bir mevki verdirmeye yeteceğinden şüphe edilmeyen bir çok eserler bırakmıştır. Bunlar benim *Historiens des Chorfa* (s. 353, not 1)'da ba-

his mevzuu ettiğim 6 küçük yazısı hâriç, şunlardır: 1. İbn al-Vannân'ın bir şiiri olan *Şam-ı makma'kiya*'nin şerhi ki, bunu *Zahr al-afnân min hadikat İbn al-Vannân* diye adlandırmıştır (taş-basm., Fas, 1314, 2 cilt); 2. *Ta'zîm al-minna bi-nuşrat al-sunna* (Rabat, yazm., nr. 66, bk benim *Catalogue*, I, 23), islâmî tırkalara toplu bir bakış; 3. *Tal'at al-mustarî fi'l-nasab al-Ca'farî* (taş basm., Fas, 2 cilt, fransızca hulâsası için bk. M. Bodin, *La Zaouia de Tamegrout, Archives Berbères*, 1918). Kendis'nin de mensûp olduğu Nâşirîya şerif âilesi hakkında müstakil bir eser olup, yazarın 1309 (1881)'da bitirdiği bu eser, verdiği bir çok alâka çekici mâlûmat ile, Tâmgrût zâviyesinin iyi bir tarihidir. Tarihçi, az müteber delillerin yardımı ile, âile seçeresinin mevsûkiyetini ortaya koymağı denemiş, böylelikle bütün münâkaşaları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Ahmed al-Nâşirî al-Slâvî'nin esâs eseri *Kitâb al-istikşâ li-ahbâr duval al-Mağrib al-aşâ*'dır. Bu eserin nesri Magrip tarih yazıcılığında misli görülmemiş bir hâdise olmuştur. Müellif sâdece mahdut bir tarihî eser değil bilâkis, üstelik şarkta basılmış, memleketinin tam bir tarihini takdim etmektedir. Avrupalı şarkiyatçılar tarafından mevcûdiyetine işaret olunmasından itibâren, bu eser kısa zamanda şimâli Afrikalı tarih yazarlarının dikkatini çekti. Eserin dördüncü kısmının (Alevîler hânedânı tarihi) fransızca tercümesinin *Archives Marocaines*'de yayınlanarak, arapça bilmeyenlerin de istifâdesi sağlanınca, eser onların da çalışmalarında sık-sık mürâcaat ettikleri bir kitap oldu.

Bu tarihî eseri ile Magrip tarih yazıcılığının diğer mahsulleri arasındaki benzerlik çabuk fark olundu: kitap öteden beri yazılmış olanların iltikâti olup, onun takdire değer hizmeti, evvelce memlekette yazılan tarihî eserlerde ve tercüme-i hâl kitaplarında dağınık olarak bulunan siyâsî tarihe âit mâlûmatı müteselsil bir metin içinde takdim etmesidir. Bununla berâber, al-Slâvî'nin vatandaşları arasında, kendisinden öncekilerin kısmen ele aldıkları mevzuu, çekinmeden, nisbeten tam olarak sunan ilk zât olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Buna rağmen, esâs maksadı bu değil idi. *Kitâb al-istikşâ* terkihi eseri için başlangıç noktasının Fas'ta Marîni hânedânı hakkında hayli mufassal bir tetkik olduğunu diğer bir yazımda (*ayn. yer.*, s. 357—360) ortaya koymuştum. O *Kaşf al-arîin fi luyûs Banî Marîn* adını verdiği bu kısmın bilhassa İbn Abî Zar'ın ve İbn Haldûn'un eserlerinden faydalanmıştır. Fas'ın muhtelif pâyitahtlarına tâyinî ona diğer Fas hânedanları hakkındaki

kaynakları tanımak fırsatını verdiğinden, tam bir Fas tarihi yazmayı düşünmüş idi. Eserini 15 cemâziyelâhîr 1298 (15 mayıs 1881)'de, Alevî sultanı Mavlây al-Hasan'ın saltanatı sona ermeden bitirdi. Eserini buna ithaf etti. Fakat kendisine hiç bir ihfanda bulunulmadı. Bu hükümdarın ölümünden sonra, müellif eserini sultan Mavlây Abd al-Azîz'in tahta cûlûsu senesine kadar devam ettirerek, Kahire'de bastırmağı kararlaştırdı. Böylece *Istikşâ* 1312 (1894) yılında Kahire'de 4 cilt olarak yayımlandı.

al-Nâşirî al-Slâvî tarafından faydalanılan, onun bir çok kısımlarını meâlen veya aynen aldığı arapça kaynaklar için yukarıda işaret edilen çalışmayı göstermeye mecbûrum. Tarihçimiz arapça kaynakların dışında, Avrupa kaynaklarından da istifâdeyi düşünün ilk faslı müelliftir; yalnız tesâdüf bunları ona tanıtmıştır. Bu eserler Portekiz hâkimiyetinde Mazagan (ar.: al-Cadida) tarihinden bahseden Lütis Maria do Couto de Albuquerque da Cunha'nın *Memorias para historia da praça de Mazagão* (Lizbon, 1864) ve Manuel P. Castellanos'un *Descripción historica de Marruecos y breve reseña de sus dinastias* (Santiago, 1878; Orihuela, 1884; Tanca, 1898)'tır.

Mes'eleleri ele alış tarzında al-Nâşirî al-Slâvî tarihinde tıpkı memleketin tarih yazarları gibi hareket etmektedir. Lâkin arada-sırada tenkidî bir görüşe sahip olduğunu belli etmektedir. Bilhassa onun tesâdüfen tarih yazarı, fitraten edip olduğu farkedilir. Bâzan o hayli büyük bir fikrî istiklâl ve ileri görüşlülük gösterir. Üslûbu açık ve düzgündür, ancak nâdiren mecazın ve secîli nesrin müsannâ ifâde tarzını kullanır. Yazar belki de faslı yazarların lisanını en kolay ve en zarif bir şekilde kullanandır.

Istikşâ'nın arapça baskısının IV. cildi *Chronique de la dynastie alaouie au Maroc* adı altında E. Fumey tarafından fransızcaya tercüme edilmiştir (*Archives Marocaines*, Paris, 1906—1907, IX ve X). I. cildi de A. Graulle ve G. S. Colin tarafından fransızcaya tercüme olunmuş, aynı mecmuada yayınlanmıştır (Paris, 1923, 1925, XXX ve XXXI).

Bibliyografya: al-Nâşirî al-Slâvî'nin hayatının ve eserlerinin umûmî bir tasviri E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa: essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIème au XXème siècle* (Paris, 1923), s. 350—368'de bulunur. Oradaki notlarda bu yazar hakkındaki bütün negriyat vardır.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SELÇUKLULAR, XI. asırda orta-şarkta kurdukları büyük imparatorluk ve bunu tâkip eden devletler ile türk-islâm ve dünya tarihi üzerinde geniş ve devamlı te'sirler yapmış olan bir türk topluluğunun adı. Büyük ekseriyet'ni Oğuzlar teşkil etmek üzere, çeşitli türk kütelerinin meydana getirdiği bu topluluğun, bidâyette Oğuz baş-buğlarından Selçuk'a bağlanmış olduğu için, Selçuklu diye anılan hânedanı, İran ve Irak'ta, Kirman'da, Suriye'de ve Anadolu'da kurduğu devletler ile, 300 yıldan fazla bir müddet devam etmiştir.

- I. Siyâsî tarih. 1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları, 2. Selçukluların Horasan'a gelişleri ve ilk Selçuklu devleti. 3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûhâtı. 4. Büyük Selçuklu imparatorluğu.
- II. Büyük Selçuklu imparatorluğunun parçalanması. 1. Irak ve Horasan Selçukluları. 2. Kirman Selçukluları. 3. Suriye Selçukluları. 4. Anadolu Selçukluları.
- III. Selçuklu imparatorluğunun yükseliş sebepleri. 1. Horasan'da yerleşme. 2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi. 3. Kavmî husûsiyetler. 4. Hükümdarlık telakkisi. 5. Amme hukuku anlayışında değişiklik. 6. Cihan hâkimiyeti fikri. 7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti. 8. Türkmen göçleri ve neticeleri.
- IV. Selçuklu hâkimiyetinin yıkılış sebepleri. 1. Verâset mes'alesi. 2. Halife-sultanlar mücadelesi. 3. Atabeylerin tahakkümü. 4. Dış müdâhale.
- V. Selçuklularda teşkilât. 1. Hükümdar. 2. Saray teşkilâtı. 3. Hükümet teşkilâtı. 4. Askerî teşkilât. 5. Adli teşkilât.
- VI. İctimâî ve fikrî hayat. 1. İctimâî durum. 2. İktisadî-ticârî durum. 3. Dinî hayat. 4. İlim, edebiyat ve san'at.
- VII. Dünya tarihi ve Selçuklular.

I. SIYÂSÎ TARİH.

1. Selçuklular ve tarih sahnesine çıkışları. Hânedanın cediti olan Selçuk'un adı, telâffuz bakımından, münâkaşalara mevzû olmuştur. İlk defa türkçedeki âhenk kaidesi üzerine dikkati çeken Marquart adın Salçuk şeklinde telâffuz edilmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği XIII. asır ermeni tarihçisi Kiragos'un eserini misâl göstermiştir (bk J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 187). Sonra W. Barthold, XI. asırda meşhûr türk âlimi Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen Selçuk şeklinin bk *Divân lugât al-türk*, trc. Besime Ak-

lay, TDK, I, 478) en doğru telâffuz olduğunu belirterek, muahhar türk kaynaklarından da bunu te'yit edecek misâller vermiştir (Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakk. dersler*, İstanbul, 1927, s. 91). Daha sonra bu mes'ele üzerinde duran L. Râsonyi (*Selçuk adının menşei'ne dair, Belleten*, sayı 10, 1939, s. 377—384), çeşitli delillere dayanarak, adın Selçuk (Selcük) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu telâffuz şekli XII. asır arap müellifi al-Azîmî (nşr. Cl. Cahen, *J.A.*, 1938, s. 360) ve farsça *Anis al-kulûb* müellifi Kadî Burhân al-Dîn al-Anavî tarafından da açıkça kaydedilmiştir (bk. M. Fuad Köprülü, *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları, Belleten*, sayı 27, 1943, s. 474, metin s. 501 v.d.). Buna rağmen, iranlı ve arap müelliflerin büyük çoğunluğu tarafından, arap imlâsı ile, Salcûk olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu türkçede umûmî bir hâl almıştır.

Selçuk şeklinin „küçük sel“ mânasına geldiğini ileri süren Râsonyi (*ayn. esr.*, s. 380 v.dd.) 'ye göre, Oğuz baş-buğu Selçuk'un orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz-) Tağ denilen Sel-Tağ civârında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kelimenin Salçuğ şekli ile türkçede „mücadeleci“ mânasında olduğu belirtilmiştir (*Oeuvres posthumes de P. Pelliot*, Paris, 1950, II, 176, not 2).

Selçuk'un âilesi, gerek tarihi kaynaklardan, gerek sikke ve damgalardan açıkça görüldüğü üzere, Oğuzların Kınık oymağına mensûp idi (*Ahbâr al-davlat al-salcûkiya*, trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943, s. 2; *Divân lugât al-türk*, I, 55; *Unvân al-siyar*'den naklen al-Aynî, *İkd al-cumân*, türk. trc., Topkapı, Bagdad köşkü, nr. 277, s. 360b; Yazıcıoğlu, *Tevârih-i âli Selçuk*, Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391, 18a v.b.; Barhebraeus, türk. trc. Ö. R. Doğrul, TTK, 1945, I, 298; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 146) ve babası Dokak veya Tokak (telâffuzu için bk. İbn Hallikân, *Vafayât al-ayân*, *Tuğrul Beg* maddesi) adını taşıyordu (bk. *Malik-nâma*'den naklen, İbn al-Adîm, *Tarih Halab*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2923, III, 268b; *Ahbâr*, s. 1 v.d.; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, 423 senesi vekayii v.b.). Bâzı kaynaklarda, msl. Râvandî, *Râhat al-şudûr*, nşr. M. İkbâl, *GMS, N.S.*, II, 1921, s. 88; türk. trc., A. Ateş, TTK, 1957, I, 86; *Anis al-kulûb, Belleten*, sayı 27, s. 475. 501; Yazıcıoğlu, *ayn. esr.*, s. 18a; *Cami al-tavârih-i Hasani*, Fâtih kütüp., nr. 4307, 171a v.b.'de görülen Luğmân şekli yanlış olup, Dokak'tan bozulmadır. Dokak Oğuzlar arasında Temir-Yahğ

(„demir yaylı“) lekabı ile anılmakta idi ki, bu lekap, onun işgâl ettiği yüksek mevkiî göstermesi itibârı ile, ehemmiyetlidir (eski türk ananesinde yay hâkimiyet âlameti olup, metbûlûğu temsil ederdi; bk. Osman Turan, *Eski türklerde hukukî sembol olarak ok*, *Belleten*, sayı 35, 1945, s. 305—318). Kaynaklarımıza göre de, o bu lekabı ile bütün Deşt-i Hazar türk oymakları tarafından tanınmış olup (*Malik-nâme*'den naklen, *Ravzat al-şafâ*, Luknov, 1308, IV, 85), türklerin reisi ve her hususta onların mercii idi (İbn al-Ağır, *göst. yer.*; burada müellif tarafından lekap arapçaya *al-kavs al-hadid* şeklinde tercüme edilmiştir. Dokak adının Yakak şeklinde kaydedildiği *Ahbâr al-davlat al-salcûkiya*, s. 1'de „demir yaylı“ tâbiri Dokak adının tercümesi olduğu sanılmıştır) ve kuvvetli olduğu için, kendisine böyle denmişti (Barhebraeus, I, 292). Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde (krş. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des oğuzischen Yabgu*, F. Köprülü armağanı, İstanbul, 1953, s. 397—410; Mehmed A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, *D T C F dergisi*, Ankara, 1957, XV, 1—3, s. 97 v.dd.) vazifeli olduğunu (*Malik-nâme* ve bundan naklen *Ahbâr...*, İbn al-Ağır, Barhebraeus, *ayn. yer.*) gösteren kısaca bilgi dışında (İbn Hassûl, *Tafzîl al-atrak*, nşr. ve trc. Şerefeddin Yalıtıkaya, *Belleten*, sayı 14—15, 1940, s. 265'te Hazar melikinin yanında bulunduğu söylenir) mâlûmat sâhibi olmadığımız Dokak, türklerde kudretli hânedanlara bağlılık hâlet-i rûhiyesi ile birlikte adı geçen bölgedeki türklerce üst tanınan kudretli bir baş-buğ olmasından da anlaşılacağı üzere, eskiden beri riyâset mevkiini elinde tutan bir âileye mensup idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihî kaynaklar Dokak neslinin asâletini belirtmekte mütefiktirler. Tuğrul Bey'in inşâ divanı reisi İbn Hassûl, bugün kaybolmuş bulunan tarihî eserinde, Selçuklu âilesini efsânevi türk hükümdarı Atrasyâb (Alp Er Tunga)'a bağlamakta (bk. Hamd Allâh i Kazvinî, *Tarih-i guzida*, GMS, 1911, I, 434) ve *Tafzîl al-atrak* adlı eserinde de (*göst. yer.*), âilenin şerefli bir nesebe sâhip bulunduğunu tasrih etmektedir. Selçuklu vezîri meşhûr Nizâm al-Mulk ise, hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını kaydetmiş (*Siyâsat-nâme*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 7, nşr. Hâlhâli, Tahran, 1310 ş., s. 6) ve Tuğrul Bey'in 435 (1043) yılında balifeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Barhebraeus (*ayn. esr.*, s. 299) sultanın bu meptupta kendisinin neslen hükümdar âilesine mensup olduğunu yazdığını belirtmiştir. Âilenin bu asâleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir (msl.

Muntacib al-Din Badî, *Atabat al-katab*, nşr. 'A. İkbâl, Tahran, 1329 ş., s. 33; *Râhat*, s. 91; türk. trc., s. 90 v.b.). Böylece eski türk hanları veya türk beyleri soyundan geldiği açıkça görülen Selçuklu hânedanını, *Câmî al-tavârih*'teki temelsiz bir rivâyeti (bk. Topkapı, Hazine, nr. 1653, 302b) nakleden bir XVI. asır müellifine (Sayyid Luğmân, bk. F. Babinger, *G O W*, s. 164 v.d.) istinâden, Kerakuci adlı bir cadırcıya (*hargâh tirâş*) bağlamak teşebbüsünün (Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 175 v.dd.) yersizliğini ayrıca belirtmeğe lüzûm yoktur.

Dokak ile kendisine tâbî kütelerin, Aral gölü şimalindeki yurtlarında iken, Hazarlara mı, yoksa Oğuz yabgu devletine mi tâbî bulundukları mes'elesi henüz münâkaşa mevzuudur. X. asırda Hazar devletinin kuvvetine işaret eden bazı tetkikçiler yukarıda zikredilen İbn Hassûl'ün kaydına dayanarak, Dokak'ın Hazarlara bağlı olduğunu ileri sürmüşler (O. Pritsak, *ayn. esr.*, s. 400; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton, 1954, s. 258 v.d.) ise de, Dokak'ın hayatta bulunduğu tahmin olunan sıralarda Hazar devletinin hayli zayıf durumda bulunduğu (Hazarların 965, 969 yıllarındaki mağlûbiyetleri hakkında bk. Akdes N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul 1937, s. 90 v.d.) ve Peçeneklerin tazyiki sebebi ile de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiyet keyfiyetinin şüphe ile karşılanması gerekir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides*, Oriens, 1949, III, 42). Kıpçak çölündeki Oğuzların reisi bulunan Dokak (*Malik-nâme*, *göst. yer.*)'ın bu iki kaynağa ifade edildiği gibi, Hazar melikine bağlı bir kumandan değil, fakat Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir baş-buğ olduğu (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 103) veya aynı devlette „federatif“ bir kuvveti temsil ettiği ihtimâli umûmiyetle kabûl edilmiştir (İ. Kafesoglu, *Selçuklu âilesinin menşei hakkında*, İstanbul, 1955, s. 21—25; F. Sümer, *X. yüzyılda Oğuzlar*, *D T C F dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3—4 149 v.d.). Nitekim Oğuz devletinde yabgudan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idâresindeki mes'ûl mevkiinden anlaşılan Dokak, yabgunun bir türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu yabguyu atından düşürmüştür (*Malik-nâme*'den naklen *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*). İbn Hassûl'ün Dokak ile oğlu Selçuk'u birbirine karıştırdığı bu mücâdeleyi bahis mevzuu eden bazı kaynaklar Dokak'ın islâm ülkelerine karşı tertiplenen sefere mâni olduğunu kaydetmekle (*Ahbâr*,

s. 1; İbn al-Asir, 432 yılı vekayii), bu Oğuz baş-buğunu islâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat 875—885 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilen bu hâdise (Mehmed A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102) sıralarında islâmiyetin Oğuzlar arasında yayılmış olması ihtimâlden uzak bulunmakla berâber, o tarihlerde diğer Oğuzlar ile birlikte Kınık oymağının ve Dokak âilesinin dinî durumu sarâhatle aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu âilesindeki İsrâ'îl ve Mikâ'îl gibi adlara istinâden, bu âilenin hristiyan olduğu (W. Barthold, *Orta Asya'da Moğul fütûhâtına kadar hristiyanlık*, *T M*, I, 78) veya musevîliği kabûl ettiği (D. Dunlop, *ayn. esr.*, s. 261) ileri sürülmüş ise de, bu hususları te'yit edecek başkaca delil bulunmadığından, bu iddialar kuvvetli temellere dayanmayan istidlâller olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzların ancak X. asrın ikinci yarısından itibaren müslüman olmağa başlamaları (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 145) ve Dokak soyundan ilk müslüman şahıs olarak Selçuk'un gösterilmesi (*Ahbâr*, s. 2; İbn al-Ağır, *göst. yer.*) sebebi ile, Dokak'ın da islâmiyet ile alakasının mevcûdiyetini kabûle imkân yok gibidir (krş. Cl. Cahen, *Le Malik-nâme* s. 42). O sıralarda Selçuklu âilesinin henüz kamlık (şamanlık) inancında bulunduğuna hükmetmek yanlış olmaz.

X. asrın başlarında doğan Selçuk, babası Dokak öldüğü zaman, 17—18 yaşlarında idi (M. Köymen, *ayn. esr.*, s. 102). Yabgunun yanında yetmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek mevkiini işgâl ederek, Yabgu Oğuzlarına sü-başı („ordu kumandanı“) olmuştu. Hükümdar âilesinin ilâhî menşei olduğu inancına dayanan eski türk an'anesi gibi (bk. I. Kafesoglu, *Melikşah...*, s. 141 v.d.), türklerin tarih boyunca eski ve asil hânedanlara karşı duydukları meclûbiyetten dolayı, babası gibi, kalabalık Oğuz küteleri başında bulunduğu muhakkak olan ve bu defa sü-başı sıfatı ile devletin askerî kudretini elinde tutan Selçuk'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücâdele rol oynamış görünmekte ise de, hatunun (Yabgu'nun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dâir olan rivâyet (*Ahbâr*, s. 2; İbn al-Ağır, *göst. yer.*; Barhebraeus, I, 292; *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*) ve buna istinâden Selçuk'un memleketten 100 atlı ile kaçtığı hükmü (M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 106, 110) sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Devlette ve memleketindeki durumunu belirttiğimiz Selçuk'un cenûba doğru hareketi ile başlayan ve Barthold tarafından şimalden Kıpçakların Oğuzları sıkıştırılmaları ile izah edilmeğe çalışılan (bk. *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 102; bu büyük Oğuz

göçünün daha ciddi sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak kıfâyetizliği olduğu anlaşılıyor. Orta Asya'dan garp ve yakın-şark istikametindeki göçlerin umûmiyetle yer darlığından vukua geldiği Şaraf al-Zamân-i Marvazî (*Tabâyi' al-hayavân*, nşr. V. Minorsky, 1942, s. 29 v.dd., 95; metin s. 18) tarafından belirtilmiş. Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı ise, Selçuk'un emri altındaki oymakların, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâfi gelmeyişi yüzünden, Mâverâünnehr'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir (*Râhat al-şadûr*, s. 86; türk. trc. s. 85; Camâl al-Din Karşî, *Mulhâkât al-Şurâh*, nşr. W. Barthold, *Turkestan*, I, 135; Hamd Allâh Mustavfi, *Tarih-i guzida*, I, 434). Selçukluların Mâverâünnehr'de ve Horasan'da iken de, çok kalabalık oldukları mâlûmdur. Oğuz devletinin kışık merkezi, Hazar ile Aral arasındaki Yeni-Kent şehriden (bugün Can-Kent deniliyor ve harâbeleri vardır, bk. Barthold, *Dersler*, s. 53) ayrılırken de Selçuk'un berâberinde, başta Kınık oymağı mensupları olmak üzere, diğer Oğuz küteleri ile birlikte, külliyyetli miktarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları da bunu te'yit eder (*Malik-nâme*'den naklen Barhebraeus, I, 292).

Selçuk Sır-Derya (Seyhun)'nın sol kenarında yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimâl 960'ı tâkip eden yıllarda). Yeni-Kent'ten uzak olmayan ve Barthold'ün belirttiği üzere (bk. *Dersler*, *ayn. yer.*), Mâverâünnehr'den gelen muhâcîr müslümanların oturduğu, türklerle islâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Zâten bir çok türk kütelerinin kalabalık şekilde islâmiyete girdikleri bu devirde, dinî telakkilerine yabancı olmadığı ve esâsen sâkinlerinin bir kısmı türk olan (bk. Kâşgarlı Mahmud, *Divân*, III, 149) bir müslüman muhitinde yaşamak için zarûretten başka, siyâsî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü islâmiyeti kabûlü düşünen, böylece yeni muhitin siyâsî ve ictimâî şartlarını kavramakta büyük bir mahâret göstermek sûretiyle, devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, bu düşüncesinin gerçekleştirilmesini etrafındakiler ile kararlaştırdıktan sonra, Buhârâ ve Hvârizm gibi, civar islâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu (Barhebraeus, I, 293; *Ravzat al-şafâ*, *göst. yer.*). Bundan sonra, kaynaklarımızda kendilerinden bahsedilirken, Selçuklular (Salecükîyân, Salâ-

ciha) diye anılan ve aynı zamanda, yine kaynaklarda, belirli bir türk zümresinin adı olmayıp, önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında, islâmiyete girmezden evvel dahi siyâsî bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen (bk. İ. Kafesoğlu, *Türkmen adı, mânası ve mâhiyeti*, J. Dery armağanı, TDK yayını, Ankara, 1958, s. 121—133, frns. trc. iç'n bk. *Oriens*, 1958, XI, 146—150) adı ile de zikredilen bu türk kütlesi, böylece siyâsî ve ictimâî yönden, yeni bir hüviyet kazanmış oldu. Oğuz yabgununun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere, Cend'e gelen me'mûrlarına, kâfirlere harac vermeyeceğini söyleyerek, bunları uzaklaştıran (İbn al-Aşir, göst. yer.; *Ravzat al-şafâ*, IV, 72) Selçuk, islâmiyet için cihâda hazır gâzî sıfatı ile, Oğuz devletine karşı mücâdeleye girişiyordu. Böylece vukua gelen ve kendisine bilâhare al-Malik al-Gâzi Selçuk (İbn Funduk, *Târih-i Bayhak*, nşr. Ahmed Bahmanyâr, Tahran, 1317, s. 71) denilmesine sebep olan savaşlardan iki mühim fayda te'min etti: evvelâ bir kısım müslümanların yardımlarını ve muhârebelere katılmak isteyen türklerin kendisine iltihaklarını sağladı, sonra da Cend'de ve havâlisinde, Yabgu hâkimiyetini kıvrarak, müstakil bir idâre kurmağa muvaffak oldu. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, bu müstakil hüviyet altında komşu devletler (msl. Sâmanîler) tarafından tanınmak şüretiyle, milletler-arası siyâset sâhasında aldığı mevkin büyük ehemmiyetini, Mâverâünne'r'deki Sâmanî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine, oğlu Arslan (İsrâ'il) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile, bu devlete Karahanlılara karşı gâlibiyet sağlayarak, isbat etti ki, bu sebeple Selçuklulara Buhârâ-Semer kand arasında ve Karahanlılara karşı olmak üzere, sınırda, Nûr kasabası civârında, yeni topraklar (yurt) verilmiş idi. Hamd Allâh Mustavî (*Târih-i guzida*, I, 434) Selçukluların Mâverâünnehr'e gelişleri şeklinde vassıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Fakat her hâlde Karahanlılar hükümdarı Bugra Han'ın 382 (992)'de, Semerkand'dan dönerken, o civardaki Oğuz kuvvetlerinin taarruzuna uğramış olmasından al-'Utbi, *Târih al-Yamini*=Manini, Kahire, 1286, I, 176; Barthold, *Turkestan*, s. 260) da anlaşıldığına göre, hâdisa son tarihten, yâni 992/993'ten önce vuku bulmuş olmalıdır. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenler idi. Selçuklular bu yeni muhitlerinde karşılaştıkları ve Mâverâünnehr için mücâdele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmanîler gibi, biri türk, diğeri iranlı büyük ve teşkilâtli iki devlet arasında, siyâsî mehâret ve cesâretleri ile, muvaffakiyetler sağlamağı başardılar. 992

'de Sâmanî pâyitahtı Buhârâ'yı zaptetmiş olan Karahanlı Bugra Han Hârûn'un hastalığına ilâveten Türkmen baskısı dolayısı ile, buradan çekilmesini müteâkip, Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehr'e tekrar hâkim olan Sâmanî hükümdarı Nûh II. b. Maşûr'un ölümünden (997) sonra da Sâmanî devletindeki devamlı iç karışıklıklar (Fâik, Abû 'Alî Simeür, Bek-tüzün mücâdeleleri) ve Nûh II.'un oğlu Maşûr II.'un öldürülerek, yerine kardeşi 'Abd al-Malik II.'in geçirilmesi gibi hâdiseler ile daha cenûpta yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gaznelilerin Sâmanîler aleyhine Horasan işlerine müdâhaleleri Selçukluların Mâverâünnehr bölgesine olan alâkalarını arttırmıştır. Karahanlı Naşr İlig-Han'ın Buhârâ'yı tekrar zaptederek (teşrin I. 999), 'Abd al-Malik ile hânedan âzasını kendi pâyitahtı Özkend'e göndermesinden sonra, Sâmanî devleti fiilen yıkılmış olmakla berâber, 'Abd al-Malik'in kaçmağa muvaffak olan akrabası Abû İbrâhîm al-Muntaşir, Horasan'daki mücâdelelerden netice alamayınca, yardım sağlamak üzere, Oğuzlara ilticâ etmiş ve Selçuklular, yanlarında al-Muntaşir olduğu hâlde, Karahanlı kumandanı sü-başı Tigin'i ve müteâkiben Semerkand civârında, bir gece baskını ile, Naşr İlig-Han'ı mağlûp etmişler (agustos 1003), daha sonra da kendilerinden bir müddet ayrılmış olan al-Muntaşir ile berâber, Uşrûşana'de haziran 1004'te Karahanlı kuvvetlerini üçüncü defa bozguna uğratmışlardır (al-'Utbi, Manini, I, 176; İbn al-Aşir, göst. yer.; Gardîzi, *Zayn al-ahbâr*, nşr. Muhammed Mirzâ Kazvinî, Tahran, 1315 s. 49 v.dd.; Barthold, *agn. esr.*, s. 259—270, M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 126—140). Selçuklulardan yüz çeviren bu son Sâmanî mümessilinin başarısızlığı ve ölümü ile neticelenen bütün bu hâdiselerde rol oynayanlar yine Arslan'a bağlı Türkmenler idi. Burada hânedan âzasından her birinin kendine bağlı kuvvetler ve oymaklara sâhip olması şeklindeki eski türk an'anesinin bir örneği görülmektedir ki, daha sonra da Selçuklu âilesinde devam ettiğini bildiğimiz bu durum dışında, Selçuklu hânedanı mensuplarının taşıdıkları yabgu, yınal, inanç, bey v.b gibi unvanlar da Selçuk'un idâresinde kurulan yeni hükûmette eski Oğuz devlet teşkilâtının aynen tatbik edildiğini gösterir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli te'sirler uyandıracak olan Selçuklu imparatorluk ve devletlerinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan ve savaşları ile sağlamlaştırdıktan sonra, büyük türk-islâm devletinin kurulduğu yer ve ayrıca bir hudut şehri olarak da siyâsî ve tarihi ehemmiyeti dâimâ takdir edilen (bk. I. Kafes-

oğlu, *Harezmsâhlar devleti tarihi*, T. T. K. yayını, Ankara, 1956, s. 91 v.d.) Cend'de 1009'a doğru, 100 yaşlarında olduğu hâlde, öldü (*Ah-bâr*, s. 2; İbn al-Aşir, göst. yer.; Cl. Cahen, *Le Malik-nâme*, s. 44 v.d.).

Türkmen hükümdarlarından birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivâyet edilen Selçuk (Aybek al-Davâdârî, *Kanz al-durar*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2932, IV, 99b'den naklen M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 118, not 3)'un 4 oğlu olmuş idi: Mikâ'il, Arslan (İsrâ'il), Yûsuf, Musa En büyük oğlu olan Mikâ'il, babası hayatta iken, bir savaş esnâsında ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir (*Malik-nâme*'den naklen *Ravzat al-şafâ*, gös. yer.). Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak, yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idâre başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf, İnal unvanı ile ve İnanç unvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare Yabgu olarak uzun müddet yaşayan (ölm. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda mevkî almış, o sırada en çok 14—15 yaşlarında bulunmaları gereken Çağrı ve Tuğrul kardeşler ise, „bey“ olarak idâredeki yerlerini almışlardır (çok karışık olan Selçuk'un oğulları meselesi hakkında son bir tetkik için bk. I. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları ve torunları*, T.M., XIII, 1958, 117—130). Selçuklu âilesi mensuplarının, yukarıda belirtildiği üzere, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetinde bulunmakla berâber, eski devlet nizamı icâbi, her biri kendine bağlı Türkmen kütlelerinin başında olarak, Mâverâünnehr'e indikleri zaman, „müttefikleri“ Sâmanî devleti ortadan kalkmış ve Buhârâ—Semerkand bölgesi üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlıların eline geçmiş bulunduğu Karahanlılar ile doğrudan-doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Naşr Han Selçuklulardan çekiniyor ve mümkün olursa, kuvvetlerinden faydalanmak maksadı ile, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla berâber, karşılıklı itimatsızlık havası yüzünden, aralarında mücâdele başlamış idi. Bu esnâda Tuğrul ve Çağrı Bey'ler diğer Karahanlı hükümdarı Bugra Han'a mürâacaata karar vererek, onun arzusu üzerine, Talas havâlisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskında Bugra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve bir kısım kumandanlarını esir alması neticesinde, Tuğrul Bey kurtarılmış ve Selçuklular yanına dönmüş idi (*Ravzat al-şafâ*, göst. yer.). Bu hâdisa Mikâ'il-oğullarına bağlı kütle-

lerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehr'e döndükleri zaman ise, Naşr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhârâ'ya gelerek, burada müstakil bir devlet kuran Karahanlı âilesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Fahr al-Din Râzi'ye göre (*Câmi' al-ulûm*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, 75a), bu sırada Keş (Yeşil şehir) ile Naşab sahrâlarında bulunan Selçukluları uzaklaştırmak için, Ali Tigin „Türkistan melik ve sultanlarına“ mektuplar yazarak, yardım istemiş (Abarkühî'den naklen Hasanî Yazdi, *Câmi' al-tavârih*, Fâtih kütüp., nr. 4507, 171b) idi ki, siyâsî tazyik ve yer sıkıntısı altında bulunan Selçukluların Çağrı Bey idâresindeki şarkî Anadolu'ya meşhûr akını (1016—1021) bu sebeple olmuştur.

2. Selçukluların Horasan'a geçişleri ve ilk Selçuklu devleti. Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Bir ara yine Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han tarafından esir edilmiş ve sonra hapisten kurtularak, Mâverâünnehr'e geldiğinde Arslan Yabgu ile birlikte Buhârâ'yı zaptedip (411=1020/1021), orada yerleşmiş olan Ali Tigin [bk. mad. KARAHANLILAR], yine onun yardımları sayesinde, kuvvetlenerek, diğer Karahanlı şubelerine nazaran daha üstün bir durum kazanmağa çalışıyordu (İbn al-Aşir, göst. yer.; Sibî İbn al-Cavzi, *Mirât al-zamân*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907, XII, 91b; *Ravzat al-şafâ*, göst. yer.). Selçuklulardan bir kısmının böylece Karahanlılar ile müttefik olması o zaman Selçuklulardaki federatif teşkilâtın tabii neticelerinden biridir. Çünkü ileride görüleceği üzere, hânedan âzası kendi menfaatlarına göre hareket serbestliğine sâhip idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun kudret ve nüfuzu artmış ve o bir taraftan Karahanlıların, diğer taraftan Gaznelilerin dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehr bu iki büyük devletin hâkimiyet hırslını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde şimaldeki Hvârizm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmud da (ölm. 1030; hâkimiyetini Mâverâünnehr'e doğru yaymak arzu ediyordu, Ali-Tigin 1024'te mevkiinden ferâgat eden Karahanlı „büyük kaganı“ Maşûr yerine geçen Yusuf Kadir Han'ı „büyük kagan“ tanınamak için cephe aldığı bir sırada, Sultan Mahmud da Mâverâünnehr ahâlisinden Ali-Tigin'den şikâyet eden mektuplar alıyordu. Her iki hükümdar Buhârâ bölgesini bu huzûr kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde iseler de, onları Arslan Yabgu ve Türk-

menleri düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud arasındaki tarihi Mâverâünnehr mülakatı vuku buldu (1025). Gardîzi (*Zayn al-ahbâr*, s. 65—67) 'de tafsilâtiyle anlatılan ve bütün „İran ve Turan mes'elelerinin“ görüşüldüğü (Cüzcânî, *Taba-kât-i Nâşiri*, nşr. 'Abd al-Hayy Habîbî, Kande-har, I, 209) bu tantanalı mülakatta, Kadir Han Selçukluların kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını bahis mevzuu ettikten sonra, onların hatta Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce, Türkistan'dan ve Mâverâünnehr'den alınıp-götürülmelerini sultandan ricâ etti. Bunun üzerine Sultan Mahmud Türkistan ve Balhan dağları mıntakasından on binlerce suvâriye sâhip olduğu meşhûr ok gönderme hikâyesinden (bk. *Râhat al-sudûr*, s. 89; türk. trc., I, 88 ve buradan naklen diğer kaynaklar) anlaşılan ve „merdliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısı ile kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Efrasyabluların korktuğu Selçuk oğlu“ Arslan'ı (Cüzcânî, *göst. yer.*), kurnazlık ve hiyle ile yanına Semerkand'a getirtirerek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlincâr kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihâyet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkifi hâdisesi mühim neticeler vermiştir: önce, zikredilen yerlerde Selçuklu idâresi nihâyete ermiş ve başsız kalan Türkmenler guraya-buraya dağılmış, yersiz kalmış, buna onları kendilerine bağlamak isteyen Mikâ'il oğullarının tazyiki da inzımam edince (Gardîzi, s. 67), beyleri tarafından Sultan Mahmud'a yapılan mürâcaat sonunda, 4.000 hâne kadarı, uzak tehlikeyi sezen Gaznelilerin Tus vâlisini Arslan Câzib'in şiddetli mümânaatına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nasâ, Bâvard, Farâva havâlisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). Sonra, tevkifin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ve Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçukluların Gaznelilerden intikam almalarında müessir olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine, Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Bey'ler yolu ile, imparatorluk bânedanı Mikâ'il nesline intikal etmiştir (bk. mad. MAHMUD GAZNEVî; M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 145—164).

Mâverâünnehr'deki kötü durumlarını gördüğümüz Çağrı ve Tuğrul Bey'ler, kendileri için daha elverişli sâhalar bulmak üzere, bir keşif seferi yapmak husûsunda anlaşılar ve Tuğrul Bey taarruzdan masûn sahrâlara çekilirken, ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik suvâri kuv-

veti başında, garp istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca mâlûm idi. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniyeye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi (İbn al-Aşîr, 353 ve 355 seneleri vekayii; İbn Findîk, *Tarih-i Bağhak*, s. 124). Bunların arasında türklerin de bulunduğu, Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey, Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek, 1018'de „rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı ve mızraklı“ Türkmenleri ile, Van gölü etrafında ermeni Vaspuragan kralığı topraklarında görüldü (Arisdages'ten naklen J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, s. 16, not 6; E. Dulaupier, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris, 1856, s. 41; türk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfa-lı Mateos vekayi-nâmesi*, T. T. K. Ankara, 1962, s. 48 v. dd.). Çağrı Bey karşısına çıkan ermeni kuvvetlerini bozguna uğratarak, ülkenin garp kısmını hâkimiyetine aldıktan sonra, şimâle, Şaddâdiler arâzisine doğru yöneldi. Müteâkiben Nahcivan havâlisinde Gürcü kuvvetleri savaşa cesâret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelanlarda bulundu ve daha şimâlde kendisini durdurmak isteyen Ani ermeni kralığının Bicni kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği boz-kır harp tabyesi sayesinde mağlûp etti; savaşta Vasak telef oldu (Vardan, *Türk fütûhât tarihi*, 889—1269, türk. trc. H. D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, I/2, 166; Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1875, II, 901, 904; Vasak'ın muharebede ölmü hakkında 1029 yılından kalma kitâbe için bk. L. Alichan, *Chirag*, Venedik, 1881, s. 148). Bu ağır türk tazyikinden dolayı Varpuragan kralı Senekherim idâresinde ermenilerin yurtlarını terkederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın neticesinde, Çağrı Bey bütün ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehr'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan bu geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri mâni olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük seferinin neticelerini, Barhebraeus (I. 293)'ta açıkça kaydedildiği üzere, Selçukluların, keşfettiği Ermeniyeye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı şeklinde kardeşine bildiriyordu (bk. I. Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti*, *Fuad Köprülü armağanı*, s. 259—274, *agn. mll.*, J. A. 1954, s. 129—134 *agn. mll.*, *Selçuklu tarihinin mes'eleleri*, *Belleğten*, 1955, sayı 76, 480—485).

Çağrı Bey'in hem askerî kudretini göstermek, hem de ganimet elde etmek bakımından başı, ile nihâyetlenen şarkî Anadolu seferinden sonra, Mâverâünnehr'de iki kardeşin nüfûz ve itibarları artmış, kendilerine olan yeni iltihaklar, bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra, çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenlerin fi'li reisleri olmakla berâber, teşkilât gereğince, diğer amcaları Musa (İnanç)'ı yabgu seçmişlerdir. Gazneli Mahmud meşhûr Mâverâünnehr mülakatına geldiği sırada Buhârâ'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteâkip tekrar yerine dönerek, hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere elçiler göndererek, onların da, vaktiyle Arslan gibi, Karahanlı devletine iştirâk etmelerini teklif etmişti (*Ravzat al-safâ*, IV, 73). Fakat teklif, bunun bir hiyleden ibâret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmud'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince, kendi bakımından endişelenen Ali-Tigin, bu defa Selçuk-oğulları arasındaki tesânüdü bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için, fırsat aramış ve münâsebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa Yabgu'nun oğlu) Yusuf'u, geniş iktâlar mukabilinde, Türklerin yabgusu („İnanç Yabgu“) tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Bey'lere karşı harekete geçirmek istemiştir. Yusuf buna tarafdar olmayınca da, Ali Tigin'in emri ile, Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklulara yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlûp ederek, Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (muharrem 420=kânûn II. 1029). Bu hâdiseler Tuğrul ve Çağrı Bey'ler idâresindeki Selçukluların reis âilesi arasındaki iç tesânüdü göstermesi itibarı ile mühimdir (İbn al-Aşîr, 432 yılı vekayii; *Ravzat al-safâ*, *göst. yer.*; Barthold, *Turkestan*, s. 297 v. d.; I. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*, s. 124). Ancak Ali-Tigin'in bütün kuvvetleri ile dört taraftan taarruza geçerek, verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde, Selçuklular Hvarizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gaznelilerin vâlisi bulunan Hvarizmşâh Altun-Taş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmud'un ölümü (421=1030) ve yerine oğlu Mas'ûd'un tahta geçmesi ile, Gazneli siyâsetinde vukua gelen değişiklik, yâni Mas'ûd'un Ali-Tigin'e karşı, Hvarizmşâh Altun-Taş'ı Buhârâ seferine me'mûr etmesi ve Altun-Taş'ın o sırada ölmü ile yerine sultan tarafından Hvar-

rizm'i idâreye me'mûr edilen onun oğlu Hârûn'un 425 (1034 ilk baharı)'ten itibaren istiklâl savaşına girişmesi Selçukluların durumunu tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü pâyi-tabti tehlike geçiren Ali Tigin Selçuklulara yanaşmak mecbûriyetinde kaldığı gibi, Gaznelilere karşı onunla anlaşmış bulunan türkmenlerin dostu Hârûn da büyük faydalar beklediği Selçuklulara fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuş idi. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu, devletler-arası münâsebetlerde Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin. Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallıların (Yınallıyân, yâni Yınal'a bağlı Türkmenler) birlik hâlinde bulundukları Buhârâ-Hvarizm arasında seyreden Selçukluların yeniden bir role sâhip olmaları demek idi (İbn al-Aşîr, *göst. yer.*; Abu'l-Fazl Bayhaqî, *Tarih-i Bayhaqî*, nşr. Gani-Fayyâz, Tahrân, 1324 ş., s. 445, 471, 680 v. dd.; Barthold, *agn. esr.*, s. 296 v. d.). Fakat bu sırada kısa zaman içinde birbirini tâkip eden iki hâdiseler Selçukluları bir kere daha çok müşkil duruma düşürdü. Bunlardan biri eskiden beri Selçukluların başdüşmanı olan ve aralarında „kadim bir kin ve kan“ düşmanlığının hüküm sürdüğü (Bayhaqî, s. 682) Oguzların Baranlı (Koyunlu) oymağından (İbn Findîk, s. 51), Yeni-Kent yabgusu Ali'nin oğlu ve Cend hâkimi Abu'l-Favâris Şâh-Malik (bk. O. Pritsak, *agn. esr.*, s. 407) tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım-adım tâkip eden Şâh-Malik gizlice çöl yolundan geçerek, gâfil avladığı Türkmenlerden 7—8.000 kişi öldürmüştü (425 kurban bayramının son günü = teğrin II. 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almış idi. Perişan hâle gelen Selçuklular, Hvarizm'deki yurtlarını terkederek, Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar ise de, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hârûn'un ricâ ve te'minatı üzerine, yerlerine döndüler. Şâh Malik Selçuklular aleyhine teşvik ettiği Hârûn'un 30.000 kişilik kuvveti karşısında onları tâkip-ten çekinmiş idi. İkinci hâdiseler de, 1035 yılı başında Ali-Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan âsî Hârûn işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl mes'elenin Şâh-Malik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali-Tigin oğullarının da tazyikine uğradıkları için, sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu Gazneli vezîri Ahmed b. 'Abd al-Şamad'ın sözlerinden anlaşılmaktadır (Bayhaqî, s. 445). Çünkü Horasan'daki „Irak Türkmenlerinin“ (İbn al-Aşîr, *göst. yer.*) durumu meydanda idi. Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nasâ, Bâvard ve Farâva taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz

Nâvekî (yabgulu?) denilen bu türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Kök-Taş adlı reislerinin idâresinde (Bayhaqî, s. 68, 266, 445; Cüz-cânî, I, 291) idiler ve kısa bir müddet huzûr içinde yaşadıkları ve bu esnâda Türkistan'dan gelen yeni kütelerin veya İran'da dağıntık hâlde bulunan Türkmenlerin (Kasravi Tabrizî, *Şahri-yârân-i gumnâm*, Tahran, II, s. 57) kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra, âsâyişi bozucu inzibatsızlık hareketleri göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının bu husustaki şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmud'un emri ile, Tûs vâlisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de, boyun eğmeyen Türkmenler, zaman-zaman Dihistan ve Balhân dağlarına çekilmek ve tekrar mukabil darbeler indirmek sûreti ile Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebeplerdir ki, Arslan Câzib'i gayretsizlikle suçlayan Sultan Mahmud bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (418=1028) ve onları Ribâ-i Farâva'da ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızılılar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrinde olanlar) Balhân ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdir (Gardîzi, s. 70 v. d.; İbn al-Ağir, *göst. yer.*; Bayhaqî, s. 88, 521 ve bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, II, D T C F dergisi, Ankara, 1957, XV/4, 29 v. dd.). Sultan Mahmud'un, Horasan'dan çıkarmakla berâber, kat'i itâate alamadığı Türkmenleri dâimâ tehlikeli addettiği, kendi devlet sınırları dışında dahi onları tâkip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler, oranın Büveyhî hâkiminin 1028'de ölümü üzerine, İsfahan'a geçerek, 'Alâ' al-Davla Kâkûya'ye ilticâ etmişler ise de, Sultan Mahmud'un siyâsî baskısı neticesinde, kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden müşkilâtla kurtularak, maiyetlerindeki Türkmen küteleri ile birlikte garp istikametinde harekete geçmişlerdir. Bunlar Boğa ve Kök-Taş ile diğer iki reis idi. Bununla berâber, Sultan Mahmud öldükten sonra, yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey vâlisi Mas'ûd, kuvvete olan ihtiyâcından dolayı, yine Oguzlara mürâcaat ettiğinden, Balhân'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte, Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Kök-Taş'ı tekrar Horasan'a dâvet etmiş idi. Bu Türkmenlerden bir kısmı, teşrin II. 1030'da, Gazneli ordusunda Mekkân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da Lâhur'da faydalı hizmetler görmüşlerdir (Bayhaqî s. 68, 404; İbn al-Ağir, *göst. yer.*). Fakat Oguzlara hâlâ da güvenemeyen Sultan Mas'ûd'un, vezirin haklı itirazlarına rağmen, Türkmenleri Gazneli kumandan-

larından Hâcib Humâr-Taş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu husûsta Irak baş kumandanı Taş-Ferrâş'a verdiği emir ile, onları tazyika başlaması ve nihâyet, Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere, Irak'a gönderilmiş olan Oguzlardan 50 kadar reisin Taş tarafından öldürülmesi (424=1033 baharı, bk. İbn al-Ağir, *göst. yer.*; Begbars al-Manşûrî, *Zubdat al-fikra*, Fayzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 57a) Mâverâünnehr'den mütemâdiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütelerinin intikam hissi ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdgîs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu riyâsetinde, Horasan'ın garbında, Gazneliler ile mücâdele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın te'sirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de baş vurmak zorunda kalan Sultan Mas'ûd veziri ve en büyük kumandanlarını, çeşitli yollardan bu mintakaya sevkettiği ve kendisi de yola çıktığı hâlde, tutamadığı Türkmenler Rey, Dâmgân havâlisini alt-üst ettiler ve filler ile mücehhez Gazneli ordusunu bozgun'a uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanları öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar (Cüz-cânî, I, s. 292 v. d. ayrıca bk. M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 34, 36-40).

Yukarıda söylendiği gibi, Selçukluların yardımını ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hıvârizmşâh Hârûn'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (426 cemâziyelâhır-nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devletinin hem iç, hem dış mes'ele olarak düşünmek mecbûriyetinde kaldığı en mühim husûsun Selçuklu-Türkmen mes'lesi olduğu, Selçuklular hakkında Gazneli vezirinin düşüncesinde haklı bulunduğu bir kere daha anlaşıldı. Hârûn'un ölümü dolayısı ile bir destekten mahrum kalan ve aynı zamanda bir yandan Şâh-Malik'in, bir yandan da Ali-Tigin oğullarının tazyikleri altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamış idi (Bayhaqî, s. 687 v. d.; Cüz-cânî, I, 292). Tuğrul ve Çağrı beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınalılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana-bir-kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetleri) olduğu hâlde, 1035 mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları az idi, fakat Merv ve Nasâ'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı (Bayhaqî, *göst. yer.* ve s. 470). Horasan'da kalmış

olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Hıvârizmliler eski Selçuklu reis âilesinin bu iki namı mensûbu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçukluların böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zira biri cesâret ve şecâati, diğeri hâiz olduğu yüksek devlet adamlığı vasıfları ve siyâsetteki zekâsı ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki türk-islâm siyâsî teşekkülünden ilkinin, Selçuklu imparatorluğunun temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu reisleri Nasâ'ya geldiklerinde, Gaznelilerin Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müskil durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultan nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler (Bayhaqî, s. 470 v. d.). Bu haberdan büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının, derhâl yaptıkları toplantıda, Sultan Mas'ûd'un sür'atle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10.000 kişilik bir suvari ordusuna sâhip oldukları bilinen ve esâsen gelişmeleri hazırlıklı olarak ve dikkatle tâkip edilen Selçuklular mes'lesini daha doğru tahlil eden Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklulara karşı Nasâ'ya değil de, şimdilik Nişâpûr'a giden sultan, orada kendi fikrinin tatbikatına girişti ve „bütün Türkistan'ı zapta yetecek“ bir ordu hazırlattı (Bayhaqî, s. 482, 488). Fakat Hâcib Beg-Toğdı kumandasında harekete geçen ve filler ile takviye edilen bu ordu Nasâ sahrasında Selçuklular tarafından müthiş bir mağlûbiyete uğrandı (426 şâban=1035 haziranının son haftası; Bayhaqî, s. 483; Gardîzi, s. 80 v. d.; *Ah-bâr*, s. 3 v. d.). Selçukluların Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir itimat sağladığı gibi, burada bir devlet kurmak imkânının mevcut olduğunu onlara gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında „elçiler“ teâtî edilmiş ve Gazneli devleti tarafından Selçuklulara bir nevi muhtâriyet tanınmıştır: Nasâ, Farâva ve Dihistan vilâyetleri üç Selçuklu reisine veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşûr ve sancak gönderiliyordu (agustos 1035, Bayhaqî, s. 492; Cüz-cânî, I, 294). Fakat Selçukluların bununla iktifâ etmedikleri muâhedeye riâyet-sizliklerinden ve akınlarını Belh ile Sistan'a kadar genişletmelerinden ve Hıvârizmşâh İsmâ'il ile siyâsî münâsebetler kurmalarından, Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşıyor. Bunun üzerine Mas'ûd, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamâmiyle çıkarmak için, tekrar büyük bir ordu topladı. Fakat şimdikiye kadar da belirtildiği üzere, siyâsî gö-

rüşten uzak ve üstelik de zevk ve safâya düşkün bir adam olan Sultan Mas'ûd, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muhârebenin idâresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütûhâtına gidiyordu. Nişâpûr'da bulunan Gazneli ordusu baş kumandanı büyük Hâcib Sü-bâşi, Hindistan'daki sultandan aldığı kat'i emir üzerine, Selçuklulara karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 mayısının 3. haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile, ağır bir hezîmete uğradı (Bayhaqî, s. 536-545; M. A. Köymen, II, 67-88). Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan-doğruya Selçuklu hükümrânlığına sokan bir istiklâl savaşı mâhiyeti taşımaktadır. Eski türk devlet an'anesi gereğince, Selçuklu reisleri ülkelerini bölüşmüşler, Çağrı Bey Merv'e, Mûsa Yabgu Serahs'a sâhip olmuş, „âdil pâdişah“ Tuğrul Bey Bayhaqî, s. 552 ise, Horasan'ın baş şehri Nişâpûr'u almış idi. İbrahim Yınal'ın öncü ve temsilci sıfatı ile, Gazne kuvvetleri tarafından terk edilmiş olan Nişâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu reislerinin öteden beri ısrarla gerçekleştirmelistedikleri devlet kurma hedefi ve bu devleti başına da Tuğrul Bey'in geçirildiği sarâhatla anlaşılmaktadır. Merv'de „malik al-mulûk“ unvânı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken (İbn al-Ağir, 432 senesi vekayii), İbrahim Yınal'ın „al-sultân al-mu'azzam“ Tuğrul Bey adına hutbe okutmağa başladığı (mayıs 1038) Nişâpûr'ı haziran ayında parlak bir merâsim ile Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı var idi. Kolunda, türk hâkimiyet alâmeti olarak, yay taşıyordu. Sultan Mas'ûd'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadî Şâ'ic kendisine „efendimiz!“ diye hitap etmişti (Bayhaqî, s. 553). Derhâl yeni Selçuklu devletini teşkilâtlandırmaya geçildi ve etrafa me'mûrlarla tâyin ve eski türk an'anesi gereğince zaptedilecek mahaller, Tuğrul Bey tarafından, diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbâsî halifesi al-Kâ'im bi-amr Allâh tarafından Nişâpûr'ı elçi gönderilmesi Selçukluları, haklı olarak memnûn etti; zira bu, halifenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenlerin başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması demek idi (*Zubdat al-naşra*, s. 4 v. d.; Barhebraeus, I, 296; Bayhaqî, s. 550-554; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, II, 100).

3. Selçuklu istiklâl savaşı ve fütûhât. Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mas'ûd'un sür'atle harekete geçtiği sıralarda Çağrı Bey Tâlakân ve Fâryâb taraflarını zapta uğraşırken, suvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 sa-vaş fili ile mücehhez 50.000 suvari ve piyâde-

den mürekkep bir ordu başında Belh'e geldi ve sür'atle Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında olan ve bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve tecrübeli olan bu ordu (Bayhaqî, s. 554, 569) etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nişâpür'dan hareketle oraya gelmiş ve 20.000 suvârî ile Merv'den gelerek, onlara iltihak etmiş olan Mūsâ Yabgu ile Selçuklu reisleri bir araya toplanmışlardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan, bilhassa, Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular mukavemet edemediler ve yıpratma savaşları yapmak üzere, dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneli ordusu tarafından sahralarda tâkip edilmeleri imkânsız idi. Bu esnâda Sultan Mas'ûd Nişâpür'a girdi (safer 431=teşrin II. 1039). Selçukluların yer-yer ve devamlı tâciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mas'ûd'u karşılamaya karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden tedricen Serahs'tan şimâle, çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sâhada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fâsılasız ara hücum ve baskınlar ile mâneviyatlarını sarstıkları, aş.-yk. 100.000'lik orduyu susuz bırakıyorlar idi. Nihâyet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânakân (Yâkût, *Mu'cam*, II, 477) hisarı önünde savaşı kabul ettiler ve 3 gün boyunca bütün şiddeti ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezîmete uğratarak büyük kısmını imhâ ettiler (7—9 ramazan 431=22—24 mayıs 1040) hazineleri ve sayılamayacak kadar çok miktarda silâh, mâlze-me ele geçirdiler. Sultan Mas'ûd, 100 kadar maiyeti ile, kaçabildi ise de, Hindistan'a giderken, yolda kendi adamları tarafından öldürüldü (Bayhaqî, s. 571 v. dd., 616—626; Gardîzî; 85 v.d.; *Ahbâr*..., s. 8 v.d.; *Zubdat al-nuşra*, s. 5; İbn al-Ağîr, *göst. yer.*; Cüzcânî, I, 296 v.d.; *Râhat al-sudûr*, 100 v.d.; tafsîlât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, III, *D T C F dergisi*, Ankara, 1958, XVI/3—4, s. 1—53). Bu, Selçuklu istiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süre-gelen çetin mücâdelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı. Muhârebenin son günü, cuma namazını müteâkip yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey'i Selçuklu devletinin sultânı ilân ettiler. O devrin âdeti gereğince, oivar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de

akdettikleri ve Tuğrul Bey'in bir konuşması ile açılan büyük kurultayda mühim kararlar aldılar. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Abû İshâk al-Fukhârî ile, Bagdad'a gönderildi. Halîfeye hitap eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adâletin ikame edildiği, hak yolundan ayrılınmayacağı, amir al-mu'minin'e olan sadâkat belirtiliyordu (Bayhaqî, s. 628; *Zubdat al-nuşra*, türk. trc. Kıvamüddin Burslan, TTK yayını, İstanbul, 1943, s. 5; Barhebraeus, I, 299; *Râhat al-sudûr*, s. 103 v.d., türk. trc., s. 102). Cihanın fethi ile ilgili türk fütûhat anlayışına müstenit alınan karar tatbikatından olmak üzere, eski türk devlet an'anesi gereğince, ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hânedanına mensûp üç reis arasında taksim edildi: Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere, malik al-mulûk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sistan havâlisi Mūsâ Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile pâyi-taht Nişâpür'da kalan Tuğrul Bey, Irak ve garp bölgesini kendine aldı. Hânedanın ikinci derecedeki diğer âzasından İbrahim Yinal Kûhistân'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Gurgân ve Damgân'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havâlisine tâyin edilmişlerdi; bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler (*Zubdat al-nuşra*, s. 7; *Râhat al-sudûr*, s. 102, 104, türk. trc., s. 101 v.d.; M. A. Köymen, *agn. esr.*, s. 57 v. dd.). Selçuklu fütûhâtı bu esâs üzerinde devam etti: Yabgu Kalân („büyük yabgu“) diye de anılan Mūsâ (bk. *Râhat al-sudûr*, s. 104), 5.000 suvarî ile gittiği Herat'ı zaptettikten sonra, 1040 senesi sonunda Sistan'a giden ve orada teşrin II. 1040'ta hâkimiyetini kurarak, Yabgu adına hutbe okutan Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi Er-Taş ve Selçuklulara tâbiyetini arz eden Sistan hâkimi Abû'l-Fazl ile birlikte, bölgeye ve Bust havâlisine tamâmiyle hâkim oldu. Er-Taş 440 (1048/1049)'ta öldü. Umûmiyetle Herat'ta oturan Musa 1051 yılında Gazneli büyük hâcibi Tuğrul'un eline geçen Sistan baş-şehri Zerene'i geri almak üzere, oğlu Kara Arslan Böri ile birlikte geldi ise de, baskına uğrayarak, çekilmek zorunda kaldı. Tuğrul gittikten sonra Sistan yine Musa'ya intikal etti. 446 recebinde (=1054 teşrin I.) Sistan'a gelerek, Hind denizi sâhilindeki Mekkân bölgesini de Selçuklulara bağlayan, Çağrı Bey'in oğlu, Yâkûtî'nin bu mînakada hutbeyi babası adına okutması teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdâhalesi ile, durduruldu (*Târih-i Sistan*, ngr. Bahâr, Tahran, 1314 ş., s. 371—375, 381

v. d.). Mu'izz al-Davla ve Fahr al-Mulk İlekaları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalktığı için, sığındığı Herat kalesinde yakalanarak, sultanın huzûrına getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş ve onu sâdece yanında alıkoymakla iktifâ (İbn al-Ağîr, 456 yılı vekayii) ve daha sonra ona Mâzenderân'ı iktâ etmiştir (İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*, s. 119 v. d.). Sistan'da babasına vekâlet eden Böri, Abû'l-Fazl ile birlikte, bölgeyi muhafaza etmiştir. Bunun hakkında son haber 1056 âğustos ayında kendisinin Zerene'e gelişine ve orada hürmetle karşılanışına dâirdir (*Târih-i Sistan*, s. 382). Bir ara Musa Yabgu ile arası bozulduğu için Horasan'a dönmüş olan Er-Taş, Gazneli Sultan Mas'ûd'un oğlu Mavdûd'un Kaymaz adındaki kumandanı vâsıtası ile, Sistan'ı Selçuklulardan istirdade teşebbüs ettiği zaman, Abû'l-Fazl tarafından haber gönderilmesi üzerine, temmûz 1042'de ansızın Sistan'a gelerek, bozguna uğrattığı Gazneli kuvvetlerini oradan çıkarmıştır. Aynı sene içinde Sultan Tuğrul Bey'in Hıvârizm seferi esnâsında, Kirman'a kaçan Cend emîri meşhûr Selçuklu düşmanı Şâh-Malik, Er-Taş tarafından yakalanarak, Tuğrul Bey'e gönderilmiştir (İbn al-Ağîr, 437 vekayii). Sistan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Er-Taş Tabes'te bir suikast neticesinde öldürüldü (440=1048/1049; *Târih-i Sistan*, s. 367—369; *Selçuk'un oğulları*, s. 128 v. d.).

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (Barhebraeus, I, 326'da Kaurath, Karut, ihtimâl türkçe *kurt* kelimesinin başka bir telâffuzu, *Târih-i Salcuhiyân-i Kirmân*'da Houtsma'nın ön sözü, s. XII, not 1; krş. Gy. Moravesik, *Byzantino-turcica*, Budapest, 1943, II, 144), 1041'den itibaren buralarda Büveyhîlere [b. bk.] karşı faaliyete geçmiş ve emrindeki Tükmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de, bizat kendisinin kumanda ettiği 5—6.000 kişilik suvârî kuvveti ile Kirman'ın şimâl bölgesi Sardîr'e girmiş (şâban 442=1051 başları) ve nihâyet baş-şehre kapanan Büveyhî Abû Kâlicâr'ın nâibinden se'iri teslim almış, Kirman'ın cenûp bölgesi olan dağlık Garmsîr'i de, eşkiya Kufs ve Kûfac reislerini bir baskında kılıktan geçirmek sûreti ile, kurtarmış (Afzal al-Din Kirmânî, *Badâ'i' al-azmân*, ngr. Mahdî Bayânî, Tahran, 1326 ş., s. 5—8 ve buradan naklen Muhammed b. İbrâhîm, *Târih-i Salcuhiyân-i Kirmân*, ngr. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1886, I, 5 v. dd.), böylece bütün Kirman'ı

Selçuklu hâkimiyeti altına almış idi. Kendiliğinden tâbiyet arzeden Hürmüz emirliği üzerinden gittiği Arabistan yarım-adasındaki 'Omân'ı Selçuklu hâkimiyetine bağlamakla büyük bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın tahta cülûsu üzerine, saltanata hak iddiası ile isyân etti ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, sür'atle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricâsında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyân etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın veliahd sıfatı ile adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine amân diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan'ın ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Fazlûya Şabankâra'yi mağlûp ederek, Fars'a da hâkim olan (*Târih-i guzîda*, I, 433, 442) Kavurd'un ve elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da var idi (Barhebraeus, I, 325 v. d.). Kavurd, Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek, kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve vezir Nizâm al-Mulk'ün idâresindeki kuvvetler ile yaptığı Hemedan civârındaki savaşta (4 şâban 465=16 mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu (*Badâ'i' al-azmân*, s. 13; *Zubdat al-nuşra*, s. 49; İbn al-Ağîr, 465 vekayii; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân*, Mısır, 1299, II, 587). Kavurd Kirman Selçuklularının (ağ. bk.) kurucusudur [tafsilen bk. mad. KAVURD]. Melik Çağrı Bey (*Zubdat al-nuşra*, 3 v. dd. 'da: Çakır) de Selçuklu devletin şarkında kendisine ayrılan ülkelerin fütûhâtına geçti. 1040 son baharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek sûreti ile, aldı. Müteâkiben Cüzcân, Bâdgîs, Huttalân ve diğer Toharistan şehirlerine hâkim oldu. 434 (1043) yılında, Tuğrul Bey ile birlikte, müstereken Hıvârizm seferini yaptılar. Daha evvel Selçuklular ile işbirliği yapmış olan Harzemşah İsmâ'il Handân Sultan Mas'ûd tarafından Hıvârizm hâkimiyeti kendine verilen Şâh-Melik tarafından mağlûp edilmiş (cemâziyelevvel 432=şubat 1041) ve Hıvârizm'e hâkim olan Şâh-Melik Gaznelilerin en büyük müttefiki hâline gelmiş idi. Tuğrul ve Çağrı Bey'ler Hıvârizm'in merkezi Gurganc'i (Curcâniya) muhâsara ve Şâh-Melik'i perişan ettiler. Hıvârizm böylece Selçuklulara intikal ederken. Gaznelilere ilticâ etmek için kaçan ve yukarıda söylendiği gibi, Er-Taş tarafından yakalanıp, Çağrı Bey'e gönderilen Şâh-Melik hapishânedede ölmüştür (Bayhaqî, s. 686—690; İbn al-Ağîr, 434 vekayii). Çağrı Bey 435 (1043/

1044'te vassal olduğu zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuş idi. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın ilk zaferi idi. Müteâkiben Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idâresini Alp Arslan'a tevdi etti (Ahhâr, s. 19). Alp Arslan idâresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı, Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümlarlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücadelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 son baharında Fars bölgesini alarak, buradan Büveyhîleri uzaklaştırmıştır (İbn al-Aşir, 442 yılı vekayii). Nihâyet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh akdedilmiştir (Cüzcanî, I, 282) ki, iki devlet arasında Hindukuş dağlarını sınır çizen bu anlaşma yarım asır kadar devam etmiştir.

Selçukluların başlangıcından beri, hayrete şâyân cesâreti, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyâsi ihâtasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devlet reisi olmasına rızâ gösterecek kadar mahiyet sâhibi olan Çağrı Bey son hâdiselerden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu hâlde, Serahs şehrinde vefat etti (safer 452=mart 1060). Naası bilâhare Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu âilesi dışında kalan bütün Selçuklu hânedanlarının atası olan Çağrı Bey'in kızlarından biri halife al-Kâ'im bi-amr Allâh ile evli idi [bk. mad. ÇAĞRI BEY]. Selçuklu devletin hâkimiyeti böylece şark, şimâl ve cenûp istikametlerinde yayılırken, garpta da Tuğrul Bey'in idâresinde, geniş ölçüde fütûhât gelişmekte idi.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcân havâlisini devlete bağlar ve oradaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgîrî) hânedanlarını tâbiyetine alırken (433=1041/1042; bk. İbn al-Aşir, 433 yılı vekayii; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Tabaristân*, nşr 'Abbâs İkbâl, Tahran, 1320 ş., II, 26), İbrahim Yınal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptetmiş, burayı hareket üssü yaparak, Berûcird'i ve arkasından Cibâl mintakasının başlıca şehri Hemedan'ı Kâkûyelerden almış idi. Burası 437 (1045/1046)'de kat'i olarak Selçuklulara intikal etmiştir. 434 (1042)'te Rey'e geldiği zaman İbrahim Yınal tarafından merâsim ile karşılanan Tuğrul Bey, Nişâpûr'u bırakarak, fütûhât sâasına daha yakın olan Rey'i pâyitaht yaptı ve şehrin imâr

edilmesini emretti (İbn al-Aşir, 434 yılı vekayii); müteâkiben Taberek, Kazvin, İsfahan, Dihistan ve havâlisini, buraların mahallî hâkimlerinden bâzılarını tâbiyetine kabûl etmek, bâzılarını yerlerinden çıkarmak sûretiyle, Selçuklu devletine bağladı ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idâresinde sevkettiği ordular Dinevor, Karmîsin ve Hulvân'ı zaptettiler. 433—439=1042—1048). Büveyhîlerin elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu (bk. İ. Kafesoglu, *Selçuk'un oğulları...*, s. 125 v.d.). İbrahim Yınal Kinkiver, Sermac kalesi ve müteâkiben Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki tahribâtı sebebi ile bunların önlenmesi için, halife al-Kâ'im bi-Amr Allâh tanınmış islâm hukuk âlimlerinden meşhûr *al-Ahkâm al-sultânîya* müellifi kâzî ku zât al-Mâvârdî (bk. İbn Hallikân, I, 586, II 440)'yi Tuğrul Bey nezdine göndermiş idi. Elçiyi 4 fersah mesâfeden hürmetle karşılayarak Tuğrul Bey ona „askerlerinin“ pek kalabalık olduğunu ve mevcut toprakların onlara kâf gelmediğini söylemiş idi (İbn al-Aşir, 435 yılı vekayii, Barhebraeus, I, 302).

Yukarıda „İrak Türkmenleri“ olarak zikredilen ve Kızıl (1041'de ölmüştür), Boğa Kök Taş, Mansur, Nasoglu (Urfalı Mateos, s. 82 Anazugli) gibi kumandanların idâresinde bulunan bu Oğuzlardan bir kısmı Van bölgesine (Vasपुरagan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sâhada „kartal gibi sür'atli“ atlar üzerinde dolaştılar (Aristages, frns. trc. Ev. Prud'home, *Histoire d'Arménie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides*, Paris, 1864, s. 72). Diğer Oğuz küteleri ise, Diyarbekir istikametinde Mervânîler arâzisine, Mey-yâfârikîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler: bir kısmı da Sincâr, Nusaybin ve Hulvân havâlisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukaylîler tarafından durduruldular ağır zâyîât verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler; Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de, Taberistan üzerinden, Kafkaslara doğru ilerleyerek, Arrâz bölgesine girip, Şeddâdîler ile birlikte, ermeni topraklarına akınlar yaptılar. gürcüler ile savaştılar (İbn al-Aşir 432, 434, 437—440 seneleri vekayii; Barhebraeus, I, 303; Urfalı Mateos, s. 82 v.d.; M. H. Yinanç, *Türkiye tarihi, Anadolu'nun fethi*, I, İstanbul, 1944, s. 38—44; Cl. Cahen, *La première pénétration turque en Asie-Mineur, seconde moi-*

tié du XIe ème s., Byzantion, 1948, XVIII, s. 52 v. dd.). Bizans tarihinin meşhûr şahsiyetlerinden Bulgarokton nâmı ile tanınan imparator Basil II. (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun şarkta tâkip ettiği ilhak politikası (bk. İ. Kafesoglu, *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını*, s. 264 v. dd.) daha sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042—1052) ermenileri ve gürcüleri baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, türklere karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdîlerin pâyitahtı Dovin'e kadar ordu sevk etmiş idi. Bizans'ın bu sûretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-ı Acem fütûhâtında bulunan Kutalmış'ı, büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Mûsa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmış idi. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu hezimete uğrattı (438=1046) ve müteâkiben Pasinlerin fethine girişen Hasan, oradan cenûba indiği zaman, Vasपुरagan'da gürcü prensi Liparit kumandasındaki bizanslı-ermenî-gürcüler tarafından pusuya düşürülerek, şehit edildi (1047; Zonaras, frns. trc. M. de S. Amour, *Cronique ou annales de Jean Zonare*, Lyon, 1560, 97^a; Arisdages, s. 72 v.d.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 46). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhâsarası da netice vermeyince, Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı, Azerbaycan vâilîhi ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katılacaktı. Selçuklu seîzâdeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptettiler. Bu sırada, imparatorun emri ile, Liparit idâresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasan-Kale önlerinde karşılaştı. Korkunç savaş Bizans ordusunun hezîmeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında gürcü Liparit de var idi 18 eylül 1048. bk. V Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953, s. 61, not 2; binlerce araba tutarında ganimet alındı (Arisdages s. 106; Zonaras, s. 97^b, Mateos, s. 86 v.d.; Vardan, s. 175; İbn al-Aşir, 440 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306; J. Laurent, s. 22; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 46 v.d.). Erzurum işgal edildi İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere, esirleri ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Bey'e götürürken, türkler Van gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sâhada yayılmışlardı (Arisdages, s. 73 v.d.;

İbn al-Aşir, *göst. yer.*). Selçukluların bizanslılara karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmağa mecbûr oldu. Mervânî Naşr al-Davla'nın aracılığı ile, Tuğrul Bey'e zengin hediyeler götüren Bizans elçisi, fidye karşılığında, Liparit'i kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbest bıraktığı Liparit ile birlikte sulh müzâkerelerini yapmak üzere, Bizans pâyitahtına kendi elçisi Şarîf Nâşir al-Din b. İsmâ'il (bk. İbn Hallikân, II, 441)'i gönderdi (441=1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan câmiî tâmir ettirerek, içine kandiller astırmış, halifenin göndereceği imâm tarafından beş vakit namaz kılınmasına müsaade etmiş ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur. Ancak yıllık vergiyi kabûl etmeyen imparator endişe içinde şark şehirlerinin surlarını ve kalelerini takviyeye başlamıştır (Arisdages, s. 103; Zonaras, 97^b; İbn al-Aşir, 441 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 304 v.d.; V. Minorsky *ayn. esr.*, s. 68).

Şimdiye kadar Selçuklu devletin kuruluş ve gelişmesinde büyük rolünü gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezire ve Azerbaycan'ın en kudretli simâsı hâline gelmiş idi. İsyana hazırlanıyordu. Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini talep etti, fakat sultan karşısında tutunamayarak, sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı; aff edildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan kıtalarının başına getirildi (*Zubdat al-nuşra*, s. 6; İbn al-Aşir, 441 yılı vekayii). Bundan sonra Sultan Tuğrul Bey İsfahan'a giderek, burayı Bagdad Büveyhîlerine meyleden Kâkûya oğlundan, bir yıl süren muhâsaradan sonra almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgâle başlamışlar idi. Şi'i Büveyhî hâkimiyeti, al-Malik al-Rahîm Husrav Fîruz'un idâresindeki Bagdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irak-ı Acem'den sonra Fars, Ehvâz, Hûzistan ve Elcezire Selçuklu hâkimiyetine girmekte idi. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukaylîlerin elinde bulunan Karmîsin'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuş idi. (İbn al-Aşir, 442—446 yılları vekayii). Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden şarkî Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeği reddeden imparator, gürcü kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmış idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie* Petersburg, 1849, I, 323). Kutalmış'ın bilâha-

re Kars'a hücum ettiği sıralarda, 446 (1054) 'da, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Tebriz'de ve Gence'de nâmına hutbe okutmak sûreti ile, Ravvâdî Maşûr ve Vahsûzân ile Şaddâdî Abu'l Asvâr'ı itâate aldıktan sonra, Bargiri'yi zapt edip, „ateş fışkıran kara bulut“ gibi (Urfalı Mateos, s. 100), Erciş'e gelerek, şehri aldı ve Vasil tarafından müdâfaa edilen müstahkem Malazgird kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiyeti altındaki Diyarbekir Mervânî kuvvetleri ile Erzurum'a kadar ileriledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vâdilerini ele geçirdikleri bu sırada, bıraktığı kuvvetler tarafından muhâsarasına devam edilen Malazgird'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçukluların mancınıklarının rûmlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey Rey'e avdet etti (Arisdages, s. 90—101; Urfalı Mateos, s. 100 v.d.; İbn al-Asîr, 446 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 306; Anilî Samoel, tre. M. Brosset, *Collections d'historiens arméniens*, Petersburg, 1876, II, 449). Tuğrul Bey Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'yi me'mûr ederek, onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkûtî ve maiyetindeki Türkmen reisleri, imparatorun bu bölgeye tâyin ettiği şöretli general Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler (M. Halil Yinanç, *ayn. esr.*, s. 51).

Sultan Tuğrul Bey, şî'i Büveyhîlerin tazyiklerini arttırmaları, Husrav Firûz'un Siraz'da alevî hutbesini ikame etmesi, hilâfet merkezinde dâimâ Mısır Fâtîmîleri tarafından desteklenen baş-kumandan Arslan al-Basâsîrî'nin Selçuklu taraftarlarını tâkibe başlaması dolayısı ile ve hâlife al-Kâ'im bi-amr Allâh'ın dâveti üzerine, Bagdad'a yöneldi. Halifenin, elçisi Hibat Allâh b. Muhammed al-Ma'mûn vâsıtası ile, gönderdiği mektupta sultanın sür'atle hilâfet merkezine gelmesi ricâ ediliyordu (*Zubdat al-nuşra*, s. 7; *Râhat al-şudûr*, s. 105; İbn al-Cavzî, *al-Muntazam*, Haydarâbâd tab., 1359, VIII, 163). Sultan, yanında vezîri 'Amîd al-Mulk al-Kundurî olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bagdad'a yaklaştıkça, Basâsîrî'nin huzûrsuzluğu arttı ve nihâyet Mısır'ı durumdan haberdar ederek, Bagdad'dan şimâle doğru çekildi. Büveyhî hükümdarı al-Malik al-Rahîm Tuğrul Bey'e itâatini bildirmiş idi. Bagdad'da ve sünnî islâm dünyasında hutbenin Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden al-Kâ'im bi-amr Allâh parlak bir merâsim ile karşılamaya hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine girmesi için izin ricâsını hâvî bir nezâket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (17 kânûn II. 1055

'de Bagdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalıkta Karh mahallesinde oturan şî'ilerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine, âsiler te'dip edildi ve Tuğrul Bey tarafından, al-Malik al-Rahîm Husrav Firûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile, 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şî'i Büveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-Tigin'i Bagdad'a şihne tâyin etti, para bastırdı ve hazineye el koydu. Halîfeye, eskisine 50.000 dinar ve 500 „kor“ buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Bilâhare Bagdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halifenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bagdad ve Selçuklu Oğuzlarının yayıldığı Irak-ı Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbâsî halifesini himâye etmek yolu ile, sünnî islâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hadice Arslan Hatun'un al-Kâ'im bi-amr Allâh ile evlenmesi sayesinde hilâfet âilesi ile Selçuklu hânedanı arasında râbitayı kuvvetlendiren bir sıhriyet kurulmuş oluyordu (*Zubdat al-nuşra*, s. 8 v.d.; *Ahbâr*, s. 13; İbn al-Asîr, 447—448 yılları vekayii; *Râhat al-şudûr*, s. 105; Barhebraeus, I, 307 v.d.).

4. Büyük Selçuklu imparatorluğu. Arslan al-Basâsîrî'nin Fâtîmîlerden aldığı yardımlar ile Rahba'de kuvvet toplaması üzerine, onlara karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (448 şevvâl sonu=1057 kânûn II.) Tuğrul Bey'i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrâhîm Yınal ve Yâkûtî ile birlikte Sultan Musul'a yönelince, Basâsîrî Suriye'ye kaçtı, Sincâr ve Cizre hücum ile alındı, Mervânî hükümdarı ile Hilla hâkimi bir kere daha itâatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey, Musul ve Sincâr havâlisini İbrâhîm Yınal'a tevdi ederek, Bagdad'a gelişinde hilâfet vezîri tarafından büyük merâsim ile karşılandı. Halîfe tarafından hilâfet sarayına dâvet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey'in islâm âleminin müdâfaasını deruhde edişini meşrûlaştıran bir merâsim yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricâlisinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu merâsimde Tuğrul Bey, yaptığı hizmetlerden dolayı kendisine teşekkür eden ve kendisini hilâfet tahtının yanında husûsî sûrette hazırlanmış tahta oturtan halîfeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra al-Kâ'im bi-amr Allâh, sancaklar, hilâatler verdiği Tuğrul Bey'e tac giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak, onu „garbin ve şarkın hükümdarı“ ilân etmiş (26 zilkâde 449=25 kânûn II. 1058) ve ona Abû Tâlib künyesi ile Rukn al-Dunyâ va'l-Din lakabı ve Ya-

min Amir al-Mu'minin unvanını vermiştir (*Zubdat al-nuşra*, s. 10 v.d. *Ahbâr*, s. 12 v.d.; İbn al-Asîr, 449 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 311 v.d.; *Râhat al-şudûr*, s. 105; *Mucmal al-tavârih*, va'l-kişâş, nşr. Malik al-Şu'arâ Bahâr, Tahran, 1318 ş., s. 429; İbn al-Cavzî, VIII, 181 v.d.). Böylece islâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey aynı zamanda dünya hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şî'iliği kaldırmak, bir yandan da garba doğru fütûhâta devam etmek hususunda Tuğrul Bey'in evvelce mevcut olan düşünce ve siyasetini tamâmiyle takviye etmekte idi. Bu sebeple Kutalmış'ın kardeşi Resûl Tigin'in Hûzistan'daki isyanının bastırılmasından sonra, İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak, eski bölgesi Hemedan'a gitmesi üzerine, Musul bölgesi Basâsîrî'nin istilâsına uğrayınca, oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey, Nusaybin'e kadar ilerlediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halifenin tavassutu ile cezâlandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtîmîler ve Basâsîrî'nin de tesiri ile açıktan-açıga isyân eylediğini öğrenince, sür'atle döndü ve zevcesini, ordusunun bir kısmını vezîri 'Amîd al-Mulk ile Bagdad'da bırakarak, kendisi âsî şehzâdeyi tâkibe başladı. Fakat tutulduğu bir bölgede olduktan başka, kardeşi Er-Taş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvetlenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bagdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı, Kirman'dan Kayvur'u, Anadolu hudûdundan da Yâkûtî'yi sür'atle yanına çağırdı ve Rey civârındaki şiddetli savaşta âsî orduyu mağlûp etti (9 cemâziyelâhır 451=22 temmûz 1059). Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirisi ile boğduruldu (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*..., s. 127 v.d.). Tuğrul Bey'in meşgûliyeti sırasında yenden harekete geçen Arslan al-Basâsîrî, Bagdad'a kadar ilerlemiş, halîfeyi Bagdad'dan çıkararak, hutbeyi Fâtîmîler adına çevirmiş, ezanı şî'î tarzında okutmuş. Basra ve havâlisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzaferen Bagdad'a gelmekte olduğunu öğrenince, kaçmış idi. Bagdad'a ulaşan Tuğrul Bey, esâretten dönen halîfeyi karşılayarak ve katırının dizgininden bizzat tutarak, onu sarayına götürdü ve makamına oturttu ve Sav-Tigin, Humar-Tigin, Kümüş-Tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dâhil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Basâsîrî'yi tâkibe çıktı. Hilla'de yakalanan Basâsîrî kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü

(zilhicce 451=kânûn II. 1060). Bu hâdisce Bagdad'da ve sünnî islâm âleminde büyük bir sevinç yarattı (*Zubdat al-nuşra*, s. 12—17; *Ahbâr*, s. 15; İbn al-Cavzî, VIII, 202 v.d., 194 v.d.; İbn al-Asîr, 450 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 313 v.d.). Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzlu olan zevcesi (Barhebraeus, I, 315) öldü ve Tuğrul Bey halîfe al-Kâ'im bi-amr Allâh'ın kızı ile evlenmek istedi. al-Kâ'im bi-amr Allâh, hilâfet âilesinden hârice kız vermeğe pek taraftar görünmedi ise de, neticede muvafakat etti ve nikâh şâban 454 (ağustos 1062) 'te kıyıldı; fakat evlenme işi ile pek fazla meşgûl olunamadı. Esâsen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyân eden Kutalmış ile uğraşmak mecbûriyetinde kalmış idi. İbrahim Yınal ile işbirliği yapmış olan Kutalmış, onun mağlûbiyetinden sonra, kardeşi Resûl Tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek, Gird-Küh kalesine çekilmiş idi. Üzerine gönderilen kuvvetleri geri püskürtmüş ise de, vezîr 'Amîd al-Mulk tarafından kuşatılmış idi. Bu sıralarda Bagdad'a giden Tuğrul Bey'in büyük şenlikler ile düğünü yapıldı. Zevcesi ile birlikte Rey'e dönen Tuğrul Bey hastalandı ve bir daha kalmadı. Nihâyet 8 remazan 455 (4 eylül 1063) 'te, 70 yaşında olduğu hâlde, vefat etti ve Rey'deki türbesine gömüldü (*Zubdat al-nuşra*, s. 24 v.d.; *Ahbâr*, s. 16; İbn al-Asîr, 454, 455 yılları vekayii; *Râhat al-şudûr*, s. 111 v.d.; Barhebraeus, I, 316; İbn Hallikân, II, 438—442). Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda müttetifikan belirtilen Sultan Tuğrul Bey, zekâsı ve siyâsî görüşlerindeki isâbet ile, Selçuklu âilesi âzaları arasında temâyüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnâsında temelini attığı Büyük Selçuklu imparatorluğunun yakın şarkta dinî ayrılıkları giderici, âsâyişi tanzim edici vasfı ile de sarsılmaz bir siyâsî teşekkül olarak inkişafını te'min etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey türk ve islâm tarihinde mümtaz bir mevkî işgâl etmektedir.

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd göstermişti. Vefâtı üzerine, Kutalmış'ı muhâsarayı bırakarak, acele pâ-yitahta dönen vezîr 'Amîd al-Mulk al-Kundurî, buna uyarak, Süleyman'ın sultanlığını ilân etti ise de, Merv'den sür'atle yetişemeyen Alp Arslan, kendi namına Kazvin'de hutbe okutan Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi Er-Sıgun (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un oğulları*..., s. 129 v.d.)'un ve Erdem'in yardımları ile, duruma hâkim olmağa çalıştı. Diğer taraftan kalabalık bir ordu başında Rey'e ge-

lerak, kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dāmgān civarında karşılaştı, mağlûp oldu; kaçarken, atından düşüp öldü ve Tuğrul Bey'in yanına gömüldü. Kardeşi Resûl-Tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 nisan 1064)'da tahta çıktı, 36 yaşında idi (İbn al-Aşîr, 420, 455 yılları vekayii; *Zuhdat al-nuşra*, s. 26 v.d.; Cl. Cahen, *Qutalmuch et ses fils, Der Islam*, 1964, XXXIX). Sultan Alp Arslan 'Amîd al-Mulk'ü azlederek, yerine Merv'de iken kendi veziri bulunan Nizâm al-Mulk [b. bk.]'ü tâyin etti, yüksek devlet makamlarında değişiklikler yaptı. Mûsa Yabgu'nun Herat'ta baş kaldırma hareketini, bu ihtiyar amcasını yanına almak sûreti ile bastırdıktan ve Kirman'da kardeşi Kavurd [b. bk.]'un saltanat dâvasını bununla af edilmesi ile neticelendirdikten sonra, fütûhâta devam etti. Esâsen Alp Arslan Kirman'a Kafkasya'dan gelmiş idi. Oradaki türk kütelleri dâimî şekilde Bizans'a karşı hareket hâlinde idi: Tuğrul Bey'in Bizans pâyitahtına elçi gönderip, imparatoriçe Theodora'dan hayli hediye ve para almasından (Arisdages, s. 103, 107) sonra da, Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar sokulmuşlar (Barhebraeus, I, 312), Malatya ile şarkî Kara-Hisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızıl ırmak sâhasına kadar ilerileyerek, Sivas'ı zaptetmişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini 1061'de mağlûp etmişler idi (Urfalı Mateos, s. 107 v.dd.). Dinar, Kapar, Cemeç, Tuğ-Tigin, Sâlâr-ı Horasan ve diğer reislerin idâresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yâkûti'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlar idi (J. Laurent, s. 24; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, 53 v. dd.).

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi Arran'da Lori küçük ermeni krallığını itâate aldıktan sonra Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Nizâm al-Mulk de Aras nehri boyunca Sürmari (Sürmeli-Çukuru)'yı ve kiliseleri ile meşhûr müstahkem Meryemnişin kalelerini ve civarlarını zaptettiler (*Ahbâr*, s. 24 v. dd.; İbn al-Aşîr, 456 yılı vekayii). Oğlunun muvaffakiyetinden çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sapıdşahr'i hücum ile ele geçirip, müteâkiben Bagrat hânedanının pâyitahtı olup, Bizans'a bağlı bulunan ve rumlar tarafından müdâfaa edilen, surları ile meşhûr, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlar ile bu şehri zaptetti (16 ağustos 1064; bk. M. Brosset, *Coll. hist. arm.*, II, 449 v.d.). Sonra huzûra gelip, tâbiyet arzeden prens

Gagik ile birlikte Kars'a girdi (Urfalı Mateos, s. 119—122; *Ahbâr*, s. 26 v. dd.; İbn al-Aşîr, 456 yılı vekayii; Barhebraeus, I, 316 v.d.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 58 v.d.). Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük sevinç yaratmış her tarafa fetih-nâmeler yazılmış, bizzat halife Alp Arslan'ın muvaffakiyetini belirten, ona ve mücâhidlerine teşekkür eden bir beyan-nâme neşretmiş, sultana Abu'l-Fatâh unvânını vermiş ve „yirmi dört eyâletin fethi“ (Vardan, s. 177), bir çok ganîmet ve binlerce esir alınmakla neticelenen bu büyük sefer Bizans imparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbûr etmiştir (Sibt İbn al-Cavzi, *Mir'ât al-zamân*, Topkapı, Ahmed, III, nr. 2907, XII, 222^a).

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd mes'elesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşah'ı, sonraları Terken Hatun (Celâliye) diye meşhûr ve Melikşah üzerinde çok nüfûzlu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi (İbn al-Aşîr, 456 yılı vekayii), müteâkiben oğulları ile akrabalarını ülkesinin muhtelif yerlerine „melik“ tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Yabgu Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi Arslan Argun Hârezm'e, diğer kardeşi İlyas Toharistan ve Sagâniyân'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Togan-şah Herat'a gönderilmiş, Er-Taş'ın iki oğlundan Mas'ûd Bağşûr'a ve Mevdûd İsfizâr'a tâyin edilmiş idi. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye de, Bôri Bars Herat'ta, Arslan Argun Hemedan ve Sâve'de bulunmuşlardır (İbn al-Aşîr, 458 yılı vekayii; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 14, not 16). Sultan Alp Arslan şark seferine çıktı, 457 (1065)'de Ceyhun'u geçerek, Türkistan'a girdi; Hazer denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisleri ile savaşarak, onu itâate mecbûr etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek üzere, Cend'e yöneldi. Tâbiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyeler ile karşıladı, Ziyâretten sonra Hıvârizm'in, merkezi Gurganc üzerinden Merv'e dönen (cemâziyelâhır 458=mayıs 1066) sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâverâünnehr'e komşu tarafları kâmilî Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nizâm-şah'ın yakınlarında „cennet-i âlâdan bir örnek olan Râdgân“ (*Ravzat al-şafâ*, IV, 83) a gelerek, oğlu Melikşah'ın veliahdlik merâsimini yaptırdı ve aynı yıl ramazan ortasında temmûz 1066) Nizâm-şah'a gitti. Müteâkiben Kirman meliki Kavurd'un son isyânını da bastıran (459=1067) ve Kirman'dan Şiraz'a doğ-

ru hareketle İstâhr kalesini tâbiyete alan Alp Arslan (*Ahbâr*, s. 28 v.dd.), artık bundan sonraki bütün gayretlerini garp cephesine, yâni Türkmen kuvvetlerinin fâsılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve orta Asya'dan mütemâdiyen kalabalık küteller hâlinde buralara gelen türkler sebebi ile zaptedilmesi zarûret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti. Sultandan aldıkları emirlere uygun olarak Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed-şah, Sâlâr-ı Horasan, Malatya, Ergani, Ahlat, Siverek, Âmid, Meyyâfârikîn, Urfa, Adı-Yaman, Harran, Nizib, Surûc, Delûk, Ra'bân ve Antakya taraflarında görünüyorlar (1065—1066), yer-yer kaleler zaptediyor, şehirlere giriyorlar, mücâdele ediyorlar, zaferler kazanıyorlar, geriliyorlar, fakat muntazaman vazifelerini yapıyorlar idi. Reisler arasında bilhassa dikkati çeken Afşin Malatya civarında bir Bizans ordusunu bozguna uğratmış, civârı istilâ ve Kayseri'yi zaptetmiş (1067), oradan Kilikya'ya inmiş idi ki, bu sıralarda orta ve şarkî Anadolu türk kütellerinin kaynaştığı yerler hâline gelmiş ve akınlar şiddet kazanmış idi (Mateos, s. 123 v. dd.; 133 v. dd.; Barhebraeus, I, 317 v. d.; J. Laurent, s. 24; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, 61 v. d.). Bizans imparatoru Dukas'ın 1067'de ölümü üzerine, imparatoriçe Anadolu'da türkleri durdurmak ve mümkün olduğu takdirde uzaklaştırmak için, imparatorluğun başına kuvvetli bir general getirmek maksadı ile, Balkanlarda Peçenek türklerine karşı başarılar kazanmış olan Romanos Diogenes ile evlendi. Böylece 1068 senesi başında imparator ilân edilen Diogenes türkleri Anadolu'dan çıkarmak kararı ile harekete geçti. Fakat onun kalabalık ordusu ile Kayseri üzerinden Haleb'e kadar ilerilemesine ve Malatya'da Filaretos, Sivas'ta Manuel Komnenos gibi yeni tâyin edilen Bizans kumandanlarına rağmen, ne Niksar'ın türkler tarafından tahribine, ne de Ahlat'taki üssünden hareket eden Afşin'in tâ Eskişehir yakınlarına kadar sokularak meşhûr Amorion (Amûriye) şehrini zapt ve tahrip etmesine mâni olunamamış idi (Zonaras, s. 104b; İbn al-Aşîr, 499 yılı vekayii arasında; Barhebraeus, I, 319). Diogenes'in 1069'da orta Anadolu'daki ikinci harekâtı esnâsında da türkler Konya'yı ele geçirmiş ve yağmalamışlar idi (Zonaras, s. 105^a). Diğer taraftan Afşin, Kavurd ile birlikte saltanat dâvası ile isyân ederek, Anadolu'ya yönelen, İbrahim Yinal'ın kardeşi Er-Sıgun'ı Alp Arslan'ın emri ile tâkip ederken, bu Selçuklu şehzâdesinin Sivas'ta mağlûp ettiği Bizans kuvvetleri kumandanı Manuel Komnenos'a teslim olarak, İstanbul'a gitmesi üzerine, yoluna devam ile garbî Anadolu'ya girmiş,

Denizli yakınındaki Honaz (Khonae) şehrini zaptedip, yağmalamış ve oradan Marmara sâhillerine kadar uzanmış idi (Attaleiates'ten naklen J. Laurent, s. 58). Nihâyet türkleri Anadolu'dan attıktan başka, gerekirse Selçuklu imparatorluğunun pâyitahtına kadar gitmek kararı ile, uzun hazırlığı müteâkib, muazzam bir ordu başında Diogenes 13 mart 1071'de İstanbul'dan hareket ile, Sakarya kıyısında ve Erzurum'da konakladıktan sonra, Malazgird'e geldi. Burası, 40 seneden beri türk kuvvetlerinin Bizans kapılarını zorladığı ve fâsılasız bir şekilde, fakat Selçuklu hükümdarlarının planları ve vecheleri dâiresinde şarkî ve orta Anadolu'nun muhafız kıt'alarını, askeri yığınakları vurmak, şehir ve kasabaları tahrip etmek sûreti ile, müdâfaa şebekesini parçaladıktan sonra, fütûhât için olgunlaştırma gayesine ulaştığını anlayan Selçuklu türk imparatorluğunun Bizans imparatorluğu ile kat'î şekilde hesaplaşacağı yer idi. Sultan Alp Arslan Şirvan'daki karışıklıkları tanzim ve önünden kaçan Er-Sıgun'ı tâkip maksadı ile, 1068 senesinde ikinci Kafkas seferini tertipleyerek, yanında vezir Nizâm al-Mulk ve öncü kuvvetlerinin başında büyük kumandanlardan Sav-Tigin olduğu hâlde, Kafkaslara ilerilemiş. Şeki bölgesini almış, Tiflis'e girmiş (*Ahbâr*, s. 30 v.d.; M. H. Yinanç, *ayn. esr.*, s. 63 v. dd.; V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 65). Karahanlı hükümdarının öldüğünü haber alınca, geri dönmüş, fakat ertesi sene Kafkasya kuvvetlerinin başına Sav-Tigin'i tâyin ederek, kendisi Selçuklu devlet siyaseti olan ve Suriye'nin Atsız kumandasında Türkmenler tarafından işgâle bağlandığı o sıralarda Selçuklu taraftarı vezir ile baş-kumandan Badr al-Camâlî [b. bk.] arasında mücâdeleler içinde bulunan Mısır'daki Fâtîmî hilâfetini yıkmak üzere, Azerbaycan yolu ile, harekete geçmiş (temmûz 1070 ve Malazgird'i zaptettikten sonra, Urfa muhâsarasını yarıda bırakarak, Haleb önüne varmış idi; burada Bizans ordusunun şarkî Anadolu'da ilerilediğini öğrenince, sür'atle geri döndü (3 receb 463=7 nisan 1071). Cebri yürüyüş ile Malazgird'e yetişerek Bizans ordusunu tamâmi ile imhâ (26 ağustos 1071) ve imparator Romanos Diogenes'i esir etti (tafsilat için bk. mad MALAZGIRD MUHÂREBESİ). Bizans'ın türklerle karşı son ve en kuvvetli ordusunun Malazgird ovasında imhâ edilmesi ile Bizans müdâfaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve garp dünyasında büyük akisler uyandıran bu emsâlsiz zaferi ile türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderâtını tâyin etmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu tarihinin mes'eleleri*, Belleten, 1956, sayı 76, s. 475—480).

Zaferi müteâkip, Sultan Alp Arslan Karahanlı hükümdarı Şams al-Mulk Naşr Han ile o sırada Hıvarizm'de bulunan Melik İlyas arasındaki savaş dolayısı ile tertiplendiği Mâverâünnahr seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece geçâti ile meşhûr ve türk ve islâm tarihinin en mümtaz simâlarından biri olan bu büyük sultan 25 teğrin II. 1072 (10 rebiyülevvel 466) 'de vefat etti. 45 yaşında idi ve Abû Şucâ' künyesini, 'Azud al-Davla İlekabını ve *Burhân Amîr al-Mu'minin* unvanını taşıyor idi [bk. mad. ALP ARSLAN].

Alp Arslan'ın türklerdeki mâlûm hâkimiyet telakkisi neticesinde zuhûru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, veliahdliğini müteaddit kereler te'yit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Hârizm, Hûzistan, Şiraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli erlerden kurulu 15.000 suvarilik bir kuvvetin başında bulunan Melikşah sultan ilân edildi (25 teğrin II. 1072; *Zubdat al-nuşra*, s. 47; *Ahbâr*, s. 38; İbn al-Asîr, 465 yılı vekayii; *Râhat al-sudûr*, s. 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri yapmış olan Nizâm al-Mulk vezirlikte ipka edildi. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında hudutları müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kavgalar ile uğraştı. Karahanlılar ve Gaznelilerin hudutlara tecâvüz ettikleri 1072-1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd Melikşah'ın saltanatını tanımaması, isyân etmiş idi. Sultan, Nizâm al-Mulk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlûp ve esir etti (4 şâban 465=10 mayıs 1073). Bu muvaffakiyet Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra şarka sefer yaparak, Karahanlıları memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-Tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerilediği zaman, Şams al-Mulk Naşr af diledi (*Ahbâr*, s. 42 v.d.; İbn al-Asîr, 466 vekayii). Diğer taraftan üzerine, Harizmşahların atası Anûş-Tigin ile Gümüş-Tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahir al-Davla İbrâhîm'i sulhe mecbûr etti (*Ahbâr*, s. 73). İki hânedan arasında sihriyet münâsebetleri kuruldu.

Bu gâileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk pâyitahtını İsfahan'a nakleden Melikşah'ın geniş ölçüdeki fütûhâtı başlamıştır. Malazgird savaşından sonra bir türk müfrezesinin himâyesinde ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in yeni imparator Mikhael VII. tarafından gözleri çıkartılarak öldürülmesi üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir (Arisdages, s. 147; Mateos, s.

144; Zonaras, s. 108*) tatbik ediliyor idi. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Manşûr, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi Türkmen reislerine bağlı Türkmenler Anadolu içlerine doğru hareket hâlinde idiler. İmparator Mikhael'in türklerle karşı teşkil ettiği „ölmezler“ adlı husûsî kıt'alara (Anna Komnena, *Alexiade*, frns. trc. B. Leib, Paris, 1937, I, 18) ve bu askerlerin dâhil bulunduğu şark orduları kumandanı İsak Komnenos emrinde ücretli franklar ile takviyeli Bizans orduları yer-yer mağlûp ediliyor, Sapanca civârında bozguna uğrattılıyor, tâ İzmit havâlisinde türkmen kuvvetleri ile karşılaşılıyor idi (N. Bryennios, frns. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, 531 v.d.). Bu esnâda Birecik'i karargâh hâline getiren Süleyman-şah'ın da Antakya üzerine akınlar yaparak, buranın vâlisini esir alıp, müteâkibin Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbûr olan Haleb'i kuşattığı sıralarda (1074), Ala-Şehir'i zapt eden türkler Adalar denizi sâhilindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, s. 93). General N. Botaniates'in isyân ederek, türklerin yardımı ile, imparatorluk tâcını giydği günlerde (3 nisan 1078) İzmit ve bütün Koca-Eli türk hâkimiyetine geçmiş ve o zaman hiç bir Bizans mukavemeti görülmeyen Anadolu'da Attaleiates'ten naklen J. Laurent, *agn. yer.*) sâhil bölgeleri dışında kalan her yeri türkler istilâ eylemişlerdi. Riyâset dâvası yüzünden bozduğu kardeşi Manşûr'u Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk kumandasındaki ordunun yardımı ile ortadan kaldırdıktan sonra, Anadolu hükümdarlığı menşûrunu halifenin tasdiki, hil'ati ile birlikte alarak, buradaki askeri kuvvetlerin başına geçen Süleyman-şah, imparatora isyân eden general N. Melissenos'un yardımı ile, garbi Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, İznik'e girerek 1078), kendine merkez yaptığı bu tarihî şehirden Üsküdar'a kadar ilerlemeğe ve Boğaziçi'ni murâkabe etmeğe imkân buldu (N. Bryennios, s. 593; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, 81). Bu hâdise üzerinedir ki, Bizans imparatoru 1081'de Çin'e gönderdiği bir elçilik hey'eti ile, hâkimiyeti Türkistan'a kadar uzanmış bulunan Selçuklu imparatorluğunun şarkta tazyik altına alınmasını te'mine çalışmıştır (bk. W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, 146. 1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında, Âmid Diyarbekir), Meyyâfârikîn Silvan başta olmak üzere, Mardin, Hisn-Keyfâ, Cizre'yi ve daha 30 kadar kaleyi ihtivâ eden Mervânî ülkesi, buranın vezîri Fahr al-Davla Muhammed b. Cebîr'in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Iraki-

Acem umûmî vâililiğine getirilen Sa'd al-Davla Gevherâyin, Artuk Bey, Çubuk Bey, Monçuk Börî, Çökürmiş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Türkmen kuvvetlerinin gayretleri ile, Selçuklu imparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kâsım al-Davla Ak-Sungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havâlideki Uğaylı toprakları da Selçuklu imparatorluğuna bağlandı (bk. I. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 40-56; İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb*, nşr. Şayyâl, Kahire, 1953, I, 11 v. dd.). „Dâimâ muzaffer“ büyük Türkmen beyi Artuk Bey şî'i inançlı Karmatiler [b. bk.]'in bulunduğu al-Ahsâ' ve Bahrayn adalarını itâate almış idi. (Sibt İbn al-Cavzi, *Mir'ât al-zamân*, Yunani nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32). Şî'ilik ile mücâdele Selçuklu imparatorluğunun ana siyâset çizgilerinden biri olduğu için, islâm dünyasında ikilik ve korkunç bir düşmanlık yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazîtesini gören Mısır Fâtîmî devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Dimaşk'ın zaptına me'mûr edilen (mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-Tigin'den başka Suriye'ye gönderildiğini gördüğümüz Türkmen beylerinden Atsız, daha önce baş-buğları idâresinde bu havâliye gelen Nâvakiya Türkmenleri (Irak Oğuzları) tarafından işgâl edilmiş olan Filistin sâhasını (Sibt, *agn. esr.*, 4*-5*) almış. Kudüs'ü zaptetmiş, Akkâ kalesinde Badr al-Camâli ile mücâdeleye girişmiş (1072) ve Dimaşk'ı üçüncü muhâsarasında ele geçirmiş 10 haziran 1076 ve şî'i ezânını kaldırarak, Abbâsî halîfesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuş idi. Fakat Atsız'ın 469 (1077) 'daki Mısır seferinde Kahire önünde muvaffak olamaması (İbn Kâlanisi, *Zayl Tarih Dimaşk*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Égypte*, Kahire, 1919, s. 25; İbn al-Asîr, 469 yılı vekayii) üzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc al-Davla Tutuş [b. bk.] Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı muhâsara etmiş olan Mısır ordusunu ric'ate mecbûr ettikten sonra, Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş, bölgenin rakipsiz sâhibi oldu (rebiyülevvel 471=eylûl 1078; bk. I. Kafesoğlu, *agn. esr.*, s. 31-38).

Sultan Melikşah, Şaddâdîler ülkesindeki mü-nâzaarlar ve Gürcü kralı Giorgi II. 'nin itâatsizlik emâreleri üzerine, oraya bir sefer yaparak, bütün Kafkasya'yı Sav-Tigin'e tevdi ettikten (1076) sonra, dönmüş, fakat Gürcü kralının tekrar baş-kaldırması ve eski Ani kralı Gagik'in yeniden kiral olmak teğebbüsü sultanı ik-nai Kafkasya hareketâtına zorlamış idi (Çamığ-

yan, *agn. esr.*, II, 996). Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah, Sav-Tigin'in durumunu takviye etti ise de (471-1078/1079), 1080'de sevk etmek zorunda kaldığı Ahmed, Abû Ya'kûb ve İsa Börî kumandalarındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bizans'tan istirdat ettikleri gibi, Kutayis'e kadar Acaralar bölgesini, Çoruh vâdisini ve Karadeniz sâhiline kadar olan yerleri tamâmen işgâl ettiler (Brosset, I, 359) ki, bu münâsebetle Trabzon da türklerle intikal etmiş (Anna Komnena, frn. trc. Cousin, 1685, IV, 247 v. d.) ve 1084'te Kakheth kiralığı tâbiyete alınmış, 1087'den itibaren bütün Ermeniyeye imparatorluğa bağlanmış idi (Mateos, s. 171). Sultan Melikşah Kafkasya ve Arrân'daki tâbi bölgeleri âmcası Yakûti'nin oğlu Azerbaycan umûmî vâlisi Kutb al-Din İsmâ'il'e verdi. Bizans imparatoru Alexios Komnenos ile 1082'de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Dragos çayını hudut tâyin eden bir anlaşma imzalayan Anadolu fâtihî Abû'l-Favâris Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası olan bu müstahkem şehri general Filaretos'tan zaptetmesi (12 kânûn II. 1085) Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep olmuş ve Süleyman-şah'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzâdesini savaşa götürmüş, 'Ayn Salm mevkiinde vukua gelen muhârebeye ordusu dağılan Süleyman-şah intihar etmiştir 18 safer 479=5 haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah, hassa kumandanlarından Porsuk, Mucahid al-Davla Bozan, Kâsım al-Davla Ak-Sungur ve diğerleri yanında olduğu hâlde, kalabalık bir ordu ile, İsfahan dan hareket ile Musul ve Harrân üzerinden, Bozan'ı Urfa muhâsarasında bırakarak ileriledi; Ca'bar ve Manbic kalelerini aldıktan sonra, Haleb'e geldi (ramazan 479=kânûn I. 1086), Antakya vâililiğine Yağı-Sıyan'ı, Haleb bölgesi vâililiğine Ak-Sungur'u tâyin etti ve kendisi Suwaydiya'ya kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında Allahın kendisine nasip ettiği muazzam fütûhâtta dolayı şükretti (İbn Kâlanisi, s. 119; İbn Vâsil, I, 19. *Râhat al-sudûr*, s. 129, türk. trc. s. 126 v.d.; Mateos, s. 172, Barhebraeus, I, 334). Bu sırada Lazkiye, Şayzar ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan da oraya vâli tâyin edilmiştir. Bu havâlideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sinâ çölüne kadar bütün Suriye kıt'ası Dimaşk'ta bulunan Tutuş'a bağlı Şam melikiği şeklini almıştır. Süleyman-şah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardımı dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civârına sâhib bulunuyor idi.

Haleb'den ayrılan Sultan Melikşah Bağdad'a gitti ve halkın coşkun tezâhürâtı arasında hilâfet erkânı tarafından karşılandı; Dâr al-Hilâfa'de tertiplenen büyük merâsimde halife al-Muqtadî bi'llâh yine „şarkın ve garbın hükümdarı“ sıfatı ile, Sultan Melikşah'a iki kış kuşattı (17 muharrem 480=25 nisan 1088). Bu esnâda İsfahan'dan büyük kumandanlar refâkatinde, Terken Hatun ile birlikte, Bağdad'a gelen Melikşah'ın kızı halife al-Muqtadî ile evlendirildi. Bu münâsebetle Mehmelek'in bayret verici kıymetli cihazı ile yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu imparatorluğunun azamet ve savvetini göstermek bakımından, dikkate şâyandır (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 86—98).

Süleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Abu'l-Kâsim Gemlik körfezinde bir türk donanması inşâsına girişmiş iken, imparator Alexios Komnenos tarafından kandırılarak, İstanbul'a götürülüp, sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk [bk. mad. BURSUK] ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından bertaraf edildi (Anna Komnena, frn. trc. Causin, s. 184, 189; Lebau, XV, 192—197). Abu'l-Kâsim'den sonra yerine geçen kardeşi Abu'l-Gâzî, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. gelinceye kadar, İznik'i muhafaza etti.

Vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddi tehlikeye sokan diğer bir türk kuvvetini de İzmir beyi Çakan teşkil ediyordu. Anadolu'ya yakın adaları zapt ve müteaddit defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek, Bizans imparatoru olmağı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden şarkî Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek türklere ile ittifak ederek, Marmara kıyılarındaki Selçuklular ile birlikte, Üsküdar—Edirne—Çanakkale arasına sıkıştırılmak sûreti ile, üçlü türk kıskacı içine alınmış olan Bizans imparatorluğunu çökertmek istiyor idi. Bizans'ı bu buhranlı durumdan ancak en seçkin Bizans imparatorlarından biri olan Alexios Komnenos, Peçenekler ile Kuman türklere arasındaki Meriç kenarında vuku bulan korkunç Lebonium muharebesi (29 nisan 1091) neticesinde, kurtarabildi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 107—112).

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehr seferinde mayıs 1087 yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkiileri birer-birer aldıktan sonra, Buhârâ'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak, Ahmed Han'ı esir almak sûreti ile, Karahanlıların garp

kolunu Selçuklu imparatorluğuna bağladı. Müteâkiben Taraz (Talas) hâkimini tâbiyetine aldı (*Zubdat al-nuşra*, s. 89; *Ahbâr*, s. 50). Balasagun ve İspicâb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığı zaman, Kâşgar hükümdarı Hârûn Bugra Han huzûra gelerek, tâbiyetini arzetti (*Ahbâr*, s. 50; İbn al-Ağîr, 480 yılı vekayii). Böylece Karahanlıların şark kolu da Selçuklulara bağlanmış oldu. Büyük Selçuklu imparatorluğu hudutları Çin seddine kadar uzandı (482=1090). 1091 yılında, Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere, oraya ikinci bir sefer yapan Sultan Melikşah aynı yılın son baharında Bağdad'ı ikinci ziyâretinde (ramazan 484=teşrin II. 1091) akdettiği harp meclisinde Tâc al-Davla Tutuş refâkatinde olarak, Sa'd al-Davla Gevherâyın, Kâsim al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı Suriye'nin sâhil bölgelerini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin halline ve Yemen ile Aden havâlisinin fethine me'mûr etti. Bu münâsebetle Törşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idâresindeki Selçuklu ordusu. Hicaz kıt'asını tamâmen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havâlisi de türk hâkimiyetine ilhak edildi (*Zubda*, s. 69; İbn al-Ağîr, 485 yılı vekayii).

Sünnîlik-şî'îlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgûl olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Hasan Şabbâh'ın bayrakdarlığını yaptığı bâtinî faaliyetleri idi (bk. 'Atâ-Malik Cuvaynî, *Târih-i cihânguşâ*, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvinî, 1937, GMS, III, 146 v.d., bk. mad. BÂTİNİYE). Bilhassa Alamut [b. bk.]'u ele geçirdikten (eylül 1090) sonra ciddiyet kazanan bu râfîzî yuvasını yıkmak üzere, Melikşah Yorum-Taş, Kızıl-Sarıg, Kol-Taş gibi kumandanları sevketti ise de, bu harekât devam edemedi (*Târih-i Sîstân*, s. 386; İbn al-Ağîr, 485 yılı vekayii; *Târih-i cihânguşâ*, I, 19, III, 202 v.d.); çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah, şehzâde Berkjaruk [b. bk.] yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen muhteris Terken Hatun ile, Melikşah'a muğber bulunan halife al-Muqtadî bi'llâh'ın iş-birliği neticesinde zehirlenerek, öldürüldü (16 şevvâl 485=20 teşrin II. 1092; *Zubda*, s. 83, 235; *Ahbâr*, s. 49; İbn al-Ağîr, 485 yılı vekayii; İbn al-Cavzî, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd, 1359, IX, 64; *Mucmal al-tavârih va'l-kışaş*, s. 408; *Târih-i Bayhaq*, s. 76; Vardan, s. 184 Kiragos, *Vekayi-nâme*, Venedik, 1863, s. 60; Mateos, s. 178, 226; Barhebraeus, I, 334). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e,

Kafkaslardan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmek sûreti ile dünyaya en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin hudutlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Magrib'i zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçukluların en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük türk imparatorlarından biri olan Melikşah bir çok sultan ve meliklerin metbuu bulunduğu için al-sultân al-a'zam, sultân al-'âlam diye anılır ve aynı zamanda al-sultân al-'âdil ve Abu'l-Fatîh lekâplarını taşır idi. Halife tarafından kendisine „calâl al-dunyâ va'l-dîn“ lekâbı ile birlikte Kâsim Amîr al-Mu'minin („halîfenin ortağı“) unvanı verilmiş idi. Adâleti ve şefkati ile imparatorluğu dâhilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı, vefatı türklere ve islâm dünyası için olduğu kadar, ermeniler, süryâniler, diğer hristiyanlar ve sair din mensupları arasında da teessürü mücip olmuş ve her tarafta mâtem havası yaratmış idi. tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 211 v. dd.; ayrıca bk. mad. MELİKŞAH).

II. BÜYÜK SELÇUKLU IMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI.

Büyük sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, 38-yk. 30 yıldan beri Selçuklu vezirliğinde bulunan meşhur Nizâm al-Mulk [b. bk.]'ün de sultandan bir ay kadar önce bâtinîler tarafından katledilmesi dolayısı ile, önü alnamayan taht mücâdeleleri yüzünden, imparatorluk karışıklık içine düştü ve dört kısma bölündü: 1. Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı), 1194'e kadar; 2. Kirman Selçukluları, 1092—1187, 3. Suriye Selçukluları, 1092—1117; 4. Anadolu Selçukluları, 1092—1308. Sultan Melikşah'tan sonra arka-arkaya hükümdar olan dört oğlu zamanında ve daha başlangıçta Anadolu imparatorluğundan ayrılmış olup, Suriye'de Selçuklu âilesinin iktidardan düştüğü 1116 senesine kadar şeklen merkeze bağlı kalmış ve son „büyük sultan“ Sencer'den (ölm. 1157) sonra ise, geri kalan üç Selçuklu devleti ayrı mukadderâta sâhip olmuştur.

1. Irak ve Horasan Selçukluları devletinin umûmî tarihi, Sultan Sencer istisnâ edilirse, cesûr, fakat atalarına lâyık olmayan, siyâsî zekâdan mahrum, kifâyetsiz hükümdarlar, haris ve hiylekâr devlet adamları ve bâtinî cinâyatlarından ibârettir. Terken Hatun, kumandanları celp için, büyük mâlî fedâkârlıklar karşılığında, henüz 5 yaşında bulunan oğlu Mahmud'u sultan ilân edip, nâmına hutbe okuturken, Nizâm al-Mulk taraftarlarından tutulan veliahd Berkjaruk Rey'de sultan

ilân edildi. Berûcird'deki savaşta kuvvetleri bozguna uğrayan Terken Hatun, Azerbaycan meliki Kuşb al-Dîn İsmâ'il ile evlenmek sûreti ile, onu iktidara getirmeğe çalıştı, fakat İsmâ'il de mağlûp oldu. Bu esnâda Şam'da kendisini Selçuklu sultanı ilân etmiş bulunan ve ülkesinde kendi adına hutbe okutan Tâc al-Davla Tutuş, Berkjaruk taraftarı Haleb vâlisi Kâsim al-Davla Ak-Sungur'u, bunun ölümü ile neticelenen mağlûbiyete uğrattıktan ve Urfa vâlisi Bozan'ı da aynı sebepten öldürdükten sonra (İbn Vâsil, I, 22—27), ordularının başında Elcezîre ve Diyarbekir'e doğru ilerliyordu. Oğlu adına yaptığı mücâdelede Berkjaruk'a mağlûp ve esir olan, sonra da 1094'te bir suikast ile öldürülen Terken ortadan kalktı, Azerbaycan üzerinden Rey'e kadar gelmiş olan Tutuş ile Berkjaruk arasındaki savaşta Tutuş mağlûp ve telef oldu (7 safer 488=26 şubat 1095). Fakat onun Suriye'deki oğulları Fahr al-Mulûk Rîzvân ve Şams al-Mulûk Dokak, atabey Tuğ-Tigin'in teşviki ile, merkezi tanımayarak, kendi adlarına hutbe okutmağa devam ettiler. Vaktiyle Sultan Melikşah'a iki kere isyân edip (bk. İ. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 57 v. dd.), hapse atılan amcası Tekiş, Tutuş ile iş-birliği yaparak, Belh'te yerleşmek üzere ayaklandığı için, mart 1094'te Berkjaruk tarafından yakalanarak, boğdurulmuş idi. Kirman'da da Kavurd oğullarının merkezden ayrıldıkları bu buhranlı zamanlarda Horasan'da bulunan Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan I. [b. bk.], kalabalık Oğuz Yıva oymağının başında, İznik'e gelerek (1092), Anadolu Selçuklularının 2. sultanı sıfatı ile, idâreyi Abu'l-Gâzî'den devr alırken, bunu da önleyememiş olan Berkjaruk, Mahmud hastalanarak öldüğü için, hâkimiyetini kısmen sağlamaya muvaffak olduğu bir sırada, Horasan'da, bütün şark ülkelerine şâmil olmak üzere, istiklâl ilân eden amcası Arslan Argun ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı ve ona karşı küçük kardeşi Sencer (veya Sencer) [bk. mad. SENCER]'ı, ata-beyi Kamaç ile birlikte, Horasan'a gönderdi, kendisi de oraya yürüdü. Arslan Argun bir suikast ile öldürüldü (1097). Berkjaruk, Sencer'i Horasan meliki tâyin ederek, Belh havâlisini Gazne sınırına kadar ona tevdi etti. Hâvârizm'de vâli bulunan Kıpçak türklere Koçkar-oğlu Ekinci bu sene Arslan Argun'un taraftarları tarafından öldürülmüş (1097) ve yerine „taştdâr“ Anuş-Tigin-oğlu Muhammed Hârizmşâh tâyin edilmiş idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar devleti tarihi*, TTK yayını, Ankara, 1956, s. 37 v.d.). Berkjaruk'a 1099'da diğer kardeşi Azerbaycan meliki Muhammed Tapar isyân etmiş ve Melik Sencer, Artuk-oğlu İl-Gâzî, Kür-Buga [b.

bk.), Gevherâyîn ve diğer büyük kumandan ve beyleri etrafına toplayarak, imparatorluk pâ-yitahtı İsfahan'ı zaptı muvaffak olmuş, fakat 1100'de mağlûp ettiği Berkıyaruk tarafından Hemedan civârında bozguna uğratılmış, iki ordu, teşrin II. 1101'de 3. defa karşı-karşıya geldiği zaman, halifenin tavassutu ile iki kardeş, devleti taksim etmek üzere, uzlaşmışlardı. Buna göre, Muhammed Tapar „melik“ olarak Azerbaycan, Elcezîre ve Diyarbekir'i alıyor. Sencer yerinde kalıyor ve Berkıyaruk'un sultanlığı kabûl ediliyor idi. Ancak bu bir şekilden ibâret idi. Nitekim Muhammed tekrar kendisini sultan ilân etti. Fakat muvaffak olamadı; çekildiği Azerbaycan'da yeni kuvvetler toplayarak, Berkıyaruk'un karşısına çıktı ise de, Hoy önünde tekrar mağlûp oldu. Bu defa Erzurum'da İmâd al-Din 'Alî, Ahlat'ta Sökmen gibi, şarkî Anadolu türk beyleri ile iş-birliği yapınca, Sultan Berkıyaruk devleti resmen tak-sime mecbûr oldu. Azerbaycan'da Sefid-Rûd sınır olmak üzere, Kafkaslar ve Suriye'ye kadar bütün memleket Muhammed'e verildi ve buralarda yeni sultan adına hutbe okundu (1104 İbn al-Cavzi. IX. 104 v.d. *Zubdat al-nuşra*, s. 83—88; *Ahbar*, s. 52—55; İbn Kalânisi, s. 137. *Râhat al-sudûr*, s. 139—151; İbn al-Aşir, 485—494 yılları vekayii Barhebraeus, I, 334 v.d.; II. 340—343. Dara çocukluk çağında mücâdeleye atılmak zorunda kalan Rukn al-Din Abu'l-Muza'ffer Berkıyaruk meşakkatler içinde hastalandı ve henüz 26-27 yaşlarında iken öldü kânûn I. 1104). Yerine geçen oğlu Melikşah II.'i sür'atle iktidardan düşüren Muhammed Tapar Selçuklu sultanı oldu (1105).

Dağılmağa yüz tutan büyük Selçuklu imparatorluğunu toplamak için Berkıyaruk'un gayret sarfettiği o buhranlı günlerde bir yandan memleket içinde yer-altı faaliyetleri içinde bâtinilik yayılırken (bk. M. G. S. Hodgson *The Order of Assassins*, Hague 1955 s. 72—98), diğer taraftan da orta çağın mutaassıp hristiyan dünyası müslüman türk ülkelerine sel gibi akıyordu. Her ne kadar papa Urbanus II. şarkta islâmların tazyikine uğradığını iddia ettiği hristiyanları kurtarmak üzere garp dünyasını silâh başına çağırmış ise de (27 teşrin II. 1095), haçlı seferlerinin çıkışında asıl sebebin Anadolu'yu kaybettikten sonra pâ-yitah-tını da tehlikede gören Bizans imparatoru Alexios Komnenos'un avrupalıların dinî duygularını tahrik yolu ile memleketini kurtarmak olduğu ve Han oğlu İbn Hân al-Turki ve Karalı veya Kurlu gibi baş-bugların idâre-sindeki türk kuvvetlerinin Haleb'den itibaren tâ Taberiye'ye kadar uzanan sâhada görüldükleri ve bir kısım Türkmenleri Filistin'de ve

Trablus-Şam civârlarında yerleştirmeye başladıkları sıralarda (İbn al-'Adim, *Zubdat al-halab*, I, 294—296; İbn Kalânisi, s. 92), Avrupa'dan bir çok hristiyan zâhidleri ve kontlar idâresinde hristiyan kabilelerinin Kudüs'e kadar gelerek, hac ifâ edebilmelerinden (krş. M. Michaud, *Histoire des Croisades*, Tours, 1853, s. 16) de anlaşılacağı üzere, Kudüs mevzuunun ikinci planda yer aldığı, hattâ daha sonraki hâdiselerde de görülmüştür. İki keşiş tarafından sevkedilen pek kalabalık, inzibatsız haçlılar Bizans tarafından Anadolu yakasına geçirildikten sonra, daha Kocaeli yarım-adasında iken, imhâ edilince (1096 son baharı), kontlar ve dükler tarafından hazırlanan ve idâre edilen hakikî 1 haçlı ordusu İznik'i, Anadolu Selçuklularından alarak haziran 1097), öncü kumandanı Bohemond Suriye'ye yönelip, Kudüs yolunun kapısı Antakya'yı kuşattığı zaman, bu müstahkem gehir vâli Yağlı-Sıyan tarafından müdâfaa edilirken, Sultan Berkıyaruk'un gönderdiği Musul hâkimi Kür-Buga, Dimaşk meliki Dokak ve atabeyi Tuğ-Tigin, Kudüs ve Elcezîre sâhibi Artuk oğlu Sökmen ve diğerlerinin kuvvetleri ile takviye edilmiş olmakla beraber, yolda açlıklar tarafından zaptolunarak, bir kontluk te'sis edilmiş bulunan Urfa'yı istirdada çalışması dolayısı ile geciktikten, denizden yardım gören haçlıları kuşatmasına ve onları teslim olmağa hazır bir duruma düşürmesine rağmen (5 haziran 1098), başarı kazanamadı ve Antakya'yı ele geçiren haçlılara Suriye'ye hâkimiyet yolu açılmış oldu (*Histoire anonyme de la Première Croisade*, nşr. ve frans. tre. L. Breter, Paris, 1924, s. 97 v.d., 110 v.d., Urfa) Mateos, s. 192—198; Barhebraeus, II, 339 v.d. *Râhat al-sudûr*, s. 140; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, Paris, 1948, I, 71 v.d., 88—108. Türklerin Antakya'da meşgûl olmasından faydalanan Fâtımîlerin işgal ettikleri Kudüs 15 temmûz 1099'da haçlılar tarafından zaptedildi ve bu muvaffakiyet neticesinde islâm-türk ülkesinde Urfa kontluğundan 1098—1144 başka Antakya prensliği 1098—1268, Kudüs kiralığı 1100—1187 Kudüs'te, 1187—1291 Akkâ'da), Trablus kontluğu 1109—1289) adlarında frank devletleri kuran haçlıları yerlerinden söküp atarak, islâm topraklarını kurtarmak için türklerin asırlarca mücâdele etmeleri ve kan dökmeleri icap etti.

Sultan Muhammed Nihâvend'de isyân eden amca-zâdesi Mengü-Bars'ı yakalayıp, onunla işbirliği yapan amcası Tekiş'in oğullarını hapsedtikten sonra, Musul üzerinde hâkimiyet dâvasından dolayı Çavlı, Çökürmüş Ak-Sungur Porsuki (b. bk.), Hille arap emiri Sayf al-Davla Şadaka (b. bk.) ve Anadolu Selçuklu sulta-

nı Kılıç Arslan I. ile meşgûl bulunurken (1105—1108), bir yandan da büyük vezir Nizâm al-Mulk'ten itibâren tanınmış devlet adamı ve kumandanları suikastlar ile öldürmeği âdet edindikleri bilinen bâtinilere karşı şiddetle mücâdeleye girişmiş, en meşhûr ismâ'îlî dâilerinden biri olan Ahmed b. 'Abd al-Malik al-'Atîş'i mağlûp ederek, sığındığı kaleyi ele geçirmiş ve oradaki bâtinîleri itlâf etmiş idi (1107). Sultan Muhammed 1108'de, yanında vezir Ziyâ al-Mulk ve Çavlı olduğu hâlde, Alamut üzerine yürüyerek, hayli zâyîât verirdi. Bu sıralarda Gence'ye taarruz eden güreüle-re karşı sevkettiği kuvvetler ile onları uzaklaştırdı (1108). Taarruza geçen gürcü kuvvetlerinin bir kısmı, Kafkasların şimalindeki düzlüklerde oturan ve Gürcüstan kralı David II. (ölm. 1125)'in teşebbüsü ile hristiyan dinine döndürülerek, Kafkaslara celb edilen Kıpçak (Kuman) türkleri idi ve David, baş-bugları Karahan'ın oğlu Atrak'ın kızı ile kendi oğlunu evlendirecek, akrabalık kurmuş idi. Kafkaslarda daha önceki gürcü hücumlarında rol oynayanlar da bu Kıpçaklar idi (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 362 v.d.).

Sultan Muhammed Bagdad'a giderek, kız kardeşinin halife al-Mustazhir bi'llâh ile olan düğününde bulundu; ülkesinde nisbî bir sükûnete ulaşıncâ, haçlılar ile mücâdeleye girişti ve 1111'de Ahlat şahi Sökmen al-Kutbî ve Porsuk'un iki oğlu ile birlikte, Musul atabeyi Kür-Buga'nın yeğeni Mevdûd'un kumandasında gönderdiği ordular frank kontluk merkezi Urfa'yı muhâsaradan sonra, Haleb'e ulaştı ve orada atabey Tuğ-Tigin de Mevdûd'a iltihak etti. İkinci ordu yine Mevdûd'un kumandasında idi (1113) ve Mardin Artuklu kuvvetlerinin de kendine iltihakı ile ordusu çoğalan Mevdûd, Hama'ya kadar ileriledi, orada Tuğ-Tigin ile birleşerek, Taberiye'yi muhâsara etti. Fakat türk ordusunun idâre-cileri arasında tam bir itimat mevcut değil idi. Birinci seferde Rîzân Haleb'i Mevdûd'a karşı kapamış ve Mevdûd ikinci sefer esnâsında Dimaşk câmiinde bâtinîler tarafından öldürülmüş idi (teşrin I. 1113). Sultan Muhammed'in sevkettiği ve Ak-Sungur Porsuki kumandasında olan üçüncü ordu ise, Mardin hükümdarı Artuk oğlu İl-Gâzî, Haleb nâibi Lu'lu' ve Tuğ-Tigin taraflarından desteklenmekle beraber, yine anlaşmazlık yüzünden, franklar karşısında bir netice alamadı (1115). Bu muvaffakiyetsizlikler haçlıların Suriye sâhil bölgesine tamâmiyle yerleşmelerine sebep olduğu gibi, 1118'de Anuş-Tigin Şirgîr kumandasında Alamut üzerine yeni kuvvetler sevkedip, orayı muhâsara ettiren Gîyâs al-Din Abû Şucâ' Muhammed

Tapar'ın ölümü (nisan 1118) dolayısı ile, bu başarılı harekât da yarıda kaldı (*Zubda*, s. 90—115; *Ahbar*, s. 55 v.d., İbn al-Aşir, 499—511 yılları vekayii; Mateos, s. 221 v.d., 227 v.d., 231 v.d., 236 v.d., 241 v.d., 246—254; Vardan, s. 191; Barhebraeus, II, 345—355; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 265—280; bk. mad. MUHAMMED B. MELİKŞAH). 36 yaşında iken ölen Sultan Muhammed'in yerine geçen oğlu veliahd Muğîs al-Din Mahmûd, kardeşi Tuğrul'un isyânı ile uğraşırken, Horasan meliki Sencer, kendisini sultan ilân ederek, yeğeni Mahmud üzerine yürüdü ve onu şiddetli Sâve muhârebesinde (2 cemâziyelevvel 513=11 agustos 1119) mağlûp ve esir etti. Yapılan anlaşmaya göre, Rey Sencer'de kalmak üzere, imparatorluğun garp tarafları, sultan unvanını taşımakla beraber, Sencer'e tâbi olmak şartı ile, Mahmud'a verilecek idi. Böylece merkezi önce İsfahan, bilânare Hemedan olan Irak Selçukluları devleti meydana geliyor, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgaları sırasında Selçuklu hâkimiyetinden ayrılmış ve tecâvüzlerde bulunmuş olan devletleri (Semerkand'e sefer yaparak, Karahanlıları 1113'te, Gazne'ye girerek, Gazneli devletini 1114'te, yâni melik olduğu tarihlerde) ve Gurluları kendisine bağlamak sûreti ile aynı zamanda Irak, Azerbaycan, Taberistan, İran, Sistan, Kirman ve Hvarizm ile Gazne sultanlığı bölgesinde, Efganistan, Kâşgar ve Mâverâünnehr'de, babası devrininkine yakın hâkimiyet kurmuş olan, Sencer „büyük sultan“ (*al-sultân al-a'zam*) unvanını alıyor idi (İbn al-Aşir, 513 yılı vekayii; *Ahbar*, s. 61—64; *Zubda*, s. 117, 121—124; İbn al-Cavzi, IX, 141, 144, 205, 216; *Râhat al-sudûr*, 167—171). Sencer'in eski merkezi Merv imparatorluğun pâ-yitahı olmuştur.

Kendisi zâten 14 yaşında bir çocuk olan Sultan Mahmud daha da küçük kardeşleri Tuğrul ve Mas'ud ile, daha doğrusu bunların atabeyleri ile, karşı-karşıya kalmış ve karışıklıktan faydalanan gürcü kuvvetleri de 1121'de Tiflis'i işgal etmişler idi (M. Brosset, *ayn. esr.*, I, 365 v.d.). Sultanın halife al-Mustarşid ile arası iyi olmadığı için, Bagdad'da Selçuklu kuvvetleri ile araplar arasında kanlı çarpışmalar olmuş idi. Bütün bu hâdiseler karşısında kifâyetsiz kalan Sultan Mahmud avcılık ve eğlence ile vakit geçiriyor idi. 10 eylül 1131'de öldüğü zaman, 31 yaşında idi. Kardeşi Malik Rukn al-Din Tuğrul'u tahta geçirmek üzere gelen Sultan Sencer, buna cephe alan Malik Mas'ud ve müttefik kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Tuğrul'u Hemedan'da mart 1132'de tahta çıkardı (*Zubda*, s. 148 v.d.; *Ahbar*, s. 71; İbn al-Cavzi, X, 25 v.d.; İbn

Vâsîl, I, 49 v. d.). Sultan Tuğrul kardeşi Mas'ûd'u ve Mahmud'un veliahd göstermiş olduğu Davud'u zararsız hâle getirip (*Ahbâr*, s. 71—74), saltanatını sağlamlaştırdığı bir sırada ansızın öldü (teşrin I. 1134) ve daha evvel Bagdad'da adına hutbe okunmuş olan Gıyâs al-Dîn Mas'ûd, Sultan Sencer'in muvâfakati ile, Irak Selçuklu hükümdarı oldu (1134—1152). Burada tâ Sultan Tuğrul Bey zamanından beri meşgaleleri yalnız dîni husûslara münhasır kalan ve dünyevî meseleler ile alâkalı kesilen halifelerin yavaş-yavaş devlet işlerine karışmaya başladıklarını belirtmek yerinde olur. Bunlardan ilki, adı geçen al-Mustarşid bi'llâh (1118—1135)'dır ki, Hemedan hükûmetini iyi karışlamayan bu halife Selçuklu tahtındaki kardeş kavgalarını tahrik etmiş ve son olarak Sultan Tuğrul'a karşı, Irak-ı Arab'ı hilâfet devleti şeklinde doğrudan doğruya kendi idâresine almak mukabilinde (anlaşma tarihi 1132), Mas'ûd'u tutmuş ve hattâ kendisine destek te'min etmek üzere, Hârizmşâh Atsız'a hilâfet göndermeğe teşebbüs etmiş idi (İbn al-'Amîd, *al-Macmû' al-mubâarak*, Lâleli kütüp., nr. 2002, 181^a).

Babası Muhammed Tapar tarafından melik olarak Musul'a gönderilen ve orada haçlılara karşı sevkeldiğini gördüğümüz Mevdûd'un kendisine atabey tayin edilmiş olduğu, bilâhare berâberinde olan atabey Ay-Aba Çavuş Bey ile saltanat mücadelelerine karışmış bulunan Gıyâs al-Dîn Mas'ûd'un ayaklanan Kızıl Sungur, Çavlı v. b. kumandanlar ile meşgûl olmasından faydalanarak, Musul'u muhâsara etmek sureti ile (temmûz 1133) cismânî iktidarını takviyeye girişen halifeyi sultan Bagdad'ı terke mecbûr etti (mayıs 1135). al-Mustarşid, etrâfına toplanan kuvvetlerin yardımı ile, sultan Mas'ûd ile savaştı ise de (24 haziran 1135), „türklerin türklere meyletmeleri“ sebebi ile, ordusundaki türk askerlerinin sultan tarafına geçmeleri neticesinde (*Zubda*, s. 164), Mas'ûd tarafından esir edildi. Merâğa'da aralarında bir anlaşmaya varıldı ise de, halife bâtinîler tarafından öldürülmüş, Bagdad ve civârı tekrar Selçuklu hâkimiyetine alınmış ve onun yerine halife olan al-Râşid bi'llâh, sultanın Bagdad'ı muhâsarası esnâsında 'İmâd al-Dîn Zangî ile iş-birliği yaparak, Musul'a gittiği için, Sultan Mas'ûd tarafından hal'edilmiş, yerine al-Muktafi'li Amr Allâh (1136—1160) hilâfet makamına geçirilmiş idi (İbn al-Azrak, *Târîh Mayyâfârikîn*, British. Mus. Or., 5803, 165^a). Saltanat dâvacısı Davud ile uğraşırken, ona karşı gönderdiği ve hizmetlerini gördüğü, aynı zamanda Arrân ve Azerbaycan'ı gürcü taarruzlarına karşı korumuş olan Kara-Sungur'u, bâzı telkinlere kapılarak, bertaraf

etmek teşebbüsü ve bunda muvaffak olamayışı sultanın itibârını kırmış ve kendisini tahakküm altına düşürmüştü. (1139). 1143'te Davud bâtinîler tarafından öldürüldü. Kara-Sungur da 1141'de öldükten sonra, isyân eden kumandanlardan Boz-Aba ile Hemedan civârında şiddetli bir savaşa tutulan sultan onu mağlûp ederek (1147, *Zubda*, s. 200), tahakkümden kurtulmuş, fakat bu sefer devletin idâresini Bey-Arslan (Has Bey)'a vermiş idi. Sultan Sencer tarafından dâvet edildiği Rey'e giderek, büyük sultanın iltifatlarına mazhar olan Mas'ûd oradan Bagdad'a geldi (nisan 1150), ve Rey den Haleb'e ve Erzurum'a kadar hâkim olduğu bu sıralarda hastalanarak, öldü (1 receb 547=2 teşrin I. 1152) ve orada gömüldü [bk. mad. MAS'ÜD B. MUHAMMED TAPAR]. Mas'ûd'un ölümü ile Irak Selçuklu hânedanının ikbâlî sona ermiş sayılır. Zira gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gâzî'nin ve şarkî Anadolu beylerinin savaflara katılması (1121—1124) ve Şam ata-beyi Tuğ-Tigin'in Suriye'de hâkimiyet için Sultan Muhammed'den menşûr alması ve Tâc al-Dîn Börî'nin, haçlılar ile ilgili olarak, 1128'de bâzı müsâadeler isti'zânı için, Sultan Mahmud'a mürâcaatı (İbn Kâlanîsi, s. 193, 219) gibi, sırf dış düşmanlar ile müşterek mücadele zarûretinden dolayı, itibârî bile olsa, Irak hükûmetine gösterilen bağlılık emâreleri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul (Zengî-oğulları), Azerbaycan (İl-Demir-oğulları) ve Fars Salgurlular) atabeylerine intikal etmiş bulunuyor idi bk. madd.).

Irak Selçuklu devleti hâdiselerini dikkatle tâkip ettiğini ve gerek hânedan mensupları arasındaki münâzaaları halletmek, gerek Abbâsî halifelerinin bu hükümdarlara karşı olan tutumlarını tanzim etmek üzere, bir kaç kere ordusu başında Rey'e geldiğini gördüğümüz Sultan Sencer, imparatorluğun şarkında baş kaldıran Gurluları itâate almak (1121), bâtinîlere karşı vaktiyle Sultan Muhammed'in aştığı şiddetli mücadeleyi devam ettirmek, Semerkand'da bilhassa Karluklar (b. bk.)'ın meydana getirdikleri karışıklıkları bertaraf ederek (1130), Mâverâünnehr'e kendi kız kardeşinin oğlu Mahmud Han'ı yerleştirmek, Hârizmşâh Kuşb al-Dîn Muhammed (1097—1128) ve oğlu Atsız Hârizmşâh vâsıtası ile, boz-kırlardan gelecek tehlikelere karşı imparatorluğunu emniyet altına almak sureti ile, bütün kaynakların ittifakla kaydettikleri gibi, sükûn ve âsâ-yiş âmilli, şark-islâm âleminin büyük bir kısmında hukmü yürüten, her tarafta hutbelerde ismi okunan yegâne büyük hükümdar olarak kendisini göstermiş idi. Sultan Sencer tarafından halife al-Mustarşid'in vezirine, bu vezirin

bir mektubuna cevap olarak, fakat halifeye hitâben gönderilen ramazan 527 (temmûz 1133) tarihli, tarihi bilgi bakımından olduğu kadar, diplomatik yönünden de mühim vesika teşkil eden bir ferman (bk. *Macalla-i Yâdgâr*, sayı 9-10, s. 134—155, kısmî nşr. Barthold, *Turkestan I*, 35, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar I*, D T C F dergisi, 1951, VIII/4, 577) bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, *Mu'izz al-Dunyâ va'l-Dîn, Abu'l-Hâris, Burhân Amîr al-Mu'minin* lekaları ile anılan Sencer „Çin ve Maçin'e, Ye'cûc-Me'cûc seddine, Kandeher ve Somnat hudutlarına kadar, bütün Türkistan ve diğer vilâyetleri, melik ve sultanları itâatine almış“, „Bagdad, Mekke ve Medine, Rum, Hind, Arap ve Yemen diyarları ve kabîleleri“ her gün daha fazla onun kudretini arttırmış, babasından (Sultan Melikşâh) aldığı eibangirlik vasfı ile, ulu tanrının lutfu sâyesinde „cihan pâdisahlığına“ yükselmiş, dâimâ tebeası hakkında iyilik düşünmüş, zulmü kaldırmış, din ulularına şefkat göstermiştir (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu II*, T T K, Ankara, 1954, s. 219—236). Fakat orta Asya'da Kara Hitaylar [b. bk.]'ın zuhûru durumu değiştirdi. Asya içlerine doğru türk hâkimiyeti yolu ile ilerilemekte olan islâmîyet karşısında ilk mân'ayı kuran ve bir islâm siyâsî teşekkülünü ilk defa hukmü altına alan moğul menşeli Kara-Hitay devletinin (W. Barthold, *La découverte de l'Asie*, frns trc. B. Nikitin, Paris, 1947, s. 87) 80 yıl kadar Mâverâünnehr'de hâkimiyeti, sonra Naymanların ve daha geriden moğulların islâm-türk dünyasına akmaclarını çok kolaylaştırmış olması itibârı ile, türk-islâm tarihinde büyük ehemmiyet taşır. 1128 yılında Kâşgar havâlisinde, Karahanlı hükümdarı Ahmed Han tarafından, mağlûbiyete uğratılarak, püskürtülen, fakat Mâverâünnehr'deki Karluklar ile iş-birliği yaparak, 1137'de Semerkand hanını mağlûp eden Kara-Hitaylar karşısında Sultan Sencer Kaşavân (bk. Yakût, *Mu'cam al-buldân*², nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, IV, 139) mevkiindeki savaşı, ordusu imhâ edilerek, kaybetti (5 sa'fer 536=9 eylül 1141) ve Mâverâünnehr tamâmiyle elinden çıktı. Önceden de müstakil bir devlet kurmak emeli ile isyan eden Hârizmşâh Atsız (1128—1156)'ı, yaptığı birinci Hârezm seferi ile 1138'de mağlûp ve itâate mecbur etmiş olan Sencer, 1140'ta Buhârâ'yı zapteden Atsız'ı yemin ile sadâkate zorlamış ise de Kaşavân mağlûbiyetinden sonra Hârizmşâh'ın Horasan'ı istilâ ederek, Serahs ve Nîşâpûr'u ele geçirmesine 1141/1142 mânî olamamış ve ancak ikinci Hârizm seferinde Gürgenc'e kadar dayanarak, Atsız'ı

Horasan'dan çıkarabilmişti. Buna rağmen Hârem'e üçüncü bir sefer yapmak mecbûriyetinde kalan Sencer (1147) Atsız'ı tekrar mağlûp etti. Sultan Sencer'in arka-arkaya isyan eden Hârizmşâh'ı her mağlûp edişinde affedip, ülkesine göndermesi, onun Selçuklu imparatorluğunun Cend, Mankışlak v. b. gibi, şimal hudutlarını cesûr bir Hârizmşâh'ın muhafazası yolu ile emniyet altında bulundurmak arzûsundan ileri geliyor idi. Nitekim boz-kırlardan islâm-türk ülkesine doğru mütemâdiyen artan tazyikler ağır netice vermekte gecikmedi. Tâbi Gazne sultanı Behrâm-Şâh'ın Gurlu Sayf al-Dîn Sürî'yi mağlûp etmesi, Sencer'in üçüncü defa Rey'e gelmesi ile Irak sultanı Mas'ûd'un itâatini tekrarlaması ve „Cihânsûz“ nâmı ile mârûf Gûr hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Husayn'i mağlûp ve esir etmesi (haziran 1152) gibi muvaffakiyetlerini, kendisinin Dinar, Tûti, Korkud, Arslan v. b. reislerin idâresindeki yakın soydaşları Oğuzlar karşısında, Belh civârında bezimete uğrayarak, esir düşmesi (muharrem 548=nisan 1153) hâdisesi bir anda silip-süpürdü. İhtiyarlık çağında üç sene Oğuzlar elinde esir kalan sultan, 1156'da kurtuldu ise de, ağır Oğuz darbesi altında çöken Selçuklu imparatorluğunu toparlamaya muvaffak olamadı ve bir sene sonra, 9 mayıs 1157 (26 rebiülevvel 552)'de, 73 yaşında olduğu hâlde, vefat etti (M. A. Köymen, *göst. ger.*; ayn. mll., *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı*, D T C F dergisi, Ankara, 1947, V/2, 159—173; İ. Kafes-oğlu, *Hârezmşâhlar*, s. 44—72) ve Merv'de daha evvel inşâ ettirdiği san'at şâhreserlerinden biri olan meşhûr türbesine (bk. Yakût, IV, 144) gömüldü. Sultan Sencer'in oğlu yok idi. 'Alâ' al-Dîn Cihânsûz'un 1155'te kendisini sultan ilân etmesi ile Gurlular devleti istiklâlâ ulaşmış [bk. mad. GURLULAR], Atsız'ın oğlu İl-Arslan zamanından itibâren, Hârizmşâhlar da istiklâl yolunda gelişmeğe başlamış [bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR] ve Sencer'in asıl ülkesi olan ve artık tarihi ehemmiyetini kaybetmiş bulunan Horasan Oğuzlar tarafından işgal edilmiştir (M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz istilâsı*, D T C F dergisi, Ankara, 1947, V/5, 546—616).

Irak Selçukluları devletinde Mas'ûd'un oğlu Melikşâh (1152) ile amcası Muhammed arasındaki mücadeleyi kazanan Gıyâs al-Dîn Muhammed (1153—1159) bir yandan Hârizmşâhlar tarafından desteklenerek Hemedan'a giren Sultan Sencer'in yegeni Süleyman-şâh, bir yandanda Hille, Kûfe, Vâsıt, Tekrit'i zaptedip, hilâfet devleti kuran (1154) halife al-Muktafi ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı. Bagdad muhâsarasında muvaffak olamayan Muhammed (1155)

'e karşı halifenin teşviki ile, Sultan Tuğrul'un dul zevcesi ile evlenmiş olan Azerbaycan atabeyi İl-Deniz, üvey oğlu, yani Tuğrul'un oğlu, Arslan-şah'ı Hemedan'da tahta çıkardı (1161). Gıyâs al-Dîn Muhammed 1159'da, halife 1160'ta öterek, Melikşah zehirlenerek, Süleyman-şah da 1161'de öldürülerek, ortadan kalktıklarından, Şams al-Dîn İl-Deniz hâkimiyeti yalnız Irak-ı Acem'e münhasır kalan Irak Selçuklu devletine fiilen hâkim olmak imkânını buldu. 1161'de Ani'yi kuşatmış olan Ahlat hâkimi Sökmen II. ile Erzurum hâkimi İzz al-Dîn Saltuk'u, Irak'taki karışıklıklardan faydalanarak, geri püskürten ve işgâl ettikleri Dovin'de katliâm yapan gürcülere şarkî Anadolu'nun bazı beyleri ile birlikte şiddetli darbeler indirip (kânûn II. 1163), kaçan gürcü kiralı Giorgi III.'nin hazinelerini zapteden Şams al-Dîn İl-Deniz (İbn al-Ağır, 557 yılı vekayii; Mateos, *Grigos zeyli*, s. 329—332, 335) 'in Sultan Arslan-şah'ı pâyitahta vazîfeli bulunan oğulları Cihan-Pehlevan ve Kızıl-Arslan ile idâre ettirmesinden ve hükümdara tahakkümünden memnun olmayan vâliler ve beyler İl-Arslan'ın yardımına mürâcaat ediyorlar idi ki, bu da Irak işlerine Hârezmşahlara müdahalesine yol açmış idi. İl-Deniz'in 1174'te ölümü üzerine, „atabey-i âzam“ Muhammed Cihan-Pehlevan, Arslan-şah (ölm. 1175)'tan sonra, tahta çıkardığı onun 7 yaşında bir çocuk olan oğlu Rukn al-Dîn Tuğrul zamanında mutlak hâkim oldu ve o, kendisinden „hakan-ı Acem“ diye bahseden çağdaş tarihçi Râvandî'ye göre (*Râhat al-şudûr*, s. 332 v. dd.), ülkeyi hem Gürcü ve Kıpçak tecâvüzlerine karşı korumuş, hem de memleketi inzibat ve emniyet içinde idâre etmiş idi. Fakat onun 1185'te ölümü üzerine, Irak ahvâli bir daha düzelmek üzere, karıştı. Sultan Tuğrul ile Cihan Pehlevan'ın kardeşi Kızıl-Arslan Osman arasında iktidar mücadelesi başladı ve bu rekabet hilâfet devletini genişletmek maksadı ile Halife al-Nâsir li-Dîn Allâh (1179—1225) tarafından şiddetle körüklendi. 1187'de Bagdad'daki sultan sarayını yıktıran halife, 1188'de kendi vezîri kumandasında bir orduyu, Kızıl-Arslan'ı desteklemek üzere, Sultan Tuğrul'a karşı gönderiyor idi. Bunlara ilâveten atabey Pehlevan'ın „bendeleri“ (*Râhat al-şudûr*, s. 335 v.d.) her yerde birer derebeyi olmuşlar idi. Atabey ile mücadelesi esnasında kendine bağlı, Ay-Aba, Boz-Aba gibi, büyük kumandanları anlaşılabilir bir gâflet ile öldürten Sultan Tuğrul, Kızıl-Arslan karşısında âciz duruma düşüncü, Hemedan'a giren Kızıl-Arslan hâli'eden „melik-i muazzam, Nâsir amîr al-mu'minin“ gibi unvanlar alıyor ve halka zulüm yapıyor idi (Sibt İbn al-Cavzî, nşr.

Jewett, Chicago, 1907, s. 181). Böylece Irak Selçuklu tahtına oturmuş olan Kızıl-Arslan teşrin I. 1191'de bir suikast ile öldürüldü ise de, Sultan Tuğrul'un muhâliflerinden Kutluğ İnanc'ın Hârizmşah Sultan 'Alâ' al-Dîn Tekiş'ten yardım istemesi üzerine, esasen bütün Horasan'ı hâkimiyetine almış olan Tekiş Irak'a doğru ilerledi ve Hârizm ordusu Rey yakınındaki savaşta Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğrattı ve son anlarda bütün adamları tarafından terkedilerek, tek başına kalmasına rağmen, büyük bir seccâat ile çarpışan Sultan Tuğrul öldürüldü (29 rebiülevvel 590=25 mart 1194). Bu suretle Irak Selçuklu devleti ortadan kalktı ve bölge Hârizmşahlara intikal etti (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârizmşahlar...*, s. 63 v.d., 75 v.d., 79 v.d., 108—112, 116—119, 123—126).

2. Kirman Selçukluları. Çağrı Bey'in oğlu Kara-Arslan Kavurd'un Kirman ve havâlisindeki fütûhâtı zikredilmiş idi. Sultan Melikşah'a karşı son isyânında mağlûp edilerek, esir alınıp, öldürülen Kavurd'un ülkesinde yerinde bırakılan âilesi Kirman Selçuk'uları hânedanını teşkil etmiştir. 1074 eylülünde Sav-Tigin'in murâkabesine verdiği Kirman'a yaptığı seferinde Kavurd'un oğlu—Hüseyn ve Miranşah'tan sonraki—Sultan-şah'ı itâate almış olan Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, imparatorluğun parçalanması zamanında, Kirman tahtında bulunan Kavurd'un diğer oğlu Turan-şah (1085—1097) Fars'ı işgâl etmiş, kendisinden sonra İran-şah'ı müteâkip gelen ve Sultan Sencer'in yüksek hâkimiyetini tanıyan Arslan-şah (1101—1142) devrinde Kirman Selçuklu devleti parlak bir çağ yaşamış ve onun yeğeni Muğis al-Dîn Muhammed (1141—1156) ve müteâkiben oğlu Muhy al-Dîn Tuğrul-şah (1156—1169) devirleri sâkin geçmiş, sonuncunun kızı Irak Selçuklu sultanı Gıyâs al-Dîn Muhammed ile evlenmiştir (zilhicce 554=kânûn I. 1159). Fakat atabeylerin ve kumandanların tahrikleri ile, Irak Selçuklu devletinin tam bir karışıklığa düştüğü zamanda, Kirman melikleri de birbirleri ile münâzaalara başlamışlar ve Tuğrul-şah'ın üç oğlu—Arslan-şah II., Behram-şah ve Turan-şah II.—arasındaki rekabet ve mücadeleler ile zayıf düşen ve bir aralık Gurlu devletine tâbî olan (1175'ten sonra) Kirman ülkesi yukarıda Horasan'ı istilâ ettiklerini gördüğümüz Oğuz reislerinden Diner Bey tarafından, son Selçuklu meliki Muhammed-şah II.'dan alınarak, işgâl edilmiş ve Kirman Selçukluları hânedanı sona ermiştir. Oldukça uzun ömürlü olmasına rağmen, bu âilede fazla bir hareket görülmemiştir (bk. Afzal al-Dîn Kirmânî, *Badâ'i' al-naz-*

mân fi târih Kirmân; ayn. mll., *İkd al-'ulâ li'l-mavkıf al-dâle*, nşr. 'Ali Muhammed 'Amîrî, Tahran, 1311 ş., s. 7—16; Nâsir al-Dîn Munşî Kirmânî, *Simt al-'ulâ li'l-hazrat al-'ul-gâ*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran, 1328 ş., s. 17—21 *Zubdat al-nuşra*, s. 287; *Râhat al-şudûr*, s. 270, İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah...*, s. 24 v. dd., ayn. mll., *Hârezmşahlar*, s. 87, 97, 107).

3. Suriye Selçukluları. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, Berkıyruk'a karşı kendisini sultan ilân eden ve Irak-ı Acem'e kadar gelen Tac al-Davîa Tutuş 24 şubat 1095'te mağlûp olup, öldüğü zaman, onun oğullarından Fahr al-Mulûk Rîzvân Haleb'de ve Şams al-Mulûk Dokak Dimaşk'ta bulunuyor idi. Rîzvân Kinnasrın'de mağlûp ettiği kardeşi ve kumandanlarını etrafına toplayarak, Haleb'de kendi adına nutbe okuttu ve Antakya'nın Selçuklu vâhisi Yağrı-Sıyan ile işbirliği yaptı. Fakat araları açılınca, Yağrı-Sıyan'ın Dokak'ı tutması üzerine, iki kardeş arasında başlayan mücadele yeniden savaşa münceer oldu ve neticede, bırı Şam'da ve diğeri Haleb'de olmak üzere, Suriye'de Selçuklu devleti ikiye ayrıldı. Yağrı-Sıyan'ın kahramanca müdâfaasına rağmen, Kür-buga'nın başarısızlığı sonunda, Selçuklu topraklarını taksim hususunda Fâtîmîler ile anlaşılan haçlılar Antakya'yı zaptedip (1098), Rîzvân'ı da yendikten sonra, cenûp istikametine ilerlediği zaman, asıl idâre Dokak'ın ata-beyi ve üvey babası Tuğ-Tigin'in elinde idi. Dokak'ın haziran 1104'te ölümü üzerine, yerine atabey tarafından, Tutuş'un diğer oğlu 10 yaşındaki Bek-laş çıkarılmış idi. Dokak'ın Canâh al-Davîa ile birlikte Beaudouin ve St. Gilles'e karşı, Rîzvân'ın St. Gilles ve Tanerête (Kinnasrın ve Akkâ'da) ile mücadelelerine ve Tuğ-Tigin'in Elezîre hâkimi Artuk-oğlu Sökmen ve Musul atabey. Mevdûd ile birlikte çapuşmalarına rağmen, aradaki itimatlılık havası ve Rîzvân ile Tuğ-Tigin'in kat'î bir anlaşmaya varamamaları yüzünden, koyu bir taassup duygusu ile, oir an evvel Kudûs'e ulaşmak isteyen haçlılar dur urmak mümkün olamamış idi. Bu arada Kîzvân Haleb'de öldü (1113); yerine geçen oğlu Alp Arslan da az sonra öldürüldüğünden, yerine getirilen kardeşi Sultan-şah 1114—1117, zamanında idâre babasının kölelerinden Lu'lu'nun elinde idi. Dimaşk'ta da Tuğ-Tigin'in hâkim olduğundan Selçuklu âilesi artık iktidarda değildi. Lu'lu, kendi adamları tarafından öldürülünce, Haleb'e, şehir halkının arzusu ile, haçlılar ile fâsılasız ve muvâzâetle mücadeleler de bulunan Artuk-oğlu il-Gâzî hâkim oldu (1117 [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI]). Dimaşk'ta ise, 1128'de öldürülen Tuğ-Tigin'in oğlu Tac al-Dîn Börî ile

Börî-oğulları kolu teşekkül etti (İbn al-Ağır, 490, 494—499, 502, 507—508, 511, 522 yılları vekayii; Urfalı Mateos, s. 185 v.d., 192 v.d., 250 v. dd., 257 v.d., 281—284, 287; İbn Vâsil, I, 9, 40 v.d., 53; İbn al-'Adim, *Zubdat al-halab fi târih Halab*, nşr. Sâmi al-Dahhân, Dimaşk, 1954, II, 100—180; İbn Kâlânisi, s. 175—192; R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 250 v. dd., 257 v. dd., 265—280, 281—284, 287, 545—553, 565—573, 579, 614—618, 633 v. dd., 658).

4. Anadolu Selçukluları. Selçuklu devletleri arasında en uzun ömürlüsü ve en mühimi olan bu kol Arslan Yabgu'nun torunu Süleyman-şah tarafından kurulmuş ve aynı âile tarafından devam ettirilmiştir. İznik'i 1078'de kendisine pâyitaht yapan Süleyman-şah'ın, Antakya'ya gittiği zaman Tutuş ile yaptığı mücadelede, ölümünden (1086) sonra, Anadolu Selçuklu devleti, Abu'l-Gâzî'den, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İznik'e gelen Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan tarafından devr alınmış idi. Kılıç Arslan, I. Anadolu sultanı olmakla beraber, babasının vefâtından 1092'ye kadar geçen zaman içinde hükümdarsız kalan bu kıt'ada şarkî Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki beyler—Sivas'ta Dânişmendîler, Erzinçan'da Mengüçük-oğulları, Erzurum'da Saltuklular [bk. madd.] ve garbî Anadolu'da, İzmir'de Çakan, Efes'te Tanrı-Bermiş Bey'ler ve daha sonra Artuk-oğulları, Ahlat şahları [bk. madd.]—bîrer müstakil devlet olma yoluna girdiklerinden, Anadolu'da Selçuklu devlet birliği mevcut bulunmuyor, buna mukabil Bizans'ta İznik'e karşı taarruzlara geçmiş bulunuyor idi. Önce kuvvetli donanması ile İstanbul'u tehdit ettiğini gördüğümüz Çakan Bey bertaraf edildi (1094) ki, buna imparator Alexios Komnenos kadar, Kılıç Arslan da memnun olmuş idi. Zira aynı zamanda damadı olan Çakan Anadolu sultanı için tehlike teşkil edecek bir kudrette idi. Bundan sonra Anadolu'ya hareket eden sultan bir ermeni prensinin eline geçmiş bulunan Malatya'yı kuşattığı zaman (1096), haçlı ordularının gelmekte olduğunu öğrenince, geri döndü. Keşişlerin idâresindeki başı-bozuk çapuleu haçlı küteleri sultanın kardeşi Davud tarafından İznik havâlisinde imhâ edilmiş idi. Fakat kontların, düklerin ve şövalyelerin sevk ve idâresindeki bu kalabalık haçlı ordusu İznik'e doğru ilerledi ve o civâra yetişen Kılıç Arslan tarafından durdurulamadı ve haçlılara teslim olan İznik Bizans idâresine terkedildi. 26 haziran 1097'de Yıpranma muharebesine karar veren sultan, Dânişmend Gâzî'nin ve Kayseri hâkimi Hasan Pey'nin kuvvetleri ile takviyeli olarak, Suriye'ye doğru yol almakta olan haçlılara Eskişehir önünde hayli telefât ver-

dirdikten sonra, kalabalık olduktan başka, türk silâhlarının te'sir edemeyeceği kadar zırhlara bürünmüş olan düşmanın önünden yolları tahrip ve iâse imkânlarını imhâ ederek, savaşa savaşa çekildi. Türkler tarafından meskûn yerler tahliye edildi. Eskişehir—Akşehir—Konya—Ereğli istikametinde ilerleyen haçlı ordusunun Kayseri'ye yönelen bir kısmı ile Hasan Bey geçâatle çarpıştı. Bu kol Maraş üzerinden Antakya'ya yönelirken, çekilme yüzünden Anadolu Selçuklu hudutları Antakya—Eskişehir hattına kadar gerilemiş oluyor idi. Durumdan faydalanan Toroslardaki ermeniler de Kilikya'da bir kiralık kurmağa muvaffak olmuşlar idi. Dânişmend Gâzi tarafından haçlıların Antakya prensi Bohemond'un esir alınması üzerine, intikam seferine çıkarak, Ankara'yı tahrip ve müslüman ahâliyi katlettikten sonra, Kızıl-İrmak boyunca ilerleyen 100.000'in üstünde bir haçlı ordusu Amasya yakınlarında, diğer bir haçlı ordusu da Konya-Ereğlisi civârında Kılıç Arslan tarafından imhâ edildi (1102).

Kılıç Arslan bu sıralarda kendisi haçlılar ile meşgûl iken Dânişmendîlere geçmiş olan Malatya'yı zaptetti (1102). Böylece bir yandan da Anadolu'da Dânişmendîlerin artan kudretini kırmış oluyor idi. Bunun neticesinde Harran'ı ve o zamana kadar Suriye meliki Dokak'a bağlı olan Meyyâfârikîn'i topraklarına idhâl ettiği gibi, Diyarbekir'deki emirleri tâbiyetine aldı; nihâyet Musul ve civârına da hâkim oldu. Fakat Çörkürmüş'ü öldürerek, Musul'a hâkim olan ve sonra da Haleb'e kaçan Çavlı ve müttelikleri Artuk-oğlu İli-Gâzi ve Suriye meliki Rîzân kuvvetleri ile Hâbûr ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek, bu ırmakta boğulmak sûreti ile öldü (1107) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN I.]. Yakın şark türk tarihinin en buhranlı zamanında iş başına gelmiş ve mutaassıp aklı ordularına ilk hedef teşkil etmiş olan Sultan Kılıç Arslan I. tutmağa muvaffak olduğu Anadolu'da birliği kurmak emelinde idi.

Kılıç Arslan'ın, Çavlı tarafından yakalanarak, Irak sultanının yanına gönderilen oğlu Şehinşah veya Melikşah, iki sene sonra serbest bırakıldı ve Malatya'ya gelerek, sultan oldu. Ancak saltanat dâvâsına kalktığı için, uzun seneler kendisi ile mücadeleye mecbûr kaldığı küçük kardeşi Mas'ûd nihâyet Dânişmendî beyliğinden gördüğü destek sayesinde, kayın-birâderi olan Emîr Gâzi'nin yardımı ile, bizanslılardan geri alınan Konya'da tahta çıktı (1116). Sultan Mas'ûd I. uzun süren saltanatı zamanında Malatya'yı zapteden 1124'te, kendi kardeşlerine âit Kayseri, Ankara, Çankırı ve

Kastamonu bölgelerini ele geçiren, Bizans imparatoru İoannes Komnenos'un tahta hak iddiası âsî kardeşi İsaak'ı mültecî sıfatı ile kabul ederek, onun arzusu üzerine Karadeniz sâhillerine doğru harekete geçen, buna mukabil Kastamonu taraflarına sevk olunmuş istilâcî Bizans kuvvetlerini tard eden ve böylece kazandığı büyük muvaffakiyetler ile, ülkesini Anadolu'nun en kuvvetli devleti hâline getirmiş olan Dânişmend Ahmed Gâzi (ölm. 1134) ile dâimî işbirliği hâlinde idi. Ancak Sultan Mas'ûd, Dânişmend Gâzi'nin oğlu olup, garbî Anadolu'da Bizans kuvvetlerini bir kaç defa hezîmete uğratan Mehmed Bey'in ölümünden 1142) sonradır ki, 1143'te Ankara, Çankırı, Kastamonu ve havâlisini geri alarak, memleketinde birlik kurmağa çalışmış, 1144'te zapt ettiği Elbistan'a büyük oğlu veliahd Kılıç Arslan'ı tayin etmiş, haçlı işgâlindeki Gök-Su, Maraş bölgelerine akınlara başladığı sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya'ya yaptığı kanlı bir hücumu, hayli esir almak sûreti ile, püskürtmüş, Musul ve Haleb atabeyi 'İmâd al-Din Zangî ile oğlu Nûr al-Din Mahmûd taraflarından 1144—1146 yıllarında Urfa'daki haçlı devletinin (Frank kontluğu) ortadan kaldırılması dolayısı ile, harekete gelen II. haçlı seferinde (1147) Mukaddes Roma-Germen imparatoru Konrad III. idâresindeki haçlı ordusunun büyük kısmını Ceyhan yakınlarında müthiş bir hezîmete uğratmış (teşrin I. 1147), Konrad perişan vaziyette İznik'e doğru çekilirken, Fransa kralı St. Louis kumandasındaki diğer haçlı ordusu da Yalvaç civârında mağlûp edildiğinden, bu ordu ancak deniz yolu ile Akkâ'ya çıkabilmiş idi. Ermeni kralı Stephan'ı ve 1149'da Maraş ve civârını tâbiyete aldıktan bir yıl sonra da Urfa kontu Jocelin'i kendine tâbî olmağa mecbûr eden ve Dânişmedî beyi Yağı-Basan'ı da kendisine bağlayan Sultan Mas'ûd I. ölümünden (1156) bir az önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmiş idi.

Pâyitaht Konya ile havâlisini alan ve kardeşleri meliklerin metbuu durumunda olan Sultan Kılıç Arslan II. (1156—1192)'in, taht münâzaalarını önlemek üzere, ortanca kardeşini boğdurması küçük kardeşi Şehinşah'ın esâsen ona âit olan Ankara—Çankırı taraflarına kaçmasına ve öteden beri Selçuklular ile rekabet eden Yağı-Sıyan ile işbirliği yapmasına sebep oldu. Bundan dolayı Dânişmendî-Selçuklu karşılaşmalarını fırsat sayarak ayaklanan ermeni prensi Stephan, Kılıç Arslan II. tarafından te'dip edildi ve sınırlara tecâvüz eden Nûr al-Din Mahmûd uzaklaştırıldı. Aynı zamanda Eskişehir yakınlarındaki imparator Manuel'in kuvvetleri de püskürtüldü (1159). 1162'de,

çevirdiği desiseler ile, Anadolu'da türkleri birbirlerine kırdırmak siyâsetinde Kılıç Arslan'ı hasım kuvvetler çemberine almak isteyen imparator Manuel ile anlaşmak üzere, sultan İstanbul'a gitti ve fevkalâde itibâr gördü. Karşılıklı yardımlaşma muâhedeşi imzalandı. Türkmen kuvvetlerinin Bizans topraklarına akınlarını durduran bu anlaşma ile Kılıç Arslan kendi aleyhinde gelişmekte olan ittifakı bozmuş oluyor idi. Garp hudutlarını böylece te'minat altına aldıktan sonra, sultan Anadolu'da birliği kurmağa girişti: Dânişmendîlerden Elbistan. Dârende ve havâlisini, Kayseri ile Zamanlı bölgesini ve Malatya'yı aldı. Bu arada Ankara ve Çankırı'yı da kardeşi Şehinşah'tan alan Kılıç Arslan Dânişmendîlerin Anadolu Selçuklularına karşı dâimî müttelikleri olan Musul ve Haleb atabeyi Nûr al-Din Mahmûd'un ölümünden (1174) sonra, Sivas, Niksar ve Tokat'ı zaptederek, bütün Dânişmendî arâzisini işgâl etmek sûreti ile, bu beyliğe nihâyet verdi (1178). Sultanın kudreti arttıkça, Eskişehir havâlisinde yığınak yapmış olan Türkmen kuvvetleri buralardaki istihkâmları yıkarak, Bizans topraklarına akınlara başlamışlar idi. Bunlar Denizli, Kırk-Ağaç, Bergama ve Edremid'e kadar sokuluyorlar, tıpkı Malazgird savaşının arifesinde olduğu gibi, tahrip ve yıpratma faaliyetlerinde bulunuyorlar idi. Gerek Manuel'in tehlikeyi sezmeye, gerek kendisine ilticâ eden Dânişmendî Zu'l-Nûn'u Amasya taraflarında sultana karşı kullanmak teşebbüsleri türklerle bizanslıları kat'i bir hesaplasmaya sevketti. Kılıç Arslan'ın sulh isteklerini reddeden imparatorun muntazam Bizans kuvvetlerinden başka, Frank, Sırp, Macar ve Peçeneklerden kurulu 100.000'i aşan ordusu ile, yine Romanos Diogenes gibi, her ne pahasına olursa olsun Selçuklu devletini yıkmak kararında olduğu anlaşılıyor idi. Kılıç Arslan, Türkmen kuvvetlerinin mahâretle tatbik ettiği sahte ric'at harekâtı sayesinde, Denizli civârında Hoyran gölü yakınındaki dar ve sarp Myriokephalon vâdisine sokmağa muvaffak olduğu Bizans ordusunu tamamen imhâ etti (eylül 1176). İmparator garbî Anadolu'daki Bizans istihkâmlarını kaldırmak ve ağır bir tazminat vermek şartı ile İstanbul'a döndü. Ayrıca türklerle 5.000 araba dolusu silâh, mâlzeme ve erzaktan başka, mücevher v.b. gibi kıymetli ganimet bırakan ve aynı zamanda I. haçlı seferinin yarattığı buhranı oldukça bertaraf eden bu zafer, Bizans'ın Malazgird savaşından beri bir asır müddetle beslediği Anadolu'yu geri almak ümidini tamâmı ile kırmış, o zamana kadar hristiyan dünyasında bir nevi „türklerin işgâli altında memleket“ gibi telakkî edilen

Anadolu'nun hakikî türk yurdu olduğunu isbat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan böyle artık türklerle her hangi bir taarruza cesâret edememiştir. Bu zaferin fiilî neticesi olarak, Ulu-Borlu, Eskişehir, Kütahya ve civarları zapt edilmiş (1182) ve Selçuklu sınırları Denizli'ye yaklaşmıştır. 1184'te türk kuvvetleri Adalar denizine ulaşmış ve buralarda 70 kadar kale zaptetmiş idi. Bir yıl sonra da Bizans imparatoru İsaak yıllık vergi ödemeğe mecbur tutulmuştur. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya'da Ermeni kiralığını tamâmı ile istilâ ederek, Silifke'yi Kılıç Arslan adına zaptedip, oradan Suriye ve Elcezîre'ye doğru yayılıyorlar idi.

Uzun ve başarılı bir mücadele hayatından sonra yaşlanan ve yorulan Sultan Kılıç Arslan II. 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında taksim etti. Kendisi, bu meliklerin metbuu sıfatı ile, Konya'da oturuyor ve devleti vezîri İhtiyâr al-Din Hasan'a idâre ettiriyor idi. Fakat taksim melik kardeşlerin hâkimiyet hislerini şiddetlendirmiş, hattâ bâzan yaşı sultana karşı bile başlayan silâhlı mücadeleler ile, devletin başına büyük gâileler açmıştır. 1187 yılında, Kudüs'ün Şalâh al-Din Ayyûbî [b. bk.] tarafından zaptı üzerine, Avrupa'da tekrar harekete geçen Alman imparatoru ile İngiltere ve Fransa kiralıklarının idâresindeki III. haçlı ordusu Selçuklu devletini bu müşkil durumda yakalamış ve sultan Friedrich Barbaros ile dostluk kurmak ve onların Suriye'ye inmelerine müsâit davranmak sûreti ile, haçlıları mümkün merteye zararsız kılmağa çalışmış, fakat Akşehir'de Türkmenlerin mağlûbiyeti ile neticelenen şiddetli savaştan sonra, haçlıların Konya'ya girip, pek çok tahribat ve kıtal yapmalarını önleyememiş idi. Bu felâket sırasında pâyitahtında oğlu Kuşb al-Din Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan 80 yaşındaki hastalıklı sultan, evlatlarının birbirlerine düşükleri bir zamanda, ilticâ etmek zorunda kaldığı diğer oğlu veliahd Gıyâş al-Din Keyhusrev'in yanında vefat etti (1192) [bk. mad. KILIÇ ARSLAN II.].

Ulu-Borlu meliki ve veliahd Gıyâş al-Din Keyhusrev I., Melikşah'tan Konya'yı zaptettikten sonra, babasının ölümünü müteakip, Selçuklu sultanı oldu (1192—1211). Beş yıl kadar süren birinci sultanlığı zamanında kardeşleri ile uğraşan Keyhusrev aynı zamanda Bizans imparatoru Alexios III.'ün kuvvetlerini mağlûp ederek, garba doğru fütûhâtta bulundu. Fakat askerî kudretini ortaya koymuş, bu arada Samsun civârını ve bazı sâhil bölgelerini zaptetmiş olan kardeşi Tokat meliki Rukn al-Din Süleyman-şah'ın baskısı karşısında, Kon-

ya'yı terk ederek, İstanbul'a gitti ve imparator tarafından iyi karşılandı: hattâ bir Komnenos prensesi ile evlendi, lâkin ümit ettiği desteği sağlayamadı. Yerine Selçuklu sultanı olan Süleyman-şah (b. bk. da, ölünceye kadar (1204) onunla ve diğer kardeşleri ile uğraşmak zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı takip eden oğlu Sultan Kılıç Arslan III. (b. bk.) henüz çocuk bulduğundan, uçlardaki Türkmen beyleri tarafından davet edilen Keyhusrev I., IV. haçlı ordusunun İstanbul'u işgâli (1204) dolayısı ile, imparator Trabzon'da yeni bir devlet (Pontus) te'sis ederken, İznik'te diğer bir Bizans devleti kurmağa çalışan Theodor Laskaris ile anlaşarak, Anadolu'ya döndü ve yeğenini hapsederek, tekrar Selçuklu devletinin başına geçti (1205). Süleyman-şah tarafından Anadolu'da kurulmuş olan birliği takviyeye çalışan Keyhusrev I. şimalde Alexios III. Komnenos'u mağlûp ve cenûpta Antalya'yı zaptetti (1207) ve venedikliler ile ticaret merkezi olan bu şehre sü-başı („vâli-kumandan") olarak, Mubâriz al-Din Er-Tokuş'u tayin etti; müteâkiben ermeni kralı Leon II.'a karşı yürüyerek, bâzı arzâi aldığı ve onun oğlunu mağlûp ve esir ettiği (1209) gibi, Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-'Adil (b. bk.)'in şimalî Suriye ve şarkî Anadolu'yu istilâsını önledi ve nihâyet Keyhusrev, kendisine sığınan Bizans imparatoru Alexios Komnenos'u himâye ettiği için, aralarının açıldığı İznik kralı Laskaris'e karşı yaptığı seferde, Alaşehir civârında şehit düştü (1211) [bk. mad. KEYHUSREV I.].

Yerine meliklik hayâtını Malatya'da geçiren 'İzz al-Din Keykâvus, Selçuklu devlet erkânının kararı ile, sultan ilân edildi ise de, küçük kardeşi Tokat meliki Keykubâd'ın tahta hak iddia ederek, cülûs merâsiminin yapıldığı Kayseri'ye yürümesi, fakat muvaffak olamaması dolayısı ile, durum Keykâvus lehine neticelendi (1211—1219). Laskaris ile müsâit bir anlaşma imzalandıktan ve ermeni kralının hediyelerini kabûl ettikten sonra, 'İzz al-Din Keykâvus I., babasının Anadolu'daki iktisâdî siyâsetine devamla, Kıbrıs kralı ile olan anlaşmayı yeniledi ve şimal ticâretini emniyete almak için, Sivas'a yürüyerek, oradan Sinop yolu üzerinde Trabzon rum kralı Alexios'u esir etti; müteâkiben Sinp'a hâkim oldu (1214) ve Alexios'u tâbiyetine aldı. Diğer taraftan halkı Kıbrıs'taki lâtinlerin tahriki ile isyân etmiş olan Antalya'yı, karadan ve denizden baskı altına alarak, zaptetti (1216) ve vaktiyle kardeşi ile arasındaki mücâdele sırasında Karaman, Ereğli ve Ulu-Kışla'yı ele geçirmiş olan ermeni kralına karşı harekete geçerek, çetin savaş ve muhâsaralar ile ermenileri mağlûp ve adları

geçen yerlerden başka bâzı ermeni müstahkem kalelerini tahrip etti Böylece yıllık vergi ve icâbında askerî yardım taahhüdüne mecbûr tutulan ermeni kralı Selçuklu tâbiyetine girmiş oldu (1218 ve her iki tarafca tâcirlere serbestlik verildiği hakkında uçlardaki Türkmen beylerine tebliğler yapıldı. Bundan sonra Suriye'deki Eyyûbîlerin dâhilî işlerine karışan Keykâvus I., ermeni seferinden önce tâbiyetini bildirmiş olan Haleb Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Zâhir (b. bk.)'in ölümünü müteâkib, yeni Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-'Aziz'e karşı al-Malik al-Afzal ile birlikte, Haleb topraklarına girdi; Menbic'i zaptetti, fakat al-Afzal'ın hiyâneti yüzünden, Elbistan'a dönmeğe mecbûr oldu (1218) ve geriden gelen Urfa ve Harran Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Aşraf Selçuklulara geçen kaleleri istirdat etti. Derhâl sefere hazırlanan ve Artuklu hükümdarı Nâsir al-Din Mahmûd ile Erbil hükümdarı Muzafer al-Din Kök-Böri (b. bk.)'yi tâbiyetine alan Keykâvus I., al-Aşraf'e karşı ordusu başında Malatya'ya geldiği zaman, hastalandı ve uğradığı Suriye hezîmetinin ağır te'siri altında öldü (1220) [bk. mad. KEYKÂVUS I.].

Keykâvus I.'e karşı başarısız Kayseri muhâsarasını gördüğümüz ve sonra Ankara'ya sığınmış, bir müddet de Malatya civârında bir kaleye hapsedilmiş olan 'Alâ' al-Din Keykubâd I. (1220—1237) 'in sultan olması ile, Anadolu Selçuklu devletinde büyük bir gelişme vukû bulmuş idi. Kendisine saltanat menşûru halife al-Nâsir li-Din Allâh tarafından meşhûr sâfi Şihâb al-Din Abû Hafş 'Omar Suhravardî (b. bk.) eli ile gönderilen Keykubâd Mısır Eyyûbîleri ile rekabette olduğu için, bir dost muhtâc bulunan al-Malik al-Aşraf ile ittifak etti; zîra şarkta en büyük türk-islâm siyâsî teşekkülü Hârizmşâhlar imparatorluğunu bir hamlede çöktürerek, sür'atle garba ilerleyen Moğul istilâsının (tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar*..., s. 229—285) yakın şarkı kasıpkavurduğu bu yıllarda memleketi dâhilden ve hâricden düzenlemek lâzım idi. Kale ve şehirleri tahkim ettikten sonra, Antalya yanındaki askerî ve ticarî ehemmiyeti büyük Kolonoros kalesini karadan ve inşa ettirdiği ilk Selçuklu donanması ile denizden kuşatarak, Antakya sü-başı Er-Tokuş'un da tavassutu ile rum hâkiminden aldı (1223). Şehir ve kalesinin yeniden inşâsından (1226) sonra, sultanın adına izâfetle, Alâiye ismi verilen bu kale Keykubâd ve halefleri zamanında sultanların kışık merkezi oldu. Keykubâd kendine muhâlif bir tavır takınan büyük kumandanlardan Sayf al-Din Ay-Aba, Zayn al-Din Beşâre, Mubâriz al-Din Bahrâm-şah ve Bahâ' al-Din Kutluçen

'yı idâm ve diğerlerini sürgün ederek, devleti takviye ettikten sonra, Kıpçak sâhasına ve Kırım'a moğul akınları dolayısı ile, âsâyişi bozulmuş, Karadeniz'de seyreden ticâret gemilerinin emniyetini tehlikeye düşürmüş olan, Selçuklulara tâbî, Trabzon rum krallığına bağlı olmakla berâber, Moğulların Karadeniz şimalinden çekilmeleri üzerine, sâhipsiz kalan Kırım'daki ticâret limanı Suğdak'ı almak maksadı ile, Kastamonu'daki uc beyi Hüsâmeddin Çoban'ı, Sinop'ta kurdurmuş olduğu tersâneelerde inşâ edilen gemiler ile, sefere me'mûr etti (1226). Bu münâsebetle Selçuklular, Suğdak'ı aldıktan başka, bir çok rus ve Kıpçak beylerini de iltihâka mecbur ettiler. Diğer taraftan kara kuvvetleri ile Mubâriz al-Din Er-Tokuş ve deniz kuvvetleri ile Mubâriz al-Din Çavlı aynı zamanda ilerleyerek, Anamur'u ve Silifke'ye kadar bütün kaleleri, Maraş istikametinden gelen kuvvetler de bir çok kaleleri zaptettiler (1225) ve ermeni kralı Hetum'u sultana asker göndermek, yıllık vergiyi iki misline çıkarmak ve parayı Keykubâd adına basmak şartları ile, sulha mecbûr ettiler. Buralara Türkmenler yerleştirildi ve idâresi Kâmar al-Din'e verildi (Kâmar al-Din ili) ki, burası bilâhare Karaman-oğulları zamanında İç-İl adını almıştır.

Selçuklulara tâbî bulunan Diyarbekir Artuklu hükümetinin, kendisince daha az tehlikeli görülen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Kâmil (b. bk.)'e bağlanması ve moğulların önünden kaçarak, geldiği Selçukluların şark hudutlarında taâliyet gösteren Calâl al-Din Hârizmşâh (b. bk.) ile ittifak etmesi Sultan Keykubâd'ı şark seferine zorladı (1226). Kâhta, Hısn-Mansur (Adi-Yaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşatıp zaptederken, üzerine gelen müttelik kuvvetleri mağlûp eden Keykubâd, Artuklu meliki Mas'ûd'un tâbiyetinde kalma ricâsını kabûl etti ve daha sonra Eyyûbîler ile uzlaşmak yoluna girdi; zîra moğul tehlikesi yaklaşmakta idi. al-Malik al-'Adil'in kızı ile evlendi ve müteâkiben devletin şark sınırlarını emniyete almak için, Mengüçük-oğullarındaki Erzincan ve Kemah ile Şebîn-Karahisar'ı ilhak etti (1228) ve oğlu Keyhusrev'i oraya melik ve Mubâriz al-Din Er-Tokuş'u ona atabey tayin etti. Calâl al-Din Hârizmşâh'ın Selçuklu hudutlarında belirmesi ve Erzurum meliki Cihan-şah'ın Ahlat Eyyûbîleri ile anlaşması, Trabzon kralı Andronikos'un tâbiyetten çıkma temâyülünü göstererek, Samsun ve Sinop limanlarına hücum etmesi, Sultan al-'Alâ' al-Din Keykubâd'ı bir Karadeniz sefer tertibine mecbur etti. Er-Tokuş idâresindeki Erzincan meliki Keyhusrev'in kuvvetleri ile

takviyeli ordu, denizden sevk edilen donanmayla desteklemek üzere, Bayburt—Maçka yolu ile ulaştığı Trabzon'u muhâsara etti ise de, şiddetli fırtına yüzünden, bu teşebbüs neticesiz kalmış ve Andronikos, ancak Hârizmşah'ın 1230'daki mağlûbiyetinden sonra, tekrar tâbiyete alınmıştır.

Moğullar ile mücâdele eden Calâl al-Din ile hristiyanlar ile dövüşen Keykubâd arasında başlayan iyi münâsebetler, Hârizmşah'ın Eyyûbîler elindeki Ahlat şehrini uzun bir kuşatmadan sonra alıp, ağır şekilde tahrip etmesi ve halkını kıtale mârûz bırakması üzerine, bozuldu. Cesur, fakat siyâsî ihâtadan mahrum Hârizmşah, himâyesine aldığı Erzurum melikinin tahriklerine kapılarak, Keykubâd'a cephe aldı. İki ordunun karşılaştığı Erzincan'da, Yassı-Çemen muhârebesinde (agustos 1230), Hârizmşah'ın ordusu hezîmete uğradı, Cihan-şah esir edildi ve Erzurum teslim alındı.

Calâl al-Din'in 1231'de ölümünden sonra, Selçuklu devleti zaman-zaman tâ Malatya havâlisine kadar çapul hareketleri görülen moğullar ile komşu olmuş idi. İhtiyatlı bir hükümdar olan Keykubâd moğul kağanı Ogodai'ye elçi göndererek, anlaşma arzusunı bildirdi; fakat kağan bir yıl bekleyerek, birlikte gönderdiği 1236 tarihli cevâbî mektubunda Selçuklu sultanlığına moğul tâbiyetine girmesini, her yıl elçi ve hediyeler göndermesini istiyor idi. Bunu iki hükümdar arasında mütad elçi ve hediye teâtisi şeklinde telakkî ederek, münâsebetlerin bozulmamasına dikkat sarfeden Keykubâd müstakbel tehlikeye karşı tedbirler de alıyor idi. Kamâl al-Din Kâmyâr'a Van gölü çevresini ve şimalde Tiflis'e kadar bütün beldeleri zaptetmesini emretti. Fetihler ilerledikçe, kalelere ve yeni inşâ edilen müstahkem mevkiilere askerler yerleştiriliyor, nüfûsu azalmış olan bu bölgelere türkler iskân ediliyor idi. Calâl al-Din'in ölümünden sonra Selçuklu hizmetine alınan hârezmli beylerin kuvvetleri de buralara gönderilmiş idi. 1232'de askerî ehemmiyeti büyük Ahlat şehrini Selçuklular tarafından işgâli dolayısı ile harekete geçen Mısır Eyyûbî hükümdarı al-Kâmil'in Anadolu'yu istilâya gönderdiği kuvvetler, başta Kamâl al-Din Kâmyâr olmak üzere, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı (1234). Bu münâsebet ile Keykubâd tarafından Harput işgâl edildi (agustos 1234) ve Artukluların Harput şubesi tarihe karıştı. Müteâkiben Urfa, Harran ve Rakka tarafları Selçuklu hâkimiyetine geçti; fakat al-Kâmil'in, Mardin'e kadar yürüyerek, tahrip ve kıtalar ile korkunç bir intikam alması üzerine, büyük bir sefer yapmak maksadı ile, 'Alâ' al-Din Keykubâd ordusunu Kayse-

ri yakınındaki Meşhed ovasında topladı. Bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin Diyarbekr'i muhasara etmekte olduğu bu sırada akdedilen bu toplantıda istikbale râci mühim kararlar verildi; tâyinler yapıldı ve Rukn al-Din Kılıç Arslan'ın veliahdlik merâsimi icrâ edildi. Bu esnâda halife al-Mustasîr bi'llâh'tan, al-Malik al-Kâmil'den ve hristiyan hükümdarlardan gelen elçiler Musul'a kadar kesif akınlarını ilerletmiş olan moğullara karşı işbirliği kurmanın zarûretini beyân ettiler. Keykubâd da aynı fikirde idi. Fakat sultan, orada bu elçilere verdiği ziyâfette zehirlenerek, öldü (1237) ve büyük ittifak gerçekleşemedi. Orta, cenûp ve şarkî Anadolu'da siyâsî birliği yaratmağa, bu sebeple nüfus çoğunluğunu türklerin teşkil ettiği şimâlî Suriye ve Haleb'i Türkiye topraklarına ilhâk etmek sûreti ile, türk bütünlüğünü ve memleketin siyâsî, coğrafi ve iktisâdî şartlarını tamamlamağa çalışan, komşu atabeyler ve Eyyûbîleri tâbiyetine alan Anadolu Türk devletinin bu en mümtaz simasının daha 45 yaşlarında iken vefatı, Selçuklular için pek ağır neticeler husûle getirmiştir [bk. mad. KEYKUBÂD I.].

Keykubâd'dan sonra, veliahd Kılıç Arslan yerine, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında Erzincan meliki Gıyâs al-Din Keyhusrev II. tahta çıktı (1237—1246). Bu kifâyetsiz hükümdar derhal Sa'd al-Din Köpek [b. bk.]'in tahakkümü altına girdi ve onun telkinleri ile, büyük Hârizm beyi Kayı Han'ı öldürterek, isyan eden hârizmli kuvvetlerin uzun müddet devletin başına gâile açmasına sebep oldu [bk. mad. HÂRİZMŞÂHLAR, D.]. Kendisine rakip saydığı devlet büyüklerini, bu arada atabey meşhûr Şams al-Din Altun-Aba'yı da sultana öldürten Köpek, Selçuklu tahtını işgâl emellerini besliyor ve her fırsattan faydalanarak, Kamâl al-Din Kâmyâr'i ve 'Alâ' al-Din Keykubâd devrinin diğer büyük kumandanlarını birer birer ortadan kaldırıyor idi. Fakat bütün bu desiseleri meydana çıktığı zaman, kendisi öldürüldü (1239). Bu mes'eleda rol oynayan Mubazzib al-Din 'Alî, Şams al-Din İsfahânî ve Calâl al-Din Karatay gibi, devlet adamlarının iş başına gelmesi ile, durum kısmen düzelmiş, hattâ Diyarbekir bölgesi Eyyûbîlerden alınarak, Selçuklu devletine ilhâk edilmiş (1241) ise de, siyâsî ve dinî zaafı bertaraf etmek mümkün olamamış idi. Baba İshak adlı bir Türkmen şeyhinin idare ettiği ve bin müşkilât ile bastırılan „Babâiler“ isyanını moğul istilâsı tâkip etti. Baycu Noyan idâresindeki moğul ordusu Sivas'ın şarkında Köse-Dağ mevkiinde Selçuklu ordusunu korkunç bir hezime uğrattı (temmûz 1243). Bu mağlûbiyet memleke-

ti esârete sürükledi. Yağmalayıp, kılıçtan geçirdikleri Anadolu'yu moğullar yarım asırdan fazla bir müddet sömürdüler. Gıyâs al-Din Keyhusrev'den sonraki Selçuklu sultanları 'İzz al-Din Keykâvus II. (1246—1249), Rukn al-Din Kılıç Arslan IV. (1248—1249), Keykâvus II., Kılıç Arslan IV. ve 'Alâ' al-Din Keykubâd II. (öl. 1254; müstereken 1249—1257), Keykâvus II. (ikinci defa, 1257—1259) ile müsterek Kılıç Arslan IV. (1257—1266), Gıyâs al-Din Keyhusrev III. (1266—1283), Gıyâs al-Din Mas'ûd II. (1283—1298), 'Alâ' al-Din Keykubâd III. (1298—1302) ve Gıyâs al-Din Mas'ûd II. (ikinci defa, 1303—1308) [bk. madd.] artık hür ve müstakil değil idiler.

Köse-Dağ muhârebesinden itibaren, son Selçuklu devletin tarihi gömüldüğü 1308 yılına kadar, Anadolu sözde sultanların, şehzâdelerin birbirleri ile mücâdeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastlar, moğullara karşı isyanlar, Bizans'a ilticâlar, moğulların intikam seferleri, kıtaller, mâlî müzâyaka, suistimâller, iktisâdî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Anadolu Selçuklu devletin bu devresinde, mühim olarak, şu hâdiseler zikredilebilir: Sayı al-Din Torumtay, Caca-oğlu 'Alâ' al-Din, Hüsâm al-Din Biçer ve diğer ileri gelen beylerin müdahaleleri ile kardeş kavgalarının körüklenmesi, Anadolu'da moğul işgâl kuvvetleri kumandanı Baycu Noyan'ın bir te'dip hareketinde Selçuklu kuvvetlerini bozguna uğratması (1256), muhteris vezir Mu'in al-Din Süleyman Pervâne [b. bk.]'nin faaliyetleri neticesinde, devletin Kızıl-İrmak sınır olmak üzere, iki sultanlığa ayrılması (1259), Karamanlıların [b. bk.] isyan ederek, Konya üzerine yürümeleri (1262), Karaman-oğlu Mehmed Bey ve Gıyâs al-Din Siyâvus (Cimri) hâdisesi (1277), moğullara karşı Hatir-oğlu isyanı (1276) ve Mısır türk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip, Kayseri'ye kadar gelmesi (1277) v. b.

Bir daha toparlanmasına artık imkân kalmamış olan Anadolu'da, XIII. asrın sonlarına doğru, gittikçe zayıflayan moğul tahakkümü karşısında, türk beyleri ve halkının yer-yer direnmeleri görülmüş ve bundan tedricen yıkılmakta olan Selçuklu devletin enkazı üzerinde yavaş-yavaş Anadolu beylikleri (Pervâne-oğulları, Sâhib Ata-oğulları, Karasi-oğulları, Germiyan-oğulları, Saruhan-oğulları, Aydın-oğulları, Menteşe-oğulları, Hamid-oğulları, Eşref-oğulları, İnanç-oğulları, Candar-oğulları, Karaman-oğulları [bk. madd.] v. b.) teşekkül etmiştir. Anadolu Selçuklu devletin garb uclarında 1299'dan itibaren gelişen Osmanlı beyliği de bunlardan biridir ki, mânevî yapısı ve

teşkilâtı bakımlarından, Selçuklu türklüğünden bir çok kıymetler devr alan bu beylik, yalnız Anadolu'yu türk vatani olarak tutmakla kalmamış, aynı zamanda dünyanın büyük imparatorluklarından birini kurmağa muvaffak olmuştur.

III. SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ SEBEPLERİ.

Buraya kadar siyâsî tarihini ana çizgileri içinde tanıtmaya çalıştığımız Selçukluların yakın-şark sâhasında büyük bir siyâsî teşkilât te'sis etmeleri, Anadolu'yu bir türk yurdu hâline getirmeleri ve böylece türk tarihine yeni bir vechе verebilmeleri, ayrıca aşağıda vereceğimiz izâhattan da anlaşılacağı üzere, orta çağ çerçevesinde islâm dünyasına yeni bir zihniyet kazandırmaları ve nihâyet garp üzerinde te'sirleri ile dünya tarihinde mühim bir mevki almaları gibi, muazzam başarılarının başlıca âmil-leri olarak, şu noktalar üzerinde durulabilir:

1. Horasan'da yerleşme. Selçuk'un kendine bağlı küteler ile Oğuz ülkesini terk etmeğe karar verdiği zaman, önce türk göçlerinin an'anevî istikameti ve X. asır boyunca Oğuzlardan bir kısmının (Uzlar, bk. mad. OĞUZLAR), Peçenek ve Kuman türklerinin zâten hicret ettikleri memleketler olan garba gitmeği de düşünmüş olması mümkündür. Fakat basım mevkiindeki Hazarların [b. bk.] hâkimiyeti ciddi bir engel teşkil ettiğinden, o kendisine açık bulunan cenûp istikametini seçmiş idi (krş. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşu*, I, 106 v.d.). Yöneldiği Mâverâünnehr bölgesi esasen Selçuklulara yabancı değil idi. Sır-Derya kenarlarından Buhârâ yakınlarına kadar uzanan mıntaka sâkinleri kısmen türklere mensûp idi. XI. asrın mühim müelliflerinden Kâşgarlı Mahmûd (*Divân lügât al-türk*, nşr. Besim Atalay, TD K, Ankara, 1941, III, 149 v.d.)'a göre burası türk ülkelerinden olup, bilâhare iranlıların çoğalması ile, „acem mülkü“ hâline gelmiş idi. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Sır-Derya kenarında türk şehirlerinin mevcut olması da bu kaydı te'yit eder mâhiyettir. Selçuklu türklere için yeni yurtlarında karşılaşılan islâmiyet de büyük bir mâniya teşkil etmiyordu. Nitekim daha X. asrın başlarında Oğuzların şimâlindeki İtil (Volga) Bulgarları arasında tanınmış ve kâbûl edilmiş olan islâm dini (bk. İbn Fazlân, *Rihla*, nşr. Z. V. Togan, Leipzig, 1939; K. Czeglédy, *Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlân's Reisebericht, Acta Orientalia*, 1951, I, 1—2, s. 217—260), şüphesiz, sonraları „Selçuklu“ diye anılan zümrenin de dâhil bulunduğu Oğuzlar arasında meclûl değil idi. Bu itibarla Selçuk'un Cend

bölgesinde yurd kurması ve maiyetindeki kuvvetler ile birlikte islâm dinine girmesi tabii kâbûl edilmek gerekir ki, bundan sonra bu kütte baş-buglarının birer islâm mücâhidi olarak görünmelerinin mânâsı, muhitin şartları ve devrin dinî telakkileri zâviyesinden bakıldığı takdirde, daha kolay anlaşılır. Ancak Selçuklular geldiği zaman, ilk islâm-türk devleti olan Karahanlılar ile Sâmanîler arasındaki Mâverâünnehr'de hâkimiyet mücâdelesini hayli şiddetlenmiş buluyor ve savaşlarda Selçuklu küteleri, bilhassa kendine bağlı Türkmenleri ile Arslan Yabgu Sâmanîler tarafından yer alıyordu. Rakiplerine yardım etmelerinden de anlaşılacağı üzere, aynı soydan, fakat çok kuvvetli ve büyük Karahanlı devletinin hâkimiyeti altına girmek istemeyen Selçukluların, Sâmanî devletin yıkılmasını intac eden ve daha sonra Semerkand hükümdarının tatbik ettiği Karahanlı tazyiki karşısında Mâverâünnehr'de kalmaları bahis mevzuu olamazdı. Buna göre, ya çok uzaklara giderek, elverişli yerleşme sâhaları bulmak (Çağrı Bey'in keşif seferi), yahut hemen yakında kâin Horasan mıntakasından mekân tutmak gerekiyordu. Arslan Yabgu Türkmenlerinin Gazneli sultanı Mahmud'dan Horasan'da yurt sâhası vermesi ricâsında bulunmaları buranın Selçuklular nazarındaki ehemmiyetini gösterir. Gerçekten Nişâpûr, Serahs, Tûs, Merv ve Belh gibi, büyük iskân yerlerini ihtivâ eden geniş Horasan kıt'ası, coğrafi şartları ve iklimi itibarı ile, boz-kır kültürü hayâtını yaşayan türklere en iyi şekilde barınabilececek bir ülke idi. Daha ziyade sahrâlarda oturan türklere büyük koyun, sığır ve at sürülerinden elde ettikleri mahsûlât, şehir ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli sanayi için ham madde teşkil etmesi sebebi ile, yerleşik iktisâdiyatı itmam edecek mâhiyette idi ve böylece Selçuklu kütelerinin, yer darlığını ortadan kaldırdıktan başka, geçim sıkıntısını da bertaraf etmeleri mümkün idi. Fakat Horasan kıt'ası, arzettiğimiz husûsiyetlerinden dolayı, yalnız türklere için değil, orta çağ dünya ticâretinin belli-bağlı noktalarından biri olarak da büyük ehemmiyeti hâiz bulunuyordu. Bağdad başta olmak üzere, Irak ve umûmiyetle yakın şarkta orta Asya'ya, uzak şarka ve Volga üzerinden garba ve İskandinav-ya'ya doğru uzanan ana ticâret yolları buradan geçiyor ve bilhassa Horasan'ın baş-sehri Nişâpûr çeşitli istikametlerden gelen bu yolların kavşagında, şark-garp-cenûp ülkeleri emtiasını taşıyan kalabalık kervan kollarının konakladığı mühim menzillerden birini teşkil ediyor; bölgeye canlı ticârî faaliyet ve iktisâdî refah getiren bu duruma ilâveten, askeri sevkîyat

için, fevkalâde müsâit yollar dolayısı ile, kıt'a sevkulceysi yünden büyük ehemmiyet arzeder idi (bk. C. E. Bosworth, *The Chaznevids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994—1040*, Edinburgh, 1963, s. 149 v.d.). Bilâhare Selçuklular zamanında şarkın en büyük siyâset, idâre, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren bu mintaka, belirttiğimiz husûsiyetler sebebi ile, islâm dünyasının ilim merkezlerinden biri idi (Barthold-Köprülü, *İslâm medeniyeti tarihi*, İstanbul, 1940, s. 82 v.d., 87). Karahanlılar ile Sâmânîler ve Karahanlılar-Sâmânîler-Gazneliler arasında en büyük siyâsî rekabet sâhası olan bu kıt'anın, bu devletler arasındaki savaşların başlıca hedefini teşkil etmesi de, iktisâdî, askerî ve harsî ehemmiyetini ortaya koyar.

Bu bakımdan Selçukluların da, her ne bahâsına olursa-olsun, aynı hedefe ulaşma gayretlerini tabii saymak icâp eder. Horasan'a nazaran ikinci derecede kalmakla berâber, aş-yk. aynı husûsiyetleri hâiz Hârizm'den ayrılmak mecbûriyetinde kalan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler doğrudan-doğruya Horasan'da devlet kurma işine girişmişlerdir. Sayıca pek mahdud oldukları kaynaklara da sâbit bulunmasına rağmen, Selçukluları bu teşebbüslerinde haklı çıkaracak başka şartlar da mevcuttu idi. İklimi ve tabii durumunun türkler için ne kadar müsâit olduğunu belirttiğimiz bu kıt'ada esâsen Gazneli Mahmud tarafından buraya nakledilen Arslan Yabgu Türkmenleri dışında da türkler bulunuyordu. Selçuklulardan önceki zamanlarda şarkî ve şimâlî şarkî İran sâhalarında türklerin yaşamakta oldukları hakkındaki görüşleri kuvvetle destekleyecek delillerden birini umûmî telakkî ve yaşayış bakımından türkler ile Horasan ahâlisi arasında büyük bir ayrılık olmadığını, söyleyen Cāhiz (ölm. 869) [b. bk.] vermektedir. Onun şehâdetine göre, türk ile horasanlı arasındaki fark ancak medinelî arap ile mekkeli arap arasındaki farktan ibâret olduğu gibi, al-Birûnî (ölm. 1051) [b. bk.]'nin tasrih ettiğine göre de, İran ile „Turan“ arasında nihâyet Meşhed'den bir sınır çizmek mümkündür. (C. E. Bosworth, *ayn. esr.*, s. 205 v. dd.). İşte böyle iktisâdî, askerî ve kavmî yönlerden Horasan kıt'ası Selçuklu devletinin kurulmasını teşvik ve sağlamlaşmasını temin eden başlıca âmil olmuştur.

2. Selçuklu devletinin vasfı ve bünyesi. Yukarıda anlatılan husûslara rağmen, Horasan, ictimâî ve fikrî hayat bakımından, yerleşik yaşayış tarzının mevcuttu olduğu şehirlerinde ve kasabalarında Abbâsî hilâfetince temsil edilen şark-islâm kültürünün hâkim bulunduğu ve aynı zamanda, geniş imkânları sebebi ile, bu kültürün geliştiği bir sâha

olduğu için, burada devlet meşhûmu ve hukuk anlayışı tabiatıyla Tâhirîler (821—873; b. bk.) ve Sâmânîler tarafından da devam ettirilmiş olan Abbâsî-islâm an'anelerine dayanıyordu. Boz-kır telakkîlerini hâmil Selçuklu türklerinin böyle bir muhitte devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve mahallî husûsiyetlerin gerektirdiği yeni şartlara uymakla kabil idi. Selçuklu başbuğlarının bu mevzûda fevkalâde bir mahâret gösterdikleri müşâhede edilmektedir ki, Horasan'a indikleri tarihlerde, birer mâcerâperest ve birer türâdî değil, fakat eski türk hanlar veya beyler sülâlesine mensûbiyetleri dolayısı ile, dâimâ bir hâkimiyet şûuru taşıdıkları düşünülecek olursa, devlet kuruculuk an'anesine sâhip Selçuklu idârecilerinin yeni şartlara intibak edebilmelerindeki sür'ate şaşmamak lâzım gelir. En müşkil zamanlarında dahî onların bu şûuru kaybetmediklerini ve müstakil bir devlet meydana getirme gayesinin mefkûrevî bir hâl aldığını gösteren tarihî kayıtlar vardır. Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han ile Gazneli Mahmud arasındaki meşhûr Mâverâünnehr mülâkatında Kadır Han Selçukluların taşıdıkları bu fikre bilhassa işâret etmiş idi. Gazneli Mahmud tarafından tevkifinden sonra, Arslan Yabgu çok perişan bir duruma düşen diğer Selçuklu başbuğlarına gönderdiği haberde Sultan Mahmud'un bir köle oğlu (*mavlâ-zâda*) olduğunu hatırlatarak, devletin böyle adamlara kalamayacağını belirttikten sonra, „birâderlerinin“ ümitsizliğe kapılmadan, „taleb-i mülke“ devam etmelerini istemiş idi (*Râhat al-sudûr*, s. 91; türk. trc., s. 89 v.d.). Çağrı Bey'in şarkî Anadolu seferi bu maksatla yapıldığı gibi, Sultan Tuğrul Bey tarafından halife al-Kâ'im bi Amr Allâh'a gönderilen ve sultanın Gazne hükümdarlarından üstün bulunduğu belirtilen, 435 (1043) tarihli mektupta „kendisine yapılacak hizmetin daha yüksek olması icap ettiği“ kaydedilmek sûreti ile (Barhebraeus, I, 299) aynı husûs tekrarlanmış olmaktadır. Selçuklulardaki devlet meşhûmu ve ona verdikleri yüksek değer 1038 yılında Tuğrul Bey'in elçisi ve öncüsü sıfatı ile Nişâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın yaptığı konuşmalardan da sarâhatle anlaşılmaktadır. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen âsâyışsızlık ve nizamsızlık „küçük adamlardan“ sâdir olan şeyler idi; hâlbuki şimdi „âdil pâdişah“ Tuğrul Bey'in idâresinde devlet kurulmuştur; artık kimse işleri ihlâl etmeğe, nizâmı bozmağa cesaret edemeyecektir (Bayhaqî, s. 551 v.d.; bir de bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devletinin kuruluşu*, II, 94—97). Daha sonra Nişâpûr'a gelen Tuğrul Bey hürmetle karşıladığı meşhûr kadı Şâ'id'in nasi-

hatlerini d'lemiş ve kendisi yerli âdetlerini bilmediği için, kadın'ın tavsiyelerini esirgememesini ricâ etmiş ve işlerin tedvirini Bûzgân sâları Abu'l-Kâsim al-Kaybânî'ye tevdi etmiştir (Bayhaqî, s. 553 v.d.; M. A. Köymen, *ayn. esr.*, s. 96 v. dd.). Abu'l-Kâsim'in Sultan Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak gösterilmesi (*Râhat al-sudûr*, s. 98, türk. trc., s. 96; İbn al-Ağır, 436 yılı vekayii) ve onu müteâkip, „Amîd al-Mulk al-Kunduri“ye kadar diğer iki iranlı vezir (bk. H. Bowen, *Notes on some early Seljuqid Viziers, BSOAS*, 1957 XX, 105—110) Selçuklu devletinin kuruluş ve ilk gelişmesi sırasında nasıl bir hüviyet kazandığını ihbâta kâfidir. Horasan'da bütün tarihleri boyunca Selçuklu imparatorluğu ve devletlerinin hâkim vasıflarından biri olacak olan, şeriatî, telakkîleri ve teşkilâtı ile, bir islâm devleti kurulmakta idi. Fakat bu devlet, sırf hilâfet merkezinden uzaklığı dolayısı ile, aynı bölgelerde teşekkül eden, Tâhirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi müslüman-iranlı devletlerden çok farklı bulunuyordu. Boz-kırlardan gelen ve yeni islâmiyete girmiş olan Selçukluların kendilerine pek yabancı olmadığını belirttiğimiz bu muhitteki devletlerinde atalarının asırlardan beri izinde yürüdükleri türk hâkimiyet telakkîlerini yaşatacakları, eski kavmi an'anelerini devam ettirecekleri tabii idi. Daha aşağıda açıklanacağı üzere, örf ve âdet, adâlet anlayışında, hükümdarlık telakkisinde, hilâfet mevzuunda, dinî müsâmaha ve verâset mes'elelerinde görülen ve devletin diğer bir hâkim vasfı olarak uzun müddet kendisini hissettiren bu husûsiyetler Selçuklu devletini türk ve islâm tefekkür, an'ane ve teşkilâtının imtizâcından doğan bir siyâsî teşekkül hâline getirmiştir. Bu iki ayrı unsur, an'anevî devlet kuruculuk kabiliyetleri sâyesinde, birbirleri ile âhenkî şekilde uzlaştırmaları bilen ilk Selçuklu idârecileri, devleti o kadar sağlam temellere istinat ettirmişler idi ki, böylece orta çağ islâm âleminde Selçuklu imparatorluğu ile meydana gelen yeni devlet fikri, hâkimiyet anlayışı ve dünya görüşündeki yeni zihniyet, bütün cepheleri ile, daha sonraları da islâm dünyasında asırlar boyunca yürürlükte kalmıştır. Daha ziyâde eski türk telakkî ve an'aneleri mer'iyette bulunduğu için Karahanlılar, islâm ülkelerinin şark hudûdunda kurulmuş ve daha çok Hindistan'a yönelmiş olduğu için Gazneliler, Selçuklulardan sonra teşekkül etmesine rağmen, hâkim zümre ile yerli tebea arasında samimî bir bağ tes'is edememiş olduğu için Hârizmşâhlar gibi, türk-islâm devletlerinin başaramadıkları ve bu sebeple tarihte fazla bir tes'ir bırakmadan silindikleri bir çev-

rede, en bâriz vasfı islâm ve türk husûsiyetlerinin birbiri ile kaynaşması olan ve nüvesi Horasan'da teşekkül eden Selçuklu imparatorluğunun islâm dünyasının ortasında kurulması, siyâsetin islâm âleminin içine, onun maddî-mânevî mes'elelerine tevaccüh etmesi ve âdil bir idâre yolu ile halkın devlete bağlanması Selçuklu devletinin büyük siyâsî muvaffakiyetinde ve ictimâî-fikrî sâhada muazzam bir gelişmeye ulaşmasında kat'î âmiller olarak görülmektedir. Bununla birlikte, Selçuklu devleti bünye itibârı ile, eski Sâsânî veya Abbâsî imparatorlukları gibi, merkeziyetçi bir teşekkül olmamıştır. En kudretli çağı olan imparatorluk devrinde bile, Selçuklu âilesine mensûp melekler, Türkmen beyleri, mahallî bânedan reisleri ve tâbî hükümdarlar iktidarlarının büyük sultanın doğrudan-doğruya şahsına bağlanmasından meydana gelen, fakat pâyitahttaki büyük divânın vâsıtasız sultanı altında birleşemeyen bu tarz idâre, boz-kır kültürünün karakterinden doğan eski türk devlet an'anesinin (msl. Asya Hun, Avrupa Hun, Köktürk imparatorlukları) devamından ibâret olup, türk hükümdarlık telakkisi ve dünya hâkimiyeti fikrine uygun düşmektedir. Bu sebeple Selçuklu imparatorluğunu, sırf İran sâhasında kurulmuş olduğu için, alışılmış, fakat türk devlet sistemine tatbiki isâbetsiz olan yerleşik devlet telakkisi zâviyesinden mutâlea etmek gibi yanlış bir tutum ile, onun bir aşiret ittihadı olmaktan kurtulamadığı, merkeziyetçi bir idâre usûlü kuramadığı şeklinde âdetâ suçlanması imparatorluğun türk gerçeği cephesinin gözden kaçırıldığına delâlet eder. Nizâm al-Mulk başta olmak üzere, yerli vezirler, türlü teşebbüsler ile bu devleti Sâsânî ve Abbâsî örneklerine benzetmeğe çalışmışlar ise de, Selçuklu sultanları ve türk idârecileri bu gibi, eihan-gümûl türk hâkimiyet fikrini tahdit edici vasıftaki gayretler ile pek alâkalanmamışlardır. Sultan Tuğrul Bey'in bâzı Türkmen birliklerini tâkip etmesi (msl. İbrahim Yınal vâsıtası ile) merkeziyetçi bir fikir taşıdığından dolayı değil, onları itâat altına almak sûreti ile, âsâyışı sağlamak ve zararları önlemek düşüncesinden ileri gelmiştir. Orta çağlar boyunca bütün türk-islâm devletlerinde câri olan adem-i merkeziyetçilik, Fâtih Sultan Mehmed'in cezrî tedbirleri ile, ancak Osmanlı imparatorluğunda değişme yoluna girmiştir (krş. Halil İnalcık, *Osmanlı hukukuna giriş, Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, 1958, XIII/2, 102—107).

3. Kavmî husûsiyetler. Nüfusun ekseriyetini iranlı, arap v. b. gibi türk olmayan ahâlinin teşkil ettiği Selçuklu imparatorluğunda kavmî bir unsur olarak türklerin kendilerini

dâimâ koruyabilmelerini sağlamış olan türk-
lere mahsus devlet an'aneleri, örf ve âdetler
ve nihâyet türk kütellerinin büyük bir kıskanç-
lık ile sarıldığı ana-dil türkçe, islâm dünya-
sında kurulan ve gelişen bu imparatorluğun
hâkim zümresinin yabancı muhit ve kültürler
içinde tereddide uğramak sûreti ile idâre mev-
kiinden ayrılarak, i'tilâsını durdurmasına mâni
teşkil etmiş ve dolayısı ile bu husûsiyetler,
devleti tutmak ve ileriletmek bakımından, türk
şuûrunun dâimâ uyanık bulunmasına yardımcı
olmuştur. Bu şuûr başta hükümdar âilesi olan
Selçuklu hânedanında yaşıyordu. Çeşitli ül-
kelere hâkim imparatorluklarda umûmiyetle
görüldüğü üzere, iç idâre teşkilâtının yerli
devlet adamları tarafından tedvir edildiği bu
türk devletinde de, halkı sevk ve idâre etmek
için hükûmet ile tebea arasındaki yazılarda
kısmen farsça ve arapça kullanılması zarûrî ol-
masına mukabil, türkçe hükümdar ve âilelerinin
saraylarda, türk nüfusunun ve imparatorluğun
her tarafına dağılmış ve muazzam bir yekûna
bâlig olan türk askerî kuvvetlerinin her yerde
konuştuğu dil idi. Türklerin daha önceleri ken-
dilerine mahsus yazıları ve gelişmiş bir edebî
dilleri olduğu hâlde, islâm dininin te'siri ile,
o çağda Kur'an dili olduğu için yaygın bulu-
nan arapçanın ve esâsen türk sultanlarının
himâyesinde gelişen farsçanın yanında, türk
dilinin umûmîleşmemiş olması, imparatorluğun
zâtî mâhiyetinden doğduğu için, tabii karşılan-
mak gerekir. Ayrıca bu durum, türkçenin bir
az önce bahsettiğimiz hâkim zümre türk un-
surunu tutmak ve birbirine yaklaştırmaktan
ibâret tarihî vazifesini ifâya hâlel getirmemiş
ve msl. Selçuklu türklüğü, dillerini unutarak,
Çin'de Tabgaçların, hristiyan muhitinde Ma-
earların ve Tuna Bulgarlarının âkıbetine uğra-
mamıştır. Aksine, bilhassa Selçuklu impara-
torluğunun garp sınırlarına sevk edilen kesif
Türkmen kütelleri sayesinde, türkçe tedricen,
Anadolu'da tek hâkim konuşma ve edebiyat
dili olmuştur (aş. bk.).

Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da
türkçenin ehemmiyetini gösteren vesikalar var-
dır. Bunlardan biri 1074 yılında Bagdad'da türk
dileisi Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dî-
vân lugât al-türk* tür (bk. M. F. Köprülü, *Türk
dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul,
1934, s. 33—44; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*...,
s. 188) ki, müellif bu kitabını türk olmayanların
türkçeyi öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak üze-
re yazdığını kaydeder. Kâşgarlı Mahmud'un
Buhârâlı ve Nişâpûrlu iki hadis âliminden du-
yarak, zaptettiği „türk dilini öğreniniz, çünkü
onların uzun saltanatı var“ meâlindeki hadis
de ayrıca devrin dikkate şâyân bir telakkisini

ifşâ etmektedir (*Dîvân*, I, 4). Türk sözünün
„olgunluk çağı“ mânasına geldiğini ifâde eden
Kâşgarlı Mahmud (*Dîvân*, I, 363) 'un bunları
yazarken, bir türk olarak duyduğu üstünlük,
yabancıardan İbn Hâssûl gibi devlet adamları,
Sa'âlibî ve Gazzî [bk. mdd.] gibi şâirler tara-
fından da ifâde edildiğine göre, o zamanki
türk toplumuna hâkim bulunan hamleci ruh
iyice anlaşılır.

Bunun dışında eski türk an'aneleri, örf ve
âdetlerinden çoğu Selçuklular arasında devam
ediyor idi. Msl. Anadolu'ya gelen türklere kö-
pege benzer bir hayvanın rehberlik yaptığı şek-
lindeki rivâyet (Süryânî Mihael, frns. tce. J.-B.
Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris,
1905, III, 153, 155) Oğuz ve Köktürk bozkurt
efsânesinin Türkmenler arasında yaşamasından
ibâret olduğu gibi, Selçuklu resmî tahrirâtında
sultanın tuğrası [bk. mad. TUĞRA] ve Sel-
çuklu hânedan âilesinde müşterek hâkimiyet
alâmeti olarak kullanılan (*Râhat al-sudûr*, s. 98;
Barhebraeus, I, 298), paralar üzerinde tas-
vir edilen (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâ-
miye kataloğu*, İstanbul, 1321, kısım 4, s. 58
v.d.; *Monnaies antiques et orientales* [busûsi
koleksiyon], Amsterdam, 1913, nr. 1054—1057;
G. G. Miles, *The numismatic History of Ragg*,
Numismatic Studies, 2, New-York, 1938, nr.
239—244; D. Sourdel, *Inventaire des mon-
naies musulmanes anciennes du Musée de Ca-
boul*, Damas, 1953, s. 85 v.dd.), ayrıca, hâkimî-
yet alâmeti olan *çetr* [b. bk.]'e tersim edilen
ok ve yay (bk. O. Turan, *Türklerde hukukî
sembol olarak ok*, s. 315) mâzisi Köktürklere,
hattâ Tabgaç türklere kadar geri giden ve
Oğuz Han destanında akisler bulan eski bir
an'enenin devamını gösterir. Bilhassa dâimâ
elinde bir yay ve iki ok ile oynamayı seven
Tuğrul Bey (Barhebraeus, *göst. yer.*) 'in remzi
olarak, onun talebi üzerine, Bizans pâyitahtın-
da imparatorun tâmir ettirdiği câmiin mihra-
bına hâk edilmiş olan (İbn al-Asîr, 455 yılı
vekayii, bk. bir de mad. BAYRAK) ok ve yay
işâretlerinin, daha ziyâde Selçukluların impara-
torluk devirlerinde kullanılmış gibi görünmekle
berâber, Anadolu Selçuklularında da tâbiyet-
metbûiyet alâmeti olarak mevcûdiyetine dâir
kayıtlar bulunmaktadır (O. Turan, *göst. yer.*).
Selçuklu imparatorluğu teşkilâtında mühim bir
yer işgâl eden atabeylik müessesesi de eski
türk an'anesinden gelir (aş. bk.). Orhun kitâbe-
lerinde ifâde edildiği üzere (H. N. Orhun, *Eski
türk yazıtları*, T D K, 1936, I, 34, 44, 50, 110).
kökleri eski türk illerinde saklı olan, ka'ına iti-
bar edilmesi, ona erkekten farkı olarak, cemi-
yette mevkî ve devlet işlerinde rol verilmesi de
Selçuklu türklere tarafından şark-islâm dünyası

na getirilen ictimâî yeniliklerden idi. Eski türk-
lerde hatun kiralıçe, imparatoriçe mânasına gelir
idi. Tuğrul Bey 'in zevcesinin bu büyük Selçuklu
sultanı üzerindeki nüfuzu ve devlet işlerindeki
te'siri kaynaklarda belirtilmiştir (Barhebraeus,
I, 315). Sultan Melikşah 'ın zevcesi meşhûr Ter-
ken Hatun (bk. O. Turan, *Türkân değil, Ter-
ken*, *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I,
67—73) imparatorlukta nüfuz itibârı ile bü-
yük sultandan sonra ikinci mevkî işgal ediyor
idi ve onun, imparatorluk veziri Nizâm al-Mulk
'ün rakiplerinden Tâc al-Mulk Abu 'l-Çanâ'im
'in vezir bulunduğu, ayrı bir divânı var idi. Bir
çok siyâsî işlerde kendisine mürâaat edilen bu
hatun sonunda, hâkimiyet hırsı ile, Sultan Me-
likşah 'ın ölümünü hazırlayanlardan biri olmuş
idi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 52
v.d., 96 v.d., 98, 121, 149, 182, 201 v.dd.,
205—210). Cemiyet ve devlet hayatında ka-
dınların bu derece nüfuz ve sultasını tasvip
etmeyen iranlı vezir Nizâm al-Mulk 'ün mu-
kabil tavsiyelerine (bk. *Siyâsat-nâme*, fasıl
43) rağmen, türk saraylarında hatunlar söz-
sâhibi olmuş, cemiyetlerde türk kadınları yine
görölmüş ve bilhassa Türkmen kadınları, er-
kekler ile birlikte, seferlere çıkmış ve savaş-
lara katılmışlardır (msl. bk. Sibî İbn al-Gavzî,
İbn Kâlânîsi neşrinde, s. 109).

Orduda kalabalık şekilde süvari sınıfının
teşkilî, sağ ve sol taksimatı, büyük savaşlarda
(Dandanakan, Malazgird, Çağrı Bey 'in Kafkas
seferi) müşâhede edilen boz-kır savaş tâbi-
yesi („Turan taktiği“, bk. J. Darkó, *Turâni
hatâsok'a görög-Római hadügy fejlödésében*,
Hadörténelmi közlemények, Budapeşte, 1934,
XXXV, 3—40; ayn. mll., *Influences tourani-
ennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs*,
des Romains et des Byzantins, Byzantion, 1935,
X, 443—463) hep eski türk boz-kır kültürünün
Selçuklular zamanında yaşayan kıymetleridir
ki, bunlar, bâzı farklar ile, fakat esasta aynı
kalmak üzere, tâ Osmanlılar devrinde bile gö-
rülür. Yine eski türk örf ve âdetlerinin deva-
mı olarak *yoğ* (*Dîvân*, III, 143; *Eski türk ya-
zıtları*, 1,70; *Zubdat al-nuşra*, s. 24), ölen karde-
şin karısı ile veya dul kalan genç üvey ana ile
evlenme (msl. Çağrı Bey 'in dul zevcesi ile
Tuğrul Bey 'in evlenmesi. Bu sebeple o kadın-
dan doğan Çağrı Bey 'in oğlu Süleyman 'ı Sul-
tan Tuğrul Bey veliahd göstermiş idi; bk. İbn
al-Asîr, 455 yılı vekayii; Kavurd Bey 'in Sul-
tan Alp Arslan 'ın dul zevcesi ile evlenmesi,
bk. Barhebraeus, I, 325 v.b.), hânedana men-
sûp olanların, kanlarını akıtmamak için, yay
kirişi ile boğdurulması (M. F. Köprülü, *Türk
ve Moğul sülâlelerinde hânedan âzasının ida-
munda kan dökme memnûiyeti*, *Türk hukuk*

ve iktisat tarihi mecm., 1944, I, 1—9) Selçuk-
lulara mevcut idi. Sultanların devlet ileri ge-
lenlerine ve halka umûmî ziyâfetler verme-
si (*toy, şölen*) ve bu ziyâfetler sonunda ye-
meklerde kullanılan tabak, kaşık v.b. eşyâ-
nın yağmalanması da (farsça *hân-i yağmâ*;
bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 137
v.d.) eski türk hâkimiyet telakkisi ile ilgi-
li idi. Orhun kitâbelerinde ifâde edildiği
gibi, türk hükümdarının halkını doyurması va-
zifesi icâbı idi (*Eski türk yazıtları*, I, 26, 42,
66, 102). Şölenlere gelenlerin oturacakları yer-
ler ve yiyecekleri yemekler muayyen idi ve
merâtip silsilesine göre tâyin olunurdu (bk.
Abdülkadir İnan, *Orun ve ülüş mes'elesi*, *Türk
hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 121—133).
çünkü resmî mâhiyetteki bu ziyâfetler tâbîlik-
metbûluk münâsebetlerini ifâde ederdi. Sultan
Tuğrul Bey her sabah sofrasını açık bulundur-
dur, sahrâlarda da *toy* verirdi (*Siyâsat-nâme*,
Paris tab., fasıl 35, Tahran tab., fasıl 36). Sul-
tan Melikşah 482 (1090) Mâverâünnehr sefe-
rinde orada bulunan Çigillere *toy* vermediği
için, bu türk oymağı kendilerine hakaret edil-
diği gerekçesi ile, şikâyetle bulunmuşlardı (İbn
al-Asîr, 482 yılı vekayii). Ünlü eseri *Siyâsat-
nâme*'de tebea için sofrâ hazırlatmanın hu-
kûmdarlık zarûretlerinden olduğunu ve pâdi-
şah yemeğine sultana bağlılıkları mâlûm olan
devlet ricâli ve ileri gelenlerin katılmamasında
mahzûr bulunmadığını kaydeden vezir Nizâm
al-Mulk (*Siyâsat-nâme*, *göst. yer.*; ayrıca bk.
İ. Kafesoğlu, *Selçuklu veziri Nizâm al-Mulk
'ün eseri Siyâsetnâme ve türkçe tercümesi*,
T M, 1955, XII, 250) bu sûretle, dâvete gel-
meyen halk veya oymak beylerinin itâati red
etmiş sayılacağını belirtmiştir. Tuğ (*Dîvân*,
III, 127; bk. mad. BAYRAK), aslında birer as-
kerî tatbikat olan büyük süreklilikli avları, top
(*kurra, gûy*) ve çögen oyunu (*Siyâsat-nâme*,
fasıl 17), Sultan Tuğrul Bey 'in, son evlenişi
münâsebeti ile, Bagdad'da yapılan düğünde
türk şarkıları söylenirken oynadığı (Barhe-
braeus, I, 315) ve Barthold'a göre (*Orta Asya
türk tarihi hakkında dersler*, s. 97), ruslara
da intikal etmiş olan türk rakısı ve emsâli, as-
kerî kıyâfet ve bunlardan başka bütün türk
unsur arasında mevcut olup, töre hükümleri-
ne göre yürütülen örfî hukuk (R. Giraud,
L'Empire des Turcs céleste, Paris, 1960, s. 71)
hep orta Asya'dan Selçuklu imparatorluğuna
intikal etmiş ve daha sonra türk-islâm dünya-
sında asırlarca mevcûdiyeti görülen husûslar-
dır (Türk hukuk an'aneleri için daha bk. M. F.
Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*.
*İslâm âmmе hukukundan ayrı bir türk âmmе
hukuku yok mudur? İkinci Türk tarih kon-*

gresi zabıtları, İstanbul, 1943, s. 387—396, 411).

4. Hükümdarlık telakkisi. Hâkimiyet anlayışı bakımından, kayıtsız-şartsız bir irâdeyi temsil eden msl. eski İran imparatoru ve, Allahın sözcüsü olan Peygamberin vekili islâm halifesi telakkisinden farklı bulunan türk devletinde hükümdar ile tebea arasında bir nevi zımnî mukavele mevcut idi. Halkın itâat ve sadâkatle bağlılığına karşılık, hükümdarın da idâresi altındakileri doyurması, giydirmesi ve zengin etmesi töre icaplarından idi (bk. *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1941, IV, fihrist). Karahanlılar ülkesinde yazılmakla beraber, umûmiyetle türk telakkisini aksettiren ve yazıldığı devir (462=1069/1070) itibarı ile de Selçuklularda hâkim görüşleri ihtivâ edeceği şüphesiz bulunan *Kutadgu bilig* (trc. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959, s. 55)'in „bey“ (hükümdar) olmak için, hizmet etmek lâzım geldiğini belirtmesi türk hükümdarı ile tebeası arasındaki münâsebeti en iyi şekilde ortaya koymaktadır. Hükümdarı „kanun“ ile temsil eden ve beyliğin temelleri olarak iyilik ve doğruluğu gösteren yine bu mühim esere göre (s. 36, 68 v.dd., 112 v.d., 126), kısaca iyilik başkalarına yedirmek ve onları doyurmaktan, doğruluk ise, adâlet tatbik etmekten ibârettir. Böyle bir felsefî siyâset kitabında ayrıca „dünya beyleri arasında en iyileri türk beyleridir“ (s. 31) diye tasrih edilmesi husûsî bir ehemmiyet taşır ki, bunun delilini Selçuklularda bulmak mümkündür. Selçuklular gelmezden önceki şark-islâm dünyasında: Mâverâünnehr ve Horasan'ın bir kısmında Sâmanîler, Sistan'da Saffâriler, Fars bölgesinde Şebankâre, Horasan'ın diğer parçası ile Cürcân havâlisinde Sîmcûriler, Mâzenderan'da Bâvendiler, Rüstendar'da Pâdûspâniler, Taberistan'da Aleviler, Cürcân'da Ziyâfîler, Nihâvend'de Hasanveyhîler, İsfahan ve Hemedan'da Kâkûyîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran'da Şeddâdiler, Derbend'de Hâşimîler, şimâlî Suriye'de Hamdanîler, Musul'da Ukeylîler, Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsiler, Hille'de Mezeydiler ve bizzat Bagdad ile Irak-ı Arab'da Büveyhîler v.b. gibi birbirine cephe almış 20 kadar mahallî hâkimiyeti yarattığı siyâsî ayrılık ve karışıklık, ayrıca aynı siyâsî tefrikanın harâbeye çevirdiği yakın şarkta müdâfaa zarûretinden dolayı birer müstahkem mevki hâline gelen şehir ve kasabaların içine düştükleri sıkıntı, âsâyesizlik, yol kesicilik, münâkâlenin imkânsızlaşması, can ve mal emniyetinin ortadan kalkmış olması, köylü ve kasabalının huzursuzluk yüzünden işini gücünü bırakıp, kendi başının çâresini aramak zorunda kalması

ve, bütün bunlara ilâveten, çeşitli mezhepler ve râfîzî telakkiler yüzünden, halkın birbirine karşı münâfereti (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Selçuklular Horasan'a indikleri zaman islâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu*, *Belleten*, 1943, sayı 25, s. 59—101) ile Selçuklu devletinin kurulduğu ve imparatorluğun geliştiği sıralardaki siyâsî birlik, dinî tefrikaların izâlesi, halkın refâhı ve iktisâdî kalkınma, âsâyiş ve sükûn *Kutadgu bilig*'deki „türk hükümdarı“ hakkındaki tavsifi açık şekilde tevsik edecek bir mâhiyet arz etmektedir. İmparatorluk ahâlisini huzûr ve güvene kavuşturmak sûreti ile, „hükümdar tâbîlerinin hizmetindedir“ şeklindeki türk devlet anlayışını islâm dünyasında fiilen ortaya koyan, bu sebeple sultanlarının çoğu „al-sultân al-âdil“ diye anılan ve müşfik, mülayim, merhametli kimseler oldukları belirtilen Selçuklu idârecileri, aynı zamanda eski devlet bünyesi icâbı, bu ülkede saydığımız mahallî hâkimleri, ancak karşı koyanları şiddet göstererek, itâati kabûl edenleri yerlerinde bırakarak, Selçuklu devlet sultasına bağlamakla iktifâ etmişler, fakat onların iç işlerine müdâhalede bulunmamışlardır. Çünkü maksat halkı tazyik altına alıp, sömürmek değil, sâdece adâlet ve „kanûnu“ mer'iyette tutmak idi. Böylece şahsî meşgalelerine, dinlerine, örf ve an'anelerine karışılmaksızın, tam serbestlik ve emniyet içinde yeniden günlük hayatına atılan, türlü din ve telakkîye mensûp, türlü dil konuşan kütelerin Selçuklu sultanlarının rehberliğinde yürütülen yeni devlete bağlanmaları te'min edilmiş idi. İmparatorluk dâhilinde vâkı bâzı askerî harekât ise, bilindiği üzere, ictimâî veya iktisâdî sebeplerin değil, siyâsî ihtirasların neticesidir ve halk, büyük bir ekseriyetle, bu gibi mes'eleler ile yakından ilgilenmemiştir. Anadolu'da görülen kısmen ictimâî-dinî Babâiler isyanı hakkında aş. bk.).

5. Âmme hukuku anlayışında değişiklik. Tarih sahnesine çıktıkları anlardan beri devlet kurucu olarak, yâni âmme hukuku vaz'etme vasıfları ile tanınmış olan türklerin daha evvelki devirlerinde, bilhassa, Köktürklerde, Uygurlarda, Hazarlarda mevcut din ve dünya işlerini birbirinden ayırmak prensibi islâm âleminde Selçuklular ile birlikte ortaya çıkan yeni bir hukukî devlet telakkisi tarzıdır ki, imparatorluğun yükselmesini sağlayan başlıca âmillerden sayılmak lâzım gelir. Vâkıa Selçuklular İran sâhasına geldikleri zaman o civarda bir takım islâm devletleri müstakil birer teşekkül olarak mevcut idi ve Karahanlılar, Gazneliler gibi müslüman-türk devletleri de ekseriyetle türk örflerini muhâfaza ve türk an'ane-

lerini tâkip ediyorlardı. Fakat hükümdarları „halifeye tâbî müslüman emîri“ (Barthold, *Dersler*, s. 95) vasfında bulunan bu teşekküller dâimâ halifenin yüksek sultasını tanımak ve her çeşit icrâ tta dinî hükümler çerçevesinde kalmak, mes'elelerini mümkün olduğu kadar şeriate bağlamak gayretinde idiler ve islâmiyetin uzak sınırlarında gelişen bu devletler lâiklik mefhumu ile alâkalı bir fikrî esâsa da sâhip değil idiler. Halbuki islâm şarkın merkezinde kurulan ve Abbâsî hilâfet merkezi Bagdad'ı kendi hâkimiyet sâhası içine alan Selçuklu devleti, hilâfet pâyitahtına türk imparatorluğunun bir vilâyeti, başkentten sonra gelen ikinci büyük şehri gözü ile bakmış ve sultanlar dâimâ saygı gösterdikleri halifeyi muhterem bir vatandaş addetmişlerdir. İlk defa Barthold tarafından işaret edilen (bk. *Dersler*, s. 95, 98) Selçuklu devletindeki bu lâiklik fikri 1055'te Bagdad'a giren Tuğrul Bey'in sâdece halife al-Kâ'im'in yıllık para ve erzak tahsisâtını arttırmakla iktifâ etmesi ve dünyevî mes'eleleri kendi üzerine alması şeklinde tatbik sâhasına konmuştur (Büveyhîler zamanında halifenin dünya işlerinden uzak tutulmuş olmasının, şî'î bir idârenin tahakkümü altında sünîi ahkâmın zâten yürütülemeyeceği düşünülür ise, lâiklik prensibi ile alâkası olmadığı anlaşılır). Daha sonra halifeler Selçuklu sultanı tarafından hilâfet makamına iktâ edilen arzâiden geçim ve vâridatını sağlamışlardır (İbn al-Cavzî, VIII, 284; Sibî İbn al-Cavzî, XII, 14b). Bu durum islâm devletine âmme hukuku yönünden mühim bir değişiklik getirmiştir. Buna göre, sultan ile halife, biri dünyevî, diğeri dinî iki ayrı salâhiyet sâhasının birbirine denk başları hâline gelmişlerdir. Selçuklu hükümdarı artık „halifeye tâbî bir müslüman emîri“ değil, fakat saltanatın hakikî sâhibi ve dünya mes'elelerinden tek mes'ul şahıs idi. O kadar ki, zaman-zaman halifenin bizzat sultan tarafından tanınması icâp ediyor idi. Bundan dolayı Büyük Sultan Melikşah, imparatorluk medenî hukuku sünîi mezhebindeki kadıların şer'î hükümlerine göre yürütülmekte iken, büyük bir hukukçular hey'eti toplayarak, medenî hukuka âit yeni ahkâmı tesbit eden kanunlar çıkarabiliyor (*al-Masâ'il al-malikşahiyya*'den 6 maddelik bir kısım için bk. Muhammed b. Nizâm al-Husaynî, *al-Urâza fi hikâyat al-salçûkiyya*, nşr. K. Süsseheim, Mısır, 1326, s. 69 v. dd.; *MTM*, İstanbul, 1331, II/5, 249 v. dd.; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 410) ve meselâ Süleyman-gah'a Anadolu kıtası hükümdarlığı menşurunu verebiliyor ve halife de buna, sırf islâmî usûl bakımından, saltanatı tasdik husûsun-

da iştirâk ediyordu. Melikşah kanunlarının tatbik edildiği Sultan Sencer zamanında da vaziyet bundan farklı değil idi (bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 60, 74 v.d., 88, 286 v.d., 300—303). Tuğrul Bey'den beri devam eden bu durum, yâni Bagdad'ın askerî ve mülkî idâresinin saltanat pâyitahtından gönderilen *şihna*'ler ve *amîd*'lere tevdi olunarak, halifenin vazife ve salâhiyetlerinin yalnız şer'î mes'elelerin halli ile, ziyâretleri kabûl ve hükümetleri tasdik etmek, sultana ve tâbî hükümdarlara hil'atler ve bir takım unvanlar vermek gibi öteden beri âdet hukûmunda olan merâsime inhisar ettirilmesi ve islâm dininin bu en yüksek temsileisinin dünya işleri ile alâkasının kesilmesi (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 153 v.d.), bir yandan ilim, fikir, edebiyat sâhalarında serbest gelişmeye zemin hazırlamak sûreti ile Selçuklu devrinin, bilhassa imparatorluk zamanında, parlak bir çağ idrâk etmesini mümkün kılmış, diğer taraftan islâm ülkelerinde yaşayan gayr-i müslim unsurların (*zimmi*) islâmî hukuk kaidelerine tâbî olmaları mecbûriyetini hafifleterek, emniyete kavuşmalarını te'min etmiş ve lâiklik prensibinden kaynak alan dinî müsâmananın, geniş imparatorluk sınırları içine alınmış bulunan nüfusunun ekseriyeti hristiyan (Gürcü, Ermeni, Süryânî v.b.) olan memleketlerde huzûr ve itimadın sağlanmasına ve çeşitli dinlerdeki kalabâk tebeanın devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Bu sebeple meselâ bir Sultan Melikşah'ın, bir Sultan Kılıç Arslan II.'nin ölümünün gayr-i müslim küteleri ne için derinden üzüntüye sevkettiğini izah artık güç değildir. Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasını intaç eden kardeş mücâdeleleri zamanında devletin zâfiyetinden bilistifâde eski dünyevî iktidârı tekrar te'sis etmek isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında, bilhassa al-Nâşir li-Dîn Allâh'ın Hârizmşahlar devletinin çöküşü ve islâm ülkelerinin Moğul istilâsı ve esâreti altına düşüşünde oynadıkları menfî rol mâlûmdur. Bütün bunlara rağmen, Selçukluların islâm âlemine getirdikleri lâiklik prensibi, yâni dinî islâm hukukunun, nüfuzu altında bulundurduğu devlete serbest faaliyet imkânları tanımayan, mahdud ve çok kere tatbikî değerden mahrum nazariyelerine karşılık, âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet sultasının her şeyden üstün olduğu düşüncesi hayatîyetini devam ettirmiş, bundan sonra Bagdad ve Mısır halifeleri artık dünya işlerine karıştırmamış, nihâyet XVI. asırda, Osmanlı pâdişahı Yavuz Selim'in hilâfet vazîfe ve selâhiyetlerini de kendi üzerine alması ile, bu mes'ele fiilen kapanmıştır.

6. Cihan hâkimiyeti fikri. Eski türk fütûhâtının felsefî temelini teşkil eden dünyayı tek hükümdarın idâresinde birleştirmek hedefine mâtuf cihan hâkimiyeti fikri (krş. *Oğuz Kagan destanı*, ngr. ve trc. W. Bang-G. R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1936, s. 17, 31; *Eski türk yazıtları*, I, 29; Priskos'tan naklen Szász Béla, *A Hünök története, Attila nagykirály*, Budapeşte, 1943, s. 238 v. d.) XI. asır türk cemiyetlerinde yaşıyor (bk. *Kudatgu bilig*, s. 31) ve şüphesiz mensûbiyetlerini ve türk hâkimiyet an'anesine vukuf ve bağlılıklarını gördüğümüz Selçuklu sultanları muhitinde de gerçekleştirilmesi gereken bir ana fikir hâlinde mevcut bulunuyordu. Cihan hükümdarlığı için lüzumlu olan asâlet ve bu asâlete kaynak teşkil eden, hâkimiyetin Tanrı tarafından verildiği düşüncesi (*Kudatgu bilig*, s. 147 v. d.; *Eski türk yazıtları*, I, 34 v. d., 41, 43, 56, 58, 64; M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 124, 140; L. Ferenc, *A Kagan és családja, KCs A*, III-1, s. 9-12; J. Deér, *Magyar Művelődés története*, Budapeşte, 1940, s. 30-50) Selçuklu âilesinde de hâkim idi (aş. bk.). O devrin hâlet-i rûhiyesini aksettiren Kâşgarlı Mahmud „Tanrı devlet güneşini türklerin burclarından doğdurmuş, göklerdeki dâirelere benzeyen devletleri onların saltanatları çevresinde döndürmüş ve türkleri yer yüzünde hâkim yapmıştır“ (*Divân*, I, 3; M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 36) diyerek ve, sahîb olmamakla berâber, devre hâkim görüşü ihtivâ etmesi itibârı ile mühim olan „benim bir ordum vardır, ona türk adını verdim; bir kavme kızdığım zaman, üzerlerine türkleri gönderirim“ (*Divân*, I, 351) meâlinde bir hadis zikrederek, Allah tarafından Selçuklu hükümdarlarının ve türk kavminin yer yüzünü tanzime me'mur edildiği telakkisini kayıt ve tesbit etmiştir. Bu ışık altında Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad hilâfet sarayında „şarkın ve garbın hükümdarı“ olarak kılıç kuşanması ve kezâ Sultan Melikşah'ın dârül-hilâfeyi birinci ziyâretinde (1087) halife tarafından kendisine „şarkın ve garbın hükümdarı“ sıfatı ile iki kılıç kuşatılması (*Zubda*, s. 81. v. d.) daha vâzıh bir mâna kazanmaktadır. Sultan Melikşah, Bagdad'a son gelişinde büyük kumandanların katıldığı bir harp meclisinde, Mısır'ın (İbn Kâlanîsî, s. 121) ve Magrib kıt'asının (*Ahbâr*., s. 65) zaptını planlamış, böylece dünya hâkimiyetini te'sise çalışmıştır. „Cihandârlığının“ babasından intikal ettiğini söyleyen imparator Sencer'e göre de, bahşettiği makam ve mertebeler ile ve dünyayı onun hâkimiyetine sokmakla, Allah „cihan pâdisahlığını“ kendisine tevdi etmiştir

(bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu*, II, 219, 222). Osmanlı sultanlarına kadar (msl. Yavuz Selim, b. bk.), tarihte bütün büyük türk hükümdarları için bir mefkûre olan cihan hâkimiyeti telakkisinin, yukarıda belirttiğimiz hâkimiyet anlayışı ve dinî müsâ-maha prensipleri ile bir arada mütâleâ edilir ise, tatbiki hüviyetten pek de mahrûm olmadığı takdir olunur. Esâsen böyle bir tasavvurun gerçekleşme yoluna girmesi için Selçuklu imparatorluğunda gerekli şartlar mevcut idi ki, bu da Selçuklu siyâsetinde bilhassa tebâruz etmektedir.

7. Selçuklu siyâsetinin mâhiyeti. Selçuklu idârecileri, daha Horasan'a geldikleri anlarda, İran sâhasında bir devlet te'sis edebilmek için hangi yolları tâkip edeceklerini anlamakta gecikmemişlerdi. Bunların başında, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız üzere, mevcûdiyetleri ile bütün ülkeyi huzursuz bırakan mahallî küçük hükûmetleri ortadan kaldırmak sûreti ile siyâsî ayrılıklara nihâyet vermek geliyor idi ki, bu yapıldı. Fakat Selçuklu siyâseti, hemen her devletin hâkim olduğu yerde siyâsî birliği kurmak mecbûriyeti dolayısı ile bir husûsiyet taşımayan bu icrâat dışında, kendine hâs bir hüviyet ile ortaya çıkan iki ana istikamet tâkip etmiştir ki, imparatorluğun sür'atle gelişmesi ve yükselmesi bakımından, şimdiye kadar saydıklarımız ile aynı derecede ehemmiyeti hâiz bu siyâsî istikametlerden biri şî'lik ile mücâdele, diğeri Türkmen göçlerinin sevk ve idâresi olmuştur. Önce, şî'liğe cephe almanın Selçuklu devletindeki lâiklik anlayışına zıt bir tutum olmadığını belirtmek lâzımdır. Çünkü dinî ve kısmen icimâî olmakla berâber, daha zuhûr ettiği zamanlardan beri, siyâsî bir vasıf kazanmış olan bu cereyan, XI. asırda Mısır Fâtîmîleri tarafından, bu şî'î devletin idâresi ve mâlî desteği ile, sünî müslüman ülkeleri ıktışaslara düşürerek, tahrip etmek için, en kuvvetli silâh olarak kullanılıyordu. Daha Selçuklulardan çok önceleri, Irak ve cenûbî İran'da devlet kuran şî'î Büveyhîler (932-1055) Bagdad'ı idârelerine ve Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına almışlar, halifeleri azl ve nasb etmişlerdi ki, bu durum pek büyük çoğunluğu sünî olan şark islâm ahâlisini huzursuz bırakmış, Abbâsî halifelerine hissen bağlı kalabalık müslüman kütlelerini müteessir etmiş idi. Buna ilâvete, iktidardan bilistifâde aynı ülkelerde şî'îğin inşası için kesif faaliyetinde bulunulması, akide itibârı ile şî'îler ile uzlaşması imkânsız sünî çevrelerde, zâten mevcut endişeyi gittikçe artırıyordu. Büveyhîlerin meşhur kumandanı Arslan al-Basâsîrî, baş tarafta gördüğümüz gibi,

her zaman Fâtîmîler ile iş-birliği yapabilen aşırı bir şî'î idi. Bunun yanında hemen-hemen İran'ın her tarafında, çeşitli isimler altında, bir çok râfiziler de faaliyet hâlinde idiler ki, XI. asrın ikinci çeyreği müelliflerinden 'Abd al-Kâhîr (ölm. 1038) 'e göre, bu nevi mezheplerin sayısı 70'ten fazla idi (bk. M. Şemseddin Günaltay, *Belleten*, sayı 25, s. 79). Bu sebeptendir ki, yeni girdikleri dinin heyecanını taşıyan ve samimî birer sünî müslüman olan Selçuklu reislerinin Horasan'a gelişlerini Abbâsî halifesi alâka ile karşılamış ve onlar ile sür'atle temas kurmak imkânlarını aramış idi. Tuğrul Bey'in Nişâpûr'a ilk girdiği sene (1038), Selçuklu istiklâl savaşından evvel, Selçuklular nezdine giden al-Kâ'im'in elçisi, kaynaklara göre, Selçuklulara tahribat yapmalarını tenbih vazifesini almış ise de, tahribâtın bütün memlekette esâsen devam etmekte bulunduğu bir sırada halifenin isticâledeki maksat âşikâr olup, Tuğrul ve Çağrı Bey'lerin, halifenin temsilcisi sıfatı ile bu elçiye gösterdikleri büyük saygıdan dolayı al-Kâ'im'in memnun kaldığı muhakkaktır. Nitekim Selçuklu fütûhâtı ilerileyip, yeni devletin kudreti bütün İran sâhasında kendini gösterdiği ve buna muvâzi olarak, endişeye kapılan Büveyhîler tazyiki arttırdıkları zaman, bizzat al-Kâ'im Selçuklu sultanını Bagdad'a dâvette tereddüt etmemiş idi. Tuğrul Bey'in, ordusu başında Bagdad'a girmesi, şî'î Büveyhîleri tarihten silmesi ve Arslan al-Basâsîrî'yi, bunun ölümü ile neticeleşen ağır mağlûbiyetlere uğratması, Suriye hudutlarına kadar gerilemeğe mecbur ettiği ve tamamen ortadan kaldırmağı düşündüğü (İbn al-Ağîr, 447 yılı vekayii Barhebraeus, I, 306) Fâtîmîleri şark islâm dünyasından el çekirmesi sünîliğin tam zaferi idi. Selçuklular böylece şimâlî Afrika dışında kalan ve ahâlisini sünîlik etrafında topladıkları bütün ülkelerde islâm birliğini meydana getirmişler idi ki, bu islâm âlemine yen'den can vermek demektir. Tuğrul Bey'den sonra, imparatorluk çağında, bu Selçuklu siyâseti kuvvetle yürütüldü. Islâm âleminde nifak yaratan, şark müslüman cemiyetini tefrikalar içinde boğan şî'î propaganda-sının ocağını söndürmek sureti ile, kılıcı ile müdâfaa ettiği islâm ülkelerini sükûn ve relâha kavuşturmayı şî'âr edinen Sultan Alp Arslan, bir taraftan Mekke'de Fâtîmî ezanı ve hutbesini kal'ırtıp, kendi ve al-Kâ'im adına hutbe okutur (461=1069; İbn al-Ağîr, 462 yılı vekayii) ve bir taraftan da Bagdad ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu nizâmîye medreseleri (aş. bk.) yolu ile, ilim ve fikir yönünün sünî âlemi takviye ederken, diğer taraftan Fâtîmîleri yıkmaya hazırlanıyordu.

Nitekim o, büyük Malazgird savaşının arifesinde, Mısır'a gitmek üzere, Haleb önünde bulunmakta idi. Sultan Melikşah da Suriye'deki Türkmen kuvvetlerinin ileri harekâta devam etmelerini emretmiş; bu defa, yine Fâtîmî propagandasına bağlı olmak üzere „dâvet-i cedîde“ akidesi ile te'sis ettiği bâtinîlik [b. bk.] vâsıtası ile Kazvin, Cürcan, Kuhistan ve havâlisinde korkunç bir yer-altı faaliyetine geçerek, Selçuklu imparatorluğunu içinden parçalamaya çalışan Hasan-ı Şabbâh ile şiddetli bir ümcâdeleye ahtmî) şCuvaynî, *Târih-i Cihanguşâ*, III, 190 v. d., 194, 196-199, 201 v. dd.; Hamd Allâh Mustavfî, *Târih-i guzida*, I, 514, 517 v. dd.; *Târih-i Tabaristân*, s. 240; *Târih-i Sîstân*, s. 386; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*..., s. 128-135, hem Mekke'de, hem Medine'de kendi ve Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuş (468=1076; Sibî İbn al-Cavzî, XII, 28*) ve önceki fasılda gördüğümüz üzere, ölmünden az evvel Mısır'ın Selçuklu imparatorluğuna ilhakını planlamış idi. Islâm âlemi için olduğu kadar Selçuklu imparatorluğu için de hayatî ehemmiyeti hâiz olan, şî'îliğin ve müntesipleri bir katiller sebekesinden ibâret bulunan bâtinîliğin yok edilmesine mâtûf bu Selçuklu siyâseti, düşünce, teşkilât ve siyâsî gaye bakımlarından Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olan Eyyûbîler tarafından da tâkip edilerek, muvaffakiyete ulaştırılmış ve Şalâh al-Dîn Ayyûbî [b. bk.], müstevlî hacılar karşısındaki yurt müdâfaasında yıpranan müslümanlar ile kat'iyen ilgilenmemiş olan Fâtîmî devletini yıkarak (1171), yerine kendi sünî devletini kurmuştur.

8. Türkmen göçleri ve neticeleeri. Selçuklu siyâsetinde ikinci ana çizginin Türkmen göçlerini sevk ve idâre olduğunu söylemiştik. Oğuzların diğer bir adı da Türkmen olduğuna göre, Selçuk ve oğulları, devletin kurucuları olan Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, Kutalmış ve İbrahim Yinal'lar aslında birer Türkmen beyi idiler. Fakat fütûhâtın artması ile devlet sınırlarının genişlediği ve müslüman muhitinde mülki idârenin başında bulunan ranlı vezirlerin delâleti ile, Selçuklu imparatorluğu idâri, mâlî, askerî teşkilât bakımından, islâmî hüviyet kazanarak, bir Oğuz devletinden ziyâde bir islâm-türk imparatorluğu şeklinde gelişmeğe başladığı sıralarda, Selçuklu hükümdarları da, birer türk başbuğu olmaktan çıkıp, türlü anâsıra istinât eden „islâm sultanları“ hâline gelmeleri dolayısı ile, önceleri kendileri için yegâne dayanak teşkil eden Oğuzları ikinci plâna atmak mecbûriyetinde kalmışlardı. O kadar ki, imparatorluk pâyitahtında sultana hizmetle mükellef, çeşitli kavim mensuplarından

seçilmiş kuvvetler arasında, Türkmenlerden bir zümrenin bulunmayışı vezir Nizâm al-Mulk'un nazar-ı dikkatini çekmiş ve o, devlete karşı müşkilât çıkarmış olmalarına rağmen başlangıçtaki büyük hizmetleri ve hânedana olan nisbetleri göz önünde tutularak Türkmenlerden 5—10.000 kişinin saray hizmetine alınmasını tavsiyeye zarûret hissetmiştir. (*Siyâsat-nâme*, fasıl 26). Aslında, Dandanakan muzaferiyetinden itibaren imparatorluğun en geniş hudutlarına ulaştığı zamana kadar, yukarıda adlarını saydığımız beyleri ve reislerinin idâresi altında, sonsuz fedâkârlıklar ile, İran Kirman, Oman, Sistan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan, şarkî Anadolu, Elcezire, Bahreyn, Hicâz, Yemen, Suriye ve nihâyet orta ve garbî Anadolu'yu zapt ve fethetmek sûreti ile, Büyük Selçuklu imparatorluğunun kuruluşunda ve azamet kazanmasında en büyük pay sâhibi olan Türkmenlerin „devlete çıkardıkları müşkilât“, ardı-arkası kesilmeksizin, orta Asya'dan, Selçuklular için insan gücü deposu vazifesini gören Oğuz boz-kırlarından, küteller hâlinde göç ettikleri bu soydaş devlet topraklarında kendilerine yurt, yaylak ve kışlak aramalarından ibâret idi. Yeni gelenler de, pek kuvvetli bir ihtimal ile, tıpkı Mâverâünnehr ve İran'a inmiş olan Selçuklular gibi, asıl yurtlarında nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı yüzünden düştükleri sıkıntıyı gidermek maksadını güdüyorlardı. Bunun için müslüman oluyorlar ve garp istikametinde harekete geçiyorlar, üstelik Selçuklu sâhasında mevcut devlet nizamının himâyesinde kendi emniyetlerini de sağlamış bulunuyorlardı. Bu sebeple orta Asya'da, Mâverâünnehr'de yeni-yeni islâmiyeti kabûl eden kütellerin Horasan'a doğru göç ettikleri ve oradan İran içlerine ilerledikleri husûsuna zaman-zaman kaynaklarda işaret edilmiştir (İbn al-Ağır, 435, 440, 447 yılları; Barhebraeus, I, 300, 302). Mütemâdiyen imparatorluğun kendileri için elverişli bölgelerini dolduran ve büyük çoğunluğunu Oğuzların teşkil ettiği bu kalabalık türk kütellerini Selçuklu idâresi, pek isâbetli bir görüş ile, Anadolu'ya doğru Bizans sınırlarına sevk etmiştir ki, böylece bir yandan İran'ın muhtelif bölgelerinde ve Irak'ta sebep oldukları maddî zararlar ve âsâyışsızlık önlenmiş, bir yandan da boz-kırlı türkler bakımından fevkalâde câzip tabii coğrafya ve iklim şartlarını hâiz Anadolu'nun istikbâlde kolayca zaptedilebilecek bir derecede yıpratılmasına zemin hazırlanmış aynı zamanda islâm âleminin mağlûp edilmez kadim düşmanı Bizans imparatorluğunu, âileleri ve eşyaları ile birlikte bir daha dönmek üzere gelecek, yerleşme mecbûriyeti ve yurt kurma heye-

canı ile çarpışan cesur Türkmen kütellerinin fâsılasız darbeleri altında çöktürmek için en mühim fırsat elde edilmiş oluyordu. Azerbaycan'da toplanıp, Malazgird zaferini müteâkip, Van gölünden Gürcistan'a kadar açılan Bizans müdâfaa gedîğinden, yelpâze gibi, Anadolu içlerine yayılan Türkmenlerin bu kıt'adaki sür'atli başarılarını kolaylaştıran başka şartlar da var idi. Evvelâ tâ Abbâsî imparatorluğu zamanından beri, Bizans-islâm mücâdeleleri devamınca çok tahribâta uğramış olan Anadolu, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden, hayli ihmâl edilmiş, XI. asrın ikinci yarısında büyük feodal beylerin tahakkümü ve soygunculuğu ahâliyi bîzar etmiş, devamlı savaşımlardan usanmış olan ve üstelik ağır vergiler ödemeğe mecbur tutulan köylü (bk. N. Bryennios, s. 531—537) takatsiz düşmüş ve nüfus seyrekleşmiş idi. Bizans kuvvetleri büyük şehir garnizonlarında oturuyor, halk ile alâkalanmayıp, her fırsatta kendini imparator ilân eden generallerin (bk. J. Laurent, s. 61 v. dd.) emrinde bulunuyor, buna mukabil Bizans imparatorları türk akınlarını daha çok ücretli Frank askerleri ile durdurmağa çalışıyorlardı. Bundan başka bilhassa şarkî Anadolu bölgesinde sâkin ermeni, süryânî ve Pavlikyan nüfus da Bizans'tan hoşnut değil idi. Bizans'ın, şarktaki mâlûm ilhâk siyâseti yanında, gregoryen ermeniler ile râfîzî hristiyan pavlikyanları ve süryânîleri dinî baskı altına alması, ortodoks mezhebini bu zümrelere zorla kabûl ettirmek için, şiddet kullanması (bk. Süryânî Mikhael, III, 163, 169; Urfalı Mateos, s. 72 v. d., 80 v. d., 85 v. d., 98 v. d., 111 v. d., 123 v. d., 128 v. dd., 141; J. Laurent, s. 67 v. d., 70 v. dd., 74 v. d., 78) din ve mezhep serbestliği tanıyan türklerin işgâl harekâtını kolaylaştırmış ve nihâyet aynı zamanda Balkanlarda meşgul bulunan Bizans imparatorluğu (A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, s. 143—160) Selçuklu tazyiki karşısında âciz duruma düşerek Malazgird'de bütün mukavemet kırılınca, imparator Mikhael VII. zâten ahâlisi azalmış olan Anadolu'da geri kalan rûm nüfusun mühim bir kısmını Balkanlara nakletmiş idi (Süryânî Mikhael, III, 172). Bu sûretle, müstahkem kalelere, surlar ile çevrili kasabalara sığınmış olan rûmlar ve kısmen de ermeniler dışında, hemen hemen nüfustan hâlî bulunan Anadolu'ya yönelen kalabalık türk göçleri, Süleyman-şah tarafından Selçuklu devleti kurulduktan sonra, daha da artmış ve bu küteller hâlindeki muhâceret; garpta Irak Selçuklularının bulunması dolayısı ile, boz-kırlardan Anadolu istikametindeki Oğuz akınlarını, Cend bölgesi-Hârizm-Man-kışlak arasında hudutları kapamak sûreti ile durdurmak isteyip de muvaffak olamayan Sul-

tan Sencer'in Oğuzlara mağlûbiyeti ve esâretini müteâkip tekrarlanmıştı. Anadolu'ya büyük ölçüde bir muhâceret dalgası da, XIII. asrın ilk çeyreğinde, Moğulların şarkî islâm ülkelerini istilâsı üzerine gelmiştir. İşte Selçuklu imparatorluğunun bir tehoir ve iskân siyâseti olarak tatbika başladığı Türkmen göçleri, böylece daha sonra da devam ederek, Azerbaycan, Elcezire, Şimâlî Suriye ve bilhassa Anadolu'nun türkleşmesini sağlamış ve haçlı seferleri tahribâtından faydalanmak üzere harekete geçtiğini gördüğümüz Bizans imparatoru Manuel'in Myriokephalon 1176'da, yine Anadolu Selçuklu ordusunu meydan getirip Türkmen kuvvetleri sayesinde, Sultan Kılıç Arslan II. tarafından kat'i mağlûbiyete uğratılması bu kıt'ayı tamamı ile bir türk yurdu hâline getirmiş ve Anadolu, daha o zamanlardan itibaren, Türkiye (Türkiye) adını almıştır (Lebeau, XV, 185; De Guignes, trc. H. Cahid, *Türklerin... tarih-i umûmîsi*, 1924, IV, 9; L. Râsonyi, *Dünya tarihinde türklük*, İstanbul, 1942, s. 185; Moravcsik, *Byzantinoturciça*, II, 269). Cüz'î bir kısmı bugünkü Türkmenistan topraklarında kalıp, büyük ekseriyeti Selçuklu imparatorluğuna göçtükleri için Anadolu'ya sevk ve iskân edilen türk zümreleri, Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği Oğuz oymakları cetveline göre (bk. *Divân*, I, 55 v. dd.): Selçuklu hânedanının mensûp bulunduğu Kınıklar (F. Sümer, *Anadolu'da Üç-öklü Oğuz boylarına mensup teşekküller, İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI, 1—4, 474—479, 505—508), Kayılar (b. bk.; ayrıca M. F. Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri. Belleten*, 1943, sayı 28, s. 246—254, 284—303; F. Demirtaş [Sümer], *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar, Belleten*, 1948, sayı 47, s. 575—615), Bayındırlılar (F. Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüreğir'ler, DTCF dergisi*, 1953, XI/2—4, 317—322, 335—340), Bayındır oymağının bir kolu olduğu rivâyet edilen Baraklar (bk. Cahid Tanyol, *Baraklar'da örf ve âdet araştırmaları, Sosyoloji dergisi*, İstanbul, 1952, VII, 71—108), Yıvalar (F. Sümer, *Yıva Oğuz boyuna dair, TM*, İstanbul, 1951, IX, 151—166), Salurlar (b. bk.), Avşarlar (b. bk.; bir de F. Sümer, *Avşarlara dair. Köprülü armağanı*, s. 453—478), Beğdililer (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boylarına dair, DTCF dergisi*, 1953, XI/2, 78—86, 95—105), Bügdüzler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 473 v. d., 505), Bayatlar (M. F. Köprülü, *TM*, 1925, I, 198—205), Yazırlar (İ. Ka-fesoğlu, *Hârezmşahlara*, s. 171, 270 F. Sümer *Boz-Oklu oğuz boyları...*, s. 68 v. dd., 90), Kara-Bölükler (F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 67 v. d.),

Alka-Bölükler (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 66), Yüreğirler (ayn. mll., *DTCF dergisi*, XI/2—4, 329—334, 344), Dodurgalar (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boyları*, s. 71 v. dd., 91—94), Alayındırlılar (ayn. mll., *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları...*, s. 466—469, 500 v. dd.), Döğerler (ayn. mll., *Döğerlere dair, TM*, 1953, X, 149—158), İğdirler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, s. 469—473, 502 v. dd.), Peçenekler (ayn. mll., *DTCF dergisi*, XI/2—4, s. 322—329, 341—344), Çavuldurlar (Çavdırılar, İzmir be-yi Çakan'ın oymağı) (bk. ayn. mll., *Anadolu'da Üç-Oklu Oğuz boyları...*, s. 438—480), Çepniler (M. F. Köprülü, *TM*, I, 206—209; F. Sümer, *İktisat fak. mecm.*, XI, 441—453, 480—485), Çaruklular (ayn. mll., *Boz-Oklu Oğuz boyları*, s. 77 v. dd.) ve diğer Oğuz oymakları yâni Karkınlar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 86—89, 101 v. dd.), Kızıklar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 74—77, 94 v. dd.), Yaparlılar (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 73 v. d.), Eymirliiler (ayn. mll., *İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 459—466, 492—500) ve bunlardan başka, Kıpçaklardan bir kısım ile Karluklardan bir kısım [bk. madd.] ve Hârizmlilerdir. (bk. mad. HÂRİZMŞAHLAR). Anadolu'nun dili, örf ve âdeti, an'aneleri ile türkleşmesini tahakkuk ettiren bu oymaklardan bazı parçalar Balkanlara da geçmiştir ki, Türkmen şeyhi Sarı Saltık Dede ile Dobruca'ya gidenler bunlardandır ve ayrıca, hâlâ aynı bölgelerde yaşayan ve türkçe konuşan hristiyan Gagauzların, Bizans'a sığınan Selçuklu sultanı Kaykâvus II. ile birlikte, Rumeli'ye gönderilen türklerin torunları oldukları tahmin edilmektedir (P. Wittek, *Les Gagaouzes „les gens de Kaykâus“*, RO, Krakow, 1951—1952, XVII, 12—24).

Anadolu'ya geldikleri zamanlarda önce ovaları, vâdileri ve yaylaları işgal eden türk oymakları tedricen kalelere almışlar ve surlar ile çevrili şehirlere, askerî ve iktisadî bakımlardan ehemmiyetli merkezlere de nüfûz ederek, oralarda müstakil beylikler kurmuşlardır. Malazgird zaferini tâkip eden yıllarda şarkî Anadolu'da kurulup da, yeni vatanda türk siyâsî birliğini teşvîye çalışan Anadolu Selçuklu sultanlarını uzun müddet uğraştıran bu Türkmen devletleri bunlardır: Oğuzların Kayı [bk. mad. ARTUK-OĞULLARI] veya Döğer oymağından (bk. F. Sümer, *TM*, X, 149) Kudüs, Hısn-Keyfâ, Mardin ve Harput'ta Artuklular (1098—1234), Sivas ve Malatya'da Dânişmendliler (1092—1178) [b. bk.], Erzincan, Kemah ve Divrigi'de Mengüçlüklüler (1118—1252) [b. bk.], Erzurum'da Saltuklular (1092—1202) [b. bk.], A. lat şahları (1100—1207), Diyarbekir'de İnal ve Nisan oğulları (1103—1183) [bk. mad. Dİ-

YARBEKİR, İzmir beyliği (1081—1097) ve Efes beyliği (1081?—1097) (bk. A. N. Kurad, *Çaka, İzmir ve yakınlarındaki adaların ilk türk hükümleri*, İstanbul, 1936). XIII. asrın ikinci yarısından itibaren, Anadolu Selçuklu devleti Moğul tahakkümü altında inkırâza doğru sürüklendiği sırada, yine çeşitli Türkmen kütüphanelerinin desteği ile orta, şimal ve garbi Anadolu'da müteaddit beylikler kurulmuştur: Sinop'ta Pervâne-oğulları (1265—1322) [bk. mad. SÖLEYMAN PERVÂNE], Afyon-Karahisar'da Sâhip Ata-oğulları (1277—1341), Balıkesir'de Dânişmendli âilesi tarafından kurulan Karasi-oğulları (1293—1359) [b. bk.], Kütahya'da Germiyan-oğulları (1302—1429) [b. bk.], Aydın'da Aydın-oğulları (1308—1425) (b. bk.; ayrıca Himmet Akın, *Aydın-oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul, 1946), Manisa'da Hârizmi Türkmenler tarafından kurulduğu tahmin edilen Saruhan-oğulları (1313—1410) [b. bk.], Muğla'da Menteşe-oğulları (1282—1424) (b. bk.; ayrıca P. Wittek, türk. tre. O. Ş. Gökyay, *Menteşe beyliği*, TTK, Ankara, 1944), Egridir ve Antalya'da Hamid-oğulları (1300—1423) (b. bk.; bir de Bahriye Üçok, *Hamid-oğulları beyliği, İlahiyat fakültesi dergisi*, I—II, Ankara, 1955, s. 73—80), Beyşehir'de Eşref-oğulları (1284—1325) (bk. Halil Edhem, *Beyşehir'de Eşref-oğulları kitâbeleri*, TOEM, sene 5; Yusuf Akyurt, *Beyşehir, Eşref-oğlu câmiî, Türk tarih, arkeolojya, etnografya dergisi*, 1944, IV, 104—112), Denizli'de İnanç-oğulları (1277—1390) (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu beylikleri tarihine ait notlar*, TM, 1928, II, 13 v.d.), Kastamonu [b. bk.]'da Candar-oğulları (1309—1462) (M. Şâkir, *Sinop'ta Candar-oğulları zamanına ait eserler*, İstanbul, 1934), Maraş'ta Dulkadir-oğulları (1337—1521) [b. bk.], Adana'da Ramazan-oğulları (1353—1608) (b. bk.; bir de F. Sümer, *Çukurova tarihine dair araştırmalar*, DTCF Tarih araştırmaları dergisi, Ankara, 1963, I/1, 1—98), Kayseri'de Eretna veya Ertana (1343—1381) ve Sivas'ta Salur oymağında Kadı Burhân al-Din tarafından kurulan (1381—1398) beylikler (bk. Aziz b. Ardaşir Astrâbâdi, *Bazm u razm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1928), Karaman ve Konya'da Avşar oymağında Karamanlı Türkmenlerinin kurduğu Karaman-oğulları (1256—1483) (b. bk.; bir de M. F. Köprülü, TM, II, 14—32), Bayındır oymağı beylerinin kurdukları Akkoyunlu [b. bk.] ve kurucularının Yiva oymağına mensûp oldukları tahmin edilen (V. Minorsky, *The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers, Köprülü armağanı*, s. 391—395) Karakoyunlu devletleri (bu beylik ve devletlerin tarihi ve bıraktıkları eserler

hakkında bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri*, TTK, Ankara, 1937; ayn. mll., *Anadolu türk tarihi vesikalarından kitâbeler*, İstanbul, 1927—1929 I—II; Kastamonu, Sinop, Çankırı ve civarı eserleri hakkında bk. Ahmed Gökçüoğlu, *Paflagonya gayr-i menkul eserleri ve arkeolojisi*, I, Kastamonu, 1952).

Selçuklu imparatorluğunun genişleyerek, azametli bir hâl kazanmasında dâimâ sınır boylarında (uc) bulunmak, gerekince devlêti korumak, fakat daha ziyâde türk hâkimiyetine yeni ülkeler açmak üzere mühim olduğu kadar tehlikeli vazifeyi cêsâretle taahhüt ve ifâ etmek sûreti ile, başta rol oynadığını gördüğümüz Türkmen kütüphanelerinin garp sınırlarına doğru muntazaman sevkedilmesinde beliren Selçuklu siyâseti ikinci mümeyyiz vasfının, neticeleri itibârı ile bu imparatorluğun en te'sirli ve en devamlı, bundan dolayı da tarihî bakımdan en ehemmiyetli husûsiyetini teşkil ettiği böylece anlaşılmaktadır. Nihâyet bu büyük tarihî netice yine Türkmen Kayı oymağına mensûp Osmanlı hânedanı tarafından Anadolu'daki saydığımız beylik ve devletler birer birer ortadan kaldırılarak ve toprakları merkeze bağlanarak, fevkalâde mâhirâne bir siyâset ile, değerlendirilmiş [bk. mad. OSMANLILAR] ve Anadolu ile Oğuzların ve diğer türklerin yayıldığı sâhalar âna vatan olmak üzere, cihan tarihinin en büyük imparatorluklarından biri kurulmuştur (tafsilât için bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, TTK, Ankara, 1953). Türkiye'nin her tarafında Oğuz ve başka türk adlarını taşıyan köy, kasaba, arâzi v.b. yer isimlerinin de gösterdiği üzere (bk. Köçerimiz, dâhiliye vekâleti, İstanbul, 1928), bugünkü Anadolu halkı bu Türkmenlerin ve onlar ile birlikte gelen diğer türk boylarının ahfâdı olduğu gibi, Selçukluların kuruluşu ile başlayan ve daha sonraları tekrarlanan göçlerin yayıldığı garp ve cenûbî İran, Kafkaslar, Elcezîre, Irak ve Suriye topraklarında da bu türk ve Türkmen nesilleri hâlen yaşamakta devam etmektedirler (F. Sümer'in zikredilen makalelerinde ve ayn. mll., XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan türk aşiretlerine umûmî bir bakış, İstanbul İktisat fakültesi mecmuası, XI, 509—522'de adları geçen Türkmen oymaklarının Osmanlı imparatorluğu devrinde bulundukları yerler, katıldıkları birlikler, yeni teşkil ettikleri oymaklar hususunda tafsilât verilmiştir).

IV. SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN YIKILIŞ SEBEPLERİ.

İslâm dünyasına getirdiği yeni telakkiler, kıymet hükümleri ve teşkilât ile, orta çağlar-

da müslüman şark dünyasına verd'ği yeni vecbenin sıırlarla yaşamasına karşılık, Selçuklu hânedanın nisbeten kısa ömürlü oluşu dikkate değer bir hâdisedir. Selçuklu hâkimiyetinin erken yıkılışının daha ziyâde dâhilî sebeplerden ileri geldiği görülmektedir ki, bunları bir kaç noktada toplamak mümkündür.

1. Verâset meselesi. Selçuklularda da, tıpkı eski Türk İmparatorluklarında olduğu gibi, devlet hânedanın müşterek malı sayılıyor idi. Hükümdarın ilâhî menşeli olduğu düşüncesine dayanan bu hâkimiyet telakkisine göre, Tanrı tarafından verilen hükümdarlık iktidârı (charisma, bk. M. Weber göst. yer.) ve idâre kabiliyeti (*Kutadgu bilig*, s. 147 v.d.), kan vâsıtası ile evlatlarına da intikal ettiğinden, bütün hânedan mensupları hükümdar olmak hak ve salâhiyetine sâhip idi. Saltanat makamında inhlâl vuku bulduğu zaman, oğullar bu salâhiyet ve hakka dayanarak, tahtı işgal mücâdelesine girişirler ve türk çevrelerinde, muvaffak olanın daha yüksek ilâhî kudretle mücehhez bulunduğu kabul olunur ve o hükümdar tanınır. Vezir Nizâm al-Mulk'ün bu türk hâkimiyet anlayışından farklı olarak, „devlet ve tebea sultanındır“ (*Siyâsat-nâma*, fasıl 5) ve „sultan kethüdâ-yi cihândır, halk kâmilin onun âilesi ve bendesidir“ (*Siyâsat-nâma*, fasıl 29) şeklinde ifâde ettiği eski şark ve islâm telakkisi hususundaki telkîn ve tavsiyelerine ve Selçuklu sultanlarının meşrû veliahdler tâyin etmek ve hattâ bu veliahdler için, daha sağlıklarında devlet ricâli ve kumandanlardan yemin ile bi'at almak gibi gayretlerine rağmen, hânedanın devamı boyunca itibârını kaybetmeyen türk verâset usulü, sebep olduğu fâsılasız münâzaalar dolayısı ile, Selçuklu imparatorluk ve devletlerini zaafa düşürmüştür. Yalnız, ileride fetih kararlaştırılan memleketlerin ânedan âzası arasında taksimi değil, Anadolu Selçuklularında olduğu üzere, elde bulunan toprakların bile şehzâdeler arasında bölüştürülmesi, hânedan mensuplarının ve şehzâdelerin kendi emirleri altındaki kuvvetler ile hissesine düşen ülke, eyâlet veya vilâyetlerde hareket serbestliği içinde yaşamaları Selçuklu devletlerinin taht-mücâdeleleri içinde parçalanmalarına en büyük sebep teşkil etmiştir (krş. Halil İnalcık, *Osmanlılarda saltanat verâseti usulü ve türk hâkimiyet telakkisi ile ilgili*, *Siyasal bilgiler fakültesi dergisi*, Ankara, 1959, XIV/1, 69—94). Denebilir ki, saltanat kavgaları Selçuklu tarihini dolduran hâdiselerin yarısını meydana getirecek ölçüdedir.

2. Halîfe-sultanlar mücâdeles i. Sultan Tuğrul Bey zamanından beri, dünya işleri ile âlakalarının kesildiğini gördüğümüz ha-

lifelerin, verâset mücâdeleleri içinde kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, dünyevî iktidar te'sisine girişmeleri Selçuklu devletini yıkan şiddetli dâhilî ihtilâfların ikincisi olmuştur. Birbirleri ile uğraşırken, bir de etrafına kuvvetler toplayıp, ordular kurup memleket zaptına çıkan, milyonlarca müslümanın derin saygı hisleri ile bağlı bulunduğu halife ile savaş meydanlarında karşılaşmak mecbûriyeti (tafsilât için bk. M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi*, II, 91—113, 255—300), sultanlar ve devletin istikbâli bakımından, tabiatıyla mâkûs neticeler vermiştir. Sünî islâm dünyasının garp bölgesi korkunç hacli istilâsının iztirapları içinde yuvarlanır ve sultanlar yakaladıkları her fırsatta bu müstevilileri durdurmak maksadı ile, ordular tecîz ve sevk ederlerken, müslüman ülkelerini bağılardan kurtarmağı düşünmeyen halifeler, Bagdad'da, Selçuklu idâresini parçalamak için plân hazırlamadıkları takdirde, saraylarında hüsn ü hat meşk ediyorlar veya şiir yazıyorlardı (al-Muztazhir ve al-Mustarşid için bk. İbn al-Aşîr, 512 yılı vekayii; İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb*, I, 51). Bu arada Irak sultanı Mas'ûd'un ölümünü müteâkip, Irak kıtasını ele geçiren halife al-Muktafi'yi, „Abbâsî devletinin başmeti yükseldi“ diyerek, alkışlayan İbn Vâsil (*göst. yer.*)'in ruh hâleti de dikkati çeker. Abbâsî halifelerinin dünya devleti kurma ihtiraslarının doğurduğu ağır neticelere yukarıda temas edilmiş idi, (yk. bk.).

3. Atabeylerin tahakkümü. Kuvvetli sultanlar zamanında devletin en güvenilir şahsiyetleri olup, merkezde „veliahd“ veya eyâletlerde „melik“ şehzâdelerin yetiştirilmesinde ve imparatorluğun müdâfaasında birinci derecede hizmet eden atabeylerin, hânedanın zaafa düştüğü tarihlerden itibaren, Selçuklu âilesi mensuplarına tahakküm etmek ve daha sonraları kendi âile hâkimiyetlerini te'sis etmek yolu ile, mahallî hükümetler vücûda getirmeleri imparatorluğun parçalanma ve çöküş sebeplerinin üçüncüsüdür. Bilindiği gibi Fars'ta Salgur atabeyleri (1147—1286, bk. mad.), Şam'da Tuğtiginliler veya Böri-oğulları (1104—1154), Musul (1127—1233), Halep (1146—1181) ve Sincâr (1170—1220) atabeyleri veya Zengi-oğulları [bk. madd.], Cezîre atabeyleri (1180—1227), Erbil'de Beytigin-oğulları (1144—1233; bk. mad. KÖK-BÖRİ), Azerbaycan atabeyleri veya İlden'z-oğulları (1146—1225 [bk. mad.] bu sûretle kurulmuşlar idi (bunlar hakkında kısa bilgi için bk. Halil Edhem, *Dâvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 230—236, 247—250).

4. Dış müdahaleler. Selçuklu imparatorluğunu sarsan Kara-Hitay savaşı ile Selçuk-

lu imparatorluğu çevresinde fazla bir siyâsi te'siri bahis mevzuu olmayan Hille arap emâretin'in (Şadaka [b. bk.] ve oğlu Dubays, bk. M.A. Köymen, *göst. yer.*, 28 v. dd., 35—40, 49—63, 75—85, 116—148) baş kaldırması istisnâ edilir ise, Selçuklu imparatorluğunu göktüren Oğuz istilâsı ile, Hârizmşahlar imparatorluğu tarafından Irak Selçuklu devletinin ortadan kaldırılması dıştan, fakat yine türkler tarafından yapılan müdahalelerdir. Haçlı seferleri Adadolu Selçuklu devletini yıkamadığı gibi, bu kıt'aya Moğul istilâsı da Selçuklu hânedanının yalnız Anadolu'ya inhisar ettiği devre tesâdüf etmiş, buna rağmen, gördüğümüz gibi, Selçukluların son zamanlarında Türkmen ve beyleri, Moğul tahakkümünü bertaraf ederek, çeşitli devletler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

V. SELÇUKLULARDA TEŞKİLAT.

Horasan'da kurulan ve teşkilâtı bu müslüman muhitte İranlı vezirler tarafından tanzim edilen Selçuklu devletinin askerî, idârî, malî teşkilâtının islâmî an'aneleri tâkip edeceği tabî idi. Me'mûriyet, makam ve rütbe adlarından ve Nizâm al-Mulk'ün devlet teşkilâtına âit *Siyâsat-nâma*'sinin münderecâtından, Selçuklulara bu sâhada eski İran ve Abbâsî usûlî; rini devam ettirmiş olan siyâsi teşekküllerden bilhassa Gaznelî: türk imparatorluğunun örnek olduğu görülmektedir. Yerli tebeanın şart, imkân ve ihtiyadlarına uymak zarûretinden doğan ve Selçuklu idâresinin, yukarıda sıra ile belirtmeğe çalıştığımız ruhu bakımından mütâleâ edildiği takdirde, daha ziyâde bir dış kalıp mâhiyetinde kalan bu teşkilât Nizâm al-Mulk'ün vezir bulunduğu Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah devirlerinde en sağlam şekilde kurulmuştur. Bununla birlikte Selçuklu teşkilâtında da ağacı (hâcib, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 209, not 3), çayuş (sarhang), tuğra, ulağ ve cufğa (*Divân*, I, 122, 424), atabey, sü-başı v.b. gibi askerî, idârî teşkilât ve devlet posta idâresinde türk istilâhlarının yaşadığını ortaya koyan örnekler olduğu gibi, türk vezirler de var idi (msl. bk. *Râhat al-şudûr*, s. 167).

1. Hukûmdar. Melikşah zamanında, teşkilâtın en müttekâmil seviyesine ulaştığı devirde, meliklerin, tâbî hükûmetlerin, beylerin ve bu arada başlarında sultan unvânını hâiz kimselerin bulunduğu Gaznelî ve Anadolu Selçuklu devletlerinin metbuu sıfatı ile al-sultân al-a'zâm (bk. *Siyâsat-nâma*, Paris tab., s. 7.) unvânını taşıyan Selçuklu imparatoru devletin sâhibi olup, bütün ülkelerinde nâmına hutbe okunur ve para bastırılırdı. Fermanlara, büyük divânın kararlarına, imza makamında olmak

üzere, büyük sultanın isminden ibâret tuğrası çekilir, tevkîi [b. bk.] yazılır ve emir bundan sonra mer'î olurdu. Türkçe adları yanında birer müslüman adı alan (Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Dâvûd, Alp Arslan Muhammed, Sencer Ahmed v.b.) ve tahta cülûslarını müteâkip, saltanatlarının tasdikî sırasında, halife tarafından kendilerine verilen künye ve lekabları (Tuğrul Bey: Abû Tâlib Rukn al-Dîn Yamîn Amîr al-Mu'minîn; Alp Arslan: Abû Şucâ' Azud al-Davla Burhân Amîr al-Mu'minîn; Melikşah: Mu'izz al-Dîn Abu'l-Fath Kâsım Amîr al-Mu'minîn; Sencer: Abu'l-Hâris Mu'izz al-Dîn Burhân Amîr al-Mu'minîn v.b.) kullanan sultanların (*Mucmal al-tavârih*, s. 429 v.d.; *Râhat al-şudûr*, 85 v.d. Bunların arasında yalnız Büyük Sultan Melikşah'ın taşıdığı Kâsım Amîr al-Mu'minîn en büyük unvân olup, „her husûsta halifenin ortağı“ mânâsına gelmektedir. Bk. al-Kalkaşandî, *Subh al-a'sâ*, Kahire, 1915, VI, 113) muhârebelerde ve maiyet erkânı ile gezilerinde, hâkimiyet alâmeti olarak, başlarının üstünde atlastan veya altın sırmalı kadifeden mâmûl bir şemsiye (çetr) tutulur, dâimâ refâkatinde bulunan askerî muzika takımı (navbat) günde beş namaz vaktinde nöbet çalardı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderilen „melik“ unvânını hâiz hânedan mensuplarının günde 3 nöbet çaldırmağa hakları var idi. Sultanlar, haftanın muayyen günlerinde devlet erkânını ve kumandanları huzûra kabûl eder, müşâverelerde bulunur, aynı zamanda halkın şikâyetlerini dinler (bâr dâdan-i hâşş u 'âm, *Siyâsat-nâma*, fasıl 28), iktâları tevzî, kadıları tâyin tâbî devlet reislerinin hükûmdarlıklarını tasdik ve devlete karşı işlenen cürümler ile meşgûl yüksek mahkemeye riyâset ederlerdi.

2. Saray teşkilâtı. Dergâh, bârgâh gibi istilâhlar ile de anılan saray, doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olmak üzere, şöyle teşkilâtlanmış idi: hâcibler (hâcib al-huccâb veya hâcib-i buzurg), çubdârlar („değnekçiler“), silâhdarlar (zered-hâne denilen silâh-hâne muhafızları, reisleri hükûmdarın silâhını taşıır), amîr-i 'alam (bk. mad BAYRAK), câmedâr, şarâbdâr, taştâr (veya âbdâr), emîr-i çasnigir, emîr-i âhûr, vekil-i hâs (sultanın dâiresi halkının nâzırı), serheng ve nedimler, müsâhibler. Sultanın en güvenilir adamları arasından seçilen bu vazifelilerin her birinin emrinde askerî kıt'alar bulunurdu (*Siyâsat-nâma*, fasıl 16, 17, 29).

3. Hukûmet (divân-ı saltanat), beş divândan („nezâret“, kurulu idi: Başında „sâhib divân-ı saltanat“ veya „hvâce-i buzurg“ (başvekil) denilen ve hükûmdarın mutlak ve-

kili durumunda olan (vezâret-i tefvîz, bk. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 186—190; Abbâs İkbâl, *Vizârat dar 'ahd-i Salçukîyân-i buzurg*, Tabran, 1327 ş.) vezirin bulunduğu divân-ı vezâret ile, buna bağlı olmak üzere, divân-ı tuğra (reisi, tuğrâî, hâriciye-nezâreti ki, bu Selçuklular ile ortaya çıkmış, bk. Barhebraeus, I, 305, ve Gazneliler v.b. islâm devletlerinde mevcut olup, bilâhare Selçuklularda da gelişen ve aq.-yk. aynı vazifeyi gören „divân-ı risâletten“ üstün sayılmıştır; bk. M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, s. 408; Cl. Cahen, *La Tuğra Seljukide*, J A, 1943—1945, s. 167—172), has, iktâ ve harâcî olmak üzere, üçe ayrılmış bulunan imparatorluk arâzisinden, büyük kasabalardan köylere kadar vergi alınacak nüfus ile her kisinin vergiye matrah teşkil eden varlığını kayıt ve tesbit ederek (bk. M. F. Köprülü, *Belleten*, sayı 27, s. 406, 408), şer'î ve örfî vergiler hâlinde, „âmilleri“ vâsıtası ile vergileri tahsil edip, harc („masraf“) hazinesi ile, haslardan ve tâbî devletlerden alınan vergilere mahsus asıl (ihtiyat) hazineyi idâre eden divân-ı istîfa (reisi, müstevfi, mâliye nezâreti), divân-ı arz-ül-ceys (reisi, ârız, harbiye nezâreti) ve divân-ı igrâf (reisi, müşrif, umûmî teftiş nezâreti). Burada askerî ve adli işler dışında imparatorluğun bütün me'mûrlarının ve muâmelâtının, bunların bağlı bulundukları nezâretlerden tamâmı ile müstakil bir „igrâf“ müessesesi ile teftişe tâbî tutulmuş olması ayrıca kayda değer bir husustur (*Siyâsat nâma*, fasıl 9, 21, 48, 50). Taşrada ise, ayrı renklerde bayrakları, çetleri bulunan ve müsâadeye bağlı olmak üzere, para bastıran melikler ile şihnelerin, umûmî vâlilerin ayrı ayrı vezirleri ve merkezdekinden küçük ölçüde olmak üzere, birer divânları var idi (msl. Nizâm al-Mulk önceleri Melik Alp Arslan'ın veziri idi. Süleyman Şah'ın veziri Hasan b. Tâhir Şahrîstânî idi, Kirman'da Mukarram b. al-'Alâ Turan-şah'ın veziri idi, Kâsım al-Davla Aksungür'un Zarrin-Kamar adında bir veziri var idi). Şehzâdelerin ve meliklerin yanında, onların askerî, idârî, siyâsî bakımlardan yetiştirilmeleri ile vazifeli atabeyler bulunurdu (Nizâm al-Mulk şehzâde Melikşah'ın atabeyliğini yapmış idi). Kökleri Köktürklerle kadar geri giden bu müessese de (bk. N. Kozmin, trk. trc., A. Çaferoğlu, *Orhun âbideleri muharriri Atısı lekâplı Yollug Tigin*, T M, 1936, V, 367 v.dd.) teşkilât ve devlet idâresinde bir türk yeniliği idi. İmparatorluk göktüğü sırada, atabeylerden bir çok devletler kuranlar olduğunu görmüş idik. Büyük divâna bağlı eyâlet merkezlerinde „şihne“ denilen askerî kumandanlardan başka, mülkî idâreden mes'ûl „amîd-

ler“ ve ayrıca halktan seçilmiş „reisler“ ve beledi işlere bakan „muhtesibler“ bulunur idi. Hülâsaten zikrettiğimiz bu nezâret ve me'mûriyetlere bağlı olarak, bütün imparatorluk sathına yayılmış olan nâibler, vekiller, kâtipler, tahsildarlar v.b. hayli kabarek bir yekûn tutardı.

4. Askerî teşkilât. Selçukluların muhteşem devirleri olan sultan Melikşah zamanında orta çağın en büyük askerî kuvveti meydana getirilmiş idi ki, da'a sonraları türk-islâm devletlerine örnek teşkil eden bu ordular, çeşitli kavimlerden seçme sûreti ile alınarak husûsî saray terbiyesi ile yetiştirilmiş, merâsim ve teşrifat usûllerine vâkıf ve doğrudan doğruya sultanın emrinde bulunan „gulâmân-ı saray“, en güzide kumandanların tâlim ve terbiyesi altında her an emre hazır bekleyen hassa ordusu, meliklerin, gulâm vâlilerin ve vezir v.b. ileri gelen devlet ricâlinin askerleri ve tâbî hükûmetlerin kuvvetlerinden müteşekkil idi. Adları divân defterlerinde kayıtlı bulunan gulâmân-ı saray efrâdı yılda dört defa maaş (bistgâni) alırdı. Kumandanları sultanlar ile birlikte büyük seferlere katılan veya ağır te'dip darbeleri indiren, şihneliğe tâyin edilen ve umûmî vâlilikler yapan hassa ordusu da maaşlı idi. Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış, kendilerine ayrılan iktâ arâzilerinden geçimini sağlayan, fakat her an sefere hazır vaziyette bulunan kalabalık süvâri kuvvetleri de mevcut idi. Ancak bunlar kendi iktâlarında yaşayan reâyâdan („çiftçi, köylü“) büyük divanca tesbit edilen muayyen miktarda vergiden (mâl-i hak) fazla bir şey alamazlardı. Aksi hâlde ve kezâ köylü, iktâ sâhibi tarafından emlakine dokunulduğu, âile masunluğuna tecâvüz edildiği takdirde büyük divâna, hattâ doğrudan doğruya dergâha giderek, sultana şikâyet edebilir ve muhtadan memnun olmayanlar başka bölgelere hicret edebilirler idi (*Siyâsat-nâma*, fasıl 5, 6, 33).

Askerî teşkilâtta Selçuklu imparatorluğunda yapılan çok mühim yeniliklerden biri de bu askerî iktâ (bk. mad İKTÂ) idi. Bir yandan pek kalabalık orduların devlete yük olmadan beslenmesini mümkün kılan, bir yandan da memleketin mâmûr bir hâle gelmesine yardım eden bu usûlün, şimdikiye kadar sanıldığı gibi, doğrudan doğruya vezir Nizâm al-Mulk'ün bir eseri değil, fakat eski türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmuş şekilde tatbikatından ibâret olduğu anlaşılmaktadır (M. F. Köprülü, *Türk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 240, not 1; O. Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, *Belleten*, 1948, sayı 47, s. 549, 466—571). Bu usûl imparatorluğın askerî olduğu

b. Melikşah'a ait bir dinar, Tarih dergisi, İstanbul, 1954, sayı 9, s. 141-144). Kirman Selçuklularında da iktisadî durum gelişmiş olup, bilhassa Kavurd zamanında bastırılmış olan paralar uzun müddet değerini muhafaza etmiş ve Afzal al-Din Kirmânî'nin şahâdetine göre (*Badâyi' al-azmân*, s. 4), bir buçuk asır sonra dahi „naqd-i Kāvurdî“ büyük kıymet taşımıştır. Anadolu Selçuklularında ise, ticâret mevzuu devletin ana siyâsetini tâyin eden başlıca mes'elelerden biri idi. Başlangıçta, haclı seferleri dolayısı ile, yakın şarkta, bilhassa Suriye'de husûle gelen siyâsî karışıklık ve papanın teşviki ile, Mısır ticâretini çöktürmek için, denizlerde tatbik olunan iktisadî abluka harâretli ticârî faaliyeti felce uğratmış ve Moğul istilâsı orta Asya ve şimalî Karadeniz sâhasının Akdeniz ile olan eşya mübâdelesi hareketine darbe vurmuş ve böylece dünya ticâreti pek sıkıntılı bir duruma düşmüş iken, Anadolu'nun mevki itibârı ile bu bakımdan taşıdığı büyük ehemmiyeti kavrayan Selçuklu sultanları, bilhassa Kılıç Arslan II.'nin son yıllarından itibaren, Selçuklu Türkiye'si'ni kıt'alar-arası bir transit merkezi hâline getirmeğe muvaffak olmuşlardı. Selçukluların ticâret mevzuunda milletler-arası münâsebetlere girdiği bu sıralarda inşa edilen yollarda her türlü âsâyış tedbirleri tatbik edilmiş, yabancı tüccarların canı ve malı devlet tarafından te'minat altına alınmış. Ülkede muhtemel eşkiya baskınlarına ve denizlerde korsan hücumlarına uğrayan veya gemileri batan tâcirlerin zararları tazmin edilmek maksadı ile, emtia üzerinden bir nevi devlet sigortası vaz'edilmiş idi. Büyük konak yerleri ve pazar mahalleri olan mühim merkezlerde hanlar, kapalı çarşılar kurulmuş ve yukarıda söylediğimiz gibi, sırf ticârî ve iktisadî maksatlar ile, Karadeniz ve Akdeniz sâhillerinde fetihler yapılmış idi. Ticâret erbâbının istirahatleri'ni te'min ve mallarının korunması için ilk defa inşâsına Kılıç Arslan II. tarafından başlanan ve bazıları san'at bakımından birer mimârî şâhseri olan (msl. sultan hanları kervansaraylar, diğer sultanlar zamanında çoğalarak, ana yolları boyunca sıralanmış idi. Anadolu Selçuklu hükümdarları arasında ilk defa altın para Kılıç Arslan II. tarafından bastırılmış idi (bk. I. Artuk, *Abbâsî ve Anadolu selçukilerine ait iki eşsiz dinar, İstanbul arkeoloji müzesi yılığı*, 1958, sayı 8, s. 45 v.d.; Anadolu Selçuklularına ait altın ve gümüş paralar hakkında bk. A. Tevhid, *Meskûkât-ı kadime-i islâmiye*, İstanbul, 1321, IV; Behzad Butak *XI-XIII. yüzyıllarda resimli türk paraları. Ek*, 1-2, İstanbul, 1950; ayn. mll., *Çiyâş al-Din Kayhusrav II.'nin görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul,

1950; Ş. Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 4-8). Bu sûretle tarih boyunca, en müreffeh çağını yaşayan Anadolu'nun zenginliği Avrupa'da efsânevi bir mâhiyet almıştır.

Anadolu'da iş hayatı, orta çağın diğer beldelelerinde olduğu gibi, işlenen eşyanın einsine göre, sıkı kaidelere bağlı loncalar üzerine kurulmuş idi. Bu müesseseler her zanâat şubesinde çalışan kimseleri, birer „pîrin“ mânevî kudsiyetine inandırarak, mesleğin icaplarına sâdik ve bütün kaidelerine tamâmı ile bağlı „müridler“ hâline getiriyordu. Loncalarda meslekler inhisar altında tutulur, belirli dükkân veya imâlât-hâne adedine göre, adları ve künyeleri kayıtlı muayyen sayıda usta ve işçi bulundurulur, çıraklıktan ustalığa geçmek isteyen'ler, diğer ustalar huzûrunda husûsî bir imtihandan geçirilerek, başarı gösterenlere merâsim ile „ustalık“ pâyesi verilir. Müessesenin en usta ve hürmete şâyân mensûbu loncanın reisi olup, „ahî“ unvanını taşıyordu. Te'sir ve nüfuz itibârı ile tam bir tarikat şeyhi durumunda olan ahîden başka onun emirlerini icrâ ile vazifeli „yigît-başı“ veya „server“ denilen ikinci bir idâre âmiri mevcut idi. Loncaya mensûp işçi ve çıraklara „fityân“ denilirdi. Ayrıca bir şehirdeki ahîlerin reisine de „ahî baba“ adı verilir. Böylece bir çok ahîler (ihvân), yigît-başılar (serverân' ve gençlerin (fityân) bulunduğu şehirlerde, bun'ar, memleket iktisâdiyatına hâkim kütle oldukları için, idârî ve siyâsî mes'elelerde söz sâhibi idiler. O kadar ki, Selçuklu devleti parçalandığı zaman, yukarıda zikrettiğimiz başlıca merkezlerde, kendi teşebbüsleri ile, bir nevi cumhûrî idâre kurmak sûreti ile, cemiyeti inhilâlden kurtararak, Osmanlı imparatorluğunun teessüsüne kadar, durumu muhafazaya muvaffak olmuşlardı. Anadolu beyliklerinde de dinî-askerî bir tarikat sıfatı ile pek mühim bir mevki işgal ettiğini seyyah İbn Battûta [b. bk.]'dan öğrendiğimiz bu teşkilâtın esâsı, Abbâsî halîfesi al-Nâsîr li-Din Allâh (1180-1225)'nin islâm ülkelerinde mânevî birliği sağlamak maksadı ile ortaya attığı *fütûvva* („gençlik“) tarikatine dayanıyordu. al-Nâsîr bu tarikate bütün islâm hükümdarlarını idhal etmeğe muvaffak olmuş ve onlara *ramy al-bunduq* imtiyâzını tevcih etmiş ve Gıyâş al-Din Kayhusrav I., Mısır türk sultanı Beybars v.b. hükümdarlar husûsî fütûvva libâsını, merâsim ile, giymişlerdir. Bu dinî-askerî tarikat, daha sonra, mensupları arasında bir çok meslek ve san'at erbâbının da bulunması dolayısı ile, gâyesine de uygun olarak, iktisadî sâhaya intikal ettirilmek sûreti ile meydana gelen ahîlik teşkilâtı, çeşitli zamanlarda yazılmış fütûvet-nâmelerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı

imparatorluğu devâmınca da mevcûdiyetini muhafaza ederek, esnaf mes'eleleri ve dâvaları ile meşgul olmuş ve loncalar kalktıktan sonra dahi, onun yerleştirmiş olduğu karşılıklı saygı an'anesi esnaf birlikleri arasındaki tesânüt duygusunu devam ettirmiştir (A. Tevhid, *Ankara ahîleri, T O E M*, 1329, s. 1200 v.dd.; M. Cevdet, *Zayl'alâ faşl al-ahîyat al-fityân al-türkiya*..., İstanbul, 1932; F. Taeschner, *Beit-raege zur Geschichte der Achis in Anatolien XIV.-XV. Jhdt, Islamica*, 1929, IV; ayn. mll., *Die Futuwvabünde in der Türkei und ihre Literatur, Islamica*, 1930, V; ayn. mll., *Der Anteil des Sufismus an der Formung des Futuwvawais, Der Islam*, 1937, XXIV; ayn. mll., *İslâm orta çağında fütüvvet teşkilâtı (İktisat fakültesi mecmuası*, 1954, XV, 1-4, s. 1-32; A. Gölpınarlı, *İslâm ve türk illerinde fütüvve teşkilâtı ve kaynakları, İstanbul iktisat fakültesi mecmuası*, 1950, XI/1-4, 3-354; M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 89-93; Cl. Cahen, *Sur les traces des premiers akhis, Köprülü armağanı*, s. 81-92; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*, Ankara, 1959, I, 1-18). Ahî teşkilâtının mühim bir husûsiyeti olarak şunu belirtmek lâzımdır ki, dinî temele istinâat eden ve her loncanın muayyen günlerde toplanarak, kendi mes'elelerini müzâkere ettiği husûsî tekyeleri olan bu müesseseye hristiyan unsurun kabul edilmemesi keyfiyeti, müslüman-türk meslek erbâbına cemiyette imtiyazlı bir mevki sağlamakta olduğundan, hem san'atın ve mesleğin müslümanlar tarafından icrâsını mümkün kılmış, bu sûretle Türkler tedricen şehir iktisâdiyatına hâkim olmuş, hem de muhtelif meslek ve san'atlarda çalışan, fakat loncaya dâhil bulunmadığı için türlü zorluklar ile karşılaşacağı tabîî olan gayr-i müslim unsurun, islâm dinine girme yolu ile, Türkiye'nin büyük ölçüde islâmlaşmasını te'min etmiştir (krş. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 304). Çünkü Anadolu'nun türkleşmesinde nasıl tâkip, tazyik ve katliâm gibi hâdiseler mevcut değil ise, islâmlaşmasında da gayr-i müslim unsura siyâsî ve idârî baskı yapıldığı ve bu yüzden kütleler hâlinde bunların islâm dinine girdikleri vâkıası görülmemektedir (bk. O. Turan, *Les souverains seldjoukides et leur sujets nonmusulmans, Studia Islamica*, 1953, I, 65-100; ayn. mll., *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen-Âge, Studia Islamica*, 1959, X, s. 137-152).

3. Dinî hayat. Selçuklular sünîliğin dört mezhebinden bilhassa hanefilik ile kısmen de şâfi'liğe sülûk etmişlerdi. Çünkü, aslen türk olması muhtemel Semerkandlı Abû Mansûr al-Mâturîdî (ölm. 944) (b. bk.; bir de M. Tanci,

Abû Mansûr al-Mâturîdî, *İlâhiyat fakültesi dergisi*, 1958, I-II, s. 1-12) tarafından, insanda irâdeyi vaz'etmek sûreti ile, Mâverâünnehr muhitinde geliştirilen hanefîlik, ilâhî emri akıl ve deliller ile isbat yoluna girilerek şeriat akli plana intikal ettirilmiş ve hukukî muhtevâsı da daha ziyâde türk örf ve âdetlerinden alınmış olduğu için, tefekkür tarzı itibârı ile gerçekçi olan türk çevrelerinde en çok yayılan mezhep olmuş (bk. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, İstanbul, 1946, s. 68, 92 v.d.); ayrıca durum ve ihtiyâca göre yeni hükümler vermeği câiz addederek, türk devletlerince islâmî hukuk nizâmını zaman ve şartların icâbına uydurmağı mümkün kılması sebebi ile de, başta Selçuklular olmak üzere, diğer türk siyâsî teşekküllerinin resmî mezhepleri vaziyetine yükselmiştir. Abbâsî halîfelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri iki iktidar arasındaki râbitayı bûsbütün kuvvetlendirmiştir. Bundan sonra islâmî akidelere sıkı-sıkıya bağlı olan Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri ile Hanefîliği te'lif eden daha mütedil Şâfi'î mezhebi, bilhassa Sultan Tuğrul Bey'in vezîri 'Amid al-Mulk al-Kundurî'nin Eş'arîleri tel'in ve şâfi'î mensuplarını tâkip siyâsetine son veren ve memleketi terketmek zorunda kalmış büyük şâfi'î âlim ve fakîhlerinin avdetini te'min eden vezir Nizâm al-Mulk (M. Şerefeddin, *Selçuklular devrinde mezâhib, T M*, 1925, I, 101-118)'ün gayretleri dolayısı ile, Selçuklu imparatorluğunda ve türkler arasında revaç bulmuş idi. Sünîliğin bayrakdarlığını yapan Selçuklu idâresi, islâmîyetin gazâ fikri ile türkün fütûhât telâkîsini birleştiren bir siyâsî teşekkül olduğu için, müslüman ülkelerde hâkimiyet sağlandık-tan başka, Fâtımîler ile mücâdele mâna kazanmış ve haclı seferlerinde muvaffakiyetle karşı koymak mümkün olmuştur.

İslâm dünyasının büyük fıkıh, kelâm, tefsir ve hadisçilerinden çoğu Selçuklu imparatorluğu çağında yetişmiştir: aynı zamanda türkçeye de tercüme edilen *al-Risâlat al-Kuşayriyya*'nin müellifi büyük sûfi Abû'l-Kâsım Kuşayrî (ölm. 1072) ve oğlu, *al-Taysîr* adlı tefsirinin müellifi, Abû Naşr 'Abd al-Rahîm, şâfi'î fakîhlerinden ve Bagdad nizâmiyesi hocalarından Abû İshâk Şîrâzî (ölm. 1083), bir çok eser sâhibi Abû'l-Ma'âlî Cuvaynî (ölm. 1085), islâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bagdad nizâmiyesinin rektörlüğünü yapmış olan kelâmcı Gazzâlî (ölm. 1111), ikinci Şâfi'î diye anılan, Âmul nizâmiyesi hocası, Fahr al-İslâm 'Abd al-Vâhid (ölm. 1108), büyük hanefî fakîhi ve Kâzî'l-kuzât al-Hatîbî (ölm. 1079), hanbelî fakîhi, hadisci ve ünlü sûfi 'Abd Allâh al-Anşârî (ölm. 1108), eserleri medreselerde el

kitabı olarak okunan büyük tefsirci ve gramerci 'Alî al-Vahidî (ölm. 1076), Mâverâünnehr'in büyük haneî fakihî ve tefsircisi, meşhûr *Uşûl* müellifi Pazdâvî (ölm. 1089), *al-Mabsûṭ* adlı eseri ile hanefiler arasında büyük şöhret yapan türk asıllı Sarahsî (ölm. 1090), fakih, feylesof, şâir olup, eserlerinden bir kısmı türkçeye de tercüme edilen 'Ayn al-Kuzât al-Hamadânî ölm. 1130, Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi mütehasssısı, *Kitâb al-milal va'l-nihâl* müellifi Muhammed al-Şahrastânî (ölm. 1153), *Maşâbih al-sunna* müellifi Bağavî (ölm. 1116) hep kendi zamanlarından sonra islâm ilim ve fikir hayatında asırlarca müessir olmuş simâlardır [bk. madd.].

Haçlı seferleri ile Moğul istilâsı dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirmiş ise de, XIII. asrın sonlarında, yine Anadolu'da kıymetli eserler yazan bilginler yetişmiş, msl. *Anvâr al-Tanzîl* müellifi ünlü tefsirci Kâzî 'l-Bayzâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantığa, bir kısmı da kelâma dâir olan *Maṭâlî al-anvâr* adlı eserin müellifi Sirâc al-Dîn Urmavî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran, aynı zamanda heyet-şinas Kuṭb al-Dîn Şirâzî (ölm. 1310) bu an'aneyi müstakhel nesillere intikal ettirmişlerdir. Burada, sünîliği bu derecede himâye eden ve kendileri samimî birer dindar müslüman olan Selçuklu'ların an'aneyi terbiye ve telakkileri icâbı kat'iyen mutassıp olmadıklarını da ayrıca belirtmek lâzımdır. Sultan Alp Arslan'ın ve Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı olan „pederâne“ tutumu görülmüş idi. Sultan Sencer de huzûrunda dinî-felsefî sohbetler yaptırır. Süryânîlere ve ermenilere karşı dâimâ müsâmahakâr davranan Kılıç Arslan I., hristiyanlara karşı âlicenâbâne hareket eden ve Malatya'nın süryânî patriği ile Kitâb-ı mukaddes üzerinde münâkaşaya girecek ve Konya'da bâzı evlerin bahçelerini mermer heykeller ile süsletecek kadar geniş fikirli olan Kılıç Arslan II., saraylarının kapılarını ve duvarlarını kabartmalar ve kadın erkek resimleri, inşâ ettirdiği Konya sûrlarını heykeller ile süsleyen 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I. Bk. Mehmed Önder, *Mevlânâ şehri Konya*, Konya, 1962, s. 58—66) ve tasvirli paralar bastıran Keyhusrev II. her türlü dinî tasassuptan âzâde, hür düşünceli kimseler idi. Selçuklular devrinde kitâbî din baskısı yapan medreselerin büyük nüfuzu altındaki bâzı şehirler dışında umûmiyetle halk serbest düşünceli idi. Bilhassa türk köylü abâlisî hattâ haneî mezhebine karşı da fazla bir alâka duymuyordu. Bunlar daha ziyâde tasavvuf ile ilgili râfîzî inançlara sâhip bulunuyorlardı ki, bu, başta Selçuklu olmak üzere, islam-türk tarihinin mühim mevzûlarından biridir.

Selçuklu devletinin kurulduğu yer olan Horasan siyâsî, iktisâdî, idârî yönlerden olduğu gibi, dinî bakımdan da kat'î tesîrli rol oynamıştır denebilir. Buranın eski grek ilim ve felsefesine âşînâ olan garptan, yâni Basra, Kûfe, Bagdad Abbâsî sâhasından, aynı zamanda aslında vahdet-i vücûdeu telakkileri ihtivâ eden Hindistan sâhasından gelen fikir cereyanlarının telakkî merkezi olduğu düşünülür ve bu iki düşüncenin, islâm mütefekkirleri tarafından, kendi kâinat görüşleri ile birlikte, oturdıkları bölgenin örf ve âdetlerine uygun şekilde imtizac ettirilmesi neticesinde doğan islâm tasavvufunun, türkler geldiği zaman canlı bir devresini yaşadığı hesâba katılır ise, vaziyetin ehemmiyeti takdir olunur. Islâmiyette türlü tarikatlerin meydana çıkmağa başladığı XI. asırda bu fikirler ile kaynaşmakta olan Horasan'da mevcut çok kuvvetli „tezkir muhiti“ [bk. mad. ĞAZZÂLÎ] ve zâviyeler ve bankahlarda etraflarında müridleri ve dervişleri ile ruhânî bir hava içinde yaşayan ve hakikatin, kitaptan (*Kur'an*) değil, fakat his yolu ile idrâkinin mümkün olduğunu iddia eden ve bu sebeple medrese müntesiplerine cephe alan ve dinin mekruh kıldığı raks ve müşikîyi ön plânda tutan şeyhler, şimâl boz-kırlarından şâmânî akideler ile beslenmiş vaziyette gelerek, islâmiyetin nassî kaidelerine pek intibak edemeyen Türkmen kütelleri üzerinde tabiatıyla fazlası ile müessir olmuşlardı. Devrin büyük şahsiyetlerinden çoğu yukarıda söylenmiş gibi, aynı zamanda sûfî idi. Meşhûr kelâmcı Ğazzâlî açıktan-açığa grek felsefesine cephe almış ve onun, ince zekâsı ve derin ihâtası ile kelâm ilmini sûfî görüş ile uzlaştırarak ortaya koyduğu yeni islâm tasavvufu asırlarca hukmünü yürütmüş idi. Diğer taraftan islâm dünyasının büyük tarikatları olan, 'Abd al-Kâdîr Gilânî (ölm. 1166) tarafından kurulup, Anadolu, Hindistan ve İspanya'ya kadar yayılan kadiriyye [b. bk.], Hârizmî gey' Nâem al-Dîn Kubrâ (ölm. 1221) tarafından kurulan kübrevîlik [b. bk.], XIII. asırda kurulan ekberîlik [b. bk.] arasında, bilhassa kübrevîlik, eski türk „alpk“ [bk. mad. ALP] vasıflarını muhtevî melâmîlik [b. bk.] fikirleri ile, telakkî, merâsîm ve âyin bakımından, türk rûhiyâtına uygun sâdelik, ahlâkî ve bedîî esâslar ihtivâ ediyor ve türk dini kamlıktan mülhem olan „semâ“î vaz' ve şartlarını tâyin etmekle Anadolu'daki mevlevîliğe [b. bk.] temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarikat yesevîlik ise bizzat türk olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166; bk. mad.) tarafından kurulmuş idi. Bilhassa sonuncusu, islâmiyeti türkler arasında yaymak maksadı ile, hayli türk örf ve âdetleri ile bezenmiş olup, tarikatın di-

li türkçe idi (Yesevî'nin „Hikmetleri“). Doğrudan-doğruya halk tasavvufu vasfında olması itibârı ile de diğer tarikatlerden ayrılan yesevîlik bir yandan Türkistan, Efganistan, Altın-Ordu sâhası, şimâlî İran'a yayılırken, bir yandan da orta Asya'da nakşbendîlik (XIV. asır) ve pek elverişli bir muhit olarak bulduğu Anadolu'da bektaşîlik [b. bk.] ve emsâlî tarikatların zuhûruna da zemin hazırlamış idi ki, bu muvaffakiyeti İran ve Türk sûfîlik anlayışları arasındaki farkta aramak doğru olur. Bu fark bilhassa gâyesi daha ziyâde san'at olup, tasavvufî hâlet-i rûhiyeyi san'atkârâne bir dünyaya görüşüne vâsıta sayan ve onu kavimler, devirler üstü bir düşünceye yöneltmiş olan İran telakkisine karşılık, Türk telakkisinin doğrudan doğruya ahlâkî, ruh temizliğini gâye saymasında ve onu, eski türk tefekkürü ile irtibâtından dolayı, vatan ve ülke fikirleri ile meze etmesinde belirir ve bu sebeple türk tasavvufu mensuplarının Anadolu'ya geldiklerinde, bu görüşü telkin etmeleri neticesinde, taraftarlarının sınır boylarında büyük hizmetlerde bulunmaları mümkün olmuştur. Böylece, aslında birer orta Asya eski türk „alpk“ olan cen-gâverler, „babalar“, „abdallar“ diye adlandırılan türk şeyhlerinin rehberliğinde, Horasan'ın ruhânî havasında „alp-erenler“, savaş ülkesi Anadolu'da ise, „ğâzîler“ sıfatı ile vatanî vazifelerini ifâ etmişler, Osmanlı imparatorluğu devrinde de Rûmelî uclarında aynı vazifeyi yerine getirmişlerdir. Yesevîlikten doğan bektaşîliğin aynı zamanda muhârib sınıfların resmi tarikatî hâline gelmesi de bundan dolayıdır (Bk. M. F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 83—102; P. Wittek, *Les ghazis dans l'histoire Ottomane, Byzantion*, 1936, XI, 197—202; H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 104—108, 175—181, 185).

Diğer taraftan, islâm-türk tarikatlerinin doğuşunda türklerin islâm olmazdan önce taşıdıkları dinî telakkilerin müessir olacağı ve türk tasavvufunda izler bırakacağı ne kadar tabîî ise, aslında bir iktidar mücadelesi mevzuu iken, İran sâhasında islâmî cilâyâ bürünmüş Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri gibi eski inançlar ile hüviyet birliği kazanarak, bir nevi mezhep kisvesi altında meydana çıkan şî'îlik cereyanının da, Peygamber âilesine derin bir muhabbetle bağlı kalmak, ehl-i sünnet akidelerinin müsâmaha tanımaz sertliğine cephe almak v.b. gibi hususlarda aynı görüşü taşıyan ve müşterek kaynaklardan beslenen tasavvuf hareketi ile birleşmesi dolayısı ile, türk efkârında yer etmesi de o kadar tabîî idi. Nitekim XI. asırdan itibaren belirmeğe başlayan halk velîleri Türkmen „babalarında“ da aynı temâ-

yül şiddetle hissediliyordu. Eski türk kam-ozan (halk şâiri—efsuncu) tavırları ile ortaya çıkan bu râfîzî telakkî sâhipleri, hiç bir yadırgama uyandırmadan, Türkmenler arasında büyük bir muhabbet ile sevilir ve sayılıyorlardı. Hattâ yalnız geniş halk kütelleri değil, birer sünî müslüman olarak islâmiyetin korunmasını taahhüt ettiklerini ve bu itibarla şî'îlik ve kolları gibi râfîzî cereyanlara karşı amansız mücadelelerde bulunduklarını gördüğümüz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları) bile şî'î telakkîler ile dolu fikirlerin yayıcıları olan sûfilere karşı hürmetkârâne davranıyorlardı. Msl. Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarının ünlü mutasavvıfları Bâba Tâhir 'Uryân [bk. mad. BABA], Abû Sa'îd Abû 'l-Hayr (bk. *Asrâr al-tavhîd*, nşr. Z. Şafâ, Tahran, 1332 ş.) v.b. pek müteber şahsiyetlerdi. Bir yandan halkı temsil eden bu sûfiler, bir yandan da münevverlere hitap eden, yukarıda adlarını zikrettiğimiz, büyük sûfiler iki cephele sûfîlik cereyanının gelişmesine yardımcı olmuşlardır ki, tasavvuf hareketleri, bu iki cephesi ile, Anadolu'ya intikal etmiştir.

Anadolu tasavvuf bakımından büyük şahsiyetlerin yeri olmuştur. Bu sûfiler gerçekten yüksek bilgili ve zekâ, bedîî duygu, edebî kabiliyet yönlerinden müstesna kimselerdi. Esâsen Selçuklu Türkiye'sinde msl. Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 1240) [b. bk.] gibi nâdir yetişen sistemci bir din feylesofunun çalışmasına müsâit zemin bulunuşu memleketin mânevî ve rûhî vasfını ortaya koynaya kifâyet eder. Asien Endülüs'ü olan Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî islâmî ilimleri öğrendikten sonra, muhitinin tasavvufî ve felsefî havasına girerek, „keşiflere“ başlamış ve hacc maksadı ile geldiği Mekke'de 'Abd Allâh al-Anşârî (b. bk.; ayrıca bk. Tahsin Yazıcı, *'Abd Allâh al-Anşârî'nin Kanz al-sâlikîn'i, Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1956, I, 59—88; Ahmed Ateş, *'Abd Allâh al-Anşârî'nin Zam al-kolâm va ahlîh adlı eseri, Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1964, V, 45—60)'nin ve Ğazzâlî'nin eserlerinden faydalanmış, sonra Anadolu'ya geldiği zaman hürmetle karşılanmış, sultanların lütuf ve ihsanlarına nâil olmuş ve Konya'da yerleşmiş idi. İçlerinde en mühimleri al-Futuḥât al-makkiya, *Fuṣûş al-ḥikam, İşârât al-Kur'ân, Cavâhir al-Nuşûş* v.b. olmak üzere, 250'ye yakın kitap ve risâle yazarak, bu bakımdan da erişilmez bir dereceye ulaşan Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'ye göre, en yüksek ve gerçek bilgi, akıl yolu ile idrâk olunan değil, fakat Allahın ancak derin ve samimî sûfî terbiyesinden geçmiş kimselere (insân-ı kâmil; b. bk.) bahşettiği „mârifet“ idi. İbn al-'Arabî'nin asıl büyüklüğü, ayrı-

ayrı kaynaklardan gelen ve o zamana kadar halline muvaffak olunamayan çeşitli ve birbirine zıt metafizik görüşleri, ortaya koyduğu kendi varlık birliği (vahdet-i vücûd) nazariyesi ile, geniş ölçüde, bir birlikçi düşünce içinde uzlaştırmış olmasıdır ki, buna göre, gerçek varlık tektir ve o da Allah'tan ibârettir. Dünya ve kâinat onun geçici tecelli ve gölgesinden, insanlar da onun dış görünüşünden başka bir şey değildir. Yani her şey, her mevcut ayrı ayrı cephelerden Allahı temsil ve ifâde etmektedir. Yine bu telakkî ile ilgili olarak İbn al-'Arabî'nin meşhûr hâzârât-i hamsa (beş kat) nazariyesinden tabassül eden „insan-ı kâmil“ Allahı kendinde aksettiren bir varlık olduğu için, onun „ilmi“ Allahın „ilmi“ demek olur ki, esâsen tasavvuf tatbikatında çeşitli merhaleleri aşmak ve nihâyet nefsinden tamâmiyle sıyrılıp, kendinin aynı olan gerçek varlıkta erimek sûreti ile, Allahta mütecellî „gayb“ mertebesine yükselen „insan-ı kâmil“ için ezelde ve ebedde artık meçhul bir şey kalmamıştır. O, istikbâlî keşfeder, insanlara gâibden haber verir, eşyâyı da sihir yolu ile kendi hukmü altına alır [bk. mad. MUHY AL-DİN İBN AL-'ARABÎ].

Bunları burada bir az teferrüatlı bir şekilde belirtmemizin sebebi, bu Selçuklu devri büyük sūfîsinin islâm âleminde ve ayrıca Türkiye'de son zamanlara kadar devam eden muazzam te'sirini açıklamaktır. Arap edebiyatının birinci sınıf üslûbularından biri olarak onun kaleme aldığı fikirleri, sonra talebesi ve mânevî evlâdı, ünlü sūfî Şadr al-Dîn Kona'vî (ölm. 1274) (b. bk.; ayrıca bk. Osman Ergin, *Şadr al-Dîn al-Kona'vî ve eserleri*, *Şarkiyat mecmuası*, 1958, II, 63—90) tarafından devam ettirilmiş ve hattâ o, üstadının Seyh-i ekber „en büyük şeyh“ unvanına nisbetle Ekberîlik adlı bir tarikat kurmuş ve kendisi „ehl-i kitâb“ olan kadılar tarafından küfürle itham edilmesine rağmen, Fahr al-Dîn 'Irâkî (ölm. 1287), Mu'ayyad al-Candî (ölm. 1291), Sa'd al-Dîn Farğânî (ölm. 1299) v.b. gibi, büyük eserler yazan, sūfîler yetiştirmiş ve ekberîlik İran'da, Yemen'e kadar Arabistan'da, Hindistan'da yayılmış ve XIV.—XVIII. asırların en şöhretli sūfîleri: Dāvūd-ı Kaysarî, Kuṭb al-Dîn İznîkî, Yazıcıoğlu Mehmed, Câmî, İbrahim Gülşenî, Şarânî, 'Abd al-Ġanî al-Nâblusî v.b. hep onun izinde yürümüşlerdir. İslâm dünyasının hemen her tarafında eserlerine şerhler yazılan ve hakkında mütenâkız bir çok şeyler söylenen Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'nin Türkiye'de hâlâ te'sirleri sezilmektedir (ms. M. Ali Aynî, *Seyh-i ekberi niçin severim?*, İstanbul, 1926; *Muhyiddin Arabî tâbîr-nâmesi tercümesi*, İstanbul, 1932). Bu son

eser sahte o'makla, yâni ünlü sūfînin böyle bir eseri mevcut bulunmamakla berâber, bu vesile ile şu hakikat ortaya çıkmaktadır ki, gerek ekberîlik, gerek ondan şiddetle mülhem melâmilik, bektâşîlik gibi tasavvuf cereyanları ve halk tarikatlerinde gerçek felsefî görüş yerine, onun tatbikî tarafları revaç bulmuş, her yerde her şeyh veya derviş için kerâmetler tasavvur edilmiş, basit halkın zihninde kolaylıkla yer eden kehânetler, istikbâlî keşf, esrar perdesini açmak iddiaları, müsbet düşünce melekkesinden mahrum bıraktığı, aynı zamanda dinî terbiyesinde menfi te'sirler yaptığı halkı müşâhade ve tecrübeye dayanan ilim zihniyetinden ve hakikatlerden uzaklaştırmıştır.

Anadolu'nun diğer büyük sūfîsi Mavlânâ Calâl al-Dîn (ölm. 1273) [b. bk.] tarafından kurulan mevlevîliğe [b. bk.] gelince; bu, mâhiyet itibârı ile san'at, ahlâk ve ilmin üstünde olup, mukaddes kitapları bile çok kere vâsıta sayan ekberîlikten ayrılmakta ve Horasan'ın melâmî [b. bk.] telakkîlerine dayanmaktadır: „Vahdet-i vücûdu“ olmakla berâber, düşüncede doğruluğu ve harekette edebî şîâr edinip, kıyâfet, şekil ve merâsime ehemmiyet vermeyen melâmilik, Selçuklular geldiği sıralarda Mâverâünnehr ve Horasan'da çok yayılmış, Ġazâlî'nin hürmetle bahsettiği Muhammed Ma'sûkî gibi Türkmen melâmî şeyhleri yetiştirmiş bulunuyordu. Melâmilîğin riyâdan, kibirden, övünmekten ve ihtirastan sakınmak, Allaha iman ve Peygamberi taklitte samimî olmak, kerâmetlere inanmamak gibi umdeleri ile, şekle taallük eden namaz ve zikir kabilinden merâsimlere bağlı kalmamak gibi insanı tekel-lüften uzak tutan fikirleri, kendi „alplık“ telakkîsine, sâdelikten hoşlanan gerçekçi ruhuna uygun düştüğü için türkler tarafından büyük alâka ile karşılanmış, bu samimî ve insanî duygulara savaş-severlik ruhu ve şamanlık inancından bir kaç unsur ilâve etmek sûreti ile aşk ve cezbeyle birinci plana çıkaran, böylece şeriate uygun veya bâtinî bir takım tarikatlerin doğuş ve gelişmesinde âmil olan türk melâmîleri „Horasan erenleri“ tâbiri ile anılmış ve bu tâbir, sonraları, Horasanlı olsun-olmasın melâmî fikirlerini taşıyan her şeyh ve derviş için de kullanılmıştır. XIII. asır başlarında kübrevilik tarikatının esâslarını vaz'ederken şeyh Naem al-Dîn Kubrâ, tatbikî sâhada „semâ“ denilen mûsikilî raks ve „mücâhede“yi, yâni savaş-severlik ve mucâdelecilik gibi muhitinin âdet ve temâyüllerini ihmal etmemiş idi. Onun yetiştirdiği talebelerden bir kısmı, Moğul istilâsı dolayısı ile, Anadolu'ya gelmiştir ki, bunların başlıcalarından biri, Sultan 'Alâ al-Dîn Kaykubâd I. adına *Mirşâd al-'ibâd* adlı eseri

te'lif eden Naem al-Dîn Dâya (ölm. 1256), diğeri de Mavlânâ'nın babası Bahâ' al-Dîn Valad idi. Bu itibarla babası ile birlikte, Anadolu'ya gelerek, Konya'da yerleşen Mavlânâ'nın mürşidliğini yaptığı mevlevîlik telakkîlerinde melâmetî fikirlerin ve estetikte eski türk âyinlerinin izleri bulunması tabii idi. Kuvvetli bir medrese tahsiline sâhip olarak yetişmiş olan Mavlânâ, daha ziyâde bir gönül adamı, fevkalâde bir şâir olması sebebi ile, kolayca „ilim ehli“ vasfından „hâl ehli“ vasfına kaymış ve bilhassa sūfî-melâmî fikirler ile dolu bir şekilde Tebriz'den Anadolu'ya gelen Şams-i Tabrizî ile sohbetlerinden sonra, kendini büsbütün mâna âlemine atarak, kuvvetli edebî kabiliyeti ile, telkinlerine başlamış, meşhûr *Divân-i kabîr*'i, bilhassa edebiyatta yüksek bir değer taşıyan büyük *Maşnavî*'si, şüirin sihirli kuvveti ile insanların doğrudan-doğruya hislerine hitap husûsunda ona mükemmel yardımcı olmuştur. Mavlânâ'nın insanîyetçilik tâbiri ile hulâsa edilebilecek olan ana fikri din, mezhep, soy farkı gözetmeyen âlem-gümûl bir hüviyet taşır. Sultan Keyhusrev III.'in kumandanlarından 'Alam al-Dîn'in söylediği „her peygamberi ümmeti sever, fakat Mavlânâ'yı bütün din ve devlet sâhipleri sever“ sözünde mânâsını bulan bu düşünüş, umûmiyetle türklerin, husûsiyetle Selçuklu idârecilerinin geniş müsâmaha vasfının ifâdesi olarak, rûm, ermeni, yahudî v.b. türk ve müslüman olmayan unsurlar için mukavemeti imkânsız bir câzibe teşkil etmiş, bu sebeple bu büyük türkün ölümü Anadolu Selçuklu ülkesinde islâm—hristiyan her çeşit halk için hakikî bir mâtem yaratmış, onun insanîyetçi fikri insanları selâmete ve müsâvata götürececek bir telakkî olarak yaşamakta devam etmiş ve bu mefhumu ihtivâ eden *Maşnavî*'si bir çok muhitlerde „ikinci Kur'an“ addolunmuştur. Mavlânâ karşılıksız bir Allah sevgisinden ibâret saydığı sūfiyâne aşka, ulu varlığa, Tanrıya doğru, bir mânevîyat bütünü hâline getirdiği insan ruhunun tam bir cezbe ve teslimiyet içinde koşmasını güzel san'atların üç mühim kolu olan şiir, mûsikî ve raksı fevkalâde bir âhenkle mezceden semâ'nın rehberliğinde te'mine muvaffak olmuş idi. Ancak, anlaşılacağı üzere, Mavlânâ'nın telakkîlerinde mucâhede ve mucâdeleye fazla yer verilmüyordu. İbn al-'Arabî bile, kâfirlerle karşı islâmîyetin silâh ile müdâfaasını tavsiye ettiği hâlde, sulh ve sükûne Mavlânâ siyâsî ve idârî mes'elelere karışmamış, Moğullar ile dahi hoş geçinme yollarını aramış ve müstevililer ile işbirliği yapan Mu'in al-Dîn Parvâna [b. bk.] ile iyi münâsebetler kurmuş, telkinleri daha çok münevver, yüksek tabakaya hitap ettiği için, başta Türkmenler olmak üzere

re, halk kütelleri ile fazla ilgilenmemiştir ki, daha sonraki asırlarda mevlevîliğin dâimâ iktidarla işbirliği yaparak, geleceğini te'minat altına alma vasfı böylece kendini göstermiştir. Bütün usûl ve kaideleri ancak XV. asırda tesbit edilen mevlevîliğin her cihetçe geniş küteller seviyesinin üstünde bulunması, dilinin bile farsça olması, onun son zamanlara kadar sultanlara, vezirlere ve yüksek âlelere mahsus bir zümre tarikatı hüviyetini çizmiştir. Mavlânâ'dan sonraki ilk iki halîfeyi tâkiben posta geçerek *Divân*, *İbtidâ-nâma*, *Valad-nâma*, *Rabâb-nâma* gibi eserleri ile mevlevîlik sūfilîğini kalıplaştıran ve halîfelîği kendi âilesine inhisar ettirmekle bir çelebî hânedanı kurulmasını sağlayan, Mavlânâ'nın oğlu, Sultan Veled (ölm. 1312) dahi ana dili olan türkçeyi ince tâbirleri ifâde kifâetsizliği ile itham ediyordu. Hâlbuki Anadolu türk muhitinin hakikî temsilcisi olan Yunus Emre o kifâetsiz denilen dilde en ince mazmunları, dinî, tasavvufî mefhumları büyük kolaylıkla söyleyebilmiş ve türk edebiyatının ölümsüz şâheserleri olan şiirlerini yaratmış idi. Çünkü Yunus geniş türk kütlesini biliyor, halkı temsil ediyordu.

Filhakika Anadolu Selçuklu devletinde mevlevîlik ve ekberîliğin dışında da cereyanlar vardı. Bu sebeple ta Horasan'da başlayan ikilik buralarda devam etmekte idi. Daha ilk göçler sırasında „dâr-ül cihâd“ sayılan Anadolu'ya Türkmen oymakları ile birlikte bir çok Türkmen bahaları gelmiş, yesevî dervişleri, Horasan erenleri, yavaş yavaş islâmlaşmaya başlayan merkezlerde yerleşmişlerdi. Bunlar arasında dinî bakımdan en mühim rolü oynayanlar elbette İranî kültüre mütemâyil saraylarda, hükümdarların ve devlet ricâlinin himâyesinde arap ve fars dillerinde şiirler, şerhler yazan sūfîler değil, eski kam ve ozanlardan intikal eden bir kudsiyet ile çevrili, garip kıyâfetleri, cezbe halinde yaşayışları ile eski şamanî hâtîraları islâmî şekil altında devam ettiren ve Oğuz boylarına kendi dilleri ile hitap eden babalar idi ki, bunlar islâmîyetin, eski türk ananelerine uygun düşen sūfiyâne, fakat halk tarafından anlaşılacak derecede basitleştirilmiş, dolayısı ile oldukça bozulmuş ve Selçuklu devletlerinin resmen kabûl ve müdâfaa ettikleri sūnnî akidelerden çok farklı bir şekli telkin ediyorlardı. Moğul istilâsının sebep olduğu büyük muhâceret, bu zümrelerden olup, orta Asya telakkîlerine ve melâmîliğe bağlı, sâbit meskenleri, belirli yaşayış tarzları olmayan, dinin şekli merâsimine ve devrin ictimaî itiyatlarına ehemmiyet vermeyen kalenderîlik [b. bk.] mensupları ile, XII. asır sonlarında ünlü türk şeyhi Kuṭb al-Dîn Haydar'ın kurduğu, yesevîlikten

mülhem haydarilik [b. bk.] sâlikleri tarafından Anadolu'nun doldurulmasına âmil olmuş idi. Böylece üzerlerinde çok müessir oldukları kesif Türkmen kütelleri arasında şî'i akideleri ve bâtinî fikirleri yayan msl. Şeyh Arslan, Baba Merendî gibi, kalenderî, hayderî Türkmen babaları, nihâyet Sultan Gıyâs al-Dîn Kayhusrav II. zamanında, Moğul istilâsından hemen önceki yıllarda, Selçuklu idâresinde bozukluk baş-gösterdiği ve Hârizmlilerin âsâyişsizlik unsuru oldukları sırada, devleti temellerinden sarıyan meşhûr Babailer isyânının (1239) çıkmasına zemin hazırladılar.

Harekâtın başında Amasya civarındaki mağaraların birinde bir velî gibi yaşayan ve Türkmenlerce Peygamber olarak tanınan (Baba Rasûl Allâh) Baba İshâk adında bir şeyh bulunuyordu. Etrafındaki kalabalık Türkmen kütelleri, kadınları ve çocukları ile birlikte, veed içinde çarşıarak, devlet kuvvetlerini üst-üste mağlûp ettikten sonra Amasya, Tokat, Malatya taraflarında hâkim oldular ve ancak büyük zorlukla, Baba İshâk ve ileri gelen müritlerinin yakalanıp, idam edilmeleri ile bastırılabilirdiler. Bu dinî-siyâsî mâhiyetteki ilk Türkmen isyânını müteâkip her tarafa dağılan Baba taraftarları Türkmenler arasından bâtinî akideli daha bir çok velîler, dervişler yetişmiş ve bunlar Anadolu'da müteaddit ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Selçuklulara karşı cephe alan Karaman-oğulları [b. bk.]'nın atası Nûra Şûfî babalara intisap etmiş olduğu gibi, Karaman-oğlu Mehmed Bey'in Konya'da tahta çıkardığı Cimri de, hiç olmazsa dış görünüş itibârı ile, kendisine kudsiyet atfedilen bir babalar şeyhi tutumunda idi. Bir kısım babai Türkmenlerini maiyetine alıp, ta Balkanlara, Dobruca'ya kadar giden (1264) Sarı Saltık Dede ile Kılıç Arslan IV. 'in şeyhi olduğu söylenen Buzağı Baba, ayrıca Geyikli Baba, Sarı Saltık 'ın müritlerinden Barak Baba (ölm. 1307) bunların meşhûrlarından olduğu gibi, Osmanlıların ilk devirlerinde görülen Börklüce Mustafa ve Şeyh Bedreddin Simâvî [b. bk.] ayaklanmaları ve bunlara ilâveten, İran Safevî hükümdarı Şah İsmail 'in [bk. mad. SAFEVİLER] Osmanlılara karşı siyâsî propagandada kazandığı başarılar da [bk. mad. KIZIL-BASLIK] hep babailik ile ilgili bulunmaktadır ve nihâyet bu telakkî „tahtaacılar“, Çepniler 'de ve Anadolu 'nun bir çok yerlerindeki kızıl-baş zümrelerinde devam edip gelmiştir.

Bektaşîlik tarikatının de babailik ile yakın münasehetti vardır. Sünnîliğe ve medrese okulaştırılmasına karşı açıkça cephe alan, şî'i-bâtinî fikirlerin taşıyıcısı tarikatların en büyüğü olan Bektaşîliğin kurucusu, Horasan erenleri men-

suplarından Hacı Bektaş, Baba İshâk 'ın XIV. asırdaki halifelerinden idi ve şî'iliğin 12 imam kolu esâslarına bağlı bulunduğunu. İçin, tarikatı derhâl haydariler, kalenderiler, abdallar v.b. gibi aynı düşünceye sâhip küteller arasında yayılmış ve Horasan erenlerinin savaşı vasfı dolayısı ile, mücâhidler ve askerî tâifeler arasında tutunmuş ve böylece garpta türklerin ulaştığı yerlere kadar nüfûz etmiş idi. Esâsında ana vasfı icâbı te'villere istinat etmesi ve bütün bektaşî edebiyatında görüldüğü üzere, müsâmahakâr bir rûha mâlik olması sebebi ile, halk arasında kalabalık taraftarlar bulan bektaşîlik, zamanla hurûfilik [b. bk.], noktavilik, hattâ sünnî bir tarikat olan nakşben dilik ile de karışarak, bir nevi tarikatlar birliği arzemiş ve XV. asırda Hacı Bektaş kasabasındaki post-nişin babalar tarafından, bilhassa XVI. asır başlarında Balım Sultan (ölm. 1516) tarafından usûl ve erkânı tesbit edilerek, son zamanlara kadar yaşamıştır.

Bununla beraber, Selçuklular zamanında bilhassa garbî Anadolu bölgesi oldukça başka bir manzara arz ediyordu. Horasan erenlerinden Anadolu'ya gelip, fütûhât sâhası olan uclarda mânevî destek olarak vazife alan din adamları ve tasavvuf erbâbı da savaşırlara katılıyorlar ve bunlar Âşık Paşa'nın ifâdesi ile „alp-erenler“ diye anılıyorlardı. Toprak sâhibi sipâhiler olan ve uclara kadar yayıldığını gördüğümüz ahilik teşkilâtı ile de alâkaları bulunan alp-erenler, orta çağın diğer islâm gâzîlerinden farklı olarak, türk kavmi „anelerini muhâfaza ediyorlar ve XIII.—XIV. asırlarda uclarda ve garbî Anadolu beyliklerinde asıl askerî kuvveti meydana getirerek, emsâlsiz hizmetlerde bulunuyorlardı. Zamanla, şehir telakkilerinin çoğalması ve sünnî islâm nüfûzunun artması neticesinde, vazîfelerinde bir değişiklik olmamakla beraber, bunlar „gâzîler“ diye anılmağa başlamışlar ve bu ad bütün Osmanlı tarihi boyunca devam etmiştir (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet, Edebiyat fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1922, II, 281—311, 385—420, 456—486; ayn. mll., *Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 445—456; ayn. mll., *Osmanlı devletinin kuruluşu*, s. 93—102; A. Gölpınarlı, *Melâmlık ve melâmiler*, İstanbul, 1931; Cl. Cahen, *Notes pour l'histoire des Turcomans au XIIIe siècle*, *J A*, 1951, sayı 239, s. 335—354; A. İnönü, *Müslüman türklerde şamanizm kalıntıları, İlahiyat fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, V, 19—30; M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî ve ictimâî tarihi*, I, s. 54—65; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 172—185).

4. İlim, edebiyat ve san'at. İslâm dünyasında dinî bilgiler öğretimi bakımından Selçuklu imparatorluk çağının bir dönüm noktası teşkil ettiği mâlumdur. Daha önceleri şurada-burada dağınık ve gayr-i muntazam şekilde ve tamâmen husûsî mâhiyette yapılmakta olan, devrin ilim telakkî ettiği dinî tedrisat, ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında nizâma, programa bağlanmış ve devlet himâyesi altına alınmıştır. Selçuklu imparatorluğunu, mülkî idâreden mes'ul bulunan vezir Nizâm al-Mulk 'ün nezâretinde, bu büyük kültür faaliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyâset icâbı şî'ilik ve diğer râfızî telakkîler ile mücadele zarûretî geliyordu. Başlangıçta devrin sünnî fakihleri ve hukuk âlimleri için tahsisat ayırmak, zâhidler için imâretler açmak sûreti ile devlete bağlı bir mânevî kuvvet cephesi teşkiline çalışırken, nihâyet büyük ilim ocakları medreselerin te'sisi ile, imparatorluk ölçüsünde kadrolanan bir öğretim nizâmına girilmiş oldu. Daha önce bir kaç misâli bilinen ve sâdece „ders yapılan yer“ mânasını ifâde eden medrese (bk. Tâc al-Dîn Subkî, *Tabaîât al-şâfiyya*, Mısır, 1299, III, 136; İbn Hallikân, I, 6, 35) değil; fakat devrin en tanınmış âlim, fakih ve fikir adamlarını, hoca ve vâız olarak, sinesinde toplayan maâşî müderrisleri, her birine aylık ve erzak tahsis edilen talebeleri ile, meccanî öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphane ile mücehhez en yüksek ilim müessesesi olarak ilk medrese islâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kurulmuştur (1066). Bağdad 'da, Dicle kenarında, bütün teşkilât ve mülhakatı ile, o devrin parası ile 60.000 dinara (altın) inşâ edildiği rivâyet olunan ve cephesine Nizâm al-Mulk ismi yazıldığı için Nizâmiye adı ile şöret bulan bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmiş idi. Dinî bakımdan hanefî ve şâfi'î fıkıhlarını tedris eden Bağdad nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında muazzam bir rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, imparatorluğun her tarafına kadılar, din adamları ekseriyetle buradan gönderilmiş, Nizâmiye me'zunları gençler memleketin en salâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek mevkîler işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpûr, Belh, Herat, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer örneği te'sis edilen Bağdad Nizâmiyesinin ders mevzûları ve programları, esâs itibârı ile, bütün islâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, islâm-türk devletlerinde asırlarca tâkip ve tatbik edilmiştir (bk. Asad Talas, *L'enseignement chez les Arabes, La Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939; bir de bk. mad. MESÇİD).

Nizâmiye medreselerinde yalnız dinî bilgiler değil, aynı zamanda riyâziye, hey'et v.b. gibi müsbet ilimler de tedris edildiği için ve Avrupa 'da benzer müesseselerin daha muahhar tarihlerde kurulmuş olmasından dolayı, Bağdad Nizâmiyesi yer yüzünde ilk üniversite sayılmaktadır (krş. H. Z. Ülken, *İslâm düşüncesi*, s. 357). Daha sonra bütün Selçuklu imparatorluk ve devletlerinde sultanlar, devlet ricâli, hatunlar tarafından, aynı esâsta yürümek üzere kurulan medreseler, bilindiği gibi, sayılamayacak kadar çoktur. Medreselerin devletin mülkî ve adlî kadrosuna me'mûr yetiştirmesi itibârı ile de büyük ehemmiyeti vardır.

Selçuklu devrinde riyâziye ilmi yüksek bir seviyeye ulaşmış ve Melikşah zamanında, daha ziyâde edebî cephesi ile tanınan, meşhûr 'Omar Hayyâm (ölm. 1131) [b. bk.], Muhammed Bayhağî gibi, kuvvetli temsilciler bulmuştur. Bunlar cebir, mahrutât, hendese ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardır. Bundan başka 476 (1074/1075) senesinde, bir rasad-hâne kurularak, tetkikler yapılmış [bk. mad. ASTRONOMİ], 'Omar Hayyâm, Abu 'l-Muza'ffar İsfizârî, Maymûn b. Naci' al-Vâsi'î gibi yüksek hey'etçilerden müteşekkil bir ilim heyeti tarihî melikî veya tarihî celâlî veya takvim-i Melikşâhî denilen yeni bir takvim tanzim etmişler idi ki, yüksek fizik ve ıslık bilgisine dayanılarak tertiplenen bu takvim hâlen kullanmakta olduğumuz milâdî (gregorien) takvimden daha sahil hesaplara istinat ettirilmiş idi [bk. mad. CELÂLİ]. Kimyada boya sanayii pek gelişmiş, kâğıt imalâtı ilerilemiş, büyük tabiiler, arapça için dileler, belâgatçiler yetiştirmiştir (bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 185—189). Bilhassa Anadolu 'da gelişen tabâbet ve sağlık işleri için yeni te'sisler vücûda getirilmiş, bu arada Kayseri (1205), Sivas (1217), Konya, Alâiye, Divriği (1228), Çankırı (1235) ve Kastamonu (1273) hastabâhaneleri inşâ edilmiş (A. S. Ünver, *Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında vakıf hasta-hânelerin bir kısmına dâir, Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, I, 17—23) ve hiç olmazsa ustalık-çıraklık tarzında hekimler yetiştirmiştir. Selçuklular devrinde tarihçilikte de eski arap siyer ve megâzî kitaplarından çok farklı bir hamle yapıldığı görülmektedir. Bütün türk hükümdarları gibi tarih sevgisi taşıyan Selçuklu sultanları da bu şûbenin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçukluların menşei'nden bahseden *Malik-nâma* (1058 yıllarında), İbn Hâssûl 'un tarihi, *Risâla-i Malikşâhiya* adlı mühim eser, şâir Abû Tâhir-i Hâtûnî 'nin *Târîh-i Âl-i Selçuk* 'u, şâir Mu'izzî 'nin *Siyar u futûh-i Sulţân Sencer* 'i, Hamadânî 'nin *Unvân al-siyar* 'i, İbn Fındîk

Bayhaği'nin *Maşarib al-tacārib*'i, aynı müellifin *Zinat al-kuttāb*'ı, Sultan Sencer adına 'Alī Kā'inī tarafından yazılan *Kitāb mafāhīr al-atrāk* ve bunlardan başka bizim de kaynak olarak kullandığımız 'Imād al-Dīn İsfahānī, İbn al-Cavzī, Sibṭ İbn al-Cavzī, Rāvandī v.b. müelliflerin eserleri hep Selçuklu çağıının mahsulleridir. Fakat Moğul istilâsı tahribâtı arasında bunlardan pek çoğu maalesef kaybolmuştur. Irak sultanı Tuğrul III. zamanında Ahmed Tūsî tarafından '*Acāib al-maḥlūkāt* adlı bir coğrafya kitabı yazılmış. Rāvandī, *Rahat al-şudūr* adlı meşhur Selçuklu tarihini Sultan Ğiyās al-Dīn Keyhüsrev I.'e ithaf etmiş (1207), tıpkı Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış gibi (İbn al-Ağır, 456 yılı vekayii) nücum ilmi ile alâkalan Sultan 'Alā' al-Dīn Kaykubād I. tarihi başta olmak üzere, 1192—1280 yılları arası vekayii ihtivâ eden, İbn Bîbî tarafından, *al-Avāmīr al-alā'iyā* adlı Selçuklu tarihi yazılmış (nşr. TTK, 1956; bk. mad. İBN BİBİ) ve daha sonra Moğullar zamanında Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından olan *Musāmarat al-aḥbār* (te'lifi 1323) (nşr. O. Turan, TTK, 1944) Karīm al-Dīn Aḫsarāyî tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan başka manzum olarak şâir Ahmed Kānî'nin büyük Selçuklu şeh-nâmesi ve horasanlı türk şâiri Hvāca Dah-hānî'nin yazdığı 20.000 beyitlik „Selçuklular şeh-nâmesi“ ve şüphesiz daha bir çok eser elimize geçmemiştir.

Selçuklular zamanındaki edebiyata gelince, şimdiye kadar gördüğümüz üzere, her sâhada olduğu gibi, şiir ve edebiyat sâhasında da pek büyük terakkiler kaydedilmiş ve bundan bilhassa, imparatorluk devrinde, fars edebiyatı müstefit olmuştur. Türk sultanlarının maddî-mânevi himâyeleri sayesinde, İran edebiyatının seçkin simâları bu çağda yetişmişlerdir: Lâmi-î-i Cürceânî, Abu 'l-Ma'ālî Nahhās, Abū Tâhir Hâtunî, Abîvardî, meşhûr hiciv şâiri İbn al-Habbâriya [bk. madd.] den başka, bilâssa Amîr Mu'izzî, 'Omar Hayyām, ünlü kasîde şâiri Anvarî [bk. madd.], Melik Togan-şah'ın himâye ettiği Azrakî, Selçuklu an'anelerini devam ettiren İl-Deniz atabeyleri ülkesinde Nizâmî ve Fars atabeyleri nezdinde Sa'dî-i Şî-râzî gibi.

Selçuklular zamanında böyle üstün bir seviyeye yükselen farsça Anadolu'da da te'sirlerini göstermiş ve orada kaleme alındıklarını yukarıda bahsettiğimiz eserler bu dil ile yazılmıştır. Bununla beraber bir yandan Kur'an dili olduğu için, medrese vâsıtası ile, durumunu muhâfaza eden ve yayılan arapça, diğer taraftan işlenmiş bir edebiyat dili olarak farsça ile türk dili arasında bu kütâda cereyan eden

mücâdeleyi, nihâyet arapçayı medrese duvarları içine sıkıştıran ve farsçayı günlük dil olmaktan uzaklaştıran türkçe kazanmış ve dolayısı ile, arap-fars-türk harsları arasındaki savaş, bilhassa türkçe adlar yerine eski İran isimleri almağa başlayan, şeh-nâmeler yazdıran, farsça ve arapça unvanlar alan saray muhitine mukabil, an'anelerine çok bağlı kalabalık türkmen kütlesi sayesinde türk kültürünün zafiri ile neticelenmiştir. Siyâsî sâhadaki ilk işâretini Ğiyās al-Dīn Siyāvüş (Cimrî)'ü Selçuklu hânedanı yerine Konya tahtına oturtan Karaman-oglu Mehmed Bey'in „bugünden sonra divanda, dergâhda, bârgâhta, mecliste ve meydana türkçeden başka dil konuşulmayacaktır“ (1277) şeklindeki fermanında gördüğümüz türk harsının ve türk edebiyatının Anadolu'da hissedilir derecede kalabalık temsilcileri bulunuyordu. Bunlar Malazgird muharebesini tâkip eden yıllardan beri, eski Oğuz menkıbelerini, boz-kırların destânî temeller ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerini, ellerindeki kopuzlarını çalarak söyleyen Türkmen halk şâirleri idi ki, hikâyelerin mevzûlarını, XII.—XIII. asır Anadolu'sunun gazâ ruh hâletine tamâmı ile uygun Horasanlı Abū Muslim, Hâzrat-i Hamza ve Hâzrat-i 'Alî etrafında vücûda gelen efsâneler teşkil ediyordu. Türklerin de katılmış olduğu büyük Abbâsî ihtilâlinden beri hâtırası unutulmayan ve menkıbeleri Sultan Sencer'in sarayında, türkçe olarak, tesbit edildiği bilinen Abū Muslim'in ve bunun yanında *Şalşal-nâme*, Ahmed Harâmî destânı, Battal Gâzî menkıbesi gibi coşkunluk verici türkçe manzum hikâyelerin Anadolu'nun savaş havasında yaşayan türklere pek cazip geleceği şüphesiz idi. Nihâyet masal unsuru daha az olup, İzmir beyi Çakan ile Sultan Kılıç Arslan I.'ın ve orta Anadolu'da Hasan Bey'in haçlılara karşı kahramanlıklarını ihtivâ eden Dânişmendî Gâzî Ahmed'in kahramanlık hikâyesi *Dânişmend-nâme* (Bk. I. Melikoff, *Danishmendnameh*, Paris, 1960, I) türk destan edebiyatının başlıca eserlerinden biri idi ve daha XII. asırda Anadolu'da yazıya geçirildiği anlaşılan bu menkıbe Osmanlı sultanı Murad II. zamanındaki son şekliyle, Sultan 'İzz al-Dīn Kaykâ'ūs II 'un arzusu ile, 1244'te yeniden tanzim edilerek, yazılmış idi. Anadolu türk edebiyatı mahsulü olarak buna Babai şeyhi Sarı Saltuk menkıbesi eklenmiştir ki, bu da Fâtih zamanında son şekli ile tesbit edilmiştir. Bunlardan başka Anadolu'da XIII.—XIV. asırlarda büyük şöhrat kazanmış olan Baba İlyas, Hacı Bektaş Velî, Seyyid Mahmud Hayrânî, Hacı İbrahim Sultan, Hâcîm Sultan, Abî Evren, Seyyid Hârûn v.b. şahsiyetler hakkında yazılan

bir çok menâcib-nâmeler halk tarafından büyük alâka ile okunmuştur.

Anadolu türk edebiyatının diğer cephesini teşkil eden tasavvufi türk şiiri Ahmed Yesevî ve diğer yesevî türk şâirlerinin hikmet ve ilâhilerinin te'siri ile, daha önceki tarihlerde başlamış idi. Mevlânâ zamanında yaşayan, sûfiyâne, ahlâkî *Çarḥ-nâme* adlı eserin müellifi, Ahmed Fakih ile onu tâkip eden Şeyyâd Hamza bu tarz türk şiirinin öncüleri idiler. Mevlânâ'nın eserlerinde nâdiren rastlanan türkçe söz ve ibâreler bir yana bırakılırsa, türkçeyi kifayetsiz bulduğunu söylemesine rağmen, gittikçe baskısını arttıran türk harsı karşısında türkçe şiirler de yazmak lüzumunu hisseden Sultan Veled'in manzûmeleri de Anadolu tasavvuf edebiyatının ilk örneklerindendir ve Sultan Veled şüphesiz Gülşehrî ve Âşık Paşa gibi klâsik türk şiirinin temsilcilerini hazırlamıştır. Fakat bu sâhada türkçe büyük Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) ile daha XIV. asırda şâhî-kasına ulaşmıştır denebilir. Türkçeyi kolaylığı ve sâdeliği içinde tarih boyunca gelip-geçmiş hiç bir kimse ile mukayese edilemeyecek derecede bir kabiliyetle söylemeğe ve yazmağa muvaffak olmuş olan Yunus samimiyet, vecd, cezbe içinde, bir kudret ırmağı gibi, asırları aşarak ölümsüz istikbâllere doğru yönelttiği ve kendisinden hiç tükenmemek üzere feyz alan türk tasavvuf edebiyatını erişilmesi imkânsız bir seviyeye ulaştırmış ve şiirleri, bir yandan âşık edebiyatına, diğer yandan Osmanlı devrinin meşhûr divan edebiyatına kaynak teşkil etmiş, bundan sonra türk edebiyatının bu iki cephesinde Yunus'un açık te'sirleri görülmüştür. Böylece Selçuklu sultan, kumandan ve Türkmen beylerinin kılıç ile aldığı Anadolu, türk hars mucâdelesinin büyük mümessilleri sayesinde, hakikaten fethedilmiş ve gerçek bir türk yurdu hâline getirilmiştir. Esâs itibârı ile Oğuz-Türkmen lehcesine dayanan ve sonraları Anadolu-Osmanlı türkçesinden bir az farklı bir istikamet tâkip eden âzerî edebiyatının [b. bk.] da, Selçuklu türklüğünün, dolayısı ile ortaya koyduğu ebedî tarihî hâdiselerden biri olduğunu da belirtmeliyiz (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1928, s. 141—154, 178 v.d., 212—220, 226—232, 243—252, 281—322; ayn. mll., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 162—173; ayn. mll., *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, s. 386—389, 421—458; M. Şerefeddin, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, T M, 1934, IV, s. 111—168; A. Gölpınarlı, *Melâmilik ve melâmiler*, İstanbul, 1931; ayn. mll., *Yunus Emre, hayatı*, İstanbul, 1936; ayn. mll., *Yunus Emre diğânı*, İstanbul, 1943

M. Mansuroğlu, *Anadolu metinleri: XIII. asır, Şeyyad Hamza, Dehhânî, İbtidâ-nâme, T M, VII—VIII, 1942, s. 95—104; Ş. Akkaya, Kitab-i Melik Danischmend Gâzî, Ein türkische historischer Heldenroman...*, Ankara, 1954).

Selçuklular devri san'at ve imâr faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şâheser vasfını taşıyan mimârî, kitâbe, hat, tezhip, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim v.b. san'at eserlerini burâda birer-birer saymaya imkân yoktur. Kaynaklarımızın ve ayrıca Nâşîr-i Hüsrev (ölm. 1061; b. bk.)'den son zamanlara kadar yerli, yabancı bir çok seyyahların şahâdet ettikleri gibi, Diyarbekir'in Sultan Melikşah devrinden kalma sûr bedenlerinde ve diğer Türkmen beyliklerinin eserlerinde bol miktarda tesâdüf edilen eski boz-kır san'atı mabsulü bayvan tasvirleri dışında, Selçuklu hâkimiyeti devrinde, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Mısır'a ve İstanbul boğazına, Oğuz boz-kırlarından ve Kafkaslardan Hind hudutlarına ve Yemen'e kadar uzanan muazzâm sâha üzerinde binlerce saray, câmi, mescid, imâret, han, hamam, dâr-üş-şifâ, medrese, hankah, türbe, kümbet, çeşme, sebîl, kervan-saray, kale, sûr, ribat, mezar sandukası yapılmış idi ki, cepheleleri, kapıları, pencere kenarları en güzel ve renkli yazılar ile süslenmiş, dâhilen ince tezyinat ile bezenmiş, bâzıları türk çinileri ile kaplı, kubbe kenarları, minber ve mihrapları, şadırvanları türk mermer taş-ışığığının, kapıları ve pencere kapakları türk kakmacılık ve oymacılığının en güzel örneklerini veren, Selçuklu çağıının her bususta üstünlüğü ile mütenâsip vasıftaki, bu eserleri yakından tanımak için yalnız Anadolu'yu, hatâ yalnız Konya şehrini görmek kâfidir kanaatindeyiz. Bu mevzûda kitâbiyat da esâsen çok zengindir. Onun için biz burada Selçuklu türklüğünün san'at dünyasına getirdiği yeniliklerden kısaca bahsetmekle iktifâ edeceğiz: İran sâhasına geldiklerinde karşılaştıkları yüzlerce yıllık an'aneye sâhip mimârîye Selçuklular kendi şahsiyetlerinin damgasını vurdukları gibi, yeni yapı şekilleri de meydana getirmişlerdi. XI asrın sonlarından itibaren her tarafa yayılan ve üç büyük Selçuklu devlet medresesinde, Bağdad, Nisâpûr, Tûs Nizâmîyelerinde, ilk şeklini alan medrese mimârîsi yeni türk yapı san'atının numûneleri olarak türk-islâm âleminde hâkim bir mevki almış, İran ve Türkistan'da yeni bir câmi yapı şekli olan girintili duvarlar ile çevrili büyük avlusu ile medrese câmiî inşâatı ortaya konmuştur. Bu yapı şekli Irak, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bugün İsfahan'da kubbesi ile avlusundan bir kısmı hâlen mevcut Sultan Melikşah'ın Mescid-i Câmiinin ana planı İran, Türkistan ve Irak'taki büyük câmilerde

tatbik edilmiş, böylece İran câmi şeklini türk mimârîsi vermiştir. Esâsları itibârı ile muazzam otağları andıran tuğ'a künbedler de türklerin islâm dünyasına getirdikleri yeni yapı şekillerinden biridir. Künbedler mahrutî veya çok köşeli çatılı olup, ekseriyetle çini ile kaplı bulunurdu. Üzerlerinde kumaş tezyinatı ihtivâ eden bu künbedler İran'da Selçuklu mimârîsinin müstesnâ eserleridir. Türkler ayrıca kubbeli türbe inşaatında da değişiklik yapmışlar, kubbe külahı üzerine, üstüvânî bir tambur vâsıtası ile, ikinci bir kubbe oturtmak sûreti ile kubbeyi yükselterek, çok uzaklardan görülebilen birer âbidevî yapı hâline getirmişlerdir (msl. Merv'de Sultan Sencer türbesi) ve bu yapı şekilli kubbeler Mâverâünnehr, Kirman, İran, Suriye ve Mısır'da yayılmıştır ki, msl. Kahire şehrine esâs husûsiyetini veren de bu yapı şeklinden mülhem yapılar olmuştur. Nihâyet eski dört veya çok köşeli kule biçimi minâre yerine, üstüvânî, bâzan yivli, yüksek, ince minâre şekli de islâm âlemine türk mimârîsinin hediye-sidir. Türklerin san'at bahsinde de dinî taassuba kapılmadıklarını Sultan Tuğrul Bey'in Bagdad'da tâc giymesi ve kılıç kuşanması münâsebeti ile, bu merâsimin hâtırası olarak hazırlatılan, hem san'at tarihi, hem de tarih bakımından mühim olan altın madalyadaki sultanı ve etrafındakileri gösteren tasvirler (bk. I. Artuk, *Abbâsîler devrinde sikke, Belleten*, 1960, sayı 93, s. 36—43) den başka, türk yapıları üzerinde yer alan kuş, boğa, ejderha, çift başlı kartal v. b. kabartmaları ile (Bk. M. Önder, göst. yer.), Anadolu Selçuklu sultanlarının bastırdıkları üzerinde insan şekilleri bulunan paralar da ortaya koymuş idi. Bunun gibi, İran (Rey)'da saray hayatını tasvir eden „stuk pano“ da, Selçuklu devri kabartına heykel san'atının bize kadar gelen nâdir örneklerindendir. Ayrıca Selçuklular yakın şarkta Grek-Roma ve Bizans sütununa, „demet sütun“ tâbir edilen yapı şeklini, eski sütun başlıklarına da „istalak-tit“ ve „baklavah“ diye anılan iki ayrı yapı şeklini ilâve etmişler ve bu türk yapı şekilleri Anadolu'da zengin bir çeşitlilik kazanmış, bilhassa XVI. asırda Mimar Sinan devrinde, büyük gelişme göstermiştir. Eski islâm mimârîsindeki „yuvrak“ ve „kırık“ kemer yerine Selçuklular „sivri kemeri“ getirmişler, bu son tarz da Osmanlılarda daha da çeşitlenmiştir. Câmilerde ve diğer yapılarda pencerelerin katlar hâlinde sıralanması türk mimârî mahsülü olup, başka islâm ülkelerinde tanınmamıştır. Kubbe inşaatında Selçukluların ortaya koydukları mühim yeniliklerden biri de, ana duvarlardan kubbeye geçişin „müselles“ sâhalar ile te'minidir ki, mimârî tarihinde „türk üçgenleri“ adı ile anılan bu tarz Os-

manlılarda türlü şekiller alarak, inkişâf etmiştir. Islâm san'atı mihrap inşasında türk yapı şekli, bunun mustatil veya beş köşeli olması ve üst kısmın basamaklı bir kemer ile nihâyetlenmesidir. Selçuklu üslûbunda daha ziyâde basık olan bu mihraplar Osmanlı devrinde câmilerin azameti ile muvâzî olarak, yükselmiş ve incelmıştır. Minberler bakımından tezyinat için yeni sâhaların bulunması, çeşitli nakışların meydana konması ve türlü tekniklerin kullanılması hususlarında türk san'atının yaratma kudreti sonsuz olmuştur. Orta çağ türk mimârî eserlerinde muhtelif yerlere serpiştirilen âyet ve duâların yazı şekillerinde de türk zevki kendini göstermiş, bu sûretle Selçuklu üslûbunda tegekkül eden „selçuklu sülûsü“ ve „selçuklu neshi“ âbidelerin haşmet ve zarâfetini artırmıştır. Burada, eski uyur-türk san'atının devamı olarak, kitap resmi ve minyatür hususlarında birer Selçuklu mektebi teessüs etmiş olduğunu da belirtelim. Böylece yakın şarkta Selçuklular ile birlikte başlayan ve diğer türk-islâm devletlerinde taklit edilip bilhassa Anadolu beylikleri kanalı ile Osmanlı imparatorluğu devrinde en muhteşem şeklini alan mimârî üslûp ve tezyinî san'atlar türklere, yer yüzünde mevcut üç orijinal mimârîden (Grek, Roma ve Türk) birine sâhip olmak pâyesine yükseltmiştir (umûmî olarak bk. J. Strzygowski, *Türkler ve orta Asya san'atı meselesi*, *T M*, 1935, III, 1—80; H. Gluck, *Türk san'atının dünya-daki mevki, ayn. esr.*, s. 119—129; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker*, München, 1915; E. Diez-O. Aslanapa, *Türk san'atı*, İstanbul, 1955; S. K. Yetkin, *Islâm mimârîsi*, Ankara, 1959; ayn. mll., *L'Architecture turque en Turquie*, 1962; Emel Esin, *Belleten*, sayı 102, s. 375—381; E. Kühnel, *Türkische und islamische Kunst*, Halil Edhem hâtıra kitabı, I, 1947, T T K, Ankara, s. 201—209).

Uyur-türk musikîsi ile sıkı alakası belirtilen Oğuz musikîsinin (bk. Mahmud Râgıp Gâzîmihal, *Musikî sözlüğü*, İstanbul, 1961, s. 285) esas teşkil ettiği Selçuklu devri musikîsi, meşhûr musikî nazariyatçısı, *Kitâb al-advâr* müellifi, Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'mîn (ölm. 1294) [b. bk.] tarafından tedvin edilmiştir ki, daha sonra Mâverâünnehr, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişen ve türklere nüfûz ettiği yerlere kadar yayılan bu musikînin nazariyatı hakkında bir çok eser yazılmıştır (tafsilât için bk. H. Sadeddin Arel, *Türk musikîsi kimindir? Türklük*, İstanbul, 1939, sayı 2, s. 150—155 ve müteâkip sayılar).

VII. Dünya tarihi ve Selçuklular. Buraya kadarki izahatımız ile türk tarihinin akışına yeni bir istikamet verdiğini, iş-

lâm medeniyeti tarihinde yeni bir devir açtığı ve türk-islâm devletleri ve islâm kavimleri tarihinde 800 yıldan fazla bir müddet devlet telakkisi, idâre fikri, her cephesi ile teşkilât, edebiyat ve san'at sâhalarında derin te'sirlerini hissettirdiğini belirtmeğe çalıştığımız Selçuklu türklere dünya tarihi bakımından da büyük ehemmiyeti vardır. Dil, edebiyat ve güzel san'atların muhtelif şubelerinde gürcüler ve ermeniler, hattâ, teşkilât bakımından, İznik rûm devleti üzerinde te'sirleri bulunan Selçuklular (bk. Barthold-Köprülü, *Islâm medeniyeti tarihi*, s. 176; M. F. Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, s. 410), bilhassa Gâzân Han zamanında, Melikşah kanunlarını tatbik ettikleri bilinen İlhanî moğulları (bk. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklu tarihinin yerli kaynakları*, s. 407 v.d.) ve bilvâsıta Hindistan türk devletleri, şimâlî Afrika islâm devletleri üzerinde te'sir icrâ etmişlerdir (M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 408 v.d.) ki, bu son yerlerde daha çok türk amme hukukunun esâsları dikkati çeker. Fakat Moskova knezliği zamanında, Moğul devletleri ve Altın-Ordu vâsıtası ile, hâkimiyet telakkisi, askerî nizam, vergi usûlleri, posta ve diğer idâre unsurları sâhasında rusların aldıkları te'sirler daha çok şümüllü görünmektedir (L. Râsonyi, *Contribution à l'histoire des premières cristallisations des Roumains*, *Archivum Europae centro-orientalis*, Budapeşte, 1936, I, 242; M. F. Köprülü, *Türk hukukî müesseseleri*, s. 416). Selçuklu tarihinin en büyük te'siri Avrupa üzerine olmuş ve bunda bilhassa türklere Anadolu'da görünmelerinin sebebiyet verdiği Haçlı seferleri dolayısı ile şark-garp arasında kurulan münâsebet mühim rol oynamıştır. Orta çağın durgunluk devresinde bulunan Avrupa, bu sebep ile Selçuklu idâresinde parlak bir çağ yaşayan şarkı yakından tanımış ve ilmi, fikrî, ticarî, sınaî sâhalarda ondan büyük faydalar sağlamış ve garba geçen bu değerler Renaissance ve sonra cihan-şümûl Avrupa medeniyetinin doğmasına yardım etmiştir (tafsilât için bk. *The Legacy of Islam*, Oxford, son tab., 1952; S. Runciman, *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerinde islâmî te'sirler*, *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 1—12; İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun dünya tarihindeki rolü*, *V. Türk tarih kongresi zabıtları*, Ankara, 1960, s. 267—278). Riyâziye, hey'et, fizik, kimya, tıp ilimleri, bunların şarkta ilmi neticeleri ve kitapları ile, Avrupa'ya intikal etmiş, aynı zamanda gotik mimârîsi, itriyat, cam, kâğıt, çini, halı v. b. sanâyîi garpta imâl ve istimal sâhası bulmuş (tafsilât için bk. J. C. Risler, *La civilisation arabe*, Paris, 1955), Avru-

pa'da üniversiteler islâm-türk muhitleri ile temaslardan sonra kurulmuş, hristiyan tarikatlar aynı te'sirler ile teessüs etmiş ve garbın fikrî gelişmesinde rol oynayan P. Abaelardus (ölm. 1142), Albertus Magnus (ölm. 1280), Thomas Aquinas (ölm. 1274), R. Bacon (ölm. 1292), Duns Scotus (ölm. 1308), Ockham'lı Guillaume (ölm. 1347) v. b. büyük şahsiyetler de islâm-türk tefekkür ve ilminin Avrupa'ya aktarıcısı olmuşlardır. Böylece bir yandan, bilâhâre ana kaynaklarına inmeğe imkân bulacakları eski grek ilim ve fikir hayatına, islâm-türk ilim ve fikir adamları vâsıtası ile, âgâh olurken, bir yandan da, evvelce ne bir sanâyîin, ne bir tüccar sınıfının, hattâ ne de bir açık deniz seferinin mevcûdiyeti bahis mevzuu olmadığı Avrupa (H. Pirenne, *Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle*, Bruxelles, 1917, s. 149 v.d.) dünya ticâretinde hamle yaparak, hayrete şâyân bir hız ile, gelişmeğe başlamıştır. Garba sür'atle zenginleşmek ve medenî merhaleler aşmak talihini bahşeden bu teşebbüste mühim âmil, Avrupa'nın islâm-türk dünyasını tanıması olmuştur (bk. H. S. Nyberg, *Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti*, türk trc., R. R. Arat, *T M*, 1955, XII, 8). Büyük ölçüdeki ticarî faaliyet ve denizler aşırı seyahatlerin sağladığı iktisadî refah Avrupa'da ortaya çıkardığı burjuvazi vâsıtası ile orta çağ derebeylik rejiminin yıkılıp, yerine çağdaş devletler nizâmının kurulmasına doğru başlayan inkişafta başlıca sebep teşkil etmiştir (bk. H. v. Loon, *Histoire de l'humanité*, Paris, 1949, s. 138—163). Bunun yanında edebî te'sir olarak da Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî tarafından *al-Futûhât al-Makkîyye*'de ileri sürülen bâzı fikirlerin meşhûr italyan şâiri Dante (ölm. 1321)'nin ünlü *Divina Comedia* adlı kitabında yer aldığı zikredilebilir (bk. *İlâhî Komedî*, trk. trc. Hamdi Varoğlu, İstanbul, 1938, a'raf bölümü, bir de mad. Muhyi-d-Dîn 'Arabî).

Bibliyografya: Selçuklular tarihi-ne âit bu bibliyografyada münhasıran kaynak mâhiyetinde olan eserler gösterilmiştir; büyük bir yekûn tutan araştırmalar, gerekli yerlerde kaydedilmiş olduğundan, burada ayrıca zikredilmemiştir.

Münşeât mecmuaları: Muntacib al-Dîn Badî, *Atabat al-kataba* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1329 ş.; *Leningrad münşeât mecmuası*, bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, I. *Büyük Selçuklu devrine âit münşeât mecmuaları* (*D T C F dergisi*, Ankara, 1951, VIII/4, 537—634); Bahâ' al-Dîn Muhammed b. Mu'ayyad al-Baghdâdî, *al-Tavassul ila'l-tarassul* (nşr. A. Ba'manyâr), Tahran, 1315 ş.; Raşid al-

Dîn Vatvât, *Abkâr al-afkâr fi 'l-rasâ'il va 'l-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. FY 424).

Umûmî vekayî-nâmeler, husûsî tarihler ve bölge tarihleri: Abu 'l-Fazl Bayhaqî, *Tarih-i Bayhaqî* (nşr. Ğanî-Fayyâz), Tahran, 1324 ş.; al-'Utbî, *Tarih al-Yamînî* (Kahire, 1286); Gardizî, *Zayn al-aḥbâr* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni), Tahran, 1315 ş.; İbn Hâssûl, *Tafzîl al-atrak* (nşr. ve trc. Ş. Yaltkaya, *Belleten*, 1940, sayı 14—15); Şaraf al-Zamân Marvazî, *Tabâ'ir al-hayavân* (nşr. V. Minorsky), 1942; 'Imâd al-Dîn al-İsfahânî, *Zubdat al-nuşra* (trk. trc. Kivâmüddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, TTK, İstanbul, 1943); Şadr al-Dîn al-Husaynî, *Aḥbâr al-davlat al-Salçûkiya* (trk. trc. N. Lugal, TTK, Ankara, 1943); *Râhat al-şudur* (nşr. M. İkbâl, GMS, N. S. II, 1921; trc. A. Ateş, TTK, 1957—1960, I—II); Nasavî, *Sîrat al-Sultân Calâl al-Dîn* (nşr. ve frns. trc. O. Houdas, Paris, 1891—1895, I—II); Zahir al-Dîn Nişâbûrî, *Salçuk-nâma*—Abû Hâmid Muhammed b. İbrâhîm, *Zayl-i Salçuk-nâma* (nşr. İsmâ'il Han Afşâr), Tahran, 1332 ş.; Muhammed b. Nizâm al-Husaynî, *al-'Urâza fi hikâyât al-Salçûkiya* (nşr. K. Süsseim), Mısır, 1326; *Tarih-i Âl-i Salçuk* (fotokopi nşr. ve trk. trc. F. N. Uzluk), Ankara, 1952; Kâzî Burhân al-Dîn al-Anavî, *Anîs al-kulûb* (nşr. M. F. Köprülü, *Belleten*, 1943, sayı 27, s. 475—501); İbn al-Sâ'î, *Câmi' al-muhtaşar* (nşr. M. Djawad-Anastase-Marie), Bagdad, 1934; İbn Bibî, *al-Avâmîr al-'alâ'îya*, I, Ankara, 1957 (fotokopi, TTK, 1956), alm. trc. H. W. Duda, *Die Seldschukengeschichte des İbn Bibî*, 1959; Karîm al-Dîn Aḥsarâyî, *Musamarat al-aḥbâr* (nşr. Osman Turan), TTK, 1944; Kadî Ahmed Nagîdî, *al-Valad al-şafîk* (Fâtih kütüp., nr. 4519); Yazıcı-oğlu, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* (Topkapı, Revan köşkü, nr. 1391); Münecim-başı, *Câmi' al-duval* (trk. trc. Şahâ'îf al-aḥbâr, III, İstanbul, 1285; trk. trc. H. F. Turgal, *Anadolu Selçukluları* kısmı, İstanbul, 1939; trk. trc. N. Lugal, *Karahanlılar* kısmı, İstanbul, 1940); Afzal al-Dîn Kirmânî, *Badâ'ir al-azmân fi târiḥ Kirmân* (nşr. Mahdî Bayânî), Tahran, 1326 ş.; aya. mll., *'İkd al-'ulâ li 'l-mavâḥif al-'alâ'* (nşr. A. M. 'Amîrî), Tahran, 1311 ş.; Nâşîr al-Dîn Munşî Kirmânî, *Simḥ al-'ulâ li 'l-hazrat al-'ulyâ* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1328 ş.; Muhammed b. İbrâhîm, *Tarih-i Salçukîyân-i Kirmân* (nşr. Houtsma; *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoukides*, Leiden, 1886, I); İbn al-'Adîm, *Zubdat al-halab min târiḥ Ḥalab* (nşr. Sâmi l-Dah-

hân), Dimaşk, 1954, II; ayn. mll., *Buḡyat al-ḥalab fi târiḥ Ḥalab* (Topkapı, Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III.); İbn Kâlanîsî, *Zayl Tarih Dimaşk* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908; İbn Muyassar (nşr. H. Massé, *Annales d'Egypte*, Kahire, 1919); İbn Vâsil, *Mufarric al-kurûb* (nşr. C. Şayyâl), Kahire, 1953, I; Beybars Manşûrî, *Zubdat al-fikra* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1459); Fahr al-Dîn Râzî, *Câmi' al-'ulâm* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760); Narşahî, *Tarih-i Buḥârâ* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892; İbn Findîk, *Tarih-i Bayhaq* (nşr. A. Bahmanyâr), Tahran, 1317 ş.; *Tarih-i Sîstân* (nşr. M. Bahâr), Tahran, 1314 ş.; İbn İsfandiyâr, *Tarih-i Tabaristân* (nşr. 'A. İkbâl), Tahran, 1320 ş., I—II; Zahir al-Dîn Mar'aşî, *Tarih-i Tabaristân va Rüyân va Mâzandarân* (nşr. B. Dorn), Petersburg, 1850; İbn al-Azrak, *Tarih Mayyûfâriḥîn* (British. Mus. Or. 5803, P. 23, P. 23694); 'Alâ' al-Dîn 'Aḥâ Malik Cuvaynî, *Tarih-i Cihānguşâ* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni), GMS, XVI, 1—3, 1911—1937; İbn al-Cavzî, *al-Muntazâm* (Haydarâbâd, 1359), VIII—IX; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân* (Topkapı, nr. 2907, XII) (kısmen nşr. Jewett, Chicago, 1907); ayn. mll., *Mir'ât al-zamân* (Yünânî nüshası, Türk-İslâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII); İbn al-Ağîr, *Tarih al-kâmil*, VIII—IX (Kahire, 1357); Cüzcanî, *Tabakât-i Nâsirî* (nşr. 'Abd al-Hayy Ḥabîbî Kâdaharî), Kâbil, 1949, I; Ragîd al-Dîn Faz Allâh, *Câmi' al-tavâriḥ* Selçuklular kısmı, nşr. A. Ateş, TTK, Ankara, 1960; Hamd Allâh Mustavfî Kazvîni, *Tarih-i guzîda*, I (GMS, 1910, XIV); ayn. mll., *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), GMS, 1915, XXIII; İbn al-Tîkṭakâ, *Munyat al-fuzalâ* (*Kitâb al-Fahrî*) (frns. trc. E. Amar, *Al-Fakhrî, Histoire des dynasties musulmans 632—1258 de J. C.*, Archives Marocaines, XVI, Paris, 1910); Hâfiz-i Âbrû, *Zubdat al-tavâriḥ*, (Süleymaniye, Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919); Şams al-Dîn Muhammed al-Zahabî, *Tarih duval al-islâm* (Köprülü kütüp., nr. 1079); Hasan Yazdî, *Câmi' al-tavâriḥ* (Fâtih kütüp., nr. 4507); İbn al-'Amîd, *al-Macma' al-mubâarak* (Süleymaniye, Lâleli kütüp., nr. 2002); Mîrḥând, *Ravzat al-şafâ* (Bombay, 1270, Luknov, 1308), Hvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1333 ş., II—III); Badr al-Dîn al-'Aynî, *'İkd al-cumân* (Velîyüddin Efendi, kütüp., nr. 2374—2396, trk. trc. Topkapı, Bagdad köşkü, nr. 278).

Latin kaynakları: *Histoire anonyme de la Première Croisade* (nşr. ve frns.

trc. L. Brehier), Paris, 1924; Albert d'Aix, Foucher de Chartres, G. de Tyr v. b., *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, Paris, 1844—1895, I—V.

Bizans kaynakları: N. Bryennios (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (Paris, 1685), III; Anna Komnene (frns. trc. Cousin), *Histoire de Constantinople* (1685), IV; ayn. mll. (frns. trc. B. Leib), *Alexiade* (Paris, 1937, 1940), I—II; M. Psellos (nşr. ve frns. trc. E. Renauld) *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance* (976—1077), Paris, 1928, I—II; Ioannes Zonaras (frns. trc. M. de S. Amour), *Chronique ou annales de Jean Zonare* (Lyon, 1560); G. Kedrenos-Skylitzes, M. Attaleiates, I. Kinnamos, N. Choniates, Michael Glykas, Eustathios, Kekaumenos, Konstantinos Manasses, Nikephoros Gregoras, *Epistolae Turcicae* (bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, Budapeşte, 1943, s. 143 v.d., 180 v.d., 193 v.d., 258 v. dd., 270—275 ve bk. fihrist; B. Lohmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgias Akropolites und Pachymeres über die Selçugen in der Zeit von 1180 bis 1280* (Leipzig, 1939).

Ermeni kaynakları: Aristages (frns. trc. Ev. Prudhome), *Histoire d'Arménie, Comprenant la fin du Royaume d'Ani et le commencement des invasions des Seldjoucides* (Paris, 1864); Mateos (frns. trc. E. Dulaurier), *Chronique de Matthieu d'Edesse* (Paris, 1856); trk. trc. H. D. Andreasyan, *Urfalı Mateos vekayinâmesi* (Grigor zeyli ile birlikte), TTK, Ankara, 1962; Ani'li Samoel (frns. trc. M. Brosset), *Collections d'historiens arméniens* (Petersburg, 1876), II; Vardan (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Türk fütühât tarihi, Tarih semineri dergisi*, I/2, İstanbul, 1937; Kiragos, *Vekayinâme* (Venedik, 1863); Aknerli Grigor (trk. trc. H. D. Andreasyan), *Mogol tarihi*, İstanbul, 1954; Stephanos Orbelian (frns. trc. M. Brosset, S. Orbelian), *Histoire de la Siouni*, Petersburg, 1864).

Süryânî kaynakları: Barhebraeus (trk. trc. Ö. R. Doğrul), Gregory Abû 'l-Farac, *Abû 'l-Farac tarihi* (TTK, 1945—1950), I—II; Süryânî Mikhael (frns. trc. J.-B. Chabot), *Chronique de Michel le Syrien* (Paris, 1905), III.

Gürcü kaynakları: bk. M. Brosset, *Histoire de Géorgie* (Petersburg, 1849—1858), I—V.

Seyahatnâmeler ve hâtıralar: İbn Fazlân (nşr. ve alm. trc. Z. V. Togan), Leipzig, 1939; K. Czeglédý, *Zur meschheder*

Handschrift von Ibn Fadlan's Reisebericht (*Acta Orientalia*), Budapeşte, 1951, I, 1—2; Nâşîr Hüsrev, *Safar-nâme* (nşr. M. Ğanî-zâda), Berlin, 1341 (trk. trc. Abdülvahab Tarzi, *Şark-islâm klâsikleri*, 22), İstanbul, 1950; Camâl al-Dîn Karşî, *Mulḥakât al-Şurâḥ* (nşr. W. Barthold), *Turkestan*, 1900, I; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig, 1942; Zakariyâ Kazvîni, *Âşâr al-bilâd* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1848.

İdârî ve ictimâî hayata dâir eserler: H. N. Orhun, *Eski türk yazıtları* (TDK, İstanbul, 1936—1941), I—IV; Yûsuf Hâss Hâcib, *Kutadgu bilig* (trc., R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1959); Kâşgarlı Mahmud, *Divân lûgât al-türk* (nşr. Besim Atalay, TDK, Ankara, 1939—1943), I—IV; *Sigâsat-nâma* (nşr. ve frns. trc. Ch. Schefer), Paris, 1891—1893, I—II; (nşr. 'A. Ḥalḥâlî), Tahran, 1310 ş.; *Oğuz Kagan destanı* (nşr. ve trc. W. Bang—G. R. Rahmeti Arat), İstanbul, 1936; *Mucmal al-tavâriḥ va 'l-kişâş* (nşr. M. Bahâr), Tahran, 1318 ş.; al-Kal-kaşandî, *Şubḥ al-a'sâ* (Kahire, 1915), VI; *Asrâr al-tavḥîd fi maḳâmât al-şayḥ Abî Sa'îd* (nşr. Z. Şafâ), Tahran, 1332 ş.; Abû 'Alî İbn al-Bannâ, *„Muhtıra defteri“* (nşr. ve ingl. trc. G. Makdisi), BS OAS, XIX/1—3, 1957; Şams al-Dîn Ahmed al-Aflâkî, *Manâkıb al-'arifîn* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara, TTK, 1959—1961, I—II (trk. trc. Tahsin Yazıcı), *Ariflerin menkıbeleri*, İstanbul (Şark-islâm klâsikleri, 26), 1953—1954, I—II.

Tabakat ve hâl tercümeleri: Tâc al-Dîn Subkî, *Tabakât al-sâfi'îya* (Mısır, 1299), III; 'Abd al-Kâhir Kuraşî, *al-Cavâhir al-muḥî'a fi tabakât al-hanafîya* (Süleymaniye, Turhan Sultan, nr. 232); İbn Abî Uşaybî'a, *Uyûn al-anbâ fi tabakât al-aṭibbâ* (Mısır, 1299); İbn Ḥallikân, *Vafayât al-a'yân* (Mısır, 1299), I—III; İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât al-Vafayât* (Mısır, 1299), I—II; 'Abd al-Hayy İbn al-'Imâd, *Şazarât al-zahab* (Kahire, 1345), I—X; Hindüşâh Naḥcivânî, *Tacârib al-salaf* (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran, 1314 ş.; Hvândmîr, *Dustûr al-vuzarâ* (nşr. S. Nafîsî), Tahran, 1317 ş.

Edebiyata dâir eserler: Nizâmî 'Arûzî, *Çahâr maḳâla* (nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni, GMS, XI, 1910); Muhammed 'Avî, *Lubâb al-albâb* (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1903, II; ayn. mll., ayn. esr. (nşr. Browne—Mîrzâ Muhammed Kazvîni), Leiden, 1906, I; ayn. mll., *Cavâmî' al-hikâ-yât* (Üniv. kütüp., nr. FY 595, hulâsaten ingl. trc. M. Nizâm 'ud-Din, *Introduction to*

the Jawami 'ul-hikayat (GMNS, 1929, VIII); Davlatşah, Tazkirat al-şu'arā' (nşr. E. G. Browne), Leiden, 1901; İbn Zarkūb Şirāzī, Şirāz-nāma (nşr. Bahman Karīmī), Tahran, 1310 ş.; Amin Ahmed Rāzī, Haft iklīm (Kalküte, 1918).

Kitâbeler, meskûkât ve arkeoloji: Et. Comble — J. Sauvaget — G. Wiet, Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (Kahire, 1936—1937, VII—IX); İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], Anadolu Türk tarihi vesikalarından: Kitâbeler (İstanbul, 1927—1929), I—II; Ahmed Tevhid, Meskûkât-ı islâmiye katalogu, 4. kısım (İstanbul, 1321); St. Lans-Poole, Catalogue of oriental coins in the British Museum (1875—1890), III, IX; Monnaies antiques et orientales (hususî koleksiyonlar), Amsterdam, 1913; Ahmed Ziya, Meskûkât-ı islâmiye takvimi (İstanbul, 1328); G. G. Miles, The numismatic History of Rayy (Numismatic Studies, New-York, 1938, II, nr. 239—244); D. Sourdel, Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul (Damas, 1953); İbrahim Artuk, Selçuklu sultanı Mahmud b. Melikşah'a ait bir dinar (Tarih dergisi, sayı 9, İstanbul, 1954); ayn. mll., Abbâsî ve Anadolu Selçukîlerine ait iki eşsiz dinar (İstanbul arkeoloji müzesi yillığı, sayı 8, 1958); ayn. mll., Abbâsîler devrinde sikke (Belleten, sayı 93, 1960); Behzat Butak, XI.—XIII. yüzyıllarda resimli türk paraları (Ek, 1—2), İstanbul, 1950; ayn. mll., Gıyâs al-Din Kayhûsra II.'in görülmemiş iki sikkesi (İstanbul, 1950); Şerefeddin Erel, Nâdir bir kaç sikke (İstanbul, 1963); A. Gabriel, Monuments turcs d'Anatolie (Paris, 1931—1934), I—II; ayn. mll., Voyages archéologiques dans la Turquie orientale (kitâbeler A. Sauvaget tarafından hazırlanmıştır), Paris, 1940. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

SELEBES ADASI. CELEBES, Büyük Sunda adalarının büyüklük itibarıyla üçüncüsü olup, sathı 186.795 km²'dir. Halmahera adası gibi dağlık bir merkeze bağlı ve her biri şimalî şarkî, şark, cenûbî şarkî ve cenup istikametlerine uzanan dört büyük yarım adadan müteşekkil, garip bir şekil göstermektedir. Etrâfındaki müteaddit takım adalar coğrafi ve jeolojik bakımdan Selebes'in devamı olup, onu Filipinler, Moluklar ve Küçük Sunda adaları ile birleştirir. Çok dağlık olan ada (3.450 rakıma kadar) ancak az ve küçük düzlüklere sâhip olduğundan seyrüsefere elverişli nehirlerden mahrumdur; fakat 2.208 m. derinliğinde Bone ve 3.755 m. derinliğinde Tomini gibi geniş ve derin koylar ile çevrilidir. Dağlar

umûmiyetle silsileler teşkil eder ve merkezde şimalden cenûba, yarım adalar da bunların mihveri istikametinde uzanır. Merkezde orta silsileler granit, gneys ve billurî arduvaz taşından müteşekkildir. Şarkta rusubî tabakalardan mürekkep daha yeni dağlık arâzi yükselmektedir. Garpta ise, eski indifaî kayalar ve üçüncü devre âit killi arâzi vardır. Minahasa'da ve cenûpta mühim indifaî merkezler mevcuttur. Şimdiye kadar kurumuş olanları da dahil olmak üzere müteaddit göller bu adaya kendine mahsus bir husûsiyet verir. Bunlar ya Posso (300 m. derinlikte, 500 m. rakımlı), Towuti (50 km. uzunluğunda ve 20—30 km genişliğinde) ve Matano (590 m. derinliğinde) gölleri gibi birinci devir arâzisine âit olup, leğen şeklinde veya Minahasa'daki Tondano gölü gibi, yine aynı şekilde olup, indifaî menşelidir.

Selebes, insan, hayvan ve nebat bakımından, takım adalarda husûsî bir mevki işgal etmektedir. Nebat bakımından Malezya adalarının Asya ve Avustralya mıntakaları arasında bir intikal sâhası arzeder. Hayvanlardan garbî Asya'nın büyük memelileri bulunmaz; ancak bir cins maymun ile dört cins hakikî tatlı su balığı vardır; buna mukabil, diğer yerlerde nesli kaybolmuş iki hayvan cinsi bulunmaktadır ki, bunlar bir nevi „anoa depressicornis“ („manda-dağ keçisi“) ile bir nevi „porcus babiroussa“ („teke-geyik“) den ibârettir. Takım adaların Selebes'e kadar olan cenûp bölgesinde iki cins karnî torbalılar yayılır.

Vaktiyle Hollanda'ya bağlı Selebes adaları, 1950'den itibaren müstakil İndonezya devletine dâhil bulunmaktadır.

Selebes diğer Sunda adalarına nisbeten daha uzun müddet meçhul kalmıştır; nitekim Çin tarihleri bu adadan bahsetmezler. Malezyalıların 1512'de ve portekizlilerin 1532'de ilk defa olarak Gowa sahilinde yerleştikleri anlaşıyor. XVI. asır zarfında Gowa ve Tello'dan ibâret çift Makassar prensleri Selebes'in bütün cenûp kısmı ile merkezî kısmın bir parçasını ve Küçük Sunda adalarını zaptetmeğe muvaffak oldular. Tunicallo zamanında (1565—1590) Ternateli Bâbullâh isimdeki müslüman hükümdar onunla bir muahede akdetti ve dinini Gowa'ya yaymağa teşebbüs etti. Fakat ancak, Datu ri Bandang isimli Məəngkabaulı (Sumatra'da) bir malezyalı tarafından ihtida ettirilen Tunicallo'nun oğlu müslüman oldu (1603) ve Sultan 'Alā' al-Dīn ismi ile, 1639 senesine kadar, hüküm sürdü; nâibi Karaeng Matowaya onun yolunu tâkip etti ve o zaman beri islâmiyet Selebes'in cenûbundaki bir çok Bugines ve Makassar kavimleri arasında

sür'atle yayıldı; çünkü o sırada bu devletin kudreti çok artmış bulunuyordu.

Hollandalılar (1607'den), ingilizler (1605'ten), danimarkalılar (1618'den itibaren) ve diğer avrupalılar, bu devirde Makassar pâyitahtında görünmeğe başladıkları zaman, burada çoktan beri yerleşmiş olan portekizliler ile ticarî rekabete başladıkları gibi, kendi aralarında da mücadeleye giriştiler ve ticarî imtiyazlar elde etmek için hükümdarlar ile ittifaklar akdettiller. Bilhassa „Moluk“ baharatı ticâretinde imtiyazlar aldılar. Hollandalılar bu devirde Makassar'dan baharat ihracatına mâni olamadılar. XVII. asrın ikinci yarısı nihâyetine kadar mukaveleler sık-sık ihlâl edildi ve bâzan Makassarlar tarafından avrupalılar katledildi. Şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyası kumandanı Speelman, 1667 ve 1669 senelerinde Bone ve Ternate ile birlikte, Makassar hükümetinin merkezini zaptetmeğe ve hükümdarını daha sonraları Selebes'in cenûbundaki bütün devletlere teşmil edilen ve Hollanda'ya itâatleri şartını ihtiva eden Bangaja muahedesi imzaya icbâr etti. Tarihî bakımdan daha mühim diğer bir mıntaka da büyük bir inkişafa mazhar olan Minahasa'dır. İspanyollar adanın iç taraflarının putperest ahalisi ile fazla münâsebette bulunmamakla beraber daha XVI. asırda burada ticarethanelere sâhip bulunuyorlardı. Yerliler şarkî Hindistan-Hollanda kumpanyasının yardımını ile İspanyol tazyikinden kurtulmağa muvaffak oldular.

Selebes adasının nüfusu, 1959 senesi tahminlerine göre, 6.700.000'dir. Fakat nüfus, kesâfet ve inkişaf bakımından, menşee nisbetle, daha büyük bir ayrılık arz etmektedir. Burada „Papua“ unsurları mevcut değil gibi görünüyor, P. ve F. Sarasin ile beraber, adanın büyük bir kısmında mevcûdiyetini düşündükleri bir Toala unsuru kabûl edilmek istenmediği takdirde, bütün bu ahâlinin Malezya-Polonezyalı kavimlerden addolunması icâbeder. Her hâlde adanın merkezî kısmında oturan putperest ve henüz kendileri ile az temasta bulunmuş olan Toraca kabîleleri bu halkın nümunesini teşkil etmektedirler. Cenûp yarım-adasındaki akrabaları, hintliler ve hintli-cavahırların te'siri ile ve daha sonraları malezyalıların ile karışmaları neticesinde, nisbeten daha gelişmiş olan Makassar ve Bugines kavimlerine inkilâp etmişlerdir. Şarkî ve cenûbî şarkî yarım-adaları kabîleleri, cismanî evsaf ve muhakeme kabiliyeti itibarıyla pek az inkişaf etmiş olan Toala kabîleleri ile sıkı bir şekilde karışmış görünmektedirler. Bu bakımdan Minahasa ve civarı ahalisi husûsî bir mevki işgal etmektedir; çünkü dilleri ve diğer bazı husûsiyetleri Filipin, Formosa ve Japon

ya'daki malezyalı ahalî ile daha yakın bir akrabalık göstermektedir. Ahalisi yerli, avrupalı, çinli ve araplardan mürekkep olan Makassar Donggala, Menado, Gorontalo, Sinecaiz, Bonthain v.b. gibi ticâret şehirlerinde ekseriyetini „Bugines“ lerin teşkil ettikleri mütat ahalî çok karışmış bir vaziyettedir: Avrupalılar, araplar ve bir hayli çinli ancak büyük şehirlerde yaşarlar.

Avcılık ve balıkçılık da yapmakla beraber yerleşmiş çiftçi olan Toracalar kendilerine has sanayilerinde çok mahirdirler. Bunlar bir çok kabîlelerden mürekkeptir ve Selebes'in merkezî kısmını kaplayan vâsî ormanlarda, dâimî harp vaziyeti dolayısı ile, iyice tahkim edilmiş uzak ve münferit meskûn mahallerde yaşarlar. Bu ahâlinin kesafetinin kilometre murabâ başına 3—6 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bugineslerin sahil arâzisi civarındaki Toracalar islâmiyeti kabûl etmişlerdir; şimalî şarkide hristiyanlık üstün durumdadır; mâmafi büyük kütle putperesttir.

İki ikiz kardeş müslüman kavim olan Makassar ve Buginesler aslen cenup yarım adasında oturmakta iken, tâcir ve cesur denizci olarak bütün Selebes sahiline ve şarktan garba kadar adaların büyük bir kısmına yayılmışlardır. Bu hâl bilhassa Buginesler için vârittir. Makassarların vatanı cenûp yarım-adasının garp kısmında, Gowa da dâhil olmak üzere, aş-yk. Maros'dan Bulukomba'ya kadar uzanır. Buginesler yarım adanın bu köşesinin şarkî kısmında ve daha şimalde doğru yarım-adanın bütün genişliği boyunca otururlar.

Vaktiyle Bugines beyliklerinin en mühimleri Bone, Wadjo, Luwu ve Sopeng; Makassarlarınki ise, Gowa, Tanette ve cenûbî Saleyer adaları gurupı idi. Bunların yanında, aralarında konfederasyonlar teşkil eden ve bâzan daha nüfuzlu idârelere tâbi olan bir çok küçük teşekküller vardı. Beyliklerin başında hânedana mensup bir prens veya prenses bulunur; bunun yanında bir naip ve büyük arâzi sahibi beyler ile hükümdarın en nüfuzlu akrabalarından müteşekkil bir meclis olan hadat var idi. Bir prensin kudreti bilhassa şahsiyetine ve hükümdarlara has bâzı âlâmetlere mülkiyetine bağlı idi. Hânedan arasında, çok evlilik dolayısı ile bu sınıftan neş'et eden bir zâdegân sınıfı, hür insanlar sınıfı ve azad edilmiş köleler ile rehinelere sınıfı var idi. Bu rehinelere umûmiyetle iyi muamele edilmekle beraber, bunlara ve hürlerin en fakirlerine yüksek sınıflar tarafından ağır vergi ve hizmetler tahmil olunuyordu. Takım-adaların her tarafında olduğu gibi Selebes'in cenûbundaki halkın gündelik hayatı da, hindû dini ve islâm dini

tarafından biraz değiştirilmiş olan animizm itikatlarına göre tanzim olunuyordu. Fakat bu ahâli arasında âile ve verâset hukukuna müteallik eski âdetler adalardaki diğer müslümanlara nazaran daha ziyâde muhafaza edilmiş idi. Evlenme, müslüman hukukuna göre akdolunmakla berâber, bunu takibeden ve bâzan günlerce devam eden merâsime putperest rahipler (*bissu*) riyaset ederlerdi. Bundan başka prensler ve kabîle reisleri evlenme ve boşanma işlerinde oldukça geniş bir hukukî selâhiyete sahip idiler. Evli kadının vaziyeti çok şayan-ı hürmet olup, bu hâl, miras ve boşanma meselelerinde kadına bahşedilen müsâit vaziyetlerde olduğu gibi ahâlinin ekseriyetle maderşâhî olan âdetlerine istinat etmektedir. Müslüman miras hukuku ancak orta büyüklükteki şehirlerde gittikçe daha çok tatbik olunmaktadır. İktisâdî bakımdan Bugines ve Makassarlar bu adaların en ileri gelen ahalisindendir; yalnız muvaffakiyetli bir şekilde zirâat ve hayvancılık ile işgal etmekle kalmayıp, sanayi (dokumacılık), maden işleri, gemi inşaatı, ticâret ve bilhassa gemicilik ve balıkçılık sahalarında da büyük bir mahâret sahibidirler.

Makassar ve Bugines dili menşei hintçe olan husûsî bir alfabe ile yazılmaktadır. Edebiyatları nisbeten gelişmiştir; mensur eserler arasında bilhassa makassarca *rapang*, buginesce *lato-wa* denilen bir hukuk bilgisi ve kanunlar mecmuası zikre şayandır.

Borneo adasının şark „Kutei“ ve garp „Kapuas ve Sambas“ sahillerinde Riouw ve Küçük Sunda adalarında, Lombok adasının şarkında ve Sumatra'nın şimalinde olmak üzere mühim Bugines müesseselerine rastlanır.

Bugün hristiyan olan Minahasalılar, hristiyan misyonerlerin te'siri ile, az çok değişmiş olan pederşâhî usûle göre teşkilatlanmış kabîlelere ayrılmışlardır. Bu ahali bir çok noktalardan avrupai tarza yaklaşan bir medeniyet seviyesine yükselmiştir; nüfus kesâfeti oldukça kabarık olup, nisbet Tondano merkez mıntakası gölü etrafında çok yükselir. Başlıca geçim vasıtaları zirâat, hayvan yetiştirme, balıkçılık, ticâret ve bir az da sanayidir. İhracat maddeleri kahve, hindistan cevizi, hind canfesi, sedef, at, altun v.s.'dir.

Bibliyografiya: N. Gervaise, *Description historique du Royaume de Macassar* (Paris, 1688); T. F. Ehrmann, *Kapt. D. Wodard's Geschichte seiner Schicksale und seines Aufenthalts auf der Insel Celebes* (Weimar, 1805); Th. Thomsen, *Code of Bugis Maritime Law* (Singapore, 1832); J. C. van Rijneveld, *Celebes* (Breda, 1840); J. Brooke, *Narrative of events in Borneo and*

Celebes (London, 1848); C. van der Hart, *Reize rondom het eiland Celeb* ('s Gravenhage, 1853); B. F. Matthes, *Makassarsch-Hollandsch Woordenb.* (etnografiya atlasını muhtevi.) (Amsterdam, 1859); ayn. mll., *Makass. Spraakk.* (Amsterdam, 1858); ayn. mll., *Over de Wadjoreezen met hun handel-sen scheepswetten* (Makassar, 1869) ayn. mll., *Boegineesch-Hollandsch Woordenb.* (etnografiya atlası ile) ('s Gravenhage, 1874); ayn. mll., *Boegin. Spraakk.* ('s Gravenhage, 1875); ayn. mll., *Makass. en Boegin.* (Amsterdam, 1875—1881); ayn. mll., *Eenige proeven van Boegin. en Makass. Poëzië* ('s Gravenhage, 1883); ayn. mll., *Over de Bis-soe's van Zuid-Celebes*; Verh. Kon. Akad. v. Wetensch., Dl. VII; C. B. H. van Rosenberg, *Reistochten in de afdeeling Gorontalo* (Amsterdam, 1865); N. Graafland, *De Minahassa* (Rotterdam, 1867, 1869, yeni tab., Harlem, 1898); M. T. H. Perelaer, *De Bonische Expeditiën* (Leiden, 1872); F. Lahure, *Les Indes Orientales Néerlandaises, l'Île de Célèbes* (Bruxelles—Rotterdam, 1880); P. B. van Staden van den Brink, *Zuid-Celebes* (Utrecht, 1884); J. Kohler, *Das Handels- und Seerecht von Celebes* (Stuttgart, 1886); A. B. Meyer, *Die Minahassa auf Celebes* (Berlin, 1876); ayn. mll., *Album von Celebestypen* (Dresden, 1889); A. Bastian, *Indonesien* (Berlin, 1894); J. G. F. Riedel, *Das Toubulusche Pantheon* (Berlin, 1894); S. J. A. Hickson, *A Naturalist in North-Celebes* (London, 1889); W. Foy, *Schwerter von der Celebessee* (Dresden, 1899); P. ve F. Sarasin, *Entwurf einer Geogr.-geol. Beschreibung der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1901, tam bibliyografiya ile); ayn. mll., *Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes* (Wiesbaden, 1905 ve 1906, tam bibliyografiya ile); A. Wichmann, *Der Vulkan der Insel Una Una* (Zeitschr. d. Deutsch. Geol. Gesellsch., Berlin, 1902); O. Richter, *Unsere jetzigen Kenntnisse der Ethnographie von Celebes* (Globus, 1905). Mecmualarda muhtelif makaleler: *Tijdschrift v. h. Bat. Genootsch. v. Kunsten en Wetenschappen*; *Bijdragen t. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. d. N. I. Archipel*; *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk. Gen.*; *Medeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap.* (A. W. NIEUWENHUIS.)

[Bu madde METIN TUNCEL tarafından tâdil edilmiştir.]

SELEF. SALAF (A.) veya **SALAM** (A.), peşin bir para veya bir mal ile, veresiye bir mal satın almak olup, şerfiata

göre câiz sayılan bir satın alıştır (bay). Satın alıcı alacağı malın bedelini peşin olarak öder; satıcı ise, aksine bir mühlet geçtikten sonra, malı teslim etmelidir. Satılan şey münferit olarak tâyin edilmemeli, fakat mukavelede doğru olarak tavsif edilen, binâenaleyh benzeri yerine ikame edilebilen bir şey olmalıdır. Teslimâtın yapılması icâp eden yer de, açık olarak, tâyin edilmelidir. Şâfi mezhebine göre, mukavelede teslim tarihinin açıkça gösterilmesine ihtiyaç yoktur; eğer tarih zikredilmiş değil ise, teslimâtın derhâl yapılması istenebilir. Diğer mezheplerin kanâatına göre ise, hiç olmazsa, kısa bir müddetin tesbiti mutlaka lâzımdır. Hicâz fakihleri çoğu zaman bu satışı *salam* derlerdi; Irak'ta ise, buna verilen ad *salaf* idi.

Bibliyografiya: al-Bâcûrî, *Hâşiya 'alâ Şarh İbn Kâsim al-Gazzî* (Bulak, 1307), I, 365 v. dd. ve diğer *fiqh* kitapları; al-Dimaşkî, *Rahmat al-umma fi 'htilâf al-âimma* (Bulak, 1300), s. 74 v. dd.; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischen Lehre*, s. 301 v. dd.; [Ö. Nasuhî Bilmen, *Hukukî islâmiye ve istilâhatî fıkhiye kamusu*, İstanbul, 1952, V, 121]. (TH. W. JUYNBOLL.)

SELEFKE. [Bk. SİLİFKE.]

SELEME B. RECÂ. SALAMA B. RACÂ. zilhice 161 (30 ağustos—27 eylül 778)'den muharrem 162 (teşrin I 778)'ye kadar Mısır vâlisi.

Bibliyografiya: al-Tabarî (nşr. de Goeje), III, 492 v.d.; İbn al-Ağir, *al-Kâmil*, VI, 38 v.d.; *Corpus Papyrorum Raineri*, III, Series Arabica (nşr. A. Grohmann), I/II, 119 v.d.). (ADOLF GROHMANN.)

SELEMİYÉ. SALAMİYÁ, Suriye'de Âsi (Orontes) nehrinin şarkında, Hamâ'nın aş.-yk. 40 km. cenûb-i şarkisinde ve Hîms'in 55 km. şimal-i şarkisinde küçük şehir (mekliinin daha yakından tâyini için bk. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 305 ve II, 401, Kiepert'in haritası). Şehir Cabal al-A'lâ'nın cenûbunda ve Suriye boz-kırının kenarında, deniz seviyesinden 459 m. yükseklikte olan münbit bir ovada kâindir. Şehrin adının daha eski ve daha doğru telaffuzu Salamiya (al-İştahî, *BGA*, I, 61; İbn al-Fakih, *BGA*, V, 110) olup, Salamiya şekline de çok erkenden tesâdüf edilmekte (al-Mukaddasi, *BGA*, III, 190; İbn Hurdâzbeh, *BGA*, VI, 76, 98) ve bu telaffuz şekli şimdi umûmîleşmiş bulunmaktadır (krş. Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 123 ve Littmann, *Semitic Inscriptions*, s. 169 v.d.). Nisba'sı al-Salamî'dir. Şehrin hristiyan devrinde parlak bir inkişâf göstermiş olan eski Salamias

veya Salaminias olması muhtemeldir; fakat eski kaynaklarda bu mahal hakkında verilen mâlûmat sarîh değildir. Yâkût (III, 123)'ta şehrin adı hakkında şu halk ıstikakı verilmektedir: şehrin adı aslında *Salam m'a* olup, bu isim ona al-Mu'tafika şehrinin tahribi esnasında hayatta kalan 100 kişiye izâfetle verilmiş olmalıdır.

Şehrin ehemmiyeti, boz-kır (Palmyra) ile Irak'tan gelen büyük yol kavşağında Suriye'nin en ileri bir müstahkem mevkii olmasından ileri gelmiştir; fakat burası, askerî bakımdan, hiç bir zaman büyük bir rol oynamamıştır. Şehir araplar tarafından hicretin 15. yılında zaptedilmiş ve o zamandan itibaren Cund Hîms şehirleri arasına idhâl edilmiştir; ancak 1500'de Memlûkler zamanında, idârî bakımdan, Hamâ bölgesine bağlanmıştır. II. (h.) asırda, Abbâsîlerin zaferinden sonra, Şâlih b. 'Alî b. 'Abd Allâh b. 'Abbâs al-'Abbâsî'nin soyundan gelenler Salamiya'de yerleşmişlerdir. Şâlih'in oğlu 'Abd Allâh tarafından şehir yeniden imâr edilmiş ve civarının sulanması için lâzım gelen te'sisler meydana getirilmiştir. Bu 'Abd Allâh amca-zâdeleri olan halifeler nezdinde büyük bir itibâr kazanmış; al-Mahdi'nin kız kardeşi ile evlenerek, Irak vâlisi tâyin edilmiştir. Mezkûr halife kendisini Salamiya'de ziyâret etmiş ve 'Abd Allâh'ın oradaki sarayı hakkında hayretini gizleyememiştir (al-Tabarî, III, 500). Bundan başka, bir çok „Hâşimîlerin“ de Salamiya'de yaşamış oldukları zikredilmektedir. Fakat bu devirden şehirde hiç bir eser kalmamıştır. İç-kalenin kapısında, bir taş üzerine (asıl yerinde değil) yazılmış bir câmiin inşâsına dâir bir kitâbe bulunmaktadır. 150 (767) tarihini taşıyan bu kitâbenin Hâşimîler tarafından yapılan bir câmie âit olması ve bunun da aş.-yk. 290 (902/903) yılında Karmatîler tarafından tahrip edilmiş bulunması muhtemeldir. Bundan başka iç-kalede bir de Abbâsîler devrine âit bir kitâbe bulunmuştur ki, Littmann'ın tahminine göre, bunun, daha iki diğer kitâbe ile birlikte, aş.-yk. 280 (893) tarihine âit olması mümkündür (fakat bk. bir de M. Hartmann, *ZDPV*, XXIV, 55). Salamiya'nın Hâşimîlerin mühim kollarından birinin merkezi olması ve şehrin diğer mahalllerden ayrı düşen mevkii belki de aş.-yk. 250 (864) yılında ismâilî propâgandasının gizli bir merkezi hâline gelmesine sebep olmuştur. Salamiya'de yerleşen ismâiliyenin ilk reisinin kim olduğunu tesbit etmek güçtür; her hâlde bunun 'Abd Allâh b. Maymûn olması muhtemel değildir (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, giriş s. 71, 166'da böyle kabul edilmektedir);

çünkü bu zât, de Goeje (*Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn*, Leiden, 1886, s. 19) 'nin muhtemel olarak tesbit ettiği gibi, Salamiya'de hiç bulunmamıştır. Buraya gönderilen ilk reis Hüsayn b. 'Abd Allāh b. Maymūn olması muhtemeldir (de Goeje, *agn. esr.*, s. 21); bunun oğlu olup, sonraları ilk Fâtîmî halifesi olan Sa'îd 'Ubayd Allāh Salamiya'de 259 veya 260 (873/874) yılında doğmuştur (İbn Hallikān, *Vafayāt al-a'yān*, nşr. Wüstenfeld, nr. 365); İbn al-Agîr (VIII, 22)'de verilen başka bir bilgiye göre, 'Ubayd Allāh Salamiya'de bir demircinin oğlu olup, onun dul karısı sonradan Hüsayn ile evlenmiştir. Hüsayn'in 270 (883/884) yılına doğru ölümü üzerine, kardeşi Ahmed b. 'Abd Allāh b. Maymūn (İbn Şalaglağ adı ile de bilinmektedir), ölümüne kadar (aş.-yk. 280=893/894), reis ve yegeni 'Ubayd Allāh'ın velisi olmuştur. Sonuncusu 289 (902) yılına kadar Salamiya'de ikamet etmiş, aynı yılda şimalî Afrika'da yaptığı muvaffakiyetli seyahatine çıkmıştır (de Goeje, *agn. esr.*, s. 64). Ertesi sene Mahdî unvanını almış olan Hüsayn tarafından sevk ve idare edilen Irak karmatîleri şehri çok şiddet ile tahrip etmişlerdir. Önce fırka arkadaşları ve sonraları karmatîlerin uzlaşmaz düşmanlarının meskeni olması dolayısı ile Salamiya Suriye şehirleri arasında en çok tahribata uğrayan bir şehir olmuştur (de Goeje, *agn. esr.*, s. 50). Çok geçmeden Suriye şehirleri halife kuvvetleri tarafından tekrar geri alınmıştır. Şehrin ortasındaki dört-köşeli iç-kalenin ismâîlîlere âit olması ihtimal dâhilindedir; van Berchem'e göre, iç-kale, mimârîsi bakımından, nisbeten eski bir zamanda yapılmıştır.

IV. (X.) asırda Salamiya bedevîler ile meskûn bir sâhanın içinde bulunmuş olmalıdır (Sayf al-Davla'nın seferi; krş. Hartmann, *ZDPV*, XXII, 175 v.d.). V. (XI.) asrın sonunda burası Fâtîmîlerin himâyesinde olan Halaf b. Mulâ'ab (M. Hartmann'da: Malâ'ib) adlı bir eşkiyâ reisinin elinde bulunuyordu. 481 (1088) yılında inşa edilen bir câmiin kapısı üstündeki küfi yazısı ile yazılı kitâbe buna delâlet etmektedir. İbn al-Agîr (X, 84)'e göre, Halaf Salamiya'yi 476 (1083) yılında zaptetmiştir. Kendisi o zaman artık Hîmş'in hâkimi bulunuyordu. Fakat Hîmş ile ona bağlı bölgeyi 485 yılında Selçuklulardan Malikşah'ın kardeşi Tutuş'a bırakmak zorunda kalmıştır. Halaf, kitâbesinde kendisini onun hizmetkârı (şâni') olarak gösterdiği, Abu 'l-Hasan 'Alî b. Carû'nun mezarı üzerine bir *maşhad* yaptırdığını ifade etmektedir (Halaf hakkında geniş bilgi için bk. M. Hartmann, *ZDPV*, XXIV, 58—65).

Haçlı seferleri esnâsında Salamiya, hiç bir zaman, bir kale olarak geçmemekte, fakat islâm ordularının buluşma mahalli sıfatıyla sık sık zikredilmektedir; siyâsî bakımdan, dâimâ Hîmş [b. bk.]'in kaderini paylaşmıştır. Şehir 496 (1102/1103)'da Tutuş'un oğlu Rîzvân'ın idâresine geçmiştir. 532 (1137/1138) yılında atabey Zangî, Hîmş'i muhâsara ederken, Salamiya'dan Şayzar yakınındaki rumlar üzerine bir sefer yapmış (İbn al-Agîr, XI, 36 v.d.) ve 570 (1174/1175)'te Şalâh al-Dîn, Hîmş ve Hamâ ile birlikte, Salamiya'yi de emîr Fahr al-Dîn al-Za'farânî'nin elinden almıştır (İbn al-Agîr, XI, 276). 626 (1229) yılında al-Malik al-Kâmil, Irak üzerine yürümek için, Salamiya'ye gelmiş ve orada iken, Hamâ hâkimi, tâbiyetini bildirmek üzere, kendisini ziyâret etmiştir. İki yıl sonra al-Kâmil şehri Asad al-Dîn Şîrkûh'a bırakmış ve bu sonuncusu da şehrin şimalinde Cabal al-A'lâ'nın zirvelerinin biri üzerinde Şumaymiş kalesini inşa ettirmiştir (İbn al-Agîr, XII, 318, 329) ki, bu kale 1157 yılında bir zelzelede yıkılmıştır (Kamâl al-Dîn, *Zubdat al-halab fî târîh Halab*, frns. trc. Blochet, Paris, 1900, s. 21).

1299 yılında Salamiya yakınında Mısır ordusu Gâzân idâresindeki İlhanlı kuvvetleri tarafından hezîmete uğratılmıştır; bu zafer neticesinde Şam şehri, kısa bir müddet için, İlhanlıların eline geçmiştir.

VIII. (XIV.) asırda Salamiya, Dimaşk ve havâlisinin al-Şarkîya ismini taşıyan mühim hudut sâhalarına dâhil bulunuyordu. Memlûkler zamanında Hamâ hâkimleri elinde bulunan bu bölgede Abu 'l-Fidâ' Salamiya ile Hamâ arasında yapılan su kanalını zikreder; 726 (1326) yılında kendisi, askerî kuvvetleri ile birlikte, bu kanalı temizlemek için harekete geçmiştir (bk. *Rec. des Hist. des Crois.*, *Hist. Orient.*, I, 168, 185; Abu 'l-Fidâ'nın hâl tercümesi). Bu su yolu bugün mevcut değildir; bu yol belki de, al-Dimaşkî (s. 207)'ye göre, Hîmş ile Salamiya arasında bulunan ve Abbâsîlerden 'Abd Allāh b. Şâlih tarafından yapılan su yolunun aynıdır. Bu devir için Yâkût (III, 123) Salamiya yakınındaki yedi *mîhrâb*'dan bahsetmektedir ki, bunların altında bâzı *tâbi'ân*'un mezarları bulunmaktadır; kendisi bir de Peygamberin sahâbesinden al-Nu'mân b. Başîr'in mezarını zikreder.

Türk hâkimiyeti devrinde şehir mühim bir rol oynamamıştır. XIX. asrın ortalarında, belki de bedevîlere karşı iyi korunamamış olmasından dolayı, şehir tamamen boşalmış idi. Sonradan buraya Nuşayrî dağlarından inen bir ismâîlî şeyhi yerleşmiş ve şehri kendi müridleri ile iskân etmeğe muvaffak olmuştur. 1895 yı-

lında van Berchem'in karşılaştığı şeyh, o zaman henüz genç bir adam idi ve seceresini 'Abd Allāh b. Maymūn'a bağlıyordu. Bu ismâîlîler kısa bir zamanda şehri parlak bir meskûn mahal hâline getirdiler ve bundan dolayı türk hükûmeti 1892 yılında, Beyrut vilâyetine bağlı Hamâ sancağında ayrı bir Salamiya kazâsı ihdas etti. Kazânın nüfusu Cuinet (1896)'ye göre, 53.084 olup, yarı-yarıya müslüman ve hristiyanlardan teşekkül ediyordu. Aynı müellife göre, asıl şehirde ise, düzrilerden (bunlar ile ismâîlîler kastedilmiş olacaktır) başka, 6.000 nüfus bulunuyordu. Sulama tertibatı mükemmel olup, bölgenin mahsûlünü ümûmiyetle hububat ve sebze teşkil eder.

Şumaymiş kalesi için bk. van Berchem ve Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 171 v. dd.

Bibliyografya: Arap coğrafyacıları (BGA) metinde zikredilmiştir. Bunlardan başka bk. bir de R. Hartmann, *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Halil az-Zahiris „Zubdat kaşf al-mamâlik“* (tez, Tübingen, 1907), s. 42 v.d., 60; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 75; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 510, 528; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 66; M. Hartmann, *Beiträge zur Kenntnis der syrischen Steppe* (ZDPV, XXII, 151 v. dd., XXIII, 108 v. dd.); M. van Berchem ve E. Fatio, *Voyage en Syrie* (Kahire, 1914), I, 167—171; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux*, III, 298 (İbn Şaddâd), 546 (*Mir'at al-zamân*), 592 (Kamâl al-Dîn), V, 180 v.d. (Abû Şâma); M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899), I, 124 v.d., 305; V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine* (Paris, 1896), s. 436, 453 v.d.; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-âlam*, IV, 2609. Kitâbeler için bk. Rey, *Rapport sur une mission scientifique accomplie en 1864—1865 dans le Nord de la Syrie* (*Archives des Missions scientifiques et littéraires*, 2 seri), III, 345; M. Hartmann, *Die arabischen Inschriften in Salamja* (ZDPV, XXIV, 49—68); E. Littmann, *Semitic Inscriptions* (New-York, 1905), s. 169—178; M. v. Berchem, *Arabische Inschriften* (*Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesamm. v. M. von Oppenheim*, I=Beitr. z. Ass. u. sem. Sprachw. VII/1, Leipzig, 1909), s. 32 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

SELHİN. SALHİN. SILHİN. Mârib [b. bk.]'de Saba' kırıllarının oturma yeri, cenûbî Arabistan'da Saba' kırı-

llığının merkezi. Bu mustahkem sarayın adı eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikredilmektedir. Sonraki nesiller tarafından Hâram Bilkîs denilen ve tam cenûb-i şarkîde yükselen ve bugünkü Mârib kasabasından 50 dakikalık mesafede bulunan Almağah mâbedine isnât edilen Glaser 482/483 kitâbesinde Saba' kırılları Kariba'il Vâtîr Yuhân'im ve oğlu Hâlik'amar Salhîn (*Slhn*) mustahkem sarayının ve Mârib (*Maryab*)'in kurtulması için bu mâbette yapılmış ve teşebbüs edilmiş olan tâmirlerden bahsederler. Osiander 31,3 kitâbesi bunu koyduranların yararına yapılmış bir vakıftan bahseder; bunda mustahkem saray ile Salhîn mustahkem sarayının sahiplerinin açıkça fark edilebileceği düşünülebilir. Hukûmdar İlişarâh Yâhziib'in kitâbesinde (Bibl. Nat., nr. 2) Salhîn eski Gumdân ve Şîrvâh mustahkem sarayları yanında sayılmıştır. Bir tarafta Saba' hukûmdarı 'Alhân Nahfân ve oğulları ile diğer tarafta Habaşât hukûmdarı Gadarat arasında yapılmış bir dostluk muahedesi neticesinde olan Glaser 828—30,12, 870, 872,5, 1076,13, v.d., 1082,13 kitâbeleri çok alâka vericidir. Burada bizi alâkadar eden parça şudur: „... ve Salhîn ve Zurarân ve 'Alhân ve Gadarat doğruluk ve sadakat içinde birleşmelidir“. D. H. Müller (*Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, s. 76; *Südarab. Altertümer*, s. 9), J. H. Mordtmann ve M. Hartmann'a karşı, haklı olarak, bu muahalefetten Salhîn ile Zurarân'ın Saba' ve Habaşât hukûmdarlarının beşiğini temsil ettiğini müdafaa etmiştir. M. Hartmann'ın ifade etmiş olduğu Salhîn'in şimdiki Hâram Bilkîs olduğu fikri (*Arabische Frage*, s. 158) zâten bu sonuncusunun kadim Almağah mâbedi olarak görülmeye ve kitâbelerde 'Avm adını taşıması ve binnetice Salhîn ile müsterek hiç bir şeyi olmaması vâkiası ile kıymetten düşmektedir (N. Rhodokanakis, *Studien*, II, 7).

Saba' hukûmdarlarının bu eski mustahkem sarayının ehemmiyeti Habesistan hukûmdarı 'Ezânâ (Αἰζαναῖς)'nın takriben milâttan sonra 350 yılında konulmuş olan büyük Aksûm kitâbesinde (nr. 4,3, 6,2, 7,2, 8,3, 9,2, 10, 3/4, 11,3) Salhîn'in adını kendi resmî unvanları içinde. Avusturya imparatorlarının Habsburg kontu unvanını taşıması gibi, kaydedilmesi ile de te'vîr edilmektedir. Salhîn adı bu kitâbenin yunanca metninde Σαλην (Σαλην yerine) şeklinde, habesce metinde Salhên şeklinde, Saba' dili ile olan metinde *Slhn* ve *Slh* şeklinde görünür. Şu hâlde bu eski şekillerinde temelinde çift *Silhn* ve *Salhîn* telâffuzları fark edilmektedir. E. Osiander, parlak muhtırasında (ZDMG, 1856 X, s. 22), diğer taraftan şehir adının ilk şeklini Juda kabilesi içinde שְׁלִיחַ ile yakla-

tırmıştır. *Slh* şeklinin verdiği alâka şundan ileri gelmektedir: aynı isim hiç kusursuz bir şekilde muhafaza edilmiş olup, 1000'den fazla kelime ihtiva eden (Glaser 1000 B, 5 g) ve, muhtemel olarak, yine Mârib hükümdar müstahkem sarayı ile ilgili olan büyük Şirvâhî kitâbesinde de bulunmaktadır.

Bu kadim müstahkem sarayın etrafında, başka âbidelerin etrafında olduğu gibi, şiir ve rivâyetlerde bir çok efsâneler meydana gelmiştir. Eski Saba'luların haleflerine bu müstahkem saray şeytan veya cinlerin eseri gibi göründü; bunlar Sulaymân'ın emri üzerine, Bilkis ile evlendiği zaman, Hamdanîlerin hükümdarı Zü Bata' için binayı 70 senede yapmışlardı. Fakat bu rivâyetlerin yalnız biridir. Diğerlerine göre, Salhîn Hîmyarî hükümdarlarından (*tubba'*) birinin emri ile 80 yılda yapılmıştır. Daha öncekiler Hîmyarî hükümdarlarına âit olan Mârib 'de hükümdarların oturma yeri olan Salhîn 'de Saba' melikesi Hazâd'ın kızı Bilkis'in yaptırmış olduğu ve içinde *Kur'ân*, XXVII, 23 'de bahis mevzuu olan barikulâde tahtının bulunduğu bir saray yükseldiğini hikâye ederler. Sulaymân'ın sarayı Bilkis için yaptırmış olduğunda anlatılır. Naşvân al-Hîmyarî gibi al-Hamdanî'nin açıkça Salhîn 'i Mârib'in hükümdarın oturma yeri veya başlıca sarayı olarak gösterdiklerini kaydetmek zahmete değer.

İslâmiyetin meydana çıktığı devirden itibaren, bu müstahkem saraydan hiç bir şey kalmamış idi. Habeş istilâsı dalgaları (m. 525) idâre merkezinin Mârib'ten Zafâr'a nakledilmesi ile eski ehemmiyetini çok kaybetmiş olan bu kadim hükümdarların oturma yerinin üzerinden geçmiş idi. Salhîn, Baynûn gibi, İbn Hişâm'ın naklettiği üzere, habeş kumandanı Aryât tarafından tahrip edilmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Glaser, 482/483 kitâbeleri için bk. N. Rhodokanakis, *Studien zur Lexikographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (SBAK, Wien, CLXXXV/3, 1917, II, 25); Glaser, 828—830, 870—872, 1076, 1082 için bk. D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien* (Denkschriften Akad. Wien, 1894, XLIII, 27, 75 v.dd.); ayn. mll., *Südarabischen Altertümer im Kunsthistorischen Hofmuseum* (Wien, 1899), s. 2—11; E. Glaser, *Altjemenische Studien* (M V A G, 1923, XXVIII, 61 v. dd.); Aksüm kitâbeleri nr. 4—11 için bk. E. Littmann, *Deutsche Aksum-Expedition* (Berlin, 1913), IV, 4—42; Osiander 31 kitâbesi için bk. E. Osiander, *Zur himyarischen Altertumskunde* (ZDMG, 1865, XIX, 261, 266); Bibl. Nat. 2 için bk. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (München, 1895), s. 108; al-Ham-

dânî, *Şifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens* (SBAK, Wien, 1881, XCVII), II, 959, 960, 970, 1038—1043; 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naşvân's im Şams al-'ulûm* (GMS, XXIV), s. 50; İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), I, 26; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 535, III, 115, 812; *Marâşid al-ihtilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 43; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 502, 780; E. Osiander, *Zur himjarischen Altertums- und Sprachkunde* (ZDMG, 1856, X, 20 v. dd., 27, 69, 70); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 76, not 1; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (München, 1889), 35, 36, 88, 89, 95, (Berlin, 1890), I, II 500 v. dd.; ayn. mll., *Bemerkungen zur Geschichte alt-Abessiniens* (Graz, 1894), s. 21, 23; ayn. mll., *Reise nach Mârib* (Collection Eduard Glaser, I, nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913), s. 138, 139; M V A G, 1923, XXVIII, 97, 98; C. Conti Rossini, *Sugli Habasât* (RRAI, 1906, XV, 49); M. Hartmann, *Der islamische Orient*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, II, 654, 666 ve not. 1. (ADOLF GROHMANN.)

SELİH. SALİH. Arap tarihçileri ve nesep âlimlerinin müttetifan bildirdiklerine göre, Salîh kabîle veya kabîle kolu, Suriye'de bir kiralık kuran ilk araplardır. Bu tarihçi ve nesep âlimleri tarafından zikredilen 3 emire ne kitâbelerde, ne de Bizanslı ve süryani müelliflerin eserlerinde rastlanır. Salîh'in secceresini diğer kabîlelere bağlayan bağlar da şüphelidir. Bâzıları bunların Kuza'aların bir şubesi olması lâzım geldiğini söylediği hâlde, başkaları Gassânîlere bağlarlar. İlk hükümdarlarının Nu'mân b. 'Amr b. Mâlik adını taşıdığı söylenir. Oğlu Mâlik onun halefi oldu ve silsilesinin sonuncusu olan oğlu 'Amr da buna halef oldu. Şurası muhakkaktır ki, bunlar cenûbî Arabistan menş'li ve hristiyan idiler. Hristiyan oldukları hükümdarlık tâîninin Bizans imparatorları tarafından yapılmasından çıkarılmaktadır. Arap tarihçileri müttetifan Salîhlerin bütün tebeasından nüfus başına iki dinar vergi aldıklarını nakletmektedir. Onların me'mûrlarından Sabta adlı biri, Gassân kabîlesinden Ciz' adlı birinden bu vergiyi tahsil etmeğe gelmiş idi. Ciz' vergiyi ödeyeceği yerde, onu öldürmüştü. Bu hâdise Salîh ile Gassânîler arasında uzun süren savaşlara sebep oldu, bu savaşlar neticesinde Gassânîler Suriye arap-

ları üzerinde hâkimiyet te'sis ettiler; Gassânîlerin ilk hükümdarı al-Muharrîk [krş. mad. GASSÂN] lakabını alan al-Hâriş b. 'Amr idi. Her ne kadar kabîle kiralık iktidârından mahrum kalmış ise de, uzun zaman Suriye'de ikamet etmiş gibi görünüyor. Zira 13 (h.) yılında bunları müslüman ordusunun istilâsına karşı Bizanslılar ile birlikte mücâdele eden kabîleler arasında görüyoruz. Nakledildiğine göre, onlar efsânevi melike al-Zabbâ'ın ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir. Zayzan veya Sâfirün adını taşıyan Hafra (al-Hafr) muhtemelen Salîhlerin son hükümdarı idi; bu hükümdar, ancak kendi kızının hiyâneti ile, zaptedilen idâre merkezini uzun müddet müdâfaadan sonra, Sâbûr tarafından öldürüldü. Hamzat al-İşbahânî Elcezîre'de Ziyâd b. al-Hayûla (veya Habûla) adlı ve Kindî hükümdarı Hucr b. Âkil al-Murâr'ın muâsırı olan diğer bir hükümdarı zikretmektedir. Bu kabîleye mensup Elcezîre hükümdarları al-Zacâ'im adı altında da zikredilmişlerdir; Nöldeke'ye göre, bu ad Bizans müelliflerinin bize kendisinden bahsettikleri Toxon'un soyundan gelenlere tekabül etmelidir. Bütün bunlara göre, gâlibâ Salîh hükümdarları devrini milâttan sonra 400'e doğru yerleştirmeliyiz. Arap kaynakları bize tam ve inanılabilir mâlûmat verememektedir: bunlarda tarihî bir esâs mevcut olmakla beraber, efsâne gerçek vak'aları son derecede karartmaktadır.

Bibliyografya: *Kitâb al-Ağânî*, XI, 161; İbn Kutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 51 (tab. Kahire), s. 35 ve 215; İbn Raşîk, *al-Umda fî mahâsin al-şîr*, II, 177; İbn Haldûn, *al-Ibar* (tab. Kahire), II, 278; İbn Durayd, *Kitâb al-iştikâk*, s. 314; al-Maydânî, *Macma' al-amşâl* (Kahire, 1310), I, 156; al-Kalkaşandî, *Nihâyet al-arab* (tab. Bagdad), s. 243; Hamzat al-İşbahânî, *Tarih* (nşr. Gottwaldt), s. 115 v.d.; Abu'l-Fidâ, *Tarih* (tab. İstanbul), I, 76; Wüstenfeld, *Genealogische tabellen*, Register, s. 405; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber* (Leiden, 1879), s. 35; ayn. mll., *Die Gassânischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (Abh. Pr. Ak. Wiss., 1887), tür. yer. (F. KRENKOW.)

SELİM I. YAVUZ, Osmanlı hânedarından 9. hükümdar olup, babası Bayezid II., annesi Dulkadir oğlu 'Alâ' al-Davla'nın kızı Ayşe Hatun'dur. Babasının sancak-beyi olarak bulunduğu Amasya'da dünyaya gelmiş olup, doğum tarihi hakkında verilen kayıtlar, h. 871, 872 ve 875 yılları olmak üzere, çok muhtelifdir (krş. *Sicill-i osmânî*, I, 38; *Cavâhir al-ahbâr*, Isparta, Halil Hamid Paşa kütüp., nr. 219, 367b).

Bayezid II.'in son günlerinde, tarihen sâbit Korkut, Abdullah, Ahmed, Şehinşah, Selim, Mahmud, Âlemşah ve Mehmed adlarındaki 8 oğlundan, Korkut, Ahmed ve Selim olmak üzere, yalnız üçü hayatta idi. Bunlardan Korkut Saruhan (Manisa), Ahmed Amasya, Selim ise, Trabzon sancak-beyi bulunuyordu. Şehzâde çocuklarından muhtelif yerlerde sancak-beyi bulunanlardan biri de Selim'in oğlu Süleyman olup, önce Şarkî-Karahisar'a tâînin edilmiş iken, Ahmed'in itirâzı üzerine, Bolu'ya nakl olunmuş, fakat, Ahmed'in bunu da kabûl etmeyişi nazar-ı itibâra alınarak, Kefe sancak beyliğine tâînin edilmiş idi.

Korkut [b. bk.] büyük babasının yanında büyümiş, âlim, fâzıl, şâir ve musikî-şinas olarak yetişmiş, önce Antalya'ya tâînin ve oradan da Manisa'ya nakledilmiş ise de, Bayezid II.'in Ahmed'i saltanata getirmek istemesi ve vezîr-i âzam Hadım Ali Paşa'nın Mehmed'in lehine, Korkut'u mâlî bakımdan zayıf düşürmek ve muhakkak sûrette yapacağı itirazlara karşı aleyhinde harekete geçmek gâyesi ile, bâzı dirliklerine el konması neticesi olarak, hacc bahânesi ile, 5 gemi ve oldukça kalabalık bir maiyet ile Mısır'a gitmiştir (muharrem 915 = nisan 1509). Korkut İskenderiye'de çok iyi karşılandı. Fakat Osmanlılar ile yeni bir ihtilâfa düşmemek için, Memlûkler onun daha ileriye gitmesine izin vermediler. Bir taraftan Osmanlı ricâli, Cem vak'ası gibi yeni bir hâdise ile karşılaştıklarından, büyük bir endişeye düşerken, Korkut da pişman olmuş ve Hadım Ali Paşa ile anlaşarak, geri dönmeğe karar vermiş idi. Yolda Rodos şövalyelerinin bir hücumundan kurtulduktan sonra, sağ-sâlim Anadolu'ya gelen Korkut izin almadan Manisa'ya, oradan da, Selim — Ahmed rekabeti başladığı sırada, tâlîh'ini denemek üzere, İstanbul'a gelmiş, ancak bir şey elde edemeyerek, yenîçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde kalmış idi.

Ahmed, babası tarafından çok sevilmekte olduktan başka, vezîr-i âzam ve bir çok devlet ricâli tarafından da tutulmakta idi. Hattâ bir rivâyete göre, Hadım Ali Paşa, Şah-Kulu'nun tenkilinde saltanata geçeceği hususunda babası adına kendisine te'minat vermiş idi. Ancak Ali Paşa'nın gehâdeti ve Ahmed'in, tenkil hareketine devam etmeyerek, geri dönmesi, onun yenîçeriler indindeki nüfûzunu büsbütün kırmıştır.

Mütedil ve mülâyim hareketleri dolayısı ile, devlet ricâlini kendi tarafına çeken Ahmed'in aksine, şiddetli ve sert tabiatlı olan Selim Anadolu'da Şah İsmail tarafından desteklenen şi'î nüfûzunun tehlikesini anlamış ve Erzincan taraflarında şiddetli tedbirler ittihaz etmiş idi.

O babasının son yıllarında başarısız idâresi dolayısı ile saltanatı terk ve Ahmed'i tercih edeceğini anlayınca, daha cezâri tedbirler almak ihtiyacı ile, Kefe'ye gitmiş (1510), Trabzon'a geri dönmesi hususunda verilen emirlere ve kendisine nasihat için gönderilen İstanbul kadısı Mevlânâ Nureddin Sarı Kürz'ün [b. bk.] tavsiyelerine rağmen fikir ve azminden geri dönmemiştir. Sarı Kürz'ün Selim ile yaptığı temaslardan, onun Ahmed'e verilen miktarda dirlik istediği, aksi hâlde Rus hudûdunda bulunan Çerkes-Kerman ve Man-Kerman hisarlarını zapt ve bu havâlide kendisine bir beylik kurmağı düşündüğü anlaşılmaktadır. Selim I.'in bu kat'i tavrı karşısında, devlet ricâli fevkalâde ürkümüş ve kendisine Mentеше sancağının verilmesi düşünülmüş ise de, ihtimâl Selim bu bölgeyi emellerini tahakkuk ettirmek hususunda emin görmediğinden, Rumeli'de Silistre sancağını istemiştir. Fakat kendisine bunun kanûn-ı osmâniye mugâyir olduğu için is'âfının mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Bundan sonra Selim I.'e Kara-Hisar'ın tevcihi şâyiası çıkmış ise de, bu da Ahmed'in çok şiddetli itirazları karşısında akim kalmış görünmektedir. Böylece sarfedilen bütün gayretlere rağmen, azminden dönmeyen Selim I.: maiyeti ve kayın pederi olan Kırım hanı Mengli Giray'dan aldığı 1.000 kadar asker ile, Kefe'den Kili'ye geçmiş (mart 1511); fakat burada uzun müddet kalmamış ve kendisine isnât edilen isyân hareketini reddederek, gâyesinin buralarda kalmak olmadığını, Tuna'nın öte tarafına geçmek niyetinde bulunmadığını, babasının elini öperek, onunla anlaşmak istediğini bildirmiş ve yoluna devam etmiştir. Osmanlı şehzâdelerine kanûnen Rûmeli'de sancak tevcih edilemeyeceğinden, kendisine Kefe ile bâzı sâliyânelere ilâveten, Kili ve Akkerman'ın verildiği hakkındaki hukm-i hümayûna rağmen, ilerilemeğe devam ettiğinden, onu geri çevirmeğe Rûmeli beyler-beyi Hasan Paşa me'mur edilmiş ise de, Hasan Paşa ona karşı bir tedbir almadığından, Selim I. neticede Edirne civârında Çukur-Çayır mevkiinde ordugâhını kurmuştur. Ahmed taraftarı devlet ricâlinin desiseleri yüzünden, Selim I. ile babası arasında bir mülâkat vuku bulmamakla beraber, Mevlânâ Nureddin'in aracılığı ile, kanûn hilâfına, kendisine Semendire sancağı ve, diğer bir rivâyete göre de, Vidin ve Niğbolu sancakları verilmek, Macaristan'a sefer yapmak hususunda me'zûn kılınmak ve pâdişahın sağlığında hiç bir oğlunu tahta geçirmemek şartları ile, bir anlaşmaya varıldı. Ancak bir taraftan Şah-Kulu isyânının büyük bir tehlike hâline gelmesi, diğer taraftan Bayezid II.'in, devlet ricâlinin te'siri ile, şehzâde Ahmed'i iktidara getirmek istemesi, Selim I.

'i Eski-Zagra'da, sözde Macaristan'a yapılacak sefer için topladığı 40.000 asker ile yeniden harekete geçirmiş, fakat Çorlu'ya yakın Uğraş köyü civârında babasının kuvvetlerine karşı yaptığı muhârebeyi kaybederek (8 cemâziyelevvel 917=3 ağustos 1511), Rumeli'deki taraftarlarının yardımı ile, Ah-Yolu (İğne-Ada)'da bekleyen gemilerine binerek, Kırım hanının yanına gitmeğe muvaffak olmuştur. Bu hâdiseler dolayısı ile bir taraftan şehzâde Ahmed'in İstanbul üzerine yürümesi, diğer taraftan şehzâde Korkut'un pâyitahta gelecekte, saltanat için yeniçerileri elde etmeğe çalışması neticesinde yeniçerilerin Selim'in lehine tezâhüratta bulunmaları, Ahmed'i geri çekilmek (21 eylül 1511), Korkut'u da yeniçeri ocağına sığınmak mecbûriyetinde bıraktığı gibi, Selim'e karşı bilhassa asker arasında olan temâyülü bir kat daha arttırmıştır. Bundan cesâret alan Selim I. yeniden harekete geçmek imkân ve fırsatını bulmuş (kanûn II. 1512) ve yeniçeriler de ayaklanarak, pâyitahtı büyük bir kargaşalık içinde bıraktıkları gibi, Selim I.'e dâvet-nâme göndermişlerdir (6 mart 1512). Anadolu'nun bir hercümerc içinde olması ve Ahmed'in keyfi bir hareket ile Konya'yı zaptetmesi, yeniçerilerin Selim I.'i dâvet ederek, serdarlığa tâyini hususunda Bayezid II.'e karşı yapmakta oldukları tazyik arttırmalarına sebep olmuştur. Bayezid II., bu tazyik karşısında Rûmeli'ye geçmiş ve Selim I.'i bir az daha tatmin edebilmek gâyesi ile, kendisine Silistre sancağının da tevcihini kabûl etmiş ise de, Selim I. yine de memnun edilememiş ve sonunda onu, şehzâde Ahmed'in keyfi hareketlerine nihâyet vermek ve Anadolu'da âsâyişi te'min etmek üzere, serdarlığa getirmek zorunda kalmıştır (9 muharrem 918=27 mart 1512). Bu sûretle serdarlık fermanına nâil olan Selim I. Rumeli kuvvetleri ve merkezden gönderilen 3.000 yeniçeri ile İstanbul kapılarına varmış (19 nisan), aralarında Korkut'un da bulunduğu devlet ricâli tarafından karşılanmış ve Yeni-Bahçe'de karargâhını kurmuştur. Yeniçerilerin ısrarla kendisini tutmaları sebebi ile, Bayezid II., 'in Selim I. ile bir anlaşmaya varmak için yaptığı son teşebbüs de boşa gitmiş ve askerler ile kendisini tercih eden devlet ricâli tarafından, Selim I. Osmanlı tahtına çıkarılmıştır (7 safer 918=24 nisan 1512; tafsîlât için bk. Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu?*, *Tarih dergisi*, sayı 9, s. 59-90, sayı 10, s. 117-122). Bu şekilde babasını zorla ve arzusu hilâfına tahtından indirip, saltanatı ele geçirmeğe muvaffak olan Selim I.'in bu hareketi, bilâhare to-runlarının da onu taklit ederek, isyân etmelerinde müessir olmuştur.

Tahttan indirilen pâdişah Bayezid II.'e yılda 2 milyon akçe tahsisat bağlanarak, kendisinin Dimetoka'ya gitmesine müsâade edilmiştir. Selim I. babasını bizzat uğurlamış ve maiyetine Rumeli beyler-beyi Hasan Paşa, defterdar Kasım Çelebi ve tabip Ahî Çelebi nâmı ile anılan Mehmed b. Kemâl verilmiş idi. Fakat Bayezid Dimetoka'ya varmadan, Çorlu civârında, ansızın ölmüştür (26 mayıs 1512). Osmanlı müverrihlerinin çoğu, onun eceli ile, ihtiyarlığına inzımam eden keder yüzünden öldüğünü kaydederler ise de, zehirlendiği yazarlar da vardır [krş. mad. BAYEZİD II.].

Selim I., cülûsunda başlıca âmil olan kapukullarını memnûn etmek için, sayıları 35.000'i bulan bu ocak mensuplarının her birine ikişer bin akçe cülûs bahşisi ve ayrıca süvârilere 5'er, piyâdelere de 3'er akçe terakkî vermek sûreti ile işe başladı (İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX, defter, Millet kütüp., Ali Emiri kısmı, nr. 29, var. 25^a) ve saltanatının ilk yılını kardeşlerini ve yeğenlerini ortadan kaldırmakla geçirdi. Yeni pâdişahın en kuvvetli rakibi şehzâde Ahmed, ikincisi Korkut idi. Bununla beraber Selim I., kendi aleyhine bir harekete tevessül etmedikleri müddetçe, kardeşlerinin hayatlarına dokunmayacağı hususunda babasına söz vermiş olduğundan (krş. Kaşfi, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Efendi, kütüp., nr. 2147, var. 17^b), İstanbul'da bulunan Korkut'un Saruhan sancak beyliğine dönmesine müsâade etmiş idi. Bununla beraber Selim I., çok geçmeden, Ahmed gâilesini bertaraf etmek üzere, hazırlanmak zorunda kaldı. Çünkü Ahmed Konya'da pâdişahlığını ilân etmiş ve oğlu Alâeddin'i göndererek, Bursa'yı da ele geçirmiş (19 haziran 1512), aynı zamanda yardım talebinde bulunmak üzere, iki oğlunu Şâh İsmâ'il'e göndermiş idi. Selim I., bu vaziyet karşısında oğlu Süleyman'ı Kefe'den çağırması ve ordusunun başında olduğu hâlde, Bursa üzerine yürümüştür (15 cemâziyelevvel 918=29 temmûz 1512). Halk tarafından şehri terketmeğe icbar edilen Alâeddin çekilmek zorunda kalmış ve Ankara'da bulunan Ahmed de Amasya'ya geri dönmüş ise de, Amasya sancak beyi Mustafa Paşa şehrin kapılarını açmadığından ve Ankara'ya kadar ilerileyen Selim I.'in kuvvetleri tarafından tâkip edildiğinden, Dârende'den Selim I.'e gönderdiği bir mektup ile, ecnebi bir devlete ilticasının Osmanlı devleti için bir âr olacağını bildirerek, anlaşma teklifinde bulunmuş, fakat Selim I., Ankara'dan verdiği cevap ile, bu teklifi red ve ancak islâm devletlerinden birinde kalması şartı ile, her türlü ihtiyacının te'min edilebileceğini bildirmiş (şâban başları 918=teğrin I. ortaları 1512) ve kış mevsimi yaklaş-

tığından, Bursa'ya dönmüştür (14 ramazan=23 teğrin II. 1512). Bu sıralarda Amasya'yı zapteden Ahmed'i bir baskın ile ele geçirmek için yapılan teşebbüs muvaffak olamamış ise de, Selim I. diğer rakiplerini ortadan kaldırmaya devam etmiştir. Vezir-i âzam Koca Mustafa Paşa, Ahmed'e olan meyli yüzünden ve bir rivâyete göre, Ahmed ile muhâbere hâlinde olduğu anlaşıldığından dolayı, Bursa'da idâm edilmiş ve yerine Hersek-zâde Ahmed Paşa, dördüncü defa olarak, sadârete getirilmiştir. Bu arada, şehzâde Mahmud'un oğulları Kastamonu beyi Musa ile Orhan ve Emirhan, Âlemşah'ın oğlu Çankırı beyi Osman ve Şehinşah'ın oğlu Niğde beyi Mehmed de ortadan kaldırılmıştır (27 teğrin II. 1512). Korkut'a da, saltanat hususunda fikrini anlamak için, devlet ricâli ağzından mektuplar yazılmış ve hâlâ saltanat sürmek arzusunda olduğu anlaşıncaya, Selim I., Bursa'dan hareketle Saruhan üzerine yürümüştür. Korkut, Rodos şövalyelerine veya Avrupa devletlerinden birine ilticâ etmek gâyesi ile, Antalya'ya doğru kaçmaya muvaffak olmuş ve bir müddet için bir mağarada gizlenmiş ise de, ihbar üzerine yakalanarak, Bursa'ya getirilirken, yolda Kapucu-başı Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (teğrin II. 1512). Selim I., bundan sonra, Ahmed'e karşı kat'i bir harekete geçmiş, devlet ricâli ağzından ona da mektuplar göndermiş, geldiği takdirde bu ricâlin kendisine iltihak edecekleri bildirilmiştir (Topkapı sarayı arşivi, nr. E. 7994). Bundan cesâret alan Ahmed, topladığı kuvvetler ile, Bursa üzerine yürümüş, iki kardeş Yeni-Şehir ovasında karşılaşınca, Ahmed kendisine gönderilen mektupların uydurma olduğunu anlamış ise de, artık muhârebeyi kabûl etmekten başka çâre bulamamıştır. Bu muhârebeye mağlûp olan Ahmed kaçarken, atından düşerek, yakalanmış ve Selim I.'in emri üzerine, o da Sinan Ağa tarafından boğulmuştur (8 safer 919=5 nisan 1513; Bursa şer'iye sicilleri, nr. A. 23/24, var. 48^b).

Bu hâdiseler cereyan ederken, Avrupa ile dostâne münâsebetlere devam edildi; çünkü Selim I.'in faâliyeti, umûmî siyâsî vaziyet dolayısı ile, tamâmiyle şarka teveccüh etmek mecbûriyetinde idi. Şah İsmail [bk. ISMAIL I.] İran'da kısa bir zaman içinde fevkalâde kuvvetlenen Safevî [b. bk.] devletini kurdu; burada zâten yaygın şi'î mezhebini devletin resmî dini hâline getirdi; siyâsî ve dinî başbuğluğu nefsinde topladı ve şi'î telkinlerini yaymak hususunda Anadolu'da çok müsâit bir zemin buldu; hattâ Safevî hânedanının muvaffakiyetinde Anadolu kızıl-başlarının da rolü oldu. Şahın dâî ve halîfeleri tarafından halk arasına soku-

lan emirleri büyük bir kutsiyeti hâiz telakkî ediliyor, Osmanlı hânedanına gâsıp nazarı ile bakan bir cereyan günden-güne büyüyordu. Anadolu'da Osmanlı devletinin vaziyeti de hissedilir derecede sarsılmış idi. Osmanlı devleti Memlûklere [b. bk.] mağlûp olmuş, bazı bölgelerini bunlara terketmek zorunda kalmış ve bu hususta Cem hâdisesinin de büyük siyâsî te'sirleri olmuş idi. Bu meyanda devlet sultasî zayıf düşmüş, timar usulü bozulmuş, Anadolu'da muhtelif isimler altında bulunan şi'î tarikatları, bundan istifâde ederek, menfi, devlet ve millet bünyesinde parçalayıcı faaliyetlerini arttırmış idi. Böylece Anadolu bir harp vukuunda yavaş-yavaş içten çökecek bir hâle gelmeğe başlamış idi. Bu dâî ve halifelerin telkin ve te'sirinden şehzâdeler bile kurtulamamış, bunlar Amasya'da Ahmed'in, Çorum'da oğlu Murad'ın etrafında toplanmış; bilhassa Antalya ve havâlisi halkının çoğu bu kızıl-başı'î cereyanlarının bizzat önderleri Kara-Bıyık-oğlu, Şeytan-Kulu da denilen Şah-Kulu [b. bk.]'nın emri altında oldukları hâlde, memlekete maddî ve mânevî tahribâta başlamışlar idi. Şah-Kulu'nun Anadolu'daki nüfuzu o kadar artmış idi ki, taraftarları kendisini mehdî, peygamber, hattâ Allah mertebesine çıkarıyor; şahın öldüğü ve Şah-Kulu'nun onun yerine geçtiği şâyiası yayılmış bulunuyor, memleketi ancak onun kurtarabileceğine inanılıyor, fakir köylüler, gayr-ı memnûn sipâhiler büyük küteller hâlinde etrafında toplanıyorlardı. Şah-Kulu bundan âzamî derecede istifâde etmesini bilmiş, Anadolu'da şi'î—İran nüfuzunun yayılması ve artması için, bütün kuvveti ile çalışmaya başlamış idi. Bu sebeple Şah-Kulu isyânı hedefi mâlûm, Osmanlı devletine korkunç neticeler getirecek bir mâhiyet almış idi.

Şehzâdelerin, babalarının ihtiyarlığından ve hastalığından endişeye düşerek, saltanat mücâdelesine girişmelerini fırsat bilen Şah-Kulu ayaklanarak, kısa bir zaman içinde Anadolu'nun Antalya'dan İran hududuna kadar bir çok mntakalarını kan ve ateş içinde bırakan hareketine başladı. Korkut'un kuvvetleri kâfi gelmeyince, âsinin tenkili için, Anadolu beylerbeyi Karagöz Mehmed Paşa ile Amasya sancakbeyi şehzâde Ahmed ve Niğde sancak beyi şehzâde Şehinşâh'ın oğlu Mehmed tâyin edildiler. Bir müddet Antalya'yı muhâsara ettikten sonra, Orta Anadolu'ya geçen Şah-Kulu, uğradığı köy ve kasabaları yakıp-yıkarak ve kendisine katılmayanları katlederek, Bodrum'a yaklaştı; Karagöz Paşa'nın kuvvetlerini perişan etti ve muzaffer bir devlet reisi gibi, Bodrum'a girdi (16 nisan 1511). Sandıklı önünde vuku bulan ikinci müsâdemede de

Karagöz Paşa esir ve idâm edildi (22 nisan 1511).

Hukûmet erkânı arasında büyük te'sirler yapan bu haber üzerine isyan hareketinin bastırılmasına vezîr-i âzam Ali Paşa me'mûr edildi; fakat bu sıralarda Selim I., oğlu Süleyman'ın yanına Kefe'ye gittiği gibi, Ahmed de lâkayd bir hâlde yerinden ayrılmış, oğlu Murad ise, âsileri destekler bir vaziyet takınmağa başlamış idi. Diğer taraftan Şehinşâh'ı da elde eden âsiler Karaman eyâletini de nüfuzları altına almış bulunuyorlardı. Şah-Kulu, Karagöz Paşa'nın kuvvetlerini mağlûp ettikten sonra, Korkut'a saldırmış, bir çok beylerin maktûl düştüğü Alaşehir ovasında yapılan muharebede kuvvetlerini de perişan etmiş ve Korkut güçlük ile hayatını kurtarabilmiş idi. Şah-Kulu, Korkut'u tâkip etmeyerek, Bursa üzerine yürüdü; halk bu havâlide de büyük bir bozguna uğradı; fakat pâdişahın, ordusunun başında olduğu hâlde, harekete geçtiği haberi üzerine, o Konya istikametinde geri çekildi. Diğer taraftan Ali Paşa'nın kuvvetleri, şehzâde Ahmed'in kuvvetleri ile Kütahya önlerinde, Altıntaş mevkiinde birleşerek, Beyşehir civârında ordugâhlarını kurdular (17 haziran 1511). Ahmed burada vezîr-i âzamdan pâdişahlık müjdesini aldı; fakat yeniçerileri kendisine imâle etmeğe muvaffak olamayan Ahmed, bundan muğber olarak, tenkil hareketine katılmadı. Ali Paşa, yalnız süvari birlikleri ve 500 kadar yeniçeriye at te'min ederek, âsinin tâkibine çıktı ve 14 günlük bir kovalamadan sonra, Sivas yakınlarında Çubuk mevkiinde âsiye ulaştı. Vuku bulan muharebede askerinin çoğu tarafından terk edilen Ali Paşa şehit düştü (2 temmûz 1511). Ancak Şah-Kulu da bundan sonra Anadolu'da tutunamayacağını anladı. Erzincan üzerinden yoluna devam ile, güzergâhı üzerinde bir tüccar kervanını da vurarak, İran'a sığındı. Şah İsmail bunlara bir müttefik mülteci muâmelesi yapmak şöyle dursun, tam mânası ile esir muâmelesi yaptı; ileri gelenlerini fecî işkenceler ile öldürttüğü gibi, geri kalanları da ordu birlikleri arasına dağıttı. Selim I. tehlikeyi büyük bir ferâset ile vaktinde sezdi ve esaslı bir şekilde şi'îlerin tâkibine başladı. Anadolu'da 40.000 kadar şi'î, idâm veya tevkif edilmek sûretiyle, zararsız bir hâle getirildi. İran ile olan ticârî münâsebetleri de keserek, aksi harekette bulunan tâcirlerin mallarını müsâdere etti. Böylece harp kaçınılmaz bir hâle geldi. Hazırlıklarını tamamlayan Selim I., bu gâye ile, Edirne'den hareketle (20 mart 1514), 10 gününde İstanbul önlerine vardı. Fil çayırında akdettiği ve ulemânın da katıldığı bir divanda Şah İsmail'in Osmanlı devletine karşı tutu-

mu incelendi; şi'î telakkî ve telkinlerinin Anadolu'yu nasıl bir tehlike ve tefrikaya düşürdüğüne temas edilerek, kızıl-başlara karşı harp açılmasının cihaddan da „ehemm ve akdem“ olduğu hakkında fetvâ alındı. Selim I., bundan sonra, şahı ağır bir lisan ile harp meydanına dâvet ederek (edebî bir üslûp ile yazılmış olmakla berâber, tahkîrâmîz bir mâhiyet taşıyan bu nâmeler için bk. Feridûn Bey, *Münşeat*, I, 374 v.dd.), İstanbul'dan ordu toplanma mahalli olan Yenişehir'e (safer 20=nisan 16) ve buradan da Konya'ya müteveccihen hareket etti. Seyyidgâzi'de kapı-kullarına 1.000'er akçe bahşış, Anadolu ve Rumeli timar erbâbına da binde 50 terakkî verildi (İbn Kemâl; krş. Fındıklı Süleyman, s. 492).

Şah İsmail, Venedik'i askerî bir ittifaka dâvet ederken. Selim de Özbekleri onun aleyhine kıskırtmaktan hâli kalmamış ve ordu buradan Kayseri istikametinde doğru harekete geçmiştir. Dulkadir-oğlu 'Alâ' al-Davla'nın Selim I.'i bu dâvasında desteklemek istemediği anlaşılıyor; filhakika Dulkadir-oğlu pâdişah tarafından sefere dâvet edildiği hâlde, çok yaşlı olduğunu bahâne ederek, icâbet etmemiş idi. Diğer taraftan donanma da, erzak ve mühimmat ile, Trabzon'a hareket etmiş idi. Ancak Erzincan ovasından itibâren yeniçeriler seferin uzamasından ve yiyecek fıkdanından homurdanmaya başlamışlar ise de, Selim I.'in cesâret ve sert hareketi ordunun nizam ve intizamını iâde etmiştir. Böylece daha ileriye gidilerek, Urmiye gölü ile Tebriz arasında bulunan Çaldıran [b. bk.] mevkiinde şahın ordusu ile karşılaştı. Vuku bulan meydan muharebesinde İran ordusu, osmanlıların kahir topçu ateşi sayesinde, tamâmiyle mağlûp ve perişan edildi (2 receb 920=23 ağustos 1514). Şah İsmail, zevcesi Taçlı Hanım'ı bile terkederek, güçlükle hayatını kurtarabilmiştir. Selim, bu büyük zaferden sonra, yürüyüşüne devam ederek, 5 eylülde Tebriz'e geldi; fakat 13 eylülde, muazzam bir servet ve bir kaç yüz san'atkârı berâberine alarak, dönmek üzere yola çıktı. Kış Karabağ'da geçirmek istedi ise de, yeniçerilerin baş kaldırmaları yüzünden, Kars ve Bayburt üzerinden ilerlemeğe devam etti. Fakat ayaklanmanın sebebi adettiği Hersek-zâde Ahmed Paşa ile ikinci vezîr Dukakin-zâde'yi azletti. Bayburt'ta, Bıyıklı Mehmed Bey'i bir miktar asker ile bırakarak, yürüyüşüne devam edildi ve 4 kânûn I.'da Amasya'ya varıldı. Selim I. burada kışlamak istedi ise de, yeniçerilerin yiyecek yokluğu yüzünden, yeniden baş kaldırmaları neticesi olarak, Dukakin-zâde sadârete getirilmiş; fakat yeniçerilerin yeniden ayaklanması üzerine (22 şubat 1515), Selim I.

bunu vezîr-i âzâmın tedbirde kusur ettiğine hamlederek, Dukakin-zâde'yi bizzat hançeri ile yaraladıktan sonra, yanında bulunan ak hadımlara öldürtmüş ve yerine Rumeli beylerbeyi Hadım Sinan Paşa'yı tâyin etmiştir. Avrupa ile sulh ve müsâlemet hâlinde yaşandığı, komşu devletler ile yapılmış olan muâhedeler yenilemiş olduğu hâlde, aynı yıl içinde Semea-dere sancak beyi siyâsî vaziyetten istifâde etmek isteyen Macarların Belgrad üzerine yaptıkları bir akını defetmek mecbûriyetinde kalmıştır.

1515 senesinde şarkî Anadolu'nun fethi tamamlanmış, basılan paralara göre, iranlıların mağlûbiyetinden sonra şah unvânını alan Selim I., bizzat Kemah üzerine yürüyerek, burasını zapt (5 rebiülâhır 921=19 mayıs 1515) ve vezîr-i âzam Sinan Paşa'yı çok yaşlı olan 'Alâ' al-Davla [bk. mad. DULKADIRLILAR] üzerine göndermiştir. Zâten ihtilâflar daha önce başlamış idi. Daha 1514 son baharında 'Alâ' al-Davla'nın yeğeni Ali Bey'e Kayseri tevcih edilmiş, bu da Dulkadir-oğullarına karşı yaptığı savaşta 'Alâ' al-Davla'nın oğlu Süleyman Bey'i mağlûp ederek, öldürmüştü. Sinan Paşa da bu seferinde Dulkadir-oğlu kuvvetlerini Gök-sun ovasında perişan etmiş, 'Alâ' al-Davla 4 oğlundan bazıları ile maktûl düşmüş, diğerleri de tutularak, idâm edilmişlerdir (29 rebiülâhır 921=12 haziran 1515). Dulkadir-oğulları ülkesinin fethi, bu arada Elbistan ve Maraş'ın zaptı Osmanlı-Kölemen münâsebetlerindeki gergin havayı bir kat daha bozmuş, Osmanlılar ile kendilerini bu beyliğin methuu addeden Mısır sultanları arasında bir harbin vukunu zarûrî bir hâle getirmiş idi. Bundan sonra İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan Selim I. 17 temmuz 1515'te buraya gelmiş ve yeniçeri ayaklanmalarının teşvikçileri addettiği bazı ileri gelenleri idâm ettirmiş idi ki, bunların arasında kazasker şâir Câfer Çelebi [b. bk.] de var idi. Bu sıralarda (ağustos) büyük bir yangın neticesinde İstanbul'un mühim bir kısmı kül olmuş ve bu fâciayı yeni idamlar tâkip etmiştir.

Çaldıran meydan muharebesinden sonra, halkın en büyük kısmı sünî olan şarkî Anadolu beyleri Selim I. tarafını tutmuş, başta Diyarbakir olmak üzere, bir çok şehir kapılarını Osmanlılara açmıştır. Ancak bazı şehirler, bu arada Mardin, İran kuvvetlerinin elinde kalmış idi. Bıyıklı Mehmed Paşa Diyarbakir beylerbeyliğine getirilerek, bu bölgelerin idâresi uhdesine verilmiş ve meşhûr müverrih İdrîs-i Bitlîsî memleketin idâresi husûsunda, baş-müşâvir olarak, yanına verilmiştir; fakat eski Diyarbakir vâlisi olup, Çaldıran'da maktûl düşen Ustaclu-oğlunun kardeşi Karahan, bir İran or-

dusunun başında olduğu hâlde, buralarını istirdat etmeğe gönderilmiş (1515 yılı başları), hattâ Diyarbekir bunun tarafından muhâsara altına alınmış ise de, Bıyıklı-oğlu tarafından geri çekilmeğe mecbûr edilmiştir (teşrin I.). Koçhisar civârında (Urfa—Nusaybin arası) Karahan, Bıyıklı Mehmed Paşa ve şarkî Anadolu beyleri tarafından bir daha mağlûp edilmiş; Karahan bu muhârebede maktûl düşmüştür. Böylece Harput, Meyyâfârikîn, Bitlis, Hısnkeyfâ, Diyarbekir, Urfa, Mardin, Cezîre, tâ Rakka'ya kadar olan cenûb-i şarkî bölgeleri ile Musul havâlisi Osmanlı idâresi altına girmiş, bilâhare Kanûnî devrinde bu havâlideki fütûhâta devam edilerek, bu yerlerin ilhakı ikmâl edilmiştir.

Selim I., bundan sonra, merkezde kaldığı müddet zarfında, Pîrî Paşa'nın idâre ve nezâreti altında, yeni bir donanma ve bir tersâne inşâ ettirdiği gibi, yeniçeri birliklerini de ocağın yüksek mevkîlerini daha kolay bir sûrette murâkabe edecek bir şekilde düzenlemiştir. Bu tedbirlerin İran'a karşı yapılacak yeni bir seferin hazırlıkları olduğu işâa edilmiş ise de, hakikatte Selim I. yukarıda temas edilen hudud ihtikâklerinden başka, büyük bir ehemmiyet atfettiği şark ticâretini, Kızıldeniz'in cenûp kapısını (Bâb al-Mandab) dahi kapayan Portekiz'e karşı korumak husûsunda aciz gösteren Memlûk devleti aleyhine harekete geçmiş bulunuyordu. Bu düşünce ile, Çaldıran zaferinden sonra, Haleb nâibi Hâ'ir Bey ile temasa geçilerek, kendisinden bâzı vaadler elde edildiği gibi, Mısır ile olan ticârî münâsebetler de kesilmiş, Mısır'a gidiş-geliş men'edilmiş idi. Anlaşılan Selim I. Kansu Gavri (b. bk.)'yi gâfil avlamak istiyor, onu kıymetli hediyeler ve güzel sözler ile oyalıyordu (bk. Halil Edhem TTEM, nr. 19, s. 30—36; Feridun Bey, Münşeat, I, 424 v.d.). Mamafih Selim I. Merc Dâbık meydan muhârebesinin kazanılmasını müteâkip, tâmin edilmesini emrettiği „beşâret-nâmede“ „dîn-i mülhid-i bîdine takvîyet etmek için —yâni Kansu'nun Şah İsmail'e yardım etmek gayesi ile— Haleb'e inüp, cümle askeri ile yolumuza gelüp“... denildikten sonra, bilmecebûriye harbe girildiği ve memâlik-i arabın zahmetsizce fethedildiği, hacc yolunun müslümanlara açıldığı bildiriliyordu (Bursa şer'îye sicilleri, nr., eski, 801, var. 291b).

Nihâyet pâdişah, 1516 yılı baharında, 40.000 kişilik bir öncü kuvvetini, vezîr-i âzam Sinan Paşa'nın kumandası altında olduğu hâlde, Maraş üzerine yollamış, kendisi de 2 haziran 1516 (cemaziyelâhır başı 922, Keşfi, 73a) tarihinde İstanbul'dan hareket etmiştir. Vezîr-i âzâmın Diyarbekir'e gitmek üzere Fırat'ı geçmek için Kölemen hudut beylerinden müsâade

istememesi, Dulkadirîlâr ülkesinin Osmanlılar tarafından istilâ edilmesi, Selim I.'ın büyük bir harp için büyük hazırlıklarda bulunduğunun bilinmesi neticesi olarak, endişeye düşen Kansu (Kaşûh) al-Ğavri 18 mayıs tarihinde, refâkatinde Ahmed'in oğlu Kasım da olduğu hâlde, belki de Maraş'ı istirdat ve Şah İsmail'e yardımda bulunmak için, büyük bir ordu ile zâten Mısır'dan ayrılmış bulunuyordu. Bununla berâber Selim I., Kansu'nun Haleb'e muvâsalat haberini alır-almaz, kendisine Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rükneddin ve ümerâdan Karaca Ahmed Paşa'dan müteşekkîl bir elçilik hey'eti gönderdi. Bu hey'et önce iyi bir kabûl görmedi ise de, sonra Şah İsmail'e karşı olan gerginlikte mutavassıt bir rol oynamak teklifi ile geri döndü. Selim I. bu hareketten çok alındı; Kansu al-Ğavri'ye gönderdiği bir mektup ile, onu harbe dâvet ederek (11 recep 922=10 ağustos 1516; bk. Feridun Bey, Münşeat, I, 426 v.d.), elçilerden birini hakaretâmiz bir şekilde geri gönderdi, diğerlerini öldürttü ve Ayntab istikametinde harekete geçti. Yol üzerinde bulunan şehir ve kasabaları, bu arada Malatya'yı zaptetti. Nihâyet Mısır kuvvetleri ile Haleb'in şimalinde, Merc Dâbık (b. bk.) ovasında, Tall al-Ğar mevkiinde karşılaştı. Vuku bulan meydan muhârebesinde (25 recep 922=24 ağustos 1516; tarih için bk. İslâm, VI, 389, not 4) Kölemenler tamâmiyle mağlûp edildi. Bu muhârebede de Osmanlı topçusu mühim bir rol oynamış idi. Kansu muhârebeden sonra ölü bulundu. Yunus Paşa Haleb vâlisi (malik al-umarâ) bulunan Hâ'ir (Hâ'ir, Hayr)'in tâkibine me'mûr edildi. Haleb Osmanlılara kılıç çekmeden teslim oldu. Selim I., 18 gün kadar Halep civârında (Kök Meydan) kurduğu ordugâhında kaldıktan sonra, Hamâ ve Hîmş üzerinden, Şam'a doğru ilerledi. Kölemen beyleri tarafından terk edilmiş bulunan Şam ileri gelenler ve meşâyih tarafından Osmanlılara teslim edildi (29 şâban 922=27 eylül 1516). 13 ramazan (10 teşrin I.) tarihinde de Selim I. Şam'a girdi; burada 2 ay kadar kaldı. Bu müddet zarfında memleketin ihtiyaçları ile alâkadar oldu. Yaptırdığı bir çok işler arasında Muhyi'l-Dîn İbn al-'Arabî'nin kabri yanına bir de câmi inşâ ettirmiştir. Bu arada Kölemenler de Kahire'de Selim I.'ın yanında bulunan halife al-Mutavakkil 'ala'llâh yerine, babası hal'edilmiş halife al-Mustamsik bi'llâh mârifeti ile, Tumanbay II. (b. bk.)'i iktidar mevkîine getirdiler (14 ramazan 922=11 teşrin I. 1516). Selim I., bu haber üzerine, kendisine iki elçi gönderdi. Bunlar Tumanbay II.'ın, Selim I.'ın hâkimiyetini tanımak şartı ile, sulh teklifinde bulunacaklardı; fakat her iki elçi de, Tumanbay II.

'ın arzûsu hilâfına, öldürüldü. Bu hareket harbi sakınılmaz bir hâle getirdi. Böylece Kölemenler yeniden harbe hazırlandılar ve Canberdi Gazâlî kumandası altında bir ordu Suriye'ye gönderildi. Gazze'de Sinan Paşa'nın kuvvetleri ile karşılaşan bu ordu da mağlûp ve perişan edildi (26 zilkade 922=31 eylül 1516; tarih için bk. Jansky, s. 237 v.dd.).

Selim I. de, bu sırada Şam'dan ayrılarak (19 zilkade 922=14 eylül 1516), Kudüs'ü ziyâret ettikten sonra, Gazze'deki orduya mülâkî olmuş, çölü 13 gün zarfında katederek, Kahire civârında Raydânîya mevkiine varmış, vuku bulan meydan muhârebesinde Kölemen ordusunu bir daha perişan etmiştir (29 zilhicce 922=22 kânûn II. 1517; tarih için bk. Weil, II, 423 ve not 1). Memlûklerin kat'i mağlûbiyetinde Hâ'ir Bey ile anlaşılan Canberdi Gazâlî'nin de rolü olduğu anlaşılıyor. Raydânîya meydan muhârebesine her iki hükümdar da katıldı. Savaşın çok hararetlî bir ânında büyük bir cesâret ve küçük bir maiyet ile ileri atılan Tumanbay II., Selim I. zannı ile, Sinan Paşa'yı öldürdü. Sinan Paşa'nın yerine Yunus Paşa getirildi. Raydânîya meydan muhârebesi ile Kahire'nin ve bütün Mısır'ın mukadderatı taayyün etmiş idi. Tumanbay II. savaştan 5 gün sonra, Kahire'nin mühim bir kısmını istirdat etmeğe muvaffak olmuş ise de, çok giddetli sokak savaşlarından sonra Kahire tamâmiyle ele geçirildi (30 kânûn II. 1517). Selim I. Bulak adasında ordugâhını kurdu ve Delta bölgesine kaçmış bulunan Tumanbay II.'ın tâkibini emretti. Şehsuvar-oğlu Ali Bey bu iş ile vazifelenirdi. Tumanbay II., Delta bölgesinde, bedevîlerin yardımı ile, son bir mukavemete tevessül etti ise de, neticede yine bir muvaffakiyet sağlayamamış ve müttefiklerinin ihânetine uğrayarak, Osmanlılara teslim edilmiştir. Selim I. önceleri kendisine hürmet ve itibarda bulunmuş ise de, Hâ'ir Bey'in ve Canberdi Gazâlî'nin ısrarları neticesi olarak, idâmını emretmiştir (12 yabut 3 nisan 1517). İhtimâl bu idâm kararında Ali Bey'in de rolü olmuştur.

Selim I. bundan sonra bir ay kadar daha Mısır'da kalmış, Mısır'a itâatlerini arz etmeğe gelen hey'etleri kabûl etmiştir. Bu hey'etlerin içinde en mühimi Mekke şerifinin gönderdiği hey'et idi. Mekke şerifi, bu hey'et ile birlikte, oğlu Muhammed Abû Numayy'i de göndermiş idi. Pâdişah mayıs sonlarında bu hey'eti kabûl etmiş idi. Mekke şerifi Memlûk sultanlarına karşı duyduğu memnûniyetsizlik ve Selim I.'ın Suriye'de mukaddes mahallere karşı göstermiş olduğu büyük alâka ve ihtimam dolayısı ile, onu severek Osmanlı idâresine girmiş Selim I.'ın adını hutbede zikretmeğe âmâde

bulunduğunu izhâr etmiştir. Abû Numayy, zengin hediyeler ile, geri dönmüş (zilhicce 923=kânûn II. 1517); hacc kervanı, ilk defa olarak, Selim I.'ın Şam'dan Kâbe için gönderdiği bir halıyı, hâmilin (şurra-i humâyûn) Hicaz'a hareket etmiştir. Bu tarihten itibaren, Osmanlı sultanları „hâdim al-Haramayn al-şarîfayn“ unvânını almışlardır. Bu unvan Osmanlı imparatorlarına hem islâm, hem de hristiyan âleminde büyük bir itibâr te'min etmiştir. Selim I., göstermiş olduğu bütün bu iyi niyetlere rağmen, bâzı ileri gelen hicazlıları İstanbul'a göndermeği uygun görmüş idi.

Diğer mühim bir elçilik hey'eti de Venedik'ten gelmiş idi. Hey'etin vazifesi o âna kadar Memlûklere Kıbrıs için vermekte olduğu vergiyi, Memlûklerden sağlamış olduğu imtiyazlar bâkî kalmak üzere, Osmanlılara vermek husûsunda müzâkerelerde bulunmak idi. Hey'et aynı zamanda, Venediklilerin Osmanlılara karşı Kölemenlere yardımda bulunduğu töhmetini reddederken, cumhuriyeti bu hususta müdâfaa edecek idi. Böylece eski imtiyazlar, 8 eylül 1517 tarihinde verilen bir ferman ile, tasdik edildi; fakat mevcut arapça bir vesikaya göre, Selim I.'ın 16 şubat tarihinde İskenderiye'de bulunan Venedik konsolosuna verdiği bir ferman ile bu imtiyazları tasdik etmiş olduğu mâlûmdur; bu sebeple bu yeni fermanın, daha tafsilâtlı olarak, birinci fermanın teçdidî mâhiyetinde bulunduğu kabûl edilebilir (bk. B. Moritz, Ein firman des Sultan Selim I. für die Venetianer, Festschrift Sachau, s. 422 v. dd.).

Selim I. Kahire Nil mikyasına (mikyâs al-Nîl) büyük bir ehemmiyet atfetmiş idi. [bk. mad. KAHİRE]. Selim I., burada bir köşk inşâ ettirerek, Kahire'de kaldığı müddetçe, bunu tercihan ikametine tahsis etmiştir. Mayıs sonlarında Pîrî Paşa kumandasında gelen Osmanlı donanmasını teftiş etmek üzere, İskenderiye'ye bir seyâhatta bulunmuş olan Selim I., 12 haziranda Kahire'ye dönerek, burada 3 ay kaldıktan sonra, 10 eylülde Hâ'ir Bey'i vâli bırakarak, Mısır'ı terketmiş; fakat bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, Hâ'ir Bey'in zevcesini ve çocuklarını, rehine olarak, Filibe'ye göndermiştir. 7 teşrin I. 1517 (21 ramazan 923) çarşamba günü Şam'a vâsıl olan Selim I. (Muhammed b. Tûlûn, s. 223), tam mânâsı ile iyi bir düzen kuramadan, Mısır'ı terk etmiş idi. Her ne kadar Osmanlı tarihçileri hak ve adâletin kurulduğunu yazıyorlarsa da, bir çok kötülükler olduğu gibi kalmış idi. Bu husûsu pâdişaha hatırlatmak isteyen İdrîs-i Bitlîsî donanma ile geri gönderilmiş, vezîr-i âzam Yunus Paşa da, bu seferden memnûn kalmadığını izhâr edince, bir rivâyete göre, Hâ'ir Bey'in

tabriki ile, Gazza civârında (al-Haṭāra mevkiinde) idâm edilmiş, Pîrî Paşa sadârete getirilmiştir. Selim I. kışı Suriye'de geçirdi. Memleketin âsâyışı, vergi mes'eleleri, bir çok binânın tâmiri ve hacc işi ile alâkadar oldu. Şam vâililiğine Canbardi Gazâlî'yi tâyin ederek (5 safer 924=16 şubat 1518), Şam'dan ayrıldı (10 safer=21 şubat). Bu arada Kızıl-başlar aleyhine, Pîrî Paşa mârifeti ile, bir seferde bulunuldu. Selim I., Halep'te de bir müddet kaldıktan sonra, İstanbul'a döndü (25 temmûz). 4 ağustos tarihinde de Edirne'ye müteveccihen yola çıktı. Selim I.'in gaybûbeti esnâsında kendisine vekâlet etmiş bulunan oğlu Süleyman (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, nr. 21/24, var. 128^b) sancak beyliğine gönderildi.

Selim I.'in rehine olarak aldığı şahsiyetler arasında son Mısır Abbâsî halifesi al-Mutavakkil 'ala'llâh da var idi. Bu halife, diğer üç kâzî'l-kuzât ile birlikte, Kansu Gavri'ye son seferinde refâkat etmiş ve Merc Dâbık meydan muhârebesinde esir düşmüş idi; Selim I. tarafından büyük bir itibâra mazhar olmuş ve onun Mısır üzerine yürüyüşünde o da berâber bulunmuştur. Selim I., Tumanbay II. ile giriştiği münâsebetlerde, halifenin nüfûzundan faydalanmak istemiş ise de, bundan müsbet bir netice elde edilememiştir. Halife al-Mutavakkil, deniz yolu ile, İstanbul'a gönderilmiş (temmûz 1517), bir müddet sonra pâdişah tarafından Yedikule'de hapsedilmiştir. Halife burada Selim I.'in ölümüne kadar kalmış ve ölümünden sonra kendisinin Mısır'a gitmesine izin verilmiştir (tarihi kat'î olarak belli değildir). Halife hakkında tafsilâtı bilgi yalnız mısırlı tarihçi İbn İyâs tarafından verilmiştir; ancak bu tarihçi Mısır seferi esnâsında halifenin rolünü had-dinden fazla mübâlagalandırılmıştır. Diğer taraftan Osmanlı vekâyî-nâmeleri bu husûsa bir tek kelime ile dahi işâret etmemişlerdir. Bundan Selim I. devrinde Mısır Abbâsî halifelığının ehemmiyetinin ve bu makama sâhip bulunan şahsın değerinin çok azalmış olduğunu istintac etmek mümkündür. Eski ve hemen-hemen muâsır diyebileceğimiz kaynaklarda iki buçuk asır sonra ortaya çıkan ve al-Mutavakkil'in Selim I. lehine hilâfet makamından ferâgat ettiğine dâir hiç bir rivâyet yoktur ve bu rivâyet hiç bir zaman tevsik edilmiş bir keyfiyet değildir. Bu husus ilk defa d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788, I, 232, 270) adlı eserinde ortaya atılmış, bundan sonra da bir çok Osmanlı tarihçileri tarafından kabul edilmiş bulunmaktadır. Tabii, siyâsi cepheden mutâlea edildiği takdirde, bu rivâyetin bir gâyesi var idi; bu da, hilâfetin Osmanlılarda olduğunu meşrû göstermek

istegidir; fakat bu rivâyetin doğrudan-doğruya d'Ohsson tarafından uydurulmuş olması da kabul edilmemelidir. Barthold'un da beyân ettiği gibi, bu rivâyetin ruhu büyük Fâtih'in şahsiyetinde mevcut idi ve türk milletinin içinde yaşıyordu. Bundan başka Selim I., Mısır'ın zaptından önce, halife unvânını kullanmış, bir çok müverrihin kaydettiğine göre, muhtelif mahallerde hutbeyi kendi adına okutmuştur [bk. mad. HİLÂFET]. Selim I.'in muazzam muvaffakiyetleri hristiyan âleminde büyük akisler yaptı. Leon X., papalık mevkiine geçemez, büyük bir azm ile çalışmaya, bir haçlı zihniyeti ile bütün Avrupa'yı bu gaye etrafında toplamak için büyük bir gayret sarfetmeğe başladı. Ancak Osmanlı tehlikesine en yakın olan Venedik ve Macaristan, Selim I. tahta çıkınca, mevcut ahidnâmeleri yenilemiş idiler. Venedik bu sırada şarkta menfaatlerini korumak için Osmanlılar ile iyi geçinmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple İran ve Mısır seferinde dostane münâsebetleri değiştirecek bir adım atmadı; bilâkis Selim I.'in zaferlerini hemen tebrik etmeği uygun buldu. Mısır'ın zaptından sonra da ilk iş olarak, buralarda daha önce elde etmiş bulunduğu imtiyazları emniyet altına almak için uğraştı. Yukarıda temas edildiği gibi, 1517 yılı kışında, henüz Selim I. Şam'da iken, bir Venedik elçi hey'eti gelerek, Venedik'in bu bölgelerde nâil olduğu hak ve hürriyetlerin devamını rica ve Kıbrıs için ver-geldikleri 8.000 dukayı, bu andan itibâren, Osmanlı devletine ödemeği taahhüt etmiş idi. Macaristan ile olan siyâsi münâsebetleri ihlâl edecek bâzı küçük hudut münâzaaları devam edegelirdi ise de, harbe müncer olacak büyük bir hâdise zühûr etmedi. Mamafih Macaristan büsbütün hazırlıksız kalmak da istemeyordu. Papadan para ve Osmanlılara karşı bütün Avrupa devletlerinin müsterek bir harekette bulunmalarının te'mini için ricada bulundu. Papa zâten bütün kuvveti ile bu işin peşinde idi. Kardinalları vâsıtası ile yaptığı haçlı propagandası bilhassa Macaristan'da te'sirini gösterdi. Binlerce çiftçi büyük guruplar halinde toplandı; fakat bunlar ciddî bir sevk ve idâreden mahrum olduklarından, aşağı ruhban sınıfının teşvik ve tahriki ile, etrafa ölüm ve dehşet saçarak, kendi vatanlarında bir çok şato, köy ve bölgeleri harâbeye gevirdiler.

Papa Venedik'i tahrik etmek, hiç olmazsa, yaptırmakta olduğu donanma için top elde etmek hususunda çok uğraştı; fakat şarkın siyâsi durumunu daha iyi kavramış bulunan Venedik bütün teşvik ve vaadlere mukavemet etti. Papa da, sonunda ümidini keserek, Fransa'ya döndü. 1515 yılı başı Avrupa'nın şark mes'e-

lesi hakkındaki tutumu bakımından çok mühimdir: Fransa kralı Louis XII. ölmüş, yerine François I. geçmiş idi. Yeni kral Milano'da hak iddia ederek, Marignano meydan muhârebesi ile (13, 14 eylül 1515), yalnız Milano ve Cenova'yı elde etmekle kalmamış, bütün İtalya'nın mukadderâtını ele geçirmiş idi. Kânûn I.'de papa ve Fransa kralı buluştular. Buluşmanın esas gâyesi İtalya işlerini bir düzene koymak olmakla berâber, yapılan gizli içtimâ-larda Osmanlılara karşı girişilecek harp hususunda da müzâkereler cereyan etmiş idi. Genç kralın bu hislerin te'siri altında Navarro kralı Ferdinand'a yazdığı bir mektupta (14 teğrin I.) emellerinin çok büyük olduğunu, mukaddes makamları ele geçirmeğe kadar ileri gittiğini görüyoruz. Fakat bütün bunlar sözde kalmış ve neticede papa François'yı Macaristan'a harp hazırlığı için para yardımıyla bulunmaya bile iknâ edememiş idi. Nihâyet Lateralan'da toplanan (16 mart 1517) ruhânî mecliste (concilium) mühim kararlar alınarak, Osmanlı imparatorluğunun istilâsı en teferruatlı noktalarına kadar tesbit edilmiş idi. Ancak hükümdarlardan gelen müsbet cevaplara rağmen, bundan da bir netice elde edilememiştir.

Avrupa'nın durumuna iyice vâkıf olan Selim I. bundan faydalanmasını bilm's, komşu devletler ile iyi geçinerek, şarkın karışık işlerini endişesiz bir şekilde halletmeğe muvaffak olmuş idi. Ragusa (Dubrovnik)'ya karşı bile mü-lâyim davranılmış, bir ara gümrük resmi 5 %'e çıkarılmış ise de, bilâhare eskiden olduğu gibi 2 %'ye indirilmiş idi (bk. *Bursa şer'iye sicilleri*, nr. 20—23, var. 389^b; krş. Zinkeisen, II, 606). Kırım hanı Mengli Giray'ın tavassutu ile başlamış bulunan (1499) rus ticâret münâsebetleri bu devirde, teşebbüslere rağmen, inkişâf edememiş ise de, bu hususta mevcut olan eski anlaşmalar yeniden tasdik edilmiş idi.

Bu sırada şarkta pek mühim bir hâdise cereyan etmemiş, yalnız vezir-i âzam hudutları korumak gâyesi ile şarka gönderilmiş ve bu arada iki şî'i isyânı daha bastırılmış idi. Bunlardan birincisi 1517'de Suriye'de İbn Hanuş ayaklanması olup, Gazâlî ile Hama ve Trablus beyleri tarafından dağıtılmış idi. Diğerleri Tokat civârında Furhal kasabası halkından ve aslen Bozok Türkmenlerinden Calâl (Şah Velî) adında bir timarlıının isyânı idi. Calâl etrafına topladığı 20.000 kadar kızıl-baş ile Tokat'a gelmiş, Şah İsmail'den yardım göreceğini ümit ettiğinden veyahut doğrudan-doğruya teşvik gördüğünden, daha büyük bir tehlike olmadan, tenkiline Rumeli beyler-beyi Ferhad Paşa, vezirlik pâyesi ile gönderildiği gibi, El-

bistan vâlisi Şehsuvar-oğlu Ali Bey de bu iş ile vazifelenirilmişti. Sonunda Şehsuvar-oğlu, İran'a kaçmakta olan Calâl'i şiddetle tâkip ederek, Erzincan Akşehir'inde âsinin kuvvetlerini bûs-bütün perişan ve kendisini yakalayarak, idam etmiştir (1518). Celâlî tâbiri, bundan sonra, bu kabil isyanlara âlem olmuştur.

Selim I. Mısır'dan avdetinden sonra, yeniçeri ocağını mazbut bir hâle getirmek ve bilhassa donanmayı kuvvetlendirmek için bütün kuvveti ile çalıştı. Selim I.'in muazzam fîtuhatı ile, şarkî Akdeniz tamâmiyle Osmanlı hâkimiyetinin altına girmiş idi. Şark ticâretine de büyük bir ehemmiyet atfeden Selim I. tabiatıyla Suriye, Filistin ve Mısır sâhillerini ana vatana deniz yolu ile bağlamağı ve birer korsan yuvası hâlindeki Akdeniz ve Ege denizi adalarını murakabesi altına almağı düşünecek idi. Nitekim daha Mısır'da iken Memlûk deniz kumandanı Sal-mân reisi İstanbul'a göndererek (29 rebiül-âhır 924=10 mayıs 1518), Pîrî Mehmed Paşa'ya İstanbul'da Haliç'te eski Bizans tersânesi yerine yeni bir tersâne inşâsını emretmiş, Suriye ve Mısır'dan arap kürekçiler te'min edilmiş idi. Bu büyük hazırlığın bir hedefi Rodos adası idi; bununla berâber hazırlığın, Kıbrıs adasını da istihdaf ettiğini veya Sicilya'ya bir ihrac maksadını güttüğünü ileri sürenler olduğu gibi, papa Leon X.'un Avrupa devletleri nezdinde Osmanlılar aleyhine yaptığı teşebbüslere karşı bir tedbir olduğuna inananlar da var idi. Hakikat olarak bilinen şey, Selim I.'in İstanbul'a giderek (1519), donanmanın hazırlanmasını ve vezir-i âzam Pîrî Paşa'nın kapı-kulu askeri ile Edirne'ye gitmesini emretmiş olmasıdır. Kendisi de kısa bir müddet sonra, Edirne'ye müteveccihen yola çıkmış (2 şaban 926=18 temmûz 1520); fakat hareketinden bir kaç gün evvel, sırtında çıkan bir çibandan (şirpençe, bâzılarına göre, kanser) muzdarip olduğundan, gayet yavaş gidilmiş, nihâyet Çorlu'da tevakkuf edilmesi zarûreti hâsıl olmuştur. Burada kendisini hekim başı, Ahmed Çelebî tedavi etmiş ise de, bir fayda göremeyen ve öleceğini anlayan Selim I., vezir-i âzam Pîrî Paşa, vezir Mustafa Paşa ve Rumeli beyler-beyi Ahmed Paşa (Hâin Ahmed Paşa)'yı çağırarak, vasiyetini yapmış ve oğlu Süleyman'a gelmesi için haber göndermiştir; fakat Süleyman yetişmeden 22 eylül 1520 (9 şevval 926) tarihinde Çorlu civârında, karargâhın bulunduğu Sirt köyünde vefat etmiştir. Şeyhülislâmıya kadar yükselen meşhûr tarihçi Sa'd al-Dîn [b. bk.]'in babası Hasan Can ölüm döşeginde yanında bulunmuştur. Ölümü, şehzâde Süleyman'ın İstanbul'a, vusûl haberi gelinceye kadar, gizli tutulmuş,

nâsi İstanbul'a getirilerek, şehrin şimâl-i garbisinde bulunan tepeye defnedilmiştir ki, burada Selim I. tarafından bir câmiin temeli atılmış bulunuyordu. Süleyman bilâhare câmiin inşâsını itmâm ve buraya bir de türbe ilâve etmiştir (muharrem 929=teşrin II, 1522).

Selim I., hristiyan âleminin korku ve şüphelerine rağmen, yukarıda temas edildiği vecihle, Avrupa devletleri ile sulh hâlinde yaşamak siyâsetini götü. Her şeyden evvel, İran'da kurulan Safevî devletini yıkmak zorunda idi. Şah İsmail, fevkalâde tehlikeli bir din propagandası ve Anadolu'da bulunan sayıca çok şiî tarafdârlarına dayanarak, uzun bir zamandan beri Osmanlı devleti aleyhine harekete geçmiş idi. Anadolu elden çıktığı takdirde, Osmanlı devletinin Balkan topraklarının siyâsi bakımdan kıymeti kalmayacaktı. Sonra, Memlûklerin koruyamadığı şark (Levant) ticâreti Portekizlilerin eline geçmek üzere idi. Selim I. gibi bir hükümdarın bu hayatî, iktisadî kaynağı dikkate alması tabîî idi. Böylece şarka teveccüh eden Osmanlı siyâseti bir taraftan Asya ve Afrika'da yapılan muazzam fütuhât ile Osmanlı devletini, şiî İran karşısında bir cihan imparatorluğu hâline getirirken (krş. msl. Hıvâca İsfahânî'nin kasidesi, Browne, *A Literary History of Persia in Modern Times*, Cambridge, 1942, s. 78), İran şiî te'sirleri de tamâmiyle gerilemiş (bk. Babinger, *ZDMG*, LXXVI, 143), diğer taraftan mübarek makamların Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi hilâfetin Osmanlılara intikal ettiği şâyasını meydana getirdiği gibi, Selim I.'ın bütün islâm ülkelerini bir araya getirmek sûretiyle itihâd-ı islâm mefkûresini gerçekleştirmek istediği zannını uyandırmış idi (msl. bk. Yusuf Kenan, *Yavuz Selim ve itihâd-ı islâm siyâseti*, İstanbul). Bu suretle Osmanlı cihan imparatorluğu daha sıkı bir surette şarka bağlanmış ve onun siyâsî, dinî ve iktisadî bakımdan şark ile daha fazla alakadar olmasını intac etmiştir. Bir müddet sonra, Rodos, Kıbrıs ve Yemen'in zaptı bu yeni durum ile meydana gelen alâkanın tabîî bir neticesi olarak mütâle edilmelidir. Mâmafih XVI. asrın başlarından itibaren fethedilen bütün bu ülkelerde iktisadî bir gerileme başlamış idi; nüfus bile git-gide azalıyordu. Bunun başlıca sebebi şark ticâret yollarının istikametini değiştirmiş ve başka ellere geçmiş olması idi (krş. G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511-1574*, Illinois, 1942, s. 15). Selim I. kısa ikametleri esnâsında, bu memleketlerin imâından ve iktisadî engellerine çâre aramaktan hâlî kalmamış, ezeümle Suriye'de bir çok vergileri kaldırarak, memleketin iktisadî

şartlarına uygun olanlarını vaz'etmiştir (bk. Şinasi Altundağ, *Osmanlı imparatorluğunun vergi sistemi hakkında kısa bir araştırma*, *DTCF dergisi*, V, sayı 2, 1947, s. 187 v.dd.; *Trablus Şam tahrir defteri*, Başbakanlık arşivi, krş. Robert Mantran ve J. Sauvaget, *Réglements fiscaux ottomans les Provinces syriens*, Beyrouth, 1951, s. 80). Bu arada bu ülkelere Osmanlılardan kılık, kıyafet, serpuş (Selimî sarığının pâdişahın buluşu olduğu rivâyet edilir, bk. *IA*, X, 230^b) sakalı tıraş gibi bir çok âdet geçmiştir.

Büyük ve sürekli harplerin sağladığı muvafakiyetler yanında iktisadî bir müzâyakanın hissedilir bir dereceye geldiği söylenebilir. Bir çok kalpazanların türemesi, o devirde mükeyyefattan addedilen bozanın ragbetten düşmesi, mîrî bozahanelerin iltizamına talip çıkmaması veya güçlükle ve düşük bedel ile iltizama verilmesi gibi hususlar bunu te'yit eder mâhiyettedir (bk. *Bursa şer'îye sicilleri*, eski nr. 810, var. 259^b; yeni nr. A 30/34, var. 180^b; A 23/35, var. 216^b; A 21/27, var. 250^a).

Selim I.'ın her bakımdan yüksek şahsiyetinin hükümdarlığı esnâsında geçen bütün bu büyük hâdiseler üzerinde birinci derecede müessir olduğu muhakkaktır. Cesareti yanında, eğilmeyen sertliği kendisine Yavuz lekabının verilmesine sebep olmuştur. Bu hem korku, hem de hayranlık ifâde eden bir unvandır ki, ikinci mânası ile daha fazla benimsenmiştir. Kendisi hakkındaki *Şeh-nâme* şeklinde bir çok *Selim-nâme*'ler yazılmış olduğu (bk. Hammer, *Osmanlı tarihi*, trc. Atâ, III, 3 v. dd.; Babinger, *GO W*, fihrist; Âgâh Sırrı Levend, *Gazavat-nâmeler*, Ankara, 1956, s. 22-38) gibi, birinci cihan harbi arifesinde Almanlardan satın alınan iki büyük harp gemisinden birine (Göben) „Yavuz Sultan Selim“ adı verilmiştir.

Selim I. uzuna yakın orta boylu, çatık kaşlı, sert bakışlı, matruş ve pala bıyıklı, asabî mizacı, fevkalâde cesur, çok mâhir bir avcı, harp san'atında emsalsiz bir kumandan idi. Devlet işlerinin tasarlanmış bir program dâhilinde tedvirini ve her mes'eledede devlet ricâlinin görüş ve düşüncülerinden faydalanmayı isterdi; günlerce düşünür, kararını verdikten sonra, büyük bir azim ve irâde ile, durmadan, dinlenmeden tatbikat ve icrâata geçerdi. Bundan sonra, böyle bir kararın aleyhinde bulunacak olanları, eski teveccüh ve takdirine bakmadan, derhal idam ettirirdi. Selim I. uyşuk bir hâle gelmiş olan devlet faâliyetine, bu mesaisi ile, yeniden bir canlılık ve cevvaliyet getirmişti. Çok iyi işleyen bir casus şebekesi var idi; cihan siyâsetine tamâmiyle vâkıf bulunuyordu. Bundan dolayı cülûsundan evvel İran ve Ara-

bistan'ı mütenekkiren gezmiş olduğu şâyi olmuş idi. Devlet hazinesini dâima dolu tutmak ister, debdebe ve ihtisâmdan hoşlanmazdı, sâdeliği severdi. Milletleri idâre etmek hususunda büyük bir kabiliyet göstermiş idi. Ülkesinin her tarafında yalnız adaletin hâkim olmasını isterdi. Boş vakitlerini âlim ve ediblerin meclislerinde geçirmekten hoşlanırdı. İlmi sever, ulemâya hürmet ederdi. Bilhassa tarih, felsefe ve tasavvuf sâhalarında geniş bir bilgisi var idi. Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî'ye ve Calâl al-Dîn Rûmî'ye karşı göstermiş olduğu hürmet ve alâka onun vahdet-i vücûd felsefesine mâil olduğunu gösterir. Şark dillerine ve bilhassa farsçaya tam mânası ile vâkıf idi. Sultan Selim I. aynı zamanda bir şâir olarak da şöret kazanmıştır. Farsça olan *Divân*'ı, 1306'da, İstanbul'da basılmış olup, 1904 tarihinde, Wilhelm II.'in emri ile, P. Horn tarafından yeniden neşredilmiştir. Kendisine atfedilen türkçe şiirlerin yalnız bir kısmının doğruluğu tevsik edilebilmektedir (bk. *Tezkire-i Latîfi*, İstanbul, 1314, s. 67 v.dd.; *Yavuz Sultan Selim divanı*, trc. Ali Nihad Tarlan, İstanbul, 1946). Selim I., Trabzon'da ikametinden beri, şâirleri meclisinde bulundurmayı itiyat edinmiş idi: Câfer Çelebi, Ahî ve Revânî, onun meclisinin müdâvimlerinden idi. Bunlardan Câfer Çelebi Çaldıran meydan muhârebesinde Osmanlıların eline düşen Şah İsmâ'il'in zevceesi Taclu Hanım ile evlendirilmiştir. Devrinin diğer nüfuzlu şahsiyetleri arasında Kemal Paşa-zâde [b. bk.] ve müftî Ali Cemâlî Efendi [b. bk.] zikre değer. Bu zat verdiği bir fetvâ ile Mısır sultanı aleyhine açılacak harbin megrû olduğunu beyan etmiş ve Selim I.'ın emirlerine karşı gelen sayıları az devlet ricâlinden biri olmuştur. Yavuz tarihe de büyük bir ehemmiyet verirdi. Bilhassa Vagşâf tarihini gözden geçirirdi. Mısır'ın fethinde müverrih İbn Tağribirdî [b. bk.]'nin *al-Nucûm al-zâhira* adlı eserinin türkçeye çevrilmesi husûsunda Kemal Paşa-zâde'ye emir verdiği rivâyet edilir.

Büyük binalar yaptırmaya ömrü vefâ etmedi. Şam'da, Şâlihîya'de Muhy al-Dîn İbn al-'Arabî için yaptırdığı câmi, imâret ve türbe ile Konya'da Mevlânâ dergâhına yaptırdığı su te'sisi zikre değer.

Kısaca büyük kabiliyet ve faziletleri yanında çok sert ve şiddetli tabiatına rağmen, Selim I.'e tarihte geçen en büyük hükümdarlar arasında yer vermek doğru ve haklı bir hareket olur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında, Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârih* (İstanbul, 1279), II, 138-162, 199-204, 221-600; ayn mll., *Selim-nâme*, göst. yer, 609-619; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli-*

Osman, IX. defter (Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 29); Şükrî, *Selim-nâme*, Topkapı, Hazine kütüp., nr. 1597; Keşfi, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Ef. kütüp., nr. 2147; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, Topkapı, Revan köşkü kütüp., nr. 1274; Yusuf, *Selim-nâme*, Süleymaniye, Esad Ef. kütüp., nr. 2146; Lütfî Paşa, *Tevârih-i Âli-i Osman* (İstanbul, 1241), tür. yer.; Ramazan-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1279), s. 205-220; Ali, *Kunh al-ağbâr*, yazma, Selim devri vekayî'i; Münecimbaşı Ahmed, *Şahâ'if al-ağbâr*, türk. tre. (İstanbul, 1285), III, 447-475; *Dâsitan-i hazret-i Sultan Selim*, DTCF kütüp., M. Ozak kitapları, nr. 4/17; Ahmed Feridun, *Munşâ'ât al-salâtin* (İstanbul, 1274), I, tür. yer. ve s. 396-407; Haydar Çelebi'nin Mısır seferi ruz-nâmesi; Silâhşor, *Fetih-nâme-i diyâr-ı Arab* (nşr. Selâhaddin Tansel, *Tarih vesikaları*, sayı 2 (17), s. 294-320, 3 (18), s. 430-454); Hüseyin Ayvan-sarâyî, *Hadîkât al-cavâmî*, I, 14 v.d.; Halil Edhem, *Mısır fethi mukaddemata dit mühim bir vesika* (TTEM, sayı 19 (96), s. 30-36); ayn. mll., *Mısırın son Memlûk sultanı melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1945); Latîfi, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 67; İsmail Gâlip, *Takvim-i meskûkât-ı osmâniye* (İstanbul, 1307), s. 71-82; M. Ârif, *Edirne şehrine dâir Sultan Selim Han-ı evvel ile İbn Kemal'in bir musâhabesi* (TOEM, sayı, 22, s. 1411 v.d.); Yusuf Kenan, *Yavuz Sultan Selim ve itihâd-ı islâm siyâseti* (İstanbul); E. Ziya Karal, *Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzâde Süleyman'a Manisa sancağını idâre etmesi için gönderdiği siyâset-nâme* (Belle-ten, sayı 21-22, s. 37-44); Fahri Dalsar, *Selim I.'ın Dobrovnik cumhuriyeti ile yaptığı muahede* (Tarih vesikaları, sayı 12, s. 410-414); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. tre. (İstanbul, 1330), IV, 73-86, 95-256; İbn İyâs, *Badâ'î al-zuhûr fî vakâ'î al-duhûr* (Bulak, 1312), III, tür. yer.; Bitlisî, *Şaraf-nâme* (nşr. V. Zernov), Petersburg, 1860, II, 157 v. dd.; Paulo Giovio, *Commentarii delle cose de Turchi* (Venedik, 1541), s. 18-26; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1791), I, 232, 270; Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1854), II, 544-610; N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha, 1909), II, 308-341, Weil, *Geschichte des Abbasidenchalfats in Egypten* (Stuttgart, 1862), II, 384-440; C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan* (Islam, VI, 386-412); Heyd,

Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge (Leipzig, 1886), bk. fihrist; C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888), I, 102 v. d.; B. Moritz, *Ein Firman des Sultans Selim I. für die Venetianer* (Festschrift Sachau, s. 422 v. d.); Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1902), I, bk. fihrist; H. Jansky, *Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim* (M Z O G, II, 173—241); G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511—1574* (Illinois, 1942); Maḥmūd R. Sa-līm, *‘Aṣr salāṭin al-mamālīk* (Kahire, 1947), I; *‘Abd al-Karīm Ğarāyiba, al-‘Arab va l-‘atrāk* (Şam, 1961); Muḥammed b. Tūlūn, *‘Ilām al-varā’ bi man vulliya nā’ibān min al-‘atrāk bi Dimāṣḡ al-Şām al-kubrā* (nşr. Alḥmed Muḥammed Duhman), Şam, 1964. (ŞİNASI ALTUNDAĞ.)

SELİM II. SARI SELİM (1524—1574), Osmanlı pādīşāhı. Kanūnī Sultan Süleyman’ın Hürrem Sultan’dan doğan ikinci oğlu olup, sadrâzam İbrahim Paşa’nın Hatice Sultan ile izdivâcî dolayısı ile yapılan düğün şenlikleri sırasında, 26 receb 930 (30 mayıs 1524)’da, dünyaya geldi (Solak-zâde, *Tarih*, 590; krs. Lûtfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 316). 6 yaşını doldurduğunda, ağabeyleri şehzâde Mustafa ve Mehmed ile birlikte, Atmeydanı’nda, bir hafta süren parlak bir merâsim ile, sünneti icrâ edildi (şevvâl 936= haziran 1530). Sarayda iyi bir tahsil gördükten ve 18 yaşını idrâk ettikten sonra, 1542’de Konya sancak-beyliğine tâyin ve şehzâde Mehmed’in ölümü üzerine de, 1544 ağustosunda Manisa’ya naklolundu (Manisa şer’iye sicillerinden naklen M. Çağatay Uluçay, *Selim-Bayezid mücâdelesî, Tarih vesikaları*, 3 [18], s. 379).

Saltanat mücâdelesî. Kanūnī Süleyman’ın çok sevdiği ve veliahd yapmak istediği şehzâdesi Mehmed’in ölümü, „ekber-i evlād“ ananesine dayanan ve ordu mensupları ile ülemâ tarafından da tutulan Gölba-har Hatun’dan doğma büyük oğlu Mustafa’ya babasının halefi gözü ile bakılmasına yol açmış, buna karşı Hürrem Sultan’ın tahtı kendi öz oğullarından birine te’min etmek hususunda faâliyete geçmesi kardeşler arasında bir saltanat mücâdelesinin başlamasına sebep olmuş idi. Başta bizzat Kanūnī Süleyman ile Hürrem’in ve sadrâzam Rüstem Paşa’nın bulundukları kuvvetli saray zümresi, 1546’da Konya sanceğine tâyin edilen şehzâde Bayezid’e meyyal bulunuyor (*Tarih-i Âl-i Osman*, Bursa, Ulu câmiî kütüp., nr. 40/2021, 52^a), hastalıklı Cihangir saray halkı tarafından seviliyor, buna mukabil zevk ve eğlenceye dalmış olan ve kendisini

sevdirecek hiç bir hasleti bulunmayan Selim’in (*Relazione anonima*; E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, seri III, I, 215) tahtın vârisleri arasında adı bile anılmıyordu. Bununla beraber, onun pâytähta daha yakın olan Manisa’ya nakledilmesi lehine bir hareket olup, Kanūnī 1548 İran seferine giderken de, Seyyid-Gazi’de kendisini istikbal eden Selim’i Rumeli’nin muhafazası için Edirne’ye göndererek, tahtı ona emânet etti. Ancak Hürrem Sultan ile Rüstem Paşa’nın giriştikleri tertipler karşısında nefsini korumak ve saltanatı te’min etmek için bâzı tedbirler alan şehzâde Mustafa’nın pādīşah tarafından katl ettirilmesi (6 teşrin I. 1553, tafsîlât için bk. Şerafeddin Turan, *Kanūnī’nin oğlu şehzâde Bayezid vak’ası*, Ankara, 1961, s. 15 v. dd.) ve bunu tâkiben Cihangir’in ölümü, tahta vevâset mes’elesinde Selim ile Bayezid’i iki rakip olarak karşı-karşıya getirdi. Mert, cesûr, zeki ve iyilik severliği dolayısı ile, vaktiyle şehzâde Mustafa’yı isteyen ülemâ ve timarlı sipâhiler tarafından tutulan, bu itibarla da kendisini babasının tabîi halefi addeden Bayezid’in Düzme Mustafa hâdisesinde menfî tutumu yüzünden, Kanūnī Süleyman’ın itimâdını kaybetmesine ve ancak annesinin tavassutu ile katlden kurtulup, Kütahya’ya nakledilmesine mukabil, artık „ekberiyetin“ kendisine intikal ettiği Selim, uysal ve mütevekkil hâli ile, Nabeivan seferinde birlikte bulunduğu babasının teveccühünü kazanmağa muvaffak oldu.

1556’da Selim’e lala tâyin edilen ve ona tahtı, kendisine de sadâret mevkiini te’min etmek için, Bayezid’i babasına karşı isyana sürükleyip, bertaraf etmek siyâsetini güden Kara Mustafa Paşa’nın teşvik, tertip ve tezvirleri ile, kardeşler arasındaki rekabet gittikçe artmağa başladı ve oğullarını teskin etmeğe çalışan Hürrem’in ölümü (16 mart 1558), Mustafa vak’asında müttehem bulunan Rüstem Paşa’nın da çekingen davranması bu mücâdeleyi daha da alevlendirdi. Bu durumda Kanūnī, oğulları arasında her hangi bir çatışmaya mâni olmak için, onları birbirinden uzaklaştırmaya karar vererek, 6 eylül 1558’de, 300.000’er akçe terakkî ile, Bayezid’i Kütahya’dan Amasya’ya, Selim’i de Manisa’dan Konya’ya nakletti. Bu nakli bir nefyi telakkî eden Bayezid, pādīşaha mütemâdiyen itiraz ederken, bir taraftan kardeşini tamâmiyle gözden düşürmek için boyuna ondan şikâyet eden, diğer taraftan da babasının emirlerine tam bir inkiyât göstererek, onun itimâdını arttırmaya gayret eden Selim II., Amasya’ya nazaran İstanbul’a daha yakın olan Konya’ya tâyin edilmesinin tevliât ettiği memnûniyet içinde, 27 teş-

rin I. 1558’de büyük bir merâsim ile Manisa’da çıkararak, hayli kalabalık olan askerleri ve maiyeti ile birlikte, Balıkesir—Ulubat üzerinden Bursa’ya geldi. Oğulları arasında bîtaraf görünmek isteyen Kanūnī, Eskişehir’den ileriye gitmek istemeyen Bayezid’i yoluna devam hususunda iknâ etmek için, dördüncü vezir Pertev Paşa’yı gönderirken, üçüncü vezir Sokullu Mehmed Paşa’yı da Selim’in yanına göndermeği uygun bulduğundan, Bursa’da kalıp, Sokullu’yu kabul eden ve Bayezid’in Ankara’dan öteye geçmesini bekleyen Selim II. 2 kânûn I. 1558’de oradan ayrıldı ve 1559 senesi başlarında Konya’ya vararak, Mevlânâ Celâleddin Rûmî’nin türbesini ziyâret ettikten sonra, sarayına girdi. Fakat bir takım vaatler ile Amasya’ya gönderildikten sonra, bunların tahakkuk etmediğini ve babasının gittikçe Selim II.’e meyl ettiğini görerek, daha da hırçınlaşan Bayezid’in icâbında tahtı zorla ele geçirmek gâyesi ile büyük bir hazırlığa girişmesi ve Kanūnī’nin de, Selim II.’e ileride kapu-kulu ocaklarına alınacakları vaadi ile ulûfeli adam toplamasını emretmesi, hattâ bunun masraflarını karşılamak üzere, ona yeniden 600.000 akçelik terakkî vermesi ve Selim kâfi miktarda asker yamayıncı da, Karaman, Anadolu ve Dulkadiye beyler-beyleri ile Adana vâlisini kendi eyâlet kuvvetleri ile onun hizmetine göndermesi, şe’zâdelerin sancakları değiştirilirken umulanın aksine, iki kardeş arasında silâhlı bir çatışmayı, yâni bir dâhilî harbi daha da tâcil etti. Bu kardeş kavgasında artık kat’î sûrette Selim’in safında mevki alan pādīşah, Bayezid’in Amasya’dan hareket ettiğini öğrenince, Sokullu Mehmed Paşa ile Rumeli Beyler-beyi Mustafa Paşa’yı bir miktar kuvvet ile alalecele Selim’in yanına gönderdiği gibi, âsî telakkî ettiği Bayezid ve taraftarlarının katillerinin vâcip olduğu hakkında fetvâlar da aldı. Selim otağını Konya dışındaki Cem-bağında kurarak, harp nizâmına geçerken, Bayezid Ankara’dan hareketle, 29 mayıs 1559’da Keykuş mevkiine vardı ve ertesi 30 mayıs salı günü, iki kardeş arasında 2 gün süren kanlı bir muhârebe başladı. İlk gün Selim kuvvetleri arasında baş-gösteren bozgun güçlük ile önlenildi ve ikinci gün, bilhassa Lala Mustafa’nın şecâati sayesinde, Bayezid ric’ate mecbur bırakılarak, galebe te’min edildi. Kardeş’ni ele geçirip, saltanata giden yolu tamâmiyle temizlemek için, yanında Sokullu Mehmed Paşa olduğu hâlde, onun tâkibine koyulan Selim Sivas-Koyul-Hisar—Çermik yolu ile Hınıs’a kadar ilerledi, sonra kapu-kullarını alıp, Diyarbakir’e, oradan da Halep’e gitti ve Bayezid’in İran’a ilticâ ettiği kat’iyetle anlaşılınca, 4 kâ-

nûn I. 1559’da Konya’ya döndü. Bayezid ve oğullarının teslimi, Kanūnī ile Şah Tahmasp arasında uzun muhâbere ve müzâkerelere yol açtığından, Selim de şâha nâmeler ve elçiler göndermek sûretiyle, bu müzâkerelere katıldı ve Bayezid ile 4 oğlunun katledilmelerinde (23 temmûz 1562) müessir oldu. Hattâ bunu te’min etmek için, Osmanlı tahtına cülûs ettikten sonra, iranlılara dâimâ dost kalacağına dâir Tahmasp’a yazılı bir ahid-nâme vermekten çekinmedi ve Bayezid’in katlinin mükâfatı olarak da, babasının şâha gönderdiği 400.000 altına ilâveten, o da kendi nâmına 100.000 altın verdi (tafsîlât için bk. Şerafeddin Turan, *ayn. esr.*, fihrist). Bu arada Selim Konya’dan Kütahya’ya nakledildi (1562 senesi başları) ve artık, Osmanlı tahtının yegâne vârisi olarak, cülûs edeceği günü bekledi.

Cülûsu, dâhilî hâdiseler ve Yemen mes’elesî. Selim, babasının Sığetvar önlerinde vefat ettiğini bildiren sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa’nın mektubunu aldığı üçüncü günü, yanında hocası Atâullah, lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa ve musâhibi Celâl Bey olduğu hâlde, Kütahya’dan hareketle 9 rebiül-evvel 974 (24 eylül 1566)’de İstanbul’a vardı ve derhâl tahta oturdu ve pâytähta bulunan devlet erkânı kendisine biat etti. İstanbul’da 2 gün kalıp, Eyyûb Ensârî’nin ve dedelerinin türbelerini ziyâret ettikten sonra, orduya mülâki olmak üzere, yola çıktı; fakat Sokullu’nun yeni bir arızasını alınca, Belgrad’da kaldı ve babasının cenâzesini, siyahlara bürünmüş olduğu hâlde, burada karşılayıp, namazını kıldırdı. Ancak sadrâzamin ikazlarına rağmen, cülûs bahşîşi olarak, altı bölük efrâdına 1.000’er, yeniçerilere de 2.000’er akçe verdiğiyse de, daha fazla bahşîş ve terakkî talep eden yeniçeriler, 5 kânûn I. 1566’da İstanbul’a girildiğinde (J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, tce. M. Atâ, VI, 188), yolları kesip, pādīşahı at üzerinde bekletmekten ve kendilerine nasihat etmek isteyen vezirlere hakaret etmekten çekinmediler. Neticede Selim II. yeniçerilerin istedikleri bütün „bahşîş ve terakkîleri“ kabul etmek zorunda kaldı (tafsîlât için bk. Selânikî, *Tarih*, s. 64 v. dd.). Böylece on’ara yeniden 1.000’er akçe tevzi edildiği gibi, ülemâya da „cülûs bahşîşi“ verildi. Diğer taraftan Selim’in Konya muhârebelerinden önce kapu-kulluğu vâdi ile ulûfeye yazmış olduğu „eski yevmîlülerden“ 8.000 kadarı Anadolu’dan İstanbul’a akın ederek, o hizmetlerinin mükâfatını istemeğe başladılar ve arzularının tahakkuku için sadrâzama tecâvüz edecek der’cede ileri gittiler. Bunların çıkardıkları karışıklığı yatıştırmak için de elebaşlarını idam ettirmek ve

geri kalanına da ifrâz olunan timarlar tevcih etmek mecbûriyeti hâsıl oldu (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 76 v.d.).

Saltanatı karışıklıklar içinde başlayan ve musâhiplerinin telkinlerinden doğan beceriksiz hareketleri yüzünden, ilk hamlede kapukulları üzerinde nüfûz te'sis edemeyen, aksine onların inzibatlarını daha da kaybederek, birer nifak unsuru hâline gelmelerine âmil olan Selim, devlet hazinesini tüketircesine dağıttığı bahşış ve terakkîler sâyesinde, nisbî bir sükûnet te'min ettikten sonra, imparatorluğun idâresini başta Sokullu, müftü Ebüssuûd ve nişancı Celâl-zâde Mustafa olmak üzere, babasından kalan ricâle emânet ederek, sarayına çekildi ve nedimleri arasında zevk ve safâ âlemine daldı. Bunda yeni pâdişâhın mizâcının ve kardeşi Bayezid ile mücâdelesinde ona hizmet eden Sokullu Mehmed Paşa'nın kızı İsmihan Sultan ile sonradan evlenip, kendisine dâmad oluşunun hissesi olmakla berâber, Selim'in sadrazamını „pâdişâh-ı mânevî“ (bk. Peçevî, *Tarih*, I, 25) denilecek derecede devlet umûrunda serbest bırakmak kiyâsetini göstermesi, hem kendisinin sarayda huzur içinde yaşamasını, hem de Osmanlı satvetinin devam ettirilerek, yeni ülkelerin fethi ve ehemmiyetli teşebbüslere girişilmesi imkânını te'min etti.

Bununla berâber, iktisadî sıkıntıların arttığı ve şehzâdeler mücâdelesinin tevli ettiği karışıklıklardan âsâyişin iyice bozulduğu Anadolu'da yer-yer hâdiseler zuhur ettiği gibi, Arabistan yarım-adasında da isyan hareketleri baş gösterdi. Beyler-beylerin ağır tekâliflerini bahâne ederek, Basra taraflarında isyan eden 'Alayyân-oglu (975=1567), merkezden gönderilen yeniçerilerin de yardımı ile, te'dip edilip, tekrar itâat altına alındı ise de, Yemen'de başlayan hareket devleti daha uzun müddet meşgûl etti. Yemen daha Yavuz Selim zamanında hâkimiyet altına alınmış olduğu hâlde, yerli Zeydiyye âilesinin faaliyetleri dolayısı ile, istikrar te'min edilememiş ve 1550'de bu âileden imam Muṭahhar'a bâzı imtiyazlar verilmek mecbûriyeti hasıl olmuş, Kanûnî Süleyman'ın son yıllarında da burası, Zabîd ve Şan'a olmak üzere, iki beyler-beyliğe ayrılmış idi. Fakat yeni Şan'a beyler-beyi Rıdvan Paşa'nın Muṭahhar'ın imtiyazlarını geri almağa teşebbüs etmesi üzerine, Muṭahhar isyân ederek, civârındaki şehir ve kasabaları istilâya başladı (1566). İmâm Muṭahhar'ın ilerileyişini durduramayan Rıdvan Paşa, Şan'a ve Ta'izz hâric olmak üzere, Cibâl mıntakasını büyük bir kısmını ona terk etmek sûretiyle, bir anlaşma yaptı ise de, Bâbâli bunu kabul etmediği gibi, kendisini azil ve yerine Hasan Paşa'yı tâyin etti. Bu arada Zabîd

beyler-beyi Murad Paşa'yı esir alan Muṭahhar, Şan'a'yı da ele geçirerek (3 safer 975=9 ağustos 1567), kendi adına hutbe okuttu. Mes'elenin böylece vehâmet kesbetmesi üzerine, Selim II.'nin tensibi ile, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa, vezâret pâyesi ile, Yemen serdarlığına tâyin edildi (31 kânûn I. 1567). Lâkin Lala Mustafa, tahsis edilen kuvvetlerin ve paranın azlığını ileri sürerek, Şam'dan hareket etmekte aylarca geciktiği ve Kahire'ye vardığı zaman da, eskiden beri araları iyi olmayan Mısır beyler-beyi Koca Sinan Paşa ile ihtilâfa düştüğü için, azlolunarak, Yemen serdarlığı Sinan Paşa'ya verildi (15 ağustos 1568; tafsîlât için bk. Şerâfeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar, Belleten*, XXII, sayı 88, s. 557 v.d.). Haleb'den Şan'a beyler-beyliğine nakledilen Özdemir-oglu Osman Paşa'nın Ta'izz kalesini geri almasından sonra Yemen'e varan Sinan Paşa, İskenderiye kapudanı Kurd-oglu Hızır'ı Aden üzerine göndererek, burasını zaptettirdiği gibi, Şan'a (26 temmûz 1569) ve Kavkabân (18 mayıs 1570) kalelerini de ele geçirmek sûretiyle, imam Muṭahhar'ı itâate mecbûr bıraktı. Muṭahhar'a bir arpahk verilip, ikiye ayrılmış olan beyler-beylik tekrar birleştirildi ve bütün bedevî arap reislerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşularak, Yemen ikinci defa fethedilmiş oldu.

Şimâl siyâseti ve Don-Volga (İdil) kanalı teşebbüsü. Fâtih Sultan Mehmed'den sonra, Karadeniz hâkimiyeti hususunda muayyen bir siyâset tâkip edemeyip, hâdiselerin seyrine göre tedbirler almakla iktifâ eden Osmanlı imparatorluğu, Selim II. devrinde, Sokullu Mehmed Paşa'nın ileriye görmesinin bir neticesi olarak, yeni bir hamleye girişti. Daha Kanûnî Süleyman zamanında, bir taraftan Safevîler ile mücâdelede ordunun ikmâlini kolaylıkla yapmak, şark hudutlarında zaptedilen yerleri muhâfaza etmek ve orta Asya türk devletleri ile doğrudan-doğruya temâsa gelmek sûretiyle, İran'ı bir kıskaç içine almak, diğer taraftan Kazan ve Astrihan (Ejderhan)'ın rus çarlığının eline düşmesi ile, şimâlde Osmanlılar aleyhine bozulan muvâzeneyi yeniden te'sis etmek, rusların Karadeniz'e ve Kafkaslara inmelerine mâni olmak gayeleri ile, Astrihan'a bir ordu sevkine ve Don ile Volga nehirleri arasında açılacak bir kanal vâsıtası ile, Karadeniz'i Hazar denizi ile birleştirmeye karar verilmiş (1563), ancak bu tasavvur kuvveden fiile çıkarılamamış idi. Hive hanı Hacı Muhammed'in, iranlıların hacca gitmek isteyen müslümanları tevkif ettiğini ve rusların da bir sürü müşkilât çıkardıklarını tebârüz ettirerek,

Astrihan'ın fethedilip, bu yolun açılması ricâsı ile Selim II.'e gönderdiği mektup bu eski kararın tatbik mevkiine konulmasını tâcil etti. Bu sûretle, ticâret bakımından çok mühim olan orta Asya—Astrihan—Kırım yolu da Osmanlılar lehine ihyâ edilmiş olacaktı. Şarkta İran ile sulh hüküm sürmekte olup (Selim II.'nin cülûsundan sonra, Şah Tahmasp ile teâtî edilen samimî mektuplar için bk. A. Feridûn, *Munşâât al-salâfin*, İstanbul, 1275, II, 87—95), 1568'de evvelki esâslar üzerinde, bir ahid-nâme yapılmış idi. Garba gelince, uzun müzâkerelerden sonra, Ayusturya imparatoru Maximilian ile, senede 30.000 dukahk verginin ibkâsı şartı ile, 8 yıllık bir muâhede imzalanarak (17 şubat 1568), iki devlet arasındaki harp hâline son verilmiş (*Macmua-i muâhedât*, III, 60 v.d.; A. Feridûn, *ayn. esr.*, II, 96 v.d.). Lehistan ile eski musâleha teçdit edilmiş, Fransa elçisi de yeni bir anlaşma ve imtiyazlar için Osmanlı pâyitahtında kesif bir faaliyet sarfediyordu. İşte bu müsâit durumdan faydalanan Sokullu, kanal hafriyatı ve Astrihan'ın fethi için hazırlanan kuvvetleri 1569 baharında Kefe'ye çıkarttı. Kırım hanı Devlet Giray'ın da iltihâkı ile ağustos başlarında mahalline varan Kefe beyi defterdar Kasım Paşa kumandasındaki ordu ve amele kanal hafriyatına başladıkları ve 6 deniz mili olarak hesap edilen mesâfenin üçte biri kazıldığı hâlde, mevsimin ilerlemesi, yiyecek sıkıntısının başlaması ve burada kışlamak istemeyen Kırım kuvvetlerinin muhâlefeti yüzünden, hafriyattan vazgeçilerek Astrihan üzerine hareket edildi. Lâkin orduda baş gösteren huzûrsuzluk sebebi ile, pâdişâhın fermanına rağmen, geri döndü (Halil İnalcık, *Osmanlı-rus rekabetinin menşei ve Don-Volga kanalı teşebbüsü, Belleten* XII, sayı 46, s. 371 v.d.; Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer—Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi, TOEM*, 43, s. 1—14). Böylece şimâlde Osmanlı hâkimiyetini te'sis edecek olan bu teşebbüs akamete uğradı ve Azak'taki mâlzeme depolarının yanması ve Yemen hâdiselerinin ciddiyet kesbetmesi yeniden harekete geçmek imkânlarını da ortadan kaldırdı. Kazan ve Astrihan'da hâkimiyetinin devamı için Osmanlılar ile anlaşmak isteyen İvan IV., gûyâ Selim II.'nin cülûsunu tebrik maksadı ile, 1570 baharında elçisi ile gönderdiği mektupta, aradaki dostluğun ifâdesi için neler yapması icâp ettiğini sorunca da (metin için bk. A. Feridûn II, 555 v.d.), Selim II., şart olarak, sâdece Astrihan yolunun açılmasını, Kabartay'da ruslar tarafından inşa edilen kalenin yıkılmasını, Osmanlı ülkelerine geçen yolcuların emniyetle gidip-gelmelerinin te'minini ve nihâyet Moskova

'da alınolan Kırım elçisinin serbest bırakılmasını istedi (bk. Feridûn, II, 552 v.d.). Bu cevap, Kıbrıs'ın fethi ile uğraşan Osmanlıların şimâlde faâl bir siyâsetten vazgeçerek, orayı şimdilik kendi hâline ve Kırım hanının aklına terkettiklerinin ifâdesi idi. Nitekim Kıbrıs'ın zaptından sonra, Selim II.'e yeni bir elçi gönderen İvan IV. pâdişâhın bütün şartlarını kabul ettiğini bildirdiği ve hattâ garbî Avrupa kırıllarına karşı ittifak teklif ettiği (Halil İnalcık, *ayn. esr.*, 389 v.d.) zaman, yeni fetihden cesâretlenmiş olan pâdişâh, Astrihan'ın Osmanlılara ve Kazan'ın da Kırım hanlığına terkini talep ettiğinden (17 cemâziyelevvel 979=7 teşrin I. 1571) ve esâsen Fransa dostluğu ile Avusturya sulhundan ayrılmak istemediğinden dolayı, bu ittifak gerçekleşemedi; Osmanlılar da, taleplerini tahakkuk ettirmek için, yeni bir harekete girişmediler.

Diğer taraftan Selim II. devrinde Osmanlı hükûmeti Eflâk ve Boğdan voyvodahıkları üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmek ve Lehistan'ın buralara müdâhale etmesine mâni olmak siyâsetini ciddiyetle tâkip etti. Bunun için, Boğdan voyvodası İoan cel Cumplit (1572—1574)'e karşı yaptığı gibi, icâbında kuvvet sevk etmekten çekinmedi; hattâ şimâldeki muvâzenenin daha da bozulmamasını te'min ve rusların cenûba inmelerine mâni olmak için, Sigismund II.'un ölümünden (1572) sonra, Lehistan'da kiral intihâbı ile de faâl sûrette meşgûl oldu (bk. Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı, TOEM*, nr. 35).

Akdeniz hâkimiyeti, Kıbrıs ve Tunus'un zaptı. Selim II.'in Belgrad'dan İstanbul'a dönüşünde Kanûnî Süleyman'ın, Sigetvar seferine çıkarken, Sakız'ın zaptına me'mûr etmiş olduğu kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa, Puglia sâhillerine kadar uzayan deniz seferinden dönerek, adanın anahtarları ile birlikte cülûs bahşışında kullanılan zengin ganimetlerini takdim etti. Fakat Mısır ve Hicaz'ın alınmasından sonra, Akdeniz ticâret yollarında emniyetin te'mini ve cenûbî Asya'daki müslüman memleketlerin bu bölgede faaliyetlerini gittikçe arttıran portekizlilere karşı müdâfaası vazifesi de Osmanlı imparatorluğuna terettüp ediyordu. Kanûnî Süleyman son seferine giderken, Sumatra adasının şimâline hâkim bulunan müslüman Açe [b. bk.] devletinin hükümdarı 'Alâ' al-Dîn al-Kahhâr, vezîri Husayn vâsıtası ile, pâdişâha bir mektup göndererek, her taraftan portekizliler ile sarıldığından bahisle, yardım talebinde bulunmuş, ayrıca Seylân ve Kalikut hükümdarlarının da Osmanlılara itâate hazır olduklarını ve o tarafa do-

nanma gönderilecek olursa, buraların kolaylıkla fethedileceğini de tebâruz ettirmiş idi. Selim II, cülûsunu tâkip eden karışıklıkların yatıştırılmasını bekledikten sonra, İskenderiye kapudanı Kızır'ın serdarlığında 15 kadirge ve 2 barça ile topçu başının-emrinde 7 nefer topçu, Mısır kullarından kifâyet miktarda asker, top, tüfenk v.b. mühimmatın gönderilmesini emretti (Açe sultanına gönderilen 16 rebiülevvel, 975=20 eylül 1567 tarihli mektup için bk. Safvet, *Bir Osmanlı filusunun Sumatra seferi*, *TOEM*, 10, s. 606 v.dd.). Ancak Yemen hâdiseleri yüzünden, bu kuvvetin sevki tehir edilerek (Sultan 'Alâ' al-Dîn'e yazılan ikinci mektup için bk. A. Feridûn, *ayn. esr.*, II, 554 v.d.), ertesi yıl bir miktar asker ve mâlzeme gönderildi ise de, imparatorluk bakımından müsbet bir netice alınmadı ve gidenler orada yerleşip kaldılar (bk. Safvet, *ayn. esr.*, *TOEM*, 11, s. 678 v.dd.).

Yine bu sıralarda Sokullu'nun yerinde bir görüşü ile, donanmanın icâbında Kızıldeniz'e nakli ve portekizlilerin Hindistan'dan geri atılmalarını te'min etmek için, Süveyş kanalı'nın açılmasına karar verilerek, Mısır beyler-beyine de muktezi hesapları yaptırtması emredildiği hâlde (12 receb 975=12 kânûn II. 1568 tarihli hüküm için bk. İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1. kısım, s. 32, nr. 4), Akdeniz ticâretinde mühim değişiklikler yapacak mâhiyette olan bu teşebbüs de akim kaldı.

Diğer taraftan şarkî Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin kat'iyetle teessüsü ve bu bölgede emniyetin sağlanarak, imparatorluğun muhtelif ülkeleri arasında muvâsalanın kolaylaştırılması için, venediklilerin elinde bulunan Kıbrıs adasının fethi zarûrî idi. Üçüncü vezir Piyâle Paşa ile altıncı vezir Lala Mustafa Paşa'nın böyle bir harbe taraftar olmaları da, görünüşte, Sokullu aleyhdarlığı gibi, şahsî mes'elelerin altında esâs itibârıyla bu zarûreti ifâde ediyordu. Kaldı ki, Kıbrıs halkından pek çoğu, „emniyet-i islâmı“ tercih ile, türk idâresine geçmek için mürâcaat ediyorlardı (bk. Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar*, *TOEM*, 19, 1181 v.d.). Bunlara Selim II.'in nedimleri arasında bulunan ve kendisine Nakşe (Naxos) dukağı tevcih edilmiş olan Joseph Nassi (Michel, Miguez Nasi; bk. Tommaso Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli*, Bologna, 1932, s. 101 v.d.; Safvet, *Yusuf Nâsi*, *TOEM*, sayı 16)'nin pâdişah üzerindeki teşvik ve telkinleri ile, müfti Ebûsu'ûd'un harp taraftarlarına iltihak ederek, fetvâ vermesi de eklenince, Avrupa devletlerinin Osmanlılar aleyhine ittifaklarından çekinen sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefe-

tine rağmen Kıbrıs'ın fethine karar verilip, Venedik'e harp ilân edildi ve İstanbul'daki balyosu Marcantonio Barbora seleflerine yapıldığı gibi, Rumeli-Hisarı'na hapsedilmeyip, sâdece kendi ikametgâhında nezâret altına alındı (bk. Ch. Yriarte, *Vie d'un patricien de Venise au XVIIe siècle*, Paris, 1874).

Selim II., Kıbrıs seferi serdarlığına Lala Mustafa Paşa'yı ve donanma baş-kumandanlığına da Piyâle Paşa'yı tâyin etti ve Lala Mustafa Paşa donanmanın son kısmı ile Beşiktaş'taki Hayreddin iskelesinden hareket ettiği günde (10 zilhicce 977=16 mayıs 1570) kendi hassa gemilerinden birini serdara tahsis edip, onu Yedi-Kule açıklarına kadar teşvî eyledi (Şayh Mar'î b. Yûsuf al-Mukaddasî, *Fazâ'il-i Âl-i 'Osmân*, trk. trc. Şâbân Şifâ'i, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3404, var. 102b).

Lefkoşe'nin zaptından (9 eylül 1570) sonra, uzun zaman mukavemet eden Magosa (Famagusta)'nın zaptı (1 ağustos 1571) ile, Kıbrıs 13 ayda fethedilerek, Anadolu'dan İçel, Tarsus ve Kozan (Sis) sancaklarının ilâvesi ile bir beyler-beylik hâline getirildi. Aynı zamanda adanın sür'atle tahirine başlandı ve iktisâdî durumları sarsılmış olan yerli halkın eskiden verdikleri bir kısım vergiler ref-edildiği gibi (cemâziyelâhır başları 980=teşrin I. 1572 tarihli kanun-nâme için bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esâs-ları*, I, 348 v.dd.), burayı imar etmek ve türk nüfûzunu arttırmak için de, başta Karaman eyâleti olmak üzere, Antalya, Alâiye, Manavgat, Adana ve Bozok gibi, muhtelif sancaklardan getirilen ahâli ile iskân edildi.

Bununla berâber Kıbrıs seferi, Sokullu'nun tahmin ettiği şekilde, papa Pius V.'un hiristi-yan âlemini türklere karşı bir haçlı seferine dâvet etmesine, papalık ile Venedik ve İspanya arasında üçlü bir ittifaka sebep oldu (20 mayıs 1571); sonunda İspanya'ya tâbî bâzı prenslikler ile Malta şövalyeleri de bu ittifaka iltihâk ettiler. Karl V.'ın gayr-i meşrû oğlu Don Juan kumandasındaki müttefik kuvvetler, serdar Pertev Paşa ile kapudan-ı deryâ Müezzinzâde Ali Paşa emrindeki Osmanlı donanmasını İnebahtı (Lepanto)'da yenmeğe muvaffak oldular ise de (7 teşrin I. 1571), kendileri de ağır zâyîata uğradıklarından, her hangi bir istirdat veya istilâyâ teşebbüs edemeyip, üslerine çekilmek zorunda kaldılar [bk. mad. LEPANTO]. Bozgun haberini Cezâyir-i Garb beyler-beyi Uluç Ali Paşa'nın Edirne'ye gönderdiği bir adamından haber alan (3 cemâziyelâhır 979=23 teşrin I. 1571) Sultan Selim II., bundan son derecede müteessir olarak, yemekten-içmekten

kesildi ve kendisini ibâdete verdi. Bununla berâber paşanın unvanı olan Uluç'u Kılıç'a tebdil edip, onu kapudan-ı deryahğa tâyin ettikten sonra, derhâl İstanbul'a avdet ile, yeni bir donanma inşâsına koyulan Sokullu'yu teşvikten geri kalmayıp, kendisi de tersâne civârındaki hassa bahçesinden bir kısmını ifrâz ederek, burada 8 kemerli bir tersâne ihdâs ettirdi (bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*, nşr. Müteferrika, s. 95). Filhakika 1572 baharında Kılıç Ali Paşa kumandasında Akdeniz'e açılan bu yeni Osmanlı donanması karşısında müttefikler Navarin'e taarruz edemediler; üstelik ispanyollar venediklileri yalnız başlarına bırakıp, memleketlerine döndüler. Müttefikleri tarafından terk edilen Venedik ise, İstanbul'daki fransız elçisinin tavassutu ile, sulha temâyül etti. Esâsen Venedik cumhuriyeti, daha Magosa muhâsarası devam ederken, Osmanlılar ile sulha tâlip olarak, Jacopo Ragazzoni'yi fevkalâde elçi sıfatı ile İstanbul'a göndermiş, fakat 1571 nisanından haziranına kadar devam eden müzâkerelerden bir netice alınmamış idi (J. Ragazzoni'nin *Relazione*'si için bk. E. Alberi, *ayn. esr.*, 3. seri, II, 78 v.dd.). Bu defa sulh akdine Marcantonio Barbaro me'mûr edildi ve 5 ay süren müzâkerelerden sonra, 7 mart 1573'te bir sulh muâhadesi imzalandı. Bununla Venedik, Kıbrıs'ın türk hâkimiyetine geçişini, henüz elinde bulunan Sopoto kalesini idâdeyi, Kanûnî Süleyman zamanında Osmanlılara te'diye olunan miktara muâdil olmak üzere, 300.000 duka tazminat ödemeği ve Zanta adası senelik vergisinin 500 dukadan 1.500 dukaya çıkarılmasını kabûl ediyordu (sulhun akdinden sonra verilen 14 zilkâde 980=18 mart 1573 tarihli ahid-nâme için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 24, nr. 4; krş. J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 275 v.d.). Muâhede metni Barbaro'nun oğlu Francesco tarafından Venedik'e götürüldü ve sulha susamış olan senato tarafından derhâl tasdik edilerek, fevkalâde elçi Andrea Badoer vâsıtası ile, Bâbâliye takdim edildi. Aynı zamanda Venedik, M. Barbaro'nun yerine, Antonio Tiepolo'yu gönderdi (bk. Tommaso Bertelè, *ayn. esr.*, s. 110).

Venedik ile Osmanlılar arasında dostluk ihtiyâ edilirken, garbî Akdeniz'de ispanyollar ile mücâdele devam ediyordu. Kıbrıs seferi sırasında, Gırnata müslümanları gittikçe artan ispanyol tahakkümüne karşı İstanbul'a murahasalar göndererek, yardım istemişler ve bunun üzerine kendilerine fetihten sonra o tarafa donanma sevkedileceği vaad edilmiş idi. Ancak Osmanlı devleti Lepanto'da donanmasını kaybettiğinden, bu imkânâ sâhip olamadı ve gırnatahlar da yeni bir talepte bulunmadılar. Fa-

kat Tunus'taki Halkulvad (Goletta) kal'sini ellerinde bulunduran ispanyolların iki yıl önce Uluç Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrine hücum etmeleri türk-ispanyol mücâdelesini alevlendirdi 7 teşrin I. 1572'de 90 kadirge ile Sicilya'dan hareket eden Don Juan beyler-beyi Haydar Paşa'nın tahliye etmek zorunda kaldığı Tunus'u zaptederek, hükümdarlığını Mavlay Hasan'ın oğlu Mehmed'e verdi ve burada yeni bir kale yaptırtıp, içine 8.000 muhafız bıraktıktan sonra, avdet etti. Selim II., bu mühim mevkiin istirdadı için, Venedik sulhu yapıldıktan sonra, kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'ya „azîm donanma tedârîkini“ ferman ettiği gibi (bk. Zarfî Orgun, *Selim II.'in kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'ya emirleri*, *Tarih vasikaları*, 11, s. 325 v.dd.), Yemen fâtihî vezir Sinan Paşa'yı da gönderilecek kara kuvvetlerine serdar tâyin etti. 23 muharrem 982 (15 mayıs 1574)'de Kaley-i Sultaniye'den hareket eden Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa, Tunus'u Halkulvad'ta (6 cemâziyelevvel=24 ağustos) ve ispanyolların elinde bulunan diğer küçük kaleleri zaptettiler. Tunus, yeni bir beyler-beylik hâline getirilerek, Ramazan Paşa'ya verildi (Kâtib Çelebi, *ayn. esr.*, 97 v.d.). Cezâyir ve Trablusgarb'dan sonra, Tunus'un da bir eyâlet yapılması ile, şimâlî Afrika'da Osmanlı idâresi kat'iyetle yerleşmiş ve dolayısı ile, garbî Akdeniz'de türk hâkimiyeti kuvvetlendirilmiş oldu.

Vefatı ve şahsiyeti. Serdar Sinan Paşa ile Kılıç Ali Paşa Tunus'un fethinden İstanbul'a avdet ettikten (receb başları 982=1574 teşrin I. ortaları) ve Avusturya ile 8 yıl için akdedilmiş olan 1568 sulhu teccid edildikten bir müddet sonra, haremdeki hamamda ayağı mermere takılıp, bir yanı üzerine düşen Sultan Selim, hekim-başı Garsüddin-zâde tarafından yakı tedâvisine tâbî tutulmasına rağmen, hummaya yakalandı; arkasından da mide ağrıları başladı ve bundan kurtulamayarak, 28 şâbân 982 (13 kânûn I. 1574) pazartesi günü, zevâl vakti vefat etti (bk. Mehmed b. Mehmed, *Nuḥbat al-tavâriḥ*, s. 128). Cenâze namazı, oğlu Murad III.'in cülûsunu tâkip eden 9 ramazan (23 kânûn I. 1574) perşembe günü sarayda, serviler arasında, müfti Hamid Efendi tarafından, kıldırılarak, Ayasofya câmiî avlusunda inşâsını emretmiş olduğu, fakat henüz tamamlanmamış bulunan türbesine defnedildi. Saltanatı 8 yıl, 2 ay, 19 gün sürmüş olup, İstanbul'da vefat eden ilk Osmanlı pâdişahıdır.

Bacak kısmı gövdesinden uzun, orta boylu, tıknaz, açık ahlî, ince kaşlı, sarıya mâil elâ gözlü olup, lisanında bir az pelteklik bulunan Selim II., sarışnılığından dolayı, „Sarı“ unvanı

ile mâruftur, Gençliğinde içki kullanan Selim II, saltanatının sonlarında, Halvetî şeyhi Âmidî Süleyman Efendi'yi çağırarak, bütün nehiylerden tövbe ve hastalığında şarap içmesi tavsiye edildiği hâlde, bunu reddetmiştir. Aynı zamanda ava da meraklı olup, avlanmak için sık-sık Edirne'ye giderdi. Bundan dolayı devlet işleri ile pek uğraşamamış, saltanatı devâmınca hiç bir sefere iştirak etmeyerek, ordunun başında harbe gitmek an'anesini terkeden ilk Osmanlı pâdişâhı olmuştur. Esâsen harbi sevmeyişinden, sulhu tercih ile, şehzâdeliğinde Şâh Tahmâsp'a verdiği ahid-nâmeye sâdik kalarak, İran ile dostâne münâsebetler idâme ettirmiş ve Sokullu'nun da telkîni ile, Fransa dostluğuna ehemmiyet atfetmiştir. Ancak Fransa'ya verdiği 7 cemâziyelevvel 977 (18 teşrin I. 1569) tarihli ahid-nâmede, Ceneviz, Sicilya ve Ankona gemilerinin türk sularında fransız bayrağı altında dolaşabilecekleri gibi, yeni ve geniş imtiyazlardan başka, ahid-nâmenin iki taraf hükümdarlarının hayatları ile mukayyet olmayacağı hakkında bir hüküm de bulunması (bk. Baron de Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*, I, 91 v. dd.), ileride Osmanlı imparatorluğu aleyhine işleyecek olan kapitülasyonların dâimîlik vasfını kazanmasına sebep olmuştur.

Selim II. imparatorluğun idâresini devlet ricâline bırakmakla berâber, zihnine takılan fikirlerden kolay-kolay caymayan bir yaradılıştan bulduğundan, icâbında müdâhalede geri kalmamış, Sokullu'ya aleyhdar olan Lala Mustafa ile Koca Sinan Paşa'ları nezâret ile divân-ı hümayûna soktuğu gibi, yine sadrâzamının muhâlefetine rağmen, Kıbrıs serferine karar vermiş idi. Şehzâdeliğinde kendisine hizmet edenlere mansıplar tevcih etmiş, ağabeyi şehzâde Mustafa'nın katili Zâl Mahmud'u vezârete kadar yükselttiği gibi, kızlarından birini tezvîc ederek, onu damad da edinmiştir. Aynı zamanda âlimlere şâirlere karşı himâyekâr davranmış, daha şehzâdeliğinde, başta müverrih Âlî olmak üzere, Sâmî, Hâtemî, Fırâkî, Ferdî, Nigârî ve Nih' gibi, bir çok âlim, şâir, ressam ve musikişinası etrafına toplamış, pâdişahlığında müftî Ebussu'ûd'a büyük bir hürmet göstermiş ve Osmanlı tarihinde ilk defa olarak ulemâyâ cûlûs bahşişi dağıtmıştır. Kendisi de devrinin meşhûr şâirlerine ayak uydurarak, „Selimî“ mahlası ile, bir çok şiirler yazmıştır ki, mürettep divânı olmamakla berâber, bâzı beyitleri divan edebiyatının güzel nümûnelerinden kabûl edilir (bk. E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman poetry*, III, 167 v. d.; burada 2 gazelinin ingilizce tercümesi de bulunmaktadır).

Selim II., kız kardeşi Mihr-mâh ile zevcelelerinden şehzâde Murad'ın annesi Nûrbânû Sultan'ın te'sirleri altında bulunduğundan, zamanında sarayda kadın nüfûzu artmış, haremini dolduran kadınların çokluğu yüzünden, sarayda bir çok yabancı diller konuşulur olmuştur (S. Takats, *Macaristan türk âleminden çizgi-ler*, trc. S. Karatay, Ankara, 1958, s. 23).

Onun cûlûsundan sonra Osmanlı şehzâdelerinin sancığa çıkarılmaları usûlünde değişiklik yapılarak, yalnız en büyük şehzâdeye sancak verilmesine başlanmış ve büyük oğlu Murad'ın 1562'den beri bulunduğu Manisa sancığı, veliahd-shêzâde sancığı olarak seçilmiştir ki, Ahmed I.'e kadar sonraki Osmanlı pâdişahları hep bu sancaktan gelip, tahta cûlûs etmişlerdir.

Selim II.'in muhtelif zevcelerinden 7 oğlu ve 5 kızı dünyaya gelmiş idi (J. v. Hammer, VI, 287; krş. Jacopo Ragazzoni, *Relazione*, göst. yer., s. 97). Oğullarından Osman kendisinden 2 yıl evvel ölmüş, Mehmed, Süleyman, Mustafa, Cihangir ve Abdullah adlarındaki 5 oğlu ise, ağa-beyleri Murad III.'in cûlûs ettiği gün katledilerek, babalarının türbesine defnedilmiştir. Kızlarından İsmihan'ı Sokullu Mehmed, Gevherhan'ı Piyâle ve Şah-Sultan'ı da Zâl Mahmud Paşa ile evlendirmiş, Fatma adındaki diğer bir kızı da Murad III. zamanında Siyavuş Paşa'ya tezvîc edilmiştir.

Selim II., zevk u sefâyâ düşkün olmasına rağmen, imar ve hayır faaliyetlerinden de geri kalmamış, Mekke'de harâp olan su yollarını tâmir, Mescid-i Harâm'ı mermer kubbeler ile tezyin, İstanbul'da Ayasofya câmiinin etrafındaki pâyendeler ile birlikte, iki medrese inşa ve câmie iki minâre daha ilâve ettirmiş, ayrıca Lefkoşe'de adını taşıyan Selimîye câmiî ile Aziz Efendi tekkesini, Bergos ve Payas'ta câmi, han ve hamamlar, Navarin'de bir kule yaptırmış ve Eski-İl kazâsına tâbî Sultâniye kasabasını inşa ettirmiştir. Fakat muhakkak ki, en büyük inşâatı, Mimar Sinan'ın eseri ve Osmanlı mimarisinin en zarif nümûnelerinden olan Edirne'deki Selimiye câmiî ve külliyesidir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âlî, *Kunh al-ahbâr* (yazma nüshalar, Selim devri vekayii); aynı mll., *Nâdirat al-mahârib* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1290; *Konya muhârebesi*); Mustafa Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), 53—125; Vusûlî Mehmed Çelebî, *Selim-nâme* (Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 321); *Tevârih-i Âl-i Osman* (Topkapı, Revan kütüp., nr. 1106, tür. yer.); *İhtat-nâme* (Husrev Paşa kütüp., nr. 341; şehzâdeliği sırasında Selim II.'in maiye-

tinde bulunan biri tarafından yazılmış olup, saltanat mücade'esine âit kıymetli mâlûmatı ihtivâ eder); Peçnyulu İbrahim, *Tarih*, I, 18, 153, 270, 302, 306, 384—409, 438—504; Müneccim-başı Ahmed, *Şahâ'if al-ahbâr*, türk trc., İstanbul, 1285, III, 475, 487, 498, 502, 510 v. dd., 517, 520—535; Mehmed b. Mehmed, *Nuḥbat al-tavâriḥ va 'l-ahbâr* (İstanbul, 1276), 65, 77, 82, 96—101, 106—129; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), 446 v. d., 475—478, 509, 523, 545—567, 575—584, 590—596; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 39 v. d.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkat al-cavâmi*, I, 6; Bernardo Navagero, *Relazione* (E. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al-Senato durante il secolo decimosesto*, 3. seri, I, Firenze, 1840, s. 76 v. dd.); Domenico Trevisano, *Relazione* (göst. yer., 116, 174 v. d.); Marcantonio Barbaro, *Relazione* (göst. yer., 318); Busbecq, *Türk mektupları* (trc. Hüseyin Câhid Yalçın), İstanbul, 1939, fihrist; Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Buch* (Frankfort-sur-le Main, 1674), s. 21—71; Demetrie Kantemir, *Geschichte des Osmanischen Reichs* (Hamburg, 1745), 349—374; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), VI, 39, 78 v. d., 180—288; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1855), III, fihrist.

(ŞERÂFEDDİN TURAN.)

SELİM III., Osmanlı hânedanının 28. hükümdarı olup, Mustafa III.'nin oğludur ve 27 cemâziyelevvel 1175 (24 kânûn I. 1761)'te İstanbul'da doğmuştur (Vâsîf, *Tarih*, I, 206). Annesinin adı Mihrişah Sultan'dır. Fransız saltânâti zamanına tesâdüf eden bu pâdişahın saltanatı devri, türk kültür ve medeniyet tarihinde, bir dönüm noktası teşkil eder. Mustafa III.'nin ilk erkek evlâdı olduğu için, saray âdetleri gereğince, Selim III.'in doğumu İstanbul'da yedi gün-yedi gece şenlikler ile kutlanmıştır (Vâsîf, *Tarih*, I, 206). Mustafa III. oğlu Selim III.'in iyi bir tahsil görmesine itina etmiştir. XVIII. asrın başlarından itibaren Osmanlı imparatorluğunda ıslahat teşebbüsüne girişildiği mâlûmdur. Bit'assa Selim III.'in babası askerî ve mülkî sâhâlarda ıslahat yapmak için gayret göstermiş ve Avrupa'dan mütebassıslar getirterek, tophâneyi ıslah etmiş; mühendis hâne-i berri-i hümayûnu kurmuştur. Bir çok türk müelliflerinin kanaatine göre, Selim'de ıslahat fikirlerinin daha genç yaşlarında yerleşmiş bulunmasında, babasının büyük te'siri olmuştur (Enver Ziya Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümayûnları*, Ankara, 1942, s. 7).

Mustafa III.'nin vefâtı üzerine, 1774'te tahta geçen Abdülhamid I., veliahd-shêzâdelerin ka-

fes arkasında yaşamağa mecbûr oldukları hapîs hayatının ağır şartlarını Selim'e tatbik etmedi ve Selim oldukça serbest bir hayat yaşadı (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa, T.M.*, İstanbul, 1936, V, 255). Selim'in musikî ve edebiyata karşı kabiliyeti var idi. Genç olmasına rağmen, bu sâhâlarda başarılar elde etmeğe muvaffak olmuş idi. Aynı zamanda memleket işleri ile de alâkadar olmağa başlamış ve hattâ Avrupa devletlerinin siyâsetini ve onların idârî, askerî teşkilâtını öğrenmek için, Fransa kralı Louis XVI. ile gizlice muhâbere etmek imkânını bulmuş idi. Fakat Selim'in 28 yıl süren şehzâdelik devri hep aynı müsâit şartlar içinde geçmemiştir. Onun 1785'ten sonra kafes arkasında üzüntülü günler geçirmesinin sebebi sadrâzam Halil Hâmid Paşa mes'elesi ile ilgili gösterilir.

1774 Kaynarca muâhedeşi ile son bu'an Osmanlı-rus harpleri neticesinde imparatorluğun mâlî,iktisadî ve idârî durumu sarsılmış, bir çok eyâletlerde mütegalibe bir sınıf türemiş, emniyet ve âsâyiş bozulmuş idi. Bu karışık durumdan faydalanan Rusya ise, 1783'te Kırım'ı işgal ve daha sonra da ilhâk etmiş ve Avusturya imparatorluğu ile de ittifak yaparak, Osmanlı devletini tehdide başlamış idi. Abdülhamid I. bu duruma bir son vermek için en müessir vâsitanın Mustafa III. zamanında başlanan ıslahat hareketlerine devam edilmesi olduğu kanaati ile, 25 mubârrem 1197 (1782)'de ıslahat taraftarı ve tecrübeli bir vezir olan Halil Hâmid Paşa'yı sadâret makamına getirmiş ve ıslahata devam olunmasını emretmiş idi. (Cevdet, *Tarih*, II, 235 ve 355). İleri görüşlü bir sadrâzam olan Halil Hâmid Paşa planlar hazırladı ve Avrupa'dan mütebassıslar getirtti (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmid Paşa, T.M.*, İstanbul, 1936, V, 213); bunları daha kolaylıkla tatbik edebilmek için, yaşlanmış pâdişahı hal'e ederek, yerine veliahd Selim'i geçirmeyi düşünüyordu. Bu hedefe varmak için şeyhulislâm Dürri-zâde Atâullah Efendi, vüzerâdan Râif Paşa, eski yeniçeri-ağası Yahya Ağa ve daha bâzı Selim taraftarları ile anlaşmış idi. Kapudan-ı derya Cezâyirli Gâzî Hasan Paşa bu teşebbüsten haberdar olup, keyfiyeti pâdişaha bildirince, Halil Hâmid Paşa azledildi ve diğer mütegebhisler de tezebye olundular. Selim'in bu mes'eleda şahsan ne derece ilgisi bulunduğu mâlûm değildir. Yalnız onun bâzan devlet işlerinin ağır yürümesini tenkit ederek, „Esnâ şimdi saltanatta olsam, işler başka türlü olurdu“ dediği bir çok müellifler tarafından zikredilmiştir. Mühim olan nokta Selim'in bu hâdiseden sonra sarayda çok daha sıkı bir nezâret altında yaşamağa mecbur kalmış olmasıdır.

(tafsilât için bk. Câbî Said, *Tarih*, yazma, I. Ü. Edebiyat fakültesi tarih semineri kitaplığı, s. 8).

Selim, kafes hayatının verdiği ıstırap ve kasveti şiirlerinde belirtmeğe çalışmıştır. Onun müzikî ile en fazla meşgûl olduğu zaman şehzâdelik devri olmuştur. En güzel parçalarını bu devirde bestelemiştir. Ahmed Râsim (*Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1327—1329, III, 1426 v.d.), Rauf Yektâ Bey'den naklen, Selim'in türk musikisinde yetişen dehâlardan biri olduğunu kaydeder. Bâzı besteleri bugün bile zevkle dinlenmektedir. Selim'in edebiyat sâhasında vücûda getirmiş olduğu divanı zikre değer. Şiirlerinde İlhamî mahlasını kullanmıştır (Necâtî Elgin, *Selim III.-İlhamî*, Konya, 1959). Selim III. çok cepheli bir insan idi. Avrupa'nın teknik üstünlüğünden faydalanarak, Osmanlı devletine zarûrî görülen ıslahatı yapmak emeli onda şehzâdelik devrinde kendini göstermiş idi. Rivâyete göre, bu devirde Selim „topçuluk tekniğine dâir“ bir risâle kaleme almıştır (Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mühendis-hâne-i berri-i hümayûn*, İstanbul, 1312, s. 30). Fransa kralı Louis XVI. ile mektuplaşarak, ondan Fransa'nın askerî ve idârî teşkilâtı hakkında mâlûmat istemiş ve aynı zamanda Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı imparatorluğu topraklarında tâkip ettikleri fütûhât siyâsetine karşı Fransa'nın Osmanlı devletine müzâheretini elde etmeğe çalışmış idi. Selim'in bu gizli muhâberesini kendi adamlarından İshak Bey ile Fransa'nın İstanbul sefiri Choiseul Gouffier'nin yardımı ile te'min ettiği anlaşılmaktadır (bk. T. Vallé, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1855, s. 418; İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, Ankara, 1938, sayı 5/6, s. 191—246). İshak Bey'in Fransa'ya gönderilmesi hakkında Fransa hükûmeti tarafından Selim III. 'e yazılan bir cevapta, Fransa devletinin İshak Bey'i misâfir olarak kabul edeceği ve kendisine lâzım gelen her türlü fen ve maârifin ona tâlim ve telkîn olunacağı, Fransa'nın en müteber kale, tophâne ve işyerlerinin gezdirileceği bildirilmiş idi. Selim'in Fransa'ya gönderdiği mektupları, kendi yakınlarından olup, devrin siyâset ve ilim sâhasında tanınmış bir şahsiyet olan Ebûbekir Râtîb Efendi tarafından kaleme alınır. Selim bunları gözden geçirir, tashih ve ilâveler yapardı.

Abdülhamid I. 1789 ocağında, Özi kalesinin düşmesi üzerine, pek müteessir olarak, hastalanmış ve 20/11 receb 1203 (6/7 nisan 1789) gecesi vefat etmiş idi. Durum Darüsseâde-ağası İdris Ağa ve Silâhdar ağası Yahya Ağa tarafından Şimşirlik'teki harem dâiresinde bulunan Selim III. 'e bildirilmiş ve Selim III. Hırka-ı şerif odasında, 11 receb 1203 (7 nisan 1789)'te,

muhteşem bir merâsim ile, Osmanlı tahtına cülûs etmiştir (Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 110—117; bir de Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, IV, 234). Selim'in tahta geçmesi İstanbul'da ve bütün imparatorluk topraklarında sevinçle karşılandı, her tarafta şenlikler yapıldı (bk. Tayyâr-zâde Mehmed Atâ, *Tarih*, IV, 57). 1774 Kaynarca muâhedesinden beri memlekette artan huzursuzluk ve 1788'den beri Avusturya-Rusya'ya karşı savaşlardaki başarısızlığın sebepleri yaşanmış pâdişahın idâresizliğine haml olunmakta idi. Selim'in tahta cülûsu yabancı dost memleketlerde de ilgi ile karşılanmıştır (Prusya kiralığının İstanbul'daki sefiri Dietz'in Selim III. 'in şahsiyeti ve âtide muhtac olacağı zamanı ve karşılaşacağı zorlukları belirten raporu için bk. K. Zinkeisen, VI, 722 not).

Selim III. 'in inkılâpı bir ruh taşıdığı dâha ilk günlerde belli olmuş idi. Saray geleneklerine göre, Osmanlı pâdişahları kılınc kuşanmadan evvel Cuma selâmlığına çıkmazlarken, Selim III. bu an'aneyle riâyet etmeyerek, büyük bir selâmlık alayı ile, ilk cuma namazını kılmak üzere, Ayasofya câmiine gelmiştir (İ. H. Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 200). 17 receb 1203 (13 nisan 1789) tarihine rastlayan pazartesi günü büyük bir merâsim alayı ile Topkapı sarayı'ndan hareket eden Selim III., Fâtih câmiine gelmiş ve burada ecdâdının mezarını ziyaret ettikten sonra, Eyyûb câmiine giderek, kılınc kuşanmıştır. Cülûsundan dört gün sonra annesi Mihrişah Sultan'ı Yeni-Saray'dan Topkapıya naklettirmiş idi. Selim III. 'in, Şah-Sultan, Hadice Sultan ve Bek'ân Sultan adlarında, üç kız kardeşi var idi. Selim III. her cuma selâmlığından sonra, üç hafta zarfında bu kız kardeşlerinden her birini kendi saraylarında ayrı-ayrı ziyaret ederdi. Planlarını lâıykı ile tatbik etmek için, sarayın, hattâ annesinin bile te'sirinden uzak bulunmağa başlangıçta pek riâyet eden Selim III. en küçük devlet işleri ile şahsan ilgilenecek, büyük bir gayretle işe başladı. Büyük bir cesâretle Rusya ve Avusturya harplerine devam olunmasına karar verdi. Bu husustaki ilk fermanında „düşmandan intikam alınmadıkça, kılınc kınına girmeyecektir“ denilmekte ve her lüzumlu her tedbirin alınması emredilmekte idi. Aynı meâlde diğer bir ferman da Rusçuk'ta Osmanlı orduları karargâh merkezinde bulunan sadrâzam Koca Yusuf Paşa'ya gönderildi (Cevdet, *Tarih*, IV, 280).

Pâdişah devlet idâresinin iyi işlemesi için, şehzâdelik zamanından beri kendisine sadâkatleri ile tanınanlara yeni vazifeler verdiği gibi, ulemâyı ve askerleri taltif etmekte de kusur

etmedi. Devlet idâresi başına henüz geçtiği sıralarda Tersâne emîni Selim Ağa ile oğlu Nazif'in idam olunmaları dolayısı ile, bâzı müverrihler onun zulüm ve istibdat ile işe başladığını ileri sürmüşlerdir. Selim III. her bakımdan örnek bir pâdişah idi, bilhassa halim mizacı olması dolayısı ile adâlete riâyet ederdi. Gerek Câbî Saîd, gerek Cevdet Paşa'nın verdikleri mâlûmattan açıkça belli olmaktadır ki, bu idam hâdisesi devlet işlerini insafsızca baltalamaktan çekinmeyen bozgunculuk zihniyetine karşı bir cevap idi. Tersâne emîni Selim Ağa'ya donanmanın noksanlarının sür'atle ikmâlî husûsunda emir ve tâlimat göndermiş olan pâdişah, bunun yerine getirilip-getirilmediğini mahallinde görmek istemiş idi. Bu teftişlerinin birinde Selim Ağa'nın işçilerin ücretlerini vermeyerek, onları işlerinden uzaklaştırdığını anlamış idi. Tersâne emîninin bu hiyânetine bizzat Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın sadrâzama daha evvel yazmış olduğu bir mektupta da işâret olunmuştur (Cevdet, IV, 273; Câbî Saîd, s. 7—8).

Kapudan-ı deryâ Gâzî Hasan Paşa'nın azli de pâdişahın kendisine iğbirârı ile izah edilmek istenilmiş ise de, bu doğru değil idi. Gâzî Hasan Paşa'nın azli mes'elesi Abdülhamid I. 'in son saltanat yılı esnâsında karar altına alınmış, fakat kapudan-ı deryânın devlete yaptığı büyük hizmetler göz önüne alınarak, azli keyfiyeti bir müddet için geri bırakılmış idi. Selim III. de onu azletmemiş, ancak İsmâîlî seraskerliğine tâyin edilmesini uygun görmüştür. Onun yerine kapudan-ı deryâlığa Giritli Hüseyin Paşa tâyin olundu (Mustafa Nûrî, *Natâiye al-vukû'ât*, İstanbul, 1219, IV, 24). Hüseyin Paşa Selim III. 'in çocukluk arkadaşı idi; vefâtına kadar Selim III. 'in yanında mühim hizmetlerde bulunmuştur.

Selim III. saltanatının ilk günlerinden itibaren, 1788 baharından beri Kafkasya ve Rumeli'de Rusya ile Avusturya'ya karşı savaşan ordularının gücünü arttırmaya gayret etti. Tahta çıktığı sıralarda Özi ve Hotin gibi, mühim kaleler düşmanın eline geçmiş, avusturyalılar da bir koldan Belgrad'ı tehdit ve bir koldan da rus orduları ile birleşerek, Osmanlı kuvvetlerini Kalas civârında tazyika başlamışlardı. Bir çok kaleler müdâfaa ve muhâfazasız bırakılmış idi. Yeniçeriler intizamsız hareket etmekte idiler. Para sıkıntısı yüzünden ulûfelerin ve askerî masrafların zamanında karşılanamaması asker arasında hoşnutsuzluğa sebebiyet vermiş idi. Cevdet Paşa (*Tarih*, IV, 282 v.d.) 1789 ilkbaharında bu yüzden bir kısım Arnavut askerlerinin Avusturya ve Rusya hizmetine geçtiklerini kaydeder. Cephedeki ordunun bu acı

durumuna bir de pâyihtahttaki hayatın düzensizlikleri ile mücâdele mecbûriyeti var idi. Devlet ricâlî, birbirleri ile rekabet edecek derecede, bir ihtişam içinde yaşıyordu. Gösteriş âdetâ bir meziyet sayılmakta idi. Bir çok kimselerin vâridâtı masraflarını karşılayamadığından, gayr-ı mevrû servet peşinden koşmak bir hastalık hâline gelmiş idi. Bir çok ilmî mansıplar ehliyetli kimselerin eline geçmiş ve bu durum halkın zararına yol açmış bulunuyordu. Bu nizamsızlık eyâletlere de sirâyet etmiş idi. Selim III. buna karşı mücâdeleye başlamış, saltanata geçtiği ilk aylarda Bâbüliye gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda tedbir alınmasını istemiş idi. Selim III. 'in şahsiyeti ve memleket hakkındaki iyi düşüncelerini gösteren bir çok kıymetli hatt-ı hümayûnları onun bu uğurda ne kadar büyük bir gayret gösterdiğine şahâdet etmektedir (*Hadîka-i vakâyi*, Üniv. kütüp., nr. TY. 6037). Genç pâdişah kaymakamına gönderdiği diğer bir hatt-ı hümayûnunda: „Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe râzı ol deseniz, ben râzıyım... Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez; ben bildiğimi size beyan eyledim, siz de devletten hissemendsiniz“— diyerek, devlet ileri gelenlerini millete hizmet etmeleri için teşvik ediyordu. Nihâyet 20 şâban 1203 (16 mayıs 1789) tarihinde devletin içinde bulunduğu durumu görüşmek ve bir nizam vermek için, büyük bir meclis toplanmasını emretti. Revan köşkünde yapılan bu toplantıya pâyihtahttaki ve taşradaki bütün devlet ricâlî, ordu-i hümayûn mümessilleri de katılmışlardı. Selim III. hazır bulunan şeyhulislâmdan nâiplerin zulmüne ve kaymakam paşadan vüzerânın fenalıklarına nihâyet verilmesini, sekban-başidan askerî işlerin düzeltilmesine gayret etmesini istemiş, her birine ayrı-ayrı tâlimat vermiş idi. Selim III. pâyihtahtta içki ve sefâhat ile mücâdele edilmesine, meyhanelerin kapatılmasına, kibar sınıfın ve devlet ileri gelenlerinin hâl ve zamana göre hareket etmelerine, fuzûlî masraflardan korunulup, irtikâp ve irtişa yollarının kapanmasına dâir bâzı nizamlar vaz'etti. Devletin mâlî durumu endişe verici idi. Bunun için Selim III. sarayda mevcut altın ve gümüş eşyadan mühim kısmını darphâneye sevk ederek, paraya tahvilini emretti. Şehzâde, kadın efendiler ve diğer bütün câriyelere varıncaya kadar, her kes kıymetli eşyaların bir kısmını hazine emrine hediye etmişler idi. Adedleri binleri aşan bu eşyaların tam bir listesinden yapılan fedâkârlığa büyüklüğü iyice anlaşılmaktadır (İsmail Baykal, *Selim III. devrinde imdâd-ı sefer için para basılmak üzere saraydan verilen altın ve gümüş eşya hakkında, Tarih vesikaları*,

Ankara, 1944, III, sayı 13, s. 36—50). Sarayın bu hareketi halka örnek oldu. Gerek İstanbul'dan, gerekse eyâletlerden bir çok altın ve gümüş eşya hazineye teslim edildi. Başşehirde orduya yardım için bütün gayretle çalışılırken, mayıs 1789 sonlarına doğru düşmanın Kalas'ı eline geçirdiği haberi İstanbul'a geldi. Bu mağlûbiyet üzerine sadrâzam Yusuf Paşa azlolunarak, yerine kethuda Hasan Paşa tâyin olundu.

Fransa ve İspanya'nın Bâbiâli nezdindeki sefirleri Selim III.'e sulh yapmasını tavsiye etmekte, Prusya ise, Kırım'ın kurtarılması için, ittifak teklifinde bulunmakta idi ve İsveç de Osmanlı devleti ile yapacağı bir anlaşmaya göre, harbe hazır olduğunu bildirmiş idi. Ordugâhta bulunan devlet erkânı ise, harbin devamına tarafdar değil idi. Selim III. harbe devam olunmasında ısrar etti. Hattâ 16 mayıs 1789 tarihinde toplanan meclis-i meşverette sulh maddesinin de görüşülmesi rûznâmede varken, Selim III. bu maddenin rûznâmeden çıkarılmasını emretmiştir. 11 temmûz 1789'da İsveç ile müşterek düşman Rusya'ya karşı bir ittifak imzalandı. Yalnız Osmanlı devleti bu ittifaktan büyük bir fayda elde edemedi. 1 ağustos 1789'da Osmanlı orduları Fokşan'da yeni bir mağlûbiyete uğradı. Selim III. cesâretini kaybetmedi, orduya vatanperverâne söz ve nasihatlerini ihtiva eden fermanlar gönderdi. Yeniçerilerin bu harplerde nizamsız hareket etmelerine son vermelerini istedi (*Hâdika-i vakâyi*, s. 45). Sadrâzam Hasan Paşa mukabil bir taarruzda bulunmak için, Osmanlı ordusunu pek yanlış bir şekilde Bozo suyu civârına toplamış idi, 3 muharrem 1204 (23 eylül 1789) tarihinde cereyan eden savaşlarda ordu harbin kaderi üzerine te'sir eden bir mağlûbiyete uğradı. Avusturyalılar Bükreş'e girdiler ve Belgrad muhâfızı Osman Paşa da Belgrad'ı teslim etti.

Prusya kralığı 1780 senesinden beri Osmanlı devleti ile bir ittifak için tekliflerde bulunmakta idi. Fakat Osmanlı imparatorluğunun bir hristiyan devlet ile tedâfüi ve tecâvüzi ittifak yapması şimdiye kadar şeriate aykırı görülerek, kabul edilmemiş idi. Selim III. aydın düşünceli bir pâdişah olduğundan, Prusya kralığı ile ittifak yapmağa karar verdi. Bu maksat için, kendi fikirlerini anlayan ve zamanın düşüncelerini kavrayan din adamı Hâmidî-zâde Mustafa Efendi'yi şeyhulislâmğa tâyin etti. Hâmidî-zâde bir hristiyan düşmana karşı diğer bir hristiyan devlet ile ittifak akdetmenin din ve şeriata aykırı olamayacağına dâir fetva verdi. Bunun üzerine Prusya ittifakı imkân dâhiline girdi ve beş maddeden ibaret bulunan bu anlaşma 16 cemâziyelevvel 1204 (31 kânûn II. 1790) tarihinde imzalandı (Nihat

Erim, *Devletler-arası hukuk ve siyâsi tarih*, Ankara, 1953, s. 157). Bu ittifakın mühim tarafı, Osmanlı devletinin şimdiye kadar Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler hakkında yanlış bilgiye sahip olmasının meydana çıkmasıdır. Zira, bundan sonra Osmanlı devleti Avrupa devletlerinin usulleri ile aralarındaki münâsebetleri daha iyi anlamağa başlamıştır ki, bu yeni siyâsi görüşü getiren ve tatbik eden yine Selim III. olmuştur.

1790 senesi baharında, Fransız ihtilâlinin sür'atle gelişmesi dolayısı ile, garpte siyâsi durum birdenbire değişmiş idi. Osmanlı-rus harplerinin başlamasında Katerina II. (1762—1796)'ya müzâheret eden Avusturya imparatoru Joseph II. 1790 senesinde vefat etmiş ve yerine Leopold imparator olmuş idi. Prusya kralı Wilhelm II. (1785—1797) Avusturya ile Reichenbach anlaşmasını yapmış ve bu anlaşmada Prusya Avusturya'nın, Osmanlı devleti ile mütâreke yaparak, harbe son vermesini şart koşmuş idi. Avusturyalılar hem fransız ihtilâlin-den duydukları endişe sebebi ile, hem de Prusya ile yaptıkları anlaşmaya uymak için, Osmanlı devleti ile 9 muharrem 1205 (28 eylül 1790)'te evvelâ dokuz aylık bir mütâreke ve daha sonra, 3 zilhicce 1205 (4 ağustos 1791)'te, Zığtovi barış anlaşmasını imzaladılar. Buna göre, Avusturya, Belgrad da dâhil olmak üzere, harp esnâsında işgal ettiği toprakları Osmanlı devletine iade etti. Yalnız Orsova Avusturya'ya terk olundu ve Tuna nehri civârında bazı hudut tashihleri yapıldı (Nihad Erim, *ayn. esr.*, s. 167). Bu anlaşmanın Zığtovi'de yapılması bizzat Selim III.'in arzusu ile olmuş idi. Avusturyalıların müzâkere yeri olarak Bükreş'i istemelerine karşılık, Selim III. „Bükreş şimdi Avusturya'dadır, oraya gitmek Nemçelinin ayağına varmak demek olur, bu hâl devlete yakışmaz“ demiş idi (L. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV, kısım I, s. 570). Selim III.'in bu arzusu onun devlet şerefini dâimâ üstün tuttuğunu göstermektedir.

Prusya ile ittifak müzâkereleri başladığı sırada, general Potemkin de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem ordu karargâhına bir murahhas göndererek, Osmanlı devleti ile sulh yapılması için tekliflerde bulunmuş idi (Cevdet, *Tarih*, V, 12). Bu sırada Kethuda Hasan Paşa azledilmiş ve Cezayirli Gâzî Hasan Paşa, rebiülevvel 1204 (teşrin II. 1789)'te, geniş salâhiyetler ile, sadârete tâyin olunmuş idi. Gâzî Hasan Paşa Prusya ile ittifakın harbi uzatmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanâatinde idi. Bundan dolayı bir an evvel Rusya ile harbe son verilmesini faydalı buluyordu. Fakat kendisinin hastalıktan kurtulamayarak

vefat etmesi üzerine, Rusya ile barış müzâkereleri açılması husûsunda general Potemkin'in yaptığı teşebbüs de bir neticeye ulaşamadı. Esâsen Selim III., orduya gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda harbe devam olunacağı kanâatini belirtmiş idi. Selim III., büyük bir gayret ile, Ruslara karşı muvaffakiyet kazanmak için çalışıyordu; Akdeniz ve Karadeniz'de Osmanlı donanması gâlibiyetler elde etmeğe muvaffak oldu ise de, karada savaşlar Osmanlı devletinin aleyhinde gelişmekte idi. 1790 senesi sonbaharında Kili, İsmâili, Tolcu, İshakçı gibi mühim müstahkem mevkiiler ruslara geçti. Bu harplerde yeni sadrâzam Şerif Hasan Paşa'nın tedbirsizlikleri görüldüğünden, yerine Koca Yusuf Paşa cemâziyelevvel 1205 (şubat 1791)'te sadrâzam tâyin edildi. Filvâki Selim III. Rusya ile sulh yapılmasına tarafdar idi. Ancak muvaffakiyetli bir barışın silâhın şeref ve şân ile elden bırakılması hâlinde mümkün olacağını iyi biliyordu. Talihisiz pâdişahın bir çok gayretlerine rağmen, dört seneden beri devam eden harplerin yüklediği mâlî müzâyaka ve bilhassa orduda görülen nizamsızlık bir zafer elde edilmesine imkân vermedi. Kafkasya'da Canikli Ali Paşa, bir derebeyi zihniyeti ile, devletin emirlerine riâyet etmeyip, Rusya'ya teslim olmuş; halbuki Kafkas cephesinde türkler ve Kafkaslılar mem'eketlerini istilâyâ çalışan ruslara karşı şiddetle müdâfaa etmişlerdi. Balkanlardaki cephede ise, Maçin muhârebelerinden sonra (9 nisan 1791), artık yeni bir zafer beklemek ümidi kalmamış idi. İngiltere, Prusya ve İspanya'nın tavassutları üzerine, Selim III. Rusya ile barış yapılmasına râzı oldu (Tahsin Öz, *Selim III.'in sır kâtibi tarafından tutulan ruznâme. Tarih vesikaları*, 1944, sayı 14, s. 103—105).

17 zilhicce 1205 (18 ağustos 1791)'te Rusya ile 8 aylık bir mütâreke akdedildi; Yaş şehrinde sulh görüşmelerine başlandı ve 15 cemâziyelevvel 1206 (10 kânûn II. 1792)'da Yaş muâhede-i imzalandı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında Avrupa'da Dnester, Kafkasya'da Kuban nehirleri hudut olarak kabul edildi; Kırım Osmanlı devletinin elinden tamamı ile çıktı (Nihad Erim, *ayn. esr.*, s. 186). Dnestr nehrinin hudut olarak kabul olunmasına pâdişah râzı değildi, bu sebepten Bâbiâliye gönderdiği bir hatt-ı hümayûnda barış görüşmelerine me'mûr edilen Vasîf Efendi'ye beceriksizliğinden dolayı hiddetlenmiş idi. Rusya'nın Kuban bölgesine bağımsızlık verilmesi için yaptığı teklife de Selim III. yine râzı olmamış idi Zira Kaynarca muâhede-i ile, evvelce Kırım'a tanınan bağımsızlık yüzünden, bu eyâletin sür'atle elden çıkmasına yol açıldığını iyi bilen pâ-

dişah, ancak Kuban nehrinin iki devlet arasında hudut olmasına müsaade etmiş ve bu sûretle Selim III. Kuban bölgesinin mü'min bir kısmının bir müddet daha Osmanlı devleti idâresi altında kalmasını sağlamış idi (Tahsin Öz, *Ruznâme, ayn. esr.*, sayı 15, s. 183). Harplerin bu sûretle sona ermesinden sonra, ordu 10 şaban 1206 (3 nisan 1792) pazartesi günü İstanbul'a döndü. Selim III., hiç bir fedâkârlıktan çekinmeyerek techiz ettiği ordunun uğramış olduğu başarısızlık yüzünden kimseye iğbîrar göstermemiş ve sadrâzam, vezirler ve kumandanları samimiyetle karşılamış, herkese münâsip hediyeler verdikten sonra, sancak-ı şerifi teslim almış idi (*Ruznâme, ayn. esr.*, s. 187—188).

Bundan sonra Osmanlı devleti, Napoléon'un Mısır'a hücumuna kadar, Avrupa devletlerinin fransız ihtilâlinin doğan harpler ile meşgul olmalarından dolayı, bir sulh devrine girmiş oluyordu. Bu sulh devrinden faydalanan Selim III., şehzâdelik zamanından beri Osmanlı devletinde yapmayı tasavvur ettiği büyük islahat hareketine başladı. XVIII. asır başlarından itibaren, pâdişahların hemen hepsi Osmanlı devletinin müesseselerinin bozulduğunu görmüşler ve islahat yapmak arzusunu göstermişlerdi. Fakat bunun ağırlık noktasını askerî sâhadaki islahat teşkil etmiş idi. Selim III.'e göre, yalnız askerî sâha değil, devletin bütün müesseseleri baştan-başta islahat muhtac idi. Onun yapmak istediği islahat tarihte nizâm-ı cedîd adı altında toplanmıştır. Her ne kadar, yeniçeri ocağı yanında Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre bu devirde kurulmuş bulunan yeni bir askerî teşkilâta da nizâm-ı cedîd adı verilmiş ise de, esas nizâm-ı cedîd tâbiri Avrupa'nın ilim, teknik ve tecrübe-lerinden faydalanmak sûreti ile Osmanlı devletinin idârî, mülkî, askerî, ticarî, sînâî, zirâî, ilmî v. b. sâhalarda yapılması zarûrî görülen bütün islahatı ifâde etmektedir (E. Z. Karal, *Selim III. hattı hümayunları*, Ankara, 1946, s. 39 v. d.; T. Gökbilgin, bk. mad. NİZÂM-I CEDİD). Böyle bir islahatın, bir islâm devleti olarak kurulmuş olan ve kendine has bir kültür ve medeniyeti bulunan Osmanlı imparatorluğunda tatbiki büyük zorluklar arz ediyordu. Osman II. (1618—1622) ve daha sonra Ahmed III. (1703—1730) devirlerindeki teşebbüslerin büyük ihtilâllerin doğmasına sebep ve pâdişahların hayat ve saltanatlarına mâl olduğu bilinmekte idi. Islahat için incelemeler yapılmamış ve bir program hazırlanmamış idi. Selim III., herşeye rağmen, islahat hareketinin tatbikine büyük bir cesâret ile girişmeden evvel de, tecrübe, ilim ve teknikinden faydalan-

mak istenen Avrupa'yı daha iyi tanımak zaruretini duymuş idi. Bu sebeple, Zîştovi muâhadesinin imzalanmasından sonra, kendi taraftarlarından ve devrin ilim adamı Ebubekir Râtib Efendi'yi, elçi olarak, Viyana'ya gönderdi (Cevdet, *Tarih*, V, 232). 8 ay Viyana'da kalan Râtib Efendi burada yaptığı araştırmalarını yazdığı *Sefâret-nâme* (Süleymaniye, Esat Efendi kütüp, nr. 2235)'sinde toplamış ve İstanbul'a avdetinde pâdişaha takdim etmiş idi. Râtib Efendi bu *Sefâret-nâme*'sinde Avrupa devletlerinin askerî teşkilâtı ve diğer müesseseleri hakkında bilgi verdikten sonra, Avrupa devletlerinin ilerilemelerini sağlayan şartlar üzerinde de durmuş ve ayrıca Osmanlı devletinin de ilerileme ve gelişmesi için bu şartları yerine getirmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Selim III., kendi düşüncelerini de ilâve ederek, büyük bir ıslahat programı hazırladı ve ayrıca devlet ricâlinin de fikirlerine mürâaat etmeği uygun buldu. Bu sûretle, başta sadrazam Koca Yusuf Paşa olmak üzere, devletin ileri gelenleri ve tanınmış kimselerinden 22 kişiye ıslahat için lâyiha vermeleri bildirildi ki, bunlar arasında o devirde Osmanlı ordusunda hizmet gören fransız asıllı Bertranaud ile meşhur İsveçli M. d'Ohsson da bulunuyordu (Cevdet, *Tarih*, VI, 7; E. Z. Karal, *agn. esr.*, s. 36).

Selim III.'e takdim edilen ve „nizâmât-ı devlete dâir lâyihalar“ tâbir olunan bu raporlardaki mütâlealarda bir fikir birliği yok idi ve ağırlık noktasını yine askerî ıslahat teşkil ediyordu. Pâdişah, bu mütâleaları aldıktan sonra, on kişiden müteşekkil, başkanlığına Zîştovi muâhadesine Murahhas olarak giden devrin ilim adamlarından İsmail Paşa-zâde İbrâhîm İsmet Bey'i getirdiği bir hey'et kurarak, ıslahat programı hazırlanmasını emretti.

Dikkate sayandır ki, ıslahatın pâdişahın şahsî gayreti ile mümkün olacağı, bu lâyihaların verilmesinden sonra kendisini göstermişti. Zira İbrâhîm İsmet Bey de karşılaşılabilecek zorlukları görmüş ve keyfiyeti Selim III.'e arz etmiş idi. Fakat pâdişah azimli ve kararlı idi. Hey'etin hazırladığı program, elde mevcut kaynaklardan anlaşıldığına göre, 72 maddeden ibâret idi. Plânı askerî sâhada olduğu gibi, idârî, ticârî, ictimâî ve siyâsî sâhalarda da yapılacak ıslahatı ihtiva ediyordu (*Yayla imâmî risalesi*, Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 73/3370). Askerî müesseselerin ıslahı ile işe başlandı. Nizâm-ı cedid adı altında yeni bir askerî teşkilât kurulması, harp sanâyiinin baştan tanzimi, askerî sâhada yapılacak ıslahatın bağışa gâyesini teşkil ediyordu. Bunun için bir çok kanun ve nizam-nâmeler yayımlandı 20 zilkade 1206 (10 temmuz 1792)'da „Tecdîd-i ka-

nun-ı timar ve zeâmet“ adı ile çıkarılan kanunda, timar ve zeâmet erbâbından da harplere iştirâk etmemiş olanların timar hakları alınıyor ve bu hakkın, merkez ve sancaklarda, vazifelerini lâyıki ile yerine getirenlere verilmesi mecbûriyeti konuluyordu. Osmanlı ordusunun teknik sınıfını teşkil edea humbaracı, lağımçı, topçu ocakları için de, 15 receb 1207 (26 şubat 1793)'de, ayrı kanunlar çıkarıldı. Bütün humbaracı sınıfına mensup olanların bundan sonra, İstanbul'da oturmaları, muntazam tâlim-terbiye görmeleri ve bu sınıfa alınacak askerlerin mesleklerinde kabiliyetli bulunmaları gibi, yeni nizamlar vaz' edildi. Humbaracı ocakları için Hasköy'de yeni kışlalar yapılması emrolundu ve başına ricâli devletten doğru, dindar ve askerî nizam ve inzibâtı sağlamağa muktedir bir zâtın humbaracıbaşı adı altında tâyin olunması, subay ve erlerin yeni nizamlara göre maaşlarının verilmesi sağlandı. Lağımçılar için bir nizam-nâme yapıldı ve bunların da yapılacak humbaracı kışlalarında oturmaları mecbûriyeti konuldu (Cevdet, V, 287 v. dd.). Topçu sınıfı için de yeni nizam-nâmeler çıkarıldı. 1207 şabanında (mart 1793) Tophâne etrafındaki dükkân ve meskenler istimlak edildi ve buraya topçu ve arabacı kışlaları yaptırılması emrolundu. Topculuk için Avrupa'dan mühendisler getirildi; büyük topların dökülmesi için Tophâne ıslah edildiği gibi, İstanbul ve taşrada bulunan barut-hânelere de yeni bir düzen verildi. Aynı zamanda Yeniçeri ocağının da ıslah edilmesi için tedbirlere baş vuruldu. Bir çoğu esnafılık, ticâret veya daha başka işlerle uğraşan yeniçerilerin askerî inzibât ve terbiyeden uzak kalmamaları için, haftanın muayyen günlerinde tâlim ve terbiye ile meşgul olmalarına dikkat edilmesi emrolundu. ıslahat bahriyeye de teşmil edildi. 1792'de „Tersâne nizâmı“ kanunu ile büyük ve küçük gemilerde vazife gören kaptanlardan ancak ehliyetli olanların süvâri nâsp olunması, açıkta kalanların da, mülâzimlik rütbesi ile, süvâri maiyetine verilmesi, kaptanların gemilerini temiz tutmaları ve bunların harap olmamalarına dikkat etmeleri, vazifelerinde kusur görülen subay ve erlerin tecziye edilmeleri emrolunmakta idi. Selim III. tersâne ve bahriye işlerinin başına çocukluktan beri arkadaşı olan kapudan-ı derya Hüseyin Paşayı getirmiş idi. Tersâne baştan tanzim edildi, gemi inşaatına ehemmiyet verildi. Kara ve deniz kuvvetleri için yetiştirilecek zabîtlerin Avrupa teknik ilminden faydalanmaları için yeni mektepler açıldı. Selim III. babası zamanında, 1773'de Haliç'teki Sütlüce civârında açılmış bulunan „Mühendishâne-i bahrî-i hümayûnu“ tevsi ettiği gibi, bunun yanında „Mühendishâne-i berri-i

hümayûnu“ 1207 (1794) tarihinde kurarak, ilk türk teknik okulunu açmış oldu (Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i berri-i hümayûn*, İstanbul, 1312). Bu yüksek okullarda Avrupa'dan getirilen mütehasşislardan başka, türk hocalar da var idi. Kırımı Es'ad Efendi, İshak Efendi ve diğer türk bilg'inleri riyâziye, hendese, istihkâmîlik gibi fen bilgilerine âit dersler vermekte idiler. Ayrıca garp dillerinden tercümeler yaptırılmış ve bir kütüphâne de vücûde getirilmiş idi (Mehmed Esad, *agn. esr.*, s. 33).

Pâdişahın üzerinde ehemmiyetle durduğu mesele yeni bir askerî teşkilâtın kurulması idi. Hattâ, daha ıslahat programının hazırlanmasından evvel, bu hususta harekete geçmiş ve sadrazam Yusuf Paşa ordu ile İstanbul'a avdet ettiği vakit, askerlerden bir kısmının Davutpaşa'da bırakılmasını emretmiş idi. Sonra bu askerler Aga-yerî diye adlandırılan (bugünkü Arkeoloji müzesinin bulunduğu yer) tâlim-gâha nakl olunmuş ve Avrupa ordularının tâlim ve terbiye usullerine göre yetiştirilmelerine başlanmış idi (Tahsin Öz, *Ruznâme, Tarih vesikaları*, sayı 15). Bu küçük birlik daha sonra, nizâm-ı cedid nâmı altında kurulan yeni askerî teşkilâtın nüvesini teşkil etti. Pâdişahın asıl arzusu yeniçeri ocağından yaşları müsâit olanların buraya alınması yolu ile bu teşkilâtı geliştirerek, yeni bir askerî müessese kurmak idi. Fakat, yeniçerilerden buraya tâlip çıkmadı. Ocaklılar, yeni talim ve terbiye usûlünü kendi ananelerine uygun bulmadıkları gibi, bu teşkilâtın kurulmasına da esâsen tarafdar değildiler. Bundan başka, yeniçeri ocağını iltizam eden devlet ricâli ve ulemâdan bir kısmı da, Osmanlı kanunlarının yeniçeri ocağından başka bir askerî teşkilât kurulmasına müsâit olmadığını ileri sürüyorlardı. Pâdişah, bu muhâlefet yüzünden, yapılan tavsiyelere uyarak, nizâm-ı cedid adı ile kurulacak yeni askerî teşkilâtın bostancı-tüfenkçi ocağına bağlı olarak kurulmasına râzî olmak mecbûriyetinde kaldı. 1793'de nizâm-ı cedid için de ayrı kanun çıkarıldı ve bu askerlerin Levent çiftliğindeki kışlalarda yetiştirilmeleri münâsip görüldü. Yeni çıkarılan kanuna da „Levent çiftliği kanun nâmesi“ adı verildi (Cevdet, *Tarih*, VI, 366). Başlangıçta bu yeni teşkilâtın mevcûdunun 1200 erden mürekkep olması kabul edilmiş idi. 1796'da yayınlanan ek nizam-nâmelerde nizâm-ı cedidin, Anadolu ve Rumeli'de de tatbik edilmek sûreti ile geliştirilmesi düşünüldü. Konya, Ankara, Kayseri gibi büyük şehirlerde bu yeni askerî teşkilât kuruldu ve başına Karaman vâlisi Kadı Abdurrahman Paşa getirildi. Bundan sonra nizâm-ı cedidin mevcûdu çoğalmağa başladı. Selim III. fırsat

buldukça, Levent çiftliğine gider, askerlerin tâlim ve terbiyelerini yakinen tâkip ile, er ve subaylarını teşvik ederdi. Fakat, Rumeli'de bu teşkilâtı kurmak imkânı hâsıl olmadı.

Selim III. bu müesseselerin yaşaması için, enderun ve darphâne-i âmirî hazinelerinden ayrı olmak üzere, „îrâd-ı cedid“ adı altında yeni bir hazine ihdas etti. Tütün, kahve, şarap vergileri, her yıl yenilenmesi icâp eden ferman ve beratlardan alınan gelirler ile, 10 keseden fazla fâizi bulunan mahlûl mukataattan gelen vâridat bu yeni hazineye bağlandı. İrâd-ı cedid hazinesinin 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılmış idi (bu hazinenin teşkilâtı ve kanunları için bk. E. Z. Karal, *Selim III.'in hatt-ı hümayunları*, s. 86).

Nizâm-ı cedid tâbir edilen Selim III.'in bu ıslahat hareketi ile pâdişah, idârî, mâlî, iktisâdî, ticârî, ictimâî, siyâsî sâhalardaki müesseselerini de ıslaha çalıştı. Selim III. bu hususlara dâir de lâyiha verenlerden fikir beyân etmelerini ve sadrazamdan tedbirler alınmasını istemiş idi (E. Z. Karal, *agn. esr.*, s. 113). Selim III., 1207 (1793) yılında „der beyân-ı nizâm-ı hâl ve vüzerây-ı izâm ve mirmirân-ı kirâm“ adı altında bir kanun çıkararak, eyâletlerin durumlarını ele aldı (Şerif Mehmed, *Sultan Selim hân-ı sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında mütâleat*, TTEM, sene 8, nr. 43, s. 15). Bu kanun ile, eyâlet paşalarının liyâkutlu kimseler arasından seçilmesi ve eyâletlerde devlet nüfûzunun kuvvetlenmesi, halkın huzur ve refâhının te'min olunması sağlanmak istenmiş idi. Bu sırada yapılan yeni mülki taksimat ile Anadolu ve Rumeli toprakları 28 eyâlete ayrıldı. Eyâlet paşalarının gittikleri yerlerde haksız mal iktisap etmemeleri, üç sene geçmeden değiştirilmemeleri, bilhassa âyanların eskiden olduğu gibi, yine halk tarafından seçilmesi hakkında nizam-nâmeye maddeler konulmuş idi.

Selim III. Osmanlı devletini içinden kemiren irtikâp ve irtişâ ile de mücâdele etmek için, „ref'îdiye ve hediye ve rüşvet ve şûru'î nizâm“ adı altında yeni bir kanun çıkardı. (Mehmed Galib, *Selim-i sâlis'in bâzı evâmîr-i mühimmesi*, TOEM, sene 2, cüz 8, s. 500). Selim III.'in yaptığı hayırlı işlerden biri de yetimlerin mallarının muhafazasını te'mini idi. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında yetimlerin malları müstakil bir hazineye 7 yıl muhafaza edilir, bu müddet zarfında vâris zuhûr etmediği takdirde, ancak cihâd uğruna sarf olunurken, sonraları bu mallar şahıslara intikal eder olmuş idi (Cevdet, VI, 152). Selim III., hemen cülûstan sonra, mirâsın hakkaniyet üzere verilmesine, küçük yaştaki vârislere devlet

ricâlerinden bir zâtın vasfı tayin edilmesine ve hiç bir sûretle yetim mallarına dokunulmamasına dâir emirler çıkardı. Ayrıca halkın devlet kapılarındaki işlerinin sür'atle görülmesi, dâirelerde çalışan me'mûrların yazdıkları evraklarda tâbirleri yerinde kullanmaları, resmî yazılarda dile itina etmeleri, yanlış mâna ve tâbirler yüzünden halkın zararını mücip olunmaması tenbih olunmuş idi (Cevdet, VI, 236).

Selim III. devlet işleri ve umûmî etkâr üzerinde nüfûz sâhibi bulunan ilmiye sınıfının da içinde bulunduğu buhranı görmüş ve çıkardığı kanunlar arasında „derbeyân-ı tarîk-i ulemâ ve müderrisîn ve kuzât“ adlı bir nizam-nâme ile bu sınıfın ıslah edilmesini istemiş idi. Umûmî kalkınmaya rehberlik etmesi lâzım gelen bu sınıf içten ve dıştan gelen cereyanlar karşısında alâkasız davranmakta ve Sırbistan'da, Mora'da, Karadağ'da gayr-i müslim tebea arasında zuhûr eden istiklâl hareketlerinin sebeplerini araştırmak şöyle dursun, bizzat müslümanlar arasında görülen fikir hareketlerini bile tetkik edecek ve devlete yardımcı olacak durumda değil idi. 1730 senesinden beri, Vahhâbîlik cereyanı bütün Arabistan'ı baştan başa ihâta ettiği halde, aradan 60 yıl geçmesine rağmen, Vahhâbîliğin gâye ve emellerini tetkike lüzum görmemişlerdi. Selim III. zamanında, Mekke ve Medine Vahhâbîlerin hücumuna mâruz kaldığı zaman, ilmiye sınıfı ancak pâdişahın ikazı üzerine bu mes'eleyi tetkike başlamış idi (Cevdet, VII, 194 v.d.). Selim III., ilmiye sınıfına da yeni bir nizam vermek için, büyük gayret sarf etti ise de, mühim bir başarı elde edemedi, ancak kendisinin müsbet ilimlere dayanarak te'sis ettiği mekteplerin daha sonraki türk ilminin gelişmesine yardımları büyük olmuştur. Onun devrinde birçok kitaplar tercüme ve bâzı mühim eserler te'lif edilmiştir (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, V, 70).

Ticârî, iktisâdî sâhalarda da bâzı yenilikler yapıldı. İstanbul'da bir zahire nâzırlığı ihdas edilerek, zahire toplama ve dağıtma işi muhtekir tüccarların ellerinden kurtarılıp, bu nezârete bağlandı. Devlet parasının korunması hususunda da yeni tedbirlere baş-vuruldu. Bilhassa, İstanbul'da sarraflık ile meggul olan gayr-i müslim tebeadan bir kısmı, devlete vergi vermemek için, kapitülasyonlardan faydalanarak, yabancı devletlerin tebeası oluyor, bu sûretle hazineye âit vergilerini ödemekten kurtuluyor ve paranın hârice çıkmasına sebebiyet veriyordu. Selim III. bunlar hakkında da tedbirler aldı.

Selim III.'in büyük hizmetlerinden biri de, Avrupa'da dâimî elçilikler ihdas etmiş olmasıdır. O zamana kadar Osmanlı imparatorluğu-

nun Avrupa devletleri ve bunların kendi aralarındaki siyâsî münâsebetleri hakkındaki görüşleri ekseriya İstanbul'da bulunan yabancı devletler dâimî elçiliklerinden divân-ı hümayûn tercümanları vâsıtası ile alınan mâlûmata dayanmakta idi. Selim III. zamanında ise, ekserisi Fener beylerinin adamları olan bu tercümanların devlete sadâkatle hizmet etmemelerinden dolayı, devletin dış siyâseti haleldar olmakta ve bir çok devlet sırları düşmanlara geçmekte idi. Devlet teşkilâtındaki bu noksanlığı gören Selim III., 1207 (1793) senesinde Avrupa'da dâimî elçiliklerin kurulmasına âit gerekli muâmeleleri ikmâl ettirdi. Bundan sonra, ilk olarak Âgâh Efendi Londra'ya, Esseyid Ali Efendi Fransa'ya, Münib Efendi Avusturya'ya, Aziz Efendi Prusya'ya, dâimî elçi olarak, gönderildiler. Bu elçiler gittikleri memleketlerin yalnız siyâseti ve diğer devletler ile olan münâsebetleri hakkında bilgileri toplamakla kalmadılar; aynı zamanda, oraların kültürleri ile ilerileme ve gelişmeleri hususunda da incelemeler yaptılar. Böylece Selim III. zamanında, türk siyâsî tarihi için mühim birer kaynak olan sefâret nâmeler vücuda gelmiş oldu (*İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1949, cüz 9). Bu elçilikler sayesinde, Osmanlı imparatorluğu Avrupa câmiyasına fiilen dâhil olmuş bulunuyordu. Selim III. zamanına kadar Osmanlı siyâsetinde bütün hıristiyan dünyasındaki devletler-arası münâsebetlerde siyâsî farkların mevcut olabileceği, pek bilinmiyordu. Selim III. bu yeni teşkilât ile Avrupa devletlerinin siyâsî görüşlerine oldukça vâkıf olmuş ve Avrupa muvâzene siyâsetinden faydalanarak, kendi devrinde başarılı sayılabilecek bir hâricî siyâset tâkip etmiştir.

1792'den Mısır seferinin zuhûruna kadar Selim III., bir taraftan ıslahat hareketlerini geliştirmeye gayret ederken, diğer taraftan da Rumeli ve Anadolu'daki eyâletlerde zuhûr eden ihtilâlleri bastırmağa çalışmış idi. Bilhassa Rumeli'de mahallî mütegalibî âyân ve paşalar idâreyi ellerine geçirmişler ve keyfi harekete başlamışlardı. Bunlar arasında eski nüfûz ve itibâr sâhibi âilelere mensup kimseler olduğu gibi, doğrudan doğruya zorbalık ve eşkiyalıktan gelenler de var idi. İşkodra'da Mahmud Paşa, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin'de Pazvand-oğlu, Rusçuk'ta Tirsinkli-oğlu İsmail Ağa, Silistre'de Yılk-oğlu Süleyman Ağa, Hasköy'de Emin Ağa v.b. dan başka, hıristiyan derebeyler de var idi. Osmanlı tarihlerinde „dağlı eşkiyası“, veya „kırcalı“ adı verilen bu âfî derebeyler ile devletin mücâdelesi uzun yıllar sürmüştür (İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, Ankara, 1947, s. 3 v.d.). Bu derebeyleri-

nî, silah gücü ile, ortalardan kaldırmak büyük zorluklar arz ediyordu. Zira her birinin pâyitahta nüfûzlu kimselerden hâimleri var idi. Selim III.'in ıslahat hareketlerine muhâlif olanlar, eyâletlerde de ocak mensuplarını ve bu âfî zümreyi devlet aleyhine tahrik etmekten geri durmamışlardı. Bu devirde Rumeli'deki âyân ve mütegalibîler arasında büyük bir şöhret kazanmış olan Pazvand-oğlu Osman Paşa 1796'dan sonra hâkim olduğu Vidin'i âsilelerin merkezi hâline getirmiş idi. Selim III. kapudan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa'yı 1797'de Vidin isyanını bastırmağa me'mûr etti. Fakat Vidin'i aylarca muhâsara eden Hüseyin Paşa Pazvand-oğlu'nu te'dibe muvaffak olamamış idi. 1798'de, Mısır seferinin çıkması üzerine, Pazvand-oğluna vezâret tevoiî edilmiş ve kendisine devlete sadâkatle hizmet etmesi tenbih olunarak, Vidin isyanı muvakkaten yatıştırılmış idi [bk. mad. PAZVAND-OĞLU]. Bu derebeylerin ayaklanmaları yanında, Balkanlar'da sırp, karadağlılar ve rumlar istiklâl dâvası ile silaha sarılmışlardı. Mısır'da Mehmed Ali Paşa, Arabistan'da vahhâbîler ve Anadolu'nun muhtelif eyâletlerinde görülen ayaklanmalar, Selim III.'in en büyük talihsizliğini teşkil eden cesur ve sâdik bir kumandanı mahrum olması dolayısı ile, tamâmiyle bastırılmadı. Esâsen Napoléon'un Mısır'a hücum etmesi ile Selim III. bütün dikkatini dıştan gelen tehlikeye çevirmek zorunda kaldı. Mısır'ın sür'atle istilâsı Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah müverrih Vâsıf Efendi'ye Mısır eyâletinin hangi sebepler yüzünden böyle âni bir istilâya mâruz kaldığına dâir mâlûmat vermesini emretti. Vâsıf Efendi Mısır hakkında pâdişaha takdim ettiği risâlede, bu eyâletin durumunu anlatırken, Kölemenler devlet kanunlarına riâyet etmediklerini ve bu yüzden idârenin ve hazinenin zararlarını mücip olduklarını, kale ve müstahkem mevkiileri ihmal ederek, eyâletin müdâfaasını zayıf duruma düşürdüklerini sebep olarak göstermiş idi (Cevdet, VII, 7).

Selim III.'in tahta geçmesinden bir kaç ay sonra Fransa'da büyük fransız ihtilâli patlak vermiş idi. Başlangıçta, Avrupa devletleri arasında olduğu gibi, Osmanlı devleti de fransız ihtilâlini Fransa'nın bir iç mes'elesi gibi mütâlea etmiş idi. Fakat ihtilâlin sür'atle Avrupa'ya nüfuz etmesi üzerine, Avrupa devletlerin'n Fransa'ya karşı cephe almalarına mukabil, Selim III. Fransa'yı Osmanlı devletinin eski bir dostu saydığından ihtilâl Fransa'sına karşı dahi dostâne ve tarafsız bir siyâset takip etmeğe devam etti. Her ne kadar Selim III., şehzâdeliğinde muhâbere ettiği ve şahsî dostu saydığı İslâm Ansiklopedisi

Louis XVI.'nin 1793'de idam edilmesini hoş karşılamadı ise de, Rusya, İngiltere ve Avusturya'nın ısrarlarına rağmen Fransa ile münâsebetini bozmak cihetine gitmedi. İhtilâl hükûmeti 1794'de De Croché'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Selim III. yeni elçiyi resmen tanımadı ise de, elçiliğini de reddetmedi. Bu sûretle yeni Fransa'nın Osmanlı devleti tarafından resmen tanınması bir müddet daha gecikti. Basel (1795) anlaşmasından sonra Prusya resmen Fransa'yı tanıyınca, Selim III. de ihtilâl Fransa'sını tanımağa karar verdi. Directoire hükûmeti başa geçtikten sonra, Osmanlı hükûmeti ile Fransa hükûmeti arasındaki münâsebetlerin gelişmesi için, 1795'te Verninac İstanbul'a gönderildi. Yeni elçi Avrupa'daki fransız cumhuriyeti aleyhtarlarına karşı Osmanlı devletine ittifak teklifinde bulunmuş idi (Yusuf Akçora, *Osmanlı imparatorluğunun dağılma devri*, İstanbul, 1940, s. 54 v.d.). Fakat Selim III. Fransa ile bir ittifaka yanaşmadı ve bu sûretle diğer Avrupa devletleri ile de dostâne münâsebetlerini devam ettirerek, Osmanlı İmparatorluğunun tarafsızlığını sağlamağa muvaffak oldu.

1797'de, Campo-Formio muâhdesi ile, Napoléon Dalmâçya kıyılarında eski Venedik topraklarına sâhip olunca, Fransa Osmanlı imparatorluğuna karşı siyâsetini değiştirdi. Osmanlı devleti ile komşu olan Fransa'nın Dalmâçya'da tâkip ettiği siyâseti Selim III., Viyana'daki türk elçisi Afif Efendi vâsıtası ile, öğreniyor ve Napoléon'un Arnavutluk, Bosna taraflarında hücumu geçmesi ihtimali karşısında endişe duyuyordu. Napoléon Dalmâçya'ya yerleşince, Fransız ihtilâlinin te'sirleri Osmanlı topraklarına da nüfûz etmeğe başladı. Sırp, hırvat ve rumlar arasında ihtilâl fikirleri gittikçe kuvvetlendi (E. Homman, *La Formation de la Yougoslavie*, Paris, 1931). Fransızlar gayr-i müslim tebeayı Osmanlı devleti aleyhine teşvik ettiler; hattâ bizzat yahudileri de Filistin'de bir yahudi hükûmeti te'sis etmeğe davet ettiler (Cevdet, VI, 282).

Bir taraftan milletleri hürriyet ve istiklâl teşvik eden Fransa diğer taraftan da müstemlekecilik siyâsetinden vazgeçmemekte idi. Napoléon Fransa'nın en büyük düşmanı olarak tanıdığı İngiltere'yi Ak-denizden çıkarmak ve onun Uzak-doğu'daki müstemlekelerini ele geçirmek emelinde idi. Bunun için, Hind'e giden yolların en kısası olan Mısır'ı ele geçirmek ve bu arada mümkün olur ise, Osmanlı imparatorluğunun pâyitahtını da zabtedip, bir şark fâtihî olarak, Fransa'ya avdet etmeğe hülyâsına düşmüş idi (Yusuf Akçora, *ayn. esr.*, s. 57). Napoléon'un bu siyâseti Direktoire hükûmeti ta-

rafından da teşvik gördü. Selim III. bir taraftan eyâletlerdeki ayaklanmalar ile, diğer taraftan ıslahat hareketlerini geliştirmekle meşgul olduğu sırada, Napoléon, 19 Mayıs 1798 tarihinde, Osmanlı devletine harp ilânına lüzum görmeden, Mısır'ı feth için Toulon'dan, büyük bir harp filosu ve 35 bin kişi kadar kuvvet ile, ayrıldı. Malta'yı sür'atle fethettikten sonra, 2 temmuzda İskenderiye civârında Abûkîr mevkiine asker çıkardı ve Mısır'ı istilâya başladı. 25 temmuzda Napoléon, Ehlâmlar muhârebesini kazanarak, Kahire'ye girdi. Fransa'nın milletler-arası hukuk kaidelerine riâyet etmeyerek, Osmanlı topraklarına yaptığı bu hücum, Selim III. ve Bâbîâlî tarafından hayretle karşılanmış idi. Fakat pâdişah, devletin içinde bulunduğu güçlükleri, ordu ve donanmanın durumunu iyi bildiğinden ve Fransa'ya karşı tek başına mücadeleden bir başarı elde edilemeyeceğini anladığından, derhal Fransa'ya harp ilân etmekten çekindi. Selim III. Napoléon'a karşı kendisine Avrupa devletleri arasında müttefikler aradı; onun düşmanlarından faydalanmasını bildi. Mısır eyâletinin bir düşman tarafından istilâya uğraması ve bu islâm ülkesinin himâyesiz bırakılarak, derhal cihad ilân edilmemiş olması pâyihtatta ve umûmî efkârda pâdişaha karşı bir infial uyandırmış idi. Fakat Selim III., tedbiri elden bırakmıyarak, iyi bir siyâset adamı olarak hareket etti ve vakit kazanıp, hazırlanmağa başladı.

1 ağustos 1798'de İngiliz amirali Nelson Abûkîr'de bulunan Fransız donanmasını, âni bir hücum ile, tahrir etti ve böylece Napoléon'un Fransa ile irtibatı kesildi. Nelson'un zaferi İngiltere ile Osmanlı devletinin işbirliği yapmalarına âmil oldu. Selim III., Ak-denizde dolaşan İngiliz donanmasının Osmanlı limanlarından hangisine uğrayacak olursa, her türlü yardımda bulunulması için Ak-denizdeki bütün Osmanlı limanlarına emirler gönderdi. Napoléon'un Mısır'a hücumu ve Dalmaçya'da yerleşmesi Rusya'yı da endişeye düşürmüş ve bu sûretle Rusya İngiliz-Osmanlı siyâsetine meyli etmiş idi. Böylece Selim III., Fransa'ya harp ilân etmeden evvel, kendisine Avrupa'da iki kuvvetli müttefik buldu. 4 Eylül 1798 tarihinde Fransa'ya resmen harp ilân edildi. Bundan bir gün sonra, 24 Rebiülevvel 1213 (5 Eylül 1798) tarihinde, bir Rus filosu Kara-denizden gelerek, Büyükdere önlerinde demirledi. Osmanlı donanması da iki kısma ayrıldı; bir kısmının, amiral Nelson'a yardım maksadı ile, İskenderiye'ye ve diğer kısmının da Rus filosu ile beraber, Yedi-ada üzerine gönderilmesi uygun görüldü. İskenderiye'ye gidecek filonun kumandanlığına Rodoslu Murâbit-zâde Hasan Kaptan ve diğer

filonun kaptanlığına da Kadri Bey tâyin olundular. 30 kadar küçük ve büyük gemiden mürekkep Osmanlı donanması, 20 Eylül 1798'de, yâni Rusların Ak-denize açılmalarından bir gün sonra, İstanbul'dan Yedi-ada'ya müteveccihen hareket etti. Bundan önce Arnavutluk sâhillerinin korunması ve Fransa'ya geçen yerlerin istirdâdı için de Tepedelenli Ali Paşa'ya emir gönderilmiş idi. Ali Paşa Fransızları Preveze'de mağlûbiyete uğrattı. Osmanlı-Rus donanması da Zanta, Kefalonya adaları sâhillerinde başarılar elde etti ve içlerinde Fransız askerleri bulunan gemiler zaptetti. Parga, Preveze ve bu civarda bulunan bazı yerler Osmanlı devletine geçti. Böylece denizlerde Napoléon'a karşı yapılan ilk savaşlar başarı ile neticelendi. 23 Receb 1213 (31 Kânûn I. 1798)'te Ruslar ile ve bir hafta sonra da, 28 Receb 1213 (5 Kânûn II. 1799)'te, İngiltere ile resmen ittifak muâhedeleri yapıldı ki, bir müddet sonra Osmanlıların „Küçük İspanya“ adını verdikleri İki-Sicilya devleti de bu ittifaklara dâhil oldu (Nihat Erim, *ayn. esr.*, s. 194).

Bu sıralarda, İstanbul'da halk arasında, bilhassa Rusya ile ittifaktan dolayı, pâdişah'a aleyhine propagandalar yapılmıyordu. Selim III.'in Osmanlı pâyihtatında serbestçe dolaşmalarına müsaade ettiği Fransız ihtilâl taraftarları ve Fransa'nın daha önceden İstanbul'a gönderdiği gizli me'mûrlar, para gücü ile, halkı tahrik etmekte idiler (Zinkeisen, VI, 849). Bazı zorluklara rağmen, Selim III. iki Hristiyan devlet ile yapmak zarûretini gördüğü bu ittifakların meşrû'yetini sağlamış ve bu hususta 1791'de Prusya ile yapılan ittifakta olduğu gibi, fetva almağa muvaffak olmuş idi. 15 Cemâziyel-evvel 1213 (25 Teşrin I. 1798)'te sadâret makamına da Yusuf Ziya Paşa tâyin olunmuş, harp hazırlıklarının ikmâli ve Mısır eyâletinin düşman istilâsından kurtarılması vazifesi de yeni sadrâzama verilmiş idi. Selim III. bu harpler esnâsında iş başına tâyin olunacak kimselerin şahsiyetleri üzerinde bizzat meşgul olarak, yapılan tâyinlere müessir olmuş idi. Sayda vâlisi Cezzâr Ahmed Paşa, isyânından dolayı hukuken devlet nazarında âsî ve suçlu durumda bulunmasına rağmen, Selim III. bu mücadeleden yılmaz ve tecrübeli vezirden faydalanmakta bir mahzur görmemiş ve onu devlete hizmet için gayrete getirmiş idi. Cezzâr Ahmed Paşa Mısır seraskerliğine tâyin olundu. Bundan başka Tırhala mutasarrıfı Köse Mustafa Paşa'nın da, deniz yolu ile, İstanbul'dan Mısır'a hareket etmesi emredildi. Ana vatan ile irtibatı kesilmiş bulunan Napoléon, Mısır'daki mahsur durumundan kurtulmak maksadı ile, Suriye'yi ele geçirmeğe çalıştı. 23 Kânûn

I. 1798'de Mısır'dan hareket eden Napoléon, al-Ariş, Gazza ve Yafa'yı sür'atle zaptettikten sonra, 24 Mart 1799'da, Akkâ kalesi önlerine geldi. Napoléon Akkâ kalesini müdâfaa eden Cezzâr Ahmed Paşa'nın şöretini, savaştaki mahâretini öğrenmiş ve, bu kaleyi hile ile ele geçirmek için, Türk kumandanına çeşitli teklifler yaparak, onu teslim almağa çalışmış idi. Fakat Türk kumandanı Akkâ'yı şiddetle müdâfaa etti. Napoléon Akkâ'da bir başarı kazanamadı. Selim III.'in yetiştirdiği nizâm-ı cedîd askerlerinden bazı birlikler de Akkâ'nın yardımına gönderildi. 21 Mayıs 1799'da Napoléon muhâsarâyı kaldırmaya ve mağlûben Mısır'a dönmeğe mecbûr oldu [krş. mad. CEZZÂR AHMED PAŞA].

Mısır'ın düşmandan tamâmiyle kurtarılması işi 5 Nisan 1799'da, sadrâzam, kapudan-ı deryâ ve bütün devlet büyüklerinin iştirâki ile, Selim III.'in huzûrunda bir kerâ daha görüldü. 15 Mayıs 1799'da sadrâzam Yusuf Paşa, ordu ile, kara yolundan Mısır'a hareket etti. Bundan bir kaç gün sonra da Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akkâ zaferi haberi İstanbul'a geldi. Pâdişah pek sevinmiş, Cezzâr Ahmed Paşa'ya takdir ederek, ona münâsip hediyeler yollamış idi. Selim III.'in Napoléon ile mücadelesi her tarafta aynı başarı ile neticelenmedi. Deniz yolu ile Mısır'a gönderilen Köse Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 5 Safer 1214 (9 Temmuz 1799)'te Abûkîr'de karaya çıktı. 25 temmuzda vuku bulan savaşlarda Napoléon, bir hayli zâyât vermekle beraber, Mustafa Paşa'yı mağlûp etti.

Abûkîr mağlûbiyeti üzerine, Selim III.'in Mısır seferinden ümit ettiği başarı serdar-ı ekrem Yusuf Ziya Paşa idâresinde ve mevcûdu 80.000 kişiyi bulan Osmanlı ordusunun elde edeceği zafere bağli görünüyordu. Osmanlı ordusu 20 Kânûn I. 1799'da al-Ariş'i kolaylıkla zaptetti. Napoléon'un Mısır'da yerine bıraktığı general Kléber, bunu haber alınca, ona Mısır'ı tahliye etmek için tekliflerde bulundu. Bu teklifler pâdişaha arz edildi. Selim III., her ne sûretle olursa olsun, bir an evvel Mısır'dan düşman kuvvetlerinin çekilmesi için, serdar-ı ekreme salâhiyet verdiğini bildirdi. Bunun üzerine 29 Kânûn II. 1800 tarihinde Kléber ile Ziya Paşa arasında bir anlaşma imzalandı ve bir an için Mısır mes'alesi böylece sona ermiş gibi görüldü. Fakat Fransızların Mısır'dan serbestçe çekilip-gitmelerine İngilizler râzı olmadıklarından, bu anlaşma tatbik mevkiine konulamadı. 20 Mart 1800'de Heliopolis civârında yapılan savaşlarda Kléber gâlip geldi. Selim III., bu ikinci mağlûbiyetin öcünü almak için, her türlü fedâkârlığa katlanıp, 1800 yılı yaz

aylarında yeniden hazırlığa başladı; Anadolu ve Rumeli'den asker getirildi. Ertesi yıl ilk baharda kapudan-ı deryâ Hüseyin Paşa kumandasında, 70 kadar harp gemisi ile, Mısır'a 6.000 kişilik yeni bir kuvvet sevk edildi ki, bunlar arasında 3.000 kadar da nizâm-ı cedîd askeri var idi. İngilizler de İskenderiye'ye 5.000 kişi kadar bir kuvvet çıkardılar. 25 Zilhicce 1215 (9 Mayıs 1801)'te kapudan-ı deryâ Hüseyin Paşa ve kethudası Husrev Aga Rahmânî'ye de Fransızları mağlûp ettiler. Fransız orduları serdar-ı ekrem, kapudan-ı deryâ ve İngiliz orduları tarafından kuşatıldı, mukavemet edemeyeceklerini anlayan Fransızlar teslim oldular. 16 Safer 1216 (28 Haziran 1801)'da yapılan anlaşma ile, Fransızlar Mısır'ı tahliye ettiler. Osmanlı orduları muzafferane tekrar Kahire'ye girdi. Bunun üzerine Selim III.'e gâzîlik unvânı verildi.

Mısır savaşları esnâsında Bâbîâlî, Rusya ile yaptığı 21 Mart 1800 tarihli anlaşma ile, Parga ve Preveze'nin Osmanlı devletine iâdesi ve Yedi-ada'da Osmanlı devleti himâyesinde bir cumhuriyet kurulması kabûl edilmiş idi. Fakat bu cumhuriyet ne Fransa ve ne de İngiltere tarafından tanındı. 21 Teşrin I. 1801'de, Amiens barışının imzalanmasından evvel, yapılan görüşmelere, ilgisi olmasına rağmen, Osmanlı devleti dâvet edilmemiş idi. Selim III. Prusya kiralından Fransa'nın Yedi-ada'da kurulan cumhuriyeti tanımaması ve Mısır'da yapılan anlaşmanın tasdiki için de Fransa nezdinde tavassutta bulunmasını şahsen istemiş idi (Iorga, trk. trc. B. S. Baykal, *Osmanlı tarihi*, V, 140). Bunun üzerine, Paris'te bulunan Türk elçisi Esseyid Ali Efendi Mısır'ın tahliyesi, Osmanlı devletinin tamâm-ı mülkiyeti ve Yedi-ada'da kurulan cumhuriyetin tasdiki ve daha bazı maddeler üzerinde Fransa ile 9 Teşrin I. 1801'de bir anlaşmaya vardı. İngiltere Osmanlı devletinin Fransa ile münferiden yapmış olduğu bu anlaşmaya muhâlefet etti. Napoléon, bu durumdan faydalanarak, Selim III.'den eski Osmanlı-Fransız dostluğunun devamını istemiş idi. Bu münâsebetle, Galib Efendi, fevkalâde elçi olarak, Paris'e gönderildi. 24 Safer 1217 (25 Haziran 1802)'de Fransa ile bir barış anlaşması imzalandı ki, böylece Fransa ile Mısır mes'alesinden dolayı çıkan anlaşmazlıkların mühim bir kısmı sona ermiş oldu (Y. Akçora, *ayn. esr.*, s. 104).

Fransa'nın Mısır'dan çekilmesi ile İngiltere İskenderiye'de bulunan askerî kuvvetlerini geri çekmedi ve, Kölemenleri himâye ederek, Mısır'ın iç işlerine müdahaleye başladı. Selim III., bu sebepten dolayı, sadrâzam ve kapudan-ı deryânın bir müddet daha Mısır'da kalmasını

uygun bulmuş idi. İki yıl kadar Mısır'da Osmanlı devletinin başına yeni bir gâile çıkaran İngiltere, 1803'te Fransa ile yeniden mücadeleye başlamasından dolayı, 9 kânûn II. 1803'te Osmanlı devleti ile İstanbul'da bir anlaşma yaparak, Mısır'ı tahliye etti. Selim III., Mısır mes'alesi dolayısıyla karşılaştığı hâricî tehlikeleri, başarılı sayılacak bir siyâset neticesinde, sona erdirdikten sonra, mümkün olduğu kadar Osmanlı imparatorluğunun Avrupa'da Napoléon'a karşı harplerde tarafsız kalmasını sağlamağa çalıştı. 18 mart 1804'te Napoléon imparator ilân edilince, Rusya, İngiltere, Avusturya onun imparatorluğunu tanımadılar ve ona karşı yeni bir ittifak kurdular. Osmanlı imparatorluğu için de bu siyâsî gelişme yeni bir mes'elenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere ve Rusya'nın ısrarlarına rağmen, Selim III. Napoléon'a karşı kurulan üçüncü ittifaka dâhil olmadı; tarafsızlık siyâsetini devam ettirdi; fakat İngiltere ve Rusya'yı da gücendirmemek için, Napoléon'un imparatorluğunu derhâl tanımamış idi. Napoléon'un Osterlitz'de müttefiklere karşı kazandığı zafer Bâbiâli'nin hâricî siyâseti üzerine de müessir oldu ve Selim III., Napoléon'un imparatorluğunu tebrik maksadı ile, Muhib Efendi'yi, fevkalâde elçi sıfatı ile, Paris'e gönderdi (Elçiye verilen tâlimât için bk. Cevdet, VIII, 47). Bu fırsattan faydalanmak isteyen Napoléon Osmanlı devletini, müttefiklerinden ayırarak, Fransa siyâsetine bağlamağa çalıştı ve general Sébastiani'yi elçi olarak İstanbul'a gönderdi. 18 ağustos 1806'da İstanbul'a gelen ve hediyeler arasında Napoléon'un bir resmini de getiren Sébastiani İstanbul'da büyük itibâr gördü. Selim III., Napoléon'a karşı ihtiyatlı hareket etmekle berâber, Rusya ve Avusturya'nın Balkanlarda Osmanlı devleti aleyhine tâkip ettikleri siyâsetten dolayı, Fransa ile dostluk te'sisine daha çok ehemmiyet vermeğe başladı.

Mısır seferinden sonra, devletin iç durumunda görülen karışıklıkların hâricî siyâset üzerinde büyük te'sirleri olmuş idi. Selim III., tahta cülûsundan beri, 14 yıl geçtiği hâlde, uğrunda büyük gayretler sarfettiği ıslahat hareketlerini arzu edilen şekilde geliştirmeye muvaffak olamamış idi. Başta ordunun, Mısır seferindeki tecrübelerden sonra, düzenlenmesi mecbûriyeti kendini bir kere daha göstermiş idi. Selim III., bu maksatla, 1801'de, Levent gıftlığı tâlimâhlarından ayrı olarak, Üsküdar'da inşa olunan kışlada nizâm-ı cedîd için yeni bir "orta" daha kurdu. Gerek Üsküdar, gerek Levent gıftlığındaki ortalarda süvâri birliklerinin de yetiştirilmesine başlandı. Fakat Selim III. ıslahat hareketlerinin gelişmesine

gayret sarfettikçe, pâyitahtta ve eyâletlerde yeni idâreye karşı muhâlefet çoğaldı. Eyâletlerdeki ayaklanmalar arasında, 1803 yılına doğru bütün Arabistan'ı baştan-başa tehdit eden vahhâbîlik hareketi başta gelmekte idi. Bütün islâm âlemi'nin saygı duyduğu Mekke ve Medine'nin vahhâbîler tarafından yağma ve tahrip edilmesi Selim III.'i pek müteessir etmiş idi. Pâdişah 1804 yılında Mehmed Ali Paşa'yı Mısır vâililiğine tâyin ve vahhâbîlerin bastırılmasını ona havâle etti. Mehmed Ali Paşa'nın vahhâbîlerin bastırılmasında büyük yardımları dokundu ve Selim III. zamanında, geçici dahi olsa, bir müddet için, Mısır ve Arabistan'da bu sûretle emniyet ve âsâyiş sağlanması mümkün olmuş idi. Buna mukabil, imparatorluğun Balkanlardaki durumu daha karışık idi. Romen, sırıp, hırvat ve rumlar arasında istiklâl cereyanları kuvvetlenmiş, Eflâk-Boğdan, Semendire sancağı, Karadağ ve Mora'da yabancı devletlerin himâye ettikleri teşkilatlı ayaklanmalar baş göstermiş idi. Bu hareketlere karşı devletin aldığı tedbirlerin başarıya ulaşamaması müslüman tebeanın da zararını mücip oluyor ve halk arasında devletin güveni sarsılıyordu. Hattâ birçok yerlerde müslümanlar müdâfaasız bırakılmış ve halk, kendi aldığı tedbirler ile, mal, mülk ve canlarını müdâfaa çâresine baş-vurmuş ve âsî derebeylerin etrafında toplanmışlardı. Bu durum mahallî âyân ve beylerin nüfuz ve kudretinin artmasına ve devlet nüfûzunun büs-hûtün sarsılmasına yol açtı. Henüz bir çok yönlerden aydınlanmağa muhtaç bulunan Balkan veya diğer ülkelerde görülen bu isyanların bastırılarak, emniyet ve huzurun sağlanması için Selim III. zamanında yapılan ierâatta, Mahmud II. devrinde baş-vurulan şiddetli bir tenkil siyâsetinden ziyâde, mülâyim ve uzlaştırıcı bir usûlün tâkip edildiği görülmektedir. Bu tutum, eyâletlerde emniyet ve âsâyişin sağlanmasında yardımı az oldu ise de, mahallî âyân ve müslim veya gayr-ı müslim derebeylerin kuvvetlerini arttırmalarına ve müslümanların zulüm ve gadre uğramalarına engel olmuş ve eyâletlerin sür'atle elden çıkmasını önemiştir. Bu isyanların sebepleri arasında, daha ziyâde, memleketin idâresinde büyük te'sirleri olan devlet ricâlinin ıcrâatından memnun kalmadığı ileri sürülmekte idi. Cezzâr Ahmed Paşa ve Küçük Ali-oğlu Halil Paşa gibi mütegalibinin dahi Selim III.'in şahsına karşı büyük bir bağlılığı var idi (bk. Râsim, *Osmanlı tarihi*, III, 1486). Vidin'de büyük bir şöhrat kazanan Pazvandoğlu Osman Paşa 1802'de Belgrad'da isyan eden yamakları müdâfaaya kalkışarak, yeniden devlet aleyhine isyâna cesâret etti ise de, 1804

yılında Sırp isyanlarının şiddetlenmesi üzerine, kendisine yapılan nasihat ve Selim III.'e karşı duyduğu saygıdan dolayı, devlete sadâkat ile hizmet eden bir âyân oldu ve Sırp'ların Vidin'e yaptıkları hücumlara karşı burayı başarı ile müdâfaa ettiği gibi, 1807'de ölümünden evvel de, rusların Vidin'e yaptıkları hücumları tardı ederek, onların sırp'lar ile birleşmelerine mâni olmuş idi. Yine Rumeli'nin şöhratlı âyânlarından Tepedelenli Ali Paşa, 1802 yılında, Rumeli vâililiğine getirilmiş ve kendisine dağıtılmış eşkiyası ve âsî âyânın te'dibi vazifesi verilmiş ise de, onun âsîler ile münâsebeti tesbit edildiğinden, kendisi Rumeli vâililiğinden azlolunmuş idi. Ali Paşa bu sebepten devlete isyâna kalkışmamış, bilâkis rus-türk harplerinin zühûrunda oğulları Muhtar ve Veli paşaları, kâfi derecede kuvvet ile, Tuna cephesine göndermiş ve böylece devlete sadâkatini isbat etmiş idi. Ayrıca Ali Paşa'nın Solyotların isyanlarını da bastırmakta büyük hizmetleri olmuş idi. Anadolu'da Cebbâr-zâdeler ve diğer âyânlar Selim III.'e itâat ile bağlı idiler ve Anadolu'da nizâm-ı cedîd teşkilâtının kurulmasında bu âyânların yardımları olmuş idi. Daha sonraki hadiselerden de sâbit olduğu üzere, âyân ve derebeyler arasında Selim III.'e karşı duyulan sevgi ve saygı devam etmiş idi.

1806 senesi Selim III.'in hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Napoléon'un imparatorluğunun tanınması ve bununla ilgili hâricî mes'elelerin çözülmesi, rusların Osmanlı devletine harp ilân etmesi ve diğer hâricî hadiseler yanında, Balkanlarda ıslavların çıkardıkları isyanların genişlemesi, nizâm-ı cedîdin Rumeli'ye de teşmil edilmesi, Edirne vak'asının zühûru ve Selim III.'e karşı büyük bir ihtilâlin hazırlanması gibi dış ve iç hadiselerin hemen hepsi bu yılda patlak vermiş idi. Bunlar arasında Selim III.'in nüfûzunun azalmasına en çok müessir olan hâdiseler Edirne vak'ası oldu. Selim III. Anadolu'da kısmen başarı ile gelişmekte olan nizâm-ı cedîd teşkilâtının Rumeli'deki eyâletlerde de tatbik olunmasını faydalı bulmuş ve 1806'da devlet ileri gelenlerinin fikirlerine mürâcaat etmiş idi. Pâdişaha takdim olunan raporlar arasında bilhassa sadâret kethüdâsı İbrahim Nesim Efendi'nin mutâleaları ve Rumeli'de nizâm-ı cedîdin tatbiki için hazırladığı plan uygun bulunmuş idi. Buna göre, içlerinde nizâm-ı cedîd taburlarının da bulunduğu 40.—50.000 kişilik bir ordu hazırlanacak, Kadı Abdurrahman Paşa'nın kumandasında Rumeli'ye gönderilecek ve ilk olarak Edirne'de nizâm-ı cedîdin tatbikine başlanacak idi. 1221 rebiülevvel ortalarında (1806 haziran başları) kuvvetler İstanbul'dan hareket etti

(Cevdet, VIII, 61). Fakat teşebbüs, ıslahat aleyhdarları tarafından mürettep bir hiyânet yüzünden, başarı elde edemedi. Ulemâ, esnaf, tüccar, sarraf ve fenerlilerin büyük bir kısmı yeniçeri ocağı tarafını iltizam ederek, nizâm-ı cedîd ve pâdişaha karşı cephe almışlardı. Bizat sadrazam Hâfız İsmail Paşa isyanı zümrenin başında idi. İsmail Paşa, Rumeli âyânlarına gizlice haber göndererek, nizâm-ı cedîd aleyhdarlarının hepsinin kılıçtan geçirileceğini bildirdi ve onları isyâna teşvik etti. Her ne kadar Rumeli âyânları, pâdişahın şahsına saygı beslemekte iseler de, bunlar bir çok sebeplerden dolayı, nizâm-ı cedîdin Rumeli'de tatbikine şiddetle muhâlif bulunuyorlardı. Hattâ bu sıralarda Selim III.'in hal'edileceği şâyiaları çıkarılmış ve şehzâde Mustafa'nın taraftarları, şehzâdenin ağzından nizâm-ı cedîdin ve diğer ıslahatın kaldırılacağına dair vaadlerde bulunan mektuplar yazarak, âyânlara göndermişlerdi. Kadı Abdurrahman Paşa henüz Siliyri civârına gelmiş bulunuyordu ki, halk ile birlik olan âsîler, paşanın daha ileriye gitmesine mâni olmak için, mücadeleye başladılar. Bu esnâda, İstanbul'da da yeniçeriler ve taraftarları harekete geçmişlerdi. Keyfiyet Selim III.'e arz olundu. Abdurrahman Paşa, âsîleri sür'atle te'dip etmeğe tarafdar idi ise de, Selim III., ihtilâlin büyümesinden ve kan dökülmesinden endişe ederek, Abdurrahman Paşa'ya İstanbul'a dönmesi için emir gönderdi ve böylece, Rumeli'de nizâm-ı cedîdin tatbikinden vazgeçildi.

Selim III.'in bu kararı senelerden beri uğrunda gayret sarfettiği ıslahatın yıkılmasına ve netice itibâriyle kendisinin hal'ine ve daha sonra da hayatına mâl oldu. „İkinci Edirne vak'ası“ diye adlandırılan bu hâdiseler, Osmanlı müellifleri tarafından, Selim III.'in halim, selim ve merhametli olmasından dolayı devlet nizamlarını yerine getirmekte cesâret gösteremediğine hamlolunmaktadır. Fakat bunda onun şahsî cesâretsizliğinden ziyâde, daha başka sebeplerin bulunduğu düşünmek zarûridir. Zira pâdişah bu sırada memlekete karşı içten ve dıştan yöneltmiş bulunan tehlikelere vâkıf idi ve senelerden beri devlet nüfûzunu sağlamak için yegâne ıcrâ vâsıtası olan askerî teşkilâtı içinde bulunduğu düzensizlik ve ihtilâl hareketlerinden kurtararak, devletin nizamının yerine getirilmesi hususunda bu mühim müesseseyi bile düzeltmeğe muvaffak olamamış idi. „Enderun ve birunda“ ihtilâlemler ile işbirliği yapanların bir çoğu pâdişahın etrafını çevirmişlerdi. Selim III., Osmanlı tarihine vâkıf olduğundan, ihtilâlden dâimâ çekinmiş idi. Bilhassa bu sırada vuku bulacak büyük bir ihtilâle Osmanlı hânedarının sona ermesi teh-

likesi de var idi. Kendisinin evlâdı olmadığının, Âl-i Osman'ın devamı için, şehzâde Mustafa ve Mahmud'a büyük bir şefkatle muâmele etmiş idi (Câbî Said, *Tarih*, s. 144). Nitekim 1808'de çıkan ihtilâlde Selim III. katledilmiş ve şehzâde Mahmud'un hayatına son verilmesine teşebbüs olunmuş idi. Bu sebeple, Selim III.'i böyle mühim bir karara sevkeden âmiller yanında Osmanlı hânedanının bir anda yıkılması ve devletin daha büyük tehlikelere mâruz kalması ihtimallerini de düşünmek icâp eder.

Edirne vak'asından sonra, nizâm-ı cedîd aleyhdarları daha büyük bir kuvvet hâline geldi. Selim III.'e karşı cephe alanlar bir kaç hafta pâdişahın adını hutbeden çıkarmışlardı. Hattâ Üsküdar'da Selimiye câmiinin inşası tamam olduğu ve açılması için pâdişahın cuma alayı ile buraya gitmesi kararlaştırıldığı hâlde, Selim III. bir kaç hafta bu câmiin açılış törenini geri bırakmak mecbûriyetinde kalmış idi. Sadrâzam İsmail Paşa'nın, hiyânetinden dolayı, kanûnen, şer'an idâmı lâzım gelirken, Selim III. onu ancak azletmekle iktifâ etmiş idi. Bu arada ıslahat hareketlerinde hizmetleri görülen bir çok kimseler vazifelerinden uzaklaştırıldılar; yahut bunlar, kendi arzuları ile, makamlarından çekildiler. Ashında yeniçeri ağası olan İbrahim Hilmi Paşa sadârete, dinî ve ilmi meziyetlerden uzak olan Şerif-zâde Mehmed Atâullah Efendi makam-ı meşihata getirildi. Diğer bir çok askeri ve mülki yüksek makamlar da Selim III. aleyhdarlarının eline geçti.

Bu iç karışıklık hâricî siyâset üzerine de tesîr etti. Elâk-Boğdan beylerinin değiştirilmesini bahâne eden Rusya, 16 teşrin I. 1806'da resmen ilân-ı harbe lüzum görmeden, Osmanlı devletinin topraklarına saldırarak, bu beylikleri işgâle başladı. 10 şevval 1221 (22 kânûn I. 1806)'de Bâbüâli Rusya'ya harp ilân etti. Selim III.'in bu harp ilânı fermanı onun Avrupa siyâsetini ve Osmanlı devletine karşı yöneltilen tehlikeleri iyi anladığını gösteren tarihi vesikalardan biridir (Cevdet, VIII, vesikalar, nr. 4). Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa, Vidin'de Pazvand-oğlu ve diğer âyân rusların ilerlemelerine karşı Tuna kalelerini müdâfaa ettiler. 22 muharrem 1222 (31 mart 1807)'de sadrâzam ve serdâr-ı ekrem, ordu ile İstanbul'dan cepheye hareketinde, Selim III., eski âdet üzere, orduyu Davudpaşa'ya kadar gidip, uğurlayamamış ve sancak-ı şerifi Topkapısarayı'nda sadrâzama teslim etmiş idi. Sadâret kaymakamlığına Selânik mutasarrıfı Köse Musa Paşa tâyin olundu. Selim III.'in felâketine ve netice itibâriyle, onun açtığı ıslahat kapısının kapanmasına sebep olan ve eski sadrâzamlardan Pandol Topal Osman Paşa'nın torunu bulunan

Köse Musa Paşa, eline geçirdiği makamlarda devlet nüfûzundan faydalanarak, gayri-meşrû servet sâhibi olmuş haris bir zat idi (Mustafa Nuri, *Natâyic al-vuqû'ât*, IV, 53; Cevdet, VIII, 153; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, III, 81).

Harbin ilân edilmesinden sonra, general Sébastiani'nin pâyitahta nüfûz ve itibârı bir kat daha arttı. Selim III. Napoléon'un bu elçisi ile husûsî görüşmelerde bulunur ve bu hâl diğer devlet elçilerinin de dikkat nazarından kaçmazdı. Rusya'ya harp ilân edilmemesini tavsiye eden İngiltere, Osmanlı devleti ile Fransa arasındaki münâsebetlerin gelişmesine mâni olmak maksadı ile, general Sébastiani'nin İstanbul'dan çıkarılmasını ve İngiltere donanmasının boğazlardan serbestçe geçmesine müsaade edilmesini v.b. şartlar ileri sürerek, Bâbüâli'ye bir nota verdi. İstanbul'daki İngiliz elçisi, bu şartlar yerine getirilmediği takdirde, İngiliz donanmasının İstanbul'a geleceğini ve şehri bombardıman edeceğini bildirerek, Bâbüâli'yi de tehdide başladı. Selim III., bu durum karşısında, bir müddet mütereddit kalmış idi. Devlet erkânından bir kısmı İngiltere, diğer kısmı da Fransa tarafını iltizâm etmekte idi. Müzâkerelerden sonra, Sébastiani'nin tevgiki ile, İngiliz notasına red cevâbı verildi. Bundan sonra, 10 zilhicce 1222 (19 şubat 1807)'de bir İngiliz filosu, Çanakkale'den geçerek, kurban bayramının üçüncü günü Barut-hâne karşısında demir attı ve Topkapısarayı ve İstanbul'u tehdide başladı. Bir düşman filosunun pâyitahtı tehdide kalkışması karşısında halkın heyecanı devlet ricâline bir cesâret verdi ve şehrin müdâfaası için karar alındı. Bir kaç gün içinde sâhillere 1200 kadar t p yerleştirildi ve civar yerlerden imdat kuvvetleri getirildi. İngilizler İstanbul'u terk etmek mecbûriyetinde kaldılar. İngilizler İskenderiye'ye hücum ettiler; Mehmed Ali Paşa şehri şiddetle müdâfaa etti. İngilizlerin Mısır'a hücumları haberi İstanbul'a gelince Bâbüâli İngiltere'ye harp ilân etti. Mısır'a yardım için, Selim III. Sayda vâlisine emirler gönderdi. Fakat Mehmed Ali Paşa, İstanbul'dan yardım gelmeden evvel, İngilizleri Mısır'dan çıkarmış idi. Selim III. bundan pek memnun kalmış ve İstanbul'da rehine bulundurulmuş Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in babasının yanına gitmesine müsaade etmiş idi.

Selim III. Osmanlı devletini Avrupa'da zühür eden harplerde mümkün olduğu kadar bîtaraf tutmağa gayret göstermiş idi. Fakat hâdiselerin gelişmesi üzerine, 1806'dan sonra, İngiltere ve Rusya'ya harp ilân etmek mecbûriyetinde kalmış idi. Diğer taraftan da Selim III. pâyitahta ayaklanan taassup ve irticâ

ile mücâdele etmekte idi. Nizâm-ı cedîd taraftarı olup da iş başında bulunanlar İstanbul'da muhteşem saraylar yaptırarak, zevk ve sefâyâ dalmışlardı. Selim III.'in en yakınları olan sır kâtibi Ahmed Efendi, vâlide kethudası Yusuf Ağa, İbrahim Kethuda ve diğerlerinin servetleri tahminlerin üstünde idi. Bunlar şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmemekte idiler. Devletin en ciddi meseleleri bile halkın ağızına düşmekte ve yabancı devletlere ifşâ olunmakta idi. Cevdet Paşa'nın da kaydettiğine göre, sarayda yapılan gizli bir toplantıya kaymakam paşa bile davet olunmamış ve alınan kararların çok gizli tutulmasına itina gösterilmesine rağmen, bu meclisin kararlarının Paris'te çıkan bir gazetede yayınlanması hayreti mücip olmuş idi. Enderun ricâlinin ve Selim III.'in yakınlarının bu durumu onun yeniliklerinin düşmanlarına fırsat veriyor ve halk da bu hamiyetsizlik karşısında dâimâ şikâyetçi bulunuyordu. Pâyitahta mâlî, idârî sıkıntılardan şikâyetçi olan halkın ızdırabı memleketin idâresinde bulunan bu gibi zevâtâ bildirildikçe, —, nizâm-ı cedîd kanunları hakkında şikâyet kabûl olunmaz, İstanbul zengin yeridir, buraya fukara yakışmaz — diyerek, hiç bir tedbire bağ-vurmazlardı. „Enderun ve birunu“ sarmış olan nüfûz sâhiplerinin haberi olmadan, pâdişaha hiç bir şey söylenemez ve bunların müsaadesi olmadıkça, hiç bir işe teşebbüs olunamazdı. Devlet idâresini işlemez hâle getiren menfaat düşkünlüğüne halk nazarağında pâdişahın şahsî nüfûzunu sarmış ve Selim III.'in ıslahat hareketlerinin tesîrleri ile İstanbul'da avrupalı yaşama tarzının başlaması, taassup ve cehâlet yüzünden, pâdişaha karşı âdetâ nefret uyandırmış idi. İlimiye sınıfı da milletin ve devletin içine düşmüş olduğu bu büyük buhrandan faydalanarak, devleti ve pâdişahı halk pazarında küçük düşürmekten çekinmiyor ve yapılan ıslahatı tenkitten geri durmuyordu. Avrupa'dan alınan yeni şeyler hep küfür ile itham olunmakta idi. Bu hareketin gelişmesinde yabancı devletlerin pâyitahttaki menfî tesîrleri henüz aydın bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Sébastiani gibi türk devletine dost görünen bir elçinin bile propaganda yapmaktan ve hattâ yeniçerileri tahrik etmekten geri kalmadığı bilinmektedir (Cevdet, VIII, 152).

Islahat aleyhdarları şehzâde Mustafa taraftarları ile birleştiler. Sadâret kaymakamı Musa Paşa, şeyhülislâm Atâullah Efendi, Selim III. ve nizâm-ı cedîdi ortadan kaldırmak için, büyük bir ihtilâl hazırladılar. Selim III., bu planlardan habersiz, el'an nizâm-ı cedîdin gelişmesini düşünüyordu. Bu maksat ile, 17 rebiülevvel 1222 (25 mayıs 1807) tarihinde,

Rumeli-Kavağı'nda bulunan yamaklara da nizâm-ı cedîd elbiseleri giydirmek ve bunları da yeni askeri teşkilâta bağlamak için teşebbüse geçildi. Yamaklar yeni elbiseleri giymediler; kendilerine gönderilen me'mûrları öldürdüler. Kabakçı Mustafa ihtilâli bu sûretle başladı. İsyan mürettep idi. Bâbüâli'de yamakların isyanı ve devlet me'mûrlarını katlettikleri müzâkere edildiği sırada, sadâret kaymakamı Musa Paşa —, „bir kazadır olmuş, bu işin arkasına o kadar düşmemeli“ — diyerek, tedbir alınmasına mâni oldu. Pâdişahın yakınları da ayaklanmanın mâhiyetini anlayamadılar. Ayaklanma bir gün sonra 18 rebiülevvel 1222 (26 mayıs 1807)'de şehre intikal etti. Harplere iştirâk etmeyen yeniçeriler ile halk da isyâna katıldı; Atmeydanı'nda toplanarak, evvelâ nizâm-ı cedîdin kaldırılmasını istediler. Selim III., Edirne vak'asında olduğu gibi, bu mes'eleden âsilerin arzûsuna boyun eğmek mecbûriyetinde kaldı ve nizâm-ı cedîdin kaldırıldığına dâir Bâbüâli'ye ferman gönderdi. Musa Paşa ve taraftarları artık saray ve şehre hâkim bir durumda idiler. Sadâret kaymakamı kendine aleyhdar olan devlet ricâlinin 10 kişinin ismini yazarak, âsilerin reisine gönderdi. Âsiler bu defa da pâdişahın bu zevâtın kendilerine teslim edilmesini istediler. Kimsenin hayatına dokunmak istemeyen ve sarayda her türlü himâyeden mahrum bulunan Selim III. âsilerin bu arzûsunu da yerine getirmek zorunda kaldı. Âsiler bunlardan ellerine geçirebildiklerini derhal katlettiler. Selim III. zamanında servet sâhibi olmuş bu kimselerin mal ve mülklerini ve bütün servetlerini, âdet üzere, hazineye vermeleri lâzım gelirken, Musa Paşa taraftarları bunları aralarında paylaştılar. Bundan bir az sonra da, irâd-ı cedîd hazinesinin kaldırıldığına dâir ferman çıktı. Âsiler şehzâde Mustafa ve Mahmud'un kendi himâyelerine verilmesini istediler. Selim III. evlâdı gibi bakmış olduğu bu şehzâdelerin âsiler tarafından himâye edilmek üzere istenmesine çok müteessir olmuş idi. Bâbüâli'ye gönderdiği fermanla, âsilerin bu arzûsuna müsaade edildiğini bildirirken, açık bir dil kullanmış, ferman okunduğu vakit, hazır bulunanlardan bazıları ağlamışlardı. Selim III.'in elinde artık hiç bir icrâ kuvveti kalmamış idi. Âsiler — „Sultan Selim'de istiklâl kalmadı, devleti bir takım zâlimlerin eline teslim etti, böyle pâdişah olamaz“ — diye, isyâna devam ederek, Selim III.'in hal'i husûsunda fetva aldılar. Bir din adamı olmasına rağmen, Selim III.'in yakınlarının katlinden ve mallarının paylaşıldığı sırada hissedar olmaktan bir utanç duymayan şeyhülislâm Atâullah Efendi, âsilerin başında, saraya geldi ve keyfiyeti pâdişaha

bildirdi. 21 rebiülevvel 1222 (29 mayıs 1807) tarihinde Selim III. tahttan indirildi ve Mustafa tahta cülûs ettirildi.

Selim III. 'in böylece tahttan uzaklaştırılması ile devlet nüfuzu bûs-bütün sarsıldı. Selim III. 'in tarafdarları, her tarafta tâkip olunarak, idâm edildiler veya vazifelerinden uzaklaştırıldılar. Nizâm-ı cedîde âit ne varsa ortadan kaldırılmasına başlandı. Bütün memleket büyük bir buhran içine düştü. Harp içinde bulunan devletin şimdi en ziyade muhtaç olduğu şey devleti bu bâdireden kurtaracak kimselerin iş başına getirilmesi idi. Halbuki ihtilâl Selim III. 'in yetiştirdiği devlet ricâlini de ortadan kaldırmış idi. Bütün devlet idâresi âsîlerin eline geçti. Yeniçeriler cephe, — „İstanbul'da ricâ-i devletten hâinler katlolundu, biz de orudaki ricâ-i devleti katledeyim“— diye, isyan ettiler. Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa'nın tedbirleri sâyesinde yeniçerilerin ayaklanmaları te'sirsiz kaldı. Sadâret makamına yeniçeri ocağından yetişme Çelebi Mustafa Paşa tâyin olunarak, ordu karargâhına gönderildi. Yeni sadrazam cephe, düzenliliklere son verecek liyakatte değil idi. Devletin içinde bulunduğu buhranı görenler Rusçuk âyanı Mustafa Paşa'nın yanında toplandılar. Selim III. 14 ay daha sarayda bir mahbus hayatı geçirdi. Sıhhati yerinde idi (Cevdet, VIII, 280). Onun hapiste bulunduğu bu sırada, devlet idâresi o derece sarsıldı ki, bizzat pâdişah Mustafa bile, memleketin bu hâlden endişeye düşmüş idi.

Memleketin kökünden sarsılan idâresine yeni bir nizam vermek için Selim III. 'i tekrar tahta geçirmek fikrini müdâfaa edenler çoğaldı. Rusçuk'ta Alemdar Mustafa Paşa etrafında toplanan Râmiz, Refik, Galib, Behic ve Tahsin Efendiler gibi aydın görüşlü kimseler, Selim III. 'i tahta geçirmek için, teşebbüse geçtiler. Bu esnâda Rusya ile Slobozi müttârekisi akt olunmuş idi. Ordunun İstanbul'a dönmesinden faydalanan Alemdar Mustafa Paşa ve tarafdarları gizlice tertibat aldılar. Alemdar Mustafa Paşa, maiyeti ile birlikte, İstanbul'a hareket etmeden önce, kendi adamlarından Hacı Ali Ağa'yı bir miktar asker ile berâber, Boğazlar muhafızlığını eline geçirmiş bulunan Kabakçı Mustafa'yı te'dip için gönderdi. Kabakçı Mustafa yakalanarak, katledildi. 25 cemâziyelevvel 1223 (19 temmûz 1808) salı günü Alemdar Mustafa Paşa da ordu ile berâber İstanbul'a geldi. Sultan Mustafa, orduyu istikbal ettiği sırada, Alemdar Mustafa Paşa da kendisine arz-ı tâzimde bulunmuş idi. Alemdar Mustafa Paşa, daha önce sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ile verdiği bir anlaşmaya göre, İstanbul'da halkı tâciz eden Kabakçı ve şeyhulislâm Topal

Atâullah Efendi'nin tarafdarlarını te'dip etti. Şehirde umûmî bir sükân ve huzûr meydana gelmiş idi. 27 cemâziyelevvel 1223 (21 temmûz 1808) perşembe günü, Alemdar Mustafa Paşa, maiyetindeki 6.000 kişilik bir kuvvet ile, Bâbiâli'ye geldi. Arab-zâde Ârif Efendi şeyhulislâm tâyin ettirildi ve Topal Atâullah Efendi azlolundu. Alemdar Mustafa Paşa Sultan Mustafa'nın tarafdarlarından esâs gayesini gizli tutmuş idi. Gerek enderun ve gerek birun halkı Alemdar'ın bu icrâatını sâdece şeyhulislâm Atâullah Efendi tarafdarları ile bâzı mütegalibeye karşı olduğu zannında idiler. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın Selim III. 'i tahta geçirmek istediğini öğrenerek, keyfiyeti Sultan Mustafa'ya bildirdi ve pâdişahın, İstanbul'da bulunan yeniçerilerin yardımı ile, Alemdar Mustafa tarafdarlarının bertaraf edilmesine müsaade edilmesini istedi. Sadrazamın bu teşebbüsünden haberdar olan Alemdar Mustafa Paşa, Çırpıcı'daki karargâhından, yanında 15.000 kadar seçkin askeri bulunduğu hâlde, 4 cemâziyelâhır 1223 (28 temmûz 1808)'te alalecele İstanbul'a geldi ve doğrudan Bâbiâli'ye giderek, sadrazamdan mührü teslim aldı ve şeyhulislâm Arab-zâde Ârif Efendi'yi yanına alarak, saraya geldi. Dârüssaâde ağasını çağırarak, — „ulemâ, devlet ricâli, Rumeli ağaları ve Anadolu hânedanları Sultan Selim efendimizin cülûsunu istiyorlar, bunun için buraya geldik“— diyerek, Selim III. 'in tahta çıkarılması için, şeyhulislâmı pâdişaha gönderdi. Mustafa IV. hiddetlenerek, şeyhulislâma hakaret etti. Alemdar Mustafa Paşa, pâdişahın bu hareketinden haberdar olunca, ak-ağalar kapısını zorla kırarak, içeri girmeğe çalıştığı bir sırada, aklın zayıf bir pâdişah olan Mustafa IV. amcazâdesi ve kardeşinin öldürülmesine müsaade etti. Gürcü kölelerinden baş-çuhadar Abdülfettah, sırp kölelerinden hazine kethudası Ebe Selim, dârüssaâde ağası Nezir Ağa ve bir kaç bostancı, celadları ile berâber, Selim III. 'in mahbus bulunduğu harem dâiresine giderek, onu katlettiler (14 cemâziyelâhır 1223=29 temmûz 1808, perşembe). Şehzâde Mahmud bir tesâdüf neticesi ölümünden kurtuldu. Alemdar Mustafa Paşa, sarayın kapılarını kırıp, içeri girdi, fakat artık geç kalmış idi. Mustafa hal'edildi ve Mahmud Osmanlı tahtına cülûs etti. O gün vakit geç olduğundan, Selim III. 'in defni ertesi güne bırakıldı. Ertesi gün Selim III. 'in cenâzesi, büyük bir tören ile kaldırıldı ve babasının inşa ettirdiği Lâleli câmiî yanındaki türbesine defnolundu.

Selim III. 'ün ölümü bütün memlekette büyük teessür yarattı (Cevdet, VIII, 318). Şe

lim III. 'in hayatına kasd edenler adâletin kılıbından kurtulamadılar. Birer birer yakalanarak, tecziye edildiler. Gayr-i meşrû sûrette ele geçirildikleri servetler hazîneye mal edildi. Osmanlı pâdişahları arasında Selim III. ihtilâl sonunda öldürülen ikinci pâdişah idi. Şâir, edip, mûsikîşinas, Avrupa medeniyetini takdir eden vatan-sever ve devletin yükselmesinde büyük gayretler sarfeden bu pâdişahın ölümü devlet ve memleketin büyük bir buhran içinde kalmasına yol açtı. Onun zamanında, bir çok dâhilî ihtilâl ve igtîşâslara rağmen, Selim III. 'in şahsî nüfuzu imparatorluğun birliğini kısmen de olsun muhafaza etmiş idi. Yaş muâhadesi ile Rusya'ya bırakılan bâzı küçük topraklardan başka, Selim III. 'in zamanında Osmanlı devleti toprak bakımından hiç bir kayba uğramadı. Rumeli âyanı, Anadolu hânedanı Selim III. 'i sever ve sayarlardı (Tayyâr-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, III, 93). Selim III. 'in Avrupa medeniyetine kavuşmak için açtığı yol türk milletine hayır ve saâdet getiren yolun başı oldu. Selim III. memleketin imârına da ehemmiyet vermiş idi; bir çok yeni binâlar yaptırdığı gibi, eski eserleri de tâmir ettirmiş idi. Bunlar arasında Üsküdar'da Selimiye kışlası, Selimiye câmiî, Levent çiftliğinde nizâm-ı cedîd için yapılan kışlalar, Tophâne kışlası, Haliç'te Humbaracı ve Lâğımçı kışlaları, mühendishâne-i bahri-i hümayûn ve diğer askerî binâlardan başka, İsakçı ve Üsküdar'da zahire anbarları inşa ettirmiş, Eyüb câmiini yeniden tâmir ettirdiği gibi, türbenin kapılarını gümüşten yaptırmış, Konya'da Mevlânâ türbesinin kubbesini ve Anape kalesini tâmir ettirmiş idi. Zamanında harp sanayii ve deniz ticâreti gelişmiş, Osmanlı bahriyesi inkişâf etmiştir (tafsilat için bk. Atâ, *Tarih*, III, 84—93).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âsım, *Tarih* (İstanbul, ts.), I—II; Muhib Efendi, *Sefâret-nâme*...; Vâsif, *Tarih* (İstanbul, 1219), I—II; Ahmed Refik, *Moralî Ali Efendi'nin Paris sefâret-nâmesi* (TOEM, cüz 18, s. 1120); E. Z. Karal, *Nizâm-ı cedîde dâir lâyhalar* (*Tarih vesikaları*, 1942, 1943, sayı 6, 8, 11, 12); Halil Nuri, *Vak'a-i Selimiye* (Velîyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 72/3369); Cemal Tunc, *Boğazlar meselesi* (İstanbul, 1949); İ. H. Uzunçarşılı, *Âmedî Galib Efendi'nin murahhaslığı* (*Belleten*, Ankara, 1937), II; E. Z. Karal, *Hâlet Efendi'nin Paris büyükelçiliği* (İstanbul, 1940); Halil İnalcık, *Rasih Efendi ve general Ktozof elçilikleri* (*DTCF dergisi*, Ankara, IV/2); *Muhâberât-ı siyâsiye* (Üniv. kütüp., nr. TY 2754); Edvard Driault, *Selim-i sâlis ve Napolyon*

(*trc. Köprülü-zâde M. Fuad*, İstanbul, 1331; *Selim-i sâlis* (*Mecmua-i Ebûzzîya*, senâ 1330, nr. 142 v.d.); M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788); Thornton, *Etat actuel de la Turquie* (Paris, 1812); Jucherau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844); Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty* (Oxford, 1956). (A. CEVAT EREN).

SELMÂ. [Bk. ECE.]

SELMÂN. SALMÂN AL-FÂRİSÎ (?—656?) sahâbeden ve islâm menkıbelerinin en tanınmış şahsiyetlerinden biridir. Mevcut bir çok rivâyetler arasında en mükemmeli olan ve Muhammed b. İshâk'ın derlediği rivâyete göre, İshâk'ın yakınında Cayy (veya Cayyân; krş. Yâkût, II, 170) adlı İran köyünden bir ağanın (*dihkân*) oğludur. Diğer rivâyetlere göre ise, Râmhurmuz havâlisindendir ve asıl adı Mâhbêh (Mâyêh) veya Rûzbêh tir (krş. Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 217, 277). Daha çocuk iken, hristiyanlığı kabûl etmiş ve bir hristiyan keşişinin arkasından giderek, âile yuvasını terk etmiş ve bir çok defa hocalarını değiştirdikten sonra, Suriye'ye kadar gelmiş, oradan da, kendisine, son hocasının, ölüm döşğinde iken, zuhûr edeceğini önceden haber verdiği hazret-i İbrâhîm'in dinini ihyâ edecek olan Peygamberi ziyâret etmek için, ta Vâdi'l-Kurâ'ya kadar Orta Arabistan'ı kat'etmiştir. Çölde kendisine rehber olarak hizmet eden Kalb kabilesine mensup bedevîlerin ihânetine uğramış, esir olarak bir yahudiye satılmış, böylelikle Yaşrib'e gitmek fırsatını bulmuştur. Buraya gelişinden az sonra da Peygamberin hicreti vuku bulmuştur. Salmân keşiş tarafından kendisine tasvir edilen peygamberlik âlâmetlerini gördüğünden, islâm din'ne girmiş ve, âzad olması için, gereken meblâğın tedâriki hususunda bizzat Peygamberin mucizeli himâyesine mazhar olup, yahudi efendisinden hürriyetini satın almıştır.

Salmân adı dâimâ Medîne'nin Mekkeliler tarafından kuşatılması ile bir arada hatıra gelir; zîrâ o, bu vesile ile, müslümanların düşmana karşı savunmaları için hendek (*handak*) kazmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Lâkin Horovitz (*bk. bibliyografya*) 'in işaret ettiği gibi, Yavm al-Handak hakkındaki en eski haberlerde Salmân'ın bu tavsiyesinden bahis yoktur. Muhtemelen, bu müdâfaa tarzının kabûl ettirilmesini bir iranlıya mal etmek için, İran menşeli bir isim icat olunmuştur. Kezâ hakkındaki diğer mâlûmat gibi, Salmân'ın hâl tereümesi ile ilgili kayıtlar (İrak'ın, Fars bölgesinin fethine, Madâ'in şehrinin idâresine katılma v. b.) da az muhtemeldir ve hemen hep-

si tarafgirliği herkesçe mâlûm olan tarihçi Sayf b. 'Omar' e istinat eder. Hakikatte Salmân şöhretini sâdece İranlı oluşuna borçludur: O, islâmîyetin gelişmesinde pek çok hisseye sâhip olan İranlı yeni müslümanların ilk örneğini temsil eder (tıpkı Habeşlerin ve greklerin, sırası ile, Bilâl [bk. *İA*, II, 610] ve Şuhayb tarafından temsil olundukları gibi). Böylelikle o islâmîyeti kabûl eden İranlıların millî kahramanı ve şu'ûbiyya'nın gözdesi olmuştur (krş. Goldziher, *Muh. Studien*¹, I, 117, 136, 153, 212). Salmân ile ilgili hadislerin büyük bir kısmından anlaşıldığına göre, Peygamber ona İranlıların müslüman câmianın en iyi unsurunu teşkil ettiklerini söylemiş, onu kendi âilesi (*ahl al-bayt*) üyesinden saydığını ilân etmiştir; maası Peygamberin torunları Hasan ve Husayn'inkilere eşittir v. s. Hakikatte Salmân'ın tarihî şahsiyeti son derece müphemdir ve İran menşeli Medinelî bir esirin müslüman olması gerçek durumuna dayanan menkibenin kabûl edilmesi oldukça zordur.

Salmân'ın simâsı fevkalâde büyük bir gelişmeye mazhar olmuştur. O, sâdece aşhâb al-shuffa ile birlikte sâfilîğin kurucularından (*Kitâb al-luma'*, ngr. Nicholson, s. 134 v. d.) biri olarak kalmamış, ayrıca onun sözde mezar yeri çok erkenden dinî ihtirâmın merkezi olmuştur (en geç IV. asırdan beri, krş. al-Ya'kûbî, *Kitâb al-buldân*, BGA, VII, 321): bu mezar bugüne kadar eski Madâ'in civarında, eski bir kenar mahalle olan Asbândur yakınında, kendi isminden alınarak, Salmân Pâk („temiz Salmân“) denilen yerde gösterilmektedir. 1617 yılında Pietro Della Valle'nin eski hâlini gördüğü (*Viaggi*, ngr. Gancia, Brighton, 1843, I, 394) onun mezarı vazifesini gören câmi Sultan Murad IV. (1623—1640) tarafından yeniden inşa olunmuş ve 1322 (1904/1905) senesinde de tâmir edilmiş idi (Herzfeld ve Sarre, *Archäol. Reise in Euphrat-und Tigrisgebiet*, II, 262, not. 1, Iraklı âlim ve gazeteci Kâzım al-Duwaylî'nin muhtırasına göre, krş. *ayn. eser.*, s. 51 [topografya taslağı] ve s. 58). Burası bir çok hacc ziyâretlerinin son noktasıdır, bilhassa Kerbelâ'yı ziyâretten dönerken, şi'îler tarafından hiç ihmal edilmez (bk. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui*, Paris, 1908, s. 426—428). Diğer rivâyetlere göre, Salmân'ın mezarı İşbahân civarında (VI. asırda ziyâret edilmekte idi, bk. Yâkût, II, 170) veya başka yerlerde (Filistin'de Lydda mevkii için krş. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale*, II, 108) bulunmaktadır.

Salmân fütüvvet (*futūva*) ve esnaf loncalarının gelişmesinde dikkate şâyân bir rol oynar. O berberlerin pîri olarak ihtirâm

görür; bu yüzden onun Peygamberin berberliğini yapmış olduğu rivâyeti doğmuştur ki, bu rivâyet eski hadis dergilerinde yoktur (H. Thörning, *Studien zu Basf Madad et-Toufiq*, doktora tezi, Kiel, 1913, s. 33—37 ve 85—90 = *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens*, *Türkische Bibliothek*, XVI; Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philol.*, II, LXVI, LXXXIII). O kezâ çeşitli dinî tarikatlerin silsilelerinde en başta gelen şahsiyetlerden biridir (Depont ve Coppolani, *Les Confréries musulmanes*, s. 91). Tabii olarak, sünnilerinde de mevcûd olan Salmân'a karşı ihtirâm şi'îlerde hayli yüksek bir dereceye varır: şi'îler ona izâfeten 'Alî'nin ve âilesinin lehine bir sürü hadis yazmakla kalmazlar; üstelik aşırı fırkalarda, o ilâhî sudûr sırasında, 'Alî'nin hemen arkasından gelir. Nuşayrîler onu üç sırlı harften, *ayn* ('Alî'), *mîm* (Muhammed) ve *sîn* (Salmân), teşekkül eden teslis nazariyelerinde üçüncü hadd olarak kabûl ederler ve Salmân onun kâpısını (*bâb*) teşkil eder (krş. Dussaud, *La religion des Nosairis*, s. 62; Goldziher, *ARW*, XII, 88).

Salmân'ın ölümü h. 35 (655/656) veya 36 (656/657) yıllarında kabûl edilir; bu nihâyet şunu gösterir ki, vak'anüvisler 'Alî'nin hilâfete geçişinden (35 h. yılı sonu=656) sonra, Salmân'ın faaliyetine dâir hiç bir hâtıraya mâlik değildirler. Diğer taraftan, diğer dinleri uzun müddet denedikten sonra, islâmîyeti benimsemiş olan diğer şahsiyetler gibi ona, 200, 300, 350 ve hattâ 553 yıl gibi, mütad dışı uzun bir ömür izâfe olunmuştur (Goldziher, *Abhandl.*, II, LXVI).

Bibliyografya: Metinde zikrolunanlardan başka, İbn Hişâm (ngr. Wüstenfeld), I, 136—142 (= İbn Sa'd, IV 1, 53—57); İbn Hanbal, *Musnad*, V, 441—444; sözde Balhî, *Kitâb al-bad' va'l-târîh* (ngr. Huart), V, 110—113, 345, 673, 677; İbn Sa'd, IV/1, 53—67; al-Tabarî (ngr. de Goeje), bk. *fihrist*; İbn al-Ağır, *Usd al-gâba*, II, 328—332 ve sahâbe hâl tercümelerine âit diğer eserler; L. Caetani, *Annali dell' Islâm*, V, 399—419 (35 h., § 541—598) ve I—II, III—V. ciltlerin fihristleri; *ayn. mll.*, *Chronographia islamica*, I, 383 (35 h., § 73); C. Huart, *Salmân du Fârs* (*Mélanges H. Derenbourg*, Paris, 1909) s. 297—310; *ayn. mll.*, *Nouvelles recherches sur la légende de Salmân du Fârs* (*Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, dinî ilimler bölümü, 1913); J. Horowitz, *Islâm*, XII (1922), 178—183.

(G. LEVI DELLA VIDA.)

SELMÂN. SALMÂN-İ SAVACI (1309—1376) CAMÂL AL-DİN MUHAMMED B. 'ALÂ' AL-DİN MUHAMMED, bir İran şâiri olup.

Sâva [b. bk.] şehrinde doğmuştur. Doğum tarihi kat'i olarak belli değildir. Muhtelif müellifler (Maulavi Abdul Muqtadir, *Catalogue of ... the Oriental Public Library at Bankipore*, I, 219 v. d. ve ondan naklen Browne, *A Literary History of Persia*, III, 261) tarafından 700 (1300) ve devrindeki bâzı kimselerin sözlerinden (Raşid Yâsimî, *Tatabbu' u intikâd-i ahoâl u âşâr-i Salmân-i Sâvacî*, Tahrân, ts., s. 3 v. d.) çıkarılan neticelere göre, 690 (1291) 'da doğduğu ileri sürülmekte ise de, şâirin 770 (h.) 'ten hemen sonra veya aynı yılda (Browne, *ayn. eser.* e göre, 661 (h.) 'de yazdığı, *Firâk-nâma* adlı mesnevisinde 61 yaşında olduğundan bahsetmesi, kendisinin 709 veya 710 (1309 veya 1310) tarihlerinde doğmuş olması ihtimâlini kuvvetlendirir. Babası 'Alâ' al-Dîn Muhammed İlhanlılar idâresinde mâliye işleri ile meşgul bir zât idi (Davlatşâh, *Tazkira*, s. 260). İhtimal babasının yanında yetişen ve eserlerinden devrin edebiyat bilgilerine hakkıyla vâkif olduğu anlaşılan Salmân'ın tahsili hakkında daha fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bâzı eserlerinde efsâne sûretiyle intikal etmiş tarihî bilgilerdeki hatâlarına bakılarak, bu sâhada kuvvetli olmadığı anlaşılmaktadır (bk. Raşid Yâsimî, *ayn. eser.*, s. 103). Salmân genç sayılabilecek bir yaşta, babasının şöhretinden de faydalanarak, meşhur vezir Raşid al-Dîn'in oğlu Gıyâs al-Dîn (ölm. 736=1335) 'in hizmetine girdi; onun hakkında medhiyeler yazdı ve onun vâstası ile, İlhanlı hükümdarlarından Abû Sa'îd Han ve zevcesi Dilşâd Hatun'un teveccühlerini kazanmak imkânını buldu. Abû Sa'îd Han'ın ölümünü (13 rebiülâhır 736=31 teğrin I. 1335) müteâkip, âile efrâdı arasında baş-gösteren ihtilaflar yüzünden, İlhanlı devleti münkariz oldu. Bu arada 21 ramazan 736 (2 haziran 1335) 'da Azerbaycan'da vuku bulan bir muharebede vezir Gıyâs al-Dîn ile son İlhanlı hükümdarı Arpa Han'ın ölümü üzerine, memleketin karışıklığa düşmesi yüzünden, Bagdad'a gidip, orada Celâyirli devletini kuran Şayh Hasan-i Buzurg'un hizmetine girmeğe karar verdi. Kendisini buraya gitmeğe zorlayan sebeplerden biri de o sıralarda Hasan-i Buzurg ile evlenen Dilşâd Hatun'un teşviki olmuş idi. 750 tarihli kasidelerinden birinde (*Kulliyât* 'ından naklen Raşid Yâsimî, *ayn. eser.*, s. 11), altı yıldan beri Hasan-i Buzurg'un hizmetinde olduğunu söylediğine bakılırsa, onun 744 (1343) tarihlerinde Bagdad'a gittiği anlaşılır. Esâsen Bagdad onun için tamâmiyle yabancı bir yer de değil idi. Nitekim Abû Sa'îd Han zamanında orada 5 ay kalmış idi. Hasan-i Buzurg'den çok Dilşâd Hatun'un teveccühüne mazhar olan Salmân'ın Bagdad'daki günleri,

hükümdar ile birlikte, zevk ve safâ içinde geçmekte idiyse de, âilesinden uzak oluşu yüzünden, tam bir huzur içinde değil idi. İsrarı üzerine, âilesini ziyâret etmek için, kendisine 2 ay izin verilmiş, fakat memleketine döndükten sonra muhtelif mâzeretler beyân ederek, ancak 9 ay sonra, âilesi efrâdını da yanına alarak, Bagdad'a gelebilmiştir. Kendisine saray şâirliğinden başka, bilâhare sultan olan Uvays 'ın yetiştirilmesi vazifesi de verilmiş idi. Hasan-i Buzurg (ölm. 757=1356) ile Dilşâd Hatun (ölm. 754=1353 'ten önce) 'un, kısa fâsıllar ile, vefatları Salmân'ın refah ve saâdet içinde geçen hayatını sarımadı; bilâkis kendi talebesi olan Uvays 'ın tahta cülûsu ile, bir kat daha iyileşti. Güzel san'atlara meraklı ve aynı zamanda san'atkâr olan bu hükümdar, onu yanından ayırmıyordu. Yazları, 759 (1357) 'da ele geçirdiği Tebriz 'de, kışları ise, Bagdad 'da birlikte geçiriyorlardı. Ancak yaşının ilerlemesi ve bu arada, sıtma, göz ve ayak ağrıları gibi, çeşitli hastalıklara müptelâ olması (bk. Raşid Yâsimî, *ayn. eser.*, s. 51) uzun zaman bu genç hükümdarın yanında kalmasına imkân vermediği için, Salmân inzivâyâ çekilmek üzere, hükümdardan müteaddit defalar izin istemiş ise de, bu arzusu yerine getirilmemiş idi. Sultan Uvays 'ın ölümünden (27 rebiülevvel 776=6 eylül 1374) sonra yerine geçen oğlu Sultan Husayn, bilhassa araları açık bulunan Muzafferilerden Şâh Şucâ' hakkında yazdığı bir medhiye yüzünden, Salmân'a gereken iltifâtı göstermedi. Böylece bütün ömrü Sâva, Bagdad ve Tebriz şehirleri arasında geçmiş bulunan şâir az sonra vefat etti. Hâl tercümesi kaynaklarının müphem ifâdelerine göre, vefat tarihi 777 (1375) 'den sonraya tesâdüf etmektedir. *Divân* 'ının 791 (h.) 'de istinsah edilmiş olan bir nüshasının sonundaki bir kayda göre ise, Salmân 12 safer 778 (1 temmuz 1376) 'de vefat etmiştir (bk. Şibli Nu'mânî, *Şîr al-acam* 'den naklen Raşid Yâsimî, *ayn. eser.*, s. 68) ki, bu tarihin doğruluğunu yukarıdaki kaynakların ifâdesi de az-çok te'yit etmektedir.

Eserleri. Salmân'ın eserlerinin hâlen mevcûd nüshalarına göre, *Kulliyât* 'ı, *Divân* ve mesnevîleri olmak üzere, sâdece manzûm eserlerini ihtivâ etmekte olup, takriben 21.500 beyitten ibârettir. 1. *Divân*, kaside, gazel, tercî ve terkib-i hendler, *sâkî-nâma*, kîta ve rubâilerden teşekkül etmektedir. Kasidelerin pek azında İlhanlı hânedanına mensûp kimseler ile vezirleri ve Muzafferilerden Şâh Şucâ' medhedilmektedir; geri kalan kasideleri hizmetinde bulunduğu Celâyirli Hasan-i Buzurg ve zevcesi Dilşâd Hatun ile çocukları için söylenmiş olup, bundan başka mersiyeler de vardır. Bu ka-

sîdeler bölümü hemen-hemen *Divân*'ın yarısını işgal eder. Bilhassa yaşadığı devrin tarihi için mühim olan bu kasidelerde şâir, umûmiyetle mutâd olduğu üzere, önce mâsuktan bahsedip, sonra memdûha geçmek âdeti hilâfına, teşbih ve tagazzülde her ikisini birleştirmek suretiyle, bir yenilik yapmıştır. Musannâ kaside yazmakta kendisine tekaddüm eden meselâ Zu 'l-Fikar-i Şîrvânî gibi şâirleri geçmiştir. Bütün gayretine rağmen, kasidelerinde Minûçihri, Anvarî ve Zahir-i Faryâbî [bk. madd.] gibi eski şâirlerin te'sirleri hissedilir. *Divân*'ının oldukça büyük bir kısmını işgal eden gazelleri ise, vasat derecededir ve İran şiirine bir yenilik getirmez. Tercî ve terkîb-i bendlerinde Sa'dî [b. bk.]'nin te'siri göze çarpar. Küçük sayıdaki kıt'aları da daha çok bir istegîn'in yerine getirilmesi veya medih için yazılmıştır. Aynı şekilde küçük sayıdaki rubâîlerinde ise, Hayyâm [b. bk.]'ın te'siri görülür. *Sâki-nâma*'si ise, ihtimal İran edebiyatında bir divân içinde yer alan ilk sâki-nâma'dır.

2. *Camîd u Hürşîd*, Sultan Uvays'in arzusu üzerine yazılmış, takriben 2.700 beyitten ibâret bir mesnevî olup, 763 (1361)'te ikmâl edilmiştir. Müellif bu eserine bir husûsiyeti kazandırmak için, kendisinden önce yazılmış olan mesnevîlerin (*Şah-nâma*, Nizâmî'nin *Husrav u Şîrin* ve *Haft paykar*'), Zahir-i Faryâbî'nin *Manûhar u Dunlât*'ı gibi) muhtelif kısımlarından alınmış mevzûları bir az değiştirerek, bir araya getirmiştir (krş. Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 117—121). Eser son derecede musannâ bir üslûp ile yazılmış olup, bundan dolayı bâzı şâirlerin bile şikâyetini mücip olmuştur (bk. Câmî, *Bahâristân*, Nevâkişor, ts., s. 103). Salmân'ın bu mesnevisinde, anlatılan hikâyeler ile ilgili ve başka vezinde gazeller, rubâî ve kıt'alar da yer almaktadır. Bu eser, XIV. asır türk şâirlerinden Ahmedî (ölm. 815=1412) [b. bk.] tarafından, müellifi zikredilmeden, âdeta tercüme edilircesine, aynı ad ile, yenden kaleme alınmıştır. Nitekim Salmân'ın eserinin Raşîd Yâsimî (*ayn. esr.*, s. 119 v.d.) tarafından yapılan bulâsası ile, Ahmedî'nin eserinin Nihad Samî Banarlı tarafından yapılan bulâsasının (*Ahmedî ve Dâstân-ı tevârih-i mülûk-i Al-i Osman*, T.M, VI, 142—156) karşılaştırılması bu hususta açık bir fikir vermektedir.

3. *Firâk-nâma*, takriben 1.000 beyitten ibâret olan bu mesnevî tamâmiyle tarihî bir vak'aya istinât etmektedir: Sultan Uvays'in çok sevdiği dostlarından biri olan Bayram-şâh 761 (1359)'de ansızın Bağdad'a gider; 7—8 yıl sonra dönüp, Gîlân harbine katılır ve ölür (769=1367). Sultan çok sevdiği bu dostunun ölümünü karşısında duyduğu acıları terennüm

eden bir eser yazmasını Salmân'dan rica eder. O da, hükümdarın bu arzusunu yerine getirmek için, bu eserini yazar (takriben 770 veya en geç 771 h., krş. Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 120). Oldukça samimî bir ifâde ile kaleme alınmış olan bu mesnevinin vezni mütekarrip tir.

Salmân'ın muhtelif dünya kütüphânelerinde (aş. bk.) ve bu arada İstanbul kütüphânelerinde oldukça bol ve güzel nüshaları bulunan eserlerinin tam bir ilmi neşri yapılmamıştır. *Kulliyât-i Salmân-i Sâvacî* (Bombay, ts., taş-basması) aslında Salmân'ın sâdece *Divân*'ının eksik bir nüshasından ibârettir. Aynı baskı, adı ve bir az tertibi değiştirilmek suretiyle yenden basılmıştır. *Divân-i Salmân-i Sâvacî*, şâmil: *gazalîyât, tarci'ât, kaşîd, rubâîyât* (nşr. Mansûr Muşfik), Tahran, 1336 ş. Son zamanlarda Âvastâ tarafından yayınlanan *Kulliyât-i Salmân-i Sâvacî* (Tahran, ts. [1958?]) oldukça iyi nüshalara istinat eden bir neşir ise de, nüsha farkları gösterilmemiştir. Bununla beraber bu neşrin Salmân'ın bütün eserlerini tam olarak ihtivâ ettiği söylenebilir.

Kendinden önceki şâirlerden Firdavsi, Minûçihri, Sanâ'î, Anvarî, Zahir-i Faryâbî ve Kamâl al-Din İsmâ'il-i İsfahânî [bk. madd.] gibi şâirlerin te'siri altında bulunduğu anlaşılan Salmân gazellerinde İran edebiyatında Sa'dî, Mavlânâ ve Hâfiz'dan sonra bir yer işgal eder (Raşîd Yâsimî, *ayn. esr.*, s. 118). Hemen-hemen bütün mazmûnlarını adları geçen bu şâirlerden almakla beraber, bunları yeni ve daha güzel bir şekilde kullanabilmiştir (bk. Câmî, *Bahâristân*, s. 103). Onun en büyük kusuru çok defa mânâyı edebî sanatlara fedâ etmiş olmasıdır. Bununla beraber zamanında şiirlerinin büyük bir rağbet gördüğü anlaşılmaktadır (bk. Davlatşâh, *Tazkira*, s. 162). Eserlerindeki fikirleri ile davranışları arasında dâimâ bir tezat müşâhade edilir. Bunu bizat kendisi devr'in icaplarına uymak zarûreti ile izâha çalışmaktadır.

Bibliyografya: Davlatşâh, *Tazkira* (London, 1901), s. 257—263; Luţf-'Alî Bek Âzar, *Ataşkada* (Bombay, 1299), s. 223—226; Amîn Ahmed Râzî, *Haft iklîm*, Tahran, ts., II, 522—525; Rîzâ-Kulî Han Hidâyat, *Macma' al-fuşahâ* (Tahran, 1295), s. 19 v.d.; Câmî, *Bahâristân* (Navalkişor, ts.), s. 103 v.d.; Raşîd Yâsimî, *Tatabbu' u intikâd-i aḥval u âşâr-i Salmân-i Sâvacî* (Tahran, ts.); E. G. Browne, *A Literary History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 260 v.dd., 296 v.d.; ZDMG, XV, 758—774; Rieu, *Cat. of Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, II, 629b. ayn. mll., *Supplement*, bk. fihrist; Flügel, *Die arab.*

pers. und türk. Hss... Wien, bk. fihrist; Browne, *A Suppl. Handlist... of Cambridge; Cat of Pers., türk., Hindûstânî and Pushtû manuscripts in Bodleian Library*, I, 575 v.dd.; *Catalogue of the Persian manuscripts in the Bâhâr library* (Calcutta, 1921), s. 244—245; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans*, bk. fihrist; F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi kütüphanesi farsça yazmalar kataloğu* (İstanbul, 1962), bk. fihrist. (TAHSİN YAZICI.)

SELMÂNİYE. SALMÂNİYA, bu ad bir takım müfrit (*gûlât*) şi'î fırkalarının göstermek için Abû Hâtim Râzî (ölm. 322=934)'de geçmektedir; bunlar gerek risâletini vârislerine bırakmış veya bırakmamış olan bir peygamber olarak, gerek bâzı kimse-ler tarafından 'Alî'nin fevkinde telakkî edilmiş ilâhî bir sudûr olarak sahâbeden (*şahâbî*) olan Salmân-i Fârisî [b. bk.]'ye husûsî bir saygı gösterirler (Abû Hâtim Râzî, *Kütâb al-zîna*, var. 907). 220 (835) yıllarında, Carâğîni bunlara karşı husûsî bir reddiye yazdı.

Bu tâbir şi'î irfanî âkidesinin kendi hakikî ismi olan Sîniya (veya Salsaliya) adını verdiği bir zümrenin „zâhiri“ isimlendirilmesi olup, Mîmiya ve 'Ayniya'nın zıddıdır; burada Sîn harfi Salmân'a, Mîm Muhammed'e, 'Ayn da 'Alî'ye delâlet eder; burada bunların tarihî rollerinden ziyâde, devamlı mânevî rolleri göz önünde bulundurulmuştur. *Nâtîk* peygambere bir üstünlük veren Mîmiye ve „sâmit“ imâmı tercîh eden 'Ayniya'nın aksine, Sîniya Ruh-ül-kudûsün murahhası olan bâb'ı ilk sıraya geçirirler. Bu irfanî nazariyeler, bâzı tafsilât ile birlikte, L. Massignon'un *Salmân Pâk* (*Publ. Soc. Études Iranienues*, Paris, 1934, nr. 7, s. 35—39) eserinde anlatılmıştır. Bu eserde Salmân'a karşı dinî bağlılıkları bakımından eskiden Hattâbiya (krş. *Umm. al-Kitâb*, trc. Ivanow, *REI*, 1932, s. 419—482)'nin, şimdi Nuşayri [b. bk.]'ler ve 'Alî ilâhî [b. bk.], bir de AHL-İ HAQQ'îlerin, muhtelif derecede, Sîniya ile irtibatları gösterilmiştir.

Bibliyografya: Salmân Pâk hakkında yukarıda anılan araştırma, s. 47—52.

(LOUIS MASSIGNON.)

SELMAS. SALMAS, İran Azerbaycanı'nda bir idârî bölge olup, Urmiye gölünün şimali garbisinde kâindir (genişliği şimalden cenûba 40 km. ve uzunluğu garptan şarka 60 km.). Cenupta Avgân (Afgân)-dağ silsilesi ile Vergeviz geçidi (yüksekliği: 1.999 m.) Salmâs'ı Urmiya (Urumî) idârî bölgesinden ayırır. Avgân-dağ'ın şark kısmını yüksek, göle doğru uzanan ve ucunda Güvercin-kale'nin bulunduğu Kara-bağ [b. bk.] teşkil eder. Garpta

Harâvîl (türkçe Ara'ul) silsilesi Salmâs'ı Türkiye'den ayırır; buradaki Fânasûr geçidinin yüksekliği 2.567 m.'dir. Şimalde Salmâs Hoy ile hudutlanır; şimali şarkide Güney („güneşe karşı“; eski idârî adı Arvanak ve Anzâb) idârî bölgesi gölün şimal sâhilini teşkil eder (merkezi: Tasûc). Salmâs Zola çayı'nın suladığı münbit bir ova ile Çahrîk, Şinetâl ve Şepirân dağlık bölgelerini içine alır.

Salmâs bölgesinin pek eski zamanlardan beri meskûn olduğu haldî (vanî) mimârî eserlerinin kalıntılarında istidlâl edilebilmektedir. Daha sonraları burası Persarmenia eyâletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Eyâlet bâzan Atropatone'ye, bâzan da Armenia'ya dâhil bulunmuştur. Faustus Byzantinus Salmâs bölgesini Kortçekb eyâletine dâhil gösterir. Constantine Porphyrogenetos Xeḡt (bugün Hoy) ile birlikte *Σαλαμὰς*'ı zikreder. Salmâs 1653 yılına âit süryânî piskoposlarının cetvellerinde de bulunmaktadır (Hoffman, *Auszüge aus syrischen Akten Persischer Märtyrer*, s. 204).

al-Mukaddasî Salmâs'ı iyi pazar yerleri, taştan bir câmiî bulunan güzel bir şehir olarak tasvir eder. Yâkût'un zamanında şehir harâbe hâlinde idi; burada yetişen meşhûr şahıslardan, 380 (h.) yılında vefat eden âlim Mûsâ b. 'İmrân zikredilir. Hamd Allâh Mustavî'ye göre, şehrin sûrları 8.000 adım uzunluğunda olup, Cazan zamanında, vezir Hvâca Tâc al-Din 'Alî Şâh tarafından tâmir edilmiştir. Salmâs'ın vergi hâsılâtı VIII. (XIV.) asırda 39.000 *dînâr*'a varıyordu. Bugün Salmâs adını taşıyan hiç bir şehre rastlanmaz. İslâm müelliflerinin verdikleri mâlûmat, bu bölgenin şimali garbisinde, Albak ve Koṭûr'a giden yol üzerinde bir pazar yeri olan Kuhna-Şahr („eski şehir“)'e âit olmalıdır. Kuhna-Şahr'de aş-yk. 1.000 hâne mevcûd olup, ahâlisi âzerî-türkçesi konuşur; bunlardan başka şehirde 100 kadar ermeni âile ve bir de yahudi topluluğu bulunmaktadır ki, bunlar buranın İran'a ait eski bir yerleşme sâhası olduğuna açık bir delil teşkil edebilir. Mîri-Hatun kulesinin Kuhna-Şahr yakınında bulunması da aynı şekilde mânalıdır.

Bölgenin bugünkü merkezi Dîlmân (yazılışı Dîlmākān) olup, adı Gîlân deylemleri [bk. mad. DAYLEM] ile bâzı münasebetlere delâlet edebilir; bunların inşâ ettikleri bâzı küçük kaleler, hattâ Şerizûr'da v.b. bilinmektedir (krş. Yâkût, mad. *Daylamastân*). Dîlmân'da 1.400 ev (1852'de yalnız 300) mevcûd olup, nüfûsu (hemen-hemen hepsi şi'î) 8.000'dir. Şehrin mevkii çok müsâit olup, ovanın ortasında ve yolların kavşak noktasında bulunmaktadır. Şehir toprak sûr ile çevrilmiş

olup, 5 kapısı vardır. Şehirde 11 câmi (Âgâ, Şayh al-İslâm, Hâcî 'Alî Rîzâ, Hâcî Şâdiğ Âgâ, Kanlı, Şirli v.b.), Rüşan Efendi (mührü 1251 h. tarihini taşımaktadır) tarafından te'sis edilmiş bir tekke vardır (bk. al-Bidlîsî, *Şaraf-nâme*, nşr. Veliâminof-Zernof, Petersburg, 1860, I, 18).

Salmâs ovasında 1850 yılında 51 köyde 3.310 ev bulunuyordu. 1900'de köylerin sayısı 108'e ve nüfusu da 50.000'e çıkmıştır. Bunların % 63,2'si şî'î, % 13'ü sünî, % 22,5'i hristiyan ve % 1,3'ü müsevî idi. Halkı tamamen müslüman veya karışık olan köyler yanında hristiyan köyler de var idi: Ermeniler (Kal'asar, Haftuvân, Peryâcik) veya süryaniler (Hosrova, Patâvur v.b.) Katolik süryaniler („Kel-dâniler“) 500 ev ve iki kilise (bunlardan birisi 1844'te inşâ edilmiştir), piskopos evi ve bir „Lazar“ misyoner hey'etinden müteşekkil küçük ve zengin bir köy olan Hosrova'da toplu halde bulunuyorlardı. 1281'de bir Salmâs piskoposu Bagdad'da nasturî patriği Yalabaha'nın Zigorovio'sında hazır bulunmuş idi (Assemani, *Bibl. Or.*, II, 456) Hosrova halkı XVIII. asırda katolik mezhebine girdi. Müslüman ahâli arasında, kendilerinin İsfahan'dan gelip yerleştiklerini söyledikleri Lek kabilesine mensûp kimseler de vardır. Muhtelif ırk ve dinlere mensûp bulunan bu cemâatler kendi aralarında iyi anlaşmışlardır. Salmâs'ın ticâreti çok inkişâf etmiş idi. Başlıca ihrâcat maddelerini bal-mumu, bâdem, deri ve hayvan teşkil ediyordu. İlk cihan harbi sırasındaki rus-türk muhârebeleri ve onu müteâkib 1918'deki huzursuzluk Salmâs'ın iktisâdî durumuna darbe indirmiştir.

Bölgenin dağlık kısmının idâre merkezi Çahrîk'tir. Burası Zola çayının geçtiği boğaz içinde, bir kaya üzerine kurulmuş, küçük bir istihkâmdan ibârettir (resimler için bk. Hâcî Mîrzâ Cânî, *Nukât al-kâf*, nşr. Browne, *GMS*, XV, 122). Çahrîk 1828 yılında ruslar tarafından zaptedilmiştir. 1848'de Bâb [b. bk.], Tebriz'de idâm edilmeden önce, buraya hapsedilmiş idi. O zaman Muhammed Şâh'ın karısının kardeşi Yahyâ Han Çahrîk'ta vâli bulunuyordu. Oğlu Tîmûr Han'ın öldürülmesinden sonra, Çahrîk 'Avdoylular tarafından işgâl edilmiştir. Kendi rivâyetlerine göre, 'Avdoyluların cedleri XVII. asrın ortalarında Diyarbekir'den Urmiye'ye gelmişlerdir. Reisleri olan İsmâ'îl Âgâ'nın türbesinde (Nâzlu çayı yanında) 1231 (1816) yılı kayıtlıdır. Onun oğlu 'Alî Han Çahrîk kalesini 1864'te eline geçirmiştir. 'Alî Han'ın çok faal bir eşkiya olan oğlu Ca'far Âgâ, umumî vâlinin emri ile 1905 yılında Tebriz'de idâm edilmiştir. Onun küçük kar-

deşi İsmâ'îl (Simko adı ile tanınır) bu hudut bölgesinin karışık siyâsî hayatında mühim bir rol oynamıştır. 1918'de Simko'nun adamlarının Kuhna-Şahr'de çıkardıkları bir karışıklıkta nastürîlerin patriği öldürülmüştür. 1922'de Simko, İran silâhlı kuvvetleri tarafından, Türkiye topraklarına ilticâya mecbûr edilmiştir.

Salmâs'ın eski eserleri arasında bilhassa şunlar dikkate değer: 1. Haldailere (urartu) âit eserler (Ker Porter [*Travels*, II, 60] tarafından Tamar köyü yakınında Zincirkale tepesinde keşfedilmiştir). — 2. Sâsânîlere âit eserler; Pîr Çavuş kayasındaki Galerius, Narses ve Tiridates (Ker Porter, *göst. ger.*; Flandin ve Coste, IV, levha 204 v.d.) veya başka bir izâha göre, Ardaşîr-i Pâpakân ve onun oğlu Şâpûr'u temsil eden yarım kapartma (Jackson, *Persia Past and Present*, s. 81; Sarre, *Iran. Felsreliefs*, s. 246). — 3. Güvercin-kale istihkâmının üzerinde bulunan kaya bâzan Urmiye gölü içerilerine doğru uzanır, bâzan da gölde bir ada teşkil eder. Güvercin-kale'nin bâzı kısımlarının Haldailer devrine kadar çıkması muhtemeldir. N. Hanykov 1852'de orada Abû Nâsir Husayn Bahâdur Han adında birine âit bir kitâbe parçası keşfetmiştir (krş. *Caucase mecm.*, Tiflis, 1852, nr. 22 v.d.). — 4. Kuhna Şahr yakınındaki tuğladan yapılmış kule aş.-yk. 700 (7??) yılına âit ve M. van Berchem tarafından okunmuş olan kitâbesinde, eserin bânisi olarak Argûn Âkâ'nın kızı Mîrî Hatun zikredilmektedir. Argûn Âkâ, Hulagu ve Abaka zamanlarında Horasan vâlisi bulunuyordu (bk. Lehmann-Haupt, *Materialien zur ältesten Geschichte Armeniens*, Abh. G. W. Gött. N. F., IX, 158 v.d.; resim için bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, s. 320).

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, IX/II, 956—962; Marquart, *Erânşahr*, bk. mad., s. 110; Adonts, *Armenia v epohu Iustiniana* (Petersburg, 1908), s. 223; Col. Çirikov, *Putevoy jurnal 1849—1852* (Petersburg, 1875), s. 489; E. Boré, *Correspondance et memoires d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840), II, 255; O. Blau, *Vom Urmia-See nach dem Wan-See*, Peterm. Mitt., 1863, s. 201—210; H. Hyvernât ve P. Müller—Simonis, *Du Caucase au Golf Persique* (Paris-Lyon, 1892), s. 118, 156; Maksimoviç-Vasilkovskiy, *Otčet o poyezdke po zapad Persii* (Tiflis, 1903), II, 17—29; V. Minorsky, *Naselenie pograniçnih okrugov (Materialy po Vostoku)*, Petrograd, 1915, s. 474 v.dd.; ayn. mll., *Kela-Şin...* (*Zap.*, 1917, XXIV, 190 v.dd.). (V. MINORSKY.)

SELSEBİL. SALSABİL. Cennetin bir pınarının adı olup, Kur'an'da (LXXVI,

17—18) yalnız bir defa geçmektedir. Bu ibâre şudur: „Ve orada (cennette) onlara (iyi insanlara) bir kâseden içirilir ki, içindeki zencefil ve cennette adı Salsabil olan pınar (ın suyu) ile karıştırılmıştır.“

Grammer âlimleri kelimenin istikakında aynı fikirde değildiler. Bâzıları onu üçlü s-b-l köküne bağladıkları hâlde, bâzıları beşli bir kökten türetirler ki, buna göre, müennes şekli hâric, bu kökten türemiş tek kelime budur. Bir takım dilciler, aslı harfleri yalnız s ve l imiş gibi, ona „kesilmeksizin akan veya boğazdan kolayca kayan“ mânâsını verirler. İstikakının „sal Rabbaka Sabılan ilâ hâzihi'l-ayn“ („Rabb'inden bu pınara giden bir yol iste“) takdiri ile, *sal sabılan* şeklindeki istikakı yanlış kabul edilerek, reddedilmiştir. Kelime, bir içecekten bahsedilirken, „içimi kolay“ veya „tadlı“ „sert ve kekre olmayan“, „boğazdan kolayca geçen“ mânâsına alınan süt, su veya şarap için, sıfat olarak kullanılmıştır; fakat Kur'an'da müslümanların cennette içmelerine müsâade edilen şarap hakkında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bâzı gramerciler, bu kelimeyi, has isim ve bunun neticesi olarak da, çekimi iki ballı ve *tanvîn* siz kabul eder; zikredilen âyette ise, kelimedeki *tanvîn* 'in kafiye bakımından, *tanvîn* 'e uygun düşmesi için verildiğini kabul ederler; fakat diğer bâzıları onu pınara bir sıfat olarak verilmiş ve netice itibariyle de *tanvîn* almış olan tam çekimli (*munşarif*) bir kelime sayarlar. Müslim'in naklettiği bir hadis (*Hayz*, 37) kelimenin islâm câmiasında her kes tarafından has isim olarak telakkî edildiğini göstermektedir; nitekim bu hadiste mü'minlerin suyundan içecekleri cennet pınarının *Salsabil* adını taşıdığı ifade olunmaktadır.

Bibliyografya: Belli başlı lughat kitapları ve Kur'an tefsirleri. (T. W. HAIG.)

SELÜK. SALÜK (al-Hamdânî'de Haribat Salûk), cenûbî Arabistan'da, Yemen'in Hadîr bölgesinde eski bir şehir olup, al-Hamdânî zamanında yerinde Hâbil al-Rîyaba adlı bir köy bulunuyordu. Büyük Salûk şehrinin harâbelerinde eski para ve ziynet eşyası bulunduğu gibi, altın ve gümüş parçaları ile demir cürûfu da bulunmuştur. Şehir, orada imal edilen, mükemmel, çift ilmekli zırlı gömlekleri ile meşhûr idi. Kezâ, rivâyete göre, köpek ile çakalın birleşmesinden meydana gelen, bilhassa ceylan avı için yetiştirilmiş köpek cinsi (*salûkî*) buradan gelmektedir. Alois Musil'in bana naklettiği üzere, bugün de, Şammar bedevîleri arasında şöyle denir: —*Hu drûki, la çalb wa lâ slûkî*— „O bir kırmadır, ne köpek, ne de salûkî (tazı)“.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Şifat Cazîrat al-Arab*, nşr. D. H. Müller (Leiden, 1884—1891), s. 78 v.d.; 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naswân's im Şams al-Ulûm* (E. J. W. Gibb Memorial Series, XXIV, Leiden, 1916), s. 51, 62; al-Kazvînî, *Acâ'ib al-mağlûkât*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1848), II, 29; Yâkût, *Mu'câm*, nşr. Wüstenfeld, III, 125 v.d.; *Marâşid al-iştilâ'*, nşr. T. G. J. Juynboll (Leiden, 1853), II 47; al-Bakrî, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld (Göttingen, 1876), II, 780 v.d.; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 185; F. W. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 200, 334; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, II (Berlin, 1890), s. 19; G. Jacob, *Alt-arabisches Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 26, 84, 245. (ADOLF GROHMANN.)

SELÜL. SALÜL, bu adı taşıyan iki kabîle mevcut olup, biri cenûbî Arabistan'da ve Huzâ'a kabilesinin bir koludur; diğeri şimalî Arabistan'dandır ve Havâzin topluluk ismi ile tanınan kabîleler birliğine bağlıdır. Az itibarlı olduğu görülen bu iki kabîle gerçekte bir tek kabîle olmalıdır, zirâ mensuplarının bâzıları bâzan Huzâ'a'dan, bâzan Havâzin'den sayılmaktadır.

1) Huzâ'a kolu erkenden gelip, Hicaz'da yerleşmiş idi; arap nesep âlimlerinin bildirdiklerine göre, bu göçüş Mârib seddinin yıkılmasını tâkip eden zamanda olmuştur. Bu kabîle mensupları Kâbe'nin muhafızları oldular. Kabîlenin bir mensubu, Abû Gâbsân al-Muhtarîş b. Hu'ayl b. Salûl, bir tulum şarap karşılığında, mâbedin anahtarını Kuşay b. Kinâna'ye sattı ve bunun vâsıtası ile muhafızlık vazifesi Kurayş kabilesine geçti. Salûl kabilesi başlıca üç kola ayrılmış idi: Hübşîya, Adî ve Hîrmîz; bu sonuncu gâliba çok az sayıda idi, çünkü buna mensup olan hiç bir mühim şahsiyetin zikredildiğine tesâdüf etmiyoruz. Hübşîya bir çok âilelere ayrılmış idi: Hulayl, Kumayr, Zâfir, Kulayb ve Câzira. Yukarıda anılan al-Muhtarîş ile Peygamberi, Mekke'den Medine'ye hicretinde sığındığı mağaranın giriş yerinde bir örümcek ağı bulup, yolunu kaybedinceye kadar tâkip etmiş olan Kurz b. 'Alkama de birinci âileye mensupturlar. Bu şahıs Mu'aviya zamanına kadar yaşamış ve memleketin topografyası hakkındaki bilgisi sayesinde mukaddes sâhanın, Haram'ın, hudutlarını tesbit etmiş ve bu hudutlar bugüne kadar muhafaza edilmiştir. Peygamber hayatta iken doğmuş ve 86 (705) yılında Suriye'de ölmüş olan Kabîsa b. Zu'ayb ile Abbâsîlerin başlıca taraftarlarından ve ha-

life al-Manşûr'u görmeğe gittiği ve katledildiği zaman orduyu kendisine teslim eden Abû Muslim'in dostlarından olan Mâlik b. al-Hayşam b. 'Avf Kûmayr âilesine mensup idi.

2) Havâzin'e mensup olan kabîle adını anneleri Zuhl b. Şaybân'ın kızı Salûl'den alıyordu; baba tarafından cedleri Murra b. Şa'sa'a b. Mu'aviya b. Bekr b. Havâzin idi. Mekke'nin şarkında yerleşmişlerdi. 10. küçük kabîleye ayrılmış idiler; 'Amr, Zübay'a, Nahâr, Suhaym, Gâzira, Udayya, Câbir, Mu'aviya, Cinnî ve Duhayr. Peygamberin sahâbesinden olup, 'Omar I. tarafından Basra'ya kadî olarak gönderilen 'İmrân b. Husayn ile şâir Kugayyir 'Azza [b. bk.] Gâzira kabilesine mensup idi. 'Abd Allâh b. Hammâm ve al-'Ucayr adlı şâirler 'Amr kabilesine mensupturlar. Salûl kabîlelerinin muhtelif mensuplarının şecereleri mukayese edilince, mühim yanlışlıklara tesâdüf olunur: msl. Gâzira her iki kabîlede de bulunmaktadır; bundan bu kabîlelerin bütünü bilmekle beraber, bir çok bâllerde doğru akrabâhklar hakkında kanâatlerin sâbit olmadığı ve, nesep âlimlerinin bütün mahâretlerine rağmen, bir tek cetvel te'sis etmeğe muvaffak olamadıkları neticesi çıkarılabilir. Başlıca güçlük hiç şüphesiz Salûl adının, nesep âlimlerinin "İbn"lerine rağmen, bir erkek adı olmayıp, bir kadın adı olmasından ileri gelmektedir ve burada, arap kabîlelerinin şecerelerinde arada-sırada bulunduğu üzere, bir mâderşâhî âile ile karşılaşırız.

Bibliyografiya: İbn Durayd, *Kitâb al-istîkâk* (nşr. Wüstenfeld), s. 276 v. dd.; al-Nuvayrî, *Nihâyat al-arab* (Kahire tab.), II, 318 v. d. ve 336; al-Kalkaşandî, *Nihâyat al-arab* (Bagdad tab.), s. 199, 242, 260, 312, 326; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'İkd al-farîd* (Kahire, 1316), II, 53; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (nşr. Margoliouth, GMS, XX, var. 304^a); *al-Ağânî*, IX, 93, XV, 53; *Uşd al-gâba* (Kahire, 1286), sık-sık; İbn Hacer, *Tahzîb* (Haydarâbâd tab.), sık-sık; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen ve Register*.

(F. KRENKOW.)

SEMÂ'. SAMA' (A.) aslında *s m'* kökünden, *sam'* ve *sim'* gibi, bir masdar olup, „i ş i t m e k, duymak, dinlemek, işitilen söz, iyi şöhrat ve iyi anılma“ (*Kâmûs tercümesi*, III, 292 v. d.). „şarkı dinleme“ (Südi, *Şarh-i Divân-i Hâfiz*, İskenderiye, 1250, I, 41, II, 383) ve mecâzen „şarkı, nağme, raks, vecd“ (*Giyâş al-luğat*, Kanpur, ts., s. 232), „üns meclisi“ (Tahânavî, *Kaşşâf iştilâhât al-funûn*, I, 675) ve nihâyet yarı dinî mâhiyette „çalgılı ve şarkılı ziyâfet“ gibi türlü mânalara gelmektedir. Bu çeşitli mânalardan bir kaçî hâric, diğerlerinin keli-

menin eski arapçadaki „şarkı söyleme veya çalgı çalma“ (bk. Lane, s. 1429b) mânası ile yakından ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Sonradan kazanmış olduğu anlaşılan *rağs* mânası da, aynı şekilde, musikinin tabîî bir neticesidir. Dinî mahiyette olmak üzere, güzel ses dinleme ve onun tabîî neticesi olan *rağs*, daha başlangıçtan itibaren, bir taraftan mutasavvıflar arasında büyük bir rağbete mazhar olurken, diğer taraftan da, bunun islâm dinî ile bağdaşıp bağdaşmayacağı mes'elesi (aş. bk.) üzerinde durulmuştur. *Samâ'* dan bahseden kaynaklarda, *samâ'* in şekil ve muhtevâsından çok bu ikinci mes'eleye yer almıştır. Bu bakımdan, bilhassa Mavlânâ (ölm. 672=1273)'dan sonra gittikçe geliştiği ve başlı-başına bir âyin halini aldığı anlaşılan şekli ile ondan önceki şekli teferruâtî bir tarzda bahseden bir esere rastlanmaz. Nitekim doğrudan-doğruya veya dolayısı ile *samâ'* dan bahseden eserlerde (msl. Abû Naşr al-Sarrâc, *Kitâb al-lumâ'* ve al-Gazzâlî, *İhyâ' ulûm al-dîn* v.b.) *samâ'* in kendisinden ziyâde, dinî hükümlere uyup-uymadığı üzerinde durulmuştur. Bununla beraber ilk devirlerde çalınan veya söylenen musikinin makamı ile değişebilen hareketlerden ibâret olduğu gibi, bir âyin hâline geldiği zaman da, ihtimal tarif edilmekten ziyâde, ancak tatbikat ile elde edilebileceği düşünülerek, *samâ'* in ne şekilde yapılacağı anlatılmasından vaz geçilmiştir. Bunun yerine çeşitli seslerin ve bu arada bilhassa güzel sesin tarifi ile bu seslerin husule geldikleri yerler ve te'sirleri ile *samâ'* âdâbından bahsedilmiştir (krş. al-Gazzâlî, *ayn. esr.*, II, 229—231; al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 269).

Başlangıçta sadece güzel ses dinleme ile rakstan ibaret olan *samâ'* in türlü mahzurları görüldüğü veya yanlış anlaşıldığı için bir takım esaslar kabûl edilmiştir. Bu esasları tespit için de önce dinî bakımdan musiki âletlerinin üzerinde durulmuş ve bunlar arasında hangilerinin dinlenmesinin câiz olacağı, hangilerinin dinlemenin günah sayılabileceği gösterilmeğe çalışılmıştır (krş. al-Sarrâc, *ayn. esr.*, s. 277). Buna göre, telli sazlar ve nefesli sazların dinlenmesi haram sayılmıştır. Bu arada mübah sayılan *samâ'* da şu esaslara dikkat edilmiştir; zaman, mekân, *ihvân* („dostlar“). Yemek hazır olduğu zaman, namaz vakti, düşmanca bir davranış, sıkıntı duyulduğu zamanlarda *samâ'* yapılmamalıdır; aynı şekilde, işlek bir caddede, pis bir yerde veya insanın kalbini Tanrıdan başka bir şeyle meşgul eden eşya bulunan bir yerde de *samâ'* câiz değildir. Bunun gibi *samâ'* aleyhinde bulunan, meclîse ağırlık veren, mütekebbir kimselerin ve sabte vcd-

hâlleri gösteren sâfillerin ve *samâ'* in değerini takdir edemeyenlerin huzûrunda da *samâ'* etmek doğru değildir. *Semâ'* esnasında bütün dikkat ile *kaavvâl* („şarkıcı“) e kulak vermeli ve gelen vecdin te'sirine tahammül edilebildiği müddetçe, her hangi bir hareketten sakınmalıdır. Bununla beraber, *samâ'* topluluğundan her hangi birisi harekete geçtiği vakit, ona uymak lâzımdır. Daha çok şeriâte bağlı sâfillerin *samâ'* nın belli-başlı husûsiyetleri hakkında verilen bu bilgiler yanında, X./XI. asrın ilk yarısında onun yarı dinî bir ziyâfet hâline geldiği görülmektedir. Filhakika bu devrin ileri gelen sâfillerinden olup, bir çok bakımlardan Mavlânâ'yı andıran Abû Sa'id b. Abi'l-Hayr (357—440=967—1049) zamanında bu şekilde tertip edilmiş *samâ'* toplantılarından bahsedilmektedir (bk. Muhammed b. Munavvar, *Asrâr al-taahîd fi makâmât al-Sayh Abi Sa'id*, nşr. Zâbiğ Allâh Şafâ, Tahran, 1332 ş., s. 16 v. d., 103 v. d., 77 v. d.). Ancak umûmiyetle yemekten sonra (bk. Tahsin Yazıcı, *Mavlânâ devrinde semâ'*, *Şarkiyat mecmuası*, V, 140 v. d.) yapılan bu *samâ'* in teferruâtı hakkında da yeter derecede bilgi verilmemiştir. Yine bu devirde, toplu hâlde icra edilen bu *samâ'* yanında, münferiden yapılan *samâ'* da devam etmiştir (bk. Muhammed b. Munavvar, *ayn. esr.*, s. 77, 103). Çalınan musikinin ahengine uyularak yapılan hareketler arasında, bilhassa mevlevîlerde olduğu gibi, uzun müddet bir dönmenin mevcûdiyeti kat'î olarak bilinmemektedir, zirâ Mavlânâ'dan bahseden eserlerde sık-sık rastlanılan *çarh zadan* („dönmek“) tâbiri, Abû Sa'id b. Abi'l-Hayr'dan bahseden eserlerde hemen-hemen hiç bulunmamaktadır. Bununla beraber, Mavlânâ ve etrafındakilere has gibi görünen dönme de aslında daha önce mevcut idi (Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 40). Ayrıca Şams al-Dîn-i Tabrizî'nin yaşadığı devirde ve muhitte *samâ'* in daha çok rağbet gördüğü ve sonraki devirlere intikal eden bazı husûsiyetlerini kazandığı söylenebilir. Nitekim Mavlânâ'nın *samâ'* ve *samâ'* daki hareketlerinin bir çoğunu daha önce Irak-ı Acem'de *samâ'* yapan (bk. Aflâkî, *Manâkıb al-ârifin*, nşr. T. Yazıcı, I, 89, II, 624) Şams'ten aldığı mâlûmdur (bk. Sultan Valad, *İntihâ-nâma*, Üniversite kütüp, nr. FY 1009, var. 61^a; krş. Abdülkâki Gölpinarlı, *Mevlevî âdâb ve erkânı*, s. 63). Bu arada bazı sâfiller arasında *samâ'* için güzel musiki ile birlikte çalan veya söyleyenin güzel olmasını ve güzel koku bulunmasını şart koşanlar da vardır (Rûzbihân al-Bakî, *Kitâb al-anoûr* dan naklen *Nafahât al-uns*, trc. Lâmi'î Çelebî, İstanbul, 1289, s. 268 v. d.). Mavlânâ'nın *samâ'* ise, çok defa tesadüflere bağ-

lıdır. Filhakika kulağına gelen ve hoşuna giden güzel ve mânalı bir ses, bir söz veya hut heyecanlı bir hâdisiye onu harekete getirmeğe, daha doğrusu dönmesine kâfi geliyordu (krş. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 151, 412, 457). Bu devirde, muhtelif hâdiselerin te'siri ile yapılan bu münferit *samâ'* yanında, bir musiki heyetinin de refâkatı ile, toplu hâlde cereyan eden ve çok defa tesadüflere bağlı olan *samâ'* da vardı. Kaynaklarda bu şekildeki *samâ'* in teferruâtı bir tasvirine rastlanmaz. Ancak bazı kayıtlardan (bk. Tahsin Yazıcı, *ayn. esr.*, s. 142—150, krş. Abdülkâki Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 63 v. dd.), bilhassa Mavlânâ'nın medresesinde yapılan *samâ'* da, musiki hey'etine ayrılan yüksekçe bir yer (*taht*) bulunduğu (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 222) ve musiki hey'etinin de umûmiyetle şarkıcı, tefçi ve neyzenlerden te-rekküp ettiği, bunlar ile birlikte, rebâb, zurna, nakkare ve mâhiyeti meçhul, fakat bir çalgı olduğundan şüphe edilmeyen *başûrat* çalıcılarına da rağbet edildiği anlaşılmaktadır. Mavlânâ'nın tamâmiyle erkeklerden ibâret olan bu musiki hey'eti önünde *samâ'* ettiği gibi, kadınlardan müteşekkil bir musiki hey'eti önünde de *samâ'* ettiği olmuştur (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, I, 179 v. d.). Yine bu arada *samâ'* in sonraki şeklinde görülen selâm verme âdetinin izlerine de rastlanmaktadır (krş. Aflâkî, *ayn. esr.*, s. 220).

Yukarıda ana hatları ile açıklandığı üzere, Mavlânâ devrinde ve onu tâkip eden devirde daha önceleri *samâ'* âdâbından sayılan „*zamân*, *makân* ve *ihvân*“ a çok defa ehemmiyet verilmediği görülmektedir. Filhakika Mavlânâ'nın *samâ'* zamandan ziyâde, kendisine gelen vecde bağlı kaldığı gibi, hemen-hemen her yer (medreseler, evler, bağlar, sokaklar v.b.) onun *samâ'* na sahne olmuş ve *samâ'* a katılanlar ile *samâ'* seyredenlerin husûsiyetlerine de dikkat edilmemiştir (krş. *ayn. esr.*, I, 182). Kendisinin vefâtından (672=1273) sonra halefi Hüsâm al-Dîn Çelebî tarafından, cuma namazını müteâkip, *Kur'an* okunduktan sonra, toplu bir hâlde *samâ'* yapılması bir kanun hâline getirildi (*ayn. esr.*, II, 777, 967). Bununla beraber, belirli bir zaman ve mekâna bağlı kalınmaksızın, muhtelif vesileler ile *samâ'* yapıldığı da anlaşılmaktadır (bk. *ayn. esr.*, II, 780 v. b.).

Semâ' in bilhassa mevlevî tekkelerinde âdâb ve erkânı ile dört-başlı mâmur bir âyin hâline hangi tarihte geldiği kat'î olarak bilinmemektedir. Bazı kayıtlardan (bk. Abdülkâki Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 75), bugünkü *samâ'* şeklinin Sultan Veled'in torunlarından Pîr Âdil Çelebî (ölm. 865=1460) tarafından te'sis edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Bir âyin hâline gel-

dikten sonra da, Mevlevî mukabelesi adı altında, semâ'nın her yerde ve her tekkede aynı şekilde icra edilmesi çeşitlilik makamı tarafından te'min edilmiştir. Bu âyine *mukâbala* („karşılaşma“) adının verilmesine sebep de, âyinin bir parçası sayılan „*davri Valadi*“de, âyine iştirak edenlerin birbirlerine doğru „baş kesip“, karşılındakilere bakmalarıdır. Bilhassa İstanbul'daki mevlevî tekkelerinde mukabele zamanları başlangıçta bir vecdin gelişine, bir heyecanın zuhûruna bağlı olduğu hâlde, sonraları, bâzı sebepler (krş. Abdülkâfi Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.) ile, tekkelerin her birinde haftanın bir veya bir kaç gününde icra edilmeğe başlanmıştır. İstanbul'un dışında ise, fevkalâde zamanlar müstesnâ, cuma namazından sonra âyin icra ediliyordu ki, bu, bundan önce de işaret edildiği gibi, Husâm al-Dîn Çelebî tarafından tespit edilmiş olan zamana uymaktadır (mukabeleden icra şekli hakkında bk. A. Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 77—94; Hellmut Ritter, *Die Mevlânâ feier in Konya vom 17—17 Dezember 1960, Oriens*, 1962, XV, 249—270). Mevlevîler arasında, mukabele tâbiri yanında, bir de „garipler semâ'ı“ vardır ki, bu da *ihyâ* gecelerinde, yâni sabaha kadar ibâdet ile uyanık kalınan gecelerde, yapılan semâ', âyinine doymayanların asıl âyin bittikten ve herkes semâ'-hânenin çıktından sonra, devam ettirdikleri âyinden ibârettir (bk. A. Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 95). Aynı şekilde muayyen bir nezir karşılığında mukabeleden sonu olan dördüncü devrenin uzatılmasından ibâret olan bir de niyâz âyini vardır.

Hemen-hemen bütün sûflerce benimsenen ve bir vecdin neticesi olan semâ'nın muhtelif tarikatlerde ne şekilde yapıldığına dair henüz tam bir tetkik yapılmamış ise de, bunlardan halvetî tarikatının bir kolu olan gülşenî tarikatı gibi bâzılarında mevlevî semâ'nının benimsendiği görülmektedir (krş. Şemleli-zâde Ahmed Gülşenî, *Tarik-i şive-i Gülşenîye*, Millet kütüp., şer'iyye, nr. 990, 10. madde; *Manâkıb-i avliyâ-yi Mişr*, türk. tre. Sâlih, Bulak, 1262, s. 143 v.d.). Aynı şekilde Mavlânâ zamanından başlayarak, her hangi bir vesile ile dâvet edilen veya semâ'ı seyreden diğer tarikat mensuplarının semâ'a iştirak ettiklerine sık-sık rastlanmaktadır. Nitekim Ulu Ârif Çelebî (ölm. 719/1319) zamanında böyle bir semâ'ı seyreden rûfâî dervişlerinin, ellerinde boş kabaklar olduğu hâlde, şarkı söyleyerek ve heyecan göstererek, semâ'a katıldıkları bilinmektedir (bk. Aflâkî, *ayn. esr.*, II, 915; krş. A. Gölpinarlı, *ayn. esr.*, s. 100 v.d.; krş. İbn Battûta, Paris tab., II, 5—7). Tekkelerin kapanması üzerine, yakın zamana kadar

yapılmayan mevlevî semâ'ına, 1950'den sonra, Mavlânâ'nın ölüm yıldönümü münasebeti ile her yıl tertip edilen anma merâsimlerinde mü'sâade edilmiştir. Umûmiyetle Konya'da icra edilen ve 11—17 aralık tarihleri arasında bir hafta devam eden bu semâ'nın, bir gösteri mahiyetinde olmak üzere, İstanbul'da da tekrar edildiği olur.

Esâsı musiki ve raksa dayanan semâ'nın din ile bağdaşıp bağdaşmadığı mes'elesi uzun müddet münakaşa mevzuu olmuştur. *Kur'an*'da *semâ'* kelimesi geçmediği için, onun mübah olup olmadığı mes'elesi daha ziyâde Peygamberden nakledilen hadisler ile izâh edilmeğe çalışılmıştır. *Samâ'*ın mübah olduğunu ifâde edenler (bk. al-Sarrâc, *Kitâb al-lum'a*, s. 269), güzel sesin *Kur'an*'da övüldüğünü, kötü sesin ise yerildiğini (krş. *Kur'an*, XXXI, 19), Peygamberin bizzat seyrettiği bir kaç rakı hoş karşıladığını ifâde ettikten sonra, tamâmiyle mantikî ve mâkul deliller ileri sürmüşlerdir. Bu arada telli sazları şeriate uygun görmeyenler mes'eleyi bu bakımdan da incelemişlerdir (krş. Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Mavzâ'ât al-'ulûm*, tre. Kemaleddin Efendi, İstanbul, 1312, II, 549). Netice olarak, dinlenen ses ve yapılan raks nefsanî duygularını harekete getiriyorsa, bu gibi kimselerin semâ' yapmaları haramdır. Bununla beraber, sırf gösteriş için yapılan semâ'da faydadan hâli değildir; bu şekildeki semâ'da insanda gerçek vecd hâllerinin doğmasına ve semâ'daki samîmiyetinin artmasına sebep olur. Sûfilere göre, semâ'nın insan ruhu üzerinde türlü te'sirleri vardır: insanın Allaha olan aşkını kuvvetlendirir, kendisinde türlü hâller husule gelir ve bu hâller kalbteki kötülükleri temizler ve nihâyet insanı *muşâhada* ve *mukâşafa* mertebesine ulaştırır (bk. Gazzâlî, *ayn. esr.*, s. 239).

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. al-Sarrâc, *Kitâb al-lum'a fi'l-ta'avvuf*, nşr. R. A. Nicholson, (Leiden, 1914, s. 267—302); Kuşayrî, *al-Risâla*, Kahire, 1287, s. 40; al-Gazzâlî, *ihyâ' ulûm al-dîn* (Kahire, ts.), II, 229—264; İsmâ'il al-Ankaravî, *Risâla huccat al-samâ'*, ayn. mll., *Minhâc al-fukarâ* (İstanbul, 1286), sonunda. (TAHSİN YAZICI.)

SEMÂ'-HÂNE. SAMÂ'-HÂNA, semâ' evi, semâ' edilen yer. 1) Mevlevî tekkelerinde semâ' için müstakil bir yer ayrılmıştı ki, buna semâ'-hâne denilir. Dört duvara istinat eden bu tekkelerde semâ'-hâne kubbenin altında bulunmakta olup, dâire şeklinde veya beyzîdir. Döğemesi tahtadan olup, yapılan semâ'dan bu tahtalar âdeta cilâlı bir hâl almıştır. Semâ'-hânenin etrafı parmaklık ile çevril-

miş olup, bunun dış tarafında semâ' âyini (*mukabele*)'ni seyredenlere tahsis edilen kısım bulunmaktadır. Kibleye karşı olan cümle kapısından içeri giren bir kimse sağa sapmak sûretiyle semâ'ı seyredenlerin bulunduğu yere; doğru gitmek sûretiyle de parmaklıklarda semâ'-hâneye açılan alçak bir kapıya gelir ve buradan semâ'-hâneye girer. Cümle kapısının iç kısmında ayakkabıların konulması için raflar vardır; tam karşısında, semâ'-hânedeki şeyhin makamı sayılan yere koyu kırmızı bir post serilir. Şeyh postunun ucundan semâ'-hâneye girilen kapının ortasına kadar uzanan ve *hatt-ı isti'vâ* denilen mevhum bir çizgi vardır ki, şeyhin postu, ucu kapıya gelmek üzere tam bu çizginin ortasına serilir ve bu çizgiye basılmaz. Post ile aynı hizâda, seyircilere tahsis edilen yerde, bir mihrap ile mihrabın sağında bir minber bulunur. Semâ'-hânenin iç kısmında, sağ köşede, dıştaki minberin hizasında, şeyhin üzerinde *Maş-nâvî* okuttuğu bir kürsü yer alır. Şeyhin makamının karşısında, kapının üzerinde, dışarıdan merdiven ile çıkılan ve *mutrib-hâna* veya sadece *mutrib* denilen bir mahfil vardır. Burada ney-zen, kudüm-zen, âyin-hân ve na't-hânlardan müteşekkîl musiki heyeti bulunur. Ziyâretçiler (*zuavâr*), çok olduğu takdirde, bir kısım da mutrib-hânenin altı ile, ona bitişik olan kısma alınır. Erkek ziyâretçilere ayrılan kısmın üstünde de kapısı dışarıda bulunan ve semâ'-hâneye bakan cephesi tavana kadar keslenmiş kadın ziyâretçilere mahsus yer bulunmaktadır. Semâ'-hânenin sol tarafında, tavana yaklaşan bir parmaklık ile ayrılmış bulunan yerde, dergâhta şeyhlik etmiş kimselerin türbeleri bulunur.

2) Semâ'-hâne umûmiyetle tekkelerde *zikr* ve *mukâbala* yapılan yer mânâsında da kullanılır. Bu mânâda olmak üzere, bektaşî tekkelerinde de semâ'-hâne vardır. K. Wulzinger, *Drei Bektaschi-Klöster Phrygiens (Beiträger zur Bauwissenschaft, Berlin, 1913, kısım 21, s. 32 ve plan.)*

Bibliyografiya: A. Gölpinarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik* (İstanbul, 1953), s. 341 v.d.; ayn. mll., *Mevlevî âdâb ve erkânı* (İstanbul, 1963), s. 77 v.d.

(TAHSİN YAZICI.)
SEMA'-HANE. [Bk. SEMÂ'-HÂNE.]

SEMEK. AL-SAMAK (A.), balık. Eskilere göre, pek çok cinsi vardır ve bir bakışta hem başı, hem kuyruğu görülemeyecek kadar uzun olanları mevcuttur — bir gemi böyle bir dev bahçin geçmesi için dört ay beklemek zorunda kalmış! —, fakat güçlüğüle görülebilecek kadar küçük olanları da vardır. Balıklar gal-samaları ile su alıp verirlir; yaşamak için ha-

vaya ihtiyaçları yoktur. Uçan balıklar hâriç, diğer balıklar için hava zararlıdır. Soğuk-kanlı hayvanlardan olduklarından ve mideleri ağızlarına yakın bulundugundan çok oburdurlar. Hareketleri yılanlarınki gibi, büyük bir kuvvet taşır; gıdaları vücutlarının müteaddit uzuvlarına dağılmaz. Balıkların bir çoğu çiftleşir, diğ-gerleri deniz kumundan, nehir çamurundan ve yahut da çürümüş maddelerden hâsıl olur. al-Câhiz'e göre, ancak senenin bâzı devrelerinde tesâdüf edilen, tıpkı kuşlar gibi, göçmen balıklar da vardır. al-Kazvinî (*'Acâ'ib al-mahlûkât*, II, 119) Menzaleh gölünde bulunan 79 balık ve 130 kuş çeşidi sayar. Şeriat balığın yenmesine mü'sâade etmiştir. Bunun için balığın şu veya bu şekilde ölmüş veya öldürülmüş olması pek ehemmiyetli değildir; sadece diri olarak pişirmemek ve yemek icap eder. Soğuk ve râtip sayılan balık eti, bu husûsiy- tinin neticesi olarak sıcak-kanlı kimselere faydalıdır ve umûmiyetle şişmanlatıcıdır. Tatlı su balıkları çok kılçıklı, fakat lezzetlidir. Balıklarda beslenen balıkların etlerinin yenmesi men'edilmiştir. Balık kokusu teneffüs eden bir sarhoş sarhoşlughundan ayılır. Balık yemek insanı susatır. al-Râzî balık yemeklerinin hazırlanması ve iyi te'sirleri hakkında tafsilâtli bilgi verir. *Bir bir gece*'de bu mevzûda son derece güzel hikâyeler vardır; aynı şekilde al-Damîri'de de böyle hikâyeler bulmaktayız.

Bibliyografiya: al-Kazvinî, *'Acâ'ib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 137; alm. tre. H. Ethé, s. 282; al-Damîrî, *Hayât al-hayavân* (Kahire, 1275), II, 32 v. dd.; tre. Jayakar, II, 66 v.d.; İbn al-Baytâr, frns. tre. Leclerc, II, 285. (J. RUSKA.)

SEMEKETÂN. AL-SAMAKATÂN, iki balık, Burçlar mıntakasının ekseriyâ *al-Hûr* („Balık“) denilen en son burcunun da ha sahîn adı. Hût, 34'ü burca âit olmak üzere, 38 yıldızdan müteşekkildir. Geri kalan dört yıldız burcun dışındadır (*hâricuhâ*, Ideler ve Ethé'ye göre, „şekilsiz“). Bu burc, mütat olarak, kuyruklarından bir şerit ile birbirlerine bağlı iki balık (σύνδεσμος ὀνομαστος) şeklinde tasvir edilmektedir. Bu şeride *al-raşâ'* denilir; bâzan da iki balığın birbirlerine bir iplik (*hayf*) ile bağlanmış olduğu görülmektedir ve bu iplik arap tarzında türlü süsler (*alô ta'ric*) meydana getirir.

Bibliyografiya: al-Kazvinî, *'Acâ'ib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 38; alm. tre. H. Ethé, s. 79; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 202 v. dd. (J. RUSKA.)

SEMEN. AL-SAMN (A.), inek, keçi veya koyun sütünden yapılmış tereyağı, bilhassa

kaynatılmış ve süzölmüş; içerisindeki yabancı maddelerden teorit olunmuş, tuz ve emsâli ilâ ve edilerek uzun zaman dayanması sağlanmış yağdır. Taze tereyağı ve kaymağa *zubda* denir. Her ikisi de yalnız mutfakta değil, aynı zamanda tabâbette dâhili ve hâricî ilâç olarak kullanılır; hâricî olarak yaraların, kabarcıkların ve çibanların tedâvisinde, dâhilen yılan ısırmasına ve zehirlenmeye karşı panzehir olarak ve mesane tikanıklığına karşı istimâl olunur.

Bibliyografya: İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 290. (J. RUSKA.)

SEMENNÜD. SEMENNÜD, Mısır deltasında, Nil'in (Dimyat kolunun) garp sâhilinde yer alan Garbiya vilâyetinde bir kasaba ve Tança-Dimyat hattı üzerinde bir tren istasyonudur (nüfusu 1884'de 11.550 idi). Arapça ismi yunanca Σεβέννυτος (bu Nil'in kollarından birinin de adıdır)'e yakın kalmıştır, kıptîce Camnuti ve eski mısır dilinde „Zab nutir“'dir. Muhtemelen eski kasaba, ırmağın iki sâhilinde de yer almakta idi; bugün ise, Dimyat kolunun şark sâhilinde, Semennüd'un karşısında, hiç değilse hicrî VI. asırdan beri bilinen ve Dağahliya vilâyetinin merkezi olan Mit (Minya) Semennüd adlı küçük bir kasaba yer almaktadır (nüfusu 1884'te 4.372 idi).

Sebennytos'un mülki ve idârî nizamı bir şahsın elinde bulunan bir idâre şekli (pagarchie)'nden sonra Semennüd'un *kūra*'leri, bâzı, komşu *kūra*'ların tesbitindeki güçlükten dolayı, tâ-yini mümkün olmayan bir sâhayı da ihtivâ eder. Burası şarktan Nil, cenuptan (bugün de mevcut olan yerler) Banâ ve Buşir *kūra*'leri, garpten, iki kelime arasında savtî bir alâka kabul edilmemekle berâber, eski Βουκόλια'ya tekabül eder gibi görünen al-Bucüm *kūra*'si; şimâlden de, a-Ya'kûbî nin, Semennüd'dan takriben 25 km. mesâfedeki al-Damîra ile aynı adettiği al-Avisiya *kūra*'si ile budutlanmıştır. Fâtımiler ve Eyyûbilerin eski *kūra*'den fazla büyük olmayan (129 köye karşılık 108 köy) Semennüddiyya adlı ayrı bir vilâyetleri var idi.

İbn Doğmak tarafından rivâyet edilen bir efsâneye göre, Semennüd'u, Lud'un neslinden, Sem'in oğlu olup şehre adını veren bir sihirbaz kurmuştur. Semennüd'un kendine âit bir tapınağı mevcut olup, burası arapların idâresi sırasında bir müddet erzak anbarı olarak kullanıldıktan sonra, takriben 350 (961)'de yıkılmıştır. Ya'kubilerin dinî metinlerindeki (Synaxarium) bir kısımdan bu tapınağın islâmiyetten önce dahi tahribâta uğradığı anlaşılıyor. Arap menkıbeleri bu tapınakta bir hâmi melek olarak koyu renkli, uzun saçlı ve kısa sakallı bir ihtiyarın bulunduğunu kaydediyor ki, Maspero bununla arapların, yüzü mâvi veya

yeşile boyanmış Osiris veya Phtah'ın heykelini tarif ettikleri fikrindedir.

Kıptî rivâyetleri Meryem ve âilesinin Mısır'a kaçışında Semennüd'dan geçtiğini ve bir miktar din şehidinin burada medfun olduğunu kaydeder. Bu kasaba IX. (m. s.) asırda dahi bir piskoposluk makamı idi. Bu kasabada bir kıptî topluluğu yaşamış ve Mısır'a bir kaç Yakubî patriği yetiştirmiştir. Bununla berâber al-Makrizî, havâfîlere ithaf edilen baş kilisenin husûsî bir evde bulunduğunu söylüyor.

Semennüd al-Faramâ'dan Bilbîs yolu ile ilerleyen arap istilâ ordusunun geçtiği yer üzerinde olmadığından, Mısır'ın istilâsından bahseden arap müellifler burayı zikretmezler. Yalnız Nikiulu Yuhannis, mahallî askerî kuvvetlerin müslümanlar ile harp etmediği reddettilerini zikrediyor. Semennüd'dan 132 (750)'de, sonradan yakalanarak idâm edilen Yuhannis adlı biri tarafından idâre edilen mahallî bir isyân dolayısı ile de bahsediliyor.

Savary burasını kalabalık ve halkı ticâret ile uğraşan orta büyüklükte bir kasaba olarak vasıflandırır. 'Alî Paşa Mubârak'de Semennüd'daki câmilerin, asrî veya son zamanda tâmir edilmiş bütün binaların cedvelini vermektedir.

Bibliyografya: Nikiulu Yuhannis (trc. Zotenberg), s. 245, 366, 560 (= NE, XXVI, 1883); *Hist. des Patriarches* (Patrol. or., V, [460] 206; X, [547], 433); *Synaxaire* (Patrol. or., I [76 v.d.], 290 v.d.; XVI, [973, 1050], 331, 408; XVII [1218], 676); Abû Şâma (Kahire, 1288), I, 269; al-Kalâşandî, *Şubh al-a'sâ* (Kahire, 1331—1338), III, 327; İbn Doğmak (Kahire, 1314), V, 77, 91; al-Makrizî, *Hîşâf* (nşr. Wiet), III, 223 v.d.; IV, 101 (Bulak tab., II, 519); İbn al-Cî'ân (Kahire, 1898), s. 60, 80; Carra de Vaux, *Abrégé des Merveilles*, s. 217; G. Maspero, *Journ. des Savants* (1899), s. 79; 'Alî Paşa Mubârak, *Hîşâf cadîda*, XII, 46—50, XVI, 65 v.d.; Baedeker, *Ägypten*, 7. tab. (Leipzig, 1913), s. 166 v.d.; Guide Joanne, *Égypte*, s. 361, 366; J. Maspero, *Organis. milit. de l'Égypte byzantine*, s. 131, 139; ayn. mill., *Hist. des Patr. d'Alexandrie*, s. 371—373; Caetani, *Chronogr. islamica*, s. 1707 ve J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux p. servir à la géogr. de l'Égypte*, s. 29, 31 v.d., 106, 187 v.d. (G. WIET.)

SEMERKAND. SAMARKAND, Buhârâ [b. bk.] ile birlikte, Mâverâünnehr (Sogdiana, Sogd [b. bk.], Mâvarâ al-Nahr)'in başlıca şehri olup, garbî Türkistan'da Sogd (vâdî'l-Sogd, Zarafşân) ırmağının cenup kıyısında aynı adı taşıyan eyâletin merkezidir; şehir, gerek şarklı seyyahlar, gerek garplı seyyahlar tarafın-

dan cennet telakkî edilen bir mevkide bulunmaktadır. Şehrin adı, ikinci unsur olarak, şarkî İran dilinde şehir mânasına gelen ve şarkî İran bölgesi yer adlarında sık-sık geçen *kand* (krş. buddh. Sogd *knd-*, hristiyan sogd. *kas, kans*)'i almaktadır; buna karşılık birinci kısım için tatminkâr bir mâna ve izah bulunamamıştır (krş. *Centralasiatische Studien*, I, 133 v.dd., Tomaschek'in izah teşebbüsleri). Şehrin adı önce Maracanda, Μαράκανδα şeklinde, İskender'in şark seferi hakkındaki rivâyetlerde görülmektedir. Arrian (III, 30) onu βασιλεια τῆς Σογδιανῶν χώρας şeklinde adlandırmaktadır. İskender, Spitameneslere karşı yaptığı savaşlarda şehri bir çok defalar ele geçirdi ve Strabo (XI, 11, 4)'ya göre, tamâmiyle tahrip etti (hâlbuki arap efsânesi İskender'i şehrin kurucusu olarak gösterir). Şehir Diadokhların idâresinde — 323 takviminden sonra —, Sogdiana'nın merkezi olarak, Baktria satraplığına tâbi oldu, Diodotos'un istiklâlini ilânından ve Antiokhos II. Theos'un saltanatı devrinde Grek—Baktria kiralığının kuruluşundan sonra, Baktria gibi, burası da Selevkosların eline geçti. Bu tarihten itibaren şehir, şimâllî yabancı kavimlerin taarruzlarına mâruz kaldı. Bu devirden müslümanların fethine kadar, her ne kadar garbî İran ile bir medeniyet bağı devam etti ise de, tarih ve iktisadî hayat bakımından, İran'dan ayrı kaldı (Maniheizmin Semerkand'da yerleşmesi hakkında bk. J. Marquart, *WZKM*, XII, 163 v.d.; hristiyanlar hakkında da bk. W. Barthold, bk. *bibliyografya*. E. West'in, *Bundahishn* ve *Bahmanyast*'da Çin ve Çinistan'ı Semerkand'a kadar çıkarma teşebbüsü tamâmiyle şüpheli bir netice vermiştir). Müşbet mâlûmâtı ancak çin imparatorluk vekayinâmelerinde ve seyahat hikâyelerinde bulmaktayız. Han devrinden itibaren devlet Khang-kü adını almıştır; devletin idâre merkezi Khang T'hang sâl-nâmelerindeki Sa-mo-kian = Samarkand ile açıkça aynı gösterilmiştir. (krş. C. Ritter, *Erdkunde*, VII², 657 v.dd., umûmî levha). Wei'in 437 (m.)'de telif edilmiş (krş. F. Hirth, J. Marquart, *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, s. 65 v.d.'dan naklen) sâl-nâmelerine göre, Yüe-çi (Küşân)'lerin akrabası olan Çau-vu hânedanı milâddan önceki zamanlardan beri orada hüküm sürmekte idi. Hüan-Çvang Sa-mo-kian'ı 630'da ziyâret ile, burasını kısaca tasvir etti (St. Julien, *Mémoires sur les Contrées Occidentales* [1857], I, 18 v.d.; Sam. Beal, *Si-yu-ki, Buddhist Records* [1884], I, 32 v.d., kıymetli bibliyografya kayıtları ile birlikte, s. 101).

Kutayba b. Muslim'in Horasan vâililiğine tâ-yininden itibaren, Mâverâünnehr'de muntazam

bir şekilde ilerleyen araplar, Semerkand'ı bir Tarhûn (çince To-hoen)'un idâresinde buldular. al-Bîrûnî, *Âsâr*, nşr. Sachau, s. 101, 20 (krş. İbn Hordâzbihi, *BGA*, VI, 40, 5)'ye inandırılrsa, Semerkand'ın yerli hükümdarları türkçe meşhur *tarhân* (Orhun kitâbelerinde: *tar-kan*) unvânını taşıyorlardı; bu kelime arap kaynaklarına bakılarak, zannedildiği gibi bir has isim değil, bir unvân olmalıdır. Burada islâmiyete tekaddüm eden son asırlarda, Mâverâünnehr'de Eftalitler hâkimiyetini bertaraf eden mahallî türk hânedanlarından birinin bir mümessili bahis mevzuudur. Tarhûn, bir vergi ve rehinler vermek (al-Tabari, II, 1204) sûreti ile, 91 (709)'de Kutayba ile sulh yaptı; fakat Tarhûn, bu anlaşmaya kızan tebeası tarafından devrildi. Yerine İhşez Gûrak (çince U-le-kia) geçirildi (al-Tabari, II, 1229); Kutayba, uzun bir muhâsaradan sonra, 93 (712)'de şehri teslim olmağa mecbûr etti (*ayn. esr.*, s. 1247). Eski hükümdar muhâfaza edildi ise de, şehre bir arap vâli ile kuvvetli bir askerî birlik yerleştirildi ve burası, Buhârâ ile birlikte, sonraki fetihler ve bölgenin islâmlaştırılması için bir üss oldu; bununla berâber, şehir vâlilerin zâlimâne idârelerinin sebebiyet verdiği ve Emevîler devrinin son senelerinde Mâverâünnehr'i harekete getiren isyanlar ile sarsıldı. Semerkand'ı Hımyarilerin efsânevî hükümdarları ile münasebette gösteren, Çin'e yaptığı sefer esnâsında Şimar tarafından tahrip edildiğine („Şimar-kand“=„Şimar [onu] tahrip etti“) ve İskender tarafından yeniden yapıldığına (krş. J. Marquart, *Eransahr*, 1901, s. 26¹) dair efsâne hakkındaki Yâkût'un kayıtlarına al-Tabari, I, 890 v. dd. ile al-Kazvinî, *Âsâr* (nşr. Wüstenfeld, s. 360) v. b.'inkileri de ilâve etmek lâzımdır. Bu efsâne bütünü ile tetkike muhtaçtır.

Abbâsî halifesi Ma'mûn, 204 (819)'ten itibaren, Mâverâünnehr ve husûsiyle Semerkand vâililiğini Asad b. Sâman'ın oğullarına tevdi etti ve bu tarihten itibaren şehir, Tahirîlerin ve Şaffârîlerin yükselmelerinden her hangi bir değişikliğe uğramaksızın, İsmâ'il b. Ahmed'in Şaffârî hâkimiyetini devirerek Sâmanî [bk. mad. SÂMANİLER] hükümdarlığını kurduğu 287 (900) tarihine kadar Sâman âilesinin elinde kaldı. Bu hükümdarlığın kurulması ile, Mâverâünnehr ancak 500 yıl sonra Timur ve halefleri zamanında erişeceği devirde olduğu gibi, çok parlak bir devir yaşamıştır. Hakikatte idâre merkezi Buhârâ'ya nakledilmekle berâber, Semerkand bir medeniyet merkezi olduğu kadar iktisadî sâhada ve ayrıca islâm dünyasının umûmî itibârı içinde birinci derecedeki mevkiini muhâfaza etti.

İştahî ile İbn Havkal'ın ve al-Makdisî'nin tasvirleri bu devre aittir. Bunların şehadetlerinden Semerkand'ın İran şehirlerinin kendilerine has (krş. Barthold, I, 810) üç kısımlı taksim tarzını temsil ettiği anlaşılmaktadır: Kale (*kuhandiz*, arapçalaşmış şekli *kuhandiz* ve bir de *kal'a*), asıl şehir (*şahrîstân*, *şaris-tân*, *madîna*) ve kenar mahalleler (*raba*). Üç kısım burada cenûptan şimâle doğru sıralanmıştır. Kale, şehrin cenûbunda yüksekçe bir yerde olup, idârî binalar (*dâr al-imâra*)'ı ve hapishane (*habs*)'yi içine alır. Yakın zamanlara kadar evleri kerpiç, toprak ve ahşaptan yapılmış (krş. E. Herzfeld, *Isl.*, XI, 162 ve bir de bk. E. Diez, *Persien*, I [*Kulturen der Erde*, Hagen-Darmstadt, XX, 1923], s. 20) olan şehir de yüksekçe bir yerde bulunmaktadır; her tarafında, toprağı şehri çevreleyen sûrun inşasında kullanılmış olan derin bir hendek (*handak*) kazılmıştır. Şehrin her yerinde akar su vardır. Şehrin suyu tamâmiyle bir set üzerinde ve kurşun ile kaplı bir kanal (veya tamâmiyle kurşun borular) ile cenûpta *Ra's al-Tâk* denilen yüksekçe yerden getirilen bir akar su ile te'min edilmiştir. Bu kanal, gâliba islâmdan önceki devre aittir, zirâ açıkça rivâyet edildiğine göre, bu kanalın nezâretçiliği, bu hizmet karşılığında, eizyeden muaf tutulan Zerdüştilere tevdi olunmuş idi. Bu kanal tertibatı şehirde bulunan geniş ve bol bahçelerin sulanmasını sağlıyordu. Şehrin başlıca 4 kapısı vardır: Şarkta *Bâb al-Şîn* — Çinliler ile ipek ticâretine istinâat eden eski münâsebetlerin hâ-tırası olarak —; şimâlde *Bâb Buḥārâ*; garpta, *Bâb al-Navbahâr* — bu kapının isminden, Buḥārâ ve Balḥ'ta olduğu gibi, bir budist manastırının mevecûdiyeti istidlal edilebilir —; cenûpta, *Bâb al-Kabîr* veya *Bâb Kişş* (*bâb*'ın yerini sonradan farsça *darvâza* almıştır). Şehre, Soğd istikametine doğru yayılan daha alçak bir arazi üzerinde, 8 kapılı bir sûr ile çevrili kenar mahalleler bağlanmaktadır. Asıl şehirde daha nâdir bulunan başlıca pazarlar, kervansaraylar, anbarlar buradadır. Sâmanîlere âit resmî yapılar ve cuma namazı kılınan büyük câmi de burada bulunmaktadır. Semerkand'ın en büyük îmar devri Timurîlular saltanatı ile başlar. Yerli mâmulât arasında imâlî çinlilerden öğrenilen kâğıt, Babur'un da işâret ettiği gibi, husûsî bir şöhrate mazhar olmuş idi. Şehrin en meşhûr mukaddes mahalli, Babur'un da bilhassa işâret ettiği ve bugün de çok saygı gösterilen Kâsim b. 'Abbâs'ın medfun bulunduğu câmidir ki, denildiğine göre, bu zat 'Osmân zamanında şehri islâmîyete kazandırmıştır (krş. Goldziher, *Vorlesungen über das Islam*, s. 218; frans. trc. *Le dogme et la loi*

de l'Islam, s. 183). Bu devirde Semerkand'ın meşhurları arasında hiç olmazsa birini, Abû Mansûr al-Mâturîdî [b. bk.]'yi zikretmek lâ-zımdır. Bu zat, şark sünni akidesinin gelişmesi üzerinde kat'i bir te'sir icra etmiştir (Mâturîdî, 333=944'te Semerkand'da ölmüştür; Mâturîd veya Mâturît Semerkand'ın bir mahallesidir; krş. Sam'ânî, *Ansâb*, 498a).

Sâmanîlerin sukutundan sonra, Semerkand Karahanlılar [b. bk.]'ın hâkimiyeti altına girdi. 495 (1102)'de Karahanlılardan Arslan Han Selçuklu sultanı Sencer'e tâbi oldu. Arslan Han'ın halefleri de hükümdarlıklarını muhâfaza ettiler; 40 yıl sonra 536 (1141)'da Karahitaylıların Kaṭvân'da Sencer'i yenmeleri üzerine Gurhanlar Mâverâünnehr'in sâhibi oldular. 1170'e doğru Semerkand'dan geçen Tudele'li Benjamin bu şehirde 50.000 yahudi olduğunu kaydetmektedir (M. N. Adler, *The Itinerary of B. of T.*, London, 1907, s. 59). Gurhanlar, 606 (1209)'da Hvarizmşâh Muḥammed b. Tekiş tarafından devrildiler. Muḥammed'in müthiş hasmı Cengiz han [b. bk.], bir kaç ay sonra, tamâmiyle tahrip ettiği Buḥārâ'dan Sirderya'yı geçtikten sonra, Semerkand önüne geldi. Şehir rebîülevvel 617 (mayıs 1220)'de kendiliğinden teslim oldu; gerçi tam mânâsı ile yağma edildi ve sâkinlerinden bir çoğu şehirden sürüldü, fakat halkın bir kısmı Moğul vâlinin idâresi altında, yerlerinde kalabildi. Bu tarihten itibaren, şehir bir buçuk asır kadar bir müddet sönük kaldı. İbn Battûta (III, 52 v. dd.) 1350 tarihinde burada harâbeler arasında ancak az miktarda meskûn ev bulmuş idi.

Semerkand'ın yeniden imarı takriben 771 (1369)'den sonra başlar, bu tarihte Timur Mâverâünnehr'de hâkimiyetini te'sis etti ve Semerkand'ı devamlı sûrette büyüyen bir devletin idâre merkezi yaptı. İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, şehri 808 (1405), deki yeni şa'saası içinde gördü (krş. I. Srezniewski tarafından yayınlanan seyahat-nâmesinin, kıymetli fransızca bir fihristi ile birlikte, ispanyolca-rusça tabı, *Sbornik otd. russk. yaz.*, 1881, XXVIII, 325 v. dd. ile başka yerler). Bu seyyâh, şehre, mahallî bir ad olarak, *aldea gruesa* „büyük (harfiyyen yağlı) köy“ diye izah ettiği *Cimesquiente* adını vermektedir ki, burada bu ismin, türkçe *semiz* („yağlı, besili“) kelimesi ile karışması sûreti ile, halk istikakına dayanan bir istihâlesi görünmektedir. Timur'un torunu Ulug Bey (ölm. 853=1449), Çihil-sutûn adlı sarayını inşâ ettirmek ve ayrıca meşhur rasad-hânesini te'sis etmek sûreti ile, şehri tezyin etti; bu husûsta krş. W. Barthold, *Ulugbeg i yego vremya* (Ross. Akad. Nauk, 1918, trk. trc. A. N. Kurat, İstanbul, 1930). Son-

ra Babur'un hâtıratı (*Bâbur-nâma*, nşr. İlminski, s. 55 v. dd.; nşr. Beveridge, s. 54b v. dd.; trc. v. Pavet de Courteil, I, 96 v. dd.; trc. R. R. Arat, *TTK* yayınlarından, bk. *fihrist*)'ında Timur'un şehrin etrafı ve örnek teşkil edebilecek bir tasviri bulunmaktadır. Babur, ilk defa olarak, 903 (1497)'de, bir kaç ay için şehri ele geçirdi. Şehir 906 (1500)'da hasmı Özbek hanı Şaybânî tarafından işgal edildi. Bu sonunçunun ölümünden sonra, Babur, Safeviler-dep Şah İsmail'in müttefikli olarak, 916 (1510)'da muzafferâne Mâverâünnehr'e döndü ve Semerkand'ı yeniden ele geçirdi; fakat ertesi yıldan itibaren, tamâmiyle Hind'deki imparatorluğuna çekilmek ve meydana Özbeklere bırakmak mecbûriyetinde kaldı. Semerkand Özbeklerin idâresinde sâdece ismen pâyitaht hâlini aldı ve Buḥārâ'dan çok geride kaldı. Sır-Derya üzerine rus ilerlemesi ile Semerkand için yeni bir durum hâsıl oldu. 14 mayıs 1868'de general Kaufmann, Timurîluların eski idâre merkezine girdi ve Buḥārâ emîri Muḥaffar al-Dîn (1860—1885) için, şehir bu tarihten itibaren, kat'i sûrette kaybedilmiş oldu. 1871'den beri şehrin garbında yeni bir şehir yükselmiştir; burası daha sonra Hæzar-denizi-ötesi demir yoluna bağlandı. 1882'de kale yeni hâle getirildi. 1900'de şehrin bütün nüfusu 58.000 kişi idi. Şehrin, 1917'den beri istihâleleri hakkında ve mimârî eserlerine dair doğru ve tam bir tarihî araştırma da yoktur (krş. W. Barthold, *Die geogr. u. hist. Erforschung d. Orients*, s. 173, 179). Şehrin V. Hugues Krafft, *A travers le Turkestan russe* (Paris, 1902)'de bol miktarda nefis fotoğrafları bulunmaktadır.

[Semerkand bugün Özbekistan Sovyet cumhuriyetine bağlı bir eyâlet ve bu cumhuriyetin merkezidir. Şehir hakkında son bilgiyi veren 1939 sayımına göre, nüfusu 134 350 kişidir. Semerkand eyâleti 35.007 km²'dir. Eyâlet'in en çok meskûn kısmı Zarafşân vâdisi olup, burada kilometre kareye 68 kişi düşmektedir. Eyâlet bilhassa hubûbât ve pamuk yetiştirir. Burada bağcılık ve hayvancılık da çok gelişmiştir. Semerkand şehrinde Ali Şîr Nevâ'î [bk. mad. ALI ŞÎR] adını taşıyan bir üniversite bulunmaktadır.

Şehrin eski mimârî eserlerinden şunları zikretmek kâbilidir: Şah-Zinde türbesi (XIV.—XV. asır), Çoban Ata türbesi (XV. asır), Bibi Hanım câmiî, Registan meydanında Ulug Bey medresesi (XV. asır), Tilla Kari medresesi v.b.).

Bibliyografiya: W. Tomaschek, *Centralasiatische Studien*, I; *Sogdiana* (S. B. Ak. Wien, 1877, LXXXVII, 79 v. d., 120 v. d., 125—143); J. Marquart, *Die Chrono-*

logie der alttürkischen Inschriften (1898), s. 7 v. d., 33 v. d., 56 v. d.; J. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (1902), s. 268 v. dd., 284 v. dd.; G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe* (Werh. Ak. Amst., I, nr. 3, 1894); W. Barthold, *Zur Geschichte des Christentums in Mittelasien* (1901), s. 8, 11 v. d., 21 not 1, 22, 30, 51 v. d.; BGA, I (al-İştahî), 316 v. dd.; II (İbn Havkal), 365 v. dd.; III (al-Makdisî), 278 v. dd.; Yakût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 133 v. dd.; al-Kazvinî, *Aṣṣar al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), s. 359 v. dd.; İbn Battûta (nşr. Defrémery-Sanguinetti), III, 52 v. dd.; Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 460, 463 v. dd.; bunlardan başka tarih kitapları arasında al-Nasafî'nin husûsî tarihi (*Târîḥ Samarḳand*) henüz neşredilmemiştir. Muahhar devir için, Buḥārâ maddesinde zikredilenlerden başka, bk. Henry Yule, *The Book of Ser Marco Polo*, I, 191 v. dd.; Val. Lagmantel, *Hans Schiltbergers Reisebuch* (Bibl. des litterar. Vereins in Stuttgart, 1885, CLXXII), s. 61; H. Vambéry, *Geschichte Bocharas oder Transoxaniens*, I/II (1872, A. von Gutschmid, *Kleine Schriften*, III'deki tenkit ile birlikte); W. Radloff, *Das mittlere Serafschantal* (ZG Erdk. Berl., 1871, VI, 401 v. d.; 497 v. dd.); Henry Lansdell, *Russisch-Central-Asien* (alm. trc. v. Wobeser, 1885, s. 455 v. dd.; V. Masal'skiy'nin rusça Brockhaus (*Enciklopedičeskiy slovar*, XXVIII, 181 v. dd., mad. *Samarḳand*); von Schubert-Soldern, *Die Baudenkmäler von Samarkand* (Wien, 1898/1899); *Les Mosquées de Samarcande* (Petersburg, 1905 v. dd.). W. Barthold, *Die geogr. u. histor. Erforschung des Orients* (1913), s. 217, 220 v. d.'da rusça eserler için, daha mufassal ve esas itibâriyle daha yeni bibliyografya bulunmaktadır.

(H. H. SCHAEDE.)

SEMERKANDÎ. [Bk. CEHM.]

SEMERKANDÎ. [Bk. EBO'L-LEYS.]

SEMERKANDÎ. [Bk. NİZÂMÎ ARÜZÎ.]

SEMEV'EL B. ÂDIYÂ. AL-SAMAV'AL

B. 'ÂDIYÂ veya, daha doğru olarak, al-Samav'al b. Ğarîz b. 'Âdiyâ, yahudi arap şâiri, Taymâ' yakınında al-Ablağ [b. bk.] denilen hisarda yaşıyordu İmrû' al-Kays [b. bk.]'ın muâsırı olup, milâdî VI. asrın ortasına doğru hayatta idi; torunların'an biri islâmîyeti kabûl etmiş ve uzun bir ömür ile Mu'âviya'nın halîfeliğine ulaşmış olmalıdır. Rivâyetlerde, adından başka, onun yahudilere mensup olduğunu isbat edecek hiç bir ize rastlanmaz. Yahudi aslından olduğu bile muhakkak değildir.

al-Samav'al'e isnât edilen bütün şiirler divanının Şayhü tarafından yapılan neşrinde toplanmıştır. Esâsen yazmış olduğu iddia edilen az miktardaki parçalar arasından büyük bir kısmı gayr-i mevsûk telakkî edilmelidir ve yahudi bir müellifin yazdığı neticesini çıkarmaya daha emin bir şekilde imkân veren parçalar bu zümreye âittir. Geriye kalan mevsûk oldukları aleyhinde hiç bir delil bulunmayan bir kaç kasîde al-Samav'al'in yahudi dinine mensup olduğuna dair hiç bir işaret ihtivâ etmez. Bu şiirler daha ziyade eski arap şiiri havasını taşır ve şekil ve muhtevâsı ile, müellifin dindarlığı gibi, dış bakımından, aralarında yaşadığı araplara temessül ettiğini ve arap şiirinin kaidelerine uyduğunu açıkça gösterir. al-Samav'al'in bir oğlunun ve bir torununun da şiirleri elimizde bulunmaktadır.

al-Samav'al, şöhretini şâirlik kabiliyetinden ziyade kendisine ilticâ etmiş olan İmru' al-Kays'e karşı vecibelerine dikkat ve itina ile riâyet etmesine medyundur; bu keyfiyet kendisini „al-Samav'al'den daha sâdik“ sûretinde darb-ı mesellik bir şahsiyet hâline getirmiştir. Esâs itibâriyle, itimada değer bir hikâyenin bize naklettiği gibi, İmru' al-Kays b. Hucr, babasının öcünü almak için giriştiği mücâdeleler sırasında, kararsız ve mâceralar ile dolu bir hayata atılınca ve taraftarlarından çoğunu kaybedince, Hîra hükümdarı al-Munzir'den kaçarken, yardım dileyerek al-Samav'al'in sarayına geldi; beraberindeki bazı kimseler ile birlikte burada misafir edildi. Bir müddet sonra, Bizans sarayına gitmek üzere, buradan hareket edince, kızı ve yeğeninden başka, kıymetli zırhlarını ve babasının mirasından arta kalanını al-Samav'al'in yanında bıraktı ve bunları onun muhafazasına tevdi etti. İmru' al-Kays'in yokluğunda, al-Samav'al, her hâlde al-Munzir tarafından gönderilmiş olan bir ordu tarafından hisarında muhâsara edildi; çünkü misafirin mallarını vermesi husûsundaki talebe itaat etmemiş idi. Tesâdüfen al-Samav'al'in bir oğlu düşman ordusunun reisinin eline düştü ve bu kimse, İmru' al-Kays'in eşyasını al-Samav'al kendisine vermediği takdirde, onu öldürmekle tehdit etti ve al-Samav'al, himâye ettiği kimseye ihânet etmeği şiddetle reddettiğinden, oğlunun gözleri önünde öldürüldüğünü görmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, kaleyi muhâsara edenler, maksatlarına ulaşmadan, geri çekilmeye mecbûr kaldılar.

Bibliyografya: L. Cheikho, *Diwan d'as-Samav'al d'après la récénsion de Niftawahi* (Beyrut, 1909); *Kitâb al-Ağânî* (Bulak, 1285), VI, 87—89, VIII, 82 v. d., XIX,

98 yukarıda 101'e kadar; G. W. Freytag, *Arabum Proverbia*, II, 828 v. dd.; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 94 v. dd. [bk. mad. al-ABLAĞ]; *Hamâsa*, (nşr. Freytag), I, 49—54, II, 94—104; Fr. Delitzsch, *Jüdisch-arabische Poesien aus vormuhammedanischer Zeit* (Leipzig, 1874); H. Hirschfeld (*JQR*, nisan 1905); *JRAS*, 1906, s. 701 v. dd.; D. S. Margoliouth (*JRAS*, 1906, s. 363 v. dd., 1001 v. d.); Th. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber* (Hannover, 1864), s. 52—86; C. Brockelmann, *GAL*, I, 28 v. d.; *Suppl.* I, 60; M. Steinschneider, *Die arabische Literatur der Juden* (Frankfurt, 1902), s. 4 v d; R. Geyer, *al-Samav'al Ibn 'Adiyâ* (*ZA*, 1912, XXVI, 305—318); Th. Nöldeke, *Samav'al* (*ZA*, 1912, XXVII, 173—183); D. S. Margoliouth, *The Relations between Arabs and Israelites prior to the Rise of Islam* (London, 1924). (R. PARET.)

SEMHDÎ. AL-SAMHDÎ (1440—1506), NÜR AL-DİN ABU'L-HASAN 'ALÎ B. 'ABD AL-LÂH B. AHMED, İbn Fahd'ın tespit etmiş olduğu bir nesep şeceresine göre, al-Hasan b. 'Alî'nin ahfâdından idi. Kendisi Yukarı Mısır (al-Şa'îd)'da babasının meşhûr bir kadı olduğu Samhüd şehrinde 844 (h.) safer ayında (temmûz 1440) doğdu. Babası onu ilk olarak 853 yılında (1449/1450) Kahire'ye götürdü; fakat sonraları gerek yalnız olarak, gerek babası ile, bir çok vesilelerle, bu şehre gitmiştir; bu hâl kendisine zamanın en tanınmış kimseleri yanında tahsil ve tetkiklerine devam etme imkânını vermiş ve sûfi velîlerden al-'İrâkî kendisine tasavvuf hırkasını giydirmiştir. 870 (1465/1466)'te ilk defa olarak hacca gitti ve Medine'de yerleşti. İlk önce Peygamber'in mescidi yanında bir hücreye sâhip olmuş idi; fakat bir takım desiseler yüzünden, burasını terketmeye mecbûr kaldı ve o zaman Bâb al-Rahma yanında, Tamîm al-Dârî'nin evi olarak bilinen bir evi kiraladı. Oraya gelişinde Peygamber'in mescidinin 654 (1256)'te yanmış olmasından beri uygun bir şekilde tâmir edilmemiş olduğunu gördü; burası aş.-yk. 200 yıllık fâsıla içinde, ancak çok sathî ve yetersiz bir tarzda tâmir edilmiş idi. İçinde âbidenin aslî hâli hakkında yapabildiği araştırmaya istinâden, aslına uygun bir şekilde, yeniden inşasını tavsiye eden bir risâle yazdı. 881 (1476/1477)'de hacca farizesini yeniden ifâ etmek için Mekke'ye gitti ve kendisi yok iken, mescit yakınındaki hücrede toplamış olduğu mühim kütüphâne mescidi de tahrîp eden yangında kül oldu. Cesaretini kaybederek, Mısır'a döndü ve Samhüd da ihtiyar annesini ziyaret etti. Annesi bu ziyaretten 10 gün sonra öldü.

Annesinin cenâze merâsiminden sonra, Kahire'ye gitti ve Sultan al-Aşraf Kayıtbay [b. bk.]'ın maiyetine ka'ül olundu; hükümdar kendisine maaş bağladı ve nezareti kendisine tevdi edilen Medine kütüphanelerini ikmâl etmek üzere mühim bir miktar kıymetli kitap verdi. Filistin'i ziyaret ettikten sonra, 850 yılı sonlarına doğru (1485/1486) Medine'ye döndü. Tamîm al-Dârî'nin evinin satılığa çıkarılmış olduğunu gördü; bunu satın aldı ve iyice tamir ettirdi. Burada muhtelif kadınlar ile evlendi. Fakat sonraları, kendini halkın refahına ve tedrisine hasredekcek daha çok vakit bulmak için, bundan vaz geçip, müstefreşeler ile iktifâ etti. Hierî 911 yılının 18 zilkâdesinde (12 nisan 1506) öldü ve Bakî [bk. mad. BAĞÎ AL-ĞARKAD] mezarlığında, Sayyid İbrâhîm'in mezarı ile İmâm Mâlik'in mezarı arasına, defn olundu.

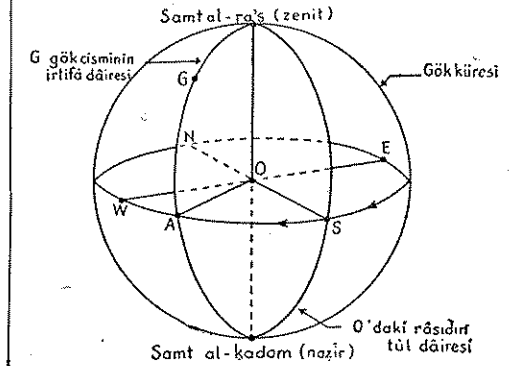
Medine'de oturduğu zaman yazdığı pek çok sayıdaki eserlerin başlıcası bu şehrin tarihidir. Bunu ilk önce geniş bir plana göre, *al-İktifâ bi-ahbâr dâr al-Muştafâ* adı altında kaleme almış idi. Bir hâminin isteği üzerine, bu kitabın bir hulâsasını hazırlayıp, buna *Vafâ al-vâfi* adını verdi. Bu hulâsa 24 cemâziyelâhır 886 (20 ağustos 1481)'da bitti. Medine'deki kütüphânesi yandığı zaman, bu eser Mekke'de yanında idi. Bu sâyede eserinin başlıca muhtevâsı kurtulmuş oldu. Daha sonra bu hulâsanın daha yeni bir şeklini vücûda getirdi ki, bu bazı yazmalarına ve matbu nushalarına (Bulak 1285 ve Mekke 1316) göre 893 (1488)'te tamamlamış ve *Hulâşat al-Vafâ* adı verilmiştir. Bu eser şehrin tar. hi. ve topografyası ile Peygamberin mezarını ziyârette tâkip edilen menâsik husûsunda, başlıca bilgi kaynağımız olmuştur. Bundan başka kendisi bir çok eserler yazmıştır ki, bunların 9'u Brockelmann tarafından *GAL* 'inde zikredilmiştir (*Suppl.*'da 21 eseri anılmaktadır); arap hâl tercemecileri bunlara kaybolmuş olmaları ihtimâli bulunan daha bir kaç eser ilâve ederler. Bunlar sarf, nahiv, hadîs, kelâm, fıkıh ve hacc menâsiki kitaplarından müteşekkildir. Bir cilt hâlinde, bizzat kendisi tarafından toplanmış olan fıkıh ilminin bütün dallarına dair *Fatvâ mecmuası*, husûsiyetle zikredilmektedir. Bu eser zamanındaki arap müelliflerin gözde mevzûlarını teşkil eden faydasız ve neticesiz münâkaşaları ihtivâ eder.

Bibliyografya: *al-Sanâ al-bâhir* (Brit. Mus. Add. 16 648, var. 193); *Hulâşat al-vafâ* (Bulak, 1285 ve Mekke, 1316; Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Madina nach Samhudi* (Göttingen, 1860), *Hulâşa*'nın kısaltılarak tercümesi; ayn. mll., *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, s. 507;

Brockelmann, *GAL*, II, 173; *Suppl.*, II, 223 v. d. (F. KRENKOW.)

SEMÂN. [Bk. SIMNÂN.]

SEMT. AL-SAMT, taraf veya istikamet mânâsına gelen hey'et ilmine mahsûs bir istilâh. Hey'etçiler tarafından semt, hende-sî olarak, muayyen bir istikamete âit irtifâ dâiresi ile ufuk dâiresinin ara-kesit doğrusu ve şark-garp doğrusunun ufuk çemberi üzerinde tâyin ettikleri yayın uzunluğu, yâni açısız uzaklık olarak târif ediliyordu. *Munharifât* denilen eğik güneş saatlerini hâmil dik duvarlar için olduğu kadar, kiblenin (*kibla*), tam olarak, tâyini için de semtin tesbiti büyük bir ehemmiyeti haiz olup, bu, müslümanların pek çok şekilde halline muvaffak olmuş oldukları bir kürevî hey'et mes'alesidir.

Eski hey'et ilmine göre al-samt (azimut): *ESA*, Yeni hey'et ilmine göre, azimut: *SA*.

al-Samt'in cem'i, en büyük müslüman hey'etçilerinden biri olan İbn Yûnus (ölm. Kahire, 1009)'un kullandığı istilâhların gösterdiği üzere, *al-Sumût*'tur. Bunun meşhûr Hâkimî cedvellerinin 24. bölümü: *Fi ihrâc hattı nisf al-nahâr bi'l-irtifâ allazî samtuhu şalâşûn va gayruhu min al-irtifâ'ât allatî sumûtuhâ ma'lûma* (el-yazm., Oxford, Hunt. 331, var. 43^a) başlığını taşımaktadır. Görüldüğü üzere, *ma'lûma* sıfatı, arap grameri kaidelerine uygun olarak, müfred müennes şeklindedir. Acemi bir mütercim, cemi hâlindeki *sumût* kelimesini bir müfret olarak alabilir ve bunu „taraf“ yerine sâdece „taraf“ kelimesi ile tercüme edebilirdi. Nalino'ya göre (*RSO*, VIII, 390 v. d.) *simût* kelimesi *sumût*'un bir lehçe şeklidir ve fransızca ile ispanyolcada *al-simût*, kaynaşma yolu ile, *azimut* olmuştur. Müfret telakkî olunan bu şekli ile kelime artık garbin ilmi istilâhları arasına intikal etmiş bulunmaktadır.

Samt (yahut *semt*) *al-ra's* ifâdesi başın tepesi istikametine delâlet etmektedir. Sonradan Avrupa'da *al-ra's* düşmüş ve böylece Fransız ve İspanyol imlâsında sâdece *zemt* kelimesi

kalmıştır. Bir istinsah hatası neticesinde bu, tıpkı Farḡānī (Alfraganus)'nin hey'ete dâir kitabını latinceye tercüme edenlerin Hîmş, Hems (= Emesa)'dan Henis ve sonra da Henit yapmaları gibi, *zenit* şeklini almıştır. Bu değışmeyi ilk olarak Golius farketmiştir.

Önceden de söylenmiş olduğu gibi, müslümanlar *al-samt*'i şark garp çizgisinden itibaren ölçtüklerinden tûl (*hattı nişf al-nahâr*)'da 90° lik bir *samt*'i hâiz oluyordu. Bunun bilinmesi, istikameti tâyin için hareket noktası olduğundan, bu arapça her *zîc*'de bulunur; hattâ sırf buna tahsis edilmiş *rasâ'il* dahi vardır. İbn al-Haygam'in buna dâir yazıları (*Mémoire sur l'azimut* ve *Mémoire sur la détermination de la méridienne avec la dernière exactitude*; bk. F. Woepcke, *L'algebre d'Omar Alkhayyami*, Paris, 1851, s. 74 v.d.) muhtemelen kaybolmuş bulunmaktadır.

Bulunulan yerin coğrafi arz derecesi ile güneşin meyli verildiğinde, güneşin irtifâ ile *al-samt*'i arasındaki riyazî münâsebet *al-samt* cetvelleri ile (*cadâvil al-sumût*) verilmiş olup, bunlar muhtelif müslüman hey'etçiler tarafından kendi bulundukları yerler için hesaplanmıştır. (bk. İbn Yûnus, *Kitâb al-samt va'l-zîll li İbn Yûnus mahtûl daîkâtan daîkâtan*, yazm. Escorial, 924).

[Bugünkü ilimle bir gök cisminin veya bir istikametın azimutu ise, râsıda tekabül eden, gök meridyeni düzlemi ile göz önüne alınan gök cismi veya istikamet, zenith (*samt al-ra's*) ve nadirden (*samt al-kadam*) geçen irtifâ dâiresi arasında kalan açının ufuk çemberi üzerinde ve saat yönünde ölçülen değeri olarak târif olunmakta ve bu 0° ile 360° arasında değerler alabilmektedir. Azimut gemicilikte şimâlden, astronomi ve jeodezide de cenûptan itibaren ölçülmektedir].

Bibliyografya: G. W. S. Beigel, *Bemerkungen über die Gnomik der Araber (Fundgruben des Orients, 1809, I, 429)*; C. A. Nallino, *Etimologia araba e significato di „asub“e di „azimut“ con una postilla su „almucantarāt“*, (RSO, 1919, VIII, 389); C. Schoy, *Das 20. Kapitel der grossen Hâkemittischen Tafeln des İbn Jânîs: Über die Berechnung des Azimuts aus der Höhe und der Höhe aus dem Azimut (Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie, Hamburg, 1920), s. 97-112*; ayn. mll, *Über die Ziehung der Mittagslinie, dem Buche über das Analemma entnommen, samt dem Beweis dazu von Abû'l-Sâ'id ad-Dârîr* (Ann. d. Hydrogr. u. maritim. Meteorol, 1922, s. 265-272); [al-Bîrûnî, *Tahdîd nihâyât al-amâkin* (nşr. M. T. Tancî, Ankara, 1992). (C. SCHOY.)

[Bu madde A. Y. ÖZEMRE tarafından ikmâl edilmiştir]

Semt-ür-re's (*samt al-ra's* „baş istikameti“ veya *samt al-ru'ûs*) yunancada τὸ κατὰ νοῦνον σημειῶν'da bulunan νοῦνον'a tekbül etmektedir. Plato Tiburtinus latince tercümelerinde *samt al-ra's*'e karşılık olarak *zenith capitis* veya *zenith caput* kelimelerini kullanmıştır; al-Battânî'nin ispanyolca tercümesinde ise, aynı tâbir *el zonte* (*el zont*) *de la cabçea* ile karşılanmıştır (bk. *Opus astronomicum*, nşr. Nallino, II, 337, mad. *samt*). — *Libros del saber de astronomia*'da, *samt* ekseriyâ *zonte* olarak ve *samt al-ra's*'de „*cenit*“ olarak tercüme edilmiştir).

Ufkun, râsıdın şakulî olarak tam altında bulunana (görülme) kutbuna, yâni *samt al-ra's*'e mukabil olan kutba *nadir* (ar. nazîr) [bk. mad. NAZİR] denir. *Samt al-ra's* ve *nazîr*'den geçen büyük dâirelere şakulî dâireler denir. Bunlardan ikisi bilhassa çok tanınır. Bir tânesi, müstevisinde arzın mihveri bulunan ve ufku şimâl ve cenûp noktalarında kesen tûl dâiresi (*falak nişf al-nahâr*, ὁ μεσημβρινός), diğeri ise, nişf al-nahâr müstevisine amut olan ve ufku şark ve garp noktalarında kesen birinci şakulî dâire'dir. Şark ve garp noktaları nişf al-nahâr ve şimâl ve cenûp noktaları ise birinci şakulî dâirenin kutuplarıdır.

Arap hey'et âlimleri (bunu bilhassa hatırlamak lâzımdır) mebd'e dâiresi olarak birinci şakulî dâireyi almışlar ve *samt*'i şark veya garp noktalarından itibaren ölçmüşlerdir. Bir yıldızın irtifâ yıldız ile ufuk arasındaki kavsin uzunluğudur ve yıldızdan geçen şakulî dâire üzerinde ölçülür. 0° (ufukta)'den + 90° (*samt al-ra's*'de)'ye veya -90° (*nazîr*'de)'ye kadar sayılır. Menfi irtifâlara ekseriyâ *in hitat* denir. İrtifâ yerine ekseriyâ, tamâmı olan ve aynı şakulî dâire üzerinde, semt-ür-re'sden itibaren ölçülen kavsin uzunluğunu temsil eden semt-ür-re's mesâfesi kullanılır. Kutbun semt-ür-re's mesâfesi hatt-ı istivâ ile nisf un-nehârın (tûl dâiresi) tekatüs ettikleri noktanın irtifâına ve kutbun irtifâı tamâmı ile mahallin arzının φ tamâmına müsâvidir, yâni Z=90°-φ'dir.

Ufka muvâzi olan bir müstevi, gök küresinin görülen kısmını, bütün müsâvi irtifâları birleştiren bir dâire boyunca kat'eder. Böyle bir dâireye hey'et ilminde ufki dâire veya arapçadan geçme bir kelime olan *almukantarât* (yâni *al-mukantara*) [b. bk.] denir.

(WILLY HARTNER.)

SEMT-İ KADEM. [Bk. NAZİR.]

SEMT-ÜR-RE'S. [Bk. SEMT.]

SEMÜD. SAMÜD, eski arap kavimlerinden biri olup, 'Ad, İram Aram) ve Vi-

bar (Jobaritae?) gibi Peygamber'den uzun zaman önce ortadan kalkmıştır. Arap menşeli olmayan bir takım vesika bu ismin tarihî vasfını ve Samüd kavminin mevcûdiyetini te'yit eder. Bu cümleden olarak, 715 (m. ö.) tarihli Sargon kitâbesi Samüd'u Âsûrîlerin hâkimiyetleri altına aldıkları şarkî ve merkezî Arabistan kavimleri arasında zikreder. Ariston, Batlamyus ve Plinius'un eserlerinde de Thamudaei yâni Samüd'lar kelimesini bulmaktayız. Plinius Samüd'un oturduğu yerin Domatha ve Hegra olduğunu kaydeder ki, bu yerin Cöf'taki bugünkü Dumat al-Candal ve Hicaz hududu üzerinde al-'Elâ'nın şimâlindeki al-Hicr ile aynı yer olduğunu kabûl etmek şüphesiz muvafık olur. Eski bir arap rivâyeti de al-Hicr'i, Samüd'un oturduğu yer olarak gösterir. Eski şâirler, msl. çok tafsilâtli efsânevî bilgiler nakleden al-A'sâ ve Umayya b. Abi'l-Şalt, 'Ad ve Samüd'u insanların yaptıkları şeylerin fâniliğine misâl olarak zikretmişlerdir. Kur'an'da Tevrât ve İncil'de nakledilenlere uyan rivâyetler arasında yerli bir rivâyet olarak, insanları korkutmak ve uyarmak için, 'Ad'ın ve Samüd'un başına gelenlerden, bilhassa VII, 71-77; XI, 64-71; XV, 80-86; LIV, 23-31'de, bahsedilir. Kur'an'daki imâlâra göre en eski müfessirler tarafından genişletilen Samüd'un âkibeti hakkındaki arap rivâyeti şu umûmî hatları ihtivâ eder: 'Ad arasında Hüd adlı bir peygamber çıktığı gibi, Samüd'un da Şâlih (b. Ubayd b. 'Amir b. Sâim) adlı bir peygamberi var idi [bk. mad. HÜD, ŞÂLİH]. Denildiğine göre reisleri Cunda' b. 'Amr olan Şâlih'in rakiplerinin nübüvvetine dâir bir delil göstermesini istemeleri üzerine, o bir kayadan on aylık hâmile bir dişi deve çıkardı. Fakat hasımları „Tanrının devesi“ sıfatı ile, mukaddes ve dokunulmaz sayılan bu hayvanın ayaklarının sinirlerini keserek, onu sakatladılar. Yavrusuna da aynı şeyi yaptılar.

Bu cürümden dolayıdır ki, bütün Samüd kavmi yok olmağa mahkûm edildi. Kur'an, VII, 78'e göre, onlar bir zelzele (*racfa*) ile, XLI, 12, 16'ya göre, yıldırım (*şâ'ika*) ile helâk olmuşlardır. Bu ifâdeler Samüd'un ortadan kalkmasına dâir rivâyeti Arabistan'da *harra* denilen oldukça geniş bir çok lav sâhaları vücûda getirmiş bulunan yanardağ indifâlarının hâtırasına bağlayan nazariyeyi destekler. Bu *harra*'ların en genişlerinden biri al-Hicr'in garbında bulunmaktadır (bk. B. Moritz, *Arabien*, Hannover, 1923, s. 28), E. Glaser, Samüd ile Lihyân [b. bk.], yâni Plinius'taki Lechieni arasında pek yakın bir münâsebet kurmaktadır. Samüd bu halkın en eski, Lihyân ise, Huzayl'lerin iki Lihyânî kabilesinde de mevcut olan

en yeni adı olmalıdır; Samüd'ların nihâyeti 400-600 (m. s.) tarihleri arasında, Lihyân krallığının nihâyetine tesâdüf etmiş bulunmaktadır. Huber, Euting ve başkaları tarafından al-'Elâ'da, al-Hicr ve civârında bulunan kayalara kazılmış kitâbelerin, kitâbe tetkiki ilmince, Lihyân'a veya Samüd'a âit olduğu kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: Kur'an'ın metinde zikredilen âyetlerine dâir tefsirler; al-Tabarî, *Târîh*, I, 219 v.dd., 244 v.dd.; al-Makdisî, *Livre de la création* (nşr. ve tre. Hart), III, 39 v.dd.; Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), III, 84 v. dd.; al-Sa'âlibî, *Kitâş al anbiyâ* (Kahire, 1920), s. 58 v. dd.; Abu'l-Fidâ, *Historia anteislamica* (nşr. Fleischer), bk. fihrist; Caussin de Perceval, *Histoire des Arabes*, I, 24 v. dd.; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*; E. Glaser, *Skizze zur Geschichte und Geographie Arabiens*, II. (H. H. BRÄU.)

SEMÜM. SAMÜM, arapça konuşulan muhtelif memleketlerde sam yeli denilen sıcak rüzgârın adıdır. Bu kelime Kur'an'da üç yerde geçer; fakat bu üç yerde de husûsiyetle rüzgârın bahis mevzuu olduğu söylenemez. Kur'an, XV, 27'de cinlerin (*cânn*) samüm ateşinden yaratılmış oldukları ifâde edilir. Kur'an, LII, 27'de „...ve bizi samüm azâbından korudu“ denilmektedir. Kur'an, LVI, 41'ye göre, „şimâl (sol) ashâbı“ samüm va hamîm içindedirler. Bu yerlerde kelime, açıkça, cehennemnin sıcaklığı mânâsına gelmektedir.

Hadîste de kelime bu mânâda kullanılmakta, fakat başka bir mânâsı daha ortaya çıkmaktadır. Cehennemden bahsedilirken, onun ekseriyâ yılda iki defa nefes aldığı söylenir: „ve onun yazın aldığı nefes samüm'dur“ (al-Tirmizî, *Cahannam*, bâb. 9; krş. İbn Mâce, *Zuhd*, bâb 38). al-Buhârî'de ileri sürülen görüşe nazaran, gecenin sıcak havasına *harûr*, gündüzünküne *samüm* denir (*Bad' al-halk*, bâb 4).

Eski ve yeni hemen-hemen bütün seyahatnâmelerde, ekseriyâ *simum* şeklinde, samüm'un rüzgâr mânâsına zikredildiği görülür. Bahis mevzuu olan pek çok yerden burada ancak birkaçını zikredebileceğiz. C. M. Doughty, *Madâ'in Şâlih* civârından bahsederken, *samüm*'u „cenûptan esen şiddetlice rüzgâr“ diye zikreder; buna karşı bedeviler yüzlerini ve gözlerini bir peçe ile örterler. Aynı seyyah al-Kaşîm ve Mekke arasında da Samüm estiğinden bahseder ve ayrıca bedevilerden naklederek, çok mukavim olmayan develerin *samüm* ile boğulup ölebildiklerini kaydeder (*Travels in Arabia Deserta*, Cambridge, 1888, I, 100, 188).

Mekke'de cenûp rûzgârına değil, şimâlî, şimâlî şarkî ve şark rûzgârına *semüm* denilmektedir. Bu rûzgâr „sokağa çıkanlara, pek büyük bir körük vâsıtası ile, sıcaklığı kendi üzerlerine ulaşan korkunç bir ateşin önünde bulundukları intibâhı verir“ (Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, nr. 76). „Güneşin sümbüle burcuna girdiği devrede (agustos) Mekke'nin kötü bir şöreti vardır. Çünkü hâkim kanâate göre, bu mevsimde *hôm*, *vamd*, *semüm* ve *azyab* birbiri arkasından aralıksız olarak eser“ (agn. esr.).

Mısır hakkında ise, Lane (*Manners and Customs*, giriş) şöyle der: „Mısır, bir de bilhassa ilkbahar ve yaz aylarında, hamsin rûzgârlarından daha kavurucu olan, fakat pek az devam eden, nâdiren 15 veya 20 dakikadan fazla süren samoom adlı sıcak rûzgârın hükmüne girer. Bu rûzgâr umûmiyetle cenûb-i şarkî veya cenûb-cenûb-i şarkîden eser; toz ve kum bulutları kaldırır“.

Hamd Allâh Mustavî (*Nuzhat al-kulûb*, tre. Le Strange, Gibb Memorial Fund, XXX/II, s. 50), Kaşîrî Şîrin hakkında şöyle der: „İklimi sıhhatte elverişsizdir, zira sıcak mevsimde ekseriya (sıcak) sinum eser“.

al-Mas'ûdî'nin *Murûc al-zahab* (tab., Paris, III, 320 v.d.)'inde *Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetinin (XV, 27) menkıbevi bir izâhı vardır ki, buna göre, Allâh'ın cinleri (*cânn*) *semüm*'ün ateşinden yaratmıştır (krş. R. Basset, *Mille et un contes, récits et légendes arabes*, Paris, 1924, s. 57); krş. bir de A. Musil, *Arabia Petraea* (Viyanâ, 1907—1908), III, 3—4. İslâm dünyasının diğer memleketlerinde *semüm* için başka kelimeler kullanılır. Avrupa'da bu rûzgâra *sirocco* denilir.

Şimâlî Afrika'da bu kelime hemen-hemen hiç kullanılmaz ve burada sıcak rûzgâr geldiği tarafa nazaran târif edilir: bölgelere göre, *kebli* veya *şarkî* (H. Basset'in verdiği bilgi).

(A. J. WENSINCK.)

SENÂ'Î. SANÂ'Î (1072?—1131), HAKİM ABU 'L-MACD MACDÜD B. ÂDAM AL-SANÂ'Î AL-GAZNAVÎ, İran edebiyatının büyük şâirlerinden biri olup, farsça tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu ve 'A'ttâr ile Mavlânâ'nın mübeşşiridir.

I. Hayatı. Sanâ'î'nin hayatı hakkında kaynaklar birbirini tutmayan ve en küçük bir tenkide tahammülü olmayan bilgiler verir. Sanâ'î'nin eserlerinden çıkarılabilecek olan bilgiler de, devrin tarihi hakkındaki bilgilerin çok noksan olması sebebi ile, son derecede müphem kalmaktadır. Bu hususlarda yapılan araştırmalarda henüz kesin neticelere varılmış değildir. Bunlar için bk. Halîl Allâh Halîlî, *Ahvâl u*

âşâr-i Hakîm Sanâ'î, Kâbul, 1315 ş.; M. Muşaffâ, *Divân-i Sanâ'î*, Tahran, 1336 ş., önsöz; Mudarris-i Razavî, *Divân-i... Sanâ'î-i Gaznavî*, Tahran, 1341 ş. (önsöz. burada *MR* kısaltması ile gösterilecektir); Nazîr Ahmed, *Makâtib-i Sanâ'î*, Rampur, 1962 (*Aligarh Muslim University Publ.*, nr. 3; önsöz ile eklemeler burada *NA* kısaltması ile gösterilecektir).

Sanâ'î'nin tam adı kendisi tarafından da yukarıda gösterilen şekilde kaydedilmiştir (bk. *Divân*, nşr. M. Razavî, s. 3; *Hadîka*, nşr. M. Razavî, Tahran, 1329, s. 717; burada yalnız bu basma zikredilmiştir). Binâenaleyh bunların kaynaklarda görülen muhtelif şekillerinin istinsah yanlışlarından ileri geldiğini kabul etmek icâp eder. Ancak Sanâ'î'nin bâzı şiirlerinden (bk. *Divân*, mezkûr basma, s. 544, son satır ve 522,7) adının Hasan olduğu açıkça anlaşılmaktadır (bk. Furûzânfâr, *Suḥan u suḥanvarân*², Tahran, 1318 ş., I, 267; krş. Halîlî, *agn. eser.*, s. 6 v.d.; *MR*, s. 3). Bundan dolayı asıl adının Hasan olduğu, sonraları *Hadîka* (bk. *göst. yer.*)'daki ifâdesinin de isbat edileceği gibi, Macdûd kelimesini bir çeşit lekap olarak kullandığı ve bu lekabın asıl adın yerini aldığı düşünülebilir (Macdûd adının Sanâ'î'nin babasının adı olduğuna dâir Hamîd Kalandar'ın 756 h.'de yazdığı *Hayr al-macâlis*, Aligarh, 1959, s. 72 v.d.'da Naşîr al-Dîn Çarâğ-i Dahlî'den naklettiği rivâyet, bu rivâyetin diğer kısımları gibi, bk. *NA*, s. 247 v.dd., tamâmiyle menkıbe sâhasına âit olup, tarihi bir değere sâhip değildir). Sanâ'î, „parlaklık“ mânâsına gelen *sanâ* kelimesinden alınmış olan (bk. msl. *Divân*, s. 344,3, 607,9) mahlâsından başka, bir de şiirlerinin nisbesini göstermek üzere, İlâhî adını almıştır (bk. *Divân*, s. 115).

Sanâ'î şiirlerinde iyi bir âileden geldiğini söyler (bk. *Divân*, s. 361, 15, 745, 2 v.b.); mesnevî şeklinde ilk eseri olan *Kâr-nâma-i Balh*'inde de „kerîmlerin soyundan Âdam adlı bir büyüğün oğlu olduğunu“ kaydederek. Câmî'ye göre (bk. *Nafahât*, tre. Lâmi'î, İstanbul, 1279, s. 492) tanınmış sûfilerden Gaznelî Râzî al-Dîn 'Alî Lâlâ (ölm. 642=1245) Sanâ'î'nin amcasının torunudur. Sanâ'î'nin Gazne'de doğduğu muhakkaktır (bk. *Hadîka*, s. 707, 16—17; *Divân*, 528, 6). Kaynaklarda bu hususta bâzan Balh şehri verilirse, bu iddianın hiç bir mesnedi yoktur. Onun doğum yılına gelince, Faşîh-i Hvâfî'nin *Mucmal-i Faşîhî* (nşr. M. Farruh, Meşhed, 1340 ş., II, 166)'sinde ve her hâlde buradan naklen diğer bâzı muahhar kaynaklarda, 437 (1045/1046) tarihi verilmektedir (bu eserde 473 h. yılı bulunduğu, bk. M. Muşaffâ, s. 18; *MR*, s. 34, yanlış). Fakat Sanâ'î *Hadîka* (s. 719 ve 720)

'sına başladığı 524 (1129)'te 60 yaşında olduğunu söylediğine göre, 464 (1071/1072) yılında doğmuş olması gerekir (*Hadîka*'nın 534 h.'de tamamlandığını ve Sanâ'î'nin 62 yaşında öldüğünü kabul edenler, onun 473 h. yılında doğduğunu söylerler; bk. *NA*, s. 5; *MR*, s. 14, aş. bk.). Sanâ'î'nin babası her hâlde Gazne hükümdarı Mas'ûd III. (492—508=1099—1114)'un vezîri Şîkat al-Mulk Tâhir b. 'Alî (ölm. 500—510=1106—1116 arasında, *MR*, s. 97 v.d.)'nin hizmetinde bulunmuş olan bir me'mûr gibi görünmektedir. Aş.-yk. 495 (1101/1102) yıllarında yazılmış olan *Kâr-nâma-i Balh*'te, adı geçen vezîrdan ona yardım etmesi rica edildiğinden, onun bu sırada henüz hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

Sanâ'î'nin çocukluk ve gençlik devirleri hakkında her hangi bir bilginiz yoktur. Onun muntazam ve ciddi bir tahsil gördüğü muhakkaktır. Bundan sonra şâirlik kabiliyetinin kendisine bir saray şâirliği mevkiini te'min etmesi beklenebilirdi. Fakat bu devirde hüküm süren Sultan İbrâhîm (451—492=1059—1099) için hiç bir medhiyesi yoktur. Bu durum onun hayatının bir safhasında büyük bir ruhi değişikliğe uğrayıp, medhiye yazmamağa ve yazdıklarını imhâ etmeğe karar vermesi ile izah edilmek istenilmiştir (bk. Halîlî, s. 17 v.d.; *MR*, s. 38; burada ancak bu değişikliğin daha sonra, Balh'te vukua geldiği düşünülmektedir). Bir hikâyeye göre (msl. bk. *Nafahât*, s. 666 v.d.; krş. *MR*, s. 70 v.dd.), Sultan İbrâhîm (*Nafahât*'ta: Maḥmūd Gaznavî I)'ın Hind seferi dolayısı ile, Sanâ'î onun medhinde bir kasîde yazmış, bunu saraya götürürken, Lâyihvâr („şarap tortusu için“) denilen bir meczûba rastlamış ve onun sözleri üzerine, medhiye şâirliğini bırakmıştır (*Macâlis al-uşşâk*'ta ve başka kaynaklarda görülen başka bir hikâyeye için bk. *MR*, s. 71 v.d.). Halbuki Sanâ'î hayatının sonlarına kadar pek çok medhiye söylemiştir (aş. bk.). Bundan dolayı Sanâ'î'nin bütün gayretlerine rağmen, bilmediğimiz sebepler ile, msl. dostu Muhtârî-i Gaznavî (ölm. aş.-yk. 535=1140/1141) gibi bir saray şâiri olamamış olduğunu kabul etmek lâzımdır. Şâirin bir takım güçlüklerle ve yoksulluklara uğradığını gösteren bâzı şiirleri bu devirden kalma olabilir. Bunlardan birine göre (*Divân*, 501 v.dd.; 517 v.dd.), evi barkı nekesler elinde yıkılmış, haklarında iyi duygular beslediği kimselerden tekemeler yemiştir (*Divân*, s. 521, 5—6). Belki yine bu sıralarda Abu 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed-i Gaznavî adlı bir tabîbin yardımlarını görmüştür (*Divân*, s. 125 v.d., bilhassa 128, 9—10). Sanâ'î'nin bu tabibe yazdığı başka bir medhiye kendisinin gerçek bir ruh hastalığı geçir-

diğini göstermektedir (*Divân*, s. 355 v.dd.): kendisine bir „melâl“, „sevdâ“ ve çekingenlik gelmiş, afyon yutmuş bir insan hâline düşmüş, en küçük bir ses ona çok fazla te'sir eder olmuş ve nihâyet kendisi Gazne'de bulunduğu hâlde, fikri bâzan Çin, bâzan Musul hududunda imiş. Bu tabîbin verdiği bir „müshil“ sayesinde, zihni açılmış ve hâfızası aydınlanmıştır (*Divân*, s. 357, 3). Bu ruhi hastalık ve buhran, o zaman için geçmiş olsa bile, te'siri Sanâ'î'nin bütün hayatı boyunca devam etmiş olmalıdır. Başka hiç bir şâirde görülmeyen bir şekilde ölümü temenni etmesi (*Divân*, s. 371; *Hadîka*, s. 722, 12—13, bilhassa s. 723 v.d.) de bunu isbat eder. Sanâ'î'nin eserlerinde görülen düşünce ve görüş tezatlarını da belki her şeyden önce bu ruhi durumu ile izah etmek yerinde olacaktır.

Sultan İbrâhîm'in oğlu Mas'ûd III. hükümdar olduğu zaman (492=1099) Sanâ'î olgun bir insan idi. Saraya intisap etmiş olup, aş.-yk. yaşdaşı olan, fakat kendisinin üstad tanıdığı Muhtârî ile sıkı bir dostluk kurmuş idi (*Divân*, s. 279, 3, 281 v.dd.; *Kâr-nâma*'de bir çok şâirleri hicvettiği hâlde, onu değerli genç bir şâir olarak gösterir, krş. H. Farruh, *Hakîm Muhtârî-i Gaznavî*, Tahran, 1336 ş., önsöz, s. 34 v.d.). Muhtârî, Sultan Mas'ûd III.'a yazdığı bir kasidede (bk. *Divân-i Muhtârî*, anılan basma, s. 181 v.d.), Sanâ'î'yi ona tavsiye etmektedir. Bu tavsiyeden ne netice çıktığı mâlûm değilse de, az sonra onun çok müşkil şartlar içinde, Belh şehrine geldiği görülmektedir. Sanâ'î aş.-yk. 495 (1101/1102) yılında yazdığı *Kâr-nâma-i Balh*'te adı geçen hükümdar ile vezîri Şîkat al-Mulk Tâhir b. 'Alî'yi öger ise de, onlar ile her hangi başka bir ilgisi görülmemektedir.

Hayatının mühim bir merhalesini teşkil eden bu Belh seyahatinde, Sanâ'î babasının tavsiyesi üzerine, bu şehirde bulunan As'ad-i Haravî'ye baş-vurup, onun himâyesini te'min etti. *Divân* (s. 543 v.dd.)'ındaki bir medhiyeye göre, bu şahıstan kendisini küçük bir „çocuk“ (*pusarak*) saymamasını ve oğlu Hasan'ın hizmetine almasını istedi. Sanâ'î şiire meraklı olan ve şiir de söyleyen Hasan'ın hizmetine alınmıştır, çünkü *Divân* (s. 786 v.dd.)'da bu genç övülür ve şiirinin 'Ascadî'nin şiirine benzediği söylenerek, bir divan tertibine teşvik edilir (s. 788, 1, 4, 16). Böylece rahat bir geçim imkânına kavuşmuş görünen şâir oldukça devam etmesi gereken bu Belh ikametinde, medhiyelerden başka, asıl onun büyüklüğünü meydana getiren tevhid, dünyanın geçiciliği, zühd ve uzlet mevzularında ve dehriler aleyhinde kasîde şeklinde bir çok büyük şiirler kaleme almıştır

(*Dîvân*, sıra ile, s. 103 v. dd., 173 v. dd., 179 v. dd., 238 v. dd., 372 v. dd. v.b.). Bundan dolayı onun yukarıda bahis konusu edilen ruhî değişmeye bu şehirde uğrayıp, hacca gittiği ve tekrar buraya döndüğü; haksız olarak, kabul edilir (bk. *MR*, s. 46). Gerçi *Dîvân* (bk. s. 414 v. dd.)'nda Belh'ten hareket ile, hacca gitme arzusunun gösteren bir şiir vardır. Fakat onun bu arzusunun gerçekleştirmediği muhakkaktır, yoksa, msl. Hâkânî gibi (bk. *I A*, IV, 88b v.d., 91a), mübarek yerlerde bir çok şiirler yazması veya diğer eserlerinde bu yolculuktan bahsetmesi gerekirdi (krş. *Dîvân*, s. 608 v.d., Belh'ten hacca gitmek isteyen, fakat yolda dönmek zorunda kalan birine hitâben yazılmış teselli şiiri). Bir çok kaynaklarda (msl. bk. Davlatşâh, *Tazkirat al-su'arâ*, ngr. E. G. Browne, s. 95; *Nafahât*, göst. yer., krş. Hâlîlî, s. 16 v.d.; *MR*, s. 121) şâirin hacce dönüşünde, Horasan'da büyük sûfi Şeyh Yûsuf-i Hamadânî (ölm. 535=1140)'ye intisap ettiği kaydedilir ise de, onun eserlerinde buna dâir en küçük bir emâre bile yoktur. Yine umûmiyetle kabul edildiğine göre, Sanâ'î Belh'te uzunca bir müddet kaldıktan sonra, Serahs'a gitmiştir (bk. *MR*, s. 38). Fakat, onun arada bir daha Gazne'ye dönüp, orada uzunca bir müddet kaldığını kabul etmek gerekir; zîrâ *Dîvân*'nda ancak bu sırada ve Gazne'de söylenmiş olması gereken bir çok kasideler vardır (bk. s. 341 v.d., 1068 v.d., 268 v.d., 91 v. dd., 209 v.d., 421 v.d., 1095, 1167, 641). Bu arada da Sanâ'î Gazne'ye gelmiş olan ve saray kütüphânesine me'mûr tâyin edilen Mas'ûd-i Sa'd (ölm. aş.-yk. 515=1221; b. bk.)'ın şiirlerini toplayıp, bir divan hâline getirmiştir (bk. *Dîvân*, s. 1060, ilk beyit ve krş. *I A*, VII, 142b ve 143a).

Yine bilmediğimiz bir tarihte Belh'e dönen Sanâ'î, buradan Serahs'a gitmek zorunda kalmıştır. Kaynakların hakkında hiç bir bilgi vermediği bu gidişin sebepleri belki Sanâ'î'nin şiirleri ile bir dereceye kadar izah edilebilir: Daha *Kâr-nâma-i Balh*'te bâzı mürâî bilgileri ve sözde şâirleri şaka yolu hievden şâirin burada bir takım düşmanlar edinmiş olması tabiidir. Şehir halkı aleyhinde yazdığı müstehecn bir hicviyenin (*Dîvân*, s. 1056, nr. 32) de aleyhinde bir asabiyet yarattığına muhakkak nazarı ile bakılabilir. Böylece, Belhlilerin mühim bir kısmını aleyhine çeviren Sanâ'î bir hareketi ile asıl hâmisini çileden çıkarmıştır. Zâhidâne ve münzevî bir hayat geçirdiğini de anlattığı, fakat *Dîvân*'ından nasıl çıkarmamış olduğuna şaşılacak kadar müstehecn kısımları ihtivâ eden şiirlerinden (bk. *Dîvân*, s. 378—382) anlaşılıyor ki, hâmisî As'ad-i Haravî'nin mahremiyetine girmiş, onun yeminler ile te'yit ettiği çirkin hâl-

lerine şahit olmuş ve bu hususta dedikodular yapmıştır. Bunu duyan hâmisî As'ad-i Haravî, adamları (Sanâ'î'ye göre, kendisi gibi ahlâksız zorbalar „rind“) vâsıtası ile, sarığı dâhil, her şeyini aldırdıktan sonra, onu şehirden koğdurmuş, o da „belâ, zahmet, hasret ve endişe içinde, Belh'ten Serahs'a gitmiştir“ (*Dîvân*, s. 382, 13 v.d.). Bu hâdisenin, 505 (1111/1112) yılı civârında vukua geldiği emniyetle söylenebilir.

Sanâ'î'nin hayatında 2. Horasan devri diyebileceğimiz yeni bir devrin başladığı bu sırada, Büyük Selçuklu hükümdar, vezir veya emirlerinden birine intisap etmek imkânını araması beklenirken, yine onun bir kadiya intisap ettiği görülür. Bu da, devrinde Horasan'ın en büyük kadısı sayılan Muhammed b. Mansûr al-Sarahsî'dir (bk. Râvandî, *Râhat al-sudûr*, trc. Ahmed Ateş, s. 30, 433, 434). Çok uzun iki terki-bi bend (bk. *Dîvân*, s. 717—733 ve 747—760) ile överek, arada kendisinden elbise (*hil'at*) istediği bu kadı her hâlde ona ümit ettiği her şeyi te'min etmiştir (esâsen onun durumu da buna müsâit idi. Nitekim bir hankah yaptırmış, buna bir kütüphane ve eczahâne eklemiş idi ki, burada fakirlere parasız ilâç verilirdi, bk. *Dîvân*, s. 1074). Sanâ'î *Sayr al-ibâd* adlı mesnevisini de ona ithâf etmiş ve sonuna, bâzı münekkittlere göre, eserin değerini azaltan (bk. Furûzânfar, *ayn. esr.*, I, 272 v.d.) uzun ve mübâlâgalı bir medhiye eklemiştir.

Sanâ'î aş.-yk. 505 (1111/1112) yılından tekrar Gazne'ye döneceği aş.-yk. 521 (1127) yılına kadar, böyle değerli bir hâmi bulduğu Serahs şehrinde kalmış değildir; Herat'a, Nişâpûr'a ve belki Merv'e (bk. *Dîvân*, s. 710,4) gitmiş ve Meşhed'de imâm 'Alî al-Rizâ'nın türbesini ziyaret etmiştir (krş. *Dîvân*, s. 451 v.d.). Bu zamanlarda umûmiyetle bir taraftan ekserisi kadı olan kimselere (bu arada, Herat'ta Yahyâ b. Şâ'id ile oğlu Faiz b. Yahyâ'yı anmak gerekir, bk. *Dîvân* s. 39 v. dd., 157 v.d., 715 v. dd.) medhiyeler yazıyor, diğer taraftan da dinî-ahlâkî mevzûlarda, son derecede yüksek duygular ile, şiirler kaleme alıyordu (bk. msl. *Dîvân*, s. 51 v. dd., 286 v. dd., 307 v. dd., 555 v. dd., 654 v. dd., hepsi Serahs'ta yazılmıştır; bir de s. 457 v. dd., 704 v. dd., Nişâpûr'da yazılmıştır). Bu sırada talihsizlik yine Sanâ'î'yi tâkip ediyordu; Nişâpûr'a bir gelişinde, bir talebesi (*tilmîz*) ile, Serahs hanına (hân-i Sarahs) inmiş idi, burada bir tâcirin mühim bir meblağı ile kumaşları çalınmış (teferrûât için bk. *NA*, s. 7, 29 v.d., 205—209), şüphelenilen biri, sıkıştırılınca, bunları Sanâ'î'nin talebesinin aldığını söylemiş. Bu sırada duruma üzülen ve hayatına kıyacak bir hâlde gelen Sanâ'î Herat'a gitmiş, mektupla parayı iste-

yen tâcir, onun cevabı üzerine, Herat'a kadar gelip, ondan özür dilemiştir. Bu münâsebetle, Sanâ'î ümitsiz durumda iken, Nişâpûr'da halk arasında itibârlı bir şahsiyet olarak görünen 'Omar Hayyâm [b. bk.]'a mektup yazarak (metni için bk. *NA*, s. 70—77), ondan hâdiseye müdâhale etmesini ve kendisini bu töhmetten kurtarmasını istemiştir ki, bu mektup Hayyâm hakkında elde bulunan en eski kayıttır. Sanâ'î'nin bu sıralarda Hıvârizm'e kadar bir seyahat yaptığı söylenir ise de (bk. *Macâlis al-uşşâk*'tan naklen, *MR*, s. 72), bunu te'yit edecek her hangi bir emâre mevcut değildir.

Sanâ'î'nin Horasan'da bulunduğu son yıllarda, farsça konuşan bütün ülkelerde, büyük bir şöret ve itibâr kazanmış olduğu görülmektedir. Nitekim *Dîvân*'ındaki bir kayıttan (s. 545 v. d.), 518 (1124) yılında Horasan ve Irak-ı Acem şâirlerinden bir zümrenin ona medih yollu kasîde, rubâî ve kıt'alar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Yine aynı yılın rebiülevvelinde (nisan/mayıs, 1124) Irak Selçuklularından Sultan Mahmûd'un veziri Kıvâm al-Dîn Dargazî'nin (bk. 'A. İkbâl, *Vizârat dar'ahd-i salâtin-i buzurg-i Salçûkî*, Tahran, 1338 ş., *İntişârât-i Dânişgâh*, nr. 520, s. 265 v. dd.), Serahs'tan geçerken, onu görmek istemiş, fakat Sanâ'î bir mektup ve şiir ile özür dileyerek, bu dâveti kabul etmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 123 v. dd.; *Makâtib-i Sanâ'î*, s. 40—42, *NA*, s. 142—185). Aynı vezir, Serahs'a bir başka gelişinde, yine onu görmek istemiş, bu dâveti de kabul edilmemiştir (bk. *Dîvân*, s. 561 v. dd. ve krş. *NA*, göst. yer.). Bununla beraber, bir köşede münzevî bir hâlde yaşadığını tasrih eden Sanâ'î, 518 (1124)'de Sencer'e vezir olan Mu'in al-Dîn Kâşânî'ye (bk. 'A. İkbâl, *ayn. esr.*, s. 254—260) bir medhiye göndermiştir (*Dîvân*, s. 474 v. dd.). 518—521 (1124—1127) yılları arasında ölmüş olan Mu'izzî (b. bk. ve bir de 'A. İkbâl, *ayn. esr.*, s. 234—242, 361 v.d.) için Sanâ'î'nin söylediği mersiye kıt'aları da (*Dîvân*, s. 1051, 1057, 1099) bu şâhada ve bu yıllar içinde kaleme alınmış olmalıdır.

Yukarıdan beri anlatılan hâdiselerden sonra Sanâ'î'nin Horasan'da kaldığını gösteren hiç bir delil yoktur. Binâenaleyh onun en geç 521 (1127) yılına doğru asıl vatanına, Gazne'ye döndüğü kabâl edilebilir. O kadar uzun ve acı bir gurbetten sonra, büyük şâirliğinin ve yüksek dinî ve ahlâkî düşüncelerinin bütün islâm âleminde kendisine kazandırdığı şeref ve itibâr hâlesi içinde, onun doğum yerinde âsûde bir hayat geçirerek, ömrünü tamamlaması beklenebilirdi. Fakat elde bulunan bilgiler duru-

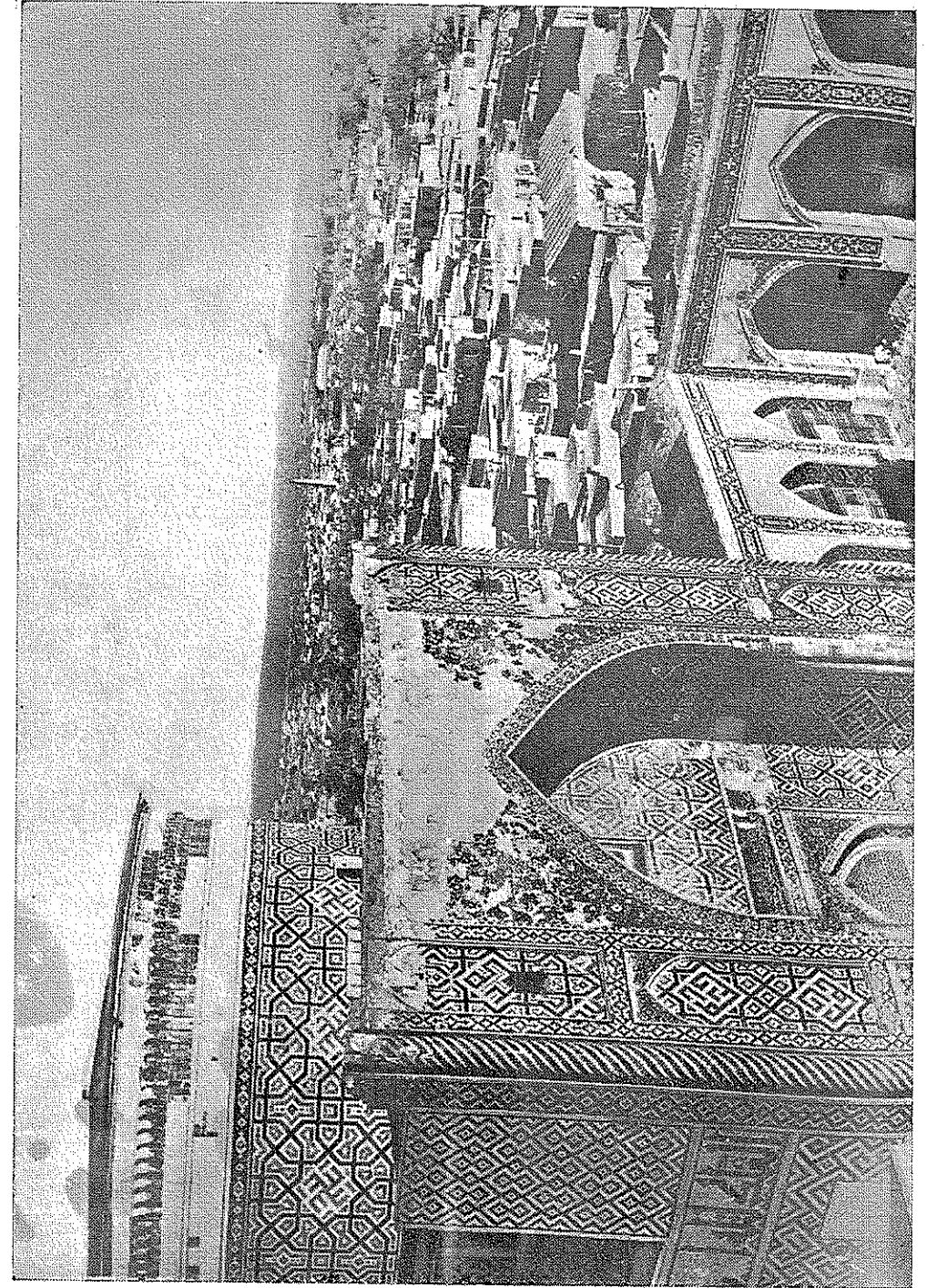
mun böyle olmadığını göstermektedir. Bununla beraber bu bilgilere dayanarak, onun son yıllarının muntazam, tertipli ve mantıklı bir tasvirini vermek de imkânsızdır. Kaynaklara göre (bk. msl. Davlatşâh, s. 96), Sanâ'î Gazne'de tam bir inzivâ içinde yaşamış, yalın ayak dolaşmış ve bunu gören akraba ve dostları ağlarlarmış (krş. *MR*, s. 74 v.d.; burada Kazvinî, *Âşâr al-bilâd*'dan da aynı meâlde bir fıkra nakledilmiştir). Yine aynı müellife göre, Bahrâmşâh ona kız kardeşini vermek istemiştir, hattâ *Hadîka*'da bununla ilgili beyitler vardır. Umûmiyetle vukus gelmiş gibi kabul edilen bu hâdiseye tamâmiyle imkânsızdır; çünkü Sanâ'î çok ihtiyarlanmış, „dolun ay gibi iken, hilâl hâline gelmiş, âlem gözünde kararmış“ (*Hadîka*, s. 719, 14—15) idi ve hükümdar onu bir defa bile yanına kabul etmemiş idi (aş. bk.). Bununla beraber *Dîvân* (bk. msl. 24 v.d., 66 v.d., 93 v.d., 106 v.d., 136 v.d. v.b.)'nda Bahrâmşâh için söylenmiş 21 kasîde vardır. Ancak çok gariptir ki, bu şiirlerin hemen hiç biri tam değildir; bunlar hükümdarın adının anıldığı beyitten sonra kesilmektedir ki, bunun nasıl izah edileceği anlaşılmamaktadır. *Hadîka*'nın mensûr önsözüne göre (bk. s. 12), Bahrâmşâh bir gün (eski bir nüshada tarih de gösterilmiştir: 529=1134/1135, bk. *MR*, s. 53 ve aş. bk.), „bâtın gözü ile onun ahvâlini anlaması üzerine, zâhir gözü ile de onu görmek istemiş... ve adının havâss cetveline yazılmasını emretmiş“, fakat Sanâ'î bunu kabul etmeyerek, hükümdarın lekabına nisbetle *Fahri-nâma* adını verdiği *Hadîka*'sını ona göndermek istemiştir (s. 16). Böylece hükümdar ile münâsebetleri müphem kalan Sanâ'î'nin asıl muhitini yine kadılar teşkil etmiştir (bk. *Dîvân*, s. 216 v. dd., 421 v. dd. ve krş. *Hadîka*, s. 619 v. dd.). Burada bilhassa bir dostunu anmamız gerekir ki, o da eserlerinin toplanmasını te'min eden Hıvâca 'Amîd Ahmed b. Mas'ûd-i Tîşa'dır. Sanâ'î'nin babası hakkında bir mersiye yazdığı (*Dîvân*, s. 235 v. dd.) ve kendisine de Gazne'de bulunmadığı bir sırada, bu şehirden iki mektup (bk. *Makâtib*, s. 18—36 ve krş. *NA*, s. 130—142) gönderdiği bu şahıs (bk. bir de *Dîvân*, s. 4—15; *Hadîka*, s. 33, 55 v.d., 726 v.d.) ona kendisini kısım soğuktan koruyacak, yazın sıcağdan saklayacak bir sâyebanı bulunan bir ev yaptırmış (*Dîvân*, s. 13) ve bundan başka „feleğin üzerine alamadığı“ geçim masraflarını üzerine almıştır. Böylece refah ve sükûna kavuşan Sanâ'î, şiirlerini toplayıp, daha tam bir *Dîvân* veya *Kulliyât* tertip ettiği gibi, diğer eserlerini de tanzim etmiş olmalıdır. Bu arada bir çok parçalarını belki çok önceden yazmış olduğu *Hadîka*'sını da tamamlamaya başlamıştır. Fakat „360 damarında 360 şeytan

evi bulunan gözsüz ve kısa görüşlü kimseler" (bk. *Kulliyât*'ın önsözü, *MR*, s. 155) bu eserin müsveddelerini ele geçirip, kıskançlıklarından onun ehli sünnet akîdelerine aykırı, hattâ Sanâ'î'nin kâfir ve mülhid olduğunu ileri sürdüler. Sanâ'î, Gazne seyyidlerinden Muhammed b. Tâhir al-Husaynî'nin yardımı ile (bk. *MR*, s. 159), müsveddelerini bu kötü niyetli kimselerin elinden kurtarmış ise de, isnât ve dedikoduların önüne geçememiştir. Bunun üzerine, Bagdad'da bulunan Buryāngar diye tanınan meşhûr bilgin Burhān al-Dīn Abū 'l-Hasan 'Alī al-Gaznavî'ye manzûm bir mektup ile eserini gönderip (*Hadîka*, s. 744 v. dd.), Bagdad ulemâsından fetvâ aldı (fetvânın mevsikeyet derecesi tayin edilemeyen metni bâzı *Hadîka* nüshalarının sonunda bulunmaktadır, msl. bk. Sachau-Ethé, *Catal. of Persian MSS in the Bodleian Library*, nr. 528, 531; Ethé, *Cat.*, I, 575, nr. 923), aynı zamanda Bahramşâh'a tenkitlerin cevabını ihtivâ eden bir mektup gönderdi (bk. *Makâtib*, s. 118—121 ve krs. *NA*, s. 234—245). Çok ihtiyarlamış olan Sanâ'î bu sırada hastalandı ve yazı yazamayacak bir hâle düştü. Bununla beraber *Hadîka*'sının veya *Kulliyât*'ının önsözünü Fazl Allâh b. Tâhir al-Husaynî'ye imlâ ediyordu (bk. *Hadîka*, s. 26, al-Raffâ'ın önsözünde; krs. *MR*, s. 159 v.d.). Sanâ'î bu hâlde iken, bir gün ateşi yükselmiş ve akşam namazından sonra, Gazne'de, Navâbâd mahallesinde ölmüştür.

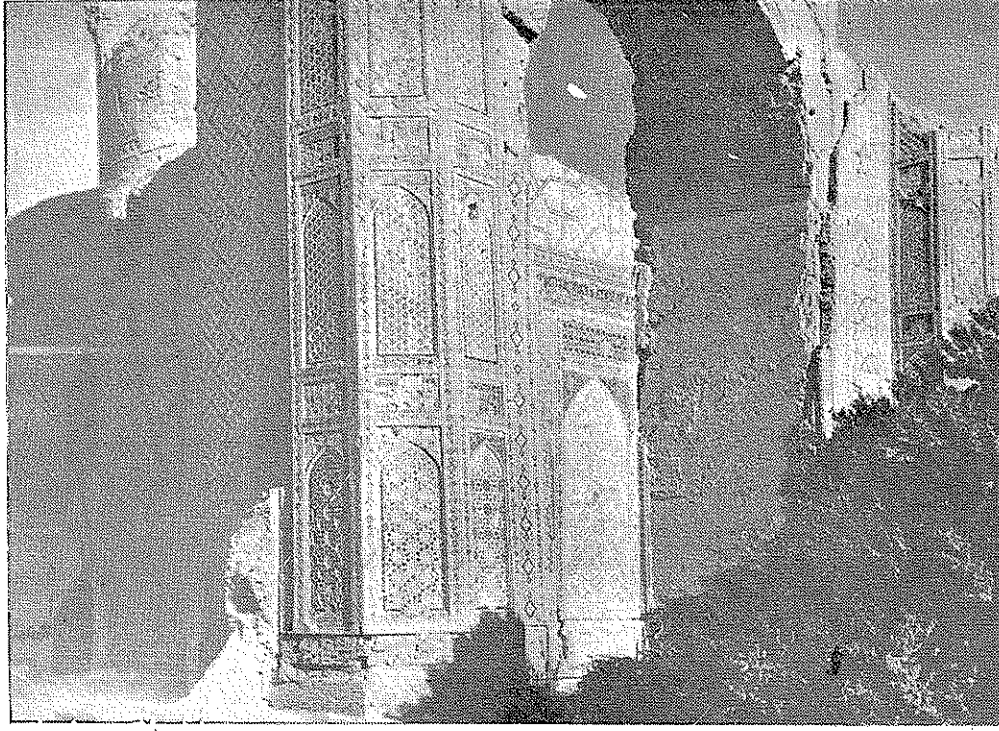
Kaynaklarda, Sanâ'î'nin ölüm yılı olarak 499 (bk. *Mucmal-i Faşihî*, II, 204), 520, 525, 529, 530, 535, 545, 546, 576 ve 590 (h.) yılları verilmektedir (bk. Halîlî, s. 68 v.d.; *NA*, s. 9 v. dd.). Yukarıki hâdiseleri bildiren al-Raffâ 11 şâbân 525 (8 mayıs 1131) pazartesi tarihini verir. Bu tarihler içinde şüphesiz al-Raffâ'ın verdiği tarihin en doğru olması gerekirdi. Fakat onun verdiği tarih, bâzılarına göre, muhakkak yanlıştır; çünkü a. 11 şâbân pazartesi değil, perşembedir; b. Sanâ'î'nin *Tarîk al-tahkîk*'inin bâzı nüshalarında 528 (h.) yılında yazıldığı kaydı vardır; c. bâzı *Hadîka* nüshalarında, eserin 525 (h.)'de başladığı ve 534 (h.)'de tamamlandığı ifade edilmektedir (Mudarris-i Rażavî basmasında, bk. s. 747, 17, bu şekil kabul edilmiştir). Bu tarihlerin hepsinin münâkaşasından sonra (teferrûât için bk. *MR*, s. 45—54), mümkün gibi görünen tarihlerden 535 (h.) yılı umûmiyetle kabul edilmeğe başlanmış gibidir (*MR* de, bu tarihi kabul etmektedir). Fakat bu takdirde Sanâ'î'nin ölümü üzerine, hükümdarın emri ile, onun eserlerini veya *Hadîka*'yı toplayan ve bu işini her hâlde kısa bir zamanda bitirmiş olan al-Raffâ'nın nasıl olup da, 525

(h.) yılını göstererek, böyle 10 yıllık bir yanlış yaptığını izah meselesi kalır ki, bu bizce imkânsızdır. Buna karşılık bu tarih aleyhindeki deliller kolayca bertaraf edilebilir: a. al-Raffâ'nın verdiği tarihte ay ve yıl müstesna, gün ile günün adının yanlış olması, yâni bu şahıs tarafından yanlış hatırlanıp, kaydedilmesi veya bir istinsah hatâsı neticesinde yanlış olması mümkündür; b. *Tarîk al-tahkîk*'in Sanâ'î'ye âit olduğu muhakkaktır (aş. bk.); bu eser Sanâ'î'nin olsa bile, sonundaki tarih beyti sonradan eklenmiş olabilir; c. *Hadîka*'nın sonunda tarih gösteren beyit *MR*'in sözü (bk. s. 50) hilâfına, en eski ve müteber nüshalarda (bk. msl. Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2627, *Kulliyât-i Sanâ'î*'nin en eski yazmalarından biri, 684 (h.) tarihli, var. 106a, sondan bir evvelki satır) 534 değil, 525 (h.)'dir. Binâenaleyh Sanâ'î'nin ölüm tarihi olarak kabul edilebilecek yegâne tarih bu 525 (h.) tarihidir. Sanâ'î'nin bugün Gazne'de bulunan ve bir ziyaret yeri olan türbesinde eski mezar kitâbesi muhafaza edilmiştir (bk. Halîlî, s. 24 ve 48'den sonra gelen levhalar ve s. 70 v.d.), fakat maalesef burada tarih yoktur.

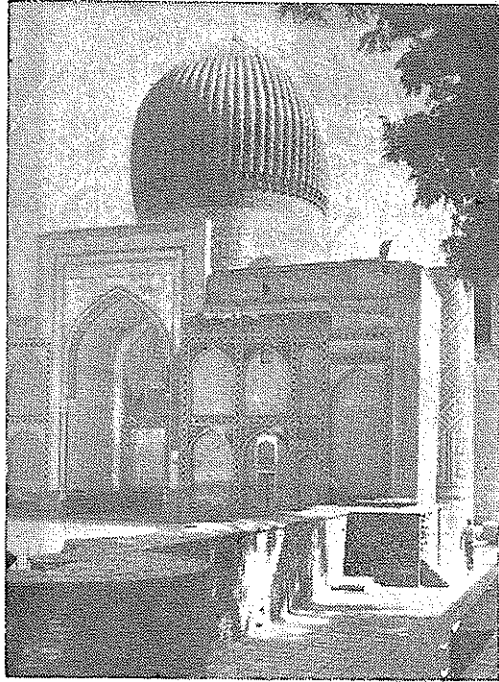
II. Eserleri. Sanâ'î'nin *Divân*'ını toplamış olduğu, sonra Ahmed b. Mas'ûd-i Tîşâ'nin isteği üzerine, belki yeni tertipler meydana getirdiği (krs. *Makâtib*, s. 35) görülmüş idi. Bu arada Sanâ'î belki *Hadîka*'yı da içine alan bir *Kulliyât* da tertip etmiş olmalıdır. Fakat gerek yalnız *Hadîka*, gerek bu *Kulliyât* tam son şeklini almadan, Sanâ'î ölmüş olduğundan, kendisinden sonra dost ve talebeleri, elde edebildikleri kadar malzeme ile, belki noksan kalan önsözünü de tamamlayarak, yeni *Divân*, *Hadîka* ve *Kulliyât* nüshaları tertip etmişlerdir. Onun büyük eserlerinin tertibinde ve muhtevâsında görülen mühim farklar bu sûretle izah edilebilir. Sanâ'î'nin *Kulliyât*'ının, dış görünüşlerine göre, bu eski tertiplerini temsil eden ve başka hemen hiç bir şâirin eserleri için benzerleri gösterilemeyecek olan eski ve değerli nüshalarına sâhip bulunuyoruz ki, bunlar şunlardır: 1. 552 (h.) yılında, Konya'da istinsah edilmiş olan Bagdadi Vehbi kütüp., nr. 1672 nüshası; 2. noksan olmakla beraber, fihristi elde bulunan Tahran Millî kütüphanesi nüshası; bu nüsha 'A. Munzavî'nin kanâatine göre (bk. *Fihrist-i kitâbhâna-i ihdâ'i-... Mişkât ba Kitâbhâna-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahran, 1332 ş., *Intişârât-i Dânişgâh-i Tahrân*, nr. 168, s. 55, not 5), 512—525 (h.) yılları arasında *MR*'e göre (bk. s. 194) 582 (h.)'den önce istinsah edilmiştir (içindekiler aynı olan yeni bir nüshası için bk. Rieu, *Suppl.*, s. 145, nr. 214); 3. 637 (h.) tarihli India Office nüshası (oldukça

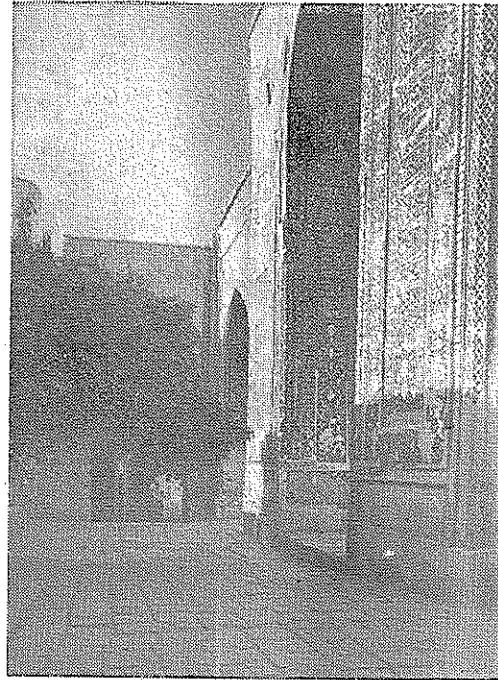
1. SEMERKAND. Talâ-kârî medresesinden (yapılışı: 1640—1660) şehrin umûmî görünüşü.

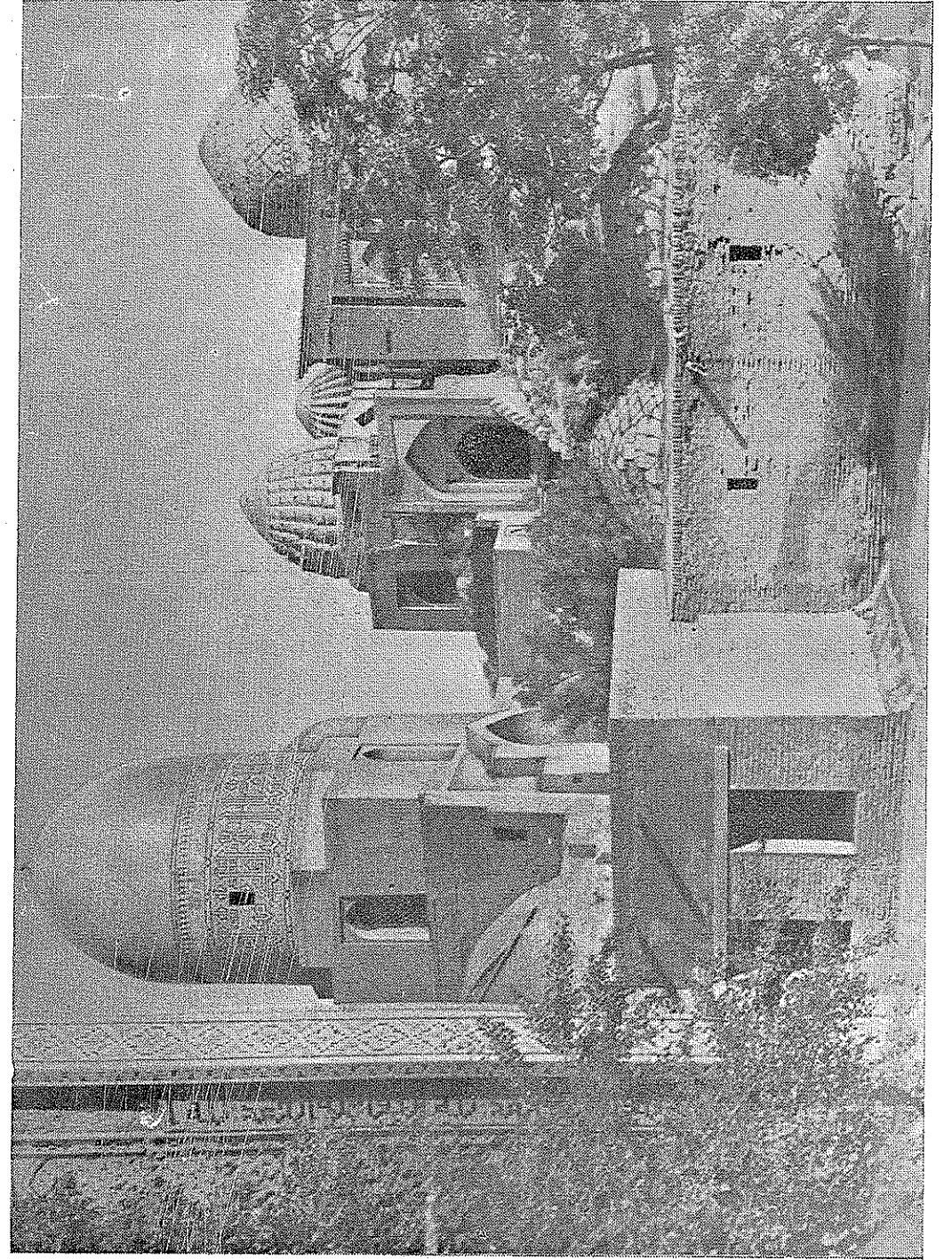
2. SEMERKAND. Bibi Hanım cāmii. kapı (1339—1404)

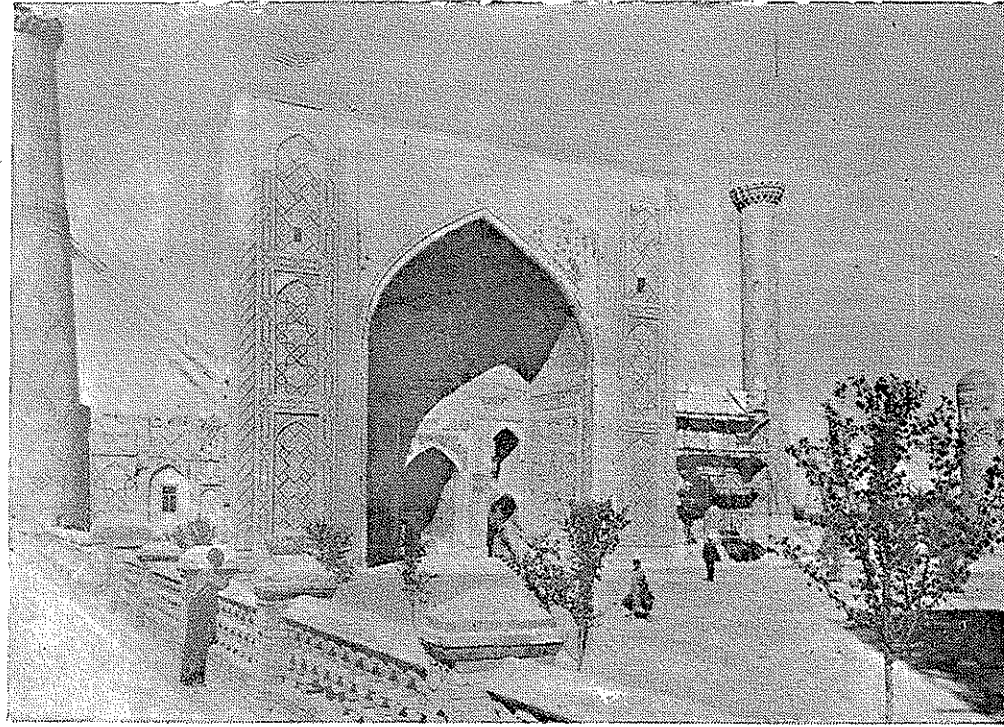
3. SEMERKAND. Timur'un türbesi
(Gör-i Mir) (1404)

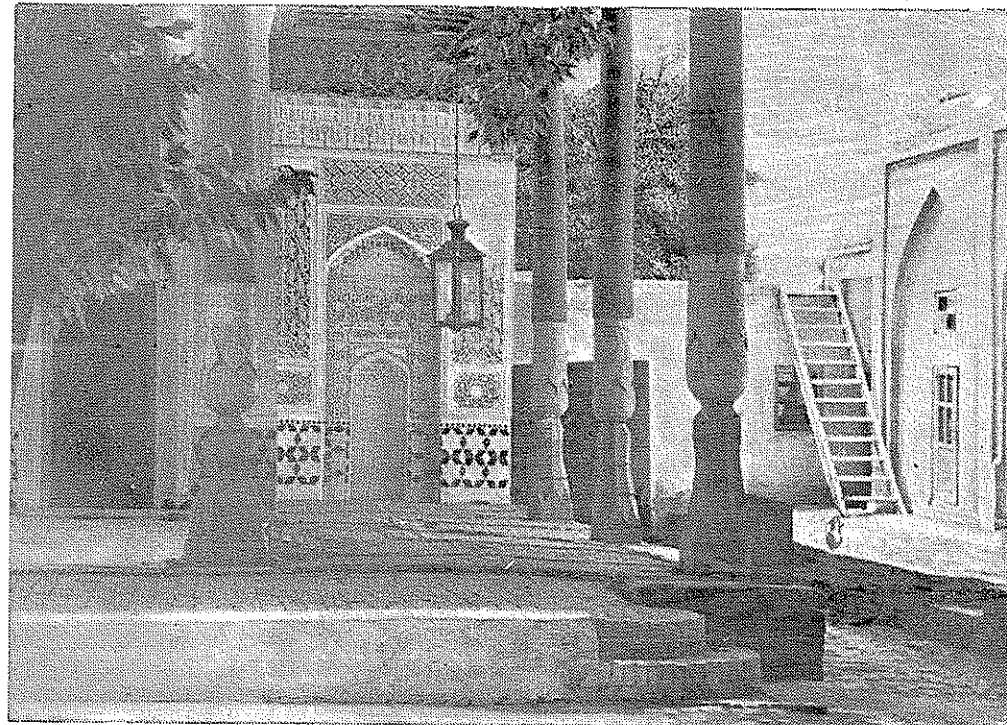
4. SEMERKAND. Şah-Zinda türbesi.
çıkış kapılarından biri (XIV.—XV. asır).

5. SEMERKAND. Şah Zinda türbesi. Solda görülen kümbet Kāzî-zāda-î Rūmî'nin türbesidir (XIV.—XV. asır).

6. SEMERKAND. Ulug Bey medresesi (1420).

7. SEMERKAND. Hıvâcâ 'Abdî türbe-i mescidinin içi (XV. asır).
(*Aşâr al-islâm al-târihiya*, Taşkent. ts. [196] adlı eserden).

noksan olan bu nüsha için bk. Ethé, *Cat.*, nr. 916, bundan önce anılan nüshanın aynı gibi görünmektedir); 4 nihâyet 684 (h.) tarihli, daha tam, fakat diğer nüshalara uymayan Velîyüddin Efendi kütüp., nr. 2627 nüshası (benzer yeni iki nüsha: Fatih kütüp., nr. 3734 ve Hâlet Efendi kütüp., nr. 894; bu İstanbul nüshaları için bk. H. Ritter, *Philologica VIII, Der Islam*, 1935, XXII, 102). Sanâ'î'nin *Kulliyât* 'ı şu eserlerden meydana gelmiştir:

1. *Divân*. Sanâ'î'nin *kalandariyât* dâhil, kasîde, kit'a, terkeb-i bend ve terci-i bend, gazel ve rubâî şeklindeki şiirlerini içine alan eseri olup, eski *Kulliyât* nüshalarında (yk. bk.) muhtevâsı mevzûlarına göre bölünmüş bulunmaktadır. Davlatşâh (bk. s. 98) 'a göre, bu *Divân* 30.000 beyit ihtivâ etmekte imiş (krş. *MR*, s. 142). Şimdi elde bulunan ve en mühim yazmalardan istifade edilerek basılmış olan *MR* basmasında 13.780 beyit vardır. Mâmafih bu basmada ve M. Muşaffâ basmasında *Kulliyât-i Sanâ'î* 'nin önsözünde (bk. *MR*, s. 164) bizzat Sanâ'î tarafından verilen miktarlardan çok fazla şiir mevcuttur. Msl. Sanâ'î'nin *Kulliyât* 'ında—yekûn olarak—137 kasîde, 206 gazel, 443 rubâî bulunduğunu söyleyor; basmada ise, 300 'den fazla kasîde, 408 gazel ve 537 rubâî bulunmaktadır. *Divân* 'ın Hindistan ve Londra 'da bulunan yazma nüshalarında şiir sayısı bu kadar fazla olan basmada da bulunmayan şiirlere tesâdüf edilmektedir (bk. *NA*, s. 15, not 2). Ne olursa olsun, Davlatşâh 'ın verdiği miktarın yanlış veya mübâlagalı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu fazla şiirler Sanâ'î'nin evvelce yazmış olduğu ve *Kulliyât* 'ını tertip ederken elinde bulunmayan veya hatırına gelmemiş olan şiirler olabileceği gibi, Sanâ'î 'ye isnat edilmiş şiirler de olabilir. Binâenaleyh Sanâ'î *Divân* 'ının bu meseleyi halleden veya etmeğe çalışan ilmi tenkitli bir neşri henüz ele almamış bir çalışma olarak durmaktadır. Bu eserin yukarıda anılan *Kulliyât* nüshaları ve *MR*, s. 146 v. dd., 150—164 'te sayılan el-yazmaları dışında şu nüshaları da zikredilebilir: Ethé, *Cat.*, I, 578 (nr. 927, 1000 (h.) tarihli olmakla beraber çok eski bir tertibi gösterir) ve burada gösterilen diğer yazmalar; bk. bir de Abdül Muqtadir, *Cat. ... Bankipore*, Kalküte, 1908, I, 29 v. d.. Semenov, *Uzbekistan SSR Fanlar Akademiyasının şark kuyazmaları toplamı*, Taşkent, 1954. II, 35 v. d.. A. Munzavi, *göst. yer.*; Sultanov-Araslı, *Elyazmaları katalogu*, Bakû, 1963. I, 142 v. d.; Nuruosmaniye kütüp., nr. 3809 (h. XI. asır) v. b. *Divân* 'ın başlıca basmaları için bk. yukarıda anılan eserler ve *MR*, s. 153.

2. *Kâr-nâma-i Balh*, sâdece *Kâr-nâma* de denilen hafif bahrinde küçük bir mesnevî olup,

497 beyitten ibârettir. Yukarıda anılan eski *Kulliyât* nüshalarında mevcut ve Sanâ'î'nin hâl tercümesi bakımından da mühim olan bu mesnevî, fena bir yazmaya istinâden ve yetersiz vâsıtalar ile, ilk defa olarak, Gulâm-i Cilanî Calâlî tarafından (*Macmû'a-i çahâr kitâb-i nâyâb: 'Işk-nâma, 'Akl-nâma, Bahrâm u Bihrûz, Kâr-nâma-i Balh az munşâ'ât-i Sanâ'î-i Gâznâvî, bâ muqaddima va taşhîh*, Gazne, 1332 ş.) basılmıştır; bundan sonra M. Rażavî tarafından yayınlanmıştır: *Farhang-i İran-zamîn*, 1334 ş., III, 297—366. Daha önce *Kâr-nâma-i Balh-i 'arif-i rabbânî... Sanâ'î* (Şiraz, 1318) adlı bir eser basılmıştır, fakat bunun (bk. S. Nâfisi, *Lubâb hâşiyeleri*, s. 721) *'Işk-nâma* (bk. nr. 6) olduğu söylenmiş ise de, bu Sanâ'î ile hiç bir ilgisi olmayan bir eserdir. *Kâr-nâma* adı, lugat olarak, iş kitabı demek olup, bunun msl. *Kâr-nâma-i Artahşîr-i Pâpakân* 'da olduğu gibi, bir şahsın başardığı mühim işleri anlatan kitap mânâsına gelir. Burada devrin bazı ileri gelenlerinin işlerinden, alaylı bir tarzda bahsedildiğinden, esere bu ad verilmiştir ve bundan dolayı esere *Mu'ayyabânâma* de denilir.

3. *Sayr al-'ibâd* (veya *al-'abbâd*) ile *'l-ma'âd*, Sanâ'î'nin Sarâhs 'ta yazdığı 770 beyit tutan bir mesnevî olup, Muhammed b. Mañşûr al-Sarâhsî 'ye ithâf edilmiştir (yk. bk.). *Kâr-nâma* ile aynı vezindedir, en eski *Kulliyât* nüshalarında bulunur ve Sa'id Nâfisi tarafından çok fena bir şekilde basılmıştır: Tahran, 1316 ş. Rîzâ-Kulî Han Hîdâyat bunun tamamını meşhûr *Macmû' al-fuşahâ* (I, 262—274) 'sına almıştır. Bazı nüshalarda adına *Kanz al-rumûz* ve *Kunûz al-rumûz* şeklinde de tesâdüf edilen bu eserde ruhun türlü merhalelerde, varlıklar içinde, doluşmasından bahsedilir. Bundan dolayı bu eser Dante 'nin *Divina commedia* 'sını hatırlatmaktadır ve onun bir mübeşşiri sayılmıştır, bk. R. A. Nicholson, *A Persian forerunner of Dante* (*Journal of the Bombay Branch of the RAS*, yeni seri, 1943, XIX, 1—5, bunun farsça tercümesi *Yâdgâr*, yıl 1, sayı 4, s. 48—57). Avhad al-Din Tabib-i Râzî adlı bir şahıs buna bir *Zayl* yazmış olduğu gibi (bk. Üniv. kütüp., FY 538; bu yegâne nüsha 'Abbâs İkbâl tarafından yayınlanmıştır: *Zayl-i Sayr al-'ibâd, Maçalla-i Dânişkâdâ-i adabiyât*, Tahran, 1334 ş., yıl 2, sayı 3, s. 8—16), kim olduğu bilinmeyen bir müellif tarafından da, derin bir vukuf ile, şerh edilmiştir (yazmaları: Nâfiz Paşa kütüp., nr. 410, Ayasofya kütüp. nr. 3241, 4803; bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 104).

4. *Hadîkat al-hakîka va tarîkat al-şarî'a*, Bahrâmşâh 'a ithâf edildiği için, *Fâhri-nâma* veya *Kitâb al-Fâhri* denilen bu eser hafif

bahrinde, 10.000 beyit kadar tutan büyük tasavvufi-ahlâkî bir mesnevî olup, İran edebiyatında tasavvufî mesnevîlerin ilkidir. Mavlânâ çok beğendiği, âdetâ mühim mevzû'arını tamâmiyle *Maşnavî*'ye aldığı (bk. 'Abd al-Latîf al-'Abbâsî, *Şarh-i Hadîka*) bu esere *Maşnavî*'de ve başka vesileler ile *İlâhî-nâma* adını vermektedir (krş. Aflâkî, *Manâkib al-'ûrifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, s. 222, 740). Bu eser, esâs olarak tevhîd, Kur'an, na't v.b., akl, ilmin fazileti, küllî nefis, insan, Bahrâmşâh'ın, sarayının ve Gazne ileri gelenlerinin medhi, saâdet yolu ve kendi ahvâlî olma' üzere, 10 baba ayrılmış ve her bapta düşünceler bir takım hikâyeler ile genişletilmiştir. Sanâ'î hayatının son yıllarında bu eserini tamamlamağa çalışmış, fakat buna imkân bulamadan ölmüş idi (yk. bk.). Eserin sonunda (bk. nşr. M. Râzavî, Tahran, 1329 ş., s. 718 v.d. ve önsöz, s. 24) şâir ihtiyarlığından şikâyet edip, eserin noksan kaldığını, fırsat bulursa, bunu genişleteceğini söyler. Sanâ'î esere, bâzı nüshalarda ayrıca görülen mensur bir önsöz de yazmış bulunuyordu ki, bunu sonraları al-Raffâ' kendi önsözünün içine almıştır. Eser, böylece bir dereceye kadar noksan kalmış olduğundan, yazma nüshaları arasında çok büyük farklar vardır; msl. yukarıda anılan 552 (b.) tarihli Bağdadlı Vehbî kütüp. nüshasında önsöz olmadığı gibi, diğer nüshalarda görülen 10 baba bölme de yoktur. 10 baba bölünmüş nüshalarda, 8. bâbın sonunda bk. nşr. M. Râzavî, s. 642 v.dd. eserin sona erdiğine dair kayıtlar bulunur. Eserin bu durumu çok eskiden beri göze çarpmış, Hindistan'da Mavlânâ'nın *Maşnavî*'si üzerindeki çalışmaları ile tanınmış olan 'Abd al-Latîf al-'Abbâsî (ölm. 1048=1638 veya 1049=1639; bk. Ethé, *Cat.*, I, 575 v.d.), biri Gazne'den getirilmiş çok eski nüshalara dayanarak, 1038 (1628/1629)'de bunun bir nevi tenkitli bir metnini hazırlamış (bir nüshası için bk. Üniv. kütüp., FY 1775), sonra buna bir şerh de ilâve ederek, esere *Latîf al-Hadîka* (veya *al-Hadîk*)... adını vermiştir ki, (bk. Ethé, *Cat.*, I, 575 ve Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 25 v.dd.). Bu şerh Laknav'da, 1887'de basılmıştır. Asıl eserin en eski yazmalara dayanılarak hazırlanmış olan, fakat ilmi ihtiyaçları karşılamaktan uzak bulunan basması M. Râzavî tarafından yayınlanmıştır: 2 tabı Tahran, 1329 ş. (diğer basma ve şerhler için bk. *MR*, 84 v.d.). *Hadîka*'dan yapılmış bir çok seçmeler de vardır ki, bâzıları birbirlerine benzemez (bk. msl. Üniv. kütüp., FY 538, var. 554b—560b ve FY 1008). Bunlardan biri çok tanınmış olup, *Muntaḥab* (veya *İntihâb*)-i *Hadîka* adı ile veya benzer adlar altında bir çok

nüshalarına tesâdüf olunur (bk. msl. Univ. kütüp., FY 302, 498). Bu eser bir çok yazmalarında (bk. msl. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 24 v.d.; Sachau-Ethé, *Cat. Bodl.*, I, 476 v.b.) tanınmış sûfî Farîd al-Dîn 'Attâr'a isnat edilmektedir. *MR* (s. 89) de bunun Sanâ'î tarafından yapılmış bir seçme olması ihtimalini ileri sürmüştür. Fakat daha evvelki seçmesine istinâden bu seçmeyi yapan şahıs bütün nus halarda mahlasını açıkça Dâ'î olarak zikretmiştir ki, bu şahıs X. (XVI.) asır sûfilerinden olup, Mavlânâ'nın *Maşnavî*'si ile *Gulşan-i râz*'a şerhler yazmış olan ve Dâ'î-i Şirâzî diye tanınan Nizâm al-Dîn Mahmûd-i Şirâzî (bk. Hayyâmpür, *Farhang-i şuharvarân*, Tahran, 1340 ş., s. 202 ve orada gösterilen kaynaklar) olması ihtimâli, vardır. Bu eser *Latîfat al-'irfân* adı ile basılmıştır (Tahran, ts.).

5. *Tahrîmat* (veya *Tacribat*) *al-kalam, Hadîka* vezninde, 202 beyit tutan küçük bir mesnevî olup, M. Minovî tarafından basılmıştır. (*Farhang-i İran-zamîn*, 1336 ş., V, 5—15).

6. *İşk-nâma*, yine *Hadîka* vezninde 576 beyitlik küçük bir mesnevî olup, bu da Ğ. Calâlî tarafından, yukarıda anılan dergi içinde, basılmıştır (Gazne, 1332 ş., bk. nr. 2). Bu eserde aşk felsefi-tasavvufî bir zâviyeden ele alınmıştır ki, ilk kısımlarda görüş ve düşünceler, hattâ mevzûun ele alınışı ve kullanılan tâbirler bile, İbn Sînâ'nın *Risâla fî mâhiyât al-'îşk* (bk. nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1953, I. Ü. Edebiyat fakültesi yayımlarından, nr. 552) 'nda bulunabilir. Sonunda ise, mevzû daha ziyâde tasavvufî ve ruhiyat bakımından işlenmiştir.

7. *'Akl-nâma*, bafîl bahrinde, 195 beyitlik bir mesnevî olup, Gazne'de, 1332 ş. 'de yukarıda anılan dergide, Ğ. Calâlî tarafından basılmıştır.

8. *Sanâ'î-âbâd*, al-Raffâ' 'ın *Kulliyât* önsözünde ayrı bir eser gibi geçer. Ethé (*Cat.*, nr. 927) bunun *'Akl-nâma* (*ayn. esr.*, nr. 914) ile aynı olduğunu söyleyor, fakat *MR* (s. 87) bundan 596 beyitlik ayrı bir eser olarak bahsediyor.

9. (*Makâtib*), Sanâ'î'nin yazmış olduğu ve yukarıda hâl tercümesinde sık-sık anılmış olan mektuplardır ki, hepsi 17 tane; toplu veya dağınık bir hâlde bir çok nüshalarına tesâdüf edilir. Bütün bunlara dair teferruât ve ayrı ayrı basmaları için bk. *NA*, s. 21—35.

Bunlardan başka Sanâ'î'nin *Kanz al-rumûz* adlı bir eseri olduğu söylenir. Bu ad bâzan *Sagr al-'ibâd*'a verilmektedir (bk. nr. 3). Aşhnda ise, bu onun *Divân*'ında bulunan (s. 196—204), bir çok büyük şâirler tarafından tanzîr edilmiş olan ve *Kunûz al-hikma* de denilen uzun bir kasîdesine verilen addır

bk. Câmî, *Nafahât*, trc. Lâmi'î, s. 668). Sanâ'î'ye isnat edilmiş bir takım eserler de vardır ki, bunlar şunlardır:

1. *Bâğ-i Iram* veya *Bahrâm u Bihruz*, Ğ. Calâlî tarafından Sanâ'î'nin eseri olarak basılmış. Gazne, 1332 ş. 'ise de, Hâlî mahlasını kullanmış olan Kamâl al-Dîn Bannâ'î (ölm. 918=1512/1513) 'nin eseridir (bk. *Cat. Bodl.*, nr. 987); eserin tamamı asıl müellifi Bannâ'î 'nin adı ile, 1336 'da, Taşkent 'te, taşbasması hâlinde, yayınlanmıştır. 2. *Garîb-nâma* (bâzan *Garîb-nâma*) eski *Kulliyât* yazmalarında zikri yoktur; adı ilk defa olarak Ahmed Amin-i Râzî'nin *Haft iklîm* (nşr. C. Fâzil, III, 514) 'inde geçer ve burada Bulgar şehrinden olmakla beraber, Gazne'de oturan Hâce Ahmed adında biri için kaleme alındığı kaydedilir. Fakat bu eserden bugün hiç bir iz mevcut olmadığından, *Haft iklîm* 'in bu kaydında bir yanlış bulunması veya *Garîb-nâma* 'nin bu şahsa ithaf edilmiş uzunca bir şiirin adı olması çok muhtemeldir. Şunu kaydetmek gerekir ki, Ethé (*Cat.*, nr. 914/3) 'nin *Garîb-nâma* 'nin başı olması ihtimali ile kaydettiği beyit Sanâ'î'ye isnat olunan *Bahrâm u Bihruz* 'un ilk beytidir (krş. Abdul Muqtadir, *ayn. esr.*, I, 20) ve 3. *Tarîk* (veya *Tarîkat*) *al-tahkîk*. Bizâtihi çok mühim ve değerli bir edebî eser olan ve bâzı nüshalarının sonundaki 528 (h.) telif tarihi ile, Sanâ'î'nin hâl tercümesinde büyük zorluklar çıkaran *Tarîk al-tahkîk*, Tahran (1309) ve Şiraz 'da (1318 ş.), Sanâ'î'nin eseri olarak basılmıştır, bir de *Zâd al-sâlikîn* adı ile, yine Sanâ'î'nin eseri olarak, 1318 'de, Bombay 'da basılmıştır, fakat (krş. *MR*, s. 85; *NA*, s. 19) bütün müellifler üslûbunun Sanâ'î'nin üslûbundan çok farklı olduğunu (bk. msl. Furûzânfâr, *ayn. esr.*, I, 272) kabul ederler; bununla beraber yalnız M. M. Kazvinî (bk. *Çahâr makâla*, haşiyeler, s. 135), Sanâ'î'nin ölüm tarihini tesbite çalışırken, bu eserin Sanâ'î'ye âit olduğunu isbat edilmesini gerektiğini söylemiştir. Eserin el-yazması nüshalarına bakılınca, bunun yukarıda kaydedilen eski ve mühim hiç bir *Kulliyât-i Sanâ'î* içinde bulunmadığı görülür. Mevcut yazmaları yenidir (İndia Office kütüphanesinde bulunan iki nüsha da, bk. Ethé *Cat.*, nr. 914/2 ve 926 böyledir). Eser bir nüshada (Üniversite Kütüp., nr. FY 474/6, 898 h. tarihli) tanınmış sûfî Avhad al-Dîn Kirmânî'ye, bir başkasında ise (Üniversite kütüp., nr. FY 593/4, 890 h. tarihli) başında *Mişbâh al-arvâh*, sonunda *Tarîkat al-muhakkikîn* adı ile, Câmî diye tanınan Ahmed b. al-Hasan b. Muhammed al-Naḥcuvânî'ye isnat edilmiştir. Sanâ'î gibi

tanınmış bir sûfinin böyle büyük bir eserinin hiç tanınmayan bir kimseye isnat edilmesinin mümkün olamayacağı, buna karşılık tanınmış bir kimsenin değerli bir eserinin tanınmış bir kimseye kolayca isnat edilebileceği düşünülürse, *Tarîk al-tahkîk* 'in Sanâ'î'nin eseri olmadığı kesin olarak kabul edilebilir. Bu eser her hâlde başkaca bilinmeyen, fakat IX. (= XV.) asırda yaşamış olması gereken Ahmed al-Naḥcuvânî'ye âit olmalıdır.

III. Şahsiyeti, san'atı ve te'sirleri. Sanâ'î'nin şahsiyetinin kısaca tahliline girmeden önce, mezhebinî, yâni sünni mi, yoksa şî'î mi olduğunu tesbit etmek yerinde olacaktır. Çünkü bu mes'elenin cevabı verilmeden, onun şahsiyeti, ve fikirleri hakkında bir hüküm vermek, her hâlde güç ve az isâbetli olur. Sanâ'î'nin son eseri ve aynı zamanda tasavvufî-dinî İran edebiyatının şâheseri olan *Hadîkat al-hakîka* 'nın, daha tamamlanmadan önce, şiddetli hücumlara mâruz kaldığı yukarıda kaydedilmiş idi. Teferruâtına girişilmesine imkân olmayan bu mevzûda, burada şunu belirtmek gerekir ki, ona karşı serdedilen tenkitlerin belki ağırlık noktasını Sanâ'î'nin bu eserinde sünnet ehli akidelerinden uzaklaşmış olması teşkil etmektedir. Daha Gazneli Mahmûd [b. bk.] zamanından beri koyu sünni olan Gazneliler devleti sâhasında ve bilhassa bunun merkezi olan Gazne 'de, Sanâ'î, başka fikirler arasında, bilhassa şî'î olmakla itham edilince, bunun şiddetli bir tepki uyandırması tabiidir. Gerçekten onun bu hücumlar ile ilgili olarak Bahrâmşâh'a yazdığı mektupta (bk. *Makâtib*, s. 118—121, teferruât için bk. *NA*, s. 232—245) bilhassa bu husûsa temas edilmekte ve bütün müslümanların Peygamber ve âilesine bağlılıkları üzerinde durulmaktadır. *Hadîka* 'da, Peygamberden sonra, ehl-i sünnet telakkilerine uygun olarak, üstünlük sırası ile, Abû Bakr (s. 226—234), 'Omar (s. 234—239), 'Osmân (s. 239—244) ve 'Alî (s. 244—259) öğülmekte. bundan sonra da Hasan, Husayn ve Kerbelâ vak'asından bahsedilmektedir. 'Alî'yi medhederken çok mubâlagalı bir ifâde kullanması Sanâ'î'nin şî'îliğini isbat için bir mesnet sayılmıştır. Bilhassa bu medhiye başlamadan önce (*Hadîka*, s. 244, 3), „onu öğerken medihlerin mutlak olduğunu, hak gelip, batılın kaybolduğunu“ söylemesi, sonraki şî'î müellifler tarafından onun şî'î olduğu hâlde, asıl akidesini gizlediği, yâni *taḥîya* [b. bk.] yaptığı şeklinde izah edilmiştir (her şeyden önce dikkat etmek gerekir ki, bu beyit *Hadîka* 'nın eski yazmalarında mevcut değildir, bk. *göst. yer.*, not 5). Yine aynı müelliflere göre, bu eserde Abû Hanîfa ile İmâm Şâfi'î medhedilir ise de (bk.

s. 275 v. dd.), bunlar da *tañîya*'ye hamledilmelidir. Fakat Sanâ'î'nin hükümdarların adâleti münâsebeti ile, dâimâ 'Omar'î anarak, ona çok yüksek bir mevkî verdiği, hattâ onu açıkça cennetlik saydığı görülmektedir (bk. msl. *Hadîka*, s. 544) ve böyle yerlerin *tañîya* ile izah edilmesi imkânsızdır. Bütün bunlar Sanâ'î'nin sünî olduğunu göstermeğe kâfi gelir. Bunlara rağmen, çağdaşı olan Gaznelilerin onu tenkit etmeleri kolayca izah edilebilir. Sanâ'î, *Dîvân*'ından başka, bilhassa *Hadîka*'sında, kifâyet, dirâyet, ve iki yüzlü âlimlere, hattâ bâzan müstehecn kelimeler kullanarak (bk. *Hadîka*, s. 641 v. d.), hücum etmektedir. Bundan sonra değersiz şâirleri, ilk önce umûmî olarak, sonra isimler söyleyerek, hicveder (*Hadîka*, s. 647 v. dd.). Dindar görünen kimseler ile „dervişler“ de onun bu çok şiddetli tenkit ve hücumlarından kurtulamazlar (bk. *ayn. esr.*, s. 676 v. dd.). Bu durumda adı anılanlar ile bu tenkit ve hücumlardan alınanların Sanâ'î aleyhinde bâzı teşebbüslerde bulunmaları, bâzı görüşlerini zorlayarak, kendisini şî'îlik ile itham etmeleri tabiidir.

Ne olursa-olsun, Sanâ'î asıl şî'îler arasında, çok erken zamanlardan başlayarak, bir şî'î büyüğü sayılmıştır. Msl. 'Abd al-Calîl al-Râzî 560 (1164/1165) yılı civârında yazmış olduğu *al-Nakz* adlı eserinde (bk. ngr. Calâl al-Dîn Muḥaddîs, Tahran, 1331 ş., s. 252), Sanâ'î'yi böyle kimseler arasında göstermiştir. Kadî Nûr Allâh Şûstârî de meşhûr *Macâlis al-mu'minîn* (Tahran, 1376, II, 77—98)'inde Sanâ'î'ye büyük bir bahis tahsis ederek, onun meziyetlerini saydığı gibi, sünîliğini gösteren husûsları mufassalan, fakat dâimâ metinleri zorlayarak, te'vil etmiştir. Son olarak *MR* (s. 62—70, bilhassa s. 67) Sanâ'î'nin gençliğinde, muhakkak olarak, sünî ve hanefî mezhebinden olmakla berâber, hayatının sonlarına doğru şî'î olduğunu söylemekte ve bu hususta da *Hadîka* (s. 639, 9—11)'da bulunan „re'y“ ve „kıyas“ (bk. madd.) aleyhindeki sözlerine dayanmaktadır. Halbuki Sanâ'î'nin bu fikirleri sünîliğine asla kabûl etmediği fikirler değildir. Nitekim msl. 'Abd Allâh al-Anşârî [b. bk.] re'y ve kıyasın şiddetle aleyhinde olduğu hâlde (bk. msl. Ahmed Ateş, 'Abd Allâh Anşârî'nin *Kitâb Zamm al-kalâm va ahlih adlı eseri*, *Şarkiyat mecmuası*, 1964. V. 51, bilhassa 54 v. d.), sünî ve koyu mutaassıp bir hanbelîdir. Yine Sanâ'î'nin şî'îliğe mütemâyil olduğunu gösterdiği ve Sultan Sencer'in mezhep hakkındaki bir suâlne cevap olarak yazdığı iddia edilen kasîdenin (bk. *MR*, s. 68 v. d., *Dîvân*, s. 467 v. dd.) ona âit olamayacağı yukarıda gösterilmiş idi. Şu hâlde son olarak

denilebilir ki, Sanâ'î muhakkak sünî ve hanefî idi; her hâlde bütün sünîler gibi, o da Peygambere ve âilesine karşı derin bir sevgi ve saygı duymakta idi; ancak mahdud miktardaki bâzı sünîler gibi, 'Alî'nin ve oğullarının düşmanlarına karşı da büyük bir kin duyuyordu.

Sanâ'î her hâlde ilk önce geniş bilgili bir devlet me'mûru veya din adamı olarak yetişmiş ve sonra, şâirlik kabiliyeti sebebi ile, bir medhiye şâiri olmak istemiş idi. Fakat izah edilemeyen sebepler ile, asıl mevkîinde kalamamış, *Hadîka*'sındaki ve *Dîvân*'ındaki medhiyelerin isbât ettiği üzere, hayatının sonuna kadar, ikinci mesleğinde kalmış ise de, büyük bir hükümdar veya vezîrin sarayına intisap edememiş ve tam bir medhiye şâiri olamamıştır. Bu hâl onun eserlerinde görülen tezatları izah eden en uygun sebep olabilir. Sanâ'î, medhetmeğe imkân bulduğu ve belki geçimini te'min eden kimseler için, hayatının her devrinde, alelâde medhiye şâirleri gibi şiirler yazmıştır. Bunlarda Sanâ'î bâzı medhiye şâirlerinin, msl. Faruḥî [b. bk.] ve Minûçihri [b. bk.]'nin muvaffakiyetsiz bir mukallidi gibi kalmaktadır. Mas'ûd-i Sa'd-i Salmân [b. bk.]'ın te'sirinde kalarak, yazdığı medhiyeler hakkında da aynı şeyi söylemek kabildir. Bu şiirlerinde Sanâ'î dalkavuk ve bayağı bir şekilde dilenci bir şâir gibi görünür.

Sanâ'î bir takım şiirlerinde, bilhassa gazellerinde, hattâ ahlaksızca denilebilecek bir tarzda yaşamış bir takım mâceraları Rûdâkî gibi, sâde, fakat çok kuvvetli beyitler ile ifâde etmektedir (bk. msl. *Dîvân*, s. 1010). Son derece parlak ve mükemmel bir şekilde ifâde edilmiş olan içki ve eğlence meclisleri tasvirleri de bu zümreden şiirler olarak gösterilebilir. Bunların mühim bir kısmına dinî unsurlar da karıştırılır, msl. „bir kadehteki şarabın parlaklığından, hacımın Medine'den Mekke'yi görebileceğini“ (*Dîvân*, s. 1012) veya, „içki içerek, yazdâniler gibi kıdem sahrâsında koşmak istediğini“ (*Dîvân*, s. 409) veya, „sevdiğinin iki gözü sebebi ile, sarhoş ve kâfir kaldığını“ (*Dîvân*, s. 358) söyler. Dinî nass ve telakkilere karşı, Türk edebiyatında bektaşî şâirlerde görülen böyle lâubâlî bir tavır ile yazılmış olan ve *kalanderiyât* („kalender şiirleri“) denilen bu şiirler, İran edebiyatında gâliba ilk defa olarak, Sanâ'î ile meydana çıkmaktadır (bunun dinî ve tasavvufî bakımlardan izahı için bk. H. Ritter, *Das Meer des Seele, Mensch, Welt und Gott in den Geschichten des Fariduddîn 'Attâr*. Leiden, 1955, s. 487—491, Sanâ'î için s. 489). Sanâ'î *Dîvân*'ında oldukça büyük bir sayıya varan bu şiirlerde (bk. msl. s. 73 v. dd.,

80 v. d., 88 v. dd., 108 v. dd. v. b.), *MR*, eski bir yazma nüshaya istinat ederek, bu türlü şiirlerin başına *k=kalanderiyât* kısaltmasını koymuştur), bir taraftan da dinî emirlere isyân ve halktan utanmanın bırakılması ifâde edilmektedir (bk. s. 89, 2). Bunun neticesi olarak, Sanâ'î „sevgilimin kiblesi meyhane, ıhramı kumardır, ben de aynı mezhebe girdim“ (*Dîvân*, s. 995) diyebilmektedir. Böyle şiirler, görünüşte dinî emirlere karşı ise de, samimî ve temiz bir dindarlık duygusunun bir çeşit ifâde şekli sayılmaktadır. Ne olursa olsun, Sanâ'î bahis mevzû olunca, bunların hiç olmazsa bazılarında yaşamış mâceraların ifâdesini görmek ihtimali vardır.

Nihâyet Sanâ'î'nin bir takım şiirlerinde dünyanın geçiciği, dünyayı terketmek, dünya metâna ehemmiyet vermemek gerektiği ve insanlığın yüksek değeri anlatılır. Eski *Dîvân* nüshalarında bâzan *zuhdiyyât* („zühd şiirleri“) diye ayrı bir bölümde toplanan şiirler (M. Râzavi basmasında, böyle şiirlerin başına, yine nüsha'lara dayanılarak, *z* kısaltması konulmuştur) ile bütün *Hadîka* bu bölüm içinde mütâleale edilebilir. Sanâ'î'nin asıl yüksek şahsiyeti, büyük insanlık vasfı bu şiirlerde görülür ve kendisi, böyle şiirlerde ne'nin ilk büyük şahsiyeti ve aynı zamanda en büyük üstadlarından biridir (*Dîvân*'ından bir kaç örnek için bk. s. 16 v. dd., 48 v. dd., 51 v. dd., 57 v. dd. v. b.). Bu zamanlarında Sanâ'î büyük bir din adamı, insan ruhundan başlayarak, cemiyeti düzeltmek isteyen bir islahatçı, bütün kusur ve küçüklüklerden arınmış bir mürşid şahsiyeti kazanır; ruhunda ilâhî aşkın meş'âlesini taşır ve herkesi buna dâvet eder; o zaman insanın küçüklüklerini, türlü hayvânî ve beşerî ihtiraslarını tenkit ederek, insanları doğru bildiği yola sevk etmek ister. Bu hâlinde yazdığı medhiyelerde bile (bk. msl. *Hadîka*, s. 541 v. d., 571, Bahrâmşâh için), daha ziyâde samimiyetle ve şefkatle dolu bir insanlık büyüğü hâlinde, memdûhuna öğütler verir.

Sanâ'î bu ruh hâlinde yazdığı şiirlerde edebiyat bakımından büyük bir üstadlık gösterir. Dinî duyguların ve tasavvufun çok ince mes'elelerini en mükemmel ve vecîz, aynı zamanda duygulu ifâdeler ile — fakat bu zamanlarda da, Mavlânâ gibi, yine müstehecn kelimeleri kullanmaktan sakınmaz, bk. msl. *Hadîka*, s. 647, 1662, 5, 663, 14—15) — anlatmağa muvaffak olur. O zamana kadar 'Abd Allâh al-Anşârî [b. bk.] ve belki bir az Abû Sa'd-i Abî'l-Hayr ve Ahmed Câmî tarafından şiire sokulmuş olan tasavvufî mevzûları gerçekten büyük bir mahâret ile ve tam birer şiir hâlinde ifâde etmeğe muvaffak olmuştur. Böyle şiirlerin güzelliği, kendisinin

söylediği gibi (bk. *Hadîka*, s. 715), her türlü ölçülerin üstüne çıkmakta ve bunlarda söz kemâle ermektedir. Öyle ki, Sanâ'î'nin „inciler ile dolu bir göcünden zamanının eteklerini inciler ile doldurduğu“ (*Hadîka*, s. 716, 1) tereddütsüzce kabûl edilebilir. İran edebiyatında tasavvufî mevzûlarda bir mesnevî, manzum büyük bir eser meydana getirmeğe muvaffak olan ilk şâir, *Hadîka*'sı ile, Sanâ'î'dir.

Şu hâlde 'Alî-i Daştî (bk. *Kalamrav-i Sa'dî*, Tahran, 1339 ş., s. 154—173) 'nin de, geniş bir görüş ve derin bir tahlil ile tesbit ettiği gibi — ancak burada Sanâ'î'nin hayatında birbirinden ayrı iki devir bulunduğu tasavvur edilmektedir ki, bunun doğru olmadığı gösterilmiş idi —, Sanâ'î'nin şiirlerinde, zaman ile ilgili olmadan, yâni her hangi bir gelişme neticesi olmayan çeşitli üslûplara tesâdüf olunur ki, bunlar dört büyük şâirin nüvesi olmuştur ve bu dört büyük şâirin hepsinde de Sanâ'î'nin şiirlerine yazılmış nazîrele, onlardan yapılmış iktibaslara ve yine bunlardan alınmış mazmunlara sık-sık tesâdüf olunur: 'Attâr, Mavlânâ, Sa'dî ve Hâfiz. Tabiidir ki, bu dört şâirde düşünceler daha çok berraklaşmış, ifâde daha saf ve temiz bir hâlde gelmiştir. 'Attâr [b. bk.] ile Mavlânâ [bk. mad. CELÂLEDDİN-İ RÛMİ]'nin her ikisi tasavvufî, irfanî düşünceleri, gerek mesnevî, gerek gazel veya kasîde şekline şiire sokmakta, *kalanderiyât* yazmakta Sanâ'î'nin yolundan g'itmişler ve ondan çok şeyler almışlardır. Esâsen Mavlânâ samimî olarak „Attâr ruh idi, Sanâ'î onun iki gözü; biz Sanâ'î ile 'Attâr'ın arkasından geldik“ demiş idi. Sa'dî'de görülen aşk duygularını sâde ve tekellüfsüz günlük konuşma dili ile ifâde etme tarzı da Sanâ'î'den başlar; „gazelci Sanâ'î akılcılığı ve olgunluğu kemâl derecesine henüz ulaşmamış genç bir Sa'dî'dir“ ('Alî-i Daştî, *ayn. esr.*, s. 154 v. d.), bu bakımdan iki şâir birbirlerine bu kadar benzerler. Hür bir ruh, „küfr ile din Tanrı yolunda koşmaktadır“ (*Hadîka*) diyebilecek kadar geniş bir görüş ve tasavvuf çevresinin bile dışına çıkan yüksek fikir Sanâ'î ile Hâfiz'ı birleştiren husûsiyetlerdir ve son şâirin *Dîvân*'ı, bu bakımdan incelenirse, Sanâ'î'den neler aldığı kolayca görülür (bk. 'Alî-i Daştî, *ayn. esr.*, s. 161 v. d.).

Sanâ'î'nin İran edebiyatındaki te'sirlerini ve mevkîini göstermek için yalnız yukarıda verilen izahlar kâfi gelebilirdi. Bununla berâber başka vak'alar da kolayca zikrolunabilir. Msl. kendini çok beğenmiş olan Hâkânî [b. bk.] onu çok takdir ettiği gibi, bir takım şiirlerinde ve *Tuhfat al-İrâkayn*'inde Sanâ'î te'sirlerini gösterir. Bunun gibi büyük Nizâmî [b. bk.] de onu takdir ettiği gibi, *Maḥzar al-asrâr*'ında

Sanâî'nin *Hadîka*'sını örnek almıştır. Bunlardan başka Hüsrev-i Dihlavi ile Câmî [bk. madd.] de ciddi sûrette Sanâî'yi okumuşlar ve bazı şiirlerini tanzir etmişlerdir. Bu en büyük üstadlar dışında, başka bir takım mühim şâirlerin de Sanâî'nin te'sirinde kaldığı görülmür. Bunlar arasında *Câm-i Cam'i Hadîka*'nın bir çeşit taklidi olan Avhadî-i Marâgî (ölm. 738 = 1337/1338), kasidelerinde Sanâî'yi anan ve onun kasidelerine nazireler yazan Salmân-i Sâvacî [b. bk.]'yi, nihâyet en son devirlerde kasideleri Sanâî'ninkilerin muvâzisi sayılabilecek olan Kâ'ânî (ölm. 1270 = 1853/1854)'yi burada anmak mümkündür (bu hususta teferüât için bk. Halîlî, s. 116—127; *MR*, s. 54 v.dd.). Bu misâller Sanâî'nin İran edebiyatında çok geniş ve son zamanlara kadar devam eden bir te'siri bulunan büyük bir şâir olduğunu isbat eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahâr makâla* (nşr. M. Mu'in), Tahran, 1339 ş., s. 44 ve M. M. Kazvinî'nin v.b.'nin haşiyeleri, s. 128—137, 226; 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. Sa'îd Nafisî), Tahran, 1335 ş., s. 448 v.d. (metin), s. 719—722 (haşiyeler); Hâvendîr, *Habîb al-siyar* (Tahran, 1333 ş.), II, 399 v.d.; Ahmed Amin-i Râzî, *Haft iklim* (nşr. Cavâd Fâzîl), Tahran, ts., I, 307 v. dd.; Azar, *Âtaş-kada* (Bombay, 1299), s. 108—118; Rizâ-Kuh Han Hidâyât, *Riyâz al-'arifîn* (Tahran, 1316 ş.), 333 v. dd.; E. Berthels, *Grundlinien der Entwicklungsgeschichte des Sufischen Lehrgedichts in Persian* (*Islamica*, 1927, 15 v. dd.); H. Ethé, *G I Ph.*, II, 282 v.d. (farsça tre. R. Şafak, Tahran, 1337 ş., s. 151—153); E. G. Browne, *A Literary History of Persia, from Firdausi to Sa'dî* (London, 1920), s. 317—322; Şiblî Nu'mânî (tre. Fahr Dâ'î-i Gilânî), *Şîr al-'acam* (Tahran, 1316 ş.), I, 155—166; E. Bertels, *Avicenna i persidskaya literatura* (*Izvestiya Ak. Nauk*, 1938, s. 94 v. dd.); J. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 179, 225 v.d. ve bk. fihrist; Z. Şafâ, *Târîh-i adabîyât dar Îrân* (Tahran, 1339 ş.), II, 552—586; E. Bertels, *İstoriya persidsko-tacikskoy literatury* (Moskova, 1960), s. 402—455 ve bk. fihrist. (AHMED ATEŞ.)

SENÂR. [Bk. SANÂR.]

SENCAN RÂY. [Bk. SUCÂN RÂY.]

SENCER. SANCAR, Mu'izz AL-DUNYÂ VA 'L-DÎN ABU 'L-HÂRİŞ (1086—1157), son Büyük Selçuklu hükümdarı. Melikşah'ın oğlu olup, babasının bir seferi esnasında Sincâr [b. bk.]'da doğduğu için (5 teşrin II 1086), bundan ilham alınarak, türkçe „sap'ayan“ mâ-

nasına gelen Sencer (bk. mad. SANCAR ve C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Leipzig, 1928, s. 170) adı verilmiştir (bir de bk. İbn al-Azrak, *Târîh Magyâfârikîn*, nşr. 'Abd al-Latif 'Ivâz, Kahire, 1959, s. 287). Kaynaklarda umûmiyetle „سَنَجَر“ şeklinde geçmektedir.

Sencer'in çocukluk devresi hakkında pek az bilgimiz vardır; küçük iken çok yakışıklı olduğunu biliyoruz (bk. Zakariyâ' al-Kazvinî, *Âşûr al-bilâd*, Beyrut, 1960, s. 415). Fakat sonradan tutulduğu çiçek hastalığını tedavi eden 'Omar Hayyam'ın, „korkunç“ kelimesini kullanmasına bakılır ise (bk. Zahir al-Dîn al-Bayhaqî, *Tatimmat Sivân al-hikma*, Lâhur, 1351, s. 114; Şams al-Dîn al-Şahrizûrî, *Nuzhat al-arvâh va ravâzat al-afrâh fi tavârih al-hukamâ*; Muhammed Kazvinî-Muhammed Mu'in, *Çahâr makâla* haşiyeleri, s. 312), eski yakışıklılığından epey kaybettiği muhakkaktır. Sencer'in, hayatı boyunca yüzünde bu hastalığın izlerini taşıdığını başka kaynaklar da kaydederler (bk. Râvandî, *Râhat al-sudûr*, s. 167, türk. tre., s. 163; Raşîd al-Dîn Fazl Allâh, *Câmî al-tavârih*, II/5, *Zikr-i târih-i Âl-i Selçuk*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, s. 103). Buna rağmen diğer bazı kaynaklar, onun yüz güzelliğinden bahsederler bk. Şerefeddin [Yaltkaya], *Sencer ve Gazzâlî, İlahiyat fakültesi mecmuası*, 1925, I, 49).

Çocukluğu Selçukluların fetret devrine rastladığı için, tâlim ve terbiyesi ile fazla meşgûl olunamamış, bu yüzden kendi ifâdesine göre, iyi bir tahsil yapmak imkânını da pek bulamamıştır ('Abbâs İkbâl, *Vizârat dar 'ahd-i Salâfiz-i buzurg-i Salçûkî*, s. 316; Sencer'in halifelik vezirine fermanı, türk. tre. Mehmed Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğa tarihi*, s. 218 v.d.). Mâmafih küçük yaştan itibaren devlet idâresinde edindiği tecrübelerin, Sencer'in bu eksikliğini pek aratmadığı söylenebilir. Meşhûr Muhammed Gazzâlî, da'ha melik iken onun için yazdığı *Naşihat al-mulûk* adlı kitabında (bk. Kasım Küfrevî, *I A*, mad. Gazzâlî) genç hükümdara devlet işlerinde yol göstermek istemiştir.

Meliklik zamanı. Berkyaruk, Horasan'da istiklâlini ilân eden ve kendisine karşı mücadeleye me'mûr ettiği Börü-Pars'ı bertaraf eden amcası Arslan-Argun'a karşı, bu de'ha da, kardeşi Sencer'i gönderdi; fakat Arslan-Argun'un kendi kölesi tarafından öldürüldüğünü öğrenen Berkyaruk, yeni durum karşısında, Sencer'i Dâmgân'da durdurdu ve bizzat şarka hareket etti (1097). Berkyaruk, Sencer'in şahsında yeni bir rakip ile karşılaşabileceğini düşünmüş olmalıdır. Fakat imparatorluğun şark tarafını düzene koymak, bu

arada Karahanlılar devletini yeniden tâbi bir devlet hâline getirmek hususunda berâber çalıştıkları esnâda itimat uyandırdığı anlaşılan Sencer, Berkyaruk tarafından Horasan'da melik, yani kendisine tâbi bir hükümdar olarak ibka edildi. İki Selçuklu kumandanının (Kavdan ve Yaruktaş) Berkyaruk tarafından Hvarizm vâliliğine tayin edilen Ekinci ile mücadeleleri, onu öldürmeleri ve Hvarizm'i ele geçirmeleri karşısında Sencer'in seyreî kılması, görünüşe göre, Berkyaruk'u Horasan'a Amîrdâd Habaşî'yi göndermeğe mecbûr etmiştir. Bu duruma göre, Horasan'ın iki hâkimi var demektir. Kendisine sığınan âsi kumandanlardan Kavdan'a iyi kabûl göstermesi ve onu hizmetine alması Sencer'in bu yeni tayin karşısındaki tutumunu, bir az daha vâzih olarak, ortaya koymaktadır. Nitekim Berkyaruk'un bu mümessili ile Sencer arasında imparatorluğun şarkına hâkim olmak hususunda pufüz mücadelesi olduğu ve neticede Horasan'ın bir kısmını muhafaza etmekle kalmayan Sencer'in Hvarizm'i de hâkimiyeti altına aldığı (1098) mâlûmdur.

Kardeşi Muhammed Tapar ile yaptığı taht mücadelesinde mağlûp olan Berkyaruk, kuvvet te'mini için, Horasan'a geldiği zaman, vâlisi Amîrdâd Habaşî yardımı şarta bağlamış, Sencer meselesini ön plana almış ve yapılan savaşta mağlûp olmuştur. Bu sûretle Sencer hükümdarlık yolunda ilk ciddi imtihanı vermekle kalmamış, savaşta Amîrdâd Habaşî'yi öldürmek sûretiyle şarkta rakipsiz duruma gelmiştir (1100). Kazandığı bu zafer ile itibârı yükselen Sencer taht mücadelelerine karışmış ve öz kardeşi Muhammed Tapar'ın yanında Berkyaruk'a karşı mücadeleye devam etmiştir (Bagdad'a girişi, teşrin I 1101). Böylece Sencer Muhammed Tapar'ın, kısa bir müddet için de olsa, Berkyaruk'a karşı üstün duruma geçmesinde âmil olmuştur.

Sencer'in uzakta bulunmasından ve bilhassa taht mücadeleleri dolayısı ile Selçuklu imparatorluğunun içinde bulunduğu şartlardan istifade eden şarkî Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın Horasan'a kadar Selçuklu ülkelerini istilâya girişmesi üzerine, hâkimiyet sâhasına dönen Sencer, bütün melikliği boyunca, bir daha garp işlerine karışmadı. Kadir Han'ı yenen ve öldüren (haziran 1102) Sencer, aynı hânedandan başka birini hükümdar yapmak sûretiyle, garbî Karahanlı devletini bu defa kendisinin tâbi hâline getirdi. Karahanlılar devleti Sencer'i meşgûl etmekte devam etti ise de (1109 ve 1113), her defasında tâbi duruma getirildi. Bunu Sîstân (Nîmrûz) mahallî devletinin tâbi duruma sokulması ve Gur'un hâkimiyet altına alınması tâkip etti.

Meliklik devrinin en mühim hâdisesi şüphesiz, Gazneliler devletinin tâbi duruma sokulmasıdır. Selçuklular tarafından Gaznelilerin Horasan ve Mâverâünnehr'deki hâkimiyetlerine son verilmesi ile biten bir safhadan sonra, uzun müddet sulh içinde yaşayan bu iki komşu türk devletinin münâsebetlerinde Sencer devri ile, Gazneliler bakımından, yeni bir safhanın—tâbi bir devlet hâline gelme safhasının (1118)—başladığı söylenebilir. Müzâkereler ile tesbit edilen tâbîlik hükümlerinde Gazne'de hutbenin sıra ile, halife, Sultan Muhammed Tapar, Melik Sencer ve nihâyet Bahrâmşâh adına okunması da yer almaktadır. Buna göre, Gazneliler devleti ilk defa tâbi duruma, hem de tâbiin tâbîi durumuna getirilmiş demektir. Sultan unvanını taşıyan bir hükümdarı, melik unvanını taşıyan Sencer'in tâbîi olması, kaynaklarda da garip karşılanmıştır. Böylece Sencer, daha meliklik zamanında Selçuklu imparatorluğunun şarkını, muhtar bir umûmî vâli ile idâre edilen Hvarizm müstesnâ, tâbi devletlerden mürekkep bir emniyet çemberi ile çevirmekten ibâret olan Melikşah siyâsetini devam ettirdi ve tamamladı.

Meliklik devrinde Sencer'in metbuu Sultan Muhammed Tapar ile olan gösterişsiz, fakat içten ve hiç bir engel karşısında sarsılmayan münâsebetleri dikkati çekmektedir. Hattâ Sencer'in yönünün şarka, metbuu Sultan Muhammed'in yönünün ise, daha fazla garba ve kendi imparatorluğu içine çevrilmiş olması itibâriyle, bir bakıma siyâsetleri birbirini tamamlamaktadır. Sencer'in meliklik devrinde oynadığı roller şöyle hulâsa edilebilir: o, Horasan'dan itibâren, imparatorluğun şarkında Selçuklu düzenini yeniden kurdu. Garpta taht müddetleri, şarkdan emin olarak, mücadelelerine devam ettiler. Berkyaruk'un ölümü üzerine, sultan olan Muhammed Tapar da, yine imparatorluğun şarkından emin olarak, fetret devri dolayısı ile bozulan Selçuklu nizâmını yeniden kurmak hususundaki siyâsetini serbestçe gerçekleştirmeye çalıştı.

Sultanlık zamanı. Büyük kardeşi ve metbuu Muhammed Tapar'ın ölümü (9 nisan 1118) üzerine, henüz küçük yaşta bulunan oğlu Mahmud, devlet erkânı tarafından, Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtına çıkarıldı. Diğer taraftan Sencer de Horasan'da kendisini sultan ilân etti (14 haziran 1118) ve görünüşe göre, sultanlığını Abbâsî halifesine de tasdik ettirdi. Tek başına Büyük Selçuklu imparatoru olabilmek için, Sencer'in, yeğeniye karşı savaş yapıp, kazanması gerekmiştir (Sâve savaşı: 14 ağustos 1119). Sencer'in sultan olması ile imparatorluk merkezi Irak-ı Acem'den Ho-

rasan'a nakledilmiştir, daha doğrusu Sencer, Selçuklu imparatorluğu tahtını yeğenin elinden aldıktan sonra da, daha önceki hâkimiyet sâhasında kalmıştır. İmparatorluk siklet merkezinin Selçuklu devletinin kuruluş sâhasına intikal etmesi ile, imparatorluk tarihinde, kuruluş Melikşah'ın ölümüne kadar devam eden „ilk imparatorluk devrinden“ farklı, „ikinci imparatorluk devri“ adını verdiğimiz bir safhanın başladığını söylenebilir.

Bu devir, tâbi devletler nizâmı bakımından da, yenilik arzeder: Sencer savaş sonunda Büyük Selçuklu imparatorluğu tahtından indirildiği yeğeni Mahmud'u bu defa Irak Selçukluları devleti adını alan siyâsi teşekkülün başına geçirmiş, kendisi „en büyük sultan“ („sultân-i a'zam“) unvânını alırken, onun taşıdığı sultan unvânını muhâfaza etmesine müsaade etmiştir. Bunda erkek evlâdı olmayışının te'siri olduğu muhakkaktır. Nitekim onu kendisine veliahd ve damad edinmiş olduğunu görüyoruz. Başlangıçta Anadolu Selçukluları dâhil, garptaki bütün devletler, böylece teşekkül eden tâbi Irak Selçukluları devletin tâbiligine terk edilmek sûreti ile, tâbiin tâbi durumuna getirilmişlerdir. Bununla beraber Sencer, devleti yeniden tanzim ederken, Muhammed Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunan Rey, Mâzenderân ve Kûmis gibi şehir ve eyâletleri kendi hâkimiyet sâhasına kattığı gibi, Irak-ı Acem eyâletinin şark yarısı ile Gilân bölgesini şehzâde Tuğrul'a, Fars eyâletini, İsfahan ve Hûzistan'ın yarısını Selçukşah'a tevcih etmiştir. Bu sûretle Sencer, başında bulunduğu imparatorluk ile, tâbi Irak Selçukluları devleti arasında iki tâbi devlet daha kurmuştur (bunlar hânedan olarak devam edememişlerdir). Bundan başka Sencer, yeğenine geri kalan toprakları üzerinde metbûluk-tâbilik münâsebetleri çerçevesi içinde istediği gibi saltanat sürmek imkânını vermemiş, kendisi ile savaşmış olan kumandanları tasfiye ederken, yeni kurulan devleti idâre edecek ricâli de birer menşur ile re'sen tâyin etmiştir. Görülüyor ki, metbû hükümdar, tâbi hükümdarlığın umûmî idâresinin kendi siyâsetine uygun şekilde yürütülmesini te'min edecek tedbirleri almıştır. Buna rağmen, Sultan Mahmud, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında, Abbâsî halifeliği ile yapılan bir anlaşma ile, Selçuklu devletine devredilen dünyevî salâhiyetlerini tekrar elde etmek için, ortaya çıkan halife al-Mustarşid ile, Sencer'e karşı, ittifak etmekten çekinmemiştir. Ancak Mahmud, metbuu Sencer'in emri üzerine, ittifakı bozmakla kalmamış, halifenin siyâsi emellerine mâni olmak ve ona Selçuklular ile arasında mevcut an'ane

hâline gelmiş olan hukukî durumu tekrar kabûl ettirmek için mücâdeleye girişmiştir. Böylece, garptaki papa—imparatorlar mücâdelesine gibi, şarkta da halife—sultanlar mücâdelesine adını verdiğimiz, muhtelif safhalar arzeden hâdiseler silsilesi başlamıştır. Mahmud'un halife'yi yenmesine ve onu silâhlı kuvvetlerinden tekrar mahrum etmesine rağmen, halifelüğün siyâsi hüviyetini kabûl edecek şekilde, yâni hiç olmazsa, Irak-ı Arab bölgesinde hâkimiyetini tanıyacak tarzda onunla anlaşmış olan Sencer, garp işlerinin, uzaktan emir ve tâlimat vermek veya tâbi devleti, metbû devlet siyâsetine uygun olarak, sevk ve idâre edecek ricâli, bilhassa veziri, re'sen tâyin etmekle halledilemeyeceğini anlamış; işleri yerinde düzenlemek üzere, garba bizzat sefer tertibine mecbûr olmuştur.

Mahmud'un, ordusu ile, Rey şehrine gelmiş olan metbuunun dâvetine kayıtsız-şartsız hemen icâbet etmesi ile, Sencer'in tatmin edilmiş olduğunu görüyoruz. Uzun süren Rey mülâkatında Sencer bilhassa halifenin emellerine sed çekecek tedbirleri almasını Mahmud'a emretmiştir. Mahmud'un halife al-Mustarşid'i azle hazırlanırken ölmesi (eylül 1131) Sencer'i, görüleceği üzere, şarkın tanziminden sonra, garpta yeni meseleler ile karşı-karşıya getirdi: metbû hükümdarın muvâfakatini almaksızın, Mahmud'un küçük yaştaki oğlu Davud'un ümerâ tarafından Irak Selçukluları devleti tahtına geçirilmesi, önce amcası Mes'ud'un, daha sonra da Selçukşah'ın taht müddeileri olarak ortaya çıkmaları, fırsattan istifade eden halifenin Selçukşah ile ittifak ederek, Davud'un elinden tahtı alan Mes'ud ile mücâdeleye girişi garp işlerinin ne kadar karışık bir hâl aldığını göstermeğe kâfidir. İşleri tekrar düzene koymak maksadı ile, Irak'a yeni bir sefer tertibine karar veren Sencer, görünüşe göre, Irak Selçukluları devleti tahtı için namzedi olan yeğeni Tuğrul'u da berâberinde bulunduruyordu. Sencer'in Rey şehrine geldiğini öğrenen Mes'ud, mücâdele hâlinde bulunduğu halife ile, Selçuklu imparatoruna karşı ittifak etti. Buna Selçukşah da katıldı. Gaye, Sencer'in Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem üzerindeki metbûluk haklarına son vermek idi. Mütteliklere karşı Dinever savaşını (26 mayıs 1132) kazanan Sencer affettiği Mes'ud'a Azerbaycan'ı iktâ etmek, Irak Selçukluları tahtına da Tuğrul'u geçirmek ve vezirini yine re'sen tâyin etmek sûreti ile, tanzim faâliyetine girişti. Yeni hükümdara memleketini ve eski şerefini muhâfaza etmesi, kendi rızasına muvâfık harekette bulunması ve muhâlefetten sakınması tâlimatını verdi. Metbû hükümdarın halifelik me-

selesinin hallini yeni tâbi hükümdara bıraktığı bu tâlimattan anlaşılıyor.

Tuğrul'un hükümdarlığına ilk itiraz, tahta geçişinden 3 ay sonra, yeğeni Davud'dan geldi (temmûz/âgustos 1132), fakat Davud mağlûp oldu. Bu Tuğrul'un başında bulunduğu devlet'i geçirdiği ilk imtihandır. Halife hükümdarlığını tanımadığı Tuğrul'a karşı Mes'ud ve Davud ile ittifak ve Mes'ud'un başına taç koymak sûreti ile, hükümdarlığını resmen tasdik etti. İttifakın gayesi Sencer'in hükümdar yaptığı Tuğrul'u tahttan indirmek idi. Hemedan civârında vuku bu'an savaş (25 mayıs 1133), mütteliklerin zaferi ile neticelendi. Mes'ud Irak Selçukluları devletinin pâyitahtı olan Hemedan'ı işgal etti (haziran 1133). Tuğrul kendisini tahta oturtan Sencer'in hâkimiyetinde bulunan Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı. Bir kaç savaştan sonra, Tuğrul nihâyet Mes'ud'u mağlûp edip (haziran 1134), Hemedan'a girerek, tahtına tekrar kavuştu; fakat ölümü (teşrin I. 1134) üzerine, Mes'ud Irak Selçukluları hükümdarı oldu. Tedbirlerin her çeşidini denedikten sonra, Irak Selçuklularına âit meselelerin tanzim edilmesine imkân olmadığına kanaat getiren Sultan Sencer Mes'ud'un kendi rızasını almadan tahta çıkışını kabûl etti ve mütteliklerinin gerektirdiği zaman şahıslarına bağlı kuvvetler ile sat değiştirdikleri için, Irak Selçukluları devletin nizam ve tertibe sokulamasından mes'ul saydığı bazı kumandanların öldürülmesini emreyledi; bu sûretle o Mes'ud'u kendisinin tâbi telakkî ettiğini gösterdi. Mes'ud bu emri yerine getirmedi, üstelik meselden kumandanları haberdar etti. O da kendisini Sencer'in tâbi saymadığını göstermiş oldu. Diğer taraftan halife, Mes'ud'a karşı savaşa çıkmadan önce, onun adını hutbelerden kaldırarak, yerine Sencer'in ve şehzâde Davud'un adlarını koydu. O bununla Mes'ud'a karşı savaşa çıkarken, müşterek cephe karşısında kalmamak gayesini tâkip ediyordu. Filhakika halifenin Mes'ud'un şahsında bütün Selçuklu hânedanına savaş ilân ettiği söylenebilir. Msl. adına hutbe okuttuğu Davud'un Mes'ud'a karşı yardım teklifini reddetmesi buna delildir. Fakat yapılan savaşta halifelik ordusu bozguna uğradığı gibi, halife de esir edildi (haziran 1131). Müzâkereler neticesinde varılan anlaşmada, halife bütün siyâsi emellerinden vazgeçmek ve ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in zamanındaki hukukî durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bunun neticesi olarak, Irak-ı Arab tekrar Selçuklu hâkimiyetine geçti. Bu defa halife'ye yapılan muâmele ve onunla olan münâsebetlerin tanzimi metbû Sencer'in emir ve tâlimatı dâiresinde oldu.

Halife al-Mustarşid, Bağdad'a dönmek hazırlığında bulunurken, bâtinîler tarafından öldürüldü (âgustos 1135). Onu Selçuklu hükümdarlarının, bilhassa Sencer'in öldürttüğünü, Abbâsî hânedanı mensupları dâima iddia edegelmislerdir. Yerine halife olan al-Râşid (eylül 1135) babasının Irak Selçukluları hükümdarı Mes'ud ile anlaşmayı kabûl etmedi; üstelik babasının intikamını almak için, ordu toplamaya başladı; hutbelerden Sencer'in ve Mes'ud'un adını çıkardı. Fakat Mes'ud, üzerine yürüyünce, halife al-Râşid Bağdad'ı terketti. Mes'ud ise, yine metbû Sencer'in tâlimatı gereğince, Abbâsî hânedanından olan al-Muktafi'yi halife ilân etti (âgustos 1136). Hutbede Sencer'in ve Mes'ud'un adları zikredildi. Eski halife al-Râşid, müttelik şehzâde Davud ile birlikte, Azerbaycan'da Mes'ud'u mağlûp etti. Fakat müttelikler arasında ihtilâf çıktığı için, al-Râşid zaferin neticesinden istifade edemedi. Mücâdeleye hazırlanırken, İsfahan'da maiyetindeki askerler tarafından öldürüldü (temmûz 1138). Böylece halifelüğün siyâsi nüfuzu, uzun mücâdelelerden sonra, kırıldı. Buna mukabil bu neticenin istih-sâlinde başlıca rolü oynayan kumandanlar Irak Selçukluları devletinde nüfuzlarını te'sis ettiler.

Mes'ud, Sencer'in metbûluğundan kurtulmak isterken, kumandanların nüfuzu altına düştü. Sencer'in, aşağıda görüleceği üzere, şark ile meşgul olması Irak Selçukluları devletini bu hâle getirmiş idi. Kaşavân mağlûbiyetinden sonra dahi, Sencer'in talebi üzerine, Mes'ud'un, ihtiyaç hâlinde yardım etmek için, ordusunun başında Rey şehrine gelmesi Irak Selçukluları devletinin tâbiligini devam ettirdiğini gösterir.

Sencer'in garba son seferini yapması yine kumandanlar ile ilgilidir. Has-bey Balangari, devlette nüfuz ve iktidarı eline geçirdiği zaman, Sencer'in metbûluk haklarını kullanarak, tâbi Irak Selçukluları devletin iç işlerine müdâhale ettiğini görüyoruz. Bu yüzden metbû sultan ile tâbi hükümdar arasında müteaddit elçiler teâtî edildi. Sencer Mes'ud'u bu kumandanın aşırı nüfuz ve iktidar kazanmasına meydan vermekle itham ediyor ve onu uzaklaştırmasını istiyordu. Sencer'e göre, memleketin harap olmasının ve tebeaya yapılan zulmün mes'ûlü bu kumandan idi. Mes'ud ise, metbuu Sencer'i oyalıyor ve emrini yerine getirmeyordu. Bunun üzerine Sencer garba sefer tertibine mecbûr oldu. Metbuunun Rey şehrine vâsıl olduğunu haber alan Mes'ud onun nezdine geldi (1150). Mülâkattan sonra, bilâhare mühin rol oynayacak olan Has-bey'in adı, Mes'ud ölümüne kadar (teşrin II. 1152), bir daha duyulmadı.

Sultan Sencer'in şark siyasetine gelince, daha tâbi bir hükümdar iken imparatorluğun şark umûmî istikametinde kâin bölgelerdeki devletler manzûmesi üzerinde tâbîlik-metbûluk esâsları dâhilinde kurduğu hâkimiyetine karşı, kolayca bastırılan Gur meselesi istisnâ edilecek olur ise, ilk ciddî itiraz tâbî hâline getirilişinden 28 yıl sonra, Mâverâünnehr'deki Karahanlılar devletinden gelmiştir (1030). Ordusunun başında harekete geçen Selçuklu sultanı, Arslan Han'ın yerine, aynı hânedandan Hasan Tegin'i hükümdar tâyin etmek sûretiyle, bu devleti tekrar tâbî duruma sokmuştur. Sencer, Mâverâünnehr seferinden (1130) beş garba yaptığı üçüncü seferden (1132) üç yıl sonra, yıllık vergiyi vermemek sûreti ile, isyan eden tâbî Gazne hükümdarı Bahrâmşâh üzerine yürüdü ve onu tekrar itâat altına aldı (temmûz 1136).

Bunu birinci Hvarizm seferi tâkip etti. Kendisinin müsaâdesini almadan şarka doğru fetihlere girişen Hvarizm-şâh Atsız'ı mağlûp ve ülkesini istilâ eden Sencer Hvarizm'i yeğeni Süleyman-şâh'a tevcih eyledi. Fakat Atsız onu buradan kovmakta müşkilât çekmedi, hattâ mukabil hücumu geçti. Mâmafih çok geçmeden, Atsız Sencer'e itâatini arzetti (mayıs 1141). Sencer, şimâlden başlayarak, cenûba doğru imparatorluğun şarkını çevreleyen tâbî devletler manzûmesinin her birine birer defa sefer yapmak sûreti ile, devri tamamladı. Sencer, son seferini, 30 yıl süren bir hâkimiyet devresinden sonra, melik olarak Horasan'a geldiği tarihten itibaren ilk defa hâkimiyet altına almış olduğu Hvarizm'e karşı yapmıştır. Böylece o, ilk defa üstüste iki kere, imparatorluğun şark umûmî istikametinde sefere çıkmıştır (teşrin II. 1138).

Tâbî olan Karahanlılar devletinin yardım talebi üzerine, harekete geçen Sencer'in Semerkand yakınlarındaki Kaşavân sahrasında Kara-Hitaylara mağlûp olması (9 eylül 1141) onun uzun süren saltanatında bir dönüm noktasıdır. İmparatorluğun bütün tarihi boyunca, şarktan, islâm ülkeleri dışından, gayr-i müslim bir türk-moğul kütlesinin istilâsı ile ilk defa karşı-karşıya kaldığını görüyoruz. Böylece Sencer Amu-Derya'nın ötesinde kalan arâzisini ve Belh'i kaybetti. Bu mağlûbiyet o zamana kadar yenilmez sayılan Sencer'i son derece telâşa düşürdü. O, Kara-Hitayların istilâlarına devam edecekleri endişesi ile, ciddî müdâfaa tedbirleri aldı. Onun bu mağlûbiyeti gerek islâm, gerek hristiyan dünyasında geniş akisler yaptı. Fırsattan istifâde eden Hvarizm-şâh Atsız Horasan'ı ve imparatorluk pâyitahtı Merv'i istilâ etti, hazineleri alıp-götürdü. Fakat aradan bir yıl geçmeden, Sencer'in Hvarizm'e sefer tertip

edecek kadar kuvvetlenmesi imparatorluğun hayâtiyetini ve kalkınma gücünü gösterir. Atsız Sencer'e karşı meydan savaşı vermek cesâretini gösterememiştir. Bununla beraber itâatini uzaktan arzemesi Sultan Sencer'i tatmin etmiş ve Atsız gasbetmiş olduğu hazineleri iadeye mecbur kalmıştır. Çok geçmeden, bu uzlaşmanın hiç bir şeyi halletmemiş olduğunu ve Atsız'ın âdeti gereğince, muhâlefet ve isyân hâlinde kaldığını anlayan Sencer, onu bir nevi murâkabe altında bulundurmak üzere, meşhûr şâir Adib Şâbir'i, elçilik vazifesi ile, Hvarizm'e gönderdi. Atsız, kendinin Sencer'e karşı iki bâtinî vâsıtası ile tertip ettiği bir suikast teşebbüsünü haber vermiş olan Adib Şâbir'i öldürtünce, Selçuklu hükümdarı Hvarizm'e üçüncü defa olarak sefer tertip etmeğe mecbur oldu (teşrin II. 1147). Sencer pâyitaht kapılarına dayanınca, Atsız af dilemek üzere, elçi gönderdi. Sultan onu ister-istemez yine affetti.

Sultan, son seferini yaparken, kumandanlarından Kamac da. Kaşavân mağlûbiyetinden istifâde ederek, Herat'ı alan Gurlular ile savaşıyordu. Saltanatı boyunca Sencer, böylece iki cephede birden çarpışmak zorunda kalmış, görüldüğü üzere, kendisi gâlip geldiği hâlde, Kamac Gurlulara mağlûp olmuştur. O, Gurlulara karşı sefer hazırlığına girişirken, Selçuklu imparatorluğuna tâbî iki siyâsî teşekkül olan Gazneliler devleti ile Gurlular devleti amansız bir mücâdaleye başlamış bulunuyorlardı. Neticede bunlardan Gazneliler kat'i mağlûbiyete uğramış, Bahrâmşâh Hindistan'a kaçmış, pâyitahtı Gur hükümdarı Alâ' al-Din Husayn (Ci-hânsüz) tarafından yerle bir edilmiştir. Devletler arası kuvvetler muvâzenesini sarsacak şekilde gelişmesine, üstelik yıllık vergiyi vermemek, sultan unvânını almak sûreti ile, istiklâlini ilân etmesine ve hasmâne tavır takınmasına rağmen, Gur hükümdarı, Hvarizm-şâh Atsız'ın yaptığı gibi, itâatini arzettiği takdirde, Sencer onunla uzlaşmağa hazır idi. Zirâ o Gurlulardan çekiniyordu. Bu sefere karar veren Sencer'in yollarda oyalanarak ilerilemesinden de anlaşılıyor. Mâmafih, yapılan savaşta (haziran 1152), Gur ordusu mağlûp ve hükümdarı esir edildi. Böylece Sencer, Kaşavân mağlûbiyetinden beri, ilk defa kat'i neticeli büyük bir zafer kazandı. Onun bu zafer dolayısıyla itibârını yeniden te'sise muvaffak olduğu söylenebilir.

Sencer elde ettiği eski haşmetini uzun müddet muhafaza edemedi: vergi tahsili esnâsında yapılan zulüm yüzünden, kendi soyundan Oğuzlar ile ümerâ arasında başgösteren ihtilâf büyüyü ve hükümdar, bilhassa Oğuzlar tarafından öldürülen emir Kamac'ın torunu Mu'ayyad

Ay-Aba başta olmak üzere, bir kısım ümerânın ısrarı ile, bu göçebeler ile, Belh vilâyeti hudutları içinde savaşa mecbûr oldu (mart-nisan 1153). Savaş Selçuklu ordusunun mağlûp olması ve sultanın esir düşmesi ile neticelendi. Varlıklarını korumak için meşrû sultana karşı savaşmak zorunda kalmış olan Oğuzlar, âsi durumda iken, beklemedikleri bu neticeden sonra, birden-bire kendilerini imparatorluğun başında buldular. Filhakika esirlik hayatında, kendisine karşı, zâhiri de olsa, hareket ve muâmelelerinden (tahta oturtmaları, önünde yer öpmeleri v.s.) Oğuz reislerinin Sencer'in şahsında Selçuklu imparatorluğunun devam ettiği fikrini tasdikları görülmüyor. İçlerinden birini hükümdar yapmayarak, esir hükümdarı tahta oturtmaları, zâhiren de olsa, ta'zimde bulunmaları Oğuzların, onun şekli hâkimiyeti altında, büyük Selçuklu imparatorluğunu devam ettirmek istediklerinin delilidir. Onlara göre, sultan, Selçuklu kumandanlarının te'sir ve nüfûzları yerine, kendi te'sir ve nüfûzları altına girmiştir. Fakat onların bu telakkileri ve meydana gelen yeni durum gerek Büyük Selçuklu imparatorluğunun askerî ve mülkî teşkilâtı mensupları, gerek tâbî devletler ve gerekse İran halkı tarafından kabûl edilmemiştir. Hattâ Oğuzlara karşı savaş açılmasında başlıca âmil olan Mu'ayyad Ay-Aba ilk mukavemet cephesini kurmuştur. Hvarizm-şâh Atsız'ın bu defa, esir hükümdarın müdâfii rolünü oynamış, Oğuzlara karşı diğer tâbî devletler ile bir ittifak manzûmesi meydana getirmeğe çalışmıştır.

İhtiyar hükümdarın başlangıçta esirliğinin mânasını, içinde bulunduğu hakiki durumu pek idrâk edemediği görülmüyor. Payitaht Merv şehrine geldikleri zaman, Oğuz reislerinden Bahtiyâr, kendisine payitaht çevresinden iktâda bulunmasını esir sultandan istedi. Sencer'in, bu arâzi gelirinin „hazine-i hassa“ adına tahsil edildiği, bu sebeple başkasına iktâ edilemeyeceği cevabını vermesi, Oğuz reisleri tarafından istihza ile karşılandı. Hakiki durumunu, büyük bir teessür ile, nihâyet idrâk eden ihtiyar hükümdar, tahtından indi, saltanat sürmeğe tövbe ederek, Merv hankahına kapandı. Bu andan itibaren, Büyük Selçuklu imparatorluğunu kendi hâkimiyetleri altında devam ettirmek isteyen Oğuzların iddialarına, nâmına saltanat sürmek istedikleri hükümdar tarafından da, fiilen itiraz edilmiş bulunuyordu.

Sencer 3 yıl süren esirlik hayatında ölümünü isteyecek kadar sıkıntılar çekmiştir. Oğuzların onu geceleri demir kafese koyduklarını söylemek bu hususta bir fikir verebilir. Onlar gündüzleri Sencer'i, şüphesiz arzusu hilâfına,

yine tahtına oturtuyorlardı. Onun esirlik hayatında çektiği ızdıraplar, Bagdad'da, büyük içkencelere mârûz kalan bir insan için darbı-mesele hâlinde söyleniyor ve halifelere yaptıklarının cezasını çektiği ifâde ediliyordu. Hvarizm-şâh Atsız'ın, Oğuzlara karşı bir ittifak manzûmesi meydana getirmek için, tâbî devletler ile müzâkerelerde bulunduğu sırada, Sencer Kamac'ın torunu Mu'ayyad Ay-Aba tarafından muhafızlarına sultan adına ihsanlar vaad etmek sûreti ile, esirlikten kurtarıldı (nisan 1156). Bütün tâbî devletler, kurtuluşundan dolayı Sencer'i tebrik ve ona itâatlerini arzemişler ise de, etrafında toplanan kumandanlar arasında, eskisinden daha şiddetli bir nüfûz mücâdelesinin mevcûdiyeti yüzünden, ihtiyar hükümdarın bir yıl süren bu saltanatı esnâsında, bu defa kendi kumandanlarının elinde bir nevi esir hayatı yaşadığı söylenebilir (ölm. 22 veya 29 nisan 1157).

Sencer'in, 40 yıl süren sultanlık zamanında, şarkta ve garpta tâkip ettiği siyâset hakkında verdiğimiz bu izahattan çıkan umûmî neticeler şunlardır: 1. Sencer'in tâkip ettiği siyâset, şarka ve garba âit olmak üzere, iki cephelidir. O, sultanlığının başlangıcında, garp ile daha fazla meşgûl olmuştur. Garbı tanzim etmek, burada müted Selçuklu nizâmını kurmak başlıca hedefidir. Şarkı da melik iken tanzim eden Sencer, garp ile daha fazla meşgûl olmak imkânını bulmuştur. Sultan, bütün gayretlerine rağmen, garbı tamâmiyle tanzim edememiştir. Daha sonra hâdiseler, Sultan Sencer'in şarka ehemmiyet vermesini icap ettirdiği zamanlarda ise, garp bûs-bütün ihmal edilmiştir. Şu hâlde sultan için birinci derecede mühim olan bölge şarktır. Şarkı tanzim hususunda ne kadar titiz davrandığı görülmüş idi: o, en ufak bahaneler ile, bu tarafa seferler tertip etti. İmparatorluğu sarsan (Kaşavân savaşı) ve yıkan (Oğuz isyânı) hâdiselerin şarkta baş göstermesi Sultan Sencer'in tâkip ettiği siyâsetin isâbetine delildir. 2. İmparatorluğun şarkında cereyan eden hâdiseler ile garbında vuku bulan hâdiseler, mâhiyet bakımından, birbirlerinden farklıdır: şarkta baş gösteren hâdiseler tövbes bir nizâma karşı girişilmiş siyâsî hareketlerdir; hâlbuki garpta böyle bir nizâm zâten mevcut değildi ve yukarıda ifâde edildiği şekilde, Selçuklu nizâmı bir türlü kurulamadı. 3. Bu iki coğrafi bölgede cereyan eden hâdiseler, şekil bakımından da, başkalk arzeder. Şarktaki hâdiseler basittir, tek cephelidir: tâbî devletler Selçuklu hâkimiyetinden çıkmak gayesini tâkip ederler. Garptakiler ise, bir çok unsurların iç-içe girdiği karışık hâdiseler silsilesi teşkil eder (tâbîlik meselesi, halife-sultan-

lar mücadelesi, taht mücadeleleri, menfaatlerinin gerektirdiği şekilde saf değiştiren kumandanlar meselesi, daha önce yalnız taht müddeisi Selçuklu şehzâdeleri arasında saf değiştiren kumandanların, siyâsî kuvvet olarak, ortaya çıkan ve daha câzip menfaatler gösteren halifelik hizmetine de girmeleri; halife ile tâbi hükümdarların bâzan birbirleri ile mücadeleleri, bâzan da metbû hükümdara karşı müşterek cepbe almaları. 4. Kaşavân mağlûbiyetinden önce hâkimiyet haklarına taalluk eden meselelerde, bâzan en ufak sebeplerden dolayı, tâbi devletlere karşı seferler tertip edip, kat'i neticelere bağlamağa çalışan Sencer, Kaşavân'ı müteâkip, en hayati sebepler ile yaptığı savaşlardan sonra bile, içinde bulunduğu nâzik şartlardan dolayı, çok defa pek hafif neticeler ile iktifâyâ mecbûr oluyordu. Bu hususta Gurlulara karşı kazandığı zafer bir istisnâ teşkil eder: seferi icap ettiren sebepler ile elde edilen netice arasında muvâzene vardır.

Sencer zamanında Büyük Selçuklu imparatorluğunun iç durumuna gelince, halkın müesses Selçuklu nizamı altında, nisbî bir refah ve sükûn içinde yaşadığı söylenebilir. Müesses siyâsî ve içtimâî nizâmı bozmak gayesini tâkip eden, bu maksat ile ehl-i sünnet mezhebine aykırı yeni bir hareket hâlinde ortaya çıkıp, teşkilâtlanan bâtinîlik-ismâîlîlik [bk. madd.] cereyanı, devlet tarafından alınan bütün tedbirlere rağmen, inkîşâf etmiş, kalelerden kalelere sıyrarak, bir taraftan Suriye'ye, diğer taraftan imparatorluğun bel kemiğini teşkil eden Horasan'a doğru yayılmıştır.

Cemiyette tabakalar şöyle sıralanıyordu: sultan, vâliler ve yüksek memûrları; türk ordu mensupları, şehirlerde aydın kütleyi temsil eden âlimler, din adamları ve tarikat şeyhleri, tüccarlar, işçiler, köylerde, köylüler ve oduncular. nihâyet dilenciler ve dîvâneler (en alt tabaka bk. H. Ritter, *Das Meer der Seele*, Leiden, 1955, s. 106 v.d.). Siyâsî hâkimiyeti elinde tutanların aynı zamanda en yüksek içtimâî tabakayı teşkil ettikleri görülmüyor. Esâsen o zamanın içtimâî hayatında asâlet, muhafazakârlık, memûriyet ve zenaatte irsiyet hâkim esaslar idi. Sonra hemen-hemen her ferd bir tarikate, loncaya veya bir müesseseye mensup idi. Böylece teşkilâtî bir cemiyet ile karşı-karşıya bulunduğu görülmektedir. Sencer, tabii, daha ziyâde yüksek içtimâî tabakalara mensup olanlar ile münâsebet hâlinde idi. Onun devlet erkânı dışında, msl. Gazzâlî (M. Şerefeddin: Yaltıkaya, *Sencer ve Gazzâlî, Dâr-ül-fünûn ilâhiyat fakültesi mecmuası*, II, sayı 8, s. 39—57; *Makâtib-i fârsî-i Gazzâlî*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran, 1333 ş., s. 3 v.d.) ve Ahmed-i Câm

(H. Moayyad, *Die Maqâmât des Gaznawî*, Frankfurt, 1958, bk. fihrist; Ahmed-i Câm, *Maqâmât*, nşr. H. Mu'ayyad, Tahran, 1340 ş., bk. fihrist) ile münâsebetleri meşhurdur. Sencer, devrin hükümdarlık an'anesi icâbı (bk. Nizâmî-i 'Arûzî, *Çahâr maqâla*, nşr. Muhammed Kazvinî-Muhammed Mu'in, 3. tab., Tahran, 1333 ş., s. 65 v.d., 69; ayrıca bk. fihrist), sarayında dâimâ şâirler ve âlimler bulunduruldu. Bunun neticesi olarak, uzun süren saltauatı zamanında, Azvârî, Mu'izzî (bk. madd. gibi şâirler, 'Omar b. Sahlân al-Sâvî, Hakîm Abu 'l-Fath 'Abd al-Rahmân al-Hâzinî, Hakîm 'Alî al-Kâşinî, 'Azîz al-Dîn al-Fukhâ'î al-Rayhânî gibi feylesof ve âlimler (bk. msl. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *Tatimmat Şivân al-hikma*, Lâhur, 1351, s. 99—101, 134, 156, 161), Bahâ' al-Dîn İbn al-Ah al-Badî gibi tabipler (bk. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *ayn. esr.*, s. 156), Husâm al-Dîn İbn Mâza (bk. Brockelmann, I, 379; *Suppl.*, I, 639 v.d.) gibi fakihler yetişmiş ve onun teveccühüne nâil olmuşlardı. Meşhûr Muhammed al-Şahrastânî onun en yakınlarından biri idi (bk. Abu 'l-Hasan Bayhaqî, *ayn. esr.*, s. 177 v.d.). Bu ilim adamlarından 'Omar b. Sahlân al-Sâvî, sultan adına, *Risâla-i Sancariya fi nikâyat al-unşuriya* (Fâtih kütüp., nr. 5426, var. 197^a—215^b; ayrıca bk. H. Ritter, *Philologica*, IX, *Der Islam*, 1938, XXIV, 65 v.d.), 'Abd al-Rahmân al-Hâzinî *al-Zic al-Sancari* (bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 902) 'yi, al-Kâşinî de türklerin mefâhirine dâir bir kitap yazmıştır. Kendisine güvenen her şâir veya âlim Sencer'in saray muhitinde bulunmağı tahayyül ederdi (Ahmed Ateş, *I. A. V*, 87, stn 2 v.d.).

Sencer din adamlarının ve zâhitlerin, kendisine nasihatte bulunmalarını ister, on'ların şiddetli tenkitlerini sabırla dinlerdi (bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 110, 117, 308, 'Atfâr'ın *ilâhî-nâma*, *Muşibat-nâma* ve *Manîk al-fayr* adlı eserlerine istinâden). Hükümdar cemiyetin alt tabakalarına mensup olanların da şikâyetlerini dikkate alır ve adâleti yerine getirdi (bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 132, Nizâmî'nin *Mahzan al-asrâr*'ına istinâden). Bu sebeple Horasan bütün islâm dünyasına, bu arada Anadolu'ya, dâimî şekilde din ve ilim adamı sevkeden bir merkez hâline gelmiş idi. Sencer zamanında Selçuklu devlet teşkilâtının da en mütekâmil bir hâle geldiği muhakkaktır. Zâten teşkilâta dâir en kıymetli resmî vesikaları ihtivâ eden münşâat mecmualarının pek çoğu bu devre âittir (bk. M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, I: *Büyük Selçuklu imparatorluğu devrine âit münşâat mecmuaları, Dil ve tarih-coğrafya fakül-*

tesi dergisi, 1951, VIII, 537—648; K. S. Lambton, *The Administration of Sanjar's Empire*, *B S O A S*, XX, 367—388; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Hôrazmsâhs*, Wiesbaden, 1964; 'Abbâs İkbâl, *Vizârat dar 'ahd-i salâtin-i buzurg-i salçukî*, Tahran, 1338 ş., s. 22—32 ve 195—279; Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *Âşâr al-vuzarâ*, nşr. Calâl al-Dîn Urmavî, Tahran, 1337 ş., s. 233—261).

Sencer, daha sağlığında, babası Melikşah kadar büyük bir hükümdar sayılmıştır (bk. Hâkânî, *Divân*, nşr. 'Abd al-Rasûlî, fihrist). Ölümünden sonra da kaynaklarda yine Melikşah ile birlikte, örnek hükümdar olarak gösterilmiştir (msl. bk. İbn Bîbî, tıpkı basım, s. 64, 379; Calâl al-Dîn Rûmî, *Kulliyât-i Şams yâ Divân-i kabîr*, nşr. Badî' al-Zamân Furûzânfar, Tahran, 1336 ş., I, 90, 292; Tahran, 1338 ş., III, 168; Tahran, 1339 ş., IV, 26; ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, sayı 27, s. 479 v.d.). „Nevbet-i Sencerî“ bütün islâm dünyasında meşhûr idi. Diyarbekir bölgesi halkının kendilerini mâruz kaldıkları bir Bizans istilasından kurtarması için Sencer'e gönderdikleri bir „feryâdnâme“ ve Selçuklu hükümdarının, Bizans imparatoruna hitâben yazdığı tehdidâmiz mektup elimizdedir (Muhammed Kazvinî, 'Avfî, *Lubâb al-albâb*, nşr. E. G. Browne, hâşiyeler, London-Leiden, I, 309 v.d.; Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *ayn. esr.*, s. 239—248). İmparatorluk câmiası içinde tâbiin tâbii olan devletlerde bile, halkın sâhip olduğu şöhrat dolayısı ile kurtuluşunu Sencer'den beklediği ve böyle bir inancın her tarafta yerleştiği görünüyor Sencer'in türkçeye ehemmiyet verdiği mâlumdur. Bundan dolayı Nizâm al-Dîn Muhammed Kâşgarî adlı bir türkû vezirliğe tâyin etmiş idi (bk. Sayf al-Dîn 'Ukaylî, *ayn. esr.*, s. 236). Mülki teşkilât mevkilerini umûmiyetle iranlıların işgâl ettikleri mâlûm olduğundan, bu tâyin çok mânâlıdır. Devletin resmî dili farsça ise de, sarayda ve orduda türkçe konuşulduğu bilinmektedir. Bununla beraber Sencer'in farsça şâirler yazdığı (bk. *Macmû'a-i rasâ'il*, Ayasofya kütüp., nr. 1670, var. 64^a) ve hadîs râvileri arasında bulunduğu mâlumdur. Merv'de daha sağlığında yaptırdığı türbesi büyük bir san'at eseri olup, devrinin medeniyet mahsulleri hakkında bir fikir vermeğe kâfidir (bu hususta msl. bk. E. Diez, *Iranische Kunst*, W en. 1944, s. 89 v.d.).

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka, Sencer'in meliklik zamanı için bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğunun tarihi çerçevesi içinde Sencer'in meliklik devri* (tez, basılmamıştır); sultanlık zamanı için bk. M. A.

Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi II, ikinci imparatorluk devri* (Ankara, 1954), gerekli bibliyografya burada gösterilmiştir; bir de bk. Cl. Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period*, *Historians of the Middle East* (nşr. B. Lewis ve P. M. Holt), London, 1962, s. 59—78; M. A. Köymen, *Selçuklu devri türk tarihi* (Ankara, 1963); İbrahim Kafesoğlu, *I. A*, mad. SELÇUKLULAR. (MEHMET A. KÖYMEN.)

SENDÂBİL. SANDÂBİL, sözde Çin pâyitahtı; şehrin isim ve tasviri Yâkût (*Mu'cam*, III, 451, 5) ile Zakariyâ al-Kazvinî (*'Acâib al-mahlûkât*, II, 30 v.d.) tarafından Abû Dulaf Mis'ar b. Muhalhil [bk. mad. MIS'AR] 'in tamâmiyle hayâl mahsûlü olan nakillerinden alınmıştır. Abû Dulaf gûya Çin hükümdarı Kâilîn b. al-Şahîr'in Sâmânî hükümdarı Nağr b. Ahmed (ölm. 331=943)'e gönderdiği bir sefâret hey'etine, bu hey'etin Horasan'dan Çin'e dönüşünde, refâkat etmiştir. J. Marquart (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 84 v.d., bilhassa s. 89) Sandâbil ile Kan-Çou [bk. mad. KANSU]'nun aynı olduğunu göstermeğe ve sefâret heyetini gönderen şahsın, „T'ang'ların sukutundan sonra iş başına gelen geçici sülâlelerden birinin hükümdarını değil, fakat Kan-Çou uyguluları hakani olduğunu“, bu hakani „Kitan'ların mütemâdiyen artan kudreti karşısında kendini tehdit edilmiş hissederek“, „kudretli Sâmânî hükümdarı nezdinde bir destek ve ittifak“ aramış olabileceğini göstermeğe çalışır. Kan-Çou yerine kullanılan Sandâbil şeklinin menş'ine gelince, Marquart bu hususta yalnız de Goeje'nin kendisine teklif ettiği faraziyeyle nakletmekle iktifâ eder. Buna göre, Abû Dulaf Kan-Çou'yu ayrı bir âilenin fiilen hüküm sürdüğü Sz'çvan eyâletinin mâlûm pâyitahtı olan Ç'ing-tufu (Marco Polo'da Sindafu) ile karıştırmış olmalıdır. Marquart'a göre, bu son şehir dönüş yolculuğunun hareket noktası olmalıdır; bu ise, bizâtihi mümkün değildir, çünkü dönüş yolculuğu bize bir deniz seyahati olarak tasvir edilmiştir. Abû Dulaf'ın hikâyeleri başka bir kaynak tarafından te'yit edilmediği müddetçe, seyahatinin ve bunun içinde vukua geldiği şartların hikâyesindeki tarihi unsurların neler olduğu müphem kalacaktır. Başka hiç bir yerde Çin'den Horasan'a veya aksi cihete gönderilen elçilik hey'etleri ve kurulmuş olduğu iddia edilen evlenme münâsebetleri (bk. Yâkût, *Mu'cam*, III, 451, 22) hakkında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

(W. BARTHOLD.)

SENEÇÂT. SANACÂT, tartı ağırlıkları (tamâmı *sanacât al-mizân* „terazi ağırlıkları“);

terazilerde ve kantarlarda da kullanılır; aynı şekilde çalar saat rakkas ağırlığı; müfredi *sanca*'dır. Bu kelimenin *şād* ile (*şanacât* ve *şanca*) şekilleri de bulunmaktadır. Fakat *s* ile olan şekli daha doğrudur (bk. Lane, *mad. sanc*). Cemi için bilinen iki şekil vardır: *sanacât* ve *sinâc* (yeni Mısır arapçasında *sinag*, müfredi *singa*). Kelimenin aslı farsçadır, zira bu kelime aynı zamanda ağırlık ve taş mânasına gelen *sang* kelimesi ile akrabadır, esasen kadim çağda ağırlıklar maddeden değil idi (krş. *Tevrat*, *Tesniye*, XXV, 13). İslâmî rivâyete göre, 75 (694) yılında, Haccâc b. Yûsuf [b. bk.] devrinde, sâbit ağırlıklar kullanılarak, yapılan para ıslahatı ile yeni *dîrham*'leri yeknasak hâle getirmeği ilk defa teklif eden Sumayr adlı bir yahudi olmuştur (İbn al-Ağîr, IV, 337). Bundan önce, âdet şüphesiz bir parayı bir terazi kefesine koyup, diğer kefeye iyi vasıfta bir para koyarak, tartmak idi. Bu sûretle büyük bir miktarda para tartılınca, bu kıymet aynı miktarda para ile tartılır, eğer arada fazla var ise, o fazla çıkarılırdı. Müslümanların ilk para tartıları tunçtan yapılmış idi ve bunlar son derecede nâdir idi. Demirden yapılmış tartıların mevcûdiyetine dâir kayıtlar var ise de, böyle tartılar ele geçmemiştir. Emevîlerden 'Abd al-Malik'in hilâfeti sırasında (65—89) artma veya eksilme gibi hiç bir değişikliğe müstait olmayan camdan ağırlıklar kullanılması tavsiye olunmuştur (Damîrî, *Hayât al-hayavân*, I, 59). Bu sûretle Batlamyuslar ve Bizans devri tabikâtı tâkip edilmiştir. Bununla beraber, bu cam tartılar ancak Mısır'da Emevîler devrinde Memlûkler devrine kadar kullanılmıştır. Bunların cam paralar, *nummi vitrei* olduğu hakkındaki eski görüşün yanlış olduğu ilk defa 1847'de Castiglioni tarafından ortaya atılmış, fakat bilâhare, bu husus gözden kaçtığı için, 1873'te E. T. Rogers tarafından yeniden gösterilmiştir. Bu *sanacât*'tan muhtelif koleksiyonlar yayımlanmıştır. Bunlar umûmiyetle halifelerin veya vâlilerin veya pazarları teftiş eden me'mûrların adlarından başka, ağırlık işaretlerini taşıdıklarından, yalnız islâmî devir ölçüler bilgisi bakımından değil, fakat aynı zamanda arap yazı bilgisi yönünden de büyük bir ehemmiyet taşır.

Bibliyografi: Lane, *Arabic-English Dict.*, *mad. sanc*; Dozy, *Suppl.*, ayn. *mad.*, C. O. Castiglioni, *Dell'uso cui erano i vetri con epigrafi cufiche* (Milano, 1847); E. T. Rogers, *Glass as a material for Standard Coin Weights* (*Numismatic Chronicle*, 1873, s. 60—88); ayn. mll., *Unpublished Glass Weights and Measures* (*JRAS*, 1872, s. 98—112); S. Lane Poole, *Arabic Glass Coins*

(*Num. Chron.*, 1872, s. 199—211); ayn. mll., *Cat. of Arabic Glass Weights in the British Museum* (London, 1891); P. Casanova, *Étude sur les inscriptions arabes des poids et mesures en verre* (Kahire, 1891); ayn. mll., *Dénéaux en verre arabes* (*Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris, 1924, s. 296—300); ayn. mll., *Cat. des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la Collection Fouquet* (*MMAF*, 1893, s. 337—414); J. B. Nies, *Kufic Glass Weights and Bottle Stamps* (*Proc. of American Num. and Arch. Soc.*, New York, 1902, s. 48—55); W. M. F. Petrie, *Glass Weights* (*Num. Chron.*, 1918, s. 111—116); ayn. mll., *Glass Stamps and Weights* (*University College of London Collection*), London, 1926; A. Grohman, *Arab. Eichungsstempel, Glasgewichte und Amulette aus Wiener Sammlungen* (*Islamica*, Leipzig, 1925, s. 145—226); R. Vasmer (F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930. *mad. sanc*); H. Sauvairé, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes* (Paris, 1882), s. 19 v. d.; Lavoix, *Cat. des Monnaies Musulmanes* (Paris, 1887), I, XLV v. d.; E. v. Zambaur (*Num. Zeitschrift*, Viyana, 1903, s. 317 v. dd.); M. Jungfleisch, *Un Poids fatimite en plomb* (*BIE*, 1926—1927, s. 115—128); ayn. mll., *Poids fatimites en verre polychrome* (*ayn. esr.*, s. 19—31); ayn. mll., *Les ratles discoïdes en verre* (*ayn. esr.*, 1927—1928, s. 61—71); J. Farrugia de Candia, *Dénéaux en verre arabes* (*RT*, 1935, s. 165—170); W. Airy, *On the Arabic Glass Weights* (London, 1920); *Rev. Numismatique*, (Paris, 1906), s. 225; Damîrî, *Hayât al-hayavân*, I, 80 (ingl. trc. Jayakar, I, 128, *sanacât*'ı yanlış olarak „*scales*“ diye çevirmiştir); J. Walker (*Numismatic Chronicle*, 1935, s. 246—248). (J. WALKER.)

SENED. [Bk. İSNÂD.]

SENEGAL, [Afrika'nın garbında, 14°—18° şimal arzında bulunan bir cumhuriyetin ve buradan geçen nehrin adı.] Senegal kelimesinin aslı, kesin bir şekilde, tesbit edilmiş değildir. Muâsir müelliflerin çoğu, oldukça yakın zamanlardan beri, Senegal (nehri)'in aşağı kısmının şimalinde bir bölgeyi işgal eden Berberî asıllı Şanhâca veya Zenâga kabileleri mensupları ile Senegal arasında münasebet kurar. Onlara göre, Senegal nehri tâbiri Şanhâca nehri mânasına olmalıdır. Bu izah çeşitli mânalara gelen iki kelimenin tesâdüfen bir benzerlik taşımasına istinad eder görünmektedir. Gerek hristiyan, gerek müslüman eski seyyah ve coğrafyacıların verdikleri bilgilerden anlaşıldığına gö-

re, nehrin aşağı vâdisinde, o zaman Sanagâna veya Sangâna (al-Bakrî, XI. asır) veya Senegany (Medici'nin 1351 liman kayıtları) veya Sanaga (Deniz Fernandez, 1446) veya Senega (Ca da Mosto, Thevet, Marmol) veya *S.n.g.l.* (harekelenmemiştir, *Tarih al-fettâş*, müellifi Mahmûd Kotî XVI. asır) adında bir zenci krallığı bulunduğuydu. Aynı müellifler ve vesikalar şimal kısmında gösterdikleri Şanhâca'yi tamâmen başka isimler ile zikrederler (Şanhâca, Assenages, Azanaghes, Zanhaga, Sênégues v.b.). Bugün de Şanhâca neslinden olan Mavritayalılar İsongân nehrinin aşağı kısmındaki bölgeye bu adı verirler. Bu eyâletin adı muhtemelen Senegal kelimesine dayanmaktadır. Bundan başka, Marmol, Lancelot du Lac'ın 1447'de burayı ziyaret ettiğini ve onun bu nehrin döküldüğü yerdeki krallığın adını bu nehre vermiş olabileceğini nakletmektedir. Her ne hâl ise, bu isim XVII. asırdan beri Senegal şeklinde aş-yk. Yeşil-Burun'un 200 km. şimalinde Atlas okyanusuna dökülen nehrin adı olduğu gibi, fransızlar tarafından, Afrika'nın bu kısmında te'sis edilen müstemleke için de kullanılmıştır. Merkezi St. Louis (Senegal nehrinin munsabına yakın bir yerde) olan ve topraklarında fransız garp Afrikasının pâyitahtı Dakar'ın bulunduğu bu müstemleke, yaklaşık olarak, 192.000 km². büyüklüğünde ve (1921 sayımına göre) 5.287'si Avrupalı, 1.220.236'sı yerli olmak üzere, 1.225.523 nüfusa sâhip idi. Yerlilerin 1.021.791'i siyah ırka, 191.351'i Fulbe [b. bk.] veya Pul [b. bk.] melezli, 7.094'ü beyaz ırka (Mavritanyalı) mensuptur. Senegal şöyle hudutlanırdı: şimalde Senegal nehri, St. Louis civârından ileriye doğru Faleme nehrinin munsabından aş-yk. 12° 40' şimal arzına kadar Faleme nehri ile cenûpta Faleme nehrinin yukarı kısmından Kap Roxo'ya kadar uzanan bir hat ile, Casamance halicinin cenûb hududu Senegal'in içinde dar ve uzun bir şerit hâlinde yabancı bir memleket, yâni ingiliz müstemlekesi Gambia bulunurdu ve bu memleket, Yarbutenda'nın kendisi hâric olmak üzere buradan Gambia nehrin her iki sahil şeridinde denize kadar uzanırdı. Coğrafi bakımdan, bâzan her iki memleket Senegambia adı altında birleştirilir.

Senegal belki de siyahî Afrika ülkelerinden islâmiyet ile ilk temas edenidir. Aşağı Senegal'de bir adada, 1040 senelerine doğru inşa edilen bir zâviyede Murâbitların [b. bk.] bir dinî hareketi vuku bulmuş idi. Bunlar 1050 sıralarında zenci krallığı Takrûr veya Tokoror'un hükümdarlarını ve en ileri gelenlerini islâmiyete kazandırdı. Bu krallık bugünkü Senegal vilâyeti Fûta'da bulunuyordu; adı

kolayca Tukulör şekline inkılâp etmiştir ve bugün de fransızlar tarafından bu eyâletin siyâhileri için de bu tâbir kullanılır. İslâmiyetin bir müddet sonra, XI. asrın sonuna doğru, Galam eyâleti (Fûta'nın yukarı yarısı) Soninke veya Sarakolle'de yayıldığına şüphe yoktur. Çok daha sonra, 1770 sıralarında, Törözbe'nin Tukulör boyu, Fûta'nın o zamanki siyâsî hâkimleri, putperest Fulbe yahut Pullere karşı mukaddes cihad telkin ediyorlardı. Bu harp 1776'da sonuncuların hezîmeti ile sona erdi ve büyük bir kısmı zorla ihtidâ ettirildi ve Tukulör'ler tarafından Fûta'da seçim ile bir islâm hükûmeti te'sis edildi. Bu hükûmet, Fûta'da, Senegal fransız müstemlekesi olarak tamâmen birleştirilinceye kadar (1890), devam etti. Törözbe tarafından Senegal Fûtasında vücuda getirilen dinî merkez tarafından kuvvetli hamleler ile, bilhassa 1800 senelerinde, 'Osman Födye tarafından Havsa [b. bk.] memleketlerinin fethi ve islâmî Şokoto krallığının te'sisi ve 1845 sıralarında al-Hâcc 'Omar denilen 'Omar Tal'ın Bambara krallığı Kaarta, Sêgu ve Pulların krallığı Mâsîna'nın alınması (1854—1862) gibi bir çok büyük fetihlere ve islâmlaştırma hareketine girişildi. Bu arada islâmiyet yukarı Faleme, yukarı Gambia ve yukarı Casamance, Mandingo [b. bk.] kabilesinin mühim bir kısmına nüfuz etti. Son zamanlarda aşağı Senegal nehri ve cenûpta Yeşil-Burun'a kadar uzanan bölgenin Voloflarına aş-yk. tamâmen hâkim oldu. Müstemlekenin diğer yerlileri (Serer, Non, Banyun, Balant, Dyola, Basari v.b.) atalarından mevrus bulundukları animizm'e sâdik kaldılar ve islâmlaşmaya mukavemet ettiler.

1934'ten önceye âit istatistikler Senegal müstemlekesinin yerlilerini 719.000 müslüman, 469.500 animist ve 4.700 hristiyan olarak gösterir.

[Senegal, diğer bâzı Afrika müstemlekeleri gibi, 1958 yılında kısmen istiklâlini elde etmiş olup, Fransız milletler topluluğuna dâhil, muhtar bir cumhuriyet olmuştur. Senegal cumhuriyeti, 1959 yılında, komşu Mali devleti ile bir federasyon (Mali federasyonu) teşkil etmiştir. Böylece her ikisi de, kendi arzuları ile, 1960 yılında Fransız birliğinden ayrılmışlardır. Son istatistiklere göre, Senegal, 197.161 km². araziye ve 2.269.000 nüfusa sâhiptir. Km². 'ye 11 kişi düşmekte olup, pâyitahtı Dakar şehridir.]

(M. DELAFOSSE.)

SENEVİYE. ŞANAVİYA, yaratıcı iki esas olarak telakkî edilen ve ikisi de aynı derecede ebedî sayılan nûr ile zulmet akidesi mânasına gelir. Tam mânası ile *şanaviya* 'den olan bir müslüman mektebi veya mezhebi

yoktur. Bu tâbir, zümreleşmelere delâlet ettiği nisbette, yalnız müslüman olmayan üç şahsiyetin ve taraftarlarının akidesi için de kullanılır. Bunlar da İbn Dayşân, Mânî ve Mazdak [b. bk.]'tir.

İslâmiyet içinde islâm akidesini senevîliğe doğru yöneltmek tehdidini hâvi tehlikeler, msl. Abbâsiler devri başlarında, endişe yaratan İbn al-Mukaffa' [b. bk.] meydana çıktığı zaman görüldüğü gibi, Farsların kütle hâlinde islâmiyeti kabûl etmeleri ile kendisini göstermiştir; bir çokları arasında zeydî-mu'tezilî al-Kâsim b. İbrâhîm Tâbâtâbâ onunla mücadele etti: *al-Radd 'ala 'l-zindîk al-la'în İbn al-Mukaffa'* (nşr. M. Guidi, Roma, 1927). Sonraları, kelâm ilminin inkişâfı sırasında, aynı zamanda iki hasmın farksız olarak, birbirlerini senevîlik ile itham ettiklerine binlerce defa tesâdüf olunur. III. (IX.) asırda bir çok müfrit şî'îler bununla itham olundu: Abû Hafş al-Haddâd, İbn Zarr al-Şayrafî ve Abû 'İsâ al-Varrâk; bu son şahıs râfîzilere dâir yazdığı eseri ile daha iyi tanınır ve aslen zerdüşti olduğundan, islâmiyeti kabûl ettikten sonra, yazıları ile *şanaviya* mensuplarını desteklediği ileri sürülür. Bununla berâber onu Manî taraftarlarından göstermek için, meselâ öldürmeği men'etmek gibi diğer Manî taraftarları ile uygunluk gösteren, fakat metafizik hiç bir husûsiyeti olmayan bir esasa dayanır. Nisbesini bir *şanaviya* zümresinden alan râfîzî Abû Şâkir al-Daysânî, bugün hüküm verebildiğimiz kadarki göre, Allah'a cismânî bir mâhiyet atfettiğinden, şu hâlde bizâtihi henüz *şanavi* olmayan bir telakkisinden dolayı bu unvânı almış idi; *Fihrist* (nşr. Flügel, s. 338, 8) onu umûmî bir tarzda gizli zındıklar arasında saymaktadır; filvâki Abû Şâkir de, ayrıca husûsiyeti cisimleri siyah unsur ile beyaz unsurdan çıkarmış olan Deysancılık (bk. Aş'arî, *Maqâlat al-islâmîgîn*, nşr. H. Ritter, s. 349) emin bir şekilde bulunulabilecek gibi görünmemektedir; bundan başka râfîzîliğe karşı mücâdelede müslümanlar bir hasmı, ekseriyâ tâlî derecede olan sırlı „tertium comparationis“ sebebi ile, bir fırkaya yer'etirmek itiyadındadırlar ve bu itiyat ekseriyâ bir karışıklığın kaynağı olmaktadır.

Abû Hafş al-Haddâd, İbn Zarr al-Şayrafî ve Abû 'İsâ al-Varrâk'a karşı yukarıda anılan ithamlar al-Hayyât'ın *Kitâb al-intişâr* (nşr. Nyberg, Kahire, 1344, s. 150, 4, 149, 9, 155, 14, 41; krş. bir de *fihrist*, bu adlar ve daha sonra zikredilenler) 'ndan alınmıştır. al-Hayyât'ın hükümlerini değerlendirmek için, bu hükümlerin *Kitâb fażihât al-mu'tazila* adlı eserinde, mu'tezilî fırkasının bir çok re'islerini *şanavi* olmakla itham etmiş olan İbn al-Ravandî'nin

hücumlarına cevaplardan ibâret olduğunu unutmamak lâzımdır. Gerçeği söylemek gerekirse, bu dinî çevrelerden *şanaviya*, Manî taraftarları ve Daysânî'ler aleyhinde pek çok tenkitler çıkmaktadır; fakat İbn al-Ravandî mu'tezilenin Allah'ı kötülüğün (şarr) sebebi yapmamak temâyülünü bahâne olarak ele almış idi. O, bizzat al-Câhiz'in „cisimlerin“ tabiatları icâbı hareket ettiklerini“ ve „Allahın onları yok edemeyeceğini“ te'yit etmekle vahdaniyetçiliği tehlikeye soktuğunu söylüyordu (agn. esr., s. 168). İbn Ravandî bilhassa al-Câhiz'in hocası İbrâhîm al-Nazzâm [b. bk.]'ı *şanaviya*'ye karşı bir kitap yazmış olmasına rağmen (agn. esr., s. 17, 12), tereddütsüzce bir Manî taraftarı ve bir *şanaviya* mensûbu Daysânî olmakla itham ediyordu (agn. esr., s. 38, 3, 40, 6, 17 v.d., 43, 17 v.d.); bu hususta o, esas itibâriyle, İbrâhîm al-Nazzâm'ın yalnız iyilik (hayr) ile kötülüğü değil, fakat unsurlarda bafiflik ile ağırlığı da mutlak zıtlar olarak telakkî etmesine istinat ediyordu. Aslı eserler elimizde bulunmadığı müddetçe, İbn Ravandî'nin mânaları bozarak aksettirdiklerini olduğu kadar, al-Hayyât'ın bu mânaları yeniden tanzim etmek gayesi ile verdiği izâhı ihtiyatla karşılamak gerekir. Kendileri gerçek vahdaniyet mümessilleri (ahl al-tavhîd) olmakla övünen mu'tezileler üzerine şüphe atan yegâne hasımlar onlar olmadığı gibi, şüpheye düşürülenler de yalnız anılmış olan mu'tezileler değildir; 'Alî al-Asvârî ve Abû Bakr al-Aşamm gibi daha çok sayıda başkaları da vardır (bk. bir de de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*; Stuttgart, 1901, s. 47; Horten, *Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam*, Bonn, 1912, ve başka yazıları, *fihristte* Dualismus kelimesi). Mu'tezilenin cevap olarak hücumu sünîilerin Kur'an'ın menşe'den itibâren Allahın yanında mevcut olduğu telakkîlerini reddetmeğe kadar ileri gitti.

Şanaviya'nin al-Nazzâm'ın talebelerinden bazıları tarafından açıkça tâlim edildiği söylenmektedir. Onun şî'î temâyülleri, nasıl müfrit bir şî'îlik meydana getirecek kadar kuvvetlendirilmiş ise, aynı şekilde Logos hakkındaki bir dereceye kadar hristiyanlık ile ilgili nazariyesi iki yaratıcı, yâni Allah ile Allahın kelâmını, kabûl edecek kadar ileri götürülmüştür. Bununla berâber Mesîh ile aynı görülen Allah vahdaniyetçiliği tamâmiyle bozmaz, zira o yaratılmış bir yaratıcıdan, bir aracıdan başka bir şey değildir. Doğruyu söylemek lâzım gelirse, bu râfîzîlerin adları-bizce mâlûm değildir. Bizzat İbn al-Ravandî'ye dayanan Şahrastânî (nşr. Cureton, s. 42, 6) 'de bunların adları Fazl al-Hadâşî ve Ahmed b. Hâ'it'tir; bu so-

nuncusunun adı Mas'ûdî (*Murûc*, nşr. Barbier de Meynard, III, 266) 'de bulunmaktadır; fakat burada başka bir düşünce gelişmesi içindedir; İbn Hazm (*Faşl*, Kahire, 1331, IV, 197, 20 v. dd.) 'da Ahmed b. Hâ'it ve Fazl al-Harbî adları bulunmaktadır (bk. Hayyât, s. 148 dolayısı ile Nyberg, s. 222 v. dd. ve Friedländer, *The Heterodoxes of the Shiites*, J A O S, 1909, XXIX, 10 ve *fihrist*). Müfrit şî'î al-Bayân b. Sim'an al-Tamîmî'nin *Kur'an*, XLIII 'ün 84. âyetini şu şekilde tefsir ettiği söylenir: gerçekte göklerin bir Allahı vardır ve bir de birincinin dünyada olan bir yer-yüzü Allahı olmalıdır; Abu 'l-Hattâb Bazîğ ve al-Surri adlı biri bu fikre katılıyorlarmış (al-Kaşşî, *Ma'rifat aḥbâr al-ricâl*, Bombay, 1317, s. 196, 8 v. dd.). Bu bizi, 'Alî'yi bir cesede girmiş Allahın zâtı olarak değil, yaratıcı akıl olarak, yüce Allahtan üstün gören bu gûlât [bk. bir de mad. NUSAYRIYE] 'a doğru yöneltmektedir. Kelâm âlimleri ve feylesoflar, tâli kuvvetler olarak, yıldızların kâinatın idâresinde Allahın yanında iş-birliği yapmalarının, *şanaviya*'ye mensup bir telakkî olması dolayısı ile, mutlak bir nücum ilminin müşrik ve gerçekten Allahı inkâr edici telakkîsinden daha az bir imân yanlışı olmadığını bir çok defalar te'yit ederler (bk. İbn Hazm, *Faşl*, IV, 37; krş. bir de Schreiner, *ZDMG*, 1928, LH, 479 v. dd. ve Nallino, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, II, 91 v. dd.).

İslâmiyet vahdaniyetçi bir din olduğundan *şanavi*lik bizâtihi Allah telakkîsinin bir inkârını temsil eder (*Kur'an*, XVI, 53 için bk. al-Râzî, *Mafatih al-gayb*, Kahire, 1308, V, 327, 24, 36; al-Bayzâvî, *Anvâr al-Tanzil*, nşr. Fleischer, s. 517, 12; al-Naysabûrî, *Tafsir*, al-Tabarî, *Tafsir*, Bulak, 1323 v. dd., XIV, 74 hâşiyesinde). Bu sûretle *şanaviya* gerçekten bir çok mânası bulunan bir sövme kelimesi oldu ve râfîzî bir fırkanın daha sık geçen ve daha geniş olan adı ile, *zindîk* [b. bk.] ile, bir çok noktalarda birbirine karıştı; bundan dolayı herkes kendisinden *şanaviya* şüphesini uzaklaştırmaya çalışıyordu. Felsefî sistemler arasında, meşşâlik müslüman kelâm ilmine asli iki esas tanıyan bir metafizik sokmuştur. al-Gazzâlî, bir tarafta doğru imân, *tavhîd* ile, diğer tarafta gerçekte sahte bir tabiatçılık olan, fakat düşünce şekillerine çarpmayan dehriyenin [b. bk.] tâlim ettiği gibi, tam bir imânsızlık arasında *kalâm* 'ın mütenakız kararsızlığını çok açık bir şekilde tebârüz ettirir: „feylesoflar âlemin ebedî olduğunu söylerler ve sonra onun için bir yaratıcı kabûl ederler; bu akide kendi kendini yıkan bir tezattır ve reddedilmesine ihtiyaç yoktur“; meşşâî tecrübeciliği Saf-Kardeşler

[bk. mad. İHVÂN AL-ŞAFÂ'] tarzında yeni-Eflâtuncu sudûr nazariyesinde ilâhî-maddî varlıklar arayınca, bu al-Gazzâlî'ye göre, tezadı ancak perdelemiş, fakat onu halledememiştir: „ilk sebep yanında bir sebep (yaratıcı aracı-varlık), bu iki yaratıcı, hattâ ebedî iki yaratıcı eder“ (krş. *Tahâfut al-falâsifa* [İbn Ruşd ile Hvâcâzâde'nin aynı adlı eserleri ile bir arada tabı Kahire, 1319], s. 33, 27 ve bu hususta bk. J. Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ghazzâlis*, Viyana-Leipzig, 1921, s. 43 v. d., 57 v. dd., 63 v. dd.). Bu münâsebetle Fârâbî ile İbn Sînâ'nın Aristocu-yeni-Eflâtuncu görüşlerinden bir tevhid delili çıkarmanın imkânsız olduğu açıkça meydana konulur. Şu hâlde al-Gazzâlî, İbn Sînâ'nın bizzat şûûruna sâhip bulunduğu ikinci bir zarûfî varlık tehlikesini bertaraf etmek için sarfettiği gayretlerin hiç bir şekilde te'sirinde kalmamıştır (bk. Horten, *Die Metaphysik Avicennas*, Halle, 1907, s. 542 v. dd.; bilhassa İbn Sînâ, *Kitâb al-şifâ*, IV, risâle 9 münâsebeti ile, s. 551). İbn Sînâ'nın *Kitâb al-nacât* (Kahire, 1331, s. 327 v. dd.; 356 v. dd., 374 v. dd., v. b.) 'nda, daha dar hudutlar içinde, vahdaniyetçi tasdikleri, yaratmanın heyulâ cevherine verilen istiklâl bakımından, iki esas kabûl eden insan bilgisinde de in'ikâs ettiği gibi daha az emin bir te'sir yapmaktadır.

Msl. 'Abd al-Kâhir al-Bağdâdî, sünîî eş'arî bakımından, islâm vahdaniyetçiliğinin islâmiyete yabancı olan iki esas kabûl ile bu lekelenmesinin manzarasını bize göstermektedir. *al-Fark bayn al-fırak* (Kahire, 1328) 'ta, açıkça *şanavi* görüşleri ile birlikte (*al-Fark*, s. 120, 121: *taḥkîk* [bi-'aynihi] *kaḥl al-şanaviya*) *şanaviya* ve Manî taraftarları aleyhinde eser yazanın (s. 117, 5, 120, 12, 123, son satır, 124, 8) al-Nazzâm olmasına İbn al-Ravandî (bk. Hayyât, s. 30, 1) 'nin istihzâlı hayreti gibi, hattâ daha ziyâde şaşmaktadır. Yine al-Bağdâdî, *Uşûl al-dîn* (İstanbul, 1928, s. 54) 'inde al-Nazzâm'ı doğrudan-doğruya islâmiyet dışı olan *şanaviya*'ye bağlamakta ve müslüman fırkalarına dâir eser yazan başka müelliflerin aksine, ihmal ile, Markoniye'yi de buraya dâhil etmektedir. Bütün bâtınîliler [b. bk.] *şanavi* olarak gösterir (s. 323): „onlar aslında mecûsî ve senevî idiler; sonra al-Ma'mûn zamanında, 'Abd Allâh b. Maymûn al-Kaddâh [bk. mad. KADDÂH] ve Hamdân b. Karmat... gibi ileri gelenleri ilk ve ikinci adını verdikleri iki yaratıcı akidesini ve içtiller; fakat bu, *şanaviya*'nin nûr ve zulmet akidesinin mânasıdır ve yine bu mecûsîlerin Yazdân ve Ahraman akidesinin mânasıdır“. Onun kısa ve çok umûmî ifâretinden „iki yaratıcı“ ile ne

kast ettiği açıkca meydana çıkmamaktadır. al-Bağdâdî'nin bu akidenin mecûsî mâhiyetini te'yit etmek için *nûr şa'ş'ânî* ile *nûr zûlmânî* [bk. mad. KARMATİLER]'yi sudûr silsilesi içinde bir az indî olarak ayırmış olabileceği düşünülebilir. Bâtîni Nâsir-i Husrav (bk. *Zâd al-musâfirîn*, Berlin, 1923, s. 74 v. dd., 150 v. dd., 160 v. dd.) gerçek olarak tesbit edebileceğimiz vahdaniyetçi temâyül böyle bir seneviligi te'yit etmemektedir (bir de bk. Schaefer, *Die islamische Lehre vom Völlkommenen Menschen*, ZDMG, N F, IV, 1925, 222 v. dd., husûsiyetle s. 231). İkinci Allahın ikinci sıraya konulması al-Bağdâdî'nin mecûsîler ile gösterdiği kaynaşma ile çok iyi uyuşabilirdi; fakat bu o zaman müslüman fırkalarına dâir eserler yazan müelliflerin umûmiyetle anladıkları şekilde, tam mânası ile bir senevilik olmazdı. Bunlar makalenin başında anılmış olan bu üç zümreden onları ayırmak için, mecûsîleri *şana'vîya*'den hâriç bırakırlar, çünkü bunların kudretli tek iktidar telakkisine göre, Ahriman-zulmet Yazdân-nur tarafından ikinci olarak yaratılmıştır veya, zerdüşti zümresinin tâlim ettiği üzere, bunlar kendi aralarında birbirlerine mûsâvidirler; bununla beraber kendilerini ilk olarak yaratmış olan yüce bir Allaha bağlıdırlar.

Bibliyografiya: Makalenin metninde zikredilmiş olan eserlerden başka bk. bir de metinde mürâaat edilmesi söylenilen madelerin bibliyografyaları.

(R. STROTHMANN.)

SENKERE, aşağı Fırat üzerinde bir köy olup, Tell Sifr tepesindeki Varkâ [bk. bk.]'dan şark şimâl-i şark istikametinde 15 mil mesâfede bulunmaktadır; eski bir Keldânî şehri olan ilâh Şamaş'ın yeri, Larsam'ın harâbeleri üzerinde bina edilmiştir; hâlen Samâva kazâsı içindedir.

Bibliyografiya: Razzûk 'Isâ, *Kitâb coğrafiyat al-'Irâk* (Bagdad, 1340), s. 216; Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 244 v. d.; Trelawney Saunders, *Surveys of ancient Babylon* (London, 1885), levha VI.

(L. MASSIGNON.)

SENNÂ. [Bk. SINNE.]

SENNÂR. SENNÂR, hâlen Harţûm'un takriben 170 mil cenûbunda Mavi Nil üzerinde bulunan bir köydür. Burası bir bölge idârecisinin ikametgâhı ve Mavi Nil eyâletinin bir idârî bölgesinin merkezidir. 1934'ten önce bölgenin takriben 50.000 olan nüfusu, Sudan kabîleleri ile garbî Afrika'dan hicret etmiş Fellata kabîlelerinin karışmasından meydana gelmiştir. Pamuk ekilen geniş

bir sâhayı sulamağa imkân veren Sennâr bendi, Sennâr köyünün takriben 6 mil cenûbunda bulunan Makvar'dadır.

Sennâr isminin, Mavi Nil ile Beyaz Nil arasında üçgen şeklindeki araziye kadar olan ve cenup hudutları meşhul sâhayı ifade eden eski kullanılış şekli bugün kaybolmuştur. Bahis mevzuu olan bölge, Mavi Nil ile İngiliz-Mısır Sudan'ının Fung eyâletlerini teşkil etmiş idi.

Cebel Moya'daki tarih öncesine âit kalıntıları ile bizzat Sennâr civârındaki Meroe devrine âit kalıntıların keşfi, bu bölgenin çok eski devirlerden beri meskûn olduğunu göstermektedir; fakat Sennâr tarihinde ancak XVI. asırdan XIX. asrın başlarına kadar şarkî Sudan'ın en mühim siyâsî teşkilâtını vücûda getiren Fung [bk. bk.] saltanatının merkezi olduğu vakit, zikredilmeğe başlar ve Sennâr'ın kuruluşu, yerli vak'a-nüvisler tarafından bu hükümdarlığın 1504'te te'sisi ile ilgili gösterilmiştir. Yerlilerin Siyah saltanat (al-saltanat al-zarqâ) diye tanıdıkları bu iptidai hânedan, Kızıl denizden Kordofân [bk. bk.] ve Habeşistan hudutlarından üçüncü şelâleye kadar uzanan sâha üzerinde hüküm sürdüğünü iddia ediyor idi ise de, onun iktidarı yalnız Sennâr civârına inhisar etmekte olup memleketin mütebâki kısmı, oldukça gevşek bir feodal teşkilât ile hükümdara bağlı kabîle reisleri ve bir miktar küçük hükümdarlar arasında taksim edilmiş idi. Mac Michael'in *History of the Arabs in the Sudan*'ında Sennâr hükümdarlarının iç savaşları ve zâlimâne idârelerinin hazin kayıtlarından ibâret olan vekayi-nâmesi okunabilir. Bu kiralığın teşkilâtı ve kanunlarının bâzı ilgi çekici hususları vardır; zira bir taraftan putperest ve afrikalı, diğer taraftan da arap ve müslüman olan unsurların halitasıdır. J. Bruce'un Mavi Nil'i keşfettiği devirde de „daha uzun zaman saltanatı bırakılmasının devletin menfaatine olmayacağına karar verildiği takdirde“ hükümdarın öldürülmesi gerektiğine dair bir kanun mevcut idi ve devletin *Sid al-göm* (*Sayyid al-kavm*) adı verilmiş olan yüksek bir me'muru bu kararı icra etmekle mükellef idi. III. (m. ö.) asırdaki Meroe âdeti, bu kanun ile muvâzilik gösterir ve benzeri bir âdet hâlâ Nil Şilluk ve Dinkalarında mevcuttur. Hükümdarlar ile tâbi reisler arasındaki münâsebetler itina ile tanzim edilmiş bir merâsime tabi idi. Tâbi reislerin en mühimmi *Mangil* (menşe'i mechuldür) unvanını taşıyor ve *kakar* ve *taķiya*, yâni bir taht kullanma ve boğa boynuzu şeklinde bir serpuş giyme haklarına sâhip oluyorlardı.

Diğer taraftan arap ve müslüman te'sirleri pek erken kendini göstermiş idi. Hükümdar-

lar rivâyete göre, Abbâsî hânedanının hilâfete yükselmesinden sonra iltica ettikleri Habeşistan'dan gelerek bu memlekete giren Banî Umayya'nın soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı; bu rivâyet, yerli bir kabîle ile karışan, fakat yerli kabîlenin kavmî seciyelerine dokunmaksızın aralarında müslümanlığı yayan küçük arap zümrelerinin göçleri ile ilgili olabilir (krş. Mac Michael, *ayn. esr.*, I, 138'de zikredilmiş olan İbn Haldûn rivâyetindeki Cuhayna araplarının Nubye kırıllarının kızları ile evlenmeleri). Fungların, hükümdarlıklarının te'sisi sırasında, ismen müslüman oldukları ve Aloa hükümdarlığının yıkılmasına ve Sennâr'da hristiyanlığın kaybolmasına, zenci Funglar ile Nubye hristiyan hükümdarlarının mâruz kaldıkları inhitat devrinde Sudan'a göçetmiş olan arap kabîleleri arasındaki ittifakının sebep olduğu muhakkaktır. Memleketin islâmlaştırılması, Fung sultaplığında gelişen ve Vad al-Zayf Allâh'ın henüz neşredilmemiş *Tabakât*'ında hayatları anlatılan bir miktar ulema ve velinin faâliyetine sıkı-sıkıya bağlıdır. Fakat memleketin sapa oluşu dolayısı ile Sennâr islâmiyetin medenî hayatına ciddî olarak katılmamış ve Azhar'da Sennâr talebesinin *rivâk* (yurt)'ı, Mehmed Ali tarafından Sudan'ın fethinden sonra Mısır hükümetinin bir te'sisidir.

Sennâr çabuk bir inhitattan sonra, Mehmed Ali'nin 1821'deki seferi neticesinde Mısır'ın bir tâbii hâline geldi. Bu şehir Mısır hâkimiyetinde ticârî bir merkez ve bir *mudîriya*'nin merkezi oldu, bu *mudîriya*'nin binaları 1885'te mehdiler tarafından tahrip edildi. Fung hükümdarları tarafından inşa edilmiş bulunan saray ve câmi, Caillaud'nun seyahat ettiği zaman artık harabe hâlinde idi.

Yeni Sennâr şehri, eski şehrin harabelerinden takriben bir buçuk mil mesâfede bulunmaktadır. Şimdi burası nispeten az ehemmiyetli bir yer olup, onun ticârî ve idârî merkez olma mevkiini Vad Medani almıştır.

Bibliyografiya: Fung maddesinde verilmiş bulunan bibliyografiya şunlar da ilâve edilebilir: H. Weld-Blundell, *Tarih en Nubah, A history of the Fungs of Sennar* (Oriental Translation Fund, yeni seri; nr. 30); H. A. Mac Michael, *A History of the Arabs in the Sudan*, (Cambridge, 1922), II (izah notları ve tam bir bibliyografiya ile Sennâr vekayi-nâmesinin tercümesini ihtiva etmektedir); S. Hillelson, *Tabagât Wad Dayf Allâh* (*Studies the lives of the scholars and saints, in Sudan Notes and Records*, 1923, VI.) (S. HILLELSON.)

SENÜSİ. SANÜSİ, ABÜ 'ABD ALLÂH MAHAMMED (Muhammed yerine) b. Yûsuf b. 'Omar

b. Şu'ayb (1429?—1490) Tlemsen'li bir eş'arî aka'id âlimi olup, bu şehirde doğmuş ve 18 cemâziyelâhîr 895 (9 mayıs 1490) pazar günü, takriben 63 yaşında olduğu hâlde, yine burada ölmüştür; bununla beraber mezar taşında öldüğü günün hangi gün olduğu ve tarihi yazılı değildir.

Doğduğu şehirde babası Abû Ya'kûb Yûsuf, anne tarafından kardeşi olan 'Alî al-Talûtî, Abû 'Abd Allâh al-Habbâk, Abû 'l-Hassan al-Kalasâdî, büyük İbn Marzûk, Kâsim al-'Ukbânî v. b. gibi âlimlerden islâmî ilimler ile riyâziye ve hey'et ilmi tahsil etti. Onun Cezâyir'e geldiği, orada 'Abd al-Rahmân al-Sa'âlibî'nin derslerini tâkip ettiği ileri sürülmektedir.

Mağrip âlimleri, IX. (h) asrın başlangıcında bir islâm müceddidi olarak gördükleri al-Sanûsî'nin, liyâkatini, mâlûmatını, bilhassa aka'id ile ilgili mâlûmatını, takva ve dinî gayretini övmekte mütefiktirler. Talebeleri arasında İbn al-Hâce al-Yabdârî, İbn al-'Abbâs al-Sağîr, İbn Şa'd, Abû 'l-Kâsim al-Zavâvî zikre değer. Afrika'nın şimalinde büyük bir itibar kazanmış olan eserlerinden bâzıları şunlardır:

1. *'Aķida ahl al-tavhîd al-muḥricā min zulumāt al-cahl va ribkāt al-taklîd* veya *al-'Aķidat al-kubrā*; 2. *'Umdat ahl al-tavfiķ va 'l-tasdid*; 3. *'Aķidat ahl al-tavhîd al-suğrā* veya *Umm al-barāhîn* ve daha kısacası *al-Sanûsiya*, Kahire ve Fas'ta müteaddit defalar basılmış olup, Ph. Wolff tarafından almanca (*El Senusi's Begriffsentwicklung des moham medanischen Glaubensbekenntnisses, arabisch, u. deutsch mit Amn.*, Leipzig, 1848), Luciani tarafından fransızca (*Petit traité de théologie musulmana*, Cezayir, 1896) tercüme edilmiştir; krş. Delphin, *La philosophie du Cheikh Senousi d'après son aqida es-sor'ra*, J A, 9. seri, X, 356; Luciani, *A propos de la trad. de la Senoussiya* (*Revue Afr.*, 1898, XLII, nr. 231); 4. *Umm al-barāhîn* şerhi, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 653—662 v. b.; 5. *al-'Aķidat al-vusṭā* veya *al-Sanûsiyat al-vusṭā* ve 6. tefsiri, Cezayir, Bibl. Nat., nr. 632 (7°), Tunus, nr. 1387—1393; 7. *al-Minhâc al-sadîd fî şarḥ Kifāyat al-murîd*, Abû 'l-'Abbâs Ahmed b. 'Abd Allâh al-Cazâ'irî'nin *al-'Kaşîd fî 'ilm al-tavhîd* (metni 1311'de, Tunus'ta basılmıştır) adlı tâlimî mâhiyetteki manzûmesinin şerhi. Nüshaları için bk. Brit. Mus., nr. 628. 901, 1617 (3), Paris, nr. 1268, Hidiv kütüp., II, 35; Bodl., I, 66, 67; Fās, nr. 1571, 1575, 1579 ve şahsî el-yazmam; 8. *Şuğra 'l-Suğrā* ve 9. şerhi (Kahire, 1304, 1322); 10. *al-Mukaddimāt*, al-Bannânî'nin şerhi ile birlikte, bundan önceki

eserin kenarında nesredilmiştir; bk. Luciani, *Les Prolégomènes théologiques de Senoussi* (Cezâyir, 1908); 11. *al-Mukaddimât* 'ın şerhi, Cezâyir, nr. 632 (8°), 638 v. b.; 12. *al-Mukarrib al-mustavfi fi şarh Farâiz al-Havâfi*, Cezâyir, nr. 1450 (2°), J A (1854), I, 175; 13. *Muhtaşar fi 'ilm al-manâik* ve 14 bu eserin şerhi, İbrâhîm al-Bâcûrî'nin izahları ile Kahire (1321) 'de nesredilmiştir; 15. *Şarh Mukmil Kamâl al-lkmâl*, Muslim 'in *Şahîh* 'inin şerhi, Kahire 'de al-Ubbî'nin şerhinin kenarında basılmıştır; 16. *Nuşrat al-fakîr*, Hidiv. kütüp, II, 172, Tlem-sen (Med.), nr. 81, Cezâyir (Ulu câmi), nr. 88 (27°); 17. *Şarh asmâ Allâh al-ḥusnâ*, Tunus, nr. 1434 (5°); 18. *Kitâb al-ḥakâik*, Hidiv. kütüp, VII, 620; 19. *al-Mucarrabât*, Bulak (1279) 'ta, Kahire (1316) 'de *Mucarrabât al-Dirîbî* 'nin kenarında basılmıştır; 20. *al-Tibb al-nabavî*, Brit. Mus., 460, 461, Leiden, 1375, Hidiv. kütüp, VII, 145; 21. *Hafîza*, Brit. Mus., 119 (2°); 22. *Umdat zavi 'l-albâb şarh Buḡyat al-tullâb fi 'ilm al-uşurlâb* (al-Ḥabbâk, Buḡyat al-tullâb 'ın şerhi), Cezâyir, 1458 (2°); 23. *Şarh Vasiât al-sulûk* (al-Ḥavzî'nin eserinin şerhi), Fas, nr. 1583, 1585; 24. *Şalavât*, Hidiv. kütüp, VII, 168; 25. *Şarh İsâgüci* (al-Bî-kâ'î rivâyetinin şerhi), Cezâyir, 1307 (3°), 1382 (1°); 26. *Şarh Şahîh al-Buhârî*, bitmemiş (ben-deki nüsha)

Bibliyografya: al-Mallâlî Muham-med b. 'Omar al-Tilimsânî, *al-Mavâkib al-kaddûsiya fi 'l-manâikib al-Sanûsiya* (Cezâyir, nr. 1706); İbn 'Askar, *Davḥat al-nâşir* (Fas, 1309), s. 89; Ahmed Bâbâ, *Nayl al-ibtihâc* (Fas, 1309), s. 346, al-Ḥafnâvî tarafından yeniden ele alınmış makale, *Tarîf al-ḥalaf bi-ricâl al-salaf* (Cezâyir, 1907), I, 176; ayn. mll., *Kifâyat al-muhtâc* (Cezâyir Medresesi yazması), var. 181b; İbn Mar-yam, *al-Bustân* (Cezâyir, 1910), s. 270; Bros-selard, *Tombeau de Cid Mohammed es-Senouci et de son frère le Cid et-Tallouti* (Rev. Afr. 1858, III, 245); ayn. mll., *Retour à Sidi Senouci* (Rev. Afr., 1861, V, 241); Abbé Bargès, *Compl. de l'Histoire des Beni-Ze-yan* (Paris, 1887), s. 366; Cherbonneau, *Documents inédits sur El-Senouci, son caractè-re et ses écrits* (J A, 1854, s. 175, 442 v. d.); Broeckmann, *GAL*, II, 250—252; *Suppl.*, II, 352—356; Moh. Ben Cheneb, *Étude sur les pers. mentionnées dans l'Idjâza du Cheikh 'Abd el-Qâdir el-Fasy* (Paris, 1907), nr. 55. (MOH. BEN CHENEB.)

SENÜSİ. SANÜSİ. SİDİ MUHAMMED B. 'ALİ AL SANÜSİ AL-MUCÂHİRİ AL-ḤASANİ AL-İDRİSİ (1791—1859), Mustagânem civârında Ḥaṭṭâṭiba (Ülâd Sîdî Yûsuf) 'nin muvakkat bir köyü olan

Turş 'ta 1206 (1791) 'da doğmuş olup, aslen Zaynî Berberilerdendir; 1276 (1859) 'da Çağbûb (Sirenaika) 'da öldü. Sanûsiya denilen meş-hur yeni mücâhitler tarikatının ku-rucusudur.

Önce memleketinde Abû Râs (ölm. 1823) ve Belganduz (ölm. 1829) 'un talebesi olan Sa-nûsî, 1821 'den 1828 'e kadar Fas 'ta yaşadı, ora-da tefsîr, hadîs ve usûl-i fıkıh ile fıkıh tahsil etti. Hac farîzasını o sırada edâ etti; Tunus 'un cenûbundan ve Kahire 'den Mekke 'ye gitti, 1830 'dan 1843 'e kadar (Sabia 'daki bir ika-meti hâriç) orada kaldı; orada 1837 'de tari-katinin ilk zâviyesini (Abû Kûbays üzerinde) te'sis etti.

Garbe dönerken, Kahire 'de kalamadı, Bin-gazi 'de karar kıldı; burada Rafâ'a zâviyesini, sonra sıra ile, Derne (Cabal Ahzâr) civârında al-Bayzâ, Temessa ve nihâyet serbest bırakılan esirleri yerleştirdiği Çağbûb (1855) 'ta zâviye-lerini te'sis etti. Burada öldü ve buradaki tür-besine defnedildi.

İki oğlu halefi olan Sîdî Muhammed al-Mah-dî (1844 'te doğdu, 1901 'de Guro 'da öldü) ve Sîdî Muhammed al-Şarîf (1846 'da doğdu, 1896 'da öldü) 'tir. Bunlardan büyüğü iki oğul bıraktı: 1. Sîdî Muhammed İdris (1883 'te doğdu, 1909 'da kendisine tahsisat olarak garpta bir mülk verildi; İtalyan himâyesi altın-da 1916 'dan 1923 'e kadar „emîr“ oldu) ve 2. Sîdî al-Rizâ. — Bunlardan küçüğü 6 çocuk bıraktı: Sîdî Ahmed Şarîf (1880 'de doğdu, 1901 'den 1925 'e kadar tarikatın en mühim rei-si olup, Almanya ile anlaşıp, Türkiye 'ye geçti ve Ankara 'da 1921 'den itibaren bir islâm bir-liği mücâdelesine girişti), Sîdî Muhammed al-'Abid (1909 'dan itibaren cenûpta Fizan [Fez-zân] kendisine tahsis edilmiş olup, 1916 'dan 1918 'e kadar fransızlara karşı Sahrâ 'daki ayak-lanmayı idâre etti), Sîdî 'Alî al-Ḥaṭṭâbî, Sîdî Şafî al-Dîn (1921 'de Bingazi 'deki İtalyan par-lamentosunun reisi), Sîdî al-Ḥallâl ve Sîdî al-Rizâ.

Tarikat merkezi Çağbûb olduktan (1855—1895) sonra, Kufra 'ya (1895), Guro 'ya (1899), sonra tekrar Kufra 'ya (1902) nakledildi; zâ-viyelerin sayısı 22 'den (1859) 100 'e (1884) çıkmış idi.

Sîdî Muhammed b. 'Alî al-Sanûsî, tarikati-ne giriş hakkındaki ameli mâlûmât 'ı *virid* şekil-leri; *sirr*: „yâ Laṭîf“, 1.000 kere tekrarlanır) dışında 4 risâle bıraktı: biri *usûl* 'e dair; biri *Kur'an* ile *hadîs* 'ler arasındaki mutâbakat hak-kındadır; bu son eseri dört mezhepten hiç birini nazar-ı itibâra almayarak yazılmıştır; her ne kadar o mâlikî olduğunu söylüyorsa da, *ictihâd* 'ı kendisine mal eder. Ayrıca tasavvuf ile ilgili

iki risâlesi vardır: tarikatının sünnet ehli âkî-desine uygunluğunu göstermek maksadı ile, ta-rikat silsilelerinin sayılmasından ibâret *Fahra-sa* (64 'ü sîfî olmak üzere, 150 kişi); kendi tarikatının zübdesi olduğu daha eski 40 tari-katın (burada TARİKÂ [b. bk.] maddesinde sa-yılmıştır) zikir şekillerini ihtivâ eden *Salsabil al-ma'in fi 'l-farâik al-arba'in*. Bu son risâle çok ilgi çekicidir; her ne kadar mu'talar sü-lûk yolu ile şifâhî olarak alınmış gibi göste-rilmiş ise de müellifin itiraf ettiği gibi, bun-lar Sîdî Murtażâ al-Zabîdî (ölm. 1206=1790) 'nin *İkd al-cumân* 'nda taklit edilmiş olan Ḥa-san al-'Ucaymî (ölm. 1113=1702) 'nin *Risâla* 'sinden iktibaslardır; bundan başka *Ḥallâciya* [b. bk.] 'nin *zikr* 'i hakkındaki bölüm, harfiyen Abû Sa'îd al-Kâdirî 'nin 1097 (1686) 'de Hind 'de yazılmış olan *Adab al-zikr* (Kalküte yaz-ması, nr. 1280, bk. Iwanow, *Cat.*) 'inde bulun-maktadır. Bu eser müşterek bir kaynağın bu-lunduğunu ve bunun Ahmedî mezhebine men-sup olan al-Sinnâvî (ölm. 1028=1619) 'nin *Id-râkât* 'ı olduğu ihtimalini ortaya çıkarmak-tadır.

al-Sanûsî 'nin fıkıh mes'elelerinde *ictihâd* sâ-hibi olduğu iddiası 1843 'te Kahire 'de mâlikî ulemâsından Muhammed al-'Ays tarafından reddedildi (*kufr*); al-Sanûsî 'nin müridleri mâlikilerdeki *isbâl* 'e riâyet etmezler.

Mustagânem (Kâdirîya) 'de ve Fas 'ta (Tî-cânîya, Taybiya) tasavvufa intisab etmiş olan al-Sanûsî Mekke 'de, üstâdı Ahmed b. İdrîs al-Fâsî (ölm. 1837 'de, Sabia 'da) 'nin yanında kemâle erişti; bu son şahıs, yakın zamanda 'Asir 'de hüküm süren hânedanın ceddî ve Ḥa-zirîya-İdrîsiya tarikatlerinin kurucusu olup, diğer yeni iki tarikatın (Raşîdiya, Amîrgânî-ya) kurucusunun şeyhidir.

Bibliyografya: Tarikat için bk. H. Duveyrier, *La confrérie musulmane de Sidi Mohammed ben 'Alî es-Senoussi* (Bull. de la Soc. de Géogr. de Paris, 7. seri, 1884, V, 145—226); L. Rinn, *Marabouts et Khouans* (Cezâyir, 1884), s. 481—515. Tarikat kuru-cusu ve âilesi hakkında bk. Mohammed ben-Otsmane el Hachaichi, *Voyages au pays des Senoussia* (Paris, 1912); A. Le Chatelier, *Les confréries musulmanes du Hedjaz* (Pa-ri, 1887), s. 257 v. d.; E. Insabato, *Rassegna contemporanea* (Roma, 1913), VI/II; E. Grae-fe, *Isl.* (Berlin), III, 141—150, 312 v. d.; D. B. Macdonald, *Encycl. of Religion and E-thics* [bk. mad. SANÜSİ], s. 194—196.

SEPOY. SEPOY, farsça *sipâh* „ordu“ keli-mesinin nisbe hâli olan *sipâhî* 'nin İngilizce bozulmuş bir şeklidir. *Sipâhî* [bk. mad. SİPÂHİ] „bir ordunun uzvuna, askere“ delâlet etmek

üzere, isim gibi kullanılmıştır ve her ne kadar şimdiki farsçada kullanılmamakta ise de, İran edebiyatında rastlanmaktadır. Türkler ve fransızlar kelimeyi iktibas etmişlerdir, kelime fransızlarda *spahi* şeklindedir ve bu dillerde, farsçada olduğu gibi, değişmez bir şekilde sü-vari asker için kullanılmıştır; nitekim İngiliz seyyahı Hedges (1682, *Diary*, nşr. Hakluyt Society, I, 55) 'de de aynı mânadadır. Hin-distan 'da fransızlar ve İngilizler, gâliba porte-kizliler vâsıtası ile, kelimeyi aldılar. Fran-sızlar bu kelimeyi *cipaye* veya *cipai*, İngiliz-le *sepoy*, *seapoi*, *seapoy*, *seapy*, *cephoy*, *sipoy* v. b. şekillerinde yazmaktadırlar; fakat her iki millet de, onu, XVIII. asrın başlangıcından iti-bâren, Avrupa usulüne göre nizâmî piyâde as-kerler olarak giydirmiş, silâhlendirmiş ve ye-tiştirilmiş yerli hind askerleri için kullandılar. Sepoy alayları ilk olarak fransızlar tarafından kuruldu ve kendilerinden istifade edildi. Dup-leix, 1748 'de Avrupa tarzında silâhlendirilmiş müteaddit müslüman piyâde taburları teşkil etti ve Lally, 1759 'da Pondicherry vâlisine „onbeş bin *cipaye* 'den mürekkep olduğu zannedilen ordudan Pondicherry yolu üzerinde takriben sekiz yüz kişi sayıyorum“ diye yazıyordu. Mü-teakiben Lawrence, Madras 'ta, muntazaman sepoy taburları teşkil etmek sûreti ile, Dup-leix 'i taklit etti ve 1757 'de bu askerlerden mürekkep bir kuvvet, Kalküte 'yi tekrar al-mak için, Madras 'tan hareket ettiği zaman, Lord Clive 'e refâkat etmiş idi. Bengal askeri teşkilâtı, Avrupalı bir topçu bölüğü, dört veya beş piyâde bölüğü ile, mahallî tarzda silâhlan-dırılmış bir kaç yüz yerliyi ihtiva ediyordu; fakat Kalküte 'nin Navvâb Sirâc al-Davla 'den alınmasından sonra, bir Madras sepoy kuvveti Bengal ordusunun çekirdeğini teşkil etmeğe yaradı ve 2.000 sepoy 1757 haziranında vuku bulan Plassey muharebesine iştirak etti. Tak-riben aynı sıralarda Bombay 'da sepoylar teş-kil edilip, yetiştirilmiş ve yerli devletlerde kurulan sepoy bölüklerinde Avrupalı mâcerape-restler muallim olarak kullanılmıştır. 1795 'te, Hindistan 'da üç büyük eyâletin üç ordusu-nun piyâde küt'aları iki taburlu alaylardan teşekkül etmiş idi; her tabur sekiz bölük ve iki kumbaracı bölüğünden ibâret idi. Bu alaylardan Bengal on iki, Madras on bir ve Bom-bay ise, dört alay ile bir bahriye taburuna sâ-hip idi. Sonraları üç ordu tamâmiyle farklı esas-lara göre gelişti ve farklı teşkilatlara sâhip ol-du. Sepoyların 1857 'deki isyanı Bengal 'in eski ordusunu sarstı ve Bombay ordusu üzerine cîd-dî te'sir yaptı ise de, her ikisi de yeni esasla-ra göre teşkil edildiler. Ancak XX. asrda hind-ülere başkumandan olan Lord Kitchener üç

eyâletin ordusunu tek bir Hind ordusu hâline getirdi. Ayrıca bk. mad. SİPÂHI.

Bibliyografya: J. Willams, *A Historical Account of the Rise and Progress of the Bengal Native Infantry*, London, 1817; A. C. Lovett ve G. F. Ne'unn, *The Armies of India*, London, 1911; Henry Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (ikinci tab., nşr. William Crooke, London, 1903); *The Imperial Gazetteer of India*, 1907, II; *The Quarterly Indian Army List*, resmî neşriyat. (T. W. HAIG.)

SEPTE. [Bk. SEBTE.]

SER. SAR (F.), baş, her şeyin ucu; mecâzen fikir ve düşünce. Bilhassa sar ile yapılmış mürekkep kelimelerdeki „reis“ (lat. *caput* > frns. *chef*) kelimenin yalnız „baş“ mânâsından gelmektedir. Osmanlılarda ser-‘asker „baş-kumandan, harbiye nâzırı“ tâbiri Tunus arapçasında sâri-‘asker şekline sokulmuştur. — *Sar-dâr* [bk. mad. SARDAR], İngiliz imlâsı ile *sirdar*, paşa; *sar-dârî*, İranlıların yüksek sınıfa mensup olanları ve me'murlarının çoğu tarafından giyilen bir çeşit elbisedir (R M M, 1914, XXVIII, 225, not. 2; Brieteux, *Au pays du Lion et du Soleil*, s. 360). — *Sar-bâz*, „baş ile oynayan“ Fâtîh 'Alî şâh'ın ıslahatından (Polak, *Persien*, Leipzig, 1865, I, 40) beri askerlere verilen bir addır. — *Sar-kâr*, „gözcü, nezâretçi“; daha çok „efendi“ mânâsına nâzikâne hitap olarak kullanılır. Fırat bölgesinde tahsildârlara verilen unvan (R M M, 1911, XIV, 256). — *Sar-kâtib*, başkâtib. — *Ser-den geçti* (T.) mümtaz küt'a askeri, büyük ve tehlikeli bir savaşta öncülük hizmeti gören asker, öncü (Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc*, II, 77). — *Sar-lavha* el-yazmalarının süslü başlığı, kitap unvanı. — *Sar-andâz*, odanın bir ucundaki yün halılar üzerine konulan keçeden küçük halı (Chodzko, *Popular poetry of Persia*, London, 1862, s. 99, not.). [Türkçede ser ile teşkil olunmuş pek çok tâbir ve ıstılah var idi (msl. bk. Şemseddin Sami, *Kamâs-i türki*, İstanbul 1317, II, 713; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 955, III, 175—196). Bu çeşit tâbirlerde, bugün, ser'in yerini „baş“ almıştır (msl. ser-tabip = baş-hekim, ser-muharrir = baş-yazar v. b.) (CL. HUART.)

SE'R. [Bk. SÂR.]

SERÂ. [Bk. SARAY.]

SERAHS. SERAHSİ, Meşhed ile Merv arasında eski bir şehir olup, bulunduğu yerde İran ile Rusya arasındaki şimdiki hudut şarktan cenûba meyleder ve burası senenin yalnız bir mevsiminde suyu bulunan, sonra Sarahs'ın şimalinde Tecân vâhasında kaybolan Harîrüd

'un aşağı mecrâsı üzerindedir. Teke Türkmenleri bölgesine âit Kara-Kum çölünün bir kısmı Sarahs ile Merv arasında uzanır. Arap-İran coğrafyacıları şehrin te'sisini Kay-Kâ'us, Afrâs-yâb veya Zu 'l-Karnayn'e atfederler. Toprak iyi ise de, kuraklık sebebi ile, yalnız otlaklar vardır ve civarda meskûn yer az bulunur. Sâkinlerinin başlıca meşgûliyeti deve yetiştirmek idi ve vaktiyle pamuk, ipek v. b. kumaş dokuması ilerde idi. Şehir içinde mühim umûmî binâlar bulunmayan kerpiç veya tuğladan yapılmış evlerden ibârettir. Burası halife al-Ma'mûn'un meşhûr vezîri al-Fazl b. Sahl'in doğum yeri idi ki, bu vezîr bir rivâyete göre, 190 (805/806)'da müslümanlığı kabul etmiş idi ve İranlılık ruhunun en nüfuzlu mümessillerinden biri idi. 203 (818/819)'te Sarahs'ta kendi hamamında öldürülmüş idi; kardeşi al-Hasan 236 (850/851)'da orada öldü al-Kindî'nin tilmizi ve daha sonra halife al-Mu'tazid'in mu'temedi tabip ve riyâziyeci Ahmed b. al-Tayyib de Sarahs'ta doğmuş idi [bk. bir de mad. SERAHSİ].

Bibliyografya: İbn Havkal, *Kitâb al-masâlik ve'l-mamâlik* (BGA, I, 323); al-Mukaddasî (BGA, III, 312); Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 71; B. de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 307; C. Ritter, *Asien*, 2. tab., VIII, 277; G. Le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, s. 396; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, II, 50—53; İbn Hallikân (tre. de Slane), I, 408, II, 472. (J. RUSKA.)

SERAHSİ. AL-SARAHSİ, ABÜ BAKR MUHAMMED B. ABİ SAHL AHMED (1009?—1090), büyük islâm fakihlerinden biri. Adı kitaplarında yukarıda kaydedilen şekilde geçmektedir; bundan dolayı Heffening'in (bk. *El*, mad. SAKAHSİ, görünüşe göre, az vukufu bâzı hâl tercümesi müelliflerine dayanarak) zikrettiği Muhammed b. Ahmed b. Abî Sahl seçeresini bertaraf etmek lâzımdır. Kendisi ikinci Şams al-A'imma ünvânı ile tanınırdı; bu ünvânı taşıyan ilk kimse hocası Halvânî (Heffening'in dediği gibi Hulvânî değil) idi Eserlerinin miktârı bakımından o şüphesiz en büyük müslüman fakihidir (eserlerinden biri, *al-Mabsûf*, basmada hiç olmazsa büyük boyda 30 cilt tutar). Keyfiyet bakımından, Kemal Paşa-zâde (*Bayân şabakât al-muctahidîn ve'l-mukallidîn*, Ankara, Genel kitaplık yazm., var. 62b) onu Abû Hanîfa ve al-Şaybânî'den hemen sonra, al-Hasşâf, al-Taḥâvî, al-Karḥî ve al-Halvânî ile birlikte, üçüncü sıraya koymaktadır.

al-Sarahsî, nisbesinin gösterdiği gibi, şüphesiz Sarahs veya civârında doğmuştur. Eskiden

çok sayıda âlim, tabip, devlet adamı v. b.'nin vatanı olan bu şehir, Meşhed ile Merv arasında, bugün İran — Rus hududu üzerinde bulunmakta ve Harîrüd ırmağı şehri ikiye ayırmaktadır. al-Sarahsî'nin türk soyundan olduğuna dâir müsbet bir delil yok ise de, Buhârâ'da tahsil görmüş, sonra ders vermiş olduğuna, eserlerini Özkent (Üzeand) hapishanesinde yazdığına ve hayatının son yıllarını Fergana'da, Margînân'da geçirdiğine bakılırsa, kendisi Karahanlılar devleti âlimleri arasında yer almalıdır. Yazılarında yalnız arapçayı kullanır; bâzı fıkıh mes'elelerini izah etmek için, arada bir arapça ıstılahların farsça müterâdiflerini vermesi, kendisinin, zarûrî olarak, fars olduğunu isbat etmez. Bir çok defalar türklerden, onların bulûğ çağları v. b. münâsebetleri ile, bahsetmiştir ki, bu da onu bir fars olmaktan ziyâde, bir türk saymağa hak kazandırır. En eski hâl tercümesi müellifleri doğum yılını zikretmezler. Nisbeten yeni olan müellifler, 'Abd al-Hayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidâya*, s. 18) ve Fakîr Muhammed Cehlâmî (*Hadâik al-hanafîya*, s. 205), kaynaklarını göstermeden, al-Sarahsî'nin „400 (h.) yılında doğduğunu ve 10 yaşında, ticârî bir maksat ile, Bağdad'a gitmiş olan babasına refâkat ettiğini“ söylerler. 'Abd al-Hayy al-Laknavî daha çok tanınmış bir hâl tercümeleri lügatı olan *al-Favâ'id al-bahîya*'sinde, onun hayatı hakkında başka tafsilât verir; fakat doğum tarihini açıkça bilmez; bununla beraber hâl tercümesine âit başka mütâlar için okuyucuyu daha eski yazılarına havâle eder ki, bu da vermiş olduğu doğum tarihini te'yit ettiğini tazammun eder. Aksi hâlde önceleri kendisi tarafından yapılmış bir yanlış düzeltilebilirdi. Bu 400 (h.) tarihi başlıca hocası Halvânî'nin 448 (h.)'de ölmüş olması ve al-Sarahsî'nin, en değerli talebesi olarak, Buhârâ'da yalnız onun tedris halısı üzerinde yerini alması çelil, fakat halk efkârının hocasının unvanını, yâni Şams al-A'imma („imâmın güneşi“) unvânını, miras olarak, ona isnât etmesi vâkıası ile, bilvâsıta te'yit edilmiş olmaktadır. Böyle bir itibâr da'a genç bir kimseye gösterilemezdi.

Ölüm tarihine gelince, hâl tercümesi müellifleri umûmiyetle 483 (1090/1091) yılını zikrederler, bâzıları takribî ve daha müphem *hudûd al-tis'in* („[4] 90 yılına doğru“) ve hattâ *hudûd al-hams m'a* („500 yılına doğru“) ifâdelerini kullanırlar; bunlar açık olan tarihi nakzetmez. Yalnız 'Abd al-Hayy al-Laknavî (*Mukaddimat al-Hidâya*, s. 18), kaynağını zikretmeden, ayırmada açıkça gösterir. „494 cemâziyelevvelinde öldü; fakat 483 (h.) yılında öldüğü de söylenir“. Bu ihtilâf İstanbul kütüphanelerindeki eser-

lerinin yazmaları üzerinde de in'ikâs eder; bunların bâzıları bir tarihi, diğer bâzıları da öteki tarihi te'yit eder. Fakat hâl tercümesini yazanlar arasında İbn Kutluboğa ve al-Kaffavî, diğerleri meyânında „kendisi hapishânen çıkarıldığı zaman, hayatının sonuna doğru, Fergana'ya gitmiştir“ demiş olmaları 483 (h.) tarihini desteklemektedir. İmdi, göreceğimiz üzere, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'inde al-Sarahsî bizat Mes'ut hâdisenin 480 (h.) yılında vukua geldiğini ve kendisinin hemen Margînân'a (Fergana'da) gittiğini ve hapishâne başlamış olduğu eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını söyler.

Üstâdî al-Halvânî derslerini Buhârâ'da veriyordu. Kaynaklara göre, al-Sarahsî, sonraları bu meşhûr fakihin parlak bir halefi olmak için, uzun yıllar bu derslerde bulunmuştur. al-Sarahsî, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*'inin ön-sözünde, şeyhulislâm Abû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. al-Husayn b. Muhammed al-Şuğdî (ölm. 461 = 1068/1069) ile Abû Hafş 'Omar b. Mansûr al-Bazzâz'dan da ders gördüğünü açıkça söylemektedir; bu iki fakih devletler hukukunda üstâd ve bu mevzûda al-Şaybânî tarafından yazılmış olan eserde mütehasis idiler. Söz arasında al-Şuğdî'nin, daha al-Sarahsî'nin aklına gelmeden çok önce, bir *Şarḥ al-Siyar al-kabîr* kaleme almış olduğunu hatırlatalım. Gençlik çağından bir vak'a hatırlanmaktadır: al-Sarahsî, derslerini imlâ ettiği kuyu-hapishâne, bir gün bir talebesinin mevent olmadığını fark etti. Sorması üzerine, bir başka talebe arkadaşının abdest almağa gittiği ve bizat kendisinin de, o gün hüküm sürmekte olan şiddetli soğuk sebebi ile, bundan vazgeçtiği cevâbını verdi. O zaman al-Sarahsî şöyle demiştir: — „Allah seni affetsin. Bu kadar soğuk yüzünden abdestten vazgeçmekten utanmıyorum mu? Hâlâ hatırımdadır, ben Buhârâ'da talebe iken, bir gün ishalden muztarip idim ve günde 40 defa kadar helâya gitmeğe mecbûr kalıyordum. Her defasında abdesti tazelemek için ırmağa gidiyordum. Öyle soğuk idi ki, odama geldim mürekkebi donmuş buluyordum; sonra bir müddet onu göğsüme sürüyordum ve göğsümün harâreti onu eritince, notlarımı yazmağa devam ediyordum“.

Onun talebelik çağında yazdığı *Şifât aşrâf al-sâ'a va makâmât al-kiyâma* elimizde bulunmamaktadır. Bu Halvânî'nin imlâ ettirdiği ve al-Sarahsî'nin tertip ve tanzim ettiği bir eserdir. Bildiğim yegâne nüsha Paris'te Bibliothèque Nationale (nr. arabe 2800, var. 442b—465b, büyük boyda, her sahifede 31 satır bulunan bir dergi içinde) de bulunmaktadır. Başlangıcı şöyledir: „Şeyh, imâm, imâmın güneşi (Halvânî)

'ye—Allah ona rahmet etsin!—kıyâmetin makamları ve ba's ba'd-el-mevtin cereyan tarzı hakkında, yâni bu husûsta Peygan berden gelen mevsûk her hangi bir rivâyet olup-olmadığı soruldu.—Evet, vardır, ... ve şu münferit hadîs bu mevzû hakkındaki hadîslerin en sahih olanıdır ve fakih Abû Bakr Muhammed b. 'Alî 'nin 405 yılında, bana rivâyet etmiş olduğu (had-dâşa) hadîs işte budur... şeklinde cevap verdi...“ Bu tarih zikretme merakı al-Sarahsî'nin de zihnine girmiş olup, sonraları o kendi yazılarında bunu devam ettirecektir.

Onun hâl tercümesini yazan en eski müellif Fazl Allâh al-'Omari'dir. Bu müellif *Masâlik al-abşâr* (yaz., Ayasofya, nr. 3419, V, 282b) 'nda al-Sarahsî'nin büyük bir „kelâm âlimi, fakih, usûl el-fıkıh mütehassısı ve münâzaracı“ olduğunu tasdik etmektedir. Fıkıh ve usûl'e âit eserleri basılmış bulunmaktadır. *Şifât aşraf al-sâ'a'sı* ihtimal müslüman isko-lastik ilminin „yâni İslâm ilm-i kelâmının“ bir mahsûlü gibi telakkî edilebilir. Çağdaşları ile münâkaşaları bir iz bırakmamış ve her hangi bir şekilde bize kadar gelmemiştir. Fakat onun uzun yıllar hapse atılmasının hükûmetin zıddına giden hukûkî-siyâsî mes'elelerde sarsılmaz düşüncelerinden başka bir sebebi olmadığını düşünmek yerinde olacaktır. Bu husûsa tekrar dönecektir.

Mahbusluk devrine âit bir hâl tercümesini kaydında (*al-Mabsûf*, XII, 108 şöyle der: „Âile-sinden ve çocuklarından ve hattâ bizzat toplamış olduğu kitaptan, uzaklaştırılmış olan kimsenin imlâ ettirdiği...“ Hâl tercümesini yazanlar bundan, hapisten kurtulmasından sonra da, bahsetmezler. Sonraları yalnız Özkent hisarında hapsedilmesinden, sebepleri hakkında, hiç bir tafsilât vermeden, bahsedilir. al-Sarahsî yazdığı eserlerin hemen hepsini bu devirde kaleme almıştır. Filhakika muhtelif eserlerinin ön-sözleri veya hâtimelerinde ve hattâ bâzılarının içinde, Özkent hisarında mahpus bulunurken imlâ ettiğini ve nihâyet buradan çıkarılıncâ, Margînân'da yerleştiğini tasrih eder (bk. *Şarh al-Siyar al-kabîr*, hâtime).

Heffening, E I'nin ilk Avrupa basmasında, *Sarahsî* maddesinde, bir efsâne yaymıştır: „sonra, Üzçand'da Karahanlı sarayına gitti. Gâlibâ 'idda'ye riâyet etmeden azadlı *umm al-valad* 'lerini başkaları ile evlendirmiş olan emîrin bu hareketini ülemâ arasında yalnız kendisi, şeriate aykırı, yâni gayr-i meşru gösterdi“. Bu efsâne tarihî bir gerçek olarak alınıp, kaynaklara baş vurulmadan, tekrar edilmektedir. Filhakika Heffening'in bildikleri ile onun elde edemediği kaynaklar bahis mevzuu hâdisenin al-Sarahsî'nin hapisten çıkarılmasından sonra

vukua geldiğini, şehrin emîri (vâlisi?) bahis mevzû olduğunu ve bu şa'ısın al-Sarahsî'ye kızmak şöyle dursun, onun geniş bilgisine hayran kaldığını tasrih etmekte mütefiktirler. Bundan başka emîr başkasının bir câriyesi ile bizzat evlenmek istememiş idi ki, fakihimizin aksi kanâat'ine gücümüş olsun. Bilâkis emîr câriye'lerini âzâd etmeği ve bunları zevce olarak isteyen kimselere vermeği arzu ediyordu. Bâzi yeni âlimler, onun hapse atılmasının sebebi olarak, çağdaşı ve kötü ruhlu bir devlet adamı olan Abû Naşr Ahmed b. Sulaymân a-Kāsânî—ilk önce kâzi 'l-kuzât idi, sonra vezîr oldu, sonra hükümdar tarafından idam edilmiştir —'yi düşünmüşlerdir. Fakat al-Kāsânî garp Karahanlılarının vezîri idi, bu devirde Sarahsî'nin hapsedildiği yer olan ve şark Karahanlılarının pâyitahtı bulunan Özkent'in bu hükümdarların garp kollarının işgâli altında bulunduğunu gösteren mütâlar yoktur. Şihâb al-Din al-Marcâni, '*Urfat al-havvâkin fi ğurfat al-havvâkin* (Kazan, 1281, s. 27 v. d.) 'nde Şâms al-Mulk Naşr (460—473) 'ın 461 (h.) 'de fakih İsmâ'il b. Ahmed al-Şaffâr 'ı öldürdüğünü ve Sarahsî'yi hapse atanın da o olduğunu söyler. Göreceğimiz üzere, Sarahsî ancak 480 (h.) tarihinde hapisten çıkmıştır. Bu zamana kadar Hîzr Han (473—474) ve Ahmed (474—487) adlı iki başka hükümdar tah-ta çıkmış idi. Üç hükümdarın zamanında devam eden bir hapis için bir câriye ile yeniden evlenmekten daha ciddî bir sebep lâzımdır. Bundan başka al-Marcâni de kaynağını zikretmemektedir. Heffening'e göre, onu hapse atanın hakan Hasan olduğu yukarıda kaydedilmiş idi; Heffening, aynı makalede, daha ileride, nihâyet serbest bırakılıncâ, „eserini Margînân'da, emîr Hasan 'ın sarayında tamamladığını“ söyler. Hakan Hasan ile emîr Hasan aynı şahıs mıdır? Hakanın, iki pâyitaht olduğuna göre, Margînân gibi bir eyâlet şehrinde değil, Kâşgar veya Özkent'te bulunması gerekir. Gerçekten bu devirde garp Karahanlıları hânedanından bir hakan Hasan (467—495?) var idi (bunun hakkında bk. *B S O S*, III, 151—158) fakat bütün bu faraziyeler, Özkent hapis-hanesinden çıkınca, fakih, imâm Sayf al-Din İbrâhîm b. İshâk — ve bâzi yazmalara göre, Sayf al-Din Abû İbrâhîm İshâk b. İsmâ'il —'in misâfirperverliğinden istifâde etmek için, Margînân'a gittiğini ve *Şarh al-Siyar al-kabîr* 'in imlâsının geri kalan kısmını bu aynı şahsın evinde tamamladığını söyleyen bizzat Sarahsî'nin kendi hâl tercümesi husûsunda verdiği bilgi karşısında bertaraf edilmek lâzımdır. Emîr Hasan 'ın Margînân vâlisinin adı olması ve meşhûr câriyeler hâdisesinin bununla ilgili

bulunması mümkündür. Hâl tercümesini yazan en eski müellifin, al-'Omari (*Masâlik al-abşâr*, Ayasofya, nr. 3419, V, 29a) 'nin bu hususta söyledikleri şunlardır: „Sarahsî hakkında rivâyet olunur ki, hapishaneden çıktığı zaman, şehrin vâlisi çocuk sâhibi câriyelerini (*umm al-valad*) hür kimselerden olan hizmetindeki erkekler ile evlendirmiş idi. Emîr orada bulunan ulemâdan bu husustaki fikirlerini sordu. Hepsini tasvip edip, — iyi hareket etmişsin — dediler. Fakat Sarahsî şu husûsa dikkati çekti: — bir hatâ işledin, zirâ bunların (câriyelerin kocalarının) her biri daha önce hür bir kadın ile evlenmiş idi ve bu hür bir zevcenin yanına bir câriyeyi kuma vermektir — (hattâ Sarahsî bir *umm al-valad* 'in evlenmesi müteber değildir, demeli idi). Emîr cevap verdi: — O hâlde onları boşarım. — Bunun üzerine n'kâhları yeniledi, sonra âlimlerin fikrini sordu. Hepsini — iyi hareket ettin, — dedi; fakat Sarahsî, — hayır, bir hatâ işledin, zirâ bir *umm al-valad* boşanıncâ, evlenmeden önce, şeriatın tesbit ettiği bir müddet ('idda) beklemesi gerekir; bu hâlde 'idda' 'si henüz tamamlanmamış olan kadınların nikâhı bahis mevzuudur ve böyle bir nikâh müteber değildir. Şu hâlde, Allah, Sarahsî'nin öteki âlimlere üstünlüğünü göstermek için, aynı durumda iki defa ulemânın cevabını şaşırtmıştır“. Burada hakanın bahis mevzuu olması çok az muhtemeldir. Burada geçen *amîr al-balad* tâbiri daha ziyâde bir vâli için kullanılır. al-'Omari, Sarahsî'nin adını Muhammed b. Ahmed yerine al-Hasan b. Ahmed şeklinde vermektedir (bu şüphesiz bir yazma müstensihinin hatâsı olmalıdır).

Prof. Manâzîr Ahsan Gilânî (Haydarâbâd), İslâm âleminin Haçlılar tarafından tehdit edildiği bu devirde, büyük Karahanlılar imparatorluğunda da karışıklıkların daha az olduğunu düşündüğü zaman daha çok haklı olması ihtimâli vardır. Filhakika bu devlette en dindar fakihlerden bâzılarını idâm ettirmiş olan hükûmet ile ulemâ arasında bir gerginlik müşâhede edilmektedir. Her gün, Sarahsî'nin şikâyet ettiği (msl. *al-Mabsûf*, X, 21) yeni vergiler konmakta idi ve o, bu haksız vergilerin ödenmesine karşı gelebilenlerin bu hareketlerini doğru bulup, methetmekte ve bunun o kimseler için daha değerli olduğunu belirtmektedir. Onun hâl tercümesini yazmış olan al-Kaffavî (*Katâib*, yaz., Es'ad Efendi kütüp., nr. 548, var. 91a) de bu hususu göstermektedir. Vergilerin ödenmemesi için, halk hareketinin sevkedicisi olarak Sarahsî'nin devrin istibdâdının başlıca kurbanlarından biri olması kolayca anlaşılabılır. Cehlâmî (*ayn. esr.*) „hükümdar onu tevkîf edip, Özkent'e ulaştırın-

ca“, diye hikâye etmektedir; bu ihtimâl onun Buhârâ'da, kendi mekteb'inin merkezi olan yerde tevkîf edildiğini ve uzak Özkent'e gönderildiğini gösterir.

Hapishanede çalışmaları. Özkent'deki zâbit ve askerler muhakkak hükûmetlerine sâdik idiler; fakat vaktini, sırlanmadan, şikâyet etmeden, ibâdet içinde geçirdiğini gördükleri meşhûr âlim için gittikçe artan bir saygı duymamaları mümkün değil idi. İhtimâl ona verilen „Zâhid“ lakabının telkîn ettiği gibi, gündüz oruç tutuyor ve geceleyin uzun nâfile namazları kılıyordu. İlk sarısını geçince ve hapisten yakın bir kurtuluş imkânını görmediğinden, bir çalışma mevzuu bulmak lâzım idi. Bizzat kendisinin söylediği gibi (*al-Mabsûf*, I, 4) al-Şaybânî'nin şâheseri olan *al-Aşl* 'ı hülâsa eden bir kitap olan al-Marvazî'nin *al-Muhtasar al-kâfi* 'sini şerh etmeği uzun zamandan beri arzu ediyordu. Fırsat müsâade etti. Sarahsî'yi „teselli etmeğe çalışan bâzi dostların telkinleri“ gerisini tamamladı. Atif Efendi kütüphanesindeki *al-Aşl* yazması 1.404 varaktır ve Feyzullah Efendi kütüphanesindeki *al-Muhtasar al-Kâfi* 'nin yazması ise, 601 varaktır. Sarahsî'nin şerhinin, *al-Mabsûf* adı ile, Kahire'de mecmu'u 6.335 sahife tutan büyük boyda, 30 cilt hâlinde, basılmış olduğunu kaydedelim.

Hepsi al-Şaybânî'nin eseri olan *Ziyâdât, Ziyâdât al-Ziyâdât, Câmi' şağîr ve Câmi' kabîr* 'in şerhleri de onun bu mahbusluk devrinde yazılmıştır (*Ziyâdât al-Ziyâdât* basılmıştır; *Câmi' kabîr* 'in bir parçasının Kahire'de olduğu bildirilmektedir). Sonraları ve dâimâ hapishanede olmak üzere, al-Şaybânî'nin eserleri üzerindeki şerhlerin esaslarını izah etmek üzere, aslı bir kitap olan *Uşûl al-fıkîh* hakkında bir eser imlâ etti. Şimdi bunun bir basması vardır. Mahbusluğun son aylarında — ve memleket iç savaşlar ile kaplanmış olduğu bir sırada — al-Şaybânî'nin devletler umûmî hukukuna dâir bir kitap olan *al-Siyar al-kabîr* 'inin şerhini imlâ etmeğe başladı; bunun 1.408 sahifesinin son 328 sahifesini, hapisten çıkışından sonra, Margînân'da ve yalnız 10 gün içinde tamamlayacaktır. Hâl tercümesini yazan İbn Kutluboğa onun *Şarh Muhtasar al-Taḥâvî* 'sinin bir parçasını gördüğünü söylemektedir. al-Aḡḡânî, al-Şadr al-Şahîd 'in, al-Ḥaşşâf 'ın eserleri üzerindeki şerhi içinde, aynı müellifin *Adab al-kâzî* 'sinin ve *al-Nafaḡât* 'ının Sarahsî tarafından yapılmış şerhlerinden zikirler bulmuştur. *Kaşf al-zunûn* „Sarahsî ile al-Ḥalvânî'nin eseri“ olan bir *al-Favâ'id* 'den bahseder. Bu acaba al-Ḥalvânî'nin Sarahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiş olan bir imlâsı mıdır? Sarahsî *al-Mabsûf* (XX, 7 v.d.) 'nda eserlerinin bir'nden mûp-

hem bir şekilde bahseder ve „müşterek kefil-lerin mütenâsîp mes'uliyetleri münâsebeti ile, hukukî riyâziye mes'elelerinin en karışığını“ zikrederek, şöyle der: — „bu üstadların bu hususta zikrettikleri her şeyi ben de bir eserde toplamış bulunmaktayım, fakat kitaplarımdan hiç biri burada, yanımda yoktur...“

Sarâhsî'nin başka bâzı eserleri *al-Kasb*, *al-Hayâz* v.b. zikrolunur, fakat bunlar onun büyük *al-Mabsûṭ*'unun muhtelif bâblarından başka birşey değildir.

Hapishane müddeti. Heffening (ayn. yer.) „*al-Mabsûṭ*“un muhtelif kısımları, hapishanede, olmak üzere 466 (h.) ve 477 (h.) tarihlerini taşır“ demiş ve bundan şu neticeyi çıkarmıştır: „hapishanede 10 yıldan fazla kalmıştır“. Fakat bu ciddî değildir; zîrâ 466 (h.) yılı kaydı XXVII. cilttedir ve 477 (h.) tarihi de XXX. cilttedir; yâni yalnız 3 cilt 11 yıl almıştır. *al-Mabsûṭ*'un 30 cildi 110 yıl mı alacaktır? Bundan başka, bir tek el-yazması (*Dâr al-kutub al-mişriya*, nr. fikh hanafî, 490, ihtimâl *al-Mabsûṭ* basmasının esâsı) müstesnâ, bütün başka yazmalar (Türkiye'de 15 yazmasına baktım, bir de Dâr al-kutub al-mişriyâ, nr. fikh hanafî, 493; Şam, Zâhiriya, nr. 8295) 479 (h.) tarihini taşır. *al-Mabsûṭ*'un 3 cildi 13 yıl almış ise, tamâmı 130 yıl ister. Sarâhsî, *al-Mabsûṭ*'un imlâsından sonra, daha bir yıl hapiste kalmıştır. Halbuki onun 400 (h.)'de doğup, 483 (h.)'te öldüğünü görmüştük. Benim bir deneme mâhiyetinde telkinim şudur ki, 466 (h.) tarihi asıl eserin başında bulunacakken, her hangi bir sebeple, XXVII. cildin başına konulmuştur; *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesinin tasrih ettiği üzere, 20 rebiülevvel 480'de hapishaneden çıkarılmıştır. Buna göre. ilim için bu kadar „mes'ut“ olan bu mahbusluk 15 yıl kadar devam etmiştir. Bu başka vâkıalar ile de te'yet edilmektedir. Sarâhsî, *al-Mabsûṭ* (VIII, 80)'unda, bizzat verdiği bir kayıta, iki yıldan beri hapiste olduğunu söyler. Eserin dörtte birinin bahis konusu olduğunu söyleyelim. *al-Mabsûṭ* (XXVII, 124)'ta çarşamba 14 rebiülevvel 466 tarihi ve bir başka defa da (*al-Mabsûṭ*, XXX, 287) perşembe, cemâziyelâhır 477 (veya daha önce işaret edildiği üzere, başka yazmalarda 479) tarihini sarâhatle zikreder. *Uşûl al-fikh*'in ön-sözü imlâyâ şevvâlın sonu 479'da başlandığını söyler. Hatırlatalım ki, burada basmasında 800 sahife tutan bir eser bahis mevzuudur. *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in hâtimesi ise, daha çok teferriâtıdır: bâzı yazmalara göre, bu esere 1 zilkade 479'da başlanmıştır (fakat bu gayr-i muhtemeldir; çünkü *Uşûl*'e başlanması yalnız bir gün sonradır; bunun münâkaşası için bk. Aynî, *Taysîr al-masîr*

fî şarh al-Siyar al-kabîr, müellifin el-yazması, son sayfalar, Hüsrev Paşa kütüp., nr. 382).

Hapisten kurtulma; 20 rebiülevvel 480. cuma, hapishanenin bulunduğu yer olan Özkent'ten hareket: rebiülevvel sonu, pazar,

Margînân'a varış: 10 rebiülâhır, çarşamba, imlâyı tamamlamak için yeniden başlama: 24 rebiülâhır, çarşamba,

Şarh al-Siyar al-kabîr'in imlâsının sonu: 3 cemâziyelevvel, cuma.

Hapishane hayatı. Sarâhsî'nin hâl tercümesini yazanlar onun bir kuyru (cubb) içine atıldığını, derslerini bu kuyru içinden imlâ ettiğini ve talebelerinin kuyunun ağzında (*min 'alâ 'l-cubb*) notlarını aldıklarını söylerler. Sarâhsî kendi hayatına dâir bir kaydında (*al-Mabsûṭ*, *Vikâla* bahsinin sonunda, basma da yoktur, fakat yazmaların çoğunda mevcuttur) şöyle der: — „Çok yorucu bir yer olan hapishaneden çıkarak, af ve ferahlığın tamamlanmasını bekleyerek...“ — *Şarh al-Siyar al-kabîr*'in bir takım yazmalarında şu hâtime bulunmaktadır: „İmlâsı Özkent'te 1 zilkade 479'da Amîr Gün lekablı. sabırlı ve zekî Şayh'in, yâni Abû 'Alî al-Husayn b. Abî 'l-Kâsım'in evinde başladı. Bu imlâ Amân bahsine kadar devam etti. Sonra bize Özkent hisarında yazmamız emri verildi; bu da *Şurûṭ* bahs'ine kadardır. Hapisten çıkarılma 20 rebiülevvel 480'de vukua geldi...“. Bütün bunlara göre, Sarâhsî'nin ilk önce hisarın bir kuyusuna (*cubb*) atılmış olması, sonra kendisine dersler vermesi imkânının tanınması, daha sonra da *Uşûl*'ünün ön-sözünde zikredilen hisarın bir *zâviya*'sine nakledilmesi, sonra yüksek bir me'mûrun yuvarında zikredilen Amîr Gün'ün evinde, nezâret altında, oturtulması, sonra hisara nakledilmesi ve nihâyet serbest bırakılması mümkündür. Hâl tercümesini yazanlar kendisinin al-Şaybânî'nin eserlerinden şerh ettiklerini ezbere bildiği hususunda ısrâr ederler. Sarâhsî, muhakkak ki, kütüphanesinden mahrum idi; fakat dinleyicilerin kendi husûsî nüshalarını getirmeleri yasak edilmiş değil idi. Her iki istikamette de mesâfeler aynı olduğundan, dinleyiciler hocalarını duydukları gibi, o da bunların okuduklarını işitebilirdi. Buna göre, talebelerin önce metni okumaları, sonra hocanın bunu şerh etmesi mümkündür. *Şarh al-Siyar al-kabîr*'de bâzan „bir başka el yazması“, „eski bir el-yazması“ ve hattâ „bâzı yazmalar“ bahis mevzuu olmaktadır.

Sarâhsî'nin gösterdiği ilmî faaliyetin husûsiyetleri. Sarâhsî siyâsî sebepler ile hapsedilmiş idi. O hâlde kendisi tarihî hâdiselerin arka planında mevcut siyâsî maksatlar hakkında nâfiz müşâhâdeler serd-

edince, buna şaşmamalıyız. Msl. Peygamberin Mekke müşrikleri ile 6 (h.) yılında yapmış olduğu Hudaibiya musâlahası, müslümanların çok aleyhinde idi. Bununla beraber müslümanlar düşmanlarının sebep olduğu hiç bir felâkete mâruz kalmamışlardı. Hiç bir tarihçi veya Peygamberin hayatını yazan müellif, 'Omar gibi ileri gelen sahâbenin muhâlefetine rağmen, Peygamberin bu tarz hareketinin iknâ edici bir izâhını vermemiştir. Sarâhsî *Şarh al-Siyar al-kabîr* (Haydarâbâd. I, 201)'inde bunu şöyle izâh eder: „Peygamber bu şartı müslümanların menfaatine uygun olduğu için kabûl etti. Filhakika, Peygamber bu iki halktan (Mekke, Hayber) biri üzerine yürüdüğü takdirde, ötekisinin Mekke ile Hayber arasındaki yolun ortasında bulunan Medine'yi istilâ etmesi hususunda mekkeliler ile Hayber (yahudileri) arasında gizli bir anlaşma var idi“.

Hukuk eserleri bir halkın hayatını aksettirir. Sarâhsî'nin devrinin iktisâdî, iktimâî v.b. meseleleri hakkındaki atıfları pek çoktur ve bunlar muntazam bir şekilde devşirilip, incelen mege değer.

Büyük bir üstâdın, al-Şaybânî'nin yazılarını şerh ettiğinden, Şaybânî'nin ileri sürdüğü kaidelerin ve bunları istinat ettirdiği temelleri ve bunların sebeplerini meydana çıkarmağa mecbûr idi. Sarâhsî her adımda bunları aramağa çalışırdı ve nitekim kendisinin bu vazifeyi hayrete şâyân bir şekilde iyi olarak başardığı söylenebilir.

Sarâhsî'nin derslerinde ne kadar talebe bulunduğu bilinmemektedir. al-Kaffavî onun talebelerinden en ileri gelenlerini kaydetmektedir: Burhân al-A'imma 'Abd al-'Aziz b. Mâza, Mahmûd b. 'Abd al-'Aziz al-Üzcedî, Rukn al-Dîn Mas'ûd b. al-Hasan al-Kâşânî, 'Osmân b. 'Alî al-Baykandî ve nihayet *Şarh al-Siyar al-kabîr*'i bize nakletmiş olan al-Hâşirî'yi de anmak gerekir. Sarâhsî'nin eserlerinin, muazam *al-Mabsûṭ* dâhil, şimdi elimizde bulunan eski yazmaları VII. (h.) asrın başında bir başka al-Hâşirî tarafından istinsah edilmiştir.

Son olarak işaret edelim ki, Orta Asya'nın müslüman el yazmaları Taşkend'de toplanmıştır. Burada bir şeyler bulunması beklenirse de, son yayınlanan katalog ümitleri boşa çıkarmıştır; zîra burada yalnız bir tane *al-Mabsûṭ* yazması gözükmetedir. al-Sarâhsî'nin başka hiç bir eseri burada yoktur.

İlâve edelim ki, 1964 milâdî senesinde (h. 1384) Ankara İlahiyat Fakültesinde al-Sarâhsî'nin ölümünün 900. yıl dönümü dolayısıyla bir anma toplantısı tertip edilmiş idi. Bu münâsebetle verilen konferansların metinlerini ve İstanbul'da, Süleymaniye Kütüphanesinde dü-

zenlenen al-Sarâhsî'nin eserlerinden müteşekkil bir serginin ve burada teşhir edilen yazma eserlerin tavsifini lâhî bir „hatıra kitabı“, hâlen Ankara'da İlahiyat Fakültesi tarafından bastırılmakta idi.

Bibliyografiya: Abu 'l-Vafâ' al-Afgânî, al-Sarâhsî, *Uşûl ve Nukat Ziyâdât al-Ziyâdât* basmalarının ön-sözleri; al-'Aynî, *Taysîr al-masîr fî Şarh al-Siyar al-kabîr* (Hüsrev Paşa, Üniv. kütüp. ve Medine'de Ârif Hikmet kütüphanesindeki yazmalar); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn*; İbn Kutluboga, *Tâc al-tarâcim*, nr. 38; Fakîr Muhammed Cehlâmî, *Hadâik al-hanafiya* (Laknav), s. 205 — 207; al-Kaffavî, *Katâib al-lâm al-ahyâr* (Es'ad Efendi kütüp., yaz.); al-Kavgarî, *Bulûğ al-amânî fî sirat al-imâm Muhammed b. al-Hasan al-Şaybânî*; 'Abd al-Kâdir al-Kuraşî, *al-Cavâhir al-mu'î'a*, II, 29; 'Abd al-Hayy al-Laknavî, *al-Favâ'id al-bahîya*, s. 158 v.d.; ayn. mll., *al-Si'âya şarh Şarh al-Hidâya*, s. 32; ayn. mll., *Umdat al-rî'âyâ fî hall Şarh al-Vikâya*, s. 41; ayn. mll., *Mukaddima al-Hidâya*, s. 18; al-Munaccid, *Şarh al-Siyar al-kabîr* basması, ön-söz; al-Tamîmî al-Gazzî, *al-Tabakât al-sanîya* (el-yaz., Köprülü ve Süleymaniye kütüphaneleri); Taşköprü-zâde, *Miftâh al-sâ'ada*, II, 55 v.d.; al-'Omârî, *Masâlik al-abşâr* (el-yaz., Ayasofya, V, 28^b, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., III, 529 v.d.); Flügel, *Klassen d. hanefitischen Rechtsgelehrten*, s. 275, 301 v.d., 303 v.d.; 305 v.dd.; 320, 322; Hamidullah, *Contribution de l'Iran à la botanique et à la science juridique* (*Pensée Chiite*, Paris, I, 13—18); Heffening, *EI*, mad. *Sarâhsî*; ayn. mll., *Das islamische Fremdenrecht*, zeyil; Schacht, *Sur la transmission de la doctrine dans les écoles juridique de l'Islam* (*Annales de l'Inst. d'Etudes Orient.*, Cezayir, 1952, X, 399 — 419); ayn. mll., *Aus den Bibliotheken* (3. cüz.).

(M. HAMİDULLAH.)

SERÂT. SARAT, Arabistan yaylasını garp hudûdunda uzanan dağın adı. Arap yarımadasını İslâm coğrafyacıları arasında en iyi tanıyan al-Hamdânî, yaylayı (Nacd) alçak memleketten (Ğavr, Tihâma) ayıran ve bu sebeple araplar tarafından Hicâz adı verilen dağın bir yanda Yemen'in cenûp ucundan, öte yanda Suriye'ye kadar uzandığını ileri sürmektedir; al-Aşma'î hattâ bu dağın Ermeniyeye kadar uzatmaktadır. Vaktile al-Hamdânî'nin bile yeknesak bir dağ silsilesi saymayarak, birbirinin hemen ardından gelen dağlardan mürekkep bir takım gibi telakkî ettiği bu dağlar dizisinin genişliği ortalama olarak dört

günlük yola tekabül etmekte, fakat bu genişliğin bazı yerlerde bir günlük veya daha aza indiği de görülmektedir. al-Hamdānî'nin tasvirinde zirve (zâhir), daha sonra, zirve derecesine varmayan yüksek kısımlar (a'la 'l-Sarāt) ve garp yamaçları (avşaf, gaur, asfal al-Sarāt) olarak ayrılmaktadır. Sa'id b. al-Musayyab'a çıkan bir rivâyetten anlaşıldığı gibi, araplarca Allah tarafından halk edilmiş toprakların bel kemiği telakkî edilen bu heybetli dağ dizisinin ortalama irtifâkı 2.600 m.'ye varmaktadır. Şimâl-i garbide, en yüksek zirve Cabal Dîbâğ (2.200 m.)'dır; cenûb-i garbide ise, bir takım tepeler 3.000 m.'ye varmakta, hattâ kışın bakan kar ile kaplanan ve Maşâna'a kütlesinde yer alan Cabal Nabî Şu'ayb'de (3.150 m.) bunu geçmektedir. Dağlar granit ve gneiss gibi billûrî kayalar üzerine yerleşen rusûbî tabakalardan ve yer yer beliren volkan mahrutlarından teşekkül etmiş olup, aralarında da çok yerde siyah renkli indifâî kayaların yaygın bulunduğu geniş ovalar yer almaktadır. Bu ovalara yarım adanın şimâl kısmında harra, cenûp kısmında da fayş ismi verilmektedir. Dağların garp yamacı dik bir şekilde Tihâma'ya doğru inmekte, bu sonuncusu 700 m. irtifâdan başlayarak, denize doğru alçalan bir ova meydana getirmekte, düzlükler üzerinde yer yer yeni volkan teşekkülâtından meydana gelmiş tepelere rastlanmaktadır. Şarka doğru ise, dağlar Basra körfezine doğru tedricen alçalmaktadır. Heyet-i umûmiyesi ile Sarāt'ın belli bir istikameti bulunmamakla beraber, her istikamette birbirine karışan az-çok büyük sıralar görülmektedir. Umûmiyetle bu dağlar, ağaçsız, hasın görünüşlü, karanlık boğazlar ile kesilmiş, çıplak yamaçlı, kayalık, sarp z'rveli, çeşitli şekiller almış, erişilmesi güç, sarp yamaçlarında dağ köyleri bulunan sıralar hâlidir. Köyleri meydana getiren evlerin hepsi de taştan yapılmış, bazıları dört köşeli, bazıları yuvarlak, 2—5 katlı olup, her taraftan uçurumlar ile çevrili, çok defa garip görünüşlü olan bu köyler kapalı bir hisara benzer. Üzerinde yürünmesi güç olan patikalar ve katır yolları kayalar arasında belli belirsiz çizgiler meydana getirmekte ve köyün içine açılan dar boğazlara yönelmektedir. Yamaçlar boyunca ve vâdiler zemininde iyi ekilmiş tarlalar görülür. Yamaçlarda bin zahmet bahâsına kuru taş duvarlar ile tutturulmuş ve gerisinde toprak yığılmış taraçalar vâdiye doğru basamak hâlinde iner. Bu taraçalar sayesinde, kıymetli nebâtî toprak korunduğu gibi, yağmur suyu zâyi olmadan kullanılır ve üst basamaktan alttakine akar. Ağaçların gölgesi ile güneşin kavurucu şua'larından korunan bu tarla-

larda en iyi cinsten kahve ile üzüm bağları ve şeker kamışı yetişir. Bu uzun dağ sırası yer yer geniş ovalar ile kesintiye uğrar: bunlardan Şan'a' ovası cenûba doğru 23, şimâle doğru 11 km. uzanır. Nakîl al-Yaslağ ile inkıtâa uğrayan bu ovanın cenup ucundan Yemen'in en münbit ve su bakımından en zengin ovası olan Zamâr ovasına geçilir.

Sarāt teşekkülünü Eritre ovasında üçüncü zamanda yeni inhidamlar husûle getiren kuvvetli indifâî hadiselerle borçlu olup, kendisi, şimdiye kadar değişmeyen ufki arazi tabakaları ile, çöl Arabistan yaylasının indiği kuvvetli çatlak hattı meydana getirmiştir. Yaylanın köküntü sâhasına bakan yamaçları akar sular ve hava te'sirleri ile şiddetli aşınmaya uğrayarak tepelere bölünmüştür. Bu dağlık memleket, birisi içerde, diğeri dışarıda olmak üzere, iki vâdi mıntakasına ayrılır ve bu vâdiler garp mâilesinde şark ve şimâl-i şarkiden garba ve cenup mâilesinde şimâlden cenûba ve cenûb-i şarkîye yönelir. Dağlar bu vâdiler ile delik-deşik olmuştur. Bu yüzden dağlar çok çeşitli sûrette şekillenmiş, volkanik kayalar da bu çeşitliliğe yeni unsurlar katmıştır. Bu fer'i vâdiler Sarāt yarım-adasını aşınma dağlarına veya tepeler silsilesine çevirmiştir ki, bu hâl dağların muhtelif şekil almasına, kısmen çok defalar belirdiği üzere indifâî unsurların meydana gelmesine âmil olmuştur.

Sarāt'ın garp mâilesi üzerinde yazın sıcaklık farkları az olup, termometre haziranda 31° ve ağustosta 37°'ye varabilir; kışın âzamî sıcaklık 25°'ye yükselir. Bununla beraber geceleyin +2° veya 3°'ye iner; hattâ yüksek dağ yamaçlarında —5°'ye kadar düşer. Bu yüzden, dağ zirvelerinin kışın kar ile kaplanması nâdir değildir. Haziran ortasından eylül sonuna kadar yağmur mevsimi hüküm sürer. İlk bahar yağmurları nisanda yağar; başlıca yağmur mevsimlerinde fırtınalar nâdir değildir; kışın zirve düzlüklerinde, bilhassa sert şark rüzgârı estiği sırada, su donar. Sarāt ikliminin başka bir hususiyeti Tihâma sisleri olup, arapların umma veya suhaymânî dedikleri bu sisler ancak sıcaklık derecesi âzamî seviyesine ulaştığı zaman kesilmekte ve nebatlar âlemi için gayet elverişli bir serinliğe sebep olmaktadır. Sarāt'ın şark mâilesinde ise, bunun aksine, iklimin başlıca hususiyeti son derecede kuru oluşudur. Daha Şan'a' havâlisinde nisbî rutûbet % 20'ye düşer. Burada da iki yağmur mevsimi vardır (mart, temmûz — eylül arası). Bütün sene yalnız hububat değil, meyve ve sebzeler de yetiştirilir ve her mevsimde bunların bir çok çeşitleri kemâle erer. Msl. üzüm, Arabistan'ın bütün dağlık bölgesinde yetişir ise de, yalnız

vâdilerde gelişir. Sarāt'ın şark mâilesi, zirâat bakımından, gerçekten avrupalı bir vasıf arzeder. Bununla beraber münbit toprak ancak sun'î sûrette sulanan sun'î taraçalarda bulunur. Bütün yıl suyu eksilmeyen vâdiler, meyve ve hububat bakımından, al-Hamdānî'nin hayranlıkla bahsetmiş olduğu inanılmaz bir bolluğa sâhiptir. Sarāt'ın çöl manzarası arzeden şark mâilesinde, ılgın ve akasya ağaçları ile mimozalar nebat âleminin başlıca unsurlarını meydana getirir; 'yeb' („hurma ağaçları“) yanında çeşitli meyveler, pamuk ve bir çok tıbbî nebatlar, bahçe bitkileri, bunlar arasında güzel kokulu nebatlar kadim Mesut Arabistan (Arabia Felix)'ın zeminini üzerinde ehemmiyetle rol oynar. Meşhûr günlük ağacının reçinesine bugün ancak Yemen'in bazı kesimlerinde rastlanmaktadır. Buna karşılık kaktüs şekilli euphorbia'lar, belsem ve ünnap ağaçları, 'Aden çalısı, davm-burma ağacı, demirhindi ağacı, rāk, reçine ve lastik usâresi veren daha bir çok ağaçlar, sabır nebatı ve acanthaceae'ler kokulu nebat ve çalılar pek yaygındır. Arabistan'ın yukarıda zikredilen kahve, üzüm, hurma ve çeşitli meyve gibi en zengin mahsûlâtı yanında, Sarāt bölgesinde çavdar, buğday, arpa, darı, mısır, şeker kamışı, tütün, kât, patates, lahana, bezelye ve incir de yetişmektedir. Bununla beraber meyvelerin devşirilmesi güçlüğüle yapılır; manzara güzelliği bakımından Alpler ile boy ölçüşebilecek olan bu ülke binlerce yıllık çalışmadan sonra, bugünkü şeklini almış ve bugünkü mahsûllerini yetiştirir hâle gelmiştir.

Bibliyografi: al-Hamdānî, *Şifât Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 48, 193; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 8, 10, 58, II, 772; Yâ-kût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 77, 151, 206, III, 65, 66, 556, IV, 1020; *Marâşid al-ittîlâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 20—22; E. Glaser, *Ostjemen und Nord-hadramaut* (el-yazması); *Von Hodeida nach Şan'a vom 24. April bis 1. Mai 1885* (Peiermanns Mitteilungen, 1886, XXXII, 43); ayn. mll., *Über meine Reisen in Arabien* (Mitteilungen d. K. K. geograph. Ges. in Wien, 1887, XXX, 24, 25, 83, 84); ayn. mll., *Meine Reise durch Arhab und Hâschid*, (Peiermanns Mitteilungen, 1884, XXX, 174); A. Defflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 53, 57; Mehmed Raif Fuad-Bey, *Land und Leute in heutigen Jemen* (Peiermanns Mitteilungen, 1912, LVIII, 116, 117); W. Se. midt, *Das südwestliche Arabien* (Angewandte Geographie, seri IV, kısım 8, Frankfurt, 1913, s. 8—16, 25—28, 31, 39, 40, 44—48; A.

Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 8—17, 24—30, 41, 43; B. Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen und historischen Geographie des Landes* (Hannover, 1923), s. 5, 6.

(ADOLF GROHMANN.)

SERAY. [Bk. SARAY.]

SERBEDÂRİLER. SERBEDÂR, Horasan'ın büyük bir kısmını zapteden bazı mâceracı elebaşlıların lekabı olup, kendilerine tâbî olanlar da Serbedâriler diye adlandırılmışlardır. Bunların devleti yalnız askerî te'sirler değil, şî'î dervişlerin te'sirlerinin de kendini gösterdiği hakikî bir haydutlar devleti idi; İlhan Abû Sa'id'in ölümünü tâkip eden karışıklıklar esnasında teşekkül etmiş olan bu devlet Timur tarafından yıkıldı. „Asılması gereken adam“ daha doğrusu „gözü kırmış haydut“ diye tercüme edilebilen Serbedâr adı tarihçi Hivândmîr'e göre, bunların ilk reisi olan 'Abd al-Razzâk'ın bir sözüne dayanmaktadır: „ba mardî sar-i head bar dâr dâdan hazâr bâr bihtar ki ba nâ-mardî ba katl rasîdan“ yâni „erkekçe başını darağacına vermek, alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir“ (Davlatşâh, *Tazkira*, nşr. Browne, s. 278'de bu adın aslına dâir farklı bir izah vermektedir). İbn Battûta'ya göre, Irak'ta Serbedârilere şuffâr („hırsızlar“), Magrib'de ise şukâra („aveci kuşlar, doğanlar“) adı veriliyordu. İdare merkezleri Bayhağ bölgesinde Sebzevâr şehri idi. İlk serbedârî emir 'Abd al-Razzâk Cuvayn'de şahın me'mûrlarından Şihâb (veya Tâc) al-Dîn Fazl Allâh Bâstîni adlı bir alevinin oğlu idi. 'Abd al-Razzâk, kendisine resmî bir me'mûriyet veren İlhan Abû Sa'id'in teveccühünü kazanmaya muvaffak oldu. Kirman'da kendisine vergi tahsilâtı verilmiş olan 'Abd al-Razzâk, bu vergi gelirinin hepsini harcıyordu; fakat Moğul hükümdarının ölümü kendisini tam vaktinde zor durumdan kurtarmış idi. 'Abd al-Razzâk, eski ikametgâhı olan Bâstîn (Bayhağ idârî bölgesinde bir köy)'e geldi, Horasan'ın bir bölgesinde hükümdar olmak gayesi ile orada etrafına mâceracıları ve gayri memnûnları topladı ve önce bu memlekette bütün iktidarı elinde bulunduran vezir 'Alâ' al-Dîn Muhammed Faryumadî ile savaşmak mecbûriyetinde kaldı. 'Alâ' al-Dîn mağlûp oldu ve öldürüldü. 'Alâ' al-Dîn'in 737 (1336/1337)'de ölümünden sonra 'Abd al-Razzâk, Sebzevâr'ı zaptetti (738=1337/1338) ve burası onun haydutlarının karargâhı oldu. Davlatşâh'a göre, 'Abd al-Razzâk Cuvayn'î, Asfârâ'n'î, Câcarm'î, Biyâr ve Hocan'a'î de zaptetti. 'Abd al-Razzâk safer (bâzılarına göre zilhicce 738 1337/1338)'de kendisine halef olan

kardeşi Vacîh al-Dîn Mas'ûd tarafından katledilmek sûreti ile telef oldu. İbn Battûta gibi şî'i Serbedâriler aleyhinde bulunan müellifler, 'Abd al-Razzâk'ı kardeşi Mas'ûd'un aksine zâlim ve müstebit bir emir gibi gösterirler. Onlara göre, Mas'ûd onu ancak meşrû müdâfaa dolayısı ile öldürdü. İlk serbedârî emirin ölümü hakkında verilen hayalî tafsîlât inanılmayacak bir mahiyet taşır. Tarihçilerin Mas'ûd'un kardeşini katletmesini mâzur göstermek için 'Abd al-Razzâk'ın seciyesini kötülemeleri mümkündür. Serbedârîlerin ikinci reisi olan Mas'ûd sultân unvânını aldı (İbn Battûta, ngr. Defrémy ve Sanguinetti, III, 65 v.d.) ve harpçi bir emir gibi hâkimiyetini daha uzaklara teşmil etmeği düşündü. İbn Battûta Serbedârîlerin o sırada sünîlerin Horasan'dan köklerini kazımak niyetinde olduklarını nakletmektedir. Bir ateşli şî'i olan Mas'ûd siyâsî sebepler dolayısı ile Nîşâpûr emiri tarafından hapse atılmış olan dervîş Hasan Cürî'yi kendisine bağladı. Dervîş, Mas'ûd'un intikam duygusundan sıyrılmasını bildi. Mas'ûd'un onun hapisneden kaçmasına yardım edip-etmediği bilinmiyor. Davlatşâh Mas'ûd'un bizzat Cürî'nin müridi olduğunu iddia etmektedir.

Yeni serbedârî reisin ilk savaşı Nîşâpûr hâkimî olan Argûn Şâh Cânî Kurbânî'ye karşı oldu. Bu seferin 738 yılında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Argûn ordusu bozguna uğrayarak ric'at etti: Nîşâpûr ile Câm Mas'ûd'un eline geçti. Mağlûp hükümdar Curcân emiri Toğa Tîmür Hân'a ilticâ etti. Gâliba Mas'ûd ile Cürî hâkimiyetlerini bütün Horasan'a yayma imkânını mülâhaza ediyorlardı. Görünüşe göre, serbedârî kuvvetleri ilk önce Toğa Tîmür ile çarpıştılar. O hâlde Davlatşâh tarafından Mas'ûd'un Heratlı Husayn Kert'e karşı savaşından önce vuku bulmuş gibi zikredilmiş olan Hân'ın Atrak kıyıları üzerinde, mağlûbiyet hâdisesinin Serbedârîlerin Curcân'a karşı giriştikleri bu ilk savaş esnâsında vuku bulmuş olmasını kabûl etmek lâzım gelecektir. Filhakika Mas'ûd ve Cürî kendi tasavvurlarını gerçekleştirmek için zikri geçen Herat hükümdarına yöneldiler (743=1342/1343) ve bu yılın saferinin 13'ünde Zâva dolaylarında savaşa tutuştular. Bu savaşta Hasan Cürî ya düşman eli ile veya serbedârî reisin emri ile öldürülmüştür. Mas'ûd Şayh'in artmakta olan nüfuzundan korktuğundan bu işi yapmış olabilir. Zira bu zamanda, tarihçi Zâhîr al-Dîn (ngr. Dorn, s. 328)'e göre, *zîmâm-i ihtiyâr-i ân vilâyat dar akşar-i umûr ba dast-i şuyûh bûd* („o vilâyetin idâresi ekserî işlerde şeyhlerin elinde idi“). Her ne kadar başlangıçta Serbedâr ordusu gâlibiyet sağlar gibi göründü ise de,

Zâva savaşı Herat emirinin lehine neticelendi. Mas'ûd çekilmek zorunda kaldı; Sebzevâr'a döndü. Hvândîr, bu hâdiselerden sonra Curcân'a karşı Toğa Tîmür'un bir kardeşinin mağlûbiyet ve ölümü ile neticelenen bir savaştan bahsetmektedir; o, han kendi idâre merkezine kaçtığı (743 sonu) hâlde, bu savaşın neticesinde Mas'ûd'un Astarâbâd'a sâhip olduğunu nakletmektedir. Bununla beraber başka bir müellif, bu hâdiseleri 742'de vuku bulmuş gibi anlatmaktadır (bk. B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir*, s. 165, not 5). O hâlde bu vak'a Husayn Kert ile yapılan savaştan önce olmalıdır; bu rivâyet doğru ise, Mas'ûd'un Toğa Tîmür'un kardeşine karşı kazandığı zafer Atrak üzerindeki savaşın aynıdır. Serbedâr Curcân'ı bir defa tasarrufuna geçirince, hırsla dolu nazarlarını Mazenderân üzerine çevirdi ve burada işi bitmiş oldu. Rustamdâr arâzis'inde ansızın hücumu uğradı: kendisi ve hemen-hemen bütün ordusu telef oldu (rebiülâhır 745=agustos/eylül 1344).

Mas'ûd serbedârî emirlerin en büyüğü idi; Davlatşâh'a göre hükümdarlığı Câm'dan Dâmğân'a ve Habûşân'dan Turşîz'e kadar uzanıyordu. Kendisi hânedanın *şâhib-kirân*'i idi. Ondan sonra iktidar 'Abd al-Razzâk âilesinin me'mûrları olan kimselerin eline geçti: yâni devlet en yüksek noktasına vardikten sonra bir daha dirilmemek üzere askerlerin (dervişler dâhil) bukmü altına girdi.

Şark hânedanlarının tarihinin tabii seyri budur. Mas'ûd Luţf Allâh adında küçük yaşta bir oğul bıraktı; Curcân savaşı esnâsında Sebzevâr'da müteveffâ emirin *nâib*'i bulunan ve devletin ileri gelenlerinden biri olan Muhammed Aytîmür o sırada iktidarı ele geçirdi. İki yıl ve bir kaç ay saltanat sürdü ve 747 (1346/1347) veya 748 (1347/1348)'de Cürî'nin, *murîd*'lerinden olan dervişler topluluğu tarafından hazırlanmış bir tertibin kurbanı olarak telef oldu. Bu tertibin müşevviki olan Hvâca 'Alî Şams al-Dîn duruma hâkim oldu; Kalva (veya Kulû) İsfendiyâr adında birini hükümdar olarak teklif etti ve bu zat takriben bir yıl saltanat sürdü; 'Alî Şams al-Dîn 748 veya 749'da onu katletti; o vakit, Mas'ûd'un küçük yaşta bulunan oğlunu İsfendiyâr'a halef yapmak bahis mevzuu oldu. 'Alî Şams al-Dîn, Mas'ûd'un bir kardeşini *nâib* tayin etti ki, bu zatın da adı Şams al-Dîn idi. O da uzun zaman kalmadı; Davlatşâh'a göre, yedi ay sonra zilhicce 749'da iktidarı terk etti. 'Alî Şams al-Dîn bizzat hükümdarlığın zâhirî unvanlarını da aldı. Tarihçiler, zâlim ve dinsiz olmasına rağmen, umûmiyetle onun idâre tar-

zını medhederler. 500 fâhişeyi diri-diri gömdüğü rivâyet olunur; me'mûrları ile kumandanları huzûruna çıkmak mecbûriyetinde kaldıkları zaman ilk önce vasiyetnâmelerini yazarlardı. Şams al-Dîn Sebzevâr'da *Mascid-i câmi*'i yaptırdı veya tâmir ettirdi. Aynı zamanda aynı şehirde büyük bir depo (*anbâr*) inşa ettirdi. Toğa Tîmür ile, vaktiyle Mas'ûd tarafından idâre edilmiş bulunan bütün yerlerin mülkiyetini kendisine sağlayan bir muâhede yaptı; buna mukabil Serbedârîlerin bir vergi tekeffül etmiş olmaları muhtemeldir. Davlatşâh (s. 236) serbedârîlerin Toğa Tîmür'a itâat ettiklerini (*muftî va munâd şudand*) kaydetmektedir ki, bu ancak Mas'ûd'un ölümünü tâkip eden zamanda olabilir.

Daha önce cimriligi ve gaddarlığından dolayı kâfi derecede nefret duyulan 'Alî Şams al-Dîn, kendisinden büyük bir meblağ sızdırmak istediği tahsil me'mûrlarından biri olan Haydar Kaşşâb'ı ağır bir şekilde tahkir etti. Kaşşâb, Mas'ûd'un eski zâbiti olan Yahyâ Karrâbî ile birleşerek, Şams al-Dîn'i bizzat kendi eli ile öldürdü (753'e doğru veya 754 başında). Karrâbî 754'ten önce hüküm sürüyor, çünkü onun emri ile Toğa Tîmür'un katli, Davlatşâh (s. 237)'da kaydedilen şiirin de gösterdiği gibi, 16 zilkade 754 = 14 kânûn I. 1353'te vuku bulmuştur. Kaşşâb *sipâh-salâr* rütbesini aldığı hâlde, Karrâbî Serbedârîlerin reisi oldu. Yeni emir, zâhid bir kişi olmakla beraber aynı zamanda hunhar ve zâlim idi. Kendisinde cinnet alâmeti görüldüğü sanılıyordu. Serbedâr ile Toğa Tîmür arasında ihtilâflar çok çabuk baş gösterdi. Zira Karrâbî Hân'ın hükümdarlığına karşı koyuyordu. Bir karşılaşma vesilesi ile Karrâbî, kendi maiyet zâbiti vâstası ile Toğa Tîmür'u Sultan Duvin'de katletti. Bu suikastin, ancak Tîmür hükümdarlığının büyüklükleri arasında Serbedârîlerin tarafdarlarının bulunması ile muvaffak olabildiği tasavvur edilmektedir. Toğa Tîmür'un ölümü ile, bu yerlerde Çingiz Hân'ın soyundan gelenlerin saltanatı sona erdi. Hân'ın ülkesi Serbedâriler, Cânî Kurbânîler ve Herat Kertleri tarafından taksim edildi; Karrâbî, Cânî Kurbânîlerden Tûs'u aldı; Maşhad'da olduğu gibi bu şehirde de suların tanzimine itina gösterdi. O tarihlerde mutâd olduğu üzere Karrâbî de tabii bir ölüm ile ölmedi. Eniştesi 'Alâ' al-Davla'nın bir suikasti onun ölümüne sebep oldu. O vakit Kaşşâb, ölen hükümdarın kardeşi (veya yeğeni) âciz Zâhîr al-Dîn'i tahta oturttu. Tabii *sipâh-salâr* o tarihten itibaren iktidarın sâhibi oldu ve Zâhîr al-Dîn hükümdarlıktan ferâgat ettiği vakit (recep 760 = mayıs/haziran 1359) hiç bir şey değişmedi. Kaşşâb bizzat devletin diz-

ginlerini eline aldı ise de, bu uzun sürmedi: âsî Naşr Allâh Bâstîni (belki Mas'ûd'un bir kardeşi)'yi Asfarâ'in'de muhâsara ettiği vakit, kendi has *sipâh-salâr*'ı olan Hasan Dâmğânî'nin tahriki ile bir tertibin kurbanı olarak öldü (rebiülâhır 761 = şubat/mart 1360). Hasan Dâmğânî, Naşr Allâh ile bir sulh akdetti ve tahta tevârûs için ilk hânedana döndü. Dâmğânî ve Naşr Allâh gerçek iktidarın sâhipleri oldukları hâlde Luţf Allâh b. Mas'ûd, hükümdar ilân edildi ve Naşr Allâh kendini hükümdarın atabeyi tayin etti. Gölge hükümdar Luţf Allâh ancak *sipâh-salâr* muvafakat ettiği müddetçe tahtında durabildi. Mas'ûd'un oğlu ile Atabey arasında ehemmiyetsiz bir ihtilâf hâsıl olur-olmaz, Atabey hükümdarı hapse attı ve az sonra da öldürülmesini emretti (recep 762 = mayıs/haziran 1361). Bundan sonra Hasan Dâmğânî bizzat kendi adına hüküm sürdü. Karışıklıklar gecikmedi. Cürî'nin müridi olan dervîş 'Azîz, Dâmğânî'nin bastırmağa muvaffak olduğu, bir karışıklığa sebebiyet verdi. 'Azîz Tûs'u almış idi; fakat Serbedârî hükümdarı onu geri aldı. 'Azîz'i sürgün etti. O da İsfahan'a geldi. Dâmğânî, dinî sâikler ile dervîşin hayatına kıymamakla fâhiş bir hatâ işlemiş idi. Bundan başka, Serbedâr'a bağlı bulunan Toğa Tîmür'un ülkesinin bu kısmında ahvâl gittikçe fenalaştı. Toğa Tîmür'un bir zâbitinin oğlu olan Amîr Valî, serbedârî vâliyi Astarâbâd'dan kovdu ve Dâmğânî tarafından gönderilmiş olan yardımcı kıt'ayı hezîmete uğrattı. Serbedârîlerin bu sırada Tûs'u kaybetmiş oldukları anlaşılıyor. Mas'ûd'un eski me'mûrlarından biri olan Naem al-Dîn 'Alî Mu'ayyad bu karışıklıklardan faydalanmakta gecikmedi. Dâmğân şehrinin zaptı ve âsî 'Azîz'i, İsfahan'dan getirtti. Amîr Valî tarafından mağlûp edilmiş olan Serbedâr ordusunun bir kısmı ona iltihak etti. Bu hâdiseler Dâmğânî'nin Sebzevâr'da bulunduğu bir zamanda cereyan ediyordu, çünkü Dâmğânî Şakkan müstahkem mevkiini muhâsara ediyordu. Böylece Mu'ayyad ve 'Azîz Sebzevâr'a girebildiler ve orada Dâmğânî'nin veziri Yunus Samnânî'yi öldürdüler ve Luţf Allâh b. Mas'ûd için bir *tâziyette* bulundular. Aynı zamanda, tehdit ve vâdiler ihtivâ eden tahriratlar ile ordunun zâbitleri Dâmğânî'yi terketmeğe teşvik edildi. Ordu Şakkan önünde böyle bir haberi alınca, askerler Mu'ayyad tarafını tuttular: Dâmğânî'nin başı hemen Sebzevâr'a gönderildi (766=1364/1365). Dâmğânî'nin yerine tahta geçen Mu'ayyad Serbedârî hükümdarların sonuncusu oldu. Tarihçilere göre, Mu'ayyad âlicenap, dindâr ve ateşli bir şî'i idi (bu keyfiyet kendi tarafından darbedilmiş paraların yazılarında da görül-

mektedir, bk. Frähn, *Recensio nummorum muhammedanorum*, s. 632 v.d.). Fakat onun sofuluğu hükümdarının bir emrine itaat etmeyecek kadar cesâret göstermiş olan derviş 'Azîz'den kurtulmasına aslâ mâni olmadı. Mu'ayyad bundan başka Cürî tarikatı dervişlerinden nefret ediyordu. Cürî'nin müşîdi olan Halîfa'nın ve bizzat Hasan Cürî'nin türbelerine karşı saygısızlık gösterdi. Dış siyasetine gelince, son serbedârî hâkimiyet sâhasını genişletmeği düşünmüş idi. Zaptettiği yerler arasında Turşiz ve Kûhistân fetihleri zikredilir. Heratlı Malik Gîyâs al-Dîn (bk. J A, 5. seri, 1861, XVII, 515 v.d.)'e karşı yaptığı savaşta Nişâpûr'u kaybetti. Serbedâr ile eski Toğa Timur devletinin hükümdarı olan Amîr Valî arasındaki münâsebetler umûmiyetle dostâne değil idi. Bu düşmanlıklar esnâsında Mu'ayyad, bir müddet için, Astarâbâd'ı tasarrufunda bulundurmış olmalıdır, çünkü 775 (1373/1374)'te bu şehirde basılmış bir sikkesi bilinmektedir (krş. Howorth, *History of the Mongols*, III, 737). Diğer taraftan Valî, Fârs emirinden yardımcı kuvvetler te'min etmiş olan âsî derviş Rukn al-Dîn tarafından Sebzevâr'dan çıkarılan Serbedârî hükümdarın hükûmetini tekrar elde etmesine yardım etti (780=1378/1379).

Daha sonra ihtilâflar yeniden patlak verdi. Valî kuvvetleri tarafından Sebzevâr'ın muhâsarası vesilesi ile Mu'ayyad büyük Timur'dan yardım istihâmında bulundu (h 783 yahut 781; krş. Dorn, *Gesch. Tabaristans*, s. 186, not 2). Bunu tekrara lüzum yoktur ki, serbedârî hükümdar her türlü istiklâl fikrini terketmek mecbûriyetinde kaldı ve ülkesi Timur imparatorluğunun bir parçası hâline geldi. Mu'ayyad Tîmûr'un sarayında bir müddet daha yaşadı; 788 (1386/1387)'de katledilmek sûreti ile öldürüldü. Cesedi Sebzevâr'a nakledildi ve bu şehirde gömüldü.

Her ne kadar 807 (1404/1405)'de Mas'ûd'un oğlu Sultân 'Alî Timur'un oğlu Şâhruh'a karşı ayaklanmış ise de, Serbedârîlerin tarihi burada sona erer. Bu ayaklanma, usûlüne göre, tenkil edilmiş idi. Davlatşâh, Serbedârîlerin mâdihi olarak şâir Maḥmûd İbn Yamîn al-Dîn Faryumadî [bk. mad. İBN YAMÎN]'yi zikreder.

Bibliyografiya: B. Dorn, *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir-Persisch und Deutsch* (Petersburg, 1850); orada (s. 142) bu mevzû hakkında 1850'den önce Avrupa'da yapılan tetkiklere âit bibliyografiyanın çoğu bulunmaktadır; Mîrhvând, *Ravzat al-şafâ* (Bombay, 1266), V, 179 v.dd.; Davlatşâh, *Tazkirat al-şu'arâ* (nşr. Browne), s. 229, 236, v.d., 269, 275 — 288, 307, 398 v.d., 399, 426, 462;

B. Dorn, *Sehir Eddins Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan* (Muh. Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres (Petersburg, 1850), I, 103 — 112, 353 v.d.; İbn Battûta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, s. III v.d., 64 v.dd.; C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 737—740; J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, II, 324—326, 335, 340, 342; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, III, 726 v.dd.; *Grundriss der Iran. Philologie*, II, 571, 575.

(V. F. BÜCHNER.)

SERDÂB. SARDÂB (F. serd-âb, „soğuk su“, *Ḳāmūs*'ta, yanlış olarak, *sirdâb*, ar. cem. *sarâ-dîb*), Bağdad'da, evlerde oldukça geniş, kubeli, az-çok tezyinath, zeminden dört-beş ayak aşağıda bulunan izbe ve mahzen dir ki, evin odalarında sıcaklık 34°—35° iken, burada 25°—26°'dir. Sardâb'ın, şimâle doğru, ocak şeklinde ve binanın en üst kısmında nihâyetlenen, bir hava menfezi vardır; içi ayrıca sabahları ve akşamları bir kaç küçük pencere vâsıtası ile havalandırılır. [Soğutulmak için su küpü konulan] serdablarda yazın sabahın erken saatlerinden güneş batıncaya kadar oturulur.

Sardâb İran'ın cenup bölgelerinde de vardır; buralarda ona *zîr-zamîn* („yer-altı“), hava menfezine de *bâd-gîr* („rüzgâr alan“) denir. Kelime, mânâsı genişleyerek, her çeşit yer altı tesisleri ve yer altı yolu için de kullanılmıştır (İbn Battûta, Paris, 1853, I, 264; Dozy, *Suppl.*, I, 647; [Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1952, IV, 1782)]).

Bibliyografiya: Olivier, *Voyage dans l'empire othoman* (Paris, 1804), II, 381; Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1780), II, 239; Buckingham, *Travels* (London, 1837), II, 192, 210, Ker-Porter, *Travels*, II, 261. (CL. HUART.)

SERDÂR. SARDÂR, farsça bir kelime olup, istikakî mânâsı „baş tutan“, baş mevkiî işgal eden demektir ve umûmiyetle kabîle reîsi, rehber ve kumandan mânâlarında kullanılmıştır. Bu son mânâda türkler tarafından iktibas edilmiş olan kelime, yine türkler tarafından bâzan yanlış olarak, *sirr-dâr* kelimesinden istikak ettirilmiştir. Türkler vâsıtası ile bu kelime araplara geçmiş ve 1581'de Yemen'deki arap emirlerinden birinin yazdığı bir mektupta kullanılmıştır: „*va' ayyana... sardâran 'ala 'l-asâkir*“ („ve orduya bir kumandan tâyin etti“). Rutgers (*Historia Jemanae sub Hasano Pascha*, Leiden, 1838, s. 133 ve 166) bu kelimenin farsça olduğuna da işaret etmiştir. Kezâ, mücerret bir mefhum olarak, bir ordu kumandanının

makamı karşılığında *sardârîya* kelimesine de rastlanır. Sardâr kelimesi, Mısır'da arapça konuşan halkın diline çoktan beri girmiş olup, Mısır ve Sudan'ın ingiliz idâresinde bulunduğu devirde bu iki memleketteki ordunun ingiliz başkumandanının da resmî unvânını ifâde etmiştir (ingilizce yazılışı *sirdar*, bk. [E. Cromer, *Modern Egypt*, London, 1908, II, 283; *sirdâr* kelimesinin Mısır'da başkumandan mânâsına geldiği hakkında bk. H. Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, s. 370]). İran'da bu kelime yakın zamanlara kadar daha ziyâde *sardâr-i zafar*, *sardâr-i cang* gibi şeref unvânlarının teşkilinde kullanılırdı.

Hindistan'da [XVIII. asrın ikinci yarısında, Lâhur'u zapt eden Sikhlerin bu mînakada kurdukları küçük devletlerin hükümdarlarına *sardâr* denilmekle berâber (bk. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi*, Ankara, 1950, III, 125)] umûmî olarak ingiliz idâresi zamanında, Hind ordusunun zâbit sınıfının âlâmeti olarak kullanılırdı. *Sardâr-log* bir birliğin veya alayın hindli zâbitleri mânâsına gelirdi. Bir zamanlar, bu kelime tahtirevan taşıyanların öncüsünü ifâde etmek üzere de kullanılmış, sonraları şimâli Hindistan'da avrupalıların husûsî uçaklarına verilen bir ad olmuştur. Bunlar aynı zamanda evdeki bütün hizmetkârlarına da reisi idiler. *Sardâr bahâdur*, vaktiyle ingiliz Hind ordusunda, tamâmen hindli zâbitler için ihdâs edilmiş bulunan bir liyâkat nişanının birinci rütbesini hâmil zâta verilen bir şeref unvânı da olmuştur.

[Türkçede bu kelimenin *Fâtih kanun-nâmesi* (nşr. M. Ârif, *T O E M* ilâvesi, İstanbul, 1330), s. 10'daki „muallim-i sultan... sardâr-i ulemâdır“ ibâresinde olduğu gibi, reis mânâsına da kullanılmakla berâber, bilhassa küçük askerî müfreze kumandanı (İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osman*, VII. defter, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1959, 281) veya ordu kumandanı karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Bu mânâsında, bu tâbir Büyük Selçuklularda ve Anadolu Selçuklularında ordu veya eyâlet askerî kumandanı mânâsına gelen *sipah-sâlâr*; *sar-laşkar* ve *sar-'askar* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, bk. fihrist) mukabildir.

Osmanlı imparatorluğunda sefer yapılması gereken yerlere vezirlerden, beyler-beylerden veya sancak beylerinden birinin serdâr tâyin edilmesi âdet idi (*Das Asaf-nâme des Lutfi Pascha*, nşr. R. Tschudi, Leipzig, 1910, metin s. 25). Bununla berâber kapudan paşalara da serdârlık verildiği (Feridun Bey, *Münşaat*, İstanbul, 1275, II, 562 v.d.), pâdişahın katılmadığı seferlerde başkumandan olan sadrâ-

zamlara serdâr-ı ekrem denildiği görülmektedir. Serdârlar sefer hazırlıkları ile bizzat meşgûl olmakla mükellef idiler, azil ve nasb, zeâmet ve timar tevcihleri gibi geniş salâhiyetleri var idi. XVII. asra kadar vezir olan serdârlara, yanlarında bulunan tuğralı, fakat boş ahkâm kâğıtları yetmediği zaman, tuğra çekmek hakkı bile verilmiş idi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri* VII, 289). Serdârların berâberlerinde bir miktar yeniçeri, cebeci, topçu ve süvari, mâlî işlerini görmek üzere, bir defterdar veya onun yerini tutmak üzere bir hazine kâtibi bulunurdu. Vezirin kendi tezkirecisi de reis-ül-küttâb vazifesini görürdü (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 193). Serdârlar yaptıkları masraflardan dolayı mes'ul addedilmezlerdi. Onlar, nüfuzlarını arttırmak üzere, pâdişah tarafından kabûl olunurlar, kendilerine ihsanlarda bulunulur (Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanun-nâmeleri*, M T M, İstanbul, 1331, I, 500; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 160, 192, 193) ve kendilerine serdârlık berâtı verilir (bk. Feridun Bey, *ayn. esr.*, fihrist). Serdârların maiyetinde bulunanlara karşı âdil davranmaları, zaptolunan yerlerdeki halkın da affı kabul olmalarına karşı merhametli olmaları, gururdan kaçınmaları arzû olunan hususlardan idi (R. Anhegger, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilâtına dair mülâhazaları*, T M, 1953, X, 382; Âli, *Mavâ'id al-nafâ'is fî kavâ'id al-macâlis*, İstanbul, 1956, s. 123 v. dd.). Ayrıca Osmanlı imparatorluğunda şehirler arasındaki yolların emniyetine me'mûr edilenlere de kur-serdârî, yeniçeri âğası tarafından küçük yerlere, askerî teşkilâtın inzibat altında bulundurulması için gönderilen kimselelere de serdâr denilirdi.

Serdâr kelimesi türkçeden romenceye geçmiş ve askerî kumandan, süvari paşası ve boyarlar arasında bir rütbe olarak kullanılmıştır (M. Tamer, *Le parole di origine turca in rumeno*, Palermo, 1963, tez, basılmamış).

Bibliyografiya: Metinde gösterilenlerden başka farsça, türkçe ve ordu dillerindeki başlıca lugatlar; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden, 1881); A. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha* (Leiden, 1838); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, William Crooke tarafından yapılan 2. baskı (London, 1903). (T. W. HAIG.)

[Bu madde Nejat Göyünç tarafından ikmal edilmiştir.]

SERDESÎR. [Bk. SERDSÎR.]

SERDSÎR. SERDSÎR, serin yer veya yükseklerde bulunan yazlık ev. Farsça lugatlar

(msl. *Farhang-i Şu'arî*) içinde bu kelimenin bulunduğu beyitler nakledir. Bu kelimenin zıddı *garmsîr* [b. bk.]'dir.

Bugün bu iki kelime, arap coğrafyacılarının *Surûd ve Cürüm* 'una (Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 249) tekabül eden Fars eyâletinin şimâl ve cenûp kısmını göstermek için kullanılır.

SERENDİB. **SARANDİB.** **SEYLAN** yarım adasının cenûp ucunda 5° 55' — 9° 50' şimâl arzları ve 79° 41' — 81° 52' şark tûlleri (Greenw) arasında bulunan bir ada olup, sahı 65.996 km.² ve 1953 sayımına göre, nüfusu 8.098.637'dir, nüfusun 541.812'si müslümandır. Bu müslümanların çoğuna Morlar (*Moors, Moormen, Maures*) denilmektedir; bunlar ya bu memleketin kadınları ile evlenerek, yerli halk arasında müslümanlığı yayayan muhâcir araplardan gelmektedir veya kıt'adan adayı ziyârete gelen hindli tâcirlerdir; diğerleri ise, holandalıların Cava ve Sumatra'dan getirdikleri asker ve işçilerin çoğunun soyundan gelen malezyalılardır; bundan başka bir az efganlı ve diğer müslüman göçmen de bulunmaktadır.

Seylan, inci avcılığı, kıymetli taşları ve bahârâtı sebebi ile, araplar tarafından eskiden beri tanınıyordu; arap tâcirler islâmiyetten asırlarca önce Seylan'da ticârî te'sisler kurmuşlardı. Mahallî rivâyet, ilk yerleşmeyi, Peygamber'in Uhud savaşında korkaklıklarından dolayı sürdüğü bir kaç araba atfeder. Bu rivâyet, tarihî bir esâsa dayanmamakta ise de, Seylan'ın ticârî ehemmiyeti bu adayı islâm dünyasında çok erken bir zamanda tanıtmış olduğunu göstermektedir. Seylan III. (h.) asırdan itibaren coğrafya eserlerinde sık-sık zikredilmektedir: İbn Hürdâzbih (h. 230'a doğru)'ın elimizde bulunan en eski coğrafya eseri olan *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (Bibl. Geogr. Arab., VI, 63—70) adlı eserinde, Seylan'dan ekseriyâ sanskritçe adı olan *Sinhaladvîpa*'nın tahrif edilmiş şekli bulunan *Sarandîb* adı altında bahsedilmektedir. *Sarandîb* dar mânası ile Âdem dağını çevreleyen bölgenin ismi olup, bütün adaya Siyalân denilmektedir (al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlûkât*, nşr. Wüstenfeld, I, 112; İbn Battûta, IV, 165 ve 179). Sahilân adına *Acâ'ib al-Hind*'de rastlanmaktadır ve İbn Rusta *Bibl. Geogr. Arab.*, VII, 84 ve 132) *Sarandîb* adı yanında adanın *Tabrübânî* şeklinde yazdığı grekçe adını (*ταπροβάνη*) da bilmektedir.

2.262 m. irtifânda olan Âdem dağı, Âdem'in cennetten kovulduğu vakit ayağını bastığı ilk nokta olarak, islâm âleminde iyi bilinir (al-Tabarî, I, 121); adada yetişen bahârât nebatlarının menşei Âdem'in cennetten getirdiği

dalların yaprakları imiş (agn. esr., I, 125 v. d.). Âdem'in dağın tepesindeki bir kaya üzerinde bulunan ayağının izi, hristiyanlar ve budistler tarafından olduğu gibi, müslümanlar tarafından da ziyâret edilir (İbn Battûta, IV, 181 v. d.).

Arap tâcirler, portekizlilerin XVI. asrın başında Hind denizlerine gelmelerine kadar, adanın ticâretine mutlak bir şekilde hâkim idiler. O tarihten beri devam edegelen Morlar adını onlara ilk defa verenler portekizliler oldu. Arap tâcirlerin ve onların soyundan gelenlerin büyüyen hâkimiyetleri portekizliler ve bunların adadaki hakimiyetleri de 1658'de hollandalılar tarafından ortadan kaldırıldı; arâzi elde etmek araplara yasak edildi ve hattâ serbestçe ibâdet etmelerine bile mâni olunmağa çalışıldı. 1796'dan itibaren Seylan'a sâhip olan ingilizler, yavaş-yavaş kendilerinden öncekiler tarafından tâkip edilmiş olan tahditleri kaldırdı ve 1832'de Morların Colombo'da arâzi sâhibi olmalarına müsaade ettiler.

Britanya müstemlekesi olarak Seylan, icrâi ve teşriî kudreti hâiz bir meclisi bulunan bir vâli tarafından idâre edilmekte idi. Bu teşriî meclisin bir üyesi Morların temsilcisi idi. Morlar, ekseriyâ küçük ticaretle meşgul olurlar, dükkân işletir veya ayak satıcılığı ederler; aynı zamanda kayıkçılık; balıkçılık veya hamallık yaparlar, pek azı zirâat ile uğraşır. Morlar arapça kelimeler ile karışık bir Tamil dili konuşurlar Seylan'da müslüman hukukunun mer'iyette kalmış olan kısımları sâdece 5 agustos 1806 toplantısında vâli tarafından kabul edilmiş bulunan kanun-nâmeden ibârettir. Bu, ister hususî surette çıkarılan kanunlar şeklinde olsun, ister uzun zamandan beri yerleşmiş âdetler hâlinde olsun, adaya idhâl edildiği şekli ile, müslüman hukukunu ihtivâ eder; 1806 kanununun karşılamadığı hususlarda Seylan'da tatbik edilen umûmî kanun câridir.

[İkinci dünya savaşından sonra, 1947 yılında kendisine istiklâl verilen Seylan, 4 şubat 1948'den beri, İngiliz milletler topluluğunun üyesi bulunmaktadır].

Bibliyografiya: *Biblioth. Geogr. Arab.*, bk. fihrist, mad. *Sarandîb*; *Acâ'ib al-Hind* (nşr. P. A. van der Lith), bk. fihrist, *Sarandîb*, *Sahilân* v. b., ek C, s. 265 v. dd.; Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IX. siècle*, s. 5 ve 127 v. d.; İbn Battûta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 165 v. dd.; Sir James E. Tennent, *Ceylon* (1860), I, 629 v. dd.; II, 53; G. Fergusson, *Mohammedanism in Ceylon* (Colombo, 1897); *Globus*, 1901, LXXIX, 292; *Revue du monde musulman*, I, 577, IV, 114;

J. C. W. Pereira, *Institutes of the Laws of Ceylon* (Colombo, 1901), I, 18 v. d.; *The Ceylon Manual* (1910); *Ceylon Sessional Papers* (Colombo, 1911), XVII.

(T. W. ARNOLD.)

SERES. [Bk. SEREZ.]

SERETÂN. **AL-SARATÂN** (A.), yengeç; deniz yengeline (*saratân bahrî*) olduğu kadar, tatlı su yengeline (*saratân nahrî*) de bu isim verilir. al-Damîrî yengeci şu şekilde tasvir etmektedir: „çok hızlı yürüyebilir, iki çenesi, kısıkları, bir çok dişi ve taş gibi sert bir sırtı vardır; başının ve kuyruğunun olmadığı sanılır. Omuzları üzerinde iki gözü vardır, ağzı göğsünde, çeneleri yan taraftadır. 8 ayağı vardır ve bir tarafa doğru yürür. Hem karada, hem suda teneffüs eder. Senede 6 defa kabuk değiştirir. Kendisine iki kapısı bulunan bir yuva yapar; iki kapıdan biri suya, diğeri ise karaya açılır. Kabuk değiştireceği zaman, yırtıcı balıkların korkusundan, su tarafına olan kapıyı kapar; rüzgârın gelebilmesi ve yeni kabuğunun kuruyabilmesi için, kara tarafına olan kapısını açar“. al-Kazvinî de, deniz hayvanları arasında, onun hakkında aynı tavsifi verir. Bu hayvanın sihir ve tıpta kullanışısı sayısızdır.

Kanser hastalığına da *al-saratân* denilmiştir (greklerde kullanılan kelime de aynı mânaya gelir). *Kâmûs*'a göre, kanser siyah safra ile dolu bir ur olup, başlangıçta bir bâdemden daha büyük değildir; büyüyünce, üzerinde, yengeç ayakları gibi, yeşil ve kırmızı kan damarları görünür. Bu hastalık tedâvi edilemez, olsa-olsa, yalnız seyri uzatılabilir; bu hastalık hem insana, hem hayvana musallat olur.

Bibliyografiya: al-Damîrî, *Hayât al-hayavân* (Kahire, 1319), II, 16; (trc. Jayakar), II, 43; al-Kazvinî, *Acâ'ib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 135 (trc. H. Ethé), s. 277; İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 244. (J. RUSKA.)

SERETÂN. **AL-SARATÂN**, Yengeç burcu. Saratân hey'et ilminde, güneş medârında, güneşin yaz başlangıcına girdiği yerdeki en şimalde bulunan burcun adıdır. Araplarda, (tamâmen Batlamyus'un *Almagest*'ine uygun olarak, *şurat al-saratân* (grekçe ζαρχίως, lâtince: Cancer) burcu dokuz yıldızdan müteşekkildir; buna asıl şekli'n dışında olan başka dört yıldız daha ilâve edilmiştir. Burçtaki en parlak olan yıldızlar ancak dördüncü derecede büyüklüğe ulaşır. Bunların dördü hafifçe eğri ve dik duran bir yay meydana getirir; yengecin dışında bulunan ikisi, iki kısılcın (*al-zabânî 'l-canûbî* ve *al-zabânî 'l-şimâlî*) yakınında bulunur; bu-

na mukabil içerideki iki tanesi yengeç şeklinin gözlerinin yanındadır; bu sonunculara iki eşek (*al-himârân, asini, aselli*) adı verilir; gözlerin arasında, çıplak göz ile küçük bir bulut gibi görünen, fakat teleskop ile bakıldığı zaman, takriben 40 kadar olduğu anlaşılan abır (*al-ma'laf, praesepe*) denilen yıldız kümesi vardır. Yengecin arka ayakları üzerinde, mukabil bir yayın merkezinde meşhûr ve çok tetkik edilmiş olan ζ Cancri bulunmaktadır.

Güneş Saratân şeklinin başına girince, şark güneş medârının meylinin inhirâfına müsâvi olan en büyük şimalî inhirâfına (*al-mayl al-a'zam*) ulaşır. Fakat bu (şimdi=23° 27') sâbit değildir; zaman ile az bir miktarda değişir. Hey'et hesapları bu değişikliğin şu formül ile bulunabileceğini göstermiştir:

$$E=23^{\circ} 27' 8''.26-46''.845 T-0''.0059 T^2 +0''.00181 T^3$$

Bu formülde T harfi 1900.0 yılının başlangıcından hesaplanan 100 medâr yılı vâhid-i kıyasısını temsil eder. Böylece msl. milâdî 1000 yılı için $E=23^{\circ} 34' 8''.07$ elde edilir (krş. S. Newcomb, *Elements of the four inner Planets and the fundamental Constants of Astronomy*, Vaşington, 1895, s. 196). Şimdiki küçülmeden tekrar büyümeğe geçecek olan E'deki bu değişiklik müslüman hey'etçiler tarafından pek iyi biliniyordu. Fâtîmî hey'etçi İbn Yûnus (ölm. Kahire, 1009), *al-Zic al-kabîr al-Hâkimî* (yaz. Leiden, 1057, bölüm XI, var. 222)'sinde bize müslüman hey'etçilerin bulduğu güneş medârının inhirâfına dâir mütalar vermiştir ki, aşağıdaki mâlûmat ondan alınmıştır. Batlamyus'a göre, Eratosthenes ile Hipparchus güneş medârının inhirâfını 23° 51' 20" dâire muhitinin $\frac{1}{4}$ 'üne müsâvi itibâr etmişlerdir. „Ben 16 (h.) yılında (yâni milâdî 776'dan sonra), Batlamyus ile „tahkik edilmiş cetveller“ müellifleri (*aşhâb al-mumtâhan*) arasında âzamî inhirâf için yapılmış her hangi bir rasad bilmiyorum. Râsîd âzamî inhirâfın 23° 31' olduğunu söyler“.

al-Ma'mûn'un hey'et âlimleri al-Şammâsiya (Bagdad'da bir mahalle ve kapı)'deki rasadlarından $E=23^{\circ} 33'$ buldular ve aynı rakam Muhammed b. Mûsâ 'l-Hvârizmî tarafından kendi zîc'inde ve Muhammed b. Kaşîr al-Fargânî'nin „Usturlab'ın kullanılması hakkında“ adlı kitabında verilmiştir. Yahyâ b. Abî Maşûr'un ölümünden sonra, al-Ma'mûn'un bizanslılara karşı sefere çıkacağı zaman, kendilerine kullanılmalarını emrettiği âlet ile rasadlar yapan Şam hey'et âlimleri Hâlid b. 'Abd al-Malik al-Marvarrûzî, Abu 'l-Sanad b. Tayyib 'Alî ve 'Alî b. 'İsâ al-Asturlâbî v. b. $E=23^{\circ} 33' 52''$ buldular. Onların bu hesapları Yaz-

dagird takviminin 201 (832/833 m. s.) yılında yapılmış idi. Müsâ b. Şâkir oğulları Bağdad sûrunun kemerli kapısı yanında, aynı takvimin 237 (868/869) yılında, E = 23° 35' olduğunu bulduklarını söylemektedirler. *al-Taqvim* cedvelinde, Ahmed b. 'Abd Allâh Habaş güneş medârının inhirâfı husûsunda şu iki değeri vermektedir: 23° 35' ve 23° ve 33', „fakat bununla berâber her iki rakamın bir olması gerekirdi.“ *al-Mâhânî*, Yazdagird takvimine göre 226 (243 = 857/858) 'da E = 23° 35' 30" olarak tespit etmiştir. „Abu 'l-Hasan Sâbit b. Kurra şöyle demektedir: Ben Batlamyus'tan önceki zamanlardaki eski usûllerin âzamî inhirâfı 23° 35' olarak gösterdiğini buldum; nitekim Muhammed b. Câbir b. Sinân al-Battânî de bizzat kendi ölçmelerinden, E'yi 23° 35' bulduğunu söylemektedir.“ İbn al-'Alam diye tanınan Şarîf al-Fâzil Abu 'l-Kâsim 'Alî b. al-Husayn Muhammed b. Abî 'Isâ ve Abu 'l-Hasan al-Sûfî 'Abd al-Rahmân b. 'Omar E'nin değerinin 23° 34' 2" ve 23° 34' 45" olduğunu buldular. Sonra İbn Yûnus, büyük ölçüde dakik olan usûlleri ile elde ettiği kendi hesabını E = 23° 35' olarak verir. Ayrıca al-Bîrûnî'nin de E = 23° 35' bulduğu (*al-Kânûn al-Mas'ûdî*, Berlin yazl., Or. 8° 275, var. 85°) kaydedilmelidir. İbn al-Şâfir aş.-yk. 765 (1363/1364) 'te E = 23° 31' ve Ulug bey 1437 'de, Semerkand 'da E = 23° 30' 17" bulmuşlardı.

Güneşin Yengeç burcuna (*al-sarâfân al-avval*) girdiği gün, Koç ve Oğlak burçlarına girdiği günler gibi, güneşin gökte çizebileceği âzamî mahrek olması (şimâl tûl mıntakalarında en uzun gün) dolayısı ile, büyük bir ehemmiyet taşır. Bu sebeptendir ki, güneş kadrânları üzerinde bu üç dâirenin temsili ve saatlerinin gösterilmesi mühim bir yer tutar. Yengeç süreti mahrûti bir kıt'adır ki, bunun teferrûâtı mevkiin tûl derecesine ve bir de kadrânı duruşuna tâbidir.

Cancer (χαρξίνοσ) adı, şüphe, yok ki, grek menşelidir. L. Ideler'e (bk. *bibliyografya*) göre Lernaüs adı da bununla ilgili olmalıdır, çünkü efsâne, Lernaon canavarı ile savaş yapan Herkules'in ayakını yaralamak için, Lerna bataklığından çıkan yengeçten bahseder. Bu ad, Dendera (Mısır) 'da, meşhûr burçlar mıntakası şekli üzerinde de bulunur; bununla berâber bu şeklin Mısır'ın son devrine âit olması gerekir ve grek te'siri ile meydana gelmiştir. Bâbil 'de bu burca (β Cancri olmaksızın) Mul) AL. LUL. = (Kakkab) Şittu denilmektedir ki, bu kelime ihtimal bir hayvan ismidir; fakat yengeç ismi değildir. Selevkus devrine âit muahhar metinlerde AL LUL. yerine dâima marangoz için kullanılan ideogramı buluyoruz (krş. F. X. Kugler, *Stern-*

kunde und Sterndienst in Babel, Münster, 1913, s. 5, 54, 209, 210).

Bibliyografya: L. Ideler, *Über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 158 v. dd.; F. W. V. Laack, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 75. Bu eserde, Yengeç burcunun farseçe, türkçe ve süryanîce adları verilmiştir. İbn Yûnus'taki güneş medârının inhirâfı hakkındaki kısmı C. Schoy, *Die Bestimmung der geographischen Breite eines Ortes durch Beobachtung der Meridianhöhe der Sonne oder mittels der Kenntnis zweier anderer Sonnenhöhen und den zugehörigen Azimuten nach dem arabischen Text der Hâkimitischen Tafeln des Ibn Yûnus* (*Annalen der Hydrographie und maritim. Meteorologie*, Hamburg, 1922, s. 10 v. dd.) 'ta tercüme etmiştir. E hakkında daha eski asırlarda yapılmış rasadların cedveli C. A. Nallino, *Al-Battânî sive Albatenî Opus Astronomicum* (Milano, 1903), I, 160 'da verilmiştir. Yengeç, Koç ve Yay burcunun güneş saati ile ilgili resmi için krş. C. Schoy, *Gnomonik der Araber* (Berlin, 1923), s. 26 ve ayn. mll. *Sonnenuhren der spätarabischen Astronomie* (Isis, 1924, nr. 18, s. 354)

(C. SCHOY.)

SEREZ, Osmanlı türkçesinde resmî yazılışı SİRÖZ, yun. SERRAI (SERRE). Osmanlı İmparatorluğunda Selânik vilâyetine bağlı bir sancağın merkezi olan şehir. Şimdi Yunanistan Makedonyası 'nda bulunan idârî bölgelerden (*nomoi*) birinin merkezi (1961 'de nüfusu 39.800). Şehir Strimon (Struma Kara-Su) ırmağının geçtiği toprağı verimli (vaktiyle az çok sıtmalık) bir ovanın şimâl-i şarkî kenarında, türklere zamanında Ahmed Paşa çayı adı verilen bir akar su boyunda Despot (Rodop) dağlarına tâbi Çayırli Balkan 'ın cenûp eteklerinde, deniz seviyesine göre, 50 m. irtifâda kurulmuş olup, Selânik-Dedeağaç (Aleksandrupolis) demir-yolu üzerindedir.

Serez 'in mâzisi ilk çağa çıkar: Siris, Sirra veya Sirrhai adı verilen şehir Siroi-paiones 'in başlıca merkezi idi. Hristiyanlık devrinde de oldukça önemli bir rol oynadı (ilk ve orta çağlara âit bilgi için bk. Pauly-Wissowa *Realencyclopaedie der klass. Altertumswissen*, 1927. 2. seri, III., 313 v. d., Oberhammer tarafından yazılmış makale). Bizans vekayi-nâmeleri Serez 'in 19 eylül 1383 'te Osmanlı hâkimiyeti altına girdiğini kaydederler (Miklosisch-Müller, *Acta et Diplomata*, I, 77 v. dd.; Spir. P. Lambros, Νέος Έλληνισμός, Atina 1912; VIII, 403, 407, krş. P. N. Papageorgiou: *Byz. Zeitschr.*, 1894, III, 292). Türk vekayi-

nâmelerinde ileri sürülen tarihler 776 (1374/1375) — 787 (1385/1386) arasında değişir (Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârih*, Neşri'den naklen, I, 92: 776 = 1374/1375; J. v. Hammer, *GOR*, I, 180: aynı yıl; Leunclavius, *Hist. Musulm.*, s. 243, 53 v. d.; 787 = 1385/1386 (Codex Verantianus) ve kezâ müellifi bilinmeyen *Te-vârih-i Al-i Osman*, nşr. Giese, s. 26, 11, 12; Aşık Paşa Zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 61: 783 — 787 arası; Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna*, nşr. J. v. Hammer, Wien, 1812, s. 73 v. d.: 784 = 1382/1383; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, VIII, s. 128: ilk olarak Murad Hudâvendigâr devrinde: 777, ikinci defa: 786 'da Evrenos Bey eli ile). Rivâyetler arasındaki fark, belki de, şehrin türklere eline geçmesinden sonra kalenin daha bir müddet dayanmış bulunmasından ileri gelmiş olabilir. Serez kalesi Lala Şahin Paşa 'nın desteklediği Deli Balaban Bey eli ile fethedildi ve şehir ile havâlisi, zeamet olarak, Evrenos Beye verildi. Cîvâra da Saruhan 'dan getirilen yö-rükler yerleştirildi (krş. Leunclavius, s. 244, 25 v. d.; Giese, *ayn. esr.*, 26, 26). Serez 'in fethinden kısa bir müddet sonra, imparator Joannis V. Paleologos 'un Selânik vâililiğine tâyin ederek, kendisine büyük salâhiyetler verdiği oğlu Manuel, Osmanlıların sırp asıllı prensler elinden aldığı Serez 'in eski bir bizans mülkü olması düşüncesi ile, şehirdeki rumları osmanlı muhafızlarına karşı isyana teşvik etmiş ise de, vaktinde bu teşebbüsü haber alan Murad I., buraya bir kuvvet göndererek, fesatçıları tenkil etmiştir. Bu kuvvetlerin başında vezir-i âzam Çandarlı Hayreddin Paşa bulunuyordu. Hayreddin Paşa 'nın 789 (1387) tarihinde Serez 'de eceli ile öldüğü rivâyet edilir. Yerine geçen oğlu Çandarlı Ali Paşa 'nın teşebbüsü ile 797 (1395) senesinde bizans ve sırp asıllı bazı prensler, Rumeli 'de sükûnun te'mini maksadı ile, Serez 'de bir umûmî toplantıya çağırıldılar. Daha sonra Serez Şeyh Bedreddin (b. bk.) Simâvî hareketinin son safhasına sahne oldu; kuvvetlerinin dağılması üzerine Bayezid Paşa eline esir düşen şeyh, o sırada Serez 'de bulunan Çelebî Sultan Mehmed huzûruna getirildi ve muhâkeme edilerek, Serez çarşısında idam olundu (823 = 1420).

Civârında gümüş madenleri bulunan Serez erkenden Osmanlıların ehemmiyetli bir darbhânesi oldu: bilinen ilk para basımı 816 = 1413/1414 tarihine rastlar. Sîröz basımı paralar arasında, şehzâde (Düzmece) Mustafa 'nın bastırıldığı sikkeler de bilinmektedir. Serez 'in adı, daha sonra, Trabzon 'un Fatih Sultan Mehmed tarafından zaptedilmesinden (865 = 1461) sonra, imparator David 'in âilesi ile berâber buraya gönderilmesi münâsebeti ile, geçmektedir.

Osmanlı hâkimiyeti altında Serez husûsî bir ehemmiyet arzetmemiş bulunmakla berâber, burası varlıklı bir merkez olarak zikredilir. XVI. asrın başlarında fransız tabiat bilgini Pierre Belon, Serez nüfusunun çoğunluğunu rumların teşkil ettiğini, yerlilerin rumca ve bulgarca konuştuklarını, burada ispanyolca ve almanca konuşan yahudiler de bulunduğunu kaydeder. Kâtib Çelebî (*Rumeli und Bosna*, s. 73 v. d.), çok yerde Mehmed Aşık (*Manâzîr al-'avâlim*, Viyana yaz., 240b, ortada, Berlin yaz., 246b — 247a) metnini tekrarlamak sureti ile, Serez 'in XVII. asra âit bir tasvirini verir; şehrin 10 câmi, 7 — 8 hamam, bir bedesten, güzel hanlar ve bahçeler ihtiva ettiğini söyler. 1078 (1667/1668) senesinde, İstanbul 'dan Girid 'e giderken, Serez 'e uğrayan Evliya Çelebî buranın mükemmel bir tasvirini verir. Bu tasvire göre, şehrin şark tarafında yalnız kaya üzerinde iki kapılı, içinde ev ve kilise harâbeleri bulunan metruk bir kalesi var idi. Bunun eteğinde dört kapılı surlar ile çevrilmüş 10 mahallede kiremit örtülü mâmur 2.000 evde yahudi, rum, bulgar, sırp, v. b. gayr-i müslim nüfus oturuyordu. Nihayet bu kale dışında, etrafı sursuz, bağ ve bahçeler içinde 30 mahalleye ayrılmış, yine üstü kiremit örtülü ve kârgir 4.000 evden mürekkep müslüman şehri yer alıyordu. Seyyah 'a göre, Serez 'de, 12 si cuma namazı kılınan câmi olmak üzere, 91 câmi ve mescit (bunlardan eski câmi h. 787 tarihli idi), müteaddit medrese, tekke, çeşme ve sebiller, 5 hamam, 17 han, bedestan 'da 2.000 dükkân var idi. Civârında ekilen buğday, arpa, ve pamuğu ile burada yetiştirilen mandaları meşhurdur. Şehrin sokakları iri taş kaldırım ile döşenmiş olup, üzüm asmaları ile gölgelenir, sağından solundan sular akardı. Yaz mevsiminde şehir halkı serin yaylalara çıkardı. Seyyah bunlardan Ana-Yaylağı 'nı bilhassa medheder. Şehrin dışındaki Kale-Ardı mesiresi, Kâtib Çelebî gibi, Evliya Çelebî tarafından da hayranlıkla zikredilmektedir. Edirne tarihi bakımından mühim bir eser olan *Anis al-musâmirin* müellifi Abdürrahman b. Hasan burada görmüş idi.

XVIII. — XIX. asırlarda Serez havâlisinde, memleketin başka yerlerinde de görüldüğü gibi, eşkiyalık hâdiselerine rastlanır. Buraya yerleşmiş derebeyler arasında, eşkiyanın tenkilinde rol oynamış bulunan ve Alemdar Mustafa Paşa ile İstanbul 'a gelen Serez âyânı İsmail beyin ismi bilhassa zikredilir (krş. E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris, 1831, I, 157 [130] — 166). Önceleri Rumeli eyâletinin Selânik sancağına bağlı bir kazâ merkezi olan Sîröz, XIX. asrın ikinci yarısında Selânik vilâ-

rada 'Alî tarafdarlığına devam eden küfelîle, in dâveti üzerine, burayı elde etmek isteyen İbn Tabâtabâ (Muhammed b. İbrâhîm)'nin bu bedevî sergerdesi ile işbirliği yaptığını görürüz. Kendi menfaatini de göz önünde bulundurmak sûretiyle, 'Alî neslinden gelen bu zât ile birleşen Abu 'l-Sarâyâ, Kûfe'ye girerek, 'Abbâs b. Mûsâ b. İsâ'nın sarayında bulunan hazîneye el koydu (199 = 815). İbn Tabâtabâ, 10 cemâziyelâhır 199 (26 kânûn I. 815)'da Kûfe'de hilâfetini ilân edince, şehrin civârı ona itâat etmekte gecikmedi (Ya'kûbî, *Târîh*, nşr. Houtsma, II, 540; Tabarî, III, 977; İbn al-Ağîr, VI, 213). Abu 'l-Sarâyâ'nın bu son muvaffakiyeti üzerine, büyük bir telâşa kapılan Irak ve Arabistan vâlisi al-Hasan b. Sahl, Zuhayr b. al-Musayyib al-Zabbî kumandasında, 10.000 kişiden mürekkep bir ordu gönderdi ise de, İbn Tabâtabâ ile müştereken hareket eden Abu 'l-Sarâyâ bu kuvvetleri Kariya Şâhî'de mağlup etti (14 şubat 815). Ancak bu zaferi müteâkip, İbn Tabâtabâ'nın ölümü bir takım rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleri sürülen kuvvetli bir ihtimâlâ göre, Abu 'l-Sarâyâ halkın ona karşı olan teveccühünü kıskanarak, İbn Tabâtabâ'yı zehirlemiştir (Tabarî, III, 979). Nitekim İbn Tabâtabâ'nın yerine aynı âileden genç bir çocuk olan Muhammed b. Muhammed b. Zayd'i halife ilân eden Abu 'l-Sarâyâ'nın bütün hukûm ve nüfûzu eline aldığı görülmektedir.

Bunun üzerine, Kûfe'de müstakil bir sûrette hareket eden Abu 'l-Sarâyâ, al-Hasan b. Sahl'in yeniden 4.000 süvârî ile üzerine gönderdiği Abdûs b. Muhammed b. Abî Hâlid al-Marvarûzî'yi Bağdad ile Kûfe arasındaki al-Câmi' mevkiinde (Ya'kûbî, II, 543) mağlup ettiği gibi, Kûfe'de nâmına para („dirham“) bastırdı. Tabarî (III, 979) basılan paralar üzerindeki yazıları kaydetmektedir. 'Alî âilesi nâmına hareket ettiği anlaşılan Abu 'l-Sarâyâ, askerlerini Basra ve Vâsît'a gönderdiği gibi, bu âileye mensup kimselerden bir kısmını da Mekke, Yemen, Fars ve Ahvaz'a sevk etmiş, kendisi de bizzat Basra'yı zaptetmiştir (İbn al-Ağîr, VI, 214). Ancak onun hareketlerini dikkatle tâkip eden al-Hasan b. Sahl, 'Alî âilesinden Muhammed b. Sulaymân b. Dâvûd b. 'Alî'nin Madâ'in'e gelip, Bağdad'ı tehdîde başladığını görünce, tecrübeli bir kumandan olan Hargama b. A'yan'a mürâcaat etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, yanında Mansûr b. al-Mahdî olduğu hâlde, Sarşar'a gelen Hargama, bu nehir civârında Abu 'l-Sarâyâ'yı mağlûp etmeğe muvaffak olup, Madâ'in'e girdi (İbn al-Ağîr, VI, 215). Abu 'l-Sarâyâ Kûfe'ye kaçtı; fakat Hargama onu burada da muhâsara edince, ge-

celeyn yanında 800 atlı olduğu hâlde, evvelâ Kâdisiyya'ye, sonra Vâsît'a, nihâyet Sûs'a çekildi. Niyetinin Ra's al-'Ayn'e sığınmak olduğu anlaşılan Abu 'l-Sarâyâ, buraya yakın bir yerde, Hammâd al-Kandûş (Tabarî'de: al-Hasan b. 'Alî al-Bâzğîsî)'un hücumuna mâruz kalarak, mağlûp ve yaralı bir hâlde, bu emir tarafından Nahravân'da bulunan al-Hasan b. Sah'e yollandı. O da rakibini öldürüp, başını al-Ma'mûn'a gönderdi; cesedi Bağdad köprüsüne asılıp, halka teşhir edildi (10 rebiülevvel 200=18 teşrin I. 815; al-Tamîmî'nin bu husustaki şiiiri için bk. Tabarî, III, 986; bk. bir de Ya'kûbî, II, 543; İbn al-Ağîr, VI, 217).

Bibliyografiya: al-Ya'kûbî, *Târîh* (nşr. Houtsma), 1883, II, 539—543; Tabarî, *Târîh al-rusûl va 'l-mulûk* (nşr. de Geoe), 1881, III, 976—986; İbn al-Ağîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), 1871, VI, 212—217; İbn Tiktâka (nşr. Derenbourg), Paris, 1895, s. 303 (= frans. tre. Amar, Paris, 1910, s. 381); İbn Haldûn, *al-'İbar* (Bulak, 1284), III, 242 v. dd. (M. ŞAHÂBEDDİN TEKİNDÂÇ).

SERİ-ÖS-SAKATİ. SARİ AL-SAKATİ, ABU 'L-HASAN SARİ B. MUĞALLIS AL-SAKATİ (776?—871?) bir islâm sâffisi olup, doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak belli değildir. 98 yaşında öldüğüne (bk. Anşârî, *Risâla-i mufaşşala bar fusûl-i cihl u dâ dar tasavvuf*, var. 41b) göre, 153—159 (770—776) tarihleri arasında doğmuş olduğu tahmin edilebilir. Ölüm tarihi olarak muhtelif kaynaklarda 251 (865; bk. al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya*, s. 48; Câmî, *Nafaḥât al-uns*, tre. Lâmi'î Çelebî, s. 106) 3 ramazan 253 (6 eylül 867; bk. Anşârî, *Tabakât al-şūfiya*, s. 81), 257 (870/871; bk. Kuşayrî, *al-Risâla*, s. 12), 3 ramazan 257 (25 temmuz 871; Anşârî, *Risâla-i mufaşşala*, var. 40b) yılları verilmektedir. İsmi ve nisbesi, yanlış okunup (Sirri al-Sikî, Sarî al-Sakatî, v.b., bk. M. S. Viedânî, *Tomar-ı turuk-i aliyyeden halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 4) anlaşıldığı için, bâzı kaynaklarda (msl. al-Sam'ânî, *Ansâb*, var. 299b) bunların izahına lüzum görülmüştür. Filhakika Sarî, „şeref, asâlet ve kerem sâhibi“ veya „hurmağa giden ark suyu“ (bk. *Kâmûs tercümesi*, IV, 1005 v.d.; krş. *Kur'an*, XIX, 24); nisbesi olan al-Sakatî ise, „eski elbise satıcısı, bitpazarı esnafı“ (bk. al-Sam'ânî, *Ansâb*, 299b; *Kâmûs tercümesi*, III, 69) mânalarına gelmektedir. Nitekim kendisi tasavvufa intisap etmeden önce, elbise satıcılığı (bazzâz, krş. Anşârî, *Risâla-i mufaşşala*, var. 41a) ile meşgûl idi. Tasavvufa intisabına da bu mesleği sebep olmuştur. Sarî al-Sakatî meşhûr sūfilerden Cunayd al-Bağdādî [b. bk.]'nin dayısı ve tasavvufu hoçaşı idi. Kendisi işe, tasavvufu Ma'rûf

al-Karhî [b. bk.]'nin talebesi sayılır (bk. Anşârî, *agn. esr.*, 41a). Rivâyete göre, bir gün Ma'rûf al-Karhî Sarî al-Sakatî'nin dükkânına, giydirilmek üzere, bir yetim çocuk getirmiş ve kendisinden bu çocuğu giydirmesini ricâ etmiş. Çocuk giydirildikten sonra, Ma'rûf al-Karhî'nin bir duâsı üzerine, Sarî al-Sakatî mesleğini terk ile tasavvufa intisap etmiştir. Tasavvufa hangi tarihte veya kaç yaşında intisap ettiğine dair kaynaklarda bir kayda rastlanmaz. Bir çokları gibi, hâl tercümesi kaynaklarında nakledilen söz ve hareketlerinden başka, zamanımıza kadar intikal eden yazılı bir eser bırakmamıştır. Yukarıda işâret edilen tarihlerden birinde ölen Sarî al-Sakatî Bağdad'da, sonradan yeğeni Cunayd al-Bağdādî'nin de kendi yanına gömüldüğü Şünîziyya mezarlığına defnedilmiştir.

Sarî al-Sakatî Bağdad'da tevhid ve tasavvufi hâllerden ilk bahseden sūfilerden sayılır (bk. al-Sulamî, *agn. esr.*, s. 48). Ayrıca sünnet ehli akidelerine bağlılığı, ibâdetteki titizliği, riyâzeti ve dünya ile dünya malına karşı duyduğu nefret ile tanınır (Anşârî, *agn. esr.*, var. 39b, 41a, Kuşayrî, *agn. esr.*, s. 12). Akide bakımından Hâris al-Muhasibî'nin tilmizi olan ve ilâhî aşka çok değer veren Sarî al-Sakatî öteki dünyada muḥibbûn'un daha üstün bir mevkie sâhip olacaklarını ileri sürer. *Kur'an*'ın harflerinin mahlûk olduğunu kabul ettiği için, İbn Hanbal tarafından tenkit edilmiştir. Kendisi cennete giden en kısa yolun kimseden bir şey istememek ve almamak ve kimseye verecek bir şeyi bulunmamak olduğunu kabul etmektedir (bk. al-Sarâe, *Kitâb al-luma'*, s. 152; al-Sulamî, *Tabakât*, s. 49). Kulun yükselmesinin ise, ilim, terbiye, emnlik, ve namusluluk ile mümkün olacağını ileri sürmüştür (al-Sulamî, *agn. esr.*, s. 51). Bunun gibi beşerî zaafırlar ile beşerî faziletlere dair daha bir çok sözleri de vardır ki bugün bile takdir ile anılmağa değer.

Bibliyografiya: Abū Nu'aym al-İşbahânî, *Hilyat al-avliyâ' va tabakât al-aşfiyâ* (Kahire, 1351), I, 116—126; al-Sulamî, *Tabakât al-şūfiya* (nşr. Nûr al-Dîn Şarîba), Kahire, 1372=1953, s. 49—55; Anşârî, *Tabakât al-şūfiya* (nşr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabîbî-i Kāndaharî), Kâbul, 1341 ş., s. 81 v.d.; ayn. mll., *Risâla-i mufaşşala* (Murad Molla kütüp., nr. 1796, var. 38b, 40b—43b); al-Kuşayrî, *al-Risâla* (Kahire, 1287), s. 11 v.d.; İbn al-Cavzî, *Şifât al-şafva* (Haydarâbâd, 1355), II, 209; ayn. mll., *Talbîs İblîs* (Kahire, 1340) s. 180; al-Sam'ânî, *Kitâb al-anşâb*, var. 299b; al-Ḥatîb al-Bağdādî, *Târîh Bağdād* (Kahire, 1349), IX, 187; İbn al-İmâd, *Şazarât al-zahab fî aḥbâr man zahab* (Kahire, 1350), II, 127; İbn Kaşîr, *al-Bidâya*

va 'l-nihâya (Kahire, 1351), XI, 13; al-Yâfi'î, *Mirât al-canân* (Haydarâbâd, 1338), II, 158 v.d.; İbn Ḥallikân, *Vafayât al-a'yan* (Bulak, 1275), I, 251; 'Atîâr, *Tazkirat al-avliyâ* (nşr. Nicholson), I, 274—284; Câmî, *Nafaḥât al-uns* (tre. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289, s. 106 v.d.; al-Şa'rânî, *Lavâkiḥ al-ânvâr fî tabakât al-aḥyâr* (Bulak, 1276), I, 86 v.d.; *E I*, mad. SARİ. (TAHSİN YAZICI).

SERPÜL. SAR-İ PUL („köprü başı“), arap coğrafyacılarının Ra's al-kaṭara dedikleri Efganistan Türkistanı'nda bir şehir olup, 36° 20' şimâl arzında, 65° 40' şark tûlünde, Abî Safid ırmağı kenarında bulunmaktadır. Adını yanında bulunan köprüye izâfetle almıştır. Burası aynı adı taşıyan Semerkand'daki köy ve Nişâpûr'un bir mahallesi ile karıştırılmamalıdır. Bunların her ikisi de, tarihî bakımdan, Efganistan şehri kadar mühimdir. Burası Hinduküş dağlarının şimâl çıkıntıları ile Amu-Deryâ'nın cenûbundaki kum düzlüğü arasında bereketli bir bölgedir; dağlardan inen ırmaklar ile sulandığı hâlde, bölge darb-ı mesel hâline gelecek kadar gayr-i sıhîdîr. Burada dört Özbek hanlığı, küçük beylikler vardır: Akça, Şibar-gân, Maymana ve Andhûy (Andhud) ile Sar-î Pul. Bunların istiklâline Efganistan Durrânî ve Bârakzây emirleri tarafından son verilmiştir. Bunlardan Sar-î Pul Kâbil hükümdarlarına boyun eğen son hanlık idi. 1865'te burada bulunan birlikler, emir Şîr 'Alî'ye karşı ayaklanarak, çok kan dökmüşler ise de, 'Abd al-Rahmân Han tarafından bastırılmış ve sonunda da kendisi emir olmuş idi. Bu hâdiseden sonra, çok geçmeden, Sar-î Pul istiklâlini tamamiyle kaybetmiştir; fakat beyliklerin eski coğrafi ve siyâsî taksimatı muhâfaza edilmiş ve bu bölgenin Özbek seknesi askerlik hizmetinden muaf tutulmuştur.

Bibliyografiya: Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), IV, 190 v.d.; Ş. Yazdî, *Zafar-nâma* (Bibliotheca Indica, Kalküte, 1888); H. Keane (nşr. Temple), *Asia* (London, 1882). (T. W. HAIG.)

SERPÜL-İ ZUHÂB. SARPUL-İ ZOHÂB („Zohâb köprü başı“), Bağdad — Kirmanşah yolu üzerinde, Zagros dağlarının ön kısımlarında bir mahal. Bu ad Diyâla nehrinin sol kolunu teşkil eden Alvand ırmağının üzerinde bulunan iki kemerli taş köprü dolayısı ile verilmiştir. Sarpul bugün küçük bir kale (*kür-hâna* = „cephanelik“) olup, Zohâb vâlisi burada oturur (bu mevki kaideten Gûrân kabîlesinin reisi tarafından işgâl olunur). Burada bir de kervansaray ile bir servi bahçesi ve 40 kadar ev bulunmaktadır. Aş. yk. dört saat mesâfede şimâlde bulunan eski Zohâb

şehri hâlen bir harâbedir. Şarka doğru Hazâr-Carib kayalarının arkasında, Zagros eteği etrafını koridor yolu çevreleyen küçük Beşîve kasabası bulunur. Buradan, tepesinde Sâsânî eseri olan Tâk-i Gîrrâ'nın bulunduğu meşhûr Pâ-Tâk geçidine varılır. Garpta Mâl-i Ya'kûb tepesi yeşil Sarpul ovasını Kaşr-i Şîr'in den ayırır. Sarpul 'atabût'a (yâni Kerbelâ ile diğer şî'i mukaddes makamlarına) gitmek isteyen binlerce İran hacısının tabii konak yeridir. Hacıların en çok geçtiği zamanlarda (güzün ve ve kışın) köprü civârında yüzlerce çadır kurulur. Bu çadırlar Süzmânî (Fiûc) aşiretine âit olup, bunların kadınları meslekten rakkase, mu gannîdirlere ve süflî ahlâkları ile tanınmışlardır.

Sarpul 'ün yeri, eski âsûrî Halmanu'ya, arapların Hulvân [b. bk.]'ına tekabül eder. Eski ismi Alvand Halavân telaffuz şeklinde varlığını muhafaza etmiştir. Eski şehrin izleri bilhassa ırmağın sol sâhilinde (Pây-pul), arâzinin güzel bir düzlük teşkil ettiği yerde bulunmaktadırlar.

Sarpul eski eserleri ile meşhûrdur: 1. Alvand 'in sağ sâhilinde bir kaya üzerinde kabartma ve pehlevis kitâbe; 2. (sol sâhilde) Hazâr-Carib kayalığındaki üç sütun, bunlardan ikisi Sâsânîlere (Partlara?) âit olup, üçüncüsü Lulubilerin kiralı Anu-Banini'yi temsil eder; 3. Hazâr Carib'den 3 km. mesâfede, kayalara oyulmuş olan Ahamenî devrine âit mezar, bugün burası kayanın eteğinde bir mezarlıkları bulunan Ahl-i Hakk [bk. mad. 'ALÎ ILÂHÎ] denilen zümre tarafından Dukkân-i Dâ'ud adı ile ta'zîm edilir.

Bibliyografi: H. Rawlinson, *JRGS* (1839), IX, 39; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 460; J. F. Jones, *Memoirs (Selections from the records of the Bombay Government, yeni seri, XLIII, 150; Çirikov, Putevoy Jurnal* (Petersburg, 1875), s. 313 ve tür. yer.; J. P. Ferrier, *Voyages en Perse* (Paris, 1860), I, 29; de Morgan, *Miss. scient.*, II, *Études géogr.* (Paris, 1895), s. 106; IV, *Recherches archéol.* (Paris, 1896), I. kısım, 149 — 171 (VII. ve XII. levhalar bu yeri teferrüatlı resimler ile göstermektedir); E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (Paris, 1908), s. 348; Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (Berlin, 1910), s. 61; Herzfeld, *Am Tor von Asien* (Berlin, 1920). (V. MINORSKY.)

SERRÂC. ABENCERAGEN (ABENCER-RAGEN şekli de vardır), Gîrnata'nın son zamanlarına dâir efsânevi tarihinde zikri geçen, asıl bir arap âilesi olup, rivâyete göre Elhamra'da Boabdil tarafından hıyanet sûretiyle katliâma uğramıştır. Efsâne muhtemelen Abu'l-Hasan 'Alî devrindeki (1461—1482) idamlar ile

alâkalıdır; krg. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, II, 672, 676; bu müellif, Schack (*Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*, 2. tab., II, 135; İbn al-Sarrâc) ile birlikte bu ismi İbn al-Sarrâc (ihtimal eski bir vezîrin ismi)'dan getirmektedir; hâlbuki benim fikrime göre, kelime, Kurtuba asıllı olup, muhtemelen Gîrnata'ya göç etmiş Banî Sirâc'tan gelmektedir ki, bu, kelimenin ispanyolca telaffuzuna da uygun düşmektedir: Abencer(r)aje (fransızca: Abencérage); al-Makkarî ve *Bibliotheca Hispano-Arabica*'da Sirâc b. Sirâc gibi adlar ile krg. Gayangos, *History*, I, 315; II, 26, 403, 370, 541.

(C. F. SEYBOLD.)

SERREZ. [Bk. SEREZ.]

SERT. [Bk. SİRD.]

SERÜC. [Bk. SURÜC.]

SERVET. [Bk. TÂHIR BEY.]

SETH. [Bk. ŞİS.]

SEVÂD. SAVÂD. Irak [b. bk.]'a verilen başka bir ad. Irak kelimesi orta İran dillerinden geldiği (Ērag „aşağı memleket, cenûp memleketi“ kelimesi, mâna bakımından buna yakın 'rk kökü ile benzeşmiş olarak, Turfan metinlerinde mevcuttur; krg. A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arab.*, s. 69; H. H. Schaefer, *Isl.*, XIV, 8 v.d.; J. J. Hess, *Zeitschr. f. Semiotistik*, II, 200; bununla beraber bk. Nöldeke, *Isl.*, XIV, 380 v. d.) hâlde, *Savâd* („siyah memleket“) Dicle ile Fırat arasındaki aluvyon bölgenin en eski adıdır; bu ad buranın arap çölü ile tezat teşkil eden görünüşüne istinat etmektedir (Yâkût, *Mu'cam*, III, 174, 14 v. dd.). Mâna üç istikamette gelişmiştir: 1. siyasî olarak, Irak'ın aynı sayılmıştır ve bunun neticesi olarak, Sâsânîlerin Sûristân (*Dil-i Ērânşahr*)'ına tekabül eder. Savâd bu mânâda arap fethini yazan tarihçiler (msl. al-Balâzurî, *Futûh*, s. 241, 1) ve husûsiyetle vergilerin teşkilâtı hakkında müstakil eser veya idâre hakkında el kitapları yazan müellifler tarafından Irak yerine kullanılmıştır (bk. Abû Yûsuf, Yahyâ b. Âdam, Kudâma, al-Mâvârdî ve İbn Haldûn). Bunun sebebi şudur: 'Omar I. tarafından yapılan kadastro ve vergi teşkilâtında Savâd kelimesi resmî olarak kullanılmış idi. 2. Bu isim bir ülkenin iç kısımlarında ziraat yapılan bölge mânasına da gelir: *Savâd al-İrâk*, *Savâd Hûzistân*, *Savâd al-Urdunn*. 3. Şehir adlarının önünde, bunu çevreleyen muntazam bir şekilde sulanan ve ziraat yapılan ova demektir (Basra, Kûfe, Vâsî, Bağdad, Tustar, Buhârâ v. b. Savâd').

Bibliyografi: Esas eser şudur: H. Wagner, *Die Überschätzung der An-*

baufäche Babyloniens und ihr Ursprung (N G W Gött., Phil.-hist. Kl., 1902, s. 224—298). Dil bakımından bk. Lane, *Ar. Engl. Lexicon*, I, 4. 1462^b. Vergi işleri için bk. A. von Kremer, *Über das Budget der Einnahmen unter der Regierung des Hârûn al-Raşîd* (*Verh. d. VII. Internat. Orient. Kongr.*, II, 1888) ve M. van Berchem, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes*, Leipzig, 1886.

(H. H. SCHAEFER.)

SEVÂKIN. SAVÂKIN. Kızıldeniz'in garp sâhilinde bir liman olup, 19° 5' şimal arzında bulunmaktadır. Şehir aş-yk. 250 m. uzunluğunda ve bir ingiliz mili çevresinde kat'ı nakıs şeklinde ve güzel manzaralı küçük bir ada üzerinde yükselir; nüfusu 4.228 (1956) dir. Bu ada sâhilin tam karşısında, derin bir körfez içinde kâindir. Dar ve 5—6 km. uzunluğunda, mercan resifleri ile dolu bir kanal adayı Afrika kıtasından ayırır; bununla beraber Savâkin aş-yk. 50 m. uzunluğunda, müstahkem bir idâre mevkii bulunan bir sed ile kıtaya bağlanmıştır. Seddin medhalinde, kara cihetinde kâin al-Kayf dış mahallesine giden yolun başında kırma kemerli, içâbında kapanabilen güzel bir kapı yükselir. Gümrük ve hükümet binaları ada şehrinin başlıca yapılarıdır; en güzel meskenler Cidde 'ninkileri hatırlatan üç katlı beyaz zarif evlerdir. Yeni binalar arasında bilhassa yarı arap üslûbunda yapılmış güzel bir bina olan Kit-chener's Gate'i zikretmek gerekir. Bu büyük binalar yerlilerin sâde ve şekilsiz kulûbeleri ile göze batar şeklide bir tezat teşkil eder. Rumların elinde olan meyhaneleri ile kahveleri ve dükkânları bulunan küçük bir sokak, pazarı meydana getirir. Savâkin'de bir avrupalı mahallesi yoktur Buraya yerleşmiş olan az sayıda avrupalı, kısmen yerli kulûbeleri ortasında, oturulmağa pek müsâit olmayan evlerde ikamet eder. Şehrin yalnız bir mektebi var idi, fakat bu mektep Sudan'ın en iyi mektepleri arasında sayılırdı. al-Kayf kenar mahallesi bir sür ile çevrilidir, bunun yanlarına da aş-yk. yarım düzine kadar münferit istihkâm binâ edilmiş ve böylece bir dış müdâfaa hattının himâyesine alınmıştır. Nüfusu ada şehrininkinden çok daha fazla kalabalıktır; içinde iş hayatının temerküz ettiği büyük bir pazarı ve gayr-i muntazam sokakları vardır; burada mızrak ucu ve bıçak imâl eden demirciler ile, bilhassa muska ticâreti yapan dericiler ve bir de erkek berberleri bulunur. Fakir kadınlar için kol, ayak, burun ve kulak halkaları yapan bir kaç da kuyumcu vardır. Şehrin tuzla gölleri ve çöl boz-kırtarı ile çevrili uzun

bir vâha teşkil eden dışında, bahçe ve hurmalıklar arasında kuyular vardır ki, şehre gerekli suyu te'min eder. Savâkin'in iklimine avrupalılar güçlükle tahammül edebilirler. Harâret, kışın bile 30° R'nin altına düşmez; burası haziran ve ağustos aylarında sık-sık kum fırtınaları koparan değişik rüzgârlar hâkimdir.

Savâkin, limanının mühim olmamasına rağmen—dar geçidi ve mercan kayaları sebebi ile yalnız gündüz girilebilir—, eski devirlerde kurulmuştur. Şüphesiz haklı olarak Plinius'taki müstahkem Succae şehri'nin burası olduğu söylenir. Orta çağlarda bölge şimdiki Hadendoa, Ababde ve Bişarin'lerin mensup oldukları Becâ (*Blemmyes*)'lara âit idi. Mekkelilerin Kızıl denizin Afrika sâhilleri ile eski ticârî münâsebetleri Burada Becâ'lar ile karışan arap tâcirlere yerleşmesini kolaylaştırdı. Becâ'ların mâderşâhi teşkilâtı melezlerin artmasını kolaylaştırdı. İbn Battûta milâdî 1330 senesinde burayı ziyâret ettiği zaman, Becâ'ların vâlisi olarak, bir Mekke emirinin oğlunu buldu. Halkın yüksek sınıfı yavaş-yavaş müslümanlığı kâbul etti; al-Makrizî bu müslümanlara Hadârib adını verir. O zamanlar daha şimaldeki 'Ayzâb limanı Savâkin'in tehlikeli bir rakibi idi; Halayb'in 12 ingiliz mili şimalindeki şimdiki Savâkin Qadim denilen yer Th. Bent'e göre burasıdır. Bugün harâbe hâlinde olan bu liman 450—760 (h.) yıllarında Hindistan ve Arabistan ticârî eşyası için depo olarak mühim bir rol oynamıştır; burası Yemen tâcirlere bir karşılaşma yeri ve Mısır ile Afrika'nın geri kalan yerlerinden gelen ve buradan Cidde'ye gitmek üzere gemilere binen hacıların toplanma noktası idi. 'Ayzâb'ın cenûbunda 7 günlük bir mesâfede bulunan Savâkin de, Cidde'den gelen gemilerin muntehî noktası olduğundan, iki liman şiddetli rekabet hâlinde bulunuyordu; nihâyet üstünlüğü, al-Hamdânî (ölm. 945 milâdî)'nin orta Habeşistan'a (*al-Habaş al-vustâ*) âit olarak gösterdiği Savâkin kazandı. Türkler, Selim I zamanında, bu limanı da zaptettiler. Şehir Cidde paşasının idâresine verildi, paşalar da burayı bir ağa'nın idâresine tevdi ediyorlardı; bu durum 1865'te Türkiye'nin burayı Mısır'a bırakmasına kadar devam etti. Mahdi devri (1883—1898) Savâkin için felâketli oldu. Zira Savâkin-Berber arasındaki mühim kervan yolu üzerindeki ticâret, bu yolun kapanması neticesinde, tamâmiyle kesildi. İngiltere ile Mısır arasındaki 16 temmuz 1899 muâhede ile, Savâkin, Sudan gibi, İngiliz-Mısır müşterek idâresi altına alındı; bu şehir 1934 sıralarında bütün Sudan'ın en münbit kıyı bölgesi olan Red Sea Province'e dâhil idi.

Savâkin'in o zamanlar eş.-yk. 10.000 nüfusu var idi. Şehir oldukça ihmal edilmiş intibâını uyandırıyor ve binaların hemen yarısı harâbe hâlinde idi, çünkü halk ekseriyâ bunların bakımı için gerekli parayı te'min edemeyecek bir hâlde idi. Yeni kurulan Port-Sudan'da Savâk'n için tehlikeli bir rakip idi ve eskiden bu şehir vâsıtası ile yapılan ticâret ve münâkâlenin mühim bir kısmını kendine çekmiş bulunuyordu. Bu rekabete rağmen, Savâkin mühim bir ticâret mevkii olmak vasfını bir müddet için muhâfaza edebildi ve bâzı çevrelerde Port-Sudan'ın bütün ticâreti inhisarı altına alacağına dâir ümitler gerçekleşmedi. Savâkin'de büyük-küçük ticâret-hâneler Port-Sudan'ın kurulmasından önceki canlı çalışmalarını göstermiyor idi ise de, hâlâ ticâretten kazanç te'min edebilmekte ve ancak bâzı yerli ticâret-hâneler bu durumdan ziyân görmekte idi. Savâkin, sırf yerli ticâretin buraya kuvvetli bir şekilde bağlı olması ve halkın burayı Kızıldeniz eyâletinin başlıca pazar yeri olarak görmesi sebebi ile, mevcûdiyetini muhâfaza edecektir. Savâkin eskisi gibi, hacıların Cidde'ye gitmek üzere gemilere bindikleri başlıca yerlerden biridir. Geçen asrın sonlarında bu yol üzerinde köle ticâreti hâlâ devam ediyordu ve eş.-yk. 3.000 köle buradan Cidde pazarına sevk edilirdi; yalnız İngiltere hükûmeti, büyük zahmetler ile, bu ticârete son verebildi. Savâkin, Atbara'da ayrılan tâlî bir hat ile Port-Sudan'a bağlıdır; bu hat 1905'te yapılmıştır. Savâkin-Tokar hattının (56 İngiliz mili) inşâsı ticâreti arttırmıştır. Bu asrın ilk yarısında, Savâkin'in 56 mil cennûb-i şarkisinde bulunan Tokar'ın mükemmel pamukları deve sırtında Trinitat limanına sevk ediliyor ve buradan gemi ile bir buçuk, iki günlük bir seyahat ile Savâkin'e getiriliyordu. Demir yolundan başka buharlı gemi seferleri Savâkin ile Port-Sudan arasındaki irtibâtı te'min etmektedir. Ayrıca Cidde'ye de vapur seferleri vardır. Başlıca ticâret ve ihrâcat maddeleri pamuk, susam yağı, tereyağı, deri, bal-mumu, zamk, sinâmeki ve fild'sidir.

Bibliyografi: al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden 1884—1891, s. 41; J. M. Hartmann, *Edrisii Africa* (Göttingen, 1796), s. 81; d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, Halle, IV, bk. mad. Suaquem; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 182; *Marâşid al-i'ttilâ* (nşr. T. G. J. Juyaboll), Leiden, 1853, II, 64; G. Schweinfurth, *Reise von Chartum über Berber nach Suakin* (Z G Erd. Berl., 1867, II, 33 v. dd.; H. v. Maltzan, *Reise nach Süd-arabien* (Braunschweig 1873), s. 83, 89, 91,

114; *Encyclopaedia Britannica* (Chicago, 1962), XXI, 490; A. Deflers, *Voyage au Yémen* (Paris, 1889), s. 21 v. d.; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 300 v. d.; *Handbooks prepared under the Direction of the historical Section of the Foreign office*, nr. 98, *Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1920), s. 12, 20, 67, 81, 84, 87, 100 v. d.; Percy F. Martin, *The Sudan in Evolution* (London, 1921), s. 498-505.

(ADOLF GROHMANN.)

SEVBÂN B. İBRAHİM. [Bk. ZU 'L-NÜN.] **SEVDÂ.** AL-SAVDÂ' veya HÂRİBAT AL-SAVDÂ', cennûbî Arabistan'da, eski Ma'in krallığı muntakasında, Cavi havâlisinde, bir şehir harâbesidir. Harâbeyi ziyaret eden J. Halévy buraya *es-Soud* adını verir ve onu aynı şekilde ehemmiyetli bir şehir olan al-Bayzâ'ya bir saat uzaklıkta, onun şimâl-i şarkisinde, gâyet geniş bir harâbeler mecmuası olarak tasvir eder. al-Savdâ' bir tepenin üzerindedir. Eski şehir, her hâlde, bir yangın neticesinde harap olmuş, muhtemelen ehemmiyetli bir sanâiinin, bilhassa mâden sanâiinin merkezi idi; zira hâlâ bugün camlaşmış olan zemin mâden cürûfu ile örtülmüştür. Zamanının ihtişamından bugüne intikal eden şeylerin hepsi şehir surlarının küçük bir bakiyesi ve ayakta kalmış olan bir kaç sütundan ibarettir. D. H. Müller bu harâbenin eski Ma'in şehri Karna'nınki olduğunu tahmin etmektedir. F. Hommel bunun Ma'in kitâbelerinde görülen Naşân şehri ile aynı olduğunu kabûl eder. al-Hamdânî al-Savdâ'ya Naşq kabîlesinin bir kalesi olarak tavsif eder. „Kara-Hisar“ ismi, muhtemel olarak, inşâ malzemesinin siyah volkan lavları veya bazalt taşından oluşu ile izâh olunabilir. Eski Ma'in şehri geç zamanlara kadar itibarlı bir ânedanın merkezi olarak varlığını korumuştur.

Bibliyografi: al-Hamdânî, *Şifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 167; *İklîl*, VIII (bk. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Sudarbiens nach dem Iklîl des Hamdânî*, II, S. B. Ak. Wien, XC VII/III [1881], s. 1001, 1003, 1007, 1010, 1011 ve not 2); J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (JA, VI. seri, 1872, XIX, 29, 83); *Voyage au Nedjran* (*Bulletin de la Société de Géographie*, VI. seri, 1873, VI, 602); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 158; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, (Leipzig, 1904), II, 677, not 3, 689, 690, 695, 696. (ADOLF GROHMANN.)

SEVDÂ. SAVDÂ MİRZÂ MUHAMMED RAFİ' (1713—1781), ordu dilinde eser eser vermiş

olan şâir ve hicivci olup, 1125 (1713)'te Delhi'de doğmuştur. Babası Mirzâ Şafî' (Kâbilli) bir tâcir olup, Hindistan'a yerleşmiş idi. Savdâ Delhi'de tahsil gördü, şiir san'atındaki üstadları Sulaymân-Kulî Hân Vidâd ve Şâh Zuhûr al-Dîn Hâtîm idi. Çağdaşları Mirzâ Maẓhar Cân-i Cânân, Mîr Taķi Mîr ve Hivâca Mîr. Dard gibi, o da yüksek İranlı edip ve şâir Sirâc al-Dîn 'Alî Hân Ârzû'dan edebiyat bakımından çok faydalandı. Savdâ'yı farsçaya tercihan kendi ana dili olan orducada yazmağa ikna eden oldu. Savdâ'nın Ordu dilindeki şâirliği çok çabuk yüksek bir seviyeye ulaştı ve kendisi ordu şiirinin üstadlarından biri olarak tanındı. Takriben 60 yaşında Delhi'yi terk etti ve Farruhâbâd'da kısa bir ikametten sonra, Laknav'a geldi ve ömrünün arta kalan kısmını orada geçirdi. Laknav hükümdarı Âşaf al-Davla onu *Malik al-şu'arâ'* makamına yükseltti. Savdâ 1195 (1781)'te Laknav'da öldü. Eserleri Hâkîm Aşlah al-Dîn Hân tarafından bir araya getirildi ve XIX. asrın başında Kalkûte'de ilk defa neşredildi ve bunu bir çok taş-basmaları tâkip etti.

Savdâ ordu dilinde yazan şâirlerin haklı olarak, en büyüklerinden biri telakkî edilmiştir. Kendisi kaside ve gazelde temâyüz etmiş olup, hicivleri zarif ve keskindir. Musikide de çok mehâreti var idi. Dr. Fallon'un onun şiiri hakkındaki tenkidleri kabûle şâyân degildir.

Bibliyografi: Mîr Taķi Mîr, *Nikât al-şu'arâ'-i urdû* (Bodl., Elliot yazl., nr. 394); Mîr Hasan, *Taķira-i şu'arâ'-i urdû* (her ikisi de Aneuman-i Taraķķi-i Urdû tarafından Avrangâbâd'da neşredilmiştir); Şefta, *Gulşan-i Bêhâr* (1252), s. 147—149; Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindoue et hindoustanie* (2. tab.), II, 66; S. W. Fallon, *A New Hindustani-English Dictionary*, (Benares, 1879), s. XI; Muhammed Husayn Âzâd, *Ab-i hayât* (Lâhôr, 1907), s. 141—172, kezâ s. 22, 43 v. d., 76, 126 v. dd., 188, 199, 208. (A. SİDDİQİ.)

SEVDE. SAVDA BİNT ZAM'A B. 'KAYS B. 'ABD ŞAMS (?—643?) Peygamber'in ikinci zevcesi olup, Kûrays'ın Banî 'Amir kolundandır. Annesi al-Şamûs bint Kays b. Zayd b. 'Amr olup, islâmiyeti ilk kabûl eden kadınlardandır. Sevde, ikinci Habeş muhâceretine katılan müslümanlar arasında, kocası Sakrân ve kendi kardeşi Mâlik b. Zam'a ile birlikte Habeşistan'a gitti. Kendisi evvelâ amcazâdesi Sakrân b. 'Amr ile evlendi ki, bu zât Peygamber ile mekkeliler arasında imzalanan Hudaibiya barışında müşrik kureysîlerin muvâhhası ve meşhûr hatip Suhayl b. 'Amr'ın

kardeşidir. Habeş muhâceretinde hristiyan dine döndüğü söylenen Sakrân, karısı ile, oradan Mekke'ye dönmüş ve Peygamber'in Medine'ye hicretinden önce ölmüştür. Sevde'nin Sakrân'dan İranlılar ile yapılan Calûla harbinde şehit düşmüş olan 'Abd al-Rahmân adında bir oğlu olmuştur. Peygamber'in Sevde ile evlenmesi, onun ilk karısı Hâdîca'nın ölümünden bir ay kadar sonra, kendisini teselli etmek isteyen 'Osman b. Maz'un'un karısı Hâvla bint Hâkîm'in aracılığı ile oldu ve Peygamber Tâ'if ziyaretinden önce ve nübüvvetinin onuncu yılı ramazan ayında, 400 dirhem mehr ile, Sevde ile evlendi.

Sevde hicretin ilk senesinde, Peygamber'in Hâdîca'den doğma dört kızından o sırada evli olmayan Umm Kulsum Âmina ve Fâtîma ile birlikte, Medine'ye kocasının yanına gitti ki, Peygamber Medine'de Mesicid-i nebevî arasına ilk olarak Sevde ve bir az sonra evlendigi 'Âişa bint Abî Bakr için evler yaptırdı. Sevde, Peygamber ile evlendiği sırada genç değil idi. Kendisi zâten uzun boylu ve iri yapılı olduğundan, yaşı ilerledikçe, o kadar şişmanlamış ve ağır canlı olmuş idi ki, vedâ haccında, veya ondan önceki haccda, halkın izdihamından evvel Minâ'ya varmak için, Muzdalifa'de gecelememek husûsunda Peygamber'den iz'n almış idi. Yaşlılığından dolayı hizmetinden memnun olmayan ve Badr savaşında kardeşi 'Abd b. Zam'a'nın müslümanlar tarafından öldürülmesi, eski akrabalarından bazılarının esir olarak Medine'ye getirilmeleri sebebi ile, müşrik kureysî şâirlerin söylemiş oldukları mersiyeleleri okuyup, ağladığını gören Peygamber tarafından kendisine bir talâk-ı r'c'i verilmiş veya boşanmış iken, Sevde'nin sık-sık onun önüne çıkıp, sırf mahşer gününde Peygamber'in zevcesi olarak haşr edilmek arzusunda olduğunu söylemesi üzerine, Peygamber onun bu ricâsını kabûl etmiştir ki, al-Nisâ sûresinin 127. âyeti bu münâsebetle nâzil olmuştur.

Peygamber'in ölümünden sonra geride bıraktığı zevcelerinden biri olan Sevde yoksulları sever, şefkatli, cömert ve çok iyi huylu bir kadındı. Peygamber'in hutbelerinden birinde, zevceleri arasında Allaha en yakın olanının en cömerti olduğu hakkındaki imâsının Sevde'ye âit bulunduğu rivâyet edilir. 'Âişa—„huy bakımından yalnız Sevde'ye benzemek isterdim“ dedi. Sevde'nin Peygamberin ölümünden sonraki hayatı hakkında fazla bir şey bilmeyoruz. Ancak, Halife 'Omar zamanında Peygamber'in zevcelerine ayrılan tahsisattan maaşını ve Haybar hâsulatından hissesini almıştır. Kendisi iyi geliri olmasına rağmen, mütevâzî bir hayat geçirmiş görünüyor.

Sevde'nin ölüm tarihi hakkında kaynaklar iki rivâyet üzerinde durmaktadır: 22 (643) senesinde halife 'Omar'ın hilâfetinin sonlarında veya 54 (674)'te Mu'âviya'nın halîfelîği sırasında. Peygamber ile evlendiği zaman zâten oldukça yaşlı olduğuna nazaran, birinci rivâyet daha doğru olmalıdır. İkinci rivâyet, Mu'âviya'nın, Sevde ile Şafiya'nın Mescid-i nebevîye bitişik evlerini 180.000 dirheme satın almış olmasından çıkmıştır. Mu'âviya bunu, Şafiya [b. bk.]'ninki gibi, Sevde'nin vârislerinden almış olabilir. Sevde Medine'de vefat edip, oradaki Bakî' mezarlığına gömüldü. Kendisinin Peygamber'den çocuğu olmamıştır.

Bibliyografya: İbn Hişâm, *Sıra* (Kahire, 1955), I, 329, 368, 369, 644 v. d.; II, 6, 8, 36, 643 v. d.; İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), Leiden, 1917, I/II, s. 2; VIII (Leiden, 1904) s. 22, 35—39, 43, 118, 149, 151, 157, 199; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 1767, 1769; III, 2437—2440; *Agâni*, IV, 31 v. d.; L. Caetani, *İslâm tarihi* (trc. Hüseyin Cahid [Yalçın]), İstanbul, 1924, s. 325, not 2, s. 335; *al-İşâba* (Kahire, 1939), IV, 330, (nr. 606); *al-İsti'âb* (Kahire, 1939), IV, 317; Buḥārî (Leiden, 1862), s. 422 v. d.; İbn Kaşîr, *al-Bidâya ve'l-nihâya* (Kahire, 1932), III, 131 v. d. (NEŞET ÇAĞATAY.)

SEVİK. SAVİK (A.), önce kavut denen kavrulmuş arpa veya sâir hububat unu, sonra kurutulmuş peynir ve meyve kuru suunu, daha sonra da bu un ile yapılmış çorba gibi bir nevi yiyecek mânalarına gelir. *Savik* bedevilerin ekseriya dağarcıklarına basıp, yolculuklarında yedikleri azıklarıdır. Ayrıca içine bal, yağ, nar suyu ve daha başka maddeler katılan bir hamur tatlısını ifade eder. al-Râzî yiyecekleri sağlık bakımından bahis mevzuu ettiği eserinde, bu cins yiyeceğin te'sirlerinden bahseder.—Abû Sufyân, Badr gazâsının öcünü almak için, 2 (h.) yılının zilhiccesinde, bir süvârî birliği ile, Medine üzerine yürümüş idi. Abû Sufyân önce şehir yakınlarında başarılı bir kaç küçük çarpışmada bulundu ve Peygamber'in kuvvetleri ile yaklaşması üzerine ise, sür'atle kaçıp kurtuldu. Bu kaçış sırasında mekkeliler bilhassa *savik*'ten yapılmış olan yiyeceklerini atmışlar ve müslümanlar bunu ele geçirmişlerdi. Bu vak'a *Sıra*'da *Gazvat al-savik* diye anılmıştır (krş. Caetani, *Annali dell' İslâm*, 2. yıl, § 99).

Bibliyografya: İbn al-Baytâr (trc. Leclerc), II, 308; belli-başlı lugatlerde *savik* maddesi. (J. RUSKA.)

SEVİLLA. [Bk. İŞBİLİYE.]

SEVİR. AL-SAVR, Boğa burcu, burclar mıntakasının ikincisi. Bu adın veril-

mesine sebep olan şekil başı, boynuzları şarka doğru gelecek şekilde, yana sarkmış olan bir boğanın ön yarısını göstermektedir. Bu bure, hakikaten kendisine âit 3 ve şeklin dışında bulunan 11 yıldızdan terekkep etmiştir. Şekil 4 yıldız ile işaretlenmiş olan sözde düz bir hat ile kesilmiştir (kesme=*kaṣ*, ἀποτομή); hakikatte f s 5 o yıldızları çok yassı bir yay teşkil eder. Şimâl boynuzun ucundaki β parlak yıldızı aynı zamanda „Araba sürücüsü“ (Auriga) yıldız kümesine âittir. Greklerin Hyades dedikleri daha küçük yıldızlardan kesif bir küme ortasında, kırmızı parıltılı birinci büyüklükte α bir yıldız olan Boğanın gözü (*Ayn al-savir*) araplar tarafından bir çok isimler ile ifade edilmiştir. *al-Fanik* („büyük deve“) adı galiba tamâmiyle arapçadır: diğer yıldızlar *al-Fanik*'in etrafında toplanmışlardır; *al-Kilâs* („küçük develer“) adı da böyledir. α'nın diğer adları ülker yıldızları ile ilgilidir. Bu yıldızlar kümesine araplar tarafından *al-Nacm* („yıldızlar kümesi“) adı verilmiş olduğundan, α'ya *Hâdi 'l-Nacm* („yıldızları önünde süren“) veya *Tâli 'l-Nacm* ve *al-Dabarân* („yıldızları takip eden“) adı verilir. Bu son isim garp semâ haritalarına Aldebaran şeklinde geçmiştir. Boğanın kulağına yakın olan γ ve π yıldızları *al-Kalbayn* („iki köpek, yıldızları sürenin köpekleri“) adını alır.

Bibliyografya: al-Kazvîni, *Acâib al-mahlûkât* (nşr. Wüstenfeld), I, 35; (trc. H. Ethé, *Kosmographie*, s. 74); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 136.

(J. RUSKA.)

SEYÂBİCE. SAYÂBİCA, سیابیه, SAYÂBİGA, bir kavmin adı. Arapça سیابیه şekli, ismin istikakının delâlet ettiği üzere, gırtlak sesi karşılığı olarak kullanılan ج ile okunmalıdır.

De Goeje, *Mémoires d'histoire et de géographie orientales* (nr. 3, Leiden, 1903, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie*, s. 18 ve 86—91) adlı eserinde, Sayâbiga'ya kısa bir kayıt tahsis etmiştir ki, burada ondan faydalanılmıştır; bir de bk. ayn. mll., *Contribution* (Kon. Ak. v. Wet, Amsterdam, 1875, ingil. nşr. D. Mac Ritchie, *Accounts of the Gipsies of India*, London, 1886).

al-Balâzurî (nşr. de Goeje, s. 373, 2)'ye göre, Sayâbica kavmi İslâmiyetten önce, Basra körfezi sâhillerinde yaşardı (*va kânû kabîl al-İslâm bi 'l-savâhil*). Halife Abû Bakr zamanında (632—634) Bahrayn'de, al-Haṭṭ'a Sayâbiga ve Zoṭṭ'un bir askerî birliği var idi — bu iki kavim, müşterek hiç bir husûsiyetleri olmadığı hâlde [krş. mad. ZOṬṬ], sık-sık birlikte zikredilmiştir — (bk. al-Tabarî, nşr. Zotenberg, s. 838—

923; nşr. de Goeje, I, 1961, 4; Abu 'l-Farac al-İşbahânî, *Kitâb al-ğânî*, XIV, 46), 17 (638) yılında, İran hükümdarının hizmetinde bulunan yabancı asıllı süvârî Osvârî'ler İslâm kumandanı ile bir muâhede aktetmiş ve bu muâhedeyle halife 'Omar tasdik eylemiştir. Buna göre, onlar İslâmiyeti kabûl edecekler ve en yüksek ücret alan askerlerinkine müsâvi bir ücret almak, tercih ettikleri her hangi bir arap kabilesine intisap etmek husûsunda serbest olmak ve yalnız arap olmayanlara karşı savaşmak şartı ile, arapların hizmetine gireceklerdi (*al-Tabarî*, I, 2562 v. dd.). Bunların verdiği örnek Sayâbiga ve Zoṭṭ'lar tarafından tâkip edilmiş ve her ikisi de arapların Tamîm kabilesine intisap etmiş idiler (al-Balâzurî, s. 373 v. d.). 36 (656)'da Sayâbiga'ya Basra hazine-sinin muhâfızlığı tevdi olundu. 'Alî'ye yardım etmeğe gelen Kûfelilerden müteekkil ordu Zoṭṭ ve Sayâbiga'den bir birliği de ihtivâ ediyordu (krş. al-Balâzurî, s. 376; al-Mas'ûdî, *Les prairies d'or*, nşr. ve trc. Barbier de Meynard, IV, 307, burada السيابیه yerine, yanlış olarak, السابیه basılmıştır; al-Tabarî, I, 3125, 3134 ve 3181). Yazîd b. al-Mufarrağ al-Himyârî'nin takriben 59 (677/678)'da yazılmış olan şiirinde „sabahleyin bana zincir vuran vahşî Sayâbig...“ (İbn Kutayba, *Kitâb al-şu'arâ*, s. 212) beyti vardır ki, galiba Sayâbiga'nın zindancı vazifesini yaptığına delâlet etmektedir. 160 (775/776)'da Sayâbiga al-Narbadâ kasabasına karşı girişilen deniz seferine iştirâk etti (krş. al-Tabarî, III, 460 v. dd.) ki, bu şehir Hind'in garp kıyısı üzerinde bulunan şimdiki Broach'tır.

Bu Sayâbiga Sind'den gelmiştir. al-Balâzurî „Sayâbiga, Zoṭṭ ve Andagâr İran ordusunun bir kısmını teşkil etmişlerdir; onlar Sind halkından idiler. İranlılar onları esir edip, kendilerine bu hizmeti yüklediler“ demektedir (s. 375, 6—7). al-Cavâlîkî (*al-Mu'arrab*, nşr. E. Sachau, Leipzig, 1867, s. 82) aynı şeyi söylemektedir: „al-Laya“ diyor... Bunlar *İstiyâm* (استياع, cem. استياع, al-Muḥaddasî², nşr. de Goeje,

s. 10, 17)'a refâkat eden Sind halkındandırlar; bu kelimenin menşei meçhuldür; gemilerdeki denizcilerin reisi mânasına gelmektedir; sonra, diğer bir kaynağa göre, „Sayâbiga, Basra'da polis ve hapishane muhâfızı olan sindlilerdir“. *Lisân al-'arab* (III, 118 v. d.)'da zikredilen İbn al-Sikkî (ölm. 857) aynı mâlûmatı vermektedir: „Sayâbiga, muhârebe etmek için, ücretli olarak tutulmuş olan Sind halkıdır ve muhâfızlık vazifesi yaparlar“. Aynı izâhat *Tâc al-arûs* (II, 56)'ta verilmiştir.

Birbirine mutâbık olan bütün bu haberlerden açıkça anlaşılmaktadır ki, Sayâbiga yara-

tılıştan savaşçı, inzibatlı, denize alışkın ve sâdik kimseler idi ve bu vasıflar onları gerek kara, gerek deniz kuvvetlerine katılmağa, muhâfız kuvvet, asker, polis me'muru, zindancı ve hazine muhâfızı hizmetlerini görmeğe müstait kılıyordu. Yukarıda anılan arapça metinlerin el-yazmalarının bütün nüsha farkları doğru olan *Sayâbiga* şeklinden gelmektedirler (bk. bir de al-Mubarrad, *Kâmil*, nşr. W. Wright, Leipzig, 1864, s. 41,3 ve 82,17). Sîbavayh (nşr. Derenbourg, II, 209,5—6)'in de verdiği şekil bu olup, „netice itibârî ile, *Saybagîyân* cemi

şekline muâdil olan ج'li bir nisbet şekli ve yabancı bir kelime olmak gibi iki husûsiyeti birleştirdiğinden, *Sayâbiga* denmektedir“ diye ilâve eder. al-Cavâlîkî (*göst. yer.*)'ye göre, müfredi *Saybagî*'dir. Şimdi de Goeje (*ayn. esr.*, s. 88) Irak halkının ā seslisini e şeklinde telâffuz ettiklerini ve bu müşâhadenin arap lehçelerinde mücerret bir hâdisе olmadığını göstermiştir. William Marçais de aynı dil hâdisesinin Tunus arapçasında bulunduğu dikkati çekmiştir. Bu aşağıdaki muâdeleti tespit etmemize imkân vermektedir: سبابية *Sayâbiga*

< müfred سبابية *Saybagî* = سبابية *Sābagî* < سبابية

Sābag. *Lisân al-'arab* (*ayn. yer.*), diğer taraftan „bâzan *Sābag* denilir“ diye kaydeder.

Eski *Sābag* şekli de Goeje'ye Hendrik Kern tarafından gösterilmiş idi. H. Kern tarafından istifade edilememiş olan vesikalar sayesinde kelimenin ses değışmelerini tesbit etmek kolaydır. *Sābag* < *Cāvaka* = Sumatra, arap coğrafyacılarındaki جاب *Zābag* (yanlış olarak, *Zābec* şeklinde transkripsiyonu yapılmıştır) tebâdülü böylece tahakkuk eder: Sumatra adasının bu ad ile en eski zikri, milâdî III. asırda Wan Çen'in *Nan çov yi vu çe*'sinde ve K'au Tai'in *Fu-nan t'u su çuan*'ında 社薄 *Sō-po*

(eski telâffuz *Ca-bak = *Cāvaka* > arap. *Zābag*) şeklinde bulunmaktadır. Çok daha sonra onu *Mahāvamsa* (LXXXIII, 36—48 ve LXXXVIII, 62—75)'da aslı şekli olan *Jāvaka* (telâffuz. *Cāvaka*; bu metinler için krş. G. Ferrand, *L'empire sumatranais de Çrivijaya*, J A, seri 11, XX, 170—173) meydana çıkmaktadır. XIII. asırda, 1264 tarihli bir Tamil kitâbesinde, yukarıdaki okunuşların dravîdçe şekli olan *Šāvaka* (*ayn. esr.*, 1922, s. 48) vardır. Tamil dilinde kelimenin ilk harfi, farksız olarak, c, ç, ş ve hattâ s, yâni ünlü ve ünsüz damak sesleri ve ıslıklı damak ve dişle arastırılan sesleri gösteren / ile kaydedilmiş olup, bu harf, başka bir alfabeye naklinde, umûmiyetle damak sesi ile nakledilir; bun-

dan *cā>śā* olmuştur. Hintçe *s*'nin *s*'ye, yâni ıslıklı damak sesinin ıslıklı diş sesine geçmesi eldeki misâle göre, *śāva* 'nın arapça *Sābag* şekline girmesi tamâmiyle kaideye uygundur: Sankritçede *शङ्ख* *śāka* („tik ağacı“, *Tectona grandis*) kelimesinde buna muvâzi bir misâl vardır ki, bu kelimenin çok defa, yanlış bir şekilde, *sāc* yazılan *śāg* olduğu görülmektedir.

Şu hâlde *Sayābiga* Hindistan'a, sonra Irak'a ve Basra körfezinin göçmüş olan eski sumatralı muhâcirlerin soyundan gelmekte olup, bu son yerlerde islâmiyetten önce mevcut oldukları bilinmektedir. Bu durum hiç de şaşırtıcı bir şey değildir; çünkü esâsen sumatralıların çok eski tarihlerde Madagaskar'da iskân toplulukları kurduklarını [bk. mad. ZĀBAG] ve şarka doğru giden yolun onlarca mâlûm olduğunu biliyoruz. (GABRIEL FERRAND.)

SEYDİ ALİ REİS. SAYDİ 'ALİ RÂ'İS, 'ALİ B. HUSAYN (? — 1562), mâceralı Hindistan seyahati ve deniz coğrafyasına âit eserleri ile şöhrat kazanmış bir türk denizcisi. Galata'daki Dâr-ül-sinâ-i âmire kethudası olan Hüseyin'in oğlu olup, XVI. asrın başlarında doğmuştur. Aslen Sinoplu olan büyük babası da, Fâtih Mehmed zamanında, Galata tersanesi kethudalığı yapmıştır. Seydi Ali, bu âile mesleğini devam ettirerek, küçük yaşta tersane hizmetine girmiş. Rodos'un zaptından (1522) başlayarak, donanmanın Akdeniz'deki bütün hareketlerine, Barbaros Hayreddin'in maiyetinde savaflara katılmış. Preveze muhârebesinde, Osmanlı donanmasının sol cenah kumandanı olarak, temâyüz etmiş ve daha sonra, kapudan-ı deryâ Sinan Paşa ile birlikte, Trablus garb'ın fethinde (1551) bulunmuştur. Bu seferlere muvâzi olarak, bahriye teşkilâtı içindeki mevkii de yükselmiş. Önce azaplar kâtipliğine, sonra Galata tersanesi kethudalığına tâyin edilmiş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* III, 498 v.d.), nihâyet hassa reisi, yâni dev'ete âit harp gemisi kumandanı olmuştur.

Seydi Ali Reis, Trablus-garp seferinde iken, Cidde'ye saldıran, hattâ Süveyş tersanesini tehdit eden portekizlileri. Bâb al-Mandeb ve Basra körfezinden çıkarmak için. 30 kadirga-lık bir donanma ile, 'Umân denizine açılan Mısır kapudanı Piri Reis [b. bk.]'in Maskaş'ı zapt ve Hürmüz'ü muhâsara etmesine rağmen, donanmanın büyük kısmını Basra'da bırakarak, 3 kadirga ile geri dönmek zorunda kalmış ve gemilerden birisi de yolda parçalandığından, ancak 2 kadirga ile Mısır'a avdet edebilmiş idi (1552). Piri Reis bu muvaffakiyetsizliğin cezâsını hayatı ile ödemiş. Süveyş kapudanlığı Kaşif sancak beyliğinden mâzul Murad Reis'e

tevcih edilmiş ve kendisine Basra'daki donanmadan 8 gemiyi orada bırakarak, diğerlerini alıp, Süveyş'e getirmesi emrolunmuş idi. Bu sırada Kanûni Süleyman Naheivan seferine hareket ettiğinden (18 ramazan 960 = 28 ağustos 1553), Seydi Ali Reis de, sefer-i hümayûn hizmeti için ordu ile birlikte, yola çıktı. Halep kışlağına varıldıktan bir müddet sonra, 15 kadirga ve 2 barça (*bargie*) ile Basra'dan çıkan Murad Reis'in, Hürmüz açıklarında bir Portekiz donanması ile giriştiği muhârebeyi kaybettiği, barçalardan birinin düşmanın eline geçtiği ve hayli hasâra uğrayan Osmanlı gemilerinin tekrar Basra'ya sığındığı haberi alındı. Bunun üzerine Kanûni Süleyman, 960 zilhiccesi sonlarında (kânûn I. başları 1553) Seydi Ali Reis'i „150 akçe yevmiye ile“ (Başvekelet arşivi, *Mühimme*, IV, 26) Süveyş kapudanlığına tâyin ve onu, Basra'daki donanmayı alıp, Mısır'a getirmeğe me'mûr etti (*Mir'ât al mamâlik*, İstanbul, 1313, s. 14). 1 muharrem 961 (7 kânûn I. 1553)'de Halep'den hareket eden Seydi Ali Reis, Urfa — Nusaybin — Musul — Bağdad üzerinden safer ayı sonunda (3 şubat 1554) Basra'ya vardı ve beylerbeyi Mustafa Paşa'dan mevcut 15 kadirgayı teslim aldı ise de, gemilerden bir kısmını tâmir ettirmek gerektiği ve denize açılmak için, „der-yâ mevsiminin“ geçip, Portekiz donanmasının üslerine çekilmesini beklemek daha münâsip görüldüğü için, 5 ay Basra'da kalmak mecbûriyeti hâsıl oldu. Bu arada, beylerbeyi Mustafa Paşa, Basra önündeki adaların hâkimi kesilen âsi Olayyân-oglu'nun muhtemel bir hareketine karşı, Seydi Ali Reis'i 5 kadirga ile muhâfaza-ya me'mûr etmiş ve kendisi de Havîza kalesi üzerine yürürken, kadirgalardaki Mısır askerlerini de alıp-götürmüştü. Ancak kale alınmadığı gibi, donanma tüfenk endazları hayli zâyîât vermişlerdi.

Nihâyet mevsim ilerlemiş ve Hürmüz taraflarına keşfe gönderilen bir gemici portekizlilerin yol üzerinde 4 barçadan başka gemileri bulunmadığı haberini getirmiş idi. Bunun üzerine, Seydi Ali Reis hazırlıklarını tamamlayarak, 1 şâbân 961 (2 temmûz 1554)'de, 15 kadirga ile, Basra'dan hareket etti. Abadan'dan sonra Katif'e ve Bahreyn'e uğrayıp, Hürmüz adasını geçti ve 10 ramazan (9 ağustos) sabahı Horfağan şehri civârına geldiğinde, 4 barça, 3 kalyon, 6 karavola ve 12 grabdan müteşekkil 25 parçalık bir Portekiz donanması ile karşılaştı. Her iki taraf da derha' harp nizâmına geçti ve yatsiya kadar devam eden şiddetli bir muhârebe sonunda, Portekiz kalyonlarından biri top ateşi ile batırıldığından, düşman donanması geri çekilmek zorunda kal-

dı. Böylece bu ilk savaşı kazanan Seydi Ali Reis, yoluna devam ederek, Uman'ı geçti ve 26 ramazanda (25 ağustos) Maskaş kalesi ile Kaşhât civârına geldiğinde, Maskaş limanından çıkan 12 barça ve 22 grabdan mürekkep 34 gemilik yeni bir Portekiz donanmasının hücumuna mâruz kaldı. Başlayan muhârebeye Portekiz barçalarından 6'sı batırıldı ise de, Osmanlı kadirgalarından biri kumbara ile tutuşup yandığı gibi, 5 kadirga da battı ve bunların reisleri güçlkle kurtarılabildi. Üstelik çıkan şiddetli bir fırtına yüzünden de gemiler demir taramaya başladı. Bu sebeple Seydi Ali Reis, geriye kalan 9 kadirgayı kurtarmak için, Arap yarım-adası sâhillerinden uzaklaşmaya mecbûr kaldı ve o gece Uman denizine doğru yelken açtırdı (tâsilât için bk. *Mir'ât al-mamâlik*, s. 17 — 21). Bu da üç buçuk yıl sürecekt olan uzun ve mâceralar ile dolu bir seyahatin başlangıcı oldu.

Seydi Ali Reis, emrindeki kadirgalar ile, Kirmân sâhillerini tâkiben, Câş (Jask)'a ve Bender-Şahbâr'a uğradıktan sonra, Gvâdar'a gelmiş ve Mısır'a varmak için, oradan Yemen istikametine tevaccüh etmiş idi. Fakat bir kaç gün sonra Uman'a yaklaşıldığı vakit, Zafâr ile Şahr açıklarında „fil tufanına“ tutulmuş ve yelken açılmadığından, gemiler fırtına istikametine Hindistan'a doğru sürüklenmeye başlamış idi. Böylece Belûcistan açıklarından Diu önlerine gelinmiş, fakat burası portekizliler elinde bulunduğu için, oradan uzaklaşmış ve yolda bir girdap güçlkle atlatılarak, Gucarat'a tâbi Daman (Damaun) limanına girilmiş idi. Ancak bu sırada kadirgalardan 3'ü batmış idi. Osmanlı donanması efrâdı Daman'da iyi karşılanmış, lâkin kendilerini tâkip eden bir Portekiz donanmasının yaklaştığı haber alınınca, Seydi Ali Reis batan kadirgaların toplarını ve teçhizatını şehrin hâkimi Esed'e emânet bırakarak, geriye kalan 6 kadirga ile, daha emin bir liman olan şimâldeki Sûrat'a bareket etmeği uygun bulmuş idi. Bununla beraber kadirgalar efrâdının bir kısmı, sonu mâlûm olmayan yeni bir yolculuğa çıkmaktan ise, müslüman Daman hâkiminin hizmetine girmeyi tercih etmişlerdir.

Seydi Ali Reis, Basra'dan çıkışından tam 3 ay sonra, Sûrat'a vardığı vakit (1 zilkade 961 = 28 eylül 1554), Broc kalesi üzerine yürümekte olan Gucarat sultanı Ahmed, kendisine haber gönderip, 200 tüfenkçi istedi ve ve bu kalenin fethinde Osmanlı askerlerinden geniş ölçüde faydalandı. Diğer taraftan Osmanlı kadirgalarını tâkip eden bir Portekiz donanması Sûrat limanına saldırmış ise de, gemiler efrâdının karaya çıkıp, mukavemet et-

meleri karşısında, bir netice elde edememiş idi. Lâkin bütün olup-bitenler, mevcûdu 6 kadirgaya inmiş bulunan Süveyş donanmasının Portekiz gemilerinden yol bulup, Mısır'a dönmek artık imkânsız olduğunu göstermiş idi. Bu yüzden Osmanlı askerleri arasında da inzibatsızlık baş-göstermiş ve içlerinden bir çoğu, Gucarat'ta yerleşmek kararı ile, gemilerini terk etmişlerdi. Bu vaziyette yurda kara yolu ile dönmek icâp ettiğine kanâat getiren Seydi Ali Reis, kadirgaları, silâh ve mühimmatı ile birlikte, Sûrat hâkimi Hudâvand Han'a teslim edip, bedellerinin İstanbul'a gönderilmesi için sened aldıktan sonra, kendisine sâdik kalan Mısır yeniçerileri kethudası Mustafa, tüfenkçiler serdarı Ali Ağa, Turnacı-başî zâde Yetim Ali Çelebi ve 50 kadar asker ile, 962 muharremi başlarında (teşrin II. sonları 1554) Gucarat'ın merkezi Ahmedâbâd'a müteveccihen yola çıktı. Sûrat hâkimi de İstanbul'a mektup göndererek, Seydi Ali Reis'in hareketini ve kadirgaların bozulup, toplarının kalede hıfz olduğunu bildirince, kendisine ve Gucarat sultanı Ahmed Han'a yazılan nâme-i hümayûnlarda, imkân bulunursa, topların Mısır'a gönderilmesi, bu mümkün olmadığı takdirde, küfâr üzerine yeniden donanma sevkedileceği için orada muhâfaza edilmesi istendi (bk. metin A. Feridun, *Munşâ'at al-salâfin*, I, 617 v. dd.).

Türk amiralinin çok iyi bir şekilde kabûl etmiş olan Ahmed Han, Seydi Ali Reis'in teslimini talep için gelen bir Portekiz elçisinin istegini reddettiği gibi, Seydi Ali Reis'e, Gucarat'ta kalacak olursa, Broc vilâyetini tevcih ve ayrıca zengin dirlikler tahsis edeceğini bildirdi. Fakat Seydi Ali Reis, bu teklifleri reddederek, safer ayı ortalarında (kânûn II. başları 1555) Ahmedâbâd'dan ayrıldı ve Radhanpur yolu ile Sind'e vardı (rebiülâhır başları = 1555 şubat sonları). Buranın hukûmdarı Şah Hasan Mîrzâ'nın, kendi hizmetine girmesi için yaptığı teklifi kabûl etmemekle beraber, âsi 'İsâ Tarhan'a karşı giriştiği savafta kuvvetleri ile ona yardım etmek zorunda kaldıktan sonra, arkadaşları ile birlikte, Sind'den hareketle Sultanpur-Multan üzerinden şevval başlarında (ağustos sonları) Lâhur'a ulaştı ve Humâyûn Şah'dan geçiş müsâadesi almak için oradan da Dehli (Delhi)'ye gitmek zorunda kaldı. 962 zilkadesi sonunda (16 teşrin I. 1555) Dehli'ye varan Seydi Ali Reis kafillesi büyük bir merâsim ile karşılandı ve Humâyûn'un taliflerine ve hediyelerine nâil oldu. Hattâ Humâyûn Şah, Seydi Ali Reis'e yevmi 100 akçe, arkadaşlarına da 100.000'er akçelik birer dirlik teklif ederek, onları kendi hizmetine almak

istedi ise de, onlar bunu kabûl etmediler ve sâ-dece yağmur mevsimi geçinceye kadar beklemeye râzî oldular. Bu arada Humâyûn'un vefatına da şahit olan Seydî Ali Reis, 17 rebiülevvel 963 (30 kânûn II. 1556) 'te Dehli'den ayrılarak Lâhur'a döndü ve yeni hükümdar Akbar Şah'dan gerekli yol ruhsatını aldıktan sonra Efganistan-Türkistan-Hazer üzerinden Anadolu'ya ulaşmak gâyesi ile rebiülâhır ortalarında (şubat sonları 1556) Kâbil'e doğru hareket etti. Kâbil'de Humâyûn'un oğulları Mehmed Hâkim Mîrzâ ve Farrûh-Fâl Mîrzâ ile de görüşen Seydî Ali Reis, cemâziyelâhır sonlarında (mayıs başları) oradan yola çıkarak, Karabağ-Mervan-Keş üzerinden şâban başlarında (haziran ortaları) Semerkand'a vâsıl oldu ve oranın hükümdarı Barak Han'ın vilâyet teklifini de kabûl etmeyecek, 5 ramazanda (13 temmûz) Semerkand'dan ayrıldı.

Buhârâ civârına gelindiğinde, kafilâ özbeklerin hücumuna uğramış, bu arada Seydî Ali Reis yaralanmış ve arkadaşlarından birisi de öldürülmüş idi. Bundan dolayı kendilerinden af dileyen Seyyid Burhan Han'ın misâfiri olarak 15 gün Buhârâ'da kalan Seydî Ali Reis ve yol arkadaşları, Ceyhun'u gemiler ile geçerek, Horasan-Hive üzerinden Hârizm'e gelmişler ve oradan da Deşt-i Kıpçak'a dalmışlardı. Fakat bir ay kadar yol alındıktan sonra, rusların müslümanlara yol müsâadesi vermedikleri öğrenilince, İran üzerinden yola devam etmek için, tekrar Hârizm'e dönmek mecbûriyetinde kalmış ve Bâverd-Tûş yolu ile Meşhed'e gelmiş idi (1 muharrem 964 = 4 teğrin II. 1556). Silâhlı bir Osmanlı kafilâsinin seyahatinden şüphelenen ve bunların Anadolu'dan Semerkand hükümdarı Barak Han'a gönderilen rûmîler olabileceğini düşünen Meşhed hâkimi, Seydî Ali Reis ve arkadaşlarını tevkif ettirmiş ise de, bir müddet sonra serbest bırakarak, Şah Tahmasb I.'a göndermeği uygun bulmuş idi. Nişâpûr-Damgan üzerinden Rey'e gelen Seydî Ali Reis, burada şahın oğlu Muhammed Hudâbanda tarafından kabûl edilmiş, fakat Kazvin'e vardığında (safer sonu = 1 kânûn II. 1557) şehre sokulmayarak, göz hapsine alınmış idi. Nihâyet şâha takdim ettiği bir murabbâ sâyesinde serbest bırakılan ve hil'at ile taltif edilen Seydî Ali Reis, Tahmasb I.'ın Kanûnî Süleyman'a hitâben yazdığı bir nâmeyi de hâmil olarak (bk. metin: A. Feridun, II, 71 v.d.), 964 rebiülâhır başlarında (şubat başları 1557) Kazvin'den ayrıldı ve Dergezin-Hemedân-Kasr-ı Şîrin ve Şehrbân yolunu tâkiben aynı ayın sonlarında Bagdad'a vardı. Bu sürele Seydî Ali Reis, Basra'dan çıkışından 3 yıl, 7 ay sonra ve Sûrat'tan hareketinden iti-

bâren de 2 sene 3 ay süren uzun ve getin bir yolculuğun sonunda tekrar Osmanlı topraklarına dönmüş oluyordu.

Bir an önce pâdişahın huzûruna varıp, Süveyş donanmasının uğradığı kayıptan dolayı affını istirham etmek isteyen Seydî Ali Reis, arkadaşları ile birlikte, cemâziyelevvel başlarında (mart başları 1557) Bagdad'dan hareketle 2 ay sonra (receb başları = mayıs başları) İstanbul'a geldi ve Kanûnî Süleyman'ın Edirne'de bulunduğunu öğrenince, hemen oraya hareket etti. Huzûra kabûl edildiğinde, sergüzeştini nakl ve görüştüğü muhtelif müslüman hükümdar ve beylerinden getirdiği 18 mektubu takdim edince, pâdişahın ve sadrazâm Rüstem Paşa'nın iltifat ve ihsanlarına nâil oldu. Ancak öldüğü rivâyetleri üzerine Mısır kapudanlığı Kurd-oğlu Hızır Reis'e verilmiş olduğu için, Seydî Ali Reis'e yevmi 80 akçe ile dergâh-ı âlî müteferrikalığı tevcih edildi ve birleşmiş olan 4 yıllık ulûfesi de ödendi. Bu kadar mâceradan sonra artık kendisi de donanma hizmetinden ayrılmak istemiş olacak ki, çok geçmeden Diyarbekir timar defterdarlığına tâyin olundu (receb sonları 964 = mayıs sonları 1557) ve bu vazifede iken, 970 cemâziyelevvelinde (27 kânûn I. 1562—25 kânûn II. 1563) vefat etti. Onun mâceralı seyahati kısa zamanda her tarafa yayılmış ve „başına Seydî Ali hâlleri geldi“ sözü türkçede bir mesel olarak yerleşmiştir.

Eserleri: Bir denizci olarak kendisine baklı bir şöret te'min etmiş olan Seydî Ali Reis te'lif ettiği gemi sevk ve idâresine, deniz coğrafyasına ve hey'ete dâir eserleri ile de bir ilim adamı hüviyetini hâiz bulunduğunu göstermiştir. O kadar ki, Kâtip Çelebi'ye göre, Seydî Ali Reis'ten sonra tersane ocagına onunla mukayese edilebilecek bir başkası gelmemiştir (bk. *Tuhfat al-kibâr*, İstanbul, 1141, s. 62).

1. *Mir'ât-i kâinât*. Usturlabın imâl ve istimalinden, güneşin irtifâından, yıldızların uzaklığından, kıblenin ve öğle vaktinin tâyininden, nehirlerin genişliğinin tesbitinden ve rub'î müceyyipten bahseden bu eser 5 makale hâlinde tertiplenmiş 120 bâbtan müteşekkildir. Seydî Ali Reis esas itibâriyle bahriyeye âit olan bu eserine ilm-i nücûmdan bazı bahisler de ilâve etmiştir (yazma nüsha: İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 1824).

2. *Hulâsat al-hayâ*. Haleb'te bulunurken, hey'et ve riyâziyât dersleri alan Seydî Ali Reis, hocası Hamd Allâh b. Şayh Camâl al-Dîn'in bu ilim sâhalarında türkçede de bir eserinin bulunması lüzumunu belirtmesi üzerine, Ali Kuşçu [b. bk.]'nın hey'ete âit *Fathîya*'sini

tercüme etmiş, ancak bununla iktifâ etmeyecek, Mahmûd b. 'Omar al-Çagmîni'den ve Kadî-zâde-i Rûmî Mûsâ Paşa'nın eserlerinden de faydalanarak, tercümesine birçok ilâveler yapmıştır (yazl. Ayasofya kütüp., nr. 2591, Nuruosmaniye, nr. 2911).

3. *Kitâb al-muhtâ fî 'ilm al-aflâk va 'l-abhâr*. Seydî Ali Reis, kısaca *Muhtâ* adı ile tanınmış olan bu meşhûr eserini, 1554'te Haydarâbâd'da bulunurken, kaleme almıştır. Geçirdiği tecrübelerden sonra, kaptanlara ve gemicilere, kılavuz almadan Hind denizlerinde kolaylıkla seyrü sefer imkânını verecek bir kitap hazırlamak isteyen müellif, eserini te'lif ederken, bu hususta evvelce yazılmış olan bir çok kitaplardan istifâde ettiği gibi, bunlara şahsî müşâhedelerini de katmıştır. 10 bâb ve 50 fasla ayrılmış olan eser cihet tâyini, zaman hesabı, takvimler, pusla taksimatı, denizcilikte ehemmiyetli bazı yıldızların tutu ve gurupları, meşhûr limanlar, Hindistan'ın rüzgâr-altı ve rüzgâr-üstü sâhilleri ile Hind denizindeki adalar, rüzgârlar, tayfunlar ve seyr-ü-sefer yolları hakkında mühim mâlûmatı ihtivâ etmekte, ayrıca dördüncü bâbına, Yeni Dünya (Amerika)'ya âit bir fasıl da ilâve edilmiş bulunmaktadır. Kâtip Çelebi *Cihannûmâ*'sında Seylan, Cava, Sumatra ve diğer adalar hakkında verdiği bilgiyi aynen *Muhtâ*'ten nakletmiş, diğer taraftan eserin Hind Okyanusu'na, deniz astronomisine ve fizikî coğrafyaya âit kısımları, geçen asırdan itibaren bir çok Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. J. v. Hammer, eserin deniz astronomisine âit kısımlarını ingilizceye (*Extracts from the Mohit, Journal of the Asiatic Society of Bengal*, III, V-VII, 1834—1838), Luigi Bonelli, 4' ve 6. bâblar ile 7. bâbın bir kısmını italyanca (*Rendconti della reale academia dei Lincei*, 1894) tercüme ettikleri gibi, Hind Okyanusu'ndaki adalar, limanlar ve Yeni Dünya faslı da M. Bittner tarafından almancaya tercüme edilerek, Seydî Ali Reis'in târiflerine göre yapılmış 30 harita ile birlikte, negredilmiştir (*Die topographischen Kapitel des indischen Seespiegels, Mohit, Festschrift*, 1897).

4. *Mir'ât al-mamâlik* Seydî Ali Reis'in Hindistan'dan Bagdad'a dönüşünde yol arkadaşlarının, görülen şehirleri, seyr olunan acâyip ve garâyibi, ziyâret olunan türbeleri ve çekilen meşakkati anlatan bir kitap yazmasını istemeleri üzerine kaleme almağa başladığı bu eseri, 965 safiri ortalarında (kânûn I. başları 1557) İstanbul'da tamamlamıştır. Süveyş kapudanlığına tâyininden itibaren sergüzeştinin bir hikâyesi olan bu eserde Seydî Ali Reis geçtiği memleketler, tanıştığı hükümdarlar ve şahidi olduğu vak'alar hakkında da mâlûmat vermek-

tedir. Aynı zamanda bir seyahat-name vasfını hâiz olan *Mir'ât al-mamâlik*'in türkçe metni, Necip Âsım'ın bir mukaddimesi ile birlikte, Ahmed Cevdet tarafından neşredilmiş (İkdam kütüp., İstanbul, 1313) ve Hayrullah Örs-Mustafa Nihat Özön tarafından da bazı seçmeler yapılmıştır (*Hindistan'dan İstanbul'a*, Ankara, 1935). Bunlardan başka eser H. Friedrich Diez tarafından almancaya (*Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1815, II, 133—267), M. Morris tarafından kısmen fransızca (*Journal Asiatique*, 1826 IX, X), A. Vambéry tarafından ingilizceye (*The travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London, 1899) ve nihâyet Ş. Zumnunab tarafından da rusçaya (*Memleketter Küzgüsü*, Taşkend, 1963) tercüme edilmiştir.

Seydî Ali Reis aynı zamanda şâir olup, şiirlerinde „Kâtibi“ mahlasını kullanmış ve „Kâtibi-i Rûmî“ diye de tanınmıştır. Mürettep divânı olmayıp, eserlerinde, bilhassa *Mir'ât al-mamâlik*'te, şiirlerinden örnekler mevcuttur. Seyahati esnasında hükümdarlara takdim ettiği gazelleri sâyesinde iltifat ve ihsanlara nâil olmuş, hattâ, Meşhed'de ve Kazvin'de olduğu gibi, gene, şiirleri sâyesinde hapisten kurtulabilmiştir. Hindistan'da çağatayca öğrenen Seydî Ali Reis bu dilde de şiirler yazmıştır. Çağatayca gazellerini beğenen Humâyûn Şah, doğu türkçesini kullanmada gösterdiği muvafakiyetten dolayı, onu Ali Şîr Nevâî ile mukayese ederek, kendisine „Mîr Ali Şîr-i Sâni“ unvanını vermiştir (bk. *Mir'ât al-mamâlik*, s. 49).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âlî, *Kunh al-ahbâr*, yazma nüshalar, Kanûnî devri vekayii, 51. vak'a; İbrahim Peçevi, *Tarih* (İstanbul, 1281), I, 367—384; Münecimbâşı Ahmed, *Şahâif al-ahbâr* (İstanbul, 1284), T. trc. III, 506 v.d.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1286), 534—539; Mehmed b. Mehmed, *Nuḥbat al-tavâriḥ va 'l-ahbâr* (İstanbul, 1276), 86—90; Mehmed Şükrü, *Esfâr-ı bahriye-i Osmâniye* (İstanbul, 1306), 443—454; Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 270—272; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, fihrist; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), 68—73. (ŞERAFETTİN TORAN.)

SEYF B. ÖMER. SAYF B. 'OMAR AL-ASADİ (USAYDİ) AL-TAMİMİ (?—816?) Kûfa asıllı bir tarihçi olup, Harûn al-Râşîd devrinde Bagdad'da yaşamış ve 180 (796/797) veya 200 (815/816)'de (Bagdadi İsmail Paşa *Hadiyat al-'arifin asmâ al-mu'allifin va 'asâr al-muḥannifin*, I, İstanbul, 1951, sütun 413) vefat etmiştir. İbn al-Nadîm'in *al-Fihrist*

(nşr. Flügel, s. 94)'inde kaleme aldığını bildirdiği *Kitāb al-futūḥ al-kabīr va 'l-Ridda* ve *Kitāb al-Camal va masīr 'Aīša va 'Alī* adlı eserleri zamanımıza kadar intikal etmemiştir. Ancak islām tarihinin en büyük müverrihlerinden al-Tabarî'nin bilhassa *Ridda* hâdiseleri ve ilk islām fütūḥâtının tasvirinde terciban kullandığı mufasssal rivâyetlerin sâhibi bulunması bu devre ile uğraşan garph müelliflerin haklı-haksız bir çok târizine hedef olmasına sebep olmuştur. Bu cümleden olarak Wellhausen ve onu tâkiben Caetani, Sayf'ın rivâyetlerinde, bilhassa tarih sırası cihetinden, sık-sık rastlanan ve ilki, zarurî olarak, diğerlerini tevlit etmiş bulunan hatâlara dayanarak, onu rivâyetlerinin bütünü ile çürütmeğe çalışmışlar ve daha sonraki garph tetkikçilerin Sayf'ın değeri hakkında tek taraflı ve menfi hükümlere varmalarında müessir olmuşlardır. Sayf'ın, yaşadığı zaman ve muhitin temâyüllerine uygun olarak, Irak hadîs mektebinin ve mensup olduğu Tamîm kabilesinin görüşünü temsil ettiği muhakkaktır. Bununla beraber muâsir kaynak bilgisi ile aydınlanması mümkün olmayan ilk islâmî devre hakkında en canlı ve en renkli tasvirler onun kaleminden çıkmadır. İlk islâm fetihlerinin istikameti bakımından Sayf'ın rivâyetleri coğrafi izâhi en kolaylıkla mümkün olanlardandır. Bu bakımdan msl. M.J. de Goeje'nin ilim âlemince Suriye'nin müslümanlar tarafından fethi hakkında son söz olarak kabul olunan *Mémoire sur la conquête de la Syrie*² (Leiden, 1900) adlı eserinde Acnâdîn ve Yarmūk savaşlarının sırası hakkında varılmış olan hükmün de, Sayf rivâyetlerinin iyice tetkik süzgeçinden geçirildikten sonra, hassaten bölgenin coğrafi hususiyetleri göz önüne alınarak, bir gözden geçirmeğe tâbi tutulması belki de gerekecektir.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 213; J. Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (*Skizzen und Vorarbeiten*, Heft 6), Berlin, 1899, s. 3 v.dd. (türkçe trc. Fikret İşıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş*, İstanbul, 1960), bk. fihrist; L. Caetani, *Annali*, bk. fihrist; W. Hoenerbach, *Waṭīmas Kitāb ar-ridda* (*Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, Jahrgang, 1951, nr. 4), s. 212 (10), 224 (12) v.d., 236 (34); F. İşıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), bk. fihrist.

(FİKRET İŞILTAN.)

SEYF B. Zİ YEZEN. SAYF B. Zİ YAZAN, Himyarî hükümdar hânedanına mensup, cenûbî arabistanlı bir arap serger-

desi. Zü Nuvās zamanından beri hüküm sürdükleri cenûbî Arabistan'dan habeshîlerin kovulması hâdisesi ile arap tarihinde bir rol oynamıştır. Yerli rivâyet onun, habeshîlerin yabancı hâkimiyetine karşı, önce Bizans sarayından, daha sonra Sâsânî hükümdarı Husrav'den yardım istemiş olduğunu bildirir. Husrav, bu kadar ümitsiz bir iş için hiç bir şey fedâ etmek istemediğinden, sâdece hapishanelerde bulunan bir mikdar mücrimi, Vahriz adında bir reisin idâresinde oldukları hâlde, yardımcı kuvvet olarak, Sayf'ın yanına katmış imiş. İşte bunlar ve Sayf'ın yabancı hâkimiyetine karşı ayaklanan vatandaşları tarafından habeshîler, Masrûk'un kumandası altında bulundukları hâlde, mağlûp edilip, memleketten çıkarılmışlar ve bunun üzerine de Sayf, iranlılar tarafından, kiralığa tâyin olunmuş imiş. Bu rivâyetten ve buna müteallik bir kaç arap gü-rinden, inanılacak kesin bir tarihî vak'a olarak, Sayf b. Zî Yazan'ın, İran hükümdarı Husrav Anuşîrvân'ın yardımı ile, habeshîleri yenerek, bunların Yemen üzerindeki hâkimiyetlerini ortadan kaldırdığı ve İran himâyesinde eski yurdunda hüküm sürdüğü neticesi ortaya çıkmaktadır. Onun habeshîler üzerindeki zaferi milâdî 570 yılı civârına isâbet eder. Bu zaferin bizzat Sayf'e değil de, onun oğlu Ma'dîkarib'e izâfe olunması haksızdır.

Cenûbî Arabistan tarihinin ve bu arada Sayf b. Zî Yazan'ın hikâyesinin müslümanlar tarafından hierî tarihin başından beri itina ile işlendiği ve ahlâfa intikal ettirildiği, çok taraflı şahâdetler ile, bilinmektedir. Bu mânada Sayf b. Zî Yazan'ın, hele bilhassa islâmî devirde Arabistan'dan çıkan kabîleler hareketinin tehlikeli ve sürekli düşmanları olmuş bulunan habeshîlere karşı başarılı mücadelesi sebebi ile, arap efsânesinde kıymetlen-dirilmiş olması şaşılabilecek bir şey değildir. Onun ismi ile adlandırılmış olan halk romanı *Sîra Sayf b. Zî Yazan*'de müslüman arapların putperest siyâhîler ve habeshîlere karşı mücadelesi büyük bir yer kaplamaktadır. Sayf b. Zî Yazan tarafından kendisine karşı yapılan mü-câdele romanın hemen-hemen sonuna kadar devam eder ve kitabın muhtevâsının ehemmi-yetli bir kısmını teşkil eden Habes kralı, bize *Sîra*'nın meydana geldiği zaman hakkında ip ucu verebilir; bu zâtın adı Sayf Ar'ad olup, Habeshistan'da 1344 — 1372 yılları arasında hüküm sürmüş olan tarihen mazbut Habes kralı Sayfa Ar'ad'a tekabül etmektedir. Bundan, büyük bir ihtimal ile, *Sîra*'nın önümüzde bulunan şekillerinin takriben XV. asra âit oldukları, hiç bir sûretle XIV. asrın sonundan önceki bir zaman vaz'edilemeyecekleri neticesi

tezâhür ediyor. Bununla, tek-tek oldukça müp-hem ve mânasız olup, sâdece bir bütün hâlinde bâzı isbat değerini hâiz olan diğer müsbet ve menfi emâreler, bunlar içinde ve diğerleri arasında, *Bin bir gece* masalları dâiresinde toplanmış olan hikâyelerden yapılmış oldukları vâzıh olarak müşâhede olunabilen bir kaç iktibas da tevâfuk etmektedir. Tabiatıyla bununla bütün romanın mezkûr zamanda vücûda getirilmiş olduğu iddia edilemez; münferit parçalar pek âlâ daha önceki bir devirde teşekkül edip, şâyi olmuş olabilir. *Sîra*'nın vücûda getirildiği yer Mısır ve daha dar sınırı ile, Kahire'dir. Bu husus, her şeyden önce Mısır'da bulunan yerlere işâret eden ve kısmen de oldukça tam bir topografik bilgiye sâhip bulunulmasını gerektiren bir çok yer ve şahıs adlarından istihrac olunmaktadır. Bu vâkıa, Dimaşk ve civârına âit yakın bilgiye müstenit bir iki yer adı verilmiş olması ile ortadan kalkamaz. Muhtevâ bakımından da, romanın menşe' yeri olarak Mısır daha münâsip gibi görünmektedir; hattâ romanın çok kuvvetli olan bâtil itikada ve mucizelere dayanan temeli belki de Afrika menşe'ine delâlet etmektedir.

Romanın muhtevâsı, onun halk tarafından olmasa bile, halk için vücûda getirilmiş ve hikâye edilmiş olması vâkiasına uygundur. Hakikî islâmî temel bavası yanında sâdece güçlülük ve sathî bir şekilde islâmî kaideler ile bağdaştırılabilecek putperestliğe âit olarak kabul edilmesi gereken bir çok tasavvurlara rastlamamızın sebebi bundan dolayı kolaylıkla kabili izahıdır. Geniş kütile içinde bu yeni islâmî dini fikrî gıdası, büyük kısmı ile, islâm tarafından büyük ölçüde işbâ hâline getirilmiş ilim ve edebiyattan ibâret olan aydın çevrelere de olduğu kadar çabuk ve köklü olarak yerleşememiş idi; büyük kütile nazarında eski görüşler ve âdetler, islâmın te'siri ile sökülüp-atılamayacak kadar büyük bir mukabil ağırlık teşkil etmekte idi. Evvelce de yukarıda zikredildiği gibi *Sîra Sayf*'te müslüman arapların putperest habeshîler ve zencilere karşı mücadelesi büyük bir rol oynamaktadır. Bu mücadelenin kahramanı olan Sayf b. Zî Yazan'ın islâmdan önceki devirde yaşadığının bilindiği peşin olarak kabul edildiğine göre, onun evvelâ Peygamber'in savaşçı bir mübeşşiri ve islâmı kabul eden bir kimse hâline ifrâğı gerekir. Sihirli kehânetler, rüyâ v.b. gibi şeyler ile ve dindar seyhlerin irşâdî ile geleceğe vukuf peydâ etmek husûsundaki umûmiyetin kabul ettiği imkân, güçlüğü bertaraf etmektedir: Sayf, daha önce babası Zü Yazan gibi, daha Peygamber'in ortaya atılmasından evvel, islâm inancının doğ-

ruluguna kanî olur ve yeni dine kazanılır. Artık onun her şeyden önce habeshî ve zencilere karşı olan mücadelesinde ırk ziddiyeti, din zıtlığı arkasında, ikinci plana düşer. O insân cin diyarlarına yaptığı bir çok seyahat ve seferlerde, silâh kuvveti ile, çoğu zaman „hud-damların“ desteği ile, islâm dinini yayar. Peygamber henüz ortaya çıkmadığı için, onun yerine *kelime-i şahâdet* içine İbrâhîm'in, Hâilî Allâh'ın adı konulur. Böylece savaş seferleri artık Sayf'ın ve arapların kudret isteklerini tatmin için yapılmış olmaktan çıkar; bilâkis Allahın birliğini ve onun İbrâhîm ile „dostluğunu“ kabul ettirmek gayesine hizmet eder. Önceki düşmanlar kelime-i şehâdeti tekrar etmek sûretiyle bu talebe uyar-uyamaz, hemen müslüman cemâatine kabul olunurlar. Bununla beraber, sâmi ırkın hâmilere karşı üstünlüğü tabiatıyla ortadan kalkmaz. Hassaten cenûp arapları ve bunların şahsında muahhar müslüman mısırlıların sözde ecdâdı, habeshîler ve siyâhîler kısmen eski putperestliklerinde ısrar ve bu sûretle islâm dinine lâıyk olmadıklarını isbat eder veya kısmen islâmı kabul ile dinî harekette fa'âl olmaktan ziyâde, lakayt kalırlarken, en son ve en büyük Peygamber'in yolunu hazırlamak gibi, şeref dolu bir vazîfeye mâliktirler. Ayrıca bütün roman içinde habeshîlerin hıristiyanlıklarına dâir hiç bir iz bulunmaması da dikkate şâyandır. Bunlara Zuhâl yıldızına ibâdet izâfe edilirken, diğer islâm dışı dinler ateşe, put tasvirlerine, Allah gibi kendilerine ibâdet edilmesini talep eden hükümdarlara ve muhtelif hayvanlara (koç, deve-kuşu, inek, tahta-kurusu ve tavuklara) tapınmaya ırcâ olunmaktadır. Bu tasavvurlardan bâzıları, her ne kadar hikâyecilerin hudsuz hayallerinden neş'et etmiş iseler de yine de kısmen eski Mısır ilâhlarına âit bulanık hâtıraların bunlarda aksetmiş olması gerekir. Ateşe ibâdetin zikri eski İran dinine delâlet eder. Hıristiyanlık ile âşinalık sâdece ibâdet olunan ve yanlarında and içilen kısmen taştan haçların zikri ile fark edilmektedir. *Sîra*'nın mevzû unsurları islâmın yayılmasına âit hikâyelerden ibâret değildir. Halkın ladinî tarihe ve mümkün olduğu kadar hareketli hâdiseler hakkındaki haberlere de alâkası vardır. Böylece romanda mâruf şehir, mahal ve binaların inşâsı, Nil nehrinin Mısır ülkesine yöneltilmesi v. b. hikâye edilir. Bundan başka Sayf b. Zî Yazan'ın, oğullarının, diğer kahraman ve cinlerin yaptıkları seyahatlar ve geçirdikleri mâcerâlar, Sayf ve diğerlerinin başından geçen ve mütemâdiyen yeni değişmeler ile tekerrür eden sevdâ hikâyeleri, dinleyicilerin gözleri önünde canlandırılan muhteşem binâ-

lar, yerler, insanlar ve daha birçok şeyler anlatılır. Dinleyicinin hayret hissini tahrik etmek için arzedilen tahayyül kuvveti, *Sîra*'nın sonuna doğru, olağan dışı bir şey, zaman ile artık tesirini kaybettiği ve mübâlagalandırılması gerektiği için, ölçüsüz bir dereceye ulaşır. Ayrıca, yukarıda da telmih olunduğu gibi büyük, bâtıl inanç ve bunlar ile bağlı her türlü şey geniş bir yer alır. Ekseriyetle, meçhul geçmiş, hâl ve geleceği keşf için remilden bahs olunur. Sayf'ın ilk karısı Şâma ile izdivâcından habeshiler ve zenciler için felâket doğacağı ve bunların bu sebeple bu izdivâca ne bahasına olursa-olsun mâni olmaya çalışmaları hakkında sık-sık tekrar edilen unsur tamamiyle büyüye ve sihre mütealliktir. Hikâye boyunca zikredilen ve ancak mücezevî kabiliyetler veya kudretli cin ve „huddâm“ üzerinde hâkimiyet yolu ile elde edilmesi mümkün büyüleri hazineler sayısızdır. Tehlikeli sihirbazlar islâmın yayılması karşısında en büyük mâniyi teşkil ederler. Bunların kudreti inkâr olunmaz ise de, bu kudret müslümanlar tarafından bulunan meslekdaşlarınınkinden daha zayıfıdır ve bunun böyle olmadığı hâllerde de, müslümanların müşkil durumlarında yardımcı olan al-Hizir [bk. mad. HIZIR] mahmillerinin yardımına gelerek, kudretli sihirbazları mağlûp eder. Bunlar ihtidâ ettikleri takdirde, faaliyetleri hiç bir sûretle durmaz; bilâkis bilgileri ve kabiliyetleri ile, kendilerini yeni dinin emrine tahsis ederler. Hayâletlere, cinlere inanmak da *Sîra*'da çok büyük ölçüde temsil edilmektedir. Her sınıftan sonsuz cin orduları islâm için veya islâma karşı mücadele ederler. Bunlar Peygamber'in zuhûrundan sonraki devreye nazaran, insanlar ile çok daha sıkı bir münâsebet hâlinde olup, Sayf'ın maiyetinin en büyük olmasa da, mühim bir kısmını teşkil ederler. Cinlerden ve sihirden bahseden veya bunlar ile alâkalı bulunan kısımlar *Sîra*'den çıkarılsalardı, eserin hacmi yarıya inerdi.

Hulâsa, *Sîra Sayf b. Zî Yazan*, bütünü ile, orta çağ sonlarında müslüman Mısır halk ruhîyatının sâdik bir tasvirini vermekte olup, geniş mânası ile, islâm tarihi için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bibliyografya: V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 138 v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 146—156; A. v. Kremer, *Über die Südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 22 v. dd., 130 v. dd.; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 220—234, 249 v. d.; *Sîra Sayf b. Zî Yazan*, 4 cilt içinde 17 kısım (Kahire, 1322); W. Ahlwardt, *Die Handschriftenver-*

zeichnisse der Kgl. Bibliothek zu Berlin, XX. c. (= *Verzeichnis der arabischen Handschriften*, VIII, 73 v. dd.); R. Paret, *Sîrat-Saif ibn Dhî Yazan, ein arabischer Volksroman* (Hannover, 1924). (R. PARET.)

SEYF-ED-DİN. [Bk. GAZÎ.]

SEYF-ED-DİN BÂHERZÎ. SAYF AL-DİN BÂHARZÎ (1190—1261) ABÜ'L-MA'ÂNÎ SAYF AL-DİN SA'İD B. MU'AHHAR B. SA'İD B. 'ALÎ AL-SÜFÎ, Kübrevîye tarikatine mensup tanınmış bir sâfî ve şeyh olup, 9 şâban 586 (11 eylül 1190)'da, Horasan'da Herat ile Nişâpûr arasında ve Câm şehrinin cenûbunda bulunan Bâharz'da doğmuştur. Zamanında Şayh-i 'Âlam veya Şayh al-'Âlam unvânı ile de tanındığı gibi, sonraları yerleşmiş bulunduğu Buhârâ'nın Fathâbâd adlı dış mahallesine nispetle, kendisine Hâvâca-i Fathâbâdî de denilir. Doğum yılı olarak 576 (1180/1181) tarihi de verilmektedir; fakat güvenilir kaynakların verdiği ve yukarıda kaydedilmiş olan 586 (1190) tarihi daha doğru olmalıdır. İlk tahsilini doğduğu yerde, belki âilesi içinde yapan Sayf al-Dîn Bâharzî, sonra Herat ve Nişâpûr gibi şehirlerin tanınmış üstatlarından tefsir, hadîs, fıkıh ve benzeri ilimleri okumuştur. Belki Herat'ta Tâc al-Dîn Maḥmûd al-Aḡnûhî adlı şeyhten (bk. Mu'în al-Dîn Şîrâzî, *Şadd al-izâr...*, nşr. M. Kâzvinî ve 'A. İkbâl, Tahran, 1328 ş., s. 307, 357) *hırka* giydikten sonra, Hive'ye giderek, tanınmış Şayh Naem al-Dîn Kubrâ (ölm. 618 = 1221)'ya intisap etmiş ve ona çok candan ve samimiyetle hizmet ederek, teveccühünü kazanmış ve onun elinden de *hırka* giymiştir. Naem al-Dîn Kubrâ kendisinin *halîfa*'sı olarak, tarikatını yaymak üzere, onu Buhârâ'ya gönderdi. Sayf al-Dîn Bâharzî, çok nadir olarak, moğul idârecilerinin sert muâmelelerine mâruz kalmış ise de, halk arasında büyük bir saygı ve itibar kazanmaya muvaffak olmuştur. Hattâ zamanla en ileri gelen moğul idârecileri de onun takdîrkârları arasına girmiş ve kendisine teveccüh ve hürmet göstermişlerdir. Nitekim Tuḡî (Coçi)'nin oğlu Berke Han Buhârâ'ya geldiği zaman, onu ziyâret etmiştir. Bunun gibi moğul imparatoru Mangû (Mongka) Kâ'ân'ın annesini Sirkûtay Bîgi (veya Blochet'ye göre, Siyurhoḡatay Beygi) Buhârâ'da bir medrese yaptırmak için, 1.000 *bâlis* gümüş vermiş, bir kaç köyü de bu medreseye vakfetmiş ve bunun idâresini Sayf al-Dîn Bâharzî'ye tevdi etmiştir (bk. Howorth, *History of the Mongols*, London, 1876, I, 188; 648=1250/1251 yılında bundan bahseden Faṣîḥî-i Hvâfî, *Mucmal*, nşr. M. Faruḡ, Meşhed, ts. II, 317, bu parayı Sayf al-Dîn Bâharzî'ye bir bankah yaptırılmak üzere verilmiş gibi göstermektedir). Öyle

görünüyör ki, Bâharzî'nin şöhreti kendi melekettinin hudutlarını da aşmış bulunuyordu. Kirman'da hüküm süren Kutlug hanlar veya Âl-i Burak'a mensup Terken Hatun (hüküm yılları 655—681=1257—1282), Bâharzî'ye mühim miktarda hediyeler yollayarak, ondan oğullarından birini Kirman'a göndermesini istemiş, o da ikinci oğlu Burhân al-Dîn Ahmed'i buraya göndermiş idi. Böylece büyük bir itibar içinde yaşayarak, vaktini irşad ile geçiren Sayf al-Dîn Bâharzî, 25 zilkâde 659 (21 teşrin I. 1261)'da Fathâbâd'daki hankâhında, bir hafta devam eden bir hastalıktan sonra ölmüştür.

Sayf al-Dîn Bâharzî büyük bir sâfî ve şeyh olduğu gibi, arapça ve farsça eserleri de bulunan değerli bir müellif ve şâirdir. Bilinen eserleri şunlardır: 1. *Rûz-nâma*, bundan yalnız torunu Abu'l-Mafâḥir Yahyâ (ölm. 736=1335/1336) bahseder. Ona göre, dedesi hâdiseleri günü-gününe buraya kaydetmiştir ve gizli olan bu defter veya kitap ölümünden sonra bulunmuştur. Burada kendisine verilen büyük-küçük her türlü hediyeler, bunlara veya başka şeylere karşılık olmak üzere kıldığı namazlar ve âilevi işleri de kayıtlı imiş. Bunlardan anlaşıldığına göre, devrin içtimâî durumu ile halk ve din hayatı bakımından pek kıymetli olması gereken *Rûz-nâma* bugün mevcut değildir. 2. *Şarḥ al-asmâ al-ḡusnâ*, adının da gösterdiği gibi, Allahın Esmâ-i ḡusnâsinin şerhi olan bu eserinin bir tek nüshası mevcuttur ki, o da Fâtih kütüphanesinde bulunmaktadır (nr. 5341/1, varak 1—42, h. 845 yılında istinsah edilmiştir.). 3. *Vak'at al-ḡalva*, halvette vukua gelen ruhî hâllerden bahseden arapça bir eser olup, bir nüshası Leiden'de bulunmaktadır (*G A L, Suppl.*, I, 810). 4. *Risâla vaṣîyat al-safar*, yukarıda adı geçen torunu tarafından zikredilmiştir. 5. *Risâla dar işk*, farsça olup, 667 (h.) tarihli bir mecmua içindeki yegâne nüshasına istinat edilerek, İrac Afşâr tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkade-i adabîyât*, Tahran, 1340 ş., yıl 8, sayı 4, s. 11—24). 6. *Rubâ'iyât*, türlü mecmualarda tesâdüf edilen ve ekseriya Abû Sa'îd Abû'l-Hayr, Hayyâm ve Bâbâ Afzal gibi mühim şahsiyetlerin rubâileri ile karıştırılan farsça rubâilerdir. Bunlardan 51 tane S. Khuda Bakhsh tarafından yayınlanmıştır (*Z D M G*, 1905, LIX, 345—354). Daha sonra türlü menbâlardan toplanan 90 rubâî Sa'îd Nafîsî tarafından yayınlanmıştır (*Macalla-i Dânişkade-i adabîyât*, Tahran, 1334 ş., yıl 2, sayı 4, s. 1—51); bk. bir de Hidayat Hosain, *Saif-ud-din Bakharzi and his Rubâ'iyat* (*Islamic culture*, 1927, I, 165—188). Bunlardan başka türlü mecmualarda Sayf al-Dîn Bâharzî'nin bazı münferit küçük yazın-

larına da tesâdüf olunur. Bunlar arasında *Avrâd* (şehid Ali Paşa kütüphanesi, nr. 1384/6, varak 34—38) ve büyük sâfî Sa'ad al-Dîn al-Hamavî (ölm. 650=1252, bk. mad. HAMAVÎ)'ye yazdığı bir mektup (Bagdadi Vehbî kütüp. nr. 2023/11, varak 80—82) burada anılabilir.

Sayf al-Dîn Bâharzî'nin ilk zamanlarda kendi âilesinden gelen kimseler tarafından idâre edilen Fathâbâd'taki türbe ve hankâhı son zamanlara kadar bir takım sâfîlerin ve geniş halk kütlesinin saygı ile ziyâret ettikleri yer olmuştur. VII. (XIII.) asırda Buhârâ'yı ziyâret etmiş olan İbn Battûṭa (bk. nşr. ve terc. Defrémery ve Sanguinetti, III, 27, türk. terc. Şerif, I, 416) Bâharzî'nin torunu Yahyâ tarafından burada misâfir edilmiş idi. İbn Battûṭa'nın sözüne göre, verilen dâvette şehrin ileri gelenleri hazır bulunmuşlar, *Kur'ân* v.s. okunmuş, bundan başka türkçe ve farsça şarkılar söylenmiştir. İbn Battûṭa hankâhın pek büyük vakıfları bulunduğunu da söylemektedir. 1316 (1898/1899) yılında burayı ziyâret etmiş olan Hâcî Mirzâ Ma'sûm (bk. *Ṭarâîḡ al-ḡakâ'îḡ*, Tahran, 1316, II, 153)'a göre, Sayf al-Dîn Bâharzî'nin türbesi ile tekkesi Buhârâ'dan, Karşı kapusundan şarka doğru yarım fersah mesâfede bulunmaktadır, bunlar 788 (1385) yılında Timur tarafından yaptırılmış ve güzel çiniler ile kaplatılmıştır ki, sonraları bu çiniler çalınarak, satılmıştır; şeyhin ahfâdı ile hattâ Mir 'Alî burada medfundurlar.

Sayf al-Dîn Bâharzî'nin soyundan gelenler arasındaki mühim şahsiyetlerden bazıları şunlardır: 1. büyük oğlu Calâl al-Dîn Muhammed (ölm. 16 cemâziyelevvel 661=27 mart 1262; bk. al-Kuraşî, *al-Cavâhir al-muṣṣi'a*, Haydarâbâd, 1332, I, 249); 2. Terken Hatun'un isteği üzerine, babası tarafından Kirman'a yollanan [yk. bk.] ve Şayh-zâda-i Sa'îd diye tanınan ortanca oğlu Burhân al-Dîn Ahmed (ölm. 696=1296/1297; bk. Nâsir al-Dîn Munşî, *Simṭ al-'ulâ li'l-hazrat al-'ulyâ*, nşr. 'A. İkbâl, Tahran, 1328 ş., s. 43 v.d., 58; *Mucmal-i Faṣîḥî*, II, 377; Mihrâbî-i Kirmânî, *Tazkirat al-avliyâ*, *Mazârât-i Kirmân*, nşr. M. Hâşimî, Tahran, 1330 ş., s. 78—81, 89); 3. Konya'ya gelerek, Mevlâna ile görüşmüş olan üçüncü oğlu Muḡḡir al-Dîn Muṭaḡḡar (bk. Afîakî, *Manâḡib al-'arifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, s. 143 v.dd., 267); 4. Sayf al-Dîn Bâharzî'nin hâl tercemesi v.b. bakımlarından mühim mâlûmatı ihtiva eden *Avrâd al-aḡbâb va fuṣṡâ al-adâb* adlı eserin (el-yazması nüshaları: Nâfiz Paşa kütüphanesi, nr. 355, 797 h. tarihli nüsha ve Ayasofya 4792) müellifi olan büyük sâfî ve hadîs âlimi Abû'l-Mafâḥir Yahyâ b. Burhân al-Dîn (ölm. Buhârâ'da, 736

= 1335/1336, bk. *Muḥmal-i Faṣīḥi*, III, 49); 5. Burhân al-Dîn Ahmed'in soyundan geldiğini söyleyen *Tazkirat al-avliyâ* (*Mazârât-i Kirmân*) müellifi Sa'îd Miḥrâbî-i Kirmânî (eserini 938=1531/1532'de yazmıştır).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Hamd Allâh Mustavfî, *Târîḥ-i guzîda* (nşr. E.G. Browne, GMS, XIV, Leiden—London, 1910, s. 791); Hâvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1333 ş.), III, 63 v.d.; Mu'in al-Fuḳarâ, *Târîḥ-i Molla-zâda, Mazârât-i Buḥârâ* (nşr. A. Gulçin-i Ma'ânî), Tahran, 1339, s. 40 v.dd., 68; Ahmed Amîn Râzî, *Haft iklîm* (Tahran, ts.), II, 165; Gûlâm Sarvar Lâhûrî, *Ḥazînat al-aşfiyâ* (Laknav, 1290), II, 273 v.d.; Câmî, *Nafahât al-uns* (türk. terc. Lâmiî), İstanbul, 1287, s. 489; Kâşifî, *Raṣaḥât 'ayn al-ḥayât* (Kanpur, 1912), s. 30 (türk. terc. s. 37 v.d.); Rizâ-Kulî Han Hidâyat, *Macma' al-fuṣaḥâ* (Tahran, 1295), I, 244; M. Fuad [Köprülü], *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), bk. fihrist; ayn. mll., *EJ*, mad. SAYF AL-DİN BÂHERZÎ; F. Meier, *Die Fawâ'id al-ğamâl wa fawâ'id al-ğalâl des Nağm al-Dîn al-Kubrâ* (Wiesbaden, 1957), s. 42 v.d. (Ak. d. Wiss. und d. Lit., Veröffentlichungen der orient. Kommission, IX); Z. Şafâ, *Târîḥ-i adabiyât dar ırân* (Tahran, 1336 ş.), II, 856 v.dd.; İrac Afşâr, *Sayf al-Dîn Bâherzî (Macalla-i Dânişkade-i adabiyât, Tahran, 1341=1962, yıl 9, sayı 4, s. 28—74).* (AHMED ATEŞ.)

SEYFÎ. SAYFÎ, Mavlânâ (?—1504) buhârâlı olup, *'Arûz-i Sayfî* adlı eserinden dolayı *'Arûzî* diye de tanınmıştır. Hayatı hakkında az şey bilinmekte ise de, uzun müddet Herat'ta Timurlulardan, Timur'un torununun oğlu ve Babur'un dedesi Sultan Abû Sa'îd (1459—1469) ve Timur'un ikinci oğlu olan 'Omar Şayḥ Mîrzâ'nın torununun oğlu Abû'l-Gâzî Sultan Ḥusayn Mîrzâ (1473—1506)'nın sarayında yaşad. Bir şâir olarak az ehemmiyeti vardır ve şiirleri değersizdir. Onun şöhreti, *'Arûz-i kâfiya* diye de tanınan *'Arûz-i Sayfî* (nşr. Blochmann, Kalkütte, 1876) adlı eseri ile bahsettğine göre, kendisi ile dostları arasındaki bir münâkaşanın çok sevilen bir mevzuu olan bir san'at hakkında bir eser yazması isteği üzerine kaleme aldığı *Mîzân al-aş'âr* adlı bir başka eserinden gelmektedir. Şâir Câmî evvelce bu mevzûda bir eser yazmış ise de, Sayfî'nin eseri daha şümûllü ve daha tafsilâtlıdır ve İran arûzu hakkında elimizde mevcut en iyi eserlerden biridir. Sayfî 1504'te ölmüştür.

Sayfî bir de Hâvârizmşâh Tekiş Hân'ı medh eden nişâpûrlu bir şâirin mablası (*taḥalluṣ*) idi.

Bibliyografya: Davlatşâh, *Tazkirat al-şu'arâ* (nşr. E. G. Browne), London, 1901; Luṭf-'Alî Beg Âzar Bekdilî, *Âtaşkada* (Tahran, 1337 ş.), s. 329, 141; Kâtip Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (nşr. Flügel), III, 419; Rieu, *Cat. of the Persian Manuscript. in the Brit. Museum*, II, 525b. (T. W. HAIG.)

SEYF-ÖD-DEVLE. SAYF AL-DAVLA, ABU'L-ḤASAN 'ALÎ B. 'ABD ALLÂH ABU'L-HAYCÂ' B. ḤAMDÂN B. ḤAMDÛN (916?—967), IV. (X.) asırda, Abbâsî devletinin zevâlî devresinde, ortaya çıkan mustakil hânedanların en mühimlerinden birisi olan Hamdânîlerin [b. bk.] kudretli rûknü ve bu hânedânın Haleb kolunun kurucusudur. Savaşçılığı ve bilhassa bu asırda yeniden bir yükseliş devri yaşayan Bizans'a karşı mücâdelesini ile, islâm dünyasının kahramanlık destanlarına mevzû olmuş, edip, şâir ve âlimlerin koruyucusu sıfatı ile, büyük şöhret kazanmıştır.

Abu'l-Ḥasan 'Alî'nin 17 zilhicce 303 (22 haziran 916)'te veya 301 (913/914) yılında doğduğu rivâyet olunmaktadır. Bu tarihlerin birincisi onun 52 yıl, 2 ay ve 8 gün yaşamış olduğunu kaydeden Camâl al-Dîn İbn Zâfir (*Kitâb Ahbâr al-zamân fi târîḥ Bani'l-'Abbâs = Kitâb al-duval al-munḳaṭ'a*, yaz. British Museum Or. 3685, var. 16a; ayrıca bk. İbn Halikân, *Vafayât*, Kahire, 1299, I, 463)'e göre hesaplanmıştır. Abu'l-Ḥasan 'Alî, babası 'Abd Allâh Abu'l-Haycâ' [b. bk.]'nın Bagdad'da çıkan ve halife al-Kâbir'in düşürülmesi ile neticelenen karışıklıklar içinde, 17 muharrem 317 (2 mart 929)'de maktûl düşmesinden sonra, Hamdânî âilesinin başına geçen ağabeyi Nâsîr al-Davla Ḥasan [b. bk.]'ın yanında kalmış ve onun hareketli geçen hayatının değişik safhalarına iştirâk etmiştir. İslâm devletinin bütün kuvvet ve kudretinin emir-ül-ümerâlar elinde bulunduğu ve her eyâlet vâlisinin istiklâl kazanmak için bilmez-tükenmez mücâdeleler ile meşgûl olduğu al-Muḳtadir, al-Kâhîr ve al-Râzî [b. bk. madd.]'nin hilâfetleri devrinde, mütemâdiyen cephe ve taraf değiştirerek, hâdisata karışan iki kardeş Musul ve civârında hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeğe çalışmışlardır. Bu gayretleri sırasında Abu'l-Ḥasan 'Alî, ağabeyine isyân etmiş olan, Hamdânîlere tâbi Diyarbekir bölgesi vâlisi deylemlî 'Alî b. Ca'far'ı tahkim ve tahassün etmiş bulunduğu Erzen'de kuşatarak, mağlûp etmeğe muvaffak olmuş (324=935/936) ve genç yaşında üstün kumandanlık vasfını ortaya koymuştur. Bu sûretle Diyarbekir bölgesinin idâresini üzerine alan Abu'l-Ḥasan 'Alî 326 (937/938) yılında, yukarı Fırat bölgesinde, Hişn Ziyâd (Harput) kalesi yakınında, 923 senesinden beri Bizans imparatoru

Romanos I. Lekapenos (920—944)'un şark kuvvetleri *domestikos*'u bulunan meşhûr bizanslı kumandan Johannes Kurkuas'ı büyük bir bozguna uğratarak, meşhûr Bizans savaşlarına başlamıştır. Abu'l-Ḥasan 'Alî bu muvaffakiyeti tâkiben, Ermeniyeye bölgesine girerek, burada bir çok ermeni ve gürcü reisini itâat altına almış ve 940 yılında Bizans arâzisine dâhil olarak, Koloneia (şimdiki Şebinkarahisar) civârını tahrip etmiştir.

15 rebiülevvel 329 (18 kânûn I. 940)'da, halife al-Râzî'nin ölümünü müteâkip, emir-ül-ümerâ Beckem [b. bk.]'in emri ile, hilâfete getirilen al-Muttaḳî [b. bk.] mezkûr türk emirinin öldürülmesi üzerine, Bagdad üzerine yürüyen Beridîlere [b. bk.] karşı gerek, Suriye'de bulunan İbn Râ'îk [b. bk.]'ten ve gerekse Hamdân-oğullarından yardım rica etti. Hamdân-oğlu Ḥasan bu iş ile kardeşi Abu'l-Ḥasan 'Alî'yi vazifelendirdi. Genç Hamdânî emiri halifeye Tekrit'te iltihâk etmiş, İbn Râ'îk ile birleşerek, Bagdad'ı korumağa çalışmış, fakat Abû 'Abd Allâh al-Baridî karşısında tutunamayarak, halife ve İbn Râ'îk ile birlikte, Musul'a dönmek zorunda kalmıştır. Bu durumun Hamdân-oğullarını emir-ül-ümerâlık makamını elde ederek, Bagdad'a ve bütün Abbâsî devletine hâkim olmak husûsunda tahrik ve teşvik ettiği anlaşıyor; zira Ḥasan, her hâlde kardeşi ile iştirâk hâlinde olarak, emir-ül-ümerâ İbn Râ'îk'i öldürttü (21 receb 331=11 nisan 942). Hamdân-oğlunun elinde bulunan halife ister-istemaz bu hânce işlenmiş cinâyete göz yummak zorunda kaldığı gibi, Ḥasan'a emir-ül-ümerâlık makamını ve Nâsîr al-Davla lakabını, Abu'l-Ḥasan 'Alî'ye de Sayf al-Davla lakabını verdi. Nâsîr al-Davla, bundan sonra halife ve kendisine iltihâk eden türk kumandanı Tüzûn [b. bk.] ile birlikte, Bagdad'a yürüdü. al-Baridî şehri terketmek zorunda kaldı. Nâsîr al-Davla bundan sonra kardeşi Sayf al-Davla'yı Vâsî'ta, al-Baridî üzerine göndermiştir. Sayf al-Davla, al-Baridî'yi mağlûp etmekle berâber, maiyetinde bulunan türk askerini tatmin edemediği cihetle, ordusunu bırakıp, Bagdad'a kaçmak zorunda kaldı. Bu durumda kendilerini Bagdad'da emniyette hissetmeyen Hamdânî kardeşlerden Nâsîr al-Davla, halifenin ısrarlı ricâlarına rağmen, asıl hâkimiyet bölgesi olan Musul'a dönmüş. Sayf al-Davla de türk birliklerinin başında bulunan Tüzûn'e mukavemet etmeği beyhude ye-re denedikten sonra, Bagdad'ı terketmiştir.

Emir-ül-ümerâlığa getirilen Tüzûn'un tahakkümüne dayanamayan al-Muttaḳî, bir müddet sonra bu zâtın al-Baridîler ile mücâdele etmek üzere, Vâsî'ta gitmesinden faydalanarak, Nâsîr al-Davla'ya haber gönderip, kendisini

Musul'a aldırmasını ricâ etti ve onun gönderdiği refâkat birliğinin himâyesinde, âilesi ve çocukları yanında olduğu hâlde, Tekrit'e gitti; burada Sayf al-Davla tarafından karşılandı (rebiülevvel 331=kânûn I. 942/kânûn II. 943). Halife, buradan Musul'a ve müteâkiben Sayf al-Davla'nın refâkatinde Rakka'ya gidip, burada Mısır hâkimi al-İḥşîd [b. bk. mad. İḤŞİDÎLER] ile, onu Bagdad'a gelmeğe iknâ gayesi ile, müzâkerelere girişmiş, arada bir anlaşmaya varılmadığı için, Sayf al-Davla'nın ikazlarına rağmen, Tüzûn'un vaadlerine ve sadâkat yeminlerine aldanarak, Bagdad'a doğru yola çıkmış ve fakat yolda Tüzûn tarafından gözlerine mil çekilerek, hilâfetten düşürülmüştür (20 safer 333=12 teğrin I. 944).

Sayf al-Davla aynı yıl içinde Haleb'i Mısır hâkimi İḥşîd'in vâlisi 'Ogmân b. Sa'îd al-Kilâbî'nin elinden aldı (8 rebiülevvel 333=29 teğrin I. 944). Bu tarihten sonra Sayf al-Davla önce İḥşîd ve onun halefleri ile uğraşmış, şimâli Suriye'de istikrarı sağlayan adımları attıktan sonra da, bütün dikkat ve gayretini Bizans ile mücâdeleye hasrettiğinden, ağabeyinin Büveyh-oğulları ile yaptığı mücâdeleye ancak pek mahdut mikyasta iştirâk etmiş, harp talihi Nâsîr al-Davla aleyhine döndüğü zamanlarda, onu kendi hâkimiyet merkezi olan Haleb'de bürmetle kabûl etmek ve kendi planlarını aksatmayacak ölçüde desteklemekle yetinmiştir. Filvâkî Haleb'in Sayf al-Davla eline geçmesini kabûl edemeyen İḥşîd, sonradan oğulları nâmına devleti idâre edecek ve hattâ bir müddet de tamâmiyle müstakil bir hâle gelecek olan siyâhî hadım Kâfûr [b. bk.]'u Hamdân-oğlunun üzerine sevketti ise de, Sayf al-Davla bu orduyu Hişn yakınlarında al-Rastan mevkiinde bozguna uğrattı. Hişn'a ve oradan Dimaşk'a kaçan Kâfûr durumu İḥşîd'e bildirdi. Sayf al-Davla bu savaşta kan dökülmemesi için çok büyük bir gayret göstermiş, aldığı esirleri de hemen serbest bırakmış idi (İbn al-'Adîm, *Zubdat*, I, 113). Sayf al-Davla, bundan sonra Dimaşk üzerine yürüyerek, 333 ramazanında (nisan/mayıs 945) şehre girdi. İḥşîd 25 şâban 333 (12 nisan 945)'te, ordusu ile, Mısır'dan hareket etti. Sayf al-Davla'nın Dimaşk'ı işgal ettiğini Filistin'de haber alınınca, ona elçiler göndererek, Dimaşk'ı îade ve buna mukabil bütün diğer işgal ettiği yerleri muhafaza etmesi şartı ile, sulh teklifinde bulundu. Sayf al-Davla'nın buna—„cevabımı inşallah Mısır'a girdiğimde veririm“—mukabelesinde bulunduğu rivâyet olunur (İbn Zâfir, var. 4b). Bunun üzerine, İḥşîd Dimaşk ahâlisini Sayf al-Davla aleyhinde kıskırtmış ve Hamdânî emiri, yağmacı bazı arap kabilelerini tenkil gayesi ile, şehri

terkedince, halk surların kapılarını kapayarak, dönüşünde onun şehre girmesine mâni olmuştur. Sayf al-Davla bunun üzerine Hims'a doğru geri çekilmiş ve İhsid ile aralarında 333 şevvâlinde (mayıs/baziran 945) Kinnasrın yakınında vuku bulan savaşta mağlûp olarak, hattâ Haleb'i boşaltmak zorunda kalmıştır. İhsid Haleb'i eline geçirdi; fakat Sayf al-Davla ile anlaşarak ve kardeşinin —bir rivâyete göre bizzat kendisinin— kızını onunla evlendirerek, tekrar Dimaşk'a dönmeği uygun buldu. Haleb, Hims ve Antakya Sayf al-Davla'ya bırakıldı (rebiülevvel 334=teşrin I/II. 945). İhsid, aynı yılın zilhiccesinde veya 335 muharreminde (agustos 946) vefat edince, Sayf al-Davla Dimaşk üzerine yürümüş ve şehri zaptetmiştir. Bu muvaffakiyetten ümitlenen Sayf al-Davla müteakiben Mısır üzerine yürümüş ise de, İhsid-oğullarının ordusu tarafından Ramla yanında mağlûp edilmiştir (24 cemâziyelevvel 335=21 kânûn I. 946). Sayf al-Davla bunu tâkip eden devrede, Kâfir ile nihâi olarak anlaşın-caya kadar, ekseriyâ mağlûbâne savaşmak zorunda kaldı. İhsidîlerin Sayf al-Davla'ya karşı hemen bütün savaşları kazanmalarına rağmen, Haleb ve şimâlî Suriye'yi onun elinde bırakmağa râzı olmalarını, Bizans'a karşı bu sülâlenin tâkip ettiği sulhu siyâset sebebi ile, Anadolu'ya akın için bir çeşit çıkış noktası teşkil eden bölgenin onlar için bir yükten başka bir şey teşkil etmemiş olması ile izah etmek mümkündür. Sayf al-Davla'nın Haleb'de kesin olarak yerleşmesi ve mısırlılar ile anlaşması rebîülâhır 336 (teşrin I/II. 947)'da vâki olmuştur.

336 (947/948)'dan itibaren, Hamdânî hükümdarı Bizans ile devamlı savaşa başladı. Bunun ilk safhası muvaffakiyetli olmadı. 944 yılında, Romanos I. Lekapenos'un düşürülmesinden sonra, şark *domestikos*'luğuna getirilen Bardas Phokas'ın oğlu ve Kapadokya *tema*'sının kumandanı bulunan Leon Phokas 949 yılında Maraş'ı ve Hadağ'ı aldı. Tarsus'taki askerî birlikler de bizanslılar tarafından mağlûp edildi. 338 (949/950)'de, Leon Phokas, Antakya önüne kadar gelerek, etrafı yağmaladı. 950 yazında, Sayf al-Davla Bizans'a büyük bir akın tertip etti. Kapadokya bölgesine ve daha şimâlde Harşana'ya kadar uzanan akın muvaffakiyetli oldu. Ancak dönüşte Leon Phokas'ın dağlık arâzide geçidi tıkayarak, kurmuş olduğu tuzaga düşen Hamdânî ordusu hemen tamâmiyle imhâ olundu. Sayf al-Davla, efsâneye göre, atı ile uçuruma atılarak, bu tuzaktan kurtulmuştur. Bu akın araplarca *Çazvat al-Muşîba* tesmiye edilmiştir. Ertesi yıl da bizanslılar için muvaffakiyetli geçti. Ancak

953'te harp talihî değişti. Sayf al-Davla, Maraş'ı geri aldığı gibi, Bardas Phokas'ın diğer oğlu ve Seleukeia *tema*'sı kumandanı olan Konstantinos Phokas'ı esir etti. Haleb'e götürülen Konstantinos esâreti arasında vefat etmiş ve Sayf al-Davla'nın emri ile, kendisine yerli hristiyanlarca muhteşem bir cenâze merâsimi yapılmıştır. Sayf'ın zaferleri 954 yılına kadar sürdü. Ancak bu tarihte babasının yerine şark *domestikos*'u olan müstakil Bizans imparatoru Nikephoros Phokas kumandasında bizanslılar mukabil taarruza geçtiler. 957'de, Hadağ bizanslılara teslim olduğu gibi, bunu tâkip eden yıl içinde İoannes Çimşkes, şiddetli bir savaştan sonra, Samsât'ı aldı. 961 yılı müslümanlar için daha da felâketli oldu. Nikephoros Phokas Girid adasını zaptetti. Bu suretle Bizans imparatorluğunun bağına doğru ilerlemiş, en ileri islâm karakolu ortadan kaldırılmış ve burada meşgûl olan kuvvetlerin Anadolu cephesine nakli mümkün kılınmış oluyordu. Büyük bir kuvvet ile Hamdânî ülkesine yönelen Nikephoros 'Ayn Zarbâ, Ra'bân ve Dulûk'u almış (961) ve ertesi yıl da, Sayf al-Davla pâyitahtı Haleb'in düşmanının eline geçtiğini görmek felâketine uğramıştır.

Bizanslıların müslüman arâzisini bu işgal-leri filvâkî henüz fetih mâhiyeti taşımamakta ve geçici kalmakta idi. Ancak bunlar üstünlüğün artık Bizans'a geçtiğini göstermekte idi. 15 mart 963'te Romanos II. öldü. Aynı yılın agustosunda ise, Sayf al-Davla'nın büyük rakibi Nikephoros Phokas Bizans imparatoru oldu. İmparatorluğun şark kuvvetleri kumandanlığına (*domestikos*) ormanı menşeli ve devrinin büyük askerlerinden İoannes Çimşkes getirildi. Sıhhatinin bozulmasına, ilk fele alâmetlerinin belirmesine rağmen, Sayf al-Davla 963 yılının ilk bahar ve yaz aylarında Haleb'in tahribinin intikamını almak için, büyük gayret sarfetti. Tarsus'tan başlayan bir akın Konya'ya kadar uzandı. Ancak yıl sonuna doğru Çimşkes yeniden harekete geçti. Zilhicce 352 (kânûn I. 963/kânûn II. 964)'de Adana önüne geldi. Tarsus'tan Adana'ya yardımı kadar gelen bir müslüman birliği imhâ olunduktan sonra, Çimşkes Maşşîsa (bugünkü Misis)'yi muhâsaraya başladı. Ancak Hamdânîlerin uğradığı devamlı bozgunlar ve bilhassa Haleb'in geçici de olsa kayıp ve tahribi islâm dünyasını harekete getirmiş ve her taraftan Sayf al-Davla'ya takviye kuvvetleri gönderilmeğe başlanmış idi. Bilhassa Horasan'dan gelen gönüllüler ile harekete geçen Sayf al-Davla, Misis'e geldiğinde, bizanslıların etrafı tahrip ederek, çekilmiş olduklarını gördü. 353 (964) yılı sonunda Nikephoros Phokas, bizzat

birliklerinin başında olduğu hâlde, Kilikya'ya girdi. Uzun bir kuşatmadan sonra Misis (re-
ceb 354=temmûz 965) ve Tarsus'u (15 şâban 354=16 agustos 965) zaptetti. Sayf al-Davla bu sırada, hastalığından faydalanarak, istiklallerini elde etmek için isyân etmiş bulunan kumandanları ile uğraştığı cihetle, islâmın bu en önemli'uc şehirlerinin kaybını önlemek üzere müdâhale edememiş idi. İslâm dünyasında Bizans'ın bu saldırmasına karşı harekete geçen sâdece İhsid-oğulları devletine hâkim bulunan Kâfir oldu. Ancak onun gönderdiği erzak yüklü donanma da Tarsus'un sukutundan üç gün sonra vâsıl olabildi. Kilikya şehirlerinin düşmesi ile bizanslılara Suriye yolu açılmış bulunuyordu. 966 yılı içinde Sayf al-Davla ile Nikephoros anlaşarak, büyük ölçüde ve iki defada olmak üzere, esir mübâdelesinde bulundular. Bu mübâdele artık Bizans sınırları içinde kalmış bulunan eski ve mutâd yerde, Kızıl-ırmak kenarında değil, Fırat kıyılarında yapılmış idi (kânûn II. ve haziran 966).

Nikephoros bundan sonra bir kere daha Hamdânî ülkesine yürüdü. Teşrin I. 966 (şevval 355)'da Bâlis'i zaptettiği gibi, Manbic yakınına kadar geldi. Ancak burada kendisine İsa ile ilgili bazı eşyâ teslim edildiği için, şehre dokunmaktan vazgeçti. Bundan sonra Haleb civarını tahrip etti. Sayf al-Davla bu arada Kinnasr'ın'e ve oradan Şayzar'e çekilmiş bulunuyordu. Bizans imparatoru, Antakya'ya da bir hafta kadar muhâsara ettikten sonra, kendi arâzisine döndü. Muvaffakiyetli bir başlangıçtan sonra uğradığı sürekli mağlûbiyetler ve buna inzimâm eden kendi adamlarının isyanları Sayf al-Davla'ya tüketmişti. İslâm tarihinin bu meşhûr kahramanı 24 veya 10 safer 356 (8 şubat veya 25 kânûn II. 967), bk İbn al-'Adîm, *Zubdat*, I, 151)'da Haleb'de vefat etti. Na'şî Meyyâfârikîn'e götürülerek, şehir dışında bulunan annesinin türbesinde defnolundu. Seferlerinden dönerken, üstüne yapışmış tozlardan yoğurulmuş bir kerpicein mezarında başı altına konulmasını vasiyet etmiş idi.

Sayf al-Davla Bizans ile yaptığı savaşlar kadar Haleb'de etrafına topladığı güzide şâir ve âlimler hâlesi ile şöret kazanmıştır. Bu edipler topluluğunun çekirdeğini şüphesiz babasının hizmetinde yaşamış olanlar teşkil ediyordu. Haleb'de yerleştikten sonra ise, savaşçılığının, ömertliğini, cezbettiği büyük isimler, al-Mutanabbî, Abû Firâs, al-Fârâbî, Abû'l-Farac İsfahânî, Haleb'i bütün orta çağ boyunca hâtıralarda canlı kalan bir edebiyat merkezi hâline getirmişlerdir. Onun adını tarihte ebedileştirenler de hiç şüphesiz bu büyük şahsiyetlerdir.

Bibliyografya: Fu'âd Aşrâm al-Bu-
tânî, *Abû Firâs, muntaḥabât ş'rîya* (Beyrut, 1928, *Ravâ'i*, nr. 16, s. 25—32, 45, 47 v.d., 104, 135—138); İbn al-Ağîr, *Târîḥ al-kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 103, 144, 164, 171 v.d., 175, 179 v.d. 183, 189, 173 v.d., 186; İbn al-Azrak al-Fârikî, *Târîḥ Maggâfârikîn*, yaz., Brit. Mus., Or. 5803, var. 111 v.d., 113 v.d., 115 v.d.; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yan* (Bulak, 1299), I, 350—357, 197 v.d., II, 100—102, I, 252 v.d., 46 v.d., 370 v.d., 374 v.d., 158 v.d., 44 v.d., 421, 462; İbn Havkal, *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik* (BGA, IV, 108—127, 137—155, 245—248; İbn Mişkawayh, *Tacârib al-umam* (nşr. ve tre. Amedroz-Margoliouth), Oxford, 1920/1921, II, 26—29, 39, 43 v.d., 190 v.d., 192 v.d., 199—209, 213 v.d.; İbn al-Şihna, *al-Durr al-muntaḥab fî târiḥ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 191 v.d., 32, 49, 60 v.d., 85 v.d.; İbn Şaddâd, *al-A'lâk al-ḥafîra fî zikr umarâ al-Şâm va'l-Cazîra* (tre. J. Sauvaget), Beyrut, 1933, I, 259; İbn Zâfir, *Kitâb aḥbâr al-zamân fî târiḥ Bani'l-Abbâs* (*Kitâb al-duval al-munkatî'a*), yaz. Brit. Mus., Or. 3685, var. 2 v.d., 8 v.d.; İbn Nubâta, *Divân ḥutab İbn Nubâta* (Beyrut, 1311), s. 187—190, 191—195, 202—207, 238—240; 277—278, 279—280, 283—286; al-Mutanabbî, *Divân* (Beyrut, 1926), s. 216 v.d., 306 v.d., 310 v.d., 320—323, 332—338, 353—359, 370—373; Yahyâ b. Sa'îd al-Antâkî, *Annales* (nşr. Cheikh), Beyrut—Paris, 1909, 69 v.d., 76—82, 107 v.d.; (nşr. Kratchkovski-Vasiliev), Paris, 1924, s. 767 v.d., 774—780, 792—795, 797—809; Yâkût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866—1870, I, 152, III, 526 v.d.; Şa'âlîbî, *Yatîmat al-dahr fî şu'arâ ahl al-aşr* (Dimaşk, 1303), I, 8—11, 12, 13, 19—21, 83, 174, 205, 453, 507 v.d. Hamdânîler ve Sayf al-Davla devrine âit bütün bibliyografya şu iki eserde toplanmıştır: M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie*, I (II. cilt çıkmamıştır), Paris, 1953, s. 15 v.d.; ayn. mll., *Sayf al-Davla, Recueil de textes relatifs à l'émir Sayf al-Davla le Hamdanide avec annotations, cartes et plans* (*Bibliotheca Arabica publiée par la Faculté des Lettres d'Alger*, VIII), Alger, 1934, s. 434 v.d.; ayrıca krg. Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab min târiḥ Ḥalab* nşr. Sâmi Dahhân, Dimaşk, 1951, I, 109 v.d.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1963), s. 230, 235 v.d., 238, 240; (FİKRET İŞILTAN.)
SEYF-OD-DEVLE. [Bk. SAKAKA B. MANSUR.]

SEYHAN. SAYHÂN, cenûbî Anadolu'nun, Ceyhan ile berâber, iki büyük nehrinden biri ve en uzun olup, Adana şehri önünden geçerek, Akdeniz'e dökülür. Nehrin eski adı Saros = Sarus (ὁ Σάρος; Xenophon, *Anabasis*, I, 4, 1: Σάρος) olup, islâm kaynaklarında, Turan ülkesinin iki nehrine verilen Seyhun ve Ceyhun adları Anadolu'nun bu iki komşu akar-suyuna da teşmil olunmuş (krş. Nöldeke, *ZDMG*, XXIV, 700), bununla berâber aşağıda görüleceği gibi, Seyhan ile Ceyhan çok defa birbiri ile karıştırılmış, karıştırılmadığı hâllerde ise, Adana'dan geçen nehrin Sayhân ve bâzan Sayhûn denilmesine karşılık, ötekine çok defa Cihân denilmiş, bu değişik şekiller garp kaynaklarında zamanımıza kadar intikal etmiştir (krş. msl. P. de Tehihatcheff, *Asie Mineure*, I, 292 — 298: Séhoun veya Seihoun ile Djéihoun; F. X. Schaffer, *göst. yer.*: Seihun ve Dschihân; R. Kiepert, *Karte von Kleinasien*: Seihun ve Djihan). al-Mas'ûdî (*BGA*, VIII, 587, 1837 v.d.), Seyhan nehrinin — „Seyhan şehri yakınında... Malatya'dan uzak olmayan bir yerde“ doğduğunu kaydeder. Kâtib Çelebi (*Cihannümâ*, s. 601) Seyhan'ın Ceyhan'dan daha küçük olduğunu söyler. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, III, 41 ve 333 — 340) Seyhan adını zikretmekle berâber, bâzan bunu Ceyhan (Cihân) ile karıştırır. Emevîler zamanında islâm ülke'lerinin hududu üzerinde bulunan Seyhan kıyısında eserler mübâdele edilmekte idi.

Ashında nehir Seyhan adını İç Anadolu'nun cenûb-i şarkî hudutları yakınından doğan iki kolunun birleşmesinden sonra alır: sözü geçen kolların gârpta bulunana Samantı (Zamantı) suyu, şarkta ise, Göksu olup, bunlardan birincisi daha uzun olduğu için, Seyhan nehrinin uzunluğu hesaplanırken, Samantı'nın kaynak noktasından başlamak uygun olur. Bununla berâber eski çağda Saros adı Seyhan'ın şarktaki koluna (şimdiki Göksu) veriliyor, Samantı suyu ise, Karmalas adı ile onun bir tâbii sayılıyordu: Tehihatcheff de bu fikirde olup, „Zamanta“nın Saran suyu adını verdiği şarktaki kolun „hemen yarısı kadar“ uzun olduğunu kaydetmekte, Samantı'nın kaynağını Kayseri şarkındaki Kale dağında olarak göstermektedir. Gerçekte Samantı Erciyes volkan kütlesinin şark yamaçlarından, Koramaz dağından (burası Babinger'in makalesinde, bk. *EI*, mad., Seyhan'ın kaynağı olarak gösterilmiştir) inen kolların meydana gelmiş El-başı suyunu almakta ise de, kendisi şimâl-i şarkide, daha uzaklardan, Uzun-yayla yöresinden çıkmaktadır. Filhakika Samantı suyu burada, fazla ârizah olmayan ve irtifâ 2.000 m.'ye varmayan bir sâhada, Viran şehir ile Tonus arasında do-

ğan bir kaç derenin birleşmesi ile meydana gelmektedir. Şurası kaydedilmeğe değer ki, Ainsworth'a uyarak, Tehihatcheff'in Seyhan kaynağı diye kabul ettiği Pazar-su ve Baş-gökçe (Kiepert hâritasında Taşlı veya Başlı-gökçe) dereleri, onun ifade ettiği gibi, öteki kolun (Saran = Göksu) kaynağı değil, Samantı'nın, yâni doğrudan-doğruya Seyhan'ın kaynağıdır ve Tehihatcheff Samantı ve Göksu kaynaklarını birbirine karıştırmıştır.

Samantı suyu Uzunyayla'dan itibâren, cenûb-i garbiye doğru Toros dağlarının belirmesi ile tedricen daha ârizah bir hâl alan arâzi içinde akışına devam ederek, Pınarbaşı (Aziziye) kasabası ve daha sonra Pazarören nâhiye merkezi (burada büyük bir öğretmen okulu vardır) önünden geçer ve yukarıda sözü geçen ve Tehihatcheff tarafından Samantı kaynağı olarak zikredilen El-başı suyunu alır. Mevâsinın bundan sonraki kısmına Yenice ırmağı ismi verilen (ayrıca Kiepert haritalarında bu kesim için Afşar ırmağı adı da görülmektedir) Samantı suyu Orta Torosların en ehemmiyetli iki sırası olan Ala dağları ile Tahtalı dağları (Anti Toros'un garp kolu) arasında dar, ormanlık ve çalılık, geçilmesi güç bir boğaza girer ve burada yatağının meylli fazla, nehrin akışı da hızlıdır. Bu kesimde vaktiyle demir mâdeni işletilen Faraşa köyü bulunur ki, Tehihatcheff burada nehir yatağının irtifâsını — gerçeğe nazaran az bir fark ile — 1018 m. olarak kaydetmekte ve „Faraş köyünün rum halkı arasında müslümanlarda görmemiş olduğu bir taassuba şahit olduğunu, bunların her cenebinin üzerine tehlikeli bir düşman gibi atılmağa hazır bulunduklarını“ söylemekte idi. Burasının, eski kaynakların Ariaramnea adı ile zikredilen mevki olması muhtemeldir. Bundan sonra, Samantı ırmağı dar bir vâdi içinde akmaya devam ederek, ağaçlık-çalılık bir sâhada, Karsantı dağlık kesiminde, Seyhan'ın şarktaki kolu olan Göksu ile birleşir.

Umûmî akış istikameti şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî olan ve mecrâsı Anti Toros'un şark (Binboğa) ve garp (Tahtalı dağları) sıraları arasındaki tabii alçalma sâhasında yer alan Göksu, Sarız kasabası şimâlindeki Şarlık köyü yakınından çıkar ve mecrâsının bu ilk kısmında Sarız suyu adını taşır: şimdi Kayseri vilâyetinde bir kazâ merkezi olan Sarız kasabası önünden geçen bu akar suya verilen ad ile Seyhan'ın eski ismi (Saros = Sarus) arasındaki benzerlik, bu derenin neden Seyhan'a esas kaynak telakkî edilmiş olduğu hususunda bizi aydınlatılabilir. Göksu, çok ârizah arâzide derin boğazlardan geçer. Bu kısımda küçük bir ova kenarında deniz seviyesinden 1.350 m.

irtifâda bulunan Şar adlı köy dağlık Kataonya bölümünün ehemmiyetli merkezi olan Komana'nın yeri olarak gösterilmektedir (Garstang, *The Land of the Hittites*, 1910, s. 376). Buradaki harâbeler 1835'te Texier tarafından görülmüş idi (*Asie Mineure*, s. 584); bundan sonra Göksu, çok ârizah arâzide, derin boğazlardan geçerek, Saimbeyli (eski adı Haçin) den gelen Çatak suyunu ve Feke kasabası önünde Yağlık çayını alıp, nihâyet Samantı suyu ile birleşir: Seyhan nehrinin iki kolunun birleşme noktası deniz seviyesinden 450 m. kadar bir irtifâdadır. Bundan sonra nehir uzun bir mesâfe üzerinde çalılar ile kaplı tepelik ve geçilmesi güç bir sâhadan geçerek, nihâyet Çatalan nâhiye merkezi aşağısında Adana ovasına varır ve burada sağdan en ehemmiyetli kolu olan Çakıt suyunu alır ki, bu akar suyun kaynakları Torosların heybetli kütlesinin arkasında, hemen-hemen İç Anadolu düzlükleri kenarında, Ulukışla yakınında bulunmakta, Pozantı deresi adı ile aynı isimdeki mevkie kadar İç Anadolu'yu Adana ovasına bağlayan mühim kara yolu ve bu mevkiden sonra da meşhûr demir-yolu tünelleri ile boylanmaktadır [bk. mad. KÜLEK]. Çakıt suyu, Seyhan'a kavuşmadan önce, Görgün suyunu katılmakta olup, bu akar suyun yukarı çıkışı heybetli Aladağ kütlesini garptan tâkip eden tabii bir oluk içinden geçer (Ecemiş koridoru, krş. Maurice M. Blumenthal, *Niğde ve Adana vilâyetleri dâhilindeki Toroslar...*, M. T. A. enstitüsü yayını, B b, Ankara, 1941).

Seyhan'ın Adana ovasına girdiği alanda, son zamanlarda ehemmiyetli inşaat ile, büyük bir takım değişiklikler olmuştur: önce Adana şehrinin hemen şimâlinde taşma sularını toplayan ve sulama kanallarını besleyen bir bent yapılmış, bundan sonra ise, daha yukarıda büyük Seyhan toprak barajı inşa edilerek hem Seyhan hem de Çakıt-Görgün vâdilerinde suların birikmesi ile büyük bir göl teşekkül etmiştir ki, bu baraj şimdi hem Adana'yı büyük feyzanlardan korumakta, hem de Çukurova'ya enerji sağlayan büyük bir elektrik santralini beslemekte, sulama kanallarına başlangıç noktası olmaktadır.

Adana şehri önünde demir-yolu ve kara yolu köprüleri ile geçilen Seyhan'ın deniz seviyesine göre yüksekliği 20 metreyi bulmaz. Nehir bundan sonra Çukur Ova üzerinde cenûb-i garbiye doğru akarak, bir çok bükümler çizer ki, bunlardan bazıları terkedilmiş „menderesler“ hâlinde mecrâ yakınında yay şekilli gölcükler meydana getirmektedir. Nihâyet nehir Tarsus çayı ağzının 3 km. kadar şarkında Deli-burnu adı verilen bir çıkıntı teşkil ederek, denize dökülür.

Seyhan nehrinin uzunluğu, yatağı zemininde meydana getirdiği küçük ve kararsız bükümler hesaba katılmamak üzere, Samantı ırmağı'nın Uzun-yayla'daki kaynağı ile Akdeniz arasında 543 km. kadardır. Nehrin iki kolunun, menbalarından birleşme noktalarına kadar olan uzunlukları ise, Samantı için 326, Göksu için de 205 km. 'dir. Bu uzunluklar *İstatistik yıllığı* 'nda verilen değerlerden (Seyhan 516, Samantı 296, Göksu 188 km.) fazla, fakat İ. H. Akyol (*Türkiye'de akar-su sistemleri ve rejimleri, Türk coğrafya dergisi*, IX — X, 1947, XI—XII, 1949) 'un 1947'de yapmış olduğu ölçme sonuçlarından (Seyhan 550 km.) az farklıdır; bu son kaynakte Seyhan nehrinin havzası 20.600 km² olarak verilmiştir. Adana ölçme istasyonunda, 25 yıllık bir süre içinde yapılmış ölçülere göre, nehrin en yüksek su seviyesi yağmurların bol olduğu ve dağlık sâhada karların eridiği ilk bahar mevsimine (âzamî: nisan), en düşük su seviyesi de ağustos-teşrin II. arasına (asgarî: eylül) düşmektedir. Rasad devresi içinde kaydedilen en yüksek akım sâniyede 1.690 m³, en düşük akım ise 44 m³ 'tür (*Elektrik işleri etüd idâresi yıllık bültenleri*).

Adana şehri aşağısında denize kadar uzanan ovanın teşekkülünde, Ceyhan ile berâber, Seyhan nehrinin de rol oynamış bulunduğu şüphe yoktur. Ovanın bir çok yerlerinde, bugünkü mecrâdan ayrılmış menderes yaylarından başka, bir takım eski mecrâlara tesâdüf edilmesi adı geçen nehirlerin, delta ovalarında mütad olduğu gibi, sık-sık yer değiştirdiklerini ve her değişme sırasında başka bir sâhaya aluvyon serdiklerini anlatmaktadır. Son devrelerde, toprak setler inşa edilerek, feyzan sularının ovaya yayılması önlenmeden evvel vukua gelen şiddetli taşmalar sırasında, Seyhan nehri sularının bâzan Ceyhan'a doğru akmış bulunması da kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan ovanın Akdeniz'e doğru en fazla ilerlemiş görüldüğü kesimde, Ceyhan nehrinin Akyatan kıyı gölüne doğru akmış olduğunu gösteren müteaddit eski mecrâlar tesbit edildiği gibi, daha garpta Seyhan'ı da aynı göle akıtan bir eski mecrâ parçası seçilmiştir. Böyle bir durum, tarihî vesikaların bir çoğunda, Kilikya kıyısından bahsedilirken, neden yalnız Kydnos (Tarsus çayı) ve Pyramos (Ceyhan) ağzlarının zikredilip, Saros (Seyhan) ağzının söylenmemiş olmasını izah edebilir. Seyhan ile Ceyhan'ın tarih devirleri boyunca bâzan birleşik, bâzan ayrı ağızlar ile denize dökülmüş olmaları keyfiyeti XIX. asır ortalarında P. de Tehihatcheff, V. Langlois ve daha yakın bir zamanda da W. M. Ramsay tarafından münakaşa edilmiştir. Ne olursa-olsun, daha yakın bir devrede Ceyhan, Bebeli mev-

kiindeki basık eşigi aşarak, şarka doğru akmağa başlamış; Seyhan ise, Akyatan gölü ile Tarsus çayı ağzı arasında, bir kaç defa munsap değiştirerek, şimdiki ağzında denize dökülmeye başlamıştır. Munsabın burada hafif bir çıkıntı teşkil etmesi Seyhan aluvyonlarının, hafif de olsa, denizden yer kazanmağa devam ettiğini gösterir.

Seyhan nehri havzası, esâs itibâriyle, Adana vilâyeti hududları içinde yer almakta, yalnız yukarı kısımlarında Kayseri ve bir az da Niğde (Çalat ve Görgün suları) vilâyetleri arâzisi içine yayılmaktadır.

Bibliyografya: A.) *El*, mad. SAYHAN: al-Mas'ûdî (Paris tab.), II, 358 v. d.; *B G A*, VIII, 295; Yâkût, I, 179; II, 82; III, 209 v. d.; IV, 558, 579; al-İstahrî, *B G A*, I, 63 v. d.; İbn Havkâl, *B G A*, II, 122; al-Balâzurî (nşr. de Goeje), s. 165 v. d., 168; Abu 'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud), s. 50; al-Dimaşkî, *Nuḥbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 107, 214; İbn Rosteh, *B G A*, VII, 91 v. d.; İbn Hurdâzbeh, *B G A*, VI, 176; al-Hamâzânî, *B G A*, V, 63, 64, 95, 116; Mehmed Âşık, *Manâzîr al-avâlim* (Viyana yaz., 314, s. 172b, 13 v. d., 70b); Âlî, *Kunh al-aḥbâr*, I, 109; Cedrenus (Bonn tab.), II, 362; Procopius, *De Bello Persico*, I, § 17 (Bonn tabı, 1, 84); ayn. mll., *De Aedificiis*, V, § 5 (Bonn tabı, III, 319); Theophanes (nşr. Classen), Bonn, 1839—1841, I, 482; *Stadiasm. moris magni* (nşr. C. Müller), s. 481; G. Tafel ve C. M. Thomas, *Zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Urkundes Republik Venedig* (Wien, 1856), I, 376; W. Ainsworth (*J R G S*, X, 513); Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), s. 266, 278 (nehri munsabı hakkında bk. ayrıca *Geogr. Journal*, 1903, s. 410); Chesney, (*J R G S*, 1837, VII, 414); kezâ W. Ainsworth, (*J R G S*, VIII, 185 v. d.); Chesney, *The expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), I, 288—299; Ch. Texier, I, 15, 16, 62, II, 133 (*Die Erdkunde*, XVIII, XIX); E. Chantre, *Mission en Cappadoce* (Paris, 1898), tür. yer.; M. F. O. Beyrouth, 1908, III/1, 459, (1911), V, 285; H. Grothe, *Meine Vorderasienexpedition* (Leipzig, 1911/1912), II, 105 v. d. ve bk. fibrst; ayn. mll., *Geogr. Charakterbilder* (Leipzig, 1909), nr. 4—44; A. v. Kremer, *Beiträge zur Geographie des nördl. Syrien* (Wien, 1852), V, 18 v. d.; F. X. Schaffer, *Cilicia* (Gotha, 1903); *Pet.-Mitt. Ergzh.*, nr. 141; Eşikilerin Sarus'u için bk. Pauly-Wisnowa, *Realencyclopaedie* (Ruge), II/3, s. 34 (1921) ki, burada klâsik müellifler zikredil-

miştir. — B.) Bunlara ilâve edilmek üzere: metin içinde zikredilenlerden başka bk. P. de Tehibatcheff, *Asie Mineure, I. Géographie physique comparée* (Paris, 1853), s. 292—298; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie...* (Paris, 1863), tür. yer.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fibrst; Mehmed Cemal, *Anadolu'nun aluvyal morfolojisi hakkında* (İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. dergisi, 1952/1953, III—IV, 147—159); Richard J. Russell, *Alluvial morphology of Anatolian Rivers*, (*Annals of the Association of American Geographers*, 1954, XLIV/4, s. 363—391). (BESİM DARKOT.)

SEYHUN. [Bk. SIR DERYA.]

SEYLAN. [Bk. SERENDİB.]

SEYÜN. SAYÜN (SEÜN, SEVÜN, SEYÖN, SEÖN), Arabistan'ın cenûbunda, Hadramût'ta bir şehir olup, aynı addaki dağın eteği üzerinde, Şibâm'dan 4 saat mesâfedâ, Vâdi Masila'nın sağ tarafındadır. Şehir bol ve çeşitli bir nebat sâhasında bulunmaktadır; oldukça geniş hurmalıkların ve iyi ekilmiş tîâm ve buğday tarlalarının uzaklara kadar yayıldığı görülür. Şehir toplu bir hâldedir ve bir sûr ile çevrilidir. Vaktiyle 4.500 kadar nüfusa sâhip idi. Sokaklar geniş ve temizdir. Sûrların içinde, ekserisi câmilere âit vakıflar olan tarla ve hurmalıklar vardır; şehirde câmilerin sayısı galiba 300'den az değildir. En güzelleri adlarını aldığı Seyyid âileleri tarafından yaptırılmıştır. Güzel bir kubbesi, ihtimamla sıvanmış bir minâresi bulunan, duvar ile çevrili bir mezarlık, ve bir hurma bahçesi ile kuşatılmış Hâbib 'Abd Allâh Şakkâf câmiî bunlardan biridir. Yine bir bahçesi bulunan Tâhâ câmiî de böyledir. Başka câmiler arasında delikli bir minâresi bulunan Maşhûr adh, câmi ile Hâbib 'Alî al-Habşî Bâ 'Alavî'nin al-Riyâz'ı denilen câmiî de zikretmek lâzımdır. Bu vefî aynı zamanda çok misâfirperver olup, yılda 6.000 kişi kadar insanı misâfir ederdi. O bir de burada islâmî ilimler için Tarîm'in eski ve meşhûr mektebini gölgede bırakmış olan bir yer yaptırmıştır; burada fakir talebeler parasız yatar ve yerler. 'Alî'nin kendi hesabına yaptırdığı ve sonraları kendi imkânları ile yaşamaya muvaffak olan bu mektebin bakımı için hemen her taraftan, bilhassa Cava ve Hindistan'dan yardımlar gelir. Bu mektebin büyük şöhreti çok uzaklara kadar yayılmıştır. Sultanın sarayı bir tepe üzerinde olup, çıkıntılı kûb ve süslü bir sûr ile çevrilidir ve bunların yanında yuvarlak kuleler bulunmaktadır; çatısında üç gözetleme ve nöbet yeri vardır. Sarayın hemen yanında Ulu câmi yükselir ve pazar bulunur.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 288; J. R. Wellsted, *Reisen in Arabien* (Halle, 1842), II, 338; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 618; M. J. de Goeje, *Hadhrumaut dans la Rev. Colon. Intern.*, II (1886), 110; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramût* (Leiden, 1897), s. 211, 212; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1901), I, 90, 451; C. Snouck Hurgronje, *Zur Dichtkunst der Bâ Atwah in Hadhrumôt* (Nöldeke-Festschrift, I, 97, note). (ADOLF GROHMANN.)

SEYYİD. SAYYİD (A. cem. sâda), emîr, bey, reis veya efendi; şahsî husûsiyetleri, veya serveti sebebi ile yahut soyu dolayısıyla temâyüz eden kimse. Bu sonuncu mânasında islâm dünyasının her yerinde Peygamberin soyundan gelenler için kullanılır [bk. mad. ŞARİF]. Kelime Kur'an'da sâdece iki defa geçer; bir defa (III, 34) Yusuf peygamber münâsebeti ile ve bir defa da (XII, 25) Zulayhâ'nın kocasından bahsolunurken kullanılmıştır. Araplar tarafından bu kelime sâdece insanlar için değil, ayrıca cinler, hayvanlar ve cansız şeyler için de kullanılır. Bir beyit geceleri uyanan ve efendilerini (sayyid) çağıran cinlerden bahseder; yabânî eşek dişisinin „seyyidi“ diye isimlendirilir ve al-Zaccâc Kur'an'a sayyid al-kalâm „kelâmın seyyidi“ der. Seyyid kelimesinin gayr-i müslimler tarafından kullanılmasına Rodrigo Diaz „El Cid Campeador“ en tanınmış misâldir. *Sîd*, *seyyid*'den neş'et etmiştir [bk. mad. SİD].

Bibliyografya: E. W. Lane, *Lexicon, Sîd, Sîdî, Seyyid* kelimeleri.

(T. W. HAIG.)

SEYYİD HİMYERİ. AL-SAYYİD AL-HİMYARİ (723—789), ABÜ HÂŞİM, İSMÂİL B. MUHAMMED B. YAZİD B. RABİA B. MUFARRİĞ (başkalarına göre, Rabîa Mufarrig), bir arap şâiri olup, 105 (723) yılında Basra'da doğmuştur. İbâziya [b. bk.] mezhebine mensup olan bir âileden geliyordu; fakat genç yaşlarında, „Allahın lutfu“ diye övündüğü şî'i akidesine dönmüştür. Kendisi Kaysânîya [b. bk.] fırkasından idi; fakat, bu fırka mensupları gibi, yalnız imamları Muhammed b. al-Hanafiya'nın geri dönmesini beklemeyordu; Umûmî bir tarzda tenasüh v.b. akidesine iki şekil altında bağlı bulunuyordu: *rac'a ya*, (insan şeklinde geri dönme) ve *tanâsuh'a*, hayvan vücutları içinde teccassüde inanma. O bizzat kendisini Yunus peygamberin bir teccassüdü gibi gösteriyordu. Siyâsî-dinî inançları onu Basra'yı terk edip, Kûfe'ye yerleşmeğe mecbûr etti, fakat bu hâl

kendisini, Abbâsiler iktidara geldiği zaman, onlara medhiyeler yazmaktan alkoymadı; o bilhassa al-Manşûr'un teveccühünü kazandı. Bununla beraber san'atını eyâlet vâlilerinin, msl. Abû Bucayr al-Ahvâzî'nin hizmetine de vakfetti. Şâirlik kabiliyeti âilesinde irsî idi; dedesi Yazîd korkulan bir hiciv şâiri olmuş ve vâli Ziyâd'ı alayları ile tâkip etmiş idi. Bizzat kendisi de yalnız çok miktarda eser vermek (Banî Hâşim arasında 1.000'den fazla kasidesinin dolaşmakta olduğu söyleniyordu) ile değil, fakat üslûbunun zarâfeti ile de temâyüz ediyordu; o, Abu 'l-'Atâhiya gibi, şiirlerini garip kelimeler ile süslemekten sakınmıştı; daha ziyade herkes tarafından anlaşılmağa çalışıyordu. O Abu 'l-'Atâhiya ile al-Başşâr'ın yanında, islâmiyetten sonraki en büyük şâirler arasında sayılıyordu; yalnız siyâsî-dinî telakkilerinin husûsiyetlerini taşıması, şiirlerinin daha geniş bir şekilde yayılmasına engel olmuştur ve *Dîvân*'ı bize kadar gelmemiştir. Vâsit'ta, 173 (789) yılında ölmüştür.

Bibliyografya: Abu 'l-Farac al-İfahânî, *Kitâb al-aḡânî*, VIII, 1. tab., 1—31, 2. tab., 2—29; İbn Şâkir al-Kutubî, *Favât al-vafayât* (Kahire, 1299), s. 119; al-Şahrastânî, *Kitâb al-milal ve'l-nihâl* (nşr. Cureton), s. 111; 'Abd al-Kâhîr al-Bağdâdî, *al-Fark bayna'l-firak* (Kahire, 1328), s. 30; Barbier de Meynard, *J A*, 7. seri, IV, 159—258; H. Banning, *Muhammed İbn al-Hanafiya* (Erlangen, 1909), s. 50; I. Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites* (New Haven, 1909), s. 179. (BROCKELMANN.)

SEYYİD VEHBİ. SAYYİD VAHBİ (1674?—1736), XVIII. asrın tanınmış Osmanlı edibi.

Hayatı. Vehbî'nin adı Hüseyin, nisbesi Hüseyinî'dir. Babası mevâlidin İmâm-zâde Mehmed Efendi'nin kethudâsı Hacı Ahmed Efendi'dir. Doğum yeri İstanbul'dur; fakat doğum tarihi belli değildir (bk. Safâî, *Tezkire*, Üniv. Kütüp., nr. TY 3215, s. 360; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 710; Hacı Tefvik, *Macmû'at al-tarâcim*, Üniv. kütüp., TY 192, var. 89a; Mustakim-zâde Sadeddin, *Tuhfa-i hattâtin*, İstanbul, 1928, s. 657 v.b.). Az aşğıda görüleceği üzere, mülâzım olduğu tarih düşünülerek ve o sırada hiç olmazsa 20—23 yaşlarında olması gerektiği hesaplanarak, 1085 (1674) hudutlarında doğmuş olduğu söylenebilir. Ecdâdî Ehl-i beytten şeyh-ül-guyûh Hüsameddin Efendi'ye muntehî olduğu için, ilk gençliğinde şiir yazmağa başlayınca, ona nisbetle Hüsâmî tahallus etmiştir. Sonraları yeni bir mahlas aramış ve bu hususta üzerinde görüştüğü hoca-zâdesi ve üstâdî şâir Mîrzâ-zâde Ahmed

Neylî (ölm. 1161=1748) de Vehbî'yi uygun görmüş ve o da bu mahlası devamlı sûrette kullanmağa başlamıştır (krş. Safâî, Sâlim, Hacı Tevfik v.b.). Muallim Nâci (*Eslâf*, İstanbul, 1312, s. 100 v.d.) ve kaynak göstermeden onun ifâdesini hemen aynen nakleden Fâik Reşad (krş. *Osmanlı şâirleri*, s. 70), bu mahlas değıştirme hakkında Neylî ile Vehbî arasında geçen bir konuşmadan bahsederler ki, böyle bir konuşmanın aynen yazıldığı gibi vukuuna ihtimal vermek kolay değildir. Bunun Sâlim'deki (*Tezkire*, s. 710 v.d.) bir kaydı bir az da hayal kudreti ile süslemek ihtiyâcından doğduğu söylenebilir. Müstakîm-zâde (*Tuhfa-i haftâîn*, s. 657)'de Vehbî'nin Hüsâmî mahlasına dâir bir tasrih vardır ki — Ali Cânib [Yöntem] de (*Seyyid Vehbî, Hayat mecmuası*, I, sayı 16, s. 305), buna temas etmiştir —, buna göre şâirin seyyidliği sâdece ana tarafından Hasan Hüsameddin Efendi'ye vâsil olmak dolayısıyledir.

Vehbî, devrine göre gayet iyi bir tahsil ve terbiye görmüştür. Zamanının şöhretli âlimlerinden ve bu arada bilhassa Mirzâ-zâde Şeyh Mehmed Efendi'den ders görmüş idi. Ayrıca Müstakîm-zâde'ye göre, kazasker Abdülbâkî Ârif Efendi'den „hat“ dersi almıştır. Vehbî, daha erginlik çağında iken, akranı arasında temâyüz etmiş ve nakîb-ül-esrâf olan Hoca-zâde Seyyid Osman Efendi'nin Anadolu kazaskerliğinde, 1108=1696 tarihinde, mülâzim olmuştur. Böylece ilmiye mesleğinde hizmete başlamış, bir müddet çalıştıktan sonra, 40 akçelik medreseden ayrılmış ve 1123 (= 1711) tarihinde, Rus seferinde, güzel kasîde ve tarihler kaleme alması üzerine, Ahmed III.'in (1703—1730) takdirini kazanmış ve bu tarihten itibaren pâdişah kendisi ile ilgilenmiştir. Paşmakçı-zâde Seyyid Ali Efendi'nin ikinci şeyh-ül-islâmlığında (1122—1148) hâriç medresesi pâyesi ferman olunmuş ve bunun üzerine, girdiği imtihanı da muvaffakiyetle verdiğinden, hâriç 50 akçe ile Hoca Hâtin medresesine müderris tâyin edilmiştir (1123=1711/1712). Bu tarihten 4 sene sonra (1127=1715), Sâlim'in ifâdesine göre, kıymeti takdir olunarak, Mirzâ Mustafa Efendi'nin—ki Sâlim'in babasıdır.— meşihatı sırasında, Şerife Hâtin medresesine nakl ile, makamı bir derece yükseltilmiştir. Gerek Safâî ve gerek Sâlim eserlerini onun 40—50 yaşları arasında olduğu ve mesleğinin orta kademelerinde bulunduğu sıralarda yazmışlardır. Her ikisi de, anlaşıldığına göre, onun yakın dostlarıdır. Vehbî birinin tezkiresine takriz yazmış, ötekisinin ise, babasından icâzet almıştır. Safâî *Tezkire*'sinin yazılışı sırasında (1132=1719/1720), „kat“-ı pâye-i medâris etmekte ve sudûr-i kirâm hazerâ-

tına mektupçu ve tezkireci ve kassâm-i askerî olmakta“ idi. Sâlim *Tezkire*'sinin te'lifi tarihinde (1134=1721/1722) de Husrev kethudâ medresesinde müderris bulunuyordu.

Vehbî'nin kendi şiirlerinden anlaşıldığına göre, o uzunca bir müddet sıradan bir müderris olarak kalmış ve bu sebepten bir hayli de sıkılmıştır. 1132 (1720)'de terfilerinin ne kadar yavaş yapıldığını, o sırada yazdığı bir kasîdede anlatmaktadır (bk. *Divân*, Üniv. kütüp., nr. TY 1607, var. 15^a). Ancak gerek bu gibi kasîdelerde belirttiği arzûnun ve gerekse 1135 (1723)'te Kemerler'de yeniden inşâ edilen büyük sedde söylenen tarih şiiri gibi tarihlerin müsbet te'siri olacak ki, bu sıralarda meslek hayatında oldukça sür'atli ilerlemeler kaydederek, „kibâr-ı müderrisîn“ sınıfına yükseldiğini ve „mevleviyetlere“ tâyin edildiğini bilmekteyiz. Şüphesiz 1132'de icrâ edilen sünnet düğünü için ferman üzerine yazdığı *Sâr-nâme*'nin de bu ilerlemelerde te'sirini düşünmek yerinde olacaktır. 1137 (1725)'de Tebriz ikinci defa fethedilince, oranın ilk kadısı olarak vazife gören Seyyid Vehbî, Ahmed III. ve Damad İbrahim Paşa'nın himâyeleri sayesinde, sırası ile, Kayseri, Manisa ve Halep mevliviyetlerinde de bulunmuştur. Onun bilhassa Manisa'yı ve Halep'i sevdiğini gösteren şiirleri de vardır. Seyyid Vehbî Halep'de bulunduğu sırada azledilmekten korkuyordu. Bu sebeple Âsim Efendi, Vehbî'nin ağzından, onun kayın birâderi olan şeyh-ül-islâm İshak Efendi'ye bir mektup yazarak, seleflerinden daha az bir müddet içinde azil ile me'yus edilmemesini rica eylemiştir. Seyyid Vehbî öteden beri hacc farizesini edâ etmek arzûsunda idi. Hattâ Osman-zâde Tâib [b. bk.]'in meşhûr kasîdesinde şâirler hakkında kendisine tevdi ettiği vazifeyi ifâ zımında yazdığı vekâlet-nâmede dahi pâdişahın hacc gitmek için izin ve yardım istirhamında bulunmaktadır (bk. *Divân*, göst. yer.). Nihâyet buna da muvaffak olmuş ve Halep'den ayrılırken mezûnen Hicaz'a gitmek ve hacc farizesini edâ etmek fırsat ve imkânına kavuşmuştur. Bu hacc seferi 1147 (1735) baharına rastlamaktadır. Vehbî Hicaz'dan döndükten ve İstanbul'a avdet ettikten sonra hastalanmıştır. Aksaray'daki evinde kısa bir müddet yatmış ve 1149 (1736) tarihinde ölmüş (Hacı Tevfik'e göre ölümü rebiülâhır/âgustos ayındadır), cenâze namazı Sümbüli Seyyid Nûreddin tarafından kıldırılmış ve Cerrah Mehmed Paşa câmiî yakınında, kendi evi bitiğinde bulunan Cambâziye mescidi hazîresine defnolunmuştur (Ayvansarayî, *Hadîkat al-cavâmi*, İstanbul, 1281, I, 79 v.d.).

Vehbî'nin âilesi efrâdı arasında kaynakların kaydettiği sâdece oğlu Münif'tir ki bu da müderrislikte bulunmuş ve 1153 (1740) tarihinde ölmüştür.

Eserleri. Seyyid Vehbî'yi, eserlerinin kemiyeti itibâriyle olduğu gibi, keyfiyeti bakımından da, eski edebiyatımızın ikinci derecedeki şâir ve münşilerimizden biri olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Manzûm ve mensûr belli-bağlı eserleri şunlardır:

1. *Divân*. Bu eserin İstanbul kütüphanelerinde, 8 tanesi İstanbul üniversitesi kütüphanesinde olmak üzere, 14 nüshası bilinmektedir. Ayrıca Kahire'de de 6 nüshası vardır (*Dâr al-kutub al-mişiya* adab turkî 27-m, şâirin hayatında yazılmıştır, 58-m, 59-m, 154, 361; adab turkî-Tal'at 76). Divânlardaki şiir sayısı değişiktir. Bunlardan sâdece birini — şâirinin ölümü üzerinden henüz 20 yıl bile geçmemiş iken, Mehmed Nazif hattı ile istisnah edilen iyi bir nüshayı — seçerek, manzûmelerin mikdarını gösteren rakamlar vereceğiz (krş. Üniv. kütüp., nr. TY 1607): 24 münâcaat, 38 na't, 75 kasîde, 1 mersiye, *Şi'hat-nâma*, *Şulhiya*, *Sâr-nâma* mukaddimesi, otağ-ı hümayûn metninde mesnevîler, 237 gazel, 2 müseddes, 16 tahmis, 13 lûgaz, 4 manzûm arz-i hâl, 46 kıt'a (ve kıt'a-i kebir), 45 rubâî, 78 tarih ve 74 beyit... (bu nüsha içinde *Sâr-nâma*'nın tamamı ile, Vehbî'nin 3 tezkiresinin sûreti de yer almış bulunmaktadır).

2. *Hadis-i erba'in tercümesi*. Kaynaklarda belirtilmemiş olmakla berâber, Seyyid Vehbî'nin görebildiğimiz biricik yazması Üniversite kütüphanesinde (nr. TY 1376, var. 3b—6a) bulunan bir kırk hadis tercümesi de vardır. İslâm-türk edebiyatında geniş bir yer tutan bu dinî edebiyat (krş. A. Karahan, *İslâm-türk edebiyatında kırk hadis*, İstanbul, 1954) örnekleri arasında orta derecede başarılı sayılabilecek olan bu risâlede, her hadis metni, manzûm dört mısralık bir kıt'a içinde iktibâs edilmiş olup, burada umûmiyetle Peygamber'in veciz ve geniş mânalı sözleri intihap edilmiştir. Şâir kendi adını iki defa (18. hadis tercümesi ile, sonundaki 5 beyitlik hâtîmede) zikretmektedir.

3. *Sâr-nâma*. 1132 (1720) tarihinde yapılan ve Sultan Ahmed III.'in dört şehzâdesinin sünnet düğünü ile üç kızının ve diğer hanım sultanların evlenme merâsimini, günü-gününe tâkip ederek, fasıl fasıl bütün teferrûatı ile belirten bu eser, o günlerdeki İstanbul'un mahallî husûsiyetleri, örf ve âdetleri bakımından da tarihî bir vesika değerinde olan taraflara da sâhiptir. Bilhassa ön planda şehzâdelerin (Süleyman, Mehmed, Mustafa ve Bayezid) sünnet

İslâm Ansiklopedisi

düğünlerini tasvir eden ve benzeri sur-nâmeler arasında, inşâsı bakımından üstün bir değer de taşıdığı söylenebilecek olan bu eserin İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 7 (nr. TY 11, 3035, 3974, 6098, 6099, 6124) ve Topkapı sarayı müzesi kütüphanesinde de 6 nüshası (bk. F. E. Karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüp., türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, I, 280 v.d., sıra nr. 871—876) mevcuttur. *Sâr-nâma*'nın diğer kütüphanelerde de yazma nüshalarına tesâdüf edilir. Mevcut nüshalar arasında Ahmed III. kütüphanesindeki nüsha (nr. 3593) 137 minyatürü ihtivâ etmekte olup, bunlardan bazılarının altında Levnî'nin imzası bulunmaktadır. Eserin esâsı ve ağırlık noktası mensûr olmakla berâber, yer-yer manzûm parçalar da vardır.

Sâr-nâma bir münâcaat ile başlamakta, onu na't, hükümdar (Ahmed III.), sadrâzam (Damad İbrahim Paşa) medhiyesi gibi kasîde şeklinde şiirler tâkip etmektedir. Düğünün bazı kısımlarının tasvirini içine alan mesnevî şeklinde uzunca bir parça da vardır. Belirtildiğine göre, eserin mensur olarak yazılmasını İbrahim Paşa istemiştir. Bu kitapta düğün davet-nâmelerinden Okmeydanı'na kurulan otağlara, başta ulemâ sınıfı olmak üzere, çeşitli meslek erbâbından seçilen zevâtâ verilen ziyâfetlere, esnaf alaylarının geçitlerine, sünnet töreninin yapıış şekline, hattâ düğünün 11. günü yağan yağmura, para serpmelere kadar çeşit-çeşit vak'alar etraflı sûrette anlatılmıştır. Asıl lâle devri diye adlandırılan zevk ve sefâ yıllarının bu muhteşem düğün ile açıldığını söyleyenler de olmuştur.

4. *Şulhiya*. 1130 (1718)'da aktedilen Pasarofoça antlaşmasına dâir yazılan bu küçük ve ehemmiyetli sayılamıyacak olan risâlenin sadrâzam İbrahim Paşa'nın emri ile kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Yazma bir nüshası Üniversite kütüphanesindedir (nr. TY 2711, var. 220b—229b).

5. *Leylâ ve Mecnûn*. Vehbî'nin, Kaf-zâde Fâizî tarafından (ölm. 1031=1622) yazılmağa başlanıp, eksik kalan *Leylâ ve Mecnûn*'u tamamladığına dâir Sâlim (*Tezkire*, s. 717)'de bir kayıt mevcuttur ki, bunu Bursalı Tâhir de (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, II, 234). tekrarlamıştır. Ancak bugüne kadar bu mesnevinin bir nüshasına tesâdüf edilmemiştir. Sâlim'in naklettiği 9 beyitlik parça da bu mevzûda bir mutâlea beyânı için kâfi değildir.

Şahsiyeti ve edebî değeri. Seyyid Vehbî nesep itibâriyle, seyyid sıfatını hâiz bulunmasına rağmen, davranışları ile ve bilhassa kasîdelerindeki mânevî şahsiyetini zedeleyecek derecede mevkî ve paraya düşkünlüğü.

nü belirtir ifâdesi ile, okuyucudan temâyül ve zaafırlarını gizleyememektedir. Hacı Tefik'in v. b. „mükemmel ve müdevven“ dedikleri *Divan*'ı onun pâdişahı, sadrâzamdan, her fırsat zuhûrunda, hemen mutlaka bir şey istediğinin, bir şey beklediğinin delilleri ile doludur Kendisi için hayat, bir az da saray ve çevresinin etrafında döner gibidir. O, birinci derecede bu çevrelerin teveccüh ve iltifâtını aramış; buna dayanarak, yükselmek, rahata kavuşmak, iyi geçinmek istemiştir. Eski türk edebiyatında böyle davranışlara sık-sık tesâdüf etmek usûlden olmakla beraber, bu Seyyid Vehbî'de daha bâriz bir şekil almış gözük-mektedir. Burada şahsiyetini ilgilendiren iki hâdiseye temas edilecektir: bunlardan biri Osman-zâde Tâib [b. bk.]'in 1133'te, Ahmed III. tarafından „reis-i şâirân“ sıfatını iktisap eylediği zaman, yazdığı manzûm teşekkür-nâme ile alâkâdır. Bilindiği gibi Tâib, devrin bir çok şâirlerinden bu manzûmede bahsetmiş, fakat nedense Nedim (ölm. 1730)'in adını bile anmamıştır. Ancak Osman-zâde diğer şâirlerden bahsetmek vazifesini bu kasidesinde, vekâleten Vehbî'ye bıraktığını da açıkladığından, yine sadrâzam İbrahim Paşa'nın isteği üzerine, Vehbî de „vekâlet-nâme“ sini uzun bir kaside şeklinde kaleme almıştır. Bunda ilk önce „Nedim-i nükteperdâz“'a yer verilmiş ve daha bir çok şâire temas edilmiştir. Bu ve buna benzer olaylar gösterir ki, Seyyid Vehbî, kendi çağdaşları arasında, birinci sınıf bir şâir gibi telakkî edilmiş, yahut da saray muhiti onu öyle görmüş, ancak sonradan zaman, haklı olarak, onu daha arka plandaki gerçek yerine oturtmuştur.

Öteki hâdiseler de Ahmed III. çeşmesi üzerindeki tarih kasidesinin bir hikâyesinden ibârettir. Rivâyete göre, pâdişah meydan çeşmelerinden birincisi telakkî edilen Ayasofya'da Bâb-ı hümayûn karşısındaki meşhûr sebîl ve çeşme 1141 (1723) tarihinde tamamlanınca (krş. İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, I, 134), „Besmeleyle iç suyu Han Ahmed'e eyle duâ“ tarih mısraını yazmış, fakat bu 4 yıl eksik düşmüştür. Vehbî, başına bir „ağ“ kelimesi ilâve ederek bu eksikliği tamamlamış ve bir de aynı vezin ve kafiye bir medhiye yazmıştır. Hâlbuki „besmele ile“ kelimelerinin arapça imlâsı, „ile“ kelimesini birleştirmeden yazmağı gerektirirdi. Pâdişahın bu iki kelimeyi birleştirip yazması dolayısıyla ebced hesabına vurulunca, dört eksik çıkmıştır. Yoksa aslında besmelenin sonundaki „h“ harfi de beş rakamına karşılık olduğundan, 1 sayı fazladır. Bunun Vehbî tarafından bilinmemiş olması çok zayıf bir ihtimaldir.

Ancak pâdişaha yeni bir hulûl vesilesi doğmuşken, bundan faydalanmamak, fırsatı kaçırmak olacağından, böyle yaptığına başkaları da işaret etmişlerdir (bk. Tâhir Olgun, *Tasnif komisyonundaki divan katalogları fişleri*). Bütün bunlar gösterir ki, Vehbî, zekâsı ve yüksek muhitlere karşı yumuşak ve sevimli davranışları ile menfaatlerini korumasını bilen bir san'atkârdır. Devamlı sûrette pâdişahın ve sadrâzamanın teveccühü ve iltifâtını muhafaza edebilmek ve himâyelerinde bulunmakla da nisbî bir refah içinde yaşamıştır. Vehbî'de kanâat ve istîgnadan eser görülmez. Sâdece gülşeni tarikatı şeyhlerinden şâir Sezâî Efendi'ye yazdığı bir mektuptan o tarikate intisâbı olduğu istidlâl olunmaktadır. Bununla beraber bu tarikat ile ciddi bağları hakkında kuvvetli bir mutâleada bulunmak güçtür.

Tezkirelerini onun henüz ikbal imkânlarına sâhip bulunduğu zamanlarda yazan Safâî ve Sâlim Seyyid Vehbî'nin şîr ve san'at kabiliyetinden sitâyîle bahsetmektedirler. Safâî (s. 360) onun hakkında „elhak, elbine-i selâse nazım ve nesre kadir, bedîhe-gulûkta misli nâdir şâir-i zûr-âzmâ ve münşî-i tâze-edâdir“ demektedir. Kazasker Sâlim (s. 713) de ona dâir kanâatını şöyle belirtmiştir: „Elhâsıl, zât-i pür-mârifî nevâdir-i rûzîgârdan bir şâir-i âlî-mikdar olup, her ne rütbe ikrâm olursa, şâyeste ve vücûd-i âlî-mikdârı ile şuarây-i ulû'l-ih-tirâm ıftihar eylese bâyestedir“. Gerçek şudur ki, çağdaşları ve husûsiyetle arkadaşları olan bu zevâtın kanâatleri hilâfına, Seyyid Vehbî XVIII. asır türk edebiyatında hiç bir zaman ilk derecede yer işgal etmeğe hakkı olan bir san'atkâr olamamıştır. Seyyid Vehbî üzerinde en çok te'siri görülen ve kendisinin de örnek şâir saydığı şahsiyet Urfalı Yusuf Nâbî (1642 — 1712; krş. A. Karahan, *Nâbî*, İstanbul, 1953, s. 19)'dir. Vehbî, kendisini, edebî mekteplerimizden birinin sâhibi olan Nâbî'nin en kudretli muakkibi saymıştır. Nâbî'den başka, o Nefî (ölm. 1635)'den. Nâîfî (ölm. 1666)'den ve kendi devrine yakın diğer şâirlerden de müteessir olmuştur. Bilhassa Nedim'in şîirlerine karşı geniş bir takdir hissi ile dolu olduğunu defalarca ifâde etmekten geri kalmamıştır. Kasidelerinde daha çok Nefî'nin edâsını taklit eden bir durum hiss olunmaktadır (bk. A. Karahan, *Nefî*, İstanbul, 1954, s. 25 v.d.). Vehbî, bir çok şâirlerin gazellerini de tanzir veya tahmis eylemiştir. Bunlar arasında, başta Fuzûlî (krş. A. Karahan, *Fuzûlî, muhiti, hayatı ve şahsiyeti*, İstanbul, 1949) olmak üzere, Bâkî, Nefî, Neylî, Râşid v.b. gibi, ya kendinden önce gelen, yahut da çağdaşı olan şâirler zikredilebilir.

Seyyid Vehbî, ne Nâbî, ne Nedim gibi bir edebî mektep kurabilmiş, ne de türk edebiyatına dil, üslûp, ifâde ve buluş bakımından esaslı bir yenilik getirebilmiştir. Müstesnâ ve belirli bir edebî hüviyeti de vardır demek güçtür. Bununla beraber değişik mevzûlarda hayli başarılı kasideler ve gazeller yazabilmiş, bilhassa nesir vâdisinde, sağlam bir beyân üslûbu içinde, fikirlerini güzelce ifâdeye muvaffak olmuş, kalemine tamâmiyle hâkim bir san'atkâr. Şüphesiz eski türk edebiyatında, ikinci derecede gelen şâirler ve nâsirler kâfilesinin ön sıralarında edebiyat tarihinin kendisine uygun gördüğü yeri ve değeri hakkı ile almıştır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Müstakim zâde Sâdeddin, *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 628, var. 438); Belîğ, *Nuhat al-âşâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, müellif hattı), s. 116; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), V, 404, 421, 425; Ârif Hikmet, *Tezkire* (Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 789), s. 65; Fatin, *Hâtimat al-aşâr* (İstanbul, 1271), s. 443; Gibb, *HOP*, IV, 101 — 107; Ziya Paşa, *Harâbât*, I, medhal, s. 17; II, 5, 64, 116, 155; Nâci, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 177 — 179; ayn. mll., *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307), s. 70 — 74; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 100 — 104; Ali Cânîb [Yöntem], *Seyyid Vehbî* (*Hayat mecmuası*, Ankara, 1926, sayı 16, s. 305); Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Eski şâirlerimiz, Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 455; Bülend Olcay, *XVIII. asır şâirlerinden Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1754); Sâliha Baykent, *Sâr-nâme-i Seyyid Vehbî* (tez, Üniv. kütüp., nr. tez 1385).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

SEYYİDE NEFİSE. [Bk. NEFİSE.]

SEZÂÎ. SAZÂÎ, HASAN B. 'ALÎ GÜLŞENİ (1669—1737), bir türk sūffisi ve şâiri olup, kendi mahlasına izâfe edilen ve gülşeniye'nin bir kolu sayılan sezâî'ye tarikatının de kurucusudur (bk. S. Vîcdânî, *Tomar-i turuk-ı aliyyeden halvetiye*, İstanbul, 1338—1341, s. 50). Mahlasını (Sezâî) Niyâzî-i Mîsrî'den alan (ayn. esr., s. 51) Hasan Sezâî, Mora yarımadasında Osmanlılar idâresinde Gördes adı verilen şehirde (bugün Korent), 1080 (1669)'de doğmuştur. Babası Ali bu şehrin ileri gelenlerinden Kurtbey-zâde Hasan isminde bir zâtın oğlu idi (bk. *Mektubât-i Sezâî*, İstanbul, 1289, s. 2; *Menâkib-i Seyh Sezâî-yi Gülşenî*, Üniv. kütüp., nr. TY 424, var. 1b). W. Björkman tarafından Sezâî'nin aslen rum olduğuna (bk. *EL mad. SEZAY*) dâir verilen mâlûmatın doğru-

luğunu te'yit eden bir kayda kaynaklarda rastlanmamaktadır (bu iddia olsa-olsa *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2562'deki „en asl Moralı“ ibâresinin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş olmalıdır). Sezâî'nin çocukluk ve gençliğinin ilk çağını nasıl geçirdiği açık olarak bilinmemekte ise de, eserlerinden kendisinin bu devirde oldukça iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Sezâî 18 yaşında iken, Venedik devletinin ramazan 1098 (temmûz 1687) (İ. Hamî Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1961, III, 460'ta 1097 = 1685)'de Mora'yı işgali üzerine Gördes'ten ayrılmak mecbûriyetinde kaldı (*Menâkib*, var. 2a; *Mektubât*, s. 2) ve bir gemiye binip, İstanbul'a geldi. Oradan Avusturya ve Venedik devletinin, imparatorluğa karşı giriştikleri hücumları önlemek maksadı ile, Edirne'de bulunan Mehmed IV.'in yanına gitti. Edirne'de, piyâde mukabelecisi Ali Efendi adında bir zâtın tavassutu ile, mukabele kalemine alındı. Sezâî, İstanbul'a gelirken, gemide halvetî tarikatı şeyhlerinden biri ile tanışmış ve onun te'siri altında kalmış idi. Bu sebeple resmî vazifesi dışında kalan zamanlarını tasavvufî bilgilerini arttırmaya hasrediyordu. Nihâyet gördüğü bir rüya üzerine, bir mürşid aramağa başlayan Sezâî İbrahim Gülşenî [b. bk.]'nin halifelerinden Seyh Âşık Mûsâ'nın hankahında şeyhlik makamını işgâl eden Mehmed Sırrı'nın müridi oldu. İki yıl kadar yanında hizmet edip, tarikat âdâb ve erkânını öğrenip, çile çıkardıktan sonra, şeyhi Mehmed Sırrı öldü ve onun yerine Mehmed La'î Fenâî Efendi post-nişin oldu; Sezâî bi'at ve inâbesini bu şeyhin yanında yenilemek mecbûriyetinde kaldı. Mehmed La'î Fenâî Efendi, Sezâî'yi ayrıca dergâhın vakıflarının icarlarını toplamağa me'mur etti. Bu me'mûriyetinden dolayı da kendisine Câbi Dede Efendi lakabı verildi. Sezâî'nin Mehmed La'î Fenâî Efendi'yi kendisine büyük bir rehber olarak kabûl ettiği anlaşılmaktadır (bk. Sezâî, *Divan*, s. 68 v. d.). Mehmed La'î Fenâî Efendi 1112 (1700/1701)'de vefat etti. Bu sırada Sezâî Edirne'de, Lâri câmiî karşısında Seyh Velî Dede Efendi dergâhında post-nişin idi. Mehmed Lâ'î Fenâî Efendi'nin yerine geçen Seyh Mahmud Hamdi Efendi'nin bu makamı işgalden 6 ay sonra vefatı üzerine, Sezâî kendi damadı ve halîfesi olan Seyh Müsellim Efendi'yi bulduğu dergâha post-nişin tâyin ederek, kendisi Mehmed La'î Fenâî'nin hankahına şeyh oldu. Süleymaniye Küçük-pazarı'nda bulunan bu hankah kendi adına izâfeten Sezâî'î tekkesi diye şöhret bulmuş ve sonradan harap bir hâl'e geldiği için satılmıştır (bk. Rifkî Melûl Meriç, *Edirne'nin tarihî ve mimârî eserleri hakkında*,

Türk san'atı tarihi araştırma ve incelemeleri, İstanbul, 1963, I, 477). Sezâ'î bu hankahda 38 yıllık bir şeyhlikten sonra, 71 yaşında olduğu hâlde, 18 ramazan 1151 (30 kânûn I. 1738)'de vefat etti ve vasiyeti üzerine, bulunduğu hankahın cümle kapısının sağ tarafında, kendinden önceki şeyhlerin türbesine bitişik bir sebzeçi dükkânına defnedildi. Kabri üzerine yapılmış olan türbe hâlen Meydan mahallesinde Süleymaniye Küçük-pazarı caddesindeki dergâhıdır (bk. *ayn. esr.*, s. 482, not 68). Sezâ'î'nin çocuklarından şimdilik bir oğlu ile bir kızının adı bilinmektedir. Oğlu Mehmed Sâdık, babasının ölümünden sonra, onun yerine geçmiş, bir müddet Edirne'de kalmış, 1175 (1761/1762) senesinde mevkîini oğlu Çelebi Hasan Efendi'ye bırakarak, Mora'daki ana vatanına gitmiştir. Kızı Zehra ise, şeyh Ahmed Müslim ile evli idi (bk. *Mektubât-ı Sezâ'î*, s. 6, 8—15). Ayrıca Gördes'teki akrabaları arasında İbrahim Efendi adında bir zâtin bulunduğu anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, s. 18).

Eserleri. Tekke ve divan edebiyatları husûsiyetlerine vâkıf olan ve gazelleri ile büyük şöhrat kazanmış bulunan, hattâ bâzılarınca Osmanlıların Hâfîz-i Şîrâzî'si sayılan (bk. Sâlim, *Tezkire*, s. 350; *Osmanlı müellifleri*, I, 84) Hasan Sezâ'î'nin manzûm ve mensûr eserleri şunlardır: 1. *Divan*, büyük bir kısmı tasavvufî mâhiyette olmak üzere, şâirin mutâd divanlardaki gibi, kasîde, gazel, muhammes, tahmis, müseddes, tesdis, tarih kıt'aları, rubâî ve müfredâtını içine alır. Muhtelif kütüphanelerde el-yazmaları bulunan (bk. msl. F. Edbem Karatay, *Topkapı Sarayı müzesi kitaplığı türkçe yazmalar katalogu*, İstanbul, 1961, s. 189 v.d. nr. 2518/2519; Üniv. kütüp., nr. TY 2931, bu nüsha Sezâ'î-i Gülşenî'nin hayatında 1145—1150 h. tarihleri arasında istinsah ve ikmâl edilmiştir) bu *Divan*, Niyâzî-i Misrî'nin bir gazeline yazmış olduğu küçük bir şerh ve mürşidi La'li Fenâ'î Efendi'nin *Divânçe*'si ile birlikte, basılmıştır (Bulak, 1256). İçinde şâirin bir kaç da farsça gazeli vardır (bk. matbû nüsha, s. 65; Üniv. kütüp., nr. TY 2931, var. 78b). 2. *Mektubât*, devrinin tarikat hayatı, tarihî hadiseleri ve şahsiyetleri ile ilgili oldukça mühim mâlûmatı ihtivâ eden bu eser, müellifin başta oğlu, halife ve müridleri olmak üzere, bâzı devlet ricâline, kendi müridleri oldukları anlaşılan kadınlara (*bacılara*, *Mektubât*, s. 133—137) ve diğer kimselere yazmış olduğu mektupların sonradan bir araya getirilmesinden ibârettir. Sezâ'î oğlu ile halife ve müridlerine yazdığı mektuplarda onların hâl ve hareketleri ile yakından alakadar olmakta, tarikat faaliyetleri hakkında onları aydınlatmakta ve kendilerine nasihatte

bulunmakta, bu vesile ile muhtelif dinî ve felsefî meselelere dâir fikirlerini de açıklamaktadır. Kendilerine mektup yazılan devlet me'mûr ve ricâlinde bâzıları şunlardır: sadrazam Yegen Mehmed Paşa (*Mektubât*, s. 107), Sadri Rûm Neylî Efendi (s. 100), kazasker şâir İbrahim Nazîr (s. 102), İnebolu sol-kolağası Hüseyin Ağa (s. 20), tezkireci Habeshî-zâde Rahmî Bey (s. 24 v.d.), hekim-başı Nuh Efendi (s. 26), Mekke kadısı Evliyâ Yusuf Efendi (s. 26), kazasker Hutvan-zâde Efendi (s. 29), Arpa rûz-nâmgeçisi Sâlih Efendi (s. 30), Filibe âyânından Filibeli Mehmed Efendi (s. 31), âmedci Süleyman Efendi (s. 33), ser-etibba Hayâtî-zâde (s. 106), Arap-zâde Abdurrahman (s. 140). ayrıca devrin âlimlerinden Abdullah Efendi-zâde Mehmed Sâdık Efendi ile Seyyid Vehbî (s. 137) [b. bk.]. Sezâ'î'nin bu mektupları, La'li Mehmed Fenâ'î'nin *Şerh-i Mânevî-i şerîf* adlı eseri ile birlikte, *Mektubât-ı hazret-i Sezâ'î* adı altında basılmıştır (İstanbul, 1289). Ancak bu matbû nüshada, Sezâ'î'nin bütün mektupları bulunmadığı gibi, bulunanların bir kısmı da kısaltılarak alınmıştır (msl. bk. s. 66—70). Nitekim kendisi ile ilgili eserlere veya kendi eserlerine her hangi bir vesile ile kaydedilmiş bâzı mektupların bu matbû nüshada yer almadığı görülmektedir (krş. *Menâkib*, Üniv. kütüp., nr. TY 424; *Divan-ı Sezâ'î*, Üniv. kütüp., nr. TY 2931). 3. Niyâzî-i Misrî'nin *Halk içre bir âyineyim herkes bakar bir an görür* mısraı ile başlayan altı beyitlik gazelinin şerhi. *Divan*'ının sonunda (s. 132—135) basılmış olan bu küçük şerh aslında tamâmiyle tasavvufî bir şiir olan bu gazelin oldukça açık ve sâde bir dil ile, yine tasavvufî bir şekilde, izâhından ibârettir.

Oldukça başarılı bir şâir olduğu anlaşılan Sezâ'î'nin şiirleri, üslûp ve ifâde bakımından, kusursuz denecek derecededir. Şâir divan edebiyatının mazmunlarına ve diğer husûsiyetlerine vâkıf olduğu gibi, tekke edebiyatının inceliklerini de iyice bilmekte ve tasavvufî bilgiler ile mazmunlardan şiirlerinde ustalıkla faydalanmaktadır. Hiç şüphe yok ki, o da bir çokları gibi gerek kendinden önceki, gerekse devrindeki (msl. mürşidi Mehmed La'li Fenâ'î) gibi şâirlerden faydalanmış, fakat hiç bir zaman tam bir mukallid mevkîine düşmemiştir. Sezâ'î'nin, iyi bir şâir olduğu kadar, iyi bir nâsir de olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika tarihî değerleri yanında, devrinin nesir üslûbu bakımından da mühim olan mektupları, pek sıkılmadan okunacak mâhiyettedir. Mektuplardaki üslûp ve ifâde, yazıldıkları şahıslara göre, nisbeten farklı bir mâhiyet arz etmektedir: Devlet ricâli ile âlim ve tarikat şeyhlerine yazılan mektuplarda-

ki dili ve üslûbu oğluna, diğer halife ve müridlerine yazdığı mektuplardakinden daha ağırdır. Nitekim bu sonunculara yazdığı mektuplarda oldukça daha sâde ve samimî bir dil ve üslûp kullanılmış, halk arasındaki ifâde ve ata sözlerine sık-sık yer verilmiştir.

Tarîkati. Sezâ'î'ye nisbet ile sezâ'îye adı verilen bu tarikat, halvetiyeden Mısır'da gelişmiş olan gülşenîyenin bir koludur (bk. S. Vicdânî, *ayn. esr.*, s. 50). Esâsen halvetiyeden ayrılan asıl ve tâli kollar birbirlerinden sâdece müayyen devir ve yerlerdeki meşhûr olmuş şeyhlerin adlarına izâfe edilmiş olmaktan başka büyük bir fark göstermezler. Ancak sezâ'îyenin, halvetîyenin esâsını teşkil eden halvet ve zikrî muhâfaza etmekle beraber, bağlı bulunduğu gülşenîye gibi (bk. *E 1²*, mad. GULSHANÎ), az da olsa diğer tarikatların te'siri altında kaldığı görülmektedir. Nitekim nakşebendî tarikatının esaslarını bildiği ve mevlevilere karşı saygı ve yakınlık duyduğu mektuplarından (*Mektubât*, s. 12, 28) anlaşıldığı gibi, devrin bir çok büyük şeyhlerinden icâzet almış (*mucâz*) olan mürşidi (*Menâkib*, var. 3b) gibi diğer tarikatlere karşı da ilgi duyduğu ve bunların te'siri altında kaldığı tahmin edilebilir.

Merkezi Edirne'de bulunan bu tarikatın Sezâ'î'nin ifâdesine (*Mektubât*, s. 11) göre, bu vilâyet içinde ve civârında 500.000'e yakın evli dervîşi var idi. Sezâ'î'nin ölümünden sonra, tarikatın şeyhliğine oğlu Mehmed Sâdık gelmiş, 1175 (1761/1762)'te, onun bu vazîfeden uzaklaşması üzerine, yerine oğlu Çelebi Hasan Efendi geçmiştir. Ondan sonra, sırası ile, Çelebi Hasan Efendi'nin kız tarafından torunları olan Mahmud Efendi ile Ahmed Efendi, Mahmud Efendi'nin oğlu şeyh Mehmed Efendi ve Çelebi Hasan Efendi'nin kız tarafından torunu Şeyh Mehmed Efendi post-nişin olmuşlardır. Bu sonuncusu 1289 (1872/1873)'da bu mevkîi işgal etmekte idi (bk. *Mektubât*, s. 6 v.d.). Sezâ'î'nin Edirne dışında Gördes'te doğup-büyüdüğü evini bir zâviye hâline getirdiği (*Mektubât*, s. 62) ve ayrıca seyahat ettiği anlaşılan Eğriboz, Yeni şehir ve Edirne'deki dergâha bağlı başka zâviyeler de kurduğu anlaşılmaktadır (*Mektubât*, s. 35, 42).

Bibliyografya: *Menâkib-i Şeyh Sezâ'î-i Gülşenî*. Üniv. kütüp., nr. TY 424, Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 350 v.d.; *Tercüme-i hâl-i hazret-i Sezâ'î* (*Mektubât-ı Sezâ'î*, İstanbul, 1289, s. 2—7); Râmîz, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 91, s. 150; Safâ'î, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 3215, s. 157; Fatîm, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 192; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-i belde-i Edirne*, Ba-

yezid umûmî kütüphane, nr. 10391—93, s. 490; *Sicill-i Osmanî*, III, 15; *Osmanlı müellifleri*, I, 84; Ş. Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2362. (TAHSİN YAZICI.)

SFÂKES. SFAX (SFÂKES veya SFÂKEŞ), Tunus'un şark sâhilinde, Gabes körfezinin şimalinde, kadim Taparura'nın yerinde bir kıyı şehri. Yanında Avrupalılar mahallesinin gelişmiş bulunduğu, yerlilerin oturduğu şehir düz bir arâzi üzerinde kurulmuş olup, ender rastlanan bir intizam arz etmektedir. Şehir açıkça müşâhede olunabilen bir mustatil (400×600 m.) şeklindedir. Sokaklar birbiri ile amudî olarak kesişir. Şehrin ortasında 275 (849)'te inşâ edilmiş olan Ulu câmi yükselmektedir. Bu câmi, X. asrın sonunda yeniden inşâ ve o zamandan beri de muhtelif zamanlarda tâmir edilmiştir. Aglebîler zamanında inşâ olunan ilk surlar kerpiç ve pişirilmemiş tuğladan yapılmış idi. Harap olan yerlerin tâmirinde taşlar kullanılmıştır. al-Bakrî'nin tasvirine göre, sûr taş ve pişirilmemiş tuğladan inşâ olunmuş idi. Müteâkip devrede sûr bir çok kere hükümdarlar veya evkaf gelirinden, husûsî yoldan tâmir edilmiştir. Bu sûrda dört köşe kuleler var idi. al-Ticânî'ye göre, (XIII. asır başları) bu bir gîfte sûr idi. Bir kaç *ribât* civar sâhili korumakta idi.

Banî Hilâl'in istilâsını tâkip eden anarşi devresinde Sfâkes araplar tarafından himâye edilen küçük ve müstakil bir beyliğin idâre merkezi oldu (1095—1099). Şehir 1148 yılında Sicilya kralı Roger tarafından zapt edilmiş ve 1159'da Abd al-Mu'min tarafından kurtarılmıştır. Bu zamanda şehir artık eski parlaklığının büyük bir kısmını kaybetmiş bulunuyordu. Araplar civardaki mezrû arâziyi hemen tamâmiyle tahrîp etmişlerdi. İstilâdan önce Sfâkes iktisâdî bakımdan hakikaten mühimce bir rol oynamakta idi. Zeytinliğin ana merkezlerinden birisi idi. Müslüman ve hristiyan ticâret gemileri burada istihsal olunan zeytin yağını ihrac maddesi olarak, bilhassa İtalya'ya götürülürdü. X. asırdan beri Pisa'lıların burada bir funduk [bk. mad. FUNDUK]ları var idi. Sfâkes bez imalatı ile de meşhur idi. Bezler burada, İskenderiye'ye mahsus bir usûl ile ve fakat mükemmel bir şekilde döğülürdü. Nihâyet bahkçılık da mühim bir gelir kaynağı teşkil etmekte idi.

1881 yılında Sfâkes fransız işgâline mukavemet eden pek az yerden birisi idi. Bir donanma birliği şehri bombardıman etti. Şehrin nüfûsu, 1956'da, 52.707'si müslüman olmak üzere, 65.635 idi. Gabes körfezinden çıkarılan süngerler buradan ihrâc olunur. Şehrin çevresini bahçe ve zeytinliklerin teşkil ettiği iki kuşak

sarmaktadır. XIX. asırda islâm edilen usûllerle te'sis edilen bu zirâat sâhası takriben 50 kilometre derinliğindedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), 2. tab. (Cezayir, 1911), s. 19; trc. de Slane (Cezayir, 1913), s. 46 v.d.; al-İdrîsî, *Description de l'Afrique* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, s. 107; trc. s. 125 v.d.; *Kitâb al-İstibşâr*, trc. Fagnan (=Rec. des not. et mém. de la Soc. arch. Constantine [1900], XXXIII, 13); al-Ticânî, *Rihla* (Cezayir, Üniv. kütüp., yaz. var. 38, 53); *JA* (1852), II, 127—137; İbn al-İzârî, *Bayân* (nşr. Dozy), I, 308, 311 (frans. trc. Fagnan), I, 445, 451; İbn al-Ağîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), X, 10, 19; frans. trc. Fagnan (*Annales*), s. 470 v.d.; İbn Haldûn, *Histoire des Berbères*, I, 205, 216; frans. trc. II, 22, 38; İbn Mağdis, *Nuzhat*, s. 55, 72—75; al-Vazîr, *Hulal Sundusîya*, s. 136; N. Luciani, *Inscriptions, R. Afr.* (1890), s. 68 v. dd., (1891) s. 238; E. Mercier, *agn. yer* (1890), s. 248 v. dd.; G. Marçais, *Arabes en Berbérie*, s. 124 v.d.; C. A. Nallino, *Venezia e Sfax nel Secolo XVIII (Centenario della nascita di M. Amari)*, I, 306 v. dd. (G. MARÇAIS.)

SFÂKES. [Bk. SFÂKES.]

SFAX. [Bk. SFÂKES.]

SİBT. [Bk. İBNÜLCEVZİ.]

SİDDİK. AL-ŞİDDİK (ihtimal arâmî şaddik kelimesi ile ilgili), ilk halife Abû Bakr'in lekabı olup, „çok doğru sözlü“ ve „hakikati kabûl ve te'yid eden kimse“ mânasına gelir.

İbn İshâk'a göre, Abû Bakr bu lekabı şu sebepten dolayı almıştır: Peygamberin mi'râc'ı hakkında anlattıkları ile, bâzı müslümanların ona karşı inançları sarsılınca, Abû Bakr Peygamberin verdiği Kudûs tasvirinin tamâmiyle doğru olduğunu beyân etti ve bu sûretle müslümanların Peygambere inançlarını yeniden te'min etti. Bir başka rivâyete göre, Peygamber Cibrâil'e halkının kendine inanmadığından şikâyet etmiş, bu Allaha yakın melek de — „Abû Bakr sana inanıyor ve seni tasdik ediyor (yuşaddikuka), çünkü o al-şiddik'tir“ cevâbını vermiştir.

„Doğruyu getiren ve bunu tasdik eden kimse“ meâlinde tefsir edilen *Kur'an*, XXXIX, 35 âyetindeki *va'llazî c'a bi'l-şidki va şaddaka bihi* ibâresi 'Alî b. Abî Tâlib'e isnât edilen bir rivâyette, sırası ile, Peygamber ve Abû Bakr ile münâsebetli görülmüştür; bu izah sonuncusunun lekabı ile ilgilidir.

Kur'an'da al-şiddik sıfatı çok doğru sözlü mânasında olmak üzere yalnız Yûsuf'a verilmiştir (XII, 46). *Nabî* kelimesine bağli olarak,

İdrîs (XIX, 57) ve İbrâhîm (XIX, 42) peygamberler için de kullanılmış bulunmaktadır; Meryem'e şiddika (V, 79) denilmektedir ve gerçek mü'minlere umûmiyetle al-şiddikân denilir (*Kur'an*, LVIII, 18 ve IV, 71).

Abû Bakr'in soyundan geldiklerini iddia edenler umûmiyetle al-Bakrî al-Şiddikî nisbesini kullandılar; bir kısaltma sebebi ile, bu nisbelerden (*ansâb*) yalnız biri kullanılınca, al-Şiddikî nisbesi tercih edilir.

Bibliyografya: İbn Hişâm (nşr. Wüstenfeld), s. 264; Tabarî (nşr. de Goeje), I, 2133; İbn Sa'd, *Tabakât*, III/1, 120; Lane, *Lexicon*, IV, 1667 a ve 1668 b, c; Barbier de Meynard, *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe* (*JA*, 10. seri, X, 62); J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 49; Fränkel, *De Vocabulis in ant. carm. arab. et in Corano peregrinis* (Leiden, 1880), s. 20.

(V. VACCA.)

SİDDİK HASAN HAN. SİDDİK HASAN HÂN AL-KANNAVCİ, SAYYİD, ABU 'L-TAYYİB, Navvâb Amir al-Mulk Vâlâ Câh Bahâdur, Hindli bir âlim olup, 19 cemaziyelevvel 1248 (14 teşrin I, 1832) pazar günü Barêlî (Barêilly) birleşik eyâletlerinde doğmuştur; kendisi Sayyid Avlâd Hasan Han'ın ve onun karısı Barêlî Nach al-Nisâ'ın oğludur. Şiddik Hasan Hân, büyük babası 653 (1255)'te Bu-hârâ'dan Hindistan'a gelmiş olan Calâl al-Dîn Cahâniyân Cahângâşt (ölm. 785=1384) soyundandır. Hasan Hân başlıca Dehli'de tahsil gördü. Genç yaşında Bhôpâl devletinin mülkiye me'mûrluğuna girdi ve sonra Bhôpâl devletinin veziri Camâl al-Dîn Han'ın kızı ile evlendi (1861); Bhôpâl'in karısı Bêgum'un ikinci kocası oldu (1870) ve devletin idâresine iştirâk etti. Arapça ve islâm tedkiklerinin geliştirilmesinde çok faâliyet gösterdi ve çok sayıda eser neşretti. Oğlu Navvâb Sayyid 'Alî Hasan Hân *Ma'âsir-i Şiddikî* adında, babasının tafsilâtli hâl tercümesini neşretti ki, orada (kısm IV, zeyl) 222 eserinin (74'ü arapça, 45'i farsça ve 103'ü de orduca) cedvelini vermektedir; bunlar arasında 25 eser henüz nesredilmemiştir. Van Dyke'in ona hücumları haksızdır. Şiddik Hasan 20 şubat 1890'da Bhôpâl'da öldü.

Bibliyografya: Ed. van Dyke ve Muhammed 'Alî al-Biblâvî, *İktifâ al-ku-nâ bi-mâ huva matbû'* (Kahire, 1896), s. 106, 118, 313, 496, 497; Brockelmann, *GAL*, II, 503 ve 418; Clément Huart, *History of arabic Literature* (London, 1903), s. 432—433, v.d.; 'Alî Hasan Hân, *Ma'âsir-i Şiddikî* (Lahna'ü, 1924—1925); Rahmân 'Alî,

*Tazkira-i 'ulamâ-i Hind*² (Lahna'ü, 1914).

(A. SİDDİKİ.)

SİFAT. ŞİFA (A.), sıfat demek olup, bu kelimeye *Kur'an*'da tesâdüf edilmez, fakat masdar olan *vaşf* burada bir defa ve birinci vezn'in mâzisi, dâimâ bir sahtelik fikrini mutazammın olarak, „bir *vaşf*, bir tasvir vermek; „nât etmek“ tâbirlerinin muhtelif mânalarında 3 defa kullanılmıştır. *Kur'an*, VI, 100; XXIII, 1; XXXVII, 159, 180; XLIII, 82'de Allah'ın, benzer ve sâbit ifâdeler içinde, kullanılmıştır; Râğib al-İsfahânî'nin *Mufradât* (s. 346, bk. bu kelime)'nda kullanılmış olan bu değişmez tazammun Allah için verilen bütün tasvirlerin hatâlı olduğu fikrini hatıra getirir. a. Gramerde, şifa haber-sıfat mânasına gelir (ism-sıfatın karşılığı olarak haber-sıfat için bk. Lumsden, *Arabic Grammar*, s. 266 v. dd.) ve al-*Alfîya* (nşr. Dieterici, s. 225, 3) „bir cevher veya zât (*zât*) ile birlikte bir mâna (*ma'nâ*) gösteren bir şey“ olarak ve al-*Mufaşşal*² (nşr. Broch, s. 46, 9)'da „bir zâtın (*zât*) durumlarını (*ahvâl*) gösteren bir isim“ olarak târif edilmiştir. Bu tâbir en geniş kullanılışında ism-i fâilî, ism-i mef'ûlî ve bunlara benzeyen sıfatları (*al-şifât al-muşabbaha*; Wright³, I, 133 v. dd.; al-*Mufaşşal*², 101, 5 v.d.), mukayese gösteren *af'alu*'yu ve biraz şüpheli olarak, *nisba*'yi içine alır; bu sonuncusu için bk. al-*Mufaşşal*², s. 46, 17. İsm-i fâil zaman ile ilgili mâhiyetini kaybedip, bir isim hâline gelirse, bir *şifa gâliba* (bk. al-Bayzâvî, *Kur'an*, XXVII, 77 dolayısıyla; nşr. Fleischer, II, 74, 9) olur. Nahiye bağli bulunduğu kelime nekre olan ve yanında bir ism-i mevsul kullanılmayan tavsif edici bir cümle parçası arap dilcileri tarafından bir *şila* değil, bir *şifa* telakkî edilir.

b. Keyfiyet ve sıfatların felsefe ve kelâm ilmindeki mantiki tabilî hakkında *Kaşşâ işîlâhât al-funûn*, s. 1489—1496 (*vaşf* kelimesinde)'da çok ihtimam ile yapılmış bir tetkik vardır ki, burada, sünî ve râfîzî muhtelif mekteplere göre, tasnifler verilmektedir.

c. Allahın *şifât*'ları adlarından (*asmâ*) ayrılmıştır. Allahın adları *şifât* ile birlikte bulunan bir takım haber-sıfatlardır, bu *şifât*'lar eski şiirdeki çok geniş kullanılışa uygun şekilde, *Kur'an*'da tavsif edici unsur olarak, adlara ilâve olunmuştur. Bu adlar hakkında bilhassa bk. al-Ğazzâlî, *al-Makşad al-asnâ*. Fakat *şifât*'ları münhasıran *kâdir*'in arkasında *kuadra* ve *âlim*'in arkasında *ilm* gibi bu haber-sıfatların arkasında bulunan mücerret vasıflardır. Kelâm ilminde çok mühim bir mesele vardır: *Şifât*'lar ile *zât* arasındaki münâsebetlerin aranması. Uzun bir münâkaşadan sonra, bundan çıkarılan ehl-i sünnet kanâatine göre, *şifât*

'lar ebedidir, Allahın zâtında mevcuttur ve bunlar *zât*'ın aynı değildir ve ondan başka bir şey de değildir (*lâ huva va lâ gayruhu*; krş. Taftazânî, Nasafî, *'Akâ'id* şerhi, hâşiyeler ile, Kahire, 1321, s. 67 v. dd. ve Curcânî'nin al-İcî'nin *Mavâkıf*'ine şerhi, Bulak, 1266, s. 479 v. dd.). Mücadele kısmen Allahın şahsiyetinin iç birliğini muhafaza etmek, kısmen *Kur'an*'da Allah için verilmiş olan tavsif edici kelimeleri haklı göstermek, kısmen de, bunların aslı ve zarûrî olanları ile, bunların sırf madde âlemi ile münâsebetleri veya bağılıkları olarak telakkî edilebileceklerini tâyin etmek idi. Bu mücadele mü'min olmayan feylesoflar ile Mu'tezileye karşı ve sünî islâmiyet çevresi içinde, Eş'ariler ve Mâtürîdiler ile yapılmıştır; bk. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, s. 568, 571 ve bilhassa 645 v. dd. ve Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 309, 319 v. dd. 'da Nasafî ve Fuzâlî'den tercümeler; krş. bir de Sanûsî, *Prolégomènes Théologique* (nşr. ve trc. Luciani), s. 162—216. Bütün bu eserde *Mufradât*'taki (yk. bk.) şu esâs telakkî bulunmaktadır: Allah hakkında verilen tasvirler, en müsâit yönlerinden alınsa dahi, gayr-i kâfidir ve insanı yalnızca düşürür ve en gayr-i müsâit yönlerinden alınırsa, imkânsızdır. Bizzat Allahın *şifât*'ları vâsıtası ile tecellisi hakkında bk. Massignon, s. 514 ve R. A. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 90, 98.

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SİFFİN. ŞİFFİN, Theophanes, *Chronographia* (nşr. de Boor), I, 347'de Σανφιν; IX. asrın başlarına âit bir süryânî kitâbesinde *şf* Chabot, *JA*, 1900, s. 285), Fırat'ın sağ kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka'nın garbında, bu şehir ile Balis arasında bir mahaldir. Burası Neh'rden bir ok atımı genişlikte (*BGA*, VII, 22 15'e göre, 500 arşın), 2 fersah uzunlukta, su çukurları ile dolu, söğüt ve Fırat hurma ağaçlarından müteşekkil sık ağaçlıklı ve arasından Fırat'a doğru sâdece bir tek döşeme yolun geçtiği bataklık arâzi ile ayrılmıştır. Bu yer 37 (657) yılında 'Alî ile Mu'âviya arasında cereyân eden büyük savaş ile şöhet kazanmıştır. 'Alî Kûfe'den başlamış olduğu sefer esnâsında buraya vardığı zaman suriyeliler orada Roma devrinden kalan şehrin harâbeleri civârında ordugâh kurmuş ve Abu 'l-A'var kumandasında bir birlik Fırat yolunu işgal etmiş bulunuyordu. 'Alî'nin yaptığı bütün mürâcaatlara, buraya savaşmak için değil, Mu'âviya ile anlaşmak üzere gelmiş olduğuna işâret etmesine ve tedbirli müşâviri 'Amr b. al-Âsî [b. bk.]'nin anlaşma tavsiyesine rağmen Mu'âviya tutumunda ısrar etti. 'Alî bunun

üzerine birliklerini taarruza geçirdi ve bu kuvvet ile suriyelileri, takviye almış olmalarına rağmen, geri atmağa ve nehir yoluna hâkim olmağa muvaffak oldu. 'Alî, bundan sonra Suriye ordusu sakalarının, kendi adamlarının yanında, nehirde su almalarına müsaade ederek, civanmertliğine yeni bir örnek kattı ki, bu da kendi adamları ile suriyelilerin birbirleri ile dostluk kurlmaları neticesini verdi. Bir müddet, Mu'aviye'nin halifeden 'Osmân'ın katillerini teslim etmesi talebinde ısrarla ısrar etmesi yüzünden, akim kalan müzâkereler ile geçti. 'Alî bu talebi yerine getirmek istemediği gibi, zâten bunu hem arzû etmiyordu hem de, yapamazdı. Buna rağmen müzâkereler devam etti ve arada savaş çıkması tehlikesi belirince, her iki ordu da bulunan sulh tarafları bunu önlemeye başladılar. Bu durum Dînavarî (s. 180 v.d.)'ye göre 36 yılının rebülâhır ve cemâziyel-evvel ayları boyunca sürüp gitmiştir. Fakat bu, Ya'kûbî'ye göre (Tanbih, s. 295; Tarih, II, 219) safer başında başlayan savaşın ön safhaları için pek uzun bir müddet olmak icabeder ve Ya'kûbî'nin, su yolunu elde etmek için yapılan çarpışmanın zilbicece ayına rastladığı şeklindeki ifâdesi ile tashih olunmaktadır. Her hâlde Tabarî (I, 3272)'de hikâye edilen, 'Alî ve Mu'aviye'nin bu ay içinde müteaddit kereler, hattâ bâzan günde iki defa, piyâde ve süvâri refâkatinde üstün vasıflı muhâripler göndererek, bunların birbiri ile başa-baş savaştıkları, fakat, her iki tarafın da meş'ûm neticelerinden ürkmeleri sebebi ile, bu çarpışmaların umûmî bir-savaşa münceer olmaması husûsu da doğru olmasa gerektir. Burada her hâlde, Wellhausen'in tahmin ettiği gibi, sonradan yapılan başa-baş vuruşmaların tekerrürü bahis mevzuu olmalıdır. Bir anlaşma için her türlü imkânı açık tutmak gayesi ile taraflar, 37 yılının, eskiden beri mukaddes olan barış ayında, muharreminde (19 haziran — 18 temmûz 657) mütârekeye riâyet edilmesi husûsunda anlaştılar. Fakat bu çâre de netice vermeyince, nihâyet safer başında savaş ilân olundu ve Şıffîn savaşı başladı. Râviler, umûmî bir görüşe, müsaade etmeyen ve sâdece müferit kabîlelerin medh ve senâsına yarayan bir yığın başa-baş vuruşma olduğunu rivâyet ettikleri cihetle, savaşın cereyan tarzını açık olarak tesbit etmek kolay değildir. Râviler bundan başka, orduların büyüklüğü ve birliklerin harp nizâmı ve bunların kumandanları hakkında da birbirlerinden tamâmîyle ayrı bilgi vermektedirler. Savaş eskiden beri âdet olduğu tarzda, her kabîlenin kendi başına, kapalı bir birlik hâlinde harp etmesi şeklinde vuku bulduğu cihetle, 'Alî'nin her kabîleyi karşı tarafta bu-

lunan kabîledaşlarının karşısına gelecek sûrette tâbiye etmiş bulunması akıllıca bir tedbir idi. Durup-durup yeniden başlayan ve gittikçe her tarafa sirâyet eden çarpışmalar, rivâyetlerin ittîfakla belirttiğine göre, kanlı olmuş ve msl. 'Alî'nin tarafından 'Ammâr b. Yâsir ve Hâşim b. 'Utba, Mu'aviye tarafından 'Omar'ın oğlu 'Ubayd Allâh (hakkındaki mersiye için bk. Yâkût, III, 403) gibi muhtelif şöhratlı kimseler bu arada ölmüşlerdir. 'Alî, iraklılara önce su yolunu açmış olan ve şimdi de bir çok başa-baş vuruşmada temâyüz etmiş bulunan geci ve savaş tecrübesi fazla al-Aştar [b. bk.]'in şahsında mühim bir destek bulmuş idi.

Savaşın sonu aşağıdaki şekilde hikâye edilmektedir: Bir süre her iki tarafın da üstünlük sağlayamadığı bir şekilde savaşıldıktan sonra al-Aştar, mâruf tâbiri ile, *Laylat al-harir* (harra, homurdanmaktan, krş. Yâkût, IV, 970) yâni 10 safer perşembeyi cumaya bağlayan gece=28 temmûz; bk. Ahlwardt, *Anonyme Chronik*, s. 349, 3; Tabarî, II, 727, 11'e göre, çarşambayı perşembeye bağlayan gece ve bunu tâkip eden sabah suriyelileri o kadar sıkıştırmaya muvaffak oldu ki, Mu'aviye cesâretini kaybedip, kaçmağa düşündü ve onu bundan ancak İbn al-İtnâba'nın bir kaç mısraını hatırlaması alıkoydu (Kâmil, nşr. Wright, s. 53, 753; Tabarî, I, 3300, 12). Bu tehlikeli anda kurnaz 'Amr b. al-Âsî ona, Allahın iki taraf arasında verdiği hükmü mücâdelenin neticesinde arayan 'Alî'ye mukabil, mücâdeleden vazgeçilmesini ve kararın Allahın kitabına bırakılması lâzım geldiğini remzî bir şekilde ifâde etmek üzere, bir kaç mushafı mızrakların ucuna bağlamağa tavsiye etti (Tabarî, I, 3322 v.d.). 'Amr'ın bu teklifinin 'Alî'nin adamları arasında ikilik yaratacağı husûsundaki hesabının doğruluğu tezâhür etti. 'Alî'nin taraftarlarından büyük bir kısmı, Allahın hükmüne yapılan böyle bir mürâcaatın redd edilmemesi gerektiğini ileri sürdü. Bu sûretle zaferi kazandığına inanmış bulunan 'Alî, şiddetle itiraz eden al-Aştar'ı geri çağırmağa mecbûr oldu ve böylece savaş sona erdi. Aynı şekilde 'Alî'nin ordusunun çoğunluğu, Mu'aviye'nin, birbiri ile münâzaa eden her iki tarafın, sonradan *Kur'an*'ın sözlerine göre, bir karar vermek için bir araya gelmek üzere, birer hakem tâyini hakkındaki teklifini de kabûl etti. Halifeye, hakem olarak, kendisine pek taraftar olmayan Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.] zorla kabûl ettirilirken, tahmin olunacağı gibi, suriyeliler 'Amr'ı hakem seçtiler. Anlaşma, Tabarî (I, 3340)'ye göre, 13 safer 37 (31 temmûz 657; Dînavarî, s. 210, 3'e göre ise, ancak 17 saferde) tarihinde imzalandı; bu arada 'Alî, Muhammed

'in Hûdaybiya'deki müsâhamasını kendine nûmüne edinerek, imzasını halife olarak atmaktan ferâgat etti. Bundan sonra ordular ayrılarak, yurtlarına döndüler; 'Alî'nin birlikleri kötü bir ruh hâleti içinde idiler; öyle ki, mağlûp olmadıkları hâlde, bozguna uğramış intibâhını veriyorlardı.

Bütün can-alıcı noktaları ve sahneye çıkan şahısların keskin çizgili tasvirleri ile ne kadar câzip olursa-olsun, bu rivâyetin hiç düşünmeden tarihî olarak kabûl edilip-edilmeyeceği şüpheli bir husustur. Elimizde bulunan bütün tasvirler 'Alî'ye karşı teveccüh, Mu'aviye ve bilhassa bütün kötülüklerin şahsına izâfe edilmesinden hoşlanılan 'Amr'a karşı da münâferet hislerini belli etmektedir. Bu sebeple, belki de tashih edici bir vazife görebilecek olan karşı tarafa âit bir rivâyetin yokluğunu acıacı hissetmekteyiz. Fakat böyle bir tasvire mâlik olmadan da, burada, hiç münâkaşasız Agrûh [b. bk.]'daki hakem vak'asının hikâyesinde mevcut olduğu gibi, bilhassa Mu'aviye'nin habîs ruhu olan 'Amr'a, hak ettiğinden fazla müessir bir rol izâfe edilmiş bulunmasında tarafgirâne bir tagyirin varlığını muhtemel gösterecek bâzı noktalara işâret edebiliriz. Hattâ *Kur'an* ile hileli bir oyuna baş-vurmaya teklif edenin o olduğu ve bu iş için kâfi sayıda *Kur'an* nüshasının Suriye ordusunda mevcut bulunduğu — Dînavarî, s. 201'e göre, hattâ Şam'da muhâfaza olunan nûmüne *Kur'an* [bu hususta bk. mad. *KUR'AN*] da bunlar arasında idi ve beş mızrağın ucuna bağlanmış olarak 5 kişi tarafından taşınıyordu — kabûl olursa bile, bu çârenin, ancak, onda bunu hesaba katacak bir ruh hâletinin varlığı şartı ile te'sir edebileceği açıktır, öyle ki, bu sâdece vicdanları neyin harekete geçirdiğini gösterir ve bunun böyle olduğu da bir çok imâlâr ile te'bârüz etmektedir. Mü'minlerin birbirileri ile mücâdele edecekleri ve aynı kabîleye mensup kimselerin, hattâ baba ve oğul gibi (Dînavarî, s. 184) en yakın akrabaların birbiri karşısında vaziyet alacağı bu meş'ûm savaştan kaçınmağa uğraşan sâdece 'Alî değil idi; birliklerin çoğunluğu da bunun gayr-i tabîlîğini ve uğursuzluğunu hissetmekte idiler. Bunun içindir ki, sıkı savaş başlamadan bu kadar zaman geçirilmiş, bunun içindir ki, muharremde son bir teşebbüs olarak mütâreke aktolunmuş idi. Bu bakımdan Dînavarî, Abû Mihsan'ın Tabarî'deki tasvirini oldukça ikmâl eden bâzı çizgiler ihtivâ etmektedir. Abû Mihsan'e göre, *kurra* ayrı reisleri bulunan ve şevk ve gayretle savaştan bir birlik teşkil ederler (Tabarî, I, 3273, 2, 3283, 11, 3289, 5 ve 3 2 92, 16. 3298, 5, 3304, 10, 3323, 3) ve Suriye ordusundaki *kurra* dan sâdece nâdi-

ren bahsedilir iken (3312, 15), Dînavarî'de bunlar bir keresinde başlamak üzere bulunan bir savaşı önlemeye muvaffak olan (Dînavarî, s. 181, 1 v. dd.) dindar (krş. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 189) ve gayretli sulh taraftarlarıdır. Bunlar bir defa *Kur'an*'ın hükmüne dâveti derhal kabûl husûsunda hazır idiler ve savaşın bu kadar kısa zamanda kesilmesi de bunların te'siri ile mümkün olmuş idi (Dînavarî, s. 204) ve dâvet husûsunda fikir birleşmesine varıldıktan sonra bunlar saflar arasında Suriye *kurra*'ı ile müzâkerede bulunarak, iki bakem seçilmesini tavsiye etmişlerdi. (ayn. esr., s. 205). Şu hâlde eğer hakikaten 'Amr bu sahne tertibini (*Kur'an*'ların mızrak ucuna takılmasını) teklif etmiş ise (*Kur'an*'ın Cemel vak'asında buna benzer bir şekilde kullanılmasından Tabarî, I, 3186'da ve 3188 v.d.'da bahsetmektedir), o bu teklifi ile sâdece, bir çoklarının paylaştığı ve bu yüzden kolaylıkla kabûl edilen bir düşünceyi muşahhas bir şekle sokmuş demektir. 'Amr'ın şeytanî tavsiyesi ile koparıp aldığı zaferi, 'Alî'nin kazanmış durumda bulunduğu şeklindeki rivâyetin en can alacak noktasının da, 'Alî hayranlarının sonradan, savaşın meş'ûm neticesini saklamak için, uydurdıkları, işi süsleyici te'villerden olması pek âlâ mümkündür. Fakat diğer taraftan da *Kur'an*'ın hükmüne dâvetten bütün menfaati sağlayanın Mu'aviye olduğu, bunun 'Alî için ağır bir darbe teşkil ettiği; öyle ki Mu'aviye ve 'Amr gibi akıllı kimselerin, hele savaşın kendileri için gayr-i müsâit bir şekle girmesinden korktukları zaman, bütün güçleri ile bu teklifi desteklemelerinin şaşılacak bir şey olmadığı gayet açıktır. Her şeyden önce göz önünde tutulması gereken husûs, mücâdelenin hiç bir sûretle iki basımdan hangisinin halife olacağı meselesi ile ilgili bulunmadığıdır. Mu'aviye'nin çok geniş ölçüde harisâne plânlar kurmuş olması pek-âlâ mümkündür, ama o, bunları daha o zamandan belli etmeyecek kadar akıllı idi. Mu'aviye 'Osmân'ın intikamcısı rolüne ısrarla sarılıyor ve halifenin katillerini teslim rızâ gösterdiği takdirde 'Alî'ye bi'at etmeğe râzı olduğunu ilân ediyordu. Bu bir taraftan, 'Alî'nin, bu talebi yerine getirmemesi müvâcehesinde, bir sulh akdine mâni olurken, diğer taraftan ona ahlâkî bir destek teşkil ediyordu. 'Alî için *Kur'an*'ın hükmüne dâvet öldürücü bir darbe idi; çünkü 'Osmân'ın katlindeki tutumunun onu halife olmağa lâyık olmayacak hâle getirip-getirmemiş olduğu bir kere *Kur'an*'a baş-vurularak inceleneceğine göre, o, fi'len, hiç olmazsa şimdilik azledilmiş olurken, Mu'aviye'nin durumu hakemlerin vereceği karardan hiç bir sûretle müteessir ola-

cak değil idi. Nihâyet: şu da göz önüne alınmalıdır ki, bir çok belirtiyeye göre, 'Alî'nin durumu, kendi taraftarları arasında, ona karşı duyulan bütün şahsî teveccühe rağmen, ağır it-hamların onun hakkında müsâit düşünen şah-siyetler üzerinde de müessir olması ve bun-ların nihâyet daha büyük bir salâhiyet sâhi-binin hukmünü arzulamaları sebebi ile, ol-dukça zayıflamış idi. Eğer bakhlık ve hak-sızlık, işin hikâyesinin ilhâm ettiği gibi, bu kadar basit ve açık olarak iki hasım ara-sında taksim olursa idi, Abû Bakr ve 'Omar'in oğulları Mu'âviya'nın tarafını her hâlde pek tutmazlardı.

Burada arzedilen nokta-i nazar, İbn Sa'd'da mevcut (IV/II, 3), al-Zuhri'ye ulaşan çok iti-dallı bir rivâyet ile te'yit olunmaktadır. Bu-rada her iki ordunun savaş yorgunluğundan, kan dökmeye devam etmek hususundaki istek-sizliğinden ve bunun 'Amr'ı Mu'âviya'ye, arala-rında ikilik doğurmak gayesi ile, ıraklıları Al-lahın Kitabına dâvet etmek üzere mushafları yaymak (aynen!) hususunda teklifte bulunmağa sevkettiğinden bahsedilmektedir. 'Alî, kendi adamlarının gevşekliğini fark edince, Mu'âviya'nın talebini kabul ve Kur'an'a göre kimin karar vereceğini sorması üzerine, iki hakemin seçilmesini Mu'âviya teklif etmiş imiş. Görü-lüyor ki, burada mutâd hikâyenin fâciâlı ör-güsü tamâmiyle asılsızdır.

'Amr'e izâfe edilen rol yanında, savaşın 'Alî aleyhine dönmesini izah bakımından, bir ihânet iddiasının ortaya atılması beklenir bir keyfiyet idi. İtham mâzisi böyle bir iddiayı muhtemel kılabilir mâtâhiyyette olan al-Aş'as [b. bk.]'a teveih olundu. Onun kudretli bir şekilde dâve-tin lehinde çalıştığını bütün kaynaklar nakle-der. Dînavari (s. 201)'ye göre, o mücâdeleye devamın, Arap devletine düşmanları tarafından akınlar yapılmasına sebebiyet vermesinden korkuyordu ki, bu husus Mu'âviya'ye anlatıldığı zaman, o da tasdik etmiş idi. Tabari (I, 3332 v.d.)'ye göre, o, mütebâkî tekliflerini öğren-mek üzere, Mu'âviya'nın yanına gönderilmesini istemiş, 'Alî de bunu kabul etmiş idi. Buna mukabil Ya'kûbî (II, 220) Mu'âviya'nın, kendi tarafına çekmek gayesi ile, onunla muhâberede bulunduğunu ve al-Aş'as'ın 'Alî'yi, dâveti ka-bûl etmediği takdirde, kendisini terketmek ile tehdit ettiğini ve al-Aş'as'ın yemenli kabîle-daşları onu tâkip edeceklerini beyan ettikle-rinden, 'Alî'nin dâveti kabul zorunda kaldığı-nı anlatmaktadır. Yukarıda verilen izahları-mızdan sonra, vukuatın bu şekilde izahının lüzumsuzluğu bellidir ve al-Aş'as'ın da devamlı olarak, 'Alî'nin hizmetinde kalmış olması da bu izah şekline aykırıdır.

Diğerlerinin savaşın 'Alî'yi küçük düşüren neticesini izah hususundaki gayretlerinde ne kadar ileri gittiklerini Tabari (I, 3346 v.d.)'deki parça göstermektedir; buna göre, 'Alî savaşı kesmeği, Peygamberin her iki torunu-nun da hayatlarını tehlikeye sokmağa cesâret edememiş olması ile izah etmektedir.

Bibliyografya: BGA, I, 23, 76. Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 402 v.d.; *Anonyme arabische Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 349, 3; Tabari (nşr. de Goeje), I, 3265—3333; al-Ya'kûbî, *Tarih* (nşr. Houtsma), II, 218 v. dd.; Dînavari (nşr. Guirgas), s. 178—205; Mas'ûdî, *Tanbih* (nşr. de Goeje), s. 295; ayn. mll., *Murûc* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 333 v.d., 345 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), IV/II, 3 v.d.; İbn 'Abd Rabbih, *al-İkâd al-farid* (Kahire, 1317), II, 202; A. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendlande*, I, 319—324; Meir, *Annals of the early Caliphate* (1883), s. 376 v.d.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 48—52; ayn. mll., *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (Ahh. Ges. Wiss. Gött., N F, V, nr. 2), s. 5 v.d. (FR. BUHL.)

SIFIR. SIFR (A.) boşluk, sansk. *sunya*'nın tercümesi olup, Hind-arap hesap ilminde sıfır'a verilen addır. Aynı zamanda garp dillerin-deki *cifra*, *ziffer*, *cipher*, *chiffre* ve *zero*'nun ve bunların müstaklârlarının (déchifrer, entziffern v. b.) menşei'dir. Rakamlar ile sıfırın hesaba so-kulması veya keşfedilmesi meselesi, yazı ve ri-yâziye tarihleri ile ilgili bütün araştırmalara rağmen, henüz yeter derecede aydınlanmış de-gildir. Bildiğimiz en eski vesikâlarda araplar, sayıları yazı ile yazmadıkları zaman, rakamları gösteren grek harflerini kullanırlardı; arapların alfabe harfleri ile rakamları ifâde etmeleri an-cak sonraları görülmektedir. al-Ma'mûn zama-nında, arap riyâziyecileri Hind rakamlarını ve hindliler tarzında hesap yapmağı Muham-med b. Müsa'l-Hvârizmî [b. bk.] vâsıtası ile öğrendiler; en eski arap *sifr*'i papirus üzerine yazılmış bir mukavele-nâmede 260 yılını (milâ-dî 873/874) gösteren rakamda bulunmaktadır. F. Nau Süryânî Severus Sabokht (662'ye doğ-ru)'un eserlerinde dokuz işareti ile Hind he-sabına dâir en eski bilgiyi itiraz edilmez bir şekilde keşfetmiştir. Bundan sayıların göste-rilmesinde esaslı bir terakkiye işaret eden sı-fırın bu devirde henüz kullanılmadığı netice-sini çıkarmak doğru değildir; zira daha son-raları bile şimdi rakamlar dediğimiz do-kuz işaret boş kalan yerleri göster-meğe yarayan husûsî bir işaret ile tefrik edil-mekte idi; bundan başka, 598'de doğmuş olan

Hindü hey'et âlimi Brahmagupta'nın sıfır ile hesap yapmak için sarıh kaideler tesbit etti-gini biliyoruz. Hesap âleti ve bu âlet ile hesap yapma taraftarları ile al-H'vârizmeiler arasında-ki münâsebetler için bk. bibliyografya. Hind-lilerde ve garp araplarında sıfırın şekli bir dâiredir, şark araplarında ise, sıfırın şekli bir noktadır, buna göre Hind-İran an'anesinde de ihtimal bu şekilde idi. *al-Fihrist*, I, 18'de harf-lerin altına hareketler gibi konulmuş olan sı-fırlar çok âlaka çekicidir.

Bibliyografya: M. Cantor, *Vorle-sungen über Gesch. d. Mathematik*, I³, 511, 603, 609, 711 v. b.; J. Ruska, *Zur ältesten arab. Algebra und Rechenkunst* (S. B. Heid. Ak. 1917, risâle 2), s. 36 v. dd.; G. Jacob, *Der Einfluss d. Morgenl. auf das Abend-land* (Hannover, 1924), s. 16—24; G. R. Kaye, *Indian Mathematics* (London, 1915); H. Wei-leitner (*Unterrichtsb. für Math. u. Natw.* 1919, s. 56—61); J. Tropicke, *Geschichte der Elementar-Mathematik*, I, 15 v. dd. ve bu eserlerde anılmış olan daha teferruâtı bibliyografya. (J. RUSKA.)

SIHYEVN. ŞİHYAVN, 1. Sion (İbranice Sîyôn)'un arapça adı; arâmî Şehyôn keli-mesinin arapçalaşmış şekli. Yâkût Şihyavn hak-kında şöyle demektedir: „bu Kudüs'te tanın-mış bir mevki, bir mahalle olup, Şihyavn kili-sesi bu mahallede bulunmaktadır“. İslâm men-kabesinde „Şihyavn tepesi üzerinde bulunan câmi“ İsa'nın annesi Meryem ile Yusuf'un gençliklerinde hizmet ettikleri Beytülmu-kaddesin en mukaddes mahallî sayılır. Şihyavn, daha önce, şâir al-A'sâ (Maymûn b. Kays) tarafın-dan, araplara karşı bir ordu meydana getire-bilen bir devlet olarak zikredilmiştir; şâirler bu sözleri kısmen Bizans ile ilgili olarak şerh etmektedirler. — Bakrî'ye göre, Şahyûn bir kabîlenin ismi olmalı ise de, İbn Durayd onu zikretmemektedir.

2. Suriye'nin şimâlinde bulunan bir kalenin adı. Yâkût'a göre, bu, Ak-deniz civârında, fakat tam deniz kıyısında de-gil, H-S-N (harfi tarifsiz, belki Himş olabilir) idârî bölgesinde müstahkem bir kaledir. İbn al-Ağır ve Yâkût'a göre, kale her taraftan derin uçurumlar ile çevrili idi, ancak şimâle doğru tskriben 70 m genişliğinde dar bir med-hali var idi ve bir taarruza karşı derin bir hend-ek ile korunmuş idi. Bu müstahkem mevki üç sâr çevreliyordu; ikisi dış mahalleri, biri de kaleyi muhâfaza ediyordu. İbn al-Ağır beş sâr-dan bahseder. Haçlı seferleri esnâsında kale uzun zaman Frankların elinde kaldı. 584 (1188) yılında 27 cemâziyelevvel'den biraz sonra Şalâh al-Dîn buraya şiddetli hücumlarda bu-

lundu ve 2 cemâziyelâhırdan biraz sonra (24 ve 29 temmûz) kaleyi zaptetti. Haçlıların Sahiun dedikleri bu kale Lâzîkiya'nın kuş uçu-şu 22 km. şarkında bulunan bugünkü Şahyûn'dur.

Bibliyografya: 1. için bk. Tabari (nşr. de Goeje), I, 725; al-Bakrî, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), s. 612; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 438; Sa'alibî, *Kışaş al-anbiyâ* (Kahire, 1324), s. 215.

2. için bk. Yâkût, III, 438; İbn al-Ağır, *al-Kâmil*, (nşr. Tornberg), XII, 5.

(P. SCHWARZ.)

SINIF. ŞİNF (A.), cem. *asnâf* — müterâ-difleri: *hîrfa*; *kâr*, cem. *kârât*; Fas'ta *hanfa*.

Tarih: İş teşkilâtı ve loncalarda işçilerin birleşmesi islâm şehirlerinde III. (IX.) asra kadar çıkar ve Karmatîlerin aynı mâhiyetteki teşebbüsünün yarı dinî, yarı ictimâî bir cere-yanı ile sıkı-sıkıya bağlıdır. O zaman, Abbâ-sî halifelîği devrinde, hakikatte, sinâî gelişme ve insanların git-gide şehirlerde toplanması ilk ictimâî buhranlara sebep oldu: Basra'da Zinci [b. bk.] köleler savaşı, IV. (X.) asrın ilk otuz yılı içerisinde Bağdad'daki ayaklanma-lar ve nihâyet vilâyetlerde arap aleyhdarı ak-sûlameller (*şu'ûbiya*) gibi.

Karmat menşeli loncaya dayanan teşkilât, onların taraftarlarının propagandaları netice-sinde doğmuş olan Fâtîmî halifeler idâresindeki Kahire (IV. — VI. = X. — XII. asırlar)'ye bağ-lı islâm memleketlerinde, tam gelişmesini buldu. Lâkin 567 (1171) senesinde Mısır'ın muhâfaza-kâr sünîler tarafından geri alınması neticesin-de, esnaf teşekkülleri ağır kayıplara uğradı. Sıkı bir polis murâkabesi altına alınan esnaf loncaları birbirini ardınca bütün imtiyazlarını kaybetti. Esnaf teşkilâtları çok mütevâzi bir şekilde bilhassa Osmanlı İmparatorluğunda, Pen-câb'da, İran'da ve Türkistan'da (Kudsî 1883 yılında, Şam'da henüz mevcut bulunan esnaf teşkilâtlarından bahseder) XIX. yüzyılın son senelerine kadar devam etti. Moskova, 1917 se-nesinden beri, bu eski islâm esnaf teşekkülle-rinden faydalanma yoluna girmiş görünmek-tedir.

Âdetler: İslâmî esnaf loncaları hakkın-daki en eski mâlûmat bâzı Bizans müesseseler-ini de ihtivâ ettiği intibahı veren hellenistik fikirler ile karışık olarak, maalesef çok mücer-ret bir şekilde *Rasâ'il İhvan al-Safâ* (IV. = X. asır)'nın sekizinci *Risâla*'sinde bulunmak-tadır.

XV. yüzyıldan itibaren, esnaf teşekküllerine girmek için gerekli kaideleri gösterir *kutub al-futuwwa* (türkçe *fütüvvat-nâme*, farsça *Kasb-nâme*) adını taşıyan pek çok yazma, âdâb kıta-

bi mevcuttur. Bunlar bize derecelerin sırasını tanımak imkânını verir: *Naķib* (müterâdifi *pîr*, *arîf*, *amîn*) ve loncaya kabûl merasimini [bk. mad.-şADD] izah eder; fakat esnaf teşekkülünün haysiyet divanının faaliyeti ve salâhiyeti hakkında hiç mâlûmat vermez. Biz bu husustaki teferrûâtı tarihî ve hukûkî metinlerden, İbn Cubayr ve İbn Battûta gibi seyyahların eserlerinden elde edebiliyoruz.

Ustaya *mu'allim*, vekiline *halîfa*, çırağa *mu-ta'allim*, işçiye de *şânî* denir. Her loncanın âzası imâlât sırrını muhâfaza ve tesbit edilen bir fiat üzerinden iyi bir iş teslim etmekle mükelleftir. Şifâhî olarak naklolunan âdetlerin bütününe *dustûr* denir ki, bu kelime 1908'den beri „kanunlar mecmuası“ mânâsında meşhur olmuştur; daha önceleri benüz el san'atkârları arasında kullanılmakta idi.

Arap fâtihler ile onların ücretli askerleri ve köleleri hâric, müslüman tebea (*mavâlî*), azatlılar ve mühtediler III. (IX.) asırdan beri lonca kurmuşlardır. Mevâlînin yanında ve himâyesi altında, yahudiler ve hristiyanlar da loncalar kurmuşlardır, çünkü müslüman devletler kıymetli mâdenleri ve ilâç ticâret ve sanâiyini sâdece onlara inhisar ettirmişlerdi.

On asır boyunca, islâm el san'atında hiç bir teknik değişme olmadığından, Fas ve Bagdad, Şam veya Kahire gibi müslüman şehirlerinde çeşitli loncaların mahallî dağılışı hakkındaki araştırmalar, umûmî kaide olarak belirli bir islâm şehrinde esnaf loncalarının yerleri bakımından dağılımlarında muayyeniyet olduğunu gösterir. En mühim sâbit noktalar darphâne-nin yanında sarraf dükkânları, bedestan ve muhtesip mahkemesi idi; aynı zamanda *kaş-şârîya* [b. bk.] yâni umûmî mağazalar, kumaş emtia borsası, iplik pazarı ve nihâyet menşei karmatî propagandası olan bir lonca içinde kurulmuş bir yüksek mektep bulunur. Kezâ menşei iktisâdî olan diğer merkezler, memlekete ithal edilen emtianın veya yabancı menşeli malların satışı için husûsî pazarlar, büyük kervansaraylar (*hân*, *okala*) görülür.

Bilhassa menşei islâmî olan gartların bir kısmı, işletmenin faaliyetini, âlet ve edevât ile techiz ve işçilerin te'minini güçleştirir. Bu meydana, evvelâ su kanalları, değirmenler, hamamlar, bahçeler, köprüler, lağımlar gibi, başkalarına intikal etmeyen hayır müesseselerinin bağlı bulunduğu *hubûs* (veya *avkâf*) müessesesi gelir. *Hubûs*'un idâresi, hemen hepsi vakfedilmiş gayr-ı menkul olan dükkânlar hususunda esnaf teşekkülleri için ağır bir yük teşkil eder. Sonra, bir *muhtasib*'in uhdesine verilmiş olan *hisba* veya „pazar murâkabesi“ müessesesi gelir. İslâmiyetin ilk asırların-

da tamâmen meşru olan bu müessese, esnaf teşekküllerinin büyük gelişme devri bulunan IV. (X.) asırdan VI. (XII.) asra kadarki devrede ortadan kalkmış ise de, VI. (XII.) asırda siyâsî sebepler ile bilhassa Mısır'da Suriye ve Türkiye'de, ihtilâl ve Karmatlılara tarafdarlık ithamı altında bulunan loncaları sıkı bir nezâret altına alabilmek için, devlet tarafından tekrar te'sis edilmiştir. Nibrâvî'nin ve başkalarının yazdıkları *hisba* el-kitapları bunu te'yit eder; msl. Fas'ta muhtasip mecbûrî bir fiyat cedveli tesbit edecek kadar ileri gitmiş idi. Hâl-buki ilk islâm hukuku, bunun aksine, loncaların yiyecek maddeleri üzerine narh koymaları (*tas'ir*) nı yasak etmekte idi.

Loncalar husûsunda çok karışık ahlâkî meseleler mevcuttur, islâm edebiyatı hilekârlar ile sahtekârların loncaları, gayr-ı ahlâkî ve cinâî ticârî şirketler hakkında vesika bakımından zengindir. Kelâm ve fıkıh âlimleri de bize, helâl, haram ve şer'i hileler (*hiyal*) hakkında Schacht'ın ehemmiyetine kısaca işâret ettiği mecmualar bırakmışlardır.

Bibliyografya: „İslâm âlemindeki çalışma tarihine dâir umûmî bibliyografya“ için bk. *RMM*, LVIII, kısım 3, kısa bir tarihçe için bk. *agn. esr.*, LIII, 19 v. dd.

Üçüncü Enternasyonal ile olan münâsebetler için bk. *RMM*, LI, LII ve LVIII.

Bibliyografyanın tamâmı *Şadd* maddesinde bulunmaktadır. (LOUIS MASSIGNON.)

SİRBİSTAN (sırp-hırvat dilinde SRBIJA), Yugoslavya'nın birinci cihan harbinden önceki Sırbistan krallığının işgal ettiği hemen hemen merkez kısmı olup, aynı zamanda, büyüklüğü sık-sık değişen orta çağdaki sırp krallığının en eski tarihî devirde illiryalı ve trakyalı çoban kavimlerle meskûn bölgesidir. Milâddan önce 280 senesine doğru, Morava mıntakasına Kelt kabilesi Skordiskler yerleşti ve bugünkü Belgrad'ın yerinde Singidunum kalesini inşâ etti. Birbirleri ile mütemâdiyen harp eden trakyalı ve illiryalı kavimler, helenler gibi, romalıların III. asırda başlayan istilâ politikasına boyun eğmeğe mecbur oldular. İmparator Augustus Roma imparatorluğuna bütün Balkan yarım-adası üzerinden tâ Tuna nehrine kadar genişletti. Daha sonraları sırp-ların ülkeleri olan yerler, o zamanlar Dalmaçya (merkezi Salona), Pannonia (merkezi Sirmium, bugünkü Mitrovica) ve sonraları (m. s. 86'da) bilhassa Tuna, Drina ve Morava arasında uzanan ve cenûpta yukarı Vardar vâdisine kadar genişleyen Moesia superior (merkezi Viminacium, bugün Pojarevac'da Kostolac köyü) vilâyetlerinin kısımları idi. Bu vilâyetler müteâkip devirlerde küçük idârî bölümlere

ayrıldı ve diğer bölgeler ile birlikte yeni adlar taşıyan yeni vilâyetler teşkil etti. Diokletianus zamanında, artık Margensis diye isimlendirilen Moesia superior parçalanarak, cenûp kısmı (Kosova, Üsküp ile birlikte yukarı Vardar vâdisi) Dardania adını, şarkî Tuna mıntakası Aquae (Brza Palanka'dan İsker ağzına kadar olan ve merkezi Ratiaria (Vidin civârındaki Arçır [türkçede Akçar]) ile birlikte bütün Timok vâdisini ihtiva eden bölge, Dacia ripensis vilâyetleri adını aldı. Sonra Trakya'dan yukarı Moesia kısımları ile birlikte (Naissus-Niş ve Remesiana-Bela Palanka) Dacia mediterranea vilâyeti teşkil edildi. Pannonia bir çok vilâyetlere bölündü ve Dalmatia Praevalis (Doclea ve Scodra)'den müstakil bir bölge olarak ayrıldı.

Roma hâkimiyeti zamanında trakyalı ve illiryalı kavimlerin asil tabakaları romalılaştırıldı; fakat aynı zamanda git-gide daha fazla tereddiye uğramış olan romalıların harp kudreti, kuvvetli ve zinde çoban unsurlar ile karışması neticesi, yeniden canlandı; böylece onlar bir müddet Sarmatların, Dakların ve Germanlerin muhâceret dalgalarının baskısını durdurmağa muvaffak oldular. Bu istilâlar sonraları romalıların cihan imparatorluğunda değişikliklere sebep oldu ve Roma'nın, biri garbî ve diğeri şarkî olmak üzere, iki imparatorluğa ayrılmasını kaçınılmaz hâle getirdi. 395'te ikiye bölünüşten sonra Roma'ya sâdece Dalmatia ve Pannonia vilâyetleri kaldı; geri kalanları Moesia margensis ve Dardania ile birlikte Şarkî Roma imparatorluğunun hissesine düştü. Bu imparatorluk bin sene devam eden varlığını coğrafi vaziyetinin gayet elverişli oluşuna, harsına ve Balkan yarım-adasında devletler kuran yabancı kavimlerin dâima onun hükümrânlığını tanımasına sebep olan ortodoksluğa medyundur.

III. asırdan beri Roma imparatorluğunu tehdit eden Gotlar, Hunlar ve Avarlar gibi kavimlerden hiç biri Balkan yarım-adasında Roma imparatorluğunun enkazı üzerinde devamlı bir devlet kuramadı. Bunlar Roma vilâyetlerini harap ederek, Balkanlarda kendileri ile veya daha sonra gelen çok sayıdaki slav kavimlerine (Sloveni) halkı kaçmış veya azalmış yerlerde yerleşme imkânı hazırladılar.

Slavlar, VI. asrın ikinci yarısından itibaren, Bulgarların hücumlarına iştirâk etmekle, dâima Tuna'nın cenûbunda daha fazla ülkeyi kendi tasarruflarına almağa ve buraya devamlı olarak ve kütteleler hâlinde yerleşmeğe başladılar. Herakleios (610-641) zamanında slavların yerleşme hareketi nihâyete erdi; VIII. asır boyunca, pek az da olsa, henüz burada yaşayan eski illiryalı ve trakyalı halk ve

romalı sâkinler muhâcir slavlar ile kaynaşarak, erimeğe başladı ve neticede Karadeniz ile Sava nehri arasında tamâmen slavca konuşan kapalı bir mıntaka meydana geldi. Garpta ve şimalde olduğu gibi, cenûpta da slavlar, Balkan yarım-adasında, âile ve kabile teşkilâtları üzerinde (kabîle reisi = jupan) çok belirli olan ferdiyetçilik anlayışlarını uzun müddet muhâfaza ettiler. Burada da yabancı iktidar, yâni hâkim kavimlerin teşkilât kabiliyeti o zamana kadar münferiden birbirleri ile mücâdele eden slav kavimlerinin kaynaşmasına ve böylelikle bir büyük slav birliği teşkiline imkân verdi; yâni yarım-adanın şarkında Asparuh'un kurduğu Bulgar devletinin teessüsüne yol açtı. Tehlikeler, yarım-adanın garbında, çok daha sonra, ancak IX. asırda, birlik şuurunu uyandırdı; Şarman'ın Pannonia'daki teşebbüsleri, Dalmaçya'ya Venedik-Frank müşterek hücumu gibi, yabancı istilâlar, şarktan bulgarların taarruzları çeşitli slav kabilelerini birleşmeğe mecbûr etti. Önce karşılıklı olarak, kesin hudutlanma olmaksızın, siyâsî müdâfaa merkezleri ortaya çıktı: Drava ile Sava arasında hırvatların, Kalubara ve İber arasındaki dağlık bölgede, tâ Drina nehrine kadar uzanan sâhada sırp-ların, bunların şimal-i garbisinde de Vrbas ile Bosna arasında boşnakların müdâfaa merkezleri husule geldi. İlk zamanlarda bir müddet, ehemmiyetli bir rol oynayan diğer kavimler Narentanlar, Zachlumiler, Travuniler ve Dioklitiler idi; bunların oturdukları yerler Hersek'te, Karadağ'da ve şimalî Arnavutluk'ta idi.

Üç cenûp slav kavminin, hırvatların, sırp-ların ve bosnalıların müstesnâ inkişâfında ve garbî Roma imparatorluğu toprakları üzerinde bunların siyâsî teşkilâtlanmalarında, yâni orta çağdaki Hırvat, Bosna krallıklarının ve Sırp devletinin kurulmasında dinî ve harsî te'sirler büyük rol oynadı. Hırvatlar önceden latinlerin yaydığı hristiyanlığı kabûl ettiler, garba ve onun kaderine bağlandılar. Bosnalılar bogomillik inançlarını kabûl ettiler, bu mezhep bu devletin kendine has husûsî durumuna te'sir etti ve daha sonraki devirlerde Bosna sâkinlerinin islâmlaşmasını kolaylaştırdı. Sırp-lar ortodoks mezhebinin kabûl ederek, ehemmiyetli bir rol oynadılar; Balkan yarım-adasının garbında Bizanslıların harsî nüfûzuna giren bütün islav kabilelerini bölünmez kavmi bir devlet içerisinde birleştirdiler. Fakat mütecânis sırp devletinin teessüsüne ancak XII. asırda muvaffak olunabildi. O vakte kadar her mıntakanın veya kabîlenin reisi (*jupan*) memleketi ve iktidarı elde etmek için, Balkan yarım-adası üzerindeki üç büyük rakibin Bizanslılar, Franklar ve Bulgarların müttefikleri olarak,

birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Daha IX. asrın başlangıcında bir birleşme tecrübesi muvaffak olamadı. Bu bakımdan kısmî bir muvaffakiyete 850'ye doğru sırp prensi Vlastimir kavuşabildi ve cenûb-i şarkî Bosna ile şimâl-i şarkî Hersek'i hâkimiyeti altında birleştirdi. Trebinye kabîle reisi jupan Bela cenûb-i garbîde buna mümâsil bir başarıya erişti ve oğlunu Vlastimir'in kızı ile evlendirmek sûretiyle, sırp memleketlerinin birleştirilmesi yolunda diğer bir adım attı. Lâkin bu hareket, Bizans imparatoru Basileios I. (867 — 886)'u endişeye düşürdü, hırvatları ve sırpırları kendi yüksek hükümrânlığını tanımağa mecbûr etti. IX. asrın sonunda Bulgar çarı Symeon sırp memleketlerini zaptetti ve burada metbû olarak kendine sadâkat ve telkîn ettikleri itimâda göre kabîle reislerini (*jupanlar*) azl veya nasbetti. Eger Symeon'un ölümünden (927) sonra, Bulgar devletinin sür'atli inhitatı başlamsa idi, sırp memleketlerinin tamâmen Bulgar kralılığı ile birleşmesi vuku bulacaktı.

Diğer sırp kabîle reislerinin (*jupan*) fevkalâde gayretlerini baskı altına almak ve sâde Bulgar hâkimiyetinden kurtuluş değil, ayrıca Bosna'da, Hersek'te, eski Sırbistan'da ve Karadağ'da, yâni hemen „sırpırlar“ müşterek adı altında, bir çok akraba kabîleleri yeniden birleştirmeye sebep olan bir hareketin başına geçmek Çaslav veya Česlav adlı prense nasip oldu. Buna rağmen bu ilk sırp devleti uzun ömürlü olmadı, Balkan memleketlerini tehdit etmeye başlayan macarlara karşı mücadelede birliğin müessisinin maktûl düşmesi (960) üzerine, hemen dağıldı; zîrâ, ortada Çaslav gibi mütecânis olmayan bütün unsurları bir araya getirmeye, küçük prensleri bu zarûrete inandırmağa, kabîleye ve hânedana âit menfaatleri bütün devletin menfaatlerine göre ayarlamaya anlayacak bir kimse yok idi. Bu arada tekrar Bizanslıların tâbiyeti altına girmek mukadder idi. İmparator Çimiskes, Ras (bugün eski Sırbistan'da Yeni-Pazar civârında) havâlisinde, merkezî mıntakadaki, Raşka'yı. Sırp devletinin temerküz noktası olabileceğini sezerek, önce kendisine karşı en şiddetli mukavemeti gösteren bu ana sâhayı hâkimiyeti altına girmeye mecbûr etti ve sonra da diğer kabîleleri kolayca mağlûp etti. X. asrın sonunda yeni kuvvetli Bulgar devletinin kurucusu çar Samuel sırp memleketlerini bizanslılardan aldı, bununla beraber, sırpırların istiklâl gayretleri yüzünden, devletini tehlikeye düşürmekten korkarak, Sırbistan'ın tamâmen ilhâkından sarf-ı nazar etti ve onlara Karadağ (Zeta)'da, İvan Vladimir idâresinde, Trebinye ve Chulm (Hersek)'da Dragomir

idâresinde bir dereceye kadar muhtariyet hakkı tanıdı.

Basileios Bulgaroktonos (1018) tarafından Bulgaristan'ın işgâlinde sonra, bütün sırp memleketleri ancak izâfi olarak, tekrar Bizans hükümrânlığı altına girdi. Müteâkip devir sırpırların metbûlarına karşı muhârebeleri ile dolu ve sırp prenslerinin birbirlerine karşı bitip-tükemmez düşmanlıkları ile karma karışıktır. Basileios II. 'ün ölümünden sonra Bizans imparatorluğunda hânedan arasında karışıklıklar patlak verdiğinden, daha sonraları da olduğu gibi, dâima mukavemet düşüncesinin yaşadığı Zeta'da, bu dağlık ülkenin prensi Vojislav'ın rehberliğinde yeni bir sırp birliği hareketi ortaya çıktı. Vojislav'ın oğlu Mihael daha sonra ilk büyük müstakil Sırp devletini kurdu, papa Gregoir VII., kraliyet tacı vermek sûretiyle, bu devletin hükümdarını tanıdı (1077). Mihael'in ölümünden sonra (1081), taht kavgalarından onun becerikli oğlu Bodin muzaffer çıktı, o merkezi İşkodra (Skutari)'dan bugünkü Karadağ'ın Bosna'nın ve Hersek'in bütün bölgelerini, kezâ eski Sırbistan'ın şimâlini (Raşka) ihtivâ eden bir devlete hukmediyordu. 1101'de, Bodin öldüğünde, mirâsı üç kısma bölündü (Zeta, Raşka ve Bosna) ve Raşka ile Zeta hâkimleri arasında, üstünlük elde etmek için, şiddetli bir mücadele patlak verdi. Neticede Zeta kralı Georg Bodinoviç ile Raşka hâkimi (*jupan*) Uroş Bizans'ın her ikisi için de en tehlikeli düşman olduğunu idrâk hususunda birleştiler; bununla birlikte onlar artık memleketlerinin İohannes Komnenos tarafından yeniden boyunduruk altına alınmasına mâni olamayacak kadar zayıf düşmüşlerdi. Çeşitli kurtuluş teşebbüslerine rağmen, sırpırlar beylerinin bizanslılar tarafından beslenen rekabetleri yüzünden, imparator Manuel zamanında da yabancı hâkimiyetine düşmeye mecbûr oldular. Ancak kudretli ve zekî Raşka jupanı Stephan Nemanya (takriben 1171—1196) bizanslıları memlekettan atmağa ve Sırp devletin kurucusu olmağa muvaffak oldu ve orta çağda Balkan yarım adası üzerinde çok mühim bir rol oynadı. Nemanya, önce Zeta'yı kendi memleketi ile birleştirmek sûretiyle uzun yıllardan beri memlekete hâkim olmak için devam eden harbe, kendi lehine olmak üzere, son verdi. Memleketin muhtelif kısımlarında hükümrân olan çok sayıdaki kardeşlerini, büyük jupan olarak, kendi hâkimiyetini tanımağa mecbûr etti. Manuel'in ölümünden sonra (1180) Bizans imparatorluğundaki çok karışık vaziyetten, önce macarlar ile ve sonra Bulgarlar ile (Peter ve Assen) birlikte, muvaffakiyetli fetihler için faydalandı ve krallığını o kadar

genişletti ki, bu krallık sonraki Dalmaçya, Karadağ ve Sırbistan arâzisinde bulunan bütün Sırp vilâyetlerini ihtivâ ediyordu.

Nemanya dâhilde de müşterek bir inancı, ortodoks mezhebinin, devlet dini olarak, müesses kılmak ve maârif yaymak sûreti ile, devletini kuvvetlendirmeye gayret etti. Mütekid bir hükümdar, Ras'ın şimâlinde muhteşem Studenica manzumesi ve Athos'ta Chilandar gibi bir kısmı bugün hâlâ mevcut olan bir çok manastırların kurucusu ve onlara vakıflar tahsis eden bir kimse olan bu zat tahtını ortanca oğlu Stephan lehine terketti ve en küçük oğlu Rastko (Athos'daki Vatopedi manastırında râhip Sava) misâlini tâkip ederek, bir manastırda râhip Symeon adı ile hayata gözlerini yumdu. Sava Sırbistan'ın ilk büyük din âlimi, metropoliti ve sırp millî kilisesinin teşkilâtçısı oldu. Onun resmî makamı olan Jiça manastırını, sırp kralırlarının taç giydikleri kilise ile birlikte, kardeşi büyük jupan Stephan yaptırdı. Daha sonra „ilk taç giyen“ lekabı ile anılan bu şahıs (1196—1227) hükümdarlık kabiliyetine mâlik idi, bilhassa babasının siyâsî kabiliyetini tevârüs ve her bakımdan onun misâlini tâkip etmiş idi. Tahtı, ağabeyi Vıkan'a rağmen, Bulgar çarı Kaloyan'ın yardımı ile, ele geçirdi ve Balkanlardaki buhrandan ve Venedik doğu ile olan akrabalık münâsebetlerinden mahâret ile faydalanarak, papa tarafından kendisine krallık tacı verilmesini te'min etti (1217). Birbirlerini tâkiben hükümdar olan üç oğlundan, Stephan Radoslav, Stephan Vladislav ve Stephan Uroş, sonuncusu babasının ve büyük babasının siyâsetini tâkip etmek lüzumunu idrâk etti ve büyük ölçüde sırp devlet teşkilâtının gelişmesine ve kuvvetlenmesine yardımında bulundu. Nemanya hânedanının genişleme gayretleri oğlu Stephan Uroş II. Milutin zamanında (1282—1321) yüksek bir dereceye erişti. Kendisi Sırp devletini Makedonya'da Debra, Kiçevo ve Poreç gibi geniş sâhaları, kezâ Durazzo (Draç) ile birlikte Arnavutluk'un şimâl yarısını tamâmen işgal ederek, tevsi etti. İtâatsizliğinden dolayı, kör etmek sûreti ile cezâlandırdığı oğlu Deçani'li (inşâ ettirdiği manastıra ve oradaki mezarına nisbet ile verilen lekâp) Stephan Uroş III. onun ölümünü tâkip eden taht kavgalarından galip çıktı ve cenûb-i şarkide yeni ülkeler (Velbuğd, Köstendil, Ştip ve Veles) zaptetti. Fakat asillerin ayaklanması neticesinde, Sırbistan'ın genişlemesinin en son derecesine ulaştıracak olan oğlu Duşan lehine tahtından ferâgate mecbûr oldu.

Tarihte haklı olarak Kuvvetli („Silni“) lekabı ile anılan Stephan Duşan (1331—1355), iktidara geldiği zaman, henüz 22 yaşında idi; bu-

nunla beraber cesâreti ve siyâsî kabiliyeti ile, başlangıçtan itibaren Sırbistan'ı Balkan yarım adasında en kudretli devlet durumuna yükseltmek gayesini tâkibe koyulmuş idi. Komşularının rekabetlerinden mahâretle faydalanması, bilhassa Komnenos ve Paleologos taraftarları arasında 14 yıl süren Bizans'taki dâhilî harp onun büyük fetihlerini mümkün kıldı. Duşan daha 1346'da kendini Balkan yarım adasındaki yeni bir imparatorluğun hükümdarı addediyordu ve bu sebeple, 16 nisan 1346'da, ortodoks çar sıfatı ile, sırpırların, yunanlıların, Bulgarların ve arnavutların yegâne hükümdarı olarak, kendisine taç giydirilmiş idi. Bulgaristan'ın şimâl-i garbî kısmı, şimâlî Yunanistan'ın cenûb-i şarkî bölgeleri, kezâ aynı zamanda kuvvetlerini arttıran macarların işgaline mâni oldukları Bosna istisnâ edilirse, cenûpta Korent körfezine kadar, bütün Balkan memleketlerini ihtivâ eden büyük imparatorluğunu Duşan, dâhilî nizâmın sağlamlaştırılması ile, sıkı-sıkıya kaynaştırmağa denedi. Onun 1349 mayısında ilân edilen meşhûr kanûn-nâmesi ve sırp patrikliğinin te'sisi her şeyden evvel bu maksada hizmet edecek idi. Duşan devletini içten ve dıştan takviye etmeye bütün ihtimâmını ve gücünü hasretmesine, devletini, harsın yükselmesi sûretiyle, muâsır büyük devletler ile aynı seviyeye getirerek, ona devamlı bir varlık te'min etmek istemesine rağmen, bunu yapabilecek imkânlarla sâhip olamamıştır. Az yetişen şahsiyetlerden biri olan, bu sebeple hakkında menkıbeler uydurulan bu hükümdarın ölümü ile, devletin dev yapısını rap-teden demir çember koptu, böylece devlet tekrar parçalandı. Duşan'ın genç ve kabiliyetsiz oğlu ve halefi Stephan Uroş (1355—1371), âşikâr olarak, merkezî hükûmete karşı ayaklanan bir çok beylerin ve vâlilerin fevkalâde faaliyetlerini bastırmayacak, yabancı kavimler, bilhassa yunanlılar ile meskûn mıntakaların devletten ayrılmalarına mâni olamayacak kadar zayıf idi. Daha başlangıçtan itibaren, babasının üvey kardeşi olup, Epirus'ta vâli bulunan Symeon ona muhâlefet etmiş ve kendisini, Kastoria'da „yunanlıların, sırpırların ve bütün Arnavutluk'un imparatoru“ ilân etmiş idi. Garbî Makedonya'da da Vukaşin kendini „Sırp memleketinin, yunanlıların ve garptaki memleketlerin kralı“ ilân etti. Sâhil kısmında ve Zeta'da üç kardeş, Stracimir, Georg ve Balşa, Vardar'ın sol kıyısında da Deyanoviçiler, despot Dragoş ve kardeşi Konstantin idâreyi ele geçirdiler; Vukaşin'in kardeşi Uglyeşe şarkî Makedonya'da, Sturma ve Rodop arasında, despot oldu. Rudnik ve Konavlya arasında, Drina bölgesinde, jupan Nikola Altamnoviç hüküm sürüyordu ve komşusu Rudnik

hâkimi *knez* Lazar idi. Sırp devletinin parçalanması, memleketin muhtelif kısımlarındaki beyler arasında birlik olmaması türklerin istilâsını kolaylaştırdı. Kral Vukaşin ve kardeşi Uglyeşa, büyük tehlikeyi hissederek, aslında sırp rakipleri ile harp etmek için topladıkları kuvvetli bir ordu ile, Edirne üzerine yürüdüler. Lâkin Meriç nehri sâhilinde bulunan Çirmen (Çrnomen) mevkiindeki muhârebede mağlûp oldular ve her ikisi de maktul düştü (26 eylül 1371). Osmanlılar bunun üzerine Şardağ'ın cenûbundaki bütün havâliyi istilâ ettiler ve sırp kralı kat'î bir muhârebeye zorladılar. Makedonya'daki sırp prensleri ve Vukaşin'in oğlu olup, rivâyetlerde ve kahramanlık şîirlerinde tebci edilen Kralyeviç Marko derhal türk sultanının yüksek hükümrânlığını kabûl etmeğe, yardımcı kuvvet göndermeğe ve vergi vermeğe mecbûr oldular.

Müşterek düşman tarafından gelen bütün tehlikelere rağmen, müstakil kalan sırp prensleri arasında memleketi ve iktidarı ele geçirmeğe mâtuf mücâdele yeniden patlak verdi. Tuna nehrinden Novo Brdo'ya kadar bütün Morava mıntakasına hukmeden ve sırp prenslerinin en kudretlisi olan *knez* Lazar, Bosna ban'ı Tvrtko ile ittifak yaparak, komşusu Altamanoviç'in ülkesini zaptetti ve burayı Bosna hükümdarı ile aralarında paylaştılar. Üstelik *knez* Lazar Duşan'ın torunu olan Bosna ban'ı Tvrtko'ya sırp kralı tacını taşımak hakkını terketti. Tvrtko kendisini yeni birleşik bir Sırp devletinin kurucusu, islâm fetihlerine karşı koyacak yeni bir kuvvetin öncüsü olarak görüyordu. Lâkin Vidovdan gününde, 15 haziran 1389'da, Kosova sahrasında, hakkında pek çok türküler ve ağıtlar söylenmiş olan meydan muhârebesinde Osmanlılar kralı Tvrtko'nun, prens Lazar'ın ve dâmadı Vuk Brankoviç'in kuvvetli birleşik ordusunu mağlûp ettiler. Başlangıçta sırp asilzâdesi Obiliç (daha doğrusu: Kobiliç) tarafından Sultan Murad I.'ın katlinin türk saflarında yarattığı kargaşaya rağmen, sultanın oğlu Bayezid kumandayı ele alıp, hristiyanları mutlak bir mağlûbiyete uğrattı. Bu zafer Sırp devleti için ölüm darbesi idi, fakat buna rağmen bu devlet 70 yıl daha varlığını idâmeye muvaffak oldu.

Bidâyette Bayezid I.'ın tâbii olarak onun seferlerine iştirâk eden, hattâ Timur'a karşı muhârebeye katılan Lazar'ın oğlu ve halefi Stephan Lazareviç türklerin Ankara'daki mağlûbiyetinden (1402) sonra, kendisine arazi kazançları sağlayan macar kralı Sigismund'un yüksek hâkimiyetini Osmanlı tâbiliğine tercih etti. Bizans imparatoru Iohannes ona despot unvanını verdi. Kendisi, Mehmed I.'ın kardeşi

Musa Çelebi ile mücâdelesinde, Samokov ile İhtiman arasındaki Çamurlu zaferinde Mehmed I.'e yardım etti ve böylece, Sırbistan aleyhinde olarak, Avrupa topraklarında Osmanlı birliğinin sağlamlaşmasına sebep oldu. Stephan kendi devletini genişletmeğe muvaffak oldu. Balşiçi'nin mirâsı için Venedik ile yaptığı harpte Zeta'yı da aldı, böylelikle devleti Tuna nehrinden Adrya denizine kadar yayıldı. Vârisiz olarak ölünce (1427), yerine yeğeni Sırbistan'ın son büyük hükümdarı olan Georg Vlkoviç veya Brankoviç (1427—1456) geçti. Küçük kızı Katharina'yı Sigismund'un kudretli kayınbiraderi Cilli kontu Ulrich ile, büyük kızı Mara'yı Sultan Murad II. ile evlendirmek sûretiyle tâkip ettiği âile siyaseti sâyesinde, devletini garpta ve şarkta emniyet altına almağı teerûbe etti. Buna rağmen, türklerin istilâ tehditlerine karşı, bu teminat çok zayıf idi. Sigismund'un ölümünden sonra, türkler aynı zamanda Macaristan'a ve Sırbistan'a taarruza geçtikleri zaman, onun kısa bir müddet önce yaptırıp, tahkim ettirdiği merkezi Semendire (Smederevo)'yi yağma ettiler (agustos 1439). 1439'dan 1444'e kadar Sırbistan yeniden türklerin yüksek hâkimiyetine girmeye mecbur oldu. Hunyadi'nin Osmanlılara karşı giriştiği büyük sefere Georg'un katılması, onun Segedin mütârekesinde (temmuz 1444) yıllık vergi vermesi karşılığında despotluğuna âit memleketleri yeniden kazanması neticesini tevhit etti. Georg Brankoviç, macarların türklerle karşı yeni seferlerine katılmaktan ictinap etmekte, bilhassa 1446'da, Hunyadi'nin Kosova'da feci bir şekilde sona eren intikam seferine katılmamakla ancak yeni Sultan Mehmed II. ile kısa ve zâhiri bir sulhe erişebildi; zira kudretli türk hükümdarı ertesi sene, şarkî Roma'nın sukutunu ve Asya ile Avrupa arasındaki bu son mânianın ortadan kalkmasından sonra da, bütün Balkan yarımadasının tamamen istilâsını, binnetice sırp devletinin çökmesini intac etmesi melhuz, zorlu darbesine tegebbüs etti.

İstanbul'un fethinden henüz bir yıl geçtikten sonra, Mehmed II. büyük bir kuvvet ile, Sırbistan'a taarruz etti. Despot tarafından yardıma çağırılan Hunyadi Alacahisar (Kruşevac)'da âni bir mukabil taarruz ile, türkleri mağlûp etti. Lâkin Georg Brankoviç'in alelacele topladığı iki ordusundan Skobaliç tarafından sevkedileni yok edildi ve türklerin şiddetli istilâ hareketleri bütün Avrupa'yı heycana düşürdü. Fakat hristiyanlar arasındaki ihtilâflar müslümanlara karşı bir haqlı seferi teşkiline mâni oldu; müttefikler arasındaki geçimsizlik türklerin zaferini kolaylaştırdı. Brdo, Priştina

na ve Prizren'de darbe darbeyi tâkip etti. Sultan Mehmed, Hunyadi tarafından müdâfaa edilen kuvvetli hristiyan müstahkem mevki Belgrad'a karşı serbestçe harekete geçmeği te'min etmek için, Georg ile sulh akdetti ve despotluğun şimâl kısmını, şimâlde Alacahisar (Kruşevac)'dan, garpta Morava'ya kadar uzanan mıntakayı ona terk etti; fakat 24 kânûn I. 1456'da 81 yaşındaki despot öldü. Kendisi Osmanlı orduları ortasında bir ada gibi kalan devletini, bütün kudreti ve zekâsı ile, muhafazaya gayret eden son sırp hükümdarı idi. En küçük oğlu Lazar türkler ile sulh yaptı, buna rağmen, iki sene sonra, ölümü vaziyeti yeniden değiştirdi. Oğlu olmadığı için, taht kavgaları patlak verdi: Macarlar, bosnalılar ve türkler yeni bir namzedin tahta oturtulması hususunda te'sir icrâ etmeği denediler. Netice, Osmanlı istilâsına, Bosna ile Sırbistan'ı birleştirerek, sed çekmek ümidi ile, macarlar Bosna prensi Stephan Tomaşeviç'i Lazar'ın kızı Helena ile evlendirip ona despotluğu te'mine muvaffak oldular (1459); fakat Sultan Mehmed II. bu planı akîm bıraktı; büyük bir ordu ile Sırbistan'a girdi, Semendire'yı muhârebesiz aldı (20 haziran 1459) ve despotluğu bir türk eyâleti (paşalık) hâline getirerek, Sırp devletine son verdi.

Sırp memleketleri bir çok türk idârî bölgelerine ayrıldı ve merkezi Sofya'da olan Rumeli beyler-beyliğinin sancakları hâline geldi. Bütün türk eyâletlerinde olduğu gibi, Sırbistan sancaklarında da arzî zeâmet ve timar olarak, sipâhîlere ve diğer müstahak kimselere dağıldı. Türk devlet teşkilâtı, imparatorluğun diğer fetholunan memleketlerindeki gayri müslimler gibi, sırp kralı reâyâ telakkî etti. Bununla beraber bu ülkede her şeyden önce Osmanlı idâresinde hristiyan kavimleri tamâmen yok olmaktan korunmakla kalmayıp, aksine onların asırlarca sonra tekrar hürriyetlerine kavuşmalarına yol açan ve hristiyan Balkan kavimlerinin minnettar oldukları dinî müsâmaha mevcut idi. Kiliseler ve manastırlar kavmi şûurun uyanık bulundurulmasına, dilin himâyesine ve halk âdetlerinin muhafazasına fevkalâde çok hizmet ediyordu. Türklerin sâdece harp sanatı sâhasında iddia sâhibi olmaları, hristiyanlara çiftçi, san'atkâr ve mâden işçisi olarak ihtiyaç duyulması keyfiyeti de Balkan milletlerini yok olmaktan korudu. Bu sebeple, türkler hemen hemen tamâmen sevk ül-ceys bakımından mühim noktalarda, şehirlerde, çok nâdir olarak da, köylerde yerleştiler, türk hâkimiyeti zamanında gelişen veya türkler tarafından kurulan bir çok cenûbî islav şehirleri, uzun müddet, türk husûsiyetlerini muhafaza

etti, çünkü bu şehirlerde hristiyan unsurlara müsâade edilmiyor veya bunlar türkler tarafından tasfiye edilmişlerdi. O zamanlar sırp çok büyük ölçüde muhâcerete başladılar; bu muhâceret Balkan memleketlerinin iskân durumunda ehemmiyetli değişikliklere sebebiyet verdi. Cenûbî Macaristan'a, cenûb-ı garbî Bosna'ya, kezâ Hırvatistan istikametinde askeri hudutlara muhâceret kesif idi. XVI. asırda türk kudretinin zayıflamağa başlaması neticesi Balkan hristiyanlarının vaziyeti büyük ölçüde kötüleşince, muhâceret daha da arttı. Türk hudutlarının ardında silâhlı çeteler teessüs etti ve Uskok'lar, Predave'lar veya Pribeg'ler adı altında, ekseriya Avusturya hizmetinde, durup dinlenmeksizin Osmanlılara karşı savaştılar. Bir çok defa kendi gayretleri ile istiklâle kavuşma tecrübeleri muvaffakiyetsizlikle neticelendi, fakat bu hâl sırp kralı silâh kullanmağa ünsiyet kazanmak imkânını verdi. Bir de Avusturya orduları saflarında türklerle karşı girilen harplere dâimâ daha faz'a iştirâk etmeleri de bu hususta rol oynadı. Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önünde mağlûbiyetini (1683) Osmanlılara karşı, büyük ölçüde gönüllü olarak, sırp kralının da katıldıkları mukaddes birliğin taarruzu tâkip etti. İmparatorun kuvvetleri Niş'i zaptetti (1689) ve kont Piccolomini cenûbî Sırbistan'ın içlerine kadar girerek, Prizren ve Peç'i işgal etti. Louis XIV.'nin harp ilânı ve Avusturya ordusunda salgın hastalıkların çıkması onu geri çekilmeğe icbar etti. Büyük bir sırp kütlesi (takriben 200.000 kadar), türklerin intikamından korkarak, patrik Arseniye III. Crnoyeviç'in kumandasında, geri çekilen kuvvetlere iltihak etti ve bunlar cenûbî macaristan'daki Maros, Tisa ve Tuna civârında az meskûn mıntakada iskân edildiler. Karlofça muâhedesinden (1699) sonra, Avusturya'ya ikinci bir büyük muhâceret dalgası vuku buldu. Bu muâhede ile türkler Macaristan'ı kaybetmişlerdi; ellerinde ancak Küçük-Banat ve Sirmiya'nın cenûbundaki kısım kalıyordu. Venedikliler tarafında savaşan Charles VI.'ın giriştiği müteâkip harpte prens Eugène Belgrad'ı zaptetti (18 agustos 1717) ve Pasarofça anlaşması (1718) ile Küçük-Banat ve Sırbistan paşalığı Avusturya'ya intikal etti. Sırbistan'daki Avusturya idâresi (1718—1739) zamanında, mâliye me'murlarının bâzı hatâlarına rağmen, memleket daha yüksek bir hars ve medeniyetin nimetlerinden faydalanmıştır. Avusturya'nın Rusya ile müttefiklik yaptığı 1737—1739 muhârebesinden sonra, Belgrad sulhü ile, Sırbistan paşalığı tekrar türklerle geri verildiği zaman, sırp kralı bunu tanımağa mecbur kaldılar. Tuna üzerindeki bu mutlak kiralılığın,

yâni Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun komşuluğu şüphesiz sırlar için büyük ehemmiyeti hâiz idi. Avusturyalıların aracılığı ile sırlar Avrupa harsı ile temas ettiler; Avusturya topraklarında sırp muhâcirleri bir fikrî merkez (Neusatz) vücûde getirdiler.

Yeni sırp edebiyatının babası Dositey Obradoviç, Avusturya'da, halkın akıl hocası olarak, faaliyetini genişletti; kezâ sırp-hırvat yazı dilinin büyük ıslâhatçısı Vuk Karadžiç ancak Voyvodina istikametindeki sapa yolda (Sirmiya, Banat ve Bačka) ıslahatını muvaffakiyete eriştirdi. Lâkin Avusturya sırların sâdece fikrî inkişafı üzerinde te'sir ierâ etmedi, Bâbiâli'ye karşı devamlı mücadele yolu ile, yavaş-yavaş bu Balkan kavminin siyâsî istiklâlini de hazırladı; zîrâ sırlar gittikçe artan bir sayıda Avusturya ordularına girmişlerdi. Bunlar 1787'de sırp zâbitler idâresinde müstakil birlikler teşkil ettiler ve askerî sevk ve idârede muvaffakiyetlere de eriştiler. Albay Michalyeviç böylelikle 1790 yılında Yagodina, Çupriya ve Alaca-hisar'da mühim zaferler kazandı. 1789'da Belgrad kalesini tekrar zapteden general Laudon sancığın büyük bir kısmını da işgal etti. Zıstovi sulhu (1791) sırları yeniden boyunduruk altına girmeye mecbur etti. Baskı dâimâ daha şiddetleniyordu. Bilhassa Yaş anlaşmasından sonra, terhis edilen ücretli asker kütelleri ile dağlı eşkiyasının („tağlı eşkiyası“) zulmü ve muhtelif sancak beylerinin ayaklanması ile, tam bir karışıklığa düşen Osmanlı devletinde sırlar müdâfaasız kalmış ve çığından çıkmış yeniçerilerin arzularına kurban olmuşlardı. Öyle ki dört dahi („gasıp“, türk. *dayı* kelimesinden) 'nin idâreyi ele geçirdiği ve korkunç bir idârenin başladığı Belgrad'da türkler bile sultan nezdinde durumdan şikâyetle bulunmağa mecbur kalmışlardı. İktidarsız sultan hristiyanları silâhlandırmak istedi ve böylece ateşi sâdece körüklemiş oldu. *Dahi* 'lerin („*dayı* 'ların“) cevabı 72 sırp ileri geleninin katli oldu.

Bu hâdis sırların 1804'te doğrudan-doğruya isyan etmelerine sebep'yet verdi, kânûn II. sonunda, tamamen kanunî olarak, sultana sadık halkın Bâbiâli'ye karşı gelenler ile mücadelesi başladı. Ayaklanmanın reisiğine (urhovni vojv) umûmî olarak, cildinin koyu renkli olusundan dolayı, Kara Yorgi adı verilen Georg Petroviç seçildi. Okuma-yazması olmayan bu adam, „hayduk“ (haydut), Topolahi bir domuz tâciri ve Avusturya ordusunun eski bir çavuşu olan Kara Yorgi hayrete şayan istidatlarını ortaya koydu. Vatandaşlarını zaferden-zafere koşturdu ve yaza kadar bütün paşalığı türklerden aldı. Sonra çok müstahkem olan Belgrad

ölerinde göründü. Selim III. bidâyette sırp hareketini müsâit karşıladı ve hattâ Bosna vâlisi Bekir Paşa'yı, büyük bir ordu ile, yardıma gönderdi. Bu hareket isyâna meşrû b'r mâhiyet kazandırdı. Belgrad alındı ve „*dayı* 'ların“ idâresi sona erdirildi. Bununla beraber sultanın halkın intikamına terkettiği „*dayı* 'ların bertaraf edilmemesinden sonra da, paşalıkta sükûnet teessüs etmedi. Zâten teslim olmak için, gizlice murahşaslar göndermek yolu ile, Avusturya ve Rusya ile müzâkereye girişmiş bulunan sırlar, halka yeniden zulm edilmesi üzerine, itâatten vazgeçtiler. Bir yüksek *knez* makamının ihdâsı husûsundaki istekleri Bâbiâli tarafından reddedildiğinden, yeniden ayaklandılar. Artık sultana karşı da tevcih edilen ihtilâlin hedefi öncekinden farklı idi: tam bir istiklâl ve sırp devletinin yeniden kurulması. Türklerin, bilhassa Hafız Paşa'nın İvankovaç'daki mağlûbiyeti (ağustos 1805) ihtilâlciler ile Osmanlı devleti arasında hemen bir sulh akdini tâcil etti. Çünkü sırların muhtariyetlerini korumaları ve Sırbistan'daki kalelerin tahliyesi şartları kabul edilmiş idi. Sırlardan sadece yıllık bir vergi ve Belgrad kalesinde, bir muhassıl idâresinde, 150 kişilik bir kuvvetin bırakılması talep olunuyordu.

Lâkin Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesi (1806) sulhü baltaladı, çünkü Rusya, ihtilâlciler sayesinde yükünü hafifletmeği ümit ederek, gizli memur kurnaz Rodofinikin vâsıtası ile, sırları tam istiklâle teşvik etmiş ve çok müsâit şartların reddine sebebiyet vermiş idi. Askerî bir yardım anlaşmasını ancak kendi menfaatleri dâhilinde akteden ruslar sırlara hiç yardım etmediler ise de, bunlar yine de muvaffakiyetler kazandılar. Yorulmak bilmeyen Rodofinikin, Kara Yorgi'nin büyüyen kudretini kıskanan *knez* 'ler ve voyvodalar sayesinde, Sırbistan'da Rusya'ya büyük bir nüfuz kazandırmaya muvaffak oldu. O kadar ki, Avusturya taraftarı olan en yüksek reis, Kara Yorgi, sukutunu hazırlayan düşmanlarının r'alarına karşı koymak maksadı ile, rus himâyesine tahammül etmeye mecbur kaldı.

Garbî Avrupa'daki hâdiseler Balkan yarımadası üzerinde de siyâsî vaziyeti çabucak değiştirdi. Tilsit anlaşması Rusya ile Osmanlı devleti arasında Slobodziya mütârekesini (ağustos 1807) intac etti, bu vesile ile sırlar Rusya'dan ilk büyük hayal kırıklığına uğradılar; zîrâ ruslar sırp meselesinin halinin yalnız kendilerine taallük ettiği şeklindeki Osmanlı devletinin tamâmiyeti te'minat altına alınmış idi (madde 16), Sırbistan türk hâkimiyetinde kaldı. 1809 ilk baharında Rusya

ile Osmanlı devleti arasında yeniden harp patlak verdi. 1809 senesinde rus ve sırların arasındaki geçimsizlikler sebebi ile, Sırbistan paşalığının büyük bir kısmının yeniden türkler tarafından zaptından sonra, âsiler nihâyet ruslar tarafından çok fazla yardım görerek, 1810. senesi son baharında bütün Sırbistan'ı tekrar hâkimiyetleri altına aldılar. Rus birliklerinin Sırbistan'daki dört aylık ikameti rus taraftarlarını o kadar kuvvetlendirdi ki, artık Kara Yorgi ve Mladen Milovanoviç hariç, bütün voyvodalar bu zümreye katılmışlardı. Bu durum Belgrad'da devamlı olarak rus işgaline sebep oldu. Bu kuvvetlerin kumandanı Sırbistan'da idârî bir teşkilât kuracaktı. Rusların, Napoléon'un Moskova seferi dolayısı ile, sür'atle akdetmeye mecbur oldukları Bükreş muâhedeğinde (28 mayıs 1812) sırlar türklerle bırakıldı; zîrâ (8. maddede) sırlara dâhilî muhtariyet tanınmasına rağmen, memlekette her türlü emniyeti yok edecek olan yeni inşa edilmiş bütün istihkâmların yıkılması ve eski müstahkem mevkiilerin türklerle teslimi isteniyordu. Türkler, bundan sonra bütün Avrupa'nın Napoléon ile meşgul olmasından faydalanarak, Sırbistan'da hâkimiyetlerini yeniden te'sis etmek tecrübesine giriştiler ve çabuk bir za'fere ulaştılar; zîrâ voyvodalar arasındaki anlaşmazlık, âsi Kara Yorgi saflarında itimat ve harp şevkinin azalması âsileri hükûmet kuvvetlerine teslim olmağa zorladı. Kara Yorgi, bir çok asilzâde ile beraber, Sırbistan'ı terketti ve Semlin'de Avusturya makamları tarafından tevkif edildi. Diğer voyvodalar birliklerini dağıttılar ve Belgrad, Şabac ve Valjevo'yu yeniden ellerine geçiren türklerle teslim oldular.

Sırbistan'da sâdece zamanın zihniyet'ine ve siyâsî kabiliyete malik bir halk reisi kalmış idi: Ujice voyvodası Miloş Obrenoviç. Bu şahıs kanunî yollardan türklerin itimadını kazanmak ve bir müddet memlekette sükûneti muhâfaza etmek gerektiğini anladı. Sırlardan türk mütefikkine itâat isteyen rusların teşci ettiği yeni tahrirler Miloş'u 1815 senesi paskalyasına rastlayan pazar günü yeniden isyan bayrağını açmağa zorladı. Buna rağmen Miloş neticeye vâsıl olmak için, askerî muvaffakiyetlerin himâyesinde, siyâsî yolları daha fazla tercih ediyordu. Türk ordu kumandanları Hurşid Paşa ile Maraşlı Ali Paşa'yı birbirine düşürerek, neticede Ali Paşa ile Çupriya'da Sırbistan'ın muhtariyetinin tasdikî ile sona eren bir mütâbakata varmağa muvaffak oldu. İstanbul hükûmetinin en yüksek *knez* tanıdığı Miloş rakiplerinden ve Sırbistan'a geri dönen Kara Yorgi'den (27 temmüz 1817, katil sûretiyle) kendini

tamâmiyle kurtardı ve 6 teğrin II. 1817'de kendini Sırbistan kralı seçti. Miloş mâliye ve hudut mes'eleleri husûsunda şüphesiz hiç bir birlik te'min edemedi. Akkerman muâhedeğinde (teğrin I. 1826) Bükreş anlaşmasının 8. maddesinin bütün esasları tasdik edildi; buna rağmen bu hükümlerin icrâsı, 1830 senesi kânûn I. 'unda, sultanın yüksek hâkimiyeti altında, Sırbistan'ı muhtar bir beylik olarak tanıyan *hatt-ı şarîf* 'e kadar sürüncemede kaldı.

Miloş idâresinde Sırbistan'da idârî hayatta bir değişme, hakikî türk idâresinden millî sırp idâresine intikal devresi hüküm sürdü. Buna rağmen ilk prens bir türk paşasından daha müstebit davrandı ve kısa zamanda halkın o kadar nefretini kazandı ki, kuvvetli bir muhâlefet onun sukutu veya kudretinin tahdidi için çalışmaya başladı. Miloş'un çok geniş istiklâlini hoş karşılamayan Rusya ve Osmanlı imparatorluğu tarafından desteklenen muhâlefet, neticede, 1838'de, bir anayasa (*ustav*) kabûlüne mecbur oldu. Buna göre, devlette bütün iktidarı hükümdar tarafından seçilen, fakat azledilmeyen 17 âzadan mürekkep senato üzerine ahyordu. Miloş kendini oğlu Milan'ın lehine tahttan ferâgate mecbur hissetti (1 haziran 1839). Fakat Milan ölüm yatağında idi ve 26 gün sonra, tahta geçirildiği haberini almadan, öldü. Bunun üzerine, 16 yaşındaki kardeşi Michael hükümdar oldu ve Rusya ile senato âzalarının kinini tevârüs etti. Taraftarları ile kendilerine anayasa müdâfilleri (ustavobraniteli) denenler arasındaki mücadeleye Rusya ve Osmanlı devleti müdahale etti. Rusya yeni hükümdar tarafından sürgüne gönderilen muhâlefet reisi Vuçiç'in geri dönmesi için baskı yaptı. Vuçiç halkı ayaklandırdı ve Michael Semlin'e firâra mecbur oldu (ağustos sonu 1842). 14 eylül 1842'de hükümdar, bütün Obrenoviç ailesi ile beraber, taht meclisi (şkupština) tarafından tahttan düşürülmüş ilân edildi. Halefi Aleksander Karayorgeviç (1842—1858)'in saltanatı esnasında Avrupa harsı ve medeniyeti, bu arada liberalizm de Sırbistan'a nüfuz imkânını buldu. Kırım harbinde Aleksander, rus panslavistlerinin hoşnutsuzluğuna rağmen, tarafsız kaldı. Her ne kadar Paris sulhu Sırbistan'ı rus himâyesinden kurtardı ve onun yerine bütün büyük devletlerin te'minatı kaim oldu ise de, Belgrad'da Rusya'nın hükümdara aleyhdar te'sirinin devam ettiği hissediliyordu. Kargaşalıklar, sarayda hükümdara müessir firkalar ile senatoda Vuçiç, Garaşanin ve Anastasiyeviç arasındaki çatışmalar, hayatına sui-kast, Aleksander'in kovduğu St. Andreas meclisinin toplanmasına yol açtı, fakat yukarıda anılan üç şahsın arzusu

hilâfına, ihtiyar Miloş Obrenoviç ikinci defa tahta dâvet edildi. Ancak kısa ve öç alma ile geçen bir saltanatı müteâkip, 80 yaşındaki hükümdar 26 eylül 1860'da öldü ve onu ikinci defa oğlu Michael istihlâf etti. Michael, babasının izinde giderek, en yüksek iktidarı nefsinde topladı; bununla beraber münevver bir müstebit oldu. Kendisi, o zamanlar millî gençlik teşkilâtının (Omladina) te'siri ile, sırp hâkimiyeti altında, bütün cenûp islâvlarının birleştirilmesi hususunda büyük bir plan ortaya attı. Plan önce türklerin memleketten çıkarılmasını gerektiriyordu. Kanlı mücadelelerden sonra, 1866'da, rus yardımı sayesinde, bu hedefe erişildi. Zira türkler bütün kalelerin tahliyesi hususunda mutâbakatlarını beyan etmişlerdi; ancak istikbalde de Sırbistan'da türk yüksek hâkimiyetinin bir işareti olarak sultanın bayraklarının sırp bayrakları yanında dalgalanmasını şart koşmuşlardı. Michael, haklı olarak, Balkan birliği fikrinin babası telakkî edilir, zira o 1867 ilkbaharında Bulgar muhâcirleri, yunanlılar ve rumenler ile, türklerle karşı müsterek bir büyük savaşa girmek için, müzâkereye girişmiş idi. Onun 10 haziran 1868'de Topçider parkında katli ile, bütün planları akim kaldı. Onları Karayorgeviç taraftarları da hedefe ulaştıramadılar. General Blaznavaç (yâni Milivoje Petroviç, muhtemelen hükümdar Miloş'un gayr-ı mevrû oğlu), Belgrad askeri birliklerinin yardımı ile, Michael'in 14 yaşındaki yeğeni Milan Obrenoviç'i tahta oturttu. Nâip-lerin (Blaznavaç, Ristiç ve Gavriloviç) dört yıl süren istibdat idâresinden sonra, 1872'de Milan idâreyi eline aldı. Bununla beraber, münevverlerin yaşlılar zümresini teşkil eden liberallerin rus dostu öncüsü Ristiç'in nüfuzu ile, önce rus siyâsetine uygun bir idâre takibine başladı. Rus dostluğu himâyesinde, 1875/1876'da Bosna ve Bulgar ihtilâllerine katıldı ve 30 haziran 1876'da, Karadağ ile birlikte, Bâbiâli'ye karşı harp açtı. Bidâyetteki rus generali Çernayev kumandasındaki muvaffakiyetlerden sonra, sırp-ı Deligrad'da ilk, teşrin I.'de, Cunis'te ikinci mağlûbiyete uğradılar. Milan'ın ricâsı üzerine, Rusya 19 teşrin II. 1876'da Osmanlı devleti nezdinde mütâreke talebinde bulundu. İngiliz aracılığı ile, *statu quo* esası üzerine, 28 şubat 1877'de sulh yapıldı. Sırbistan 1877/1878 Osmanlı-rus harbine, ancak Plevne'nin sukutundan sonra, iştirâke karar verdiğî Ayastafonos'ta Bulgaristan'ın Rusya tarafından büyük bir himâyeye mazhar olması rus dostu Ristiç'in Avusturya'ya teveccüh etmesine sebep oldu, zira onlar 1883'te tamamlanmak üzere, Sırbistan'da Belgrad—Vranya—Pirod demir-yolu şebekesini kurmağı

vaad etmişlerdi. Berlin kongresinde de Pirod, Niş, Vranya, Leskovats ve Toplitsa vâdisine kadar bu şebekeyi uzatmağı teklif ettiler. Bosna ve Hersek vilâyetlerinin Avusturya'ya bırakılması meselesi Sırbistan'da çok büyük bir hoşnutsuzluk tevhit ettiğinden, Ristiç'in 1878 teşrin I.'de kurduğu hükümet eski rus taraftarlığı siyâsetine döndü. Avusturya'nın kendisine karşı taahhüt edilen vecibelerin yerine getirilmemesi sebebi ile verdiği ültimatom Sırbistan'ı harbe sebebiyet vermekle tehdit ediyordu. O zaman 1870'i tâkip eden 10 yıl zarfında kurulmuş olan Terakki fırkası (Naprednyaken, sırp genç münevverler zümresi) kudretli devlet adamına, Ristiç'e, muhâlefet etti ve henüz rüşte ermediği zamanlardan beri Ristiç'in hırslı vesâyetinden usanmış olan Milan hükümet kurma vazifesini en güvenilir adamlarından Piroçanac'a verdi (teşrin II. 1880). O zaman Avusturya ile sulh yapıldı ve hattâ gizli bir anlaşma da aktedildi (28 haziran 1881). Buna göre, Viyana hükümeti Sırbistan'a bütün halk azınlıkları ile ilgili planlarından vaz-geçmesi karşılığı, Vardar vâdisinden ve garbi Makedonya'dan hisse vermeği vaad etti. Piroçanac hükümeti ve 1870—1880 seneleri arasında kurulan genç mühendis Nikola Paşiç tarafından sevk edilen radikal fırkanın kuvvetli ve anayasada ıslahat isteyen muhâlefeti ile mücadeleye mecbur oldu. Memlekette, Milan'ın kiral ilân edilmesine (6 mart 1882) rağmen, bilhassa demir-yolu inşaatı vesilesi ile, tahaddüs eden mâlî buhran dolayısıyla, artan bir memnûniyetsizlik hüküm sürüyordu. Huzursuzluk Milan'a yapılan su-ikast ve Zayçar'daki büyük isyan (teşrin I. 1883) ile zirvesine erişti. İsyân nâzırlardan Hristiç tarafından feci bir şekilde bastırıldı. Garşanın'ın 1884'te teşkil ettiği Avusturya taraftarı hükümet sâdece ağır iç mücadelelerle uğraşmadı, ayrıca Bulgaristan ile de harbe mecbur oldu. Bu harbi kiral Milan, Bulgaristan'ın şarki Rumeli'yi ilhakını Balkan yarım-adasındaki kuvvetler muvâzenesini bozduğu şeklinde tavsif ederek, 13 teşrin II. 1885'de ilân etmiş idi. Bununla beraber sırp birlikleri daha 19 teşrin II.'de Slivnica'da tamamen imhâ edildi. Ancak Avusturya'nın müdâhalesi Sırbistan'ı büyük bir felâketten korudu. Bükreş muâhedesinde (3 mart 1886) Sırbistan arâzi bütünlüğünü muhafaza etti. Bu başarısızlık ve büyüyen devlet borçları köklü muhâlefeti kuvvetlendirdi. Milan, liberal bir anayasayı mer'iyete koyarak (22 kânûn I. 1888—3 kânûn II. 1889), mevkîini tahkim etmeğe teşebbüs etmiş ise de, bunda muvaffak olamayınca, 6 mart 1889'da 12 yaşındaki oğlu Aleksander lehine tahttan ferâgat etti.

Son Obrenoviç'in saltanatı (1889 — 1903) iç ve dış siyâsette zorluklarla doludur, tekrar hükümdar olmak isteyen Milan'ın bunda mes'uliyeti büyüktür. Milan fırkalar, saltanat naip-leri, hükümetler ve meclis (Skupština) arasındaki çirkin mücadelelerin tahrikçisi oldu ve 13 nisan 1893'teki hükümet darbesi sebebiyet verdi. Bu darbe sonunda, o henüz 17 yaşında olan Aleksander'e hükümetin dizginlerini teslim etti. Bitip tükenmeyen nâzir ve mâliye buhranları ve saray rezâletleri, Milan'ın ve ana kraliçe Natalya'nın memleketten tardı, Aleksander'in dâimâ suçlandığı bir mühendis'in dol karısı Draga Maşin ile evlenmesi, iki meclis idâre tarzı ve 1869 anayasasının tekrar tatbik mevkîine konulması gibi anayasa tecrübeleri, başı-bozuk iktisâdî nizam, nihâyet kraliçenin kardeşi teğmen Nikodem Lunyevica'nın velâhd tây'ni planı vaziyeti o kadar berhatlaştırdı ki, zâbitler, ayaklanarak, meseleyi kuvvet ile halletmeğe mecbûr oldular. 11 haziran 1903 gecesi, kralın ve kraliçenin katli ile, Obrenoviç hânedanı ortadan kaldırıldı.

Tahttan indirilen Aleksander'in oğlu olup, 15 aziran 1903'te Skupština tarafından Peter I adı ile kiral'ntihap edilen, 1844 doğumlu ve halk idâresi terbiyesi ile yetiştirilmiş olan Peter Karayorgeviç idâreyi meclis ekseriyetine terketti; böylece en kuvvetli fırka olan radikal fırka reisi Nikola Paşiç sırp devletinin idâresini eline aldı; bayatının sonuna kadar, kısa fâsılalar ile öyle kaldı. Hükümdar Michael'in küçük azınlıkları ana vatana bağlama ve büyük Sırbistan kurma planlarını siyâsî programına aldığından, hânedan değişikliği aynı zamanda dış siyâsette köklü bir siyâsî değişiklik mânâsını kazandı: Avusturya'dan tamamen ayrılma ve panslavist Rusya'ya sıkı sıkıya bağlanma. Belgrad hükümetinin büyük Sırbistan siyâsetinin merkez noktasında Bosna ve Hersek vilâyetleri bulunuyordu. Sırbistan'da umûmî gösterilerde Avusturya "manda" idâresinin şekli ve Bosna'da hakikî hâkimin sultan olduğu izâh ediliyordu Avusturya bunun üzerine her iki memleketi ilhak hususunda acele etti (7 teşrin I. 1908). Sırbistan'ın it'razı ve meseleinin halledilmesini istemeleri büyük devletler tarafından, Avrupa sulhü bakımından, reddedildi. Panslavistlerin tahrikleri ve bilhassa Belgrad'daki rus elçisi Nikolaus von Hartwig'in Avusturya aleyhdarı faâliyeti Sırbistan ile Avusturya-Macaristan arasındaki münâsebetleri git-gide daha fazla kötüleştirdi.

Hartwig, bir de önceleri Osmanlı devletine karşı olmaktan ziyâde, Tuna mutlak idâresine karşı yöneltilen Balkan birliğinin teşkilâtçısı, ilk safhasında sırp-ıların bir çok zaferler kazana-

rak (Kumanovo, Prilep, Bitolya = Manastır'da), bir yandan Selânik'e, diğer yandan Adriya denizi kıyısına kadar uzanan eski Duşan devletinin geniş arazisini zaptettikleri Balkan harplerinin âmili olmuş idi. Müttefikler arasında, sonradan ganimetin taksimi yüzünden alevlenen ihtilâfta, sırp-ı, Arnavutluk teşkili esnasında kendilerine bu ülkedeki mukavele ile bağlı arâziyi ve denize açılan koridoru kaybetmelerine karşılık olarak, Makedonya'nın evvelce uyuştukları şekildeki taksiminin değiştirilmesini talep ettiler. Bulgarların bu isteği reddetmesi üzerine, ikinci Balkan harbi başladı (nisan 1913). Sırp-ı ile Bulgarlar arasında Bregalnica'da, 30 hazirandan 5 temmûza kadar (1913) devam eden ve cihan tarihinin en kanlı harbi olarak vasıflandırılan muhârebe sırp-ıların galebesi ile sona erdi. Bükreş muâhedesinde (10 ağustos 1913) sırp krallığı eski Sırbistan, Üsküp ile birlikte Makedonya ve Manastır'ın ilâvesi ile, hemen-hemen iki misli büyüdü; 48 303 km²'lik 2.957.207 nüfuslu bir devletten 90.303 km²'lik, hemen-hemen 4 milyon nüfuslu bir devlet oldu. Bu muvaffakiyet büyük sırp hareketinin kuvvetlenmesine son derecede hizmet etti ve artık Sırbistan'da açıkca Sava ve Drina nehirlerinin öte tarafındaki sırp kardeşlerin kurtuluşundan bahsedilmeğe başlandı. Bu millî hedefe ulaşmağı büyük Sırbistan'ı gaye edinen bir çok ihtilâlcî teşekküller kendilerine vazife edindiler. Bu cemiyetlerden en başta geleni „Kara el“ („Crna ruka“) veya diğer adı ile „Birlik veya ölüm“ idi ki, bu cemiyet Vidovdan gününde, Kosova meydan muhârebelerinin yıl dönümünde, 28 haziran 1914'te, tatbik olunan ve birinci cihan harbine sebebiyet veren Sarayevo su-ikastını hazırlamış idi. Bu harpte, bidâyetle sırp-ı avusturyalılara karşı başarı kazandılar (kânûn I. 1914'te, Arangyelovac ve Ripany'de) ise de, 1915 senesi teşrin I.'de üç taraftan Avusturya, alman ve Bulgar tümenlerinin taarruzuna uğrayınca, çok cesûrâne müdâfaalarına rağmen, mağlûp oldular (kânûn I. 1915). Bakiyeleri, takriben 50.000 kişi, Arnavutluk dağlarındaki buz ve karlar arasında çok zahmetli ve ıstırap dolu yürüyüşten sonra, kıyıya vardılar ve italyan gemileri tarafından Korfu adasına götürüldüler. Burada dinlendiler ve ertesi sene yeniden silâhlanmış ve Selânik'te toplanmış olan 60.000 kişilik başka bir sırp birliği ile beraber, Selânik cephesine sevk edildiler. Cesur bir hücum (30 eylül 1916) ve müstahkem Kaymakçalan'ın hücumla zaptı ile, Sarrail ordusuna karşı Bulgar taarruzunu durdurdular. Bunun hemen akabinde de Manastır'ı zaptettiler. İki yıl sonra, 17 eylül 1918'de, sırp kuvvetleri Dobropolye

'de Bulgar cephesini yardı, 29 eylülde Üsküp'ü işgal etti ve aynı gün Bulgarlar Selânik mü-târekisini akde mecbur oldular. Sırları şimâle yürümekten kimse ahkoyamadı. 12 teğrin I. 'de Niş'i aldılar, üç hafta sonra, 4 teğrin II. 'de, nâip hükümdar Aleksander Belgrad'a girdi. Tuna mutlak idâresinin dağılması Avusturya-Macaristan imparatorluğundaki cenûp slavlarının Sırbistan ile birleşmesine imkân verdi ve 1 kânûn I. 'da yeni Sırp-Hırvat-Sloven krallığı ilân olundu.

Bibliyografiya: L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka* (Belgrad, 1898—1899), I—II; M. Boghićević, *Die Aussenpolitik Serbiens 1903—1914*, (1928—1931), I—III; ayn. mll., *Kriegsursachen* (Zürich, 1919); Budilović, *Očerki iz serbskoj istorii* (*Slavjanskij Sbornik*, II), Petersburg, 1877; E. Denis, *La grande Serbie* (Paris, 1915); M. P. Djordjević, *Srbija i Jugosloveni za vreme rata* (Belgrad, 1922); Florinskij, *Južnyje Slavjane i Vizantija v otoroj četverti XIV. veka* (Petersburg, 1882); VI. Gjorgjević, *Das Ende der Obrenowitsch* (Leipzig, 1905); ayn. mll., *Die serbische Frage* (Stuttgart, 1909); Sp. Gopčević, *Serbien und die Serben* (Leipzig, 1888); A. Hajek, *Bulgarien unter der Türkenherrschaft* (Stuttgart, 1925); E. Haumaut, *La formation de la Yougoslavie (XVème — XXème siècle)*, Paris, 1930; Hilferding, *Pisjma ob istorii Serbov i Bolgar. Ges. Werke* (Petersburg, 1868), I/II; G. Jakšić, *Evropa i vaskrs Srbije* (Belgrad, 1927); C. Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1911—1918), I, II/1 (1937'ye kadar); ayn. mll., *Srbsko* (*Ottov Slovník naučný*, XXIII, 966 v.dd.); ayn. mll., *Das Gesetzbuch des serb. Caren Stephan Dušan* (*Arch. f. slav. Phil.*, XXII, 144—214); S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila* (Belgrad, 1923); ayn. mll., *Vlada Milana Obrenovića* (Belgrad, 1926—1927), I—II; ayn. mll., *Vlada Aleksandra Obrenovića* (Belgrad, 1929); B. Kállay, *Geschichte der Serben* (Budapest, 1878); F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk* (Leipzig, 1914); P. A. Lavrov, *Serbo-bolgarskij spor za obladanie Makedonije* (Petersburg, 1915); D. Lončarević, *Jugoslawiens Entstehung* (Wien, 1928); Č. Mijatović, *Despot Gjuragj Branković* (Belgrad, 1882), I—II (iyi bir hâl tercümesi); S. Novaković, *Die Wiedergeburt des serbischen Staates* (Sarajevo, 1912); ayn. mll., *Srbi i Turci XIV. i XV. veka* (Belgrad, 1893); P. Popović, *Serbian Macedonia* (1916); G. In der Maur, *Die Jugoslawen*

einst und jetzt (Leipzig—Wien, 1936), I; L. Bittner ve H. Übersberger, *Österreichs Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegausbruch 1914*; N. Popov, *Srbija i Russija* (Belgrad, 1870), I—II; ayn. mll., *Srbija posle parižskago mira* (Moskova, 1871); C. Patsch (bk. mad. KARADAĞ, I A, VI, 221—230); F. Przibram, *Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914* (Wien, 1926); J. Radonić, *Zapadna Evropa i Balkanski narodi prema Turcima u prvoo polovini 15 veka* (Belgrad, 1905); L. v. Ranke, *Serbien und die Türkei im XIX. Jahrh.* (Leipzig, 1879); J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije 1875—1878* (Belgrad, 1898—1901), I—III; St. Stanojević, *Istorija srpskog naroda* (Belgrad, 1926); Spalajković, *La Bosnie et l'Herzegovine* (Paris, 1899); L. v. Südlund (Ivo Pilar), *Die süd-slawische Frage und der Weltkrieg* (Wien, 1918); H. Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit* (Frankfurt, 1925); W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors* (Cambridge, 1936), krs. madd. KOSOVA ve BELGRAD. (A. HAJEK.)

SIR-DERYA. SIR-DARYÄ, Orta Asya 'da büyük bir nehir olup, kardeşi Amu-Derya [b. bk.] gibi, Aral gölüne [b. bk.] akar. Avrupalı coğrafyacılar şimdi Ceti-Su (rusça: Semireçye) arâzisi ile Farğâna [b. bk.]'nın şimâl-i şarkî kısmından akan Narın'ın onun kaynağı telakkî ederler. Yerli halk dâimâ (orta zamanda ve şimdi) Farğâna'nın cenûb-i şarkî kısmındaki Kara-Derya'yı Sir-Derya'nın yukarı kolu telakkî etmiştir. Kendisini meydana getiren Kara-Kulca ve Tar nehirlerinin birleşmesinden sonra, Kara-Derya Özkent şehrini (şimdi sâdece bir köy) sular; bu sebepten nehre bâzan „Özkent nehri“ adı da verilmiştir. Kara-Derya ile Narın arasındaki bölgeye farsçada Miyân-Rüdân ve türkçede İki-Su-Arası denilmiştir. Sir-Derya'nın, Kara-Derya ile Narın'ın kavşak noktasından itibaren munsabına kadar olan uzunluğu 2 800 km. 'den fazladır. Sir-Derya Farğâna'da önce cenûb-i garbiye, sonra daha çok şimâl-i garbiye akar; hem şarktan, hem garptan (Farğâna'da şimâl ve cenûptan) civar dağlardan, yukarı ve orta kısmında müteaddit kollar Sir-Derya'ya doğru akar ki, bunların ancak üçü (Çirçik, Keles, Arıs) ona ulaşabilmektedir. İslâm coğrafyacıları Farğâna'da daha başka kollar zikrederler ki, şimdi bunların çoğu Sir-Derya'nın cenûbuna akan Şahr-i Hân büyük kanalına dökülür. Bu kanal, Narın'dan faydalanılarak yapılan Yangı-Arık gibi, Kara-Derya'nın akıntısından faydalanılarak, XIX. asırda açılmıştır. Orta

zamanlarda msl. „açlık bozkırı“ denilen Çinaz ile Cızak arasındaki yerlerde bizzat Sir-Derya'dan her hangi bir büyüklükte bir kanalın açıldığı isbat edilemez. Muqaddasî (yalnız İstanbul el-yazmasında, BGA, III, 22, m) 'nin Hocand ve Uşrûşana arasında, 140 fersah uzunluğunda olan sözde bir nehir koluna veya kanala (halic) dâir kaydî diğer her hangi bir kaynak ile te'yit edilmemektedir. Sir-Derya kollarının, sulama hususunda, asıl nehrden dâimâ kıyas kabul etmez şekilde daha büyük bir ehemmiyeti olmuştur; Amu-Derya'nın aksine, Sir-Derya, hiç olmazsa tarihî devirde, deltasında mühim bir münbit arâziye sâhip olmamıştır.

Sir-Derya'ya garbî Avrupa'da hâlâ sık-sık eski grekçe adı ile Yaxartes denilmektedir; bu adın pehlevî Yahşart olduğu düşünülmüştür ki, bu kelime de J. Marquart (*Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 6) tarafından yahşa arta (= „hakikî, gerçek inci“) olarak izah edilmiştir. Bu izâha karşı „arta“ ile teşkil edilmiş müteaddit şahıs ve yer adlarında, „arta“ sıfatının dâimâ kelimenin başında bulunması vâkıası ileri sürülebilir. Bununla beraber yahşa („inci“) kelimesi hakikaten bu ismin içinde mevcut bulunuyor gibi görünmektedir; nehrin hem çince adı (Çin-çu -ho), hem eski türkçe adı (Yinçü-ügüz) bu aynı mânâyı ihtivâ etmektedir. Yerli ismin çin alfabesi ile yazılışı Yao şa (E. Bretschneider, *Med. Resear. from Eastern As. Sources*, London, 1888, I, 75), Yau-şa (F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, s. 81, bk. W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II. seri, Petersburg, 1899) veya Yo-şa (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903) şeklinde verilmektedir. İslâm devrinde bizzat bu memleketlerde de baştaki y kaybolmuş görünmektedir; arapça yazmalarda (Bîrûnî, *Kânûn Mas'ûdî*, bk. A. Sprenger, *Post-und Reiserouten...*, Leipzig, 1864, s. 32) ve farsça yazmalarda (*Hudûd al-'âlam*, Asya müzesi, var. 24b) *Haşart* kelimesi vardır, Marquart'ın farzettği gibi (*Die Chronologie...* s. 5), *Yahşart* değil; bu şekil şüphesiz İbn Hordâzbihi, BGA, VI, metin, s. 178, 2'de bulunuyordu. Plinius, 6, 16, 18 (krs. A. Forbiger, *Handbuch der alten Geographie* 2, Hamburg, 1877, II, 77) tarafından zikredilen *Silis* adı XVI. asırdan önce tesbit edilemeyen muahhar türkçe *Sir* adı ile ilgili gösterilmektedir. İbn Hordâzbihi (BGA, VI, 178, 4) *Kankar* adını zikretmektedir ki, bu ad da çince yazılışında (*K'an k'it*) gözükmekte ve muhtemelen yalnız nehrin orta kısmı için kullanılmakta idi; krs. *G.I Ph.*, II, 445'te, Firdavsi'den naklen, *Daryâ-i Gang.*

Araplar, Amu-Derya'ya Cayhûn dedikleri gibi, Sir-Derya'ya da Sayhûn adını vermişlerdir (krs. Anadolu'da *Ceyhan* ve *Seyhan*). Hamd Allâh Kazvinî (*Nuzhat al-kulûb*, nşr. Le Strange, s. 217, 16, trc. ve not, *ayn. esr.*, II, 210) 'de *Gul Zaryûn* adı geçmektedir ki, gâliba buna başka hiç bir yerde rastlanmamaktadır; Blochet'in bu ismi (Le Strange, *göst. yer.*) moğulca *Gul serikûn* (= „soğuk nehir“) 'den geldiği şeklindeki izâhı şüphesiz yanlışdır, zirâ kelimelerin yerleri tam aksi olmak gerekirdi. Nehir, arapça ve farsça kaynaklarda, umûmiyetle, suladığı şehir veya bölgelerin isimleri ile gösterilmiştir; ekseriyâ buna „Hocand nehri“ (Hocand, hâlen, Sir-Derya kıyısında bulunan tek şehirdir) denilir; bu ad, Moğullar tarafından da benimsenmiş idi (E. Bretschneider, *Med. Researches*, *göst. yer.*, çince yazılış ile *Ho-şan-mu-lien*, moğulca *mürân* = „nehir“ kelimesini ihtivâ eder). Nehre verilen diğer isimler: Angren'in kavşak yerine yakın sağ kıyı üzerinde bulunan ve rivâyet edildiğine göre, Cengiz Han tarafından tahrip edilen (bu tahrip muâsir müellifler tarafından kaydedilmemiştir) şehrin adına izâfeten Banâket veya Fanâket (Yâkût, *Mu'cam*, I, 740: Banâkit) nehri; tahrip edilmiş olan Banâket'in bulunduğu yer üzerinde, 794 (1392) 'te Timur tarafından inşâ edilmiş olan şehrin (*Zafar-nâma*, Kalküte tab., 1888, II, 636) adına izâfeten Şâhrûhiya nehri; Ahsikâ (ayn. *esr.*, I, 441) veya Ahsikaş [b. bk.] nehri; Çirçik büyük vahasına izâfeten Çaç veya Şaş nehri. Sir-Derya üzerinde kurulmuş son şehir arapça al-Karyat al-Hadîğa, farsça Dih-i Nav (Gardizi'den naklen, Barthold, *Ötçet o poyezdkye v Srednyuyu Aziyu*, s. 83) muahhar tarihî eserlerde (*Târîh-i Cihân-guşâ*, I, 69 aşağıda) türkçe Yengi-Kent ve bâzan da sikkeler üzerinde Şahr-Kent diye anılmış olup, nehrin kıyısından iki fersah ve nehrin ağzından iki günlük mesâfede idi (şimdi Cau-Kent harâbeleri). Harâbelerde 1867'de P. Lerch tarafından hafriyat yapılmış ve orada hieri VIII. (XIV) asra âit sikkeler bulunmuştur. Denildiğine göre, nehir mecrasını aş-yk. bu devirde değiştirmiş ve artık Aral gölüne dökülmemiş, fakat bâzısına göre, çö'de kaybolmuş, bâzılarına göre de, Amu-Derya ile birleşmiştir. Bu hususlar hakkında krs. *E.I.*, frns. tab., I, 347. Buna mukabil A'u 'l-Ğâzî XI. (XVII.) asırda Aral gölüne „Sır Denizi“ (Sır Teñizi) diyor ve nehrin göle dökülüp-dökülmediği hususunda hiç bir şey bilmiyor.

IV. (X.) asırda Sir-Derya'nın, Amu-Derya ile birlikte, gemiciliğe müsâit olduğu zikredilmiştir (BGA, III, 323, 1); „hazer ve sefer

zamanlarında" Karyat al-Hadîsa'ye su yolu ile erzak getirilmiş idi (ayn. esr., II, 393, 4). Hakikatte gemicilik Hocand'den akıntı aşağı 25 km. mesâfede bulunan Koş-Tegermen köyü ile başlayan Begovat'taki sür'atlı akıntılar ile kesilmekte idi. Gâliba nehr'in akışının hızlı olduğu yerler islâm kaynaklarında, hiç bir yerde, zikredilmemiştir; Cuvayni (Tarih-i Cahân-guşâ, I, 71 v.d.)'nin Hocand'ın 1220'de Moğullar tarafından muhâsarasına ve Timur Melik'in mâcerahı firar hareketine dâir çok iyi bilinen nakilleri arasında, Hocand'den Sir-Derya'nın aşağı mecrası üzerindeki kasabalara kadar, gemi nakliyatının kesik olduğu tahmin edilir (krş. msl. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 225 v.d.). Sir-Derya'nın aşağı kısmı üzerinde rus idâresinin kurulmasından (1847'den beri) sonra buharlı gemiler işletme teşebbüsüne girişilmiştir; Aral gölü donanması gemileri Sir-Derya'nın yukarı kısımlarına da gidiyordu ve en mühim demirleme yeri Kazalinsk kasabası idi. Bu donanmanın 1882'de lâgvından sonra, müferrit tasavvurlara rağmen, bu çeşit teşebbüslerden vazgeçildi. Sir-Derya üzerindeki ulaştırma yerli kayıklar ile yapılmaktadır.

Bibliyografiya: W. Barthold, *Turkestan v epohu mongolskago nasestviya* (Petersburg, 1898—1900), II, 155 v.d.; ayn. mll., *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 129 v.dd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 476 v.dd.; L. Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, 230 v.dd.; V. Masalskiy, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 131 v.dd., 568 v.dd.; L. Berg, *Aralskoye more* (Petersburg, 1908), s. 122 v.dd., 213 v.dd.; N. P. Puzirevskiy, *Sir-Darya, yega fiziçeskiya svoystva i sudohodnost* (Izv. Geogr. Obşç., 38, 1902, s. 503 v.dd.); D. N. Lyuşin, *Ot Çinaza do Perovsko po Sir-Darye* (Izv. Turkest. Otd. Geogr. Obşç., 9, 1913, s. 84 v.dd.).

(W. BARTHOLD.)

SIRVÂH. ŞIRVÂH, cenûbi Arabistan'da harâbe hâlinde iki şehrin adı. 1. Mârib'in garbında, Vâdî Vâkifa'de, bu şehirden bir günlük mesâfede, Benî Cebrî'de (Havlân) sâhasında bulunan bir şehrin mühim harâbeleri. E. Glaser'in Sabâhlar tarafından kurulmuş en eski şehir olarak vasıflandırdığı bu şehrin harâbe hâlindeki müstahkem kasrı Bibliothèque Nationale'deki 2 numaralı Şaba' kitabesinde, iki eski müstahkem kasr olan Salhân ile Gundân yanında zikredilmektedir. Şirvâh şehri (*hagarân Şirvâh*) Glaser, 904, 13, 1571, 4 kitabelerinde de zikredilmiştir; bir seddin yıkılması hakkındaki Mârib kitabesinde, yâ-

ni Şaba'nın son devirlerinden kalan kitâbede (Glaser 618, 30) de bundan bahs olunur; şu hâlde m'lâdi V. asırda, şehir bu devirde Mârib ile rekabet etmesi bahis mevzuu olamazsa da, bir dereceye kadar ehemmiyete sâhip bulunmuştur. Şimdi tamâmiyle harâbe hâlinde olan en mühim âbidesi râhip Yada'îl Zârih'in yaptırdığı ve Mârib'deki gibi, kat'ı nakıs şeklinde olan büyük mâbeddir. Bu mâbedin ortasında taştan bir menşur bulunmakatadır ki, uzunluğu 5,2 m., yüksekliği 86 cm. ve genişliği 44 cm.'dir; iki büyük yüzü eski Şaba zamanından kalma ve 1000'den fazla kelime ihtivâ eden meşhûr Glaser 1000 kitabesi ile kaplıdır. Bu harâbeleri ziyâret etmiş olan J. Halévy bir kısmı ayakta, diğerleri yıkılmış bulunan ve uzun kitâbeler taşıyan çok miktarda tek taştan sütunlar da görmüş idi. En mühim sütunlar bütünü bugün Mârib'de bulunanlar gibi, 'Arş Bilki' („Bilki's'in tahtı") adını taşır. Mâbed harâbesi karşısında, bir tepe üzerinde, al-Hamdânî zamanında henüz kısmen iyi durumda olan eski Şirvâh müstahkem kasrı bulunmakta idi. Bir takım efsâneler bu kasr ile ilgilidir. Bunun sözde cinler tarafından Zû Bata' için inşâ edilmiş olduğu söylenir, başkaları bunun Sulaymân'ın emri ile, Şaba' melikesi Bilki's için, şeytanlar tarafından inşâ edildiğini hikâye ediyorlardı. Cenûbi Arabistan âlimi Naşvân al-Himyari'ye göre, bunu yaptırmış olan sekiz seçici hükümdardan biri olan 'Amr Zû Şirvâh al-Malik b. al-Hâris b. Mâlik b. Zayd b. Sadad b. Himyar al-Aşğar olmalıdır. Fakat bunlar cenûbi Arabistan neseb âlimlerinin tertipleridir. Arap dilcileri daha önce Şirvâh adını şarh („yüksek, hâkim yapı") ile izah ve bunu „müstahkem sray, kasr" ile tefsir etmişlerdi. E. Osiander ve ona dayanarak A. v. Kremer bu kelimeyi habeşçe şerh („müstahkem saray")'a haklı olarak yaklaştırmışlardır. Şirvâh yakınında Halévy'nin tam çalışma hâlinde gördüğü bir altın yıkama yeri var idi. al-Hamdânî'de bu yerde altın bulunduğunu biliyordu.

2. Banî Arhâb sâhasında, Medr yakınında Nâ'it'in şimâl-i şarkis'inde, Cebel Etva'nın garbında harâbe hâlinde bir şehir. Bugün mes-cid („câmi") adı ile gösterilen eski mâbed en iyi şekilde muhafaza edilmiştir ve çok geniş bir harâbe sâhası ortasında, 27 adım uzunluğunda ve 19 adım genişliğinde olmak üzere, yükselir. Mâbedin duvarları cenûbi şarkiden şimâl-i şarkîye ve buna amûdî istikamette gider, bu 1—2 m. genişliğindedir; fakat dış duvar kısmen çökmüş ve ancak 1—1,5 m. yüksekliğinde kalmıştır. Taşlar çok ihtimamlı yontulmuştur. Bu sür duvarında iki kapı açılmıştır; biri garp tarafındadır ve 1 m. genişliğindedir,

öteki şark taraftadır ve 1,45 m. genişliğindedir. Cenûp tarafında duvarda 1,45 m. genişliğinde bir yuva kazılmıştır, şimâl duvarında bir az daha küçük bir başka yuva buna tekabül eder. Sâr duvarının içinde bulunan sâhanın daha yüksek olan kısmında, sütunlar ile çevrili bir ibâdet yeri vardır; yine sütunlar ile çevrili bir havuz bu ibâdet yerinin karşısında bulunmak-tadır. 2'si müstesnâ, ibâdet yerinin sütunları tahrip edilmiştir. 16 köşeli olan bu iki sütun 2,50 m. yüksekliğindedir ve bunlar yukarı doğru genişlerler, bu sütunlara istinat eden sütun başlığının 6 bölümü vardır ve sütunlar gibi yuvarlaklaştırılmış ve üzerinde çep-çevre yivler açılmıştır. Havuzu çevreleyen sütunlar 8'er köşelidir, fakat bunlar da tahrip olunmuştur. Mâbedin garbında, pek muhtemel olarak, eski şehir yayılmakta idi. Şimdiki hâlde bu yerde 6—8 m. yüksekliğinde harâbe yığınları yükselmektedir ve bunlarda salonlara delâlet eden çok muazzam duvarlar hâkim bir durumda bulunmaktadır. Bedu'lar tarafından *Hacar Arhâb* adı ile gösterilen harâbeler, mühim hâdiseler sırasında, münâkaşa etmek ve kararlar vermek için, bütün Arhâb kabîlesinin toplandığı yerdir. Bu âdet şüphesiz eski zamanların mâbedin ihtimal halkın dinî ve hukukî hayatında mühim bir rol oynadığı devrin bir hâtırasıdır.

Bibliyografiya: 1. için. Kitâbeler. Glaser 618 için bk. E. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib* (M V A G, 1897, VI, 45); ayn. mll., *Sammlung Eduard Glaser I, Eduard Glasers Reise nach Mârib* (nşr. D. H. v. Müller ve N. Rhodokanakis), Viyana, 1913, s. 149; Glaser 904 için bk. N. Rhodokanakis, *Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden* (S B Ak. Wien, 1915, CLXXVII/2, 16); Glaser 1571 için bk. N. Rhodokanakis, *Katabanische Texte zur Bodenwirtschaft*, I (S B Ak. Wien, 1919, CXCV/2, 77—81); Bibl. Nat., nr. 2. için bk. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika* (Münih, 1895), s. 108; krş. M. Hartmann, *Der islamische Orient II, Die Arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 149, 158, 392; kitâbelerin bir cedveli için bk. J. H. Mordtmann ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Denkschr. d. K. Akad. d. Wissensch. in Wien, 1883, XXXII, 98, 99). Diğer eserler: al-Hamdânî, *Şifa Cazirat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 102, 110, 203; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iktil des Hamdânî*, I (S B Ak. Wien, 1879, XCIV, 364, 397—399), II (S B Ak. Wien, 1881, XCVII, 959, 967); 'Azîmuddîn Ahmed, *Die auf Südarabien*

bezüglichen Angaben Naşvân's im *Sams al-'ulûm* (G M S, XXIV), s. 5, 60, 76; Yâ-kût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 383; *Marâşid al-i'tilâ* (nşr. T. G. J. Juynboll), II, 154; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 464, 601; *Le tuhfât al-albâb de Abû Hâmid al-Andalusî al-Garnâî édité d'après les Mss. 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et le Ms. d'Alger* (nşr. G. Ferrand, J A, 1925, CCVII, 220); R. Brunnnow, *Chrestomathie aus arabischen Prosaschriftstellern* (Berlin, 1895), s. 21; E. Osiander, *Zur himjarischen Altertums- und Sprachkunde*, (Z D M G, 1856, X 71); A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 112, ihtar 1; J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (J A, VI, seri, 1872, XIX, 52, 54, 57, 67, 68); A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 55, 56, 283; E. Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens* (Münih, 1889), I, 67, 68, 83; (Berlin, 1890), II, 58, 59, 63; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 81, 82; E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 76, 110; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Viyana, 1922), I, 174; F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients*, II (Handbuch der Altertumswissenschaft, nşr. Iwan v. Müller, seri III, kısım I, c. I, Münih, 1926, s. 668, 669).

2. için J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen*, s. 17; E. Glaser, *Meine Reise durch Arhâb und Hâschid* (Petermanns Mittheilungen, 1884, XXX, 172, 182); ayn. mll., *Geographische Forschungen im Yemen 1884* (el-yazması), var. 103. (ADOLF GROHMANN.)

SIVAS. SIVÂS, iç Anadolu'nun şark kısmını teşkil eden yukarı Kızıl-Irmak bölümünde, aynı isimdeki vilâyetin merkezi olan şehir (nüfûsu 93.000, 39° 45' şimâl arzı, 37° 2' şark tûlünde Kızıl-Irmak vâdisinin şimâl kenarında, nehrin sağ kıyısına 3 km. mesâfede olup, deniz seviyesinden 1.275 m. irtifâda bulunur. Kızıl-Irmak vâdisine dik yamaçlar ile hâkim yaylalar (Merâkûm yayları) arasından gelen iki akar su (şarktaki Mısmıl = „Temiz" ırmak suyu, garptaki Kale-Irmağı ve Murdar-Irmak sûretinde ikiye ayrılan Tavra deresi = „Tavra çayı" veya Murdar-Su) şehrin cenûbunda Kızıl-Irmak'a dökülür. Sivas'ın Karadeniz'de iskelesi olan Samsun'a kara yolu ile uzaklığı, 347 km., Ankara'ya 448 km. olup, bu uzaklıklar demir-yolu ile, 397 km. ve 600 km.'ye varır.

Tarih. Sivas tarih sahnesine erken çıkmış ve nisbî ehemmiyetini zamanımıza kadar ara-

lıksız muhafaza etmiştir. Şehrin coğrafi vaziyet ve mevki şartları burada yerleşmeğe caz ve tesbit edici rol oynamış olsa gerektir. Sivas, her şeyden önce, ehemmiyetli yolların düğüm noktasında başlıca konak yerini teşkil ediyordu. Bu yollardan biri Fars ve Mesopotamya'nın kadim merkezlerini Karadeniz kıyılarına (Sinop veya Samsun) bağlıyor ve Anadolu'da şarktan garba doğru uzanan bütün dağ sıralarının cenûb-i şarkî—şimâl-i garbî istikametli bir mihver boyunda gösterdikleri umûmî alçalma-dan faydalanarak, Âmid (Diyarbakir)—Harput—Malatya üzerinden ve nihâyet Tecer dağı geçitlerinden (1.750 m.) geçip, Kızıl-Irmak'ı Eğri-Köprü'de aşarak, Sivas'a varıyor; buradan da Kalın-Suyu vâdisi ile, Çamlı-Bel geçidine (1.800 m.) tırmanıp, oradan Yeşil-Irmak havzasına ve Karadeniz kıyısına iniyordu. Cenûb-i garbîde ikinci bir yol, Akdeniz kıyıları ile Konya ve Kayseri tarafından gelerek, Kızıl-Irmak'ı Kesik-Köprü'de aşıyor ve Sivas'tan sonra Kızıl-Irmak'ı boylayıp, Zara'da ikiye ayrılıyor; kollarından biri Karabayır geçidi üzerinden Kelkit vâdisine (Koyulhisar) ve oradan Karadeniz kıyısına (Ordu) iniyor; ötekisi de Erzincan ve Erzurum'a yöneliyordu. Garba doğru uzanan bir yol, Yıldız-Eli'nde Samsun caddesinden ayrılarak, Ak-Dağ Madeni ve Yozgat üzerinden Ankara'ya gidiyordu. Ayrıca şimâlde dağlık bölgelerden geçen bir yol da Niksar'a doğru uzanmakta ve oradan da Karadeniz kıyısına inmekte idi. Sonuncusu da ehemmiyetli caddeler durumunda olan bu yollar Sivas'ı bir münâkale düğüm noktası hâline koymakta idi. Burada yerleşmeye ve müdâfaaya elverişli mevki şartlarının bulunması şehir teşekkülünü kolaylaştırmış olmalıdır. Tabiatıyla şehir Kızıl-Irmak'ın feyzan ovasında kabaran suların istilâsına açık bir yere değil, bu istilâdan korunmuş daha yüksek ve meyilli bir zemin üstünde, bir iç-kale te'sisine elverişli bir mevkiide kurulmuştur. Bazı garp kaynaklarında şehrin ilk defa şimdi bulunduğu yerde değil de, 18 km. kadar daha şarkta ve Kızıl-Irmak'a daha yakın bir mevkiide, Gavraz köyünün yerinde kurulmuş olduğu ileri sürülüyor ise de, A. Gabriel'in de işaret ettiği gibi, bunu kabul ettirecek hiç bir ciddi sebep yoktur. Olsa-olsa, Gavraz'ın yerinde tâlî bir iskân noktası kurulmuş olması düşünülebilir. Buna karşılık şehrin şimdiki yeri bir eski çağ şehrinin kurulmak ve gelişmek için aradığı şartlara sâhip görünmektedir. Sivas'ın bu günkü adı, Σεβαστεία (Sebasteia)'dan türemiş olup, bu isim ona Roma devletinin imparatorluk devri başında, rivâyete göre, Pontos kralı Polemon'un dul zevcesi kraliçe Pythodoris tarafından Ro-

ma imparatoru Augustus şerefine verilmiş ise de, burada bahsi geçen şehrin Sivas değil, Niksar olması da mümkündür. Daha evvel mevcut olduğu muhakkak bulunan şehrin eski adları kat'i olarak bilinmiyor. Bu hususta ileri sürülen Talaure, Megalopolis ve Karana gibi isimler esastan mahrum görüldüğü gibi, Pompeius tarafından Diospolis diye adlandırılmış olan Kabeira (Cabira)'nın da Sivas ile ilgisi bulunmamaktadır. Diğer taraftan Sebasteia'nın kuruluşundan asırlarca evvel bu havâlide uzun müddet kök salmış olan Hititlerin Sivas yerinde bir yerleşme noktaları bulunup-bulunmadığı henüz bilinmemektedir.

Sebasteia şehri eski-çağ müellifleri tarafından Pontos Polemoniakos (Ptolemaeus, V, 6, 9) ve Kappadokia (Plinius, VI, 8) hudutları içinde gösterilmiş, hristiyanlık devrinde metropolitlik merkezi olmuş, Roma imparatorluğu zamanında askerî ve ticarî bakımdan gelişme göstermiş olmakla beraber, bugün bu çağa âit pek az kalıntı ve kitâbe kalmıştır ki, böyle bir durum Sivas'ın devamlı bir iskân merkezi olması ve eski binâlara âit malzemenin daha sonraki devirlerde de kullanılmış bulunması ile izâh edilir. Şehrin şimâlindeki yaylaların yamacında rastlanan kaya mezarları burada zikredilebilir (bk. Cumont, *Studia Pontica*, 1906, II, 217). Şarkî Roma imparatorluğunda Sebasteia ehemmiyetini muhafaza etti. Iustinien yeni sûrlar ile tahkim ettiği şehri Armenia I. eyâletine merkez seçti, burası daha sonra da Armen'a II. 'ya merkez oldu. Bununla beraber şehir devlet kudretinin zaafa uğradığı uzun asırlar boyunca bir çok sarsıntılar geçirdi. VII. asrın ilk yarısında İran Sâsânî orduları tarafından istilâ edildi, İran hâkimiyeti kayser Heraklius tarafından sona erdirildi ise de, çok geçmeden, daha hicretin 36 (656/657) yılında Malatya'yı ele geçirmiş olan islâm ordularının akın ve istilâlarına uğradı ve muvakkat olarak, zaptedildi; daha sonra, kısa devreler zarfında, mahallî prenslikler elinde kaldı ve kudretli bir devlet hâkimiyeti altında kazanmış olduğu ehemmiyeti o sırada kaybetti. 1021 (m.s.) senesinde, Armen'a prenslerinden Johan Senekerim, Van gölü garbında Selçuklular tarafından taarruza uğrayan topraklarını Bizans imparatoru Basileios II. 'a terk ederek, onun yerine Sivas ve civârına yerleşti. Urfalı Mateos, 1059 yılına doğru, Sivas'ın Selçuklu türkleri tarafından hücumu uğradığını, sûrları bulunmayan şehre giren istilâcıların Sivas'ı yağmalayıp, halkı kılıçtan geçirdiklerini yazmakta, fakat Sivas'ın yalnız müslümanlar değil, hristiyanlar tarafından da zarar gördüğünü söylemektedir: Alp Arslan ile savaşı giden imparator R. Diogenes Sivas'a gelince,

kendilerini karşılayan ermeni prenslerine önce iyi muâmele etmiş, fakat sonra maiyetinin tahriki ile, şehri yağmalatmış ve halktan bir kısmını kılıçtan geçirmiştir (trc. Dulaurier, s. 166).

Anadolu ülkesinin büyük kısmı gibi, Sivas'ın da türk-islâm hâkimiyeti altına kat'i olarak girmesi Malazgirt savaşını (1071) tâkip eden yıllara rastlar. Aksarayî (*Musâmarat al ahbâr*, nşr. O. Turan, s. 17 v.d.)'ye ve ondan naklen bir çok islâm kaynaklarındaki bilgilere göre, Sivas bölgesi Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Elbistan havâlisi ile beraber, emir Dânişmend tarafından fethedilmiş olmalıdır; bununla beraber M. H. Yınanç [bk. mad. DÂNiş-MENDLİLER], çağdaş Bizans müverrihlerinin kayıtlarına da dayanarak, bütün bu havâlinin Selçuklu sultanı Melikşah'ın maiyeti erkânından emir Tutak ve emir Artuk tarafından fethedildiğini, emir Dânişmend'e isnat edilen fütûhât mıntakasının büyük kısmının bu sonuncu kumandan tarafından açıldığını ve ancak emir Artuk, Irak'a gittikten sonra, belki onun yerine emir Dânişmend'in gönderilmiş olabileceğini ve bunun neticesi olarak, anılan fütûhâtın ona isnat edildiğini söyler. Her ne olursa olsun, emir Dânişmend, kısa bir zaman sonra, iç Anadolu'nun şimâl-i şarkî kısmına hâkim olmuş ve Sivas, Anadolu'daki türk hâkimiyetinin ilk safhasında, Dânişmendlilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Emir Dânişmend'in halefleri Selçuklu hükümdarları ile sık-sık ihtilâf hâlinde bulunuyorlardı. 1172 senesinde Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II., emir Zu'l-Nün üzerine yürüyüp, pâyitahtı olan Sivas'ı zaptetti ise de, daha sonra sultan, Sivas ve Tokat havâlisini Zu'l-Nün'a geri verdi ki, bunda Suriye hükümdarı Nûr al-Dîn Maḥmûd'un bu sonuncuyu himâye etmesi ve kendisine yardım etmek üzere, Sivas'a asker göndermiş olması rol oynamış bulunmalıdır. Fakat 1174'te, Nûr al-Dîn'in vefâtı üzerine yardımdan mahrum kalan Zu'l-Nün Kılıç Arslan II. 'a karşı mukavemet edemedi ve Sivas sultanın eline geçti (570=1174/1175). Böylelikle Sivas kat'i olarak, Selçuklu devleti hâkimiyetine girdi.

Kılıç Arslan II., topraklarını 11 oğlu arasında paylaştırdığı sırada (1185), Sivas ve Aksara'yı büyük oğlu Kuṭb al-Dîn Malikşah'a vermiş idi. Bunun Tokat emiri olan kardeşi Rukn al-Dîn Sulaymân, ondan sonra Sivas ve Konya'yı ele geçirerek, Selçuklu devletinin bütünlüğünü yeniden sağladı ve Sivas devletin en mühim şehirlerinden biri hâlini aldı. 607 (1210)'de 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs I. tahta çıkınca, amcası olan Erzurum hâkimi Muḡis al-Dîn Tuḡrulşah bunu tanımayarak, 'İzz al-Dîn'i Sivas'ta muhâsara etti ve ancak Harrân ve Ruhâ meliki Aşraf b.

'Âdil'in yardım göndermesi üzerine, çekilmek zorunda kaldı. 618 (=1221) senesinde şehrin sûrlarını esaslı şekilde yeniden elden geçirten 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd zamanında Sivas nüfusunun 120.000'e vardığı rivâyet edilir. Bu rivâyet belki bir az mübâlagalıdır, hele türklerin eline geçtiği sırada, yâni uzun kargaşalık devrelerinden sonra, şehrin 100.000'den fazla nüfuslu olduğu rivâyetini (Hammer, G O R, trc. Atâ, II, 43) kabul etmek büsbütün güçtür. Kazvinî'nin *Aşâr al-bilâd*'ındaki tasviri bu devre âittir; ona göre, Sivas'ın haneffî mezhepli türkmenlerden meydana gelen nüfusu ticâret ile meşgul ve zevk ve safâya düşkün olup, kışın buraya çok kar yağmakta, bu sırada şehre sığınan kuşları beslemek için te'sis edilmiş bir vakıf bulunmakta idi.

Fakat çok geçmeden Moğulların Anadolu'ya tecâvüzleri ile, durum değişti. İlk olarak 629 (=1231/1232)'da Çermagon Noyın kumandasında, Sivas'a kadar uzanan Moğullar şehrin sûr dışı mahallelerini tahrip ettiler ve bir çok ganimet götürdüler. Bunları Erzurum'a kadar tâkip eden emir Kamâl al-Dîn onlara yetiemedi (İbn Bibî, nşr. Houtsma, s. 182 v.d.). Kat'i istilâ 1243 senesinde oldu. Moğullar Baycu Noyın kumandasında, Sivas'ın 80 km. kadar şimâl-i şarkisinde, Köse-Dağı'nda Kayhusrav II.'in ordusunu dağıttıktan (6 muharrem 641=26 haziran 1243) sonra, şehrin üzerine yürüdüler. Sivas kadısı Kırşehirli Necmeddin, Baycu Noyın'a mürâcaat ederek, şehri tahrip etme ve halkı da kılıçtan geçirilmeden kurtardı ise de, Sivas Moğul askerleri tarafından 3 gün süre ile yağma edildi. Muzaffer kumandanın emri üzerine, bu sırada, şehrin bütün kapıları kapatılarak, yalnız Erzincan kapısı açık bırakılmış; daha sonra Moğullar bu kapıdan çıkıp, gitmişlerdi (İbn Bibî, *ayn. eser.*, s. 241).

İlhanlı nüfuzu altında sözde Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiği VII. (XIII.) asrın ikinci yarısında, Sivas siyâsî kararsızlıktan sıkıntı çekti. Bununla beraber bugüne kalan en değerli âbidelerin bu sırada inşâ edilmiş olması da dikkati çeker. 698 (1298)'de İlhan'a karşı isyan eden Süleymiş önceleri muvaffak oldu, hattâ Sivas'ı bir ay muhâsara ederek, zaptetti ise de, sonunda mağlup oldu. VIII. (XIV.) asır başından itibaren, Anadolu İlhanlıları gönderdikleri vâliler tarafından idâre edilmeğe bağlandı (703=1303/1304); bunlar Selçuklu pâyitahtı Konya'yı değil, daha merkezî durumda ve pâyitahtı ile temâsi daha kolay olan Sivas'ı (bâzan Kayseri'yi) kendilerine merkez seçtiler ve müstakil gibi yaşadılar. Bu sırada Sivas'ın çok ehemmiyet kazandığı anlaşılıyor. Abu'l-Fidâ' (nşr. Reynaud, II, 39), XIV. asrın ilk ya-

rasında, Sivas'ı pek çok tüccar bulunan meşhur bir şehir olarak tavsif eder. Hamd Allâh al-Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb*'unda, Sivas'ın zahire, meyve ve pamuğunun bol, sofunun meşhur olduğunu söyler (Sivas'ta pamuk yetiştirildiği hatâlı ifâdesi *Cihân-numâ*'ya kadar, daha başka bir takım kaynaklarda da tekrarlanmıştır). Heyd (*Histoire du commerce du Levant*, 1923, I, 298, 457; II, 79, 93, 113), XIII. asırda Konya Suriye ve Irak tâcirlerinin burada toplandıklarını, XIV. asırda Sivas'ın Avrupa ile devamlı bağli hâlinde olduğunu ve burada bir Ceneviz konsolosu bulunduğunu kaydeder. Yine XIV. asrın ilk yarısında, burayı ziyâret etmiş olan İbn Battûta (*Seyahat-nâme*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333=1917, s. 326 v.d.), Sivas'ı „Irak melikinın Anadolu'daki şehirleri içinde, en büyük olanı“ diye anlatır, şehrin inşâ tarzının güzel, sokaklarının geniş, çarşılarının kalabalık olduğunu söyler. Bu sırada Sivas, İlhanlı hükümdarı Abû Sa'îd Bahadır Han'ın nâibi olarak Anadolu'nun büyük bir kısmını idâre eden emir 'Alâ' al-Dîn Ertuna (Ertana) hâkimiyetinde bulunuyordu. Ertuna daha sonra Memlük hükümdarlarının himâyesine geçmiş ve Sivas ile Erzincan arasında, Karanbük'te Timurtaş'ın oğlu küçük Şeyh Hasan'ı bozguna uğratarak (1343), istiklâlini ilân etmiş, devletine merkez olarak Sivas'ı seçmiş (krş. *Şubh al-âşâ*, III, 364), fakat daha sonra pâyitahtını Kayseri'ye nakletmiştir.

Ertuna'nın 1352'de ölümlünden sonra, devleti sarsıntıya uğramış, Kadı Burhân al-Dîn [b.bk.] Ahmed onun yerini almış ve 1381 senesinde saltanatını ilân etmiştir. Kadı Burhân al-Dîn, 800 (1398) yazında, eski müttefik Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman üzerine açtığı bir seferde öldürölünce, Sivas önünde görünen Osman Bey şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Sivas'taki hükümet erkânı, kadının oğlunu hükümdar seçerek, şehri müdâfaaya teşebbüs etti ise de, yardımlarına gelen Kara Tatarların Osman Bey tarafından yenilmesi üzerine, memleketi Osmanlı hükümdarı Bayezid I.'e vermesi kararlaştırıp, kendisine haber gönderdiler. Bayezid I., önce oğullarından birini (muhtemel olarak Süleyman Çelebi) gönderip, Osman Bey'i Sivas önlerinden çekilmeğe mecbur etti, sonra kendisi daha büyük bir kuvvet ile gelerek, şehre girdi ve Kadı Burhân al-Dîn'in bütün toprakları ile berâber Sivas'ı da Osmanlı mülküne kattı. Fakat Sivas'taki ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürdü. 802 senesi zilhicce ayında (ağustos 1400), Timur Osmanlı topraklarına girerek, Sivas önüne geldi ve şehri kuşattı. Sivas vâlisi bulunan

şehzâde Süleyman Çelebi, bir müddet evvel buradan ayrılarak, yerinde Malkoç Mustafa Bey'i bırakmış idi. Timur'un kuşatması 18 gün sürdü. Kalenin hendekler ile çevrili olmayan kısmında lağım kazılarak, sûr temellerinin yıkılmasına ve ayrıca şiddetli hücumlara dayanamayan Sivas, muhâfızlarının canına ve halkın malına dokunulmamak şartlarının Timur tarafından kabûl edilmesi üzerine, müstevliye teslim oldu ise de, Timur sözünü te'vil ederek, 4.000 muhâfızı, diri olarak, gömdürdü ve kendi *Tüzükât*'ında yazdığına göre, halkı da kılıçtan geçirtti, yalnız mâbedlere dokunmadı; şehir yağma edildi, sûrlar yıktırıldı. Timur kale baş muhâfızının canını, durumu Bayezid I.'e anlatması için, bağışladı (Lutfi Paşa, *Tarih*, s. 53 v.d.; Hayrullah Efendi, *Tarih*, V, 17). Sivas Timur'un eline geçen Anadolu şehirleri içinde en fazla zarara uğramış bulunanı oldu ki, kendisinin böyle bir hareket ile, bir müddet sonra üzerine yürüyeceği Bayezid I.'i ve Osmanlıları korkutmak istemiş olduğuna hükmedilebilir.

Bu fâcia kahraman Bayezid I. üzerinde müstevlinin umduğu te'siri yapmamış olsa da, halkın hâtırasında asırlarca derin izler bırakmış, Evliya Çelebi'nin kaydettiği—„sana bir iş ideyim ki, Timurlenk Sivas'a itmemiş ola“—sözünü sık-sık tekrarlanmıştır; bu arada Timur'un teslim olan şehirden çıkarak, ellerinde *Kur'an* olduğu hâlde, kendisini karşılamaya gelen küçük yaşta mektep çocuklarını süvarilerinin atlarına ezdirdiği hikâyesi de sık-sık tekrarlanmıştır. Bayezid I.'in büyük oğlu şehzâde Ertuğrul'un kuşatma sırasında Sivas vâlisi bulunduğu ve Timur'un eline esir düşerek, öldürölüğü rivâyet edilir ise de, gerçekte Saruhan vâlisi olan şehzâde Ertuğrul bir müddet evvel Bayezid I.'in Kadı Burhân al-Dîn ile giriştiği Çorumlu muhârebesinde ölmüş idi. Her ne olursa olsun, Timur istilâsından evvel pek mâmur bir şehir olarak tasvir edilen Sivas (krş. İbn 'Arabîşâh, *'Acâib al-makdûr fî ahbâr Timûr*), bundan sonra fâciyanın ağır te'sirinden kolayca kurtulamadı. Her ne kadar, Osmanlı devletinin parlak devrinde, iç Anadolu şarkında, münâkale merkezi olan büyük bir şehir durumunu muhâfaza etti ise de, nüfusu bir hayli eksilmiş bulunuyordu. Bununla berâber bizanslı tarihçi Chalkokondyle (I, 47)'in ifâde ettiği gibi, Timur'un istilâsı sırasında bu nüfusun 120.000'i bulmakta olması çok mübâlagalı sayılmalıdır.

Timur'un Anadolu'yu istilâsını tâkip eden yıllarda, Sivas Kadı Burhân al-Dîn'in damadı olması muhtemel Mezid Bey'in elinde bulunuyordu. Mezid Bey, topraklarını genişletmek maksadı ile hareket edince, Amasya'da bulu-

nan Mehmed Çelebi, kendi kumandanlarından Bayezid Paşa'yı onun üzerine göndermiş, Mezid Bey Sivas'ta şiddetli bir müdâfaa savaşından sonra, teslim olarak, Amasya'ya getirilmiş ve hayatı bağışlandıktan sonra, uzun yıllar boyunca devlet hizmetinde bulunmuştur (krş. Âlî, *Tarih*, V, 150 v.d.; *Tâc al-tavârih*, I, 204 v.d.). Sivas'ın bu ikinci fethinin 805 (=1402/1403) senesine rastladığı ileri sürülmekte ise de, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*'nde, Mezid Bey'in Sivas emâretinin 810 (=1407/1408) senesine kadar sürdüğünü kaydetmektedir. Sivas'ın harap olmuş bulunan kalesi Çelebi Sultan Mehmed tarafından 821 (1418) tarihinde, Ak Bey eli ile tâmir ve ihyâ edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı-Akkoyunlu karşılaşması sırasında, başında Yusufca Mirza bulunan bir ordu 877 (1472) senesinde, Sivas ve Tokad'ı yağmalamış ise de, ertesi yıl Otluk-Beli zaferinden sonra, Sivas şarktan gelecek tehlikelerden hemen-hemen kat'î olarak kurtulmuş idi. Ancak Bayezid II. devrinin sonunda, şehzâdeler isyanı sırasında vaziyetin kararsızlığından istifade ederek, Anadolu'da geniş sâhâlara yayılan Şahkulu hareketini bastırmak üzere me'mur edilen vezir-i âzam Hadım Ali Paşa Sivas hâlisinde, Gök Çay mevkiinde, çarpışma sırasında öldü; şakiler de, şark hudutlarına çekilerek, Şâh İsmâ'il ile birleştiler.

Bundan sonraki asırlar boyunca Sivas vakit-vakit mütegalibe ve derebeylerinin devlete karşı başkaldırma hareketlerinden zarar gördü. XVIII. asrın ikinci yarısında, vakit-vakit Çapan-oğulları'nın te'siri altında kaldı İktisâdî ehemmiyeti ile berâber nüfusu da azaldı. XVII. asrın ortalarında (1059 = 1649'da) buradan geçen seyyah Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*'sinde Sivas hakkında etraflı mâlûmat verir. Ona göre, sûrların kuşattığı sâhada 44 mahalleye ayrılmış (biri ermeni ve rûm mahallesi de var idi) 4.600 ev bulunuyordu. Yukarı-Kale ve Paşa-Kalesi isminde bulunanlar ve sûr dışındakiler ile berâber ev sayısı 6.060'a varıyordu. Câmileri arasında 7'sinin, medreselerden 1'inin ve hamamlardan 6'sının adlarını veren seyyah, şehirde 18 han bulunduğunu, Ulu câmi civârındaki bedestende 1.000 dükkân olduğunu da söyler. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler daha kısa ve müphemdir. Daha sonraki asırlarda Avrupalı seyyahların verdikleri bilgiler buraı küçük veya orta ehemmiyette bir şehir gibi göstermekte, nüfusu hakkında ileri sürülen mâlûmat ise, birbirini tutmamaktadır. Nüfus sayısını birbirine yakın senelerde 40.000 Fontanier, 1826; Boré, 1838; Ubicini, 1855; hattâ 50.000 (F. de Beaujour,

1829)'e karşılık 6.000—8.000 (Dally, 1844), yahut 15.000 veya 16.000 (Sestini, 1781; Poujoulat, 1837; J. de St. Denys, 1844) olarak gösteren kaynaklar buluyoruz. Daha yakın yıllarda vilâyet sâlnamelerinde 12.000 (1287=1870)—16.000 (1288=1871 ve 1292=1875) nüfus sayılarına rastlanır (bu sayılarda kadın nüfusun tam olarak kaydedilmediğine işâret olunmalıdır). V. Cuinet, 1892'de yayınlanan eserinde, Sivas şehri nüfûsunu 43.000 (22.000 sünî, 10.000 şî'i müslûman; 9.000 ermeni, 1.500 rum) gösterdiği hâlde, *Kâmûs al-â'lâm* (basılış tarihi 1894)'da bu sayı 30.000 (4.500 ermeni) olarak veriliyor. Birinci cihan harbi yıllarında, Anadolu şehirlerinin çoğunda olduğu gibi, Sivas'ta da nüfus daha azalmış olmalıdır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) Sivas'ın nüfûsu 29.700 olarak tespit edilmiş idi.

XIX. asrın ikinci yarısına ve XX. asrın ilk yarısına âit tasvirler şehirdeki evlerin çoğunu kerpiçten yapılmış düz damlı, sokakları dar ve çamurlu, şehrin umûmî manzarasını da „kasvetli“ olarak çizer (Evliya Çelebi de *Seyâhat-nâme*'sinde Paşa kalesindeki „bağsız, bahçesiz, toprak damlı“, „mâmur“ evler için „mukassı“ sıfatını kullanmaktadır). Seyyahların kalemine sık-sık takılan bu sıfatın bilhassa o sıralarda üzerleri kireç ile badanalanmayan evlerin çirkin ve perişan görünüşü ile ilgili olsa gerektir. Eski tarihî eserlerin umûmî harâphığı da bu kasveti arttırmakta idi. H. v. Moltke şehri münbit fakat ağaçsız bir ova içinde, evleri toprak örtülü olarak tarif ettikten sonra, çamurunun çokluğu üzerinde durmaktadır. İmparatorluğun son devirlerinde hükümet konağı, kışla, mektep... gibi taştan inşâ edilen büyük binâlar ile bâzı vâlilerin himmeti neticesinde açılmış bir iki cadde, şehrin manzarasını az çok değiştirmekte idi.

Millî mücâdelenin hazırlık safhasında Sivas'ın imtiyazlı bir mevkii olmuş. Sivas, Erzurum'da başlayan, Ankara'da gelişen ve İzmir'de zafer ile net'ce'lenen millî mücâdelenin şarktan garba doğru ilerlemesinin ikinci merhalesini işâret etmiştir. 19 mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a giderken, 27 haziranda Sivas'a gelerek, burada bir iki gün kalmış ve bir kaç ay sonra toplanacak kongreye dâir tâlimat vermiştir. Sivas kongresi 4 eylül 1919 günü, lise binâsının bir salonunda (bu salon ietimâ günündeki durumu ile muhâfaza edilmektedir) toplandı [bk. mad. ATATÜRK]. Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşları ile berâber, Ankara'ya gitmek üzere, buradan ayrıldığı 18 kânûn I. tarihine kadar Sivas Müdâfaa-yı hukuk

cemiyetinin temsil hey'etine fiili merkez rolünü oynadı.

Cumhuriyet kurulduktan sonra, Sivas demiryoluna kavuşan ilk büyük şehirlerimizden biri oldu. 1925'te inşasına başlanan Ankara—Sivas demir-yolu 30 ağustos 1930'da tamamlandı. 1926'da Karadeniz kıyılarından başlayan Samsun—Sivas demir-yolu da iki sene sonra Sivas'a ulaşıyordu (Samsun ile Sivas arasında bir demir-yolu inşası birinci cihan harbinden evvel bir Fransız şirketine verilmiş ve inşaatı da başlanmış iken, harbin çıkması ile, işler durmuş idi) ve daha sonraki yıllarda demir-yolu Malatya ve Erzincan'a doğru uzatıldı. İkinci cihan harbinden sonraki yıllarda da muntazam kara yolları ıslah edildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Sivas büyük bir eyâlete merkez olmuş idi. XVI. asır ortalarında Eyâlet-i Rum da denilen Sivas eyâleti, paşa sancağı olan Sivas'tan başka, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir livâlarını ihtiva etmek üzere, orta Fırat havâlisinden orta Karadeniz bölümüne kadar uzanıyordu. *Kanûn-nâme-i Süleymânî* üzere, vezîrinin hasası 900 000 akçe olup, eyalette 48 zeâmet, 928 timar bulunuyordu ve eyâlet tehzîâtı ile 9 000 asker çıkartıyordu. Eyâlet teşkilâtı, bazı küçük-değişiklikler ile, XIX. asır ortalarına kadar devam etmiş, 1280 (1863)'de tatbiki başlanılan vilâyetler teşkilâtı içinde kurulan Sivas vilâyeti Sivas, Amasya, Tokat ve Şebinkarahisar sancaklarına ayrılmış idi. Cumhuriyet devrinin başında, sancakların vilâyet hâline getirilmesi üzerine, yalnız merkez sancağı topraklarını içine alan Sivas vilâyeti şimdi 28.488 km² arazi üzerinde, 1960 sayımına göre, 669.922 nüfusa sâhip bulunmakta ve 12 kazâyı ayrılmaktadır: Sivas, Divriği, Gemerek, Gürün, Hafik, İmranlı, Kangal, Koyulhisar, Suşehri, Şarkışla (Tonus), Yıldızeli (Yenihan) ve Zara (daha evvel Sivas vilâyetine bağlı olan Azîziye = Pınarbaşı Kayseri vilâyetine, Darende kazâsı ise, Malatya'ya ilhak edilmiştir).

Sivas vilâyet toprakları iç Anadolu'nun şarkî Anadolu'ya geçiş sâhasında yer almakta, bu bakımdan iklimi, nebatî örtüsü ve mahsul-leri bulunduğu sâhanın şartlarına uymaktadır. Sivas şehrindeki meteoroloji istasyonunda yapılan kayıtlara göre, yazlar oldukça sıcak (vasatî suhûnet temmuz ayında 19°5) ve az yağışlı (yillik yağışların ancak % 10'u yaz mevsimine düşer), kışlar çok soğuk (kânûn II. 'da -4°2) ve karlıdır (kar yağışlı günler sayısı, vasatî olarak, 30; kar ile örtülü günler sayısı 65). Yıllık yağış yekûnû 413 mm. olup, en fazla yağış ilk-bahar (% 38) ve kış aylarında (% 31) düşmekte, sonbahara nisbeten daha az yağış

hissesi (% 21) düşmektedir. 30 senelik rasad süresi zarfında Sivas'ta kaydedilen en düşük sıcaklık -34°4, en yüksek sıcaklık ise 38°0'dır. Bu iklim şartları altında Sivas ve çevresinde ormanlar az yer tutar, buna karşılık başlıca geçim kaynağını teşkil eden küçük baş hayvanların otlatıldığı mer'alar geniştir. Zirâî mahsüller arasında da hububat (buğday ve arpa) başta gelmektedir.

Şehrin topografyası ve âbideleri. Zamanımızda Sivas Kızıl-Irmak'ın geniş vâdisine şimalden hâkim yaylaların eteğinden itibaren, hafif bir meyil ile, alçalan zemin üzerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Şehri son yıllarda muhtelif istikametlerde genişleten yeni mahalleler bir tarafa bırakılacak olursa, esas iskân kütesinin hükûmet konağının bulunduğu yüksek kısım etrafına yayıldığı söylenebilir. Bu kısma nazaran daha cenûpta ise, etrafına göre 40 m. yükseklikte ve 100 m. uzunlukta, Toprak-Tepe adı verilen, şehrin eski ve yeni mahallelerine tamâmiyle hâkim bir durum arzeden bir tepe yer alır. Buradan bakıldığı zaman, Sivas sayısı gittikçe azalmakta olan kerpiç damlı ve gittikçe artan kiremit örtülü evlerin yayıldığı, kavak ağacı dizilerinin geniş şeritler hâlinde uzandığı bir iskân sâhası gibi görünür ve şehrin başlıca tarihî eserleri bu iki yüksek kısım arasında veya yakınlarda bulunur. Yukarıda adı geçen Toprak-Tepe, Evliya Çelebi'nin Yukarı-Kale dediği iç kaleye tekabül eder; hükûmet konağının bulunduğu yüksek alan ise, yine Evliya Çelebi'nin tâbiri ile, Paşa-Hisarı'nın yerini işaret eder. Her iki sâhadaki tahkimattan—Toprak-Tepe'de bazı duvar kalıntıları ve Paşa-Hisarı'nda bazı duvar temelleri dışında—eser kalmadığı gibi, orta çağ şehrinin kuşatan, Timur tarafından tahrip ve Osmanlı hükümdarları tarafından tâmir edilen surlar da artık mevcut değildir.

Sivas'ın tarihî eserleri hakkında geniş mâlûmatı, ilk olarak, Evliya Çelebi verir. Bundan sonra Sandreczki, Boré, Moltke, Mac Donnal Kinneir, Fontanier, Dupré, Mordtmann gibi, XIX. asırda Sivas'tan geçen seyyahlarda kısa kayıtlara rastlanır. Daha esaslı tetkikler ise, Van Berchem ve Halil Edhem (*Kitâbeler*), G. de Jerphanion (Selçuklu eserleri hakkında bilgi verir), İsmail Hakkı [Uzunçarşılı] ve Rıdvan Nâfiz tarafından negredilmiştir. Nihâyet 1928'den itibaren, Sivas'ta Albert Gabriel tarafından esaslı incelemeler yapılmış ve âbidelerin plânları çizilerek, geniş tasvirleri negredilmiştir.

Orta çağ şehri kuşatan ve bugün mevcut olmayan surların inşası, an'ane göre, 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd'a atfedilir ise de, bunun harap olmuş ve daha eski surları Selçuklu hükû-

darının tâmir ettirmesi şeklinde tefsir etmek mümkündür. Nitekim seyyah Fontanier (*Voyages en Orient*, II, 178) bu surların Bizans imparatorluğu devrinde inşâ edilmiş olduğunu söyler. Böyle olmakla beraber, Justinien tarafından yaptırılmış olan surların yerinin Timurlenk tarafından tahrip edilen surlarinkine tamâmına tekabül ettiği de kat'iyetle iddia edilemez. Timur'un müverrihi olan Şaraf al-Dîn Yazdî gayet muhkem olarak tasvir ettiği bu surların şarktan, şimalden ve cenûptan hendekler ile kuşatılmış olduğunu ve 7 kapısı bulunduğunu kaydeder. A. Gabriel, Timur'un Sivas surlarını baştan-başa yıkmayıp, kale bedenlerini yalnız kapılar yanında tahrip etmekle yetindiğine hükmeder. Gerçekten, Evliya Çelebi'nin tasviri bu hükmü desteklemektedir. Ovada bulunan bu kalenin çevresi, seyyaha göre, 10 500 adım olup, kale harap olmasına rağmen, gayet sağlam idi ve isimlerini verdiği 5 kapısı (daha doğrusu kapı yerleri) var idi. Sözü geçen şehir surlarının nereden geçtiğine dair bilgimiz bulunmamakla beraber, A. Gabriel, Şaraf al-Dîn'in garptan başka bütün cihetlerinde hendekler ile çevrili olduğunu söylemesine ve Şalâh al-Mîtrâkî (*İrâkayn seferi*, Üniv. kütüp., var. 24^a)'nin Mismil suyunun şarktaki duvar önünden geçtiğini göstermesine dayanarak, bunların muhtemel plânını eserinde gösteriyor.

Sivas'ın iç-kalesi şehre hâkim durumda olan Toprak-Tepe üzerinde olup, bu tepe esâsında eski bir yığma tepeye (höyük) tekabül etmektedir. A. Gabriel iç kale duvarlarının Selçuklu eseri olduğunu, fakat bunların temelini Haleb, Diyarbekir ve Hama kalelerinde olduğu gibi, çok eski bir çağa çıktığını muhtemel görür. Bugün bu duvarların ancak bazı kalıntıları mevcuttur ve tepenin üstü şehrin ve civârının umûmî manzarasına hâkim güzel bir bahçe ve park ile işgal edilmiştir. Evliya Çelebi, biri cenûpta işlek, öteki şarkta kapalı olmak üzere, bu yüksek kalenin iki kapısı olduğunu, içinde muhafız evleri, bir câmi, anbar ve sarnıçlar ile, 40 kadar top bulunduğunu söyler ki, şimdi hiç birine rastlanmamaktadır. Paşa-Kalesi'ne gelince, buna nazaran, şimalde, bir ok menzili mesâfede bulunuyordu. Evliya Çelebi çevresini 1.500 adım olarak tesbit ettiği bu kırsımda, 300 kadar toprak damlı ev, paşa sarayı ve bir câmi ile medrese mevcut olduğunu kaydeder ki, A. Gabriel burada sözü geçen câmiî Kale-i Âtik olarak teşhis ettiği gibi, yakınındaki medresenin de Muzaffar Burcî'di medresesi olabileceğini söylemekte, şimdiki lise binâsı civârında, yakın zamana kadar duran duvar temellerinin bu Paşa-Kalesi'ne âit bulunduğunu muhtemel görmektedir.

Sivas'ın başlıca eski eserleri Selçuklu ve İlhanlı devirlerine âit bulunmakta, Osmanlı devri eserleri umûmiyetle büyük bir mimarî değer taşımamaktadır. Sivas câmilerinin en eskisi şehrin orta kısmında yükselen Ulu câmi olup, V. (XI. asırda yapılmış olması muhtemel olan 31×54 m. eb'adında, mustatil bir binâ meydana getirir. Kitâbesi bulunmadığı için, hangi tarihte inşâ edildiğini tahmin etmek güçtür. A. Gabriel, plânına ve inşâ tarzına göre, eski olan bu eserin Dânişmendîler devrine âit olduğu tahminini ileri sürer. Evliya Çelebi bu câmiin Kılıç Arslan tarafından yaptırılmış olduğunu kaydetmekte ise de, söz konusu olan Kılıç Arslan'ın hangisi olduğunu zikretmemekte ve bir delil de vermemektedir. Bazı kayıtlarda da buna Sulţân 'Alâ' al-Dîn câmiî denilmektedir. Binâ 932 (1525)'de ve daha sonra Mahmud Paşa tarafından da (1006=1597) tâmir edilmiştir. Ulu câmiin sekiz köşe bir temel üzerine oturan ve orta kısmında küfî kitâbeli bir çini kuşağı sâhip olan tuğla minâresi VII. (XIII.) asır yapısı gibi görünmektedir. Câmiin evlâsunda Sivas vâlisi Zarafî Mehmed Paşa'nın yaptırdığı şadırvan bulunur.

Sivas'taki diğer câmiler arasında şunlar sayılabilir: Kale câmi'i, tek kubbeli, içi dört köşe olup, Murad III. 'ın vezirlerinden Sivas vâlisi Mahmud Paşa tarafından 988 (1580) tarihinde yaptırılmıştır. Bu câmi, A. Gabriel'e göre, Paşa-Kalesi içinde, belki daha eski bir câmiin yerinde inşâ edilmiş olmalıdır. Meydan câmiî Kanunî Süleyman'ın vezirlerinden Hasan Paşa tarafından 972 (1564/1565)'de yaptırılmış olup, sâhibinin ayrıca medrese ve hanı da vardır. Câmiin hazîresinde Sivaslı Şeyh Kara Şemseddin Ahmed türbesi (ölm. 1006=1597/1598, kitâbe 1009) bulunur. Ali Ağa câmiî aslında Behram Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır (998=1589/1590). Sürgün olarak gönderildiği Sivas'ta, 1314 (h)'da vefat eden şâir İsmail Safa'nın mezarı bu câmiin hazîresine nakledilmiş bulunmaktadır. Yeni câmi (Mahkeme câmiî), inşası 1184 (=1770/1771)'te Paşa câmiî (1220=1805/1806), İzzet Paşa câmiî (1232=1816/1817, 1275'te tâmir), Said Paşa câmiî (1235=1819)'de bu arada sayılabilir. XIX. asır sonunda, Sivas şehrinde 44 (*Kâmûs al-a'lâm*) veya 30 (Cuinet) câmi bulunuyordu.

Sivas'ın başlıca eski medreseleri umûmiyetle mustatil bir avlu etrafında 4 binâ kanadından meydana gelir. Giriş tarafında, avluya yol veren âbidevî cümle kapıları bulunur; kapının karşı tarafında geniş bir ayvan açılır; yanlarında hücreler yer alır. Umûmiyetle tek katlı olmakla beraber, Gök medresenin muhtemelen bir katı daha var idi. Büyük medreselerin sayısı

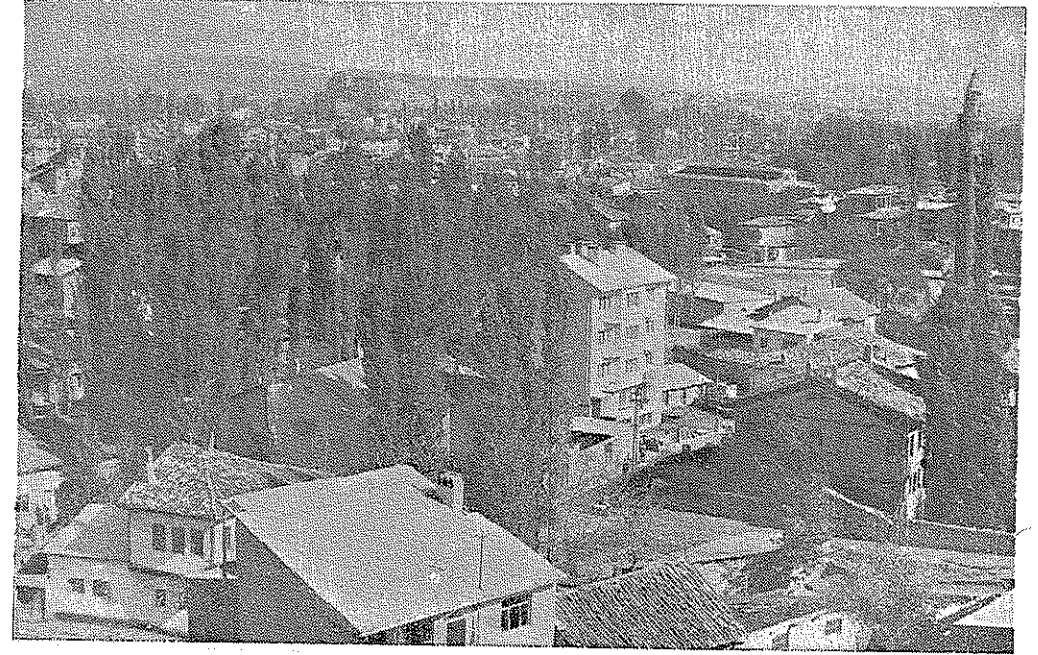
4' olup, bunlardan Kaykâ'üs hastahânesi denilen Şifâ'îye medresesi 614 (1217/1218) tarihinde taş ve tuğladan inşa edilmiş, zaman ile kısmen harap olmuş ve büyük ayvanında odalar inşa edilmiştir; bânisi 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs (ölm. 616=1219)'un türbesi binânın cenûp tarafında bulunur. Hastahâne olarak inşa ettirilen bu binâ tâmir edilerek, 1182 (1768/1769)'de medrese olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bundan sonra adı geçen diğer 3 medrese umûmiyetle 670 (1271/1272) tarihlerini taşımaktadır. Şifâ'îye medresesi karşısında bulunan Çifte-Minâre adlı medreseden yalnız cephe duvarı ile iç duvarlarının bazı kısımları kalmış olup, A. Gabriel, cephenin eb'âdına, tezyinâtının zenginliğine ve inşa mahâretine bakılır ise, bu âbidenin Selçuklu devrine âit en muhteşem eser olması lâzım geldiğini söylemektedir. Çifte-Minâre adı giriş kapısının yanında yükselen ve kısmen muhâfaza edilmiş bulunan iki tuğla minâreden ileri gelir. Kapı üzerindeki kitâbeye göre, bu medrese İlhanlı hükümdarının vezîr-i âzamı Şams al-Dîn Muhammed Cuvaynî tarafından yaptırılmıştır. Yine bu kesimde, Muza'far b. Hibat Allâh Burûcîrdî tarafından inşa edilmiş olan ve bugün halk arasında Bürûcîye (veya Hacı Mes'ud veya Maksud) medresesi denilen binâ bulunur. Bazı yerleri harap olmuş olan bu âbide hakkında van Berchem ve Halil Edhem (II, s. 28)—,halk arasında bir ferdin böyle bir medrese inşa ettirebilmesi, Selçuklular zamanında, Sivas'ın nasıl bir ümran derecesine vardığını göstermeğe yeter"—demektedirler. Nihâyet Gök Medrese'ye gelince, bu âbide, evvelkilere nazaran ayrı bir kesimde, iç-kalenin kapalı şark kapısı karşısında yükselir. Bu medrese de adını — Amasya ve Tokat'takiler gibi — mavi çini kaplamalarına borçludur. Gök-Medrese (veya Sâhibiye medresesi) Sivas âbidelerinin en iyi muhâfaza edilenlerinden biri olup, bugün de câmi olarak kullanılır (1239=1824'te tâmir gördüğüne dâir bir kitâbesi vardır). A. Gabriel, Evliya Çelebi'nin hayranlık ile bahsettiği Kızıl medresenin bu Gök-Medrese olabileceğini söyler. Bununla beraber medresenin kitâbesini yanlış okuyan Evliya Çelebi bunun Kılıç Arslan II. tarafından yapıldığını kaydeder. Ona göre, medresenin altı-üstü 80 hücreli olup, kışın aşağıdakiler, yazın yukarıdakiler kullanılırdı. A. Gabriel (J.A. 9. seri, 1900, XVI, 453), XIX. asır sonunda Grenand'ın Gök-Medrese'de kışın 200 misâfir bulunduğunu kaydına bakarak, o sırada orta katın hâlâ mevcut olması lâzım geldiğini ileri sürmektedir. Gök-Medrese'nin bânisi Şâhib-'Atâ' lekâbi ile mâruf Selçuklu vezîr-i âzamı Fahr al-Dîn 'Alî b. Hısayn'dır.

Şehirde mevcut türbelerin sayısı az olup, bunlardan en ehemmiyetlisi Sivas'ın orta şark kesiminde halkın Güdük-Minâre dediği 748 (1347/1348) tarihli yapıdır. Yapının bugünkü adı şeklinin bir minârenin alt kısmına benzetilmesinden ileri gelmektedir. İçinde bulunan bir tek mezarın sâhibi Şayh Hasan b. Sultân Sayf al-Dîn Eretna'dır. Şehrin yakınında, bir tepe üzerinde bulunan Abdülvehhâp Gâzî türbesi sonradan tâmir edilmiştir. Vaktiyle bunun yanında bir de tekke bulunuyordu. Kadı Burhân al-Dîn, şehrin cenûb-i garbisinde, Kayseri kapısı civârında, üstü açık ve harap bir türbe içinde (burada beş kabir vardır) medfundur. Kanunî Süleyman'ın oğlu Bayezid, 4 erkek çocuğu ile beraber, öldürüldükten sonra, Sivas'a getirilip defnedilmiştir. Sivas'ın diğer eski binâları arasında dikkat çekici olanlara rastlanmaz Evliya Çelebi 18 han bulunduğunu söyler ve 6 hamam adını verir. Hanlardan bugün kalmış bulunanlar, sağlam yapıli olmakla beraber, san'at eseri sayılamaz. Evliya Çelebi ayrıca Ulu câmi civârında 1000 dükkân ihtiva eden bir bedestenden de bahsetmektedir.

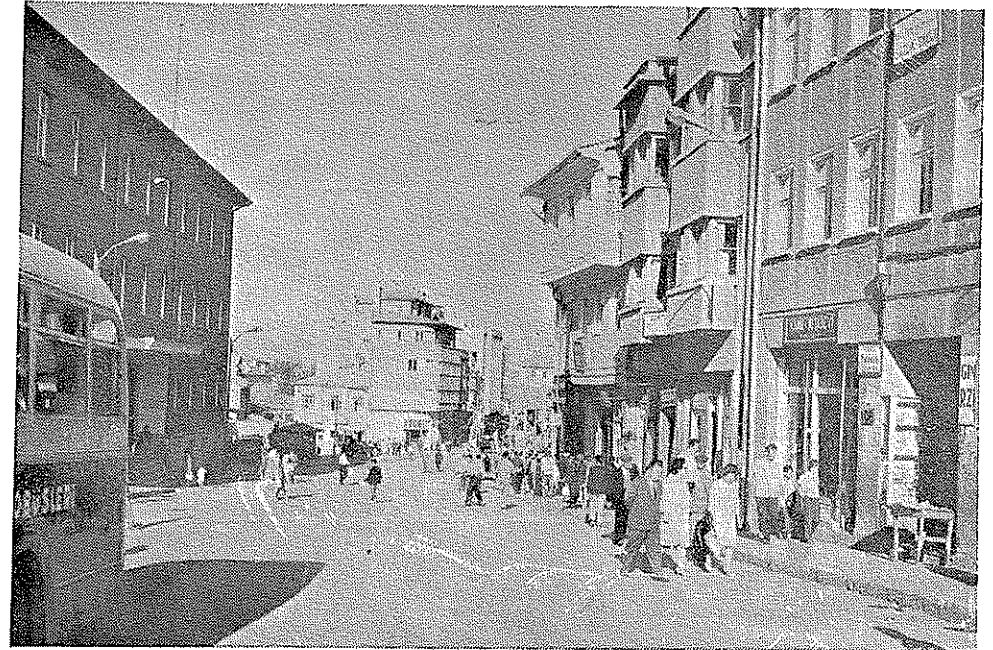
Bugünkü Sivas. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında, Sivas, nüfusu 30.000'i bulmayan (yk. bk.) harap ve sapa kalmış bir büyük kasabadan ibâret idi. İlk gelişme demir-yollarının buraya erişmesi ile kaydedildi ve bu sayede Sivas kendisine günlerce süren yorucu bir yolculuktan sonra varılan şehir olmaktan kurtuldu. 1935 sayımında 33.890'a varan nüfusu, 1940'da, 41.730, 1945'de 44.856, 1950'de 52.234'e yükseldi ve bundan sonraki sayımlarda, daha büyük bir hız ile artarak, 1955'te 66.843'e ve 1960'ta ise, bir evvelkine göre, üçte birine yaklaşan bir çoğalma ile, 93.368'e yetişti ve Türkiye şehirleri arasında nüfus bakımından onuncu şehir sırasına yükseldi.

Evvelce yalnız zirâî ve hayvanî mahsuller (buğday, arpa, yün v.b.) ve canlı hayvan ticâreti ile geçinen Sivas, cumhuriyet devrinde büyük san'î tesisler ile donanmış olup, bunlar arasında başta gelenleri şehrin garbında kurulmuş olan çimento fabrikası ile demir-yolu tâmirhâneleridir. Sivas çevresinde birinci sınıf l-ran halıları ile rekabet eden husûsî vasıflara sâhip halılar dokunmaktadır.

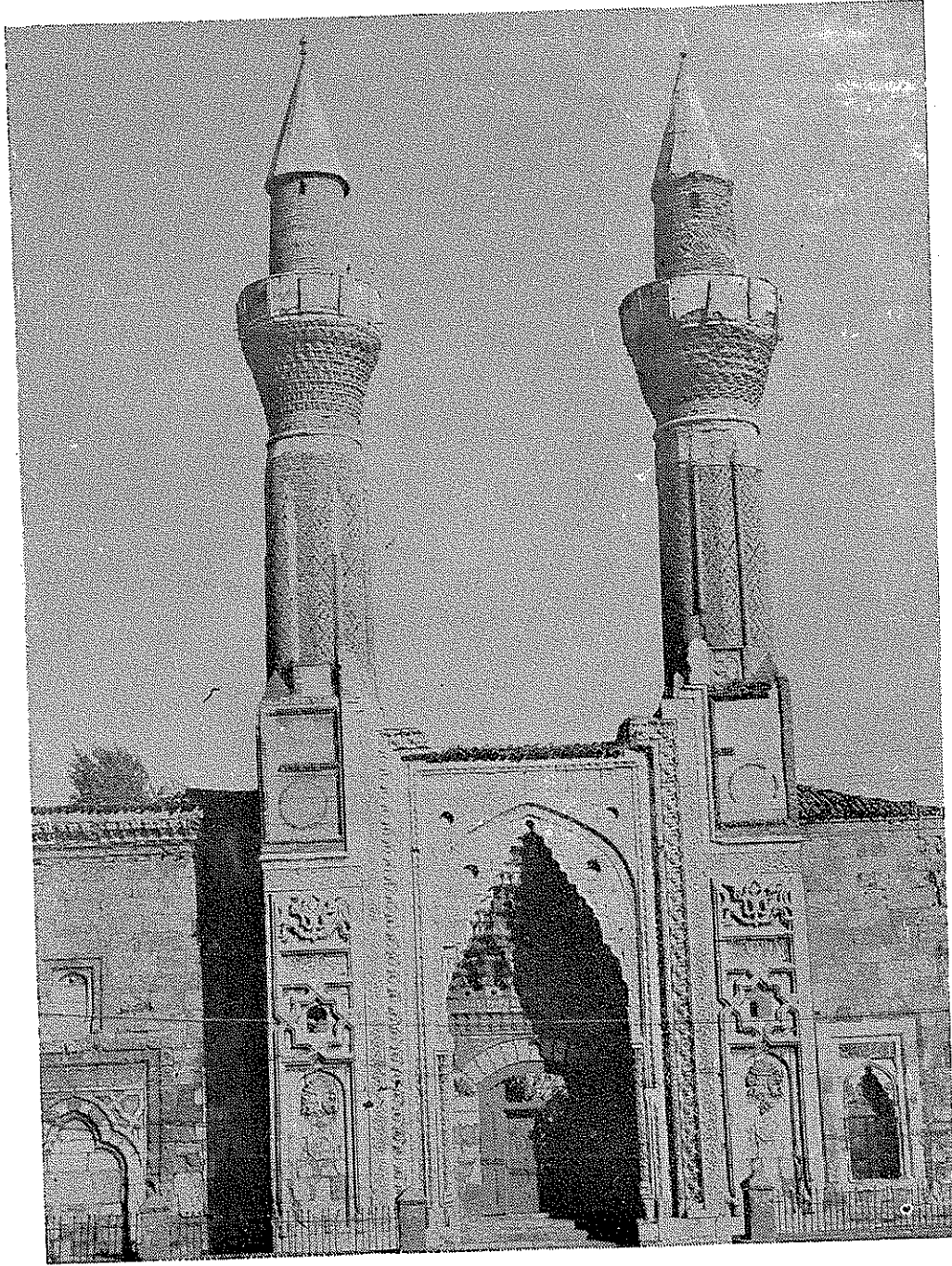
Bibliyografya: Ruge, mad. *Sebastia* (Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft*, 2. seri, 1921, II, 952 v.d.); Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II [Amasya-Tokat-Sivas] (Paris, 1934), s. 131—164 ve levhalar; Kâtip Çelebi, *Cihân-numâ* (İbrahim Müteferrika tab.), s. 622; Evliya Çelebi, *Seyahât-nâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314,

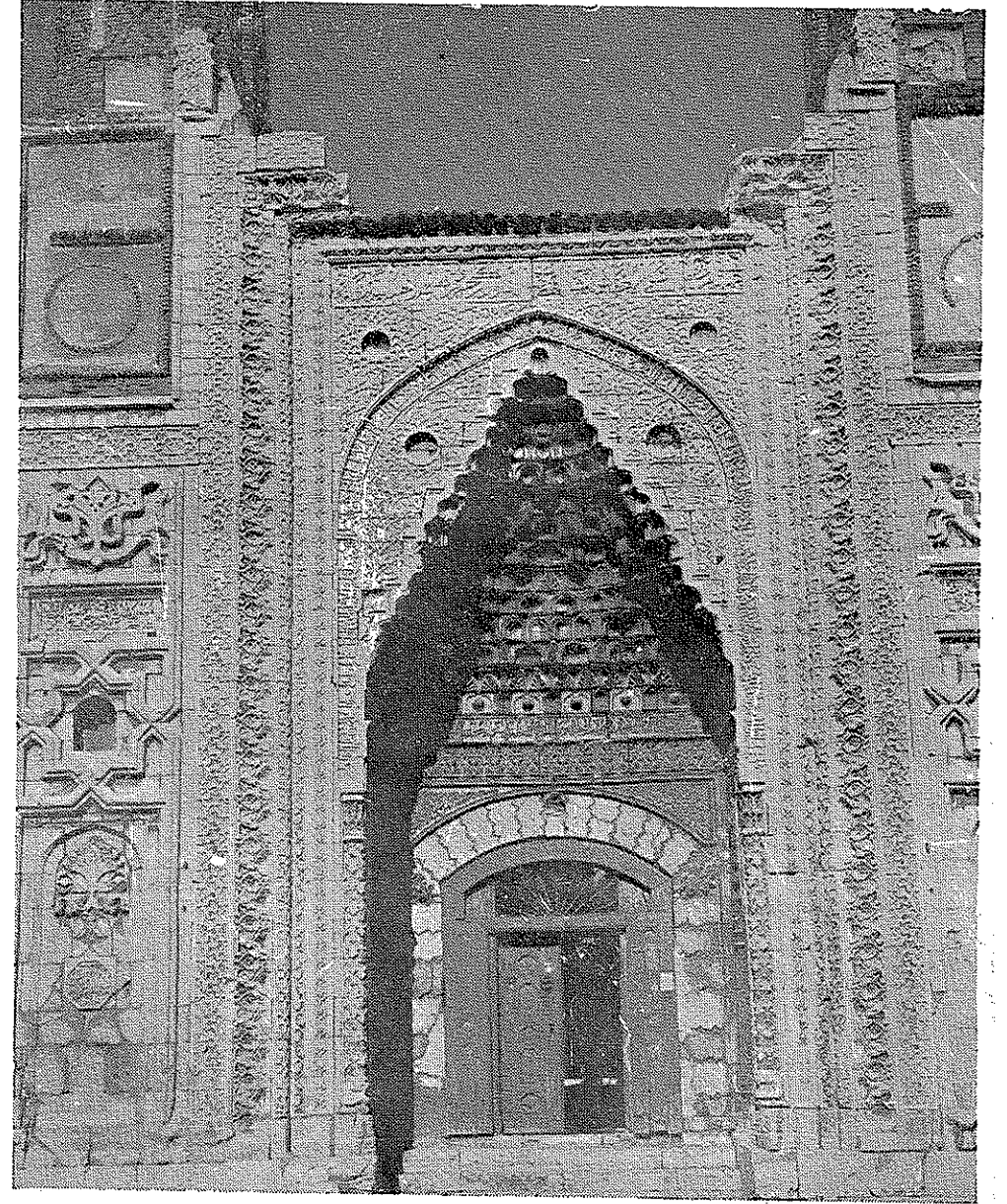
1. SİVAS. Umûmî görünüş.

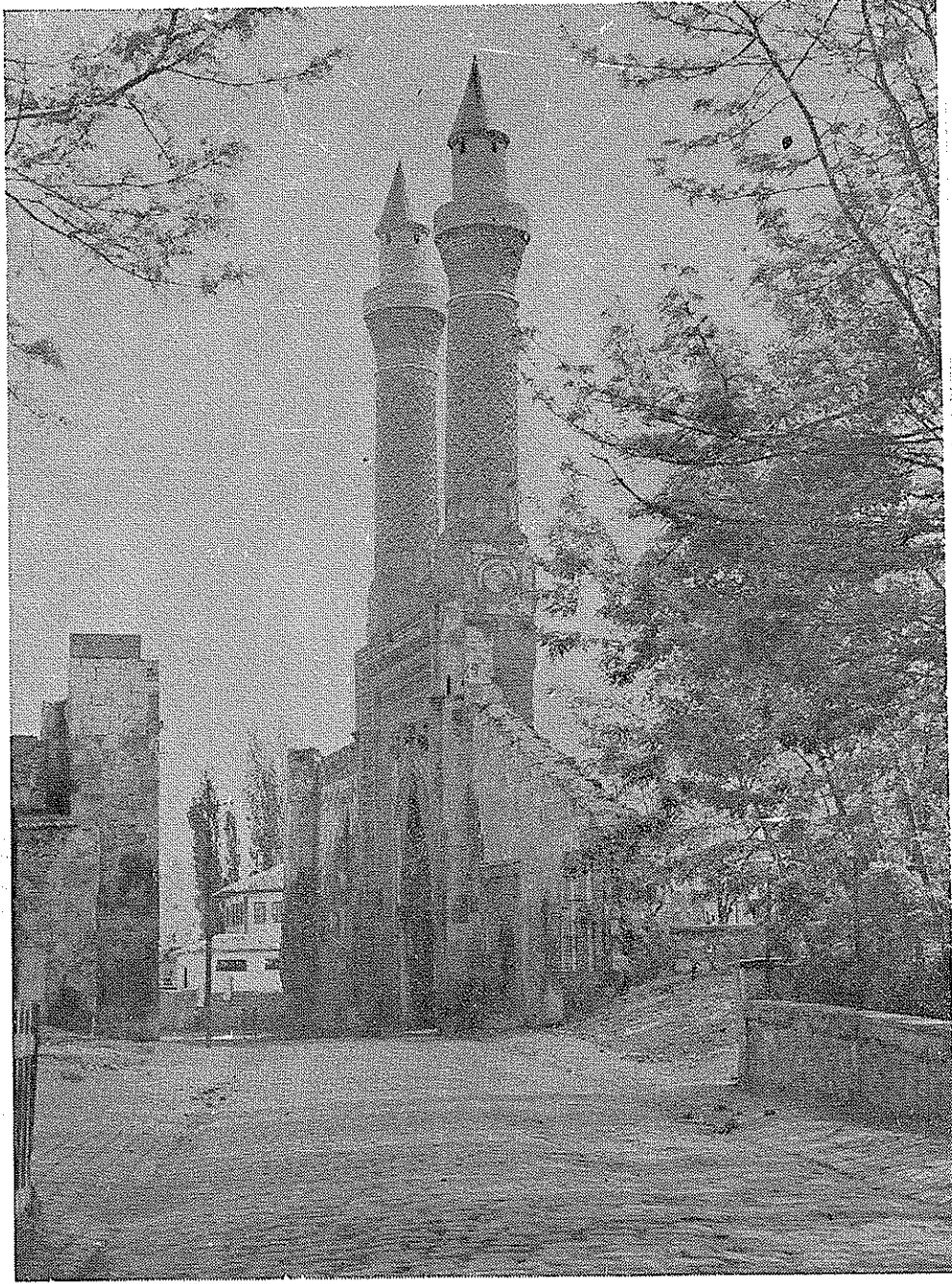
2. SİVAS. Bir cadde.

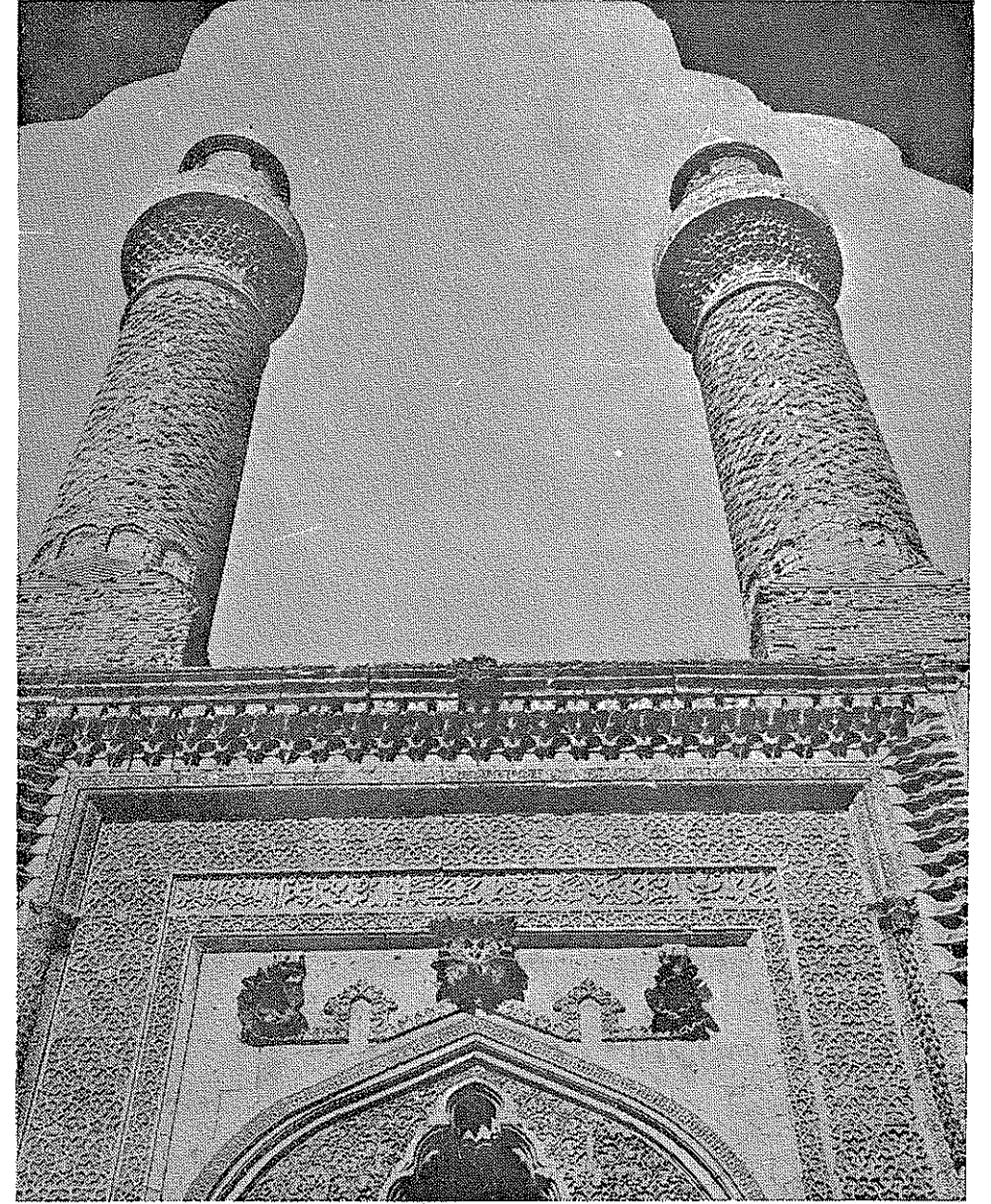
3. SİVAS. Gök-medrese.

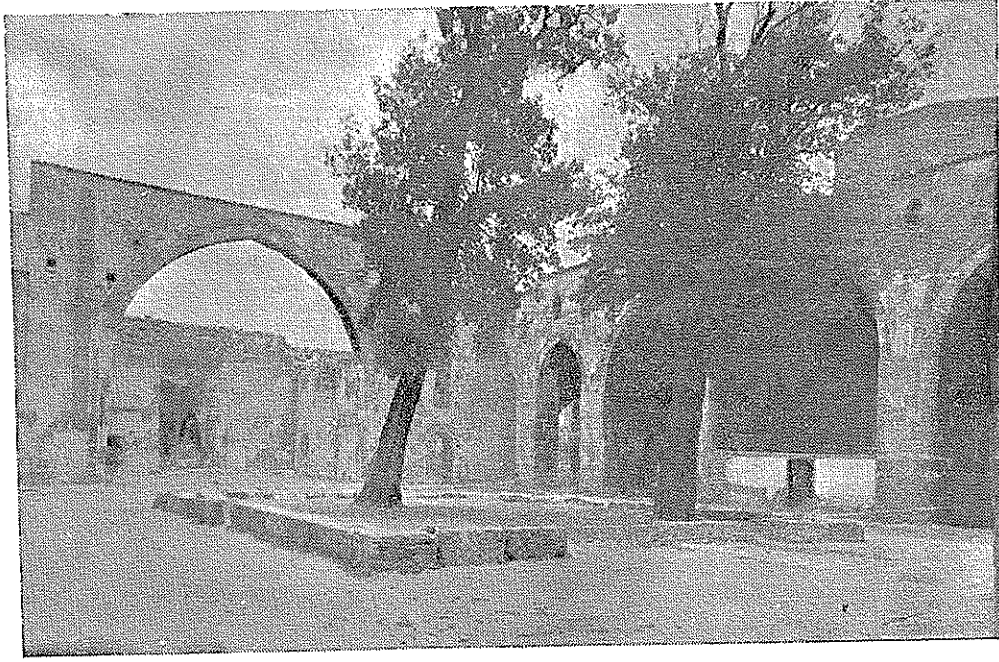
4. SİVAS. Gök-medrese.
Giriş kapısının yakından görünüşü.

5. SİVAS. Çifte-minâre.

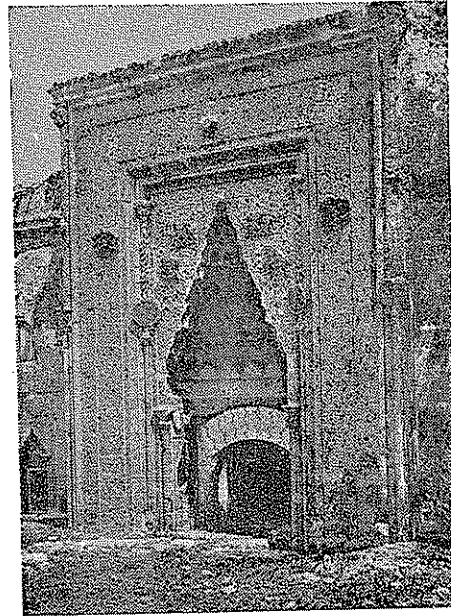
6. SİVAS. Çifte-minâre.
Giriş kapısının üst kısmı.

7. SİVAS. Dâr-üş-şifâ.

8. SİVAS. Dâr-üş-şifâ'nın kapısı.

(Bu iki resim A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* Paris, 1934 II'den alınmıştır.)

9. SİVAS. Muzaffer Barûcirdi medresesi.

III, 197 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fihrist; Max van Berchem ve Halil Edhem Bey, *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (Kahire, 1916-1917), III. kısım; G de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne* (Beyrut, 1928), fasıl VIII, s. 76-92 ve atlas: levha XXVIII-XXXVI; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, sene VI=1798), s. 63; Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor...* (London, 1818), II; A. Dupré, *Voyage en Perse dans les années 1807, 1808, 1809...* (Paris, 1819), VII; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1829), s. 169, 178; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris, 1829), II, 197; F. C. Belfour, *The travels of Macarius* (London, 1836), II; M. B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure...* (Paris, 1840), I, 315; E. Boré, *Correspondances et mémoires d'un voyage en Orient*, I, 363; Juchereau de Saint-Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 195; M. Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572; M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853), I, 47; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835-1839* (ngr. Hirschfeld), s. 218 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859* (Hannover, 1925), s. 154 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, bk. fihrist; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-yı kebir* (İstanbul, 1292), s. 329; Ahmed Rifat, *Lugat-ı tarihiye ve coğrafıye* (İstanbul, 1299), IV, 111 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (1311=1894), IV, 2793; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 663-671; *Sivas vilâyeti sal-nâmesi* (1287=1870'ten itibaren, birinci dünya harbine kadar, aralıklı olarak, negredilmiştir). (BESİM DARKOT.)

SIAK SRI İNDRAPURA. SIAK SRI İNDRAPURA, merkezî Sumatra'nın şark kıyısı üzerinde olup, başlıca hemen hemen Siak nehri vâdisini içine alan „Ooskust van Sumatra“ vilâyetinde Bêngkalıs idâri sâhasına âit muhtar bir bölge idi; kıyı karşısındaki bir kaç ada da ona âittir (sultanın arâzisinin hudutları, 1916'da Felemenk şarkî Hind adaları idâresi ile Siak Sri İndrapura hükûmeti arasında aktedilmiş olan anlaşmada tam bir şekilde tâyin edilmiş idi, bu anlaşma „Kroniek 1917 von het Oostkust van Sumatra-Instituut“'ta negredilmiştir). Bu bölge büyük ve küçük ırmaklar tarafından kesilmiş yerlerde bataklık bulunan bol aluvi-

yonlu ve bereketli çok geniş bir kıyı şeridinden ibârettir; arâzi yalnız garba doğru kademe-kademe yükselir ve büyük bir kısmı halâ orman ile kaplıdır. En mühim nehri olan Siak (sultanın yeni büyük sarayı ile Siak Sri İndrapura merkezi bunun kıyısında idi) memleketin içerilerine kadar çok derin olup, her mevsimde seyr ü sefere müsâittir ve bundan dolayı, Singapur'dan Sumatra'nın garp kıyısına seyr ü sefer (umûmiyetle çinlilerin elindedir) için çok ehemmiyetlidir. Memleket yalnız seyrek bir şekilde meskûndur ve sâkinleri çalışkan ve müreffeh değildir. Halk, umûmiyetle balık ile (bununla beraber bu balıklar da çinliler tarafından çıkarılır) yaşar ve orman mahsullerini (bu mahsullerin en mühimi çatı malzemesi olarak kullanılan *nipah* denilen hurma ağacının yapraklarıdır) toplamak ile geçinirler; hemen-hemen münhasıran kuru tarlalarda pirinç yetiştirirler, fakat mahsul hâtta kendilerinin ihtiyaçlarını bile karşılamaktan uzaktır. Mühim miktarda Singapur'dan pirinç ve Malaka'dan Hindistan cevizi ithâl edilir; sebze-yi yalnız çinliler yetiştirir. Halkta başlıca iki unsur açık bir şekilde tefrik edilebilir: a. Sumatra'nın şark kıyısı aslı sâkinlerinin soyundan gelenler nazarı il; bakılan bir kaç kabîle; b. umûmiyetle Malaylar adı verilen diğer kısım. Birinci zümreye şunlar mensuptur: 1. Mandau nehri üzerinde ve Siak ile Kampar arasındaki ormanlık bölgede bulunan Orang Talang; bunlar dört zümreye ayrılmışlardır ve rivâyet edildiğine göre, bir vakit kudretli Gasip kiralığı'nın tebeası soyundan gelenlerdir; bu kiralık, Gasip adını taşıyan nehrin kenarlarında kâin idi ve rivâyete göre, Açeler tarafından ortadan kaldırılmıştır; 2. yukarı Mandau'da ve Rokan arâzisine bitişik bölgedeki Orang Sakei; 3. yine Mandau kıyılarında bulunan ve tedricen nesli bitmekte olan Orang Akit; 4. Siak ve Kampar nehirleri ağzındaki adalarda bulunan Orang Utan ve Orang Rava. Bu kabîleler hâlâ çok iptidâdîdirler. Beden yapısı bakımından, Malaylardan farklıdır ve bilhassa Orang Akitlerin zenci tipine sâhip olup, göze çarpacak şekilde Malaya yarım-adasının Sémang'ına bir benzerlik gösterdikleri söylenir. Bazıları hâlâ az-çok göçebe hayatı sürer. Ziraat azdır veya hiç yapılmamaktadır. Balık avlamak ile ve ormandan te'min ettikleri şeyler ile yaşarlar. Orang Talang ve Sakei'lerin isâmîyeti kabûl etmiş oldukları söylenir, fakat onların bu dine dâir mâlûmatı çok zayıftır ve yukarıda zikredilmiş olan diğer kabîleler gibi hâlâ putperest âdetlerine kuvvetle bağlıdır. Âile ve miras hukukunda Minangkabau'daki mâdersâhi âdat'ı tâkip ederler. Nüfusun diğer kısmı olan

Malaylar şimdi terkip itibarıyla çok karışıktır. Malaylar garp kıyısından ve Cohor'dan (memleketin büyük kısmındaki dil Minangkabau sâkinlerinin dilidir), bir de Malakka boğazının diğer sâhilinden göç ederek, gelenlerin neslindendirler. Şüphe yok ki, islâmiyet bu bölgeye bunlar vâsıtası ile girmiştir. Siak ile Minangkabau arasında çok eskiden beri irtibat vardır; XVII. asrın başında Siak Minangkabau mihraceliğine tâbi idi; bununla berâber bu hükümdarlık Siak'ı bir mâlikâne olarak Cohor sultanına vermiş idi. 1689'da şarkî Felemenk Hindistan kumpanyası bu bölgede ilk defa bir ticâret şubesi açtı; bunu Cohor sultanı ile yaptığı bir muâhedeye dayanarak yapmış idi. Siak'ın Raca Këtjil (bir vekayi-nâmıye göre, bir Cohor sultanı Mahmûd'un oğlu), diğer bir vekayi-nâmıye göre ise, bir Minangkabau mâceraperesti) 'in Siak'tan gelip, Cohor sultanını tahtından uzaklaştırmaya muvaffak olduğu, sonra Siak'a kaçmağı zorlandığı, fakat burada Cohor'a karşı mukavemet edebildiği, 1721 yılında istiklâl kavuştuğu söylenebilir. Felemenk şark Hindistan kumpanyası hâkimiyeti altında memleketi (1915'ten itibaren) idâre etmiş olan Jangdipertuan Bësar Şarîf Kâsim 'Abd al-Calîl Sayf al-Dîn Raca Këtjil'in ahfadından idi.

Bibliyografya: E. Netscher, *De Nederlanders in Djohor en Siak (1602—1865) (Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1870, XXXV)*; E. Netscher, *Aanteekeningen omtrent Midden-Sumatra (Verh. Bat. Gen., 1880, XXXIX)*; J. S. G. Gramberg, *Geographische aanteekeningen betreffende de residentie Sumatra's Oostkust (Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch., 1882, VI, 100, 183)*; I. A. van Rijn van Alkemade, *Verslag eener reis van Siak naar Paja Kombo (Tijdschrift Aardrijksk. Genootsch., 1885, 2. seri, II, 202)*; H. A. Hijmans van Anrooij, *Nota omtrent het Rijk van Siak (TB G K W, 1885, XXX, 259)*; I. A. van Rijn van Alkemade, *Reis van Siak naar Poelau Lawan (Tijdschr. Aardrijksk. Genootsch., 1887, 2. seri, III, 100)*; Max Moszkowski, *Auf neuen Wegen durch Sumatra (1909)*; *Kroniek van het Oostkust van Sumatra-Instituut, 1916 ve 1917.*

(W. H. RASSERS.)

SİBAVAYHİ. [Bk. SİBEVEYHİ.]

SİBEVEYHİ. SİBAVAYHİ ABÜ BİŞR 'AMR B. 'OSMÂN B. KANBAR (757?—796?), II. (VIII.) asrın ikinci yarısında Basra dil mektebinin en mühim nahiv âlimi. Meşhûr künyesi 'Abû Bîşr olup, bundan başka Abu'l-Hüsayn (veya Abu'l-Hasan) ve Abû 'Osmân da rivâyet edilir (İbn al-Nadîm, *al-Fihrist*, s. 51;

al-Muhtâr min Muktabas al-Ma'zûbânî, var. 129; Şams al-Dîn Yûsuf b. Ahmed al-Hâfîz, *Nûr al-kabas*, s. 95; al-Hatîb al-Bağdâdî, *Târîh Bağdâd*, XII, 195; al-Kiftî, *İnbâh al-ruvât*, II, 346, 354; Yâkût, *İrşâd*, XVI, 114; Abû 'l-Tayyib al-Luğavî, *Marâtib al-naḥvîyîn*, s. 65). Bani'l-Hâris b. Ka'b b. 'Amr'ın veya bunun bir kolu olan Âl Rabî' b. Ziyâd'ın mevlâsı idi (gösterilen yerlerden başka bk. al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66). Sîbavayhi onun lekabı olup, eski arap dilecilerinin izâhına göre, *sîb-bûy* („elma kokusu“) veya *sî-bûy* „otuz koku“) mânasına gelen farsça bir terkiptir (al-Sîrâfî, *Aḥbâr al-naḥvîyîn*, s. 48; *Tabakât*, s. 73 v. d.; *Nûr al-kabas*, s. 95; *Târîh Bağdâd*, XII, 195; *İnbâh*, II, 346, 349, 354, 355, 360; *İrşâd*, XVI, 114 v. d.). Terkinin bu izahlarından birincisi, bütün eski yazmalarda b'lerin muttariden şeddetsiz yazılmış olmasına bakılarak, redd edilmiş, -öe tasvir eki ile nihâyetlenen daha başka farsça adlar ile mukayese edilerek, *sêbêe* şeklinde telâffuz edilen ve „elmac k“ mânasına gelen bir lekâp olduğu ileri sürülmüştür [bk. *El*, mad. SİBAVAYHİ]. Nitekim kelimenin 'Amr'a, sevgi ifâde etmek üzere, lekâp olarak verilisini nakleden rivâyetler de bunu te'yit etmektedir: 'Amr'ın çocukluğunda yanakları elma gibi pembe imiş, annesi onu sever, oynatırken, güzel kokusundan veya yanaklarının elmaya benzemesinden dolayı, ona bu kelime ile hitap edermiş. Yine aynı vesile ile, fakat annesinin değil de, bir başka kadının ona bu kelime ile hitap ettiği ve lekabının bundan kaldığı veya kendisinin çok hoşlandığı için elma koklamak itiyadında olduğu v. b. rivâyet edilmiştir. Kelimenin okunuşu ve i'râbına dâir bizzat Sîbavayhi'ye kadar çıkan bâzı tereddüt ve ihtilâflar varsa da, kelime umûmiyetle arapçada Sîbavayhi ve farsça da Sîböya şeklinde telâffuz edilmiştir (bk. *İnbâh*, II, 352 v. d.; İbn Hallikân, *Vafayât*, III, 134).

Sîbavayhi'nin hayatı hakkında, tercüme-i hâle dâir eserlerde nakledilen ve bir kısmı uzun isnadlar ile onun çağdaşlarına kadar çıkarılan oldukça bol bir takım rivâyetler var ise de, bunlar çok defa birbirini te'yitten uzak olup, hattâ bâzan bir çok hususların izâhını tamâmiyle güç bir hâle getirmektedir. Bu rivâyetlere göre, Sîbavayhi İranlı olup, Ahvâz'da doğmuş idi (bk. al-Anbârî, *Tahzîb al-luğa*, s. 18; ayrıca *Marâtib al-naḥvîyîn*, s. 76'da nakledildiğine göre, Abû 'Ubayda, bir münâsebet ile, *Kitâb Sîbavayhi için Kitâb al-Hûzî* demiştir; Ahvâz Hûzistân'ın merkezi olduğuna göre, Sîbavayhi hakkında yalnız burada tesâdüf edilen bu nisbe Ahvâzlı oluşu ile te'lif edilebilmektedir). Fakat onun Fars bölgesinde, Şi-

raz'a yakın Bayzâ veya Arracân'da doğduğu hakkındaki rivâyetler daha kuvvetli ve daha yaygındır (bk. *Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66; *Nûr al-kabas*, s. 95; *Târîh Bağdâd*, XII, 195; İbn al-Anbârî, *Nuzha*, s. 38; *İnbâh*, II, 355; *İrşâd*, XVI, 115). Anlaşıldığına göre, Sîbavayhi Şiraz'a yakın bir kasabada doğmuş idi. İranlı oluşu Bağsâr b. Burd'un onun hakkında söylediği bir hicivde bahis mevzuu edilmiştir (bk. *al-Muhtâr min al-Muktabas*, var. 130^a v. d.; *Nûr al-kabas*, s. 96, burada „İbn al-fârisîya“ sözünün, o zaman Basra'da mütedâvil bir hakaret sıfatı olduğu izah edilir ise de, bu sözün Sîbavayhi hakkında kullanılmasında onun menşei'nin de, tevriye yolu ile, ifâde edildiği anlaşılmaktadır).

Sîbavayhi'nin doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yaşı ve ölüm yılı hakkında ileri sürülen bâzı mülâhazalara (aş. bk.) dayanarak, 140 (757) yılına doğru doğduğu istidlâl edilebilir. Sîbavayhi, küçük yaşında hadîs ve fıkıh tahsil etmek için, Basra'ya gelmiş idi (*Tabakât al-naḥvîyîn*, s. 66; *al-Muhtâr*, var. 135^b; *Târîh Bağdâd*, XII, 195; *Nuzha*, s. 38; *İnbâh*, II, 354). İlk hocaları 'İsâ b. 'Omar al-Sakâfî, Hammâd b. Salama (ölm. 156=772) ve Abû Zayd al-Ansârî (ölm. 215=830)'dir. Bu sonuncunun derslerine devam ettiği sırada başının iki tarafında iki uzun kâkülü (*zu'abatân*) bulunan güzel bir çocuk idi (*Marâtib*, s. 42; *Tabakât*, s. 67). Bir gün, Hammâd'ın huzurunda bir hadîs okurken, bir kelime hatâ yapmış, bundan duyduğu utanç ve üzüntü üzerine, her şeyden önce nahiv tahsil etmeğe karar vererek, al-Halîl b. Ahmed'in derslerine devamı başlamıştır (*Aḥbâr al-naḥvîyîn*, s. 43 v. d.; *Tabakât*, s. 66; *Târîh Bağdâd*, XII, 195, 196 v. d.; İbn al-Anbârî, *Nuzha*, s. 26 v. d.; *İnbâh*, II, 66, 350, 355). Zekâsı ve çalışkanlığı, yaşına rağmen geniş bilgisi, güzelliği ve temizliği ile, etrafının alâka ve takdirini kazanan (*Tabakât*, s. 67 v. d.; *al-Muhtâr*, var. 135^a, 136^a; *Târîh Bağdâd*, XII, 197; *İnbâh*, II, 352) Sîbavayhi'nin asıl hocası al-Halîl olmuştur. Bununla berâber kendilerinden nahiv okuduğu hocaları arasında yukarıda zikredilenlerden başka Yûnus b. Hâbib (ölm. 183=799/800) de vardır. Ayrıca Abû 'l-Hatîb al-Aḥşâş (ölm. 177=793)'ten de bilhassa lugat okumuştur (*Aḥbâr*, s. 33 v. d., 48; *al-Fihrist*, s. 51; *Tabakât*, s. 67; *al-Muhtâr*, var. 129^a; *Nûr al-kabas*, s. 95; *İnbâh*, II, 346, 349). Hammâd'ın sağlığında al-Halîl'in derslerine başladığı göz-önüne alınır ise, en az 15 sene ona talebelik yaptığı söylenilebilir. Bu müddet zarfında hocasının derslerine aralıksız devam etmiş, onun daha ziyâde lugatte şöhret sâhibi olan al-Nâzr b. Şumayl al-Mâz'nî (ölm.

203=818/819), hadîsteki vukufu ile tanınan 'Alî b. Naşr al-Cahzamî (ölm. 187=803), şiir ve lugatteki bilgisi ile meşhûr olan Mu'arri b. 'Amr al-Sadûsî (ölm. 195=811) gibi mühim talebesi arasında, bilhassa nahiv sâhasında en kuvvetli ve en güvenilir sîma olmuştur (*Marâtib*, s. 65; *Aḥbâr*, s. 49; *Tabakât*, s. 67, 78; *al-Muhtâr*, var. 65^b, 129^b; *Nûr al-kabas*, s. 58; *Târîh Bağdâd*, XII, 196, *Nuzha*, s. 29; *İnbâh*, II, 355, III, 328). al-Halîl bu bık-mak, usanmak bilmeyen genç talebesine husûsî bir alâka göstermiştir (*Tabakât*, s. 68; *al-Muhtâr*, var. 136^a; *İnbâh*, II, 352).

Hocasının ölümünden sonra, Sîbavayhi nahivde zamanının en salâhiyetli bilgini olmuştur. Kendisinden istifâde edenlerin başında Abu'l-Hasan al-Aḥşâş (ölm. 215=830) ve Kuṭrub (ölm. 206=821/822) vardır. Bunlardan ikincisi olan Muhammed b. al-Mustanîr Sîbavayhi'nin kapısının önünden ayrılmaz, Sîbavayhi sabahları ne zaman kapısını açsa, onu karşısında bulurdu. Hattâ bu yüzden Sîbavayhi'nin bir latifesi üzerine Kuṭrub lekabını almış idi (*Aḥbâr*, s. 49; *Nûr al-kabas*, s. 174; *Nuzha*, s. 61; *İnbâh*, III, 219; *Kâmûs*, mad. *ķ f r b*). Yaşça kendisinden büyük olduğu rivâyet edilen al-Aḥşâş'e gelince, aşağıda izâh edileceği gibi, Basra ilim muhitinde sonraları Sîbavayhi'nin yerini almış ve *al-Kitâb*'ı ilk defa o okutmuştur.

Hayatının sonlarına doğru, Sîbavayhi Bağdad'a giderek, al-Kisâ'î ile münâzarada bulunmak istedi. Hârûn al Raşîd'in hilâfeti (170—193=786—809) esnâsında cereyan eden bu ilmi münâzara için bizzat halîfeye veya vezîri Yahyâ b. Hâlid b. Barmak (ölm. 190=806)'e başvurduğu söylenir. Bu husustaki ısrârı üzerine, Yahyâ b. Hâlid'in huzurunda karşılaştırılmaları için, tertip edilen toplantıda al-Kisâ'î'nin talebesi olan tanınmış âlimlerden al-Farrâ' (ölm. 207=822/823), Muhammed b. Sa'dân (ölm. 231=845/846), Hişâm b. Mu'aviya (ölm. 209=824), Gûlâm al-Kisâ'î diye tanınan Abu'l-Hasan 'Alî b. Mubârak al-Aḥmar (ölm. 194=810) v. b. de bulunmuş. Sîbavayhi önce bunların, sonra da al-Kisâ'î'nin sorularına cevap vermiş, *al-zunburiya* diye meşhûr meseledeki ihtilâfları üzerine, hakem olarak fikirlerine başvurulmuş bir kaç bedevî al-Kisâ'î'yi haklı göstermişlerdir. Bu ihtilâflı mesele daha sonraları da münâkaşa mevzuu olmuş, Sîbavayhi'yi ve al-Kisâ'î'yi haklı bularak, meseleyi bu yönden izâh edenler, bunun her iki âlimin dilin esaslarını tesbitte güvendikleri ve dayandıkları kabîlelerin lehceleri arasındaki ayrılıklardan ileri geldiğini söyleyenler bulunmuş, hattâ münâzaranın seyrinin önceden tertip edildiği ve ha-

kem olarak mürâcaat edilen şahısların hazırlanmış oldukları da ileri sürülmüştür. Filhalka bu hâdiseyi anlatan ve bir taraftan al-Farrâ' gibi toplantıya iştirâk edenlere, diğer taraftan bizzat Sîbavayhi'nin ifâdesine kadar çıkan müteaddit rivâyetlerden açıkça anlaşıldığına göre, ilmi nüfûzunun hâkim olduğu kendi muhitinde bulunan rakibinin karşısında esâsen münâkaşa etmesini pek beceremeyen Sîbavayhi pek yalnız kalmış, üstelik halifenin oğulları al-Amîn ve al-Ma'mûn'un hocası olan al-Kisâ'î'nin itibârının korunması için gayret sarfedilmiştir (münâzararın cereyanı tarzı ve mâhiyeti hakkında bk. *al-Fihrist*, s. 51; *Tabakât*, s. 68—73; *al-Muhtâr*, var. 131^b, 132^b, 134^b; *Nûr al-kabas*, s. 287 v.d.; *Tarih Bağdâd*, XII, 104 v.d., 197 v.d.; İbn al-Anbârî, *Kitâb al-inşâf fi masâ'il al-hilâf*, s. 292—295, 99. mesele; *İrşâd*, XIII, 185—188, XVI, 119 v. dd.; *İnbâh*, II, 37, 314, 348, 357 v. dd.). Bu hâdiseden sonra Yahyâ b. Hâlid, rivâyete göre, al-Kisâ'î'nin tavsiyesi üzerine, Sîbavayhi'ye 10.000 dirhem vermiştir. Bağdad'dan çok müteessir dönen âlim, talebesi ve arkadaşı al-Ahşâ ile görüşmüş, olup bitenleri ona anlatarak, vedâlaşmış, Fars'a müteveccihen, Basra'dan ayrılarak, al-Ahşâ'nın ifâdesine göre, Ehvâz'a gitmiştir (*Tabakât*, s. 73, 81; *al-Muhtâr*, var. 134^b; *İnbâh*, II, 359). Bu pek meşhûr münâzararın tarihini de kesin olarak tâyin etmek maalesef mümkün değildir. Ancak o zaman Sîbavayhi'nin Basra ilim muhitinin en mühim simâsı olduğu söylendiğine göre, bu hâdisa al-Halîl'in ölümünden sonra cereyan etmiş olmalıdır. al-Halîl'in ölümü için zikredilen tarihlerin en sonuncusu ise 175 (h.)'dir. Diğer taraftan münâzaraya adı karışanların ölüm tarihlerinden en eskisi al-Kisâ'î hakkında verilen müteaddit tarihlerden biri olan 179 (h.) yılıdır. Şu hâlde Sîbavayhi Bağdad'a muhtemelen bu iki tarih (175—179 h.) arasında gitmiş olmalıdır. Bu sırada onun 32 yaşında olduğu söylenir ise de (*al-Fihrist*, s. 51; *İnbâh*, II, 348), her hâlde o 35—40 yaşları arasında bulunuyordu. Böylece memleketinden küçük yaşta Basra'ya gelen bu müstesna insan Hammâd'ın huzûrunda yaptığı bir dil hatası (*lahn*) yüzünden duyduğu utanç ve üzüntü ile kendisini gramer çalışmalarına vermiş, hocalarının ve daha evvelki neslin bilgilerine kendi araştırmalarını da katarak, arap dilinin esaslarını tesbit etmiş ve sonra ilmi bir mübâhasede yaptığı ileri sürülen sözde bir hatâdan duyduğu derin üzüntü ile, yurduna müteveccihen, Basra'yı terk etmiş ve bir daha oraya dönmemiştir.

Öldüğü yer ve yıl hakkında mu'telif rivâyetler vardır. Bunlardan en güvenilir olanları-

na göre, Fars'a, Ahvâz veya Şîraz'a gitmiş ve muhtemelen 180 (796) 'de, veya biraz sonra, orada ölmüştür. Abû Hâtim ve İbn Durayd'e nazaran, kabri Şîraz'dadır (*Tahzîb*, s. 18; *Marâtib*, s. 65; *Ahbbâr al-naḥviyyîn*, s. 50; *Tabakât al-naḥviyyîn*, s. 49, 74; *al-Muhtâr*, var. 136^b; *Nûr al-kabas*, s. 97; *Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 348, 353; *İrşâd*, XVI, 115 v. d.; *Vafayât*, III, 134). Abû Sa'îd al-Tivâl'in şahâdetine dayanarak nakledildiğine göre, Şîraz'daki kabrinde Sulaymân b. Yazîd al-Adavî'ye âit 3 beyit yazılı idi (beyitler için bk. *Tabakât al-naḥviyyîn*, s. 73; *al-Muhtâr*, var. 135^b; *İnbâh*, II 360; Abû Sa'îd al-Tivâl yerine *İrşâd*, XVI, 115 'te al-Aşma'î zikredilir ise de, bunun al-Aşma'î'nin de künyesinin Abû Sa'îd olmasından doğmuş bir hatâ olduğu düşünülebilir). Ayrıca, 'Abd al-Bakî b. Kânî' 'in 161 'de Basra'da öldüğüne dair rivâyeti daha al-Marzubânî tarafından tenkid ve reddedilmiştir (bk. *al-Muhtâr*, var. 136^a; *Nûr al-kabas*, s. 99; ve al-Marzubânî'den naklen *Tarih Bağdâd* ve *İrşâd* 'da tekrarlanmıştır). Bağdad'dan ayrıldıktan sonra, nahive değer veren bir malik soruşturup, bu hususta kendisine tavsiye edilen Talha b. al-Tâhir'in yanına giderken, Sâve'de öldüğüne dair rivâyete (*Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İrşâd*, XVI, 121; *İnbâh*, II, 357) gelince, Talha b. al-Tâhir'in 207—213 (h.) yılları arasında vâli olduğu göz önüne alınır ise, bu rivâyette esâsen bir karışıklık bulunduğu görülür (bütün bunlardan başka, Sîbavayhi'nin ölüm tarihi olarak 177, 179, 188, 194 (h.) v.b. yılları da verilir, bk. *al-Fihrist*, s. 51; *İnbâh*, II, 348; *Vafayât*, III, 134; *al-Muhtâr*, II, 461). Ölümü sırasında 32, 33, 38 veya 40 küsur yaşında bulunduğu söylenir. Bunlardan en doğrusunun sonuncusu olması mümkündür. Aksi takdirde, yalnız al-Azhari'nin işaret ettiği gibi (*Tahzîb*, s. 18), onun 'İsâ b. 'Omar (ölm. 149, 150 veya 154 h.) 'den okuduğuna dair rivâyetleri—çocukluğunda müstesnâ bir zekâsı olduğu kabul edilse bile—33 yaşında ölmüş olması ile bağdaştırmak mümkün değildir. Ölüm sebebi olarak umûmiyetle, kederinden tutulduğu onulmaz bir hastalıktan bahsedilir ve son nefesini başını kardeşinin göğsüne yaslayarak verdiği söylenir. Yalnız al-Marzubânî, bir gece geç vakit evine dönüşünde, yüksek bir duvardan içeri atlamak isterken, başının üzerine düşüp öldüğüne dair bir fıkra nakleder (*Tabakât*, s. 73; *al-Muhtâr*, var. 136^a, *Nûr al-kabas*, s. 96 v. d.; *Tarih Bağdâd*, XII, 198; *İnbâh*, II, 357, v. dd.; *İrşâd*, XVI, 122).

Sîbavayhi'nin âilesi ve yakınları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Sadece ölümüne

dâir rivâyetlerden bir kardeşinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Abû Bişr künyesinin ona küçük yaşında verildiği, ancak diğer künyelerinin oğlu veya oğullarından geldiği düşünülebilir.

Sîbavayhi'nin dilinde tutukluk (*hüsa*) var idi (*Tabakât*, s. 67; *İnbâh*, II, 349); bunu yabancı olmaktan ileri gelen bir telaffuz bozukluğu [bk. *E.I.* mad. SİBAWAYHI] şeklinde anlamak doğru olmaz. Nitekim onun rabat ve kolay konuşmadığı, fikirlerini talâkat ile ifâde edememesi yüzünden, haklı olduğu hâlde, muhâtabına gâlip gelemediği söylenir (*Tabakât*, s. 68, 185; *al-Muhtâr*, var. 135^a; *Nuzha*, s. 83). al-Riyâşî'den naklen bildirildiğine göre, sünî idi (*Tabakât*, s. 68).

Sîbavayhi her hâlde hocası al-Halîl'in ölümünden önce eserinin malzemesini toplamış idi. Bu malzeme hemen-hemen sâdece tasnife hazır vaziyette bulunuyordu. „al-Halîl'in ilmini ihyâ etmek“ husûsundaki teşebbüsü (*Tabakât*, s. 78) onun *al-Kitâb* 'ı te'lifindeki hareket noktasını gösterebilir. Ayrıca bu teşebbüs Halîl'in ölümünden (175 h.) hemen sonra olmalıdır. Eseri münâsebeti ile Yûnus b. Habîb veya Abû Zayd'in Sîbavayhi'den *gulâm* diye bahsetmesi, bu sırada onun çok genç olduğunu ifâde eder gibi görünür ise de, bu ifâdeden daha ziyâde onun akrası arasında yaşının küçük bulunduğunu, bilhassa hocasının nazarındaki mevkîini, ilminin ve eserinin gerçekten yaşının üstünde olduğunu anlamak gerekir. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu sırada o muhtemelen 35 yaşını biraz geçmiş bulunuyordu.

al-Kitâb bugün arap dili nahvi husûsunda yazılmış olup, günümüze kadar muhâfaza edilmiş ilk büyük te'liftir. Sîbavayhi'nin muâsırlarından Halaf al-Ahmar (ölm. 175=791) 'e isnat edilen *Mukaddima fi'l-naḥv* (nşr. 'İzz al-Dîn al-Tanûhî, Şam, 1961) adlı diğer bir eser var ise de, esâsen pek muhtasar bir kitap olan *Mukaddima* 'nın Halaf'e âidiyeti kesin olarak söylenemez (bk. Nihad Çetin, *Arap dili sarf ve nahvine dair üç eser, Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 165 v.d.).

al-Kitâb 'tan daha önce yazılmış eserler hakkında fazla bir şey bilinmiyor ise de, aşağıda izah edilmeğe çalışılacağı gibi, bu eserin kaynakları ve intikaline dair olup, küçük ve dağınık rivâyetlerden çıkarılan bilgiler, hemen-hemen bir-birçok asırlık çalışmaların tedvin ve intikalinin tarihçesi gibidir. Nitekim, ilk teşebbüs ve çalışmalar hakkındaki muhtelif rivâyetlere dayanan bilgileri te'yid eden vesikalar mevcut değildir (bu hususta bk. mad. NAHIV; bir de bk. Henri Fleisch, *Esquisse d'une historique de la grammaire arabe, Arabica*,

1957, IV, 1—21). Bununla beraber arapçanın esaslarını çok defa pek küçük noktalarına kadar tesbit etmiş olan *al-Kitâb* 'tan önce bu mevzûda yapılmış denemelerin bulunduğu muhakkaktır. Hâl tercümesine ve kitâbiyata dair eserlerde verilen kayıtlardan açıkça tesbit edilebilen en eski eserler, 'İsâ b. Omar al-Sakafî'nin *al-Câmî* ve *al-İkmâl* 'i ile Abû 'Amr b. al-'Alâ'nın eseridir. Günümüze kadar gelelenmiş olan bu eserlerin muhtevası, hiç olmazsa ana hatları ile, Sîbavayhi'nin kitabına dercedilmiş olmalıdır. Sîbavayhi, 'İsâ b. 'Omar'ın *al-Câmî* 'ini, al-Halîl'e getirerek, ondan bu eserin güç noktalarının izahını istemiş idi. Sonra onun *al-Câmî* 'i kendi eserinde esas kabul ettiği, ancak muhtevasını al-Halîl'in ve başkalarının bilgileri ile zenginleştirdiği söylenir (*İnbâh*, II, 347, 375). Diğer taraftan Sîbavayhi, Abû 'Amr b. al-'Alâ'nın eserini de Yûnus b. Habîb vâsıtası ile rivâyet etmiştir (*Ahbbâr*, s. 33 v.d.). Yine bahsedilen kayıtlara göre, *al-Kitâb* 'ın ana malzemesini, *uşûl* ve *masâ'il* 'ini al-Halîl'in bilgileri teşkil etmiştir (*Marâtib*, s. 65; *Nûr al-kabas*, s. 58; *Nuzha*, s. 29; *İnbâh*, II, 347). Eserde, „kâla 'l-Kûfî“ kayıtları ile verilen bilgiler de al-Ru'âsî'ye âittir (*Nûr al-kabas*, s. 279). Abû Zayd, müellifin, „güvendiğim kimse“ diye bahsettiği şahsın kendisi olduğunu iftihar ile söylerdi. Bu sonraları başkaları tarafından da kabul edilmiş idi (*Marâtib*, s. 42, 46; *Ahbbâr*, s. 49; *Tabakât*, s. 67; *al-Muhtâr*, var. 130^a; *Nûr al-kabas*, s. 95; *Nuzha*, s. 85; *İnbâh*, II, 350). Yûnus b. Habîb, Sîbavayhi'nin 1.000 varaklık bir eserde al-Halîl'in nahive dair bilgisini topladığını itince, eserin sıhhatinden şüphe etmiş, fakat sonra kendisinden yapılan rivâyetlerin doğruluğunu görünce, diğer kısımların da doğru olması gerektiğini kabul etmek zorunda kalmış idi (*Ahbbâr*, s. 48; *Tabakât*, s. 49; *al-Muhtâr*, var. 130^b; *İrşâd*, XVI, 117; *Marâtib*, s. 76). Biraz farklı rivâyetleri bulunan bu fıkra bâzan Yûnus'un yerine Abû Zayd da zikredilir. Bu rivâyetlerde, her türlü ihtimallere rağmen, bir takım hakikatlerin bulunduğu kabul edilmelidir. Nitekim doğrudan-doğruya *al-Kitâb* 'a dayanarak yapılan bir çalışma da bunları te'yid eden neticeler vermiştir (bk. M. İbrahim Mustafa, *Le premier grammairien arabe, Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*, Paris, 1949, s. 278 v.d., burada gösterildiğine göre, *al-Kitâb* 'da 376 yerde al-Halîl, 155 yerde Yûnus b. Habîb, 39 yerde Abû 'Amr b. al-'Alâ, 18 yerde 'İsâ b. 'Omar v.b. zikredilmiştir). Bütün bunlar göz önüne alınarak, denilebilir ki, Sîbavayhi, nahiv mevzuunda yazılmış daha eski eserlerin muhteviyatını yetiştirdiği âlimlerin

ve bunlar arasında bilhassa al-Halîl'in rivâyet yolu ile veya bizzat dili fasih bedevilerden derlenen malzemeye istinat eden bilgileri ile genişletmiş, aynı tarzda kendi çalışmalarını da bunlara katarak, hepsini eserinde tertip ve tasnif etmiş idi. Böylece o, başlangıcından II. (h.) asrın üçüncü yarısına kadar geçen devrede arap dili gramerine dâir çalışmaları eserinde toplayarak, bu bilgilerin intikalini sağlamıştır. *al-Kitâb*'ın Sîbavayhi de dâhil, bir kaç neslin âlimlerinin çalışmaları sonunda takarrür eden bilgilerin ve itibar edilen fikirlerin insicamlı bir hâle getirilmesine çalışılmış bir muhassalası olması icâbeder.

Böylece te'lif edilen *al-Kitâb*'ın zamanına kadar yazılan nahive dâir eserlerin en büyüğü olduğu ittifakla söylenir. Bu eser daha sonraki çalışmalarda ve yüksek seviyeli nahiv tedrisatında esas kabûl edilmiştir. al-Mubarrad (ölm. 285=898)'in *al-Mukhtazab*'i gibi büyük hacimdeki bazı eserlerin neşri ve Sîbavayhi'nin eseri ile mukayesesi yapılmadan kesin bir şey söylemek mümkün değil ise de, III. (=IX.) asırdan itibaren nahivin mukaddes kitabı sayılacak kadar büyük bir takdir kazanan bu eser, aralarında al-Mâzinî, al-Câhîz ve al-Mubarrad gibi sîmaların da bulunduğu âlimlerin kanaatine göre, mevzuunda rakipsiz kalmış, bu eseri gölgede bırakacak ve ondan müstağni kalacak kitap yazılmamış, nahive dâir bu büyüklükte bir eser yazmağa kalkışmak sonu utanç ile bitecek bir cür'et sayılmıştır (*Marâtib*, s. 65; *Ahbâr*, s. 48, 50; *al-Fihrist*, s. 51 v.d.; *al-Muhtâr*, var. 129; *Nûr al-kabas*, s. 58; *İnbâh*, II, 347 v.d.). Bu şöhet ve takdirin neticesi olarak, sâdece *al-Kitâb* denilince, Sîbavayhi'nin *Kitâb al-nahv*'i anlaşılıyor (*Ahbâr*, s. 50; *İnbâh*, II, 351) ve al-Halîl'in *K. al-Ayn*'i Abû Hâtîm'in *K. al-Kirâat*'i ve al-Câhîz'in *K. al-Hayavân*'i ile birlikte, basralıların ilim âleminde karşı dâima iftihar ile ileri sürdükleri 4 eserden biri olmuştur (*Nûr ol-kabas*, s. 226; Batlamyus ve Aristo'nun hey'et ve mantıkta klâsik kitaplar sayılan eserlerine benzetiliş için bk. *İrşâd*, XVI, 117; *al-Kitâb*'i ezberleyen, on beş günde bir hatmedenler var idi: *İnbâh*, I, 332, II, 128).

Kûfe ilim muhiti de *al-Kitâb*'dan müstağni kalamamıştır (*İnbâh*, II, 350: al-Câhîz'in sözleri). Nitekim Sîbavayhi'nin en büyük rakibi olan al-Kisâ'i bu eseri al-Ahfaş'ten okumuş (*Marâtib*, s. 74; *Nûr al-kabas*, s. 95; *İnbâh*, II, 36, 37, 40, 273, 350; *İrşâd*, XVI, 122); al-Farrâ' öldüğü zaman yastığının altında Sîbavayhi'nin eseri bulunmuş idi (*Marâtib*, s. 87; *Tabakât*, s. 73; bizzat al-Farrâ'nın yazısı ile yazılmış ve al-Kisâ'i'nin mukabele kayıtlarını taşıyan bu nüshayı al-Câhîz al-Farrâ'nın ve

resesinden satın almış ve Muhammed b. 'Abd al-Malik al-Zayyâd'a hediye etmiştir, bk. *İnbâh*, II, 351; *Tarih Bağdâd*, XII, 196, krş. *İrşâd*, XVI, 123).

al-Kitâb'ın kır âat ve rivâyetine gelince, Sîbavayhi eserini hayatının sonlarına doğru yazmış ve her hâlde kimseye okutmamıştır. Abû İshâk İbrâhîm b. Sufyân al-Ziyâdî (ölm. 249=863)'nin eseri müellifinden yarısına kadar okuduğuna dâir *İrşâd*, I, 158'de bir kayıt var ise de, buna eski kaynaklarda rastlanmadığı gibi, al-Ziyâdî'nin eseri al-Carmî'den okuduğu da bilinmektedir (bk. msl. *Tabakât*, s. 99; N. M. Çetin, *agn. esr.*, s. 163, not 5). Te'lifi esnasında, yazdıkça kısım-kısım gösterdiği (*Marâtib*, s. 69; *Tabakât*, s. 67; *İnbâh*, II, 250) eseri kendi-kendine okuyup, güç noktalarda müellife baş-vuran ve istifâde için onunla sık-sık münâkaşa eden (*Ahbâr*, s. 50; *al-Muhtâr*, var. 19b; *İnbâh*, II, 40, 353), yaşca büyük olmasına rağmen onun yetiştirdiği âlimler arasında sayılan (yk. bk.) Abû Sa'îd al-Ahfaş al-Avsaî (ölm. 215=830), Sîbavayhi'nin ölümünden veya Irak'tan ayrılmasından sonra, Basra'nın en mühim dil âlimi sıfatı ile, *al-Kitâb*'i okutmuş, şerh ve izah etmiştir (*Marâtib*, s. 68; *Ahbâr*, s. 47, 50; *al-Muhtâr*, var. 129b; *Tarih Bağdâd*, XII, 196; *Nuzha*, s. 92; *İnbâh*, II, 39, 355 v.d.).

Eseri al-Ahfaş'ten okuyanlar arasında, yukarıda zikredilen al-Kisâ'i'den başka, Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=830), Abû 'Osmân al-Mâzinî (249=863), Abû Hâtîm al-Sicistânî (255=868) gibi âlimler vardır (*Ahbâr*, s. 50, 72, 93; *Tabakât*, s. 74, 92, 100; *Nûr al-kabas*, s. 95, 129, 220; *İnbâh*, II, 40, 58, 80 v.d.; N. M. Çetin, *agn. esr.*, s. 163, not 4). Bunlardan bilhassa al-Carmî ve al-Mâzinî'den okuyanlar çoktur. Fakat eseri her ikisinden de okuyan al-Mubarrad (ölm. 285=898) onun tedris ve rivâyetinde bir dönüm noktası teşkil eder. O bu husustaki salâhiyetini pek küçük yaşında etrâfına kabûl ettirmiş bulunuyordu [bk. mad. MUBARRAD]. Aralarında İbn al-Sarrâc, Mabramân, al-Zaccâc, al-Dînavarî, İbn Durustavayhi v.b. gibi sîmalar bulunan bir nesle *al-Kitâb*'i al-Mubarrad rivâyet etmiştir.

Eserin rivâyet yolu hakkında tarihî kaynaklarda bulunan müteferrik bilgiler ile bazı yazmalardaki rivâyet ve kırâat kayıtları birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. Bu yol, Basra mektebi âlimlerinden başlayarak, Mısır ve Endülüs'de gelişen lisâniyat çalışmalarının en belli-bağlı sîmalarına uğrayarak, uyanır. Metni büyük bir titizlik ile tesbit ve rivâyet edilen *al-Kitâb*'ın eski ve mühim nüshaları hakkında bu kayıtlarda bilgiler vardır (msl. bk. *Tabakât*,

s. 236; *İnbâh*, III, 224 v.d.). Hattâ bazı yazmalarda mühim âlimlerin rivâyetleri arasındaki farklar dikkat ile tesbit edilmiştir. Bir kısmı muhtemelen eseri okutan âlimlerin izah mâhiyetindeki ilâvelerinden gelmiş olan bu farklar, en eskisi al-Mubarrad olmak üzere bazı büyük dilcilerin tedrislerine esâs olan nüshalarının farklarını göstermek bakımından olduğu kadar, esere verilen ehemmiyeti aksettirmeleri yönünden de dikkate şâyandır. Msl. al-Zamahşarî'nin nüshasında *mâ* (al-Mubarrad'ın nüshası), *h* (al-Zaccâc'ın nüshası), *s* (İbn al-Sarrâc'ın nüshası), *fâ* (Abû 'Alî al-Fârîsî'nin nüshası) v.b. gibi, 10'dan ziyâde nüshanın farkları hâşiyede tesbit edilmiş bulunmakta idi. Nitekim H. Derenbourg, *al-Kitâb*'in neşrinde bu nüshadan gelen bir yazmadan istifâde etmiş (I, s. V v.d.) hattâ hazırladığı metinde bu farkları aynı kısaltmalar ile vermiştir (643 tarihli bir nüsha ile al-Zamahşarî'nin nüshasına bağlanan, gerek bu kayıtları, gerek metin farklarını ihtivâ eden bir yazma da Süleymaniye kütüp., Reisülküttâb kısmı, nr. 1062'dedir). Eserin bir çok yazmalarında adı geçen kısaltmaların izahı verilmeden, hâşiyede bu remizler ile farkların tam veya kısmen nakledilmiş olması eskiden *al-Kitâb* ile meşgûl olanlar arasında bunların bilinen bir mesele olduğuna delâlet eder.

al-Kitâb, Basra mektebi mensupları için, gramer çalışmalarında esâs teşkil etmiş, uzun zaman şerh, izah, ihtisar, ikmâl veya tenkid şeklinde hareket noktası ve çalışmalarda çerçeve olmuştur. Bu arada *al-Farh* (= *Farh Kitâb Sîbavayhi*)'nda *al-Kitâb*'i ihtisar sûreti ile esâs alan Abû 'Omar al-Carmî (ölm. 225=830), *K. Tafsir garîb Sîbavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*al-Fihrist*, s. 57; *İnbâh*, II, 82; H. Fleisch, *agn. esr.*, s. 9). Eseri „tefsir“ ettiğinden ba'isedilen al-Mâzinî (ölm. 248=863)'n'de bu hususta bir eserin olması gerekir (*Buğya*, s. 203; *Kaşf*, II, 1428; H. Fleisch, *agn. esr.*). Eserin en eski şârihlerinden birisi de Abû İshâk İbrâhîm al-Ziyâdî olup, *İhrâc* (veya *Şarh nukat Kitâb Sîbavayhi* adlı bir eser yazmıştır (*Ahbâr*, s. 88; *İnbâh*, I, 166 v.d.; *Nuzha*, s. 141; *İrşâd*, I, 161; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *Le Commentaire d'al-Sirâfi sur le chapitre 565 du Kitâb de Sîbavayhi*, Arabica, 1958, V, 169). Bu eserlerin şimdilik yalnız isimleri bilinmektedir. Bu mâhiyetteki eserlerden günümüze kadar muhafaza edilmiş bulunanların en eskisi Abû Hâtîm al-Sicistânî (ölm. 255=868)'ye âit *K. Tafsir garîb mâ fi Kitâb Sîbavayhi min abniya* adlı bir risâledir (Süleymaniye kütüp., Şehid Ali Paşa kısmı, nr. 2358, 1b—25b, bk. N. M. Çetin, *agn. esr.*, 162 v.dd.). *al-Kitâb*'i,

bütün gramer münâkaşalarının temeli yaparak, bu esere istinâden Basra mektebinin an'anesini kuran al-Mubarrad olmuştur (bk. H. Fleisch, *agn. esr.*). Onun *al-Kitâb* hakkında en az 7 eseri var idi: *K. al-Mudhal ilâ Sîbavayhi*, *K. Ma'nâ Kitâb Sîbavayhi*, *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi*, *K. masâ'il al-galaî*, *K. al-Radd alâ Kitâb Sîbavayhi*, *K. al-Ziyâdat al-muntazî'a min Kitâb Sîbavayhi*, *K. Fakr Kitâb Sîbavayhi* (*al-Fihrist*, s. 59; *İnbâh*, III, 251 v.d.; *İrşâd*, XIX, 121 v.d.; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *agn. esr.*). al-Mubarrad'ın bu eserlerinden yalnız biri, *K. al-Ziyâdat al-muntazî'a min Sîbavayhi*, bu gün mevcuttur (Sîbavayhi'nin izah etmediği bazı meseleleri yine onun görüşüne uygun olarak açıklayan bu eserin bir nüshası Konya Yusuf Ağa kütüphanesinde, nr. 4941/4942'dedir, bk. Ahmed Ateş, *Konya kütüphanelerinde bulunan bazı mühim eserler*, Belleten, 1952, XVI, 59 v.d., nr. 14). al-Mubarrad'ın zikredilen faâliyetinden sonra hierî IV. asırda gramer çalışmaları *al-Kitâb* üzerine bilhassa teksif edilmiştir (bk. H. Fleisch, *agn. esr.*, s. 11). Bu arada Abû İshâk al-Zaccâc (ölm. 311=923)'ın *Şarh abyât Sîbavayhi* (*İrşâd*, I, 151; *İnbâh*, I, 165, *Kaşf*, II, 1428), 'Alî b. Sulaymân al-Ahfaş al-Aşgar (ölm. 315=927)'in *Şarh Kitâb Sîbavayhi* (*İrşâd*, XIII, 248; *Kaşf*, II, 1427), İbn al-Sarrâc (ölm. 316=928)'in *Şarh Kitâb Sîbavayhi* (*İnbâh*, III, 149; *Kaşf*, II, 1427; G. Troupeau, *agn. esr.*, s. 169) adlı eserleri var idi. İbn al-Sarrâc nahvi felsefî bir görüş ile ele almış, tamâmiyle *al-Kitâb*'dan çıkardığı malzemeyi mantıkçaların tasnifine göre tertip ederek (*İnbâh*, III, 149), te'lif ettiği *al-Uşûl*'ü ile al-Mubarrad'ın an'aneleştirdiği kıyas usûlüne daha kat'î bir istikamet vermiştir. Abû Bakr Mabramân (ölm. 326=938) *al-Kitâb*'i yarısına kadar şerhetmiştir. onun bir de *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi* adlı eseri vardır (*İnbâh*, III, 190; *İrşâd*, XVIII, 257; *Kaşf*, II, 1428; G. Troupeau, s. 169). Bu asrın dilcilerinden Abû 'l-Abbâs İbn Vallâd (ölm. 332=943/944) *K. al-Intişâr li-Sîbavayhi min al-Mubarrad* (*İnbâh*, I, 99), Abû Ca'far al-Nahhâs (ölm. 338=950) *Şarh* (veya *Tafsîr*) *şavâhid* (veya *abyât*) *Kitâb Sîbavayhi* (*İrşâd*, IV, 228; *İnbâh*, I, 101, 103; *Kaşf*, II, 1427; Topkapı sarayı müzesi kütüp., Ahmed III. kısmı, nr. 2635), İbn Durustavayhi (ölm. 347=958) *K. al-Nuşra li-Sîbavayhi 'alâ camâ'at al-nahviyîn* (*İnbâh*, III, 113) adlı eserler yazmışlardır. Endülüs'te lisâniyat çalışmalarının kurucusu sayılan Abû 'Alî al-Kâlî de *al-Kitâb*'i şerh ve tefsir etmiştir (*Tabakât*, s. 132; *İnbâh*, I, 205). Gene bu asır âlimlerinden Abû Sa'îd al-Sirâfî (ölm. 368=978) ile yukarıda işaret edilen ve

al-Mubarrad ve İbn al-Sarrâc tarafından geliştirilen kıyas usulü son şeklini almış, gramer meselelerinin izahında arapçanın mutlak mantikî nizâmı gösterilmeğe çalışılmıştır (Fleisch, *ayn. esr.*, s. 11). al-Sirâfî'nin *al-Kitâb*'a dâir üç eseri vardır: *K. al-mudhal ilâ Kitâb Sîbavayhi*, *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi* ve *Şarh Kitâb Sîbavayhi* (*Tabakât*, s. 77, 129; *İrşâd*, VIII, 147, 149, 150, 153, 158, 181; *Nuzha*, s. 212; *İnbâh*, III, 353; *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 160). al-Sirâfî'nin şerhi *al-Kitâb*'ın Bulak tab'ının hâşiyesinde ihtisâren negredilmiştir. Ayrıca H. Derenbourg eserin neşrinde bu şerhten istifade etmiş, G. Jahn tercümesinin notlarında bazı parçalarını, tercümeleri ile beraber, neşretmiştir. al-Sirâfî'nin şerhi daha sonraki gramer çalışmalarının belli-başlı kaynaklarından olmuştur. Nitekim G. Troupeau, eserin bir bâbı üzerinde yaptığı değerli bir çalışması ile (*ayn. esr.*), İbn Ya'îş'in *Şarh al-Mufaşşal*'ında ve al-Astarâbâdî'nin *Şarh Şâfiyat İbn al-Hâcib*'inde bundan geniş ölçüde istifade edildiğini göstermiştir. al-Sirâfî'den sonra *al-Kitâb*'a dâir eser verenler arasında şunlar vardır: al-Zubaydî (ölm. 379=989, eseri: *K. Abniya K. Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XVIII, 180; *Kaşf*, II, 1428; ayrıca *Sîbavayhi*'nin eserinde bulunmayan bazı meseleleri toplamak üzere *al-İstidrâk*'ini yazmıştır, nşr. Guidi, Roma, 1890), Ahmed b. Abân al-Andalusî (ölm. 382=992, bk. *Kaşf*, II, 1428), al-Rummânî (ölm. 384=994, eserleri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, *K. al-Hilâf bayna Sîbavayhi va 'l-Mubarrad*, *K. Nukat Sîbavayhi*, *K. Ağraz Sîbavayhi*, *al-Masâ'il va 'l-cavâb min Kitâb Sîbavayhi*, *Tahzib abvâb Kitâb Sîbavayhi*, *al-Mabsû't fî Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, II, 295; *GAL*, *Suppl.*, I, 175; G. Troupeau, *ayn. esr.*, s. 196), Yûsuf b. al-Hasan al-Sirâfî (ölm. 385=995, *Şarh K. Sîbavayhi*, *Şarh abyât Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XX, 60; *Vafayât*, VI, 70; *Kaşf*, II, 1427), Abû Muhammed al-Kaşrî (eseri: *al-İntişâr li-Sîbavayhi 'ala 'l-Mubarrad*, bk. *İrşâd*, XII, 59; *Buğya*, s. 320), Abû Naşr Hârûn b. Mûsâ al-Kurtubî (ölm. 401=1011, eseri: *Şarh 'uyûn Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, III, 362; *GAL*, I, 102), Abû İshâk al-Saffâr (eseri: *K. al-Mudhal ilâ Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, VI, 69; *Buğya*, s. 191), Abû 'l-Hasan al-Rabâ'î (ölm. 420=1029, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *Nuzha*, s. 233; *İrşâd*, XIV, 29), Abû 'Abdallâh al-İskâfî (ölm. 421=1030, eseri: *Şarh şavâhid veya Abyât Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XVIII, 215; *Kaşf*, II, 1428), Abû 'l-'Alâ' al-Ma'arrî (ölm. 449=1057, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, III, 160; *İnbâh*, I, 66; *Kaşf*, II, 1428), al-'Alâm al-Santamarî (ölm. 476=1083, eseri: *al-Kitâb*'ın şevâhidî şerhine dâir *Tahşîl 'ayn al-zahab*'an

ma'din cavhar al-adab fî 'ilm mucâzât al-'arab; *al-Kitâb*'ın Bulak tab'ında, metin ile beraber, negredilmiştir, *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 160, 542), İbn al-Bâzîşî (ölm. 528, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *Kaşf*, *ayn. yer.*), al-Zamahşarî (ölm. 538=1144, eserleri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, *Şarh şavâhid Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XIX, 134; *Kaşf*, II, 1427; *GAL*, *Suppl.*, I, 160), İbn Abi 'l-Ruqab al-Andalusî (ölm. 544=1149), eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İrşâd*, XIX, 55), Abû 'l-Hasan 'Alî b. Muhammed al-İsbîlî (ölm. 609=1212, eseri: *Tan-kîh al-albâb fî şarh gavâmi' al-Kitâb*, bk. *Kaşf*, II, 1427), Takî al-Dîn al-Dakîkî al-Misrî (ölm. 613=1216, eseri: *Lubâb al-albâb fî şarh al-Kitâb*, bk. *İrşâd*, XI, 245 v.d.), Abû 'l-Bakâ' al-'Ukbarî (ölm. 616=1219, eserleri: *Şarh abyât Kitâb Sîbavayhi*, *Lubâb al-Kitâb*, bk. *Kaşf*, II, 1428), al-Batalyûsî al-Saffâr (ölm. 630=1232, *Şarh Kitâb Sîbavayhi* adlı eseri için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 160), Abû 'Alî 'Omar b. Muhammed al-Andalusî (ölm. 645, eseri: *Şarh Kitâb Sîbavayhi*, bk. *İnbâh*, II, 333; *Kaşf*, II, 1428), İbn Hâcib (ölm. 646=1248) Abû 'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed al-İsbîlî (ölm. 651=1253), Abû Bakr b. Yahyâ al-Malakî (ölm. 657=1259), Muhammed b. 'Alî al-Salaybînî (ölm. 660=1262), İbn Şânî al-İsbîlî (ölm. 680=1281, bu sonuncuların eserleri için bk. *Kaşf*, II, 1427 v.d.), 'Afîf al-Dîn Rabî' b. Muhammed al-İsbîlî (ölm. 682=1283, *Şarh abyât Sîbavayhi va 'l-Mufaşşal* adlı eseri için bk. *GAL*, *Suppl.*, I, 160), İbn Rabî' al-'Osmânî al-İsbîlî (ölm. 688), Ahmed b. İbrâhîm al-Girnâî (ölm. 708), Muhammed b. 'Alî al-Malakî (ölm. 703, bu sonuncular için bk. *Kaşf*, *ayn. yer.*) v.b. *al-Kitâb*'ın müellifi meçhûl bir şerhi Amasya Bayezid umûmî kütüp., nr. 622'de bulunmaktadı (628 h.'de istinsâh edilmiş olan bu şerh için bk. Ahmed Ateş, *Anadolu kütüphanelerinden mühim yazma eserler* (Amasya), *Tarih vesikaları*, yeni seri, I/1 1955 ağustos, nr. 4).

Böylece arapçanın nahvine dâir çalışmaların devamlı ve semereli bir akışının ana kaynağını teşkil eden bu eser arapçanın ve islâmiyetin hâkim olduğu yerlerde, asırlarca değerini muhafaza etmiştir. Şarkta yerini yeni ve muhtasar eserlerin almağa başlamasından sonra bile, Magrib'de, bilhassa Fas'ta, çok yakın zamanlara kadar okutulmakta devam ettiği anlaşılmaktadır (Krenkow, *El*, mad. SİBAWAYHİ). Eserin yukarıda da işaret edildiği gibi, mevzuu, küçük, müteferrik meseleler hâlinde kısa bölümlere ayırmasındaki tasnif iptidâîliğinin, bilhassa tenkid edilen misâller ve şevâhid ile fazla tafsilâtli ve yorucu bir üslûp ile yazılmış olmasının sebeplerini müellifinin bu ilmin ku-

ruluş devrinde bulunması ve zamanında henüz kararlı bir gramer dil ve üslûbunun teşekkül etmemiş olması yüzünden, bir takım yeni meseleleri anlatma ve açıklamada bizzat kendisinin güçlükler ile karşılaşmasında aramak lazımdır. Bu arada eserin şevâhid olarak ihtivâ ettiği beyitler bakımından taşıdığı ehemmiyete ve misâl olarak verdiği kelimelerin lûgat itibâriyle öteden beri dikkati çeken değerine (msl. bk. *Tabakât*, s. 73; *İnbâh*, II, 358, al-Zaccâc'ın sözleri) işaret etmek gerekir. Nitekim lugate dâir eski ve mühim eserlerde *al-Kitâb*'dan bu bakımdan da daimâ istifade edilmiştir.

al-Kitâb üç defa negredilmiştir: Kalküte, 1887 tab'ından sonra, Hartwig Derenbourg tarafından tenkidli neşri verilmiştir (Paris, 1881—1889, 2 cild). al-Santamarî'nin eserde misâl olarak geçen beyitlerin şerhi olan *Tahşîl 'ayn al-zahab*... 'i ile birlikte ve kenarında al-Sirâfî'nin şerhinden bazı parçalar ile yapılmış olan diğer tab'ı (Bulak, 1316) bunların en doğrusu kabul edilir. Eser ayrıca G. Jahn tarafından almancaya tercüme edilmiştir (Berlin, 1895—1900).

Sîbavayhi lekabı ile anılmış başka şahıslar da vardır: Muhammed b. Mûsâ b. 'Abd al-'Azîz al-Misrî (ölm. 358 h., bk. *Buğya*, s. 108); Abû Naşr Muhammed b. 'Abd al-'Azîz b. Muhammed al-İsbahânî al-Nahvî (bk. *Buğya*, s. 67; *İnbâh*, III, 169), Sîbavayhi 'l-Sincârî (ölm. 606 h. 'ya doğru, bk. *İnbâh*, II, 71), 'Alî b. 'Abdallâh b. İbrâhîm al-Kûfî al-Mağribî (bk. *Buğya*, s. 329) bunlardandır. Her hâlde bunlar, nahivdeki bilgileri ile kazandıkları takdir ve şöhretin neticesi olarak, meşhur Sîbavayhi'ye benzetilme sûretiyle, bu lekabı almışlardır.

Bibliyografya: Abû 'l-Tayyib al-Lugavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1375 (= 1955), s. 65; al-Sirâfî, *Aḥbâr al-naḥvîyîn al-baḥrîyîn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut, 1936, s. 48; al-Azhârî, *Tahzib al-lûga* (nşr. K. V. Zetterstéen), MO, 1920, XIV, 18; İbn al-Nadîm, *K. al-Fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig, 1874, s. 51; v.d. al-Zubaydî, *Tabakât al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1373, s. 38—45; *al-Muhtâr min Muktabas al-Marzubânî*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1215, var. 129a—136b; Abû 'l-Maḥāsîn Yûsuf b. Ahmed al-Yağmurî, *Nâr al-kabas al-muhtasar min al-Muktabas* (nşr. R. Sellheim), Beyrut, 1964, s. 95—97; al-Haṭîb al-Bağdâdî, *Târîḥ Bağdâd* (Kahire, 1949, v.d.), XII, 195—199; Kamâl al-Dîn İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ* (nşr. İbrâhîm al-Samarrâ'î), Bağdad, 1955, s. 38—42; ayn. ml., *K. al-İnsâf fî ma-*

sa'il al-hilâf (nşr. G. Weil), Leiden, 1913, s. 292 v.d.; Yâkût, *İrşâd al-arîb* (nşr. Farîd Rifa'î), Kahire, 1936, XVI, 114—127; al-Kiftî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1369—1374, II, 346—360; İbn Hallikân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Muḥ-yî 'l-Dîn 'Abd al-Hamîd), Kahire, 1367, III, 133 v.d., nr. 477; al-Suyûtî, *Buğyat al-vu'ât* (Kahire, 1326), s. 366 v.d.; ayn. ml., *al-Muzhir* (nşr. M. A. Cād al-Mavlâ, M. Abû 'l-Fazl İbrâhîm, 'A. M. al-Buḥārî), Kahire, ts., II, 405, 426, 454, 461 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-zunûn* (İstanbul, 1941—1943), II, 1426 v.dd.; İbn 'Imâd, *Şazarât al-zahab* (Kahire, 1350/1351), I, 252—255; Sarkis, *Mu'cam al-maḥbû'ât al-'arabîya* (Kahire 1347—1349), s. 1070, 975; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 42—45; Ḥayr al-Dîn al-Ziriklî, *al-'Alâm* (Kahire, 1373—1378), V, 252; 'Omar Rîzâ' Kaḥḥûla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Şam, 1376 v.dd.), VIII, 10; Brockelmann, *GAL*, I, 101; *Suppl.*, I, 169; Johan Fück, *'Arabîya, Recherches sur l'histoire de la langue et du style arabe* (frns. trc. C. Denizeau), Paris, 1955, bk. fihrist.

(NİHAD M. ÇETİN.)

SİBİR VE İBİR. SİBİR VA İBİR, Moğullar devrinde Sibirya (Sibir)'ya verilen isim; Şihâb al-Dîn al-'Omârî (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 141)'de bu şekilde geçer, metin için bk. W. Tiesenhansen, *Sbornik materiyalov, otnosyashchysya k istorii Zolotoy Ordi*, s. 217 yukarıda; aynı kaynakta *Bilâd Sibir* yahut *al-Sibir* (*ayn. esr.*, str. 6 ve s. 221, aşağıda); çok defa *İbir-Sibir*; meselâ Raşîd al-Dîn, *Câmî' al-tavâriḥ* (nşr. Berezin, *Trudi Vost. Otd. Arheolog. Obşç.*, VII, 168; burada *İbir Sibir* Kırkız kavmi ve Angara nehri münasebeti ile anılmıştır) ve Çin. Yüan-şi (*İ-bi-rh Si-bi-rh*, Bretschneider, *Med. researches v.s.*, II, 88'de zikredilmiştir; krş. kezâ *ayn. esr.*, s. 37)'de. XV. asır başında, Johann Schiltberger'de bu kelimeyi duymuş ve bunu *Bissibur* yahut *İbissibur* şeklinde kaydetmiştir (Schiltberger, *Reise in den Orient*, Münich, 1814, s. 73 v.dd., 99. Quatremère tarafından zikredilmiştir). Quatremère bu metinler'n tamamını vermiş, burada aynı tâbiri kullanmış (*Histoire des Mongol de la Perse par Raschid-eldin*, s. 413 v.dd.) ve bu tâbir de, şüphesiz yanlış olarak, Abar (Avarlar) ve Sabir (Mas'ûdî, *Tanbih*, nşr. de Goeje, s. 83, 16: Sabir; Hazarlar kendilerine böyle derlermiş) kavimlerinin eski adının bir hâtırasını görmüştür.

(W. BARTHOLD.)

SİBT. [Bk. İBNOLCEVZİ.]

SİCCİL. **SİCCİL**, *Kur'an*'da, XI, 84; XV, 74; CV, 4'te bulunan ve mâhiyeti iyi bilinmeyen bir kelime olup, farsça سنگ (,taş") ile کيل (,kil")'den müştaktır ve pişirilmiş veya kurutulmuş kil parçalarına benzeyen taş mânasına gelir; bu mâna *Kur'an*, LI, 33—34 (,onların üzerlerine, Allahın indinde damgalanmış balçıktan taşlar göndermek için") âyetleri ile te'yit ve takviye edilmektedir. Tefsirler taşların cehennem ateşinde pişirilmiş olduğunu ilâve eder ve „Allahın indinde“ (*Kur'an*, XI, 84 ve LI, 34) tâbiri, onlara göre, taşların üzerinde, kimselere tahsis edilmiş ise, onların adları yazılmıştır mânasına gelmektedir.

Siccil'in umûmiyetle kabul edilmemiş olan başka tefsirleri de vardır: Yazılmış ve önceden kararlaştırılmış (açık bir şekilde *sicill* [b. bk.] ile benzerlikten dolayı verilen bir iştikak), cehennem veya en alçak gök (kelime bu takdirde *siccîn* [b. bk.]'in başka bir şekli sayılmaktadır). Bu kelimenin *s-c-l* kökünden müştak sıfatlar ile de alakası olduğu ileri sürülmüştür.

Bibliyografiya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), XII, 57; al-Suyûtî, *K. al-İtkân* (Kahire, 1318), I, 139; A. Sidd'qi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klass. Arabisch* (Göttingen, 1919), s. 73; J. Horowitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 11. — *Kur'an*, CV'te bu taşların sâri bir çiçek hastalığını temsil ettiğine dair faraziye için bk. Caetani, *Annali dell' Islâm*, I, s. 147 ve Fernandez y Gonzalez, *La aparición de la viruela en Arabia* (*Revista de ciencias históricas*, 1887, V, 201—216.) (V. VACCA)

SİCCİN. **SİCCİN**, *Kur'an* (LXXXIII, 7 ve 8: Elbette fâcirlerin kitabı *siccîn*'dedir. *Siccîn*'in ne olduğunu sana ne anlatıyor? Bu yazılı bir kitaptır) 'da geçen, mâhiyeti iyi bilinmeyen kelimelerden biri. Bu kelime müfessirler tarafından kötü insanların amellerinin yazılı bulunduğu bir kitabın saklı olduğu bir yer ve bir de bizzat bu kitabın kendisi olarak tefsir edilmiştir. Burası cehennemde bir vâdi olup, İblis'in zincir ile bağlı bulunduğu yedinci ve en alçak kat; yer altında bir kaya veya yedinci kat yer yüzü; içinde kötü insanların ruhlarının bulunduğu İblis'in altında bulunan bir yer; kötülerin, cinlerin ve insanların yahut şeytan ve kâfirlerin yaptıklarının kaydını ihtivâ eden bir defter telakkî edilmektedir. Harf-i tarisiz olarak *siccîn* cehennem ateşi mânasına gelen bir has isimdir. Mesakkatlı, şiddetli, sert, devamlı, ebedî bir şey mânasında olmak üzere de kullanılır (bu tefsirler bu kelimenin yanlışlık ile *s-c-l* kökü-

ne bağlanan *siccil* [b. bk.]'e benzerliğinin tesiri ile ileri sürülmüştür).

al-İtkân bu kelimeyi arapça olmayan kelimeler arasında sayarsa da, bunun için kabûle şayan hiç bir iştikak vermemektedir ve Dvorák bunu yabancı kelimeler arasına almamıştır; diğer taraftan lugatçiler bunu *sicn* („hapis-hane“) 'in bir müterâdifi olarak gösterirler ve şüphesiz bu son kelime *siccîn*'i kötü insanların yaptıklarının yazılı olduğu kitaptan ziyâde, kitabın saklı olduğu yer şeklinde anlayan müfessirlerin en çok yaygın olan tefsirleri üzerinde müessir olmuştur. *Kur'an* metni iki tefsire müsâittir ve avrupalı mütercimlerin çoğu son tefsiri kabûl etmişlerdir.

Bibliyografiya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), XXX, 60; al-Suyûtî, *Kitâb al-İtkân* (Kahire, 1318), I, 139; Marracci, *Refutatio Alcorani* (1698), s. 787. (V. VACCA)

SİCİL. *Kur'an* (XX, 104: *sicill*'in kitapların katlanması gibi gökleri katlayacağımız günde...) 'da geçen ve ne olduğu iyi bilinmeyen kelimelerden biri. σύγγραμμα vâsıtası ile, *sigillum*'dan müştak olan bu kelime arapçada yazılı olarak tesbit edilen mukavele kayıtları, bir kâzî'nin vermiş olduğu hükümlerin yazıldığı defterler ve umûmiyetle, bir yazı tomarı yâni üzerine yazı yazılacak yahut yazılmış olan kâğıt yaprakları mânasında kullanılır. Lugatçiler ve *Kur'an* tefsircileri bu kelimenin yabancı menşeli olduğunu kabûl ederek, bunu ya habesçe, ya da farsça sayarlar; esâsen bunlar yabancı menşeli kelimeleri bu iki dilden birine veya her ikisine bağlarlar; onlar *Kur'an*'daki ibârenin gelişine bakarak da, bunun mânasını istidlâl etmeği denemişler ve bunu insanların amellerinin kayıtlarının içinde bulunduğu kitapları katlayan bir meleşin veya Peygamberin bir kâtibinin adı saymışlardır; habes dilinde bunun umûmiyetle „insan“ mânasına geldiği de ileri sürülür. al-Tabarî bir kâtip veya böyle bir meleşin hiç bir yerde zikredilmiş olmadığını, hâlbuki yazılı vesika mânasında *sicill*'in arapçada çok iyi bilindiğini kaydeder. al-Tabarî'ye göre, ondan sonra gelen *li'l-kutub* kelimesi „ala'l-kutub yerinde kullanılmıştır.

Bibliyografiya: Lane, *Lexicon*; al-Tabarî, *Tafsir* (Kahire, 1328), I, tab. XVII, 78; al-Suyûtî, *Kitâb al-İtkân* (Kahire, 1318), I, tab. I, 139; Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, bak. mad. SİGILLUM; Fränkel, *De vocabulîs in ant. carm. arab. et in Carano peregrinis* (Leyde, 1880), s. 17. (V. VACCA)

SİCİLMĀSA. [Bk. SİCİLMĀSE.]

SİCİLMĀSE. **SİCİLMĀSA** (Sacal- ve -mâsa şeklinde de yazılabilir), önceleri Tâfilâlat 'ın baş-sehri iken, bugün harâbe hâlinde bulunan eski bir Fas şehridir. Fas'ın takriben 315 km. cenûb-i şarkisinde, Büyük Sahrâ'nın kenarında, Vâdî Ziz'in sol kıyısında, 31° 8' arzında ve 4° 11' tûlündedir.

Sicilmâsa belki de eski çağda te'sis olunmuştur. Şehrin, ordusunun hasta ve sakatlarını burada iskân etmek gayesi ile, İskender (= Zu'l-Karnayn) tarafından kurulmuş olduğuna dair Leo Africanus'un kaydettiği mahallî rivâyeti kabûle, hiç şüphesiz, sebep yoktur. Bununla berâber aynı müellif bize başka ve şehrin kuruluşunu, Mavritanya'dan itibaren bütün Numidya'yı zaptedip, Atlas okyanusu sâhilindeki Sûs bölgesinin Mâssa adlı bir mevkiine kadar ilerleyen bir Roma generaline atfeden diğer bir rivâyeti de intikal ettirmiştir. Bu general, gûyâ o zamanlarda zaferinin mührünü teşkil ettiği cihet ile bu şekilde adlandırıldığı *Sigillum mese* [= Massae] şehrini kurmuş imiş. Bu efsânede romalıların Suetonius Paulinus ve Geta Hasidius kumandasında (41 yılında), Fas bölgesi Atlaslarının cenûbuna yaptıkları seferlere uzaktan bir telmih bulunmaktadır.

Ne olursa olsun, eğer şehir daha eski çağlarda mevcut olmuş olsa bile, o müslümanların buraya varışları sırasında tamâmiyle tahrip edilmiş olmalıdır; zîra al-Bakrî, Sicilmâsa'nın 140 (757/758) yılında te'sis olduğunu ve mütemâdi gelişme ve genişlemesinin civârındaki Tudğa ve Zîz şehirlerinin çökmelerini intae ettiğini bildirmektedir. Şehir, râfîzî Şufriya mezhebini kabûl ederek, Kayravân'daki arap vâlilerinin itâatından çıkan âsi Miknâsa Berberîleri tarafından kurulmuştur.

155 (771/772) yılından itibaren, şehir ve ona tâbi olan arâzi Miknâsa'lı berberî hânedanı Banî Midrâr'ın hâkimiyetine girmiştir; şehir en parlak devrini sünîliğe avdet edip, *Amîr al-mu'minîn* unvanını alan ve kendi adına sikke darp ettiren (bk. H. Lavoix, *Cat. d. monn. mus. de la Bibl. Nat.*, 1891, s. 401 v. d.) al-Şakîr li'llâh lekâplı Muhammed b. al-Fath b. Maymûn b. Midrâr devrinde idrâk etmiştir. Bu zât 347 (958/959) 'de Ubaydî kumandanı Cavar'ın şehri muhâsara ve zaptı sırasında esir düşmüştür. Bunu tâkip eden devrede Banî Midrâr hânedanının diğer âzası şehrin hâkimiyetini tekrar ele geçirdi; fakat 366 (976/977) 'da, bu hânedan Zanâta berberîlerinin başında olduğu hâlde, Kurtuba Emevî hükümdarları nâmına savaştan Hazrûn b. Falfal al-Magrâvî tarafından kesin olarak iktidardan düşürüldü.

Hazrûn ve halefleri önceleri sâdece Kurtuba Emevîlerinin Sicilmâsa vâlileri idiler; bunların sukutu sırasında, bağımsızlıklarını ilân ederek, Banî Hazrûn hânedanını kurdular. Bununla berâber şehir ahâlisi, bunların zulümleri ve vicdansızca hareketleri yüzünden, Murâbiîn hareketini meydana getiren 'Abd Allâh b. Yâsîn'i kendilerine yardıma çağırarak zorunda kaldı; 'Abd Allâh b. Yâsîn 445 (1053/1054) veya 447 (1055/1056) 'de Sicilmâsa şehrini işgal ederek, eline geçirdiği bütün Magrâvîleri öldürttü.

Bu Sicilmâsa bağımsızlığının sonu demek idi; bu tarihten itibaren şehir ve ona bağlı olan arâzi, hiç olmaz ise nazarı olarak, Fas devletine tâbi oldu; fakat çöl kenarındaki sapa durumu yüzünden, bu şehir dâimâ ya bağımsızlıklarını elde etmek isteyen mahallî vâlilerin, ya civardaki sükûnetsiz arap kabilelerinin, yahut da merkezî idârenin bitmez-tükenmez taleplerinden bıkararak, her zaman devletin düşmanları olan Tlemsen hükümdarlarını veya hüküm süren hânedan mensuplarının taht müddeilerini desteklemeğe hazır bulunan şehir ahâlisinin çıkardığı isyanların ve ayaklanmaların ocağı olarak kaldı. 541 (1146/1147) yılında, al-Murâbiîn hânedanının inkırazından sonra, Sicilmâsa ahâlisi hemen bu sırada Sûs ve Dar'a'nın isyanına sebep olmuş olan tahrikci Muhammed b. Hüd al-Hâdî'nin tarafını tuttu; fakat bu şahıs al-Muvahhidin'in reisi Abû Hafş tarafından imha edilircesine bozguna uğratıldı ve Abû Hafş şehre hâkim oldu. 640 (1242/1243) yılında Sicilmâsa'nın Muvahhidin sülâlesine mensup vâlisi 'Abd Allâh b. Zakariyâ al-Hazracî şehri hemen bu sırada Tlemsen şehrini ele geçirmiş bulunan Hafşî hükümdarı Abû Zakariyâ'ya teslim etti; fakat Muvahhidin sultanı 'Alî al-Sa'îd şehri geri aldı.

653 (1255/1256) yılında Marînî hükümdarı Abû Yahyâ b. 'Abd al-Hakk Sicilmâsa'yi işgal etti. Bununla berâber 655 (1257/1258) 'ten sonra halkın bir kısmı Tlemsen 'Abd al-Vâdî'lerinden Yağmurâsan'den şehri idâresine almasını ricâ etti; fakat Abû Yahyâ, daha önce davranarak, şehri işgal etti. Yağmurâsan burayı boğu-boşuna kuşatmış olmakla yetinmek zorunda kaldı. 657 (1258/1259) yılında, Marînî vâlisi al-Kiştirânî burada bağımsızlığını ilân etti ise de, halk ona karşı ayaklanarak, Muvahhidleri dâvet etti. 660 (1261/1262) yılında Marînî birlikleri Sicilmâsa'yi beyhûde yere kuşattılar. Sonraları, Munabbât adlı arap kabilesinin tazyiki ile, şehir ahâlisi Yağmurâsan'ın yüksek hâkimiyetini kabûle mecbur oldu. Fakat Marînî sultanı Ya'kûb b. 'Abd al-Hakk bütün Magrîb'i itâat altına aldıktan sonra

Sicilmāsa'ye taarruz etti. Onun kuşatması esnasında, Fas'ta ilk defa olarak, topçu kullanılmıştır; şehir 673 saferinde (agustos/eylül 1274) zaptedildi. 'Abd al-Vādî'lerden olan vâliler, şehrin askeri birlikleri ve Munabbât reisleri kılıktan geçirilerek, halk köle hâline getirildi.

Sicilmāsa'nın inkırazı bu hâdise ile başladı. Bununla beraber adına Fas'ın iç savaşları tarihinde arada sırada tesadüf olunmaktadır; şehir civarındaki arap kabîlelerinin, bilhassa Ahlâf kabîlesinin tazyığı altında, çok ızdırap çekmiş benziyor. Sicilmāsa'yi 752 (1351/1352) yılında ziyaret eden İbn Battûta burasının en güzel şehirler arasında bulunduğunu söylemektedir. Fakat XVI. asrın ilk yarısında, 6 ayını bu civarda geçirmiş olan Leo Africanus, şehrin, hâkimini öldüren ahâlinin bir isyanı yüzünden, tamâmiyle tahrip edildiğini ve ahâlinin köylere veya kalelere (kşûr) çekilerek, kısmen bağımsız, kısmen de araplara haraç vererek, yaşadıkları haberini vermektedir. Bu sebep ile, Sicilmāsa'yi ekseriyetle „Sicilmāsa bölgesi“ veya „Tâfilâlat“ mânasında kullanan yeni Fas tarihçilerinin ifâdelerini kabûl etmek doğru olmaz. Tarihte Sicilmāsa adını, son olarak, XVII. asrın ilk yarısında bu şehir şurafâ'sının, Sa'dî şeriflerinin inkıraz sebebi ile, bağımsızlarını elde edip, şimdiki 'Alavî yâni Filâla hânedanını [krş madd. FILÂLA, ŞORFÂ] te'sis etmeleri münaşebetiyle duyulmaktadır.

Arap coğrafyacıları bize orta çağ Sicilmāsa'sinden parlak bir tasvir intikal ettirmişlerdir. Çok iyi sulanmış ve bu sebeple münbit bir ovanın ortasında bulunan Sicilmāsa, şehirden 4 fersahtan daha fazla bir mesâfede, Ziz vâdisi boyunca uzanan bahçeler ve meyvelikler ile çevrilmiş idi. Burada halkın başlıca gıdasını teşkil eden üzüm ve hurmanın en kıymetli çeşitleri büyük ölçüde istihsal olunmakta idi; hububat da burada gayet güzel yetişiyordu; ekmek zahmetine katlanmadan, ardı ardına 3 yıl mahsulü idrâk etmek mümkün idi. Civarı bundan başka pamuk, kimyon, berri kimyon ve kına istihsal olularak, bütün Magrib'e ihrac ediliyordu. Arap müellifleri, bu şehrin husûsiyetleri ve acâypilikleri olarak, burada sinek bulunmadığını, ahâlinin köpekleri ve bir nevi büyük kertenkeleyi (hırzavın) yediklerini ve halkın ekserisinin gözlerinin hasta olduğunu belirtmektedirler. Kayda değer yegâne sanayi, şehir kadınlarının pek mükemmel bir şekilde örmesini bildikleri çok ince yünden yapılmış fevkalâde kumaşların imâli idi. Çok nüfuslu ve yaygın olan şehir müsta'kem kısımlardan, her birisi bir bahçe ortasında bulunan muhteşem binâlardan ve evlerden müteşekkil idi.

Büyük Sahra'nın kapısında bulunması Sicilmāsa'yi zenciler ülkesine, bilhassa Gâna'ya giden veya oradan dönen kervanlar için fevkalâde bir birleşme merkezi hâline getirmiş idi. İhrac maddelerinin en mühimmini hurma teşkil ediyordu; Sudan'dan ise, buraya köle, altın tozu, fil dişi, abanoz ve deri gelmekte idi. Şehir ahâlisi şehir içindeki kârlı ticâret ile iktifa etmezdi; bunlar bizzat Sudan'a giderler ve seyahatlarında büyük cesâret ve soğukkanlılık gösterirlerdi. Sicilmāsa'den bir çok yol şimâlî Afrika'nın büyük merkezlerine, Dar'a, Ağmât, Varîka, Fas, Tâbahrit (Nadrûma bölgesinin limanı), Ueda, Tlemsen'e ve hattâ çöl içinden, Kahire ve Bahnâsa'ye kadar gitmekte idi. Sicilmāsa, Fas şehri ile birlikte, Faslı Mekke hacılarının büyük toplanma merkezleri olan iki yerden birini teşkil etmekte olup, amîr rikâb al-hacc ekseriya bu şehir ahâlisinden biri olurdu. Böylece bunlardan biri Marîni devri başlarında, bir kaç defa bu emîrlik ile, Hicaz'a gitmek fırsatını bulmuş ve orada, Yanbû' al-Nahîl'de, Hasanî'lerden Sayyid al-Hasan b. Kâsim ile tanışarak, bereketi ile, şehir hurmalarının olgunlaştırılması için, kendisinden Sicilmāsa'ye kadar gelmesini ricâ etmiş idi. Şerif bunu kabûl ederek, 664 (1265/1266)'te Sicilmāsa'ye geldi ve Fas'ta 1075 (1664)'ten beri hüküm sürmekte olan Şurafâ' [b. bk.] Sicilmāsiyân hânedanının ceddî oldu.

1828'de René Caillié, sonra 1864'te Rohifs ve 1893—1894'te W. Harris tarafından ziyaret edilen Sicilmāsa harâbelerine bugün yerliler al-mîna 'l-âmrâ („meskûn şehir“) adını vermektedirler; harâbeler Vâdi Ziz'in şark kıyısından takriben 7 km mesâfede bulunmaktadır; burada ancak bir minâre, Ziz üzerinde bir köprü ve her tarafta muazzam kerpiç yığınları görülebilmektedir.

Bibliyografya: al-Bakrî, al-İdrîsî, Abu 'l-Fidâ, al-Dimaşkî, al-Mas'ûdî, İbn Battûta; İbn al-Ahmar, *Ravzat al-nisrin* (nşr. Marçais, Cezayir, 1917); al-Zahîrat al-saniya (nşr. Ben Cheneb); al-Zaynî (nşr. Houdas), al-İfrânî (nşr. Houdas), Ahmed al-Nâsirî, *Kitâb al-İstikşâ* (kısmen tre. için bk. *Archives Maroc.*, X, XXX, XXXI)'nın fihristleri; Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Paris, 1924); Wâsif Şâh, *Ab-régé*, s. 104, Yâkût, *Mu'cam*, bk. mad.; İbn Haldûn, *Ibar* (tre. De Slane), fihrist; Leo Africanus (nşr. Schefer), III, 221, 223, 227—230; Gerhard Rohifs, *Reise durch Marokko* (Bremen, 1868), s. 61; W. B. Harris, *Tafilet* (London, 1895), s. 229, 261—267, 273—275, 283—285. (GEORGE S. COLIN.)

SICILYA. ŞİKİLLİYA, SIKİLLİYA ŞAKİL-LİYA, Ak-deniz'in en büyük adası olup, bu denizin tam ortasına isâbet eden mevki ile, en eski tarihî devirlerden beri, dünya tarihinin hemen bütün büyük hâdiselerinden nasibini almış, Finikeliler, grekler, romalılar ve müslümanların savaş sâhası olmuştur. Adanın en eski adı Σικαρία olmuş olmalıdır (Herodotos, VII, 170). Bu adın, Afrika menşeli oldukları umûmiyetle kabûl edilen, adanın ilk sekencesi Σικαγος'lardan geldiği şüphesizdir. Bunların İlyria menşeli olup, buraya sonradan (takriben m. ö. 1270—1050 yıllarında) muhaceret eden Σικελος'lar tarafından mağlup edilerek, adanın garbine ve cenûbuna çekildikleri, şark kısmını ise, adanın bugünkü adını (Sicilia= Σικελία) medyun bulunduğu bu göçmenlere terk ettikleri rivâyetler cümlesindendir. Oldukça karanlık olan bu tarihî devre içinde, m. ö. II. bin sonlarında, buraya Finikelilerin de gelerek, sâhil bölgelerinde muhtelif ticârî koloniler te'sis ettikleri ve Sikelos'lar ile iyi geçindikleri bilinmektedir. Sicilya tarihi VIII. (m. ö.) asır içinde, grek şehir devletlerinin İon denizinin garp kıyılarına el uzatmağa başlamaları ile, yeni bir devreye girer. Grek müstemlekeçiler, bilhassa Halkis, Megara ve Korinthos şehirlerinden hareket ile, Sicilya'ya varmışlar ve burada önce Naxos (741—731 m. ö.) hemen bunu müteâkip Syrakusai (740—730 m. ö.), Leontinoi ve Katane şehirlerini te'sis etmişlerdir. Yeni muhâcirler muvâcehesinde askeri ve harsî bakımdan çok aşağı seviyede bulunan Sikelos'lar adanın iç taraflarına çekilmiş ve V. (m. ö.) asır içinde, adaya hâkim olmak üzere, yaptıkları bir-iki teşebbüs sonunda, grekler tarafından itâat altına alıninceye kadar, bağımsızlıklarını muhafaza edebilmişlerdir. Greklerin adaya el uzatışları ile Finikelilerin de ticârî müstemlekelerinden bir çoğunu terk ederek, adanın şimâl-i garbisine çekildikleri ve Motye, Solus ve Panormus (Palermo)'da yerleşerek, buralarını greklere karşı şiddet ve başarı ile müdâfaa ettikleri biliniyor. VI. (m. ö.) asır içinde grekler, Finikelilerin elinde bulunan bölgeyi ele geçirmek için, biri Pentathios idâresinde (580 m. ö.), diğeri Doriens kumandasında iki beyhûde teşebbüste bulundular. Bu zamana kadar geçen 1,5—2 asır içinde grek müstemlekeçiliği başarı ile devam etmiş idi. Bu devre zarfında inşâ edilen muazzam mâbedlerin zamanımıza intikal etmiş olan bakiyeleri Sicilya greklerinin kudret ve servet bakımından çok ileri bir durumda bulunduklarının şâhididirler.

Bu arada Finike müstemlekeleri de kardeş büyük şehir Kartaca'nın hukmüne girmiş bu-

lunuyordu. Filvâki Finikeliler, İran hükümdarı Kyros'un emrinde, şarkî Ak-deniz'de grek rakiplerinin imhâsı için harekete geçtiklerinde, Kartacalılar da batı Ak-denizi hâkimiyetleri altına almak zamanının geldiğini düşünmüş olmalıydılar. Bunlar Mazeus kumandasında Sicilya'nın Finikeliler elinde bulunan kısmını itâat altına almışlardı. Hattâ adayı bütünü ile zaptetmek için harekete geçmiş bulunan Doriens'un Kartacalılar tarafından mağlup edildiği de tahmin olunmaktadır. 480 (m. ö.)'de, Kserkes'in seferine muvâzi olarak, Kartacalılar da Sicilya'da taarruza geçtiler. Syrakusai „tiran“ı Gelon ile Akragas (şimdi Girgenti) „tiran“ı Theron birleşerek, Kartacalıların taarruzunu püskürtmeğe muvaffak oldular. Gelon'un halefi ve kardeşi Hieron kudretini sâdece İtalya hâdiselerine müdâhale ederek göstermek ile kalmadı, sarayını büyük bir grek hars merkezi hâline de getirdi. Bu asrın ortalarında Duketios adındaki reislerinin idâresinde Sikeloî isyanı, adaya yalnızca hâkim olmak isteyen Dorların İonlara ve diğer yerli sekeneğe karşı mücâdeleleri ve bu yüzden Atina'nın Sicilya işlerine müdâhalesi Kartaca'nın işine yaradı. Kartacalı Himilkon'un kuvvetleri, kanlı bir mücâdeleden sonra, Selinus, Himera, Akragas, Gela ve Kamarina'yı zaptettiler. Himilkon ancak Syrakusai önünde, ordusunda vebâ salgını baş-gösterince, sulha râzî oldu. Bu sıralarda Syrakusai tiranlığına yükselmiş bulunan Dionysios, 367 (m. ö.) yılındaki ölümüne kadar, 40 yıl süren hâkimiyet devresinde bütün grek dünyasında ün salmış bir kişidir. İdâresinin ilk yıllarında Kartacalılar ile savaşan Dionysios, bütün gayretlerine rağmen, bunları adanın garbindeki üslerinden söküp atamamış, müstahken Motye mevkiini zaptetmesine mukabil, Kartacalıların yeni inşâ ettikleri Lilybation (sonraları Lilybaeum) önünde başarısızlığa uğramıştır. Onun ölümünden sonra halefi genç Dionysios zamanında Kartacalıların yeniden harekete geçtiler. Syrakusai şehrinin mürâcaatı üzerine, ana Korinthos şehrinin gönderdiği yardımcı kuvvetler, Timoleon kumandasında, adada başarılı hareketlerde bulunmuş, Kartacalıları kendi garp bölgelerinde mağlup etmiştir. Timoleon'un 336 (m. ö.)'da ölümünden sonra adada onun ortadan kaldırmış olduğu tiranlık yeniden hortlamış, 317 (m. ö.)'de Syrakusai de iktidara ulaşan Sicilya tarihinin en meşhur sîmâlarından Agathokles devrinde Kartaca'ya karşı mücâdele devam etmiştir. 289 (m. ö.)'da ölen Agathokles kiral unvanını almış ve devrinde grek dünyasının garpteki en büyük hükümdarı olmuş idi. Agathokles'in ölümü Sicilya'yı karıştırdı. Kartacalılar şarkî Sicilya

'ya müdahalede bulundular. Bunun üzerine Pyrrhos yardımı çağrıldı. Tarentum'un mütefiki sıfatı ile Roma'ya karşı savaşında ölü bir noktaya varmış olan Pyrrhos Sicilya işlerine müdahaleyi bir fırsat addetti; 278 (m. ö.) 'de Sicilya'ya geçerek, Lilybaion hâric, adadaki bütün Kartaca şehirlerini zaptetti. Fakat bu durmak-dinlenmek bilmez büyük mâceraperestinin emrinde savaşmak Sicilyalı greklere güç gelmiş idi. Kendisinden yüz çevrildiğini anlayan Pyrrhos İtalya'ya döndü. Bunu tâkip eden devrede Syrakusai hâkimi Hieron ile mücadele eden Messana şehrinin İtalya menşeli Mamertinleri, kendilerine yardım eden Kartacalıların, şehirlerinde yerleşmeleri üzerine, artık bütün İtalya'yı itâat altına almış bulunan romalılardan yardım talep etmiş ve bununla tarihin meşhur Pun harpleri doğmuştur. Savaşın ilk safhasında romalılar sür'atle başarı elde ettiler. Önceleri Kartacalıların işbirliği yapan Syrakusai hâkimi Hieron da romalılar tarafına geçti. Sonuna kadar Roma'ya sâdik kaldı ve bu sebeple, Syrakusai başta olmak üzere, Heloros, Neoton, Akrai, Megara, Leontinoi ve Thauromenion şehirlerini 215 (m. ö.) yılında vuku bulan ölümüne kadar hâkimiyetinde bulundurmasına müsaade olundu. Aegates adaları yanındaki kesin deniz zaferi nihâyet adayı romalıların eline geçirdi. Ada, Hieron'da bırakılan şerh kıyı bölgesi hâric olmak üzere ilk Roma eyaleti oldu.

İkinci Pun savaşında da Hieron romalıların sâdik kaldı. Ancak halefi olan torunu Hieronymus siyâsi bazı oyunlar ile Kartacalıların tarafına geçti. Bu zâtın öldürülmesinden sonra, Syrakusai cumhûriyeti Kartacalıların teşvik ve tahriki ile, Roma'ya harp ilân etti. Roma kumandanı Marcellus'un Syrakusai'ye ilk taarruzu, Archimedes'in üstün mühendislik tekniği sayesinde, akamete uğradı. Kartacalıların Sicilya'ya büyük kuvvetler çıkardılar, mühim Akragas şehrini aldılar. İç bölgelerdeki bir çok şehir de onlara katıldı. Fakat nihâyet, uzun mücadelelerden sonra, 212 (m. ö.)'de Syrakusai (bundan sonra Syracusae), 210 (m. ö.)'da da Akragas (bundan sonra Agrigentum) nihâi olarak romalıların eline düştü ve Sicilya bütünü ile Roma hâkimiyetine girdi.

II. (m. ö.) asrın son yarısı Sicilya'da büyük köle isyanları ile geçti. 136 (m. ö.) yılında Enna'da patlak verip, bütün adaya yayılan isyan, ancak büyük ordular gönderilip, 132 (m. ö.) yılında Enna ve Tauromenium şehirlerinin zaptedilmesi ile bastırılabilirdi. 104 (m. ö.) yılında, bu sefer adanın garbında başlayan köleler ayaklanması da ancak 99 yılında teskin olunabildi. Adada bundan sonra uzun bir müd-

det sükûnet hâkim olmuş ve ancak imparator Gallienus devrinde (253 — 268 m. s.) yeni ve büyük bir köle isyanı daha vuku bulmuştur.

Kavimler muhâcereti devrinde Germanler Sicilya'ya geldi. Her ne kadar Vizigot kralı Alarih'in 410 yılında İtalya'dan Sicilya'ya geçmek teşebbüsü akim kaldı ise de, ada müteâkip on yıllar içinde müteaddit Vizigot kitlelerinin yağma akınlarına tahammül zorunda kaldı. 440 yılından itibaren, bu çapulcuların yerini Vandallar aldı. Bu tarihten bir yıl önce Kartaca'yı zapt etmiş olan Vandal kralı Gayzerih Sicilya'ya akınlarına başladı. Adanın garp kısmında yuvalanan Vandallar garbi ve şarkî Roma imparatorluklarının üzerlerine gönderdikleri donanmalar ile başarılı savaşlar yaptılar. 474'te şarkî Roma imparatoru Zeno, yapılan bir muâhede mucibince, adanın hâkimiyetini Vandallara bıraktı. Gayzerih, kısa bir müddet sonra, bütün adayı, devletin baş şehri o'an Kartaca'ya karşı en tehlikeli çıkış noktası olan müstahkem Lilybaeum hâric olmak üzere, yıllık harac mukabilinde, bu sırada İtalya'ya hâkim olmuş bulunan Odovakor'a terketti. 491 yılında ada, hiç mücadelesiz, Ostrogot kralı büyük Theodrih'e intikal etti. Bu arada Lilybaeum şehrinin de Ostrogotlara geçmiş olduğu, Theodrih'in kız kardeşi Amalafri'da'yı Vandal kralı Thrasamund ile evlendirirken, bu şehri cihaz olarak vermiş olmasından anlaşılmaktadır. Ostrogotlar hâkimiyeti altında adanın, bunların „aryanist“ olmaları dolayısı ile, yerli ahâli ile din bakımından anlaşamamaları hâric, fazla sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. 533'te Ostrogotlar Sicilya'yı Vandallara karşı üss olarak bizanslıların emrine verdiler. Belisarius Vandalların imhasından sonra, az bir gayret ile ve kısa zamanda adayı Gotların elinden aldı. Sicilya bundan sonra şarkî Roma imparatoru Justinianus'un eski büyük Roma imparatorluğunu ihyâ çabaları içinde, İtalya'nın zaptı için, bir sıçrama tahatası hâline geldi. 549 — 551 yılları arasında ada bir savaş sahnesi hâlini aldı ve kızgın Ostrogotların tahribâtına mâruz kaldı. Totila'nın İtalya'ya dönmesinden ve adada kalan Got askerî birliklerinin teslim olmasından sonra ada uzun bir müddet şarkî Roma'nın bir eyaleti olarak kaldı. Papa Büyük Gregoryus'un mektupları sayesinde, 600 tarihlerinde, Sicilya'nın harsî, dîni ve iktisâdî durumu hakkında oldukça geniş bilgiye sâhip bulunuyoruz.

VII. asır ortalarında Sicilya'ya ilk arap akınları başladı. Suriye ve Mısır'ın zaptı ile Akdeniz kıyılarına varmış olan araplar için deniz kuvveti te'sis etmek bir zarûret hâlini almış idi. Bizans'a karşı mücadelenin donanma des-

teği olmadan yürütülemeyeceğini anlayan ilk arap devlet adamı Mu'aviya b. Abî Sufyân oldu. İslâm mücâhidlerinin hayatını denize emniyet edemeyen halife 'Omar'ın vefâtını müteâkip, Şam vâililiğini 'Osmân devrinde de muhâfaza eden Mu'aviya derhal donanma inşasına başladı. Müslüman donanması, 655 yılında Antalya açıklarında, bizzat imparator Konstans II.'in kumanda ettiği büyük Bizans donanmasını perişan etmeden evvel, daha 649'dan itibaren, deniz gazâlarına başlamış bulunuyordu. Bu ilk müslüman deniz akınlarından Sicilya da hissesini aldı. Sicilya'ya ilk gazâ, Theophanes (*Chronographia*, nşr. Boor, s. 340) 'in bildirdiğine göre, 652 yılında yapılmıştır. İlk Sicilya akıncılarının başında, sonradan şimâlî Afrika vukuatında mühim rol oynayacak olan Mu'aviya b. Hudey al-Kindî al-Sakûnî'nin bulunduğu kabul edilmektedir (Balâzurî, *Futûh al-buldân*, nşr. de Goeje, Leiden, 1866, s. 235; ayrıca krş. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I; *La Dynastie d'Amorium*, Bruxelles, 1935, s. 62 v.d.). Arapları adada, 649'da imparatora isyan ederek Sicilya'ya geçmiş bulunan Ravenna „exarh“'ı Olympios karşıladı. Müslümanlar, kâfi derecede kuvvete sâhip bulunmadıkları için, müstahkem kalelere taarruz edemediler. Sâhil bölgesinde elde ettikleri ganimet ile iktifa edip, Olympios'un da ordusunda çıkan salgın bir hastalık neticesinde öldüğünü görerek, çekilmeği tercih ettiler ve Suriye'ye döndüler. Gerek dîni siyâseti ve gerek kardeşinin Bizans tahtı üzerindeki hakkını elinden almak için yaptığı zulümler yüzünden pâyitahının sevgisini yitirmiş bulunan imparator Konstans II., 663 yılı sonunda Sicilya'ya gelerek, Lombardların tehdidi altında bulunan İtalya ile arapların mütemâdi taarruzlarına hedef olan şimâlî Afrika arasında mükemmel bir kilit mevki teşkil eden adanın merkezi Sirakuza'da yerleşmiş idi. İnâatçı istibdâdi, saray ve ordu masrafları ile imparatorluğun bütün garp eyaletlerini yıldırmış olan bu zâtın 668 eylülünde bir su-ikast neticesinde öldürülmesi üzerine çıkan karışıklıklardan araplar istifade ettiler. Halife 'Omar zamanından beri sâhil emiri bulunduğu kaydedilen (Tabarî, nşr. de Goeje, I, 2824 v.d., 3058; İbn al-Ağir, nşr. Tornberg, II, 417, 439, III, 149) 'Abd Allâh b. Kays b. Maqlad al-Fazârî kumandasında Sicilya'ya çıkartma yapan araplar burada epeyce ganimet elde ettiler. Bunlar arasında bulunup, devlet hissesi olarak Mu'aviya'ya gönderilen mücevherler ile süslü bir çok altın ve gümüş putun („heykelcik“) halife tarafından, daha yüksek fiyat ile satış te'min etmek gayesi ile, Hindistan'a gönderildiği Vâ-

kidi'ye atfen Balâzurî (*ayn. yer.*) tarafından kaydedilmiştir.

Emevî devri vekayii içinde deniz gazâları da mühim yer tutmaktadır. Ancak kaynakların tafsilatına girişmemekte, muhtelif yıllarda denizde gazâ yapan kumandanların adlarını kaydetmekle yetinmektedir. Bu akınlardan bir kısmının Sicilya'ya müteveccih olduğu muhakkaktır. Bu cümleden olarak, 700 yılına doğru, arapların Cossyra (bugünkü Pantelleria) adasını zapt ettikleri ve Mûsâ b. Nuşayr'ın şimâlî Afrika vâililiği devrinden itibaren, arap ve berberi korsanlarının Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarını zaman-zaman yağmaladıkları bilinmektedir. Abbâsî hilâfetinin te'essüsü devresinde, 752/753 yılında, İfrîkiya'de son Emevî vâlisi olup, 'Abd Allâh al-Şaffâh tarafından da makamında ibka edilmiş olan 'Abd al-Rahmân b. Hâbib al-Fihri ve kardeşi 'Abd Allâh Sicilya ve Sardinya adalarını kat'i olarak ele geçirmeyi tasarladılar. Bunu, bir az da, emniyette görmedikleri istikballerini te'min için düşünmekte idiler. Fakat önce şimâlî Afrika'da kopmuş bulunan hâricî isyanları ve sonra da hilâfetin Abbâsîler'e intikalinin doğurduğu karışıklıklar bizanslılara, bilhassa Sicilya'yı iyice tahkim etmek imkânını bahşetmiş idi (İbn al-Ağir, *al-Kâmil*, V, 349). Netice adanın uzunca bir müddet araplarca rahat bırakılması şeklinde tezâhür etti.

Şimâlî Afrika'da hâkimiyetlerini te'sis eden Ağlab-ogulları, 805 (m. s.)'te ve 813 (m. s.)'de Sicilya „patricileri“ ile onar yıllık sulh anlaşmaları yaptılar. Bu anlaşmalar gereğince iki taraf arasında esir mübadelesi yapılacak ve müslüman ve Bizans tâcirleri, müteakiben emniyet içinde, ticâretlerini yürüteceklerdi. İki taraf arasındaki bu sulh devresi pek uzun sürmedi ve bizzat bizanslıların hazırladığı bir fırsat adanın müslümanlar tarafından fethi neticesini doğurdu. Bizans imparatoru Mihail II., 826 yılında, Konstantin Souda adında bir zâtı Sicilya vâililiğine tâyin ve ona, adanın deniz kuvvetleri'ne kumanda eden Euphemios'u, bir râhibeyi kendisi ile evlenmeğe zorladığından dolayı, tevkif ve işkenceye tâbi tutmasını emretmiş idi. Euphemios, bunu haber alarak, isyan etti; fakat Sirakuza'yı ele geçirip, Bizans vâlisini öldürdüğü hâlde, kendi adamlarından arap kaynaklarının Balâşa şeklinde kaydettikleri bir kumandanın ihâneti yüzünden, müşkül duruma düşüp, Sirakuza'da kuşatılınca, Ağlab-ogullarından Ziyâdat Allâh'a baş vurup, ondan yardım istedi. Sicilya ile sulh içinde yaşayan Ağlab-ogulları bu yardım teklifini Kayravân eşrafı arasında münakaşaya vazettiller. Meclise iştirâk edenlerin çoğu 813 musâlaha-

sının bozulmasına muhâlif idiler. Deyrin büyük âlim ve kadısı Abû 'Abd Allâh Asad b. al-Furât b. Sinân ise, asıl olanın kâfirlere gazâ olduğu mutâleasiyle herkesi sefere ikna etti. Ziyâdat Allâh bu seferin başına bizzat Kadı Asad'ı geçirdi. Kadı Asad 10.000 piyâde, 700 süvâri, 100 veya 70 gemi ile ve Euphemios'un donanması ile birlikte, 14 haziran 827'de hareket etti. Bu kuvvetler, 17 haziranda adanın Tunus'a en yakın noktası olan Mazara'ya vararak, buradaki Euphemios taraftarları ile birleşti. Müslümanlar önce yukarıda zikrolunan Balâta'nın üzerlerine gelen kuvvetleri ile, temmuz ayı içinde savaştılar. Bizanslılar bozguna uğradı. Balâta İtalya'ya kaçarak, burada öldü. Asad bu zaferden sonra Abû Zakî al-Kinânî'yi Mazara'da bırakarak, ordusu ile Sirakuza'ya yürüdü. Burası, uzun müddet kuşatılmasına rağmen, teslim olmadı. Zirâ Afrika'dan müslümanlara yardım gelmesine mukabil, gerek imparatorun takviye kuvvetleri, gerekse Venedik *doge*'u Guistiniano'nun gönderdiği gemiler müdâfilerin gayretini artırmakta idi. 828 yılında müslüman ordusunda çıkan salgın hastalığın kurbanı olan Asad b. al-Furât ta ölünce, müslümanlar muhâsarayı kaldırmaya karar verdiler. Başlarına Muhammed b. Abi 'l-Cavârî'yi geçirdiler. Ancak limandan çıkma-larına Bizans ve Venedik donanmaları mâni olunca, memleketin iç taraflarına daldılar. Sirakuza'dan bir günlük mesâfede bulunan Mineo'ya varıp, orada dinlendiler. Salgın hastalık kırılmış idi. Buradan, Euphemios'un rehb-berliği ile, adanın merkezinde bulunan Enna (= Castrum Ennae = Castrogiovanni = Kaşır Yâna)'ya yürüyüp, burayı kuşattılar. Gâyet müstahkem olan bu kale ahâlisi, teslim olac-ıkları ve Euphemios'u imparator olarak kab-ûl edecekleri vâdi ile arapları oyalayıp, Euphemios'u arkadan vurup öldürdüler, muhâsara uzadı. Muhammed b. Abi 'l-Cavârî ölecek, ye-rine Zuhayr b. Gavg geçirdi. Enna surları önünde bozguna uğrayan araplar, Mineo'ya kaçıp, orada tahassün ettiler. Bu sûretle bütün sefer akamete uğramış bulunuyordu.

830 yılının kış aylarında durum müslüman-ların lehine değişti. Adaya bir taraftan kuv-vetli bir Endülüs donanması, bir taraftan da Afrika'dan Ziyâdat Allâh'ın gönderdiği bir donanma çıkartma yaptı. Her iki donanmanın mecmuu 300 gemiyi buluyor, taşıdığı muhârip sayısı ise, 20—30.000 civârında bulunuyordu. Endülüs'ten gelen kuvvetlerin başında Huv-vâra berberilerinden Aşbağ b. Vakîl adında bir zât bulunmakta idi. Sicilya'daki bütün müslüman kuvvetler Aşbağ'ın emrine girdiler. 830 ağustosunda Mineo'da muhâsara edilen

kuvvetleri kurtarmak için yapılan savaş başa-rılı oldu. Aşbağ bundan sonra arapların G.l.-vali,y.a şeklinde yazdıkları, muhtemelen bu günkü Caltanissetta'ya tekabül eden bir şehir üzerine yürüdü. Ancak bu şehrin muhâsarası sırasında çıkan yeni bir salgın hastalık hem Aşbağ'ı, hem de mühim bir kaç kumandanı öldürdü. Bunun üzerine, kuşatmanın kaldırıl-masına karar verildi. Ancak bizanslılar, bu anda taarruza geçtiklerinden, müslümanlar boz-guna uğrayıp, Mazara veya Girgenti (= Ag-rigentum = Akragas)'den gemilerine binip, Endülüs'e döndüler. Afrika arapları ise, Aş-bağ'ın Mineo'yu kuşatmadan kurtarmaya ha-reket ettiği sırada, 830 ağustosunda, Palermo (eski Panormos)'yu muhâsaraya başlamışlar-dı. İyi tahkim edilmiş olan Palermo, büyük insan kayıplarına rağmen, kendisini başarı ile korumakta idi; nihâyet 216 recebinde (ağus-tos/eylül 831) Bizans kumandanı şehri müs-lümanlara teslim etti. Bu sıralarda Ağlab-oğlu Ziyâdat Allâh Sicilya emirliğine kardeşinin oğlu Abû Fihri Muhammed b. 'Abd Allâh'ı tâyin etti. 832 yılında buraya gelen yeni emir emir ve kumandayı eline aldı. Palermo'nun ele geçmesi adanın geri kalan kısmını itâat altına almak için müslümanlara mühim bir üss te'min etmiş oluyordu. Bu sıralarda Anadolu'da ha-lîfe Ma'mûn sürekli sefer hâlinde idi. Bizans im-paratoru Theophilos ise, Sicilya'ya kurtaracak kuvvetleri serbest bırakmak için, mütemâdiyen arap halifesine sulh teklifinde bulunmakta idi. Ancak Ma'mûn'un bunu anlamış ve durumdan istifâde etmiş olduğu muhakkaktır.

Palermo'da, müslümanların zaferine rağmen, müteâkip iki yılda mühim bir vak'a olmadı. Müslümanlar yeni elde ettikleri ülkeyi teşkilâtlandırmak ile meşgul idiler. Askerî harekât sâdece Castrogiovanni etrafında cereyan etti. 219 (= 834) başında Abû Fihri, Costrogiovanni bölgesinde bulunan hristiyanlara karşı sefere çıkarak, şiddetli bir savaşı müteâkip, bunları surların gerisine çekilmeğe zorladı. 835'te ye-niden büyükçe bir zafer kazanan ve bir çok esir alan Abû Fihri, Palermo'ya döndükten sonra, Muhammed b. Sâlim adında bir kuman-danını, Taormina yolu ile, adanın şark sahiline sevketti. Her tarafa dağıtılan akıncılar adanın bizanslılar elinde kalmış olan kısımlarını tah-rip ederek, yağmaladılar. Fakat bu başarı anın-da, Sicilya ordusunda patlak veren bir isyan neticesinde, Abû Fihri öldürüldü; katilleri Bi-zans ordusuna iltica ettiler. Aynı 835 yılı için-de Afrika'dan gönderilen yeni emir al-Fazl b. Ya'kûb, biri Sirakuza, diğeri Castrogiovanni önünde vuku bulan iki çarpışmada temâyüz etti; fakat Sicilya'daki bütün faâliyeti de

bundan ibâret kaldı. 835 eylülünde buraya maktûl Abû Fihri'nin kardeşi Abû Ağlab İbrâ-him emir olarak gönderildi. Karada ve deniz-de büyük faâliyet gösteren İbrâhîm, Aetna yanar-dağı istikametinde yaptığı bir seferde, o kadar çok esir elde etti ki, bunlar pazar-larda yok bahasına satıldılar. 837 yılında hâlâ ele geçirilememiş olan Castrogiovanni üzerine Abd al-Salâm b. 'Abd al-Vahhâb kumanda-sında gönderilen bir kuvvet ise mağlûp oldu. Gönderilen takviye kuvvetleri şehri ele geçi-rdiler ise de, iç kalede kapanan bizanslı kuv-vetler ile anlaşarak, çekilip gitmeği tero'h et-tiler. Bu sırada araplar adanın şimâl sâhilinde Cefalû (eski Cephaloedium)'yu kuşatmış idiler.

14 receb 223 (11 haziran 838)'te Afrika'da Ağlab-oğlu Ziyâdat Allâh vefat etti. Bu haber Sicilya'da büyük heyecan uyandırdı. Af-rika'da yeniden karışıklıklar çıkacağından ve Cefalû'yu muhâsara için lüzumlu takviye kuv-vetlerinin geleceğinden korkuluyordu. Fakat Afrika'daki buhran sanıldığından daha kolay atlatıldı. Yeni Ağlabî emiri Abû 'l-kâl Ağlab b. İbrâhîm kardeşi Ziyâdat Allâh'ın mevkiini kolayca aldı ve Sicilya'ya takviye göndermeğe muvaffak oldu. 839'da müslüman-lar başarılı bir sefere çıkarak, zengin ganimet-ler ile, Palermo'ya döndüler; fakat Cefalû önündeki askerî harekât bir netice vermekten uzak kaldı. Müslümanların Cefalû önünden ric'atleri ve Ziyâdat Allâh'ın ölümü Sicilya'da Bizans'a bir az nefes aldırırken, şarkta Amorion felâketi Theophilos'un bütün ümit-lerini kırmış bulunuyordu. 840 yılı içinde arap-lar adada Platani (İblâtanû), Caltabellotta (Hişn al-Ballût), Corleone (Kurlûn) ve daha bir kaç yeri zaptettiler. 226 (= 841) yılında, bir arap birliği Castrogiovanni üzerinden, Hişn al-Kirân denilen ve bir çok mağaraları hâvi bir kaleye kadar sarkarak, burasını tahrip ve yağma ettiler. Bu sûretle adanın garp kısmı artık tamâmiyle müslümanların elinde bulun-u-yordu.

842 sonu ve 843 (228 h.) başında araplar askerî harekâtı adanın şark kısmına tevcih ederek, Messina'ya muhâsaraya karar verdiler. Napoli şehri de bu işte yardımcı oldu. Arap ordusunun kumandanı al-Fazl b. Ca'far al-Ham-dâni idi. Şehir araplara teslim oldu. 845'te Bizans imparatoriçesi Theodora'nın Anadolu'daki Harsianon tema'sından Sicilya'ya sevk-et-ti birlikler, adanın cenûbundaki Licata yakı-nında, araplar tarafından bozguna uğratıldı. 846/847'de Leontini sukut etti. 234 (848/849) yılında Ragusa şehri müslümanlara teslim oldu. Bununla beraber şehrin nihâi fethi bu tarihte değildir. 10 receb 236 (17 kânûn II. 851)'da

Sicilya emiri Abu 'l-Ağlab İbrâhîm öldü. Müs-lümanlar Ağlab-oğlunun rızâsını almadan al-'Abbâs b. al-Fazl b. Ya'kûb'u kendilerine emir seçtiler. Kayrevan sarayı bu emir-i vâkîi kabûl zorunda kaldı. al-'Abbâs büyük bir başarı ile askerî harekâta devam ederek, 852 ve 853'te adanın bütün cenûb-i şarkî kısmını tahrip et-tikten sonra nihâyet Castrogiovanni'yi düşür-dü (23 kânûn II. 859). Adaya yardımı gön-derilen büyükçe bir Bizans donanması da arap-lar tarafından bozguna uğratıldı (859 son baharı). al-'Abbâs Sirakuza civârına yaptığı bir akından dönerken 14 ağustos 861'de öldü. Yerini amcası Ahmed b. Ya'kûb aldı ise de, 862 şubatında düşürülerek, yerine al-'Abbâs'ın oğlu 'Abd Allâh geçti. Ancak Afrika bunu ka-bûl etmemiş ve Sicilya emirliğine aynı yıl içinde Ağlab-oğulları hânedanından Hafâca b. Sufyân'ı tâyin etmiştir. Yeni emir 862 temmü-zunda Palermo'ya geldi.

Hafâca b. Sufyân 1 receb 255 (15 nisan 869)'te kendi askerlerinden birisi tarafından öldürölünceye kadar adanın şarkına mütemâdi seferler yapmış, Sirakuza'ya müteaddit defalar kuşatmış ise de, alamamıştır. Ölümünden sonra bu seferlerde temâyüz etmiş olan oğlu Muham-med Sicilya emirliğine getirilmiş ve Ağlab-oğullarından Abu 'l-Garânik Muhammed b. Ahmed tarafından makamında tasdik olun-muştur. Gerek bu zâtın ve gerekse onun 257 (870/871)'de öldürölmesinden sonra Ağlab-oğulları tarafından buraya tâyin edilen Ahmed b. Ya'kûb b. al-Muza' b. Salama'nın (ölm. 258=871/872) emirlikleri hep adanın şark kıs-mına yapılan, fakat pek başarılı olmayan sefer-ler ile geçmiştir.

14 ramazan 264 (20 mayıs 878)'te, 258 (871/872) yılından beri Sicilya emiri bulunan, Ca'far b. Muhammed b. Hafâca 9 aybık bir muhâsaradan sonra Sirakuza'ya zapt ve tahrip ettikten sonra Palermo'ya döndü. Sirakuza'nın tahrip ve yağmasına Spoleta ve Toskana'nın dukleri de iştirâk etmişlerdi. Ancak Sira-kuza'nın müslümanlar tarafından zaptı Bizans'ta derin akisler uyandırmış idi Adaya gönderi-len takviye kuvvetleri ve bizans donanması 879—881 yıllarında müslümanlara oldukça büyük zararlar verdi. Bu devre içinde birbirini arkasına Sicilya emirliğinde bulunan al-Husayn b. Rabâh ve al-Hasan b. al-'Abbâs başarısızlıklar ile karşılaştılar. 268 (881/882) yılında Abu 'l-Savri komandasındaki ordunun bizanslılara yenilmesi üzerine al-Hasan azledilerek yerine Muhammed b. al-Fazl geçirildi; durumu düzelterek, Bizans kuvvetlerini bir kaç mağlûbiyete uğrattı. Bizzat Katana üzerine yürüyüp, civârını tahrip ett. (883) Ancak bu zâtın da aynı yıl sonlarında

azledilerek, yerine al-Hasan b. Ahmed'in geçtiği anlaşılmaktadır. al-Hasan'ın ertesi yıl ölümü üzerine emirliğe tayin olunan Savâda b. Muhammed b. Hafâca Katana ve Taormina civârını yağmaladıktan sonra, bizanslılar ile mütareke ve esir mübadelesi hususunda anlaştı. Savâda 272 (885/886)'de adanın bizanslılar elinde bulunan kısmına yeniden saldırmış ise de, İstanbul'dan gönderilen Bizans kumandanı Nikephoros Phokas kuvvetli bir ordu ile, müslümanların hâkimiyetinde bulunan Santa Severina ve Amantea şehirlerini zaptetmiş, bundan sonra da uzunca bir müddet Bizans'ın başarıları ile geçmiştir.

274 — 287 (887 — 900) arasında Sicilya'da hüküm süren vâliler, ezcümle Ahmed b. Omar b. Abd Allah ve Muhammed b. al-Fazl (2. defa) bizanslılara karşı başarı elde edemediler. Bunun üzerine Ağlabî hükümdarı İbrâhîm buraya oğlu Abu'l-Abbâs Abd Allah b. İbrâhîm'i emir tayin etti. Önceki emirlerin kifâyetliliği yüzünden adanın müslüman ahâlisi birbirine düşmüş, isyân hâlinde idiler. 1 şâban 287 (1 ağustos 900) tarihinde adaya çıkan Abu'l-Abbâs bu karışıklıkları ortadan kaldırdı; isyân etmiş bulunan Palermo'yu zaptederek, isyânın teşvikçilerini Afrika'ya, babasının yanına gönderdi. Abu'l-Abbâs Katana'yı muhâsara etmiş ise de, alamamış; fakat 901 ilk baharında, Messina boğazından İtalya'ya geçip, Kalabriya bölgesini yağmalamış ve Palermo'ya dönmüştür. 902 yılında babasından Afrika'ya dönmek emrini alan Abu'l-Abbâs adada oğulları Abû Muẓar ve Abû Ma'add'ı bırakarak, geri döndü. Babası İbrâhîm hacca gitmezden önce Sicilya'da gazâ etmek kararına varmış bulunuyordu. Aynı zamanda şahsî nüfûzu ile Sicilya müslümanları içinde doğmuş bulunan ayrılıkları ortadan kaldırmak istemekte idi.

Abû İshâk İbrâhîm II. 289 rezebinde (haziran/temmûz 902) Sicilya'ya vardı. Aynı yıl içinde Taormina'yı hücumla zaptettikten ve adada hâlâ bizanslılar elinde bulunmakta olan Rametta ile Aci'yi aldıktan sonra Cosenza üzerine yürüdü, ancak bu son şehrin muhâsarası sırasında 19 zilkade 289 (25 teğrin I. 902)'da vefat etti. Ordu erkânı onun yerine Abû Muẓar b. Abi'l-Abbâs Abd Allah'ı kendilerine emir seçtiler.

Ağlab-ogullarını ortadan kaldıran ilk Fâtîmî halifesi Ubayd Allâh al-Mahdî hâkimiyetini Sicilya'ya da kabûl ettirerek, oraya al-Hasan b. Ahmed b. Abi Hinzîr'i emir tayin etti (297 = 909/910). Aynı yıl içinde (20 ağustos 910) Mazara'ya varan yeni vâli kardeşi Ali'yi Agrigentum (Circant)'a vâli yaptı. A'âliye yaptığı zulümler yüzünden mevkiinde ancak

bir yıl tutunabilen al-Hasan düşürülerek, durum Ubayd Allâh'a bildirilince, Fâtîmî halifesi buraya 912 yılında Ali b. Omar al-Balavi'yi tayin etti. Ancak Sicilya müslümanları yeni idâreye bir türlü alışmıyor, mütemâdi isyân hâlinde bulunuyorlardı. Zâten ihtiyar bir zât olan Omar sükûneti te'sis edememekte idi. Sicilyalıları onu başlarından atıp, yerine Ahmed b. Kurbub adında birisini seçtiler. Ahmed Fâtîmîler ile bağlantısını kesip, bir müddetten beri onlar nâmına okunan hutbeyi Abbâsî halifesi al-Muktadir adına okuttu. Bu suretle Sicilya kendisini fethetmiş olan İfrîkiya ile savaş hâline girdi. Mâmafih bu durum çok devam etmemiş ve Sicilya ahâlisi tarafından hapsedilip, Ubayd Allâh al-Mahdî'ye teslim edilen İbn Kurbub'un idâmından sonra buraya tayin edilen yeni vâli Abû Sa'îd Mûsâ b. Ahmed bütün Sicilya'yı Fâtîmî halifesi nâmına eline geçirmişti. Mâmafih 313 (925/926) yılından itibaren emir olan Sâlim b. Râşid ve Halîl b. İshâk Sicilya'da mütemâdiyen patlak veren isyanlar ile uğraşmak zorunda kaldılar.

336 (947/948)'da alevî halifesi al-Manşûr Bi'llâh Sicilya'ya al-Hasan b. Ali b. Abi'l-Hasan al-Kalbî'yi vâli tayin etti. Afrika'da büyük karışıklık çıkarmış olan hâricî Abû Yazîd'e karşı kazandığı başarı ile halifenin gözüne girmiş bulunan al-Hasan'ın emirliği ile Sicilya tarihinin yeni bir devresi başlar. Filvâki bu zât Sicilya'da, Banû Kalb adı ile tanınan bir hânedanın müessisidir. al-Hasan çok karışık bir durumda bulunan Sicilya'da nihâyet hâkimiyetini te'sis edince, hristiyanlar bir kaç yıldan beri müslümanların zaafından istifade ederek, ödemekten imtinâ ettikleri haracalarını teslim ettiler. Bizans imparatoru Konstantin VII. İtalya ve Sicilya'daki bizanslılara yardım için büyük kuvvetler gönderince, al-Hasan halife al-Manşûr'a yazarak, imdat istedi. Afrika'dan gönderilen büyükçe bir donanma ve 7000 süvârî ile 3500 yaya askeri de kendi kuvvetlerine katan al-Hasan İtalya'ya geçti. Kalabriya'da 340 zilhiccesinin 9'unda (7 mayıs 952) cereyan eden büyük bir savaşta bizanslılar mağlûp oldular. al-Hasan Sicilya'da al-Manşûr'un 19 mart 953'te vuku bulan ölümüne kadar kaldı. Sonra yerine oğlu Abu'l-Husayn Ahmed'i bırakarak, yeni halife al-Mu'izz'in yanına döndü. 351 (962) yılında Ahmed yeniden rumların eline geçmiş bulunan Taormina'yı yedi buçuk aylık bir muhâsaradan sonra zaptetti (kânûn I. 962). Buraya bir müslüman askerî birliği bırakarak, şehre Fâtîmî halifesinin adına nisbetle al-Mu'izziya adını verdi. al-Hasan b. Ammâr kumandasında ikinci bir müslüman ordusu da Rametta'yı tazyike

başladı. Bizanslıların Ramettahlara, al-Mu'izz'in ise, müslümanlara gönderdiği büyük kuvvetler 964 teğrin I. ve II. ayında Rametta civârında karşılaştılar. Bizans ordusu büyük bir mağlûbiyete uğradı, bunun üzerine bu şehir fetholundu. Denizde de emir Ahmed Bizans donanmasını mağlûp etti. Bu suretle artık hemen bütün Sicilya müslüman hâkimiyetine geçmiş bulunuyordu. 359 (969/970) yılında balife adaya al-Hasan b. Ali'nin azadlısı Ya'îş'i tayin etti. Bu yıl içinde Sirakuza'da ve müslümanların elinde bulunan diğer yerlerde berberiler arasında isyânlar çıktı. Ya'îş bunlara hâkim olamadı. Bunun üzerine al-Mu'izz onu azl ederek yerine kardeşi Ahmed'e niyâbeten Abu'l-Kâsim b. al-Hasan b. Ali'yi gönderdi. Abu'l-Kâsim Sicilya'ya gelince halk ferahladı ve ihtilâflar yatıştı.

Abu'l-Kâsim bir taraftan Sicilya'da âsâyış te'min ederken, diğer taraftan da gözlerini İtalya'ya dikti. 366 (976/977)'da İtalya'ya geçerek, Taranto'ya kadar ilerledi ve bu şehri zapt ve tahrip ettikten sonra geri döndü. Bu sıralarda bizans-müslüman mücâdelesine alman imparatoru Otto II. da katıldı. 13 temmûz 982'de Abu'l-Kâsim ile Otto II. arasında Stilo mevkiinde kanlı bir savaş cereyan etti. Alman ve İtalyan asılzâdelerinin müslüman kılıçları ile biçildiği bu savaşta, Abu'l-Kâsim'in ihşit düşmesine rağmen, müslümanlar galip geldiler. Abu'l-Kâsim'in ölümü üzerine yerini oğlu Câbir aldı. Bunu tâkip eden devrede Banû Kalb âilesine mensup Sicilya emirleri, ezcümle Abu'l-Futûh Yûsuf b. Abd Allâh, onun oğulları Ca'far, al-Akhal lekabı ile mâruf Ahmed ve Hasan al-Şamşâm devri Sicilya'da hep iç mücâdeleler ile geçti. Afrika'dan adaya sıyrılan sünî-gî' mücâdelesinin tohumları adada kolaylık ile yeşerdi. İfrîkiya eyâletini ellerine geçirmiş bulunan Zirî'ler de bu mücâdeleye karıştılar; fakat her hangi bir başarı elde edemeyerek Kayravân'a dönmek zorunda kaldılar. Artık Sicilya'nın her şehrinde bir emir türemiş, kendi başına buyruk hareket eder olmuştu. İnkiraz âlâmetlerinin iyice belirdiği bu devrede nihâyet Sirakuza ve Katania emiri olan İbn al-Sîmna kendi dindaşlarına karşı, İtalya cenubunda küçük bir devlet kurmuş bulunan Normanlardan yardım istedi. 444 rezeb ayında (teğrin II. 1052) Norman hükümdarı Roger de Hauteville adaya çıktı. Castrogiovanni emiri bir müddet mukavemet etti ise de, şehri bırakıp iç kaleye çekilmek zorunda kaldı. Normanlar bundan sonra adanın her tarafını zaptetmeğe başladılar. Sicilya'nın ileri gelenleri İfrîkiya'ya Zirî emiri al-Mu'izz b. Bâdis'in yanına gidip yardım istediler. Bu zâtın

büyük bir gemi ile gönderdiği yardım Pantelaria adası yanında fırtınada battı. 1061'de al-Mu'izz'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Tamîm'in oğlu Ayyûb'u adaya göndermesi de faydasız kaldı. 461 (1068/1069)'de bu da geri döndü. Artık adada Normanlara mukavemet edecek kimse yoktu. Müslümanların elinde sadece Kaşryâna (Castrogiovanni) ve Circant (Agrigentum) kalmış idi. 481 (1089)'de Circant düştü, Kaşryâna 3 yıl daha dayandı. 484 (1091)'te bütün ada Normanların eline düşmüş bulunuyordu.

İki buçuk asra yakın adaya hâkim olmuş bulunan müslümanların getirdiği hars unsurları, grek ve roma harsı ile yoğurulmuş bulunan adada tamâmiyle nev-i şahsına münhasır bir medeniyet yaratmış idi. Şarkın tasavvufu, greklerden intikal eden güzellik duygusu, romalılardan mevrûs kudretli canlılık burada bir-biri içinde erimiş idi. Yeni Sicilya hükümdarı, barbar Norman, Sicilya'nın füsununa kapıldı. Mucâdele güçlerini yitirmiş bulunan araplara ilim ve san'at sâhasında serbestçe büyük eserler vermek imkânını bahşetti. Müslümanların idâre usûlünü devam ettirdi. Müslüman me'mûrlar makamlarında bırakıldı. Bütün harsî ve ticarî hayata araplar hâkim idi. Hattâ arapça resmî dil olarak muhafaza olundu. Abû Muhammed Abd al-Cabbâr... İbn Hamdîs al-Azdî al-Sîrakûsî al-Sîkîllî (ölm. 1132) çapında şâirler (bk. Brockelmann, G A L, I, 269, Suppl. I, 474) yetiştiren, K. 'Umda fî mahâsin al-şîr va âdâbihi ile *Kurâzat al-zahab fî nakd aş'ar al-arab* müellifi Abû Ali al-Husayn b. Ali İbn Râşîk al-Azdî al-Kayravânî (ölm. 1064), K. *al-Arûz al-bârî* müellifi Abu'l-Kâsim Ali b. Ca'far İbn al-Ka'şîr al-Sîkîllî (ölm. 1120) ve Abu'l-Husayn Ali b. Abd al-Rahmân al-Sîkîllî al-Kâtib al-Ballanûbî al-Nahvî (ölm. XI. asır sonları, krş. Brockelmann, G A L, I, 268 v.d., Suppl. I, 474 v.d.) gibi dilcilere melec' olan Sicilya müslümanları, din'lerine, harslarına bu kadar itibâr ve mûsâmaha gösteren Norman kırallarından bilhassa Roger II. 'yi, meşhur arap coğrafyacısı al-İdrîsî'nin *Nuzhat al-mustâk fî hîtirâk al-âfâk* adlı değerli eserini (te'lifi 1154) ona ithaf ve takdim vesilesi ile ve bunun ilim âleminde daha ziyâde *Kitâb Rucâr* adı ile iştihârı dolayısıyla, ebedileştirmişlerdir.

Sicilya'da Normanları 1194'te alman Staufer hanedanı istihlâf etti. Bunlardan bilhassa imparator Friedrich II. (1212—1250) zamanı Sicilya'da islâm harsının en yüksek bir seviyeye ulaştığı bir devre oldu. Aynı zamanda bu hükümdarın muhtelif islâm ülkelerindeki hükümdarlara gönderdiği felsefî sualler, İbn

Sab'in'in *al-Acvibāt al-şikilliya* adlı eserinin yazılmasına vesile oldu (bk. M. Şerefeddin [Yaltkaya], *Sicilya Cevapları, İbni Sebin'in Sicilya kralı 2. Fredrik'in felsefi sorgularına verdiği cevapların tercümesidir, Felsefe yillığı*, İstanbul, 1934, II, 1—175; İbn Sab'in, *al-Kalām 'ala'l-masā'il al-şikilliya*, ngr. M. Ş. Yaltkaya, Beyrut-Paris, 1943, Et., *Orient. Publ. par l'Inst. Français d'Arch. de Stamboul*, VIII). Staufen'ler 1268'de Napoli kralı Anjou hanedanından Charles'a mağlup oldular. Ancak 30 mart 1282'de Sicilyalılar bu idareye kanlı bir isyan sonunda nihayet verdiler. Aragon hanedanından Pedro III. Sicilya kralı oldu. Bu hanedandan Alfonso V. 1442'de Sicilya'nın Napoli krallığı ile birleşmesini sağladı. Adanın yeni ve son çağlardaki tarihi islâmdan ziyâde Avrupa tarihini alâkadar eder. 1861'den itibaren ada İtalya krallığının ve müteakiben de İtalyan cumhuriyetinin bir parçası olmuştur.

Bibliyografya: Sicilya'nın ilk çağına âit toplu bilgi için bk. Pauly-Wissova, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, II A, 2 (Stuttgart, 1923), sütun 2461, v.dd. (mad. Συκελίου). Müslüman istilâsı hakkında bütün kaynakların verdiği bilgi şu eserlerde toplanmıştır: M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, 3 c. ve *Bibliotheca arabo-sicula ossia raccolta di testi arabici che toccano la geografia, storia, biografie e la bibliografia della Sicilia* (Lipsia, 1857); A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Bruxelles, 1935—1950), I, II. Ayrıca krg. Balâzurî, *Futūh al-buldân* (ngr. de Goeje), Leiden, 1866, s. 235; *Riyâz al-nufûs*'un Sicilya'ya âit kısımların fransızcaya tercümesi için bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 340 v.dd.; Cambridge vekayi-nâmesi (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 342 v.dd., II, 99 v.dd.); İbn al-Ağır, *al-Kâmil* (ngr. Tornberg), VI, 100, 235 v.dd.; VII, 3 v.d., 40 v.d., 68 v.d., 173, 183, 195 v.dd., 222, 232, 252, 258, 279, 292, 295, 349 v.dd.; VIII, 38 v.d., 41, 54, 116 v.d., 252 v.d., 354 v.dd., 371, 384 v.d., 388, 403 v.d., 411 v.dd., 449, 490; v.d., IX, 10 v.d., 245 v.d., X, 129 v.dd.; İbn al-İzârî (ngr. Dozy, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne intitulée al-Bayano'l-Mogrib*), Leyde, 1848—1851, I, 95 v.dd., 108 v.d.; II, 229 v.d.; al-Navayrî, *Nihâyat al-arab fî funûn al-adab* (bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, I, 378 v.d.; II 229 v.dd.); E. W. Brooks, *The Sicilian expedition of Constantine IV.* (*Byzantinische Zeitschrift*, 1908. XVII, 455—459); E. Sachau, *Sicilien nach dem türkischen Geographen Piri Reis* (*Centenario Amari*, II, 1910, s. 205—215); Abdul Wahab, *Contribution à l'histoire de l'Afrique du*

Nord et de la Sicile (*Centenario Amari*, 1910, II, 427—494); M. Ben Cheneb, *Additions à la „Bibliotheca Arabo-Sicula“, tirées des recueils biographiques d'Abou l'Arab et d'El Khochany, suivies d'une notice sur un manuscrit des „Medârik“ du Qâdî 'Iyâd* (*Cent. Amari*, 1910, I, 241—276); E. Fagnan, *Nouveaux textes historiques relatifs à l'Afrique du Nord et à la Sicile* (*Cent. Amari*, II, 35—114); C. A. Garufi, *Gli Alaromici e i Normanni in Sicilia e nelle Puglie* (*Cent. Amari*, I, 47—83); J. Gay, *Notes sur l'hellénisme sicilien de l'occupation arabe à la conquête normande* (*Académie roumaine, Bulletin de la section historique*, 1924. XI, 127—135); H. Kruse, *A note on the badges for Sicilian Christians under the Muslim rule* (*Journal of the Pakistan Historical Society*, 1953. I, 263 v.d.); R. H. Dolley, *The Lord High Admiral Eustathios Arguros and the betrayal of Taormina to the African Arabs in 902* (*Atti VIII. Cong. int. studi. bizantini*, 1953, I, 340—353); E. Lévi-Provençal, *Une héroïne de la résistance musulmane en Sicile au début du XIIIe siècle* (*Oriente Moderno*, 1954. XXXIV, 283—288); F. Gabrieli, *Arabi di Sicilia e Arabi di Spagna* (*And.* 1950, XV, 27—45); *ayn. mll.*, *Storia e cultura della Sicilia araba* (*Libia*, 1953, II, 3—15); *ayn. mll.*, *Un secolo di studi arabo-siculi* (*Studia Islamica*, 1954. II, 89—102); *ayn. mll.*, *Frederick II. and Moslem Culture* (*East and West*, 1958. s. 53—61); *ayn. mll.*, *La politique arabe des Normands de Sicile* (*Studia Islamica*, 1958. IX, 83—96); B. Lavagnini, *Siracusa occupata dagli Arabi l'epistola di Teodosio Monaco* (*Byzantion*, 1959—1960. XXIX—XXX, 267—279); G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³ (München, 1963). bk. fihrist. (FİKRET İŞILTAN.)

SİCİSTÂN. [Bk. SİSTAN.]

SİD. AL-SİD, İspanyol. el Cid, frns. le Cid, bir isim olup, Kastilya şövalyeliğinin en meşhur ve halka mal olmuş olan kahramanına delâlet eder. Bu şahıs, V. (XI.) asrın ikinci yarısında, İspanya'nın müslümanlar ile meskûn bölgelerinde, mühim bir rol oynamıştır ve bugün onun şahsiyeti, hayatı ve faaliyetleri, bunları süsleyen efsâneler bertaraf edilerek, gayet iyi tâyin edilebilmektedir. Bunun şerefi hollandalı âlim R. Dozy'ye âittir; 1844'te İbn Bassâm'ın *Zahîra*'sinin Gota el-yazmasını incelemiş ve şu hususları tesbit etmiştir: şimdiye kadar uydurma telakkî edilen Bilgin Alfonso'nun *Crónica general*'de Cid hakkında verdiği mâlûmat,

arapçadan, muhtemelen Valencalı Muhammed b. Halaf b. 'Alkama (428—509 = 1036/1037—1116)'nin *al-Bayân al-vâzih fî'l-milamm al-fâzih* (krş. F. Ponds Boigues, *Ensayo bibliográfico...*, s. 176, v. d., nr. 140) adlı eserinden tercüme olmuştur ve bu mâlûmat Sîd zamanından kalmadır. Böylelikle bu tarih araştırmacı, sağlam ve mevsuk temellere dayanarak, Sîd'in hâl tercümesini, tekrar tertiplemiş ve bir sıra itiraz kabul etmez istidlaller ile, Sîd'in şahsiyeti hakkındaki uzun zaman doğru kabul edilen bütün romanvârî değişikliklerin nasıl teessüs etmiş ve şiir ile tiyatronun efsânevi Sîd'ini doğurmuş olduğunu göstermiştir.

Asıl adı Rodrigo Díaz de Vivar olan şövalye kastilyalı asil bir âilenin soyundandır ve XI. asrın ilk yarısında Burgos'ta doğmuştur. Dünyaya geliş tarihi hakkında kat'î bir şey söylenemez; bir rivâyete göre, 1026'da, bir diğerine göre 1040'ta doğmuştur. 1064 tarihinde kastilyalı prens Sancho II.'nin safında, bu zâtın navarralı Sancho'ya karşı giriştiği bir harbe katıldığı bilinmektedir. Bu devirde o, navarralı bir şövalyeyi teke-teke döğüşte mağlup etmiş, bu başarı kendisine başkumandanı (veya kralın bayrakdarı) bulunduğunu Kastilya ordusu tarafından *compeador* (latince *campeator*, araplar الكامباتور *al-kam-beyatör* şeklinde kullanırlar, İspanya arapçasında *mubâriz* veya *barrâz*, yâni „iki ordu karşı-karşıya geldiğinde, teke-teke döğüşecek bir rakibin ortaya çıkmasını istemek için sıralardan çıkan döğüşü“) unvanını kazandırmıştır. Kısa bir zaman sonra, Sancho II., Rodrigo Díaz'ın tavsiyeleri ile, öz kardeşi kral Alfonso'yu Burgos'ta hapsederek, kendini Léon krallığı hükümdarı ilân etti. Alfonso Toledo'daki müslüman hükümdar Banî Zî'l-Nûn hanedanından al-Ma'mûn'un yanına kaçabilirdi. 7. teşrin I. 1072'de kastilyalı Sancho II. muhâsara ettiği Zamora şehri önünde öldürüldü. Bunun üzerine Kastilya'nın en ileri gelen şövalyeleri, Burgos'ta, yeni bir hükümdar seçmek için, toplandılar. Seçim, arzulananı rağmen, Toledoda'ki mülteci kral Leonlu Alfonso lehine sonuçlandı; fakat Sancho II.'nin öldürülmesinde rolü olmadığı hususunda yemin etmesini istemeği kararlaştırmışlardı. Rodrigo Díaz bu yemini Burgos'ta Santa Agueda veya Gadea kilisesinde Alfonso VI.'dan aldı. Yeni Kastilya kralı, bu yemin sebebi ile, kendisini hakarete uğramış hissettiğinden, ona karşı dâimâ gizli bir kin besledi; lâkin o zamanlar çok nüfuzlu olan şövalyeyi kendisine bağlamak için, yeğeni, Oviêdo kontunun kızı Jimena Díaz ile evlendirdi (1074). Bir kaç yıl sonra, Alfonso VI. onu İşbiliye'deki Abbâdî hükümdarı al-Mu'ta-

mîd'e, bu müslüman emîrin Kastilya ile lafzî ittifakı karşılığı vermekle mükellef olduğu haracı tahsile gönderdi. Rodrigo Díaz, 'Abbâdî kuvvetleri ile, Granada'da Zîrilerin emîri olan 'Abd Allâh b. Bâdî kuvvetleri arasındaki bir çatışmayı önleyemedi; muhârebe Cabra'de vuku buldu. Rodrigo bu muhârebeye fiilî olarak katıldı ve Zîrî emîrliği ile müttefik olan bir çok hristiyan şövalyeleri esir etti; bunlar arasında hânedana mensup olan kont Garcia Ordoñez de varidi. Rodrigo ona derhâl hürriyetini bağışladı. al-Mu'tamid'e gönderilmesinin hakikî gâyesini başarı ile sonuçlandırdıktan sonra, kendiliğinden Kastilya'ya döndü. Muhtemelen, Garcia'nın tahriki ile, Alfonso VI. Rodrigo Díaz'ı, kendisine İşbiliye'de krala takdim olunmak üzere verilen hediyelerden bir kısmını zimmetine geçirmek ile suçladı. Onu nekbete düşürmek ve memlekettan sürmek için ilk fırsatı kolladı; kendi muvâfakatı o'madan, Toledo müslümanlarına karşı sefer yaptı (1081).

Bu tarihî andan itibaren „condottiere“ (= ücretli asker) olarak, tâlihîn cilvesi ile, müslümanlara veya kendi dindaşlarına karşı bir üçüncünün hesabına veya kendisi nâmına sa-vaşan kastilyalı şövalyenin hayatı başladı.

Barcelona kontu nezdinde başarısız bir teşebbüsten sonra, Rodrigo Díaz Saragossa [b. bk.]'daki Hüdi emîri Ahmed b. Sulaymân al-Muktadir'e hizmetini arzetti. Emîr, onu ücretli askerleri ile berâber, ordusuna kabul etti ve aynı yılda öldü; Saragossa'da hükümdarlığa oğlu Yusuf al-Mu'tamin geçti. Buna mukabil diğer oğlu al-Munzir Denis, Tortosa ve Lerida'yı elinde bulunduruyordu. Çok sürmeden, iki kardeş birbirleri ile harbe başladı. Rodrigo Díaz al-Mu'tamin'in hizmetinde kaldı. Munzir ise, Aragon kralı Sancho Ramirez ve Barcelona kontu Ramon Berenguer II. ile müttefik idi. Rodrigo Díaz, bir müddet sonra, sayıca üstünlüklerine rağmen, Lerida'nın şimâl-i garbisinde, Almenar kalesi civârında, hükümdarının düşmanlarına karşı parlak bir zafer kazandı ve mühim ganimet aldı. Hattâ Barcelona kontunu da esir etmiş idi; fakat büyüklük gösterip, onu hemen serbest bıraktı. Muzaffer olarak, Saragossa'ya döndü; orada Hüdilerin hükümdarı kendisini hediyelere ve ikramlara boğdu. Böylelikle o müslüman askerler arasında görülmemiş bir hürmet ve nüfûz kazandı; bu andan itibaren, ona *sayyidî* („efendim“ İspanya halk arapçasında *sîdî*) diye hitap edildi; bu kelime ispanyolcada *mio cid* tâbiri ile ifâde ediliyordu (meşhûr *Cid şiiri* aslında *El Cantar de mio Cid* adını taşıyordu) ve çok geçmeden bu lakap (mülkiyet zamiri ile veya mülkiyet zamiri ol-

madan) asıl adın yerini aldı. Rodrigo Diaz, askerî kabiliyeti sayesinde, İspanya müslümanlarının gözünde yenilmez bir muhârip ve şövalye, el cîd Campeador oldu.

1084 senesinde, Alfonso VI. ile, muvakkat bir barıştan sonra, Sîd Aragon'da al-Mu'tamin hesabına yeniden şöhrat kazandı. Ertesi sene bu emir ölünce, oğlu ve halefi Ahmed al-Musta'in II. 'in hizmetine girdi ve bundan sonra, var kuvveti ile, Valencia müslüman kiralığına zaptetmeği tasarladı.

Kurtuba Emevî halifeliğinin yıkılışı üzerine, meşhûr hâcib al-Manşûr 'un bir torunu, 'Abd al-'Azîz al-'Âmirî tarafından kurulan bu müstakil kiralık, 1065 senesinde Tulaytula kiralığı ile birleşmiş idi. 1074 'te Z u 'l-Nûn hânedanından Yahyâ b. İsmâ'il al-Kâdir, dedesi al-Ma'mûn 'un halefi olarak, Tulaytula tahtına çıkınca, Abû Bakr b. 'Abd al-'Azîz 'i Valencia vâlisi tayin etti. Çok geçmeden, Abû Bakr b. 'Abd al-'Azîz bağımsızlığını ilân ederek, Kastilya kralı Alfonso VI. ile ittifak yaptı. Fakat 1085 'te Alfonso VI. Valenciya 'yı, bu şehri 10 sene evvel kaybeden ve mübâdelede karşılık olarak kendi pâyitahtı Tulaytula 'yı hristiyan hükümdara teslim eden al-Kâdir 'e sattı. General Alvar Fañez kumandasındaki bir Kastilya ordusu tarafından desteklenen islâm emri, kan dökülmeksizin, Valenciya 'ya girebildi; fakat hemen-hemen bütün şehir halkının nefretini kazandı. Murâbitların sultanı Yûsuf b. Tâştî'n, hristiyanlar ile savaşmak için, İspanya 'ya müteveccihen gemiler ile yola çıktığı ve Zallâka (23 teğrin I. 1086) 'de onları kaçırdığı zaman, Alfonso VI. Alvar Fañez 'i Valencia 'dan geri çağırdı. al-Kâdir, Tortosa emiri al-Munzir 'in mükerrer hücumları karşısında, aynı zamanda hem Kastilya kralından, hem de Saragossa emiri al-Musta'in 'den yardım talep etti. al-Musta'in, al-Kâdir 'in kiralığını ele geçirmek için, iyi bir fırsat çıktığını gördü ve şehri zaptetmek için gizlice Sîd ile anlaştı. Bu meydana bütün ganimet ücretli kumandanın, yâni Sîd 'in hissesine düşecekti. Fakat Sîd, al-Kâdir 'in kendisine verdiği hediyelerin te'siri ile, şehri almağı reddetti; böylece Alfonso VI. 'ya bağlılığının yeni bir delilini gösterdi. Sonra ordusu ile bütün Valencia bölgesine bir akın yaptı ve 1089 'da tekrar Kastilya kralının emrine girdi, orada metbûu tarafından ihtirâm ile karşılandı. Daha sonra, o zamanlar 7.000 kişi kuvvetindeki ordusu ile, Endülüs 'ün doğu sâhillerini geri aldı. Saragossa emiri al-Musta'in, Sîd 'in yokluğundan faydalanarak, Valencia 'yı kuşatmış olan Barcelona hükümdarı Berenguer ile ittifak yaptı. Lâkin Barcelona kontu, al-Kâdir 'e ayda 1.000 dinarlık bir ücret karşılığı olarak, pâyitahtını her hangi bir düşman taarruzuna karşı müdâfaayı vaad eden Sîd 'in önünden geri çekildi. Bir müddet sonra, Alfonso VI. Sîd 'den Yûsuf b. Tâştî'n 'e karşı kendine yardım etmesini istedi; onun Yûsuf 'a hücum için acele etmediğini görünce, tekrar bozuştular. Bunun üzerine, Sîd hakikatte tamâmen müstakil bir haydut zümresinin reisi olarak, 1091 yılında Orihuela 'dan Jâtiva 'ya kadar bütün şark bölgesini ateş ve kılıç ile harâbeye çevirdi; Tortosa üzerine yürüdü, Barcelona kontunu mağlûp etti ve onunla bir anlaşma yaptı. Akabinde, Tortosa 'daki müslüman emirler dahi, onun himâyesini istediler. Sîd onlara muntazam bir haraç karşılığı muvâfakat etti. Bu devirde Sîd, Barcelona kontundan, Tortosa ve Valencia 'daki müslüman emirlerden aldığı meblâğlar dışında, bir de Albarracín (al-Sahla), Alpuente (al-Bünt), Murviedro (Murbaytar, bugün Sagunto), Segorbe (Şubrub), Jerica (Şârika) ve Almenara arap emirlerini de haraca bağlamış idi.

Bunun üzerine Sîd ile Alfonso VI. arasındaki anlaşmazlık derinleşti ve Kastilya kralı, haddinden fazla kudretli tâbiinin büyüyen nüfûzuna bir son vermek için, Valencia 'yı almağı kararlaştırdı. Sîd 'in Saragossa islâm emirini hristiyan Aragon kralına karşı korumakla meşgûl bulunduğu sırada, Pisa ve Genua ittifakları ile kuvvetlenerek, şehri denizden ve karadan kuşattı. Sîd, hâdiseleri işitince, ordusu ile Saragossa 'yı terk ederek, Najera kontluğunu ve amansız düşmanı Garcia Ordoñez 'in timarı olan Calahorra 'yı tahrip etti. Rioja 'daki Logroño şehri baştan başa yıkıldı, neticede Alfonso VI., Valencia kuşatmasını başarısız bir şekilde, kaldırmaya mecbûr oldu.

Kendi yokluğu esnâsında, Sîd müslüman zâbiti İbn al-Farac 'i Valencia 'da al-Kâdir nezdinde bırakmış idi. Bu zat 1092 teğrin II. 'de bir halk ayaklanması esnâsında öldürüldü. Bu isyânı Kadı İbn Cahhâf hazırlamış idi ve Valencia halkının (camâ'a) başkanı olarak, kendi tarafındaki Murâbit devletinin lafzî bir temsilcisi ile birlikte, halkın başına geçmiş idi. Bir kaç ay sonra, 1093 temmûzunda, Sîd bütün ordusu ile, pâyitaht üzerine yürüdü, zahmetsizce Villanueva ve al-Kudya dış mahallelerini zaptetti. Şehri kuvvetli bir muhâsara altında bulundururken İbn Cahhâf ile de müzâkereye muvâfakat etmiş idi, fakat asıl şehir önünde sıkı muhâsara devam etti. Bu sebeple Valencia çok kötü mahrumiyetlere düçar oldu, açlık halk arasında telefât verdirmeğe başladı. Bu hâdiselerin baskısı altında, Valencia halkı reisi 15 haziran 1094 'te şehri Sîd 'e teslim etti. Campeador, yâni Sîd, şehir halkına hiç bir fenalıkta bulunmadı.

Halk kendilerine gösterilen iyi muameleye karşı şükranlarını izhar etti ve yeni efendilerine karşı gerçek bir hürmet duydu. Sîd, bununla birlikte, hâdisenin akabinde eski başkan İbn Cahhâf 'ı ceza olarak diri-diri yakmaktan çekinmedi.

Bu tarihten itibaren Sîd Valencia 'nın mutlak hâkimi idi. Bir Murâbit ordusunun muhâsara teşebbüsüne, kat'î neticeli bir çıkış hareketi ile, son verdikten sonra, hükümlanlık sâhasını genişletmeği düşündü. 1098 'de Almenara ve Murviedro 'yu zapt etti. Buna rağmen, yaşlanmış idi ve âkibetinin yaklaştığını seziyordu. Artık hemen hiç bir şeye ihtiyaç duymuyordu. Valencia 'daki ulu câmiî kiliseye ta'vil ettirdi ve şehirde tekrar bir piskoposluk te'sis ederek bunu Perigord 'lu Hieronymus 'un uhdes'ne tevdi etti. Nihâyet metbûu Kastilya kralı Alfonso VI ile samimî olarak barıştı ve kızı Maria 'yı Ramon Berenguer III. ile, Christina 'yı Navarra veliahdı Ramiro ile evlendirerek, yarım-adanın iki kiral hânedanı ile akrabalık kurdu. Jâtiva (Şâtiha, b. bk.) 'yı Murâbitlardan almak istedi, fakat ordusu geri püskürtüldü. Bunun üzerine 1099 senesi ortalarında, hiddet ve ızdırap içinde öldü.

Sîd 'in ölümünden sonra, karısı Jimena Murâbitların bitip-tükenmeyen taarruzlarına takriben 2 yıl karşı koydu. Valencia, 1101 senesi sonunda, Lamtûna 'lı general al-Mazdalî tarafından kuşatıldı. Jimena 7 ay muhâsaraya dayandı, lâkin kendisini kurtarmak üzere oraya gelen Alfonso VI. 'nun tavsiyesi ile, Valencia 'yı tahliye karar verdi ve şehri terkederken, ateşe verdi. 5 mayıs 1102 'de, Murâbit kuvvetleri şehre girdikleri zaman, sâdece harâbeler ile karşılaştılar. Jimena Sîd 'in cesedini birlikte Kastilya 'ya götürdü ve ceset Burgos yakınlarında Gardena 'da San Pedro manastırına defnedildi. Jimena da, 5 sene sonra 1104 'te ölünce, aynı yere gömüldü.

Bibliyografiya: Sîd 'in hayatı ve tarihî rolü hakkında başlıca eser R. Dozy, *Le Cid d'après de nouveaux documents* (Leiden, 1860); yeni baskı için bk. *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen-âge*. 3. tab., (Paris-Leiden, 1881), II, 233. Sîd 'den az veya çok bahseden arapça kaynaklar: İbn Bassâm, *Zahîra* (Gotha yazm., arap. metin ve tercüme için bk. R. Dozy, *ayn esr.*, s. 8—28 ve III—XVIII); İbn Kardabûs, *K. al-İktifâ* (*ayn. yer.*, s. XVIII—XXVII); İbn al-Abbâr, *al-Hullat al-siyarâ* (*ayn. yer.*, s. XXVII—XXXI); al-Makkarî, *Nafh al-fib, Analectes.*, II, 754 ve *ayn. yer.*, s. XXXI—XXXIII; İbn al-'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. ve trc.

E. Lévi-Provençal), III, ilâve I (İbn al-Cahhâf hakkındaki kısım); *Revue Hispanique*, 1909, XX, 316—428; 1910, XXIII, 424—476; *Bulletin Hispanique*, 1914, XVI, 80—86. Sîd hakkındaki Avrupa eserlerinin tam bir bibliyografyası için bk. B. Sanchez Alonso, *Fuentes de la Historia española* (Madrid, 1919), nr. 648—683; A. Gonzales Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 75—77. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞİDDİK. [Bk. SİDDİK.]

ŞİDDİK HASAN HÂN. [Bk. SİDDİK HASAN HÂN.]

SİDON. [Bk. SAYDA.]

SİFA. [Bk. SİFAT.]

SİFFİN. [Bk. SİFFİN.]

SİFR. [Bk. SİFİR.]

SİĞİSTAN. [Bk. SİSTAN.]

SİH. [Bk. SİHLER.]

SİHİR. SİHR, sihir, efsun, sihirbazlık. Sihir ile din arasındaki münâsebet hakkında ortaya atılan halkiyat ile ilgili suâle islâmiyetin verdiği cevap şüphesiz R. R. Martt 'ın fikrine uymaktadır. Buna göre „din ve sihir menşe'de bir ve bölünmez olan ictimâî bir hâdisenin iki şeklidir, iptidâî insanın tabiat üstü kuvvetin müdâhalede bulunduğu bir müessesesi var idi ve bu müessesede sihir ile dinin rüçeymleri aynı zamanda mevcut bulunuyordu; bunlar sonraları, git-gide farklılaştı, sihir ile din kendilerine gösterilen itibâr bakımından birbirlerinden, ayrılırlar; din dâimâ en yüksek inanç ve ibâdet, umûmî olarak kabûl edilmiş olan inanç ve ibâdetdir. Fakat din ile sihir arasında, „iyi ruhlar vâsıtası ile yapılan sihir“ gibi, umûmiyetle dine âit olarak kabûl edilmemiş bulunan ve öte yandan münâkaşa edilemeyecek şekilde sihrî mâhiyetteki her unsurun mâruz kaldığı, redde uğramayan bir yığın gayr-i muayyen unsurlar mevcuttur (*Enc. Britannica*, 11. tab, XVII, 305^b). Bu telakkî tamâmiyle müslüman ve çok geniş olarak sünnet ehli müslüman denilebilecek kütlelerin inancına uymaktadır. İslâmiyet açıkça tab'at üstü kuvvetler kabûl eden bir inançlar manzûmesidir, onun için hâselerinin maddî âlemi ve bunun arkasında, bir ruhlar âlemi vardır ki, sihir veya din vâsıtası ile, bu ikinci âlem ile münâsebetle girişilebilir. Bu ruhlar âleminin mâhiyetini doğru olarak tayin etmek istediğimiz zaman, sihir ile din arasında mevcut olan farkı göstermek için, nazariyeler meydana çıkar. Bu ruhların menşe, ve mâhiyeti nedir? Birbirlerinden nasıl ayrılırlar? Hareketlerinde ne dereceye kadar hürdürler? Onlara ne tarzda ulaşılabilir ve onlar nasıl itâat altına alınabilir? Onlar ile olan böyle

münâsebetler Allah ile olan münâsebetlerimizi bozabilir ve kurtuluşumuzu ebediyen tehlikeye koyabilir mi? Zîrâ sünî olsun, râfîzi olsun, müslümanlıkta her şey Allahda ve onunla münâsebetlerde temerküz eder.

İmdi Peygamber zamanındaki Arabistan'da, islâmiyetin beşiğinde, hıristiyanlık ve yahudiğin te'siri ile gelen unsurlar hesaba katılmazsa, ruhlar âlemi Allah ile kabîlelerin ilâhları ve cinlerden (*cinn*) meydana gelmekte idi; ve insanları bu âlem ile birleştiren bağ'lar kâhinler (*kâhin*, b. bk.), sihirbazlar ve gaipen haber verenler, şâirler ve deliller idi; bütün bu sonuncular ile alâkalı nazariye de muhtelif cinsten ruhlar tarafından hudutsuz „tasarruf, çarpılma“ nazariyesidir ve bu „tasarruf“ tâbiri çağdaş ispartizmada kullanılan mânadadır. Bunun içindir ki, yeni halkiyat tâbiri olarak kullanılan „sihir“ kelimesi harfiyen „efsün, sihir“ demek olan arapça *sihr* kelimesinden açıkça daha geniş bir mânaya sâhiptir; fakat bunun ilgili olduğu vâkiaların açıklık ve vuzûhunu muhâfaza etmek için, *sihr*'i en geniş mânasında almak lâzımdır; bizzat islâmiyette sık-sık ve umûmiyetle bu şekilde hareket edilmiştir. al Murtaza 'l-Zabîdî *İhyâ* şerhinde (I, 217, aşağıda) Tâc al-Dîn al-Sabkî'nin şu sözlerini zikreder: „*sihr* kehânettir (*kahâna*), nücûm ilmi ve *simiyâ*, bütün hepsi aynı vâdî'dendir“. Bundan başka, islâmiyet Arabistan'ın dışına yayılınca, müslümanlar zaptettikleri muhtelif ülkelerin ve ırkların tabiat üstü bütün inançları, sihir san'atları ve dinî menâsikini ihtivâ eden kitapları ile temâsa geçtiler; bu inançlar *Kur'an*'ın ve Arabistan'ın telakkîleri ve yerleşmiş âdetleri ile karıştı ve lûgatçe, menâsik ve tavırlar ve hattâ esaslı görüşleri bakımından, en gayr-i mütecânis mâhiyetinde bir halita meydana getirdi. Bu durum, göreceğimiz gibi, türlü sihir cinslerinin menşelerinin türlü ırklara çıkaran müslümanlar tarafından da tamâmiyle kabûl edilmiş idi. Karışıklık iki istikamette husûle geldi: I. Arabistan'ın hurâfeleri ve bunun tâbirleri arap olmayan ve hattâ sâmi olmayan kavimlere kendilerini ve hattâ sâmi müslümanların esas inançları, derin bir şekilde, tamâmiyle yabancı inançların te'sirine uğradı. Bütün bunlar hakkında bk madd. BUDÜH. CAFR, CADVAL, CİNN, FAL, FİRÂSA, GÜL, HÂRÛT VE MÂRÛT, İFRİT, KÂHİN ve bunlar ile ilgili bibliyografya.

Fakat doğru istikakı içinde dikkate alınan *sihr*, sihirin mahdut bir şekli olan „efsûnu“ düşündürmektedir. Lûgatler bunun bir şeyin gerçek mâhiyetinden (*hakîka*) veya şeklinden (*şûra*) gerçek olmayan veya bir görünüşten (*hayûl*) ibâret olan başka bir şey olmakta bulun-

duğu (*şarf*) an olduğunu te'yit eder; *Kur'an*, XX, 69'a istinâd eden *taḥyîl* ekseriyâ bu hâdiseye ve bugün „hipnotizma“ dediğimiz şeye delâlet eder; fakat akliyeciler bunu bir el-çabukluğu ve tatlı sözler vâsıtası ile gözleri bağlamak (*al-taḥayyulât va 'l-aḥz bi 'l-uḡn*) için yapılmış alelâde bir el-çabukluğu ve hiyle (*ḥidâ*, *şavâz*) derecesine indirmeyi denemişlerdir. Böylece bu kelime vücuttaki gıda gibi, tabiatı hareket zarâfeti ve inceliğini (bu mânâ *Lisân*, VI, 12, aşağıda, İmru 'l-Kays'a çıkarılmaktadır, fakat burada mânâ daha ziyâde *şarf*'in aslî mânası imiş gibi görülmektedir) ve kelimelerin sihinden bahsettiğimiz zamanda, söz güzelliğini düşündürmektedir (*Şaḥâḥ*, bu kelime Râḡib İsfahânî, *al-Mufradât*, s. 224 v d.; *Lisân*, VI, 11-13; Lane, s. 1316 v d.). Bununla beraber *Kur'an*'da bilgiler böyle bir tefsire imkân vermeyecek kadar tâyin edilmiş bir şekilde verilmektedir. Peygamberin ve etrafındaki kimselerin düşüncelerine göre, *sihr* içinde bulunan ve onun vâsıtası ile elde edilen bilgilerin büyük bir kısmına sahte olmasına rağmen, gerçek bir şey idi. Rûhiyat bakımından, şahsın müdâhalesi olmadan elde edilen hâdiseler hipnotizmaya inanma imkânını verir ve dinî bakımdan Peygamberin tutumu hemen hemen tamâmiyle ispartizma karşısında yeni Roma kiliselerinin tutumunun aynı olmuştur. *Kur'an* sistemi içinde, arka-plân — şüphesiz kâfir ve kötü olan — *cinn* ve *şaytân*'ların meydana getirdiği ruhlar âleminde müteşekkil idi. Bütün bu mesele hakkında en mühim âyet *Kur'an*, II, 101 olup, bu âyet şu şekilde tercüme edilebilir: — „ve onlar umûmiyetle kâfirler ve husûsiyetle yahudiler“ Sulaymân'ın hükümdarlığı zamanında (veya Sulaymân'ın hükümdarlığına karşı), insanlara sihiri *sihr* öğreten *şaytân*ların okumakta oldukları şeyleri tâkip ederler — ve Sulaymân aslâ kâfir olmamış idi, fakat *şaytân*'lar kâfir idiler —; ve onlar) Bâbil'de iki meleğe, Hârût ile Mârût'a (veya bunlar vâsıtası ile) indirdiklerimizi (tâkip ederler); ve bunlar — „biz bir *fitna*'den başka bir şey değiliz ve kâfir olmayız“ — demeden hiç kimseye bir şey öğretmezler ve onlar (bu meleklerden öğrenenler) bunlardan erkeği zevcesinden ayırmak için kullandıkları şeyleri öğrenirler ve Allahın izni olmadan, bunlarla hiç kimseye bir ziyan vermezler. Kendilerine ziyan veren ve bir fayda te'min etmeyen şey öğrenirler. Gerçekten bilirler ki bunu (sihir bilgisini) te'min edenlerin öteki dünyada bir yerleri olmayacaktır ve eğer bilselerdi, kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kadar kötüdür.“ Bu âyetlerde cümle kuruluşu çok güçtür ve verilen tercümeye bu-

rada gösterilenlerden fazla şüpheli bir çok noktalar bulunmaktadır. Bayzâvî'nin çok tefsif edilmiş ifâdesine rağmen, tefsiri bir sahi-feden fazla (nşr. Fleischer, I, 76,2-77,7) bir yer işgal etmektedir ve al-Zamahşarî'nin *al-Kaşşâf* (nşr. Lees, I, 93-95) 'ında bir buçuk sahifelik bir tefsir vardır. Daha geniş tefsirlerde sihir ile ilgili başlıca yer („*locus classicus*“) olarak uzun-uzadıya ele alınır. Tabarî'nin *Tafsîr* I, 334-353) 'inde ve Fahr al-Dîn al-Râzî'nin *Mafâtiḥ* (Kahire, 1307, I, 427-440) 'inde böyledir. Fakat buna umûmiyetle verilen mânada şaşılacak bir şey yoktur. Bu müfessirlere göre, *şaytân*'lar sihirin kaynağıdır; göğün duvarlarını dinlerler (aş. bk.) ve işittiklerine yalanlar katarlardı; sonra bunları *kâhin*'lere naklederler ve bunlardan kitaplar meydana getirirlerdi; bunlar insanlara bu kitapların ihtivâ ettikleri şeyleri, bunları inşâd ederek, insanlara öğretirlerdi. Bu inanç Sulaymân zamanında çok yaygındı; o derecede ki, bu bilginin ve tabiat ile *cinn*'ler üzerinde icrâ ettiği hâkimiyetin kaynağı Sulaymân'a isnât ediliyordu. Yahudilerin kendileri de Sulaymân'ın bir peygamber değil, fakat bir sihirbaz olduğunu söylüyorlardı (Râzî, s. 428). Bu âyet onlara verilen bir cevaptır. Hârût ile Mârût için buradaki maddelere ve bir de ileriye bk., Bir de *Kur'an*, XXXVIII, 6; XLI, 11; LXVII, 5; LXXII, 8, 9'da *cinn*'lerin en yakın göğün (*al-samâ al-dunyâ*) yakınında oturup (*kunnâ nakûdu*), burada gök kalabalığını (*al-malâ al'alâ*) dinlemek âdetinde oldukları, onların buradan süs olmak üzere asılmış olan, fakat vazifeli melekler (*ḥaras, raşad, ḥifz*) tarafından taşlar (*ruḥûm*) gibi üzerlerine atılan lambalar, meş'aleler (*maşâbih, şihâb*) ile kovuldukları söylenir. Bu sûretle orada muntazaman dinlenmek âdetinde idiler, fakat şimdi (*al-âna, Kur'an*, LXXII, 9), — şüphesiz Peygamberin insanları arasına gönderilmesinden beri —, karşılarında husûsiyetle dikkatli ve uyanık melekler bulmuşlardır. Tefsirüâtli bilgiler için bk. al-Kaşşâf (s. 1535), *Kur'an*, LXXII, 9 münâsebeti ile; burada eski şâirler zikredilmiş olduğu gibi, câhiliye devrinde bu mesele hakkında arapların düşüncelerini gösteren rivâyetler de nakledilmiştir. Bu araplar bazı akan yıldızları biliyorlardı ve bunlar hakkında husûsî düşüncelere sâhip idiler. Fakat Peygamberin doğumu ile meleklerin dikkat ve uyanıklığı büyük bir derecede arttı. Bununla beraber bu hâl ancak bir kaç zaman devam etmiş olmalıdır; zîrâ sihirin sonraki bütün tarihi *cinn*'leri dâimâ dinlemeğe devam edip, *kâhin*'lere ve sihirbazlara bilgi getirir bir şekilde tasvir etmektedir. Bundan başka kötü *cinn*'ler peygamberlerin düşmanlarını

doğru yoldan çıkarmak için, onları idâre ederlerse de (*Kur'an*, VI, 112), *cinn*'ler (*Kur'an*, XXXIV, 13) hiç olmazsa tamâmiyle doğru bir şekilde görünmezleri (*al-ğayb*) bilmezler. *Kur'an*, XXVI, 221-225'te *şaytân*'ların büyük yalancılara (*affâk*) nasıl indikleri (*tanazza-la*), bu *şaytân*'ların duyduklarını bu yalancılara nasıl kabûl ettikleri ve bunların (insanlar veya *şaytân*'lar arasında büyük yalancılara) ekserisinin yalancı oldukları veya hiç olmazsa naklettikleri konuşmaların ekserisinin yalandan müteşekkil olduğu hakkında çok mânalı âyetler vardır. Yoldan çıkmış şâirler de bunları (görünüşe göre, *şaytân*'ları) tâkip ederek, bütün vâdî'lerde dolaşırlar ve dediklerini aslâ yapmazlar. Bu vâkıalar müfessirler (al-Bayzâvî, II, 61, 15-62,7; daha iyi ve daha mükemmel bir şekilde *al-Kaşşâf*, II, 1012-1014) tarafından ve görünüşe göre, haklı olarak, meleklerin konuşmalarını dinleyip, bunları bozan, bunlara yalan katan ve inip, bunları *kâhin*'lere, sahte peygamberlere ve şâirlere nakleden *cinn*'ler ile alâkalı gösterilmiştir. *Cinn*'ler tarafından ilham edilen şiir hakkında bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arab. philologie*, I, 1-121 ve husûsiyetle bu âyet için s. 27, not 2.

Sihr kelimesi yalnız *Kur'an*, II, 96'da Sulaymân ile ilgili olarak görünür, fakat Sulaymân'ın hâkimliğinden, ilminden ve dünya üzerindeki hâkimiyetinden uzun-uzun bahsedilen bir çok âyetler vardır (*Kur'an*, XXI, 81, 82; XXVII, 15-45; XXXIV, 11-13; XXXVIII, 29-39) ve muahhar devirlerde islâmiyette meşrû olan bütün sihirler, „beyaz sihir“ ona çıkarılmıştır. *Sihr* ve benzeri kelimelere başka yerlerde, Mûsâ, İsâ ve bizzat Peygamber hakkındaki hikâyeler münâsebeti ile, tesâdüf edilmektedir. Bazı sûrelerin hemen-hemen bütün parçaları Mûsâ'nın Fir'avn'un sihirbazları ile mücadelesi hikâyesi ile alâkalıdır. *Kur'an*, VII, 110, 113, 117, 129; X, 77, 78, 80, 81 (fakat âyet 2 Peygamberden bahseder); XVII, 103 (fakat âyet 50 Peygamber ile ilgilidir); XX, 59, 60, 66, 69, 72-74; XXVI, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 45, 48 (fakat 153. ve 185. âyetler Peygamber ile ilgilidir); XXVII, 13; XXVIII, 36, 43; XL, 25, XLII, 48 (fakat 29. âyet Peygamber ile ilgilidir); LI, 39 böyledir. Yalnız *Kur'an*, 110'da sihir İsâ ile ilgilidir. Bununla *Kur'an*, VI, 7; X, 2; XI, 10; XV, 15; XVI, 50; XXI, 3 v d.; XXIII, 91; XXV, 9; XXVI, 153, 185; XXXIV, 42; XXXVII, 15; XXXVIII, 3; XLIII, 29; XLVI, 6; LII, 15; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 24'te ise, Peygamber ile ilgilidir. Bunlar arasında çok mânalı bir takım ibâre ve kullanışlar vardır: *Kur'an* XX, 77, 78; XLIII, 29;

XLVI, 6'da *sihr* kelimesi *al-hakk* („gerçek“) 'ın ve *Kur'an*, LI, 15'te cehennem (*al-nâr*) gerçeğinin zıddı olarak kullanılmıştır. — „Cehennemde onlara sorulacak: — Bu sihir midir?“; *Kur'an*, VII, 113 (Mûsâ)'te gözler sihirlenmiştir ve benzer bir şekilde *Kur'an*, XV, 5'te „gözlerimiz (*abşârünâ*) sarhoş olmuş (*sukkirat*) ve biz sihirlenmiş (*mashûr*) bir halkız“, yâni bizler (mekkeliler tarafından) sihirlenmiş, hipnotizma edilmişiz, denilir (Peygamber Mûsâ gibi, XVII, 103); Peygamber „sihirlenmiş (*mashûr*) bir insandır“ (XVII, 50; XXV, 9); Peygamber „derin bir şekilde, kuvvetle sihirlenmiştir (*musahhar*, XXVI, 153, 185)“; Mûsâ hikâyesinde *sihr* vâsıtası ile bir hayal (*hayyala*) görüldü (XX, 69); XXI, 3 v.dd.'da Peygambere karşı bir çok ithâm ileri sürülmüştür—bildirdiklerinin bir *sihr* olması, bu bildirdiklerinin „bir rüyalar yığını (*azğas ahlâm*)“, yâni karışık ve yalan rüyalar olması; bunları uydurduğu (*iftârâhu*); şâir olduğu ithâmı; eski peygamberler gibi kendisinin de bir işâret (*âya*) göstermesi istenilir: *Kur'an*, XXXVIII, 3'te Peygambere müşrikler tarafından „yalancı sihirbaz“ (*sâhîr kazzâb*) denildiği söylenir; *Kur'an*, XL, 25'te Mûsâ aynı müameleye mârûz kalır; *Kur'an*, LI, 39'da Mûsâ bir sihirbaz (*sâhîr*) ve bir *cinnî* tarafından çarpılmış bir *macnûn*'dur; *sihr*'e ekseriyâ „açık, belli“ (*mubîn*), XXVIII, 36'da „uydurma“ (*muftarâ*); ve LIV, 2'de *mustamirr* „sabit, sağlam“ veya „devamlı, sürekli“ veya „kaçıcı“ denilir; *Kur'an* LXXIV, 24'te (*Kur'an*'da kullanıldığı en eski yer budur). Peygamberin bildirdikleri hakkında *sihr* *yu'sar*, bir başkasından „alınan veya öğrenilen sihir“ denilir; XXVI, 36'da *sahhâr* galiba „bir mütabassıs, san'attan yetişme bir sihirbaz“ (Mûsâ hikâyesi) demektir.

Sihir ile Peygamber arasında bir ilgi kuran âyetler umûmiyetle daha ciddi bir tetkike tâbi tutulursa, Peygamberin devrindeki fikirler ile Peygamberin bu hususta işgâl ettiği mevki hakkında bir vuzuh elde edilir. *Kur'an*, LXXIV, 24 hakkındaki hadis tefsiri (bk. İbn Hişâm, *Sîra*, nrş. Wüstenfeld, s. 171 v.d.; al-Bayzâvî, nrş. Fleischer, II, 368, 15 v.d.; al-Kaşşâf, nrş. Lees, II, 1548 v.d.) *kâhin*, *macnûn*, *şâir* ile *sâhîr* arasında bir fark koymaya çalışmaktadır ve şüphesiz *sihr*'in târifini için *Kur'an*, II, 96'dan istifade etmektedir; fakat, *Kur'an*'daki mânalara bakılacak olursa, böyle ayırmaların imkânsız olduğu ve bu dört sınıfın, mânevî âlem ile kendi âlemimiz arasındaki bağlar olmak bakımından birbirleri ile sıkıca bağlantılı bulundukları meydandadır. *Kâhin* kelimesi *Kur'an*'da yalnız iki defa geçer; her iki yerde

Mekke sâkinleri tarafından Peygamber hakkın da kullanılmıştır. Bir defa (II, 29) *macnûn* ile ve bir defa da (LXIX, 42) *şâir* ile birlikte geçer. *Kur'an*, X, 2; XXI, 3 v.d. ve XXXVIII, 3'te Peygambere *sâhîr* denilir; XVII, 50 ve XXV, 9'da „sihirlenmiştir“ (*mashûr*) ve XXVI, 153, 185'te „kuvvetle sihirlenmiştir“ (*musahhar*). Bu son iki tâbir, Peygamber hakkında kullanıldıkları şekli ile, şüphesiz hoş gitmeyen tâbirlerdir; zîrâ müfessirler buna „eğeri olan bir kimse“, yâni alelâde biri adam gibi tâli derecede mânaları ile ilgili izahlar verirler. *Kur'an*'a, bildirdiklerini ve delillerine bir çok defalar sihir denilmiştir. XI, 10; XXXIV, 42; XLIII, 29; XLVI, 6; LIV, 2; LXI, 6; LXXIV, 4 ve Peygamber Mûsâ, Sulaymân ve İsâ'nın yaptığı gibi mucizeler göstermiştir. XXV, 9'da o, kâfirlere göre, yalnızca „sihirlenmiş bir insandır“; kendisi ile beraber gidecek hiç bir melek gönderilmemiştir, kendisine bir hazine (*kanz*) de verilmemiştir; ona gıdasını alacağı, yâni gerçek olarak, hâricen mevcut sihirli bir bahçe de verilmemiştir. *Kur'an*, VI, 7'de, kendisine *kirîs* üzerinde, eller ile dokunulabilecek gerçek bir kitap verilmiş olsa idi, buna *sihr* diyeceklerdi; yâni onun böyle işâreti, mucizesi yok idi Sihir siyaki içindeki iki âyet (*Kur'an*, X, 2; XXXVIII, 15) hâlinde de, müfessirler, yâni al-Zamahşarî ile al-Bayzâvî, bu telmihlerin mucizeler (*umûr hârika li'l-âda*) ile ilgili olduğuna tamâmiyle emindirler, fakat *Kur'an*'ın bütün temâyülü telmihin Mekke sâkinlerinin fikirlerine göre, sihir-den çıktığı ileri sürülen vahyler ile ilgili olduğunu göstermekte ve bizzat bu âyetler de bunu anlatmaktadır.

Muslim, *Şahîh* (İstanbul, 1333, cüz VIII, s. 229—231, *Kitâb al-zuhd*, hadis 473'te, müşrik bir hükümdar ile sihirbazının (*sâhîr*), bir râhibin ve bir kölenin (*gûlâm*) hikâyesi bulunmaktadır: bu hikâyenin gâyesi *sihr*'in ve *kufr*'ün müşrikliğin aynı olduğunu göstermektedir; nitekim al-Bayzâvî (I, 76,7), *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, *sihr* ile *kufr*'ü aynı sayar ve bunları *kahâna*'nın yanına koyar. Bu hususta rivâyet edilen hadislerin hangilerinin Peygambere vardığını ve hangilerinin sonrakî münâkaşalardan meydana çıktığını söylemek imkânsızdır. Muslim'in *Şahîh* cüz VII, s. 13—41, *Kitâb al-salâm*'inde bulunan, tıptan, şeriate uyan ve uymayan üfürükten (*ruk-va*), sihir, zehir, *şayfân*'lardan, *gûl*'lerden, *kahâna*'den, *şayra*'den ve *fa'l*'den bahseden çok karışık bir dergiye mürâaat edilebilir. Cüz I, s. 59'a göre *mu'tirâ binâdî kazâ* („falan yıldız bize yağmur yağdırdı“) diyen kimse kâfirdir; s. 136—138'e göre, he-

sap vermeksizin ve hiç bir azap görmeden, cennete girecek olan 70.000 müslüman arasında dağlama ve efsûn kullanmamış olan ve bir de fal olmak üzere kuşların uçuşlarına bakmamış bulunan kimse vardır. al-Buhârî, *Şahîh* (VII, 122—140)'te, *şibb* faslında tıptan, *ta'bîr al-ru'yâ* faslında rüyaların tâbirinden, v.b. bahsedilir (cüz IX, 29 v.dd.). Peygamberin rüyada görülmesi hâlleri ile umûmiyetle rüyalar hakkında bk. Muslim, *Şahîh*, VII, 50 v. dd.; Bu muhtelif mevzûlar müslümanların zihninde sıkı bir münâsebet hâlinde idi ve bugün de öyledir.

Fakat Peygamber, gerek efsûn şeklinde, gerek kâfir ruhlar ve cinler tarafından mâhiyeti bozulmuş vahy şeklinde tezâhür eden bu hadiselerin gerçekliğinden tamâmiyle emin ise de, eski akılcı kelâm âlimlerinin (*al-mu'tazila*, *ahl al-kalâm*; bk. mad. KELÂM) bu hadiselerin gerçekliği hakkında pek çok şüpheleri var idi. Bu hâl İbn Kutayba (ölm. 276=889)'nin *Muhtelif al-hadis* (Kahire, 1326, s. 220—235)'inde, çok açık bir şekilde, meydana çıkmaktadır. Bu hususta bk. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 136 v. dd. Mu'tezililer, akıl ve düşünce (*akl*, *naẓar*) sâhasında kalarak, Peygamberin sihir ile çarpıldığını gösteren hadislerle hücum ettiler: Allahın himâyesi altında bulunan (*ma'sûm*) bir peygamber için bu imkânsız bir şey idi. Bunun gibi, *Kur'an*'da bahsedilen sair, msl. Mûsâ kıssası münâsebeti ile bahis mevzuu olan bir göz bağcılığı (*taḥyîl*) başka bir şey değil idi; *Kur'an*, II, 96'da bahsedilen iki melek Malik adlı iki insan idi ve bu suretle âyeti tamâmiyle ayrı bir şekilde tefsir etmek gerekirdi. İbn Kutayba, bu tutuma muhâlefet ederek, bütün mukaddes kitapların ve peygamberlerin ve sihre hemen hemen bütün halklar tarafından gösterilen inancın şââdetlerini; bir de aynı şekilde *Kur'an*, CXIII ve CXIV sûrelerinin, *al-Mu'avvizatayn*'in açık şââdetini kaydeder; ve bundan başka daha eski bâzı an'aneleri de zikreder ki, bunlardan biri bilhassa ilgi çekicidir: bu Hârût ile Mârût'un yanında sihir öğrenmek için, Bâbil'e giden ve sonra pişman olarak, Peygamber'i bulmak üzere, Medine'ye gelen, onu ölmüş bulunca, bütün hikâyesini naklederek, 'Â'îşe'ye hâlini anlatan bir kadının hikâyesidir. Bu sihirli *savîk*'in hazırlanması hakkında halkiyat unsurlarını ihtivâ eden ve *Bin bir gece*'deki „Badr Bâsim'in hikâyesini“ ve Muhammed b. Salama'nın *hurâfât*'ını batırlatan (bk. *The Earlier History of the Arabian Nights*, J R A S. 1924, s. 374—379) aynı rivâyet, bir az daha tam bir şekilde, Tabarî (ölm. 310=923), *Tafsîr*, I, 347, 23. 348, 10'da bulunmaktadır;

bk. bir de Sa'labî (ölm. 427=1036), *Kışas al-anbiyâ* (Kahire, 1314), s. 30, 16 v.dd.; aynı hikâye mübâlagalı, safsataci ve felsefi bir şekilde Râzî (ölm. 606=1209), *Ma'âtih*, I, 454, 19—28'de bulunmaktadır. Bundan başka bütün hikâyeler pek çok değişmektedir; her değişik şekil şüphesiz her muharririn bildiği ve devrinde câri olan sihire tekabül ediyordu. al-Şarîfî, Hârîrî'nin *Ma'âmât*'ı hakkındaki şerhinde (Kahire, 1314, I, 211) de aynı şeyi müşâhade eder. Bununla beraber bu vâkıa hadîste kabûl edilmiş görünmemektedir. Eski mühim hadis dergileri arasında yalnız Ahmed b. Hanbal (ölm. 241=855)'in *Musnad*'inde (II, 134) Hârût ile Mârût hakkında bâzı bilgiler bulunmaktadır ve bu hikâye orada yoktur (A. J. Wensinck'in mektubu).

al-Fihrist (377—400=987—1010 arasında yazılmıştır)'te sihir ile ilgili bütün mevzûlar geniş bir şekilde geliştirilmiş bulunmaktadır ve bunun arkasından zengin bir kitâbiyat gelir. Esaslı kısım sekizinci *ma'âla*'nin ikinci *fann*'inde (nrş. Flügel, s. 308 v. dd.) bulunmaktadır. Görünüşe göre şî'i olan ve binnetice mu'tezilî fikirlerin te'sirinde kalması kuvvetle muhtemel bulunan (bk. mad. KELÂM) muharriri Muhammed b. İshâk'ın tutumu izahlarında görünmektedir. Kendisi ister şeriate uygun olsun, ister olmasın, sihirbazların sihirin cinlerin ve ruhların sihirbaza itâat etmelerinin mahsûlü olduğunu tasdik ettiklerini söyler. *Mu'azzimûn* ('azîma „teshir“ kelimesinden: bu kelime ve bu bakımdan kökü *Kur'an*'da bulunmamaktadır) adını verdiği şeriate kabûl eden sihirbazlar Allaha itâat ve ona duâlar ederek, maddî arzûlardan vazgeçerek, zâhidce yaşayarak ve Allahın ruhlar üzerinde te'sir etmesi için, yeminler ile israrda bulunarak, cin ve ruhları kendilerine tâbi kılmaya muvaffak olduklarını tasdik ederler; o zaman cin ve ruhlar gerek yemin ile israrlar sebebi ile Allaha itâat için, gerek korku sebebi ile itâat ederler; zira Allahın *asmâ' husnâ*'sının sâhip olduğu husûsiyetler (*ḥâşşiya*) arasında bunları itâat altına alan bir şeyler vardır. *Şahara* (*Sâhîr*'in cemi) adını verdiği şeriate uymayan sihirbazlar, cin ve ruhları hediyeler (*karâ bin*) ve Allahın hoşuna gitmeyen, gerek ibâdetleri ihmal etmek, gerek kan dökmek, yakın bir akraba ile evlenmek v. b. gibi haram edilmiş olan işleri fiilen yapmak gibi, kötü işler ile kendilerine köle hâline getirdiklerini tasdik ederler. Bu iş Mısır'da ve komşu ülkelerde açıkça (*zâhir*) yapılmaktadır ve bu mevzuu işleyen bir çok kitaplar vardır. Sihirbazların Bâbil'i Mısır'dadır; İbn İshâk bunu oraya gitmiş olan ve orada bunun gerçek ka-

hıntılarını (*baḳāyā*), kadın ve erkek sihirbazları görmüş olan birinden öğrenmiş idi. Onun eserini muhtemel olarak Bağdad'da yazmış olduğunu hatırlatmak gerekir; müslüman şarkın Mısır'a karşı tutumu hâlâ böyledir. Şeriate uyan veya uymayan bütün bu sihirbazlar yüzükler (*ḥavātīm*), türlü tılsımlar (*'azā'im*, *ruḳā*, *ḥizāb*), sihirli halkalar (*manādīl*) ve tütsü (*daḥan*) v. b. kullandıklarını iddia ederler. Bir de, bir takım feylesoflar ile yıldızlara tapanların, yıldızlara bakarak, her türlü teşebbüs'er için tılsımlar yaptıklarını söylediklerini de sözlerine ilâve eder; yıldızlar taşlara, yüzük kaşlarına (*fuṣūṣ*) kazılmıştır. Bu feylesoflar arasında geniş ölçüde yayılmış bir ilimdir. Hindliler buna inanırlar ve bu vâsıta ile şaşırtıcı şeyler yaparlar; çinlilerin bileleri (*ḥiyal*) ve kendilerine mahsûs bir sihirleri vardır; hindûlar „hipnotizma“ (*'ilm al-tavahum*) husûsiyetine sâhiptirler (bk. *JRAS*, teşrin I. 1922, *Wahm in Arabia and its Cognates*, s. 516), bu mevzûdaki hindû kitapları arapçaya tercüme edilmiştir; türklerin bir sihir ilmi vardır ve İbn İshâk itimâda şâyân bir kimsenin onların maddî sâhasında mucizeli şeyler—msl. orduları yenmek, düşmanları öldürmek, nehirleri geçmek ve kısa bir zamanda uzak mesâfelere gitmek—yaptıklarını kendisine te'min ettiğini söyler. Mısır ve Suriye'de tılsımlar pek çoktur ve herkes tarafından kolayca görülebilir; fakat zamanın geçmesi ile te'sirleri hiçe inmiş bulunmaktadır.

al-Fihrist'in „öğülecek yol“ (*al-ṭarîḳat al-mahmûda*) dediği şeriate uygun sihirin menşei ruhları ve cinleri (*al-cinn va'l-şayâtîn*) ilk olarak kendine tâbî kılan ve onları kendine hizmet ettiren Sulaymân b. Dâvûd'a kadar çıkarılmaktadır; iranlıların sihiri için de Camşîd aynı şeydir. Bu bilgînin kurucusu ve *cinn*'leri itâat altına alan bir kimse olarak telakkî edilen Camşîd için bk. *al-Fihrist*, s. 12, 21, v. d., 238, 20; İran destanında işgal ettiği mevki ve Sulaymân ile karıştırılması hakkında daha tam bir bilgi husûsiyetle E. G. Browne, *Literary History of Persia*, I, 112—114'te bulunmaktadır. Şüphesiz, bu karıştırmanın neticesi olarak, ibrânî dilinde ve farsça geniş bir sihir edebiyatı Sulaymân'a isnât ediliyordu; burada kitaplarını toplayan kâtiplerinden üçünün adı gösterilmekte ve yine burada, Cavbarî h. VII. asrın ilk yarısı'nın *Kitâb fî kaşf al-asrâr*'ından alınmış olan uzun bir parçada, bu eserlerin adları hakkında ilâve tafsilât verilmektedir (*ZDMG*, XX, 486 v. dd. de Goeje'nin aynı mevzû üzerinde *Gauharî's „entdeckte Geheimnisse“* adlı makalesinde; bir de krş. Fleischer, *ZDMG*, XXI, 274). Bu metnin küçük bir kısmı Kahire'de basıl-

mıştır (32 s., ts., *Matba'at al-Nacâh*), burada giriş kısmı bulunmamaktadır. Ve ancak IV. fasılın IV. bâb'ına kadar devam eder ve şüphesiz arada başka çıkarmalar da vardır [bunun matbaa ve tab yeri hakkında hiç bir işaret ihtivâ etmeyen, fakat cemâziyelâhır 1302 tarihini taşıyan tam bir basması da vardır. Bu kitabın basılmış bir metin ile bir çok el-yazmalarına istinât eden ve filoloji bakımından yapılmış olmayan ameli bir incelenmesi için bk. Eilhard Wiedemann, *Beitr. zur Gesch. der Naturwissenschaften*, XXV, 206—232]. *al-Fihrist*, bundan sonra, Sulaymân'ın huzûruna çıkan ve Sulaymân'ın Allahın adlarını kullanarak kendilerinden ahidler (*'uhûd*, *mîsâḳ*) aldığı 70 ifritin (*'afarîṭ*) adlarının bir cedvelini verir. Bu ahidler (*'uhûd*) büyük bir rol oynamakta devam etmektedir. Kahire'de basılmış, tarihsiz 16 sahifelik küçük bir esere göre, bunlar muskadır: *Ḥicâb al-sab' uhûd al-Sulaymânîya li-sayyidinâ Sulaymân b. Dâvûd*. Bunun bir de 7'lik bir cedveli verilir ki, bunlar husûsiyetle haftanın günleri ile alâkâlıdır. Bu Kazvîni'nin *'Acâib al-maḥlûkât* (nşr. Wüstenfeld, s. 371)'ta verilen bilgiler ile genişletilebilir, bu eser de *cinn*'leri Sulaymân'ın emri altında imiş gibi göstermektedir. Dâmirî, *Ḥayât al-hayavân* (Kahire, 1313, I, 177—187, tre. Jayakar, I, 448—480)'da başka cedveller ve başka tasvirler bulunmaktadır. *al-Fihrist*, bundan sonra, greklerden kendi zamanına kadar, hiç bir zümreye girmeyen bâzı sihirbazların adlarını, eserlerinin isimlerini verir. Bu bilgi bâzı noktalarda Cavbarî'nin cedveli ile mukayese edilerek, kontrol edilebilir ve genişletilebilir. Bütün sihirbazlar, hattâ grek Stephanos oğlu Arios, Sulaymân'ın sihir usûlü ile münâsebetli olduklarını ve cin ve ruhları, Sulaymân'ın bunlar ile yapmış olduğu antlaşmalar vâsıtası ile, hükümleri altına aldıklarını söylüyorlardı. Bunların sonuncusu Abû 'Amr 'Osmân b. Abî Raşâsa adlı biri idi ki, arkadaşları arasında büyük bir şöhrate sâhip idi, bir çok eserlerin müellifi idi ve hârikâli işler başarmış idi; İbn al-Nadîm onu şahsen tanımış idi ve ona bir gün „bu işler ile meşgul olmaktan seni tenzih ederim“ (*anâ unaz-zihuka 'an al-ta'arruz li-hâza'l-şan*) demiş idi. Sihirbaz ona şu cevabı verdi: —„80 küsür seneden beri, bunun gerçek ve hak bir şey olduğunu bilmese idim, bunu terkederdim; fakat benim bu hususta hiç bir şüphem yoktur“. İbn al-Nadîm de ona ancak şöyle dedi: —„İnşaallah sen—her hâlde sihirli şeyler yapmaktâ—devam etmezsin!“.

Bunun gibi şeriate uymayan sihir, „ayıpla-nacak yol“ (*al-ṭarîḳat al-mazmûma*) veya sa-

ḥara'nın usûlü, kızı veya oğlunun kızı Bayzaḥ [bk. mad. BUDÜH] vâsıtası ile, İblîs'e çıkarılır. Onun su üzerinde (*'ala'l-mâ*) bir tahtı (*'arş*) vardır; krş. Muslim, *Şaḥîḥ* (İstanbul tab., VII, 190)'te *al-bahr* üzerinde İblîs'in *'arş*'i ve *Kur'an*, XI, 9'da *'ala'l-mâ* Allahın *'arş*'i ve al-Buhârî, *Şaḥîḥ* (Bulak, 1315, cüz IX, 124)'te bulunan hadis. Sihri öğrenmek isteyen kimse (*murîd*, tasavvuf yoluna girmek isteyen *murîd* gibi), onun için, onun bütün istediklerini yapınca, ona vâsıl olur, Bayzaḥ istediğini onun hizmetine verir ve kendini onun arzularına teslim eder; ve kendine şeriat tarafından istenilen şartlara riâyet etmeden, hayvan veya insan kurban eden ve aklen mekrûh olan şeyleri yapan kimseyi hiç bir mânîa (*ḥicâb*) ondan ayırmaz [bu bilgînin karışık ve râbitasız oluşu ihtimâl İbn al-Nadîm'in kendisine verilen muhtelif bilgileri, tertipsiz olarak toplayıp, bir araya getirmesinden ileri gelmektedir]. Bâzı kimseler Bayzaḥ'ın bizzat İblîs olduğunu söylerler; daha başkaları da onun tahtına oturduğunu ve *murîd*'in, onun emirlerine itâat etmek, ona tapmak üzere, ona getirildiğini söylerler. Bu *ṣāḥara*'den biri İbn al-Nadîm'e, uyuyunca, onu oturmuş gördüğünü, uyanınca da onu aynı hâlde gördüğünü, etrafında Savâd Nebetilerine benzeyen, yalın ayak ve topukları yarılmış (*muṣakkaḳi'l-aḳāb*) bir halk gördüğünü söylemiş idi; hattâ bunlardan birini tanımış idi. O (galiba İbn al-Nadîm'e bilgi veren) son zamanlardaki en tanınmış *ṣāḥara*'den biri idi ve bir tasa bakarak, sihir yapmak âdetinde idi (*kāna yunāṭıḳu min taḥṭi'l-ṭast*; krş. *kāna munāṭıḳan*, s. 310, 18). Bunun ayrı ayrı adlar ve yazmış oldukları kitaplar tâkip eder; bunlardan biri al-Zarkâ adlı (bu yemenli melike Turayfa mıdır? Bu hususta bk. burada VI, 72b) yemenli sihirbaz bir kadının neslinden bir yemenli idi; bir diğeri İbn Vahşîya [b. bk.] idi ki, eski Keldânî sihiri ile münâsebeti olduğunu iddia eder idi ve muhakkak nebeti sihiri ile alâkalı bulunuyordu. *al-Fihrist*'te ona şüfi denilmekte ve kendisinin *ṭilasmât* yardımı ile çalışan bir *sâḥir* olduğunu iddia ettiği söylenmektedir. Bunu tâkip eden kısımda (s. 312, 11—16) sırf hokkabazlıktan (*al-şabāza*) bahsedilir. Sonra mevzû yeniden ele alınır ve burada Kallisthenes, Tyana'lı Apollonius, Horus, Hermes ve Hind sihrini temsil eden kimseler yer alır. Yukarıda anılan „bileler“ (*ḥiyal*) kelimesinin mânası husûsunda riâyizyecilerden ve mühendislerden bahsedilen bölüme (s. 265, 16; 271, 8) mürâacaat edilebilir. Sihre dâir olup, hemen-hemen hiç birinin müellifi bilinmeyen başka kitaplar „muhtelif yazılar“ *fann*'inde gösterilmiş bulunmak-

tadır; s. 314, 7—18; 317, 18, 318, 4. İslâm âleminde, meşrû olmayan sihrin büyük bir kısmı ve nücûm ilmi dâimâ Keldânî rivâyetlerine isnât ettirildiğinden, kendilerine *şâbîrân* adını veren harranlı keldânîlerden bahseden 9. *maḳāla*'nin 1. *fann*'i (s. 318 v. d.), husûsî olarak, kendisine sorulan suâllere cevap veren baş *hikâyesi* (s. 321, 12 v. d.) sihir tarihinde mühim bir mevki tutar. Elkimya hakkında 10. *maḳāla*'ye de aynı ehemmiyeti vermek lâzımdır; burada İbn Vahşîya (s. 358) ve meslekdaşları hakkında yeniden uzun bir kayıt bulunmaktadır. İbn Haldûn'un uzun zaman sonra gösterdiği gibi, şî'ilik, sûfîlik, felsefe, nücûm ilmi, el-kimya ve sihrin birbirleri ile yakın temaları vardır; krş. *al-Fihrist* (s. 354 v. d.)'te, Câbir b. Ḥayyân hakkında verilen muhtelif hükümler, ona takılan isimler ve isnât olunan silsile [bk. mad. CÂBİR B. ḤAYYÂN].

al-Fihrist müellifi yalnızca hâl tercümesine dâir vâkıaları ve kitapları, bulmuş olduğu gibi hatırlatırken, gerçekten bir sihrin mevcut olup-olmadığından şübhe ediyor ise de, aynı şübhelere sâhip olmayan al-Gazzâlî (ölm. 505 = 1111) için durum aynı değildir. Onun için, ruhlar ve *cinn*'ler âlemi çok gerçek bir şeydir. O, *İhyâ*'nın başından sonuna kadar, *cinn*'ler ve *şaytân*'lar ile onların hareket tarzları hakkında çok teferrüatlı bilgiler verir (bk. Macdonald, *Religious Attitude... in Islam*, s. 274 v. dd.); *Munkiz* (Kahire, 1303, s. 46)'de denenmiş bir te'siri mevcut olarak *budâḥ* sihirli dörtgenini (*vafḳ*) verir; o zamandan sonra bu dörtgene onun ismi verilmiştir; rüyaların tâbiri hakkında da çalışmalar yapmıştır (*al-Taḥbîr fî 'ilm al-tâbîr*, Halep, 1328, s. 30). Kazvîni, *Asâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld, s. 272)'nda onun tanınmış bir gaipîten haber verenden, al-Tabasî (ölm. 482 = 1089; *GAL*, I, 496)'den, *cinn*'leri dâvet etme bilgisini elde ettiğini hatırlatır. Onları duvara aksettirilmiş gölgelere benzer bir şekilde görmüş ve onlar ile konuşmağı arzû edince, al-Tabasî onun—al-Gazzâlî—için bütün imkânların burada durduğunu söylemiştir. al-Gazzâlî'nin bu yönü ve bunun menkıbelerde geliştirilmesi için bir de bk. Goldziher, *Livre d'Ibn Tûmert* (Cezâyir, 1903), s. 15 v. dd. Yukarıda anlatılan hususlar onun felsefî pragmatizm'inin kendisini tabiat ve insandaki bütün bu tezâhürleri gerçek olarak kabul etmeğe sevkettiği ve onun bunların be-dihî olduğunu kabul ettiği mânasına gelir. *Budâḥ* dörtgeni „işini yaymış idi“; bînetice bu dörtgenin icap ettirdiği her şey gibi, bunu da kabul ediyordu. Âlem esrar ile dolu idi ve bu tezâhürler bunun çok küçük bir kısmını temsil ediyordu. Fakat ahlâkçı bir feylesof olarak

onun sihir amellerini tetkik ve tasnif etmesi gerekiyordu. *İhyā'*'nın başlangıcında bunu yapmıştır (Kahire, 1314, I, 15, 26; Murtaza al-Zabîdî, ölm. 1205=1791, şerhi ile birlikte basması, I, 146, 216 v. dd.). S. 15'te ilimlerin (*al-ulûm*) ahlâkî bakımdan tasnifini tetkik eder. Bunlar bâzan Peygambere çıkar, bâzan çıkmaz. Peygambere vâsıl olmayan (ve akıldan, tecrübe veya konuşma gibi duymadan çıkan) ilimler bâzan öğülmeğe değer (*maḥmūd*), bâzan yerilmeğe değer (*mazmûm*), bâzan mübahattır (*mubāḥ*); yerilmeğe değer ilimlerin misâli olarak, burada tılsım dâhil, sihir ve hokkabazlık ikiz ilimleri verilir. S. 26'da, ilmin olduğu gibi bir şey hakkında bir bilgi olduğuna ve bunun Allahın sıfatlarından (*şifât*) biri bulunduğuna dikkati çekerek, bir „ilmin“ nasıl yerilmeye değer olabileceğini izah etmek için, tamamlayıcı teferrüât dalar. Onun izâhına göre, ilim bizâtihi (*li-aynihi*) değil, fakat aşağıdaki şu üç sebepten biri dolayısı ile, insanlara nisbetle yerilmeğe değer: I. gerek onu tatbik edene, gerek başkasına ziyan verir—msl. sihir; II. bilhassa (*fi gâlib al-amr*) onu tatbik edene ziyan verir—msl. nücum ilmi; III. çalışmalarını buna tatbik ettiği hâlde, ilmi hiç bir gerçek kazanç te'min edemeyen kimsenin durumunda—msl. kelâm ilmi veya tıp, bu ilimlerde mahâret sâhibi olmayanlara nisbet ile. Bu müslüman müellifin faydacı düşüncesünün temeli şüphesiz budur; İbn Haldûn gibi bir araştırmacı bununla o kadar canlı bir şekilde ilgilenmiştir ki, bunun kurbanı olmuştur (Macdonald, *Religious Attitude*, s. 119 v. dd.). Bunun temeli şu hadîstir: „Kendini ilgilendirmeyen şeyi bir tarafa bırakmak insanın müslümanlığının güzelliğindedir“ (*min ḥusn islâm al-mar'i tarkuhu mâ lâ ya'nîhi*; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 157). Bunun neticesi olarak, sihir, hem *Kur'an*'ın, hem hadîsin gösterdiği gibi, her ne kadar gerçek (*ḥaqq*) bir şey ise de, bir tarafa bırakılması gerekir. al-Ğazzâlî, bundan başka sihri cevherlerin (*cavâhir*) ve bâzı nücumî şartlara uygun olarak tertip edilmiş sayıların hâsselerinden istifade eden bir ilim gibi tasvir eder; sihir, bu cevherler yardımı ile, sihirlenmek istenilen şahsın şeklini alan sihirli bir biçim (*haykal*; bk. Dozy, *Suppl.*, II, 775^b; kelime sihrin bu şekline yahudi bir menşe isnât eder görünmektedir) yapar; her hangi bir nücumî durum beklenir ve kötü ve küfr (*kuf*) ile dolu sözler söylenir. bunlar ile *şaytân*'ların yardımı te'min edilir; bütün bunların sihirlenmek istenilen şahıs üzerinde, „Allahın eşyanın âdeti üzerinde te'sir yapması ile“ (*bi-ḥukm icrâ'i l-âhi l-âda*), garip te'sirler (*aḥvâl ğariba*) meydana gelir. Murtaza al-

Zabîdî'nin bu mevzû hakkındaki şerhi tetkik edilmeğe değer. İstinât ettiği büyük âlim şüphesiz bilhassa daha sonra da istifade edeceği Fahr al-Dîn al-Râzî'dir. Onun el-yazmaları hâlinde hâlâ mevcut olan *al-Mulâḥḥaş*'ından ve *al-Sirr al-maktûm* (bk. G. A. L., I, 507) ve bir de Maslamat al-Macrîfî (ölm. 398=1007; G. A. L., I, 243)'nin yine el-yazması hâlinde mevcut olan *Ğayat* (veya *Nihâyat*) *al-hakim* [nşr. H. Ritter, Leipzig-Berlin, 1933; alm. tre. H. Ritter ve M. Plessner, „*Picatrix*“: *Das Ziel des Weisen*, nşr. Warburg Institut, University of London, 1962] parçalar zikreder. Fakat bizzat al-Ğazzâlî ruhu temizlemek ve onu kurtarmak için, te'sirinin bütün ağırlığı ile, sıkı bir yaşama şekli tanzim etmiş olduğundan—*İhyā'*'sı tamâmiyle bu görüşe uygun olmak üzere kurulmuştur—, müslüman kütüphaneler bundan hiç bir sûretle istifade edemezlerdi. *al-Fihrist*'te tamâmiyle açık bulunan şeriate uygun olan ve olmayan sihrin durumu kendini muhafaza etmektedir ve şeriate uyan sihirbazlar san'atlarının, Alla'nın peygamberi Sulaymân'dan gelen san'atlarının sünnete uyduğunu ve hattâ dindarca bir hareket olduğunu ileri sürebilirlerdi. Şeriate uyan sihir ile şeriate uymayan sihir arasında hudut hattı çok müphem idi ve öyle kalıyordu; islâmiyette *cinn*'lerin [bk. mad. CİNN] durumunda müphem idi, bunların bir kısmı „mü'min“ telakkî ediliyordu; *cinn*'ler ile *şaytân* arasındaki münâsebetler de müphem idi ve hattâ İblîs'in soyundan gelen birinin bir şeriat kurduğu da naklediliyordu. Bundan başka bizzat kelâm âlimleri de al-Ğazzâlî'nin durumunda güçlükler buldular. Bir taraftan, yalnız kötü bir gaye ile yapılacak sihir işlerinin yerilmeğe değer bulunabileceğine ve öte taraftan sihrin hâsıl ettiği şeyler ile peygamberlerin peygamberliğini isbât eden mucizeleri (*mu'cizât*) ve üstelik velilerin *ḫaḫḫ*'ları, *karâmat*'lerini [b. bk.] birbirinden ayırmak isteyen bir kimse için esâs olarak sihir bilgisinin gerekli olduğuna dikkat çekiliyordu (bk. al-Bayzâvî, nşr. Fleischer, I, 76; al-Râzî, *Mafâtiḥ*, Kahire. 1307, I, 434, 7. aşağıda v.d.).

Fahr al-Dîn al-Râzî (ölm. 606=1209)'nin durumu hakkında, Murtaza al-Zabîdî'nin verdiği yukarıda kaydedilmiş olan bilgiler gibi, tesâdüfî bilgiler müstesnâ, elde bulunan basılmış yegâne vesikalar *Mafâtiḥ al-ğayb* adlı *Kur'an* tefsirinde bulunmaktadır ki, burada *Kur'an*, II, 96'yı incelerken, meseleyi uzun-uzun anlatır. Kendisi mu'tezile esaslarının çok te'sirinde kalmış idi, ve sonuna kadar, bir kelâm âlimi aklîyeciliğini muhafaza ederek, mu'tezilenin esaslarından bazılarını kabûl etmiş idi

(bk. Go'dziher, *Der Islam*, III, 238 v. dd.; *Korannauslegung*, s. 123, 203 ve fihristinde *Mafâtiḥ* kelimesi). Sihir hakkındaki en mühim esas, sihir öğrenmek için, Bâbil'e Hârût ve Mârût'un yanına giden kadının hikâyesini ele alış tarzında görülmektedir. „İnanç“ (*imân*), görünür bir şekilde, onu terk edince ve göklere doğru gidince, Hârût ile Mârût ona derler: „Bir şeyi istediğin zaman zihninde onu tasavvur et, o gerçekleşecektir“ (*mâ turîdûna şay'an fa-tuṣavvirihi fi vahmiki illâ kâna*; *Mafâtiḥ*, I, 434, 26). Bunun neticesi olarak, sihir maddî te'sirlerin tâkip ettiği ruhî bir iştir; sihirbazın zihninde (*vahm*) kendi-kendine tasavvur ettiği her şey gerçekleşir. S. 429—434'te al-Râzî, *sihr* tâbirinin kullanıldığı 8 çeşidi (*nav'*) sayar: I. Eski Keldânî sihiri, tapmağa ve yıldızların te'sirine dayanır. Bunu mu'tezilenin sihir hakkında verdikleri esasların anlatılması ve reddi tâkip eder. II. Ruhî sihir (*sihr*, *aşhâb al-avhâm* va *l-nufûs al-kavîya* veya *aşhâb al-rukâ*). Bu sihir insan *nafs*'lerinin kendi vücûdu ve başka vücutlar üzerine yaptığı te'sir ile meydana gelir. Bunu izah etmek için, bu vâkıanın yedi misâli verilir ve burada gök ruhları (*al-arvâḥ al-samâviya* va *l-nufûs al-falakîya*) ile temasın ve sihirde bunlardan istifade etmenin imkânı münâkaşa edilir. III. Yer ruhları (*al-arvâḥ al-arziya*), yâni *cinn*'ler vâsıtası ile yapılan aynı sihir. Bu nev'e (krş *al-Fihrist*'teki yukarıda anılan şeriate uyan sihir). *al-azâ'im* va *amal tashîr al-cinn* adı verilmiştir. IV. seyircilerin gözlerini bağlayarak, yapılan hokkabazlık (*al-taḥayyulât* va *l-aḥz bi l-uyûn*). V. Makinalar, kendi kendine işleyen âletler ve türlü ilmi vâsıtalar ile elde edilen hârikâli ameliyeler. VI. İlâç ve kokuların şaşırtıcı hassalarının kullanılması. VII. „en büyük adı“ (*al-ism al-a'zam*) ve *cinn*'lere hükmetmek san'atını bildiğini kuvvetle iddia ederek, safilleri kandırma san'atı. VIII. gammazlık (*namîma*) ve gizlice anlaşmazlıkları kuvvetlendirme. Yeni bir eser olan *Kaşşâf işlâḫât al-funûn*'daki (s. 648—653) sihir maddesinde hemen hemen al-Râzî'ye istinâat olunur ve yalnız ilk dört nev'i sayılır ve mu'tezilenin, bu dördü müstesnâ, diğerlerini reddettikleri söylenir. al-Râzî'nin Kahire basması metninde (s. 434, v.d.), mu'tezile IV., VI. ve VII. nevilere müstesnâ, diğerlerini reddedi yorlanmış gibi gösterilir. Onlar V. ve VII.'yi de redd mi ediyorlardı?

İbn Haldûn (ölm. 808=1406'da al-Râzî'nin ruhî esâsı, çok daha uzun olarak, geliştirilmiş ve açıklanmıştır, o derecede ki, amelî olarak, gayr-i ihtiyârî hareketler hakkındaki çağdaş ruhiyat telakkisine tamâmiyle uyar; bu sûretle

o şeffaf cisimlerin tedkiki, „ayırma hareketi“ sayesinde, esas olarak çağdaş tâbirler ile, kehânette bulunmanın muhâkemeli tahlilinin tam bir tasvirini veren ilk kimsedir (*Mukaddima*, nşr. Quatremère, I, 191—195). İbn Haldûn'un tasvir ve izahları ile Theodore Besterman, *Crystal-Gazing: a study in the history, distribution, theory and practice of scrying* (London, 1924) ve bir de W. H. Worrel, *Ink, oil and mirror gazing ceremonies in modern Egypt* (J. A. O. S., XXXVI, 37—53)'i karşılaştırılabilir. Böylece İbn Haldûn al-Râzî'nin ayrılmış olduğu sihir nevilерinden II ve III. nevî husûsunda bu müelliften pek çok uzaklaşmıştır; fakat *Kur'an* ve *sunna*'yı kabûl eden din-dar bir müslüman olmasına rağmen, bizzat kendisinin deneyip, tecrübe ettiği şeylere sıkıca bağlı kalmıştır. Muhtelif nevilерden kâhin ve sihirbazları tanımış, bunları denemiş ve kabûl etmiş idi; gördüğü rüyaları gerçek olarak kabûl ediyordu; evliyânın kerâmetlerine kuvvetle inanmış idi. Fakat müphem bir yüksek meclisin (*al-malâ' al-âlâ*) ve insan ruhları üzerine te'sir eden gök—ve şeytan—nüfûzlarının varlığını kabûlde kendini mecbûr hissetmekle beraber, hiç bir zaman *cinn*'leri ve şahıs melekelerini tanımamış idi. Bundan başka kendisi *Kur'an*'ın verdiği bütün bilgileri kabûl ediyordu; bu da onu gerek aklî bakımdan, gerek sihir ile ilgili âyetlerin, *Kur'an*, III, 5'e göre, mânasını yalnız Allahın bildiği ve tefsiri açık olarak belli olmayan âyetlere (*mutaşâbihât*) karşılık olarak kullanılan tefsiri belli âyetler (*muḥkamât*) arasında bulunup-bulunmadığı hakkında hiç bir tecrübeye sâhip olmadığının mütereddit bir hâle düşürüyordu (bk. nşr. Quatremère, III, 47; krş mad. KELÂM). Böylece sihrin esas kuvveti sihirbazın *nafs*'inde bulunmaktadır; bir sihirbaz sihirbaz olarak doğmaz. Gerek eşyanın veya sayıların hassalarında, gerek başka mânevî veya maddî varlıklarda bulunan esrarlı vazifeleri „cezb“ ile, bir sihirbaz kendi iktidarını arttırabilirdi. İbn Haldûn'a göre, feylesoflar için, sihir ile tılsımlar yapma san'atı arasındaki fark sihrin hiç bir yardımcıya *mu'in*) muhtac olmadan sihirbazın ruhu sayesinde elde edilmesi, hâlbuki tılsımlarda sihirbazın yıldızların ruhânîyetlerinden ve sayıların sırlarından, cevherlerin hassalarından ve unsurlar âlemi—bizim âlemimiz—üzerine te'sir yapan gök kürelerinin mevkilerinden hâsıl olan yardımı te'min etmesinden ileri gelmektedir (nşr. Quatremère, III, 133). Görünüşe göre, İbn Haldûn da, bizzat tecrübe etmiş olduğu vâkıalar ile kontrol edebildiği kadar, bu ayırmağa uymakta idi (Quatremère, III, 129 v. dd.). Fakat istikbalî keşf-

etmek için kumlar üzerine noktalar koyup, çizgiler çeken ve bundan bir netice çıkaran remil ilm'inde olduğu gibi, sihirin âletini de maddî hassaları bozulmuş olan ve ruhlar âlemine doğrudan-doğruya ulaşabilen sihirbazda bir „hipnoz“ hâli hâsıl etmek için, sâdece bir vâsıtadan başka bir şey değildir. Eğer sihirbaz bir „hipnoz“ hâli göstermeyorsa, bu onun bir sahtekâr olmasındandır (Quatremère, I, 209). Bundan başka, bâzı müfrit (*al-ğulât, ahl al-taşarruf*) sūfîlerin usûllerini tâkip eden al-Bünî (ölm. 622=1225; b.bk.) ilâhî adlarda bulunan harflerin kuvvetlerine dayanan, bunlardan sihirli dörtgenler (*vafk*) ve tılsımlar yaparak, şeriate uygun bir sihir usûlü çıkarmagı denedi. Buna, ilâhî adlara bağlı alfabe ve kerâmetler ile ilgili yahudi efrinde olduğu gibi (bk. C. D. Ginsburg, *The Kabbalah*², London, 1920, s. 127 v.d.), *sîmiyâ* örneği (Dozy, *Suppl.*, I, 708b) deniliyordu; fakat İbn Haldûn'un fikrine göre, bu sâdece sihir idi, çünkü bu Allahın adını kullanmakla beraber, gücünü Allahdan değil, tabiat kuvvetlerinden çıkardığı iddiasında idi ve böylece sihrin mahkûm edilmesi neticesine varılmıştır (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd., husûsiyetle s. 143). Burada geçen al-Bünî'nin büyük eseri, *Şams al-ma'ârif* (GAL, I, 497) bugün müsümâa âleminde sihir ile meşgûl olan sayısız kimselerin baş vurduğu sihir kitabıdır. İbn Haldûn'un mürâcaat ettiği diğer iki mühim müellif Câbir İbn Hayyân ile Maslama al-Macri'î'dir; bu iki şahıs için yukarıya bk.

İbn Haldûn'un nazariyesine göre, açıkça meydana çıkmaktadır ki, kendisi yalnız şeriat bakımından değil, ruhiyat bakımından da, sihir te'siri ile evliyâ ve peygamberlerde mevcut bulunan kudretlerin te'siri arasında bir fark gözetmek mecbûriyetinde kalmıştır. Peygamberler ile evliyâ ve sihirbazların *nafs*'leri arasındaki fark nedir? Onun yaptığı gibi, bunu tesbit etmek kolaydır (nşr. Quatremère, III, 134, 140): biri faziletli bir insan tarafından, takdire lâyık bir gaye ile, ötekisi kötü bir adam tarafından kötü niyetle ile hâsıl edilmiştir; *nafs*'ler arasında esaslı bir akrabalık bağını mevcut olması gibi, her *nafs* nev'ine yardım eden bu dış kuvvet ile müşterek bir unsur vardır—şeriatteki eski ayırma da böyle idi; bk. al-Bayzâvî, *Kur'an*, II, 96 münâsebeti ile, I, 76, 9. Bu ayırma, aynı zamanda kerâmetlerini gösterirken evliyânın, bedihî mucizelerini gösterirken peygamberlerin, ister bir ruh veya *cinn*, yahut bir tabiat kuvveti olsun, başka hiç bir şeye mürâcaat etmeden, yalnız her şeyi Allahın yardımı için ve Allahın yardımı âyesinde yapmaları vâkiasında da mevcuttur.

Fakat tabiat âlemi üzerinde hükme sâhip olduğunu iddia eden müfrit *şâfi*'ler mevcut idi; bunlar gâliba yeni-eftlâtuncuların kerâmet gösterenler şubesiinden gelenler idi. Ve müsümanlık perdesine bürünmüş olarak, eski inançların hârikalar elde etmek ve gâipten haber vermek san'atına devam eden, gerçekte, „animiste“ olan çok geniş miktarda halk evliyâları mevcut idi. Bu, bilhassa velilik vasfının irsen intikal ettiği kabûl edilen Fas'ta, her zaman var idi ve var olmakta devam etmektedir. Bunun sihirbaz *nafs*'i hakkındaki şahsî nazariyesi, eski Arabistan'da *kâhin* ile *nabî* arasında yapılmış olan karıştırmayı yeniden te'sis etmiştir. Böylece sūnnî müsümanlar arasında sihirin öğrenilmesine ve hattâ tatbik edilmesine devam etmek için ve şimdiki zamanda şeriate uyan ve uymayan sihir arasındaki mevcut tam karışıklığa yardım etmek için yol açılmış idi.

İbn Haldûn'un din ve sihir muvâcehesindeki tutumunun diğer teferrûâtı için şu esere bakılabilir: Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, II-VI. konferanslar. İslâmiyette evliyâlar ve sihir hakkında bk. E. Doutté, *Les Marabouts* (Paris, 1900); ayn. mll., *Les Aïssâoua* (Châlons, 1900); ayn. mll., *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord* (Cezâyir, 1909); son zamanlarda islâm âleminde sihir hakkındaki bütün başka eserlerin temeli olan eser); E. Westermarck, *The Moorish conception of holiness* (Helsingfors, 1916); T. H. Weir, *The Shaikhs of Morocco* (Edinburg, 1904); Emily, Chérifa de Wazan, *My Life Story* (London, 1911).

Sihirin müsüman kitleler arasında yaşamaya devam etmesini te'min eden bir başka vâsıta da çok sayıdaki halk hikâyeleri olup, bunlarda kâfir *cinn*'ler, mü'm'in olmayan sihirbazların sihir ve tılsımları eski peygamberler tarafından nakledilmiş olan daha kuvvetli tılsımlar ile bertaraf edilmektedir. Bu çeşit hikâyelerin iki güzel örneği, bir Gotha yazmasına istinâd edilerek, Weil tarafından *Tausend und Eine Nacht*'da (*Ali ile Şamlı Zahir'in hikâyesi* ve *Balıkçı Cevder'in hikâyesi*) tercüme edilmiştir (Bonn, 1897 tab., IV, 194—312). *Sîrat Sayf b. Zî Yazan* da bu çeşit hikâyelerdendir. Te'sirleri ihtimâl başkalarını geçen bu hikâyeler sâyesinde *sihr-kufr* müsümanların zihnine şeriate uygun tılsımlar, cevher itibâriyle, tam kâfirlerin *sihr*'i gibi bir sihir olması vâkiasından hâsıl olan tahdit ile, iyice yerleşmiştir; halkın feylesofları sihirbazlar ile karıştırmaları da bu vâsitalardan biridir. Bu umûmî temâyül islâmiyette ve husûsiyetle İbn Sinâ [b. bk.] hakkında kuvvetle tes'irini gös-

termiştir. Bir sihirbaz telakkî edilen bu şahsın mevsûk olmayan hayatı geniş bir şekilde yayılmış bulunmaktadır (*Hikâyat-i Abî 'Alî İbn Sinâ*, Osmanlı türkçesi ile taş-basması, 1215 h. (?); şark türkçesi ile, Kazan, 1881; türkçeden Murâd Efendi Muhtâr tarafından yapılmış arapça tercümesi, Kahire, 1305 v.b. tarihlerde; krş. Pertsch *Vevzeichnung der türk. Hss.*, Berlin, s. 466; Chauvin, *Bibl. ar.*, V, 143; krş. A. Ateş, *Türk halk hikâyelerinde İbn Sinâ*, *Türkiyat mecm.*, 1954, XI, 33 v.dd. ve 1955, XII, 265 v. dd.). Onun adı ile *sîmiyâ* hakkında bir sihir kitabı (*al-Kanz al-madfûn va'l-sirr al-maşûn*, Kahire, ts., 32 s.) mevcuttur ki, bu eserin onun mevsûk olmayan hayatı hakkındaki hikâyelerde tasvir edilen Magrib'deki sihirli bir mağarada yapmış olduğu araştırmaların neticesi olduğu iddia olunur.

Böylece *Kur'an* ve *sunna*'de, sūnnî kelâm ilminde, vahdet-i vücûde ilâhiyata kadar uzanan her derecede tasavvufî kelâmıda, felsefede ve tecrübî ruhiyattan sözde İbn Sinâ'nın tefekkürüne kadar, her türlü tabii ilimlerde, „animiste“ iptidâî zühde sihrin, tehlike görünebilir ise de, gerçek bir şey olarak mevcûdiyeti devam edegelmıştır.

Sihirin islâm âleminde şimdiki hâli hakkında, bu satırları yazan tarafından, 1908'de Mısır'da toplanmış olan ve ondan sonra tamamlanmış bulunan kitaplara bakmak sûretiyle açık bir fikir edinilebilir. 1. Temel eser yine al-Bünî'nin *Şams al-ma'ârif*'idir (4 cüz hâlinde. Mirzâ Husayn al-Şirâzî tarafından yazılmış olan 442 sahifelik büyük taş-basması, 1322'den 1324'e kadar, türlü tarihlerde). Bu eser muallim yetiştirmek üzere hükûmet tarafından kurulan bir mektepte muallim ve Camâl al-Dîn al-Afgânî [b. bk.]'nin eski bir talebesi olan yerli âlim tarafından bana, temel eser olmak üzere, tavsiye edilmiştir.—2. Umûmî bir başka eser Ahmed, Mūsâ al-Zarkâvî'nin 7 *Risâla*'den meydana gelen *Mafâtiḥ al-ğayb*'idir (Kahire, 1327=1909, 232 s.). Çağdaş bir müellife âit olan bu eser hey'et ve nücum ilminden remil ilmine ve sihirli dörtgenlere kadar bütün sâhayı içine alır. Müellif dünyanın hareket ettiği esâsını kabûl eder; bunu Fisa-goreolar gibi bilmekte ve *Kur'an*'a istinâd ederek isbât etmektedir. Bu hususta ve başka hâllerde al-Bünî'nin çocukça *sîmiyâ*'sından çok uzaklaşır. Bunun bir de 10 yılında 1326 (1908) için, hazırlanmış olan takvîmî (*naṭica*) vardır ki, nücumî ve sihrî zeyiller ihtivâ eder.—3. *Mucarrabât* („denenmiş şeyler“) *sîmiyâ*'sı hakkında iki risâle bir arada basılmıştır, Kahire, 1324 (1906): Ahmed al-Dayrabî (ölm. 1151=1738; GAL, II, 323)'nin *Fath*

al-malik al-macîd'i ve Muhammed b. Yūsuf al-Sanūsî (ölm. 892=1486; GAL, II, 252)'nin *al-Mucarrabât*'ı. İlk risâle halk arasında daha çok yayılmış olmalıdır, çünkü ayrı iki basması daha vardır: Kahire, 1323, 1325 — 4. Ahmed b. 'Abd al-Laṭîf al-Şarعی al-Yamanî (ölm. 812=1410; GAL, II, 90)'nin *Kitâb al-favâ'id*'i de *sîmiyâ* nev'indedir, bu eser de halk arasında çok yaygındır, 3 defa basılmıştır.—5. İbn al-Hâce al-Tilimsânî (ölm. 737=1336; GAL, II, 83; krş. Goldziher, *ZDPV*, XVII, 115—122)'nin *Şumûs al-anvâr va-kunûz al-asrâr* (en az iki baskı, Kahire, 1322, 1325)'ı, daha kullanışlı, sevimli, dindarâne, hiç olmazsa daha az ıtnablî bir kitaptır.—6. Muhammed al-Rahavî (?) adlı birinin iki kitabı *al-Lu'lu' al-manẓûm fî 'ulûm al-falâsim va'l-nucûm* ve *Ğayât al-amânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Kahire, ts.) cefr mâhiyetindedir ve müellif selefleri olarak al-Ğazzâlî, al-Bünî, Muhyî'l-Dîn İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240; GAL, I, 441 v.d., b. bk.; İbn al-'Arabî'nin bu yönü için krş. H. Nyberg, *Kleinere Schriften*, Leiden, 1919'daki tetkiki), Şihâb al-Dîn al-Kalyûbî, GAL, I, 103?) ve al-Şarânî [b. bk.]'yi zikreder.—7. Bu asrın başında yaşayan bir başka Mısır sihirbazı üç küçük risâlenin müellifidir. Bu Yūsuf Muhammed al-Avgânistânî (al-Afgânî?) olup, al-Hindî diye tanınmıştır ve Şa'id'deki Şandavil adasındandır, fakat adres olarak, al-Şarânî câmiî karşısındaki evini (*manzil*) gösterir. Burada san'atını öğretir ve tecrübe ettikten sonra, liyakatlı görünenlere icâze verir. Eserleri şunlardır: *al-Cavhar al-ğalî fî havâşş al-muşallaş li'l-Ğazzâlî* (bk. yukarıda al-Ğazzâlî'nin sihirli dörtkenleri hakkında anlatılanlar); *al-Asrâr al-rabbânîya fî tashîr al-arvâḥ al-rûḥânîya* (*cinn*'leri itâat altına alma san'atı hakkında); *al-İnâyat al-rabbânîya fî muşâhadat al-arvâḥ al-rûḥânîya* (aynı mevzû). Yalnız sonuncu risâlede tarih vardır: 1325=1907/1908.—8. Ahmed al-Damanhürî (ölm. 1192=1778; GAL, II, 371, kitabı *İkd al-farâ'id* adı ile kaydedilmiştir)'nin al-Ğazzâlî'nin sihirli dörtkeni hakkında bir başka risâle olan *Kitâb al-fayz al-mutavâli*'si (Kahire, ts.).—9. Muhammed İbrâhîm al-Bannânî al-Zakâzîkî, *al-Asrâr al-ilâhîya fî'l-farâ'id va'l-abvâb al-rûḥânîya* Manûf, 1323.—10. al-Şayḥ Sa'dân al-Zancî, *al-Sirr al-rabbânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Manûf, ts.).—11. al-Hâce Sa'dûn b. al-Hâce 'Abd al-Kâdir al-Hanâvî, *al-Fath al-raḥmânî fî 'ulûm al-rûḥânî* (Kahire, ts.).—12. al-Sâhîr al-şahîr bi'l-Hadhâd, *Bahcat al-sâmî'in fî tashîr mulûk al-cinn acma'in* (Kahire, ts.); hakkında hiç bir bilgin olmayan meşhûr bir sihirbaz tarafından yazılmış çok eski bir eser

olduğu iddia olunur. — 13. al-Faylusūf al-Yunānī al-Hakīm Hermes, *Kitāb al-sab' kavākib al-sayyāra* (Kahire, ts.), nūcūm ilmine dâir; krş. *al-Fihrist*, s. 293, 3 v.d., 267, 12 v.d., 353, 9 v.d. ve notlar. — 14. Abū Ma'sar (Ca'far b. Muhammed) al-Balḥī, *Kitāb tālī al-mavlūd li 'l-ricāl va 'l-nisā' ala 'l-burūc va favāli'ihā 'alā salāḡa vucūh* (Kahire, ts.); müellif. 272 (= 885) 'de ölmüştür, *GAL*, I, 221; bk. mad. ABŪ MA'SAR, Abū Ma'sar (Albumasar) için bk. *al-Fihrist*, s. 277 ve fihristi ile notları; bu kitap adı orada bulunmamaktadır; burada burçların çok merak uyandırıcı şekilleri vardır. Muhakkak aynı müellifin benzer bir mevzuu dâir — tabiatın te'siri, erkek ve kadınların doğdukları zaman burçlar ile taayyün eden tâlih ve istidatları, riyâzî hesaplar ve uygun muskalar ile — diğer bir eser *Hōzā kitāb... al-Yunānī al-faylusūf al-Şahir bi-Abi Ma'sar al-falakī al-kabir* (Kahire, ts.)'dir. *Brill katalogunda*, nr. 80'de, bu eserin Kahire, 1288 tarihli bir nüshası kaydedilmiştir (nr. 33). — 15. Muhammed al-Zanāṭī, *Kitāb al-faṣl fī usūl 'ilm al-raml* (Kahire, ts.), bu müellif ile san'atı hakkında bk. İbn Haldūn (nşr. Quatremère), I, 204—209; trc. de Slane, I, 233—241 ve not; bir de J. Payne, *Alaeddin and the enchanted lamp*, s. 199—201; krş. bir de *JRAS*, kânûn II, 1906, s. 121 v.dd.; *ZDMG*, XVIII, 177; XXV, 410, XXXI, 262, bu eserdeki remil ilmi, esas itibâriyle, çağdaş garp falocularınıninkilerin aynıdır, ms. bk. Franz Hartmann, *Principles of astrological geomancy* (London, 1889). — 16. Müellifi bilinmeyen, tarihsiz bir *fa'l* kitabı *FAL* maddesinde tasvir edilmiştir. İstikbâlî keşfetmek için başka küçük ve çok sâde bir kitap Marḡus Circis'in *Bahtak yâ bâ baht*'tir. 1326 yılı için bir takvim, *Takvīm al-aṣrār al-ḡafiya*; siyâsî mülâhazalar ile birlikte, geleceği önceden söyleme san'atı hakkında ihtimamla toplanmış ilâveleri ihtivâ eder. — 17. Calāl al-Dīn al-Suyūṭī (ölm. 911=1505), *Kitāb al-raḡma fī 'l-tibb va 'l-ḡikma* (Kahire, 1324; *GAL*, II, 155, nr. 238), *simi-yā* ve halk tıbbından müteşekkil olup, 195 fasıldır. — 18. 'Abd al-Raḡmān İsmā'īl, *Tibb al-rikka* (2. kısım, Kahire, 1310—1312); bu simdiye kadar sayılmış olan eserlerin zıddı olan bir eserdir ve bilhassa tıp sâhasında halk inançları hakkında merak uyandırıcı bilgileri ihtivâ eder; müellifi Kaşr al-Aynî tıp mektebinden me'zundur ve eserini, meziyetli bir tabibin hakîr görücülüğü ile, kaleme almıştır.

Bibliyografya: Mevzuun mâhiyeti sebebi ile, bibliyografyası çok hacimlidir; aşağıda bulunanlar bir seçmeden ibarettir. *Hastings, Dictionary of Religion and Ethics*

'te yakın mevzûlara âit altı madde bulunmaktadır: Carra de Vaux, *Alchemy (Muhammadan)*, I, 289—292; Theodor Nöldeke, *Arabs (ancient)*, I, 659—673; Carra de Vaux, *Charms and Amulets (Muhammadan)*, III, 457—461; Guadefroy-Demombynes, *Demons and Spritis (Muslim)*, IV, 615—619; D. S. Margoliuth, *Divination (Muslim)*, IV, 816—818; ayn. mll., *Magic (Arabian and Muslim)*, VIII, 252—253; Brockelmann, *GAL*, *Natur-und Geheimwissenschaften* bölümleri; A. H. Frost, *Magic Squares (Encyclopedia Britannica)*, XI. tab, XVII, 310—313; Lynn Thorndike, *History of Magic and Experimental Science during the first thirteen centuries of our Era*, 2 cilt (New York, 1923); J. Ruska, *Arabische Alchemisten*, (Heidelberg, 1924) (*Heidelberger Akten der von Portheim-Stiftung*, VI, X); G. van Vloten, *Dämonen, Geister und Zauberer (WZKM)*, VII, 169, v.dd. 233 v.dd., VIII, 59 v.dd., 290 v.dd.; Reinaud, *Description des monuments musulmans du cabinet de M. le duc de Blacas*, 2 cilt ve bir çok muska levhaları (Paris, 1828); muskalar hakkında şu araştırmalar da vardır: C. G. von Murr, *Beiträge zur Arabischen Literatur* (Erlangen, 1803), s. 32—37; von Hammer-Purgstall, *Die Geisterlehre der Moslimen* (Vienna, 1852); Rudolf Krehl, *Der Talisman James Richardson's erklärt* (Leipzig, 1865); D. B. Macdonald, *Description of a silver amulet (ZA, XXVI, 267—269)*; W. B. Stevenson, *Some specimens of Moslem charms (Glasgow University Oriental Society, Studia Semitica et Orientalia)*, Glasgow, 1920, s. 84—114; tamamlayıcı bir bibliyografya için bk. *Isl*, XIII, 360 v.d. ve s. 227 v. dd. 'da Bergsträsser'in makalesi; Emile Mauchamp, *La Sorcellerie au Maroc* (Paris, ts.). Yeni islâm âleminde cinn'ler ile münâsebetler ve bunları deneyip, duyma hakkında bk. Sophia Polle, *Englishwoman in Egypt* (London, 1844), IV, XIV, XVII. mektuplar; Bayle St. John, *Two years Residence in a Levantine Family* (London, 1856), bahis XX; J. S. Willmore, *Spoken Arabic of Egypt*, 2. tab (London, 1905), s. 369—374 (*habaṭ* 'ın bu eserde cinn'ler ile ilgili olarak kullanılması için krş. *Kur'an*, II, 276 ve bununla ilgili tefsirler; bk. bir de İbn Haldūn, nşr. Quatremère, I, 195; böylece *habaṭ* garp ispiirtizmasında kullanılan „darbe, vuruş“ kelimesinin arapça karşılığıdır). Maddileşmeler için ispiirtizmacı „odasının“ bulunduğu simdiye kadar tesâdüf ettiğim yegâne yer Doute, *Magie et Religion*, s. 384 v. dd. 'dır. 1908

'de, Kahire 'de, bana Yukarı-Mısır'dan gayri ihtiyârî bir yazma hâli nakledildi; gâliba bu başka yerlerde bulunmamaktadır; A. Goodrich-Freer (Mrs. Hans Spoer), *The Occult in the Nearer East (Occult Review)*, 1905—1906, teerübeli bir halkiyatçıının bir dizisi makalesi ve bir de *Folk Lore*, XV, XVIII, XXII. *Cinn*'ler hakkında arapça herkeşçe kabûl edilen eser Muhammed b. 'Abd Allāh al-Şiblî (ölm. 769=1367; *GAL* II, 75)'nin *Ākām al-marḡān fī aḡkām al-cān* (Kahire, 1326)'dır. Bunun için bk. Nöldeke (*ZDMG*, LXIV, 439 v. dd.) ve O. Rescher (*WZKM*, XXVIII, 241—252). — Ruyâ tâbiri hususunda Muhammed b. Sîrîn (ölm. 110=728; *GAL*, I, 66; İbn Hallikān, trc. de Slane, II, 586; Kahire, 1310, I, 435) sarsılmaz eski bir üstâddır. O şüphesiz *Ta'bîr al-ru'yā* (Kahire, 1320, 56 s.)'nın ve daha çok genişletilmiş bir risâle olan *Muntaḡab al-kalām fī tafsîr al-aḡlām*'ın da müellifidir; şu eserlerin hâsiyelerinde basılmıştır: 'Abd al-Ġanî al-Nābulusî (ölm. 1143=1731; *GAL*, 345, nr. 28), *Ta'tîr al-anām fī ta'bîr al-manām* (Kahire, 1320), 2 cilt. 2. cildin hâsiyesinde Halîl b. Şāḡīn al-Zāḡirî (ölm. 872=1468; *GAL*, II, 135)'nin *al-İṣrāt fī 'ilm al-ibārāt*'ı bulunmaktadır. Bütün mevzû hakkında bk. N. Bland, *On the Moslem Interpretation of Dreams (JRAS, XVI, 153 v. dd.)*. Bk. bir de O. Rescher, *Studien über den Inhalt von 1001-Nacht (Isl, IX, 1—94)*; Richard Hartmann, *Eine islamische Apokalypse (Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft, I, 3, 1924)*. (D. B. MACDONALD.)

SİHLER. SİH, SİKH. „Sikh“ kelimesi harfiyen „talebe“, „tilmiz“, „öğrenen“ mânasına gelmektedir. Bu isim, ilk önce, XV. asırda Pencâb'da Sih akidesini kuran Nānak'ın taraftarlarına verilmiştir.

Tarih. Sih dini başlangıçta, budizm gibi, brahmanların mânevî istibdâdına karşı bir red ve Hind kast düzeni ile hindû âyinlerinin aşırılığına karşı bir isyân olarak kurulmuştur. Gâyesi mezhep tarafdarlığını ve hurfâtı ortadan kaldırmak sûretiyle, içtimâî musavvâtı ve âlem-şümûl kardeşliği yaymak idi. Akîdenin kurucusu olan Nānak, 1469'da, khatri bir ana ve babadan Lahor'dan çok uzak bulunmayan ve küçük bir kasaba olan Talvandî (buraya ondan sonra Nankāna denilmiştir)'de doğmuştur. Kendisi muntazam bir mektep tahsili görmedi ise de, gençliğinin ilk çağından itibaren, kendisini murâkabe ve tefekküre vermiş idi; islâm peygamberi gibi, fitratın sağlam bir akl-ı selim ile yaratılmış idi. O dünyevî meşguliyetlerin her çeşidine karşı nefret

gösteriyordu ve kendisinin babası tarafından eyâletin vâlisi Navāb Davlat Ḥān Lodi'nin şahsî hizmetine girmek için Sultānpur (Kapurthala devletinde idi)'a gitmeğe iknâ edilmesi oldukça güç oldu. Navāb onu kendi âilesine vekil-hare tâyin etti ve kendisi uzun yıllar resmî vazifesini, hâmisini memnun edecek şekilde ifâ etti. Boş vakitlerinde, tefekküre dalmak üzere, sık ormanlara çekiliyordu ve rivâyete göre, bu zâhidâne gezintilerden birinde, bir keşif hâlinde, Allah'ın huzuruna çıkarıldı ve orada halka „adı Hakk olan yalnız bir Allah vardır, yaratıcıdır, korku ve düşmanlıktan münezzehtir, lâyemüttür, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, ulu ve cömerttir“ şeklinde va'zda bulunmağa me'mur edildi. Bunun üzerine, Nānak, Navāb'ın hizmetini terk etti ve 30 yaşında bir halk vâizi oldu. Bir takım seyahatlere çıktı; bu seyahatler esnasında, başta hindû mukaddes mahalleri ile müslüman velîlerinin türbeleri olmak üzere, Hindistan'ın her tarafını ziyâret etti. Her nereye gitti ise, râhipler ve şeyhler ile, münâkaşada bulundu ve onların akîde ve ibâdet şekilleri hakkındaki inançlarının faydasızlığını göstermeğe çalıştı; nefis ferâgatının lüzûmunu, ahlâklılığı ve doğruluğu tâlim etti. İran'da dolaştığı ve Mekke ile Bagdad'ı ziyâret ettiği de söylenmektedir. İran ve Efganistan'da taraftarlar kazandı ve bilhassa Būşahr ve Kābul'da (Sewaram Singh, *Life of Guru Nanak*, s. 73) rûhânî nüfûz sâhaları (*mançis*) kurdu. Bununla beraber, bu müslüman memleketlerin halkına va'zda bulunabilmek için, farsça ve arapçayı kâfi derecede bilip-bilmediği tespit edilememektedir. *Siyar al-muta'ahḡirîn* 'in ifâdesine göre, Nānak Sayyid Ḥasan adında biri ile, farsça ve islâm ilâhiyâtı okuduğu husûsu yeni hindû ve Sih münekkittleri tarafından kabûl edilmemiştir. Bu münekkittlerden birinin dedigine göre, „gâliba bu bir müslüman müellifin Nānak'ın sonraki büyük şöhretini islâmî tahsiline bağlamak gayretinin bir neticesi olmalıdır“ (G. C. Narang, *The Transformation of Sikhism*, s. 9). Bununla beraber, Macauliffe, Nānak'ın „hâsiyetli bir iranlı edip“ (*The Sikh Religion*, I, 15) olduğunu kabûle mütemâyil ise de, onun bu dili ne sûretle öğrendiğini söylememektedir.

Nānak, hayatının son on yılında, çok zengin biri tarafından Râvi nehri kenarında onun için kurulmuş bir köy olan Kartāpur'da ikamet etti; burada dindarlığının her taraftan celbetdiği kalabalık ziyâretçilere yeni dinini va'z etmeğe devam etti. Arkasında çok büyük sayıda tilmiz (*sikh*) ve birisi udâsî [a. bk.] tarikatini kurmuş bulunan Sri Çand olan iki oğlu bırakarak, 70 yaşında olduğu hâlde, 1539'da öldü.

Nanak, ölümünden biraz evvel, sâdik müridlerinden Angad (kendisi gibi bir *khatrı*) adında birini, Sihlerin *guru* („havârî“)’su olarak, kendisine halef tâyin etti. Tâyin merâsimi’nin ifâsından sonra, Angad’ın kendisinin aynı olduğunu ve kendi ruhunun gûya onda yerleştiğini ilân etti. Nanak daha önceleri tenâsuh akîdesini telkîn etmiş idi, fakat bu husûsî beyanlar Sihler arasında, Nanak’ın ruhunun, sıra ile, kendisini tâkip eden *guru*’ya geçeceği inancını doğurdu ki, bunların hepsinin yazılarında Nanak’ı kendilerine müstear isim (mahlas) olarak kabûl etmelerinin sebebi budur. Guru Angad havârilik vazifesini, 1552’de ölüneceye kadar, 13 sene ifâ etti. Rivâyet, Sihlerin mukaddes yazılarının da muhâfazasını sağlayan Gurmukhi yazısının icadını ona atfeder ise de, bilhassa Grierson ve Rose tarafından bu yazının farklı ve daha eski bir menş’eden geldiğine işaret edilmiştir (JRAS, 1916, s. 677; *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab*, I, 677). Bu rivâyet belki de Guru Angad’ın Nanak’ın hayatı ve sözlerini tesbitte bu yazıyı kabûl etmesinden meydana gelmiştir.

Sihlerin üçüncü *guru*’su olan Amar Dâs bizzat Angad tarafından tâyin edilmiş idi. Onun me’muriyeti 22 yıl (1552—1574) sürdü ve Sihlerin dinî ve içtimâî teşkilâtı husûsundaki teşebbüsleri ile temâyüz etti. Angad’ın emri ile dinî yayma işini düzenli bir şekle sokmağa çalıştı. Gayretli müridlerinden bâzılarının sihlik akîdesini telkinde bulundukları memleketin muhtelif kısımlarında yirmiden fazla bölge (*mançis*) kuruldu. Bu zât, muntazam şekilde, gittikçe sayısı artan Sihler arasında, müsâvat ve kardeşlik hislerini tervic ederek, kast ve akîde farkı gözetmeksizin, herkesin birlikte yemek yediği bir umumî yemekhâneyi (*langar*) devam ettirdi. Amar Dâs, Goindvâl (Beâs üzerinde) ’daki husûsî ikametgâhında kendisini ziyaret eden ve ona büyük bir pâye ihsan eden imparator Akbar ile dostâne münâsebetler kurdu. Bu münâsebet onun itibârını son derecede artırdı ve yeni taraftarlarının sayısının çoğalmasına yardım etti. Amar Dâs, hindûların bâtil itikatlarından olan örf ve âdetlerini, husûsiyle dul kadın yakma âdetini (*satî*) feshetmek ve dul kadınların yeniden evlenmelerini emretmek sûreti ile, Nanak’ın ruhunu kendi ahlâkî tâlimlerinde devam ettirdi.

Amar Dâs’a tilmizi ve damadı olan ve yine Sih dininin akîdelerini daha büyük ölçüde muvaffakiyetle yayan Râm Dâs halef oldu. Râm Dâs, imparator Akbar’ın şahsında kendisine dâimâ teveccühte bulunan harâretli bir takdîrkâr bulduğu için, talihli idi; imparator

ona büyük bir arâzi verdi; o bu arâzi içinde sonradan *amrit sar* („hayat havuzu“) denilen mukaddes havuzun (Sihlerin ibâdetle ilgili yıkanmaları için) hafriyatına başladı. *Guru* havuzunun etrafında, bizzat Râm Dâs’ın sonraları Râmdâspur adını verdiği ve daha sonra Amritsar denilen şimdiki şehir hâline gelen küçük bir kasaba kuruldu. Havuzun inşâsı 5. *guru* olan oğlu Arcan tarafından ikmâl edildi; bu zât onun ortasında Sihler için müşterek ibâdet mahalli olarak —Tanrıya ithaf edilmiş bulunan— *Har Mandar*’ı kurdu. Şimdi burası avrupalılarca „Amritsar Altın Mâbedi“ olarak tanınır. *Guru* „Râm Dâs havuzunda yikananın işlediği bütün günahları gidecek ve yıkanmaları ile tertemiz olacak“ (Macauliffe, *ayn. esr.*, III, 13) diye ilân etti. Böylece Sihler için bir Mekke, kendi millî hayatları için bir merkez vücuda geldi.

Arcan 1581’de babasına halef oldu ve *guru* vazifesi bundan böyle irsî hâle geldi. Arcan Sihleri bir cemâat hâlinde teşkilâtlandırmaya çalıştı. Onun bundan başka Sih dinî dâvasına en büyük hizmeti Sihlerin mukaddes kitabı olan *Granth*’ı derlemesi oldu. *Guru* Angad, evvelce, Nanak’ın hayatı ve eserlerini yazmağa girişmiş idi; Arcan eseri büyüttü ve ona Nanak’ı tâkibeden üç *guru*’nun dikkatle topladığı ilâhilerini ilâve etti. Bunlara Nanak’tan önce gelmiş bulunan hindû ve müslüman velîlerin yazılarından ayrı-ayrı seçilmiş, dikkate şâyân parçalar ile, bizzat kendisine âit bir çok yazıları da ekledi. „*Guru*’nun gayelerinden biri, Sih dininde hurâfât olmadığını ve her iyi insanın, kastı ve dinî ne olursa-olsun şeref ve hürmete lâyık olduğunu dünyaya göstermektir“ (Macauliffe, *ayn. esr.*, III, 61). Böylece *guru* Arcan tarafından derlenen cilt (derleyenden bir kaç yıl sonra, 1604’te tamamlandı) *Dasam Granth*’tan, yâni onuncu *guru* (aş. bk.)’nın *Granth*’ından ayrılmak üzere *Adi Granth* („Eski yazı“) adını aldı.

Arcan harîs ve müteşebbis bir önder idi. Din ve dünya işleri ile aynı zamanda meşgul oldu ve *guru*’ya edâ edilmesi lâzım geleni gerçekleştirmek için, memleketin muhtelif bölgelerine *masand* („tahsildar, ianeci veya vekiller“) tâyin etti ki, bu haklar oralarda tilmizler tarafından istek ile yerine getiriliyordu. Bu hareket kendisine servet te’mîn etti ve bununla birlikte ona dehbe ve gösteriş getirdi. Bizzat kendisine *saçâ pâdşâh* („hakikî pâdşâh“) unvanını verdi ki, bu unvan siyâsî iktidar için, kendi hirsını açıkça göstermektedir. Müridleri arasında ticârî teşebbüsü teşei etti ve onları yalnız Hindistan’ın muhtelif kısımlarına değil, fakat ayrıca, alış veriş ve Sih akîdesini yaymak mek-

sadı ile, Efganistan ve Orta Asya’ya gönderdi. Arcan 1606’da babası Cihângir’e karşı ayaklanmış olan emir Husrav’a mâlî yardımda bulundu. Emirin mağlûbiyetinden sonra, *guru* imparatorun bir kumandanı tarafından Lâhûr’da hapsedildi ve kısa bir müddet sonra, burada öldü.

Arcan’ın oğlu ve halefi olan Hargovind (1606—1645)’in *guru*’luğu esnâsında Sih dinî büyük ilerlemeler kaydetti. İlk dört *guru* ruhî sükûnet ve nefis ferâgatini tâlim ettiği hâlde, Arcan iktidarı genişletme siyâsetini öğretti, hâlbuki Hargovind, açık olarak, Sihlerde askerliğin başlangıcına delâlet eden faâl mukavemeti benimsedi. Fitraten bir asker idi ve kendisini heyecan ile ava ve erkekçe oyunlara vermiş idi. Öğür ve hibe alma usûlü onu son derecede zengin etmiş idi ve hükümdarlık salâhiyetini elde etmek için acele ediyordu. Babasının ölümünden mes’ul tuttuğu Cihângir’e karşı kin besliyordu; gerçekten bir intikam almak arzusu silâhlara sığınması sebeplerinden biri oldu. Bir takım asker kaçağını, memnun olmayanları ve haydutları kendi hizmetine aldı, „Beâs üzerinde Hargovindpur kalesini inşâ etti ve buradan ovaları yağmaladı. 800 atlık bir ahır var idi; dâimâ onun maiyetinde, arkasından giden 300 süvârî ve şahsî emniyetini te’mîn eden fitillî tüfek taşıyan 60 muhafız bulunurdu“ (Cunningham, *History of the Sikhs*, s. 56). İmparator, *guru* askerî teşkilâtının korkulu haberlerini alınca, onu sarayına dâvet ve Gvâlîâr kalesinde ikamete mecbur etti. Cihângir’in ölümünden ve imparator Şâh Cihân’ın tahta çıkışından hemen sonra, Hargovind cür’etkâr bir tavır takındı ve devlet idâresine karşı silâha sarıldı. Ona karşı Lâhûr vâlisî tarafından gönderilen kuvvetler, 6 yıl boyunca, tekrar-tekrar mağlûbiyete uğradı. Fakat Şâh Cihân’ın intikamından korktu, tepelere çekildi ve 1645’te ölüneceye kadar, orada rahatça yaşadı.

Hargovind idâresinde Sih dinî büyük değişikliğe mâruz kaldı. Sihler inzivaya çekilmekten vazgeçtiler ve *guru*’ları uzun zaman tam bir ruhânî önder değil, fakat aynı zamanda askerî bir önder oldu. Onlar kendi kuvvetlerinin şûûruna sâhip idiler ve gelecekte siyâsî iktidar imkânının farkında idiler.

Büyük babasına benzemeyen ve çekingen bir tabiata sâhip olan Hargovind’e büyük oğlu Har Ray halef oldu, onun Şâh Cihân’ın en büyük oğlu Dârâ Şikoh ile samimî ve dostâne münâsebetleri var idi ve 1658’de küçük kardeşi Avrangzeb’in düşman kuvvetleri tarafından takip edilerek Dârâ sürgüne gittiği vakit Har Ray ona, Beâs’ı geçirmek ve nisbeten em’in bir yere götürmek sûretiyle yardım etti; tabi-

atiyle bu hâl, Avrangzeb’in memnûniyetsizliğini celbetti; Avrangzeb, bu hakaretin hesabını vermesi için, onu Dehli’ye çağırdı. Har Ray kendi yerine oğlu Râm Ray’ı gönderdi, Râm Ray babasının muslihâne hareket etmesini te’mîn etmek maksadı ile rehine olarak sarayda alıkonuldu. Har Ray 1661’de öldü ve yerine küçük oğlu Har Kişân (altıncı oğlu) geçti, *guru* mezhebindeki hakkı, hâlini Avrangzeb’e göstermiş olan Râm Ray tarafından kabûl edilmemiş idi. Çocuk havârî kardeşi ile olan anlaşmazlığı hall için Dehli’ye dâvet edildi. Orada çiçek hastalığına yakalandı ve öldü (1664).

Har Kişân’ın ölümünden sonra, onun yerine geçmek için bir mücadele başladı ve büyük bir muhâlefetten sonra, Hargovind’in oğlu Tegh Bahâdur, yirmi kadar namzet arasından ruhânî reislik makamı riyâsetine *guru* olarak getirildi. Mu’âlîfleri kendi haklarını idd’aya devam ettiler ve onlardan bâzısı kendisini rakip *guru* olarak bile telakkî etti. Tegh Bahâdur, biraz acele içinde Sivâliklerin arasına çekildi ve orada Sihlerin sonraki yıllarında biraz ehemmiyetli rol oynamış bulunan Anandpur şehrini kurdu. Ayrıca daha önce Sih kilisesinin piskoposluk (*taht*) sâhaları bulunan şarkî Bengal’i, Dekken’i ziyaret ederek, Hindistan’da büyük bir yolculuğa başladı. Bu seyahati esnasında, bir müddet piskoposluklardan birinin merkezi olan Patna’da ikamet etti, burada müstakbel *guru* ve Sihlerin siyâsî iktidarının hakikî kurucusu olan oğlu Govind Ray doğdu (1666). Tegh Bahâdur’un, *guru* olarak, te’siri cenûpta Seylan’a, şarkta Assam’a kadar uzandı. Bir müddet sonra Pencâb’a döndü, orada „kendisi ve tilmizleri yağma ile geçindiler.“ Kendisi „bütün kaçaklara hazır bir sığınak oldu ve iktidarını memleketin saâdetine sarfetti“ (Cunningham, *ayn. esr.*, s. 64). İmparatorluk kuvvetleri ona karşı harekete geçti ve onu esir edip, Dehli’ye getirdiler; orada Avrangzeb’in emri ile öldürüldü (1675). Gurmukhi vekâyî-nâmelerinde geçen bir halk rivâyetine göre, *guru* imparatorun huzurunda bulunduğu sırada, ingilizlerin geleceğini ve moğul hâkimiyetinin onların eli ile yıkılacağını önceden haber vermiştir. Bu vesîle ile onun tarafından söylenmiş olan bu sözler „1857’de kumandan John Nicholson’un idâresinde Dehli üzerine yapılan hücumda Sihlerin savaş-çılığı oldu“ ve kendilerince 9. *guru*’nun kehâneti parlak bir şekilde tahakkuk etti (Macauliffe, V, 381).

1675’te babasının idâmından sonra *guru* olarak selâmlanan Tegh Bahâdur’un oğlu Govind Ray, belki de Sihlerin tarihinde en

mühim şahsiyet idi. Havârlığı saf bir çocuk olarak deruhte etti ise de, kendi mesleğini sâdece zâhidlerden ibâret olan bir cemâati bir asra yakın bir zaman Pencâb'da rol oynayacak harpgi bir millet hâline getirerek bitirdi. Gâliba babasının feci şekilde ölümü, onun genç dimağı üzerinde devamlı bir te'sir bıraktı ve Avrangzêb'e karşı şiddetli bir kin besledi. Fakat bu sonuncunun iktidarı intikama imkân vermeyecek kadar büyük idi. Bu sebeple sükûnet içinde yaşamaya ve önderlik vazifesinin icâbı olan bilgi ve tecrübeyi kazanmak için dağlık yerlere çekilmeğe mecbûr oldu. Orada 20 yıl, avcılık ile meşgûl olarak ve müslüman ve hindûların mukaddes dilleri hakkında bilgi edinerek, yaşadı. İntikam hissini geliştirdi ve moğul iktidarını yıkmak maksadı ile gelecek için planlar hazırladı. Demokratik musâvat hislerini aralarında tervic ederek, Sihleri bir millet hâlinde birleştirmek vazifesine girişti. Yüksek ve alçak tabakadan olanı kendi cemâatine kabûl etti ve kast düzenine karşı şiddetli bir savaş açtı. Usûlüne göre, hem ruh ve hem de şekil bakımından bir birlik meydana getirmek için, aşağıdaki şekilde ierâ edilen ve *pahul* denilen sülûk veya vaftiz merâsimini te'sis etti:

„Sâlik yıkandıktan ve temiz elbiselerini giydikten sonra, umûmiyetle bu merâsim için dâvet edilmiş bir meclisin ortasına oturur; bir kaç şeker demir bir leğen içindeki suya atılır ve beş sih sıra ile, Granth'ın bâzı şiirlerini terennüm ederek, onu iki ağızlı bir hançer ile karıştırır. Bundan sonra, mahlûlden birazı sâlikin saç ve vücûduna serpilir; bir azı da ona içirilir. Aynı zamanda *Raht* yani Sih âdâbı ona anlatılır. Mahlûle *amrit* (âb-ı hayat) denilir ve bunun sâlike ölmezlik verdiği, onu bir *Singh* („aslan) ve hakiki bir kşatriya yaptığı sanılır“ (Rose, *Tribes and castes of the Punjab*, I, 696). *Pahul* merâsiminden sonra, dâimâ Sih, saçlarını olduğu gibi bırakmak ve aynı şekilde olmak maksadı ile, 5 *k*, yâni adı *k* harfi ile başlayan beş şey giyip kuşanmak zorundadır. 1. *kaçh*, yani kısa don, 2. *kirpân*, yâni hançer, 3. *karâ*, yâni demir bilezik, 4. *keş* yâni uzun saç ve 5. *kanğâ*, yani tarak. Vaftiz edilmiş sihlerin ismine dâimâ „singh“ kelimesi eklenir, bizzat *guru* da ileride Govind Singh adını alacaktır. *Guru* kendi sülûk etmiş müridlerine *halşa* („temiz, seçkin, kurtulmuşlar“) veya *hâlîşa* (arap. *halâşa* veya *halûşa* kökünden) adını verir. Govind Singh kendi siyâsetinin esâsını Sihlere hitâben söylediği şu sözler ile tesbit etmiştir: „Baba Nânak zamanından beri, *çaranpahul* âdet olmuştur. İnsanlar, kendilerini büyük tevâzua götüren bir adet olarak, *guru* ların ayak-

larını yıkadıkları suyu içiyorlardı; fakat *halşa* şimdi, cesâreti ve silâhları kullanmaktaki mâhâreti ile, bir millet olarak kalabilmektedir. Ben şimdi bir hançer ile karıştırmış olan su ile vaftiz merâsimini te'sis ediyor ve beni tâkib edenleri singh'e, yâni aslana çeviriyorum. Onlardan her kim *pahul* hayat suyunu kabûl ederse, tam sizlerin gözleri önünde, çakal iken aslan olacak ve bu dünyada kudret kazanacak ve öldükten sonra saâdet elde edecek“ (Macauliffe, V, 93). „Kast nizâmının ilgası, birbirleri ve *guru* ile imtiyaz eşitliği, müşterek ibâdet, her sınıf için müşterek vaftiz ve nihâyet dıştan müşterek görünüş, bunlar müşterek idâre ve Govind'in müridleri arasında birliği te'min etmek için faydalandığı ve büyük Hind-türk imparatorluğu kuvvetlerine karşı sevkedilmeden önce, mütecânis bir kütle hâlinde birleştirdiği istekli bir cemâatin yanında vâsıtaları idi“ (Narang, *ayn esr.*, s. 82).

Govind Singh, tepelerdeki ikametini uzatmakla, fâsılasız kendi dinine çevirme faaliyetlerine devamdan başka, müslüman kanunun istibdadı diye adlandırdığı şeye karşı harekete geçen bir çok tepe reislerine yardım etmek istedi. Fakat o bu gayelerinde tamâmiyle muvaffakiyetsizliğe uğradı, zîrâ hatırlanamayacak zamandan beri hânedanları hükûmet süren tepe racaları, onun kendi tebealarına öğrettiği halkçı esaslara kızdı ve hep birlikte Govind'in dinî propagandasına mukavemet ettiler. Govind, dostâne vesileler ile, onların ittifakını te'min edemeyince, onları kuvvetle elde etmeği denedi. Anandpur'a çekilişinden itibaren onların topraklarına, ellerine geçirebildikleri her şeyi alıp-götüren çapulu kuvvetleri sevketti. Bilâspür, Katôç, Handür, Casrota ve Nâlagarh'ın Râcpüt reisleri, 10.000 kişilik bir ordu ile, *guru*'ya hücum etmek için, birleştiler. Govind, hizmetinde bulunan 500 Pathân'ı da içine alan 2.000 kişilik müridlerinin başında olarak, onlara karşı koydu ve Sâdhora reisi Sayyid Budhû Şâh'ın yardımı ile, bilhassa Bhangâni'de zafer kazandı. Bundan itibaren Govind'in kuvveti arttı; bir kaç defa tepelere çekildi ve bitişik ülkelere tahribat ve taziyki daha şiddetli ve fazla oldu. Racalar, hep birlikte yardımda bulunması için, Avrangzêb'e mürâcaat ettiler, Avrangzêb, Sarhind vâlisine onlarla birleşip, *guru*'ya hücum etmesi için emirler gönderdi. Vuku bulan savaşta Govind mağlûp olup, Anandpur kalesine sığındı (1701). Burada imparatorluk kuvvetleri tarafından muhâsara edildi ve muhâsara uzun sürdü. Erzak azalmağa başladı ve taraftarları kendisini terk ettiler. Annesi, dullar ve küçük oğullarından ibâret olan âilesi Sarhind'e kaçtı ve orada hi-

yânete mâruz kaldı ve iki çocuğu idâm edildi. Govind, kıyafetini değiştirerek, kendine sâdik az sayıda taraftarları ile birlikte, düşman tarafından şiddetle tâkip edildiği hâlde, Çamkaur (şimdiki Amballa idârî bölgesinde) kalesine kaçtı. Çamkaur'u terketmek mecbûriyetinde kaldı ve hayatını kurtarmak için, tekrar kaçtı. Kıyâfet değiştirerek, Fîrûzpûr [b. bk.] ve Dehli arasındaki yolun yarısında bulunan Bhatinda boş arazisine ulaşmaya kadar, bir yerden diğerine göç etti. „Müridleri tekrar etrafında toplandılar ve o tarihten beri Muktsar („Selâmet gölü“) denilen bir yerde, kendini tâkip edenleri bertaraf etmeğe muvaffak oldu; bu yer bu uğurda ölenlerin hâtırasını tâziz için yapılmıştır. Govind, bir zaman için, „Hansi ve Fîrûzpûr arasındaki yol ortasında“ bulunan Damdama denilen bir yerde yerleşti; orada va'z ile *Dasam Granth* (aş. bk.)'ı te'lif etmek ile meşgûl oldu; *Dasam Granth*'a Sihler *guru* Arcan tarafından telif edilen *Adi Granth*'ın zeyli nazarı ile bakarlardı. Bu sırada Avrangzêb öldü ve oğlu Bahâdurşâh yerine geçti. Bahâdurşâh, babasının siyâsetinin aksine, *guru* ile anlaşmaya çalıştı. Kendisine Dekkan askerî hükûmetini tevcih etti; o, vazifesini deruhte etmek için, buraya geldi. Fakat buraya muvâsalatından kısa bir müddet sonra, şahsî bir husûmet sebebi ile, hizmetine aldığı Efganlı hizmetçisi tarafından bıçaklandı ve Nânder'de, Godâvari kıyılarına öldü (teşrin I. 1708). Ölüm döşerinde herhangi birini halef olarak namzet göstermeği reddetti ise de, müridlerine *Granth*'a müstakbel *guru*'ları olarak bakmalarını ve yegâne hâmi olarak Allahı tanımalarını emretti ve bu sûretle havârlılık haleflğine de son verdi. Govind murâdına ermeden öldü, fakat onun ruhu, Sihleri cesâretle canlandırmak için, yaşamakta devam etmiştir.

Govind Singh'e bir *guru* olarak değil, bir askerî önder olarak, Bayrâgi tarikatine mensup bir Kaşmîr Râcpüt'u olan Banda halef oldu. Banda Dekken'de Govind'e rastlamış Sih dinine girmiş idi ve „banda“ yâni „köle“ (*guru*'nun) lekabını almış idi. Banda, Govind tarafından, Pencâb'a dönmek ve Sihleri, çocuklarının öldürülmelerinin intikamını almağa ve islâm istibdadını yıkmak için birleşmeğe tevik etmek ile, vazifelenirildi. Sihler, savaşmaya ve onun bayrağı altında ölmeğe hazır bir vaziyette, etrafına üşüştiler. Banda hilâten muhteris idi ve *guru*'nun emirlerini ierâ etmek bahânesi ile, siyâsî iktidara ulaşmaya çalıştı. Banda, yol kesicilik yapmak, ganimetleri taraftarları arasında taksim etmek sûretiyle, Pencâb'da faaliyetine başladı. Bu hâl bir çok mücrimleri, çöçükleri, debbagları

ve Sihler arasında bunlara benzer bir çok kimseleri onun etrafına çekti. Avrangzêb'in ölümünden sonra Hind-türk imparatorluğunun ikdidarı sür'atle inhitata doğru gidiyordu; onun oğulları ve torunları arasındaki taht için devamlı mücâdele Sihleri kuvvetlerini arttırmak husûsunda serbest bıraktı ve Banda'nın cânîyâne faaliyetleri serbestçe devam etti. Kanunsuz haydutlardan müteşekkil bir ordu ile yağma ederek ve binlerce müslümanı katlederek, kasabadan, kasabaya Dehli civârına kadar ilerledi. Yağma ümitleri ve *Guru*'nun çocuğunun öldürülmesinin intikamını alma vazifesi Banda'nın taraftarlarını arttırdı. *Guru*'nun oğlunun öldürüldüğü menfur Sarhind kasabası, onlar tarafından, 1710'da, hücum ile, zapt ve yağma edildi. Sihler kasabanın müslüman halkına korkunç zulümde bulundular; yaş ve cins farkı gözetmeksizin, hepsini kestiler. Hattâ yıkıcı faaliyetlerini Dehli'nin surlarına kadar genişlettiler. O sırada Dekken'de bulunan imparator Bahâdurşâh, bu zulüm haberlerini duyması üzerine, tehlike işâreti verdi ve derhal vaziyeti düzeltmek için, acele olarak, Pencâb'a geldi. İmparatorun kuvvetleri Banda'yı mağlûp etti ise de, o civar tepelere kaçtı. Bahâdurşâh'ın 1712'de ölümünü oğulları arasında haleflik savaşı tâkip etti, bu savaşta Cahândârşâh galip geldi. Bununla beraber o, 11 aylık kısa bir saltanattan sonra, sarıntıda olan Dehli tahtına çıkan yegeni Farruhsiyar tarafından öldürüldü. Bu karışıklıklar, Sihlerin işine yaradı ve bunlar mâruf Banda'nın idâresinde, memleketi müteaddit defalar tahrip etmeğe başladılar. Farruhsiyar, Pencâb vâlisi 'Abd al-Şamad Han'ı Sihlerin vahşetlerini durdurmağa me'mur etti. 'Abd al-Şamad Han, büyük bir ordu ile, Banda'yı takip etti ve o Râvi üzerinde bulunan Gurdâspur kalesinde kuşatıldı. Nihâyet yakalanıp, hapsedildi ve Dehli'ye getirilerek, orada işkence ile, öldürüldü (1716).

Banda'nın seciyesi kat'iyen hoş gitmemiştir. Hattâ zâlîmee vâsıtalar kullanmasından dolayı, o Sihlerce hiç bir hürmete lâyık görülmemiştir. Bundan başka, hükûmdarlık salâhiyetini deruhte etmek için, kendine has farklı bir mezhep meydana getirmeğe niyet etti ve, Govind Singh'in ölürken verdiği emirlere rağmen, onbirinci *guru* olduğu iddiasında bulundu. Bundan başka Sih itikat ve merâsimlerinde diğer bâzı değişiklikler de yaptı ki, bunlar Govind Singh'in bir çok ateşli taraftarlarını onun iktidarına karşı isyana sevketti. Bununla beraber, şüphe yok ki, onun önderliği altında Sihlerin geçirdiği fırtınalı hayat kendilerine büyük ölçüde, savaş tecrübesi kazandırdı.

Banda'nın mağlûbiyetini ve ölümünü, Farruhsiyar devrinde, bir aksülamel devri ve Sihlerin esaslı sûrette tâkip ve tenkili tâkip etti. Sihler kanun dışı ilân edildi. Bir çokları mezheplerini terkettiklerse de, içlerinden sâdik olanların bir çoğu tepelere ve, ormanlara sığınmak zorunda kaldı. Pencâb'ın müteâkip vâhilerinden daha ziyâde Mîr Mannû diye tanınmış olan meşhur Mu'in al-Mulk Farruhsiyar'ın tazyik siyasetini tatbik etti ve, bir zaman için, Sihlerin kökü kurumuş gibi göründü. Fakat Hind-türk imparatorluğu iktidarı çabuk inhitata uğradı ve, bilhassa Ahmedşâh Abdâlî'nin devamlı istilâları ile, Pencâb da zayıfladı. Eyâletin içinde bulunduğu karışıklık Sihlerin işine yaradı, tedricen yeniden sahneye çıkmağa ve kendilerini teşkilâtlandırmaya başladılar; bunlar bir kaç kale yaptılar ve müdâfaasız şehirleri serbestçe yağma ederek, servet elde ettiler. Sihlerin çalışma merkezleri Amritsar idi. Burasını son derecede zenginleştirmiş ve tahkim etmişlerdi. Pencâb'ı babası Ahmedşâh Durrânî adına idâre eden emir Timur Sihlere düşman idi. 1756'da Amritsar'a hücum ve Har Mandar'ı tahrip etti ve mukaddes havuzu onun enkazı ile doldurdu. Sihler, bunun intikamını almak için, büyük ölçüde toplanıp, emîri Lahor'dan kovmağa muvaffak oldular ve burayı bir zaman işgal ettiler. Askerî önderleri olan Cassâ Singh Kalâl üzerinde kendi adı ile farsça bir yazı bulunan bir sikke bastırdı. Fakat Mahratta'ların Raghoba'nın maiyetine girmeleri (1758) onları Lahor'dan çekilmeğe mecbur etti ve beşinci defa olarak, Pencâb'a Ahmedşâh'ı getirdi. O meşhur Pânîpat savaşında Mahratta'ları ezici bir mağlûbiyete uğrattı (1761). Bu zât Pencâb'ı bırakır-bırakmaz, Sihler faaliyetine geçtiler ve kaybettikleri iktidarı yeniden ele geçirdiler. Bu sebepten o, onların iktidarını kırmak kat'i kararı ile, döndü ve topraklarını tekrar elde etti. Ludhiâna civârında vuku bulan (1762) korkunç bir savaşta, hepsini kılıçtan geçirmek sûretiyle, onları mağlûp etti ise de, biraz sonra Kandahâr'da çıkan bir isyanı bastırmak için Pencâb'dan ayrılmak zorunda kaldı. Sihler yeniden kuvvet kazandı ve 1763'te Şarhind'in efganî vâlisi Zayn Han'ı mağlûp edip, şehri yağma ve tahrip ettiler. Bir defa daha Lahor'u ele geçirdiler ve bu defa işgalleri daha uzun zaman devam etti. Sihler Amritsar'da toplandı ve Pencâb'da hâlâ idâre tarzının üstünlüğünü ilân ettiler (1764). Hâkimiyet salâhiyeti *gurmatta* denilen rûhanî bir mecliste tanzim edildi. Sih cemâatinin mühründe şu farsça beyit var idi;

*Dig u tig u fath u nuşrat bi-dirang
Yâft az Nānak Gurū Govind Singh*

„Guru Govind Singh Nānak'tan sür'atle, kazan, kılıç, fetih ve zafer buldu“ (Hazān Singh, *History of the Sikh Religion*, s. 264).

Sihlerin karşılaştıkları müşterek tehlike bertaraf olur-olmaz, onların birlikleri dağıldı ve bir çok zümrelere veya *misal* denilen zümre birliklerine ayrıldılar. Bu *misal*'ler her biri ayrı reisler (*sardār*, b. bk.) tarafından müstakillen idâre edilen 12 adet idi; bu reisler ne yüksek bir iktidara tâbi idi, ne de aralarında dinlerinden başka müşterek bir şeye sâhip idiler. „Onlar, üstünlük elde etmek için, zümrelere ayrılarak, tekrar birleşerek, hemen-hemen devamlı sûrette, iç savaş hâlinde idiler“. Onların „gevşek bir teşkilâtı var idi ve kudretleri devre ve hattâ taşıdıkları unvanlara göre değişiyordu“. Pencâb'da bu istikrarsız 30 yıllık hâkimiyetten sonra, kuvvetli bir adam ortaya çıkıp, bu âhenksiz zümre birliklerini bir tek hâkimiyet altında birleştirdi. Bu adam Rancit Singh idi.

Rancit Singh'in babası Sukerchakia *misal*'inin reisi olan Mahā Sing idi; karargâhı Lahor'un şimaline 40 mil mesâfede bulunan Guçrānvala'de bulunuyordu. Rancit Singh 12 yaşında (1792) babasının mâlikânesine tevârüs etti. O şahsî seciyesi ve yaratılıştan mevcut olan dehâsı sayesinde, tedricen iktidara yükseldi. 1799'da, Pencâb'ın gerçek sâhibi olarak tanınan Zamānşâh (Ahmedşâh Abdâlî'nin büyük oğlu) tarafından Lahor'un mülkiyeti kendisine tevcih edildi. Amritsar 1802'de Rancit Singh tarafından itâat altına alındı. Pencâb'ın Lahor ve Amritsar'ı gibi iki en mühim şehrine sâhip olması onun itibârını çok artırdı. Kendisi Mahārāca unvanını aldı ve bütün *misal*'leri kendi hâkimiyeti sâhasına ekleyinceye kadar, hâkimiyetini genişletti. Rancit Singh'in toprakları Satlee (Sutlej)'e kadar genişlemiş olan ingilizler ile dostâne münâsebetleri var idi. 1809'da, iki taraf arasında Rancit Singh'in çok sadâkat ile gözettiği bir ittifak muâhadesi aktedildi. Bâzi Avrupalı kumandanlar, bilhassa Napoléon'un hizmetinde bulunmuş ve Waterloo'dan sonra Mahārāca'nın hizmetine girmek için, Pencâb'a gelmiş olan fransızlar tarafından yetiştirilen kudretli bir ordu teşkil etti. Bu kuvvet ile Pencâb'ın tamamını zapt, Kaşmîr'i (1819) ve Peşâver'i (1834) ilhak edebildi. Arkasında Satlee'den Hindu-Kuş'a kadar uzanan kuvvetli bir kiralık bırakarak, 1839'da öldü; fakat vârislerinden hiç biri bu ülkeyi idâre edecek kadar liyâkatlı değil idi. Oğullarından üçü biribiri arkasından tahta çıktı; cinâyetlere, iç harbe ve büyük miktarda kan

dökülmesine sebep olan gizli tertipler hüküm sürüyordu. Ordu murâkabesiz hâle geldi ve memleketin her yerine dehşet saçı. Nihâyet saray, ordu ileri gelenlerini Satlee'ye geçip, Britanya arâzisini istilâya tahrik etmek sûretiyle, ordu faaliyetlerine bir mecrâ buldu. Bu hareket ilk Sih muhârebelerini (kânûn I. 1845) doğurdu. Sihler ingiliz kumandanı Hugh Gough tarafından, birbiri arkasından vukubulan dört muhârebede, Firûzşâh, Mudki (şimdi Firozpur idâre bölgesinde), Alivâl ve Ludhiâna civârında Sobrāon (kânûn II.—şubat 1846) muhârebelerinde mağlûp edildi. „Zafer Lahor yolunu açtı ve Lahor askerî vâli (Henry Hardinge) tarafından derhal işgal edildi“. Sih Durbār Britanya mümessilinin (Henry Lawrence) Rancit Singh'in oğlu küçük Mahārāca Dalîp Singh'in nâiplik meclisi reisi olarak hareketini kabûl etti. Multân vâlisi Divân Mübrâc'ın Lahor'daki idâreye karşı ayaklanması (1848) Sihleri ingilizlere karşı yeniden silâha sarılmağa teşvik etti. Bunun neticesi olarak, harp ilân edildi ve Lord Gough, Sihleri ilki Chilianvala'de, diğeri de Gücerât (1849 başında)'ta olmak üzere, iki ağır mağlûbiyete uğrattı. Pencâb'ın Britanya hâkimiyet sâhasına ilhak edildiği ilân edildi ve Sih hâkimiyeti son buldu.

Din. Sih akidesi hindû dinî akidelerinin temizlenmesini istihdaf eder. Bundan dolayı kurucusunun tâlimleri, esas itibârıyla, mentidir. O kast tahditlerini ve hurâfat kabîlinden inançları şiddetle reddeder. İnsanlar arasında mutlak bir müsâvat telkin eder. Şekli ibâdetin ve mukaddes yerleri ziyâretin insan ruhunu yükseltmediğini, ibâdetle verilen şeklin değil, bunun ruhunun tek hakikî şey olduğuna inanmağı tâlim etmektedir. Allah için gerçek bir sevgi olmadan ve dünyada iyi ameller yapmadan selâmete erişmek imkânsızdır. Sih akidesi, islâmiyet gibi, putperestliği mahkûm ve titizlikle bir tek Allah inancı telkin eder. Onun Allahı bütün insanların ve dinlerin Allahıdır. „Onun adı hakikattir, yaratıcıdır; o lâyetmuttur, doğmamıştır, zâtı ile kaimdir, büyük ve hayır sâhibidir“ (Guru Nānak, *Cāpî*).

„Tanrı insan ile berâberdir, fakat o ancak *guru* vâsıtası ile görülebilir“ (Macauliffe, II, 347) denildiği için, *guru*'ya saygı üzerinde çok durulmuştur. Sih dininde bir mahlûkun fiillerinin gelecek hayattaki hâline te'sirine (Karma) ve tenâsuha da inanılmaktadır.

Nānak ilâhiyâtının serih kaidesi yoktur; onun tek gayesi içtimâî ve ahlâkî bir yenilik meydana getirmek idi. Sihlik, hindû içtimâî istibâdî ve müslümanlar ile olan siyâsî ihtilat onu harpçi bir akide hâline getirinceye kadar, sulhçu ve musâmehacı bir din olarak kaldı. Go-

vind Singh Sih ilâhiyâtını daha sûrî kaideler hâline getirdi ve husûsî ve içtimâî işler için esaslar vaz'etti. Sigara içmeği ve şarabı yasak etti; bununla berâber şarap yasağı Sihler tarafından şimdi oldukça musâmaha ile karşılanmaktadır.

Sihlerin mukaddes kitabı kendisine büyük bir saygı gösterilen *Granth*'dir. Onun *Âdi Granth* denilen ilk kısmı yukarıda zikredilmiş olan beşinci Guru Arcan tarafından telif edilmiştir. Bu kısım Nānak'tan önce gelen bilhassa Kabîr, Nāmdev, Cay Dev, Rāmānsend ve Şayh Farîd gibi velîlerin ve islahatçıların eserlerinden seçmeler ile birlikte, ilk beş *guru*'nun ilâhilerini içine almaktadır. *Granth*, muhtelif vezinlerde, tamâmiyle manzum olarak, yazılmıştır. Büyük bir kısmı, Gurmukhi harfleri ile, eski hindî dilinde te'lif edilmiştir. Eserin diğer kısımları, farsça (Gurmukhi harfleri ile) bir kaç şiir ve hikâye ile birlikte, sanskritçeyi de içine alan diğer farklı hind şive ve dillerindedir. *Dasam Granth* (veya 10. *guru*'nun *Granth*'ı) denilen ikinci kısım, Govind Singh tarafından te'lif edilmiş olup, ekseriyetle bizzat kendi yazılarını ihtivâ eder. Bu yazıların büyük bir kısmı, *Âdi Granth* gibi, Allaha hamd ve şükür ilâhilerinden ibâret ise de, hizmetinde bulundurduğu hindî şâirlerin muhtelif yazıları yanında, Govind Singh'in *Vachitra Natak* (hârikah dram) adı verilen kendi hâl tercümesini de içine alır. Bütün *Granth* orta boyda takriben 1.200 sahifedir. Onun bâzı bölümleri Sihler tarafından ibâdetlerde okunur ve yalnızca sabah, akşam ve yatsıda tekrar edilir. Bu bölümler şunlardır: 1. Guru Nānak'a âit *Cāpî* (bk. Macauliffe, I, 195—217); 2. aynı şahsa âit *Āsa Ki Vār* (ayn. esr., s. 218—249); 3. Guru Govind'e âit *Cāpî* (ayn. esr., V, 261); 4. *Rahîrās* (ayn. esr., I, 250—257); 5. *Sohila* (ayn. esr., I, 258—260) ve 6. Guru Arcan'a âit *Sukhmanî* (ayn. esr., III, 197 v.dd.). Bunlar *pahul*, yâni vaftiz esnasında da okunur.

Nānak'ın geniş görüşleri hindûlar ve müslümanlara da kabûl edilebiliyordu, bundan başka her hangi bir husûsî ibâdet şekli de vaz'etmiyordu, bu sebepten dolayı her iki din den tarafdar kazanmasında şaşılabacak bir şey yoktur. Fakat şüphe yok ki, bizzat kendi akrabalarının dini olan hindû dininin içtimâî düzenini islah etmek istediği için, tabîî olarak, va'azları müslümanlardan çok hindûlara hitap ediyordu. Müridlerinin ekserisi Cât, Arora ve Khatri kastlarından geliyordu; bizzat Nānak de dâhil bütün *guru*'lar bu sonuncu kasta mensûp idi. İçtimâî durumları çok yüksek olan Brahmanlar ve râeputlarda Sih dininin halkçı esasları daha az kabûl görüyordu.

Sih mezhepleri ve mezhep kolları çok ise de, umûmiyetle ikiye ayrılır: 1. *Keshdhārī* 'ler, bunlara „Singhler“ de denilir; 2. *Sahjdhārī* 'ler. Bunların ilki, vaftiz edilenleri ve bundan dolayı da daha çok *guru* Govind Singh'in dinlerinin esaslarını en çok gözetenleri temsil ediyor, hâlbuki ikincisi aslında Govind Singh'in vaftizini ve muhârip *hâlşa* 'ya iltihakı reddedenler idi. Diğer mühim mezhepler şunlardır: 1. *Nānakpanthī* 'ler ki, bunlar Singh olmayan ve eski *guru* 'ların müridleri olup, *Guru* Govind Singh tarafından tâlim ve telkin edilen merâsim ile ilgili ictimâî âdetleri tâkip etmenin lüzumsuzluğuna kani Sihler olarak tanınırlar. Bundan dolayı onların mümeyyiz vasıfları bilhassa menfidir. Onlar sigara içmeği men'etmezler; uzun saç üzerinde durmazlar, onlar *pahul* ile vaftiz olunmazlar ve saire. Diğer husûslarda *Sahjdhārī* kolunu tâkip ederler. 2. *Udāsī* („vazgeçenler“) 'ler de *Nānakpanthī* 'ler gibi *Sahjdhārī* koluna dâhildirler. Onlar Nānak'ın oğlu Sri Chand tarafından te'sis edilen riyâzeteî tarikatı temsil ederler. Evlenmezler ve akîdeleri hindû riyâzet inanışlarının çok te'siri altındadır. 3. *Akālī* 'ler (ebedî ve zamandan münezzehtir Tanrı olan Akāl'a inananlar), teşkilâtları Govind Singh tarafından kurulan bir muhârip teşkilât olmak itibâriyle, diğer bütün Sihlerden esaslı sûrette ayrılırlar. Onlar Sihlerin ekseriyetinden daha çok dinlerinin esaslarına bağlıdırlar ve bununla beraber kendilerine mahsus savaşı, ruhu da muhâfaza ederler. 4. *Bandā* 'ler veya *Bandāpanthī* 'ler, yâni Bandā'yı on birinci *guru* olarak kabûl edenler; buna karşılık *Cat Hâlşa* Banda'nın yeniliklerine muhâlif olan Govind'in esaslarına sıkı-sıkıya bağlıdır. 5. *Mazhabī* (*Mazbī* telaffuz edilir) 'ler, *pahul* yapmak sûretiyle Sih dinine girmiş olan çöçü sınıfının âzalarını temsil eder, buna karşılık Rāmdāsī (Guru Rām Dās'ın taraftarları olup, ilk defa onun vâsıtasıyla bu dine girmişlerdir) adı *pahul* yapan çamârlara („dericilere“) verilmiştir. Sih mâbedleri Pencâb'ın büyük kısmı üzerinde dağılmış ise de, onların arasında en meşhurları Amritsar, Gurdâspur ve Fîrûzpûr idârî bölgelerinde bulunmaktadır ki, en mukaddesi Amritsar altın mâbedi ve Nānak'ın doğum yeri olan Nankāna Şâhib (Lahor civârında) olup, bu sonuncu yerde çok sayıda Sihlerin katıldığı yıllık panayır yapılır.

1921 nüfus sayımına göre, Sihlerin sayısı 3.238.803 idi; bu sayının 3.110.000 (%4'ü müstesnâ) 'i Pencâb'da olup, başlıca merkezleri Amritsar, Ludhiānā ve Fîrûzpûr'dur. Başlıca mezhep mensuplarının nüfus sayısı şöyledir:

Keshdhārī.....	2.876.320
Sahjdhārī.....	228.600
Cāt Hâlşa.....	531.300
Nānakpanthī.....	22.500

İngilizlerin Pencâb'ı almasından (1849) beri Sihler Britanya'ya sadâkat ile hizmet etmişlerdi. Müreffeh bir cemâat teşkil ediyorlardı; vücut yapısı bakımından, diğer Pencâbîlerden üstündürler. Askerî hizmet başlıca meşgaleleri olup, onlar, laklı olarak, şarkın en iyi askerleri arasında sayılırlar. Sih alaylarının birinci ciban harbinde müttefik devletlere mühim hizmetleri olmuştur.

Sihler göze çarpacak derecede ilerilemeler kaydetmişlerdir. Hâlen de, kendi ictimâî ve terbiyevî ilerilemeleri için, düzenli şekilde çalışan teşkilâtlanmış ayrı-ayrı hey'etleri vardır. 60 yıl kadar önce, Amritsar'da, *hâlşa* 'nın dinî esaslarını yaymak maksadı ile, Amritsar'daki umûmî merkezi ile birlikte, „Singh sabha“ kuruldu. „The Chief Hâlşa Divân“ adı verilen başka bir kurum ictimâî ıslahat ve tâlim terbiyeyi yayma işini üzerine aldı. Onun bütün idârî bölgelerde şubeleri vardır. „Sharomant Guruvārā Parbandhak Committee“ zâhiren hindû mahant'lar tarafından, irsi olarak, murâkabe edilen Sih mâbedlerinin idâresini kendi eline almak maksadiyle kurulmuş olan diğer bir müessesedir. Bu hey'et başlıca Akālî fırkalarını temsil eder ise de, mâbedlerin murâkabesi için yaptığı mücâdelede Sihlerden kuvvet aldı ve bu hususta göze çarpacak derecede muvaffakiyetlere ulaştı.

Sihler, hindûlardan tamâmen ayrı, farklı bir cemâat teşkil ederler. Onların doğum, evlenme ve ölüm merâsimleri, Brahmanlar tarafından değil, meslekten yetişmiş olan *Granth* 'ın müfessirleri olan Gyānî'ler tarafından idâre edilir. Onlar da, hindûlar gibi, kendi öülerini yakarlar ise de, onlardan farklı olarak, geride kalan erkek ve kadın tekrar evlenir. Sihler, parya sınıfından gelenlerin Sih din'ne akını sebebiyle, sayıca oldukça artmışlardır. Sihlerin dinî ve ictimâî faaliyetlerinin merkezi Amritsar'dır, burada „Hâlşa College“ denilen büyük bir tâlim ve terbiye müesseseleri bulunmakta olup, bu müessese Lahor Üniversitesine sıkıca bağlıdır. Buna benzer bir müessese de Guorānvālā'da vardır, ayrıca da bütün eyâlette dağılmış olan cemâate âit mektepler bulunmaktadır.

Bibliyografya: I. E. Trumpp, *The Adi Granth* (ing. trc.), London, 1877; M. A. Macauliffe, *The Sikh Religion* (Oxford, 1909), 6 c.; Hazān Singh, *History and Philosophy of the Sikh Religion* (Lahor, 1914) 2 kısım; H. A., Rose, *A Glossary of the*

Tribes and Castes of the Punjab, (Lahor, 1911—1919), 3 c., I, 676—730; Şevārām Singh Thapar, *Life of Sri Guru Nānak Dev* (Ravalpindi, 1904); Gokul Chand Narang, *The Transformation of Sikhism* (Lahor, 1912); W. L. McGregor, *The History of the Sikhs* (London, 1846), 2 c.; J. Malcolm, *A Sketch of the Sikhs* (London, 1812); Syad Muhammed Laîf, *History of the Punjab* (Kalküte, 1891), s. 240—571; J. D. Cunningham, *A History of the Sikhs* (nşr. H. L. O. Garrett), Oxford, 1918; Sirdar Attar Singh, *Sakhee Book or the Description of Guru Govind Singh's Religion and Doctrines*, (Benares, 1873); Bhagat Lakshman Singh, *The Life and Work of Guru Govind Singh* (Lahor, 1909); E. Trumpp, *Die Religion der Sikhs* (Leipzig, 1881); F. Pincoff, mad. SIKHISM, bk. T. Hughes, *Dictionnary of Islam* (London, 1885); Gurmukh Singh, *A Brief History of the Harimandar or Golden Temple of Amritsar* (Lahor, 1894); H. T. Princep, *The Origin of the Sikh Power in the Punjab* (Kalküte, 1834); J. H. Gordon, *The Sikhs* (London, 1904); H. Steinbach, *The Punjab* (London, 1845); L. H. Griffin, *Ranjit Singh (Rulers of India Series)*, Oxford, 1892; W. G. Osborne, *The Court and Camp of Runjeet Singh* (London, 1840); G. Smyth, *History of the Reigning Family of Lahore* (Kalküte, 1847); R. G. Burton, *The First and Second Sikh Wars* (Simla, 1911); C. Gough ve A. D. Innes, *The Sikhs and the Sikhs Wars* (London, 1897); Viscount Hardinge, *Viscount Hardinge (Rulers of India Series)*, Oxford, 1891.

II. *Dabistân ul mazâhib* (tab. Bombay), s. 178 v.dd.; Fâfî Hân, *Muntaḥab al-lubâb* (Kalküte, 1869), II, 651 v. dd.; Bütî Şâh, *Târîḥ-i Puncâb*, daftar I.I—V (bk. Ch. Rieu, *Cat. of the Persian Mss. in the British Museum*, s. 953^a); Budh Singh, *Risâla-i Nānak Şâh* (bk. Rieu, *ayn. esr.*, s. 86^a); Baht Mal, *Hâlşa-nāma* (ayn. esr., s. 294^a); Mufti 'Alî al-Dîn, *İbrat-nāma* (bk. Saccau-Ethé, *Cat. India Office*, nr. 504); Muhammed Nakî, *Şer Singh-nāma* (ayn. esr., nr. 505); Kanahyā Lâl, *Târîḥ-i Puncâb* (Lahor, 1877; ayn. mll., *Rancit-nāma* (Lâhûr, 1876); Sohan Lâl, *Umdat al-tavârîḥ* (Rancit Singh'in rûznâmesi) (Lahor, 1888), 5 c.

(MUHAMMAD İQBAL.)

SİHR. [Bk. SİHİR.]

ŞİHYAVN. [Bk. SİHYEVN.]

SİHYON. [Bk. SİHYEVN.]

SİİRD. SİİRD, Türkiye'nin cenûbî şarkî bölgesi içinde vilâyet mer-

kezi bir şehir (23.000 nüfus) olup, 37° 56' şimal arzı ile 41° 57' şark tûlünde, Dicle havzasında, Kurtalan demir-yolu istasyonuna 32 km., Diyarbakir şehrine 221 km. ve Cizre [b.bk.]'de Suriye hudûduna 145 km. mesâfede bulunur. Şehir cenûp ve şarktan, üzeri düz, fakat yamaçları dik tepeler ile kuşatılan, garp ve cenûb-i garbiye doğru alçalan bir ova kenarında, hafif meyilli bir zemin üzerine kurulmuş olup, deniz seviyesinden 900 m. irtifâda (en yüksek yeri 950 m., alçak kesimleri 880 m.) bulunur. Yakınındaki tepelerden inen ve senenin büyük kısmında içinde su bulunmayan bir kaç sel yatağı dışında, Siirt şehri ehemmiyetli bir akar-sudan mahrumdur; bununla beraber Türkiye Diclesi'nin en ehemmiyetli kolu olan Botan (Bohtan [b.bk.]) çayı şehrin 3 km. cenûbunda zemini 500 m. irtifâa kadar inen gömük bir vâdi içinde akar ki, şehre su ve elektrik kudreti sağlayan Botan barajı (bendi) burada kurulmuştur. Diğer taraftan, Siird'in 8 km. garbindan Kezer (كزر) çayı geçer ve cenûb-i garbiye doğru akarak, Başur çayı ile birleşip, Reşan ismini alır. Bu sonuncusu Botan çayına, o da bir az daha aşağıda, Siird'in 30 km. kadar cenûbunda, Dicle nehrine dökülür. Umûmiyetle dağlık ve ıssız arâziden geçen Bohtan çayı havzasında başlıca yerleşme merkezini teşkil eden Siird'in, suyun kenarında olmamasına rağmen, kendi adını Bohtan'a da verdiği görülmüştür: Mas'ûdî (tab. Paris, 1840, I, 227) Bohtan çayına Naşr Sarîḥ demektedir; İdrîsî (trc. Jaubert, II, 172) 'de de böyledir. Yeni müellifler arasında da bu şekilde hareket edenler bulunmuştur; von Moltke (*Briefe...*, krş. fihrist), çayı Sö'örtsu diye apar.

Şehrin menşei bilinmediği gibi, isminin nereden geldiği hakkında da kesin bir bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Şehrin isminin sâmi bir menşei olduğu kabûl edilebilir. Bâzi kaynaklar Keert (Kaa'rat) adının Keldanilerde şehir mânasına geldiğini ileri sürmüşlerdir. Ermenilerin-gerd ekini, şehir mânâsı ile, isimlere ilâve ettiklerini de hatırlayarak, meşhûr Tigranocerta'nın Siirt yerinde olduğu, XVIII. asır müellifi d'Anville'e intisâlen, seyyah Macdonald Kinneir (1814) ve Shiel (1836) tarafından iddia edilmiştir. Burada kadîm inşaat kalıntılarının bulunmaması ve Lucullus'un Tigran'a karşı açtığı seferin Plutarchos tarafından yapılan tasvirine uymaması gibi deliller ileri süren Ainsworth ve Ritter bu faraziyeyi reddettiler. 1899'da C. F. Lehmann-Haupt, Tigranocerta'nın mevkiini Mayyâfârîḳîn [b.bk.] olarak teşhis etti ise de, yeni bâzı eserlerde (msl. Dillemann, *göst. yer.* 1962), *Tigranocerta*; E.

Sachau (Über die Lage von Tigran ocerta, Abh. der Preuss. Akad. d. Wiss., 1881) 'in ileri sürülmüş olduğu gibi, Mardin'in cenûb-i garbisinde, Kızıltepe (Koçhisar)'nin 2 km. şarkındaki Tell Ermen (krş. R. Kiepert, Karte von Kleinasien, pafta C—VI)'in yerinde gösterilmektedir. Diğer taraftan bâzı Plinius (Nat. hist., VI, x, 26, tab. Loeb Classical Library, 1942, s. 357) mütercimlerinin Tigranocerta'yı Siird yerinde göstermeğe devam ettikleri de kaydedilmeğe değer. Şehrin adı islâm kaynaklarında çeşitli şekilde kaydedilmiştir: إشتاہری, İbn al-Aşîr, Şaraf al-Dîn, سمرت (Abu 'l-Fidâ, Yâ-kût), سمرت (Mustavî) ve nihâyet سمرت (Kâtib Çelebi, Cihânumâ); bu son şekil Osmanlı neşriyatında umûmiyetle kabûl edilmiştir. Sür-yânî şekli Se'erd (ZDMG, VIII, 357, not) ve mahallî telâffuzu Sert (al-Halîdî, al-Hadiyat al-hamîdiyya fi 'l-lugât al-kurdiyya, İstanbul, 1310, s. 144) olup, geçen asrın garp müelliflerinde şehrin adı Sert (Seerd), Saërt, Sört, Söört (Söört) ve Sa'irt şekillerinde de kaydedilmiş, bugün ise, türkçede kullanılan Siird şekli umûmîleşmiştir.

Kuruluşu, isminin delâleti ile, eski olması muhtemel görünen Siird'in mâzisi üzerinde esaslı bilgimiz yoktur. İlk çağda zaman-zaman Mezopotamya (Asur, Bâbil) ve İran (Med ve Pers) imparatorluklarına giren, İskender fütûhâtından sonra, Selefkos devleti eline geçen bu havâli, daha sonra ve orta çağ başlarında, yeniden İran te'siri altına girmiş, Sâsânîler ile şarki Roma arasında elden-ele geçmiş, nihâyet halife Ömer zamanında islâm hâkimiyetine girmiştir. İslâm devrinde Siird'in siyâsî kaderi Diyarbekir veya Hısn Keyfâ'nınkine bağlı görünüyordu. Şehir zayıf bir şekilde tahkim edilmiştir (krş. İştahîrî; yalnız Şaraf-nâma burayı kale olarak zikreder). Siird XI. asırda Mervânîlerin elinde idi (İbn al-Aşîr, IX, 56); onu tâkip eden asırda Hısn Keyfâ Artuklularının eline geçti ve 538 (1143/1144) senesinde de 'İmâd al-Dîn Zangî tarafından zaptedildi İbn al-Aşîr, X, 62). Calâl al-Dîn Hvarizmşâh'ın yenilmesinden sonra, Moğollar burayı tahrip ettiler (İbn al-Aşîr, XII, 326); fakat şehir çabuk kalkınmış olmak ki, Hamd Allâh Mustavî burayı bol gelirli büyük bir belde olarak zikretmektedir. İlhanlıların ve Celâyirîlerin hâkimiyetine giren, Timur istilâsına uğrayan bölge daha sonra Akkoyunlular tarafından zaptedilmiş, 1500'e doğru ise, Safevîlerin eline geçmiştir. O sıralarda — XIV. ve XV. asırlarda — Siird Hısn Keyfâ'nın, Eyyübîlerden gelme Malikân hânedânına tâbi bulunuyordu. Bunların başındaki Malik Halîl, eniştesi olduğu Şah İsmâ'il Şafavî tarafından, Tebriz'e hapsedil-

miştir. Yavuz'un Çaldıran zaferinden (920=1514) sonra, memleketine dönen Malik Halîl, İdris-i Bitlisî'nin tavassutu ile, Osmanlı hâkimiyetini kabûl etmiş ve Diyarbekir beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın himâyesinde, uzun zaman Hısn Keyfâ ve Siird'de hâkimiyet sürdürmüştür. Mülki idâre bakımından Siird Diyarbekir eyâletine bağlı sancaklardan birinin merkezini teşkil ediyordu. Vilâyet teşkilâtı kurulduktan sonra da, Diyarbekir vilâyetine bağlı kalan Siirt'in irtibâtı, 1301 (1884) tarihinde, Bitlis vilâyetine çevrilmiş ve nihâyet Cumhuriyet devrinde ayrı bir vilâyete merkez olmuştur.

XIX. asır müellifleri Siird'in nüfûsunu 10.000—20.000 arasında tahmin ederler. H. v. Moltke (1838), Osmanlı-Mısır harbi sırasında, şehrin kısmen harâbe hâline gelmiş bulunduğunu kaydeder. Yine o sırada seyyah Shiel ve daha sonra Ainsworth, şehrin nüfûsunu 5.000 olarak tahmin ederler. XIX. asır sonlarında Cuinet Siird'in 15.000 olarak tahmin ettiği nüfûsunun hemen 10.000 kadarını müslüman, geri kalanlarını ermeni (3.300), Keldânî, Süryânî v.b. olarak gösterir. Birinci dünya barbinden evvel kaleme alınmış bir rus kaynağı da 16.500 kadar olan nüfûsun 11.000'e yakınına müslüman olarak kaydeder. XIX. asrın sonu ile XX. asrın ilk senelerinde Siird çevresi ermeni ihtilâllerinden zarar gördü ve birinci dünya harbi sırasında ise, önce rusların ve harbin sonunda ingilizlerin savaş cephesi yakınında kaldı ve bundan zarar gördü; mütâreke devrinde, bir aralık ingiliz kuvvetleri tarafından işgal de edildi.

Yakın yıllara kadar Siird etrafı yeşillikler, tarla ve bahçeler ile çevrili, dışarıdan güzel görünüşlü, evleri düz damlı, inşâ malzemesi olarak bu yakınlarda çok bulunan ve „ces“ adı verilen alçı taşından çıkartılan alçının kullanıldığı, sokakları düzensiz ve kirli bir kasaba gibi tasvir edilirdi. Türkiye şehirleri arasında, son yıllara kadar, en çok su sıkıntısı çekmiş olanının da Siird olduğu söylenebilir. Cumhuriyet devrinde şehir bol ve iyi vasıflı suya kavuştu; artan nüfûsunu barındırmak üzere inşâ edilen yeni binâlar şehrin görünüşünü değiştirdi.

Eski eserler bakımından — bunlar henüz ilmi şekilde tetkik edilmemiş olmakla beraber — Siird zengin sayılmaz. 1129 (m. s.) tarihinde inşâ edilmiş ve XIII. asırda tâmir görmüş olan tek minâreli Ulu câmi (ceviz ağacından yapıma minberi değerli olup, Ankara Etnografya müzesine nakledilmiş idi), Çarşı ('Asâk'r) câmi ile bir hamam ve bir çeşme kaydedilebilir.

1927'de yapılan ilk ilmi nüfus sayımında Siird şehrinin nüfûsu 15.099 olarak tespit edilmiş idi. Bu sayı 1940'ta 17.086 olmuş, 1950'de 15.580'e düşmüş ve 1955'te 20.000'i aşarak, 1960'ta 22.994'e çıkmıştır.

İktisâdî bakımdan Siird, şimdiye kadar hububat, bakliyat, çeşitli meyve yetiştiren ve daha ziyâde küçük baş hayvan (koyun, kıl keçisi ve bir nevi tiftik keçisi ki, bu sonuncuların tüyünden meşhûr Siird battaniyeleri dokunur) beslenen bir bölgenin ticâret merkezi rolünü oynamakta idi. Evvelce şehirde renkli bez dokunurdu ve bu bezi boyamak için kök-boya ekimi de yapıldı. Bu mahdud geçim kaynakları, nüfûsu rahat şekilde geçindiremediği için, Siird ve çevresi erkek nüfûsunun çalışmak için, büyük şehirlere göç ettiği gurbetçilik merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Öteden beri bu bölgede varlığı tahmin olunan petrol (Bitlis vilâyeti salnâmesi, sene 1310, Bohtan nehri kenarında ve su içinde kalmış zengin bir petrol kaynağından bahseder) Türkiye'de ilk defa Siird vilâyeti topraklarında, ilmi usûller ile bulunup, çıkartılmış (Beşiri kazâsında, Raman dağı); daha sonraki yıllarda ise Garzan, Kurtalan v.b. gibi Siird şehrine daha yakın yerlerde de yeni kaynaklar bulunarak, işletilmesine geçilmiş. Sinan mevkii civârında Batman petrol tasfiyehânesi kurulmuş ve bu mevkide nüfûsu 1960'ta 12.000'i aşan bir şehir doğmuştur. Petrol kaynaklarının ümit verici durumu Siird'i an'anevi fakirliğinden kurtaracak gibi görünmektedir.

İklim bakımından Siird, soğuk kışları (kânûn II. ayı ortalama suhûneti 2°3', kaydedilen en düşük suhûnet — 19°3', çok sıcak yazları (temmuz ayı ortalaması 30°4', en yüksek 42°6'), yağışları bol, fakat kış etrafında toplanmış olması (ortalama yıllık yağış 749 mm., mevsimlerin hissesi % ile: kış 42, ilk bahar 37, son bahar 19, yaz 2) ile kendini belli eder; kışın mutâd olarak, 5—10 gün kar yağar ve kar örtüsü 10—20 gün yerde kalır.

Siird vilâyetinin 11.519 km² toprağı üzerinde, 1960 sayımına göre, 177.600 nüfus yaşamakta idi ve vilâyet şu kazâları ihtivâ ediyordu: Batman, Baykan, Beşiri, Erub, Kurtalan, Pervari, Sason, Şırnak, Siirt, Şırvan.

Bibliyografya: E I, Leiden tab., J. H. Kramers tarafından yazılmış olan SE'ERD maddesinde zikredilen kaynaklar: Schref-nâme par Scheref prince de Bidlis (nşr. Véliaminof-Zernof), Petersburg, 1860, I, 152, 157; Kâtib Çelebi, Cihân-numâ (nşr., İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1740, s. 439; Şemseddin Sâmî, Kâmûs al-a'lâm (İstanbul, 1894), V, 2573 v. d.; C. Ritter,

Erdkunde von Asien (Berlin, 1844), X, 87; XI, 99 v. d.; Vital Cuinet, La Turquie d'Asie (Paris, 1892), II, 525 v. d., 600 v. d.; seyyahlar: Josafa Barbaro (1471); J. Macdonald Kinneir (1814), Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813—14 (London, 1818); Shiel (1836), (J R G S, London, 1838, VIII); H. v. Moltke (1838), Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1911), s. 287; Ainsworth (1840), Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia (London, 1842), II, 357; Hyvernât ve Müller-Simonis, Du Caucase au Golfe Persique (Paris, 1892), s. 336 v. d.; C. F. Lehmann Haupt, Armeni einst und jetzt (Berlin, 1910) s. 332 v. d., 337. — Bunlara ilâve edilmek üzere: J. G. Taylor, Travels in Kurdistan (J R G S, London, 1865, XXXV); A. Schlaefli, Reisen in den Orient (Mitt. Schweizerischer Reisender, Z. Winterthur, 1864), s. 49; E. Reclus, Nouvelle géographie universelle (Paris, 1884), IX, 422, 439; M. Hartmann, Bohtân (Topographisch-historische Stud (Mitt. der Vorderasiatischen Gesellschaft, 1896—1897); E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1935, II; H. Hubschmann, Die altarmenischen Ortsnamen (Indogermanische Forschungen, 1904), XVI; L. Dillemann, Haute Mésopotamie Orientale et pays adjacents (Paris, 1962); Bitlis vilâyeti salnâmesi (birinci nüsha, 1310=1892/1893), s. 226—235.

(B. DARKOT.)

SİİRD. [Bk. SİİRD.]

SİKANDAR. [Bk. İSKENDER.]

SİKH. [Bk. SİHLER.]

SİKKA. [Bk. SİKKE.]

SİKKE. SİKKA (A.), altın, gümüş veya bakır üzerine damga veya nakış basmak için hazırlanmış demir kalıp, bir maden üzerine basılmış bir damga veya nakış ve basılmış madeni para demektir; son mânada, cemi şekli olarak, böyle „bir damga ile damgalanmış“ mânasına gelen maskûk'un eem'i olan maskûkât kullanılır. Sikke devletin damgası ile damgalanmış, kullanış kolay madeni bir te'diye vasıtası olup, VII. (m. 6.) asırda, Anadolu'da Lidyalılar tarafından icad edilmiştir (B. V. Head, A Guide to the Principal Coins of the Greeks, London, 1959, s. 1, 2, 6, 43).

Sikkenin hazırlanması. Eskiden sikke kalıpları, yazı ve nakışları, ters olarak, el ile, hakkâklar tarafından hazırlanırdı. Bu kalıplar bronz, demir veya çelikten idi. Sik-

kenin ön yüz kalıbı (alt kalıp) sâbit, arka yüz kalıbı (üst kalıp) ise, müteharrik idi. Böylece ön yüzün kalıbı bir örs içine gömülür, arka yüzün kalıbı için bir sap yapılırdı. Külçe, ayarı ve ağırlığı tesbit edildikten sonra, parçalara ayrılır; sikke taslağı olup, pul denilen düz ve yuvarlak parçalar vücuda getirilerek, bir fırında ısıtılır, sonra iki kalıp arasına yerleştirilir ve üstteki kalıba çekiç ile vurularak, yazı ve tasvirler pullara basılmış olurdu.

Sikkenin basıldığı yere darphâne (*dār al-zarb*) denilirdi ve buralar hükümetin dâimi murâkibesinde bulunurdu. Nitekim Abbasilerden Hârûn al-Raşîd zamanında vezir Ca'far b. Yahya 'l-Barmakî'ye bırakılmış olan darphâne murakâbesi bu şahsın ölümünden sonra, Sindî b. Şâhiq'e verildi (al-Makrîzî, *al-Nukûd al-kadîmat al-islâmiya*, İstanbul, 1298, s. 10; 'Abd al-'Azîz Dürî, *Târîh al-İrâk al-iktisâdî fî al-karn al-râbî al-hicrî*, Bagdad, 1948, s. 216). Büveyh-oğulları zamanında hükümet darphâneleri mütezimlere veriyordu. Hattâ Büveyh-oğullarından Mu'izz al-Davla bozuk sikke basan Sûk al-Ahvâz darphânesinin müteziminin katlini emretmiş idi (al-Tanûhî, *Nişvâr al-mu'hâzara*, Kahire, 1921, I, 72). Bu darphâneler herkese açık idi. H. IV. asırda tüccar ve sarraflar halktan kıymetli madenleri râyiç üzerinden satın alıyor, bu sûretle halk ile darphâne arasında mutavassıt bir vazife görmüş oluyorlardı. Hükûmet bunlardan odun bedeli ile darp ücreti alırdı ki, bu ücret 10 dirhem için bir dirhem idi (İshâk al-Sâbî, *Rasâ'il*, Beyrut, 1898, I, 113 v.d.; İbn al-Uhuvva, *Ma'âlim al-kurba fî ahkâm al-hisba*, nşr. R. Levy, London, 1938, s. 68). Bugün bile İstanbul darphânesinde bir altın lira bastırmak için 60 kuruş, 2,5 lira için 75 kuruş, 500 kuruş yani beşi-birlik için 1 lira darp ücreti ödenmektedir.

İslâmiyetten önceki araplarda sikke. Araplar bu devirde İran, Roma, Bizans ve cenûbî Arabistan sikkeleri kullanmışlardır. (al-Mâvâdî, *Ahkâm al-sultânîya*, Kahire, 1298, s. 148). Hîmyârî sikkelerinin her biri bir *dânak* (0,708 gr.) ağırlığında idi (J. A. Decourdemanche, *Étude métrologique sur les misqales et les dirhems arabes*, *Revue numismatique*, 1908, s. 208). Araplar bir miskal gümüşe *dirham* [b. bk.], altına *dînâr* [b. bk.], bakıra da *fals* diyorlardı. Miskalin ağırlığı 22 kırıttan 1 habbe eksiktir (yâni 50,04 mgr.; Makrîzî, *ayn. esr.*, s. 3). Dirhem'in resmî ağırlığını tesbit etmek dinarın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtür. Çünkü dirhemler hiç bir zaman sîbbat ve ihtimam ile basılmamıştır. Dirhem'in muhtemel ağırlığı 2,97 gr.'dır (bk. I A, III, 594).

İslâmiyetin ilk yıllarında, Peygamber zamanında, sikke basılmamış, o zamana kadar araplar arasında tedâvülde bulunan sikkeler kullanılmış idi. Halife 'Omar zamanında Kisravî denilen Sâsânî sikkeleri değiştirilmemiş, ancak islâm dünyası hudûdu içinde bulunan emîr ve vâliler, ufak-tefek değişiklikler ve ilâveler yapmak sûretiyle, sikke kestirmişlerdir. O devirde bir dinar 12 dirhem kıymetinde idi (A. Dürî, *ayn. esr.*, s. 222). 'Alî zamanında 1 dinar 10 dirhem ediyordu (Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, Paris, 1869, V, 327).

Emevîler zamanında, Mu'âviya b. Abî Sufyân (41—60 = 661—680) hilâfetinde, 51 senesinden itibaren, kullanılmakta olan Sâsânî tarzındaki sikkeler üzerinde bir takım değişiklikler yapıldı. Şark bölgesinde bulunan vâli ve emîrler, hilâfet makamından kendilerine verilen salâhiyete dayenarak, Sâsânî hükümdarı tasvirinin sağında yazılı olan Husrav adını çıkarıp, yerine pehlevî yazısı ile, kendi isimlerini kazdırdılar (İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadime-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1312). Mu'âviya zamanında basılan dirhemler 6 dânak olup, 16 kırıttan (1 kırıat = 4 buğday habbesi) 1 veya 2 habbe eksik idi. Bundan başka Mu'âviya bastırdığı dinarların üzerine kılıç kuşanmış tasvirini koydurttu. Bu nevi dinarlara henüz hiç bir yerde rastlanmamıştır. Yalnız 'Abd al-Malik b. Marvân'ın bu nevi dinarları bâzı yerlerde görülmüştür (M. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale*, *Khalifes orientaux*, Paris, 1887, nr. 56; J. Walker, *Catal. of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad Coins*, London, 1956, s. 42 v.d., nr. 13, 14). Makrîzî (*ayn. esr.*, s. 5) 'ye göre, 'Abd Allâh b. al-Zubayr, Mekke'de halîfeligini ilân edince, yuvarlak bir sikke bastırdı. Kardeşi Muş'ab b. al-Zubayr de Irak'ta sikke bastırdı. Bu paraların 10 tânesinin ağırlığı 7 miskal (Mekke miskali = 4,25 gr.) idi. Bu sikkeler Irak'a vâli tâyin edilen al-Haccâc b. Yûsuf zamanına kadar tedâvülde kaldı. al-Haccâc zamanında bu paralar kırılmak sûreti ile toplattırılırdı (Makrîzî, *ayn. esr.*, s. 6; Balâzurî, *Futûh al-buldân*, nşr. de Goeje, Leyden, 1866, s. 452). Halife 'Abd al-Malik b. Marvân (65—86 = 685—705) zamanında, ağırlık ve ölçeklerde değişiklikler yapıldı. 74 (693) senesinde, Bizans tarzında tasvirli yeni bir dinar basıldı. Bu sikkenin bir yüzünde üç basamak ve etrafında *lâ ilâha illâ'llâh vahdahu Muhammed rasûl Allâh* yazılmış idi (Halîfeyi yeni sikke darbına teşvik eden hâdiseler için bk. İbn al-Ağîr, *al-Kâmil*, IV, 202; Abu'l-Mâhâsin b. Tağrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira*, I, 195; 'Abd al-Rn al-Sahmâuyûfî, *Târî hal-ku-*

lafâ', Kalküte, 1857, s. 218). Dirhemlerin islâmî tarza çevrilmesinin dinarlar ile aynı zamanda olduğu akla gelmekte ise de, bu hususta müverrihler arasında fikir ayrılığı mevcuttur. Msl. Balâzurî (*ayn. esr.*, s. 467—468), altınlar için, 74 (h.), dirhemler için 75—76 (h.) senelerini kabûl eder. İsmâil Galib (*göst. ger.*) dirhemlerin ihdâsının 79 (h.) senesinde olduğunu söyler. Paris, Bibliothèque Nationale'in sikke kısmında Merv 73, 76 (h.) ve Dimaşk 75 (h.) tarihli sikkeler vardır (H. Lavoix, *ayn. esr.*, s. 64—68). Rey 75 (h., Ahmed Ziya, *Takvim-i meskûkât-ı islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1328, s. 4 ve Abraşahr 75 (h.) tarihli dirhemler de vardır. Merv'de basılan sikkenin 73 (h.) tarihli olması biraz şüphelidir (Balâzurî, *ayn. esr.*, s. 468). Yapılan sikke islahatını müteâkip, dinarlar o kadar itina ile basılmıştır ki, bunların hakiki ağırlıklarını tesbit etmek çok kolaydır. Emevîlerin Dimaşk (Şam), Mısır ve 100 (718) senesinden itibaren, Afrika ve Endülüs'te arap tarzında altın sikkeler bastıkları hemen-hemen kat'îdir. Bu sırada 1 dinarın ağırlığı 4,25 gr.'dır. Bu ağırlık son devir Atina drahmisine dayanan o zamanki Bizans *solidus*'unun hakiki ağırlığına tekabül etmektedir [bk. mad. DİNAR]. Hatta bunları camdan yapılmış *sanca* denilen vezinler ile kontrol de mümkündür.

'Abd al-Malik'ten 'Omar b. 'Abd al-'Azîz'e kadar basılan sikkeler hep bir üslûptadır. Yazîd b. 'Abd al-Malik (101—105 = 720—724) halîfe olunca, 102 (h.) senesinde, 'Omar b. Hubayra'yi Irak'a vâli tâyin etti. 'Omar 6 dânak ayarında dirhem kestirdi. Bu dirhemlere *darâhim hubayriya* denildi. Hişâm b. 'Abd al-Malik hilâfete geçince, 106 (724) senesinde, Irak'a vâli tâyin ettiği Hâlid b. 'Abd Allâh al-Kasrî'ye verdiği emirde, ayarda 7 dânak [b.bk.] esasına dönmesini ve Vâsi'ten başka yerlerde basılan sikkelerin toplattırılmasını istiyordu. Hâlid, bu hususta çok titiz davranarak, hilesi görülen ayaracı ve baskıcıların ellerini kestirini veya dayak atmak sûreti ile, onları cezâlandırdığını söylemektedir (Kudâma, *Kitâb al-harâc*, Köprülü kütüp. nr. 1076, var. 19). Adı geçen bu sikkelere, Hâlid'e nisbet ile, *darâhim hâlidîya* denildi. Hâlid'in yerine tâyin edilen Yûsuf b. 'Omar al-Sakâfi sikke basımı hususunda çok hassas davrandı. Sikkeyi küçülttü ve 6 dânakтан ibâret kabûl etti. Bunlara da *darâhim yûsufîya* denilmiştir. Bu üç sikke Emevîlerin en makbul sikkelerinden sayılıyordu. Hattâ Abbâsî halîfelerinden al-Manşûr haracın yalnız bu üç sikke üzerinden tahsil edilmesini emretmiş idi (Mâvâdî, *al-Ahkâm al-sultânîya*, s. 148; İbn Tağrîbirdî, *ayn. esr.*, I, 196).

Bu sıralarda Bizans sikkeleri üslûbunda bakır felsler de çıkarıldı, fakat Araplar bunları sikke olarak kabûl ve istimâl etmemişlerdir. İslâmlar Baalbek, Haleb, Humus, Dimaşk, Menbic, Taberiye, Ammân, İliya, Filistin, Kinnasrin, Ruhâ'da ve daha başka yerlerde darphâneler [b. bk.] kurdular. Dinar ve dirhemlerin islâmî tarza tahvili ile, Bizans tarzındaki bakır sikkelerin yerini tutmak üzere, arapça yazılı felsler darbına başlandı. Altın ve gümüşlerde olduğu gibi, felslerde, tek şekilde basılması mümkün olmadığından, her memleket için başka şekil kabûl edildi. Msl. bâzılarında kelime i tevhid, bâzılarında kesim yeri, bâzılarında basım senesi, bâzılarında da halîfe ismi ile o yerin vâlisinin ismi görülmektedir. Hattâ bâzı Emevî felslerinde at, fil, tavşan, ağaç ay ve yıldız şekilleri vardır.

Abbâsîler devri. Şark bölgesinde bulunan emîr ve vâlilerin bâzılarının Abbâsî dâvasında Abû Muslim'e iltihak etmeleri üzerine, bâzı İran şehirlerinde bastırılan sikkelerde, Peygamber âilesine sevgi göstermek için *Kul lâ as'alukum 'alayh acran illâ 'l-mavadda fi 'l-kurbâ* (XLII, 23) âyetini kullanmışlardır. Abû Muslim, 131 (h.) senesinde, Rey'de bastırdığı bir felste *Abû Muslim amîr Âl Muhammed* unvanını koydurmuştur (George C. Miles, *The Numismatic history of Rayy*, *Numismatic Studies*, New York, 1938, nr. 2, s. 20; E. de Zambaur, *Contribution à la numismatique orientale*, Viyana, 1905, nr. 6, s. 4). Abû 'l-'Abbâs ve halefleri zamanında basılan dirhemlerin arkasında İhlas sûresi (CXII) yerine *Muhammed rasûl Allâh* konuldu. Etraf yazıları Emevî dirhemlerinde olduğu gibi bırakıldı.

Emevîlerden Hişâm'ın torunu 'Abd al-Rahmân, İspanya'ya geçerek (138=756), oradaki müslüman halkın büyük bir kısmı tarafından memnûniyetle kabûl edilmiş idi. İşte bu tarihten itibaren Endülüs Emevî devleti muntazaman sikke basmıştır. 'Abd al-Rahmân I. (138—172=756—788)'ın şimdiki hâlde bilinen en eski sikkesinin tarihi 146 (h.)'dır. İspanya'da basılan sikkeler bilhassa Emevî sikkeleri tarzındadır. Şam sikkelerinde görüldüğü üzere, al-Nâsir li-Dîn Allâh lekabını alan 'Abd al-Rahmân III. (300—350=912—961), altın ve gümüş sikke basmak için, Kurtuba civârında bir darphâne kurulmasını emretti. O zamanki râyice göre, bir dinar 17 dirhem kıymetinde idi (al-Makkarî, *Nafh al-tîb*, Leyden, 1855, I, 130). Endülüs'te her yıl 20.000.000 dinarın basıldığı tahmin edilmektedir. Endülüs Emevîlerinden, bir kaç müstesna olmak üzere, hemen-hemen hepsi sikke bastırmışlardır. Endülüs Emevîler devletinin yıkılışından sonra,

meydana çıkan tevâif-i mülûkten Bani Hâm-müd, Banî 'Abbâd, Banî Aftas, Banî Zîrî, Banî Zi'l-Nûn, Banî 'Âmir, Banî Hüd, Dâniye melikleri, Mayorka melikleri, Târtûşa melikleri, Banî Naşr (Girnata'da Banî Ahamar) sikke bastırdılar. Murâbitlar ve Muvahhidlerin de sikkeleri vardır.

Abbâsî sikkeleri umûmiyetle 3 devreye ayrılır: 1. Abbâsîlerin kuruluşundan (132=749) al-Ma'mûn'un hilâfetinin sonuna (218=833) kadar; 2. al-Mu'taşim Bi'llâh'ın hilâfetinden (218=833) al-Mustakfî'nin hilâfetinin sonuna (334=945) kadar; 3. al-Mustanoid Bi'llâh'ın hilâfetinden (555=1160), al-Mustaşim Bi'llâh'ın hilâfetinin ve Abbâsîlerin sonu olan 656 (=1258) senesine kadar (bk. Nâşir al-Nakşebandî, *al-Dinâr al-islâmî fi'l-Matâhaf 'Irâkî*, Bağdad, 1953, s. 37).

İlk devirde altın basan başlıca darphânenin bir müddet daha Şam'da kalmış olması çok muhtemeldir. Abu'l-'Abbâs al-Saffâh Anbâr şehrinde bastırdığı sikkelerin veznini evvelâ bir habbe, sonra 2 habbe eksiltti. al-Manşûr bu paraları 3 habbeye indirdi. Onun zamanında, 149/766'da Bağdad (Madînat al-Salâm)'daki darphânenin inşâsı tamamlandı (Y. Ganîma, *al-Nukûd al-abbâsiya*, Sûmar, 1953, IX/1, 109).

Sikkelerde isim yazmak usûlü Emevî felselerinde bulunan isim yazma âdetinin devâmıdır. Mûsa'l-Hâdî'nin 170 (h.) tarihli bâzı altın sikkelerinde görülen 'Âlî adı 'Âlî b. Sulaymân al-'Abbâsî'ye, Ca'far al-A'lâ adı da Ca'far b. Hâdî'ye delâlet eder. Hârûn'un hilâfeti sırasında Magrib'de İdrisîler Todğa ve Valîla'de Abbâsî halîfeleri tarzında sikke bastırdılar. Tunus'ta ise Ağlabî'lerden İbrâhîm, Hârûn tarafından 184 (800) senesinde bütün Afrika vâilîğine tâyin edilmiş ise de, sikkelerine halîfenin ismini nâdiren yazdırıyordu. Halife Hârûn devrinde bir dinar 20 veya 22 dirhem kıymetinde idi (al-Cahşiyârî, *K. al-Vuzarâ' va'l-kuttâb*, Kahire, 1928, s. 288). 192 (807) senesinde Hâşimîya dinarları yarım habbe eksildi (Mağrîzî, *ayn. esr.*, s. 10). al-Amîn sikke bastırma işini al-'Abbâs b. al-Fa'îl'a bıraktı. 194 (809) senesinde, al-Amîn Horasan'da kardeşi al-Ma'mûn nâmına basılan sikkelerden onun isminin çıkarılmasını emretmiştir (Tabarî, Kahire, 1939, VII, 2). al-Ma'mûn, paralarını nakşedecek san'atkâr bulamadığı için, sikkelerini mühür kazılır gibi kazdırttı. İlk defa olarak onun zamanında dinarlara darphânelerin adı konuldu ve *li'llâh al-amr min kabl va min ba'd*... (*Kur'an*, XXX, 4 v.d.) âyeti sikkeler üzerine yazılmağa başlandı. 199 (814)'da Kûfe'de isyan eden Abu'l-Sarayâ'nın bastırdığı sikkedeki Fâtımî unvanı Muhammed

b. Zayd b. 'Alî al-Husaynî'ye âit olup, al-Astar de Abû'l-Sarayâ'nın lekabıdır (Tabarî, III, 977-988; İbrahim Artuk, *Abbâsî ve Endülüs emevileri zamanında basılmış mühim sikkelerden bir kağıt*, *Tarih dergisi*, sayı 5), 201 (816) senesinde, al-Ma'mûn Merv'de iken, 'Alî b. Mûsa'l-Rizâ'yı kendisine veliahd tâyin ederek, şark bölgesinin bâzı şehirlerinde, bilhassa al-Muhammediya (Rey) ve İsfahan'da nâmına sikke bastırdı (Tabarî, III, 1012-1030).

II. Abbâsî devrinde (218-334=833-945), al-Mu'taşim zamanında, bir dinar 15 dirheme râyic idi (Kudâma, *Kitâb al-harâc va şin'at al-kitâba*, nşr. de Goeje, Leyden, 1889, s. 239). al-Mutavakkil zamanında bir dinar 25 dirhemi geçmeyordu (Yâkût al-Hamavî, *Mu'cam al-buldân*, Leipzig, 1867, II, 86). al-Mu'tamid 'Ala'llâh zamanında (256-279=870-892) basılan altınların bâzısında oğlu ve veliahdı Ca'far'ın ismine rastlanmaktadır. Ca'far'ın sikkeler üzerindeki unvanı al-Mufavviz ila'llâh'dır; 279 (892)'da veliahdıktan çıkarılınca, ismi sikkeler üzerinden silindi (İbn al-Ağîr, VII, 108). al-Mu'tamid'in bâzı sikkelerinde kardeşi ve vekili al-Muvaffak'ın ismi okunmaktadır. Bu halife, 267 (880) senesinde, isyan eden zencilerin müstahkem Madînat al-Muhtâra'sine karşı kurduğu Madînat al-Muvaffakiya'de sikke bastırmıştır (Tabarî, III, 1989). Bu sırada Ahmed b. 'Abd Allâh al-Hucistânî ayaklanarak, Saffârîlerden 'Amr b. Lays'i yendikten sonra, Horasan, Kirman ve Seistan'ı ele geçirmiş ve adına sikke bastırmıştır ki, bunun bir yüzünde halîfenin adı var idi ve dinarlar 10 dânak ve dirhemler 8 dânak ağırlığında idi (Tabarî, VIII, 91). Yine bu sırada, Mâverâ-ünnehr'de, İran'da Sâmânîler ve Mısır'da Tolun-oğulları birer devlet kurarak, her ikisi de namlarına sikke bastırdılar. Bunlar Abbâsî sikkeleri tarzında olup, altın, gümüş ve bakırdan idi. Sâmânîler devrinde, Buhârâ'da bilhassa *al-ğitrîfiya* adı verilen bakır sikkeler geçiyordu ve 100 tanesi bir dirheme râyic idi (Ahmed b. Fazlân, *Risâla*, nşr. Sâmî Dahhân, Dimaşk, 1959, s. 79; krş. Yâkût, *Mu'cam*, I, 519). Sâmânîler bilhassa Rey, Nişâpûr, Semerkand, Enderâbe, Buhârâ, Şaş gibi şehirlerde sikke bastırdılar. Tolun-oğulları arasında Ahmed b. Tolun dinarlarına çok itinâ etmiş olup, bu altınlara, adına nisbet ile, *ahmadiya* altınları denilmiştir. Bu hânedandan gelenlerin hemen hepsi Mısır, Dimaşk, Humus, Rafika, Filistin ve Antakya şehirlerinde sikke bastırmışlardır.

271 (884) senesinde malî işleri tedvire me'mur edilen Hârûn b. İbrâhîm al-Hâşimî Bağdad halkının felsele ile alış-veriş yapmalarını emretmiş idi ise de, sonra bundan vaz geçildi. Ha-

lîfe al-Mu'tazid zamanında dinar ve dirhemlerin „eezâsı“ basıldı. Halife al-Muqtadir zamanında Banî Sâc'dan Yûsuf b. Davdâd Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırdı. 300 (912) senesinde bir dinar 15 dirheme râyic oldu (al-Tanûhî, *Nişoâr al-muhâzara*, VIII, 26). 307 (919) senesinde bir dinar 14 1/2 dirhem râyicinde idi (Dürî, *ayn. esr.*, s. 222). 315 (927) senesinde bir dinar 15-16 dirheme yükseldi (Kudâma, s. 239; İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam*, Leyden, 1913, V, 276). Görülüyor ki, Abbâsî hilâfeti al-Ma'mûn'dan sonra, birinci devreye nisbetle, iktisadî buhrana doğru gitmektedir. al-Kâhîr zamanında ve 321 (933) senesinde, Irak'ta bir dinar 14 dirhem râyicinde iken, Rey'de 15 dirheme geçiyordu (Dürî, *ayn. esr.*, s. 223). al-Râzî zamanında (322-329=934-940) Büveyhîlerden 'Alî, Hasan ve Ahmed Şiraz'ı ele geçirdiler ve halife bunları nâip olarak tanımak zorunda kaldı. 327 (938) senesinde *amîr al-umarâ* Beckem, ucuz mâdenleri karıştırmak sûreti ile, avarı düşük dinarlar bastırdı (al-Şûlî, *Ahbâr al-Râzî va'l-Muttaki Bi'llâh*, Kahire, 1936, s. 126), fakat 330 (941)'da Hamdanîlerden al-Hasan Bağdad'a amîr al-umarâ tâyin edilince, ilk işi o'arak bu sikkeleri ıslâh etti (al-Şûlî, *ayn. esr.*, s. 129; Dürî, *ayn. esr.*, s. 226). Altından olan bu yeni sikkeye *ibrizî* deniliyordu. Bu altınlardan her biri 13 dirheme geçmeğe başladı (İbn al-Ağîr, Kahire, 1290, VIII, 136; Sauvage, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes*, Paris, 1882, s. 121). Halife al-Mustakfî (333-334=944-946)'nin bâzı gümüş dirhemlerinden, bilhassa 333 (h.) senesinde Madînat al-Salâm'da basılmış sikkelerinde, al-Muzaffar Abu'l-Vafâ unvanı görülmektedir. Bu unvan *amîr al-umarâ* Tozun'un unvanıdır. 334 (945) senesinde Bağdad'a giren Büveyh-oğullarının isimleri ile halîfenin onlara verdiği unvanların dinar ve dirhemler üzerine de basılması emrolundu (İbn al-Ağîr, VIII, 161; Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, I, 416).

II. Abbâsî devri (334-555=964-1160) fetret devridir. Bu devre içinde, al-Mu'tî dâhil olmak üzere, 9 halife gelmiştir. Bunlardan al-Mu'tî'nin sikkeleri için bk. Henri Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Khalifes orientaux*, Paris, 1887, s. 320 v.d., 358 (968) senesinde Suriye ve Mısır Fâtımîleri ('Ubaydiler) tarafından alınarak, İhşîd hâkimiyetine son verildi. Aynı senede al-Mu'izz Li-Dîn Allâh Abû Tamîm Ma'add (341-365=953-975) adına basılan bir *mu'izzî* dinar 15 1/2 dirhem ediyordu (al-Mağrîzî, *al-Nukûd al-kadîma va'l-*

islâmiya, s. 13). Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirmeleri meskûkât üzerinde büyük bir te'sir yaptı. Çünkü altın Irak'a Mısır'dan geliyordu. al-Hâkim Bi-Amr Allâh zamanında, 399 senesinin rebiülevvel ayında, bir dinar 34 dirhem kıymetini kazandı. Durumu ıslâh etmek için, bu paralar piyasadan kaldırılarak, yerine *bayt al-mâl*'den getirilen 20 sandık para sarraflara dağıtıldı. Halkın elinde bulunan sikkelerin 3 gün içinde darphâneye teslimi emrolundu. Nihâyet bir dinar 18 dirheme indi. Fâtımîlerin hemen hepsi, Mısır ve havâlisine hâkim bulundukları müddetçe, muntazaman sikke bastırmışlardır. Haleb'de Mirdâs oğullarından Abû 'Alî Şâlih b. Mirdâs (414-420=1023-1029), bir aralık Fâtımîlerin hükümrânlığını kabûl ederek, bastırdığı sikkelerde al-Zâhîr'in ismini koydurmuş idi (E. de Zambaur, *Nouvelles contributions à la numismatique orientale*, Vienne, 1914, s. 158). Hamdânîler Bağdad'a hâkim bulundukları zaman, Sayf al-Davla kendi ismini ve resmini hâvi ve her birinin ağırlığı 10 miskal olan hediyelek dinarlar bastırdı (Yâkût, *Mu'cam al-udabâ*, I, 329; al-Sa'alibî, *Yatîmat al-dahr fî şu'arâ ahl al-a'sr*, Şam, 1303, I, 11). Büveyh-oğullarının sikkelerinde *sulân* unvanı mevcut olmayıp, yalnız *amîr* ve *malik* unvanları vardır. Nitekim İstanbul Arkeoloji müzesi meskûkât kısmında 'İzz al-Davla Bahtiyâr'ın 365 senesinde basılmış 18,30 gram ağırlığında resimli bir altın madalyası (*a'fiya* dinarı) mevcuttur ki, burada yalnız *amîr* unvanı bulunmaktadır. Bu madalyadan Abbâsîler devrinde canlı tasvir yasağına çok bağlı kalınmadığı anlaşıyor. Bu sıralarda Diyarbekir'de Mervan-oğulları devleti kuruldu (380-489=990-1096). Bu hânedanın sikkelerinde Abbâsîler ile Büveyhîlerin de isimleri bulunur. Mervanîler bilhassa Âmid, Anbâr, al-Cazîra, Dunaysir (Kızıltepe), Mayyâfârikin (Silvan) şehirlerinde sikke bastırmışlardır (İsmail Galib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, s. 365-372).

al-Kâdir Bi'llâh zamanında (381-422=991-1031) Musul ve civârında yaşayan Banî 'Uğayl (386-489=996-1096) de Abbâsî sikkeleri tarzında sikke bastırmışlardır (bk. S. Lane-Poole, *Catalogue of oriental coins in the British Museum*, London, 1877, III, 21 v.d.). Aynı devirde bulunan Karahanlıların [b.k.] en eski sikkelerinden biri Abu'l-Husayn İlig Naşr b. 'Alî'ye âit olup, Buhârâ'da, 393 (h.) senesinde basılmıştır (S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, II, 120). 411 (h.) senesinde kesim yeri silik olan bir gümüş sikkede Nâşir al-Davla unvanı görülmektedir (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye katalogu*, İstanbul, 1320, IV, 6). Yûsuf Kadir Han b. Hârûn Buğra Han

sikkeleri Özkent, Yeşten ve Kâşgar gibi şehirlerde bastırılmıştır; bu sikkelerinde *malik al-maşriq* unvanı vardır (Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 12—13). Kendisinden sonra Şaraf al-Davla lekabını taşıyan Abū Şucā' Sulaymān Arslan Han b. Yūsuf Kadir Han (423—448 = 1031—1056) aynı zamanda şarki Karahanlıların ilk hükümdarı sayılmaktadır. Mevcut olan sikkelerinden biri 444 (h.) tarihli olup, darp yeri siliktir. Gerek Arslan Han'ın, gerek kendisinden sonra gelen al-Muza'ffar Mahmūd Buğra Han b. Yūsuf Kadir Han'ın sikkesinde vakit halifesi al-Şā'im'in ismi de vardır. Elde mevcut sikkeler bu hânedan mensuplarının hüküm yılları hakkındaki şüpheleri dağıtmıyor. Umûmiyetle Karahanlıların gümüş sikkeleri mağuştur ve ayarları 0,625'dir.

Gaznelilerin [b. bk.] 383 (993) senesinden 385 (995) senesine kadar bastırdıkları altın sikkelerde Nüh II. b. Maşūr'un da adına raslanmaktadır (D. Soudel, *Inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, Şam, 1953, s. 27). Gazneli Mahmud'un Sayf al-Davla unvanına Nişâpūr'da, 384, 385 (h.) senelerinde basılan sikkelerinde rastlanıyor. 385 (h.) senesinde basılan dinarların üzerine bir kılıç hakkedilmiştir ki, bu kılıç hânedanın armasıdır (krş. S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1876, XII, 132; A. Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 42 v.d.). Gazneli Mahmud'un *sultân* unvanı sikkeler üzerinde görülmemektedir, bu unvan Gazneli sikkelerinde yalnız İbrâhîm'in paralarında vardır. *Sultân* unvanının dâimi sûrette kullanılması Büyük Selçuklular zamanında başlamıştır.

390 (999) senesinde bir dinar 20 dirhem kıymetinde idi (al-Şābi, *Tuhfat al-umarâ fi târih al-vazarâ*, Beyrut, 1901, s. 395, 489). al-Şā'im Bi-Amr Allāh'ın yalnız kendi adını ihtivâ eden bir sikkesi vardır. Bunun zamanında *mu'izzi dinar* ile alış-veriş yapılması men edildi, halk yalnız *kādîrî* (al-Şā'im Bi-Amr Allāh'ın bastırdığı altın), *nîsâbü'rî*, *kāsânî* sikkeler ile alış-verişe başadı (İbn al-Ağîr, IX, 168; İbn al Cavzî, *al-Muntaẓam*, VIII, 88).

al-Kā'im Bi-Amr Allāh zamanında Selçuklular [b. bk.] devleti kuruldu. Tuğrul Beg'in 439 (1047)'dan evvel Nişâpūr ve Rey'de basılan sikkelerinde *al-amîr al-sayyid*, *al-amîr al-acall* unvanları var idi (S. Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1877, III, 27 v.d.; Soudel, *ayn. esr.*, nr. 502—505; G. C. Milles, *The numismatic History of Rayy*, New York, 1938, s. 196—197). 439 (1047) senesinden sonra Nişâpūr'da basılan sikkelerde *al-sultân al-mu'azzam şâhânşâh al-acall Rukn al-Dîn Tuğrul Beg* unvanı görülmektedir (D. Soudel, *ayn. esr.*, s.

89). *Sultân* unvanı ile islâm dünyasında ilk sikke basan Tuğrul Beg olmuştur. Tuğrul Beg'in Behzad Butak koleksiyonunda bulunan bir altın madalyası için bk. *Tarih dergisi*, 1956, VIII, 11—12; 455 (h.)'te Madînat al-Salâm'da kesilmiş olan ve J. Walker, *Centennial publication of the American Numismatic Society*, New York, 1958, s. 691—695'te neşredilmiş bulunan bu madalyanın yapılan araştırma neticesinde, maalesef sahte olduğu anlaşılmıştır. Tuğrul Beg'in taleplerinin bazı sikkelerinde rastladığımız ok ve yay işareti Selçukluların Oğuzların Kınık boyuna mensup olduklarını göstermektedir. 'Azud al-Davla Abū Şucā' Alp Ars'an'ın (455—465 = 1063—1072) sikkelerinde *al-sultân al-mu'azzam şâhânşâh malik al-islâm* unvanı mevcuttur. Malikşâh'ın sikkelerinin bir kısmında halife al-Şā'im'in ve bâzısında al-Muktadî Bi-Amr Allāh'ın ismi vardır. 484 (h.) senesinde, İsfahan'da basılan bir sikkede Malikşâh'ın bir de Muhammed ismi bulunduğu anlaşılmaktadır (A. Ziyâ, *Meskûkât islâmiye takvimi*, 1358, s. 130, nr. 1858). Selçuklu devrinin altın dinarı Moğul devrinin 2 $\frac{1}{2}$ gümüş dinarına müsâvidir (Barthold *İlhanlılar devrinde mâli vaziyet*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, I, 146). Horasan Selçuklularının son hükümdarı olan Sencer, Horasan, Gazne ve Mâverâünnehr'e hâkim bulunuyordu; İrakeyn, Azerbaycan, Arran, Ermeniyeye, Suriye, Musul, Diyarbekir ve Haremeyn'de onun nâmına hutbe okunarak, sikke basılmıştır (İbn Hallikân, *Vafayât al-a'gân*, Paris, 1838, I, 305). Kâbil müzesinde 22 mm kutrunda, 2,9 gr. ağırlığında bulunan ve 502 (h.) senesinde İsfahan'da basılan bir altınında *al-sultân al-a'zam giyâş al-dunyâ va'l-dîn* unvanı okunmaktadır (D. Soudel, *ayn. esr.*, s. 92, nr. 578). Bu unvan Sencer'den evvel gelen Muhammed'in kullandığı unvandır. Irak Selçuklularından Muğîş al-Dîn Mahmūd (511—525 = 1117—1131)'un Ma'askar („ordugâh“) de bastırdığı dinarda metbûluk ve tâbîlik durumları açık olarak gösterilmiştir.

Abbâsî halifesi al-Mustarşid Bi'llāh (512—529 = 1118—1135) zamanında Hvarizmşahlardan Atsız b. Muhammed (522—551 = 1128—1156) de sikke bastırmıştır (E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islâm*, Hannover, 1927, s. 209). Ölümünden sonra yerine geçen II Arslan (551—568 = 1156—1172) zamanında basılan altın sikkelerinde halife al-Muktadî Bi-Amr Allāh'ın da ismi vardır. Hvarizmşahlardan 'Alâ' al-Dîn Muhammed (596—617 = 1200—1220)'in bazı sikkeleri bakır olduğu hâlde, üzerlerinde *dirhem* kelimesi bulunmaktadır.

Onun sikkeleri Cengiz Han'da *Qadiri*, *Sancari*, *Sikandari*, *Manşuri* gibi isimlere de rastlanıyor; *Kadiri* paralar 5, 98—6, 26 gr. ağırlığında ve 38—39 mm. kutrunda, *Manşuri* ler ise, 5, 96—6, 92 gr. ve kuturları 38, 4—41 mm., *Sikandari* ler 43 mm. kutrunda, *Sancari* ler ise, 6, 06—8, 91 gr. ve kuturları 38, 6—42, 3 mm.'dir (S. Lane Poole, *ayn. esr.*, II, 181 v.d.).

Hvarizmşahları ortadan kaldırmış olan Cengiz Han'ın bazı gümüş sikkelerine rastlanmıştır; birisinde zamanın halifesi al-Nâşir Li-Dîn Allāh'ın ismi ve arkasında *al-'adil al-a'zam Cengiz Hân* yazılıdır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, London, 1890, X, 83; D. Soudel, *ayn. esr.*, s. 100, nr. 593). Moğullardan Ögedey'in dul karısı Turakine (639—644 = 1241—1246) adına da sikke basılmıştır. Mengü adına Nîmrüz, Şuburkan, Gazne ve Tiflis'te sikke bastırılmıştır. Tiflis'te basılan sikke Gürcistan kırallarından David ile müstektir (B. Spuler, *İran moğolları*, tre. C. Köprülü, Ankara, 1957, s. 324—325). Geyhatu (690—694 = 1291—1295) zamanında baş-gösteren ve bâ salgını sırasında çav denilen kâğıt paralar çıkarıldı. Müverrih Vaşşâf, çav'ın altın mukabili olarak çıkarıldığını söylüyor (*Tarih*, s. 272). Herkes elinde bulunan altın ve gümüşü teslim mecbur oldu, teslim etmeyenler ölüm cezası ile cezalandırılacaktı (Raşid al-Dîn, *Tarih-i Cazanî* s. 245). Bu kâğıt paralar mustatil şeklinde olup, bir tarafında kelime-i tevhid, diğer tarafında, moğul yazısı ile, hanın lekaları ve altında *erengin turci* kelimesi bulunmaktadır (bk. Münif Paşa, *Mecmua-i fûnûn*, I, 216 v.d.; M. Galib, *ayn. esr.*, III, 40). Cazan Mahmūd zamanında bu kâğıt paralardan vazgeçildi. Moğullar devrinde gümüş ve altın para hesaplarında *dirhem*, *miskal*, *tenke*, *dinar*, *balış* ve *tümen* istihlâklarına rastlanmaktadır. Bunların yekdiğeri ile münâsebetini tayin etmek çok güçtür. Markoff (*Katalogi cealairskih monet*, Petersburg 1897, s. LXXX) İran moğulları mâliyesinin ana ruhunun gümüş sikke olduğunu ve altın alış-verişte kullanılmayıp, bilassa bazı merâsimlerde, hediye olarak kullanılmak üzere, basıldığını söylüyor. Hammer, Bizans müverrihi Pachymeres'e atfen, Cazan Mahmūd zamanında *Gazan* ismi altında yüksek ayarlı bir altın sikke basıldığını ve bu altın sikkelerin Bizans imparatorluğunda dahi iyi karşılandığını söylüyor (*Geschichte der Ilchane*, Darmstadt, 1843, II, 159). Mâmâfih bu gibi altın sikkelerin merâsimlerde veya hediye olarak verildiği hiç bir zaman doğru değildir. Esâsen İlhanlılar devrinde altın ve gümüş sikkeler alış-verişte dâimâ berâter kullanılmıştır. Raşid al-Dîn'e bakılır ise, Argun Geyhatu zamanında, ikti-

sâdi buhranlar dolayısı ile, ortadan çekilen altın Cazan Mahmūd'un ıslâhatından sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Moğulların *dinâr-i tabrizî* yahut *dinâr-i râbiḥ* adı verilen sikkeleri muhakkak sûrette altın zannedilmemelidir, msl İran'da, Kaçarlardan Nâşir al-Dîn-Şâh zamanında 1294, 1297 (h.) senelerinde basılan sikkelere dinar denildiği gibi, bakırdan basılan sikkelere de bu isim verilmiştir. İran moğulları zamanında altın sikkelerin vâhidi bir miskal idi, yâni bir miskal altın 4 *dinâr-i râbiḥ* 12 miskal gümüş olmuş oluyordu (bk. Z. V. Togan, *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti*, İstanbul, 1931, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, I, 6; B. Spuler, *ayn. esr.*, s. 330). Z. V. Togan (*ayn. esr.*, s. 5), Akşarıyî ve Hamd Allāh Kazvîni'ye istinâden, 200.000 Moğul dinarının 1.200.000 Selçuk dirhemi ettiğini söylüyor. Buna göre, bir Moğul dinarı 6 Selçuk dirhemine muâdil olmuş oluyor. *Balış* de bir para vâhidi kıyasıdır ve Cengiz zamanında 75 altın dinar kıymetinde idi (B. Spuler, *ayn. esr.*, s. 332). Vaşşâf (*Tarih-i Vaşşâf*, Bombay, 1269, s. 22)'a göre, bir altın *balış* 500 miskal idi; bir altın *balış* 2.000 dinara, bir gümüş *balış* 200 dinara; kâğıt *balış* ler de 10 dinara tekabül ediyordu [bk. mad. BALİŞ]. Külliyyetli paraların hesabı *tümen* ile yapıyordu. İran'da, XIII. ve XIV. asırlarda, bir *tümen* 10.000 gümüş dinara, bir dinar da 6 dirheme müsâvi idi (F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Leipzig, 1930, s. 697). Abū Sa'îd Bahâdîr Han zamanında altın sikkeler intizamlarını tamâmen kaybetmiş bulunuyordu. Msl. Abū Sa'îd'in Kâşân'da basılmış olan *nîm miskâl* dinarı 2,130 gr. ağırlığındadır.

Abbâsîlerin üçüncü devri 555 (1160) senesinden başlayarak, Bagdad Abbâsîlerinin yıkılış tarihi olan 656 (1258) senesine kadar devam eder. 555 (h.) senesinden 566 (h.) senesine kadar Madînat al-Salâm (Bagdad)'da, fâsılasız olarak, sikke basılmıştır. Aynı devrede hüküm süren Fahr al-Dîn Bahramşah ile Dânişmendîlerden Muhammed sikkelerinde, halifenin ismini zikretmiyerek, sâdece *Nâşir Amîr al-Mu'mînîn* demişlerdir. Dânişmendîlerin kurucusu olan Ahmed Gâzî'nin, Gümüş madenini aldıktan sonra, nâmına gümüş sikkeler bastırdığı rivâyet edilmiş ise de, henüz bunlara rastlanmamıştır. al-Musta'zî Bi-Amr Allāh (566—577 = 1170—1180) zamanında basılan altın sikkeler al-Mustasid'in dinarları ağırlık ve büyüklüğündedir. Bidâyette Diyarbekir ve Mardin'de hüküm süren Artuk-ogullarının sikkelerinde halifenin ismi yazılmamıştır, ancak Necmeddîn Alpt'nın emâreti zamanında çıkarılan bakır sikkelere halifenin adını koy-

mak usûlü kabûl edilmiş ve Alpi'dan sonra gelenler hep bu usûle riâyet etmişlerdir. Başta Zengiler, Eyyûbiler, Artuk-oğulları, Dânişmendîler, Saltuklar ve Mengüçüklerin sikkelerine resim nakşettirmelerinin sebebi o asırlarda hemhudud olan hristiyan ülkeleri ile ticârî münâsebetleri olmalıdır. Artuk-oğullarından Kutb al-Dîn Gâzî II.'nin sikkelerinde *hâzâ dirham mal'un man ya'ayyiruk* ibâresi yazılmıştır. Artuk-oğulları paralarında görülen dirhem kelimesi ekseriyetle *nağd* mânâsına kullanılmıştır (İ. Galib, *agn. esr.*, s. 84).

Şalâh al-Dîn Ayyûbî sikkeyi atabeyi Nûr al-Dîn Mahmûd adına kestirmiş idi. Şalâh al-Dîn al-Malik Sâlih İsmâ'il nâmına da kısa bir müddet için sikke bastırmış idi (Abu'l-Fidâ, *Târîh*, İstanbul, 1286, III, 59). Yemen Eyyûbilerinden yalnız al-Malik al-Nâsir Ayyûb b. Tuğtâkin'in sikkeleri mevcuttur.

Anadolu Selçukluları zamanında Bizans ve İslâm memleketlerine âit sikkeler Anadolu'da geçmekte idi. Selçukluların iktisâdî yükselişlerine muvâzi olarak gümüş ve altın paralar basılmış ve ayarlarının yüksekliği dolayısı ile, Anadolu dinar ve dirhemleri yabancı memleketlerde aranmıştır (bk. O. Tuzan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar*, Ankara, 1958, s. 131). Anadolu beylikleri zamanında bu paraların hudut hâricine çıkmasına karşı yasaklar konulmuştur (Şihâb al-Dîn al-'Omârî, *Masâlik al-absâr*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929, s. 20). Bu Selçuklu dirhemlerinin ayarı en ziyâde 80—90 idi. Mâmâfih bunların hiç biri tam dirhem vezninde değildir. En ağırı dirhem 0,97'si kadar ve en hafifi 0,73'üdür. Hattâ Selçuk yarım-ları denilen küçük sikkelerin ağırlığı 0,42 ile 0,47 arasındadır (M. Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiyenin iktisadî vaziyeti*, Belleten, Ankara, 1949, sayı 51, s. 515). Anadolu Selçuklularının ilk altın sikkesi İzzeddin Kılıç Arslan II. zamanında basılmıştır. Anadolu Selçuklularından İzzeddin Kılıç Arslan'ın çocukları, melik olarak, kendilerine verilen bölgelerde hüküm sürüyor ve hutbede babalarının adından sonra kendi isimlerini zikrettiriyor ve icabında kendi adlarına sikke bastırıyorlardı. Fakat babalarının sağlığında basılan bu sikkelerde hiç bir zaman *sultân* unvanını kullanmadıkları elde mevcut olan sikkeler ile sâbittir (İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Barcu memlûklerine âit nâdir sikkelerden bir kaç, V. Türk tarih kongresi*, Ankara, 1960, s. 216 v.d.). İzz al-Dîn Kaykâ'üs I., Muvahhidin ve Banî Hâfş sikkeleri tarzında sikke bastırmıştır.

Hilâfet merkezinde, 602 (1205) senesinde, kasden makas ile kesilen dinarların yerine kullanılmak üzere, gümüş dirhemlerin kullanılması emrolundu. Basılan bu dirhemlerin her biri bir altın kıymetinde idi (Suyûtî, *agn. esr.*, s. 474). Hindistan'da Dehli sultanlarından İl-Tutmuş yahut İletmiş (607—633 = 1210—1236) tahta geçtiği zaman Dehli ve Multan'da bastırdığı sikkelerde *Sams al-Dunyâ va 'l-Dîn Abu 'l-Muza'ffar İletmiş al-sultân Nâsir Amîr al-Mu'mînîn* unvanları vardır. Kendisine halef olan kızı Râziya (634—637 = 1236—1240) de sikke bastırmıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian coins in the British Museum*, London, 1884, s. 13 v.d.). Dehli sultanlarına âit paraların yazılarında görülen *sikke* kelimesi yalnız altın parayı, buna mukabil *al-fizza* kelimesi de gümüş parayı ifade etmektedir. Halife al-Mustansîr zamanında Anadolu'da hüküm süren 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I. ve oğlu Gıyâs al-Dîn Kayhusrav II. halife adına sikke bastırmıştır. Birinciye âit sikkelerin bâzılarında *al-sultân al-a'zam* unvanı mevcuttur. Bu sıralarda Sis'te hüküm süren Ermeni kralı Hetum 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I.'a tâbî olduğundan, onun ile müşterek sikkeler bastırmıştır. 'Alâ' al-Dîn I. zamanındaki sikkelerin tarihleri bâzan divânî rakam ile yazılmıştır. Kayhusrav II. ile halefleri zamanında divânî rakamların kullanılışı çoğaldı. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I.'in altınlarının her biri 10 dirhem gümüşe râyîç idi. Kayhusrav II.'in bâzı sikkelerinde görülen „şir u hurşid“ tasviri, bilindiği gibi, eski Mesopotamya devrine kadar çıkan bir an'anedir [bk. mad. ARSLAN]. Abu'l-Farac bunu Kayhusrav II.'in Gürcistan kralıçesi Rosudam'ın kızına karşı derin meclûbiyetinden dolayı, kendisini arslan ve prensesi güneş şeklinde tasvir etmesi ile izah eder (*Târîh mahtaşar al-duval*, s. 447; bir de bk. Canâbî, *al-'Aylam al-zâhir*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3098, var. 299; B. Butak, *Gıyaseddin Keyhusrev b. Keykubad'ın görülmemiş iki sikkesi*, İstanbul, 1950, s. 134). Bu tasvire, bir süs olarak, Mardin Artuklarından al-Sâlih Şams al-Dîn'in bakır sikkesi ile İlhanlılardan Olcaytu ve Abû Sa'îd'in bâzı sikkelerinde rastlanır. Kayhusrav II.'in üç oğlu İzz al-Dîn Kaykâ'üs, Rukn al-Dîn Kılıç Arslan, 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd II. müştereken sikke bastırmışlardır (Abu'l-Farac, *agn. esr.*, s. 451, 646 senesinde; 647 (h.) tarihli müşterek sikke için bk. Ahmed Tevhid, *agn. esr.*, IV, 250, nr. 513). Bir müddet sonra Rukn al-Dîn Kılıç Arslan ile 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd'ın, Kaykâ'üs'tan ayrılarak, kısa bir müddet içinde, 652 (h.) senesinde; Kayseri ve Konya'da ortaklık ile hüküm sür-

dükleri elde mevcut bulunan sikkeler ile sâbittir (İsmail Galib, *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiye*, İstanbul, 1309, s. 69; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6).

Anadolu Selçukluları Bağdad hilâfetine o kadar hürmetkâr ve sadık kalmışlardı ki, Kılıç Arslan IV. ve oğlu Kayhusrav III. sikkelerinde al-Musta'şim Bi'llâh'ın adını *al-imâm al-ma'şûm* şekline sokmuşlardır (İsmail Galib, *agn. esr.*, s. 76; F. Köprülü, *Selçukiler zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti*, MTM, İstanbul, 1331, II, 5). Kayhusrav III. (663—682 = 1264—1283) zamanında basılan sikkelerde yazı güzelliği gittikçe kaybolur. Kayhusrav III.'e karşı isyan ve İzz al-Dîn Kaykâ'üs'un oğlu olduğunu iddia eden Cimri (Siyâvus) de sikke bastırmıştır. Cimri'nin saltanatının sikkelerine göre, 675 (h.)'den 676 (h.) senesine kadar sürdüğü tahmin edilebilir (Osman Ferid Sağlam, *Şimdiye kadar görülmemiş Cimri sikkesi*, III. Türk tarih kongresi, s. 224; İ. Artuk, *Sahte Selçuk sultanı Cimri*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, IX, 151; Şerafeddin Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, İstanbul, 1963, s. 6). Gıyâs al-Dîn Mas'ûd II. (681—697 = 1282—1297) un 681 (h.) tarihli sikkesi vardır (A. Tevhid, *agn. esr.*, IV, 326, nr. 707).

Son Abbâsî halifesi al-Musta'şim zamanında basılan altınlar al-Mustansîr Bi'llâh'ın sikkeleri tarzındadır. Onun zamanında Yemen Eyyûbîlerini yıkarak, buradan Haşramavt'a kadar devlet kuran Banî Rasûl (626—858 = 1229—1454)'den al-Manşûr Nûr al-Dîn 'Omar ile al-Muza'ffar Şams al-Dîn Yûsuf bilhassa Zabîd, 'Adan, Ta'izz ve al-Mahcam'de resimli, resimsiz sikke bastırdılar (H. Nutzel, *Münzen der Resuliden*, *Zeitschrift für Numismatik*, 1892, XVIII, 81; S. Lane-Poole, *agn. esr.*, X, 55 v.d.). Diğer taraftan Mısır'da al-Malik al-Sâlih'in dul zevcesi Şacarat al-Durr adına basılan sikkelerde *al-Musta'şima al-Sâlihîya malikat al-muslimîn vâlidat al-Malik al-Manşûr Halil* unvanını kullanıyordu (Abu'l-Fidâ, *Târîh*, İstanbul, 1286, III, 290; al-Suyûtî, *Husn al-muhâzara fî ahbâr Misr va 'l-Kâhire*, Kahire, 1299, s. 46 v.d.; S. Lane-Poole, *agn. esr.*, IV, 136, nr. 469; P. Balog, *The Coinage of the Mamluk Sultanes of Egypte and Syria*, *American Numismatic Society*, New York, 1964, s. 71, nr. 1). Hiç Kayfâ Eyyûbîlerinden olup, 658 (1260)'de Moğul himâyesine giren al-Mâlik al-Muvahhid, Hulagu adına sikke bastırdı (bk. A. Tevhid, *Monnaies des Ayoubites de Hisn Kayfa*, *Extrait des Mémoires du Congrès International du Numismatique et d'Art de la médaille*, Bruxelles, 1910, s. 501).

Rukn al-Dîn Baybars (658—676 = 1260—1277) tarafından halife ilân olunan (1261) al-

Mustansîr Bi'llâh zamanında Dehli sultanlarından Nâsir al-Dîn Mahmûd Şâh I. (644—664 = 1246—1265) bastırdığı sikkelerde, o zamanki an'aneye göre, halifenin ismini zikrederek, kendisi de *Nâsir al-Dunyâ va 'l-Dîn Abu 'l-Muza'ffar* unvanını almıştır (S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum*, London, 1884, s. 24). al-Malik al-Zâhir Rukn al-Dîn Baybars'ın Dimâşk, İskenderiye ve Kahire şehirlerinde basılan sikkelerin hâlitası % 70 hâlis gümüş, % 30 bakır idi ve üzerlerinde kendi nişanı olan bir pars resmi hakkedilmiş idi. al-'Âdil Zayn al-Dîn Ket-Boga (694—696 = 1296—1297) *al-Malik al-'Âdil* unvanı ile Mısır ve Suriye'de adına sikke bastırmıştır (İbn Şihna, *Ravzat al-manâzir*; İbn al-Ağîr, *Târîh*, XII, 162'nin hâşşesinde). al-Nâsir Nâsir al-Dîn Muhammed (709—741 = 1310—1341)'in sikkelerinden bâzısında doğrudan doğruya kendi ismi, bâzısında da halife al-Mustakfî Bi'llâh yerine, sadece *Kâsim Amîr al-Mu'mînîn* unvanı, koyulmuştur (H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, Egypte et Syrie*, Paris, 1896, s. 329). Halife al-Mustakfî Bi'llâh ve al-Hâkim Bi-Amr Allâh zamanında Dehli'de hükümdar bulunan Muhammed b. Tuğluk'un sikkelerinde bu iki halifenin ismi, halefi Firûz-Şâh III.'in sikkelerinde Mısır Abbâsî halifesi al-Mu'tazid Bi'llâh'ın ismi okunmaktadır. 1320—1388 arasında, bu bölgede *sikka* hem altın, hem de gümüş paralar için kullanılmış olup, bundan sonra bu tâbir terk edilmiştir. Humâyûn'un üzerinde *sikka murâdî* ibâresi bulunan nâdir bir parası istisna edilirse, *sikka* kelimesi ancak 'Âlam Bahâdur Şâh (1119—1124 = 1707—1712) zamanında yeniden görülmektedir. Bununla beraber farsça *sikka zad* ibâresi Cihângir (1014—1037 = 1605—1627)'den itibaren bu hükümdarların çift kıymetli paraları üzerinde muntazaman yer almıştır. 932 (1526)'de şimâlî Hindistan'da bir türk devleti kuran Babur'un Lahor'da basılan sikkesinde *al-sultân al-a'zam hakan al-mukarram Zahir al-Dîn Muhammed Bâbûr pâdişâh gâzî* unvanı okunmaktadır. Bu hânedan bilhassa Agra, Lahor, Dehli, Cavnur, Fethpur, Urdu, Zafer-Karin, Ahmed-Âbâd, Patna, Peşâver, Kâbul, Burhanpur, Allah-Âbâd v.s. gibi şehirlerde sikke bastırmıştır. Şâh-i 'Âlam'ın paralarında kendi unvanından başka *sikka-i mubârak* ibâresi mevcuttur. İyice bilinmeyen bir sebepten dolayı, XVII. asır başında *sikka* (sicca) kelimesi ingilizler tarafından „rüpi“ için ve bilhassa yeni darbolunan rupi için kullanılmıştır. Meskûkâtta karışıklığa son vermek maksadı ile, Şarkî Hindistan Kumpanyası tara-

findan 1793'te tedâvüle çıkarılan yeni rupi „19 san rupisi“ tesmiye edilmiş idi, çünkü Şah 'Alam II.'in 19 yılı tarihini taşıyordu. Bu para 40 sene müddetle İngiliz Hindistan'ında para vâhidi olarak kaldı. *Sikka* kelimesi, Mısır ve İtalya (*zecchino*) vâsıtası ile, „sequin“ şekli altında İngiltere'ye kadar yayılmış ve İngiliz-Hind lugatine „chicken“ ve „chich“ şekilleri ile geçmiştir.

Mısır'da al-Zâhir Barkuk (784—791=1382—1389) sikkelerinde Sayf al-Dunya va 'l-Dîn unvanını almakta idi. al-Nâşir Farac 801 (1399) 'de cülûs ettiği zaman, bir dinar 30 dirhem kıymetinde idi, hattâ 803 (1400) senesinde Yal-Boga, sultanın memlûklerine verilmek üzere, 24 dirheme geçen dinarlar dağıttı. Bu hâl Farac'ın *danânîr Nâşirîya* adı verilen dinarları basılincaya kadar sürdü (P. Anastas, *al-Nukûd al-arabiya*, Kahire, 1939, s. 71). Bu dinarların her biri bir miskal ağırlığında idi, ortasına Farac ismi hakkedilmiş idi (al-Kalkaşandî, *Şubh al-a'sâ*, Kahire, 1914, III, 440). al-Malik al-Zâhir Çakmak zamanında 848 (1444) senesinde bir altın dinar bozdurmada 185, alısta 90 dirhem kıymetinde idi, *ifrenti* (*ifrancî*) *aşrafî* 'den 5 dirhem eksik idi. Bir altın miskal 335 gümüş, bir dirhem gümüş ise, 24 *fels* 'e râyie idi (İbn Tağribirdî, *Havâdis al-duhûr*, California, 1930, I, 11). al-Manşûr Fahr al-Dîn 'Osman'ın (857=1453) kısa süren saltanatında bir dirhem ağırlığında bulunan *al-manşûrî* dinarın râyici 290 dirhem kıymetinde oldu (İbn Tağribirdî, *Havâdis al-duhûr*, Ayasofya kütüp., nr. 3185, I, var. 245—268; İ. Artuk, *Abbâsî, Selçuk, Artuk ve Burcî memlûklerine âit nâdir sikkelerden bir kaç*, V. Türk tarih kongresi, Ankara, 1960, s. 225; P. Balog, *ayn. esr.*, s. 328). al-Aşraf Şaraf al-Dîn Inal (857—865=1453—1461) zamanında *al-manşûrî* dinarlar tedâvülden kaldırıldı. *Manşûrî* dinar *aşrafî* 'den iki kırıat eksik idi. Inal tahta çıkınca, nâmına sikke bastırdı (İbn İyâs, *ayn. esr.*, II, 40). 861 (h.) senesinde 375 dirheme yükselen bir dinarın bundan böyle 300 dirheme râyie olması kararlaştırıldı. 862 (1457) senesinde bir dinar 460 dirheme yükseldi, piyasada saf gümüş bulunmaz oldu, hileli gümüşler çıktı. 3 rebiülevvelde sultan, kadıları ve devlet büyüklerini toplayarak, *aşrafî* altının 30 dirheme, karışık gümüşün beşer dirhemi 16 dirheme geçmesi kararlaştırıldı. 13 rebiülâhırda hileli gümüşler ortadan ka'kti. 863 (1458) senesi cemâziyelevvelinde eski *fals* 'ler ortadan kaldırılarak, yerine yeni *fals* 'ler çıkarıldı. Bu *fals* 'lerin 4 adedi yarım dirhem ve 8 'i ise, bir dirhem kıymetinde oldu. 2 cemâziyelevvelde eski *fals* 'lerin bir batmanının 24 dirheme satılması için emir çıktı

(İbn Tağribirdî, *Havâdis al-duhûr*, II, 180-291).

Celâyirîliler muntazaman sikke bastırdılar, hattâ Şeyh Uveys'in Bağdad'da basılan altın sikkelerinde arap ve Moğul dilleri kullanılmıştır. Bu hânedanın sikke'leri umûmî olarak İlhanî sikkeleri te'sirinde çok kalmıştır. Kara-Koyunlu [b. bk.] sikkeleri Ahlat, Tebriz, Merâğa, Nusaybîn, Bağdad, Erdebil, Erzincan, Âmid, Demâvend, Semnan ve Herat gibi şehirlerde basılmıştır. Kara-Koyunlulara halef olan Ak-Koyunlular (806 ? — 914=1403 ? — 1508) neseplerini Oğuz Han'a kadar çıkarırlardı; bunun torunu Bayındır'a nisbetle bunlara Bayındırîlar da denilmektedir. Bunların damgaları şöyledir: $\Lambda \square$. Bu damga onların sikkeleri üzerinde de bulunmaktadır. Ak-Koyunlularda ilk sikke bastıran Tur Ali Bahadır'dır (Ş. Erel, *Nâdir bir kaç sikke*, s. 11). Bunun yerine geçen Kara-Osman Âmid ve Erzincan'da sikke bastırmıştır 838 (1434) senesinde tahta geçen Nûr al-Dîn Hamza'nın sikkelerinde bâzan *al-sultân al-'âdil Hamza Bahâdur* unvanı, bâzan *Abû 'l-Farac sultân Hamza b. Abû Naşr* unvanı okunmaktadır. Hamza bilhassa sikkelerini Âmid ve Erzincan'da bastırmıştır. Bu hânedandan Uzun Hasan'ın altınları Mısır Memlûklerinin tarzındadır (*Numismatic Chronicle*, London, 1950, X; H. L. Robino, *Coins of the Jalair, Karakoyunlu, Musha'sha and Akkoyunlu Dynasties*, s. 130). Ak-Koyunluların Mardin ve Diyarbekir şubelerinden Cihangir'in oğlu Kasım (İ. Artuk, *İstanbul Arkeoloji müzeleri meskûkât kabinesine giren bazı önemli sikkeler*, IV. Türk tarih kongresi, Ankara, 1952, s. 129 v.d.) ve Âmid şubelerinin son hükümdarı olan İbrahim b. Cihangir de altın sikke bastırmışlardır. Bu sikkeler Mısır Memlûkleri sikkeleri tarzındadır.

O sıralarda Anadolu'ya hâkim olan İlhanlılar buranın idâresini bir takım vâlilere vermişlerdi. Bu arada Eretna [b. bk.]'nın Nâşir al-Dîn Muhammed adına sikke bastırdığı rivâyet edilmektedir (A. Tevhid, *Banî Artena, TOEM*, s. 15; S. Lane-Poole-Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 384). Salur kabilesinden olan Kadî Burhaneddin [b. bk.] Ahmed, Sivas sultanı olarak, Sivas, Kayseri ve Tokat'ta sikke kestirmiştir (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 442; Astrâbâdî, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 254).

Safevîlerden Şah İsmail I.'in bastığı sikkelerin bâzısında *al-sultân al-'âdil al-kâmil al-hâdî al-vâli Abû 'l-Muza'ffar*, diğer bir kısmında *al-sultân al-gâzî fî sabîl Allâh Abû 'l-Muza'ffar* unvanı vardır. Onun sikkeleri Herat, Şiraz, Eberkub, Kâşân, Âmul ve Demâ-

vend'de basılmıştır. Bu hânedanın diğer mensupları da sikke bastırmışlardır. 'Abbâs II.'in saltanatında basılan sikkelerin bir yüzünde kelime-i şahâdetten sonra, 'Alî valî Allâh ve etrafında 12 imâmın ismi, arkasında ise, nazımlar yazılmağa başlandı (S. Lane-Poole, *Catalogue of coins of the Shâhs of Persia*, London, 1887, s. 1—148). Bu usul Fatîh 'Alî zamanında bırakılmıştır.

Timur ilk sikkelerini Suyurgutmuş ve bunun oğlu Mahmud adına bastırmıştır. Hattâ Mahmud'un ölüm tarihi olan 806 (h.) senesine kadar sikkelerde adı görülür. Bu sikkelerde Timur dâimâ emîr unvanını kullanmış ve hiç bir zaman *sultân* unvanını almamıştır. Timur Tebriz, Urus, Semerkand, Yezd, Kirman, Şiraz, Şebankâra ve Erzincan'da sikke bastırmıştır. Anadolu'yu istilâ ettikten sonra, Karaman, Germiyan ve hattâ Osmanlılardan Mehmed Çelebi ile müştereken nâmına sikke basılmıştır. Timur'un ölümünden sonra Halil Şahrûh zamanında basılan sikkelere *al-sultân al-'âzam* unvanı konulmağa başlandı. Mâverâ-ünne'ir'de Şeybânî devletini kuran Muhammed Şeybanî'nin Merv ve Herat'ta basılan sikkelerinde şu unvan mevcuttur: 'âdil imâm al-zamân va halîfat al-Rahmân Abû 'l-Fatîh Muhammed Şaybânî. Bu sülâle mensuplarının hemen hepsi sikke bastırmışlardır.

Altın-Ordu (621—907=1224—1502) banlarının bastırdıkları sikkeler üzerinde Kıpçak damgası vardır: Γ . Bunların sikkeleri Azak, Ordu, Ordu-pazar, Şemahi, Hacı-Tarhan, Hvarizm, Derbend, Saray, Selmas, Kırım, Gülistan, Mahşi ve Yeñgi şehir'de basılmıştır. Altın-Ordu'da altınların râyici 6 dirheme muâdil idi (W. de Tiesenhausen, *trc. İ. H. İzmirli, Altın-Ordu devleti tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941, s. 392). Kırım hanlarının (823—1197=1420—1783), ekserisi sikke bastırmıştır. Bunlar üzerinde „tarak damga“ denilen şu işaret Γ bulunmakta; Kıpçak sikkelerinde bunun farklı şekillerine tesâdüf edilir. Kırım hanları Bahçesaray, Kefe ve Gözleve'de sikke bastırmışlardır. Şahin Giray zamanında basılan sikkelerde damgadan başka, Osmanlı sikkeleri tarzında, cülûs senesi ve *tuğra* konulmağa başlandı.

Anadolu Selçuklularının yıkılışı üzerine Anadolu'da meydana çıkan beyliklerden Saruhan-ogulları, Aydın-ogulları, Menteşe-ogulları bastırdıkları sikkelerden başka *gigliati* adı verilen Napoli sikkelerine benzer resimli ve latin harfleri ile yazılı sikkeler bastırmışlardır (G. Schlumberger, *Numismatique de L'Orient latin*, Paris, 1878, s. 479 v.d.). Bunlar bilhassa

Avrupa ile ticâreti kolaylaştırmak için, bu tarzda basılmıştır. Bu beyliklerden Karasi, Hamid-ogulları ve Ramazan-ogullarının sikke bastırıp-bastırmadıkları bilinmiyor. Dulkadir-ogulları'nın sikkesi henüz elde edilememiştir. Yalnız bunlardan Şehsuvar Bey'in altın ve gümüş sikke bastırdığı rivâyet olunmaktadır (Karamânî, *Ahbâr al-duval va 'l-âşâr al-uval*; İbn al-Ağır, Kahire, 1290, IV, 100 hâşiyesinde).

Osmanlılarda ilk sikke Orhan Gâzî zamanında 729 (1328/1329) senesinde basılmıştır. J. v. Hammer (*trc. M. Ata, Devlet-i osmaniye tarihi*, İstanbul, 1329, I, 134 v.d.). Orhan'ın saltanatının 3. senesinde Osmanlı meskûkâtı kanununun tanzim edildiğinden bahseder. Orhan'ın sikkelerin arka yüzündeki Bursa kelimesinin altında görülen şekil divânî rakamlar ile 3 demektir ve Orhan'ın 3. saltanat yılını göstermektedir (Halil Edhem, *Meskûkât-i osmaniye*, İstanbul, 1334, I, 3). Murad I. Hüdâvendigâr zamanında basılan sikkelerde darb yeri konulmamıştır. Yıldırım Bayezid I. (792—805=1389—1402) zamanında basılan gümüş ve bakır sikkelerinde darb yeri yok ise de, tarih mevcuttur. Gümüş sikkelerde 792 (h.), bakır sikkelerde 794 (h.) tarihi bulunmaktadır (Lane-Poole, *ayn. esr.*, III, 46; İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 16 v.d.; Ali Bey, *Yıldırım Bayezid'in sikkeleri*, TTEM, sene 14, İstanbul, 1340, s. 277). Yıldırım Bayezid I.'in akçelerinin ayarı %90'dır. Zamanında vezîr-i âzam Ali Paşa adliyyede yaptığı ıslâhattan sonra, yeni sikkeler bastırmak ve eskileri tedâvülden kaldırmak sûreti ile, meskûkât usûlünü de ıslah etti (v. Hammer, *trc. Atâ*, I, 277). Yıldırım zamanında devletin altın sikkesi yok idi, Venedik cumhuriyetinin altın dukası kullanılıyordu. Bu zamanda bir Venedik duka altınının 40 akçeye râyie olduğu söylenmektedir. Fetret devrinde Mûsâ Çelebi sikkeyi Edirne'de yalnız kendi adına bastırmıştır. Bunun gümüş akçeleri 813 (h.) tarihini taşımaktadır. Mustafa Çelebi'nin 822 (h.) tarihli Edirne'de basılmış akçesi bulunduğu iddia edilmiş ise de (İ. Galib, *ayn. esr.*, s. 24), akçenin tarihi 822 (h.) değil, 824 (h.)'tür. Ancak 4 rakamı birler hânesinin biraz yukarısına konulmuştur ve hatâ bundan ileri gelmiştir. Çelebi Sultan Mehmed (816—824=1413—1421) zamanında Amasya, Ayasluk, Bursa, Edirne ve Serez şehirlerinde akçe basılmıştır. Sultan Murad II. (824—848=1421—1444) zamanında Edirne, Bursa, Ayasluk, Bolu, Engüriye, Karahisar, Novar, Serez, Tire ve Amasya şehirlerinde sikke basılmıştır. Bunun zamanında Bursa'da basılan *mangır* 'da Murad adının altında Osmanlıların Kayı boyundan geldiğini gösteren bir damga mevcuttur (krş. Ya-

zıci-zâde Ali, *Tevârih-i Al-i Selçuk*, Topkapı sarayı, Revan kütüp., nr. 1390, s. 26, 208). Bu damga yalnız Murad II.'nin Bursa ve Edirne mangır'larında görülmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed'in ilk cülûsu 848 (1444) senesindedir ve Anadolu ve Rumeli'nin muhtelif yerlerinde basılan gümüş ve bakır sikkelerinin üzerinde 848 (1444) tarihi mevcuttur (müellifi mechûl, *Tavârih-i Al-i Osman*, İstanbul Arkeoloji müzesi kütüp., nr. 336, var. 54). 848 (h.)'de, Edirne'de basılan bu akçelerin vezinleri 6 kırıttan 5 kırata indirilmiştir. Bunun sebebi devletin hazinesine bir mikdar gelir te'min etmek veya askerin tahsisatını azaltmak isteği olabilir. Fakat akçenin gümüş kıymetini azaltmak devlete kâr değil, zarar getiriyordu. Mikdarı kanun-nâmeler ile akçe olarak tesbit edilen vergiler darphânede, devletin isteği ile, küçültülen akçeler gibi çabucak değiştirilemeyordu. Şu hâlde akçenin vezni yarı-yarıya düşürüldüğü zaman, toplanan vergilerden gelen akçelerin gümüş tutarı da o nisbette azalmış bulunuyordu. Murad II.'nin 2. cülûsunda 100 dirhem gümüşten 375.5 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 517). Murad II.'nin 2. cülûsunda sikke kestirmiş olduğu Tire, 853 (h.) tarihli mangırından anlaşılmaktadır. Fâtih 2. cülûsunda (855—886=1451—1481), babası zamanında basılan akçeleri tedâvülden kaldırarak, yeni akçeler kestirdi. Eski akçelerin, daha yüksek ayarda olması sebebi ile, piyasadan çekilmesinin hazineye faydası oldu. Bu sebepten Fâtih başlangıçta her 10 senede bir sikke kestirirken, sonraları beşer yılda piyasaya sikkelerini sürdü. Spanduginu bu muâmelenin hazineye her defasında 800.000 sultanî duka kadar bir menfaat te'min ettiğini tahmin ediyor (M. Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler*, trc. Ziya Karamürsel, İstanbul, 1931, s. 100). Mehmed II.'nin cülûs senesinden başlamak üzere saltanatının sonuna kadar Edirne, Ayasluk, Bursa, Serez, İstanbul, Üsküp, Amasya, Tire ve Novar gibi şehirlerde kesilmiş bir akçe 848 ve 855 senelerinde $5\frac{1}{4}$ kırıat ağırlığında idi, 865 senesinde $4\frac{3}{4}$ ve 875 senesinde $4\frac{1}{4}$ kırıat, 886'da ise $3\frac{1}{4}$ ve bâzan da 4 kırıat gelmektedir. Bütün bunların ayarı 90'dır, aradaki farkın sebebi henüz anlaşılmış değildir. Fâtih'in ilk altınının 883'te değil, 882'de basıldığı anlaşılmıştır (İ. Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed zamanında kesilmiş bir sikke*, *Arkeoloji müzesi yillığı*, İstanbul, 1956, sayı 7). Fâtih zamanına kadar ecebeî altın ve bilhassa Venedik dukası Osmanlı devletinde sahîh bir râyie ile geçtiği gibi, bahis mevzuu olan Osmanlı altını basıldıktan sonra

da, her duka üzerine bir murabba içindâ *şahh* kelimesi konulmak sûreti ile aynı kıymeti muhâfaza etmiştir. Darphânede basılan ilk altının bir adedi 3,510 gram ağırlığında olup, bunda 23,5 ayarında olan Venedik dukası esas tutulmuştur; her duka 823 (1421) senesinde on akçe'ye muâdil idi (v. Hammer, II, s. 475; İsmail Galib, *agn. esr.*, s. 56; Bellini, s. 22). Yine Fâtih zamanında Osmanlı akçesi küsurâtından olması lâzım gelen bakırdan bir takım paraların kesildiğini görüyoruz, bunlara mangır ve o zamanki halk dilinde daha çok kullanılan adı ile pul denilmektedir. Aynı devirde msl. 882 (1477)'de bir dirhem bakırdan bir mangır kesilerek, sekizi bir akçe kabul olunuyordu. Yeni bir dirhem bakırdan üç mangır hâlinde bir bakır kesiliyor ve bunun da 24 adedi bir akçe ediyordu (Mustafa Akdağ, *Belleten*, sayı 51, *agn. ger.*). Bu mangırlardan yarım dirhem ağırlığında olanlara *yarım mangır*, *rub'îye* 'lere *cırık mangır* denildiğine ve 4 *cırık* tam bir mangır olduğuna göre, bir akçe'ye geçen 8 mangırın 32 *cırık* mangır edeceği anlaşılar. Fâtih'in oğlu Sultan Cem 886 (1481)'da Bursa'ya girdiği zaman 18 günlük ikameti esnasında kendi nâmına sikke bastırdı. Bayezid II. (886—918=1481—1512) zamanında İstanbul, Amasya, Ankara, Bursa, Edirne, Gelibolu, Kratova, Kastamonu, Konya, Novar, Serez, Tire, Trabzon ve Üsküp'te sikke basıldı. Bu sikkeler Fâtih'in sikkeleri tarzındadır. Taşra darphânelerinde altın sikke kesimi bunun zamanına rastlar (Altın sikkelerindeki unvanları için bk. İbrahim Artuk, *Fâtih Sultan Mehmed ve onu müteâkip Bayezid ve Cem adlarına kesilen sikkeler*, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, 1954, II, sayı 6—7). Bayezid II. zamanında basılan akçelerin vezni babası zamanındakinden daha noksan olup, 4 kırıat, hattâ $3\frac{1}{2}$ kırıat ağırlığındadır, o zamana kadar akçelerin ayarı dâima % 90 iken Bayezid II. zamanında % 85'e düşmüştür (Hasan Ferid, *Nakd ve itibar-ı mâli*, I, 170). Bu sebeple 886 tarihinden itibaren 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmeğe başlanmıştır (Süleyman Sudî, *Usul-i meskûkât-ı osmaniye ve ecnebiye*, s. 28). Bayezid II. zamanında çıkarılan bir hukûmda, has altının mıskaî 57'şer akçe, *sultanî* ve *frengî* florisi ile 47'şer akçe, *eşrefî* (Mısır), *Engürüs* (macar) ise, 45'er akçe üzerine muâmele görülmeye emrolunmaktadır (*Kanun-nâme-i Sultanî ber mucib-i orf-i osmanî*, nşr. Franz Babinger, s. 301). Saltanatının son sene'lerinde bir altının 60 akçe'ye râyie olduğunu görüyoruz. Aynı devirde on akçelikler de çıkarılmıştır (Behzad Butak, *XI., XII. ve XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları*; İstanbul, 1947, s.

128, nr. 149). Yavuz Sultan Selim (918—926=1522—1520) zamanında İstanbul, Amasya, Edirne, Âmid, Bursa Cezîre, Dimaşk, Harput, Hışn-Kayfâ, Mardin, Musul, Mısır, Ruha (Urfa), Serez, Siirt ve Tire'de sikke basılmıştır. Yavuz ve oğlu Kanunî zamanında bir flori 60 akçe'ye muâdil idi (Âli, *Mavâ'id al-nafâ'is fi kavâ'id al-macâlis*, İstanbul, 1956, s. 240). Yavuz'un bastırıldığı akçelerin en ağırının 3,5 kırıat ağırlığında bulunduğu, bu sûretle bir dirhem gümüşü 4,5 akçe'ye ve bir altının da 13 dirhem gümüşe muâdil olduğu söyleniyor (bk. İsmail Galib, *agn. esr.*, s. 82). Yavuz Sultan Selim Mısır'da altın ve gümüşten başka bakır sikkeler de bastırdı. Hattâ Mısır'da on bakırın bir yarım gümüşe muâdil olduğu ilân olundu (İbn İyâs, *Badâ'i' al-zuhûr fi vakâ'i' al-duhûr*, Kahire, 1311, III, 138). Yavuz'un Mısır'da basılan sikkelerinde sâdece sultan unvanı mevcut idi, bunlara *sultanî* denildiği gibi *eşrefî* de denilirdi. Yavuz İstanbul'a döndükten sonra Osmanlı altınları *eşrefî*, *şerîfî* adları ile anılmağa başlandı (M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. Şerîfî). Kanunî Sultan Süleyman (926—974=1520—1566) devrinde İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Belgrad, Bursa, Canca, Cezayir, Dimaşk, Cezîre, Haleb, Kayseriye, Koçaniye, Maraş, Mardin, Mısır, Modava, Musul, Novar, Ruha, Serbernice Serez, Sidrekapsi, Siruz, Trablus, Zebid gibi şehirlerde sikke basıldı. Mısır kanun-nâmesinde her 25 paranın bir altın *eşrefî*'ye müsâvi olduğuna işaret edilmiştir. Bundan başka Mısır darphânesinde kesilen akçeler her yüz dirhemde 84 hâlis gümüş ihtiva eder. Bu devirde her yüz dirhemden 250 para kesilmesi emrolunmuştur (Ömer Lütfî Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, I, *kanunlar*, İstanbul, 1945, s. 372—386; İbrahim Artuk, *I A*, bk. mad. PARA, 942 (h.) tarihinden itibaren sikkeler 941 (h.) senesinde Osmanlı hâkimiyeti altına giren Bagdad'da basılmıştır. Aynı şekilde 945 senesinde Hadım Süleyman Paşa Zabîd'de Kanunî nâmına sikke kestirmişti (bk. Topkapı sarayı arşivi, 9663 numaralı vesika; Peçevi (*Tarih*, I, 424), Süleymaniye câmiinin inşâsından (956—964), bahsederken „sekiz kere yüz bin ve doksan altı bin üç yüz seksen üç flori (896.383) akçe olmak üzere“ sarfedildiğini yazar. O asrın hesabınca bu, 537 yük ve 82 bin 900 akçe'ye müsâvidir (53.782.980). İsmail Galib (*agn. esr.*, s. 111) 60 akçenin bir altın ettiğini hesap etmiştir.

Sultan Selim II. (974—982=1566—1574) zamanında İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad,

Belgrad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimaşk, Haleb, Mısır, Novaberde, Ohri, Sakız, Sidrekapsi, Siruz, Tlemsen ve Trablus'ta sikke basılmıştır. Bunun zamanında 100 dirhem gümüşten 525 akçe kesilmiştir (Mustafa Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, sayı 51, s. 518).

Bu devirde basılan altın sikkeler, hemen-hemen evvelkilerin aynı olup, nâdiren iki üç habbe eksik vez'nilere rastlanmıştır. Ayrıca Mısır'da tedâvül edilmekte olan *medîni* adlı bir sikkeden bahsedilmekte ve 976 (1568) senesinde bir *sultanî* altın ile bir Venedik altının 41 *medîni*'ye râyie olduğu bildirilmektedir (bk. İsmail Galib, *agn. esr.*, s. 131). 980 senelerinde İstanbul'da ticâret ile meşgul bulunan yahudiler akçeleri kırparak meskûkâtın bozulmasına sebebiyet verdiklerinden, Sokullu Mehmed Paşa bu gibi hâllerin önüne geçmeğe çalıştı (Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 98). Buna göre, kızıl akçesi olanlar bunları denize atacaklar, kırk akçesi olanlar darphânede bunları yeniden kestireceklerdi. Aynı yılda *şahî* sikkenin kaldırılması ve *selimî* namı ile sikke kestirilmesi için Diyarbekir beyler-beyine ve defterdarına hüküm yazıldı (Ahmed Refik, *agn. esr.*, s. 99; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, İstanbul, *TTEM*, sene 14, s. 368). Selim II. zamanında altınların râyici 60 akçe ve beş akçe bir dirhem gümüş kıymetinde idi; altın âyarları da, milim hesabı ile, binde 993 idi. Bu zamanda Trablusgarb, Tunus, Cezayir, Tlemsen'de basılan Osmanlı sikkeleri Muvahhidler devleti sikkeleri tarzında idi.

Murad III. zamanında (982—1003=1574—1595), İstanbul, Amasya, Âmid, Bagdad, Canca, Cezayir, Çaynıca, Dimaşk, Haleb, İnegöl, Mısır, Musul, Novaberde, Sakız, Sidrekapsi, Siroz, Tebriz, Tokat, Trablus, Tunus'ta sikke basılmıştır. 987 senesinde Sidrekapsi madenlerinde para kesilip, İstanbul'a yollanması için em'irler gönderilmiştir (Ahmed Refik, *Osmanlı devrinde türk madenleri*, İstanbul, 1931, s. 19, vesika nr. 32). Murad III. zamanındaki paraların hat ve nakışları Selim II. sikkelerine benzer. 989 senesinde İstanbul kadısına yazılan bir emirde florinin 60 akçe ve kurugun 40'ar akçe'ye râyie olması isteniyordu (Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı*, İstanbul, 1933, s. 100, vesika nr. 5; krş. aynı müellif, *On altıncı asrda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1925, s. 70, vesika nr. 6; ayn. mll. *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, *TTEM*, 14, s. 371). 991 sene muharreminde Erzurum, Âmid (Diyarbakir) Bagdad ve Haleb taraflarından İstanbul'a ge-

len vezinleri eksik akçelerin piyasadan toplatılması emrolundu. Aynı senenin cemâziyelâhırının 14'ünde altın 60, kuruş 40'ar akçe ve şahî 7,5 akçe hesabı ile muâmele görmüştür (Ankara Etnografya müzesinde, *Ankara şer'iye defteri*, nr. I, sayı 16, vesika nr. 89). 996 senesinde meskûkât durumu bozulmuş ve yüz dirhem gümüşten 500 akçe kesilmesi lâzım iken, 800 akçe kesilmiştir (Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuķû'ât*, I, 148; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 29). Bu sûretle bir akçenin 2, ve 2 1/2 kırata indiği ve bir dirhem gümüşün sekiz, on akçeye geçtiği görüldü (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 150). Eskiden kuruş 40 akçe kıymetinde iken, 80 akçeye çıkmış; altın da 60 akçeden 120 akçeye fırlamış idi (Selânikî, *Tarih*, s. 252). Murad III.'den itibaren mağşuş akçelerin ortaya çıkması devletin para sisteminde ana ölçü olan akçenin kıymetini büsbütün kararsız bir hâle getirmiş idi (Mustafa Akdağ, *ayn. esr.*, s. 523). Bu devirde ilk defa olarak tuğralı dirhemler ortaya çıkmıştır.

Mehmed III. zamanında (1003—1012=1595—1603), İstanbul, Amasya, Âmid, Bağdad, Basra, Canca, Cezayir, Dimasık, Erzurum, Haleb, Mısır, Sakız, San'a, Sidrekapsi, Tokat'da sikke basılmıştır. Bu devirde altın sikkelerin vezin ve âyarı muhâfaza edildiği gibi, paranın vesim ve nakışlarına dokunulmamış idi. Bir dirhem gümüşten 8 akçe kesiliyordu. Bu arada bozuk ve zuyuf akçenin toplatılması için de emirler verilmiş idi. Her ne kadar bu toplatma işi tamam olmamış ise de, yine altının kıymetine te'sir ederek, 220 akçeden 180 akçeye inmesine sebep oldu (Ekrem Kolerik, *Osmanlı imparatorluğunda para*, Ankara 1958, s. 50). 1009 senesinde sadâret kaymakamı Yemişçi Hasan Paşa sikkenin yenileştirilmesini lüzumlu gördüğünden rebîülevvelin 5 ci günü altın 220'den 120 akçeye ve ecebî kuruş 80 akçeye indirildi (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 142; Naîmâ, I, 241; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 166; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askerî-i osmânî*, İstanbul, 1299, s. 62).

Ahmed I. zamanında (1012—1026=1603—1617) İstanbul, Âmid, Bağdad, Dimasık, Haleb, Canca, Kıbrıs, Mısır, Sakız, Tokat, Trabzon, Tunus ve Belen'de basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde akçelerin vezni 1 1/2 kırata ve ayarları % 80'e kadar inmiş idi (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 173). Sultan Ahmed devrinde bir altının kaç akçeye râyic olduğu kat'i olarak bilinmez. İse de, Mehmed III. devrinde olduğu gibi bir altının 120 akçe kıymetinde olduğu tahmin edilebilir. Mustafa I. zamanında (1026—1027=1617—1618), Âmid, Haleb ve Mısır'da para basılmıştır. Bu zamanda bir altının kaç ak-

çeye râyic olduğu bilinmemekte, ancak bir dükânın 300 akçeye bedel olduğu ileri sürülmektedir (bk. M. Belen, *Türkiye iktisâdî tarihi hakkında tetkikler*, s. 118; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 180). Osman II. zamanında (1027—1031=1618—1622), İstanbul, Mısır, Dimasık, Bağdad, Novaberde, Canca, Haleb, Sakız, Ohri, Tokat ve Sidrekapsi gibi şehirlerde basılmış sikkeler vardır. Bunun zamanında basılan akçeler 1 1/2 kırat olup, ayarları da % 80'e inmiş idi (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 188). Alışverişte kolaylık olmak için mevcut akçelerin on adedine müsâvî olmak üzere bir dirhem ağırlığında *onluk osmânî* kesildi (Karaçelebizâde 'Abd al-'Azîz, *Ravzat al-abrâr*, s. 539; Naîmâ, *Tarih*, II, 170). Bu yeni akçeler halk arasında *Bekir Efendi akçesi* nâmı ile şöhret buldu. Bu zamanda altının kaç akçe olduğu kat'i olarak bilinmiyorsa da, yine eskisi gibi 120 akçeye râyic olması muhtemeldir. Mustafa I.'nın ikinci cülûsunda (1031/1032=1622/1623) kesilen akçe ve *onluk*'lar sultan Osman'ın sikkeleri tarzında ise de, vezinleri bir az noksandır. Bu zamanda bir altın 150 akçeye yükselmiştir (v. Hammer, *trc. Atâ*, s. 254 v.d.). Bu devirde Mısır'da basılan altından başka imparatorluğun her hangi bir yerinde basılmış altın sikkelere henüz rastlanmamıştır.

Murad IV. zamanında (1032—1049=1623—1640) İstanbul, Bağdad, Bursa, Mısır, San'a, Trablus ve Yenişehir v.b. da basılmış sikkeler mevcuttur. Bu devirde İstanbul'da basılan altınların vezinleri bir kırat eksik idi. Akçelerin vezinleri ise 1 1/4 kırat, yani bir kırat bir buğday vezninde olup, ayarları dahi yüzde 75'e indirilmiş idi. Bundan başka *para* nâmı ile beş kıratından bir az fazla ağırlıkta sikke bastırıldı. Bunların bir tanesinin Mısır'da 4 akçe ettiği ve buna da *para* denildiği bilinmektedir. Mısır *para*'sı İstanbul *para*'sına nazaran daha hafif ve daha küçük idi. (I A, bk. mad. PARA). 1049 senesinde sadrâzam Kara Mustafa Paşanın bastırdığı yeni sikkelerde kuruş 80'e, altın 160'a ve Mısır *parası* iki akçeye indirildi (Naîmâ, *Tarih*, III, 435; Ekrem Kolerik, *ayn. yer.*). Sultan İbrahim zamanında (1049—1058=1640—1648) İstanbul, Âmid, Cezayir, Mısır, Trablus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Mısır, Trablus ve Cezayir darphânelerinde basılmış altınların ayarları iyi ise de, vezinleri 1 1/2 ve bâzan 2 kırat kadar noksan idi, tam vezinlisi nâdir bulunurdu. Sultan İbrahim'in İstanbul'da altın sikke bastırıp bastırmadığı bilinmemektedir. Sadrâzam Kara Mustafa paşa sikke meselesini halletmeği düşündü. Bunun için altın 160'a, kuruş 80'e ve *Ecu de lion* (*Esedî*) denilen ecebî kuruşlar

60'ar akçeye, evvelce 4 akçeye geçen Mısır *para*'sı 2 akçeye düşürüldü (İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 211; Mustafa Nuri, *Natâ'ic al-vuķû'ât*, II, 100; *Naķd al-tavârih*, s. 556; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 33; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 174). Bu devirden itibaren paraların üzerinde hakkedilen tuğralarda *al-muzaḫḫar dâ'imâ* koyulmağa başlandı.

Sultan Mehmed IV. zamanında (1058—1099=1648—1687), İstanbul, Cezâyir, Haleb, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde sikkeler bastırılmıştır. Mâlî sıkıntı çekilen devirde kuruş 120, *esedî* de 110 akçeye tebdil edildi (Mehmed Halife, *Tarih-i gümânî*, s. 36; Ahmed Refik, *Köprülüler*, İstanbul, 1331, s. 8). *Kuruş*'lar kesik, *para* ve akçelerin ayarları düşük idi. Halk arasında *çingene* ve *mevhâne akçesi* adı ile anılan bu paralar esnaf ve sarraflar tarafından tartılarak alınıyordu (Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 34; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 222; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 176; M. Belen, *ayn. esr.*, s. 154). 1088 senesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadâretinde *kâmil kuruş* 120 akçe, *esedî kuruş* 110 akçe, *para* 3 akçe râyicinde olup, zuyuf kızıl ve *kırpık akçe* tedâvülden men'olundu (Edip Ali Bâki, *Şer'iye sicillerine göre Afyonkarahisar...*, 1951, s. 67). Süleyman II. devrinde (1099—1102=1687—1691), İstanbul, Saray-Bosna, Mısır, Trablusgarp, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu zamanda sikkenin ıslâhı düşünüldü. On seneden beri *İbrahim Çelebi* denilen yaldız altını tedâvülde idi. Bu altının âyarı bozuk idi. Bunlar arasında âyarı yüksek olanlara çift damga vurulup, iki akçe düşük olanlara bir damga vurulup, bir akçeye alınması kararlaştırıldı ve damgasız akçenin geçmemesi 1099 senesi cemâziyelâhırının iptidâsında ilân olundu (Silâhdâr, *Tarih*, II, 352; Ahmed Refik, *ayn. esr.*, T T E M, sene 15, s. 119; Ekrem Kolerik, *ayn. esr.*, s. 73). Aynı senede zarûret dolayısı ile *mangır* kesilmesine ve iki *mangır* bir akçeye geçmek üzere bir *kıyye* hâlis bakırdan 800 *mangır* kesilmesine karar verildi (Râşid, *Tarih*, II, 52). Bu *mangırlar* İstanbul ve Edirne esnafına dağıldı ve çok itibar gördü. Aynı senenin Rebîülevvel ayının ortalarında *mangır* kesilmesi için Enderun-ı Hümâyûn'un bakır mahzeninden 1.000 kantar bakır alınarak, darphâneye verildi (Ahmed Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 111, vesika 5; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât*, T T E M, sene 15, s. 122). 1100 senesinde Saraybosna'da, levendlerin masraflarına sarf olunmak gayesi ile, *mangır* basılmağa başlandı (Râşid, *Tarih*, II, 80). Yine bu zamanda kuruş 120 akçe, *şer'î* altını 270, *yaldız* altını 300 akçeye alınıp

veriliyordu. Bu sefer savaş masraflarını karşılamak gayesi ile kuruş 160, *şer'î* altın 360, *yaldız* altını 400 akçeye ve *para*'nın da 4 akçeye geçmesi emrolundu (Râşid, *Tarih*, II, 147; İsmail Galib, *ayn. esr.*, s. 238; Süleyman Sudî, *ayn. esr.*, s. 35; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, I, 181; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i askerî-i osmânî*, I, 65).

Sultan Ahmed II. (1102—1106=1691—1695) zamanında İstanbul, Hanca, Mısır gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Yeni pâdişah cülûs ettiği zaman *mangır* memleketinde geçmez olmuş idi; nitekim bu *mangırın* kaldırılması için Bosna vâli ve defterdarına bir hüküm gönderilmiş idi (Abdullah b. İbrahim el-Üsküdârî, *Vakiât*, Topkapı Sarayı Revan kütüp., nr. 1224, II, var. 108); aynı senenin cemâziyelevvelinin ilk günü olan salı günü adı geçen *mangır* yüzünden bir *esedî* 150 *mangıra* ve işlenmiş altın 335 *mangıra* ve *frengî* altını 375 *mangıra* çıktı. Aynı senenin ramazan 26 cumartesi gününde altın ve kuruş yeni bir râyic konuldu, buna göre *frengî* altını 400 *mangıra*, *şer'î* altını 360 *mangıra*, *esedî* kuruş 160 *mangıra* ve âyarı hâlis olan *para* 4'er *mangıra* râyic olundu (el-Üsküdârî, *ayn. esr.*, var. 255). Ahmed II. zamanında kuruş ve altınlar kardeşi Süleyman zamanında basılan kuruş ve altınların vezin ve ayarındadır.

Mustafa II. devrinde (1106—1115=1695—1703), İstanbul, Edirne, Erzurum, İzmir, Mısır, Trablusgarp ve ordu-u hümâyûn'da sikke kesilmiştir. 1107 senesinde, sefer masraflarının çokluğu ve sefer müddetinin uzaması ihtimali ileri sürülerek, o zamana kadar *para* adı verilen sikke 3 akçeye geçerken, sefer yardımı olmak üzere, paranın 4 akçeye geçmesi ve seferden döndükten sonra yine 3 akçeye geçmesi için emir verildi (Râşid, *Tarih*, II, 360). 1110 senesinde görülen lüzum üzerine yeni sikkeler darbına başlandı. Bilindiği gibi o zamana kadar İstanbul darphânesinde basılan *şer'î* altınlar Mısır'da basılan altınlardan daha ağır ve ayarca farklı idi. Tüccarların İstanbul altınlarını toplayarak, Mısır v.s. memleketlere götürüp, yerine eksik vezinli, âyarı düşük Mısır altınını sürmeleri üzerine, İstanbul'da hâlis altın sıkıntısı baş gösterdi; devlet bunun önüne geçmek için, İstanbul altınının vezin ve ayarında tuğralı altın basılmasına karar verdi. O zamana kadar İstanbul *şer'î* altını 300 akçeye geçiyordu, yeni basılan altın da 300 akçeye geçecekti. Mustafa II. devrinde *esedî* denilen aslanlı *riyâî*'ler (bu sikkelerin bir yüzünde Belçika arslanı ile beraber „arg. pro. belg.“ harfleri görüldüğü gibi, diğer yüzünde „ns. d. tur.“ harfleri mevcuttur) ile Osmanlı kuruşlarının kaynağı olan Matthias I. thalerlerine

münhasır olması ile *esedi* 'ler adı geçen thalerlerden daha ağır olduklarından bunları birbirinden ayırarak birincisine *esedi* kuruş, ikincisine de *zolta* denilmiştir. Aynı senede hükümet, bu yabancı meskûkâtı ortadan kaldırmak için, ecnebi kuruş ve *zolta* 'ları toplatıp, üzerlerindeki latin harf ve ibâreleri silerek, bunların bir yüzüne „*sultân al-barrayn*“ ve diğer yüzüne de kesim yeri ve tarihi darbedilmiştir (Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 180).

Ahmed III. zamanında (1115 — 1143 = 1703 — 1730), Konstantiniye, İslâmbol, Cezayir-garb, Mısır, Revan, Tebriz, Tiflis, Tunus baskılı sikkeler mevcuttur. 1116 yılında Darphâne-i âmiri 'de basılan para 70, Mısır 'da basılan para ise 60 ayarda idi, arada 10 dirhemlik bir fark olduğundan bazıları bundan istifade etmeği düşündüler ve Mısır parasını İstanbul parası ile değiştirdiler. Hükümet, buna karşı çâre olarak, halkın elinde bulunan bu paralara el koyup, darphâneye teslimini istedi. 1118 senesinde 40 akçeye râyic olan *abbâsi* 'ler ile 16 kuruşa geçen *tümen* 'ler kullanılıyordu, bunlar daha ziyade vergi tahsilinde geçiyordu. 1128 senesinde *cedid zer-i İstanbul* 'un basılmasına karar verildi. Bunların yüz tanesi 110 dirhem olup, kenarı zincirli ve dairesinin etrafı nakışlı idi ve bir yüzüne tuğra, diğer yüzüne „*Zariba fi İslâmbol*“ yazılmış idi ve bunlar üçer kuruşa râyic olunacaktı. Bu çeşit paralara Mısır 'da *funduk* adı veriliyordu (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 274; Hasan Ferid, *ayn. esr.*, s. 205). Ahmed III. zamanında İstanbul ve Mısır 'da basılan tuğralı *eşrefi* altınları Mustafa II. zamanındaki altınların tarzında idi. Mustafa II. devrinde iki altınlık *eşrefi* basılmışiken, bu defa üçlük, dörtlük, beşlik, onluk altınlar basılmıştır. 1138 senesinde Tebriz, Tiflis ve Revan 'da yeni darphâneler açılarak, sikke darbına devam edildi. Bu devrin altın ve gümüş meskûkâtında hurûf-ı muhattaa ile bir takım işaretler konulmuştur; o zamana kadar Osmanlı sikkelerinde bunlara hiç rastlanmamış iken, bu usûl daha sonraları Mahmud I. ve Osman III. 'in sikkelerinde kullanılmış, sonra da terkedilmiştir. Bunların neye delâlet ettiği henüz anlaşılmamıştır. Mahmud I. devrinde (1143 — 1168 = 1730 — 1754), İslâmbol, Konstantiniye, Cezayir, Gence, Gümüşhâne, Kars, Mısır, Tiflis, Tunus, Trablus gibi şehirlerde sikke basılmıştır. Bunun zamanında basılan *ceâid İstanbuli* (*funduk*) ve *zer-i mahbûb* 'lar şekil ve ayar, vevân ve kıta bakımından eskilerinin aynı ise de, *cedid İstanbuli* 'lerin (*funduk*) ayarı, *şerifi* ve *eşrefi* 'ler gibi, 970 ve *zer-i mahbûb* 'ların ayarı 952 'dir. Bu zamanda geçmekte olan sikkelerin râyici şöyle idi: *Cedid İstanbuli* (*funduk*) 150 para, 450 akçe;

zer-i mahbûb 110 para, 330 akçe; Mısır zincirli altını 110 para, 330 akçe; Mısır tuğralı altını 105 para, 315 akçe, kuruş 40 para, 120 akçe, *zolta*, 30 para 90 akçe, 1 para 3 akçe (Sâmi, *Tarih*, s. 70, İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 302, M. Belen, *Türkiye iktisâdi tarihi*, s. 218). *Cedid İstanbuli* 'lerin *nısfıye* 'leri olduğu gibi, ez'afından olarak, 1,5, 2,3 ve 5 altınlık büyük sikkeler darb edilmiştir.

Osman III. devrinde (1168 — 1171 = 1754 — 1757), üzerlerinde İslâmbol, Konstantiniye, Cezayir, Mısır v.b. şehir adları bulunan sikkeler vardır. Sultan Osman zamanında çıkarılan sikkeler Mahmud I. 'un sikkeleri tarzındadır. Bu zamanda daha büyük beşbirlikler çıkarılmıştır. Bu altınlardan her birinin râyici Mahmud zamanındaki aynı idi. Mustafa III. zamanında (1171 — 1187 = 1757 — 1774), İslâmbol, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Sultan Mustafa devrinde altın ve gümüş sikkeler ayrı bir husûsiyet taşır. Sultan Vahideddin 'e kadar devam eden bu husûsiyet Tunus ve Cezayir 'de basılan sikkelerde görülmez. Onlarda basıldığı seneler kayıtlıdır. 1174 senesi rebiü'lâhır 'ının 19 'unda Konstantiniye isminin kaldırılarak, yerine İslâmbol konulmasına karar verildi (Ahmed Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 185, vesika nr. 225). Bu zamanda *cedid zer-i mahbûb* 'lar 110 paraya ve *cedid funduk* altını 3 kuruş, 35 paraya râyic olduğu anlaşılmaktadır (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 21). 1184 senesinde altının piyasadan çekilmesi ile fiatlarda bir yükselme görüldü, altınların piyasaya çıkarılması gayesi ile meskûkâta zam yapıldı. Böylece 110 paraya geçen *zer-i mahbûb* bundan böyle 120 paraya ve 155 para kıymetindeki *funduk* altını 165 paraya râyic oldu (Vasîf, *Tarih*, II, 143; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 329). Yine bu devirde ilk defa olarak 60 para değerinde (altmışlık) *çifte zolta* basılmıştır. Abdülhamid I. devrinde (1187 — 1203 = 1774 — 1789), üzerlerinde İslâmbol, Dâr al-saltanat al-'aliya, Konstantiniye, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler basılmıştır. Bu devirde 9 dirhem vevân'de *çifte zolta* yâni 60 'lık, ayrıca 30 paralık tek *zolta*, bir kuruşluk, ikilikler *çifte kuruş*, 20, 5, 10 ve 1 paralık sikkeler dahi basılmıştır. Bu devirde 30 mm. kütunda büyük kıtada bakır sikkeler çıkarılmıştır. 1202 senesinde altın sikke râyici şöyle idi: İstanbul *zer-i mahbûb* 'u 3,5 kuruşa, *nısfıye* 'si 70 paraya, *rub'iye* 'si 50 paraya, Mısır *zer-i mahbûb* 'u 3 kuruşa, *nısfıye* 'si 60 paraya, *funduk* ve Macar altınları 5 kuruşa, yaldızlı altın 5 kuruş 10 paraya, kara kuruş (*riyal*) 100 paraya (Başvekalet Arşivi,

184 numaralı mühimme defteri, Evâhir RA, sene 1202 tarihli hukûm; Cevdet, *Tarih*, IV, 23).

Selim III devrinde (1203 — 1222 = 1789 — 1807), İstanbul, Cezayir, Mısır, Trablusgarb gibi yerlerde sikke basılmıştır. Bu devirde *zer-i mahbûb-i İslâmî* 5 kuruşa, *nısfıyesi* 100 paraya, *funduk-i İslâmbol* Macar altını ile aynı râyide olduğundan 7 kuruşa ve *rub'iye i funduk* 70 paraya ve *zer-i mahbûb-i Mısır* 4 kuruşa, Mısır *funduk* altını 6 kuruşa râyic idi (Başbakanlık Arşivi mühimme defteri, No. 204 s. 83, 113). Mustafa IV. devrinde (1222 — 1223 = 1807 — 1808), Konstantiniye, Cezayir ve Mısır gibi yerlerde para basılmıştır. Kısa süren saltanatı esnasında az sikke bastırılmış olup, bu sikkelerin ayarları düşük ve vezinleri de noksan idi. Mahmud II. devrinde (1223 — 1255 = 1808 — 1839), üzerlerinde Konstantiniye, Dâr al-hilâfat al-'aliya, Dâr al-hilâfat al-saniya, Edirne, Bağdad, Cezayir, Mısır, Trablusgarb, Tunus gibi yer adları bulunan sikkeler kesilmiştir. 1224 senesinde hâricte altının râyici yavaş yavaş artmakta, buna mukabil darphânede altın eski fiattan muâmele görmekte idi. Devlet bundan zarar görüyordu, bu sebeple yaldız altınına 10 kuruş, macar altınına 9,5 kuruş *funduk* altınına 9 kuruş, *funduk rub'iye* 'sine 100 para, İstanbul *zer-i mahbûb* 'una 6,5 kuruş, *nısfıye* 'sine 3 kuruş, Mısır *zer-i mahbûb* 'una 5,5 kuruş, *nısfıye* 'sine 110 para fiyat konuldu (Şâni zâde, *Tarih*, I, 243; Cevdet, *Tarih*, IX, 120; İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 408). Altın fiyatları bunun devrinde çeşitli râyiceler almıştır. 1238 senesinde *cihâdiye* 5 kuruşa, „atik“ ve „cedid“ yüzölçüm 2,5 kuruşa, ikilik 2 kuruşa, ve tane kuruş 40 paraya ve rubu 10 paraya ve avâriz cinsinden maada 3 nevi *riyal* 6,5 kuruşa, avârizın da 6 kuruşa geçmesi için emir verildi (Cevdet, *Tarih*, XII, 54). Sultan Mahmud 'un 17 cülûs senesinde 60 paralık yeni sikkeler basıldı. 1249 'da altılık ve kısımları çıkarıldı, bunların râyici 240 para yâni 6 kuruş idi, teferâtı ise 3 kuruş, altmışlıktan ibâret idi; ayarları ise binde 435 'den 440 'a kadar idi (İsmâil Galib, *ayn. esr.*, s. 414—416; Süleyman Sudî, *Usûlü meskûkât-ı osmaniye ve ecnebiye*, s. 59 — 62, M. Belen, *Türkiye iktisâdi tarihi hakkında tetkikler*, s. 282 v.d.). Abdülmecid zamanında (1255 — 1277 = 1839 — 1861) Konstantiniye, Edirne, Mısır, Tunus gibi şehirlerde sikke kesilmiştir. Bu pâdişah zamanında sikkelerin islâhı düşünülerek, ingilizlerin 22 ayarı esas kabul olundu, bunun için Londra 'dan son sistem makineler ile darbhâne mühendisleri getirildi. Sikke ayarlarında yeni değişiklikler yapıldı. 5 kânûn II. 1259 'da 100 kuruşluk yeni bir lirahık basıldı

11 mayıs 1260 'da yarım *mecidiye* (10 kuruş), 19 mayıs 1260 'da *çeyrek mecidiye* (5 kuruş) darbedilmeğe başlandı. 5 teşrin II. 1261 'de ikilik, 17 kânûn I. 1261 'de 1 kuruş ve nihâyet 8 mart 1264 'te gümüş 20 paralık basılarak, piyasaya çıkarıldı; 17 haziran 1260 'da yarım lirahıklar (50 kuruş) basıldı; bidâyette 50 kuruşluktan aşağı altın darbedilmemeğe karar verilmişken, sikke ıslâhından 11 sene sonra 2 haziran 1271 'de 25 kuruşluk (*çeyrek*) altın lirahık basıldı. 18 şubat 1272 'de 500 kuruşluklar (beşi birlik) ile 250 kuruşluklar yâni 2,5 'luk altın basıldı. Bakır meskûkâta gelince, bunlar kûsûrât ile kullanıldı ve 40, 20, 10, 5 paralıklar çıkarıldı (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 sene i mâliyesi, Mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 57). Sultan Abdülaziz zamanında (1277 — 1293 = 1861 — 1876) Konstantiniye, Bursa, Kâşgar, Maden Nuhas, Mısır ve Tunus, gibi şehirlerde para basılmıştır. Bu zamanda piyasaya sürülen 10, 20, 50 ve 100 kuruşluk *kaimeler*, kâğıt paranın büyük mikyasta değerinin düşmesine sebep oldu. Altın fiatları yükseldi. Para istikrarının te'mini için İngiltere 'den 8 milyon sterlin borç alındı. Abdülmecid zamanında başlayan ilk kâğıt para 23 sene devam etti. Fakat çıkarılan bu paralar banknot demek değildir. Bunların asıl imtiyazı Sultan Abdülaziz zamanında 16 şaban 1279 'da kurulan Banka-i Osmaniye 'ye âittir. Abdülaziz zamanında altın olarak 500, 250 'lük, 100, 50, 25 kuruşluklar çıkarıldı.

Murad V. zamanında sikkelerin bâzısı Konstantiniye, bâzısı da Mısır 'da basılmıştır. Konstantiniye 'de basılan altınlarda tuğranın bir az yukarısında bir ay-yıldız vardır. Onun zamanında 500 'lük, 2,5 lirahık basılmamıştır. Buna mukabil yüz kuruşluktan 7.700, elli kuruşluktan 2.250, yirmi beş kuruşluktan 3.450 adet olmak üzere, cem'an 13.400 adet altın basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhane idâresi 1336 senesi mâliyesi darbîyât ve muâmelâtı hakkında mâliye nezâretine verilen rapor*, İstanbul, 1921, s. 48). Mısır 'da basılan altınların tuğrasının yanında bir çiçek dalı bulunmaktadır. Gümüş meskûkâta gelince, yarım *mecidiye* iki kuruş hâric olmak üzere, 20, 5 ve 1 kuruşluklar basılmıştır. Abdülhamid II. zamanında (1293 — 1327 = 1876 — 1909), Konstantiniye, Tunus gibi şehirlerde sikkeler kesilmiştir. Sultan Abdülhamid II. tahta çıkışının başlarından 1324 senesine kadar, *mecidiye*, 10, 5, 2 ve 1 kuruşluk ve 20 'lük basıldı. 1296 senesinden sonra *mecidiye* basılmamıştır. Bu paraların kalpı yapılamamakta, kolayca tanınabildiği için de *mecidiye* kalpazanlığı olmamakta idi. Ancak İngiltere 'nin Mısır, Suriye yolu ile kalp *mecidiye* çeyreği

ve ikilikleri Beyrut, Şam ve Haleb'e gelmekte idi. Altın meskûkâta gelince, 500, 250, 100, 50 ve 25 'lik basılmıştır. Bunların ayarları 22 'dir. Ayrıca 500, 250, 100, 50, 25 ve 12,5 'luk ziynet altınları çıkarıldı. 1316 senesinde terkininde % 10 gümüş ile bakır halitasından müteşekkil olarak cem'an 148.000 liralık 10 ve 5 paralık mağşûş meskûkât basılmıştır ki, halk arasında *metelik* tâbir olunur. Sultan Reşad zamanında (1327—1336 = 1909—1918) Kostantiniye, Bursa, Edirne, Kosova, Manastır, Selânik gibi şehirlerde sikke basılmıştır. 8 haziran 1327 'de Islâh-ı meskûkât encümeni tanzim ettiği raporunu mâliye nezâretine verdi. Meskûkât komisyonu bilhassa gümüş sikke basılmamasını ve aynı zamanda ufaklık paranın azlığını ileri sürüyordu. Osmanlı meskûkâtında gördüğümüz bu karışıklıkları ve intizamsızlıkları arttıran bir takım sebepler vardı. Memleketin coğrafi ve ticarî durumu dolayısı ile ayrı ayrı yerlerde ecebi paralar tedâvül ediliyordu. Ayar tashihiinden sonra basılan Osmanlı sikkeleri, ayar ve darb bakımından kusursuz idi. Yalnız beşlik, altılık, metelik ve yeni metelik gibi mağşûş meskûkâtın piyasadan kaldırılması lâzım idi. Bunun için meskûkâtın ıslâhında şu noktalar ileri sürüldü: 1. Türlü kuruş nevilerini birleştirmek ve değer farklarını kaldırmak, 2. bütün çürük para hesaplarının ve ondalıkları olmayan sikke değerlerinin ilgası, 3. sikkelerde her zaman ve her yerde hiç değişmeyen değerler kabûlü, 4. her yerde, her zaman sikke nevi ve miktarlarının tedâvül ihtiyaçlarına aydurlması, 5. cemâziyelâhır 1334 (26 mart 1332) tarihinde tevhid-i meskûkât kanunu çıkarıldı. Bu kanunda: 1. „Devlet-i Osmaniye'nin usul-i sikkesinde kıyasî kıymet altındır, vahid-i kıyasî kuruştur. 2. Altın vahid-i kıyasî makamına kaim olan kuruşluk sikke nikel olarak madrup olup, 40 para itibar olunur. Kuruşun 20, 10 ve 5 paralık ezası nikel ve iki ve beş ve on ve yirmi kuruşluk, ez'afı gümüş ve 25, 50, 250 ve 500 kuruşluk iz'afı altındır“ denilmektedir.

Sultan Reşad zamanında gümüş meskûkâtta da altınlar gibi pâdişahın tuğrasının sağ tarafında cülûsunun yedinci senesine kadar Reşad ve ondan sonrakilerde al-Gâzî unvanı vardır. Bu devirde on para, kırk para, beş para olmak üzere nikel meskûkât basıldı (*Meskûkât-ı şâhâne idâresi, 1336 sene-i mâliyesi darbiyât ve muâmelesi hakkında mâliye nezâretine verilen rapor, s. 150—152; Ekrem Kolerikli, Osmanlı imparatorluğunda para, s. 153—155*).

Mehmed Vahideddin VI. zamanında (1336—1341 = 1918—1922) İstanbul'da sikke kesilmiştir. Bunun zamanında basılan altınların

ayarları 22 olup, selefinin altınlarına benzer ise de, tuğranın sağ tarafında her hangi bir yazı veya çiçek bulunmayıp, boş bırakılmıştır. Bu keyfiyet gümüş sikkelerinde de vardır. Onun zamanında meskûk altın olarak 500 kuruşluk, 250 kuruşluk, 50 'lik, 25 'lik sikke basılmıştır. Ziynet altınları ise, 500 'lük, 250 'lik, 100 'lük, 50 'lik, 25 'lik ve 12,5 'luk olarak basılmıştır (*Meskûkât-ı şâhâne idâresi, s. 64*). Bu devirde 20, 10, 5, 2 kuruşluklar basıldı. Ayrıca % 75 bakır ve % 25 nikel halitasından 40 paralık basılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunun yıkılışı ile cumhuriyetin ilânından sonra meskûkât darbı hakkında 6 receb 1342 tarihli 411 nr. 'lu bir kanun çıkarıldı. Bunun 3. maddesine göre, 100 paralık, 5 ve 10 kuruşluk bronzdan mâmul meskûkât darbı ve ihrâcı için mâliye vekâletine mezuniyet verildi (*Türkiye Büyük Millet Meclisi kavanîn mec., Ankara, 1340 = 1924, XI, 212*). İlk cumhuriyet 5 liralık altını 5 teşrin I. 1341 (1925 'pazarıtesi günü mâliye vekili, meb'uslar ve erkân-ı askeriye huzûrunda merâsim ile basılmıştır (Behzad Butak, *Cumhuriyet devrinde madenî paralar, s. 6*). Bu tarihte basılan 5 liralık altın 226 adettir. 1926 senesinde 2.268 adet 5 liralık, 604 adet 2,5 liralık, 1.703 adet 1 liralık, 2.168 adet 1/2 liralık ve 4.539 adet de çeyrek liralık basılmıştır. 4 şubat 1928 tarihinde yeniden 5 milyon liralık madenî ufaklık meskûkât darbı ve ihrâcı mezuniyetine dâir 1220 numaralı kanun 12 şubat 1928 tarihli resmî ceride ile neşr ve aynı tarihte mer'iyete giren bu kanuna göre basılan 3.620.372 lira 75 kuruş kıymetinde nikel 25 kuruşluklar darbedilmiştir. 1929'da darbedilen altınlar arap harfleri ile basılmıştır. 30.5.1934 tarihli resmî ceride ile neşrolunan kanuna göre 100 kuruşluk gümüş, 1935 senesinde 50 kuruşluk gümüş, 25 kuruşluk gümüş, 10, 5, 1 kuruşluk nikel ve 1936 senesinde 50, 25 kuruşluk, 10, 5, 1 kuruşluk nikel meskûkât basılmıştır. 1944 senesinde basılacak altın paranın şekli hakkında Başvekâlet tezkeresi ile teşkilât-ı esâsiye encümeninin karar mazbatası Büyük Millet Meclisi'nin tasvibine arz olunmuş idi. Bu karara göre paraların ön ve arka yüzüne yazılacak ibârelerde bâzı değişiklikler yapılması göz önüne alındı. Msl. Hâkimiyet milletindir yazısı yerine, Egemenlik ulusundur ibâresi konuldu. 1950 senesinde, mâliye bakanlığının kararı ile Atatürk'ün resimlerini ve 20. yıldönümü işâretini hâvi olacak şekilde istek nisbetince para basılması kararlaştırıldı. 1955'te ise, 39 adet 5 liralık, 31.799 adet 1 liralık, 4.391 adet yarım liralık ve 1.721 adet çeyrek liralık ziynet altını basılmıştır (Behzad Butak, *ayn. esr., s. 57, 67*). 1960 senesinden günümüze kadar basıl-

makta olan 2,5, 1 liralık ve 25 kuruşluklar 6797 numaralı kanuna göre tedâvüle çıkarılmıştır. Türk ceza kanununda kalpazanlık hakkındaki ağır hükümler mevcuttur, msl. ecebi meskûkâtını taklit veya tağyir edenler veyahut da bu gibi kalp ve züvuf ecebi meskûkâtını hâriçten Türkiye'ye sokan ve bu kabil meskûkâtı sarfeden veya bu sûrette süren kimse üç seneden beş seneye kadar ağır hapse mahkûm olur (Kemal Edib, *Kanunlarımız, I, 706, madde 320*). Hâlbuki bâzı memleketlerin kanunu ecebi meskûkâtı taklit edenlere ceza vermemektedir, msl. İsviçre'de vaktiyle kalp meciidiye basıldığı hükûmetçe haber alınmış. 1298'de bu sikke basımını durdurmak için, İsviçre hükûmet'ne başvurulmuş, İsviçre temyiz mahkemesi tarafından adı geçen bu basılmış meciidiyeler İsviçre'de mütedâvil meskûkâtın sayılmadıkları, oraca bir medâlya kabilinden oldukları, bunlar hangi memlekette para diye geçiyor ise, o memleketin hükûmetince tedbirler alınması lâzımdır şeklinde bir karar verilmiş idi.

Bibliyografya: R. A. Bellinger, *Catalogue of the Coins found at Corinth* (New Haven, 1925); Z. P. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia* (ANS, New York, 1962); P. Casanova, *Numismatique des Danichmendites* (Paris, 1896); ayn. mll., *Monnaies musulmanes de S. A. la Princesse Ismail* (Paris, 1896); G. Cattaneo, *Monete cufiche dell'I. R. Museo di Milano* (Milano, 1819); T. L. Comparette, *Catalogue of coins tokens and medals in the Numismatic Collection of the Mint of the United States at Philadelphia* (Washington, 1912); O. Grabar, *The Coinage of the Tûlûnids* (ANS, New York, 1957); Stanley Lane-Poole, *Arabic glass Coins* (NC, 1872); ayn. mll., *Catalogue of the collection of Arabic Coins preserved in the Khedivial Library at Cairo* (London, 1897); ayn. mll., *The International Numismata Orientalia, II. Coins of the Urtûki Turkumans* (London, 1875); ayn. mll., *Catalogue of the Muhammadan Coins preserved in the Bodleian Library at Oxford* (Oxford, 1888); ayn. mll., *Catalogue of Arabic glass weights in the British Museum* (London, 1891); C. Martin Fraehn, *Recensio numorum Muhammedanorum Academiae Imp. Scienti. Petrop., Litteris Academicis*, 1826; A. Markor, *Katalog celairskih moneti* (Petersburg, 1897); ayn. mll., *Inventarniy katalog musulmanskih moneti* (Petersburg, 1896—1898); G. Miles, *Islamic Coins* (1948); ayn. mll., *Early arabic glass weights and stamps* (ANS, New York, 1948); ayn. mll., *Abargubâdh, a new*

Umayyad mint (Museum Notes, 1950); ayn. mll., *The Numismatic History of Rayy* (New York, 1938); ayn. mll., *The Ayyûbid Dynasty of the Yaman and their coinage* (NC, 1939); ayn. mll., *Rare Islamic Coins* (the American Numismatic Society, New York, 1950); ayn. mll., *The Coinage of Umayyads of Spain* (ANS, 1950); ayn. mll., *Coins of the spanish Muluk al-Tawâ'if* (ANS, 1954); ayn. mll., *A Byzantine Weight validated by al-Walid* (ANS, 1939); ayn. mll., *Some early Arab dinars* (Museum notes, the American Num. Soc., 1948, III, 93); ayn. mll., *Contributions of Arabic metrology* (ANS, New York, 1963); ayn. mll., *Excavation coins from the Persepolis region* (ANS, 1959); ayn. mll., *Contributions to Arabic metrology* (ANS, 1958); ayn. mll., *Fatimid Coins* (ANS, 1951); O. Codrington, *On a hoard of Coins found at Broach* (JBBRAS, 1881—1882); ayn. mll., *The Coins of the Chagatai Mughals* (JASB, 1891); J. Östrup, *Catalogue des monnaies arabes et turques du Cabinet Royal des Médailles du Musée National de Copenhague* (Copenhagen, 1938); Charles J. Rodgers, *Catalogue of the Coins of the Indian Museum* (Calcuta, 1896); ayn. mll., *Catalogue of the Coins, collected by chos J. Rodgers and Purchased by the Government of the Panjâb, kısımlı II, Rodgers Bey* (Edward Thomas), *Coins of the Tulunid Dynasty* (London, 1877), I; ayn. mll., *Catalogue of the Collection of Muhammedan Coins* (NC, 1883); J. G. Stickel, *Handbuch zur Morgenländischen Münzkunde* (Leipzig, 1845); Tiesenhäusen, *Moneti vostochnogo kalifata* (Petersburg, 1873); C. J. Tornberg, *Num. Cufici regii numophylacii Holmiensis quos om es in terra Sueciae repertos digessit et interpretatus est*. (Upsala, 1848); Charles Torrey, *Gold coins of Khokand and Bukhara* (ANS, 1950); W. H. Valentine, *Modern Copper Coins of the Muhammadan States of Turkey* (London, 1911); E. v. Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islâm* (Hanovre, 1927); ayn. mll., *Nouvelles contributions à la numismatique orientale* (Viyana, 1914); Ahmed Ziya, *Meskûkât-ı islâmiye katalogu* (İstanbul, 1328); J. Walker, *Arab-Sasanian Coins* (British Museum Quarterly, 1935); ayn. mll., *The coinage of the second Saffarid dynasty in Sistan* (New York, 1936); ayn. mll., *A Catalogue of the Arab-Sasanian Coins* (London, 1941); ayn. mll., *A rare coin of the Zanj* (JRAS, 1933); ayn. mll., *Islamic coins with Hindu types* (NC, 1946); H. H. Wilson

Ariona Antiqua. A descriptive account of the antiquities and coins of Afghanistan (London, 1841); Bun'ardan başka şu mecmualarda sikkeler hakkında mâlûmat ve makaleler vardır: JASB, JBRAS, JRAS, NC, NZ, RN, *Revue Numismatique Belge*; *Zeitschrift für Numismatik*; Harry W. Hazard, *The Numismatic History of late medieval north Africa* (ANS); Joaquim Figanier, *Moedas Arabes* (Lisboa, 1959); Dominique Sourdel, *Un trésor de Dinars Gaznavides et Seldjuqides découvert en Afghanistan* (*Bulletin d'Etudes Orientales*, Damas, 1964, XVIII, 197—219); A. R. Frey, *Dictionary of Numismatic Names* (New York, 1947). (İBRAHİM ARTUK.)

SİLÂH-DÂR. [Bk. SİLÂHDÂR.]

SİLÂHDÂR. SİLÂH DÂR, „silâh taşıyan“ mânasına gelen farsça bir terkip olup, Selçuklulardan itibaren bir çok türk devletlerinde sultana âit silâhların muhafazası ile mükellef saray hizmetlilerinin, Osmanlı imparatorluğunda ise, bu saray me'muriyeti ile berâber, vezirler ve devlet adamlarının kapı halkından bir kısmının ismi ve aynı zamanda kapu-kulu süvarileri arasında yer-alan askerî bir sınıfın adı.

Büyük Selçuklu imparatorluğu sarayında, zarad-hâna (zard hâna) veya zırh-hâne denilen silâh-hânayı muhafaza etmek için, ekserisi türk olan hizmetlilerden *gûlâmân-i silâhdârân* adı verilen husûsî bir sınıf teşkil edilmiş idi. *Silâhdâr* ve bâzen de *silâhî* diye anılan bu muhafızlar *âbdâr*, *şarâbdâr* ve *câmâdâr* 'lar gibi sultanın dâimî hizmetlileri meyânında idiler (Nizâm al Mulk, *Siyâsat-nâme*, nşr. Ch. Schefer, s. 94). Silâhdârların reisi amîr-i silâh unvânını taşıyordu ki, silâh-hâne hizmetlerinin dışında, merâsim günlerinde, tahtın yanında yer alır ve alaylarda sultanın silâhını taşırdı. Emîr-silâhlık sarayın ehemmiyetli me'muriyetlerinden sayılmakta olup, bu mevkiden kumandanlığa kadar yükselenler de olmuştur (bk. *Siyâsat-nâme*, s. 109; krş. *Ahbar al-davlat al-salçûkiya*, türk. trc. Necâti Lûgal, s. 77 v.d.). Anadolu Selçuklularında silâhdârların teşrifat-taki yerleri daha da artmış ve bunlar, silâh-hâne ile birlikte sultanın da muhafazasına me'mur bir hassa kuvveti olarak, alaylarda cândârlar [b. bk.] gibi ok, yay ve nacak taşımağa başlamışlardır (İbn Bibî, *al-Avâmîr al-'alâ'iya*, tipkî basım, Ankara, 1956, s. 216).

Aynı teşkilât Baybars I. zamanında Mısır Memlûk sarayında da meydana getirilmiş ve sarayın silah ve mühimmat deposu olan silâh-hâna veya zard hâna'nın muhafazası gayesi ile

Memlûklerden teşkil olunan sınıfa *al-Silâhdârî-ya* adı verilmiştir. Aynı zamanda bunlar, mevkiblerde uçaklar ve teberdârlar ile birlikte, sultana muhafızlık vazifesini de görüyorlardı. *al-silâhdârîya* 'nın başında bulunan amîr silâh, silâh-hânenin bütün masraflarını, buraya giren ve çıkan şeyleri murâkabe eder, merâsimlerde ve muhârebelerde sultanın silâhını taşır ve divanda (dâr al-'adl) hükümdarın arkasında dururdu (bk. al-Kalâşandî, *Şubh al-a'sâ*, nşr. Ahmed Zakî, V, 462; Makrizî, *Histoire des Mamelouks*, trc. Quatremère, I, 159; II, 122). Memlûk teşkilâtında en yüksek emirler olan *umarâ' mi'in* arasında bulunan amîr silâh, aynı zamanda *mu'âddim al-ulûf* pâyesini de hâiz olduğundan, mu'ârebelerde kumandanlık vazifesini de yapardı. Bu mevki XV. asır ortalarında, daha da ehemmiyet kazanarak, amîr kabîrden sonra ikinci makam hâline gelmiştir [bk. mad. EMİR-ÖLKEBİR].

Büyük Selçuklu imparatorluğu devrinden başlayarak, bir taraftan Memlûklere, diğer taraftan Anadolu Selçuklularına vâsıtası ile, beyliklere intikal eden silâhdârlık, Osmanlı imparatorluğunda, yüksek saray me'muriyetlerinden biri olarak devam ettiği gibi, devlet ricâlinin maiyetleri erkânından bir kısmının ve aynı zamanda kapu-kulu ocaklarından birinin de adı olmuştur.

1. Silâhdâr ağa, silâhdâr-i şehriyârî de denilen bu saray me'muriyeti Yıldırım Bayezid zamanında ihdas edilmiş idi (Atâ, *Tarih*, I, 201). Ancak, Selçuklulardan ve Memlûklerden farklı olarak, saray dâhilinde bir silâhdârlar sınıfı teşkil edilmemiş ve sarayda silâhdârlık unvanı tek bir şahsa inhisar ettirilmiş idi. Pâdişahların husûsî hizmetlerine bakan has-oda mensuplarından olan silâhdâr ağa, Fâtih devrindeki a'zâma göre, erkânı havass-i cavânî adı verilen bu oda ağalarının has-odabaşından sonra gelen büyük âmiri idi (krş. *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, TOEM ilâvesi, s. 23). Silâhdâr ağa, pâdişahın silâhının muhafızlığı sıfatı ile, merâsimlerde başında kırmızı kadifeli ve zülüflü üsküf olduğu hâlde, hükümdarın kılıcını sol omuzuna dayayarak tutar, alaylarda ise, kılıcı sağ omuzuna alarak, hünkârın sağ gerisinde yürürdü. Pâdişaha âit diğer silâh ve tehzizatın muhafazası da silâhdâr-i şehriyârîlerin aslî vazifelerinden idi. Bunun için, sarayda arz-hâne içinde, silâh ve kıymetli eşyaların saklandığı bir husûsî kısım meydana getirilmiş idi ki, buna silâhdâr hazinesi deniliyordu. Bunlardan başka, has bahçedeki gezintilerde hünkâra refâkat etmek, pâdişahlar ava çıktıklarında berâber bulunup, sofralarını kurmak ve 12 rebiülevvelde okutulması, Murad

III. zamanından beri usûl ittihaz edilen mevâlidlerde çuhâdâr ile birlikte pâdişaha buhûr ve gül-suyu takdim etmek de silâhdâr ağaların vazifeleri cümlesinden idi.

Silâhdâr-ı şehriyârîliğe ondan bir derece aşağı olan çuhâdârın getirilmesi has-oda nizamından idi. Kanun-nâmelere göre, XV.—XVI. asırlarda mutâd saray çıkmalarında silâhdâr ağa 50 akçe ile müteferrika tâyin edilir, terfi ettirilirse ise, bölük ağası, çaşnigîr-başı veya kapucu-başı nasb olunabilirdi (*Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, s. 24). Fakat XVI. asır sonlarından itibaren bu nizamlara pek riâyet edilmeyerek, kiler-kethudâsı, seferli-kethudâsı, peşkir-ağası, hattâ berber-başı gibi has-oda dışındaki enderûn mensupları da silâhdâr-ağalığa getirilmiş ve aynı zamanda silâhdâr-ı şehriyârîlerin yeriçeri-ağası, beyler-beyi, kapudan-ı deryâ veya vezir tâyin edilmeleri yoluna gidildiğinden, daha sonraları içlerinden defâten sadrazamlığa yükseltilenler de olmuştur. Bu yüzden silâhdâr-ağalık ehemmiyetli bir makam hâline gelmiş ve kendilerine daha başka vazifeler de tahmil edilmiştir. Bundan böyle silâhdârlığa tâyin edilenlere hatt-ı hümayûn gönderilmeğe ve yeni nasb olunan veya terfian taşra hizmetine çıkartılan silâhdâr-ağalara pâdişahın huzûrunda kürk giydirilmeğe başlanmıştır (tafsilat için bk. Atâ, *Tarih*, I, 253 v.d.).

1701—1703 yıllarında Mustafa II. 'ya silâhdârlık eden Çorlulu Ali paşa [b. bk.] enderûn hizmetlerini yeni bir nizâma bağlarken, o zamana kadar saray ve paşa-kapısı arasında bâb-üs-saâde ağaları vâsıtası ile gönderilen hatt-ı hümayûn ve telhîslerin bundan sonra silâhdâr-ı şehriyârî mârifeti ile teâtî olunması usûl ittihaz edilmiş ve, vazifeleri daha çok sarayın harem tarafına taallûk eden dâr-üs-saâde mensupları müstesnâ olmak üzere, bâb-üs-saâde ile birlikte bütün enderûn hizmetlerinin nezâreti vazifesi de silâhdâr-ağaların uhdesine verilmiştir. Bu sûretle silâhdâr-ı şehriyârîlik, has-oda, hazîne, kiler ve seferli koğuşlarının ve zülüflü baltacıların da âmiri bulunan mühim bir mevki hâlini almış ve silâhdârlar, muhtelif vazifeleri dolayısı ile saray baş-mâbeyinci'si durumuna yükselmışlerdir (krş Atâ, *Tarih*, I, 201). Bu itibarla silâhdâr-ı şehriyârî, sabah namazından yatışıya kadar pâdişahın nezdinde bulunarak, hatt-ı hümayûn ve telhîrât teâtîsi ve pâdişahın sâdir olacak irâdelerin ifâsı ile meşgûl olurdu. Darphâne, matbah ve şehreminleri ile bostancı-başlılar ancak silâhdâr ağa vâsıtası ile irâde-i seniyye istihsal edebilirlerdi. Muâyede, cuma selâmı ve ulûfe tevzii merâsiminin teşrifat kaidelerine göre tertip ve icrâsı da silâhdâr-ağanın vazifelerinden

idi. Diğer taraftan, enderûn hazinesindeki para ve kıymetli eşyaları gösteren ve defterdar tarafından mühürlenmiş olan 2 defteri, hazîne kethudâsı ile birlikte muhafaza eden silâhdâr ağa, bu hazinenin açılışında da hazır bulunuyordu (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, VII, 40 v.d.). Hare-i hassanın bir kısmı doğrudan-doğruya silâhdâr-ı şehriyârînin elinde olup, buradan yapılan masrafları kaftancı vâsıtası ile deftere kayıt ettirdiği gibi, hazîne kethudâsı dâiresindeki dolaptan harcanan mikdarı da her ay başında görüp, tasdik etmek salâhiyetini hâiz idi. Bütün bunlardan başka, her yıl 12 ramazanda hırka-i şerif dâiresinde yapılan merâsimlerde emânet-i mukaddesenin Revan köşküne nakline nezâret etmek de silâhdâr-ağanın vazifeleri meyânında idi. Mevkileri ehemmiyetli ve vazifeleri müte-nevvî olunca, silâhdârların maiyetlerine, la'a nâmı ile, 5 nefer has-odah ve diğer koğuşlardan kaftancı, kilereci, tütüneü, yedekçi v.b. adı ile 34 kişiyi bulan bir hizmet erbâbı verilmiş idi.

Silâhdâr-ı şehriyârî ulûfesi başlangıçta 20 akçe olup, ayrıca kendilerine câme-i hassa adı ile yılda 4 kat elbiselik kumaş verilmekte idi. Ancak silâhdârlığın ehemmiyet kazanmasına muvâzi olarak ulûfeleri de fevkalâde artmış, o kadar ki XVIII. asır başlarında yevmi 300 akçe ile tekaüd edilir olmuşlardır (krş. Râşid, *Tarih*, III, 80). Silâhdâr-ağaların ulûfeleri dışında hasları da var idi.

Osmanlı sarayında silâhdâr-ı şehriyârîlik Mahmud II. zamanına kadar devam etmiş, silâhdâr Girtili Ali Ağa'nın 3 cemâziyelevvel 1247 (10 teşrin I. 1831) 'de ölümü üzerine, silâhdârlık lağvedilerek, enderûn ricâl ve hademesinin zabıtlığı vazifesi hazîne-kethudâsına verilmiştir (bk. Ahmed Lûtfî, *Tarih*, III, 166). Çok geçmeden de silâhdâr-ağalığın yerine kaim olmak üzere enderûn nazırlığı ve bir yıl sonra da mâbeyn müşirliği ihdas edilmiştir.

2. Paşa defterlisi silâhdârlar. Osmanlı imparatorluğu devrinde vüzerâ ve ricâlın, masraflarını kendileri ödeyerek, dâirelerinde besledikleri alay-beyi, selâm-çavuşu, ba zinedâr, emîr âhur v.b. gibi kapı-halkı arasında silâhdâr adını taşıyan hizmet erbâbı da bulunmakta idi. Vezir dâirelerindeki hizmetlilerin muntazam sûrette kayıtları tutulduğu için bunlara „paşa defterlisi“ deniliyordu. 1119 (1707) 'da vezirlerin kapı-halkı ve maiyetleri tahdit edilirken, paşa-kapılarında ancak 10 nefer silâhdâr istihdam edilmesine müsaade olunmuş (krş Râşid, *Tarih*, III, 238) ve nihâyet 1831 'de silâhdâr ağalık lağvedilirken, vüzerâ ve ricâl dâirelerinde silâhdâr namı ile adam kullanılması men'edilmiştir.

3. Silâhdâr bölüğü. „6 bölük“ de denilen kapı-kulu süvârlilerinin ilk teşkil edilen bölüğü olup, yeniçeri ocağının kuruluşu sırasında Murad I. tarafından ihdas olunmuştur. Bu ocağa önceleri yalnız baremden çıkan iç-oğlanları alınırken, sonraları bir taraftan Galatasaray, İbrahim Paşa, İskender Paşa ve Edirne saraylarından çıkan acemi-oğlanlar ile velediş adı verilen sipâhî-zâdelerin, diğer taraftan da sağ ve sol ulûfeciler bölüklerinden terfi eden efrâdın alınması usûl ittihaz edilmiştir. Bununla berâber kapı-kulu nizamı bozulunca diğer ocaklar gibi silâhdâr bölüğüne de hâriçten kimseler kabûl edilir olmuştur.

Fâtih devrine kadar silâhdâr bölüğü, kapı-kulu süvârlileri içinde baş-bölük itibâr ediliyor, aylarda pâdişahın arkasından yürüyen silâhdârlar, harplerde hünkârın arka cephesini ihâta edip, hünkârın sağ ve sol tarafında yer alan sipâhî-zâdelere bile takaddüm ediyorlardı. Ancak Fâtih Sultan Mehmed sayıları artan bey-zâde ve sipâhî-zâdelerden müstakil bir bölük teşkil ederek, onlara kırmızı sancak tevcih ve pâdişahın sağında yürümek imtiyazını bahşedince, silâhdâr bölüğüne de sarı bayrak verilmiş ve silâhdârların bundan sonra hünkârın sol tarafında yürümeleri kanun olmuştur. Bu sûretle silâhdâr bölüğü sipah bölüğünden sonra ikinci dereceye düşmüş ve bayragının renginden dolayı „sarı bayrak bölüğü“ veya „sipah bölüğü“ ile birlikte „yukarı bölükler“ diye anılmıştır.

Bir hassa kuvveti olan silâhdâr bölüğünün başlıca vazifeleri mevkiblerde ve cuma selâmlıklarında pâdişahın solunda yürümek, harp sâ:alarında saltanat sancaklarının sol tarafında yer almak, yürüyüşlerde veya pâdişahın iştirâk ettiği seferlerde hünkârın geçeceği yolları açmak, köprüler yaptırmak ve tuğların dikilmesi için yolun iki tarafına „sancak tepesi“ denilen sun'î tümsekler hazırlamak idi. Eğer sefere serdâr olarak sadrâzam me'mur edilmiş ise, sancak tepeleri yalnız yolun sol tarafında yapılırdı.

Bu muhârebe ve yol hizmetlerinin yanısıra, seferlerde pâdişahın veya sadrâzamların tuğlarını taşımak, merâsimlerde hünkârın yedek atlarını götürmek ve pâdişahın câmie gidişlerinde fukaraya sadaka dağıtmak da silâhdâr bölüğü mensuplarının vazifelerinden idi. Tuğları taşıyanlar „tuğcu“ veya „tuğ keşân, tuğciyan-i hassa“ diye anılırdı. Bunların sayıları 23 olup, âmirlerine tuğcu-başı denilirdi. Pâdişahın yedek atlarını götürenlere „yedekçi“ adı verilmekte olup, „yedekçi başının“ emrinde 30 neferden ibâret idiler. Pâdişah adına fakirlere sadaka dağıtan silâhdârlar ise, buçuucu adı

ile anılırlardı. Tuğculuk, yedekçilik ve buçuculuk hizmetleri gedik itibâr edilip, imtiyaz sayılan bu vazifelere ancak rûûs-i hümayun ile tâyin yapılabilirdi.

Bu hizmetlerin dışında, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kapı-kulu süvârlileri Edirne ve Bursa'dan başlayarak imparatorluğun her tarafına yayılıp, vergi tahsili, beytümâl emniyeti, mübâyaat ve kitâbet gibi muhtelif hizmetlerde de kullanılmaya başlanınca, silâhdâr bölüğü efrâdı da eizye emniyetine veya ağnam, harac gibi vergilerin tahsiline me'mur edilmişlerdir (980=1572 tarihli *Ahkâm defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 67).

Cemâat-i silâhdâran diye de zikredilen silâhdâr ocağı 260 bölüğe ayrılmış idi. Ocak mevcudu, ihtiyâca göre veya nizâma aykırı olarak, hâriçten kimselerin de kaydedilmesi dolayısı ile, zamanla değiştiği için, bölük mevcutları da, buna muvâzi olarak, artmış veya azalmıştır. Fâtih Mehmed zamanında sayıları 2 000 olan silâhdârların (İdris-i Bitlisî, *Hast bîhişt*, Nuruosmaniye Kütüb. nr. 3209, var. 462^a) 920=1514'de 1 800'e (Topkapı arşivi, E. 5475) ve 1527'de 1.593'e (Ömer Lütfi Barkan, 933-934 1527-1528 mali yılına ait bütçe örneği, *İktisat Fakültesi mecmuası*, XV/1-4, s. 300) düştüğü hâlde, 975=1568'de 2.780'e çıktığı ve Murad III.'ün cülûsunda 2.127 iken (Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul, 1277, s. 7), sür'atle artarak, 996 (=1588)'da 2.930'a (Selânikî Mustafa, *Tarih*, s. 235), 1597'de 5.000'e ve 1609'da ise, 7.683'e yükseldiği (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu ocakları*, II, 214) görülmektedir. Murad IV. kapı-kulu süvârî bölüklerinde tensikat yapınca, silâhdâr bölüğünün mevcudu 2.500 olarak tespit edilmiş ise de, çok geçmeden gene arttığından, 1660'da 6.244'e indirilmiş idi. 1123 (=1711)'de ocak mevcudu 6.628 ve bundan iki sene sonra 10.821 nefer olup (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 22 333), Mahmud II. devrinde ise, 12.000 tahmin edilmekte idi.

Silâhdâr bölüklerinden her biri bölük-başı veya ser-bölük denilen bir zâbitin emri altında olup, bütün bölüklerin yâni ocak veya cemâatin başında ise, silâhdâr-ağası (ser-silâhdârân) bulunuyordu. Kapı-kulu süvârî bölüklerinin bütün kumandanları gibi bölük ağalarından sayılan silâhdâr-ağası, önceleri baş-bölük ağası iken, sipah bölüğünün teşkilinden sonra sipah-ağasından sonra ikinci geliyor, aynı zamanda rikâp veya üzengi ağalarından add ediliyordu. Kanun gereğince silâhdâr bölüğü ağalığına sağ ulûfeciler (ulûfeciyân: yemin) ağalığından gelmekte ve silâhdâr-ağası terfi ettiğinde sipah-ağası olmakta, yahut 350 000 akçe ile sancığa çıkarılmakta (krş Lütfi Paşa,

Asaf-nâme, İstanbul, 1326, s. 17) idi. Diğer taraftan, bölük ağaları nizamına göre, yeni tâyin olunan ocak ağası, geldiği bölükten bir miktar efrâdı silâhdâr bölüğüne getirmek hakkını da hâiz idi.

Ocak dâhilinde silâhdâr-ağasının karargâhını meydana getiren büyük zâbit ve me'murlar silâhdârlar kâhyası, silâhdâr kâhya-yeri, baş çavuş ve silâhdârlar kâtibinden müteşekkil idi. Kâhyanın vekili olarak ocağın hemen bütün işlerine bakan silâhdâr-kâhya yeri aynı zamanda silâhdâr-ağasının Bâbîâlî'deki mümes-sili vazifesini de görüyordu.

Silâhdâr bölüğü mensuplarının ulûfeleri, hizmet müddetlerine göre, 6—99 akçe arasında değişiyordu (d'Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 368). Meselâ bölüğe yeni kaydedilen bir serdengeçtiye 6 akçe ulûfe tâyin edildiği (Başvekâlet arşivi, İbnülemin, *Askerî*, nr. 2186) hâlde, Galatasarayından çıkanlara 12—13 akçe veriliyordu. Silâhdârlar, kendi arzuları ve silâhdâr-ağasının da muvâfakatı ile, ulûfelerini öz oğullarına devredabiliyorlardı. Tekâütlere ulûfeleri aynen veya bir miktar eksigi ile tahsis olunuyor, fakat kötü hareketleri dolayısı ile ocaktan tard edilenlerin ulûfeleri kesiliyor ve bu gibiler merd-i timar sayılıyorlardı. Sipâhî ağasının ulûfesi ise, Fâtih kanun-nâmesine göre, 125 akçe olarak tesbit edilmiş idi. Bununla berâber 1527'de ser-silâhdârın 120 akçe almakta olduğu görülmekte (Ö. L. Barkan, *ayn. esr.*, s. 315), XVIII. asır sonlarında ise, yıllık ulûfe-yekûnu günde 130 akçeye tekabül etmekte idi.

Silâhdâr bölüğüne âit tevcih, terakki ve tekaüdiye gibi paraya taallûk eden muâmeleler defterdarlığa bağlı „Silâhdâr kaleminde“ görülürdü. Silâhdâr bölük kâtibi aynı zamanda bu kalemin de âmiri idi. Eskiinci ve müteka'd silâhdârların „esâme“ denilen ulûfe cüzdanları bu kaleme kayıtlı olup, bölüğün mevcut isim cedvelleri de burada hazırlanırdı. Ancak, ulûfelerin tediye edilebilmesi için, esâmilerin süvârî, mukabelesi kalemince gözden geçirilip süvârî mukabelecisi tarafından tasdik edilmesi şart idi (d'Ohsson, *ayn. esr.*, VII, 266).

Diğer kapı-kulu ocakları gibi, silâhdâr bölüğü de Murad III. devrinden itibaren nizamını kaybetmeye başlamış ve alınan bazı tedbirlere rağmen XVIII. asrda tamâmiyle zapt u rabhtan çıkarak, seferlerde işe yaramayan, hazardsa ise, tâlim terbiyeyi bırakıp, ticâret ile uğraşan ve halka zulmeden kimselerin boş yere ulûfe aldıkları bir teşkilât durumuna düşmüştür. Bu yüzden yeniçeri ocağının ilgasından hemen sonra, 1826'da Mahmud II.'in topladığı bir şûrâda kapı-kulu süvârî bölüklerinin kaldırılmasına karar verilmiş ve „6 bölük“ meyânında

silâhdâr bölüğü de lağvedilerek, defterdarlıktaki silâhdâr kalemi kapatılmış ve sâhipleri mâlûm olmayan esâmeler imha, ancak sadrâzamın huzûrunda isbat i vücut edecekleri güm-rükten maaş tahsis olunmuştur (Başvekâlet arşivi, Cevdet, *Askerî*, nr. 12171; krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 210 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında, Selçuklular devri için Köprülü-zâde M. Fuad, *Selçuklular zamanında Anadolu'da türk medeniyeti*, (M T M, V, 215, 223 v.d.); Memlûk devri için Makrizî, *al-Hîta'î* (Kahire, 1270), II, 222; İbn Tagrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira fî mulûk Mişr va 'l-Kâhira* (Kahire, 1938), VII, tür. yer.; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. LIII, LVII; A. N. Poliak, *Organisation of the Mamluk State, BSOS* (1940—1942), X, 862—876; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (İstanbul, 1941), bk. fihrist; *ayn. mill.*, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), bk. fihrist; *ayn. mill.*, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı* (Ankara, 1948), bk. fihrist; J. v. Hammer, *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches* (Vienna, 1816), II, 105, 150, 238; G. Marsigli, *L'Etat militaire de l'empire ottoman* (Paris, 1732), türk. terc. Nazmî, *Osmanlı imparatorluğunun zuhur ve terakksinden inhitatı zamanına kadar askeri vaziyeti* (Ankara, 1934), s. 97—100; Ahmed Cevad, *Tarih-i askeri-i osmânî* (İstanbul, 1297), tür. yer.; Mahmud Şevket, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi* (İstanbul, 1325), I; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. *Silâhdâr*; İsmail Baykal, *Silâhdâr-i şehriyârî ve dârüssaadde ağası tâyinleri hakkında hatt-ı hümayûnlar*, *Tarih ve sikaları*, II, 338 v.dd.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİLİFKE. SELEFKE. Anadolu'nun cenûbunda, Akdeniz bölgesinde İçel vilâyetine bağlı bir kazânın merkezi olup, 36° 21' şimal arzı ile 33° 56' şark tûlu üzerinde yer almaktadır. Şehir, esas itibâriyle, Göksu nehrinin kıyıya açılan derin vâdisinin cenûbunda garba doğru yaptığı bükümün kenarında kurulmuştur. Bu kısımda denizden yüksekliği 20—30 m. olan şehir bugün Göksu'nun şarka doğru devam eden mecrâsının her iki tarafındaki alçak sâhaya doğru yayılmakta olup, bilhassa mecrânın şimalinde Silifke-Mersin caddesinin kenarında gelişme göstermektedir. Mektep, hastahâne, kooperatif ve su işleri gibi devlet te'sisleri bu yol kenarında kurulmuştur.

Şimâl-i garbiye doğru şehrin nisbeten eski kırımlarını teşkil eden mahallelerde irtifâ 50—60 m. 'yi bulur. 1960 nüfus sayımına göre, şehrin nüfusu 9.843 kişi iken, 1965 'te 11.900 olmuş; kazânın nüfusu ise, 53.504 (1960) 'ten 1965 'te 57.855 kişiye yükselmiştir.

Şehrin eski çağları. Dağlık Kilikya (Cilicia Thracēia) 'da, Göksu (=Kalycadnos) kenarında geniş ve pek elverişli bir ovada İskender 'in kumandanlarından Seleucus Nicator I. (312—281) tarafından 300 (m. ö.) senesine doğru kurulmuş bir şehir olup, en eski ismi, kurucusuna izâfeten, Selevkia (=Σελύκεια) idi ve Mesopotamya (Elcezîre) hududunda mevcut aynı isimdeki Selevkelerden (bunlar hakkında bk. William Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, London, 1898, s. 51, 126, 460) veya arapça kaynaklarda mezkûr Salâgûs 'tan tefrik etmek için (münâkaşası için bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles, 1935, s. 117, not 4), Thracēia (dağlık, Osmanlı tahrir defterlerinde: Seng Silifke, bk. maliye defteri, nr. 31), bâzan da Σελυκῆς τῆς Τῆς Καλιχαδνῆς („Göksu üzerindeki Silifke“) olarak tavsif ediliyordu.

Evvelece bu bölgenin cenûbunda deniz kıyısında teessüs eden eski Holmi (Viran-şehir, Ağa limanı = Ak-liman) şehrinin seknesi tarafından iskân edilen Silifke, IV. (m. s.) asırda İsvaria Kilikya 'yı da ihâta ettiği zaman, bir İsvaria şehri olarak da kabûl edilmiştir. Esâsen, şimâl-i şarkî istikametinde eski Olba (bugünkü Ura), Diocaeseria (bugünkü Uzunca burç), Laranda (bugünkü Karaman) ve İkonion (Konya) üzerinden orta Anadolu yaylasına çıkan yol gibi şimâlden gelen bir takım patikalar da Silifke 'yi İsvaria (veya Cilicia Thracēia, Selçuklular devrinde: Kamar al-Dîn-ili; Karamanlılar devrinde: İç-il) ile birleştirmekte idi (bu yollar şebekesi hakkında bk. W. M. Ramsay, *Anadolu 'nun tarihî coğrafyası*, trc. M. Pektaş, İstanbul, 1960, s. 401 v. d., 510; Herzfeld, *Kilikia Stratzen, Peterm. Mitt.*, 1909, sayı 30, 6, 15). Öte yandan ilk çağlarda Göksu nehrinin seyr ü selere elverişli olması sebebiyle, Akdeniz âleminin harsî ve iktisadî hayatı ile yakından alâkası bulunan Silifke Roma devrinde, Tarsus ile rekabete girişerek, serbest şehir imtiyazına sâhip olmuş ve bir ticâret şehri olarak denizden, bilhassa Kıbrıs 'tan gelip, Anadolu 'nun içlerine sevkolunan mallar için bir geçiş merkezi olmuştur. Aynı sebep ile büyük bir gelişme gösteren Silifke, büyük binâlar ve âbideler ile süslenmiş ve romalıların zamanında belli-başlı şehirlerden adedilmeğe başlanmıştır. Nitekim bir çok mühim yolların üzerinde birleştiği altı kemerli

Göksu köprüsü Vespasianus ve Titus devirlerinin bir hâtırası olup, Domitianus tarafından Kilikya vâlisi L. Octavius Memor 'un idâresinde (77—78 senelerinde) yapılmıştır. Bugün romalıların ve bizanslıların zamanında şimdiki yerinde gelişen şehrin kalıntılarından bilhassa Silifke 'ye hâkim kalenin şarkındaki sırt üzerinde Tekir (=Tekfur) anbarı adını taşıyan bir sarnıç ile bunun şarkında sırtın yamaçlarında bulunan anfiteatırı, mâbedi ve sütlü caddeyi, Göksu kenarındaki *stadion* 'u, nihâyet şehrin cenûp sonunda, Mut şosesinin sağ ve solundaki yamaçlarda taş oyuyla çok lahidlerî hâvi eski mezarlıkları görmek mümkündür. Bu arada denizden yüksekliği 70 m. 'yi bulan bir düzlükte, Meryemlik tâbir olunan mevkide, St. Paulus 'un talebesi Aya Tekla 'nın sığınmış olduğu bir yer-altı mağarasının üzerine yapılmış olan kiliseyi de zikretmek icâp eder. Zirâ burası uzun müddet bir ziyâret mahalli olarak kabûl edilmiştir (tafsilât için bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*, 1921, II, A, I, 1203; Ritter, *Kleinasiens*, 1859, II, 321 v. d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie*, 1861, s. 114, 185; Ramsay, *ayn. esr.*, s. 422 not 2; Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. A. Suad, İstanbul, 1340, III, 274 v. d.; Franz X. Schaffer, *Cilicia, Petermann's Mitt. Erg.*, 1902 (Adana); *Voyage de l'Asie Mineure*, nşr. Léon de Laborde, 1838, s. 129 v. d., pl. LXXI, LXXII).

Orta çağlarda Silifke. V. asırda bir metropolitin makarrı olduğu bilinen Silifke. Bizans imparatorları zamanında, önce Kleisura, daha sonra da Selevkeia *thema* 'sının merkezi olarak, büyük bir askerî ehemmiyete sâhip olmuş ve merkezden başka Konstantinos Porphyrogenetos 'un saydığı 10 kaleyi de ihtivâ etmiştir (bk. *de Thematis et...*, Bonnae, III, 36; krş. J. Keil ve A. Wilhelm, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Manchester, 1931, III, 44 v. d.; E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935, s. 44). al-Ya'kûbî 889 'da, Silifke 'nin Bizans 'a 500 süvârî te'min ettiğini belirtir (*Les Pays*, trc. G. Wiet, Kahire, 1937, s. 168). Aynı şekilde islâm coğrafyacıları, ezcümle İbn Hürdâzbih de, *âmil al-durûb* idâresindeki Silifke (*amal Salûkiya*) 'nin ihtivâ ettiği 10 kaleye işâret eder (bk. *al-Masâlik va 'l-mamâlik*, nşr. de Goeje, Leiden, 1889, s. 108, str. 6 v. d.; s. 117, str. 15 v. d.).

Araplar, 223 (838) 'te Silifke 'ye tâbi Nahr al-Lâmis 'e kadar gidebilmişler (bk. Tabarî, nşr. de Goeje, III, 1236—1237; İbn al-Ağîr, nşr. Tornberg, VI, 340), fakat mühim bir mevkî olan Silifke 'yi hiç bir zaman alamamışlar-

dir. Silifke 'yi Salâgûs (bk. Yâkût, *Mu'cam*, Kahire, 1906, V, 108) ile karıştıran müelliflerin ileri sürdükleri fikirler tamâmiyle yanlıştır (msl. bk. *EI*, mad. SELEFKE). Kaynaklardan anlaşıldığına göre, müslümanlar ile Bizans arasındaki esir mübâdelesinde bir hudut şehri olan Silifke (Salûkiya) yakınlarındaki Lâmis suyu (Nahr al-Lâmas) kıyılarında yapılmıştı (bk. Tabarî, I, I, 1352; Mas'ûdî, nşr. de Goeje, VIII, 190; krş. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1930, s. 133).

Birinci haçlı seferi sırasında Ermeniler bu mintakayı bizanslıların elinden almışlar ise de, Anna Komnena 'dan anladığımız göre, Alexis I. Komnenos (1081—1118), Gorigos (=bugünkü Kız kalesi) ile birlikte, yeniden tahkim ettirdiği Silifke 'ye bir askerî birlik yerleştirmiş. sonra da bizzat buraya gelmiş idi (bk. *Alexiade*, frans. trc. B. Leib, Paris, 1945, III, 46, 152). Öyle anlaşıyor ki, Ermeniler Rupen III. (1175—1187) 'in hâkimiyeti sırasında Silifke 'yi ve köprüye (yk. bk.) tamâmiyle hâkim bir tepede bulunan kalesini ellerine geçirmişlerdir. Kitâbelerinde, bizanslıların olduğu gibi, tâmir faaliyetleri görülen ermeni kiralardan Heytum, Constantin ve Levon 'un isimleri de bulunan Silifke kalesi, bu tarihten sonra ehemmiyet kazanmış olup, ismi kaynaklarda zikredilmiştir. Nitekim Levon II. (1187—1219) tarafından önce Lülîe senyörü (bk. mad. LÜ'LOE) Şâhinşâh 'a verilen kale, 1194 'te, latin veya grek Comartias 'ın babası Constantz 'a geçmiştir ki, bu zât Levon II. 'un taç giyme merâsimini tasvir eden kaynaklarda Silifke kalesi sâhibi olarak zikredilmektedir. Bu sûretle uzun müddet Selçuklu hücumlarına mukavemet edebilen Silifke, 1190 'da, üçüncü haçlı seferine çıkan Friederich I. Barbarossa 'nın ölümü hâdisesine sahne olmuştur. Lârende, Karaman 'den sonra Silifke 'ye gelen imparator nehirdeki bir geçitten bütün ordusunu geçirmiş ve burada suya girerek, cereyana kapılan birisini kurtarıırken, boğulmuş idi (bk. Vardan, *Türk fütûhatı tarihi*, trc. Hrand D. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, II, 1937, s. 215; krş. İbn Şaddâd, *Rec. Hist. Orient. des Crois.*, III, 162. Amadi, *Chronique*, nşr. de Mas Latrie, Paris, 1891, s. 76). Selçuklu hücumlarına mukavemetten âciz kalan Levon II., kendine yardım etmelerini te'min maksadı ile, Lârende ile Silifke 'yi Hospitalier şövalyelerine terk etmiş ve bunun tasdiki için de papa Innocent III. 'e mürâcaat etmiştir (nisan 1210). Papa, 3 ağustos tarihli emir-nâmesi ile, bunu kabûl ettiğinden, Silifke uzun müddet Kıbrıs ile yakın alâkası bilinen Hospitalier şövalyelerinin elinde kalmıştır. Kaynaklardan Silifke kalesinin ilk Hospitalier hâkimi ola-

rak Haymericus de Pax, 1214 senesi için de Feraldus de Barras isimleri zikredilmektedir. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I., 1224 'te, kuvvetli bir Selçuklu ordusu ile, Kilikya üzerine yürüdüğü zaman, Lampron (Namrûn) senyörü Konstantin, Selçuklulara karşı yardım etmeleri için, Silifke 'de bulunan Hospitalier şövalyeleri ile Templier 'lere baş vurmuş idi. Ancak Mubâriz al-Dîn Ertokuş 'un sâhilden ve Çavlı 'nın ise, şimâlden gelecek harekete geçmeleri üzerine, Hospitalier 'ler Kıbrıs 'tan hiç bir yardım alamadıklarından, Selçuklu ordusu Silifke önlerine kadar, bir ikisi hâriç, bütün İç-il kalelerini zapta muvaffak olmuştur. Bununla berâber 1226 'da tahta çıkan ermeni kralı Heytum ile yapılan bir anlaşma sonunda, Silifke yine Hospitalier 'ler elinde kalmıştır (bk. mad. ALÂ-EDDİN KEYKUBAD I.). Bu arada Heytum 'un zevcesi Zabel 'in Silifke 'ye gelerek, Hospitalier 'ler nezdinde bulunan annesinin teşviki ile, geri dönmek istememesi yüzünden, Silifke kralın babası Lampron (Namrûn) senyörü Konstantin tarafından muhâsara edilmiş ve ermenilerin Selçuklu sultanı ile birleşmelerinden korkan Hospitalier 'lerin reisi Bertrand tarafından iade edilmiştir. Öte yandan 1248 'de Silifke kalesi sâhibi Bailli lekabını taşıyan Guiscard idi.

Karamanlılar devrinde Silifke. 'Alâ' al-Dîn Kaykubâd I., 1228 'de ermeniler ile meskûn uca Türkmenleri yerleştirmiştir. Ekseriyeti Üç-okların teşkil ettiği Türkmenler arasında temâyüz eden Karamanlılar, daha âilenin kurucusu Nûre Söfi zamanında, Silifke 'ye taarruz edip, hâkimini öldürmüşlerdir. Nitekim, Karamanlıların taarruzlarına karşı mukabil tedbirler alan Heytum kardeşi Sempad 'ı ordusunun başına geçirerek, Ereğli mintakasına kadar ilerileyebilmiş idi (Kaynaklar hakkında bk. Şehabeddin Tekindağ, mad. KARAMANLILAR, I, A, VI, 318). Aynı şekilde hareket eden Nûre Söfi 'nin oğlu Karim al-Dîn Karaman da, Moğul tahakkümünün sebep olduğu siyâsî buhran sırasında, Türkmen dağı tesmiye edilen bu mintaka kalelerine karşı bir takım hareketlere girişmiş, ezcümle Silifke 'ye de müteaddit kereler taarruz etmiştir (bk. Neşri, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 16; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 613 v. d.; P. Alishan, *Sissouan*, Venedik, 1899, frans. trc., s. 290; krş. Şehabeddin Tekindağ, *Şemsüddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar, Tarih dergisi*, 1964, sayı 19, s. 82). Bu harekete muvâzi olarak, 1254 'te Silifke civârında bulunan Gorigos (= Kız kalesi) 'un önce Afşar ulusundan İslâm Bey. dört sene sonra da Sârı Bey tarafından yağmalandığı bir sırada (bk. Cl. Cahen, *Quelques textes négligés concernant*

les Turcomans de Rum au moment de l'invasion Mongole, Byzantion, 1939, XIV, 133; Alishan, s. 290; /A, mad KARAMANLILAR), Silifke'nin de yağmaya marûz kaldığı kuvvetle tahmin olunabilir. Alishan (ayn. esr., s. 233) Silifke'nin Nûre Sôfi zamanında, bir panayır günü kıyâfet değiştiren Karamanlılar tarafından zaptedildiğini ileri sürüyor ise de, Karamanlılar, her hâlde, 1359'dan evvel Kıbrıs kralı Hugues IV. de Lusignan zamanında, Silifke'yi almış olmalıydılar. Zirâ, bu senede babası Hugues yerine Kıbrıs kralı olan Pierre I. de Lusignan, Gaban (= Geben) ile Gorigos müstesnâ, Türkmenlerin eline geçen sâhil şehirlerini geri almak maksadı ile, faaliyetlere geçmiş, Ayas ve Alâiye gibi sâhil şehir emîrleri ile birleşen Karaman-oglu Alâeddin Ali Bey'in mukavemeti ile karşılaşmıştır. Bununla beraber Memlûkler ile müstereken hareket eden Alâeddin Ali Bey'in 1367'de giriştiği Gorigos seferinin muvaffakiyetsizlik ile neticelenmesi (bk. Ş. Tekindağ, *Karamanlıların Gorigos seferi, Tarih dergisi*, 1954, sayı 9, s. 161 v.d.) Silifke'nin durumuna hiç bir şekilde te'sir etmemiştir. Sonradan Memlûklerin aleyhine gelişen Karaman-Kıbrıs münâsebetleri sırasında, Karamanlıların Memlûklere karşı müdâfaa maksadı ile Kıbrıs'a gönderdikleri kuvvetler arasında İç-il (Silifke) halkı da bulunuyordu. Bunlardan Niğde'ye hâkim bulunan Karaman-oglu Ali Bey'in oğlu kumandasında bulunan Türkmenler 1427 temmûzunda Memlûkler ile yapılan savaşta mağlûp olmuşlardır (bk. İbn Tağribirdî, *al-Nucûm*, nşr. W. Popper, VI, 606 v.d.; Amadi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 507; krş. A. Darrag, *L'Égypte sous le règne de Barsbay, 1422-1438*, Şam, 1961, s. 256 v.d.).

Silifke Karaman-oglu Sarım al-Din İbrâhîm Bey'in ölümü üzerine (1464), oğulları arasında vukua gelen mücadeleler sırasında, İç-il'in merkezi olarak mühim bir rol oynamıştır. Nitekim bu beyin büyük oğlu İshak Silifke'ye hâkim olduğu gibi (bk. Neşri, s. 200; Âşık Paşa-zâde, nşr. Âfi, s. 167; İbn Kemal, nşr. Ş. Turan, s. 237; İbn Tağribirdî, *Havâdis*, nşr. W. Popper, III, 482; al-Sahâvî, *al-Zav'*, I, 155), Konya'da beyliğini ilân eden küçük kardeşi Pir Ahmed'e mağlûp olup, haziran 1466'da hazinesi ile birlikte, Diyarbekir'e, Uzun Hasan'ın yanına ilticâ ve burada vefâtından sonra da, zevcesi ile oğlu, Osmanlıların Karaman ilinde giriştikleri hareketler sırasında, Silifke'nin şimâl-i sarkisindeki kısmı (Varsak dağı = Seng Silifke, mâliye defteri, 31) ellerinde bulunan Varsaklıların (bk. al-Aynî, *İkd al-cumân*, Cârullah Efendi kütüp, nr. 1591, IV, 793; Mağrîzî, *al-Sulûk*, Fâtih kütüp, nr. 4380, IV, 51,

53; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 611) ve müsterek tehlike karşısında, Koson, Gögez, Turgutlu boy ve oymaklarının olduğu gibi, Kıbrıs kralı Jacques II. de Lusignan ve Alâiye beyi Kılıç Arslan Bey ile işbirliği yapan Pir Ahmed ve Kasım Bey'lerin destekleri ile (bk. L. de Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, Paris, 1855, III, Documents, 321; S. G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge, 1948, III, 623 krş. Şehabeddin Tekindağ, *Son Osmanlı-Karaman münâsebetleri hakkında araştırmalar, Tarih dergisi*, 1963, sayı 17-18, s. 48 v.d.; 57 v.d.), uzun müddet Silifke'yi ellerinde bulundurmağa muvaffak olmuşlardır. Bununla beraber 1471'de, başta Lârende (Karaman) olmak üzere, Ereğli ve Aksaray gibi Karamanlılara tarafdar şehirlerin zapt edilip, müslüman ve bir kısım hristiyan halkının (= Karamanlı) İstanbul'a sürüldüğü, İshak Paşa'nın Varsaklılara şiddetle hücum edip, Alâiye hâkimi Kılıç Arslan'ın teslim olduğu bir sırada, Silifke üzerine yürüyen Gedik Ahmed Paşa kalede bulunan İshak Bey'in zevcesi ile oğlu ve bir kızını teslim olmağa mecbûr etmiştir (bk. Neşri, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 176; Dursun Bey, *Tarih-i Abu'l-Fatih, T O E M*, s. 145; İbn Kemal, s. 312; krş. Şehabeddin Tekindağ, *ayn. esr.*, *Tarih dergisi*, sayı 17-18, s. 62 v.d.; Osmanlılara sığınan bu Silifkeli kız hakkında bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa li-vâsı*, İstanbul, 1952, s. 480). Bu arada Silifke'de sâkin pek çok Karamanlı'nın affı için yapılan müteaddit teşebbüslere rağmen (bk. Karamânî Mehmed Paşa, *Tavârih al-salâfin al-Osmanîya*, Ayasofya kütüp., nr. 3204, var. 16b; Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. 9522; *Münşâat mecmuası*, Ayasofya kütüp., nr. 3986, var. 46b), İstanbul'a veya sürgün olarak Rumeli'ye gönderildiğine dair kaynaklarda kayıtlar vardır (msl. bk. Neşri, s. 207; Âşık Paşa-zâde, s. 177). Buna rağmen ilk Konya vâlisi şehzâde Mustafa Çelebî [b. bk.] ile savaşmak sûretiyle İç-il'de tutunmağa muvaffak olan Kasım Bey, Uzun Hasan'a yardım etmek maksadı ile, Karaman sâhillerine gelen amiral P. Mocenigo'nun kumandası altındaki haçlı donanmasının yardımını te'min etmiştir. Nitekim, Silifke'nin alınmasında faal bir rol oynayan Mocenigo bu kaleye yerleşen Kasım Bey'e 1473 ağustosunda vâli Vettore Soranzo'yu göndermiş, Kasım Bey de, minnettarlığını ifade için, mezkûr amirale eins bir at ile bir pars hediye etmiş idi (bk. Giosafat Barbaro, *Viaggio... „Viaggi fatti de Venetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli“*, nşr. Aldine, Venezia, 1549, s. 22; Ramusio, *Navigazioni e viaggi*, Venezia, 1583, II, 100; Coriolano Cippico, *Della*

guerre de Veneziani nell'Asia dal MCCCCLXX al MCCCCLXXIII, Venedik, 1796, s. 45). Karamanlıların son mukavemet merkezlerinden biri sayılan Silifke 11 ağustos 1473'te vuku bulan Otluk-Beli savaşını müteâkip, sür'atle Karaman iline giren Gedik Ahmed Paşa'ya kapılarını açmak zorunda kalmıştır. Burada kendilerine karşı sabâvetkâr davranan Kasım Bey'in hizmetine girip, Silifke'yi müdâfaa eden topçular suçlarının bağışlanacağı vaadi üzerine, kaledeki barut mahzenini ateşlemek sûretiyle, kale duvarlarından bir kısmını yıkmışlar ve bu sûretle de Osmanlı kuvvetlerinin kolayca içeri girmelerini te'min etmişlerdir. Burada bahis mevzuu olan dört köşe mahzen ile kalenin aynı asırdaki durumu Giosafat Barbaro tarafından tasvir edilmiştir (bk. *Viaggi*, s. 22).

Osmanlılar devrinde Silifke. 888 (1483)'de Bayezid II. devrinde teşkil edilen Karaman eyâletine bağlı İç-il sancağının merkezi olan Silifke (bk. Başvekâlet arşivi, Evkaf defteri, nr. 1; Timar defteri, nr. 58; Mâliye defteri, 6890, s. 567, krş. Aynî Ali, *Kavânin-i Âli Osman*, İstanbul, 1280, s. 15; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 615; *Kavânin mecmuası*, *Kanunnâme*, Konya, İzzet Koyun Oğlu müzesi, s. 11) bu sırada Söğüd, Eski-Hisar, Kızıl-Söğüd, Sarucalar, Ak-Viran, Ağarlı, Mahmudca, Çavuşlar, Kızılcâ-Bağ, Sâlâr, Mezraa-i Burçak-alanı nâhiyelerini ihtivâ ediyordu. Arşiv vesikalarında bu nâhiyelerden Mahmudca'da Bozdoğan ve Turgud-oğullarının ikamet ettiklerine dair kayıtlar vardır (bk. Ermenak, Gülnar, Mut, Silifke nâhiyelerinin tahrir defteri, mâliye, nr. 31; Karaman-oğulları vakıfları, tapu, nr. 1, s. 61 v. d.; tapu, nr. 182, krş. Ş. Tekindağ, *Tarih dergisi*, sayı 17-18, s. 63, not 92). Elleri babadan kalma bir iki tapu senedi (berat, hüccet, nişân, misâl) olup, Karaman-oğulları zamanında bâzı timarlara sâhip oldukları arâzi ve nüfusun tahriri ile anlaşılan âileler, sonradan Konya vâlilerine te'vîd ettirmek veya yeni berat ve nişânlar almak sûretiyle, bu imtiyazlarını Osmanlılar zamanında da muhafaza etmişlerdir.

1571'de Kıbrıs'a tâbî İç-il'in önce 8, sonra da 11 kalesinden biri olan Silifke (bk. Aynî Ali, s. 21,50; *Cihannümâ*, s. 611) bu sırada mamûr bir kasaba olup, Kıbrıs'a türk halkı gönderildiği zaman buranın timarlı askerinden istifade edilmiştir (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 10, sene 978, s. 447). 1671/1672'de, bu mintakayı ziyâreti sırasında, eski eserler hakkında da bilgi veren Evliyâ Çelebî'ye göre, İç-il beyinin ikamet ettiği Silifke'de çarşı içinde alçak minâreli bir câmi, Ramazan Ağa, Urum mahallesi ve Bozkır mescitleri ile

bir hamam, 2 han, 50 kadar dükkân, köprü başında mahkeme ve civârında da paşa sarayı bulunmakta olup, bir dizdar ile 60 neferin nezâretine tevdi edilen kalesi ise, eski ehemmiyetini kaybetmiş idi (bk. *Seyahatnâme*, IX, 319 v.d.).

1831'den itibaren İç-il Adana eyâletine dâhil olmuştur (bk. F. Akbal, *1831 tarihinde Osmanlı imparatorluğunda idârî taksimat ve nüfus*, *Belleten*, sayı 60, s. 623; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, II, 4, 63; A. Solakian, *L'Asie Mineure*, İstanbul, 1923, s. 32). 1890'da Adana vilâyetine tâbî İç-il sancağının kazalarından biri olarak Yağda, Ayas, Bulacalı nâhiyeleri ile 36 köyü ihtivâ eden Silifke bir mutasarrıf, bir askerî kumandan ile bir müftinin idâresinde 2.500 nüfuslu bir kasaba idi (bk. V. Cuinet, II, 4, 63 v.d.). Cumhuriyet devrinde önce ayrı bir vilâyete merkez olan Silifke, daha sonra Mersin vilâyetine kaza merkezi olarak bağlanmış ve bu vilâyete İçel adı verilmiştir.

İktisâdî durumu. İlk çağlardan itibaren Ağa limanı (yk. bk.) vâsıtası ile Akdeniz memleketleri, ezcümle Kıbrıs ile ticârî münâsebetlerde bulunan Silifke'nin büyük bir inkişâfa mazhar olduğu bilinmektedir. Orta çağlarda Ceneviz ve Frank tüccarlarının Gorigos (Kız kalesi) yolu ile münâsebette bulundukları Silifke'nin (bk. Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, I, 173 v.d.) inşâat malzemesi olarak kullanılan keresteleri Dimyat'a (bk. *Arch. de l'Or. Latin*, I, 455, 532; W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant au Moyen-Âge*, Leipzig, 1936, II, 83), pamuğu ise, Lajazzo (= Ayas) pazarına sevk ediliyordu (bk. G. Barbaro, *ayn. esr.*, s. 26, 27; Pegolotti, *Pratica della Mercatura*; Pagnini, *Della Decima...*, Lisbona ve Lucca, III, 44, krş. W. Heyd, II, 612).

Öte yandan Evliya Çelebî (IX, 320) Silifke'nin limon, turunc ve incirlerinden bahseder. Nihâyet XIX. asrın sonunda bir gümrük binâsının da bulunduğu Taş-ucu limanı vâsıtası ile, buğday, yün, susam, kuru üzüm, sığır, meşe palamutu, kereste ihrac eden Silifke'nin bu mahsullerinden buğday Ege adalarına, Suriye ve Adrya sâhilleri ile Marsilya'ya, meşe palamudu Suriye, İzmir, İstanbul, Odesa, İtalya ve Avusturya'ya, kereste ise, Suriye ve Mısır'a, muhtelif bandıralar altındaki gemiler ile, sevk ediliyordu. Nitekim 1890 tarihli bir istatistiğe göre, Taş-ucu'na 72 ingiliz, 1 Avusturya-Macaristan, 2 ispanyol, 2 fransız, 34 yunanlı, 27 osmanlı bandıralı olmak üzere, 138 vapur, ayrıca 245 yelkenli gelmiş idi (bk. V. Cuinet, II, 72). Son senelerde Göksu ağzındaki ovada sulama kanalları açılıp, pirinç ziraati büyük ölçüde geliştirilmiştir.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1818), s. 21 v.d.; V. Langlois, *Les ruines de Séleucie dans la Cilicie-Trachée* (*Revue Archéologique*, 1858, XXX, 748—754); P. Trémaux, *Exploration archéologique en Asie Mineure*, (Paris, 1863; J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, III (Manchester, 1931); M. Oswald, *Asia Minor* (London, 1957), nr. 120—122; Silifke—Mersin yolunda bulunan bir kümbet (= Paşa Türbesi) hakkında bk. *Türkiye Turing ve oto. kur. Bel.*, nr. 77/78, 1948, O. Aslanapa, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950, s. 194, şekil 254.

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAG.)

SİLİVAN. [Bk. MEYYAFARİKİN.]

SILVAN. [Bk. MEYYAFARİKİN.]

SILVES. [Bk. SİLİB.]

SİMÂK. AL-SİMÂK, „yukarı kaldıran, yükselten“ (Kāmūs, mad. s-m k), Başak burcundaki en parlak yıldızın (1.2 büyüklükte) adı. Başak burcu (al-Azra', bk. mad. AZRÂ) en eski zamanlardan beri sol elinde bir başak (sumbula) tutan bir kadın şekli ile gösterilmiştir. Bu burca çok defa Sumbula („başak“) de denilir. Bu sol elin tam yanında al-Simâk (grek. σράχως, latin. Spica) bulunur. Arapça al-Simâk kelimesi garpta Azimech veya Eltsamach olmuştur. Gemi yıldız kümesindeki Büyük ayının bir yıldızına, Arcturus'a, karşısında bulunduğu için, bağlı olduğu zannedildiğinden, kendisine al-Simâk al-a'zal (silâhsız Simâk = Spica) ve karşısındakine al-Simâk al-râmiḥ (mızraklı Simâk = Arcturus [büyüklük 1.2]) denilmiştir. Arcturus'a verilen arapça adın sıfatından, al-râmiḥ'ten, garbın Aramech kelimesi vücûda gelmiştir. Aynı zamanda, birinci büyüklükteki bu iki yıldız göstermeğe yarayan isim olarak, al-Simâkân ve al-Anharân (gün gibi parlak olanlar veya yağmur taşıyanlar) şekillerine de rastlanır. al-Simâk ayın on dördüncü menzildir.

Sünbüle burcu eski Bâbil yazısında A B. SIM (= şîrû = sapta duran buğday) ile gösteriliyordu. Yalnız başına Spica'da böyle adlandırılıyordu. Bâbilliler Sünbülenin ε, v, β yıldızlarını „Aslan“ burcunda gösteriyorlardı. Sünbüle burcu, Şubultu („buğday başağı“) ile birlikte, ilâhe Şala (fırtına ilâhı Adad'ın zevcesi)'ya âit idi

Bibliyografya: F. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntnis der Sternnamen* (Leipzig, 1796), s. 86 v.d.; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 51 v.d., 168

v.d.; F. X. Kugler, *Sternkunde und Sternendienst in Babel* [zeyl] (Münster, 1913), s. 9, 25, 32, 63, 158 v.d.; 'Abd al-Rahmân al-Şufî, *Description des étoiles fixes...* (trc. H. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874, s. 158. (C. SCHÖY.)

SİMÂK. [Bk. SİMÂK.]

SİMÂK AL-A'ZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMÂK-OL-A'ZAL. [Bk. SİMÂK.]

SİMANCAS. [Bk. SİMANKAS.]

SİMANKAS. SİMANCAS, İspanya'nın şimalinde küçük bir şehir olup, bugün içinde İspanya kralığının arşivi muhafaza edilen kasrı ile meşhurdur ve Valladolid'in 11 km. cenûb-i şarkisinde bulunmaktadır. Adı, arap imlâsı ile Şant Mankas şeklinde. İbn Haldûn'un *Kitâb al-ibar*'inde geçmektedir. 327 (939) yılında Emevî halifesi 'Abd al-Rahmân III. 'ın ordusu Simancas civârında, hristiyan kiral Ramiro II. tarafından ağır bir bozguna uğratılmıştır. Fakat bu meydan muharebesi, kısa bir müddet sonra, Salamanka [b. bk.] 'nın cenûbunda, Tormes nehri kıyılarında vuku bulan daha kanlı bir karşılaşmanın „Hen dek muhârebesi“ (*Vak'at al-Handaq*) veya Alhandega meydan muharebesinin mukaddemesi idi.

Bibliyografya: *Ahbar macmû'a* (nşr. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, s. 155 v.d.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-zahab* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, 363, III, 72; İbn al-Aşîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), VIII, 268 = *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, kısmi trc. E. Fagnan, s. 324; İbn Haldûn, *Kitâb al-ibar* (Kahire tab.), IV, 129; al-Maḳkârî, *Nafḥ al-ḥib* (*Analektes...*), I, 228; R. Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 62; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne*, 3. baskı, I, 156—170.

(E. LÉVI—PROVENÇAL.)

SİMAV. Garbî Anadolu'da, Kütahya vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba (7.877 nüfus) olup, kara-yolu ile vilâyet merkezine 145 km., Uşak şehrine 86 km., Demirci üzerinden Sâlihli istasyonuna 160 km. mesâfede bulunur. Kasaba kendi ismini taşıyan ve 1.800 m. irtifâa yükselen bir dağın (kadîm Temnos) şimalindeki Simav ovasına bakan dik yamaçları önünde kurulmuş olup, orta kısmı deniz seviyesinden 830 m. irtifâda bulunur. Dağdan inen iki sel yatağının ayırdığı tepe, evler ile kaplı olup, daha gerideki bir tepe üzerinde de bir orta çağ hisarının hemen-hemen ortadan kalkmış durumda bulunan izleri vardır. Çarşı kısmı ise, daha aşağıda yer alır. Kasabanın gerisindeki tepelerden yeşillikler içindeki Simav ovası ve ovayı şimalden tahdit eden yamaçlar

pek güzel görünür. 18 km. uzunluk ve en fazla 8 km. genişlikte olan ovanın garp tarafını Simav gölü kaplar. Kasabanın 6 km. şimal-i garbisinde bulunan göl her ne kadar şark-garp istikametinde 8 km., şimal-cenûp istikametinde 2,5—5 km. eb'adında görünür ise de, büyük kısmı kamış ve sazlar ile kaplı olup, yükseklerden yeşil bir çayır gibi görünür ve halkın „Ak-su“ dediği serbest su alanı şarkta çapı 750 m. 'yi geçmeyen bir dâireyi andırır ve burada suyun derinliği 3—3,5 m. 'yi geçmez. Sazlık kesimlerde ise, kamışların biçildiği yerlerden altı düz kayıklar ile geçilir. Gölün tatlı suyunda balık avlanır ve bilhassa sazlardan büyük ölçüde hasır örülerek, başka yerlere gönderilir. Halkın „deniz“ dediği Simav gölü bilhassa cenûb-i şarkiden gelen dereler ile beslenir ve fazla suyu garp ucunda, Boğaz-Köprü yakınında gölden çıkarak, Simav çayını (eski Makestos) meydana getirir ki, bu çay, cenûbî Marmara havzasının büyük bir kısmının sularını toplayarak, Marmara denizine dökülen Susurlu ırmağının yukarı çıkırdır. Bâzi haritalarda Simav gölünün garpta Simav çayına değil, şimalde, Koca-Dere vâsıtası ile, Kirmastî çayına doğru akar gibi gösterilmiş olması, kabulü imkânsız bir hatâdan başka bir şey değildir.

Bugünkü Simav eski ve orta çağların belde-i olan Synaos (Σύναος) 'un yerini almıştır. Burası Phrygia-Paktiane içinde bir şehir olarak zikredilir (Batlamyus, V, 2, 17); hristiyanlığın yayılmasından sonra da burası bir piskoposluk merkezi olarak seçildi (Hierakles, 663 13). O zamanlar bu yöreye Abbaeitis deniliyordu. Roma devrine âit Synaus'ta basılmış müteaddit sikkeler bilinir. XIX. asrın ilk yarısında, Hamilton ve başkalarının müşâhedeleri sayesinde, Synaos'un Simav'a tekabül ettiği anlaşılmış bulunuyordu. O sırada bu yörede Synaos kadar ehemmiyetli başka bir belde daha mevcut idi ki, orta çağda da adı geçen bu belde Ankyra (Phrygia Ankyra'sı) olup, yeri gölün garbında, Boğaz-Köprü'nün bir az cenûbunda bulunan Kilise Köyü (şimdi Hisar Köyü) olarak tesbit edilmiştir. Buraya bâzan „Eski Simav“ denilmekte ise de, gerçekte Ankyra ve Synaos'tan hangisinin daha eski olduğu kat'î olarak söylenemez; bunlardan biri zaman ile ortadan kalkmış, öteki zamanımıza kadar, bir kasaba hâlinde, pâyidar olmuştur.

Malazgirt muharebesini müteakip Anadolu'nun büyük kısmına hâkim olan Selçuklu imparatoru parçalandıktan sonra, XIV. asrın başlarında Simav havâlisi Germiyan-oğullarına âit bulunuyordu. 783—1381 tarihinde, Murad I devrinde, şehzâde Bayezid'in Germiyanlı Süleyman Şah'ın kızı Sultan (veya Devlet) Hâ-

tun ile evlendirilmesi vesilesi ile, Simav 'ın, gelin cihâzı olarak, Eğrigöz, Kütahya ve Tavşanlı ile berâber, Osmanlı hâkimiyetine geçtiği kaydedilmektedir (Neşri, *Cihan-nümâ*, Viyana nüshası, var. 63 ve 65; Bayezid kütüp. nüshası, var. 59 ve 60; Aşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1333, s. 57). Ankara muharebesinden sonra tekrar Germiyan-oğullarına geçen ve bir aralık Karamanlıların istilâsına uğrayan Simav 'ın Çelebî Mehmed tarafından geri alınıp, dayısı Germiyanlı Yakub Bey'e verildiği (1414), daha sonra Yakub Bey'in ölümünde topraklarının Murad II. 'a geçtiği (1428) zikredilmektedir. Bundan sonra Simav 'ın umûmiyetle Anadolu eyâletinin Germiyan (Kütahya) sancağına bağlı bir kaza merkezi olduğu görülür. 1082 (1671/1672) senesinde hacc seyahatine çıkan Evliya Çelebî Simav'dan geçmiş olup, şehrin gerisinde, cenûp tarafındaki tepe üzerinde, dâirevî bir kale bulunduğunu, fakat harap durumda olan bu kalenin içinde ev bulunmadığını, şehrin 4 mahallesi olduğunu (Yukarı, Orta, Aşağı ve Yeni mahalleler), bahçeler arasındaki 1.200 evin „hasır sazı“ veya tahta ile örtüldüğünü, süslü bir tuğla minâresi olan Ulu-Câmi 'in Germiyan-oğlu vezîri Abık Bey tarafından yaptırıldığını (kapısı üzerindeki tâmir tarihi 996 h.), ayrıca Dabag-hâne civârındaki Eski-Câmi ile çarşı içinde henüz inşâ edilmiş bulunan Yeni-Câmi (inşâ tarihi 1081 h.) ve Pîr Ahmed Ağa câmiini zikreder, göl kenarındaki kale harâbelerinin yerinden de bahseder. Bu asırlarda ovanın münbit toprakları üzerinde çeşitli mahsul ve meyve yetiştiriliyor, koyun ve sığır besleniyor elde edilen deriler kasabadaki dabag-hânelerde işleniyor, yünden de halı imâl ediliyordu. Simav'da Şayḥ 'Abd Allâh İlâhî (ölm. 896=1490/1491; Aşık Paşa-zâde, s. 224, not 7) ve Kara Şayḥ Şams al-Dîn (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 377) gibi tanınmış din adamları yetişmiştir. Buna karşılık, yakın zamana kadar ve son defa F. Babinger (*Scheich Bedr ed-din, der Sohn des Richters von Simav, Der Islam*, 1921, XI) tarafından iddia edildiğinin aksine olarak, Şayḥ Badr al-Dîn'in Simav ile ilgisi olmadığı anlaşılmış bulunuyor, bk. Mehmed, Şerefeddin [Yaltkaya], *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1925), s. 5 v.d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası* (İstanbul, 1952), tür. yer.

XIX. asırdan itibaren Simav ve havâlisini gezmiş bulunan seyyahlar arasında W. J. Hamilton, Ch. Texier, A. D. Mordtmann, K. Buresch, Th. Wiegand, A. Philippson zikredilebilir. Bunların eserlerinde, köy ve şehir binalarının inşâatında kullanılmış kitâbeli taşların varlığına

rağmen, ehemmiyetli eski eserler bulunmadığı kaydedilir. A. D. Mordtmann (XIX. asır ortası) Simav'da 8 câmi bulunduğunu ve vaktiyle buraya Deli Ahmed isimli bir derebeyin hâkim olduğunu söyler ki, bu sonuncunun torunları o sırada hâlâ Simav'da yaşamakta idi. XIX. asrın sonlarında kasabanın nüfusu 5—6.000 olarak gösterilir (Cuinet: hepsi müslüman olmak üzere, 5.485 nüfus; *Kāmūs al-a'lām*: 6.000 nüfus). Her iki kaynağın müşterek bilgisine göre, Simav'da 9 (minâreli) câmi, 3 mescid, 4 medrese, 5 han, 20 dabag-hâne var idi. Bir az daha yakın bir tarihte (1324=1906), kasabanın 4 mahallesinde, 1.253 evde yaşayan nüfus 5.600 olarak gösterilmekte idi (*Sâl-nâme*). Umûmî ve resmî binalar dışında yapıların çoğunun ahşap olması yüzünden, Simav'da yangınların tahribatı büyük olmuştur: bunlardan birisi şehrin bâzı mahallelerini 1911'de süpürmüş idi. O yıllarda kasabanın dışarı ile ittibâtı Mudanya iskelesine veya Salihli istasyonuna doğru ancak patikalara vâsıtası ile sağlanıyordu. Hasır, halı, deri imâli ve boyacılık (halı ipliklerini boyamak için) ehemmiyetli idi.

Birinci cihan harbi yıllarında Simav daha da sönükleşti, Millî mücadele sırasında kasaba 17 temmûz 1921'de yunanlılar tarafından işgal edildi ve 1 eylül 1922'de geri alındı. Cumhuriyet devrinde yapılan ve her türlü münâkale vâsıtalarının her mevsimde geçmesine elverişli bulunan yollar Simav'ı asırlardan beri içinde bulunduğu tecerrüt hâlinde kurtarmıştır.

Kasabanın nüfusu, 1927'de yapılan ilk sayımda, 3.131 olarak tesbit edilmiş iken, bu sayı tedricen artarak, 1960'ta 6.528'e ve 1965'te 7.877'ye varmıştır. Simav ve Dağardı nahiye-leri içinde, 101 köy ihtivâ eden Simav kazasının 1.679 km² arâzisi üzerinde yaşayan nüfusun sayısı, 1965'te 66.245'e yükselmiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie...*, 2. seri, 1932, IV, 1326—1327 (Ruge tarafından yazılmış *Synaos* maddesi); 1894, I, 222 (Tomaschek tarafından yazılmış *Ankyra* maddesi); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 44—50; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), II, 124; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 407 v. d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien, 1850—1859* (Hannover, 1925), s. 38 v. d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 222 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Kāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), IV, 2625; *Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmesi*, 34. sene 1324 (= 1906), s. 433—436; K. Buresch, *Aus*

Lydien (Leipzig, 1898), s. 142; Th. Wiegand (*Athenische Mitteilungen XXIX*, Atina, 1904), s. 324; A. Philippson, *Reisen und Forschungen in westlichen Kleinasien*, III (Pet.-Mitt., Gotha, 1913, s. 22 v. d.); *Beledigeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 334—340; E. Lahn, *Türkiye gölleri...*, s. 25 v. d.

(BESİM DARKOT.)

SİMAVNA KADISI OĞLU. [Bk. BEDRED-DİN SİMAVÎ.]

SİMİYÂ. **SİMİYÂ**, *kibriyâ* ile aynı şekilde olup, *sîmâ*, *simâ* (*Kur'an*, XLVIII, 29 v.b.; Bayzâvî, nşr. Fleischer, I, 326, 14, 15) ile berâber, „işâret, alâmet, damga“ (Lane, s. 1476; *Şahâh*, bk. bu kelime, Bulak, 1282, II, 200; *Hamâsa*, nşr. Freytag, s. 696; *Lisân*, XV, 205) mânasında, eski arapça bir kelimedir. Fakat bu kelime, sihrin bâzı cinslerine delâlet eden her kelime gibi, tamâmiyle başka bir iştikaka sâhip olmuştur; bu mânada, kelime süryânî *ܣܡܝܐ*, kelimesi vâsıtası ile, *ܣܡܝܐ*'dan iştikak eder ve „alfabenin işâretleri, harfler“ mânasına gelir (bk. Dozy, *Suppl.*, I, 708b ve burada gösterilen kaynaklar; Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, II, stn. 2614). Süryânî-arapça lûgat kitaplarında, muntazam bir şekilde, arapça *alâma* („alâmet“) ile tercüme edilmiştir; *sîmiyâ*, görünüşe göre, bir ıstılah mânası kazanmıştır. Payne Smith, pek muhtemel olarak, Bruns'u tâki-ben, hâkim ıstılah mânası olarak, „el fah“ karşılığını verir; Boethor, *Dictionnaire français-arabe* (I, 154b) 'de, *chiromancie* („el fah“) kelimesinde, bunun üç arapça karşılığından biri olarak *sîmiyâ*'yı verir. Barhebraeus (ölm. 685=1286) süryânî ve arapça şekillerini aynı zamanda kullanır (*Chron. Syr.*, nşr. Paris, s. 14, 1; *Muhtasar*, nşr. Pococke, s. 33); bu kayıtlara göre, bilim (‘ilm) Mûsâ zamanında *ܣܡܝܐ* adlı bir kimse tarafından „icâd“ edilmiştir; Bruns ile Kirsch bunu „Eunomius“ adı ile ifâde etmişlerdir, fakat bu tamâmiyle meçhul görünmektedir. *Muhtâr al-muhtâr* (II, 1032b) bir *ܣܡܝܐ*, „Allahın adı“ iştikakını telkin etmektedir ve Allahın adları, muhakkak ki, *sîmiyâ*'da mühim bir rol oynar (Doutté, *Magie et Religion*, s. 344'te, aynı tarzda s. 102'de, kelimenin şekil bakımından *kîmiyâ* şeklinin te'sirinde kaldığını telkin eder; fakat aş. bk.)

Bu tâbir, şüpheli „el fah“ mânası hâricinde, tamâmiyle ayrı iki sihir dalı için kullanılmıştır ve kullanılmaktadır; Barhebraeus, eğer bu iki daldan birini kastetmiş ise, onun hangisini kastettiği anlaşılmamaktadır:

1) Bu kelime bugün geniş mikyasta şüphesiz hipnotizmanın aynı olan ekseriyâ „abiî“ sihir

denilen şey mânasında kullanılmaktadır. İbn Haldûn (*al-Muqaddima*, nşr. Quatremère, III, 126) izâhında bunu sihrin (*sihr*) üçüncü sınıfı olarak verir ve feylesofların (*al-falâsifa*) *şâ'vâza* ve *şâ'baza* dediklerini söyler; bu kelime için bk. Lane, s. 1559a, burada, hipnotizmanın henüz bilinmediği bir devirde, hipnotizma fikrini anlatmak için yaptığı cehtleri fark etmek alâka vericidir. İbn Haldûn çok açık olarak, bunu sihirbazın *nafs*'lerinin üzerinde sihr yaptığı şahsın muhayyalesine ettiği te'sir ve nüfûz olarak göstermektedir; buna göre, bu *nafs*'ler bâzı fikir ve şekilleri o şahsın muhayyalesine nakleder ve bunlar da sonra şahsın duygularına geçer ve onun için dış hiç bir se'niyete sâhip olmayan hayaller hâlinde âfâkîleşir. Lane, *Arabian Nights*, bahis I, not 15, II; ayn. mll., *Modern Egyptians*, bahis XII; İbn Battûta (Paris tab.), III, 452 v.d.; IV, 277 v.d.; Nöldeke, *Doctor und Garkoch* (s. 5 ve sık-sık) 'da çok iyi tasvir edilmiş hâller bulunacaktır. Krş. bir de Doutté, s. 102 ve 345 v.d.; buna *nirane* adını da verir; *Muhtâr*, II, 1032b; Chauvin, *Bibl. ar.*, VII. kısım, s. 102 ve burada bulunan kaynaklar.

2) İkinci mâna İbn Haldûn tarafından husûsî bir bölümde (nşr. Quatremère, III, 137 v.dd.; trc. de Slane, III, 188 v.dd.; Bulak, 1274, s. 242 v.d.; Bulak, küçük boydaki tabı, s. 420 v. dd.; bu bölüm Beyrut basmalarında mevcut değildir) uzun-uzadıya incelenmiştir. İbn Haldûn (ölm. 808=1405) devrinde, bir fark gözetmek için, buna *sîmiyâ* denilmekte idi; bu asrın başında, Mısır'da, bu mevzûda basılmış olan ve çok mürâaat edilen bir çok risâleler vardır. Bu risâlelerin bâzıları için bk. mad. *SIHR*, sihir ile ilgili kitaplar cetvelinde nr. 1, 3, 4, fakat şeriatçe kabûl edilen her türlü sihre dâir bütün kitaplar bunun te'sirindedir ve *zâ'irca* [b. bk.] bunun husûsiyetle karışık bir şeklidir. İbn Haldûn buna harflerin (*hurûf*) gizli kuvvetleri ilmi demeyi tercih eder, çünkü *sîmiyâ* menşei'nde bütün tılsım ilmi için kullanılan daha geniş bir tâbir idi ve bu mahdut kullanılışının menşei'ni bu harfler ve bir de bunların teşkil edebilecekleri isim ve sayılar vâsıtası ile madde âlemi üzerinde kudret icrâ edebileceklerini (*taşarrafa*) tâlim eden mürit sâfiller mektebinden almakta idi. Böylece *sîmiyâ* dindar müslümanların inceleyip, tatbik edebilecekleri bir şey gibi telakkî ediliyordu. Fakat bunu kabûl eden sâfiller nazariyecî ve vahdet-i vücûdeu mektebe mensup idiler ve unsurlar âlemini iktidarları altına alıp, onun nizâmını bozabileceklerini (*havârih al-âda*) iddia ediyorlardı; onlar bir de her varlığın, muayyen bir silsileye tâbi olarak, bir birlik-

ten geldiğini (yeni-eflâtuncu zincir, sudûr nazariyesi) tasdik ederler; bu gâye ile bir ıstılah ve tâbirler manzûmesi kurdular ve bu manzûmeye istinâden, risâleler yazdılar. Onların görüşlerinde ilâhî adların mükemmelliği (*kamâl*) kûrre ve yıldızların *nafs*'lerinin yaptığı yardımdan ileri gelmektedir ve harflerin gizli mâhiyet ve kuvvetleri bu harfler ile kurulan adlar içinde dolasmaktadır. Bunlar bu âlemde (*al-akvân*) meydana gelen geçici değişmelerde de aynı şekilde dolasmaktadır ve bu *akvân* ilk yaratmadan (*al-ibdâ'*) bu yaratmanın muhtelif safhalarına geçer ve sırlarını açıkça meydana çıkarır. Öyle görünüyor ki, bunun mânası şudur: Harfler yaratmanın ilk ve iptidâî sırlarını ve *akvân*'da dolasmakta olan gizli kuvvetleri ihtivâ etmektedir ve ilâhî adlar ile kelimeler [bk. mad. KALİMÂT] harflere uygun olarak hâsıl olmuştur; bunun neticesi olarak, unsurlar âlemi ile bunların içinde bulunan *akvân* rabbânî nefisler (*nufûs rabbâniya*) tarafından kullanıldığı zaman bu adlar ve kelimeler ile idâre edilebilirler. al-Bûnî [b. bk.], İbn al-'Arabî [b. bk.] ve talebelerinin telakkileri böyledir. Harflerin içinde bulunan bu gizli kuvvetin mâhiyet ve menşei' bâzı münâkaşalara sebep olmuştur. Bâzıları bunu unsurların mâhiyetine veya kuruluşuna (*mizâc*) isnat ederler ve, dört unsura bakarak, harfleri dört sınıfa ayırırlar. Başkaları bunu harflerin sayılar olarak (*abcad*) değerleri üzerine istinat eden sayı yakınlığına (*nisba 'ada-diya*) dayarlar. İbn Haldûn maddî âlem üzerinde böyle bir kudretin muhakkak olarak mevcut olduğunu, fakat bunun velîlerin [bk. mad. VALÎ] kerâmetlerinde [bk. mad. KARÂMÂT] ancak ilâhî bir lutf olarak bulunduğunu kabûl eder; bu ilâhî lutf ve bu iç görüşe mazhar olmamış olan kimseler bu adlar ve kelimeler vâsıtası ile bu kudreti kullanmak isteyince, tılsımlar ile mucizeler yapan kimselerin derecesine düşerler; şu kadar var ki, onlar bu sihirbazların tecrübe ve ilmi usûllerine sâhip değildirler. Bunlar beşerî *nafs*'ler ve himmet (*himma*)—İbn Haldûn için şerîata uysun veya uymasın, bu nevi bütün te'sirlerin temelini teşkil eder—vâsıtası ile bâzı te'sirler hâsıl edebilirler, fakat elde edilen bu te'sirler meslekten sihirbazlarınkî yanında çok ehemmiyetsizdir. Bunun neticesinde, İbn Haldûn al-Bûnî ile başkalarının dine istinat eden ve şerîata uygun bir sihir te'sis etmek için yaptıkları teşebbüsü tasvip etmez; fakat al-Bûnî'nin kendi sistemini islâmîyete zor ile kabûl ettirmesi bahis mevzuu değildir. İslâmî edebiyatta sihrin bu şeklinin bir çok örnekleri bulunmaktadır; bir çok bilgilere, msl. „Kırk ve-

zirler“ (trc. Petis de la Croix, *Histoire de la Sultane de Perse et des Visirs*)’de tesâdüf olunur; bilhassa daha fazla bilgi için bk. Amsterdam, 1707 tabı, s. 186 v.dd. Harflerde kâinat ile münâsebetler ve kâinat hakkında bir ilim gören bu rûh hâli husûsunda aynı zamanda muntazam bir tahlil ve anlatma olan en iyi tasvir için bk. Louis Massignon, *Al-Hallaj*, s. 588 v.dd., krş. bir de Doulté, s. 172 v.dd. Bunun harfler ilminin eşyanın cevherlerinin ilmi olduğunu, Allahın harfler ile dünyayı yaratıp, onu idâre ettiğini ve insanların, bu harflere uygun bir bilgi ile, maddî unsurlar üzerinde iktidarlarını icrâ edebileceklerini tâlim eden ilâhî adlara bağlı alfabe ve mucizeler ile ilgili yahudi cefrinin (kabbala) ikiz bir safhası olduğu bedihidir (krş. C. D. Ginsburg, *The Kabbalah*, s. 127 v.dd.; H. Loewe, mad. KABBALA, Hastings, *Encyclopaedia of Rel. and Ethics*, VII, 622—628).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (D. B. MACDONALD.)

SİMIYÂ. [Bk. SİMIYÂ.]

SİMNAN. SEMNÂN, SİMNÂN, İran’da, Hemedan’dan Horasan’a giden ana yol üzerinde bir şehir olup, Alburz dağının eteğinde ve büyük Kavir çölünün kenarında, Tahran ile Dâmgân arasında bulunan eski Kûmis (Comisene, krş. Marquart, *Ērānšahr*, s. 71) eyâletinde kâindir. Simnân şehrinin kuruluşu Tahmûrâş’a izâfe edilir (al-Kâzvinî) ve her ne kadar islâmiyetten önceki tarih ile ilgili kaynaklarda zikredilmemiş ise de, kadim bir şehir olması muhtemeldir. Simnân, Horasan’a giden yol üzerinden ordu’arın devamlı geçişi münâsebeti ile, Arap ve İran tarihçileri tarafından sık-sık zikredilmiştir. Haccâc zamanında Rey *ispahbâd*’i hâricilerden Katarî’yi burada mağlûp etti (İbn İsfandiyâr, *History of Tabaristan*, trc. Browne, s. 104; krş. bir de mad. KATARÎ B. AL-FUCÂ’A).

Simnân IV. (X.) asrın başında Ziyâîler ülkesine bağlı idi; lâkin 331 (943)’de onların elinden çıktı (İbn al-Ağır, VIII, 140). Büveyhler zamanında Kûmis şehirleri Daylam’e bağlı sayılmıştır. 427 (1036)’de Simnân Oğuzların taarruzuna mâruz kaldı (İbn al-Ağır, IX, 268). Fakat Nâşir-i Husrav, temmûz 1046 da, buradan geçtiği sırada, şehir mâmur bir hâlde idi (*Safar-nâma*, nşr. Schefer, Paris, 1881, s. 3 v.d.). Simnân, 618 (1221)’de, Subutay idâresindeki Moğullar tarafından tahrip edildi (Cuvaynî, *Cihānguşâ*, G M S, XIV, I, 115) ve Yâkût (III, 141) onun büyük bir kısmını harap olarak bulmuş idi. IX. (XV.) asırda Simnân Taberistan’ın küçük bir hânedânı olan Celâvîlerin eline geçti (Melgunof, *Das süd-*

liche Ufer des Kaspischen Meeres, Leipzig, 1868, s. 52). Şimdiki idâri taksimatta Kûmis eyâleti artık mevcut değildir.

Simnân’dan Rey’e ve Dâmgân’a olan mesâfe al-Makdisî tarafından 3 günlük olarak gösterilmiş ise de, şehir Rey’e daha yakındır. Simnân’ın ve civârının suyunu Alburz’dan aşağı inen küçük çaylar te’mîn etmektedir. Ova muhiti geniş ve iyi bir şekilde sulandırılmıştır. Başlıca mahsülü tütündür. Ova Dâmgân’inkinden bir sıra tepeler ile ayrılmıştır. Şehir, iyi pamuklu kumaş’arı ile, Yâkût zamanından beri meşhurdur. Toprak bir sür ile çevrilmiştir, bir kaç müstahkem mevki harâbesi vardır. Kezâ XII. asra âit bir hamam ile pazarın ortasında câmiî harap olmuş olan güzel bir minâre vardır. Her ne kadar, Fraser’e göre. XV. asırdan daha önceye âit olamaz ise de (Sarre-Herzfeld, *Islam*, XI, 170), bu câmiin Makdisî tarafından zikredilen câmi olması mümkündür. Şimdi şehirde Fatîh ‘Alî Şâh tarafından inşâ edilmiş zarif bir câmi vardır. Curzon 1890’da şehrin nüfusunu 16.000 kişi kadar göstermektedir.

Vaktile Nâşir-i Husrav’ın de dikkatini çekmiş olan Simnân lehcesi İran’da bilhassa anlaşılmamakla meşhurdur. Geiger (*Grundriss der Iran. Phil.*, I, 421) onu Hazar şiveleri zümresine bağlamaktadır. Simnânî’yi son olarak tetkik eden Christensen bu lehceyi umûmî tasnif cetvelinde yeri henüz kat’î olarak tesbit edilemeyen şimâl-i garbinin merkez lehcesi saymaktadır.

Simnânî *nisba*’si ile bir çok hadis ve fıkıh âlimi vardır (al-Sam’ânî, *K. al-Ansâb*; Yâkût, *agn. esr.*; Brockelmann, *G A L*, I, 373).

Bibliyografya: B G A (al-İştahrî, İbn Havkal, al-Makdisî, İbn Hurdâzbih, İbn Rusta, al-Mas’ûdî, bk. *fihrist*); al-Kâzvinî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. ve trc. Le Strange), GMS, NS, I, s. 157; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1140), s. 339; Morier, *Second Journey to Persia* (London, 1818), s. 384; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1838), VIII, 459; Prellberg, *Persien, eine historische Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 24; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 221, 290; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphaite*, s. 20, 366; A. Houtum Schindler, *Beschreibung einiger wenig bekannter Routen in Chorasan* (*Zeitschr. der Ges. für Erdkunde*, XII, 215 v.d.); Simnân lehcesi hakkında bk. *Grundriss der Iranischen Philologie*, I, 347 v.d., 380; Bassett, *Grammatical note on the Simnânî Dialect* (J R A S, XVI, 120); Arthur Christensen, *Le dialecte de Samnân* (Copenhague, 1915, *Det Kgl. Danske Vid. Selsk.*

Skr., 7de Raekke, Hist. og. Fil. Afd., II, 4). (J. H. KRAMERS.)

SİMNÂN. [Bk. SİMNÂN.]

SİMURG. SİMURG (F.), esâtiri bir kuş. Kelime yeni farsçadaki *sî-*’ye tekabül eden pehlevî *sên* (Avesta dilinde *saēna* „yirtici büyük bir kuş“, ihtimal „kartal“) ile *murğ* („kuş“)’dan terekkep etmektedir. İran dilindeki kelime ile aynı asıldan olan sanskritçe kelime *cyena* („doğan“)’dır; ermenice *cin* („çaylak“) ve grekçe *κίτινος* ile bu kelime arasında bir akrabalık kurulup-kurulamayacağı şüphelidir. Avesta’da *sên* kelimesi bir defa *mērēga* („kuş“) kelimesi ile birlikte, bir defa da yalnız olarak bulunmaktadır (krş. Bartholomae, *Altiran. Wb.*, stn. 1548); pehlevide *sên-murğ* kadar, *sên* de bulunmaktadır. Avesta’da *saēna* hakkında pek az bilgi vardır. Yalnız bir defa İzed Vêrēgraña onunla kıyas edilmiş (*Yast*, XIV, 41) ve mezkûr eserîn 17. parçası ile çok aslı olmayan *Yast*, XII’da İzed Raşnu’nun duâsında Vourukaşa denizinin ortasında duran *saēna* ağacı bahis mevzuu edilmiştir. Bu ağaca *vîspōbiş* („bütün şifâ verici kuvvetlere sâhip“) deniliyordu ve o bütün nebatların tohumunu ihtivâ ediyordu. Avesta’nın metninden bu ağaç ile *saēna*’nın münâsebeti doğru olarak tespit edilememektedir. Pehlevî *Mē. ök-i Hrat*’ta farzedildiği gibi, kuşun meskeninin bu ağacın üzerinde bulunması muhtemeldir (krş. *Sacred Books of the East*, V, 89, not 1). Her hâlde XII. *Yast*’taki *saēna* efsânevi bir simâ olmalıdır. *Bundahishn*’in ifâdesine göre, iki çeşit (harfiyyen: sûretler, *avēnāk*) olan *sên* kuşların ilki idi, fakat kuşların reisi (*rat*) değil idi, zîrâ bu mevki *karsîft* (*Pahlavi Text Series*, III, 121) denilen kuşa âittir. İran destânî eserleri Sîmurg’a dâir Zerdüşti ilâhiyat ve kâinat tekevünü fikrinden fazla müteessir olmadığı için daha canlı bir tasavvur vermektedir. İran hamâsî an’anesinde iki sîmurg bulunmaktadır, yâni Zâl ile Rustam’i muhâfaza eden koruyucu kuş ve ikincisi İsfandiyâr tarafından öldürülen dev gibi kuş. Sîmurg, *Şâh-nâma*’ye göre, insanların sâkin oldukları yerlerden uzak olan Alburz dağının üzerinde yaşar; yuvasının direkleri abanoz ve sandal ağacındandır. Bu yuvanın malzemesine öd ağacı da dâhildir. Bu yuvaya bir defa *kāh* („köşk“) bile denilmiş idi; bu kuşun dehşetine (*haybat-i murğ*), yuvanın heybeti (*havî-i kunām*) uygun düşmektedir. Sîmurg yaklaştığı vakit hava kararır; kuş „yağmuru mercan olan“ bir bulut gibidir. Doğduktan sonra, babasının emri ile, terkedilen Sām’ın oğlu Zâl sîmurg tarafından bulundu; sîmurg onu kendi yuvasına götürüp, yetiştirdi.

Hâtiften bir ses kuşa Zâl’in zürriyetinin gelecekteki şanını haber verdi. Sîmurg’un, insanlar gibi, Allah vergisi bir dili var idi; bu sûretle genç Zâl’a konuşmağı öğretti. Sonra delikanlıyı babası Sām’a götürüp, verdi. Kuş Zâl’a Dastân i Zand adını vermiş idi. Sîmurg, ayrılacağı zaman, delikanlıya tüylerinden birini verdi. Bir sıkıntı ve tehlike zamanında, kuşun yardımına ihtiyac duyarsa, parlak varlığı görmek için (*bibînî ham andar zamân farr-i man*) tüyün bir kısmını) yakması yetecek idi. Daha sonra bu sihirli tüy vâsıtası ile çağırılan sîmurg, Zâl oğlu meşhûr Rustam’ın doğumu münâsebeti ile, annesini sarhoş edip, sonra böğrünü açmasını tavsiye etti; yaraya şifâ verecek süt ve misk ile karıştırılmış otu da gösterdi; bundan sonra kuşun bir tüyü ile yarayı oğmak icap ediyordu. İkinci ve son defa, sîmurg Rustam’ın İsfandiyâr ile savaşı münâsebeti ile çağırıldı; kuş Rustam’ın ve atı Rağş’ın vücutlarına saplanan okları çıkardı ve bu sefer, yine tüyleri vâsıtası ile, yaralarını tedâvi etti. Sonra kahramana İsfandiyâr’ı öldürenin bu ve öteki dünyada sefâlete duçar olacağını haber verdi. Buna rağmen, Rustam hasmını yenmek husûsunda ısrar etti. Bunun üzerine sîmurg bir gecede Rustam’i, İsfandiyâr’ı öldürebilecek oku yapmak için, bir dalına ihtiyac olan o öldürücü ağacın yettiği yere kadar götürdü (*Şâh-nâma*, nşr. Vullers-Landauer, s. 133 v.b.; 222 v. dd., 1703 v.b.). *Şâh-i murğân* (*agn. esr.*, s. 139, 191) ve *farmân ravâ* (s. 222, 1666; 1706, 3701) adı verilen ve feleğin sırrını (*râz-i sipîhr*, yâni İsfandiyâr’ı öldürenin mahkûm olacağını, s. 1705, 3691 v.b.) bilen bu iyi sîmurg’un aksine olarak, yedi mâcerası esnâsında, İsfandiyâr tarafından öldürülen diğer sîmurg ise, zararlı bir canavardır. İkincisi bir dağ üzerinde yaşar ve uçan bir dağa veya siyah bir buluta benzer. Pençesi ile timsahları, parsıları, hattâ fili kaldırabilir. Her biri kendisi kadar büyük olan iki yavrusu vardır. Bunlar uçtukları vakit, çok büyük bir gölge meydana getirirler. İsfandiyâr onu, her tarafına keskin silâhlar konulmuş bir çeşit araba (*gardân*) kullanarak, hile ile, öldürdü. Bu öldürülen canavarın vücûdu bütün bir ovayı kaplıyordu (*Şâh-nâma*, nşr. Vullers-Landauer, s. 1597 v.b.). Bu kuşa *Şâh-nâma*’de bir defa, *farmân-ravâ* (s. 1598, 1763) da denilmiştir.

Her ne kadar müşterek bâzı husûsiyetleri var ise de, Avesta’daki *saēna* ile destânî sîmurg arasında, isim müstesnâ, büyük bir benzerlik yoktur. Her ikisi de insanlar ile meskûn olan yerlerden uzakta yaşamaktadır (Vourukaşa’nın Alburz ile münâseketi hakkında bk.

mad. KAF); esâtiri kuşun şifâ verici kuvveti ile saēna ve tıbbî nebatın münâsebeti birbirine yakın olabilir; bizzat simurğ'un da İsfandiyâr'ı öldürebilen zehirli dalın yettiği Çin denizinde bulunan uzak ve meş'um ağaç ile her hangi bir irtibatı vardır. Sihirli tüy Avesta'da bilinmekle beraber, onun saēna ile münâsebeti yoktur. Yaşt, XIV, 34... 'da düşmanlara karşı tılsımlı tüyün kudreti öğretilmektedir. Bu yırtıcı kuş vārē(n)gan'ın tüyünü vücûda sürtmekten ibârettir. Böyle bir tüyü muska gibi taşınması da zikredilmiştir. Aynı Yaşt (45 ve 46) 'ta, bir muhârebeyi kazanmak için, ölüm tehlikesi olduğu zaman yardım eden, hâle uygun bir efsun tâbiri söyleyerek, dört tüyü uçurmak tavsiye edilmiştir. Buradaki fark büyüktür, tüyler saēna'nın tüyleri değildir, yakılmaz ve birisini çağırma sihirli usulü de göz önünde tutulmamıştır. Avesta'daki kuş, her ne kadar kuşların reisi (rat) değil ise de, Ehremen'e âit olmayan iyi yaratılışa âittir. Şâh-i murğân denilen o destânî simurğ sâdece şâirâne bir tasavvurdan ibârettir. Zâl'in ve oğlunun hikâyelerinde görülen simurğ'a muhtemelen bir nevî iyi melek nazarı ile bakılabilir (krş. kezâ Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, s. 10, 59). İsfandiyâr'ın mâcerasındaki uğursuz simurğ, daha eski destânî rivâyete yapılmış basit bir ilâve değildir (zîrâ, çok haklı olarak, İsfandiyâr'ın bir sıra mâcerasının Rustam'ın yedi kahramanlığı'nın taklidi olduğu farzedilmiştir), bu kuşun iki çehreli olduğuna dâir *Bundahišn*'in tasviri şüphesiz muhtemel olabilir, zîrâ Zerdüşti akîdesinde de bu iki çeşit saēna (sēn) arasında bir fark olmalıdır. Bununla beraber pehlevî metin defil olarak kullanılmayacak kadar müphemdir.

Simurğ'un kahramanların koruyucusu olarak rolü (bunun Ahemenîler devleti geleneği ile müvâziliğinin mümkün olduğu hakkında bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 4) Avesta'da aksettirilmemiştir. Rustam ve âilesinin hâdiseler silsilesinin, aslı olarak, Zerdüşti geleneği ile ilgili olmadığı (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 9...) çok muhtemel olduğu için, simurğ'un başlıca husûsiyetinin de Zerdüşti olmayan bir menş'e bağlanması icap eder. O hâlde iki ayrı esâtiri tasavvurun birbirinden çıkarılmış olması ve sonra bir tek ad altında birleştirilmiş bulunması da muhtemeldir. Avesta'daki saēna'nın aslında âri esâtirin kuş bigimli o mahlûklarından birine tekabül etmesi de mümkündür. Bununla beraber kelimeleri, Zerdüşti hilkat nazariyesine itibak ederken, hemen-hemen bütün husûsiyetlerini kaybettiği farzedilebilir. İranî tasavvur ile kuşlar hakkındaki Hindû esâtirinin bazı husûsiyetleri arasında az benzerlik vardır: Saē

na çok uzaklarda, Vourukaşa denizindeki ağaç üstünde yaşar ve kuşların bir pâdişahı (pakširâf, Garuða olabilir mi?) da kezâ çok uzakta *Hiraṇmaya varša* (*Mahābhārata*, VI/VIII, 5 v. d.)'sında yaşar. *Mēnōk-i Hrat*'e göre, sēn, yuvasına doğru yükseldiği zaman, tıbbî ağacın bin dalını kırar ve rauhîna-ağacının bir dalını kırıp getiren Garuza'nın hikâyesi çok iyi bilinmektedir (*Mahābh.*, I/XXIX, 39 v. d.; krş. E. W. Hopkins, *Epic Mythology*, s. 21). Saēna'nın şifâ verici otlar ile bâzı ilgileri olduğu gibi Garuza'nın da ölümsüzlük veren bir şerbet olan *amṛta* ve *Rgveda*, IV, 26 ve 27'de zikredilen *cyena*'nın *Soma* ile münâsebeti olması vâkıası da nazar-ı itibare alınabilir. Fakat bu zayıf benzerlikler sırf tesâdüfî de olabilir; ne olursa-olsun, bunlar, bu noktada İran esâtiri ile Hindû esâtiri arasında bir mukayese yapmağa kâfi değildir. Sēn'in bir güneş kuşu olarak izâhı imkânı hakkında krş. A. J. Wensinck, *Tree and Bird as Cosmological Symbols in Western Asia*, 1921, s. 42.

Diğer taraftan destânî simurğ'un başlıca husûsiyeti Zâl'in terkedilmiş çocuğunu himâye etmesi ve ondan sonra da Zâl ve Rustam'ın koruyucu meleği olarak vazife görmesidir. Bundan dolayı o tarih veya esâtirin Cyrus, Romulus v. b. gibi bâzı kahramanların gençlik hikâyelerinde rastlanan koruyucu hayvanları sınıfına sokulabilir. Bununla beraber bu simurğ'un daha vahşî bir nev'in vasıflarına sâhip olduğu gerçektir.

Sa'âlibî, İran hükümdarları tarihinde, simurğ kelimesini *Ankâ* [b. bk.] ile ifâde etmektedir. Destânî olmayan İran edebiyatında simurğ'un meskeni efsânevi Kaf dağıdır (bu doğ aslında belki de Alburz dağıdır; bu mesele hakkında krş. mad. KAF-DAĞI, VI, 58 v. d.; Wensinck, *ayn. esr.*). Daha mâkul bir görüş Hamd Allâh Mustavfî (*Nuzhat*, nşr. Le Strange, I, 232; II, 225)'nin görüşüdür; Hamd Allâh Mustavfî simurğ'un yuvasının Râmnî (Sumatra?) adasının üzerinde bulunduğunu söylemektedir.

Tasavvufî edebiyatta simurğ ulûhiyetin tim-sâli olarak *'Atfâr*'ın *Manṭik al-tayr*'ı ile çok iyi bilinmektedir. İran edebiyatında bu kuşun adı bundan başka şâirane teşbihlerde de sık sık geçmektedir. Bir çokları arasında bir kaç misâl için bk. Mavlânâ, *Maṣnavî*, nşr. Nicholson, I, beyit 1441, 2755, 2962; Rückert, *Grammatik, Rhetorik und Poetik der Perser*, s. 20; Azraķi bir şiirinde simurğ'un muterâdifi olarak *'Ankâ* kelimesini kullanmıştır, bk. *'Avfi, Lubâb*, II, 89. (V. F. BÜCHNER.)

SİMURĞ. [Bk. SİMURĞ.]

SİMYA. [Bk. ESKİ KİMYA, SİMYA.]

SİN. SİN, arap alfabesinin on ikinci harfi olup, adedi kıymeti 60'dır. Paleografyası (eski yazılar ilmi) bakımından tafsilât için bk. mad. ARABİSTAN (yazı), I, 401 ve Levha I. SİN 1. habeşçede *sāt*, asureada *š*. ibrânice ve ârâmî dilde *š* harfleri karşılığıdır, hâlbuki *šin* habeşçede *sawt*, ibrânice *š* ve ârâmî dilde *š* mukabilidir.

2. İbrânice *š* ve ârâmîce *š* karşılığıdır.

Bibliyografya: W. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages* (Cambridge, 1890), s. 57 v. dd.; C. Brockelmann, *Grundriss der vergl. Grammatik der semitischen Sprachen* (Berlin, 1908), I, 128 v. dd.

SİN. [Bk. SİN.]

SİN-İ KALÂN. [Bk. SİN-İ KELÂN.]

SİN-İ KELÂN. SİN-İ KALÂN (aslında „büyük Çin“), moğullar devrinde, Çin liman şehri Kanton için kullanılan arapça-farsça tâbir (farsça *Çin*, bilindiği gibi, arapça *Şin* kelimesi ile karşılanır), bu isim bilhassa İbn Battûta (krş. V, 2, s. 708 v. d.)'nın seyahatnâmesinden bilinmekte (nşr. Defremery ve Sanguinetti, IV, 271 v. d.) ise de, ayrıca islâm müellifleri (Raşid al-Dîn, Vaşşâf) tarafından olduğu gibi, avrupalılarca da (Odoric de Pordenone, Marignolli, kezâ Carta Catalana) kullanılmıştır; bu kayıtlar için krş. H. Yule, *Cathay and the way thither*, (London, 1866), s. 105 ve Raşid al-Dîn, *Câmi' al-tavârih* nşr. Blochet (1911), s. 493. SİN-İ kalân için İbn Battûta SİN al-ŞİN tâbirini de kullanır; bu sonuncu isim Yule'e göre, İdrîsî (krş. V2, 936)'nin Şînîya al-ŞİN şeklinde yazdığı Çin imparatorluğunun şarkındaki büyük bir ticâret şehrinin adından iktibas edilmiştir (*Géographie d'Edrisi*, trc. A. Jaubert, Paris, 1836—1840, I, 193 v. d.). (W. BARTHOLD.)

SİNÂ. [Bk. TÜR SİNÂ.]

SİNÂ. [Bk. SİNÂ.]

SİNÂN. SİNÂN, MİMAR. Osmanlı imparatorluğunun en parlak devrinin büyük mimarıdır. Dünya ölçüsünde dâhi bir sanatkar olan Sinan 895 (1489/1490)'te Kayseri'nin Ağırnas köyünde doğmuştur (İbrahim Hak- kî Konyalı, *Koca Mimar Sinan*, İstanbul, 1948 adlı kitabında 971=1563 yılı rebiulâhır başlarında „ebniye-i sultaniye emini“ Sinan Ağa adına tescil edilen bir vakfiyeyi Mimar Sinan'a mâl edip, onu İbrahim Paşa'nın azadlı kölesi olarak kabûl ediyor. Hâlbuki bu tarihte sermimârân-ı hassa olan Sinan'ın aynı zamanda binâ emini olması düşünülemez). Şâir-nakkaş Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tazkirat al-abniya* adlı eserinde, Sinan'ın hayatını kısaca şöyle anlatıyor: Sinan b. 'Abd al-Mannân Yavuz Sultan

Selim Han zamanında devşirme olarak gelmiş, Kanunî Sultan Süleyman devrinde yeniçeri olup, Belgrad (1521) ve Rodos (1522) seferlerine katılıp, atlı sekban olmuş, 1526'da Mohaç muhârebisine girdikten sonra, acemi oğlanlar yaya-başlığına, sonra kapı yaya-başlığına yükselmiş ve zamanla zenberekçi-başlık rütbesi ile Alman seferine ve Bagdad seferine (1534) katılmıştır. Dönüşünde haseki olmuş ve sultanın Korfu, Pulya (1537) ve Kara-Bugdan (Moldavya) seferlerinde (1538) bulunduktan sonra, o tarihte „reis-i mimârân-ı dergâh-ı âlî“ rütbesini almıştır. Buna göre, Mimar Sinan'ın 1512 tarihinde devşirilip, 1521 Belgrad seferinden önce de yeniçeri olduğu anlaşılmaktadır. Yine Sâ'î Mustafa Çelebi'nin kaleme aldığı *Tazkirat al-bunyan*'da Mimar Sinan'ın Yavuz Sultan Selim zamanında İran'a ve Mısır'a gitmiş olduğu açıkça belirtilmektedir. Böylece Sinan, ordu içinde, yetişme çağında, bir taraftan İran, Suriye, Irak ve Mısır'ı, diğer taraftan bütün Balkanlar ve Macaristan'ı, Viyana'ya kadar Avusturya'nın cenûp taraflarını yakından görmek ve tanımak fırsatını bulmuş idi. 1538 Kara-Bugdan (Moldavya) seferinden sonra, mimar-başı seçilmesi daha önce mimarlık kabiliyetini eserleri ile göstermiş olmasını gerektirir.

1535 İran seferinde, Van kalesi muhâsarasında, göl üzerinde askerî nakliyat için kullanılan kalyonların içine top yerleştirerek, orduya hizmet etmiştir. 1538 Kara-Bugdan (Moldavya) seferinde Prut nehri üzerine 13 günde bir köprü kurarak, sultanın takdîrini kazandı. Diğer seferlerde Tuna üzerinde de köprüler kurduğu muhakkaktır. Seferlerde Sinan'ın bir istihkâmeç olarak çalıştığı anlaşıyor ki, bununla ilgili hizmetleri onun daha sonraki büyük ölçüde eserler yarattığı devir için yetişmesini sağlamıştır.

Büyük bir ihtimal ile mimar-başı seçildiği 1539 yılında Sinan hemen-hemen 49—50 yaşlarına gelmiş bulunuyordu. 35 yıl bu vazifede kalmış olan Sinan, Macaristan'da Budin ve Kırım'da Gözleve'den Mekke'ye kadar imparatorluğun her bölgesinde, şaşılabacak bir sür'at ile, sayısız eserler meydana getirmiştir. Mimar Sinan'ın kendi ağzından dinlenerek, kaleme alınan *Tazkirat al-abniya*'da bu eserlerin sayıları 364, *Tazkirat al-bunyan*'da ise, 335 olarak gösterilmiştir. Bu farklar, eserlere göre, sırası ile, şu şekildedir: 1. câmiler 84'e karşılık 81; 2. meşaidler 52'ye karşılık 50; 3. medreseler 57'ye karşılık 55; 4. türbeler 22'ye karşılık 19; 5. dâr-ül-kurrâlar her iki eserde 7; 6. imâretler her iki eserde 17; 7. dâr-üç-şifâlar her iki eserde 3; 8. su yolu kemerleri her

iki eserde 7; 9. köprüler her iki eserde 8; 10. saraylar 35'e karşılık 32; 11. kervansaraylar 20'ye karşılık 17; 12. mabzenler her iki eserde 6; 13. hamamlar 48'e karşılık 33. Bu farklar *Tazkirat al-bunyân*'ın ilmi neşrinin mevcut olmasından, yâni eldeki basmanın noksan bir el yazması nüshaya dayanmasından ileri gelmiş olabilir. Sonraları Sinan'a âit olmayan bâzı yapıların (msl. İstanbul, Sultan Selim câmii, 1522, Yenibahçe'deki Sultan Selim külliyesi ile karıştırılmaktadır) ona isnat edildiği görülür. Katıldığı seferlerde gittiği yerlerde Sinan gördüğü eserleri büyük bir dikkat ile incelemiştir. Tebriz'de, Kara-Koyunlular zamanından kalan Gök mescidi, İlhanlılar devrinden kalan ve o zaman henüz sağlam hâlde bulunan yapıları, çini kaplamalarını, Mısır seferinde Memlük türklerinden kalma yapıların renkli taş kaplama ve kakmalarını görmüş, fakat hiç bir zaman bunları taklit etmemiştir. Zamanı geldikçe, bunlardan ve diğer ülkelerde gördüğü eserlerden ilham alarak, bunları türk mimârisi içinde eritip, olgunlaştırmıştır. İran'da Büyük Selçuklular ile başlayan türk kubbe mimârisi, 5 asra yakın bir gelişme devresinden sonra, Mimar Sinan'ın elinde XVI. asrın ikinci yarısında en parlak devrini yaşamıştır. İtalyan Rönesans mimârisinin mefkûresi olan merkezî kubbeli yapı sorusunu büyük kubbe üstadı ve mekân yaratıcısı olan Mimar Sinan, tam bir başarı ile, gerçekleştirmiştir.

Haleb'te Husrev Paşa için, her hâlde 1536/1537 yıllarında yaptığı Husreviye külliyesi, onun mimar-başı seçilmeden önce meydana getirdiği ilk eser olması bakımından, ilgi çekicidir. Burada önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile tek kubbeli câmi tarzı, birer kubbe boyunca yanlardan taştan son cemâat yeri kubbeleri ile câmi kubbesinin meydana getirdiği köşelere küçük ve son cemâat yeri kubbeleri çapında birer kubbeli mekân eklemek suretiyle, yan mekânlı câmi fikri ile birleştirilmiştir. Böylece Sinan ilk eserinde Osmanlı mimârisinin İznik ve Bursa gelenegine bağlanmaktadır. Cephenin sağında henüz kalın ve kuvvetli olan minâre gövdesi yükseliyor. Külliye'nin diğer binaları olan U biçiminde revaklı avlusu ile medrese, hamam, imâret, misâfirhâne gibi kısımlar henüz câmi ile tam bir bağlantı hâlinde değildir. Burada Sinan, en sade Osmanlı câmi planından hareketle, küçük ölçüde bir külliye meydana getirmiştir. Diğer taraftan bir de Gebze'de Çoban Mustafa Paşa külliyesi meselesi vardır. 1523 tarihli ve oldukça büyük ölçüdeki bu külliye her iki tezkirede de Mimar Sinan'ın eserleri cedvelinde „Gegbûze'de merhum Mustafa Paşa câmii“ adı ile

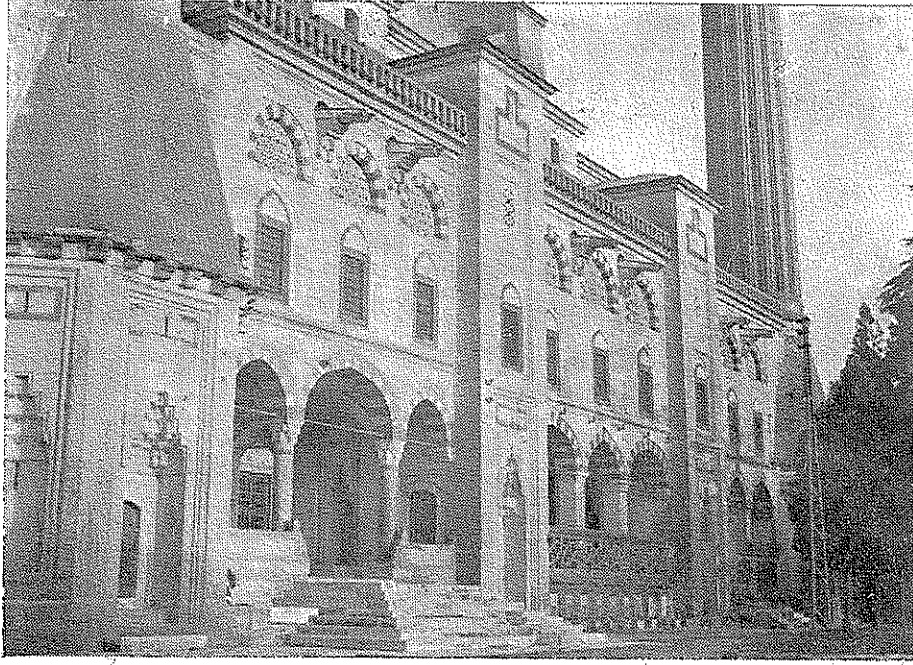
yer almaktadır. Bu câmide Mısır Türk-Memlûk mimârisinin te'siri altında, bol miktarda renkli taş kakmalar ve süsler dikkati çeker. Bu kadar erken tarihte Sinan'ın böyle bir külliyei gerçekleştirmiş olması pek kolay kabul edilemez. Gerçi yine dört duvar üzerine tek kubbeli bir câmi karşısında bulunuyoruz, fakat kubbenin çapı oldukça büyüktür. Cümle kapısından câmi ve türbeye uzanan orta mihrerin iki tarafında, tam muvâzeneli olmamakla beraber, külliye binaları büyük bir ustalıklı ve âhenkli bir bütün hâlinde toplanmıştır. Belki Sinan sonradan veya yardımcı olarak bu külliye'de çalışmış, bâzı tâmir veya ilâveler yapmış olabilir.

Mimar Sinan'ın İstanbul içinde meydana getirdiği ilk eser olarak gösterilen ve Hurrem Sultan için yapılmış olan Haseki külliyesinin durumu da tam aydınlanmış değildir. 1539 yılında tamamlanan câmi, önünde beş kubbeli son cemâat yeri ile, dört duvar üzerine tek kubbeli bir yapı idi. Sinan burada İran mimârisinden aldığı tonoz bingi kullanmış, fakat bunun içi istiridye kabuğu biçiminde yivlenmiştir. Bu câmi, 1612 yılında, sedefkâr Mehmed Ağa tarafından bir kubbe daha eklenerek, genişletilmiştir. Aradaki duvar yerine, iki kalın sütun konularak, kemerler ile, birbirine birleştirilmiştir. Burada garip olan taraf câmiin külliye'den tamamen ayrılmış olmasıdır. Medrese, sıbyan mektebi, çeşme, imâret ve dârüşşifâdan ibâret diğer külliye binaları, tam bağlayıcı bir terkip olmamakla beraber, kendi aralarında az-çok mimârî bir birlik hâlinindedir. Câmi bunun dışında aradan geçen yolun sol tarafında kalmaktadır ve planı da yola nazaran meyillidir. Bunda arâzi durumu rol oynamış olabilir. İstanbul'daki bu ilk külliye, her şeye rağmen, XVI. asrın ilk yarısının bütün mimârî özelliklerini içinde toplamaktadır.

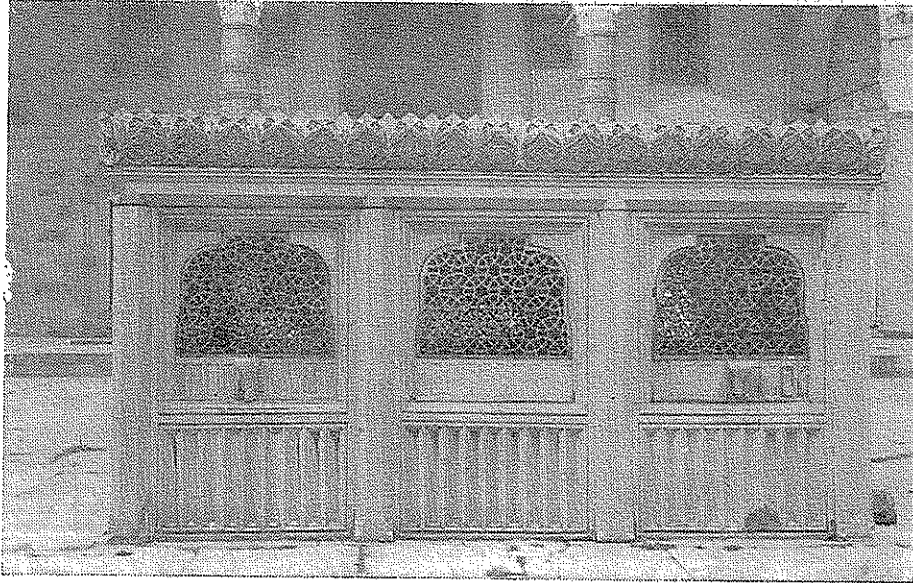
Mimar-başı olduktan sonra Sinan'ın meydana getirdiği 3 büyük âbide onun gelişmesinin basamaklarını belirtmektedir. Bunlar cıvraklık eseri olan İstanbul Şehzâde câmii ile kalıf eseri olan Süleymaniye câmii ve nihâyet ustalık eseri olan Edirne Selimiye câmiidir. Mimar Sinan, 54 yaşında olduğu hâlde, 1544'te, sonradan „cıvraklık eserim“ dediği Şehzâde câmiine başlamıştır. 4 yıl sonra tamamladığı bu câmide Mimar Sinan sekizgen biçiminde dört kalın pâyeye üzerine 19 m. çapında bir orta kubbe ve dört yarım-kubbeden ibâret büyük câmi ile merkezî kubbe yapısını gerçekleştirmiş bulunuyordu. Yarım kubbeler yanlardan ikiger yuvarlak eyvan çeyrek kubbe ile genişletilmiştir ki, bu Osmanlı mimârisinde ilk defa kullanılmaktadır. Şehzâde câmiinde dört yarım-

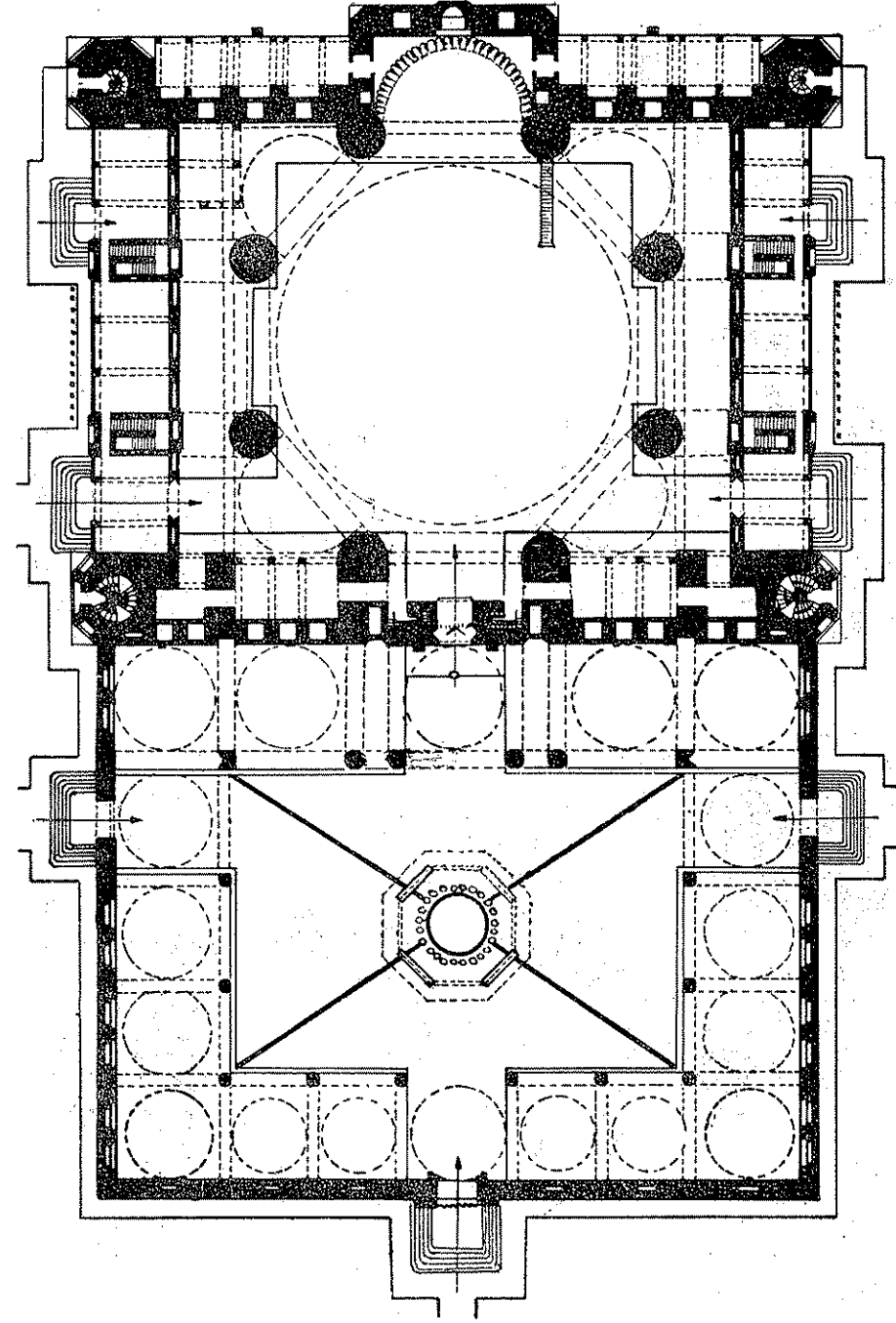
1. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmii. (Uçaktan görünüş, ön planda arasta; arkasında, sağda dârül-kurrâ).

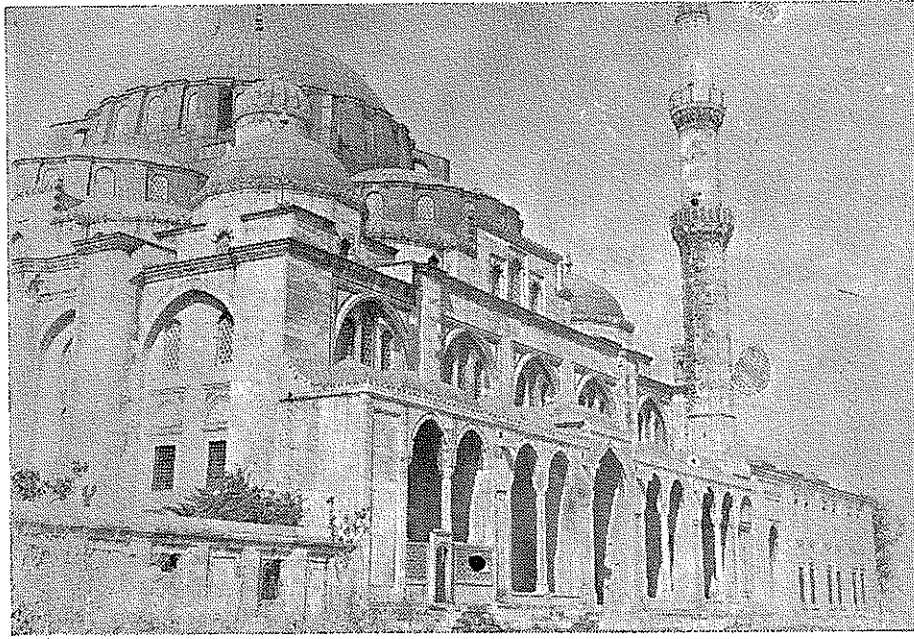
2. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye garp cephesi.

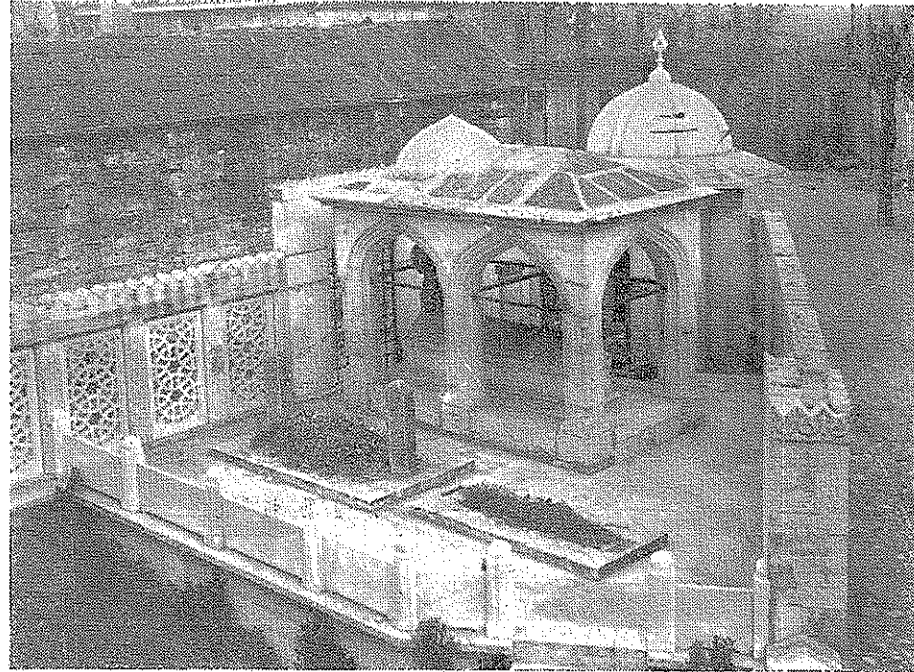
3. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmiinin iç avlusundaki şadırvan.

4. MİMAR SİNAN. Edirne'de Selimiye câmiinin planı.

5. MİMAR SİNAN. İstanbul'da Şehzâde câmii

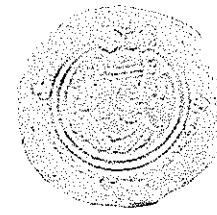
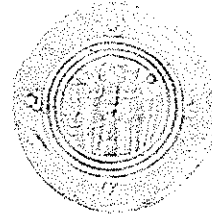
6. MİMAR SİNAN. Türbe (İstanbul'da Süleymaniye câmii yanında).

1. Emevî, Bizans tarzında altın. (dinār)

2. Emevî, Bizans tarzında bakır
fals (Hims).

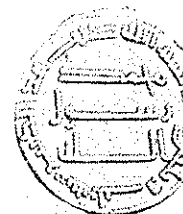
3 Sâsânî tarzında gümüş sikke
(dirham 71 h.).

4. Abd al-Malik'in islâmî tarzda dinarı

5. Abbâsî taraftarlarının dirhemi (128 h.).

6. al-Saffâh'ın dinarı 133 h.

7 Hârûn al-Raşid'in dinarı (171 h.)

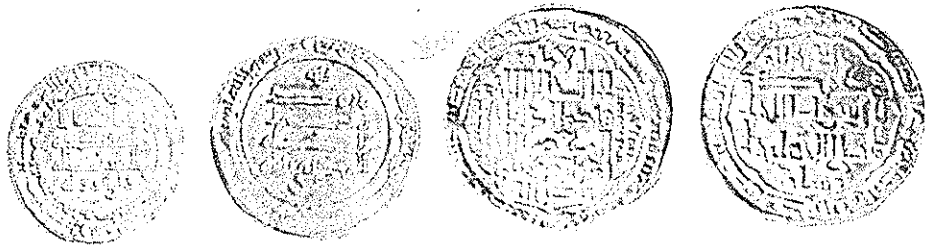
8. Ma'mûn'un dinarı (Bagdad, 215 h.)

9 Ma'mûn'un dirhemi (İsfahan, 202 h.).

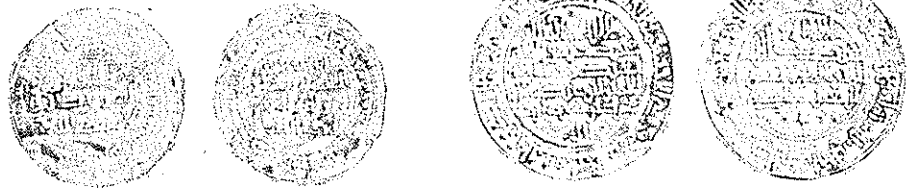

10. al-Mutamid'in dinarı (270 h.).

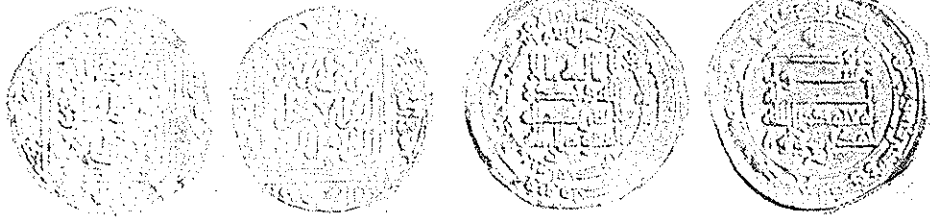
11. al-Muktafi'nin dinarı (Amid, 291 h.).

12. al-Mutta'im'in dinarı
(Madinat al-Salam, 645 h.).

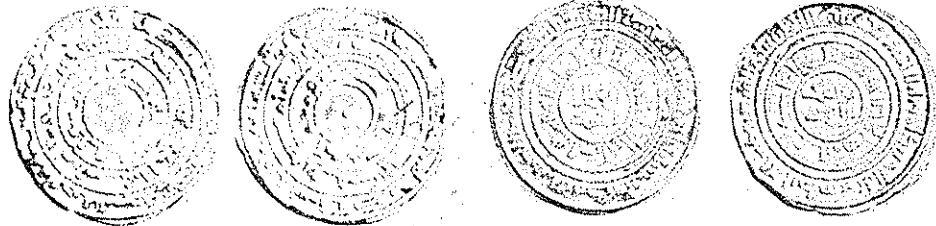
13. Abd al-Rahman I.'in dirhemi
(Endülü, 146 h.).

14. Muhammed b. Sa'd'ın dinarı
(Müsiye, 553 h.).

15. Abü Yahyâ al-Mutavakkil'in dinarı,

16. Tolunilerden Ahmed b. Tolun'un
dınarı (266 h.).

17. Fâtımilerden al-Mu'izz'in
dınarı (343 h.).

18. Eyyübilerden al-Nasir'in dinarı
(İskenderiye, 580 h.).

19. al-'Aziz'in dinarı (İskenderiye, 590 h.).

20. Büveyhilerden Mu'izz, Rukn ve 'Izz
al-Davla'nın „beşlik“ dinarı (Madinat
al-Salam, 351 h.).

SİKKE II.

21. Büveyhilerden 'Izz al-Davla Bahtiyar'ın „aşıya“ dinarı (Madinat al-Salam, 365 h.).

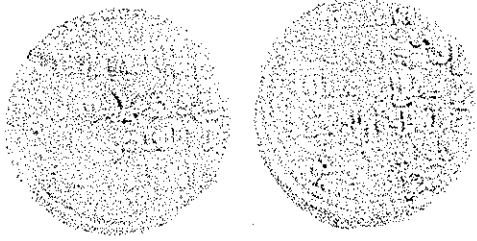
22. Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in
dınarı (Rey, 447 h.).

23. Büyük Selçuklulardan Tuğrul Bey'in
dınarı (Nişapur, 436 h.).

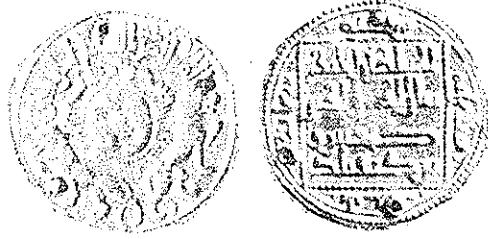

24. Büyük Selçuklulardan Alp Arslan'ın „asmâ-ı hüsnâ“yı ihtivâ eden dinarı
(Merv, 461 h.).

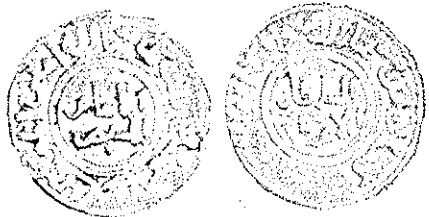
SİKKE III

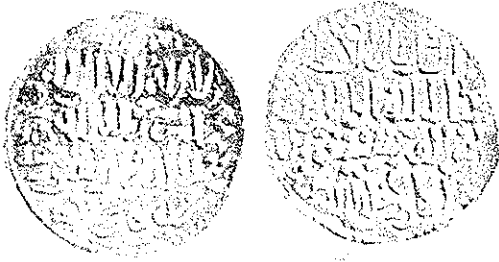
25. Anadolu Selçuklularından İzz al-Dīn Kılıç Arslan II.'in dinarı (Konya, 573 h.).

26. Kayhusrav II. in dinarı (Konya, 635 h.).

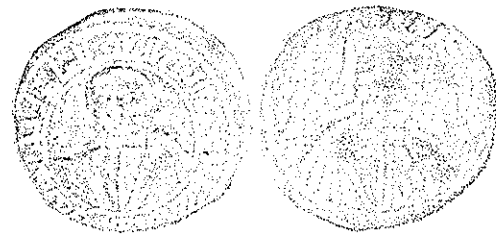
27. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

28. Anadolu Selçuklularından Mas'ūd II.'un dinarı (Konya, 685 h.).

29. Anadolu Selçuklularından Kayhusrav II.'in dinarı (Konya, 635 h.).

30. Artuk oğullarına âit bir fals (559 h.).

31. Artuk-oğullarına âit bir başka fals (570 h.).

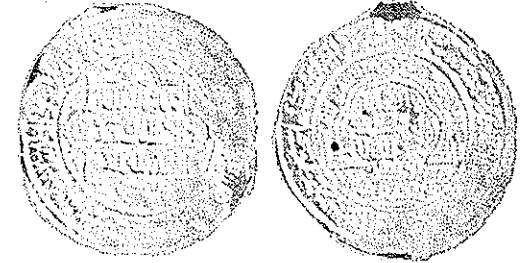
32. Badr al-Dīn Lu'lu'un dinarı (Musul, 656 h.).

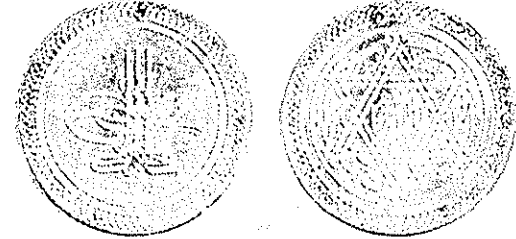
33. Nūr al-Dīn Mahmūd'un dinarı (Kahire, 567 h.).

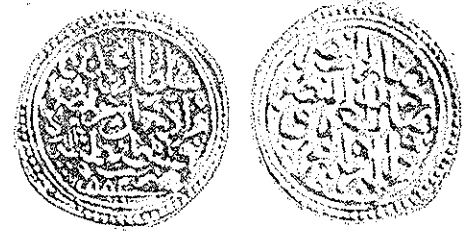
34. İlhanlılardan Abū Sa'īd Bahadır Han'ın sikkesi (nīm mişkāl Kāşân, ts.).

35. İlhanlılardan Abū Sa'īd'in dirhemi (Bagdad, 729 h.).

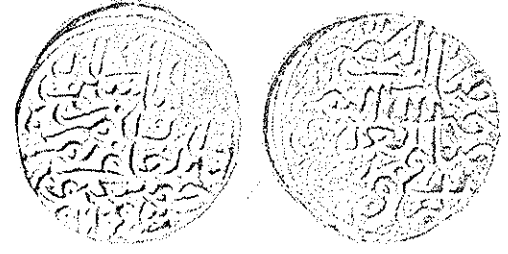
36. Kırım, Şâhin Giray'ın dirhemi (119 h.).

37. Fâtih'in dinarı (Köstantîniya, 883 h.).

38. Fâtih'in „on akçelik" i (Köstantîniya, 875 h.).

39. Selim I.'in dinarı (Hisn Keyfâ, 922 h.).

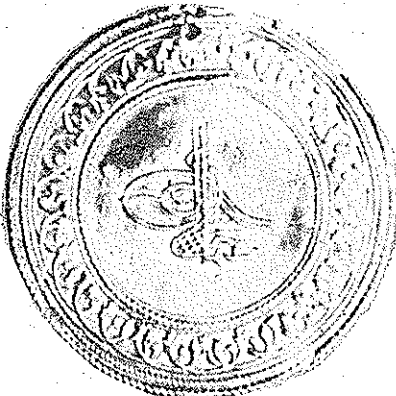
40. Kanunî'nin dinarı (Köstantîniya, 976 h.).

41. Mustafa II. „Cedîd eşrefî" (Orduy-u hümayûn, 1106 h.).

42 Ahmed III onluk eşrefi (Kostantiniya, 1115 h.)

43 Osman III 'in „beg fındık“ altını (İslâmbol, 1108 h.)

44 Abdülhamid I 'in „zer-mabbûb“ denilen altını (İslâmbol, 1187 h.)

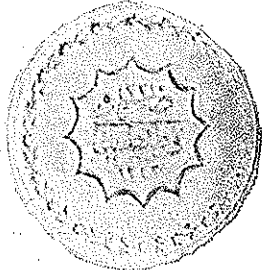
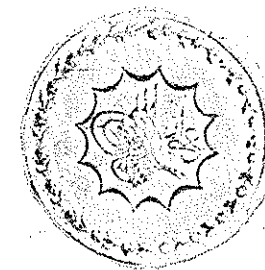

45. Mustata IV. 'nin „fındık“ altını (Kostantiniya, 1222 h.)

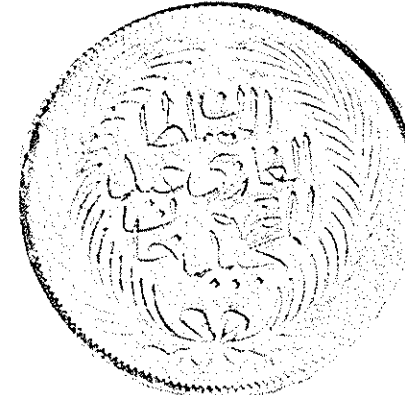
SİKKE VI

46. Mahmud II. 'un „cedid rumi“ çift altını (Kostantiniya, 1223 h.)

47. Mahmud II. 'un gümüş sikkesi (Kostantiniya, 1223 h.)

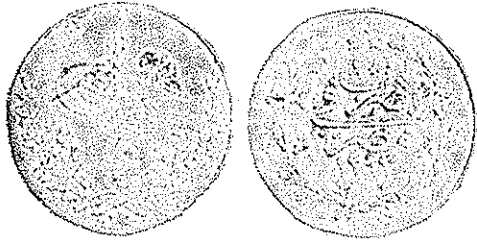

48 Abdülmeccid in yüz riyâllik altını (Tunus, 1272 h.)

49. Abdülâziz 'in „üçlük“ gümüş sikkesi (Maden-nuhas, 1277 h.)

SİKKE VII

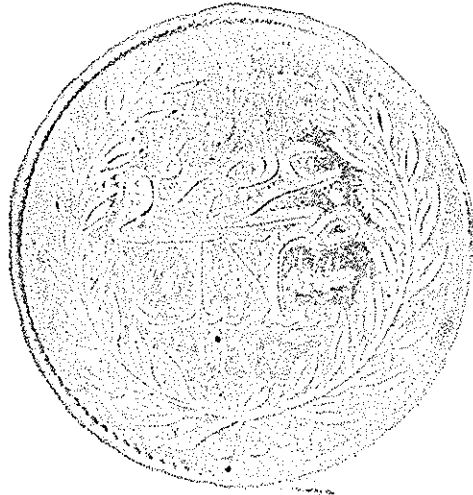
50 Abdülhamid II, 'in 20 kuruşluk gümüşü (Mısır, 1293 h.).

51. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk altını „beşi-birlik“ (Edirne, 1327 h.).

52. Mehmed V. Reşad 'ın 500 kuruşluk altını (Selânik, 1327 h.).

53 Mustafa Kemal Atatürk altını 500 kuruşluk (beşi-birlik, cumhuriyet altını, Ankara, 1959 1923+36=1959).

(Bu sikkelerin hepsinin aslı İstanbul Arkoloji müzesi meskûkât bölümünde bulunmaktadır. Resimler asıllarından bir az büyüktür.)

SİKKE VIII.

kubbe ile desteklenmiş bir merkezî kubbe şeması ortaya konulmuş olmakla, Mimar Sinan 'ın bu eseri kendinden sonra yapılan bütün büyük câmilere öncülük etmiştir. Diyarbakir 'de Biyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan 1522 tarihli Fâtih Paşa câmii, 9 m. çapında küçük bir kubbe ve dört yarım kubbe ile, ilk Osmanlı merkezî kubbeli yapı örneği'ni meydana getirmiştir. Bu küçük âbide, yuvarlak eyvanlar hâriç, İstanbul Şehzâde câmii planını ondan 26 yıl kadar önce gerçekleştirmiştir. Mimar Sinan, İran seferlerine giderken veya dönüşünde, bu yapıyı görmüş ve üzerinde düşünmüş olmalıdır. Şehzâde câmii, aynı zamanda, Sinan 'ın oldukça büyük ölçüde meydana getirdiği ilk külliye olması bakımından da ilgi çekicidir. Burada medrese, imâret, tabhâne ve kervansaray binaları câmi dış avlusunun şarkında boydan-boya sıralanmıştır. Yalnız medrese binası, aradan geçen bir sokak ile, ayrılmıştır.

Şehzâde câmiinden sonra Sinan 'ın eserleri birden bire hızla artmağa başlamış ve kendisi çeşitli planlar üzerinde denemeler yaparak, en mükemmel mekân şekillerini araştırmıştır. 6 köşeli ve 8 köşeli şemalar üzerine oturduğu kubbeler ile orta büyüklükteki câmileri İstanbul 'un çeşitli semtlerinde buraların mahallî husûsiyetini canlandırmaktadır. 60 yaşına geldiği zaman, Mimar Sinan, mimar Hayreddin veya Rıfki Melûl Meriç 'in araştırmalarına göre, Yâkub-şah b. Sultan-şah (R. M. Meriç. *Bayezid câmii mimarı, Ankara İlahiyat Fakültesi Yıllığı*, 1957, II, 5—76. tarafından Bayezid câmiinde ele alınan iki yarım kubbeli Ayasofya planını ilk defa tatbik etmiştir; Ayasofya 'yı ve Bayezid câmiini iyice inceleyerek, Süleymaniye iç'n en mükemmel nisbetleri aramıştır. Burada, 27 m. çapında, Ayasofya 'dan sonra İstanbul 'un en büyük kubbesi ile karşılaşıyoruz. Sinan burada, yan sahnaları aynı büyüklükte olmayan beşer kubbe ile örterek, birbirine mûsâvi kubbelerin yeknesaklığı yerine, bir büyük bir küçük kubbe âhengi ile değişik bir mekân teşiri yaratmıştır. Böylece orta mekân ile yan sahnalar gerçekten birbiri ile birleşmektedir (Resim ve plan için bk. mad. MES-CID, resim nr. 13—14). Artık muazzam ölçüye varan diğer külliye binaları ile, Fâtih 'ten sonra, ikinci üniversite mahallesi kurulmuştur. Türbeler ile birlikte 18 ayrı binadan meydana gelen külliye, tam mütenâzir olmamakla beraber, âhenkli bir birlik hâlinde. Sinan 'ın, şimâl-i şarkî cihetindeki kendi türbesi, bir mimarın pergelini andıran umûmî şeması ile, külliyenin mütevâzî bir köşesinde yer almıştır.

Bütün türk mimârisinin ve kendisi'nin o zamana kadar yarattığı yeniliklerin toplu bir

ifâdesi olan Edirne Selimiye câmiini yarattığı zaman Sinan 80 yaşında idi. Edirne şehir görünüşünün ve Osmanlı imparatorluğunun ölmez nişânesi olan 31,50 m çapındaki çok büyük kubbesi ve sekizgen biçimindeki gövdenin etrafını çeviren ince endamlı minâreleri ile, çok uzaklardan kendini belli eden bu câmi Sinan 'ın en yüksek mekân sanatını canlandırmakta ve onun dünyanın en büyük mimarlarından biri olduğunu isbat etmektedir. Külliyenin diğer binaları câmie bir alt yapı kaide teşkil eder. Bundan dolayı mimârî teşirler, sekiler hâlinde, bir dağ gibi yükselen câmide toplanmıştır. Burada 8 pâveli sekizgen plan şemasını esas alan Sinan, orta kubbenin hâkimiyetini belirtmek için, yarım kubbelerden kaçınmıştır. Yalnız köşelere birer yuvarlak eyvan ile, dışarıya 6 m. çıkıntı yapan mihrap hücrelerinin üstünü de yarım kubbeye yakın bir yuvarlak eyvan ile, fakat çok alçakta kalacak şekilde, örtmüştür. Câmie 1569 'da başlanmış ve eser, beş senede, 1574 'te tamamlanmıştır (Resim için bk. mad. MES-CID, resim nr. 15).

Mimar Sinan, çeşitli plan şekillerini incelemek ve araştırmak bakımından, sonsuz bir gayret göstermiştir. Daha önce tanıdığı bütün planları her hangi bir şekilde eserlerinde değerlendirmiştir. Msl. Kırım 'da, Gözleve şehrinde, 1552 'de yaptığı câmi İstanbul eski Fâtih câmiinin planını aksettirmektedir. İstanbul 'da 1580 tarihli Kılıç Ali Paşa câmiinde ise, türk mimârisine ve câmi mekânına uydurmak suretiyle, Ayasofya 'nın plan şemasını, bâzı değişiklikler ile, küçük ölçüde yeniden ele almıştır. Şehzâde türbesinde ölçülü bir şekilde Memlûk mimârisinin renkli taş kakmalarını gözâlıcı bir süs hâlinde kullanmış, Husrev Paşa türbesinde ise, Azerbaycan 'da, Meraga ve Naheivan 'da, İlbanlılar zamanından ve Atabeklerden kalma türbelere benzer değişik bir görünüş aramıştır (E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk sanatı*, İstanbul, 1955, s. 150). Türbesinin kitâbesi şâir-nakkaş Mustafa Sâî tarafından yazılmıştır „Geçti bu demde cihandan pîri mimârân Sinan“ mısraı ile, ona ölüm tarihi düşürülen bu kitâbede ayrıca, rakam ile, 996 (h.) yılı yazılmıştır ki, milâdî 1588 senesine rastlar.

1595 'te ölen şâir-nakkaş Mustafa Sâî 'nin kaleme aldığı ilk tezkireye, *Tagkirat al-abniya* 'ye göre, Mimar Sinan 'ın eserlerinin tam cedveli şudur:

1. CÂMİLER.

1. İstanbul, Süleymaniye câmii, 2 İstanbul, Şehzâde câmii, 3. Haseki Hürrem câmii (Avrat-Pazarı 'nda), 4. Mihrimah Sultan câmii

(Edirnekapısı'nda), 5. Osman Şah vâlidesi câmii (Aksaray'da), 6. Sultan Payezid kızı câmii (Yenibahçe'de), 7. Ahmed Paşa câmii (Topkapısı'nda), 8. Rüstem Paşa câmii (Tahtakale'de), 9. Mehmed Paşa (Sokullu) câmii (Kadırga limanında), 10. İbrahim Paşa câmii (Silivrikapısı'nda), 11. Bâli Paşa câmii (Husrev Paşa türbesi yakınında), 12. Hacı Evhad câmii (Yedikule yakınında), 13. Kazasker Abdurrahman Çelebi câmii (Molla Gürânî'de), 14. Mahmud Ağa câmii (Ahırkapı yakınında), 15. Oda-başı câmii (Yenikapı yakınında), 16. Hoca Husrev câmii (Koca Mustafa Paşa'da), 17. Hamâmî Hatun câmii (Sulu-Manastır'da), 18. Defterdar Süleyman Çelebi câmii (Üsküplü çeşmesi yakınında), 19. Ferruh Kethudâ câmii (Balat kapısı içinde), 20. Yunus Bey câmii (Balat yakınında), 21. Hürrem Çavuş câmii (Yenibahçe yakınında), 22. Sinan Ağa câmii (Kadı çeşmesi yakınında), 23. Ahî Çelebi câmii (İzmir iskelesi yakınında), 24. Süleyman Su-Başı câmii (Unkapanı'nda), 25. Zâl Mahmud Paşa câmii (Eyüp'te), 26. Nişancı Paşa câmii (Eyüp'te), 27. Şah Sultan câmii (Eyüp'te), 28. Emîr Buhârî câmii (Edirnekapısı dışında), 29. Merkez Efendi câmii (Yenikapı dışında), 30. Çavuş-başı câmii (Sütlüce'de), 31. Turşucu-zâde Hüseyin Çelebi câmii (Kiremitlik'te), 32. Kasım Paşa câmii (Tersâne yakınında), 33. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Azapkapısı'nda), 34. Kılıç Ali Paşa câmii (Tophane'de), 35. Muhiddin Çelebi câmii (Tophane'de), 36. Molla Çelebi câmii (Tophane-Beşiktaş arasında), 37. Ebu'l-Fazl câmii (Tophane üstünde), 38. Şehzâde Cihangir câmii (Tophane'de), 39. Sinan Paşa câmii (Beşiktaş'ta), 40. Mihrimah Sultan câmii (Üsküdar'da, iskelede), 41. Eski Vâlide câmii (Üsküdar'da), 42. Şemsi Ahmed Paşa câmii (Üsküdar'da), 43. Iskender Paşa câmii (Kanlıca'da), 44. Çoban Mustafa Paşa câmii (Geğbüze'de), 45. Pertev Paşa câmii (İzmit'te), 46. Rüstem Paşa câmii (Sapanca'da), 47. Rüstem Paşa câmii (Samanlı'da), 48. Mustafa Paşa câmii (Bolu'da), 49. Ferhad Paşa câmii (Bolu'da), 50. Mehmed Bey câmii (İzmit'te), 51. Osman Paşa câmii (Kayseri'de), 52. Hacı Paşa câmii (Kayseri'de), 53. Cenâbî Ahmed Paşa câmii (Ankara'da), 54. Lala Mustafa Paşa câmii (Erzurum'da), 55. Sultan Alâeddin Selçûkî câmiinin (Çorum'da) yenilenmesi, 56. Abdüsselâm câmiinin (İzmit'te) yenilenmesi, 57. Kiliseden dönme eski câmiin (İznik'te) Sultan Süleyman tarafından yeniden yaptırılması, 58. Husreviye (Husrev Paşa) câmii (Halep'te), 59. Sultan Murad câmii (Manisa'da), 60. Orhan câmiinin (Kütahya'da) yenilenmesi, 61. Kâbe-i şerifin kubbelerinin tâmiri, 62. Hü-

seyin Paşa câmii (Kütahya'da), 63. Rüstem Paşa câmii (Bolvadin'de), 64. Sultan Selim câmii (Karapınar'da), 65. Sultan Süleyman câmii (Şam, Gök meydanında), 66. Sultan Selim câmii (Edirne'de), 67. Taşlık câmii (Mahmud Paşa iç'in, Edirne'de), 68. Defterdar Mustafa Çelebi câmii (Edirne'de), 69. Haseki Sultan câmii (Edirne, Mustafa Paşa köprüsü başında), 70. Semiz Ali Paşa câmii (Babaeski'de), 71. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Hafsa'da, Trakya), 72. Sokullu Mehmed Paşa câmii (Burgaz'da), 73. Semiz Ali Paşa câmii (Ereğli'de), 74. Bosnalı Mehmed Paşa câmii (Sofya'da), 75. Sofu Mehmed Paşa câmii (Hersek'te), 76. Ferhad Paşa câmii (Çatalca'da), 77. Maktul Mustafa Paşa câmii (Budun'de), 78. Firdevs Bey câmii (Isparta'da), 79. Memi Kethudâ câmii (Ulaşlı'da), 80. Tatar Han câmii (Kırım, Gözleve'de), 81. Rüstem Paşa câmii (Rodos-cuk'ta), 82. Vezir Osman Paşa câmii (Tırhala'da), 83. Rüstem Kethudâsı Mehmed Bey câmii (Tırhala'da), 84. Mesih Paşa câmii.

II. MESCİDLER.

1. İbrahim Paşa mescidi (İsa kapısında), 2. Sinan Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 3. Rüstem Paşa mescidi (Yenibahçe'de), 4. Mimar Sinan mescidi (Yenibahçe'de), 5. Hâfız Mustafa Çelebi mescidi (Yenibahçe'de), 6. Müfti Çivi-zâde Efendi mescidi (Topkapı yakınında), 7. Emin Ali Çelebi mescidi (Gümrükhâne çevresinde), 8. Üç-baş mescidi (Gümrükhâne yakınında), 9. Defterdar Şerife-zâde Efendi mescidi, 10. Defterdar Mehmed Çelebi Efendi mescidi, 11. Simkeş-başı mescidi (Lütfi Paşa çarşısı yakınında), 12. Hâcegî-zâde mescidi (Fâtih câmii yakınında), 13. Çavuş mescidi (Silivrikapısı yakınında), 14. Çivi-zâde Kızı mescidi (Davutpaşa yakınında), 15. Takyeci Ahmed Çelebi mescidi (Silivrikapısı civârında), 16. Hacı Nasuh mescidi (Sarıgez yakınında), 17. Kasab Hacı İvaz mescidi, 18. Hacı Hamza mescidi (Ağa çayırında), 19. Tok Hacı Hasan mescidi, 20. İbrahim Paşa zevcesi mescidi (Kumkapı yakınında), 21. Bayram Çelebi mescidi (Langa-kapısı yakınında), 22. Kemhâcılar mescidi, 23. Kuyumcular mescidi, 24. Hersek bodrumu üzerinde olan mescid (Ayasofya yakınında), 25. Yaya-başı mescidi (Fener-kapısı içinde), 26. Abdî Su-başı mescidi (Sultan Selim yakınında), 27. Hüseyin Çelebi mescidi (Sultan Selim câmii yakınında), 28. Hacı İlyas mescidi (Ali Paşa hamamı yakınında), 29. Duhanî-zâde mescidi (Koca Mustafa Paşa yakınında), 30. Kadî-zâde mescidi (Çukur-hamam yakınında), 31. Müfti Hâmid Efendi mescidi (Azaplar hamamı yakınında),

32. Tüfenkhâne mescidi (Hisarın dışında), 33. Saray ağası Davud Ağa mescidi (Edirnekapısı'nın dışında), 34. Dökmeci-başı mescidi (Eyüp'te), 35. Arpacı-başı mescidi (Eyüp'te), 36. Hekim-başı Kaysûnî-zâde mescidi (Sütlüce'de), 37. Kaysûnî-zâde mescidi (İstanbul'da), 38. Karcı su-başı Süleyman mescidi (Eyüp'te), 39. İki mescid (İstanbul'da), 40. Ahmed Çelebi mescidi (Kiremitlik'te), 41. Yahya Kethudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 42. Şehremini Hasan Çelebi mescidi (Kasımpaşa'da), 43. Süheyl Bey mescidi (Tophane'de), 44. İlyas-zâde mescidi (Topkapı'nın dışında), 45. Sarraf-başı mescidi (Topkapı'nın dışında), 46. Pazar-başı Memi Kethudâ mescidi (Kasımpaşa'da), 47. Mehmed Paşa mescidi (Büyük-Çekmece'de), 48. Hacı Paşa mescidi (Üsküdar'da), 49. Saraçhane mescidi (Hasköy'de), 50. Ruznâme Abdî Çelebi mescidi (Sulu-manastır'da), 51. Kürkcü-başı mescidi (Kumkapı hâricinde), 52. Şeyh Ferhad mescidi (Langa-kapısı yakınında).

III. MEDRESELER.

1. Sultan Süleyman medresesi (Mekke'de), 2. Süleymaniye medreseleri (İstanbul'da), 3. Yavuz Sultan Selim medresesi (Halıcılar köşkünde), 4. Sultan Selim medresesi (Edirne'de), 5. Sultan Süleyman medresesi (Çorlu'da), 6. Şehzâde Sultan Mehmed medresesi (İstanbul'da), 7. Haseki Sultan medresesi (Avrat-pazarı'nda), 8. Vâlide Sultan medresesi (Üsküdar'da), 9. Kahriye medresesi (Sultan Selim yakınında), 10. Mihrimah Sultan medresesi (Üsküdar'da), 11. Mihrimah Sultan medresesi (Edirnekapısı'nda), 12. Mehmed Paşa medresesi (Kadırga'da), 13. Mehmed Paşa medresesi (Eyüp'te), 14. Osman Şah Vâlidisi medresesi (Aksaray yakınında), 15. Rüstem Paşa medresesi (İstanbul'da), 16. Ali Paşa medresesi (İstanbul'da), 17. Ahmed Paşa medresesi (Topkapı'da), 18. Sofu Mehmed Paşa medresesi (İstanbul'da), 19. İbrahim Paşa medresesi (İstanbul'da), 20. Sinan Paşa medresesi, 21. Iskender Paşa medresesi (Kanlıca'da), 22. Kasım Paşa medresesi, 23. Ali Paşa medresesi (Babaeski'de), 24. Mısırlı Mustafa Paşa medresesi (Geğbüze'de), 25. Ahmed Paşa medresesi (İzmit'te), 26. İbrahim Paşa medresesi (İsa-kapısında), 27. Şemsi Ahmed Paşa medresesi (Üsküdar'da), 28. Kapı ağası Mahmud Ağa medresesi, 29. Kapı ağası Cafer Ağa medresesi, 30. Ahmed Ağa medresesi, 31. Müfti Hâmid Efendi medresesi, 32. Mâîlî Emîr Efendi medresesi, 33. Ümm-i Veled medresesi, 34. Üç-baş medresesi, 35. Kazasker Perviz Efendi medresesi, 36. Hâcegî-zâde medresesi (Fâtih'te), 37. Ağa-zâde medresesi, 38. Ya'ya Efendi med-

resesi (Beşiktaş'ta), 39. Defterdar Abdüsselâm Bey medresesi, 40. Tûtî Kadî medresesi, 41. Hakîm Mehmed Çelebi medresesi, 42. Hüseyin Çelebi medresesi, 43. Emin Sinan Efendi medresesi, 44. Şah-kulu medresesi, 45. Yunus Bey medresesi (Draman'da), 46. Karcı Süleyman Bey medresesi, 47. Hacı Hatun medresesi, 48. Defterdar Şerife-zâde medresesi (Kadı çeşmesi'nde), 49. Kadî Hakîm Çelebi medresesi (Küçük-Karaman'da), 50. Baba Çelebi medresesi, 51. Kirmasti medresesi, 52. Sekban Ali Bey medresesi (Gümrükhâne'de), 53. Nişancı Mehmed Bey medresesi (Altı-mermer'de), 54. Kethudâ Hüseyin Çelebi medresesi (Sultan Selim'de), 55. Gülfem Hatun medresesi (Üsküdar'da), 56. Husrev Kethudâ medresesi (Ankara'da), 57. Mehmed Ağa medresesi.

IV. DÂRÜLKURRÂLAR.

1. Sultan Süleyman Han dârülkurrası (İstanbul'da), 2. Vâlide Sultan dârülkurrası (Üsküdar'da), 3. Husrev Kethudâ dârülkurrası (İstanbul'da), 4. Mehmed Paşa dârülkurrası (Eyüp'te), 5. Müfti Sa'dî Çelebi dârülkurrası (Küçük-Karaman'da), 6. Bosnalı Mehmed Paşa dârülkurrası, 7. Kadî-zâde Efendi dârülkurrası.

V. TÖRBELER.

1. Sultan Süleyman türbesi, 2. Şehzâde Sultan Mehmed türbesi, 3. Sultan Selim türbesi (Ayasofya civârında), 4. Husrev Paşa türbesi, 5. Şehzâdeler türbesi (Sultan Selim türbesi yakınında), 6. Vezîr-i âzam Rüstem Paşa türbesi (Şehzâde türbesi yakınında), 7. Ahmed Paşa türbesi (Topkapı'da), 8. Mehmed Paşa türbesi (Eyüp'te), 9. çocukları için inşa ettiği türbe, 10. Siyavuş Paşa türbesi (Eyüp'te), 11. Siyavuş Paşa'nın çocukları için yapılan türbe (Eyüp'te), 12. Zâl Mahmud Paşa türbesi (Eyüp'te), 13. Şemsi Ahmed Paşa türbesi (Üsküdar'da), 14. Yahya Efendi türbesi (Beşiktaş'ta), 15. Arap Ahmed Paşa türbesi, 16. Hayreddin Paşa türbesi (Beşiktaş'ta), 17. Kılıç Ali Paşa türbesi (Tophane'de), 18. Pertev Paşa türbesi (Eyüp'te), 19. Şâh-ı Hüban Kadın türbesi (Yenibahçe'de), 20. Ahmed Paşa türbesi (Edirnekapısı'nda), 21. Hacı Paşa türbesi (Üsküdar'da), 22. Haseki Sultan türbesi.

VI. İMÂRETLER.

1. Sultan Süleyman imâreti, 2. Haseki Sultan imâreti (Mekke'de), 3. Haseki Sultan imâreti (Medine'de), 4. Mustafa Paşa köprüsü başında bir imâret (Edirne'de), 5. Sultan Selim imâreti (Karapınar'da), 6. Sultan Süleyman imâreti (Şam'da), 7. Şehzâde Sultan Meh-

med imâreti (İstanbul'da), 8. Sultan Süleyman imâreti (Çorlu'da), 9. Vâlide Sultan imâreti (Üsküdar'da), 10. Mihrimah Sultan imâreti (Üsküdar'da), 11. Sultan Murad imâreti (Manisa'da), 12. Rüstem Paşa imâreti (Rodocuk'ta), 13. Rüstem Paşa imâreti (Sapanca'da), 14. Mehmed Paşa imâreti (Burgaz'da), 15. Mehmed Paşa imâreti (Hafsa'da), 16. Mustafa Paşa imâreti (Gegbûze'de), 17. Mehmed Paşa imâreti (Bosna'da).

VII. DÂRÜŞŞİFALAR.

1. Sultan Süleyman dârüşşifası, 2. Haseki Sultan dârüşşifası, 3. Vâlide Sultan dârüşşifası (Üsküdar'da).

VIII. SU-YOLLARI KEMERLERİ.

1. Bend kemeri, 2. Uzun kemer, 3. Muglava kemeri, 4. Gözlüce kemer, 5. Müderris köyü yakınındaki kemer.

IX. KÖPRÜLER.

1. Büyük Çekmece köprüsü, 2. Silivri köprüsü, 3. Mustafa Paşa köprüsü (Meriç üzerinde), 4. Mehmed Paşa köprüsü, 5. Oda-başı köprüsü (Halkalıpınar'da), 6. Kapı-ağası köprüsü (Harâmî dere'de), 7. Mehmed Paşa köprüsü (Sinanlı'da), 8. Vezîr-i âzam Mehmed Paşa köprüsü (Bosna'da, Vişegrad kasabasında).

X. KERVANSARAYLAR

1. Kervansaray (Sultan Süleyman imâreti yakınında), 2. Kervansaray (Büyük-Çekmece'de), 3. Rüstem Paşa kervansarayı (Rodocuk'ta), 4. Kebeciler kervansarayı (Bitpazarı'nda), 5. Rüstem Paşa kervansarayı (Galata'da), 6. Ali Paşa kervansarayı (Bursa'da), 7. Ali Paşa kervansarayı (Bitpazarı'nda), 8. Pertev Paşa kervansarayı (Vefa'da), 9. Mustafa Paşa kervansarayı (İlgin'da), 10. Rüstem Paşa kervansarayı (Sapanca'da), 11. Rüstem Paşa kervansarayı (Samanlı'da), 12. Rüstem Paşa kervansarayı (Karişdırın'da), 13. Rüstem Paşa kervansarayı (Akbıyık'ta), 14. Rüstem Paşa kervansarayı (Karaman Ereğlisi'nde), 15. Husrev Kethudâ kervansarayı (İpsala'da), 16. Mehmed Paşa kervansarayı (Hafsa'da), 17. Mehmed Paşa kervansarayı (Burgaz'da), 18. Rüstem Paşa kervansarayı (Edirne'de), 19. Ali Paşa çarşısı ve kervansarayı (Edirne'de), 20. İbrahim Paşa kervansarayı (İstanbul'da).

XI. SARAYLAR.

1. Saray-ı atik tâmiri, 2. Saray-ı cedîd-i hümayûn tâmiri, 3. Üsküdar sarayının tâmiri, 4. Galatasarayının eski yerine yeniden inşası, 5. Atmeydanı sarayının yeniden inşası, 6. İb-

rahim Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 7. Yenikapı sarayının yeniden inşası, 8. Kandilli sarayının yeniden inşası, 9. Fenerbahçe sarayının yeniden inşası, 10. İskender Çelebi bahçesi sarayının yeniden inşası, 11. Halkalı Pınar sarayının yeniden inşası, 12. Rüstem Paşa sarayı (Kadirga'da), 13. Mehmed Paşa sarayı (Kadirga'da), 14. Mehmed Paşa sarayı (Ayasofya yakınında), 15. Mehmed Paşa sarayı (Üsküdar'da), 16. Rüstem Paşa sarayı (Üsküdar'da), 17. Siyavuş Paşa sarayı (İstanbul'da), 18. Siyavuş Paşa sarayı (yine Üsküdar'da), 19. Siyavuş Paşa sarayı (yine Üsküdar'da), 20. Ali Paşa sarayı (İstanbul'da), 21. Ahmed Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 22. Ferhad Paşa sarayı (Bayezid civârında), 23. Pertev Paşa sarayı (Vefâ meydanında), 24. Sinan Paşa sarayı (Atmeydanı'nda), 25. S. fu Mehmed Paşa sarayı (Hocapaşa'da), 26. Mahmud Ağa sarayı (Yenibahçe'de), 27. Mehmed Paşa sarayı (Halkalı yakınında Yergöğ'de), 28. Şâh-ı Hübân Kadın sarayı, Kasım-paşa çeşmesi yakınında), 29. Pertev Paşa sarayı (şehirin dışında), 30. Ahmed Paşa sarayı (Taşra Çiftlik'te), 31. Ahmed Paşa sarayı (Eyüp'te), 32. Ali Paşa sarayı (Eyüp'te), 33. Mehmed Paşa sarayı (şehirin dışında, Rüstem Çelebi çiftliğinde), 34. Mehmed Paşa sarayı (Bosna'da), 35. Rüstem Paşa sarayı (İskender Çelebi çiftliğinde).

XII. MAHZENLER.

1. Buğday mahzeni (Galata köşes'inde), 2. Zift mahzeni (tersane-i âmirede), 3. Anbar (sarayda), 4. Anbar (Has bahçe yalısında), 5. Mutbak ve kiler (sarayda), 6. Mahzen (Unkapanı'nda), 7. İki adet anbar (Cebehâne yakınında), 8. Kurşunlu mahzen Tophane'de).

XIII. HAMAMLAR.

1. Sultan Süleyman hamamı (İstanbul'da), 2. Sultan Süleyman hamamı (Kefe'de), 3. Üç Kapılı hamam (Topkapı sarayı'nda), 4. Üç Kapılı hamam (Üsküdar sarayında), 5. Haseki Sultan hamamı (Ayasofya yakınında), 6. Haseki Sultan hamamı, 7. Haseki Sultan hamamı (Yahudiler içinde), 8. Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da), 9. Vâlide Sultan hamamı (Karapınar'da), 10. Vâlide Sultan hamamı (Cibâli kapısında), 11. Mihrimah Sultan hamamı (Edirnekapısı'nda), 12. Lûtfi Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 13. Mehmed Paşa hamamı (Galata'da), 14. Mehmed Paşa hamamı (Edirne'de), 15. Koca Mustafa Paşa hamamı (Yenibahçe'de), 16. İbrahim Paşa hamamı (Silivrikapısı'nda), 17. Kapı-ağası Yakub Ağa hamamı (Sulu-manastır'da), 18. Sinan Paşa hamamı

(Beşiktaş'ta), 19. Molla Çelebi hamamı (Fındıklı'da), 20. Kaptan Ali Paşa hamamı (Tophane'de), 21. Kaptan Ali Paşa hamamı (Fenerkapı'da), 22. Müfti Ebüssü'ud Efendi hamamı (Mâcuncu çarşısında), 23. Mirmirân Kasım Paşa hamamı (Hafsa'da), 24. Merkez Efendi hamamı (Yenikapı dışında), 25. Nişancı Paşa hamamı (Eyüp'te), 26. Husrev Kethudâ hamamı (Ortaköy'de), 27. Husrev Kethudâ hamamı (İzmit'te), 28. Hamam (Çatalca'da), 29. Rüstem Paşa hamamı (Sapanca'da), 30. Hüseyin Bey hamamı (Kayseri'de), 31. Sarı Kürz hamamı (İstanbul'da), 32. Hayreddin Paşa hamamı (Zeyrek'te), 33. Hayreddin Paşa hamamı (Gümrikhâne'de), 34. Yakub Ağa hamamı (Tophane'de), 35. Haydar Paşa hamamı (Zeyrek'te), 36. İskender Paşa hamamı, 37. Oda-başı hamamı, 38. Kethudâ Kadın hamamı (Akbaba'da), 39. Beykoz hamamı, 40. Emîr Buhârî hamamı (Edirnekapısı dışında), 41. Hamam (Eyüp türbesi civârında), 42. Dere hamamı (Eyüp'te), 43. Sâlih Paşa-zâde hamamı (Yeniköy'de), 44. Sultan Süleyman hamamı (Mekke'de), 45. Hayreddin Paşa hamamı (Tophane'de), 46. Hayreddin Paşa hamamı (Kemeraltı'nda), 47. Rüstem Paşa hamamı (Cibâli'de), 48. Vâlide Sultan hamamı (Üsküdar'da).

Bibliyografya: 1. Mimar Sinan'ın hayatı ve eserleri için ka'eme alınmış olan aslı kaynaklar şunlardır: „*Adsız risâle*“ (Topkapı sarayı); *Risâlat al-mîmâriya*; *Tuḥfat al-mîmârîn*; Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tazkirat al-abniya* (bu üç eser bir arada nşr. R. M. Meriç, *Mimar Sinan hayatı, eserleri*, I. *Mimar Sinan'ın hayatına, eserlerine dair metinler*, TTK, Ankara, 1965, VI. seri, nr. 1); Sâ'î Mustafa Çelebi, *Tazkirat al-bunyan* (İstanbul, 1315); 2. Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 140, 147, 148, 150, 155, 159, 307, 308, 309, 310, 312, 313 v.d., II, 19, 64; Hüseyin Ayyansarâyî, *Ḥadiqat al-cavâmi* (İstanbul, 1281); J. v. Hammer, *GOR* (Pesth, 1833), IX, 47—144, 148 v.d.; Ahmed Refik, *Yeni mecmua* (İstanbul, 1917), sayı 13, s. 249—252 sayı 14, s. 269—279; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels* (Berlin, 1912), 3 cilt; Heinrich Glück, *Neues zur Sinan-Forschung* (*Die bisherige Forschung über Sinan*, O L Z, 1924, 230 Festnummer); Mehmed Ağaoğlu, *Herkunft und Tod Sinans* (O L Z, 1924, 230 Festnummer); Ahmed Refik, *Mimar Sinan, Hazîne-i evrak vesikalarına göre*, (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Türk mimarları, Hazîne-i evrak vesikalarına göre* (İstanbul, 1936); İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan* (İstanbul, 1948); Oktay

Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı devri âbideleri* (İstanbul, 1949); Spencer Corbett, *Sinan (the Architectural Review*, 1953, CXIII, nr. 677, türk. trc. Nermin Sinemoğlu, *Vakıflar dergisi*, V, 13); Ernst Egli, *Sinan der Baumeister Osmanischer Glangzeit* (Zürich, 1954); Ernst Diez-Oktay Aslanapa, *Türk san'atı* (İstanbul, 1955). (OKTAY ASLANAPA.)

SİNAN PAŞA. SİNÂN PAŞA, YÜSUF, HADİM (? — 1517), Yavuz Sultan Selim [b. bk.] devri muhârebelerinde şecâat ve cesâreti ile şöhret kazanmış Osmanlı devlet adamı ve vezîr-i âzamı. Ak hadımlardan olup, aslen Bosnalıdır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 531). Saray ağalarından iken, vezirlik ile çıkıp (Osman zâde Tâib, *Ḥadiqat al-vuzarâ*, I, 21), bir müddet Rumeli serhaddinin seçkin sancaklarından Bosna beyliğinde bulunmuş (Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1274, 100a), Çaldıran seferine gidiş sırasında, Maltepe'de, Anadolu beyler-beyliğine getirilmiştir (27 safer 920 = 23 nisan 1514, bk. Celâl-zâde, *agn. esr.*, göst. yer.; İdris Bidlisi, *Salim-şâh-nâme*, Emânet hazînesi kütüp., nr. 1423, 81a; Haydar Çelebi rûz-nâmesinde, bk. Feridûn Bey, *Munşâât al-salâtin*, İstanbul, 1274, I, 458, 24 safer günü Üsküdar'a geçilip, iki gün oturak yapılarak, Sinan Paşa'nın Anadolu beyler-beyi tâyin olunduğu kaydediliyor ki, Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâc al-tavârih*, II, 245'de, buna istinâden, 25 saferi kabul ediyor. İbn Kemal, Revan köşkü kütüp., nr. 1277 mükerrer, 8a'in Sinan Paşa'yı, Kızılbaş seferine çıkılmadan, Anadolu beyler-beyi gibi göstermesi bir zuhûl olsa gerektir). Eyâleti askeri ile, Sivas'tan itibâren, ordunun karakol hizmetine me'mûr edilen Sinan Paşa (Haydar Çelebi rûz-nâmesi, bk. Feridûn Bey, *agn. esr.*, I, 459), Asya'da vuku bulan muhârebelerde Anadolu beyler-beyinin sağ kanatta bulunması âdetine uygun olarak, 2 receb 920 (= 23 ağustos 1514) çarşamba günü vuku bulan Çaldıran muhârebesinde [b. bk.], Karaman beyler-beyi ile beraber, Osmanlı sağ cenâhında bulunmuş; kuvvetleri önünde 8.000 kişilik azab [b. bk.] alayı yer almış idi (İbn Kemal, 13b). Azabların ardında ta'biye edilen Osmanlı topraklarının mevcûdiyetini öğrenen Şah İsmail, kuvvetlerini ikiye ayırarak, Diyarbekir hâkimi Ustaçalı Muhammed Han'ı Osmanlı sağ cenâhına, kendisi ise, Rumeli kuvvetleri üzerine hücum edip, azablar saflarını açınca, yanlarından sarkarak, merkezdeki yeniçerilerin arkasına düşüp, toprakları te'sirsiz bırakmağı tasarlamış idi (İdris, *agn. esr.*, 93b). Osmanlı sol kanadı şahın kumanda ettiği kuvvetler karşısında artçıların bulunduğu yere

kadar püskürtülmüş ise de, Sinan Paşa, Usta-calu-oğlu'nun tertibini bozmağa ve asker saf-larını açacak yerde muntazaman geri çekerek, toprak zincirleri gerisine çekmeğe muvaffak oldu. Bu sür'atle çekilme kızıl-baş süvâri-lerini birden bire cehennemî bir topçu ateşi ile karşı-karşıya bıraktı (Sa'deddin Efendi, II, 265; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2162, 243^{a-b}; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., IV, 138). Sinan Paşa'nın bu manevrası muharebenin kaderi üzerine te'sir etmiş, Safevî sol kanadı inhi-zâma uğrayarak, ölümden kurtulanları firara veya şahın emrindeki kuvvetlere ilticâyâ mecbûr kalmışlardı. Bununla beraber Muhammed Han'ın pek şiddetli hücumu karşısında, Sinan Paşa can-siparâne savaşarak, maiyeti askerini teşvik etmek zorunda kalmış, kendisini imtisal eden beylerden haylisi (Beyşehir ve Kayseri sancak beyleri v. b.) muharebe meydanında kalmış; buna mukabil kızıl-baş hücum koluna kumanda eden Ustacalu-oğlu maktûl düşmüş idi (*Selim-nâme-i Şükrî*'den naklen Mısır Çer-kesler kâtibi Yusuf, *Selim-nâme*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2148, 15^b). Bazı kaynaklarda Mu-hammed Han'ın başının bizzat Sinan Paşa tarafından kesildiği söylenir; Celâl-zâde (*agn. esr.*, 110^b) onun Sinan Paşa elinde maktûl düştüğünü ifade eder, diğer kaynaklar ise, bu işi bir gâzinin yaptığını kaydeder (msl. Haydar Çelebi rûz-nâmesi, bk. Feridûn Bey, I, 462; İbn Kemal, 14^b; Sücûdî, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1284, 18^a; Sa'deddin, II, 265). Kendi kolunda kat'i neticeyi istihsâl eden Si-nan Paşa, sol kanada yardım için, „naziklik ile“ Safevî ordusunu arkadan çevirmiş idi (Sa'dî b. 'Abd al-Muta'âl, *Selim-nâme*, Revan köşkü kütüp., nr. 1277, 73^a). Yeniçerilerin ateşi ile karşılaşan Şah-Kulu tam bir inkisara uğra-mış; yaralanarak, atından düşen Şah İsmail güçlüğüyle hayatını kurtarabilmiş idi. Bu arada, Sinan Paşa'nın Şah-Kulu üzerine hücum ile kat'i neticenin alınmasına müessir olduğu an-lanılmaktadır (Yusuf, *agn. esr.*, 16^a).

Zaferi müteâkip, Sinan Paşa muharebede hayatını kaybeden Hasan Paşa yerine, Rumeli beyler-beyligine getirilmiştir (4 receb 920=25 ağustos 1514; Feridûn Bey, I, 462; İbn Ke-mal, 18^a; Celâl-zâde, 113^a). Çaldıran seferin-den dönüşte, Çoban köprüsünde pâdişaha mü-lâkî olan Rumeli beyler-beyini (Sa'deddin, II, 286), Amasya'ya varıldıkta, eyâleti askeri ile, Ankara'da kışlamağa me'mûr edildi (14 şevval=2 kânûn I.; Feridun Bey, I, 462; Yu-suf, 21^b; Sa'deddin, II, 287; Âlî, 246^a).

Seferden dönüş sırasında, askerinin bir köyü yağmalamasından mes'ul tutularak, vezîr-i

âzam Hersek-oğlu ile vezir Dukagin-oğlu Ah-med Paşa'ların azledilmeleri (9 ramazan 920; İbn Kemal, 23^a; Celâl-zâde, 114^b; Sa'deddin, II, 285) üzerine, Hadım Sinan Paşa'nın sadâre-te getirildiği hakkındaki ifade (*Hadîkât al-vuza-râ*, I, 22; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî*, III, 105) ciddi bir esâsa dayanmamaktadır. Filha-kika bir müddet münhal kalan vezîr-i âzamla-ğa aynı sene zilkadesi içinde Dukagin-oğlu getirilmiştir (Feridûn Bey, I, 464). 1515 nisa-nı başlarında, Amasya kışlağında sefere hare-ket sırasında, Ankara'dan çağırılan Sinan Pa-şa, pâdişaha mülâkî olduktan sonra (Keşfi, *Bâğ-i firdavs-i gûzât*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2147, 54^{a-b}; aynı yerde liyakati hasebiyle Sinan Paşa'ya vezîr-i âzamlık mührünün tes-lim olduğuna âit kayıt diğer kaynaklar ile te'yit edilemiyor), ordu Kemah üzerine sevk olunmuş, bu kalenin zaptını müteâkip, Sivas'a gelindikte, tekrar İran seferine çıkılması ka-rarlaştırılmış iken, zahire kollarının Dulkadir-lılar tarafından vurulması Safevîler ile ittifakı şâyi olan Dulkadir-oğlu 'Alâ' al-Davla Bozkurt üzerine yürünmesine sebep ve vesile olmuş, Memlûklerin şefâatine rağmen Yusuf, biri Tur-hal ile Artukâbâd arasında Koca-Bey çayı-rında, diğeri Sivas'ta olmak üzere, Kansuh Gavri'den iki mektup geldiğini, ilkinde Zu'li-Kâdirî'ya 'de pâdişahın hutbe ve sikkede ismi-nin zikrinin teklif olunduğunu, ikincisinde ise 'Alâ' al-Davla'nın te'dip olunacağını ifade edildiğini naklediyor (*agn. esr.*, 22^b, 23^b). Si-nan Paşa serdarlığında 10.000 kişilik bir kuv-vet, baskın tarzında, Dulkadir ülkesine gön-derilmiş, Rumeli beyler-beyinin ardından da ordu hareket ettirilmiştir (26 rebiülâhır 921=9 haziran 1515). Keyfiyetten haberdar olan 'Alâ' al-Davla, mümkün sür'atle kuvvetlerini topladı ise de (Yusuf 23^b, Dulkadir beyinin 20.000 kişiyi hazırladığını naklediyor). Sinan Paşa'ya kılavuzluk eden 'Alâ' al-Davla'nın kardeşi Şehsuvar'ın oğlu Ali Bey'in telkinleri ile, Dulkadir saflarından iltihaklar olduğu gibi, mukavemette ısrar ederek, arkalarını Turna dağına veren Türkmenler de kâmilan imha edildiler. 'Alâ' al-Davla ve dört oğlunun baş-ları kesilip, o sırada Göksun çayırına gelmiş olan pâdişaha gönderildi (29 rebiülâhır=12 haziran; Feridûn Bey, I, 465; Sücûdî, 30^b; Keşfi, 61^{a-b}; vekayii Şehsuvar-oğlundan dinle-yerek yazan Şükrî'den naklen Yusuf, 23^b v.d.; Sa'dî, 78^b v.d.; Celâl-zâde, 123^a—125^a; Sa'ded-din, II, 294—297; Âlî, 247^b v.d.). Bu muvaffa-kiyeti üzerine Rumeli beyler-beyi Sinan Pa-şa'ya 6 cemâziyelevvel 921 (18 haziran 1515) 'de vezirlik pâyesi ve vezîr-i âzamlık mührü verildi (Celâl-zâde, 125^a; Uzunçarşılı, II, 531

v.d.; Sa'deddin, II, 297 ve Âlî, 248^a, sâdece „ve-zâret“, mansıbı verildiğini kaydederler).

Hadım Sinan Paşa'nın bu ilk sadâreti fiilen Hersek-oğlu Ahmed Paşa'nın 14 şâban 921 (24 ağustos 1515) tarihinde Edirne'ye gelerek, vezîr-i âzamlık yerine oturmasına kadar de-vam etti (Haydar Çelebi rûznâmesi, bk. Fe-ridun Bey, I, 470). Daha önce, Hersek-oğlu 'na vezîr-i âzamlık teklif olunduktan, nakid, kı-lıç ve kaftan ihşanı ile Sinan Paşa teselli edil-mek istenmiş idi (*agn. esr.*, I, 469). Çaldıran hezimetine rağmen, Safevîler'in şarkî Anadolu 'daki hâkimiyetlerini yeniden kurmak için sarf-ettikleri gayretler Osmanlı hükûmetini yeniden bir kızılbaş seferi tertibine sevk ediyordu. Bir taraftan Bıyıklı Mehmed Paşa Karahan'a karşı mücâdelede takviye edilirken, diğer taraftan 14 safer 922 (19 mart 1516)'de şarka sefer hususu kararlaştırılıp, bu maksatla pâdişah 6 reb'ülevvelde (7 nisan) Edirne'den İstanbul'a hareket etmiş idi. Yolda iken, Şehsuvar-oğlu 'ndan gelen bir mektup Memlûk hükûmdarının bizzat Haleb'e gelmek ihtimalini haber veri-yordu (8 reb'ülevvel; Feridûn Bey, I, 476). İstanbul'a gelindikten sonra alınan ve Ka-rahân'ın Osmanlı karakoluna galebesini bildir-ren başka bir haber pâdişahı ziyâdesi ile ga-zaba getirerek, Hersek-oğlu'nun azl ve hap-sini, ikinci defa sadârete getirilen Hadım Si-nan Paşa'nın, serasker olarak, Diyarbekir'e gönderilmesini emredilmesini mücîp olmuş idi (23 reb'ülevvel 922=26 nisan 1516; Feri-dûn Bey, göst. yer.). Vezîr-i âzam Sinan Paşa 2 gün sonra, şarka hareket etmek üzere, Üs-kûdar'a geçti (*agn. esr.*, I, 477).

Bu sırada gelmiş olması muhtemel Memlûk hükûmdarı Kansuh Gavri'nin bir mektubu (evâhîr-i safer 922 tarihini taşıyan türkçe mek-tubun faksimilesi, metni ve tahlili için bk. Ha-lil Edhem, *Mısır fethi mukaddematına âit mü-him bir vesika*, T T E M. X, sayı 19 [96], s. 30 v.d.) pâdişahın hazırlıkları yapılan seferin Memlûk devletine müteveccih olup-olmadığının acele bildirilmesini istiyordu. Bu mektuba ce-vâben ve Rumeli kazaskeri Zeyrek-zâde Rük-neddin Efendi ve Karaca Paşa'nın elçiliği ile gönderilen nâme-i hümayûnlar ile, seferin kı-zılbaş üzerine yapılacağı te'min edildi (arapça ve türkçe yazılan iki mektubun sûretleri için bk. Celâl-zâde, 133^b—136^b, 136^b—137^b). Sefâret hey'eti yalnız Kansuh Gavri'ye te'minat ver-mekle değil, aynı zamanda şuyû bulan Safevî-Memlûk yakınlaşmasının tahkiki ile de vazie-felendirilmiş idi.

Safevî hükûmeti bir taraftan şarkî Anadolu 'da yeniden hâkimiyet te'sis için askeri hare-kâta girişirken, diğer taraftan da elçiler gön-

derip, Osmanlılara karşı Mısır sultanının ittifa-kını te'mine çalışmış ve Dulkadir ülkesinin zaptından beri Osmanlı tehdidinin ağırlığını hisseden Kansuh Gavri'nin mühimce bir kuv-vet ile bizzat Haleb'e gelmesine müessir ol-muş idi (İbn İyâs, Safevîlerin Osmanlı arâzi-sine hücum ve Diyarbekir'i baskın ile geri al-dıkları haberinin 29 saferde (3 nisan) Kahire 'ye gelmesi üzerine, ümerâyı toplayan Sultan Gavri'nin, Osmanlı-Safevî çatışmasını gözet-lemek üzere, bizzat Haleb'e gitmeği kararlaştırdığını kaydediyor: *Bad'î' al-zuhûr fî va-k'â'i' al-duhûr*, trc. G. Wiet, *Journal d'un bourgeois du Caire*, Paris, 1960, II, 20 v.d. Buna mukabil Yusuf (*agn. esr.*, 25^b—27^a, 29^b—30^b) Safevîlerin ittifak teklifini, Nur Ali Han'ın Erzincan'da Osmanlı kuvvetlerine mağlûp ve maktul düşmesi üzerine vuku bulduğunu, o sırada Osmanlı kuvvetlerinin Kayseri'de toplanmakta olduğunu haber alan Gavri'nin, şaha, şâyet Sultan Selim şarka yürürse, cesâretle karşı çıkmasını, zirâ Memlûklerin Osmanlı or-dusunun arkasını keseceği te'minatını verip, iki komşu hükûmdarın arasını bulmak bahânesi ile, Suriye'ye yürümeğe karar verdiğini nakle-diyor). Filhakika, sefer hazırlıklarını sür'atle ik-mâl eden Memlûk hükûmdarı, Sinan Paşa'nın Üskûdar'a geçtiği tarihten 20 gün sonra, 15 rebiülâhır 922 (17 mayıs 1516) cumartesi gün-ü, Kahire'den Şam ve Haleb'e doğru hare-ket etmiş idi (İbn İyâs, II, 37). Diğer taraf-tan, 20 rebiülâhırda Akşehir ve 12 cemâzi-yelevvelde Kayseri'ye varan Sinan Paşa, ora-da, Anadolu beyler-beyi ve yeniçeri ağası tarafından karşılandı; sonra ileri hareketle 16 cemâziyelevvelde Elbistan'a vâsıl olup (Feri-dûn, I, 478), Memlûklerin öteden beri Osmanlı devletine bulûs arz eden hudut beylerine dos-tâne mektuplar (mektupların muhtevâsı için bk. Sücûdî, 36^{a-b}) göndererek, Memlûklü tasarrufunda olan sâhadan Fırat'ı geçip, Di-yarbekir'e gitmek için ruhsat talep eder gibi olduğu zaman, onlardan sert cevaplar aldı. Si-nan Paşa bu muâmelenin, Memlûklerin hasmâne vaziyet alıp, Gavri'nin bizzat Haleb'e gel-mekte olmasından ileri geldiğini tahkik ederek, keyfiyeti, 4 cemâziyelevvelde Üskûdar'a ge-çerek, orduya yetişmek üzere hareket hâlinde bu-lunan pâdişaha arzetti (Sücûdî, 37^{a-b}; Sa'-deddin, II, 325—327; Âlî, 254^b). Memlûkler hakkındaki tasavvurları için böyle bir vesileyi mühim bir fırsat telakkî eden Sultan Selim bir taraftan Sinan Paşa'ya Fırat üzerine köp-rü inşasını emrederken (Feridûn, I, 478), diğer taraftan da — muhtemelen Mısır harbi'ne taraf-tar olmayan vezirleri ilzam için — İstanbul'da bulunan şeyhulislâmdan, kızılbaş seferine gi-

den orduyu arkadan vuran Memlûklere karşı muhârebenin gazâ ve cihâd olacağı yolunda fetvâ istihsal etti (Celâl-zâde, 138^b—139^a; Sucûdî, 39^b—40^a; Keşfi, 71^a). Esâsen Safevîlerin şarkî Anadolu'yu yeniden ele geçirmek teşebbüslerinin akamete uğradığı, Akşehir'e konulduğu gün, Karahan ve maiyetindeki kızılbaş beylerinin baş'arı gelmesi ile anlaşmış olduğundan (25 cemâziyelevvel; Celâl-zâde, 137^b; Selâhaddin Tansel, *Silâhsör'un fetih-nâme-i diyar-i Arab adlı eseri, Tarih vesikaları*, yeni seri, I, sayı 2 [17], s. 301; Sa'deddin, II, 329 ve Âlî, aynı tarihte Konya'ya vâsıl olunca, baş'arın geldiğini kaydediyorlar), şark tarafından tamâmiyle emin olan pâdişah Sultan Gavri'ye Karahan'ın başını göndererek, Mısırdan çıkması sebebini sormuş ve aneak özür diler ise, yoluna devam edebileceğini ihtâr etmiştir (Sa'dî, 77—78^a). İleri harekete devam eden Sultan Selim, 22 cemâziyelâhırda (23 temmûz) Elbistan ovasına vararak, Sinan Paşa ile buluştu (Ferîdûn, I, 478). Pâdişahın vusûlünden bir gün önce, aslen kadı olan bir Memlûk elçisi gelmiş ve Sinan Paşa'dan, kendisi İstanbul'a gidip, pâdişah ile buluşuncaya kadar, seferin durdurulmasını rica etmiş idi. Elçi ertesi gün, İstanbul'a gitmek üzere müsâade isteyince, Sinan Paşa kendisini, yol yorgunluğundan kurtaracağını söyleyerek, pâdişahın huzûruna çıkarıp, elçiyi hayretler içinde bırakmış idi. Sultan Selim Kansuh Gavri'nin, bu kadar kalabalık bir Ordu ile, Haleb'e gelmek sûretiyle kendisini şah ile muhârebeden zorla men'etmek istediğini söylemiş; elçi inkâr yoluna sapınca da, onu bir kaç gün önce Safevî elçilerinin gecelediği köylerden getirilen adamların şahâdeti ile ilzam etmiş idi. Bu adamların ifâdelerine göre, Safevî elçileri şah ile ittifak eden Mısır sultanının Mısır'dan hareket ettiğini haber verip, sevinçle geri dönmüşlerdi. Bundan sonra Sultan Selim, Mısır elçisini, hükümdarının vaktine hazır olması ihtarı ile, iâde etmiş idi (Yusuf, 31^b—32^a).

25 receb 922 (24 ağustas 1516) pazar günü vuku bulan Merc Dâbık [b. bk.] meydan muhârebesinde bir aralık bozgun ihtimâli baş-gösterince, vezir-i âzam Sinan Paşa'nın sağ. vezir Yunus Paşa'nın sol kola varıp, askeri teşci etmeleri emredilmiş, bilhassa Sinan Paşa'nın teşvikleri ile (Sucûdî, vezir-i âzâmın askeri „yürekli-diren“ hitâbesinin meâlini vermektedir: 48^b—49^a; ayrıca bk. Ferîdûn Bey, I, 479; Sa'deddin, II, 334), cesâretlenen Osmanlı kuvvetleri kat'i galebeyi te'min etmiştir. Bu muzafferiyetten sonra bütün Suriye kolaylık ile zaptolundu. Sultan Selim I., Haleb ten sonra, Hamâ ve Hims'lerden, Şam'a

girmiş (29 şâban=27 eylül) ve orada 3 aya yakın zaman ikamet etmiştir. Burada, bir taraftan Suriye'nin zapt ve tanzimi, diğer taraftan, maiyette bulunan İdris Bitlîsi'nin de vukufundan istifade edilerek, şarkî Anadolu meseleleri ile uğraşmıştır (pâdişahın, 25 ramazanda, Sinan Paşa ve İdris'i dâvet ederek, diyar-ı şark ahvâlini görüştüğü hakkında bk. Ferîdûn Bey, I, 481).

Merc Dâbık'ta Kansuh Gavri'nin ölmesi üzerine, Mısır'a dönen Memlûk ümerâsı *davâdâr kabîr* ve Mısır nâibi Tumanbay'ı sultan intihap etmişlerdi (14 ramazan 922=10 teşrin I. 1516 cuma; İbn İyâs, II, 95 v. d.; Halil Edhem Eldem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Melik Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe*, İstanbul, 1935, s. 25 v. d.). Yeni Memlûk hükümdarının harbe hazırlandığına dâir Şam'a gelen haberlere ilâveten, Gazze sancak beyi İsa Bey oğlu Mehmed Bey'den zilkadenin ilk günü (26 teşrin II.) gelen bir casus haberi üzerine, vezir-i âzam Sinan Paşa'nın seraskerlik ile Gazze'ye gönderilmesi kararlaştırıldı (4 zilkade; Ferîdûn Bey, I, 481). Bu haber Canbirdi Gazâlî kumandasında bir Memlûk müfrezesinin Gazze'ye harekete hazırlanması ile (İbn İyâs, II, 99 v. d., 107; daha 18 ramazanda, Şam niyâbetine namzet kılınan Gazâlî'nin emrine 2.000 Memlûk ve 6 binbaşı tâyin olunduğunu, 12 gevvalde bu müfrezenin Gazze'yi zapt ve muhâfaza ederek, baharda yapılacak seferi bekleyeceğinin şâyi olduğunu kaydediyor) alâkalı olmalıdır. Sinan Paşa, kapı-kulu, Rumeli ve Anadolu askerinden terek-küp eden 4.000 kişilik bir kuvvet ile, 6 zilkadede Gazze'ye doğru hareket etti (Ferîdûn Bey, I, 481, 482; Sucûdî, 59^b—60^a; Keşfi, 86^b; Sa'deddin, II, 344 Sinan Paşa'ya verilen kuvvetin mikdarını 5.000 olarak gösteriyor). Sinan Paşa'nın hareketinden 2 gün sonra (6 zilkade) divan toplanıp, Mısır'a yürünmesi kararlaştırıldı ve hazırlanan kuvvetler vezir-i âzâmın ardınca yola çıkarıldı (Ferîdûn Bey, I, 481 v. d.).

Sinan Paşa Cisir-i Yakub, Taberiye gölü kenarı ve Remle üzerinden Gazze'ye vâsıl olarak; oradaki beyler tarafından karşılandı (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab*, s. 315). Bu sırada, Gazâlî, 'Arîş'e gelmiş; fakat kuvvetlerini (Sa'deddin, II, 346, 5.000; Sucûdî, 59^a ve Haydar Çelebi, bk. Ferîdûn Bey, I, 482, 7.000; Keşfi, 85^a, 20.000 olarak gösteriyor) kâfi bulmayarak, bedevîlerden asker tedârik edip, Osmanlı öncülerinin gerisini tehdit etmek istedi. Sinan Paşa, hem düşmanın etraftan yardım almasını önlemek, hem de muhârebeyi kabûle mecbûr etmek için, 20—21 kânûn I. gecesi, Gazze'den Remle'ye hareket etti, fakat sonra geri dönüp, sür'atle

Gazze üzerine yürüdü ve ertesi sabah hareket hâlinde bulunan Memlûk kuvvetleri ile Gazze'nin cenûb-i garbîsinde Şeri'a vâdisi civarında Yunus Hamî'nin bulunduğu sahrada (İbn İyâs, Beysân civarında diyor, II, 122) karşılaştı. Canbirdi, Osmanlı kuvvetlerinin ilk anda muvaffak olmaları üzerine aşılması güç bir vâdinin gerisine çekilerek, geçiş sırasında hasmını bastırmak istedi ise de, Sinan Paşa şiddetli ok atışının desteği ile sür'atle vâdiyi, geçip, saf bağlayarak, muhârebeye başladı. Düşmanın arka piyade baskın tasavvuru da 1.000 kadar ardıc çıkarılarak önlenildi. Sabahtan ikindiye kadar devam eden muhârebeye, başta Gazze ve İskenderiye nâipleri olmak üzere, 20 kadar Memlûk beyi telef oldu. Canbirdi yaralanarak, firara mecbûr kaldı, akşam karanlığına kadar yapılan tâkipte 4—500 kadar esir alındı (27 zilkade=21 kânûn I.; Ferîdûn Bey, I, 482 v. d.; Sucûdî, 60^b—66^a; Keşfi, 87^a—89^b; *Fetih-nâme*, s. 316 v. d.; Sa'deddin, II, 346—348 v. b.). O geceyi muhârebe sâhasında geçiren Sinan Paşa, ertesi gün Gazze'ye döndüğü zaman, yaptığı manevrayı hezimet ve firar gibi anlayan şehirlinin, Memlûklerin Gazze nâibi Ali Bay'ın tahriki ile, Gazze'deki Osmanlı ordugâhını yağma, ele geçirdikleri Osmanlıyı insafsızca katlettiklerini öğrendi. Yaptığı anı araştırmada, evlerinde askerin eşya, silâh ve atları bulunmak sûretiyle suçları sâbit olanlar kısmen öldürüldü, kısmen de tecziyeleri pâdişahın gelişine bırakıldı (İbn İyâs, II, 124 v. d.; *Fetih-nâme*, s. 318; Sa'dî, 90^a v. b.).

20 zilkadede Şam'dan ayrılarak, Gazze'ye doğru yol alan pâdişah zilhiccenin ilk günü Sinan Paşa'nın galebesinden haberdar olmuş; Kudûs ziyâretini müteâkip, 9 zilhiccede, Gazze'nin şarkında 'Ayn al-Şafâ menziline Sinan Paşa tarafından istikbâl olunmuştur. Bu karşılaşma sırasında, Sinan Paşa'ya gösterilen izzet ve memnûniyeti, Sultan Selim'in hayatında hiç bir vezire göstermediği rivâyet olunur (Sa'dî, 91^b). Daha Canbirdi Gazâlî'nin Gazze'ye yürümeğe memûr edildiği haberi üzerine, Tumanbay'a Rumeli su-başlarından çerkes Murad başkanlığında bir elçilik hey'eti gönderilerek, hutbe ve sikkede pâdişahın ismi zikredildiği takdirde, Mısır'ın kendisine bırakılacağı teklif olunmuş idi. Tumanbay'ın rızâsı hilâfına elçinin öldürülmesi (Yusuf, 37^a—b; Ferîdûn Bey, I, 482; ayrıca bk. İbn İyâs, II, 115 v. d.; Halil Edhem Eldem, *agn. esr.*, s. 27) Sultan Selim'in, Mısır'a yürümek tasavvurunu fi'le çıkarmasına vesile oldu. 15 zilhiccede yapılan müşâverede, önce Sinan Paşa'nın Hâ'ir Bey ile gönderilmesi kararlaştırılıp, ertesi gün pâdişah hareket etti (Ferîdûn Bey, I, 452, 484).

Sinan Paşa çölü geçip, Sâlihiye'de ordunun gelmesini bekledi. 23 zilhiccede gelen ordu ile, ileri harekete geçilerek, 27 zilhiccede Hânkî kasabasına varılınca, bedevî arapların tecâvüzü arttığından, Sinan Paşa — Hâ'ir Bey, Şehsuvar-oğlu ve Ramazan-oğlu ile birlikte — pusuya girerek, haylı arab esir ve telef etti (Ferîdûn, I, 453; Celâl-zâde, 148^b). Ertesi gün hacılar Birka'sinde, askeri sudan mahrum etmek isteyen kuvvetin çokluğu, bizzat Tumanbay'ın geldiği zannını uyandırarak, pâdişaha at çekilmiş ise de, sonradan memlûklerin tahriki ile bedevî arapların hücum ettiği anlaşılmış (Yusuf, 38^b, bu yanlış anlamadan pâdişahın gazaba gelerek, at çekilmesini işâret eden Sinan Paşa'nın az kalsın hayatını kaybetmek tehlikesini atlattığını naklediyor) ve Sinan Paşa'nın top ateşi ile mütecâvizler dağıtılmıştır. (Celâl-zâde, 148^b—149^a; Ferîdûn, I, 453, 484).

Mısır'ın kaderini tâyin eden Raydâniya meydan muhârebesinde (29 zilhicce 922=23 kânûn II. 1517), vezir-i âzam Sinan Paşa Osmanlı ordusunun sağ cenahına kumanda etmiş; Tumanbay, pâdişahın bulunduğu merkez üzerine yaptığı taarruzda püskürtülünce, bütün kuvveti ile Sinan Paşa kanadına yüklenmiş idi. Bu kanatta pek şiddetli cereyan eden müsâdemede, Memlûkler önce piyâde tüfekçilerini ezmış, sonra bütün şiddeti ile Sinan Paşa'nın üzerine yürüyüp, göğüs-göğüse pek kanlı bir boğazlaşmada vezir-i âzamı ve haz'nedar-başı Ali Ağa'yı yaralamış. Ramazan oğlu Mahmud Bey'i telef etmişlerdi. Keyfiyeti öğrenen pâdişah, sipâhî oğlanları alayını göndererek, Memlûkleri püskürttü ise de, arabaya konulan Sinan Paşa, yaralarının ağırlığı dolayısı ile, otağa varır-varmaz vefat etti (*Fetih-nâme-i diyar-ı Arab, Tarih vesikaları*, sayı 3 [18, s. 434 v. d.; Ferîdûn I, 485; Sucûdî, 76^a—77^a; Keşfi, 97^a—98^b; Sa'dî, 94^a—b). Hoca Sa'deddin Efendi (II, 355 v. d.), pâdişahın maiyet'inde bulunan babasından naklen, Sinan Paşa'nın, Gazze'deki mağlûbiyetinin intikamını almak hırsı ile, ileri atılan Canbirdi tarafından yaralandığını, mahfeye girmek zorunda kalan vezir-i âzâmın kat'i zafer te'min edilinceye kadar, muhârebe meydanından ayrılmadığını, Yusuf (39^b) ise, bizzat Tumanbay'ın, pâdişah zannı ile Sinan Paşa'yı yaraladığını naklederler. Muhârebenin ertesi günü, Sinan Paşa'nın ve Ali Ağa'nın namazı kılınıp, Şeyh Timurtaş zâviyesinde defnedilerek, üzerine türbe yapılması emrolundu.

Şecâat ve sadakatine son derece itimat ve itikat ettiği Sinan Paşa'nın vefatı Sultan Selim I.'i fazlası ile üzmüş, zaferi müteâkip, „bi hamdi llâh devletlu pâdişaha taht-ı Yûsuf

müeyesser oldu...“ diye tebrikte bulunan yakınlarına pâdişah: „Gerçi tahtı aldık ama, ne faide, Yusuf'u aldırık“ diye teessürünü izhâr etmiştir (Sa'dî, 94^b—95^a).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir. (T. H.).

SİNAN PAŞA. Hoca SİNAN AL-DİN YUSUF B. HİZİR B. KÂZİ CALÂL AL-DİN (1440?—1486), Türk edebiyatının tanınmış nâsîrlerinden biri olup, İstanbul'un ilk kadısı âlim ve şâir Hızır Bey'in oğludur. Sivrihisarlı olan Hızır Bey'in cedleri Nasreddin Hoca'ya kadar çıkartıldığı gibi (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 203; Belîğ, *Güldeste-i riyâz-ı irfan*, s. 278, Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 162; II, 290), *Sefine-i nefise-i meleviyân* (II, 119) 'da Mevlânâ soyundan gelmiş gösterilir. Sinan Paşa'nın annesi âlim Molla Yegân (ölm. 878=1473)'ın kızıdır. Böylece Sinan Paşa hem baba, hem de ana tarafından zamanın en büyük ilim adamlarını yetiştirmiş olan bir âileden gelmektedir. Sinan Paşa'nın doğum tarihi ile doğum yeri kesin olarak bilinmemektedir. Babası Hızır Bey'in ölümünde yaşının 20'ye yakın olduğu bilinmekle beraber (bk. Mecdî, *Şakâ'ik*, tercümesi, s. 193; *Tâc al-tavârih*, II, 498; *Kunh al-ahbâr*; Hasan Fehmi Paşa, s. 39, v. 174), doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Sinan Paşa'dan bahseden bazı eserlerde doğum tarihi 844 (1440, msl. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 534) olarak kayıtlı ise de, bir *Tazarru'at* yazmasının sonundaki Ebüssu'ud Efendi tarafından yazılmış olan Sinan Paşa'nın tercüme-i hâlini gördüğünü söyleyen Recâi-zâde Ekrem (*Kudemâdan bir kaç şâir*, s. 9) ile diğer bazı kitaplarda (msl. Ebüzzîya Tefvik, *Numûne-i edebiyat-ı osmaniye*, 1326, s. 14; İ. H. Dânişmend, *İzâhlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 204) doğum tarihi 841 (1437) olarak gösterilmiştir. Sinan Paşa'nın Sivrihisar'da, Bursa'da veya İstanbul'da doğduğu rivâyetleri vardır (bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; krs. Uzunçarşılı, *Belleten*, 1963, XXVII, 37). *Eslâf* 'ta, hiç bir kaynak gösterilmeden, 844 recebinin 16. günü İstanbul'da doğduğu yazılıdır.

1453'te Fâtih Sultan Mehmed Hızır Bey'i, İstanbul kadısı olarak, Bursa'dan İstanbul'a dâvet ettiğinde, Sinân al-Dîn Yusuf 13—15 yaşlarında idi. Sinân al-Dîn Yusuf'un kimlerden ders okuduğu kaynaklarda bildirilmeyorsa da, çok iyi bir tahsil görmüş, Hoca-zâde, Hayâlî, Kestelli, Hatib-zâde gibi âlimleri yetiştirmiş olan Hızır Bey oğlunun „ulûm-i aklıyede ve şer'iyyede“ son derece ıttılâ kesbetmesinde başlıca âmil olmuştur. Sinân al-Dîn Yusuf, babasının muhitindeki ilmî sohbetlerden

de faydalanarak, daha pek genç yaşta iken, geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Nitekim Latîfî ile Kınalı-zâde tezkirelerinde „henüz bâliğ olmadan minbere çıkup, halka emr-i ma'ruf ve nehy-i münker ider idi“ diye yazılıdır. 863 (1459) 'te, babası öldüğü zaman, aş. yk. 20 yaşında bulunan Sinân al-Dîn Yusuf'a Fâtih Edirne'de önce bir medresede, sonra da Murad II.'in yaptırmış olduğu dârülbâdiste müderrislik vermiştir. Bundan sonra, Fâtih'in teveccühünü kazanarak, İstanbul'da „Sahn müderrisi ve hâce-i sultânî“ tâyin olunmuştur. Artık pâdişah Sinan Paşa'ya büyük bir teveccüh ve saygı göstermekte ve huzûrunda yapılan ilmî sohbetlerde dâimâ Sinan Paşa da bulunmaktadır. Fâtih hocasının, riyâziyedeki bilgisini de genişletmesi için, o sırada İstanbul'a gelmiş bulunan Ali Kuşçu'dan faydalanmasını istemiş; Sinan Paşa da, Ali Kuşçu'nun derslerine devam eden talebesi Molla Lutfî'nin öğrendiği bilgileri kendisine tekrarlaması sûretiyle, riyâziye bilgisini tamamlamıştır. Öyle ki, bundan sonra Kadı-zâde-i Rûmî (1337—1412) 'nin *Çagmîni* şerhine bir hâşiye yazmıştır. Fâtih, devlet işlerinde de hocasının müşâverelerinden faydalanmak için, 875 (1470) 'te ona vezirlik rütbesi vermiştir. Pâdişah saraydaki kütüphânesine bir hâfız-ı kütüb tâyin etmek isteyince, Sinan Paşa'ya sormuş, o da kendi yetiştirdiği Molla Lutfî'yi tavsiye etmiştir. 881 (1476) 'de, Gedik Ahmed Paşa'nın azl ve hapsolmesi üzerine, Sinan Paşa bir seneye yakın sadrazamlık mevkiinde bulunmuştur (krs. *Sicill-i osmanî*, III, 103; Uzunçarşılı, II, 534; ayn. mll., *Belleten*, 1963, XXVII, 37—43). Aynı sene, bilinmeyen bir sebepten dolayı, pâdişahın gazabına uğrayarak, azl ve haps olunmuştur. Fâtih'in çok saydığı hocasını hangi mühim sebep ile azl ve hapsedtirmiş olduğu bilinmemektedir. *Şakâ'ik* tercümesinde sâdece „pâdişah ile Sinan Paşa arasında azli icâb eder bir kıssa-i vâhiyye-i vâhî vâkî olmağla“ denmiştir. *Tâc al-tavârih* 'te ise, „icâb-ı rencîş bâzı hâlât sünûh itmekle“ denmektedir. Sinan Paşa hakkında çok yetersiz bilgi veren Latîfî ile ondaki bilgileri aş. yk. olduğu gibi tekrarlayan Kınalı-zâde'nin „Sultan Mehmed'e vezir olduktan sonra, riyâseti siyâset bilüp ve agrâz-ı dünyadan irâz ve nefret idüp, Şeyh Vefâ hazretlerine irâdet getürmüşdür“ demek sûretiyle, Sinan Paşa'yı vezirlikten kendi isteği ile çekilmiş göstermeleri doğru değildir. Bu gözden düşme vak'asında paşayı çekemeyen düşmanlarının dahli olabilir. O zaman ulemânın iki zümre olduğu bilinmektedir. Bu iki zümreden birincisinde Hoca-zâde, Sinan Paşa, Molla Lutfî, Ali Cemâlî Efendi gibi serbest dü-

şünceli âlimler vardır. Bunlar o zamanın münevverlerinin toplantı yeri olan Şeyh Vefâ tekkesinde şâir ve mutasavvıf Şeyh İbn Vefâ'nın mânevî feyz hâlesinde toplanırlardı. İkinci zümre başlarında Karamânî Paşa'nın bulunduğu mutaassıp zümre idi ki, bunların arasında Hatib-zâde, Molla İzârî, Efdal zâde, Ahâveyn gibi âlimler var idi. Bunlar ise, Şeyh Vefâ tekkesi müdâvimlerini i'tikatsızlık ile itham ederlerdi (Uzunçarşılı, II, 665). Aynı görüşle dini ve felsefî konularda Sinan Paşa'nın aslâ taassup göstermemesi hasımlarının bir bahâne uydurmalarına imkân vermiş olabilir. Sinan Paşa'ya gazaplanan pâdişahın hocası hakkında, „mecânîne münâsîp tedbirât“ alınmasını emretmesi böyle bir ihtimali akla getirmektedir. Nitekim reybi fikirleri yüzünden, babasının da kendisini sık-sık azarladığı bilinmektedir.

Sinan Paşa hapsolunca, İstanbul ulemâsı ayaklanmış, toplu bir hâlde pâdişaha mürâcaat edip, Sinan Paşa hapisten çıkarılmaz ise, bütün kitaplarını yakarak, Osmanlı ülkesini terk edeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Sinan Paşa, hapisten çıkartılmış, fakat Sivrihisar kadılığı ve müderrisliği vazifesi ile, derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Pâdişah, arkasından bir tabib göndererek, paşanın aklı muhtel olduğu için, deliler için yapılan tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Tabib Sinan Paşa'ya İznik'te ulaşmış, paşayı hapsedip, bağlatarak, günde 50 değnek vurdurmuş ve „muhâlif şerbetler“ içirmiştir. Paşaya yapılan bu tedavi şeklini Mevlânâ İbn Hüsâm al-Dîn işitince, İznik'ten pâdişaha bir mektup göndererek, bu usûlden vazgeçilmesini rica etmiş, bunun üzerine Fâtihde bunu kabul etmiştir.

Sinan Paşa Sivrihisar'a sürülünce, vefakâr talebesi Molla Lutfî hocasını yalnız bırakmayarak, onunla birlikte Sivrihisar'a gitmiş ve menkûbiyeti süresince yanında kalmıştır. Sinan Paşa gözden düşürülünce, sıra yakınlarına gelmiş, kardeşi Ahmed Paşa Semâniye medreselerinden birisinde müderris iken, azlolunup, Üsküp medresesi müderrisliğine ve kadılığına gönderilmiştir (bk. *Şakâ'ik* tercümesi, s. 196). Yine talebesinden Üstâd zâde Tâc al-Dîn İbrâhîm şehzâde Abdullah 'ın hocası ve Ankara'da 20 akçe ile müderris iken, azlolunup, 15 akçe ile, Çubuk kadılığına tâyin edilmiştir (*Tâc al-tavârih*, II, 568).

Sinan Paşa, Bayezid II.'in cülûsuna kadar, 5 sene Sivrihisar'da kalmıştır. Bayezid II. tah-ta geçince (886=1481), Sinan Paşa'ya vezirlik rütbesi iade edilmiş (Uzunçarşılı, II, 659), 100 akçe yevmiye ile, Edirne dârülbâdisti müderrisliğine tâyin olunmuştur. Sinan Paşa Edirne dârülbâdistesinde iken, *M. vâkıf* 'in „cevhâr“

bahsine bir hâşiye yazdığı gibi, türkçe eserlerini de bu tarihten sonra kaleme almıştır. *Şakâ'ik* 'te, *Tâc al-tavârih* ve *Kaşf al-zunûn* (II, 2037) 'da Sinan Paşa'nın 891 (1486) 'de Edirne'de vefat ettiği kayıtlıdır. Mecdî, 891 saferinin yirmi dördüncü günü akşamı İstanbul'da vefat etmiş olduğunu kaydetmesi ile kaynaklarda ölüm yeri hakkında da bir ikilik ortaya çıkmaktadır. Onun Gelibolu'da medfun olduğu rivâyeti ise, bir yanlıştan ileri gelmiştir.

Sinan Paşa'nın Fâtih devri kazaskerlerinden Molla Mehmed'in kız kardeşi ile evlenmiş olduğu, Mehmed ve Ahmed Çelebi adlarında oğullarının bulunduğu, Mehmed Çelebi'nin Mahmud Paşa medresesinde müderrislik yaptıktan sonra, bâzı kadılıklarda bulunup, genç yaşta ölmüş olduğu tesbit edilebiliyor (*Şakâ'ik* tercümesi, s. 216). Kazasker Molla Mehmed'in diğer bir kız kardeşi ise, Kemâl Paşa-zâde'nin babası Süleyman Çelebi ile evlenmiş olup, Kemâl Paşa-zâde bu hanımdan doğmuştur (*Tâc al-tavârih*, II, 510). Sinan Paşa'nın kardeşleri Bursa müftisi Ahmed Paşa (ölm. 925=1510) ile Bursa kadısı Yakub Paşa (ölm. 891=1486) 'nın her ikisi de âlim ve fâzıl kişiler olup, bir çok ilmî eserler meydana getirmişlerdir (bk. *Şakâ'ik* tercümesi, s. 196 v.d.).

Şahsiyeti. Sinan Paşa'nın zekâsının keskinliği, anlayış ve kavrayış kabiliyeti üzerinde kaynaklar ısrarla durarak, paşanın bu fitrî kabiliyetini, pek parlak cümleler ile, över. Hat-tâ Latîfî „zihn ü zekâda bîbedel, fehmu firâsette darb-ı mesel idi“ der. O, bu fitrî kabiliyet ile birlikte âile çevresinde kolayca gelişme imkânını bularak, genç yaşta geniş bir bilgiye sâhip olmuştur. Kendisinin aynı zamanda natuk, mubâhase ve münâzarada hasımlarını yenmekte eşsiz olduğu bildirilir. Keskin ve cevval zekâsı ile, daha pek genç yaşta felsefeye merak etmiş olan Sinan Paşa'yı reybi fikirleri yüzünden babası sık-sık azarlayarak, şüphe ve vehim tuzağına tutulmamasını istemiş. Bir gün, babası ile birlikte yemek yerlerken, Sinan Paşa'nın önündeki sahanın bakır olduğundan şüphe edecek kadar reybi fikirlerini ileri götürmesi üzerine, babası sofradaki sahanı kaldırıp, oğlunun başına vurmıştır (bk. *Şakâ'ik* tercümesi, Topkapı Sarayı müzesi, Hazine kütüp., nr. 1263'teki resim). Sinan Paşa sonraları tasavvufa meyletmiş, Şeyh İbn Vefâ'nın mânevî te'sirinde kalarak, ona irâdet getirmiştir. Böylece büyük saygı beslediği Şeyh İbn Vefâ'nın mânevî feyzi ile tasavvuf yoluna girmiştir. Bayezid II. devrinde kaleme aldığı türkçe eserlerinde tasavvufun te'siri kuvvetle hâkimdir. Sinan Paşa'nın son derece cömert ve derviş mizaçlı olup, dünyaya değer verme-

diği, tarikat ehline büyük muhabbet gösterdiği *Şakā'ik*'te ve *Tac al-tavārih*'te yazılıdır.

Sinan Paşa asla mutaassıp olmayıp, serbest düşünceli bir mütefekkindir. İlmî görüşü bakımından, babasından üstün olduğu kabul edilir (Uzunçarşılı, II, 658). Molla Fenârî mektebini dedesi Molla Yegân ile babası Hızır Bey'den sonra Sinan Paşa devam ettirmiş, Molla Lutfî, Üstâd-zâde Tac al-Dîn İbrâhîm, Sarı Kürz Nûr al-Dîn al-Karâsî, Aydınî Karabâlî, Mîrim Çelebî gibi değerli âlimler Sinan Paşa'dan ders görmüşlerdir. *Şakā'ik*'te anlatıldığına göre, Molla Gûrânî'nin de Sinan Paşa'nın ilmine tam bir güveni var idi. Sinan Paşa vezir iken, tâtil zamanlarında, dedesi Molla Yegân'ın da yapmış olduğu gibi, nefis yemekler hazırlatarak, eshâb ı tahsile ziyâfetler verir, bu arada ilmî sohbetlerin yapılmasına zemin hazırlamış. Bu ziyâfetlerde Hoca-zâde, Molla Kastelânî, Hatib-zâde, Ali Cemâlî Efendi gibi büyük âlimler bulunmuş (*Şakā'ik tercümesi*, s. 165, 302; *Tac al-tavārih*, II, 438, 481). Fâtîm Sultan Mehmed'in huzurunda yapılan ilmî münâkaşalarda dâimâ hocası da bulunur, başka ülkelerden gelen âlimlere karşı kendi ulemâsının üstün gelmesini isteyen Fâtîh'i hocasının nûnâkaşa ve mubâhasede gösterdiği başarı son derece memnun edermiş. Bunların birinde Ali Kuşçu Fâtîh'in huzurunda zâviyeler üzerine bir hendese meselesi ortaya atmış, pâdişah nasıl çözüleceğini Ali Kuşçu'dan değil, kendi ulemâsından sormuş; bunun üzerine Sinan Paşa da dâhil olmak üzere, Osmanlı ulemâsı birer risâle yazarak, meseleyi çözmeğe çalışmışlardır (A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde ilim*, s. 34 v. d.).

Âlim ve mütefekkir olan Sinan Paşa aynı zamanda büyük bir nâsir ve şâirdir. Edebiyatımızda nazmından çok nesri ile tanınmış, Latîfî'nin dediği gibi, kasîde ve gazel söylemeye, mahlas kullanmamıştır. Fakat onun şâir tab'atlı olduğu *Tazarru'ât*'ındaki manzûmelerinden başka, mensûr birer şiir olan nesrinden de anlaşılmaktadır. Nesirde ise, seci'li ve süslü nesrin edebiyatımızda en güzel, en âhenkli ve en tabii örneğini vermiş olması ile, seci'li ve süslü nesre „Sinan Paşa üslûbu“ denilmiştir.

Eserleri. Sinan Paşa arapça olarak yazdığı ilmî risâlelerinin çoğunu Fâtîh devrinde ka'eme almıştır. Bunlar riyâziye, hey'et, fıkıh ve kelâm mevzûlarındadır. Daha çok ruhi bir boşalma ve tatmin mâhiyeti arzeden türkçe eserlerini ise, Bayezid II. devrinde yazmıştır. Bu devirde yazdığı eserlerin mevzûları ise din, tasavvuf, ahlâk ve evliyâ menkıbeleridir.

I. Türkçe eserleri: 1. *Tazarru'ât*. Sinan Paşa'nın en tanınmış eseridir. Mensur büyük bir eser olup (Hüsrev Paşa kütüp. nüshası, 215

var.; Nuruosmaniye kütüp. nr. 2605, 233 var.), içerisinde yer-yer manzum kısımlar da vardır. Sinan Paşa, *Nasihat-nâme*'sinin sebeb-i telifinde yazdığına göre, tedristen artan zamanını boşa geçirmeyip, bir kaç ay içerisinde *Tazarru'-nâme* adını verdiği bu eserini meydana getirmiştir. Hak hazretinin övgüsünde hatırına her ne geldi ise yazdığını, „esasî usûl-i meşâ-yih-i hakikat üzerine vurulubdur ve binâsı kavâid-i ehl-i tarikat üzerine konulubdur“ diyerek, eserin tasavvufî bir mâhiyet taşıdığını da söyler. *Tazarru'-nâme* bütünü ile bir münâcât olup, Sinan Paşa, ilhamının tabii sevkine uyarak, büyük bir vecd ve coşkunluk içerisinde, Tanrıyı övmüş, ona yalvarıp-yakarmıştır. Bu sebep ile eserde bir çok tekrarlar vardır. *Tazarru'ât* musannâ nesir üslûbunun mükemmel bir örneğidir. Seci'lerin ve mütenâzir cümlelerin çok kolay bir buluş ile sıralanışı esere mensur bir şiir âhengi ve güzelliği kazandırmıştır. Nahiv bakımından değişik ve kısa cümleler nesre canlılık ve tabiiyet vermiştir. Sinan Paşa bu süslü nesir üslûbunda İran örneklerinden, husûsiyetle 'Abdallâh-i Anşârî'nin eserlerinden mülhem olmuştur. Bu müseccâ ve musannâ nesir üslûbu daha Sinan Paşa'dan önce kullanılmaya başlanmıştır. Fıtraten şâir, zekî ve natuk olan Sinan Paşa'nın elinde bu süslü nesir fevkalâde âhenkli, tabii ve kıvrak bir hâl almıştır. Bu musanna nesir üslûbu divan edebiyatında asırlarca taklit edilmiş, fakat gitikçe külfetli, sun'î ve anlaşılmasız bir hâl almış, *Tazarru'ât* ise, bu nesir üslûbunun bir şâheseri olarak tek kalmıştır.

Tazarru'ât yazmaları, metin bakımından, iki ayrı tertip arz etmektedir. Bâzılarında peygamberlerin, sahâbenin, itihâd ve tarikat ehlinin na'atları eserin son kısmındadır. Yazmaların çoğunda ise, bu bölüm eserin orta'larında olup, bundan sonra ilâhî aşktan bahsedilen bölüm gelmektedir; yazmaların bu durumu yüzünden *Osmanlı müellifleri*'nde *Aşk-nâme* adında ayrı bir eseri daha bulunduğu zannedilmiştir. Bunun gibi *Kışa-i anbiyâ*'ya dâir küçük bir eserin bulunduğu da doğru değildir. Kütüphânelerde *Tazarru'ât* yazmalarının bolluğu eserin sevilip, pek çok okunduğunu gösterir. Bu yüzden de yazmalar arasında pek çok değişiklikler ve eksiklikler vardır. En eski *Tazarru'ât* yazmaları için bk. Türk dil kurumu kütüp. nr. A 12 (istinsahı 894 h.), Süleymaniye Hüsrev Paşa kütüp. nr. 180 (istinsahı 957 h.), Üniversite kütüp. TY 863 (istinsahı 964 h.), Ali Emiri, nr. şer'iyye 846 (istinsahı 984 h.), Nuruosmaniye kütüp. nr. 2602 (istinsahı 990 h.), Ankara Genel kitaplık. nr. 83 (istinsahı 995 h.), Süleymaniye kütüp. Beşir Ağa kısmı, nr. 345

(istinsahı 999 h.). *Tazarru'ât*'tan ufak bir seçme. Sinan Paşa'nın hayatına âit sekiz sahifelik bir önsöz ile, Ebüzziya matbaasında üç defa basılmıştır (ilk baskı 1305, son baskı 1309).

2. *Nasihat-nâme*. Sinan Paşa'nın ahlâka dâir yazmış olduğu ikinci mensur eseridir (Hekimoğlu Ali Paşa kütüp. nr. 680, 315 var.; Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi kütüp. nr. A 39, 104 var.). Paşa *Nasihat-nâme*'de „bir kaç gün dahi inâyet-i hakka itimad idüp, sa'y ve himmet idem, ahlâk bâbında *nasihat-nâme* sûretinde bir kitaba dahi azimet idem“ diyerek, *Tazarru'-nâme*'den sonra bu eserini kaleme almış olduğunu söyler. *Nasihat-nâme*'de de eserin kaç bölüm olacağını, her bölümde nelerden bahsedileceğini önceden düşünmemiştir. „Amma ol kitaba ne fasl koyam, ne bâb koyam; belki söz ne tarafa çekerse, ana uyam“. „Bizüm moradumuz tehzib-i ahlâka müteallik bir kaç söz söylemekdür. Ol münâsebetle bir az nasihat dahi oluna ve ol esnâda dahi hâtıra ne gelürse, dinüle. Egerci Eflâtun düğü sözleri dirüz amma, biz anı Kur'an'dan ve hadîsten alup söylerüz... Hemîn ana kâsd olundu ki, hâtıra gelen yapıla, her bâbdan, gerek Eflâtun'dan, gerek *Kitâb*'dan“ (bk. Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., var. 30). *Nasihat-nâme*'de zemm-i dünya, ahlâk-ı hasene, hilm ü gazab, zemm-i erbâb-ı taklid, sâliklerle musâhabe, ilmin faydası ve zararı, ma'rifet-i hakikiye sultana hizmeti yerme, zâlim pâdişah, hezil ve alaydan kaçınma, alçakları yerme, kerimleri övme, kanaat, tâat ve tevekküle teşvik, sünen ve âdâb-ı nebeviyeye tahris, sükûtu övme, tevbe ve sadaka vermeğe teşvik, şeriat ve tarikat ehli, nasihat-i mülûk, müfsid vezirin zemmi, ehliullahın övgüsü v.b. mevzûlardan bahsedilir. Yer-yer hikmetler, mev'izeler anlatılır, nasihatler verilir. Sinan Paşa'nın nasihat-i mülûk ve müfsid vezirin zemmi mevzuunda yazdıkları kendi hayat tecrübelerinin, menkûbiyet acılarının bir ifâdesi gibi görünüyor. Buralarda Sinan Paşa'nın ifâdesi o kadar içli, öyle canlıdır ki, kendisini de müfsit bir vezirin pâdişaha kötölemiş olduğu akla gelmektedir. Bu vezirin mutaassıp ulemâyı tutan Karamânî Mehmed Paşa olması muhtemeldir. İbn Kemâl, *Tarih* (TTK yayını, s. 622)'inde Karamânî Mehmed Paşa'nın şahsiyeti hakkındaki yazılar bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. *Nasihat-nâme* de müseccâ nesir üslûbu ile yazılmıştır. Sinan Paşa'nın bu eserinde de tabii ve kıvrak bir ifâdesi var ise de, mevzuun öğretici oluşu yüzünden, *Tazarru'ât*'taki şi'riyet bunda yoktur. *Nasihat-nâme*'ye *Ahlâk-nâme* veya *Maârif-nâme* de denmiştir (bk. *Osmanlı müellifleri*, II; Süleymaniye, Lala İsmail kü-

tüp. nr. 212). *Şakā'ik*'ta *Nasihat-nâme*'den hiç söz edilmez. *Tac al-tavārih* (II, 499)'te „münâcât ve nesâyihe müctemil bir türkî kitap telif etmiştir ki, *Maârif-i Sinan Paşa* demekle marûf olmuştur“ denilerek, *Maârif-nâme*, yâni *Nasihat-nâme* ile *Tazarru'-nâme* karıştırılmıştır. Hammer (III, 315)'de ve Babinger (EI)'de *Tazarru'-nâme*'ye *Maârif-nâme* denmesi yanlıştır. *Nasihat-nâme*'nin bâzı nüshaları için bk. Süleymaniye, Lala İsmail kütüp. 212 (istinsahı 978 h.); Britiş Museum Or. 6999 (istinsahı 997 h.); Üniversite kütüp. TY 154 (istinsahı 999 h.); Hekimoğlu kütüp. nr. 680, Lâleli kütüp. nr. 1789; Topkapı Sarayı müzesi, nr. 1022.

3. *Tazkirat al-avliyâ*. Sinan Paşa *Nasihat-nâme*'den sonra *Tazkirat al-avliyâ*'yı yazmıştır. *Nasihat-nâme*'nin sonunda „şün söz buraya geldi, bu cildi bunda tamam idelüm. İnşallah cild-i âhârda *Tazkirat al-avliyâ*'ya ihtimam idelüm“ der. Bu eserini de nasıl meydana getirmiş olduğunu *Nasihat-nâme*'yi yazarken, „iki ay mikdarı olınca, eczâ bir yire irişdi ki, takrib ile ehliullahun zikri araya düşdi. Ol münâsebetle hatıruma geldi ki, meşâ-yih-i meşhûreyi anam. Anlarun menâkıbından bir az takrir kılam. Pes hemîn ol aradan şurâ' itdüm. Ahlâk emrine mukayyed olmayup, ol üslûbu bıraktım. Amma bir kaç azîzün menâkıbı yazılınca mevânî oldu. Ol vakıtdan berü henüz yazılmadı... Hak hazretinin el-tâf-ı inâyetlerinden ve ol ervâh-ı mukaddese-nün rûhâniyetlerinden ümidüm oldur ki, bir vakıtda ol menâkıbı dahi itmam idem“ (Hekimoğlu, var. 30). Sinan Paşa *Tazkirat al-avliyâ*'sında hangi „azîzlerin“ menâkıbını yazacağına tereddüde düşer; hepsininkini yazsa sözün uzayacağını, bâzılarını yazsa tercih sanılacağını düşünerek, Şeyh 'Aţţâr'ın eserine uymağı doğru bulduğunu, ancak 'Aţţâr'dan sonra yaşamış olan bir kaç kişinin menâkıbından da kısaca bahsedeceğini söyler. Sinan Paşa'nın ifâdesinden eserin 'Aţţâr'ın eserinin bir tercümesi olmadığı, ancak onun eserinde bulunan evliyâdan bahsedeceği anlaşılmaktadır. Bu hususun iyice aydınlanabilmesi için, her iki metnin dikkatle karşılaştırılması gerekir. Sinan Paşa'nın eseri olduğu üslûbundan anlaşılan *Tazkirat al-avliyâ*'larda (bk. Nuruosmaniye kütüp. nr. 2616; Ali Emiri, 1066) aş-yk. 30 kadar velînin menâkıbı bulunduğu hâlde, daha eski 'Aţţâr tercümelerinde 70'ten fazla evliyâ menâkıbı vardır. Ayrıca Sinan Paşa adına kayıtlı *Tazkirat al-avliyâ*'ların hepsi Sinan Paşa'nın eseri olmayıp, başka tercümeler ile karıştırılmıştır. Msl. Nuruosmaniye kütüphânesinde 2616 numaradaki *Tazkirat al-*

avliya 'nın, üslûbu bakımından, Sinan Paşa 'nın eseri olduğu açık iken, yine aynı kütüphânedeki Sinan Paşa adına kayıtlı 2299 numaralı *Takrirat al-avliya* daha eski bir tercümedir. Bu eserler de dikkatle incelenerek, Sinan Paşa 'ya âit olanlar tesbit edilmelidir.

II. Arapça risâleleri: 1. *Hâşiya'alâ sarh al-Mulâhhas*, Kadî zâde-i Rûmî'nin Çağmını'nin hey'ete dâir *Mulâhhas* şerhine hâsiyesidir. Sinan Paşa'nın bu eserinden *Şakâik*, *Tâc al-tavârih*, *Kunh al-ahbâr* gibi eski kaynaklar bahseder. Yazmaları için bk. Millet kütüp., Cârullah Efendi, nr. 146/1; Fâtih, nr. 1401/2; Escorial 954 (Brockelmann, I, 685). 2. *Risâla*. Ali Kusçu'nun Fâtih'in huzûrunda ortaya atmış olduğu hendese mes'alesinin çözümlü hakkındadır. Köprülü kütüp., nr. 721, var. 69b-70b (bk. A. Adıvar. *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 34). 3. al Şarîf al-Curcânî'nin *Mavâkıf* şerhinin cevâhîr bahsine hâşiyesi. Bu eserden de *Şakâik*, *Tâc al-tavârih* ve *Kunh al-ahbâr* bahseder. 4. *Hidâya*'nın tehâret bahsine âit risâlesi. Bk. *Kaşf al-gunûn*, II, 2037. *Osmanlı müellifleri*, II, 223; Mecdî, *Şakâik tercümesi*, s. 195, hâşiyede. 5. *Risâla fi aşkâl allâgî urîda fî havâşî Hikmat al-ayn fî bahş al-cihât*, Ayasofya kütüp., nr. 2350/3. 6. Bayzavî'nin *Tafsîr*'ine hâşiye, Nuruosmaniye kütüp., nr. 368. Kaynaklarda adı geçmeyen ve yalnız *Osmanlı müellifleri*'nde anılan bu son eser Sinâneddin Yusuf b. Husâmeddin'in eseri ile karıştırılmış olabilir, (krş. Nuruosmaniye kütüp., nr. 368, 500; Ayasofya, nr. 410). Sinan Paşa'nın bu arapça risâleleri üzerine hiç bir inceleme yapılmamıştır. Yukarıda adı geçenlerden başka risâlelerinin de bulunması mümkündür.

Bibliyografya: Metin içerisinde verilenlerden başka, Köprülü-zâde Mehmed Fuad-Şehabeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 201-211; Fuad Köprülü, *Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının tekâmülüne bir bakış* (Akşam matbaası), s. 51; Gibb, *A History of the Ottoman Poetry*, II, 25.

(HASİBE MAZIOĞLU)

SİNAN PAŞA. SİNÂN PAŞA, KOCA, (1520? - 1596), Osmanlı sadrâzamı, Yemen fâtihî. Ali adındaki köylüsünün oğlu olup, Arnavutluk'ta Luma eyâletinde, Topoyani'de dünyaya gelmiştir (bk. Hasan Kaleşi, *Veliki Vezir Kodža Sinan-paşa...*, *Gjurmime Albanologjike*, Prishtine, 1965, s. 144; Delvino'da doğduğu iddiası için bk. Matteo Zano, *Relazione*, E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, 3. seri, III, 420). Doğum tarihi kat'i olarak bilinmemekte ise

de, bizzat kendi ifâdesi ile, ikinci sadâretinde 70 yaşında bulunduğuna göre (Murad III.'a takdim ettiği bir telhîsi: Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2236, var. 40b), 1520 yıllarında doğmuş olmalıdır. Küçük yaşta devşirme olan Sinan, enderûna intisap etmiş ve her hâlde kendisinden önce haremde yetişen ağabeyi Ayas Paşa'nın da yardımı ile, kısa zamanda bir çok merhaleleri katederek, Kanunî Süleyman'ın çaşnigir-başlığına kadar yükselmiştir. Malatya sancak beyliği ile saraydan ayrılmış ve sırası ile, Kastamonu, Gazze ve Nablus sancak beyliklerinde bulunduktan sonra, Erzurum beyler-beyliğine tâyin edilmiş, fakat çok geçmeden Halep'e, oradan da Mısır beyler-beyliğine naklolunmuştur (cemâziyelâhır 975 = kânûn I. 1567 sonları).

Sinan Paşa'nın Kahire'ye vardığı sıralarda, Yemen'de İmam Mutahhar'ın isyânı ciddiyet kesh ettiğinden, Şam beyler-beyi Lala Mustafa Paşa [b. bk.], vezâret pâyesi ile, Yemen serdarlığına tâyin edilmiş idi [bk. mad. SELİM II.]. Ancak Lala Mustafa'nın emrine tahsis olunan kuvvetlerin büyük kısmı Mısır askerlerinden teşkil edildiği gibi, serdâra verilen terakki ve tahsislerin de yine Mısır hazinesinden te'diyesi emrolundu. Bu hâl esâsen ağabeyi Ayas Paşa'nın katledilmesinde Lala Mustafa'yı başlıca müsebbip addeden ve muâzırının muhtemel bir muvaffakiyetini kıskanan Sinan Paşa'yı serdar aleyhine bâzı tertiplere sevketti ve Lala Mustafa'nın Kahire'ye varışında Yemen isyânını bastırmak için nasıl hareket edilebileceğini tesbit gayesi ile toplanan divanda bu ihtilâf daha da büyüdüğünden, her ikisi de yekdiğerini Bâbiâli'ye şikâyetle başladılar. Neticede Yemen'e gitmek hususunda taallül gösteren Lala Mustafa Paşa azledilerek (tafsilât için bk. Şerafeddin Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar*, *Belleten*, sayı 88, s. 562-569), Yemen serdarlığı, vezâret pâyesi ile, Sinan Paşa'ya tevcih edildi (21 safer 976 = 15 ağustos 1568 tarihli hüküm ve serdarlık berâtı için bk. Başvekkâlet arşivi; *Mühimme*, VII, vesika 1907, 1922). Şan'a beyler-beyliğine tâyin olunan Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Ta'izz kalesini istirdat etmesinden sonra, 976 recebinde (kânûn I. 1568/kânûn II. 1569) Mısır'dan hareket ile, Mekke üzerinden Yemen'e varan Sinan Paşa önce buradaki Kahire kalesini âsilerden aldı ve İskenderiye kaptanı Kurd-oğlu Hızır'ı denizden, ümerâdan Mami Bey'i de, bir mikdar kuvvet ile, karadan sevk ederek, Mutahhar'ın adamlarından Kasım'ın elinde bulunan Aden ve mülbakatını zabtettirdi (zilkâde 976 = mayıs 1569). Kendi aleyhine bir tertip hazırlanmasından çekinen

Özdemir-oğlu'nun çekilip-gitmesinden sonra da, Mutahhar'ın terketmiş olduğu Şan'a'yı ele geçirdi (26 temmûz 1569). Kavkabân şehrinin zaptedilmesine rağmen, kalesinin uzun müddet mukavemet etmesi yüzünden, Sinan Paşa Yemen'de kışlamak zarûretini duydu ve nihâyet bu kalenin de sukutu (18 mayıs 1570) üzerine, İmam Mutahhar, kendisine küçük bir arpalık verilmesi şartı ile, itâata mecbûr bırakıldı. İki-ye ayrılmış olan Yemen beyler-beyliği tekrar birleştirilerek, sâbık Gazze beyi Kara Şâhin Mustafa Paşa-zâde Behram Paşa'ya tevcih edildi ve yeni bir isyân hareketine mâni olmak gayesi ile de, bütün urban şeyhlerinin dâimâ beyler-beyinin yanında bulunmaları şart koşuldu. Bundan sonra, 1571 şubâtında Zabîd'den hareket eden Sinan Paşa, Mekke ve Medine'yi ziyâret edip, hacı olduktan (bk. Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 98) sonra, yine kendisine tevcih edilen Mısır beyler-beyliği vazifesini devralmak üzere, Kahire'ye döndü. Bu sûretle Yemen'i ikinci defa Osmanlı hâkimiyeti altına almağa muvaffak olan Sinan Paşa „Yemen fâtihî“ unvânı ile şöret kazandı. Şâir Nihâlî, *Feth-nâme-i Yemen* ve Rumûzî, *Tarih-i Yemen* adlı manzûm eserleri ile bu fethi tebcil ettikleri gibi, arap müverrih ve seyyahı Kuṭb al-Dîn al-Makkî de, bizzat Sinan Paşa'nın telkini ile kaleme aldığı *al-Barḳ al-yamânî fî l-fath al-Osmânî* adındaki eserini (Portekizce tercümesi ile birlikte, kısmen D. Lopez tarafından neşredilmiştir: Lizbon, 1892) ona ithâf etti. Çok geçmeden de Sinan Paşa, yedinci vezirlik pâyesi ile, „kubbe-nişin“ oldu (zilhice sonu 980 = 2 mayıs 1573).

Bu sıralarda Tunus'taki Halkulvad (Goletta, La Goulette) kalesini ellerinde bulunduran ispanyollar ile, garbî Akdeniz hâkimiyeti meselesine dayanan mücâdele yeniden alevlenmiş ve 1572 son baharında, Don Juan kumandasındaki bir İspanya donanması, Kıbrıs seferi esnasında Uluç (Kılıç) Ali Paşa tarafından zaptedilmiş olan Tunus şehrini ele geçirerek, burasını tahkim ve hükümdarlığını da Mevlay Hasan'ın oğlu Muhammed'e vermiş idi. Venedik sulhünü müteâkib, Halkulvad'ın feth ve teshiri ile, Tunus'un kurtarılmasına karar verince, Kılıç Ali Paşa'ya büyük bir donanma hazırlaması emredildi ve gönderilecek bütün kara ve deniz kuvvetlerine de Sinan Paşa serdar tâyin olundu (serdarlık berâtı için bk. A. Feridun, *Munşâât al-salâtin*, İstanbul, 1275, II, 570-572). Pâdişah Selim II. tarafından kâğıt ve hil'at ile taltif olunan serdar Sinan Paşa, yanında Kılıç Ali Paşa olduğu hâlde, 268 kadirga, 15 kalyon ve 15 mavnadan müteşekkil donanma ile, 13 mayıs 1574 (21 muhârrem

982) 'te İstanbul'dan hareket ile, Calabria ve Messina taraflarını vurduktan sonra, 22 temmûzda (2 rebîülâhır) Halkulvad önlerine vararak, kaleyi muhâsara altına aldı. Halkulvad, 33 gün süren bir mukavemetten sonra, 24 ağustos 1574 (6 cemâziyevvel 982) 'te hücum ile zapt, Muhammed Bey esir, igtinam edilen toplar donanmaya nakl ve kale tahrip edildi. Bunun tâkiben ispanyollar tarafından inşâ edilmiş olan civardaki iki küçük kale de ele geçirilerek, Tunus'un fethi tamâmlandı ve beyler-beyliği Ramazan Paşa'ya verildi. Böylece unvânına „Tunus fâtihî“ sıfatını da ilâve ettirmeye muvaffak olan Sinan Paşa teğrin I. ortalarında, zengin ganâim ile, İstanbul'a avdet etti (tafsilât için bk. Kâtip Çelebî, *Tuhfat al-kibâr fî asfâr al-bihâr*, İstanbul, 1141, s. 97 v. d.).

Tunus'ta gösterdiği muvaffakiyetten dolayı pâdişahın iltifat ve ihsânına nâil olan Sinan Paşa, vezirlik derecesinde de terfi ederek, dördüncü vezirliğe yükseldi. Ancak rakibi Lala Mustafa Paşa da „Kıbrıs fâtihî“ unvânı ile divân-ı hümayûnda bulunuyor ve vezirlik mertebesinde ondan bir önceki üçüncü sırayı işgal ediyordu. Şah Tahmasp'ın ölümünü tâkip eden saltanat mücâdelelerinden istifade ve Şah İsmâ'il II.'in ahdinden dönmesi vesile ittihâz edilerek, İran'a harp ilânı bahis mevzuu olduğu vakit, Sinan Paşa, tıpkı Lala Mustafa Paşa gibi, yeni bir serdarlığın temin edeceği imkânları nazar-ı itibâra alarak, seferin lehinde bulundu ve neticede Sokullu Mehmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen, harbe karar verilince, Lala Mustafa Paşa ile birlikte, serdar tâyin olundu (20 safer 985 = 9 mayıs 1577). O zamana kadar tatbik edilmemiş bir tarzda İran seferine iki serdar birden tâyin edilirken, bunların mintakaları da birbirinden ayrılmış, Lala Mustafa Paşa'ya şimâl-i garbiden, Erzurum üzerinden Şirvan vilâyetini fethetmesi emredilirken, Sinan Paşa da cenûb-i garbiden, yâni Bagdad ve Şehrîzor taraflarından İran içlerine girmeye me'mûr edilmiş, ayrıca her serdarın emrine verilecek kuvvetler de tesbit olunmuş idi. Fakat serdarlığı tek başlarına elde etmek isteyen bu eski iki rakip, daha İstanbul'da iken, ihtilâfa düştüler. Murad III. anlaşmazlığın ballını Sokullu Mehmed Paşa'ya havâle etti ise de, sadrâzâmın huzûrunda yapılan toplantıda Sinan Paşa, seferin ilk senesinde Tebriz ve Şirvan'ı, ikinci yılında ise, Hemedan ve İsfahan taraflarını fethedeceğini taahhüt etmek gibi büyük bir ataklık gösterince, serdarlıktan azı olunup, İran serdarlığı Lala Mustafa Paşa'nın uhdesinde birleştirildi (22 şevvâl 985 = 2 kânûn II. 1578). Bununla berâber, Lala Mustafa Pa-

şa'nın ilk muvaffakiyetlerine rağmen, seferin ikinci yılında Şirvan'ın elden çıkması ve Osmanlı kuvvetlerinin taarruzdan müdâfaaya geçmek zarûretinde kalması Sinan Paşa'yı serdar aleyhine harekete geçirdi ve Sokullu'nun öldürülmesi üzerine, sadrazam olan Ahmed Paşa da bu telkinlerin te'siri altında kaldığından, Lala Mustafa Paşa azledilerek, İran serdarlığı Sinan Paşa'ya tevcih olundu (987 şâban ortaları=1579 teğrin I. başları, tafsilat için bk. Ş. Turan, *agn. esr.*, s. 581—592). Sinan Paşa, kumandayı kendi nâmına devralması için, Van'dan ma'zul Husrev Paşa'yı serhadde gönderdikten sonra, 25 nisan 1580 (10 rebiülevvel 988)'de Üsküdar'a geçerek, şarka hareket etti. Şah 'Abbâs'a gönderdiği bir mektup ile, serdar tayin edildiğinden bahisle onu harp meydanına davet etmesine (bk. Feridun Bey, II, 279—281) rağmen, Erzurum'a vardığında, Maksud Bey riyâsetinde bir İran sefâret heyetini kabûl etti ve bu heyeti İstanbul'a gönderdi. Bu sırada Osmanlı پایتختinde umulmadık hâdiseler cereyan etmiş ve Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine, Lala Mustafa Paşa sadâret vekâletine getirilmiş, bu da Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa taraftarları arasında yeni bir mücâdelenin başlamasına sebebiyet vermiş idi. Sonunda, Sinan Paşa sadârete tayin olunarak, mühr-i hümayûn kapıcılar kethudası Yemişçi Hasan Ağa ile kendisine gönderildi (18 cemâziyelâhır 988=31 temmûz 1580). Sadrazamlık müjdesini Toman'ın boğazında alan (14 receb=25 ağustos) Sinan Paşa, Tiflis'e kadar ilerledikten sonra, kışlamak üzere, Erzurum'a avdet ve bir sulh elde etmek için, İran şâhı ile muhâberata girişti. Bu sebeple de, ertesi yıl yapılacak seferi tehir edip, 150.000 altın değerinde zengin ganimet ile (*Telhisât*, 32^a), İstanbul'a döndü (24 cemâziyelâhır 989=26 temmûz 1581). Fakat İran ile ümit edilen sulhün takarrur etmemesi ve üstelik Gürcistan ile Şirvan'ın tehlikeye mârûz bulunması karşısında, 6 kânûn I. 1582 (10 zilkâde 990)'de sadâretten azl ve bir müddet sonrada, „İstanbul zahiresine sıklet vermemesi için“, Malkara'ya nefyolundu (Selânikî, s. 169 v.d.).

Sinan Paşa Malkara'da 4 sene kadar kaldıktan sonra, kendisini tutan barem mensupları ve takdim ettiği hediyeler sayesinde, pâdisâha yeniden hulûl etmeğe muvaffak olduğundan, Şam beyler-beyliğine tayin edildi (zilhicce sonları 994=kânûn I. 1586). Züüf akçe meselesinden dolayı patlak veren sipâhî isyanı neticesinde, Siyavuş Paşa azledilince de, Sinan Paşa ma'zûlen Üsküdar'da otururken, 14 nisan 1588 (17 cemâziyelevvel 996)'de ikinci

defa sadârete getirildi. Sinan Paşa'nın 3 sene, 3 ay, 19 gün devam eden bu defaki sadrazamlığında, İran şâhı 'Abbâs I.'ın sulh talebi kabûl ve İstanbul'a gelen elçisi Mehdi Kuli Han'a bir sulh ahid-nâmesi verilerek (21 mart 1590, metin için bk. Feridun Bey, II, 249—252), 1578'den beri süregelen İran harplerine muvakkat bir müddet için de olsa, nihâyet verildi. Diğer taraftan Sinan Paşa, imparatorluk dâhilinde muattal duran bir çok mâden ocaklarını tekrar işletmek ve mahallî darphâneler açmak sûreti ile, sikkenin ayarını düzeltmeğe muvaffak oldu (*Telhisât*, 37^a). Bundan sonra, Kanunî Süleyman zamanında girilmiş, fakat Macaristan hâdiseleri dolayısı ile terk edilmiş olan mühim bir teşebbüsü yeniden ele alarak, Sakarya nehri vâsıtasıyla Marmara ile Karadeniz'i birleştirmek istedi. Bununla daha çok gemi inşasında kullanılan kerestelerin sür'atle nakli ve İstanbul'un odun ihtiyacının kolaylık ile karşılanması isteniyordu; ama tasavvurun tahakkuku hâlinde, diğer bir takım ticârî-iktisâdî menfaatlerin de te'min edileceği şüphesiz idi. Sinan Paşa, Murad III.'ün muvafakatını aldıktan sonra, Kerez (Kiraz, Kilez) deresinin Sapanca gölüne ve Sapanca gölünün de İzmit körfezine akıtılması için, mahallinde keşif yapmak üzere, mimar ve mühendislerden mürekkep bir heyet gönderdi ve Sakarya'dan Sapanca gölüne kadar 9.600, gölden Marmara'ya kadar da 22.000 zirâ uzunluğunda bir kanalın açılması gerektiği tesbit olundu (bk. Muhammed b. Muhammed, *Nuḥbat al-tavâriḥ va'l-aḥbâr*, İstanbul, 1276, s. 166). Hafriyata karar verilince (25 rebiülevvel 999=21 kânûn II. 1591), bunun bir yılda bitirilmesi için, timarlı sipâhilerin hizmete çağırılarak, 30.000 kadar usta ve amele toplanması muvaffak görüldü ve Sokullu-zâde Hasan Paşa mübâşir tayin edilip, hemen işe başlandı. Sinan Paşa, çalışmalarını bizzat görmek için, hafriyat mahalline giderek, 3 gün orada kaldı; fakat aydetinde, başta Ferhad Paşa olmak üzere, kapudan-ı deryâ Hasan Paşa ve dârüssaâde ağası Mehmed Ağa gibi sadrazam aleyhdarları, reâyânın mihnet ve meşakkat çekeceğini ileri sürerek, pâdisâhı bu teşebbüsten vaz geçirdiklerinden, Akdeniz'e çıkartılacak donanmanın hazırlığının daha mühim olduğu mülahazası ile, Sakarya kanalı hafriyatından ferâgat olundu (16 cemâziyelâhır 999=11 nisan 1591, tafsilat için bk. Safvet, *Karadeniz-İzmit körfezi kanalı*, *TOEM*, sayı 15, s. 948—956; krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında*, *Belleten*, sayı 14—15, s. 150—157). Bu sûretle mevkii

sarsılan Sinan Paşa sadârette daha uzun müddet kalamadı ve 2 ağustos 1591 (11 şevvâl 999)'de mühr-i hümayûn, kapıcılar kethudâsı Veli Ağa vâsıtası ile, kendisinden alınarak, Ferhad Paşa'ya verildi. Üstelik, vezir olduktan sonra, Şam, Safed, Üsküb, Dukakin, Anadolu ve Erzurum eyâlet ve sancaklarında yapmış olduğu bütün vakıflar „havass-ı hümayûn için“ zabtedilerek, kendisi de yine Malkara'ya gönderildi.

Sinan Paşa'nın bu seferki menfâ hayatı 18 ay kadar sürdü. Hattâ, bir yeniçeri fitnesi dolayısı ile, Ferhad Paşa azledildiğinde, onun tekrar sadârete getirilmesi bahis mevzuu oldu ise de, sükûnetin bir an evvel te'sisi mecbûriyeti karşısında bundan vazgeçilerek, mühr-i şerif Siyavuş Paşa'ya verildi. Bundan başka, Ferhad Paşa'nın şark seferindeki masrafları yüzünden teftiş edilmesi yoluna gidilince, bunun Sinan Paşa'ya havâlesi istendi; fakat o, İstanbul'a gelmesinin muhtelif dedi-kodulara sebebiyet vereceğinden bahis ile, bunu kabûl etmediği gibi, sadârette bulunmuş olan birinin teftiş edilmesinin bir su-i misâl teşkil edeceği mütlâasında da bulundu. Çok geçmeden, ulûfe tevziini bahâne eden sipâhilerin ayaklanması yüzünden Siyavuş Paşa mevkii kaybedince, kapı kulları tarafından tutulan Sinan Paşa, 29 kânûn II. 1593 (25 rebiülâhır 1001)'te üçüncü defa mühr-i hümayûna nâil oldu ve 3 şubatta Malkara'dan İstanbul'a gelerek, sadâret makamına oturdu (Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 78).

Ferhad Paşa'nın iranlılara karşı kazandığı zaferleri kışkanıp, mevkii tahkim etmek için unvanlarına bir üçüncü „fâtih“ daha ilâve etmek isteyen Sinan Paşa, Avusturya imparatoru Rudolf II.'ün 1568 muâhede ile te'kid edilmiş olan 30.000 dukalık senevî vergiyi öde meyeceğini bildirmesini ve Bosna beyler-beyi Telli Hasan Paşa'nın hudut akınlarından birinde bozguna uğrayıp maktul düşmesini ileri sürerek, Murad III.'i Avusturya'ya karşı harbe teşvik etti ve pâdisâhın emri ile toplanan meclis-i meşverette, Ferhad Paşa ile Hoca Sâdeddin'in ve şeybulislâm Bostan-zâde Muhiddin'in İran harpleri dolayısı ile askerinin yorgunluğunu ve mâlî imkânların darlığı karşısında, yeni bir sefere girişmenin yersiz ve güç olacağını tebarüz ettirmelerine rağmen, Beç (Viyana) kiralını esir alıp, âsîtaneye göndereceğinden bahisle fikrinde ısrar ve harbin ilânında müessir oldu (bk. Peçevi, *Tarih*, II, 132 v.d.). Avusturya seferi serdarlığını üzerine alan Sinan Paşa, ordunun hazırlanması için gelecek baharı bile beklemeden, 12.000 yeniçeri ve bir kısım kapı-kulu süvârîsi ile, 12

temmûz 1593 (12 şevvâl 1001)'te, büyük bir merâsim ile, İstanbul'dan hareket ile, Belgrad üzerinden hududa vardı ve Pespirim (Veszprem; 10 muharrem 1002=6 teğrin I. 1593) ve Palota (18 muharrem=14 teğrin I.) kalelerini kolaylık ile zaptetti ise de, kışın yaklaşması üzerine Budin'e, oradan da Belgrad'a dönmeğe mecbûr oldu. Fakat serdarın çekildiğini gören avusturyalılar, İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg)'ı muhâsara edip, yardıma gönderilen Osmanlı kuvvetlerini bozdukları gibi, Neograd kalesini zapt ve Estergon ile Hatvan'ı muhâsara ettiler. Bu vaziyet karşısında Sinan Paşa merkezden yeni kuvvetler istemek zorunda kaldı ve o zamana kadar yeniçeri ağalarının, pâdisâhın iştirâk etmediği seferlere gitmeleri „kanun“ (âdet) değil iken, işin ehemmiyetine mebnî, yeniçeri ağası Lala Mehmed Paşa kumandasında takviye kuvveti gönderildiği gibi, Kırım hanı Gâzî Giray'a da serdâra yardım etmesi emrolundu. 1594 baharında Belgrad'dan hareket eden Sinan Paşa Tata kalesini zapt (3 zilkâde 1002=21 temmûz 1594) ve Kırım hanı geldikten sonra da Yanık (Raab, Győr) üzerine teveccüh ederek, burasını muhâsara altına aldı. Yanık kalesi, 2 ay süren bir mukavemetten sonra, 27 eyyl 1594 (12 muharrem 1003)'te feth edilerek, eyâleti İskenderiye sancak-beyi Osman Paşa'ya verildi ve muhâfazası için yeter miktarda kuvvet bırakılarak, tekrar Belgrad'a dönüldü.

Bu sırada, Murad III.'ün vefatı üzerine, Osmanlı tahtına Mehmed III. cülûs etmiş ve sadâret kaymakamı olarak İstanbul'da kalmış olan Ferhad Paşa, yeni pâdisâha hulûl imkânını bulduğundan, 16 şubat 1595 (6 cemâziyelâhır 1003)'te kendisine sadâret tevcih edilerek, mühr-i cedîd verilmiş, bu sûretle azlolunan Sinan Paşa'nın da Malkara'ya gitmesi ferman olunmuş idi. Sinan Paşa azl ve nefy emrini Belgrad'dan İstanbul'a gelirken, yolda tebellüğ ettiğinden, mühr-i atiki teslim ile menfâsına çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Bununla beraber onun bu seferki ma'zûliyeti ancak 5 ay kadar devam etti ve başta, ikinci vezir İbrahim Paşa olmak üzere, şeybulislâm Bostan-zâde, kazasker Bâkî Efendi, vüzerâdan Cerrah Mehmed, Hasan ve Cigala-zâde Sinan Paşa'lar gibi kuvvetli taraftarlarının yardımı ile, 7 temmûz 1595 (şevvâl sonu 1003)'te dördüncü defa sadârete getirildi. Ertesi gün Malkara'dan İstanbul'a gelip, işe başlayan Sinan Paşa, bundan evvelki sadâretinde yaptığı gibi, rakiplerini vezâret mevkilerinde ibka etmenin aksine, onları bertaraf etmeği tercih ile, âsî Eflâk voyvodası Mihail ile gizlice ittifak etmekle itham olunan Ferhad Paşa'yı katletti. Diğer

tarafından, Avusturya cephesi serdarlığını oğlu Rumeli beyler-beyi Mehmed Paşa'ya vererek, sadâretin'in ikinci haftasında Eflâk üzerine hareket eden (11 zilkâde 1003=18 temmûz 1595) Sinan Paşa, Bükreş ve Tergovişte'yi işgal etmekle beraber, Mihal'i ele geçiremediği gibi, mukabil bir taarruza girişen Eflâk kuvvetleri karşısında pek çok zâyiat vererek, geri çekilmek zorunda kaldı; üstelik Yergöğü kalesi de Mihal tarafından zabtedildi (10 safer 1004=15 teşrin I. 1595). Buna muvâzî olarak, oğlu Mehmed Paşa da Avusturya cephesinde muvaffak olamamış ve Estergon kalesi elden çıkmış idi. Baba ile oğulun bu mağlûbiyetleri sebebi ile Sinan Paşa 19 teşrin II. 1595 (16 rebiülevvel 1004)'te azl ve yine Malkara'ya nefy edildi.

Ancak halefi Lala Mehmed Paşa tâyininin onuncu günü vefat edince, Sinan Paşa beşinci ve son defa olarak sadrazamlığa getirildi (25 rebiülevvel=28 teşrin II.). Avusturya cephesinde zafer kazanmanın zorluğunu tecrübe etmiş bulunan Sinan Paşa bu defa serdarlığa heves etmediği gibi, rakiplerinin sefere me'mûr edilmelerine mâni olmak için de, vezîr-i âzam veya diğer bir vezîrin serdar tâyin edilmesinin vüzerâ arasında kıskançlık ve tefrika yarattığını öne sürerek, Mehmed III.'i bizzat sefere çıkmağa teşvik ve Hoca Sâdeddin'in yardımı ile, pâdişahı bunu kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Lâkin sefer hazırlıkları ile uğraşıldığı sırada, 3 nisan 1596 (4 şâban 1004; krs. Peçevî, II, 190; Naimâ, I, 138) çarşamba günü vefat etti ve cenâzesi ertesi günü Ayasofya câmiinden kaldırılarak, Divan-yolu'nda Parmak-kapı'da inşa ettirmiş olduğu türbesine defn olundu. Ölümünde 75 yaşında olup, muhtelif tarihlerdeki sadâreti 8 sene, 5 ay tutmaktadır.

İri-yarı, gür sakallı, görünüşü itibarıyla sevimli olan Sinan Paşa iyi bir tahsil görmemiş olup, tabiaten de haşin ve mağrûr idi. Onun sadâretine kadar, vezîr-i âzamların Kırım hanlarını yaya olarak istikbal etmeleri teâmûlden iken, o Avusturya seferinde orduya gelen Gâzî Giray'ı at üzerinde karşılamış, bu suretle hana kendisi ile müsâvî, hattâ dîn muâmele etmiştir. Yenîçeri ağalarının serdar ile birlikte sefere me'mûr edilmeleri onun devrinde başladığı gibi, evvelce ancak pâdişahın bizzat iştirâk ettiği harplere gönderilen defterhânenin pâdişahın bulunmadığı seferlere de gönderilmesi yine onun Avusturya serdarlığında „kanun“ olmuştur. Sinan Paşa bilhassa cezebi sefirlere o derece sert muâmele etmekte idi ki, bu yüzden muâsırı bir çok müşâhitler tarafından hristiyan düşmanı, hattâ mâceraperest bir insan olarak tavsif edilmiştir (bk. Gianfrancesco

Morosini, *Relazione dell'ambasceria a Costantinopoli*, Venedik, 1854, s. 37 v.d.; *Relazione dell'Impero ottomano dell'anno 1579*; E. Albèri, *agn. esr.*, III/1, 446). Bütün bunlara rağmen cesur ve sür'at-i intikal sâhibi olduğu, imparatorluğun bütün kuvvet kaynaklarını ve aynı zamanda kendisini ikbâle götürecektir maddî ve mânevî yolları gâyet iyi bildiği için, mâruz kaldığı bâdireleri atlatarak, müteaddit defa sadârete gelmeğe muvaffak olmuştur. Saray mensuplarına takdim ettiği kıymetli hediyelerden başka, Sarayburnu sâhilinde mimar-başı Davud Ağa'ya yaptırttığı (997=1589) ve İznik çini-leri ve altın nakışlar ile süslü olup, kendi adına izâfe edilen, aynı zamanda, kubbesinin iç kısmında asılı bir salkım inci dolayısı ile, İncili köşk diye de anılan muhteşem köşkü (Ahmed Refik, *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, s. 27 v.d.; krs. P. G. İncioyian, *trc. H. Andreasyan, XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s. 23) Murad III.'a hediye etmiş, harbin devlet hazînesine fazla yük olmaması için, yüksek ricâlin birer kadırga techiz etmelerini isterken de, kendi parası ile bir amiral gemisi donatmak sûretiyle buna ön-ayak olmuştur. Sinan Paşa'nın serveti o kadar çok idi ki, halk arasında kendisinin ilm-i kimya bildiğine ve bu yoldan zengin olduğuna inanılmış idi. Vefatında, 600.000 duka altından başka, 20 sandık zebced, 61 ölçek inci, 600 samur kürk ve milyonlarcak keçe tutan diğer kıymetli eşya bırakmış idi (bunların tavsifi için bk. H. F. v. Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin, 1811, I, 101 v.d.; krs. J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, türk. trc., VII, 210). Ancak bu muazzam servetini vakıf ve imâr işlerinde kullanmaktan geri kalmamıştır. Türbesinin yanında bir medrese ile yine Davud Ağa'nın eseri olan zarif bir sebîl (1002=1593; bk. A. Refik, *agn. esr.*, s. 28 v.d.), Eyüp civârında bir câmi (987=1578; bk. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkat al-cavâmi*, II, 21) ile yüksek bir kasr ve medrese odaları, Kasımpaşa'da, Üsküdar İhsaniye'de kendi adı ile anılan mahalle (H. Ayvansarayî, *agn. esr.*, II, 226), Dimyat'ta, Yemen'de, Selânik'te birer câmi, Mekte'de bir çeşme, Lârende'de bir hamam yaptırttığı gibi, başta Malkara olmak üzere, Filibe, Bursa, Mihalîç, Birecik, Halep, Şam, Trablusşam'da, Van'da ve hattâ Tebriz'de bir çok vakıflar te'sis etmiştir (bk. Tahsin Öz, *Topkapı sarayı müzesinde Yemen fâtihisi Sinan Paşa arşivi*, *Belleten*, sayı 37, s. 171—193). Bir vakfiyesine (krs. Hasan Kalesi, *Veliki vezir Kodza Sinan-Paşa, njegove zadužbine in jegova vakufname*, *Albanoloska istraživanja*, br. 2, s. 105—144) göre, Üsküb civârında Kaçanik'te

bir câmi, bir medrese yaptırmış ve bunlara bir hamam, iki han v.b. ile Priştina'da bir hamam vakfetmiştir. Bunların dışında, İstanbul'daki Tophane'yi kendi parası ile tâmir ettirmiş (*Telhisât*, 32a) ve halkın ricâsı üzerine, 30.000 kuruş sarfı ile Uzuncavâş'dan Filibe'ye giden derbend'de 2 han, bir câmi, imâret, 2 hamam ve dükkânlar inşa ettirmiş ve burasını şenlen dirmek için, Anadolu'daki Yaban-ovası'ndan 150 hâneyi nakl ve iskân etmiştir (Naimâ, I, 82).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Âli, *Kunh al-ahbâr*, yazma nüshalar, Selim II., Mehmed III. devri veka-yii; ayn. mll., *Nusret-nâme* (Topkapı, Revân kütüp., nr. 1298); Selânikî, *Tarih*, yaz., tür. yer.; Müneccim-başı Ahmed, *Şahâif al-ahbâr* (türk. trc.), İstanbul, 1284, III, tür. yer.; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), tür. yer.; Kâtip Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 10—12, 15—17, 28—31, 37—42, 46, 51—55, 59 v.d., 67, 69; Ahmed Vâsîf, *Tarih* (İstanbul, 1219), I, tür. yer.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (türk. trc.), VI, 231—240, 277 v.d., VII, 58, 74—80, 92, 153, 155, 159 v. dd., 167, 175—185, 198, 201—210; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 109 v.d.; Ahmed Tâib, *Hadîkat al-vuzarâ* (İstanbul, 1271), 35—37 v. dd.; Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), II, 30—34; Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'a* (İstanbul, 1291), I, 129—140; Âtîf Paşa, *Yemen tarihi* (İstanbul, 1326), I, 73—79; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsi münâsebetleri* (İstanbul, 1962), I, fihrist; İskender Münşî Türkmen, *Tarih-i âlam-ârâ-yi Abbâsî* (Tahrân, 1313), I, tür. yer.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951—1954), III, kısım 1—2, fihrist; Constantino Garzoni, *Relazione* (E. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato*, III. seri, I, 409, 411); Antonio Tiepolo, *Relazione*, bk. E. Albèri, *agn. esr.*, III/2, 153 v.d.; Giovanni Micheli, *Relazione delli successi della guerra fra il Turco e il Persiano dell'anno 1577 fino al 1587* Albèri, *agn. esr.*, III/2, 257—294; Lorenzo Bernardo, *Relazione* (Albèri, *agn. esr.*, s. 358 v.d.); Paolo Contarini, *Relazione* (Albèri, *agn. esr.*, III/3, 240); Giovanni Moro, *Relazione* (Albèri, *agn. esr.*, III/3, 329, 372 v.d.); Stephan Gerlach, *Türkisches Tage-Buch* (Frankfort-sur-le Main, 1674), s. 31, 109; Barthol Pezzon, *Des Freyherrn von wratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise nach Constantionopel* (Leipzig, 1787), s. 138; Fr. Babinger, *Sinan Pasha* (EI); Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Eu-*

ropa (Gotha, 1855), III, fihrist.

(ŞERAFEDDİN TURAN.)

SİNAY. [Bk. TÜR SİNÂ.]

SİNCÂBİ. SİNCÂBİ (SENCÂBİ), Kirmânşâh'ın İran bölgesinde bir kabîle. Sincâbî'ler yazın Mâhidaşt ovasında, Cevnârî kazâsı dâhilinde çadırlarını kurarlar, kışın Diyâla'nın Hânîk'in yakınında kendine katılan sol kolu Alvand (Halavân, eski Hulvân, bk. mad. SERİPUL)'in cenûbuna geçerler. Sincâbî'lerin otlakları burada, Sarpul'den Ak-dağ ve Bağçe, Kaşâr (Hânîk'in cenûbunda) dağlarına kadar yayılır ve cenupta Kal'a-naft'a ulaşır. 1913'teki Türk-İran hudut anlaşması bu kabîlenin kışlaklarının bir kısmını Türkiye tarafında bırakmıştır. Sincâbî'ler, Alvand'ın sağ kıyısı üzerinde, Kaşr-i Şîrîn'in şimal ve garbında şimdiki İran-İrak hududuna kadar dar bir şeridi işgal etmektedirler. Orada köyleri vardır.

Bu kabîle 12 aşiretten müteşekkildir (Çalabî, Daliyân, Seimenevend, Surhevend, Haqq-Nazar-hânî v.b.). Sincâbî'lerin âile sayısı 2.500'ü geçmez. Bundan en çok 500'ü gerçekten Sincâbî olup, diğerleri muhtelif boyları teşkil ederler: Lur'lar (Arkavâzî, Vatkavend), Câf (Barâz) ve Gûrân (Tufangçî)'lar. Sincâbî'ler birliğinden takriben 1.500 âile Alvand kenarında kışlarlar. Soane'e göre, Sincâbî'ler kendilerine has bir lehçe ile konuşurlar.

Sincâbî'lerin reisleri, çok kere, Kaşr-i Şîrîn hudut kasabasının vâililik vazifesini ifâ etmişlerdir.

Şaraf-nâme Sincâbî'leri zikretmez. Kendi ifadelerine göre, Sincâbî'ler Şiraz yakınında Bayât'ta oturmakta idiler, oradan reisleri Bahtiyâr Han tarafından Kirmânşâh bölgesine getirilmişler ve bir müddet Gûrân'lar ile birlikte yaşamışlardır. Bu, Sincâbî'lerin, zâhîren 12 imam şî'liği (işnâ-âşarî) mezhebinde olduklarını söylemelerine rağmen, ahl-i Haqq [b.b.] mezhebine intisaplarını izah edebilir. Bahtiyâr Han'ın oğlu Hasan Han Çelebi zamanında Sincâbî'ler başlı-başına bir kabîle hâlinde bulunuyorlardı. Hasan Han'ın oğlu Şîr Han Şamşâm al-Mamâlik 1905'te reis oldu ve 1915'te 80 yaşında olduğu hâlde öldü. Oğulları Kâsim Han, 'Ali Akbar Han v.b., 1916—1918'deki askerî harekâta türklere iltihak ederek, ingilizlere ve ruslara karşı hasmâne bir tavır almakla bir hadde kadar rol oynadılar.

Bibliyografya: Çirikov, *Putevoy journal* (Petersburg, 1875), tür. yer.; E. Soane, *In disguise to Mesopotamia and Kurdistan* (London, 1926); A. Orlov, *Putevyie dnevniki de 1913* (*Materiali po Vostoku*, Petersburg, 1915, II); Rabino, *Kermanschâh* (RMM, mart 1920). (V. MINORSKY.)

SİNCÂBİ. [Bk. SİNCÂBİ.]

SİNCÂR. SİNCÂR, Diyâr Rabîa [b. bk.]'da bir kazâ merkezi (Balad Sincâr) ve onun şimal tarafında uzanan sıradağların (Cabal Sincâr) adı. Kadim Singara ile aynı olan şehir 42° şark tülünün bir az şarkı ile 36° 22' şimal arzında, Cabal Sincâr'ın cenûbunda ve buna muvâzi olarak uzanan Tavk (bugün Tög telaffuz edilir) sıradağlarındaki bir girintide bulunmaktadır; bu girintiden dolayıdır ki, Nahr Sargâr cenup istikametinde çöle çıkar. Orta çağda nehrin seyrüsefere elverişliliği hakkında krş. Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 193 v.d. Sûrların da isbât ettiği gibi, şehir eskiden şimdikinden çok daha büyük idi. Gelişmesi müsâit coğrafi durumundan ileri geldiği gibi, buna çöl bölgesinde tek başına mabsuldar bir dağ yamacında bulunuşu da yardım etmiştir. Tarlaları, İbn Havkal'e göre, sulama tertibatı ile sulanıyordu ve böylece her çeşit meyve elde ediliyordu. Sincâr'ın, Musul'dan Beled'e (Balat, eski Musul, bk. ESKİ), Hâbûr [b. bk.]'a ve sonra Ra's al-Ayn'a giden iki büyük yolun birinde posta merkezi oluşu, ona kendi mahsûlü ile gelişen, geniş bir ticâret im'ânı kazandırıyor. Bugün durum tamâmiyle değişmiştir. Bilhassa Sarre-Herzfeld Sincâr'da gelişmiş bir hurma zirâati hakkında coğrafyacıların verdiği mâlûmatın zıddı bir duruma işaret etmektedirler. Hâlen orada hiç bir hurma ağacı yoktur ve hurma sınırı da epeyce cenûba inmiştir. Buna rağmen Sachau şehrin civârında henüz mahsuldar tarlalardan bahseder. — Cabal Sincâr'ın ve şehrin sâkinleri yezidîlerdir. Bölge orta çağdan beri yezidîler ile meskûndur.

Bibliyografya: Singara'nın eski tarihi Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet* (1911 v. dd.), I, 203'te tasvir edilmiştir. Orta çağ coğrafyacılarının kayıtları için bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 98 v.d.; aynı şekilde Sarre-Herzfeld, I, 204'te bütün kaynakların nakilleri vardır. Şehrin islâm devri tarihi için bk. mad. SURÜC. al-Sam'ânî (*GMS*, XX, 1912), var. 312 a-b'de Sincârî nisbesi taşıyan bir kaç kişiyi kaydeder. Cabal ve Balad Sincâr'ın geçen asırda ve asrımızın başındaki durumu için bk. E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883), s. 322 v. dd.; bir de bk. M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (1899), bk. fihrist, mad. Beled (bu isimdeki çeşitli yerler tefrik edilmez) ve Çebel Singâr. Şehir, âbideler ve dağlar için bk. Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, Zikredilen eserlerdeki haritalar. Şehrin umûmî gö.

rünüşü için bk. Sarre-Herzfeld, III, levha LXXXIV.—Sincâr yezidîleri için krş. Pognon, *Sur les Yézides du Sindgar* (R.O.C., X, 1915—1917, II, 3); Strothmann, *Isl.*, XIII [1923], s. 371 tanıtma yazısı; Pauly-Wissowa, *Realenz. d. class. Altertumszw.*, bk. Singara, *Σινγάρα*. (M. PLESSNER.)

SİNCÂR. [Bk. SİNCÂR.]

SİND. SİND bölgesi 20° 35' ve 28° 39' şimal arsları ile 66° 40' ve 71° 10' şark tülleri arasındadır. Bölge İndus (Sindhu) nehrinin aşağı vâdisi ile deltasının bulunduğu yere tekabül ettiğinden buraya nehrin ismi verilmiştir.

Sind bölgesinin büyük kısmı garbi Pakistan sınırları içinde, küçük bir parçası da Hindistan Birliği topraklarındadır.

Ârî'ler 1000 (m. ö.) senesinden daha eski bir zamanda İndus havâlisine yerleşmiş idiler. 500 (m. ö.) senesi civârında Darius Hystaspes bu vâdiyi zaptetti. Fakat Büyük İskender 325 (m. ö.)'te bu memlekette geçtiği zaman Pers hâkimiyeti Sind'de artık ortadan kalkmış bulunuyordu. İskender'in gidişinden sonra memleket önce Mauri imparatorluğuna dâhil edildi, bilâhare Baktria greklerinin idâresine geçti.

I. (m. ö.) asırdan VII. (m. s.) asra kadar Hindistan Orta Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin istilâsına uğramıştır. Bunlardan Ak Hunlar yahut Eftalitler Sind'e yerleşerek, Rây sülâlesini te'sis etmişlerdir. Bu sülâleye brahman nâzir Çaç tarafından son verildi; bunun oğlu Dâhîr, Sind araplar tarafından istilâ edildiği zaman, saltanat sürmekte idi. Bölge, 92 (711) senesinde, uğradıkları zararları telâfi edilmeyen bâzı müslüman tâcirlerin duçar oldukları fena muâmelelerin intikamını almak üzere, halife al-Valîd'in emri ile, Muhammed b. Kâsim Şakâfî tarafından istilâ edilmiştir. Bu zat Nerankot (bu günkü Haydarâbâd) şehrini, Daybal deniz limanını ve içinde Dâhîr'i öldürdüğü Râvar şehrini zaptetti. Daha sonra başşehir Aror yahut Alor'u ve 713'te de Multân'ı aldı ve bu şehirdeki büyük hazineleri eline geçirdi; fütûhâtını teşkilâtlandırmak üzere iken, 96 (715)'da al-Valîd'in yerine geçmiş olan Sulaymân tarafından vazifesinden alındı ve zulmü yüzünden pek çok düşman kazanmış bulunan al-Haccâc'ın himâye ettiği kimselerden olması dolayısıyla, Diele üzerindeki Vâsit'te işkence ile öldürüldü.

Sind üzerinde arka-arkaya müslüman vâliler hüküm sürmüştür. Bunlar memleketin idâri işlerini yerlilere terk ettikleri gibi, dinle. hususunda da onları serbest bıraktılar; Sind eyâleti üzerinde halîfenin nüfûzu gittikçe zayıfladı. 257 (871)'de tamâmen gevşedi. İki arap

kabile reisi Multân ve Manşûra'de müstakil devletler kurmuş iseler de, Gazneli Mahmûd Hindistan'a sefer yaptığı sıralarda Sind ve Multân'ı elinde bulunduran Abu'l-Fath Dâ'ud halîfeye sadâkatini devam ettirmekte idi, fakat Karmatîliğe girmesi tahtına mal oldu ve Mahmûd kendi vâlilerinden birini onun yerine Multân'a tâyin etti. 445 (1053)'te, bir râcepût aşireti olan Sumralar Farruhzâd'ın boyunduruğundan kurtularak, aşağı Sind'de hâkimiyet te'sis ettiler. Fakat Gaznelilerin hâkimiyeti altında bulunan eyâletin yukarı kısmı, diğer Gazneli toprakları ile birlikte, Mu'izz al-Dîn Muhammed b. Sâm tarafından zaptedildi. Bunun nâibi olup, Dehli hâkimi Kuṭb al-Dîn Aybek'e tâbiyet arzeden Nâgîr al-Dîn Kabâca hâkimiyetini tanımağı reddettiği Şams al-Dîn İltutmüş tarafından mağlûbiyete uğratıldı.

VIII. (XIV.) asrın başında 'Alâ' al-Dîn Hâlacî'nin kuvvetleri Sumraları hezimete uğratarak, hükûmet merkezini tahrip etti; fakat 734 1333'te, islâmîyeti kabûl etmiş bir râcepût aşireti olan Sammâslar idâreyi ele geçirdiler ve kendi idârecilerinden birini, Câm unvânını vererek, başa getirdiler. Dehlîli Muhammed b. Tuğluk, Sammâslara iltica etmiş olan bir âsiyi tâkip ederken, 752 (1351) senesi mart ayında İndus nehri kenarında öldü. Bundan sonra Sind, Muhammed'in halefi Fîrûz tarafından itâat altına alınmaya kadar, muvafakiyetle savaştı. Dehlî'nin kudreti azaldıkça Sammâsların kudreti artıyordu. Sülâlelerinden en mühim şahıs 46 sene hüküm süren ve 915 (1509)'te ölen Câm Manda yahut Nizâm al-Dîn olmuştur. Sind, Kandehar'dan Babur tarafından kovulduktan sonra, Sind'e gelip yerleşerek, idâreyi eline alan Şah Beg Argûn'un 926 (1520)'da istilâsına mâruz kaldı. Sammâsların sonuncusu olan Câm Fîrûz Gucarât'a kadar geri atıldı ve orada öldü. Hindistan'dan Şîr Şâh tarafından uzaklaştırılmış olan Humâyûn, Sind'i zaptetmek için iki neticesiz teşebbüste bulundu. Bu teşebbüslerin ikincisinde 949 (1542)'da Umarkot'ta oğlu Ekber doğmuştur ki, bu sefer sonunda Humâyûn İran'a kaçmağa mecbûr olmuştur. 961 (1554)'de Argûnların sonuncusu olan Şah Hasan ölünce, Sind'de muvakkat bir hükûmrânlık te'sis eden Tarhânlar sülâlesi 1555'te Portekizliler tarafından Thatha'nın yağma edilmesine şahit oldu. Fakat 1592'de Ekber, Mîrzâ Canî Beg Tarhân'a meydan okuyarak, Sind'i almış ve Multân suba'lığına bağlamıştır. Eyâlet imparatorluğun bir kısmını teşkil etmekle beraber, uzaklığı dolayısı ile, mahalli işlerin ekserisi yerlilerin elinde bulunuyordu.

XVII. asırda Aşağı Sind'de Dâudputralar kuvvetli idiler; Kalhoralar 1701'de bunları

Şikârpûr'dan çıkardıktan sonra, onların yerini almış ve onların idâresini devam ettirmişlerdir. Avrangzîb de kendilerine büyük bir arazi bırakmıştır. Müteâkip 40 sene zarfında Kalhoralar iktidarlarını artırdılar. Fakat 1740 senesinde Nûr Muhammed Kalhora Sind'in İndus'un garbına uzanan kısmını elinde bulunduran Nâdir Şah'ın hoğnutsuzluğuna sebebiyet verdi ve Şikârpûr ile Sîbî'yi terk ederek, ağır bir vergi ödemeğe mecbûr oldu. Nâdir Şah'ın ölümü üzerine, Sind'i tekrar ele geçirmiş bulunan Ahmed Şah Durrânî (Abdâlî) 1754'te Nûr Muhammed'i Caysalmer'e kadar kovaladı ve Nûr Muhammed burada öldü; fakat oğlu Muhammed Murâd Yâr Han, efganhları teskin ederek, hükûmdarlığını muhâfaza etti. 1768'de kardeşi ve halefi olan Gûlâm Şah Nerankot'un bulunduğu yerde Haydarâbâd'ı te'sis etti. 1772'de Thatha'da bir şirket kuran İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Kalhoralar arasındaki münâsebetler dostça olmaktan uzak kaldı ve 1775 senesinde de bu şirket kapandı. Bir kaç sene sonra, Balûçların Tâlpûr aşireti reisi Mîr Bicar isyân etti. Kalhoralar onu nâzir tâyin ederek, hâdiseyi kapattılar. Fakat 1781'de Mîr Bicar, Şikârpûr yakınlarında bir Efgan ordosunu hezimete uğrattıktan sonra, katledildi. Oğlu 'Abd Allâh Han Tâlpûr Kalhoraların sonuncusu olan 'Abd al-Nabî'yi Kalât'a doğru ric'ate mecbûr etti. Fakat 'Abd al-Nabî, tahtını tekrar ele geçirerek, 'Abd Allâh'ı öldürttü; bu sonuncunun akrabası olan Mîr Fath 'Alî de onu mağlûp etti ve nihayet 'Abd al-Nabî kendi neslinden olanların imtiyazlı bir durumda bulundukları Cozpûr'a ilticâya mecbûr edildi. 1783'te Tâlpûr Mîr'lerin ilki olan Fath 'Alî kendisini Sind ra'îs'i ilân etti. Memleketin bundan sonraki tarihi, bölgenin âilenin muhtelif âzaları arasında taksime uğraması sebebi ile, karışık geçmiştir: 1) Orta Sind'de hüküm süren Haydarâbâd veya Şahdâdpûr kolu, 2) Mîrpûr'da yerleşmiş olan Mîrpûr veya Manikânî kolu, 3) Hayrpûr'da hüküm süren Suhrâbânî kolu.

İngiliz Şarkî Hind Kumpanyası ile Sind mîr'leri arasındaki ilk münâsebetler tatmin edici idi. 1838'de ânî olarak zuhûr eden Efgan harbi dolayısı ile İngiliz kuvvetlerinin memlekette geçişinin gerektirdiği meseleler İngilizler tarafından bâzı murâkabenin yapılmasını intaç etti. Mîrler buna kolayca râzî oldular; fakat orduları İngilizlere karşı isyân etti ve bunlar 1843'te Sir Charles Napier tarafından Mîrânî'de hezimete uğratıldı. Suhrâbânî kolundan Mîr 'Alî Murâd İngilizlere sadık kaldı ve Hayrpûr prensliğini muhâfaza salâhiyetini elde etti. Fakat Sind'in geri kalan kısmı ilhak edildi ve

o tarihten itibaren bir İngiliz eyaleti hâlini aldı. Sind, Sir Bartle Frere idâresinde iken, 1857'deki „Sipâhî kıyamı“ esnâsında hareket-siz kaldı ve eyâletin tek İngiliz alayı, diğer taraflardaki isyanlara karşı koymak üzere, seferber edildi. [1947 senesinde, Pâkistan devleti'nin teşekkül etmesi ile, Sind eyâletinin büyük kısmı Garbî Pâkistan'ın sınırları içinde kaldı. Eski eyâletin pek küçük bir kısmı (şark tarafları) ise, Hindistan birliği arâzisine dâhil edildi].

Bibliyografya: *Çaç-nâma*, yaz.; Muhammed Ma'sûm Şâh, *Târîh-i Sind*, yaz.; Hivâca Nizâm al-Dîn Ahmed, *Tabakât-i Akbarî*; Şayh Abu'l-Fazl, *A'in-i Akbarî* (trc. Blochmann ve Jarret, ikisi de Bengal Asya cemiyeti, *Bibliotheca Indica* neşriyatından); Muhammed Kâsim Firiştâ, *Gulşan-i İbrâhîmî*, taş basm. (Bombay, 1832); R. F. Burton, *Scinde, or the Unhappy Valley* (London, 1851); ayn. mll., *Scinde revisited* (London, 1877); M. R. Haig, *The Indus Valley Delta Country* (London, 1894); H. G. Raverty, *The Mihrân of Sind and its Tributaries* (*Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 1893, LXI); *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 389. (T. W. HAIG.)

SİNDBÂD-NÂME. SİNDBÂD-NÂMA.

Sindbâd-kitabı, çok eski bir hikâyeler dergisi olup, bir çerçeve hikâyesi içinde, türlü versiyonlarında 21—34 küçük hikâyeden meydana gelmiştir. Çerçeve hikâyesi kısaca şöyledir: bir hükümdarın tedbirler veya duâlar ile doğan çocuğu uzun müddet hiç bir şey öğrenemez; nihâyet bin âlim ve hakim arasından seçilen Sindbâd'ın gösterdiği usuller ile, her duvarına bir ilmin resimleri yapılmış bir odada, bir çok ilimler öğrenir. Fakat çocuğun talihinde bir uğursuzluk gören Sindbâd, babasının yanında imtihan olunacağı gün, kendisine 7 gün konuşmamasını söyler ve saklanır. Çocuğu konuşturmak üzere yanına alan bir câriye, arzularına boyun eğmediğinden, babasına öldürtmek için, ona iftirâ eder; babası çocuğun idâm edilmesini emreder; fakat 7 vezirinden biri müdâhale edip, biri kadınların hiyleleri ve onlara güvenmenin doğru olmadığını, diğeri acelenin fenalığı ve son pişmanlığın faydasızlığı hakkında olmak üzere, iki hikâye anlatarak, idâm emrini geri aldırır. Ertesi gün câriye, adâletin yerine getirilmemesinin ve vaktinde hareket edilmemesinin doğuracağı mahzurları anlatan bir hikâye eder, hükümdarı kararını yerine getirmeye iknâ eder; fakat bu defa ikinci vezir gelerek, hikâyeler ile, hükümdarı kararından vazgeçirir. Bu şekilde devam eden 7 gün-

den sonra konuşmağa başlayan şehzâde durumu anlatır ve câriye cezâlandırılır. Hükümdar tahtından ferâgat ederek, yerini oğluna bırakır. Arada anlatılan hikâyeler, mevzû bakımından, hikâye anlatma sanatının en mükemmel örnekleri sayılabilir. Msl. son pişmanlığın faydasız olduğunu göstermek üzere anlatılan „asker, bebek, kedi ve yılan hikâyesi“ şöyledir: Bir askerin çok sevdiği ve doğum yaparken ölmüş olan karısından kalan çocuğu ile bir kedisi var idi; çocuk beşiğinde yatarken ve babası ile süt annesi evde bulunmadığı zamanlar, ona kedi bakardı. Bir gün bir yılanın çocuğun üzerine geldiğini gören kedi, yılan ile mücadele edip, onu öldürmeğe muvaffak olur. Bu sırada eve gelen efendisini karşılar ve başarısını hissettirmek istercesine ona sokulur. Fakat durumu bilmeyen asker, bebeğini, parçaladığını sanarak, sopa ile onu öldürür; içeri girince beşiğinde uyumakta olan çocuğu ile parçalanmış yılanı görür ve iş-iştan geçtikten sonra yaptığına pişman olur.

Sindbâd hikâyeleri hakkında en eski kayıtlara arap edebiyatında tesâdüf olunur. Âbân b. 'Abd al-Hamîd al-Lâhikî (ölm. 200=815) 'nin bunu arapça olarak nazmetmiş olduğu malûmdur. al-Sûlî (ölm. 336=947) bir vesile ile bunu anar (bk. *Ahbar al-Râzî va'l-Mutaki*, nşr. J. H. Dunne, London-Kahire, 1936, s. 6). al-Mas'ûdî (ölm. 340=951/952) de *Kitâb al-Sindbâd*'dan bahsettiği gibi (*Murûc*, Paris tabı, I, 162), İbn al-Nadîm de *Kitâb al-fihrist* (yazılışı 377=987/988) 'inde (nşr. Flügel, s. 304 v. d.) *Kitâb al-Sindabâd al-Hakîm* 'i, müellifi belli olmayan eğlence kitapları arasında, anarak, biri büyük, diğeri küçük iki versiyonun (*nusâ*) bulunduğunu söyler (bk. al-Zahîrî al-Samarîkandî, *Sindbâd-nâma*, arapça *Sindbâd-nâma* ile birlikte, nşr. A. Ateş, İstanbul, 1948, İstanbul Üniversitesi yayınlarından, nr. 343, önsöz, s. 5; S. Oldenburg, *O persidkoy prozoïkoy verciï „Knigi Sindbada“*, *al-Muzaffariya*, Petersburg, 1897, s. 253—278). Fakat bu arapça eski şekiller bugün elde mevcut değildir. Bunlar bugün *Bin bir gece* [b. bk.] ile *Yüz bir gece* (*Mîa layla va layla*, bk. Gaudefroy-Demombynes, *Les cent et une nuits*, Paris, ts. [1911], s. 150—204) adlı hikâyeler mecmuası içinde veya halk arapçası ile, müstakil yazmalar hâlinde, muhafaza edilmiş yeni versiyonlar şeklinde bulunmaktadır (aş. bk.).

Öte yandan Sâmânîler devrinin büyük şâiri Rûdâkî (b. bk.; ölm. 329=941) manzûm bir *Sindbâd-nâma* yazmış olduğu gibi, her hâlde Nûh b. Naşr al-Sâmânî zamanında, 339 (950/951) 'da, pehlevî bir asıldan 'Amîd Abu'l-Favâris Fanârûzî (veya Kanâvarzî?) tarafından,

yeni farsçaya çevrilip, ıslâh edilmiş bir şekli de vardır. 465 (1072) 'ten önce ölmüş olması gereken Azrakî de manzûm bir *Sindbâd-nâma* kaleme almıştır. Muhammed b. 'Alî al-Zahîrî al-Samarîkandî de, 556—557 (1160/1161) yıllarında, Abu'l-Favâris'in tercümesinin dilini çirkin bularak, bunun yeni bir versiyonunu meydana getirip, Karahanlılardan Kılıç Tamgâc Han Mas'ûd'a ithâf etmiştir (nşr. A. Ateş, İstanbul, 1948). Hemen-hemen aynı zamanda, VI. (XII.) asrın sonlarında, Dağâ'ikî al-Marvazî de mensûr bir *Sindbad-nâma* yazmıştır. Nihâyet farsça sâhasında bir de 776 (1374/1375) 'da yazılmış müellifi meçhul manzûm bir versiyonu vardır (*India Office Libr.*, nr. 1236).

Aynı eser türkçeye de bir kaç defa tercüme edilmiş ve türkçe o'arak yeniden yazılmıştır. Bunların en eskisi Malik Sa'id İftihâr al-Dîn Muhammed Kâzvinî (ölm. 678=1279/1280) 'ye âit olup, bugün mevcut değildir. Bundan sonra Muhammed 'Abd al-Karîm adlı birinin Kanunî (926—974=1520—1566) 'nin oğlu şehzâde Bayezid adına yaptığı ve *Tuhfat al-ağ-yâr* adını verdiği tercüme gelir ki, bunun aslı Muhammed b. 'Alî al-Zahîrî 'nin versiyonudur. Bundan başka bir de müellifi meçhul türkçe bir *Sindbâd-nâma* vardır (Ch. Rieu, *Cat. of Turkish MSS in the British Museum*, s. 233 v. d.) ki, bunun hangi esâstan geldiği bilinmemektedir.

Sindbâd-nâma veya *Kitâb al-Sindbâd* 'ın hikâyeleri, İbn al-Nadîm 'in bahsettiği (yk. bk.) küçük nüshasının yeni arapça ile müstakil nüshaları mevcut olduğu gibi (bk. R. Basset, *Deux manuscrits d'une version arabe inédite du recueil des Sept Vizirs*, J A, 1903, 10, seri, II, 43—83), ibrânî dilinde (*Sindabar*), ispanyolca ve süryânî dilinde (*Sindbân*) versiyonları vardır; bu sonuncudan yunancaya (*Syntipas*) ve bundan da romenceye çevrilmiştir. Bundan başka, *Bin bir gece* hikâyeleri içinde olmak üzere, türkçe ve farsça da dâhil, hemen-hemen bütün dünya dillerine nakledilmiştir (son olarak bk. *Kniha Tisice a jedné noci podle kal-katskéhu vydání... prelozil F. Tauer*, Prag, 1960, V, 216—282). Diğer taraftan bu hikâye nin muabhar garp versiyonlarından („Yedi hakimler“ v. b. adlarda) biri de türkçeye çevrilmiş *Yedi âlimler hikâyesi* adı ile ilk önce 1289 'da, sonra 1326 (1910) 'da, nihâyet dili ıslâh edilerek, yeniden basılmıştır (İstanbul, 1937).

Sindbâd-nâma hikâyeleri bir takım benzer hikâye mecmualarının meydana gelmesine de sebep olmuştur. Bunların başında Nahşabî 'nin *72 nâma* (metin ve almanca tercümesi: H.

Broekhaus, Leipzig, 1845) 'si zikrolunabilir. Bundan sonra *Bahtiyâr-nâma* (*On vezirler hikâyesi*, bunun uygun harfleri ile türkçesi, malaycası, süryânicesi ve türkçesinden pek çok Avrupa dillerine tercümeleri vardır, bk. mad. BAHTİYÂR-NÂMA), aslı türkçe olan *Kırk vezirler* (türkçe birçok yazma ve basmaları, msl. İstanbul, 1283, 1285, 1303; Kazan, 1883 v. b.; bir de galiba ilk fransızca tercümesine dayanan bir çok Avrupa dillerine tercümeleri mevcuttur; Bk. V. Chauvin, s. 18 v. dd.) hikâye mecmuaları bunlardandır. Ayrıca arapça *Sindbâd-nâma* 'den çıkan garp versiyonlarının (*Romalı yedi âlimler* v. b.) da, bir çok şekillerde bütün dünya dillerine nakledilmiş olduğunu kaydetmek gerekir.

Sindbâd-nâma 'nin elde mevcut versiyonları pehlevî dilinde yazılmış olan ve her hâlde VII. asırdan öncesine âit olması gereken pehlevî bir asla kadar çıkmaktadır. Arapçada daha IX. asırda iki şekil (*nusâ kabîra* ve *nusâ şağîra*) bulunduğu göre, pehlevî aslın da iki versiyonu bulunmak icâp eder. *Sindbâd-nâma* 'nin bundan önceki şekli ve aslı tarih'in karanlıkları içinde kaybolmaktadır. Bu husustaki en eski kaynaklardan al-Mas'ûdî (*Murûc*, I, 162) 'nin, bunun Hind menşeli olduğunu bildirmesine karşılık, İbn al-Nadîm (*göst. yer*) bunun Hind veya İran menşeli olduğu hususunda ihtilâf bulunduğunu söyler. Daha muabhar İran taraftarı kaynaklar (msl. Hamd Allâh Kâzvinî, *Târîh-i guzida*, nşr. E. G. Browne, London, 1910, GMS, 14/1, s. 11) eserin İran menşeli olduğunu kaydederek, T. Benfey (bk. *Kleinere Schriften*, Berlin, 1890, cüz III, s. 10 v. d.) bunun Siddhapati adını taşıyan ve bugün mevcut olmayan hindce bir asıldan geldiğini iddia etmiş idi. E. Cosquin 'in (bk. *Prologue-cadre des Mille et une nuits, les légendes perses et le livre d'Esther, Revue biblique internationale*, Paris, 1909, s. 1—80) *Bin bir gece* 'nin çerçeve hikâyesinin sun'î olduğu, bundan dolayı sonradan toplanıp, bir mecmuanın başına konulduğu iddiasına istinat eden Gaudefroy-Demombynes (bk. *ayn. esr.* s. 204) *Sindbâd-nâma* 'nin de aynı şekilde meydana gelmiş olabileceğini ileri sürmüştü. Nihâyet B. E. Perry (*The Origin of the Book of Sindbad*, Berlin, 1960; *Fabula*, 1959, III 'ten ayrı baskı, krş. W. Fischer, ZDMG, 1965, CXV, cüz 1, s. 209 v. d.), şarkiyatçı olmadığı hâlde, bu meseleyi ele almıştır. Ona göre, ağızdan ağıza nakledilen ayrı-ayrı hikâyelerin menşeli ile el yazmasından el-yazmasına nakledilen bütün bir kitabın menşeli meselesinin birbirine karıştırılması gerekir; kendisi bilhassa eserde hindce kelimelerin ve adların bulunmadığına dikkati çekip,

eserin İran'da yazıldığına dair tarafgir kayıtlara bakarak, bunun İran'da meydana getirilmiş olduğu neticesine varır. Öyle görünüyor ki, kendisi bu muhâkemelerinde yalnız arapçadan çevrilmiş muhtasar bir versiyona bakmış, msl. Muhammed al-Zahîrî al-Samarîkandî'nin versiyonunu hiç görmemiştir. Halbuki en eski, asla en yakın olan bu versiyonda eserin Hind menşeli olduğu açıkça söylenmemekle beraber, bütün hâdiseler Hindistan'da geçmekte ve eserde bâzı Hind adları da bulunmaktadır. Nihâyet eserin hindce *Sukasapati, Pançatantra* gibi, İbn al-Nadîm'in „küçük ve büyük nüsha“ şeklinde ifade ettiği bir „sâde metin“ (textus simplicius) ile bir „süslü metninin“ (textus ornatius) mevcûdiyeti de bu mecmuanın, bütün hâlinde de, Hind menşeli olduğunu gösterir.

Bibliyografya: En esaslı kaynak V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux arabes* cüz VIII: *Syn-tipas* (L'ège-Leipzig, 1904)'tür. Bütün mesele için bk. bir de metinde anılan A. Ateş, al-Zahîrî al-Samarîkandî'nin *Sindbâd-nâma*'sine yazılan (İstanbul, 1948) giriş, s. 1-61 (bu neşirde, s. 348-388'de, arapça halk dili ile bir versiyonun bulunduğu da dikkati çekmek gerekir); bk. bir de N. Eliseeff, *Thèmes et motifs des Mille et une nuits, essai de classification* (Beyrut, 1949), s. 39 v. d. ve fihrist. (A ATEŞ.)

SİNDİBÂD-NÂMA. [Bk. SİNDİBÂD-NÂME.]
ŞİNF. [Bk. SİNF.]

SİNGAPUR. (sanskrit. *Si hapura* „aslanın şehri“; ing. yazılışı *Singapore*), Asya'nın cenûb-i şarkisinde Malaya yarım-adasının cenup ucundan dar bir boğaz ile ayrılmış bir ada ve bu ada üzerinde 1° 24' şimâl arz ve 103° 51' şark tûlünde bulunan büyük şehir ve işlek ticâret merkezi (ada üzerinde demir-yolu ve şose geçen işlek bir rıhtım ile karaya bağlanmıştır). Orta çağda Singapur Hindistan ile Çin arasında sefer yapan gemilerin uğradığı bir liman idi: buranın eski adı olan Tēmasek, Çin, Cava ve Malaya kaynaklarında zikredilmektedir. Önceleri cenûbî Sumatra'nın Śrī Vicaya (Palembang) devletine dâhil bulunduğu için, Singapur kısa bir zaman için müstakil yaşadı (takriben 1250'den itibaren). XIV. asır başlarında burası siyamlılar tarafından kuşatıldı. Eski bir Cava manzûmesi olan *Nāgarakṛtāgama* (1365)'da burası Tumasik ismi ile ve Cava'nın Macapahit devletinin bir tâbii gibi zikredilir; Şehir 1377'ye doğru Cava'lılar tarafından tahrip edildi. Bu hâdiseden sonra Malaka şehri öne geçmiş ve burası nisbeten az ehemmiyetli bir mevki durumuna düşmüştür. Bununla beraber

gemiler, buraya uğrayarak, odun, su ve muhtaç oldukları daha başka maddeleri tedârik ederlerdi; burada 1511 tarihine kadar Malaka müslüman sultanlarının ve daha sonra da onların yerini alan Cohor sultanlarının bir *şahbandar* („liman reisi“) i bulunurdu. 6 şubat 1819'da Singapur'da Sir Thomas Stamford Raffles tarafından, Şarkî Hind Kumpanyası'nâmina bir üss kuruldu. Bu te'sis orta çağ limanının yerinde bulunuyor ve adanın ancak küçük bir kısmını kaplıyordu; fakat 1824'te imzalanan bir muâhedeye göre, bütün ada, etrafındaki adacıklar ile beraber, Büyük Britanya'nın tam hükümrânlığı altına girdi.

İngiltere'nin işgâli sırasında Singapur'un nüfusu bir kaç yüzü geçmeyor ve kısmen müslüman malayalılardan, kısmen de bilhassa gemileri üzerinde yaşayan kıyılar boyunca dolaşan ayakta kimseleden (Orang Laut) meydana geliyordu. Şehir hızla gelişti. Hindliler ve araplar da ticâret ile uğraşıyorlardı, fakat bu işlerin başında avrupalı ve çinli tâcirler yer alıyordu. Birinci cihan harbinden sonra nüfusun dörtte üçünü çinliler teşkil ediyordu: 1921'de belediye hudutları dâhilinde yaşayan nüfus 350.355, bütün adanın nüfusu ise, 418.358 idi. Bu sonuncu nüfusun da 64.000-65.000 kadarı müslüman olup, bunun büyük kütlesi, yâni 53.595'i malayalı (gerçekte bu sayı içinde hakikî malayalı 33.184 olup, bunun dışında 13.328 cavat, 6.582 boyanlı 1.142 bugi ve 349 bancari v. b. var idi) olarak sayılmakta idi. Geri kalan müslümanların 9.000 kadarı hindli ve 1.200 kadarı arap idi. Müslümanların büyük kısmı sünî olup, şâfi'î mezhebinden idi. Bir taraftan Arabistan ve Hindistan, diğer taraftan İndonezya ve Malaya müslümanları ile temas hâlinde bulunan Singapur, nüfusunun çoğunluğu bakımından, bir gayr-i müslim şehri olmakla beraber, müslümanlığı yaima zincirinde mühim bir halka teşkil etmekte ve Mekte'ye yönelen hacı seferlerinin ehemmiyetli bir toplanma yeri rolünü oynamakta idi. Şehrin gelişmesi daha sonraki yıllarda büsbütün arttı: 1938 yılında şehrin nüfusu 587.000, adaninki 710.000 olmuş idi. 15 şubat 1942'de Singapur bütün Malaya ile beraber, Japon istilâsına uğradı ve onlar tarafından Shonan („cenûp ısıgı“) diye adlandırıldı; ikinci cihan harbinin sonuna kadar Japonya'nın işgâli altında kaldı. 3 nisan 1959'da İngiltere, Singapur'a *dominion* idâresi şeklinde gayet geniş bir muhtâriyet verdi ve nihâyet 1963 senesi ağustos ayı sonunda Singapur, Malaya ve Borneo şimâlindeki eski Britanya müstemlekeleri ile beraber, Malezya federasyonuna, bağımsız bir devlet olarak, girdi. Singapur'un yüz ölçü-

mü 581 km² olup, nisan 1960'ta nüfusu 1.634.100'e varmış bulunmakta idi ve nüfus şu şekilde bölünüyordu: 1.230.000 çinli, 227.300 malayalı, 137.800 Hindistan ve pakistanlı, 12.200 avrupalı. Singapur şehrinin nüfusu ise 1.350.000'i geçmiş idi.

Bibliyografya: W. Makepeace, G. E. Brooke ve R. St. J. Braddell, *One Hundred Years of Singapore* (London, 1921); C. B. Buckley, *An Anecdotal History of Old Times in Singapore* (Singapur, 1902); L. Mills, *British Malaya 1824-1867* (= *Journal of the Malayan Branch, R A S*, Singapur, 1925, III, 2. kısım, 49 v. d.); R. O. Winstedt, *Malaya* (London, 1923), s. 143 v. dd.; R. J. Wilkinson, *A History of the Peninsular Malays* (Singapur, 1923), s. 78 v. d.; F. A. Swettenham, *British Malaya* (London, 1907), s. 62 v. d.; T. J. Newbold, *Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca* (London, 1839), I, 266-398; Song Ong Sang, *One Hundred Years of Chinese Singapore* (London, 1923); *British Rule in Eastern Asia* (1942).

(C. O. BLAGDEN.)

[Bu madde Besim Darkot tarafından tamamlanmıştır.]

SİNNE. SENNA, İran'da bir eyâlet ve bunun merkezi olan kasaba; Senna veya Sinandic (*dic=diz* „kale“) şeklinde de yazılır. Şahna [b. bk.] ile karışıklığa sebep olan Şihna imlâsı yanlıştır.

1. Eski Ardilân [b. bk.] vâllilerinin merkezi olan Sinne kasabası, Şimdiki şehrin kurulmasından önceki devir için bk. mad. SİSAR.

Şaraf-nâma (I, 88)'de, 988 (1518)'de şu yerleri içine alan bir Timûr-Han Ardilân tîmarından bahsolunur: Hasan-âbâd, Sina v. b., fakat Sinne müverrihi mevcut bir harâbe üzerine yeni şehri kuran şahsın Sulaymân Han olduğunu söyler. Rich (I, 208)'e göre, eski Senna (?) şimdiki şehrin cenûbunda, yassı bir tepe üzerinde kâin idi. Bu son şehrin kurulmasına *gâmhâ* („gamlar“) kelimesi tarih düşürülmüş olup, bu kelime 1046 (1636) yılını verir. Şehir Kışlak'ın sağ sâhili ile Sinne'yi eski idare merkezi Hasan-âbâd'dan ayıran Avidar dağı arasında kâindir. Vâllilerin konakları şehrin ortasında yükselen 20 m.'lik tepenin üzerinde bulunur. Şehir başlıca vâli Husrav Han I. ile Amân-Allâh Han I. zamanında güzelleştirilmeğe çalışılmıştır. Malcolm, Rich ve Çirikov vilâyet konasının tasvirlerini vermişlerdir. Amân-Allâh Han'ın şeref salonu (*tâlâr*) şeffaf mermer kaplı idi ve bir çok şekil ve kitâbeleri (1233 tarihli) var idi; içerisinde eskiden dün

yanın başlıca hükümdarlarının (Napoléon, Alexander I.) meşhur savaşları v. b. tasvir eden bir resimler odası var idi. Bir başka oda, 1918'de, 11 vâli ve vezîrin resimleri ile süslü idi. Bugün tahrip edilmiş olan *tâlâr*'dan Kışlak vâdisini Lelağ (*Yaylak*) ovasından ayıran dağa doğru güzel bir manzara görülür.

Sinne nüfusu 1820'de (Rich) 4.000-5.000 âile idi; bunun 2.000'i yahudi ve 50'si „Keldânî“ idi. 1851'de Çirikov 10.000 ev saymış idi. 1215 (1878 sayımı 5.484 ev ile 24.744 nüfus göstermiş idi. 1918'de şehrin sâkinleri 30.000 kişi kadar olup, 5.00 yahudi evi ve arâmî katolikler (Keldânîler) ve ermeniler olmak üzere, 60 hristiyan evi var idi. Birinci cihan savaşından önce Sinne'de bir türk konsolosluğu var idi. Burası oldukça bereketli bir ticâret merkezidir; buradan mazı (*mâzû*), ketire (*katîra*), tilki, zerduva ve kurt postları, canlı hayvan ve husûsî nakışları olan halılar ihraç olunur.

2. Sinne eyâleti şimâlde cenûbî Azerbaycan [bk. mad. SAVUÇ BULAK], şimâl-i şarkide Sayın-kale [b. bk.], şarkta B'câr (Garûs), cenûb-i şarkide Hemedan ve cenûpta Kirmanşah eyâleti ile ve daha husûsiyetle kendisine bağlı olan Sunkur, Daynavar, Bâlâ-Darband, Mâhîdaşt ve Zohâb ile sınırlanmıştır; garpta Sinne eyâleti eski türk nâhiyeleri olan Şahrizûr (Halabça ve Fırmal=Gul'am-bar), Penevin ve Şîler ile çevrilidir. Sinne sâhası bir zamanlar Azerbaycan'a bağlanmış olan Sakkız [b. bk.] ve Bâna müstesnâ, aş-yk. 200×200 km².lik bir sâhayı temsil ederdi; başlıca yollar dışında, eyâletten yeter derecede istifade edilmez. Şimâl-i şarkide ve cenûb-i şarkide ağaçtan mahrum yayla'lar yükseilir; sayısız ve dar vâdiler ile kesilen merkezi garba doğru alçalır ve bu tarafta ormanlara tesâdüf olunur (meşe, ceviz, kara ağaç ve kayın ağaçları), Çihil-Çeşme (aş-yk. 3.350 m.) kütlesi başlıca dağ düğümünü teşkil eder; Çihil-Çeşme'nin cenûbunda mühim bir kol uzanır ki, bu Sinne-Marivân (aş. bk.) yolu üzerinde bir engel teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şarka doğru uzantıları şimâle doğru Urmiye gölüne dökülen Cağatû yatağının cenup hududunu teşkil eder. Çihil-Çeşme'nin şimâl-i şarkisinde Sakkız'a bağlı olan ve Cağatû'nun asıl kolunun suladığı eski hudut nâhiyesi Haft-dâş vardır. Çihil-Çeşme'nin cenûb-i şarkisinde Cağatû'nun sağ taraftan ilk mühim kolu olan Horhora'nın kaynakları bulunmaktadır. Bunların kavşak noktasının bir az aşağısında, Tîlakû ırmağı Cağatû'ya dökülür; bunun vâdisi Sârûh adını taşıyan müteâkip koldan Tândürtü (?) dağı ile ayrılmıştır.

Bu havzada 3 kasaba Sinne'ye bağlıdır: 1. Horhōra, 8.000 nüfusu ve 50 köyü vardır ki, başlıcaları 929 (1523)'da yapılmış bir cāmī olan Bast ve Mavlānābād; 2. Tīlakū (eski nāhiyesi Koçian ile), 4.240 nüfusludur, 24 köyü vardır, en tanınmış Bāsmak'tır. 3. Karaftū, Sārūh'un sol kıyısında, 4.600 nüfusu ve 15 köyü vardır. Sayın-Kale Afşarları Karaftū'da bulunurlar. Hazer denizine dö-külen Kızıl-Özen (yerli telâffuzu Kızıl-Vezen)'in şimāl kaynakları Horhōra ile Tīlakū'nun cenûbunda bulunmaktadır. Bu suların geçtiği yayla 4 ay kar ile kaplı kalır, fakat yazın zengin ve iyi otlakları vardır. Burada 82 köyü olan 3 kasaba vardır: 4. Kara-tavara, şimâlde (köyü Bārbarār); 5. Hōbātū, cenup-ta ve 6. Sārāl, Hōbātū'nun şarkında. Kızıl-Özen'in cenup kolunun kaynakları da Sinne sâhasında bulunmaktadır. Bunlar Sinne-Hemedan yolu üzerinde ve Sinne'nin cenûb-i şarkisindedir. Burası şimâl-i şarkıye doğru meyilli geniş bir yayladır. Cenupta Mēli-Muhammed boğazı burayı Hemedan yaylasından ayırır. Garbında Panca-i 'Alī silsilesi ile hudutlanmıştır. Bu silsile *Nazhat al-kulūb* (ngr. Le Strange, s. 209)'de anılan *Kūh-i Panc angust*'a tekabül eder. Kızıl-Özen'in başlıca cenup kolunun kaynağı Talvār (Tarvāl) veya Arzand adını taşır; bunun cenuptan gelen koluna Hācīcā (türk. Acı çay) adı verilir. Talvār 7. Ey-lak (yerli telâffuz: Lēlāg) kasabasını, 8. İsfandābād kasabasını Hācīcā sular. Hanikov burada Bābā Gūrgūr türbesini ziyâret etmiştir; bunun yanında kükürtlü bir menba ve şeffaf (*balgāmī*) mermer yatakları bulunur. Bu velî (Camāl al-Dīn) Kerkūk'teki Baba Gūrgūr ile aynı lekabı (türk. Gūr-gūr) taşımaktadır; bu sonuncusu için bk. W. Schweer, *Die türkisch-persischen Erdölorkommen* (Hamburg, 1919), s. 10.

Eyâletin merkezi daha çok ârizalı olup, daha az bilinmektedir. Buranın suları Sīrvān [bk. mad. DİYĀLĀ] ırmağına dökülür. Bu ırmak Avrāmān dağlarını Şāhō'dan ayıran muhteşem bir boğaz meydana getirir. Bunun yatağı sâhasında şu kasabalar bulunur: 9. Husaynābād, Kışlak ırmağı üzerinde, 34 köyü ve 5.000 nüfusu vardır; 10. Hasanābād, 32 köyü ve 5.500 nüfusu vardır ve Sinne'nin en yakın civârını teşkil eder; 11. Çāvarūd, 58 köyü vardır; 12. Palangān ve 13. Amīrābād. Palangān'da, harâbe hâlinde, bir kale vardır.

Sīrvān'ın şimāl havzasında 4 kasaba bulunmaktadır: 14. Kalāt-Arzān, 64 köyü, 10.000 nüfusu vardır, Sinne'nin hemen garbindadır; 15. Korravaz, 20 köyü, 2.500 nüfusu vardır; 16. Marīvān (eski Mihri-

bān), 200 köyü, 26.000 nüfusu vardır; Sinne-Gārān-Pencevin-Su'aymāniya kervan yolu buradan geçer, merkezinde Zarībār gölü bulunur; 17. Avrāmāni-taht, aynı adlı silsilenin şarkında kâindir, irsi *sulṭān*'lar tarafından idâre edilir; merkezleri Razāv'dır; 33 köyü, 4.000 nüfusu vardır; 18. Avrāmāni-luhūn, bundan öncekinin cenûb-i garbisindedir; *luhūn* „taşlık“ demektir (bk. Vullers, II, 1108, *lahana*: „taş“). 1049 (1639) Türk-İran muâhedesı buranın hâkimiyetini İran'a bırakmış idi.

Sīrvān'ın cenûbunda, İran dağlarının tabii istikametinde (şimâl-i garbî—cenûb-i şarkî) büyük Şāhō (= Şāh-kūh) kütlesi bulunur ve Sīrvān'ın sol kolları Dāriyān, Sarābi-Havli ve Zimkān'ın şark kaynakları buradadır. 19. Cavānrūd kasabası buradadır ve takriben 100 köyü ile 15.000 nüfusu vardır. Burayı Ardilān âilesinin bir kolu idâre eder. Büyük Cāf kabîlesinin asıl ocağı burasıdır ve nehrin adı (Cāfānrūd= „Cāfların ırmağı“) bunlar ile izah olunur. Bāvendîlerin [b. bk.] ceddî olan Bāv'ın burada bulunan Pāva köyünü kurduğu söylenir. 'Abd Allāh b. 'Omar idâresindeki islâm ordularının buraya Pāva yolu ile girdikleri rivâyet olunur. Cenupta ve Sīrvān ırmağı manzûmesi dışında Sinne'ye bağlı iki kasaba daha vardır: 20. Ravānsar ve 21. Bīlāvar.

Nüfus. Yerleşik nüfusun yekûnu, 1298 (1881) sayımında binlerce köyde oturan 150 000 kişi kadar idi. İsfandābād'da türkler vardır. Avrāmān kabîleleri İranî ayrı bir tabaka sayılmaktadır. Sinne'nin göçebeleri yarı yerleşik ve yerleşik hayata geçmektedir: Kışın kışlaklarında kalırlar, yazın komşu dağlara çıkarlar. Bu kabîlelerden en mühimmi Cāf'lar idi. Cavānrūd'da bunlardan 4.000 âile vardı. XVII. asırda bir kısmı garba göçmüş ve Diyālā, Şahrizūr ve Pencevin taraflarına yerleşmişlerdir. Türk Cāf'lar 10.000 âile idi. Bunların 2 000 kadarı yerleşik ve 8.000'i yarı yerleşik bir durumda idi. Sinne'de bunlardan başka daha bir çok kabîleler vardır. Erkekleri şarkıcı ve kadınları oyuncu olan Sūzmānî kabîlesi Sinne yakınında Kışlak köyünde oturlar.

Din. Sinne halkının çoğu sūnnî ve şâfiî mezhebindedir. En yaygın tarikat nakşebendîliktir. Ardilān vâilileri şîîdir. Sinne şehrinde 60 kadar hristiyan âile var idi.

Tarih. Sinne sâhasında, Kirmānşāh'da olduğu gibi, âbidelere tesâdüf olunmaz. En eski devir için Ravānsar'deki taşa kazılmış odalar anılabilir (Çirikov, s. 528). Sinne'nin diğer ucunda Karaftū mağaraları bulunmaktadır ki,

Mitra ibâdetlerine tahsis edilmiş görünmektedir (Ker Porter, II, 538—552). Burada yunanca bir kitâbe vardır. Yer adları husûsunda, Streck, Billerbeck ve Thureau-Dangin âsûrî devrine âit olan mutâları toplamışlardır. Batlamyus (VI, 2)'da bulunan yer adları şimdiki Sinne hudutları dışındadır (Arap devri için bk. mad. SİSAR).

Sinne eyâleti veya Ardilān [b. bk.] hiç olmazsa 4 asır irsen intikal eden vâililer ile idâre edilmiştir. Menkıbeye göre, bunların menşei Sâsânîlere veya ilk Abbâsîlere çıkmaktadır. Şaraf-nāma Diyarbekir Mervânîleri neslinden olan Bābā Ardilān'ın Gūrān'lar arasına yerleştiğini ve Çingizilerin sonuna doğru, Şahrizūr vâlisi olduğunu söylemekle yetinir. Tarihçi 'Alī Akbar'ın 862—900 yılları arasında gösterdiği Ma'mûn b. Munzir'den sonra tarihleri daha iyi bilinmektedir. Bu vâililer Osmanlı Safevî mücâdelesinde, bâzan bu tarafta, bâzan karşı tarafta olmak üzere, çok faal bir vazife alıyorlardı. 1284 (1868)'te Ferhād Mīrzā buraya vâli olarak gönderildi. Bu şahıs burada nizâm ve âsâyişi te'sis etmiştir. Eski âile mensupları mahallî hayatta mühim roller oynamakta devam etmektedir.

Bibliyografya: M. Streck, *Das Gebiet d. heutigen Landschaften Armenien...* (Z. A. XIV, 138 v.d.); Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898), s. 127, 133, 158; G. Hüsing *Der Zagros u. seine Völker* (Leipzig, 1908), s. 20; Thureau Dangin, *Une relation de la 8me Campagne de Sargon* (Paris, 1912); Ellis H. Minns, *Parchments of the Parthian period from Avroman in Kurdistan* (*Journ. of Hellenic studies*, 1915, XXXV); A. Cowley, *Pahlavi Documents from Avroman* (*JRAS*, nisan 1919); J. M. Unvala, *On the three parchments from Avroman* (*Bulletin of the School of Orient. Studies, London Institution*, 1920, I, kısım IV); F. C. Andreas, *Real-Encyklop.*, 2. tabı, madd. *Alinza* (Sakız veya Bāna ile aynı gösterilmiştir), *Alisdaka* (Bicār ile aynı), *Amar-dos* (= Kızıl Özen). Arap coğrafyacıları için bk. mad. SİSAR; Hamd Allāh Mustavfî, *Nazhat al-kulūb* (ngr. Le Strange), s. 75, 224; Şaraf-nāma (ngr. Véliaminof-Zernof), I, 82—89, 317—322; [Royal Asiatic Society'ye âit Malcolm el-yazması XIX. asra kadar Ardilān vâilileri hakkında bir ek ihtivâ eder]; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 388; 'Alī Akbar Vakāyi'-nigâr, *Hadika-i Nâsirî* [1310'a doğru yazılmış olup, el-yazması hâlinde, hulâsası için bk. B. Nikitine, *RM M*, XLIX, 70—104]; J. M. Kinneir, *A*

geogr. memoir of the Pers. Empire (London, 1813), s. 142—147; Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia...* (London, 1822), II, 540—555, 563—568; J. Malcolm, *Sketches of Persia* (London, 1827), II, 273; ayn. mll., *Histoire de la Perse* (Paris, 1821), III, 302; Ritter, *Erdkunde* (1840) IX, 412—459; Çirikov, *Putevoy jurnal* (Petersburg, 1875), s. 323—335, 524—527; Lycklama, *Voyage en Russie...* (Paris-Amsterdam, 1875), IV, 30—70; G. Hoffmann, *Auszüge aus den syrischen Akten* (1880), s. 265 v.d.; de Morgen Miss. scient., *Études géogr.* (1895), II, 47—61; A. Orlov, *Materiyalı po Vostoku* (Petrograd, 1915), II, 193—215.

Haritalar: Hanikov, *Map of Aderbeijan* (*Zeitschr. f. Allg. Geogr.*, Berlin, 1863, 14); ayn. mll., *Routes in Persia* (*Zeitschr. d. Gesell. f. Erdkunde*, Berlin, 1872, VII, 72); E. Herzfeld, *Päiküli, monument and inscription of the early history of the Sassanian empire* (Berlin, 1924), harita I, 1: 1.000.000 mkyasındaki ingiliz haritası („Türkiye ile Irak arasındaki hudut meselesine bağlı, Milletler Cemiyeti C. 400 M. 147, 1925, VII). (V. MINORSKY.)

SİNOP. Türkiye'nin Karadeniz kıyısında vilâyet merkezi bir şehir (10.200 nüfus) olup, deniz yolu ile, İstanbul'a 305 mil, kara yolu ile, Samsun'a 188 km., Ankara'ya 458 km. mesâfededir.

Sinop Anadolu'nun şimâle doğru en fazla ilerleyen ve İnce-burun ile sona eren kara kıntısına şarktan birleşen küçük bir yarım adanın berzah kesimine yerleşmiştir. Berzahın genişliği en dar yerinde 300 m.'yi geçmez ve kısmen evler ile kaplı kumsal bir şerit hâlini alır. Buradan itibâren şarka doğru uzanan yarım-ada kendi cenûbunda kalan derin ve demirlemeğe elverişli Sinop limanının (İç liman, halk arasında: Akdeniz) şark rüzgârından başka bütün rüzgârlardan korunmasını sağlar ve Sinop bu sâyede Anadolu'nun uzun Karadeniz kıyısında tek tâbî liman durumunu kazanır. Berzahın şimâlinde kalan deniz (Dış liman, halk arasında: Karadeniz) ise, fırtınalara açık olduğu için, denizcilik bakımından değerli sayılmaz; bununla beraber Sinop'un „Çifte liman“ından bahsedilir.

Sinop şehri berzahın en dar yerinde iç kale ve eski tersaneyi kuşatan surlar ile bağlar ve yarım-adaya doğru, hafif meyilli bir zemin üzerine yayılır. Şehrin eski mahalleleri evvelce her taraftan surlar ile kuşatılmış idi ki, bunların ehemmiyetli parçaları hâlâ yer-yer sağlam olarak duruyor. XIX. asır ortalarında bu surlar henüz devamlılığını muhâfaza ediyordu.

(bk. msl. E. Réclus, *Nouvelle géographie universelle*, Paris, 1884, IX, 566, v.d., bir fotoğrafa istinâden Taylor tarafından çizilmiş resim) ve şehir, surlar dışında, Anadolu karasına doğru hiç bir gelişme göstermediği hâlde, yarım-ada tarafında hafif meyil ile yükselen tepelere doğru, bilhassa iç limana yakın kesimde yayılıyordu. Bugün de şehir daha ziyâde bu kısma doğru gelişmiştir. Fakat daha şarkta yarım-ada sarplasmakta, Hıdırlık tepesinde 187 m. irtifâa varmakta, böyle olmakla berâber, ortasında dışarıya satıhtan akışı olmayan bir durgun su (Sülüklü gölü) ihtivâ etmekte, deniz tarafından dik yarlar ile kuşatılmış bulunmaktadır.

Sinop'un coğrafi mevkii, fırtınalardan korunmuş limanı ve bilhassa karadan berzahı kesen bir sūr, deniz tarafından da, liman bölgesi dışında, yarım adanın dik yarlar ile kuşatılmış bulunması Karadeniz kıyısında erkenden insanların dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu hususta Karadeniz kıyılarına gelmiş olan ve denizece az çok alâka gösteren ilk toplulukların Sinop'a yerleşmiş olduklarından şüphe edilemez. Bununla berâber ilk yerleşmenin muhtemel tarihi ve te'sisin ilk adı hakkında bir şey bilinmiyor. Ne olursa-olsun, burası, Anadolu'da şark-garp istikametindeki yollar henüz ortaya çıkmadan önce, Mesopotamya'yı Karadeniz kıyılarına bağlayan yolun Amisos [bk. mad. SAMSUN] seçilmeden önce bitim noktası olmuştur. Bu yol Hitit topraklarını bir taraftan Asûrîlerin baş-şehri Ninive'ye, bir taraftan da burada Karadeniz kıyısına bağlayarak, keranlar ile uzak ülkelerden gelen çeşitli mallar burada gemilere yükleniyor ve mübâdele mevzuu oluyordu. Sayda'dan gelen Finikelilerin Egelilerden daha önce Karadeniz'e çıktıkları bilinmektedir (Th. Streuber, *Sinope. Ein historisch-antiquarischer Umriss*, Basel, 1855, s. 15). Yunan efsânelerinde şehrin kurulması meşhur Argonaut'lardan tesalyalı Autolykos'a atfedilir ve adının (Σινώπη) da bir amazon isminden geldiği söylenir (krş. Strabon, I, 46, XII, 546). İlk yerleşenleri sonradan daha başkaları tâkip etmiş, VIII. (m. ö.) asır ortalarında Anadolu'nun ünlü limanı Milet'ten gelen tâcirler buraya yerleşmişler, bir taraftan Anadolu içleri yolu ile Mesopotamya, diğer taraftan Karadeniz çevresi ile yaptıkları ticâret için burayı tahkim edilmiş bir üss olarak kullanmışlar, yakındaki ormanlardan te'min ettikleri iyi cins çam kerestesi ile donanmalarını kuvvetlendirerek, şarkî Karadeniz kıyılarında başka şehirler kurmuşlardır ki, bunlar arasında, 757 (m. ö.)'de kurulan Trapezus (Trabzon) başta gelir ve bunu Kerasus (Giresun) ve Kotyora (Ordu garbinda Bozukkale

'nin yeri) tâkip eder. Bu şehirler Sinop'a vergi verirdi. On-binlerin ric'ati sırasında Sinop'un, Paphlagonia İran satrapları ile iyi geçinen serbest bir şehir olduğu anlaşıyor (Xenophon, *Anabasis*, V, 5, VII, 2). Bunlar Kotyora'dan, sinopluların te'min ettikleri gemilere binerek, Sinop'a gelmişler, fakat şehre girmeyerek, onun 40 stad garbinda, kendisine bağlı mahfuz Harmene limanında kalmışlardı. Bu sonuncu şehrin yeri şimdiki Akliman olarak teşhis edilmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*..., II, 1180 v.d.). Diogenes'in doğduğu şehir olarak şöhet kazanan Sinop 220 (m. ö.)'de, Pontos kralı Mithradates II. tarafından zaptedildi (E. Meyer, *Geschichte d. Königsreichs Pontos*, 1879, s. 34, 72, 80) ve kıralların baş-şehirlerinden biri sayıldı, bilhassa büyük Mithradates (Mithradates VII. Eupator) tarafından, doğduğu şehir olarak, süslendi; mâbedler, tersaneler inşa edildi ki, bu devri Sinop'un uzun hayatındaki en parlak safha olarak saymak mümkündür. Bunu müteâkip şehir, Sezar'ın Anadolu seferinde, 47 (m. ö.)'ye doğru Roma hâkimiyetine girdi; 70 yılında Lucullus tarafından Colonia Julia Felix Sinope diye adlandırıldı. Sinop hakkında bilgi veren Strabon (XII, 545 v.d.), ticâretinin mühim (şehir, karşı Kırım kıyıları ile de sıkı temas hâlinde idi), civarının münbit olduğunu, zeytin ağaçları bulunduğunu (şimdi de Sinop çevresinde zeytin ağaçları vardır), kara tarafında surlar ile korunmuş olan yarım-adanın deniz tarafından dik ve kayalık kıyıları ile kuşatılmış bulunduğunu ve denizden çıkarma yapmak imkânsızlığını kaydeder. Fakat Sinop onun zamanında artık keran yollarının bitim noktası durumunda değil idi (krş. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, London, 1890, s. 27); Mesopotamya'dan gelen yol Amisos'ta nihâyetleniyordu; daha sonra da ticâret akını Ege denizi limanlarına intikal etmiş idi. Bununla berâber Sinop Bizans devrinde de canlı bir ticâret merkezi olarak rol oynadı. Böyle iken bu devirde Sinop'ta mühim binalar inşa edilmiş, yalnız kale surlarının sağlam tutulmasına ehemmiyet verilmiş idi.

İslâmiyetin zuhûrundan sonra, müslüman akınları zaman-zaman bu kıyıları kadar gelmiştir. Simeon Magister ve Theophanes Continuatus gibi Bizans kaynakları, 832'de Sarasinlerin [b. bk.] Anadolu'yu istilâları sırasında, imparatorun „iranlı“ yardımcı kuvvetlerinin kumandanı olan Theophobos'un kısa bir müddet için Sinop kralı ilân edilmiş olduğunu yazarlar.

XI. asrın sonlarına doğru Anadolu'nun büyük kısmı Selçuklular tarafından fethedildi ise

de, Sinop, daha bir takım Karadeniz limanları gibi, Bizans imparatorluğu hâkimiyetinde kaldı. Bununla berâber, Kırım'a gitmek isteyen Selçuklu tâcirleri, burada gemiye binmek suretiyle, Sinop limanından faydalanabiliyorlardı (Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, I, 298). XIII. asır başında şehir Trabzon Komnenos imparatorluğu hâkimiyeti altına girdi. Fakat çok geçmeden Selçuklu sultanı İzz al-Din Kaykâ'üs I. şehri onların elinden aldı. Bu fetihten bahseden İbn Bîbî (*Recueil des historiens des Seldjoucides*, nşr. Houtsma, IV, 54 v.d.) fetih tarihi olarak, 2 teşrin II. 1214'e tesâdüf eden 26 cemâziyelâhır 611 gününü gösterir. Selçuklu sultanı iki rum bukümdarı arasındaki geçimsizlikten faydalanmış idi. fakat Sinop'un fethi için ileri sürülen bahâne Sinop beyinin (İbn Bîbî ve Barhebraeus, *Chronicon*, nşr. Bedjan, s. 429) da bunun adı Kır Aleks yâni Kyr Alexis Komnenos olarak geçer; krş. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, München 1827, s. 94) türk topraklarında yapmağa cür'et etmiş olduğu akınlar idi. Abu'l-Fida' da galiba bu fethi işaret etmektedir (*Târih*, İstanbul, 1286, III, 122; bk. Fallmerayer, *oyn. esr.*, s. 96). Her ne olursa olsun, Alexis'in, Barhebraeus tarafından ileri sürüldüğü gibi, Selçuklular tarafından öldürüldüğü rivâyeti asılsızdır. Diğer taraftan Bizans tarihçileri Sinop'un fethinden haberdar görünmüyorlar.

İslâm kaynaklarında şehrin adı eski isminin okunuşunu hemen-hemen değiştirmeyen bir kaç şekilde yazılmıştır. Sanûb (سنوب) Abu'l-Fida', s. 392 ve al-'Umari, *Masâlik al-abşâr*, NE, XIII, 361, Şanûb (سنوب) İbn Battûta, *Seyahatnâme*, Sinâb (سناب) (Anon. Giese, s. 34; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 73); Âşık Paşazâde ve daha sonraki türk müelliflerinde Sinûb (سنوب) şeklinde geçer. Farklı şekillere orta çağ garp müelliflerinde de rastlanır. Selçuklu hâkimiyeti kurulduktan bir müddet sonra, Rusya'ya gitmek üzere buradan geçen seyyah Rubruquis şehri Sinopolis olarak zikretmektedir.

Selçukluların hâkimiyeti sırasında Sinop, Trabzon ve Bizans kuvvetlerine karşı bir üss hizmetini gördü. Rukn al-Din Kılıç Arslan IV. ile İzz al-Din Kaykâ'üs II. arasındaki mücâdele ve bunu tâkip eden karışıklıklardan faydalanan Trabzon rumları Sinop'u işgâl ettiler. İşgâl tarihi kat'i olarak bilinmemekle berâber, seyyah Rubruquis'in geçtiği sırada (1253) şehrin henüz Selçuklular elinde bulunduğu anlaşıyor. Rumların işgâli sırasında Sinop'ta Aksarâyî'ye göre Gaytan, Yunîni'ye göre Garvas adlı bir vâli bulunuyordu. İlhanlıların Anadolu'daki saltanat nâibi Mu'in al-Din Sulaymân Par-

vâna Sinop'u, hem denizden, hem de karadan kuşatarak, uzun bir savaştan sonra, geri aldı ki, bunun tarihi Abaka'nın cülûsundan (663=1265) sonra olmalıdır. Sinop'un fethi Parvâna'nın nüfûzunu bir kat daha arttırdı ve Parvâna Kılıç Arslan IV.'dan buranın kendisine temlik için bir menşur elde etti ki, Sinop'ta Pervâne-oğulları adı ile kısa süren bir beylik kurulması böyle başlar. Parvâna Sinop'ta İbn Battûta'nın överek bahsettiği ve daha sonraki kaynaklarda da sitâyîle zikredilen câmiî ve daha bâzı eserler yaptırdı. Parvâna 676 (1277)'da öldürülünce, oğlu Mu'in al-Din Muhammed istiklâlîni ilân ederek, İlhanlılara karşı geldi ve Sinop'ta 20 yıl başarı ile tutundu (676-696; bk. Münecim-Başı, III, 31); ölmünde yerini Parvâna'nın diğer oğlu Muhazzib al-Din Mas'ûd aldı. O da 700 yılında ölünce, mülkü bir rivâyete göre, Kastamonu beylerine geçti; fakat Âlî (*Kunh al-ahbâr*, V, 22: Rûhî'ye göre) bu havâlinin Kastamonu beylerinden evvel Gâzî Çelebî'ye âit bulunduğunu bildirmektedir: Gâzân Han, önce kendisine sadâkatini mükâfatlandırmak üzere, „Diyarbakir'den Sinop sâhillerine kadar“ olan memleketi verdiği Selçuklu hükümdarı 'Alâ' al-Din Kaykubâd III.'ı, 700 (1301)'de, idâresizliği yüzünden tahttan indirdikten sonra, yerine Hemedan'da mevkuf tuttuğu Gıyâs al-Din Mas'ûd II.'u geçirmiş olup, burada adı geçen Gâzî Çelebî onun oğludur. Gâzî Çelebî bilhassa Cenevizlilere ve bâzan da müttefik olduğu Trabzon rumlarına karşı giriştiği deniz hareketleri arasındaki cesâretli hamleleri ile tanınmıştır. İbn Battûta Parvâna'yı Selçuklu hânedanından, Gâzî Çelebî'yi de Parvâna'nın neslinden olarak gösterir (krş. Ahmed Tevhid, *Sinop'ta Pervâne-zâdelere*, T O E M, 1326 h., s. 253 v.d.). Gâzî Çelebî'nin ölümünden sonra, galiba, onun kız kardeşi elinde bulunan Sinop Kastamonu hükümdarı Şucâ' al-Din Sulaymân Paşa tarafından ele geçirildi [bk. mad. İSFENDİYAR-OĞULLARI]. İbn Battûta'nın 1340'a doğru Sinop'u ziyâreti bu hükümdarın son devrine rastlar; o sırada Sinop'ta Kastamonu hükümdarının oğlu İbrahim Bey emîr olarak bulunuyordu. Seyyah gemi ile Kırım'a geçmek üzere geldiği Sinop'u nüfusu çok ve güzel bir şehir olarak târif etmekte, deniz ile kuşatılan şehrin kara tarafındaki kapısından, emîrin izni olmadan kimse giremeyeceğini söylemektedir. Sinop bu sırada Anadolu içlerine bağlı bir iskele şehri olarak ehemmiyetini muhâfaza ediyordu (F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, I, 196). „Rum“ gemileri Anadolu'nun Karadeniz limanları ile Kırım arasındaki irtibatı sağlardı. Muhtemel olarak, 1351'den beri burada bir

konsoloslukları bulunan Cenevizliler de ticârette mühim rol oynıyorlardı (Heyd, *ayn. esr.*, I, 550).

XIV. asrın sonlarına doğru, Bayezid I. Osmanlı devletini genişletirken, Anadolu'nun bir çok kısımları gibi, bu havâli de imparatorluk kontrolü altına girdi. O sırada İsfendiyâr (Candar)-oğulları sülâlesi ikiye bölünmüş olup, Kastamonu'da Kötürüm Bayezid'in oğlu Süleyman II., Sinop'ta da (787=1385'ten beri) onun kardeşi Mubâriz al-Dîn İs'andiyâr Bey bulunmaktadırlar. Yıldırım Bayezid Kastamonu'yu zaptedip, Süleyman Bey'i idâm ettirdi. Bunun üzerine İsfendiyâr Bey Yıldırım'a mukavemet göstermeyip, kaleyi ona teslim etti ve bu hareketine mükâfat olarak da, yerini muhafaza etti ki, hâdisen'in tarihi olarak 794 (1392) senesi veya ertesi yıl gösterilir (Âşık Paşa-zâde, s. 72; *Tevârih-i Âl-i Osman*, ngr. Giese, s. 34).

Timur'un Anadolu'daki başarıları üzerine, İsfendiyâr Bey ona dehâlet etti ve Timur tarafından kendisine Sinop ile berâber Kastamonu ve Çankırı da verildi (805=1402/1403); böylelikle Candar oğlu devleti, bir süre için bile olsa, eski hudutlarına doğru genişledi. Şehzâdeler kavgası sırasında, Mûsâ Çelebi, İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop limanından Rumeli'ye geçirildi (809 h.) ve büyük kardeşi Süleyman Çelebi üzerine yürüyerek, Edirne'de tahta çıktı. Buna benzer başka bir hâdise de 823 (1420)'te vukua geldi. Şeyh Bedreddin Simâvi, o tarihte İznik'ten kaçarak, yine İsfendiyâr Bey'in yardımı ile, Sinop'tan Eflâk'a geçmiş ve hareketlerine Rumeli'de devam etmiş idi. Bu karışıklık devresinde Candar-oğullarının eski toprakları ile yetinmeyerek, Bafra ve Samsun'u da ilhâk ettikleri rivâyet edilir. 819 (1416)'da, İsfendiyâr Bey'in oğlu Kasım Bey, Çelebi Sultan Mehmed'i teşvik ederek, Küre, Kastamonu, Çankırı, Tosya ve Kalecik havâlisinin babası tarafından kendisine verilmesini ricâ etti ve Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. İsfendiyâr Bey, bunu kabûl ederek, eskiden olduğu gibi, Sinop ve çevresi ile iktifâ etti; fakat bir müddet sonra (827=1424), Murad II.'nin çeşitli meseleler ile uğraşmasından fayda'anarak, Osmanlı hâkimiyet veya himâyesi altına girmiş olan toprakları (Çankırı, Tosya, v.b.) geri aldıktan başka, Bolu ve Taraklı taraflarını da istilâ etti ise de, Murad II.'nin harekete geçmesi üzerine, istilâ ettiği toprakları bırakıp, Sinop'a kapandı, Osmanlı pâdisahına boyun eğdi, tazminat ile berâber, Küre mâdenlerini de terk etmek sûretiyle, yine yerinde kalabildi (ölm. 843=1439) ve böylelikle Sinop ve havâlisi, 865 (1461)'te,

Mehmed II. tarafından, Karadeniz kıyısındaki diğer Anadolu toprakları ile berâber, Osmanlı topraklarına katılınca kadar, istiklâlini muhafaza edebildi. O sırada Sinop'ta, hükümdar olarak, İsfendiyâr-oğullarından İbrahim II.'in oğlu İsmail Bey bulunuyordu. Karaden ve denizden kuşatılan Sinop, vezîr-i âzam Mahmud Paşa'nın verdiği te'minat üzerine, mukavemet etmeden teslim oldu ve İsmail Bey'e önce İne-göl, Yenışehir ve Yarhisar kazâları, daha sonra Rumeli'de Filibe sancağı verildi. Türk kaynaklarından başka Dukas ve Chalkondylas da bu hâdiseden bahsederler. Sinop'un o sıradaki kudretli müdâfaa tertibâtı sonuncu müellif tarafından anlatılmaktadır.

Sinop'un fethi ile, İsfendiyâr tersânesi de Osmanlı imparatorluğuna geçti ve burası, Gelibolu ile berâber, devletin başlıca deniz üssü durumuna girdi, fakat ehemmiyetli hâdiselere sahne olmadı. İdâre bakımından Anadolu eyâletinin Kastamonu sancağına bağlandı. Kırım'a doğru yapılan seferlerde üss hizmetini gördü ve Karadeniz'deki donanma için kışlak rolünü oynadı. XVII. asrın ilk yarısında Sinop Don Kazaklarının bir kaç defa tecâvüzüne uğradı ki, bunlardan ilki 1023 (1614) yılına rastlar (Naimâ, I, 298). O yılın 1 ağustos gecesinde Kazaklar şehri basıp, kaleyi ele geçirdiler, kadın ve çocukları ile büyük ganîmet alıp, şehri yakarak, geri çekildiler. Fakat dönüştü Karadeniz muhafızı İbrahim Paşa'nın hücumuna uğrayıp, bozuldular. Sinop vak'ası İstanbul'da duyulunca, Ahmed I. keyfiyeti saklayan vezîr-i âzam Nasuh Paşa'yı önce azletti, sonra da idâm ettirdi. Bu vak'adan bahseden Evliya Çelebi kumandanının (*dizdar*) kaleden bir top menziline fazla uzaklaşmasının yasak edildiğini ve Murad IV. zamanından beri Kazak tecâvüzlerinin sona ermiş olduğunu söylemektedir. Bu seyyah 1050 (1640/1641) senesinde, İstanbul'dan Trabzon ve Batum'a gitmek üzere, uğradığı Sinop kalesini, Boztepe'den bakıldığı zaman bir gemiye benzetmekte; limanını, Sultan Alâeddin câmiinin mihrap ve mahfeli ile minberini övmektedir. Kâtib Çelebi'nin tasviri de bunu tamamlamaktadır. Bu sonuncu, Sinop yarım-adasını (Boztepe) „nebatattan âri“, yâni ormansız olarak, zikreder ki, böyle bir durum ilk çağdan beri çevresindeki ormanlarda yapılan tahribâtın şüphesiz önce denize yakın yerlerden başlamış olması ile ilgilidir ve yakın bir devrin eseri değildir. Osmanlı devrinde, harp gemileri inşaatında ağacın büyük rol oynadığı sıralarda, 1864'te Collas tarafından da zikredildiği gibi, Sinop ormanlarının keresteleri tersânenin inhisarı altında bulunuyor ve bunların çoğu Sinop'ta

kullanılıyor, bir kısmı gemi direği ve kerestesi) İstanbul'a ise, gönderiliyordu (M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire*, Paris, 1820, s. 331 v.d.).

1853 senesi teşrin II. ayının otuzuncu gününde (28 safer 1270) Sinop limanında demirlemiş bulunan bir Osmanlı filosu rusların baskınına uğradı. İstanbul'dan Batum'a gemiler ile yapılan sevkiyatın himâyesine, Patrona Osman Paşa kumandasında, me'mûr edilen filo fırtınalı bir havada Sinop limanına sığınmış idi. Böyle bir durumu haber alan rus amirali Nahimof Sinop'a âni bir baskın yaptı. Öğleden sonra başlayan taarruz 3 saat sürdü. Osmanlı donanması (282 top taşıyan 12 zayıf tekne), şiddetli bir müdâfaadan sonra, ruslar (318 top taşıyan kuvvetli 6 gemi) tarafından tahrip edilmiş; sayısı 4.000'e varan mürettebâtın yarısı ölmüştür (rusların kaybı 34 ölü, 230 yaralı). Savaş sırasında Sinop şehri de rusların top ateşinden zarar görmüş; rivâyete göre, 2.500 kadar ev yanmıştır. Bu vak'a sırasında, Batum'dan İstanbul'a gitmek üzere, Sinop'a uğrayan Tâif vapuru, yaralı olarak, kurtulup, felâket haberini İstanbul'a getirebilmiştir. Ruslar Sinop limanında 2 gün kaldıktan sonra çekilmişler, bir kaç gün sonra buraya gelen bir İngiliz ve bir Fransız gemisi Sinop'taki kayıpların keşfini yapmış, 280 kadar yaralıyı İstanbul'a taşımıştır. Türklere karşı taarruzda bulunmayacakları hakkında te'minat vermiş olan rusların bu hareketleri garp memleketlerinde derin akisler bırakmış, Kırım harbinin patlamasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur (von Rosen, *Geschichte der Türkei*, Leipzig, 1867, II, 197).

Geçmiş devirlerde bir takım kaynaklar Sinop'un nüfusu hakkında bilgi verirler. Evliya Çelebi'ye göre, XVII. asır ortalarında, Sinop'un kale içinde ve dışında 24 mahallesi var idi, hristiyan mahalleleri deniz kıyısında bulunuyordu ve içlerinden bir kısmı kale tâmiri ile vazifeli olup, haraç vermezlerdi. XVIII. asır sonunda Sestini, 1783'e doğru, şehrin nüfusunu 15.000 olarak veriyordu. Bu sayı XIX. asrın ilk yarısına âit kaynaklardan 1830—1833 arasında seyahat etmiş olan V. Fontanier (15.000 nüfus, dörtte biri rum), Juchereau de Saint-Denys (1844, 12.000), N. Dally (1844, 10.000), Brüksel'de basılmış bir coğrafya lugati (1836, 10.000) tarafından verilen sayıya az çok uymakta ise de, Rottiers tarafından verilen sayı bundan çok eksik (1829, 5.000 nüfus), E. Boré tarafından 1838'de verilen ise, çok fazladır. XIX. asrın ikinci yarısına âit kaynaklar Sinop'un nüfusunu 5.000—9.000 arasında gösterir-

ler. Collas (1864), 6.000; E. Rêclus (basılış tarihi 1884), 9.000; Cuinet (1890'a doğru), 9.750; bunun 5.000'den fazlası müslüman, 3.700'e yakını rum, 700 kadari ermeni, 20'si yahudi; Şemseddin Sâmî (1894), 9.000 nüfus. Bu devirde Sinop artık Karadeniz limanları arasındaki ehemmiyetli mevkiini kaybetmiş bulunuyordu. Collas tarafından verilen rakamlar 1863 senesinde Sinop'a girip-çıkan 208.000 tonilâtuluk 315 gemi ile yapılan ithalât ve ihrâcat ticâretini 1.220.000 frank değerinde olarak tesbit ediyordu; hâlbuki aynı yılda Samsun'a âit değerler 15.000.000, Trabzon'unki ise 86.000.000 frank olarak gösterilmiştir ki, bu rakamların karşılaştırılması, Sinop'un, diğer iki Karadeniz limanına göre, çok gerilemiş olduğunu, Samsun'un cenûb-i şarkî Anadolu ve İç Anadolu ticâretinde epeyce faâl rol oynadığını, Trabzon'un ise, şimâl-i şarkî Anadolu'nun iskelesi olmakla kalmayıp, İran transit ticâretinin henüz ehemmiyetini muhafaza ettiğini gösterir.

XIX. asırda da Sinop'un sönük durumu devam etti ki, bunun başlıca sebebi, çok iyi bir tabii limana sâhip olmasına rağmen, gerideki ârızalı arâzi ile olan irtibat güçlüğü dolayısı ile, ticârî faaliyetlerinin gelişmemiş bulunmasıdır. Yakın devrede, Sinop'a yakın ormanların tahrip edilmiş olması yüzünden, kereste ihrâcatı da ehemmiyetini kaybetmiş, bu ticâretin ağırlık merkezi Gerze ve daha sonra Ayancık'a geçmiştir. Bu arada Sinop bilhassa eski mahallelerindeki dar sokaklar boyunca sıralanan ahşap evlerinin bir kaç defa yangın felâketine uğradığını da görmüştür (XX. asır içinde 5 büyük yangın olmuştur, ezeümle 1917, 1946). Ancak son yıllarda Sinop, kendisini iç taraflara — Boyabat üzerinden Kastamonu — İstanbul'a ve Amasya'ya ve kıyıda Samsun'a bağlayan yolların yapılması, limana gelen gemilerin yanaşabileceği bir iskelenin 1959—1961 yılları içinde inşâsı, şehir içinde büyük binalar yapılması, sokak ve caddelerin düzenlenmesi ve eski eserlerin tâmiri ile, bir dereceye kadar değişmiş bulunmaktadır; 1927'de yapılan ilk sayımda nüfusu 5.007 iken, bu sayı 1940'ta 4.838'e düşmüş, 1950'de 5.780, 1955'te 7.307 olmuş, 1960'ta, 10.214'e ve 1965'te 13.390'a yükselmiştir. Şehir hâlen 7 mahalleye ayrılmış olup, 1962'de 1.450 kadar ev ihtivâ etmekte idi.

Sinop'un eski eserleri arasında en göze çarpanı Sinop kalesi olup, Milet göçmenlerinin tahkimâtı yerinde Pontos kırılları tarafından yaptırılmış kadim kale ve surlar daha sonra Roma-Bizans devrinde esaslı şekilde inşâ ve Selçuklular tarafından burçlar ilâve edilmiş,

İsfendiyâr-oğulları ve Osmanlılar tarafından da tâmir olunmuştur. Osmanlı devrinde ve hâlâ hapishâne olarak kullanılan eski tersane Sinop'un iç kalesine tekabül eder. Burada 'İzz al-Dîn Kaykâ'ūs'a âit iki kitâbe bulunduğu gibi, İsfendiyâr Bey'in bir kitâbesine de İçkale'de rastlanır.

Sinop mâbedleri arasında en ehemmiyetlisi Alâeddin câmi ismi verilen Ulu câmi olup, şehrin ortasında yüksek duvarların çevirdiği avlusuna 3 kapı ile girilmekte, minârenin yakınındaki şimâl kapısı üzerindeki kitâbeden, câmiin Mu'in al-Dîn Parvâna tarafından 666 (1267/1268) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmakta, yakın bir tâmire âit 1267 (1851) tarihli başka bir kitâbe de bulunmaktadır. Câmiin beyaz mermerden yapılmış mihrabını eski müellifler çok medhederler. 833 (1429/1430)'te İsfendiyâr Bey'in yaptırdığı bu yekpâre eserin Kanunî Sultan Süleyman tarafından İstanbul'a nakledilmek istenirken, çatlama tehlikesi gösterince, bundan vazgeçildiğini Kâtib Çelebi kaydeder. Evliya Çelebi'nin övdüğü minber ise, üzerine kubbe yıkılması ile harap olmuş, yerine mutasarrıf Tu'fan Paşa tarafından 1267 (h.)'de şimdiki ahşap ve basit minber koydurulmuştur. Câmiin avlusunda içinde 11 lahîd bulunan İsfendiyâr'lar türbesi bulunduğu gibi, şimâl kapısı karşısında yine Parvâna tarafından inşa edilmiş medrese binası vardır ki, bugün müze olarak kullanılıyor. Evliya Çelebi'nin zikrettiği câmilerin bir çoğu bugün mevcut değildir; bir kaçının yerine, sonradan, umûmiyetle daha sâde yapılı câmi veya mescid inşa edilmiştir. 754 (h.)'te inşa edilmiş İsmail Bey câmiî Evliya Çelebi'deki Arslan Bey câmiî (inşa tarihi 752) olsa gerektir ki, şimdi bunun yerinde XX. asır başında yapılmış bir mescid bulunur. İsfendiyâr-oğullarının duvar temelleri seçilen sarayları yanında Kötürüm Bayezid tarafından inşa edilmiş Saray câmiinin kitâbesi 776 tarihini taşır. Şehrin dışında 1283 (h.) tarihinde inşa edilmiş Cezâyirli Ali Paşa câmiîi bitişiğinde Seyyid İbrahim Bilâl türbesi (İbn Battûta Bilâl Habaşi sanmıştır) ve yanında Hatunlar türbesi (içindeki iki lâhiden birinin tarihi 843), diğer türbeler arasında şehir içinde Sultan Hatun türbesi (797 h. tarihli), Gâzî Çelebi türbesi (722 h.?), şehrin dışında, garpta, Devlet Hatun türbesi (863 h.) ve bir tepe üzerinde Parvâna türbesi (kitâbesi yok, Parvâna'lerden kime âit olduğu da belli değil) sayılabilir. Eski hanlardan moloz taşı ve harç ile yapılmış olan bir tânesi (XVI. asır?) bugün de kullanılıyor. Eski 3 hamam tâmir edilip, kullanılır hâle getirilmiştir: Ulu câmi yanında Parvâna'nın eseri iki tarafı Yu-

karı hamam, Seyyid Bilâl türbesi ile aynı devirde yapılan Aşağı hamam, İbrahim Bey'in eseri olan Yalı hamamı, ev Sinop'ta Dr. Rıza Nur tarafından te'sis edilmiş kıymetli bir de kütüphane vardır.

İdârî bakımdan Sinop, 1920 senesine kadar, Kastamonu vilâyetine bağlı iken, o tarihten sonra müstakil bir sancığa merkez olmuş, 1924'te ise, bu sancak vilâyet hâline konulmuştur. Sinop vilâyetinin, 5.862 km² arâzisi üzerinde, 1965 sayımına göre (266.400 nüfusu vardır. Vilâyetin kazâları Sinop, Ayancık, Boyabat, Durağan, Erfelek, Gerze ve Türkeli olup, vilâyet hudutları içinde bulunan köy (muhtarlık) sayısı 436'dır.

Bibliyografya: El Leiden tabında J. H. Kramers tarafından kaleme alınmış olan Sinop maddesinde zikredilen kaynaklar ile bunlara yapılan ilâveler: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (1927), 2. seri, III, 252-255 (Ruge tarafından yazılan Σινώπη maddesi); İbn Battûta, *Segahatnâme* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, I, 354-358; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1140, s. 648 v. d., 651; Evliya Çelebi, *Segahatnâme* (İstanbul, 1314), II, 73-76; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2787; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), XVIII, 773 v. dd.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 144, 157; Vital Cui-net, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), IV, 562-591; *Dictionnaire géographique universel* (Bruxelles, 1836), XII, 219 v. d.; Malte-Brun, *Géographie universelle* (Paris, 1844), IV, 438; Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), I, 196; *Dictionnaire général de biographie et d'histoire* (Paris, 1866), II, 2497; Vivien de Saint-Martin, *Description historique et géographique de l'Asie Mineure* (Paris, 1852), II, 572 v. dd.; W. Th. Streuber, *Sinope, Ein historisch-antiquarischer Umriss* (Basel, 1855); Elisée Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 566, 577; Ahmed Hamdi, *Usûl-i coğrafya-yı kebir* (İstanbul, 1292), s. 328, 647; *Kastamonu vilâyeti salnâmesi*, sene 1286, s. 590; sene 1299, s. 197; sene 1306, s. 475; sene 1314, s. 384; Sestini, *Voyage à Bassora* (Paris, 1798), VI, 63; M. Antoine, *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire* (Paris, 1820), s. 331; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), s. 264, 278 v. d.; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* (Paris,

1829), II, 142; V. Fontanier, *Voyages en Orient* (Paris, 1834), s. 63 v. dd.; Eugène Boré, *Mémoires...* (Paris, 1840), I, 363; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), I, 307; N. Dally, *Usi e costumi* (Torino, 1844), s. 548; Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1854), resimler levha 26; A. Joanne ve E. Isambert, *Itinéraire de l'Orient* (Paris, 1861), s. 519; M. B. C. Collas, *La Turquie en 1864* (Paris, 1864), s. 273 v. d.; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 622; H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835-1839* (Berlin, 1917), s. 208 v. d.; David M. Robinson, *Ancient Sinop, American Journal of Philology*, XXVII, 125, 245; ayn. mll., *American Journal of Archaeology*, IX, 294 v. d.; Hüseyin Hilmi, *Sinop kitâbeleri* (Sinop, 1939-1941); Talât Mün-taz Yaman, *Kastamonu tarihi* (İstanbul, 1935), tür. yer.; Hasan Tarkan, *Sinop coğrafyası* (İzmir, 1941); Ferit Dikmen, *Sinop tarihine âit derleme bilgiler* (İstanbul, 1958); *Belediyeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 344, 351. (BESİM DARKOT.)

SİNÜB. [Bk. SİNOP.]

SİPÂHİ. SİPÂHİ (F.), „asker, çeri“ mânasında bir isim olan *sipâh* kelimesinden türeyen ve Osmanlı devletinin askerî teşkilâtında türlü mânalar kazanarak, çeşitli askerlik ve idâre hizmetlerindeki vazifeliler için kullanılan bir tâbirdir (krş. mad. SEPOY).

I. Timarlı Sipâhî, kendilerine dirlik (timar) olarak verilen arâziyi imar etmek, içindeki ahâlîye bakmak ve savaş zamanlarında hudutlara yetismek üzere ihdâs olunan atlı askere denilirdi. Yâni Osmanlı devleti askerlik teşkilâtında timar (dirlik) adı ile öşür ve vergilerini aldıkları arâziye karşılık, barış zamanlarında sâhip oldukları ve nezâretleri altında bulundurdıkları bölgeyi idârî, iktisâdî ve mâlî bakımlardan iyi idâre etmek ile vazifeli olan, savaş zamanlarında ise, kendi atları ve kanûnen götürmeğe mecbûr oldukları „cebeluları“ ile birlikte sefere katılan bir türlü atlı askere verilen unvan idi ki, bunlara aynı zamanda, timarlı sipâhî ve hukuk-mâliye istilâhlarına göre, sâhib-arz da denilirdi. Bu sonuncu istilâhı bâzı yabancı müelliflerin „köy ağası“, „toprak-sâhibi küçük çiftçi“ mânalarında anladıkları görülmüştür. Bu türlü sipâhîlerin ilk Osmanlı hükümdarları zamanında da mevcut oldukları söylenebilirse de, bu husustaki bir kanun-nâme maddesi bunların Murad I. devrinde ve Rumeli beyler-beyi Timurtaş Paşa'nın telkîni ile ihdâs edildik-

lerini bildirmektedir. Bu kanun şöyledir: „Sultan Murad Gazi zaman-ı şeriflerinde iptidâ sipâhî... olmak ve erbâb-ı timar oğulları mahrum olmayıp babaları fevt oldukda, oğullarına kanun üzere timar verilmek... Timurtaş Paşa ilkası ile olmuştur“ (krş. *MTM*, II, 325). Bu türlü sipâhîler Osmanlı ordusunda eyâlet kuvvetlerini teşkil eder, bâzan hudutlarda akıncılık ve karakol hizmetlerini görürler, savaşlarda ise, düşman karşısında piyâdeleri koruma, serî ve seyyal hareketleri ile düşman gerilerine sarkma, gerektiği zaman taarruz ve hücum vazifesi yaparlardı.

Sipâhîler, seferin başladığı haberi ve dâvet üzerine, ser-askerin bulunduğu yere gelirler, yoklama olurlar, gerek kendileri, gerek cebeluları ayrı-ayrı deftere yazılır, bunlara her hangi bir sancak-beyinin veya paşanın „defterlisi“, denilirdi ki, bu kayıtlar sipâhînin ve kanunen beraberinde getirmeye mecbûr olduğu cebeluların seferde bulunduklarını isbat eden vesikalar idi. Dâvet edilip de, sefere katılmayan sipâhînin elindeki timar alınarak, başkasına verilir. Kanunun belirttiği miktardaki cebeluyu ve gulamı sefere getirmeyenler veya getirdiği hâlde kaçanların yerlerine yenilerini tedârik edemeyenler hakkında da timarının (dirliğinin) elinden alınması muâmelesi tatbik edilirdi. Sipâhîlere verilen timarlar, umûmiyetle, senelik ögür hâsılâtı 1.000 akçeden 20.000 akçeye kadar olan dirlikler idi. Ancak bundan fazla olanlar da görülmektedir. Sipâhî dirliğinin kılıç hakkı denilen 3.000 veya 5.000 akçeden fazla miktarı için, cebelular götürürdü. Bunun için de kanun 6.000 akçe timarı olan sipâhînin 2; 10.000 olanın 3; 20.000 olanın da 4 cebelu vermesini emretmiş idi (Lutfi Paşa, *Asaf-nâme*, s. 20). Bununla beraber Lutfi Paşa „cebelu almaktan vüzerâ gayet hâzır etmek gerektir, sefere sâhib-i timâr bizzat gelmek gerek...“ diyerek, seferde her hâlde sipâhînin isbât-ı vücûd etmesi gerekli olduğunu belirtmektedir (göst. ger.). Sultan Süleyman *Kanûnnâme* (*TOEM*, ilâve nşr., s. 11 v. dd.)'sine göre, 1.000 akçelik timarı tasarruf eden sipâhî kendisi cebelu, 2.000 akçelik olanlar kendisi cebelu ve gulamı ile birlikte, 3.000 akçelik olanlardan itibâren buna ilâveten „bürüme“ denilen „akbörk“ giymek sûretiyle sefere iştirâk ederler; daha fazla gelirli dirliğe tasarruf edenler ise, ayrıca çadırları ile katılırlardı. Müsterek timar tasarruf eden sipâhîlerden, sefer emrolunduğu hâlde hizmet etmemiş olanın hissesine âit hâsılâtı, o timar hissesi başka bir kimseye verilinceye kadar, mevkufçu denilen vazifeli tasarruf ederdi. Nöbetle sefere me'mûr olan müsterek timar sâhibi sipâhîlerden nöbeti olmayanın

hissesine müdâhale olunmazdı. Sefere giden sipâhîlerden her hangi biri, vezirler veya beyler-beyi emri ile, sancak beyi tarafından, ağırlık muhafazası için, ayrıldığı takdirde, o sipâhînin „kulluğu makbul“ idi ve „mekufcu dahl“ eyleyemezdi. Kezâ, mevkufcu olan kimse sipâhîlerin cebelularına ve deftere yazılan oğlanlarına (gulamlarına) müdâhale edip, ya cebelu için oğlan veya oğlan için cebeludur diye nizâ edemez, yâni mevkufcu cebeluları teftiş eyleyemezdi.

Aynı *Kanun-nâme* timar sâhibi sipâhînin tasarrufunda olan hususları da şu sûretle belirtmektedir: reâya elindeki bütün çift, yarım çift (nîm çift) veya bundan eksik olanların şer'î rüşümü, ister deftere yazılı olsun, ister olmasın, sipâhiye âittir ve defterden hâric olanlara, „ehl-i örfden“ sayılan âmiller ve diğerleri müdâhale edemezlerdi. Bir timarın eski raiyetlerinden bir çoğu, her hangi bir karışıklık veya huzursuzluk sebebi ile, başka yerlere gitmiş olsalar ve deftere yazıldıktan sonra, tekrar o timara gelseler, yine o timar sâhibi sipâhînin raiyeti idiler; sipâhî kendi timarı dâhilinde sâkin olan reâyadan şahsî vergi mâhiyetinde olan, „ekimlu bennâk“ ve „cabâ beonnâk“ resimleri ni aldığı gibi, arâziden öşür, sâlâriye, dönüm resmi dahi tahsil ederdi. Koyunlardan agnam resmi, arı kovanlarından kovan resmi, değirmenlerden, bağlardan kanun-nâmenin tâyin ettiği resimleri almak yine sipâhînin hakkı idi. XVI. asra âit bu kanun-nâme, bir de „matlab-ı sipâhî“ kısmında, sipâhînin vaktinden evvel reâyadan ne sûretle ve hangi ahvâlde resim alacağını da tasrih etmektedir (agn. esr., s. 15). Sipâhîlerin timarları dâhilinde, eşhas tarafından tasarruf olunan yerler olduğu gibi, doğrudan-doğruya kendisi tarafından ekilip-biçilen ve „hasa çiftliği“, „hasa yeri“ denilen mahaller de var idi. Birincilerin resimleri, ikincilerin ise bâsilâtı tamâmen kendilerine âit idi. Eğer timar sâhibi bir sipâhî paraya tamah edip, kendi zamanında bu gibi „hasa yeri“ denilen arâziyi tapuya verse, verdiği kimse burayı ancak onun zamanında tasarruf edebilir, fakat kendinden sonra bu timar hangi sipâhiye geçerse, bu tapuyu o bozabilirdi. Sipâhiye âit olan tapu ücretinin mikdarının ne şekilde tâyin olunacağı da bir fetvâ ile gösterilmiş idi ki, buna göre, tapu resmi muaccel sayılan bir ücret idi, yâni peşin ödenmesi gerek idi ve ücretin mikdarı da bilir-kişilerin tahmini ve takdirine bağlı idi (Kanun-nâme, M T M, I, 70). Sipâhînin, ister sâhibinin ölmesi, ister yurt terk etmek sûretiyle, mahlûl kalan yerleri kendisinin ekip-biçmesi veya ortağa vermesi ile, o yerin raiyetlik yerden, yâni reâyaya mahsus arâzi olmak-

tan çıkmayacağı ve tamâmen hasa çiftliği zümresine geçmeyeceği de *Kanun-nâme*'de belirtilmiştir. Hattâ bu yerin, belli bir raiyet adına izâfe edilerek, sipâhî elinde muvakkaten tasarrufu, reâya arasında mâlûm olsa, bu sipâhî bu arâziye düşecek avâzı vergisini de, diğerleri ile birlikte, seyyânen ödeyecekti. Buna mukabil, sipâhî dirliği dâhilindeki bütün muâmelât onun izni ile yapılabilirdi. Bir fetvâ bu husûsu „sipâhiden izinsiz olan muâmelât küliyen bâtıldır“ şeklinde ifâde etmektedir (agn. esr., s. 52). Diğer taraftan, bir raiyet kızı sipâhiye nikâh olduğu zaman, askerî hukmünde itibâr olunurdu, hâlbuki sipâhî kızı raiyet tâifesine nikâh olsa, askerî sayılmazlardı. Kezâ sipâhî kulu azadlı olup, sipâhî hizmetinden ayrılma ve „huzûr ihtiyar“ eyleyip, kâsibler silkine münasib olsa, aynı sûretle asker sınıfından çıkardı (agn. esr., s. 41).

Sâhib-arz olan sipâhîlerin hukukî durumları „il kanunlarında“ da, türlü vesileler ile belirtilmiş ve aynı zamanda zirâi-mâlî vazifelerinde de husûsî hükümler tesbit olunmuştur. Msl. Bayezid II. devri başlarında Hüdâvendigâr (Bursa) livâsında, bir yörük bir sipâhiden yer tutup, zirâat etse, öşrünü ve sâlâriyesini verdikten başka, sipâhiye, resm-i boyunduruk adı ile, 12 akçe daha verirdi. 1528'de, Aydın livâsında, bir sipâhînin timarında diğer bir sipâhînin raiyeti veya başka birisi zirâat yaptığı takdirde, hâric-i raiyet addolunur, arâzinin husûsiyetine göre, dönüm başına sipâhiye bir resim öderdi. Aynı tarihte, aynı bölgede, bir raiyet defterde bennâk yazılmışıken, sonradan çiftte mâlik olsa ve başka bir raiyetten arâzisini tapu ile alsa, hem bennâk, hem de çift resmini sipâhiye vermeli idi; aynı il *Kanun-nâme*'si öşür ve sâlâriye meselelerinde de, sipâhînin tasarruf şeklini ve haklarını belirtmektedir. Yine XVI. asır başlarına âit Biga *Kanun-nâme*'sinde, bu bölgede zeâmet, emlak ve evkaf-tan başka yerlerdeki sipâhî reâyasının resm-i agnamı, yarı-yarıya, sipâhî ile sancak beyinin idi, Aynı *Kanun-nâme* sipâhîlere âit sömüye-lim bir maddeyi de açıklamaktadır: Bir sipâhî, mâzûl olsa veya kendi arzusu ile tekaüt ihtiyar etse ve çocukları, ellerinde babalarının beratları bulunup, ibraz eyledikleri takdirde, raiyet olmayacaklardı; ancak ellerinde raiyet çiftliği bulunuyorsa, bunun öşrünü ve resmini vereceklerdi. Yine msl. Kocaali livâsında da serbest olmayan timarların bâd-ı hava resimlerinin yarısı mîr-livâya (sancak beyine) bâsil kaydolunmuş idi ve yarısı da sipâhînin idi. Hâlbuki resm-i ganam, resm-i otlak ve kışlak, zem'in tapusu ve âdet-i daşt-bânî denilen vergilerin hepsi sipâhiye âit bulunuyordu.

Sipâhî ile ilgili bu türlü hükümleri ve misalleri çoğaltmak ve hemen her bölgede çeşitli şekillerini göstermek mümkündür. Bu il kanunlarından biri olan 1519 senesine âit Rum vilâyeti sipâhî kanunu münhasıran bu mevzûdaki kanun ve teamülleri ihtivâ etmektedir. Kezâ bu kanun-nâmelerden sipâhî öşrü, sipâhî resmî, sipâhî raiyetinin ocağı, sipâhî tahvili, sipâhî tasarrufları, sipâhiye raiyet yazılmak, sipâhî-zâdeler v.s. gibi bir çok meseleleri öğrenebiliyoruz (tafsilât için bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâi ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1943, bk. fihrist).

Sipâhîlerin dirlikleri olan timarları tasarrufları vazifelerini fiilen ifâ ile meşrûf idi. Aslı vazifelerini terk ile başka bir işe girmeleri hâlinde, ellerindeki timarlar alınır. Bu müddet âzamî 7 sene idi, yâni 7 seneyi geçirenler raiyet yazılırlar ve reâyanın ödemekle mükellef oldukları resimleri ve tekâlifî te'diye mecbûr tutulurlardı. Ancak, dirlik ümidi ile, İstanbul'a gelenler ve yahut beyler-beyi kapısına mülâzemet eyleyen sipâhîler, dirlikleri ile ilgilerini kesmemiş telakkî olunarak, işleri başından 7 seneden fazla müddetle de ayrılırsalar, tasarruf ettikleri yerler ellerinden alınmazdı.

Azledilmiş bir sipâhînin azil müddeti iki sene olmadıkça, kendisine mahlûlden timar verilmeydi; ölmüş bir kimsenin timarını ise, alamazdı. Bu memnûyet ölen timar mutasarrıfının bıraktığı timarın hukukunun muhafazası için idi. Sipâhîlikten ferâgat etmiş birinin timarı hakkında bu memnûyet yok idi. Bunun da sebebi su-iistimalin önünü almak idi. Sipâhî-zâdelerin, babaları hayatta olduğu müddetçe, babalarının beratı ile timar almaları kanuna aykırı idi. Babalarının tekaüdü sebebi ile, muvakkaten timar tasarruf eden sipâhî-zâdeler, babalarının ölümünden itibaren 7 sene zarfında, timarı kendi namlarına geçirebilirlerdi. Bu müddet içinde mürâaat etmeyenler, bu iş ile âlâkalarını kesmiş sayılarak, dirliği ellerinden alınır, diğer bir müstahıkkına verilir. Bir savaşta şehit olan sipâhî ile kendi memleketinde ölen sipâhînin oğullarına timar verilmesi husûsunda kanun müsâvi muâmeleyi tasvip etmez ve şehit olan sipâhînin oğluna ziyâdesi ile verilir. Sipâhîlerin „mahall-i ma'rekede“ firarı ihtiyar etmeyip, şehit olursam, ocağım sönmez, dirliğim oğluma verilir“ diye can ve baş fedâ etmeleri bu yüzden idi (Aynı *Ali risâlesi*, *Kavânin-i Âli-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân*, s. 71).

Bir kimse, sipâhîlikten tekaüt olduktan sonra, başkasına raiyet yazılmadıkça, asker sayılırdı. Diğer taraftan, raiyet yazılı iken sipâhî olan ve kendilerine timar verilenler raiyetlik-

ten çıkmazlar ve raiyet resminin te'diyesinden kurtulamazlardı. Bu gibilerin resimlerden ve tekâliften kurtulabilmeleri, timara çıktıkları vakit, pâdişaha raiyet oldukları arz edilip, yoldaşlığı karşılığında, timar verildiği berâtında yazılmış olmasına bağlı idi. Böyle bir berât elde eden kimse sipâhîlik durumuna, bütün şartları ve hakları ile, yükselmış addolunurdu. Bununla beraber, bu gibi kimselerin fazla artmamasına da dikkat edilmekte idi. Lutffî Paşa'nın bir kaydı bunu açıkça göstermektedir: „reâyadan olup, ata ve dededen sipâhî-zâde olmayanları iptidadan sipâhî etmede gayet dayanmak gerektir. Maazallah kapı açılınca, herkes raiyetlikten kaçıp, sipâhî olmak lâzım gelir. Raiyet kalmayınca, irâd-ı pâdişahî killet bulur“ (*Asaf-nâme*, s. 18). Nitekim, reâyadan sipâhî olanların kendilerine bahşolunan muâfiyetten akrabalarını da istifâde ettirmeğe kalkıştıkları Lutffî Paşa tarafından açıklanmakta, „reâyadan küllî hizmette bulunup, timara müstahik olup, sipâhî olsa, akrabâsına hiyânet etmek“ gerek olduğu bildirilmektedir (agn. esr., s. 25).

Timarlı sipâhîler, devletin diğer askerî teğkilâtı gibi, intizamlarını muhafaza ettikleri ve inzibatlı kaldıkları müddetçe, kendilerinden istifâde edilmiştir. XVII. asırdan itibaren sipâhîler ve sipâhîlik müessesesi de bozulmağa yüz tutmuş idi. Bu bozukluğun en mühim sebebini, Aynı *Ali risâlesi* (s. 76) „pâdişah dirliğine mutasarrıf olan sipâhînin devlete hizmet etmeyip, âhara koşuntu olmasında“, yâni başka ve tâlî vazifelerde hizmete sevk edilmesinde görmektedir. Ona göre, „timar sipâhisi sancağı askeri ile konup, göçüp ve kimse yanında hizmet etmeyip, pâdişaha hizmet eylese, asker mükemmel olduktan başka, herkes seferde dirliğine hizmetkâr ve satın alınmış kul tedârik edip, seferlerde kılıç ziyâde olurdu... Seferlerin yoklaması mazbut olmak mühimmattan“ idi. Bu husûstaki şikâyetler gittikçe artmış ve durumu düzeltmeğe mâtûf tavsiyeler bu asrın bütün islâhatçıları, Koçi Bey, Kâtib Çelebî v.b. tarafından da ileri sürülmüş idi (tafsilât için bk. *Koçi Bey risâlesi*, *Düstûr al-'amal li-islâh al-halal*, *Kitâb-i mustafâb...*). Timarlı sipâhîlerin nizam ve intizamı, kanunları XVIII. asırda daha fazla bozuldu. Bunun islâhı husûsunda Abdülhamid I. devrinde bâzı yeni nizamlar kondu ise de, te'sir ve faydası devamlı olmadı. 1205 (1790) senesinde, Osmanlı-Rus harbinde, İsmail kalesinin muhafazasına me'mûr edilen Anadolu timarlı sipâhîlerinin bu savaşta gayret göstermemeleri neticesinde, ruslar kaleyi zapt ettikleri gibi, büyük zâiyat verilmiş idi. Bu esnâda, şehitlerin hüviyetleri ve

mikdarı anlaşılınca kadar, mahlûl denilen timarların tevcih olunmaması bir irâde-i seniye ile açıklanmış iken, sulhun akdinden sonra anlaşılmalı idi ki, Anadolu timarlı sipâhilerinin çoğu hayatta ve memleketlerinde rahat üzre-dirler ve sefere gelmeyerek, birer sûretle alay beylerini ve diğer âmirlerini râzı etmiş ve sükûta iknâ eylemişlerdir. Bunun üzerine, hem ticâret erbâbını bir nevî te'dip, hem de nizâm-ı cedid için gelir sağlamak maksadı ile, mahlûl timarlar, sipâhiler cebelularına tevcih olunmayarak, hepsinin mukataaya tahvil ve mîriye zaptedilmesi usûl ittihâz edildi (krş. Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vukû'ât*, IV, 110).

Bundan sonra tevcihat yapılmaması dolayısı ile, sipâhilerin sayısı hayli azalmış ise de, yine de bunlar 30.000 kadar idi. Bir müddet sonra Arnavutluk'ta bulunan timarlı sipâhilerden bazıları humbaracı, lağımçı ocaklarına ilhâk edilmiş ve bunun epeyce faydası da görülmüştür. Vak'a-i hayriyeye, yeniçeri ocağının lâğvına, tekaddüm eden aylarda Rumeli ve Anadolu'daki sipâhilerin mühim bir kısmı humbaracı ve lağımçı ocaklarına geçirilmişlerdi. Ocağın kaldırılmasından sonra ve artık muntazam askerî teşkilât yapıldığı sırada, bunların da muntazam bir hâle konulması düşünülerek, kendilerinden zabıtlar tâyin edilmiş idi. Fakat bir kaç sene sonra, zaptiye vazifesi görmek üzere, çağırıldıkları sıradaki tutumları bundan da bir fayda elde edilemeyeceğini göstermiş idi. Bu sebeple 1263 (1847) senesinde bütün timarlı sipâhiler (ve zeâmet erbâbı), hayat kaydı şartı ve timarları hâsılâtının yarı bedeli ile, tekaüt edildiler ve böylece timarlı sipâhisi tarihe karışmış oldu.

II. Sipâhî bölüğü, kapı kulu ocağı içinde ve yeniçeriler gibi muvazzaf ve dâimâ hazır bir nevî süvârî olmak üzere, Murad I. devrinde ihdâs edilen bir zümredir. Timarlı süvârlilerinin, timarlarının bulunduğu sancak dâhilinde vatan tutmaları şart olduğundan, devlet merkezinde de piyâde olan yeniçeriler gibi ulûfe ile vazifeli bir süvârî askerî teşkil edilmesi lâzım gelmiş ve Kara Timurtaş Paşa'nın himmeti ile, „ebnâ-i sipâhiyân bölüğü“ tanzim ve tertip kılınmış idi. Bunlar da yeniçeriler gibi devşirme neferlerinin seçkin kısmından ve savaşlarda alınıp, sarayda, vezirler ve ümerâ dâirelerinde terbiye olunan esir çocuklarından idiler (Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 35; Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vukû'ât*, I, 18 v. d.). Bunlara „dergâh-ı âlî sipâhileri“, „kapı kulu süvârlileri“ de denilirdi. Esas itibâriyle süvârî bölükleri 6 tane idi ve sipâhî bölüğü bunlardan biri idi. Diğerleri silâhdârlar, sağ ve sol ulûfecileri (*ulûfeciyân-ı yemin ve yesar*), sağ

ve sol garipleri (*gurabâ-i yemin ve yesar*) idiler. Sipâhî ve silâhdârlardan gayrilerine „bölükât-i erba'a“ da denilirdi.

Süvârî ocağının en mümtaz ve itibarlı bölüğü „kırmızı bayrak“ denilen bu sipâhî bölüğü idi. İlk devirlerde devlette nüfuzlu kimselerin ve kumandanların çocukları da bu bölüğe alınırdı. Her hâlde sipâhî bölüğünün teşekkül ve taazzuv etmesi Fâtih Sultan Mehmed zamanında tamamlanmış olmalıdır. Eyyûbî Efendi *Kanun-nâme'si* ve diğer kaynaklara dayanan Uzunçarşılı (*Kapı kulu ocakları*, II, 146) 'nın kaydı da bu kanâati kuvvetlendirmektedir. Kapı kulu süvârî ocaklarına ayrılacak devşirme çocukları kabiliyetli ve mütenâsip vücutlu olanlardan seçilir, evvelâ İstanbul, Edirne, Gelibolu saraylarında terbiye olunur, sonra 7 senede bir defa „çıkma“ tâbiri ile, bölüklere tevzi olunurdu. Bu türlü sipâhiler barış zamanlarında cizye, âdet-i agnam, mukataa v. s. gibi mîrî malların tahsilinde istihdam olunurlar, çok defa, üzerlerine pâdişahın iç oğlanlarından biri ağa tâyin edilerek, tahsilâta gönderilirlerdi. Daha sonraki zamanlarda, bilhassa ocakların bozulmağa başladığı tarihten, yâni XVII. asırdan itibaren, sipâhilere mütevellilik, voyvodalık ve daha bazı hizmetler de verilmiştir. Sipâhiler bölüğü, pâdişahların câmie gidişlerinde, seferlere hareketlerinde, ikişer ikişer, sağ tarafta yürürlerdi. Bu türlü alaylarda çok defa bölüğün üçte biri nisbetinde katılırlardı. Harp sâhasında ise kalb-denilen ordu merkezinin sağ tarafındaki saltanat sancakları altında ve bâzan pâdişahın arka tarafında dururlardı. Çadırılarını otağ-ı hümayûnun sağında kurarlardı ve otağ-ı hümayûnun muhâfazası, bir gece sipâhilere, bir gece silâhdârlara âit idi. Seferle gidilirken, sipâhî bölüğünün vazifelerinden biri de ordunun geçeceği yerlere sancak tepesi denilen tepeler ihdâs ile güzergâhı göstermek ve cephe de siper kazdırmak ve muhâsara edilen kaleye toprak sürdürmek gibi işler idi.

Sipâhiler 20—30 kişilik bölüklerde bir bölük-başı idâresinde idiler ve XVII. asrın birinci yarısında 300 bölüğe ayrılmış bulunuyorlardı. Bundan başka baş kâhya, kâhya yeri, baş çavuş, baş bölükbaşı denilen zabıtlar idâresinde idiler. Hepsinin kumandanı „sipâhî ağası“ unvânını taşırdı ve harp zamanında ordunun büyük sancağı onun uhdesinde idi. Sipâhilerin ve diğer kapı kulu süvârlilerinin, yeniçerilerin olduğu gibi, İstanbul'da kışlaları yok idi. Zîrâ at beslemek mecbûriyetleri olduğu için, bir kolaylık sağlamak üzere, Bursa ve Edirne taraflarındaki köy ve kasabalarda oturmalarına müsaade olunmuş idi. İstanbul civârında da oturanlar var idi.

Divan-ı hümayûn toplandığı günlerde, sipâhî ve silâhdârlardan İstanbul'da bulunanların içlerinden 100 nefer, zabıtları ile, Topkapı Sarayına gelir, bâb-ı hümayûn hâricinde selâm resmi ifâ eder ve divânın toplandığı müddetçe, orta kapıdan içerideki ahırlar tarafında beklerdi XVI. asırda sipâhî neferleri 15—30 akçe ulûfe alırlardı. Daha sonraları bu mikdar artırılmış idi.

Kanunî Sultan Süleyman seferlere çıktıkça, mülâzim adı ile, süvârî bölüklerinden 300 kişi ayırtır, bunları kendi hizmetlerinde kullanırdı. Sefer bittikten sonra da, bu hizmetlerine mukâfat olarak, bâzı selâtin tevliyetlerinin ve mühim mîrî mukataaların bir senelik idâresini veya cizye tahsilini bunlara verdirirdi. Bu usûl yavaş-yavaş kanun hükmü olmuş, idârî vazifelerden ve iltizamlardan büyük faydalar sağlayan sipâhiler bu şâyede zenginleşmişlerdi. Gerek bu sebeple, gerek XVI. asrın ikinci yarısında vuku bulan uzun İran harpleri sırasında içlerine yabancıların karışması ile, nizâm ve intizamları hayli bozuldu. Ulûfeleri tefecilerin eline geçti. İstanbul'da beş-on çavuş ile ocak kâhyalarından başka sipâhî görülmez oldu. Ancak ulûfelerini alacakları (mevâcib verildiği) zaman, yüzlercesi meydana çıkar, bu esnâda da türlü yolsuzluklara tevessül ederlerdi. İstanbul'daki karargâhları Kurşunlu han idi. Sipâhilerin ve umûmiyetle kapı-kulu süvârlilerinin nizamları bozulup, inzibatsızlıkları artınca, sipâhî isyanları başlamıştır. Murad III. zamanında ilk baş-kaldırmaları görülür: 1588 senesinde, akçenin vezin ve ayarının bozulması, esnafın bu türlü akçeyi noksan olarak almak istemesi sebebi ile, isyân ettiler. Evvelce 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilmek kanun iken, seferler dolayısı ile, bu mikdar gümüşten 2.000 akçe kesilmiş ve bu hâl fiyatların yükselmesini intâc eylemiş, neticede de sipâhiler, bu hareketin müsebbiplerinin cezalandırılmasını isteyerek, isyan etmişlerdir. Pâdişah bu hâdisede beyler-beyi Mehmed Paşa ile baş defterdarı fedâ etmeğe ve böylelikle sipâhî isyânını bastırmağa mecbûr kaldı. Bir kaç sene sonra (1595), sipâhiler tekrar ayaklandı, bu defa da yeniçerilerin mevâcipleri verilmişken, hâzinenin kifâyetsizliği yüzünden, sipâhilere ulûfeleri verilememiş idi. Bunu bahâne eden sipâhiler yine baş defterdarın idâmını istiyorlardı ki, neticede saray halkının ve yeniçerilerin yardımı ile, bu ayaklanma bastırıldı, 300 kadar sipâhî öldürüldü ve bu sûretle sipâhiler ile yeniçeriler arasında bir münâferet girmiş oldu. Sipâhiler, sadrazam Ferhad Paşa zamanında da, Gence kalesinde 3 sene hizmet ettikleri için, sipâhî bölüğüne

kaydolunmaları gerekeceği iddiasını ileri süren bir kısım kul oğullarının sebebiyet verdiği bir isyan hareketinde daha bulundular ise de, bunu da, yeniçeriler ve bostancıların yardımı ile, bastırmak mümkün oldu. Ancak sipâhî kıyâmı bundan sonra da devam etti. 1603 senesinde sipâhilerin yeni bir serkeşliği görüldü. Bu isyanlarda vezirlerin tahrikleri de rol oynadı. Evvelce Ferhad Paşa'ya karşı Koca Sinan Paşa'nın yaptığı gibi, bu defa da vezir-i âzam olmak isteyen Güzelce Mahmud Paşa sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'ya karşı sipâhileri tahrik etmiş idi. Hayatını tehlikede gören Yemişçi Hasan Paşa ise, yeniçeri ocağına ilticâ ettikten başka, pâdişahdan da, sipâhî zorbalığının hakkından gelinmesi yolunda bir hatt-ı hümayûn almağa muvaffak olmuş idi. Pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler Atmeydanı'nda Arslan-hâne yakınında ve darphâne civârındaki Kurşunlu handa karargâh kuran sipâhileri te'dip ettiler, ele geçen ele-başlıları Poyraz Osman, Öküz Mehmed sorguya çekildikten ve müsevviklerin sipâhilere verilmek için 30.000 flori hazırladıklarını itiraf etmelerinden sonra, idâm edildiler; bu, yeniçerilerden yedikleri ikinci büyük darbe oldu. Aralarına büyük bir düşmanlık girdi ve bu hâl taşradaki yeniçeriler ile sipâhiler arasında da sirâyet etti (tafsilât için bk. Naîmâ, I, 303 v.d.d.). Ahmed I. devrinde büyük bir hâdisе çıkardıkları görülen sipâhiler Osman II.'nin halî ve katli hâdiselerinde en büyük rolü oynadılar. Bu sırada hükûmet tamamen ellerinde idi, yeniçeriler ile birlikte hareket ediyorlardı. Mustafa I. devrinde zulümleri arttı. Sipâhilerin, koyun parası adı ile, istedikleri munzam ödenekler Merre Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığı devrinde kabûl edildi. Bir müddetten beri terk edilmiş bulunan sipâhilerin harac tahsili işi, bu tarihten itibaren, tekrar tatbik olundu; harac defterleri sipâhilerin eline verildi. İlgliler bu defterleri Fâtih câmiinde müzâyedeye çıkardılar; kim arttırdı ise, ona verdiler. Murad IV.'ün ilk zamanlarında sipâhilerin şımarıklıkları son derece artmış idi. İçlerinden ileri gelen zorbalı, divan-ı hümayûna mürâcaat ederek, isteklerini yaptırıyorlardı. Bir aralık sadrazam Recceb Paşa bunları himâye etmiş ise de, sonradan mütemâdiyen artan küstahlıkları karşısında şaşırılmış idi. Evvelce tard edilenler bile tekrar ocağa alınmışlardı. Murad IV., nihâyet annesinin vesâyetinden kurtulup da, idâreyi bizzat eline alınca, senelerden beri sipâhilerin türlü zorbalıklarını bildiği için, onlara karşı şiddetle harekete geçti. 1632'de sipâhilere Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki mülâzemet hizmetlerinden maâdâsının

verilmesini men'etmesi üzerine, buna râzı olmayan sipâhiler ayaklanarak, Sultan Ahmed meydanında toplandılar ve bu münasebetle Sinan Paşa köşkünde tertiplenen ayak divanında, sipâhî ileri gelenlerinin pâdişaha söz vermelerine rağmen, iddialarında ısrar ettiler. Neticede ele-başları birer-birer yakalanarak, idam edildi; İstanbul'da ve taşrada, mütemadî takibat neticesinde, sinmeğe mecbûr kaldılar ve bundan sonra, Sultan İbrahim'in son zamanlarına kadar, kendilerini toparlayamadılar. Fakat Mehmed IV. 'in, çocuk olarak tahta geçmesini müteâkip, İstanbul'daki ocakların faaliyetine geçmesi ile sipâhilerin de tekrar başkaldırma hareketleri görüldü. Taşradaki sipâhilerin mühim bir kısmı, İstanbul'a gelerek, fırsat bekleyordular. Saltanat tebdili münasebeti ile, Topkapı-Saray ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki iç oğlanları ile acemilerden 2.000 kişi, sipâh ve silâhdâr ocaklarına verildiklerinden, bunların mevcudu artmış ve faaliyete geçecek fırsat ve imkân bulmuşlardı. Bu esnâda sadrâzam Sofu Mehmed Paşa, hazinenin masraflarını mümkün olduğu kadar azaltmak ve bir muvazene kurmak emeli ile, tasarruf hareketlerine girişmiş idi. Diğer atlı bölük halkının olduğu gibi, sipâhilerin de veledeslerini, bizzat tesbit ederek, ocağa aldı ve 1.000 kadar dirliği, „çalık“, yâni sipâhî ocağından tardedilmiş sipâhînin de, o sırada cereyan etmekte olan Girid savaşına iştirâk etmek şartı ile, kayıtlarını yenilettirdi. Sofu Mehmed Paşa'nın sipâhîlere bu ve daha başka sûretlerle gösterdiği müsadekârlığa karşı sipâhiler yine memnun kalmadılar. Anadolu'dan gelen'er Üsküdar'da ve diğerleri İstanbul'un muhtelif yerlerinde toplanarak, bir fesat ve kıyam hareketine giriştiler (eylül 1648 sonları). Bu hususta, Veledeş denilen oğullarının „nânpâre sâhibi“ olmalarını ve Sultan İbrahim'in katlinin sebeplerinin bilinmesini istiyor, Pâdişahsız ve „sâhib-mühürsüz“ Girid'e sefere gitmenin „hilâf-ı kanun“ olduğunu, bir seneden beri kendilerine hizmet verilmediğini ileri sürüyorlardı. Bunlara Eski Saray ile Galata ve İbrahim Paşa saraylarındaki acemiler de katıldılar. Bu Sultan Ahmed hâdisesi zorluk ile bastırıldıktan sonra başlayan nisbî sükûnet Köprülü Mehmed Paşa zamanına kadar devam etti. Her sâhada ıslâhat yapmak isteyen bu vezîr-i âzâmin karşısına da sipâhiler çıkınca, pâdişah ve hükümet erkânı bir defa daha yeniçeriler ile anlaştı ve sipâhîlere karşı yeni bir te'dip hareketine girişildi ve bu hususta Mehmed IV. tarafından Köprülü Mehmed Paşa'nın ciddî sûrette harekete geçmesine müsadde edildi. Sipâhilerin Atmeydanı'nda toplandıkları duyulunca, üzer-

lerine yeniçeriler gönderildi; pâdişahın emrine itâat eden yeniçeriler ele geçirdikleri sipâhîleri öldürdüler, barındıkları yerler, ezûmle Yenicâmi hanı, Elçi hanı boşaltıldı. Bu sûretle, Köprülü Mehmed Paşa'nın eli ile, yeni ve bu defa kat'î darbe yemiş oldular ve bir daha kılmıdayamadılar. Artık bu tarihten sonra, itibarları kalmayan sipâhiler askerî sınıfın en yüksek mevkiinden en aşağı derekesine düşmüş oldular. Ne saray, ne Bâbîâlî, bu hâdiselerden sonra, sipâhî ocağını ağıza alıyordu. Gerçi ocak resmen kaldırılmamış idi, fakat hiç bir ehemmiyeti kalmamış idi. Bu durum Mahmud II. devrine kadar sürdü. Yeniçeri ocağı kaldırılırken, sipâhî ocağı da kaldırıldı. Ulûfelileri, sadrâzâmın huzurunda isbat-ı vücûd ederek, kethudâ ve ihtiyarları ile berâber, kendilerine gümrükten maaş tâyin edildi; keyfiyet vilâyetlere de bildirilerek, oralarındaki sipâhîlere âit kethudâ birlikleri ve sipâhîlikleri kaldırıldı (bu hususta gönderilen bir fermâna cevâben Sivas vâlisi Köse Mehmed Paşa'nın eylül 1826'da sipâhî ocağının kaldırılmasındaki mücîp sebepleri işâret eden tahrirâtı için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 210 v. dd.).

Sipâhiler sakal bırakmazlar, bıyıklarını yataklı denilen şekilde, uzun ve kalın bir biçime sokup, yüzlerine mehâbet verirlerdi. En büyük meziyetleri bin'cilik, ok atma ve kılıç kullanma idi.

III. Sipâhî, Anadolu'nun bâzı yerlerinde muassır mânasında kullanılırdı ki, mütezim hesabına harmanları ölçen adama denilirdi (krş. Hüseyin Kâzım, *Büyük türk lugatı*).

IV. Sipâhî çağataycada me'mur, eşrâf ve âyân mânasına gelmektedir (krş. *ayn. esr.*).

V. Sipâhî, Hindistan'da ve Cezâyir'de, bir sınıf askere verilen ad idi [krş. mad. SEPOY].

Bibliyografiya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Kâtib Çelebi, *Fezleke*, tür. yer.; Naîmâ, *Tarih*, tür. yer.; Selânikî, *Tarih*, tür. yer.; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, basılmamış kısımlar, tür. yer.; v. Hammer (frans. tre.), bk. fihrist; türk. tre. I, VII, VIII, IX, X, XI, tür. yer.; Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, bk. mad. Sipâhî. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SİPÂHİ. [Bk. SEPOY ve SİPÂHİ.]

SİPİHR. „gök, semâ“; İran tarihçisi ve edîbi Kâşân'lı Mîrzâ Muhammed Taqî'nin mahlası. Doğduğu şehirde okumak merakı içinde geçen gençliğini muteâkip daimî olarak Tahran'da yerleşti ve orada *malik al-su'arâ* Fath 'Alî Han'ın yanında himâyeye mazhar oldu. Muhammed Şah tahta cülû-

sundan (1250 = 1834) sonra onu kendi husûsî medihçisi (*maddâh-i hâşşâ*) ve aynı zamanda münşî ve mâliyece (*munşî va-mustavfî-i divân*) olarak tâyin etti. Aynı hükümdar Sipîhr'e bir umûmî tarih yazmak vazifesini verdi. Bu teşebbüste Nâsir al-Dîn Şah da onu teşci etti ve kendisine *lisân al-mulk* („devletin dili“) unvanı tevcih edildi. Sipîhr 1296 (1878)'ya doğru öldü. Kendisini tanıyan Gobineau onun meslekdaşı Rîzâ-Kulî Han Hidâyât'ın „hafif ve zarif tavırlarının“ aksine „idâre ve ilim adamı olarak ciddiyetinden“ bahsetmektedir.

Sipîhr tarafından 1251'de itmam edilmiş olan *Barâhîn al-'acâm*'in mevzuu İran arzudur; eser klâsik şâirlerin kitaplarından alınmış misâller ile süslenmiştir. Sipîhr'in *Divân*'ı hiç basılmamış görünüyor. Muntahabât kitaplarında (*Macma' al-fuşahâ*) zikredilmiş bulunan şiirler, her ne kadar kendine mahsus bir san'at mahâretini göstermekte ise de, bir husûsiyet ve zevkten mahrumdur. Sipîhr'in *Nâsih al-tavârih* unvanını taşıyan iddialı eseri, Hind kataloglarına göre, 14 büyük cild teşkil etmekte olup, son cildi, beşinci şî'i imâm'ı Muhammed Bâkîr (ölm. 113 = 731)'a kadar gelmektedir. Uslûbu Hindistan'da açık bir şekilde beğenilmiş olup, farsça imtihanlar için metin olarak kullanılmak üzere, tarih kitabından parçalar negredilmiştir. Fakat, bugünkü iranlılar, eserinde bol miktarda bulunan hatâlar ve tarih yanlışlıklarından dolayı, onu tenkit etmektedirler. Eserin daha mühim olan kısmı, planının aksine öne alınmış olan Kaçar [b. bk.] hânedanının resmî tarihini ihtivâ eden V. (?) cilttir. Bu cilt, 1267 (1851)'ye kadar devam etmekte olup, 1273 (1857)'e kadarki vak'aları gösteren muahhar bir zeyli ile birlikte 3 kısımdan teşekkül etmiştir. Bu vekayî-nâme geniş bir şekilde Bâbî [b. bk.] hareketi tarihçilerine yaramıştır: Gobineau, Kaşam beg ve E. G. Browne, Bu sonuncusu Sipîhr'in saflığına ve sadâkatine hak vermektedir („ancak Gobineau'nun zarâfet ve istihzâsı ile baskın çıkılmıştır“) ki, o bu sadâkat ile bir taraftan bâzı resmî iranlı mümessillerin kusurlarını ve diğer taraftan da mezhep taraftarlarının cesâret ve kahramanlığını tasvir etmektedir.

Bibliyografiya: *Barâhîn al-'acâm fi kavânin al-mu'cam*, 8°, 165 yaprak (Tahran, 1272); *Nâsih al-tavârih*, I, kısım 1 ve 2, (büyük boyda), Tahran, 1285; Şanî' al-Davla, *Mîrât al-buldân* (III, 98)'da *Nâsih al-tavârih*'in V. cildinin tab'ını haber veriyor; *Nâsih al-tavârih*'in bütün 14 cildi de Tahran'da neşredilmiş olmalıdır; II, cilt, 6. kısım (Husayn'in şehâdeti), Bombay (1309), 24 — 552 yaprak; *Intihâbât-i Nâsih*

al-tavârih (Lahor, 1904), 200 s.; Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 454, 461 v.d.; ayn. mll., *Les religions et les philosophies* (Paris, 1866), s. 157; Rîzâ-Kulî Han, *Macma' al-fuşahâ* (Tahran, 1259), II, 156 — 181; E. G. Browne, *A Traveller's Narrative* (Cambridge, 1891), II, 173 — 184; ayn. mll., *A History of Pers. Liter. in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 326, 344, 413; Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Pers. MSS* (London, 1895), s. 89; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans* (Paris, 1905), II, 255 v.d.; E. Edwards, *A Catalogue of the Persian printed books* (London, 1922), s. 527. Diğer kaynaklar için bk. 'A. Hayyâmpûr, *Farhang-i suhanvarân* (Tebriiz, 1340 ş.), s. 261 v.d. (V. MINORSKY.)

SİR-DARYÂ. [Bk. SİR-DERYÂ.]

SİRA. [Bk. SİRE.]

SİRÂC AL-KUTRUB. [Bk. SİRÂC-ÜL-KUTRUB.]

SİRÂC-ÜL-KUTRUB. SİRÂC AL-KUTRUB, „cin kandili“ veya İdrîsî'ye göre, „parlak kurttan kandil“ (*kuṭrub* 'un diğer mânaları için krş. Lane, VII, 2543; *Kâmûs tercümesi*, I, 442 v.d.), adem otunun (*Mandragora officinalis*, L.) adı olup, çok defa çatallanmış, üzeri sık lifler ile kaplı bayır turpu şeklinde bir kök ile, bütün Akdeniz havzasında yayılmış bulunan patlıcan fasilesinden bir nebattır. Bu kök hafifçe eğilip bükülen büyük yapraklı bir demet taşır; bu yapraklar beyzî şekilde olup, aralarından sap üzerinde taşınan ve küçük çan şeklinde yaprak altında biten filizler ve çiçekler çıkar. Meyveleri takriben kiraz büyüklüğünde, sarıya çalar bir kırmızılıkta, yuvarlak meyvelerdir. Bu meyveler, eski bir devirden itibaren, zehir, uyuşturucu madde gibi tıbbî ve sihrî işlerde ve bir de daha önce, Ahd-i Atîk'te, *dudâ'im* (*Tekvin*, XXX, 14) adı altında olduğu gibi, aşk şurubu imâl etmek için kullanılmıştır. al-Tamîmî'ye göre, bu nebata *yabrûh al-vakûd* ve *şacarat al-şanam* adı da verilir. Bu nebat yedi, adem otunun kraliçesidir ve Hermes'e göre, Sulaymân'ın, mührü altında, taşıdığı ve onun vâstası ile cinleri itâat altına aldığı nebattır. Bu sebepten dolayı bu nebat aynı zamanda kötü ruhların sebep oldukları felç, adale tutulması, sar'a, hâfıza kaybı v.b. gibi bütün hastalıklardan kurtuluş çâresidir. İbn Sînâ'ya göre, adem otu, ciddî ameliyâtlar esnâsında, hislerini iptal için, hastalara verilir. Sihrî istimaller için daha mühim olanı al-raune adı verilen kökleridir. Klâsik müellifler, vaktiyle, köklerin çıkarılış şekli hakkında garip hikâyeler anlatır-

lar (Plinius, *Hist. nat.*, XXV, 94; Flavius Josephus, *Bell. Jud.*, VII, 6).

Bibliyografya: Abū Maṣṣūr Muvaṭṭaḥ (trc. Achundow, bk. Kobert, *Hist. Stud. a. d. pharm. Inst. d. K. Univ. Dorpat*, 1893, III, 266, 402, *luffāh* kelimesi); al-Kazvinî, *'Acāib al-mahlūkāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 297, *luffāh* kelimesi; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), II, 246; I. Löw, *Die Flora der Juden*, III, 363—368; bir çok resimleri için bk. von Hovorka ve Kronfeld, *Vergleichende Volksmedizin*, I, 14 v.d.; A. Schmidt, *Drogen-und Drogenhandel im Altertum* (Leipzig, 1924), s. 53, 73. (J. RUSKA.)

SİRÂF. SİRÂF. İran'da, Basra körfezinde bir şehir; vaktiyle (IV.—X. yüz yılda) büyük ehemmiyeti olan bir ticâret limanı. Çok katlı evleri Hind meşesinden veya Zangibâr'dan ithâl edilen diğer kerestelerden yapılmış idi. Şehrin suyu yakınında bulunan Camm dağlarında açılan kaynaklar vâsıtası ile tedârik olunuyordu. Kays [b. bk.] adasındaki bir ticâret yerinin gelişerek, Hind ticâretini elde etmesi şehrin harâbisine sebep oldu. Adanın kendi limanı yok idi ve gemiler, rüzgâra karşı korunabilmek için, 12 km. uzaklıktaki bir boğazda demir atarlardı. Sîrâf'tan yola çıkan seyyahlar Maskat'a, Kulam'a, Nikobar adalarına, hattâ Malaya yarım-adasındaki Kalah'a kadar giderler, oradan da bir ayda Kanton'a vâsil olurlardı. Ticâret, bilhassa, peştimal (*fuvâf*) yapmak için çizgili kumaş, inci, bez ve terâzi ihrâcına ve *berbehâr* (*Hind bahârâtı*, BGA, IV, 187) ithâline münhasır idi. Şehir halkı deniz ticâreti ile meşgûl olup, yıllarca seferde kalırdı; bahârât ve diğer ticârî eşyaların anbarlanması yolu ile külliyyetli servetler biriktirdi. Bunlar muhteşem evler inşâ etmişlerdi, lâkin şehvânî hazlara fazla meyilleri ve düşünce zaatları sebebi ile, fena şöhrat sâhibi idiler. Bundan başka, orası bütün mıntakanın en sıcak yeri idi, öyle ki, orada hiç bir zaman öğle uykusuna yatılamazdı. Sâsânîler zamanında Ardaşîr-Hurra bölgesinin baş-şehri idi, Büveyhîler zamanında çöküş başladı, şehir 7 gün devam eden bir zelzele ile yıkıldı (366 veya 367=977), daha sonra tekrar inşâ edildi. Harâbeleri bugün hâlâ Bender-Tâhirî yakınlarında görülür (Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb*, trc. Le Strange, s. 116, not 2).

Esâtîrî bir rivâyette efsânevî hükümdar Kaykâ'üs'un göğe yükselmek istediği zaman, bu memlekete düştüğü, kendisine süt ve su getirilmesini ricâ ettiği zikredilir; bu bir halk isticakını haklı çıkarmak için icat olunmuştur (ars.: *şîr*, *süt*, *ab*, *su*); Yâkût'a göre, tâcirler şehrin adını *Şilâv* diye telâffuz ederler

ki, bu yukarıki isticaka yakındır. Orada denizin dibinde bir tatlı su kaynağının bulunduğu da söylenir.

Bibliyografya: Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 211 = Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 331; BGA (İştahîrî, s. 34, 106, 127, 138; İbn Havkâl, s. 39, 198; Muḥaddasî, s. 34, 36, 258, 426); Sam'ânî, *Ansâb*, var. 321a; Abu'l-Fidâ, *Géographie*, I, 326; Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), s. 117; trc., s. 116; Ş. Sâmî, *Kamûs al-a'lâm*, IV, 2747; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 258, 259, 293, 296.

(CL. HUART.)

SİRÂF. [Bk. SİRÂF.]

SİRÂFİ. SİRÂFİ. 1. ABÜ SA'İD AL-HASAN B. 'ABD ALLÂH B. AL-MARZUBÂN AL-SİRÂFİ (?—979), Basra dil mektebine mensup nahiv âlimlerinin en mühim simalarından biri ve hanefî mezhebi fakihî, 290 (903) yılından önce Basra körfezi sâhilinde küçük Sîrâf [b. bk.] şehrinde doğdu. Vezir 'Alî b. 'İsâ, tam doğum tarihi olarak, 280 (893/894) yılını verir (Yâkût, *İrşâd*, III, 123). Babası Bihzâd adında ihtidâ etmiş bir mecûsî idi; sonra oğlu onun adını 'Abd Allâh'a çevirmiştir. İlk dil ve fıkıh tahsilini doğduğu şehirde yaptı ve Zenc isyânı üzerine, Basra'dan Sîrâf'a gelen iki âlimden, 'Asal b. Zakvân ve Abû Zakvân al-Kâsım b. İsmâ'il'den ders aldı (*Aḥbâr al-naḥviyyîn*, nâşirin önsözü, s. IV); fakat 320 (932)'den önce 30 yaşına doğru (bk. *göst. yer.*), oğlundan gelen bir rivâyete göre de (bk. *İnbâh al-ruvât*, I, 314), henüz 20 yaşına basmadan, denizi geçerek, 'Omân'a gitti ve orada zamanını hanefî fıkıhını tahsile hasretti. Daha sonra Sîrâf'a döndü ve fazla kalmadan, oradan 'Askar Mukram'e geçti. Abû 'Alî al-Cubbâ'î'nin talebesinden olan pek takdir ettiği Muhammed b. 'Omar al-Saymarî ile tanıştı ve al-Mabramân'dan nahiv okudu (bk. al-Zubaydî, *Tabaḥḫāt*, s. 202; al-Suyûtî, *Buḡya*, s. 74). Bagdad'a gittiği, orada bilhassa Abû Bakr İbn Durayd'den lûgat ve nahiv tahsil ettiği, bu müstesnâ âlimin en belli-bağlı talebelerinden biri ve eserlerinin râvisi olduğu söylenir. Bununla beraber, her hâlde hocaları hakkındaki rivâyetlerde bir karışıklık mevcut olmalıdır. Kendi eserinde bahsetmemesine rağmen, bütün hâl tercümesi müellifleri onun İbn Durayd'den lûgat okuduğunu kaydederler. İbn Durayd 321 (933) tarihinde Bagdad'da öldüğüne göre, al-Sîrâfî'nin ondan bu tarihten önce okumuş olması gerekir. Yalnız lisanî tetkikle ilâ iktilâf etmeyerek, Kur'ânî ilimler, hadîs, fıkıh,

arûz ve kafiye, hesap v. b. gibi zamanında tahsil edilen bütün ilim şûbelerinde salâhiyet sâhibi bir âlim oldu. Kur'ânî ilimleri Abû Bakr b. Mucâhid'den, nahvi Abû Bakr b. al-Sarrâc'dan okudu. Bunlardan birincisi al-Sîrâfî'den nahiv, ikincisi kırâat, yukarıda adı geçen Mabramân ise, hesap okumuştur [*Târîh Bağdâd* müellifi onun üstadları arasında Muhammed b. Abi'l-Azhar al-Büşancî, fakih Abû 'Ubayd b. Harbavayhi ve 'Abd Allâh b. Muhammed b. Ziyâd al-Nisâbü'rî'yi de sayar ise de, bunlardan okuduğunu da eserlerinde söylemez (*Aḥbâr*, nâşirin önsözü, s. 6)]. al-Sîrâfî'nin mu'tezileden olduğu söylenmiş ise de, müellif hakkında müstakil bir eseri olduğunu kaydeden al-Kiftî'nin de belirttiği gibi (*İnbâh*, I, 314), eserlerinde bunu te'yid eden bir işaret yoktur. Bu husustaki rivâyetlerde onun Abû Hâşim 'Abd al-Salâm b. Muhammed al-Cubbâ'î'nin eşhâbından olduğu söylenir. al-Cubbâ'î Bagdad'da İbn Durayd ile aynı günde öldüğüne göre (*Vafayât*, II, 355), al-Sîrâfî'nin onun ile münâsebetlerinin gençliğinde cereyân etmiş olması gerekir. al-Sîrâfî'nin Bagdad'a ne zaman yerleştiğine dâir bir kayıt yoktur. Ancak bu sırada o her hâlde 50 yaşını geçmiş ve hanefî fıkıhındaki salâhiyeti ile tanınmış bulunuyordu (bk. *Aḥbâr*, nâşirin önsözü, s. 5). [347 yılında Bagdad'da olduğuna dair kesin bir vesika mevcuttur. Nitekim al-Mubarrad'ın *al-Muktaḫab*'ının zikredilen sene Bagdad'da istinsah edilen bir nüshasını (Köprülü kütüp., nr. 1507—1508) baştan sonuna kadar okuyarak, istinsah ettiğini eserin her cildinin başına kaydetmiştir (bk. Z D M G, LXIV, 198; krş. *Oriens*, VI, 67 v. d. ve levha III)]. 40 seneden ziyâde bir müddet Bagdad'da Ruşâfa câmiinde fetvâ vermiş ve ondan nahiv okumuş olan kâzî'l-kuzât Abû Muhammed b. Ma'rûf (ölm. 381=991/992) Bagdad'ın şark bölgesinde devamlı olarak ve bir müddet için her iki bölgesinde onu kendi yerine vekil tâyin etmiştir. Aynı zamanda kendisine bir vezirlik makamı teklif edilmiş ise de, bunu reddetmiştir. Hâl tercümeleri müelliflerinin çoğu, onu zamanını namaz ve oruca hasreden, devrin büyüklüğünün hediyelelerini kabûl etmeyen, iyi ahlâk sâhibi, afif, çok zâhid bir kimse olarak tavsif eder. Nakledildiğine göre, her gün, güzel yazısı ile, 10 varak kitap istinsah etmek âdeti idi ki, bundan kazandığı 10 dirhem onu geçindirmeye kâfi geliyordu. Diğer taraftan Yâkût onun çok basit veya çok fakir olduğu için, satın almadığı iki el-yazması kitabı iki kitapçadan emâneten alıp, bunları talebelerine istinsah ettirmek ile ithâm edildiğini söyler. al-Sîrâfî, bu yazmaların so-

nuna huzûrunda okunduklarını kaydetmiş, onun şöhratından dolayı bu nüshalar asıllarından daha büyük bir değer kazanmış idi. Bir hanefî fakihî olmakla beraber, şahsî kanâatinin müteber bir mevkii var idi; Yâkût bize onun sarhoşluk verici içkiler hakkındaki pek şahsî fikrini nakleder. Her ne kadar Yâkût'un bu mesele üzerine zikrettiği kelimeler hanefî mezhebine kabûl edilmiş bâzı esaslara aykırı ise de, bunlar her akîde için akl-ı selimden uzak sayılmaz. Âlim olarak, şöhrati o kadar yaygın idi ki, islâm âleminin muhtelif bölgelerinin emîr ve vezirlerinden sık-sık mektuplar alıyordu: Sâmanî emîri Nûh b. Maṣṣūr ona 400 suâlî ihtivâ eden ve bir imâma hitap eder şekilde kaleme aldığı bir mektup göndermiş idi; Aynı şekilde Deylem vâlisi de, yine öyle hürmetkârâne, bir mektubunda ona *seyhulislâm* diye hitap ediyordu. Mısır veziri İbn Hînzâba v. b. 'dan da başka mektuplar almış idi.

Hâl tercümesi müelliflerinin isimlerini zikrettikleri 10 eserinden bugün yalnız Sîbavayhi'nin *al-Kitâb*'ına yazdığı şerhi kolayca tetkik edilebilecek vaziyettedir. Bu eser, daha müellifin hayatında, büyük bir şöhrat kazanmış, muâsırlarından ve aynı zamanda Basra mektebinin mümtaz âlimlerinden Abû 'Alî al-Fârîsî bu eser için gıptasını açıkça ifâde etmiş, uzun zaman talebeleri ile, içinde hatâlar bulmak ve umûma göstermek için, eserin bir nüshasını elde etmeye çalışmıştır. 368 (979) yılında, Abû 'Alî 2.000 dirheme eserin bir nüshasını almağa muvaffak oldu. Onda arzu ettiği yanlışları bulamadı. al-Sîrâfî'yi görmeğe gitmekte çok geç kalmış idi; çünkü al-Sîrâfî aynı sene (2 receb 368 pazartesi günü) ölmüş idi. Cenâzesi Hayzurân mezarlığına defnedildi. Bâzı rivâyetlere göre, 84; al-Kiftî'ye göre (*göst. yer.*), 80 yaşında ölmüş idi.

Önce de belirtildiği gibi, hâl tercümesi müellifleri ona 10 müstakil eser isnâd etmişlerdir. 1. En mühim eseri olan *Şarḥ Kitâb Sîbavayhi*, daha müellifin hayatından itibaren, büyük bir takdir ve şöhrat kazanmıştır [Bu eser *al-Kitâb*'a bağlı çalışmalar ile devam eden, bilhassa Basra mektebi mensuplarının nahiv sâhasındaki faaliyetlerinin seyrinde bir merhale sayılmaktadır (krş. mad. SİBEVEYHİ)]. al-Sîrâfî'de seleflerinin geliştirdikleri kıyas usûlü kararlı şeklini almış bulunuyordu. Daha sonraki te'liflerde onun bu eserinden geniş ölçüde istifade edildiği anlaşılmaktadır (eserin bir bâbının İbn Ya'îş'in *Şarḥ al-Mufaṣṣal*'ı ve al-Astarâbâdî'nin *Şarḥ Şafi-yat İbn Hâcib*'inin muvâzî bahisleri ile karşılaştırılmasından çıkan neticeler için bk. G Troupeau, *Le commentaire d'al-Sîrâfî sur*

le chapitre 265 du Kitâb de Sîbavayhi, Arabica, 1958, V, 169). Bu şerh al-Kitâb'ın Bulak, 1317 baskısının hâşiyesine ihtisar sûretiyle dercedilmiş, H. Derenburg eserin neşrinde bu şerhten de faydalanmış, G. Jahn yine al-Kitâb'ın almanca tercümesinin (Berlin, 1894), notlarında bâzı parçalarını, tercümeleri ile birlikte, neşretmiştir. 2. İbn Durayd'ın al-Maksûra adlı şiirinin şerhi; 3. Alifât al-ka'f va'l-vaşl, 300 varaklık bir eser idi (İnbâh, I, 314); 4. Nahve dâir al-lknâ fi'l-naḥv'ini bizzat ikmâl edememiş, bunu sonra oğlu Abū Muhammed Yûsuf tamamlamıştır. Yûsuf'un bildirdiğine göre, babası bu eser ile nahiv ilmini çok kolay bir hâle getirmiş idi. 5. Şarḥ şavâhid Kitâb Sîbavayhi, Sîbavayhi'nin al-Kitâb'ında geçen beyitlerin şerhi olup, Topkapısarayı kütüphânesinde (Ahmed III. kısmı, nr. 2601) bulunan nüshası 443 (h.) tarihini taşımaktadır; 6. Sîbavayhi'nin eserine giriş mâhiyetindeki al-Madḥal (al-Mudḥil?) ilâ Kitâb Sîbavayhi; 7. Muhtemelen Kur'ân'ın kırâatine dâir bir eser olan al-Vakf va'l-ibtidâ; 8. Doğru nazım ve nesir sanatını açıklayan Şan'at al-şîr va'l-balâğa; 9. Başlangıcından IV. (X.) asrın ortalarına kadar Basra dil mektebinin tarihçesini çizen, bu mektep mensuplarının kısa hâl tercümelerinden, daha doğrusu, dil ve edebiyata dâir münâkaşaları ile birlikte bunlar hakkında fıkralardan müteşekkil bir eser olan Aḥbâr al-nuḥât al-baṣriyyîn'den İbn al-Nadîm'den itibaren bir çok müellifler, bu arada Yâkût ve İbn Hallikân, pek çok nakillerde bulunmuşlardır. al-Suyûtî büyük bir cüz teşkil eden bir nüshasından istifâde ettiğini söyler. Bu eser zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş olup, 367 (986) tarihli eski bir nüshası Şehid Ali Paşa kütüphânesinde (nr. 1842) bulunmaktadır. Eser bu nüshaya istinâden F. Krenkow tarafından neşredilmiştir (Paris-Beyrut, 1936); 10. Coğrafyaya dâir bir eser olan Kitâb Ca-zîrat al-'Arab'ından Yâkût kendi coğrafya lugatında istifâde etmiştir. 11. al-Sîrâfî'nin hâl tercümesini yazan eski müellifler, onun İbn Durayd'ın büyük lugatında, Camhara'de, geçen beyitlerin şerhine dâir eserinden bahsetmemişlerdir. Camhara'nın Leiden'de bulunan yazmasının başından sonuna kadar mukabelesinden hasıl olan kanâate göre, bu şerhte Camhara'nın ikinci ve üçüncü ciltlerinin aş-yk. üçte birinde zikredilen pek çok beytin al-Sîrâfî'ye âit şerhleri dercedilmiş bulunmaktadır (aynı yazmanın I. cildi bu şerhi ihtivâ etmez). Bu şerhler Camhara'nın tfaydarâbâd, 1345 (nşr. F. Krenkow) neşrinde verilmiştir. Bu neşrin metni hazırlanırken, tıfletti edilen diğer yazmalarda bulunmayan

şâir isimlerinin al-Sîrâfî'nin şerhlerinde mevcut olduğu görülmüştür. Şerhte tâkip edilen usûl çok âlîmânedir, eserde her kelime izah edilir ve nâdiren bunların tarihî zemini hakkında bilgi verilir. Bir çok hâllerde, açıkça görülmektedir ki, al-Sîrâfî, büyük bir itinâ ile, bizzat İbn Durayd'ın izahlarını vermek istemiştir. Bu şerh al-Sîrâfî'nin yegâne hizmetinin Camhara'nın diğer yazma nüshalarında bulunmayan tamamlayıcı açıklamaları sağlamak olduğu intibâını vermektedir.

Bunlardan başka al-Sîrâfî'ye pek değerli olmayan bâzı manzûmeler de isnâd edilmektedir. Aynı şekilde, aralarında bir münâzaa olan çağdaşlarından Abu'l-Farac al-İşbahânî'nin onun hakkındaki daha seviyeli bir hicvi de nakledilir.

Bibliyografiya: al-Sîrâfî'nin hâl tercümesini kısaca veren al-Kiftî (İnbâh al-ruvât, nşr. M. Abu'l-Fazl İbrâhîm, Kahire, 1369—1374, I, 313—315) onun hakkında al-Mufîd fî aḥbâr Abî Sa'îd adlı müstakil bir eserinin bulunduğunu söyler (ayn. esr., I, 314) ise de, bu eser bugün mevcut değildir. al-Sîrâfî'nin hâl tercümesi gramercilerin, hadîs âlimlerinin ve hanefî fakihlerinin hayatlarından bahseden hemen bütün eserlerde bulunur. Bunların belli-başlıları şunlardır: İbn al-Nadîm, al-Fihrist (nşr. Flügel), s. 62; al-Zubaydî, Tabakât al-naḥviyyîn (nşr. Abu'l-Fazl İbrâhîm), Kahire, 1375—1955, s. 129; İbn al-Anbârî, Nuzhat al-alibbâ (Kahire, 1294), s. 379; (nşr. İbrâhîm al-Samar-râî, Bagdad, 1955, s. 211 v.d.d.; al-Suyûtî, Buḡyat al-vu'ât (Kahire, 1326), s. 221 v.d.; Yâkût, Irşâd (nşr. Margoliouth), III, 84—125; 'Abd al-Kâdir al-Kuraşî, Cavâhir al-muẓî'a (Haydarâbâd, 1332), I, 196; İbn Hacer, Lisân al-mizân, II, 218; İbn Hallikân, Vafayât al-a'yân (nşr. Muhy al-Dîn 'Abd al-Hamîd, Kahire, 1367—1369), I, 360 v.d.; Nâma-i dânişvarân, (Tahrân, 1321), V, 127—132; Flügel, Klassen der hanefitischen Rechtsgelehrten, s. 107; Brockelmann, GAL, I, 100, 113 v.d.; Suppl., I, 157, 160, 174 v.d.; Hayr al-Dîn al-Ziriklî, al-'Alâm (Kahire, 1373—1378), II, 210 v.d.; 'Omar Riẓâ Kaḥḥâla, Mu'cam al-mu'allifîn (Şam, 1376 v.d.), III, 242 v.d.

2. YÛSUF B. AL-ḤASAN AL-SİRÂFÎ (942—995), yukarıda bahsedilen al-Sîrâfî'nin oğludur. Babasının ölümü üzerine, müderris olarak, yerine geçmiş ve onun noksan bıraktığı nahve dâir al-lknâ'nı tamamlamıştır. Bagdad'da yaşamış, orada 1 veya 27 rebiülevvel 385 (5 nisan veya 1 mayıs 995) te ölmüştür (Yâkût, Irşâd, XX, 60; İbn

Hallikân, Vafayât, VI, 71 v.d.; al-Suyûtî, Buḡya, s. 421). Babası kadar şöhret sâhibi olamamıştır, fakat onun da, babasının tarzında yazdığı şu kitapları zikredilir: 1. Şarḥ abyât Sîbavayhi, Sîbavayhi'nin eserinde geçen beyitlerin izahı; 2. Şarḥ abyât İslâḥ al-manṭik, İbn al-Sikkî'tin İslâḥ al-manṭik'ında zikredilen beyitlerin şerhi; 3. Şarḥ abyât Ğarîb al-muşannaf, Abū 'Ubayd al-Kâsim b. Sallâm al-Haravî'nin eserinde geçen beyitlerin şerhi; 4. Şarḥ abyât al-Macâz li Abî 'Ubayda, Abū 'Ubayda'nın Macâz al-Kur'ân'ında geçen beyitlerin izahı; 5. Şarḥ abyât Ma'ânî'l-Zaccâc, al-Zaccâc'ın Ma'ânî'l-Kur'ân'ında geçen beyitlerin şerhi. (F. KRENKOW.)

[Bu makale NİHAD M. ÇETİN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

SİRÂFÎ. [Bk. SİRÂFÎ.]

SİRÂT 'ANTAR. [Bk. SİRET-I ANTER.]

SİRCÂN. AL-SİRCÂN, Kirman eyâletinin Fars hududu civârında bulunan bir şehir. Vaktiyle al-Kaşrânî (iki kasr) adı verilen bu şehir Kirman'ın idâre merkezi idi; şehirde geniş yollar, iyi sulanmış bahçeler, sağlam ve mutedil bir hava var idi. Saray ve Ulu câmi Büveyhîlerden 'Azud al-Davla tarafından inşâ edilmiştir. Su bakımından burasını besleyen kanallar, Saffârîler'den Lays'ın oğullarından 'Amr ve Tâhir tarafından açılmıştır. Kereste nâdir olduğu için bütün evler tuğladan kubbeler ile örtülmüştür. Şehrin 8 kapısı ve aralarında Ulu câmiin bulunduğu eski ve yeni iki pazarı var idi. Üzerine oymalı ağaçtan bir külâh yerleştirilmiş olan minâre aynı zamanda Bâb al-Ḥakim adı verilen kapı civârında bir saray da inşâ ettirmiş olan 'Azud al-Davla tarafından yaptırılmış idi. Buḡday, pamuk ve hurma mahsûlü, pamuklu ve o kadar meşhûr olmamakla beraber Kumm'daki gibi kursî („rahle“) imalatı vardır.

al-Sircân, Büveyhîlere kadar, Abbâsîler zamanında Kirman'ın idâre merkezi oldu; Büveyhîlerin vâlisi Kirman'ın idâre merkezini Bardasir (Yeni Kirman)'e nakletti. VIII. (XIV.) asrın başında Muzafferîlerin tasarrufuna giren şehir Timur'un hâkimiyetini tanımadı ve 796 (1394) da 'Omar Şayḥ tarafından bir netice alınmaksızın muhâsara edildi; bununla beraber açık ile sıkıştırılan şehir iki yıl dayandıktan sonra teslim oldu. O tarihten itibaren harâbe hâlinde bulunan şehrin yeri, binbaşı Sykes (Ten Thousand Miles in Persia, London, 1902, s. 431) tarafından, idâre merkezi olan Sa'idâbâd'ın şarkına 5 mil mesâfede. Kal'a-i Sang'da keşfedilen enkaz sâyesinde teşbit edilmiştir,

Bibliyografiya: Yâkût, Mu'cam (nşr. Wüstenfeld), IV, 263 (krş. s. 106 ve 265) = Barbier de Meynard, Dict. de la Perse, s. 333; BGA (İştahri [Şiracân], s. 167; İbn Havkal [Şiracân], s. 223; Muḥaddasî, s. 464; Sam'ânî, Ansâb (GMS, XX), var. 322a; Abu'l-Fidâ, Géographie, I, 336; Hamd Allâh Mustavfî, Nuzhat al-kuḫûb (nşr. Le Strange), s. 141; tre. s. 119; Ş. Sâmî, Kâmûs al-'alâm, IV, 2751; Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, s. 300—302, 311, 320 (CL. HUART.)

SİRCÂN. [Bk. SİRCÂN.]

SİRE. SİRA (A), Peygamberin an'anevi hâl tercümesi. Bu kelime, ilk defa İbn Hişâm'ın eserinin başında (nşr. Wüstenfeld, s. 3^a: hâzâ kitâb sîratî rasûli 'llâhi) ayrı bir eserin unvanı olarak kullanılmış görülmektedir; ayrıca Peygamberin hâl tercümesini ifâde etmek için de kullanıldığına dâir başka kayıtlar da vardır. Bu mânada al-Vâkidî (İbn Sa'd, Tabakât, II/1, 18: man rava'l-sîra) de ve talebesi İbn Sa'd (ayn. esr., III/II, 152: hâulâ'i 'alâm bi'l-sîratî va'l-mağâzî min gayrihim) da da bulunur. Bu devirde, sîra kelimesi umûmî olarak „hâl tercümesi“ mânasını almış bulunmakta idi; 'Avâna al-Kalbî (ölm. 147=764 veya 158=774/775)'nin veya Mincâb b. al-Ḥarîs (al-Tamîmî, ölm. 231=845/846)'in Sîrat Mu'aviya va Banî Umayya adlı bir eserinin mevcut olduğu bilinmektedir (Fihrist, s. 91, 18). Hâl tercümesi mânası, sîra kelimesinin ihtivâ ettiği „tavir ve hareket“, „hayat tarzı“ mânasından istikak etmiştir ve gayet tabii olarak s-y-r kökünün „yönelmek“, „seyahat etmek“ mânalarından gelişmiştir (sûre XX, âyet 22'de sîra kelimesinin „şekil“, „vaziyet“, „hâl“ mânasında olduğu görülür). Anlaşıldığına göre, bidâyette, Peygamberin hâl tercümesi için cemî şekli olan „siyar“ tercih olunmuştur. Peygamberin hâl tercümesi hakkında arapların en eski eserlerindeki ekseri şahâdetlerde siyar tâbiri, dâimâ mağâzî („gazalar“) tâbiri ile birlikte bulunur (krş. Nöldeke-Schwally'de A. Fischer, Gesch. d. Qorâns, II, 221). Peygamberin hâl tercümesine verilen bu iki isim sîra'nın muhtelit bir menşee'e sahip olduğunu gösterir.

Peygamberin hayatını, doğumundan ölümüne kadar müteselsil ve tutarlı bir hikâyede toplamak fikri islâm cemâati arasında çok erken meydana çıkmıştır. Gayet tabii olarak, yeni dinin kurucusunun hareketleri ve sözleri hemen alâka uyandırmış, muâsırlarının ve daha ziyâde ikinci nesilden mü'minlerin hafızalarında bir yer işgal etmiştir. Bundan dolayı bir taraftan ibâdet ve diğî hukukun amelî kaide-

lerini tesbit etmek, diğer taraftan da Peygamberin hayatına ve bilhassa onun savaş ve zaferlerine âit her türlü bilgi toplamak istenmiştir. Bilindiği gibi, bu iki sâikten ilki *sunna* 'nın, yâni hâl tercümesi malzemesinden toplanmış gibi görünmekle beraber, hakikatte tamâmen ayrı bir husûsiyete sahip olan *hadîs* [b. bk.]'lerin teşekkülüne sebebiyet verdi. İkinci sâik Peygamberin hayatının, bilhassa, Medine'deki tamâmen askerî seferler ile dolu devresine âit çok zengin bir takım hikâye ve rivâyetler meydana getirdi. Bu hikâyeler hakikatte, kendilerine has çizgileri daha islâmiyetten önceki devirde kesinleşmiş olan *Ayyâm al-arab* (bk. I, IV, 421) hakkındaki edebiyatın sâdece devamını ve tekâmülünü teşkil eder: bunlar arasındaki müşterek husûsiyetler şudur: Üslûpta sâfiyâne bir tazelik, hikâyeyi aralarında çok zayıf bağlar ile birbirlerine bağlanmış olan bir sürü münferit sergüzeştlerle bölme temâyülü, şâirlerden alınmış beyitlerin çokluğu (bk. J. Horovitz, *Islamica*, 1926, II, 308—312). Bu şiirler, ekseriya daha sonra, etrafında mensur hikâyelerin teşekkül ettiği iptidai nüveyi teşkil etmiş olmalıdır. Bu tarz mahsullerin tarih yazıcılığı husûsiyetine sâhip olduğu inkâr edilemez. Lâkin burada, gerçek mânâsında, zaman tâyini ile çerçevelenmiş ve daha önceden tasarlanmış bir esâsa göre tanzim edilmiş bir tarih bahis mevzuu değildir. Daha ziyade, bir takım „harp hâtıraları“ karşısında bulunuyoruz ki, bunlarda bâzı hâdiseler ekseriyâ enfûsî olmakla beraber, sâdıkanе tekrarlanır ve bunun hakikate tamâmen uyan tasviri vardır, fakat bunun yanında bir diğer hâdisе müphem ve bozulmuş bir şekilde bulunur ve bunlar her şeyden önce, tarihî neticenin terkipli görünüşünden ve hâdiselerin zincirlenmesinden tamâmiyle mahrumdur.

Hakikî mânâsında Peygamberin tercüme-i hâlinin menşei tamâmen başka bir mâhiyettedir. *Sıra* 'nın doğuşunda Peygamberin şahsiyeti ile islâmın dinî vicdanında meydana gelen değişimleri ve bu değişimler üzerinde muhtelif einsten unsurların tesiri görülür (T. Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre u. Glaube seiner Gemeinde*, Stockholm, 1918 [*Archives d'Études Orientales*, XVI], bilhassa birinci faslına).

Peygamberin hayatına dâir hikâyeleri ilk olarak yazmış ve yaymış olanlar hemen arapların ilk fetihlerinden sonra, islâm dünyasının her tarafında ortaya çıkan meslekten hikâyeciler, yâni *kuşşâs* (krş. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 161—166) 'tır. Bundan tarih olmak-tan ziyâde, tarihî romana yakın olan bir ede-

bî nevi doğmuştur. Bu cins edebiyatın bir mahsûlü V a h b b. M u n a b b i h (34—110=654/655—728/729) 'ın *Kitâb al-mağâzî* 's addolunabilir. Lâkin Medine 'de *sıra* üzerindeki çalışmalar, dinî rivâyetler ile çok sıkı münâsebette olarak, fâsılasız devam etmiştir. Peygamber 'in hayatı hakkında bir eser yazan en eski müellif 'U r v a b. a l - Z u b a y r (23—94=643/644—712/713) olup, bu zât tarihçi olduğu kadar, *fakîh* olarak da tanınmış idi. Peygamber 'in meşhur bir arkadaşı olan oğlu olan 'Urva, kardeşleri 'Abd Allâh ile Muş'ab 'ın siyâsî faaliyetlerine ancak çok küçük ölçüde iştirâk etti. Emevî halifesi 'Abd al-Malik 'e, talebi üzerine, islâmın başlangıcına taallûk eden bir çok noktalar üzerinde pek çok izahlar gönderdi (al-Tabarî 'de zikr olunuyor, krş. Caetani, *Annali*, I—II, fihrist; Füek, *Muhammed b. Ishâq*, s. 8, not 22). Esâsen onun hâl tercümesi ile ilgili faaliyeti bu mektuplaşma ile çerçevelenmiş değildir; zirâ o bundan başka talebelerine, şifâhî naklin kaidelerine uygun olarak, *isnâd* vâsıtası ile te'yid edilmiş olan rivâyetler nakletti. *Isnâd*, bu zamandan beri *hadîs* 'te olduğu gibi, *sıra* 'de de esas kabûl edilmiştir. Filhakika 'U r v a 'nın bir muâsırı olan halifenin oğlu A b â n b. 'O g m â n (22—105=642/643—723/724) 'ın aynı kaideyi benimsediği görülür. Bu son şahıs da Medine 'de oturmakta idi ve Peygamberin hayatına dâir toplamış olduğu bilgiler talebelerinden 'A b d a l - R a h m â n b. a l - M u g ' i r a (ölm. 125=742/743 'ten önce) tarafından bir kitap hâlinde toplanmıştır. Bu ilk eserlerin (zikrolunan iki isme Ş u r a h b i l b. S a ' d [ölm. 122=740] da ilâve edilebilir ki, gâlibâ bunun tesiri olmuştur) hepsi *mağâzî* adını taşımaktadır; bu tâbir, görüldüğü üzere, geç zamanlara kadar kullanılmıştır, zamanımıza kadar intikal eden parçalarından istidlâl olunabileceği gibi, muhtevâsı bilhassa Peygamberin hayatı idi. İkinci ve üçüncü nesilden müverrihlerin eserleri de kezâ istisnâsız aynı *mağâzî* adını taşımaktadır: 'Âşim b. 'Omar b. Kâatâda (ölm. 119=737—129=746/747 arasında) ile birlikte en meşhur isimler olarak İbn Şihâb al-Zuhrî (51—124=671—741/742) ve Mûsâ b. 'Ukba (ölm. 141=758/759) zikredilebilir; bunlar daha sonraki bütün an'aneler üzerinde çok bâriz bir tesir icrâ etmişlerdir. Mûsâ 'nın *mağâzî* 'sinin ayrı bir eser olarak tertip edilmiş bir parçası bize kadar gelmiş ve Sachau tarafından neşrolunmuştur (*SB Pr. Ak. W.*, 1904); fakat bu parça, muahhar müelliflerin eserlerinde yer almış olan parçalar gibi, asıl eserin tertibi ve mâhiyeti hakkında, daha fazla mâlûmat verecek derecede geniş değildir,

İlm al-mağâzî aynı devirde Medine dışında da rağbet gördü (Buğrâ 'da S u l a y m â n b. T a r h â n [44—143=664—760/761], Şan'a 'da M a ' m a r b. R a ş i d [ölm. 152=769]). Fakat bütün bu eserler M u h a m m e d b. İ ş h â k (ölm. 150 veya 151=767 veya 768; bk. I, A, V, II, 757 v.d.) 'ın eseri tarafından gölgede bırakılmıştır. Bu eser, aynı zamanda Medine rivâyetleri üzerindeki çalışmalarda nihâi noktayı ve *sıra* 'nın yeni bir hüviyete bürünmesi için başlangıç noktasını teşkil eder. Filhakika selefleri Peygamberin tarihini, muhtegem olmakla beraber, münferit bir hâdisе olarak mütalaa etmiş göründükleri hâlde, İbn İshâk, ilk defa olarak, islâmî ve kurucusunu dünya tarihi münâsebetleri içine yerleştirmiştir: ona göre, islâmın zuhûru, ilâhî hilkatın eserinin ve Peygamberden önceki peygamberlerin vâizlerinin bir neticesi olarak, yahudî ve hristiyan mukaddes tarihinin devamını ve neticesini teşkil eder; Peygamber aynı zamanda dünyada arap dünya hâkimiyeti devri açan araplığın en şanlı temsilcisi olarak görünür. İbn İshâk 'ın eserinin işaret olunan bu husûsiyeti esas fikirlerin sarîh olarak ifâdesinden çıkmaz. Çalışması, selefleri ve haleflerinkiler gibi, kaynak malzemesinin toplanmasına ve tertibine inhisar eder, fakat eserini zikrederken kullanılan çok farklı adlar (*Mubtada' al-halk*, *al-Mabda' va kışâs al-anbiyâ*, *al-Mağâzî va 'l-mab'as va mabda' al-halk*, *al-Mağâzî va 'l-siyar*, *al-Sıra va 'l-mubtada' va 'l-mağâzî*, *Kitâb al-hulafâ*) maksadını kâfi surette gösterir. Bugün umûmî olarak kabûl edildiği gibi, İbn Hişâm bize İbn İshâk 'ın *Sıra* 'sinin esas metnini hemen-hemen aynen nakletmiştir; fakat bu eserin *Kitâb al-mubtada' va Kitâb al-hulafâ* kısımları veya İbn İshâk 'ın bu adlardaki diğer eserleri aynı talihe mazhar olamamıştır. Bunlar bize ancak daha sonraki müelliflerin, bilhassa Tabarî 'nin muhâfaza ettiği nisbette, parçalar hâlinde intikal etmiştir.

İbn İshâk böylece seleflerinin *Mağâzî* 'lerinden daha geniş ölçüde bir eser meydana getirmek istemiş idi. Bu durum *isnâd* 'ları bozmasını ve bundan dolayı kendisinin *İlm al-hadîs* 'te güvenilir bir muhaddis sayılmamasını izah eder. Bu itham, henüz İbn İshâk hayatta iken, ehemmiyetsiz şahsiyetler tarafından değil, büyük fakîh Malik b. Anas tarafından ifâde olundu. Bunun neticesi İbn İshâk, Medine 'deki tedris faaliyetini tâtil ederek, Irak 'a göç etmeğe mecbur olmuş idi. Bundan anlaşılıyor ki, tarihteki *hadîs* ile fıkıhtaki *hadîs* birbirinden çok ayrıdır. Tabii olarak, Buğrî ve Muslim v.b. 'nun gibi tam mânâsı ile hadîs dergilerinde hâl tercümesi ile ilgili birinci derecede

mühim bilgiler (bilhassa *mağâzî* ve *manâkib* 'e dâir bahislerde) bulunur. Fakat müşterek malzemeyi ihtivâ etme vaktası bu iki nevi arasındaki farkı daha çok belirli hâle getirmiştir.

İbn İshâk 'ın bir araya getirdiği malzemenin bolluğu ve çeşitliliği onu, haber vericiler çevresini genişletmeğe ve yeter derecede güvenilir olmayan bir miktar hadîsi kabûl etmeğe mecbur etmiştir. O bilgi kaynaklarını tamamlamak için şiire baş vurmağı da ihmal etmedi (kendisi mühim miktarda mevsuk olmayan şiir toplamakla itham edilmiştir). Ayrıca o, Peygamberin hayatını hikâyesinden önce neseplere ve eski tarihe âit bol mâlûmatı da ekledi. İbn İshâk 'ın husûsiyeti, kendinden önceki muharirler ile mukayese edilirse, gerçek bir tarihçinin husûsiyetidir. İbn İshâk 'ın eserinin bu aslı ve şahsî mahiyeti onun asırlar boyunca gördüğü rağbet ve muvaffakiyeti haklı çıkarır. Bundan dolayı o, sâdece kendinden önce mevcut olan veya hemen onu tâkip eden aynı mâhiyetteki eserleri (A b ū M a ' s a r [b. bk.] 'ın [ölm. 170=786/787] ve Y a h y â b. S a ' i d b. A b â n [ölm. 194=809/810] 'ın *Mağâzî* 'leri gibi) itibardan düşürdü ve *sıra* 'nın daha sonraki gelişmesinde kat'î bir tesir icrâ etti. İbn İshâk 'ın *Sıra* 'sı İbn Hişâm 'ın rivâyet ettiği şekil yanında, büyük mikyasta al-Tabarî 'nin iki büyük eserinde, *Tarih* ve *Tafsîr* 'inde nakledilmiştir ve bu iki müellifin tavassutu ile daha muahhar tarih yazıcılığının başlıca kaynağı hâline gelmiştir.

İbn İshâk 'ın yanında yalnız bir tek müellif onun kadar mühim bir yer işgâl eder: M u h a m m e d b. 'O m a r a l - V â k i d i (130—207=746/747—823). Onun Peygamberin hâl tercümesi müellifi olarak çalışması bize üç ayrı yoldan intikal etmiştir: 1. *Kitâb al-mağâzî* (Wellhausen 'in kısaltılmış tercümesi, Berlin, 1882) ki, bu eser Muhammed b. Şucâ' al-Salei (181—261=797—874/875) tarafından naklolunmuştur; 2. al-Vâkidî 'nin talebesi ve kâtibi, Muhammed İbn Sa'd (ölm. 230=845) 'ın *Tabakât* 'ının başında bulunan (İbn Sa'd, ngr. Sachau, I ve II) *sıra*; burada al-Vâkidî 'ye istinad eden rivâyetlerin yanında başka menşeden rivâyetler de bulunur; nihâyet 3. bizzat *Tabakât* 'ın kendisi, bilhassa III. ve IV. ciltlerde, her şeyden önce Peygamberin sahâbeler ile münâsebetleri, kezâ Peygamberin ölümünden önce, islâm tarihinde hissesi olanlar ile ilgili hususlar. Her ne kadar al-Vâkidî bir *Kitâb al-tarih* va 'l-mabda' va 'l-mağâzî (*Fihrist*, s. 98, altta) yazmış ise de, onunla *sıra* İbn İshâk 'ın ona vermiş olduğu vahdeti ve dünya tarihi ile kaynaşmayı kaybeder. Bu eser daha ziyâde münferit tasvirlerden mürekkep bir mecmua-

dır. Bu münferit tasvirlerin en mufassalları Peygamberin dış hayatı ile ilgili olanlardır: seferleri, muhaberatı, kabul ettiği veya gönderdiği elçilik hey'etleri. İbn İshâk ile mukayyesinde, al-Vâkidi'nin göre çok az ehemmiyet verdiği görülür. Buna mukabil o tarih zikrine pek büyük ehemmiyet vermiştir, mâlâm olduğu üzere, bu şekilde tarih zikr etmek usûlü, onunla başlamıştır. Diğer taraftan, Peygamberin sahâbeleri hakkındaki rivâyetleri toplamak sûretiyle, al-Vâkidi, hocası tarafından verilen malzemeyi tanzim eden ve geliştiren İbn Sa'd vâsitasiyle, 'ilm al-hadîs'e yardımcı olan yeni bir araştırma şubesini 'ilm al-ricâl (muhaddislerin hâl tercümesi ve tenkidi) kurmuştur ki, bu şubenin gelişmesi fevkalâde ehemmiyeti hâizdir.

al-Vâkidi, al-Balâzuri [b. bk.] ve İbn İshâk ile başlayan ve birbirleri arkasından gelen tarihçilerin müted kaynağıdır; Balâzuri'nin *Ansâb al-aşraf*'ına dercettiği *sîra*'si hemen-hemen tamâmen al-Vâkidi'den gelmektedir (krş. de Goeje, *ZDMG*, 1884, XXXVIII, 387—390). Sonra artık *sîra* hakkında asırlarca kaynak olacak mahiyette büyük ehemmiyette eserler yazılmamıştır (*sîra* hakkında meşhur tarihçi al-Madâ'inî [ölm. 225=840] 'nin çalışmaları hususunda nisbeten az mâlûmatımız vardır; *Fihrist*, s. 101); müelliflerin alâkası *sîra* 'den ayrılmış bir kol olan ve başlı-başına bir gelişme gösteren *dalâ'il al-nubuvva ile şamâ'il* (krş. Andrae, *Die Person Muhammeds*, s. 57 v.dd.) üzerine yönelmiştir; buna karşılık asıl *sîra*, tarihî hâl tercümesi, al-Tabari'nin örneğine göre ve umûmiyetle onun izi üzerinde, umûmî tarihe âit büyük eserlere dahil edilmiştir. Peygamberin sahâbelerine dâir sayısız hâl tercümesi dergileri zaman-zaman *sîra* hakkında tarihî mütalar ihtivâ eder ki, bunlar İbn İshâk 'ın ve al-Vâkidi'nin mâlûm kaynaklarından istihraç olunanlardan farklıdır ve bâzıları çok eski devirlerden gelmektedir. İbn 'Abd al-Barr 'ın *Istî'âb*'ı, İbn al-Ağır 'ın *Usd al-gâba*'si, İbn Hacer 'ın *İşâba*'si v.b. gibi eserler bu mütaları tesbit edip, toplamak gayesi ile incelelenirse, bundan çok değerli neticeler elde edilecektir, fakat öyle bir inceleme henüz yapılmamıştır; bununla beraber burada her hâlde dağınık ve parçalar hâlinde malzeme bahis mevzuudur. İbn Hişâm 'ın *Sîra*'sinin, en meşhuru al-Suhaylî (508—581=1114—1185; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 135, 413) 'nin *Ravâ'*ı olan şerhlerinin tetkikinden daha zayıf neticeler elde edilecektir. Çok daha muahhar zamanlarda yazılan devâsâ derleme eserlerde inanılmayacak bilgiler vardır. Bu eserlerin büyük bir ilim aşkı içinde bulunan müellifleri, elde edebil-

dikleri mâlûmatı büyük bir gayret ile toplamışlardır; bunlar esas bilgi bakımından İbn İshâk 'ın ve al-Vâkidi'nin bize daha önce vermiş olduklarının dışına çıkamazlar: bunlarda bulunan bilgilerin ekserisi ancak muahhar menş'li menkıbelerdir. Peygamberin şahsiyeti ile ilgili inanışlar manzûmesi'nin teşekkül ve inkişâf tarihi için bunlar şüphesiz büyük bir ehemmiyete sâhiptir, fakat onun hakikî tarihi için tamâmen kıymetsizdir. Bu gibi eserlerde bulunan mütaların bir kısmı da daha önce bilinen rivâyetlerin sâdece değişik şekillerinden ibârettir. Sayılması bu maddeyi nisbetsiz bir şekilde uzatacak olan bu muahhar derleme eserlerden şunlar zikredilebilir: İbn Sayyid al-Nâs (661 [1263] veya 671—734=1273—1334; Brockelmann, *GAL*, II, 71) 'ın *Uyûn al-aşar*'ı, al-Kasallânî (851—923=1448—1517; Brockelmann, II, 73) 'nin *al-Mavâhib al-ladunîya*'si, Şams al-Dîn Şa'mî (ölm. 942=1536; Brockelmann, II, 304) 'nin *al-Sîrat al-Şa'mîya*'si, Nûr al-Dîn al-Halabî (975—1044=1567—1634; Brockelmann, II, 307) 'nin *al-Sîrat al-Halabîya*'si ve ilk iki eserin şerhi olan Sibî İbn al-Acamî (ölm. 841=1438; Brockelmann, II, 67) 'nin *Nûr al-nibrâs*'ı ile al-Zarkânî (ölm. 1122=1710; Brockelmann, II, 319) 'nin *Şarh al-Mavâhib*'i. *Sîra* 'nın Arap edebiyatında çok miktarda olan hülasaları ile nazma, sokulmuş şekilleri, tabîi olarak, tarihî bir kıymet taşımaz [*Sîra*, tıpkı muahhar (II.—VIII. asırdan sonraki) arap edebiyatında olduğu gibi, İran ve Türk edebiyatlarında da bir taraftan umûmî tarihlerde, diğer taraftan müstakil eserlerde ele alınmıştır. *Sîra* 'ye dair İran edebiyatındaki müstakil eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a bibliographical survey* (London 1927—1953), I, 172—207, II, 1251—1260. Türk edebiyatındaki aynı mevzuada dair en mühim eserler için şuraya bakılabilir: *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, I. *türkçe tarih vazmaları*, 5. fasikül, *biyografiye ait eserler: a-siyerler* (İstanbul, 1945), s. 357—439].

Bibliyografiya: Metinde gösterilenlerden başka, Kâtip Çelebi (nşr. Flügel), III, 634—636; Wüstenfeld, *Die arab. Geschichtschreiber* (Abh. G. W. Gött. 1882, XXVIII—XXIX), tür. yer.; Sprenger, *Das Leben u. die Lehre des Mohammed* (Berlin, 1869), III, LIV—LXXVII; Caetani, *Annali dell'Islâm* (Milano, 1905), I; Nöldeke Schwally, *Gesch. d. Qorân* (Leipzig, 1919), II, 129—144; İbn Sa'd, *Tabakât* (nşr. Sachau), II/1 (Leiden, 1909), giriş (Horowitz), III/1 (Leiden, 1904), giriş (Sachau); Nallino, *Il Prof. Gabrieli e una inedita dissertazione di laurea intorno ad una fonte araba della*

biografia di Maometto (Roma, 1918); G. Gabrieli, *Ancora intorno alla primitiva biografia di Maometto* (Roma, 1919, iki tenkit ve münakaşa yazısı ile pek çok vesikaları ve bâzı iyi müşâhadeleri muhtevîdir); J. Fück, *Muhammad Ibn Ishâq, Literarhistorische Untersuchungen* (Frankfurt, 1925; İbn İshâk 'tan önce *sîra* mevzuundaki eserler hakkında mükemmel bir tenkidî umûmî bakışı da ihtiva eder); Ahlwardt, *Verzeichniss d. arab. Handschriften* (Berlin, 1897), IX, 110—187.

[Bu madde tâdil edilmiştir.]

(G. LÉVI DELLA VIDA.)

SİRET-İ ANTER. SİRAT 'ANTAR, 'Anter romanı, Anter hikâyesi, yerinde olarak, arap yigittik romanının örneği sayılır. Bu *Sîra* 500 yıllık arap tarihini, çok mebzul eski an'aneler ile, gözümüzün önüne sermektedir. Bir câriyeden doğan 'Antar 'ın, en büyük felâket ânında kurtuluş te'min eden müdâhalesinin mükâfatı olarak, Banî 'Abs kabilesine kabul ediliş tarzı hakkında *Kitâb al-Ağânî* 'deki hikâye bile, çok kuvvetli, fakat daha o zaman menkıbeleşmiş bir an'enenin damgasını taşır; *Sîrat 'Antar* menkıbelerin gayr-i şu'ri teşekkülü denilen şeyi çok geçer. Mes'ut bir cür'et ile münferit bir kahraman olan 'Antar, bütün üle, arap mizacının mümessili olur; müşrik 'Antar islâmiyetin yiğiti hâlini alır. Böylece bu romanda 500 yıl içinde arapların ve müslümanların mütehavvil kaderi, Arabistan 'da habeshliler hâkimiyetine karşı savaş; Arabistan 'ın, bilhassa Irak 'ın, İran boyunduruğuna girmesi; genç islâmiyetin İran 'a karşı zaferleri; yahudilerin VII. asra kadar husûsî tarihî mevkileri; hristiyanlığın araplar arasında, bilhassa Suriye 'de yayılması; İranlı ve sonra müslüman şarkın Bizans ile devamlı mücadeleleri; islâmiyetin Afrika 'da ve Avrupa 'da muzafferâne ilerleyişi in'ikâs eder; haçlıların da burada in'ikâs etmesine şaşmamalıdır. Şark ile garbın temasları çoktur. Roman yeknasak ir sec'ili nesir ile yazılmıştır. Bunun içinde 10.000 'den fazla beyit vardır 1286 (h.) 'dan beri mevcut olan şark basmalarında *Sîra*, *Bin bir gece* 'nin ayrı-ayrı geceleri gibi, aslâ bir hikâyenin sonunda nihâyet bulmayan 32 küçük cilde ayrılmıştır.

Muhtevâ. Roman efsânevi pek çok an'aneler arasından bizi melik Zuhayr 'ın Banî 'Abs kabilesi üzerinde hüküm sürdüğü devre götürür. 'Abslar 'ın kahramanı Şaddâd bir baskın (*gazva*) sırasında zenci câriye Zabîba 'yı ele geçirir (Zabîba 'nın Sudan hükümdarının kaçırılmış olan bir kızı olduğu XVIII. ciltte meydana çıkar), bundan bir oğlu, 'Antar, do-

gar. 'Antar, daha beşikte iken, en sağlam kundak bezlerini yırtar; 2 yaşında çadırları devirir; 4 yaşında koca köpeği, 10 yaşında bir kurdur, çoban olunca da, bir arslanı öldürür. Erkenden kabilesini tehlikeden kurtarır; buna mükâfat olarak, babası onun nesebini tanır ve onu kabilesine kabul eder. Amcasının kızı 'Abla ile evlenmek ister; amcası tehlike ânında buna râzı olur; fakat 'Antar bizzat bu tehlikeyi bertaraf edince, son derece ağır şartlar koşar. 'Antar bunları yerine getirir, fakat ancak 10 cilt dolduran hârikalı işlerden ve mâceralardan sonra, 'Abla ile evlenir. Hâdiselerin çevresi durmadan genişler 'Antar 'ın kendi kabilesinde ilk önce babasının mukavemetini yenmesi, sonra 'Abla 'nın akra balarının düşmanlıklarını alt etmesi, aralarında 'Urva b. al-Vard bulunan düşmanlarını kazanıp, Banî Ziyâd, Rabî ve 'Umâra 'nın desiselerine karşı koyması gerekir. Akrahâ kabileleri olan 'Abs ile Fazâra arasındaki savaşlarda, 'Antar gerçekten kabilesinin melce'idir. Kabilesi dışında, 'Antar en kudretli kahramanlar ile mücadele eder ve onlar ile dost olur: Durayd b. al-Şimma, Mu'ammâr, Zû Kâr 'da iranlıları yenmiş olan Hânî b. Mas'ûd, 'Amr b. Ma'dikarib, 'Amir b. Tufayl, Harâm 'ın yiğiti 'Amr b. Vudd, arap yigittlerinin örneği Rabî'a b. Mu'kaddam ve daha bir çokları. Bütün *mu'al-lakât* şâirleri ile yaptığı bir müsâbakada bunları yendikten, teke-tek savaşta bütün hasımlarını mağlûp ettikten ve İmrû' al-Kays ile arapça müterâdif kelimeler hakkında bir imtihanı muzafferâne verdikten sonra, *Mu'allaka* 'sını Mekke 'nin haremine asar. Mekke 'den Haybar 'e gidip, yahudilerin şehirlerini tahrip eder. Fakat 'Antar Arabistan 'dan dışarıya da sevk edilmiş bulunur. *Sîra* bunun için uzun boylu bahâneler bulmaz. 'Abla 'nın babası cihaz olarak yalnız Hîra hükümdarı Munzir 'ın yetiştirdiği 'aşâfir denilen develerden ister. Böylece 'Antar de Irak 'a gider. Buradan yunan savaşçısı Badramûş ile karşılaşmak üzere, İran 'a çağırılır. Bu zamandan itibaren Irak melikeleri ile, Munzir, Nu'mân, Asvad, 'Amr b. Hind, İyâs b. Kâbişa ve vezirleri ile, bilhassa 'Amr b. Bu'kayla ile temasını muhâfaza eder. Aynı şekilde İran şahları olan Husrav Anō şirvân, Hudâvand (Sâsânîler tarihinde bu adda bir hükümdar bilinmemektedir), Kavâz (ihtimal Kavâz Şiroe) ile devamlı temas hâlinde kalır; bunlar için bâzan korkulan bir düşman, bâzan kendilerini kurtaran bir mütefikdir. 'Antar 'ın bir arkadaşının nişanlısı Suriye melikin'in oğlu tarafından istenir. 'Antar Suriye 'ye gider, arkadaşının rakibini öldürür, melik Hâris al-Vahhâb (Aretas) 'i yener, fakat son

ra dostu olur ve Aretas'ın ölümünden sonra, melike Halîma'nın isteği üzerine, küçük yaşta melik olan Amr b. Hâris'in vasisi olur ve binnetice Suriye'de hüküm sürer. Burada 'Antar bânâz düşmanları olarak, bâzan iranlılara karşı müttetikleri olarak, franklar ile temasa girer. Suriye Bizans hâkimiyeti altındadır. Suriye'de hristiyanlığa yaptığı hizmetlerden dolayı, imparator Racim 'Antar'ı İstanbul'a dâvet eder; burada ona hayran kalır ve onun için şenlikler yapılır. Fakat Frank kralı Laylâmân buna itiraz eder ve imparatorun 'Antar'ı kendine teslim etmesini ister. Bunun üzerine 'Antar, imparatorun oğlu Herkal ile birlikte, Bizans ordusunu frank memleketine sevk eder, frankları imparatora tâbî bir hâle getirir; İspanya'ya girer, kral Santiago'yu mağlûp eder, muzaffer olarak bütün şimalî Afrika eyaletini, Fas'ı geçip, Mısır'a gelir. Bizans için memleketler zaptederek, İstanbul'a dönerken, minnet âlâmeti olmak üzere, onun at üzerinde bir heykeli yapılır; her bir tarafında Bizans'a seyahatinde yanında bulunan iki kardeşinin heykeli âbideyi tamamlar. 'Antar ölümünden az önce Roma'ya gider. Roma kralı Balkâm b. Markas Bohemond tarafından muhâsara edilmektedir; 'Antar Bohemond'u öldürür ve Roma'yı kurtarır. Sudanlıları te'dip etmek için girilen bir savaş sırasında, 'Antar bir kiralıktan diğerine geçerek, Afrika'nın ortasında Negûs krallığına kadar varır. Burada Negûs'ün annesi Zabîba'nın büyük babası olduğunu keşfeder. Hind-Sind'e karşı şeytanlar memleketi olan Bayzâ ülkesinde hristiyan kral Laylâmân'la savaşları bize daha çok hayalî görünmektedir. 'Antar Asad al-Rahîş denilen Vizir b. Câbir tarafından vurularak ölür. 'Antar onu bir çok defalar yenmiş, hapsetmiş ve her defasında da serbest bırakmış idi. Vizir kendini bu âlicenaplıktan alçalmış hisseder ve mütemâdiyen 'Antar'ı öldürmeği dener. Sonunda 'Antar onun gözlerini kör ettirir. Kör olan Vizir, oklarını seslerini dinlemek sûretiyle kuşlara ve ceylâna ulaştırmağı öğrenir. 'Antar de onun zehirli oku ile vurulmuştur. Fakat Vizir, okunun hedefine ulaşmadığı hayalî içinde, 'Antar'den önce ölür. 'Antar, ölüm hâlinde iken, ve hattâ atı Abcar üzerinde ölmüş olduğu hâlde, düşmanları yakınlarından uzaklaştırır. 'Antar'ın 'Abla ile izdivacından çocukları olmamıştır. Fakat gizli münâsebetleri olmuş ve bu aşk mâceralarından bir çok çocukları doğmuş idi; bunların ikisi hristiyan idi ve aynı zamanda haçlı seferi mensuplarından idi: Gazanfar, Aslan Yürekli, 'Antar ile Roma kralının kız kardeşinin oğlu idi, 'Antar onunla Roma'da evlenmiş ve onu İstanbul'da

bırakmış idi; sonra Cufrân (= Geoffroi), 'Antar ile bir frank prensesinin oğlu. 'Antar'ın oğulları babaları olan kahramanın intikamını aldılar ve ona ağıladılar. Gazanfar ile Cufrân sonra Avrupa'ya döndüler. 'Abs islâmîyeti kabûl etti.

Romanın unsurları. 1. Arap müşriklik devri; 2. Islâmîyet; 3. iranlıların tarih ve kahramanlık menkıbeleri; 4. haçlı seferleri, romanın meydana gelmesine bilhassa hizmet etmiştir. 1. Roman arap müşriklik, câhiliyet devrine bilhassa şunları borçludur: eserdeki bedevî yiğitlik ve savaşçı ruh, ekseriyâ tarihî mâhiyette husûsiyetleri ile şahsiyetlerin çoğu, 'Abs ile Fazâra kardeş kabîleleri arasındaki savaşlar. Burada Dâhis ile Gabrâ' adlı atlar arasında yarış, büyük ve canlı *ahbâr al-arab*, melik Zuhayr ile Tumâzir'in evlenmesi, Zuhayr'ın ölümü, Mâlik b. Zuhayr'ın ölümü, Hâris ile Lubna, Cayda ile Hâlid, Hâtim Tayyi' hakkında tatlı fıkralar, başkaları arasında, Rabî'a b. Muqaddam'ın ulvî siması hatırlatılmıştır. 2. Şu unsurlar islâmîyete âittir: İbrâhîm ile ilgili mühim bir „midrağ“ ile giriş, 'Ali ile Peygambere âit pek çok menkıbeler, eserin islâmîyete sevkeden netice kısmı; 'Antar'ın Arabistan, İran, Suriye, şimalî Afrika ve İspanya'daki muzafferâne seferleri islâmîyetin fetihlerinin bir ilk şekli gibidir. Bâzi teferuât *Sîra*'ye hafif bir şî'i rengi vermektedir. 3. İran te'siri şu hususlarda görülür: İran tarihinin ve kahramanlık menkıbelerinin bilinmesi, kısmen İran dilinin, farsçanın bilinmesi, ilâhî hukuk ile şahh telakkisi, İran saray hayatı ve bunun tâbî olduğu merâsimler (taht, tâc, şah balısı), saray avları (av şahinleri, av parsıları), kuşlar ile yapılan haberleşme, İran me'mûr ve ileri gelenlerinin (vezir, möbedân, möbed, marzpân, pehlevân, şahın göz ve kulakları) bilinmesi ve hattâ *shâhrica* („pâdişah silâhdarı“)nin bilinmesi. 4. Hristiyanlık ve haçlılar. *Sîra* Sâsânîler Suriyesi'nde, Bizans'ta, Franklarda hristiyanlığı bilmektedir. Franklar, haçlılar olarak (roman hattâ göğüsteki haçı bilmektedir), Shiloe ve Kudûs için savaşan savaşçılar olarak görünürler. Cufrân (Geoffroi) Şam'ı muhâsara eder, Antakya'ya karşı fırkalar gönderir. *Sîra* haç, râhiplerin keşiş tarikatlerinin elbisesini, zünnarı ('Antar romanı bunu, haçın yanında, hristiyanlığın en mühim remzi olarak görür), piskopos asâsını, çanı (çan tokmağını), günlüğü, vaftiz suyunu, ölümler için duâyı, son duâyı, İsa'nın son yemeğini bilmektedir; bayram günleri: noel, büyük perhizin son pazarı bilinmektedir; bir de Franklarda râhiplerin kilisede, devlette ve san'atta ilk mevkii ısgal ettikleri, erkek ve

ız iki kardeşin evlenmesinin memnû olduğu ve galiba afroz da bilinmektedir. Romanda İspanya'da bir dinî ziyâret yeri ile bir ziyâret günü tasvir edilmiştir. Hristiyanlar İsa, Maryam, İncil, Yahyâ (Mâri Hanna al-Ma'madân), Lûka, Mar Töma, Şam'ın üzerine yemin ederler. Bizans'ta imparator Racim hüküm sürer, oğlunun adı Hirkil'dir. Roma'da Balkâm b. Markas kralıdır. Şimalî Afrika'nın hristiyan hükümdarları ekser yunanca ve latince mutâd olan -s ekini alan isimler taşırlar: Martos, Kardus, Hermes, İbn al-Urnûs, Kindaryas b. Kirmâs, Sindaris, Theodoros. İspanya kralının adı Santiago'dur. Frank hükümdarları ve şehzâdelerinin adları arasında emin olan yegâne ad Bohemond'dur. Kardeşlerinin adı olan Mübert, Sübert, Kübert ve hükümdar „denizin Sübert'inin“ adı ihtimal eski fransızca has isimlerde en sık görülen edâtı göstermektedir. 'Antar ile Frank prensesinin oğlu Cufrân'ın adında Godefroi de Bouillon'un eski fransızca adı (Jofroi, Jefroi, Geoffroi) bulunmaktadır. 'Antar romanı Avrupa'yı bilmediği, fakat avrupalıları çok iyi bildiği için, yazarı bunları Avrupa dışında, tabii haçlılar zamanında müşâhede etmiş olmalıdır. Bohemond 'Antar tarafından öldürülür, Godefroi 'Antar'ın oğlu olur. Haçlı olarak Asya'ya gider, orada nesebinin sırrını öğrenir, babasının öldürülmesinin intikamını alır ve Avrupa'ya döner. Amiensli Pierre'in ordusundaki dilenciler kralının adı „Tafur“ bile *Sîra*'de muhâfaza edilmiş görünmektedir: „Dâfûr“ küçük yaşta bulunan melik Amr'ı Suriye tahtından uzaklaştıran ve 'Antar tarafından tahttan indirilen taht gasabının adıdır. Hristiyanlık hususunda anlayış ve hakkaniyet bakımından, *Sîrat 'Antar* müslümanları Apollon, Cahu, Gomelin, Jupiter, Margot, Malquedant, Tervagant v.b. gibi putlara tapan kimseler olarak gösteren hristiyan destanının verdiği tasavvurun çok üstündedir. Haçlılar hareketi hususunda 'Antar romanı anlayış ve takdir ifâde eder. Şüphesiz roman ganimet elde etmek ve cezâdan kurtulmak için mukaddes arza gelen bâzı haçlıları kötü gösterir. Fakat Franklar Baba Allah için, Oğul için ve imanı yaymak için mücâdele etmektedirler.

Edebiyat ve halkiyat sâhasında muvâzîler. Halkiyat bakımından 'Antar romanı şaşılacak kadar az şey verir. Fakat bu az şey içinde dikkate değer çok şey vardır: muhteşem bir sihir sahnesi, remzî konuşmaların mükemmel misalleri, yemin tâbirlerinin, tefe'ül âlâmetlerinin ve *life-token*'in cetvelleri. Başka hikâye şîirleri ile bunun arasında görülen benzerliklerin ekserisi destanlar-

da sık-sık tesâdüf edilen unsurlar sayılabilir: kahramanın kuvvet ve boyu, hârikâli seferler, yenilen arslanlar, *mu'ammârûn* ('Antar romanında olduğu kadar, *Şâh-nâme*'de de çok rastlanan uzun ömürlülük), rüyâlar, görülen hayaller, kadın savaşçılar, baba ile oğul arasında savaş ve Kudrun'da bulunan nişanlılıkta sadâkat motifi, ahmak motifi. Dışarıdan alınmış olanlardan anesk bir kaç tânesi gösterilebilir: Nu'mân'ın iyi günü ile kötü günü, Husrav'ın adâlet çanı (Charlemagne ile yılan hikâyesinde tesâdüf edilen motif), kartalların çektiği bir sandık içinde göklerde uçuş, bâzı Afrika rivâyetleri (şüphesiz Afrika'ya dâir coğrafya eserlerinden alınmıştır). Burada Avrupa efsâneleri ile münâsebetler de bulunmaktadır. Charlemagne'in doğumu sırasında vukua gelen hârikulâde şeyler (sözde Turpin'de) bu romanın Peygamberin doğuşu sırasında vukua geldiğini anlattıklarına benzer; bununla beraber sözde Turpin şüphesiz bilgilerini daha eski kaynaklardan almaktadır. Çan ve org boruları yardımı ile muhtelif makamlarda öten tuncdan kuşlar fransız ve alman destanında da tasvir edilmiş olup, 'Antar romanı bunları tekrar ele almıştır. Bununla beraber burada benzeri Sâsânîlerin Ktesifon (Madâ'in)'unda ve Tatar hanlarının pâyitahtında bulunduğu gibi, tarihî bir hârika, İstanbul Chrysotriclinium'u bahis mevzuudur. Hâris al-Zâlim, Zu'l-Hayât adlı kilicini, düşmanların eline düşmesin diye, kayaya vurur, kaya yarılr, kılıç hiç zedelenmeden kalır—bu tıpkı Roland'daki Durandal gibidir. Girard de Viane'in Charlemagne'i öldürmek isteyen yeğeni Aimeri'yi tenvir etmesi gibi, 'Antar Husrav'ı öldürüp, iktidarı eline geçirmek isteyen oğlu Gadbân'a ilâhî hükümdarlığın ne olduğunu izah eder. 'Antar'ın atı, Abcar, sâhibinin ölmesinden sonra, başka her hangi bir kimseye âit olmamak için, çöle kaçar; tıpkı Ardenes ormanlarına kaçan Renaud de Montauban'ın Baiart'ı gibi, bir taraftan Roland ile Olivier'nin teke-teke döğüşmeleri, diğer taraftan 'Antar ile Rabî'a b. Muqaddam'ın döğüşmesi arasındaki muvâzîl çok dikkate değer; döğüşücülerin birinin kılıcı iki parça olur, âlicenâp hasım ona bir başka kılıç arar; her iki döğüşçü birbirleri ile barışır ve müttetik olurlar. Fakat bu çeşit bir şâ'rane tertip yigidi kılıcına, atına, efendisine, hasımına bağlayan münâsebetler hakkında benzer kahramanlık görüşünden ileri gelmektedir.

'Antar romanında yiğitlik. *Sîra*, tam mânası ile, bir kahramanlık romanı olarak tanınmaktadır. —Arap müşriklik devrinde erkeklik meziyetlerini teşkil eden vasıfların bütününe *muruvva*, *fu'uvva* denilirdi, 'Antar romanın-

den Ruvala kabilesine âit olup, Ruvala ile Ahl aş-Şemāl (Benî Şahr ve Hvētāt b. Cād) arāzisi arasındaki hudûdu teşkil eder. 2 teğrin II. 1925 muâhadesinin birinci bendine göre, Vādî Sirhân'ın takriben beşte dördü Sa'ûdî Arabistan'a verilmiş, şimâl-i garbî kısmı ise, Ürdün'e kalmıştır.

Bibliyografya: Artemidoros, bk. Strabo, *Geographica*, XVI, 4, 18; Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 144—146; Stephanus Byzantius, *Ethnicorum quae supersunt* (nşr. A. Meineke), Berlin, 1849, I, 593; al-Mukaddasî (BGA, III, 250); al-Hamdânî, *Sifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 206; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 232, 490; II, 48, 728; IV, 49 v. d. 669, 927; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 208; al-Tabarî (nşr. de Goeje), I, 3410, 3447; III, 33; Abu'l-Farac, *Agânî* (Bulak, 1285), XV, 46; Mehmed Edîb, *Manâzil* (İstanbul, 1232), s. 68; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 306 v. d.; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients* (München, 1925), II, 590; *Agreements with the Sultan of Nejd regarding certain questions relating to the Nejd-Trans-Jordan and Nejd-Iraq frontiers*, *White Paper Cmd.* 2566 (London, 1925), s. 2 v. d.; Alois Musil, *Map of Northern Arabia* (New York, 1926), I, 5-m 9 ve ayn. mll., *Arabia Deserta* (New York, 1927). (ADOLF GROHMANN.)

SİRHÂN. [Bk. SİRHÂN.]

SİRT. [Bk. SIRT.]

SİRVÂH. [Bk. SİRVÂH.]

SİRVÂL. [Bk. ŞALVAR.]

SİS. SİS (bugünkü adı KOZAN), Adana vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba olup, Adana ovasının Yukarı Ova denilen kısmında, düz arâzinin tepelik bölgeye geçtiği kesimde, deniz seviyesine göre, 130—180 m. irtifâda, demir-yolu üzerinde, Adana'ya 73 km., Ceyhan istasyonuna 56 km. mesâfede bulunur (15.200 nüfus). Adana ovasından şimâldeki dağlık bölgeye (Feke 54 km., Saimbeyli=Haçın 89 km.) buradan geçilerek, gidilir. Kasaba ova içinde bir ada gibi 330 m.'ye yükselen, 3 tarafı dik bir tepenin nisbeten az meyilli şark ve şimâl yamaçlarına ve eteklerine yerleşmiş olup, sözü geçen tepe üzerinde de bir kale harâbesi yükselir; tepenin garbindan (Kırksu) ve şarkından (Alapınar suyu) geçen akarsular Sombas çayını meydana getirerek, Anazarba [b.bk.] önünden akıp, Ceyhan ırmağına dökülür.

Tarih. Geniş bir ovanın dağlık bölgeye temas ettiği sâhada, müdâfaaya müsâit bir

tepenin varlığının insanları çok eski devirlerde buraya çekmiş olduğu muhakkak ise de, şehir hakkında orta çağdan önceye âit kesin bilgimiz yoktur. Buranın eski Flavians (bk. W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*. London, 1890, s. 281, 385, 451 veya başka bir kadim şehir olarak teşhis edilmesi de herkesçe kabul edilmiş görünmemektedir. Orta çağ kale harâbesinin tarih devirleri fecrine kadar çıkan bir te'sis üzerine oturmuş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Orta çağ şehri ise, umûmiyetle Sis (Sision, Sis'um) olarak isimlendiriliyordu ki, bundan islâm âleminde kullanan Sis, Sisiya, orta latince'de geçen Sisia, aynı devir fransız kaynaklarında Assis, Oussis şekilleri türemiştir; bu sonuncu şekillerin al-(arapça harf-i târif) + Sis'ten istikak etmiş olması muhtemel ise de, şehrin adına arap kaynaklarında ekseriyetle harf-i târifsiz olarak rastlanmaktadır.

Rivâyet edildiğine göre, Bizans imparatoru Tiberios III. Apsimaros'un saltanatının altıncı senesinde Sis kalesi araplar tarafından kuşatılmış ise de, ele geçirilememiştir (Theophanes, *Chronographia*, nşr. de Boor, I, 372). Bununla beraber, Abbâsî devrinde Sis müslümanlar elinde bulunuyor ve al-sugûr al-şamiya arasında sayılıyordu. Halife al-Mutavakkil zamanında 'Alî b. Yahyâ al-Armani tarafından imâr edilen şehri daha sonra bizanslılar yeniden tahrip ettiler (al-Balâzurî, nşr. de Goeje, s. 170). Ayrıca, al-Vâkidi'ye atfedilen bir rivâyete göre, Sis şehri halkı 193 veya 194 (808/809 veya 809/810) senelerinde al'a'l-Rûm'a göçmüştür. Bu hâdise Apsimaros ve al-Mutavakkil devirleri arasında geçen zamanda bizanslıların bir mevkii terk etmesi hâdisesine bağlanabilir (al-Balâzurî, *ayn. esr.*; krş. Yâkût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, III, 217; burada yanlış olarak 93 ve 94 seneleri kaydedilmiştir). Sis'in adı Hamdânî Sayf al-Davla'nın bizanslılara karşı savaşı sırasında da geçer: bu emir 'Ayn Zarba (Anazarba)'yı tâmir ettikten sonra, *hâcib*'ini göndererek, Bizans arâzisini tahrip ettirdi; rumlar da, buna karşılık olarak, 351 (962) senesinde Sis kalesini (*hisn Sisiya*) ele geçirdiler (İbn al-Ağîr, nşr. Tornberg, VIII, 404). Bundan orta çağın ilk devirlerinde Sis'in müstahkem bir hudut şehri durumunda olduğu anlaşılıyor.

Sis'in devamlı tarihi, milâdî XII. asır sonlarına doğru, burasının Kilikya kralıların (Rubenî'ler ve Lusignan'lar) pâyitahtı olması ile başlar. Fakat Kilikya krallığı vekayi-nâmelerinde bundan daha evvel de zikredilir, ermeni prensleri Thoros ve Stephenos tarafından zapt edilen yerler arasında sayılır (Genceli Kiragos

vekayi-nâmesinde 562 ermeni yılı [=1113 1114] vukuâtı); Sis 1114'te zelzeleden zarar gören bir takım şehirler arasında da zikredilir (Urfalı Mateos vekayi-nâmesinde 563 ermeni yılına dâir vukuât; Lambrounlu Nerses 1177 senesinde „Kıral ikametgâhı“ (*işhananist*) Sis'te ne piskopos, ne de buraya yakışır bir kilise bulunduğunu zikreder. O tarihte buranın kıral ikametgâhı olarak zikredilmesi hayrete değer; çünkü krallığının merkezini stratejik veya siyâsî sebepler ile, Anazarba'dan Sis'e nakleden hükümdar Levon II. (1187—1219) olmalıdır. Bu hükümdarın devrinden itibaren Kilikya krallığı islâm eserlerinde yalnız *Bilâd al-Arman* değil, *Bilâd Sîs* şeklinde de zikredilir. Saint Martin (*Mémoires...*, II, 436)'in zikrettiği bir ermeni coğrafyacısı XIII. asır) Kilikya ve Sis adlarını bir saymaktadır.

Levon II. Sîs'te yeni binalar inşâ ettirdi. *Connétable* Sēmbat'ın vekayi-nâmesi, Rubenî prensi Mleh'in katli münâsebeti ile, daha 624 ermeni senesinde (=1175/1176) „yeni inşâ edilmiş“ (*noraşen*) Sîs şehriden bahseder ki, eğer bu ifade doğru ise, burada Levon II.'dan evvel ehemmiyetli yenilenmeler olmuş bulunması icap eder. 1198'de tac giymiş olan Levon, kendisi, tac giymeden evvel, daha önceki Rubenî'ler gibi sâdece baron unvânını taşıyordu, yukarıda belirtildiği gibi, pâyitahtını Sîs'e nakletti. Kendisinin Tarsus'ta tac giymiş olması muhtemeldir (yeni bir devrin tarihçisi olan Johan Dardel, haksız olarak, Sîs'te diyor). Kudüs'ün Şalâh al-Dîn tarafından fethine dâir Katholikos Grigor IV. (ölm. 1189) tarafından yazılmış bir manzûmede Sîs şehri Levon II.'un baş şehri olarak zikredilmiştir (bu manzûmede ismin Sisuan şekli dikkati çeker; *Rec. des Hist. des Croisades, Doc. Arm.*, I, 301). Levon II.'un küçük yeğeni ve müsterek nâib Ruben ise, Sîs'te tac giydiler, bu merâsime Oldenburglu Wilbrand da katılmış ve *Peregrinatio*'sunda şehir hakkında kısa bilgi vermiştir: „Burası kıralın pâyitahtı (*capitanea civitas domini regis*) olup, nüfusu çok sayıda ve zengindir; şehrin sîrları yok idi; burada bir ermeni baş piskoposu ve rum patriği oturuyordu“. Seyyah bundan sonra Sîs kalesinden bahseder: „Şehir kademeli şekilde dağın yamacında yükselir (*castrum... super sestium in monte valde munitum*). Burası eski çağda İskender'in mağlûp ettiği Dârâ'ya âit bulunuyordu“. Bu son kayıt dikkat çekici olup, şüphesiz İskender'in İssus zaferinin müphem bir hatırlanışıdır. Şu da söylenmeye değer ki, yukarıda zikri geçen Grigor'un mersiyesinde, Sîs'in adı geçtikten sonra, İskender'in askerlerinin bu

rada Dârâ'yı yendikleri bildirilmektedir. Yine Wilbrand kıralın tasviri imkânsız güzellikte bir bahçe yaptırmış olduğunu ifade eder.

Şehrin sîrlarının bulunmaması hayrete değer; iç kale beldenin savunması için yeter sayılmış olsa gerektir. 1375 senesine, yâni Sîs'in mısırlılar tarafından zaptı tarihine kadar şehirde sîr yok idi. Kıral sarayı ile bâzı binalar duvar ile kuşatılmış idi. Johan Dardel'in „bourg“ (= hisar) dediği şeyin dağ üzerindeki hisardan ayrı, karışık bir yapı olması gerekir. Kilikya kralıların ayrıca Sîs şimâlinde, Toros dağları arasında Barjberd adlı yazlık bir ikamet yerleri var idi ki, hâzînelerini de orada saklardı. Esâsen, yakın zamana kadar, şehir halkı sıcak ve sıtma yüzünden dağlar arasındaki *yalak*'lara çıkarlardı.

Sîs'in siyâsî tarihi tabiatıyla Kilikya krallığının umumî tarihine sıkıca bağlıdır. Bu tarihin ana çizgisini krallığın Mısır sultanına karşı giriştiği ölüm-kalım savaşı teşkil eder. Buna göre, şehri alâkalandıran başlıca hâdiseler Memlûk ordularının hücumları ve yaptıkları zarardan ileri gelmektedir. Daha başka düşmanlar da var idi: Levon II.'un tahta çıktığı sene (1187) bir Türkmen beyinin hücumu püskürtüldü ise de, Türkmenler daha sonraki kralların devrinde de Kilikya krallığı için tehlike o'makta devam ettiler. Memlekette hükûmetin kudretini gösteremediği her defada göçebeler otlaklara el-koyuyorlardı. Nitekim XIX. asrın ilk yarısında bunların Sîs yöresine hâkim olduklarını görüyoruz.

Mısırlılar 1266'da şehri, baş kilisesi ile beraber, tamâmiyle yıktılar ve kıral mezarlarını tahrip ettiler. Sîs yöresine mısırlıların tecâvüzleri 1275, 1276, 1298 ve 1303 (bu sonuncuda şehir de yağmalanmak üzere 'te tekrarlandı. 1321'de şehir civârına tecâvüz eden, moğulların Anadolu vâlisi Timurtaş oldu; görünüşe bakılırsa, bu tecâvüz Mısır sultanı al-Malik al-Nâşir tarafından teşvik edilmiş idi. Buna benzer bir tecâvüz de, aynı sultanın emri üzerine, Haleb vâlisi tarafından yapıldı. Haleb emîrinin tecâvüzü 1359 ve 1369'da tekrarlandı. Bu arada şehir, Avrupa'da olduğu gibi, „kara ölüm“ adı ile tanınan büyük bir vebâ salgınına da uğramış idi (1348).

Bununla beraber Kilikya krallığının sonu da yaklaşıyordu. Son kıral olan Levon VI. (Lusignan'lardan)'un elinde yalnız pâyitahtı olan Sîs kalmış idi. Nihâyet 1374 ve 1375'te mısırlılar Sîs'i kuşattılar ve sonunda, bâzı ileri gelenlerin ve Katholikos'un yardımları ile, şehri ele geçirdiler ki, bu hâdiseler, Levon VI.'un râhibi Johan Dardel tarafından etraflı şekilde anlatılmaktadır.

1927'de yapılan ilk nüfus sayımında kasanın nüfusu 5.266 olarak tesbit edilmiş, 1950'ye kadar az değişen bu nüfus (7.894) daha sonra hızla artarak, 1955'te 11.356, 1960'ta 15.159'a yükselmiştir. Yüz ölçümü 2.053 km² olan ve 85 köy ihtivâ eden Kozan kazâsının nüfusu ise, 1960'ta 75.883'e varmıştır. Bu gelişmeleri Kozan'ın da dâhil bulunduğu Yukarı-ova'da bataklıkların kurutulması, sulama işlerine başlanması, XIX. asrın ikinci yarısında ovaya yerleşenleri kırıp-geçirmiş olan sıtmanın önüne tamâmiyle geçilmiş olması v.b. gibi hususlar sağlamıştır. Son yıllarda kasabada bulunan mesken sayısı 3.000'den fazla olup, bu meskenlerin 2/3'ten fazlası kârgir, 1/3'e yakını ahşap, ev damları eski binalarda düz, yenilerinde ise, kiremitlidir. Kasabada tarihî âbide olarak, sonradan yapılan tâmirler ile değişikliğe uğramış Ulu câmi (Hoşkadem câmi), Kozan suyu üzerindeki 9 gözlü köprü sayılabilir. Katholikos manastırlarının yalnız duvarları kalmıştır.]

Bibliyografiya: Ritter, *Erdkunde*, X, 597, 621 v.d., 916; XIX, 67—96; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 141; J. Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (1818—1819), I, 198, 200, 390, 392, 397, 400 v.d., 446; II, 436 v.d.; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie* (1861), s. 380 v.d.; C. Favre ve B. Mandrot, *Voyage en Cilicie* (*Bulletin de la Société de Géographie*, Paris, 1878, seri 6, XV, 116 v.d.); *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, bk. fihrist; J. v. Hammer, *GOR*, II, 292, 298, 601; III, 70 v.d.; *Peregrinatores Medii aevi quattuor* (nşr. J. C. M. Laurent), Leipzig, 1864, s. 177, 179; Hamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-kulûb* (nşr. Le Strange), I, 100, 264; II, 100, 258; Kâtib Çelebi, *Cihannûma*, s. 602; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-âlam* (İstanbul, 1894), IV, 2759; F. X. Schaffer, *Cilicia, Pett. Mitt. Ergz. H* (Gotha, 1903), s. 44; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 8, 87—97; *Adana vilâyeti salnâmesi* (1309), s. 149; *Belediyeleer yillığı* (Ankara, 1949), II, s. 652 v.d.; Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. Cavid Laysun), Ankara, 1963, III, 107—212, 234 v.b. (V. F. BÜCHNER.)

[Bu madde B. DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

SİS. [Bk. sis.]

SİSAM. SİSÂM, eski adı ve bugün garp dillerinde SAMOS. Ege denizinde bulunan büyük adalardan biri olup, Anadolu kıyısına en yakın Samsun dağına nihâyetle diren Dip-burnu yarım adasına olan

mesâfesi Dar-boğaz denilen kesimde 1 deniz milinden az) ve hâlen Yunanistan'a âit bulunmaktadır; yüz ölçümü 468 km.², şark-garp istikametinde uzunluğu 50 km., şimal-cenûp istikametinde en fazla genişliği 19 km.; en yüksek yeri garp ucuna yakın Kerkis (Kerketeus) tepesi 1440 m.'dir. Bugünkü Samos idârî bölümünün (*nomos*) yüz ölçümü, Nikarya adası ve Furni adaları ile berâber, 778 km.², nüfusu da (1961) 52.000'dir.

Adaya türkçede halk arasında Susam adası denilir. Kâtib Çelebi *Tuhfat al-kibâr*'da Şüşâm, Piri Reis *Kitâb-ı bahriye*'sind. Şüşâm (سوشام) olarak yazar. Bihîştî, *İnşâ* (Staatsbibl. Berlin, yaz., nr. 260, var. 193^b)'da da Şüşâm yazılıdır. Seyyah Tavernier (*Les six voyages*, I, 359) de adayı Sussam adı ile zikreder. Buna karşılık arap coğrafyacılarında isim Sâmu, Sâmi (İdrîsî, *Géographie*, tre. Jaubert, II, 127, 303), Sâmis (Yâkût, *Mu'cam al-buldân*, I, 21), yahut Şâmis (Abu'l-Fidâ, nşr. Re'naud, s. 192 v.d.) şeklinde yazılmıştır. Sisam adası orta çağda, arapların Ege denizinde yaptıkları akınlar sırasında, bilhassa 889 ve 911'de hücumu uğradı ve ancak X. asrın ortalarında arapların Girit adasından çıkartılması üzerinedir ki, Sisam ve diğer Ege adaları üstünde Bizans hâkimiyeti yeniden kurulabildi. Daha sonra Sisam adası Selçukluların ve tâbillerinin hücumuna uğradı. İzmir beyi Çaka Tzachas: Anna Komnena, *Alexias*, IX, fasıl 1, sâhip olduğu kuvvetli donanma ile, Sisam'ı 1090'a doğru ele geçirdi ve burada bir müddet tutundu. XIV. asırda Aydın-oğlu Umur Bey Sisam'a hücum etti. Aynı asrın sonlarında Sisam, Sakız adasına yerleşmiş olan Ceneviz *maona*'sına tâbî oldu. Adanın bu sırada Anadolu halkı ile münâsebetleri dostça idi; msl., bildirildiğine göre, Timur istilâsı sırasında bir çok türk Sisam adasına sığınmış idi (Buondelmonte, nşr. Sinner, fasıl 54) ve 1420'ye doğru Urla yarım adasında sosyalist temâyüllü bir isyâna sebep olan Börklüce Mustafa Sisam ve Sakız papazları ile de temâsa geçmiş idi. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra, Sisam'ı Sakız cenevizlileri elinde bıraktı ise de, bunlar adayı ellerinde tutamayıp, nüfusunun büyük kısmını Sakız'a taşıdılar. Her hâlde bunun üzerine Mehmed II Sisam'ı, 884 (1479) 'te Biga beyini göndererek, zaptetti. Terkedilmiş adayı tekrar nüfuslandırmak üzere, yeni gelecekler vergiden muaf tutuldular (Bihîştî, *Tarih*, 209^b; krş. Sa'd al-Dîn, s. 567 v.d.). Piri Reis Mehmed II.'in adada evvelce mevcut bir kale harâbesi (ada cenûbunda kadim Samos) yerinde bir kale yaptırdığını, fakat bunun bakımsızlıktan Bayezid II. devrinde ha-

rap olduğunu söyler. Aynı müellife göre, adada gayet iri ağaçlar olup, Rodos gemicileri, bunları kesip, kereste biçmek için, Sisam adasına gelip, şimaldeki Ahırh limanına (şimdiki Vathy limanı) demirlerlerdi (Piri Reis, *Kitâb-ı bahriye*, İstanbul, 1935, s. 183 v.d.). Daha sonra, muhtemel olarak Venedik barışından sonra, cenevizliler adaya tekrar dönmüş görünüyorlar. 1547'den az sonra adayı ziyaret etmiş olan Belon'un buranın Sakız beyliğine tâbî olduğunu söylemesi böyle izah edilebilir (*Les observations de plusieurs singularitez...*, Paris, 1555, s. 84^a); fakat bunlar da az sonra adayı boşaltıp, kaderine terketmiş olmalıydılar (Boschini, *L'Archipelago*, Venedik, 1558, s. 72). Ege denizinde eksik olmayan korsanların şerrinden korunmak için, adalılar içerilerde erişilemeyecek dağlara çekildiler ve iptidai bir hayat sürmeğe koyuldular. İşte bu sırada kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'nın dikkati, bir seyahat sırasında, buraya çekildi. Pâdişah adayı 1562'de kendisine tefviz etti. O da vergi ve gelirlerin tutarını Topbane (İstanbul, 'de inşâ ettirdiği câmie vakfetti. Adayı Ağa denilen bir me'mûr idâre eder, bir kadı veya nâip de adâlet işleri ile uğraşırdı. Bunlar adanın cenûb-i şarkisinde, sâhilden içeride bulunan Hora (Chora)'da otururlardı. O tarihlere yakın bir zamanda kurulmuş o'ân rum ortodoks kilisesi de orada idi. Adada bu iki me'mûr ve yanındakilerden başka türk bulunmazdı. Bununla berâber ada Osmanlı hâkimiyeti devrinde her milletten (maltalı, fransız, şimali afrikalı v.b.) korsanların tecâvüzüne uğradı. Hiç bir kalesi ve dâimi muhafızları bulunmayan Sisam adası, XVII. asırda Osmanlı-Venedik harpleri sırasında, bir kaç defa, geçici olarak, venediklilerin eline geçti. Daha sonra 1771—1774 seneleri arasında rus donanması tarafından işgal olundu.

Sisamlılar yunan itilâlîlerinde faâl rol oynadılar. Mora daki ayaklanmanın te'sirleri çok geçmeden burada akis bıraktı. Sisamlılar 23 mart 1822'de 60 küçük ve 17 büyük gemi ile Sakız'a 6.000 asker çıkarttılar ve ada rumlarının da katılması ile, türk kuvvetlerini ve müslümanları Sakız kalesinde kuşattılar ise de, kapudan-ı deryâ Nasuh-zâde Ali Paşa'nın yaklaştığını duyunca, sakızlıları bırakıp, gemileri ile kaçtılar. Savaş sona erince, Anadolu'ya çok yakın olan Sisam imparatorluktan ayrılmadı ise de, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahalesi ile, adaya çok geniş bir muhtâriyet verildi: 17 receb 1248 (10 kânûn I. 1832)'de çıkan bir fermana göre, Sisam'ın başına bir rum ortodoks vâli (türkçede: bey; rumcası: ḡepwv ki, garp dillerine prince diye tercüme edilir, getiriliyordu. Halk, her nâhiyeden seçilen

bir mebus (hepsi 37 kişi) ile temsil edilerek, adanın bütçesinin tanzimine iştirâk ediyor, ayrıca içlerinden beyin 4 âza seçmesi için, 8 kişilik bir dâimi heyet namzetleri cetveli hazırlanıyordu. Adada Yunanistan kiralığının kanunları tatbik ediliyor, ayrıca mebuslar tarafından mahallî mevzuât tesbit olunuyordu. Sisam adası devlete yıllık bir vergi ödemekle mükellef tutulmuş idi: başlangıçta 400.000 kuruş olarak tesbit edilen bu vergi sonra 300.000 kuruşa indirildi ki, bunun 101.000 kuruşu esâsen Kılıç Ali Paşa evkafına ayrılmış bulunuyordu. Sisam adasının husûsî bayrakları da var idi: beyin bayrağı koyu mâvi bir zemin ortasında beyaz bir müselles içinde kırmızı bir ay ihtivâ ediyordu. Sisam'ın ticâret filosunun (1890'da 7.800 tonlatoluk 342 gemi) ise, mâvi, beyaz ve kırmızı üç üfkî şerit ile bunları — bir haç teşkil edecek şekilde — kesen şakulî bir beyaz şeritten meydana geliyordu. Stefan Vogorides cemâziyelevvel 1249 başında (eylül 1833 ortası) ilk Sisam beyi tâyin edildi ve kendisine adada oturacak vekil olmak üzere Gabriel Krestoviç'i seçti ki, her ikisi de halk tarafından sevilmedi. Kaynaşmayı önlemek için Bâbiâli adaya asker yollamak zorunda kaldı ve bundan sonra, Sisam'da devamlı olarak küçük bir türk askerî kuvveti bulunması kabûl edildi (120 yerli jandarmaya karşılık, 150 Osmanlı muhafız kuvveti). Bu arada beyliğin merkezi Hora'dan adanın şimali garbîsindeki Vathy'ye nakledilmiş bulunuyordu. Sisam'ın ilk beyi 1851 eylülüne kadar iktidarda kaldı ve ondan sonra, 1913'e kadar, hemen hepsi de Fenerli âilelerden seçilmiş 18 bey Polykrates'in adasını idâre ettiler. 1913'te, Balkan harbine son veren Londra muâhedeşi ile, Sisam adası Yunanistan'a ilhâk edildi ve ikinci dünya savaşı sırasında da almanlar tarafından işgal edildi.

Bibliyografiya: Epaminondas J. Stamatides, *Σαμανά*, 5 cilt (Samos, 1881—1887, adanın tasviri ve en eski devirlerden 1885'e kadar tarihi); ayn. mll., *Ἐπιστολιμαία διατριβὴ περὶ Ἰωσήφ Γεωργιαννοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου 1666—71* (Samos, 1892); ayn. mll., *Βίος Ἰακώβου Βασιλικῶς δεσπότης Σάμου* (Samos, 1894); metinde zikredilmeyen seyahatnâmeler arasında: [Des Hayesde Courmesine], *Voyage de Levant* (Paris, 1632), s. 348 v.d.; Stochove, *Voyage fait es années 1630, 1631, 1632, 1633* (Bruxelles, 1643), s. 234 v.d.; Tournefort, *Voyage du Levant* (Amsterdam, 1718), I, 155—158; Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 2. 24 v. dd.; Dallaway, *Constantinople ancient and modern* (London, 1797),

ile tanzim edilmiştir. Nehir bir çok defalar mecrâ değiştirmiştir: bu mecrâ değiştirme ve Timur'un Sîstân'ı istilâsı esnâsında bir çok bend ve su cetvellerinin yıktırılması (msl. rivâyete göre Band-i Rustam bizzât Timur tarafından yıktırılmıştır) hâdisesi, Sîstân'da o kadar harâbe hâlinde yerlerin, civardaki arâzinin ekilmesinden vaz geçilmesi yüzünden bugün terk edilmiş şehir ve köylerin bulunmasını izah etmektedir. Yakın zamanların suları murâkabe altına alan başheca te'sisi Kûhak yakınında dâimî bir te'sis olan Band-i Sîstân (veya Band-i Amîr)'dir. İran Sîstân'ını idâre eden Ka'in emîri, Goldsmid'in Sîstân'da bulunduğu tarihten yedi sekiz yıl önce, bu bendin inşâsı için emir vermiş idi. Bu bendin bir tasviri için bk. *Eastern Persia*, I, 281 v. dd.

Sîstân toprağı, alüvyonlu bir toprak olup, başheca kil ile karışık kumdan ibârettir. Sathının bir kısmı üzerinde hareket hâlinde kumlar gözüktür. Arâzi düz ise de, bir kaç alçak tepe de vardır. Arâzinin en yüksek noktası Hâmûn-i Farâh ile Gavd-i Zarih arasında uzanan Kûh-i H'vâca (takriben 120 m. irtifândan) 'dır; tam taşkın zamanlarında bu tepe tamâmiyle su ile çevrilir. Tepe, adını düz sathın şimâl ucunda kâin yerli bir velînin mukaddes mahallinden almıştır. İtidâl-i rebî'i (navrûz) de halk, galiba bu H'vâca'nın hatırasına, iptidâi bir dinî merâsim yapar; Sykes bu merâsimlerde islâm öncesi menâsikin muhâfaza edilmiş olduğu fikrindedir. Kûh-i H'vâca tahkim edilmiştir.

Sîstân Hêlmand taşkınları neticesinde gelen teressübât ve su cetvelleri sâyesinde bereketli hâle gelmiştir. Memleketin en mühim mahsûlü hububat ise de, bakla, pamuk, tânelelerinden yağ çıkarılan nebatlar ve kavun da yetiştir. Hayvanlar için bol yiyecek de vardır. Her ne kadar memleket, atlarının hastalıkları ve zehirli sinekleri ile meşhûr ise de, Sîstân'da ineklerin, kezâ atların sayısı büyük bir rakama bâliğ olur. Kendiliğinden yetişen nebatlar arasında, ilgin ağacını zikretmek lâzımdır. Su cetvellerinden Mâdar-i âb denilen birinin kenarları bol miktarda bu ağaçlar ile örtülüdür. Sykes: „Bu, İran'da gördüğüm nadir büyük koruluklardan biridir“ demektedir. Rûd-i Pariyân (Hêlmand'ın Hâmûn'a döküldüğü yatak) ile Siksar (Rûd-i Pariyân'a munsab olan ırmak) arasındaki bölge olan Miyân Kangî müstesna, Sîstân'da fazla ağaç yoktur (krş. harita, Mac Mahon, *Geogr. Journ.*, XXVIII).

Sîstân'da bugün görülmeyen hurma ağacı eski zamanlarda mevcut olmalıdır (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 94). Bu memlekette rast-

lanan yılan (Sîstân'daki engerek yılanları için bir de krş. al-Balâğurî, nşr. de Goeje, s. 400, 402) ve kuş çeşitleri hakkında krş. *Eastern Persia*, I, 273. İklim gelince, avrupalı seyyahlar tarafından pek az bilgi verilmektedir. Kış şiddetli ise de, sıhate zararlı değildir; fakat mart ve ağustos aylarında Bâd-i şad u bist Rûz (120 günlük rüzgâr) denilen bir şimâl-i garbî rüzgârı eser ki, bu rüzgâr diğer mevsimlerde sıtmaya sebebiyet veren bataklıkların durgun suyundan hâsıl olan mikroplu havayı temizler. Yaz sıcak ve sıkıntılıdır. Rawlinson, sâdece iklimine bakarak, „Sîstân hâl-i hâzır manzarası ile, ancak senenin bir kaç ayında oturulabilen sıhate muzir Lerbât bir memlekettir“ demektedir.

Sîstân halkı başheca Tâcıklar den müteşekkildir; burada, Belûçlar ve memlekete gelip yerleşmiş olan Kâ'inî'ler de bulunmaktadır; bundan başka Nâdir Şâh bâzı şirazlı göçebe kabileleri Sîstân'a hicrete mecbûr etti. *Eastern Persia*, I, 415 v.d. 'da bâzı sîstânî âileler (msl. İran esâtiri hükümdarlarından geldiklerini iddia eden Kayânîler âilesine dair mühim bir tarihî kayıt) hakkındaki şecerelere ve Sîstân'da ikamet eden bâzı Belûç boylarına âit mütâlar bulunabilir.

Hâmûn ve Nayzâr'ın cenûbunda yaşayan ve husûsî bir dil konuşan Şayyâd (avcı ve balıkçılar), bâzı müellifler tarafından memleketin aslî halkından telakkî edilmiştir. Bu avcılar geçimlerini yazın gölden balık tutmak, kışın da yabanî ördek avlamak sûretiyle temin ederler. Göl, muayyen kısımlara bölünerek, onların âile zümrelerine (mahalla) tahsis edilmiştir (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 80). Bunların civârında, Gâvdâr („sığır çobanı“) denilen farklı bir sınıf halk yaşar. Sykes (*Ten Thousand Miles*, s. 367) Sarbandî'lerden bir Sîstân kabilesinin Brahôi ile birleştiğini ve bu sebeple bunların yerli halk hâline geldiğini zannetmektedir; fakat önce Brahôi'nin ırkî yapısı meselesi çok karışık bir meseledir (krş. mad. BELÜCİSTAN, II, 495 v. d.) ve sonra da, Sarbandî (kezâ Şahrakî'ler)'lerin garbî İran'dan muhâceret ettiklerini kabûl etmek için sebep vardır.

Sîstân'ın dili „bir dereceye kadar Horasan'da konuşulana benzeyen bir çeşit bozulmuş farsça“ olarak tavsif edilmiştir (*Eastern Persia*, I, 259). Lisâniyat bakımından mühim olan yer adları hakkında krş. Bellew, *From the Indus to the Tigris*, s. 269 v. d. Bütün memleket ve su hükûmete âit olup, halk iktisâdî bir sefâlet içinde yaşar; ticârete gelince, bu umûmiyetle muhtelif köyler tarafından müştereken Kvaţta [b. bk.] ve Bender 'Abbâs'a gönde-

rilen ve dönerken de çay, çivit, şeker v. b. gibi Sîstân'da bulunmayan maddeleri getiren kervanlar vâsıtası ile yapılır (krş. Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83 v. dd.).

Aslında İran Sîstân'ının başheca şehri olan Sihkûha kasabası Nuşratâbâd (1870 civârında inşâ edilmiştir) tarafından gölgede bırakılmıştır. Sihkûha'nın aş. yk. 1. 200 kerpîç evden ibâret olduğu söylenir (1872); Curzon, 1892'de bunun yarısından fazlasını gayr-i meskûn bulmuş idi. Nuşratâbâd (Goldsmid zamanında Nâşirâbâd deniliyordu) Kâ'in emîri tarafından kurulmuş idi, zirâ Sîstân'da İran idâresi için burada bir merkeze ihtiyaç hissedilmiş idi. Yeni Nuşratâbâd şehri (Şahr-i nav), civârında Nâşirâbâd şehri inşâatına başlanılan Husaynâbâd köyünü içine almıştır. „Yenişehir“ Kâ'inî'ler ve Horasan halkı ile iskân edilmiş ise de, Husaynâbâd asıl sîstânî sâkinlerini muhâfaza etmektedir. Nuşratâbâd kalesi Şahr-i kadîm („eski şehir“) adını taşır. Şehirde bir askerî birlik var idi ve burası Sîstân'ın idâre merkezidir. Nuşratâbâd'ın diğer bir adı da Şahr-i Sîstân'dır. Bu ad, hemen-hemen münhasıran, yerliler arasında kullanılır. Sîstân'ın diğer köyleri az ehemmiyetlidir. Memleket, XIX. asrın ikinci yarısında, unvânı (İran) Sîstân vâlisinin taşıdığı Hâşmat al-mul olan Kâ'in emîrinin bir mümessili tarafından idâre ediliyordu. Sîstân'ın geliri yılda (ekserisi aynı olarak) 24.000 harvar (aş. yk. 320 klg.) hububat tesbit edildiği ve buna ilâveten 2.600 tûmân (nakit olarak) tahsil edildiği (Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 83) hâlde, bu zât hükûmete 12.000 tûmân ödemeği tekeffül etmiş idi.

Efganistan Sîstân'ı Hâşrûd üzerindeki merkezi Hâkânsûr ile birlikte, Hêlmand'ın sağ kıyısı üzerindeki memleketi ve şarkta, şimâlde Cuvayn idârî bölgesine kadar çıkan iki sığ gölün (Hâmûn-i Pûza) şarkının büyük kısmını içine alır. Böylece Hêlmand'ın sol kıyısından Belûcistan hududuna kadar uzanan sâha Efganistan Sîstân'ına âittir. Memleketin bu kısmında Gavd-i Zarih bulunmaktadır. Zirâat Hâkânsûr bölgesi ile Hêlmand kıyılarında yapılır. Buradaki halk İran Sîstân'ındaki halkın aynıdır, ancak onların arasında, tabii olarak, efganlar da vardır. Hêlmand'ın sağındaki sâhalarda Mac Mahon büyük sayıda harâbe ve aynı zamanda eski sulama şebekesi izleri ile nehir yatakları buldu. O „bu sâdece Hêlmand'ın eski deltası değil, fakat Sîstân tarihinin en müreffeh devirlerinden birinde Hêlmand tarafından kullanılmış olan deltayı mevcut olan harâbelerin şahâdet ettiği kadar eski zamanlarda, göstermesi gerektiğini“ farz etmektedir (*Geogr. Journ.*, XXVIII, 219) Bütün tafsîlât için biz-

zat Mac Mahon'un yazısına mürâaat edilmelidir.

Tarihî toplu bakış. Kadîm devirde, Hêlmand (Etymandros)'ın aşağı mecrâsında bulunan memleket Drangiana diye tanınıyordu. Bu kelime „göl, deniz“ için kullanılan Avesta dilinde zrayah-, eski fars. d(a)rayah- kelimesi ile mukayese edilmiş ise de, bu iştikak tamâmiyle kesin olmadığı için, bu memleketin adını Drangai [diğer şekilleri: Zarangai, Zarangaioi, Sarangai; eski fars.: Z(a)ra(n)ka-] halkından aldığını söyleyebiliriz. Sakastane (veya Paraitakane) adı Charaxlı İsidorus'a göre, Hêlmand'ın orta mecrâsının kıyılarına âittir. Sakastane kelimesinin İsidorus'un zamanından önce mevcut olmadığı hatırlanmalıdır ve bu ismin Sakaların takriben 128 (m. ö.) yılında bu memleketi istilâ etmesi hâdisesinden neş'et ettiği umûmiyetle kabûl edilmiştir. F. W. Thomas (*JRAS*, 1906, s. 181 v. dd.) Sakaların vaktiyle Ahamenîler zamanında bu sâhalarda bulunduklarını ve Sakastane adının daha sonra zühûrunun onların Partlar devrinden önce değil, bu devirde siyâsî iktidara gelişleri ile izah edilmesi lâzım geldiğini göstermeğe çalışmıştır (bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*², madd. Drangai, Sakai, Sakastane, Carcoë; Bartholomae, *Altir. Wörterbuch*, bk. mad. zra(n)ka).

Avesta Hætumant- („su bendi çok olan“) adı altında Hêlmand'ı ve bir de bu nehirden meydana gelmiş olan Kasaoya-gölünü tanımaktadır. Buna göre bu göl Hâmûn şebekesine dâhil olmalıdır. Zerdüşti an'anesine göre, bu gölde Zerdüşt'ün istikbalde kendisinden üç oğlan çoğu doğacak olan zürriyeti saklı durmaktadır ki, bu üç oğlandan üçüncüsü kurtarıcı (pehl. sōšyāns) olacaktır. Esâtiri Kava hânedanının (Kayânîler) menşe'ini bu göl civârında gösteren rivâyetler de vardır. Bütün bu deliller bize kadîm tarihte Sîstân'ın zerdüştinin başheca merkezi olduğunu farz ettirmektedir. Bunun İran destânî rivâyetleri ile münâsebeti için aş. bk.

Sakaların eski tarihi için bk. mad. EFGANİSTAN ve Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*², mad. Sakai ve Sakastane.

Sakastan (Sakastân, Sicistân) eski ve orta zamanda yeni İran ve Efganistan Sîstân idârî bölgelerinden daha büyük bir sâhaya delâlet ediyordu (krş. Tabarî, I, 2705: fa kânât Sacistân a'zam min Hurâsân); ismin menşe'de orta-Hêlmand üzerindeki Saka devletini göstermesi vâkıasından da bu açıkça anlaşılmaktadır. Hangi sâhaların, muhtelif devirlerde Sîstân'a dâhil oldukları, tam bir doğruluk ile, söylenemez. Galiba şarkta, Kande-

ile, Sîstân ve Horasan'ın bir kısmına teşâhüp etmeğe muvaffak oldu ve bunun neticesinde, saltanat süren akrabası hükümdar Asad Allâh Kayânî'yi tahttan indirdi. Şâh Tahmâsp'in kumandanı Nâdir Kûlî Han Muhammed'i öldürdü, fakat sâbık hükümdar Asad Allâh'ın Sîstân tahtına çıkmasına müsaade etti. Bununla beraber bu *malik* çok geçmeden öldü ve yerine oğlu Husayn geçti. Bu sonuncu Nâdir'e karşı isyân etti, Nâdir'in kuvvetleri, onu, kardeşleri Fath 'Alî ve Luft 'Alî'yi Kûh-i Hvâca kalesinde, uzun seneler muhâsara ettiler. Sonunda itâat altına alındıktan sonra, Nâdir'e tâbî olarak kaldılar. Nâdir Şâh, Tahmâsp'in henüz hizmetinde bulunduğu sırada, bu hükümdar tarafından resmen Horasan, Mâzandarân ve Kirman ile birlikte, Sîstân mutasarrıflığına tâyin edildi (1143=1730). Nâdir'in ölümünden sonra (1148=1736'dan itibaren İran şahı), Sîstân, Efganistan'ın Durrânî hükümdarı Ahmed Şâh'ın hâkimiyeti altına girdi. Bu emir o zaman Husayn'in oğlu ve halefi olarak hüküm süren Sîstânî *malik* Sulaymân'ın kızı ile evlendi. Sulaymân'ın halefi Bahrâm Nâdir'in, yerleştirmek üzere, İran'dan Sîstân'a getirmiş olduğu Sarbandî ve Şahrakî kabileleri tarafından kızdırılınca, Balôçî reisini yardıma çağırdı; bu kabileler, Ahmed Şâh'ın halefi Tîmür Şâh'ın Kayânî'yi azl ile yerine bir Şahrakî reisini Sîstân vâlisi olarak tâyin etmesine sebep oldu. Bu adam öldürülünce (takriben 1191=1777), Bahrâm tekrar idâreye tâyin edildi ise de, Efgan Lâş vâlisinin murâkabesinde idi. Sîstân'daki karışıklıklar, fâsılasız olarak devam etti. Bir az kuvvetli olan son Kayânî Bahrâm'ın halefi Calâl al-Dîn idi. Bu da Sarbandîler tarafından kovuldu (1838). Sîstân, o tarihten itibaren, mahallî reisler tarafından idâre edildi ve memleket Herat ile Kandehâr arasında bir münâzaa sebebi oldu; bu hâl, İran hükûmeti ile birleşmiş olan Sarbandî reisi 'Alî Han'ın İran bayrağını Sihkûha kalesine diktiği zamana kadar devam etti ve bu zat kendi oğlunu, rehine olarak, Maşhad'e gönderdi (1853). 'Alî fiilen Sîstân'da İran'ın vâlisi idi; fakat onun idâresi Sîstânîlilar tarafından beğenilmedi ve bunlar isyân ettiler. 'Alî Han bir gece Sihkûha'ya karşı yapılan baskında öldürüldü ve yerine yeğeni Tâc Muhammed geçti ki, bu zât ilk önce İran'dan ayrı, müstakil olarak, hüküm sürdü (1858). Hemen akabinde İran hükûmetine teklifte bulundu ve Herat'ı idâre eden Efganistan emiri Dost Muhammed Han'ın ile rilesi korkusu ile, 1862'de, İran'a tâbî olduğunu bildirdi. Dost Muhammed Han 1863'te öldü ve yerine Şer 'Alî Han geçti. Bunun hu-

kümdarlığının başlaması ile aynı zamanda, Sîstânî Tâc Muhammed ile İran hükûmetinin Tahran'dan gönderdiği zabıtlar arasında bir anlaşmazlık zuhur etti; bu anlaşmazlık Sîstân eşrafını Efganistan tarafına geçmeğe sevketti. Fakat Şer 'Alî'nin halletmesi gereken pek çok işleri olduğu ve Sîstân halkına müessir bir yardım te'min edemediği için, Tâc Muhammed yeniden İran'a mürâcaat etti. Şahın ordusu neticede Sîstân'ı hâkimiyeti altına aldı (1865). İki yıl sonra, Tâc Muhammed azledildi ve Sîstân *Hasmat al-mulk* unvanı verilmiş olan İranlı bir vâlinin idâresine bırakıldı. İran ile Efganistan arasındaki bu ihtilâflar İngilizlerin hakem gösterilmesine ve 1872'de Sir Frederic J. Goldsmid idâresindeki Sîstân hey'eti tarafından hudutların tesbitine münceer oldu. Bunun neticesinde, İranlı kuvvetler Hêlmand'ın sağ kıyısı üzerinde işgal ettikleri Sîstân kısmını tahliye ettiler ve „asil Sîstân“ denilen kısmı İran'a bırakmak sûretiyle, hudutlar tesbit edildi. Hudutlar bütünü ile tesbit edilmediği için, bu iş Mac Mahon heyeti tarafından ikmâl edildi (1903—1905).

İran destânî rivâyetlerinde Sîstân, Sîstân İran'ın en büyük destânî kahramanı olan Rustam ve âilesinin vatanıdır. Rustam menş'ede Avesta'nın kahramanlık destanı dâiresine girmez; fakat babası Zâl'i, Avesta'nın kahramanları vâsıtasıyla, Camşîd (Yima)'den getiren uydurma bir şecere ile, Rustam bu dâireye sokulmuştur. Nöldeke (*Das iranische Nationalepos*?, s. 9 v.d.) tarafından ileri sürülmüş olan bu nazariye Rustam'ı Avesta'nın kahramanı Kêrêşaspa (krş. G. Hüsing, *Krsaspa im Schlangenleibe*, s. 2 ve burada zikredilmiş olan kaynaklar) ile aynı gösteren ve netice itibâriyle onu Avesta dâiresi içine sokan aksi nazariyeden daha çok muhtemeldir. Rustam destanı, Sakalar (eğer gerçekten bu kavim m.ö. 128'den önce, Hâmûn ülkesinde göçükmemiş ise) ile değil, Drangiana'nın eski sâkinleri ile ilgili olabilir; krş. Nöldeke, *agn. yer. Şahnâma* (nşr. Vullers-Landauer, s. 1637, 2495) Rustam'ı Zâbulistân, Bust, Gazne ve Kâbulistân, yâni en geniş mânâsı ile, Sîstân hâkimi olarak gösterir. Rustam bir türedi telakkî ettiği İran hükümdarı Guştâsp'a itâat etmeği reddeder (*Şahnâma*, s. 1637, 2496). Bununla beraber o Firdavsi'nin hamâsî mesnevîsinde bir sadâkatsız olarak gösterilmemiştir; bu fikir sâdece Dînavari'de mevcut olup, görünüşte, Rustam ile Zerdüşt akîdesinin baş kahramanı İsfandiyâr arasındaki ihtilâftan başka hiç bir şey ifade etmeyen eski rivâyetin akli bir görüşünü gösterir.

Eski zamanlarda da Rustam destanlarındaki isim ve vak'alar Sîstân'da geçmiş olarak bulunmaktadır. Arap fâtihler, Karyatân mevkiinde, Rustam'ın atının ahırını buldular (al-Balâzuri, nşr. de Goeje, s. 394); Zaranc'ın şimalinde Karkûya'da, orta zamanlarda, rivâyet edildiğine göre, kubbesi Rustam tarafından yapılmış olan bir ateşkede bulunuyordu. (Pauly-Wissova, *Realenz.*?, bk. mad. *Carcoë*). Bu şekilde mütâraların, hamâsî rivâyet tarihi bakımından, yeni seyyahların aynı cinsten kayıtlarından daha büyük bir değeri vardır; zîrâ yeni seyyahlar halk arasında dolaşan rivâyetin, bir çok hâllerde, *Şahnâma*'de mevcut olandan farklı olduğunu zannederler; fakat bu mevzileştirmelerin bizzat *Şahnâma*'den alınmış olması çok muhtemeldir. Bunlar arasında msl. Sîstânîliların Kûh-i Hvâca'yi Kûh-i Rustam olarak göstermeleri ve onun kalesini *Şahnâma*'nin mev-suk olmayan parçasına göre Rustam tarafından zaptedilmiş olan Kûh-i Kûhzâd (Yâte, *Khurasan and Sistan*, s. 86; Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, s. 378 v. d.) ile aynı saymaları vakıası bulunur. Bu *Şahnâma*'nin metninin tekrar gözden geçirilişinden sonra ilâve edilmiş bulunan yeni metinlerden alınmış bir rivâyet zannını da verebilir. Davlat-âbâd ile Sîhkûha arasında Kal'a-i Sâmi (Sykes, *agn. esr.*, s. 380) adı verilen harâbe hâlinde bir kale vardır: Sâmi, *Şahnâma*'nin Rustam için verdiği uydurma şecereye göre, Rustam'ın büyük babasıdır. Garşâsp tarafından inşâ edilmiş bir su bendi de var idi ki, bu bend sonraları Tîmür'un oğlu Şâhrûh'un emri ile yıktırılmıştır (*Eastern Persia*, I, 286). Garşâsp (Avesta'da Kêrêşaspa) da Rustam'ın bir ceddidi, fakat bu da uydurma bir şecereye dayanmaktadır. Binâenaleyh bu çeşit mevzileştirmeler, destanın daha eski bir şekli hakkında, yazılı rivâyet vâsıtası ile, bilinenden daha fazla hiç bir şey verememektedir. Bununla beraber şu hâl istisna teşkil etmektedir: Havz-i dâr denilen yer Rustam'ın oğlu Firâmurz'un cesedinin düşmanı İsfandiyâr'ın oğlu Bahrâm (*Bahman* okuyunuz) tarafından kazığa oturtulduğu yer kabûl edilir (*Eastern Persia*, I, 256). Burada *Şahnâma*'de muhafaza edilmiş olan rivâyetten bir ayrılık vardır; zîrâ, *Şahnâma* (1753; 93 v. dd.)'ye göre, Firâmurz hapsedildi, baş aşağı asıldı ve ok darbeleri ile öldürüldü; bununla beraber hükümdar (Bahman) onun cesedinin gömülmesine müsaade etti (1755, 119).

Umûmiyetle yer bilgisi ile ilgili olarak kesin şekilde denilebilir ki, *Şahnâma* Gayd-i Zarih'i tanıyormuş gibidir: Kay Husrav, Af-râsiyâb'ı tâkip ettiği vakit *Abi Zarih*'i geçer ise de, öyle görüyor ki, Firdavsi'nin

veya daha doğrusu mürâcaat ettiği kaynağın mevcûdun gerçek durumu hakkında hiç bir fikri yok idi, zîrâ, *Şahnâma* (1363, 1971)'ye göre Husrav bir çok aylar boyunca bu suda kürek çekmek sûretiyle gitmeğe mecbur kalmıştır. *Şahnâma* bundan başka Hêlmand'ı de (Hir-mand şekli ile: 1750, 26) bilmektedir.

Bibliyografi: C. Ritter, *Erkunde*, VIII, 149 v. d.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 334 v. d.; J. Marquardt, *Ērānšahr* (bk. fihrist, *Sagastan* v. b. kelimeler); C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire... de la Perse*, s. 300 v. b.; *Eastern Persia an Account of the Journey of the Persian Boundary Commission 1870—1872* (London, 1876), I, 255 v. d., 395 v. d.; 415 v. d.; J. P. Ferrier, *Caravan Journeys* (London, 1857), bahis XXVII ve XXVIII; H. W. Bellew, *From the Indus to the Tigris* (1874), bahis VII ve VIII; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (1900), bölüm VII ve VIII; Sven Hedin, *Zu Land nach Indien durch Persien, Seistan, Belutschistan* (1910); A. Hamilton, *Afghanistan* (1906), s. 211 v. dd.; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (1902), s. 361 v. dd.; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (1892); bk. fihrist; Ellsworth Huntington, *The Basin of Eastern Persia and Sistan (Exploration in Turkestan, Expedition of 1903 under the Direction of Raphael Pumpelly)*, Washington, 1905; *Ta-bâkât-i Nâsirî* (tre. H. G. Raverty), 1881—1897, s. 183 v. dd.; *Journal of the Royal Geographical Society* (1873), XLIII, 65 v. d., 272 v. dd.; (1874), XLIV, 145 v. dd.; *The Geographical Journal*, 1897, IX, 393 v. dd.; (1906), XXVIII, 209 v. dd., 333 v. dd.

(V. F. BÜCHNER.)

SİSTÂN. [Bk. SİSTÂN.]

SİTT AL-MÜLK. [Bk. SİTT-ÖL-MÜLK.]

SİTT-ÖL-MÜLK. SİTT AL-MÜLK veya SAY-YIDAT AL-MÜLK („ülkenin hanımı“), kısa bir müddet nâiplik yapmış bir fâtımî melikesi. Fâtımîlerden 6. halife al-Hâkim bi-Amr Allâh'ın kız kardeşi olup, tarihçiler buna Sitt al-Mülk ve Sitt al-Naşr unvanını verirler. Kendisi, kısa süren nâipliği zamanında görüldüğü üzere, akıllı bir kadın ve fevkalâde dirâyetli bir hükümdar idi. Müfteriler şerefi ile oynamış, hattâ kardeşi halifenin katlini ona isnât etmişlerdir. Halk arasında dolaşan rivâyetlere göre, al-Hâkim kendi memleketinde seyahat ederken, tebeasınır verdiği dilekçeleri kabûl etmek âdetinde idi; bunları boş zamanında gözden geçirirdi. Mısırlılar bu fırsattan istifade etmekte gecikmeyip, gizlice müfteriyâne şiirler ve çirkin ithamlar gön-

derdiler. Böylece bir gün, Mısır'da yaptığı bir seyahat münasebeti ile, evlenmemiş olan kız kardeşi Sitt al-Mulk'ü uygunsuz hâllerde bulunmakla itham eden bir yazı aldı. Halife, bunu okuyunca, çok hiddetlendi, şehri muhâsara etti, hattâ mâsum olduğu ispat edilmez ise, onu ölüm ile tehdit etti. Bu feykalâde zarûret karşısında Sitt al-Mulk'ün, bir akşam, tebdil-i kıyâfet ile, yalnız, başına yanına geldiği Kutâma Berberilerinden Yûsuf Sayf al-Davla b. Davvâs ile su-i kast tertiplemiş, müşterek tehlikeye, kardeşinin akılsızca tavrına, densizliğine, istibdadına dikkati çekmiş, biricik selâmet ümidinin kardeşinin yok edilerek, oğlunun tahta geçirilmesinde olduğunu söylemiş ve planları tahakkuk ettiği takdirde, kendisinin orduya baş kumandan ve genç halifeye tamâmiyle vâsi olacağını ilâve etmiş olduğu anlatılır. Buna Yûsuf muvâfakat eder. İki kişi bu işe me'mûr edilir. Bir gece (27 şevval 411=13 şubat 1021) al-Hâkim, genç bir hizmetçisinin refâkatıyla boz eşeğine binmiş, zühâh yıldızını tebeil etmek ve şeytan ile konuşmak için Cabal Muqattam'e giderken, kiralık katiller tarafından durdurularak, öldürülmüştür. Parçalanmış olan cesedinin bakiyesi gizlice Sitt al-Mulk'e getirilmiş ve sarayın bahçesine gömülmüş. Vak'a duyulunca, nâibe İbn Davvâs ile iki katili suçlu olarak gösterdi, bunlar da idâm edildiler (de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, I, CCCXIII, not).

Ne olursa olsun, bu cinâyetin halkca anlatılan tarzıdır. Fakat rivâyetin doğrusu Mağrîzî (*al-Hîat*, I, 354)'nin kaydettiği gibi görünmektedir; buna göre, 415 (h.) muharrem ayında bir adam tevkif edilmiş idi. Bu adam yalnız kendisinin mücrim olduğunu itiraf etti, delil olmak üzere al-Hâkim'in başının bir parçasını ve akılsız halifenin baş süsünün bir kısmını gösterdi, onu Allah ve din gayreti ile öldürmüş olduğunu beyan etti; bunu nasıl yaptığı sorulduğu zaman, bir hançer çekti ve „işte onu böyle öldürdüm“ diyerek, kendi kalbine sapladı. al-Hâkim'in yerine geçen oğlu al-Zâhir henüz 16 yaşında bir delikanlı idi. Bundan dolayı halası Sitt al-Mulk hükümdar nâibesi olmuş idi. Sitt al-Mulk, 4 yıl süren nâibeliği zamanında, memlekette âsâ-yışı korudu, devletin hazînesini doldurdu, orduyu ıslâh etti. İdâresi sert, fakat feyizli olmuş idi, tebea kendisine hürmetkâr idi. Uygunsuz me'mûrlarını taraf tutmaksızın cezâlandırırdı. Mısır'da veya eyâlette girilen ayaklanmaları da bastırmağa muvaffak oldu. Kendini al-Hâkim'e vâlihd yaptıran âsi Şam vâlişi 'Abd al-Rahmân'ı, desiseler ile, Mısır'da

tevkif etti. Nâibe, hastalanıp, iyileşme ümidini kesince, Şam vâlisinin öldürülmesini emretti ve 3 gün sonra da kendisi öldü (415=1024).

Bibliyografi: Abu'l-Mahâsin b. Tağribirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (*Univ. of California Publications*), II, 70-81, 129 v.dd.; Abu'l-Farao, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bruns ve Kirsch), s. 223 v.dd.; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, 61; İbn al-Ağîr, *Târîh*, IX, 108 v.dd.; İbn Hallikân, *Biogr. Dict.* (trc. de Slane), III, 453; al-Kindî, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest) s. 608; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, s. 214 v.dd.; de Sacy, *Religion des Druzes*, I, s. CCCVI v.dd.; ayn. mll., *Chrestomathie arabe*, I, 111, 196, 204 Huart, *Histoire des Arabes*, I, 347; S. Lane-Poole, *A History of Egypt*, s. 120, 134 v.dd. Quatremère, *Mémoires géogr.*, I, 324 v. dd. (J. WALKER.)

SİVA. SİVA, Libya çölünün şimâlinde bulunan vâhalar topluluğu olup, Libya çölünün garbında uzanan iki büyük yolun kavşak noktasında bulunması dolayısı ile, Mısır'ın kilit noktası olmuştur. Cenûba doğru Bahariya, Farâfra, Dâhla, Hârga vâhalar dizisi Sîva'yı eski Thebes'e bağlar. Şimâle doğru da, bugün motorlu vâsıtaların faydalandığı bir yol, eski çağın Paroethonium'u olan Marsâ Mağrûh'a ulaşarak, Sîva'yı Akdeniz kıyısına bağlamaktadır. Burası aynı zamanda, bir taraftan Cağbûb, Calo diğer taraftan Meğâra ve Kerdâsa üzerinden geçerek, Avcîla'den Mısır'a ulaşan çöl yolunun merkezî kısmındadır. Sîva, denizden 322, Avcîla'den 418, Cağbûb'dan 129, Delta'dan 434, Bahariya'den 322 km. mesâfede olup, garba doğru Mısır'ın sona erdiğini ve Berberistan'ın başladığını gösterir.

Sîva ve bu ad altında toplanan diğer vâhalar deniz seviyesinden 20 m. aşağıda olan ve şark-garp istikametinde uzanan bir çukurun taban kısmında bulunur. Mağâra'den Zaytûn'a kadar 56 km. uzunluğunda olan bu çukurun çevresi pek vâzih değildir. Yalnız, *gûr*'ların (sarp kenarlı geniş kaya çıkıntıları) sıralandığı Marmarika „falezi“ şimâle doğru jeolojik sınırı bâriz olarak çizmiştir. Cenûba doğru bu diklik kumların istilâsına uğramıştır ve daha ötede yüksek eksibe çöllerin (*erg*'lerin) en büyüğü olan Libya çölü başlamaktadır. Sîva çukurunun zemini yeknesak bir düzlük hâlinde değildir; *gûr*'lar hurmalıklar arasında adacıklar hâlinde yükselir. Bunlardan ikisi, birbirinden 3,5 km. kadar uzakta olan Sîva ile Ağurmî'ye, bugün meskûn bulunan *ķşûr*'lara barınak teşkil etmiştir

Sîva çukurunun sâdece dörtte biri ekilidir. Diğer kısımlar ya tuzlu göller ile kaplıdır veya çöl hâlinindedir. Göllerin en genişlerinden biri Sîva'nın garbında, diğeri Ağurmî'nin şarkında uzanır. Çok berrak olan kükürtlü ve magnezyumlu göl suyu derin bir yer-altı su tabakasının beslediği gür kaynaklardan gelmektedir. Bu kaynakların en mühimi olan *tîf n-tmussi* pek muhtemelen romalılar tarafından mükemmel bir şekilde tanzim edilmiş olup, güzel taş dizileri bugün de görülür. Tuz ile meşbû olan toprak üzerinde *afsur* denilen dikenli bir nebat bulunmakta, kumlarda ise, alfa otu yetişmektedir.

Ağurmî ile Sîva'nın *ķşûr*'larında toplanmış ve vâhalara yayılmış olan nüfus miktarı 4.000—5.000 civârında idi. Bu rakama Sîva'nın 105 km. kadar şarkında bulunan *Umm al-şagâ'ir* („küçüklerin anası“) adlı fakir bir köyün, Gara'nın, ahâlisi de dâhil idi. Sîva'nın nüfusu ise, toprak işleri ile uğraşan sudanlılar ile beraber, 4.000 kadar idi.

Bugün kısmen harâbe hâlinde olan Sîva kasabası, Marmarika istikametine bakan dar ve uzun bir *gâra* üzerinde bulunmaktadır. Sarp kayalıklar üstünde dik bir şekilde inşa edilmiş olan evlerinin duvarları kırmızı topraktan, çok güzel görünüşlü, cenup cephesinde kısmen yıkılmış, şark tarafta 60 m. kadar yükseklikte bir set teşkil etmektedir. Kasabanın içinde karanlık, zikzaklı ve dar sokaklar vardır. Bunlar ekseriyetle daha üstteki inşâata taban vazifesi görev ye hurma ağacı gövdelerinden yapılmış bir çatı ile örtülmüştür. Bahçelerin yakınında ve kayalığın dibinde daha kullanışlı evler inşa eden bugünkü *ķşûrî*'ler tarafından hemen tamâmiyle terkedilmiş bulunan yüksekteki şehir, müdâfaa endişesinin ön planda geldiği çok yakın bir devrin hâtırasıdır.

Kayalık bir yayla üzerinde sıkışmış olan Ağurmî'ye her taraftan hurmalıklar hâkimdir. Bu küçük köy bir şehri, bir *ķşar*'ı ifâde eden *Āgram* veya *Īgram* berberî adını muhâfaza etmiştir. Bunun tasvir şekli Fas berberîlerinin çok iyi bildikleri *tîgremt* ise, müstahkem bir hisarı, bir kaleyi ve mazgallı duvarları olan köşeli kuleler ile tahkim edilmiş bir çiftliği ifâde eder. Ağurmî'de Jupiter-Hammon mâbedinin son kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar fakir yerli inşâatı içerisinde kalmış büyük taşlardan yapılmış duvar satırlarıdır.

Yerli olan ve bahçe işleri ile uğraşan Sîva *ķşûrî*'leri umûmiyetle taraçalar ile örtülü geniş evlerde otururlar. Bu evler ekseriyetle tuzlu çamurdan ve nâdiren de taştan yapılmıştır. Evler, tanzim edilmiş mağaralar ile bugünkü kır evleri ve bir kaç katlı eski ika-

metgâh olmak üzere, muhtelif tarzdadır. Zemin kat ahır, birinci kat anbar, ikinci kat oturma yeri olarak kullanılır. Bütün inşâatta mimârî tarzı, tabanda geniş, yukarı kısımda dar olmak üzere, eham şekline bir görünüş ile temâyüz etmiştir.

Sîva'nın başlıca zirâî mahsûlü hurmadır. Burada 200.000 hurma ağacı vardır. Hurmaların toplanmasına teşrin I. ayında başlanır. Âdet olduğu üzere, her müstahsil, elde ettiği mahsûlün ehemmiyetine göre, içinde bir sâha ayırmış bulunduğu *ķhavş* denilen bir eins açık hava anbarına hurmalarını koyar. Zirâî faaliyetler çapa ile yapılmaktadır. *ķşûrî*'ler sapan kullanmasını bilmezler. Yardımcı hayvan olarak iyi eins eşek kullanılmaktadır. Memlekette nâdir olduğu için deve pek az kullanılır.

Hurma, arpa unundan yapılan ekmek ile birlikte, başlıca gıdalarını teşkil etmektedir. Bayram günlerinde pirinç ve kuskus da yenir; deve eti ve nâdiren koyun eti yenildiği de vâkidir. Başlıca içkileri *şâhin*, dedikleri çay ile, bayramlarda geniş ölçüde içilen hurma şarabıdır. Sarımsak bir eins mukaddes madde sayılır. Her yıl teşrin I. ayında bahçelerde bir hafta ikamet edilmekte ve bunun ilk günlerinde hemen sâdece sarımsak yenmektedir. Fakat senenin diğer zamanlarında hemen-hemen hiç sarımsak yenmez.

Sîva'da sâna'yı çok iptidâidir. Erkekler, hurma yaprakları veya alfa otu ile nakışlı hasır, hasır eşya ve sepet örler. Zenciler, kaba malzeme, değirmen ve cendere kullanarak, kıymetli bir yağ imâl ederler. Ağurmî'li kadınlar çanak-gömlek imâl eder ve Tanca'ya kadar berberî âleminde henüz itibarda olan eski usullere göre, onları kırmızı ve siyah renkler ile süslerler. Kadınlar yerli giyiminin esas kısmını teşkil eden ve *cubbe* denilen nakışlı gömlekler yaparlar. Elbisenin *hâ'ik*, *ağaram* denilen diğer kısımları ile kırmızı ve beyaz çift takke Trablus'tan, pantolon, yelek ve goraplar İskenderiye'den gelmektedir. Kadınlar da pantolon, renkli işlemeler ile süslenmiş *akber* denilen siyah gömlek giyerler, başlarına yemeni örterler ve sokağa çıktıkları zaman da vücutlarına baştan-aşağı sardıkları pamuklu uzun bir örtü kullanırlar. Gümüşten mücevherlerinin en dikkate değer olanı *āgrao* denilen ve genç kızlar tarafından evlenmelerine kadar taşınan ağır bir گردانlıktır. Eskiden buna „bekâret halkası“ denilen diğer bir mücevher asılırdı. Kadınlarda dövme yoktur, onlar kızlara mahsus olan ayak bilezikleri de takmazlar. Sâhil bedevîleri ve nübyeliler gibi burunlarını bir düğme veya halka ile de süslemezler. Mağribîlerden daha az kına kullanır-

lar, fakat *kuḥul* ile dudaklarını câzip hâle getirmek için bol miktarda *suāk*, yüzlerini renklendirmek için de al bir düzgün sürerler.

Sîva halkının i s l â m ı g ı bir az aşırı ve kattıdır. Bunların bir kısmı senûsiliğe, bir kısmı da medâniliğe intisap etmişlerdir. Mahallî evliyâya büyük hürmet gösterirler. Her sene onları *môled* (*mavlid*) denilen âyinler ile anarlar ki, en mühimmi şehrin koruyucusu Sidi Sîlmân âyiniştir. Bu zat XV. asırda, Sîva'da yaşamış olmakla berâber, Hicaz'ın Banî Sâlim kabilesinden çıkmıştır. Her yıl harâretli bir şekilde icrâ edilmediği takdirde, memleketin üzerine lânet yağacağı inancı da bu âyinin ehemmiyetini göstermektedir. Hakikatte bu âyinin münâkaşa kabûl etmez bir zirâî husûsiyeti bulunmaktadır. Hattâ menşe'de bir az da serbestliğe kaçan bir husûsiyeti vardır. Âyin hasat sonunda yapılır ve 3 gün devam eder. Kısım harman yerinde, kısım de Sidi Sîlmân'ın mezarı başında cereyân eder. Fellâhlar bahçelerde *ḡsar* arifesinde kesilmiş olan koyunun etini yerler ve hurma şarabı ile sarhoş olurlar. Bahçelere, kadın elbisesi giydirdikleri bir delikanlıyı önlerine alarak, toplu hâlde ve kavallar çalarak giderler ve Tmüssî kaynağında, üzerlerine âyin suları serpildikten sonra, akşam olunca, meş'alelerin ışığında geri dönerler.

Sîva'da iki dinî bayram, bütün islâm âleminde olduğu gibi, tes'îd edilir. Yalnız zenginler evlerinde 'ed kabîr koyununu kurban ederler ve onun derisini küçük parçalara bölerek yerler. Berberistan'ın her tarafında cârî olan bir an'aneye göre ve mütaassıp geleneklerin aksine olarak, kurban etinin bir kısmı saklanmakta ve aşûre bayramında yenilmektedir. Yılın en sevilen bayramı olan aşûre bayramı kadîm gün dönümü bayramının devamından başka bir şey değildir. Bu bayram gününde evler uzun hurma dalları ile süslenir. Çocuklar bütün gece ellerinde meş'aleler ile ve içinde yağlı paçavralar bulunan *beşbaşa* lar ile, şarkı söyleyerek dolaşırlar. Doğum, sünnet, evlenme ve cenâze merâsimi gibi muhtelif âilevî hâllerde temelini sihir ve büyüden alan hareketler yapılır. Çocuğun doğumunu tâkip eden üçüncü ve yedinci günlerde mühim merâsim icrâ edilir. Bilhasa yedinci gün lohusalıktan kalkış ve çocuğa isim koyma günüdür. Eğer ilk çocuk ise, bu merâsimin hemen arkasından saçları da kesilir. Kız çocuklar henüz erginlik çağına girmeden, 8 veya 9 yaşında evlendirilir. Takriben otuz sene önce, başlık değeri hiç bir zaman muayyen bir miktardır, 120 Mısır kuruşu geçmez idi. Fakat nişanlı genç müstakbel zevcesine, değeri ve miktarı düğün hazırlıkları ba-

şında pazarlık mevzuu olan elbise ve mücevherât vermeğe mecbûr tutulmuştur. Evlenme günü, güneş batarken, nişanlı kız büyük tantana ile, Tmüssî kaynağına götürülür; ağır gümüş gerdanlığına asılı bekâret halkasını oraya atar; sonra evine bırakılarak, usta bir kadının süsleyici tarafından düğün süsü yapılır. Ertesi sabah erken saatlerde damadın tanıdıkları ve dostları olan kadınlar kızı almağa gelirler ve âile halkı ile sözde bir münâkaşa yapılır. Müteâkiben gelin bir zenci kadının omuzları üzerinde düğün evine götürülür. Çok evlilik yoktur. Fakat erkekler o kadar kolay ve çok kadın boşarlar ki, evlilik ile müstefrişe hayatı arasında bâriz bir fark görülmez.

An'ane icâbı olarak, erkekler bütün cenâze merâsimlerine iştirak ederler. Onlar mezarlıkta iken, kadınlar da dul kalan kadını Tmüssî kaynağına götürerek, yıkarlar ve ona mâtem elbisesi giydirebilirler. Sonra da onu evine kapatırlar. O artık bir dev anası, bir *ḡula* sayılır. Bu mecbûrî yalnızlık devresi esnâsında dul kadına en yakın akrabâlarından başka kimse yaklaşamaz. Bu müddetin son akşamında tellâl *ḡula*'nın sokağa çıkma hakkını kazandığını ilân eder. Tellâl aynı zamanda kadının ilk ziyâretini yapacağı kaynağa giderken geçeceği yolu da bildirir. Ona rastlamak korkusu ile erkekler o gün bahçelere giderek, akşam vakti dönerler. Kadın, kaynağa yıkanmak suretiyle bünyesindeki kötülüklerden temizlenmiş olarak, cemiyetteki eski yerini almakta ve imkân hâsıl olursa da, yeniden evlenebilmektedir.

Kşûri'ler çöl kumlarının istilâsına uğramış veya göller altında kalmış şehirler bulunduğu, mağaralarda hazineler saklı olduğuna inanırlar. Toz kasırgaları arasında sürüklenip giden, insan veya hayvan şekline bürünmüş *'afrit* ler ve *cnûn* ile bir yer-altı âlemi tahayyül ederler. Mahsûllerine, hayvanlarına ve kendilerine gelen her türlü zararı nazar değmesine atfederler. Muska taşıyarak ve hurma ağaçlarına, yahut evlerinin duvarlarına isli gömlek ile eşek kemikleri asarak kendilerini nazardan korurlar. Deve kuşunun insan dilinden anladığını da iddia ederler. Onlara göre, bir köpeğin aya doğru uluması veya baykuş ötmesi yakın bir ölümü haber verir.

Dil. — Kardeşleri Tuâreg'ler, Kabil'ler veya Berâber'ler gibi, Sîva ahâlisi de fitratan şâir ve masalecdir. Berberice güfteli şarkılardan hurâfe ve masallardan meydana gelmiş olan halk edebiyatları ancak mahdud bir kaç mütehassıs tarafından bilinmektedir. Vâhalar da arapça, ana dili husûsiyetini muhâfaza eden berberice ile rekabet edecek kadar, geniş ölçüde konuşulmaktadır. Berberice yalnız Sîva-

'da, Ağurmî ve Gâra'da değil, berberî, sâhasının şarka doğru nihâf hudûdunu teşkil eden Bahariya vâhasında, Manşiyat al-'agûza'da da konuşulmaktadır. Son asırda Sîva'yı ziyâret etmiş olan seyyahların getirdikleri kelimeler ve bir kaç cümle Sîva lehcesinin husûsiyetini belirtmeğe imkân vermemiştir. Bunları incelemiş olan Hanoteau, Stumme ve bilhassa R. Basset gibi şarkiyatçılar, bir kısmını bugün bilinen berberice köklerine bağlayabilmişlerdir. Horneman onları Tvât halkının ve Tuâreg'lerin diline benzeten ilk avrupalı olmuştur. Fakat başta al-Makrîzî olmak üzere, arap müellifler Sentariya ahâlisinin berberî menşe'li olduğunu bildirmişler, hattâ bunların lehçelerini de Zenata'lere mâletmişlerdir. Konuşmanın arapçalaşması, başka hiç bir lisanda görülmedik derecede, berberî lehcesinin bâriz husûsiyetini teşkil eder. Lugat de ciddî şekilde değişikliğe uğramıştır. Bir kaç yüz berberî kelimesi bile güçlüğüle sayılabilir. Bâzi ahvâlde kelime teşkilî de te'sir altında kalmış gözükmektedir. Buna karşılık savtiyât esas hatları ile berberî kalmış olup, cenûbî Tunus ve Trablus telaffuz ile müşterek noktalar görülür. Lehçelerin hemen hepsine âit olduğu kabûl edilen nahiv husûsiyetleri ile sarf kaidelerine Sîva dilinde pek riâyet edilmemektedir. Sıfat-fiil şeklinin veya t hâlinde mechul şeklin, ne de d ve n gibi eklerin izlerine dahi rastlanmaktadır. Müfred 3. şahıs müstesnâ, emir ve mâzi sıgalarının müennes şekilleri de kaybolmuştur. Menfi hâl mâzi hâlindeki bâzi fiil köklerinde sesli harf değişiklikleri yapmakta, esas ve fer'î cümlelerin zamirleri tasrif edilmemektedir. Zamirler bütün hâllerde fiilin arkasında sâbit bir yer alır. İsmi baş seslisi, isim bir harf-i cerre tâbî olsa veya bir fiilin fâili bulunsa, hiç bir değişikliğe uğramaz.

Sîva lehcesinin, bu kadar bâriz araplaşması sebebi ile, incelenmesi âşikâr bir ehemmiyet taşımaktadır. Fakat bu inceleme ancak arap istilâsına daha ciddî bir mukavemet göstermiş olan lehceler ile mukayese suretiyle yapılabilir. Bu lehcenin oldukça kısa bir zaman sonra kaybolacağı anlaşılmaktadır. Mısırlı muallimler tarafından, yeni usûllere göre, arapça dersleri verilen mekteplerin te'sisi bu lehcenin ölümünü hızlandırmıştır.

Tarih. — Sîva Büyük Şahra'nın şark kısmının tarihî merkezidir. Buraya mısırlılar *Seḡet-imit* („hurmalar sâhası“), grekler ve romalılar *Ammonium*, ilk arap müellifleri *Sentariya* demişlerdir. Bugünkü ismin al-Ya'kûbî'nin *Sua*'sına, İbn Haldûn'un *Tisva*'sına tekabül ettiği zannedilmektedir. Bunların her ikisi de, al-Makrîzî'ye göre, Manûf eyâletinin Lu-

vâta'ları olan Banî'l-Vasva berberî kabilesinin isminden türemiştir.

Eski Sîva muhteşem zenginliğini Ammon denilen koç başlı bir tanrıya borçlu idi. Mısırlılar bunu, VI. (m. ö.) asrın ortasında, nisbeten, geç bir devirde Libya vâhalarını işgal ettikleri zaman, büyük Thebes ilâhları olan Ammon-Ra'ya benzetmişlerdir. Bu devirde Libya Ammon'unun şöhrati geniş ölçüde teessüs etmiş bulunuyordu. Hemen-hemen bin yıllık bir zaman esnâsında eski dünyanın her tarafından tanınmış şahıslar onu ziyârete gelmişlerdir. Ammon gelecekte haber veren kâhin bir ilâh idi. 331 (m. ö.) yılında, çölde şiddetli bir yağmurun susuzluktan kurtarmış olduğu bir ordu ile, Paroethonium'a çıkan Büyük İskender bu ilâhın Zeus'un gerçek oğlu olduğunu memnuniyetle öğrenmiş idi. Sirenayka muhâcirleri ve Atina grekleri ona büyük hürmet göstermişlerdir. Onu ilâhlar ilâhı Thebes Ammon'una benzettikleri gibi, Zeus'a da benzetiyorlardı. M. Gsell'in dediğine göre, Kartaca ve Finike muhâcirleri, tesâdüfî bir isim benzerliği neticesi olarak, onu, Bacal Hammon'ları ile aynı sayarak, mâbetlerine aldılar. Bu, romalıların Juppiter Hammon'a gösterdikleri hürmet ve itibârın aynısını duydukları büyük vâhanın kâhin ilâhıdır.

Libya Ammonu'nun aslî mâhiyeti hakkındaki bilgiler bir takım farz ve tahminlerden ibârettir. Oric Bates en eski kehânetin ölümler kehâneti olduğunu zannetmektedir. Bununla berâber eskiden koçun Libya'daki sürüleri koruyan bir ilâh olduğu ve asırlar boyunca da bu vasfının geliştirdiği az-çok bilinmektedir. Tarihin onu tanıttığı devirde güneşin salâhiyetlerine de şâhip bulunuyordu. Onun kehânetinde bulunuş tarzları ve kendisi için yapılan âyinler tamâmiyle Mısır usûlündedir.

Bu eski zamanlardan kalma izler vardır; Ağurmî harâbelerinden başka, bugünkü köyden bir kaç yüz metre uzakta bulunan ve yerliler tarafından *Omm al-bida* adı ile tanınmış olan küçük bir mâbedin harâbeleri de vardır. Bu mâbedin alt-üst olmuş ve iri taşlar ile kapanmış zemini ortasında, Mısır ilâhlarının şekilleri, hiyeroglifler ve armalar ile kaplı bir duvar yükselmektedir. Pek muhtemelen bu mâbed kalıntısı Batlamyus-Roma çağına âittir. Daha cenupta Takrûr tepeleri, kalkerler içinde muntazam şekilde oyulmuş mezarlar ile, delik-deşik edilmiştir. Bunların bâzılarında, giriş kısımları aynı devrin güzel taş çerçevesi ile süslüdür. Ayrıca Marmarika yamaçları gibi yakın gür'ların her birinde de aynı tarzda yüzlerce mezar vardır. Bu hâli ile Sîva

geniş bir mezarlık gibidir. Hattâ gür'larından biri yarı arapça, yarı berberice olan *Âdrâr Imutâ* („ölüler tepesi“) adını taşımaktadır ve top- rak üstünde binlerce kemik görülür.

Büyük vâha romalılar tarafından işgal edilmiştir. Augustus zamanında burası siyâsi mah- kûmlar için bir menfâ yeri olarak kullanılmıştır. Daha sonra IV. asra doğru da vâhaya hristiyanlık nüfûz etti. Bir müddet sonra kıyı Mazik'leri (İmâziğen) ile birleşen roma- lılar her tarafta tehlike içinde bulunan bi- zanslılara saldırmışlardır. Mısır, 640 (h.) senesi- ne doğru, müslüman orduları tarafından işgal edildiği zaman, Sîva tam mânâsı ile serbest ve müstakil olarak yaşıyordu. Libya vâhala- rının müslümanlar tarafından nasıl zaptedil- diği bilinmemektedir. Arap tarihçi ve coğraf- yacıları bu hususta ehemmiyetsiz hikâye ve efsâneler nakletmektedirler. Sîva fâtih ordu- ları ve kabîlelerin göçlerini o zaman Magrib al-Akşâ'ya götüren büyük fetih yolunun çok uzağında idi. Arap birliklerinden bir kısmının vâhanın kenarına yerleştikleri ve sonradan, bugüne kadar berberî kalmış olan ahâli ara- sına karıştıkları tahmin edilebilir.

XVIII. asrın başında dâhilî anlaşmazlıklar Garbiyûn ile Şarkîyûn'u birbirlerine düşür- müştür. Bu kavgaların henüz yatıştığı bir za- manda, 1820 senesinde de memleket türkler tarafından zaptedildi.

Avrupalı seyyahlar Sîva'yı XVIII. asrın so- nuna doğru, bilhassa XIX. asır başında ziyâ- ret etmeğe başlamışlardır. İlk ziyâreti 1792'de Brown yapmış, bundan 6 sene sonra Horneman buraya gelmiştir. 1819'da Cailliaud, 1820—1821'de Minutoli baronu Bricchetti-Robecchi, sonra sırası ile, Scholz, Bayle St. John, Pachó, 1852'de Hamilton v.b. Bunların hemen-hemen hepsi de kendilerine karşı halkın gösterdiği hasmâne davranışlardan şikâyet etmişlerdir.

1838 senesinde Muhammed al-Sanûsî Sîva'da aylarca ikamet etmiştir. Orada vaazlar ve- rerek, müridler edinmiştir. Kşar al-Hasûna'da kendisine ibâdethâne vazifesi görmüş olan mağarayı gösterirler.

Birinci cihan harbi sırasında Sîva ile diğer vâhalar dizisi sevkulceyşî ehemmiyetlerini ye- niden kazandı. Senûsîlerin reisi Sayyid Ahmed İngiliz-Mısır kuvvetlerine karşı savaşa girmiş, 1915'te, ingilizler tarafından boşaltılan Sel- lûm'u işgal etmiştir. Fakat Maîrûh önünde mağlûp olarak, Sîva'ya sığınmış ve orada Mı- sır'a karşı Hârga ve Dağla'de yeni bir taarruz cephesi hazırlamıştır. 1917 senesinin ilk gün- lerinde Sîva'ya dönen Sayyid Ahmed'in son kuvvetleri de Girba'de, zırhlı otomobiller ile getirilmiş olan ingilizler tarafından baskına

uğratılmıştır. Kaçmağa mecbûr olarak, kıyıya güçlükle varan Sayyid Ahmed bir denizaltıya alınarak, İstanbul'a götürülmüştür. Büyük Se- nûsî'nin torunu olan yeğeni Sidi Muhammed İdrîs ondan sonra idâreyi eline almış ve Lib- ya gölünde sükûnet yeniden teessüs etmiştir. [İkinci cihan harbinde, harp tehlikesinden nis- beten uzak kalmış olan Sîva, bugün, Mısır (Birleşik arap cumhuriyeti) dâhilinde ve onun garp sınırı yakınında, yine az nüfuslu bir yer-leşme sâhasıdır].

Bibliyografya: Cailliaud, *Voyage à Meroë, au fleuve Blanc et au-dela du Fa- zoql* (Paris, 1826), I; Bricchetti-Robecchi, *Sul dialetto di Siuwah (Comptes rendus de l'Académie des Lincei, Roma, 1889, V, cüz IV'ten ayrı baskı), Roma, 1889; René Bas- set, Le dialecte de Syouah (Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger, Paris, 1890); G. Steindorff, Durch die Libysche Wüste zur Ammonoase (Leipzig, 1904); O. Bates, *Siwans Superstitions (Scient. Journal, Kahire, 1911), V, nr. 55; C. V. B. Stanley, The Oasis of Siwa (Journ. Afr. Soc., Lon- don, 1912, XI, nr. 43, s. 290 v.d., 1912, nr. 44, s. 438 v.d.); O. Bates, The Eastern Libyans (London, 1914); H. Stumme, Eine Samm- lung über den berberischen Dialekt der Oase Siwa (Berichte über die Verhandlun- gen der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, 1914, LXVI): Mahmûd Muhammed 'Abd Allâh, *Siwan Cus- toms (Harvard African Studies, Cam- bridge, Massachusetts, 1917, I, 1 v.d.); W. Seymour Walker, The Siwa Language (Lon- don, 1921); C. Dalrymple Belgrave, Siwa, the Oasis of Jupiter Ammon (London, 1923); E. F. Gautier, Le Sahara (Collec- tion Payot), Paris, 1923; Henri Basset, Quelques notes sur l'Ammon libyque (Mé- langes René Basset), Paris, 1923, I; E. Laoust, Un voyage à Siwa (Bull. de la Société de Géographie du Maroc, Rabat, 1926). (E. LAOUST.)***

SİVA. [Bk. SİVA.]

SİVÂK. [Bk. MİSVÂK.]

SİVÂK. [Bk. SİVÂK.]

SİVRİHİSAR, SİVRİ-HİŞÂR, Türkiye hudut- ları içinde, bugün bu adı taşıyan iki kasaba vardır ki, biri iç Anadolu'da, diğeri Ege böl- gesinde yer alır; bu sonuncuya, evvelkinden ayırmak için, yakın devirlerde Seferî-hisar de- nilmekte idi. Hâlbuki, arap harfleri ile yazılığa „Seferî“ olduğu gibi „Sifri“ de okunan keli- me, aslında „sivri“ mânâsına göre, vakit-vakit her iki kasaba için, muhtemel olarak, yazanın şivesine göre, kullanılmıştır. Buna göre Seferî-

hisar okunuşunun sonradan kabûl edildiği an- laşılıyor ki, şimdi latin harfleri ile yazılığa husûle gelen okunuş farkı ile, bu ayrılık kök- lü bir hâl almıştır.

1. Ankara veya Eskişehir Sivri- hisarı, Ankara'nın 153 km. cenûb-i garbî- sinde, Eskişehir'in 97 km. cenûb-i şarkîsin- de, bir kale harâbesinin bulunduğu Güneş da- ğına âit bir tepenin eteginde, deniz seviyesin- den, alçak kısmında, 1050 m. yükseklikte bir kasaba olup, hâlen Eskişehir vilâyetine ba- ğlı bir kazânın merkezidir. Sivrihisar'ın ka- dîm bir iskân yeri üzerinde bizanslılar tara- fından tahkim edilmiş bir şehre halef olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu şehrin Palia veya Spalia (Spania) adlı bir belde yerinde imparator Iustinianos tarafından yeniden ku- rulduğunu, zamanla bu havâlinin mühim şehri olan Pessinus'u gölgede bıraktığını W. M. Ramsay kaydetmektedir. Bizans askerî yolun- daki istihkâm silsilesinin bir unsuru olan Ius- tinianopolis sonradan Sivrihisar oldu. Kara- man-oğulları, belki daha Selçuklu devletinin parçalanması sırasından itibaren, bu havâliyi ellerinde tutuyorlardı. Çok geçmeden Osman- lı devletine geçen Sivrihisar, Ankara bozgu- nundan (805=1402) sonra, tekrar Karamanlı- ların eline geçmiş, Süleyman Çelebi tarafın- dan muhâsara edilmiş (809=1406), nihâyet Çelebi Sultan Mehmed tarafından, kat'i olarak, Osmanlı mülküne katılmıştır (bk. msl. Aşık Paşa-zâde; *Tevârih-i âl-i Osman*, nşr. Giese; Âlî, *Kunh al-ahbâr*, V, 177). Çandarlı ismi ile tanınan ve Osmanlı devletinin ilk devirle- rinde vezîr-i âzamlığı uzun zaman elinde tut- mış bulunan âilenin kurucusu Kara Halil'in Sivrihisar'ın Cendere köyünde doğmuş olduğu rivâyet edilir (Nasreddin Hoca'nın Sivrihisar ile münâsebeti husûsunda bk. mad. NASREDDİN HOCA). Diğer taraftan, İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in Sivrihisarlı olduğu kaydedilmek- tedir. Sivrihisar, XVII. asırda, bir kazâ ola- rak, Anadolu eyâletinin Hudâvendigâr sanca- ğına bağlı bulunuyordu. Vilâyet teşkilâtı ku- rulurken, Ankara vilâyetine bağlandı ve Os- manlı devletinin son yıllarında, Eskişehir bir sancak hâline konulunca, Sivrihisar Ankara vilâyetinin merkez sancağından ayrılıp, Eski- şehir sancağına bağlandı; cumhuriyet devrinde ise, Eskişehir vilâyetinde kaldı. XIX. asır son- larında Sivrihisar kasabasının nüfusu 11.000 kadar olup, bunun, 4.000'i ermeni idi. Sivri- hisar havası ve suyu iyi ve ticâreti oldukça canlı, kuyumculuğu ve dokumacılığı ile tanın- mış bir kasaba sayılıyordu. Selçuklu vezîri Amîn al-Dîn Mîkâ'il'e atfedilen câmi ve bu- na bağlı bir kütüphâne ve Melik Alemşah tür-

besi kasabanın başlıca tarihî eserleri arasında zikrediliyordu. 17 temmûz 1921'de, yunan kuv- vetleri Sivrihisar'ı işgal etti ise de, 1 eylül 1922'de kasaba geri alındı. Cumhuriyetin ilk yıllarında harap bir hâlde bulunan Sivrihisar, bilhassa iyi yolların inşâsı ile, gelişmeğe baş- ladı. 1927'de 5.989 olarak tesbit edilen nüfu- su, tedricî bir artma ile, 1950'de 6.615, 1960'ta 7.186, 1965'te ise, 7.414 olmuştur. Sivrihi- sar kazâsının 3.824 km². arâzisi üzerinde yaşı- yan nüfus 53.719 (1965) olup, köy sayısı 83'tür.

Bibliyografya: Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambrid- ge, 1905), s. 153; Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1858), IX/1, 525, 577; V. Cuinet, *La Tur- quie d'Asie* (Paris, 1892), I, 207; Şemsed- din Sâmî, *Kâmûs al-â'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2582; Ch. Texier, *Asie mineure*, s. 411; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 656; *Beledi- yeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 363—367.

2. İzmir Sivrihisarı (bugünkü Se- ferîhisar), Urla yarım-adasının cenup kıyı- sına yakın, iskelesi Sığacık'a 5 km., vilâyet merkezi İzmir'e 50 km. mesâfede kazâ merke- zi bir kasaba olup, çam ormanları bulunan te- peler ile çevrili bir düzlük içinde, bahçeler ve zeytinlikler arasında, deniz seviyesinden 18 m. yükseklikte kurulmuştur. Bayezid II. zama- nında korsan Kara Durmuş'un üssü olan Siv- rihisar (v. Hammer, *GOR*, II, 346), Kapudan Paşa eyâletine tâbî ve tersâne-i âmirî kethu- dâsı sancağı dâhilinde bir kazânın merkezi idi. 1082 (1671) senesinde buradan geçen Ev- liya Çelebi (krş. F. Taeschner, *Das anatoli- sche Wegenetz*, II, 39), kasabanın adına rağ- men, burada hisar bulunmadığını, fakat bağlar içinde yükselen kayaların hisara benzediğini, mâmûr bir kasaba olan Sivrihisar'ın, 4 ma- halle içinde, üzerleri kiremit örtülü 1.200 ev ihtivâ ettiğini kaydeder. XIX. asrın sonlarına doğru, burası zeytin ve zeytin yağı, üzüm is- tihsâl ve ticâreti ile geçinen bir kasaba du- rumunda olup, 3.640 nüfus ihtivâ ediyordu. Cuinet, bu nüfusun 2.000'inin müslüman, 1.500'ünün rum olduğunu kaydeder. Sivrihisar 1919 senesi mayısının onaltıncı günü yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, 12 eylül 1922'de kurtarılmıştır. Cumhuriyet devrinde yapılan sayımlar kasaba nüfusunun esaslı bir değişikliğe uğramadığını göstermektedir (1927'de 4.352, 1960'ta 4.416, 1965'te 5.259). Seferî-hisar kazâsının 368 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 9.660 (1965) olup, köy sayısı 12'dir.

Bibliyografya: Evliya Çelebi, *Se- yahatnâme*, IX, 130—132; V. Cuinet, *L*

Turquie d'Asie (Paris, 1894), III, 493—496; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 365; *Cihan-nümâ*, s. 669; *Kāmūs al-a'lām*, IV, 2582; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (Pet.-Mitt., Ergz H., Gotha, 1911, II, 172); *Beledigeler yillığı* (Ankara, 1950), III, 272—278; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun tarihi coğrafyası* (İstanbul, 1961), s. 241 v.d. (BESİM DARKOT.)

SİVRİ-HİSAR. [Bk. SİVRİHİSAR.]

SİYAK SRI İNDRAPURA. [Bk. SİYAK SRI İNDRAPURA.]

SİYALKÜT. SİYALKÜT, resmî şekli SİYALKÜT olup, Pencâb'da 32° 30' şimâl arzında ve 74° 32' şark tülünde kâin bir şehir. Efsâne şehrin kuruluşunu Pândavas'ın amcası Râcâ Sālâ'ya, yeniden imârını ise, Vikramāditya zamanında Râcâ Sālīvāhan'a izâfe eder. Sālīvāhan'ın iki oğlu vardı: biri kötü bir ahlak tahriki ile öldürülerek, şehrin yakınındaki, bugün hâlâ ziyaretçiler tarafından tavaf edilen kuyuya atılan Pûran; diğeri Pencâb halk efsânelerinin kahramanı olan ve Siyâlküt'ta bir ara hükümdar olduğu kabul edilen Rasâlu. Miladî 790 senesinde şehir, kalesi ile birlikte, Yūsufzây ülkesinin Gândaurî'lerinin yardımı ile, Râcâ Naravt tarafından tahrip edilmiştir. Kale ancak Mu'izz al-Dîn Muhammed b. Sām zamanına kadar tâmin edilmeden kalmıştır. Bu hükümdar, son Gaznelilerin zayıf idâresini, daha kuvvetli olan kendi hâkimiyetine tercih eden isyankâr Hekar'ları korkutmak için, bu kaleyi yeniden inşâ ettirmiştir. Akbar Şâh zamanında Siyâlküt *sarkâr* merkezi, yâni vergi bölgesi olmuş ve XVII. asrın ortasında Cammû Râcepût hükümdarlarının eline geçmiştir. Şehrin merkezinde ve üzerinde bir kale harâbesi bulunan tepe, halk inancına göre, Sālīvāhan kalenin bulunduğu yeri göstermektedir. Hakikatte bu Muhammed b. Sām'ın istihkâmlarının kalıntısıdır. Siyâlküt'ta ilk Sikh *gurû*'su olan Bâbâ Nānak'ın sandukası da bulunmakta olup, bunun yanında her yıl panayır kurulur. 1849'da bölge, Pencâb'ın bakiyesi ile birlikte, ingilizlerin eline geçmiştir. Şimdi yiktırılmış olan eski istihkâm 1857 ayaklanmasında bir avuç avrupalı tarafından müdâfaa edilmiştir. [Siyâlküt hâlen garbî Pakistan'ın Lahor bölgesinde bir kazâ olup, 1951'de nüfusu 167.543 kişi idi; 1961'de ise, nüfusu 164.346'ya imişti].

Bibliyografya: Minhâc al-Dîn, *Ta-bakât-i Nâsirî* (nşr. ve trc. H. G. Raverty), *Bibliotheca Indica*; Şayh Abu'l-Fâzîl, *Âin-i Akbarî* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett), *Bibliotheca Indica*; J. R. Dunlop-Smith, *District Gazetteer, Official Publication*, 1894—

1895; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXII, 334. (T. W. HAIG.)

SİYALKÜT. [Bk. SİYALKÜT.]

SİYAM. SİYAM, [1949 mayısından itibaren resmen Tayland adını almış olan (siyamea şekli: Muang Thai) cenûb-i şarkî Asya'da 514.000 km.² arâzisi bulunan, müstakil meşrutî bir kiralık olup, nüfusu 1956'da 22.800.000 tahmin edilmiştir. 1960'ta nüfusu 26.258.000 idi. 1947 nüfus sayımına göre, nüfusun % 89'u budist % 4'ü müslümandır; 1960 sayımına göre ise nüfusun % 93,6'sı budist, % 3,9'u müslümandır. İslâmiyet Siyam'da muvaffakiyet elde edememiştir. Thai (nüfusun en büyük kısmını teşkil ederler), Laos, Birman ve Mön menşeli olan ve çok evvel budizmi kabûl etmiş bulunan Siyamlılar dinlerinde oldukları gibi kalmışlardır. Garbî İndonezya'daki durumun aksine, Menam vâdisinde budist inancı ile Peygamberin va'az ettiği akîde arasında tam bir anlaşmazlık mevcut gibi görünmektedir.

Siyam'daki müslüman halk Cava'dan hicret etmiş Malayahılar, efganlar ve en çok da Hindistan'dan gelenlerden ibârettir. Bunların büyük kısmı Bangkok'ta yaşamaktadır. Malayahılar Malaya yarım-adasının şimalindeki Thai'a yapılan sayısız seferlerde ele geçirilen harp esirlerinin soylarından gelmektedir. İlk seferlerin XIII. asırdan başladığını ve bunların meşhur Râma Kâmheng kitâbesinde kaydedilmiş olduğunu biliyoruz (krş. G. Coedès, *Recueil des inscriptions du Siam*, 1. kısım, *Inscriptions de Sukhodaya*, Bangkok, 1924, s. 48). İkinci tâkip eden bir çok sefer neticesinde, bütün Malaya yarım-adasını fetheden galipler külliyyetli sayıda esir de almışlardır. XVI. asrın ilk yarısında yazılmış denizcilik ile alakalı bir yazıda „Singapur Siyam'ın cenuptaki en son ucudur“ denilmektedir (krş. Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, Paris, 1925, II, var. 71^a, str. 6).

Cavalılar, efganlar ve diğer müslümanlar Hindistan'dan Siyam'a ticâret yapmağa gelmişlerdir. 1870 tarihinden beri *The Siam Directory*'de son 30 senede sayıları mühim bir şekilde artan „müslüman tâcirlerden“ bahsedilmektedir (krş. *The directory for Bangkok and Siam for 1898*). Bu yabancı müslümanlara ilâveten Hadramaût'lu az sayıda arap da mevcuttur (araplara âit mâlûmat için bk. L. W. C. Van den Berg, *La Hadramout et les colonies arabes dans l'archipel indien*, Batavia, 1886).

Sünnîler azınlıktadır. Siyam'daki müslümanların ekseriyeti şî'îdir. 10 muharremde Hasan ve Husayn'ın hâtıralarını tâziz etmek için,

her sene aşûre merâsimi yapılır. İran'da bizat şahit olduğum bu merâsim (bk. G. Ferrand, *La procession sanglante, Revue de Paris*, 15 mart 1908, s. 405—415), buna şahit olmak fırsatını bulan avrupalılar arasında olduğu gibi, Bangkok'ta siyamlılar arasında da dehşet hisleri uyandırmıştır. Bu merâsim, İran'da da olduğu gibi, Husayn'ın ölümünden evvelki hâdisâtı hatırlamak maksadı ile, muharrem'in ilk 9 günü yapılan merâsimleri tâkip eder [bk. madd. AŞÛRE ve MUHARREM]. Bu merâsimlerin yapıldığı yere, Hindistan'da da söylendiği gibi, *imâm-bârâ*, yâni „imamın evi, yâni halifenin evi“ denmektedir.

Siyam'da yerleşmiş müslümanlar da ramazan ayında oruç tutar veya oruç tutar gözüklükler, fakat bu oruç diğer islâm memleketlerindeki kadar ciddi olmaktan uzaktır. Bunun Bangkok'ta görülen en mühim husûsiyeti akşam yemeklerinin zengin oluşu ve her akşam güneşin batışı ile başlayan eğlencelerdir. Bu mü-nâsebetle bilhassa Peygamberin hâtırasına izâfeten, onun en sevdiği yiyecek sayılan hurma yenir.

Ramazan orucunu hitâma erdiren *id al-fiṭr* veya *id al-şagîr*'de, usulleri mahallî an'anelere istinat eden büyük ziyâfetler ve şenlikler yapılır. Zilhiccenin 10'una rastlayan *id al-kurbân* da, [bk. mad. İD-İ ADHÂ] gayet muhteşem bir şekilde ve çok sayıda hayvan kurban edilerek kutlanır.

Bangkok'taki câmi nisbeten yeni inşâ edilmiştir. Bu câmi küçüktür, mefruşâtı iyi değildir ve şehrin aşağı semtinde yer almaktadır.

Siyam'da yaşayan müslümanlar — müslüman siyamlılardan bahsedilemez; zîrâ Siyam tâbiyetinde olan ve yarım-adada yaşayan malayahılar hâric, bildiğimiz kadarı ile, bir siyamlı budistin müslümanlığı kabûl ettiği duyulmamıştır — aralarında yaşadıkları Thai'lıları, Laosluları, Birmanlıları ve Mönleri kendilerine uydurmaktan ziyâde, kendileri, tâbir câiz ise, siyamlaşmışlardır.

1898'de, Bangkok'ta, İstanbul'daki şeyhulislâmın uzak şarktaki bütün müslümanlar ile temâsa geçmek üzere vazifelendirmiş olduğu bir din adamına rastladım. Sultan Abdülhamid'in pan-islâmizm siyâseti devri idi ve türk halifesi kendi propaganda planlarının Siyam, Hind-i Çinî ve Çin'de nasıl karşılanacağını doğru olarak öğrenmek istemiş idi. Temsilci olan bu zât ise, Çin'den tamâmen sukut-u hayâle uğramış bir şekilde gelmiş idi ve bana, Bangkok'taki sözde dindaşlarında da müslümanlığın sâdece lâfta kaldığını söylemekten çekinmedi. Hattâ „sünnî olduklarını söyleyenler dahi aslında münkirdirler“ diye ilâve etti.

Yukarıda serdedilen mâlûmat şahsî hâtıralarıma istinat etmekte olup, bu mâlûmata, bana Londra'da *The School of Oriental Studies*'de Malay ve Siyam lisanlarını öğreten meslekdaşlarım C. Otto Blagden ve B. O. Cartwright tarafından verilen te'yit edici bilgiler de ilâve edilmektedir. Bildiğime göre, ne eski kitaplar ve ne de yeni eserler tam mânâsı ile siyamlı olan müslümanlardan bahsetmektedir. Portekiz'deki Cizvit papazları teşkilâtına, Fernão Mendes Pinto tarafından Malakka'dan 5 kânûn I. 1554'te yazılmış bir mektupta şöyle denilmektedir: — „Bununla beraber çok aziz kardeşlerim hâlen Sião (Siyam; burada ise, eski pâyitaht olan Ayuthia kastedilmiş) şehrinde, içindeki din adamları türklere ve araplardan müteşekkil 7 câmi mevcuttur ve bunlara ilâveten 30.000 müslüman âile vardır ki, bu İsa'nın askerleri, yâni rahipleri için büyük utanç verici bir husustur...“ (bk. Fernão Mendes Pinto, *Peregrinaçam...*, nşr. J. J. de Brito Rebello, Lizbon, 1910, IV, 161). Aynı tab'ın III. cildinde (1909, s. 37), 1538'de Hindistan'daki portekizlilere karşı savaşmak üzere Süveyş'ten hareket eden donanmada bulunan ve gemisi ile yolunu kaybederek, Tennasserim'e yanan Heredim Mafamede, yâni Hayr al-Dîn Muhammed adlı bir türk kaptanından bahsedilmektedir. Hayr al-Dîn siyamlılardan vazife kabûl etmiş ve Lauhós (muhtemelen Laos) hudûdunda, yılda 12.000 „kruzado“ luk ücret mukabili hizmet etmiştir. Muhakkak sûrette bunlar Siyam'a dışardan gelme yabancı müslümanlardır. Buna göre, XVI. asırda Ayuthia'da 30.000 müslümanın oturduğu husûsunda verilen sayı da güç kabûl edilebilir. Biz burada, siyâsî bakımdan değilse de kavmî, lisanî ve dinî bakımlardan Malaya federal devletlerine bağlı bulunan Malaya yarım-adasındaki müslümanlardan bahsetmeyeceğiz. Bunlar bahsi geçen devletler ile ilgili olarak mütalâa edilmelidirler. (GABRIEL FERRAND.)

SİYER. [Bk. SİRE.]

SİYON. [Bk. SİYON.]

SİYÜT. [Bk. SİYÜT.]

SİYÜT. [Bk. SİYÜT.]

SİYÜTİ. [Bk. SİYÜTİ.]

SİYÜTİ. [Bk. SİYÜTİ.]

SKANDERBEG. [Bk. İSKENDER BEY.]

SKUTARİ. [Bk. ÜSKÜDAR.]

SLÂVİ. [Bk. SELÂVİ.]

SLÂVİ. [Bk. SLÂVİ.]

SLAVLAR. „Slav“ kelimesinin arapça karşılığı olan *şaklâb*, daha nâdir olarak *şaklâb* (aynı zamanda *şaklâb*), yahut *şiklâb*, cemi şekli *şaklâliba*, şüphesiz, grekçe Σκλαβηνοί, Σκλάβοι'den alınmıştır. VII. (m. s.) asırda slav ücretli askerleri Bizans imparatorluğunun şark hudut

eyâletlerine yerleştirilmişlerdi. Böylece araplar, bizanslılar ile ilk savaşlarından itibaren, slavları tanımışlardır. Maslama'nın, İstanbul seferi esnâsında (715—717), Bizans hudutlarını geçtikten hemen sonra, bir slavl şehri ni (*Madînat al-Şakâliba*) fethettiği söylenir (*Fragm. hist. Arab.*, ngr. de Goeje, I, 25, 4). Diğer slavl, araplar tarafından, Hazarların arâzisinde (Kafkasya ile Volga'nın aşağı mecrâsı arasında) bulunmuştur. Halife Hişâm zamanında (724—743) Marvân b. Muhammed (daha sonra, halife Marvân II.)'in, Hazarlar ülkesinden 20.000 slav getirdiği ve onları Kaheti (*Ĥāhīt*)'de yerleştirdiği rivâyet edilir; orada „bunlar kumandanlarını öldürdüler ve serbest kaldılar ise de, kendilerine yetişen Marvân tarafından katledildiler“ (Balâzurî, s. 208 yk.). Bununla beraber bu slavl halife Manşûr (754—775) tarafından Kilikyâ'da Bizans hudûduna iskân edilen muhâcirler arasında da zikredilmişlerdir (ayn. mll., s. 166). Slavlarda saçların veya çehrenin kırmızı (veya kırmızımsı) rengine, Ahtal'in *Dîvân* (ngr. Şāl-hānî, Beyrut, 1891, s. 18, 5; krş. mad. AHTAL) 'ında olduğu üzere, hieretin ilk asırlarından itibaren işaret olunmuştur. Bu bedenî husûsiyete rağmen, slavl Yâfes (arap. *Yâfas*)'in ahfâdı olduklarına göre, türklerin yanında yer almışlardır. Nûh'un üç oğlundan her birinin üçer oğlu olmuştur; Vahb b. Münabbih (bk. Tabarî, I, 211, 13) Yâfas'ın oğulları olarak yalnız Türk ile Ya'eûc ve Ma'eûc'u zikreder. Buna mukabil, daha Sa'îd b. Musayyab (ölm. 95=713/714)'de, Yâfas'ın ahfâdı olarak, tek bir kavim hâlinde birleşmiş Ya'eûc ve Ma'eûc'un yanında, türkler ve slavl bulunmakta (al-Bakrî, ngr. Kunik ve Rosen, I, 18) olup, kezâ İbn İshâk (Tabarî, I, 211 v.d.) ve İbn al-Mukaffa' [b. bk.]'dan naklen, Gardîzî'de (bk. Barthold, *Otçet*..., s. 80) de böyledir. Sa'îd b. Musayyab Sâ'm'ın oğullarının (arapların, perslerin ve greklerin ataları) kolayca tesbit edildiğini, buna mukabil, Yâfas'ın oğullarının, Hâm'ın oğulları gibi, bu kat'iyetten uzak olduklarını ilâve eder. Eserini VI. (XII) asırda, türk hâkimiyeti zamanında yazmış olan *Mucmil al-tavârih* (metin için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 19)'in mechul müellifi, Yâfas'ın oğulları arasında Türk ve Hazar'ı göstermekle, bir istisnâ teşkil eder; bu fikir ma'kul karşılanabilir, fakat kardeşleri hakkındaki kayıtlar hiç bir kıymeti hâiz değildir. İbn al-Mukaffa' tarafından nakledilen bir efsâneye göre, Yâfas'ın oğlu Şaklâb köpek sütü ile beslenmiştir ki, bu rivâyet (Gardîzî, Barthold, *Otçet*, s. 85) ile farsça bir istikak (*seg*=köpek, *leb*=dudak) arasında bir münâsebet kurulabilir,

aynı kaynak (*agn. esr.*, s. 86, yukarıda) Kır-gızları „kırmızı saçları ve beyaz ciltleri“ dolayısı ile, slavlın ahfâdı gibi gösterir. Volga bulgarları hükümdarı, İbn Fazlân [b. bk.] tarafından, yalnız Yâkût (*Mu'cam*, I, 723, II)'ta değil, aynı zamanda yeni ihyâ edilmiş olan asıl *Risâla*'de (*Bulletin de l'Acad.*, 1924, s. 244) „slavlın kralı“ tesmiye edilmiştir. Hârizmlilerin bulgarlara ve slavlara karşı tertipledikleri yağma seferleri hakkında İbn Havkal (*BGA*, II, 281, 13)'de verilen haberi ihtimal bu sûretle izah etmek lâzımdır. Bu slavlın da bulgar hükümdarına bağlı olmaları muhtemeldir. Kezâ 240 (854/855) yılına doğru, araplara karşı, bir kafkasyalı kavmin „greklerin hükümdarı“ ve „Hazarların hükümdarı“ ile birlikte yardıma çağırıldığı hükümdar (*şāhib*) hakkında Ya'kûbî (aş. bk., ngr. Houtsma, s. 598)'deki rivâyette bahis mevzuu olan da ihtimal aynı hükümdardır (başka bir izah için bk. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 200). Buna mukabil, „slavl kralının“ İstanbul'a karşı, 283 (896) yılında gösterilen seferi hakkındaki Tabarî (III, 2152)'nin rivâyeti Tuna Bulgarları çarı Simeon (890—927) ile Bizans imparatoru Leon VI. arasında 893'te cereyan eden muhâbebe ile ilgilidir. Bugünkü cenûbî Rusya ahâlisi için kullanılan „slavl“ adının yerini yavaş-yavaş „ruslar“ adı almıştır. Aşağı mecrâsında Volga'nın bir kolu gibi kabul edilen Don'a önceleri „Slavl nehrî“ (*Nahr al-Şakâliba*; *BGA*, V, 271, 3, VI, 154, 12), sonra ise „Rusların nehrî“ (*Nahr al-Râs*) denilmiştir (*BGA*, II, 276, 16 ve müellifi mechûl farsça *Hudûd al-âlam*; krş. *Zap.*, X, 137).

Slavlın garplı kavimler ile olan akrabalığı önce İbn al-Kalbî [bk. mad. HİŞÂM B. MUHAMMED] tarafından belirtilmiş görünmektedir. Bu müellif, babasının fikirlerine uyarak, slavlın ermenilerin, greklerin, frankların kardeşi ve Yunân b. Yâfas'ın ahfâdı olarak göstermiştir (Yâkût, *Mu'cam*, III, 405, 8). Slavlın greklerin komşuları olduğu hakkında daha doğru bilgiler bizanslılar nezdinde 8 sene süren bir mevkufiyetten 845 yılında dönen Muslim b. Abî Muslim al-Carmî'nin eserlerinde mevcut gibi görünüyor. Muslim'den naklen İbn Hurdâzbeh (*BGA*, VI, 105, 15) Makedonya'nın garbında bir slavl memleketi (*Bilâd al-Şakâliba*) zikreder. Mas'ûdî (*Murûc*, III, 66)'de franklar, slavl, lombardlar, ispanyollar, Ya'eûc'ler, Ma'eûc'ler, türkler, Hazarlar, Burcân'lar, [b. bk.] Alan'lar ve Calâlika'lar (İspanyol — bunlar galiçyalılardır), Yâfas'ın ahfâdı olarak görünürler. Eserin diğer bir yerinde (IV, 38 v.d.) bu kavimlerin arâzileri, şark-

tan garba doğru, coğrafi sıra içinde tetkik edilmiştir: slavlın arâzisi (*'amal*) burada, Burcân'ların ve greklerin arâzileri yerinde görünmektedir. Kırmızımsı renk (*şukra*) slavlın ve greklerin husûsî âlâmetleri olarak zikredilmiştir. Bulgarların ve slavlın ekseriyetle hristiyanlığı kabul ettikleri ve frankların pâyitahtı Roma'nın hükümdarına (*şāhib*) tâbî bulundukları söylenir (*BGA*, VIII, 181 v.d.). Tuna kıyılarının bu kavimlerden büyük bir kısmının oturdukları yer olduğu kaydedilmiştir (*BGA*, VIII, 183; krş. *Hudûd al-âlam*'deki coğrafi tasvirler daha az vâzihdir, yazma nüshada, Dünâ yerine Dütâ vardır; *Zap.*, X, 133 v. dd. 'daki gibi Rütâ değil). Greklerin, romalıların, slavlın, frankların ve şimaldeki komşu kavimlerin müşterek bir dil konuştukları ve bir imparatorluk teşkil ettikleri söylenmiştir (*BGA*, VIII, 83, 9). Avrupa slavlı hakkında daha teferrüatlı mâlûmat, al-Bakrî [b. bk.] tarafından istinsah edilen yahudi İbrâhîm b. Ya'kûb'un 965 yılında yaptığı seyahatin hikâyesinde bulunmaktadır. Burada Adriya denizi slavlı gibi, takriben 960'tan 992'ye kadar Polonya hükümdarı Mieszko (*Mışk*)'nın, ruslar ve prusyalılar ile komşu olan şimal-şark slavlının hudut memleketi de zikredilmektedir. Buna mukabil, İdrîsî sâdece Balkan yarım-adasında, Venedik'e bitişik olan bir slav memleketinden (*Bilâd al-Şakâliba*) bahseder (*Géographie d'Edrisi*, trc. A. Jaubert, Paris, 1836—1840, II, 286); Polonya'daki Bohemya slav memleketlerinin tasvirinde (*agn. esr.*, II, 375 v.dd.) bu memleket ahâlisinin umûmiyetle slav menşeli oluşu hakkında hiç bir şey söylenmez. Bundan sonra, *Şaklâb* ve *Şakâliba* kelimeleri yavaş-yavaş islâm kaynaklarında kaybolur ve bunlar ancak eski eserlerden yapılan nakillerde zikrolunur. Cuvaynî (*GMS*, XVI, 224 v.d.)'de ve Raşîd al-Dîn (*GMS*, XVIII, 43 v.d.)'de bulunan moğulların Avrupa seferleri hakkındaki haberlerde artık „slavl“ kelimesine tesâdüf edilmez. Bugünkü türkçedeki *islav* kelimesi zamanımızda Avrupa'dan alınmıştır ve muhtemelen fransızca'da gelmektedir.

Slavl, türkler gibi, zaman-zaman, köle olarak, bilhassa beyaz hadımlar olarak, islâm memleketlerine götürülmüşlerdir (krş. *BGA*, III, 242, 5; V, 84; 1; VI, 92, 5). Türk kölelerinden olduğu gibi, slavlardan da, elverişli şartlar içinde âdeta bir hükümdar gibi yetişen kumandanları emrinde, husûsî kıta'lar teşkil edilmiştir (Mısır'da Fâtımîler hizmetindeki slavl hakkında bilhassa krş. K. Inostrancev, *Zap.*, XXII, 29, 86). İspanya'daki slavl hakkında, bilhassa bk. Dozy, *Recherches*...

Paris-Leiden, 1881, I, 227 v.d. (Almeria hükümdarı; bk. mad. HAYRÂN), 235 v.d. (Berberilere karşı arapların müttetiki olarak slavl) ve mad. ŞAKÂLIBA.

Bibliyografya: A. Garkavi (Harkavy), *Skazanija musulmanskih pisatelei o slavyanah i russkih* (Petersburg, 1870); aynı mevzûda „*Dopolneniya*“ (1871); A. Kunik ve V. Rosen, *Izvestiya al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i Slavyanah* (Petersburg, 1878—1903), kısım 1, 2; Fr. Westberg, *Ibrahim Ibn-Jakub's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965*, Petersburg, 1898 (*Mém. de l'Acad.*..., 8. seri, III, nr. 4); ayn. mll., *Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa* (*Bull. de l'Acad.*..., 1899, s. 211 v. dd., 275 v. dd.); ayn. mll., *K analizu vostochnih istochnikov o vostochnoi Evrope* (*J M N Pr*, yeni seri, XIII, 364 v. dd.; XIV, 1 v. dd.); J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903). (W. BARTHOLD.)

SMALA. [Bk. ZİMÂLE.]

SOFÂLE. [Bk. SOFÂLE.]

SOFÂLE. SOFÂLA, şarkî Afrika'da, Mozambik'in cenûp kısmında bir mîntaka ve şehir.

Umûmî olarak Sofâla arapçadaki *safala* („alçak olmak“) sülâsisinden istikak ettirilir ve bu istikak için Mas'ûdî (*Murûc*, I, 331 v.d.)'deki „bir dağ denizin altında uzanır ise, Akdeniz'de ona *al-Sofâla* ismi verilir“ kaydına istinâ edilir. Denizin altında uzanan dağ kısmı istisnâ edilir ise, bu izah şekli kabul edilmez gibi değildir. Sofâla havâlisi hakikaten alçak bir mîntakadır. Fakat Bombay yakınındaki eski Hind limanı Surparaka'nın isminin de arapçaya Sofâla şeklinde intikal ettiği unutulmamalıdır ve burada alçak bir arâzi mîntakası bahis mevzuu değildir. Sofâla'nın bir Bantu yer ismi olabileceği meselesi kat'î olarak hallolunamamıştır, buna şark metinlerinde de, avrupalı seyyahların verdiği mâlûmat arasında da işaret olunmamıştır. Arap coğrafyacıları ikisi de Hind okyanusu'nda olan ve Batlamyus'un Hind denizi tasvirine göre, birbirlerine nisbeten yakın bulunan iki Sofâla limanı tanıdıklarından, Hind Sofâla'si olan eski Surparaka ve Zeng (halk dilinde: Zenc) Sofâla'si veya şarkî Afrika kıyısını ifâde eden Altın Sofâla'si diye birbirinden ayrılmıştır.

Mas'ûdî (943) *Murûc* (I, 233)'da Sofâla memleketinin Zeng (halk dilinde: Zenc) memleketinin en nihâyetinde ve Zeng denizinin en alçak, yâni en cenûbî kısmında bulunduğunu bildirir. Burası Vâkvâk memleketine komşudur. Aynı eserin üçüncü cildinde (s. 6) Zeng

'lerin şarkî Afrika'da Sofâla'ye kadar uzanan sâhada oturdıkları, Sofâla'nın onların oturdıkları mıntakanın en dış hudûdu olup, Omân'dan ve Sîrâf'tan gelen gemilerin hedefi olduğu söylenir. Zeng denizi Sofâla ve Vâkvâk memleketleri ile sona erer. Burası altın ve diğer kıymetli şeylerin çok zengin olarak çıkarıldığı bir memlekettir. İklim sıcak ve toprak münbittir. Zeng'ler orada pâyitahtlarını inşâ etmişlerdir; sonra bir kiral seçmişlerdir. Ona *Vaklîmî* [kendi dillerinde onun adı *Vafaleme* („kırallar“) 'dir, müfredi „*Mialeme*“ — *مالي* veya daha ziyâde *مالي* yerine, basılmış olan metinde, yanlış olarak, *مالي* vardır — bundan daha X. asırda, hatt-ı üstüvânın cenûbunda, şarkî Afrika kıyılarında Bantu zencilerinin oturdıkları anlaşılır] derler.

Kitâb 'acâ'ib al-Hind adlı eserinde Râmhumuz 'lu kaptan Bozorg b. Şahriyâr, İsmâ'îl'öye adlı Omân'lı bir kaptanın fırtına sebebi ile iki defa Zeng'de Sofâla'ye sürüklendiğini (ilk defa 310 [922]; ikinci defa bundan bir kaç yıl sonra), burasının yamyam zenciler ile meskûn olduğunu anlatır (s. 51 v.dd., 177). Bu memlekette hayvanları gagası veya pençeleri ile yakalayarak, havaya kaldıran ve onları öldürüp parçalamak için aşağıya atan kuşlar vardır (s. 64, burada âşikâr olarak kuş azmanı *rohî*'dan bahsolumaktadır). Bir şahıs orada kertenkele şeklinde erkeğin ve dişisinin ikişer tenâsül uzvu olan bir hayvan gördüğünü anlatmıştır. Bu hayvan sokarsa tedâvisi kabil olmaz. Yılan ve zehirli yılan orada pek çoktur (s. 173). 334 (945) senesinde Vâkvâk'lar (*aynen*!) gelmişler ve Zeng Sofâla'sinde bazı şehirleri ve arâziyi yağma etmişlerdir (s. 175). Burada, Kaptan Bozorg'un, kendisine mâlûmat veren adamın ismini unuttuğu bir kuş vardır ki, bir fili yakalayarak, parçalamış ve kendisini yakalamak istedikleri esnâda da onu yutmuştur (s. 178). Bu son hikâye de kezâ *rohî* efsânesi ile ilgilidir.

al-Bîrûnî (aş.-yk. 1030) Hindistan'a dair kitabında (nşr. ve trc. Sachau, metin, s. 100 ve trc., I, 204) Zeng Sofâla'sini ziyâret eden biri, boynuzu bıçak sapı imâlinde kullanılan *kark* (veya *karkadann*)'ın aşağıdaki tavsife daha fazla yaklaştığı hususunda beni tenvir edinceye kadar, *ganğa*'nin gergedan [sanskrit. *khaḡ-gatanta* „kılıç (şeklinde) diş“] ile aynı hayvan olduğunu zannetmişim diyor. Zeng dilinde [yâni Bantu dilinde] *karkadann*'a *impela* [daha doğrusu *mpela*, krş. Suahili. *Pera*, Makua. *Pela*] denilir.

Me'nin 135. sahifesinde (trc., I, 270) verilen mâlûmata göre, „denizden Zeng Sofâla'sinden daha öteye hiç kimse gitmezdi. Bu

çok fazla yürek isteyen mâceraya cesâret eden hiç bir gemi geri dönüp, görmüş olduklarını anlatmamıştır“. Daha sonra (metin, s. 253; trc., II, 104) al-Bîrûnî, eğer Kathiavar'da Somanâş o kadar meşhûr oldu ise, bu onun, denizciler için bir liman ve Zeng Sofâla'si ile Çin arasında sık-sık seyahat edenlerin limanı (harfiyyen: konak) olmasından neş'et ettiğini bildirir.

İdrîsî (1154)'ye göre, Sofâla memleketinde meşhûr demir yatakları ve çok zengin altın mâdeni bulunur (trc. Jaubert, I, 65, 66, 78, 79). Sicilyalı coğrafyacı bu mıntakanın şehirlerinden Cabasta ve Dâğûta'yı zikreder, fakat bunların okunuş şekli sıhhatli olmayıp, yerleri de tespiti olunamamıştır. Yâkût (*Mu'cam*, III, 96)'a göre, Sofâla Zeng memleketinin bilinen son şehridir. Bu hususta, Magrib'in cenûbundaki altın memleketi hakkında olduğu gibi, aynı hikâyeler anlatılır. Tâcirler mallarını oraya getirirler ve bırakırlar; [oradan fazla uzaklaşmadan], muayyen bir müddet beklerler ve geri dönerler. Yerliler her malın yanına onun mahallî istihalden müadilini koyarlar (bu gizli ticâret denen alış-veriştir, milletlerin pek çoğu tarafından bu türlü alış-veriş yapılmıştır). Zeng ile ticâret yapan tâcirler indinde, Sofâla altını ile meşhurdur.

Paris Millî kütüphanesindeki arapça yazma nr. 2234 'ün adı şudur: „Alî b. Sa'îd al-Magribî al-Andalusî'nin Batlamyus'un coğrafyasından yedi iklim üzere toplayıp, hulâsa ettiği ve İbn Fâtîma'nın kitabına göre, sahih arz ve tûl derecelerini ilâve ettiği kitap“. İbn Sa'îd (XIII. asır) Sofâla'deki şehir isimlerinin bilinmediğini izah eder. Onun baş-shihri Şayûna (şüphesiz portekizli tarihçi Barros, tab. 1777, kısım II, kitap I, fasıl II, s. 22'de Malindi ve Monbasa arasında gösterdiği *Chiona*) olup, 99° tûl ve 2° 30' arz üzerinde; hatt-ı üstüvânın cenûbundaki meskûn dünyanın altıncı bölümündedir. „Bu şehirde Sofâla'lilerin kralı oturur. Sofâla'liler ve Zengler ilâhlara ve büyük balıkların yağı ile cilâlanmış taşlara taparlar. Onların gelir kaynakları altın ve demirdir. Pars derisi giyinirler. Memleketlerinde at yavaşamaz. Orduları gönüllülerden müteşekkildir.“ Daha sonra müellif aynı fasılda şunları ilâve eder: „Peşimanlık dağlarının (Cabal al-Nadâma) şimâl eteğinde ve Komr kanalı (Mozambik kanalı) üzerinde Câğûta şehri bulunur. Bu Sofâla'nın ve Hind okyanusunda nihâyetlenen mıntakanın son meskûn şehridir. 109° tûl ve 12° [cenubî] arz dâiresindedir (krş. benim *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks rela-*

tifs à l'Extrême-Orient, Paris, 1914, II, 325 ve 32, f'.

al-Kazvîni (1203—1283) *Kitâb üşâr al-bilâd* (s. 29)'da Sofâla'nın Zeng'lerin memleketinin en son bilinen şehri olduğunu, orada altın mâdeni bulunup, gizli ticâret yapıldığını bildirir. Kendisi papağandan daha iyi konuşan ve ancak bir sene yaşayan *havâg* ismi verilen bir kuştan (*ayn. esr.*, s. 20'de, notların sonunda Zâbag [yanlışlıkla Zânag yazılmıştır] 'da, yâni Sumatra'da, Zakariyâ' b. Muhammed b. Hâkân'dan naklen, aynı kuştan bahsedilir. İsmi *havâri* şeklinde yazılan bu kuş „güvercinden daha ufaktır, beyaz boyun ve karınlı, siyah kanatlı, kırmızı ayaklı ve sarı gagalıdır. Papağandan daha iyi konuşur“, daha sonra beyaz, kırmızı (nüsha farkı: sarı) ve yeşil papağandan da bahseder. „Muhammed b. al-Cahm Sofâla hakkında: Ben sinekleri yiyen insanlar gördüm. Onlar bunun kendilerini göz hastalıklarından koruduğuna inanıyorlar. Hakikaten onlar göz hastalıklarına asla tutulmazlar“.

Abu 'l-Fidâ' (1273—1331) Sofâla'ye sâdece bir kaç satır tahsis eder: „al-Bîrûnî'nin *Kânân al-Mas'ûdî*'sine göre, Sofâla hatt-ı üstüvânın cenûbunda 50° tûl ve 2° arz dâiresi üzerindedir. Sofâla Zeng'lerin memleketindedir. *Kânân* müellifine göre, orada oturan insanlar müslümandır“. Abu 'l-Fidâ' Mas'ûdî'nin ve İbn Sa'îd'in verdiği mâlûmatı tekrarlar ve bahse şöyle nihâyet verir: „Sofâla'nın kezâ Hindistan'da da bir memleket olduğu husûsuna dikkati çekiyorum“ (*Géographie d'Aboulfeda*, II/1, 222 v.d.).

Şihâb al-Dîn Abû 'Abd Allâh Muhammed al-Dimaşkî (aş.-yk. 1325) Sofâla ismini üç defa zikreder. Kıymetli taşlardan bahseden 2. bölümün 4. faslında, Aristoteles'e atfen, şu mâlûmatı verir: „Yağ taşı mavimsi bir parlaklığa mâlik olup, kırmızıdır; yağa batırıldığı zaman, delikleri açılır ve yağ tamamen içerisine nüfûz eder. Bu taş Zeng Sofâla'sinden getirilir. Üzerinde yağ lekesi olan bir elbise parçasına sürüldüğü zaman yağı tamamen emer“.

Hamdallâh Mustavfî *Nuzhat al-kulûb*'unda Zeng Sofâla'sinde her istikamette hemen-hemen 500 fersah uzunluğunda bir mağara bulunduğunu bildirir. Bu memlekette büyük ölçüde kum fırtınası, sıcaklık ve kuraklık olduğundan, burada nüfus çok azdır (Cl. Huart, *Documents persans sur l'Afrique*, *Recueil de mémoires orientaux publiés par les professeurs de l'École des Langues Orientales à l'occasion du XIVe congrès international des orientalistes réuni à Alger*, Paris, 1905, s. 94 v.d. Bu kısım Guy le Strange'in neşir ve tercümesinde, *G M S*, XXIII, yoktur).

İbn al-Vardî (1340 civarında, Kahire, 1328, s. 51 v.d.) „Altın Sofâla'si Zenglerin memleketine komşudur“ der. „Burası dağların sâkinleri tarafından faydalanılan demir yatakları ihtivâ eden çok büyük bir memlekettir. Hindliler, kendi memleketlerinde de demir yatakları olduğu hâlde, buraya gelirler ve çok yüksek fiyat ile demir alırlar; çünkü Sofâla'deki yataklarda demir daha iyi, daha saf ve işlenmeğe daha müsâittir. Hindliler bu demiri saf hâle getirir ve çok keskin âletler [yâni iş âletleri ve çok keskin silâhlar] yaparlar. Bu memlekette (Hindistan'da) Hind kılıçları v.b. büyük mikyasta imâl edilir. Sofâla memleketinin hayrete şâyân şeylerinden biri, orada arâzi üzerinde çok mikdarda altın topraklarının bulunmasıdır, her bir topak 2, 3 veya daha fazla *mişkâl* ağırlığındadır. Buna rağmen ahâli sâdece altından daha fazla kıymet verdikleri bakır süs eşyaları takınırlar. Sofâla memleketi Vâkvâk'ların memleketi ile hem-huduttur“.

İbn Battûta (aş.-yk. 1355; *Rihla*, II, 192) sâdece, Sofâla şehri Kulvâ [oku: Kilvâ] 'dan [cenûba doğru] 15 günlük yoldadır, der.

İbn Haldûn (aş.-yk. 1375) *Muḳaddîma* (trc. I, 119)'de çok tafsilât vermez, ancak „Moḳadişö (Magadoxo) 'nun daha şarkında [= cenubunda], doğrudan-doğruya Hind okyanusunun cenup [= garbî] sâhilinde, 1. iklimin 7. kısmında Sofâla memleketi bulunur. Nihâyet, Sofâla'nın şarkında [= cenubunda] aynı cenûp [= garp] sâhilinde Vâkvâkların memleketine tesâdüf olunur“ der.

Bâkuvî (XV. asrın başı; *NE*, 1798, II, 401)'ye göre, Sofâla Zengler memleketinin altın mâdeni ile tanınmış bir şehridir. Bu memleketin altını tâcirler tarafından çok aranır. Orada papağandan daha iyi konuşan bir kuş einsi vardır (bu yukarıda Kazvîni'den alınan parçada bahis mevzuu edilen *havâri* 'dir).

Gemicilik üstâdı Sulaymân al-Mahrî (XVI. asrın ilk yarısı) *Umdat al-mahrîya fî zabî al-ulûm al-bahrîya* (Gabriel Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, II: *Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonésie*, Paris, 1925, var. 29a) adlı eserinde Sofâla limanını Büyük Ayının 6. işba' 'ında, hemen-hemen 18° cenûp arzında gösterir—hakikatte 20° 13' arzındadır—; fakat, gariptir ki, metin Sofâla'den 10° daha şimâlde bulunan İndonezya'daki Timor adasının Sofâla karşısında bulunduğunu bildirir.

Sofâla 1490 senelerinde Pedro da Covilhan tarafından ziyâret olunmuştur. Şüphesiz cenûb-i şarkî Afrika'ya ilk defa gelen avrupalı seyyah bu zât değildir. Zîrâ denizcilik üs-

tâdi İbn Mâcid 18 zilhicce 866 (13 eylül 1462) tarihli denizcilige dâir bir risâlesinin iki mısraında, vâzih olarak, „frenklerden edinilen bilgiye göre, eski devirlerde frenk gemilerinin Madagaskar'a ve kezâ Zeng ve garbî Hindistan sâhillerine geldikleri söylenir“ der. Kanâatime göre, bu iki mısra XIV. asrın ilk çeyreğindeki sözde-Brocardus (muhtemelen dominiken papazı Guillaume Adam)'un seyahatine imâ ediyor. Bu tarikat mensûbunun verdiği mâlûmata göre, bu zamanda „tüccarlar ve güvenilir başka kişiler çeşitli yerlerde meridiyenin ötesinde, ellidört (otuz) derece yukarıda kaldığını tahmin ettikleri bölgelere kadar gidiyorlardı“. Lâkin mesele aşağıda daha muassal olarak ele alınacaktır [krş. mad. ZENG].

18 mayıs 1506'da Pero d'Anhaya veya da Nhaya, 6 gemi ile, Sofala'de bir müstahkem mevki inşâ etmek üzere, Lizbon'dan yola çıktı. Castanheda (1833 tabı, kitap II, fasıl X, s. 34) kiral Çufe (oku: Yûsuf)'nin kendilerini ne şekilde karşıladığı hakkında mâlûmat verir. Lâkin bu kiral Kilva kiral âilesine mensup idi ve maiyeti müslûmanlardan mürekkep idi. Bu mâlûmat da bize yerli halk hakkında hiç bir bilgi vermemektedir.

Barros (kısım I, kitap X, fasıl I, s. 372—38) büyük Sofala kralığının bir ada üzerinde, Kuama nehrinin her iki kolu ile deniz arasında uzandığını, 650 milden daha geniş bir büyüklüğe sâhip olduğunu bildirir. O kadar kesif nüfusu vardır ki, filler burayı terketmiştir. Yerliler her sene 4—5.000 filin öldüğünü söylerler; bu da Hindistan'a bu miktarda fildişi ihrâc olduğunu izah eder. Sofala'nın hemen-hemen 50 mil garbinda, Manica'da altın mâdenleri mevcuttur. Altın burada toz [veya küçük topaklar] hâlinde 6—7 karış [1,60 m.—1,90 m.] derinliğe kadar bulunur. En uzak mâden yatakları Sofala'ya 100—200 mil mesâfededir. Butua krallığı adı da verilen Toroa memleketinde başka yataklar da vardır. Orada yontma taşlardan yapılmış dört köşe bir kale vardır. Bu, birbirlerine harç ile raptedilmemiş hayrete şâyân cesâmette taşlardan yapılmış çok güzel bir yapıdır. Kalenin duvarları 25 karıştan [aş.-yk. 6,75 m.] daha geniştir, lâkin yüksekliği genişliği ile müteneşip değildir. Bu binanın kapısında bir kitâbe vardır, bâzı münevver müslûman tâcirler bunu görmüşler, fakat onu ne okuyabilmişler, ne de hangi harfler ile yazıldığını söyleyebilmişlerdir [mâlûmat doğru değildir; zîrâ bu mînakada hiç bir kitâbe bulunmamıştır]. Bu binanın etrafındaki tepelerde aynı şekilde inşâ olunmuş başka tahkimat vardır. Bunlardan biri 12 kulaçtan daha yüksek bir

kuledir. Bu binaların hepsine birden yerliler *Symbaoe* [oku: *Zimbabwe*] ismini verirler ki, bu kelime kendi dillerinde „saray“ [hükûmdar sarayı; *zimba-bwe* („taş-ev“) 'den başka mânaya gelmez; şarkî Bantu lisanında bir hükûmdarın veya bir reisin oturduğu her hangi bir eve de bu isim verilir] mânasına gelir.

XVI. asırda Sofala bu havâlide yegâne altın ihrâc limanı idi. Sonraları tâcirler yavaş-yavaş daha ziyâde Zambezi'nin şimalinde Quelimane'ye gittiler. XVII. asrın ortasında Sofala'den yıllık ihracât sâdece 500 *pasta* (aş.-yk. 170 kg.) iken, Quelimane'den 3.000 *pasta* (aş.-yk. 1.020 kg.)'ya yükselmiş idi. Yüz yıl sonra ise, Sofala artık fiilen mevcut değildir.

Eski portekizce eserler ve bâzı avrupalı âlimler Tevrat'ta anılan Sulaymân peygamber ile Hîrâm'ın filolarının her üç yılda bir gemi dolusu altın, gümüş, fildişi, maymun ve tavus kuşu ile döndükleri Ophir'i Sofala olarak gösterirler (*Mülûk I, X, 22, Tevârih II, IX, 21*). Sylvain Lévi (*Autour du Bâveru-jataka, Annuaire de l'École pratique des Hautes Études*, Paris, 1913—1914) kısa, fakat münderecât bakımından çok zengin bir çalışmasında, Ophir'in Hindistan'da aranmaması gerektiğini göstermiştir. Buranın Sofala olduğu husûsunu kabûl etmek için, bugüne kadar kâfi sebep gösterilememiştir.

Eski Sofala şehri, XVI. asırdaki sâkinlerinin servetine şahâdet eden büyük evlerinin bakı-yelerine bakılacak olursa, çok muhteşem bir şehir olmalıdır. Sonraları terk olunmuş ve cıvarda yeniden inşâ olunmuştur. Yeni Sofala'nın 1764 yılında küçük bir şehir olduğu bildirilir. Burası 20° 13' arz ve 34° 45' tûl dâiresi üzerindedir. 252 kulaç uzunluğa, 60 kulaç genişliğe yayılmıştır ve biri taş ve kireçten, ikisi toprak damlı ahşap ve 32'si saz damlı ahşap 35 eve mâliktir. XVI. asırdan beri Orta çağa âit bu meşhur ticâret sâhası ehemmiyetini kaybetmiştir. 1883 senesinde João de Andrade Corvo eski arap hâkimiyeti zamanında çok zengin olan Sofala krallığından bahseder. 1889 senesinde *Elementos para um dictionario chorographico da provincia de Moçambique*'nin müellifleri, hüzn ile, „tarihî an'anelerde o kadar zengin olan Sofala mînakası [bugün] kazanç menbâları bakımından fakirdir ve terk olunmuştur“ derler.

Bibliyografya: Mas'ûdî, *Murûc* (nşr. ve trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), I, III; Buzurg b. Şahrîyâr, *Livre des merveilles de l'Inde* (nşr. P. A. van der Lith, frns. trc. L. Marcel Devic), Leyden, 1883—1886; al-Bîrûnî, *India* (London, 1887); ingl. trc. Sachau (London, 1910); İdrîsî

(trc. Jaubert), Paris, 1836, I; Yakût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III; Zakârîyâ' b. Muhammed b. Mahmûd al-Kazvîni, *Âsâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1848; Abu'l-Fidâ, *Takvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve Mac Guckin de Slane), Paris, 1840, II/1; trc. Reinaud (Paris, 1848); Abû Abd Allah Muhammed al-Dimaşkî, *Cosmographie* (Petersburg, 1866); trc. Mehren, *Manuel de cosmographie du moyen-âge* (Paris, 1874); İbn al-Vardî, *Harîdat al-'acâib va farîdat al-ğarâ'ib* (Kahire, 1328); İbn Battûta, *Rihla* (nşr. C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti), Paris, 1877, II; İbn Haldûn, *Mu'kaddima* (nşr. Quatremère), Paris, 1858, I; trc. de Slane (Paris, 1863); Bâkuvî, *Kitâb talhîş al-âsâr va 'acâib al-malik al-kahhâr* (trc. Guignes), NE, 1789, II; Conde de Ficalho, *Viagens de Pedro da Covilhan* (Lizbon, 1898), s. 99 v.dd.; G. Ferrand, *Les Bantous en Afrique orientale* (JA, 1921, s. 162—165); ayn. mll., *Une navigation européenne dans l'Océan Indien au XIVe siècle* (JA, 1922, s. 307—309); sözde-Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum* (*Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, Paris, 1906, II, 384, CXLVIII v.dd.); João de Barros, *Da Asia*, kısım I, 1778 tabı (ilki Lizbon, 1552); João de Andrade Corvo, *Estudos sobre as provincias ultramarinas* (Lizbon, 1883), II; Joaquim José Lapa ve Alfredo Brandão, *Crô de Castro Ferreri, Elementos para um dictionario chorographico da provincia de Moçambique* (Lizbon, 1889); Manuel Barreto, *Informação do estado e conquista dos rios de Cuama vulgar e verdadeiramente chamados Rios de Ouro ao conde visorei João Nunes da Cunha, kânûn II. 1667* (*Boletim Soc. Geog. de Lisboa*, 1883, s. 33 v.dd.); A. P. de Paiva e Pona, *Dos primeiros trabalhos dos Portuguezes no Monomotapa: o Padre D. Gonçalo da Silveira, 1560* (Lizbon, 1892); T. Lopes, *Navegação as Indias orientais*, portekizce yazılmış, portekizceden italyancaya tercüme edilmiş ve tekrar italyancadan portekizceye çevrilmiş (*Collecção de noticias para a historia e geographia das Nações ultramarinas que vivem nos dominios portuguezes*, Lizbon, 1867), 2. tabı, II, 160 v.dd.; João de Empoli, *Viagem as Indias orientais*, italyancadan tercüme (*Collecção de noticias*, ayn. esr., s. 225); *The Book of Duarte Barbosa*, ingl. trc. M. Longworth-Dames, *Hakluyt Soc.*, 2. seri, nr. XLIV (London, 1918), I, 6 v.dd.; *Le Congo, la vérifique description du royaume africain appelé, tant par*

les indigènes que par les Portugais, le Congo, telle qu'elle a été tirée récemment des explorations d'Edouard Lopez, par Philippe Pigafetta, qui l'a mise en langue italienne, portekizlilerin, bilhassa Edouard Lopez'in 1578 yılındaki seyahatleri hakkında, De Bry kardeşlerin 1598'deki latince neşrinden fransızcaya trc. eden Léon Cahun (Brüksel, 1883), s. 193 v.dd.; R. C. F. Maughan, *Zambezia* (London, 1910), s. 38—41; R. N. Hall, *Prehistoric Rhodesia* (London, 1909); David Randall-Maciver, *Mediaeval Rhodesia*, London, 1906 (*Zimbabwe* denilen binaların iyi fotoğrafları ile). Bâzı müellifler bu binaları çok eski, bir kısmı da oldukça yeni olarak kabûl etmektedirler. Bu iki iddiadan hiç birisi şimdiye kadar kat'i olarak isbat edilememiştir; L. M. Devic, *Le pays des Zendjs* (Paris, 1883) orta çağda şarkî Afrika kıyıları hakkında klasik bir eser; Guillaum, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique orientale* (Paris, 1856), I; F. Störbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika* (M S O S As., XVII, 1914, 97—169).

(GABRIEL FERRAND.)

SOFTA. SÖFTA. F. *sūhta* („yanmış, kavrulmuş“, bk. *Burhân-i kâfî*, trc. Âsım Efendi, Bulak, 1251, s. 369) kelimesinin türkçede almış olduğu bir şekil olup (krş. I. Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lugat kitabı*, İstanbul, 1921, s. 1192), bir kısım Osmanlı-türk medreselerinde okuyan talebe için kullanılan bir tâbirdir. *Softa* kelimesinin *şūfi* kelimesinden geldiği (krş. Ş. Sâmî, *Kamûs-ı türki*, İstanbul, 1318, II, 839, ihtimal hâlinde) veya yunanca asıllı sofistâ'î kelimesi ile ilgili bulunduğu (krş. Ferid Kam, *Vahdet-i vücd*, İstanbul, 1331) iddiası doğru olmamalıdır. Zira gerek *Burhân-i kâfî* (nşr. M. Mu'in, 2. tabı, Tahran, 1342 ş., II, 1184) müellifi, gerek ondan naklen diğer lugatlar (msl. Ğiyâş al-Dîn, *Ğiyâş al-luğa*, s. 236; J. A. Vullers, *Lexicon Persico-latinum*, II, 342a), *sūhta* kelimesinin muhtelif mânalarını verdikten sonra, Rum, yâni Anadolu sâhasında ilim talebesine de *sūhta* denildiğini açıkça yazmaktadır. Ayrıca bu kelimenin kullanıldığı devirde (XVI. asırda) Osmanlı hükûmdarları tarafından verilen bâzı fermanlarda *sūhta* ve *softa* kelimelerinin, bir kaç satır ara ile, tamamiyle aynı mânada olmak üzere, birbirleri yerine kullanılmaları da *softa*'nın *sūhta*'dan geldiğini te'yid etmektedir (krş. İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 16). *Sūhta* kelimesinin, aynı şo-

kilde *softa* şekline sokularak, bir kısım medrese talebesine ad olarak verilmesi ise, eski metinlerde sık-sık rastlanan *sūhta-i nā-puhta* („pişmeden: yanmış, kavrulmuş“) terkinin ifade ettiği mâna ile ilgili olmalıdır ki, bu tâbir daha çok olgunlaşmamış, ham kalmış insanların sıfatı olarak kullanılmıştır. Nitekim medrese tahsili sırasında kendilerine bu ad verilen talebe de henüz olgunlaşmamış seviyededir. Filhakika Fâtih tarafından tesis edilmiş olan sekiz medreseden teşekkül eden Sahn-ı seman veya Medâris-i semâniye adı ile İstanbul'da kurulmuş olan meşhur üniversiteye talebe yetiştirmek üzere, bu medreselerin arka taraflarında daha küçük ölçüde bir de Tetimme veya Mûsıla-ı Sahn adı verilen sekiz medrese daha yapılmış ve bunlara devam eden talebeye de *softa* adı verilmiş idi (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 9 v.d.). Tetimme adı verilen bu medreselerdeki odaların her birine üç *softa* konulmuş idi. Bu softaların yemekleri imâretten te'min edilmiş ve ayrıca mum v.b. masraflarını karşılamak üzere, her odaya beş akçe ayrılmış idi. Bu medresedeki talebeye, yalnız daha yüksek seviyede bulunan Sahn medresesi talebesi (dânişmendler) ders veriyordu. Softalara ders veren talebe (dânişmendler) onları bütün vakitlerini dolduracak şekilde çalıştırmak mecburiyetinde idi. Ayrıca imparatorluğun belli başlı şehirlerinde (Edirne, Bursa v.b.) kurulmuş olan *softa* medreseleri de var idi (*ayn. esr.*, s. 242 v.d.). Softaların zamanla derslerine çalışmıy bırakıp, ok, yay ve diğer harp âletleri ile köyleri basıp, bir takım kötü hareketlerde bulundukları, hattâ haklarında „softa eşkiyası“ tâbiri kullanıldığı, bu yüzden yapılan şikâyetlerin saraya intikal ettiği, bu gibi kimselerin te'dibi için fermanlar çıktığı görülmektedir (bu hususta verilmiş olan 987=1597 ve 1006=1598 tarihli iki ferman için bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 242 v.d.; sūhte ayaklanmaları hakkında fazla bilgi için bk. Mustafa Akdağ, *Celâli isyanları (1550—1603)*, Ankara, 1963, s. 85—137). Bu talebenin giymiş oldukları başlıklara, intizamsızlıkları ile ilmiye sınıfı külâhlarından ayrılmalardan dolayı, „softa külâhı“ denilmiştir (bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih degimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 25).

Bu günkü türkçede ise, *softa* kelimesi ile, daha çok körü-körüne bir dâvaya bağlanıp, ayak direyen kimse kastedilir (krş. *Türkçe sözlük*, T. D. K., nr. 175, Ankara, 1959, s. 693^a).

Bibliyografi: Metinde zikredilmiştir.

(TAHSİN YAZICI.)

SOFTA. [Bk. SOFTA.]

SOĞD. SOĞD, AL-SOĞD veya **AL-SOĞD**, Orta Asya'da bir yer ismi. Aynı isim (eski farsça *Suguda*, yeni-avesta. *suğda*, grek. *sogdioi*, yahut *sogdianoï*, memleket adı: *Sogdiane*). Kadim çağda perslere tâbi ve arâzisi, grek rivâyetlerine göre, Amu-Derya [b. bk.]'dan Sır-Derya [b. bk.]'ya kadar uzanan (hiç olmazsa Darius I., 522—486'dan beri) İranî menşeli bir kavmi gösteriyordu. İslâm devrinde Soğd ülkelerindeki dil, bilhassa takvim ile alakalı ıstılahlar ve zerdüşti bayramlar hakkında al-Bîrûnî [b. bk.]'de, *Chronologie orientalischer Völker* (nşr. Sachau, Leipzig, 1878, bilhassa s. 46 v.d., 233 v. dd.)'de geniş teferrûât bulunmaktadır. al-Bîrûnî'nin Soğdea hakkında verdiği bilgiler sayesinde devrimizin iraniyatçıları (bilhassa F. C. Andreas ve F. W. K. Müller) şarkî Türkistan'da meydana çıkan bir çokel yazması parçalarının (ticârî akidnâmeler, Buda, Mani, hristiyan dinî metinleri) „soğd“ dilinde olduğunu teşhis edebilmişlerdir. Kadim çağda olduğu gibi, al-Bîrûnî'de de (*ayn. esr.*, s. 45, 21) soğdlular, Hvarizmîlerin yanında, Mâverâünnehr'in zerdüşti dininde bir yerli kavim olarak zikredilmiştir.

Uzak memleketlerde islâmdan önceki Soğd muhâcirleri hakkında yalnız Çin kaynaklarında değil, islâmî kaynaklarda da bilgi bulunur; krş. *Hudûd al-'âlam* (hâlen Leningrad Asya müzesinde bulunan tek Tumanskiy yazması), bk. W. Barthold *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, s. 4, not 1 (W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, yeni seri, Petersburg, 1897 ilâvesi); Toğuzguzlar ülkesindeki soğdlular hakkında (bk. *EI*, mad. OĞUZ ve Mahmud Kaşgarî, *Divân lügât al-türk*, İstanbul, 1331, I, 31, ve 391 v.d.); Balâsâğün'da „türk âdetlerini ve giyim tarzını“ almış olan soğdlu muhâcirler (Orhun kitâbelerinde: *Suğdâk*) hakkında ve Balâsâğün'dan İsficâb yahut Sayrâm (Sayrâm'ın „ak şehir“ diye anıldığı hususunda bk. *ayn. esr.*, III, 132)'da soğdea ve Balâsâğün türkçesi konuşan şehir ahâlisi hakkında bk. *EI*, mad. BALÂSÂĞHÜN. Kezâ R. Gauthiot tarafından gösterilen uyurların yazılarını soğdlulardan almış olmaları hususu islâmî devirde zâten mâlûm görünüyor (Fahr al-Dîn Mubârak Şâh, VII. = XIII. asır başları, bk. E. D. Ross, *Acab-nâma, A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1912, s. 405, aşağıda). „kasaba, şehir“ mânasında türkçe *kent* kelimesinin soğdeadan alınmış bir kelime olduğuna daha *Qandîya* (metin içinde bk. W. Barthold, *Turkestan vepohu mongolskago naşestviya*, Petersburg, 1898, I, 48)'de işaret edilmiştir.

Memleket adı olarak Soğd kelimesi, islâmî devirde kadim çağdakinden çok daha dar bir mânada kullanılmıştır. İştahîri (*B G A*, I, 316)'ye göre, asıl Soğd, Buhârâ'nın şarkında Dabûsiya'den Semerkand'a kadar olan sâhaları ihtivâ ediyordu; aynı kaynakta, başkalarının bu arâziye Buhârâ, Kişş (Kaş; b. bk.) ve Nesef'i ilâve ettikleri söyleniyor. Kaş, bâzan Soğd'un pâyitahtı olarak gösterilmektedir, *B G A*, VII, 299, 19'da böyle (Ya'kûbî); Kaş bölgesinin en eski çince adı *Suhai* (eski telâfuzu: *Su-git*)'nin, J. Marquart (*Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 57)'ın düşündüğü üzere, Soğd adından çıkmış olması mümkündür. Diğer taraftan Ya'kûbî (*B G A*, VII, 293) Semerkand'ı Soğd'un pâyitahtı olarak gösterir; Kaş ve Nesef Soğd'a bağlı, fakat Buhârâ ondan ayrıdır. Bîrûnî'nin, coğrafi olarak, „Soğd“ adı altında tasavvur ettiği, sâha bize mâlûm değildir; onun her hangi bir Soğd bayramını muayyen bir sâhaya bağladığı her defasında, dâimâ Buhârâ arâzisinde bir kasaba bahis mevzuudur. Narşahî (nşr. Schefer, s. 47)'nin, Buhârâ bölgesinde konuşulan dilden zikrettiği bâzi tâbirleri F. Rosenberg (*Pracje Linguistyczne, ofiarowane J. Badouinovi de Courtenay*, Krakav, 1921, s. 94 v. dd.) soğdea olarak izah etmiştir. İştahîri (s. 314)'ye göre de, Buhârâ'da konuşulan dil soğdea idi. Kâşgarlı Mahmûd (I, 391 v.d.)'a göre, Soğd Buhârâ ile Semerkand arasındaki memlekettir. Bugün coğrafi bakımdan, Semerkand arâzisinin yalnız bir kısmı Soğd sayılmakta ve Zarafşân'ın iki kolunun (Ak-Daryâ ve Kara-Daryâ) meydana getirdiği adadaki „Yarı Soğd“ (Nîm Sugud) ile, Ak-Daryâ'nın şimalindeki „Büyük Soğd“ (Sugud-i Kalân) arasında fark gözetilmektedir. Soğdluların dili, Hvarizmîlerinkinden daha önce, diğer İranî lehceler gibi, kısmen fars edebî dili, kısmen türkçe (bilhassa muhâcirler ile meskûn yerlerde) tarafından istimâlden kaldırılmış görünüyordu. F. C. Andreas tarafından „orta soğdea“ adı verilen dil, bugün sâdece, tek başına kalmış bir „yeni-soğdea“ lehçe olan Yağnôbî (krş. *Gr. J Ph*, I, kısım II, s. 291)'de yaşamaktadır.

Bibliyografi: F. W. K. Müller, *Die „persischen“ Kalenderausdrücke im chinesischen Tripitaka* (*S B Pr. Ak. W.*, 1907, XXV); F. C. Andreas, *Zwei soghdische Excurse zu Vilhelm Thomsens: Ein Blatt in türkischer Runenschrift* (*S B Pr. Ak. W.* 1910, XV); R. Gauthiot, *De l'alphabet sogdien* (*J A*, seri 10, XVII, 81 v. dd.); ayn. mll. (*Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1913, s. 671 v. dd.); ayn. mll., *Essai de grammaire sog-*

dienne, I, *Phonétique* (Paris, 1914—1923); P. Tedesco (*Z. f. Indologie*, 1925, IV, 95); F. A. Rosenberg, *O sogdijcah* (*Zap. Kollegii Vostokovedov*, I, 1925, I, 81 v. dd.); V. L. Vyatkin, *Materiali k istoričeskoj geografii Samarkandskago vilayeta* (*Sprav. Knijka Samark. Oblasti*, 1902, VII, 57 v. dd.).

(W. BARTHOLD.)

SOĞD. [Bk. SOGD.]

SOHÂR. [Bk. SUHÂR.]

SOHÂR. [Bk. SUHÂR.]

SOKMAN. [Bk. SÖKMEN.]

ŞOKOLL. [Bk. SOKULLU.]

SOKULLU. [Bk. MEHMET PAŞA, SOKULLU.]

SOKOTO. SOKOTO veya **SAKATU**, Hausa topraklarının garbî kısmında bir yer adı olup, Nijer'in sol kolu olan ve Hausa dilinde Sokoto nehri mânasına gelen Gulbi-n-Sokota kolu üzerinde bulunmaktadır. Bu mahallin XIX. asırdan evvel pek ehemmiyeti olmadığı anlaşılmaktadır; burası, her hâlde, Hausa'nın Zarfara, Gober veya Tessava, Katsena, Zinder, Kano ve Zegzeg veya Zaria gibi diğer kasabalarına nazaran daha az tanınmakta idi. Halkının hemen hepsi gayr-i müslim olan diğer Hausa memleketlerinde de olduğu gibi, bunların da arasında çok az müslüman var idi ve burası Gober krallığının bir kısmını teşkil ediyordu. Esas olarak zirâat ve ticâret ile geçinen yerli halkının arasında az miktarda Pul veya Fulbe çoban muhâcirleri bulunuyordu. 1801 veya 1802 tarihinde Sokoto, Fûta-Törolu (Senegalli) Törodbe (müf. Törodo) „kastına“ mensup Tukulor şeyhi tarafından te'sis edilen bir nevî krallığın pâyitahtı oldu. Bu fâtih Usmânu ('Og-mân) deniyordu ve Foco (yâni „âlim, kanunşinas“) lakabını taşıyan Muhammed adlı bir kimsenin oğlu idi. Şayh Usmânu, Mekke'ye hacca gitmek üzere, memleketinden ayrıldıktan sonra, Gober'e gelip, 1801'de islâmiyet hakkında vaaz vermeğe başladığı zaman, orada çobanların şikâyetçi olduğu Tessava kralına karşı onun himâyesini talep etmek maksadı ile, Fulbe'den gelen hey'eti kabul etti. Cihad ilân etmek için bir bahâne arayan Usmânu, değişik menşeden gelmekle beraber aynı lisanı konuşan Fulbe ve Tukulor'leri hemşehri olarak kabul ettiğinden, bu şahısların mürâaatını bir sebep saydı. Tarafdarlarından bir ordu kurarak, Tessava kralı Yunfa'ya karşı harekete geçti ve onu yendi. Fetihlerine devam ile, kısa bir müddet sonra, diğer Hausa krallıkları ile komşu muteaddit eyâletleri (Liptako, Kebbi, Yauri, Nupe, Kororofa, Bautşı, Adamava) de idâresine almış ve buraların halkına islâmiyeti zorla kabul ettirmiş, her krallık veya eyâletin

başına kendi âilesi âzası arasından veya kastından intihap edilmiş *amîru* denilen bir nevi vâli geçirmiştir. Bu şekilde, Tôrodo kastının küçük bir Tukulor zâdegânı menfaatine, aşağı-yukarı Niğer'in şarkî mecrâsı (Liptako'da bunun garbine de taşıyordu) ile Büyük Sahra'nın cenûbu arasındaki hemen-hemen bütün memleketleri içine alan askerî mâhiyette bir imparatorluk kuruldu. Buna, Usmânu kuvvetleri tarafından işgal edilmekle beraber, 1810'da yeniden istiklâlini kazanmağa muvaffak olan Bornu hâric, Benu, Lagone ve Çad dâhil idi. Bu fetihler ile zaptedilen yerlere, umûmî bir isim olarak, Sokoto imparatorluğu denmiştir, çünkü Şayh Usmânu ve halefleri dâimî ikamet yeri olarak Sokoto'nun şark semti olan Vurno'yu intihap etmişlerdi.

Fakat Usmânu'nun ölümü ile (1816 veya 1818), imparatorluk üç müttefik devlete ayrılmıştır: bunlar sırası ile garpte Kebbi, Yauri, Nupe ve Liptako'yu ihtivâ eden Gando; şarkta Kororofa ve Adamava'yı ihtivâ eden Yola ve merkezde bütün Hausa memleketini ve Bautşı'yi ihtivâ eden merkez veya Sokoto devletleridir. Gando devletinin idâresi, Usmânu'nun kardeşi Abdullâhi'ye, Yo'a devletinin idâresi Modibbo Adama'ya düşmüş ve bu sonuncu Yo'a devletini kendi adı olan Adamava diye isimlendirmiş ve Usmânu'nun oğlu Muhammed Bello Sokoto da babasının yerine geçip, 1816 veya 1818'den 1837'ye kadar saltanat sürmüştür.

Bu hükümdar hâkimiyetini devam ettirmekte epeyce güçlük çekmiştir. Yerli halk her yerde islâmîyetten dönüyor, isyan ediyor ve bu isyanlar Tuareg'ler ve Bornu sultanı tarafından destekleniyordu. Bir kaç muvaffakiyetsizlikten sonra Muhammed Bello'nun askerleri bu hükümdarın iktidarını yeniden kuvvetlendirmişlerdir. İyi bir savaşçı olmayan ve muhârebelere şahsen iştirâkten hoşlanmayan bu hükümdar diğer taraftan seçkin bir müellif idi. Arapça olarak hayli çok manzum ve mensur eseri vardır ki, bunlardan Sûdân'ın tarihi ile alakalı olanı oldukça mühimdir. Edebiyatçıları himâye etmiş, ingiliz kâşif Clapperton'u (1828) gayet iyi bir şekilde ağırlamış ve bizzat yaptığı tahkikat, muâheze ve tâkibatından korkan hâkimlerinin icrâatı üzerinde de çok sıkı bir murâkabe kurmuştur.

Kendinden sonra gelen kardeşi Atiku (1837—1843) bir ahlâk ıslâhatçısı olmuş, musikî ve raksı yasak ettikinden, sevilmemiştir. Bu titizliği vâlilerinin neticede Gober ve Katsena eyâletlerinin isyânına sebebiyet verecek yağmacılıklarına ve her türlü müfrit hareketler yapmalarına mâni olamamıştır.

Keşşaf Overveg (1851)'i ve Barth (1852 ve 1854)'i Sokoto'da kabûl eden Muhammed Bello'nun oğlu Aliyu'nun hükümdarlığı sırasında (1843—1860) dâhilî huzursuzluk ve isyanlar hâlâ devam etmekte idi. Tedricen imparatorluğun kudreti azalmış ve bu kudret eyâlet *amîru*'larının eline geçmiştir. Tôrodo süâlesinin son beş hükümdarı—Atiku'nun oğlu Ahmedu (1860—1866), Bello'nun oğlu Aliyun-Karami (1866—1867), Ahmedu-Rafâye (1867—1872), Abubakari (1872—1877) ve Moyasu (1877—1904)—zâten çok büyümüş ve kötü bir şekilde teşkilâtlandırılmış böyle bir imparatorluğu iyi bir şekilde idâreden âciz olduklarından, imparatorluk Frederick Lugard kuvvetlerinin Sokoto'ya girmesi ve 1904'teki tek darbesi ile yıkılmıştır. Böylece uzun müddet Nijerya'daki ingiliz sömürgesinin bir kısmını teşkil eden Sokoto şehri bugün Nigeria devletinin vaktiyle fransız sömürgesine dâhil bulunmuş olan Gober'in kalan kısmı ile pâyi-tahtı Tessava Niğer cumhuriyeti toprakları içindedir.

Bibliyografya: Brass, *Eine neue Quelle zur Geschichte des Fulreiches Sokoto* (Isl., 1920, X, 1—73, daha önceki kitâbiyat bilgisi ile); Clapperton, *Second Voyage dans l'intérieur de l'Afrique* (trc. Eyriès ve de la Renaudière), Paris, 1829; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen* (Gotha, 1858), IV, 107 v. dd., 540; V, 326 v. dd.; frns. trc. P. Ithier, *Voyages et découverts dans l'Afrique Septentrionale et Centrale* (Paris, 1861); *Tazkirat al-nisyan fi ahbâr mulûk al-Sûdân* (trc. O. Houdas), Paris, 1901, s. 303; C. K. Meek, *The Northern Tribes of Nigeria* (London, 1925). (MAURICE DELAFOSSE.)

SOKOTRA. SOKOTRÂ, Hind okyanusunda, Aden körfezinin şark sâhilinde, Râs 'Asîr (Guardafui burnu) 'den takriben 230 km. mesâfede bulunan bir ada olup, aynı zümreden daha küçük adalar, bilhassa 'Abd al-Kürî, „kardeşler“, yâni Semha ve Dersi, Sambüya (Sambünîya; Vellsted 'den beri eski haritalardaki Saboyna) ve Farûn kayalıkları ile birlikte, şimâlî Somali kıyısının coğrafî ve jeolojik bir devamını teşkil eder. 132 km. (garpta Râs Şoab'dan, şarkta Râs Redresse'ye kadar) uzunluğunda ve en geniş yeri 40 km. olan sathı 3579 km.² olup, bu sathı utkî maktânın uzunluk ve yayvanlığı (adanın uzunluk ve genişliğini 72 ve 22 „mil“ olarak doğru bir şekilde veren Th. Bent, *Southern Arabia*, London, 1900, s. 345'te bulunan Guardafui burnundan itibaren: „takriben 240 mil“ mesâfe ölçüsünde bir yazı hatâsı vardır [1 mil=1,852 km.]) ile göze çar-

par. Klasik kadim çağ Soğotrâ'yı Dioskorides adası olarak tanıyordu, *Periplus maris Erythraei*, 30'da νῆσος... ἡ Διοσκορίδου χαλούμενη (yazma Διοσκορίδα verir; C. Müller, *Geographi Graeci minores*, I, 280'de, metinde Διοσκορίδου; bununla beraber krş. onun notu; Fabricius, kendi neşrinde, Leipzig, 1883, Διοσκορίδου verir). Sachal koyu (Râs el-Kelb'in şarkında, Şehr kıyısı) ve Syagros (Râs al-Fartak) burnunun zikrinden sonra, ada Σάββα (Şabat) 'da oturan günlük memleketinin hükümdarı Eleazos'un hâkimiyet sâhası olarak gösterilmiştir; ondan sonra, Batlamyus (27; kitâbelerin de te'yit etmiş olduğu C. Müller'in § 26 hakkında yapmış o'duğu gibi, Fabricius'un yanlış olarak, 'Ελεάζου şekline soktuğu hükümdar İl'azz'ın adı için yazmalar vâsıtası ile bize intikal etmiş bulunan 'Ελεάζου muzafunileyh şekli hakkında krş. Pauly-Wissowa, *Realencyklopädie der klass. Altertumswiss.* [biz bunu R E kısaltması ile göstereceğiz] bk. mad. eleazos ve elisar, VIII, 22, 17'de Διοσκορίδου νῆσος ve VI, 7, 45'te Διοσκορίδου ἡ πόλις (nüsha farkı: Διοσκορίδους πόλις); Soğotrâ merkezinin en eski ve kadim zamanlardan gelen zikrini veren Cosmos Indopl., s. 178'de ἡ νῆσος ἡ καλούμενη Διοσκορίδους (ismin şekli için krş. Bizanslı Stephanus Διοσκορίδους kelimesi) 'dır. Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 153'te: „clara (insula) in Azanio mari Dioscuridu“ diye adlandırılmış olan bu adadır (aynı şekilde Amin. Marc., XXIII, 6, 47, bir de kilise müellifleri [aş. bk.]); Agatharchides (parça hâlinde Diodor ve Photius'ta muhâfaza edilmiştir; krş. mad. SEBA, yukarıda X, 273^a), § 103'in işaret etmek istediği bütün bu adalar zümresidir; kendisi, Saba' ülkesini tasvir ettikten sonra, kıyı civârında νῆσοι εὐδαίμονες 'lerin bulunduğunu kaydeder ki, bu Agatharchides'in cenûbî Arabistan'ın bir kısmını teşkil eder telakkî ettiği Soğotrâ ve civâr adalar için en eski kayıttır. Soğotrâ'nın Theophrastus (*Hist. Plant.*, IX, 4, 10) 'un zikrettiği Arabistan yakınında bulunan günlük adaları arasına dâhil edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Dioskorides adası ile Soğotrâ'nın aynı olduğu hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, Berlin, 1845, XII, 64, 336 (Vincent ve diğerlerine istinâden), C. Müller, *agn. esr.*, s. 190 ve sık-sık. Araplarda Suğutrâ (Yâkût, *Mucam*, III, 101, kıyâsî şekil yanında Suğutrâ, I, 543 ve Suğutrâ şekilleri de vardır; İbn Roste, *BGA*, VII, 82'de Suğut(a)ra; Usğutrâ şekli hakkında bk. *Kâmûs*, I, 381 ve *Tâc al-arûs*, III, 273) şeklinde bulunan adanın adı, istikak bakımından, vaktiyle Bochart (*Geographia sacra*, Leiden, 1692, I/1, 436) tarafından hindce *dvi-*

pa sukhata („mes'ut ada“) 'dan getirilmiş ve Agatharchides (krş. Εὐδαίμων Ἀγαθὰ) 'te bulunan mâna ile pek iyi mutâbakat arz eden bir izah Böhlen (*Das alte Indien*, Königsberg, 1830, II, 139), Benfey (Ersch Gruber'in *Enzyklopädie*, bölüm II, c. VII, s. 30'da, C. Müller, *agn. esr.*, I, 280; krş. Ritter, *agn. esr.*) ve diğer yeni müellifler (Bent, *agn. esr.*, s. 391, Schweinfurth'dan önceki kitâbiyatı bilmiyordu) tarafından tekrar edilmiştir. Grekçe isim bir çok şarka âit kelime köklerinin grekçeleştirilmesi gibi, halk iştikakına dayanarak, yabancı bir kelimenin grek düşüncesinde mü-tad olan esâtîrî bir şekil ile, Kızıldenizin garp sâhilinde bir liman olan Διοσκορον λιμὴν (Batlamyus, IV, 7, 5) 'a da adını vermiş bulunan şekil ile benzeşmesinden doğmuştur ve Soğotrâ adının ifâde ettiği mâna bakımından grekler arasında yaygın olan Dioskur ikiz yıldızlarının görünmesinin deniz seferleri için bir uğur sayılması fikri ile bir var oluş hakkı kazanmaktadır. İsmi hind menşei, *Periplus* (30) 'un bir parçası ile mutâbakat arz etmektedir; bu isme göre, ada hindûlar tarafından meskûn idi (Soğotrâ'da bugün hindûlar vardır) ve Hindistan'dan gelen denizciler piring, adada yetismeyen hububat, pamuk ve hindli köleler satmak ve kaplumbağa (31) satın almak için adaya yanaşıyorlardı ve bu Agatharchides'in (Diodor, III, 47) hindli tâcirlerin νῆσοι εὐδαίμονες 'i ziyaret ettiklerine dâir verdiği mâlûmata da uyar. Kadim tarihte bilhassa günlük adası olarak tanınmış olan Soğotrâ'nın Kızıldenizin medhali durumunda olduğundan dolayı, iyi limanlardan mahrum olmasına rağmen, Arabistan ile şarkî Afrika (Azania, Zangibar 'da Râs 'Asîr) arasındaki deniz seyr-ü-seferi için ticârî bir durak olarak ehemmiyeti var idi. Bent (*agn. esr.*, s. 391) 'in Sûk (eski idâre merkezinin harâbe hâlindeki mevkiine delâlet eden ve hâlâ yaşamakta olan isim) 'un XVI. asır portekizlilerinin Zoko'sunun iptidâî hindî isminin bir bakiyesi olacağına dâir fikri az muknîdir. Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 88) 'in Soğotrâ adının belki de sakız ağacı reçinesine halk tarafından verilen *kâfir* kelimesinden istikak ettiğine dâir ileri sürdüğü fikir lisaniyat esasları bakımından müdâfaa edilemez. F. Hommel (*Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, Münih, 1904, s. 212, not 2) 'in, Soğotrâ'nın, bâzı bakımdan Skudru=Thrakya ile ilgili olduğu ve adanın kendi adını grek-trak müstemlekeçilerinden almış olduğu hakkındaki tahmini hiç bir sûretle müdâfaa edilemez.

W. Göttenishef Soğotrâ'yı Petersburg'daki Orta-kırallık (takriben m. ö. ikinci binin baş-

ları) devrine âit bir papirüsteki eski Mısır masasında (Golenischef tarafından yapılan fransızca tercümesi *Verhandlungen d. V. Orientalistenkongresses*, Berlin, 1882'de bulunmaktadır) bahsedilen günlük memleketi hükümdarının kaldığı yer olan A-a-penenka veya Pa-anch (cinler adası) ile birleştirmiştir. G. Schweinfurth önce Freiburg (Brissgau)'daki alman tabiat âlimlerinin 56. toplantısında verdiği bir konferansta (*Ein Besuch auf Socotra*, Freiburg i. B., 1884) ve sonra *Erinnerungen von einer Fahrt nach Sokotra* (krş. Westermann's *Monatshefte*, 1891, XXXIV, 603 v. dd., XXXV, 29 v. dd.)'da hakikatte kabûlü mümkün olan bu ayniyeti kabûl etmiştir; kezâ E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, Berlin, 1890, II, 182 v. d. ve *Das Weihrauchland und Sokotra*, *Allgemeinen Zeitung*, nr. 120 ve 121 zeylinden ayrış baskı, Münih, 1899, s. 4, 11; Hommel (aş. bk.) v. b. Diğer taraftan Glaser (*Weihrauchland*, s. 4 ve *Punt*, *MVAG*, 1899, IV, 43), Diodor (V, 43 v. d., Euhemerus'tan naklen) tarafından tasvir edilmiş olan *Παγκάλα* (*Ἰερά* da denilmektedir) adasının günlük adası Pa-anch 'ın, o hâlde Soğotrâ'nın aynı olduğunu ifâde etmektedir. Ondan önce Ritter, *ayn. esr.*, s. 364'te Strabo, Plinius ve latin şâirlerinin zikretikleri efsânevi günlük adası Panchaia 'yı Soğotrâ'nın civârına yerleştirme imkânını denemiş idi. Panchaia ile Pa-anch arasındaki benzerlik hakikaten yeniden ele alınmağa değer; ve efsâne de zikredilmiş olan nebat mahsulieri Soğotrâ'nın nebat mahsulleri ile de mutâbakat arz etmektedir (krş. Glaser, *Weihrauchland*, s. 3. v. d.). Buna mukabil, Glaser (*Weihrauchland*, s. 20 v. d., 23)'in Soğotrâ'nın eski Mısır dilindeki ismi hakikatte Pa-anch olmamalı, fakat Panach veya Pönech, yâni „Kartacalar adası“ olmalıdır ve aynı zamanda tamâmiyle Panchaia mânasında olduğu şeklindeki faraziyesi müdâfaa edilemez; kezâ, onun, cenûbî Arabistan ve Soğotrâ'nın ilk sâkinlerinin finikeliler olduğu ve cenûbî Arabistan ve Soğotrâ ile aynı zamanda Afrika'daki bütün habeshlerin (*ayn. esr.*, s. 12 v. d.) doğrudan-doğruya Finike veya Punt (krş. ayn. mll., *Skizze*, II, 250, 297 v. d.; *Punt*, s. 1, 31, 65) soyundan geldikleri ve Soğotrâ dilinin bir Finike dilinden gelen habeshçe olduğu fikri de müdâfaa edilemez. Euhemerus'un Panchaia hakkındaki hikâyesinin muhayyel vasfına rağmen, tasvirin gerçek esasını muayyen bir adanın teşkil ettiğinden şüphe yoktur. Aynı ada hakkında verilmiş olan muhtelif bilgilerde bulunan mutâbakat arasında Soğotrâ hakkında yapılmış olan yeni müşâhadelere tamâmiyle uyan Panchaia'nın

günlük, en iyi vasıftaki mürre ağaçları ve çeşitli itiriyat bakımından zenginliğinden Diodor (V, 41)'un bahseddiği vâkiasına işaret etmek lâzımdır; Diodor, V, 43 (VI, 1) Panchaia'nın nebat zenginliğini medhetmektedir; Soğotrâ'nın nebat örtüsünün husûsî câzibelerine Wellsford, *Report* (aş. bk.), s. 145 v. d.'da işaret edilmiştir; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 614 ve 620 v. dd., 38, 42 v. dd.; Bent, *ayn. esr.*, s. 367 v. dd. (hurma ağaçları bakımından zenginliği hakkında krş. al-Hamdânî, *Şifa*, s. 53; aş. bk.; *Tâc*, *ayn. yer*'den naklen; Yâkût, *ayn. esr.*, III, 102). Ada hakkında o kadar dal budak salmış olan bu rivâyetlerde rastlanması bu tâyin ve tesbitler için birinci derecede sebepler te'min eden ferdi çizgiler arasında şu da zikredilebilir: Bir taraftan *Periplus* 30'un bir kaydına göre, Dioskorides adasında yılanlar çoktur, diğer taraftan da, Mısır efsânesinde sihirli adanın hükümdar eini için bir yılan şekli tahsis edilmiştir; Plinius, VI, 169 (kezâ Mela, III, 8) Trogodytikee sâkinleri arasında Panchaia 'ları, *quos Ophiophagos vocant, serpentibus vesci aduati*'yi, Panchaia sâkinleri ile aynı ismi taşıyan bir halkı, zikretmektedir. Panchaia komşu iki adasının efsânevi tasvirinde (Diodor, V, 41 v. d.), tıpkı Agatharchides'in *νῆσοι εὐδαίμονες* 'ler hakkındaki parçasında olduğu gibi, Soğotrâ'nın civârında bulunan iki adaya işaret edilmek isteniyor. Greklerin Panchaia hakkında sâhip oldukları fikri kadim tarihte mes'utlar adası mefhumuna dâir açıklamasının umûmî gerçevesi içine idhâl etmiş bulunan Hommel (bk. *Die Insel der Seligen*, Münih, 1901, I, 14 v. d. ve krş. s. 15, 32) Schweinfurth'un tasvirindeki „50 m. irtifâhı küçük kayalık adanın“ Diodorus'taki Panchaia'dan yedi konak mesâfede bulunan küçük ada olduğunu beyan etmektedir. Dioskorides adasının efsânevi eşi olan Panchaia, kadim çağın bu ada hakkında sâhip olduğu coğrafî tasavvurda Dioskorides adasından ayrıldığından, Diodorus ve Plinius gibi bir çok müellif tarafından, iki adanın ayrı olarak zikredilmesine şaşmamalıdır. Soğotrâ'nın Daryus'un Nakş-i Rustam kitâbesindeki İzkuduru ile ayniyeti (Glaser tarafından *Skizze*, s. 337, 432, *Weihrauchland*, s. 11 ve Bent, *ayn. esr.*, s. 345'te te'yit edilmiştir) husûsunda isimlerin tamâmiyle hâricî bir benzerliğinden başka hiç bir delil yoktur. Mariette Bey (Bent, *ayn. esr.*, s. 343'te)'in eski Mısır âbidelerinin itiriyatça zengin Punt ülkesinin adı olan ve hemen-hemen dâima cenûbî Arabistan için kullanılan *l'nt* (ekseriyâ *to-Nuter* „ilâhlar memleketi“) 'in Soğotrâ için de kullanılması gerektiği fikri, gerçekten mühim olan hiç bir delil ile te'yit olunmamaktadır,

bir de az kalsın, adanın eski mısırlılar tarafından da günlük memleketi olarak tanındığını kabûle sebep oluyordu. Soğotrâ'yı, Pausanias, VI, 26, 9 (Hommel, *Grundriss [Ethnologie...]*, Münih, 1926, s. 650)'da bulunduğu üzere, *Saxata* ile aynı göstermek için kâfi sebep de yoktur.

Hommel, yukarıda zikredilmiş olan yazısında, bir mes'ut günlük adası efsânesine verilmiş olan edebî ifâdeler dâiresine, bir taraftan Odyssee'deki Phaeaken adalarını, diğer taraftan da (s. 23 v. d.) Nemrûd hakkındaki Bâbil destanının 10. ve 11. kitaplarındaki Mes'utlar ülkesi efsânesini idhâl etti. En kadim tarihte, bâbillilerde ve mısırlılarda (bu mevzûda krş. *Glossen und Exkurse IV, Neue kirchl. Ztschr.*, 1892, II, 881 v. dd., 899 v. d.), cennet adası olarak Soğotrâ'nın oynanmış olacağı usturevî rol üzerindeki izahları ancak mehâret ile ileri sürülmüş faraziyeler olarak bakılabilecek bir çok kısımlar ihtivâ eder; nitekim „cinler adasının“ Mısır dilindeki ismi olan „*i pen-en-ka*“ ile „*pai-i-ka*“'dan gelen *ῥαίνες* arasındaki istikak nev'inden yaklaştırma böyledir; buna mukabil, onun Phaeaken'ler adasının hakikî adı olan *Σχερία* ile Hazramût kıt'asında günlük sâhilinin eski adı olan Şihr [b. bk.] (Sâhil) arasındaki benzerliğe dair kaydını çok ciddî olarak tetkik etmek yerinde olur, çünkü *Σχερία* şekil bakımından olduğu kadar, mâna bakımından da, grekçeden hareket etmek sûretiyle, yeter derecede izah edilemez. Ben bu tefsir denemesini *RE*'de *Saba* kelimesinde (stn. 1045 v. dd.) tâkip ettim, Phaeaken'ler adasının şiirdeki mefhumunda bulunan umûmî fikre tekabül eden Soğotrâ'nın adının istikakî mânasını ve Cinler adasında karaya vurmuş olan denizeci hakkındaki Mısır masalının hemen-hemen her cümlesi arasında bulunan uygunluklar ile Phaeaken'ler adasında Ulyssee'nin mâceralarının ustürevî muhtevâsını hesaba kattım ve böylece, Soğotrâ'nın efsâne ve şiirin geliştirdiği Phaeaken'ler adasının bu destanî hayalinin arka planını te'min etmiş olan ve bilindiği gibi, tamâmiyle şarka âit bir renge sâhip bulunan hakikî nümûnesi olduğunu isbat etmeğe çalıştım.

Arap coğrafyacıları arasında al-Hamdânî, *Şifa cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller, Leyden, 1884, s. 53)'da Soğotrâ sâkinlerinin milliyet ve dininden kısaca bahsederek, adada bütün Mahra kabîlelerinin mümessillerinin bulunduğunu ve eli silâh tutan erkeklerin sayısının 10.000'i bulduğunu; bunların hristiyan olduğunu; Kisrâ (Husrav)'nın bu adaya bir miktar bizanslı getirdiğini, bundan sonra, Mahra kabîlelerinin onların civârında yerleştiğini ve çoğunun hristiyanlığı kabûl ettiklerini bildirir. Yâkût, *Mu'cam*'de aynı şeyi söy-

ler; onun verdiği mâlûmat (III, 102 v. d.) al-Hamdânî (*ayn. esr.*, s. 52, 17—53, 8; krş. al-Kazvînî, *Kosmographie*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, II, 54) ile tam bir uygunluk gösterir; fakat o daha önce Soğotrâ greklerinin Büyük İskender devrine âit olmaları icap ettiği faraziyesini kaydeder: bu faraziye 'Aden halkının bizanslıların adaya gelmiş olmayacakları fikri ile mutâbakat arzeder (Glaser, *Skizze*, s. 184'te bütün bunlar karışık bir şekilde gösterilmiştir). Ada sâkinlerinin menşei hakkındaki bu mûtalalar *Periplus*, 30 parçasına yaklaştırılabilir; buna göre, buranın oldukça az miktarda olan sâkinleri muhâcir olup, arap, hindû ve aynı zamanda oraya ticâret yapmak için gelmiş olan greklerin halitasıdır; ikinci yerde, Panchaia adasında, yerlilerin yanında, hindûların, Skitlerin ve girittillerin bulunduğu dâir Diodor (V, 42)'daki işaret ve nihâyet Agatharchides, 103'in *νῆσοι εὐδαίμονες* 'ler Hind, Pers, Karamania ve komşu kıt'anın geri kalan yerleri ile yapılan deniz seyr-ü seferi hakkındaki parçası göze çarpar derecede mutâbakat gösterir. Soğotrâ'da bugün de karışık bir halk bulunur; bu halkın içinde, bilhassa şimâl sâhilinde, yerlilerin yanında araplar, somaliler, Savâhili'ler ve hindû unsurlar temsil edilmiştir. Haklı olarak, Soğotrâ'nın grek unsurunu Batlamyusların muhâcir yerleştirme zamanına çıkaran Cosmos'un daha yukarıda zikredilmiş olan şahâdetine göre, bu grekler dillerini muhâfaza ediyorlardı, hristiyan idiler ve papazlarını Pers'ten alıyorlardı. Glaser (*Skizze*, 184 [158])'in Plinius (*Nat. Hist.*, IV, 159) tarafından zikredilmiş olan üç Arabistan grek şehrinin, Arethusa, Larisa, Chalkis'in, biri veya diğerinin Soğotrâ'da aranılması icap ettiğine dâir telkini hiç bir esâsa dayanmaz. Soğotrâ ile Mahra sâhili arasındaki deniz seyr-ü-seferi hakkında mâlûmata sâhip olan al-İdrîsî (trc. Jaubert, Paris, 1836, I, 48), tamâmiyle Yâkût (*ayn. esr.*, III, 102) gibi, İskender'in günlük bakımından zenginliğinden dolayı, Arabistan içine yaptığı fetih seferinin efsânevi hikâyesi ile istihsâl ettiği fevkalâde sarı sabır nebatı sebebi ile, Aristo'nun tavsiyesi üzerine (kezâ *Tâc al-'arûs*, ayn. yer.), grekler tarafından müstemleke hâline getirilmiş olan Soğotrâ adası arasında bir irtibat kurar. Adanın hristiyanlığı kabûlü, hiç şüphesiz, kısa bir müddet Arabistan'ı ele geçirmiş bulunan Habeş hükümdarları tarafından gerçekleştirilmiştir (Soğotrâ'da hristiyanlık hakkındaki tafsilât için bk. Africanus, Theodoret, al-Mas'ûdî, Abu'l-Fidâ ve bunun çağdaşı Marco Polo, krş. Bent, *ayn. esr.*, s. 344). İranlılar ve sonra müslümanlar, Arabistan'a

hâkim olunca, adada hristiyanlık gittikçe geriledi. Kilisenin tamâmiyle inhilâli nisbeten geç oldu; hristiyanlığın son izleri XVII. asrın başında henüz görünmekte idi (dindar karmeli Vincenzo'nun verdiği bilgiye göre; krş. Bent, s. 355).

Soğotrâ ile deniz seyr-ü-seferinin şartları al-Hamdânî (ayn. esr. ve Yâkût, ayn. esr.)'nin verdiği diğer bir bilgi ile aydınlanmış bulunmaktadır; buna göre, 'Aden'den al-Zinc (Zengibar'ın karşısındaki Savâhili'ler ülkesi olan kıyı) ülkesine gelindiği vakit, önce 'Omân istikametini tutmak ve Soğotrâ'yı sağda bırakmak lâzımdır ve adayı arkada bırakınca-ya kadar, al-Zinc denizinde adanın etrafında seyretilir. Sprenger, haklı olarak (ayn. esr., s. 87), bu dolaşmanın, Afrika'nın şark sâhili üzerindeki cenup rüzgârının galebesi dolayısı ile zarûrî olduğuna ve al-Hamdânî (ayn. esr., s. 52)'nin düşündüğü gibi, 'Aden körfezinin al-Zinc'den bir kaya seddi ile (krş. aynı zamanda Yâkût, ayn. esr., göst. yer) ayrıldığı vâkiasından dolayı olmadığına işaret etmektedir. al-İdrisî, İbn Battûta (Kâmûs ve Tâc, ayn. yer.)'ya göre, al-Zinc'den gelindiği vakit, Soğotrâ solda bırakılır. 'Aden'den Soğotrâ'ya gidildiği vakit, Râs al-Fartak'a (Sprenger, göst. yer.) kadar, Arabistan sâhili boyunca gitmek lâzımdır. Şüphesiz bu sebeptendir ki, kadim tarihte adanın Syagros burnu ile Afrika Aromata burnu (Guardafui burnu) arasında, bununla beraber birinci burna daha yakın (hakikatte ise, sonuncuya daha yakın) bulunduğunu söyleyen Periplus, 30'da ve Soğotrâ'dan „promonturium Syagros“'a kadar olan mesâfeyi hemen-hemen tam 280 fersah olarak kabûl eden Plinius (VI, 153)'ta olduğu gibi, adanın mevkiinin tâyinî bu burna göre yapıyordu. Yine şüphesiz bundan dolayıdır ki, Batlamyus'un haritasında deniz yolu bize Syagros burnundan çok uzakta, garba doğru itilmiş gibi gözükken adanın şarkından geçiyordu. Bu, Tâc (göst. yer.)'da zikredilen hesabın uyduğu düz hat hâlindeki seyahate âittir; verilen bu hesaba göre, Soğotrâ Mohâ'dan üç gün üç gece mesâfede bulunmaktadır. Batlamyus (krş. Sprenger, ayn. esr.)'a göre, adanın uzunluğu 80 fersahtır, fakat bu kayıt mübâlagalıdır. Hamdânî'nin „ada ancak 80 fersahın üçte biri uzunluğundadır“ kaydı da böyledir.

Soğotrâ ile ilgili grek eserlerinde bulunan ve yeni müşâhadelerin te'yit ve izah ettikleri tafsîlâtı kayıtlar arasında Periplus, 30'daki parçaları zikreledim; buna göre adanın şimâl kısmında az sayıda nüfus bulunuyordu; bugün de en kalabalık ve mühim zümreler, bunların arasında merkez olan Tamarida („burma şeh-

ri“, yerli ismi: Hadibo) şimâl sâhilinde bulunmaktadır; garp sâhiline yaklaşıma daha güçtür ve diğer sâhillere de çok seyrek bir şekilde meskûndur. Agatharchides, 103, inekleri boynuzsuz beyaz öküzlerden bahsetmektedir; bu kayıt ile hörgüçlü yabancı öküzlerin kastedildiği kabûl edilmek istenmiştir (Ritter, ayn. esr., XII, 249; krş. Bent, ayn. esr., s. 367, hörgüçsüz inekler hakkında).

Soğotrâ hakkında bir az doğru ilk mâlûmat Şark Hind kumpanyası tarafından, sâhilleri ölçmek ve bir deniz haritası vücûda getirmek için, vesika toplamak ile vazifelendirilmiş kapitan Haines'in sevk ve idâresinde, 1834'te Arabistan'ın cenup sâhilinden adaya (Soğotrâ'ya) kadar Palinurus gemisi ile yapılmış olan seyahat ile elde edilmiştir. Mülâzım J. R. Wellsted adanın iç kısmının pek tabii çok eksik olan ilk topografya haritası taslaklarını verdi. O adadaki bu seyahatinde, tabiat bilgisine ve coğrafyaya âit neticeleri kendi Report on the Island of Socotra, J A S B, 1835, IV, 138 v.dd., Memoir on the Island of Socotra, J R G S, London, 1835, V, 129 v. dd. ve, daha muhtasar bir şekilde, Travels to the city of the Caliphs, London, 1840, II, 'de toplamıştır. Daha önce, bu ilk bilgilerin gösterdikleri gibi, tabiatçıların araştırmaları için çok şey vaad eden ada J. B. Balfour (On the Island of Socotra, Rept. Brit. Assoc. for the Advancement of Science, 1881, s. 486 v. dd.) tarafından, nebâtât, hayvanât ve jeoloji bakımlarından, tetkik edilmiştir. Onun seyahatinin taşlar ile ilgili tavsiflerinin neticelerinden T. G. Bonney (On a collection of Rock Specimens from the Island of Socotra, Philos. Transactions of the Roy. Soc., London, 1883, CLXXIV, 273 v. dd.) istifade etmiştir. 1881'de G. Schweinfurth (krş. Das Volk von Sokotra, Unsere Zeit, 1883, daha yukarıda zikredilen 1883'teki konferansı, ve Erinnerungen'i krş. stn. 4)'un da katıldığı Riebeck sefer heyeti, takriben beş haftalık bir müddet içinde, Tamarida (krş. Westerm. Monatsch., XXXV, 33'teki resim, ayrıca s. 41 ve 49)'nın civarlarını ve Hageher dağlarına en yakın olan kısmı tetkik etti. Schweinfurth'un nebâtât ile ilgili müşâhadelerinin düzeltilmesi işi Balfour (krş. onun Botany of Socotra, Transactions of the Royal Society of Edinburgh, 1888, XXXI), mâdeniyata âit müşâhadelerinin düzeltilmesi işi ise, Sauer (krş. Zeitschr. d. deutschen geolog. Gesellsch., 1888, XL, 138 v.dd.) tarafından yapılmıştır. 1897 kışı esnâsında, Th. Bent, karısı ile birlikte, iki aylık bir zamanda, büyük bir dikkat ile, arkeoloji ile ilgili eserleri araştırarak, adayı kat'etti; onun seyahat hikâyesi, diğer şeyler ara-

sında, Soğotrâ'nın iyi bir haritası ile birlikte, karısı tarafından negredildi. T. Bent'in arkadaşları olan hayvanatçı Benett ve ondan sonra 1899'da iki viyanalı O. Simony ve F. Kossmat, bildiğimize göre, ilk defa olarak, Hageher'in zirvesine tırmandı. Teşrin II. 1898'de bir sefer heyeti „Gottfried“ adlı İsveç gemisi ile, hareket etti: heyet Viyana İlimler Akademisi tarafından cenûbî Arabistan ve Soğotrâ'yı, arkeoloji, kavmiyât ve tabii ilimler bakımından, incelemek ile vazifelendirilmiş idi. Heyet (Landberg, D. H. Müller, Simony, Kossmat, Jahn ve Paulay) 'Aden'e —W. A. Bury burada ona iltihâk etmiştir— varışında, Londra ve Liverpool müzeleri için, arziyât ve nebatât koleksiyonları yapmakla mükellef H. O. Forbes ve Ogilvie-Grant ile karşılaştı. Cenûbî Arabistan'daki tetkik seyahatinin beklenmedik inkıtaından sonra, viyanalı âlimlerin hemen-hemen hepsi kânûn II. 1899'da Soğotrâ adasına geldiler ve o zamana kadar, bilhassa adanın y ter derecede bilinmeyen cenup ve garp kısmını tetkik etmek için, iki ay burada kaldılar; onlar aynı ayda Semha ve 'Abd al-Kürî'yi ziyaret ettiler. Bu ilmî seferin ilmî neticeleri Denkschriften der Ak. Wien, mathem.-naturwissenschaftliche Klasse (1907; bk. bibliyografya)'nın 71. cildinde bulunmaktadır. İngiliz sefer heyetinin iki âzasının seyahat neticeleri Forbes'in The natural History of Sokotra and 'Abd el-Kürî (Liverpool, 1903)'de yer almaktadır. D. H. Müller, yerlilerin ağzından toplanmış dil örneklerini, tercüme ve şerhleri ile birlikte, Die Mehri-und Soqotri-Sprache, Schriften der südarabischen Expedition, Ak. Wien (1902, 1903, 1907, IV, VI, VII)'de neşretmiştir. Bent bize küçük bir lûgatçe (ayn. esr., s. 440 v. dd.) vermiştir. Bu yeni neticeler Soğotrâ hakkında şimdiye kadar sâhip olduğumuz bilgilerdeki bir çok boşlukları doldurmağa imkân vermiş ve eski hatâları düzeltmiştir. İşte bu sûrettedir ki, Soğotrâ adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkında uzun zamanın beri yaratılmış olan şüphe artık ortadan kalkmış ve Ritter (ayn. esr., XII, 362)'in ifâdesi eskimiştir; onun bu ifâdesine göre, Theophrastus'un Soğotrâ günlükünün nefâsetine dâir beyanını adalarda günlük ağacının olmadığını (Plin., XII, 32) bildiren Juba reddetmiştir. Hâlbuki Theophrastus'un mâlûmatı (daha önce, Glaser, Skizze, s. 183)'te'yit olunmuştur. Glaser (Weihrauchland, s. 4) „Soğotrâ'da mürr ağacı yoktur“ diye ilân ettiği hâlde, Bent (ayn. esr., s. 344)'de üç çeşit çok iyi günlükten ve bir çok çeşit mürr ağacından v.b. ve (s. 380 v. d.) günlük, mürr ağacı ve diğer kokulu nebatlar ile dolu

vâdilerden bahseder. Ch. I. Cruttenden, Narrative of a Journey from Mokhâ to Şan'â (J R G S, 1838, VIII, 278 v. d.)'daki Soğotrâ adasında günlük ağacının mevcûdiyeti hakkındaki parça şüphelidir, zîrâ o günlük ağacına Sabhûr veya sabbur diyordu ve bu ifâde (şabir [b. bk.]) şubr („sarı sabır“)a delâlet etmektedir. Şimdi Diodorus (krş. st. 5)'un Panchaia adasında günlük bolluğu hakkındaki kaydından da anlaşılmaktadır. Mevsûk tahkiklere göre, iki çeşit günlük ağacına, „Boswellia Socotrana“ ve „Boswellia Ameerio Balfour fil“e sâhip olan yalnız Soğotrâ'dır (bu günlüklerin bulunduğu yerler hakkında daha fazla tafsîlât için bk. daha önce zikredilmiş olan müşterek eserde, Vierhapper'in bibl. 'da kaydedilen risâlesi, s. 374 v. d.). Soğotrâ'da günlük ağacı için kullanılan isim shêrehom di-sâhez'dir. al-Hamdânî (ayn. esr., s. 51, 53), kezâ al-Mukaddasî, B G A, III, 98 (krş. Bent, ayn. esr., s. 380, 384) Soğotrâ'da bulunan mürr ağacı çeşidinden bahseder. al-Hamdânî (s. 53) şabr'ın bolluğunu te'yit eder. Bunun Soğotrâ'da bulunan cinsi hepsinin en iyisi ve husûsî ticâret metâi olarak gösterilmiştir (kezâ Kâmûs, Tâc, göst. yer., v. b.; benzer şahâdetler hakkında bk. al-Nuvayrî, İbn Sînâ v. b., krş. E. Wiedemann, Beiträge, SB P M S Erl., 1916, XLVIII, 20). Wellsted'e göre, Soğotrâ'ya âit sarı sabrın yerli adı tayof, daha doğrusu Bent (s. 381)'de, taif, Glaser, Weihrauchland (s. 4)'de taif veya daha iyisi C. H. Müller'e göre, taif, arapça subal'dır. Bent (s. 344, 377, krş. Wellsted, Report, s. 143 ve tür. yer.) nefis ve çok bol olan bir cinsini görmüştür. Sarı sabır Perryi Bak., nebatlarının bulunduğu yerler hakkında bk. Vierhapper, ayn. esr., s. 336, reçine mahsûlü hakkında bk. Bent, s. 381 (krş. al-Nuvayrî'den naklen Wiedemann, ayn. esr.). Az miktarda da olsa, Soğotrâ'dan eskiden olduğu gibi (krş. C. Niebuhr, Beschreibung von Arabien, Kopenhag, 1772, s. 284), bugün de sarı sabır ihrâç edilmektedir (Bent, göst. yer.; krş. Wellsted, ayn. esr., s. 143; Schweinfurth, ayn. esr., s. 42; A. Grohmann, Südarabien als Wirtschaftsgebiet, Wien, 1922, s. 163 v. d.).—Soğotrâ adasında reçinesi kardeş ağacı kanı denilen maddeyi—bu Plinius'ta da (13, 7; 33, 115 v. d.) zikredilir—veren kardeş ağacının, Draco Kinnabari denilen ağacın, mevcut olduğunun tesbiti iki kardeş-kan ağacı, ile ilgili Periplus, s. 30'daki parçayı hatırlatmaktadır ki, buna göre, „adada ağaçlardan göz yaşı şeklinde toplanan ve hindu (πυνύβαρι το λεγόμενον Ἰνδικόν) denilen kardeş ağacı bulunmaktadır“. al-Hamdânî'nin (ayn. esr., s. 53; kezâ Kâmûs ve Tâc) zikrettiği Soğotrâ

'daki kardeş-kanı ağacı hakkında krş. Wellsted, *Report*, s. 144; Cruttenden, *ayn. esr.*; Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 624, 38; Bent, s. 344, 379, 384 (krş. s. 387 karşısındaki resim); Glaser, *Weichrauchland*, s. 4; Vierhapper, *ayn. esr.*, s. 366 v.dd., bilhassa tafsillatlı bir resim ile, reçine ağacının arapça adı olan *dam al-ahvayn* (*ahavayn*, krş. *Kāmūs*)'dir ve *ķā-tir* (halk ağzındaki şekli, Sprenger, *ayn. esr.*, s. 88; *Tāc* 'da *al-ķātir al-makkī* bulunmaktadır) yanında Soğotrā dilinde *edah* (*ayda*; *dām khoheyl* 'i bunun arapça karşılığı olarak gösteren Wellsted için bk. *ayn. yer*; Bent, s. 379; krş. al-Hamdānī, s. 53) vardır; al-Hamdānī, VI, 34 'teki parça dolayısıyla Müller 'de *idihah* şekli bulunmaktadır; al-Nuvayrī 'deki diğer şekiller hakkında krş. Wiedemann, *ayn. esr.*, s. 22. Abū Hanīfa al-Dinavarī (aynı kayıttan) 'den naklen „bir hind ağacı göz yaşı“ tâbiri Periplus 'un δάκρυον (yk. bk.) ve Diodorus, V, 41 (krş. Dioseorides, I, 23) 'deki Panchaia günlüğünün δάκρυον 'unu hatırlatmaktadır. Reçine istihşali hakkında krş. Bent, s. 381 v.d. Devrimizde Soğotrā 'nın „kardeş ağacı kanı“ ihrâcâtı (kezâ *Kāmūs* ve *Tāc*) çok azalmıştır, zirâ kardeş ağacı Hâzramût, Hind v. b. yerlerde (bu hususta kendi zamanına kadar toplanmış olan bütün bilgilere toplu bir bakış için bk. Grohmann, *ayn. esr.*, s. 121) bulunmaktadır.

Soğotrā 'nın nüfusu takriben 13.000 müslüman olarak tahmin edilmiş idi [Bu nüfus 1958 'de 15.000 kişi idi]. Şimâl sâhilinde bulunan halk bir az toprak zirâatı ile meşgul olur; *Periplus*, 30, daha önce, adada hububat ve bağ yetiştirmedigini kaydeder; Wellsted, *ayn. esr.*, s. 146 ve Schweinfurth, *ayn. esr.*, s. 620, sâdece yabancı bağlardan bahsederler. al-Hamdānī (*ayn. esr.*, s. 53) sâhilde 'anbar bulunduğundan bahseder; bu mâlûmat, al-Mas'ūdī (I, 136) ve Marco Polo (krş. Bent, s. 344) 'nın 'anbar muhsülü (Soğotrā 'nın anberi hakkında krş. Wellsted, *ayn. esr.*, s. 160; D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, 109 v.d.) hakkındaki mâlûmatı ile karşılaştırılabilir. *Tāc* 'da zikredilen üç şehir, msl. Minēsa (al-Zinc kiralının kaldığı yer olarak gösterilmiştir) haritalarda bulunabilir (Bent 'de Minesha). Bent (s. 347 v.dd.) halkın örf ve âdetlerini tasvir etmektedir. Eskilerin (*Periplus* ve Agatarchides, yk. bk.) az mikdardaki mütaları ve *Kāmūs* ile *Tāc* 'da işaret edilmiş olan kayıtlar ticârî münâsebetleri bir az fark etmeye imkân vermektedir. Bent (s. 346, 357) bugün Soğotrā 'nın hemen-hemen tek ihrâc maddesi olan sâde yağının Arabistan (Makka) ve şarkî Afrika (Zengibar) sâhilleri pazarlarında revaçta olduğunu bize nakletmektedir. İtriyât ihrâcının azalmasına daha önce işaret edilmiş

idi. Ada, muson rüzgârlarına mâruz bulunması sebebi ile, sâbit bir demirleme yeri te'min edebilen bir körfezi bulunmadığından, seyr-ü-sefer için elverişli değildir. Bu ve durumu sebebi ile Soğotrā dünyanın büyük ticâret yollarının dışında kalır ve sâdece Hind okyanusuna gidenler ve balina avcuları için yiyecek te'min etme yeri olarak kullanılır. Henüz en iyi iskele Tamarida 'dır; bu iskelenin şarkında Bender Delēşa bulunur. Adanın şarkı su bakımından daha zengindir ve daha yüksek bir nebat örtüsü arzeder; *Periplus* 'un adanın su bakımından zengin ve (dâimî) nehirleri bulunduğunu nakleden parçası adanın bu kısmına tetâbuk eder. *Tāc* 'da akar-suların mevcûdiyetine işaret edilmiştir. Şarkta, msl. Rās Momi yakınındaki harâbeler aynı zamanda burada daha gelişmiş bir medeniyetin mevcut olduğunu te'yit eder.

Soğotrā dili sâmi diller arasında ayrı bir yer işgal eder. Bu hâl ada halkının teşekkül tarzı ile izah edilir; onu bir lisâniyat seçeresi içine yerleştirmek güçtür. Philostorgius (Glaser, *Weichrauchland*, s. 25) 'un Soğotrā halkı sür-yânice konuşuyorlardı şeklindeki mâlûmatı, yanlışlığı kolayca anlaşılabilir bir hatâyı ihtivâ eder ve onda Soğotrā dilinin, ârâmî dili ile savtî benzerlikler arzettiği vâkıası ile ilgili hiç bir şey yoktur. Bu dil, bir taraftan diğer Mahra, Mehri ve Şavri dilleri ile, diğer taraftan da Yemen arapçası ile akrabâdır ve bununla beraber çok açık hususiyetler onu bu dillerden ayırır. İbn al-Mucâvir Mahra 'ların Soğotrā 'da da oturduğunu ve hiç bir yabancının anlamadığı (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 91) kendilerine has bir dil konuştuklarını nakleder. Soğotrā dilinin habesçe ile münâsebetlerine (krş. Hommel, *Grundriss*, s. 153; Glaser, *Weichrauchland*, s. 18) işaret etmek yerinde olur. Glaser (bk. burada, s. 4) 'in Soğotrā dilinin bâzan ayrı bir dil, bâzan bir diller bütününe delâlet eden bir mefhum olan ve kendisi tarafından icat edilmiş bulunan (*ayn. esr.*, s. 12) „habesçe“ olması şeklindeki izahları müdâfaa edilemez. Glaser Maîn 'lileri, Sebahıları ve Katabân 'ları da finikelilerin soyundan saymak imkânından bahsetmekte ve Soğotrā 'da muhafaza edilmiş olan sözde habesçeye doğrudan-doğruya Finike dilinden gelen bir dil olarak bakmaktadır. Habaşât 'ların dilleri bizce tamâmiyle mechuldür. Mehri ve Soğotrā dillerini, eski Maîn-Seba dilinden doğmuş diller olarak —ki Glaser (s. 18) buna itiraz etmiştir—kabûl eden, diğer taraftan da Soğotrā dilini Mehri 'den çıkmış gibi (*ayn. esr.*, VI, 372) telakkî eden D. H. Müller 'in fikri açıkça değiştirilmeğe muhtaçtır. M. Bittner 'in *Charakteristik der Sprache*

der Insel Soqatra, Anz. Wien, 1918, nr. VIII; *Vorstudien zur Grammatik und zum Wörterbuche der Soqatri-Sprache*, I, SBAK, Wien, CLXXXIII, 4, 193; II, *ayn. esr.*, 1918, CLXXXVI, 4 (Mehri ve Şavri hakkındaki tetkiklerden başka, *ayn. esr.*, CLXII, 1909 v.dd. [onun *Charakteristik*, s. 48, ihtar 2 'inde daha doğru olarak zikredilmiştir]) adlı müstakil eserlerinde bol mikdarda dil malzemesi bulunur. M. Bittner Soğotrā dilini diğer iki Mahra dilinin kardeş dili olarak vasıflandırır (krş. D. H. Müller, *ayn. esr.*, VI, s. X). Soğotrā dili, bilhassa uzun zamandan beri memlekette yerleşmiş olan bedvîler tarafından konuşulmakta olduğu şekli ile, bize kadar gelen muhtemelen cenûbî Arabistan 'dan gelmiş, Mehri ve Şavri dillerinin muâsir şekilleri ile akrabâ bulunan ve bu diller ile birlikte, cenûbî Arabistan 'ın eski kardeş dilleri zümresi olarak Maîn-Seba dilleri içine yerleştirilebilen bir zümre teşkil eden bir dile sâhip ibtidâî bir kavmin konuşmuş olduğu bir lehce şeklidir. Soğotrā 'ya has dilin ibtidâî unsurlarının Mahra dili ve arapça ile böylece birleşerek, lisânî bir bütün teşkil etmesi her hâlde cenûbî Arabistan 'ın eski bir dilinin Habeşistan 'a muhâceretinin münferit bir izi olarak telakkî edilebilir.

Wellsted, daha önce, küçük kitâbe parçalarına işaret etmiş idi ve Riebeck de, Schweinfurth (kendi hatıratında) kısmen onları (Eriş 'takileri) istinsah etmiş idi (Glaser, *Skizze*, s. 184). Bent (s. 351), Kalansiya civârında, bir kaya üzerinde bir kitâbeyi yeni devir himyerisine veya habesçilere âit olarak tefsir etti; onun istinsah ettiği şeklin tab'ı („eklerin“ IV. levhası) açıkça Seba alfabesinin şeklini vermektedir. Eriş civârındaki Riebeck 'in yunânî farzettği yazılar Bent (s. 354) 'e göre, habesçidir. Bent 'in deve damgaları üzerinden istinsah ettiği harfler (kezâ zeyilde aynen basılmıştır), bâriz bir şekilde, Sebahılara âittir.

Soğotrā, c o g r a f i bakımından, Afrika 'nın şimâl-i şarkî kısmını, si y â s i bakımından da eskiden beri dâimî cenûbî Arabistan 'ın bir kısmını teşkil eder. Bu itibarla ayrı bulunan ada, asırlar boyunca, az değişikliğe mâruz kaldı (Bent, s. 345, 392). Lisânî durumu adanın Mahra memleketi ile oldukça çok süren münâsebetleri bulunduğunu kabûle imkân veriyor. *Periplus* (krş. mad. SABA) devrinde ada günlük memleketi (krş. burada, s. 739^a) hükümdarı olan Hâzramût kiralına tâbî idi. Soğotrā 'nın pâyitahtı olan Sabbatha C. Landberg (*Arabica*, Leyden, 1898, V, 329) tarafından, yanlış olarak, Vâdî Cerdân 'da bulunan Sabta ile karıştırılmıştır; M. Hartmann (*Die arabische Frage, Der islamische Orient*,

Berlin, 1909, II, 434) „*Periplus*, § 31 'de bulunan mütalâanın husûsiyeti vardır. Buna göre, Soğotrā, Azania gibi, Charibaël 'e tâbidir v. b. „ifâdesi doğru değildir; çünkü *Periplus* 'un içinde Azania 'nın Charibaël 'e tâbî olması Soğotrā 'nın Eleazos 'a tâbî olması ile mukayese edilmiş bulunan metni vâzıhtır. C. Müller (*Geographi gr. minores* 'in XI. ve XIII. haritaları) de Soğotrā mevzuundaki „Charibaeli subiecta“ ifâdesinde aldanmıştır. Sebahimyeri imparatorluğuna nazaran Eleazos 'un durumu hakkında, Eleazos 'un, Seba ülkesinin komşu imparatorluğu olan Hâzramût 'ta müstakil hükümdar olarak saltanat sürdüğü *Periplus* 'tan çıkarılabilir. Bu yakın zamanlarda yeniden Plinius (VI, 154, XII, 52) 'un mütalarından yanlış neticeler çıkarılmak istenmiştir; metnin doğruluğu isbat edilmemiştir. Seba bir tashihine istinat ederek, Plinius (krş. mad. SEBA; Saba ' yerine Sara alınmış idi) kitâbelere göre, Saba 'dan müstakil olan Hâzramût çabucak bu istiklâlini kaybetmiştir, zirâ Plinius 'ta Atramites (= Hâzramûtular) Sebahıların bir nâhiyesi mensubu gibi gösterilmiştir. Bu doğrunun tamâmiyle tersidir. Juba devrinde beri Hâzramût, Seba 'ya nazaran müstakil idi ve *Periplus* 'ta Hâzramût 'un himyeri kralının yanında müstakil hükümdarı gibi görünen bir kralı vardır (krş. *RE*, mad. *Saba*, stn. 1475). *Periplus* 31 'e göre, Eleazos adanın geliri icâra vermiş idi ve memleketi ihtimal himyerîlere karşı sevk ve idâre eden bir nezâretçinin idâresine bırakmış idi (Glaser, *Skizze*, s. 186).

Arap tâcirler, *Periplus* zamanında ve bu gün de Zengibar 'da olduğu gibi, Soğotrā 'da da faaliyetlerini icrâ etmektedirler. Yâkût, *Periplus* gibi, adada bir arap nüfûz üstünlüğünden bahsetmektedir ve XIX. asra kadar süren bir arap te'sirinden bahsedilebilir. Ada yakın zamana kadar, mevkii ve rıhtımlarının eksikliği dolayısı ile, az tanınmış idi. Orta zamanda bir korsanlar sığınağı olarak tavsif edilmiş idi (Bent, s. 344 'te, İbn Battûta 'dan da naklen). Adanın Avrupa ile ilk teması çok devam etmeyen Portekiz işgali (1507) ile oldu. Adada uzun zaman Maskat imâmı, sonra da Kışım sultanı hüküm sürdü. XVII. asırda burada hristiyan misyonerleri de var idi. XIX. asrın başında vahhâbilerin şiddetli te'siri ada üzerinde yayıldı. 1834 yılında da, Wellsted (*Travels*, I, 51) ile mutâbık olarak, E. Roberts (*Embassy to the Eastern Courts* v. b., New York, 1837, s. 361) Soğotrā 'nın 'Omân imâmına siyâsî ve iktisadî bağlılığını doğrulamaktadır, 1835 'te İngiliz Şark kumpanyası, orada bir kömür anbarı kurmak sûretiyle, az zamanda te'sirini

hissettirdi. 1876 'da, siyâsi sâikler sebebi ile, adaya karşı İngiliz alâkası uyandı ve İngiliz vâlisi, adanın hâkimi olan Kışm sultanı ile, İngiltere 'nin nüfûzunu te'min eden bir muâhede akdetti. Adada hüküm süren sultan Kışm hükümdarının bir akrabası idi. Sokotrâ 1886 'da, 'Aden'e tâbî olarak, İngiliz himâyesine girdi ve Hind imparatorluğunun Bombay vâilîliğinin bir kısmını teşkil etti. Ada bugün de İngiltere 'nin himâyesi altında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Belli-başlı kitap ve yazıların adları (Wellsted, Bent, Schweinfurth, D. H. Müller, Glaser, Bittner, Kossmat, Forbes), arap coğrafyacılarından ve lugalatlarından te'min edilmiş münferit mâlûmat ile birlikte, maddenin içinde zikredilmiştir. İlk keşifler için Yule, *Marco Polo* (1903, s. 406 v.dd.) zikredilebilir; Portekiz devri için bk. *Commentarios do grande Affonso d'Alboquerque* [1557], (Commentaries..., ingl. trc. ve açıklama W. de G. Birsch, London, 1875—1884, tür. yer.); XVIII. asrın başı için, 1708 'de Yemen 'de Fransız ilmi seferinin hikâyesi için bk. *Viaggio nell' Arabia Felice* (Venedik, 1721); J. de Rocque, *Voyage de l'Arabie heureuse* (Paris, 1716), s. 222 v. dd.; J. Jackson, *Socotra, Notes bibliographiques* (Paris, 1892), zamanına kadar iyi bir bibliyografya verir. R E, stn. 1402 v.dd. 'daki Saba' maddesinde bulunan Νῆσος εὐδαίμωνος parçasını, edebiyat tarihi bakımından, zikrederim ve arziyât ile ilgili bibliyografyayı tamamlamak için bk. F. Kossmat, *Vorläufiger Bericht der geologischen Untersuchungen in Sokotra* (S B Ak. Wien, mathem.-naturw. Kl., 1894, CLXXXIX, 9, s. 73 v. dd.); H. O. Forbes, *The English Expedition to Socotra* (The geogr. Journal, London, 1899, XIII, 6, s. 633 v.d.); I. W. Gregory, *A Note on the Geology of Socotra* (Geolog. Magazine, London, 1899, kısım IV, c. VI, s. 529 v.d.). Daha önce zikredilmiş olan *Denkschriften Ak. Wien* (1901—1906), LXXI şu makaleleri ihtivâ etmektedir: F. Kossmat, *Geologie der Insel Sokotra*, s. 1 v. dd., dağlara âit kısım, şahsî müşâhadelerine istinat ettiği hâlde, Haines ve Wellsted 'in sûretlerine göre tersim edilmiş *Admiralty Chart* 'tan faydalanılmış; A. Pelikan, *Petrographische Untersuchungen*, s. 63 v. dd.; I. Steiner, *Bearbeitung der ... auf Sokotra ... gefundenen Flechten*, s. 93 v. dd.; F. Kohl, *Hymenopteren auf Sokotra*, s. 123 v. dd.; F. Vierhapper, *Beiträge zur Kenntnis der Flora Südarabiens und der Inseln Sokotra, Semha und Abd el-Kûri*, s. 321 v. dd., bk. bir de Wettstein (*Vegetationsbilder*, Jena, 1906, 3. seri, 5. kısım); *Encyc-*

lopaedia Britannica, II. tab., 1911; *Pilot of the Gulf of Aden* (nşr. Britanya amirallîği); krş. mad. MAHRA. (J. TKATSCH.)

SOKOTRÂ. [Bk. SOKOTRA.]

SOLAK. ŞOLÂK. Osmanlı kapı kulu teşkilâtında bir sınıf askerin adı olup, yeniçeri ocağının cemâat ortalarından 60, 61, 62 ve 63. ortaları meydana getirirdi. Kelimenin lugat mânâsının delâlet ettiği üzere, sağ yerine sol ellerini kullandıkları için bu sûretle tesmiye olunmuşlar ve hükümdarın rîkâbında yürümek ve bulunmak vazifeleri dolayısı ile, pâdişahın bindiği atın sağında giden solaklar ok atarken, yay kullanırken solak gibi sol el ile hareket etmeğe, ona arkalarını dönmemeğe mecbûr idiler. Mâmâfih pâdişahın atının sol tarafında yürüyen solaklar sağ ellerini kullanırlar, fakat onlar da aynı şekilde hareket ederlerdi (Chalcocondyle zeyli, II, *Description* kısmı, s. 7).

Yeniçeri teşkilâtında solak sınıfının teşkilinin Yıldırım Bayezid zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Âşık Paşa-zâde 'den öğrendiğimize göre, Yıldırım Bayezid ile Timur arasında vuku bulan savaşta, pâdişahın yanında Karaca adında bir solak bulunuyordu ve bozgun başladığı vakit, hükümdarın en yakın bir muhafızı olan bu 'solak, efendisini acı bir şekilde tenkit etmiş idi. Gerek bu kayıt, gerek Yıldırım Bayezid 'in hücum yaparken yanında sâdece bir kaç solak bulunması, hattâ bunlardan birinin bu pâdişahın Timur nezdindeki ölümüne kadar onun yanından ayrılmaması, bilâhare de, Çelebî Sultan Mehmed tarafından Amasya dizdarlığına, Murad II. tarafından da Bursa nâipliğine tâyin edilmesi XV. asır başlarında solakların rîkâb-ı hümayûndaki mühim vazifelerini göstermektedir (krş. Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul tabı, s. 78 v.d.). Bu ehemmiyet Fâtih kanun-nâmesinde (*T O E M* ilâvesi, s. 27) de belirtilmiş, bir maddesinde hükümdar, „Sefer vâkî oldukta rîkâb-ı hümayûnunda solak-başı... yürüsün“ diyerek, solakların vazifesini tasrih etmiştir. Fâtih zamanında, İstanbul 'un fethi tarihinden itibaren, solak mevcûdunun 200 kadar olduğunu, bunların „âyin-i osmani“ üzere hükümdarın önünde yaya yürüdüklerini biliyoruz (*Mahrusa-i İstanbul fetihnâmesi*, *T O E M* ilâvesi, s. 22). Bu adedin Murad II. devrinde de mevcûdiyyetini düşünebiliriz. Ancak, Bayezid II. devrinde solakların sayısını 150 olarak gösteren Spandoun 'in bu kaydını ihtiyat ile karşılamak gerekir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise, dört ortanın mevcûdu, evvelâ 80 nefer iken, sonradan yüzer nefere iblağ olunmuş ve bundan sonra da böylece kalmıştır. Bu devirde

artık solak ortaları teşekkül etmiş ve seferlerde de muhafızlık vazifeleri belli olmuş idi. Solak ortaları, böylece, hükümdarın muhafız bölükleri demek oluyordu. Solaklar, cesur, kuvvetli, tecrübeli ve gösterişli yeniçeriler arasından, usûlüne göre, seçilirlerdi. Kavânin-i yeniçeriyane göre, „solak olan kimesne müşekkel olmak gerektir, boylu-boslu olmak gerektir ve tâze oğlan ve köse olmamak gerektir ve bodur olmamak gerektir; zirâ solaklar pâdişahın önüne ziyâet için tâyin olunmuş kuldur... Bunların kârı ok atmaktır ve darb delmektir ve bilme-yene tâlim ettirmektir“ (Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapı kulu ocakları*, I, 218).

Solakların içinden 12 'si hazar vaktinde, filhakika bir süs olarak, pâdişahın gezintilerinde, cuma selâmlık alaylarında kendisine refâkat eder ve bunlara tahsisen „rîkâb-ı hümayûn solakları“ denilirdi. Solak ortalarında her ortanın en eskisinin solak-başı olması kanun idi. 4 solak ortasından başka diğer ortalarından solak-başı tâyin edilemezdi. Vefat eden solak-başının yerine, ondan sonra gelen dört solak kethudâsından en kıdemlisi solak-başı olurdu. Bu 4 solak ortası mânen bir adedilir, birindeki âmirlik ve kethudâlık münhaline diğerinden getirilirdi. Kanunî Sultan Süleyman solak ortalarından hâric olarak birisinin bu ortalara solak-başı, kethudâ olmasını kat'î sûrette men'etmiş idi. Solak kethudâlarından birinin solak-başılığa tâyini ile münhal kalan solak kethudâlığına da yine 4 ortanın en kıdemli oda-başısı getirilir, yürüyüşlerde de solakların kıdemli olan sakallıları, kanun mücibince, hükümdara yakın yürürlerdi.

Muhârebe meydanında 4 solak-başı ile 4 solak kethudâsı, 4 oda-başı pâdişahın atının yularlarını tutar, pâdişahın eteklerine yapışır, 400 kemankeş okçu solak da onu her taraftan ihâta ederlerdi. Solaklar hattâ silâhdâr, çuhadâr, rîkâbdâr gibi hükümdara hizmet ile vazifeli olanları bile yaklaştırmazlardı. Solakların etrafında ise, yeniçeriler, ikinci tabaka muhafaza kuvvetini teşkil ederlerdi.

Pâdişahın sefere gidişinde köprü, su geçidi, derbend, ormanlık gibi tehlikeli ve hükümdarın atını ürkütecek yerler geçilirken, solak-başılar atın yularından tutarlar, solaklar da yaklaşarak, iki taraftan yürür, sudan geçerken de bâzan yüzerlerdi. Bu esnâda, geçilen su dizlere kadar çıkarsa, bir akçe, daha derin ise, daha fazla akçe terakkî almalârinın kanun olduğunu Chalcocondyle zeyli (*göst. yer.*) kayd etmektedir. Keza, Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1532 alman seferinde, yolda bataklıklara rastlanıp, otağ-ı hümayûn ile büyük bir zahmet çekildiği sırada, solaklara 30.000

akçe ihşanda bulunulduğunu biliyoruz (Ferîdûn Bey, *Münşeât*, rûznâme, I, 578).

Pâdişah, memleket içinde gezerken, rîkâb-ı hümayûn solakları, husûsî kıyâfetleri ile ve ellerinde yay ve okları çekilmiş olduğu hâlde, hükümdarın önünde ve yanında yürürlerdi, başlarında altın üsküften serpuşları ve soruçları var idi. Sefere giderken ise, umûmiyetle solaklar, dolmanlarının eteklerini belle-rindeki kuşaklarına sokarlar ve üzerlerindeki beyaz ve 4 kollu kaftanlarının 2 kolunu giyip, diğer ikisini kuşaklarına sararlardı (resimleri için bk. Chalcocondyle zeyli, *göst. yer.*). Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, resim nr. 32). Koca Nişancı Celâl-zâde de *Tabakât al-mamâlik* 'inde solakları „üşküf pûş ve keman derâğûş, tîrendâz-ı serfirâz, sefid-dâmen, âhen pîrâhen“ ve „serâser libâs u zerrin kabâ, beyaz-dâmen, keman-bâzû ve gül-pîrehan“ şeklinde vasıflandırmaktadır. Ancak solakların XVIII. asır başlarında artık ok ve yay taşımadıkları anlaşılmaktadır.

Solak-başılar, diğer yaya-başılar gibi, atlı olup, samur ve vaşak kaplı kadife üst elbisesi giyip, başlarındaki sorguçlarına balıkcıl tüyü takarlar ve atlarına zincir, esenlik ve gümüş özeni ve topuz koyup, sarı çizme giyerlerdi (Eyyûbî Efendi kanunâmesinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 222; d' Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, VII, 317). Solak kethudâları da solak-başılar gibi atlı, fakat solak oda-başıları ve solaklar yaya idiler. Solak-başıların azli gerektiğinde, kendilerine Yedikule dizdarlığı verilirdi. Solak ortalarında, münhal vukuunda, alınacak efrâdın çok iyi vasfı, iyi ok atmasını bilen, muharebelerde tecrübe kazanan ve aynı zamanda ahlâken de mazbut olmalarına dikkat ve itinâ gösterildiği cihetle, yeniçeri ağası arzetmedikçe, bu ortalara kimse verilmezdi ve tercihen de, solakların hizmetlerine bakan ve kendilerine müteferrika-i solakan denilen neferler arasından seçilirlerdi. Bu ortarlardan 60., 61., 62., orta odalarda bulunmakta idiler. Kanunî Sultan Süleyman devrinde solak-başıların ulûfeleri 23 akçe olup, sonra XVII. asırda, 26 akçe ve solak kethudâlarının ise, 20 akçe olmuş idi. Bâzı ulûfe defterlerinde ise, bu mikdârın daha da fazla olduğu görülmektedir (bir yazma kanun-nâme ile ulûfe defterlerinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). XVII. asrın birinci yarısında müteferrika-i solakan sayısı da oldukça fazla idi ve 60. solak ortasının 264, 61. solak ortasının 295, 62 'nin 303 ve 63. solak ortasının ise, 381 müteferrikası var idi (h. 1033 tarihli ulûfe def-

terlerinden naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*, s. 224). Solaklardan bölüğe, kapı kulu süvariliğine çıkarlar bulunduğu gibi timar ve zeâmet alanlar da mevcut idi. XVI. asır ortalarında timara çıkacak solaklara 15.000 akçelik dirlik verilirdi. Bir timar kanunu sûretinde „atlı sekban kethudaları ve ağa bölük-başları gibi solakların bu mikdar akçelik timara çıkageldikleri“ belirtilmektedir (Kanunî devri vesikaları, Bibl. Nat., var. 19). Solak müteferrikaları senelik onar bin akçe ile timara çıkarlardı. Solak-başlar dirliğe çıktıkları vakit kendilerine 36.000 akçelik ve solak kethudalarına da 20.000 akçelik zeâmet verilmesi kanun idi (yazma kanunnâme, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2362'den naklen Uzunçarşılı, *göst. yer.*). Yenigeri ocağının kaldırılmasından evvel, solaklardan rikâb solakları (yahut solakan-ı hâssa) denilen saraya mensup mahdud bir kısım sefere gitmeyip, pâdişahın alay ile bir yere veya câmie gidişinde, süslü elbiseleri ile, maiyetinde bulunurlardı. Diğerleri gibi solak teşkilâtı da bozulunca, defterde isimleri yazılı solaklar bu merâsime iştirâk etmez olmuşlar, bunun için derme-çatma efrâd tedârik edilmesine mecburiyet duyulmuş idi. Yenigeri ocağının kaldırılması ile solak ortaları da tarihe karıştı, sâdece rikâb solak-başısı ile beraber pâdişahın maiyetinde 8 gedikli ve 4 nefer mülâzım ve 12 nefer solak kaldı ki, bunların sayısı sonra 30'a çıkarılmış idi. Bunlara âit bir nizamnâme hazırlandı ise de, çok geçmeden, yeni teşkilâtta, solak adı da kaldırıldı ve hepsine „rikâb-ı hümayûn hademesi“ denildi (1244 = 1828).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, tafsîlât için, bk. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakât al-mamâlik fi daracât al-masâlik* (Millet kütüp., nr. 779, s. 237); Fakirî, *Risâle-i tarîfât* (Üniv. kütüp., TY 430); Theodore Spandouyn Cantacuzin, *Petit traité de l'origine des Turcs* (Paris, 1896), s. 115; v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), II, 50, 210; Ryeaut, *Histoire de l'Etat de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 345; Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1732), tür. yer.; A. H. Lyhyer, *The government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Harvard, 1913), s. 129; Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 254 v. d.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SOLAK. [Bk. SOLAK.]

SOLAK-ZÂDE. SÖLAK-ZÂDE, MEHMED HEMDEMİ ÇELEBİ (?—1068=1657/1658), XVII.

asrın ilk yarısında İstanbul'da yaşamış bir tarihçi, musikişinas ve şâirdir. Hayatı hakkındaki kaynakların yetersizliği yüzünden, üzerinde pek az durulmuştur. Solak-zâde'nin kendisi eserlerinde âilesine veya hayatına dâir bilgi vermediği gibi, ondan bahs eden müelliflerde de bu hususları tam aydınlatacak yeterli bir bilgi yoktur. Solak-zâde'nin soyu hakkında sâdece Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin (*Vafayât*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 2464, var. 184), kaynağını açıklamadan, onun Üsküp'ten babası ile İstanbul'a geldiğini ve babasının so'ak-başı olduğunu bildirmektedir. Onun Solak-zâde lakabı, bu bilgiyi kısmen te'yit etmektedir. Ancak, babası üsküplü olabilir ise de, çocuğu ile gelip, doğrudan-doğruya solak-başı olması mümkün değildir. Çünkü, Osmanlı sarayında pâdişahın muhafız kıt'ası kumandanı olan solak-başı, kaynağını devşirme acemi oğlanlarından alan yenigeri ocağından (60.—63. ortalar) seçilen solaklar içinden kıdem, bilgi, kabiliyet ve gösterişe bakılarak, tâyin edilirdi (tafsîlât için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 218—226 ve mad. SOLAK). Diğer taraftan muâsırı Edirneli Ali Güftî (ölm. 1088=1677, *Taşrifât al-şu'arâ*, İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 1533, 53^a) onun İstanbullu olduğunu tasrih etmektedir. Buna göre, Solak-zâde'nin babasının Üsküp'ten acemi oğlanları ocağına alındığı ve solak-başılıktan „çıkma ile tekaüt“ o'duktan sonra, evlenip, Mehmed Çelebi'nin dünyaya geldiği düşünülebilir. Onun doğum tarihi de açıkça belli değildir. Fakat 1068 (1657/1658)'de yaşlı olarak öldüğü dikkate alınırsa, 1000 (1590) civarında İstanbul'da doğduğu tahmin edilebilir.

Solak-zâde'nin yetişmesi, tahsili ve faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz de, elimizdeki küçük kayıtlardan çıkan tahminlere dayanmaktadır. Onun saray mensûbu bir so'akın oğlu bulunması, meşhûr tarihini te'lifte sarayın enderûn kısmının en ileri gelenlerinden hasoda-başı Hasan Ağa'nın âmil olması (aş. bk.), yine bu eserdeki saraya mensup bir tarihi üslûbu ve nihâyet Evliya Çelebi'nin onun gece-gündüz Sultan Murad IV.'ün huzûrunda bulunduğunu bildirmesi, Solak-zâde'nin Osmanlı sarayında vazifeli olduğunu ortaya koymaktadır. Babasının bulunduğu saray hizmeti vesilesi ile, onun da küçük yaşta enderûna alındığı ve buradan yetiştiği düşünülebilir. Eserlerinden anlaşıldığına göre, Solak-zâde'nin çok mükemmel bir tahsil gördüğü söylenemez. Onun divan şiiri hakkında bilgisi vardır. Tarihindeki bir kaç parça şiirden sarsça da bildiği anlaşılmaktadır. Kendisi, küçük yaştan

beri, tarihe çok meraklı olduğunu ve dâimâ tarih kitapları okuduğunu bildirmektedir. (*Tarih*, s. 2). Solak-zâde'nin Miskalî olarak şöhreti ve bugün elimizde bulunan besteleri onun iyi bir musiki tahsil ve kabiliyetine sâhip olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak musikide ve bilhassa miskal veya muskar çalgısında hocasının kim o'duğu belli değildir.

Solak-zâde'nin hayatının safhalarına âit yegâne bilgimiz, onun devamlı olarak Sultan Murad IV. (1623—1640)'ün huzûrunda bulunduğudur. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 509)'nin, Bagdad seferine çıkılmadan önce, 1048 (1638) yılında İstanbul'da yapılan misli görülmemiş esnaf alayı vesilesi ile hazırlanmış olan *Evsâf-ı Kostantiniyye* adlı eserin, pâdişahın huzûrunda okunması sebebiyle, verdiği izahattan Solak-zâde'nin bu tarihlerde pâdişahın müsâhibi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü pâdişahın bu derece yakını olabilmek için, enderûnun yukarı hizmetlerinde, yâni has odada ve hattâ buranın ileri gelen 40 kişisi arasında bulunmak lâzımdır. Nitekim Solak-zâde'nin eserlerinde de bu intisâbın izlerini görmek kabildir (*Tarih*, s. 776 ve *Fihrist-i şâhân*). „Hemdem“ kelimesi, „nedim“ ve „müsâhib“ mânalarına da geldiğine göre, onun manzûm eserlerinde mahlası olan Hemdemî'yi bu vesile ile aldığı düşünülebilir.

Eserlerinin ilgili kısımlarından Sultan Murad IV.'ün ölümünden pek ziyâde müteessir olduğu anlaşılan Solak-zâde'nin Sultan İbrahim (1640—1648) ve Sultan Mehmed IV. (1648—1687) zamanlarında da saraydaki vazifesine devam ettiği tahmin edilebilir. Meşhûr tarihini bu sonuncu pâdişah zamanında hasoda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazdığı gibi, *Fihrist-i şâhân* adlı manzûm eserini de yine aynı pâdişaha takdim ederek, bir çok ih-sâna nâil olmuştur (Şafâ'î, *Nuhat al-âşûr min favâ'id al-aş'âr*, Millet kütüp., Ali Emiri, nr. tarih 771; Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2549). Osmanlı sarayı enderûn kısmının en büyük âmiri bulunan hasoda-başılık vazifesindeki Hasan Ağa için, Solak-zâde'nin *Tarih* (s. 2 v.d.)'inin mukaddimesinde pek si-tâyîşkâr satırlar ayırmasından, bu zâtın onun yetişmesinde büyük rolü olduğu anlaşıyor. Saray nizamına göre, saray dışına kat'iyen çıkamayan ve hattâ evlenemeyen hasoda-başıya olan bu yakınlık da Solak-zâde'nin enderûnda bulunmasının kesin bir delili olmalıdır.

Solak-zâde, bütün kaynakların ittifak ettiği gibi, 1068 (1657/1658) yılında İstanbul'da vefat etti. Bursalı Tahir Bey (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1342, III, 81) onun Silivrikapısı'ndan

Seyyid Nizâm dergâhına giden caddenin sağ başında, Çeşme-başı denilen kahvenin köşesinde medfun olduğunu kaydetmektedir. Merhum Rıfkı Melûl Meriç'in de gördüğünü bildirdiği mezar taşı bugün yerinde yoktur. Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin'in ona âit olarak kaydettiği Üsküdar'da Dedeler yanındaki mezar ise yine aynı devirde yaşamış Solak-zâde lakabını taşıyan ilmiye mesleğine mensup iki şahıstan (bk. Şeyhî, *Vakâyi' al-fuzalâ*) birinin olmalıdır. Diğer taraftan yine aynı yıllarda yaşamış olan Nakkaş Solak-zâde Behzâd Çelebi'nin de dâimâ Miskalî Solak-zâde Mehmed Çelebi ile karıştırıla-gelmış olduğuna (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III/II, 569; Ş. Uzluk, *Mevlevilikte resim, resimde mevleviler*, Ankara, 1957, s. 55 v.d.) bilhassa işaret etmek lâzımdır. Bu zât 1069 (1658/1659) yılında vefât etmiş ve Kulekapısı (= Galata) mevlevî-hânesinin hazîresine defnedilmiştir (Evliya Çelebi, *ayn. esr.*, I, 446 v.d.) Evliya Çelebi'nin bildirdiğine göre, Solak-zâde'nin Köle Yûsuf adında ve miskal çalmak ile tanınmış bir kölesi de var idi (*ayn. esr.*, I, 636).

Solak-zâde'nin eserleri şunlardır: 1. *Divan*. Hemdemî mahlaslı olan Solak-zâde'nin divanı olduğunu Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin kayd etmiş (*ayn. esr.*, aynı yer) ise de, şimdilik ancak şiirlerinden bir kaç elimizdedir. 2. *Fihrist-i şâhân*. 4 mafâ'ilun vezninde, kasîde şeklinde, 92 beyitlik bir manzûmedir. Burada Osman Gâzî'den itibaren, sıra ile, 19 pâdişahın cülûs tarihi, saltanat süresi verilmekte ve her birinin zamanındaki mühim vak'alarından kısaca bahsedilmektedir. Bu esere daha sonra bir çok zeyil yazılmıştır (İstanbul ts., taş-basması, 4 s. ve Solak-zâde, *Tarih*, s. 3—5, yazmaları için bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, s. 261—263, nr. 145). 3. *Tarih*. Belli bir isim verilmemiş olan bu tanınmış eser *Solak zâde tarihi* diye anılır. Ancak bu şekil eserlere umûmiyetle *Tevârih-i âl-i Osman* denilmektedir. Solak-zâde *Tarih*'i, şimdiye kadar kabûl edildiği gibi, Osmanlıların başlangıcından 1054 (1544) yılına kadar gelen basit bir eser (bk. Fr. Babinger, *GO W*, s. 203 vd.; ayn. mll., *El, SOLAKZÂDE*) değil, Şeyhî (ölm. 1733)'nin belirttiği vechile (*Vakâyi' al-fuzalâ*, Süleymaniye kütüp., Beşir Ağa, nr. 479), 1067 (1657) yılına kadar olan vak'aları toplayan mühim bir tarihtir. *Tarih*'in 1298'de basılan nüshası ancak 1053 yılına, bazı yazmaları 1054 yılına kadar gelmekte ise de, bu eserin tarafımızdan bulunan bir nüshası (Topkapısarayı müzesi kütüp. Ahmed III., nr. 3078, 490 var., 1083 şevvâlinde

istinsah edilmiş) 1067 yılına kadar gelmektedir (krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/II, 498, not 3). Elimizdeki yazmaların durumundan eserin bir kaç telif devresi geçirdiği anlaşılmaktadır. Matbû metin, yukarıda anılan yazmaya göre, karışık ve yer-yer eksiktir. İhtivâ ettiği vak'alar özlü bir şekilde ve sâde bir türkçe ile kaleme alınmış olan Solak-zâde tarihi, has oda-başı Hasan Ağa'nın teşviki ile yazılmıştır (yk. bk.). Solak-zâde bu eserinde bir çok müellifi (Rûhî, Neşrî, Yezdî, Âlî, Kemal Paşa-zâde, Peçevî v.b.) zikretmekte ise de, bu eserlerden doğrudan-doğruya faydalanmayıp, eserinin başından Sultan Selim I. devri sonuna (926 = 1520) kadar, esâs itibarı ile, Hoca Sa'deddin Efendi'nin *Tâc al-tavârih*'inden, devamında, Sultan Mustafa I.'nin ikinci pâdişahlığına kadar olan (1031 = 1622) kısımda Hasan-beyzâde *Tarih*'inden istifade etmiştir. Eserin bundan sonraki 36 yıllık kısmı müverrih ile çağdaş olup, tamâmiyle kendi topladığı bilgilere dayanır. İlk iki kısımda bâzı başka eserlerden ilâveler de yapmıştır. Orhan F. Köprülü'nün „Solak-zâde'nin hiç bir yerde Hasan-beyzâde'nin ismini zikretmediği“ şeklindeki intihal isnâdı [bk. mad. HASANBEYZÂDE] yerinde değildir (krş. Solak-zâde, *Tarih*, s. 459). Bu eser iki defa basılmıştır: İstanbul, 1271 taş-basması, 83 var.; Sultan Bayezid I.'e kadar; İstanbul, 1298, 773 s. Eserin yazmaları için bk. Fr. Babinger, *GO W*, göst. yer ve *İstanbul kütüphaneleri ... kataloğu*, s. 263 v.d. nr. 146. Ayrıca, Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 614, Mihrişah nr. 302; İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. TY 113 ve 3062; Topkapı Sarayı müzesi kütüp., Revan nr. 1102, Bagdad nr. 199, Ahmed III. nr. 3078.

4. Besteleri. Miskalî olarak büyük şöret kazanan Solak-zâde'nin şimdilik tesbit edebildiğimize göre, 12'si saz ve 2'si söz eseri olmak üzere, 14 parça musikî eseri vardır: 1. „Bahâristan“ adlı hüseyinî peşrevi (düyek), 2-4. 3 tâne uşşak peşrevi (hafif, sakîl, devr-i kebir), 5. Nevâ peşrevi (darb-ı feth), 6. Nîşâbûr peşrevi (devr-i kebir), 7-8. 2 acem peşrevi (fâhte, hâvî), 9. Rast peşrevi (darb-ı feth), 10. Segâh peşrevi (hâvî), 11. Nikrîz peşrevi (fâhte), 12. Eviç saz semâisi, 13-14. 2 mâhûr şarkı. Ancak onun bestelerinin hepsinin bu kadar olmadığı muhakkaktır. Nitekim bâzı eserlerinin mehterler tarafından çalındığını biliyoruz (Evliya Çelebi, *agn. esr.*, I, 643; Haydar Sanal, *Mehter musikisi*, İstanbul, 1964, s. 159 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin Efendi, *Macallat al-nisâb* (Süley-

maniye kütüp., Hâlet Efendi, nr. 628, 441b); Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ* (*Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, 35 v.d.); von Hammer, *Deulet-i osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1336, 2. tabı, I, 30; ayn. mll., *Gesehichte der Osmanischen Dichtkunst*, III, 424; Hâşim Bey, *Meçmua* (İstanbul, 1280), 2. tabı, s. 74, 82; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmanî*, IV, 171; Suphi, *Nazarî-ameli türk musikisi* (İstanbul, 1935), II, 65 v.d. (M. KEMAL ÖZERGİN.)

SOLAK-ZÂDE. [Bk. SOLAK-ZÂDE.]

SOMALİ, şarkî Afrika'da somaliler ile meskûn çok geniş kıt'a. *Coğrafî bakış*. Somali Habeşistan yaylasının şarka doğru Aden körfezine ve cenûba doğru Hind okyanusuna uzanan kenarlarından meydana gelmiştir.

Aden körfezi havzasında, yaylanın şark kenarları önünde, deniz sâhilinden kısa bir mesâfede, kayalık ve çorak bir tepeler silsilesi bulunur (silsilenin en yüksek noktası aş.-yk. 1.800 m. 'ye varır); Bûr Nasô Hablô'd („kadın göğüsleri şeklinde tepeler“) ve Hâdaftimô gibi tepeleri zikretmek lâzımdır. Aden körfezine hemen-hemen muvâzî bir hat teşkil eden bu silsile, Guardafui (Ra's 'Asîr) ve Hâfûn burunlarında, Hind okyanusuna doğru iner. Bu tepeler silsilesinin gerisinde, tedricî bir şekilde, Habeşistan yaylası yükselir; bu yayla cenup kısmında Şabëlla ve Cub nehirlerinin yüksek vâdileri ile yarılmıştır. Memleket, yerli halk tarafından, umûmî görünüş sebebi ile, üç bölgeye ayrılır: *gûban* (harfiyen „yanık yer“), yâni kurak iklimli kum yığınları ve eksibeler bölgesi; burası yalnız, o da yılın bâzı aylarında veya yağmurlardan sonra, mer'a olmağa müsâittir; *ôgo* (harfiyen: „yüksek yer“), yâni yukarıda bahsedilen tepeler bölgesi; mütedil iklimlidir, fakat zirâî işletmeye çok az müsâittir; *tog* („seller“) bölgesi, yâni tepeler ile yayla arasında bulunan vâdi; burada münhat arâzinin iki tarafından inen sular akar; şimâle doğru Tog Dêr („derin sel“) i ve cenûba doğru Tog Nûgâl'i teşkil eder. Davar ve at yetiştirmeye bilhassa müsâit olan muntaka şimâlî Somali'dir. Daba içeri doğru, *tog*'lar muntakasının garbında, Habeşistan yaylası Somali'sinde adı, ihtimal ihtikakına göre, „yayladakiler“ demek olan Ogadên kabilesi oturur. Bununla beraber Hind okyanusu tarafında, memleket şimâl bölgelerden çok farklıdır. Yayla, cenûbî kısmında, denize doğru çabuk bir meyil ile değil, tedricen iner ve en yüksek çıkıntıları sâhilden 200-300 mil mesâfede bulunur; suları bundan dolayı kısa seller değil, fakat her mevsimde,

değişik seviyelerde olmakla beraber, bütün yıl akan büyük nehirler teşkil eder.

Yerli Somali halkı memleketlerinde dört bölge ayırırlar; Hind okyanusundan hareket ederek, memleketin içine doğru giden seyyah bunları şu sıra içinde bulur: ilk yerde, sâhillerde hareket eden kum yığınları (somali. *ba'ad*); bundan sonra tepeler veya pek az karışık beyaz kum ovaları (somali. *'arra 'ad* „beyaz toprak“); daha uzakta kırmızı kum, çakıllar; büyük bir kısmı akasya fundalıkları ile kaplıdır (somali. *'arra gudud* „kırmızı toprak“); daha sonra, nehirler boyunca, bir alüvyon sâhası şeridi (somali. *'arra madô* „siyah toprak“); burası nisbeten münbit humus bakımından zengin olup, bilhassa zirâate elverişlidir. Bununla beraber Cub ile Şabëlla'nın aşağı büyük kıvrıntısı arasında bulunan bölgede, daha önce bahsedilmiş olan „siyah topraktan“ sonra, yerlilerin *dôy* dedikleri ve cenûbî Somali'nin mer'aea en zengin bölgesi olan bir başka geniş muntaka bulunur. *Dôy*'un arkasında, şimâlî şarkiden cenûbî garbiye doğru bir granit tepeler silsilesi uzanır ki, bu Şabëlla havzasının hudutlarından başlayarak, Bûr Mældâk'da, Cub vâdisinin hudutlarına kadar devam eder. *Dôy*'un ötesinde, arâzinin daha içlerine doğru, Bûr Hakkaba ve Baydova-yaylası (330 m.) bölgesinde „kara toprak“ bulunur. Buradan Ogadên hudutları yanında, Bokkol-kuyuları muntakasına kadar, arâzi tedricen yükselir.

Nehir sebekesi. Somali'nin iki büyük nehrinin yüksek sular seviyesi ve bunun neticesi olarak, sularının hacim ortalaması Habeşistan yaylasına düşen yağmurlara sıkı bir şekilde tâbidir ve Somali'nin mevziî yağmurlarının çok az te'siri görülür. Yüksek sular, yılda iki defa, cenûbî Habeşistan'ın küçük yağmurları ve büyük yağmurları ile aynı zamanda husûle gelir. Bu zirâate müsâit bir hâldir, zirâ Habeşistan'ın büyük yağmurları 15 haziran ile 15 eylül arasında yağar, bu devir bilâkis Somali'nin çok şiddetle kuru olduğu mevsimlerden biridir; bu sûrette, yüksek sular ve bâzan nehirlerin feyezanı, hiç olmazsa bâzı kabîleler tarafından, Somali yazının getirdiği zararların bir karşılığı telakkî olunur.

Avrupa haritalarında Juba adı ile ve araplar tarafından Cub adı ile bilinen nehre somaliler Vêbi Gana'na derler; bu gerçekte bir çift isimdir, çünkü *ganân* veya *ganâl* kelimesi, bâzı Sidâmâ ağzlarında olduğu gibi, Galla-Borana lehçelerinde tam nehir mânasına gelir (bu isim, gramer bakımından, Kuşî dillerine has bir kaideye göre, bir cemidir, bu dillerde mâyi maddelerin adları ancak cemi şeklinde kullanılır).

Avrupa haritalarında Shebeli denilen öteki Somali nehri civar muntakaların yerlilerince Vêbi-ga („nehir“) adı ile bilinmektedir. Bu nehre şimdiki adı ihtimâl yerli Ogadên'lerin Aden körfezi tarafından gelen ilk seyyahlara bunu, bu nehrin yüksek vâdisinde kat'ettiği en zengin ve en çok bilinen muntakası olan Şabëlla'ya izâfetle, Vêbi Şabëlla („Şabëlla bölgesi nehri“) adı ile tanıtmaları sebebi ile, verilmiştir. Böyle olunca, adın mütad „parslar nehri“ diye tercümesi hiç olmazsa „parslar memleketi nehri“ (Şabëlla harfiyen „Parsların bulunduğu yer“ demektir) şeklinde düzeltilmelidir.

En umûmî nebat nev'i dikenli akasya fundalıklarından müteşekkil olup, bunlar beyaz topraklarda kırmızı topraklardakinden daha az kesiftir; nehirlerin yakınlarında büyük ağaçlar, husûsiyetle arabistan inciri bulunur ve bâzan nehrin her bir tarafından aş.-yk. bir mil sâhalık küçük ormanlar teşkil eder. Bir nevi hind darısı (somali. *misingo*) ve mısır (*gallay*) kara topraklarda ekilmektedir; hind darısı, darı (*vâmba*) kırmızı topraklarda ve beyaz topraklarda; susam ve bâzı bölgelerde patates (somali. *batâto*) ve manyok (somali. *mahôg*); avrupalıların te'sislerinde pamuk ve şeker kamışı (bu te'sislerin en mühimleri Abruzzes dükü Louis de Savoie tarafından kurulanlar ile kont de Vecchi tarafından kurulan Cinâla te'sisleridir) zirâati yapılır. Yukarıda tasvir edildiği üzere, Somali'nin umûmî fizikî teşekkül ve bünyesi yerlileri yabancı müstevlilere karşı müdâfaa etmek hususunda çok faydalı olmuştur, zirâ iktisâdî bir ehemmiyeti olan yegâne muntakaya, yâni kara topraklara erişmeden önce, sâhilin kum çölünü, sonra kırmızı toprakların ormanlarını geçmek lâzımdır ki, buralarda arâzinin tabii teşekkülü tuzak ve hilelere dayanan bedevilere has küçük çarpışmalara dikkate değer bir şekilde müsâittir.

6. Eski siyâsî taksimat. Somali, ikinci dünya savaşından önce, şu kısımlara bölünmüş idi:

1. Fransız Somalisi. Resmen „Somali fransız sâhili“ adı ile tanınmış idi (5.790 mil², 65.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tesbit edilmiş idi: İtalyan Eritresi, 24 kânûn il. 1900 ve 10 temmûz 1901 Fransız-İtalyan protokolü mücibince; İngiliz Somalisi, 2 ve 3 şubat 1888 İngiliz-Fransız anlaşması ile; Habeşistan, 20 mart 1897 Fransız-Habeş anlaşması ile. İsmine rağmen, müstemlekenin yalnız cenup kısmı somaliler ile meskûn olup, şimâl kısmı Danâkil'ler ile meskûndur. Merkezi Cabûti (Cibûti, 8.500

nüfus)'dir. Burası, bilhassa Cibüti-Addis-Ababâ Fransız demir-yolu sebebi ile, mühim ticâret limanıdır.

II. İngiliz Somalisi. Himâye idâresi (68.000 mil²; 300.000 nüfus), mülkî bir vâli tarafından idâre edilirdi. Hudutları şöyle tahdit edilmiş idi: Fransız Somalisi, daha önce bahsedilen anlaşmaya göre; Habeşistan, 14 mayıs ve 4 hazîran 1897 İngiliz-Habeş protokolüne göre; İtalyan Somalisi, 5 mayıs 1894 İngiliz-İtalyan anlaşmasına göre. Merkezi Berbera (30.000 nüfus).

III. İtalyan Somalisi (140.000 mil²; 650.000 nüfus). Mülkî bir vâli tarafından idâre edilen müstemleke şöyle taksim edilmiş idi: şimalî İtalyan Somalisi, yâni Macêrtên ve Hobyâ iki Somali sultanlığı himâye idâresi, ilk önce Banâdir adı ile tanınan cenûbî Somali. İngiliz Somalisi ile hudutları daha önce bahsedilen anlaşma ile, Habeş Somalisi ile hudutları da 16 mayıs 1908 İtalyan-Habeş muâhedeşi ile tâyin edilmiştir; İtalyan Oltre-Giuba'sı ile hudûdunu Cub nehri teşkil eder. Merkezi Mağdişü (21.000 nüfus) idi.

IV. İtalyan Oltre-Giuba'sı („Cub ötesi“; 25.000 mil²; 90.000 nüfus). Burası İngiltere'nin, 15 temmûz 1924 muâhedeşi ile, İtalya'ya verdiği sâhadır. Merkezi Kismâyü (12.000 nüfus) idi. Fakat bu müstemleke sonraları tamamı ile İtalyan Somalisi'ne ilhâk edilmiş idi ve 30 hazîran 1926'dan sonra aynı vâli tarafından idâre ediliyordu.

V. Habeşistan Somalisi, yâni Oga-dên. Burası iki mâlikâneye bölünmüş idi; birincisi Şabëlla'nın yukarı vâdisini içine alıyordu ve Harar feodal beyine bağlı idi; diğeri Cub havzasını içine alıyordu ve Konsô sâhasının feodal beyine bağlı bulunuyordu.

VI. Kenya müstemlekesi. Tanaland ve şimal hudutları nâhiyeleri; eskiden Jubaland adını taşıyan ve İtalya'ya verilmemiş olan memleketin bu kısmı göçebe Somali çobanlarının teşkil ettiği bir nüfusa sâhip idi.

c. Etnografya. Somaliler 3 zümreye ayrılabilir: diğeri somaliler tarafından Ėci denilen şimal somalileri, Havîya'lar, Sab'lar.

1. En mühim zümreyi teşkil eden şimal somalileri İsâk'lar, Dir'ler ve Dâröd'lara ayrılırlar. Bâzi rivâyetlere göre, bugün Somali denilen bölgeye hicret ederek, somalilerin ilk zümresini teşkil eden Dir'ler bugün bütün Somali arâzisine dağılmış durumdadırlar; bunlar şüphesiz daha sonra gelmiş olan müstevliler tarafından dağıtılmışlardır. Şu kabîleler aslen Dir'lerden: Fransız Somalisi'nde yaşamakta olan İsâ'lar, İtalyan Somalisi'nde Bîmâl'ler, Şabëlla'nın orta vâdisinde, İtalyan Somalisi

ile Oga-dên arasındaki hudutlara yakın yerlerde Faķî Muhammed'ler. Bu kabîleler yanında, muhtelif menşelerden daha büyük kabîleler ile birlikte oturan Dir âilelerinden müteşekkil küçük zümreler Oga-dên'de, şimalî İtalyan Somalisi'nde ve Oltre-Giuba'da bulunmaktadır.

İsâk'lar İngiliz Somalisi'nin garp kısmında ve bu sâhilde kâin pazar şehirlerinde Zeila (arapça Zayla; somali. Avdal; Galla. Afdali,), Berbera ve Bulahâr'da otururlar. Başlıca kabîleler Habar Auval, Habar Yünis, Habar Ca'lo ve Habar Garhacis'tir. İsâk zümreleri Oltre-Giuba'da da yaşarlar ve bunlar hususiyetle İngiliz müstemleke idâresinin yerli, mütekait me'murları ile âileleridirler; daha ehemmiyetli bir İsâk zümresi 'Aden'de bulunur; bunların büyük bir kısmı işçi ve liman sandalcılarından müteşekkildir.

İsâk'ların an'anevî düşmanları olan Dâröd'lar somalilerin en mühim zümresini teşkil ederler ve İngiliz Somalisi'nin şark kısmında, İtalyan Somalisi'nin şimal kısımlarında, Oltre-Giuba'da, Kenya müstemlekesi Somalisi nâhiyelerinde ve Habeşistan yaylası mntakasının hemen her tarafında otururlar. Başlıca Dâröd zümreleri şunlardır: 1. Komba ile Kûmada'lara ayrılan Kablallah'lar; Komba'lar şu kabîleleri içine alır: Harar yakınlarında oturan Geri Komba, eski kabîle birliği olan Harti, yâni bütün şimalî İtalyan Somalisi'nde oturan Macêrtên'ler; İngiliz Somalisi'nin bütün şark kısmını işgal eden Varsangalî ve Dûlbahanta'lar ve Macêrtên'ler ile berâber oturan Dişşa'lar. Kûmada'lar Galimês Vaytên, Bal'ad ve Cidvâk küçük zümreleri ile birlikte büyük Oga-dên'leri içine alırlar; bunagöre, bunlar Habeşistan Somalisi'nin en büyük kısmını ve Oltre-Giuba'nın merkezi mntakalarını işgal etmektedirler. 2. Dâröd'ların bir başka zümresi başlıca kabîlesi Marrêhân olan şimalî İtalyan Somalisi'nin bir kısmında ve Oltre-Giuba'nın şimal mntakalarında oturan Sadda zümresidir. Dâröd (Macêrtên) âileleri İtalyan Dankalia'sında (Eritrea) küçük Bakâ ve Abbâ Gubbâ adalarını işgal etmişlerdir.

II. Havîya'lar İtalyan Somalisi'nde ve Habeşistan Somalisi'nde bütün Şabëlla vâdisinde otururlar. Mahallî an'aneve göre, bugünkü topraklarında Havîya'lerden önce menşede akrabâ olan ve şüphesiz nehre doğru hicret eden ilk zümreleri olan Acuran'lar var idi. Acuran'lar bugün dağılmış ve başlıca dört zümreye ayrılmıştır: birincisi azadlı köleleri ile birlikte İtalyan ve Habeşistan Somalisi hudutlarında yaşar; ikincisi Afgöy'un cenûbunda, aşağı Şabëlla vâdisinde yaşar; üçüncüsü Cub yanında, Bârdêra arâzisinde, dördüncüsü Kenya müstemlekesinde,

şimal hudûdu nâhiyesinde yaşar. İlk zümrenin oturduğu mntakaya Şabëlla (yk. bk.) denilir. Acuran kabîlesinin en büyük kısmı eski kölelerden veya azadlılardan meydana geldiğinden, bunlar burada oldukça az bir mikdar teşkil ettikleri için, Oga-dên'ler bu zümreye ekseriyâ Addôn, yâni köleler derler; bu sonuncular bundan dolayı bâzi etnograflar tarafından, haksız olarak, bir Bantu kabîlesi veya Bantu dilini konuşan bir halk sayılmışlardır. Havîya'ların diğeri başlıca zümreleri şunlardır: Cidla, Cacêle, Bâdi 'Adda, Gâlca'el kabîlelerini içine alan ve Şabëlla'nın cenûbunda, cenûbî İtalyan Somalisi'nde Mahaddây'a kadar olan bölgede oturan Guggundabe'ler; Habar Gidir, Abgâl (bu msl. Va'ësla'lar, Dâ'ud'lar, Ėli'ler, Mantân'lar, Yûsuf'lar, Agon-yar'lar, Varsangalî-Abgâl'lar gibi çok sayıda bir kabîle topluluğudur), Möbilên, Va'dân, Hillibi kabîlelerini içine alan Gurgat'lar; bunlar Guggundabe'nin cenup hudutlarından Okyanus'a ve Sab arâzisine kadar uzanan bölgeyi işgal ederler.

Havîya arâzisi ile Cub arasında bulunan mntakada oturan Sab'lar Rahanvên ile aslında bu iki zümrenin müşterek bir ceddî olması gereken Digil adını almış olan bir başka zümreye ayrılmıştır; Digil'ler başlıca şu kabîleleri içine alır: Ciddu, Tünni, Ėrrola, Dabarra. Rahanvên'ler iki kabîle zümresini ihtivâ eder: Siyyêd'ler („sekizler“) ve Sagâl'lar („dokuzlar“); başlıca kabîleler Elây, Lisân, Haryên, Hadâmo, Lubây, Galadi ve Gêlidla'dır. Öteki Somali kabîleleri, adı umumiyyetle kabîlenin adının aynı olan müşterek bir ceddenden geldikleri hâlde, Rahanvên kabîleleri, Rahanvên soyundan gelen çok küçük bir zümre ile aynı ad altında birleşmiş muhtelif menşeli âilelerden ve boylardan müteşekkildir. Bu büyük zümreler ile cenûbî Somali'de Kenya müstemlekesinde (şimal hudûdu nâhiyesinde) ve Habeşistan Somali'sinde ayrı bir hâlde yaşayan Garr'a'lar (son iki zümrenin, son zamanlara kadar hem Somali ve hem Galla dilini konuşmakta olduklarına dikkati çekmek yerinde olacaktır) gibi menşeleri kesin bir şekilde bilinmeyen kabîleler yanında şunları da zikretmek gerekir: azadlılar, kaçaklar ve sâhil şehirleri halkı. Ekseriyâ Bantu menşeli olan, fakat bugün tamâmiyle somalileşmiş bulunan, efendilerinden kurtarılan veya kaçan köleler bâzi bölgelerde kabîleler meydana getirmişlerdir; orta Şabëlla vâdisinde Şidla kabîlesi; Bûr Hakkaba siyah topraklarında yaşayan son efendilerinden müstakil olarak Baydova yaylasında bulunan azadlı Elây'lar kabîlesi; Cub'un aşağı vâdisinde Vagöşa denilen zümreler. Ka-

nun dışı edilmiş olan zümreler, yâni kurmuş oldukları münâsebetler sebebi ile, necis olarak telakkî edilen zümreler köleleri hâline düşükleri yüksek kast kabîleleri ile birlikte yaşarlar. Somali'de aşağı derecedeki kastlar umumiyyetle Sab adını taşıyor ki, bu ad yukarıda gördüğümüz gibi, cenûbî Somali'de, tamâmiyle bir kabîleler zümresinin adıdır. Bu aşağı derecedeki kastlar, Yibir („sihirbazlar“), Midgan („avcılar“), Tumul („demirciler“) zümrelerini içine alır. Bu kastlara Havîya'lar umumiyyetle, gerçekte Kenya müstemlekesinde bir Bantu halkının adı olan Bon adını verirler; bunlar Eyla'ları („avcılar“), Maddarrâla'lar ve Gaggâb'ları („debbaglar“), Darđov'lar („dokumacı“), Yağar'lar („sihirbazlar“), Tumul ve Kılmaşuba'lar („demirciler“) zümrelerini ihtivâ ederler. Sab'lar için aşağı derecedeki kastlar Ribi'ler („avcı“) ile Varabay („demirci“) lerdir.

Sâhilde bulunan şehirler iç Somali kabîlelerinden müteşekkil zümreler ve yeni somalileşmiş, fakat pek çok muhtelif menşeden gelen âileler ile meskündür; bunların en büyük kısmı Somali'ye göç sûretiyle gelmiş olan araplar ile Bantu'lardır; bâzi âileler fars menşeli olduklarını iddia etmektedir ve diğeri bir kaç âilenin Madagaskar menşeli olduğuna dâir rivâyetler vardır.

d. Dil. Somali dili Kuşî dil âilesine mensup bir dil olup, bu âilenin de Reinisch'in „eski kuşî“ dediği zümresine girer; bu itibarla Saho-Afar, Bađaviye ve Galla dilleri ile akrâbâdır. Bu dil, tarihi boyunca, en az Galla dili kadar Kuşî olmayan dillerin te'sirinde kalmış olduğundan, nefes ve ses yolunun kapanmasını tâkip eden kendine mahsus sessizleri vardır; fakat Galla dilinde ve bâzi Sidâma lehcelerinde müşterek olan ve — muhtelif nisbetlerde de olsa — Habeşistan'ın yeni sâmi dillerine de girmiş bulunan gerçek sessiz çift sesleri bu dilin fonetiğinde yoktur. Bunun neticesi olarak, Somali dilinde patlayıcı bir gırtlak sessizi olup, arapçadaki gibi telaffuz olunur; d bir ön damak sessizi olup, bâzi lehcelerde rr'ye tahavvül etmeğe mütemâyildir. Bir de Somali dilinde, yalnız e ve i seslerinin te'siri altında değil, fakat akıcı l te'siri ile de bir damaklaşmaya doğru müphem bir temâyül olduğuna da dikkati çekmek gerekir; müennes harfi târifi olan -ta için ve mutavaat şekli eki olan -t için hâl böyledir; bunlardan önce isim veya fiillerin sonunda l bulunduğu zaman, bunlar şa -ş şeklinde damaklaşır. (İşâ, lş benzeşme ile birbirini müteâkip şa, ş olur). Başka Somali lehceleri h gırtlak seslerini muhafaza ettikleri hâlde, Sab lehce-

sinde *h* ve *da* olmuştur. Şekil bilgisi bakımından, Somali dilinde kuşî'de kullanıldığı şekillerde, yani yalnız ön ekler ve ekler vâsıtası ile fiil çekimleri bulunur; hâlbuki Galla dili yalnız ikineci fiil çekimi şeklini muhafaza etmiştir. Fakat diğer taraftan, Somali dili ile 'Afar-Saho dili mukayese edilirse, bu son dilde ön ekler vâsıtası ile fiil çekiminin öteki şekilden daha sık olmasına (ihtimal komşu sâmi dillerin yapmış olduğu kuvvetli te'sir sebebi ile) karşılık, Somali dilinde, kendine has bir tarzda, biraz önce bahsedilen ön ekler ve son ekler vâsıtası ile fiil çekiminin yalnız beş fiilde, yani olmak, mevcut olmak, bilmek, gelmek, söylemek fiillerinde muhafaza edildiği görülür (bununla beraber bu fiiller en çok müşterek fikirleri ifade eder). Daha Havîya ve Sab lehcelerinde bilhassa bu fiillerin iki çeşit çekimleri ile kullanıldıklarına dikkati çekmek gerekir. Somali dili *nahvi* bu dile husûsî vasıflar verir (zîrâ, bilhassa isimden önce veya isimden sonra değil de, fakat cümlelerin sonunda fiilin önüne konulan isim çekimi edatlarının kullanılması sebebi ile, bir isim çekimi mevcut değildir) ve bir dereceye kadar bu dili yabancılar için güçleştirir. Msl. „deve ve at bu ip ile bağlanmışlardı“ cümlesi şöyle söylenir: *Hareggan rattiga iyyo faraska a lo gu ka la heray*, yâni, harfiyen: „bu ip deve ve at onlar idi ile-nin-tarafından bağlanmış“ (ile-nin-tarafından“ kelime zümresi iki hayvanın bir arada değil de, her birinin bahis konusu ipin bir parçası ile bağlanmış olduğu fikrini ifade eder). Saho-'Afar dilinde sâhip olunan şeyi gösteren kelimenin sâhip olanı gösteren kelimenin önüne ve buna mukabil Galla dilinde, mâlik olanı gösteren kelimenin mâlik olunan şeyi gösterenin önüne getirilmekle ifade olunan izâfet münâsebeti Somali dilinde, Galla'da olduğu gibi veya daha sık olarak, ilk önce başka eşyanın adını koymak, bundan sonra sâhibin adını mülkiyet sıfatı ile birlikte getirmekle, ifade olunur; msl. „Ömer'in evi“, harfiyen, „Umar ev“ veya „Umar evi“ ile ifade olunur.

Somali lehceleri, kavmî taksimata göre, İsağ, Dāröd, Havîya, Sab zümrelerine ayrılır. İsağ lehceleri aslı olan ön damak *q* lerini muhafaza etmiştir; devamlılık fiillerini *-ay* eki ile teşkil ederler; ilk iki şahıs zamirlerinin ceminde, dâhil edici „biz“ (yâni: söyleyen ve duyan biz) ile hâric bırakan „biz“ (yâni: konuşan ve bir başka şahıs) birbirlerinden ayırır. Dāröd lehceleri, iki sesli arasında bulunduğu takdirde, ön damak *q* lerini *r* ye (Ogadên lehceleri) veya *r* ye (Macärten lehceleri) çevirir; bunların devamlılık gösteren fiilleri *hay* ile teşkil olunur; bunlar

yukarıda bahsedilen iki „biz“i muhafaza etmişlerdir. Havîya lehceleri iki sesli arasında bulunan *q* lerini *r* ye çevirir; devamlılık gösteren fiilleri, ihbar sigasının yanına *hay* fiili getirilmek sûretiyle teşkil edilir; çift „biz“ bu lehcede yoktur. Sab lehceleri, yukarıda söylendiği gibi *h* 'yı *h* 'ya ve *'i* 'ye çevirir; bunlar başka Somali lehcelerinde *-o* 'lu emir şekline girmiş olan *av* 'lı sâla sigasını muhafaza etmişlerdir; emrin menfi şekli *-in* ön-eki ile *-oy* ekini taşıyan fiil ile teşkil olunur (diğer lehcelerde bu hâlde *ha* ön-eki ile *-in* ekini taşıyan fiil kullanılır).

Kelimelere gelince, Somali dili arapçanın çok az te'sirinde kalmıştır ve hattâ arapçadan alınan kelimeler, kabûl edilir-edilmez, tamâmiyle Somali fonetiğinin kaidelerine uymuştur; Galla dili de, müşterek menşeleri göz önünde bulundurulursa, Somali dili üzerine büyük bir te'sir yapmamıştır; buradan ihtimal Sab lehceleri istisnâ edilebilir; bununla beraber, Galla'ların büyük istilasından önce, somaliler ile Sidâmâ'ların eski komşuluklarının bazı delillerini Somali kelimelerinde bulmak kabildir.

e. Tarih. Kavmî efsâneler, menşelerini Peygamberin yeğeni 'Aqîl b. Abî Tâlib'e kadar çıkararak, Somali tarihini islâmlaştırmış ise de, hâmi kavimlerin Afrika'ya Asya'dan gelmiş olup-olamayacakları meselesi hakkında ne düşünülürse-düşünülün, somalilerin şimdiki arâzilerini, hepsi 'Aden körfezinin Afrika sâhilinden gelmek üzere, birbirini tâkip eden ve birbirini iten zümrelerin arka-arkaya gelen muhtelif istilâlarından sonra işgal ettiklerinde şüphe yoktur. Diğer Somali müstevli-leri tarafından sürüldükten sonra, Dir'ler de buraya böylece gelmişlerdir; bunların arasından bir kısım Ogadên'i ve Cub ile Şabëlla arasındaki mıntakayı kat'ettikten sonra, bu son nehrin aşağı vâdisine ulaşmış ve Bîmâl kabilesinin doğmasına sebep olmuştur. Sab'lar 'Aden körfezini terk etmişler ve Cub havzasına doğru yönelmişler, sonra Vêb vâdisi boyunca yayladan inerek, Mârilla yakınlarından itibaren şarka yönelmişler ve bir Galla kabilesi olan Vardây'lar ile savaşarak, şimdiki mıntakalarını istilâ etmişlerdir. İsağ'lar ve Dāröd'lar yukarıda anılan şimâl sâhillerinden gelmişler ve Dir'ler ile Galla'ları atarak, arâzilerini zaptetmişlerdir. Havîya'lar şimâl mıntakalarından gelmişlerdir; bunlar ilk önce Marêg şimalinde durmuşlardır; hâlbuki kardeşleri Acurân'lar Galla'lardan ve Ciddu'lardan Şabëlla vâdisini almışlardır; fakat aynı Havîya'lar nehre kadar ilerlemişler ve Acurân'ları dağıtmışlardır. Şu hâlde Somali arâzisi-

nin istilâsı tarihinde iki devre görülebilir: Galla'lara karşı savaşlar devresi, sonra en iyi yeri zapt etmek için bizzat Somali zümreleri arasındaki savaşlar devresi. Fakat çok âlaka uyandırıcı yazılı bir rivâyette (bunun arapça yazılmış olan bir el-yazmasını te'min ettim) Somali efsânelerinde bahsedilen savaşlar, yâni müstevli Galla'lar ile Cub havzasında oturan Zanc'ler (yâni Bantu halkı) arasında vukua gelen savaşlar hikâye olunur. Somali'yi istilâ edenler şu şekilde sıralanabilir: zenci Bantu'lar, sonra Kuşî Galla'lar, en sonunda Kuşî Somali'ler.

Bu sonuncular toprakların iç kısmının istilasında birbirlerini tâkip ederlerken, deniz sâhilinde bulunan mıntaka, pek çok asırlardan beri, Arabistan ile sıkı ticâret münâsebetlerine sâhip idi; daha cenûbî Arabistan kıralığının [bk. mad. HİMYAR] ticârî müstemlekeleri ile başlamış olan bu ticâret, islâmiyet devresinde daha da kesif bir hâl aldı. Bu arap müstemlekesi hâline gelmesinin neticesi olarak iki küçük devlet teşekkül etti: Zayla' devleti ile Mağdişu devleti; bunlar umûmiyetle somalileşmiş arapların veya kuvvetle arap kültürü te'sirinde kalmış Somalilerin mahallî hânedanları tarafından teşkil ve idâre edilmiştir. Milâdî XIV. asırdan beri inkişâf ederek devam eden Zayla' krallığı, kuvvetleri Grân kumandası altında habeshlere karşı yapılan savaşlarda yok olduğu zamana kadar, cenûbî Habeşistan'daki müteaddit müslüman devletler ile yapılan iç ticâret sayesinde, devam ve inkişâf etmiştir [bk. madd. GRÂN, bir de HABEŞİSTAN, HARAR, ZAYLA']. Bununla beraber Mağdişu devleti milâdî XIV. asırdan kısa bir refah devresine erişmiştir; sonra inhitatı hemen-hemen sür'atle başladı, zîrâ nüfus iç taraflarda oturan Somali bedevilerinin gevşek mukavemetlerini yenebilecek iktidarda değil idi. Bir çok hâdiselerden sonra, Mağdişu, Muzaaffar'lar sülâlesi idâresi altında, XVI. asra kadar istiklâli muhafaza etti; XVII. asırda 'Omân imâmı tarafından işgal edildi; bu da bir kaç sene sonra, Banâdir denilen bütün sâhili, Mağdişu ile birlikte, sâkinlerine terketti, yalnız onları kendisini hükümdar olarak tanımağa mecbûr etti. Maşkaş devleti (XIX. asrın başında), 'Omân sultanlığı ile Zangibâr sultanlığına bölününce, Mağdişu taksimde Zangibâr'a verildi; sultanlar, Mağdişu, Marka ve Brâvâ'ya bir vâli ile askerî birlikler yerleştirerek, burayı kendi memleketleri hâline getirmeye denediler. Fakat kısa bir hâkimiyet devresinden (aş.-yk. 60 yıl) sonra, Zangibâr bu şehirleri İtalya'ya sattı.

Ne olursa-olsun, memleketin içlerinde, Somali kabileleri müteaddit asırlar boyunca,

tam bir istiklâl içinde yaşamışlardır. Somali an'aneleri XVI. asırda Somalileri Sidâmâ'lardan ayıran ve onları bu küçük hars merkezlerinden uzaklaştıran Galla'ların Habeşistan'a karşı büyük istilasından hiç bir hâtıra muhafaza etmemiştir. Bununla beraber memleketin içlerinde bazı bölgelerde bulunan Somali'nin bugünkü harsından üstün ve yerliler tarafından Acurân'lara veya Madinla'lara isnât olunan bir harsın izlerinin şimâl Sidâmâ devletleri harsı te'siri altında kalmış olan bir yerli harstan ziyâde, cenup sâhillerinin arapları ile daha önceden sıkı bir temasta bulunan Somalilerin eseri olması faraziyesini göz önünde bulundurmamak lâzımdır.

İç-Somali böylece XIX. asrın sonuna kadar müstakil kaldı; bu devirde Fransa (1884'te), Büyük Britanya (1884'te) ve İtalya (1889'da) müstemlekelerini işgal ettiler.

f. İslâmiyet. Somaliler tamâmiyle müslümandırlar ve şâfiî mezhebindendirler. Ne Maşkaş imâmı, ne Zangibâr sultanları, Somali sâhillerindeki kısa hâkimiyetleri müddetince, Somali nüfusu arasında kendi ibâzî görüşlerini yaymışlardır; bunun neticesi olarak, sultanın vâlisi Somali'den çekilince, ibâzîliğin artık hiç bir izi kalmadı. Avrupa müstemlekesi olan yerlerde asker ('askari') veya işçi sıfatı ile Somali'ye hicret edip gelen araplar arasında bazı Zeydiler bulunmaktadır, fakat bunlar itikatlarını halk arasında telkin etmemektedirler.

Yetişmelerinin farklılığı ve tarihî gelişmelerinin ayrılığı sebebi ile, deniz sâhili nüfusu ile iç taraflardaki nüfus islâmiyetin te'sirini ayrı şekillerde almıştır. Bir çok asırdan beri müslüman harsına sâhip arap merkezleri ile münâsebette olan ve tacir cemâatler hâlinde teşkilâtlanmış, bir kabîlenin diğer kabîle ile münâsebetleri hâlinde değil de, medenî bağlar ile birleşmiş bulunan sâhil şehirleri, memleket içinde müstakil, sâhil nüfusu karşısında düşman ve itimsiz bulunan ve geniş arâzilerinde müşterek bir menşenin bağı ile sıkıca bağlı olan nüfusundan tabii olarak daha kolay bir şekilde islâmiyeti kabûl etmişlerdi. İslâmiyet propagandası eski müşriklik ve kabîlelerin örfî hukûku ile mücâdele etmeye mecbûr oldu. Bu durumda, islâmiyetin memleket içlerinde yayılması başlıca dinî tarikatlar sayesinde mümkün olmuştur. Bu itibarla buradaki Somali dinî harsının şu üç unsuru hakkından bir az izâhat vermek lâzımdır: İç-Somali'de eski müşrikliğin kalıntıları, sâhildeki müslüman harsı, dinî tarikatlar.

Şüphesiz eski bir mukaddes raks olan *sâr* merâşimi müşrikliğin bir kalıntısı sa-

ylabilir. Yerli halk bir dâire şeklinde toplanır ve şarkıcılar, husûsî bir âhenk ile, şarkı söyler. Bir veya bir kaç şarkıcı baygın bir hâlde yere düşer. Ötekiler şarkı söyleyerek ve ellerini çırparak, ayaklarını vurarak yahut davul ve dümbelek çalarak, *sâr*'ı çalarlar. Sonra bayılmış olan kimse yavaş-yavaş ayağa kalkar, bir kama alır, yeniden bayılıncaya kadar, dâirenin ortasında, kama sallayarak, raks eder; fakat tamâmiyle kendine gelmiş bir hâlde, derhâl tekrar kalkar. *Sâr*, kama yerine, elde alevli bir meş'ale ile de oynanır; Sab'larda oyuncu dâireden dışarı çıkar, en yakın sık ormana girer ve oradan geri gelir ve yüksek ses ile bağırarak, kana bulanmış kamasını gösterir ki, bunun öldürülen cinin kanı olduğu söylenir [Bk. bir de mad. ZÂR].

Somalilerin müşriklik devrinden kalma diğer bir merâsimleri yılın ilk günü ziyâfetidir. Somalilerin 365 günlük bir güneş yılları vardır; 7 yıl bir devre teşkil eder; her yıl haftanın bir gününün adını taşır; her devre, içinde cereyân eden en mühim hâdisenin adını taşır; nitekim Haviya'lar *isninta orrah madô* („siyah güneşin pazartesi günü“) 'dan bahsederler; şüphesiz bu devre bir güneş tutulması sebebi ile böyle adlandırılmıştır; Sab'lar *sabdi faranci* („avrupalı, frenk cumartesi günü“) 'den bahsederler, bu sûretle kaptan Battego'nun memleketlerine gelmesine telmih ederler. Yılın ilk günü çok yaygın bir âile bayramı olan *dabsid* ile kutlanır. Her âile kulübesinin yanında bir sevinç ateşi yakar ve baba, bir tarafından öteki tarafına atlayarak, ateşin üzerinden geçer; yahut mızrağını ateşin ortasında çevirir. Sonra umûmî rakslar yapılır, bundan sonra da şarkı söyleyen gençlerin geçitleri başlar ve kurbanlar kesilir.

Ölümün sonra maddî hayatın devam ettiğine ve ölümlere yiyecek ve giyecekler te'min etmek zarûretine dâir halk inancını da zikretmek lâzımdır; bu da mezarın yanında davar kurban etmekle ve fakirlere et ve pamuk bezler dağıtmakla yapılır; bunların „yiyeceği ölümlere ulaştırdıkları“ söylenir. Mirasın büyük bir kısmının bu merâsimleri („birlikte defnedilen şey“) yerine getirmek için vasiyetnâmelerde tesbit edilmesi ve oğul ile yakınların „mezarı süpürmeğe“, yâni bâzan kurban kesmeğe ciddi ihtimam göstermeleri bu âdetten ileri gelmektedir. Diğer müşrik fikirlerin izleri kabîlenin mevzû reislerinin sihirli kudretlerinde bulunmaktadır; müşrik Kuşî'lerin kadim gök tanrısı için güneş ne idi ise, bunların gözleri de onlar için aynı şeydir. Reis in „sıcak gözü“ davara çok doğurma kabiliyeti verir veya ondan bunu alır, ölüm getirir, hasta eder

veya hastaları iyileştirir. Eski müşrik sihirbazların yerini müslüman âlimler almıştır. Bunlar *vadâd* adını muhâfaza etmişlerdir ve sihirli işler de yapabilirler. Koruyucu takdis, müşriklik zamanında olduğu gibi, tükürerek yapılır. Kesilen hayvanın başı, karnı ve ayakları, Somali'deki islâmiyette, müşrik Kuşî itikatlarına uygun olarak, necis sayılır.

Gök tanrısının Somali dilindeki adları (*Ebba* ve *Vāk*) şimdi Allah için kullanılmaktadır ve hattâ müşrik cin adı (*gūl*; galla. *kolle* amhar. *kolle*) yeni lehcelerde tâlih, baht mânâsında kullanılır.

İslâmiyete karşı daha kuvvetli bir mukavemet islâmiyetten önceki arap hayatına büyük bir benzerlik gösteren bir içtimâî teşekküle dayanan ve binnetice müslüman şeriatı ile ekseriyâ tezat hâlinde bulunan somali örfi hukuku tarafından gösterilmiştir. Ölen bir kimsenin zevcesinin ölenin kardeşi ile evlenmesi ve dul kadının ölenin kardeşinden başka bir kimse ile yeniden evlenmek istediği takdirde, ölmüş zevcin yakın akrabalarına ödeyeceği bedel (bununla berâber, Somaliler için, ölünün kardeşi olan ikinci kocanın çocuklarının, sâmilârlarda olduğu üzere, birincinin oğulları ve soyunun devamı olarak telakkî edilmediğine, bilâkis ilk zevcin çocuklarının ikinci zevcin neslinden sayıldıklarına dikkati çekmek gerekir); kız kaçırmakla izdivaç; somalilerin zihninde, öldürülen kimsenin yakın akrabalarının katilin şahsı üzerinde sâhip oldukları bir *ex delicto* hakka istinâden, katilin kurtuluş bedeli sayılan kan bedeli; miras haklarından mahrum edilen kadınlar; kanun dışı bırakılmış zümreler (bunlar ile izdivaç münâsebetleri kurulamaz, hiç bir şekilde onlar ile temasta bulunulmaz, zîrâ bunlar dâimî bir şekilde necâset [*nacasa*] hâlinde sayılır;—eski âdetin mahâret ile islâmlaştırılmasını kaydetmek gerekir); şimâl kabîlelerinde son zamanlara kadar tesâdüf edilen dışarıdan evlenme ve ayrı iki şahıs arasında aktedilen izdivaçtan ziyâde, iki kabîle arasında aktedilen izdivaçların dikkate alınması gereken izleri hakkındaki hükümler zikro'unabilir.

Bununla berâber sâhilde, müslüman harslı merkezlerde, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısından itibaren ticâretin gelişmesinden sonra, müslüman âlimlerin çalışmaları arapça yazılmış ve bilhassa tasavvuf mevzûlarını ele alan mahallî küçük bir edebiyat teşkil ediyordu. Basılmış başlıca eserler şunlardır: Şayh 'Abd Allâh b. Yûsuf'un *al-Macmû'at al-mubâraka*'si, *şekhâl* zümresine mensup olan müellif eserini Kahire'de bastırmıştır; Brava (Barāvā)'ya mensup Şayh Kâsim b. Muhyî'l-Dîn

'in *Macmû'at al-kaşâ'id*'i. Bu son eser bir çok Somali müellife âit olan manzûmelerin bir dergisinden ibârettir; bununla berâber, *al-Macmû'at al-mubâraka* Şayh 'Abd Allâh'ın tasavvuf hakkındaki beş risâlesinden meydana gelmiştir; fakat bunun asıl alâka veren kısmı üçüncü ve dördüncü risâleleri olup, ilki *al-Sikkîn al-zâbiha* 'ala 'l-kilâb al-nâbiha („havlâyan köpeklere karşı keskin bıçak“) ve sonuncusu *Naşr al-mu'minin* 'ala 'l-maradat al-mulhidîn („dinsiz isyancılara karşı imanlılara yardım“) adını taşır ve Sâlihiye tarikatına karşı şiddetli hücumları ihtivâ eder. Somali'nin başka bir büyük âlimi Şayh Avës (Uvays) Muhammed al-Barāvî olup, *Macmû'at al-kaşâ'id*'de neşredilen iki manzûmesinin yanında, Somali dilinde beş manzûme kaleme almıştır ve kendisi arap alfabesi ile yazan yegâne şahıs olmuştur; bu beş manzûmeden biri Mad Mulla'nın şâkirdlerine karşı yazılmıştır. Arapça bir çok tasavvufî manzûmeler yazmış olan (en çok yayılmış olanı *Sirâc al-ukûl va 'l-sarâ'ir fi 'l-tavaşşul bi şayh 'Abd al-Kâdir* [„Şeyh 'Abd al-Kâdir—al-Cilânî—e bağlanmak husûsunda akıl ve içlerin meş'alesi“] 'dir) Şayh 'Abd al-Rahmân al-Zaylâ'i'yi de zikretmek gerekir. Diğer bir Somali âlimi, Maşdişü'da *şânşiya* zümresinden olan ve daha çok Şayh Şufî adı ile tanınan Şayh 'Abd al-Rahmân b. 'Abd Allâh'dır; kendisi *al-Macmû'at al-mubâraka*'de yayınlanmış olan *Şacarat al-yakîn* („kesin bilgi ağacı“) veya *al-Nubzat al-yakîna fi mu'cizat Hayr al-bariya* („insanların en iyisinin mucizeleri hakkında gerçek kısım“) 'nin müellifidir ve bu eser Somali süfîler muhitinde çok yayılmıştır.

Brāvā'da bulunmuş olan bir el-yazması al-Buğîrî'nin *Hamziya*'sinin sevâhili diline manzum bir tercümesini ihtivâ eder. Araştırmaların daha eski başka el-yazmalarını ve arapça Somali dilinde vesikaları meydana çıkarması muhtemeldir.

Somali'de dört tarikat vardır: Kâdirîya [bk. mad. 'ABD AL-KÂDİR AL-CİLÂNİ veya AL-CİLÎ]; Ahmedîya, yâni XIX. asrın yarısında 'Asîr'de, Şabya'da ölmüş olan Ahmed b. İdrîs'in tarikatına mensup olanlar; Ahmedîya'nın daha muahhar bir kolu olan Sâlihiya (kurucusu ve reisi Mekke'de oturan ve Ahmed b. İdrîs'in müridi olan sudanlı mutasavvîf İbrâhîm al-Raşîdî'nin müridi Muhammed Sâlih 'tir); Rifâ'îya, Sayyid Ahmed al-Rifâ'i'nin tarikatı. Yukarıda tasavvufî eserlerin yazarları olarak anılan âlimlerin hemen hepsinin mensup olduğu Kâdirîya tarikatı mensupları Somali'nin en bilgili ve en çok asrileşmiş zümresini teşkil ederler; yayıldıkları sâha az-

dır ve hiç bir iktisadî teşkilâta sâhip değildir, fakat bunlar zirâatten daha çok, öğretim ile meşgûl olurlar. Somali Kadirîleri, bir çok yıllardan beri, Sâlihiya mensuplarından şiddetli bir fikir ve duygu ayrılığı ile ayrılmışlardır; ilk önce Muhammed Sâlih'in sâdik bir arkadaşı olduğunu bildirmekle mücâdeleye başlayan Mad Mulla'ya karşı Kadirîler tarafından tenkitler ileri sürüldü [bk. mad. MUHAMMED B. 'ABDALLÂH HASSÂN]; bunlar 1327 (1909)'de Mulla'nın taraftarlarına Şayh Avës b. Muhammed al-Barāvî'yi öldürttüler. Şayh 'Abd Allâh'ın kitabı (*al-Macmû'at al-mubâraka*) ve Şayh Kâsim Muhyî'l-Dîn al-Barāvî'nin bir manzûmesi neşredildikten sonra, Sâlihiya mensupları, *lakum dînakum va lî dînî* nakaratı ile, tecâvûze uğradıklarından, daha az şiddetli olmakla berâber, hücumlar yeniden başladı. Sâlihiya mensupları, bilâkis, kabîleler üzerinde siyâsî bir nüfûz kazanmağa çalıştılar ve bilhassa nehirlerin kıyılarında bir ziraatçi cemâatler teşkilâtı kurmakla meşgûl oldular. Mulla hareketi Vêb vâdisinde, 1917'de Habeşistan'a karşı Sayyid Muhammed Yûsuf'un isyânı Sâlihiya'ye mensup reislerin idâresi altında yürütüldü. Diğer taraftan Şabêlla vâdisi boyunca uzanan ve davar yetiştirmekle meşgûl olan Somali bedevîleri tarafından ilk önce bilinmeyen „kara topraklar“ bir çok yerlerde kabîleler arasındaki mücâdelelerden ve başka siyâsî vaziyetlerden istifade etmekte oldukça mahâretli olan Sâlihiya mensuplarının isteklerine mevzû teşkil etti; onlar bu sûretle zirâate en elverişli muntakaları kabîlelerin kendilerine vermesini te'mine çalıştılar. Ahmedîya mensupları daha azdırlar ve her ne kadar umûmiyetle Sâlihiya'den çok öğretim ile meşgûl olurlar ise de, yine de Sâlihiya mensupları gibi, topraklar elde etmek fikri içinde yetmişmişlerdir. Kâdirîler ile Ahmedîlerde gerçek bir dereceli teşkilâtı yok ise de, Sâlihiiler İtalyan Somalisi'nde „Mişra“ (Şabêlla vâdisi ortasında) *zâviya*'si reisi tarafından idâre edilirler ki, kendisi bütün bölgede Muhammed Sâlih'in nâibi idi. İtalyan Somalisi'nde, yerliler arasındaki hukuk işleri bâzı cinâyetler ve siyâset ile ilgili bâzı hâller müstesnâ olmak üzere, bir müslüman kâzî'nin idâresinde idi. Kâzî'nin hükümleri şu tâbirler ile başlardı: *bi 'smi 'llâhi 'l-rahmân al-rahîm innâni aḥkumu bi şar'i at al-islâm bi 'stihlâf al-malik al-mu'azzam malik al-İḫlîya...* (rahman ve rahîm olan Allahın adı ile, ben büyük kiral, İtalya kiralına istihlâf ile islâm şeriatı ile hükmederim...).

[İkinci dünya savaşıdan sonra, İngiliz ve İtalyan Somali'leri bir arada Somali Cumhuri-

riyetini meydana getirmiştir (1 temmûz 1960). Şimdi nüfusu aş.-yk. 2.000.000'dur. Fransız Somalisi ise, 1957'de Fransız Birliğine bağlı bir bölge hâline getirilmiştir (nüfusu aş.-yk. 70.000).

Bibliyografya: Coğrafya. Gu-illain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale* (Paris, 1856); Burton, *First Footsteps in East Africa*; V. Bottego, *Il Giuba esplorato* (Roma, 1895); L. Vannutelli ve C. Citeri, *L'Omo* (Milano, 1899); U. Ferrandi, *Lugh, emporio commerciale sul Giuba* (Roma, 1903); C. Citeri, *Alle frontiere meridionali dell'Etiopia* (Milano, 1912); Robecchi Bricchetti, *Somalia e Benadir* (Milano, 1899); ayn. mll., *Nel paese degli Aromi* (Milano, 1903); R. E. Drake Brockmann, *British Somaliland* (London, 1917); A. Hamilton, *Somaliland* (London, 1911); A. Donaldson Smith, *Through unknown African Countries* (London, 1897); E. Hoyos, *Zu den Aulihan* (Viyana, 1895); F. Jousseau, *Impression de voyage en Apharras (Côte française des Somalis)*, Paris, 1915; F. Storbeck, *Die Berichte der arabischen Geographen des Mittelalters über Ostafrika (M.S.O.S. As., XVII, 2. cüz, Berlin, 1914)*; Stefanini ve Paoli, *Ricerche geologiche, idrologiche etc. nella Somalia Italiana* (Floransa, 1916).

Etnografya ve örf hukuku. P. Paulitschke, *Ethnographie Nord-Ost-Afrika* (Berlin, 1893); E. Cerulli, *Il diritto consuetudinario della Somalia Italiana settentrionale* (Napoli, 1919); ayn. mll., *Testi di diritto consuetudinario dei Somali Merrāhān (R.S.O., Roma, 1918, VII)*; M. Colucci, *Principii di diritto consuetudinario della Somalia Italiani: i gruppi sociali e la proprietà* (Floransa, 1924); E. Cerulli, *Note sul movimento musulmano nella Somalia (R.S.O., Roma, 1923, X)*.

Dil. Hunter, *A grammar of the Somali language* (Bombay, 1880); A. W. Schleicher, *Die Somalisprache* (Berlin, 1892); L. Reinisch, *Schleicher's Somalitexte* (Viyana, 1900); Fr. E. de Larajasse ve C. de Samnont, *Practical grammar of the Somali language* (London, 1897); Fr. de Larajasse, *Somali English and English Somali dictionary* (London, 1897); L. Reinisch, *Somalisprache* (Viyana, 1901—1903), 3 cilt; A. Jahn, *Somalitexte* (Viyana, 1906); J. W. C. Kirk, *A grammar of the Somali language* (Cambridge, 1905); E. Cerulli, *Note sui dialetti somali (R.S.O., Roma, 1921, VIII)*; M. von Tiling, *Somali-Texte* (Berlin, 1925).

Tarih. İngiliz dış işleri bakanlığının veya müstemleke dâiresinin Somali meselelerini ele alan Mavi kitapları, İtalyan dış işleri bakanlığının Yeşil kitapları ve İtalyan Somalisi vâlilerinin parlamentoya gönderdikleri açık raporlar yanında bk. E. Cerulli, *Iscrizioni e documenti arabi per la storia della Somalia (R.S.O., Roma, 1926, XI)*; ayn. mll., *Le popolazioni della Somalia nella tradizione storica locale (R.R.A.L., Roma, 1926)*; ayrıca bk. madd. HARAR. MUHAMMED B. 'ABD ALLÂH HASSÂN ve ZAYLA'.

(ENRICO CERULLI.)

SÖMAY. SÖMAY, İran'ın garbında, Rîzâ-îya vilâyetinin türk hudûdunda bulunan bir k a z â s ı d ır. Sömây „görüŖ“ demektir (krş. farsça sūma: „terminus, finis, scopus“, Vullers, II, 352). Sömây şimâlde, Zola-çay (Şepirân, Salmâs, b. bk.) havzasından Bere-dî, Uncalîk ve Ağvân dağları ile ayrılır; şarkta Anzal nâhiyesi onu Urmiye gölünden ayırmaktadır; cenûb-i şarkide, Brâdöst nâhiyesi cenûbunda, Şayh-Bâzîd dağı bulunur; cenûb-i garbide Kotûl zirvesi vardır; garba doğru Bânegâ dar boğazı türk sâhasının içerilerine doğru (Bâjirgâ, Geve nâhiyeleri) bir çıkıntı teşkil eder. Sömây bâzan Şepirân ve Anzal-i Bâlâ nâhiyelerini de içine alıyordu.

Sömây asıl havzanın sularını götüren Nazlu-çay'ın biri (Hasanî, Berdük) Bânegâ dar boğazından gelen şimal kolları ile sulanır. Bu kollar Berdük'un şarkında birleşir ve Brâdöst'a doğru yönelerek, orada Bâjirgâ boğazından gelen kolu alır, Nazlu-çay ile birleşerek, Urmiye [b. bk.] ovasının şimâl-i şarkisinde göle dökülür.

Şaraf-nâma'ye göre Sömây ile Brâdöst Hasanöya (Hasanavayh) sülâlesi mensupları tarafından idâre edilmekte idi; bunlar Büveyhîlerden Şams al-Davla'nın 405 (1014)'te Hilâl b. Badr'ı uğrattığı mağlûbiyetten sonra [bk. I A, V, 337b] şimâle doğru çekilmişlerdi. XV. asrın başında, Şaraf-nâma bu âileden Gâzî-Kîrân b. Sultân Ahmed'i zikreder; bu şahıs, savaŖları sebebi ile, Şah İsmâ'îl I.'den Sömây, Tergever ve Döl nâhiyelerini almış idi. Fakat sonra Sultan Selim tarafına geçti. Van vâlisine tâbî olan ha'effleri bir takım kollara ayrıldılar. Şaraf-nâma'nın zikrettiği son Sömây mîr'i Avliyâ Beg (985=1577'den itibaren) 'dir.

Evliya Çelebî [b. bk.], 1065 (1654)'te Van ile Urmiye arasındaki mntakayı dolaştığı sırada, Gâzî-Kîrân kalesi Urmiye ovasına hâkim olan bir kaya üzerinde mevcut idi; bu esnâda Sömây'ın garp kısmı Pinyâniş kabilesi (şimdi Türkiye'de Gevar ve Albak kazâlg-

rında yaşar) tarafından işgal ediliyordu. Berdük'un sâhibinin adı Çolak Mîr 'Azîz idi. Bu kale Bânegâ (Berdük'un 5—6 km. yukarısında)'nın aym olarak kabul edilebilecek olan Kâl'a-i Pinyâniş'in aşağısında bulunuyordu.

Evliya Çelebî'nin ziyâretinden az zaman sonra, çok ilgi çekici âbideler vücûda getirmiş olan Sömây emîrlerinin Pinyâniş kabilesinden olup olmadıkları pek vâzih değildir. Berdük'da beyaz ve siyah taşlardan yapılmış bir câmi (kubba) ve 1071 (1660)'de ölmüş olan Gâzî Beg'in oğlu Nazar Beg'in mezarını ihtivâ eden bir mezarlık bulunmaktadır. Bunun oğlu olup, Sultan unvânına bakılırsa — zirâ, „sultânîlik“ bir teveih ile alınmış olan bir mâlikâneyi ifâde etmektedir —, iktidarını sağlamlaştırmış olan Sultân Taķi çok güzel ve heybetli Bânegâ kalesini inŖa ettirmiştir. Bununla berâber inŖa tarihi (1078=1667) eski Kâl'a-i Pinyâniş'in yeniden inŖası ile de âlâkalı olabilir. Kalenin girişinde kaya üzerinde kaba bir şekilde kazılmış bir kitâbenin bakiyeleri görölmektedir: *şâhib mâlik... Sultân Murâd b. Sultân... (?)*. Kalenin aşağısında Zâl-i 'Adîl adlı biri tarafından inŖa edilmiş olan (1103=1691?) bir 'ibâdat-hâna ile bir câmi bulunmaktadır. Bu yapıların üslûbu Van'ın şarkındaki Mahmûdî (Hoşâb) kalesi üslûlunu hatırlatmaktadır (krş. Binder, s. 126 v. dd.).

1136 (1736)'da Sömây sancağının verâset ile iş başında bulunan reisi Fâtîm Han'a, yaptığı hizmetlere karşılık, Osmanlı hükûmeti komşu Salmâs, Kerdkâzân (?), Karabâg ve Enzel nâhiyelerinin idâresini verdi (krş. v. Hammer, G O R², IV, 211).

XIX. asırda, iranlılar tarafından cesâretlendirilen Şakâk'lar yavaş-yavaş Sömây'ı ele geçirdiler. Dervîş Paşa'ya göre, Bânegâ 'Alî Âgâ Şakâk tarafından (1257=1841'e doğru) tahrip edilmiştir.

1851'de Çirikov „Sömây'ın irsî vâlisi“ olan bir Parrov Han'dan bahsediyordu. Bu zât bir aralık Brâdöst'u ele geçirmiş idi. 1893'te Şakâk'lar Gunbad'da mîr'ler âilesinin son temsilcisi olan Kılıç Han adlı bir şahsı öldürdüler.

Sömây'daki eski eserlerden şunlar zikredilebilir: 1. Zincir-Kale kalesi (Sömây ile Salmâs [b. bk.] arasında); bunun Evliya Çelebî (IV, 281)'nin zikrettiği ve adı (aynı zamanda, Ferhad-Kapu) Blau, *Peterm. Mitt.*, 1863, s. 201—210'da da bulunan „seddâdî“ Kârnyarîk inŖaatına tekabül etmesi gerekir; 2. Kotûl dağında kayaya kazılmış bir oda; 3. Nazlu-Çay'ın Urmiye ovasına çıktığı sahâda benzer odalar. Bütün bu âbideler „Van“ devrinde kalmış olmalıdır bk. Minorsky, *Keleşin, Zapiski*, 1917, XXIV, 190),

Bibliyografya: Şaraf-nâma, I, 296—300; Evliya Çelebî, *Seğahat-nâme* (İstanbul, 1315), IV, 277—283; Dervîş Paşa, *Rapport officiel du commissaire pour la délimitation turco-persane en 1269=1852*, isimsiz olarak basılmış (İstanbul, matbaa-i âmire, 1286); yeni baskı (İstanbul, 1321); Çirikov, *Putevoy jurnal* (Petersburg, 1875), s. 573 v. dd.; H. Binder, *Aus Kurdistan* (Paris, 1887), s. 108—112; V. Minorsky, *Materiali po Vostoku*, II, 477. (V. MINORSKY.)

SÖMAY. [Bk. SÖMAY.]

SOMENAT. [Bk. SÖMENAT.]

SOMNAT. [Bk. SÖMENAT.]

SONGHÖY. SONGHOY (Songoï), veya Songhay muhtemelen aslında Nijer'in Bourem ve Say arasında kalan vâdisine ve bu mntakanın sâkinleri ile bunların kurmuş oldukları hükûmdarlığa verilmiş olan bir isimdir. Daha sonraki tarihlerde bu isim, devletin hudutları yukarı kısımda Debo gölüne ve aşağı kısımda da Dahomey'in şimâline kadar genişledikten sonra, bu büyümüş dev'et veya halkının büyük bir kısmının konuştuğu Dyenne, Timbuktu, Gâo, Dendi lisanları ve Zerma veya Cerma arâzisi için kullanılmıştır.

Songhoy devletinin VII. (m. s.) asırda berberî asıllı olup, sülâlesi önce Gâo'nun 150 km. aşağısındaki Bentia adasında Gungiya veya Kukiya'yı takriben 1000 senesine kadar ve daha sonra Gâo'nun kendisini veya Gâo-gâo'yu idâre etmiş bir şahıs tarafından kurulduğu söylenmektedir. Bu sülâlenin hükûmdarları 1335 senesine kadar *ca* veya *za* ve bu tarihten sonra ise, *sonni*, *sun*, *san* veya *Ŗi* unvanlarını almışlardır. Kırallığın Alyaman isimli kurucusunun bir hristiyan olduğu ileri sürülmüştür. Bunun halefleri içinde islâmîyeti ilk kabul eden, XI. asırda pâyitaht Gâo'ya nakleildiği zaman hükûm sürmüş olan *Ca* Kosoy veya Kosay olmuştur.

Songhoy, o zamanki hükûmdarı meŖhûr Gongon Mûsâ veya Kankan Mûsâ olan Mandingo veya Mali krallığı ile 1325'te birleşmiştir. Bu hükûmdar Mekke'den hacc dönüşü Gâo'ya gitmiş ve orada kendisine biat eden yeni tâbî *Ca* Asiboy veya Asibay'ın iki oğlunu da rehine alarak, memleketine dönmüştür. Bu iki kişiden 'Alî-Kolon daha sonra Mali pâyitahtından kaçarak Gâo'ya gelmiş ve kendini, *sonni* unvânı ile, hükûmdar ilân etmiştir (1335).

1464 (veya 1465)'te tahta 'Alî-Ber (Büyük 'Alî) denilen bir başka *sonni* 'Alî çıkmış, Songhoy'u Mandingo hükûmdarlığından kurtarmış ve 1468'de Timbuktu ve 1473'te Dyenne'yi fethederek, hudutlarını, bilhassa Gâo'nun

üst kısmında, epeyce genişletmiştir. Onun sâyesinde Songhoy büyüyerek küçük bir tâbi devlet durumundan kurtulup, kuvvetli bir kiralık hâlini aldığı için bu hükümdar asıl kurucu sayılabilir. Fakat bu şahıs memleketinde iyi bir şöret bırakmamıştır. Timbuktu vak'antüvisler onu, zâlim ve hiç değilse, suretâ müslüman olduğu hâlde, Allaha karşı hürmetsiz ve sefih olmakla, ilim ve din adamlarına karşı çok fena davranmakla ithâm etmektedirler; 1492'de kazaen bir selde boğularak ölmüştür. Yerine geçen ve ancak bir kaç ay hükümdarlık edebilen oğlu Bakari veya Bari ile tahtta takriben dokuz asır kalan al-Yaman sülâlesi 1493'te sona ermiştir.

'Alî-Ber'in en iyi kumandanı Silla fırkasından olan Muhammed Türe isimli bir Sarakollé 1493'te tahtı eline geçirmiş ve yeni bir hânedan olan askiya'yi kurmuştur. Epeyce parlak olan hükümdarlığı zamanında Songhoy en yüksek seviyesine erişmiştir. Sathî olarak islâmiyeti kabûl etmiş olan, fakat müşriklere de musamahalı davranan askiya Muhammed 1496—1497 senelerinde Mekke'ye hacca gitmiştir. Giderken yolda al-Suyûtî gibi itibâr sâhibi kimseler ile tanışmış, onun nasihatlarını dinlemiş ve mukaddes şehirde, Mısır'daki Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil'in teklifi üzerine, büyük Şerif Mula al-'Abbâs'ın eliyle Takrür (yâni Sûdân) topraklarının halîfesi tâyin olunmuştur. Büyük şerif Gao'ya Ahmed al-Sekli isimli amca-zâdelerinden birini de yollamıştır. O sıralarda Tlemsen'in meşhûr islâhatçısı al-Megîlî askiya Muhammed ile devamlı muhâbire hâlinde idi ve hattâ 1502'de Gao'ya giderek onu ziyâret de etmiş idi. Bu hükümdar birbirini tâkip eden muvaffakiyetli seferler ile fetihlerini aşağı Senegal'e, garbda Air'e, şarkta Bornu hudutlarına ve cenupta Segu'ya kadar uzatmış ve Songhoy evvelce cenûbî Sûdân'da Mali imparatorluğunun sâhip olduğu sâhaya yerleşmiştir. Bu hükümdar aynı zamanda bir dâimî ordu, Nijer nehri üzerinde ikmâl gemilerinden kurulu bir filo, devlet hazînesini zenginleştirmek için, bir vergi ve te'diyat usulü ihdas ederek ve iyi bir şekilde tanzim edilmiş faaliyet programları, mahallî idâreler, askerî, siyâsî ve idârî dâireleri, hâkimler ve polis vâsıtası ile, bâzı esaslar çerçevesine alarak, memleketini takdire şâyân bir şekilde idâre etmiştir. Âlimlere ve münevverlere ihsanlarda bulunarak, bunları tebeil ve himâye etmiş, sonradan müslüman harsının hâkiki bir ilim merkezi ve tanınmış bir ilim yeri hâlini alan Timbuktu'da mekteplerin açılmasını teşvik için bütün gücünü harcamış ve her türlü gayreti göstermiştir.

Ne yazık ki, bu seçkin hükümdarın etrafındakiler basit ve hattâ nefret uyandırıcı kimseler olmuştur. Bunlar, o kör olunca, oğlu Mûsâ vâsıtası ile, kendisini 1528 veya 1529'da tahttan indirmiş, yeğeni Bengan-Korey da onu 1531 senesinde Nijer üzerinde bir adaya sürdürmüş ve o da bu adada 1538'de bedbaht bir şekilde ölmüştür. 1528 veya 1529'dan 1591'e kadar Gao tahtına sekiz hükümdar gelmiştir. Bunların ekseriyeti zâlim, hodgâm ve sefih insanlar olup, vakitlerini birbirlerini katletmek veya aç gözlülüklerini ve ihtiraslarını tatmin ile geçirmişler ve böylece kısa bir zaman sonra hânedanları müessisinin yaptığı büyük işlerin birer-birer bozulmasına sebep olmuşlardır. Aralarından yalnız bir tanesi, Muhammed'nun oğullarından askiya Dâ'ud (1549—1583) erkek kardeşleri ve yeğenlerinin sebep oldukları inhitata mâni olmağa çalışmıştır. Bu inhitat ondan sonra daha da sür'atlenmiştir.

Bunun üzerine, Fas sultanı Ahmed al-Manşûr al-Zahabî o zamanlar Songhoy'un sâhip olduğu Teğazza tuz mâdenlerini ele geçirmek ve hazînesi için Sûdân'ın altınlarını elde etmek maksadı ile, büyük bir kısmı İspanyol firarilerinden kurulu 3.000 kişilik bir kuvveti Cüder Paşa kumandasında, 1590'da Gao'ya karşı yollamıştır. Bu sefere katılanların üçte ikisi yolda açlıktan, susuzluktan ve yorgunluktan ölmüş ise de, geri kalan ve üstün silâhlara sâhip olan bin kadar asker ile Cüder, Gao'nun az şimalinde bulunan Tondibi'de, 12 mart 1591'de sâdece mızraklar, oklar, kılıçlar ve kalkanlar ile mücehhez son askiya İshâk'ın 40.000 kişilik ordusunu yenmekte güçlük çekmemiştir. Böylece Cüder, kendini yormadan, Gao'ya girmiş ve Timbuktu'yu karargâh yaparak, kendi seçtiği ve elinde bir kukla olmaktan başka bir şey ifâde etmeyen bir askiya'yı tahta geçirmiştir. Gao'nun alt kısmında kalan mînakada, faslı askerlere karşı istiklâlini koruyabilen Dendi isimli ve Muhammed ahfadından gelen askiya'lar tarafından idâre edilen küçük bir hükümdarlık kurulmuştur. Fakat o sırada artık Songhoy devleti de ortadan kalkmıştır. Sonni 'Alî-Ber'in devleti kuruluş tarihi kat'i kabûl edilecek olursa, bu devletin ömrü 127 sene sürmüştür (1465—1591).

Bibliyografi: 'Abd al-Rahmân al-Sa'dî, *Târîh al-Sûdân*, (trc. Houdas), Paris, 1900; M. Delafosse, *Haut Senegal Niger* (Paris, 1912); Mahmûd Kâlî, *Târîh al-Fâtâh* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913.

(MAURICE DELAFOSSE.)

SÖSÖ. SÖSÖ — veya Malinke telâffuzuna göre SÜSÜ — eski Fransız Sûdân'ında, şimdiki Mali cumhuriyetinde, Bamako

'nın 200 km. kadar şimal-i şarkisinde bir yer olup, burası bir zamanlar Sarakollé'ler tarafından iskân ve idâre edilen bir kiralığın pâyitahtı idi. Sösö kiralığı da aslında meşhûr Gâna imparatorluğunun tâbii idi. İstiklâlini, XI. asrın sonlarına doğru, bahis mevzuu imparatorluk, pâyitahtlarının Murâbitlar tarafından zaptı ile (1076), inkıraz bulduğu zaman kazandı. O zamanlar Sösö'ya hukmeden Cariso hânedanı Sarakollé'li bir müslüman âilesinden geliyordu. Bu hânedan takriben 1180'de yine bir Sarakollé olan, fakat putperest ve demirci Cara Kanté kastına mensup bir asker tarafından devrildi. Sumanguru (veya Sumahoro) Kanté isimli halefi, eski hudutlarının şimal ve cenup kısımlarında fetihler ile, bilhassa Vağadu ve eski Gâna imparatorluğunun pâyitahtı Kumbi'nin içinde bulunduğu Bağana ve Bamako yukarısında Üst Nijer'in iki yakasında da yer alan Manding veya Mali gibi bâzı eyâletleri devletine katarak, Sösö'nun evvelce az olan itibârını şâyân-ı dikkat bir şekilde yükseltmiştir. İbn Haldûn'a göre, Sösö ordusu Gâna pâyitahtını 1203'te aldı. İbn Haldûn'un metinlerinin yanlış bir tefsiri bu fetihi Fûta-Callon'da veya Sösö'nun 570 km. kadar cenûb-i garbisinde bulunan garbî mayillerde yaşayan ve bu şehir ile temâmen tesadüfî olarak bir isim benzerliğinden başka aralarında müşterek bir şey bulunmayan Sûsû veya Sösö halkına atfetmiş bulunmaktadır. Bir putperest olan Sösö kralı Gâna'lı müslümanlara işkence yapmıştır ve müslümanlar, bu durum üzerine, kralın cebri hareketlerinden kurtulmak için, 1224'te Biru veya Vâlata'ya kaçarak, burasını bir müslümanlık merkezi hâline getirmişlerdir.

Sumanguru Kanté, Manding'i ancak Kumbi'yi aldıktan sonra, zaptetmeğe teşebbüs etmiş ve bu teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Bir rivâyete göre, o 1224 ile takriben 1230 seneleri arasında, Manding'in 11 hükümdarını tahta çıkışlarını müteakip öldürtmüştür. Fakat bunlardan İbn Haldûn tarafından Mâri-Cata denilen ve bütün cenubî Sûdân'da Keyta âilesine mensup Sun-Cata veya Son-Cata diye bilinen on ikincisi ona şiddetle karşı koymuştur. Bu emir sadece Manding'de değil, fakat kendi memleketi gibi Sösö kralının kan dökücü istibdadından kurtulmağa çalışan komşu memleketlerden de çok sayıda taraftar toplamaya muvaffak olmuş ve Sösö'nun üzerine yürümüştür. İki ordu aş.-yk. 1235'te, Kulikoro civârında, Nijer yakınındaki Kirina'da karşılaşmıştır. Rivâyete göre, Sun-Cata hasmını, Sumanguru'nun tana (tabu)'sı olan beyaz bir horoz mahmuzunu okunun ucuna takıp, onu

bu ok ile vurmak sûretiyle bertaraf etmiştir. Okun saplandığı hasım gözlerden kaybolmuş veya hâlâ Kulikoro köyüne hâkim bir yerde gösterilen bir taş hâlini almıştır. Ne olur ise olsun, Sun-Cata'nın Manding'i Sösö'nun ve sâyetinden kurtardığı, şehiri ve bu şehrin pâyitahtlık ettiği bütün memleketi ele geçirdiği ve fetihlerini, şimâle doğru, 1240 yılında alarak, tamâmen yakıp-yıktığı Gâna'nın eski pâyitahtına kadar genişlettiği ve böylece Sösö devletinin kısa ömürlü üstünlüğü yerine Manding veya Mali'ninkini kâim kıldığı bir hakikattir.

Bibliyografi: İbn Haldûn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), Cezâyir, 1852—1856; G. Adam, *Légendes historiques du Pays de Nioro* (Revue Coloniale, Paris, 1904); M. Delafosse, *Traditions historiques et légendaires du Soudan Occidental* (Bulletin du Comité de l'Afrique Française, Paris, 1912); ayn. mll., *Haut Senegal* (Paris, 1912). (MAURICE DELAFOSSE.)

SÖSÖ. [Bk. SÖSÖ.]

SÖGÜD. [Bk. SÖGÜT.]

SÖGÜT, Marmara bölgesinde Bilecik vilâyetine bağlı kaza merkezi. Takriben 1.000 m. irtifândaki bir yayla düzlüğüne hâkim tepelerden çıkarak, bu yaylanın şimal kenarından dar bir boğaz içinde inen Sögüt deresinin tepelik bir çevre ile kuşatılan küçük bir ovaya açıldığı yerde, deniz seviyesinden 650 m. irtifâda kurulmuştur. Adı geçen dere, buradan itibâren, çok defa dar boğazlar içinde şimal-i garbiye doğru akarak, Sakarya nehrinin kollarından Karasu'ya, Bilecik yakınlarında, karışır. Sögüt kasabası, Bilecik demir-yolu istasyonuna 25, Bilecik şehrine 29 km. mesâfededir ve en fazla ticârî bağlılığı bulunan Eskişehir'e 53 km. uzaklıktadır; bunlardan başka Sögüt tâlî yollar ile, bir yandan cenûpta komşu kazâ merkezi Bozüyük (25 km.), bir yandan da şarkta orta Sakarya vâdisine (İnhisar, Mihalgâzi v.b.) bağlıdır. Her ne kadar bugün Sögüt-İç Anadolu (Ankara, Eskişehir) Akdeniz ve iç batı Anadolu (Antalya, Afyon, Kütahya ve Konya) bölgelerini Marmara kıyılarına ve İstanbul'a bağlayan en işlek yollara göre az-çok sapa kalmış durumda ise de, yine ikinci derecede bir düğüm noktası teşkil etmektedir. Karasu vâdisini boylayarak, şimâle çıkan yol ile Eskişehir'i Bursa'ya bağlayan doğru yol ortaya çıkmadan önce, İstanbul'un doğrudan-doğruya veya Marmara iskelleri üzerinden İç-Anadolu'ya bağlılığını sağlayan yollar (Karamürsel-İznik-Eskişehir, Gemlik veya Mudanya-Bursa-Bilecik-Eskişehir yolları) Sögüt'ten geçirdi ve burası, bilhassa İş-

tanbul'un fethinden sonra „hace yolunun“ bir konak yeri olmuş idi. Bundan çok daha evvel de İran, Roma ve Haçlı ordularının bu yoldan geçtikleri bilinir.

Söğüt'ün yerinde kadim çağa âit bir iskân noktasının bulunup-bulunmadığını bilmeyoruz. Bizans devrinde burada Thebasion veya Sevassion adlı bir kasabanın bulunduğu rivâyet edilir. Ne olursa olsun, Söğüt tarih sahnesine, maruf ağaçtan türeyen bugünkü adı ile çıkmış bulunmaktadır (arapların *Baldat al-Sağâf* tercümeleri de bunu göstermektedir: Yâkût, *Mu'cam*; kezâ farsçada *Hitta-i bîd*). Eski türk kaynaklarında kasabanın adı Söğüdeük = Söğütçük şeklinde geçer (*Tevârih-i âl-i Osmân*, nşr. Giese; Oruc Bey ve hattâ XVIII. asırda Mehmed Edîb böyle yazarlar; krş. Taeschner, I, 101). Söğütlü-Sarayık adına gelince, bu ismin ikinci kelimesinin Söğüt yakınındaki başka bir köye âit olması muhtemeldir. Söğüt isminin arapça *Şağâf*'tan tercüme edildiği, bunun ise, grekçe Sevassion'dan türemiş olması ihtimâli pek kuvvetli görünmüyor (İ. H. Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, 514).

Söğüt havâlisi, islâmiyetin zuhûrundan sonra, vakit-vakit arap ordularının veya akıncı kuvvetlerinin geçici istilâlarına uğradı. Kâtib Çelebî, *Takvîm al-tavârih*'inde Hârûn al-Raşîd'in 181 (796) senesinde, Söğüt'ü (o zaman şüphesiz bu adı taşıyamıyordu) fethettiğini kaydetmesi, bu türlü bir istilâ hareketinin belirtisi olmalıdır.

Söğüt, Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, çok ehemmiyetli bir rol oynadı. Türk tarihçilerinin müsterek rivâyetlerine göre, Konya Selçuklu sultanı Alâeddin, kendisine savaşta yardım ederek, başarısını sağlayan Kayıhan aşireti başbuğu Ertuğrul Gâzî'ye, Söğüt'ü yurt olarak vermiştir. Bu rivâyete göre, Domaniç dağları aşiretin yaylağı, Söğüt ise, kışlağı oluyordu (Âşık Paşa-zâde, s. 4; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 7, 83; krş. Enverî, *Düstur-nâme*, nşr. M. H. Yinanç); buna karşılık, Söğüt'ür Selçuklu devleti hudut boylarına yerleşmiş (uç beyi) Ertuğrul Gâzî tarafından, rumlar ile döğüşülerek, onlardan (muhtemel olarak Belekoma = Bilecik tefkurundan) alındığı da ileri sürülmektedir (Ahmedî, *İskender-nâme*, T M, VI; Şukr Allâh, *Bahcat al-tavârih*, Nuruosmaniye, nr. 3059). Her ne olursa olsun, Söğüt'ün bugün türbesini barındırdığı Ertuğrul Gâzî'nin uç beyliğinin olduğu gibi, oğlu Osman Gâzî'nin tam istiklâle eriştikten sonra pâyitahtı olduğu, başka bir tâbir ile, Söğüt'ün Osmanlı devletine ilk pâyitaht rolünü oynadığı belirtilebilir. Devletin sür'atli inkişafı, Bur-

sa'nın fethi, Söğüt'ün bu rolünü kısa sürdürdü ve Söğüt'ü, devletin beşiğinde kurulmuş Sultan-önü [b. bk.] sancağına bağlı, bir subaşı veya mütesellim tarafından idâre edilen bir nâhiye durumunda bıraktı. Kâtib Çelebî Söğüt'ü „şâhrâh üzerinde bir kasaba“ olarak zikreder. 1058 (1648) senesinde Söğüt'ten geçen Evliya Çelebî burayı Bursa sancağı topraklarında Lefke (şimdiki Osmaneli) kazası nâhiyelerinden, kadısı bulunan, bağlı-bahçeli, 700 kadar kiremit örtülü evler, müteaddit câmi, han, hamam, çarşı ve pazar ihtivâ eden bir kasaba olarak zikreder ve şehrin Timur tarafından yağma ve harap edildiğini ve bunun neticesinde, kendi zamanında Ertuğrul türbesinin bile o kadar bakımlı olmadığını söyler. XIX. asrın ilk yarısında Söğüt kasabası Hudâvendigâr (Bursa) vilâyetine bağlı Ertuğrul (Bilecik) sancağı içinde Lir kazâ merkezi hâline getirildi. XIX. asır sonlarında kasabanın nüfusu 5.000 kadar tahmin edilmiş idi (*Kâmûs al-a'lâm*); bu nüfus içinde büyük ekseriyeti teşkil eden türklerden başka rum ve ermeniler de var idi. Millî mücadele yıllarında, Söğüt ilk olarak ikinci İnönü savaşı sırasında yunan kuvvetlerinin istilâsına uğradı ise de, yunanlılar burada 6 günden fazla kalamadılar (26 mart—1 nisan 1921). Aynı yılın temmûzunda tecâvüze uğrayan Söğüt, 4 ağustos 1921'de 13 ay sürecek bir yunan işgaline uğradıktan sonra, 4 eylül 1922'de büyük ölçüde tahribe uğramış olarak geri alındı. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında Söğüt'ün nüfusu 2.446 kişi idi. Son yıllarda kasaba, esaslı şekilde imâr edilmiş olmasına rağmen, daha sonraki sayımlarda nüfusu pek az değişikliğe uğramış, 1960'ta 2.885 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayımda 36 köy ihtivâ eden 862 km². arâzi üzerinde kazâ nüfusu 22.975'e varıyordu (1965 sayımının muvakkat sonuçlarına göre, kasabanın nüfusu 3.004, kazânınki 23.697 olmuştur).

Birinci cihan harbinden evvel söğütölüler geçitli bahçe mahsulleri (meyve, üzüm; eski kaynaklar ise, Söğüt'ün „üzüm turşusunu“ överler), kasaba ve köylerde dokunan ipek ile karışık pamuklu dokumalar ile berâber bilhassa ipek istihşâli ile geçinirlerdi. İstiklâl savaşında dutluklar harap olmuş, harpten sonra mübâdil olarak gelen Yunanistan türkleri ipekçiliğe gereği gibi devam edememişler, daha sonraki yıllarda kaydedilen kalkınma ise, sun'î ipek v.b. rakipler yüzünden, devam etmemiştir. Bununla berâber Marmara bölgesinde Söğüt bugün bile bu konuda nisbî ehemmiyetini muhafaza etmekte, son yıllarda 100.000 kilo kadar yaş koza istihşâl edilerek, Bursa'ya gönderilmektedir. İpek istihşâli kasabadaki 2 iplik çek-

me fabrikasında yapılmaktadır. Son senelerde bağcılık da gelişme hâlinindedir.

4 mahalle içinde 800 kadar ev ihtivâ eden Söğüt'te mevcut câmilerin en mühimi Çelebî Sultan Mehmed'e izâfe edilir ise de, bu câmi eski minâresi dışında, bugünkü şekli ile çağdaş bir yapıya benzemektedir. Başka bir câmi ise, Abdülhamid II. tarafından, 1322 (1906)'de inşa ettirilmiştir.

Söğüt'ün en dikkat çeken âbidesi, şehrin 2 km. şimalinde, Bilecik yolu üzerinde, etrafa hâkim bir tepe üzerinde yükselen Ertuğrul Gâzî türbesidir. Kurşun örtülü bir kubbesi olan, kesme taş ve tuğladan yapılmış bu'unan türbe, bir kaç defa tâmir edilmiş olup, bunlardan biri 1304 tarihli bir kitâbe ile belirtilmiştir. Türbenin, esaslı şekilde ilk defa Mehmed I. tarafından inşa edildiği rivâyet olunur. Türbeyi kuşatan bahçe içinde Osman Gâzî'nin kardeşi Sarıyatı veya Savaş Bey'in medfun olduğu rivâyet edilir. Osman Gâzî de ölümünde (1326) ilk olarak muvakkaten Söğüt'te defnedildi, sonra da Bursa'daki medfenine nakledildi. Ertuğrul Gâzî türbesinde Osman Bey'e âit bir makamın bulunuşu, kendisinin Bursa'da değil Söğüt'te gömülü olduğu rivâyetinin doğmasına sebep olmuş bulunmalıdır. Ertuğrul Gâzî türbesi Karakeçili v. b. Türkmen aşiretleri tarafından belli bir günde ziyâret edilirdi. Şimdi eylül ayı içinde burada toplanılmaktadır.

Bibliyografi: J. H. Kramers, *El Söğüt* maddesinde zikredilmiş kaynaklar: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 642, 656; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 11 v.d.; von Hammer, *GOR*, I, 45; C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII (cilt IX, kısım 1), Berlin, 1858, s. 622; Cl. Huart, *Konya, La ville des Derviches Tourneurs* (Paris, 1897), s. 32 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, IV, 2587. — Ayrıca: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), s. 176 v.d.; *Beledigeler yığlığı* (Ankara, 1950), III, 380—383; M. Şâkir Ülkütaşır, *Söğüt Beyliği* (*Tarih-Coğrafya dünyası*, s. 9 v.d.). (BESİM DARKOT.)

SÖKMEN. SÖKMEN (Sokmân ve Sökmân) b. ARTUK M'UINAL-DAVLA, Selçuklulara tâbi Hişn-i Kayfâ (Hasankeyf) Artuklu beyliğinin kurucusu.

Artuk Bey'in Kudüs vâlisi bulunduğu sırada, hiümü üzerine (484=1091), Suriye Selçukluları meliki Tac adı geçen şehrin idâresini onun oğullarından Sökmek ve İlgâzî'ye (İbn al-Ağır, X, 98, 'e göre, yalnız Sökmek'e) vermiş idi. Sökmek'in kardeşi ile birlikte bu şehirdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiç bir bilgiye rastlanmaz. Fakat hâdiselerin cereyanından anlaşıldığına göre, Sökmek, melik

Tutuş ve daha sonra oğulları melik Rîzvân ve melik Duğâk zamanlarında Suriye ve Elce-zîre'de vuku bulan siyâsî hâdiselere katılması yüzünden, çoğu zaman Kudüs'te bulunamamış ve dolayısı ile şehir nâibler tarafından idâre edilmiştir.

Sökmek, 488 (1095) yılı ortalarında, Diyarbekir bölgesini hâkimiyeti altına almak gayesi ile, Suruç'a yürüyen Haleb Selçuklu meliki Rîzvân'dan daha önce davranarak, Tutuş tarafından kendisine iktâ edilmiş olan (İbn Şaddâd, *al-A'lâk al-hazîra*, 18b) şehre girmiş ve adı geçen melik de Suruç'u işgalden vazgeçmiştir. Çok geçmeden melik Rîzvân, Dimaşk (=Şam) hâkimiyeti için kardeşi Duğâk ile anlaşmazlığa düşerek, şehri işgal hazırlıklarına girişmiş ve bu sıralarda Suruç'ta bulunan ve çok sayıda Türkmen kuvvetlerine sâhip olan Sökmek'i, kendine yardım için, Haleb'e çağırmıştır. Bunun üzerine Sökmek, askerleri ile Fırat nehrini geçtikten sonra, Rağka emîri Yûsuf b. Abîk ile birlikte Haleb'e yönelmiştir. Öte yandan her ikisinin her hangi bir hücumundan endişe eden Rîzvân, derhal harekete geçerek, onları Marc Dâbiğ yakınlarında karşılamıştır. Fakat Sökmek, Rîzvân ile çarpışmak isteyen Yûsuf'un safında yer almayarak, Rîzvân ile birlikte, Haleb'e gelmiştir. Rîzvân, biraz önce Yağısıyan'dan aldığı Ma'arra al-Nu'mân şehrini Sökmek'e iktâ etmiştir. Hazırlıklarını tamamlayan Rîzvân, berâberinde Sökmek de olduğu hâlde, kardeşi Duğâk'ın elinde bulunan Dimaşk'ı kuşatmaya girişmiş ise de, başarı kazanamıyarak, Haleb'e geri dönmüştür. Bu sırada, kardeşi İlgâzî'nin melik Duğâk tarafından hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmek, derhal Kudüs'e gidip, şehri kendisi ile müştereken idâre eden kardeşinin nâiblerinden teslim alarak, şehirde yalnız başına hâkimiyet sürmeğe başlamıştır (489 sonraları = İbn al-Kalanîsî, s. 132; İbn al-Adîm, 1096; II, 124).

Bâzı kıyı bölgeleri hâric, bütün Suriye hâkimiyetini kendi uhdesinde toplamağa muvaffak olan Tutuş'un, Rey savaşında yenilip, katledilmesi üzerine (27 şubat 1095), adı geçen ülkede çıkan karışıklıklardan istifade ile harekete geçen Mısır Fâtîmî halifesi al-Mustanşir amir al-cuyûş Afzal'in kumandasında Suriye'ye bir ordu gönderdi. Afzal, cenubî Suriyeyi istilâ ederek, Kudüs üzerine yürümüş, şehirde bulunan Sökmek ile, bilâhare buraya gelmiş olduğu anlaşılan kardeşi İlgâzî'ye şehrin kan dökülmeden teslimini bildirmiştir. Sökmek ve kardeşi, bu teklifi reddettikten sonra, şehri, kırka yakın manencik ile kuşatıp sıkıştırmağa başlayan çok sayıdaki Fâtîmî

ordusuna karşı müdafaaya girişmişler ise de, neticede burasını Afzâl'a teslim mecbûr olmuşlardır (şâban 489=temmûz/âgustos 1096; İbn al-Kalânîsî, s. 135; İbn al-Ağîr, X, 98). Şehrin düşmesi üzerine, kardeşi ve bütün Artuklu âilesi ile birlikte Kudûs'ten ayrılan Sökmen muharrem 490 (kânûn I. 1096)'da Haleb'e gelmiş ve bu sırada melik Duğâk'ın Haleb'i kuşatması üzerine, Sumaysat emîri İlğâzî-oglu Sulaymân ile birlikte, melik Rîzvân'ın safında yer almıştır. Kuvayk çayı civârında yapılan savaşta (rebîülevvel 490=şubat 1097) Sökmen son derecede cesâret ve kahramanlık göstermiş ve savaşın kazanılmasında büyük âmil olmuştur.

Şâban 490 sonlarında (temmûz 1097 sonları) Haçlı ordularının Bîra'yi alarak Antakya istikametine hareket etmeleri üzerine, şehir vâlisi Yağısıyan, Selçuklu Sultanı Barkı-yârûk ile, Haleb meliki Rîzvân, Dimaşk meliki Duğâk, Humus emîri Canâh al-Davla Husayn ve diğer islâm emîrlere haberler göndererek, Antakya'ya derhal yardıma gelmelerini bildirmiştir. Sökmen'in, yukarıda adları geçen emîrlar arasında yapılan toplantıda, Antakya'ya hareket edilmeyip önce Diyarbekir bölgesine gidilerek buranın alınmasını teklif etmesi (İbn al-Adîm, II, 129) sonunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bunu tâkip eden günlerde Haçlıların Antakya'ya işgali üzerine (2 haziran 1098), Musul hâkimi Kür-Boğa'nın kumandasında harekete geçen büyük bir orduya, diğer islâm emîrleri gibi, Sökmen de kuvvetleri ile birlikte katıldı. Bilindiği üzere, Antakya'ya kuşatmış bulunan Kür-Boğa'nın yersiz kararları sonunda, bütün türk kuvvetleri birer-birer bozulup, çekilmişlerdir. Bu arada Sökmen de savaşa devam edemiyerek, kuşatmayı terketmek zorunda kalmıştır.

Sökmen, kardeşinin oğlu Belek'e vermiş olduğu Suruç'un (İbn Şaddâd, 18b), Urfa kontu Baudouin I. tarafından işgali üzerine (494=1100), kalabalık bir kuvvet ile, berâberinde Belek olduğu hâlde, Suruç'a yürüyüp, kuşattı. Şehir senyörü Foulque de Chartres ile henüz Urfa kontu olmuş bulunan Baudouin II. Suruç'u müdâfaa ettiler. Yapılan savaşta frank ve ermeni askerleri bozulmuş, bunlardan bir çokları kılıçtan geçirilmiştir. Hattâ ölümler arasında adı geçen Suruç senyörü de bulunuyordu. Urfa kontu ise, güçlüğüle Urfa'ya sığınabildi (kânûn II. 1101). Şehirdeki müslüman halkın Sökmen ile birlik olmasına karşılık, âkıbetlerinden endişelenen arıstıyan halk, latin piskoposu Benedictus ile berâber, iç-kaleye çekilip direnmeye başladı (al-Hurûb al-şâli-bîya s. 37). Bunun üzerine Sökmen iç-kaleyi

şiddetle sıkıştırdı. Fakat öte yandan, bir az önce Urfa'ya çekilmiş olan Baudouin II., Antakya'ya gidip, oradan yeni kuvvetler toplayarak, ikinci defa Suruç üzerine yürüdü. İç-kaleyi kuşatmakla meşgul bulunan Sökmen, buradan ayrılp, Baudouin II.'i karşılamak zorunda kaldı. Bunun üzerine iç-kaledeki mahsur halk, mızraklarının uçlarına yanan ateşler takarak, iç-kaleden çıkıp, yeniden savaşa başladılar. Böylece iki tarafta çarpışmak zorunda kalan Sökmen, Haçlı kuvvetlerini ikinci bir yenilgiye uğratmak üzere iken, bir kısım Türkmenlerin çarpışmayı terketmesi sonunda, Suruç'tan çekilmiştir.

Musul emîri Kür-Boğa, berâberinde Zengî b. Aksungur olduğu hâlde, Diyarbekir bölgesinin en mühim kalesi Amid'i almak gâyesi ile, harekete geçti (494=1100/1101). Şehir İnal-ogullarının elinde idi. Kür-Boğa, şehri kuşatmağa başlayınca, buranın sâhibi, az önce Suruç'u terkederek Sökmen'e haber göndererek, yardıma çağırıldı. Sökmen, yeğeni Yâkûtî ile birlikte askerlerini toplayıp Amid emîrinin yardımına koştu. Yapılan savaşta Kür-Boğa, yenilmek üzere iken, Zengî'yi dağılan askerlerine göstermiş ve „vaktiyle efendiniz bulunan Aksungur'un oğlu için çarpışın“ diyerek, onları teşvik etmiştir. Bunun üzerine askerler yeniden toplanıp, Sökmen ve Amid emîrinin kuvvetlerine hücum ederek, onları bozmuşlardır. Hattâ bu savaşta Sökmen'in yeğeni Yâkûtî, Kür-Boğa kuvvetleri tarafından esir alınmıştır. Savaşı güçlük ile kazanan Kür-Boğa Amid'i ele geçiremeyeceğini anlıyarak, kuşatmayı terk ile, buradan ayrılmıştır. Cazîra İbn al-Omar sâhibi Çökürmüş'ün hücumuna uğrayan Musul hâkimi Mûsâ, sıkışık bir durumda kalınca, bu sıralarda Diyarbekir bölgesinde bulunan Sökmen'e haber gönderip, sür'atle Musul'a yardıma gelmesini ve buna karşılık kendisine Hîsn-i Kayfâ ile onbin dinar para vereceğini vâdetti. Sökmen, bu teklifi alır-almaz, derhal onun yardımına koştu. Bunu haber alan Çökürmüş Musul kuşatmasını bırakmak zorunda kaldı. Sıkışık durumdan kurtulan Mûsâ, Sökmen'i karşılamak üzere, şehir dışına çıktığı zaman, bir suikast sonunda öldürüldü. Bunu müteâkip Sökmen, hiç vakit kaybetmeksizin, geri dönmüş ve Mûsâ'nın kendisine vâdettiği Hîsn-i Kayfâ kalesini, onun buradaki nâiblerinden teslim almıştır (495=1102 sonları; İbn al-Azrak, 159a; al-Aynî, III, 219b). Böylece Sökmen, Hîsn-i Kayfâ'ya hâkim olduktan sonra, burada ilk Artuklu beyliğini kurmuştur ki, bu beylik, 629 (1231) yılında Eyyûbîler tarafından ortadan kaldırılınca kadar devam etmiştir.

Artuk oğlu İlğâzî, Büyük Selçuklu saltanatı müddeisi Muhammed Tapar adına Bağdad'da şahnelik yaptığı sırada, Selçuklu sultanı Barkı-yârûk rebîülevvel 496 ortalarında (şubat 1103) Gümüş-Tegin al-Kayşarî'yi, kendi adına şahnelik yapmak üzere, Bağdad'a gönderdi. Sıkışık bir duruma düşen İlğâzî, kardeşi Sökmen'e haber gönderip, rakibi Gümüş-Tegin'e karşı kendisine yardıma gelmesini bildirmesi üzerine, Sökmen kuvvetleri ile Bağdad'a hareket etti. Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tekrit kasabasını, askerlerini yağ, bal ve peynir satıcısı kılığında sokarak, işgal ettirdikten sonra, yoluna devam etmiş ve Bağdad yakınlarındaki Remle civârına gelip, karargâh kurmuştur. Sökmen, bu sırada kendisine katılan İlğâzî ve Hille emîri Şadâka ile birlikte, Bağdad civârlarını istilâ hareketine girişmiş ve bu arada Gümüş-Tegin'in askerleri ile çatışmıştır. Neticede yeni şahne Bağdad'dan ayrılmak zorunda bırakılmış, İlğâzî eski vazifesine yeniden başladıktan sonra, Sökmen de Hîsn-i Kayfâ'ya dönmüştür. Sökmen, aynı yıl, Cazîra İbn al-Omar sâhibi Çökürmüş'ün tâbiyetine giren yeğeni Mardin hâkimi Ali'nin elinden Artuklu âilesinin bekasını sağlamak için (İbn al-Ağîr, X, 137), Mardin'i almış ve buna karşılık ona Cabal Cür (Çapakçur)'u vermiştir (İbn al-Ağîr, göst. yer.).

Harrân'ın 497 (1103/1104) yılında Urfa kontu Baudouin II. tarafından kuşatıldığını haber alan Sökmen ve Çökürmüş, aralarındaki düşmanlığı bir tarafa bırakarak Türkmen, arap ve kürtlerden kurdukları 10.000'e yakın bir kuvvet ile harekete geçerek, Ra's al-Ayn'da toplandıktan sonra, şâban 497 başlarında (nisan/mayıs 1104) Baudouin'in kuvvetleri ile karşılaştılar. Sahte hareketler ile Haçlı kuvvetlerini birbirinden ayırmağa muvaffak olan Sökmen ve Çökürmüş, onlardan büyük bir kısmını bu civârdaki Balîh çayı kıyısında pusuya düşürerek, tamâmen kılıçtan geçirmişlerdir. Haçlıların bütün ağırlıkları yağma edildikten başka, Baudouin ve kardeşi Joscelin maiyetleri ile birlikte, esir alınmıştır. Bir tepe arkasında, yardımcı kuvvetler ile beklemekte olan Bohemund ve Tancrede, Haçlı ordusunun korkunç bozgununu gördükleri zaman, müdahaleye cesâret edemeden, geceyi bekleyip, karanlıktan istifade ile, kaçmaktan başka bir şey yapamamışlardır. Sökmen, hristiyan âlemini günlerce üzüntü içinde bırakan bu zaferi tâkip eden günlerde askerlerini frank elbiseleri ile teçhiz ettikten sonra, bu civârda bulunan bir çok Frank kalelerini işgal etmiştir.

Balîh çayı zaferinden sonra emâret merkezi Hîsn-i Kayfâ'ya dönen Sökmen'in kahraman-

lık ve şöreti bütün islâm âlemine yayıldı. Bunun bir neticesi olarak, 498 (1104) yılı başlarında Haçlı hücumlarına mârûz kalan Trab-luşşam hâkimi Fahr al-Davla b. 'Ammâr, Sökmen'i yardıma çağırmış ve kendisine istediği kadar para ve asker vereceğini bildirmiştir (İbn al-Ağîr, X, 136; İbn al-Kalânîsî, s. 146; al-Aynî, III, 225b). Bu dâveti alan Sökmen, sefer hazırlıklarına başladığı sırada, Şam hâkimi Tuğ-Tegin'den bir mektup almış idi. Tuğ-Tegin bu mektubunda, kendisinin çok ağır hasta olup, ölmek üzere bulunduğunu, fakat öldükten sonra, Şam'ı koruyabilecek bir kimse olmadığını, bu yüzden şehri Haçlıların kolaylıkla ele geçirebileceklerini bildiriyor ve ona kendisi öldükten sonra, Şam'a hâkim olmasını vasiyet ediyordu. Bunun üzerine Sökmen, İbn 'Ammâr'ın dâvetini nazar-ı itibâra almayarak, islâm âlemi için korunması daha mühim olan Şam'a hareket etmiştir. Fakat öte yandan Tuğ-Tegin'in Şam'ı Sökmen'e vasiyet ettiğini, onun da şehri teslim almak üzere gelmekte olduğunu haber alan maiyeti erkânı Tuğ-Tegin'e Sökmen'e yaptığı bu teklifin yerinde olmadığını hatırlatıp, vaktiyle Şam hâkimi Atsız'ın, yardıma çağırıldığı Tu-tuş tarafından nasıl öldürüldüğünü söyleyerek, onu ikaz etmiş idi. Ayrıca Sökmen'in şehre sokulmaması için de tedbirler alınmış idi. Tam bu sırada Sökmen, kuvvetleri ile birlikte, Şam yakınlarındaki Karyatayn civârına eriştiği zaman, difteriye tutulmuş idi. Durumunun ağırlığını gören yakın adamları ona Hîsn-i Kayfâ'ya geri dönüşmesini tavsiye etmişler ise de, Sökmen bunu red ile yoluna devam etmiştir. Fakat çok geçmeden Sökmen'in hastalığı artmış ve nihâyet, iki gün dili tutulduktan sonra, safer 498 (teşrin I. 1104) tarihinde Karyatayn civârında hayata gözlerini kapamıştır. Sökmen'in nâşi bir tabut içinde Hîsn-i Kayfâ'ya getirilerek, burada gömülmüştür.

Hîsn-i Kayfâ'da ilk Artuklu beyliğini kuran Sökmen, gerçekten yiğit, dirâyetli, iyilik yapmağı seven, dindar bir Türkmen beyi idi. O, babası Artuk Bey gibi savaş usulünü iyi biliyordu. Islâm topraklarında sürekli bir şekilde ilerleyen ve her gün yeni-yeni başarılar kazanarak, hâkimiyet bölgelerini genişleten Haçlılara karşı Balîh çayı zaferi gibi büyük bir başarı kazanmış ve islâmîların Haçlılar karşısındaki devamlı gerileyişini ilk defa mevzii olarak o durdurmuş idi. Sökmen öldüğü sırada Hîsn-i Kayfâ ile Mardin ve civârına sâhip bulunuyordu. Ölümünden sonra oğlu İbrahim bu memleketlerde hâkim olmuştur.

Bibliyografya: İbn al-Kalânîsî, Zayl Tavârih Dimaşk (nşr. H. F. Amedroz,

Beyrut, 1908); İbn al-Ağır, *al-Kāmil fi'l-tārīh* (Bulak tabı), X; ayn. mll., *Tārīh al-davlat al-atabak'ya mulūk al-Mavsil*; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-halab fi tārīh Halab* (nşr. Sāmī Dahhān), Dimaşk, 1954, II; İbn al-Azrak al-Fāriki, *Tārīh Mayyāfārikin va Āmid* (British Museum, Or. 5803); Urfalı Mateos, *Vekayināme* (türk. trc. H. Andre-asyan), Ankara, 1962; al-'Aynī, *'İkd al-cumān fi tārīh ahl zamān* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2911/12), XXI, XXIII; Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'at al-zamān fi ta-vārīh al-ā'yān* (Topkapı Sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907), XII; İbn al-Şaddād, *al-A'lāk al-hazira fi zikr umarā' al-Şām va 'l-Cazira* (Tübingen Üniv. kütüp., nr. 9800); *al-Hurūb al-şalibiya* (arap. trc. İshāk Ar-mala al-Suryānī), Beyrut, 1929; al-'Azīmī, *Tārīh* (nşr. Claude Cahen), J A, 1938; *Continuation de Guillaume de Tyr* (nşr. M. Guizot), Paris, 1824; İbn Muyassar, *Ahbār Mişr* (nşr. H. Massé), Kahire, 1919, II; İbn Halkikān, *Vafayāt al-ā'yān* (Kahire, 1948), I; Münecimbaşı, *Cāmī al-duval* (Süleymaniye kütüp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 2103, var. 389a—390a); Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1952), II; *Recueil des Historiens des Croisades*, III, 424. (ALİ SEVİM.)

SPAHI. [Bk. SEPOY ve SİPAHI.]

SPARTEL, Afrika'da Fas'ın garp ucunda bir burun olup, Tanca'nın 10 km. garbindadır. İdrisi'de adı geçmez. al-Bakrî bu-rayı, Arzila'dan 30 mil ve Tanca'dan 4 mil mesâfede, denize doğru uzamış, tatlı su men-bâları olan ve ribât vazifesi gören bir câmiî bulunan bir dağ olarak tanımaktadır; ona göre, karşısında, al-Andalus (Endülü's) kıyısın-da, al-Ağarr (= Tarf al-Ağarr > Trafalgar) dağı vardır. al-Bakrî'nin buraya verdiği *İş-bartāl* adı (her hâlde latince *spartaria* „hasır kamışı” kol olan yer“ ile ilgili olmalıdır) yer-liler tarafından artık bilinmemektedir.

Bibliyografiya: al-Bakrî, *Description de l'Afrique Septentrionale* (Cezâyir, 1911), s. 113. (G. S. COLIN.)

SRI VİCAYA. [Bk. ZÂBAG.]

SU. ŞÜ (T., < sub), su, mâyi, usâre v.b. Aynı zamanda çay, ırmak, pınar v.b. mef-humları ifade eder ve bunlar ile ilgili coğ-rafi adlarda geçer. Bundan başka bazı mâden-lerin suda eritilmiş şekli (altın suyu v.b. gibi, krş. A. mā, F. āb).

Eski türkçede *sub* şeklinde olan kelimeye son-radan kelime ortası ve sonundaki *b > v* ses değişmesi ile, *suḡ* şeklinde rastlanır. *Divân luğât al-türk*'te ve müteâkip metinlerde

suḡ ~ suḡ şekillerinde geçer. Muâsır şivelerde *sup*, *suḡ* şekillerine de rastlanmaktadır (Rad-loff, IV). Zamanla sondaki ses, -y- yardımcı sesi ile karıştırılarak, Türkiye türkçesinde ve bir çok şivelerde, kelime *su* şeklini almıştır. Mâmâfih Anadolu ağızlarında bulunan *suvar* „sulamak, su vermek“ fiilinde aslı şeklini mu-hâfaza ettiği gibi, tasrifte muzaf ileyh hâlinin *sunun* olması gerekirken, bunun yerine *sugun* (ağızlarda *suḡun*) denmesi eski şekli ile ilgi-lidir. Kelime yukarıda belirtilen mânâ ve kul-lanılışları yanında, mecaz yolu ile, çeşitli tâbir-lerde de geçer (bk. Ş. Sāmī, *Kamas-ı türk*. II, 835 v.d.). Türk edebiyatında su ile ilgili eserlerin başında, Fuzûlî'nin meşhûr *Su kası-desi* gelmektedir. (A. F. KARAMANLIOĞLU.)

ŞÜ. [Bk. SU.]

SUAHELİ. [Bk. SUAHLİ.]

SUAHLİ. [Bk. ZENGİBAR.]

SU-BAŞI. [Bk. SÜ-BAŞI.]

SÜBA. SÜBA, şaba, yaşūba („dökülmek, yayılmak“) fiil kökünden müstak arapça bir isim olup, aslında bir yığın veya bir buğ-day yığını, bir hurma yığını, bir toprak yığını v.b. mânâlarına gelmektedir. Kelime, Akbar'ın saltanatı zamanında, daha önce ta-rihçilerin *şikk*, *hiṭṭa* v.b. gibi kelimeler ile ifade ettikleri Hindistan'daki büyük eyâletlere delâlet etmek üzere res-men kabûl edilmiştir. Akbar imparator-luğu evvelâ 12 şūba'ya, sonra 15 şūba'ya ay-rılmış idi; bunlar, Dihlî, Āgra ve İlahâbâd gibi idâre merkezlerinin adlarına izâfet ile veya Pan-câb, Bangâl, Perâr, Mâlva ve Gucarat'ta olduğu gibi, üzerinde bulundukları arâzilerin eski isim-lerine izâfet ile adlandırılıyordu. Hind-türk im-paratorluğunun en çok genişlediği sırada, Av-rangzib tarafından Bîcâpūr ve Golkonde'nin fethinden sonra, bunlara diğer şūba'lar ilâve edildi. Tâbir ingilizler tarafından, yanlışlık ile, bir şūba'nın vâlisi mânâsında da kullanılmış-tır. Bu hatâ, belki de şūbadâr [b. bk.]'ın mü-terâdifi olup, „bir eyâletin emîrine“ delâlet eden şâhib-şūba tâbirinden gelmiş olmalıdır ve şūbadâr tâbirinin ilk kelimesi, anlaşılan yanlışlık ile, bir şeref unvânı olarak da te-lakkî edilmiştir.

Bibliyografiya: Arapça lugatlar; Şayh Abu 'l-Fazl, *Āin-i Akbarî* (metin ve trc. Blochmann ve Jarrett), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisinden; H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), London, 1903. (T. W. HAIG.)

SÜBA. [Bk. SÜBA.]

SÜBADÂR. SÜBADÂR, Hindistan'da bir eyâletin, yâni şūba [b. bk.]'nın vâli-

si. İmparatorluğu muntazam bir şekilde şūba adı verilen eyâletlere taksim eden ilk Hind-türk hükümdarı Akbar'dır; Akbar'ın hükümdarlığı esnâsında şūbadâr unvânı kullanılmıyordu ve *Āin-i Akbarî*'de eyâlet vâlisi *sipâh-sâlâr* („baş kumandan“) kelimesi ile ifade edilmiş-tir. Akbar'ın halefleri, şūbadâr veya şâhib-şūba („eyâlet emîri“) tâbirlerini kullandılar ise de, bu unvânların istimâli umûmî ve de-vamlı olmadı. Dekken vâlisi veya kiral-nâibine umûmiyetle şūbadâr denilmiştir, fakat XVIII. asırda Avadh ve Bengale vâllileri sık-sık *nav-vâb-vazîr* ve *navvâb-nâzîm* diye adlandırıl-mışlardır. Bizzat aldandığına dikkati çeken Orme gibi avrupalılar bir şūbadâr'a ekseriyâ şūba adını veriyorlardı. Bu hatâ için krş. mad. ŞÜBA. Şūbadâr unvânı avrupalılar tarafından şehir veya idârî bölge (*sarkâr*) idârecileri gibi, daha aşağı derecedeki me'mûrlar için de kul-lanılmış görünmektedir.

Şūbadâr unvânı, aynı zamanda, Hindistan'da yerli bir ordunun teşkilinden beri, bir se-poy [b. bk.] bölüğünün hindû kumandanına veya nizâmî bir suvârî birliğine verilmiştir. Nizâmî olmayan suvâriler için bu tâbir kulla-nılmazdı. Bu bölük ve taburların kumandanları için bu tâbirin kullanılması ilk teşkilâtın icap-larından idi. Unvânın bu kullanılışı ve mülki me'mûrlara ilk tatbiki, belki, ehemmiyetsiz şahsiyetlere parlak unvanlar vererek, onların hoşuna gitmeğe çalışın hindûlardaki umûmî düşünce tarzının neticesidir; fakat şūba iştikak bakımından bir bölük için olduğu kadar, bir eyâlet için de kullanılabilir.

Bibliyografiya: Şayh Abu 'l-Fazl, *Āin-i Akbarî* (trc. Blochmann ve Jarrett), Bengale Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisi içinde; P. E. Roberts, *A Historical Geography of the British Dependencies*, VII, *India* (Oxford, 1916); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. William Crooke), 2. tabı, London, 1903; V. A. Smith, *The Oxford History of India* (Oxford, 1919); W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb* (London, 1923); *India at the Death of Akbar* (London, 1920). (T. W. HAIG.)

SÜBADÂR. [Bk. SÜBADÂR.]

SUBAYTİLA. [Bk. SUBEYTİLA.]

SUBEYTİLA. SUBAYTİLA (Şbeytîla ve Henşîr Şbeytîla, eski Sufetula), Tunus'ta Kayravân'ın 130 km. şimâl-i garbisinde ve Tebessa'nın 92 km. şark-şimâl-i şarkisinde, büyük bir ovanın merkezinde, şarkta Vâd Şbeytîla ile çevrili bir yüksek düzlük üzerin-dedir. Eski şehir, bilhassa Guérin, Tissot, Sal-ladin, Diehl ve Merlin tarafından olmak üzere,

sık-sık tasvir edilmiştir. Müslüman Afrika ta-rihinde Şubaytîla hemen-hemen yalnız fetih devrinde anılmış, fakat bu hâdisedeki yeri lâ-yıkı ile tâyin edilmemiştir. Hierî 26 (646/647) yılında, 'Abd Allâh b. Sa'd kumandasındaki 20.000 kişilik bir ordu, Şubaytîla önünde (Ba-lâzuri'ye göre, 'Aḡūba'de), 120.000 kişiye ku-manda eden Bizans *patris*'i Curcîr (Grego-rios) ile karşılaşmış idi. Curcîr, bundan bir yıl önce, Bizans imparatoruna karşı istiklâlini ilân etmiş (bu hâdiseyi Theophanes te'yid eder, bk. *Chronographia*, Bonn tab., I, 525) ve bâzı müelliflerin rivâyetine göre, Şubaytîla'yı hükûmet merkezi olarak seçmiş idi.

Arap müelliflerinin, bilhassa İbn 'İzârî ve al-Nuvayrî'nin rivâyetleri açıkca destanî un-surlar ile doludur (Curcîr'in kızı, yüzü açık olarak, bir burcun üstünde görünüp, İbn Sa'd'ı öldürecek olan kimse ile evlenmeği vâdede-r). 'Abd Allâh b. al-Zubayr'e isnat edilen rol kasden büyütülmüş gibi görünmektedir. Sefe-rin kumandanına muhârebenin sevk ve idâre-sini tavsiye eden odur; Curcîr'i kendi eli ile ansızın o öldürür; bu fedâkârane hareketini tevâzû ile gizler ve haberi halîfeye götürmek için o seçilir. *Patris*'in Kartaca yerine Şubaytîla'yı hükûmet merkezi olarak seçmesi ihtimali de aynı şekilde çok zayıftır. Afrika hakkında ye-teri kadar bilgileri bulunmayan müslümanlar memleketin baş şehrinin daha ilk darbeye ele geçirildiğine inandırmağı faydalı buluyorlardı. *Patris* Greorgorios'un, müslüman birliklerin ilk görünmeleri üzerine, „yardım aradığı yerli hal-ka yaklaşmak“ (Diehl) ve mümbit ve meskûn bulunan merkezî Tunus'u korumak için, ce-nuptan gelen yollardan birinin bu en mühim noktasına gelmiş olduğu tahmin edilebilir. Şu-baytîla'nın VI. asrın sonlarından itibaren çok sağlam bir müstahkem mevki hâline geldiği muhakkaktır. Burada müdâfayı etrafı duvar ile çevrili üç mâbedin meydana getirdiği mer-kezden ibâret olan iç kaleyi çevreleyen bir takım hisarlar sağlıyordu.

Bibliyografiya: Guérin, *Voyage en Tunisie*, I, 376 v.dd.; Tissot, *Géographie com-parée de la province romaine d'Afrique*, II, 613 v.dd.; Saladin (*Archives des missions*, 3. seri, XIII, 68 v.dd.); Diehl, *Afrique byzantine*, s. 278 v.dd.; A. Merlin, *Forum et églises de Sufetula* (*Notes et Docu-ments*, V), Paris, 1912; Şubaytîla'nın is-lâm fethi sırasındaki yeri hakkında bk. İbn 'İzârî, *al-Bayân al-muğrib* (nşr. Dozy), I, 4, 6; trc. Fagnan, I, 4, 7; al-Nuvayrî (İbn Haldûn, *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, I, 320); al-İdrisî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje),

s. 110; trc. s. 128; de Slane, *Lettre à M. Hase* (J A, 1844, II, 328 v.dd.); Fournel, *Les Berbers*, I, 112 v.d.

(GEORGES MARÇAIS.)

SUBH. AL-SUBH, veya AL-FACR ve AL-ŞAFAK, gün ağarması, şafak ve fecir. İslâm âleminde ve islâm hey'et ilminde çok mühim bir rol oynar, çünkü başlıca iki namazın zamanını tesbit eder. Her iki hâdisenin vetfesi al-Bîrûnî tarafından *al-Kānūn al-Mas'ūdî*'de (Mak. 8, bâb 13) mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir. Sabahleyin ilk önce, hafif ve uzun bir ışık sütununun yükseldiği görülür; bu sütun, mahallin coğrafi arzına göre, ufuk üzerine çok veya az meyillidir. Buna aldatıcı sabah, *al-subh al-kāzib* veya *al-facr al-kāzib*, yahud da şekilden dolayı *zanab al-sirhān* („kurt kuyruğu“) ve aynı zamanda „köpek kuyruğu“ ve „ceylân kuyruğu“ denilir. Hâdisenin bu ilk safhasını ilk önce beyaz bir ışık gibi ufuk boyunca yarım daire şeklinde yayılan gerçek sabah, *al-subh al-sādik* tâkip eder; bu beşinci namazın, saha namazının başlangıcını tâyin eder. Sonra kızıl şafak gelir. Akşamlayın hâdisesi aynı safhalardan, fakat aksi tertipte, geçer. *Zanab al-sirhān*'ın akşam üzeri sabahleyin olduğundan daha az müşâhade edilmesi vâkıası, müslüman âlimlerince, birinci hâlde bu anda istirahatın başlamasından, ikincide ise, çalışmanın başlamasından ileri gelir. Redhouse ilk şafağın, *al-subh al-kāzib*'in burçlar mıntakası ışığına tekabül ettiğini emin bir şekilde isbât etmiştir; o bunun daha *Kur'an*'da (II, 183), yâni milâdî 630 yılına doğru, sonra al-Cavharî tarafından, lugatında, ve başkaları tarafından zikredilmiş olduğunu da göstermiştir. O hâlde bu hâdisesi şarkta Avrupa'da olduğundan çok daha önce bilinmekte idi. Farsça bir çok şiirlerin mevzûu şafak ve fecirdir (bk. Redhouse, *ayn. esr.*, burada farsça ve türkçe adlar da zikredilmektedir).

Şâfiî, mâlikî ve hanbelîler üçüncü namaz (akşam namazı) zamanının sonu ile dördüncü namaz zamanının başlangıcının kızıl ışığın (*al-safak al-aḥmar*) kaybolduğu zaman olduğunu, ittifak ile, kabûl ederler, hâlbuki Abū Ḥanîfa bunu beyaz ışığa göre tanzim eder. Talebeleri Abū Yûsuf ve Muhammed al-Şaybânî diğer mezheplerin görüşlerini kabûl eder.

Muhtelif arap hey'etçileri yukarıda tasvir edilen hâdiselerin vukua geldiği güneğin *D* alçalma zâviyesinin ne kadar geniş nisbette hava şartlarına (sis v.b.), mehtâbın bulunup bulunmamasına, gözün keskinliğine bağlı olduğuna dikkati çekmişlerdir. Bundan dolayı her âlim *D*'ye farklı bir değer vermiştir; bu

değerler 16°'den 20°'ye kadar gider. Sibṭ al-Māridinî (1423—1494/1495)'ye göre, devrinde umûmî fikir *al-safak D=17°*, *al-subh D=19°* idi. Abū 'Alî al-Ḥasan al-Marrākūşî (ölm. 1262 'ye doğru) 16° ve 20°'yi kabûl ve şafağın fecirden daha uzun olduğu üzerinde ısrar etmiş idi. Güneşin batması ile doğması arasında geçen zaman, yâni güneşin alçalma zâviyesinin msl. 18° olduğu iki an arasındaki zaman, güneş medârının ufuk üzerindeki meyline tâbidir. Müslümanları bilhassa ilgilendiren husûs fecir ile şafağın birbirine iltihak ettikleri gündür. 48° arzda olan mahaller için bu hâdisesi güneşin seratan burcuna girdiği zaman vukua gelir.

İbn Yûnus (ölm. 1009) ve Abū 'Alî al-Marrākūşî'nin hesaplarına göre, fecir v.b.'nin hey'et hesapları C. Schoy tarafından haftalık *Naturwiss. Wochenschrift* ilmî mecmuasında verilmiştir.

Fecir ve şafak hâdiselerinin teferruatını izah etmek için, msl. Kuṭb al-Dîn Şirâzî ve başkaları, yer yüzünün içinde toprak ve su kısımlarını da ihtivâ eden kürevî bir buhar zarfı ile çevrilmiş olduğunu kabûl ederler. Bu kısımlar aşağı mıntakalarda yukarıdakilerden daha kesiftir. Bu buhar zarfının etrafında saf havadan başka bir kürevî zarf daha vardır. Güneş şuaları bu kürevî zarflarda dünyanın bir gölgesini husûle getirir. Gölgenin dışında bulunan kısımlar ışığı aksettirir ve parlar gibi görünür; müşâhade edilen hâdiseleri az veya çok doğru olarak onlar bundan çıkarılır.

Usturlab levhalarında ve bâzı zâviye ölçme âletlerinde sabah namazının ve akşam namazının zamanlarını tesbite yarayan çizgiler çekilmiştir, buna karşılık ne umûmî levhalar, ne de al-Zarkālî'nin levhası bu neviden bir çizgi ihtivâ eder.

Hey'et eserlerinin müellifleri arasında ekseriyâ msl. Camāl al-Dîn al-Māridinî, Sibṭ al-Māridinî b. al-Şāṭir (ölm. 1375/1376) gibi, cāmilere bağlı, namaz saatlerini bildirmek ve namaza dâvet etmek vazifesi ile mükellef *muvaḳḳit*'ler buluyorsak, bunun sebebi bu me'mûrların namaz zamanlarını doğru olarak hesaplamak ve bunun için gerekli müşâhadeleri yapmak ile vazifeli olmalarından ileri gelmektedir.

Bibliyografiya: J. W. Redhouse, *On the natural phenomenon known in the East by the name Subh-i-kāzib* (J R A S, 1878, X, 344—354); ayn. mll., *Identification of the „False Dawn“ of the Muslims with the „Zodiacal Light“ of the Europeans* (ayn. esr., 1880, XX, 327—334); L. Am. Sédillot, *Sur les instruments astronomiques*

des Arabes (Mémoires prés. par divers savants à l'Acad. Roy. des Inscriptions, I. seri, 1844, I, 92 v.dd.); C. Schoy, *Geschichtlich-astronomische Studien über die Dämmerung* (Naturwiss. Wochenschrift, 1915, XXX, 209—214); E. Wiedemann, *Über al-Subh al-kāzib, die falsche Dämmerung* (Isl., 1912, III, 195); ayn. mll., *Erscheinungen bei der Dämmerung und bei Sonnenfinsternissen nach arabischen Quellen* (Archiv für Gesch. der Medizin, 1923, XV, 43—52), arapça kaynaklar hakkında teferruatlı bilgiler ihtivâ eder; E. W. ve J. Frank, *Die Gebetszeiten im Islam* (S B P M S Erlg., 1926, LVIII, 1—32). (E. WIEDEMANN.)

SUBH. [Bk. SUBH.]

SUBHA. [Bk. SÜBHA.]

SUBHÂN ALLÂH. [Bk. SÜBHÂN ALLÂH.]

SUBHİ. ŞUBHİ MEHMED EFENDİ (?—1769), XVIII. asır Osmanlı vak'anüvisi ve Bâbîâliricâli'ndendir. İstanbul'da doğmuş, yetişme çağında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadâretinde beylikçi olan babası Halil Fehmî Efendi'nin mesleğine meyledip, sadâret mektupçuluğu halifeleri zümresine girerek, orada feyz aldıktan sonra, vilâyetlerde bâzı vezîrlere divan kâtipliği yapmıştır. İstanbul'a dönüşünde, divân-ı hümayûn kâtipleri zümresine dâhil olup, hâceganlık rütbesine kadar yükselmiş ve iki defa piyâde mukabelecisi, sonra küçük evkaf muhâsebecisi olmuş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, III, 220), muhtemelen bu sonuncu hizmetine ilâveten, 1152 (1739/1740) senesinde, uhdesine vak'anüvislik hizmeti de verilmiştir (bk. Cemâleddin, *Âyine-i zürefâ, Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul, 1314, s. 48). Hüseyin Râmiz Efendi (bk. *Tezkire*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3873, 62a)'nin, onu, Hekim-oğlu Ali Paşa [b. bk.]'nın ilk sadâreti (1144—1148) devresi ortalarında vak'anüvisliğe getirilmiş olarak göstermesi her hâlde bir zuhûl eseri olmalıdır; zirâ kendisi bu hizmete 1152'de tâyin edilmiş olduğunu sarâhatle kaydeder (Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 4a, 74a). Dört sene kadar bu münzam hizmeti ifâ eden Subhî, pek fazla meşgûliyeti olan divân-ı hümayûn beylikçiliğine getirilmesinden (16 ramazan 1156 = 2 teşrin II. 1743, Subhî, *ayn. esr.*, 234a; *Âyine-i zürefâ*, s. 48'deki receb 1156 tarihi her hâlde yanlıştır) sonra, vekayî zaptını lâiyki ile ifâ edememiş ve 1156 sonlarında, bu meşgâleden büs-bütün el çekmiş, 1158 recebi başında vak'anüvisi tâyin edilen Süleyman İzzî [b. bk.] eserini, Subhî'nin bıraktığı yerdan başlatmak zorunda kalmıştır (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, 2b).

Beylikçilikten 8 ramazan 1158 (4 teşrin I. 1745)'de mâliye tezkirecilğine nakledilen Mehmed Subhî 9 şevval 1159 (24 teşrin I. 1746)'a kadar bu hizmette kalmış (İzzî, *ayn. esr.*, 33b, 70b) ve 10 şevval 1161 (3 teşrin I. 1748)'de arpa emniğine getirilmiş (İzzî, 181a), 7 zilka'de 1168 (15 ağustos 1755) — 6 safer 1169 (11 teşrin II. 1755) arasında büyük muhâsebecilik hizmetinde bulunmuştur (Seyyid Mehmed Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 231, 145a, 180a; Ahmed Vâsîf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 47). 21 receb 1170 (11 nisan 1757)'te tâyin edildiği darbhâne emniği, 3 şevval 1171 (21 haziran 1757)'de mutâd tevcihât sırasında, uhdesinde ibka edilmiş ise de, Emin Ağa-zâde Hüseyin Ağa'nın dağıttığı rüşvetler, nihâyet 22 zilhicce 1171 (7 eylül 1757)'de Subhî'nin azlini mücîp olmuştur (Hâkim, *ayn. esr.*, 234a, 377a, 398a; Âkif Mehmed, *Tarih-i cûlûs-i Sultan Mustafa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2108, 84b; Vâsîf, I, 59, 77). 23 şâban 1172 (22 nisan 1759)'de tâyin olduğu yeniçeri kâtipliğinden (Hâkim, *ayn. esr.*, 456b; tâyin tarihi, Âkif, 130b'de, 22, Vâsîf, I, 99'da 26 şâban) 28 cemaziyelevvel 1173 (27 kânûn II. 1760)'te azledildiği (Âkif, 196a; Vâsîf, I, 113) gibi, darbhâne emniği devresine âit zimmet çıkarılarak, baş-bakı kulu mârifeti ile, tevkif ve ancak istenen meblağın bir kısmını ödeyip, geriye kalanını taahhût etmek şartı ile, evinde ikametine müsâade olundu (Hâkim, *Tarih*, Bağdad Köşkü kütüp., nr. 233, 25b). Bir müddet sonra, uğradığı nekbetten kurtulup, 5 şevval 1175 (29 mart 1762) — 8 şevval 1176 (21 nisan 1763) arasında defter-i hâkânî emini (Hâkim, *ayn. esr.*, 132a, 157a; Vâsîf, I, 135, 144 v.d.), 6 şevval 1177 (8 nisan 1764) — 4 şevval 1178 (27 mart 1765) arasında ikinci defa arpa emini (Hâkim, 177b, 201b; Vâsîf, I, 150, 172), 5 şevval 1180 (6 mart 1767) — 4 şevval 1181 (23 şubat 1768) arasında kezâ ikinci defa baş-muhâsebeci oldu (Çeşmî-zâde Mustafa Reşîd, *Tarih*, ngr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul, 1959, s. 20, 80; Vâsîf, I, 185, 197). Son hizmeti muhtemelen 1182 şevvalinde (şubat 1769) ikinci defa tâyin edildiği yeniçeri kâtipliği oldu (Râmiz, *Tezkire*, 62a, aynı yerde, baş muhâsebecilikten sonra büyük ruznâmçecilik hizmetini deruhte ettiği ifâde ediliyor ise de, Vâsîf'taki tevcihat kayıtları ile bu hususun tahkiki mümkün olamıyor). Ülfet ve sohbe düşkünlüğü ile tanınan Subhî Efendi, muhteris dostlarının töhmet, tezdîr ve iftirâlarına mâruz kalarak, hayatının son senelerini tamâmiyle küskün, ducar olduğu çeşitli hastalıklardan muztarip olarak geçirmiş ve yeniçeri kâtipliği sıfatı ile bulunduğu Baba-

dağı kışlağında, 1182 sonlarında vefat etmiştir. Ölüm haberi Edirne'den serhadde hareket eden serdar-ı ekrem ordusuna, Hacı-oğlu-pazarı'ndan sonra, Kurnalı-dere menziline konulduğu 1 muharrem 1183 (7 mayıs 1769) pazar günü gelmiştir (Sâdullah Enverî, *Tarih*, Âtîf Efendi kütüp., nr. 1828, 9b; Vâsîf, II, 5. *Sicill-i osmânî* ve ondan naklen Fr. Babinger, *G O W*, Leipzig, 1927, s. 298 ve J. H. Kramers, *E I*, mad. ŞUBHÎ MUHAMMED'de 1183 saferinde vefat ettiği hakkındaki kayıt zuhûl eseri olmalıdır).

Yukarıki tafsillâtın anlaşılacağı üzere, Bâbîlâideki mesleğinde pek fazla terakkî edemeyen Subhî Mehmed Efendi, asıl şöhretini vak'anüvis sıfatı ile zapt ve tedvin ettiği vekayinâmesi ile kazanmıştır. Filhakika iki cilt olarak tertip ettiği eseri, 1198 (1783/1784)'de Matbaa-i âmîrede basılmış olmakla, ihtivâ ettiği 1143—1156 vekayii için, geniş mikyasta kullanılan bir kaynak eser olarak itibar kazanmıştır.

Mahmud I.'un cülûsu tarihinden (1143) itibaren vekayî zaptına me'mûr vak'anüvislerden Mustafa Sâmî (muhtemelen 1143—1144 vekayii yazmıştır) ve Hüseyin Şâkir'in (1145—1148) vekayinâmelerine, 1148 rebiülevvelinden itibaren, Râmî Mehmed Paşa-zâde Abdullah Re'fet Bey v.b. tarafından yapılan zeyillerin tamamlanmadan kalmış olması Subhî'nin vak'anüvisliğe başladığı 1152'den önceki 5 senelik vekayii yeniden ele alması temennisini uyandırmış ve ilk defa sadrâzam Hacı Ahmed Paşa (1153—1155)'nın emri üzerine, 1736—1739 harbine isâbet eden bu devrenin vekayii ve 1739 Belgrad muâhadesinin akdi tafsillâtını ihtivâ eden bir tarihçe kaleme almış (26 cemaziyelâhır 1154'te tamamlanan bu eserin Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshasının tavsifi için bk. *İstanbul kütüphaneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz 2, s. 266), Hekim-oğlu Ali Paşa, ikinci defa sadârete gelince (15 safer 1155), 1148—1152 vekayinden başka, Subhî'nin, Sâmî ve Şâkir'in tarihçelerini de tedvin ile, Mahmud I. devrinin vekayii bir bütün olarak ele alıp, bir ciltte toplamasını da arzu etmiş (Ali Paşa'nın ismi ve arzusu, bâzı Subhî tarihi yazmalarında ve msl. Velîyüddin Efendi kütüp., nr. 2371, 7b, 9a'da zikredilmiş olup, matbû metinde bu ifadeler çıkarılmıştır), müverrihimiz de, elde mevcut Subhî tarihinin Hekim-oğlu'nun ikinci sadâretine kadar olan kısmını (bâzı Subhî *Tarih*'i yazmaları ve msl. Revan köşkü kütüp., nr. 1256, 1260; Âtîf Efendi, nr. 1884; Çelebî Abdullah Efendi, nr. 245; Hamîdiye, nr. 905, Hekim-oğlu'nun sadârete gelişi bahsi ile sona

ermektedir. Matbû metinde, 212a'da ise, bu bahsin sonu, hâtımeye benzer bir cetvel çerçevesi içinde, Ali Paşa'nın muvaffakiyeti temenni edilerek, bitiriliyor) tedvin ve takdim etmiştir. Hekim-oğlu'nun azli de dâhil, 1155—1156 vekayii ihtivâ eden kısım (Subhî, 212a—238b), esere bu ilk tedvinden sonra, ilâve edilmiş olmalıdır.

Subhî *Tarih*'inin bütün yazmalarını tahlil ve kaynakları ile kontrolünü gaye edinen bir araştırma yapılmadığı için, eserin tahlili ve aslîliğinin tâyni şimdilik güç ise de, Sâmî *Tarih*'i (Üniversite kütüp., nr. TY 9768, tam; Bayezid Devlet kitaplığı, nr. 14036, eksik nüsha) ile Şâkir ve haleflerinin zapt ettikleri vekayii toplayan yazma nüsha (Revan Köşkü kütüp., nr. 1255, Sâmî *Tarih*'inin başından 1150 cemaziyelâhırına kadar vekayii ihtivâ eder) ile Subhî'nin sathî bir mukayesesi I. cilt Subhî *Tarih*'inin, —eserin başına ilâve edilen İran ahvâline dâir icmâl ve değişik bir ifade ile kaleme alınan 1730 ihtilâline âit bahis istisnâ edilirse —, bâzı bahislerin hafız ile Sâmî, Şâkir ve Râmî Paşa-zâde tarihçelerinin aynen tekrarından ibâret olduğu, ikinci cilde âit 1148—1152 vekayii ise, geniş mikyasta ilâveler ile, yeniden yazıldığı kanaatini tevhit etmektedir. Esâsen Subhî de, bu kısımda devlet esrârına âit bâzı vesikaları kullandığını ve seferlerde gördüğü mühim vekayii dercetdiğini ifade ediyor (Subhî, 4a). 1152'den sonraki vekayii ise, tamamen Subhî'ye âit olduğu şüphesizdir.

Mehmed Subhî Efendi, gerek 1736—1739 harbine ve 1739 müsâlahasına âit mütemmim tasvirlerinde, gerekse müteâkip devre âit vak'anüvis sıfatı ile zapt ettiği vekayide yer yer müşâhadelerini tesbit etmiştir. Msl. bizzat bulunduğu 1739 temmûzunda vuku bulan Hisarcık (Krozka) muharebesini pek canlı olarak tasvir ettiği gibi (Subhî, 151b v.d.; müellif 153b ve 154a'da kendisinden bahseder; ayrıca bk. J. v. Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire Ottoman*, t. J. — J. Hellert, Paris, 1839, XIV, 448), 3 şâban 1152 (5 teğrin II. 1739)'de, Avusturya müsâlahası tasdiknâmesinin mübâdelesi vesilesi ile, fransız elçisine tersâneде verilen ziyâfet (Subhî, 171a) ile 14 safer 1154 (1 mayıs 1741)'te İran elçisine Sâdâbâd'da verilen ziyâfette hazır bulunduğunu (agn. esr., 196a), 12 muharrem 1154 (30 mart 1741)'te han elçisinin Bâbîlâiye gelişinde teşrîata me'mûr edildiğini (agn. esr., 190a) ve İran elçisine Bahariye'de verilen ziyâfet sırasında konusulan husûsları me'mûriyeti hasebiyle, dikkatle zaptederek, takdim ettiğini (agn. esr., 198b) ifade eder. Divân-ı hümayûn hizmetlerinde bu

lunmuş olmanın verdiği imkânlar ile birlikte, vak'anüvis sıfatı ile elde edebildiği vesika (nâme-i hümayûn, takrir, temessük, mektup v.b.) ve risâle (msl. Râgıb Mehmed Efendi'nin İran vekayiiine dâir risâlesi, agn. esr., 85a v.d.) sûretlerini eserine dercetmiştir.

Subhî'nin nesrinin güzellik ve sağlamlığında hemen bütün müellifler ittifak ederler ise de, nazmı hakkındaki hükümler muhtelifdir. Msl. Râmîz (agn. esr., göst. yer.), Subhî'nin müretteb divan sâhibi ve emsâlinde üstün bir şâir olduğunu ifade ederken, Sahaflar Şeyhî-zâde Mehmed Es'ad Efendi (*Bağçe-i safâendûz*, Üniversite kütüp., nr. TY 2095, s. 167), nesrinden kuvvet alan bir nazım olduğunu, Fatîn (*Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 235) ise, mühründeki mısraından başka şiirine rastlayamadığını kaydederler.

Mehmed Subhî, daha mesleğinin başlarında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa [b. bk.]'nın arapça ve farsça tarihleri tercüme yolundaki teşviklerinin uyandırdığı alâkaya kapılarak, belki de ilk kalem tecrübesi olmak üzere, islâmdan önceki İran hükümdarlarına âit tumturaklı farsça bir tarihin tercümesine teşebbüs etmiştir: 1143 (1730)'te tamamlanan *Tarih-i şâhân-ı İran* (muhtemelen mütercimnin tashihlerini ihtivâ eden Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096'daki nüshanın tavsifi için bk. *İstanbul kütüphaneleri türkçe tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, cüz 3, s. 319) Şaraf al-Dîn Fażl Allâh al-Husaynî Kazvinî (Subhî, tercümesinde müellifi Abû Vaşşâf Fażl Allâh b. Fażl Allâh olarak gösteriyor ise de, Vaşşâf'ın babası İzz al-Dîn Fażl Allâh ile al-Mu'cam müellifi Şaraf al-Dîn Fażl Allâh'ı tefrik etmek lâzımdır, bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a Bio-bibliographical Survey*, London, 1936, I, 243 v.d.)'nin, atabek Nuğrat al-Dîn Ahmed b. Yûsuf Şah [bk. mad. LÖR-I BÜZÜRG]'a ithâf ettiği al-Mu'cam fi âşâr (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2096, 12a'de *tavârih*) *mulûk al-'acâm*'nin tercümesidir.

Subhî'nin oğlu Abdülaziz Efendi (1149—1197'den sonra) Hekimbaşı (1179—1190) ve 1197 muharreminde (kânûn I. 1782 — kânûn II. 1783) Üsküdar kadısı olmuş (Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniversite kütüp., nr. TY 2464, s. 180; Es'ad Efendi, agn. esr., göst. yer.; *Sicill-i osmânî*, III, 339 v.d.; *Sicil*'de Abdülaziz Efendi'nin Subhî'nin ahfâdından olarak gösterilmesi zuhûl eseri olmalıdır), torunu Abdülhamîd Efendi ise, küçük ve büyük tezkireci ve 1223 (1808)'te de yeniçeri kâtibi olmuştur (Vâsîf, II, 5 v.d.; *Sicill-i osmânî*, III, 06). Subhî Mehmed Efendi'nin Çemberlitaş'taki evi civarında bulunan Hoca Rüstem mes-

cidine minber ilâve ettirdiği nakledilmiştir (Hüseyin Ayvansarâyî, *Hâdîkat al-cavâmi'*, İstanbul, 1281, I, 97).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Müstakim-zâde Süleyman Sa'deddin, *Macallat al-nişâb fi'l-nasab va'l-kunâ va'l-alkâb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 290b); J. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit* (Pesth, 1838), IV, 266; Subhî *Tarih*'i yazmaları için bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London, 1888), s. 57b; Fr. Babinger, *G O W*, s. 299; *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğları*, I, *türkçe tarih yazmaları*, cüz. 2, s. 264—266 (4 nüsha); F. E. karatay, *Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi türkçe yazmalar kataloğu* (İstanbul, 1961), I, 292 v.d. (5 nüsha tavsif edilmiştir). (T. H.)

ŞUBHÎ. [Bk. SUBHÎ.]

SUBKÎ. [Bk. SÜBKÎ.]

SUCÂN RÂY. SUCÂN RÂY (bâzan yanlış olarak, Sancân Rây; krş. Rieu, I, 230; III, 908), Hindistan'da yaşamış bir müverrih olup, Avrangzîb saltanatının başına kadar, Hindistan'ın umûmî bir tarihi olan *Hulâşat al-tavârih* adlı eserin müellifidir. Bizzat kendisi tarafından kaydedilmiş bir kaç vak'a ile eserinin müstensihleri tarafından ilâve edilmiş kayıtlar hâric, hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Kendisi, eserinin mukaddimesinde (taş-basması, s. 6, 11), gençliğinden beri, idâre ve mâliye hizmetlerinde münşilik mesleği ile iştigal ettiğini nakletmektedir. Pencâb (s. 71, 20)'ta, Batâla'de doğdu; Kâbul (s. 86, 124), belki de Thatta (s. 60, 6) ve Himalâya (s. 35, 16) eteğinde Pincavr bahçelerini ziyâret etti. Tarihini yazmak için, saydığı bol miktardaki farsça eserlere istinat etti ve kitabını, iki üç kere gözden geçirmek suretiyle, iki yıllık çalışmadan sonra, Avrangzîb'in saltanatının dördüncü yılı olan 1107 (1695)'de bitirdi. Fakat eser 1068 (1658) vak'aları ile son bulur. Müstensihleri onun bir Hatrî (Bhandârî veya Dhîr) olduğunu söylerler ve bir müstensih de Sucân Rây'ın, hindçe, farsça ve sanskritçe bildiğini beyân eder (Rieu, I, 230, burada nakledilen parça bâriz bir şekilde bozulmuştur). Bütün bunlara rağmen, müellifin sanskritçe bildiğine dâir bir delil yoktur. Bu eser ancak bir „tarihler hulâsası“ olmak iddiasındadır, fakat bir hindü tarafından yazılmış olması sebebi ile, husûsî bir alâka uyandırmaktadır; kitap mühim bir coğrafi kısım ihtivâ eder, zirâ müellifin bilhassa Pencâb hakkında iyi mâlûmatı vardır.

Vekâyinâmesinin en büyük kısmı *Sigar al-muta'ahhîrîn* (Elliot, VIII, 194) ve *Ahbâr-i mahabbat* (ayn. esr., VIII, 376) müellifleri tarafından eserlerden tekrar edilmiştir. Afsos [b. bk.]'un *Arâ'is-i mahfil*'i onun orducaya serbest bir tercümesinden ve bâzan da naklinden ibârettir.

Sucân Rây, aynı zamanda oğlu Rây Singh ile bir müslüman dostunun talebi üzerine, 1110 (1698/1699, eserin içinde ise, 1114=1702/1703 tarihi bulunmaktadır) 'da kendi yazılarından derlediği *Hulâşat al-makâtib* unvânını taşıyan bir inşâ'nın da müellifidir. *Hulâşat al-tavârih* (bk. s. 127, 131, 207 v.d., 229 ve 454 v.d.)'teki zehirler, ilaç maddeleri ile oyunlara âit parçalar *Hulâşat al-makâtib* içinde de bulunmaktadır. Bu son eserin bir nüshası India Office kütüphânesinde (Ethé, *Catalogue*..., nr. 2109) ve bir nüshası da Pencâb Üniversitesi kütüphânesindedir.

Bibliyografi: *Hulâşat al-tavârih* (nşr. M. Zafar Hasan), taş-basma, Dehli, 1918, bir mukaddime, notlar ve bir fihrist ile beraber; H. Beveridge, *The Khulâşat al-tavârih* (J R A S, 1894, s. 733—768; 1895, s. 211); Elliot-Dowson, *History of India*, VIII, 5—12; Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, I, 230; G. Sarkar, *India of Aurangzib* (Kalküte, 1901); XI v.dd., 1—122; [C. A. Storey, *Persian Literature*, London, 1939, s. 453—458]. (MUHAMMAD SHAFİ.)

SUCÂN RÂY. [Bk. SUCÂN RÂY.]

SÜDA. [Bk. SÖDE.]

SÜDÂN. SÜDÂN. Arapça *bilâd al-sūdân* tâbiri „siyahlar memleketleri“ mânasına gelir. Şu hâlde bundan çıkmış olan Sūdân (Soudan) kelimesi zenciler tarafından meskûn olan Afrika bölgelerinin hepsine delâlet etmiş olmalıdır. Bununla beraber avrupalılarda olduğu gibi, araplarda da bu kelime bu bölgelerin şimal kısmı veya, daha umumî bir tarzda, Afrika'nın islâmîyetin nüfuz etmiş olduğu-Sahrâ-altı mıntakası için kullanılmıştır. Amelî olarak, bu mıntaka üç bölüme ayrılır: garbî Sūdân, Senegal, Gambiya, yukarı Volta ve orta Nijer havzalarını içine alır; merkezî Sūdân, Çad gölü havzasını içine alır; şarkî Sūdân veya Mısır Sūdân'ı, yukarı Nil havzası ile hudutlanmıştır. Burada kaydetmek gerekir ki, ingilizler için kısaca „Sudan“ kelimesi umumiyetle Mısır Sūdân'ının müteradifi idi ve fransızlar „Soudan Français“ tâbiri ile, resmen müstemlekelerinden birini kastediyorlardı ki, bu onların işgal etmiş oldukları Sūdân mıntakasının ancak bir parçasına tekabül etmekte idi.

Burada Büyük Sūdân, Sahra'nın ve Libya'nın cenûbunda, garpte Atlas okyanusundan, şarkta Habeşistan'ın garp hudutlarına kadar devam eden, cenup hududu aş.-yk. 10° şimal arzını tâkip eden sahada bulunan memleketlerin hepsini içine alan bir tâbir olarak kabûl edilecektir. [Sūdân tûrkçe de, yalnız Mısır'ın cenûbunda bulunan müstakil devlete delâlet eder ki, maddenin sonunda bundan ayrıca ve tafsilen bahsedilecektir].

Sūdân ile Akdeniz Afrikası arasında en kadim çağlardan itibaren münâsebetlerin mevcut olmuş olması muhtemeldir. Eski Mısırlılar, siyahların memleketlerine seferler yaparak, kendilerine zenciler te'min ediyorlardı ve bunlar ile ticarî münâsebetler de devam ettiriyorlardı. Fenike müstemlekelerinden ve hususiyetle Kartaca'dan hareket eden kervanlar Sūdân'dan altın, fil dişi ve köleler alıyorlar, buna mukabil dokumalar, bakır ve züccacî eşyalar veriyorlardı. Hem Nil yolu ile ve hem Sahra vâsıtası ile cereyan eden bu hareket Yunan-Roma hâkimiyeti zamanında ve sonraları, şimalî Afrika'nın araplar tarafından fethi ve islâmlaştırılmasını müteâkip de devam etti. Şüphesiz VII. (m.) asrın sonlarından itibaren, Mısır, İfrîkiya ve Mağrib müslümanları büyük Sūdân pazarlarına sık-sık gidiyorlardı; hattâ bazıları, Akdeniz sahillerindeki hemşehrileri için, muhâbir veya mutevassıt vazifesini görmek üzere, burada tamamiyle yerleşmişlerdi. Fakat siyahlardan ilk defa bahsetmiş olan arap müelliflerinin şahadetine göre, müslümanlar yalnız ticarî işler ile uğraşıyorlardı ve dinî propaganda yapmayorlardı; ancak XI. asırda müslümanlık sūdânlılar arasında yayılmağa başladı. Bazı rivâyetlere göre, filhakika fâtih 'Okba b. Nâfi' Sūdân'a kadar gelmiş idi, fakat bu rivâyetlerin galiba bertaraf edilmesi lâzımdır.

Bu durumdan, XI. asırdan önce, bu mıntakalarda her hangi bir medeniyetin ve siyasi teşkilâtın mevcut olmadığı neticesini çıkarmamak lâzımdır. XI. asırdan itibaren muhtelif Sūdân eyâletlerini idâre eden bir çok hükümdarlar müslüman dininde iseler de, böyle olmayanlar da var idi. Gerçekten bir çok Sūdân devletleri arasında en mühimleri memleketin islâmîyeti kabûl etmesinden önce vazifelerini yapıyorlardı ve bu devirden önce bâzan mühim bir kudret ve şöhrete ulaşmışlardı; sonra müslüman hükümdarların kabûl etmekte iktifa ettikleri müesseseleri vardı ve al-Bakrî'nin XI. asırda mügrik Ğâna kiralığından bahsederken, tasvir etmiş olduğu şekilde, yukarı Volta'daki Mösî kiralıklarında olduğu gibi, bu gün bile mügrik kalmış devletler de bulunmaktadır.

Eskiden bütün sūdânlılar tarafından inanılan din, her hâlde bugün onların islâmîyetin hiç te'sirinde kalmamış olanlarında görülen dinin aynı idi, yâni hem ecdâda ibâdet, hem de tabiat ruhlarına ibâdet esâsına dayanan „animisme“'in bir şekli idi. Bununla beraber hristiyanlık Sūdân'ın bazı mıntakalarına nüfûz etmiş idi. IV.—VII. asırlarda Nûbe'de hristiyanlık hâkim duruma girmiş idi ve VII. asırda Songoy [b. bk.] kiralığını kurmuş olduğu kabûl edilen ve Berberî menşeli olarak şöhret kazanmış olan hükümdarların hristiyan oldukları iddia olunur.

İslâmîyetin Nil vadisinin Nûbeleri veya Nûbelileri arasında oldukça erken bir zamanda yayılmış olması gerekir, fakat nehrin esas kolundan bir az uzakta bulunan şarkî Sūdân eyâletlerini islâmîyetin kazanması için çok uzun bir zaman geçmiş gibi görünmektedir; bu yerlere islâmîyet XVI. asra doğru cenûb-i garbî istikametinde ilerleyen ve mıntakanın siyahları ile temasa geçen arap menşeli kabîleler tarafından sokulmuştur. Sūdân'ın islâmîyetin derin ve devamlı izlerini ilk olarak alan kısmı garbî kısmıdır. İslâmîyet XI. asırda buraya araplar tarafından değil, fakat bu tarihte Murâbitlar hareketine başlayan sahra Berberîleri tarafından getirilmiştir.

Bu devirde, garbî Sūdân'da, beyaz ırka mensup oldukları söylenen hükümdarlar tarafından bilinmeyen bir tarihte kurulmuş olan, fakat bu sırada hükümdarları Sarakolle (veya Soninke veya Vâkore veya Marka)'ler kabîlesinin siyahları olan Ğâna imparatorluğu geliyordu; hükümdarlar Vağadu veya Bağana denilen eyâlette, Vâlata'nın cenup-cenûb-i garbisinde Kumbi'de otururlardı ve *tunka*, *kayamağa* ve *ğâna* gibi muhtelif unvanlar taşıyorlardı. Arap müellifleri, Kumbi şehrini göstermek için, hükümdarın pâyitahtına da teşmil edilen bu Ğâna tâbirini kullanmışlardır. Ğâna devletinin hâkimiyeti, asıl kendi ülkesi dışında, garbî Sūdân'ın büyük bir kısmına ve bilhassa yukarı Senegal'in sol sahilindeki altın madenlerine, bir de Şahrâ Berberî kabîlesinin ekserisine ve hususiyetle Lemtûna kabîlesine ve ihtimal Tiğît (Tichit)'in cenûb-i garbisinde bir az mesâfede bulunan pâyitahtları Avdağost'a kadar yayılıyordu.

1042'de Berberî müceddidi 'Abd Allâh b. Yâsîn, aşağı Senegal'in bir adası üzerinde kurmuş olduğu *ribâf* („tekke“)tan çıkıyor ve, Adrâr ile Tagant'ın Berberîleri arasında olduğu gibi, bugünkü Tokorör veya Tukulör (Toucouleurs)'lerin cedleri olan Takrür (Fita-Toro) zencileri ve o sırada az veya çok bir şekilde Ğâna'nın hâkimiyeti altında bulunan başka

bâzi Sūdân ahalisi arasında da islâmîyeti yaymağa başlıyordu. Onun vaazları müşrikliğin bir nevî kalesi olan Kumbi'deki Sarakolle'lerin hâkimiyet veya boyunduruğunu sarsmak isteyen beyaz veya siyah kimselere hitap ettiği nisbette muvaffakiyet kazanmış idi. Siyahlar arasında Takrür kralı ve âilesi şüphesiz islâmîyeti ilk kabûl edenler olmuşlar ve Murâbitlar ordusuna birlikler bile te'min etmişlerdir. Yukarı Nijer'de oturan Manding veya Mali kralı da islâmîyeti kabûl etmekte gecikmedi ve orta Nijer'de Ğâo mıntakasında yerleşmiş olan Songoy kralının ihtidâsı da aynı devre doğru gösterilmektedir. Bununla beraber Ğâna'ya sadık kalan Avdağost 1054'te 'Abd Allâh b. Yâsîn'in hücumuna uğradı ve onun tarafından alındı, ve 1076'ya doğru, Yüsuf b. Taşfîn, Murâbitların başlıca bölümünün başında olarak, Fas'ı zapt ederken ve İspanya'nın istilâsına hazırlanırken, yeğeni Lemtûna kabîlesinden Abû Bakr b. 'Omar Sūdân hudutlarında kalmış olan Murâbitlar ile, Kumbi'yi zapt ediyor ve Ğâna imparatorluğunun uzun hâkimiyetine son veriyordu. Yeni dinî kabûl etmeğe şiddetle zorlanan Sarakolle'ler kitle hâlinde müslüman oldular ve hâkimiyetleri altında kalmış ve istiklâllerini kazanmak için hâkimleri Ğâna devletinin sukutundan istifade etmiş bulunan muhtelif kiralıklarda, Cära veya Kanyaga (şimdiki Nyoro yakınında), Gumbu (Kumbi'nin cenûbunda), Sôsö (Gumbu ile Bamako arasında), Çağa veya Cä (garbî Mäsina) v.b. kiralık veya eyâletlerinde, islâmîyeti yaymağa başladılar. Abû Bakr b. 'Omar'ın 1087 yılında vukua gelen ölümü ve desteklediği son Murâbit birliklerinin şimâle hareketi, islâmlaşma hareketinin devam etmesine mâni olmadı, ve XI. asrın sonlarından itibaren, Sarakolle Çağa'ları tarafından ihtidâ ettirilmiş olan müslüman Cula'lar, yeni dinî kola cevizi almağa gittikleri Altın sahilinin kesif ormanları yakınına kadar götürdüler.

Bunu müteâkip bir duraklama devri oldu. Sonra, 1224'e doğru, Vâlata'da bir dinî ve ticarî merkez teşekkül etti ve Timbuktu ve bilhassa Cenne'ye doğru taşmakta gecikmedi. Müteâkip asırda garbî Sūdân müslümanlarının merkezi Timbuktu oldu. Hâkimiyetleri Ğâna hâkimiyetini tâkip etmiş olan Mandingo imparatorluğu o zaman en yüksek derecesine varmış idi. 1325'te bu devletin hükümdarı meşhûr Gongon-Müsâ (halk arasında Kankan-Müsâ) Mekke'den getirdiği Ğarnata'lı bir âileye mensup bir araba Ğâo ve Timbuktu'da taraçalı ve ehrâm şeklinde minâreli cämîler yaptırdı; böylece buraya sür'atle yayılan ve müslüman dinine kazandırdığı parlaklık ile, bunun Nijer memle-

ketleri üzerindeki itibarını sağlamlaştırmaya hizmet eden bir mimari üslubu Sūdān'a soktu. Sūdān ile Fas arasında devamlı münasebetler bunun halefi zamanında kurulmaya başlanmıştır.

İslâmiyetin ilerilemesi, XV. asrın sonunda ve XVI. asrın başında, Songoy'un en büyük hükümdarı, askiya Muhammadü Türe zamanında, daha da kuvvetlendi. Buna karşılık, XV. asrın ortasına doğru, Takrür, yâni Fûta-Tôro'nun, Koli-Tengella'nın Fulbe ve Mandingo gürûhları tarafından zaptedilmesi ve bu memlekette, 1559'dan 1776'ya kadar iktidarını muhafaza eden bir müşrik Fulbe mutlak idâresinin kurulması ile, islâmiyetin terakkisi mühim bir şekilde yavaşladı. Aynı şekilde ve inanılabileceğin aksine olarak, Songoy ile Timbuktu'nun 1591'de, Faslıların yaptığı bir sefer ile, zaptedilmesi orta Nijer'de müslümanlığın inhitatı ile Timbuktu'nun dinî ve fikrî merkez olarak inhitatının işareti olmuştur.

Esâsen sūdânlıların hepsinin islâmiyeti kabûl ettiğini düşünmemek lâzımdır. Arap tarihçi ve coğrafyacılarının, aynı zamanda mahallî ve kayınlâmelerin şahâdetine göre, yeni din bilhassa kırallar ve yüksek me'mûrlar arasında taraftarlar kazanmış idi: Tukulör, Sarakolle, Cula, Songoy'lar gibi bâzı kabîleler müstesna, nüfus kitlesi, büyük şehirler hariç, müşrik kalmışlardı.

XVIII. ve XIX. asırla islâmiyet garbî Sūdān'da en büyük ve Murâbitlar zamanından beri asla göstermemiş olduğu bir ilerilemeyi kaydetti. Bu hareketin başlıca muharriki Takrür'un Tukulör kastından Tôrodbe (müfr. Tôrodo)'lerin ateşli ve mutasavvif mizacı olmuştur. Hareket 1720'ye doğru, Fûta-Callon [b. bk.]'da bir nevi dinî mutlak idârenin kurulması ile başladı. 1776'da müslüman Tukulörlerin bu tarihte o zamana kadar müşrik kalmış olan ve ekserisi o zaman islâmiyeti kabûle mecbûr bırakılan Fulbelere karşı kazandıkları zafer sonunda, Fûta-Tôro'da benzer bir dinî idârenin kurulması ile, bu hareket daha da kuvvetlendi. Yavaş-yavaş, aşağı Senegal'in Volof'ları da islâm dinine kazanıldı. Az sonra Fûta-Tôro Tôrodbe'leri ve Mâsina Fulbeleri arasında peygamber gibi kimseler zuhur etti. Nijer ile Çad arasında ilk cihad ilân eden Tukulörlerden Usmânu Fôco oldu, kısmen Havsa'ları islâmlaştırdı ve Sokoto imparatorluğunu kurdu (1802). Sonra Mâsina'da Hamdallâhî adını verdiği bir pâyiataht kurarak (1810), burada islâmiyetin hâkimiyetini te'min eden Fulbe'lerden Sêku-Hamadu Bari oldu. Nihâyet Mekke'ye yaptığı bir hacc ziyâreti (1820) sırasında, Sūdān için Ticânîlerin „halifesi“ unvanını alan ve 1838'de kendini Mandingo (1848), Kaarta'nın (1854), Sêgu'nun (1861) ve nihâyet Mâ-

sina'nın (1862) hâkimi kılan vaazlarına ve savaflara başlayan Tukulörlerden al-Hac Omar oldu; ölürken (1864) islâmiyetin bir nevi devlet dini olduğu geniş bir imparatorluk bıraktı. Fakat bu imparatorluk fransızların ilerilemesi önünde (1890—1893) dağılmaya mecbur kaldı. Az sonra (1898), yukarı Senegal ile yukarı Volta arasında bir müslüman imparatorluğu kurma teşebbüsü Mandingolardan fâtiş Samörî Türe tarafından yapılmış idi; bu hareket, fransız birlikleri tarafından esir edilen bu şahsın mağlûbiyeti ile, kesin olarak, durduruldu.

İslâmiyet merkezi Sūdān'da da XI. asırdan itibaren ilk defa olarak görülmüş idi. Bu din sülâlesi müşrikliğe sâdık kalmış olan Ume zamanında Kânem'e sokulmuş idi; bu sülâle yerli menşeli bir müslüman sülâlesi olan May'lar tarafından yıkılmıştır. Bunlar da merkezi XV. asrın sonlarına doğru Bornu'ya nakletmişlerdir. Fakat ancak bu son tarihte islâmiyet, Çad gölünün iki kıyısında yerleşerek, bu muntakada derin bir şekilde köklemiştir. Ancak müteâkip asrın sonunda, Mbang 'Abd Allâh'ın hâkimiyeti zamanında (1561—1602), Bağirmi'yi kazandı ve ancak XVII. asrın başlarında, arap menşeli olduğu söylenilen Sâleḥ, Vadây'ı zaptetti ve 1635'ten itibaren, muzafferâne bir şekilde, oraya yerleşti. Çok sonra, maceracı Rabah'ın verdiği hız ile, islâmiyet cenup istikametine yayılmıştır. (1878—1900).

Şarkî Sūdān'da XVI. asra kadar, yerli müslüman halkı hemen-hemen yalnız Nûba'lar teşkil ediyordu. Bu devirde Dâr-Für da, Vadây ve Kordofân gibi, Asya menşeli olduğu söylenilen putperest Tuncür hükümdarlarının uzun zaman idâresinde kaldıktan sonra, yeni sülâlenin kurucusu Solun-Slîmân tarafından kısmen islâmlaştı. Bunun haleflerinden biri, Teherâb, Kordofân'ı zaptetti ve XVIII. asırda bu memleketin Koldâcilerini islâmlaştırdı. Şarkî Sūdān'ın müslümanlaşması, XIX. asırda Dongola'nın Nûbeli bir âilesine mensûp olan ve Kordofân, Dâr-Für, Baḥr al-Ğazâl, Sennâr [b. bk.] ve nihâyet Harṭûm (1881—1885)'i zapteden Mahdî Muhammed Aḥmed [b. bk.]'ın ve bunun halifesi olup, Dâr-Für'un Bağgara kabilesine mensup olan ve fetihlerini Equatoria eyâletine kadar uzatan (1892) sonunda Kitchener tarafından Harṭûm'dan çıkarılan (1898) ve 1899'da Wingate'nin birlikleri tarafından Kordofân'da öldürülen 'Abd Allâh'ın te'siri ile, ehemmiyetli bir şekilde kuvvetlendi.

1925'te Sūdān, bütünü ile, takriben 25—30 milyon kadar tahmin edilen nüfusa sâhip idi ve bunlar a.ş.-y. müsavî kısımlar hâlinde,

müslüman ve „animiste“lerden müteşekkildir. Müslümanlar büyük merkezlerin ekserisinde hâkimdirler, fakat şehirli halk dışında, nisbeten az miktardadırlar. Bununla beraber bâzı kabîleler tamâmiyle veya büyük bir kısmı ile müslümandır; bunlar garbdan şarka doğru Volof'lar, Tukulör'ler, Sarakolle'ler, Cula'lar ve Songoy, Kanûri'ler, ve Kânembu'lar, Teda Tubu'lar, Mâba'lar, Koneâra'lar, Koldâci'ler, Nûba'lar ve daha az mühim olan başkalarıdır. Pöl'ler yâni Fulbe'ler, Mandingo'lar, veya Malihke, Sorko'lar veya Boso'lar, Hausa'lar, Bağirmi'ler v.b. gibi bâzı kabîleler de kısmen müslüman, kısmen müşriktir. Serer'ler, Cola, yâni Flup'ler, Basari'ler, Konyagi'ler, Bambara'lar, Bobo'lar, Dongon veya Tombo'lar, Samo'lar, Mōsi'ler, Gurunsi'ler, Lobi'ler, Dagâri'ler, Senufu'lar, Busanse'ler, Gurmantse'ler, Berba'lar, Kambari'ler, Bautşi'ler, Mandara'lar, Musgu'lar, Mundang'lar gibi bâzıları ve merkezi şarkî Sūdān'ın müslümanlar tarafından Kâfiri, Kirdi, Fertit, Cenahera lekapları altında toplanan müteaddit halkları gibi bâzıları da tamâmiyle veya ekseriyetle „animiste“dirler.

Arapça, konuşma dili olarak, Sūdān'a çok az nüfûz etmiştir. Bu dil yalnız müslüman Sūdān lehcelerini dinî kelimeler bakımından zenginleştirmiştir. Bu lehceler, „animiste“ sūdânlılarınki gibi, zenci-Afrika âilesine mensuptur. Buna karşılık, arapça bir az tahsil görmüş sūdânlı müslümanlara yazı dili vazifesini görür ve bilhassa XV. asırdan itibaren, arap dilinde gerçek bir Sūdān edebiyatı vardır. Bâzan, hiç olmazsa Fulbe ve Hausa dillerinde, yerli dilleri yazmak için, arap alfabesi kullanılır.

[Burada bahis mevzuu olan topraklar üzerinde şimdi Senegal [b. bk.], Gambiya (10.700 km.² olup, ekseriyeti müslüman 290.000 kadar nüfuslu bir ingiliz müstemleke himâye idâresi, 1960'ta kabûl olunan bir anayasaya göre idâre olunur), Gine (İspanya ve Portekiz Gine'lerinden ayrı, 1958'de kurulmuş bir cumhuriyet olup, 244.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu vardır), Sierra Leone (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 72.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 nüfusu vardır), Liberya (111.000 km.² arâzili, 1.250.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Fildişi cumhuriyeti (322.000 km.² arâzisi ve 2.500.000 kadar nüfusu olan bir devlet olup, 1960'ta istiklâline kavuşmuştur), Mali (merkezi Bamako olan bir müslüman cumhuriyeti olup, 1.250.000 km.² arâzisi ve 4.300.000 kadar nüfusu vardır; eylül 1960'ta tam bir istiklâl kazanmıştır), Volta cumhuriyeti (is-

tiklâlini 1960'ta kazanmış olan 272.000 km.² arâzili ve 3.500.000 nüfuslu bir devlet), Ghana (Ghana, 1960'ta kurulmuş bir cumhuriyet olup, 230.000 km.² arâzisi ve 6.500.000 kadar nüfusu vardır; İngiliz Milletler topluluğuna dahildir), Togo (1960'ta istiklâline kavuşmuş bir cumhuriyet olup, 55.600 km.² arâzisi ve 1.500.000 kadar nüfusu vardır), Dahomey (1955'te kurulmuş a.ş.-y. 110.000 km.² arâzili, 1.600.000 nüfuslu bir cumhuriyet), Nijer cumhuriyeti (1.800.000 km.² arâzili, 2.850.000 nüfuslu), Nijerya (İngiliz Milletler topluluğuna dahil bir devlet olup, 954.000 km.² arâzisi ve 35.000.000 nüfusu vardır; merkezi Lagos'tur) ve Çad cumhuriyeti (1.300.000 km.² arâzili olup, 2.700.000 kadar nüfusludur, 1960'ta istiklâline kavuşmuştur) devletleri kurulmuştur].

Bibliyografya: Garbî Sūdān:

'Abd al-Rahmân al-Sa'dî, *Tarih al-Sūdān* (trc. Houdas), Paris, 1900; Mahmûd Kâlî, *Tarih al-Fattâh* (trc. Houdas ve Delafosse), Paris, 1913; *Tazkirat al-nisyan* (trc. Houdas), Paris, 1901; Mungo Park, *Travels in the Interior of Africa* (London, 1799); René Caillé, *Journal d'un voyage à Timbuctou et à Senne dans l'Afrique centrale* (Paris, 1830), 3 c.; H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa, 1849—1855* (London, 1858), 5 c.; E. Mage, *Voyage dans le Soudan Occidental, 1863—1866* (Paris, 1868); Binger, *Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Massi* (Paris, 1892), 2 c.; A. Haquard, *Monographie de Tombouctou* (Paris, 1900); Ch. Monteil, *Monographie de Dienné* (Tulle, 1903); ayn. mll., *Les Khassonké* (Paris, 1925); ayn. mll., *Les Bambara de Segou et du Kaarta* (Paris, 1924); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Paris, 1913), 3 c.; M. Delafosse ve H. Gaden, *Chroniques du Fouta Sénégalais* (Paris, 1913).

Merkezî ve şarkî Sūdān: Bruce, *Voyage aux sources du Nil, en Nubie et en Abyssinie pendant les années 1768 à 1772* (trc. Castera), Paris, 1790—1792; Denham, Clapperton ve Oudney, *Voyages et découvertes dans le Nord et dans les parties centrales de l'Afrique* (trc. Eyriès ve de Lamandière), Paris, 1826, 3 c.; İbn Omar El Tounsy, *Voyage au Darfour* (trc. Perron), Paris, 1845; ayn. mll., *Voyage au Ouday* (trc. Perron), Paris, 1851; d'Escayrac de Lauture, *Mémoire sur le Soudan* (Paris, 1855—1856); H. Barth, *Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1856) 5 c.; G. Nachtigal, *Sahara und Su-*

dan (Berlin, 1879—1882), 3 c.; Jules Borelli, *Ethiopie méridionale* (Paris, 1890); Bricchetti-Robecchi, *Tradizioni storiche, raccolte in Obbia* (Roma, 1891); C. H. Robinson, *Hausaland* (London, 1896); R. C. Slatin-Pacha, *Feuer und Schwert im Sudan* (Leipzig, 1896); ingl. trc., *Fire and Sword in the Sudan* (trc. F. R. Wingate), 5. tab., London, 1897; E. Gentil, *La chute de l'empire de Rabah* (Paris, 1902); H. Carbou, *La région du Tchad et du Oudaï* (Paris, 1912), 2 c.; A. Schultze, *Das Sultanat Bornu* (Essen, 1910); ingl. trc., *The sultanate of Bornu* (trc. P. A. Benton), London, 1913; G. Bruel, *L'Afrique Équatoriale Française* (Paris, 1918).

(MAURICE DELAFOSSE.)

Şarkî Sûdan (türkçedeki mânası ile, Sûdan), orta çağ arap müelliflerinin Sûdan'ı olup, büyük Sahra'nın cenûbunda bulunan garbî ve merkezî Afrika arâzisidir. Ancak XIX. asırda bu isim 1820—1822'de Muhammed 'Alî'nin askerî birlikleri tarafından zaptedilen ve o zamandan itibaren Mısır Sûdan'ı (daha sonra İngiliz-Mısır Sûdan'ı, türkçede yalnız Sûdan) denilen Nil havzası için de kullanılmıştır. Bâbîlî tarafından Muhammed 'Alî'ye 1841'de verilen bir *fermân*'da onun hâkimiyeti altında olan ülke Nuba, Dâr Fûr, Kordofân ve Sennâr ile bunlara bağlı yerleri ihtiva eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Sonraları mısırlıların verdiği ad coğrafî, tarihî mânada Sûdan'a âit olmayan yukarı Nil ile Baîr al-Gazâl mntakalarına da şâmil oldu.

İkinci dünya savaşından evvelki İngiliz-Mısır Sûdan'ı 22° ve 3° şimâl arzı arasında, aş.-yk. 1.000.000 mil² olan sâhayı içine alır ve bunun içinde, fizik şartlar, kum çöllerinden hatt-ı üstüvâî ormanlara kadar, değişik ve burada çok ayrı kavmî çeşitler vardır. Buraların birleştirilmesinin âmîlî, memlekette 2.000 mil-den fazla bir uzunluğa sâhip olan Nil nehridir. Muhtelif iklim mntaka husûsiyetleri yağmur düşüşü ile tâyin edilir ve yağış memleketi garp-cenûb-i garbîden şark-şimâl-i şarkîye doğru uzanan bâzı nebat şeritlerine taksim eder. En şimâlde olan şerit yağmursuz ve Nil sahilleri boyunca dar bir kısım hâric, iskânî imkânsız bir çöldür. Çölün cenûbunda çalılık bir çorak arâzi bulunur, burada az mebzûl olan kış yağmurları deve, koyun ve keçilere mer'alar te'min eder ve böylece hayvan yetiştirmekle meşgul olan göçebe bir nüfusun mevcudiyetine imkân verir. 15° arzın cenûbunda mevsim yağmurları çoğalır ve memleket hayvan yetiştirmek ve darı ve mısır mahsulü zirâatı için çok uygun olan bir ağaçlıklı

bozkır husûsiyetini alır. Geniş bodur, dikenli ağaç ormanları büyük miktarda arap zamkı te'min eder. 12° arzın cenûbunda, memleket mebzûl miktarda yağmur alır ve kısmen, ağaçlardan mahrum, yüksek otlar ile örtülü geniş ovalardan, kısmen de ağaçlıklı bozkır ormanlarından ibârettir. Üstüvâî ormanlar su ceryanlarının kenarları boyunca en cennupta bulunur.

12. arz dâiresi, kaba olarak, müslüman Sûdan ile müşrik cenup arasındaki ayırma hattını teşkil eder. Cenûbun zenci ırkından gelen kabîleleri arasında, şaşılacak kadar dil ve hars tenevvüü vardır ki, bu hâl tatmin edici her hangi bir tasnifi imkânsız kılmaktadır. Bâzı dil âileleri açık bir şekilde görünmektedir; diğer hâllerde, bir zümreye bağlama fizik veya harsî husûsiyetlerin benzeşmesine, yahut sadece zümre tarafından iskân edilen mntakanın coğrafi görünüşüne istinat etmektedir. Evans-Pritchard'a göre, böylece, burada şu bölümler tefrik olunur: 1. Nil sahilleri kavimleri ile ilgili zümre, Dinka, Şilluk ve Nuer'leri içine alan iyi tâyin edilmiş zümre; aralarında sıkı akrabalık münâsebetleri bulunan dilleri konuşurlar ve bir çok müşterek hars unsuruna sahiptirler. 2. Nil-hâmî kavimleri, Bari'ler ve Bari dili konuşan diğer kabîleleri ve bir de dil bakımından Bari'den ve diğerlerinden ayrılan bir miktar kabîleleri içine alır, Nil'in şarkındadırlar. 3. Demir mâdenleri yaylasının (Ironstone yaylası) kabîleleri; Baîr al-Gazâl mntakasından küçük kabîlelerden meydana gelen mutecânîs olmayan zümre. 4. Azande'ler. 5. Ekseriya Nûba'lerin [b. bk.] aynı sayılan cenubî Kordofân'ın dağ kabîleleri; bunlar 10 dil âilesine mensup muhtelif lehçeler konuşan büyük miktarda küçük kabîlelere bölünür. 6. Mavi Nil ile Beyaz Nil'in yukarı mecrâları arasında bulunan Dâr Fung (Func) kabîleleri; bunlar 5 veya 6 dil zümresine ayrılırlar.

Şimâl ile cenup arasında gerçekleştirilmiş bulunan ve müşterek bir idârenin ve ticarî münâsebetlerin neticesi olan sıkı bağa rağmen, islâmîyet müşrik bölgelerde yayılmak temâyülünü göstermemiştir. Zenci asıllı (ekseriya köle) olan bir çok şahısların, kabîle bağlarını kaybederek, müslüman oldukları doğru ise de, müşrikliğin, bizzat kendi memleketinde veya çok az karşılıklı nüfuzların bulunduğu Nûba dağlarında olduğu gibi, her iki dinî nizamın yan-yana yaşadığı hudut bölgelerinde bile, ciddî bir sûrette hücum uğramadığı da muhakkaktır. Müslüman cemâatleri devlet me'mûrları, tâcirler, eski askerler v.b. larından ibârettir; bunlar cenûbun bir çok idarî ve ticarî merkezlerinde bulunurlar, fakat bunlar müşrik

kabîleler arasında mühim bir propaganda te'siri iera etmiyor görünmektedir.

Cenûbun kavmî ve harsî karışıklığının aksine olarak, şimâl hem müslümanlıktan, hem arap dil ve harsının hâkimiyetinden ileri gelen büyük bir mutecânîslik husûsiyetine sahiptir. Bâzı istisnâlar (Nûba'liler, Beca [b. bk.] ve Dâr Fûr [b. bk.]'da bâzı zenci menşe'li kabîleler) hâric, bütün Sûdan müslümanları arapça konuşurlar ve az veya çok doğru olarak, arap menşe'li olduklarını söylerler. Arapların Sûdan'ın içlerine doğru göçmeleri [bk. mad. NÜBA] dışarıdan hicret edip, gelenlerin yerli nüfus ile karışması neticesini doğurdu ve Sûdan'ın şimdiki kabîleleri bu sûretle teşekkül etti. Arap menşe'lerinin nisbî saflığı türlü zümrelerde değişir ve yalnız dilin verdiği mi'yardan bir delil çıkarılamaz; şu hâlde „Sûdan arapları“ bedihî bir kavmî mânaya sahip değildir, fakat bu, Nûba'lerden ve Beca'lerden ayrılan arapça konuşan kabîleleri göstermek üzere kullanılır; bununla beraber şu vâkıyı gözden uzak tutmamak lâzımdır ki, yalnız Nûba ve Beca unsurları arap kabîleleri içinde imtisas edilmiş olmayıp, bâzı hâllerde bunun aksi doğrudur.

MacMichael'in tasnifine göre, Sûdan arapları başlıca iki bölüm ihtiva eder; Ca'liyin-Danâkla zümresi, sahil kabîlelerinin ekserisini ve aynı zamanda Kordofân'ın yerleşik nüfusunun çoğunu içine alır; ve Cuhayna [b. bk.] zümresi, menşe'lerini 'Abd Allâh al-Cuhânî adlı bir kimseye çıkarır ve Bakğara'lar ile deveci göçbelerinin büyük bir kısmını içine alır.

İster menşe', ister maddî hars ve âdet meselesi bahis mevzuu olsun, arap unsurlarını yerli Afrika unsurlarına mensup olanlardan ayırmak güçtür. Kadınların cinsî münâsebate imkân vermeyen bir ameliyat ile evlenme münâsebetlerinin „ilga edilmesi“ merâsimi, âilelerin ve kabîlelerin soy adlarını teşkil etmek için (hâmî?) -âb edatının kullanılması (Rubâtab, 'Aliyâb v.b.), gayr-i arap menşe'li sayılabilir. Anılan ameliyatı yapmayan ve -âb ekini kullanmayan Bakğara'lar, hem dış görünüşte, hem de mizacta, cenubun siyahî kabîleleri ile sık münâsebetlerinin neticesi olan bâzı zenci husûsiyetler almışlardır. Bu âmillerin her biri göz önünde bulundurulur ise, kabîle mensuplarından, yalnız lisanî mânada değil, fakat harslarının, ırkî duygularının ve tarihî an'anelerinin hâkim çizgileri bütün arap menşe'li olduğundan, bunlardan araplar gibi bahsetmemiz esassız değildir.

Bu din ve dil birliği ile rekabet edencesine, mesken ve hayat tarzı bakımından, büyük fark-

lar mevcuttur; bundan dolayı aşağıki bölmelere kolayca vâsıl olunabilir:

a. Deveci göçbeler (*Abbâla*) 13° ve 18° arzlar arasındaki çorak arâzinin kuru mntakasını işgal ederler; buraların arâzi şartları Arabistan'ın şimâlinin şartlarına çok benzer. Bunun neticesi olarak, bu nüfusun hayat tarzı ve âdetleri eski arap şiirinde ve Arabistan seyahat edebiyatında tasvir edilenler ile büyük bir yakınlık gösterir; bununla beraber ihmâl edilmesi mümkün olmayan farklar, kısmen Beca ve Nûba'li unsurların imtisas edilmesi vâkiasından, kısmen de yeni muhite intibaktan ileri gelmektedir. En mühim kabîleler: şimâlî Kordofân kabîleleri (Kabâbiş, Dâr Hâmid, Hamar); hem Kordofân'da, hem Kassala'da temsil edilen Lahâvîn'ler, Buţâna kabîleleri (Şukriya, Baţâhîn); Kassala eyâletinin Beca lehçeli kabîleleri; ve Tigrê dili konuşan, Eritre hudutlarındaki Banî 'Amir'ler.

b. Hayvan yetiştiren göçbeler (*Bakğara*); bunlar cedlerini deveci kabîleler ile aynı menşe'e çıkarırlar ise de, bu sonunculardan yalnız hayat tarzı bakımından değil, vücut görünüşleri ve konuşmaları ile de ayrılırlar. Bunlar 13. arz derecesinin cenûbunda, Beyaz Nil'den cenubî Kordofân'a ve Dâr Fûr'a kadar giden çok geniş bir mntakayı işgal ederler ve eski İngiliz-Mısır hudutlarından Vadâî [b. bk.] ve Bornû [b. bk.]'ya taşarlar. Cenup otlaklarında yukarı Nil'in ve Baîr al-Gazâl [b. bk.]'in zenci kabîleleri ile sıkı münâsebette bulunurlar ve Sûdan'ın geri kalan araplarından daha fazla bir nispette zenci kanına sahip gibi görünmektedirler. „Erkekler umûmiyetle kalın dudaklı ve yassı burunludurlar... ve her tarafta hâkim olan renk açık esmerden ziyâde koyu esmerdir“ (G. D. Lampen). Fakat aynı müellife göre, bunlar ırkî gururlarını muhafaza edebilmişlerdir ve „mühim bâzı husûsiyetlere rağmen, bunlar ile büyük arap ırkî kolları arasında bulunan büyük benzerliklerden dâima hayrete düşülür, öyle ki, Bakğara'lar üzerinde bir giriş çalışması için, Doughty'nin *Arabia Deserta*'sı en iyi rehberdir“. Onların aralarında şimâl araplarının hayatındaki develer kadar ön planda bir yer işgal eden davarları için husûsî bir alâkalı vardır. Onlar at da yetiştirirler ve cür'etli zürafa ve fil avcılığı olmak şöretine sahiptirler. Eskiden savaşıci ruhları, köleler yakalamak için, baskınlar ile tatmin olunurdu ve Mahdî devrinde, dervişler orduları emîrlerinin büyük kısmını bunlar te'min etmişlerdir. Eski İngiliz-Mısır Sûdan'ındaki başlıca Bakğara kabîleleri, garpten şarka doğru giderek, şunlardır: Avlâd Humayd'ler, Havâzma'ler, Misirîya'ler, Humr'lar, Rizaykât ve Ta'a'îşâ'ler.

c. Yerleşik köylüler. Ekser hâllerde, göçebe ile köylü arasında tefrik ancak yaşama tarzına münhasırdır, yoksa kavim ve kabîle menşeleri her iki hâlde birbirinin aynıdır. Har-tüm'un şimalinde büyük sahil kabîleleri Nûba dili konuşan Danâkla'lar, sonra Şa'îkiya'lar, Rubâtâb'lar ve bir miktar daha küçük kabîlelere ayrılmış olan Ca'liyin'lerdir. Ziraatları nehrin kıyıları ile hudutlanmıştır ve bu su dolapları (*sâkiya*) ve *şadûf* kullanmak sayesinde, yahut Nil suları çekildiği zaman, su üstüne çıkan yerlerde mümkündür. İyi yağmur yıllarında, nehirden uzak çorak arâzide de mahsul alınır, buralar kasabalar için mevsimlik iyi mer'alar da te'min eder. Köyler kerpiçten, mustatil şeklinde, süslerden mahrum evlerden müteşekkildir. Danâkla'lar ile Ca'liyin Kordofân ve Beyaz Nil'e ziraatçı halk kitleleri göndermişlerdir ve tâcir olarak, Sūdân'ın her tarafında bunlara rastlanır. Şa'îkiya'lar askerî hizmetlerden zevk alırlar; eskiden Sūdân Defence Force ve polisinin arap birliğinde büyük miktarda bu kabîle mensupları vardı.

Merkezî Sūdân'ın yerleşik ahalisi şimaldekinden daha az mütecânistir. „Cezîra“ köylüleri maddî bakımdan nehir sâhillerindeki hemcinslerinden farklı değildir; Kordofân'dakiler ihtimâl Danâkla muhacirlerinin yerli nüfus ile karışmasının bir neticesidir. Arap unsuru şimalde daha mühimdir ve cenûba doğru derecede zayıflar. Fakat, köy nüfuslarının kavmî safiyeti göçebelerden ziyâde arap olmayan unsurlar ile bozulmuş olmakla berâber, arap ve islâmî hars an'aneleri bunlarda inkâr edilemeyecek bir kudretle kendini kabûl ettirmiştir. Bu mintakaların ziraatı kış yağmurlarına bağlıdır ve başlıca mahsulleri darı ve mısırdır. Bundan başka susam ve şam fıstığı mahsulü alınır; aynı şekilde arap zamkı mahsulü ilâve bir gelir kaynağı teşkil eder. Uzun zamandan beri küçük bir mikyasta yapılmakta olan pamuk ziraatı, son yıllarda, bilhassa Sennâr barajı ile sulanan mintakalarda, gittikçe artmaktadır ve bugün memleket iktisadiyatının en mühim âmillerinden birini teşkil eder. Köylerde yapılan buraya mahsus gekli çamurdan yapılmış dâire biçiminde kulûbeler olup, mahrutî biçimde çatıları darı sapları ile örtülmüşdür ve hattâ ekseriya bütün kulûbe saplar ve otlar ile yapılmıştır.

d. En eski şehirlerin, Dongola, Berber, Sennâr [bk. madd.]'ın sâkinleri eski ehemmiyetlerini çok kaybetmişlerdir. İdâre merkezi Har-tüm [b. bk.] türk—Mısır fethinden sonra kurulmuştur ve yerli başşehir Omdurman [b. bk.] ancak Mahdî hareketi sırasında ehemmiyet kazanmıştır. Daha sonra Kordofân'da El-Obeyd

(al-Ubayyaz) ve Cezîra'de Vad Medanî mühim ticâret merkezleri olmuştur. Şehirlerin karışık nüfusu bütün yerleşik kabîlelerden gelmektedir, Ca'liyin ve Danâkla'lar kuvvetle temsil edilmektedir. Bir de başlıca zanaatkârlık ve ticâret ile meşgûl olan mühim mısırlı ve „levantin“ unsur vardır.

Dil. Müslüman şimalde arapça hâkimdir ve hattâ, başka yerli lehcelerin devam ettiği yerlerde bile, muhabere ve idâre için kullanılan yegâne dil arapçadır. Arapça olmayan yerli lehceler şunlardır: Asvân'dan Dongola'ya kadar Nil boyunca konuşulan Nûba dili; Beca kabîlelerinin eski hâmi dili olan To-Bedavie dili; ve Eritre hudutlarında Banî 'Âmir tarafından konuşulan Tigrê dili. Bu cemâatlerde erkeklerin bir çokları iki dillidir. Dâr Fûr'da bir miktar yerli dil sözde müslüman kabîleler tarafından kullanılmaktadır: Fûr, Dâco, Masâlît (Mâba), Midob (bir Nûba lehcesi) dilleri böyledir.

Sūdân'da konuşulan arapça yeni yerli lehcelerin arasında mustakil bir yer işgal eder. Yer, kabîle ve içtimaî duruma tekabül eden lehce farkları pek çoktur; göçebelerin lehceleri köylülerinkinden açıkça farklıdır; nihâyet Bağkâra lehcesi husûsî bir yer işgal eder. Farklara rağmen, bu lehcelerin ayrı bir lehce zümresi teşkil edecek kadar benzerlikler gösterir. Memleketin tecrit edilmiş durumu dolayısı ile, dil bir çok eski husûsiyetlerini muhafaza etmiştir ve komşu Afrika konuşma dillerinin te'siri, bâzı zümrelerin lugatçeleri müstesnâ, çok ehemmiyetsiz olmuştur.

Kayda değer fonetik husûsiyetleri şunlardır: *cîm*'in ön-damak patlayıcı telâffuzu=*dy*; aslî *z*'nin *ç* olması (*kiçib*, yalan; *qubbân* sinek); bir ıslık sesi te'siri altında *cîm*'in *d* telâffuz edilmesi (*dês*, ordu; *şadar*, ağaç; *dahş*, sıpa, *cayş*; *şacar*; *cahş* yerine); aslî *k g* telâffuz olunur ve ekseriya *ğ* olur. Kordofân'ın yerleşik kabîleleri *hâ* ile 'ayn seslerini kaybetmişler ve bunların yerine *hâ* ile *hamza*'yi koymuşlardır. Bilhassa Bağkâra lehcelerinde, bir takım kelimelerde (ihtimâl dışarıdan alınmış kelimelerdir) bulunan *ny* ve *ç* (*ty*, aslî *k*'den çıkmış olmayanlar) sesleri, ihtimal bir Afrika te'siri ile, meydana gelmiştir.

Başka lehcelere kıyasla, Sūdân arapçası sesliler bakımından zengindir: nitekim *fa'l*, *fi'l*, *fu'l* şeklindeki isimler *kalib*, *kiçib*, *quhur* şekillerini alırlar ve kıyâsî *rikibt* ve *marakt* yerine *rikibta* ve *marakta* gibi, bâzı sessiz zümrelerini, bir sesli ilâve derek, ayırmak temâyülü vardır. Aynı şekilde sonda bulunan sesizin kaldırılması müsterektir (*nidim*, pişman oldum; *kasâm be rabbî*, Tanrıya yemin ettim);

garbte aynı temâyül *tarakt* ve *şuft* yerinde *tarakit* ve *şufit* gibi şekillerin doğmasına sebep olmuştur.

Gramerdeki ilgi, çekici bir gelişme de konuşan fâil de dahil olmak üzere, bir emir veya dâvet ifâde etmek için şahıs zamirli bir emir şeklinin teşkilidir, msl. *ağ'udâk*, benim ile otur; *kümâk*, ikimiz kalkalım; *al'abâkun*, be-râber oynayalım. Cenubî ve merkezî Sūdân'da cemi ek zamirleri müzekker için *hun* ve *kun*, müennes için *hin* ve *kan* şekillerini alır. Vasil zamiri *al* (*el*, *il*)'dir. Lehce her ne kadar umûmiyetle şark konuşma örneğinde (burada Yamanî, yâni Yemen lehcesi ile, bâzı tekâbüller tesbit edilmiştir), Magrip dilinin kendine has husûsiyetleri —müfr. *naf'ul*; cemi *naf'ulû*—Beyaz Nil'de ve Kordofân'da bulunmaktadır. İsimlerde *tanvîn* (*an*, çekim hâlleri tefrik edilmeksizin) 'in sık-sık kullanılması kayda değer: *canâyan Şukrî*, Şukriya'lerden erkek bir çocuk; *ba'îran hürî*, sarı bir deve, *ab râşan kavvî*, inatçı bir adam.

Şimaldeki kıyı ağzlarının lugatçesi Nûba dilinden bir miktar kelime, husûsiyetle su dolapları ve zirâat ile ilgili tâbirler almıştır ve şarkta Beca dili aynı te'siri yapmıştır. Bağkâra'ların lugatçesi müsterek örnekten en fazla uzaklaşmayı gösterir ve zenci ağzlarından alınmış olan mühim bir miktarda kelime ihtiva eder, fakat bu hususta teferrüatlı araştırmalar mevcut değildir.

Cenubî Sūdân'da köle tâcirleri tarafından sokulmuş olan ve Uganda'da Nûbi adı ile bilinen bozulmuş arapça şekli *lingua franca* olarak geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Bu dil arapçanın savtî ve sarfî bütün husûsiyetlerini kaybetmiş ve ingiliz „pidgin“'ine benzer bir gelişmeye uğramıştır.

Din. Ortaçağ Nûba'si hristiyan bir memleket idi, fakat islâmiyet IV. (X.) asırdan itibaren, birinci ve ikinci Şelâleler arasındaki Nûba'liler arasında ve, ekserisi müşrik kalmış olmakla berâber, Beca memleketinde bir dereceye kadar ilerilemeler kaydetmiş idi. Cenubî Nûba'daki Söba'de dâimî oturan müslümanlar vardı ve bunlar husûsî bir mahalle işgal ediyordı. Kızıl deniz sâhilinde, 'Akkîk'de, IV. (X.) ve V. (XI.) asıra âit müslüman mezarları bulunmuştur. Bununla berâber ancak bir arap hicretinden ve bir Mısır himâyesinin yerleşmesinden [bk. mad. NÜBA] sonra, VIII. (XIV.) asırda, islâmiyet şimalde hâkim duruma geçti, hâlbuki cenupta hristiyanlık daha bir çok asır varlığını devam ettirecektir. Müslüman bir Dongola hükümdarı ilk defa 716 (1316)'da tespit edilmiştir, fakat İbn Battûta, 756 (1355)'da, Nûba'lilerden hristiyan olarak bahseder; bununla berâber bir

müslüman adı taşıyan bir hükümdar (İbn Kanz al-Dîn) zikretmektedir. Cenubî Nûba'de ilk müslüman sülâle Func [b. bk.]'lar tarafından 905 (1500)'e doğru kurulmuştur. Yerli an'ane müslüman müesseselerin zuhûru ile islâmî ilmin yayılmasını X. (XVI.) asırda Func hükümdarlarının ve tâbi olan arapların himâye ettikleri yabancı âlimlerin ve evliyânın gelmesi ile ilgili gösterir.

Func devrindeki dinî hayat hakkında Muhammed Vad (Valad) Zayf Allâh (ölm. 1224=1809)'ın *Tabakât*'ının verdiği mühim bilgilere sahibiz; bu eser Sūdân'lı âlim ve velîlerin bir hâl tercümesi lugatidir. Başka memleketlerde daha eski medeniyet an'aneleri sayesinde görülen hars gelişmesinin Sūdân'daki tecellisi islâmiyetin arka plana atılmasıdır; bunun hâkim çizgileri evliyâ ibâdeti ve „muhterem insanların“ (*fuğarâ*; *fakî* müfred için kullanılmaktadır) büyük te'sirleridir; bu tâbir hem dinî ilimlerde âlim olanlar, hem tasavvufî ısrak ve velîlik namzetleri için kullanılmaktadır. İlim, bilhassa Maliki fıkıhı tetkikleri müteaddit mekteplerde (*halva*) yapılmakta idi ve bunlar Mekke mektepleri (haccın neticesi) ve Kahire'de al-Azhar ile bir dereceye kadar temas hâlinde bulunmakta idi; fakat bu tetkiklerin vüs'ati mahdud kalmıştır ve hâkim olan temâyül batıl halk inancı ve bir sahte-tasavvuf temâyülü olmuştur.

Mısır'ın burayı zaptı yabancı te'sirlere yol açtı, fakat bu halk kütlesi üzerinde az te'sir yaptı. En çok kayda değer bir netice yabancı menşeli bâzı *tarîka* („tarikat“) 'ların husûsiyetle Tâ'îf'li Muhammed 'Ogman al-Mirgani tarafından XIX. asrın başında buraya sokulmuş olan Mirganiya veya Hatmiya tarikatının meydana çıkması olmuştur; ehemmiyetini muhafaza eden diğer tarikatlar Sammâniya ve Ahmadiya-İdrisiya'dır. Ticânilerin garpte bir miktar sâlikleri vardır.

1881'de Muhammed Ahmed [b. bk.] tarafından vaaz edilen mehdilik Sūdân'ın bâtil itikatlı müslümanlığı ikliminde kökleşti ve kurucusu her hususta örnek bir *fakî* (*fağîr*) oldu. Hareket, bilhassa fena idârenin tevlit ettiği memnuniyetsizlik neticesinde, tehlikeli nisbetler kazandı ve, bir zaman muzaffer olmuş ise, bu idârî makamların ona karşı gelmek için yersiz tedbirler almaları neticesidir. Mahdî, tâliminde Vehhâbilik ve Senûsîlik kaynaklarından alınmış unsurlar (ilk islâmiyete dönüş; bid'atlere ve yabancı te'sirlere muhâlefet; mezarlara yapılan hacların ve ziyâretlerin yasaklanması; tütün ve musikinin yasaklanması) ile Mahdî hakkındaki halk an'anelerinin kıyamet görüşlerini ve Sūdân'daki islâmiyetin

kerâmet hakkındaki husûsiyetlerini bir araya getiriyordu. Dört mezhebin yerine mehdiliği koymak gerekti ve mehdilik ile ilgisi olmayan dinî edebiyat yasak edildi. Mahdî'nin halifinin, halife 'Abd Allâh'ın hâkimiyeti sırasında dinî devlet yerini askerî bir mutlak idâreye bıraktı.

İngiliz-Mısır hükûmetinin yerleşmesinden sonra, sūdanlı müslümanlar arasında tahsil görmüş unsurlar diğer müslüman memleketlerin fikrî hayatına gittikçe artan bir şekilde katılmışlardır. Eski *halva*'ler ehemmiyetlerini çok kaybetmiştir. Dinî tetkikler resmî bir *'ulamâ* meclisi tarafından murâkabe edilen bir müessese olan Omdurman *Ma'had 'ilmi* 'sinde merkezileştirilmiş idi; *şari'a* („şeriat“) mahkemeleri kadılarının yetişmesine gelince, bu hükûmetin bir mektebi ile te'min edilmiş idi. Kitleler arasında hâlâ bâtıl itikâtlar hâkim durumda idi ve *tarîka*'lere giriş dinî hayatın mühim bir kısmını teşkil ediyordu. Mahdî'nin talebeleri bir *tarîka*'ya benzer bir şekilde bir araya gelmiş olan bir cemâat şeklinde teşkilâtlanmışlardı ve reisleri Mahdî'nin hayatta kalan oğlu idi.

Tarih. Şarkî Sūdân, Mısır işgalinden beri, siyâsî bir birlik teşkil etmektedir. Ayrılmış ülkelerinin eski tarihleri için bk. madd. BECA, DÂR FÜR, FUNC, KASSALA, KORDOFÂN, NÜBA, SENNÂR. Muhammed 'Alî [b.bk.]'nin genişleme siyaseti ve servet kaynakları elde edebilme ümitleri daha önceleri Sennâr'ın hâkimiyeti altında bulunan sâhaların ilhâkına sebep oldu. Teşkilâtı bozulmuş ve iç kavgalar ile yıpranmış olan Func devleti mukavemet gösteremedi. Dongola'da Şa'îkiya araplarına ve Kordofân'da Dâr Fûr askerî birliklerine karşı kazanılan zaferlerden sonra, işgal ciddi güçlükler ile karşılaşılmasızın, tamamlandı (1820—1822). Kassala'da Beca kabilelerinin mukavemeti nihâyet 1840'ta bertaraf edildi. Dâr Fûr ve cenup mıntakaları bir zaman için istiklâllerini muhafaza ettiler.

Başlıca türkler ve arnavutlardan müteşekkil kimseler ile bir idâre kurulup, aynı milletlerden askerî birliklerin yardımı ile desteklendi. Şa'îkiya'lerden gayr-i muntazam kuvvetler (*başı-buzuğ* veya *dalatiya*) te'min edildi ve son olarak, muntazam askerler köle durumunda olan siyah askerlerden ibâret idi.

Muhammed 'Alî'nin selefleri zamanında, çok geniş yeni arâziler ilk fetihlere ilhâk olundu. Ateşli silâhları kullanmanın araplara kazandırdığı üstünlük, esâs olarak, köle ve fil dişi ticâreti gayesi ile, fakat gerçekte fetih hedefleri ile, onların yukarı Nil ve Bahr al-Ğazâl peki zenciler memleketlerine nüfûz etmelerine

imkân verdi. Seferler ilk önce mâcera arayan tâcirler tarafından, resmî hiç bir yardım olmaksızın, yapıldı. Ca'liyin'lerden, Danâkala'lerden, türklerden ve hattâ avrupalılardan tâcirler, ücretli askerler ile silâhlandırılmış gemiler tehziz ediyorlar ve tahkim edilmiş ticâret mahallerinde (*dēm*'ler veya *zarîba*'lar) yerleşiyorlar ve civar memleketleri fiilen hükmü altına alıyorlardı. Bu mâceracıların başlıcası bir Ca'li olan Zubayr Rahma idi; bu şahıs Bahr al-Ğazâl'da kendine bir eyâlet yarattı ve sonunda, 1874'te, Dâr Fûr kiralığını zaptetti.

Bu zaman esnâsında, hükûmet o vakte kadar tâcirlerin meşrû olmayan çalışmalarına terk edilmiş olan mıntakalarda kudretini sağlamlaştırmaya mecbûr kalmış idi. Memleketin tahribi, büyük bir miktarda köle hâline getirilmiş olan yerlilerin mârûz kaldığı merhametsizce tecâvüz ve baskılar Mısır makamlarının bigâne kalamayacakları umûmî bir rezâlete sebep oldu. 1869'da hidiv İsmâ'il Paşa [b.bk.] Samuel Baker'i Hatt-ı üstüvâ eyâletinde (Equatorial Province) idâre konakları kurmakla ve köle tâcirlerinin hareketlerini kösteklemekle vazifelendirdi. Onun bu vazifesi devamınca, Mısır hâkimiyeti Unyoro ve Uganda'ya kadar yayıldı, fakat Harţûm makamlarının mâni olmaları sebebi ile, köle alış-verişine karşı fazla bir şey yapılamadı. 1870'te, onun yerine Büyük göllerde, Faşoda'da en yüksek idâre memûru olarak, Hatt-ı üstüvâ eyâletine miralay (sonra general) C. G. Gordon getirildi. Husûsî askerî kuvvetlere sâhip olma o zaman kanunsuz sayıldı ve köle tâcirlerinin konakları kapatıldı. Gordon, avrupalı ve amerikalı yardımcıları ile, muntazam bir idâre kurdu ve 1877'de bütün Sūdân'ın umûmî vâlisi tâyin edildi ki, o bu mevkiini 1879'a kadar muhafaza etmiştir. İdâreyi ıslâh için gösterdiği yorulmaz gayretlere rağmen, Dâr Fûr'da ayaklanmalar oldu ve Habesistan ile askerî anlaşmazlıklar çıktı.

Şimâlî Sūdân'ın türk-mısırlı vâliler ile idâresi çok ciddi suiistimallere yol açtı. Mâlî nizâm tazyik ve bozukluk ile lekeleni ve halk, resmî ve gayr-i resmî fazla vergiler ile, harap ve perişan bir hâle düşürüldü. Kahire tarafından yapılan murâkabe te'sirsiz idi ve 1857'de hidiv Sa'id Paşa [b.bk.]'nın teklif ettiği idârî ve mâlî bir ıslâh taslâğı kâğıt üzerinde kaldı. Gordon'un vazifesi esnâsında, en büyük suiistimaller cezalandırıldı, fakat kölelik husûsundaki sağlâm tutumu arapların kendisine düşman olmasına sebep oldu. 1880'de, vazifesinden ayrıldığı zaman, Sūdân bir ihtilâl için olgunlaşmış bir hâlde idi ve bir

reis, memnun olmayan muhtelif unsurları din bayrağı altında birleştirmek üzere ayaklanınca, umûmî memnuniyetsizlik hemen alevlendi ve fena tehziz edilmiş taraftarlarının hükûmet kuvvetlerine karşı kazandığı zaferler sayesinde, vazifesinin ilâhî mâhiyetini isbât etmeğe muvaffak olmuş gibi görüldü (hareketin tafsilâtı için bk. mad. MUHAMMED AHMED).

1896'da İngiliz ve Mısır birleşik kuvvetleri kaybedilmiş olan eyâletlerin yeniden zaptına teşebbüs etti. Omdurman'da *derviş* ordusunun mağlûbiyeti ile (Kerreri savaşı: 2 eylül 1898), askerî hedeflere tamâmiyle ulaşıldı ve 19 kânûn II. 1899 tarihli bir anlaşma ile, İngiliz-Mısır Sūdân'ı İngiltere ile Mısır'ın müşterek hâkimiyeti altında, 1936'da İngiliz-Mısır muâhede ile te'yit edilen bir nizamnâmeğe göre, bir ortak himâye idâresi („kondominium“) hâline getirildi.

Yeni idâre tahrip olunmuş bir memleket ile karşı-karşıya idi. Mahdî hareketinden önce 8.500.000 kişi tahmin edilen bir nüfustan 3.500.000 kadarı kıtlık ve hastalıklardan, ve 3.250.000 kadarı da harplerde ve iç mücadelelerde mahvolmuş idi. Sonra 1899'da umûmî vâli olarak Lord Kitchener'in yerine gelen R. Wingate'in murakabesi altında yavaş ve sabırlı bir yeniden kurma devri başladı. İç âsâyiş ve sükûnet mülkî idâreyi hiç tanımamış olan kabilelerin şamatalarından ve Mahdî an'anesinin ilhâm ettiği taassuplu ayaklanma tehlikelerinden hâsıl olan bir çok meselelerin hallini icâp ettiriyordu, fakat iktisadî hayatın ve umûmî refâhın gelişmesi ile taayyün eden âsâyiş içinde ilerileme sağlâm bir sulh te'min etti.

Halîfenin sukutundan beri, memleketin eski hükûmdar âilesinin soyundan gelen biri tarafından istibdat ile idâre edilmiş olan vergiye bağlı Dâr Fûr sultanlığı, 1916'da, bura sultanının birinci dünya savaşı sırasında takınmış olduğu düşmanca tutum sebebi ile, Sūdân idâresine ilhâk edildi.

İlk dünya savaşından sonraki devrin başlıca hâdiseleri idârî ve iktisadî gelişme ile ilgilidir. Sulama (Sennâr barajı 1926'da tamamlandı) ile ve yeni yollar sayesinde ticâret kolaylıkları ile memleketin zenginlikleri artırıldı. 1927'de başlayan „yerli idâre“ siyaseti nüfusun içtimâî bünyesini muhafaza ve ıslâh etmesine, aynı şekilde ilerileyici merhalelere göre, fakat an'anelerine ve kendi harsına uygun olarak gelişmesine rehberlik etmekte çok yardım etti. Şimâlî Sūdân nüfusunun yakın şarkın arap milletleri arasındaki meşrû mevkiini almağa başlaması vâkiasını intâc etmiş olan sıkı bir hars hareketi meydana getiren öğretim sâhasında da bazı ilerilemeler kaydedilmiştir.

[Sūdân şimdi merkezi Harţûm olan bir cumhuriyet olup, arâzisi 2.500.000 km². 'dir ve 12.650.000 (1963) kadar nüfusu vardır. Mısırlıların muhalefetine rağmen, 1 kânûn II. 1956'da istiklâlini ilân etmiştir].

Bibliyografya: Umûmî eserler: İbrâhîm Hilmi, *The Literature of Egypt and the Sudan* (London, 1886); Naoum Shoucair (Na'ûm Şukayr), *Târîh al-Sūdân*, Kahire, 1903 (vesikalar mecmuası); H. A. MacMichael, *The Anglo-Egyptian Sudan* (London, 1934); J. A. de C. Hamilton (nâşir), *The Anglo-Egyptian Sudan from within*, London, [1936] (muhtelif müelliflerin makalelerini ihtivâ eder); *Sudan Notes and Records* (Khartoum-London, 1918 v.dd. tarih, arkeoloji, etnografya, lisanîyat v.b. dâir bir çok makaleler ihtivâ eder); istatistik malzemesi ve idârî işler için şu iki resmî neşriyata bakmalıdır: *Sudan Almanac: Report on the Finances, Administration and Condition of the Sudan* (her ikisi de H. M. Stationery Office tarafından yıllık olarak neşredilmiştir). — Seyahat ve keşifler: F. Cailliaud, *Voyage à Meroé...* (Paris, 1826—1827); Russegger, *Reisen in Europa, Asien und Afrika*, 1838; diğer mühim eserler (Mısır devri hakkında) G. Schweinfurth, M. Th. v. Heuglin, W. Junker ve E. Marno'nun eserleridir. — Etnografya: C. G. ve B. Seligman, *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan* (London, 1932); ayn. mll., *The Kababish, a Sudan-Arab tribe* (*Harvard African Studies* II), Cambridge, 1918; H. A. MacMichael, *The Tribes of Northern and Central Kordofan* (Cambridge, 1912); ayn. mll., *History of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922). *Sudan Notes and Records*'da bir çok makaleler, bunlar arasında şunlar bilhassa mühimdir: J. W. Crowfoot, *Customs of the Rubâtûb* (1918), I; ayn. mll., *Wedding Customs in the northern Sudan* (1922), V; C. G. ve B. Seligman, *Note on the history and present condition of the Beni Amer* (1930), XIII; J. A. Reid, *Some notes on the tribes of the White Nile Province* (1930), XIII; G. D. Lampen, *The Baggara tribes of Darfur* (1933), XVI; S. E. R. Sandars, *The Bisharin* (1933), XVI; ayn. mll., *The Amarar* (1935), XVIII. — Dil: H. F. S. Amery, *English-Arabic vocabulary...* (Kahire, 1905) S. Hillelson, *Sudan Arabic, English-Arabic vocabulary* (London, 1930); ayn. mll., *Sudan-Arabic texts with translation and glossary* (Cambridge, 1935); A. Worsley, *Sudanese grammar* (London, 1925). — Din: Vad Zayf Allâh'ın *Tabakât* 'ının Kahire'de 1930

'da yapılmış iki tabı vardır; muhtevâsı H. A. M. MacMichael, *History* ve S. Hillelson, *Sudan Notes and Records* (1923), VI'da tahlil edilmiştir. Parçalar için bk. ayn. mll.'in *Sudan Arabic Texts*; S. Hillelson, *Some Aspects of Muhammadanism in the Sudan* (J.R.A.S., 1937).—Tarih (Mısır devri ve yeni devir için): H. Dehérain, *Le Soudan Egyptien sous Mehemet Ali* (Paris, 1898); M. Sabry, *L'empire égyptien sous Mohamed-Ali* (Paris, 1930); ayn. mll., *L'empire égyptien sous Ismail* (Paris, 1933); Cromer, *Modern Egypt* (London, 1908); Lord Lloyd, *Egypt since Cromer* (London, 1934); bk. bir de mad. MUHAMMED AHMED; B. M. Allen, *Gordon and the Sudan* (London, 1931). (S. HILLELSON.) SÜDÂN. [bk. SÜDÂN.]

SÜDE. SÜDA, cenûbî Arabistan'da, Yemen'de bir şehir olup, cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru uzanan ve orta kısmında bir dağ zirvesi hâline gelen kayalık bir sırtın üzerinde bulunmaktadı. Şehrin aynı zamanda en yüksek kısmı olan merkezinde, garp tarafında, bugün enkaz ile kaplı bulunan merdiven şeklinde bir giriş yeri olan hâkim ve sağlam bir kale (*huşn*) yükselir. Garp tarafı üzerinde güzel bir sarnıç bulunan küçük bir düzlük de vardır. Kayalığın cenup kıyısında olduğu gibi, daha garpta bir kule bulunur. Şehir şimâl-i şarkî ve cenûb-i garbîye doğru kaleye kadar uzanır; şimâl-i şarkî kısmı daha yüksektir, cenûb-i garbî kısmı ise, basamaklar hâlinde aşağı doğru iner. Şehre cenûb-i garbîden girilir, aynı istikamette, câmiin civârında, bir kaç derme-çatma dükkândan teşekkül eden pazar yeri bulunur. İyi sıvanmış, kat'ı nakış, daire veya muntazam dört köşe şeklinde ve kalenin şimâl ve şimâl-i garbîsinde bulunan 4 veya 5 sarnıç ile su te'min edilir. Şehir verimli topraklar ile çevrilidir. Vâdî Bayt Kilâb ve doğrudan-doğruya Süda civarları gibi, bir az daha alçakta bulunan bölgelerde hind darısı ve Cebel 'Ayâlî Yazîd, Cebel Benî Haccâc gibi daha yüksek bölgelerde, arpa, buğday ve diğer hububat ekilir; diğer taraftan Yemen'in en iyi sayılan kahvesi ise, bilhassa 200—300 m.'den daha fazla bir yükseklikte bulunan Vâdî Sece ile Vâdî Şamayân'da yetiştirilir. Burada aynı zamanda muz da çok iyi yetişir. Ekimler her yerde tamâmiyle ufki olarak hazırlanmış setler üzerinde yapılmakta ve bunlar dağları irtifâhatları gibi çevirmekte ve ekseriyâ yükseklikleri 4—6 m. olan sağlam şakulî taş duvarlar ile birbirlerinden ayrılmaktadır.

Bibliyografya: E. Glaser, *Geographische Forschungen im Jemen* (1883—

1884), var. 43a, 44b. (ADOLF GROHMANN.)

SÖFİ. [Bk. TASAVVUF.]

SÜFİ. [Bk. SÖFİ.]

SUFRIYA. [Bk. SUFRİYE.]

SUFRIYE. AL-SUFRIYA, Hâricîlerin [b. bk.] başlıca kollarından biri. II. (h.) asırda Abû Miḥnaf'te mevcut tarihî an'ane (al-Tabarî, *Tarih*, II, 517, v.dd.) bu fırkanın meydana çıkmasını, Basra Hâricîlerinden 'Abd Allâh b. al-Şaffâr al-Tamimî'nin meslekdaşı Nâfi' b. al-Azrak, taraftarı olduğu *isti'râz* („sual sormadan hasımlarının ve âilelerinin öldürülmesi“) meselesinden dolayı Nâfi'den ve bunu müteâkip Hâricî olmayan müslümanların kâfir telakkî edilmesi gerektiğini müdafaa eden 'Abd Allâh b. İbâz'dan ayrılması sırasında, 65 (684/685) yılında göstermektedir. Abû Miḥnaf'ın rivâyeti, Wellhausen'in doğru olarak tebârüz ettirdiği gibi, Hâricîlerin üç büyük kolu olan Sufrîya, Azrakîya, [IV, 443 v.d.] Abâziya veya İbâziya [b. bk.] 'yi, bir fikir mücadelesinin ve yalnız hâdiselerin dışına bakılarak aynı zamandaki mahsulü telakkî eden bir zihniyetin neticesi gibi hissedilmektedir. Başka bir tarihî kaynak, al-Balâzurî (nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.), Sufrîya'nın kurucusu olarak Ubayda b. Kabîş adlı bir kimseyi gösterir; kelâmî kaynaklar, aksine, bu kuruculuğu Ziyâd b. al-Aşfar'a atfederler ki, bundan dolayı Sufrîya Ziyâdîya adını da almış olmalıdır (al-Bağdâdî, *Firağ*, s. 70; al-Şahrastânî, nşr. Cureton, s. 102; Hvarizmî, *Mafâtih al-ulûm*, nşr. Van Vloten, s. 25; al-Sam'ânî, *Ansûb*, var. 354*). Başka kaynaklara göre de, bu fırkayı al-Nu'mân b. Şufr adında biri kurmuştur (Maḳrîzî, *Hîṭat*, II, 354 aşağıda=2. baskı, IV, 178, aşağıda): bütün bu şahıslar aynı derecede mechuldür. Gerçekte Sufrîya yalnız 76 yılı saferinde (694 hazîran) Şâlih b. Musarrih (veya Musarraḥ; krş. al-Tabarî, II, 881, not g)'nin çıkardığı ve bunun ölümünden sonra Şabîb b. Yazîd al-Şaybânî [b. bk.]'nin idâre ettiği büyük isyân patlak verdiği zaman Hâricîler hareketine katılmağa başladılar: taraftarlarına bir evliyâ sayılan ve mezarı uzun zaman bir saygı mevzuû olan (İbn Kutayba, *Ma'ârif*, nşr. Wüstenfeld, s. 209=İbn Durayd, *İstikâk*, nşr. Wüstenfeld, s. 133) Şâlih b. Musarrih propagandacı olan ve sonunda, sükûneti seven mizacına rağmen, kanlı mücadelenin girdabına kapılan süfiyâne temâyüllü bir zâhid örneğini temsil etmektedir: mevsuk olması çok muhtemel olan bir şâhidin hikâyesinde (al-Tabarî, II, 886) bu zat, bize Azrakîlerin dehşet uyandıran usûllerine muâriz olarak gösterilmektedir ki, bu muârizlık, Sufrîya müntesipleri tarafından her

zaman riâyet edilmemekle berâber, Sufrîya nazariyesinin değişmez vasfını teşkil etmiştir.

Şabîb b. Yazîd'in maglûbiyetinden sonra, Sufrîler Emevîler devrinin sonuna doğru al-Zahhâk b. Kays [b. bk.]'ın isyânına katılmış görünüyolar. Aynı devirde islâm âleminin her tarafına dağılmış bir hâlde bulunuyorlar: 117 (735) yılında Magrib'de bulunduklarına işâret edilmiştir (İbn al-Aşîr, *Kâmil*, nşr. Tornberg, V, 153, aşağıda); burada reisleri Abû Kurra'nin idâresinde olarak, Abbâsî vâlisi 'Omar b. Hafâ' 153 (770) yılında öldürüp (al-Tabarî, III, 370 v.d.), 155 (771/772)'te Sicilmâsa [b. bk.]'şehrini almışlar ve uzun zaman mustakil kalmışlardır (İbn al-İzârî, *Bayân al-mugrib*, nşr. Dozy, I, 58 v.dd.; İbn al-Aşîr, VI, 4 v.dd., 53); Sufrîler, Berberîlerin umumî ayaklanmasında İbâzîler ile rekabete giriştiler ve sonunda başka yerlerde olduğu gibi şimalî Afrika'da da tek başlarına kalan İbâzîlerin içinde eridiler. İbâzîler ile Sufrîler arasında bir başka çatışma Sufrîlerin, 134 (751/752)'de Abbâsî reisi Hâzîm b. Huzayma tarafından maglûp edildikten sonra, sığınmış oldukları (al-Tabarî, III, 78). 'Omân'da vukûa geldi ve Sufrîler mahvoldu.

Sufrîler bilhassa Hâricîliğin nazariyatcısı olarak mühimdirler: dinî akîde esaslarını muntazam bir şekilde beyân etmeği deneyen ilk Hâricîler gibi görünmektedirler ve daha ilk *imâm*'larından biri olan şâir 'İmrân b. Hiṭṭân [b. bk.] (ölümü 84=703), fakih ve kelâmcı olarak tanınmıştır. Sufrîlere mensup başka muhaddis ve kelâmcıların adları al-Câhîz tarafından Hâricîlere mensup âlimler cedvelinde zikredilmiştir (al-Bayân, I, 131—133, II, 126 v.d.): bunlar arasında, lûgata ve şâir olarak tanınmış Subayl b. 'Azra al-Zubâ'î (öl. 140=757/758, bk. Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, nr. 20, burada bulunan baba adı düzeltilmelidir; İbn Durayd, s. 193; al-Tabarî, II, 1913; al-Câhîz, *Hayavân*, I, 152; İbn Hâcar, *Tahzîb al-tahzîb*, IV, 310 v.b.), al-Kâsim b. 'Abd al-Rahmân b. Şadîka, Mulayl v.b. İbâzîlerin itidalleri ile müsâvi olmamakla berâber, Sufrîleri müfrit Hâricîler olan Azrakîler'den ayıran başlıca dinî iddialar, 'Abd al-Kâhîr al-Bağdâdî'nin ve al-Şahrastânî'nin iyi tertip edilmiş eserlerine göre, şunlardır: *Ku'ûd* („başka müslümanlara karşı savaştan muvakkaten geri durma“, bk. Mubarrad, *Kâmil*, nşr. Wright, s. 527, 595, 10, 604, 10—14) ve *taḳîya* („mezhebî itikadın gizlenmesi“), *isti'râz* (yk. bk.) ve müşriklerin çocuklarının mahkûm edilmesi akîdelerinin reddi. Bir de ahlâkî ve manevî telakkîlerde Hâricîlerdeki şiddet ve darlık Sufrîlerde bir dereceye ka-

dar azaltılmıştır: bunların kollarından biri şeriâtın muayyen bir cezâyı (*hadd vâkî*, bu tâbir al-Şahrastânî'nin Haarbrücker tercümesinde, II, 154 anlaşılmamıştır) gerektirdiği ihlâller bahis mevzuu olduğu müddetçe, günahların günah işleyen kimsede kâfir (*kâfir*) ve müşrik (*muşrik*) vasıflarını hâsıl etmediğini, fakat ancak böyle bir cezânın şeriâtte mevcut olmadığı hâllerde bunun hâsıl olduğunu müdafaa ediyordu. Sufrîlerin başka husûsiyetleri menâsik ve fıkha mütealliktir.

Sufîya, dinî bir mezhep olarak, bilhassa islâm âleminin şark kısımlarında hâkim olmuş ve buralarda oldukça muahhar bir devre kadar devam etmiştir: İbn Hâzîm (öl. 456=1064) bunların, İbâzîler yanında, kendi zamanına kadar mevcut kalmış yegâne Hâricî kolu olduğunu tasdik eder (*al-Faṣl fi'l-milal*, IV, 190 v.d.). Bu durum bize başka Hâricî kollarının Sufrîya kolu içinde yavaş-yavaş eridiklerini farz ettirmektedir; İbn Hâzîm'ın Sa'âliba, 'Acârida [b. bk.], Bayhasîya [b. bk.] kollarını, dalları ile birlikte, Sufrîler arasında sayması, hâlbuki 'Abd al-Kâhîr al-Bağdâdî ile al-Şahrastânî'nin bunları mustakil kollar telakkî etmesi vâkıası bunu te'yit eder görünmektedir.

Sufrîya'nın adının menşei pek çok ihtilâfıdır: bunu sözde kurucuların adlarından (İbn al-Şaffâr, al-Aşfar, İbn Sufr) çıkaran iş-tikaklar ca'î gibi görünmektedir. Meşhur dilci al-Aşma'î'ye kadar çıkmakla berâber, kelimenin *Şifriya* şeklinde söylenmesini kabûl ederek, bunu *şifr* („sıfır“)e bağlayan ve hapsedilmiş olan bir Sufrî'nin zincirdeki arkadaşlarından biri tarafından — „sen dinde bir sıfır sayılırsın“ sözleri ile azarlandığı tarzındaki bir fıkraya istinad eden iştikak (*Lisân al-'arab*, V, 135= *Tâc al-'arûs*, III, 337) tamâmiyle saçmadır. Hepsinden üstün olmamakla berâber, son bir iştikak daha fazla itimâda değer: bu, adı mensuplarının zühud işleri ile çok meşgûl olmaları neticesinde yüzlerinin aldığı *şufr* („sarı renk“)dan çıkaran iştikaktır (al-Balâzurî, nşr. Ahlwardt, s. 82 v.d.; al-Mubarrad, *Kâmil*, s. 604, 9—11, 615 v.d.; krş. Tabarî, II, 881, 14, burada Şâlih b. Musarrih'in „sarımsı yüzlü“ [*muşfarr al-wach*] bir adam olduğu söylenir). Bu iştikak kat'iyetsizliği bir tarafa, bizzat hareketin menşei hususunda hüküm sürmekte olan karanlığın neticesinden başka bir şey değildir: görüldüğü üzere, hakikî muharrik gibi görünen Şâlih b. Musarrih muahhar Sufrîler tarafından ilk imamları sayılan 'İmrân b. Hiṭṭân olarak tanınmamaktadır (al-Bağdâdî, *Firağ*, s. 71); al-Bağdâdî (s. 89), Şâlih'e al-Sufrî vasfını vermekte tereddüt eder ve al-Şahrastânî, (s. 95), bir Şâlihîya

mezhebinden bahsederek, bunun Hâricîlerin mâlûm hiç bir zümresine girmediğini söyler.

al-Makrîzî (*Hîşt*, II, 354, aşağıda = 2. baskı IV, 179) 'ye göre, Şufriya, 'Osmân, 'Alî ve 'Âişa'nın hareket tarzlarından bir kısmını tasvip etmediklerinden (bütün Hâricîler gibi), *al-nukkâr* („inkâreılar“) adını da taşımış olmalıdır; fakat Dozy, *Supplément*, II, 722b'de zikredilen parçalar (istisnasız hepsi Magrip ile ilgilidir) umûmiyetle Hâricîlere verilen bir tahkir adının bahis mevzuu olduğunu göstermektedir.

Bibliyografya: bk. mad. HÂRICİLER. (G. LEVI DELLA VIDA.)

SUFİRÜY. ŞUFİRÜY (halk lisanında Şefrû, nisba: Şefrîvî), Fas'ın şimâlinde, Fas şehrinin 33 kilometre cenûb-i şarkisinde, deniz seviyesinden 800 metre irtifâda, Orta Atlas dağlarının şimâl ucunda küçük bir şehir dir. Vâdî Şufriy suyu ile sulanan bu kasabanın etrafı, başlıcası kiraz olmak üzere, meyve bahçeleri ile çevrilmiştir. Şimâlde Tâkşebt ve Şebbâk, şarkta Kaşba veya kale, cenupta Meşbâh ve Zemrîta mahalleleri, Mellâh veya müsevîlerin mahallelerini ihtiva eder. Şehiri, burada bir câmi ve bir hamam da inşâ ettirmiş olan Sultan Mavlây Sulaymân tarafından XIX. asırda tâmir ettirilmiş yüksek bir duvar muhafaza etmektedir. Bu asrın ilk yarısının ortalarında nüfusu, 3.000 kadarı müsevî olmak üzere, takriben 8.000 civârında idi.

Şufriy'un belli-başlı türbeleri Sîdî Bū-Sergîn, Sîdî Bū-'Alî ve Sîdî Bū-Medye'n'dir. Bunlardan birincisi en mühim olanıdır ve bu türbe yakınında olup, yaz nihâyetinde deliliği ve belâheti tedâvi hassasına sâhip olduğuna inanılan kaynak, su ile alâkalı bir merâsime sâne olmaktadır. Merakeş'ten Fas'a bu türbeleri ziyaret maksadı ile gelen Sultan Fâtîma bint Sulaymân tarafından 1179 (1765/1766) 'da gezilmiştir.

Çeşitli sâhalarda telifâtı bulunan âlim al-Hasan b. Mas'ûd al-Yûsî (ölm. 1102=1691) Şufriy civârında bulunan Ayt Yûsî berberî kabîlelerindendir. Kabri kasabanın cenûb-i garbisinde, Sîdî Lahsen denilen *zâviya* 'dedir ve hâlâ Ayt Yûsî'ler tarafından tebeil edilmekte ve hâtırasına hürmeten her sene *mausim* denilen merâsim yapılmaktadır.

Şufriy'un te'sis tarihine âit fazla kat'î mâlûmat yoktur. Leo Africanus (buraya „*Sofroi*“ der) bu yerin „afrikalılar“ tarafından kurulduğunu söyler ki, ona göre, burası menşe' bakımından, çok eski zamanlara gitmektedir. İdrîs II.'in Fas'ı kurduğu zamandan beri buranın mevcut olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir ve bu hükümdar, müsevîliğin en kuv-

vetli olduğu Şufriy ve al-Bahâlîl havâlisinin sekeneşi ile mücadelede girmekte gecikmemiş ve bunlara islâmiyeti kabûl ettirmiştir. Eski müsevî nüfusun hâtırası, Vâdî'l-Yahûdî (Şufriy vâdisinin munsaba yakın kısmı) ve kasabadaki müsevîler tarafından hakikî tabî'ata tapma mezhebinin merkezi sayılan Kâf al-Yahûd adlı mağaranın isimlerinde muhafaza edilmektedir.

Yakınında bulunan yeni merkezî şehir Fas'ın hız ile ehemmiyet kazanması bu eski berberî şehrinin inhitatını sür'atlendirmiştir. Mamafih Şufriy, Sicilmâsa'ye giden kervan yolunda lüzumlu bir yer olduğundan, daima muayyen bir hayatiyete sâhip olmuştur ve buna ilâveten burası Fas'a gönderilen meyveler, yün, deri ve sedir kerestesi gibi, orta Atlas'ların mahsûlleri için tabîî bir anbar vazifesini görmüştür.

Kurtuba emevî halîfeliğinin sukutu üzerine, Fas emîri al-Mu'izz b. Zîrî'ye tâbi olan Şufriy Sicilmâsa ve Dar'a emîri olan Vânu'dîn b. Hazrûm al-Mağrâvî tarafından 407 (1016/1017) 'de alınmıştır. 455 (1063) 'te Yûsuf b. Tâşfîn Şufriy'u hücum ile zaptetmiş ve oraya sığınmış bulunan bütün Mağrâva'ları katletmiştir. 536 (1141) 'da Şufriy, 'Abd al-Mu'min eliyle, Murabıtlar'a geçti.

al-Bakrî, XI. asırda, Şufriy'dan sadece Fas ile Sicilmâsa arasındaki yol üzerinde etrafı surlar ile çevrilmiş, su yollarına ve ağaçlara sâhip bir yer olarak bahsetmektedir. XII. asırda burayı tavsif eden al-İdrîsî şöyle demektedir: „Ticârî faaliyeti az olan küçük ve tenha, fakat medenî bir kasaba. Sâkinlerinin büyük bir kısmı hububat yetiştiren ziraatçiler; bundan başka çok miktarda büyük ve küçük baş hayvancılığı da mevcut. Suları bol ve tatlı.“

Banū Vattâs ve Sa'dî hânedanları zamanlarında Fas havâlisini harap eden dahilî harplerden Şufriy da çok zarar görmüştür. 'Alavî'lerin iktidarından sonra da burası bu sultanlar ile orta Atlasların âsi berberîleri arasındaki muharebelerden daha da zarar gördü.

Mavlây İsmâ'îl 1096 (1684/1685) 'da orta Atlaslar ve Yüksek Molovya'daki kabîleler üzerine yaptığı seferde Şufriy'dan geçmiştir. 1736'da kasaba ve civar sâkinleri, bu havâli berberîlerinin 'Abd Allâh isimli âsi kardeşini muhafaza etmelerine kızan ve İbn 'Arabîya lâkabını taşıyan Sultan Mavlây Muhammed b. İsmâ'îl tarafından katledilmişler ve başları Fas'a götürülmüştür. 1811'de berberîlerin büyük isyanı esnasında, bunlar Şufriy'a kadar geleerek kendilerine karşı gönderilen orduyu muhasara ederek, ordugâhlarını yağma etmişler ve bütün bu havâliyi soymuşlardır. 1235 (1819

/1820) 'te Sultan Mavlây Sulaymân civârındaki âsi Ayt Yûsî kabîlesi âsilerinden 300 kişiyi Şufriy'da tevkif etmiştir. [Bugün Şufriy Fas devleti dahilinde bulunmaktadır].

Bibliyografya: al-İdrîsî. *Şifat al-Mağrib*, metin s. 76. trc. s. 87; al-Bakrî, *Description de l'Afrique Septentrionale*, 1911, s. 146; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), II, 359; Marmol, *Description de l'Afrique*, IV, var. 162; De Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888), s. 37 v. dd.; E. Aubin, *Le*

Maroc d'aujourd'hui (Paris, 1905), s. 394-397; T. Brunot, *Cultes naturistes à Sefrou* (*Archives Berbères*, 1918, III, 137-143); Reisser ve Bachelot, *Notice sur le Cercle de Sefrou* (*Bulletin de la Société de Géographie du Maroc*, 3. sene, sayı 4. s. 29-31.) GEORGES S. COLIN.)

SUFİRÜY. [Bk. SUFİRÜY.]

SUFYÂN. AL-ŞAVRÎ. [Bk. SÖFYÂN-OL-SEVRÎ.]

SUFYÂNÎ. [Bk. SÖFYÂNÎ.]